سىياسىي ئىقتىسات لۇغىتى

شۇي دىشىنىڭ باشچىلىقىدا تۈزۈلدى

نەشرىياتتىن

«سىياسىي ئىقتىساد لۇغىتى» سىياسىي ئىقتىسادقا دائىر قورال كىتاب بولۇپ، ھەمدلىي خىزمەت تارماقلىرى، نەزەرىيەۋى تەتقىقات تارماقلىرىدىكى كەڭ كادىرلارنىڭ، تەتقىقاتچى خادىملارنىڭ ۋە ئالىي مەكتەپلەر، ئالىي تېخنىكۇملاردىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتىسادنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشى ئۈچۈن تۈزۈلۈپ چىقىلدى. پۈتۈن بىر يۈرۈش كىتاب ئۇچ تومغا. توققۇز بۆلەككە بۆلۈنىدۇ ۋە 2000 ماددىغا يېقىن ئاتالغۇ كىرگۈزۈلدى. 1 - توم مۇقەددىمە. كاپىتالىزمدىن بۇرۇن ۋە كاپىتالىزم دېگەن ئۇچ بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ 2 - توم جاھانگىرلىك، يېڭىچە مۇستەملىكە - يېرىم فېئودالىق ئىقتىساد ۋە يېڭى دېموكراتىك ئىقتىساد، جۇڭگو ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخى، چەت ئەل ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخى دېگەن تۆت بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ 3 - توم سوتسىيالىزم، تارماقلار ئىگىلىكى ۋە كەسىپىي ئىگىلىك دېگەن ئىككى بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ لۇغەتنى تۈزۈش ئىشى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىقتىسادىي تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى بىلەن، 1977 - يىل 9 - ئايدا باشلاندى. مەملىكەت بويىچە 60 نەچچە ئورۇندىن نەچچە يۈز يولداش بۇ لۇغەتنى تۈزۈش گۇرۇپپىسىغا قاتناشتى، يەنە نۇرغۇنلىغان يولداشلار ھەيئەتلىرىنى مۇزاكىرە قىلىشقا قاتناشتى ياكى ئۇنىڭغا قارىتا يازما كۆرسەتمە بەردى. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ باشلىقى يولداش خۇ چياۋمۇ، مۇئاۋىن باشلىقى يولداش خۇەن شياڭ بەزى مۇھىم ماددىلارغا تۈزىتىش كىرگۈزدى. بۇ لۇغەتنى تۈزۈش جەريانىدا، مائارىپ مىنىستىرلىكى شۇنىڭدەك بىرمۇنچە ئالىي مەكتەپلەر، ئالىي تېخنىكۇملار، تەتقىقات ئورگانلىرى ۋە مالىيە - ئىقتىساد تارماقلىرىمۇ بىزگە زور كۈچ بىلەن مەدەت بەردى ھەم ھەمكارلاشتى. بۇ لۇغەتنى تۈزۈش ۋە تەھرىرلەش خىزمىتىگە قاتناشقان شۇنىڭدەك بىزگە ياردەم بەرگەن ئورۇنلار ۋە يولداشلارغا رەھمەت چىن قەلبىمىزدىن ئىپادىلەيمىز.

ۋاقىت زىق، سەۋىيىمىز چەكلىك بولغاچقا، بۇ لۇغەتتە بەزى كەمچىلىك، خاتالىق ۋە مەسىلەرنىڭ بولۇشى تۇرغان گەپ، ئۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تۈزىتىپ چىقىشىمىزغا ياردەمى بولسۇن ئۈچۈن، كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي پىكىرلىرىنى بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

لۇغەتنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە

1. بۇ تۇم جاھانگىرلىك، يېرىم مۇستەملىكە - يېرىم فېئودالىق ئىقتىسادۇ يېڭى دېموكراتىك ئىقتىساد، جۇڭگو ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخى، چەت ئەل ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخى دېگەن تۆت بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ تومغا 580 ماددا (ناملا بېرىلىپ، يەشمىسى بېرىلمىگەن 52 ماددىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) كىرگۈزۈلدى ۋە ئاساسەن ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەر بويىچە تۈرگە ئايرىلدى. ئىزدەپ تېپىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، مۇندەرىجە كەينىگە «خەت سىزىقى ئاچقۇچى» قوشۇمچە قىلىندى.

2. ئايرىم ماددىلارنىڭ يەشمىسى باشقا ماددىلارنىڭ يەشمىسىدە بېرىلگەن بولسا، مۇندەرىجە ۋە خەت سىزىقى ئاچقۇچىدا مۇشۇ ماددىلارنىڭ نامىلا بېرىلدى ھەمدە پالانى ماددىغا قارالسۇن دەپ پۈستانى بەتتە دەپ ئەسكەرتىپ قويۇلدى. مەسىلەن: مونوپول كاپىتالىزم («جاھانگىرلىك»، 1 - بەتكە قارالسۇن). يەشمىسى ھەققىدە باشقا ماددىلارغا قاراشقا تېگىشلىك ماددىلارنىڭ ئاخىرىغا [قارالسۇن] دېگەن سۆز قوشۇلدى ھەمدە قارىلىدىغان ماددىنىڭ نامى كۆرسىتىلدى.

3. «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، «لېنىن ئەسەرلىرى» ۋە «ستالىن ئەسەرلىرى» دىن نەقىل كەلتۈرۈشتە، بۇ ئەسەرلەرنىڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن بىر تۈتاش نەشر قىلىنغان نۇسخىلىرى ئاساس قىلىندى. «ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» ۋە «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»دىن نەقىل كەلتۈرۈشتە، بۇ ئەسەرلەرنىڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1972 - يىلى نەشر قىلىنغان نۇسخىلىرى ئاساس قىلىندى. كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە «قارالسۇن» دېگەن سۆز قوشۇلغان بولسا، بۇ، بەزى نەقىللەرنىڭ ئەسلى تېكىستىنىڭ ئۆزى ئەمەس، ئۇنىڭ ئومۇمىي مەنىسىلا ئىپادىلىنىشىنى، بەزى نەقىللەرنىڭ بولسا تۈزگۈچى ئۇنىڭ تەرجىمىسىنى ئانچە توغرا تاپماي ياكى ئۇنىڭدا خاتالىق بار دەپ قاراپ، ئۆزگەرتىپ ئىپادىلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»نىڭ 1 — 4 توملىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈشتە، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1968 - يىل نەشرى ئاساس قىلىندى؛ 5 - تومىدىن نەقىل كەلتۈرۈشتە، خەلق نەشرىياتىنىڭ 1977 - يىل نەشرى ئاساس قىلىندى ھەمدە نەقىلنىڭ قايسى تومىدىن ئىپادىلەنگەنلىكى ئەسكەرتىپ قويۇلدى.

4. بىر ئاتالغۇ نەچچە خىل ئاتىلىپ ياكى نەچچە خىل تەرجىمە قىلىنىپ كېلىۋاتقان بولسا، ئۇلاردىن مۇۋاپىقراق بولغىنى ياكى دائىم قوللىنىلىدىغىنى ماددا نامى قىلىندى، ئۇنداق ئاتالغۇلارنىڭ باشقىچە ناملىرى، ئومۇمەن، شۇ ماددىنىڭ يەشمىسىدە بايان قىلىندى.

مۇندەرىجە

جاھانگىرلىك

(دۇنيا ئىقتىسادىنى ئۆز ئىچىگە ئالغۇچى)

جاھانگىرلىك 1
مونوپول كاپىتالىزم («جاھانگىرلىك» 1 - بەتكە قاراڭ)
كاپىتال جاھانگىرلىك 7
سوتسىيال جاھانگىرلىك 8
ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى ... 8
مونوپولىيە 10
مونوپول كاپىتال 14
مونوپول تەشكىلاتلار 15
قىسقا مۇددەتلىك باھا پۈتۈمى 16
كارتېل 17
سىندىكات 18
تروبست 20
كونزېرن 21
بىرلىشىش تۈزۈمى 23
كومبىنات («بىرلىشىش تۈزۈمى» 23 - بەتكە قاراڭ)
يات كارخانىلار 24
مونوپول باھا 25
مونوپول پايدا 28
پۇل مۇئامىلە كاپىتالى 31
پۇل مۇئامىلە دوكالىرى 34
مالىيە گۈرۇھى 38
مالىيە زومىگەرلىرى 41
دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى 42
كاپىتالىستىك دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش 47
قاتنىشىش تۈزۈمى 50
ھەسسىدارلىق شىركىتى 51
پاي چېكى ئىگىلەش شىركىتى 54
پايچىك 56
مۇددىرىيەت 57
كاپىتالنىڭ كۆپىتۈرۈلۈشى 57
پاي چېكى 58
پاي ئۆسۈمى 59
پاي چېكى باھاسى 60
داۋ - يونۇس پاي چېكى باھاسى ئوتتۇرىچە سانى 61
ئىقتىسادىي مۆلچەر 63
بېرژا («بېلەت بېرژاسى»، 66 - بەتكە ۋە «تاۋار بېرژاسى»، 65 - بەتكە قاراڭ)
تاۋار بېرژاسى 65
بېلەت بېرژاسى 66

نيۇ - يورك بېلەت بېرژاسى..... 67
قىممەتكە ئىگە بېلەت..... 69
قەرز چېكى («قىممەتكە ئىگە بېلەت» 69 - بەتكە قارالسۇن)
دەللالار..... 70
قۇرۇق ئېلىپ قۇرۇق سېتىش..... 71
ھايانكەشلىك سودىسى..... 72
چەتكە كاپىتال چىقىرىش..... 72
چەتكە تاۋار چىقىرىش..... 77
ئىقتىسادىي كېڭەيمەچىلىك 79
مەبلەغ سېلىش بانكىسى 82
مەبلەغ سېلىش - ھاۋالە قىلىش شىركىتى..... 82
خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاق..... 83
خەلقئارا كارتېل («خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاق» 83 - بەتكە قارالسۇن)
خەلقئارا نېفىت كارتېلى..... 87
دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەت 88
كۆپ دۆلەتلىك شىركەت («دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەت» 88 - بەتكە قارالسۇن)
سۈتخورلار 93
سۈتخور دۆلەت..... 93
ئۈسۈم چېكى قىرقىش..... 94
ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر..... 95
مۇستەملىكىچىلىك 96
يېڭى مۇستەملىكىچىلىك 99
جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى..... 100
مېترۇپولىيە..... 104
مۇستەملىكە..... 105
يېرىم مۇستەملىكە..... 107
بېقىندى دۆلەت 108
يېزا ئىگىلىك جەھەتتىكى بېقىندى دۆلەت 109
بىر خىللا ئىگىلىك 111
يېشىل ئىنقىلاب..... 114
كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي - سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى قانۇنىيىتى..... 116
«جاھانگىرلىكتىن خالىيلىق نەزەريىسى» 121
كاپىتالىزمنىڭ ئومۇمىي كرىزىسى... 124
خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەربىيلەشتۈرۈلۈشى 127
ئىش يېتىشمەسلىك..... 130
ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرزى 131
ئىناۋەتلىك كىنىشكا 132
دەريجەدىن تاشقىرى بازار 134
تۇرغۇنلۇق - پاخالىلىق 135
ئېنېرگىيە مەنبەسى كرىزىسى..... 137
ئۇچ دۇنيا..... 140
تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر..... 140
ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى 142
ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى... 143
ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسى... 146
ياۋروپا ئاتوم ئېنېرگىيىسى بىرلەشمىسى 147
ياۋروپا ئەركىن سودا رايونى 148
ياۋروپا ئەركىن سودا ئىتتىپاقى 149
ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتى 150
مارشال پىلانى 151
تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر..... 153
77 دۆلەت گۇرۇھى 154
يائۇنىدىي ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەر كېلىشىمى..... 156
ئاروشا كېلىشىمى..... 157
لومې كېلىشىمى..... 158
ئەرەب ئورتاق بازىرى..... 160

شەرقىي ئافرىقا ئورتاق گەۋدىسى..... 161
غەربىي ئافرىقا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى 161
غەربىي ئافرىقا دۆلەتلىرى ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى..... 162
ئاندېس شەرتنامىسى تەشكىلاتى 163
ئوتتۇرا ئامېرىكا قىتئەسى ئورتاق بازىرى 164
كارىب ئورتاق گەۋدىسى 165
لاتىن ئامېرىكىسى ئىقتىسادىي سىستېمىسى 166
لاتىن ئامېرىكىسى ئەركىن سودا جەمئىيىتى 167
ئافرىقا، كارىب دېڭىزى رايونى ۋە تىنچ ئوكيان رايونى دۆلەتلىرى گۈرۇھى 168
نېفىت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى 168
نېفىت ئېكسپورت قىلغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى تەشكىلاتى..... 172
نېفىت قورالى..... 175
خام ئەشيا ئىشلەپچىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى 177
«خەلقئارا يېڭى ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىش خىتابنامىسى»..... 180
تاۋار ئومۇمىي لايىھىسى..... 182
باھانى كۆرسەتكۈچ بويىچە تەڭشەش... 184
داۋېس پىلانى..... 185
يۇنگ پىلانى 186
ئوتتاۋا ئىمپېرىيە يىغىنى..... 187
ئىمپېرىيە ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمى 187
يېڭى سىياسەت 189
يېزا ئىگىلىكىنى تەڭشەش قانۇنى... 192
مەملىكەت بويىچە سانائەتنى گۈللەن-
دۇرۇش قانۇنى..... 193
خەلقئارا سودا..... 194
ئەركىن سودا..... 197
قوغدىنىش سودىسى 200
شەكىللىك سودا 201
شەكىلسىز سودا..... 202
سودا قورغىنى..... 203
تامۇژنا بېجى قورغىنى 203
غەيرىي تامۇژنا بېجى قورغىنى..... 204
تاۋارنى تۆكمە قىلىپ سېتىش..... 205
تۆكمە قىلىپ سېتىش باھاسى («تاۋارنى تۆكمە قىلىپ سېتىش» 205 - بەتكە قارالسۇن)
ئىقتىسادىي قامال 207
ئېمبارگو..... 208
ئالاھىدە مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئامىلىسى..... 209
تامۇژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمى 211
كېنىنېدى ئېلىشىشى..... 213
توكيو ئېلىشىشى 215
سودا جېڭى 216
دۇنيا بازىرى 218
خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرى 221
لوندون شەھىرى 225
ئۇئولل - ستىرىت كوچىسى 225
پۇل گۈرۇھى 227
فوند ستېرلىڭ رايونى..... 231
فوندستېرلىڭ گۈرۇھى («فوند ستېرلىڭ رايونى» 231 - بەتكە قارالسۇن)
فرانك رايونى 233
ئامېرىكا دوللىرى رايونى..... 234
برېمېرتون ئورمانلىقى يىغىنى 235
شىمسىن ئېلمىي جەمئىيىتى كېلىشىمى... 236
خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى..... 237

خەلقئارا گۇللەندۇرۇش - تەرەققىيات بانكىسى..... 241
دۇنيا بانكىسى («خەلقئارا گۇللەندۇرۇش - تەرەققىيات بانكىسى» 241 - بەتكە قارالسۇن)
خەلقئارا تەرەققىيات جەمئىيىتى..... 244
خەلقئارا پۇل مۇئامىلە شىركىتى 245
ئاسىيا تەرەققىيات بانكىسى 246
ئافرىقا تەرەققىيات بانكىسى 247
پان ئامېرىكا تەرەققىيات بانكىسى ... 249
خەلقئارا ھېساب بوغۇش بانكىسى 250
كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل سىستېمىسى 252
ياۋروپا پۇل سىستېمىسى 256
ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى..... 260
ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى 264
ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرى 266
نېفىت ئامېرىكا دوللىرى 268
پۇل كۇرسىنىڭ چۈشۈشى..... 269
پۇل كۇرسىنىڭ ئۆسۈشى..... 272
تاشقى پېرېۋوت..... 274
پېرېۋوت نىسبىتى («تاشقى پېرېۋوت» 274 - بەتكە قارالسۇن)
تاشقى پېرېۋوتنىڭ تۆكمە قەلەم سېتىلىشى 275
مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتى 277
تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتى..... 278
مەركىزىي پېرېۋوت نىسبىتى..... 279
بىرلەشمە تۇراقسىزلىق 280
خەلقئارا كىرىم - چىقىم 281
ئالتۇن ۋە تاشقى پېرېۋوت زاپىسى... 283
خەلقئارا تۆلەش ئىقتىدارى..... 284
ئالاھىدە پۇل ئېلىش ھوقۇقى 284
خەلقئارا سۇغۇرتا بازىرى..... 287
بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىسى... 290
ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كومىتېتى 291
غەربىي ئاسىيا ئىقتىسادىي كومىتېتى... 292
ئافرىقا ئىقتىسادىي كومىتېتى 293
لاتىن ئامېرىكىسى ئىقتىسادىي كومىتېتى 294
ياۋروپا ئىقتىسادىي كومىتېتى 294
بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرەققىيات - پىلان مەھكىمىسى ... 295
بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى سانائەت تەرەققىيات تەشكىلاتى ... 296
بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى سودا - تەرەققىيات يىغىنى 298
ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىكى تەشكىلاتى... 300
خەلقئارا ئېنېرگىيە ئاپپاراتى 302
ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى..... 303
«ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ئۇمۇمىي پروگراممىسى»..... 305

پېرىم مۇستەملىكە، پېرىم فېئودالىق ئىقتىساد ۋە پېڭى دېموكراتىزملىق ئىقتىساد

پېرىم مۇستەملىكە، پېرىم فېئودالىق جەمئىيەت..... 307
ئەپيۇن سودىسى 309
تۆلەم 312
سودا شەھىرى..... 313
كېلىشمە تاموژنا بېجى 314
بىر تەرەپلىمە ئالاھىدە مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئامىلىسى 316

كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى 317
تاموژنا مەمۇرىي ھوقۇقى 320
كونسېسسىيە 322
چەت ئەل سودا فېرمىلىرى..... 324
مەدىكارلار سودىسى..... 327
ئىجارە زېمىن..... 330
دېڭىز بويلىرىدا سودا قىلىش ھوقۇقى 331
ئىچكى دەريالاردا قاتناش ھوقۇقى... 333
چازا بېجى..... 335
چەت ئەللىكلەرنىڭ جۇڭگودا زاۋۇت - فابرىكا قۇرۇش ھوقۇقى 337
تەسىر دائىرىسى..... 338
ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى..... 340
تاموژنا سەر 342
تاموژنا ئېشىندىسى..... 344
خەلقئارا بانكىلار ئۆمىكى 346
تەڭگىنىڭ قىممىتى..... 348
كۈمۈش پۇلنىڭ ئۆسۈمى..... 349
جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگودىكى كاپىتالى 351
ئەجنەبىيەرەسلەر ھەرىكىتى..... 352
كارخانىلارنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش، ھۆكۈمەتنىڭ نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرۇش، ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر شېرىكلىشىپ باشقۇرۇش 356
دەلالىلىق، فېئودالىلىق دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى 359
بيۇروكرات كاپىتال («دەلالىلىق، فېئودالىلىق دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى» 359 - بەتكە قارالسۇن)
پومېشچىك - دەلال بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسى 361
مىللىي كاپىتال 362
تۆت بانكا، ئىككى ئىدارە ۋە بىر خەزىنە 364
شىمالدىكى تۆت بانكا..... 365
جەنۇبتىكى ئۈچ بانكا..... 367
تۆت چوڭ ئائىلە 368
دەلالىلار 369
دەلالىلار بۇرژۇئازىيە 371
بيۇروكرات بۇرژۇئازىيە («دەلالىلار بۇرژۇئازىيە» 371 - بەتكە قارالسۇن)
مىللىي بۇرژۇئازىيە 372
يۇقىرى قاتلام ئۇششاق بۇرژۇئازىيە... 374
ئۇششاق بۇرژۇئازىيە 375
جۇڭگو پرولېتارىياتى..... 376
يېرىم پرولېتارىيات 388
پومېشچىك..... 379
پومېشچىك قوشۇمچە سودا - سانائەتچى 380
سودا - سانائەتچى قوشۇمچە پومېشچىك 381
ئىككىنچى پومېشچىك 381
تىجارەتچى پومېشچىك 381
زومىگەر پومېشچىك 382
مۇشتۇمزورلار 382
تەرەققىيپەرۋەر زاتلار 383
ئازىيەرنى ئىجارىگە بەرگۈچىلەر 383
باي دېھقان 384
يېڭى باي دېھقان («باي دېھقان» 384 - بەتكە قارالسۇن)
باي دېھقان ئىگىلىكى («باي دېھقان» 384 - بەتكە قارالسۇن)
ئوتتۇرا دېھقان 385
ھاللىق ئوتتۇرا دېھقان («ئوتتۇرا دېھقان» 385 - بەتكە قارالسۇن)
يۇقىرى ئوتتۇرا دېھقان («ئوتتۇرا

دېهقان» 385 - بەتكە قاراڭ)
تۆۋەن ئوتتۇرا دېهقان («ئوتتۇرا دېهقان» 385 - بەتكە قاراڭ)
ئىجارىكەش دېهقان..... 386
كەمبەغەل دېهقان 387
يالالانما دېهقان..... 387
سەرگەردانلار 388
ئاسراندىلار 389
بېقىۋالدىلار..... 389
بارتۇلۇق تۇزۇم..... 390
خەزىنە تارازىسى..... 391
مەۋھۇم تەڭگە..... 391
تەڭگە 392
ئالتۇن دوللار 393
فابى پۇلى سىياستى 394
فابى («فابى پۇلى سىياستى» 394 - بەتكە قاراڭ)
مۇھاجىرلار پېرېۋوتى 396
بىر پىرسەنتلىك باج..... 396
بىر تۇتاش باج 399
غەللە - پاراقچا نەرسە ئېلىش 401
يەر بېجىغا قاراپ ئاشلىق سېتىۋېلىش
ۋە ئاشلىق قەرز ئېلىش 403
كونا دېموكراتىك ئىنقىلاب 404
يېڭى دېموكراتىزم 407
يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب («يېڭى دېموكراتىزم» 407 - بەتكەقاراڭ)
يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب باش لۇشيەنى 410
يېڭى دېموكراتىك ئىقتىساد 412
يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئۇچ چوڭ ئىقتىسادىي پروگراممىسى... 415
ئومۇم ئىگىلىكى 418
ئىشچى - دېهقانلار بانكىسى 419
چېگرا رايون بانكىسى..... 419
چېگرا رايون پۇلى 420
ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرۈش..... 421
ئومۇمغىمۇ، خۇسۇسلارغىمۇ ئېتىبار بېرىش 424
ۋەتەن قۇتقۇزۇش پارتىيىسى..... 426
ئاشلىق تەڭشەش ئىدارىسى..... 427
نەننۇەن روھى 428
ئەمگەكتە ھەمكارلىشىش گۈرۇپپىسى... 429
قوش كالىلىرىنى بىرلەشتۈرۈش كوپېراتىپى 430
لاپقۇتلىشىش ئەترىتى 431
ھەمكارلىشىش ئەترىتى 431
يەر تېرىش ئەترىتى 432
يەر ئىسلاھاتى 432
يەر ئىسلاھاتى باش لۇشيەنى..... 435
يەر تەكشۈرۈش ھەرىكىتى..... 437
ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىش..... 438
ئىجارىنى 25 پىرسەنت كېمەيتىش... 439
«4 - ماي يولىيورۇقى» 440
«جۇڭگو يەر قانۇنى پروگراممىسى» 441
«جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنى»..... 442

جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخى

ئۇزۇق - تولۇك ۋە پۇل - مال 444
بۇيۇك بىرلىك 446
«ئەدەبىنىڭ قوللىنىلىشى» («بۇيۇك بىرلىك» 446 - بەتكە قاراڭ)
گۇەن جۇك..... 448
يەرگە قاراپ سېلىق ئېلىش («گۇەن

جۇك» 448 - بەتكە قاراڭ)
«گۈەنزى» 450
ئېشىش - چۈشۈش نەزەرىيىسى 454
قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلەش..... 458
تاغ - دەريالارنى ھۆكۈمەت
باشقۇرۇش 460
ئانا - بالىنىڭ ئۆزئارا قىممەت
ساقلىشى..... 462
ساختا پۇل بىلەن چىن پۇلنىڭ ئۆزئارا
قىممەت ساقلىشى («ئانا - بالىنىڭ
ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى»
462 - بەتكە قاراڭ)
كۇك چىيۇ..... 465
ئىنساپ - پايدا..... 470
باج - سېلىقنى يەڭگىللىتىش..... 472
ئىسراپچىلىق - ئىقتىسادچىللىق
نەزەرىيىسى 474
مودى 478
لاۋزى 482
فەن لى 485
جى رەن («فەن لى» 485 - بەتكە
قاراڭ) .....
تەكشى باھادا سېتىپ بېرىش
ئىدىيىسى 487
لى كۇي 489
شاڭ ياڭ..... 492
«ھەززىتى شاڭ ياڭ قىسسىسى»..... 494
تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش ئىدىيىسى..... 497
غول ۋە شاخ..... 499
غولغا ئەھمىيەت بېرىپ، شاخنى
چەكلەش ئىدىيىسى («غول ۋە شاخ»
499 - بەتكە قاراڭ)
مېڭ كې 502
توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر نەزەرىيىسى..... 505
شۇي شىك..... 508
بەي گۈي..... 510
شۈن كۇاڭ 511
خەن فېي 515
جيا يى 519
چاۋ سو 521
ساڭ خۇگياڭ 524
تەڭشەپ يۆتكەش نەزەرىيىسى..... 527
باھا تەڭشەش نەزەرىيىسى 528
«تۇز - تۆمۈر ھەققىدە» 530
يەر چەكلەش نەزەرىيىسى 533
سىماچيەن 534
ۋاڭ ماڭ 538
«پۇل ئىلاھچىلىقى»..... 541
يەر تەڭشەش نەزەرىيىسى..... 544
لىيۇ يەن 546
ياڭ يەن 549
لۇ جى..... 552
لى گۇ..... 555
ۋاڭ ئەنشى 558
مەرتىۋىلىكلەر بىلەن مەرتىۋىسىزلەرنى
باراۋەر قىلىش، باي - كەمبەغەل
لىكنى تەڭشەش 561
چېن لياڭ..... 563
يې شى 566
«بويا نەغمىسى» 568
چيۇ جۇن..... 570
جاڭ جۇيجېك 574
يەرلەرنى تەڭشەش، باج - سېلىق
تۆلىمەسلىك 576
خۇاڭ زۇڭشى 578
گۇ يەنۇۇ..... 581
ۋاڭ فۇجى 584
«پۇل توغرىسىدا دەسلەپكى
مۇلاھىزە» 588
گۇڭ زىجېن..... 591

ۋېي يـۈەن 594
«قەغەز پۇل ھەققىدە» 597
ۋاڭ ماۋيمن 599
خۇك شيۇچـۈەن 603
«تەپپىك - تيەنگو يەر تۈزۈمى» 605
«سىياسەت يۈرگۈزۈش توغرىسىدا يېڭى سەھىپە» 607
لى ۋېنشۇ 608
ۋاڭ شىدو 609
ما جيەنجـۇك 611
«دۆلەتنى بېيىتىش تەدبىرىنىڭ داۋامى» 613
جېك گۈەنيىـك 616
سودا ئۇرۇشـى 618
جاك جىدۇك 620
كاك يۈۋېي 622
لياك چىچاۋ 625
يەن فـۇ 627
جاك چيەن 630
سۈن جۇڭشەن 632
جۇ جىشىن 636
يەر ھوقـۇقىنـى تـەكشىلەش («سۈن جۇڭشەن» 632 - بەتكە قارالسۇن)
كاپىتالنى چەكلەش («سۈن جۇڭشەن» 632 - بەتكە قارالسۇن)

چەت ئەل ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخى

سېنىو فون 639
پـلاتون 640
ئارىستوتېل 642
ئاكۈينا، توماس 644
ئادىل باھا 645
مەدرىس پەلسەپىسى 646
سودا ھېرىسلىقى 648
ئالتۇن ھېرىسلىقى («سودا ھېرىسلىقى» 648 - بەتكە قارالسۇن)
سانائەت ھېرىسلىقى («سودا ھېرىسلىقى» 648 - بەتكە قارالسۇن)
پۇل بالانسى نەزەرىيىسى («سودا ھېرىسلىقى» 648 - بەتكە قارالسۇن)
سودا بالانسى نەزەرىيىسى («سودا ھېرىسلىقى» 648 - بەتكە قارالسۇن)
كولبېرتىزىم («سودا ھېرىسلىقى» 648 - بەتكە قارالسۇن)
مۇن، توماس 650
گرېشام قانۇنى 651
پۇل - مېتال نەزەرىيىسى 652
پۇل نامى نەزەرىيىسى 653
پېتتى، ۋىليام 654
بۇئاگىلبېر، پىئېررې 656
دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمى 659
كېسناي، فرانسـۇۋا 661
«ئىقتىسادىي جەدۋەل» 664
تۇرگوت، ئاننـې روبېرت جاك 666
يۇم، داۋىد 668
سـمىت، ئادام 669
سمىتنىڭ قىممەت نەزەرىيىسى 672
سمىت ئەقىدىسى 675
ئىگىلىك ئەركىنلىكى 676
ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش («ئىگىلىك ئەركىنلىكى» 676 - بەتكە قارالسۇن)
بېنسام مەنپەئەتپەرەسلىكى 678
رىكاردو، داۋىد 680
رىكاردونىڭ قىممەت نەزەرىيىسى 684

ريكاردونىڭ يەر ئىجارىسى نەزەريىسى 686
سېلىشتۇرما تەننەرخ نەزەريىسى..... 688
خميالىي سوتسىيالىزم 689
مور، توماس 691
سېن - سىمون، كلود ئانرى 692
فۇرىيې، شار 694
ئوۋېن، روبېرت 697
ريكاردو ئېقتىسادىي سوتسىيالىزمچىلىرى... 699
جونېس، رىچارد 701
سىسموندى، جان شارلېس لېونارد سىموندې دې 702
ئىقتسادىي رومانتىزم 705
پرۇدون، پىئېررې جوسېف..... 706
ساي، جان باپتىستې..... 708
ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇچ ئاساسلىق نەزەريىسى 710
ئۇچ تەرەپنى بىر گەۋدە قىلىش فورمۇلىسى («ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇچ ئاساسلىق نەزەريىسى» 710 - بەتكە قارالسۇن)
ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەريىسى 711
ساي قانۇنى 712
مالتۇس، توماس روبېرت..... 713
مالتۇسچىلىق 716
مالتۇسنىڭ نوپۇس نەزەريىسى («مالتۇسچىلىق» 716 - بەتكە قارالسۇن)
يېڭى مالتۇسچىلىق 718
ريكاردو ئېقتىسادىي 719
سېنئىمور، ناسسائۇ ۋىللىئام 721
نەپسىنى تارتىش نەزەريىسى 722
مىل، جون ستۇئارت..... 723
ئىش ھەققى فوندى نەزەريىسى..... 724
كارېي، ھېنرى چارلېس 726
باستىئات، فرېدېرىك 728
ئىگىلىك ماسلىقى نەزەريىسى..... 729
تارىخشۇناسلىق ئېقىمى 730
دۆلەت ئارىلاشمىچىلىقى («تارىخشۇناسلىق ئېقىمى» 730 - بەتكە قارالسۇن)
لىست، فرېدرىخ 731
روشېر، ۋىلھېلم 733
يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمى..... 735
مۇنبەر سوتسىيالىزمچىلىرى («يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمى» 735 - بەتكە قارالسۇن)
شمولېر، گۇستاۋ 737
سومبارت، ۋېرنېر..... 739
چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئېقىمى 740
گوسسېن قانۇنى 741
چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريىسى 743
سۇبېيېكتىپ قىممەت نەزەريىسى («چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريىسى» 743 - بەتكە قارالسۇن)
ئاۋستىرىيە ئېقىمى..... 745
ۋىنا ئېقىمى («ئاۋستىرىيە ئېقىمى» 745 - بەتكە قارالسۇن)
مېنگېر، كارل 746
بانباۋېرك، ئىيۇگېن ۋون..... 748
ۋاقىت پەرقى ئۆسۈمى نەزەريىسى ... 749
فىزىمات ئېقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى... 751
كونۇت، ئانتۇۋان ئاۋگۇستىن 753
جېۋونس، ۋىللىئام ستانلېي 754
لۇسانىنا ئېقىمى 756
ۋالراس، لېئون 757
پارېتو، ۋىلفرېدو 759

ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسى..... 762
گېئورگى، ھېنرى 763
كلاك، جون بېيتس 764
چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۇچلىرى
نەزەرىيىسى 766
كامبىرىد ئېقىمى..... 768
يېڭى كلاسسىك ئېقىم («كامبىرىد ئېقىمى» 768 - بەتكە قارالسۇن)
مارشال، ئالفرىد 770
مارشالنىڭ قىممەت نەزەرىيىسى..... 775
مۇۋازىنەت باھا نەزەرىيىسى («مارشالنىڭ قىممەت نەزەرىيىسى» 775 - بەتكە قارالسۇن)
قىممەن مۇۋازىنەت نەزەرىيىسى 778
ئېھتىياج ئېلاستىكلىقلىقى 779
تەمىنلەش ئېلاستىكلىقلىقى 780
فېشېر، ئىرۋىڭ 781
پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى 783
ھوبسون، جون ئاتكىنسون..... 785
تۇزۇم ئېقىمى 786
ۋېبلېن، تورستېين بۇندي..... 788
شەۋېتسىيە ئېقىمى 790
شىمالىي ياۋروپا ئېقىمى (شەۋېتسىيە ئېقىمى» 790 - بەتكە قارالسۇن)
ۋېكسېل، جون گۇستاف كېنات 793
نېيترال پۇل نەزەرىيىسى 795
شۇمپېتېر، جوسېف ئالويس 797
«يېڭىلىق يارىتىش» نەزەرىيىسى 801
كېينېس، جون مەينارد..... 803
كېينېسچىلىق 807
تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش 810
ئۇنۇملۇك ئېھتىياج پرىنسىپى..... 812
ئىستېمال خاھىشى..... 814
كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى 815
تۇراقسىز ھەۋەس..... 818
جانلىق ھەۋەس («تۇراقسىز ھەۋەس» 818 - بەتكە قارالسۇن)
كۆپەيتكۈچى سان نەزەرىيىسى..... 819
تېزلىتىش پرىنسىپى..... 821
كېينىكى كېينېس ئىقتىسادشۇناسلىقى..... 824
يېڭى كېينېسچىلىق («كېينىكى كېينېس ئىقتىسادشۇناسلىقى» 824 - بەتكە قارالسۇن)
يېڭى كلاسسىك ئۇمۇملاشتۇرغۇچىلار... 825
كېينىكى كېينېس ئاساسىي ئېقىم ئىقتىسادشۇناسلىقى تەرەپدارلىرى («يېڭى كلاسسىك ئۇمۇملاشتۇرغۇچىلار» 825 - بەتكە قارالسۇن)
يېڭى كامبىرىد ئېقىمى..... 827
خانسېن، ئالۋىن 830
ئارىلاشما ئىگىلىك نەزەرىيىسى..... 832
چىكاگو ئېقىمى 834
پۇلچىلىق 835
ھازىرقى زامان پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى..... 838
فرىيبۇرگ ئېقىمى..... 841
غەربىي گېرمانىيە يېڭى لىبېرالىلار ئېقىمى («فرىيبۇرگ ئېقىمى» 841 - بەتكە قارالسۇن)
ئوگېن، ۋالتېر..... 843
پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى..... 845
يېڭى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى... 847
پاراۋان دۆلەت نەزەرىيىسى..... 851
تولۇق رىقابەت باھا نەزەرىيىسى..... 853
مونوپول رىقابەت باھا نەزەرىيىسى... 856
تولۇقسىز رىقابەت باھا نەزەرىيىسى («مونوپول رىقابەت باھا نەزەرىيىسى» 856 - بەتكە قارالسۇن)

مونوپول باها نەزەريەسى 860
مۇشتۇمزورلار مونوپولىنى باھالاش
نىسبەسى نەزەريەسى («كونترول باھا
نەزەريەسى» 862 - بەتكە قارالسۇن)
كونترول باھا نەزەريەسى 862
ئۇنۇملۇك رىقابەت نەزەريەسى 864
قارشىلاشقۇچى كۈچ نەزەريەسى 866
يېڭى سانائەت دۆلىتى نەزەريەسى ... 868
پۇل كىرىزىسى نەزەريەسى 869
ئىستېمال تۆۋەنلەپ كېتىش كىرىزىسى
نەزەريەسى 871
مەبلەغ ئوشۇقچىلىقى كىرىزىسى
نەزەريەسى 873
روھىي ھاللىق كىرىزىس نەزەريەسى ... 875
ئىقتىسادىي ئۇزاق دەۋرىيلىك
نەزەريەسى 876
ئىقتىسادىي يۈكسىلىش نەزەريەسى ... 878
تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقى 881
تەرەققىي تاپمىغان ئەللەر ئىقتىسادشۇناسلىقى («تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقى» 881 - بەتكە قارالسۇن)
ئىقتىسادىي يۈكسىلىش باسقۇچى
نەزەريەسى 884
يۈكسىلىش نىسبىتى نۆل بولۇش
نەزەريەسى 887
ئېھتىياج پۇل پاخاللىقىنى كەلتۈرۈپ
چىقىرىدۇ دەيدىغان نەزەريە 890
تەننەرخ پۇل پاخاللىقىغا تۇرتكە
بولىدۇ دەيدىغان نەزەريە 892
قۇرۇلما خاراكتېرلىك پۇل پاخاللىقى
نەزەريەسى 894
«خەلق كاپىتالىزمى» 896
كاپىتالىنىڭ دېموكراتىيلىشىشى
نەزەريەسى («خەلق كاپىتالىزمى»
896 - بەتكە قارالسۇن)
دېزېكتورلار ئىنقىلابىي نەزەريەسى ... 898
ئېشىندىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش
نەزەريەسى 899
ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق 901
ئۆلچەم ئىقتىسادشۇناسلىقى
(«ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق»
901 - بەتكە قارالسۇن)
ئىقتىسادىي مودېل 904
سەرپ قىلىش - ھاسىل قىلىش
تەھلىلى 907
ئۆزگۈچاك توري نەزەريەسى 911
جەمئىيەت ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقى ... 914
سېلىشتۇرما جەمئىيەت ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقى («جەمئىيەت ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقى» 914 - بەتكە قارالسۇن)
ھەرىكەتلىك ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقى 915
مەكرو ئىقتىسادشۇناسلىق 917
ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىق 918
ئىستېمالچىلارنىڭ ئىگىلىك
ھوقۇقى 920
ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىگىلىك
ھوقۇقى 921
چەكلىك ھالدىكى تەننەرخ 922
چەكلىك ھالدىكى پايدا 924
ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيىسى 926
ئىستېمال فۇنكسىيىسى 928
تەڭ مىقدارلىق مەھسۇلات ئەگرى
سىزىقى 929
پەرقسىز ئەگرى سىزىق 931
فلىپس ئەگرى سىزىقى 932
نوبېل ئىقتىسادشۇناسلىق مۇكاپاتىنى
ئالغۇچىلار 935
روبېرتۇس، جوھان كارل 950

لاسال، فېردىناند 953
لاسالىنىڭ دۆلەت سوتسيالىزمى
(«لاسسال، فېردىناند» قا قارىڭ،
× × - بەت)
تۆمۈردەك ئىش ھەققى قانۇنى 955
لىبكنېخت، ۋىلگېلم 956
بېبېل، فېردىناند ئاۋگۈست 957
دىۋرىك، ئوگېن كارل 959
زورلۇق كۈچ نەزەرىيىسى 960
تەقسىماتنى بەلگىلەش نەزەرىيىسى ... 962
نارودنىكلار 964
چېرنىشېۋسكى، نىكولاي گاۋرىلوۋىچ... 966
فابىئان سوتسيالىزمى 968
ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال
شيۇجېڭجۇيىسى 969
مېرنشتېين، ئېدۋارد 971
سوتسيالىزمغا تىنچ يول بىلەن كىرىش... 973
كائۇتسكى، كارل 974
ھىلفېردىڭ، رۇدوف 976
تەشكىللىك كاپىتالىزم..... 978
قانۇنىي ماركسىزم 979
تۇگان - بارانوۋسكى، مىخائىل
ئىۋانوۋىچ 980
ستروۋې، پىيوتر بېرنگاردوۋىچ 982
لىبكنېخت، كارل ئاۋگۈست فېردىناند... 984
لىيۇكسېمبۇرگ، روسا 985
پلېخانوۋ، گېئورگىي ۋالېنتىنوۋىچ ... 987
بۇخارىن، نىكولاي ئىۋانوۋىچ 989
تروتسكى (برونشتېين)، لېۋ
داۋىدوۋىچ 991
ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى پۈختىلىقى
نەزەرىيىسى 993
دېموكراتىك سوتسيالىزم 994
خېشاك جاۋ..... 995
رادىكال سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق
ئېقىمى 996

笔画索引

خەت سىزىقى ئاچقۇچى

一 画

一般均衡论 ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەريىسى 762

二 画

七十七国集团 77 دۆلەت گۇرۇھى... 154

“人民资本主义” «خەلق كاپىتالىزمى»... 896

二地主 ئىككىنچى پومېشچىك... 381

二五减租 ئىجارىنى 25 پىرسەنت كېمەيتىش 439

三 画

大同 بۈيۈك بىرلىك 446

利义 ئىنساپ - پايدا..... 470

伦勃，凡 ۋېبلىن، تۇرستېين

托尔斯坦·德本 بۇندې 788

下中农 تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان («中农”ئوتتۇرا دېھقان» 385 - بەتكە قاراڭ)

上中农 يۇقىرى ئوتتۇرا دېھقان («中农”ئوتتۇرا دېھقان» 385 - بەتكە قاراڭ)

上层小资产阶级 يۇقىرى قاتلام ئۇششاق بۇرژۇئازىيە..... 374

子口锐 چازا بېجى..... 335

子母相权 ئانا - بالىنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى 462

门格尔，卡尔 مېنگېر، كارل 746

门户开放政策 ئىشىكنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى 340

三个世界 ئۈچ دۇنيا 140

三位一体公式 ئۈچ تەرەپنى بىر گەۋدە قىلىش فورمۇلىسى (生产要素三 «ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈچ ئامىلى نەزەريىسى» 710 - بەتكە قاراڭ)

土地改革 يەر ئىسلاھاتى 432

土豪劣绅 مۇشتۇمزورلار..... 382

土地改革总路线 يەر ئىسلاھاتى باش لۇشيەنىڭ 435

小资产阶级 ئۇششاق بۇرژۇئازىيە... 375

小土地出租 ئاز يەرنى ئىجارىگە

租者 بەرگۈچىلەر 383
小农经济 ئۇششاق دېھقان ئىگە لىكى پۈختىلىقى 论稳固 993
工人贵族 ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر... 95
工农银行 ئىشچى - دېھقانلار بانكىسى..... 419
工资铁律 تۆمۈردەك ئىش ھەققى قانۇنى..... 955
工资基金 ئىش ھەققى فوندى 说 724
工商业者 سودا - سانائەتچى 兼地主 قوشۇمچە پومېشچىك... 381
马建忠 ماجيەنجۇڭ 611
马歇尔计划 مارشال پىلانى..... 151
马尔萨斯主义 مالتۇسچىلىق 716
马尔萨斯人口论 مالتۇسنىك نوپۇس نەزەرىيىسى (尔萨斯马“义主斯萨尔马”) 716 - بەتكە قارالسۇن)
马歇尔的价值论 مارشالنىڭ قىممەت نەزەرىيىسى 775
马歇尔，阿弗里德 مارشال، ئالفرىد..... 770
马尔萨斯，托马斯·罗伯特 مالتۇس، توماس روبېرت 713

四 画

丘 孔 كۇڭ چيۇ 465
井田论 توققىۇز تۈلۈشلۇك بەدەل

505 نەزەرىيىسى .....
扎工队 ھەمكارلىشىش
431 ئەترىتى.....
440 «4 - ماي يېلىيورۇقى»... 指示》四五
历史学派 تارىخشۇناسلىق
735 ئېقىمى .....
741 گوسسېن قانۇنى..... 戈森定律
757 ۋالراس، لېئون..... 瓦尔拉，里昂
内河空行权 ئىچكى دەريالاردا قاتناش ھوقۇقى 333
危机论的心理 روھىي ھاللىق كرىزىس نەزەرىيىسى 875
«天朝田亩制度» «تەيپىڭ تيەنگو يەر تۈزۈمى» 605
巴斯夏，弗雷德里克 باستىئات، فرېدېرىك... 728
雪尔尼车夫斯基，加拉古尼甫洛维奇 چېرنىشېۋسكى، نەكولاي گاۋرىلوۋىچ 966

三 画

计然 جي رەن (“范蠡”) «فەن لى» 485 - بەتكە قارالسۇن)
经济计量学 ئۆلچەم ئىقتىسادشۇناسلىقى (“经济计量学”) ..... «ئىقتىسادىي ئۆلچەم مېتودى ناسلىق» 901 ..... بەتكە قارالسۇن)
开工不足 ئىش يېتىشمەسلىك..... 130
开明士绅 ئەرەققىيپەرۋەر زىيالىلار.. 383
无形贸易 شەكىلسىز سودا..... 202
无差异曲线 پەرقسىز ئېگرى سىزىق 931

比较成本说 سېلىشتۇرما تەننەرخ نەزەريىسى 688

比较静态经济学 سېلىشتۇرما جەمجەت ھالەت ئۇقتۇساد شۇناسلىقى（"静态经济学"），«جەمجەت ھالەت ئۇقتۇساد شۇناسلىقى» 914 - بەتكە قارالسۇن）

不发达经济学 تەرەققىي تاپمىغان ئەللەر ئۇقتۇساد شۇناسلىقى（"发展经济学"）«تەرەققىيات ئۇقتۇساد شۇناسلىقى» 881 - بەتكە قارالسۇن）

不完全竞争价格论 تولۇقسىز رىقابەت باھا نەزەريىسى（"垄断竞争价格论"）«مونوپول رىقابەت باھا نەزەريىسى» 856- بەتكە قارالسۇن）

分配决定论 تەقسىماتنى بەلگىلەش نەزەريىسى 962

公平价格 ئادىل باھا 645

公私兼顾 ئومۇمغىمۇ، خۇسۇسلارغىمۇ ئېتىبار بېرىش ... 424

公营经济 ئومۇم ئىگىلىكى 418

王莽 ۋاڭ مالك 538

王夫之 ۋاڭ فۇجى 584

王安石 ۋاڭ ئەنشى 558

王茂荫 ۋاڭ ماۋيىن 599

中农 ئوتتۇرا دېھقان 385

中心汇率 مەركەزىي پېرېۋوت نىسبىتى 279

中性货币论 نېيترال پۇل نەزەريىسى 795

中国无产阶级 جۇڭگو پرولېتارىياتى 376

中国土地法大纲 «جۇڭگو يەر قانۇنى پروگراممىسى» 441

中美洲共同市场 ئوتتۇرا ئامېرىكا قىتئەسى ئورتاق بازىرى 164

《中华人民共和国土地改革法》 «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنى» 442

五 画

主体 白 بەي گۈي 510

末本 غول ۋە شاخ 499

适叶 يې شى 566

工身包 ئاسراندىلار 389

«运篇»礼 «ئەدەبنىڭ قوللىنىلىشى»（"大同"«بۇيۇك بىرلىك» 446-بەتكە قارالسۇن）

尔特卡 كارتېل 17

率汇 پېرېۋوت نىسبىتى（"外汇"«تاشقى پېرېۋوت» 274 - بەتكە قارالسۇن）

阿尔森，汉文 خانسېن، ئالۋىن 830

弗莱堡学派 فرېيبۇرگ ئېقىمى 841

主观价值论 سۇبېيكتىپ قىممەت نەزەريىسى（"边际效用价值论"«چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريىسى» 743 - بەتكە قارالسۇن）

卢森堡，罗莎 لىيۇكسېمبۇرگ، روسا ... 985

旧民主主义革命 كونا دېموكراتىك ئىنقىلاب 404
最惠国待遇 ھەرقانداق بىر تەرەپلىمە ئالاھىدە مۇئامىلىسى 316
古诺，安 كونۇت، ئانتۇۋان
多万，奥古斯丹 ئاۋگۇستىن 753
史密森氏学会 شىمسىن ئىلمىي جەمئىيىتى 236
圣西门，克劳德·昂利 سېن - سىمون، كلود ئانرى 692
节欲论 نەپسىنى تارتىش نەزەرىيىسى 722
资本制节约 كاپىتالنى چەكلەش (“孙中山”«سۇن جۇڭشەن» 632 - بەتكە قارالسۇن)
北四行 شىمالدىكى تۆت بانكا 365
北欧学派 شىمالىي ياۋروپا ئېقىمى (“瑞典学派”«شۋېتسىيە ئېقىمى» 790 - بەتكە قارالسۇن)
迁司马 سىما چيەن 534
威司徒卢·彼得·多伯恩·奇维 ستروۋې، پيوتر بېرنگار- دووئىچ 982
四大家族 تۆت چوڭ ئائىلە 368
四行两局一库 تۆت بانكا، ئىككى ئىدارە ـ ۋە بىر خەزىنە 364
加速原理 تېزلىتىش پرىنسىپى 821
加勒比共同体 كارىب ئورتاق گەۋدىسى 165
东京回合 توكيو ئېلىشىشى 215
东非共同体 شەرقىي ئافرىقا ئورتاق گەۋدىسى 161
实田赋征收 غەللە - پاراقىغا نەرسە ئېلىش 401
田赋征购和征借 يەر بېجىغا قاراپ ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋە ئاشلىق قەرز ئېلىش 403
世界市场 دۇنيا بازىرى 218
世界银行 دۇنيا بانكىسى (“国际复兴开发银行”«خەلقئارا ئاكتىللاندۇرۇش- تەرەققىيات بانكىسى» 241 - بەتكە قارالسۇن)
外汇 تاشقى پېرېۋوت 274
外汇倾销 تاشقى پېرېۋوتنىڭ تۆكمە قىلىپ سېتىلىشى ... 275
外人在华权 چەت ئەللىكلەرنىڭ جۇڭگودا زاۋۇت - فابرىكا قۇرۇش ھوقۇقى 337
平准论 باھا تەڭشەش نەزەرىيىسى 528
平崇思想 تەكشى باھادا سېتىپ بېرىش ئىدىيىسى 487
平均地权 يەرھوقۇقىنى تەكشىلەش (“孙中山”«سۇن جۇڭشەن» 632 - بەتكە قارالسۇن)
石油武器 نېفىت قورالى 175
石油美元 نېفىت ئامېرىكا دوللىرى 268
石油输出国组织 نېفىت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى 168
半殖民地 يېرىم مۇستەملىكە 107

无产阶级半殖民地半封建社会 بېرىم پرولېتارىيات..... 388

森布雷顿林会议 برېمېرتون ئورمانلىقى يىغىنى 235

吉尔布阿贝尔，比埃尔哈林，尼古拉·伊万诺维奇发达国家 بۇئاگىلبېر، پىئېررې... 656

发展中国家 تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر..... 153

发展经济学 تەرەققىيات ئىقتىسادى شۇناسلىقى..... 881

发展经济保障供给 ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۇرۇش..... 421

派民碎 نارودنىكلار..... 964

民族资本 مىللىي كاپىتال 362

民主社会主义 دېموكراتىك سوتسىيالىزم 994

民族资产阶级 مىللىي بۇرژۇئازىيە..... 372

生产函数 ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيىسى..... 926

生产集中 ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى 8

生产者主权 ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ھوقۇقى... 921

生产费用 ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەرىيىسى 711

生产三要素论 ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈچ تامىلى نەزەرىيىسى 710

边币 چېگرا رايون پۇلى..... 420

边区银行 چېگرا رايون بانكىسى... 419

边际成本 چەكلىك ھالدىكى تەننەرخ 922

边际收益 چەكلىك ھالدىكى پايدا..... 924

边际生产力论 چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى نەزەرىيىسى... 766

边际效用学派 چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئېقىمى... 740

边沁的功利主义 بېنسام مەنپەئەتپەرەسلىكى 678

边际效用价值论 چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەرىيىسى 743

六 画

孙中山 سۇن جۇڭشەن..... 632

华尔街 ۋۇئۇل - ستىرىت كوچىسى 225

朱执信 جۇ جىشىن 636

色诺芬 سېنوفون 639

论敦城 لوندون شېھىرى..... 225

休漠，大卫 يۇم، داۋىد..... 668

交易所 بىرژا（证券交易所”“商品交易所”“贵金属交易所”） 66-بەتكە ۋە «تاۋار بىرژاسى» 65 - بەتكە قارالغان.

充分就业 تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش 810

刘易斯 ليۇ يەن..... 546

“创新理论” «يېڭىلىق يارىتىش» نەزەرىيىسى 801

许行 شۈي شىڭ..... 508

社会主义讲坛 مۇنبەر سوتسيالىزمچىلىرى (“新历史学派”) «يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمى» 735 - بەتكە قارالسۇن)

老子 لاۋزى 482

考茨基，卡尔 كائۇتسكى، كارل..... 974

关税协定 كېلىشىم تاموژنا بېجى... 314

多国公司 كۆپ دۆلەتلىك شىركەت («跨国公司») «دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەت» 88 -بەتكە قارالسۇن)

乔治，亨利 گېئورگى، ھېنرى 763

芝加哥学派 چىكاگو ئېقىمى 834

经济动态学 ھەرىكەتلىك ھالەت ئېقتىسادشۇناسلىقى... 915

马克思主义合法学 قانۇنىي ماركسىزم 979

全国产业复兴法 مەملىكەت بويىچە سانائەتنى گۈللەندۈرۈش قانۇنى..... 193

安第斯条约组织 ئاندېس شەرتنامىسى تەشكىلاتى 163

成本推动通货膨胀论 تەننەرخ پۇل پاخاللىقىغا تۈرتكە بولىدىغان نەزەرىيە 892

自由贸易 ئەركىن سودا..... 197

自由放任 ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش (“经济自由主义”) «ئىگىلىك ئەركىنلىكى» 676 - بەتكە قارالسۇن)

托拉斯 تروست 18

托洛茨基（勃朗施坦）列夫·达维多维奇 تروتسكى (برونشتېين)، لېۋ داۋىدوۋىچ 991

后凯恩斯经济学 كېيىنكى كېينېس ئىقتىسادشۇناسلىقى..... 824

后凯恩斯主流经济学派 كېيىنكى كېينېس ئاساسىي ئېقىم ئىقتىسادشۇناسلىقى تەرەپدارلىرى (“新古典综合派”) «يېڭى كلاسسىك ئومۇملاشتۇرغۇچىلار» 825 - بەتكە قارالسۇن)

农战思想 تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش ئىدىيىسى 497

农业附庸 يېزا ئىگىلىكىگە ھەتتىكى بېقىندا دۆلەت.....

农业调整法 يېزا ئىگىلىكىنى تەڭشەش قانۇنى 192

余关 تاموژنا ئېشىندىسى..... 344

关税壁垒 سودا قورغىنى 203

关税及贸易总协定 تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمى 211

地主 پومېشچىك..... 379

地主兼工商业者 پومېشچىك قوشۇمچە سودا - سانائەتچى 380

地主卖办资产阶级 پومېشچىك - دەللال بۇرژۇئازىيە دېكتاتۇرلۇقى

政专 تۈرىسى 361
元美亚 ئاسىيا تاماپىرىكا دوللىرى 266
多士里亚德 ئارىستوتېل 642
发开洲亚 ئاسىيا تەرەققىيات
行银 بانكىسى 246
太及洲亚 ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان
经济平洋 ئىقتىسادىي ـ ئىجتىمائىي
员委会社 كومىتېتى 291
办卖会 دەللال 369
空买卖 قۇرۇق ئېلىپ قۇرۇق سېتىش 71
产资阶级 卖办 دەللال بۇرژۇئازىيە 371
封的国家 卖办的建的 دەللاللىق، فېئودوداللىق دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى 359
本义 垄断资主
券证 有价证 قىممەتكە ئىگە بېلەت 69
易贸 有形贸 شەكىللىك سودا 201
争竞 有效竞 ئۈنۈملۈك رىقابەت
论 نەزەرىيىسى 864
求需 有效需 ئۈنۈملۈك ئېھتىياج
理原 پرىنسىپى 812
的织组 有组织 تەشكىللىك كاپىتالىزم 978
义主本资
济经义主 西非共体 غەربىي ئافرىقا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى 161
济经亚西 غەربىي ئاسىيا ئىقتىسادىي كومىتېتى 292
会委员 家国非共同 غەربىي ئافرىقا دۆلەتلىرى ئىقتىسادىي

体 ئورتاق گەۋدىسى 162
尔尼西 سېپنۇر، ناسسائۇ
廉威骚纳 ۋىللىئام 721
自新德西 غەربىي گېرمانىيە يېڭى
主义由 لىبېراللار ئېقىمى(弗莱堡学派)
..... "弗莱堡学派"
第蒙西 بۇرگ ئېقىمى» 841 ـ
尔沙·让 , 列奥纳尔·西蒙德 (به‌تكه قاراڭ)
سىسمۇندى، جان شارلېس لېئونارد سىموندې‌دې 702

七 画

平 库 خەزىنە تارازىسى 391
复 严 يەن فۇ 627
加迪 辛 سىندىكات 18
好偏 活灵 جانلىق ھەۋەس (流)
..... "偏好"
تۇراقسىز «ھەۋەس» 818 ـ به‌تكه
قاراڭ)
助互 劳动 ئەمگەكتە ھەمكارلىشىش
社 گۇرۇپپىسى 429
易交 证券 بېلەت بېرژاسى 66
所
息利 时差 ۋاقىت پەرقى ئۆسۈمى
论 نەزەرىيىسى 749
国帝 社会 سوتسىيال جاھانگىرلىك 8
义主
释汪 士开 ۋاڭ شىدو 609
发开 泛美 پان ئامېرىكا تەرەققىيات
行银 بانكىسى 249
夫亨, 希法 鲁道 ھېلفېردىڭ، رۇدوف 976

把头制度 بار تۇلۇق تۇزۇم 390
抗衡力量 قارشىلاشقۇچى كۈچ
论 ..... نەزەرىيىسى 866
投机商业 ھايانكەشلىك سودىسى... 72
投资银行 مەبلەغ سېلىش
..... بانكىسى 82
投资信托 مەبلەغ سېلىش ـ ھاۋالە
公司 ..... قىلىش شىركىتى 82
投入—产 سەرپ قىلىش ـ ھاسىل
出分析 ..... قىلىش تەھلىلى 907
投资过多 مەبلەغ ئوشۇقچىلىقى
危机论 ..... كرىزىسى نەزەرىيىسى 873
均输论 تەڭشەپ يۆتكەش
..... نەزەرىيىسى 527
均田论 يەر تەڭشەش نەزەـ
..... رىيىسى 544
均田免赋 يەرلەرنى تەڭشەش،
باج ـ سېلىق تۆلـ
..... مەسلىك 576
均衡价格 مۇۋازىنەت باھا نەزەـ
论 ..... رىيىسى (“马歇尔
的价值论”) «مارشال
نىڭ قىممەت نەزەرىيە
سى» 775-بەتكە قارالسۇن)
杨炎 ..... ياڭ يەن 549
杨格计划 ..... يۇنگ پىلانى 186
杜林，欧 ..... دىۋرىڭ، ئوگېن كارل 959
根·卡尔
杜尔哥， ..... تۇرگوت، ئانىنى روبېرت
安纳洛·贝 ..... جاك 666
尔·雅克
杜冈—巴 ..... تۇگان ـ بارانوۋسكى،
拉诺夫斯 ..... ميخائىل ئىۋانوۋىچ 980
基，米哈
伊尔·伊

纽约证券 نيۇ ـ يورك بېلەت
交易所 ..... بېرۇاسى 67
克拉克， ..... كلاك، جون بېيتس 764
约翰·贝茨
宏观经济 ماكرو ئىقتىساد
学 ..... شۇناسلىق 918
完全竞争 تولۇق رىقابەت باھا
价格论 ..... نەزەرىيىسى 853
财团 ..... مالىيە گۇرۇھى 38
财阀 ..... مالىيە زومىگەرلىرى 41
佃农 ..... ئىجارىكەش دېھقان 386
«伯牙琴» ..... «بويا نەغمىسى» 568
伯恩斯坦 ..... بېرنشتېين، ئېدۇارد 971
爱德华， ..... ت
企业外局 ..... يات كارخانىلار 24
均衡局部 قىسمەن مۇۋازىنەت
论 ..... نەزەرىيىسى 778
张謇 ..... جاڭ چيەن 630
张之洞 ..... جاڭ جىدۇڭ 620
张居正 ..... جاڭ جۈيجېڭ 574
邱浚 ..... چيۇ جۈن 570
陈亮 ..... چېن لياڭ 563
陆贽 ..... لۇ جى 552
附属国 ..... بەقسندى دۆلەت 108
阿鲁沙协 ..... ئارۇشا كېلىشىمى 157
定
阿奎那， ..... ئاكۋىنا، توماس 644
托马斯
阿拉伯共 ئەرەب ئورتاق بازىرى 160
同市场
阿拉伯石 ..... نېفىت ئېكسپورت
油输出国 قىلغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى
组织 ..... لىرى تەشكىلاتى 172
并兼抑 قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى
..... چەكلەش 458

奇维诺万 489
悝李 لى كۇي 555
觊李 لى كۇ 608
学李文 لى ۋېنشۇ 680
图,李嘉 ريكاردو، داۋىد 719
大卫
学图李嘉 ريكاردو ئېقىمى .....
派
的图李嘉 ريكاردونىڭ يەر ئىجارە
论地租 رىنى نەزەريىسى 686
的图李嘉 ريكاردونىڭ قىممەت
论价值 نەزەريىسى 684
派图李嘉 ريكاردو ئېقىمى
义社会主 سوتسيالىزمچىلىرى... 699
者
内克卜李 لىبكنېخت، ۋىلگېلم..... 956
西,威廉
,弗特斯李 لىست، فرېدرىخ 731
里德里希
内克卜李 لىبكنېخت، كارل
西,卡尔· ئاۋگۈست فېردىناند..... 984
奥古斯特,
斐迪南

八 画

元规 مەۋھۇم تەڭگە 391
轲孟 مېڭ كې..... 502
队工变 لاپقۇتلىنىش
ئەترىتى 431
制参与 قاتنىشىش تۈرۈمى..... 50
论田限 يەر چەكلەش نەزەرىيىسى 533
应郑观 جېڭ گۇەنيىڭ..... 616
汇侨 مۇھاجىرلار پېرىۋوتى... 396

性弹给供 تەمىنلەش ئېلاستىك
لىقلىقى..... 780
济经一单 بىر خىللا ئىگىلىك 111
围范力势 تەسىر دائىرىسى..... 338
派学度制 تۈزۈم ئېقىمى 786
会社想空 خىيالىي سوتسيالىزم... 689
义主
,尔雪罗 روشېر، ۋىلھېلىم..... 733
廉威
币货代现 ھازىرقى زامان پۇل
论量数 مىقدارى نەزەريىسى... 838
克巴维庞 بانباۋېرك، ئىيۇگېن
逢根·欧 ۋون 748
,斯文杰 جېۋونس، ۋىللىئام
·廉威 ستانلېي..... 754
利坦
托,累帕 پارېتو، ۋىلفرېدو..... 759
里弗尔维
多
入长和平 سوتسيالىزمغا تىنچ يول
义主社会 بىلەن كىرىش..... 973
国立建《 «خەلقئارا يېڭى ئىقتى
新济际经 سادىي تەرتىپ ئورنىتىش
言宣序秩 خېتابنامىسى» 180
蠡范 فەن لى 485
易贸力苦 مەدىكارلار سودىسى..... 327
区镑英 فوند ستېرلىڭ رايونى... 231
团集镑英 فوند ستېرلىڭ گۇرۇھى
(“英镑区” «فوند
ستېرلىڭ رايونى»231-
بەتكە قارالسۇن)
券元金 ئالتۇن دوللار 397
本资融金 پۇل مۇئامىلە كاپىتالى... 31
头寨融金 پۇل مۇئامىلە
دوكالىرى 34
肇上河 خېشاڭ جاۋ 995

沿海贸易 دېڭىز بويلىرىدا سودا
权 ..... قىلىش ھوقۇقى..... 331
币 法 فابى (“法币政策”
..... «فابى پۇلى سىياسىتى» 394 - بەتكە قارالسۇن)
区 朗 法 فرانسك رايونى 233
法币政策 فابى پۇلى سىياسىتى... 394
主义 凯恩斯 كېينېسچىلىق 807
亨利·查尔斯·凯里, كارېي، ھېنرى چارلىس 726
约翰·梅纳德·凯恩斯 كېينېس، جون مەينارد... 803
国主宗 مىتروپولىيە 104
海关官 تاغ-دەريالارنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش..... 460
官僚资本 بيۇروكرات كاپىتال
(“卖办的封建的)
国家垄断资本主义”
«دەللاللىق، فېئودالليق دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى»
359 - بەتكە قارالسۇن)
官僚资产阶级 بيۇروكرات بۇرژۇئازىيە
(“卖办资产阶级”
«دەللال بۇرژۇئازىيە»
371 - بەتكە قارالسۇن)
官督商办 官办企业 ھۆكۈمەت كارخانىلارنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشى، ھۆكۈمەت شېرىكىنىڭ نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرۇش، ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر شېرىكلىشىپ

关税壁垒 گەيرىي تاموژنا بېجى قورغىنى 356
非洲开发银行 ئافرىقا تەرەققىيات بانكىسى..... 204
非洲经济委员会 ئافرىقا ئىقتىسادىي كومىتېتى 247
非洲·加勒比和太平洋地区国家集团 ئافرىقا، كارىب دېڭىزى رايونى ۋە تىنچ ئوكيان رايونى دۆلەتلىرى گۇرۇھى 293
肯尼迪回合 كېننېدى ئېلىشىشى..... 168
股东 پايچىك 213
股息 پاي ئۆسۈمى 56
股票 پاي چېكى 59
公司 股份 ھەسسەدارلىق شىركىتى 58
股票价格 پاي چېكى باھاسى..... 51
拉萨尔, 斐迪南 لاسسال، فېردىناند..... 60
拉丁美洲经济体系 لاتىن ئامېرىكىسى ئىقتىسادىي سىستېمىسى..... 953
拉丁美洲经济委员会 لاتىن ئامېرىكىسى كومىتېتى... 166
拉丁美洲自由贸易协会 لاتىن ئامېرىكىسى ئەركىن سودا جەمئىيىتى 294
拉萨尔的社会主义 لاسسالنىڭ دۆلەت سوتسىيالىزمى (“拉萨尔”
“南迪斐·尔»لاس
سال، فېردىناند»
953 - بەتكە قارالسۇن) 167

垄　断　مونوپولیه 10
垄断价格　مونوپول باها 25
垄断利润　مونوپول پایدا 28
垄断组织　مونوپول تەشكىلاتلار... 15
垄断资本　مونوپول كاپىتال 14
垄断价格　مونوپول باها نەزەرىيسى 860
论
垄断资本　مونوپول كاپىتالىزم
主　义　(帝国主义)　«جاھانگىرلىك» 1 ـ
به‌تكه قاراڭ)
垄断竞争　مونوپول رىقابەت باها
价格论　نەزەرىيسى 856
贫　农　كەمبەغەل دېھقان 387
货币升值　پۇل كۆرسىنىڭ
ئۆسۈشى 272
货币主义　پۇلچىلىق .....
货币贬值　پۇل كۆرسىنىڭ
چۈشۈشى 269
货币集团　پۇل گۇرۇھى..... 227
货币名目　پۇل نامى نەزەرىيسى... 653
论
货币金属　پۇل ـ مېتال نەزەرىيسى
论　..... 652
货币差额　پۇل بالانسى نەزەرىيسى
论　(“重商主义”)
«سودا ھېرىسلىقى»
648 ـ به‌تكه قاراڭ)
货币数量　پۇل مىقدارى نەزەرىيسى
论　..... 783
货币的危　پۇل كرىزىسى نەزەرىيسى
机　论　..... 869
欧洲美元　ياۋروپا ئامېرىكا
دوللىرى..... 264

欧洲共同　ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى
体　..... 142
罗，欧文，　ئوۋېن، روبېرت 697
伯　特
瓦，欧根，　ئوگېن، ۋالتېر 843
尔　特
欧洲货币　ياۋروپا پۇل سىستېمىسى
体　系　..... 256
欧洲煤钢　ياۋروپا كۆمۈر ـ پولات
联　营　..... 146
欧洲自由　ياۋروپا ئەركىن سودا
贸易区　رايونى 148
欧洲经济　ياۋروپا ئىقتىسادىي
共同体　ئورتاق گەۋدىسى 143
欧洲经济　ياۋروپا ئىقتىسادىي
委员会　كومىتېتى 294
欧洲原子　ياۋروپا ئاتوم ئېنېرگىيسى
能联营　سى بىرلەشمىسى..... 147
欧洲自由　ياۋروپا ئەركىن سودا
贸易联盟　ئىتتىپاقى..... 149
固定汇率　مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتى
..... 277
国际收支　خەلقئارا كىرىم ـ چىقىم
..... 281
国际贸易　خەلقئارا سودا 194
国际卡特　خەلقئارا كارتېل
尔　(“国际垄断同盟”)
«خەلقئارا مونوپول
ئىتتىپاق» 83 ـ به‌تكه
قاراڭ)
国际银行　خەلقئارا بانكىلار
团　ئۆمىكى 346
国家干涉　دۆلەت ئارىلاشمىچىلىقى
主　义　(“历史学派”) «تا-
رىخشۇناسلىق ئېقىمى»

730 ـ بەتكە قارالڧ)
国际开发协会 خەلقئارا تەرەققىيات جەمئىيىتى 244
国际垄断同盟 خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاق 83
国际金融公司 خەلقئارا پۇل مۇئامىلە شىركىتى 245
国际金融市场 خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى بازىرى 221
国际保险市场 خەلقئارا سۇغۇرتا بازىرى 287
国际能源机构 خەلقئارا ئېنېرگىيە ئاپپاراتى 302
国际清偿能力 خەلقئارا تۆلەش ئىقتىدارى 284
国际清算银行 خەلقئارا ھېساب بوغۇش بانكىسى 250
国民经济军子化 خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەربىيلەشتۇرۇلۇشى ... 127
国际石油卡特尔 خەلقئارا نېفىت كارتېلى 87
国际货币基金组织 خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى 237
国际复兴开发银行 خەلقئارا گۈللەندۈرۈش تەرەققىيات بانكىسى... 241
国家垄断资本主义 دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى 42
经记人 ده للالار 70
«经济表» «ئىقتسادىي جەدۋەل»... 664
经济扩张 ئىقتسادىي كېڭەيمىچىلىك 79
经济预测 ئىقتسادىي مۆلچەر 63
经济封锁 ئىقتسادىي قامال 207
经济模型 ئىقتسادىي مودېل 904
经济哲学 مەدرىس پەلسەپىسى 646
经营地主 تىجارەتچى پومېشچىك... 381
经济计算学 ئىقتسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق 901
经济和谐论 ئىگىلىك ماسلىقى نەزەرىيىسى 729
经济增长论 ئىقتسادىي يۈكسىلىش نەزەرىيىسى 878
经理革命论 دىرېكتورلار ئىنقىلابىي نەزەرىيىسى 898
经济长周期论 ئىقتسادىي ئۇزاق دەۋرىيلىك نەزەرىيىسى... 876
经济自由主义 ئىگىلىك ئەركىنلىكى ... 676
经济浪漫主义 ئىقتسادىي رومانتىزم ... 705
经济互助委员会 ئىقتسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى 303
经济成长阶段论 ئىقتسادىي يۈكسىلىش باسقۇچى نەزەرىيىسى... 884
«经济一体化综合纲要» ئىقتسادنى بىرلىكەتلەشتۈرۈش ئومۇمىي پروگراممىسى» 305
经济合作与发展组织 ئىقتسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتى 150

九 画

荷兰盾 شۋن گۇلڧ 511
金厘币论 «قەغەز پۇل ھەققىدە»... 597
工农业成本 بىقىۋالدىلار 389
卡用信誉 ئىناۋەتلىك كىنىشكا... 132
贸易保护 قوغدىنىش سودىسى..... 200

柏拉图 پلاتون 640
查田运动 يەر تەكشۈرۈش ھەرىكىتى 437
相地而衰 يەرگە قاراپ سېلىق ئېلىش ("管仲" ئېلىش) 448 - «گۈەن جۇڭ» (بەتكە قارالسۇن)
柯尔倍尔主义 كولبېرتىزىم ("重商主义" «سودا ھېرىسلىقى» 648 - بەتكە قارالسۇن)
统税 بىر تۇتاش باج .....
结构性通货膨胀论 قۇرۇلما خاراكتېرلىق پۇل پاخاللىقى نەزەرىيىسى 894
轻重理论 ئېشىش - چۈشۈش نەزەرىيىسى 454
剑桥学派 كامبېرىد ئېقىمى..... 768
持股公司 پاي چېكى ئىگىلەش شىركىتى..... 54
按指数调整价格 بويىچە تەڭشەش..... 184
施穆勒, 古斯塔夫 شمولېر، گۇستاۋ..... 737
威克塞尔 ۋېكسېل، جون گۇستاۋ
古幹·约·克努特 كېنات 793
南三行 جەنۇبتىكى ئۈچ بانكا.. 367
南泥湾精神 نەننۇەن روھى 428
美元区 ئامېرىكا دوللىرى رايونى 234
美元危机 ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى 260
货币 نوزۇق - تۆلۈك ۋە پۇل - مال 444
食利者 سۈتخورلار 93
食利国 سۈتخور دۆلەت 93
费雪, 欧文 فېشېر، ئىرۋىڭ 781
费边社会主义 فابان سوتسىيالىزمى... 968
贸易战 سودا جېڭى..... 216
贸易壁垒 سودا قورغىنى..... 203
贸易差额 سودا بالانسى نەزەرىيە سى ("重商主义"论) «سودا ھېرىسلىقى» 648 - بەتكە قارالسۇن)
全洪秀行 خۇڭ شيۇچۈەن چەت ئەل سودا فېرمىلىرى 603
洋厘 تەڭگىنىڭ قىممىتى... 324
洋务运动 ئەجنەبىپەرەسلەر ھەرىكىتى 348
洛美协定 لومې كېلىشىمى 352
洛桑学派 لوسانىا ئېقىمى 157
洛贝尔图斯, 约幹·卡尔 روبېرتۇس، جوھان كارل 756
帝国主义 جاھانگىرلىك..... 950
帝国特惠制 ئىمپېرىيە ئالاھىدە مەنپەئەتلىك تۈزۈمى 1
帝国主义在华资本 جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگودىكى كاپىتالى... 187
帝国主义的殖民体系 جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى 351
重工主义 سانائەت ھېرىسلىقى 100

贸易顺差 ئەپپۈن سودىسى..... 309
危机 ئېنېرگىيە مەنبەسى كىرىزىسى.....
霸权 زومىگەر پومپىچىك..... 137
配第，威廉 پېتتى، ۋىلىيام..... 382
莫尔，托马斯 مور، توماس..... 591
特别提款权 ئالاھىدە پۇل ئېلىش ھوقۇقى..... 284
法律 قانۇنى..... 651
原料生产国组织 خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى..... 177
诺贝尔经济学奖获得者 نوبېل ئىقتىسادشۇناسلىق مۇكاپاتىنى ئالغۇچىلار... 935
租界 كونسېسسىيە..... 322
租借地 ئىجارە زېمىن..... 330
桑弘羊 ساڭ خۇڭياڭ..... 254
桑巴特，威尔纳 سومبارت، ۋېرنېر..... 739
《钱神论》 «پۇل ئىلاھچىلىقى»..... 541
《钱币刍言》 «پۇل توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە»..... 588
浮动汇率 تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتى..... 278
偏好流动 تۇراقسىز ھەۋەس..... 818
海关两用 تامۇژنا سەر..... 842
海关行政权 تامۇژنا مەمۇرىي ھوقۇقى..... 320
消费函数 ئىستېمال فۇنكسىيىسى... 928
消费信贷 ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرزى..... 131
消费倾向 ئىستېمال خاھىشى..... 814
消费者主 ئىستېمالچىلار نىلك

重商主义 (“سودا هېرىسلىقى” 648 - به‌تكه قاراڭ)
重本抑末 غولغا ئەھمىيەت بېرىپ، شاخنى چەكلەش ئىدىيىسى (“本末” «غول‌ۋە شاخ» 499-به‌تكه قاراڭ)
重农学派 دېھقانچىلىق هېرىسلىقى ئېقىمى..... 659
重金主义 ئالتۇن هېرىسلىقى (“重商主义” «سودا هېرىسلىقى» 648 - به‌تكه قاراڭ)
重商主义 سودا هېرىسلىقى..... 648

十 画

错金 چاۋ سو..... 521
债券 قەرز چېكى (“有价证券” «قىممەتلىك ئىنگە بېلەت» 69 - به‌تكه قاراڭ)
倾销价格 تۆكمە قىلىپ سېتىش باھاسى (“商品倾销” «تاۋارنى تۆكمە قىلىپ سېتىش» 205-به‌تكه قاراڭ)
倍倍尔，斐迪南·奥古斯特 بېبېل، فېردىناند ئاۋگۇست..... 957
耕田队 يەر تېرىش ئەترىتى... 432
顾炎武 گۇ يەنۋۇ..... 581
《盐铁论》 «تۇز - تۆمۈر ھەققىدە»..... 530
乘数论 كۆپەيتكۈچى سان نەزەرىيىسى..... 819

十一画

龚自珍 گۇڭ زىجىن 591
梁启超 لياڭ چىچاۇ 625
奢俭论 ئىسراپچىلىق ـ ئىقتىساد ـ چىللىق نەزەرىيىسى... 474
票息剪 ئۆسۈم چېكى قىرقىش... 94
公粮救国 ۋەتەن قۇتقۇزۇش پارىقى 426
权相实虚 ساختا پۇل بىلەن چىن پۇلنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى (“子母相权”«ئانا ـ بالىنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى» 462 ـ بەتكە قارالسۇن)
息租减 ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىش..... 438
胀滞膨 تۇرغۇنلۇق ـ پاخالـلىق..... 135
马, 托曼斯 مۇن، توماس..... 650
绿色革命 يېشىل ئىنقىلاب..... 114
《续富国策》 «دۆلەتنى بېيىتىش تەدبىرىنىڭ داۋامى» ... 613
维也纳学派 ۋېنا ئېقىمى (“奥地利学派”«ئاۋستىرىيە ئېقىمى» 745 ـ بەتكە قارالسۇن)
合作社 قوش كالىلىرىنى بىر ـ لەشتۈرۈش كوپىراتىپى..... 430
混合经济论 ئارىلاشما ئىگىلىك نەزەرىيىسى 832
裁判事项 كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم ئىگىلىك ھوقۇقى 920
消费不足危机论 ئىستېمال تۆۋەنلەپ كېتىش نەزەرىيىسى..... 871
贾谊 جيا يى 519
资本渗水 كاپىتالنىڭ كۆپتۈرۈلۈشى..... 57
资本输出 چەتكە كاپىتال چىقىرىش 72
《新政资篇》 «سىياسەت يۈرگۈزۈش توغرىسىدا يېڭى سەھىپە»..... 607
资本边际效率 كاپىتالنىڭ چەكلىك ئالدىنكى ئۈنۈمى..... 815
资本民主化论 كاپىتالنىڭ دېموكراتىيلىشىش نەزەرىيىسى (“人民资本主义”«خەلق كاپىتالىزمى» 896 ـ بەتكە قارالسۇن)
资本帝国主义 كاپىتال جاھانگىرلىك 7
资本主义国有化 كاپىتالىستىك دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش 47
资本主义总危机 كاپىتالىزمنىڭ ئومۇمىي كرىزىسى 124
资本主义世界货币体系 كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل سىستېمىسى..... 252
资本主义国家经济发展政治规律 كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ـ نىڭ ئىقتىسادىي ـ سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشۈرۈلۈشى قانۇنىيىتى..... 116

权 چەكلىرىش ھوقۇقى 317
第二国际 ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئو-
修正主义 نال شيۇجېڭجۇيىسى... 969
银元 تەڭگە 392
银拆 كۈمۈش پۇلنىڭ ئۆسۈمى... 349
黄宗羲 خۇاڭ زۇڭشى 579
黄金外汇储备 ئالتۇن ۋە تاشقى پېرىۋوت
ژاپىسى 283
菲利普斯曲线 فىلىپپىس ئەگرى
سىزىقى 932
萨伊定律 ساي قانۇنى 712
萨伊，让巴蒂斯特 ساي، جان باپتىستې ... 708
纳平康“联合”制 كومىيىنات «بىرلىشىش
تۈزۈمى» 23 - بەتكە
قاراڭ)
康有为 كاڭ يۇۋېي 622
康采恩 كونزېرن 21
战商 سودا ئۇرۇشى 618
埠商 سودا شەھىرى..... 313
鞅商 شاڭ ياڭ 492
《商君书》«ھەزرىتى شاڭ ياڭ
قىسسىسى 494
销商品倾 تاۋارنى تۆكمە قىلىپ
سېتىش..... 205
出商品输 چەتكە تاۋار چىقىرىش... 77
易商品交 تاۋار بېرۋاسى 65
所
合商品综 تاۋارئومۇمىيلايىھەسى... 182
案方

十二画

农雇 يالانما دېھقان 387
非韩 خەن فېي 515
赔款 تۆلەم..... 312
游民 سەرگەردانلار 388
帝华太渥 ئوتتاۋا ئىمپېرىيە
会国议 يىغىنى 187
董事会 مۇدىرىيەت 57
理论蛛网 ئۆمۈچۈك تېورى
ئەزەرىيسى 911
傅立叶，沙利 فۇرىيې، شار 694
琼斯，理查德 فونېس، رىچارد..... 701
奥地利学派 ئاۋستىرىيە ئېقتىمى..... 745
待遇最惠国 ئالاھىدە مەنپەئەتدار
دۆلەتلىك مۇئامىلىسى... 209
剩余社会化 ئېشىنددىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش ئەزەرىيسى... 899
短期价格协定 قىسقا مۇددەتلىك باھا
پۈتۈمى 16
雅温得联系国协定 ياۋۇندې ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەر كېلىشىمى 156
普列汉诺夫，格奥尔基·瓦连廷诺维奇 پلېخانوۋ، گېئورگىي
ۋالېنتىنوۋىچ..... 989
殖民地 مۇستەملىكە 105
殖民主义 مۇستەملىكىچىلىك 96
超级市场 دەرىجىدىن تاشقىرى
بازار 134
“超帝国主义论” «جاھانگىرلىكتىن
خالىيلىق ئەزەرىيسى»... 121
等产量曲线 تەڭ مىقدارلىق مەھسۇ-
لات ئەگرى سىزىقى... 929
等贵贱，

均贫富 مەرتىۋىسىزلەرنى باراۋەر قىلىش، باي ـ كەمبەغەل لىكنى تەڭشەش 561

斯威尔计划 داۋېس پىلانى 185

斯琼—道股票价格平均数 داۋ ـ يونېس پاي چېكى باھاسى ئوتتۇرىچە سانى 61

农富 باي دېھقان 384

农富经济 باي دېھقان ئىگىلىكى ("富农" «باي دېھقان» بەتكە 384 ـ قارالسۇن)

农富裕中 ھاللىق ئوتتۇرا دېھقان ("中农" «ئوتتۇرا دېھقان» بەتكە 538 ـ قارالسۇن) .....

亚当·斯密 سمىت، ئادام 669

斯密教条 سمىت ئەقىدىسى 675

斯密的价值论 سمىتنىڭ قىممەت نەزەرىيىسى 672

联合制 بىرلىشىش تۈزۈمى 23

联合浮动 بىرلەشمە تۇراقسىزلىق 280

联合国开发计划署 بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرەققىيات پىلان مەھكىمىسى 295

联合国工业发展组织 بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى سانائەت تەرەققىيات تەشكىلاتى 296

联合国贸易和发展会议 بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى سودا ـ تەرەققىيات يىغىنى 298

联合国经济和社会事务理事会 تەشكىلاتى ئىقتىسادىي ـ ئىجتىمائىي كېڭەش مەجلىسى 290

十三画

禁运 ئېمبارگو 208

跨国公司 دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەت 88

瑞典学派 شۋېتسىيە ئېقىمى 790

微观经济学 مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىق 917

数理经济学派 فىزىكات ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى 751

零增长率 يۆكسىلىش نىسبىتى نۆل

理论 بولۇش نەزەرىيىسى 887

弗瑞斯，罗伯特·卡斯纳，威廉·福斯特·鲁东，皮埃尔·约瑟夫·比古 661

福利经济学 پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى 845

福利国家论 پاراۋان دۆلەت نەزەرىيىسى 851

粮食调剂局 ئاشلىق تەڭشەش ئىدارىسى 427

粮食及农业组织 ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىكى تەشكىلاتى 300

新政 يېڭى سىياسەت 189

新富农 يېڭى باي دېھقان («富农» «باي دېھقان» 384 ـ بەتكە قارالسۇن)

新工业国论 يېڭى سانائەت دۆلىتى نەزەرىيىسى 868

新历史学派 يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمى 735
新民主主义学派 يېڭى دېموكراتىزم... 407
新古典学派（“剑桥学派”） يېڭى كلاسسىك ئېقىم «كامبىرىد ئېقىمى» 768 - بەتكە قارالسۇن)
新剑桥学派 يېڭى كامبىرىد ئېقىمى... 827
新殖民主义 يېڭى مۇستەملىكە چىلىك 99
新古典综合派 يېڭى كلاسسىك ئومۇملاشتۇرغۇچىلار..... 825
新凯恩斯主义（“后凯恩斯经济学”） يېڭى كېينېسچىلىق «كېينىكى كېينېس ئىقتىساد شۇناسلىقى» 824 - بەتكە قارالسۇن)
新福利经济学 يېڭى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى 847
新马尔萨斯主义 يېڭى مالتۇسچىلىق..... 718
新民主主义经济 يېڭى دېموكراتىك ئىقتىساد..... 412
新民主主义革命总路线 يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب باش لۇشى يەنى 410
新民主主义革命三大经济纲领 يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئۈچ چوڭ ئىقتىسادىي پروگراممىسى 415

十四画

静态经济学 جىمجىت ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقى 914
熊比特，约瑟夫·阿洛伊斯 شۇمپېتېر، جوسېف ئالويس 797
《管子》 «گۇەنزى» 450
管仲 گۇەن جۇڭ 448
需求弹性 ئېھتىياج ئېلاستىكلىقى 779
需求拉动通货膨胀论 ئېھتىياج پۇل پاخالليقى نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان نەزەرىيە... 890

十五画

翟墨 مودى 478
暴力论 زورلۇق كۈچ نەزەرىيىسى 960
寡头垄断价格论 مۇشتۇمزورلار مونوپولىيىسى باھا نەزەرىيىسى（“操纵价格论”） «كونترول باھانەزەرىيىسى» 862-بەتكە قارالسۇن)

十六画

薄税敛 باج - سېلىقنى يەڭگىللىتىش 472

كونترول باها نەزەرىيسى ..... 862 操纵价格论

راديكال سياسي ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى... 996 激进政治经济学派

مىل، جون ستۇئارت..... 723 约翰·斯图亚特·穆勒

霍布森，جون ئاتكىنسن ..... 785 约翰·阿金森·霍布森，

十七画

魏源 ۋېي يۈەن 594

جاھانگىرلىك

(دۇنيا ئىقتىسادىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)

جاھانگىرلىك يەنى مونوپول كاپىتالزم — كاپىتالىزمنىڭ مونوپول باسقۇچى، شۇنداقلا كاپىتالىزمنىڭ ئەڭ يۇقىرى ۋە ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچى. كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئىككى باسقۇچنى يەنى ئەركىن رىقابەت ئاساسىدىكى كاپىتالىزم باسقۇچى ۋە مونوپول كاپىتالىزم باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتتى. ئەركىن كاپىتالىزم XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا جاھانگىرلىك باسقۇچىغا ئۆتتى. XIX ئەسىرنىڭ 60 - ۋە 70 - يىللىرىدا ئەركىن رىقابەت تەرەققىي قىلىپ يۇقىرى پەللىگە يەتتى - دە، مونوپول تەشكىلاتلار بەخ ئۇرۇپ چىقتى. 1873 - يىلدىكى ئىقتىسادىي كرىزىستىن كېيىن، مونوپول تەشكىلاتلار كەڭ تۈردە تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تېخى ۋاقىتلىق، تۇراقسىز ھادىسە ئىدى. ئىشلەپ چىقىرىش كۆچلىرى ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشىنىڭ تېزلىشىشى ئارقىسىدا، ئەركىن رىقابەت مونوپولىيىگە ئايلىنىشقا باشلىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، مونوپول تەشكىلاتلار پۈتۈن ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى - دە، كاپىتالزم ئەركىن رىقابەت باسقۇچىدىن مونوپولىيە باسقۇچىغا ئۆتتى. «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى سۈپىتىدە 1898 — 1914 - يىللاردا ئالدى بىلەن ياۋروپادا ۋە ئامېرىكىدا، ئاندىن ئاسىيادا ئاخىرقى ھېسابتا شەكىللەندى.» («لېنىنىزمنىڭ جاھانگىرلىك ۋە پرولېتارىيات ئىنقىلابىي دەۋرى توغرىسىدىكى بىرنەچچە ماقالىسى»، 1975 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 115 - بەت) شۇ چاغلاردا، كونا - يېڭى قۇرۇقلۇقتا نەشىر قىلىنغان ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئەسەرلەردە «جاھانگىرلىك» دېگەن ئۇقۇم بارغانسېرى كۆپلەپ قوللىنىلىپ، كاپىتالىزمنىڭ يېڭى باسقۇچىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى چۈشەندۈرۈلدى. لېنىن پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، كاپىتالىزمنىڭ ئەنە شۇ يۇقىرى باسقۇچىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئالاھىدىلىكلىرىنى پۈختا تەتقىق قىلغان، جاھانگىرلىكنىڭ ئىقتىسادىي ماھىيىتى ۋە تارىخىي ئورنىنى ئىلمىي رەۋىشتە تەھلىل قىلغان ۋە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئالدى بىلەن جاھانگىرلىككە مۇمكىنقەدەر ئېنىق، مۇكەممەل تەبىر بېرىپ ئۆتۈش لازىم. جاھانگىرلىك — كاپىتالىزمنىڭ ئالاھىدە

تارىخىي باسقۇچى. بۇ خىل ئالاھىدىلىك تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) جاھانگىرلىك — مونوپول كاپىتالىزم؛ (2) جاھانگىرلىك — تەييارتاپ ياكى چىرىكەن كاپىتالىزم؛ (3) جاھانگىرلىك — ئۆلۈڭاتقان كاپىتالىزم.» (يۇقىرىقى كىتاب، 114 - بەت)

جاھانگىرلىك — مونوپول كاپىتالىزم. مونوپولىيە جاھانگىرلىكنىڭ ئەڭ پۈختا ئىقتىسادىي ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى بولۇپ، ئومۇمىي كاپىتالىزمنىڭ تۈپ خۇسۇسىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە بۇاستە داۋامى سۈپىتىدە ئۆسۈپ يېتىلىدۇ. كاپىتالىستىك كارخانىلار تېخىمۇ كۆپرەك پايدىغا ئېرىشىش يولىدا كەسكىن رىقابەتلىشىدۇ، رىقابەت داۋامدا يېرىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈششاق ئىشلەپچىقىرىشنى چەتكە قاقىدۇ، يەنە كېلىپ ئەڭ يېرىك ئىشلەپچىقىرىش يېرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ - دە، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى ناھايىتى يۇقىرى دەرىجىگە يېتىدۇ. مەركەزلىشىش تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندە، مۇقەررەر ھالدا مونوپولىيەگە بارىدۇ. چۈنكى، نەچچە ئون چوڭ كارخانىنىڭ ئۆزئارا كېلىشىم ھاسىل قىلىشى ئوڭاي؛ يەنە بىر تەرەپتىن، كارخانىلار كۆلىمىنىڭ زور بولۇشى رىقابەتتە قەيسەرچىلىق پەيدا قىلىدۇ - دە، مونوپولىيەگە يۈزلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئەركىن رىقابەتتىن ئۆسۈپ چىققان مونوپولىيە رىقابەتنى يوقاتمايدۇ، بەلكى ئۆزىنى رىقابەتسىز ئۇستىگە قويىدۇ، رىقابەت بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، شۇڭا نۇرغۇنلىغان ئىنتايىن ئۆتكۈر، ئىنتايىن كەسكىن زىددىيەتلەر، سۈركىلىشلەر ۋە توقۇنۇشلار كېلىپ چىقىدۇ. ئەمما، «رىقابەتسىز مونوپولىيەگە مۇشۇنداق ئايلىنىشى ئەڭ يېڭى كاپىتالىزم ئىقتىسادىدىكى ئەڭ مۇھىم ھادىسىلەردىن بىرى، ھەتتا بىردىنبىر ئەڭ مۇھىم ھادىسە» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 22 - بەت) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كاپىتالىستىك دۆلەتلەر مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ بارلىققا كېلىش مەزگىلى جەھەتتە ياكى شەكىل جەھەتتە بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ پەرقلەر ماھىيەتلىك پەرق ئەمەس؛ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى ئارقىسىدا مونوپولىيىنىڭ شەكىللىنىشى بولسا كاپىتالىزمنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ئومۇمىي ۋە ئاساسىي قانۇنىيىتىدۇر.

مونوپولىيە شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىگە مۇقەررەر سىڭىپ كىرىدۇ - دە، كاپىتالىزمنىڭ ھازىرقى تەرەققىيات باسقۇچىدىكى بىر مۇنچە يېڭى، ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ. بانكا كەسپىنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئەڭ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتمۇ مونوپولىيە بولۇپ قالىدۇ، بانكا كەسپىلىرىنىڭ مەركەزلىشىشى ئارقىسىدا، بانكا ئادەتتىكى ۋاستىچىدىن ھەممىگە قادىر مونوپولىست بولۇپ قالىدۇ. سانائەت مونوپول كاپىتالىي بىلەن بانكا مونوپول كاپىتالىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىشى ياكى ئارىلىشىپ ئۆسۈشى نەتىجىسىدە، پۈل مۇئامىلە كاپىتالى بارلىققا كېلىدۇ ۋە پۈل مۇئامىلە دوكالىرى پەيدا بولىدۇ - دە، ئومۇمىي كاپىتال ھۆكۈمرانلىقى تەرەققىي قىلىپ پۈل مۇئامىلە كاپىتالى ھۆكۈمرانلىقىغا ئايلىنىدۇ. پۈل مۇئامىلە

دوكالىرلىنىڭ مەملىكەت ئىچىدىكى مونوپول ھۆكۈمرانلىقى ئارقىسىدا، ئاز ساندىكى ئالغا كەتكەن مەملىكەتلەردە كۆپلىگەن «ئوشۇق» كاپىتال بارلىققا كېلىدۇ. بۇ مەملىكەتلەر ئاشۇ كاپىتالنى چەتكە چىقىرىپ يۇقىرى پايدا ئېلىش كويىدا بولىدۇ، ئىلگىرى چەتكە تاۋار چىقىرىش بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان بۇ مەملىكەتلەر ئەمدى چەتكە كاپىتال چىقىرىش بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان بولۇپ قالىدۇ. كاپىتالىستلارنىڭ مونوپول ئىتتىپاقلىرى ئالدى بىلەن ئىچكى بازارلارنى بۆلۈشۈۋالىدۇ، چەتكە كاپىتال چىقىرىشنىڭ كۆپىيىشىگە ۋە چەت ئەللەردىكى تەسىر دائىرىلەرنى تالىشىشقا ئەگىشىپ، مونوپول كاپىتال دۇنيا بازارلىرىنى كەسكىن تالىشىش جەريانىدا خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاقى بولۇپ شەكىللىنىپ، دۇنيانى ئىقتىسادىي جەھەتتىن بۆلۈشىدۇ. مونوپول كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار سېتىش بازارلىرى، خام ئەشيا مەنبەلىرى ۋە مەبلەغ سېلىش سورۇنلىرىنى تالىشىش كۈرىشى، مۇقەررەر ھالدا، دۇنيا زېمىنىنى بۆلۈشۈۋېلىش ۋە قايتا بۆلۈشۈۋېلىشقا ئېلىپ بارىدۇ. دېمەك، مونوپولىيەنىڭ ئاشۇ ئىقتىسادىي ماھىيىتىنى ئاساس قىلغاندا، جاھانگىرلەشكەنلىك تۆۋەندىكى بەش ئاساسىي بەلگىسى بار: «(1) ئىشلەپ چىقىرىش بىلەن كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى تەرەققىي قىلىپ شۇنداق يۇقىرى دەرىجىگە يېتىدۇكى، ئۇ ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغان مونوپول تەشكىلاتلارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بولىدۇ؛ (2) بانكا كاپىتالى بىلەن سانائەت كاپىتالى قوشۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، مۇشۇ «پۈل مۇئامىلە كاپىتالى» ئاساسىدا پۈل مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرى ۋۇجۇدقا كەلگەن بولىدۇ؛ (3) چەتكە تاۋار چىقىرىشقا ئوخشىمايدىغان چەتكە كاپىتال چىقىرىش ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بولىدۇ؛ (4) كاپىتالىستلارنىڭ دۇنيانى بۆلۈۋېلىشىدىغان خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاقلىرى بارلىققا كەلگەن بولىدۇ؛ (5) ئەڭ چوڭ كاپىتالىستىك كۈچلۈك دۆلەتلەر دۇنيادىكى زېمىننى بۆلۈشۈپ بولغان بولىدۇ. جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىپ شۇنداق بىر دەرىجىگە يەتكەن باسقۇچىدىكى، ئۇنىڭدا مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ ۋە پۈل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئورنىتىلغان، چەتكە كاپىتال چىقىرىش ئالاھىدە زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان، خەلقئارا تىرىكلار دۇنيانى بۆلۈشۈشكە باشلىغان، ئەڭ چوڭ كاپىتالىستىك دۆلەتلەر دۇنيادىكى ھەممە زېمىننى پۈتۈنلەي بۆلۈشۈپ بولغان بولىدۇ.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 154—155 - بەتلەر) دېمەك، جاھانگىرلىكنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي بەلگىلىرى مونوپولىيەنى ئاساس قىلىدۇ، بۇ بەلگىلەر بىر-بىرىگە زىچ باغلانغان ۋە بىر بىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، مونوپولىيەنىڭ تەرەققىياتىنى مۇكەممەل ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، جاھانگىرلىكنىڭ ئىقتىسادىي ماھىيىتىنىڭ مونوپول كاپىتالزم ئىكەنلىكىنى ھەر قايسى جەھەتلەردىن كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

جاھانگىرلىك — تەييارتاپ ياكى چىرىكەن كاپىتالزم. مونوپول كاپىتالنىڭ ھۆكۈمرانلىقى جاھانگىرلىكنىڭ تەييارتاپلىقى ۋە چىرىكلىكىنى بەلگىلىگەن. مونوپولىيە ئىشلەپچىقىرىشنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىجتىمائىيلاشتۇرىدۇ، ئەمما بۇنداق مونوپولىيەمۇ باشقا ھەرقانداق مونوپولىيەمگە ئوخشاش، مۇقەررەر ھالدا تۇرغۇنلۇق ۋە چىرىكلىكنى يۈزلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. چۈنكى،

مونوپول باھا بەلگىلەنگەن(ۋاقىتلىق بولسىمۇ) ئەھۋالدا، تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان ئامىللار خېلىلا زور دەرىجىدە يوقالغان بولىدۇ. يەنە كېلىپ ئۇنىڭ تېخنىكا تەرەققىياتىغا ئىقتىسادىي جەھەتتە سەلبىي ھالدا توسقۇن بولۇشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تولىمۇ كەڭ، تولىمۇ بايىشات ياكى جۇغراپىيەۋى ئورنى قولاي مۇستەملىكە لەرنى تەنھا ئىگىلىۋېلىش ئارقىسىدىمۇ ئاشۇنداق ئاقىۋەت كېلىپ چىقىشى مۇمكىن. ئەمما، بۇ يۇزلىنىش كاپىتالىزمنىڭ يەن - تېخنىكا جەھەتتە چاپسان تەرەققىي قىلىشىنى چەكلەيدۇ. چۈنكى، مونوپولىيە ئۆز نۆۋىتىدە، رىقابەتنىڭ ئومۇمىي مۇھىتىدا تۇرغان بولىدۇ. كاپىتالزم شارائىتىدا، مونوپولىيە رىقابەتنى ھەرگىز تولۇق تۈگىتەلمەيدۇ، مونوپول تەشكىلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت، سەپلىمە بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان تارماقلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت ۋە دۇنيا بازارلىرىدىكى رىقابەت ناھايىتى كەسكىن بولىدۇ، مونوپول تەشكىلاتلار ئۆزلىرىنىڭ رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، يەنىلا تېخنىكىنى ئىستىلاھ قىلىش يولى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىپ ۋە پايدىنى ئاشۇرۇپ، ئۆزلىرىنىڭ مونوپول ئورنىنى مۇستەھكەملەيدۇ. شۇڭا، «بۇ ھەرگىز كاپىتالزمنىڭ ئايرىم سانائەت تارماقلىرىدا، ئايرىم دۆلەتلەردە ياكى ئايرىم مەزگىللەردە ھەيران قالارلىق دەرىجىدە تېز سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلمىشىنى چەكلەيدۇ» («جاھانگىرلىك ۋە پرولېتارىيات ئىنقىلابى دەۋرى توغرىسىدىكى بىر نەچچە ماقالىسى»، 1975 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 116 - بەت). ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئەڭ ئاكتىپال، ئەڭ ئىنقىلابىي ئامىل بولغاچقا، ئۇ ھامان ئالغا قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ. يەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشىنى ۋە ئىلمىي تەجرىبىدە قوللىنىدىغان ماددىي ۋاستىلىرىنىڭ بارغانسېرى بېيىپ بېرىشىغا، ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمدارلىقىنىڭ بارغانسېرى ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تېخنىكا يەنمۇ تېز سۈرئەت بىلەن تەرەققىي قىلىش يۈزلىنىشىنى ئالىدۇ. مونوپول كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بۇنداق يۇزلىنىشنىڭ تولۇق ئەمەلگە ئېشىشىغا توسالغۇ بولۇپلا تۇرالايدۇكى، ئۇنىڭ ئۆزىنى يوقىتالمايدۇ. دېمەك، مونوپول كاپىتالزم شارائىتىدا، بىر مەملىكەتتە ياكى بىر تارماقتا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئېشىش ۋە تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىش سۈرئىتى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تېخنىكىنىڭ تۇرغۇنلىشىش يۇزلىنىشى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋە تېخنىكىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىش يۇزلىنىشىنىڭ ئوتتۇرىسىدا زور زىددىيەتلىك مەۋجۇت بولىدۇ. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «جاھانگىرلىك دەۋرىدە، ئايرىم ئانائەت تارماقلىرى، بۇرژۇئازىيەنىڭ ئايرىم قاتلاملىرى، ئايرىم دۆلەتلەر، ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە، بەزىدە بۇنداق يۇزلىنىشنى، بەزىدە يەنە ئۇنداق يۇزلىنىشنى ئىپادىلەيدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، كاپىتالزمنىڭ تەرەققىياتى بۇرژۇئازىيەنىڭ كۆپ تېز بولۇۋاتىدۇ.» («جاھانگىرلىك كاپىتالزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 220—221 - بەتلەر) ئەمما، بۇنداق ئەرەققىيات تېخىمۇ تەكشىسىز بولماقتا، يەنە كېلىپ مونوپولىيىگە خاس بولغان تۇرغۇنلۇق ۋە چىرىكلىك يۇزلىنىشى يەنىلا داۋاملىق رول ئوينىماقتا، ئۇ ئىشلەپ

چەمبىرىش تەرەققىياتىنىڭ زامانىۋى پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى تەمىن ئەتكەن غايەت زور ئىمكانىيەتنىڭ ئارقىسىدا قېلىۋاتقانلىقىدا مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەنمەكتە.

كاپىتالىزمنىڭ تەييارتاپلىقى ۋەچىرىكلىكى سۇتخور مەملىكەتلەرنىڭ شەكىللىنىشىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. كاپىتالىزمنىڭ مونوپول باسقۇچىدا، پۇل كاپىتالى ئاز سانىدىكى تولىمۇ باي - كۈچلۈك مەملىكەتلەرگە كۆپلەپ توپلىنىپ قالغانلىقى، بۇ مەملىكەتلەرنىڭ بۇرژۇئازىيىسى بارغانسېرى چەتكە كاپىتال چىقىرىش ۋە «ئۆسۈم چىكى قىرقىش» قا تايىنىپ جان باقىدىغان بولۇپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن، ئىشلەپچىقىرىشتىن تامامەن ئايرىلغان سۇتخورلار تەبىقىسى كۆپەيىپ بارىدۇ ھەمدە پۈتۈن دۇنيانى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە تالان - تاراج قىلىشقا تايىنىپ جان باقىدىغان ئاز سانىدىكى باي - كۈچلۈك مەملىكەتلەرگە تەييارتاپلىق تامغىسى بېسىلغان - دە، ئۇلار سۇتخور مەملىكەتلەرگە ئايلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، چەتكە كاپىتال چىقىرىش ئۇقۇمى كەتكەن تەييارتاپلىقنىڭ ئىپادىسى. مۇستەملىكىلەر ۋە ئېزىلگۈچى مىللەتلەرگە قارىتىلغان دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە تالان - تاراج ئارقىسىدا، «مەدەنىي» دۇنيا بارغانسېرى مەدەنىيەتسىز مىللەتلەرنى چاقىدىغان پارازىت قۇرتقا ئايلىنىپ قالغان. يەنە بىر جەھەتتىن، سۇتخور مەملىكەتلەر تەييارتاپ، چېرىگەن كاپىتالىستىك مەملىكەت بولغاچقا، بۇنداق ئەھۋال بۇ مەملىكەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي - سىياسىي ساھەلىرىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ، بولۇپمۇ بۇ مەملىكەتلەردىكى ئىشچىلار ھەرىكىتىگە تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ. ئاز سانىدىكى ئەڭ باي مەملىكەتلەر يۇقىرى مونوپول پايدا ئېلىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، ئىقتىسادىي جەھەتتە پرولېتارىياتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىنى سېتىۋېلىپ، ئىشچى ئاقسۆڭەكلەرنى يېتىشتۈرۈپ، ئىشچىلار قوشۇنىنى پارچىلاپ، ئاغمىچىلىقىنى پەيدا قىلىدۇ ۋە يىلتىز تارتقۇزىدۇ. مونوپول پايدا ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى ئاغمىچىلىقنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى، مونوپول بۈرژۇئازىيە بىلەن ئۆستۈرگەن «ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر» تەبىقىسى - بۈرژۇئازىيىنىڭ ئاساسىي ئىجتىمائىي تۈۋرۈكى، شۇڭلاشقا، جاھانگىرلەككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى ئاغمىچىلىققا قارشى تۇرۇش كۈرىشى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈش لازىم.

جاھانگىرلىك - ئۆلۈۋاتقان كاپىتالىزم. مونوپول ھۆكۈمرانلىقنىڭ كۈچىيىشى ۋە بۈنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان تەييارتاپلىق ياكى چىرىكلەشنىڭ ئېغىرلىشىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىزم تۈزۈمىگە خاس تۇرلۇك زىددىيەتلەر كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ بارىدۇ. ربقابەتنىڭ مونوپولىيەگە ئايلىنىشى بىلەن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى زور دەرىجىدە ئىلگىرىلەيدۇ. ئىشلەپچىقىرىش بارغانسېرى ئىجتىمائىيلىشىدۇ، ئەمما ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى يەنىلا كاپىتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئىشلەپچىقارغۇچى كىشىلەرنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. خۇسۇسىي ئىگىلىك مۇناسىۋەتلىرى ۋە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك مۇناسىۋەتلىرى ئۆزىنىڭ مەزمۇنىغا ماس كەلمەيدىغان شاكالغا ئايلىنىپ قالىدۇ. مونوپول بۇرژۇئازىيە ئۆز مەملىكىتىدىكى خەلقنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ

غانلىقى ۋە ئىزمىدىغانلىقى، مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى خەلقنى دەھشەتلىك تالان - تاراج قىلىدىغانلىقى ۋە قۇل قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، كاپىتالىستلىك مەملىكەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، جاھانگىرلىك بىلەن مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، جاھانگىر مەملىكەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىشكە باشلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ شەرت - شارائىتى كۈندىن - كۈنگە پىشىپ يېتىلىدۇ. مانا بۇلار مونوپول كاپىتال ھۆكۈمرانلىقىنىڭ جاھانگىرلىكنىڭ تارىخىي ئورنىنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى، «ئەركىن رىقابەت ئاساسىدا، بەلكى ئەل شۇ ئەركىن رىقابەت داۋامىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن مونوپولىيە كاپىتالىستلىك تۈزۈلمىدىن تېخىمۇ يۇقىرى بولغان ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۈزۈلمىگە ئۆتۈش» (جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 217 - بەت) ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، جاھانگىرلىك ئۆتكۈنچى كاپىتالىزم، ئۆلۈۋاتقان كاپىتالىزم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ستالىن مۇنداق دەيدۇ: «لېنىن جاھانگىرلىكنى «ئۆلۈۋاتقان كاپىتالىزم» دەپ ئاتايدۇ. نېمە ئۈچۈن؟ چۈنكى جاھانگىرلىك كاپىتالىزمغا خاس زىددىيەتلەرنى چېكىگە يەتكۈزىدۇ، يۇقىرى پەللىگە يەتكۈزىدۇ، ئارقىدىنلا ئىنقىلاب باشلىنىدۇ.» («ستالىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 6 - توم، 65 - بەت) شۇنىڭ ئۈچۈن، جاھانگىرلىك، ئۆز نۆۋىتىدە، پرولېتارىيات ئىجتىمائىي ئىنقىلابىنىڭ ھارپىسى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما، جاھانگىرلىك تارىخ سەھنىسىدىن رازىمەنلىك بىلەن چىقىپ كەتمەيدۇ، مونوپول بۇرژۇئازىيە كاپىتالىستلىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى يەنىلا تۇرلۇك يوللار بىلەن قوغدايدۇ، كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشتەك تارىخىي جەريان يەنىلا كەسكىن، مۇرەككەپ، يەنە كېلىپ ئەگرى - توقاي كۆرەشلەر بىلەن تولغان بولىدۇ. لېنىن كاپىتالىزمنىڭ مۇقەررەر ھالاك بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «جاھانگىرلىك — چىرىگەن، ئەمما تېخى چىرىپ تۈگىمىگەن كاپىتالىزم، ئۆلۈۋاتقان، ئەمما تېخى ئۆلمىگەن كاپىتالىزم.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 24 - توم، 431 - بەت)

جاھانگىرلىك باسقۇچىدا، مونوپولىيىنىڭ تەرەققىي قىلىشى دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ ھەر قايسى قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەرەققىيات سۈرئىتى جەھەتتىكى پەرقنى ئاشۇرىدۇ - دە، كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي - سىياسىي جەھەتتىكى تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى يەنمۇ كۈچەيمەكتە، شۇنىڭ بىلەن دۇنيانى ئەمەلىي كۈچكە قاراپ قايتىدىن بۆلۈشۈۋېلىش يولىدىكى جاھانگىرلىك ئۇرۇشىدىن ساقلىنىش مۇمكىن بولمايدۇ. مۇشۇ ئەسەردە بولغان ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى ئەنە شۇ سەۋەبتىن كېلىپ چىققان. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، جاھانگىرلىكنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىدە يېڭى تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشلەر بولدى. زامانىۋى پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى بىلەن مونوپولىيە دەرىجىسىنى يەنمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. جاھانگىرلىك دەۋرىدە كاپىتالىزم تۈزۈمىگە خاس زىددىيەتلەر ئۈزلۈكسىز كەسكىنلەشتى. دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە تەرەققىي

قىلدى. ھەمدە تېخىمۇ زور دەرىجىدە جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۈشىدىكى ھۆكۈمران كۈچكە ئايلاندى. چەتكە كاپىتال چىقىرىش كۆلىمى تېخىمۇ كېڭەيدى، ئاز سانداردىكى كۈچلۈك جاھانگىر مەملىكەتلەر دۇنيادىكى زور كۆپچىلىك مەملىكەتلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە تالان - تاراج قىلىشنى كۈچەيتتى. دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەر ھەر قايسى ئەللەردىكى مونوپول كاپىتالنىڭ سىرتقا قارىتا ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزىدىغان مۇھىم قورالى بولۇپ قالدى، ئۇنىڭ تېز ھەم كەڭ تۈردە تەرەققىي قىلىشى ئۇرۇشتىن كېيىنكى خەلقئارا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتكە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى. ئۇرۇشتىن كېيىن مۇستەملىكىلەر- دىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلەر مىسلىسىز ئۆرلىگەنلىكى ۋە غايەت زور غەلبىلەرگە ئېرىشكەنلىكى، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى بىر قاتار ئەللەر سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىل بولغانلىقى ئۈچۈن، جاھانگىرلىك نىڭ مۇستەملىكە سىستېمىسى يېمىرىلىشكە يۈزلەندى. جاھانگىرلىك يېڭى مۇستەملىكە چىلىك ۋاستىلىرىنى تېخىمۇ كۈپەيتىۋەتتى، تەرەققىي قىلىۋاتقان بەزى مەملىكەتلەرنى داۋاملىق تەرەققىي قىلىشىش ۋە تالان - تاراج قىلىشقا ئۇرۇنۇپ كەلدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇرۇشتىن كېيىن جاھانگىرلىكنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلىرىدە بەزى زور ئۆزگىرىشلەر بولغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئەمما، جاھانگىرلىكنىڭ ئىقتىسادىي ماھىيىتى ۋە ئەكسىيەتچىل تەبىئىتى ئۆزگەرگىنى يوق، بەز ھېلىمۇ يەنىلا جاھانگىرلىك ۋە پرولېتارىيات ئىنقىلابى دەۋرىدە تۇرماقتىمىز.

«ماۋ زېدۇڭ مارکسىزم - لېنىنىزمنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرىغا ئاساسلىنىپ، جاھانگىرلىكنىڭ تارىخىنى ۋە ھازىرقى ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىپ، جاھانگىرلىكنىڭ تېشى پال - پال، ئىچى غال - غال ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلاپ، بىزگە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «تۈپ ماھىيەتىدىن قارىغاندا، ئۇزاق مۇددەتتىن قارىغاندا، ستراتېگىيە جەھەتتىن قارىغاندا، جاھانگىرلىك ۋە بارلىق ئەكسىيەتچىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئەينى بويىچە قەغەز يولۋاس دەپ قاراش كېرەك. بىزنىڭ ستراتېگىيىلىك ئىدىيىمىز مۇشۇ نۇقتىغا ئاساسىدا تەكلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلار يەنە تىرىك، تۆمۈر، جىلىك يولۋاس، ئۇلار ئادەم يەيدۇ. بىزنىڭ تاكتىكىلىق ئىدىيىمىز ۋە ستراتېگىيىلىك ئىدىيىمىز مۇشۇ نۇقتىغا ئاساسىدا تەكلىنىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - تۈم، 2056 - بەت).

جاھانگىرلەرنىڭ قارشى ئورتاق كۈرەشلەردە، پۈتۈن دۇنيا پرولېتارلىرى ۋە ئېزىلگۈچى مىللەتلەر بىرلەشسە، ئىنقىلابنىڭ غەلبىسىنى چوقۇم قولغا كەلتۈرەلەيدۇ، جاھانگىرلىك ئاخىر مۇقەررەر ھالدا ھالاك بولىدۇ، سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئاخىر مۇقەررەر ھالدا كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ، بۇ، تارىخ تەرەققىياتىنىڭ كەشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان قانۇنىيىتىدۇر.

مونوپولىيە دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

كاپىتال جاھانگىرلىك يەنى كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى بولغان جاھانگىرلىك. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن ۋە ناھايىتى يۇقىرى باسقۇچقا يەتكەن، كاپىتالىزمنىڭ بەزى ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى ئۇنىڭ ئۆزىگە قارىمۇ قارشى نەرسىگە

ئايلىنىشقا باشلىغان، كاپىتالىزمدىن تېخىمۇ يۇقىرى ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۈزۈلۈشكە ئۆتۈشتىكى ئۆتكۈنچى دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئىدى ئومۇميۈزلۈك شەكىللەنگەن ۋە ئاشكارە ئىنىپ چىققان جاغدىلا، كاپىتالىزم كاپىتال جاهانگىرلىككە ئايلاندى.» («كاپىتالىزم جاهانگىرلىكىنىڭ يۇقىرىقى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 152 - بەتكە قارالسۇن)

جاهانگىرلىك دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

سوتسیال جاهانگیرلیك بۇ — ئىغىزدىكى سوتسىيالىزم، ئەمەلدىكى جاهانگىرلىك.

1 - دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن،

2 - ئىنتېرناتسىئونال ئاغىمچىلىرى پرولېتارىيات ئىنقىلابىي هەرىكىتىگە ئاسىيلىق قىلىپ، مىللىي شوۋىنىزمنى تەرغىپ قىلىپ، ئىشچىلارنى ئۆز ئېلىنىڭ بۇرژۇئا هۆكۈمىتىنىڭ جاهانگىرلىك ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشىنى قوللاشقا قىزىقتۇرۇپ، سوتسىيال جاهانگىرلارغا ئايلىنىپ كەتتى. لېنىن ئۇلارنى «ئىغىزدىكى سوتسىيالىزم، ئەمەلدىكى جاهانگىرلىك، يەنى ئاغىمچىلىق جاهانگىرلىكىگە ئايلىنىپ كەتتى» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 29 - توم، 458 - بەت) دەپ قاتتىق سۆككەنىدى. ستالىن ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خرۇشچۇ - بىرېژنېۋ گۇرۇهى سوۋېت ئىتتىپاقىدا پارتىيە ۋە هۆكۈمەتنىڭ ئالىي رەهبەرلىك هوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، دۆلەتنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن ئىقتىسادىي كۈچى ۋە هەربىي زورلۇق كۈچىنى مونوپول قىلىۋېلىپ، «سوتسىيالىزم» ۋە «ئىنقىلابقا يارەم بېرىش» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، ئىچكى جەهەتتە خەلقە ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرگە زۇلۇم سالماقتا، تاشقى جەهەتتە زومىگەرلىك ۋە كېڭەيمىچىلىك سىياستىنى يۈرگۈزمەكتە، خەلقئارا كومموئىزم هەرىكىتى ۋە ئىنقىلابىي مىللەتلەر ئازادلىق هەرىكىتىگە بۇزغۇنچىلىق سالماقتا، دۇنياۋى زومىگەرلىكنى تالاشماقتا، يېڭى دۇنيا ئۇرۇشىغا تەييارلىق كۆرمەكتە. نەتىجىدە پۈتۈن دۇنيا خەلقى كۈندىن - كۈنگە تەهدىت ئاستىدا قالماقتا. شۇ سەۋەبتىن، خرۇشچۇ - بىرېژنېۋ گۇرۇهى ئومۇمەن سوتسىيال جاهانگىرلار دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىشله‌پچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى بۇنىڭدا، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆسۈشى ۋە رىقابەتنىڭ كەسكىنلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، ئەمگەك كۈچلىرى ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئاز سانداكى چوڭ كارخانىلارغا مەركەزلىشىپ بېرىشى نەتىجىسىدە، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا ئايرىم كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتا ئايرىم كاپىتالنىڭ ئىككى تۈرلۈك شەكىل بىلەن كۆپىيىشى يەنى كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ۋە كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى ئارقىلىق ئەملىگە ئاشىدۇ. كاپىتالىستىك كارخانىلار يۇقىرى پايدىنى قوغلىشىپ كەسكىن رىقابەتلىشىدۇ، رىقابەتتە ئۇتۇپ چىقىش - چىقالماسلىق ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش (شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىش) يا كى ئۆستۈرەلمەسلىككە باغلىق بولىدۇ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى بولسا، ناهايىتى زور دەرىجىدە، يەنە كارخانىنىڭ كۆلىمىگە باغلىق بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، كاپىتالىستلار

قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىنى ئومۇمىي كاپىتال سوممىسىنى كۆپەيتىشكە ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئايرىم كاپىتال جۇغلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چوڭ كاپىتال رىقابەتتە كىچىك كاپىتالنى يۇتۇۋېتىدۇ، تارقاق بولغان بىرقانچە ئۇششاق كاپىتالنىڭ قوشۇلۇپ ئاز سانداكى چوڭ كاپىتالغا ئايلىنىش جەريانى كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى بولىدۇ. يۇقىرىقى ئىككى خىل شەكىل ئارقىلىق، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇقەررەر ھالدا ئاز سانداكى چوڭ كارخانىلارغا كۇنسايىن مەركەزلىشىدۇ، بۇ كارخانىلار ئىگىلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، باشقۇرىدىغان ئەمگەك كۈچلىرى ۋە ئىشلەپ چىقارغان تاۋارلارنىڭ ئىجتىمائىي ئومۇمىي مىقدار ئىچىدە تۇتقان سالمىقى كۇنسايىن ئېشىپ بارىدۇ.

سانائەتنىڭ زور دەرىجىدە ئېشىش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ چوڭ كارخانىلارغا مەركەزلىشىش جەريانىنىڭ تېز داۋام قىلىشى كاپىتالىزمنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بىرى، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. يېڭى تېخنىكىلىق ئۇسكۇنىلەرنىڭ قوللىنىلىشى بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى كېڭىيىپ، نۇرغۇنلىغان چوڭ كارخانىلار ۋە يېڭى سانائەت تارماقلىرى بارلىققا كېلىدۇ. چوڭ كارخانىلار بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، ئۇلار رىقابەت داۋامىدا ئوتتۇرا - كىچىك كارخانىلارنى سىقىپ چىقىرىپ، كارخانىلارنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشىنى ئەۋج ئالدۇرىدۇ - دە، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتال يەنىمۇ مەركەزلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، كاپىتالىزمنىڭ دائىمىي ھەمراھى بولغان دەۋرىيلىك ئىقتىسادىي كرىزىس ۋە جاھانگىرلىك ئۇرۇشىمۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشىنى تېزلىتىشتە مۇھىم رول ئويناپ كەلدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى تېخىمۇ چاپسان تەرەققىي قىلدى، بۇ، ئەينى ۋاقىتتا ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ كەينى - كەينىدىن پارتلاپ تۇرغانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك. 1873 - يىلدىن 1907 - يىلغىچە بىرقانچە قېتىم ئىقتىسادىي كرىزىس بولدى. كرىزىس مەزگىلىدە رىقابەت كەسكىنلىشىپ، كۆپلىگەن ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلار ۋەيران بولدى، چوڭ كارخانىلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلارنى يۇتۇۋالدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە چوڭ كارخانىلارمۇ يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ قوشۇلۇپ كەتتى، شۇڭا لېنىن، كرىزىس «مەركەزلىشىش ۋە مونوپوليىگە يۈزلىنىشنىڭ زور دەرىجىدە كۈچەيتىۋەتتى»(«جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 46 - بەت) دەيدۇ. 1873 - يىلدىكى كرىزىستىن كېيىن كارتېللار كەڭ تۈردە تەرەققىي قىلغانىدى، 1900 - يىلدىكى كرىزىستىن كېيىن سانائەتنىڭ مەركەزلىشىش دەرىجىسى 1873 - يىلدىكىدىنمۇ زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى تەرەققىي قىلىپ ماللارنىڭ باسقۇچقا يەتكەندە مۇقەررەر ھالدا مونوپوليىگە قاراپ ماڭىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، نەچچە ئون چوڭ كارخانىنىڭ ئۆزئارا كېلىشىم ھاسىل قىلىشى ئوڭاي بولىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، كارخانىلار كۆلىمىنىڭ زورىيىشى رىقابەتتە قىيىنچىلىق پەيدا قىلىپ، مونوپوليىگە

یۇزلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. كاپىتالىزمنىڭ مونوپول باسقۇچى يەنى جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويۇلغاندا بولسا، مونوپول ھۆكۈمرانلىق يەنە مۇقەررەر ھالدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشىنى تېزلىتىدۇ، مەسىلەن، 1904 - يىلى، ئامېرىكىدا يىللىق مەھسۇلات قىممىتى بىر مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن ئاشىدىغان ئەڭ چوڭ كارخانا 1900 بولۇپ، ئۇلار ئامېرىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئومۇمىي سانىنىڭ 0.9 پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى، ئۇلارنىڭ مەھسۇلات قىممىتى جەمئىي 5 مىليارد 600 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يېتەتتى، يەنى ئامېرىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 38 پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى؛ 1939 - يىلىغا كەلگەندە بولسا، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن ئاشىدىغان چوڭ كارخانىلارنىڭ ئامېرىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئومۇمىي سانىدا ئىگىلەيدىغان سالمىقى ئۆسۈپ 5.2 پىرسەنتكە يەتتى، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئامېرىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ تۆتتىدىغان سالمىقى ئۆسۈپ 67.4 پىرسەنتكە يەتتى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئاساسىي كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى يەنمۇ تېزلىشىپ، مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىگە يەتتى. مەسىلەن، 1973 - يىلى، ئامېرىكىدا مال - مۇلكنىڭ قىممىتى يۈز مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن ئاشىدىغان چوڭ شىركەت 3500 گە يەتتى، يەنى ئۇلارنىڭ سانى ئامېرىكىدىكى شىركەتلەرنىڭ ئومۇمىي سانىنىڭ 0.2 پىرسەنتىنىلا ئىگىلەيدىغان بولدى، ئۇلارنىڭ مال - مۇلكىنىڭ قىممىتى جەمئىي 2 تىرىليون 565 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى، يەنى ئامېرىكىدىكى شىركەتلەرنىڭ ئومۇمىي مال - مۇلكىنىڭ 70.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان بولدى؛ ئامېرىكىدىكى ئەڭ چوڭ ئۈچ ئاپتوموبىل شىركىتى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئاپتوموبىللارنىڭ سانى ئامېرىكىدا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاپتوموبىللارنىڭ ئومۇمىي سانىنىڭ 95 پىرسەنتىدىن ئاشىدىغان بولدى.

جاھانگىرلىك، مونوپولىيە، مونوپول كاپىتال دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مونوپولىيە بۇ، تەنھا ئىگىلىۋېلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا ئاز سانىدىكى كاپىتالىستىك چوڭ كارخانىلار ياكى بىرقانچە كارخانىنىڭ بىرلىشىپ ئىشلەپچىقىرىش ۋە بازارنى تەنھا ئىگىلىۋېلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چوڭ كارخانىلار يۈقىرى مونوپول پايدىغا ئېرىشىشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بىر ھەتتا بىرنەچچە ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇئامىلە جەريانىنى تىزگىنلەپ، شۇ تارماقلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىدە ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا چىقىپ، شۇ تارماقلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسى ۋە بەزى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسىنى نېرى - بېرى قىلىدۇ. مونوپولىيە ــ ئەركىن كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يەتكەنلىكىنىڭ ئەڭ ماھىيەتلىك ئىقتىسادىي بەلگىسى.

ــ مونوپولىيە كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى بولۇپ، ئۇ ئەركىن رىقابەت داۋامىدا ئۆسۈپ چىققان. كاپىتالىستىك كارخانىلار تېخىمۇ كۆپرەك پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن كەسكىن رىقابەتنى لىشىدۇ. كاپىتالىستلار رىقابەتتە پايدىلىق

ئورۇنغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ياخشىلاپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى كېڭەيتىشكە مەجبۇر بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىدۇ. ئەركىن رىقابەت جەريانىدا، چوڭ كارخانىلار ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلارنى ئۈزلۈكسىز سىقىپ چىقىرىدۇ ۋە يۇتۇۋالىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئامانەت - قەرز ۋە پايچەكلار شىركىتىنىڭ رولى ئارقىسىدا، كارخانىلارنىڭ كۆلىمى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ بارىدۇ، كاپىتال بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى ناھايىتى يۇقىرى دەرىجىگە يېتىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى ئاساسىدا مونوپولىيە بارلىققا كېلىدۇ. چۈنكى ئىشلەپچىقىرىش مەركەزلىشىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندىلا، ئاندىن مونوپولىيىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ. ئىلگىرى مەركەزلىشىشنىڭ دەرىجىسى يۇقىرى ئەمەس ئىدى، ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى نۇرغۇنلىغان ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلار تارقاق ھالدا ئېلىپ باراتتى، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا كېلىشىم ھاسىل قىلىشى تەسكە چۈشەتتى ۋە ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش ئىشلىرىنى كونترول قىلىش ئىقتىدارىنمۇ يوق ئىدى؛ ئەمدىلىكتە ئىشلەپچىقىرىش يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتى، ئاز سانداكى چوڭ كارخانىلار مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىنىڭ زور كۆپچىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ۋە سېتىلىش ئىشلىرىنى كونترول قىلىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىرلەشمە تەشكىلاتلارنى قۇرۇش، بۇنىڭدىنمۇ ئىلگىرىلەپ ئىشلەپچىقىرىش ۋە بازارنى مونوپول قىلىش ئاسانلاشتى. ئۇنىڭدىن قالسا، مەركەزلىشىش تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندىن كېيىن، كارخانىلارنىڭ كۆلىمى كېڭىيىدۇ، كاپىتالنىڭ ئورگانىك تۈزۈلۈشى ئۆسىدۇ، كاپىتالنىڭ ئەركىن كۆچۈشى قىيىنلىشىدۇ، ئەركىن رىقابەت توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، چوڭ كارخانىلارنىڭ كۈچى تەڭ بولغاچقا، ئۇلار تېخىمۇ كەسكىن رىقابەتتە تەڭلا تۇگىشىپ كېتىشتىن ساقلىنىش، ھەربىر تىنىڭ تېگىشلىك نەپ ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئاساسلا ۋاقىتلىق مۇرەسسەلىشىپ، مونوپول كېلىشىم تۈزۈشىدۇ. «بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، مەركەزلىشىش تەرەققىي قىلىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندە، ئۆز ئۆزىدىن مونوپولىيىگە بارىدۇ دېيىشكە بولىدۇ. چۈنكى نەچچە ئون چوڭ كارخانىنىڭ ئۆزئارا كېلىشىم ھاسىل قىلىشى ئوڭاي؛ يەنە بىر تەرەپتىن، كارخانىلار كۆلىمىنىڭ زور بولۇشى رىقابەتتە قىيىنچىلىق پەيدا قىلىدۇ - دە، مونوپولىيىگە يۈزلىنىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. رىقابەتنىڭ مونوپولىيىگە مۇشۇنداق ئايلىنىشى ئەڭ يېڭى كاپىتالىزم ئىقتىسادىدىكى ئەڭ مۇھىم ھادىسىلەردىن بىرى، ھەتتا بىردىنبىر ئەڭ مۇھىم ھادىسە.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 22 - بەت)

مونوپول ئورۇنداتۇرىدىغان ناھايىتى چوڭ كارخانىلار ۋە كارخانىلار بىرلەشمىسى بىر تۈرلۈك مونوپول تەشكىلاتتۇر. مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ شەكلى خىلمۇ خىل بولۇپ، قىسقا مۇددەتلىك باھا پۇتۇمىدىن تارتىپ كارتېل، سىندىكات، تېرىست ۋە كونزېرنغىچە، ھەممىسى مونوپول تەشكىلاتلاردۇر. مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ تەرەققىيات

تاوسخنى، ئومۇمەن، ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈنۈش مۇمكىن: (1) XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى ۋە 70 - يىللىرى، ئەركىن رىقابەت تەرەققىي قىلىپ چىققىنى يەتتى، مونوپول تەشكىلاتلار تېخى ئەمدىلا ئانچە - مۇنچە كۆزگە چېلىقىشقا باشلىدى. ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى خېلى تەرەققىي قىلىش ئاساسىدا، مونوپول تەشكىلاتلار ئالدى بىلەن، ئەينى ۋاقىتتىكى يېڭىدىن گۈللەنگەن سانائەت مەملىكىتى گېرمانىيە ۋە ئامېرىكىدا پەيدا بولۇشقا باشلىدى، 1865 - يىلى گېرمانىيەدە تۇنجى كارتېل بارلىققا كەلدى. (2) 1873 - يىلىدىكى كرىزىستىن كېيىن، كارتېللار كەڭ تۈردە تەرەققىي قىلغان بولسىمۇ، تېخى مۇستەھكەم ئەمەلىيلەشمىدى، تېخى بىر خىل ۋاقىتلىق ھادىسە ئىدى. 1882 - يىلى، ئامېرىكىدا تۇنجى تروست بارلىققا كەلدى. بۇ مەزگىلدە، مونوپول تەشكىلاتلار ئەنگلىيە ۋە باشقا غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدىمۇ پەيدا بولۇشقا باشلىدى. (3) XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئۇرلەش ۋە 1900 — 1903 - يىللاردىكى كرىزىس مەزگىلىدە، كارتېل پۈتۈن ئىقتىسادىي تۈرمۇشنىڭ ئاساسىي بولۇپ قالدى، مونوپول تەشكىلاتلار ئاساسىي كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ساھەسىدە ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئەركىن رىقابەت ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان كاپىتالىزمنىڭ ئورنىنى مونوپولىيە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان كاپىتالىزم ئالدى - دە، كاپىتالىزم چاھانگىرلىككە ئايلاندى.

مونوپولىيە شەكىللىنىپ ئەركىن رىقابەتنىڭ ئورنىنى ئېلىش بىلەن، ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى، مونوپول تەشكىلاتلار خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرىنى كونترول قىلىپ، چاھانگىرلىكنىڭ ئەڭ پۈختا ئىقتىسادىي ئاساسى بولۇپ قالدى. چۈنكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تۆپ مەقسىتى ۋە بىردىنبىر مۇددىئاسى — تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەت يارىتىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈش. شۇڭا، مونوپولىيە ئەركىن رىقابەتنىڭ ئورنىنى ئېلىپ ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئەركىن رىقابەتتىن ئۆسۈپ چىققان مونوپولىيە رىقابەتنى پۈتۈنلەي تۈگىتىۋەتمەيدۇ، بەلكى ئۆزىنى رىقابەتنىڭ ئۈستىگە قويىدۇ، رىقابەت بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. پەقەت رىقابەتنىڭ شارائىتى، شەكلى، مەزمۇنى ۋە ئاقىۋىتى ئىلگىرىكىدىن پەرقلىنىدۇ، خالاس. مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا، كارتېل، سىندىكاتلارغا قاتناشقان كاپىتالىستلار ئەڭ پايدىلىق سېتىش بازارلىرىنى تالىشىش، ئىشلەپچىقىرىش - سېتىش جەھەتتە تېخىمۇ كۈچ نەپ ئېلىش يولىدا مۇقەررەر رەۋىشتە رىقابەتلىشىدۇ؛ تېرىست، كونزېرنغا قاتناشقان كاپىتالىستلار مونوپول تەشكىلاتلارنى تىزگىنلەش ھوقۇقىنى تالىشىش يولىدا، ئوخشاشلا كەسكىن رىقابەتلىشىدۇ. مونوپول تەشكىلاتلار ئوتتۇرىسىدىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىنى مۇستەھكەملەش، سېتىش بازارلىرى، خىنم ئەشيا مەنبەلىرى ۋە مەبلەغ سېلىش سورۇنلىرىنى تالىشىش، تەسىر دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش يولىدا كەسكىن رىقابەت بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مونوپول تەشكىلاتلار ھەرقانچە كۈچلۈك بولسىمۇ، پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆز ئىلكىدە تۇتالمايدۇ، چاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ھەرقانداقبىرى، نۇرغۇنلىغان پات كارخانىلار مونوپول تەشكىلاتلار بىلەن بىللە مەۋجۇت بولۇپ

تۇرىدۇ. مونوپول تەشكىلاتلار يات كارخانىلارنى تەزگىنىلەش، سىقىپ چىقىرىش ۋە ئۇجۇقتۇرۇش كويىدا بولىدۇ، يات كارخانىلارمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش يولىدا مونوپول تەشكىلاتلار بىلەن كۈرەش قىلىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يات كارخانىلارمۇ ئۆزئارا رىقابەتلىشىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، رىقابەت مونوپولىيىنى پەيدا قىلىدۇ، مونوپولىيە رىقابەتنى كەسكىنلەشتۈرىدۇ. مونوپولىيە بىلەن رىقابەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىدۇ. مونوپول كاپىتالزم باسقۇچىدا، تۈرلۈك رىقابەت گىرەلىشىپ كېتىدۇ - دە، نۇرغۇنلىغان ئىنتايىن ئۆتكۈر، ئىنتايىن كەسكىن زىددىيەتلەر، سۈركىلىشلەر ۋە توقۇنۇشلار كېلىپ چىقىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىزمغا خاس تۈرلۈك زىددىيەتلەر تېخىمۇ ئۆتكۈرلىشىپ كېتىدۇ.

كاپىتالزم ئەركىن رىقابەت باسقۇچىدىن تەرەققىي قىلىپ مونوپولىيە باسقۇچىغا يەتكەندە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ماھىيىتىگە يەنى كاپىتال بىلەن يالالانما ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىقا تېگىش بولمايدۇ، ئەكسىچە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىدىكى نېگىزلىك زىددىيەت يەنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىدۇ. چۈنكى مونوپولىيە ئىشلەپچىقىرىشنى تېخىمۇ يۇقىرى دەرىجىدە ئىجتىمائىيلىشىشقا ئېلىپ بارىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى ۋە مەھسۇلاتلار بولسا ئاز سانداكى مونوپول كاپىتالىستلارنىڭ قولىغا تېخىمۇ مەركەزلىشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىدۇ. مونوپول كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىچىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈيۇمچانلىقى بىلەن پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ رىقابەت ئاستىدا ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە تۇرۇشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، كاپىتالىستىك كارخانىلاردا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ چەكسىز كېڭىيىش يۈزلىنىشى بىلەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ سېتىۋېلىش ئىقتىدارىنىڭ نىسپىي چەكلىك بولۇشى يەنى بازارنىڭ نىسپىي تارىيىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنمۇ چوڭقۇرلىشىدۇ. مونوپولىيىنىڭ كاپىتالىستىك نېگىزلىك زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرۈشى ئارقىسىدا ئىقتىسادىي كرىزىس مۇقەررەر ھالدا ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىدۇ، ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ پارتلىشى بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە، مەركەزلىشىش ۋە مونوپولىيىگە يۈزلىنىشنى كۈچەيتىدۇ. مونوپول كاپىتالزمنىڭ ئۆزى پەيدا قىلغان غايەت زور ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى باشقۇرالمىغانلىقى ئۈنىڭ ئورنىنى يېڭى، تېخىمۇ ئالىي ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئالدىغا قويغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «كاپىتالزمدىن ئۆسۈپ چىققان مونوپولىيە كاپىتالزمنىڭ ئۆلۈۋاتقان ھالىتى ۋە ئۇنىڭ سىرتىسىالزمغا ئوتتۇشىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى.» («لېنىننىڭ جاھانگىرلىك ۋە پرولېتارىيات ئىنقىلابى دەۋرى توغرىسىدىكى بىرنەچچە ماقالىسى»، 1975 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 118 - بەت) ئەركىن رىقابەت مونوپولىيىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، مونوپولىيە بولسا كاپىتالزمنى تېخىمۇ ئالىي ئىجتىمائىي

تۈزۈمگە ئۆتكۈزىدۇ، بۇ — تارىخ تەرەققىيات تىنىڭ كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان قانۇنىيىتى.

مونوپول كاپىتال، مونوپول تەشكىلاتلار دېگەن مانادىلارغا قارالسۇن.

مونوپول كاپىتال بۇ، كاپىتالنى تەنها ئىگىلىۋېلىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا بەزى تاۋارلارنى ياكى مەلۇم تارماقنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە بازىرىنى مونوپول قىلىۋېلىپ، مونوپول باها بەلگىلەش ئارقىلىق يۇقىرى مونوپول پايدىغا ئېرىشىدىغان كاپىتال كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مونوپول كاپىتال كاپىتالزم تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 30 - يىللىرىدا كاپىتالىستىك ئەركىن رىقابەت تەرەققىي قىلىپ چىققاندا يەتتى، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى ۋە پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش ۋە كاپىتالنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلىشىشى بىلەن، ئىنتايىن چوڭ كارخانىلارنىڭ مونوپول بىرلەشمىسى ئۈچۈن ئىقتىسادىي جەھەتتە ئىمكانىيەت ۋە زۆرۈرىيەت تۇغۇلدى. مونوپولىيە ئەركىن رىقابەتنىڭ ئورنىنى پەيدىنپەي ئېلىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ھۆكۈمران ئورۇنىنى ئىگىلىدى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، مونوپول كاپىتال ئالدى بىلەن سانائەتتە ئۆسۈپ يېتىلىپ، سانائەت مونوپول كاپىتالى بارلىققا كەلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن بانكا، يېزا ئىگىلىكى، سودا، قاتناش - ترانسپورت، مۇلازىمەت قاتارلىق جەمئى تارماقلارغا يېيىلدى. شۇڭا، ھەربىر تارماقتا مونوپول كاپىتالمۇ، مونوپول كاپىتال بولمىغان چوڭ كارخانىلار ۋە ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلارمۇ پەيدا بولدى - دە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت ۋە كۈرەش مەۋجۇت بولۇپ كەلدى.

مونوپول كاپىتالنىڭ شەكلى خىلمۇ خىل بولۇپ، قىسقا مۇددەتلىك باھا پۈتۈمىدىن تارتىپ ئوخشاش بىر تارماق ئىچىدىكى كارتېل، سىندىكات، ترېستقىچە ۋە بۇلاردىن تەرەققىي قىلىپ چىققان ئوخشاش بولمىغان تارماقلار بىرلىشىپ تەشكىل قىلغان كونزېرىن — بۇلارنىڭ ھەممىسى مونوپول كاپىتالنىڭ شەكلىدۇر. مونوپول كاپىتالنىڭ تەرەققىي قىلىش جەريانىدا، سانائەت مونوپول كاپىتالى بىلەن بانكا مونوپول كاپىتالى قوشۇلۇپ ياكى ئارىلاش ئۆسۈپ، يېڭى مونوپول كاپىتالنى يەنى پۈل مۇئامىلە كاپىتالىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. پۈل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھۆكۈمرانلىقى جاھانگىرلىك باسقۇچىنىڭ مۇھىم بەلگىلىرىدىن بىرىدۇر.

لېنىن: «مونوپولىيە بارلىققا كەلگەن ھەمدە نەچچە ملىيازد كاپىتالنى تىزگىنلىۋالغانىكەن، مۇقەررەر ھالدا ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە مۇتلەق يوسۇندا سىڭىپ كىرىدۇ» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 99 - بەت) دەپ كۆرسىتىدۇ. جاھانگىر مەملىكەتلەر ۋە تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، مونوپول كاپىتال بولۇپمۇ پۈل مۇئامىلە كاپىتالى يۇقىرى مونوپول پايدا ئېلىش ئۈچۈن، مەملىكەت ئىچىدە خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنى قولىغا كىرگۈزۈۋالىدۇ، ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ زور كۆپ قىسمىنى تىزگىنلىۋالىدۇ، بازار، تاۋار ئوبوروتى ۋە قاتناش - ترانسپورت شارائىتىنى ئېرى - بېرى قىلىدۇ، خام ئەشيا مەنبەلىرىنى تىزگىنلىۋالىدۇ، تېخنىكا

كەشپىياتلىرى ۋە مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقلىرىنى مونوپول قىلۋالىدۇ، سىرتقا «ئوشۇق» كاپىتال چىقىرىپ تەسىر دائىرىسىنى تېكلەيدۇ ۋە خام ئەشيا مەنبەلىرى، سېتىش بازارلىرى، مەبلەغ سېلىش سورۇنلىرىنى بۆلۈشۋالىدۇ. يەنە تېخى دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، خەلقئارالاشقان مونوپول كاپىتالنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇيان، خۇسۇسىي مونوپول كاپىتال يۇقىرى مونوپول پايدا ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، دۆلەت ھاكىمىيتى بىلەن قوشۇلۇپ دۆلەت مونوپول كاپىتالغا ئايلىنىپ، دۆلەت مونوپول كاپىتالزمى يولى بىلەن تۈرلۈك «تەڭشەش» تەدبىرلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق، ئۇرۇش ۋە خەلق ئىگىلمكىنى ھەربىيلەشتۈرۈش ئارقىلىق، دۆلەت خەزىنىسىنى يەپ كەلدى. دېمەك، چاھانگىرلىك باسقۇچىدىكى مونوپول كاپىتال ھۆكۈمرانلىقى دېگەن سۆز ئىنتايىن ئاز سانداكى پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ ئۆز ئېلىدىكى ۋە چەت ئەللەردىكى پرولېتارىيات ھەم باشقا ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ۋە تالان - تاراج قىلىشنى كۈچەيتىشى دېگەنلىكتۇر. مونوپول كاپىتالىستلار بىلەن پرولېتارىيات ھەم باشقا ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، چاھانگىر دۆلەتلەر بىلەن مۇستەملىكىلەر ھەم بېقىنداڭ ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت شۇنىڭدەك ھەرقايسى مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشى كاپىتالىزم تۈزۈمىگە خاس نېگىزلىك زىددىيەتنىڭ ئېشىپ بېقىشىنىڭ ئوبىيېكتىپ بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئىگىلىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى مۇقەررەر ھالدا يەنمۇ ئۆتكۈرلەشتۈرىدۇ.

مونوپولىيە، پۈل مۇئامىلە كاپىتالى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مونوپول تەشكىلاتلار بۇنىڭدا كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ بىرمۇ تارمىقىدا ياكى بىرنەچچە تارمىقىدا مونوپول ئورۇندا تۇرىدىغان چوڭ كارخانىلار ياكى كارخانىلار بىرلەشمىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مونوپول ئورنىغا تايىنىپ ئېشىلەپچىقىرىشنى تىزگىنلەيدۇ، تاۋار سېتىش بازارلىرى، خام ئەشيا مەنبەلىرى ۋە مەبلەغ سېلىش سورۇنلىرىنى بۆلۈشۋالىدۇ ۋە مونوپول قىلىۋالىدۇ، يۇقىرى پايدا ئېلىش ئۈچۈن مونوپول باھا بەلگىلەيدۇ.

مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ شەكلى خىلمۇ خىل بولۇپ، ئۇ تۆۋەندىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئەڭ ئاددىي مونوپولىيە شەكلى يەنى قىسقا مۇددەتلىك باھا پۈتۈمى؛ تاۋار سېتىش بازارلىرىنى ئايرىش، تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش مىقدارى ۋە باھاسىنى بەلگىلەش مەقسەت قىلىنغان ھەر خىل تېپىتكى كارتېللار؛ مەھسۇلاتلارنى سېتىش ۋە خام ئەشيا سېتىۋېلىش جەھەتتە مونوپول بىرلەشمىنى يولغا قويىدىغان سىندىكاتلار؛ بىر تۈردىكى تاۋارلارنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان ياكى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە زىچ ئالاقىسى بولغان كارخانىلارنىڭ ئۆزئارا بىرلىشىشىدىن تەشكىل تاپقان تېرېستلار؛ ئەملىي كۈچى ئۇستۈن بولغان مونوپول كارخانىلار (ئومۇمەن چوڭ بانكىلار) يادرو قىلىنغان ھالدا ئوخشاش بولمىغان تارماقلاردىكى نۇرغۇنلىغان كارخانىلارنىڭ بىرلىشىشىدىن تەشكىل تاپقان كارخانىلار گۇرۇھىنىڭ كونزېرسى ۋە باشقىلار.

ئەركىن كاپىتالىزم مونوپول كاپىتالىزمغا

تەرەققىي قىلىش جەريانىدا، مونوپول تەشكىلاتلار ئالدى بىلەن بەزىبىر ئېغىر سانائەت تارماقلىرىدا پەيدا بولىدۇ. چۈنكى بۇ تارماقلاردا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مىقدارى كەز-لىشىشى ھەممىدىن چاپسان بولىدۇ، تۇراقلىق ئۇسكۇنىلەرنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولىدۇ، كاپىتالنىڭ ئەركىن كۆچۈشى قىيىنراق بولىدۇ، شۇڭا، كەسكىن رىقابەت بولۇۋاتقان شارائىت ئاستىدا، بۇ تارماقلاردىكى چوڭ كارخانىلار ھەممىدىن ئاۋۋال مونوپول بىر لەشمىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، مونوپول تەشكىلاتلار پەيدىنپەي كېڭىيىپ باشقا سانائەت تارماقلىرىدا قۇرۇلىدۇ.

مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى ئومۇمەن تۆۋەندىكى بىرنەچچە دەۋرگە بۆلۈش مۇمكىن: (1) XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرى ۋە 70 - يىللىرى، ئەركىن رىقابەت تەرەققىي قىلىپ چېكىگە يەتتى، مونوپول تەشكىلاتلار بولسا تېخى ئەمدىلا بىخ ئۇرۇشقا باشلىدى. ئىشلەپچىقىرىش ۋە كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى خېلى تەرەققىي قىلغان ئاساستا، مونوپول تەشكىلاتلار ئېنىق ۋاقىتتا گۈللىنىۋاتقان سانائەت مەملىكىتى گېرمانىيە بىلەن ئامېرىكىدا بارلىققا كەلدى. 1865 - يىلى، ھەممىدىن ئاۋۋال گېرمانىيىدە تۆت كارتېل بارلىققا كەلدى. (2) 1873 - يىلدىكى كرىزىستىن كېيىن مونوپول كېلىشىم تۈزۈش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، كارتېللارمۇ كەڭ تۈردە تەرەققىي قىلدى. لېكىن بۇ كېلىشىملەر كۆپ ھالاردا ۋاقىتلىق، تۇراقسىز ئىدى، كارتېلمۇ ئەينى ۋاقىتتا تېخى بىر تۈرلۈك ئىستىسنا، ۋاقىتلىق ھادىسە ئىدى. 1882 - يىلى، ئامېرىكىدا تۇنجى ترېست مەيدانغا كەلدى - دە، مونوپول تەشكىلاتلارمۇ ئەنگلىيە ۋە باشقا غەربىي ياۋروپا مەملىكەتلىرىدە تارقاپ - تارقىدىن ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىدى. (3) XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى ئۇزلەش مەزگىلى ۋە 1900 — 1903 - يىللىرىدىكى كرىزىس مەزگىلىدە كارتېللار پۈتۈن ئىقتىسادىي تۈرمۇشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى. مونوپول تەشكىلاتلار ئاساسىي كاپىتالىستىك مەملىكەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ساھەلىرىدە ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى. 1900 - يىلىغا كەلگەندە، ئامېرىكىدا تەخمىنەن 185 ترېست بارلىققا كەلدى. «ياۋروپادا كونا كاپىتالىزمنىڭ ئورنىنى ئاخىرقى ھېسابتا يېڭى كاپىتالىزمنىڭ ئالغان ۋاقتىنى خېلى ئېنىق دەرىجىدە بەلگىلەش مۇمكىن، ئۇ بولسىمۇ XX ئەسىرنىڭ باشلىرى.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 28 - بەت) شۇنداق قىلىپ، كاپىتالىزم جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويىدى.

ت قسقا مۇددەتلىك باھا پۇتومى، كارتېل، سىندىكات، ترېست، كونزېرن دېگەن ئاددىلارغا قارالۇن.

قسقا مۇددەتلىك باھا پۇتومى بۇ، كاپىتالىستىك مونوپول تەشكىلاتىنىڭ ئەڭ ئاددىي شەكلىدۇر. قىسقا مۇددەتلىك باھا پۇتومى تۈزۈشكەن كاپىتالىستىك كارخانىلار بازارنى نېرى - بېرى قىلىپ، مونوپول پايدا ئېلىش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، مەلۇم تۈرىدىكى تاۋارلارنىڭ باھاسىنى مەلۇم مەزگىل ئىچىدە ئورتاق تىزگىنلەش توغرىسىدا ئاغزاكى ياكى يازما شەكىلدە بەلگىلىمە تۈزىدۇ. قىسقا مۇددەتلىك باھا پۇتومىنىڭ تولىسى تۇراقسىز بولىدۇ، پۇتوم تۈزۈشكەن كارخانىلار مەقسىتىگە يەتكەن ياكى بازار شارائىتى ئۆزگەرگەندىن كېيىن

ئۆزلۈكسىز تارقىلىپ كېتىدۇ.

قىسقا مۇددەتلىك باھا پۇتۇمى تۇرلۈك مەملىكەتلەردە ۋە تۇرلۈك سانائەت تارماقلىرىدا تۇرلۈكچە ئاتىلىدۇ، ئادەتتە، رىڭ، كونېر، پول، كرىئوپنىشېن دەپ ئاتىلىدۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن ئوخشاش.

رىڭ (ring) دېگەن سۆز «مەلۇم دائىرىدە بىرلىشىش» دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ، بۇنىڭغا قاتناشقۇچىلار مەلۇم تۇردىكى تاۋارلارنى ئوخشاش پۇقرى باھادا سېتىش تۇغرىسىدا كېلىشىم تۈزۈشىدۇ. كونېر (corner) دېگەن سۆز «بازارنى مونوپوليە قىلىش مەقسىتىدە بىرلىشىش» دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ، بۇنىڭغا قاتناشقۇچىلار بازارنى نېرى - بېرى قىلىش، باھانى ئۆزلىتىش مەقسىتىدە، بازاردىكى مەلۇم تۇردىكى مەھسۇلاتلارنى بىر ۋاقىتتىلا كۆپلەپ ھەتتا قويماي سېتىۋالىدۇ. پول (Pool) كاپىتالىستلار تاۋارلارنى كېلىشىمدىكى باھادا سېتىدىغان ھەمدە پايدىنى ئورتاقلىشىپ تەڭ ئۈلىشىۋالىدىغان بىر تۈرلۈك بىرلەشمە تەشكىلاتتۇر. كرىئوپنىشېن (convention) ۋاقىتلىق پۈتۈم بولۇپ، تۇراقلىقراق بولىدۇ، بۇنىڭغا قاتناشقۇچىلار قەرەللىك يىغىن ئېچىش ئارقىلىق، بازارنى مونوپوليە قىلىشنىڭ شەرتلىرى ۋە مەزمۇنى تۈزىتىدە مەسلىھەتلىشىدۇ، بۇ، مونوپول تەشكىلاتنىڭ قىسقا مۇددەتلىك باھا پۇتۈمىدىن مۇنوپول ئىتتىپاقىغا ئۆتۈشىدىكى بىر خىل ئۆتكۈنچى شەكىلدۇر.

مونوپول تەشكىلاتلار دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

كارتېل فرانسۇزچە سۆز بولۇپ، كېلىشىم ياكى ئىتتىپاق دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، بۇ — كاپىتالىستىك مونوپول تەشكىلاتنىڭ مۇھىم بىر شەكلى. بۇ، ئوخشاش تۇردىكى تاۋارلارنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ يۇقىرى پايدا ئېلىش مەقسىتىدە، تاۋار سېتىش بازارلىرىنى ئايرىش، تاۋار مىقدارىنى بەلگىلەش، تاۋار باھاسىنى بەلگىلەش قاتارلىق جەھەتلەردە كېلىشىم ھاسىل قىلىشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن بىر تۈرلۈك مونوپول بىرلەشمىدۇر. كارتېلغا قاتناشقان كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىش، سودا، مالىيە ۋە قانۇن جەھەتلەردە ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ساقلايدۇ. ئەگەر ئورتاق ھاسىل قىلىنغان كېلىشىمدىكى بەلگىلىمىلەرگە خىلاپلىق قىلىنسا، جەريمانە قويۇش، مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشتىن قالدۇرۇش قاتارلىق جازا بېرىلىدۇ.

كارتېلغا قاتناشقان كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا ئۆزلىرىگە پايدىلىق بولغان سېتىش بازارلىرىنى تالىشىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش-سېتىش نورمىسىنى كېڭەيتىش يولىدا كەسكىن رىقابەت بولىدۇ. كارتېللار بىلەن شۇ كەسىپتىكى يات كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىمۇ، ھەرقايسى سانائەت تارماقلىرىدىكى كارتېللار ئوتتۇرىسىدىمۇ كەسكىن رىقابەت بولىدۇ. كارتېللار تاۋارلارنى باھاسىنى چۈشۈرۈپ سېتىش يولىدا خام ئەشيا مەنبەلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش قاتارلىق چارىلەر ئارقىلىق يات كارخانىلارنى باسىدۇ ۋە چەتكە قاقىدۇ.

كارتېللارنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، ئاساسلىقى تۆۋەندىكىلەر: سېتىش باھاسىنى بەلگىلەيدىغان كارتېل، سېتىش شەرتلىرىنى بەلگىلەيدىغان كارتېل، سېتىش دائىرىسىنى بەلگىلەيدىغان كارتېل، مەھسۇلات مىقدارىنى بەلگىلەيدىغان كارتېل، پايدىنى تەقسىملەپ ئالىدىغان كارتېل ۋە باشقىلار. ئۇلار كېلىشىم

تەرزۈشكەنده، ئۇمۇمەن، ەسمىي يازما ەسمىيەت ئارقىلىق تۈزىتىدۇ، بىراق پەقەت ئاغزاكى كېلىشىم تۈزىتقان كارتېللارمۇ ئاز ئەمەس. كارتېلغا قاتناشقۇچىلار ئىچكى جەھەتتە بىر كومىتېت سايلاپ چىقىدۇ، بۇ كومىتېت كېلىشىمنىڭ ئىجراسىنى نازارەت قىلىش، كارتېلنىڭ ئورتاق فوندىنى ساقلاش ۋە ئىشلىتىش ۋەزىپىسىنى بېجىرىدۇ.

كارتېلدەك بۇنداق مونوپول بىرلەشمە مۇستەھكەم بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇيۇشمۇ ئۇزۇن بولمايدۇ. كارتېلغا قاتناشقان كارخانىلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ كۈچى ئۇستۈن بولىدۇ، بەزىلىرىنىڭ كۈچى بولسا ئاجىزراق بولىدۇ. كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەكشىسىز تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، كارتېلغا قاتناشقۇچىلارنىڭ ئىقتىسادىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا ئۆزگىرىش بولىدۇ، كۈچ سېلىشتۇرمىسى بويىچە ئىمتىيازالانغان كېلىشىمنى يېڭى ئەھۋالغا ئاساسەن باشقىدىن تۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، كارتېللار تۈزگەن كېلىشىمنىڭ كۆچكە ئىگە ۋاقتى 5-10 يىلدىن ئېشىپ كېتىدىغان ئەھۋال بەك ئاز بولىدۇ. ئەگەر تاۋارلارنى سېتىش شارائىتى ئېغىر دەرىجىدە يامانلىشىپ كەتسە، مەسىلەن (ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلىسا)، كەسكىن رىقابەت ئاستىدا، كارتېلغا قاتناشقۇچىلار، كۆپ ھالاردا، كېلىشىمدىكى مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەرگە خىلاپلىق قىلىپ قويىدۇ - دە، نۇرغۇن كارتېللار ئەسلىدە تۈزۈشكەن كېلىشىمنىڭ مۇددىتى توشماي تۇرۇپلا ئارقا - ئارقىدىن يىمىرىلىدۇ.

كارتېلدەك بۇنداق مونوپول تەشكىلات شەكلى دەسلەپتە ياۋروپا قۇرۇقلۇقىدا، بولۇپمۇ گېرمانىيەدە بىر مەزگىل ئەۋج ئالغان. گېرمانىيە بىر چاغلاردا كارتېللار دۆلىتى دەپمۇ ئاتالغان. 1865 - يىلى گېرمانىيەدە تۆت كارتېل بار ئىدى، 1896 - يىلىغا كەلگەندە تەخمىنەن 250 كە يەتتى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە كارتېللار پۈتۈن ئىقتىسادىي تۈرمۇشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى. 1905 - يىلى گېرمانىيەدىكى كارتېللار 385 ئىدى، 1911 - يىلىغا كەلگەندە 550 — 600 گە يەتتى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، گېرمانىيەدە كارتېللارنىڭ سانى تېز كۆپەيدى، 1930 - يىلدا 2000 غا، 1932 - يىلدا 2500 گە يەتتى. ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئاۋستىرىيە قاتارلىق باشقا ياۋروپا مەملىكەتلىرىدىمۇ نۇرغۇن كارتېللار بارلىققا كەلدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كارتېللار يا پوتېنسىيەلمۇ خېلى كەڭ تۈردە تەرەققىي قىلدى. مونوپول كاپىتالنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنىڭ دۆلەت چېگرىسىدىن ھالقىپ چىقىشى بىلەن، ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ چوڭ مونوپول تەشكىلاتلىرى خەلقئارا كارتېللارنى قۇردى - دە، بۇ خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاقنىڭ مۇھىم بىر شەكلى بولۇپ قالدى.

مونوپول تەشكىلاتلار، خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاقلار دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سۆزلۈكلەر فرانسۇزچە سۆز بولۇپ، «بىرىكىش» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ، ئۇنىڭ كاپىتالىستىك مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ مۇھىم بىر شەكلى. ئۇ، ئوخشاش بىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقىدىكى ئاز ساندىكى چوڭ كارخانىلارنىڭ يۇقىرى پايدا ئېلىش مەقسىتىدە، مەھسۇلاتلارنى بىللە سېتىش ۋە خام ئەشيالارنى بىللە سېتىۋېلىش جەھەتتە كېلىشىم ئىمزالىشى بىلەن قۇرۇلىدىغان

مونوپول تەشكىلاتىنۇر. سندىكاتقا قاتناشقان كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىش ۋە قانۇن جەھەتتە يەنىلا مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالىدۇ، ئەمما سودا جەھەتتە مۇستەقىللىقىنى يوقتىپ قويىدۇ. سندىكاتقا قاتناشقۇچىلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش ۋە خام ئەشيا سېتىۋېلىش كەسىپلىرىنى سندىكاتنىڭ باش باشقارمىسى بىر تۇتاش بېجىرىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن كېلىشىمدە بەلگىلەنگەن نورما بويىچە سندىكاتقا قاتناشقۇچىلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلىدۇ. مۇئامىلە ساھەسىدىكى بۇنداق مەركەزلەشتۈرۈش ۋە مونوپولىيە سندىكاتقا تاۋارلارنى ئۆرلىتىلگەن باھادا سېتىش ۋە خام ئەشيالارنى تۆۋەنلىتىلگەن باھادا سېتىۋېلىش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ. ئاشۇنداق بىر تۇتاش باشقۇرۇش بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، سندىكاتقا قاتناشقۇچىلار بازار بىلەن بىۋاستە ئالاقە قىلمايدىغان بولۇپ قالىدۇ. بۇنداق ئەھۋال سندىكاتقا قاتناشقۇچىلارنى سندىكاتتىن ئايرىلىپ كېتەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. ئەگەر سندىكاتقا قاتناشقۇچىدىن بىرەرسى سندىكاتتىن چېكىنىپ چىقماقچى بولىدىكەن، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ سېتىۋېلىش - سېتىش ئاپپاراتلىرىنى يېڭىباشتىن قۇرۇشىغا ھەمدە بازار بىلەن يېڭىباشتىن ئالاقە ئورنىتىشىغا توغرا كېلىدۇ، بۇنداقتا ئۇ ئاسانلا سندىكات تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىدۇ. شۇڭا، كارتېلغا سېلىشتۇرغاندا، سندىكاتتىكى بۇنداق مونوپول تەشكىلات مۇستەھكەمرەك بولغان بىر خىل تەشكىلىي شەكىلدۇر.

سندىكاتلارمۇ ئاساسەن كارتېللار مەيدانغا كەلگەن مەزگىلدە مەيدانغا كەلگەن. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئۇ غەربىي ياۋروپا مەملىكەتلىرىدە بولۇپمۇ گېرمانىيىدە بىرقەدەر ئەۋج ئالغان، مەسىلەن، 1893 - يىلى گېرمانىيىدە قۇرۇلغان رېيىن - ۋېستفالىيە كۆمۈر سندىكاتى شۇ رايوننىڭ ئومۇمىي كۆمۈر قېزىش مىقدارىنىڭ 86.7 پىرسەنتىنى مەركەزلەشتۈرگەن، 1910 - يىلغا كەلگەندە بولسا 95.4 پىرسەنتكە يەتكەن. سېمونت سانائىتى بولسا رايون بويىچە سندىكات بولۇپ بىرلەشكەن، مەسىلەن، جەنۇبىي گېرمانىيە سندىكاتى، رېيىن - ۋېستفالىيە سندىكاتى قاتارلىقلار مونوپول باھا بەلگىلەپ، تەننەرخى ئاران 180 مارکقا توختايدىغان بىر ۋاگون سېمونتنى 230 — 280 مارکتىن ساتقان. روسىيەدىمۇ سندىكاتلار خېلى بەك تەرەققىي قىلغان. روسىيەدە 1886 - يىلى تۆمۈر مىخ - سىم زاۋۇتلىرىنىڭ سندىكاتى قۇرۇلغان، 1887 - يىلى شەكەر زاۋۇتلىرى خوجايىنلىرىنىڭ سندىكاتى قۇرۇلغان، 1892 - يىلى نېفىت شىركەتلىرى سندىكاتى شەكىللەندە كېلىشىم تۈزۈشكەن. XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى ئون يىللىدا، روسىيەنىڭ پولات - تۆمۈر، كۆمۈر قېزىش، كانچىلىق، ماشىنىسازلىق قاتارلىق تارماقلىرىدا سندىكاتلار شۇ تارماقلار مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنى مونوپولىيە قىلىۋالغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەربىي ياۋروپادىمۇ بەزىبىر خەلقئارالىق سندىكاتلار ئوتتۇرىغا چىققان، مەسىلەن، 1909 - يىلى قۇرۇلغان خەلقئارا سىنك سانائىتى سندىكاتى سىنكنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش مىقدارىنى گېرمانىيە، بېلگىيە، فرانسىيە، ئەنگلىيە، ئىسپانىيەدىكى بەش زاۋۇتلار گۇرۇھىغا ئېنىق تەقسىملەپ بەرگەن. سندىكاتنىڭ ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدا

مەسئولاتلارنى سېتىش نورمىسى ۋە خام ئەشيالارنى تەقسىملەش نورمىسىنى تالىشىش جەھەتتە ئېغىر زىددىيەت بولىدۇ. سىندىكاتقا قاتناشقۇچىلارنىڭ كۆچ سېلىشتۇرمىسىدا ياكى بازار شارائىتى جەھەتتە زور ئۆزگىرىش بولغان چاغدا، تەقسىملەش نورمىسى يېڭىباشتىن بەلگىلىنىدۇ ۋە سىندىكاتنىڭ باش باشقارمىسى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىدۇ.

مونوپول تەشكىلاتلار دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تربست ئىنگلىزچە سۆز بولۇپ، كاپىتالىستىك مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ بىر تۈرلۈك ئالىي شەكلىدۇر. بۇنىڭدا بىر خىل تاۋارلارنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان ياكى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە زىچ مۇناسىۋەتلى بولغان كارخانىلار بەزى تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش ۋە سېتىلىشىنى مونوپولىيە قىلۋېلىپ، يۇقىرى پايدا ئېلىش مەقسىتىدە قۇرغان چوڭ مونوپول كارخانىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تربستنىڭ ئۆزى مۇستەقىل كارخانا تەشكىلاتى بولۇپ، ئۇنىڭغا قاتناشقۇچىلار قانۇن ۋە كەسىپ جەھەتتە ئۆزىنىڭ مۇستەقىللىقىنى پۈتۈنلەي يوقاتقان بولىدۇ، تربست مۇدىرىيىتى بولسا ئۆز قارىمىقىدىكى بارلىق كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش ۋە مالىيە پائالىيەتلىرىنى باشقۇرىدۇ. ئەسلىدىكى كارخانا ئىگىلىرى تربستنىڭ پايچىكلىرىغا ئايلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ھەسسىدارلىق ھوقۇقىغا قاراپ پايدا ئۇلىشىدۇ.

تربستنىڭ شەكىللىرىمۇ تۈرلۈك بولۇپ، پۈل مۇئامىلە ئارقىلىق تىزگىنلەشنى ئاساس قىلىدىغان تربست بىلەن كارخانىلارنى تامامەن قوشۇۋېتىشنى ئاساس قىلىدىغان تربست ئۇنىڭ ئاساسىي شەكلىدۇر. ئالدىنقى شەكلىدىكى تربستقا قاتناشقۇچىلار شەكىل جەھەتتە ئۆز مۇستەقىللىقىنى ساقلايدۇ، ئەمەلىيەتتە پۈتۈنلەي باش شىركەتكە بېقىنىدۇ. باش شىركەت تربستنىڭ پاي چېكى سوممىسىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇشنى ئۆز ھوقۇقىنىڭ ئاساسى قىلىدۇ. بۇنداق باش شىركەت، ئەمەلىيەتتە، پاي چېكى ئىگىلەش شىركىتىدۇر. تربستنىڭكى چوڭ پايچىكلار پۈتۈن كارخانا تەشكىلاتىنى تىزگىنلەپ تۇرالىغۇدەك پاي چېكى سوممىسىنى تىزگىنلەپ، پۈل مۇئامىلە كونتروللۇقىنى يۈرگۈزىدۇ ھەمدە پايدىنىڭ ئاساسىي قىممىتىنى ئىگىلەۋالىدۇ. كېيىنكى شەكىلدىكى تربست ئوخشاش تۈردىكى كارخانىلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ، ياكى كۆچلۈك كارخانىلارنىڭ ئاجىزراق بولغان ئوخشاش تۈردىكى كارخانىلارنى يۇتۇۋېتىشى بىلەن تەشكىل قىلىنىدۇ. بۇنداق تربستنىڭ باش شىركىتى ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش كەسىپلىرىنى بەۋاستە باشقۇرىدىغان كەسىپىي شىركەتتۇر.

تربست كارتېل ۋە سىندىكاتقا قارىغاندا تېخىمۇ مۇقىم بولغان مونوپول تەشكىلات شەكىلىدۇر. مۇستەقىل كارخانىلارنىڭ ئىگىلىرى ياكى ھەسسىدارلىق شىركەتلىرى تربستقا كىرگەندىن كېيىنلا، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مۇستەقىللىقىنى يوقىتىپ تربستنىڭ پايچىكلىرىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. تربستقا قاتناشقۇچىلار كۆپلىگەن پاي چېكىگە ئىگە بولۇش ئارقىلىقلا تربستنى تىزگىنلەش ھوقۇقىغا ئىگە بولالايدۇ، شۇنداقلا پاي چېكىنى سېتىش ئارقىلىقلا تربستتىن چېكىنىپ چىقالايدۇ، تربستنىڭ ئىچكى قىسمىدا پاي چېكىنى تىزگىنلەش ھوقۇقىنى تالىشىش يولىدىكى كۈرەش ناھايىتى كەسكىن بولىدۇ.

تربست ــ كاپىتالىمك توپلىنىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشىنىڭ يۇكسەك تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلى. ئامېرىكا تربست ئەڭ تەرەققىي قىلغان مەملىكەت بولۇپ، XX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ستاندارت نېفت شىركىتى تۇنجى تربست تەشكىلاتى بولۇپ قالغاندىن كېيىن، تربستلار ئامېرىكىدا ئىنتايىن چاپسان تەرەققىي قىلىپ، ئاساسىي سانائەت تارماقلىرىدا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىدى. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، 1904 ــ يىل 1 ــ ئايغىچە ئامېرىكا بويىچە 445 چوڭ تربست قۇرۇلغان، بۇلاردىن چوڭ تىپتىكى يەتتە سانائەت تربستى (يەنى نېفت، شېكەرچىلىك، تاماكىچىلىق، مىس سانائىتى، دېڭىز تىرانسپورتى ۋە پولات ــ تۆمۈر تربستلىرى) 1528 كارخانىنى يۇتۇۋالغان ياكى ئىلكىگە ئېلىۋالغان. 1901 ــ يىلى قۇرۇلغان ئامېرىكا پولات ــ تۆمۈر شىركىتى 700 نەچچە كارخانىنى يۇتۇۋېلىپ ياكى ئىلكىگە ئېلىۋېلىپ، مەملىكەت بويىچە پولات مەھسۇلاتىنىڭ 65 پىرسەنتىنى مونوپول قىلىۋېلىپ، شۇ چاغلاردا 1 مىليارد 370 مىليون ئامېرىكا دوللىرلىق مال ــ مۈلۈككە ئىگە بولۇپ، ئامېرىكا بويىچە تۇنجى «1 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا ئىگە شىركەت» بولۇپ قالغان. ستاندارت نېفت تربستى بىتىرنەچچە قېتىم تۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىش ئارقىلىق، 400 چە كارخانىنى قوشۇۋالغان ياكى ئىلكىگە ئېلىۋالغان، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، مەملىكەت ئىچىدە سېتىلىدىغان نېفت مىقدارىنىڭ 84 پىرسەنتىنى ۋە چەتكە چىقىرىلىدىغان نېفت مىقدارىنىڭ 90 پىرسەنتىنى كونترول قىلىۋالغان.

گېرمانىيە، ئەنگلىيە ۋە غەربىي ياۋروپادىكى باشقا بەزى مەملىكەتلەردە تربستلارنىڭ پەيدا بولۇشى ئامېرىكىدىكىدىن سەل كېيىنرەك بولغان، ئەمما 1 ــ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بۇ مەملىكەتلەردىمۇ تربستلار چاپسان تەرەققىي قىلغان.

مونوپول تەشكىلاتلار دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

كونزېرن نېمىسچە سۆز بولۇپ، كۆپ خىل كارخانىلار گۇرۇھىنى دېگەندە مەنىسى بىلدۈرىدۇ، ئۇ كاپىتالىستىك مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ بىر خىل ئەڭ مۇرەككەپ شەكلىدۇر. ئۇنىڭدا باشقا ــ باشقا ئىگىلىك تارماقلىرىغا قارايدىغان نۇرغۇن كارخانىلار ئەمەلىي كۆچى ھەممىدىن كۆچلۈك بولغان مونوپول كارخانىلارنى يادرو قىلغان ھالدا بىرلىشىپ تەشكىل قىلغان كۆپ خىل كارخانىلار گۇرۇھىنى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ، ئادەتتە، باشقا ــ باشقا تارماقلارغا ياتىدىغان نەچچە ئونلىغان ھەتتا نەچچە يۈزلىگەن سانائەت كارخانىلىرى، ترانسپورت شىركەتلىرى، سودا شىركەتلىرى، بانكىلار، سۇغۇرتا شىركەتلىرى ۋە مۇلازىمەت كەسىپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كونزېرن پۇل مۇئامىلە ئارقىلىق تىزگىنلەشنى ئاساس قىلىدۇ، ئۇ چوڭ بانكىلارنى ياكى چوڭ سانائەت كارخانىلىرىنى يادرو قىلىدۇ. بۇ چوڭ بانكىلار ياكى چوڭ سانائەت كارخانىلىرى ئۆز كەسىپنى باشقۇرىدۇ، بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا يەنە پاي چېكى سېتىۋېلىش، مۇدىرىيەتكە قاتنىشىش ئارقىلىق، شۇنىڭدەك مالىيە جەھەتتىكى باشقا مۇناسىۋەتلەرگەدىن پايدىلىنىپ، كونزېرنغا قاتناشقان باشقا كارخانىلارنى ئۆزىنىڭ كونترولۇغا ئاستىغا

ئالىدۇ. شۇڭا، چوڭ سانائەت كارخانىلىرى ياكى چوڭ بانكىلار كونزبرىندىن ئىبارەت مونوپول تەشكىلىي شەكىلدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ كاپىتالىدىن ئون نەچچە ھەسسە ھەتتا نەچچە ئون ھەسسە كۆپ كاپىتالغا ئىگە نۇرغۇنلىغان كارخانىلارنى كونترول قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ - دە، ئىقتىسادىي جەھەتتە تېخىمۇ كۈچلۈك، ئەۋزەل ئورۇندا تۇرىدۇ، شۇنداق قىلىپ ئەڭ زور دەرىجىدە مونوپول پايدىغا ئىگە بولۇۋالىدۇ.

كاپىتالىستىك رىئال ئىقتىسادىي تۈرمۈشتا، كونزبرىنلار بىلەن پۈل مۇئامىلە كونتروللۇقىنى ئاساس قىلغان تەرىپىتلار ئوتتۇرىسىدىكى چەك - چىگرىنى ئېنىق ئايرىش تەس. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىككىسىنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى، تەرىپتقا قاتناشقان كارخانىلارنىڭ تولىسى ئوخشاش تۈردىكى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان ياكى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە زىچ ئالاقىسى بولغان كارخانىلاردۇر، كونزبرىنغا بولسا باشقا - باشقا تارماقلارغا ياتىدىغان كارخانىلار قاتنىشىدۇ، كۆپ ھالاردا، سانائەت - كان تارماقلىرى، دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق تارماقلىرى، قاتناش - تىرانسپورت تارماقلىرى، پۈل مۇئامىلە تارماقلىرى، سودا تارماقلىرى، مۇلازىمەت تارماقلىرى قاتارلىقلار قاتنىشىدۇ؛ تەرىپتىنى تەشكىل قىلغۇچى كارخانىلار ئەمەلىيەتتە بىر تەن بولۇپ كېتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مۇستەقىللىقىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ قويىدۇ، كونزبرىننى تەشكىل قىلغۇچى كارخانىلار بولسا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى شەكىل جەھەتتە بولسىمۇ ساقلاپ قالىدۇ، گەرچە ئۇلارنىڭ تولىسى، ئەمەلىيەتتە، كونزبرىننىڭ يادروسى بولغان چوڭ سانائەت كارخانىلىرى ياكى چوڭ بانكىلارنىڭ بىۋاستە تىزگىنلىشىدە تۇرسىمۇ؛ تېرىست يەككە - يەككە كارخانىلارنىڭ بىرلەشمىسىدۇر، كونزبرىن بولسا يەككە كارخانىلارنىلا ئەمەس، بەلكى شەخسىي كاپىتالىستلار ۋە تەرىپتلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

كونزبرىن مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ ئالىي شەكلى، ئۇ كارتېل، سىندىكات ھەتتا تەرىپتتىنمۇ كېيىنرەك مەيدانغا كەلگەن.

1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئىنتايىن ئاز سانىدىكى ئەڭ چوڭ كونزبرىنلار گېرمانىيە ئىگىلىكىدە ھۆكۈم سۈرگەنىدى؛

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، يا پونىيىدە 20 چە كونزبرىن بار ئىدى، ئۇلاردىن سەنجىك، سەنلىك، ئەنتىيەن ۋە جۇيۇۋ دېگەن ئەڭ چوڭ كونزبرىنلار يا پونىيە ئىگىلىكىدە ھۆكۈم سۈرىدىغان چوڭ مالىيە زومىگەرلىرىدۇر؛ ھەرقايسى ئاساسىي كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىمۇ كونزبرىنلار چاپسان تەرەققي قىلغانىدى.

كونزبرىنلارنىڭ شەكىللىنىشى جاھانگىرلىك دەۋرىدە بانكا كاپىتالى بىلەن سانائەت كاپىتالىنىڭ قوشۇلۇپ پۈل مۇئامىلە كاپىتالىغا ئايلىنىدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكنى گەۋدىلىك ئىپادىلەپ بېرىدۇ. كونزبرىنلارنى ئۇيۇشتۇرۇش ئارقىلىق، بانكا كاپىتالى سانائەتنى تىزگىنلەيدۇ، يېرىك مونوپول سانائەت بانكىلارنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالىدۇ، ئۇلار «قاتنىشىش تۈزۈمى» ئارقىلىق، بىر قاتار بالا شىركەتلەر ۋە نەۋرە شىركەتلەرنى تىزگىنلەيدۇ، مۇشۇ ئاساستا، سانى ئىنتايىن ئاز بولغان پۈل مۇئامىلە كاپىتالى بىلەن پۈل مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك

ھۆكۈمرانلىقى شەكىللىنىدۇ. ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتە خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرىدۇ، ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ كۆپ قىسمىنى تىزگىنلەيدۇ، بازارلارنى نەرى - بېرى قىلىدۇ، خام ئەشيا مەنبەسىنى كونترول قىلىدۇ، تېخنىكا كەشپىياتلىرىنى مونوپوليە قىلىۋالىدۇ، مونوپول باھا بەلگىلەپ، مونوپول پايدا ئالىدۇ. سىياسىي جەھەتتە بولسا، ئۇلار ھۆكۈمەت كادىرلىرى بىلەن بىرلىشىش ئارقىلىق ھۆكۈمەت ۋە ھەربىي ئىشلارنى يۇقىرى خىزمەت ۋەزىپىسىگە ئولتۇرۇۋېلىپ، جاھانگىر دۆلەتنىڭ ئىچكى - تاشقى سىياسەتلىرىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ؛ كونزېرنىنىڭ تەسىر كۈچى ئىقتىسادىي ساھەدىن باشقا ساھەلەر (جۈملىدىن مەدەنىيەت - مائارىپ، ئاخبارات - نەشرىيات، تەشۋىقات - رادىئو، داۋالاش - ساقلىق ساقلاش قاتارلىق ساھەلەر) گىمۇ كېڭىيىپ كېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بۇ ساھەلەرنى ئۆزلىرىنىڭ يۇقىرى پايدا ئېلىشىغا خىزمەت قىلدۇرىدۇ. خەلقئارا جەھەتتە، ئۇلار «ئوشۇقچە» كاپىتالنى چەتكە چىقىرىش، تەسىر دائىرىسىنى بېكىتىش، خام ئەشيا مەنبەلىرىنى، تاۋار سېتىش بازارلىرىنى ۋە مەبلەغ سېلىش سورۇنلىرىنى بۆلۈشۈۋېلىش، دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنى قۇرۇش ئارقىلىق، خەلقئارالاشقان مونوپول كاپىتالنى شەكىللەندۈرىدۇ. كونزېرنلارنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققي قىلىشى جاھانگىرلىك شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، ئۇ ئىشلەپچىقىرىشنى يەنىمۇ ئىجتىمائىيلاشتۇرىدۇ، ئەمما خۇسۇسىي كاپىتالىستىك ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى بۇرۇنقىدەكلا ساقلىنىپ قېلىۋېرىدۇ - دە، زىددىيەت تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كېتىدۇ. كونزېرنىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئاساسىي كۆرەش شەكىللىرى پاي چېكىنى تىزگىنلەش ئورمىسىنى تالىشىش، باشقۇرۇش كومىتېتىدىكى تەسىر كۈچى ئۈستۈن بولغان خىزمەت ئورنىنى تالىشىش، پايدىنى تەقسىم قىلىش يولىدا تىركىشىشتىن ئىبارەت بولىدۇ؛ كونزېرنلار بىلەن باشقا شەكىلدىكى مونوپول تەشكىلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى، كونزېرنلار بىلەن يات كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى، شۇنىڭدەك ھەرقايسى مەملىكەتلەردىكى كونزېرنلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر ۋە كۆرەشلەر كۆپەيسە كۆپەيىدۇكى، ئازايمايدۇ. شۇڭلاشقا، كونزېرنلارنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققي قىلىشى، مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ھۆكۈمرانلىقى كاپىتالىزم تۈزۈمىگە خاس زىددىيەتلەرنى يەنىمۇ كەسكىنلەشتۈرىدۇ.

- مونوپول تەشكىلاتلار، مالىيە گۇرۇھلىرى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بىرلىشىش تۈزۈمى بۇ «كومبىنات» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ لاتىنچە (Combinatus) دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى. ئۇ، كاپىتالزم شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە كارخانىلارنىڭ بىرلىشىشىنىڭ بىرخىل شەكلى بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىنىڭ يۇقىرى باسقۇچقا قاراپ تەرەققي قىلغانلىقىنىڭ مەھسۇلىدۇر. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «كاپىتالزمنىڭ تەرەققي قىلىپ يۇقىرى باسقۇچقا يەتكەنلىكىنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى بار، ئۇ بولسىمۇ بىرلىشىش تۈزۈمى دېگەن نەرسە يەنى ئوخشاشمىغان

سانائەت تارماقلىرىنىڭ بىر كارخانىغا بىرلەشتۈرۈلۈشى، بۇ تارماقلاز ياكى رېتى بويىچە خام ئەشيالارنى پىششىقلاپ ئىشلەيدۇ (مەسىلەن، مەدەننى تاۋلاپ چويۇنغا ئايلاندۇرىدۇ، چويۇننى تاۋلاپ پولاتقا ئايلاندۇرىدۇ، پولاتتىن ھەر خىل بۇيۇملارنى ياساپ چىقىرىشىمۇ مۇمكىن)، ياكى باشقا تارماقلارغا نىسبەتەن يارىدەمچىلىك رولىنى ئوتەيدۇ (مەسىلەن، كېسىندە - ئېشىندىلارنى ياكى قوشۇمچە مەھسۇلاتلارنى پىششىقلاپ ئىشلەيدۇ؛ قاچىلايدىغان، ئورايدىغان بۇيۇملارنى ئىشلەپ چىقىرىدۇ ۋەھاكازالار).» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 23 - بەت)

ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرۇشنىڭ بىر خىل شەكلى بولغان بىرلىشىش تۈزۈمى يەككە - يەككە كارخانىلارغا قارىغاندا تۆۋەندىكىدەك نۇرغۇن ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە: خام ئەشيا-ماتېرىياللار ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىلغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى تېجەپ قالغىلى بولىدۇ؛ خام ئەشيا سېتىۋېلىش ۋە مەھسۇلاتنى سېتىش جەھەتتىكى ئارا ھالقىلار ئازايتىلغانلىقتىن، مۇئامىلە خىراجىتىنى تېجەپ قالغىلى بولىدۇ؛ بىرلەشمە كارخانىنىڭ كۆلىمى زور، مەبلىغى كۆپ، ئىقتىسادىي كۆچى ئۈستۈن بولغاچقا، ئۇنىڭ يېڭى تېخنىكا ۋە يېڭى ھۈنەر-سەنئەتنى ئۈزلۈكسىز قوللىنىپ، ئەمگەكنى ئونۇمدارلىقىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ؛ نۇرغۇن تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى بىرلەشتۈرۈلگەنلىكتىن، تۈرلۈك نەرخ - ناۋانى تەڭشەشتۈرۈپ، بىرلەشمە كارخانىنىڭ پايدا نىسبىتىنىڭ تېخىمۇ مۇقىم بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. شۇڭا، بىرلىشىش تۈزۈمى، بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلەشمىش دەرىجىسىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسىنى يەنىمۇ ئۆستۈرەلەيدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يەككە - يەككە كارخانىلارغا قارىغاندا چوڭراق رىقابەت كۈچىگە ئىگە بولالايدۇ (ئىقتىسادىي كرىزىس دەۋرىدە تېخىمۇ پايدىلىق ئورۇندا تۇرىدۇ)، شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلارنى چەتكە قاقىدۇ ۋە يوقۇۋالىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، مونوپولىيە قىلىش جەريانىنى تېزلىتىدۇ، مونوپول كارخانىنىڭ يۇقىرى پايدا ئېلىشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. شۇڭا، كومپىناتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلۇشى كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتىنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرىدۇ.

مونوپول تەشكىلاتلار دېگەن ماددىنا قارالسۇن.

يات كارخانىلار بۇنىڭدا كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىكى مونوپول تەشكىلاتلارغا قاتناشمىغان كاپىتالىستىك كارخانىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. جاھانگىرلىك باسقۇچىدا، مونوپول تەشكىلاتلار ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغىنى بىلەن، بارلىق ئىگىلىك تارماقلىرىنى ۋە ھەممە كارخانىلارنى تىزگىنلىيەلمەيدۇ. چۈنكى، مونوپول تەشكىلاتلاردىن باشقا، كۆپلىگەن يات كارخانىلارمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، بۇ كارخانىلار، ئومۇمەن، ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلاردۇر. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇلارنىڭ ئىچىدە بەزى چوڭراق كارخانىلارمۇ بولىدۇ.

مونوپول كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلار ئۆزلىرىنىڭ جانجان

مەنپەئەتنى كۆزدە تۇتىدۇ، ئەگەر مونوپول تەشكىلاتقا قاتناشسا، ئۇزلىرىگە ئانچە بەك پايدىسى بولمايدىغانلىقىنى بىلىدۇ. شۇڭا ئۇلار مونوپولىيە بىلەن رىقابەت ئوتتۇرىسىدىكى يوچۇقلاردا جان تالىشىپ تۇرۇپ بولسىمۇ يات كارخانا سۇپىتىدە ئۆتۈشنى خالايدۇ. بەزى چوڭ كارخانىلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى مونوپول تەشكىلاتلارنىڭكىگە يەتمەستىمۇ، ئەمما مونوپول تەشكىلاتلارغا قاتناشقان ئايرىم كارخانىلارنىڭكىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار مونوپول كېلىشىمنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ يات كارخانا سۇپىتىدە ئۆتسە، ئۇزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا ۋە سېتىش پائالىيەتلىرىگە تېخىمۇ پايدىلىق بولىدۇ. مەسىلەن، مونوپول تەشكىلاتلار بازارنى مونوپولىيە قىلىش مەقسىتىدە ئىشلەپچىقىرىشقا چەك قويغان چاغلاردا، يات كارخانىلار مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرىدۇ، ھەتتا ئۆز تاۋارلىرىنى مونوپول باھادىن تۆۋەن، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىدىن يۇقىرى بولغان بازار باھاسىدا كۆپلەپ سېتىشى مۇمكىن.

يات كارخانىلار (بولۇپمۇ چوڭ كارخانىلار) نىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى كونترول قىلىش ۋە بازارلارنى نەرى - بېرى قىلىش پائالىيەتلىرىگە مەلۇم دائىرىدە ۋە مەلۇم دەرىجىدە توسقۇن بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، مونوپول تەشكىلاتلار بىلەن يات كارخانىلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەش بولۇپ تۇرىدۇ. مونوپول تەشكىلاتلار ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمران ئورنىنى مۇستەھكەملەپ ۋە كۆچەيتىپ، يۇقىرى پايدا ئېلىش ئۈچۈن، كۆپ ھاللاردا، تۇرلۇك ۋاستىلەرنى ئىشلىتىپ يات كارخانىلارنى ئۆزلىرىنىڭ كونتروللۇقىنى ئاستىدا تۇرۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ. بۇ ۋاستىلەر ئاساسەن تۆۋەندىكىلەر: يات كارخانىلارنى خام ئەشيا، ئەمگەك كۈچى، ئامانەت ۋە قەرز مەنبەلىرىدىن ۋە توشۇش شارائىتىدىن مەھرۇم قىلىش؛ سېتىش يوللىرىنى تارتىۋېلىش، بازارنى تەزگىنلەش؛ ئاۋۋال تاۋار باھاسىنى تۆۋەنلىتىپ تۇرۇپ يات كارخانىلارنى ۋەيران قىلىپ، ئاندىن مونوپول باھانى ئۆستۈرۈش؛ تۇرلۇك كەشپىيات، ئىجادىيەت ۋە تېخنىكا يېڭىلاش قاتارلىق مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقلىرىنى مونوپولىيە قىلىش؛ يات كارخانىلارنى بايقۇت قىلىدىغانلىقىنى ئاشكارا جاكارلاش، ئۇلارغا ھەيۋە قىلىش ۋە تەھدىت سېلىش، ھەتتا زورلۇق كۈچى ئىشلىتىش ۋە باشقىلار. مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ قاتتىق بېسىمى ۋە چەكلەش قېقىشى ئارقىسىدا، يات كارخانىلار، كۆپىنچە، ۋەيران بولىدۇ ۋە تاقىلىپ قالىدۇ، ياكى مونوپول تەشكىلاتلار تەرىپىدىن زورلۇق بىلەن يۇتۇۋېتىلىدۇ. بىراق، مونوپولىيە بىلەن رىقابەت قىلىش مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، يېڭى يات كارخانىلار يەنە دائىم چىقىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، ھەر قايسى ئاساسىي كاپىتالىستىك ئەللەردە، تۇرلۇك مونوپول تەشكىلاتلاردىن باشقا، ئۇنداق ياكى بۇنداق يات كارخانىلار ھامان مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ.

مونوپول تەشكىلاتلار دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

مونوپول باھا بۇنىڭدا مونوپول تەشكىلاتلار ئۆزلىرىنىڭ مونوپول ئورنىدىن پايدىلىنىپ، مەلۇم دەرىجىدە تەزگىنلەپ تۇرالايدىغان، ئەڭ زور پايدا مىقدارىغا كاپالەتلىك قىلىش مەقسىتى قىلىنغان بازار باھاسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تاۋارنىڭ باھاسى ئۇنىڭ قىممىتىنى ئاساس قىلىدۇ. ئەمما

ئوخشاش بولمىغان تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى شارائىتىدا، تاۋارنىڭ بازار باھاسىنىڭ بەلگىلىنىشىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئاددىي تاۋار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، تاۋارنىڭ بازار باھاسى توغرىدىن - توغرا ئۇنىڭ قىممىتىنى مەركەز قىلىپ، تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ داۋالغۇپ تۇرىدۇ. ئەركىن كاپىتالىزم باسقۇچىدا، ھەر قايسى تارماقلارئارا كاپىتالنىڭ ئەركىن كۆچۈشى ئارقىسىدا پايدا ئوتتۇرىچە پايدىغا ئايلىنىپ بارىدۇ - دە، قىممەت ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئايلىنىدۇ، شۇڭا، كاپىتالىستىك كارخانىلار ئىشلەپچىقارغان تاۋارنىڭ بازار باھاسى ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى مەركەز قىلىپ، تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ داۋالغۇپ تۇرىدۇ. كاپىتالىستىك مونوپولىيە باسقۇچىدا، مونوپولىيە ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ، كاپىتالنىڭ ئەركىن كۆچۈشى مونوپول ھۆكۈمرانلىق تۈپەيلىدىن مەلۇم چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ - دە، قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئايلىنىشى جەريانى توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ؛ شۇ سەۋەبتىن، مونوپول تەشكىلاتلار ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش ئىشلىرىنى مونوپولىيە قىلىۋالغان تارماقلاردا تاۋارنىڭ بازار باھاسى مونوپول باھا بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مونوپول كاپىتالىزم شارائىتىدا، مونوپول باھا بەرخىل ئاساسلىق باھا فورماتسىيىسى بولۇپ قالىدۇ.

مونوپول تەشكىلاتلار تاۋارلىرىنى سېتىش ئۈچۈن بەلگىلىۋالغان مونوپول باھا شۇ تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش تەننەرخىگە مونوپول پايدىسىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ، ئۇ، ئومۇمەن، ئەركىن رىقابەت شارائىتىدا شەكىللەنگەن ئىشلەپچىقىرىش باھاسىدىن يۇقىرى بولىدۇ. مونوپول تەشكىلاتلار غەيرىي مونوپول كارخانىلار ۋە ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلاردىن ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى (مەسىلەن، خام ئەشيا، زاپچاس، سەپلىمە قاتارلىقلار)نى سېتىۋېلىشتا بەلگىلىگەن مونوپول باھا بولسا بۇ تاۋارلارنىڭ ئەركىن رىقابەت شارائىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسى ياكى قىممىتىدىن تۆۋەن بولىدۇ. مۇشۇ ئىككى جەھەتتىكى مونوپول باھانى مونوپول تەشكىلاتلار ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە بازارنى مونوپولىيە قىلىۋالغانلىقىغا تايىنىپ بەلگىلەيدۇ. مونوپول تەشكىلاتلار مونوپول باھا ئارقىلىق، سېتىش باھاسىنى ئۆستۈرۈش، سېتىۋېلىش باھاسىنى چۈشۈرۈش يولى بىلەن مونوپول پايدىغا ئېرىشىدۇ.

ھازىرقى زامان كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، مونوپول كارخانىلار تاۋارنىڭ باھاسىنى بەلگىلەشتە، كۆپ ھالاردا، ئۆزئارا ماسلىشىش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ، كۆرۈنۈشتە باھانى ھەرقايسىسى ئۆزلىرى بەلگىلەيدىغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، «باھا جەھەتتىكى رەھبەرلىك تۈزۈمى» بويىچە، تاۋارلارنىڭ باھاسىنى ئەڭ چوڭ مونوپول كارخانىلار بەلگىلەيدۇ، قالغان كارخانىلار باھانى شۇنىڭغا قاراپ بەلگىلەيدۇ. بەزى تارماقلاردا «باھا جەھەتتە رەھبەرلىك» رولىنى ئويناىدىغان ئەڭ چوڭ مونوپول كارخانىلار، ئادەتتە، باجنى تاپشۇرۇپ بولغاندىن كېيىن يەتمەكچى بولغان يۇقىرى پايدا نىسبىتىنى (بۇ، ئادەتتە ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتىدىن يۇقىرى بولىدۇ) ئاۋۋال

به‌لگىلەۋالىدۇ، ئاندىن مۇشۇ پايدا نىسبەتىگە ئاساسلىنىپ ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى ۋە پايدىنى ھېسابلايدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن تاۋار-لىق باھاسىنى بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مونوپول باھانىڭ بۇنداق شەكىللىنىش تۈزۈمى مونوپول كارخانىلارنىڭ ئوتتۇرىچە پايدىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ چۈشىدىغان مونوپول پايدىغا ئېرىشىشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ.

ئەمما، مونوپول تەشكىلاتلار مەھسۇلات-لىرىنىڭ سېتىلىشى باھاسىنى ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايلا ئۆستۈرۈۋېرەلمەيدۇ. چۈنكى مونوپولىيە رىقابەتنى تۈگىتەلمەيدۇ. مونوپول تەشكىلاتلار ئارىسىدىكى رىقابەت، مونوپول كارخانىلار بىلەن يات كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت، سەپلىمە بۇيۇملارنى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئارىسىدىكى رىقابەت، چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ رىقابىتىگە كىرىشى — بۇلارنىڭ ھەممىسى مونوپول باھانى مەلۇم دەرىجىدە چەكلەش رولىنى ئويناپ-يدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مونوپول تەشكىلاتلار ئۆز تاۋارلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسىنى بەلگىلىگەندىمۇ، باھا بىلەن ئېھتىياجنىڭ مۇناسىۋىتىنى، شۇنىڭدەك سېتىلىش مىقدارى (ئەينى ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئىشلەپچىقىرىلىش مىقدارى) بىلەن ئىشلەپچىقىرىلىش تەننەرخى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى نەزەرگە ئالىدۇ.

مونوپول باھانىڭ شەكىللىنىشى قىممەت قانۇنىيىتىگە زىت كېلەمىدۇ، پۈتكۈل ئىجتىمائىي تاۋارلار قىممىتىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى مونوپول باھانىڭ بولۇشى تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ، جەمئىيەتتىكى تاۋارلار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى يەنىلا ئۇلارنىڭ قىممىتىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى بىلەن تەڭ بولىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئەگەر قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئوتتۇرىچە قىممەتكە ئايلىنىشى جەريانى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىدا سۈنئىي مونوپولىيە ياكى تەبىئىي مونوپولىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىسا،... شۇنىڭ بىلەن، مونوپولىيىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغان تاۋارلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش باھاسىدىن ۋە قىممەتتىدىن يۇقىرى بولغان مونوپول باھانىڭ شەكىللىنىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلسا، ئۇ ھالدا، تاۋارنىڭ قىممىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان چەك - چېگرىمۇ بۇنىڭلىق بىلەن يوقىلىپ كەتمەيدۇ. بەزى تاۋارلارنىڭ مونوپول باھاسى باشقا تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئالىدىغان بىر قىسىم پايدىنىڭ مونوپول باھا قويۇلغان تاۋارلارغا كۆچۈرۈلگەنلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.» («ماركس- ئېنگېلس ئىسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 25 - توم، 973 - بەت) بۇ پىرىنسىپ ئارقىلىقمۇ مونوپول تەشكىلاتلار ئۆزلىرىنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىشتا بەلگىلەيدىغان يۇقىرى مونوپول باھانى چۈشەندۈرۈپ بېرىشكە بولىدۇ.

مونوپول كاپىتالىستلار مونوپول باھا ئارقىلىق ئوندۇرۇۋالىدىغان قىممەتنىڭ خېلى بىر قىسمى ئۆز كارخانىسىنى يارىتىدىغان ئۇستىمە قوشۇمچە قىممەتتىن كېلىدۇ. چۈنكى، شۇ كارخانا ئەۋزەل ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىغا ئىگە بولۇۋالغانلىقتىن، بەزى مونوپول كارخانىلاردىكى يالالانما ئەمگەكچىلەر يۇقىرىراق ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ساقلاپ، دائىم ئۇستىمە

قوشۇمچە قىممەت يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ. يەنە بىر قىسمى قىممەتنىڭ ۋە قوشۇمچە قىممەتنىڭ كۆچۈشىدىن كېلىدۇ. بۇ ئۆز مەملىكىتىدىكى ئىشچىلار سىنىپى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى يۇقىرى باھادا سېتىۋېلىش جەھەتتە زىيان تارتىدىغان قىممەتنى، ئۆز مەملىكىتىدىكى مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ سىرتىدىكى كاپىتالىستلار مۇئامىلە جەريانىدا كەتكۈزۈپ قويىدىغان بىر قىسىم پايدىنى، ئۆز مەملىكىتىدىكى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئۆز مەھسۇلاتلىرىنى مەجبۇرىي ھالدا تۆۋەن باھادا سېتىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ھەم تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى مەجبۇرىي ھالدا يۇقىرى باھادا سېتىۋېلىش جەھەتتە زىيان تارتىدىغان قىممەتنى، باشقا دۆلەتلەر، بولۇپمۇ مۇستەملىكىلەر ۋە يېقىنقى ئەللەر جەلقىلىرى يۇقىرىقىدەك ئەھۋالدا زىيان تارتىدىغان قىممەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېمەك، مونوپول باھا، مونوپول ھۆكۈمرانلىق شارائىتىدا، قىممەت ۋە قوشۇمچە قىممەتنى مونوپول كاپىتال گۇرۇھىغا پايدىلىق ھالدا قايتا تەقسىم قىلىشتىكى بىر پىشاق، خالاس. پۈتۈن جەمئىيەت نۇقتىسىدىن قارىغاندا، تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي سەممىسى بىلەن ئۇنىڭ قىممەتنىڭ ئومۇمىي سەممىسى يەنىلا تەڭ بولىدۇ.

مونوپول باھا جاھانگىرلىك دەۋرىدە كاپىتالىزمنى تۇرغۇنلۇققا ۋە چىرىكلىككە ئېلىپ بارىدىغان مۇھىم بىر ئامىل. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «مونوپول باھانىڭ دائىرىسى بەلگىلەنگەنكەن (گەرچە بۇ ۋاقتىنچە بولسىمۇ)، ئۇ ھالدا، تېخنىكا جەھەتتىكى تەرەققىياتنىڭ ۋە شۇ ۋەجدىن باشقا بارلىق تەرەققىياتلارنىڭ تۈرتكىسىمۇ، ئالغا ئىلگىرىلەشنىڭ تۈرتكىسىمۇ خېلى دەرىجىدە يوقالغان بولىدۇ؛ ئۇنىڭدىن قالسا، تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا سۈنئىي يوسۇندا توسالغۇ بولۇشقا ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 173 - بەت)

مونوپول كاپىتالىزمغا خاس ئىقتىسادىي كاتېگورىيە بولغان مونوپول باھا مونوپول كاپىتالنىڭ پرولېتارىيات ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىنى كۈچەيتكەنلىكىنىڭ ئەمەس، بەلكى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە ۋە تالان - تاراج قىلىدىغانلىقىنىمۇ، شۇنىڭدەك قوشۇمچە قىممەت تەقسىماتىدا مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ سىرتىدا قالغان كاپىتالىستلارنى چەتكە قاقىدىغان ۋە ئۇلارغا زىيان يەتكۈزىدىغانلىقىنىمۇ ئىپادىلەپ بېرىدۇ. بۇنداق بولغاندا، كاپىتالىزمغا خاس تۇرلۇك زىددىيەتلەر مۇقەررەر ھالدا كەسكىنلىشىدۇ.

مونوپولىيە، مونوپول پايدا دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مونوپول پايدا بۇنىڭدا كاپىتالىستلار ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇئامىلە ساھەسىدىكى مونوپول ئورنىغا تايىنىپ ئېرىشىدىغان، ئوتتۇرىچە پايىدىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان يۇقىرى پايدا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. پايدا قوغلىشىش كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بىردىنبىر مەقسىتى. مونوپولىيىدىن ئاۋۋالقى كاپىتالزم دەۋرىدە ئەركىن رىقابەت ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغانلىقتىن ئۇچۇن، كاپىتالىستىك كارخانىلار، ئومۇمەن، ئوتتۇرىچە پايدىغىلا ئېرىشەلەيتتى. ئەگەر يېڭى تېخنىكىنى ھەممىدىن ئاۋۋال قوللانغان ئاز سانىدىكى كارخانىلار ياكى تارماقلار ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش ۋە ئايرىم ئىشلەپچىقىرىش خىراجەتلىرىنى تۆۋەنلىتىش ئارقىلىق، ئوتتۇرىچە پايدىدىن يۇقىرى بولغان ئۈستىمە

پایدىغا ئېرىشەلەيدىغان بولىدۇ. لېكىن بۇ پەقەت ۋاقىتلىق ھادىسە ئىدى. بۇنداق ئەھۋال يېڭى تېخنىكىنى باشقا كارخانىلار ئومۇمىيۈزلۈك قوللانغان ھامان، بۇنداق ئۈستىمە پايدىنمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ يوقاتتى. مونوپول كاپىتالىزم دەۋرىگە كەلگەندە، ئاز سانداكى مونوپول كارخانىلار مەلۇم تۈردىكى مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە سېتىلىشىنى تىزگىنلەۋالغانلىقتىن، مونوپول باھا بەلگىلەش ئارقىلىق پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلارنى تالان - تاراج قىلىشنى كۈچەيتىپ، ئۇزاقراق مەزگىلگىچە يۇقىرى پايدا ئېلىپ تۇرالايدىغان بولدى. دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى شارائىتىدا، پۈل مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرى ئەڭ زور دەرىجىدە مونوپول پايدا ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئۆزلىرى تىزگىنلەۋالغان دۆلەت ماشىنىسىدىن پايدىلىنىپ، ئىچكى جەھەتتە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ۋە تاشقى جەھەتتە تالان - تاراج قىلىشنى يەنمۇ كۈچەيتتى.

لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «مونوپولىيەلىك ئورۇن ئۈستىمە پايدا بېرىدۇ، يەنى دۇنيادىكى ئومۇمىي، نورمال كاپىتالىستىك پايدىلاردىن ئېشىپ چۈشىدىغان نورمىدىن ئوشۇق پايدىلارنى بېرىدۇ.» («لېنىننىڭ جاھانگىرلىك ۋە پرولېتارىيات ئىنقىلابىي دەۋرى توغرىسىدىكى بىرنەچچە ماقالىسى»، 1975 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 136 - بەت) بەزىبىر ئەڭ چوڭ مونوپول كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىش ۋە بازارنى مونوپولىيە قىلىۋېلىش ئارقىلىق، ئوتتۇرىچە پايىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ چۈشىدىغان مونوپول پايدا ئېلىپ تۇرالايدۇ. مەسىلەن، 1947 — 1955 - يىللىرى، ئامېرىكىنىڭ پۈتكۈل پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى(باج تاپشۇرۇلۇشتىن ئاۋۋال)8.4-14پىرسەنت بولغان، ئەڭ چوڭ مونوپول كارخانىلار نىڭ، مەسىلەن، ئۇنىۋېرسال ئاپتوموبىل شىركىتىنىڭ بولسا 51 پىرسەنتكە يەتكەن، ئۇنىۋېرسال ئېلېكتر شىركىتىنىڭ 36.7 پىرسەنت بولغان، دۇ پون خىمىيە شىركىتىنىڭ 33.8 پىرسەنتكە يەتكەن ۋە باشقىلار؛ 1960 — 1970 - يىللىرى، ئامېرىكىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە پايدا نىسبىتى (باج تاپشۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى) 12.5 پىرسەنت بولدى، ئۇنىۋېرسال ئاپتوموبىل شىركىتىنىڭ بولسا 30.7 پىرسەنتكە يەتتى، ئۇنىۋېرسال ئېلېكتر شىركىتىنىڭ 21.8 پىرسەنتكە، دۇ پون خىمىيە شىركىتىنىڭ 19.6 پىرسەنتكە يەتتى ۋە باشقىلار.

مونوپول پايدىسىنىڭ ئومۇمىي ئاساسىمۇ، باشقا شەكىلدىكى كاپىتالىستىك پايدىغا ئوخشاشلا، ئىشچىلار سىنىپى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يارىتقان قوشۇمچە قىممەتتۇر. مونوپول كارخانىلار، ئاساسەن، تۆۋەندىكى يوللار بىلەن يۇقىرى مونوپول پايدىغا ئېرىشىدۇ:

(1) مونوپول كاپىتالىستلار ئۆزلىرىنىڭ مونوپولىيەلىك ئورنىدىن پايدىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئەمگەك سېجىللىقىنى ئاشۇرۇش ۋە باشقا ۋاستىلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق، ئىشچىلار ھەقسىز ئىشلەپ يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى تېخىمۇ كۆپلەپ شىلىۋالىدۇ؛ ئەڭ يېڭى تېخنىكىنى مونوپولىيە قىلىۋېلىش ۋە كەڭ كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق ئەۋزەل شەرت - شارائىتتىن پايدىلىنىپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈش ئارقىلىق ئۈستىمە قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولىدۇ.

(2) مونوپول كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىش

نی ۋە بازارنی مونوپولیيه قىلىۋېلىش، مونوپول باھا بەلگىلەش ئارقىلىق، ئۆز مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش جەريانىدا ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلار ھەتتا غەيرىي مونوپول چوڭ كارخانىلار شىلىۋالغان بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەتنى ئېگىلىۋالىدۇ، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ياراتقان بىر قىسىم قىممەتنى تارتىۋالىدۇ، ئىشچىلار ۋە باشقا ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئالىدىغان ئىش ھەققىنىڭ بىر قىسمىنى يەپ كېتىدۇ.

(3) جاھانگىر مونوپول تەشكىلاتلار مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئارقىدا قالغان مەملىكەتلەرنى ئۆزلىرىنىڭ تاۋار سېتىش بازىرى، خام - ئەشيا مەنبەسى ۋە مەبلەغ سېلىش سورۇنى قىلىۋېلىپ، سىرتقا مەبلەغ سېلىش ۋە تەكسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇلىدىغان تاشقى سودا ۋە باشقا ۋاستىلەر ئارقىلىق، بۇ مەملىكەتلەر ۋە رايونلاردىكى ئەمگەكچى خەلقنى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ ھەم تالان - تاراج قىلىدۇ.

(4) مونوپول تەشكىلاتلار تېخى ئۆزلىرى تىزگىنلىۋالغان دۆلەت ماشىنىسىدىن پايدىلىنىپ، دۆلەتنىڭ ھەربىي قورال - ياراق بۇيرۇتمىسى، مالىيە ياردىمى، باجنى كېمەيتىش - كەچۈرۈم قىلىش ۋە باشقا تۈرلۈك ۋاستىلەر ئارقىلىق، مىللىي دارامەتنى مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرىغا پايدىلىق ھالدا قايتا تەقسىملەيدۇ.

شۇ سەۋەبتىن، مونوپولىيە تاۋارنىڭ باھاسىنى بەلگىلەيدىغان ھەتتا نېرى - بېرى قىلىدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆزى تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئاشۇرالمايدۇ. يۇقىرىدا دېيىلگەن يوللار مونوپول پايدىسىنىڭ مونوپول كارخانىلاردىكى ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەتتىن، باشقا كارخانىلار تاپقان بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەتتىن، ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ياراتقان بىر قىسىم قىممەتتىن ۋە ئەمگەكچى خەلق قىلغان بىر قىسىم كىرىمدىن كېلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

مونوپول پايدا ئېلىش كاپىتالىستىك مونوپول باسقۇچىدىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ماھىيىتى ھەمدە ئۇ بۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى بەلگىلەيدۇ. دېمەك، مونوپول پايدا قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ مونوپول كاپىتالنىڭ شارائىتىدا كونكرېت ئەكس ئېتىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مونوپول تەشكىلاتلار مونوپول پايدا ئېلىش ئۈچۈن، يېڭى تېخنىكىنى قوللىنىپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى يەنمۇ ئىجتىمائىيلاشتۇرىدۇ، لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مونوپول پايدىسىنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى مونوپولىيە قىلىش ۋە مونوپول باھا بەلگىلەش ئارقىلىق ساقلاپ قالىدۇ، بۇنداقتا تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا سۈنئىي يوسۇندا توسالغۇ بولۇشقا ئىقتىسادىي جەھەتتە ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ - دە، تۇرغۇنلۇق ۋە چېرىكلىككە يۈزلىنىش كېلىپ چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مونوپول تەشكىلاتلار ناھايىتى كۆپ مونوپول پايدا ئالىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ بىر قىسمىنى ئاجرىتىپ پرولېتارىيات ئارىسىدىكى ۋە ئىشچىلار ئۈيۈشمىلىرىدىكى يۇقىرى قاتلام ئۇنسۇرلارنى سېتىۋېلىپ، «ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر»نى پېتىشتۇرۇشى مۇمكىن، بۇ — جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى كاپىتالىزمنىڭ تەييارتاپلىقى ۋە چېرىكلىكىنىڭ مۇھىم ئىپادىلىرىدىن بىرى. مونوپول پايدا ئېلىش، بىر تەرەپتىن،

كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشنى تېزلىتىپ، مونوپول ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مەملىكەت ئىچىدىكى پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقلەر ئۈستىدىكى مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى خەلقلەر قارشىلىغان ئېكسپلاتاتسىيە ۋە تالان - تاراجنى جىددىيلەشتۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىزمغا خاس بارلىق زىددىيەتلەر مۇقەررەر ھالدا تېخىمۇ ئوتكۇرلىشىپ كېتىدۇ.

مونوپولىيە، مونوپول باھا دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پۇل مۇئامىلە كاپىتالى بۇرژۇئا مالىيە كاپىتالى دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭدا بانكا كاپىتالى بىلەن سانائەت كاپىتالىنىڭ قوشۇلۇپ كېتىشى ياكى ئارىلاش ئۇسۇلى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن ئالىي فورمىدىكى مونوپول كاپىتال كۆزدە تۇتۇلىدۇ. پۇل مۇئامىلە كاپىتالى ۋە پۇل مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئولارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى جاھانگىرلىكنىڭ ئاساسىي ئالامەتلىرىدىن بىرىدۇر. كاپىتالزم ئەركىن رىقابەت باسقۇچىدا تۇرغان دەۋردە، سانائەت كاپىتالى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى؛ كاپىتالزم مونوپولىيە باسقۇچىغا قەدەم قويغاندا، پۇل مۇئامىلە كاپىتالى ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «جاھانگىرلىكنىڭ ئالاھىدىلىكى سانائەت كاپىتالى ئەمەس، بەلكى پۇل مۇئامىلە كاپىتالى.» («جاھانگىرلىك كاپىتالزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 158 - بەت)

كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مەركەزلىشىپ مەلۇم باسقۇچقا يەتكەندە مونوپولىيە كېلىپ چىقىدۇ، بانكا مونوپول كاپىتالى بىلەن سانائەت مونوپول كاپىتالىنى قوشۇلۇپ پۇل مۇئامىلە كاپىتالىنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى — مۇشۇ جەريانىنىڭ ئاساسى ۋە چىقىش نۇقتىسى. سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى بانكىلارنىڭ مەركەزلىشىشىگە تۈرتكە بولۇپ، بانكا مونوپولىيەسىنىڭ شەكىللىنىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، بانكىلارنىڭ مەركەزلىشىشى ئۆز ئۆزىدىن سانائەتنىڭ مەركەزلىشىشىنى تېزلىتىپ، سانائەت مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولىدۇ. بىر تەرەپتىن، يۈكسەك مەركەزلەشكەن سانائەت كارخانىلىرىنىڭ پۇل كاپىتالىغا بولغان ئېھتىياجى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ئاشىدۇ، يەنە كېلىپ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا، ھەمىشە، ۋاقتىنچە تۇرۇپ قالىدىغان پۇل كاپىتالى چىقىپ قالىدۇ، بۇ ھال سانائەت كارخانىلىرىنىڭ بانكا بىلەن بولغان ئالاقىسىنى كۈچەيتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بانكىنىڭ پۇل قويۇش ۋە پۇل بېرىش كەسپى كېڭىيىدۇ، پايدا جۇغلانمىسى ئاشىدۇ، كۆلىمى كېڭىيىدۇ. بانكا كەسپىنىڭ تەرەققىي قىلىشى بولسا بانكىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنى كەسكىنلەشتۈرىدۇ، كاپىتالى كۆپ، تىجارەت قىلىشقا ئۇستا چوڭ بانكىلار ئوتتۇرا، كىچىك بانكىلارنى چەتكە قېقىپ ۋە يۇتۇۋېتىپ، بانكا كاپىتالىنىڭ مەركەزلىشىشىنى تېزلىتىدۇ ھەمدە بانكا مونوپول كاپىتالىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، چوڭ بانكىلار جەمئىيەتتىكى تارقاق مەبلەغنى مەركەزلەشتۈرۈپ، چوڭ كارخانىلارغا كۆپلەپ پۇل قەرز بېرىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇپ، سانائەت كاپىتالىنىڭ مەركەزلىشىشىنى تېزلىتىدۇ. بانكىلار يەنە پاي چېكى تارقىتىش ۋە ئېلىش - سېتىش ئارقىلىق، ھەسسىدارلىق شىركەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. شۇ سەۋەبتىن،

بانكا ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمۈشتا بارغانسېرى مۇھىم رول ئوينايدىغان بولىدۇ - دە، كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىش ۋە مونوپول تەشكىلاتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنى تېزلىتىدۇ.

بانكا كەسپىنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە بانكا كەسپى مونوپولىيىسى ئارقىسىدا، بانكىلار ھېلەن سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مۇناسىۋەتسىدە تېپ ئۆزگىرىش بولىدۇ. ئەركىن رىقابەت دەۋرىدە، بانكا پەقەت ئادەتتىكى تۆلەش ۋاستىچىسىلا بولۇپ، سانائەت كارخانىلىرى ئۈچۈن تارقاق، ئاز مىقدارلىق، قىسقا مۇددەتلىك ئامانەت - قەرز كەسپىنى بېجىرىپ بېرەتتى، ئاز سانداكى كاپىتالىستلار ئۈچۈن كىرىم - چىقىم ھېسابىنى ئىشلەپ بېرەتتى، دېمەك، نۇرغۇن تېخنىكىلىق ۋە قۇرۇلمىچە خاراكتېرلىك كەسپىنى بېجىرەتتى. بانكىلار ھېلەن سانائەت كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئامانەت - قەرز ئالاقىسى مۇقىم ئەمەس ئىدى. كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە بانكىلارنىڭ ئوبوروت ۋاسىتىسىنىڭ ئىشىشى ھېلەن، ئاز سانداكى چوڭ بانكىلار نۇرغۇنلىغان ئوتتۇرا، كىچىك بانكىلارنى تىزگىنلەپ، مەملىكەت دائىرىسىدە زىچ بانكا تورلىرىنى شەكىللەندۈرۈپ، پۈل ئوبوروتىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈرۈۋالدى - دە، بانكىنىڭ رولى تۈپتىن ئۆزگەردى. مەسىلەن، ئەنگلىيىدە، 1910 - يىلى تۆت چوڭ بانكىنىڭ ھەر بىرىنىڭ 400 دىن ئارتۇق شۆبىسى بار ئىدى، ئۇلاردىن باشقا تۆت چوڭ بانكىنىڭ ھەر بىرىنىڭ 200 دىن ئارتۇق شۆبىسى بار ئىدى. XX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئەنگلىيىدىكى چوڭ ئالتە بانكا ئەنگلىيىدىكى بارلىق سودا بانكىلىرىنىڭ كەسپىنى مونوپولىيە قىلىۋالغان. بۇنىڭ ئىچىدىكى تۆت چوڭ بانكىنىڭ شۆبىلىرى 1974 - يىلىغا كەلگەندە 14 مىڭدىن ئاشقان. چوڭ بانكىلار پەيتەرلىنىڭ مەبلەغ تەرىپلاپ، سانائەت كارخانىلىرى ئۈچۈن كۆپ مىقداردا ئۇزاق مۇددەتلىك قەرز پۇل بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مۇقىم ئالاقە شەكىللەندى. بانكىلار ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەپ، ئۆزى بىلەن ئالاقىسى بار كارخانىلارغا تەبىئىي ھالدا كۆكۈل بۆلىدىغان، كارخانىلار بىلەن بولغان دائىملىق ئالاقىسى، ئىلىم - پەرىم ھېساباتى ۋە باشقا پۈل مۇئامىلە كەسپى ئارقىلىق، كارخانىلارنىڭ تىجارەت ئەھۋالىنى ئېنىق ئىگىلەپ تۇرىدىغان ۋە نازارەتچىلىكىنى كۈچەيتىدىغان، ئامانەت - قەرزنى كۆپەيتىش ياكى ئازايتىش، پۇل قەرز بېرىش ياكى پۇل قەرزنى قىسىش پوللىرى بىلەن كارخانىلارغا تەسىر كۆرسىتىدىغان بولدى. بانكىلار كارخانىلارنى تىزگىنلەپ، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك پائالىيەتلىرىنى ئۆزلىرىگە پايدىلىق تەرەپكە تارتىش ئۈچۈن، مۇقەررەر ھالدا بۇ كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى جەھەتلىرىگە يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئارىلىشىدۇ، ھەتتا مەخسۇس تەتقىقات ئورگانلىرىنى قۇرۇش ئارقىلىق، بۇ كارخانىلارنىڭ كەسپىي پائالىيەتلىرى ۋە تەرەققىيات ئەھۋالىنى ئىگىلەپ يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ، بۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ بۇ كارخانىلارنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدۇ، كاپىتالىستلارنىڭ كىرىمىنى بەلگىلەيدۇ، ئۇلارنىڭ كاپىتالىنى تارتىۋالىدۇ، ياكى ئۇلارغا ئۆز كاپىتالىنى چاپسان ھەم كۆپلەپ ئاشۇرۇش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ساناۋەت كارخانىلىرى بارغانسېرى ئاز سانداكى چوڭ بانكىلارغا يۆلىنىدىغان بولۇپ قالىدۇ. بانكا كارخانىلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىغا، ئادەتتىكى ۋاسىتىچىدىن ھەممىگە قادىر

مونوپول‌لىستقا ئايلىنىدۇ. پۇل مۇئامىلە كاپىتالى گۈرۇھلىرى، ئومۇمەن، چوڭ بانكىنى يادرو قىلغان ھالدا بارلىققا كېلىدۇ ۋە راۋاج تاپىدۇ.

بانكا مونوپول كاپىتالى سانائەتكە سىڭىپ كىرىش يولى بىلەن بىللە، سانائەت مونوپول كاپىتالىنى بانكىلارغا سىڭىپ كىرىدۇ، ياكى ئۆزى مەبلەغ سېلىپ بانكا كاپىتالى ئىگىلىرىگە ئايلىنىدۇ. بانكا مونوپول كاپىتالىنى يېڭى سانائەت كارخانىلىرىنى ئېچىشقا ياكى كارخانىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىشقا قاتنىشىپ، سانائەت كاپىتالى ئىگىلىرىگە ئايلىنىدۇ. ئۇلار پاي چېكىنى، قەرز چېكىنى ئۆزئارا سېتىشۋالىدۇ، كاپىتالنى ۋاستە قىلىپ ئارىلىشىش ئارقىلىق، قارشى تەرەپنىڭ پايچىكى بولۇۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، سانائەت مونوپول تەشكىلاتلىرى بىلەن بانكا مونوپول تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدا، بىر-بىرىنىڭ ئىچرائىيە ئورگانلىرىغا ئادەم كىرگۈزۈپ مۇھىم-ۋەزىپىلەرنى ئۆتەش، ئۆزئارا كادىر ئالماشتۇرۇش، بىر-بىرىنى چەكلەش، بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىش ئەھۋالىلىرىمۇ كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، 1-دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، گېرمانىيىنىڭ بېرلىن شەھىرىدىكى ئالتە چوڭ بانكىنىڭ جىگىلىرى ۋە مۇدىرلىرى ئۆز بانكىسىغا ۋەكىل بولۇپ 751 شىركەتكە قاتناشقان، بۇ بانكىلارنىڭ ھەربىرى 289 شىركەتتە ئېكىتى تەپتىش ئورنىنى ياكى باش تەپتىش ئورنىنى ئىگىلەپ، بۇ شىركەتلەر بولسا سۇغۇرتا، قاتناش-تىرانسپورت، ئاشخانا، تىياتىرخانا قاتارلىق خىلمۇخىل كەسىپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. يەنە بىر جەھەتتىن، مۇشۇ ئالتە بانكىنىڭ تەپتىش ھەيئىتىنىڭ 51 ئەزاسىنىڭ سانائەتچى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە كرۇپ شىركىتىنىڭ جىگىلىسىمۇ بار. 1895—1910-يىللىرى، مۇشۇ ئالتە بانكىنىڭ ھەممىسلا نەچچە يۈز سانائەت شىركىتىنىڭ پاي چېكى ۋە زايوم چېكى تارقىتىش پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان. 1-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بۇنداق ئالاقە تېخىمۇ كېڭەيگەن. 1932-يىلىغا كەلگەندە، بېرلىندىكى ئۈچ چوڭ بانكىنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنىغا 70 ئەك چوڭ سانائەتچى ئۆزلىرىنىڭ زاۋۇت-كارخانىلىرىغا ۋەكىل بولۇپ قاتناشقان، بۇلارنىڭ ئىچىدە پېرلات-تۆمۈر تربىستى، خىمىيە تربىستى، كرۇپ شىركىتى ۋە باشقا مېتالچىلىق بىرلەشمە زاۋۇتلىرىنىڭ جىگىلىرى بار. 2-دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، گېرمانىيىدە چوڭ بانكىلار بىلەن سانائەت-سودا كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كادىرلار خىزمىتى چەھەتتىكى بىرلەشىش تېخىمۇ ئۆچ ئالغان. 60-يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئۈچ ئەك چوڭ سودا بانكىسىنىڭ ۋەكىللىرى گېرمانىيىنىڭ ئىقتىسادىي ساھەسىدە 1347 رەھبەرلىك ئورنىنى ئىگىلىگەن، گېرمانىيە بانكىسىنىڭ باشلىقى بىرلا ۋاقىتتا 16 چوڭ سانائەت شىركىتى تەپتىش ھەيئىتىنىڭ رەئىسى بولغان. بۇ بانكىنىڭ تەپتىش ھەيئىتىنىڭ 14 ئەزاسىنىڭ يەتتىسى زىمېنس بالا شىركىتى، رېيىن ئېلېكتر قۇۋۋىتى شىركىتى قاتارلىق گېرمانىيە بويىچە تەسىر كۈچى ھەممىدىن كۈچلۈك بولغان مونوپول كارخانىلارنىڭ ۋەكىللىرىدۇر. گېرمانىيىدىكى ئۇنىۋېرسال ئېلېكتر ئەسۋابلىرى-رادىئو سايمانلىرى شىركىتى تەپتىش ھەيئىتىنىڭ 12 ئەزاسىدىن بەشى چوڭ بانكىلاردىن بولۇپ، بۇلارنىڭ ئۈچى تەپتىش ھەيئىتىنىڭ بىرىنچى رەئىسلىكىدىن تارتىپ ئۈچىنچى رەئىسلىكىگىچە ۋەزىپە ئۆتىگەن. بۇ شىركەتنىڭ رەھبىرىي ئەزالىرى بولسا گېرمانىيىدىكى ئالتە چوڭ بانكىنىڭ مۇدىرىيىتى ۋە تەپتىش ھەيئىتىدىن ئورۇن

ئالغان. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكىدىمۇ بانكىلار بىلەن سانائەت مونوپول تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدا كاپىتالنى ۋاستە قىلىپ قاتنىشىش ۋە كادىرلار خىزمىتى جەھەتتە يېقىن بىرلىشىش ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك بولغان. 1949 - يىلى، ئامېرىكىدىكى 49 چوڭ بانكا پۈتۈن مەملىكەتتىكى 6591 شىركەتكە 8019 ئادەمنى قوشۇمچە مۇدىرلىق خىزمىتى ئۆتەشكە ئەۋەتكەن، مۇشۇ شىركەتلەر ئىچىدىكى 5270 شىركەتتە 5 پىرسەنتتىن ئارتۇق پاي چېكىگە ئىگە بولۇۋالغان. 1967 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، روكفېللېر مالىيە گۇرۇھىنىڭ پۈل مۇئامىلە مەركىزى بولغان چاس مانخاتتان بانكىسى 59 چوڭ شىركەتتە 5 پىرسەنتتىن ئارتۇق پايغا ئىگە بولۇۋالغان، ئۇنىڭ رەھبىرلىرى ئەزالىرى 79 چوڭ شىركەتنىڭ مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن. بۇ چوڭ شىركەتلەر بولسا خىمىيە، دورىگەرلىك، پولات - تۆمۈر، رەڭلىك مېتال، ماشىنىسازلىق، ئاۋىئاتسىيە سانائىتى، قۇرۇقلۇق ترانسپورتى، ئاۋىئاتسىيە شىركىتى، سودا، سۇغۇرتا كەسپى قاتارلىق تارماقلارغا تارالغان. مۇرگان مالىيە گۇرۇھىنىڭ يادرو بانكىسى بولغان مورگان كاپىتال - ۋەكالەت شىركىتىنىڭ رەھبىرلىرى ئەزالىرى بولسا 233 شىركەتنىڭ مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن، ئۇ 270 شىركەتتە 5 پىرسەنتتىن ئارتۇق پايغا ئىگە بولۇۋالغان. مورگان كاپىتال - ۋەكالەت شىركىتىنىڭ مۇدىرلىرىدىن بولسا، بارلىق خىزمەت ۋەزىپىلىرىنى دېگۈدەك بەزنېر چوڭ شىركەتلەر، چوڭ بانكىلارنىڭ جىڭلىلىرى، باش مۇدىرلىرى ياكى مۇدىرلىرى قوشۇمچە ئۆتىگەن.

بانكا مونوپول كاپىتالى بىلەن سانائەت مونوپول كاپىتالى كەسىپى ئالاقە، كاپىتالنى ۋاستە قىلىپ قاتنىشىش، كادىر ئالماشتۇرۇش، يوللىرى ئارقىلىق، كەسكىن رىقابەتتە بىر - بىرىگە سىڭىپ كىرىدۇ، بانكا مونوپول كاپىتالى ئۆزىنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن سانائەتكە سىڭىپ كىرىدۇ ھەمدە سانائەت مونوپول پايدىسىدىن بەھرىمەن بولىدۇ؛ سانائەت مونوپول تەشكىلاتلىرىمۇ كۆپلەپ قەرز پۇل ئېلىش ئۈچۈن بانكىلارغا سىڭىپ كىرىدۇ ھەمدە بانكا مونوپول پايدىسىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. بانكا مونوپول كاپىتالى بىلەن سانائەت مونوپول كاپىتالىنىڭ بارغانسېرى قوشۇلۇپ بېرىشى بىلەن، بىر تۈرلۈك يېڭى مونوپول كاپىتال يەنى پۇل مۇئامىلە كاپىتالى شەكىللىنىدۇ. لېنىن بۇ ھەقتە مۇپەسسەل تەھلىل يۈرگۈزۈپ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى؛ مەركەزلىشىش ئارقىسىدا ئۆسۈپ چىققان مونوپولىيە؛ بانكا بىلەن سانائەتنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ كېتىشى ياكى ئاددىي شىپ ئۆسۈشى، — پۇل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى تارىخى ۋە بۇ ئۇقۇمنىڭ مەزمۇنى مۇشۇلار.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 78 — 79 - بەتلەر) پۇل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى كاپىتالىزمنىڭ ئۆزىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىغا يەنى كاپىتالىستىك مونوپول باسقۇچقا ياكى جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

— جاھانگىرلىك، مونوپول كاپىتال، پۇل مۇئامىلە دوكالىرى دېگەن ناملارغا قارالسۇن.

پۇل مۇئامىلە دوكالىرى بۇرژۇئا مالىيە دوكالىرى دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان. بۇنىڭدا جاھانگىر دۆلەتلەردىكى قولدا پۇل مۇئامىلە كاپىتالى بولغان، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان ھەمدە

ئەمەلىيەتتە دۆلەت ھاكىمىيىتىنى تىزگىنلىۋالغان ئىنتايىن ئاز سانىدىكى چوڭ مونوپول كاپىتالىستلار ياكى مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. لېنىن پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ بانكا كاپىتالى بىلەن سانائەت كاپىتالى قوشۇلۇپ پۇل مۇئامىلە كاپىتالى شەكىللەنگەن ئاساستا بارلىققا كەلگەنلىكىنى، بۇنىڭ جاھانگىرلىكنىڭ ئاساسىي ئالامەتلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى.

پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ ئىقتىسادىي ساھەدىكى ھۆكۈمرانلىقى، ئاساسەن، «قاتتىق شىش تۈزۈمى» ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرى ئاۋۋال بەزى چوڭ بانكىلار ياكى چوڭ كارخانىلارنى «ئانا شىركەت» قىلىپ تۈرۈپ، ئۇلار ئارقىلىق باشقا شىركەتلەرنىڭ پاي چېكىنى سېتىۋالىدۇ ھەم ئىگىلىۋالىدۇ، نۆرمۇن «بالا شىركەتلەر» نى تىزگىنلىۋالىدۇ، ئاندىن مۇشۇ «بالا شىركەتلەر» ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ «نەۋرە شىركەتلەر» نى يۇقىرىقىدەك ئۇسۇل بىلەن تىزگىنلىۋالىدۇ، شۇنداقسىگە دەرىجىمۇ دەرىجە قاتنىشىش، قاتلاممۇ قاتلام تىزگىنلەش ئارقىلىق، پۇل مۇئامىلە كاپىتالى تىزگىنلەپ تۇرىدىغان غايەت چوڭ بىر سىستېمىنى شەكىللەندۈرىدۇ، بۇ سىستېمىنىڭ ئەڭ يۇقىرى قاتلىمى ئىنتايىن ئاز بولغان پۇل مۇئامىلە دوكالىرىدۇر. پۇل مۇئامىلە دوكالىرى «قاتنىشىش تۈزۈمى» ئارقىلىق، ئۆز كاپىتالىدىن نۇرغۇن ھەسسە كۆپ بولغان فۇنكسىيىلىك ئۆزگە كاپىتالنى ئىلكىگە ئېلىۋېلىش، باشقىلارنىڭ كاپىتالى شىلىۋالغان قوشۇمچە قىممەتنى بىۋاسىتە ئىگىلىۋېلىش بىلەن، ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنى ئاشۇرۇش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ كونترول‌لۇقىدىكى ھەر دەرىجىلىك شىركەتلەردىن پايدىلىنىپ، پۈرسەتپەرەسلىك - تەۋەككۈلچىلىك قىلىش ئارقىلىق زور پايدىغا ئىگە بولۇۋالىدۇ، ناۋادا قەستى بىتچەت بولۇپ قالسا، دەرھاللا پاي چېكىنى تۆۋىكمە قىلىپ سېتىش ئارقىلىق مەسئۇلىيەتنى خەقمە دۆگىگەيدۇ، ئاپەتنى باشقىلارغا تاڭىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ تەبىيارتاپلىقى ۋە بۇلاڭچىلىقى تېخىمۇ كۈچلۈك بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، پۇل مۇئامىلە دوكالىرى يەنە كارخانا ئېچىش، قىممەتكە ئىگە بەلەت تارقىتىش، زايوم ئىشىنى بېجىرىش، زىيان تارتىدىغان كارخانىلارنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىش، «تەرتىپكە سېلىش» ياكى «ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىش»، شۇنىڭدەك يەر ھايانكەشلىكى قىلىش يوللىرى ئارقىلىق، كۆپلەپ پايدا ئالىدۇ، ياكى ئىگىلىك يارىتىش پايدىسى ئالىدۇ. مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرى يەنە ھۆكۈمەت بىلەن ھەربىي قورال - ياراق توختىمى تۈزۈش ئارقىلىق، ھۆكۈمەتنىڭ كۆپ پۇللۇق ھەربىي قورال - ياراق بۇيرۇتمىسىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، ھەربىي قورال - ياراق سېتىپ يۇقىرى پايدا ئالىدۇ. پۇل مۇئامىلە دوكالىرى مۇشۇ چارىلەر ئارقىلىق، پۈتۈن جەمئىيەتتىن زورلۇق بىلەن باج - سېلىق ئېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمران ئورنىنى مۇستەھكەملەيدۇ ۋە كۈچەيتىدۇ.

پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ قولىدا نەچچە ئون مىليارد‌لاپ، 100 مىليارد‌لاپ كاپىتال بولىدۇ، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بۇنداق مونوپولىيە مۇقەررەر ھالدا ئۇلارنىڭ سىياسىي ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىدۇ ۋە تەسىر كۈچىنى ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە سىڭدۈرۈۋېتىدۇ. پۇل مۇئامىلە دوكالىرى دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قورالىغا ئايلاندۇرۇۋېلىش ئۈچۈن، بىر تەرەپ

ىتىن، تۆرلۈك يوللار بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەت بەلگىلىگۈچىلىرى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنى سېتىۋېلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى ـ تاشقى سىياسەت تۈزۈشىگە بېسىم ئىشلىتىدۇ ۋە تەسىر كۆرسىتىدۇ، شۇ يول بىلەن مونوپول كاپىتالغا پايدىلىق بولغان سىياسەت، قانۇن ـ پەرمان ۋە تەدبىرلەرنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرىنىڭ كونترول قىلغۇچىلىقىدىكى بۇرژۇئا پارتىيىسىدىن پايدىلىنىپ، گۇماشتە لىرىنى ئەۋەتىپ ياكى بۇ ئاستە ئوتتۇرىغا چىقىپ ھۆكۈمەت، پارلامېنتتا مۇھىم ۋەزىپىگە ئولتۇرۇپ، دۆلەت ماشىنىسىنى بۇ ئاستە باشقۇرىدۇ. لېنىن: مونوپول كاپىتالىزم تەرەققىي قىلغان ئاساستا، «بانكىلار بىلەن سانائەت رەھبىرى بىرلىشىش» نى يولغا قويىدى، بۇنىڭدىن تاشقىرى، بۇ ئىككىسى يەنە ھۆكۈمەت بىلەن «رەھبىرى بىرلىشىش» نى يولغا قويىدى.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 ـ يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 69 ـ بەت) بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار يەنە نۇرغۇن كارخانا ۋە ئورگانلارنى قۇرۇپ، نەشرىيات، گېزىتخانا، ئاگېنتلىق، رادىئو ئىستانسىسى، تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى قاتارلىق تەشۋىقات قوراللىرىنى ئىگىلەپ، مونوپول كاپىتالغا پايدىلىق جامائەت پىكرىنى تۇغدۇرىدۇ. ئۇلار مەدەنىيەت، ماارىپ، پەن تەتقىقاتى، سەنئەت، تەنتەربىيە، سەھىيە قاتارلىق ئىشلارغا قول تىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئۇستىقۇرۇلمىسىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە كېڭەيتىدۇ. خۇددى لېنىن كۆرسەتكەندەك، «پۇل مۇئامىلە دوكالىرى ھازىرقى زامان بۇرژۇئا جەمئىيىتىدىكى ھەتتىۋا ئىقتىسادىي ئورگانلار ۋە سىياسىي ئورگانلارنى بىر قەۋەت چىقىندىلىق مۇناسىۋىتى تورىغا ئوردى، ـ مانا بۇ، بۇنداق مونوپولىيىنىڭ ئەڭ روشەن ئىپادىسى.» (يۇقىرىقى كىتاب، 219 ـ بەت)

پۇل مۇئامىلە دوكالىرى ئۆزلىرىنىڭ كۆچ لۈك ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي كۈچىگە تايىنىپ، ئۆز مەملىكىتىدىكى پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ۋە قاقتى ـ سوقتى قىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى يەنە سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق ـ كېڭەيمىچىلىك قىلىدۇ، چەتكە كاپىتال چىقىرىش ۋە دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنى كۆپلەپ قۇرۇش قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق، تاشقى بازارنى تالىشىدۇ، خام ـ ئەشيا مەنبەلىرىنى تارتىۋالىدۇ ۋە تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىدۇ، شۇ يوللار بىلەن چەت ئەل خەلقلىرىنى بولۇپمۇ مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى خەلقنى قۇل قىلىدۇ ۋە تالان ـ تاراج قىلىدۇ. پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى كېڭىيىپ پۈتكۈل جەمئىيەت بىلەن قارىمۇقارشى تۇرىدىغان دەرىجىگە يېتىپ يېتىدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن دۇنيا ئەللىرىنىڭ تولىسى ئىنتايىن ئاز سانـ دىكى پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ قەرزدارلىرىغا ۋە سېلىق بەرگۈچىلىرىگە ئايلىنىپ قالىدۇ، بۇ ھال جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى كاپىتالىزمـ نىڭ تۈرلۈك زىددىيەتلىرىنى يەنىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈپ، ھەر قايسى ئەل خەلقلىرىـ نىڭ جۈملىدىن ئۆلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئۆز مەملىكىتىدىكى خەلقنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىنى قوزغايدۇ.

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بىرقانچە ئاساسىي جاھانگىر دۆلەتلەردىكى پۇل مۇئامىلە كاپىتالى ئۇرۇشتىن ئىلگىرىكىگە قارىغاندا زور دەرىجىدە كېڭەيدى، پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى مونوپولىيە قىلىش دەرىجىسىمۇ زور دەرىجىدە

ئاشتى. مەسىلەن، 1974 - يىلى ئامېرىكىدىكى ئون چوڭ پۇل مۇئامىلە كاپىتالى گۇرۇھى (روكفېللېر، مورگان، ئامېرىكا قىتئەسى بانكىسى، ئامېرىكا 1 - بانكىسى، چىكاگو، بوستون، مېللون، تېكساس، دۇپون، كلېۋلاند) كونترول‌لۇقىدىكى ئومۇمىي مال - مۈلۈك سوممىسى جەمئىي 1 تىرلىيون 250 مىليارد 500 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ، ئامېرىكىدىكى بارلىق شىركەتلەرنىڭ ئومۇمىي مال - مۈلۈك سوممىسىنىڭ 30 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ ئىككى گۇرۇھ (روكفېللېر مالىيە گۇرۇھى ۋە مورگان مالىيە گۇرۇھى) كونترول‌لۇقىدىكى ئومۇمىي مال - مۈلۈك سوممىسى مۇشۇ ئون چوڭ مالىيە گۇرۇھىنىڭ ئومۇمىي مال - مۈلۈك سوممىسىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلىگەن. چاس مانخاتتان بانكىسىنى يادرو قىلغان روكفېللېر مالىيە گۇرۇھى كونترول‌لۇقىدىكى ئاساسىي كارخانا 89 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە سودا بانكىسى، مەبلەغ سېلىش شىركىتى، سۇغۇرتا شىركىتى ھەمدە ئېنېرگىيە، ھەربىي قورال - ياراق، خىمىيە سانائىتى، مېتال چىلاش، ئاپتوموبىل، ماشىنىسازلىق، توقۇمىچىلىق، يېمەكلىك، تىببىي دورا، رادىئو ئىستانسىسى، ئەشرىيات قاتارلىق زاۋۇت - كارخانىلار بار، شۇنىڭدەك ئۇ تۆمۈرىيول، ئاۋىئاتسىيە، سودا ۋە جامائەت ئىشلىرى كەسىپلىرىنى باشقۇرىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە، تۆرلۈك فوند جەمئىيەتلىرىنى قۇرىدۇ، سەنئەت مەركىزىي شىركىتىنى قۇرىدۇ، پەن تەتقىقاتى گۇرۇپپىلىرىنى قۇرىدۇ، گېزىت - ژۇرنال چىقىرىدۇ، بەزى داشۆلەرنى قۇرىدۇ، ياكى كونترول قىلىۋالىدۇ، ئۆي - يەر مۈلۈكى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1974 - يىلى، روكفېللېر مالىيە گۇرۇھى كونترول‌لۇقىدىكى مال - مۈلۈك سوممىسى جەمئىي 330 مىليارد 500 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن. مورگان مالىيە گۇرۇھى بانكا كاپىتالى ئارقىلىق سانائەت كاپىتالىنى تىزگىنلەپ، بۇ ئىككى كاپىتالنى قوشۇپ تىنىك پۇل مۇئامىلە كاپىتالى گۇرۇھى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئاساسىي پۇل مۇئامىلە تۈزۈلمىسى مورگان كاپىتال ۋەكالەتچىلىك شىركىتى بولۇپ، بۇ شىركەتنىڭ ۋەكالەتچىلىك كەسىپىي ئامېرىكا بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. مورگان مالىيە گۇرۇھى كونترول‌لۇقىدىكى ئاساسىي كارخانا 122 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە پۇل مۇئامىلە كەسىپىي، يېنىك سانائەت، ئېغىر سانائەت ۋە ھەربىي سانائەت، ترانسپورت، سودا، جامائەت ئىشلىرى قاتارلىق تارماقلار بار. ئۇنىۋېرسال ئاپتوموبىل شىركىتى، خەلقئارا سودا ماشىنىلىرى شىركىتى، خەلقئارا تېلېفون - تېلېگراف شىركىتى، ئۇنىۋېرسال ئېلېكتر شىركىتى، ئامېرىكا پولات - تۆمۈر شىركىتىگە ئوخشاش چوڭ مونوپول كارخانىلارنىمۇ مورگان مالىيە گۇرۇھى كونترول قىلىۋالغان، يەنە باشقا مالىيە گۇرۇھى بىلەن بىللە كونترول قىلىۋالغان. 1974 - يىلى، مورگان مالىيە گۇرۇھى كونترول‌لۇقىدىكى ئومۇمىي مال - مۈلۈك سوممىسى 301 مىليارد 900 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن. روكفېللېر مالىيە گۇرۇھى بىلەن مورگان مالىيە گۇرۇھى ئامېرىكا بويىچە ئەڭ چوڭ پۇل مۇئامىلە كاپىتالى گۇرۇھىلا بولۇپ قالماستىن، دۇنيا بويىچە ئېيتقاندىمۇ ئەڭ چوڭ پۇل مۇئامىلە كاپىتالى گۇرۇھى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

پۇل مۇئامىلە كاپىتالى گۇرۇھىنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى مونوپول ھوقۇقىنى ئىلگىنىشىگە ئەگىشىپ، ئۇرۇشتىن كېيىن

جاھانگیر دۆلەتلەردىكى پۇل مۇئامىلە دوكالىرى بىلەن ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدىكى «شەخسىي بىرلىشىش»مۇ تېخىمۇ تەرەققىي قىلدى. مەسىلەن، ئۇرۇشتىن كېيىن ئامېرىكا-نىڭ ھەر ئۆۋەتلىك ھۆكۈمىتى ئىسمى جىسمىغا لايىق «بايلار ھۆكۈمىتى» بولۇپ كەلدى. ئانالىز قىلىنىشچە، ئېزىنىخا ئۇنۋېر ھۆكۈمىتىنىڭ 272 نەپەر سىياسەت بەلگىلىگۈچىسى ياكى يۇقىرى دەرىجىلىك مەمۇرىي خادىمى ئىچىدە، كەم دېگەندە، 150 چوڭ كاپىتالىست بار ئىكەن، قالغان 122 خادىمنىڭ تولىسى مونوپول كاپىتال گۇرۇھى بىلەن قېرىنداش ئالاقىسى بولغان ھەرخىلەر، سىياسەتچىلار، ئادۋوكاتلار، بىيۇروكراتلار ئىكەن. دەل لېنىن ئېيتقاندەك، «بۇگۈن مىنىستىر بولغىنى ئەتە بانكا ئىگىسى بولىدۇ؛ بۈگۈن بانكا ئىگىسى بولغىنى ئەتە مىنىستىر بولىدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 24 - توم، 97 - بەت)

جاھانگىرلىك، پۇل مۇئامىلە كاپىتالى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مالیه گۇرۇھی بۇ، پۇل مۇئامىلە كاپىتالى گۇرۇھىنىڭ قىسقارتىلمىسى. بۇنىڭدا ئىنتايىن ئاز سانىدىكى پۇل مۇئامىلە دوكالىرى تىزگىنلەۋالغان ناھايىتى چوڭ بانكىلار بىلەن ناھايىتى چوڭ كارخانىلارنىڭ بىرلىشىشىدىن تەركىب تاپقان مونوپول گۇرۇھ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ، ئادەتتە، ئاز سانىدىكى چوڭ بانكىلار، سۇغۇرتا شىركەتلىرى ھەمدە سانى كۆپ بولغان زاۋۇت - كان كارخانىلىرى، سودا كارخانىلىرى ۋە قاتناش - تىرانسپورت كارخانىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەرقايسى مالىيە گۇرۇھلىرى نۇرغۇنلىغان ئىقتىسادىي تارماقلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ، شۇڭا بۇ مالىيە گۇرۇھلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھۆكۈمرانلىقىنى مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەپ بېرىدۇ، يەنە كېلىپ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى كۆپ ھاللاردا بىر مەملىكەتنىڭ دائىرىسىدىن ھالقىتىپ، تەسىر كۆچىنى دۇنيادىكى نۇرغۇن جايلارغىمۇ كېڭەيتىدۇ.

ئامېرىكا — مونوپول كاپىتالزم يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان تىپىك دۆلەت. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا، ئامېرىكىنىڭ شەرقىي قىسمىدا بىرىنچى تۈركۈم مالىيە گۇرۇھلىرى بارلىققا كەلگەن. ئۇلار، ئومۇمەن، بىر ياكى بىرنەچچە ئۇرۇق - جەمەتتىن تەركىب تاپىدۇ ۋە نيۇ - يورکتىكى ئۇ ئوللى - سترىت بىلەن بىللە مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىلىم - پەن، سەھىيە، نەشرىياتچىلىق ساھەلىرى ۋە ھۆكۈمەت ئورگانلىرى قاتارلىق ئۇستقۇرۇلما تارماقلىرىغىمۇ كېڭىيىدۇ. ئۇلار يالغۇز ئۆزلىرىنىڭ كاپىتالىدىنلا ئەمەس، بەلكى، ئاساسەن، ئۆزلىرى كونترول قىلىۋالغان كۆپلىگەن ئۆزگە كاپىتالدىن پايدىلىنىپ يۇقىرى مونوپول پايدىغا ئىگە بولىدۇ. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «مونوپولىيە بارلىققا كەلگەن ھەمدە نەچچە مىليارد كاپىتالنى تىزگىنلەۋالغانكەن، مۇقەررەر ھالدا ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە مۇتلەق يۆسۈندا سىڭىپ كىرىدۇ.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 99 - بەت) ئاساسىي كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە بەزى چوڭ مالىيە گۇرۇھلىرى ئىقتىسادىي، سىياسى، مەدەنىيەت ۋە ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ ھەممە جەھەتلىرىدە ھۆكۈمران رول ئويناپىدۇ. شۇڭا، بۇ مالىيە گۇرۇھلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ھۆكۈمرانلىقىنى مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلەپ بېرىدۇ، يەنە كېلىپ ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى كۆپ ھاللاردا بىر مەملىكەتنىڭ دائىرىسىدىن ھالقىتىپ، تەسىر كۆچىنى دۇنيادىكى نۇرغۇن جايلارغىمۇ كېڭەيتىدۇ.

كوچىسىنى مەركەز قىلغان ھالدا ئامېرىكىنىڭ پۇل مۇئامىلە كەسپىنى تەرەققىياتىنى ئۆز قولىدا مەھكەم تۇتۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا، ئامېرىكىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مالىيە گۇرۇھلىرى ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىنى تۇرمۇشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بۇلار ئىچىدىكى مورگان مالىيە گۇرۇھى (پۇل مۇئامىلە كەسپى بىلەن رونالد تاپقان) بىلەن روكفېللېر مالىيە گۇرۇھى (نېفىت سانائىتى بىلەن رونالد تاپقان) نىڭ كۈچى ھەممىدىن ئۈستۈن. XX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن باشلاپ، ئېنىق ئۇرۇق - جەمەت تۈسىنى ئالمىغان رايون خاراكتېرلىك مالىيە گۇرۇھلىرىمۇ چاپسان بارلىققا كەلدى، مەسىلەن، ئامېرىكىنىڭ ئوتتۇرا غەربىي قىسمىدىكى مالىيە گۇرۇھى (ئاساسەن كالىفورنىيە مالىيە گۇرۇھى ۋە چىكاگو مالىيە گۇرۇھى)، غەربىي قىسمىدىكى مالىيە گۇرۇھى (ئاساسەن ئامېرىكا قىتئەسى بانكىسى مالىيە گۇرۇھى) ۋە جەنۇبىي قىسمىدىكى مالىيە گۇرۇھى (تېكساس مالىيە گۇرۇھىنى ئاساس قىلىدۇ). 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىنى ئاساسىي جەھەتتىن مورگان، كۇئېن - لوبى، روكفېللېر، چىكاگو، مېللون، دۇپون، بوستون ۋە كالىفورنىيە ئىبارەت سەككىز چوڭ مالىيە گۇرۇھى تەرەققىياتنى تۇراتتى. ئۇرۇشتىن كېيىن، بولۇپمۇ 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئامېرىكا مالىيە گۇرۇھلىرىنىڭ ئەمەلىي كۈچى يەنىمۇ ئاشتى، مالىيە گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت تېخىمۇ كەسكىنلەشتى. مۇلچەرلىنىشىچە، 1974 - يىلى ئامېرىكىدىكى ئون چوڭ مالىيە گۇرۇھى (ئەسلىدىكى سەككىز چوڭ مالىيە گۇرۇھى قاتارىدىكى كۇئېن - لوبى گۇرۇھى ئون چوڭ مالىيە گۇرۇھى قاتارىدىن سىقىپ چىقىرىلىپ، يېڭىدىن رونالد تاپقان ئامېرىكا 1 - بانكىسى مالىيە گۇرۇھى، ئامېرىكا قىتئەسى بانكىسى مالىيە گۇرۇھى ۋە تېكساس مالىيە گۇرۇھى ئون چوڭ مالىيە گۇرۇھى قاتارىغا قوشۇلدى) كونتروللۇقىدىكى ئومۇمىي مال - مۇلۇك سوممىسى ئامېرىكىدىكى بارلىق شىركەتلەرنىڭ ئومۇمىي مال - مۇلۇك سوممىسىنىڭ تەخمىنەن 30 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى روكفېللېر مالىيە گۇرۇھىنىڭ مال - مۇلكى ھەممىدىن تېز كۆپەيگەن، ئۇنىڭدىن قالسا مورگان مالىيە گۇرۇھىنىڭكى تېز كۆپەيگەن. ئۇرۇشتىن كېيىن يېڭىدىن رونالد تاپقان ئامېرىكا 1 - بانكىسى مالىيە گۇرۇھى ۋە ئامېرىكا قىتئەسى بانكىسى مالىيە گۇرۇھى بولسا خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈش ۋە ھەربىي سانائەتنى غەيرىي نورمال تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تايىنىپ رونالد تاپقان بولۇپ، ئۇلار راكېتا، ئايروپىلان، باشقۇرما بومبا سانائەتلىرى ۋە ئالەم ئارا ئۇچۇش سانائىتى قاتارلىق ئالدىنقى قاتاردىكى سانائەتلەردە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، ياپونىيەدە كاپىتالىزمنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى تارىخىي شەرت - شارائىتىنىڭ باشقىچە بولۇش سەۋەبىدىن، ياپونىيە پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى مالىيە زومىگەرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى بولۇپ ئىپادىلەنگەنىدى. بۇ مالىيە زومىگەرلىرى ئۇرۇقداشلىقنى مەركەز قىلغان سەنجىك، سەنلىك، جۇيۇ، ئەنتيەنىدىن ئىبارەت «تۆت چوڭ مالىيە زومىگىرى» ئىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن،

ئەسلىدىكى مالیه زومىگەرلىرى يىمىرىلگەن ئاساستا، ئامېرىكا مونوپول كاپىتالىنىڭ يۆلىشى ئارقىسىدا، ياپونىيەنىڭكى مالیه زومىگەرلىرى يېڭىباشتىن بىرىكىش ئارقىلىق يەنە ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى. ھازىر سەئۇدى، جۇيۇ، سەنجىك، فۇشى، سەنخې ۋە بىرىنچى چۇەنىيەدىن ئىبارەت ئالتە چوڭ مالیه گۇرۇھى ئەڭ يۇقىرى مونوپول ئورۇنغا چىقتى.

گېرمانىيە كېيىن تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەت بولسىمۇ، لېكىن گېرمانىيەدە مونوپول كاپىتال بالدۇراق پەيدا بولدى، مونوپولىيە دەرىجىسىمۇ يۇقىرىراق بولدى. گېرمانىيە كارتېللار دۆلىتى دەپ ئاتالغانىدى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىلا، مونوپول تەشكىلاتلار ھەرقايسى ئىقتىسادىي تارماقلاردا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىدى. چوڭ بانكىلار بىلەن چوڭ سانائەت مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشى ئارقىسىدا بارلىققا كەلگەن بىر ئوچۇم پۈل مۇئامىلە دوكالىرى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تىزگىنلىدى، سىياسىي تۈرمۇشنى تېرى - بېزى قىلىدىغان بولدى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، تىرىستلار ۋە كۆزبىرىستلار گېرمانىيىنىڭ ئاساسىي سانائەت تارماقلىرىدا كۆندىن - كۈنگە ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقتى. ئۇرۇش ۋە ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ تۈرتكىسىدە، گېرمانىيە دۆلەت مونوپول كاپىتالىمۇ بىرقەدەر تېز تەرەققىي قىلدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكا مونوپول كاپىتالىنىڭ يۆلىشى ئارقىسىدا، تارىختا ئۇزاققىچە گېرمانىيىنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تىزگىنلەپ كەلگەن فاربېن، تىسېن، فلىك، زىمېنس، كروپ، مانىسمان، ئۇچ چوڭ بانكا (گېرمان بانكىسى، دىرېسدېن بانكىسى ۋە سودا بانكىسى) قاتارلىق مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرى غەربىي گېرمانىيىنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا يېڭىباشتىن ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تىكلىدى.

ئەنگلىيە قېرى كاپىتالىستىك دۆلەت بولسىمۇ، لېكىن ئامېرىكىغا ۋە گېرمانىيىگە سېلىشتۇرغاندا، مونوپول كاپىتال ئەنگلىيىدە كېيىنرەك تەرەققىي قىلدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا كۆپلىگەن كارتېللار بارلىققا كەلدى، بەزى چوڭ - چوڭ تىرىستلار مۇپەيدا بولدى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 20 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئىمپېرىيە خىمىيە سانائىتى شىركىتى، يۇنىلېۋېر شىركىتىگە ئوخشاش بىر تۈركۈم ناھايىتى چوڭ مونوپول تەشكىلاتلار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. 30 - يىللاردىكى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىستىن كېيىن يەنمۇ تەرەققىي قىلدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئامېرىكا كاپىتالى كاۋاكتىن پايدىلىنىپ سەكىپ كەردى. ئەنگلىيە مونوپول كاپىتالى ئۆزئىنىڭ رىقابەتتىكى ئورنىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 60 - يىللاردا كارخانىلارنى كەڭ كۆلەمدە قوشۇۋېتىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە كاپىتالنى يەنمۇ مەركەزلەشتۈردى، نەتىجىدە چوڭ مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ كۈچى ئاشۇرۇلدى. چوڭ سانائەت مونوپول تەشكىلاتلىرى بىلەن چوڭ بانكا مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ ئۆزئارا بىرلىشىشى ئاساسىدا زور بىر تۈركۈم مالیه گۇرۇھلىرى بارلىققا كەلدى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئەنگلىيەدىكى مالیه گۇرۇھلىرى، ئاساسەن، ئۈچ چوڭ تۈركە بۆلۈنىدۇ: چوڭ بانكىنى مەركەز قىلغان مالیه گۇرۇھى

(مەسلەن، بارکلەي بانکسی مالیه گۇرۇهی)، خۇسۇسي بانکا ئىگەللىرىنىڭ مەركەز قسلغان مالیه گۇرۇهی (مەسلەن، روتشلد - سامسۇر - ئويېنخەيمېر مالیه گۇرۇهی)، چوڭ سانائەت مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ ئۆزىنى مەركەز قسلغان مالیه گۇرۇهی (مەسلەن، ئىمپېريه خىمیه سانائىنى شىركىتىنى مەركەز قسلغان مالیه گۇرۇهی).

فرانسیەنىڭ مالیه گۇرۇهلىرى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بارلىققا كەلدى. XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا، «200 ئائىلە - جەمەت» پۇتكۇل فرانسیەنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى تىزگىنلىۋالدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئونچە پۇل مۇئامىلە گۇرۇهی فرانسیه ئىقتىسادىدا هەل قىلغۇچ رول ئويناپ كەلدى، هازىر ئەڭ ئاساسي پۇل مۇئامىلە گۇرۇهلىرى پارىژ گولاندىيه بانکا گۇرۇهی، روتشلد گۇرۇهی ۋە پارىژ بىرلەشمه بانکىسى گۇرۇهىدىن ئىبارەت. ئامېرىكا مونوپول كاپىتالی ئۇرۇشتىن كېيىن فرانسیەگە هۇجۇم قىلىپ سىڭىپ كىردى. فرانسیه مونوپول كاپىتالىنى ئۆزىنىڭ رىقابەت كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۆز مەملىكىتىدىكى چوڭ مونوپول كارخانىلارنى قوشۇۋېتىشنى تېزلەتكەندىن باشقا، گېرمانیه قاتارلىق باشقا غەربي ياۋروپا مەملىكەتلىرىدىكى چوڭ مونوپول كارخانىلار بىلەنمۇ دۆلەتنىڭ هالقىغان هالدا بىرلىشىپ (60 - يىللاردىن كېيىن بۇ يۆزلىنىش تېخىمۇ روشەن كۆرۈلدى)، ئامېرىكا مونوپول كاپىتالىنىڭ رىقابىتىگە تېخىمۇ قارشىلىق كۆرسەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىنى مۇستەهكەملىدى.

پۇل مۇئامىلە دوكالىرى، مالیه زومگەرلری دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مالیه زومگەرلری ئەينى بىر پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ كونترولىلىقى ئاستىدا، ئۇرۇقداشلىرى بىلەن، يېقىن تۇغقانلىرى بىلەن بىرلىشىپ شەكىللەنگەن پۇل مۇئامىلە گۇرۇهلىرى ياپونیىده مالیه زومگەرلىرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ياپونیه كېيىن روناق تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەت. ئۇ، 1868 - يىلدىن كېيىنكى «مىڭجى يېڭىلىقى» هەرىكىتىدىن كېيىن كاپىتالىستىك تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويغان. 1894 — 1895 - يىللىرىكى جۇڭگو - ياپونیه جىياۋۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىزم تېزلىمى ياپونیىده تەكلەندى ۋە بەزى ئاساسىي سانائەت تارماقلىرىدا مونوپول تەشكىلاتلار بارلىققا كەلدى. 1904 — 1905 - يىللىرىكى ياپونیه - روسیه ئۇرۇشىدىن كېيىن، ياپونیىده ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتال يەنمۇ مەركەزلەشتى، مونوپول تەشكىلاتلار كەڭ تۈرده تەرەققىي قىلدى. ئۇرۇق - جەمەتنى مەركەز قىلغان سەنجاق، سەنلىك، جۈيۇ، ئەنتىيەندىن ئىبارەت «تۆت چوڭ مالیه زومگەرلری» ئەڭ بۈرۈن بارلىققا كەلگەن مونوپول تەشكىلاتلار ئىدى. ئۇلارنىڭ بۈرۇنقى تەكتىدىن بەزىلىرى (مەسلەن، سەنجاق، جۈيۇ، ئەنتىيەن) فېئودالىق دەۋرىدىكى ئىمتىيازلىق بايي سودىگەرلەر، بەزىلىرى (مەسلەن، سەنلىك) «مىڭجى يېڭىلىقى» دەۋرىدە باش كۆتۈرۈپ چىققان ئىمتىيازلىق كاپىتال ئىدى. بۇ مالیه زومگەرلىرى ئۇرۇق - جەمەت كاپىتالىنى ئاساس قىلغان باش شىركەت (پاي چېكى ئىگىلىگەن شىركەت) نى يادرو قىلىپ، «باش ئۇرۇق - جەمەت

شىركىتى ــ بىۋاسىتە تۈغقانلار شىركىتى ــ تۈغقانلار شىركىتى» ئاساسىدىكى پاي چېكى ئىگىلىمىش مۇناسىۋىتى ئارقىلىق، ھەرقايسى ئىگىلىك تارماقلىرىدىكى بىۋاسىتە تۈغقانلار كارخانىلىرى ۋە شىرەم تۈغقانلار كارخانىلىرىنى تىزگىنلەپ، ناھايىتى چوڭ كونزېرنىنى تەشكىل قىلدى. ياپونىيە جاھانگىرلىكى جۈڭگوغا قىلغان تاجاۋۇزچىلىقىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىۋاتقان مەزگىلدە ۋە 2 ــ دۇنيا ئۇرۇشى دەۋرىدە، ياپونىيە مونوپول كاپىتالى يەنە زور دەرىجىدە تەرەققىي تاپتى. يۇقىرىدا ئاتالغان تەسىر كۈچى ئەڭ زور بولغان تۆت چوڭ قېرى مالىيە زومىگىرىدىن باشقا، جەنجۇەن، چېينىيې، گۇخې، داساڭ، جۇڭداۋ، يىسۇندىن ئىبارەت ئالتە يېڭى مالىيە زومىگىرىمۇ ئەڭ يۇقىرى مونوپول ئورۇنغا چىقتى، مۇشۇ كونا ــ يېڭى مالىيە زومىگەرلىرى ياپونىيىدىكى «ئون چوڭ مالىيە زومىگىرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىلدە، ياپونىيىنى بىسىۋالغان ئامېرىكا قوشۇنى دائىرىلىرى «مالىيە زومىگەرلىرىنى تارقىتىۋېتىش» تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، مالىيە زومىگەرلىرىنىڭ باش شىركىتى بولغان پاي چېكى ئىگىلىگەن شىركەتنى تارقىتىۋەتكەن ھەمدە چوڭ مونوپول كارخانىلارنى زورلۇق بىلەن پارچىلىۋەتكەن، شۇنداق قىلىپ ياپونىيە مالىيە زومىگەرلىرىنىڭ كۈچىنى مەلۇم دەرىجىدە ئاجىزلاشتۇرغانىدى. بىراق ئۇزاق ئۆتمەيلا، يەنى 1955 ــ يىلدىن كېيىن، ياپونىيە پۈل مۇئامىلە كاپىتالى گۇرۇھلىرى ئامېرىكا مونوپول كاپىتالىنىڭ يۆلىشى ئارقىسىدا، كونا مالىيە زومىگەرلىرى يىمىرىلگەن ئاساستا، يېڭىباشتىن بىرلىشىش ئارقىلىق، ھەممىگە قادىر مونوپولىست بولغان بانكىنىڭ رولىنى كۈچەيتتى، ئۇرۇشتىن ئىلگىرىكى ئۇرۇق ــ جەمەت كاپىتالىنى ئاساس قىلغان باش شىركەتلەرنىڭ ئورنىغا دەسسىدى ھەمدە، بۇنى يادرو قىلغان ھالدا ئەسلىگە كېلىۋالدى ۋە راۋاج تاپتى. مەسىلەن، ھازىر ئەڭ يۇقىرى مونوپول ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا تۇرۇۋاتقان سەنلىك، جۇيۇ، سەنجىك، فۇشى، سەنخې، بىرىنچى چۈەنيېدىن ئىبارەت ئالتە چوڭ پۈل مۇئامىلە كاپىتالى گۇرۇھى ئۆزلىرىنىڭ بانكىسىنى مەركەز قىلىپ، ئون نەچچە ھەتتا 20 نەچچە ناھايىتى چوڭ مونوپول كارخانىنى يادرولۇق كارخانا قىلىپ، پۈل مۇئامىلە كەسپى، سانائەت، قاتناش ــ تىرانسپورت، سودا ۋە خەلقئارا سودا قاتارلىق ئاساسىي ئىگىلىك تارماقلىرىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى، ياپونىيىنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرى ۋە دۆلەت ماشىنىسىنى تىزگىنلىۋالدى. مونوپولىيىنىڭ يادروسى ۋە ھۆكۈمرانلىق شەكلىدە زور ئۆزگىرىش بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇرۇشتىن كېيىن ياپونىيىنىڭ پۈل مۇئامىلە كاپىتالى گۇرۇھلىرى، ئومۇمەن، مالىيە زومىگەرلىرى دەپ ئاتىلىۋېرىدىغان بولدى.

مونوپول كاپىتال، پۈل مۇئامىلە دوكالىرى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى بۇ، مونوپول تەشكىلاتلار بىلەن دۆلەت ھاكىمىيىتى ئۆزئارا بىرلەشكەن مونوپول كاپىتالىزمىدۇر. دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتى مونوپول تەشكىلاتلار ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى ۋە مونوپول ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ۋە كۈچەيتىش ھەمدە

سىرتقا قارىتا كېڭەيمەچىلىك قىلىش، شۇ يول بىلەن ئەڭ زور دەرىجىدە مونوپول پايدىغا ئىگە بولۇشنىغا كاپالەت قىلىش ئۈچۈن، دۆلەت ماشىنىسىدىن بارغانسېرى بىۋاستە پايدىلىنىش ئارقىلىق، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىغا ئومۇمىيۈزلۈك ئارىلاشقانلىقىنى كۈرسىتىدۇ.

كاپىتالىستىك ئەركىن رىقابەت ئەڭ تەرەققىي تاپقان باسقۇچتا، ماركس ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ پائالىيىتىنى بايان قىلغان چېغىدا، «ئۇ بەلگىلىك تارماقلاردا مونوپولىيىنى پەيدا قىلىدۇ ـ دە، شۇنىڭ بىلەن دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشىنى تەلەپ قىلىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 25 ـ توم، 496 ـ بەت) دەپ بىشارەت بەرگەنىدى. جاھانگىرلىك دەۋرىگە كەلگەندە، پۈل مۇئامىلە دوكالىرى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىگە تايىنىپ تۇرۇپ، دۆلەت ماشىنىسىنى مونوپول تەشكىلاتلارغا بويسۇندۇرغان قىلىپ قويۇشى مۇمكىن. شۇنداق قىلىپ، بۇرژۇئا «دۆلىتى ناھايىتى زور كۈچكە ئىگە كاپىتالىستلار ئىتتىپاقى بىلەن كۈندىن ـ كۈنگە زىچ بىرلىشىدۇ.» («دۆلەت ۋە ئىنقىلاب»، 1975 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 3 ـ بەت) مونوپول تەشكىلاتلار دۆلەت ماشىنىسىنى ئاساسەن «كادىرلار خىزمىتى جەھەتتە بىرلىشىش» يولى بىلەن تىزگىنلەيدۇ: پۈل مۇئامىلە دوكالىرى، بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرىنىڭ گۇماشتىلىرىنى ئەۋەتىپ، ھەتتا ئۆزلىرى بىۋاستە ئوتتۇرىغا چىقىپ، دۆلەت ماشىنىسىنىڭ ھالقىلىق تارماقلىرىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتىتىن چېكىنگەن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ۋە ھەربىي سەركەردىلىرى قاتارلىقلارنى يۇقىرى ماناش بىلەن تەكلىپ قىلىپ، مونوپول تەشكىلاتلاردا مۇھىم ۋەزىپىگە قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، پۈل مۇئامىلە دوكالىرى ئۆزلىرىنىڭ مەقسەت ـ غەرەزلىرىنى دۆلەت ماشىنىسىنىڭ پائالىيەتلىرىگە تېڭىپ، دۆلەت ھاكىمىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش، مۇئامىلە، تەقسىمات ۋە ئىستېمالىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە، دۆلەت خام چوتى، ئامانەت ـ قەرز ۋە باھا باشقۇرۇش قاتارلىق بىر قاتار ئىقتىسادىي پىشاڭلار ئارقىلىق، مىللىي دارامەتنى ئاز سانداكى مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرىغا پايدىلىق بولغان، كەڭ پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنى پايدىسىز بولغان ئۇسۇل بىلەن قايتا تەقسىم قىلىدۇ، پۈتۈن جەمئىيەتتىن ئۈلپان ئالىدۇ.

دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە كەڭ تەرەققىي قىلىشى جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى كاپىتالىزم تۈزۈمىگە خاس تۇرلۇك زىددىيەتلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆتكۈرلەشكەنلىكىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلىدۇر. كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بېرىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىستىك مەملىكەتتىكى مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدىكى، مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرى بىلەن كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۈرەشلەر، ھەرقايسى مەملىكەتلەردىكى مونوپول كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى كرىزىسنى باشقىلارغا تېڭىش، تەسىر دائىرىلىرى ۋە مەبلەغ سېلىش سورۇنلىرىنى تالىشىش مەقسىتىدە دۇنيا

بازىرىنى يەكىباشتىن بۆلۈشۈۋىلىش يولىدىكى كۈرەشلەر مەسلىسى كۆرۈلمەكتە. دەرىجىدە ئۆتكۈرلىشىپ كېتىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، مونوپول تەشكىلاتلار نۆۋەتتىكى ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ بىلەن، ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك مونوپول پايدا ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلالمايدۇ، ھەتتا ئۆزىنىڭ مونوپول ھۆكۈمران ئورۇنىنى ساقلاپ قېلىشىمۇ تەسكە چۈشىدۇ. شۇڭا، مونوپول تەشكىلاتلار مونوپول كاپىتالىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى دۆلەت ماشىنىسىدىن بارغانسېرى بەكراق پايدىلىنىپ قۇتۇلۇدۇ ھەمدە دۆلەت ماشىنىسىنى ئىكسپلاتاتسىيە ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭنى كۈچەيتىشنىڭ كۈچلۈك قورالى قىلىۋالىدۇ.

كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىس ۋە جاھانگىرلىك ئۇرۇشى مونوپول كاپىتالىزمنىڭ دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىغا ئايلىنىشىنى زور دەرىجىدە تېزلەتتى. ئېنگېلس: كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى ئىزلىكسىز ئۆتكۈرلەشكەن، ئىقتىسادىي كرىزىس ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشقان ئەھۋالدا، «كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ رەسمىي ۋەكىلى ـ دۆلەت ئىشلەپچىقىرىشقا بولغان رەھبەرلىكنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ» («دىئۇرىڭغا قارشى»، 1978 ـ يىل ئۇيغۇرچە يېڭى پېچەتتىن نەشرى، 542 ـ بەت) دەپ كۆرسەتكەنىدى.

1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ھەمىدىن ئاۋۋال گېرمانىيە «ئىقتىسادىي سەپەرۋەرلىك» پۈرگۈزۈپ، دۆلەتنىڭ ئېگىلىك ئۈستىدىكى «نازارەت» ۋە «تەڭشەش» خىزمىتىنى كۈچەيتتى، ئارقىدىنلا نۇرغۇن مەملىكەتلەر مۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىمات جەھەتتە قاتتىق تىزگىنلەش تەدبىرلىرىنى قوللاندى، شۇنىڭ بىلەن دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى ھەرقايسى جاھانگىر مەملىكەتلەردە ئومۇميۈزلۈك راۋاجلاندى. 1929 ـ 1933 ـ يىللىرىدىكى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىس ۋە ئۈزلۈكسىز كېيىن ئۈزاققا سوزۇلغان كاساتچىلىق مەزگىلىدە، گېرمانىيەدە دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى تەرەققىي قىلىپ ناھايىتى يۇقىرى دەرىجىگە يەتتى، دۆلەت تۆمۈرىيوللارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك، توك چىقىرىش ۋە ئالىيۇمىن ئايرىش ئىقتىدارىنىڭ زور كۆپ قىسمىنى، بىر قىسىم كېمىلەر، تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ماشىنىسازلىق سانائىتىنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالدى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئومۇمىي كاپىتال سوممىسى نەچچە ئون مىليارد مارکقا يەتتى، ئامېرىكىدا، 1933 ـ يىلى رۇزۋېلت زۇكتۇكلۇققا سايلانغاندىن كېيىن، «يېڭى سىياسەت» يۈرگۈزۈپ، پارلامېنت ئارقىلىق بىر قاتار قانۇنلارنى ماقۇللاپ، مەخسۇس ئورگانلارنى قۇرۇپ، تۈرلۈك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئۇستىدىكى ئارىلىشىش ۋە تەڭشەش خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، ئىقتىسادىي كرىزىسنى پەسەيتىشكە، مونوپول كاپىتالىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشكە ئورۇندى، شۇنىڭ بىلەن دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى ئامېرىكىدىمۇ بىر قەدەر تېز تەرەققىي قىلدى.

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى چاپسان تەرەققىي قىلدى. ئۇرۇش ۋاقتىدا گېرمانىيىدە دۆلەت ئىختىيارىدىكى كارخانىلار يەنمۇ كېڭەيدى، دۆلەت خام ئەشيا ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنى بىر تۇتاش پۈتكەشنى كۈچەيتتى. ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكىمۇ بەزى مەخسۇس ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنى قۇردى، ئۇرۇش ئېھتىياجىغا

ماسلىشىش ئۈچۈن ئىقتىسادىي سەپەرۋەرلىك يۈرگۈزدى. ئۇرۇشتىن كېيىن، بۇ ئۇپمۇ 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، كاپىتالىستىك دۆلەت تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكىنىڭ ئېغىرلىشىشى بىلەن، دۆلەت تەرەپ ئۆزلىرى ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇزگەن خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاقلارمۇ مەيدانغا كەلدى. بۇ، دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ يېڭى تەرەققىياتىدىن دېرەك بېرىدۇ.

دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتى، ئاساسەن، تۆۋەندىكى بىر نەچچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ:

(1) دۆلەت خەزىنىسىدىكى مەبلەغدىن پايدىلىنىپ، «دۆلەت ئىختىيارىدىكى» ئىگىلىكنى بەرپا قىلىدۇ. بۇنداق ئىگىلىككە، مەسىلەن، ئايروپىلان سانائىتى، ئېلېكترون سانائىتى، باشقۇرما بومبا سانائىتى، ئالەم ئارا ئۇچۇش سانائىتى قاتارلىق يېڭى ھەربىي سانائەتلەرگە شۇنىڭدەك قاتناش - تىرانسپورت ھەم جامائەت ئىشلىرى قاتارلىقلارغا مەبلەغنى كۆپلەپ سېلىش زۆرۈر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى چوڭراق خىيىم - خەتەرنى ئۈستىگە ئېلىشقا تۇغرا كېلىدۇ.

(2) «دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش» دېگەن نېمىنى يۈرگۈزۈش، يەنى دۆلەت نامى بىلەن كۆپلەپ تۈلدۇرما مەبلەغ ئاجرىتىش ئارقىلىق، كۆپىنچە ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى قالاق، دائىم زىيان تارتىدىغان ۋە يىمىرىلىش ئالدىدا تۇرغان خۇسۇسىي كارخانىلارنى «دۆلەت ئىختىيارى» غا ئۆتكۈزۈۋالىدۇ. مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرى يەنە دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش ۋاستىسى بىلەن دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزمەسلىك (يەنى پايدا ئالالايدىغان «دۆلەت ئىختىيارى» دېگى بەزى كارخانىلارنى ئۆۋەن باھادا مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش) ۋاستىسىنى دائىم ئالماشتۇرۇپ قوللىنىش ئارقىلىق، تەپ تارتماستىن دۆلەت خەزىنىسىنى بۇلايدۇ ۋە يۇقىرى مونوپول پايدا ئالىدۇ.

(3) دۆلەتنىڭ ئىستېمال چىقىمىنى كېڭەيتىش يولى بىلەن ئىگىلىككە «ئۆزتكە بولۇش»، ھۆكۈمەت ۋاستىسى بىلەن سېتىۋېلىش ۋە مال بۇيرۇتۇش (بۇلۇپمۇ ھەربىي قورال - ياراق بۇيرۇتمىسى ۋە ھەربىي ئىشلارغا ئالاقىدار مال بۇيرۇتمىسى)، دۆلەت خام چۈتى ھېسابىدىكى چىقىمىنى زور دەرىجىدە كۆپەيتىش ئارقىلىق، مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرىنى نۇرغۇن مەبلەغ، ئىشەنچلىك تاۋار سېتىش يوللىرى ۋە يۇقىرى مونوپول پايدا بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

(4) دۆلەت نامىدىن قەرز پۇل بېرىش، تۆرلۈك شەكىلدە قەرزۇمچە پۇل ۋە يارىدەم پۇلى بېرىش قاتارلىق ئەۋزەل شارائىتلارنى يارىتىپ بېرىش، ئۇنىڭدەك مونوپول تەشكىلاتلارغا پايدىلىق بولغان تۆرلۈك قانۇنلارنى تۈزۈش (مەسىلەن، باجنى كېمەيتىش، باجنى كەچۈرۈم قىلىش، تۇراقلىق كاپىتال ئامورتىزاتسىيەسىنى تېزلىتىش، ھەتتا ئىش ھەققىنى تۆلەشتە قويۇش ۋە باشقىلار) ئارقىلىق بەزى تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا تۈرتكە بولۇپ يا كى ئوڭى چەكلەپ، مونوپول كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ ھەمدە دۆلەت نامى بىلەن زور پۇل ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنى قۇرۇپ، پۇل ۋە ئامانەت - قەرز پائالىيىتى (مەسىلەن، ئۇسۇل نىسبىتىنى دۆلەت بانكىسى ئارقىلىق تەڭشەش ۋە باشقىلار) ئارقىلىق مونوپول

كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى كېڭەيتىشكە ياكى قىيىن ئۆتكەلدىن ئۆتۈۋېلىشىغا ياردەم بېرىدۇ.

(5) دۆلەت ئارقىلىق سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، مونوپول تەشكىلاتلارغا ئىشەنچلىك بولغان تاۋار سېتىش بازارلىرى ۋە مەبلەغ سېلىش سورۇنلىرىنى تېپىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، بىر تەرەپتىن، دۆلەت ئارقىلىق ئىمپورت بېجىنى كېمەيتىش - كەچۈرۈم قىلىش، ئىمپورت ياردەم پۇلىنى كۆپەيتىش، ھەتتا پۈلنىڭ قىممىتىنى چۈشۈرۈش قاتارلىق چارىلەر بىلەن مەھسۇلاتنى سىرتقا تۆكمە قىلىپ سېتىشقا، باشقا دۆلەتلەرنىڭ تاموژنا بېجى توسۇقلىرىنى يېمىرىپ تاشلاشقا، چەت ئەل بازارلىرىنى تارتىۋېلىشقا ئىلھام بېرىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يۇقىرى تاموژنا بېجى سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ ئۆز مەملىكىتىدىكى بازارلارغا كىرىشىنى چەكلەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، مونوپول تەشكىلاتلار يەنە دۆلەتنىڭ ياردىمى بىلەن، دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنى قۇرۇپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، باشقا مەملىكەتلەر بولۇپمۇ تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنىڭ بايلىق مەنبەلىرى ۋە بايلىقلىرىنى تالان - تاراج قىلىش ئۈچۈن، خەلقئارا بازارلاردا باشلانغۇچ مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى كۆچنىڭ بارىچە تۆۋەنلىتىدۇ.

دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىنى جاھانگىرلىك دەۋرىدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە ئىجتىمائىيلىشىپ بارغانلىقىدىنمۇ ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ، ئۇ، مونوپولىيە ئاساسىدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىپ بېرىشى يۈزلىنىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئەمما، دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتى ئۆز نۆۋىتىدە كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرىدۇ - دە، پۈتۈن جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرى ئىنتايىن ئاز سانداكى پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ قولىغا بارغانسېرى مەركەزلىشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئىجتىمائىيلىشىدۇ ھەمدە ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مونوپول ئۆزلەشتۈرۈش ئۇسۇلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈنسايىن ئۆتكۈرلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر «دۆلەت ئارقىلىق تەڭشەش» تەدبىرلىرىنى قوللىنىدۇ، بۇ، ماھىيەتتە، دۆلەتنىڭ مالىيە خام چوتى ۋە ئامانەت - قەرز قاتارلىق بىر قاتار چارىلەر بىلەن مىللىي دارامەتنى مونوپول كاپىتالغا پايدىلىق ھالدا قايتا تەقسىم قىلغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرى ئالدىغان يۇقىرى پايدا، مەيلى ئۇ قانداق يول بىلەن كەلسۇن، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ قان - تەرى بەدىلىگە كېلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، مونوپول كاپىتالزمىنىڭ تەرەققىي قىلىپ دۆلەت مونوپول كاپىتالزمىغا يەتكەنلىكى بىر ئوچۇم پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ ئۆز مەملىكىتىدىكى پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلق ھەمدە كەڭ مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە ۋە بەزىندا ئەللەر خەلقلىرى ئۈستىدىكى ئېكسپلاتاتسىيە ۋە تالان - تاراجنى كۈچەيتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ، بۇ ھال مۇقەررەر ھالدا

كاپىتالىزم تۈزۈمىگە خاس زىددىيەتلەرنى يەلمۇ ئۆتكۈرلەشتۈرىدۇ - دە، كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ ھالاكەتكە يۈز تۇتۇش سۈرئىتىنى تېزلىتىدۇ. دەل لېنىن ئېيتقانىدەك، «دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى — سوتسىيالىزمنىڭ ئەڭ مۇكەممەل ماددىي تەييارلىقى، سوتسىيالىزمنىڭ بوسۇغىسى، تارىخ شوتىسىنىڭ بىر بالدىقى، مۇشۇ بالداقتىن سوتسىيالىزم دەپ ئاتىلىدىغان بالداققا چىققىلى بولىدۇ، ئارىدا ھېچقانداق ئوتتۇرا بالداق بولمايدۇ.» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 3 - تۇم، 164 - بەت) ئەلۋەتتە، «كاپىتالىزمنىڭ ئۆزى ئۆزىنىڭ گۆركارلىرىنى يېتىشتۈردى، يېڭى تۈزۈمنىڭ ئامىللىرىنى ھازىرلىدى، ئەمما، ئەگەر «سەكرەش» بولمىسا، بۇ يەككە - يەككە ئامىللار شەيئىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى قىلچە ئۆزگەرتەلمەيدۇ، كاپىتالنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تەۋرىتەلمەيدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 16 - تۇم، 347 - بەت) بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ۋە ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى ئاغمىچىلار دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنى قانداقتۇ «سوتسىيالىزم» يا كى «سوتسىيالىزمغا قاراپ تاشلانغان قەدەم» دەۋالىدۇ، بۇ، ئۇچىغا چىققان بىمەنىلىك. پرولېتارىيات ئىنقىلابىدىن ئىبارەت سەكرەش ئارقىلىقلا، ئاندىن سوتسىيالىزمنىڭ ماددىي تەييارلىقىنى ھەقىقىي تۈردە سوتسىيالىزم ئەمەلىيىتىگە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ.

جاھانگىرلىك، پۇل مۇئامىلە كاپىتالى، پۇل مۇئامىلە دوكالىرى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتالىستىك دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش بۇنىڭدا بەزى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بۇرژۇئا دۆلىتىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈلۈشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇلۇكچىلىك مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى بۇنداق ئۆزگىرىش كاپىتالىزم شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كۈنسايىن ئۆتكۈرلىشىپ بارىدىغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

كاپىتالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا، خۇسۇسىي كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى يېتەرلىك بولمايدۇ، كەڭ كۆلەملىك سانائەت كارخانىلىرىنى قۇرۇشقا ۋە باشقا چوڭ - چوڭ قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ بېرىشقا مەبلەغ يېتىشمەيدۇ، شۇڭا كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرىلىتىش ۋە تېزلىتىش ئۈچۈن، دۆلەتتىن كاپىتالىستلارنىڭ باش ۋەكىلى سۈپىتىدە كان، تۆمۈر يول، تاشيول، دەريا، پورت ۋە پوچتا - تېلېگراف قۇرۇلۇشلىرىنى ئۈستىگە ئېلىش تەلەپ قىلىنىدۇ.

بۇنداق دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش پەقەت ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان بۇرژۇئا مۇلۇكچىلىكىنىڭ بىر تۈرلۈك ئۆزگەرگەن شەكلى، خالاس. بۇنىڭلىق بىلەن كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ ماھىيىتى ئۆزگىرىپ كەتمەيدۇ. خۇددى ئېنگېلس كۆرسەتكەندەك، «مەيلى ھەسسىدارلىق شىركىتىگە ۋە تېرىستقا ئايلىنىش بولسۇن، ياكى دۆلەت مۇلكىگە ئايلىنىش بولسۇن، ھېچقايسىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ كاپىتاللىق خۇسۇسىيىتىنى تۈگەتمىدى..... ھازىرقى زامان دۆلىتى، ئۇنىڭ شەكلى قانداق بولسا بولسۇن، ماھىيەتتە كاپىتالىستىك ماشىنا، كاپىتالىستلار دۆلىتى، غايىۋى باش كاپىتالىست. ئۇ تېخىمۇ كۆپ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى قانچە دەرىجىدە ئۆزىنىڭ قىلىۋالسا، شۇنچە دەرىجىدە ھەقىقىي

باش كاپىتالىست بولۇپ قالىدۇ، تېخىمۇ كۆپ پۇقرالارنى شۇنچە دەرىجىدە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ، ئىشچىلار يەنىلا يالانما ئەمگەكچى، پرولېتارلار بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. كاپىتال مۇناسىۋەتلىرى يوقىتىلمىغان بولىدۇ، ئەكسىچە ئەڭ يۇقىرى نۇقتىغا يەتكۈزۈلگەن بولىدۇ.» («دىيالېكتىكا قارشى»، 1978 - يىل ئۇيغۇرچە يېڭى يېزىق نەشرى، 544 — 545 - بەتلەر)

جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىرىگەندە، دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستىك دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش يۈزلىنىشىمۇ ئەۋج ئالىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ قالىدۇ. بۇ دەۋردە، ئىلگىرىكىدەك دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش چەرياني ئاۋۋالقىدەكلا ساقلىنىپ تۇرۇۋېرىدۇ، ئۇنىڭ تۈپ خاراكتېرىمۇ ئۆزگەرمەيدۇ، لېكىن ئۇ يېڭى تۈس ئالغان بولىدۇ، يەنى مونوپول كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىماتنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق دۆلەت ماشىنىسىغا تايىنىپ «تەڭشەپ»، مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: بۇرژۇئا ھۆكۈمىتى تارىختىن بېرى ساقلىنىپ كەلگەن دۆلەت ئىختىيارىدىكى بەزى مۇلۇكنى، مەسىلەن، بەزى زېمىن، دەريا قاتارلىقلارنى ئۆتكۈزۈۋالىدۇ؛ بۇرژۇئا ھۆكۈمىتى دۆلەت خام چۈتىدىن پۈل ئاجرىتىپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنى ۋە تۈرلۈك جامائەت ئىشلىرى قۇرۇلۇشلىرىنى، مەسىلەن، بەزى ئېلېكتر قۇۋۋىتى ئىنشائاتى، سۇ قۇرۇلۇشى، قاتناش - تىرانسپورت، تۆمۈريول، تاشيول، دەريا، پورت قاتارلىق قۇرۇلۇشلارنى قىلىدۇ؛ بەزى ناھايىتى چوڭ تېپتىكى مۇھىت مۇھاپىزىتى ئەسلىھەلىرى قاتارلىقلارنى قۇرىدۇ؛ قۇرۇلۇشنى باشلاشتىن ئاۋۋال كۆپلەپ مەبلەغ سېلىپ ئىلمىي تەتقىقات خىزمىتىنى ئىشلەشكە ھەمدە چوڭراق خېيىم - خەتەرنى ئۈستىگە ئېلىشقا تەۋرا كېلىدىغان كارخانىلارنى، مەسىلەن، ئاتوم ئېنېرگىيىسى سانائىتى، باشقۇرما بومبا سانائىتى، ئالەم بوشلۇقى تەتقىقاتى - ئورۇنلىرى قاتارلىقلارنى قۇرىدۇ. مانا مۇشۇنداق كارخانىلارنى قۇرۇش ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ مەبلەغ كېتىدۇ، بۇنداق كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاقتى ئۇزۇن بولىدۇ، پايدىسى ئاز بولىدۇ، كاپىتالىستلار ئىنتايىن كۆپ خىراجەت كېتىدىغان مۇشۇنداق ئىشلارغا كاپىتال سېلىشنى خالىمای، ئۇلارنىڭ ھەممىسنى ھۆكۈمەتنىڭ بېجىرىشىگە ئىتتىرىپ قويىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، بۇرژۇئا ھۆكۈمىتى يەنە يۇقىرى باھادا سېتىۋېلىش ياكى تولدۇرما بېرىش چارىسى بىلەن، خۇسۇسىي كاپىتالىستلار قولىدىكى كارخانىلارنى سېتىۋېلىپ دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋالىدۇ. بۇنداق خۇسۇسىي چوڭ كارخانىلار، ئومۇمەن، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى قالاقراق، تەننەرخى يۇقىرى بولغانلىقتىن، ئېغىر زىيان تارتىپ يېمىرىلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان بولىدۇ. مەسىلەن، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى سېتىۋالغان كۆمۈر كانى ۋە بەزى مېتالچىلىق زاۋۇتلىرى ئەنە شۇنداق كارخانىلار ئىدى. شۇنداق ئەھۋاللارمۇ بولىدۇكى، دۆلەت پۈل چىقىرىپ بەزى خۇسۇسىي كارخانىلارنىڭ پاي چېكىنى سېتىۋالىدۇ - دە، بۇ كارخانىلار يېرىم دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكەن ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلارغا

ئايلىنىپ قالىدۇ؛ بۇلارنىڭ بەزىلىرى بارا - بارا تولۇق دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكەن كارخانىغا ئايلىنىدۇ، بەزىلىرى يېڭىباشتىن كاپىتالىستلارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارلىقىدىكى كارخانىغا ئايلىنىدۇ.

كاپىتالىستىك دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈشنىڭ تۈپ مەقسىتى مونوپول ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئەڭ زور چەكتە مونوپول پايدا ئېلىشتىن ئىبارەت.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەنگلىيە ئىشچى پارتىيىسى ھۆكۈمىتى ئېلىپ بارغان دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش ھەرىكىتى بۇنىڭ تىپىك مىسالىدۇر. ئەنگلىيە مونوپول كاپىتالىستلىرى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش قانۇنى ئارقىلىق، ئۇرۇشتىن كېيىن ۋەيران بولاي دەپ قالغان كۆمۈر قېزىش، تۆمۈر يول، ئىچكى دەريا قاتنىشى قاتارلىق تارماقلاردىكى كارخانىلارنى ھۆكۈمەتكە ئىنتېرىپ قويۇپ، ھۆكۈمەت بەرگەن تولدۇرما پۇلنى پايدا چىقىدىغان باشقا سانائەت تارماقلىرىغا كاپىتال سۈپىتىدە سالىدى، شۇنداق قىلىپ ھۆكۈمەت بەرگەن كۆپلىگەن تولدۇرما پۇلدىن تازا پايدا ئالدى. مەسىلەن، ئەنگلىيە تۆمۈر يول شىركىتىنىڭ قولىدىكى پاي چىكىدىكى ئومۇمىي سوممىسى 500 مىليون فوند ستېرلىڭ ئىكەن، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى تۆلىگەن قىممەتكە ئىگە بىلەتنىڭ سوممىسى بولسا 1 مىليارد فونت ستېرلىڭغا يېتىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستلار بۇنىڭدىن 500 مىليون سېپ پايدا ئالغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇرۇشتىن كېيىن ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋالغان مۇشۇ كارخانىلار خۇسۇسىي كارخانىلارنى ئەرزان باھالىق يېقىلغۇ، خام ئەشيا ۋە قۇۋۋەت بىلەنمۇ تەمىن ئەتكەن. مەسىلەن، ئەنگلىيىنىڭ دۆلەت ئىختىيارىدىكى كۆمۈر سانائىتى باشقۇرۇش دائىرىلىرى ئەلا سۈپە تىلىك كۆمۈرنى سانائەت مونوپول كاپىتالىستلىرىغا تۆۋەن باھادا سېتىپ بەرگەن، شۇنىڭ بىلەن بۇ كاپىتالىستلار بىكار تولتۇرۇپلا كۆپ پايدىغا ئىگە بولۇۋالغان، بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان زىيان بولسا دۆلەتنىڭ مالىيە چىقىمى ئارقىلىق تولۇقلانغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇرژۇئا ھۆكۈمىتى يەنە باشقا نەيرەڭلەرنى ئىشلىتىپ، يۇقىرى باھادا سېتىۋالغان ۋەيرانە كارخانىلارنى «تەرتىپكە سېلىپ» پايدا تاپالايدىغان كارخانىغا ئايلاندۇرغاندىن كېيىن، يەنە دۆلەت ئىختىيارىدىكى كارخانا دېگەن قالپىقنى ئېلىپ تاشلاش نامى بىلەن ئۇلارنى خۇسۇسىي كارخانىلارغا تۆۋەن باھادا قايتۇرۇپ بېرىدۇ - دە، بۇ كاپىتالىستلار يەنە بىر قېتىم كۆپلەپ پايدا ئالىدۇ. مەسىلەن، 1971 - يىلى، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى «ئۇزۇنمۇددەتلىك ئۆستۈرۈش» دېگەن نام بىلەن، دۆلەت ئىختىيارىدىكى 900 چە كارخانىنى خۇسۇسىي كاپىتالىستلارغا «سېتىپ» بەردى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ۋېكېرس شىركىتى ۋە كونمېرلېرد شىركىتىنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزگەندە 22 مىليون فوند ستېرلىڭ تولدۇرما پۇل تۆلىگەنىدى، كېيىن ئۇلارنى ئاران 10 مىليون فوند ستېرلىڭغا تۆۋەن باھادا ئەسلى ئىگىسىگە سېتىپ بەردى.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى كاپىتالىستىك دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش، بىر تەرەپتىن، مونوپول كاپىتالىستلار ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئىشچىلارغا بولغان زۇلۇمنى كۈچەيتىشكە پايدىلىق بولىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن،

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يەنىمۇ ئىجتىمائىيلىشىشنى ئوبيېكتىپ جەھەتتە ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستىك مۇلۇكچىلىكنىڭ يوقىرىراق شەكلىدۇر، ئۇ مەلۇم شارائىتتا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە پايدىلىق بولىدۇ ھەمدە كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈش ئۈچۈن مەلۇم دەرىجىدە زۆرۈر ماددىي شەرت ھازىرلايدۇ.

دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

قانتىشش توزۇمى بۇ، مونوپول كاپىتالىستلار مەلۇم مىقداردىكى پاي چېكىنى سېتىۋېلىپ ۋە قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ كارخانىلارنى كونترول قىلىدىغان بىرخىل شەكىل. مونوپول كاپىتالىستلار ئالدى بىلەن مونوپول تەشكىلاتلار ئىچىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغان كارخانىلارنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ «ئانا شىركەت» قىلىدۇ. «ئانا شىركەت» لەر باشقا شىركەتلەرنىڭ پاي چېكىنى سېتىۋېلىپ، ئۇلارنى تەزگىنلەيدۇ ۋە «بالا شىركەت» كە ئايلاندۇرىدۇ. «بالا شىركەت» لەرمۇ ئاشۇنداق ئۇسۇل بىلەن باشقا شىركەتلەرنى تەزگىنلەيدۇ ۋە ئۇلارنى «نەۋرە شىركەت» كە ئايلاندۇرىدۇ. قاتلاممۇ قاتلام تەزگىنلەش شۇنداق شەكىللىنىدۇ. ئىنتايىن ئاز سانداكى پۇل مۇئاملە دوكالىرى ھەممىدىن ئۈستۈن قەۋەتتە تۇرىدۇ. جاھانگىرلىك دەۋرىدە، ئىنتايىن ئاز سانداكى پۇل مۇئاملە دوكالىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ساھەلەردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاساسەن ئاشۇنداق «قانتىشش توزۇمى» ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرىدۇ.

ھەسسىدارلىق شىركەتلىرىنىڭ كەڭ تۈرده تەرەققىي قىلىشى «قانتىشش توزۇمى» نىڭ رېئاللىققا ئايلىنىشىنىڭ ئاساسىدۇر. ھەسسىدارلىق شىركەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ تەزگىنلەش ھوقۇقىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى قولىدىكى پاي چېكىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ بەلگىلەيدۇ. بىرەر ھەسسىدارلىق شىركىتىنى تەزگىنلەپ تۇرۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان پاي چېكى سانى پاي چېكى تەزگىنلەش سوممىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئومۇمىي پرىنسىپ بويىچە، كارخانىنىڭ پاي چېكىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلىگەندىلا، تەزگىنلەش ھوقۇقىغا ئېرىشەلەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، كارخانىلارنىڭ پاي چېكى تارقاق بولىدۇ، ئاز مىقداردا پاي چېكى تۇتۇپ تۇرغۇچىلار كۆپرەك بولىدۇ، بۇنداق ئادەملەرنىڭ ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ كەسىپىي پائالىيەتلىرىگە ئارىلىشىشى مۇمكىن بولمايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بىرەر ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ پاي چېكى قانچە تارقاق بولسا، شۇ شىركەتنى تەزگىنلەش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان پاي چېكى سوممىسىنىڭ ئومۇمىي پاي چېكى سانىدا ئىگىلەيدىغان نىسبىتى شۇنچە كىچىك بولىدۇ، ئادەتتە، ئومۇمىي پاي چېكى سانىنىڭ 30 - 40 پىرسەنتى ئىگىلىۋېلىنسا، بەزىدە پەقەت 5 - 10 پىرسەنتى ئىگىلىۋېلىنسا، كارخانىنى تەزگىنلەش ھوقۇقىغا ئېرىشكىلى بولىدۇ. پۇل مۇئاملە دوكالىرى «قانتىشش توزۇمى» ئارقىلىق، كۆپىنچە، ئازراق كاپىتالنى دەسمى قىلىپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە ھەتتا نەچچە ئون ھەسسە كۆپ ئۆزگە كاپىتالنى ئىلكىگە ئېلىۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتىۋالىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، فونكسىيىلىك ئۆزگە كاپىتال شىلىۋالغان

بىر قىسىم قوشۇمچە قىممەتنى يۆتكىلىدۇ. شۇڭا، «قاتنىشىش تۈرۈمى» نىڭ كەڭ قوللىنىلىشىنى پۈتۈل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ تەييارتاپلىق ۋە بۆلۈشچىلىق خاراكتېرىنى گەۋدىلىك ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، «قاتنىشىش تۈرۈمى» مونوپول كاپىتالنىڭ ھايانكەشلىك پائالىيەتلىرىگىمۇ پايدىلىق. «بالا شىركەت»، «نەۋرە شىركەت» لەر مۇستەقىل شىركەتلەردۇر، «ئانا شىركەت» بۇ شىركەتلەرنىڭ كەسپىي پائالىيەتلىرى ئالدىدا قانۇن جەھەتتە ھېچقانداق جاۋابكارلىقنى ئۈستىگە ئالمايدۇ. مونوپول كاپىتال تۈرلۈك ۋاستىلەر ئارقىلىق، «بالا شىركەت»، «نەۋرە شىركەت» لەردىن پايدىلىنىپ كۆپلەپ پايدا ئالىدۇ. ئۆزىنىڭ تەۋەككۈلچىلىك قىلمىشى مەغلۇپ بولغان ھامان، «ئانا شىركەت» پاي چېكىنى ئۆز ۋاقتىدىلا سېتىۋېتىپ، جاۋابكارلىقتىن قۇتۇلۇپ، زىياندىن ساقلىنىدۇ. دەل لېنىن ئېيتقانىدەك: «قاتنىشىش تۈرۈمى» مونوپوللىستلارنىڭ تەسىر كۈچىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇپلا قالماي، بەلكى يەنە ئۇلارنى جازاغا ئۇچرىماستىن، ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن شەرمەندىلەرچە ئېپلاس قۇۋۇلۇق - شۇملۇقلارنى قىلىش، ئامما‌نى قاتتىق ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 82 — 83 - بەتلەر)

بەزى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى پۈتۈل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ماھىيىتى ۋە ئېچكى سىرىنى يېپىش ئۈچۈن، «قاتنىشىش تۈرۈمى» نى كارخانىلارنىڭ «يېڭىباشتىن قوشۇلۇشى» دەپ سۈرەتلەيدۇ، «سانائەتنىڭ تەرەققىياتى» نى كۆرسىتىدىغان بىرخىل ئىقتىسادىي ھادىسە دەپ پەردازلايدۇ، بۇ، ئەلۋەتتە، مونوپول كاپىتالنى ئاقلىغانلىق. ئەمەلىيەتتە، «قاتنىشىش تۈرۈمى» — ئاز سانىدىكى پۈتۈل مۇئامىلە دوكالىرى ھەسسىدارلىق شىركەتلىرىنى تىزگىنلەش، نۇرغۇن ئىجتىمائىي مەبلەغنى ئىلكىگە ئېلىۋېلىش، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشىنى تېزلىتىشتە قوللىنىدىغان مۇھىم ئۇسۇلدۇر، مونوپول كاپىتالىستلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنى كۈچەيتىش، يۇقىرى پايدا ئېلىشتا قوللىنىدىغان ۋاستە.

پاي چېكى ئىگىلەش شىركىتى، ھەسسىدارلىق شىركىتى دېگەن مانادىلارغا قارالۇن.

ھەسسىدارلىق شىركىتى بۇ، كاپىتالىستلار پاي چېكى تارقىتىش ئارقىلىق تارقاق كاپىتالنى مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرىدىغان كارخانىدۇر. ھەسسىدارلىق شىركىتى XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا يا‌ۋروپادا مەيدانغا كەلدى، XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئەللەردە كەڭ ئەۋج ئالدى. كاپىتالىستىك ئىگىلەردە، سانائەت - كانچىلىق، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق، بىناكارلىق، ترانسپورت، سودا ۋە پۈتۈل مۇئامىلە كەسپى قاتارلىق ساھەلەردە ھەسسىدارلىق شىركىتى شەكىللەندە ئۈيۇشقان چوڭ كارخانىلار ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت.

ھەسسىدارلىق شىركىتى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا يارىشا قۇرۇلغان. كاپىتالىستىك يېرىنىڭ سانائەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە كاپىتالنىڭ ئورگانىك تەركىبىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆسۈشى ئارقىسىدا، بىرمۇ كارخانا ئېچىشقا كېتىدىغان

ئەڭ تۆۋەن چەكتەكسى كاپىتالىمۇ شۇنىڭغا يارىشا كۆپەيىپ بارىدۇ. كارخانىنىڭ كۆلىمى قانچە چوڭ بولسا، ئۇنىڭغا كېتىدىغان كاپىتال شۇنچە جىق بولىدۇ. روشەنكى، زور كۆپچىلىك يەككە كاپىتالىستلار بۇنداق ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. ھەسسىدارلىق شىركىتى شەكلى ئارقىلىق، قىسقىسىنە ۋاقىت ئىچىدىلا تارقاق يەككە كاپىتالنى بىرلەشتۈرۈپ ئىنتايىن كۆپ پاي كاپىتالغا ئايلاندۇرۇش مۇمكىن. دېمەك، ھەسسىدارلىق شىركىتى كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشىنى تېزلىتىدىغان، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدىغان كۈچلۈك پىشاق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك، ھەسسىدارلىق شىركەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن، «ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئىجتىمائىي يوسۇندا مەركەزلىشىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغان كاپىتال بۇ يەردە تولىمۇ ئېنىق - تولىمۇ ئىجتىمائىي كاپىتال (يەنى بىۋاستە بىرلەشكەن شەخسلەرنىڭ كاپىتالى) شەكلىنى ئېلىپ، خۇسۇسىي كاپىتال بىلەن قارىمۇقارشى تۇرۇندا تۇرىدى. بۇ، خۇسۇسىي مۈلۈك سۈپىتىدىكى كاپىتالنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تۈسىنى ئېلىپ، داۋاملىشىدىغان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.» («يۇقىرىقى كىتاب، 25 - توم، 493 - بەت)

بۇ ھال شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، يەككە كاپىتال ئېگىلىكىنىڭ ھەسسىدارلىق شىركىتىگە ئايلىنىشى كاپىتالىستىك چوڭ كارخانىلارنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى مۇستەھكەملەشتە پايدىلىنىدىغان مۇھىم ۋاستە بولۇپ قالدى. ئىنتايىن ئاز سانلىقى پۇل مۇئامىلە دوكالىرى پاي چېكى ئىگىلىشىش شىركەتلىرى يا كى ئۇلارنىڭ كونترولluqidiki ئانا شىركەتلەر ئارقىلىق باشقا بالا شىركەتلەرنى تىزگىنلەيدۇ، ئاندىن بالا شىركەتلەر ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپلىگەن نەۋرە شىركەتلەرنى تىزگىنلەيدۇ، پاي چېكىنى شۇ تەرىقىدە قاتلاممۇ قاتلام كۆپلەپ ئىگىلەيدۇ - دە، ئۆزىنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە ھەتتا نەچچە-ئون ھەسسە كۆپ بولغان ئۆزگە كاپىتالنى ئىدارىگە ئېلىۋېلىپ، تۇمشۇقىنى ئۆز مەملىكىتىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ھەتتا باشقا مەملىكەتلەرگە سوزىدۇ. دېمەك، ھەسسىدارلىق شىركەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن، «ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئىجتىمائىي يوسۇندا مەركەزلىشىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغان كاپىتال بۇ يەردە تولىمۇ - تولىمۇ ئىجتىمائىي كاپىتال (يەنى بىۋاستە بىرلەشكەن شەخسلەرنىڭ كاپىتالى) شەكلىنى ئېلىپ، خۇسۇسىي كاپىتال بىلەن قارىمۇقارشى تۇرۇندا تۇرىدى ھەمدە ئۇنىڭ كارخانىلىرىمۇ ئىجتىمائىي كارخانا تۈسىنى ئېلىپ، خۇسۇسىي كارخانىلار بىلەن قارىمۇقارشى تۇرۇندا تۇرىدى. بۇ، خۇسۇسىي مۈلۈك سۈپىتىدىكى كاپىتالنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ داۋاملىشىدىغانلىقىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.» («يۇقىرىقى كىتاب، 25 - توم، 493 - بەت)

- جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كەلگەندە، ھەسسىدارلىق شىركەتلىرى يەنىمۇ ئەرزىقىي تاپتى ھەمدە پۇل مۇئامىلە كاپىتالى گۇرۇھلىرى ئۆزلىرىنىڭ مونوپول ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ۋە

ئىلگىرى سۈرىدۇ، مونوپول كاپىتالىستلىك ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى كۈچەيتىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن كاپىتالىستلىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك ئىنقىلابقا ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىگە ئۆتۈش ئۈچۈن ماددىي شەرت - شارائىت ھازىرلىنىدۇ.

كاپىتالىستلار كارخانا ئاچقان چېغىدا، مۆلچەرلەنگەن ئومۇمىي كاپىتال سوممىسى بويىچە پاي چېكى تارقىتىدۇ ھەمدە ئۇنى بازاردا ساتىدۇ. پاي چېكى سېتىۋالغان ۋە قولىدا پاي چېكى بولغان ھەمدە كارخانىنىڭ قەرزىگە جاۋابكار بولىدىغان ئادەملەر شۇ كارخانىنىڭ پايچېكلىرى ھېسابلىنىدۇ. پايچېكلاردا قولىدىكى پاي چېكىگە ئاساسلىنىپ، شىركەت پايدا تاپقان چاغدا پاي ئۆسۈمى ئېلىش ھوقۇقى بولىدۇ. دېمەك، «ھەسسەدارلىق شىركىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا، فۇنكسىيە بىلەن كاپىتالغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى بىر - بىرىدىن ئايرىلغان.» (يۇقىرىقى كىتاب، 494 - بەت)، يەنى پۇل كاپىتالى كىرىمىگىلا تايىنىپ جان باقىدىغان سۈتخورلار بىلەن كارخانا ئىگىلىرى ھەم كاپىتالنى ئىشقا سېلىشقا بۇيرۇستە قاتناشقان باشقا بارلىق ئادەملەر (فۇنكسىيىنى ئەملىي بېجىرگۈچى كاپىتالىستلار ياكى جىڭلى قاتارلىقلار) بىر - بىرىدىن ئايرىلغان بولىدۇ. جاھانگىرلىك باسقۇچىدا، «بۇنداق ئايرىلىپ كېتىش ئەڭ يۇقىرى دەرىجىگە يېتىدۇ. پۇل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ باشقا بارلىق شەكىلدىكى كاپىتالغا نىسبەتەن ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىشى سۈتخورلار بىلەن پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورۇنىنى ئىگىلىگەنلىكىنى. پۇل مۇئامىلە كۈچىگە ئىگە بولغان ئاز سانلىكى دۆلەتلەرنىڭ باشقا بارلىق دۆلەتلەردىن كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 102 - بەت) بۇ، كاپىتالىزمنىڭ تەييار تاپلىقى ۋە چىرىكلىكىنىڭ كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئىپادىلىرىدىن بىرىدۇر.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە، ھەسسەدارلىق شىركەتلىرى ئادەتتە چەكسىز ھەسسەدارلىق شىركىتى ۋە چەكلىك ھەسسەدارلىق شىركىتى دەپ ئايرىلىدۇ. پايچېكلارمۇ چەكسىز جاۋابكار پايچېك ۋە چەكلىك جاۋابكار پايچېك دەپ ئايرىلىدۇ. چەكسىز ھەسسەدارلىق شىركىتىنىڭ پايچېكلىرى شىركەتنىڭ قەرزىنى تۆلەشتە ئۆزىنىڭ پاي سوممىسىنى چەك قىلماي، ئىزچىللىق بىلەن چەكسىز تۆلەش جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئالىدۇ؛ چەكلىك ھەسسەدارلىق شىركىتىنىڭ پايچېكلىرى شىركەتنىڭ قەرزىنى تۆلەشتە پەقەت چەكلىك جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئالىدۇ، يەنى ئۆزىنىڭ پۈتۈن مال - مۈلكى بىلەن جاۋابكار بولماي، شۇ شىركەتكە قوشقان پاي سوممىسىنى چەك قىلىدۇ.

بەزىدە ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ھەسسەدارلىق شىركەتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى «كاپىتالىزمنىڭ دېموكراتىيىلىشىشى» دەۋالىدۇ، ئاز مىقداردىكى قىسمەن پاي چەكلىرىنىڭ بىر قىسىم ئىشچىلار ۋە باشقا ئاھالىلەرنىڭ قولىدا بولغانلىقىنى «خەلق كاپىتالىزمى» دەۋالىدۇ، شۇنداق قىلىپ مونوپول كاپىتال ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ماھىيىتىنى يېپىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ھەسسەدارلىق شىركەتلىرى يەنىلا

كاپىتالىستلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكىنى ئاساس قىلىدۇ، بۇ پەقەت يەككە - يەككە كاپىتالىستلار ئىگىدارلىقىدىن كاپىتالىستلار كوللېكتىپىنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتكەنلىكىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، بۇنىڭغا بىلەن كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ كاپىتالىستىك خاراكتېرى ئۆزگىرىپ قالمايدۇ. كۆرۈنۈشتە، ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى پايچىكلار كېڭىشى ھېسابلىنىدۇ، پايچىكلارنىڭ ھەرقانداقىنىڭ شىركەتنىڭ پايچىكلار كېڭىشىگە قاتنىشىش ھوقۇقى بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، تارقاق بولغان ئۇششاق پايچىكلار پايچىكلار كېڭىشىدە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ، شۇڭا ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى كۆپرەك پاي قوشقان چوڭ پايچىكلارنىڭ قولىدا بولىدۇ. پايچىكلار كېڭىشىدە سايلاپ چىقىلغان مۇدىرىيەت ۋە تەپتىش ھەيئىتى شىركەتنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى ۋە نازارەتچىلىك ئورگىنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئورگانلارنىمۇ ئاز سانىدىكى چوڭ كاپىتالىستلار باشقۇرىدۇ، ئەلۋەتتە. ئىش يۈزىدە، تارقاق بولغان، ئاز مىقدارلىق پاي چېكى ئىگىلىرى، ئادەتتە، پايچىكلار كېڭىشىگە قاتناشمايدۇ، ئۇلارنىڭ كارخانىنى نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش ئىشىغا قاتناشمايدىغانلىقى ئۈستىدە ئېغىز ئېچىشنىڭ تېخنىمۇ ھاجىتى يوق. شۇ سەۋەبتىن، ئىشچىلار ئاز سانىدا پاي چېكى سېتىۋالغان بىلەنمۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە ھۆكۈمرانلىق ئاستىدا تۇرىدىغان ئورنىنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. دەل لېنىن كۆرسەتىپ ئۆتكەندەك، «كاپىتالىزمنىڭ پروفېسسورلىرى ۋە ئاقلىغۇچىلىرى ئۇششاق پايچىكلار سانىنىڭ كۆپىيىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، خۇسۇسىي مۇلۇكدارلارنىڭ سانى كۆپىيىۋاتىدۇ، دەيدۇ. ئىش يۈزىدە، مىليونېرلارنىڭ ‹ئۇششاق پايچىكلار› نىڭ كاپىتالىنى تېزگىنلىشى كۆچەيمەكتە (ۋە مىليونېرلارنىڭ كىرىمى ئاشماقتا.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 19 - توم، 195 - بەت)

پاي چېكى، پايچېك، پاي ئۆسۈمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پاي‌چېكى ئىگىلەش شىركىتى «پاي چېكى تېزگىنلەش شىركىتى» ياكى «پايچىكلار شىركىتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا مونوپول كاپىتالىستلار ئۆزلىرىنىڭ ئاز مىقداردىكى كاپىتالى ئارقىلىق باشقا شىركەتلەرنىڭ پاي چېكىنى تېزگىنلەشنى كەسىپ قىلىدىغان شىركەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. پاي چېكى ئىگىلەش شىركىتى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئامېرىكىدا مەيدانغا كېلىشكە باشلىغان، ئارقىدىنلا باشقا كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردىمۇ كەڭ راۋاج تاپقان. پاي چېكى ئىگىلەش شىركەتلىرىنى ئۇلارنىڭ پاي چېكىنى ئىگىلەش ئۇسۇلىغا قاراپ ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن: بىرى، باشقا شىركەتلەرنىڭ بەلگىلىك سانىدىكى پاي چەكلىرىنى ئىگىلەپ تۇرۇش بىلەن شۇ شىركەتلەرنى تېزگىنلەپ ۋە چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئۆزلىرى ئەمەلىي كەسىپ بىلەن شۇغۇللانمايدىغان شىركەتلەر يەنى نوقۇل پاي چېكى ئىگىلەشنى كەسىپ قىلىدىغان شىركەتلەر؛ يەنە بىرى، يۇقىرىدا دېيىلگەندەك نوقۇل پاي چېكى تېزگىنلەشنى كەسىپ قىلغاندىن تاشقىرى، ئەينى ۋاقىتتىنكى ئۆزىدە يەنە مەلۇم كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان يەنى ئارىلاشما پاي چېكى ئىگىلەپ تۇرىدىغان شىركەتلەر.

پاي چېكى ئىگىلەش شىركىتى پۇل مۇئامىلە دوكالىرى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنى

مۇستەھكەملەيدىغان ۋە ئاشۇرىدىغان مۇھىم قورالدۇر. ئۇ ئۆزئىنىك پاي چېكىنى ياكى شىركەتنىڭ قەرز چېكىنى تارقىتىش ۋە سېتىش ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى تۇرۇپ قالغان كاپىتال ۋە پارچە پۇلنى يىغىپ، باشقا شىركەتلەرنىڭ پاي چەكلىرىنى سېتىۋالىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ شىركەتلەرنىڭ پاي چەكلىرىنى ئارقا تەرەپ قىلىپ تۇرۇپ ئۆزئىنىڭ پاي چېكىنى كېڭەيتىپ تارقىتىپ، ئاندىن تېخىمۇ كۆپ شىركەتلەرنىڭ پاي چەكلىرىنى يەنىمۇ كۆپلەپ سېتىۋالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ بارغانسېرى كۆپلىگەن باشقا كارخانىلار ۋە كاپىتالنى تىزگىنلىۋالىدۇ ۋە چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالىدۇ. ئەزمىرىيە جەھەتتىن ئېيتقاندا، بىرەر شىركەتنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، كەم دېگەندە 51 پىرسەنت پاي چېكىنى ئىگىلەش كېرەك. ئەمما ئەمەلىيەتتە، پاي چېكىنىڭ سانى كۆپ بولىدۇ، ئاز مىقداردا پاي چېكى سېتىۋالىدىغانلار جىق بولىدۇ، قولىدا پاي چېكى بارلار تارقاق بولىدۇ، شۇڭا پاي چېكى ئىگىلەش شىركىتى ئادەتتە باشقا شىركەتلەرنىڭ پاي چېكىنىڭ 30 - 40 پىرسەنتىنىلا، بەزىلىرى ھەتتا 5 - 10 پىرسەنتىنىلا ئىگىلەپ تۇرسا، شۇ ھەسسىدارلىق شىركىتىنى تىزگىنلىۋالالايدۇ ھەمدە ئۆزئىنىڭ تىجارەت كەسپىنى نېرى - بېرى قىلالايدۇ. پاي چېكى ئىگىلەش شىركىتى مەلۇم بىر مۇھىم ھەسسىدارلىق شىركىتىنى تىزگىنلىگۈدەك پاي چېكى سوممىسىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۇنى «ئانا شىركەت» قىلىپ قۇرۇپ، ئاندىن مۇشۇ «ئانا شىركەت» ئارقىلىق باشقا شىركەتلەرنى تىزگىنلىگۈدەك پاي چېكى سوممىسىنى سېتىۋېلىپ ھەمدە ئىگىلىۋېلىپ، ئۇلارنى «بالا شىركەت» لەر ئارقىلىق باشقا شىركەتلەرنى تىزگىنلىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ پۈتۈن كۈچىنى ئىشلىتىپ، ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ ئىگىلىمەكچى بولغان شىركەتنى ئىگىلەپ بولىدۇ. ئەمما، ئۇ ئۆزىنىڭ پاي چېكىنى ئاز ساندىكى كىشىلەرگە ساتىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پۇلىنى ئۇنىڭغا سېلىپ بېرىپ، ئۇنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدۇ، ئۇنىڭ ئىشلىرىنى كۆزىتىپ تۇرمايدۇ، ئۇنىڭ ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىشقا قاتناشمايدۇ، ئۇنىڭ ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىشقا ھوقۇق بېرى

باشقۇرۇپ، خېلى بەدەل ھېسابىغا قولغا كەلتۈرگەن سودا ئىناۋەتىنى ساقلاپ قېلىش مۇمكىن بولىدۇ؛ بەزى دۆلەتلەرنىڭ قانۇنىدا ياشقا دۆلەتلەرنىڭ شۇ دۆلەتتە شىركەت قۇرۇشىغا يول قويۇلمايدۇ، مونوپول كاپىتالىستلار پاي چېكى ئىگىلەش شىركىتىدىن پايدىلىنىپ، قانۇن جەھەتتىكى مۇشۇ چەكلىمىدىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ ۋە باشقىلار. ئەمما، پاي چېكى ئىگىلەش شىركىتى بىلەن «بالا شىركەت» لەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت يوشۇراق بولغانلىقتىن، ئۇ، ھۆكۈمەتكە بىرقانچە شىركەت تاپشۇرىدىغان باجدىنمۇ ئارتۇق باج تاپشۇرىدۇ.

ھەسسىدارلىق شىركىتى، قاتنىشىش توزۇمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پايچمك بۇ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە شىركەتنى شىركىلىشىپ باشقۇرىدىغان، شىركەتنىڭ قەرز ئىشلىرى ئالدىدا چەكلىك ياكى چەكسىز جاۋابكار بولىدىغان ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ پاي چېكىگە ئاساسلىنىپ پاي ئۆسۈمى ئالىدىغان ئادەملەردۇر. ھەسسىدارلىق شىركەتلىرى چەكلىك ھەسسىدارلىق شىركىتى ۋە چەكسىز ھەسسىدارلىق شىركىتى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. چەكلىك ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ پايچەكلىرى شىركەتنىڭ قەرزىنى تۆلەشتە پەقەت ئۆزى قوشقان پاي سوممىسى ياكى ئۆزى ئالغان پاي چېكىنى چەك قىلىدۇ؛ چەكسىز ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ پايچەكلىرى بولسا شىركەتنىڭ قەرز ئىشلىرى ئالدىدا ئىزچىللىق بىلەن تۆلەش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ. شىركەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، پايچەكلاردا، ئومۇمەن، پايچەكلار كېڭىشىگە ۋە شىركەت تاپقان پايدىنى تەقسىم قىلىشقا قاتنىشىش ھوقۇقى بولىدۇ. شىركەت رونىق تاپالمايا كەسىپنى تۈرخۇتاتقان ياكى ۋەيران بولغان چاغدا، قېپقالغان مال ـ مۈلۈكنى پايچەكلار بىر تەرەپ قىلىدۇ، بەزىدە مال ـ مۈلۈكنى سوت مەھكىمىسى بىلەن ئىلىمدارلار ئېنىقلاپ چىقىدۇ. پايچەكلار پايچەكلار كېڭىشى سايلاپ چىققان مۇدىرىيەت ۋە تەپتىش ھەيئىتى ئارقىلىق شىركەتنىڭ مۇھىم ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلىدۇ ۋە نازارەتچىلىك قىلىدۇ. پايچەكلار ھەرقۇسنىڭ چوڭ ياكى كىچىك بولۇشى ئۈلار ئىگىلىگەن پاي چېكىنىڭ تۈرى (مەسىلەن، ئىمتىيازلىق پاي چېكى، ئاددىي پاي چېكى) ۋە سانىغا باغلىق بولىدۇ. قولىدا ئىمتىيازلىق پاي چېكى بارلاردا پاي ئۆسۈمىنى ئالدى بىلەن ئېلىش ۋە قېپقالغان مال ـ مۈلۈككە ئالدى بىلەن ئىگە بولۇش ھوقۇقى بولىدۇ. بۇنداق پايچەكلارنىڭ پايچەكلار كېڭىشىدە ئومۇمەن ئاۋاز بېرىش ھوقۇقى بولمايدۇ، ياكى ئۈلار تۈرلۈك چەكلىمىلەرگە ئۇچرايدۇ. مونوپول كاپىتالىستلار، كۆپىنچە، ناھايىتى ئۇششاق (قىممىتى ناھايىتى تۆۋەن) پاي چەكلىرىنى تارقىتىش ئارقىلىق پارچە تارقاق مەبلەغنى يىغىدۇ، كىچىك پايچەكلارنىڭ پاي چېكىنىڭ سانى ئاز بولىدۇ، يەنە كېلىپ ئۇ تارقاق بولىدۇ، چوڭ پايچەكلار 30 ـ 40 پىرسەنت ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئازراق ئاددىي پاي چەكلىرىنى توپلاپ قولىدا تۇتسىلا، پايچەكلار كېڭىشىدە ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىنى نېرى ـ بېرى قىلالايدۇ ـ دە، شۇ ھەسسىدارلىق شىركىتىنى تىزگىنلەيدۇ. دېمەك، ھازىرقى زامان كاپىتالىستىك دۆلەتلىرىدىكى ھەسسىدارلىق شىركىتىدە ئىگىلىك باشقۇرۇش ھوقۇقى ۋە تەقسىمات ھوقۇقى تامامەن چوڭ پايچەكلارنىڭ قولىدا بولىدۇ.

ھەسسىدارلىق شىركىتى، پاي ئۆسۈمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مۇدىرىيەت بۇ، كاپىتالىستىك كارخانا (مەسىلەن، ھەسسەدارلىق شىركىتى، ھەسسەدارلىق بانكىسى قاتارلىقلار) نىڭ ھوقۇقلۇق ئورگىنى. مۇدىرىيەت كارخانىنىڭ قانۇنىي ۋەكىلى ۋە سىياسەت بەلگىلىگۈچىسى، ئۇ پايچەكلار كېڭىشى سايلاپ چىققان بىرقانچە مۇدىردىن تەشكىل تاپىدۇ، ئۇ پايچەكلار كېڭىشى ئالدىدا جاۋابكار بولىدۇ. پايچەكلار كېڭىشى مۇدىرىيەتكە كارخانىنىڭ كەسپىي فائېجىنى، تىجارەت دائىرىسى ۋە كۆلىمىنى بەلگىلەش، شۇنىڭدەك كارخانىنىڭ ئومۇمىي ئىستىگە مۇناسىۋەتلىك باشقا چوڭ - چوڭ مەسىلىلەر، مەسىلەن، شىركەتنىڭ پاي چېكى ۋە قەرز چېكىنى تارقىتىش، مۇھىم توختاملارنى ئىمزالاش ۋە پاي ئۆسۈمىنى تەقسىملەش قاتارلىق مەسىلىلەرنى بەلگىلەش ھوقۇقلىرىنى بېرىدۇ. مۇدىرىيەت سايلاپ چىققان باش جېكىلى، مۇئاۋىن جېكىلەر ۋە باشقا يۇقىرى دەرىجىلىك خىزمەتچىلەر شىركەتنىڭ كۈندىلىك كەسپىنى باشقۇرىدۇ. كارخانىنىڭ باش جېكىلىسى ۋە مۇئاۋىن باش جېكىلىرى، ئومۇمەن، مۇدىرىيەتنىڭ ئەزاسى بولىدۇ. مۇدىرىيەت يەنە قەرەللىك تۈردە پايچەكلار كېڭىشى ئېچىپ، كېلەر نۆۋەتلىك مۇدىرىيەتنى سايلاپ چىقىدۇ.

مۇدىرىيەتنىڭ ئەزالىرى، ئومۇمەن، شۇ كارخانىنىڭ پايچەكلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ، شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭغا سودا - سانائەت، سىياسىي ياكى مەدەنىيەت - مائارىپ ساھەلىرىدىكى شۇ كارخانا بىلەن ئالاقىسى بار كاتتىباشىلار قاتنىشىدۇ. جاھانگىرلىك دەۋرىدە، يانكا كاپىتالى بىلەن سانائەت كاپىتالى كۈندىن - كۈنگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ، يەزى بانىكىلارنىڭ جېكىلىلىرى بىلەن سودا - سانائەت كارخانىلىرىنىڭ جېكىلىرى قارشى تەرەپنىڭ ئىگىلىك پائالىيەتلىرىگە ئارىلىشىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش ھوقۇقىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، كۆپ ھالىلاردا، قارشى تەرەپكە مۇدىر ياكى تەپتىش بولىدۇ.

مۇدىرلارنى سايلاشتا، پايچەكلار كېڭىشىدە ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىنىڭ قانچىلىك بولۇشى تامامەن پايچەكلارنىڭ قولىدىكى پاي چەكلىرىنىڭ سانىغا باغلىق بولىدۇ. مۇدىرىيەت، ئەمەلىيەتتە، پاي چەكلىرىنى كۆپلەپ ئىگىلىۋالغان چوڭ پايچەكلار يەنى چوڭ كاپىتالىستلار تەرىپىدىن تىزگىنلىنىدۇ. سايلاپ چىققان مۇدىرلار، كۆپىنچە، چوڭ كاپىتالىستلار ياكى ئۇلارنىڭ گۇماشتىلىرىدىن ئىبارەت بولىدۇ.

ھەسسەدارلىق شىركىتى، پاي چېكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كاپىتالنىڭ كۆپىتۈرۈلۈشى بۇنىڭدا كاپىتالىستىك كارخانا چىقارغان پاي چېكى سوممىسىنىڭ شۇ كارخانىغا ئەمەلىي سېلىنغان مەبلەغ سوممىسىدىن ئېشىپ كېتىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كاپىتالىستلار ئەسلىدىكى كارخانىنىڭ كاپىتالىنى كۆپەيتىش شۇنىڭدەك كارخانىلارنى كېڭەيتىش، ئۆزگەرتىپ قۇرۇش ياكى قوشۇۋېتىش ۋاقتىدا، ئومۇمەن، نەق مۇلۇكىنى مۆلچەرلەپ كۆرۈپ، ئەمەلىي كاپىتالنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ، ئاندىن ئەمەلىي بار كاپىتالغا قاراپ پاي چېكى چىقىرىدۇ. ئەمما، بەزى كاپىتالىستلار تېخىمۇ كۆپ پايدىنغا ئىگە بولۇۋېلىش ئۈچۈن، كۆپ ھالىلاردا، ساختىپەزلىك نەيرەڭلىرىنى ئىشلىتىپ، كارخانىنىڭ مۇلكىنى زىيادە مۆلچەرلەيدۇ ھەمدە مۇشۇنداق كۆپىتۈرۈلگەن ئومۇمىي كاپىتال بويىچە ساختا پاي چېكى چىقىرىدۇ. كۆپىتۈرۈلگەن مۇشۇنداق كاپىتال «كۆپىتۈرمە» كاپىتال دېيىلىدۇ. بەزى كاپىتا-

لىستلار ئۆزلىرىنىڭ چەمئىيەتتە ئىگە بولۇۋالغان ئىناۋىتىگە تايىنىپ، كەلگۈسىدە يۇقىرى پايدا ئېلىشنى كۆزلەپ، بانكا كاپىتالى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، بانكا كاپىتالىنىڭ قوللىشى بىلەن، كۆپىتۈرۈلگەن كاپىتال سوممىسى بويىچە پاي چېكى چىقىرىدۇ ۋە ساتىدۇ. كاپىتالىستلار مۇشۇ ۋاستە ئارقىلىق ھەم تېخىمۇ كۆپ مەبلەغ يىغىۋالىدۇ، ھەم ئىگىلىك تىكلەش ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئاز سانىدىكى كىشىلەرنىڭ قولىدا مەركەزلەشكەن ھەمدە ئەمەلىي مونوپولىيە ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدىغان پۇل مۇئامىلە كاپىتالى كارخانا تەسىس قىلىش، قىممەتكە ئىگە بېلەتلەرنى چىقىرىش، قەرز ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە باشقىلار ئارقىلىق، زور مىقداردا بولغان ۋە بارغانسېرى كۆپەيۋاتقان پايدىغا ئىگە بولۇپ، پۇل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇيەسسەسلەشتۈرىدۇ ۋە مونوپولستلار ئۈچۈن پۈتۈن جەمئىيەتنىن سېلىق يىغىدۇ.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 90 - 91 - بەتلەر) مەسىلەن، 1887 - يىلى ئامېرىكىدىكى خاسىيەتلىك دېگەن بىر كاپىتالىست 15 كىچىك شىركەتنى بىرلەشتۈرۈپ بىر شىركەت تەسىس قىلغان. بۇ كىچىك شىركەتلەرنىڭ ئومۇمىي كاپىتالى 6 مىليون 500 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى ئىكەن، بۇ شىركەت تەسىس قىلىنغاندا ئەمەلىيەتتە سېلىنغان كاپىتال ئۈچۈن 70 پىرسەنتكە يېقىن پاي ئۆسۈمى تۆلىگەن.

XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئامېرىكىدىكى بىرمۇنچە كاپىتالىستلار مۇشۇنداق نەيرەڭنى ھەدەپ ئىشلىتىپ، بەزى كىچىك پايچىكلارنى ۋە پارچە پاي چېكى سېتىۋالغۇچىلارنى چوڭ زىيانغا ئۇچراتقان. ھازىر بۇنداق ئەھۋال ئانچە كۆپ كۆرۈلمەسمۇ، لېكىن «ھەددىدىن زىيادە كاپىتاللاشتۇرۇش» يولىدىكى شەكلى ئۆزگەرگەن تۈرلۈك نەيرەڭلەر نۇرغۇن كاپىتالىستنىڭ دۆلەتلەردە يەنىلا كەڭ تۈردە قوللىنىلۋاتىدۇ.

پاي چېكى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

پاي چېكى بۇ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى ھەسسىدارلىق شىركەتلىرى پايچىكلارغا قوشقان پاي سوممىسى ئۈچۈن تارقىتىپ بېرىدىغان ئېسپات، پايچىكلار پاي ئۆسۈمى ئالىدىغان بىر تۈرلۈك قىممەتكە ئىگە بېلەت. پاي چېكىنى ئالدى - ساتتى قىلىشقا ۋە رەنگە قويۇشقا بولىدۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۆزى قىممەتكە ئىگە ئەمەس. پاي چېكىنىڭ باھاسى بولىدۇ ۋە ئۇنى ئېلىش - سېتىش مۇمكىن، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، پاي چېكىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، شۇ پاي چېكىنى چىقارغان ھەسسىدارلىق شىركىتىدىن بەلگىلىك پاي ئۆسۈمى كىرىمىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. پاي چېكىنى ئېلىش - سېتىش ئىشلىرى، ئادەتتە، بېلەت بېرىژاسدا بولىدۇ.

پاي چېكى ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ ھايات - ماماتىغا بېرىپ تاقىلىدۇ، چۈنكى ئۆزگە كارخانىنىڭ پاي چېكىنى سېتىۋېلىش ياكى سېتىش، كۆپىنچە، پۇل مۇئامىلە كاپىتالى گۇرۇھلىرى بىر - بىرىنى چەتكە قاقىدىغان،

بىر - بىرىنى تەزگىنلەيدىغان ۋە بىر - بىرىنى يەۋېتىدىغان ئاساسىي ۋاستە بولۇپ قالىدۇ. ئاساسى پۇختىراق گۈرۈھ رەقىب شىركەتنىڭ پاي چېكىنى كۆپلەپ سېتىۋېلىپ، ئۇنى «بىرلىشىش» كە مەجبۇر قىلىدۇ ھەمدە مۇشۇنداق «بىرلىشىش» نى نىقاب قىلىپ، شۇ كارخانىنى تالان - تاراج قىلىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، يەنە بىر تۈرلۈك ئەھۋالدا، بىلەت بېرۈاسىغا قارشى تەرەپنىڭ پاي چېكىنى كۆپلەپ سېلىپ، پاي چېكىنىڭ نەرخ - ناۋاسىنى تازا چۈشۈرۈش بىلەن، قارشى تەرەپنىڭ ئىناۋىتىنى ۋە ئورنىنى چۈشۈرۈشىمۇ مونوپول تەشكىلاتلارغا ئادەت بولۇپ قالغان نەيرەڭدۇر. مەسىلەن، 1971 - يىلى ئامېرىكا تۆمۈرىيول مونوپول تەشكىلاتى — پېنسۋانىيە مەركىزىي تۆمۈرىيول شىركىتىنىڭ بەرباد بولۇشىغا روكفېللېر مالىيە گۈرۈھىدىكى چاس مانخاتتان بانكىسىنىڭ پاي چېكى سودىسىدا سۈيىقەست ئىشلەتكەنلىكى سەۋەبچى بولغان. بۇ بانكىنىڭ ھاۋالەخانىسى تۈرلۈك يوشۇرۇن ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئاۋۋال بېلەت بېرۈاسىدىن پېنسۋانىيە مەركىزىي تۆمۈرىيول شىركىتىنىڭ پاي چېكىنى ئارقا - ئارقىدىن كۆپلەپ سېتىۋېلىپ، ئاندىن پۇرسەت كۈتۈپ تۇرۇپ، بۇ شىركەت ئىقتىسادىي جەھەتتە ئەڭ قىيىن پەيتتە تۇرغاندا، بىر ھەپتە ئىچىدە بېلەت بازىرىغا ئۆزى سېتىۋالغان 436 مىڭ پاي چېكىنى سالغان - دە، بۇ شىركەتنىڭ پاي چېكى نەرخىنى تازا چۈشكەن، بەرباد بولۇشى تېزلەشكەن ھەمدە ئۇ روكفېللېر مالىيە گۈرۈھىنىڭ قولىغا چۈشكەن.

ھەسسىدارلىق شىركىتى، بىلەت بېرۈاسى، پاي چېكى باھاسى دېگەن مادداغا قارالسۇن.

پاي ئۆسۈمى بۇنىڭدا كاپىتالىستىك كارخانىنىڭ پاي چېكىنى ئالغۇچىلار شۇ كارخانىدىن قەرەللىك ھالدا ئالىدىغان پايدا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ، يالالانما ئەمگەكچىلەر ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى يەنى پايدىنىڭ بىر قىسمى. شۇ سەۋەبتىن ئۇمۇ بىر تۈرلۈك ئېكسپىلاتاتسىيە كىرىسىدۇر.

ھەسسىدارلىق شىركەتلىرى ئادەتتە يىل ئاخىرىدا ھېسابنى بوغقاندىن كېيىن، پايدىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ، ئۇنىڭ بىر قىسمىنى پاي ئۆسۈمى سۈپىتىدە پايچەكلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. پاي ئۆسۈمى پاي سۈپىتىدە قوشۇلغان كاپىتالنىڭ چەك يۈزىدىكى سوممىسى ئۆلچەم قىلىنىپ تەقسىم قىلىنىدۇ. كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ شىركەت قانۇنى بويىچە، پاي چېكى پايچەكلارنىڭ ھۆقۇقىغا قاراپ ئاددىي پاي چېكى ۋە ئىمتىيازلىق پاي چېكى دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ. ئىمتىيازلىق پاي چېكىگە مۇقىم ئۆسۈم نىسبىتى بويىچە ئاۋۋال ئۆسۈم بېرىلىدۇ، ئۇ كارخانىنىڭ پايدا ئېلىش - ئالالماسلىقىغا ياكى ئالىدىغان پايدىسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە باغلىق بولمايدۇ. ئاددىي پاي چېكىنىڭ ئۆسۈمى، ئومۇمەن، ئىمتىيازلىق پاي چېكىنىڭ ئۆسۈمى بېرىلگەندىن كېيىن، قېپقالغان پايدا مىقدارىغا ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ ۋە بېرىلىدۇ، شۇڭا ئۇ تۇراقسىز بولىدۇ، كارخانا زىيان تارتقاندا ھەتتا ئۇنىڭغا ئۆسۈممۇ بېرىلمەيدۇ. چوڭ كاپىتالىستلار ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىمات جەھەتتىكى ھۆقۇقلىرىنى تەزگىنلىگەنلىكتىن، مەيلى ئىمتىيازلىق پاي چېكى بولسۇن ياكى ئاددىي پاي چېكى بولسۇن، بۇلار پەقەت كاپىتالىستلار ئۆزگە كاپىتالنى ئۆزىنىڭ تارتىدىغان ھەمدە يۇقىرى پايدا ئالىدىغان ۋاستىدۇر؛ ئۇ ئەمگەكچى خەلققە قارىتىلغان

ئۇكسېدلاتا تەسىرىنى كۆچەيتىپلا قالماستىن، يەلكى كۆپلىگەن ئوتتۇرا، كىچىك كاپىتالنىمۇ زىيانغا ئۇچرىتىدۇ.

پاي چېكى پايچىك دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

پاي چېكى باھاسى بۇ، «پاي چېكى نەرخ - ناۋاسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا بىلەت بازىرىدا پاي چېكىنى ئېلىش - سېتىش باھاسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. پاي چېكىنىڭ ئۆزى قىممەتكە ئىگە ئەمەس، ئۇ پەقەت بىر تۈرلۈك ئىسپات، خالاس. ئۇنىڭ باھاسى بولىدىغانلىقى ۋە ئۇنى ئېلىش - سېتىشقا بولىدىغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇكى، قولىدا پاي چېكى بار كىشىلەر ئۇنىڭدىن پاي ئۆسۈمى كىرىمىگە ئىگە بولىدۇ. شۇڭا، پاي چېكىنى ئېلىش - سېتىش، ئەمەلىيەتتە، پاي ئۆسۈمى كىرىمى ئالغىلى بولىدىغان ئىسپاتنى سېتىۋېلىش ياكى ئوتۇنۇش دېگەن سۆز. بۇمۇ ھوقۇق مۇناسىۋىتىنىڭ ئوتكۈزۈلۈشى ياكى كۆچۈشى ھېسابلىنىدۇ.

پاي چېكىنىڭ باھاسى چەك يۈزىدىكى پۇل سوممىسىدىن پەرقلىنىدۇ، چەك يۈزىدىكى پۇل سوممىسى پەقەت پاي سۈپىتىدە قوشۇلغان پۇل كاپىتالىنىڭ مىقدارىنىلا كۆرسىتىپ بېرىدۇ، ئۇ مۇقىم بولىدۇ؛ پاي چېكى باھاسى بولسا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، كۆپ چاغلاردا، چەك يۈزىدىكى پۇل سوممىسىدىن كۆپ ياكى ئاز بولۇپ تۇرىدۇ. پاي چېكى باھاسىنى ھاسىل قىلىدىغان ئاساسىي ئامىل ئىككى: كۆزلەنگەن پاي ئۆسۈمى ۋە بانكىنىڭ ئۆسۈم نىسبىتى. پاي چېكى باھاسى كۆزلەنگەن پاي ئۆسۈمىگە ئوخ تاناسىپ، بانكىنىڭ ئۆسۈم نىسبىتىگە تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ. بۇنى فورمۇلا بىلەن ئىپادىلىسەك مۇنداق بولىدۇ:

$$\text{پاي چېكى باھاسى} = \frac{\text{كۆزلەنگەن پاي ئۆسۈمى}}{\text{ئۆسۈم نىسبىتى}}$$

مەسىلەن، 100 يۈەنلىك پاي چېكىنىڭ يىللىق ئۆسۈم نىسبىتى 6% يەنى 6 يۈەن بولىدۇ، شۇ ۋاقىتتىكى بانكا ئامانەت پۇلىنىڭ ئۆسۈم نىسبىتى 5 لى يەنى 5% بولىدۇ دېسەك، مۇشۇ 100 يۈەنلىك پاي چېكىنىڭ باھاسى 6 يۈەن ÷ 5% = 120 يۈەن بولىدۇ. دېمەك، پاي چېكى باھاسىنى مۇنداق پۇل كاپىتالى بىلەن باراۋەر بولۇشى كېرەك: ئۇنى بانكىغا قويساك، ئۇنىڭ ئۆسۈمى كۆزلەنگەن پاي ئۆسۈمىگە تەڭ كېلىشى كېرەك. بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، پاي چېكى باھاسىنىڭ ماھىيىتى كاپىتالالاشقان پاي ئۆسۈمى كىرىمىدۇر.

ئەلۋەتتە، بىلەت بېرىلىدىغان ئەمەلىي پاي چېكى باھاسى بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە سىياسىي داۋالغۇش ياكى ئىقتىسادىي كرىزىس يۈز بەرگەن چاغلاردا، پاي چېكىنى بازارغا سالىدىغانلار كۆپىيىپ كېتىپ، تەمىنلەش ئېھتىياجدىن ئېشىپ كېتىدۇ - دە، پاي چېكىنىڭ باھاسى بىراقلا چۈشۈپ كېتىدۇ؛ بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىقتىسادىي ئەھۋال ياخشىلىنىشقا باشلىغان ياكى بۇرژۇئا ھۆكۈمىتى ھەربىي قورال - ياراق بۇيرۇتمىسىنى كۆپلەپ ئاشۇرغان چاغلاردا، كىشىلەر پاي چېكىنى (بولۇپمۇ ھەربىي سانائەتتىكى پاي چېكىنى) ھەدەپ تالىشىپ سېتىۋالىدۇ - دە، پاي چېكى باھاسى ئۆرلەيدۇ. مونوپول كاپىتالىستلار تېخىمۇ كۆپ پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، كۆپ ھاللاردا، خىلمۇ خىل ئىغۋالارنى تۈرگۈپ چىقىپ پاي چېكى نەرخ - ناۋاسىغا تەسىر كۆرسىتىدۇ. دېمەك، پاي چېكى كاپىتالىستلار ھايانكەشلىك قىلىدىغان ئاساسىي ئوبيېكت بولۇپ قالىدۇ، پاي چېكى

بازارلىرى بولسا تاز سالدىكى پۇل مۇئامىلە دوكالىرى تەرىپىدىن نېرى - بېرى قىلىنىدۇ، پاي چېكى نەرخ - ناۋاسىنىڭ شىددەت بىلەن ئۆرلىشى ياكى چۈشۈشى، ئومۇمەن، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ھەتتا كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنىڭ ۋە سىياسىي يۈزلىنىشىنىڭ بارومېترى بولۇپ قالىدۇ.

پاي چېكى، بەلەت بېرۈاسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

داؤ - يونېس پاي چېكى باھاسى ئوتتۇرىچە سانى بۇ، قىسقارتىلىپ داؤ - يونېس ئوتتۇرىچە سانى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنى ئامېرىكىدىكى داؤ - يونېس شىركىتى ئىشلەپ چىقىقان، ئۇ پاي چېكى نەرخ - ناۋاسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىدىغان پاي چېكى باھاسى ئوتتۇرىچە سانىدۇر. ئامېرىكىدىكى تۈرلۈك پاي چېكى باھاسى ئوتتۇرىچە سانلىرى ئىچىدە، ئۇنىڭ تارىخى ھەممىدىن ئۇزۇن، نامى ھەممىدىن مەشھۇر، ئۇ ئىقتىسادىي ساھەدە دائىم قوللىنىلىدۇ.

داؤ - يونېس شىركىتى ئامېرىكىدىكى پۇل مۇئامىلە مۇلازىمەت شىركىتى، ئۇنى چارلىز داؤ (Charles H.Dow) قۇرغان. 1844 - يىلى، داؤ ئۆزى ئىشلەپ چىققان پاي چېكى باھاسى ئوتتۇرىچە سانىنى مۇشۇ شىركەت چىقىرىدىغان ئىككى بەتلىك «كۈندىلىك خەۋەرلەر» دە تۇنجى قېتىم ئېلان قىلىنغان. بۇ ئوتتۇرىچە سان ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە 11 خىل پاي چېكى (ھەممىسى دېگۈدەك تۆمۈرىيول شىركىتى چىقارغان پاي چېكى) گە ئاساسەن ئىشلەپ چىقىلغان. «كۈندىلىك خەۋەرلەر» 1889 - يىل 7 - ئاينىڭ 8 - كۈنى «ئۇئولل - سىتىرىت» ژۇرنىلى (ھازىرغىچە چىقىرىلىۋاتىدۇ، ئۇ ئامېرىكا مونوپول كاپىتالىنىڭ داڭلىق پۇل مۇئامىلە ژۇرنىلى بولۇپ قالدى) غا ئۆزگەرتىلگەن، بۇنىڭغا ئەسلىدە ئىشلەنگەن كۆرسەتكۈچ سان يەنىلا بېسىلىۋاتىدۇ. 1897 - يىلى، پاي چېكى 11 خىلدىن 32 خىل (تۆمۈرىيول شىركىتىنىڭكى 20 خىل، سانائەت شىركىتىنىڭكى 12 خىل) غا يەتكەن، 1916 - يىلى 40 خىل (تۆمۈر يول شىركىتىنىڭكى 20 خىل، سانائەت شىركىتىنىڭكى 20 خىل) غا يەتكەن، 1928 - يىلى 50 خىل (سانائەت شىركىتىنىڭكى 30 خىل، تۆمۈرىيول شىركىتىنىڭكى 20 خىل) غا يەتكەن، 1929 - يىلى 68 خىل (سانائەت شىركىتىنىڭكى 30 خىل، تۆمۈرىيول شىركىتىنىڭكى 20 خىل، يېڭىدىن قوشۇلغان جامائەت ئىشلىرى شىركىتىنىڭكى 18 خىل) غا يەتكەن. كېيىن جامائەت ئىشلىرى شىركىتىنىڭ پاي چېكى بىر مەزگىل 20 خىلغا يەتكەن، ئەمما 1938 - يىلىغا كەلگەندە 15 خىلغا چۈشۈپ قالغان. شۇ سەۋەبتىن، ھازىر داؤ - يونېس پاي چېكى باھاسى ئوتتۇرىچە سانى نيۇ - يورك شەھىرىدىكى بەلەت بېرۈاسىدا سېتىلىدىغان 65 ئامېرىكا شىركىتىنىڭ پاي چەكلىرىنىڭ ھەممىسىدە قوللىنىلىدۇ، ئۇ تۆت گۇرۇپپا كۆرسەتكۈچ سانغا بۆلۈنىدۇ: (1) 30 سانائەت شىركىتى؛ (2) 20 تۆمۈرىيول شىركىتى؛ (3) 15 جامائەت ئىشلىرى شىركىتى؛ (4) مۇشۇ ئۈچ گۇرۇپپىدىكى شىركەتلەرنىڭ يىغىندىسى يەنى 65 شىركەت. گېزىت - ژۇرناللاردا دائىم قوللىنىلىدىغان داؤ - يونېس ئوتتۇرىچە سانى، ئومۇمەن داؤ - يونېس بىرىنچى گۇرۇپپا ئوتتۇرىچە سانى يەنى 30 خىل سانائەت پاي چېكى باھاسىنىڭ ئوتتۇرىچە سانىدۇر، ئۇ ھازىر ئامېرىكا بويىچە ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە بولغان چوڭ سانائەت مونوپول شىركەتلىرىنىڭ پاي چېكى باھاسىنىڭ ئوتتۇرىچە سانىدۇر.

پاي چېكى باھاسى ئوتتۇرىچە سانى پاي چېكى باھاسىنىڭ ئۆزگىرىش دەرىجىسىنى كۆرسەتمەپ بېرىدۇ، ئۇنىڭ ئۆرلەش ياكى چۈشۈش دەرىجىسى، ئومۇمەن، كاپىتالىستىك ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئادەتتە مەلۇم يىل ياكى مەلۇم ئاي ئاساس مەزگىل قىلىنىدۇ، ئاساس مەزگىلدىكى پاي چېكى باھاسى 100 بولسا، كېيىنكى مەزگىللەردىكى پاي چېكى باھاسى بىلەن ئاساس مەزگىلدىكى پاي چېكى باھاسى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلۇپ ھېسابلاپ چىقىلغان پىرسەنت سان شۇ مەزگىللەردىكى پاي چېكى باھاسىنىڭ كۆرسەتكۈچ سانى بولىدۇ.

داؤ - يونېس پاي چېكى باھاسى ئوتتۇرىچە سانى ئەڭ دەسلەپتە ئاددىي ھېساب ئۇسۇلى بىلەن، يەنى پاي چېكى باھاسى ئومۇمىي سانىنى شىركەتلەرنىڭ سانىغا بۆلۈش ئۇسۇلى بىلەن چىقىرىلاتتى. ئەمما، ئىگىلمەكنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا كەسىپ تۈزۈلمىسى ئۆزگىرىۋاتقان، بەزى شىركەتلەر بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن ياكى يۇتۇۋېتىلگەن، شىركەتلەرنىڭ بازاردىكى رولى ئۆزگەرگەن، بولۇپمۇ شىركەتلەرنىڭ پاي چەكلىرى ئۇششاقلىنىپ كېتىۋاتقان (مەسىلەن، ئەسلىدە 45 ئامېرىكا دوللىرىلىق بىر پاي چېكى 15 ئامېرىكا دوللىرىلىق ئۇچ پاي چېكىگە ئۇششاقلانغان) ئەھۋالدا، ھەربىر پاي چېكىنىڭ باھاسىنى قوشۇپ، بۇلارنىڭ ئومۇمىي سانىنى شىركەتلەرنىڭ سانىغا بۆلۈش ئۇسۇلى قوللىنىلمايدىغان بولسا، پاي چېكى باھاسىنىڭ ھەقىقىي ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈش مۇمكىن بولمايدىغان بولۇپ قالىدى. شۇ سەۋەبتىن، 1928 - يىلىدىن باشلاپ يېڭىچە ھېسابلاش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، مەسىلەن، A، B، C دىن ئىبارەت ئۇچ خىل پاي چېكىنىڭ باھاسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 20 ئامېرىكا دوللىرى، 25 ئامېرىكا دوللىرى، 45 ئامېرىكا دوللىرى بولسا، بۇلارنىڭ ئومۇمىي باھاسى 90 ئامېرىكا دوللىرى بولىدۇ، بۇ ئومۇمىي سان ئۇچكە بۆلۈنسە، پاي چېكى باھاسى ئوتتۇرىچە سانى 30 ئامېرىكا دوللىرى بولىدۇ. ھازىر C خىلدىكى پاي چېكى ئۇششاقلىنىپ، ئۇچكە بۆلۈندى، ھەربىر رەسمىڭ باھاسى 15 ئامېرىكا دوللىرىغا چۈشۈرۈلدى. دېمەك، A، B، C دىن ئىبارەت ئۇچ خىل پاي چېكى باھاسىنىڭ ئومۇمىي سانى $60 = 20 + 25 + 15$ ئامېرىكا دوللىرى بولىدۇ، بۇ ئومۇمىي سان يەنىلا ئاددىي ھالدا ئۇچكە بۆلۈنسە، پاي چېكى باھاسىنىڭ ئوتتۇرىچە سانى 20 ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ قالىدۇ - دە، ھەقىقىي ئەھۋال بۇرمىلىنىدۇ، ئەسلىدىكى ئۇچ خىل پاي چېكى باھاسىنىڭ ئوتتۇرىچە سانى ئەمەلىيەتتە ئۆزگەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، يېڭىچە بۆلۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىش، يەنى

$$\text{يېڭى پاي چېكى باھاسى ئومۇمىي سانى} \over \text{كونا پاي چېكى باھاسى ئوتتۇرىچە سانى}$$ بويىچە سۈندۈرۈپ ھېسابلاپ چىقىلغان بىرلىك سانىنى بۆلگۈچىسان قىلىش $\left(\frac{60}{30}=2\right)$، ئاندىن يېڭى پاي چېكى باھاسى ئومۇمىي سانىنى ئىككىگە بۆلۈش ئارقىلىق، A، B، C دىن ئىبارەت ئۇچ خىل پاي چېكى باھاسىنىڭ يېڭى ئوتتۇرىچە سانى $\left(\frac{60}{2}=30\right)$ نى تېپىپ چىقىش كېرەك.

مۇشۇنداق بولغاندا، C خىلدىكى پاي چېكى ئۇچكە ئۇششاقلانغاندىن كېيىنمۇ، پاي چېكى باھاسى ئوتتۇرىچە سانى يەنىلا ئەسلىدىكى سەۋىيىدە تۇرغان، ئۆزگەرمىگەن بولىدۇ.

داؤ - يونېس ئوتتۇرىچە سانىنى قوللىنىپ

دىغان شىركەتلەر ئاز، ئۇ ۋەكىللىك قىلىدىغان دائىرە ئانچە كەڭ ئەمەس، يەنە كېلىپ ئۇ تولاراق بازىرى ئىتتىك پاي چەكلىرى دائىرىسىدە قارىلىنىدۇ، يېقىنقى يىللاردىن بېرى تەرەققىي قىلىۋاتقان مۇلازىمەت كەسىپلىرى ۋە پۈل مۇئامىلە شىركەتلىرىدىمۇ قارىلىنىلمايدۇ، دېگەنگە ئوخشاش تەقرىزلەر كاپىتالىستىك ئىقتىسادىشۇناسلىق ساھەسىدە ئاز ئەمەس. داۋ - يونېس ئوتتۇرىچە سانىنىڭ مۇشۇنداق كەمچىلىكلىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئامېرىكىدا پاي چەكى باھاسىنى ئۆلچەشتە قارىلىنىدىغان كۆپ خىل ئوتتۇرىچە سانلارغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ تارىخى ئۇزۇنراق بولغانلىقى، ئۇ ئىشلەپ چىقىلغاندىن بۇيانقى نەچچە ئون يىلدىن بېرى قارىلىنىلمىنىپ كېلىۋاتقانلىقى، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى ئىقتىسادىي ئەھۋاللارنى بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشكە بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ يەنىلا ئامېرىكىدا نەرخ - ناۋانىڭ ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئەڭ سەزگۈر پاي چەكى باھاسى ئوتتۇرىچە سانلىرىدىن بىرى دەپ قارالماقتا، كاپىتالىستىك بازار ئەھۋالىنى كۆزىتىش ۋە ھايانكەشلىك بىلەن شۇغۇللىنىش جەھەتتە مۇھىم پايدىلانما سان قىلىنماقتا.

پاي چەكى باھاسى ئىقتىسادىي مۇلاھىزە دېگەن مانا دە لارغا قارالىدۇ.

ئىقتىسادىي مۇلاھىزە بۇنىڭدا ئىگىلىكنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىغا نەزەر سېلىش ۋە ئۇنى پەرەز قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كاپىتالىزم شارائىتىدا، سانائەت كاپىتالىستلىرى پايدا ۋاقىغلىشىش نىيىتىدە، مەبلەغ سېلىش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋاقتىدا ئەگەر ئۇلار كىرىزىس يا كى تۆرگۈنلۈق يۈز بېرىش، ئىگىلىك يامانلىشىپ كېتىش ئېھتىمالىنى مۇلاھىزە قىلىمىدىغان مەبلەغنى ئازايتىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىدۇ؛ بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەگەر ئۇلار ئىگىلىكنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىنىڭ ياخشى بولىدىغانلىقىنى مۇلاھىزە قىلىمىدىغان بولسا، زاۋۇت بىنالىرى، ئۈسكۈنىلەرنى كۆپەيتىدۇ، تۇراقلىق كاپىتالنى يېگىلايدۇ، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاشلا، سودا كاپىتالىستلىرىمۇ پايدىلىق پۇرسەتنى تالاپ تاۋار سېتىۋېلىش يا كى سېتىش ئارقىلىق سودا پايدىسىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، تاۋار بازىرىنىڭ ئىستىقبالىنى مۇلاھىزە قىلىدۇ. دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى يەنىمۇ تەرەققىي تاپقان ئەھۋالدا، ئىگىلىك ئىستىقبالى ئۈستىدىكى مۇلاھىزىنى بۇرژۇئا ھۆكۈمىتى مەلۇم مەزگىلدىكى ئىقتىسادىي سىياسەت، مالىيە سىياسىتى ۋە پۈل مۇئامىلە سىياسىتى قاتارلىق سىياسەتلەرنى تۈزۈشتە مۇھىم ئاساس قىلىدۇ. زامانىۋى پەن - تېخنىكا ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى، مەملىكەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ كۈندىن - كۈنگە قويۇقلىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ بىر - بىرىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرىنىڭ بارغانسېرى كۈچىيىشى، يەنە كېلىپ رىقابەتنىڭ كەسكىن بولۇشى تۈپەيلىدىن، ئۇرغۇن دۆلەتلەر بولۇپمۇ تەرەققىي تاپقان بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئىستىقبالىنى مۇلاھىزە قىلماستىن، بەلكى چەت ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي ئاخباراتىنى توپلاشقا ۋە پۈتۈن دۇنيانىڭ، بولۇپمۇ بەزى نۇقتىلىق دۆلەتلەرنىڭ ۋە رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىستىقبالىنى مۇلاھىزە قىلىشىغا بەك ئەھمىيەت بېرىدىغان بولۇپ قالدى ھەمدە مۇشۇ مەقسەتتە

ئىقتىسادىي تەدقىقات ۋە ئىقتىسادىي مۆلچەر خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر مۇنچە ئورگانلارنى قۇردى.

ئىقتىسادىي مۆلچەردە، ئاساسەن، كەلگۈسى بىر مەزگىل (ئومۇمەن يېقىنقى مەزگىل ۋە ئۇزاق مەزگىل) ئىچىدىكى مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ ئۆسۈش - چۈشۈش نىسبىتى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئۆسۈش - چۈشۈش نىسبىتى، ئىشسىزلىق نىسبىتى، خەلقئارا كىرىم - چىقىم ئەھۋالى شۇنىڭدەك ئىچكى - تاشقى بازار ئەھۋالىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ھەم ئۆزگىرىش قاتارلىقلار مەزمۇن قىلىنىدۇ.

بۈرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىقتىسادىي مۆلچەر جەھەتتە قوللىنىدىغان ئۇسۇللار ناھايىتى كۆپ، بۇ ئۇسۇللاردىن مۇھىملىرى ئۇچ خىل يەنى ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ تاللاش، ئىقتىسادىي ھېسابات مودېلى ئىشلەش ۋە كارخانىلارنى تەكشۈرۈش. ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچ تاللاش ئۇسۇلى مۇنداق: ئىلگىرىدىكى كۆپ قېتىملىق ئىقتىسادىي دەۋرلەك ئۆزگىرىشكە دائىر تەجرىبىلەرگە ئاساسەن، دەۋرىيلىك ئۆزگىرىشكە ئالاقىدار كۆرسەتكۈچلەر (بۇ كۆرسەتكۈچلەر دەۋرىيلىك ئۆزگىرىشنىڭ ۋاقىت جەھەتتە ئىلگىرى - كېيىن كۆرۈلۈشىدە ئىپادىلەنگەن قانۇنىيەتلىكلىكى بىلەن بولغان باغلىنىشقا ئاساسەن، پاي چېكى نەرخ - ناۋاسى، مال زاكاز تالونى سانى قاتارلىقلارغا دائىر ئالدىنقى مەزگىللىك كۆرسەتكۈچ؛ سانائەت - كانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچى سانى، مال تاپشۇرۇش مىقدارى قاتارلىقلارغا مۇناسىۋەتلىك ئوتتۇرا مەزگىللىك كۆرسەتكۈچ؛ تۇراقلىق كاپىتال ئۇچۇن سېلىنمىدىغان مەبلەغ چىقىمى، ئامبار دىكى مال مىقدارى قاتارلىقلارغا ئائىت كېيىنكى مەزگىللىك كۆرسەتكۈچ دەپ بۆلۈنىدۇ) تاللىۋېلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ كۆرسەتكۈچلەردە كۆرۈلىدىغان ئۆزگىرىشلەرگە ئاساسەن تەھلىل يۈرگۈزۈلۈپ، ئۆۋۈتتىكى دەۋرىيلىك ئۆزگىرىش باسقۇچى ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرىلىدۇ ۋە كەلگۈسىدىكى دەۋرىيلىك ئۆزگىرىش مۆلچەرلىنىدۇ. ئالدىنقى مەزگىللىك كۆرسەتكۈچ (ئادەتتە بىشارەتلىك كۆرسەتكۈچ دەپ ئاتىلىدۇ) دەۋرىيلىك ئۆزگىرىشنى ئالدىن كۆرىستىش خاراكتېرىنى ئالىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ مۆلچەرلەشتىكى مۇھىم ئاساس دەپ قارىلىدۇ. ئىقتىسادىي ھېسابات مودېلى ئىشلەش ئۇسۇلى مۇنداق: ئىقتىسادىي ھېسابلاش ئۇسۇلى ئارقىلىق، مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان تۈرلۈك ئامىللار بىلەن مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەر ھېساب مودېلغا ئايلاندۇرۇلىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئېلېكترونلۇق ھېسابلىغۇچ ئارقىلىق مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ھېسابلاپ چىقىلىدۇ، بۇنىڭ ھۆكۈمەت سىياسىتى - تەدبىرلەرنى بەلگىلەشتە يا كى كارخانىلار ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا ئاساس ۋە پايدىلانما قىلىدۇ. ھېسابلاش ئۇسۇلىنىڭ ئۇزلۇكسىز ياخشىلىنىشى ھەمدە مودېلنىڭ كېڭەيتىلىشى ۋە ئۇشقا قىلىنىشى ئارقىسىدا، ھازىر ئامېرىكىدا مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى ھېسابلاش مودېلى نەچچە ئون تۈرگە يەتتى. كارخانىلارنى تەكشۈرۈش ئۇسۇلى مۇنداق: چوڭ مونوپول ئاۋۇت ئىگىلىرى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، بۇ ئاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ ئىگىلىك ئىھتىياللىغا بولغان قارىشىلىرى

ۋە كەلگۈسى مەبلەغ سېلىش پىلانى ئورۇنلاش تۈرمىسى ئىگىلىنىپ، دەۋرىيلىك ئۆزگىرىش يۈزلىنىشى ئۈستىدە ئومۇمىي خاراكتېرلىك مۆلچەر ھاسىل قىلىنىدۇ.

يۇنگدىن باشقا، ئىچكى - تاشقى بازار ئەھۋالىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئۆزگىرىشىنى مۆلچەرلەشتە، ئومۇمەن، قايتىلىما مۆلچەرلەش ۋە تېندىنسىيىلىك مۆلچەرلەش ئۇسۇللىرى قوللىنىلىدۇ. ئالدىنقى ئۇسۇلنى قوللانغۇچىلار بازار ئەھۋالىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئالاقىدار بولغان تۈرلۈك كۆرسەتكۈچلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەرنىڭ كومپىيۇتېرنى ھېسابلاش ۋە قايتىلىما تەڭلىمە بويىچە ھېسابلاش ئارقىلىق بازار ئىستىقبالىغا نەزەر سالىدۇ، كېيىنكى ئۇسۇلنى قوللانغۇچىلار بولسا بازارنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىدىن پايدىلىنىپ، بازارنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى ۋە ئۆزگىرىش دەرىجىسىنى مۆلچەرلەيدۇ.

تاۋار بېرژاسى بۇ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى بىر تۈرلۈك ئالاھىدە شەكىلدىكى تاۋار سودا بازىرىدۇر. ئۇ، كاپىتالىستىك تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى بولۇپ، كەسىپىي جەھەتتە ئاساسەن ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ: بىرى نەق مال سودىسى، بىرى سۈرۈكلۈك مال سودىسى. بىراق ھازىر كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى تاۋار بېرژاسى كەسپىدە نەق مال سودىسىنىڭ ئورنى كۈندىن كۈنگە تۆۋەنلەپ، ئۈنىڭ سالمىقى ئوندا بىر ئۆپچۆرىسىگە چۈشۈپ قالمىدى، سۈرۈكلۈك مال سودىسىنىڭ ئورنى بولسا كۈندىن - كۈنگە ئۆسمەكتە. ھازىرقى زامان تاۋار بېرژاسىدا بازارغا سېلىنىدىغان تاۋارلار تەخمىنەن 50 نەچچە خىل بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى ئاشلىق، كاكاۋا، كوفې، پاختا، بۇغداي، پۇرچاق، شېكەر، كاۋچۇك، قوي يۇڭى، مېتال، قەلەي، قوغۇشۇن، سېنىك، ئالتۇن، كۈمۈش قاتارلىقلاردۇر. بىر دۆلەتنىڭ ھەتتا پۈتكۈل كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ بازىرىدا بولىدىغان مەلۇم تۈردىكى تاۋار سودىسى، كۆپىنچە، مەلۇم بىر بېرژاغا مەركەزلىشىدۇ. شۇڭا، بېرژا دۇنيا بازىرىدىكى تاۋار باھاسىغا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

تاۋار بېرژاسىدا پۈتۈشىدىغان سودا بىلەن تاۋارنىڭ ئەمەلىيەتتە يۆتكىلىشى ئوتتۇرىسىدا بىۋاسىتە باغلىنىش بولمايدۇ، ئۇ، پەقەت تاۋارغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى جەھەتتىكى ئالدى - ساتتىنلا ئىپادىلەپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇنىڭدا سۈرۈكى ئۆزۈن تاۋارلار ئۈستىدە سودىلىشىش ئاساس قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈشكەن ۋاقىتتىكى باھا بىلەن مال تاپشۇرغان ۋاقىتتىكى باھا ئوتتۇرىسىدىكى پەرقىنىڭ پايدىلىنىپ ھايانكەشلىك قىلىشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ. بۇنداق ھايانكەشلىك ئارقىسىدا، بېرژا باھاسى سۈنئىي ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، دائىم داۋالغۇپ تۇرىدۇ، ھەر قېتىمقى داۋالغۇشلاردا چوڭ كاپىتالىستلار تازا پايدا ئالىدۇ، ئوتتۇرا، كىچىك خوجايىنلار ۋەيران بولۇشقا يۈز تۇتىدۇ.

تاۋار بېرژاسى، ئومۇمەن، ھەسىدارلىق شىركىتى شەكلىنى ئالغان بولىدۇ، بىراق ئۇ ئادەتتىكى ھەسىدارلىق شىركىتىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ پايچەكلىرىدا پاي ئۆسۈمى ئېلىش ھوقۇقى بولمايدۇ، ئۇلار بېرژادا سودا توختىمى ئىمزالاش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. بېرژانىڭ ئۆزىدە تاۋار سودىسى بولمايدۇ، بېرژا ئەزالىرى ئارىسىدىن مەمۇرىي ئىشلار ۋە مالىيە ئىشلىرىنى بى

قىلىدىغان مۇدىرىيەت سايلاپ چىقىلىدۇ ھەمدە كەسپىي نىزام تۈزىدىغان ۋە كەسپىنى باشقۇرىدىغان تۈرلۈك مەخسۇس ھەيئەتلەر سايلاپ چىقىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنىڭدا ھېچقانداق باھا بەلگىلەنمەيدۇ، ئەمەلىي سودا تاۋار بېرژاسى ئەزالىرى ياكى ۋەكىللىرى، ياكى غەيرىي ئەزالىرى ئارىسىدا بولىدۇ، باھا سودىلىشىش جەريانىدا بەلگىلىنىدۇ.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى تاۋار بېرژالىرى ئىچىدە، ئامېرىكىدىكى چىكاگو ئاشلىق بېرژاسى (ئامېرىكىدىكى ئەڭ چوڭ تاۋار بېرژاسى، ئۇ دۇنيا ئاشلىق بازىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ)، لوندوندىكى بەش خىل مېتال بېرژاسى قاتارلىقلارنىڭ تارىخى بىرقەدەر ئۇزۇن. بۇنىڭدىن باشقا، ئاۋسترالىيە، فرانسىيە، گوللاندىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ۋە شىيائگاڭ قاتارلىق جايلاردا تۈرلۈك تاۋار سودىسى بولىدىغان مەخسۇس بېرژالار بار.

دۇنيا بازىرى، قۇرۇق ئېلىپ قۇرۇق سېتىش دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

بىلەت بېرژاسى بۇ، زايوم، شىركەت قەرز چېكى ۋە پاي چېكىگە ئوخشاش قىممەتكە ئىگە بىلەتلەرنىي ئالىدىغان ـ ساتىدىغان بازار. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، كاپىتالىنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىش دەۋرىدە، بىلەت بېرژاسى لىسوتو ۋە لوندا مەيدانغا كەلگەن. XVII ئەسىردە شەكىللەنگەن ئامستېردام بىلەت بېرژاسى ۋە XVIII ئەسىردىن XIX ئەسىرگىچە داۋام قىلغان لوندون بىلەت بېرژاسى شۇ چاغلاردا دۇنيا بويىچە ئاساسىي بىلەت بېرژالىرى ئىدى. ئۇ چاغلاردىكى بىلەت بېرژاسىدا، ئاساسەن، زايوم سودىسى بولاتتى. XIX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن كېيىن، ھەسسىدارلىق شىركەتلىرى كەڭ تەرەققىي قىلغانلىقى، پۇل كاپىتالى چاپسان جۇغلانغانلىقى ۋە سۇتخورلار تەبىقىسى كۈچەيگەنلىكى سەۋەبىدىن، قىممەتكە ئىگە بىلەتلەرگە بولغان ئېھتىياج ئۇزلۇكسىز ئاشتى، بىلەت سودىسى سومىسىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ كۆپەيدى ـ دە، شىركەت پاي چېكى ۋە زايوم بارغانسېرى ئاساسىي سودا ئوبيېكتى بولۇپ قالدى.

بىلەت بېرژاسىنىڭ كەسپىي ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ: (1) نەق سودا، يەنى بىلەتنى نەق پۇلغا ئېلىش ياكى سېتىش؛ (2) سۇرۇكلۈك سودا، يەنى بىلەت سودىسىدا پۈتۈشۈۋالغاندىن كېيىن، مەلۇم مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ھېسابىنى يېپىش، ئەمما ھېسابنى يېپقاندا شۇ بىلەتنىڭ سودىلاشقان ۋاقتىتكى نەرخ ـ ناۋاسىنى ئاساس قىلىش. سۇرۇكلۈك سودىدا، سودىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا، ئومۇمەن، بىلەتنىڭ ئۆزىنى ئېلىش ياكى سېتىش بولمايدۇ، پەقەت نەرخ ـ ناۋا جەھەتتىكى ئۆرلەش ـ چۈشۈش ئۈستىدە دو تىكىلىدۇ، ھېساب يېپىلغان ۋاقتىتمۇ نەرخ ـ ناۋا قانچىلىك ئۆرلىگەن ياكى چۈشكەن بولسا شۇنچىلىك پۇل تۆلىنىدۇ.

بىلەت بېرژاسى قىممەتكە ئىگە بىلەتلەرنى ئالىدىغان ـ ساتىدىغان مەركەزدۇر. ئۇ، ھەسسىدارلىق شىركەتلىرىنىڭ پاي چېكى چىقىرىش ۋە سېتىش ئارقىلىق مەبلەغ توپلىشى ئۈچۈن زۆرۈر سورۇن بولسىمۇ، لېكىن بىر ـ بىرىنى قاقتى ـ سوقتى قىلىدىغان كاپىتالىستلارئۈچۈن ئېيتقاندا ھايانكەشلىك قىلىدىغان سورۇن بولۇپ قالىدۇ، بولۇپمۇ سۇرۇكلۈك سودىدىن پايدىلىنىپ قۇرۇق ئېلىپ، قۇرۇق ساتىدىغان ھايانكەشلىك پائالىيەتلىرى ئۈچۈن پايدىلىق سورۇن بولۇپ قالىدۇ، چۈنكى قىممەتكە ئىگە

بېلەتلەرنىڭ نەرخ - ناۋاسى تۆرلۈك ئامىللار- نىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ داۋالغۇپ تۇرىدۇ، ھايانكەشلەر نەرخ - ناۋا جەھەتتىكى باھا پەرقىدىن پايدىلىنىپ تازا پايدا ئالىدۇ. بېلەتلەرنىڭ نەرخ - ناۋاسى ئۆرلەش - چۈشۈش نەتىجىسىدە، بېلەت بازىرىنى تەز- گىنلىيەلەيدىغان بىر قىسىم چوڭ ھايانكەشلەر راسا بېيىيدۇ، كۆپچىلىك ئوششاق ھايانكەشلەر زىيان تارتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن پۈتۈل كاپىتالى كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدا قايتا تەقسىم قىلىنىپ، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىش سۈرئىتى تېزلىشىدۇ.

بېلەتلەرنىڭ نەرخ - ناۋاسىنىڭ داۋالغۇپ تۇرۇشى، كۆپ ھاللاردا، بەزى كارخانىلارنىڭ ھەتتا جەمئىيەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى ۋە ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشلەرنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئىگىلىك گۈللەنگەن مەزگىللەردە، كىشىلەر بېلەتلەرنىڭ نەرخ - ناۋاسىنى ئوبدان پەملەيدۇ - دە، ئۇنى سېتىۋالىدىغانلار كۆپەيىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بېلەتلەرنىڭ نەرخ - ناۋاسى راسا ئۆرلەيدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىقتىسادىي كىرىزىس مەزگىلىدە، بېلەتنى ساتىدىغانلار كۆپەيىدۇ - دە، بېلەتلەرنىڭ نەرخ - ناۋاسى تازا چۈشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بېرژا ھايانكەشلىكى ئۆز نۆۋىتىدە ئىقتىسادىي كىرىزىسنى مەلۇم دەرىجىدە ئېغىرلاشتۇرىدۇ. چۈنكى، بېلەتلەرنىڭ نەرخ - ناۋاسى راسا ئۆرلىگەن چاغلاردا، كاپىتالىستىك كارخانىلار پاي چېكى ۋە زايومنى ئاسانلا كۆپلەپ چىقىرىدۇ ۋە ساتىدۇ، بۇ ھال ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجدىن ئاشۇرۇۋېتىدۇ، بېلەتلەرنىڭ نەرخ - ناۋاسىنىڭ تازا چۈشۈشى بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە، بۇنىڭغا دارىپ كەتكەن كارخانىلار ۋە بانكىلارنىڭ بەربات بولۇشىغا سەۋەبچى بولىدۇ.

ھازىرقى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى بېلەت بېرژالىرى ئىچىدە نيۇ - يورك بېلەت بېرژاسى كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغان بېرژادۇر. بۇنىڭدىن باشقا، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدە، مەسىلەن، لوندون، پارىژ، فرانكفۇرت، توكىيو، سىۋرىخ قاتارلىق شەھەرلەردە خەلقئارالىق بېلەت بېرژاسى بار.

قۇرۇق ئېلىپ قۇرۇق سېتىش، قىممەتكە ئىگە بېلەت، نيۇ - يورك بېلەت بېرژاسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

نيۇ - يورك بېلەت بېرژاسى بۇ، ھازىر كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغان، زايوم، شىركەت قەرز چېكى، پاي چېكى قاتارلىق قىممەتكە ئىگە بېلەتلەر ئېلىپ سېتىلىدىغان بازار. ئۇ 1792 - يىلى ئېچىلغان، ئەينى ۋاقىتتا نيۇ - يوركتىكى ئۇئول - سترىت كوچىسى ۋە ۋىليام كوچىسىنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان، كېيىن بىر نەچچە قېتىم كۆچۈرۈلگەن ۋە كېڭەيتىلگەن، ئاخىرىدا ھازىرقى برودۋاي كوچىسى بىلەن ئۇئول - سترىت كوچىسىنىڭ دوقمۇشىدىكى يۇنانچە بىناغا كۆچۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ئادرېسى: ئۇئول - سترىت كوچىسى، 11- قورۇ. بۇبېرژانىڭ سودا بازىرى چوڭ بىر زال ئىچىدە بولىدۇ، زالنىڭ ئىچىدە تاقىسىمان 19 سودىلىشىش سۇپىسى بار، ھەربىر سۇپىنىڭ نۆمۇرى بار، سۇپىغا نەرخ - ناۋا تاختىسى ئېسىلىق تۇرىدۇ. بۇ سۇپىلاردىن 12 سىنىڭ ھەربىرىدە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئون خىلدىن ئارتۇق پاي چېكى، ئالتىسىدە 70 خىلدىن ئارتۇق پاي چېكى سودىسى بولىدۇ؛ يەنە بىرىدە 200 خىلدىن ئارتۇق ئىمتىيازلىق پاي چېكى سودىسىلا بولىدۇ، ئۇنىڭدا ئون تال چەك سودىلىشىش بىرلىكى قىلىنىدۇ (ئادەتتىكى پاي چەكلىرىدە 100 تال چەك سودىلىشىش بىرلىكى قىلىنىدۇ).

سودىلىشىش ھەر كۈنى بەش سائەت داۋام قىلىدۇ. سودىلىشىش سۈپىسىنىڭ ئارقىسىدا «نەرخ - ناۋا ئۆيى» گە تۇتىشىدىغان تۈرۈبا بار، «ئاپتوماتىك ئېلان ئاپپاراتى» مۇشۇ تۈرۈبا ئارقىلىق خەۋەر بېرىپ تۇرىدۇ. بىر قېتىملىق سودىنىڭ نەتىجىسىنى 20 نەچچە سېكۇنت ئىچىدىلا خەۋەر قىلىدۇ. پۈتۈن زالنىڭ ئاستىدىكى تۈرۈبىلارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 35 ئىنگلىز لىسغا يېتىدۇ.

نيۇ - يورك بىلەت بېرژاسىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، بۇ بېرژانىڭ ئەزالىرىنىڭلا بۇ يەردە سودا قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ، بېرژا ئەزالىرى تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ: (1) شىرىنكانە ئالدىغان دەللاللار، ئۇلار سودىلاشقۇچىلارغا ۋەكالىتەن ئالدى - ساتتى قىلىپ ئاردىن شىرىنكانە ئالىدۇ؛ (2) ۋاستىچى دەللاللار، ئۇلار سودا قىزىپ كەتكەن چاغلاردا شىرىنكانە ئالىدىغان دەللالارنىڭ ھاۋالىسى بىلەن سودىلىشىشقا قاتنىشىدۇ؛ (3) مەخسۇلاشقان دەللاللار، ئۇلار شىرىنكانە ئالىدىغان دەللاللارنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن تىجارەت قىلىدۇ؛ بىراق ئۇلار ۋاستىچى دەللاللاردىن پەرقلىنىدۇ، ئۇلار مەلۇم بىر سودىلىشىش سۈپىسىنىڭلا يېنىدا تۇرىدۇ، مۇۋاپىق پەيتتە ئالدى - ساتتى قىلىش ئۈچۈن، ئۆزىگە ھاۋالە قىلىنغان پاي چېكىنىڭ نەرخ - ناۋاسىنىڭ ئۆرلەش - چۈشۈش ئەھۋالىنى مەخسۇس تەتقىق قىلىدۇ ۋە كۆتۈپ تۇرىدۇ؛ (4) پارچە پاي چېكى دەللاللىرى، ئۇلار بىر تال چەكتىن 99 تال چەككىچە بولغان پاي چېكى سودىسى بىلەنلا شوغۇللىنىدۇ (نيۇ - يورك بىلەت بېرژاسىنىڭ ھەربىر سودىلىشىش سۈپىسىدا، ئومۇمەن، 100 تال چەك سودىلىشىش بىرلىكى قىلىنىدۇ). مۇشۇ دەللاللارغا ھاۋالە قىلىنىدىغان سودا ھاۋالە مۇددىتىنىڭ كۆچەك ئىگە ۋاقتى تۆت تۈرگە بۆلۈنىدۇ: (1) شۇ كۈنى كۆچەك ئىگە بولىدۇ، يەنى شۇ كۈنلۈك سودىلىشىش ۋاقتى تۈشىچە كۆچەك ئىگە بولىدۇ، مەسىلەن، نەرخ - ناۋا ھاۋالە قىلغۇچىنىڭ تەلىپىگە ئويغۇن كەلمەي قېلىپ ئىككى تەرەپ پۈتۈشەلمىسە، ھاۋالە شۇھامان ئىناۋەتسىز بولىدۇ؛ (2) ھەپتە ئىچىدە كۆچەك ئىگە بولىدۇ، بۇنىڭدىمۇ ئەھۋال ئالدىنقىسىدىكىگە ئوخشاش بولىدۇ، پەقەت شۇ ھەپتىنىڭ ئاخىرقى كۈنى چۈش ۋاقتى سائەت 12 گىچە كۆچەك ئىگە ئىكەنلىكىلا بەلگىلەنگەن بولىدۇ؛ (3) ئاي ئىچىدە كۆچەك ئىگە بولىدۇ، يەنى شۇ ئاينىڭ ئاخىرقى كۈنى سودىلىشىش ۋاقتى تۈشىچە كۆچەك ئىگە بولىدۇ؛ (4) ئىناۋەتسىز قىلىنغۇچە كۆچەك ئىگە بولىدۇ، يەنى ئىناۋەتسىز قىلىنغۇچە ياكى باشقىدىن ھاۋالە قىلىنغۇچە كۆچەك ئىگە بولۇۋېرىدۇ. ئامېرىكىدا، شىركەتنىڭ كۆلىمى خېلى چوڭ بولسىلا، ئۇ ئۆزىنىڭ پاي چېكىنى بېلەت بېرژاسىغا ئاپىرىپ بازارغا سېلىشنى ئىلتىماس قىلىسا بولىدۇ. نيۇ - يورك بېلەت بېرژاسىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، بىرەر شىركەت ئۆزىنىڭ پاي چېكىنى بازارغا سېلىشنى ئىلتىماس قىلغىنىدىن دەيدىكەن، ئۇ بارلىق چىقىم ۋە باجدىن باشقا، يىلىغا 1 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن ئارتۇق ساپ پايدا ئالالىشى ھەمدە كەم دېگەندە 1500 تال پاي چېكىگە ئىگە بولۇشى، ئاددىي پاي چېكى بويىچە ھېسابلىغاندا، مال - مۈلكى 8 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن كەم بولماسلىقى كېرەك. بۇ شەرتلەرنى ھازىرلىمىغانلىكى شىركەتلەر ئۆزىنىڭ پاي چېكىنى ئىككىنچى دەرىجىلىك بېلەت بېرژاسىغا ئاپىرىپ بازارغا سېلىشى لازىم.

نيۇ - يورك بېلەت بېرژاسىنىڭ كەسپىي پائالىيەت ئۇسۇلى ئادەتتىكى بېلەت بېرژاسى

ئىگىلىگىلى ئاساسىي جەھەتتە ئوخشايدۇ، بۇنداق بېرۋالارنىمۇ مونوپول كاپىتالىستلار ئېرى - بېرى قىلىدۇ. ماركس بېرۋا سودىسىنىڭ بىر تۈرلۈك قىمار ئىگىلىكىنى سۈرەتلەپ كېلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «بۇنداق قىماردا، كىچىك بىلىملىلار لەھەلگىرگە يەم بولىدۇ، قويىلار بېرۋا بۆرىلىرىگە يەم بولىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 25 - تۇم، 497 - بەت) نېۋ - يورك بىلەت بېرۋاسىدىن باشقا، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدە، مەسىلەن، لوندون، پارىژ، فرانكفورت، توكيو، سېۋرىخ قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ خەلقئارالىق بىلەت بېرۋالىرى بار، ئۇلارنىڭ ئەھۋالى ۋە رولىمۇ نېۋ - يورك بىلەت بېرۋاسىنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشاش،

بىلەت بېرۋاسى، ئۇئولل - سترىت كوچىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قىممەتكە ئىگە بىلەت بۇ، كاپىتالىزم شارائىتىدا، بىلەت يۈزىگە بەلگىلىك پۇل سوممىسى يېزىلغان، كاپىتالغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىغا ياكى قەرز بېرىگۈچىنىڭ ھوقۇقىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىسپات قەغىزى. قىممەتكە ئىگە بىلەتنىڭ ئاساسىي شەكلى پاي چېكى ۋە قەرز چېكىدۇر.

پاي چېكى پاي كاپىتالىغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان گۇۋاھنامىدۇر. كاپىتالىستىك ھەسسىدارلىق شىركەتلىرىنىڭ پاي كاپىتالى پاي چېكى چىقىرىش يولى بىلەن توپلىنىدۇ، قولىدا پاي چېكى بار كىشىلەر قولىدىكى چەكنىڭ يۈزىدىكى پۇل سوممىسى بويىچە، ھەسسىدارلىق شىركىتىدىن ھەر يىلى مەلۇم مىقداردا پاي ئۈسۈمى كىرىمىگە ئىگە بولىدۇ، بازارغا سېلىنىدىغان پاي چېكىنى بىلەت بېرۋاسىدا سېتىشقا بولىدۇ، ئەمما ھەسسىدارلىق شىركىتىگە يانداۋۇرۇپ بېرىشكە بولمايدۇ. قەرز چېكى قەرز بەرگۈچىنىڭ ھوقۇقىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان گۇۋاھنامىدۇر. قەرز چېكى پاي چېكىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇ مەبلەغ سېلىپ پاي قوشقانلىقىنىڭ ئىسپاتى ئەمەس، پۈل قەرز ئالغانلىقىنىڭ ئىسپاتى. قولىدا قەرز چېكى بار كىشىلەر مۇددەت بويىچە ئۆسۈمگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قەرز چېكىنىڭ مۇددىتى توشقاندا قەرز چېكىنى تارقاتقۇچىدىن قەرزنىڭ دىرىنىمۇ قايتۇرۇۋالالايدۇ.

قەرز چېكى يەنە شىركەت قەرز چېكى، زايوم ۋە كۆچمەس مۈلۈك، رەنە قەرز چېكى دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. شىركەت قەرز چېكى ھەسسىدارلىق شىركەتلىرى ئۈستىلەپ سېلىنىدىغان كاپىتالغا ئىگە بولۇش مەقسىتىدە تارقاتقان قەرز پۇل ھۆججىتىدۇر. قولىدا مۇشۇنداق قەرز چېكى بار كىشىلەر بىلەن شىركەت ئوتتۇرىسىدا پەقەت ئادەتتىكى قەرزدارلىق مۇناسىۋىتى بولىدۇ. قولىدا شىركەت قەرز چېكى بار كىشىلەر ھەر يىلى شىركەتتىن مۇقىم ئۆسۈم كىرىمىگە ئىگە بولۇپ تۇرىدۇ، ئەمما ئۇلار شىركەتنىڭ پايچېكلىرى ھېسابلانمايدۇ. قەرز چەكلىرىنىڭ مۇددەت - قەرەلى بولىدۇ، چەكنىڭ قەرەلى توشقاندا، شىركەت چەكنىڭ دىرىنى قايتۇرۇپ، قەرز چېكىنى قايتۇرۇۋالىدۇ، شىركەت قەرز چېكىگە بېرىدىغان ئۆسۈم ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىگە كىرگۈزۈلىدۇ، ئۇنىڭغا باج تاپشۇرۇلمايدۇ. شۇڭا، پاي چېكى چىقارغانغا قارىغاندا، قەرز چېكى چىقىرىش شىركەتكە پايدىلىقراق بولىدۇ.

زايوم دۆلەت چىقارغان قەرز پۇل ھۆججىتىدۇر، ئۇنى ھۆكۈمەت مالىيە مەبلىغى توپلاش ئۈچۈن چىقىرىدۇ، قولىدا زايومى بار كىشىلەر

بەلگىلىمە بويىچە دۆلەتتىن ئۆسۈم ئالىدۇ، زايومنىڭ قەرەلى توشقانىدا دىرىنى قايتۇرۇۋالىدۇ. كاپىتالىستىك دۆلەتلەر زايوم تارقىتىش يولى بىلەن توپلىغان مەبلەغنىڭ تولىسىنى ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان ئىشلارغا چىقىم قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۆسۈمىنى ۋە دىرىنى ئاساسەن، ئەمگەكچى خەلقتىن ئالىدىغان باج - سېلىققا تايىنىپ بېرىدۇ ۋە قايتۇرىدۇ.

كۆچمەس مۈلۈك رەنە قەرز چېكى، كۆچمەس مۈلۈك رەنە بانكىسى چىقارغان قەرز ھۆججەتلىرىدۇر، ئۇ، كۆچمەس مۈلۈك رەنە قەرزپۇلى تارقىتىش ئۇچۇن، مەبلەغ يىغىش مەقسىتىدە چىقىرىلىدۇ. قولىدا بۇنداق قەرز چېكى بار كىشىلەر بەلگىلىمە بويىچە كۆچمەس مۈلۈك رەنە بانكىسىدىن ئۆسۈم ئېلىش ۋە دىرىنى قايتۇرۇۋېلىش ھوقۇقىغا ئىگە.

يۇقىرىدىكى بىرنەچچە خىل قىممەتكە ئىگە بېلەتلەرنىڭ ئۆزى قىممەتكە ئىگە ئەمەس، ئەمما ئۇلارنى بېلەت بازىرىدا ئېلىپ سېتىشقا بولىدۇ، ئۇلارنىڭ باھاسى بولىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، قولىدا بۇنداق بېلەت بار كىشىلەر بەلگىلىك كىرىمگە ئىگە بولالايدۇ.

قىممەتكە ئىگە بېلەتنىڭ باھاسى ئۇنىڭدىن كېلىدىغان كىرىم مىقدارى ۋە شۇ ۋاقىتتىكى بانكا ئامانەت پۇلىنىڭ ئۆسۈم نىسبىتىدىن ئىبارەت ئىككى ئامىلغا باغلىق بولىدۇ، يەنى ئۇ ئالدىنقىسىغا ئوڭ تاناسىپ، كېيىنكىسىگە تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ، بۇنىڭ فورمۇلىسى مۇنداق:

$$\text{قىممەتكە ئىگە بېلەتنىڭ باھاسى} = \frac{\text{قىممەتكە ئىگە بېلەتتىن كېلىدىغان كىرىم مىقدارى}}{\text{بانكا ئامانەت پۇلىنىڭ ئۆسۈم نىسبىتى}}$$

قىممەتكە ئىگە بېلەتنىڭ باھاسى دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقى تۇپەيلىدىن، قىممەتكە ئىگە بېلەت جەھەتتىكى ھايانكەشلىك ئۇچۇن شەرت - شارائىت تۇغۇلىدۇ. بۇنداق ھايانكەشلىك پائالىيەتتىدە بەزى كاپىتالىستلار تازا پايدا ئالىدۇ، بەزىلىرى زىيان تارتىدۇ ھەتتا ۋەيران بولىدۇ.

جاھانگىرلىك دەۋرىدە، قىممەتكە ئىگە بېلەتلەرنىڭ چىقىرىلىش مىقدارى ئۆزلۈكسىز كۆپەيىدۇ، زور بىر تۈركۈم كاپىتالىستلار كۈندىن كۈنگە كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، قىممەتكە ئىگە بېلەت سودىسى بىلەنلا شۇغۇللىنىپ، «ئۆسۈم چېكى قىرقىش» قا تايىنىپ جان باقىدىغان سۈتخورلار تەبىقىسىگە ئايلىنىدۇ، بۇ جاھانگىرلىكنىڭ تەييارتاپلىقىنىڭ روشەن ئىپادىلىرىدىن بىرى.

پاي چېكى، بېلەت بېرۇاسى دېگەنلەرغا قارالسۇن.

دەللالار بۇنىڭدا كاپىتالىستىك بازاردا سودىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ ئۆچۇن ۋاستىچى بولۇپ بېرىپ شىرىنكانە ئالىدىغان سودىگەرلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بېرۇا دەللالىرىدىن باشقا، ھەرقايسىكەسىپلەردە چوڭ شىركەتلەرگە يالانغان ياكى ئۇنىڭ ھاۋالىسى بىلەن ئىشلەيدىغان دەللالار ۋە بېرۇالاردا سودىلاشقۇچى ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا قاتناپ يۈرىدىغان دەللالارمۇ بولىدۇ. بېرۇا دەللالىرى ئۆزى تۇرۇشلۇق دۆلەتتە يۈرگۈزۈلۈۋاتقان «بېرۇا قانۇنى» نىڭ مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرى بويىچە، ھاۋالە قىلغۇچىنىڭ بەلگىلىك سالاھىيىتىگە ئىگە بولىدىغان، بېرۇاغا كاپالەت پۇلى تاپشۇرىدىغان، خېرىدارلارغا ۋەكالىتەن تاۋار ۋە بېلەت سودىسى قىلىدىغان ئادەملەردۇر، يەنى مۇشۇ يول بىلەن شىرىنكانە ئالىدىغان ۋاستىچى سودىگەرلەردۇر. چوڭ شىركەتكە يالانغان ياكى ئۇنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە

ئىش قىلمىدىغان دەللالار شىركەتنىڭ تەلەپ
لىرى ۋە مەلۇم سودا شەرتىي بويىچە، تاۋارنى
بازارغا سالىدۇ ياكى خېرىدار (مەسىلەن، ھاۋا
قاتنىشى، سۇغۇرتا، ئېلان قاتارلىق جەھەتلەردە)
تونۇلايدۇ، ئۇلارنىڭ ئاساسىي كىرىمى
شىركەتنىڭ، ئۇلارغا شىركەت قوشۇمچە پۇل
ياكى قوشۇمچە ھەقمۇ بېرىدۇ. سودىلاشقۇچى
ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا قاتناپ يۈرىدىغان
دەللالار پەقەت شىركەتنىلا ئالىدۇ.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ قانۇنىدىكى
بەلگىلىمىلەر بويىچە، دەللال بولۇش ئۇچۇن،
رۇخسەت خېتى بولۇش ھەمدە باج تاپشۇرۇش
شەرت. دەللال بىلەن ئۇ ۋەكىللىك قىلغۇچى
تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە ئۇزاقىمچە
ساقلىنىپ قالسىمۇ بولىدۇ ياكى مەلۇم بىر
توختامدىكى سودا بىلەنلا چەكلەنسىمۇ بولىدۇ.
دەللال بىلەن ئۇ ۋەكىللىك قىلغۇچى تەرەپ،
ئىككى تەرەپنىڭ ئارزۇسى بويىچە، ئۇزاق
مۇددەتلىك ياكى قىسقا مۇددەتلىك توختام
ئىمزالىسا بولىدۇ. ئەگەر دەللال ۋەكىللىك
قىلغۇچى تەرەپ توختامنى قەرەلى توشمايلا
سەۋەبسىز ئىناۋەتسىز قىلىۋەتسە، ئۇ بۇنىڭدىن
كېلىدىغان زىيانىنى ئۆستىگە ئالىدۇ، دەللال
بولسا بۇنىڭغا جاۋابكار بولمايدۇ.

تاۋار بېرۋاسى، بېلەت بېرۋاسى، قۇرۇق ئېلىپ قۇرۇق
سېتىش دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قۇرۇق ئېلىپ قۇرۇق سېتىش بۇ، كاپىتالىستىك بېرۋالاردا ئالدى - ساتتى ھايانكەشلىكى
بىلەن شوغۇللىنىش قىلمىشىنىڭ ئامېرىكا
سۆز بىلەن ئاتىلىشى. ھايانكەشلەر نەرخ - ناۋا
كەلگۈسىدە ئۆرلەيدۇ دەپ مۆلچەر قىلىپ،
سۈرۈكلۈك مال (تاۋار ياكى بېلەت) نى ئاۋۋال
ئۆۋەتتىكى نەرخ - ناۋا بويىچە سېتىۋالىدۇ، بۇ
چاغدا پەقەت ئاز مىقداردىلا كاپالەت پۇلى
(زاكالەت پۇلىمۇ دېيىلىدۇ) تاپشۇرۇپ تۇرىدۇ،
ئەمەلىي نەرسە (تاۋار ياكى بېلەت) ئالمايدۇ،
ۋاقتى كەلگەندە ئۇنى يۇقىرىراق نەرخ - ناۋا
بويىچە سېتىۋېتىپ، باھا پەرقىدىن نەپ ئالىدۇ.
بۇنداق قىلمىش بېرۋا كەسپىدە «بېسىمدارلىق»
دېيىلىدۇ. ھايانكەشلەر نەرخ - ناۋا كەلگۈسىدە
چۈشىدۇ دەپ مۆلچەر قىلىپ، سۈرۈكلۈك مال
(تاۋار ياكى بېلەت) نى ئۆۋەتتىكى نەرخ - ناۋا
بويىچە سېتىۋېتىدۇ، بۇ چاغدىمۇ ئەمەلىي
نەرسە (تاۋار ياكى بېلەت) نى ساتمايدۇ،
يەنى ئاۋۋال ئۇنى يۇقىرى باھادا سېتىۋېتىپ،
كېيىن ئۆۋەن باھادا سېتىۋالىدۇ - دە،
يۇقىرىدىكىگە ئوخشاشلا، باھا پەرقىدىن نەپ
ئالىدۇ. بۇنداق قىلمىش «ھايانكەشلىك»
دېيىلىدۇ. سېتىۋېلىشتىمۇ، سېتىۋېتىشتىمۇ
ئەمەلىي نەرسە (تاۋار ياكى بېلەت) ۋە پۇل
قولىدىن - قولغا ئۆتمەيدىغانلىقى ئۈچۈن،
بۇنداق قىلمىش ئادەتتە «قۇرۇق ئېلىپ قۇرۇق
سېتىش» دەپ ئاتىلىدۇ.

«قۇرۇق ئېلىپ قۇرۇق سېتىش» (يەنى
«بېسىمدارلىق» ياكى «ھايانكەشلىك») بىلەن
شۇغۇللىنىدىغان ھايانكەشلەر ئۆزىنىڭ
مۆلچىرى توغرا چىقىپ قالغاندا باھا پەرقىدىن
نەپ ئالالايدىغان بولسىمۇ، مۆلچىرى
خاتا چىقىپ قالغان ھامان يەنى قۇرۇق
سېتىۋالغاندىن كېيىنباھا ئۆرلىمەي، ئەكسىچە
چۈشۈپ كەتكەن، قۇرۇق سېتىۋەتكەندىن
كېيىن باھا چۈشۈپ كەتمەي، ئەكسىچە
ئۆرلىگەن چاغدا زىيان تارتىدۇ، مەغلۇپ بولىدۇ.
ئەگەر تارتقان زىيان ئەسلىدە ئالدىن
تاپشۇرغان كاپالەت پۇلىدىن ئېشىپ كەتسە،
كېيىنكى تولۇق تولدۇرۇپ بېرىشكە تۇغرا
كېلىدۇ. كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى بېرۋالاردا
ھايانكەشلەر مەغلۇپ بولۇش سەۋەبىدىن
ۋەيران بولۇپ كېتىدىغان ھەتتا ئۆزىنى
ئۆلتۈرۈۋالىدىغان ۋەقەلەر دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدۇ.

بىلەت بېرژاسى، تاۋار بېرژاسى دېگەن مادەلارغا قارالۇن.

هايانكه شلك سودىسى بۇنىڭدا كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە بازاردىن پايدىلىنىپ ياكى بازارنى جۇغلۇرۇپ، بېسىمدارلىق قىلىش، ئەرزان سېتىۋېلىپ قىممەت سېتىش ئارقىلىق كۆپرەك پايدا ئالىدىغان سودا پائالىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بېسىمدارلىق قىلىش دېگەنلىك مەلۇم خىلدىكى تاۋار پات ئاردىلا قىس بولۇپ كېتىدۇ ياكى تەلەپنى قاندۇرالمايدۇ دەپ مۆلچەر قىلىپ، باھاسى ئۆرلەش ئالدىدا تۇرغاندا كۆپلەپ سېتىۋېلىپ، باھاسى ئۆرلىگەندە سېتىش دېگەنلىكتۇر. كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ئۇرۇش بولۇپ قالغان ياكى باشقا ئاپەتلەر يۈز بەرگەندە، هايانكەش سودىگەرلەر، كۆپىنچە، كەينى - كەينىدىن بېسىمدارلىق قىلىش يولى بىلەن هايانكەشلىك قىلىپ، تاۋار تەمىناتىنىڭ قىسلىشىپ كېتىشىگە، تاۋار باھاسىنىڭ تولمۇ ئۆرلەپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ، نەتىجىدە ئىستېمالچىلار زىيانتارتىدۇ. بازار باھاسىدىن پايدىلىنىدىغان ياكى بازار باھاسىنى جۇغلۇرىدىغان هايانەكەشلىك ئۇسۇللىرى، ئومۇمەن، تاۋار، ئالتۇن، چەت ئەل پېرېۋوتى ۋە قىممەتكە ئىگە بېلەت جەھەتتىكى سۈرۈكلۈك مال سودىسىدا قوللىنىلىدۇ. هايانكەش سودىگەرلەر مەلۇم خىلدىكى تاۋار باھاسى ياكى چەت ئەل پېرېۋوتى باھاسى، بېلەت باھاسى پات ئارىدا ئۆرلەيدۇ ياكى چۈشىدۇ دەپ مۆلچەر قىلىپ، ئۇنى ئازغىنە رەنە پۇل ھېسابىغا كۆپلەپ سېتىۋېلىپ ياكى سېتىۋېتىپ، باھا ئۆرلىگەن ياكى چۈشكەن چاغدا ئاندىن سېتىش ياكى سېتىۋېلىش ئارقىلىق، باھا پەرقىدىن تازا پايدا ئالىدۇ. بوندىق هايانكەشلىك تاۋارنى توشۇپ سېتىش ۋە سېتىشقا خاراكتېر جەھەتتىن ئوخشىمايدۇ. ئالدىنقىسىدا ئەمەلىي ئەرسە يۆتكەلمەيدۇ، ئالماشتۇرۇلمايدۇ، ئەمەلىيەتتە پەقەت نەرخ - ناۋادىكى ئۆرلەش ياكى چۈشۈش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ دو تىكىلىدۇ، ئالغۇچى تەرەپنىڭ تاپقان پايدىسى ساتقۇچى تەرەپنىڭ زىيىنى بولىدۇ ياكى ساتقۇچى تەرەپنىڭ تاپقان پايدىسى ئالغۇچى تەرەپنىڭ زىيىنى بولىدۇ؛ كېيىنكىسىدە بولسا ئەمەلىي نەرسە ئوبوروت قىلىنىدۇ، سودىگەرلەر تاپقان پايدا سانائەت كاپىتالىستلىرى ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ ئېرىشكەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر قىسمىدىن كېلىدۇ.

هايانكەشلىك سودىسىنى بۇرژۇئازىيىنىڭ پايدىغا ئۆزىنى ئاتىغان سىنىپىي تەبىئىتىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. بۇرژۇئازىيە پرولېتارىيات يارانتىقان قوشۇمچە قىممەتنى ھەر ۋاقىت، ھەر جايدا تۇرلۇك نەيرەڭلەر ئارقىلىق شىلۈېلىپلا قالماستىن، بەلكى كاپىتالىستلار گۇرۇھلىرىمۇ ھەر مىنۇت، ھەر سېكۇنت بىر - بىرىگە ئورا كولايدۇ، ئۆزگىگە زىيان سېلىش ھېسابىغا ئۆزىنى سەمرىتىدۇ، ئۆزئارا تالاش - تارتىش قىلىشىدۇ. ئۇلار كاپىتالىستىك نورمال تاۋار سودىسىدىمۇ ساختىپەزلىك قىلىپ، تۇرلۇك ئامالالار بىلەن مالنىڭ سېتىۋېلىنىش باھاسىنى تۆۋەنلىتىدۇ ۋە سېتىلىش باھاسىنى ئۆستۈرىدۇ، بۇ يەردە هايانكەشلىك زادىلا كۆرۈلمەيدىغان سودا يوقنىڭ ئورنىدا بولىدۇ. سوداھايانكەشلىكنىڭ ئەۋج ئېلىشى كاپىتالىستىك رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىكنى كەسكىنلەشتۈرىدۇ، كاپىتالىزم تۈزۈمىگە خاس زىددىيەتلەرنىمۇ ئۆتكۈرلەشتۈرىدۇ.

قۇرۇق ئېلىپ قۇرۇق سېتىش دېگەن مادداغا قارالسۇن.

چەتكە كاپىتال چىقىرىش بۇنىڭدا، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ھۆكۈمەتلەرنىڭ، كاپىتالىستلار

ياكى كاپىتالىستلار گۇرۇھلىرىنىڭ يۇقىرى پايدا ياكى ئۆسۈم ئېلىش مەقسىتىدە چەت ئەللەرگە مەبلەغ سېلىشى ياكى پۈل قەرز بېرىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ھۆكۈمەتلىرى ۋە ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ئورگانلارنىڭ چەتكە چىقارغان كاپىتالى دۆلەت كاپىتالىنىڭ چەتكە چىقىرىلىشى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ، پۈل تەقدىم قىلىش، قەرز بېرىش ۋە ھۆكۈمەت ئامانەت - قەرز ئېكسپورتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خۇسۇسىي كاپىتالىستلار ياكى كاپىتالىستلار گۇرۇھلىرىنىڭ چەتكە چىقارغان كاپىتالى خۇسۇسىي كاپىتالنىڭ چەتكە چىقىرىلىشى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ، خۇسۇسلار بەۋاستە سالىدىغان مەبلەغ، بىلەۋاسىتە سالىدىغان مەبلەغ ۋە خۇسۇسىي ئامانەت - قەرز ئېكسپورتى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. چەتكە كاپىتال چىقىرىشنىڭ شەكلى ئاساسەن ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، ئۇنۇملۈك كاپىتالنى چەتكە چىقىرىش، ئاساسلىقى، چەت ئەللەردە بەۋاستە مەبلەغ سېلىش ئارقىلىق زاۋۇت قۇرۇش، كان بايلىقىنى ئېچىش، باشقا كارخانىلارنى باشقۇرۇش، ئەسلىدىكى يەرلىك كارخانىلارنى سېتىۋېلىش ياكى يەرلىك خۇسۇسلار، ئەشكىلاتلار ياكى ھۆكۈمەت بىلەن شېرىكلىشىپ كارخانا باشقۇرۇش؛ يەنە بىرى، قەرز كاپىتالنى چەتكە چىقىرىش، ئاساسلىقى، ھۆكۈمەت، بانكا ياكى كارخانا چەت ئەل ھۆكۈمىتىگە ياكى خۇسۇسىي كارخانىلارغا پۇل قەرز بېرىش.

چەتكە كاپىتال چىقىرىش ئەركىن كاپىتالىزم باسقۇچىدىلا مەيدانغا كەلگەن، بىراق ئۇ چاغلاردا بۇ پەقەت ئاندا - ساندا كۆرۈلۈپ قالىدىغان ئايرىم ھادىسە ئىدى. كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىپ مونوپولىيە باسقۇچىغا يېتىشى بىلەن، چەتكە كاپىتال چىقىرىش ئالدىنقى كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي قىلدى ھەمدە ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتمىدۇ: «مونوپولىيە ھۆكۈمران ئورۇنداپ تۇرغان ئەڭ يېڭى كاپىتالىزمنىڭ بەلگىسى بولسا چەتكە كاپىتال چىقىرىش بولۇپ قالدى.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 105 - بەت) XIX ئەسرىنىڭ ئاخىرلىرى، XX ئەسرىنىڭ باشلىرىدا، مونوپولىيە ئەركىن رىقابەتنىڭ ئورنىنى ئېلىپ ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى. ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە كاپىتالىستلارنىڭ مونوپول ئىتتىپاقلىرى قۇرۇلدى، ئاز سانداكى ئالغا كەتكەن مەملىكەتلەردە كۆپلىگەن «ئوشۇقچە» كاپىتال بارلىققا كەلدى. «ئوشۇقچە» كاپىتال چەتكە كاپىتال چىقىرىشنىڭ ماددىي ئاساسى ۋە ئالدىنقى شەرتى. مەملىكەت ئىچىدە مونوپول كاپىتال ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ئارقىسىدا، يۇقىرى پايدا ئالالايدىغان سانائەت تارماقلىرىنى مونوپول تەشكىلاتلار تىزگىنلەۋېلىپ، يېڭىدىن مەبلەغ سېلىشقا تېرىلغۇ پەيدا قىلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئارقىدىراق قالغان بەزى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ پايدا نىسبىتى تۆۋەن بولغاچقا، كاپىتالىستلارمۇ ئۇنىڭغا مەبلەغ سېلىشنى خالىمايدىغان بولۇپ قالدى. شۇ سەۋەبتىن، كاپىتالىستلار ئۆزلىرىنىڭ قولىدا كۆپلەپ-تۇرۇپ قالغان پۇل كاپىتالىنى مەبلەغ سېلىنمىتىدە سېلىش ئۈچۈن، پايدا كېلىدىغان جاي تاپالماي قالدى - دە، «ئوشۇقچە» كاپىتال شەكىللەندى، شۇنىڭ بىلەن چەتكە كەڭ كۆلەمدە كاپىتال چىقىرىش ئومۇملاشقان جەھەتتە زۆرۈر بولۇپ قالدى. كاپىتال «ئوشۇقچىلىقى» ھەسىلى

بولىدۇ، مۇبادا كاپىتالىستلار جۇغلىنىپ قالغان كاپىتالنى ئىقتىسادىي جەھەتتە ئارقىدا قالغان قارما-قارشى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئىشلەتسە، مەملىكەت ئىچىدىكى ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە ئىشلەتسە ئىدى، ئۇ ھالدا، «ئوشۇقچە» كاپىتال دېگەن نېمىمۇ بولمىغان بولاتتى، ئەلۋەتتە. بىراق، كاپىتالزم شارائىتىدا، بۇنداق بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. «چۈنكى، تەرەققىياتنىڭ تەكشىسىزلىكى ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ئاچ - زارلىقى بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تۈپ، مۇقەررەر شارائىتى ۋە ئالدىنقى شەرتى. كاپىتالزم يەنىلا كاپىتالزم بولۇپ تۇرۇۋېرىدىكەن، «ئوشۇقچە» كاپىتال ئۆز مەملىكىتىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە ئىشلىتىلمەيدۇ (چۈنكى بۇنداق قىلىنسا كاپىتالىستلارنىڭ ئالىدىغان پايدىسى كېمىيىپ كېتىدۇ)، بەلكى پايدىنى كۆپەيتىش مەقسىتىدە چەت ئەللەرگە چىقىرىلىدۇ، ئارقىدا قالغان مەملىكەتلەرگە چىقىرىلىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 107 - بەت) ئارقىدا قالغان مەملىكەتلەردە كاپىتال ئاز، يەر باھاسى ئەرزان، ئىش ھەققى تۆۋەن، خام ئەشيا ئەرزان بولغانلىقتىن، كاپىتالىستلار بۇ يەرلەردە ئۆز مەملىكىتىدىكىگە قارىغاندا كۆپ ئەسەدە يۇقىرى پايدىغا ئېرىشەلەيدۇ، شۇ سەۋەبتىن، ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى ئۇرغۇنلىغان «ئوشۇقچە» كاپىتال ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئارقىدىراق قالغان مەملىكەتلەرگە ياكى رايونلارغا ئۆزۈلدۈرمەي چىقىرىلىدۇ.

جاھانگىرلىك دەۋرىدە، «ئوشۇقچە» كاپىتالنى چەتكە چىقىرىشنىڭ زۆرۈرىيىتىلا تۇغۇلۇپ قالماستىن، ئىمكانىيىتىمۇ تۇغۇلىدۇ. چۈنكى، بۇ باسقۇچقا كەلگەندە، نۇرغۇن ئارقىدا قالغان مەملىكەتلەر دۇنياۋى كاپىتالىستىك ئىگىلىك سىستېمىسىغا تارتىلىپ كەلگەن بولىدۇ، بۇ مەملىكەتلەردە تاۋار ئىگىلىكى مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، ئۆزىنى - ئۆزى قامدايدىغان تەبىئىي ئىگىلىك پەيدىنپەي يىمىرىلگەن، دېھقانلار ۋە ھۈنەرۋەنلەر كۆپلەپ ۋەيران بولغان، ئەرزان ئەمگەك كۈچلىرى ۋە كەڭ تاۋار بازارلىرى پەيدا بولغان بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئاساسىي تۆمۈريول لىنىيىلىرى سېلىنىشقا باشلىغان ياكى سېلىنىپ بولغان، قاتناش تىرانسپورت قولايلىق بولغان، سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئەڭ ئاللىبۇرۇن شەرتى - شارائىتلىرى كاپالەتكە ئىگە بولغان بولىدۇ.

چەتكە كاپىتال چىقىرىش جاھانگىر دۆلەتلەر ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بىرىنچىدىن، چەتكە كاپىتال چىقىرىش ئارقىلىق، ئادەتتە، مەملىكەت ئىچىدە مەبلەغ سېلىپ ئېرىشكىلى بولمايدىغىنىدىن ئېشىپ چۈشىدىغان يۇقىرى پايدا ۋە ئۆسۈمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، چەتكە كاپىتال چىقىرىش ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ تاۋارنىڭ چەتكە چىقىرىلىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ. كاپىتال چىقارغۇچى دۆلەت باشقا دۆلەتكە پۇل قەرز بەرگەندە، كۆپىنچە، قەرز پۇلنىڭ بىر قىسمىنى ھەتتا كۆپ قىسمىنى خەجلەپ قەرز بەرگۈچى دۆلەتنىڭ تاۋارلىرىنى سېتىۋېلىشنى بەلگىلەپ قويىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قەرزدار دۆلەت ئۇنىڭ تاۋار بازىرىغا ئايلىنىپ قالىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، چەتكە كاپىتال چىقىرىش جاھانگىرلىكنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئارقىدا قالغان مەملىكەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىنى تىزگىنلەشتىكى مۇھىم ۋاستىسى. بۇنىڭدىن باشقا، مونوپول كاپىتال

گۈرۈھلىرى يەنە چەتكە كاپىتال چىقىرىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىشكەن يۇقىرى مونوپول پايدىسىغا ئاز بىر قىسمىنلا ئاجرىتىپ ئۆز مەملىكىتىدىكى ئىشچى ئاقسۆڭەكلەرنى ۋە مۇستەملىكىلەردىكى گۈماشتىلارنى سېتىۋېلىپ، ئۆز مەملىكىتىدىكى ئىشچىلار ھەرىكىتىگە ۋە مۇستەملىكە - يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى خەلقنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەشلىرىگە بۇزغۇنچىلىق سالىدۇ. قىسقىسى، چەتكە كاپىتال چىقىرىش نەتىجىسىدە، پۈل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ تەسىر دائىرىسى مەملىكەت ئىچىدىن مەملىكەت سىرتىغا كېڭىيىدۇ - دە، پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا پۈل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە تورى شەكىللىنىدۇ، پۈل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ دۇنياۋى ھۆكۈمرانلىقى كېلىپ چىقىدۇ.

1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا، گېرمانىيە، ياپونىيە قاتارلىق ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ 1914 - يىلى چەتكە چىقارغان كاپىتالىنىڭ ئومۇمىي سۇممىسى تەخمىنەن 44 — 48 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى بولغان. ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، چەتكە كاپىتال چىقىرىش يەنىمۇ كېڭەيدى. مۆلچەرلىنىشچە، ئاساسىي كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ 1961 - يىلى چەتكە چىقارغان كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سۇممىسى تەخمىنەن 140 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى بولغان، 1970 - يىلى بولسا 300 — 320 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىدۇ. دەل لېنىن ئېيتقاندەك: «مانا بۇ — جاھانگىرلارنىڭ دۇنياديكى زور كۆپ سانلىكى مىللەتلەر ۋە مەملىكەتلەرنى ئېزىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىكى پۈختا ئاساس، مانا بۇ — ئىنتايىن ئاز سانلىكى ئەللەرنىڭ بايلىقى مەملىكەتلەرنىڭ كاپىتالىستىك تەييارتاپالمىنىڭ پۈختا ئاساسى!» (يۇقىرىقى كىتاب، 109 - بەت)

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ چەتكە كاپىتال چىقىرىشىدا بەزىبىر يېڭى ئەھۋاللار كېلىپ چىقتى، ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىچە: (1) دۆلەت كاپىتالىنىڭ چەتكە چىقىرىلىشى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، دۆلەت كاپىتالىنىڭ چەتكە چىقىرىلىش مىقدارى ناھايىتى ئاز ئىدى؛ ئۇرۇشتىن كېيىن، دۆلەت كاپىتالىنىڭ چەتكە چىقىرىلىشى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى، 70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ۋە رايونلارغا چىقارغان كاپىتالىنىڭ ئومۇمىي سۇممىسىنىڭ يېرىمىنى دېگۈدەك دۆلەت كاپىتالى ئىگىلىگەن. ئەمما 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، خۇسۇسىي كاپىتالنىڭ چەتكە چىقىرىلىشى تېزرەك ئۆسۈپ، دۆلەت كاپىتالنىڭ چەتكە چىقىرىلىش نىسبىتى نىسپىي ھالدا تۆۋەنلەشكە باشلىدى. (2) كاپىتالنىڭ قايسى رايونلارغا چىقىرىلىشىدا روشەن ئۆزگىرىش بولدى، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، كاپىتال ئاساسەن، سانائەتتە ئارقىدا قالغان مەملىكەتلەر ۋە مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەرگە چىقىرىلاتتى؛ ئۇرۇشتىن كېيىن، مونوپول كاپىتالنىڭ مەبلەغ سېلىش نۇقتىسى پەيدىن پەي سانائەتتە تەرەققىي تاپقان ئەللەرگە يۆتكەلدى ھەمدە تەرەققىي تاپقان ئەللەرمۇ بىر - بىرىگە كاپىتال چىقىرىدىغان بولدى. ئامېرىكا سودا مونىستراليكىنىڭ سانلىق مەلۇماتىدىن قارىغاندا، 1936 - يىلى ئامېرىكا بويىچە خۇسۇسلارنىڭ ئاسىيا،

ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى رايونلارغا بۆلۈنگەن. 1955 - يىلى بۇ نىسبەت 41 پىرسەنتكە چۈشۈپ قالغان، 1975 - يىلى تېخىمۇ تۆۋەنلەپ 21 پىرسەنتكە چۈشۈپ قالغان. ئۇزاقتىن بېرى، ئامېرىكىنىڭ سىرتقا سالىدىغان مەبلىغى، ئاساسەن، لاتىن ئامېرىكىسىغا مەركەزلەشتۈرۈلۈپ كەلگەنىدى، 60 - يىللاردىن كېيىن، ئامېرىكىنىڭ كانادا، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى، ياپونىيە قاتارلىق تەرەققىي تاپقان مەملىكەتلەرگە سالىدىغان مەبلىغى كۆندىن - كۈنگە كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيەنىڭ ئامېرىكىدا سېلىۋاتقان مەبلىغىمۇ كۆپەيمەكتە. 1975 - يىلى، چەت ئەللەرنىڭ ئامېرىكىدا بۆلۈشتە سالغان ئومۇمىي مەبلەغ سوممىسى 27 مىليارد 600 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيەنىڭ سالغىنى 19 مىليارد 200 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بولغان. (3) مەبلەغ سېلىش يۆنىلىشى ۋە تۈزۈلمىسىدە بەزى ئۆزگىرىشلەر بولدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، ھەرقايسى ئەل مونوپول كاپىتالىنىڭ ئارقىدا قالغان دۆلەتلەرگە سالغان مەبلىغىدە كان بايلىقىنى ئېچىش جەھەتكە سالغان مەبلەغ چوڭراق نىسبەتنى ئىگىلەيتتى؛ بىراق يېقىنقى يىللاردىن بېرى، سانائەتكە سېلىنىدىغان مەبلەغ تېخىرەك ئاشماقتا. مەسىلەن، 1955 - يىلى ئامېرىكىدا خۇسۇسلارنىڭ چەت ئەللەرگە بۆلۈشتە سالغان مەبلىغىنىڭ 47 پىرسەنتى نېفىت تارماقلىرى، كان ئېچىش ۋە مېتال تاۋلاش تارماقلىرىغا سېلىنغانىدى، 1975 - يىلىغا كەلگەندە بۇ نىسبەت 26 پىرسەنتكە چۈشۈپ قالدى؛ شۇ مەزگىلدە سانائەتكە سېلىنغان مەبلەغ بولسا ھالقىپ كۆپىيىپ 34 پىرسەنتتىن 45 پىرسەنتكە يەتتى. بۆلۈنگەن باشقا، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان سانائەتلەر (مەسىلەن، ئېلېكترون سانائىتى قاتارلىقلار) گە سېلىنىدىغان كاپىتالمۇ كۆپىيىشكە باشلىدى. (4) دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەر جاھان گىرلارنىڭ چەتكە كاپىتال چىقىرىش تىركىسى مۇھىم قورالى بولۇپ قالدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ تەسىر كۈچى ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەر تېز ھەم كەڭ تەرەققىي قىلدى، 70 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئاساسىي كاپىتالىستىك ئەللەردىكى 7 مىڭدىن ئارتۇق دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەت كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ بەشتىن بىرىنى تىزگىنلىۋالدى. دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتنىڭ كاپىتالى كۆپ، تېخنىكىسى ئىلغار بولىدۇ، ئۇ، چەت ئەلدە زاۋۇت قۇرۇپ مەھسۇلات ئىشلەپ چىقىرىدۇ، شۇ يەردىكى ئەرزان ئەمگەكنى كۆچلىرى ۋە خام ئەشيالاردىن پايدىلىنىدۇ، ئۆزى تۇرۇش لۇق دۆلەتنىڭ چېگرا باج توساقلىرى ۋە باشقا سودا چەكلىمىلىرىدىن ئۆزىنى قاچۇرالايدۇ، شۇ يەردىكى بازارلارنى ئىگىلىۋالسا، مەھسۇلاتنى ئۆز مەملىكىتىدە ئىشلەپ چىقىرىپ، ئاندىن چەت ئەللەرگە توشۇپ ساتقانغا قارىغاندا تېخىمۇ يۇقىرى پايدا ئالالايدۇ. (5) ئامېرىكا ئۇرۇشتىن كېيىن چەتكە كاپىتال چىقارغۇچى ئەڭ چوڭ دۆلەت بولۇپ قالدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن

كېيىن، ئامېرىكا ئۆزىنىڭ ئۇرۇش مەزگىلىدە ئۈستۈرۈۋالغان كۈچىگە تايىنىپ، كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى چەتكە كاپىتال چىقارغۇچى ئەڭ چوڭ دۆلەت بولۇپ قالدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە بەۋاستە سالىدىغان مەبلىغىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى دېگۈدەك ئامېرىكا كاپىتالى ئىگىلىدى. ئامېرىكا بويىچە خۇسۇسلارنىڭ چەتكە بەۋاسىتە سالغان مەبلىغىنىڭ دەپتەر يۈزىدىكى قىممىتى 1955 - يىلنىڭ ئاخىرىدا 19 مىليارد 400 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بولغان، 1975 - يىلىغا كەلگەندە 124 مىليارد 200 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن. ئامېرىكىنىڭ 1946 - يىلىدىن 1976 - يىلغىچە بولغان ئارلىقتا سىرتقا بەرگەن ئىقتىسادىي «ياردەمى» ۋە ھەربىي «ياردەمى» جەمئىي 191 مىليارد 800 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن. بۇنىڭدىن باشقا، 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، غەربىي گېرمانىيە، ياپونىيەنىڭ چەتكە سالغان مەبلىغىمۇ چاپسان كۆپەيدى. ياپونىيە بويىچە خۇسۇسلارنىڭ سىرتقا بەۋاستە سالغان مەبلىغى 1976 - يىلى 1965 - يىلىدىكىدىن 11.4 ھەسسە كۆپەيگەن، شۇ مەزگىلدە گېرمانىيەنىڭكى 5.7 ھەسسە كۆپەيگەن، ياپونىيە، غەربىي گېرمانىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيىدىن ئېشىپ چۈشۈپ، ئامېرىكىدىن قالسىلا 2 - ئورۇندىدا تۇرىدىغان چەتكە كاپىتال چىقارغۇچى دۆلەتلەر بولۇپ قالدى.

جاھانگىرلىك، چەتكە تاۋار چىقىرىش دېگەن ماددىلارغا قارالا.

چەتكە تاۋار چىقىرىش، يۇنىڭدا، كاپىتالىستىلارنىڭ يۇقىرى پايدا ئېلىش ئۈچۈن چەت ئەللەرگە تاۋار چىقىرىپ سېتىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ، ئەركىن كاپىتالىزم دەۋرىدىكى مۇھىم ئىقتىسادىي ئالامەتلەرنىڭ بىرى. كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش چاپسان ئۆسىدۇ، ئىچكى بازار بولسا شۇنىڭغا يارىشا كېڭىيەلمەيدۇ. كاپىتالىستلار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ۋە يۇقىرى پايدا ئېلىش مەقسىتىدە، مۇقەررەر ھالدا چەت ئەللەرگە تاۋار چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چەت ئەللەر بىلەن بولغان قاتناش ئالاقىسىنىڭ كۈنسايىن قويۇقلىشىشى، چەت ئەللەردىكى مۇستەملىكىلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز كۆپىيىشى، كەڭ كاپىتالىستىك دۇنيا بازىرىنىڭ شەكىللىنىشى چەتكە تاۋار چىقىرىشنى كېڭەيتىشكە ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىدۇ. كاپىتالىستىك دۆلەتلەر تاۋار سېتىش بازارلىرىنى ۋە خام ئەشيا مەنبەلىرىنى تالىشىشتا مۇستەملىكە - يېرىم مۇستەملىكىلەر ۋە سانائىتى تەرەققىي تاپمىغان دۆلەتلەر مۇھىم ئوبيېكت بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى ئۇ دۆلەتلەردە سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى يۇقىرى بولىدۇ، خام ئەشيا ئەرزان بولىدۇ، تەڭسىز قىممەتتە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق يۇقىرى پايدا ئېلىش ئاسانراق بولىدۇ. ئەنگلىيە كاپىتالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشنى ئەڭ ئاۋۋال ئۈرۈندىغان، شۇنداقلا مۇستەملىكە ۋە بېقىندا ئەللەرنى ھەممىدىن كۆپ قولغا كىرگۈزۈۋالغان مەملىكەت بولۇپ، ئۇ XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا «دۇنيا زاۋۇتى»، دۇنيا بويىچە چەتكە تاۋار چىقارغۇچى ئەڭ چوڭ مەملىكەت بولۇپ قالغان. تاۋارلىرىنى چەت ئەللەرگە ئاپىرىپ تۆكمە قىلىپ سېتىش ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسى «ئەركىن سودا» دېگەن شوئارنى توۋلاپ،

چېگرا بېجى تۆسۈقلىرىغا قارشى تۇرغانىدى. كېيىن كۆتۈرۈلگەن باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتىنىڭ سانائىتىنى قوغداش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، قوغدىنىش چېگرا بېجىنى يۇقۇرىلاش ئارقىلىق چەت ئەللەرنىڭ ئەرزان باھالىق تاۋارلىرىنىڭ كىرىشىنى توستى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، دۇنيا بازىرىنى تالىشىشقا، بولۇپمۇ مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىلەرگە قارىتىلغان تاجاۋۇزچىلىققا ئاكتىپ قاتناشتى. تاۋارنىڭ كۆپلەپ چەتكە چىقىرىلىشى نەتىجىسىدە، تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى چاپسان تەرەققىي قىلدى، كاپىتالىستلارنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپ بارىدىغان يۇقىرى پايدىغا ئېرىشىشى كاپالەتكە ئىگە بولدى؛ تاۋار كىرگۈزۈلگەن مۇستەملىكىلەر ۋە بېقىنىدا ئەللەردە تەبىئىي ئىگىلىكىنىڭ پەيدىنپەي يىمىرىلىشى ۋە كاپىتالىستىك ئىشلەپ چىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى مەلۇم دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما بايلىق ۋە مۇھىم بايلىق مەنبەلىرى كۆپلەپ چەتكە ئېقىپ كېتىپ، كەڭ ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار ۋەيران بولدى، مىللىي سودا - سانائەتنىڭ تەرەققىياتى توسالغۇ ۋە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى ھەمدە ئەمگەكچى ئاممىنىڭ تۇرمۇش ھالىغا چۆشۈپ قالدى.

جاھانگىرلىك دەۋرىدە، چەتكە كاپىتال چىقىرىش مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ ئاساسىي ئىقتىسادىي بەلگىسى بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما چەتكە تاۋار چىقىرىش يەنىلا جاھانگىر دۆلەتلەر باشقا ئەللەرنىڭ بايلىقىنى تالان - تاراج قىلىشتا كەم بولسا بولمايدىغان ۋاستە بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، چەتكە تاۋار چىقىرىش بىلەن چەتكە كاپىتال چىقىرىش بىر بىرى بىلەن زىچ باغلىنىپ كەتكەن بولىدۇ، مەسىلەن، چەت ئەللەرگە قەرز پۇل بېرىشتە، كۆپىنچە، قەرز بەرگۈچى دۆلەتنىڭ تاۋارلىرىنى سېتىۋېلىش شەرت قىلىنىدۇ، سىرتقا سېلىنىدىغان مەبلەغمۇ، كۆپ ھاللاردا، مەبلەغ سالغۇچى دۆلەتنىڭ مېلىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدۇ. دەل لېنىن كۆرسەتىپ ئۆتكەندەك، جاھانگىر دۆلەتلەر ئارقىدا قالغان دۆلەتلەرگە كاپىتال چىقارغاندا، «بىر كالىدىن ئىككى تېرە سويۇۋالماقچى بولىدۇ» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 206 - بەت): بىرى، قەرز پۇلدىن ئالىدىغان ئۆسۈم؛ يەنە بىرى، ئەنە شۇ قەرز پۇل ئۇلارنىڭ تاۋارلىرىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلگەن چاغدا ئالىدىغان يۇقىرى پايدا. چەتكە تاۋار چىقىرىش جاھانگىر دۆلەتلەر ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك زور رول ئويناىدۇ: چەتكە تاۋار چىقىرىش ئارقىلىق سېتىش بازارلىرىنى مونوپولىيە قىلىدۇ، تەكسىز قىممەتتە ئالماشتۇرىدۇ، يۇقىرى مونوپول پايدا ئالىدۇ، ئىشچى قالغان سانائەت بۇيۇملىرى ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى تۆكمە قىلىپ ساتىدۇ، ئىقتىسادىي كرىزىسنى باشقا ئەللەرگە بولۇپمۇ تەرەققىي قىلمۇاتقان ئەللەرگە تاڭىدۇ.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ چەتكە تاۋار چىقىرىشى زور دەرىجىدە ئاشتى، بۇنىڭ ئىشىش سۈرئىتى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىدىن كۆپ ئىشىپ كەتتى. ب د ت نىڭ سالىق مەلۇماتىغا قارىغاندا، شىمالىي ئامېرىكا ئەللىرى، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى، ياپونىيە ۋە ئاۋسترالىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ

ئومۇمىي ئېكسپورت قىممىتى 1948 - يىلدىكى 36 مىليارد 600 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن كۆپەيىپ 1976 - يىلدىكى 643 مىليارد 200 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن، يەنى 16 ھەسسە كۆپەيگەن. بۇنىڭ ئىچىدە، ئامېرىكىنىڭكى تەخمىنەن 8 ھەسسە، ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى ئەللىرىنىڭكى تەخمىنەن 23 ھەسسە كۆپەيگەن، ياپونىيە نىڭكى ھەممىدىن كۆپ ئاشقان، يەنى 260 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن 67 مىليارد 200 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىپ، 260 ھەسسە كۆپەيگەن. ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئامېرىكا غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيىنىڭ ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىۋىلىشىدىكى ۋە تەرەققىي قىلالمىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرى ۋە ئوشۇقچە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى كۆپلەپ تۆكمە قىلىپ سېتىپ، كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى چەتكە تاۋار چىقارغۇچى ئەڭ چوڭ دۆلەت بولۇپ قالدى. كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى تۈپەيلىدىن، 60 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە، ياپونىيىنىڭ ۋە غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ چەتكە تاۋار چىقىرىشى ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ چاپسان ئاشتى، ئامېرىكىنىڭ كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئېكسپورت قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى بولسا نىسپىي ھالدا تۆۋەنلىدى، يەنى 1948 - يىلدىكى 34 پىرسەنتتىن تۆۋەنلەپ 1976 - يىلدىكى 17.6 پىرسەنتكە چۈشتى. بۇ كاپىتالىستىك ئەللەر ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى بازارلارنى تالىشىپلا قالماستىن، بەلكى بىر - بىرىنىڭ ئىچكى بازارلىرىغىمۇ ئىگىسىپ كىرىپ، مىسلىسىز كەسكىن سودا جېڭى قىلىشتى.

چەتكە كاپىتال چىقىرىش دېگەن ماددىغا قارالۇن.

ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك بۇنىڭدا، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تاۋار بازارلىرى، خام ئەشيا مەنبەلىرى، مەبلەغ سېلىش سورۇنلىرى ۋە تەسىر دائىرىسى تالىشىش مەقسىتىدە باشقا دۆلەتلەر يا كى رايونلارغا قىلىدىغان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزچىلىقى يا كى ئىقتىسادىي سىڭىپ كىرىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىش دەۋرىدىلا باشلانغان، يەنە كېلىپ ئۇنى زورلۇق كۈچ ۋە بۇلاڭچىلىقتىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئامېرىكا قىتئەسىدىن ئالتۇن - كۈمۈش كانلىرىنىڭ تېپىلىشى، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ يوقىتىلىشى، قۇل قىلىنىشى ۋە كان قودۇقلىرىغا دەپنە قىلىنىشى، شەرقىي ھىندىستانغا قارىتىلغان بويسۇندۇرۇش ۋە تالان - تاراجنىڭ باشلىنىشى، ئافرىقىنىڭ سودىگەرچىلىك تەرىزىدە نېگىر ئوۋلاش مەيدانىغا ئايلىنىپ قېلىشى — مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. مانا مۇشۇ ئاساسىمان جەريانلار ئىپتىدائىي جۇغلىنىشنىڭ ئاساسىي ئاملىدۇر. بۇنىڭغا سوڭدىشىپ كەلگىنى ياۋروپا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى يەر شارى ئۈرۈش مەيدانى قىلىنغان سودا ئۇرۇشى بولدى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 - توم، 819 - بەت) سانائەت ئىنقىلابىنىڭ ئۇرۇنداشمىغا ئەگىشىپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئامېرىكا، ياپونىيە، روسىيە

قاتارلىق دۆلەتلەردە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ھۆكۈمران ئورۇنىنى ئىگىلىدى، بۇ دۆلەتلەر سىرتقا قارىتىلغان كېڭەيمەچىلىكنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. كاپىتالىزم قانچە تەرەققىي قىلغانسېرى، خام ئەشيا قانچە يېتىشمىگەنسېرى دۇنيا مىقياسىدىكى خام ئەشيا مەنبەلىرىنى قوغلىشىش ۋە تالىشىش يولىدىكى كۈرەش شۇنچە ئۆتكۈرلىشىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن مۇستەملىكە ئىگىلەش يولىدىكى كۈرەشمۇ كەسكىنلەشتى. بۇ دۆلەتلەر تۈپ - ۋەمبىرەك سىياسىتىنى باشلامچى قىلىپ، مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەرنى ھەدەپ تالان - تاراج قىلدى، ئۇلارنى كاپىتالىستىك دۇنياۋى سىستېمىغا تارتىپ كىردى، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئارقىدا قالغان مۇشۇ ئەللەر ۋە رايونلارنىڭ پۇل مۇئامىلە، تاموژنا، پوچتا - تېلېگراف، تاشقى سودا، تۆمۈريول ۋە ھاۋا قاتنىشى قاتارلىق ئىشلىرىنى تەزگىنلىدى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئۇلارنىڭ تاۋار سېتىش بازارلىرى ۋە خام ئەشيا، يەتكۈزۈش بازىرىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى.

جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كىرگەندىن كېيىن، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي كېڭەيمەچىلىكىدىكى تېخىمۇ يوشۇرۇن ئىچكى زىددىيەتلەر ۋە ئالاھىدىلىكلەر كۆرۈندى: بىرىنچىدىن، كونا مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى كۈندىن - كۈنگە يېمىرىلىپ بېرىۋاتقان ۋەزىيەتتە، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي كېڭەيمەچىلىكى چەكلەنگەنلىكتىن، ئۇلار يوشۇرۇن ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنى تېزگىنلىدى ۋە تالان - تاراج قىلىدى. ئۇلار، بىر تەرەپتىن، مۇستەملىكىلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىل بولۇشىغا نائىلاج ماقۇل بولدى، يەنە بىر تەرەپتىن، «ئىقتىسادىي ياردەم»، زېمىن تالىشىش قاتارلىق مۇددىئالارنى قوشتى.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 219 - بەت) يەنە كېلىپ، ئۇلار پەقەت دېھقانچىلىق رايونلىرىنى قوشۇۋېلىشقىلا ئۇرۇنۇپ قالمىدى، ھەتتا سانائەتتە تەرەققىي تاپقان رايونلارنىمۇ قوشۇۋېلىشقا ئۇرۇندى، شۇنىڭ بىلەن، دۇنيانى بۆلۈشۈۋېلىش ۋە قايتىدىن بۆلۈشۈۋېلىش يولىدىكى كۈرەش پەۋقۇلئاددە ئۆتكۈرلىشىپ كەتتى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكىنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ دولقۇنىغا كۆتۈرۈلۈشىگە، جۈملىدىن ۋە باشقا بەزى ئەللەردە خەلق ئىنقىلابىنىڭ غەلبە قىلىشىغا ئەگىشىپ، جاھانگىرلار ئوتتۇرىسىدىكى مەبلەغ سېلىش سۇرۇنلىرى، تاۋار سېتىش بازارلىرى ۋە خام ئەشيا مەنبەلىرى ئۈچۈن تالىشىشى كۈرىشى تېخىمۇ كەسكىنلەشتى، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ سىرتقا قاراتقان ئىقتىسادىي كېڭەيمەچىلىكىدە يەنىمۇ يېڭى ئەھۋاللار ۋە ئالاھىدىلىكلەر كۆرۈندى: بىرىنچىدىن، كونا مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى كۈندىن - كۈنگە يېمىرىلىپ بېرىۋاتقان ۋەزىيەتتە، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي كېڭەيمەچىلىكى چەكلەنگەنلىكتىن، تېخىمۇ يوشۇرۇن ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنى تېزگىنلىدى ۋە تالان - تاراج قىلىدى. ئۇلار، بىر تەرەپتىن، مۇستەملىكىلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىل بولۇشىغا نائىلاج ماقۇل بولدى، يەنە بىر تەرەپتىن، «ئىقتىسادىي ياردەم»،

«تېخنىكىۋى ياردەم»، «ھەربىي ياردەم» دېگەنگە ئوخشاش نام بىلەن كاپىتال چىقىرىپ، ياردەم ئالغۇچى دۆلەتلەرنى خىلمۇ خىل ئېغىر شەرتلەرنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلدى، مەسىلەن، ئۆزلىرى ياردەم قىلغان مادديي ئەشيالارنىڭ باھاسىنى ئۆستۈردى، ياردەم ئالغۇچى دۆلەتلەر قەرزگە سۇندۇرۇپ بەرگەن تاۋارلارنىڭ باھاسىنى تۆۋەنلەتتى، ياكى بولمىسا ياردەم ئالغۇچى دۆلەتلەرنى ئۆزلىرى ئەۋەتكەن سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي «مەسلىھەتچىلەر»نى قوبۇل قىلىشقا، ھەربىي بازا قۇرۇشتا ياقۇل بولۇشقا ۋە باشقىلارغا مەجبۇر قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئەمەلىيەتتە، ياردەم ئالغۇچى دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىنى تىزگىنلەپ، ئۇلارنى يەنىلا خام ئەشيا يەتكۈزۈش ئورۇنلىرى، تاۋار سېتىش بازارلىرى ۋە مەبلەغ سېلىش سورۇنلىرى قىلىپ قويدى، ئۇلار يەنە ھۆكۈمەت نامى بىلەن قۇرۇلغان خەلقئارا تەشكىلاتلار ئارقىلىق، «دۆلەتلەر ئارا ئالاقە ئورنىتىش» تۇرۇمى دېگەن نېمىنى يولغا قويۇپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرگە ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزدى، ئىككىنچىدىن، جاھانگىرلار ئۆزلىرىنىڭ مەركىزىي رايونلىرى (مەسىلەن، غەربىي ياۋروپا، شىمالىي ئامېرىكا) دا ئۆزئارا تالىشىپ، بىر-بىرلىگە ئىقتىسادىي جەھەتتىن سېڭىپ كىرەي، ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئەسىلىگە كەلتۈرۈش مەزگىللىرىدە، ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ئۇرۇش داۋامىدا تېخنىكا دەرىجىدە پاجىلىشىپ كەتكەن ياكى ئېغىر مائارىپ ئىنالىيە ۋە ياپونىيە قاتارلىق ئىقتىسادىي جەھەتتە بېقىنچى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويۇشقا ئۇرۇندى. جاھانگىرلار ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشتە يەنە قىزىل مونوپول پايدىنى كۆزلىگەندىن تاشقىرى، ئىقتىسادىي پايدىلىنىپ، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئۇرۇشتىن ئاۋۋالقى تەسىر دائىرىلىرىگە سىڭىپ كىرىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى بۇ دۆلەتلەرگە كۆپلەپ كاپىتال ۋە تاۋار چىقاردى. چەتكە كاپىتال چىقىرىش جەھەتتە، ئامېرىكا ئۇرۇشتىن ئاۋۋالقى ئىككىنچى ئورۇندىن بىرىنچى سەكرەپلا ئۇرۇشتىن كېيىنكى بىرىنچى ئورۇنغا چىقتى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئامېرىكىنىڭ چەت ئەللەردىكى كارخانىلىرىنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى تەخمىنەن 200 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىپ، غەربىي گېرمانىيە بىلەن ياپونىيىنىڭ شۇ مەزگىلدىكى يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىدىن ئېشىپ كەتتى. چەتكە تاۋار چىقىرىلىش جەھەتتە، ئامېرىكىنىڭ كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئومۇمىي ئېكسپورت قىممىتىدە ئىگىلەيدىغان سالمىقىمۇ 1937 - يىلدىكى 14.2 پىرسەنتتىن كۆپەيىپ 1947 - يىلدىكى 32.5 پىرسەنتكە يەتتى. 60 - يىللاردىن كېيىن، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيىنىڭ ئىقتىسادىي كۆچىيىدى، ئۇلار ئامېرىكىدىن) تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنىڭ بازارلىرىنى تالاشقاندىن تاشقىرى، ئامېرىكىدا ھېتىلىدىغان تاۋار ۋە ئىشلىنىدىغان مەبلەغنى كۆپەيتىشكىمۇ كۈچەيدى، ئۇچىنچىدىن، شۇڭا «يېتىپ قالغان ئىگىلىكىنى بىر گەۋدە قىلىش»، «خەلقئارا ئىش تەقسىماتى»، «شىركىلىشىپ كارخانا باشقۇرۇش» دېگەنگە ئوخشاش نام بىلەن، «ياردەم» ئالغۇچىلىق بەزى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە بېقىنچا ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويۇشقا ئۇرۇندى. جاھانگىرلار ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشتە يەنە قىزىل مونوپول پايدىنى كۆزلىگەندىن تاشقىرى، ئىقتىسادىي

كىرىزىس ۋە ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقنى باشقا ئەللەرگە ئارتىپ قويۇش، باشقا ئەللەرنى قىزغىنلىقىش ۋە ئېزىش، شۇ يول بىلەن تەسىر دائىرىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە دۇنياۋى زومىگەرلىكنى تالىشىشنىمۇ كۆزلەيدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە جاھانگىر دۆلەتلەر بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان كەڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى، جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر مۇقەررەر ھالدا يەنمۇ كەسكىنلىشىدۇ.

چەتكە تاۋار چىقىرىش، چەتكە كاپىتال چىقىرىش، يېڭى مۇستەملىكىچىلىك دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مەبلەغ سېلىش بانكىسى بۇنىڭدا، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە سودا - سانائەتكە مەبلەغ سېلىش ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك ئامانەت - قەرز بېرىش كەسپىنىلا بېجىرىدىغان كەسپىي بانكىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەبلەغ سېلىش بانكىلىرى پاي چېكى ۋە قەرز چېكى چىقىرىشقا تايىنىپ مەبلەغ يىغىدۇ، ئۇلارنىڭ كەسپىي، ئاساسەن، كاپىتالىستىك سودا - سانائەت كارخانىلىرى ئۈچۈن قىممەتكە ئىگە بەلەت (پاي چېكى ياكى قەرز چېكى) چىقىرىپ بېرىش ياكى ھۆددىگە ئېلىپ سېتىپ بېرىش، كارخانا ئېچىش ياكى كارخانىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىشتىن ئىبارەت. بۇ پائالىيەتلەردە مەبلەغ سېلىش بانكىسى ياكى بەلەت سېتىش ۋەزىپىسىنىلا ئۈستىگە ئېلىپ، بەلگىلىمە رەسمىيەت ھەققى ئالىدۇ، ياكى ئۆز مەبلىغىغە باشقا شىركەتنىڭ بەلەتلىرىنى سېتىۋېلىپ، بەلەتكە ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ. مەبلەغ سېلىش بانكىلىرىنىڭ تەشكىلىي شەكلى خىلمۇ خىل، نامىمۇ ھەرقىسما بولىدۇ، ئۇنىڭ تەشكىلىي شەكلى، ئاساسەن، مەبلەغ سېلىش - ھاۋالە قىلىش شىركىتى، مەبلەغ سېلىش شىركىتى، سانائەت بانكىسى، پۈل مۇئامىلە بانكىسى قاتارلىقلار- دىن ئىبارەت. ئەنگلىيە مەبلەغ سېلىش - ھاۋالە قىلىش شىركىتىنىڭ ئاساسىي كەسپى ئۆزى توپلىغان كاپىتالغا باشقا شىركەتلەرنىڭ پاي چېكى ياكى قەرز چېكىنى سېتىۋېلىشتىن ئىبارەت. ئامېرىكا مەبلەغ سېلىش بانكىسىنىڭ ئاساسىي كەسپىي يېگىدىن چىقىرىلغان پاي چېكى، قەرز چېكىنى ۋەكالىتەن سېتىۋېلىش ۋە سېتىش ئارقىلىق، بۇنىڭدىن بەلگىلىك رەسمىيەت ھەققىگە ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت، ئەنگلىيەدە، بەلەتلەرنى ۋەكالىتەن چىقىرىش ۋە سېتىۋېلىش كەسپىي، ئاساسەن، سودا بانكىسى ۋە تارقىتىش شىركىتى تەرىپىدىن بېجىرىلىدۇ.

مەبلەغ سېلىش بانكىسى جاھانگىرلىك دەۋرىدە تېز تەرەققىي تاپتى، ئۇ، سانائەت كاپىتالى بىلەن بانكا كاپىتالىنىڭ بىرلىشىشى ئۈچۈن، پۈل مۇئامىلە دوكالىرىنىڭ ھەرقايسى ئىگىلىك تارماقلىرىنى تىزگىنلىشى ئۈچۈن كۈچلۈك قورال بولۇپ بەردى. ئۇ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر چەتكە كاپىتال چىقىرىشتا پايدىلىنىدىغان مۇھىم پۈل مۇئامىلە ئورگىنى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

مەبلەغ سېلىش - ھاۋالە قىلىش شىركىتى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

مەبلەغ سېلىش - ھاۋالە قىلىش شىركىتى بۇ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە مەبلەغ سېلىش - ھاۋالە قىلىش كەسپى بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان پۈل مۇئامىلە ئورگىنىدۇر. ئۇ، ئۆز شىركىتىنىڭ كاپىتالىنى پاي چېكى ۋە قەرز چېكى چىقىرىش يولى بىلەن توپلايدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا باشقا شىركەتلەرنىڭ پاي چېكىنى ۋە قەرز چېكىنى سېتىۋالىدۇ؛ ئاندىن سېتىۋالغان بەلەتلىرىنى

ھۆددە قىلىپ تۇرۇپ، مەبلەغ سېلىش - ھاۋالە قىلىش كەسپىي جەھەتتە يېڭى قەرز چېكىنى كۆپەيتىپ چىقىرىدۇ. بۇنىڭدىن كەلگەن كىرىم- پايدا شۇ شىركەتتە قالدۇرۇلغاندىن تاشقىرى قوللىدا ئاشۇنداق قەرز چېكى بار كىشىلەرگە مەلۇم نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىپ بېرىلىدۇ.

مەبلەغ سېلىش - ھاۋالە قىلىش شىركىتى XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەنگلىيىدە تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان، XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، بۇنداق شىركەتلەر ئەنگلىيىدە 300 گە يەتكەن؛ 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكا ۋە باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىمۇ ئاشۇنداق شىركەتلەر ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا كەلدى، بىراق ئۇنىڭ نامى تۇرلۇكچە ئاتالدى، مەسىلەن، مەبلەغ سېلىش بانكىسى، پۇل مۇئامىلە شىركىتى ۋە باشقىلار؛ ئۇلارنىڭ كەسپىي دائىرىسىمۇ بىر - بىرىنىڭ كىمىدىن پەرقلىق بولدى، بەزىلىرى ئۇزاق مۇددەتلىك مەبلەغ سېلىشنى ئاساس قىلدى، بەزىلىرى مەخسۇلا ۋەكالىتەن بېلەت سېتىۋېلىش ۋە بېلەت سېتىش ھاۋالە كەسپى بىلەن شۇغۇللاندى، بەزىلىرى مەبلەغ سېلىش - ھاۋالە قىلىش، پۇل ئامانەت قويۇش، پۇل قەرز بېرىش قاتارلىق كۆپ خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللاندى. ئەنگلىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەردە، مەبلەغ سېلىش - ھاۋالە قىلىش شىركەتلىرى ئۆزئارا مەبلىغىنىڭ خېلى بىر قىسمىنى تىوغرىدىن تىوغرا چەت ئەللەرگە سېلىپ، چەتكە كاپىتال چىقىرىدىغان مۇھىم مونوپول كارخانا بولۇپ قالدى.

مەبلەغ سېلىش بانكىسى دېگەن نامدىنمۇ قارالغان خەلقئارا مونوپول ئىنتىپاق بۇنىڭدا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئەڭ چوڭ مونوپول تەشكىلاتلار كېلىشىمىگە ئاساسەن تۇزگەن خەلقئارالىق ئىقتىسادىي ئىنتىپاق كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇنىڭدا دۇنيا بازىرىنى بۆلۈشۈۋېلىش، مونوپول باھا بەلگىلەش، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى تىزگىنلەش، خام ئەشيا مەنبەسىنى مونوپول قېلىۋېلىش، مەبلەغ سېلىش سورۇنلىرىنى بۆلۈشۈۋېلىش، شۇ ئارقىلىق يۇقىرى مونوپول پايدا ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىش مەقسەت قىلىنىدۇ. خەلقئارا مونوپول ئىنتىپاقنىڭ شەكىللىنىشى جاھانگىرلىكنىڭ ئاساسىي بەلگىلىرىدىن بىرىدۇر.

خەلقئارا كارتېل، خەلقئارا سىندىكات، خەلقئارا تېرىست ۋە باشقىلار خەلقئارا مونوپول ئىنتىپاقنىڭ شەكىللىرىدۇر. خەلقئارا كارتېل ھەممىدىن ئومۇمىيۈزلۈك شەكىل. XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن 80 - يىللىرىغىچە بولغان مەزگىل خەلقئارا كارتېلنىڭ بىخ ئۇرۇش مەزگىلىدۇر، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، خەلقئارا كارتېللار چاپسان تەرەققىي قىلدى. خەلقئارا كارتېللار كېلىشىمنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى سېتىش رايونلىرىنى ئايرىۋېلىش، بازار باھاسى ۋە سېتىش نورمىسىنى بەلگىلەش، تېخنىكا كەشپىياتى ئالماشتۇرۇش، مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىدىن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت.

خەلقئارا مونوپول ئىنتىپاق مەملىكەت ئىچىدىكى مونوپولىيە ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن، شۇنداقلا ئۇ مونوپول ھۆكۈمرانلىق ۋە ئۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان تۇرلۇك زىددىيەتلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نەتىجىسى مۇقەررەر مەھسۇلدۇر. جاھانگىرلىك دەۋرىدە، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ مونوپول كاپىتالى، ئالدى بىلەن، مەملىكەت ئىچىدە ھۆكۈمران ئورۇنغا تىكلەپ، ئىچكى بازارلارنى بۆلۈشۈۋالىدۇ ھەمدە ئۆز

مەملىكەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەۋسىيلىۋالىدۇ، ئەمما كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئىچكى بازار مۇقەررەر ھالدا تاشقى بازار بىلەن باغلانغان بولىدۇ. مونوپول تەشكىلاتلار تېخىمۇ كۆپ پايدا ئېلىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى سىرتقا كېڭەيتىپ، تاشقى بازارنى تارتىۋالىدۇ. چەتكە تاۋار چىقىرىش ۋە كاپىتال چىقىرىشنىڭ ئۇزۇلۇكسىز كېڭىيىشىگە ئېگىشىپ، تاشقى بازارنىڭ ئەھمىيىتى بارغانسېرى زورىيىدۇ، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەڭ چوڭ مونوپول تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار سېتىش بازارلىرى، مەنبەلەر سېلىشتۇرما پايدىلىق سورۇنلار ۋە ئەرزان خام ئەشيا مەنبەلىرىنى تالىشىش پولىدىكى كۈرەش ئىنتايىن كەسكىنلىشىدۇ، كۈچى تەڭلىشىپ قالغان مونوپول تەشكىلاتلار كەسكىن رىقابەتتە تەڭلا تۇرگۈسىز كېتىلىشتىن ساقلىنىش، ھەرقايسىسىنىڭ تېگىشلىك پايدا ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، مەلۇم مەزگىل ئىچىدە، ئۆزئارا ۋاقتىلىق مۇرەسسە كېلىشىم، كېلىشىم ئىمزالاپ، خەلقئارالىق مونوپول ئىتتىپاق قۇرۇپ، دۇنيانى ئىقتىسادىي جەھەتتىن بۆلۈشۈۋېلىشى مۇمكىن. دەل لېنىن ئېيتقاندەك: «چەتكە كاپىتال چىقىرىشنىڭ كۆپلىيىشىگە ۋە ئەڭ چوڭ مونوپول ئىتتىپاقلارنىڭ چەت ئەللەرنى بىلەن، بولغان ئالاقىلىرىنىڭ ۋە مۇستەملىكىلەر بىلەن بولغان ئالاقىلىرىنىڭ شۇنىڭدەك (تەسىر دائىرىلىرى)نىڭ ھەممىگە كېڭىيىشىگە ئېگىشىپ، «تەبىئىي» ھالدا بۇ مونوپول ئىتتىپاقلار ئوتتۇرىسىدا دۇنياۋى كېلىشىملەر تۈزۈلدى.» ۋە خەلقئارا كارتېللار ۋۇجۇدقا كەلدى.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 116 - بەت) مانا مۇنداق مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ دۇنيانى بۆلۈشۈۋېلىش كېلىشىمىنى تۈزۈشكىنى بىلەن ئۇ بۇنداق مۇرەسسە ۋاقتىلىق، ۋاراقلىز بولىدۇ، ئۇ رىقابەتنى توختىتالمايدۇ. مونوپول تەشكىلاتلار يۇقىرى پايدا ئېلىش ئۈستىدە دۇنيا

دۇنيا بازىرىغا كىرگەنلىكى كاپىتالىزمنىڭ جۇغلىنىشى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشىنىڭ تەرەققىي قىلىپ يېڭى، تېخىمۇ يۇقىرى باسقۇچقا كىرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. لېنىن خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاقلارنى «ئادەتتىكى تاشقىرى مونوپولىيە» دەپ ئاتايدۇ. بۇنداق «ئادەتتىكى تاشقىرى مونوپولىيە» نىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى، ھەرقايسى ئەل مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ ئۆزئارا كەسكىن رىقابەتلىشىپ، ۋاقتىلىق مۇرەسسىگە كەلگەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدۇر. مەسىلەن، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كاپىتالىزمنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئەڭ يېڭى تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئېلېكتر قۇۋۋىتى سانائىتىدە، ئامېرىكىنىڭ «ئۇنەۋېرسال ئېلېكتر شىركىتى» ۋە گېرمانىيىنىڭ «باش ئېلېكتر شىركىتى» دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ ئىككى ئېلېكتر قۇۋۋىتى تەرىپىنى ئىدى، ئۇلار رىقابەتنى داۋاملاشتۇرۇپ، خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاقنى شەكىللەندۈرۈپ، دۇنيا ئەللىرىنىڭ ئېلېكتر قۇۋۋىتى سانائىتىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. 1907 - يىلى، بۇ ئىككى تەرەپ دۇنيانى بۆلۈشۈۋېلىش شەرتنامىسى تۈزۈپ رىقابەتنى ۋاقتىنچە توختاتتى، «ئۇنەۋېرسال ئېلېكتر شىركىتى» ئامېرىكا ۋە كانادادا «ئېلوشتى»، «باش ئېلېكتر شىركىتى» بەرزىي ياۋروپا دۆلەتلىرى ۋە تۈركىيەگە «ئىگىسە بولدى»، بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار يەنە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك شەرتنامىلەرنىمۇ تۈزۈدى. خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاقلار دۇنيانى بۆلۈشۈۋېلىش كېلىشىمىنى تۈزۈشكىنى بىلەن بۇنداق مۇرەسسە ۋاقتىلىق، ۋاراقلىز بولىدۇ، ئۇ رىقابەتنى توختىتالمايدۇ. مونوپول تەشكىلاتلار يۇقىرى پايدا ئېلىش مەقسىتىدە دۇنيا

بازىرىنى بۆلۈشۈۋالىدۇ، تۈزۈشكەن كېلىشىم ئارقىلىق بۇ تەلىپىنى قانداۋرالىغان هامان، مۇقەررەر هالدا ئەسلىدىكى كېلىشىمنى يىرتىپ تاشلاپ، دۇنيا بازىرىنى يېڭىباشتىن بۆلۈشىدۇ. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «كاپىتالىستلار نىڭ دۇنيانى بۆلۈشۈۋېلىشى ئۇلارنىڭ ئېچىنىڭ ئىنتايىن زەھەرلىك بولغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى مەركەزلەشكەن مۇشۇنداق باسقۇچقا يەتكەنلىكى ئۇلارنى پايدا ئېلىش ئۈچۈن مۇشۇ يولغا مېڭىشقا مەجبۇر قىلغان.» (يۇقىرىقى كىتاب، 130 - بەت) شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كاپىتالىستلار دۇنيانى «كاپىتالنىڭ قاراپ»، «كۈچمەك قاراپ» بۆلۈشىدۇ، كاپىتالىزم شارائىتىدا بۇنىڭدىن باشقىچە چارە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي-سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى قانۇنىنىڭ رولى ئارقىسىدا، كاپىتالنىڭ كۈچى دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. هەرقايسى ئەل مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا ئۆزگىرىش بولغاندا، ئەسلىدىكى كېلىشىمدىكى نىسبەت ئۇنىڭغا ماس كەلمەي قالىدۇ - دە، دۇنيا بازىرىنى ئۆزگەرگەن رېئال هالەتكە ئاساسەن يېڭىباشتىن بۆلۈشۈۋېلىشقا تۇغرا كېلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن مۇقەررەر هالدا يېڭى زىددىيەت ۋە تېخىمۇ كەسكىن كۈرەش كېلىپ چىقىدۇ. مەسىلەن، خەلقئارا رېلىس كارتېلىنى 1884 - يىلى ئەنگلىيە، بېلگىيە، گېرمانىيىنىڭ رېلىس ياساش زاۋۇتلىرى ئۈيۈشۈپ قۇرغان، ئۇلار كېلىشىمدە مۇشۇ ئوچ دۆلەتنىڭ تېچكى بازىرىدا ئۆزئارا رىقابەتلەشمەسلىكنى، چەت ئەللەردىكى بازارلارنى ئەنگلىيە 66 پىرسەنت، گېرمانىيە 27 پىرسەنت، بېلگىيە 7 پىرسەنت دېگەن نىسبەت بويىچە بۆلۈشۈشنى، ھىندىستان تاماماەن ئەنگلىيىگە مەنسۇپ بولۇشنى بەلگىلىگەن. 1884 - يىلدىن 1940 - يىلغىچە بولغان 50 نەچچە يىل ئىچىدە، بۇ كارتېل ئىككى قېتىم يېڭىلىنىپ، بازارنىمۇ ئەملىي كۆچمەك قاراپ كۆپ قېتىم يېڭىباشتىن بۆلۈشتى، 2 - دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىماندىن كېيىن، بۇ خەلقئارا رېلىس كارتېلى ئاندىن ئۈزۈل - كېسىل يېمىرىلدى. دېمەك، خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاقلار هەرقايسى ئەل مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەملىي كۈچىنىڭ ئۆسۈشىگە ياكى ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ.

خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاقلار شەكىللەنگەندىن بېرى ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىش ۋە ئۆزگىرىش جەريانلىرىنى بېشىدىن كەچۈردى. 1914 - يىلى دۇنيا بويىچە رەسمىي كېلىشىم تۈزۈشكەن خەلقئارا كارتېللار 116 گە يەتكەنىدى، 2 - دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغىچە 1200 ئەتراپىغا يەتتى، بولۇپمۇ غەربىي ياۋروپا كاپىتالىستىك ئەللىرى ئارىسىدا بەكرەك ئەۋج ئالدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، خەلقئارا كارتېللارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يېمىرىلدى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئامېرىكا مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ كۈچى تازا كۈچەيدى، كاپىتالنىڭ كۈچى جەھەتتىمۇ، تېخنىكا سەۋىيىسى جەھەتتىمۇ غەربىي ياۋروپادىكى مونوپول تەشكىلاتلارنى روشەن هالدا بېسىپ چۈشتى. سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلىش ئۈچۈن ئامېرىكا ئۇرۇشتىن ئاۋۋالقى خەلقئارا كارتېللارنىڭ ئەسلىگە كېلىشىنى، كۈچىنىڭ بارىچە توسقانىدى. ئەمما، غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ئىگىلەكچىلىك ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى، هەرقايسى ئەل مونوپول

تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سېتىش بازارلىرى ۋە مەبلەغ سېلىش سورۇنلىرىنى تالىشىش يولىدىكى رىقابەتنىڭ كەسكىنلىشىشى، بولۇپمۇ 1957 — 1958 - يىللاردىكى ئىقتىسادىي كرىزىس خەلقئارا كارتېللارنىڭ تېرىلىشىگە تېخىمۇ تۈرتكە بولدى. 1957 — 1962 - يىللىرى، غەربىي ياۋروپا ئورتاق بازىرىغا قاتناشقان دۆلەتلەرنىڭ مونوپول تەشكىلاتلىرى تۈرلۈك خەلقئارا كارتېللار كېلىشىملىرىدىن 3000 چە كېلىشىم تۈزۈشتى، بۇ كېلىشىملەر ئىچىدە پولات - تۆمۈر، ئېلېكتر قۇۋۋىتى، ماشىنىسازلىق، ئاۋىئاتسىيە، ئاپتوموبىل ۋە ھەربىي قۇرال - ياراق سانائىتى قاتارلىق ساھەلەرگە ئائىتلىرى ئەڭ كۆپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇرۇشتىن كېيىن دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى تەرەققىي قىلغانلىقتىن، ھەرقايسى ئەل ھۆكۈمەتلىرى ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۇيۇشتۇرغان، مەبلەغ سېلىش، ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش، پەن - تېخنىكا، مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقى ۋە كەسپىي ئىش تەقسىماتى قاتارلىق جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خەلقئارا خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ئىتتىپاقلار، مەسىلەن، ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسى، ياۋروپا ئاتوم ئېنېرگىيىسى بىرلەشمىسى قاتارلىقلارمۇ مەيدانغا كەلدى، بۇ ھال خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاقلارنىڭ يېڭى تەرەققىياتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، غەربىي ياۋروپا ئورتاق بازىرىغا قاتناشقان دۆلەتلەر «رىم شەرتنامىسى» دېگەن بەلگىلىمىلەرگە يەنى كارتېللارنىڭ پائالىيەتلىرىنى چەكلەش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن تەدرىجىي قوللانىدىغان غەربىي گېرمانىيە، فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر كارتېللارغا قارشى تۇرىدىغان رەسمىي ئورگانلارنى تەسىس قىلدى، خۇسۇسىي مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ ئاشكارا خەلقئارا كارتېللارغا قاتنىشىشى چەكلىمىگە ئۇچرىدى، ئۇلار دۇنيا بازىرىنى بارغانسېرى يەڭ ئىچىدە سودىلىشىش، يوشۇرۇن شەرتنامە تۈزۈش ياكى «ساختا كېلىشىم» تۈزۈش شەكلى بىلەن تالىشىدىغان ۋە بۆلۈشىدىغان بولۇپ قالدى، ياكى بىرنەچچە دۆلەتنىڭ مونوپول تەشكىلاتلىرى ئۆزئارا بىرلىشىپ، ياكى ھۆكۈمەتنىڭ بىۋاستە ئارىلىشىشىنى قوزغا كەلتۈرۈپ، «شېرىكلىشىش»، «ھەمكارلىشىش» شەكلىنى قوللىنىپ، خەلقئارادىكى باشقا بىر ئەڭ چوڭ مونوپول تەشكىلات بىلەن قارشىلىشىدىغان بولدى.

جاھانگىرلىك شارائىتىدا، ھەرقايسى ئەل مونوپول تەشكىلاتلىرى كۆرەش شەكلىنى ئۆزلۈكسىز ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ، ئۇلار تۇرۇپ ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ مۇرەسسەگە كېلىدۇ، تۇرۇپ ئەسلىدىكى كېلىشىمنى يېرتىپ تاشلاپ كۆرەش قىلىدۇ، ئاساسەن، مونوپول كاپىتالنىڭ مەنپەئىتىگە قاراپ، تەنچ يول بىلەن كۆرەش قىلىش ئۇسۇلى بىلەن تەنچ بولمىغان يول بىلەن كۆرەش قىلىش ئۇسۇلىنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ ئىشلىتىدۇ. مۇرەسسەگە كېلىشتىكى مەقسىتى دۇنيانى بۆلۈشۈۋېلىش، رىقابەتلىشىشتىكى مەقسىتىمۇ دۇنيانى قايتىدىن بۆلۈشۈۋېلىش. دۇنيانى بۆلۈشۈۋېلىشلا مونوپول تەشكىلاتلار ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنىڭ ماھىيىتى ۋە مەزمۇنى. «كۆرەشنىڭ شەكلى جۈزئىرەك ۋە ۋاقىتلىقراق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۆزگىرىپ تۇرۇشى مۇمكىن، بەلكى دائىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، لېكىن كۆرەشنىڭ ماھىيىتى، كۆرەشنىڭ سەنىپىي مەزمۇنى سەنىپ مەۋجۇت

بولۇپ تۇرغان ۋاقىتتا باشتىن ئاخىر ئۆزگەرمەيدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 129 - بەت)

بەزى بۇرژۇئا ئالىملىرى ۋە شيۇجېڭجۇيېچىلار خەلقئارا مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى رىقابەتنى تۈگىتىشى مۇمكىن، كاپىتالىزم شارائىتىدا ھەرقايسى مىللەتلەر ئارىسىدا تىنچلىق ئىشقا ئېشىشى مۇمكىن، دەپ قاراشتى. بۇنداق پىكىر نەزەرىيە جەھەتتە بىمەنە پىكىر، ئەمەلىيەتتە بولسا ئەڭ قەبىھ ئاغمىچىلىقنى ئالدامچىلىق نەيرەڭلىرى بىلەن ئاقلاش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

جاھانگىرلىك، مونوپول تەشكىلاتلار، خەلقئارا نەشر كارتېلى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

خەلقئارا نەشر كارتېلى بۇ، كاپىتالىستىك دۇنياۋى نەشرىچىلىك ساھەسىدىكى خەلقئارا مونوپول تەشكىلات بولۇپ، ئامېرىكىنىڭ، ئەنگلىيىنىڭ ۋە گوللاندىيىنىڭ مونوپول كاپىتالى تىزگىنلىۋالغان يەتتە نەشر كىتى 1928 - يىل 9 - ئايدا ئىمزالىغان سېتىش نورمىسى توغرىسىدىكى كېلىشىم ئاساسىدا ئۈزلۈكسىز تولۇقلىنىپ ۋە كېڭىيىپ بارلىققا كەلگەن. بۇ يەتتە شىركەت كاپىتالىزم دۇنياسى بويىچە نەشرىچىلىك ساھەسىدىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ بولغان شىركەتلەر بولۇپ، ئۇلار نەشرىچىلىك ساھەسىدىكى «يەتتە دوكا» ياكى «يەتتە ئاچا - سىڭىل» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ شىركەتلەر مۇنۇلار: ئېكسون شىركىتى (ئەسلىدە يېڭى جېرسېي ستاندارت نەشر كىتى دەپ ئاتىلاتتى، 1972 - يىلدىن باشلاپ ھازىرقى نامىنى قوللاندى)، موبىل نەشر كىتى («دۇلدۇل» نەشر شىركىتى دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان، ئەسلىدە نيۇ - يورك ستاندارت نەشر كىتى دەپ ئاتىلاتتى، 1966 - يىلدىن باشلاپ ھازىرقى نامىنى قوللاندى)، كالىفورنىيە ستاندارت نەشر كىتى، تېكساس نەشر كىتى (تېكسكو شىركىتى دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان)، دېڭىز قولتۇقى نەشر كىتى (بۇ بەش شىركەت ئامېرىكا كاپىتال سالغان شىركەتلەر)، ئەنگلىيە نەشر كىتى (ئەسلىدە ئەنگلىيە - پېرسىيە نەشر كىتى دەپ ئاتىلاتتى، 1954 - يىلدىن باشلاپ ھازىرقى نامىنى قوللاندى، بۇ ئەنگلىيە كاپىتال سالغان شىركەت) ۋە ئەنگلىيە - گوللاندىيە «قۇلۇلە قېپى» نەشر كىتى (ئەنگلىيە كاپىتالى بىلەن گوللاندىيە كاپىتالى شىركىلىشىپ باشقۇرىدىغان شىركەت). بۇ يەتتە شىركەتنىڭ رەسمىي كارتېل تەشكىلاتى يوق، ئۇلار ئاساسىي كېلىشىم ئاساسىدا، بىر قاتار ئايرىم كېلىشىملەر ۋە تولۇقلىما كېلىشىملەرنى تۈزۈش ئارقىلىق، كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى مۇھىم نەشر بايلىقىنى بۆلۈشۈۋالىدۇ، نەشر توشۇشنى مونوپول قىلىۋالىدۇ، بازار دائىرىسىنى ئايرىشۋالىدۇ، نەشر باھاسىنى نېرى - بېرى قىلىدۇ، بەزىدە تېخنى نەشر ئىشلەپچىقىرىش ۋە سېتىش نورمىسىنىمۇ بەلگىلەپ قويىدۇ ۋە باشقىلار. مەسىلەن، بۇ يەتتە نەشر كىتى بىلەن فرانسىيە نەشر كىتى 1954 - يىلى خەلقئارا نەشر مالىيە گۇرۇھىنى قۇرۇپ، ئىران ھۆكۈمىتى بىلەن كېلىشىم ئىمزالاپ، ئىراننىڭ مول نەشر بايلىقىنى ئېچىش ھوقۇقىنى مونوپول قىلىۋالغان. ئەمما، بۇ يەتتە شىركەت ئوتتۇرىسىدىمۇ تېخىمۇ كۆپ نەشر بايلىقى ۋە بازارغا ئىگە بولۇش مەقسىتىدە كەسكىن كۈرەش بولۇپ كەلدى. مەسىلەن، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئاۋۋال، ئوتتۇرا شەرقنىڭ نەشر بايلىقىنى ئاساسەن ئەنگلىيە - پېرسىيە نەشر كىتى بىلەن ئەنگلىيە - گوللاندىيە «قۇلۇلە قېپى» نەشر كىتى تىزگىنلەپ

تۈرلىرى، تۈرۈشتىن كېيىن ئامېرىكىنىڭ بەش چوڭ نېفىت شىركىتى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيمەكتە ۋە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ شىنجاڭ كىرىپ، ئەنگلىيە مونوپول كاپىتالىنىڭ ئورنىنى ئالدى - دە، ئوتتۇرا شەرق نېفىتىگە ھەممىدىن كۆپ ئىگە بولغۇچى بولۇپ قالدى.

نېفىتچىلىك ساھەسىدىكى «يەتتە دوكا» كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى نېفىت چىقىدىغان ئاساسىي جايلارنى تىزگىنلىۋالغان، ئۇلار نۇرغۇن نېفىت ئايرىش زاۋۇتلىرىغا، ناھايىتى زور نېفىت كېمىسى ئەترەتلىرىگە ۋە ئىنتايىن كەڭ سېتىش تورلىرىغا ئىگە. ئۇلار ئۇزاقتىن بېرى كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى نېفىت ئېچىش، ئايرىش ۋە سېتىش سىستېمىلىرىنىڭ زور كۆپ قىسمىنى تىزگىنلەپ كەلدى. مەسىلەن، 1973 - يىلى، ئۇلار كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ بۈيىچە نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ 68.6 پىرسەنتىنى (ئوتتۇرا شەرقتە 90 پىرسەنتتىن)، نېفىت ئايرىش ۋە سېتىش مىقدارىنىڭ 56 پىرسەنتىنى تىزگىنلىۋالدى. بۇ يەتتە نېفىت شىركىتى كۆلىمى ناھايىتى چوڭ بولغان، دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەر دۇرا تىجارەت سىستېمىسىنى ئىيتقاندىمۇ، كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى 15 ئەڭ چوڭ سانائەت شىركىتى قاتارىدا تۇرىدۇ. 1973 - يىلى نېفىتچىلىك ساھەسىدىكى بۇ «يەتتە دوكا» نىڭ سېتىپ پايدىسى جەمئىي 8 مىليارد 778 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن.

1973 - يىل 10 - ئايدا ئوتتۇرا شەرق تۈرۈشى پارتلىغاندىن كېيىن، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نېفىت مۇستەقىل چىقارغۇچى بەزى دۆلەتلەر «نېفىت قورالى»نى قوللىنىپ، تۇشۇشنى توختىتىش، مەھسۇلاتنى كېمەيتىش ۋە ھاۋا زور ھەجىمدە تۇستۇرۇش قاتارلىق قەدىرلەرنى قوللىنىپ، يەھۇدىي قىساسچىلىرىغا ۋە ئۇلارنى قوللىغۇچىلارغا ئېغىر زەربە بەردى. 1975 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ، چەتكە نېفىت چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى نېفىتنى باھا قويۇپ سېتىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، بىر خىللا باھادا سېتىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، غەرب نېفىت شىركەتلىرىنىڭ پايدا ئېلىشىنى يەنىمۇ چەكلىدى. ئىراق، ئىران، كۇۋەيت قاتارلىق دۆلەتلەر يەنە نېفىتچىلىكنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش تەدبىرىنى قوللىنىپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ نېفىت بايلىقىنى ئېچىش ھوقۇقىنى قايتۇرۇپ ئالدى. شۇنىڭ بىلەن، «يەتتە دوكا» تىزگىنلىۋالغان نېفىت زاپىسى ۋە نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ دۇنياۋى نېفىت زاپىسى ۋە نېفىت مەھسۇلاتىدا ئىگىلەيدىغان سالمىقى خېلى تۆۋەنلەپ كەتتى. 1974 - يىلى، ئۇلار تىزگىنلىۋالغان نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ نېفىت مەھسۇلاتىدا ئىگىلەيدىغان سالمىقى 65.1 پىرسەنتتىن چۈشۈپ قالدى. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، بۇ يەتتە شىركەت دۇنيا بويىچە نېفىت ئىشلەپ چىقىرىش، ئايرىش، توشۇش ۋە سېتىش جەھەتلەردە يەنىلا خېلى زور كۈچكە ئىگە. ئۇلار يەنە ئۆزلىرىنىڭ كونترول قىلىدىغان ناھايىتى زور نېفىت كېمىسى ئەترەتلىرى ۋە ئىنتايىن كەڭ سېتىش تورلىرى بىلەن، ئامېرىكىسىدىكى بەزى دۆلەتلەر ئۆزلىرى باشقۇرۇۋاتقان نېفىت (ئېچىش) شىركەتلىرىگە داۋاملىق ھالدا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتىۋاتىدۇ.

دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەت بىر كۆپ دۆلەتلىك شىركەت، ھەلقىلار شىركەت دەپمۇ

ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككىدا ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەت تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ۋە رايونلاردا شۆبە ئورگانلىرىنى قۇرۇش يا كى ئۆزى تۇرۇشلۇق

سانائەتتە تەرەققىي قىلغان رايونلارغا مەبلەغ سېلىشنى كۆپەيتتى، بۇ رايونلاردا زاۋۇت قۇرۇپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. ب د ت نىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، 1976 - يىلى تاۋار ساتقان سومما-سى 1 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىدىن ئاشقان، دۆلەتتىن ھالقىغان ئەڭ چوڭ سانائەت شىركىتى 422 گە يەتكەن، ئامېرىكىنىڭ شىركەتلىرى بۇنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلىگەن. 1971 - يىلى، دۆلەتتىن ھالقىغان ئەڭ چوڭ 10 شىركەتنىڭ ھەر بىرىنىڭ ساپ مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كەتكەن. مۆلچەرلىنىشچە، 1971 - يىلى دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەر چەت ئەللەردە ئىلىپ بارغان ئاتالمىش خەلقئارا ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتى سوممىسى 330 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى بولغان، بۇ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ بارلىق ئېكسپورت سوممىسىدىنمۇ كۆپ. ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى زامانىمىزدىكى خەلقئارا سىياسىي - ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتمەكتە.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ چاپسان تەرەققىي قىلىشىنىڭ سەۋەبى كۆپ، ئەما بۇنىڭدىكى ئەڭ تۈپكى سەۋەب شۇكى، ئۇرۇشتىن كېيىن ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ مونوپول كاپىتالى پۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشتى، مونوپول كارخانىلارنىڭ كۆلىمى كۆنسايىن كېڭەيدى، ئىچكى بازار نىسپىي ھالدا تارايدى، تاۋار سېتىش بازىرىنى كېڭەيتىش، خام ئەشيا مەنبەسىنى مونوپولىيە قىلىۋېلىش ئارقىلىق يۇقىرى پايدا ئېلىش مەقسىتىدە، ئوشۇقچە كاپىتالنى چەت ئەللەردىن چىقىش يولى تېپىشقا تۇغرا كەلدى. كونكرېت ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ چاپسان تەرەققىي قىلىشىغا تۆۋەندىكى ئامىللار مۇ تۈرتكە بولدى، بۇلار، ئاساسەن، مۇنۇلار: (1) ئۇرۇشتىن كېيىنكى 30 نەچچە يىلدىن بېرى، ئاساسىي كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىدە زور ئۆزگىرىشلەر بولدى، بۇ ھال، كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي - سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى قانۇنىيىتىنىڭ رولى ئارقىسىدا، دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە رايونلار بويىچە تارقىلىشىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئامېرىكا مونوپول كاپىتالى ئۆزىنىڭ سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي كۈچى جەھەتتىكى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكىگە تايىنىپ، سىرتقا قارىتا ھەدەپ كېڭەيدى، نەپىت ۋە كان بايلىقى مول ئەللەر (بولۇپمۇ لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئەللەر) ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇلارنىڭ تالان - تاراج قىلىش ئوبيېكتى بولۇپ قالدى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، غەربىي ياۋروپا ئورتاق بازىرى قۇرۇلۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە، ئامېرىكىنىڭ سانائەت ساھەسىدىكى مونوپول كارخانىلىرى يەنە غەربىي ياۋروپاغا كەڭ تۈردە ئېقىپ كىرىپ، ئېكسپورت ئورنىغا مەبلەغ سېلىشنى دەسستەپ، ئۆزىنىڭ تاشقى بازىرىنى كېڭەيتىشكە ۋە ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇندى. 60 - يىللاردىن كېيىن، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، بۇ دۆلەتلەردىكى دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرمۇ چاپسان كۆپەيدى، ئۇلار ئاساسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى رايونلاردىلا ئامېرىكىنىڭ دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلىرى بىلەن كەسكىن تالىشىش ئېلىپ بېرىپلا قالماستىن،

بەلكى ئامېرىكىغا مەبلەغ سېلىشنىمۇ پەيدىنپەي كېڭەيتتى. ئۇلار ئۆزئارا سىڭىپ كىرىشىپ، لۇرغۇن كەسىپلەردە كۆپ تەرەپلىمە ئېلىشىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈردى. (2) ئۇرۇشتىن كېيىن پەن- تېخنىكا ناھايىتى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى، ئېلېكترون سانائىتى، نېفىت- خىمىيە سانائىتى، ئېلىم- پەن ئەسۋابلىرى سانائىتىگە ئوخشاش يېڭىدىن گۈللەنگەن نۇرغۇن سانائەت تارماقلىرى بارلىققا كەلدى. بۇ تارماقلارنىڭ مونوپولىيە دەرىجىسى يۇقىرىراق، ئالىدىغان پايدىسى كۆپ بولىدۇ. دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ مالىيە كۈچى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇلار دۇنيا بازىرىنى مونوپولىيە قىلىۋېلىش ئۈچۈن، كۆپ ھاللاردا، تېخنىكا جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىدىن پايدىلىنىپ، چەت ئەللەردە مەبلەغ سېلىپ زاۋۇت قۇرىدۇ، شۇ جايىنىڭ ئۆزىدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ئۆزىنىڭ پايدىلىق رىقابەت ئورنىغا تايىنىپ، ھازىر بار رىقابەتچى كۈشەندىلىرىنى چەتكە قاقىدۇ ۋە مەيدانغا كېلىش ئېھتىمالى بولغان رىقابەتچى كۈشەندىلىرىدىن ساقلىنىدۇ. ئۇرۇشتىن كېيىن، سانائىتى تەرەققىي تاپقان رايونلاردىكى دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەردىن چەت ئەللەرگە بۇ ئاستە سالىدىغان مەبلەغنىڭ ئۆسۈش سۈرئىتى ھەممىدىن تېز بولغىنى يېڭى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىدىغان، يېڭى ھۈنەر- سەنئەتنى قوللىنىدىغان ئاشۇ يېڭى سانائەت تارماقلىرىدۇر. (3) ئۇرۇشتىن كېيىن، ئاساسىي كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى يەنىمۇ تەرەققىي قىلدى، ئۇلار خىلمۇ خىل تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ چەت ئەللەرگە كېڭىيىشىگە بۇ ئاستە تۈرتكە بولدى. مەسىلەن، ھۆكۈمەت ئۆز كۈچىنى كۈچەيتىپ، سىرتقا قارىتا كېڭەيمچىلىك قىلىش مەقسىتىدە، سانائەت- كان كارخانىلىرىغا — تاكى ئۇلارنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئالغۇچە — بۇ ئاستە مەبلەغ سالدى ياكى خۇسۇسىي كارخانىلارنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلدى ۋە قۇرۇلۇۋەتتى؛ «تاشقى ياردەم» دېگەن نېمىنى سۈيىئىستېمال قىلىپ، دۆلەت كاپىتالىنى چەتكە چىقىرىشنى ھەدەپ كۈچەيتىپ، دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرگە پايدىلىق «مەبلەغ سېلىش ھاۋاسى» يارىتىپ بەردى؛ دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ چەت ئەللەردە مەبلەغ سېلىش بىخەتەرلىكىگە دۆلەت كاپالەتلىك قىلدى؛ دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ چەت ئەللەردىن تاپقان پايدىسىدىن ئېلىنىدىغان باجنى كېمەيتتى ياكى كەچۈرۈم قىلدى ۋە باشقىلار، بۇ تەدبىرلەر دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم تۈرتكىلىك رول ئوينىدى. (4) ئۇرۇشتىن كېيىن، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى رايونلاردا مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلەر جۇش ئۇرۇپ ئۆرلىدى، مۇستەملىكە ۋە بېقىندا ئەللەر ئارقا- ئارقىدىن مۇستەقىل بولدى، جاھانگىرلىك مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى كۈندىن- كۈنگە يىمىرىلىشكە باشلىدى. جاھانگىر دۆلەتلەر مونوپول كاپىتالنىڭ چەت ئەللەردىكى مەنپەئىتىنى قوغداش، كېڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنى داۋاملىق تۈرده تاۋار سېتىش بازىرى ۋە خام ئەشيا يەتكۈزۈش بازىرى قىلىۋېرىش ئۈچۈن، يېڭى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى دۆلەتلەر ۋە رايونلاردا مەبلەغ سېلىشىغا ئىلھام ۋە مەدەت بېرىپ، ئۇلاردىن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنى

تەرگىنىڭە ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش قۇرالى سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

دۆلەتتىن ھالقىغان ناھايىتى زور كۆلەملىك شىركەتلەر زامانىۋى قاتناش - تىرانسپورت ۋە خەۋەرلىشىش ئۇسكۇنىلىرى جەھەتتىكى ئىلغار نەتىجىلەردىن تولۇق پايدىلىنىپ، يۈكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەن تەشكىلىي سىستېما ۋە جانلىق باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىدۇ. ئۇ، «يەر شارى سىتراتېگىيىسى» دېگەن نېمىنى ئاساس قىلىپ، يەنى شىركەتنىڭ ئومۇمىي مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، پۈتۈن دۇنيا بازىرىنى ئوبيېكت قىلىپ، شۆبە ئورگانلىرىنى، بالا شىركەتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش، مەبلەغ ئاجرىتىش ۋە تەتقىقات - تەرەققىيات ئىشلىرىنى ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇش بىلەن، غەيرىي دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەر ئېرىشەلمەيدىغان چاققانلىق شارائىتىغا ئىگە بولۇۋالىدۇ - دە، ھەسسىلەپ (يۇقىرى مۇنوپول پايدىغا ئېرىشىدۇ. مەسىلەن، ئۇ، چەت ئەللەردىكى خام ئەشيا، ئەمگەك كۈچى ۋە بازار ئەھۋالىغا ئاساسەن، بالا شىركەتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىش تەقسىماتى بويىچە ھەر خىل سالاشتۇرۇپ، دۆلەت چېگرىسىدىن ھالقىغان ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىسىنى قۇرىدۇ؛ تاۋارلارنىمۇ بەلگىلەنگەن يوللار بويىچە بەلگىلەنگەن رايونلاردا ساتىدۇ؛ باج تۆلەمسىلىك تۆۋەن رايونلاردا ئەك يۇقىرى پايدا ئېلىشقا تىرىشىدۇ؛ تېخنىكىنى مونوپول قىلىۋېلىش، تېخنىكىۋى ئۇستۇنلۇكىنى ساقلاش ئارقىلىق، تېخنىكىسىدىن مەنپەئەتدار بولغۇچىلاردىن پۇل ئالىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئامېرىكا تەرىپىنىڭ ھەسسىۋاسى پىلانلىق، تەشكىللىك ئېلىپ بېرىلىدۇ، باش باشقارما بىر توتاش قوماندانلىق قىلىدىغان، سىياسەت بەلگىلەيدىغان ئالىي ئورگان بولۇپ قالىدۇ.

دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ پائالىيەتلىرى ئارقىدا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى تېخىمۇ يۇقىرى باسقۇچقا يېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پىلانلىق تەرگىنىشمۇ يەنىمۇ كۈچىيىدۇ. نەتىجىدە، ئايرىم مونوپول كارخانىلاردىكى بۇنداق ئۇيۇشمچانلىق بىلەن كاپىتالىستىك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مۇقەررەر ھالدا تېخىمۇ كەسكىنلىشىدۇ.

دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش تۈزۈمى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ ئۆتكۈرلەشتۈرۈۋېتىدۇ، مونوپول كاپىتال ناھايىتى كۈچ مونوپول پايدا ئالىدۇ، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنى قاتتىقلىخان ئېكسپىلاتاتسىيە بولسا كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىدۇ. خەلقئارا مۇناسىۋەتتە، دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەر ناھايىتى زور كۈچ بولۇپ قالىدۇ، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش، سودا ۋە مەبلەغ ئايلىنىشىنى تەرگىنەلەش ئارقىلىق، ئۆزى تۇرۇشلۇق دۆلەتلەرگە ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىن تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ، ئۇلارنىڭ مونوپولىيە قىلىش ۋە ھايانكەشلىك قىلىش پائالىيەتلىرى نورمال خەلقئارا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى بۇزمىقا، ئۆزى ئورۇنلاشتۇرۇشلۇق دۆلەتلەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى زىيان يەتكۈزەلەيدۇ. بولۇپمۇ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردە، ئۇلار مالىيە كۈچى ۋە تېخنىكا ئۈستۈنلۈكىگە تايىنىپ، ئۆزى تۇرۇشلۇق دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تەرگىنىلىۋالماقتا، ھەتتا ئۇلارنىڭ

ئىچكى - تاشقى ئىشلىرىغا ئارىلاشماقتا، چاك سالماقتا، بەزىلىرى تېخى «دۆلەت ئىچىدىكى دۆلەت» بولۇۋالماقتا، بۇ ھال جاھانگىر دۆلەتلەر بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان كەڭ دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ۋە جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى يەنىمۇ كەسكىنلەشتۈرمەكتە.

چەتكە كاپىتال چىقىرىش، خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاقلار، دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سۇتخورلار بۇ، بۈرژۇئازىيە ئىچىدىكى پۇل ئامانەت قويۇشقا، بولۇپمۇ قىممەتكە ئىگە بېلەتنى تۇتۇپ ئۇرۇشقا تايىنىپ تاپقان ئۆسۈم كىرىمى ياكى پاي ئۆسۈمى كىرىمى بىلەن جان باقىدىغان ئېكسپلاتاتورلار.

«كاپىتالىزمنىڭ ئومۇمىي خۇسۇسىيىتى كاپىتالغا ئىگىدارلىق قىلىشنىڭ كاپىتالنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلىشىدىن ئايرىلىپ كېتىشى، پۇل كاپىتالنىڭ سانائەت كاپىتالى ياكى ئىشلەپچىقىرىش كاپىتالىدىن ئايرىلىپ كېتىشى، پۈتۈنلەي پۇل كاپىتالنىڭ دارامىتىگە تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان سۇتخورلارنىڭ كارخانا ئىگىلىرى ۋە باشقا كاپىتال ئىشلىتىشكە بىۋاستە قاتناشقۇچى بارلىق كىشىلەردىن ئايرىلىپ كېتىشىدىن ئىبارەت.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 101 - 102 - بەت) جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كەلگەندە، پۇل كاپىتالى ئاز سانلىقى دۆلەت تەرەپنىڭ مونوپول كاپىتالىستلىرىنىڭ قولىغا كۆپلەپ يىغىلىدى. بۇ ھال كاپىتالغا ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى بىلەن كاپىتالدىن پايدىلىنىش ھوقۇقىنىڭ ئايرىلىپ كېتىشىنى يەنىمۇ ئەغرىلاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن سۇتخورلارنىڭ سانى چاپسان كۆپەيدى. سۇتخورلار بۈرژۇئازىيىنىڭ بىر قىسمىنى ئۇلار بۈرژۇئازىيىنىڭ بىر تەبىقىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار «ئۆسۈم چېكى قىرقىش» بىلەن جان باقىدۇ، كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش خىزمىتىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلغان بولىدۇ، كۈن بويى تىرىكتاپلىق بىلەن ئوتتىدۇ. كاپىتالىزمنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي بەلگىلىرىدىن بىرى پۇلغان چەتكە كاپىتال چىقىرىشىمۇ چەتكە كاپىتال چىقارغۇچى دۆلەتلەردىكى سۇتخورلار تەبىقىسىنى زور دەرىجىدە كۆپەيتىۋېتىدۇ - دە، چەتكە كاپىتال چىقارغۇچى دۆلەتلەر سۇتخور دۆلەتلەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. سۇتخورلار تەبىقىسىنىڭ كۆپىيىشى جاھانگىرلىكنىڭ تەييار تاپلىقى ۋە چىرىكلىكىنىڭ ئىپادىلىرىدىن بىرىدۇر.

سۇتخور دۆلەت، قىممەتكە ئىگە بېلەت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سۇتخور دۆلەت بۇ، چەتكە كاپىتال چىقىرىشقا تايىنىپ باشقا دۆلەتلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان جاھانگىر دۆلەتلەردۇر. جاھانگىرلىك دەۋرىدە، پۇل كاپىتالى ئاز سانلىقى دۆلەتلەرنىڭ قولىغا كۆپلەپ جۇغلىنىدۇ. بۇ دۆلەتلەرنىڭ مونوپول بۇرژۇئازىيىسى كۆپلىگەن «ئوشۇقچە» كاپىتالنى چەت ئەللەرگە چىقىرىپ، مەبلەغ سېلىش، قىممەتكە ئىگە بېلەت ستاۋېلىش ياكى جازانمخورلۇق بىلەن پۇل قەرز بېرىش ئارقىلىق يۇقىرى پايدىغا ئىگە بولۇۋېلىپ، باشقا دۆلەتلەر بولۇپمۇ مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە ئەللەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئاۋۋال، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكا ۋە گېرمانىيە دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ سۇتخور دۆلەتلەر ئىدى، 1 - دۇنيا ئۇرۇشى ئايىغىلاشقاندىن تارتىپ ھازىرغىچە، ئامېرىكا ئەڭ چوڭ سۇتخور

دۆلەت بىرلەپ كەلدى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتتىدۇ: «سۇتخور دۆلەت ــ تەييارتاپ، چىرىك كاپىتالىستلىك دۆلەت» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 177 - بەت). بۇ دۆلەتلەردە «ئۆسۈم چېكى قىرقىش» بىلەن جان باقىدىغان سۇتخورلار تەبىقىسى چاپسان كۆپەيدى. بەزى دۆلەتلەردىكى سۇتخورلارنىڭ چەت ئەللەردىن شىلىڭ‌ئالدىغان كىرىنى تاشقى سودا كىرىمىدىن نەچچە ھەسسە يۇقىرى بولدى. مەسىلەن، 1899 - يىلى، ئەنگلىيە سۇتخورلىرىنىڭ چەتكە مەبلەغ سېلىپ قىلغان كىرىمى تاشقى سودا كىرىمىدىن تۆت ھەسسە يۇقىرى بولدى. شۇنداق قىلىپ، «دۇنيادىكى دۆلەتلەر ئىنتايىن ئاز جازانمخور دۆلەتلەر بىلەن ئىنتايىن كۆپ قەرزدار دۆلەتلەرگە بۆلۈندى» (يۇقىرىقى كىتاب، 176 - بەت). كاپىتال چىقىرىش ئارقىلىق باشقا دۆلەتلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلدىغان جاھانگىر دۆلەتلەر جازانمخور دۆلەتلەرگە ئايلاندى، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىدىغان كاپىتال كىرگۈزگۈچى دۆلەتلەر قەرزدار دۆلەتلەرگە ئايلاندى. جازانمخور دۆلەت سۇتخور دۆلەتتۇر، ئۇ ئېزىلگۈچى مىللەتنىڭ تېنىگە چاپلاشقان پارازىت قۇرتتۇر، بۇ، جاھانگىرلىكنىڭ تەييارتاپلىقى ۋە چىرىكلىكىنىڭ ئىپادىلىرىدىن بىرىدۇر.

جاھانگىرلىك، سۇتخورلار دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئۆسۈم چېكى قىرقىش - بۇ، قولدا قەرز چېكى بارلار ئۆسۈم ئالمىدىغان بىر تۈرلۈك ئۆسۈل. قەرز چېكىگە ئومۇمەن، قەرز سوممىسى ۋە قەرەللىك ھالدا بېرىلمىدىغان ئۆسۈم بېزىلغان بولىدۇ. قەرز چېكىگە قوشۇمچە قىلىنغان ئۆسۈم چېكى قىسقارتىلىپ ئۆسۈم چېكى دېيىلىدۇ، بۇ ئۆسۈم ئېلىشتا ئاساس قىلىنمىدىغان چەكتۇر. قولدا قەرز چېكى بارلار مۇددەت بويىچە (ئومۇمەن بىر يىللىق) چەكنى ئېلىپ ئۆسۈم تۆلەش ئورنىغا بېرىپ، ئۆسۈم چېكىنى قىرقتۇرۇپ ئۆسۈم پۇلى ئالمىدۇ، ئۆسۈم چېكى قىرقىش دېگەن ئەنە شۇ. يۇقىرىدىن باشقا، بۇرژۇئازىيە ئىچىدىكى ئامانەت قويغان پۇلنىڭ ئۆسۈمىگە ۋە پاي چېكى ئۆسۈمىگە تايىنىپ جان باقىدىغان ئېكسپلاتاتورلار تورغىدىن توغرا «ئۆسۈم چېكى قىرقمايدۇ» غان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ۋە كارخانىنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشىدىن تامامەن ئايرىلغان بولىدۇ، بۇ خاراكتېر جەھەتتە ئۆسۈم چېكى قىرقمىغانغا ئوخشاش ئىش. ئۆسۈم چېكى قىرقىش بىلەن جان باقىدىغانلارنى لېنىن «ھۆرۈنلۈقنى كەسىپ» قىلىۋالغان «سۇتخورلار تەبىقىسى» دەپ ئاتايدۇ، ئۇلار ھېچقانداق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىگە قاتناشمايدۇ، كۈنبويى تىردكتاپلىق قىلىپ لاغايلاپ يۈرىدۇ. سۇتخورلار تەبىقىسىدىكى ئادەم سانىنىڭ چاپسان كۆپىيىشى جاھانگىرلىك دەۋرىنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر. بولۇپمۇ چەتكە كاپىتال چىقىرىش ئارقىسىدا، بۇ تەبىقە ئىشلەپچىقىرىشتىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەيش - ئىشرەتلىك، تەييارتاپلىق تۇرمۇشىنى باشقا ئەللەر بولۇپمۇ مۇستەملىكە ئەللەرخەلقلىرىنىڭ ئەمگىكىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشقىلا تايىنىپ ئۆتكۈزىدىغان بولۇپ قالدى. «ئۆسۈم چېكى قىرقىش» بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان سۇتخورلار تەبىقىسىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئادەم سانىنىڭ چاپسان كۆپىيىشى جاھانگىرلەكنىڭ تەييارتاپلىقىنىڭ يەنە كىچىرىكلىكىنىڭ كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلاشقانلىقىنىڭ ئاساسىي ئىپادىلىرىدىن بىرىدۇر.

قەزەچىكى، سوتخورلار دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر — بۇ، پرولېتارىيات قوشۇنىدىكى بۆرژۇئازىيەگە سېتىلمىغان، بۆرژۇئازلىشىپ كەتكەن ئازسانلىقى يۇقىرى قاتلام ئۇنسۇرلاردۇر. ئىشچى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ پەيدا بولۇشى جاھانگىرلەكنىڭ تەبىئىي تاپلىقى ۋە چىرىكلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئۇلار دەسلەپتە ئەنگلىيىدە مەيدانغا كەلگەن، چۈنكى XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئەنگلىيە كۆپلىگەن مۇستەملىكىلەرگە ئىگە بولدى ھەمدە دۇنيا بازىرىدا مونوپول ئورۇنغا ئىگە بولدى. ئەنگلىيە ئىسرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق ۋە تالان-تاراج قىلىشتىن ناھايىتى كۆپ پايدا ئالدى. بۇ ھال ئەنگلىيە بۆرژۇئازىيىسىنى ئۆز پايدىنىڭ بىر قىسمى بىلەن ئۆز دۆلىتىدىكى ئىشچىلار ئارىسىدىكى ئالاھىدە ئىنتايىن يۇقىرى قاتلام ئۇنسۇرلارنى سېتىۋېلىشى، ئۇلارنى پۈتۈنلەي بۆرژۇئازلاشتۇرۇشى ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئادەم سانى كۆپ بولمىغان ئەمما بىرقەدەر تۇراقلىق بولغان ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر تەبىئىيلا بىر تەنگلىمىدە مەيدانغا كەلدى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «بۇنداق غايەت كۆپ ئۈستىمە پايدا (كاپىتالىستلار ئىگە بولغان «ئۆز» مەملىكىتىدىكى ئىشچىلاردىن شىلەۋالىدىغان پايدىدىن ئېشىپ كېتىدىغان پايدا) نىڭ بىر قىسمى بىلەن، ئىشچىلىرى يولىباشچىلىرىنى ۋە ئىشچى ئاقسۆڭەكلەرنى ئۆزىگە تەبەققىي قىلدۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 15-بەت).

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، جاھانگىرلىك ئۆستۈن ھۆكۈمران ئورۇندىغا ئورۇنلاشقان دۆلەتلەرنىڭ سىستېما بولۇپ قالدى، مۇستەملىكىلەر ۋە دۇنيا بازىرىنى مونوپولىيە قىلىش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىش ئەنگلىيىلا ئەمەس، بەرقانچە كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر بىرەرلىمەن ئورۇندىغان بولدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى — تاشقى جەھەتتىكى مونوپول ئورنىغا تايىنىپ، ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا يۇقىرى مونوپول پايدا ئالدى. شۇنىڭ بىلەن، بەرقانچە تاساسىي كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە ئىشچى ئاقسۆڭەكلەرنى پەيدا قىلىدىغان ئىقتىسادىي شارائىت ئومۇمىيۈزلۈك ھازىرلاندى.

جاھانگىرلىك باسقۇچىغا كەلگەندە، بۆرژۇئازىيەنىڭ پرولېتارىيات بىلەن بولغان كۈرەشتە باشقىچە تاكتىكىسىنى قوللىنىشىنى ئىشچى ئاقسۆڭەكلەرنى پەيدا بولۇشىنى تېزلەشتۈرىدۇ دەپ قارىدى. بۆرژۇئازىيەنىڭ پرولېتارىيات ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئاساسلىنىشىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئىقرار قىلىش ئىكسىلاتسىيىنىڭ ھەر قايسى ئەللەردىكى ھەرىكىتىنى كۈچەيدۈرىدۇ دەپ قارىدى. ئۇ كۈنگە كەلگەندە ئۆزگىرىدۇ، بۆرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى ئومۇمىي زىددىيەت ئۆز كۈرەشى يەنىمۇ ئېغىرلاشتۇرىدۇ دەپ قارىدى. بۆرژۇئازىيە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى قوغداش ئۈچۈن كۈرەش تاكتىكىسىنى ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ؛ ئۇلار — بىر تەرەپتىن ئىشچىلار ھەرىكىتىنى ئاشكارا ھالدا ئورلۇق كۈچ بىلەن باستۇرىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن سېتىۋېلىش ۋە ئالداش ۋاسىتىسىنى تېخىمۇ كۆپرەك قوللىنىپ، ئىسلاھاتچىلىقنى تەرغىب قىلىدۇ، ئەمگەكچىلەر ئامما سىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەشىنى ئۇزاتىسىنى بوشاشتۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن پرولېتارىيات قوشۇنىدىكى ئازسانلىق يۇقىرى قاتلام ئۇنسۇرلار كەڭ ئىشچىلار ئاممىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، بۆرژۇئازىيەنىڭ مەپەئىتىگە خىزمەت قىلىدىغان ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىنى

شەكىللەندۈردى.

دېمەك، ئىشچى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى تاسادىپىي ئىش ئەمەس، ئۇلارنىڭ پەيدا بولۇشى جاھانگىرلەشكەن ئىقتىسادىي - سىياسىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى دۇر. «ئەل لېنىن كۆرسەتكەن جاھانگىرلەشكەن بىر خىل يۇزلىنىشى بار، ئۇ بولسىمۇ ئىشچىلار ئارىسىدىمۇ ئىمتىيازلىق تەبىقىلەرنى پەيدا قىلىش ھەمدە ئۇلارنى كەڭ پرولېتارىيات ئاممىسىدىن ئايرىپ تاشلاش.» (يۇقىرىقى كىتاب، 186 — 187 - بەت).

جاھانگىر دۆلەتلەردە، ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر ئىقتىسادىي ئورنى، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە دۇنيا قارىشى جەھەتلەردە بۇرژۇئازلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ قولىدا تېخى كارخانا پاي چېكى بولىدۇ؛ بەزىلىرى تېخى ھۆكۈمەت ئورگىنى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ياكى جامائەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە يۇقىرى ماتاشلىق ۋەزىپە ئۆتەيدۇ. «ئۇلار ۋەيران بولغان، نامرات ئاممىغا چېكىدىغان دەرد - ئەلەم ۋە ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلغان، ئەمما ئەينى ۋاقىتتا ۋەيران بولغان، نامرات ئاممىدا بولىدىغان ئىنقىلابىي كەيپىياتتىنمۇ ئايرىلغان.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 21 - توم، 219 - بەت) ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىمتىيازلىق ئورنىنى قوغداش ۋە ئۆز دۆلىتىدىكى مونوپول بۇرژۇئازىيە ئالىدىغان يۇقىرى پايدىدىن يۇندا - ئېشىندىلارغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، رازىمەنلىك بىلەن بۇرژۇئازىيىگە قۇل بولىدۇ. ئازسانلىق ئوڭ قانات ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ يولباشچىلىرى تېخى ئۆزىنى تىزگىنلەپ تۇرغان ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئىشچىلار سىنىپى ۋە ئەمگەكچىلەر ئاممىسى ئارىسىدا سىنىپىي مۇرەسسەچىلىك ۋە سىنىپىي ھەمكارلىقنى تەرغىب قىلىدۇ، ئىسلاھاتچىلىق ۋە شوۋېنىزمنى تارقىتىدۇ، ماركسىزمغا قارشى تۇرىدۇ، پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا قارشى تۇرىدۇ. ئۇلار نومۇس قىلماستىن ئۆزلىرىنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ كۆرسىتىدۇ، بەزىلىرى تېخى ماركسىزم تونىغا ئورىلىۋالىدۇ، ئۇلار ئىشچىلار ئاممىسى قوشۇنىدا تۇرۇپ، پرولېتارىياتنىڭ مەنپەئىتىدىن يۈز ئۆرۈيدۇ، ئىشچىلار ھەرىكىتىگە بۇزغۇنچىلىق ۋە بۆلگۈنچىلىك سالىدۇ، بۇرژۇئازىيە ئوينىيالمايدىغان روللارنى ئوينايدۇ، بۇنىڭ زىيىنى ئىنتايىن زور بولىدۇ. ئىشچى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئىشچىلار ھەرىكىتىدە ئاغمىچىلىق ۋە شىۋجېڭجۇيىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىدۇر. لېنىن كۆرسەتكەندەك: ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر «بۇرژۇئازىيىنىڭ ئاساسىي ئىجتىمائىي تىرەكچىسى»، «بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىشچىلار ھەرىكىتى ئىچىدىكى ھەقىقىي گۇماشتىلىرى، كاپىتالىستلار سىنىپىنىڭ ئىشچىلار ئىچىدىكى مالايلىرى، ئىسلاھاتچىلىق ۋە شوۋېنىزمنىڭ ھەقىقىي تارقاتقۇچىلىرى.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 16 - بەت)

جاھانگىرلىك دېگەن ماددىنا قارالسۇن.

مۇستەقىل مىللەت بۇ، كۆچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەر سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي تاجاۋۇزچىلىق ۋاستىلىرى ئارقىلىق قالاق مەملىكەتلەر ياكى رايونلارنى ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل مىللىكى، يېرىم مۇستەقىل مىللىكى ياكى بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇۋالىدىغان سىياسەتتۇر. مۇستەقىل مىللەتچىلىكنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى كاپىتالىزمنىڭ تۇرلۇك تەرەققىيات

باسقۇچلىرىغا يارىشا ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ.

XV ئەسىردىلا، دۇنيادا دېگىز يوللىرىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن، پورتۇگالىيە، ئىسپانىيە سىرتقا ئاھالە كۆچۈرۈپ، مۇستەملىكچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. ئارقىدىنلا گوللاندىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە ئارقا-ئارقىدىن ئاساسىي مۇستەملىكچى دۆلەتلەرگە ئايلىنىپ قالدى. مۇستەملىكچىلەر سىرتقا ئاھالە كۆچۈرۈش، دېگىز قاراقچىلىرىچە بۇلاڭچىلىق قىلىش، ئالدامچىلىق بىلەن سودا قىلىش، شۇنىڭدەك قۇل سودىسى قىلىش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، قالاق مەملىكەتلەرنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە تالان-تاراج قىلىش ئارقىلىق، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ كاپىتال توپلىدى، كەڭ بازار ئاچتى، شۇنداقلا كۆپلىگەن ئەمگەك كۈچلىرىنى ھازىرلىدى. كاپىتالىزم تۇزۇمى دەل مانا شۇنداق قانلىق مۇستەملىكچىلىك بۇلاڭچىلىقى ئارقىسىدا تەرەققىي تاپقان. دەل ماركس ئېيتقاندەك، «ياۋروپانىڭ سىرتىدا توغرىدىن-توغرا بۇلاڭچىلىق قىلىش، قۇل قىلىش ۋە قىرغىنچىلىق قىلىش ئارقىلىق تارتىۋېلىنغان بايلىق ئۇزۇلمەستىن مېتروپولىيەنىڭ قولىغا كىرىپ، ئۇ يەردە كاپىتالغا ئايلانماقتا.» («ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23-توم، 822-بەت) كاپىتالىزم تۇزۇمىنىڭ ئورنىتىلىشى ئارقىسىدا، گوللاندىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر XVI، XVII ئەسىردە زېمىنى كەڭ بولغان مۇستەملىكىچى ئىمپېرىيىنى ئارقا-ئارقىدىن قۇردى. ئۇلار مۇستەملىكىلەرنى تالىشىش مەقسىتىدە كۆپ قېتىم مۇستەملىكچىلىك ئۇرۇشى ئېلىپ بارىدى. بويسۇندۇرۇلغان مۇستەملىكىلەردە، ئۇلار ئەڭ ۋەھشىي ئۇسۇل بىلەن بەۋاستە مۇستەملىكچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈپ، يەرلىك خەلقنى قۇل قىلىپ ۋە ئېزىپ، ئىقتىسادىي ۋە ئىقتىسادتىن تاشقىرى ئېكسپىلاتاتسىيىنى يۈرگۈزدى. ئۇلار مۇستەملىكىلەرنى مېتروپولىيەنىڭ ئىقتىسادىي بېقىندىسىغا يەنى تاۋار سېتىش بازىرى، ئەرزان خام ئەشيا ۋە ئەمگەك كۈچلىرى يەتكۈزۈش بازىرىغا ئايلاندۇرۇپ قويدى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يەتتى. جاھانگىر دۆلەتلەر دۇنيا زېمىنىنى بۆلۈشۈپ بولدى. دۇنيانىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان رايونلار مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىگە ئايلىنىپ قېلىپ، جاھانگىرلىك مۇستەملىكچىلىك سىستېمىسى شەكىللەندى. كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى دۇنيانى قايتىدىن بۆلۈشۈۋېلىش يولىدىكى كۈرەشمۇ ئالاھىدە ئۆتكۈرلىشىپ كەتتى. بۇ چاغدا، پۈل مۇئامىلە كاپىتالى بارلىق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ۋە خەلقئارا مۇناسىۋەتتە ھەل قىلغۇچ رول ئويناپ يېتىلىپ بولۇپ قالدى. پۈل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ مۇستەملىكچىلىك سىياسىتى يېڭى مەزمۇن ئالدى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «مۇستەملىكچىلىك سىياسىتىنىڭ سانسىز، كونا مۇددىئالىرىنىڭ ئۈستىگە پۈل مۇئامىلە كاپىتالى يەنە خام ئەشيا مەنبەلىرىنى تالىشىش، كاپىتال چېقىرىشنى تالىشىش، (تەسىر دائىرە، لەر (يەنى پايدىلىق سودا ئېلىپ بېرىدىغان، ئىجارە يەرلەرگە، مونوپول پايدىغا ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلارغا ئېرىشىدىغان دائىرىلەر) تالىشىش ۋە ئومۇمىي ئىقتىسادىي زېمىن تالىشىش قاتارلىق مۇددەئالارنى قوشتى.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ

يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 219 - بەت) جاھانگىرلىك بىلەن مۇستەملىكىچىلەر ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، جاھانگىرلەرنىڭ تاۋار سېتىش بازىرىغا، ئەرزان خام ئەشيا مەنبەسىگە، ئەرزان ئەمگەك كۈچلىرى بازىرىغا، ئىستراتېگىيەلىك پايدىلىق بولغان مەيدانغا مېلىش سۈرۈشتۈرۈپ دۇنيا رۇسمىگە ئالدىنقى تالىشىشتا كەم بولسا بولمايدىغان ستراتېگىيىلىك مۇھىم جايغا ۋە ھەربىي بازىرىغا ئايلىنىپ قالدى. مۇشۇ مەۋرىدە چەتكە كاپىتالىزىمنىڭ كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر ئىتتىپاقى مۇستەملىكىچىلىك ھەرىكىتىنى ئاساسىي شەكىل بولۇپ قالدى. ئازاد قىلىنغان ئاسىيا، دۇنيا ئىنقىلابىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى، جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى بوھران ياشتىدا قالدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، لېۋكو جەڭچى ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسى، ئاسىيا، ئافرىقا، ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدا رايونلىرىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ ئۆرلىشى، مۇستەقىللىق، ۋە ئازادلىق يولىدىكى ئىنقىلابىي كۈرەشنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى، دۇنيانىڭ قىيابېتىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋەتتى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى 30 نەچچە يىلدىن بېرى 90 غا يېقىن دۆلەت مۇستەقىل سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىل بولغا ئالقىشىغا كاراملىق، (جاھانگىرلىكنىڭ كونا) مۇستەملىكىچىلىك ئىستېمىلى پۈتۈنلەي يېمىرىلدى، ئەمما جاھانگىرلىكنىڭ بۇلاكچىلىق ئەتراپىدىكى ئۆزگەرمەيدۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۇستەملىكىلىرىدىكى مەنپەئەتىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىش ئەقىستىدە. تاكتىكا ۋە شەكىل جەھەتتە ئانچە - مونچە ئۆزگىرىش ياساپ، تېخىمۇ يوشۇرۇن بولغان يېڭى مۇستەملىكىچىلىك لەيرىكلىرىنى قوللىنىپ، يېڭىدىن مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن دۆلەتلەرنى ئىقتىسادىي، سىياسىمى تىزگىنلەپ قالماقتىن، ئۇلارغا سىياسىي جەھەتتىمۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىدى. بۇ دۆلەتلەر ۋە رايونلاردىكى كىلاك ئەمگەكچى خەلىق جاھانگىرلىك، دەللال بۇرژۇئازىيە ۋە فېئودال پومېشچىكلارنىڭ قاتمۇقات زۇلۇمى ۋە ئېكسپلاتاتسىيەسىگە ئۇچراپ، ئىنتايىن نامراتلىق، قالاق ھالغا چۈشۈپ قالدى.

1 - دۇنيا ئۇرۇشى ۋە رۇسىيە ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى جاھانگىرلىكنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاساسىنى تەۋرىتىۋەتتى. بۇ زامانىۋى مىللەتلەر ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ كۈرەشلىرى كۈرلەپ ئاز ياپونىيە دۇنيا ئىنقىلابىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى، جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى بوھران ياشتىدا قالدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، لېۋكو جەڭچى ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسى، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدا رايونلىرىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ جۇش ئۇرۇپ ئۆرلىشى، مۇستەقىللىق، ۋە ئازادلىق يولىدىكى ئىنقىلابىي كۈرەشنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى، دۇنيانىڭ قىيابېتىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋەتتى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى 30 نەچچە يىلدىن بېرى 90 غا يېقىن دۆلەت مۇستەقىل سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىل بولغا ئالقىشىغا كاراملىق، (جاھانگىرلىكنىڭ كونا) مۇستەملىكىچىلىك ئىستېمىلى پۈتۈنلەي يېمىرىلدى، ئەمما جاھانگىرلىكنىڭ بۇلاكچىلىق ئەتراپىدىكى ئۆزگەرمەيدۇ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۇستەملىكىلىرىدىكى مەنپەئەتىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىش ئەقىستىدە. تاكتىكا ۋە شەكىل جەھەتتە ئانچە - مونچە ئۆزگىرىش ياساپ، تېخىمۇ يوشۇرۇن بولغان يېڭى مۇستەملىكىچىلىك لەيرىكلىرىنى قوللىنىپ، يېڭىدىن مۇستەقىللىققا ئېرىشكەن دۆلەتلەرنى ئىقتىسادىي، سىياسىمى

(1975 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 117 - بەت)

جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەملىكىلەرنىڭ ئاپتونومىيە ئېلىپ كېلىدى. چەت ئەل كاپىتالى بۇ دۆلەتلەر ۋە رايونلارنىڭ خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرىغا سىڭىپ كىرگەنلىكى، ئىقتىسادىي جان تومۇرلىنى تىزگىنلەۋالغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ مىللىي ئىگىلىكى تۈنجۇقتىن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرالمىدى، ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۇزاققىچە قالاق ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى. جاھانگىرلىك مۇستەملىكىلىرىدىكى مۇلىتە ملىكلەرنى ئىقتىسادىي جەھەتتىلا

ۋە ھەربىي جەھەتتىن داۋاملىق تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ تۇرۇشقا تۇرۇندۇ.

مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە، يېڭى مۇستەملىكچىلىك دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يېڭى مۇستەملىكچىلىك بۇ، جاھانگىرلىك تۈزۈمىنىڭ كونا مۇستەملىكچىلىك سىستېمىسىنى يىمىرىلىپ كېتىۋاتقان ۋەزىيەتتە يېڭىچە تۈسۈل بىلەن يۈرگۈزۈۋاتقان مۇستەملىكچىلىك سىياسىتىدۇر. يېڭى مۇستەملىكچىلىك — جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىلەرنى بەۋاستە تىزگىنلەپ يەتكەن ۋە قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرىدىغان كونا مۇستەملىكچىلىك سىياسىتىنىڭ تۇرۇشتىن كېيىنكى شارائىتتىكى داۋامى، دۇنيادىكى ھازىرقى ئېگىرىلىك زىددىيەتلەرنىڭ بولۇپمۇ جاھانگىرلىك بىلەن كۆنسايىن تۈيغۇلىنىۋاتقان ئېزىلگۈچى مىللەتلەر ۋە دۆلەتلەر تۇتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلى.

2 ـ دۇنيا تۇرۇشىدىن كېيىن، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى رايونلىرىدىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلەر مىسلىسىز تۈرلىدى، جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكچىلىك سىياسىتى مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى خەلقلىنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، ئەسلىدىكى مېتروپولىيەلەر بەزى مۇستەملىكە دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي مۇستەقىللىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە خەلىمۇ خىل يېڭى ۋاستىلەر ۋە ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى، مۇستەملىكچىلىك تەسىر دائىرىلىرىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىشقا تۇرۇندى. تۇرۇشتىن كېيىن ئامېرىكىمۇ يېڭى مۇستەملىكچىلىك ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ، باشقا جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تەسىر دائىرىلىرىگە كېڭەيمەچىلىك قىلىشى بىلەن، بارا-بارا قېرى مۇستەملىكچىلەرنىڭ ئورنىغا دەسسىدى. 60- يىللاردىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ «ئىنتېرناتسىئونالىزملىق بۈرچىمىزنى ئادا قىلىمىز»، «مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلەرگە يار-ئەدەم بېرىمىز» دەپ جار سېلىپ يۈرگىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە، يېڭى مۇستەملىكچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، سىرتقا قارىتا كېڭەيمەچىلىك قىلىپ، ئامېرىكا بىلەن دۇنياغا زومىگەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىپ كەلدى. سىرتقا قارىتا كېڭەيمەچىلىك قىلىشتا بىر قەدەر ۋاستىلىك ۋە بىرقەدەر يوشۇرۇن ئۇسۇللارنى قوللىنىش يېڭى مۇستەملىكچىلىكنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر. ئىقتىسادىي جەھەتتە، جاھانگىرلىك ۋە سىرتىسىال جاھانگىرلىك ھەر دائىم قەرز پۇل بېرىش، «سۇغا» قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، قاتتىق شەرت قويغان ھالدا بەزى ئەللەرگە «ئىقتىسادىي ياردەم» بېرىدۇ، «تېخنىكا جەھەتتە ھەمكارلىشىدۇ»، تاۋارلىرىنى تۆكمە قىلىپ ساتىدۇ ۋە كاپىتال چىقىرىدۇ؛ بەزىلىرى يۇقىرى پايدىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەر ئارقىلىق بۇ ئەللەرنىڭ بايلىقىنى تالان-تاراج قىلىدۇ، ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تىزگىنلىۋالىدۇ، ئەرزان ئەمگەك كۈچىلىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ. سىياسىي جەھەتتە، جاھانگىرلىك ۋە سىرتىسىال جاھانگىرلىك ئىغىزدا مىللىي مۇستەقىللىكنى ھېسداشلىق قىلىغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۆزلىرىنىڭ گۇمانىشتىلىرىنى تاللاپ ۋە يېتىشتۇرۇپ، قولغا كىرگۈزۈۋالغان ئەمەلىيەتتىنى قوغداش يا كى دۇنيانى يېڭىباشتىن بۆلۈشۈۋېلىشقا خىزمەت قىلىدۇرىدۇ. جاھانگىرلىكنىڭ بەسمىلى ئالدىدا يېتىم پۇكۇشنى خالىمايدىغان، مۇستەقىللىكىنى ئېرىشكەن مۇستەملىكە ئەللەرگە قارىتا تۇرلۇك

ۋاستىلەر بىلەن تىزگىنلەش، ئارىلىشىش ۋە بۇزغۇنچىلىق سېلىش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ، بۇ ئەللەرنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىغا بىشەملىك بىلەن چېقىلىدۇ، مىللىي ماجرا تېرىپ ياكى ھەربىي ئۆزگىرىش تۇغدۇرۇپ، ئاغدۇرمىچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، قورچاق ھاكىمىيەت قۇرىدۇ. ھەربىي ئىشلار جەھەتتە، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي ستراتېگىيىسىنى ئاساس قىلىپ، ھەربىي گۇرۇھلارنى ئۈيۇشتۇرىدۇ، بۇ ئەللەردە ھەربىي بازىلارنى قۇرىدۇ، ھەربىي قوشۇن تۇرغۇزىدۇ، ئۇلارغا ھەربىي مەسلىھەتچىلەرنى ئەۋەتىدۇ، ھەربىي «ياردەم» بېرىدۇ ھەمدە ئۇلارنى قورال ـ ياراق تەمىناتى، قىسىملارنى تەربىيىلەش ۋە قوماندانلىق قىلىش جەھەتلەردە تىزگىنلەيدۇ. مەدەنىيەت جەھەتتە، بۇ ئەللەردە تەشۋىقات، تەلىم ـ تەربىيە ئورگانلىرىغا ئوخشاش ئاپپاراتلارنى قۇرۇپ، مەدەنىيەت جەھەتتە تاجاۋۇزچىلىق قىلىش ۋە ئىدىيە جەھەتتە سىڭىپ كىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، يەرلىك خەلقنىڭ مىللىي ئېڭى ۋە ئىنقىلابىي ئىرادىسىنى چېرىتىدۇ.

جاھانگىرلىك دەۋرىدە، مۇستەملىكە ئىگىلىگۈچى دۆلەتلەر ۋە مۇستەملىكىلەرلا بولۇپ قالماستىن، «ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر خىل شەكىلدىكى بېقىندى دۆلەتلەرمۇ بار، ئۇلار سىياسىي جەھەتتە، شەكىل جەھەتتە مۇستەقىل، ئەمەلىيەتتە بولسا مالىيە ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىكى بېقىندىلىق مۇناسىۋەت تورلىرى بىلەن چىرماپ قويۇلغان بولىدۇ.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ يېڭىچە باسقۇچى»، 1974 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 148 ـ بەت) ھازىر ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى رايونلىرىدىكى مۇستەقىللىككە ئېرىشكەن ئەللەرنىڭ ئالدىدا يەنىلا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۇزۇل ـ كېسىل مۇستەقىل بولۇشتەك ئېغىر ۋەزىپە تۇرماقتا. جاھانگىرلار يۇرگۈزۈۋاتقان يېڭى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتى پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك، جاھانگىرلىك ۋە زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇش يولىدىكى كۈرەشلىرىدە جەزمەن ئۇزۇل ـ كېسىل بەربات بولىدۇ.

مۇستەملىكىلىك، جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىتېمىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى بۇ، جاھانگىرلىك تەرىپىدىن ئېزىلىدىغان، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىدىغان ۋە قۇل قىلىنىدىغان مۇستەملىكىلەر، يېرىم مۇستەملىكىلەر ۋە بېقىندا ئەللەرنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى. جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ مونوپولىيە باسقۇچىغا يېتىش جەريانىدا پەيدىنپەي شەكىللەنگەن. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بىز پۈتۈن دۇنيا مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنىڭ ئالاھىدە دەۋرىدە تۇرماقتىمىز، بۇ دەۋر، «كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ يېڭى باسقۇچى» يەنى پۈل مۇئامىلە كاپىتالى بىلەن ئىنتايىن زىچ باغلانغان.» (يۇقىرىقى كىتاب، 132 ـ بەت) ئەركىن رىقابەت باسقۇچىدىكى كاپىتالىزم دەۋرىدە، پورتۇگالىيە، ئىسپانىيە، گوللاندىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ كەڭ مۇستەملىكىلەرگە ئىگە كىچىلىك كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىن بولۇپ قالدى؛ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 30 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، كاپىتالىزم ئەركىن رىقابەت باسقۇچىدىن مونوپولىيە باسقۇچىغا ئۆتتى ـ دە، ئازسانلىدىكى كىچىلىك كاپىتالىستىك دۆلەتلەر مۇستەملىكە تالىشىش كۈرەشلىرىنى

قانات يايدۇرۇۋەتتى، دۇنيا زېمىنىنى بۆلۈشۈش ۋەزىيىتى ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتتى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، دۇنيانى بۆلۈشۈۋېلىش تاماملاندى ـ دە، جاھانگىرلىك ئاخىرقى ھېسابتا شەكىللەندى. جاھانگىر دۆلەتلەر نۇرغۇن مۇستەملىكىلەر زېمىنىنى بىۋاستە ئىگىلەپلا قالماستىن، بەزى يېڭى مۇستەملىكىلەر ۋە بېقىندا ئەللەرنىمۇ تىزگىنلىۋالدى. مۇستەملىكىلەر مەللىي مۇستەقىللىقى ۋە دۆلىتىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولۇپ، سىياسىي، ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە مېتروپولىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئىلكىدە قالدى. يېڭى مۇستەملىكىلەر ۋە بېقىندى ئەللەر سىياسىي جەھەتتە، شەكىل جەھەتتە مۇستەقىل بولسىمۇ، ئەمما مالىيە جەھەتتە، ئىقتىسادىي جەھەتتە ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتە، كۆپىنچە، جاھانگىرلىككە بېقىنىدىغان بولۇپ قالدى. 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ھارپىسىدا، بىرقانچە كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەت ۋە باشقا دۆلەتلەر ئىگىلىۋالغان يا كى تىزگىنلىۋالغان مۇستەملىكىلەر، يېڭى مۇستەملىكىلەرنىڭ يەر مەيدانى جەمئىي 89 مىليون 400 مىڭ كۋادرات كىلومېتر غا يەتتى، بۇ، دۇنيانىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ ئۇچتىن ئىككى قىسمىنى ئىگىلەيدۇ؛ ئاشۇ زېمىندا ياشىغۇچى ئاھالە 930 مىليونغا يەتتى، بۇ، شۇ چاغدىكى پۈتۈن دۇنيا ئاھالىسىنىڭ 56 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. پۈتۈن دۇنيا ئەزگۈچى، تالان ـ تاراج قىلغۇچى ئاز سانلىق جاھانگىر دۆلەتلەر بىلەن مۇستەملىكىلىنىڭ، يېڭى مۇستەملىكىلىنىڭ بېقىندى ھالەتتە تۇرغۇچى كۆپ سانلىق ئېزىلگۈچى ئەللەر ۋە رايونلاردىن ئىبارەت ئىككى قىسمغا بۆلۈندى. بۇ چاغدا، دەل لېنىن ئېيتقاندەك، «كاپىتالىزم ئىنتايىن ئاز سانداكى ‹ئالغا كەتكەن› مەملىكەتلەر دۇنيادىكى زور كۆپچىلىك ئاھالىنى مۇستەملىكە قىلىپ ئېزىدىغان ۋە پۈل مۇئامىلە ۋاستىسى بىلەن بوغدىغان دۇنياۋى سىستېما بولۇپ قالدى.» (يۇقىرىقى كىتاب، 9 — 10 ـ بەتلەر)

جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى ـــ دۇنيا كاپىتالىزم سىستېمىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. دۇنيا زېمىنىنىڭ بۆلۈشۈپ بولۇنغانلىقى مۇقەررەر ھالدا دۇنيانى قايتىدىن بۆلۈشۈۋېلىش كۈرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، بۇ، جاھانگىرلىكنىڭ تۈپ بەلگىلىرىدىن بىرى. جاھانگىرلىك دەۋرىدە، مۇستەملىكىلەر، يېڭى مۇستەملىكىلەر ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بىرىنچىدىن، مۇستەملىكە، يېڭى مۇستەملىكىلەر ـــ جاھانگىرلىك ئەرزان خام ئەشيالارنى بۇلاپ ئالىدىغان مەنبە. مونوپول تەشكىلاتلار رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى كۈچەيتىپ، ئۆزىنىڭ مونوپول ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خام ئەشيا مەنبەلىرىنى مونوپولىيە قىلىۋېلىشقا جىددىي موھتاج بولىدۇ. ‹خام ئەشيا مەنبەلىرىنىڭ ھەممىسى ئىگىلىۋېلىنغان چاغدا بۇنداق مونوپول تەشكىلاتلار تەڭداشسىز دەرىجىدە مۇستەھكەملىنىپ كېتىدۇ.› (يۇقىرىقى كىتاب، 142 ـ بەت) مۇستەملىكىلەر، يېڭى مۇستەملىكىلەرنى بېسىۋالغان يا كى تىزگىنلىگەندىلا، ئاندىن مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ مۇشۇ خام ئەشيا مەنبەلىرىنى ئىگىلىۋېلىشى تولۇق-كاپالەتكە ئىگە بولىدۇ. ئىنتايىن مول خام ئەشيا بارلىقى ئېنىقلانغان بايلىق مەنبەلىرىلا مونوپول

تەشكىلاتلار قاتناشقۇچىلار ئوبيېكتقا ئايلىنىپ قالماسلىقى، بەلكى ئېنىقلىنىش ئېھتىماللىق بولغان خام ئەشيا مەنبەلىرى ياكى بۇگۈن لازىم بولمايدىغان، ئەمما لازىم بولۇپ قالىدىغان زېمىنلارنىمۇ مونوپول تەشكىلاتلار كۆچمەنلىك باربچە تالىشىدۇ. ئىككىنچىدىن، مۇستەملىكىلەر، يەنى مۇستەملىكىلەر — جاھانگىرلىكنىك ئەڭ پايدىلىق مەيدانغا سېلىش سوروننى ۋە تاۋار سېتىش بازىرى. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «مۇستەملىكە بازارلىرىدا مونوپولىيە قىلىش ۋاستىسىدىن پايدىلىنىپ رىقابەتچىلەرنى سىقىپ چىقىرىش، ئۆزى تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش ۋەزۋۇر ئالاقىلەرنى مۇستەھكەملەشنى ۋەھاكازالار تېخىمۇ ئاسان (بەزىدە ھەتتا بۇ پەقەت مۇستەملىكە بازارلىرىدىلا مۇمكىن) بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 146 - بەت) مۇستەملىكىلەر، يەنى مۇستەملىكىلەرنى بېسىۋالغان ياكى تىزگىنلەشۋالغانلار، ئاندىن مۇستەملىكىچى ھۆكۈمرانلار دائىرىلىرى ياكى ئۇلارنىڭ گۇماشتىلىرى ئارقىلىق مېتروپولىيە كاپىتالىستلىرىغا پايدىلىق سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ مۇستەملىكىلەرگە مەبلەغ سېلىشىغا ۋە تاۋار چىقىرىشىغا پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىپ بەرگىلى، ئۇلارنىڭ شۇ يەرلەردىكى ئەرزان ئەمگەك كۈچلىرىدىن ۋە خام ئەشيالاردىن قېتىنىمۇ ئاسان پايدىلىنىشىغا ياردەم بەرگىلى، ئۇلارنىڭ يۇقىرى پايدا ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ئۇچىنچىدىن، بىرنەچچە كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتنىڭ دۇنيانى زومىگەرلىكىنى تالىشىش كۈرىشىدە، مۇستەملىكىلەر، يەنى مۇستەملىكىلەر ئالاھىدە مۇھىم ستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكىمۇ ئىگە. جاھانگىرلىك مۇستەملىكىلەرنى بېسىۋېلىش ئارقىلىق، مۇھىم دېگىدەك قورالنۇقىلىرىنى، دېگىدەك بوغۇزلىرى، ئارالالاش ۋە باشقا ستراتېگىيىلىنىك جايلارنى تىزگىنلىۋېلىپ، تۇرلۇك ھەربىي بازىلارنى قۇرۇپ، ھاۋانى ۋە دېڭىزنى كونترول قىلىش ھوقۇقىغا ئېگە بولۇۋالىدۇ، جۇغرافىيەۋى جەھەتتە ستراتېگىيىلىك ئۇستۇنلۇكنى ئېگىلىۋالىدۇ، ئۇرۇش مەزگىلىدە بولسا، مۇستەملىكىلەر، يەنى مۇستەملىكىلەر جاھانگىرلەرگە مۇھىم ستراتېگىيىلىك مادديي ئەشيا، ئاشلىق ۋە ئەسكىرىي كۈچ يەتكۈزۈپ بېرىش بازىسى بولۇپ قالىدۇ. بۇلاردىن باشقا، يۇل مۇئامىلە كاپىتالى ھۆكۈمرانلىق ئېھتىياجىنى كۆزلەپ، كۆپ ھاللاردا، مۇستەملىكىلەرنى تالىشىشنى كۈچەيتىدۇ، دۆلەت ئىچىدىكى سىنىپىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي كۈرەش جەھەتتىكى دىققەت - ئېتىبارنى بۇرايدۇ، ئىقتىسادىي كىرزىسنى باشقىلارغا تاڭىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، مۇستەملىكىلەر جاھانگىرلىكنىك ياشاپ تۇرۇشى ۋە ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ تۇرۇشىدىكى مۇھىم شەرتتۇر، جاھانگىرلىكنىك جان تەمىرىدۇر. جاھانگىرلىك مۇقەررەر ھالدا دۇنيا زېمىنىنى تالىشىدۇ، مۇستەملىكىلەرنى غالجىرلىق بىلەن كېڭەيتىدۇ، پۈتۈن دۇنيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسىنى تېكىلەشكە ئۇرۇنىدۇ.

جاھانگىرلىكنىك مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، مۇستەملىكىلەر، يەنى مۇستەملىكىلەردىكى خەلقلەر مونوپول كاپىتال تەرىپىدىن دەھشەتلىك ئېزىلىدۇ ۋە قول قىلىنىدۇ، سىياسىي جەھەتتە ھوقۇقسىزلىق، ئىقتىسادىي جەھەتتە

ئېكسپېلاتاتسىيە قىلىنىش ئورنىدا تۇرىدۇ. جاھانگىر لىك مۇستەملىكىلەر، يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى خەلقلەر مۇستەقىل ياۋروز ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزىدۇ. يېزا-قىشلاقلاردا، جاھانگىر ھۆكۈمرانلار ۋە ئولار نىڭ گۇماشتىلىرى يەرلىك فېئودال كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، كاپىتالىستىك ئېكسپېلاتاتسىيە بىلەن كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى ئېكسپېلاتاتسىيىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، يېزىلاردىكى نامرات دېھقانلارنى رەھىمسىز تۇردە ئېزىدۇ. ئولار مەجبۇرىي تېرىقچىلىقنى يولغا قويۇپ، شۇ يەرلەرنىڭ ئەسلىددىكى دېھقانچىلىق تۈزۈلمىسىنى بۇزۇپ تاشلايدۇ - دە، غەيرىي تەبىئىي، بىر تەرەپلىمە راۋاجلىنىدىغان بىر خىللا ئىگىلىكنى شەكىللەندۈرىدۇ، ئۇ يەرلەرنى جاھانگىر لىكنىڭ مونوپول كاپىتالى تەرىپىدىن ئىگىلىۋالغان بازارلارغا بېقىنىدىغان قىلىپ قويىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەرلەر مىترو پولىيەنلىك دېھقانچىلىق بېقىنىدىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. مۇستەملىكچىلەر مۇستەملىكىلەرنىڭ زېمنى، ئورمانلىقى ۋە يەر ئاستى بايلىقىنى بېشىملىك بىلەن بۇلايدۇ، مۇستەملىكىلەرنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تىزگىنلەيدۇ، تاۋار سېتىش بازارلىرىنى مونوپولىيە قىلىۋالىدۇ، زور لۇق ۋە ئالدامچىلىق ۋاستىلىرى بىلەن تەكشۈرۈش قىممىتىتە ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بارىدۇ ھەمدە شۇ يەرلەردىكى سانائەت - كانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ۋە قېزىش، كەسىپنى، قاتناش - تىرانسپورت ۋە پۇل مۇئامىلە ھەم سودىنى مونوپولىيە قىلىۋالىدۇ، مىللىي سودا - سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. جاھانگىر لىك مونوپول كاپىتالى مۇستەملىكىلەر، يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى ئەمگەك ھەققىنى ئەڭ تۆۋەن سەۋىيىدە ساقلاپ، ئۇلارنى ئەڭ ئېغىر ئەمگەك شارائىتىغا سېلىپ، ئۇلارنىڭ ئەڭ كۆپ ئارتۇقچە قىممىتىنى قولغا كەلتۈرۈپ، يەرلىك خەلقلەرنى ئەڭ ئېغىر ئىزالاش ۋە ئېزىش ئاستىغا ئالىدۇ. ئۇلار مۇستەملىكىلەر، يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى ئىشچىلار سىنىپىنى ئىقتىسادىي ئېكسپېلاتاتسىيە ۋە ئىقتىسادىن تاشقىرى ئېكسپېلاتاتسىيە يۈرگۈزىدۇ. ئەمگەك ۋاقتىنى مەيلىچە ئۇزارتىدۇ، ئەمگەك شىجائەتلىقىنى ئۆستۈرىدۇ، بالا ئىشچىلار ۋە ئايال ئىشچىلارنى كۆپلەپ ئىشلىتىدۇ، خىلمۇخىل رەھىمسىز جازالاش تۈزۈملىرىنى تۈزۈپ، تۈزۈلۈك ئۇسۇللارنى قوللىنىپ ئىشچىلار سىنىپىنى قاتمۇقات ئېكسپېلاتاتسىيە قىلىدۇ. مۇستەملىكىچى ھۆكۈمرانلار يەنە دائىم مىللىي ماجىرا تۇغدۇرىدۇ، مىللىي مەدەنىيەتنى دەپسەندە قىلىدۇ، دەللال كۈچلەرنى يېتىشتۈرۈپ ئۆزلىرىنىڭ گۇماشتىسى قىلىدۇ.

جاھانگىر لىكنىڭ ئېكسپېلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمى مۇستەملىكىلەر، يېرىم مۇستەملىكىلەردىكى خەلقلەرنىڭ كۈچلۈك نارازىلىقى ۋە قارشىلىقىنى قوزغاپ كەلدى. ئېزىلگۈچى مىللەتلەر ۋە خەلقلەر جاھانگىر لىكنىڭ مۇستەملىكچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا چاش ئەگمەي كەلدى. مۇستەملىكچىلەر ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ئامېرىكا قىتئەلىرىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن كۈندىن باشلاپلا، جايلاردىكى خەلقلەر ئېگىلمەي - پۈكۈلمەي كۈرەش قىلىپ كەلدى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى ۋە روشىيە ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى ئېزىلگۈچى مىللەت تەۋە ۋە خەلقلەرگە مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا كۈرەش قىلىدىغان يېڭى ئۇپۇق ئېچىپ بەردى، دۇنيا پرولېتارىيات ئىنقىلابىي بىلەن ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ مۇستەملىكىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرىشى جاھانگىر لىكچە قارشى بىر لىنىيە بويلاپ

بېرلەشتى، شۇنىڭ بىلەن جاھانگىرلىك مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى كرىزىس ئىچىدە قالدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسى «پۈتۈن دۇنيادىكى ئىشچىلار سىنىپى ۋە ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ ئازادلىق ئىشلىرىغا تېخىمۇ كەڭ ئىمكانىيەت ياراتتى ۋە تېخىمۇ ئەھلي يول ئاچتى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1967 - يىل نەشرى، 4 - توم، 449 - بەت) ئۇرۇشتىن كېيىن، مىللي ئازادلىق ھەرىكەتلەر مىللى كۆرۈلمىگەن كۆلەمدە پۈتۈن يەر شارىغا يېيىلدى - دە، مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە ئەللەر جاھانگىرلىكنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئارقا سەپتىن كۈندىن - كۈنگە جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەش قىلىدىغان ئالدىنقى سەپكە ئايلاندى. ئۇلارنىڭ كۈرەشلىرى جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاساسىغا ئۇزلۇكسىز زەربە بەردى. 1949 - يىلى جۇڭگو خەلق ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاھانگىرلىكنىڭ شەرقتىكى مۇستەملىكىچىلىك سېپىنى يېمىرىپ تاشلاپ، جاھانگىرلىككە قاقشاتقۇچ زەربە بەردى، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئېزىلگۈچى خەلقلەرنىڭ مىللي ئازادلىق كۈرىشىگە ئىنتايىن زور ئىلھام بەردى. يېقىنقى 30 يىلدىن بېرى، مىللي مۇستەقىللىق ھەرىكىتى دولقۇنى توسۇپ بولمايدىغان دەرىجىدە مەۋج ئۇرۇپ كەلدى، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىن تارتىپ ئوكيانىيىگىچە، مۇستەملىكىچىلىك بويۇنتۇرۇقى ئاستىدىكى دۆلەتلەر ئارقا - ئارقىدىن ئازاد بولدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، يېڭىدىن مۇستەقىل بولغان دۆلەتلەر 90 فا يېتىپ قالدى، جاھانگىرلىكنىڭ كونا مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى كەينى - كەينىدىن يىمىرىلمەكتە. ئەمما، جاھانگىرلىك ئۆزىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەيدۇ، ئۇلار ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىلەر - دىكى مەنپەئىتىنى تۇرلۈك يوللار بىلەن قوغدايدۇ، تېخىمۇ ھىيلىگەرلىك بىلەن يېڭى مۇستەملىكىچىلىك ۋاستىسىنى قوللىنىپ، يېڭىدىن مۇستەقىل بولغان دۆلەتلەرنى تىزگىنلەش بىلەن، ئۇلارنى يەنىلا ئۆزىنىڭ خام ئەشيا مەنبەسى، تاۋار سېتىش بازىرى ۋە پايدا بېرىدىغان مەبلەغ سېلىش سورۇنى قىلىشقا، ئەمەلىيەتتە يەنىلا جاھانگىرلىككە بېقىنىدىغان، مۇستەملىكىلەرنىڭ رولىنى ئويناىدىغان مەملىكەت قىلىپ قويۇشقا ئۇرۇندۇ. لېكىن، كەڭ تەرەققي قىلىۋاتقان ئەللەر ۋە خەلقلەر ئومۇمىيۈزلۈك ئويغاندى، دۆلەتنىڭ مۇستەقىل بولۇشى، مىللەتنىڭ ئازادلىقا چىقىشى، خەلقنىڭ ئىنقىلابقا ئىنتىلىشى زامانىمىزدىكى قارشى تۇرۇپ بولمايدىغان تارىخي ئېقىم بولۇپ قالدى. تەرەققي قىلىۋاتقان ئەللەرنىڭ مۇستەملىكىچىلىك، جاھانگىرلىك ۋە زومىگەرلىككە قارشى داغدۇغىلىق كۈرىشىدە، بارلىق كونا - يېڭى مۇستەملىكىچىلەرنى سوزىسزكى، ئاخىر بېرىپ شەرمەندىلەرچە مەغلۇپ بولىدۇ، جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك يىمىرىلىدىغانلىقىغا ئاخىر ھالاك بولىدىغانلىقىغا ئوخشاشلا مۇقەررەر ئىش.

مۇستەملىكىچىلىك، يېڭى مۇستەملىكىچىلىك دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مېترو پولىيە بۇ، مۇستەملىكىلەر، بېقىندا ئەللەردە ئىگىلىك ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدىغان ھەمدە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان دۆلەت.

مىتروپولىيەلىك مۇناسىۋەت فېئودالىق جەمئىيەتتىن كەلگەن، ئۇ، خان - پادىشاھلار بىلەن ئۇلارغا قاراشلىق بەگلىكلەر ۋە بېقىندىلار ئوتتۇرىسىدىكى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتتۇر. كېيىن دۆلەت بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىمۇ مۇشۇ ئادەت ئۈدۈم بولۇپ قالدى. بىر دۆلەت يەنە بىر دۆلەتنىڭ ئىچكى - تاشقى ئىشلىرىغا ئارىلىشىدىغان ھەمدە ئۇنى ئۆزىگە مەجبۇرىي بېقىندۇرىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. ئالدىنقىسى مىتروپولىيە، كېيىنكىسى بېقىنىدى دۆلەت دېيىلىدۇ. كاپىتالىزم دەۋرىگە كەلگەندە، كاپىتالىستىك كۈچلۈك دۆلەتلەر قۇرال كۈچى ئىشلىتىپ ياكى باشقا تاجاۋۇزچىلىق ۋاستىسىنى قوللىنىپ، ئاجىز ئەللەرنى بېسۇۋلىپ ياكى ئېزىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ مۇستەملىكىسى ياكى بېقىنىدى دۆلىتى قىلىپ قويىدۇ. مۇستەملىكىلەر ئىگىسىنىڭ ھوقۇقى ۋە مۇستەقىللىكىنى تامامەن يوقاتقان بولىدۇ، سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە مىتروپولىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئىلكىدە بولىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن بۇيان، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بەس - بەس بىلەن مۇستەملىكىلەرنى تالان - تاراج قىلىپ كەلدى، 1914 - يىلغا كەلگەندە، ئەنگلىيە، روسىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئامېرىكا ۋە ياپونىيە مۇشۇ ئەڭ چوڭ ئالتە كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەت بېسۇالغان مۇستەملىكىلەر زېمىنى 65 مىليون كۋادرات كىلومېترغا يەتتى، بۇ ئالتە مىتروپولىيىنىڭ ئۆزىنىڭ زېمىنى بولسا ئاران 16 مىليون 500 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. باشقا دۆلەتلەر، مەسىلەن، بېلگىيە، گوللاندىيە قاتارلىق مەملىكەتلەرمۇ مۇستەملىكىلەرگە ئىگە مىتروپولىيەدۇر، مۇستەملىكىلەردىن باشقا، تۈرلۈك شەكىلدىكى بېقىندا ئەللەرمۇ بولىدۇ. ئۇلار سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىل بولغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە بولسا مىتروپولىيە تەرىپىدىن تىزگىنلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ دىپلوماتىيە ھوقۇقىنى مىتروپولىيە يۈرگۈزىدۇ (بەزى بېقىندا ئەللەرنىڭ چەت ئەللەر بىلەن بەزىبىر تاشقى مۇناسىۋەتلىرى بولىدۇ)، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنىمۇ مىتروپوليە تۇتۇپ تۇرىدۇ، ئۇلار مىتروپولىيىنىڭ خام ئەشيا بازىسى، تاۋار سېتىش بازىرى، مەبلەغ سېلىش سورۇنى ۋە ئەرزان ئەمگەك كۈچلىرى مەنبەسى بولۇپ قالىدۇ.

مىتروپولىيە بىلەن بېقىندى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ھۆكۈمرانلىق قىلىش بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنىش، ئېزىش بىلەن ئېزىلىش، ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتىدۇر. دۆلەت بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇنداق مۇناسىۋەت جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزگەنلىكىنىڭ كونكرېت ئىپادىسىدۇر. ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بۇنداق تەڭسىز مۇناسىۋەت بۇزۇپ تاشلاندى ۋە بۇزۇپ تاشلىنىۋاتىدۇ، مۇستەملىكىلەر ۋە بېقىندى ئەللەردىكى خەلقلەر ئاخىرى چوقۇم مىللىي مۇستەقىللىق ۋە ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرىدۇ.

بېقىندى ئەل، مۇستەملىكە دېگەن مانا دىلارغا قارالىدۇ.

مۇستەملىكە بۇنىڭدا زېمىنى بېسۇۋلىنغان، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، دىپلوماتىيە، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە مۇستەقىللىق ۋە خوجايىنلىق ھوقۇقىنى

يوقاتقان، مىتروپولىيە تەرىپىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىنىدىغان ئەللەر ياكى رايونلار، كۆزدە تۇتۇلمىدۇ.

تۈرلۈك تارىخىي دەۋرلەردە، مۇستەملىكىلەرنىڭ مىتروپولىيە تۈچۈن تۈرلۈكچە رولى بولىدۇ. كاپىتالىزمنىڭ ئىلگىرىلىمىگەن جۇغلىنىش دەۋرىدە، مىتروپولىيە مۇستەملىكىلەرنى بويسۇندۇرۇش، مۇستەملىكىلەرنىڭ بايلىقىنى بۇلاش - تالاش، بۇلاڭچىلىق سودىسى قىلىش ۋە قۇل سودىسى قىلىش ئارقىلىق نۇرغۇن مەبلەغ ۋە مۇلۇك توپلاپ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەتتى؛ مونوپولىيىغىچە بولغان كاپىتالىزم دەۋرىدە، مىتروپولىيە مۇستەملىكىلەردىكى خەلقلەردىن باج - سېلىق ئالغاندىن تاشقىرى مۇستەملىكىلەرنى تاۋار سېتىش بازىرى ۋە ئەرزان خام ئەشيا مەنبەسىگە ئايلاندۇرۇشنى تېخىمۇ ئاساسىي بۇلاڭچىلىق ئۇسۇلى قىلدى؛ كاپىتالىستىك مونوپولىيە باسقۇچىغا كەلگەندە، مۇستەملىكىلەر جاھانگىر دۆلەتلەر ئۈچۈن ئەڭ پايدىلىق خام ئەشيا مەنبەسى ۋە تاۋار سېتىش بازىرىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى كاپىتال چىقىرىشتىكى پايدىلىق ساھەلەرنىڭ بىرىگە ئايلاندى. سىياسىي جەھەتتە، جاھانگىر دۆلەتلەر بىر تەرەپتىن مىللىي ماجىرا تۇغدۇرۇش، ھەتتا مۇستەملىكىچىلىك تۈزۈمىنى قوغداش ئارقىلىق مۇستەملىكىلەردىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ قېلىشقا ھەمدە ئۆز دۆلىتىدىكى پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۈرەشتىكى دىققىتىنى - ئېتىبارىنى بۇراشقا ئۇرۇنىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن مۇستەملىكىلەرنى تالان - تاراج قىلىپ تاپقان ناھايىتى كۆپ پايدىسىدىن يەنە قىلمىنى ئاجرىتىپ، ئۆز ئىلىدىكى ئىشچىلار قوشۇنىدىكى ئارىستوكراتلىق تەرەققىي يۇقىرى قاتلام ئۇنسۇرلارنى سېتىۋېلىش ئارقىلىق ئىشچىلار ھەرىكىتىگە بۆلۈنچىلىك سېلىپ، مونوپول كاپىتالنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداشقا ئۇرۇندى. ھەربىي جەھەتتە، مۇستەملىكىلەرنى جاھانگىرلىكنىڭ مۇھىم ھەربىي بازىسى، جاھانگىرلىكنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى ۋە ستراتېگىيىلىك ماددىي ئەشيالىرىنى تولۇقلايدىغان مۇھىم مەنبە بولۇپ قالدى. دېمەك، مۇستەملىكىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ۋە تالان - تاراج قىلىش جاھانگىرلىكنىڭ ئەڭ مۇھىم ياشاش شارائىتلىرىدىن بىرىدۇر. شۇ سەۋەبتىن، جاھانگىر دۆلەتلەر مۇستەملىكە تالىشىش ۋە تەسىر دائىرىلەرنى قايتىدىن بۆلۈشۈۋېلىش مەقسىتىدە دائىم كەسكىن كۈرەش قىلىدۇ، ھەتتا جاھانگىرلىك ئۇرۇشى قوزغايدۇ.

جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىلەرنى قۇل قىلىشى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى مۇستەملىكىلەردىكى خەلقنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىماي قالمايدۇ. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، مىللىي ئازادلىق ھەرىكىتىلەرنىڭ ئۆزلۈكسىز ئۆرلىشىگە ئەگىشىپ، مۇستەملىكە ئەللەرنىڭ كۆپچىلىكى ئارقا - ئارقىدىن سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىللىققا ئېرىشتى. بۇگۈنكى كۈندە، جاھانگىرلىكنىڭ بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقىدىكى مۇستەملىكىلەر ئازلاپ قالدى. ئەمما، جاھانگىرلىك ئىقتىسادىي جەھەتتە ئارقىدا قالغان دۆلەتلەرنى تىزگىنلەش ۋە تالان - تاراج قىلىشتىن ۋاز كەچكىنى يوق، ئۇلار تېخىمۇ ھىيلە - مىكىرلىك بىلەن يېڭى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنى قوللىنىپ، مۇستەقىللىققا قولغا كەلتۈرگەن، ئىقتىسادىي جەھەتتە يەنىلا ئارقىدا قالغان تەرەققىي

قىلىش ۋاقتىدىن ئەلىدىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەھمىيىتىگە يېتەلمىگەنلىكى ياكى بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇشقا ئۇرۇنماقتا. تەرەققىي قىلغان ئەللەر سىياسىي جەھەتتىكى مۇستەقىللىكنى قوغدىش ۋە مۇستەھكەملەش، ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇستەقىل — ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش ئۈچۈن، جاھانگىرلەشكەن تەرەققىي قىلغان ئەللەرنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ۋە بۇلاڭچىلىقىغا قارشى تۇرۇش كېرەكلىكىنى ھەرقايسى ساھەلەردە قانات يايدۇرۇپ، جاھانگىرلەشكەن يېڭى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىگە بايقۇت قىلماقتا.

مۇستەملىكىچىلىك يېڭى مۇستەملىكىچىلىك دېگەن ماددىلارغا قارالغۇن.

پەرىم مۇستەملىكە يۈز كەل جەھەتتە مۇستەقىل بولغان، ئەمەلىيەتتە سىياسىي ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي جەھەتتە تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان ئەللەرنىڭ جاھانگىرلىك تەرىپىدىن ئېزگىنىپمۇ يۈرگەن ئەللەر ياكى رايونلاردۇر.

جاھانگىرلىك، پەرىم مۇستەملىكىلەرگە يەرلىك ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت تارقىتىق ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ، مەسىلەن، كونا جۇڭگو 1840 — يىلدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن 1949 — يىلغىچە ئەنە شۇنداق ھۆكۈمرانلىق ئاستىدا تۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىنى تۆۋەندىكىچە: (1) چەت ئەل كاپىتالىستلىك بېسىپ كىرىشىنى بىلەن، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ تەپسىي ئېگىلىكى ۋەيران بولدى، مىللىي كاپىتالىستلار ئېگىلىكى قىلالمىدى. فېئودال پوسىشچىكلار ئېگىلىكى يەنىلا بېۋروكرات كاپىتالىزم ئېگىلىكى زىنجىرلىشىپ، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي جەھەتتە ھۆكۈمران ئورۇننى ئېگىلىدى.

(2) جاھانگىر دۆلەتلەر مالىيە، پۇل، مۇئامىلە، ئىقتىسادىي جان تومۇر ۋە سىياسىي ھەربىي كۈچلەرنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. (3) سىياسىي جەھەتتە جاھانگىرلىك بىلەن تىل بىرلىكتۈرگەن پوسىشچىكلار ۋە چوڭ بۇرژۇئازلىيە ئىستىسپاقى دېكتاتۇرلىق ئورنىتىلدى. (4) جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بېۋروكرات كاپىتالىزمنىڭ ئولتۇراقلاشتۇرۇلۇشى ئاستىدا، كەڭ خەلق، بولۇپمۇ ئىشچىلار ۋە دېھقانلار بارغانسېرى ناماراتلىشىپ، ۋەيران بولۇپ كەتتى، ئۇلاردا ھېچقانداق سىياسىي ھوقۇق بولمىدى.

پەرىم مۇستەملىكىچىلىك — جاھانگىرلىك ئاجىز ئەللەرنى تېزگىنلەپ يەدىغان بىر خىل شەكىل. ئەمما جاھانگىرلىك ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەڭ قولايلىق، ۋە ئەڭ پايدىلىق بولغىنى، ئەلۋەتتە، بېقىندا مۇستەملىكە تەلەپنى ۋە مىللىي تەلەپنى سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىللىقتىن مەھرۇم قىلىشتىن ئىبارەت مۇشۇنداق ئىككى خىل قىلىشتىن ئىبارەت (يۇقىرقى كىتاب، 141 — بەت) شۇڭا سەۋەبتىن، پەرىم مۇستەملىكىلىك مۇستەقىل ئەللەر مۇستەملىكە ئەللەرگە ئۆتىدىغان ئارىلىق شەكىل ھېسابلىنىدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭ 1931 — يىلى پارتىيە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن كونا جۇڭگو جەمئىيىتىنى مۇستەملىكە، پەرىم مۇستەملىكە ۋە پەرىم فېئودالىق جەمئىيەت دەپ ئاتاش ئارقىلىق جاھانگىرلىك ئەمدى جاھانگىرلىكنىڭ پەرىم مۇستەملىكىلەرگە قىلىدىغان تاجاۋۇز قىلىشى ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىشى مۇقەررەر ھالدا پەرىم مۇستەملىكىلەرنىڭ مۇستەملىكىلەرگە ئايلىنىشىنى تېزلىتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتكەنىدى. ئەمما، ئۇلۇم قانچە ئېغىر لاشتىسا، قارشىلىقمۇ شۇنچە كۈچلىنىدۇ.

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن مۇستەملىكە، يەرلىم مۇستەملىكە ئەللەردىكى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلەر كۈندىن ـ كۈنگە ئۆرلىدى. ئەسلىدە يەرلىم مۇستەملىكىلىك ئورۇنىدا تۇرۇۋاتقان بەزى ئەللەر جاھانگىرلىكنىڭ تىزگىنى ۋە ۋۇلۇمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى، ئۆز دۆلىتىنىڭ بايلىق ھەنبەسىنى قوغداش ۋە مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە زور غەلبىلەرنى قولغا كەلتۈردى، ئۇلار يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا سىياسىي جەھەتتە قولۇق مۇستەقىللىكنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزىگە ـ ئۆزى تولۇق خوجايىن بولۇش يولىدا جاھانگىرلىك، مۇستەملىكىچىلىك ۋە زومىگەرلىككە قارشى كۈرەش قىلماقتا.

مۇستەملىكە، مۇستەملىكىچىلىك، جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بېقىنىدى دۆلەت بۇ، نامدا مەلۇم دەرىجىدە ئىگىلىك ھوقۇقى بولغان، غەمخورلىيەتتە سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي جەھەتلەردە كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتكە بېقىنىدىغان ھەمدە ئۇنىڭ تىزگىنى ئاستىدا تۇرىدىغان دۆلەتتۇر. بېقىنىدى دۆلەت جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتمىدۇ: «پۈل ـ مۇئامىلە كاپىتالى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان خەلقئارا سىياسەت، يەنى تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر دۇنيانى ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىن بۆلۈشۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدىغان خەلقئارا سىياسەت دۆلەتلەرنىڭ بېقىنىدا بولۇشىنىڭ نۇرغۇن ئۆتكۈنچى شەكىللىرىنى پەيدا قىلدى، يەنى دەۋرىدىكى تىپىك دۆلەت شەكلى مۇستەملىكە ئىگىلىگۈچى دۆلەتلەر ۋە مۇستەملىكىلەردىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تۈردىكى دۆلەتلەردىنلا ئىبارەت ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر خىل شەكىلدىكى بېقىنىدى دۆلەتلەرمۇ بار، ئۇلار سىياسىي جەھەتتە، شەكىل جەھەتتە مۇستەقىل، ئەمەلىيەتتە بولسا مالىيە ۋە دىپلوماتىيە جەھەتتىكى بېقىنىدىلىق مۇناسىۋەت تۈرلىرى بىلەن چىرماپ قويۇلغان بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 147 ـ 148 ـ بەتلەر)

جاھانگىرلىك دەۋرىدە، بېقىنىدا دۆلەت شەكلى ئاساسەن ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، جاھانگىرلىك قورچاق ھۆكۈمەت تىكلەش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان يەرلىم مۇستەملىكە؛ يەنە بىرى، كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر ئاجىز دۆلەتلەرگە تاجاۋۇز قىلىش ۋە زۇلۇم سېلىش بىلەن، بىر تەرەپلىمە ھالدا زورمۇ ـ زور جاكارلاپ ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ھامىيلىقتىكى دۆلەت ياكى «قوغدىلىدىغان دۆلەت». مەسىلەن، مۇستەملىكىچى ئەنگلىيە XIX ئەسىردە ئافرىقىنىڭ جەنۇبىدىكى لېسوتوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن، ئەنگلىيە ئۇنى قوغدىلىدىغان دۆلەت، ئۇنىڭغا ئەنگلىيە بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ، دەپ جاكارلىغان؛ بۇنىڭدىن باشقا، كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر ئاجىز دۆلەتلەرنى تەڭسىز شەرتنامە تۈزۈشكە زورلايدۇ، قىسمەن ئىگىلىك ھوقۇقىنى، بولۇپمۇ دىپلوماتىيە ھوقۇقىنى تاپشۇرۇشقا زورلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خەلقئارا جەھەتتە «قوغدىلىدىغان» ئورۇنغا چۈشۈپ قالىدۇ. جاھانگىرلىك مۇشۇنداق چارىلەر ئارقىلىق خىلمۇخىل ئىمتىيازلارغا ۋەسىلەن،

تاۋار چىقىرىش، كاپىتال چىقىرىش جەھەتلەردە قولايلىق شەرت - شارائىتقا ئىگە بولۇۋېلىپ، ئۇلارنىڭ تاۋار سېتىش بازىرىغا، مەبلەغ سېلىش سۈرۈنمغا ۋە ئەرزان خام ئەشيا هەم ئەمگەك كۈچى يەتكۈزۈپ بېرىش بازىسىغا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئېزىلگۈچى مىللەتلەرنىڭ مىللىي ئازادلىق هەرىكەتلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى، ئۇرغۇنلىغان مۇستەملىكىلەر ۋە بېقىندى ئەللەر ئارقىدىن جاهانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكچىلىك هۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ سىياسىي مۇستەقىللىككە ئېرىشتى هەمدە يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇستەقىللىكنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا تېرىشتى.

مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يېزا ئىگىلىك جەھەتتىكى بېقىندى دۆلەت بۇ، جاهانگىرلىكنىڭ تېزگىنى ئاستىدا، ئېكسپورت قىلىنىدىغان بەزىبىر يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشنى بىر تەرەپلىمە هالدا راۋاجلاندۇرىدىغان هەمدە جاهانگىرلەشكەن ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىك خام ئەشيالىرى بازىسىغا ئايلىنىپ قالغان مۇستەملىكە هەم يېرىم مۇستەملىكە دۆلەتتۇر. ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئۇرغۇن دۆلەتلەر ۋە رايونلار ئۇزاقتىن بېرى جاهانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك هۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ هۆكۈمرانلىقى جان تومۇرى چەت ئەل كاپىتالىستلىرىنىڭ قولىدا تۇرۇپ كەلگەچكە، جاهانگىرلار، بىر تەرەپتىن، شۇ يەرلەردىكى زېمىنىنى كۆپلەپ يەرلىك ئاهالىلەرنىڭ بېسىۋالدى، يېزا - قىشلاقلاردا فېئودالىق يەر مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قالدى هەمدە شۇ يەرلەردىكى ئەرزان ئەمگەك كۈچلىرىدىن پايدىلىنىپ مەخسۇلاشقان تېرىقچىلىق مەيدانلىرىنى ئاچتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، شۇ يەرلەردىكى مىللىي سانائەتنى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران قىلدى، ئۇلارنىڭ جاهانگىر دۆلەتلەرگە بولغان بېقىندىلىقىنى كۈچەيتتى، شۇنىڭ بىلەن، بۇ ئەللەر ۋە رايونلار ئېكسپورت قىلىنىدىغان مەلۇم خىلدىكى دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى تېرىشنى بىر تەرەپلىمە هالدا راۋاجلاندۇرۇپ، جاهانگىرلىكنىڭ ئاشلىق، خام ئەشيا ئىشلەپچىقىرىش بازىسىغا ۋە تاۋار سېتىش بازىرىغا ئايلىنىپ قالدى، بۇ، مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە ئىگىلىكىنىڭ مۇهىم ئالاهىدىلىكىلىرىنىڭ بىرىدۇر.

XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپلا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ يېزا ئىگىلىكى تەرەققىياتىدا بىر خىلا تېرىقچىلىق خاهىشى كۈزگىلىدى، XX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، بۇ خاهىش يەنمۇ ئەۋج ئالدى. مەسىلەن، كۇبانىڭ شېكەر قومۇشزارلىقى مەملىكەت بويىچە تېرىلغۇ يەر مەيدانىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىگىلىدى، XX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن شېكەرنىڭ ئېكسپورت قىممىتى مەملىكەت بويىچە ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. برازىلىيە XX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ كوفى ئىشلەپچىقىرىش بازىسى بولۇپ قالدى، كوفىنىڭ ئېكسپورت قىممىتى مەملىكەت بويىچە ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتىنىڭ تەخمىنەن 70 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى

ئىگىلىدى. ئارگېنتىنا قوينىچىلىقىنى راۋاجلاندۇرۇپ، قوي يۈڭى ۋە قوي گۆشىنى ئېكسپورت قىلغانلىقتىن ئاشقىرى، XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن باشلاپ كۆممىقوناق ۋە بۇغداينى كۆپ-لەپ تېرىپ، ئۇلارنىمۇ ئېكسپورت قىلىدىغان بولدى. لاتسىن ئامېرىكىسىدىكى باشقا مەملىكەتلەرنىڭ قوللىنىشى بىر-تىپىل يا كى بىرنەچچە تىپىل ئىقتىسادىي زىرائەت، مەسىلەن، شېكەر قومۇشى، كوفې، كاكاۋ، بانان قاتارلىقلارنىڭ تېرىلىدىغان بولدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە كەلگەندە، جاھانگىر دۆلەتلەر ئاسىيا ۋە ئافرىقىدىكى ئۆز لەشكىرىگە يېقىنلىدىغان مۇستەملىكىلەرنى ئېكسپورت قىلىدىغان بىر-تىپىل زىرائەت تېرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا زور-لىدى. مەسىلەن، غەربىي ئافرىقىنىڭ ھەر قايسى رايونلىرىدا ئايرىم-ئايرىم ھالدا كاكاۋ، پالما، كوفې، خاسىنىڭ، تاماكا، كېۋەز قاتارلىقلار مۇستەبىت دۆلەتلەرنىڭ ئافرىقىدا مەسىرە ئاساسەن تېپىلغانلىقى راۋاجلاندۇرىدى، ئالجىرىيە ۋە تۇنىس ئاساسەن ئۈزۈم، زەيتۇن دەرىخى، مېۋىلىك دەرەخ تۈپلىرىدى ۋە كۆكتاتچىلىقنى راۋاجلاندۇرىدى. شەرقىي ئافرىقىنىڭ ھەر قايسى رايونلىرىدا ئايرىم-ئايرىم ھالدا كېۋەز، تاماكا، كوفې قاتارلىقلار مۇستەبىت دۆلەتنىڭ شەرقى جەنۇبىي ئانتىيادا يولىما كاۋچۇك دەرىخى، چاي دەرىخى مۇستەبىت دۆلەتلىرى، [illegible] جاھانگىر لېكىنىڭ مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكىلىرىنى ئېكسپورت زىرائەتلىرىنى بىر تەرەپلىمە راۋاجلاندۇرۇشقا زور-لىغىنى ئۈچۈنمۇ، بۇ مەسىلىلەر مۇقتىدىرىي ۋە رەسمىيلىكى بىلەن ھەتتە جاھانگىر دۆلەتلەرگە تېخىمۇ بېقىنلىدىغان رېئوللۇپ قىلىدىغان چەت ئەل مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ ئېكىسپورت قىلىدىغان ئېكسپىلاتاتسىيىلەشتۈرۈپ بېرىدىغانلىقى ئۈچۈن يەنىلا يېزا ئىگىلىكىدە ھېرولاتلىرى ۋە خىلمۇخىل ئەشيالارنىڭ بەك تۆۋەن باھادا ساتىدىغانلىقى، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى بولسا، بەك يۇقىرى باھادا سېتىۋالىدىغان بولۇپ قالدى. يېزا ئىگىلىك جەھەتتىكى بۇنداق بېقىنلىدىغانلىقنىڭ ماھىيىتى ھەقىدە لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن ئىدى: «ئەنگلىيە كاپىتالىستلىرى ئۆز لەشكىرىنىڭ مۇستەملىكىسى مىسىرنى باشلىق ئۈسۈللاردىن پايدىلىنىپ پاختا، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا پۈتۈن كۈچى بىلەن تىرىشماقتا» (1904 - يىلىق مىسىردىكى 2 مىليون 300 مىڭ گېكتار تېرىلغۇ يەرنىڭ 600 مىڭ گېكتارىغا يېقىن تۆتتىن بىرىدىن كۆپرەكىگە پاختا تېرىلغان)، روسىيە كاپىتالىستلىرىمۇ ئۆز لەشكىرىنىڭ مۇستەملىكىسى تۈركىستاندا شۇنداق قىلماقتا. چۈنكى، بۇنداق قىلغاندا ئۇلار ئۆز لەشكىرىنىڭ چەت ئەللەردىكى رەقابەتچىلىرىنى تېخىمۇ ئاسان مەغلۇپ قىلالايدۇ، ئەمما ئەشيا مەنبەلىرىنى تېخىمۇ ئاسان مونوپولىيە قىلىۋالالايدۇ، «بىر لەشمە»، ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويالايدىغانلىقتىن پاختا تېرىشىنى ۋە ئۇنى پىششىقلاپ ئىشلەشتەكى ھەرقايسى جەريانلارنى ئۆز قولىدا تۇتالايدىغان، تېخىمۇ تېجەشلىك بولغانلىقتىن ۋە تېخىمۇ پايدا كەلتۈرىدىغانلىقتىن توقۇمىچىلىق تارماقلىرىنى تېخىمۇ ئاسان قولغا كەلتۈرەلەيدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب، 145 - بەت - 146 - بەت قارالسۇن). جاھانگىر دۆلەتلەر كېڭ مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىلىرىنى ئۆز لەشكىرىگە

يېزا ئىگىلىك جەھەتتىكى بېقىندىسىغا ئايلاندۇرۇۋېلىپ، ئۆزلىرىنى ئەرزان خام ئەشيا مەنبەلىرى ۋە ئوشۇقچە تاۋارلارنى ساتىدىغان بازارلار بىلەن تەمىن ئەتتى. ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى خەلقلىرىنىڭ جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكچىلىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇش ۋە مىللىي ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۈرەشلىرىنىڭ كۈنسايىن ئۆرلىشىگە ئەگىشىپ، جاھانگىر دۆلەتلەر بەزى مۇستەملىكىلەرنىڭ سىياسىي مۇستەقىللىقىنى ئائىلاج ئېتىراپ قىلدى، ئەمما ئۇلار يەنىلا يېڭى مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، بۇ ئەللەرنى داۋاملىق تەرەققىيلەپ تۇرۇشقا ۋە تالان - تاراج قىلىپ تۇرۇشقا كۈچەپ تۇرۇۋاتاتتى. ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نۇرغۇنلىغان تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەر جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان ۋە سىياسىي مۇستەقىللىقنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، جاھانگىرلىكنىڭ ئۇزاق مۇددەت تەرەققىيلەپ تۇرۇشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان بىر خىلا ئىگىلىك ھالىتىنى ھەدىگەندىلا ئۆزگەرتىپ كېتەلمەيدۇ. ئۇلار يەنىلا بىر نەچچە خىل ئاساسىي يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنى ئېكسپورت قىلىشقا تايىنىپ، خەلق ئىگىلىكىنى تېزەپ تۇرىدۇ ۋە تاشقى سودا كىرىمىگە ئىگە بولىدۇ. مەسىلەن، 1976 - يىللىق مەلۇماتتىن قارىغاندا، سېرىلانكىدا چاي، كاۋچۇك، كوكۇس بۇيۇملىرىنىڭ ئېكسپورت قىممىتى ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 69.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن؛ دومىنىكىدا كوفېنىڭ ئېكسپورت قىممىتى ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 58.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن؛ ھوندۇراستا كوفې، بانانىنىڭ ئېكسپورت قىممىتى ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 52.8 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن؛ بېرمۇدا گۈرۈچنىڭ ئېكسپورت قىممىتى ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 58.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن؛ گامبىيەدە خاسكىنىڭ ئېكسپورت قىممىتى ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 90 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەر جاھانگىرلىكنىڭ تېزگىنلىشى ۋە تالان - تاراج قىلىشىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، ئۆز ئېلىنىڭ تەبىئىي شەرت - شارائىتىغا ۋە سىياسىي - ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ئاساسەن، كۆپ خىل ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرۇپ قىلىدۇرۇپ، نامۇۋاپىق بولغان بىر خىلا ئىگىلىك ھالىتىنى ئۆزگەرتمەكتە؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزئارا بىرلىشىپ، تۈرلۈك يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى (مەسىلەن، كوفې، كاكاۋ، بانان، خاسكا، ياغلىق دان زىرائەتلىرى) نى ئېكسپورت قىلىش تەشكىلاتىنى قۇرۇپ، جاھانگىرلارنىڭ خەلقئارا بازارنى مونوپولىيە قىلىۋېلىش، خام - ئەشيا باھاسىنى تۆۋەنلىتىش قىلمىشلىرىغا قارشى تېخىمۇ تېخ كۆرەش قىلىپ، جاھانگىرلىك باشقا ئەللەرنى ئۆزلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك جەھەتتىكى بېقىندىسىغا ئايلاندۇرىدىغان دەۋر كەلمەكتە.

بىر خىلا ئىگىلىك دېگەن ماددىغا قارالغۇن.

بىر خىلا ئىگىلىك بۇنىڭدا بەزى

تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەر ئاساسەن، بىرنەچچە خىل ھەتتا بىر خىل قېزىلما خام ئەشيا ياكى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە چەتكە چىقىرىشقا تايىنىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ نۆۋەتتىكى ھالىتىنى ساقلاپ قالىدىغان بىر تەرەپلىمە ئىگىلىك قۇرۇلمىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بىرخىللا ئىگىلىكنىڭ شەكىللىنىشى، ئادەتتە، شۇ يەرنىڭ تەبىئىي شارائىتى، ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھۆكۈمرانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، ئۇ، جاھانگىرلەشكەن مۇستەملىكىلەرگە، بېقىنىدى ئەللەرگە ئۇزاق مۇددەت تاجاۋۇزچىلىق قىلغانلىقى، زۇلۇم سالغانلىقى ۋە ئولارنى تالان ـ تاراج قىلغانلىقى ئارقىسىدا بولغان غەيرى نورمال ئەھۋالدۇر.

كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، سانائەتتە ئالغا كەتكەن جاھانگىر دۆلەتلەر قېزىلما خام ئەشيا ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى بۇلاش، سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ مۇستەملىكىلىرىدە ياكى ئىقتىسادىي جەھەتتە ئارقىدا قالغان بەزى دۆلەتلەردە قورال كۈچى قوللىنىپ ۋە تۈرلۈك ئالدامچىلىق ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ، كۆپلىگەن كاللار، يەرلەرنى بېسۋېلىپ، بۇ دۆلەتلەر ۋە رايونلارنى جاھانگىرلىكنىڭ ئېھتىياجىغا ياقىدىغان مەلۇم بىرنەچچە خىل ياكى بىرخىللا كان مەھسۇلاتى، دېھقانچىلىق زىرائىتى ياكى چارۋىچىلىق مەھسۇلاتىنى بىر تەرەپلىمە ھالدا ئىشلەپچىقىرىشقا زورلاپ، ئولارنى مونوپول تەشكىلاتلارنى خام ئەشيا بىلەن تەمىنلەيدىغان بازىغا ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. بۇ مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش، پىششىقلاپ ئىشلەش، توشۇشتىن تارتىپ سېتىش، ئېكسپورت قىلىشقىچە بولغان جەريانلارمۇ تولاراق چەت ئەل كاپىتالىستلىرىنىڭ قولىدا بولىدۇ. غەيرىي نورمال بولغان بىر خىللا ئىگىلىك تۈزۈلمىسى مۇستەملىكىلەر ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئارقىدا قالغان ئەللەرنى زور زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. نەتىجىدە، خام ئەشيا مەھسۇلاتلىرىنى ئېكسپورت قىلىش ئاشۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە خەلق تۇرمۇشىدا مۇھىم مەنبە بولۇپ قالىدۇ، بۇ دۆلەتلەر سانائەت بۇيۇملىرىدا جاھانگىر دۆلەتلەرگە تايىنىدىغان بولۇپ قالىدۇ، ھەتتا بەزى دۆلەتلەر ئاشلىقنىمۇ ئىمپورت قىلىدىغان بولۇپ قالىدۇ؛ جاھانگىر دۆلەتلەر سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى يۇقىرى باھادا سېتىش، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە خام ئەشيانى تۆۋەن باھادا تالان ـ تاراج قىلىش يەنىلا تەڭسىز قىممەتكە ئالماشتۇرۇپ قوش ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئارقىلىق يۇقىرى پايدا ئېلىپلا قالماستىن، يەنىكى بۇ دۆلەتلەرنى بىر خىللا ئىگىلىك بىلەن باغلىنىپ قېلىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە سانائىتى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرگە تايىنىدىغان بېقىنىدى دۆلەت ئورنىدا تۇرۇۋېرىدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. شۇڭا، بىر خىللا ئىگىلىك ـ جاھانگىرلىك مونوپول ئورنىنى مۇستەھكەملەيدىغان، يۇقىرى پايدا ئالىدىغان مۇھىم ۋاستە، جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، شۇنداقلا كونا خەلقئارا ئىقتىسادىي

تەرتىپنىك مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى، ئۇ، جاھانگىر دۆلەتلەر بىلەن مۇستەملىكە - بېقىندى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈر زىددىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى كۇنىدىن - كۈنگە يېمىرىلىشكە باشلىدى. مۇستەملىكىلەر ۋە بېقىندى ئەللەر ئارقا - ئارقىدىن مۇستەقىل بولدى. بۇ ئەللەرنىڭ تولىسى ئۆتمۈشتە بىر خىلا ئىگىلىكنىڭ دەردىنى تارتا تارتقانىدى. ئۇلار سىياسىي مۇستەقىللىقنى مۇستەھكەملەپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە جاھانگىرلارنىڭ تىزگىنلەپ تۇرۇشىدىن ۋە تالان - تاراج قىلىشىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، غەيرىي نورمال بولغان بىر خىلا ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆز ئىلىنىڭ شەرت - شارائىتى يار بېرىدىغان دائىرىدە ئىگىلىكىنى كۆپ خىللاشتۇرۇپ، مىللىي ئىگىلىكنى مۇستەقىل، ئۆزىگە - ئۆزى خوجا بولغان ھالدا راۋاجلاندۇرۇشقا بەل باغلىدى. ئۇلار قوللانغان ئاساسىي تەدبىرلەر تۆۋەندىكىلەر: ئۆز دۆلىتى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان مىللىي سانائەتنى تەدرىجىي راۋاجلاندۇرۇپ، ھەممىدە ئەڭ ئەللەرگە يۆلىنىدىغان پاسسىپلىق ھالىتىنى ئۆزگەرتىش؛ يېزا ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش. مەملىكەت كۆچىدە، دۆلەت تەختىيارىغا ئۆتكۈزۈش، ئۆز دۆلىتىنىڭ پاي قىممىنى كۆپەيتىش، باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش قاتارلىق چارىلەر ئارقىلىق، ئىلگىرى چەت ئەل كاپىتالى تىزگىنلىۋالغان قېزىلما خام - ئەشيا ۋە يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي زىرائەتلىرىگە بولغان ئىگىلىك ھوقۇقىنى قايتۇرۇۋېلىش، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىش، ئۆزىنىڭ پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتى، قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرى ۋە ئېكسپورت سودىسى قاتارلىق تارماقلىرىنى تېز بەرپا قىلىپ، چەت ئەل كاپىتالىنىڭ بايلىق مەنبەسى، خام ئەشيا ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرۇشىدىن بارا - بارا قۇتۇلۇش، مەھسۇلات باھاسىنى تەڭشەپ، ئۆزىنىڭ دارامىتىنى ئاشۇرۇش؛ خەلقئارادا، باشقا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، دۇنيا دائىرىسىدە يېكى شۇ رايون دائىرىسىدە ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەرنىڭ تۈرلۈك تەشكىلاتلىرى (چەتكە نېپىت چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى، كاكاۋ ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئىتتىپاقى، ئافرىقا ئەللىرى كوفى تەشكىلاتى ۋە باشقىلار) نى قۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش - سېتىش سىياسىتىنى تەڭشەپ تۇرۇش، تېخنىكا ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئاساسىي ئىستېمالچى دۆلەتلەرنىڭ مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرىنىڭ كونترولىغا قارشى تۇرۇش، باھانى لىلا ۋە مۇقىم قىلىش يولىدا تىرىشىش، ئورتاق مەنپەئەتنى قوغداش، خەلقئارا يېڭى ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىش يولىدا كۈرەش قىلىش. 1973 - يىل 10 - ئايىدىكى ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشىدىن كېيىن، چەتكە نېپىت چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ «نېپىت قورالى» نى ئىشقا سالغانلىقى تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنىڭ جاھانگىر دۆلەتلەرگە تاقابىل تۇرۇشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ئۈلگىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھازىر «خام ئەشيا

قورالى» تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ چەت ئەل كاپىتالىنىڭ تەرىقىسىدىن قۇتۇلۇشتەكى مۇھىم ۋاستىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. ھالبۇكى، ئىلگىرىكى بىر خىللا ئىگىلىك پەيدا قىلغان زىيانىنى تولۇق تۈگىتىپ، جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك ھۆكۈمرانلىقى قالدۇرغان يامان ئاقىۋەتلەرنى پەيدىنپەي تازىلاش، ھىلىھەم تەرەققىي قىلىۋاتقان بىر مۇنچە ئەللەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەش ۋەزىپىسىدۇر.

جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك شىتېمىسى، يېزا ئىگىلىك جەھەتتىكى يېقىندى دۆلەت دېگەن مانا دەلارغا قارالۇن.

يېشىل ئىنقىلاب بۇنىڭدا، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەردە ئېلىپ بېرىۋاتقان «ئاشلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش» دېگەن نېمىگە دائىر بىرقاتار يېزا ئىگىلىك پائالىيەتلىرى، ئاساسلىقى، يۇقىرى مەھسۇلاتلىق بۇغداي ۋە شال سورتلىرىنى يېتىشتۇرۇش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش، شۇنىڭدەك سۇغۇرۇش ئىشلىرىنى ياخشىلاش ۋە خىمىيىۋى ئوغۇتنى كۆپلەپ ئىشلىتىش قاتارلىق يوللار بىلەن ئاشلىق مەھسۇلاتىنى ئۆستۈرۈشكە بولىدۇ دېگەن نېمە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار، «بۇنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىۋاتقان دۇنيا ئاھالىسى ئۈچۈن ئېھتىياجلىق بولغان ئاشلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا ياردەمى بولىدۇ»، شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا، ئاشلىق بىلەن ئۆزئارا ئۆزى قامداش، ئاچارچىلىق ھادىسىسىنى تۈگىتىش مۇمكىن، دەپ قارايدۇ. ئۇلار، بۇنىڭدىن كېيىن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشقا كۆرسىتىدىغان تەسىرى XVIII ئەسىردە كەشپ قىلىنغان پار ماشىنىسىنىڭ ياۋروپادا سانائەت ئىنقىلابىنى كەلتۈرۈپ چىقارغىنىدەك بولىدۇ، دەپ قاراپ، ئۇنى «يېشىل ئىنقىلاب» دەپ ئاتىشىدۇ.

1944 - يىللاردا ئامېرىكا روكفېللېر مالىيە گۇرۇھىنىڭ فوند جەمئىيىتى مەكسىكىغا يېزا ئىگىلىك مۇتەخەسسىسلىرى گۇرۇپپىسى ئەۋەتكەن (بۇ گۇرۇپپا 1963 - يىلى خەلقئارا كۆممېيۇناق ۋە بۇغداي سورتىنى ياخشىلاش مەركىزى بولۇپ قالغانىدى). 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا فۇت مالىيە گۇرۇھىنىڭ فوند جەمئىيىتىمۇ بۇ پائالىيەتكە قاتناشتى. ئۇلار 1961 - يىلى سورت يېتىشتۇرۇش جەھەتتە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، پاكار غوللۇق گېنىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا يۇقىرى مەھسۇلاتلىق سورتقا كىرگۈزۈپ، يۇقىرى مەھسۇلاتلىق - پاكار غوللۇق «مېكسىكا بۇغدىيى» سورتىنى يېتىشتۇرۇپ چىقتى. 1962 - يىلى، بۇ ئىككى مالىيە گۇرۇھىنىڭ فوند جەمئىيىتى يەنە پىلىپپىندا خەلقئارا شال تەتقىقاتى ئورنىنى قۇرۇپ، 1965 - يىلى يۇقىرى مەھسۇلاتلىق، پاكار غوللۇق، ئوغۇتقا چىداملىق شال سورتى - «مۆجىزىلىك شال سورتى» دەپ ئاتالغان IR8 - «پىلىپپىن شال سورتى» نى يېتىشتۇرۇپ چىقتى. بۇ ئىككى سورت شۇ يەرلەردە خىلمۇخىل مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئومۇملاشتۇرۇلۇپلا قالماستىن، بەلكى 1966 - يىلدىن باشلاپ ھىندىستان، پاكىستان، تۇنىس، كىنىيە، برازىلىيە قاتارلىق تەرەققىي قىلىۋاتقان 20 نەچچە دۆلەت

ۋە رايونىدىمۇ ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش جەھەتتە مەلۇم ئۇنۇم ھاسىل قىلىنىدى. نورغۇن ئەللەر «ئاشلىق بىلەن ئۆزئارا تەمىنلەش پىلانى» نى تۈزۈپ چىقتى، مېكسىكا 1967 - يىلى ۋە 1968 - يىلى بۇغدايىنى ئاز مىقداردا ئېكسپورت قىلدى، پىلىپپىن 1968 - يىلى گۈرۈچنى ئوتتۇرا ھال مىقداردا ئېكسپورت قىلدى، ھىندىستان 1966 - يىلدىن 1971 - يىلغىچە بۇلغان بەش يىل ئىچىدە بۇغداي مەھسۇلاتىنى بىر ھەسسە ئاشۇردى، ئاشلىقنىڭ ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتىنى 1961 — 1965 - يىللاردىكى 125 جىڭدىن ئۆستۈرۈپ، 1977 - يىلىدىكى 171 جىڭغا يەتكۈزدى. بۇ مەملىكەتلەردە ئاشلىقنىڭ يىللىق ئۆسۈش نىسبىتى ئومۇمەن 5 پىرسەنتتىن يۇقىرى بولدى. 1973 - يىلىدىكى مۆلچەرگە قارىغاندا، مۇشۇ رايونلاردا، يۇقىرى مەھسۇلاتلىق بۇغداي سورتى تېرىلغان يەر كۆلىمى بۇغدايلىقنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 35 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن، يۇقىرى مەھسۇلاتلىق شال سورتى تېرىلغان يەر كۆلىمى شاللىقنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 20 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن.

«يېشىل ئىنقىلاب» تا يۇقىرى مەھسۇلاتلىق سورت ئاساس قىلىنىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تەرەققىياتنىڭ بوغۇلۇپلا قالماسلىقى، ئەينى ۋاقىتتا يەنە نوپۇسنىڭ تېز كۆپىيىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشى كېرەك. شۇڭا يۇقىرى مەھسۇلاتلىق سورتنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ ئېنىق ئۆلچىمى 10 نەچچە يىلدىن بېرى، بەزى ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەر، مەسىلەن گېرمانىيە، ياپونىيە قاتارلىقلار ھەقىقىي ئىشلەپچىقىرىش ھاشارات ئاپىتى بولۇشچە يامراپ كېتىش خەۋپى تۇغۇلۇشى مۇمكىن، يۇقىرى مەھسۇلاتلىق ئاشلىق سورتلىرىنىڭ ئۆزۈقلۇق سۈپىتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ ياخشىلاشقا تىرىشىدۇ. تېخنىكىنى ياخشىلاشقا تايىنىش بىلەنلا، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ ئاشلىق مەسىلىسى ئۆزۈل - كېسىل ھەل بولۇپ كەتكىنى يوق، ئۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇقىرى مەھسۇلاتلىق سورت ئوغۇتنى، سۇنى كۆپ تەلەپ قىلىدۇ، دېمەك، بۇنداقتا ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى كۆپەيمەپ كېتىدۇ. «تەنەرخ يۇقىرى، مەھسۇلات يۇقىرى» بولىدىغان بۇنداق ئەھۋال ئىگىلىكىنى، كۆپىنچە، ئاز سانلىق ھاللىق دېھقانلار ئارىسىدىلا ئومۇملاشتۇرغىلى بولىدۇ، تەرەققىي قىلمىغان ئەللەردىكى كەڭ دېھقانلارنىڭ ئۇنىڭغا قارىبى يەتمەيدۇ، نەتىجىدە كەمبەغەللەر بىلەن بايلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق چوڭىيىپ كېتىدۇ - دە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بۆلۈنۈش تېزلىشىدۇ، يەنە كېلىپ تەرەققىي قىلمىغان ئەللەردە، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى فېئودالىق ۋە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تەرىپىدىن بوغۇلۇپلا قالماستىن، ئەينى ۋاقىتتا يەنە نوپۇسنىڭ تېز كۆپىيىش ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدۇ. شۇڭا يۇقىرى مەھسۇلاتلىق سورتنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ. ئۇنىڭ ئېنىق ئۆلچىمى 10 نەچچە يىلدىن بېرى، بەزى ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەر، مەسىلەن گېرمانىيە، ياپونىيە قاتارلىقلار

چىقىش يولى ئىزدەش ۋە خىمىيەۋى ئوغۇت ھەم دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى قاتارلىق تاۋارلارغا بازار تېپىش مەقسىتىدە، بارلىق كۈچى بىلەن «يېشىل ئىنقىلاب» پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئارقا - ئارقىدىن خەلقئارا ئىسىق بەلباغ يېزا ئىگىلىك مەركىزى (1967 - يىل)، خەلقئارا يېرىم قۇرغاق ئىسىق بەلباغ زىرائەتلىرى تەتقىقاتى ئورنى (1968 - يىل)، خەلقئارا ئىسىق بەلباغ يېزا ئىگىلىك تەتقىقات ئورنى (1970 - يىل)، غەربىي ئافرىقا شال ئۆستۈرۈش جەمئىيىتى (1971 - يىل)، خەلقئارا يېڭىۋ تېنەتىقاتى مەركىزى (1972 - يىلى)، خەلقئارا ئۆسۈملۈك ئىرسىيەت بايلىقى ھەيئىتى (1974 - يىل)، خەلقئارا ئافرىقا چارۋىچىلىقى مەركىزى (1974 - يىل)، خەلقئارا ھايۋانات كېسەللىكلىرى تەتقىقاتى تەجرىبىخانىسى (1975 - يىل)، خەلقئارا قۇرغاق رايون دېھقانچىلىقى تەتقىقاتى مەركىزى (1976 - يىل)، ئاسىيا كۆكتاتچىلىق تەتقىقاتى ۋە تەرەققىياتى مەركىزى دېگەنگە ئوخشاش خەلقئارا يېزا ئىگىلىك تەتقىقاتى ئورگانلىرىنى قۇردى. ھازىر بىلگىيە، كانادا، دانىيە، غەربىي گېرمانىيە، ياپونىيە، گوللاندىيە، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، كانادا خەلقئارا تەرەققىيات - تەتقىقات مەركىزى بار. دۇنيا بانكىسى، ب د ت ئۆزلەشتۈرۈش - پىلان مەھكىمىسى، فۇت مالىيە گۇرۇھىنىڭ فوند جەمئىيىتى، كەيلوگ مالىيە گۇرۇھىنىڭ فوند جەمئىيىتى، روكفېللېر مالىيە گۇرۇھىنىڭ فوند جەمئىيىتى قاتارلىق 28 دولەت، خەلقئارا ياردەم ئورگىنى ۋە خۇسۇسىي فوند جەمئىيىتى مۇشۇ پائالىيەتلەرگە قاتناشتى. بۇگۈنكى كۈندە، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى جەھەتتىكى بۇرۇلۇش ئىلگىرىكى ماتېرىيال جەھەتتىكى بۇرۇلۇش، لايىھە جەھەتتىكى بۇرۇلۇشتىن ئىقتىدار جەھەتتىكى بۇرۇلۇشقا ئەھمىيەت بېرىشكە يۆتكەلدى، دەپ قارالماقتا، «ئەملىي تېخنىكا» نەزەرىيىسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ھەر جاينىڭ شارائىتىغا يارىشا ئىش كۆرۈش، يەرلىك سورتلارنى يېتىشتۈرۈش ۋە ياخشىلاش، دولەتلەرنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە باشقۇرۇش سەۋىيىسىگە قاراپ، ئۇلار مۇۋاپىق كېلىدىغان دەپ ھېسابلىغان تېخنىكىنى قوللىنىش تەلەپ قىلىنماقتا، ھازىرقى زامان يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ئارقىسىدا پەيدا بولغان مۇھىت بۇلغىنىش، ئېنېرگىيە سەرپىياتى بەك كۆپ بولۇش، يەر كۈچى ئاجىزلىشىپ بېرىش ۋە سۇ مەنبەلىرى يەتمەي قېلىش قاتارلىق مەسىلىلەردىن ساقلىنىش تەلەپ قىلىنماقتا. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، «يېشىل ئىنقىلاب» ئەسلىدىكى يۇقىرى مەھسۇلاتلىق سورتنى كېڭەيتىشنى ئاساس قىلىشتىن بارا - بارا تەرەققىي قىلدۇاتقان دولەتلەرنىڭ تۇرلۇك يېزا ئىگىلىك تېخنىكىلىرىنى ئىسلاھ قىلىشقا قاراپ بۇرالماقتا.

بىرخىلا ئىگىلىك دېگەن ماددىغا قارالا.

كاپىتالىستىك دولەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي - سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى قانۇنىيىتى بۇ، جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى كاپىتالىستىك دولەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي - سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى

قانۇنىيىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. جاھانگىرلىك باسقۇچىدا، بەزى كاپيتالىستىك دۆلەتلەر ئىقتىسادىي جەھەتتە سەكرىگەن ھالدا تېز تەرەققىي قىلىپ، ئەسلىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى يۇقىرىراق دۆلەتلەرگە يېتىشىۋالىدۇ، ياكى ئۇلاردىن ئېشىپ كېتىدۇ، تەسىر دائىرىلىرىنى يېڭى كۆچ سېلىشتۇرمىسى بويىچە قايتىدىن ئايرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇ ھال جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۈرەشنى ئۆتكۈرلەشتۈرۈۋېتىدۇ - دە، ئاخىر جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەب بولىدۇ. لېنىن كاپيتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى يەنى جاھانگىرلىك توغرىسىدىكى نەزەرىيىنى تەتقىق قىلىپ، بۇ قانۇنىيەتنى ئىلمىي رەۋىشتە دەللەلەپ بەردى، ئىقتىسادىي - سىياسىي تەرەققىياتنىڭ تەكشىسزلىكى كاپيتالىزمنىڭ مۇتلەق قانۇنىيىتى دەپ كۆرسەتتى ھەمدە بۇنىڭدىن پرولېتارىيات سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى ئالدى بىلەن بىر مەملىكەتتە ياكى بىرقانچە مەملىكەتتە غەلبە قازىنىشى مۇمكىن دېگەن دانا ھۆكۈمنى چىقاردى.

كاپيتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي - سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسزلىكى كاپيتالىزمنىڭ ھەر قايسى باسقۇچلىرىغا خاس قانۇنىيەت، ئەمما ئۇ ئۇرلۇك باسقۇچلاردا ئۇرلۇكچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. كاپيتالىزم شارائىتىدا، قوشۇمچە قىممەت قانۇنىيىتى شۇنىڭدەك رىقابەت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە ئۇرۇش قانۇنىيىتىنىڭ رولى ئارقىسىدا، ھەرقايسى كارخانىلار، ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى ۋە مەملىكەتلەرنىڭ تەرەققىياتى مۇقەررەر ھالدا تەكشىسز بولىدۇ. پايدا قوغلىشىش يولىدىكى كەسكىن رىقابەت داۋامىدا، بەزى كارخانىلار گۈللىنىپ رونىق تاپىدۇ، بەزى كارخانىلار ۋەيران بولۇپ تاقىلىپ قالىدۇ؛ بەزى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى تېز كېڭىيىپ كېتىدۇ، بەزى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى بولسا تۇرغۇنلۇقىقا يېتىپ قالىدۇ، زاۋاللىققا يۈز تۇتىدۇ. ھەرقايسى كارخانىلار ۋە تارماقلارنىڭ تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسز بولۇشى ئاساسىدا، خەلق ئىگىلىكى قۇرۇلمىسى ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئەسلىدە بىر قەدەر ئالغا كەتكەن بەزى مەملىكەتلەردە، كونا سانائەت تارماقلىرىنىڭ ئىگىلىگەن سالمىقى يۇقىرىراق بولىدۇ، كاپيتال كۆپلەپ ئۇشۇ تارماقلارغا جۇغلىنىدۇ؛ كېيىن كۆتۈرۈلگەن مەملىكەتلەردە بولسا كۆپلىگەن كاپيتال ئىلغار تېخنىكا - جابدۇقلارغا ئىگە يېڭى سانائەت تارماقلىرىغا جۇغلىنىدۇ، ئۇنىڭ خەلق ئىگىلىكىدە ئىگىلىگەن سالمىقى يۇقىرى بولىدۇ. بۇنداق مەملىكەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى تېزرەك بولىدۇ. ئەسلىدە ئالغا كەتكەن مەملىكەتلەر كونا سانائەت تارماقلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، ئۇلار تېخنىكا جەھەتتە ئارقىدا قالىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۇسكۇنىلىرى كونىراپ كېتىدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ تەرەققىياتى ئاستىراق بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ھەر قايسى كارخانىلار ۋە تارماقلارنىڭ تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسز بولۇشى ئاساسىدا، كاپيتالىستىك دۆلەتلەر ئارىسىدا ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تەكشىسزلىكى كەلىپ چىقىدۇ. پۈتكۈل كاپيتالىستىك دۇنيانىڭ ئىقتىسادىي مانا شۇنداق تەكشىسزلىك زىددىيىتى ئىچىدە راۋاجلىنىدۇ.

مونوپولىيىدىن ئىلگىرىكى كاپيتالىزم باسقۇچىدا ئەركىن رىقابەت ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى. ئۇ چاغلاردا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىش ۋە

ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى تېخى ئانچە يۇقىرى ئەمەس ئىدى، كارخانىلارنىڭ كۆلىمى كىچىكرەك، ئىگىلىك باشقۇرۇشى تارقاق ئىدى. كاپيتالستىك دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىياتى تەكشىسز بولسىمۇ، ئەمما، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى يەنىلا بىر قەدەر تۇراقلىق ئىدى، كېيىن كۆتۈرۈلگەن كاپيتالستىك دۆلەتلەر ئالغا كەتكەن كاپيتالستىك دۆلەتلەرگە يېتىشۈەلمىش ياكى ئۇلاردىن ئېشىپ كېتىش يولىدا، ئومۇمەن، خېلىلا ئۇزاق بىر مەزگىلنى جەشىدىن كەچۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. ئۇ چاغلاردا دۇنيادىكى بىرمۇنچە جايلار تېخى مۇستەملىكىچىلەر تەرىپىدىن تولۇق بېسۇەلىنمىغانىدى، كېيىن كۆتۈرۈلگەن كاپيتالستىك دۆلەتلەرنىڭ چەت ئەللەردىن بازار تېپىش، مۇستەملىكە ئىگىلەش يولىدا كېڭەيمىچىلىك قىلىشىغا يەنىلا ئىمكانىيەت بار ئىدى، بۇنىڭ قېرى مۇستەملىكىچى ئىمپېرىيەلەرنىڭ قولىدىن تارتۇەلىش هاجەتسىز ئىدى. ئۇ چاغلاردىمۇ مۇستەملىكىلەرنى بويسۇندۇرۇش يولىدا دائىم ئۇرۇش بولۇپ تۇرغىنىنى بىلەن، بۇ هال تېخى مۇستەملىكىلەرنى يېڭىلباشتىن بۆلۈشۈەلىش يولىدىكى دۇنياۋى كۆلەملىك هەربىي توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارالمايتتى. جاهانگىرلىك بامبۇچىغا كەلگەندە، مونوپولىيە ئەركىن رىقابەتنىڭ ئورنىغا دەسلەپ هۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىدى - دە، ئەهۋالدا چوڭقۇر ئۆزگىرىش بولدى. ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپيتال يۆكسەك دەرىجىدە مەركەزلەشكەنلىكى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش دەرىجىسى تېخ ئۆسكەنلىكى، يەنى تېخنىكا كۈندىن - كۈنگە يېڭىلىنىپ كېتىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، كېيىن كۆتۈرۈلگەن كاپيتالستىك دۆلەتلەر ئەلۋەتتە يېڭى يەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ۋە ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرىدىن پايدىلىنىش، يېڭى سانائەت تارماقلىرىنى شەكىللەندۈرۈش، يېڭى خەلق ئىگىلىكى قۇرۇلمىسىنى تېكەلەش، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئەسلىدىكى قالاق مەملىكەتلەرمۇ چەت ئەللەردىن كىرگۈزۈلگەن كاپيتالدىن تولۇق پايدىلىنىش هەمدە ئۆز ئىلىدىكى ئىشچىلار سىنىپى ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەرزان ئەمگەك كۈچىنى شىلىشنى كۈچەيتىش، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىش، ئوز ئىلىنىڭ تاۋارلىرىنىڭ دۇنيا بازىرىدىكى رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش پۈرسىتىگە ئىگە بولدى ۋە شۇ سەۋەبتىن قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدىلا قېرى جاهانگىر دۆلەتلەرگە يېتىشۈەلىش ۋە ئۇلاردىن ئۆتۈپ كېتىش پۈرسىتىگە ئىگە بولدى. ئەسلىدە سانائەتتە ئالغا كەتكەن مەملىكەتلەرنىڭ كونا تېخنىكىلىق جابدۇقلىرى پەن - تېخنىكىنىڭ يېڭى تەرەققىياتى ئالدىدا چېلىنىپ قالدى، ئەسلىدىكى سانائەت تارماقلىرىدا بېسىلىپ قالغان كۆپلىگەن كاپىتال - مەبلەغ تۇراقلىق كاپيتالنى يېڭىلاش شۇنىڭدەك ئىلغار تېخنىكا ۋە يېڭى هۈنەر - سەنئەتنى قوللىنىش ئىشىغا توسقۇن بولۇپ قالدى، شۇڭا ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستىلاپ كېتىشكە باشلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، چەتكە كۆپلەپ كاپىتال چىقىرىۋېرىش، مەلۇم دەرىجىدە، كاپىتال چىقارغۇچىنى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدا بەزى ئوڭۇلۇقسىزلارنى پەيدا قىلىپلا قويۇدى، شۇنىڭلىنىپ بولغان

مونوپولىيەسۇ مۇقەررەر هالدا تۇرغۇنلۇق ۋە چىرىكلىشىش يۈزلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. شۇنداق قىلىپ، ئەسلىدە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئارقىدا قالغان دۆلەتلەر، كېيىن كەلگەنلەر تۆرگە چىقار دېگەندەك، سەكرىگەن هالدا تەرەققىي قىلىپ ئىلغار دۆلەتلەردىن ئۆتۈپ كېتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. مەسىلەن، ئەنگلىيە 1870 - يىلىغىچە دۇنيا بويىچە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى جەھەتتە بىرىنچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن، «دۇنيا زاۋۇتى» دەپ نام ئالغانىدى. ئەمما، ئەنگلىيەنىڭ سانائىتى ئەينى زاماندا ئاساسەن تۇقۇمچىلىق، كۆمۈر قېزىش قاتارلىق كونا سانائەت تارماقلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئەركىن رىقابەتنىڭ مونوپولىيەگە ئۆتۈشىگە، يېڭى پەن - تېخنىكىنىڭ ئۈزلۈكسىز يارىتىلىشىغا، يېڭى تارماقلارنىڭ ئۈزلۈكسىز مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ، XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىغا كەلگەندە، پەن - تېخنىكىنى قوبۇل قىلىشقا، چەت ئەل مەھسۇلاتىدىن پايدىلىنىشقا ئۇستا كەلگەن ئامېرىكا يېڭى سانائەت تارماقلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا تايىنىپ، ئەنگلىيەگە چاپسانلا يېتىشىۋالدى - دە، دۇنيا بويىچە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشتا بىرىنچى ئورۇنغا ئۆتتى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، يېڭىدىن گۈللەنگەن يەنە بىر دۆلەت — سانائەت جەھەتتىكى كۈچلۈك دۆلەت گېرمانىيەمۇ ئەنگلىيەدىن ئۆتۈپ كېتىپ، دۇنيا بويىچە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشتا بىرىنچى ئورۇنغا ئۆتتى.

كاپيتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشۈرلىكى ئارقىسىدا، مۇقەررەر هالدا هەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشۈرلىكى كېلىپ چىقتى، يەنى ئۇلارنىڭ سىياسىي، هەربىي كۈچى ۋە خەلقئارا سەھنىدىكى ستراتېگىيىلىك ئورنىدا مۇناسىپ ئۆزگىرىشلەر بولدى. كېيىن كۆتۈرۈلگەن كاپيتالىستىك دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي، هەربىي كۈچىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، دۇنيا زېمىنىنى يېڭى كۈچ سېلىشتۇرمىسى بويىچە قايتا بۆلۈشۈشنى قاتتىق تەلەپ قىلدى. جاهانگىرلىك دەۋرىگە كەلگەندە بولسا يەر شارىدىكى يەرلەر بىر نەچچە قېرى مۇستەملىكىچى ئىمپېرىيەلەر تەرىپىدىن ئىگىلىنىپ بولدى، دۇنيانى بۆلۈشۈپ بولدى. كېيىن كۆتۈرۈلگەن دۆلەتلەر ئۆزىنىڭ ئەمەلىي كۈچى بويىچە يېڭى بازار ۋە خام ئەشيا مەنبەسى ئىگىلىمەكچى بولىدىكەن، بۇنىڭ مۇقەررەر هالدا قېرى مۇستەملىكىچى ئىمپېرىيەلەرنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىشقا تۇغرا كېلەتتى، قېرى مۇستەملىكىچى ئىمپېرىيەلەر، ئەلۋەتتە، ئۆز مەنپەئىتىدىن ئاسانلىقچە ۋاز كەچمەيتتى، شۇنىڭ بىلەن كونا - يېڭى جاهانگىرلىك ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈر زىددىيەت كېلىپ چىقتى. كاپيتالىزم شارائىتىدا، بۇ زىددىيەتنى ئەمەلىي كۈچكە قاراپ قورال كۈچى بىلەن هەل قىلماقتىن باشقا چارە يوق ئىدى. (نەتىجىدە، جاهانگىرلىك ئۇرۇشىدىن ساقلىنىش مۇمكىن بولمايدىغان بولۇپ قالدى. ئىككىنچى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى جاهانگىرلىك دەۋرىدىكى كاپيتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىياتىنىڭ تەكشۈرلىكىنىڭ شۇنىڭدەك ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كەسكىنلەشكەنلىكىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسىدۇر.

جاهانگىرلىك دەۋرىدىكى كاپيتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي - سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشۈرلىكى قانۇنىيتى

لېنىننىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئالدى بىلەن بىر مەملىكەتتە ياكى بىرقانچە مەملىكەتتە غەلبە قازىنىشى مۇمكىن دېگەن تەلىماتىنىڭ چىقىشى نۇقتىسى بويۇپ ھېسابلىنىدۇ. جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈر زىددىيەت ۋە ئۇرۇش جاھانگىرلىكنىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، پۈتكۈل كاپىتالىزم زەنجىرىدە ئەڭ ئاجىز ھالقىلارنى پەيدا قىلدى، شۇنىڭ بىلەن پرولېتارىياتنىڭ بىر جايدا ياكى بىرقانچە جايدا جاھانگىرلىك زەنجىرىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ غەلبىسىنى ئالدى بىلەن شۇ يەردە قولغا كەلتۈرۈشىگە ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى تەرەققىياتنىڭ تەكشىسىزلىكى — كاپىتالىزمنىڭ مۇتلەق قانۇنىيىتى. بۇنىڭدىن شۇنداق يەكۈن چىقىرىش كېرەككى، سوتسىيالىزم ئالدى بىلەن ئاز سانىدىكى كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە ياكى ھەتتا يالغۇز بىرلا كاپىتالىستىك مەملىكەتتە غەلبە قازىنىش مۇمكىن.» («لېنىننىڭ جاھانگىرلىك ۋە پرولېتارىيات ئىنقىلابىي دەۋرى توغرىسىدىكى بىرنەچچە ماقالىسى»، 1975 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 52 - 53 - بەتلەر) لېنىننىڭ بۇ شانلىق نەزەرىيىسى ماركسزمنىڭ تۈپ پرىنسىپلىرىنى راۋاجلاندۇردى، ھەرقايسى ئەللەر پرولېتارىيات ئىنقىلابىنى قوزغىتىشنىڭ ئىدىيىۋى قورال بىلەن تەمىن ئەتتى. ستالىن لېنىننىڭ تەلىمىگە ئاساسلىنىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئۇرۇش دۇنيا جاھانگىرلىك سىپىنىڭ قۇتۇلغۇسىز ئاجىزلىقلىرىنى ئېچىپ تاشلىدى، ھالبۇكى، تەرەققىياتنىڭ تەكشىسىزلىكى قانۇنىيىتى تۇخشاش بولمىغان مەملىكەتلەردىكى پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ پىشىپ يېتىلىش ۋاقتىنىڭ تۇخشاش بولمايدىغانلىقىنى ئالدىنىمالا بەلگىلىدى، بۇ چاغدا لېنىن ماركسزىم نەزەرىيىسىگە ئاساسلىنىپ، يېڭى تەرەققىيات شارائىتىدا سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ يالغۇز بىر مەملىكەتتە غەلبە قازىنىشى پۈتۈنلەي مۇمكىن؛ سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ بارلىق مەملىكەتلەردە ياكى زور كۆپ سانىدىكى مەدەنىي مەملىكەتلەردە بىرلا ۋاقىتتا غەلبە قازىنىشى مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى بۇ مەملىكەتلەردە ئىنقىلابنىڭ پىشىپ يېتىلىشى تەكشى بولمايدۇ، دېگەن خۇلاسىنى چىقاردى.» («ماركسزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، 1974 - يىل ئۈيغۇرچە نەشرى، 68 - بەت) شۇڭا، پرولېتارىيات ماھىرلىق بىلەن جاھانگىرلىكنىڭ زىددىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئامما‌نى كەڭ تۈردە قوزغاپ، جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى ئىچكى ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇپ، پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشى كېرەك. لېنىننىڭ بۇ شانلىق نەزەرىيىسى روسىيە ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى ۋە جۇڭگو خەلقىنىڭ شۇنىڭدەك باشقا سوتسىيالىستىك ئەللەر خەلقىنىڭ ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى تەرىپىدىن ئىسپاتلاندى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي - سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى تېخىمۇ گەۋدىلىك بولدى. گېرمانىيە، ئىتالىيە، ياپونىيە — ئۈچ فاشىستىك دۆلەت ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولدى، ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق قېرى جاھانگىر دۆلەتلەر ئاجىزلاشتى، يالغۇز ئامېرىكىلا ئۇرۇش ۋاقتىدا زور دەرىجىدە كېڭىيىپ كەتكەن ئىقتىسادىي ۋە

ھەربىي كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە، كاپىتالىستىك دۇنيا بازىرىنى تەڭلىۋالدى - دە، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي كۈچى ئەڭ كۈچلۈك بولغان دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت بولۇپ قالدى. ئەمما، ئۇرۇشتىن كېيىنكى 10 نەچچە يىل ئىچىدە ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق، ياپونىيە، غەربىي گېرمانىيە، ئىتالىيە ۋە فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنى كۈچەيتتى، ئۇلار ئامېرىكا كاپىتالىنىڭ كىرگۈزۈلۈشىدىن پايدىلىنىش، چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار ۋە خىزمەتسىنى قوبۇل قىلىش ۋە باشقا پايدىلىق شەرت - شارائىتلارغا تايىنىش بىلەن، ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى ئامېرىكىنىڭكىدىن زور دەرىجىدە ئاشۇرۇۋەتتى. مەسىلەن، 1948 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە، كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا، ئامېرىكىنىڭ ئىگىلىگەن سالمىقى 53.9 پىرسەنتتىن 40.9 پىرسەنتكە چۈشۈپ قالدى، شۇ مەزگىلدە ياپونىيىنىڭكى بولسا 1 پىرسەنتتىن 9.4 پىرسەنتكە چىقتى، غەربىي گېرمانىيىنىڭكى 3.6 پىرسەنتتىن 9.7 پىرسەنتكە چىقتى، كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ ئېكسپورت ئومۇمىي قىممىتىدە، 1948 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە، ئامېرىكىنىڭ ئىگىلىگەن سالمىقى 34.3 پىرسەنتتىن 17.6 پىرسەنتكە چۈشۈپ قالدى، ياپونىيىنىڭكى بولسا 0.7 پىرسەنتتىن 10.4 پىرسەنتكە چىقتى، غەربىي گېرمانىيىنىڭكى 6 پىرسەنتتىن 8.7 پىرسەنتكە چىقتى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا يېڭى ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرماقتا، ئامېرىكىنىڭ زومبىگەرلىكىنى نەسىپە ھالدا تۆۋەنلىمەكتە، ئەمما، ئامېرىكا ئۆزىنىڭ كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئۈستۈنلۈكىنى تولۇق يوقىتىپ قويغىنى يوق، ئۇ يەنىلا ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىلىرىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنماقتا، باشقا دۆلەتلەر بولسا ئامېرىكىنىڭ تەزگىنىدىن قۇتۇلۇشقا تىرىشماقتا ھەمدە دۇنيا بازىرى، خام ئەشيا مەنبەسى ۋە مەبلەغ سېلىش سورۇنلىرىنى ئۆزئارا تالاشماقتا. شۇ سەۋەبتىن، ئامېرىكا بىلەن غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيە ئوتتۇرىسىدا، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا، شۇنىڭدەك غەربىي ياۋروپا ئەللىرى بىلەن ياپونىيە ئوتتۇرىسىدا زىددىيەتلەر قاتمۇ قات مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا، كۈرەشلەر ئەۋج ئالماقتا. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى قانۇنىيىتىنىڭ رولىنىڭ كۈچىيىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

جاھانگىرلىك دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

«جاھانگىرلىكتىن خالىلىق نەزەرىيىسى» بۇ، ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونالدىكى شيۇجېڭجۇ- يىنچى كائۇتسكى ئوتتۇرىغا قويغان ئاغمىچىلىق نەزەرىيىسى، كائۇتسكىچىلىقنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەركىن كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ مونوپول باسقۇچىغا يەتتى، كاپىتالىزم تۈزۈمىگە خاس ھەرخىل زىددىيەتلەر تېخىمۇ ئۆتكۈرلەشتى. جاھانگىر دۆلەتلەر سىرتتا خام ئەشيا مەنبەسى، تاۋار سېتىش بازىرى ۋە مەبلەغ سېلىش سورۇنلىرىنى تالان - تاراج قىلىش، دۇنيانى يېڭىباشتىن بۆلۈشۈۋېلىش، مۇستەملىكىلەر ۋە تەسىر دائىرىلىرىنى تالىشىش مەقسىتىدە، 1914 - يىل 8 - ئايدا

1 - دۇنيا ئۇرۇشىنى قوزغىدى. ئۇرۇش ئۆز نۆۋىتىدە تۈرلۈك زىددىيەتلەرنى كەسكىنلەشتۈرۈشكە باشلىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئۇرغۇن ئەللەردە پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ بوراننى يېتىلىۋاتاتتى. بۇ چاغدا، پرولېتارىيات ۋە ئۇنىڭ پارتىيىسىنىڭ ۋەزىپىسى جاھانگىرلىكنىڭ ئىقتىسادىي ماھىيىتىنى شۇنىڭدەك ئۇرۇشنىڭ مەنبەسىنى ئېچىپ تاشلاپ، پرولېتارىيات قوشۇنىنى تەشكىللەپ، گەك ئاممىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە تەربىيىلەپ، جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى كاپىتالىستلار سىنىپىنى مەھرۇم قىلىدىغان ئېچكى ئۇرۇشقا ئايلاندۇرۇش، سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ يېتىپ كېلىشىنى كۈتۈۋېلىش ئىدى. بىراق، مۇشۇ مۇھىم تارىخىي بۇرۇلۇش پەيتىدە، گېرمانىيە سوتسىيال-دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ئوڭ قانىتى ۋە ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونال شېۋىچىكجۇيچىلىرى ماركسىزمدىن يۈز ئۆرۈپ، سوتسىيال شوۋېنىزملىق ئەكسىيەتچىل مەيدانغا دومىلاپ كەتتى. كائۇتسكى 1915 - يىلى ئوتتۇرىغا چىقارغان «جاھانگىرلىكتىن خالىلىق نەزەرىيىسى» دېگەن بىر نېمە شۇ چاغدا ئاغمىچىلارنىڭ ماركسىزم لۇشيەنىگە قارشى تۇرۇشتىكى نەزەرىيەۋى ئاساسى ئىدى، شۇنداقلا كائۇتسكىنىڭ ئىنىلاھاتچىلىق ئەكسىيەتچىل خام خىيالىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل ئاشكارىلىنىشى ئىدى. كائۇتسكى، مونوپول كاپىتالىنىڭ تەرەققىياتىنى قىلىشىغا ئەگىشىپ، خەلقئارا پۇل مۇئامىلە كاپىتالى دۇنيا بويىچە بىر تۇتاش تۆرىنى بىرلىكتە تەشكىل قىلىدىغانلا بولسا، جاھانگىر دۆلەتلەر «ھەرقايسى دۆلەتلەر پۇل مۇئامىلە كاپىتالى ئۈزۈلمەس كۈرەش قىلماي، خەلقئارا بىرلىشمىنى يولغا قويغان پۇل مۇئامىلە كاپىتالى دۇنيانى بىرلىكتە ئىكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان يېڭى باسقۇچ» يەنى ئاتالمىش «جاھانگىرلىكتىن خالىيلىق سىياسىتى» يۈرگۈزۈلىدىغان «يېڭى باسقۇچ»قا كىرىدۇ؛ بۇ «يېڭى باسقۇچ»قا، جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش، ھەربىي ھازىرلىق مۇسابىقىسى ۋە ئۇرۇش يوقىلىدۇ، كاپىتالزم شۇنىڭدىن باشلاپ «مەڭگۈ تىنچلىق» ھۆكۈم سۈرىدىغان «يېڭى دەۋر» گە كىرىدۇ، دەپ جار سالدى.

كائۇتسكىنىڭ «جاھانگىرلىكتىن خالىلىق نەزەرىيىسى» دە جاھانگىرلىكنىڭ ماھىيىتىنى بۇرمىلاش ئالدىنقى شەرت قىلىنمىدۇ. ئۇ، جاھانگىرلىكنىڭ مونوپول، چىرىك، ئۆلۈڭقان كاپىتالزم ئىكەنلىكىنى، كاپىتالزم تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىدۇ، ھازىرقى زامان ئۇرۇشىنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىدۇ، «جاھانگىرلىك يۇقىرى دەرىجىدە راۋاجلانغان، سانائەت كاپىتالزمىنىڭ مەھسۇلى»، «سانائەت كاپىتالزمىغا ئىگە مىللەت بارغانسېرى كۆپرەك يېڭا ئېگىلىك رايونلىرىنى يۇتۇۋېلىش ياكى بويسۇندۇرۇشقا، ئۇرۇلۇش» يولىدا قوللىنىدىغان، سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىدىغان بىر تۈرلۈك «سىياسەت» دەپ قارايدۇ. كائۇتسكى بۇنىڭدىن مۇنداق بىر مەنە يەكۈن چىقىرىدۇ: «يوقۇل ئىقتىسادىي ئۇقتۇرۇشنەزەردىن قارىغاندا، كاپىتالزمنىڭ يەنە يېڭى بىر باسقۇچنى يەنى كارتېللار سىياسىتىنى تاشقى سىياسەتتە قوللىنىدىغان جاھانگىرلىكتىن خالى باسقۇچنى باشتىن كەچۈرۈش مۇمكىنچىلىكى يوق ئەمەس.» لېنىن كائۇتسكىنىڭ «جاھانگىرلىكتىن خالىيلىق نەزەرىيىسى» نى كەسكىن ۋە چوڭقۇر تەنقىد قىلغانىدى. ئۇ ئالدى بىلەن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «يوقۇل ئىقتىسادىي ئۇقتۇرۇشنەزەردىن

قارىغان»، تەقدىردىمۇ كاتۇتسكىنىڭ «جاھانگىرلىكتىن خالىلىق نەزەرىيىسى» ئۈچىنچا چىققان قۇرۇق گەپ؛ چۈنكى «جاھانگىرلىكنىڭ ئالاھىدىلىكى سانائەت كاپىتالى ئەمەس، بەلكى پۇل مۇئامىلە كاپىتالى»، «پەقەت يېزا ئىگىلىك رايونلىرىلا قوشۇۋېلىشقا تۇرۇندۇشتا ئەمەس، ھەتتا سانائىتى ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان رايونلارنىمۇ قوشۇۋېلىشقا تۇرۇنۇشتا.» («جاھانگىرلىك كاپىتالزمىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، 1974 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 157 - 158 - 159 بەتلەر، 163 - 164 - بەت) چۈنكى مونوپولىيە جاھانگىرلىكنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىدۇر، زېمىننى تالان - تاراج قىلىش، يۇتۇۋېلىش، بۆلۈشۋېلىش، زومىگەرلىك ھوقۇقى تالىشىش ۋە تاجاۋۇز- چىلىق ئۇرۇشى قوزغاش دەل مۇشۇ ئىقتىسادىي ئاساسنىڭ مۇقەررەر ئىپادىلىرىدۇر. كاتۇتسكى ئېغىزدا پۇل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ سىياسىتىگە قارشى تۇرىمەن دەيدۇيۇ، پۇل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىغا زادىلا تەگمەيدۇ: پۇل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ سىياسىتىنى ئۆزگەرتسىلا، جاھانگىرلىكنىڭ ماھىيىتىنى ئۆزگەرتكىلى بولىدۇ، دېگەن نېمىنى ئىسپاتلاشقا كۈچەپ تۇرۇندۇ. بۇ مۇلاھىزە، روشەنكى، ھېچقانداق مەزمۇنى بولمىغان قۇرۇق گەپ. ئۇنىڭدىن قالسا، پۇل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتىنى جەھەتتىكى پەرقىنى مۇقەررەر ھالدا كۈچەيتىدۇ، كاپىتالزمنىڭ ئىقتىسادىي - سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى مۇقەررەر ھالدا جاھانگىرلار ئوتتۇرىسىدا ئۇقۇنۇش ۋە ئۇرۇش كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «كاپىتالزم شارائىتىدا، تەسىر دائىرە بۆلۈۋېلىش، مەنپەئەتتىن تەلەپ بەھرىمەن بولۇش، مۇستەملىكىلەرنى بۆلۈۋېلىش ۋە باشقىلاردا بۆلۈۋالغۇچىلارنىڭ كۈچىنى يەنى ئومۇمەن ئىقتىسادىي، پۇل - مۇئامىلە، ھەربىي جەھەتتىكى ۋە باشقا جەھەتلەردىكى كۈچنى ئاساس قىلماي باشقا نەرسىنى ئاساس قىلىدۇ دەپ تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس»، «كاپىتالزم ئاساسىدا، ئىشلەپچىقىرىش جۈملىسىنى بىتلەن پۇل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ مۇستەملىكە ۋە (تەسىر دائىرە) بۆلۈۋېلىشى ئۇزاتارا ماسلاشمىسلىق ھالىتىنى يوقىتىشتا ئۇرۇشتىن باشقا يەنە قانداق چارە بار؟» (يۇقىرىقى كىتاب، 211 - بەت، 171 — 172 - بەتلەر) دېمەك، جاھانگىرلىك مەۋجۇت بولۇپلا تۇرىدىكەن، ئۇرۇشتىن خالى بولغىلى بولمايدۇ، قانداقتۇ «مەڭگۈ تىنچلىق» ھۆكۈم سۈرىدىغان «جاھانگىرلىكتىن خالىي» باسقۇچنىڭ يېتىپ كېلىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. ئەكسىچە قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ پارتلىشى بۇنى ئىسپاتلىدى. كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر شەكىلدىكى ئىقتىسادىي بۆلۈشۈۋېلىش جەريانىدا ئۇرۇش مۇمكىن بولسىمۇ، ئەمما، جاھانگىرلىكنىڭ ئەبەدىي تالان - تاراج قىلىش بۆلۈنمەس ئۇقۇمى بولسا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى تىل بىرىكتۈرۈش پەقەت ۋاقتلىق، قىسمەن، نىسپىي بولىدۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۈرەش بولسا ئۇزاق مۇددەتلىك، ئومۇمىي ئۇزلۇك، مۇتلەق بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇزلىرىنىڭ زېمىننى، مەنپەئىتىنى ۋە تەسىر دائىرىلىرىنى ساقلاپ قېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ، ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنى مۇمكىنقەدەر كېڭەيتىشكىلا ئۇرۇنۇپ

قالماستىن، بەلكى رەقىبىنىڭ زومىگەرلىك ھوقۇقىنى ئاجىزلاشتۇرۇش ھەتتا يىمىرىپ تاشلاشقىمۇ كۈچەپ ئۇرۇنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، جاھانگىر دۆلەتلەر ئۆزئارا ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ كەسكىن سۇركىلىش، توقۇنۇش ۋە تالاش ـ تارتمىشلارنى تۈگىتىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. «مەيلى بىر جاھانگىرلىك ئىتتىپاق باشقا بىر جاھانگىرلىك ئىتتىپاقىغا قارشى تۇرسۇن، ياكى بولمىسا بارلىق كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر بىر ئومۇمىي ئىتتىپاق بىرلۈپ ئۈيۇشسۇن، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇرۇشلار ئارىلىقىدىكى ۋاقىتلىق ئارام ئىلىش، تىنلا ئىبارەت بولماي قالمايدۇ. تىنچ ئىتتىپاق ئۇرۇشنىڭ تەييارلاۋاتقان بولىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا يەنە ئۇرۇش داۋامىدا ئۆزئارا يېتىلگەن بولىدۇ ۋە بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ، ئەينى بىر ئاساستا يەنى دۇنيا ئىقتىسادىي ۋە دۇنيا سىياسىتىدىكى جاھانگىرلىك ئالاقىسى ۋە ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى ئاساسىدا تىنچ كۈرەش شەكلى بىلەن تىنچ بولمىغان كۈرەش شەكلىنىڭ بىر ـ بىرىگە ئالمىشىشىدەك ئەھۋال پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 212 ـ بەت) كائوتسكى جاھانگىرلىك ئىتتىپاقىنىڭ ماھىيىتىنى بۇرمىلاپ، جاھانگىرلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاق ياكى كېلىشىملەرگە تايىنىپ تۇرۇپ، «جاھانگىرلىكتىن خالىي» بولغان «مەڭگۈ تىنچلىق» نى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ، دېگەن نېمىنى تەرغىپ قىلىدۇ، بۇ تامامەن ساختىلىق ۋە ئالدامچىلىق.

«جاھانگىرلىكتىن خالىيلىق نەزەرىيىسى» نىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتى شۇ يەردىكى، ئۇ كاپىتالىزمنىڭ ئەڭ يېڭى باسقۇچىدىكى ئەڭ تۆپكى زىددىيەتلەرنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى ئاشكارىلىماستىن، بەلكى بۇ زىددىيەتلەرنى يېپىش، يۇمشىتىش غەرىزىدە بولىدۇ. دېمەك، بۇ «نەزەرىيە» نىڭ «ھەقىقىي ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى يەقەت بىرلا، ئۇ بولسىمۇ كاپىتالىزم شارائىتىدا مەڭگۈلۈك تىنچلىققا يېتىش مۇمكىن دېگەن ئۇمىد بىلەن، ئاممىنى ئەڭ ئەكسىيەتچىل تۈردە بەزلەشتىن ئىبارەت. بۇنداق قىلىشتىكى ئۇسۇلى كىشىلەرنى ھازىرقى زاماندىكى كەسكىن زىددىيەتلەرگە ۋە جىددىي مەسىلىلەرگە ئەھمىيەت بەرمەي، مەلۇم ئاتالمىش يېڭى، كەلگۈسىدىكى «جاھانگىرلىكتىن خالىي» بولغان ساختا ئىستىقبالغا ئەھمىيەت بېرىدىغان قىلىپ قويۇش.» (يۇقىرىقى كىتاب، 209 ـ بەت) شۇنداق قىلىپ بۇ «نەزەرىيە» جاھانگىرلىكنىڭ پرولېتارىيات ئىجتىمائىي ئىنقىلابىنىڭ ھارپىسى ئەكەلمىكنى ئىنكار قىلىدۇ، غەزىپى پەلەككە يەتكەن ئاممىنى تىنچلىقنى مەدھىيىلەيدىغان چۈشكۈن نەغمە بىلەن بەزلەيدۇ، كاپىتالىزم شارائىتىدا «مەڭگۈ تىنچلىق» قا ئېرىشىش مۇمكىن دەيدىغان خام خىيال بىلەن، ئىشچىلار سىنىپى ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەش ئىرادىسىنى بوشاشتۇرىدۇ، سوتسىيال شوۋىنىزمنى ئاقلايدۇ، جاھانگىرلىكنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى قوغدايدۇ.

جاھانگىرلىك دېگەن ماددىنا قارالۇن.

كاپىتالىزمنىڭ ئومۇمىي كرىزىسى بۇ، دۇنيا كاپىتالىزم سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىي كرىزىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭدا جاھانگىرلىك باسقۇچىدىكى دۇنيا كاپىتالىزم سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك كرىزىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ، كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي كرىزىسىمۇ، سىياسىي كرىزىسىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كاپىتالىزمنىڭ ئومۇمىي كرىزىسى

دۇنيا كاپيتالىزم سىستېمىسىنىڭ بىرلىككە كەلگەن، ھەممىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان بىر سىستېما بولۇشتىن قېيىقالغانلىقىدا، بىر، بىرنەچچە ۋە بىر تالاي ئەللەرنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسىنى ئىلگىرى كېيىن بولۇپ قولغا كەلتۈرۈپ، كاپيتالىزمنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇپ، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ئورناتقانلىقىدا مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلىنىدۇ. ھەرقايسى ئەللەر پرولېتارىيات سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى ئۇزلۇكسىز غەلبە قازىنىپ بارغان تارىخىي جەريان كاپيتالىزمنىڭ ئومۇمىي كرىزىسى تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي جەريانىدۇر.

ماركس بىلەن ئېنگېلس كاپيتالىزم شارائىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئىلمىي رەۋىشتە تەھلىل قىلىپ ۋە تەتقىق قىلىپ، كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بەردى، كاپيتالىزم ئىقتىسادىي كرىزىسىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى شەرھلەپ بەردى، بۇرژۇئا جەمئىيىتىنىڭ گۆركارلىرى بولغان پرولېتارىياتنىڭ تارىخىي بۇرچىنىڭ «كاپيتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى يوقىتىش ۋە ئاخىرىدا ستىنپلارنى يوقىتىش» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، 18 ـ بەت) ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى، ئاخىرىدا، كاپيتالىزم تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى مۇقەررەر ھالدا سوتسىيالىزم تۈزۈمى ئالىدۇ، دېگەن ئىنقىلابىي نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويدى. لېنىن يېڭى تارىخىي شارائىتتا، مونوپول كاپيتالىزم يەنى جاھانگىرلىك باسقۇچىدىكى ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنى تەتقىق قىلىپ، جاھانگىرلىك ـ كاپيتالىزمنىڭ يۇقىرى ۋە ئاخىرقى باسقۇچى، مونوپول، چىرىك ۋە ئۆلۈۋاتقان كاپيتالىزم، پرولېتارىيات ئىجتىمائىي ئىنقىلابىنىڭ ھارپىسى، شۇ سەۋەبتىن، «جاھانگىرلىك دەۋرى مۇقەررەر ھالدا تۈرلۈك كرىزىس بىلەن تولغان دەۋر بولۇپ قالىدۇ» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 21 ـ توم، 90 ـ بەت) دەپ كۆرسەتتى.

لېنىن يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، كاپيتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي ـ سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى قانۇنىيىتىنىڭ رولى ئاشقىنىدا، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئاز سانلىقى مەملىكەتلەردە ھەتتا بىر مەملىكەتتە ئالدى بىلەن غەلبە قازىنىشى مۇمكىن، دەپ كۆرسەتتى. 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا، روسىيە پرولېتارىياتى بولشېۋىكلار پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئۇلۇغ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈپ، روسىيىنى كاپيتالىزم سىستېمىسىدىن قۇتۇلدۇردى، تۇنجى سوتسىيالىستىك دۆلەتنى قۇردى، ئىنسانىيەت تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئاچتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، دۇنيا كاپيتالىزمى بىر تۇتاش سىستېما بولۇشتىن قالدى، كاپيتالىزم ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ، سىياسىي جەھەتتىمۇ كاپيتالىزم ئومۇمىي كرىزىسى دەۋرىگە قەدەم قويىدى. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ۋە ئۇرۇشتىن كېيىنكى مەزگىلدە، مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلەر جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى، بولۇپمۇ جۇڭگو ۋە باشقا بەزى مەملىكەتلەر جاھانگىرلىك سېپىنى يېمىرىپ تاشلاپ، ئارقا ـ ئارقىدىن سوتسىيالىزم يولىغا ماڭدى، دۇنيا كاپيتالىزم سىستېمىسىدىن قۇتۇلدى، شۇنىڭ بىلەن كاپيتالىزمنىڭ ئومۇمىي كرىزىسى يەنمۇ

چوڭقۇرلاشتى. ستالىن مۇشۇ يەكۈن ئۆزگىرىشە لەرنى يەكۈنچاقلاپ، كاپيتالىزمنىڭ ئومۇمىي كرىزىسى «دۇنيا كاپيتالىزم سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىي كرىزىسى، ئىقتىسادنىمۇ، سىياسىيىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ئومۇمىيۈزلۈك كرىزىس» («سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى»، 1972 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 88 - بەت) دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويىدى.

كاپيتالىزمنىڭ ئومۇمىي كرىزىسى دۇنياۋى خاراكتېرلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانى، ئۇ ۋاقىتلىق هادىسە ئەمەس، ئىشلەپچىقىرىش ئىشۇقىچىلىقىدىن ئىبارەت ئىقتىسادىي كرىزىسقا ئوخشاش دەۋرىيلىك خۇسۇسىيەتكىمۇ ئىگە ئەمەس، جاهانگىرلىك باسقۇچىدىن ئىبارەت پۈتكۈل تارىخىي دەۋردە ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان هادىسە. ئۇ، ئايرىم دۆلەت ياكى بىرقانچە دۆلەت دائىرىسىدە بولىدىغان جەريان بولماستىن، پۈتۈن دۇنيا دائىرىسىدە سوتسىيالىزم بىلەن كاپيتالىزم بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ۋە ئۆزئارا كۈرەش قىلىدىغان، كۈرەش نەتىجىسىدە ئالدىنقىسى ئاخىرقى هىسابتا كېيىنكىسى ئۈستىدىن مۇقەررەر غەلىبە قىلىدىغان تارىخىي تەرەققىيات جەريانى، پۈتۈن دۇنيا ئەللىرى كاپيتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتىدىغان جەريان. شۇ سەۋەبتىن، مۇشۇ پۈتكۈل تارىخىي دەۋردە، پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ۋە مىللىي ئازادلىق ئۇرۇشى مۇقەررەر هالدا پارتلاپ تۇرىدۇ، پۈتكۈل كاپيتالىزم دۇنياسى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەهەتتە جىددىي رەۋىشتە پارچىلىنىدۇ ۋە داۋالغۇپ تۇرىدۇ. پرولېتارىيات ۋە ئىنقىلابىي خەلق ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىستىقبال چوقۇم سوتسىيالىزمنىڭ پۈتۈن دۇنيادا غەلىبە قىلىشىدىن ئىبارەت بولىدۇ، ئەمما تارىخنىڭ تەرەققىيات جەريانى، كۆپىنچە، ئەگرى - توقاي بولىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇ مۇقەررەر هالدا هۇجۇم بىلەن چېكىنىش، غەلىبە بىلەن مەغلۇبىيەت، ئىنقىلاب دولقۇنىنىڭ كۆتۈرۈلۈشى ۋە پەسىيىشى بىلەن تولغان چىگىش - مۇرەككەپ كۈرەشلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. دۇنيا كاپيتالىزم سىستېمىسى ئۈزۈل - كېسىل يىمىرىلگەن، سوتسىيالىزم، كومۇنىزم ئاخىرقى هىسابتا غەلىبە قىلغان چاغدىلا، كۈرەش ئاندىن ئايالغىشىدۇ. كومۇنىزمنىڭ ئاخىرقى هىسابتا كاپيتالىزم ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدىغانلىقى تارىخنىڭ كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان تەرەققىيات قانۇنىيىتىدۇر.

كاپيتالىزمنىڭ ئومۇمىي كرىزىسى — جاهانگىرلىك باسقۇچىدىكى كاپيتالىزمنىڭ بارلىق زىددىيەتلىرىنىڭ ئۆتكۈرلەشكەنلىكىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە بۇ زىددىيەتلەرنى يەنىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈپ، پۈتكۈل كاپيتالىزمنىڭ ئاساسىنى تەۋرىتىدۇ. بۇ تارىخىي جەريانىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە ئۆزگىرىشىنى ئىلگىرىلىتىدىغان ئاساسىي ئامىللار مۇنۇلار: سوتسىيالىزم ئۈزۈملىنىڭ چىرىك، زاۋالغا يۈز تۇتقان كاپيتالىزم تۈزۈمى بىلەن قارىمۇ قارشى تۇرۇش ۋە كۈرەش قىلىش داۋامىدا كۈنسايىن مۇستەهكەملىنىپ ۋە ئۆسۈپ بېرىشى؛ جاهانگىر لىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسىنىڭ كۈندىن - كۈنگە يىمىرىلىپ بېرىشى؛ كاپيتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي زىددىيەتنىڭ كۈنسايىن چوڭقۇرلىشىپ ۋە كەسكىنلىشىپ بېرىشى؛ جاهانگىر دۆلەتلەر

ئوتتۇرىسىدىكى دۇنيانى قايتىدىن بۆلۈشۈ-ۋىلىش ۋە دۇنياۋى زومىگەرلىكنى تالىشىش يولىدىكى كۈرەشنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى ۋە بۇنىڭ نەتىجىسىدە پارتلايدىغان دۇنيا ئۇرۇشى ۋە باشقىلار. بۇ ئامىللارنىڭ تەرەققىي قىلىشى مۇقەررەر ھالدا كاپىتالىزمنىڭ ئومۇمىي كرىزىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ، دۇنيا كاپىتالىزم سىستېمىسىنى يەنىمۇ ئاجىزلاشتۇ-رىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، پرولېتارىيات بۈرژۇئازىيە ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ، ئېزىلگۈچى مىللەتلەر، ئېزىلگۈچى خەلقلەر جاھانگىرلىك ۋە مۇستەملىكىچىلىك ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ، سوتسىيالىزم كاپىتالىزم ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ ــ بۇ، كاپىتالىزم ئومۇمىي كرىزىسىنىڭ پۈتكۈل تارىخىي جەريانىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى.

جاھانگىرلىك، جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى دېگەن ماددىلارغا قاراڭ.

خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەربىيلەشتۈرۈلۈشى بۇنىڭدا، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مونوپول ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ۋە تاجاۋۇزچىلىق ــ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈش مەقسىتىدە، خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىي ئېھتىياج يۆنىلىشى بويىچە راۋاجلاندۇرۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ، جاھانگىرلىك دەۋرىگىلا خاس ئىقتىسادىي ھادىسە، مونوپول كاپىتال گۇرۇھلىرىنىڭ يۇقىرى مونوپول پايدا ئېلىشتىكى مۇھىم بىر ۋاستىسى، شۇنداقلا كاپىتالىزمنىڭ تەييارتاپلىقى ۋە چىرىكلىكىنىڭ چوڭقۇرلاشقانلىقىنىڭ مۇھىم ئىپادىلىرىدىن بىرى.

جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈشى كاپىتالىزم تۈزۈمىگە خاس زىددىيەتلەرنىڭ چوڭقۇرلاشقانلىقىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، ئۇنى جاھانگىرلىكنىڭ ئىقتىسادىي ماھىيىتى يەنى مونوپولىيە شۇنىڭدەك جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزچىلىق قىلىش ۋە تالان ــ تاراج قىلىش تەبىئىتى بەلگىلىگەن. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «جاھانگىرلىك يەنى XX ئەسىردە ئاندىن تولۇق يېتىلگەن مونوپول كاپىتالىزم بولسا، ئۆزىنىڭ تۈپ ئىقتىسادىي خۇسۇسىيەتلىرى تۈپەيلىدىن، ئۆزىنىڭ ھەممىدىنمۇ تىنچلىق-پەرۋەر ئەمەسلىكى، ھەممىدىنمۇ ھۆرىيەتپەرۋەر ئەمەسلىكى بىلەن، ھەممە يەردە مۇستەبىتلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنى ھەممىدىن بەك تەشەببۇس قىلىدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 28 ــ توم، 221 ــ بەت) بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، جاھانگىرلىكنىڭ مونوپول ھۆكۈمرانلىقى زور لۇق كۆچكە تايىنىشى، ناھايىتى چوڭ ھەربىي ماشىنىنى ساقلىشى، ئىچكى جەھەتتە ئەمگەكچى خەلقنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرۇشى، تاشقى جەھەتتە تاجاۋۇزچىلىق ــ كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، مۇستەملىكىلەر ۋە تەسىر دائىرىلەرنى تالىشىشى، دۇنيا زومىگەرلىكىنى تالىشىشى كېرەك.

2 ــ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بولۇپمۇ ئامېرىكىدا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى تاجاۋۇزچىلىق ــ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتى يۈرگۈزگەنلىكى ۋە چاۋشيەنگە تاجاۋۇز قىلىش، ۋيېتنامغا تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشلىرىنى ئارقا ــ ئارقىدىن قوزغىغانلىقى ئۈچۈن، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەربىيلىشىشى تەرەققىي قىلىپ مىسلى كۆرۈلمىگەن كۆلەمگە يەتتى. دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، مونوپول بۇرژۇئازىيە يەنە خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈشنى ئىقتىسادقا يەل بېرىش ۋە «كرىزىسقا قارشى تۇرۇش» تەكى مۇھىم ۋاستە قىلدى. بۇ ھال ھەربىي سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ھەربىي

لازىمەتلەرنى سېتىۋېلىشنىڭ خەلق ئىگىلىكىگە بولغان تەسىرىنى يەنىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. 60 - يىللاردىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋەھىمىلىك گۈرۈھى سىرتقا قارىتا كېڭەيمەچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، ئامېرىكا بىلەن دۇنيا زومىگەرلىكىنى تالىشىپ، ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسى ئېلىپ بېرىپ، خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈشنى كۈچەيتىپ، ھازىرقى زامان ئۇرۇشىنىڭ يېڭى ئوچقى بولۇپ قالدى.

خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەربىيلەشتۈرۈلۈشى، ئاساسەن، تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: (1) ھەربىي خراجەت كۆپلەپ ئاشۇرۇلۇپ، دۆلەت خام چوتى چىقىمىدا ۋە مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىدە زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن، ئامېرىكا 2 - دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتنىشىش ئالدىدا يەنى 1939 - يىلى، ئۇنىڭ بىۋاستە ھەربىي خراجەت چىقىمى 1 مىليارد 400 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بولغان، يەنى قوشما شتاتلار ھۆكۈمىتى چىقىمىنىڭ 15.5 پىرسەنتىنى، مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ 1.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن؛ 1978 - يىللىق مالىيە يىلى ھېساباتىدىكى دۆلەت مۇداپىئە خام چوتى بولسا 110 مىليارد 100 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن. يەنى قوشما شتاتلار ھۆكۈمىتى ئومۇمىي چىقىمىنىڭ 24 پىرسەنتىنى، مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ يەتتە پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. (2) ھەربىي سانائەت غەيرىي نورمال تەرەققىي قىلدۇرۇلىدۇ. قورال - ياراق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان سانائەت تارماقلىرى جىددىي رەۋىشتە كېڭەيتىلىدۇ. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئاۋۋال، ئامېرىكىنىڭ ھەربىي سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى پۈتكۈل سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا بىر پىرسەنتكىمۇ يەتمەيتتى، 70 - يىللارغا كەلگەندە، ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكىنىڭ ھەربىي قورال - ياراق بۇيرۇتمىسى 50 شتات، 76 سانائەت تارمىقىغا كېڭىيىپ، مەملىكەت بويىچە كارخانا ئورۇنلىرىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمى ھەربىي سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتناشتى. ھەربىي سانائەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تۆۋرۈكى بولۇپ قالدى، پۈتكۈل ئارمىيە كېرەكلىك ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى نىسپىي دەرىجىدە بەزىدە ھەتتا مۇتلەق ھالدا ئازايتىلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھۆكۈمەتنىڭ ھەربىي قورال - ياراق بۇيرۇتمىسى خەلق ئىگىلىكىنى «تەكشەش» نىڭ مۇھىم ۋاستىسى بولۇپ قالدى، ھەربىي قورال - ياراق سودىسى مونوپول بۇرژۇئازىيە پۇل تېپىپ بېيىيدىغان مۇنبەت تۈپراق بولۇپ قالدى. (3) پەن تەتقىقاتى، ئاساسەن، ھەربىي ئېھتىياجغا خىزمەت قىلدۇرۇلىدۇ، كۆپلىگەن ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ كەڭ كۆلەمدىكى، ۋەيران قىلغۇچ خاراكتېردىكى قورالларنى سىناق تەرىقىسىدە ياساش، ئۆزگەرتىپ ياساشقا سەرپ قىلىنىدۇ. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، 1972 - يىلغىچە، ئامېرىكا 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇيان قوشما شتاتلار خراجىتى ھېسابىدا تەتقىقات ۋە تەرەققىيات ئىشلىرىغا ئىشلىتىپ كەلگەن خراجەتنىڭ تەخمىنەن بەشتىن تۆت قىسمى مۇداپىئە ئىشلىرى، ھاۋا بوشلۇقى تېخنىكىسى ۋە ئاتوم ئېنېرگىيىسى كومىتېتىغا سەرپ قىلىنغان. مەملىكەت بويىچە ئالىملار، ئىنژېنېرلار ۋە تەتقىقاتچىلارنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى ھەربىي ئىشلار ۋە بۇنىڭغا ئالاقىدار تېخنىكا تەتقىقاتى

تەرەپكە توپلانغان.

خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈش مونوپول كاپىتالىستلارغا ئىنتايىن ئىشەنچلىك يۇقىرى مونوپول پايدا كەلتۈرىدۇ. ئۇلار دۆلەتنىڭ ھەربىي قورال - ياراق بۇيرۇتمىسىنى ئورۇندىشىنى باھانە قىلىپ تۇرۇپ، ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى كۈچەيتىپلا قالماستىن، بەلكى دۆلەت خام چوتىدا مىللىي دارامەتنى مونوپول كاپىتالغا پايدىلىق ھالدا قايتا تەقسىم قىلىش ئارقىلىقمۇ دۆلەت خەزىنىسىنى بولۇشچە تالان - تاراج قىلىدۇ. ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشنى دۆلەتنىڭ بۇيرۇتمىسى بويىچە ئېلىپ بارىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىڭ ھەممىسىنى دۆلەت سېتىۋالىدۇ، مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى يۇقىرى، پايدىسى كۆپ بولىدۇ. ئۇلار بۇ جەھەتتە ھېچقانداق خىيىم - خەتەرگە ئۇچرىمايدۇ. دۆلەت ماددىي ئەشيا جەھەتتە ئۇلارنى مۇھىم ھەم ئەرزان خام ئەشيا - ماتېرىيال، يېقىلغۇ، قۇۋۋەت ۋە ترانسپورت شارائىتى بىلەنمۇ تەمىن ئېتىپ تۇرىدۇ؛ پۇل - مۇئامىلە جەھەتتە دۆلەت ئۇلارغا كۆپلەپ زاكالەت بېرىپ تۇرىدۇ، تۆۋەن ئۆسۈملۈك ياكى ئۆسۈمسىز پۇل قەرز بېرىپ تۇرىدۇ، سېخىلىق بىلەن ياردەم پۇل بېرىپ تۇرىدۇ؛ مالىيە جەھەتتە ئۇلاردىن ئېلىنىدىغان باجنى كەچۈرۈم قىلىدۇ، ياكى ئازايتىدۇ، تۇراقلىق كاپىتال ئامورتىزاتسىيىسىنى تېزلىتىش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، كۆپلىگەن پايدىنى ئامورتىزاتسىيە فوندىغا ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تاپاۋەت بېجىدىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. بۇ ھال مونوپول بۇرژۇئازىيىنى راسا بېيىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

بىراق، يەنە بىر تەرەپتىن، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەربىيلەشتۈرۈلۈشى ئارقىسىدا كەڭ پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلق قاتتىق بالايىئاپەت ئىچىدە قالىدۇ. چۈنكى، جاھانگىر دۆلەتلەر ناھايىتى كۆپ ھەربىي خىراجەت چىقىمىنى قامداش ئۈچۈن، مۇقەررەر ھالدا كۆپلەپ باج يىغىدۇ، كىرىم چىقىمىنى قاپلىيالمىغان چاغدا بولسا، مالىيىدىكى قىزىل رەقەمنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، زايومنى كۆپەيتىپ تارقىتىدۇ، ياكى قەغەز پۇلنى كۆپلەپ چىقىرىدۇ، نەتىجىدە پۇل پاخاللىشىپ، مال باھاسى ئۆرلەپ كېتىدۇ. دېمەك، خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈش يولىدىكى ئېغىر يۈك، تېگىگە - تەكتىدىن ئالغاندا، پۈتۈنلەي پرولېتارىيات ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۈستىگە چۈشىدۇ - دە، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى تېخىمۇ يامانلىشىدۇ. بۇ ھال كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىنىپىي زىددىيەتنى مۇقەررەر ھالدا كەسكىنلەشتۈرىدۇ.

بەزى مونوپول بۇرژۇئا ئالىملىرى خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈشنى ئىقتىسادىي گۈللىنىش ئېلىپ كېلىدىغان، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تۈگىتىدىغان، ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ئوبدان چارە دەۋالىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ، ئۇسۇزلۇقنى ئوغا بىلەن قاندۇرغانلىق، خالاس. چۈنكى، خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈش دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىپ، ۋاقىتلىق ساختا گۈللىنىشنى پەيدا قىلىدىغان، ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ پارتلىشىنى كېچىكتۈرىدىغان بولسىمۇ، كاپىتالىزمنىڭ ئېگىزلىك زىددىيەتنى تېخىمۇ ئۆتكۈرلەشتۈ-

ۋەدۇ، خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزىدۇ، نەتىجىدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئەڭگەكچى خەلقنىڭ نامراتلىشىپ بېرىشى ئارقىسىدا تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىدۇ. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى، ئۆز نۆۋىتىدە، يېڭى، تېخىمۇ چوڭقۇر ئىقتىسادىي كرىزىس ئۈچۈن شەرت ـ شارائىت ھازىرلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈش يەنە مۇقەررەر ھالدا جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسىنى كۈچەيتىپ، جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئامېرىكىدىن ئىبارەت دەرىجىدىن تاشقىرى ئىككى چوڭ دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە تالىشىشنى يەنىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈپ، ئۇرۇش خەۋپىنى ئاشۇرىدۇ.

جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى ھەربىيلەشتۈرۈشى ئارقىسىدا، كۆپلىگەن ئىجتىمائىي بايلىق ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىغان ھەربىي ئىشلارغا سەرپ قىلىنماقتا، يەنى ئۇلار مونوپول كاپىتالىنىڭ يۇقىرى پايدا ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، كەڭ كۆلەمدە ئىسراپ قىلىش ۋە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ۋەيران قىلىش چارىسى بىلەن، قاتمۇقات كرىزىس ئاستىدا قالغان كاپىتالىزم تۈزۈمىگە قان بەرمەكتە. بۇ ھال كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ چېرىكلىكىنى تولۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى، ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىش يېتىشمەسلىك بۇنىڭدا، كاپىتالىستىك **كارخانىلار بىر قىسىم** ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرىنى بىكار تۇرغۇزۇپ قويىدىغان ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىدىن تولۇق پايدىلىنالمايدىغان ئەھۋال كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كارخانىلارغا كۆپ ھاللاردا ئىش يېتىشمەي قېلىش جاھانگىرلىك دەۋرىدە كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ئەھۋالدۇر.

كارخانىلارغا ئىش يېتىشمەي قېلىشنىڭ سەۋەبى ناھايىتى كۆپ. ئاساسىي سەۋەبلەر تۆۋەندىكىلەر: (1) مونوپول تەشكىلاتلار مونوپول باھانى ساقلاپ قېلىپ يۇقىرى پايدا ئېلىش ئۈچۈن، كېلىشىم تۈزۈش ئارقىلىق ئىش كۈنىنى قىسقارتىدۇ، بىر قىسىم ئۈسكۈنىلەرنى ئىشتىن توختىتىدۇ، خام ئەشيا بىلەن تەمىنلەشكە چەك قويىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش نورمىسىنى بەلگىلەپ قويىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىش يېتىشمەسلىك كېلىپ چىقىدۇ. (2) بازار نەرخ ـ ناۋاسى تۆۋەنلىگەن ياكى كرىزىس يۈز بەرگەن چاغدا، تاۋار سېتىلماي قېلىش ۋە ئامبارغا بېسىلىپ قېلىش سەۋەبىدىن، بەزى كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىلىدىغان مەھسۇلاتنى ئازايتىشقا مەجبۇر بولۇپ، بىر قىسىم ئۈسكۈنىلەرنى ئىشتىن توختىتىدۇ. (3) 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى چاپسان تەرەققىي قىلغانلىقى ئۈچۈن، كۆپ ھاللاردا، ھۆكۈمەت بۇيرۇق ئارقىلىق ئىش باشلاش نىسبىتىگە تەسىر كۆرسىتىپ كېلىۋاتىدۇ. (4) كەسكىن رىقابەت داۋامىدا، چوڭ مونوپول تەشكىلاتلار دائىم رىقابەتچىسىنى ئامانەت ـ قەرز ۋە خام ئەشيا مەنبەسى قاتارلىقلاردىن مەھرۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى توختىتىپ قويۇشقا ياكى قىسمەن توختىتىپ قويۇشقا سەۋەبچى بولىدۇ، بەزىدە ئۇلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىشلەپ

چىقىرىش ئۇسكۇنىلىرى بىكار تۇرۇپ قالىدۇ.
(5) خەلق ئىگىلىكى ھەربىيلەشتۈرۈلۈۋاتقان شارائىتتا، بەزى چوڭ مونوپول تەشكىلاتلار ھەربىي ئېھتىياج بۇيرۇتمىسىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش ئۈچۈن، ئالدىن زاپاس كارخانا قۇرۇپ قويىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى جارى بولماي قېلىش يا كى ھەربىي سانائەت مەھسۇلاتلىرى يېتكىلىنغاندىن كېيىن ئەسلىدىكى ئۇسكۇنىلەر تۇرۇپ قېلىش سەۋەبىدىن ئىش يېتىشمەسلىك كېلىپ چىقىدۇ. كارخانىلارغا ئىش يېتىشمەي قېلىشنىڭ سەۋەبلىرى كۆپ بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ يىلتىزى كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيەتلىرىنىڭ ئۆتكۈرلەشكەنلىكىدە. تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجنىڭ نىسپىي ھالدا تارىيىشى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قارىغۇلارچە كېڭەيتىلىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ زور دەرىجىدە كەسكىنلىشىشى ئارقىسىدا، كارخانىلارغا ئىش يېتىشمەسلىك دائىملىق ھادىسە بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، 1974 — 1975 - يىلدىكى ئىقتىسادىي كرىزىس مەزگىلىدە، ئامېرىكىدا سانائەتنىڭ ئىش باشلاش نىسبىتى 83 پىرسەنتتىن 77 پىرسەنتكە چۈشۈپ قالغان، ئايرىم تارماقلارنىڭ ئىش باشلاش نىسبىتى تېخىمۇ تۆۋەن بولغان. كرىزىس ئوتتۇپ كەتكەندىن كېيىنمۇ كۆپلىگەن ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرى بىكار تۇرۇپ قالغان، 1976 - يىلى ئامېرىكىدا سانائەتنىڭ ئىش باشلاش نىسبىتى 81 پىرسەنتچە بولغان. كارخانىلارغا دائىم ئىش يېتىشمەي قېلىش سانائەت زاپاس قوشۇنىنى ئىشسىزلار زاپاس قوشۇنىغا ئايلاندۇرۇپ قويىدىغان مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە جاھانگىرلىك شارائىتىدا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تېخنىكىنىڭ تۇرغۇنلىشىپ ۋە چىرىكلىشىپ بارىدىغانلىقىنىڭ ئىپادىلىرىدىن بىرى.

كاپىتالىزمنىڭ ئومۇمىي كرىزىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرزى بۇ، ئىستېمالچىلارغا بېرىلىدىغان ئىناۋەتلىك قەرزدۇر. كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرزى ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا خېلى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، بۇنىڭ شەكلى، ئاساسەن، «نەسىگە سېتىش» ۋە «ئىستېمال قەرز پۇلى بېرىش» تىن ئىبارەت. ھازىر كاپىتالىستىك ئەللەردە، بولۇپمۇ ئامېرىكا نەسىگە سېتىش، ئاساسەن، «ئىناۋەتلىك كىنىشكا» يا كى «مۇددەتكە بۆلۈپ پۇل تۆلەش» ئارقىلىق بولۇۋاتىدۇ. ئاددىيلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئىناۋەتلىك كىنىشكا ئالغۇچى ئىلتىماس جەدۋىلىنى تولدۇرۇپ بانكىدىن ئىناۋەتلىك كىنىشكا ئالىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ كىنىشكىگە ئاساسلىنىپ شۇ بانكىنىڭ ئىناۋەتلىك كىنىشكىسىنى قوبۇل قىلىدىغان ماگىزىنلارغا بېرىپ نەسىگە تاۋار سېتىۋالىدۇ. مەلۇم مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن خېرىدارلار بىلەن ماگىزىن ئىگىلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا بانكىغا بېرىپ قەرز پۇل، ئۆسۈم ۋە رەسمىيەت ھەققى قاتارلىقلار ئۈستىدە ھېساب - كىتاپ قىلىشىدۇ. مۇددەتكە بۆلۈپ پۇل تۆلەشنىڭ كونكرېت چارىسى مۇنداق: ئاۋۋال خېرىدار بىلەن ماگىزىن ئىگىسى پارچە سېتىلىدىغان مال پۇلىنى مۇددەتكە بۆلۈپ تۆلەش توختىمىنى تۈزۈشىدۇ، ئاندىن ماگىزىن مالنى خېرىدارغا بېرىپ تۇرىدۇ. خېرىدار مەلۇم مەزگىل (ئادەتتە بىر يىلدىن ئۇچ يىلغىچە بولىدۇ) ئىچىدە مال پۇلىنى مۇددەتكە بۆلۈپ تۆلەپ بولىدۇ. ئىستېمال

قەرز پۇلى بانكىنىڭ ئىستېمالچىلارغا بېرىپ تۇرىدىغان قەرز پۇلىدۇر. بۇنداق ئىش ئامېرىكىدا تولىمۇ ئەۋج ئالغان. ھازىر ئامېرىكىدىكى چوڭ بانكىلارنىڭ بېرىپ تۇرىدىغان ئىستېمال قەرز پۇلى ئىناۋەتلىك قەرز پۇل ۋە رەنە قەرز پۇلى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. ئىناۋەتلىك قەرز پۇل رەنگە بىر نەرسە قويۇلمايدىغان قەرز پۇلدۇر. رەنە قەرز پۇلى ئاساسەن مۇنداق بولىدۇ: (1) ئاپتوموبىل سېتىۋېلىش ئۈچۈن قەرز پۇل ئېلىنىدۇ، يەنى ئاپتوموبىل سېتىۋالغۇچى ئاپتوموبىلنى كېپىل قىلىپ تۇرۇپ بانكىدىن قەرز پۇل ئالىدۇ؛ (2) تۇرار جاينى ياخشىلاش ئۈچۈن قەرز پۇل ئېلىنىدۇ، يەنى ياخشىلانغان تۇرار جاينى گۆرۈگە قويۇپ تۇرۇپ بانكىدىن قەرز پۇل ئالىدۇ؛ (3) قەرز ئالغۇچى باشقا نەرسىلىرىنى گۆرۈگە قويۇپ تۇرۇپ بانكىدىن قەرز پۇل ئالىدۇ.

ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرزى مونوپول كاپىتالىستلار ئەمگەكچى خەلقىگە قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىدىغان، يۇقىرى پايدا ئالىدىغان بىر خىل ۋاستىدۇر. نېسىگە سېتىلىدىغان تاۋارنىڭ باھاسى قىممەت بولىدۇ، ئۆسۈمى يۇقىرى بولىدۇ، شەرتى ئېغىر بولىدۇ، ئىستېمالچى ۋاقتى كەلگەندە تاۋارنىڭ پۇلىنى تۆلىيەلمىسە، كۆپ ھاللاردا، تاۋار قايتۇرۇۋېلىنىدۇ، تۆلەنگەن پۇلمۇ مۇسادىرە قىلىنىدۇ. ئىستېمال قەرز پۇلىنىڭ شەرتى ئۇنىڭدىنمۇ ئېغىر بولىدۇ، ئۆسۈمى بەك يۇقىرى بولىدۇ، ئۇ، ماھىيەتتە، جازالىخورلۇقنىڭ بىر خىل شەكلىدۇر.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئاساسىي كاپىتالىستىك مەملىكەتلەردە، بولۇپمۇ ئامېرىكىدا، ئىقتىسادىي كرىزىس چوڭقۇرلىشىۋاتقان، پۇل پاخالىقى ئېغىرلىشىۋاتقان شارائىت ئاستىدا، ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرزى غەيرىي نورمال تەرەققىي قىلدى. ئامېرىكىدا ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرزى 1950 - يىلدىكى 21 مىليارد 500 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن 1976 - يىلدىكى 217 مىليارد 800 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن، يەنى تەخمىنەن 10 ھەسسە كۆپەيگەن؛ بۇنىڭ ئىچىدە مۇددەتسىز بۆلۈپ تۆلىنىدىغان پۇل تېخىمۇ تېز كۆپەيىپ، 1950 - يىلدىكى 14 مىليارد 700 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن 1976 - يىلدىكى 178 مىليارد 800 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن، يەنى 10 ھەسسىدىن ئېشىپ كەتكەن. ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرزىنىڭ شەخسلەر دارامىتىدە تۇتىدىغان سالمىقى 1950 - يىلدىكى 10.4 پىرسەنتتىن 1976 - يىلدىكى 18.4 پىرسەنتكىچە چىققان، يەنى قەرز شەخسلەر دارامىتىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىگەن. بۇ، كىشىلەرنىڭ خەلق ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەمەلىيەتتە، ئېغىر يۈك.

ئىناۋەتلىك كىنىشكا دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىناۋەتلىك كىنىشكا بۇ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى سودا بانكىلىرى بېرىپ تۇرىدىغان ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرزى بولۇپ، خېرىدارلار بۇنىڭغا ئاساسەن نېسىگە تاۋار سېتىۋالىدۇ. بۇ، XX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن بېرى غەرب مەملىكەتلىرىدە ئەۋج ئالغان يېڭى ئىناۋەتلىك قەرز كېسىپىدۇر. سودا بانكىسىنىڭ ئىناۋەتلىك كىنىشكىسىغا كىنىشكا ئالغۇچىنىڭ ئىسمى، ئىمزاسى ۋە نومۇرى قاتارلىقلار بېسىلغان بولىدۇ. كىنىشكا ئالغۇچىلار ئۆز رايونىدىكى ياكى باشقا رايونلاردىكى كۆرسىتىلگەن ماگىزىن، شىركەت، مېھمانخانا ۋە باشقا ئورۇنلارغا بېرىپ، كىنىشكىغا ئىمزا قويۇپ تاۋار سېتىۋالىدۇ،

ماشىنا بىلەتنى ئالىدۇ، تاماق يەيدۇ ۋە باشقا ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئالىدۇ ھەمدە كېنىشكا تارقاتقۇچى بانكىنىڭ شۆبە بانكىلىرى ياكى ۋەكالەت بانكىلىرىدىن ئاز مىقداردا نەق پۇل ئالىدۇ. ئىناۋەتلىك كىنىشكا ئارقىلىق بولىدىغان كەسىپنىڭ ئەھۋالىنى تۆۋەندىكى مىسالدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ: خېرىدار A مەلۇم بىر بانكىدىن ئىناۋەتلىك كىنىشكا ئالىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن مەلۇم بىر كۈنى، مەسىلەن، 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شۇ بانكىنىڭ ئىناۋەتلىك كىنىشكىسىنى قوبۇل قىلىدىغان تۈرلۈك مالالار شىركىتى يەنى B شىركەتتىن قىممىتى 200 ئامېرىكا دوللىرىغا توختايدىغان تاۋار سېتىۋالىدۇ، بىراق نەق پۇل تۆلىمەي، كىنىشكىسىنىلا كۆرسىتىدۇ، B مال سېتىش تالونىغا بۇ پۇلنى يېزىۋېلىپ، تالونىنىڭ 2 - نۇسخىسىنى A غا بېرىدۇ، 1 - نۇسخىسىنى بانكىغا يوللايدۇ، بانكا بۇ پۇلنى B نىڭ قەرەلسىز ئامانەت پۇل دەپتىرىگە مالىنىڭ سېتىلىش باھاسىدىن «سودىگەرنىڭ تۈتۈپ قالغىنى» نى چىقىرىۋېتىپ يېزىپ قويىدۇ. ئالايلۇق، سودىگەرنىڭ تۈتۈپ قالغىنى ئىككى پېرسەنت بولسا (يەنى ھېلىقى 200 ئامېرىكا دوللىرىدىن تۆت ئامېرىكا دوللىرى تۈتۈپ قالغان بولسا)، بانكا B نىڭ ئامانەت پۇل دەپتىرىگە 196 ئامېرىكا دوللىرىنى يېزىپ قويىدۇ. دېمەك، سودىگەر تۈتۈپ قالغان 4 ئامېرىكا دوللىرىنى بانكا تۈتۈپ قالىدۇ - دە، بانكىغا قالىدىغان ئۆسۈم يا كى رەسمىيەت پۇلى كېلىپ چىقىدۇ. 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، بانكا A غا 200 ئامېرىكا دوللىرى قوندۇرۇلغان ھېساب تالونىنى بېرىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن بۇ پۇلنى بىر ئاي ئىچىدە تاپشۇرۇپ بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بانكا 2 - ئاينىڭ

1 - كۈنى B گە 196 ئامېر
بېرىپ، بىر يېرىم ئايدىن كېيىن
15 - كۈنىگىچە) A دىن 0
دوللىرى يىغىۋالىدۇ. بىر يە
سەككىزدىن بىرىدە (يەنى ب
ئىچىدە) 2 پېرسەنت پايدا ئالىد
ئۆسۈم نىسبىتى 16 پېرسەنت
سۆز. ناۋادا A 3 - ئاينىڭ 5
مۇشۇ 200 ئامېرىكا دوللى
بولالمىسا، ئۇ چوقۇم ئۆسۈم ت
3 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن ب
1.5 پېرسەنتتىن ئۆسۈم تۆلەي
ئۆسۈم نىسبىتى 18 پېرس
دېگەنلىك بولىدۇ (18% =
بۇ مىسال شۇنى چۈشەندۈرۈ
ئىناۋەتلىك كىنىشكا سودا كا
ئۆز تاۋارلىرىنى بازارغا س
يۇقىرى پايدا ئالىدىغان ق
قالماستىن، بەلكى بانكا كا
ئەمگەكچى خەلقنى جازانى
ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغا
ئىناۋەتلىك كىنىشكا ئالغۇچىلا
بولسا، ئۇنىڭ ئوبوروت دائىرىس
بولسا، بانكىغا شۇنچە پايدىلىق
كاپىتالىستلىرىنىڭ ئۆز تاۋارلى
سېلىشتۇرمۇ پايدىلىق بولىدۇ.
بانكىلار ئىناۋەتلىك كىنىشكا
كەسپىنى، ئومۇمەن، بىرلىشى
يا بىرنەچچە بانكا بىرلىشىپ
بانكا بىلەن سودا، مۇلازىمەت
بىرلىشىپ بېجىرىدۇ، شۇنىڭ بى
ئېقتىدارىنى ئاشۇرۇپ، تېخنى
ئالىدۇ. ئامېرىكىدا بانكا ئىناۋ
تارقىتىدىغان بۇنداق ئىنا
كەسپى ئىنتايىن چاپسان تەرە

1967 - يىلى ئىناۋەتلىك كىنىشكا تارقاتقۇچى بانكىلارنىڭ ئومۇمىي سانى 390 بولغان، پۇل سوممىسى 828 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بولغان، 1976 - يىلىغا كەلگەندە ئىناۋەتلىك كىنىشكا تارقاتقۇچى بانكىلارنىڭ ئومۇمىي سانى 2150 كە يەتكەن، پۇل سوممىسى 11 مىليارد 350 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن. ئىناۋەتلىك كىنىشكا ئىشلەتكۈچىلەر كۆپ بولسا، سودا مىقدارى يۇقىرى بولسا، بانكىنىڭ ھېسابقا ئولتۇرغۇزۇش، ھېساب - كىتاب قىلىش ۋە يىغىۋېلىش يولىدىكى ھېسابات خىزمىتى مىقدارىمۇ يۇقىرى بولىدۇ؛ بۇنىڭدىن باشقا، ئىناۋەتلىك كىنىشكىنىڭ راست - يالغانلىقىنى پەرق ئېتىدىغان ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ئەسۋابلىرى قاتارلىقلارمۇ كېرەك بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بۇنداق ئىناۋەتلىك قەرز كەسپىنى بېجىرىش ئۈچۈن زۆرۈر زامانىۋى ئەسۋابلار يولۇشى لازىم.

ئىستېمال ئىناۋەتلىك قەرزى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

دەربجەدىن تاشقىرى بازار بۇ، پىرىكازچىك قويۇلمايدىغان چوڭ تىپتىكى ئۇنىۋېرسال پارچە سېتىش ماگىزىنىدۇر. بۇنداق ماگىزىنلار مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ھەممىدىن ئاۋۋال ئامېرىكىدا بارلىققا كەلگەن، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن چاپسان تەرەققىي قىلىپ، ئامېرىكا، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى، ياپونىيە ۋە باشقا مەملىكەتلەرنىڭ چوڭ شەھەرلىرىدە كەڭ ئەۋج ئالغان. ئامېرىكىنىڭ يېمەكلىك ۋە چەرچىن مال كەسپىنىڭ بارلىق سودا سوممىسىنىڭ تۆتتىدىن ئۈچ قىسمىدىن كۆپرەكىنى دەربجەدىن تاشقىرى بازارلارنىڭ سودا سوممىسى ئىگىلەيدىكەن. غەرب دۆلەتلىرى XIX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا تۇرلۇك مالالار شىركەتلىرىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكىنى پارچە سېتىش سودىسىدىكى «تۇنجى ئىنقىلاب»، دەربجەدىن تاشقىرى بازارلارنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىنكى راۋاجلىنىشىنى پارچە سېتىش سودىسىدىكى «ئىككىنچى ئىنقىلاب» دەپ ئاتاشتى.

دەربجەدىن تاشقىرى بازارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، بىرىنچىدىن، ئۇنىڭ كۆلىمى چوڭ بولىدۇ. ئومۇمەن، كۆلىمى 2000 كۋادرات ئىنگلىز چىسىدىن ئاشىدىغان سودا ماگىزىنلىرى دەربجەدىن تاشقىرى بازار ھېسابلىنىدۇ. بىراق يېقىنقى يىللاردىن بېرى، كۆلىمى 27 مىڭ كۋادرات ئىنگلىز چىسىدىن ئاشىدىغان پەۋقۇلئاددە چوڭ بولغان دەربجەدىن تاشقىرى بازارلارمۇ، كىچىك تىپتىكى دەربجەدىن تاشقىرى بازارلارمۇ بارلىققا كەلمەكتە. ئىگىلەيدىغان يەر مەيدانى كەڭرەك بولغان دەربجەدىن تاشقىرى بازارلارنىڭ تولىسى شەھەر مەركىزىدىن يىراق بولغان چەت رايونلارغا، يۇقىرى سۈرئەتلىك تاشيول ياقىلىرىغا جايلاشقان. شۇنىڭدەك ئۇنىڭدا ماشىنا قويىدىغان مەيدان سېلىنغان. كىچىك تىپتىكى دەربجەدىن تاشقىرى بازارلار بولسا ئاھالە رايونىغا جايلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئەتراپتىكىلەرنى كالا سۈتى، بولكا قاتارلىق ئاز سانداكى تاۋارلار بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئىككىنچىدىن، دەربجەدىن تاشقىرى بازارلار پىرىكازچىك تۇرغۇزمای تىجارەت قىلىدۇ، خېرىدارلار ئۆزلىرى تاللىغان تاۋارلارنى تۇرگە ئايرىپ، مەلۇم مىقدار ۋە ئۆلچەم بويىچە بۇراپ (كۆپىنچە چاقان قىلىپ ئوراپ)، باھاسىنى يېزىپ قويىدۇ ھەمدە خېرىدارلار ئۈچۈن مال تاللاش غالتىكى ياكى سېۋەت تەييارلاپ قويىدۇ، خېرىدارلار مالنى تاللىغاندىن كېيىن، ئاخىرىدا ئىشىك ئالدىدا مالنىڭ پۇلىنى بېرىپ قېتىمدىلا

تۆلەپ چىقىپ كېتىدۇ. ئۇچىنچىدىن، كۇندىلىك لازىمەتلىكلەرنى سېتىشنى ئاساس قىلىدۇ. ئىلگىرىكى بازارلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ئۇنۇمۇرسال يېمەكلىك ماگىزىنلىرى ئىدى، ھازىر ئۇلارنىڭ تىجارەت دائىرىسى بارغانسېرى كېڭەيمەكتە، ئۇلار كىيىم - كېچەك، ئائىلە چەرچىن مالىلىرى، ئىلېكترلىق لازىمەتلىكلەر، ئويۇنچۇقلار، تىبابەتچىلىك دورىلىرى، ئۆي جابدۇقلىرى قاتارلىقلارنىمۇ قوشۇمچە سېتىشقا باشلىدى. ئامېرىكىنىڭ تىزىملاپ كۆرۈشچە، 1950 - يىلى تېپىك دەرىجىدىن تاشقىرى بازاردا سېتىلىدىغان تاۋار تۈرى تەخمىنەن 3750 خىل بولغان، 1970 - يىلى 7800 خىلغا يەتكەن.

بۇنداق ماگىزىنلارنىڭ ئاساسىي ئارتۇقچىلىقى شۇكى، ئۇنىڭدا ئىلېكترونلۇق ھېسابلىغۇچ ۋە باشقا زامانىۋى ئۇسكۇنىلەر كەڭ تۈردە ئىشلىتىلىش ئارقىلىق، ئاخبارات ئالماشتۇرۇلىدۇ، ماتېرىياللار بىر تەرەپ قىلىنىدۇ، تاۋارلار ساقلىنىدۇ ۋە رەتلىنىدۇ، ئاپتوماتىك ئۇسۇلدا باھا كۆرسىتىلىدۇ ۋە ھېسابلىنىدۇ. پرېكازچىك قويۇلمىسىمۇ ۋە باشقا خىزمەتچى خادىملار قىسقارتىۋېتىلىسىمۇ بولىدۇ، شۇنداق قىلىپ ئوبوروت خىراجىتىنى ئازايتىش، مالنى ئەرزانلاشتۇرۇپ سېتىش مۇمكىن بولىدۇ.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى دەرىجىدىن تاشقىرى بازارلار كاپىتالىستىك سودا رىقابىتىنىڭ كەسكىنلەشكەنلىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر. دەسلەپكى مەزگىللەردە سودىگەرلەر ئومۇمەن ئۆز ئالدىغا تىجارەت قىلاتتى، 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئەينى بىر سودا كاپىتالى گۇرۇھلىرى بىرلەشىپ تىجارەت قىلىدىغان ئەھۋال كۆپەيىپ كەتتى. دەرىجىدىن تاشقىرى بازار-نىڭ رىقابەت ئىقتىدارى كۈچلۈك بولغانلىقتىن، ئۇ كۈندىن - كۈنگە كاپىتالىستىك ئەنئەنىۋى سودا كارخانىلىرىنىڭ كۈچلۈك رەقىبى بولۇپ قالماقتا.

تۇرغۇنلۇق - پاخاللىق بۇ، «پاخاللىق خاراكتېرىدىكى زەئىپلىك» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىقتىسادىي زەئىپلىك بىلەن پۇل پاخاللىقى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ھادىسىنى ئەنە شۇ ئاتالغۇ بىلەن يېغىنچاقلايدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي ئىپادىسى مۇنداق: ئىشلەپچىقىرىش تازا كېمەيىپ، ئىشسىزلار شىددەت بىلەن كۆپەيىش بىلەن بىللە، مال باھاسى تېز ئۆرلەيدۇ.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكا، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى، ياپونىيە قاتارلىق ئاساسىي كاپىتالىستىك مەملىكەتلەر كىرىزىسنى كېچىكتۈرۈش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى رىغبەتلەندۈرۈش نىيىتىدە، كېينىكىچىلىق ئاساسىدىكى پاخاللاشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى مالىيە سىياسىتى ۋە پۇل سىياسىتىنى كۆچەپ يۈرگۈزۈپ، پۇلنى كۆپلەپ تارقاتتىپ، ئۇزاقتىنچە داۋام قىلغان پۇل پاخاللىقىنى پەيدا قىلدى. بىراق 60 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىغىچە، يىللىق پۇل پاخاللىقى نىسبىتى 5 پىرسەنتتىن تۆۋەن بولۇپ كەلگەنىدى (بۇ، ئادەتتە، ئۆملەپ بارىدىغان پۇل پاخاللىقى دېيىلىدۇ). ئەينى زاماندا، ئىقتىسادىي كىرىزىس ئارقا - ئارقىدىن پارتلاپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئەۋج ئىلىش دەرىجىسى ئومۇمەن چوڭقۇر ئەمەس ئىدى، داۋاملىشىدىغان ۋاقتى قىسقىراق بولاتتى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىن، بۇ دۆلەتلەردە پۇل پاخاللىقى كۈنسايىن

ئېغىرلىشىشقا يۈزلەندى. 1974 — 1975 - يىللىرىدىكى كاپىتالىستىك دۇنيا ئىقتىسادىي كرىزىسى مەزگىلىدە بولسا ئىشلەپچىقىرىش تاۋا كېمەيىش، ئىشسىزلار شىددەت بىلەن كۆپەيىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، پۇل پاخاللىقى نىسبىتى بۇ دۆلەتلەردە يەنىلا ئومۇمىيۈزلۈك ئېغىرلىشىپ 10 پىرسەنتتىن يۇقىرى بولدى، بەزى دۆلەتلەردە ھەتتا 25 پىرسەنتكە چىقتى. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتىكى دەۋرىيلىك كرىزىس ۋە تۇرغۇنلۇق باسقۇچىدا، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئارقىسىدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تۆۋەنلىشى ۋە ئىشسىزلارنىڭ كۆپەيىپ كېتىشىگە، ئومۇمەن، مال باھاسىنىڭ شىددەت بىلەن چۈشۈپ كېتىشى ھەمراھ بولىدۇ؛ ئۆرلەش (گۈللىنىش) باسقۇچىدا بولسا، ئومۇمەن، مال باھاسى ئۆرلەش ھادىسىسى كۆرۈلىدۇ. ئىقتىسادىي كرىزىس باسقۇچىدا ئىشلەپچىقىرىش شىددەت بىلەن تۆۋەنلەپ كېتىش، ئىشسىزلار بىردىنلا كۆپەيىپ كېتىش بىلەن مال باھاسى داۋاملىق ئۆرلەش بىرلا ۋاقىتتا تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئەھۋال يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئادەتتىكى ئەھۋالدىن كەسكىن پەرقلىنىدۇ، بۇ ھال كېينىچىلىق ئاساسىدىكى پاخاللاشتۇرۇش خاراكتېرىدىكى مالىيە سىياسىتى ۋە پۇل سىياسىتىنىڭ ئۆزىنىڭ ئەكس تەرىپىگە ماسلىنالمىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ ھەمدە كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىستە يېڭى ئالامەتنىڭ كۆرۈلۈۋاتقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. بۇ ئالامەت ھەرگىز تاسادىپىي كۆرۈلگەن ئالامەت ئەمەس، ئۇ — جاھانگىرلىك دەۋرىدە كاپىتالىزمغا خاس زىددىيەتلەرنىڭ يەنمۇ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، ئۇرۇشتىن كېيىن ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەر دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ مالىيە - پۇل مۇئامىلە جەھەتتىكى تەدبىرلىرىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

ئەمما، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى تۇرغۇنلۇق - پاخاللىق ھادىسىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئەمگەكچى خەلقتىن كۆرىدۇ. مەسىلەن، ئۇلار، ئىشچىلار ئۈيۇشمىلىرىنىڭ كېڭەشمە باھا ئىقتىدارىنىڭ كۈچەيىشى ئارقىسىدا، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى «ھەددىدىن زىيادە» ئۆسۈپ كېتىدۇ، ھەتتا ئىشسىزلار كۆپىلەپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنى كۆپەيتىشكىلا بولىدىغان، ئازايتىشقا بولمايدىغان بولۇپ قالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن «تەنەرخ تاۋرتكە بولىدىغان پۇل پاخاللىقى» دېگەن نېمە كېلىپ چىقىدۇ، يەنى تەنەرخ (ئاساسەن ئىش ھەققى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) نىڭ ئۆسۈشى ئارقىسىدا مال باھاسى ئۆرلەپ كېتىدۇ، دەپ ھۆكۈم قىلىشىدۇ. ئۇلار ھەتتا ئىشسىزلارنى قۇتقۇزۇش تەدبىرلىرىنمۇ ئىشسىزلىقنى كۆپەيتىدىغان سەۋەب دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئىقتىسادىي كرىزىس باسقۇچىدا، ئىشسىزلار قوشۇنى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقى شۇنىڭدەك ئىشقا ئورۇنلاشقان ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى تەڭشەش دەرىجىسىنىڭ مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش سۈرئىتىگە يېتىشەلمەيدىغانلىقى، كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجىنىڭ نىسپىي ھالدا تارىيىدىغانلىقى، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنمۇ كېڭىيىدىغانلىقى ئوچۇنلا، كۆپلىگەن ئىشسىزلار بىلەن پۇل پاخاللىقى بىلله مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ئەھۋال كېلىپ

چىقىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، مونوپول كارخانىلار يەنە ئۆزلىرىنىڭ بازارلارنى مونوپول قىلىش كۆچىگە تايىنىپ، ھەتتا بازار ئېھتىياجى چۈشۈپ كېتىۋاتقان، مەھسۇلاتىنى بازار چىقمايۋاتقان ئەھۋالدىمۇ، مونوپول يۇقىرى باھانى داۋاملىق ھالدا ساقلايدۇ، بەزىدە تېخى تەننەرخ ئۆسۈپ كەتسىمۇ دەپ باھانى زور دەرىجىدە ئۆرلەتمەيدۇ. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى يەنە، تۇرغۇنلۇق - پاخالچىلىقنى «تۇگىتىش» ئۈچۈن، كېيىنىچىلىق ئاساسىدىكى مالىيە ۋە پۇل سىياسىتىنى يۇرگۈزگەندىن تاشقىرى، ئىش ھەققىنى ۋە مال باھاسىنى توغرىلىتىش (ياكى قاتتىق تۇتۇش) سىياسىتىنى يۇرگۈزۈش كېرەك، دەپ قارايدۇ. بۇ، ئەمەلىيەتتە، ئىشسىزلىق ۋە پۇل پاخالچىلىقنى «تۇگىتىش» نى باھانە قىلىپ تۇرۇپ، ئىشچىلار سىنىپىنى كوللېكتىپ كېگىشمە باھا ئىقتىدارىدىن مەھرۇم قىلغانلىق، ئىش ھەققىنى «توغرىلىتىش» ھەتتا تۆۋەنلىتىش چارىسى بىلەن، ئىقتىسادىي كرىزىسنى ئىبارەت ئېغىر يۈكىنى ئىشچىلار سىنىپىغا ۋە باشقا ئەمگەكچى خەلققە تاڭغانلىقتۇر.

تۇرغۇنلۇق - پاخالچىلىق ھادىسىسى شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەر كۆندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىۋاتقان ئىشسىزلىق ۋە پۇل پاخالچىلىقى ئالدىدا، تېزىنى باسسا مېزى چىقىپ، ياقسام پىشارمىكىن، كۆمسەم پىشارمىكىن، دېگەندەك ھالغا چۈشۈپ قالماقتا. كرىزىسنى كېچىكتۈرۈش ۋە ئىشسىزلىقنى ئازايتىش ئۈچۈن، كېگەيتمە خاراكتېرلىك مالىيە ۋە پۇل سىياسىتىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ، ئەمما بۇ ھال تېخىمۇ ئېغىر پۇل پاخالچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ ھەمدە مال باھاسىنى شىددەت بىلەن ئۆرلىتىۋېتىدۇ؛ مال باھاسىنىڭ ئۆرلىشىنى پەسەيتىش ئۈچۈن تارايتىما خاراكتېرلىك مالىيە ۋە پۇل سىياسىتىنى قوللانماي تۇرالمايدۇ، ئەمما بۇ ھال ئىشسىزلارنىڭ سانىنى كۆپلەپ ئاشۇرۇۋېتىدۇ. تۇرغۇنلۇق - پاخالچىلىق ھادىسىسى ئەينى ۋاقىتتا يەنە شۇنى كۆرسىتىدۇكى، بۇرژۇئا ھۆكۈمىتى دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى يولى بىلەن ئىگىلىككە «ئارىلىشىدىغان» ۋە ئۇنى «تەڭشەيدىغان» چارىلەرنى كۆچەيتىش ئارقىلىق، كاپىتالىزم تۈزۈمىگە خاس زىددىيەتلەرنى تۇگىتىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، بۇ زىددىيەتلەرنى چوڭقۇر تەرەققىي قىلدۇرىدۇ ھەمدە جاھانگىرلىك دەۋرىدىكى دۇنيا ئىقتىسادىي كرىزىسنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرىدۇ ۋە ئۆتكۈرلەشتۈرىدۇ.

ئېنېرگىيە مەنبەسى كرىزىسى بۇنىڭدا، ئاساسەن، كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ئۇزاقتىن بېرى نېفىت تەمىناتى ئېھتىياجنى قاندۇرالماي كېلىۋاتقان ئېغىر ئەھۋال كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

دۇنيادا تۇرلۈك ئېنېرگىيەلەرنى بېرىدىغان مەنبەلەردىن شامال كۈچى، سۇ كۈچى، ياغاچ، تۇرلۈك مىنېرال يېقىلغۇلار ۋە رادىئو ئاكتىپ ئېلېمېنتلار شۇنىڭدەك قۇياش ئېنېرگىيىسى، يەر ئاستى ئىسسىقلىقى ۋە دېڭىز سۈيى ھەرىكىتى ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدىغان كۆتۈرۈلۈش - پەسىيىش ئېنېرگىيىسى قاتارلىقلار بار. ئۇلار، ئومۇمەن، يېڭىلىنىپ تۇرىدىغان ئېنېرگىيەلەر ۋە يېڭىلىنىپ تۇرمايدىغان ئېنېرگىيەلەر دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. يېڭىلىنىپ تۇرىدىغىنىغا قۇياش ئېنېرگىيىسى، يەر ئاستى ئىسسىقلىقى شۇنىڭدەك دەريا ۋە دېڭىز سۈيى ھەرىكىتى ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدىغان ئېنېرگىيەلەر

كىرىدۇ، بۇ ئېنېرگىيە مەنبەلىرى تۈگىمەس - پۈتمەس مەنبەدۇر؛ يېڭىلىنىپ تۇرمايدىغىنىغا، ئاساسەن، تۈرلۈك مىنېرال يېقىلغۇلار، مەسىلەن، كۆمۈر، نېفىت، تەبىئىي گاز قاتارلىقلار كىرىدۇ، ئۇلارنىڭ تەبىئىي زاپاس مىقدارىنىڭ مەلۇم چېكى بولمۇ، جۇغراپىيەۋى تارقىلىشى تولمۇ تەكشىسىز بولسىمۇ، ئەمما ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇلار خېلىلا مول بايلىقتۇر، يەنە كېلىپ داۋاملىق تېپىلىۋاتىدۇ.

سانائەت ئىنقىلابىدىن بۇيان، يىرىك سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ۋە قاتناش - تىرانسپورت قاتارلىق ساھەلەرنىڭ ئېنېرگىيە مەنبەسىگە بولغان ئېھتىياجى بارغانسېرى ئېشىپ كەلدى. XX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن ئاۋۋالقى يۈز نەچچە يىل ئىچىدە دۇنيا بويىچە كۆمۈر ئاساسىي ئېنېرگىيە مەنبەسى سۈپىتىدە ئىستېمال قىلىنغانىدى. XX ئەسىرگە قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، ئىچىدىن يانار دۆڭاتېلىنىڭ كەڭ تارقىلىشى ئارقىسىدا، ئىسسىقلىق بېرىش مىقدارى كۆمۈردىن بىر ھەسسە ھەتتا بىر يېرىم ھەسسىچە يۇقىرى بولغان نېفىت ۋە تەبىئىي گاز بارا-بارا كۆمۈردىن كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بولدى. 60 - يىللاردىن كېيىن، نېفىت دۇنيا بويىچە ئېنېرگىيە سەرپىياتى تەركىبىدە بىرىنچى ئورۇنغا چىقتى. 70 - يىللاردىن بېرى، نېفىت ۋە تەبىئىي گاز سەرپىياتى دۇنيا بويىچە ئومۇمىي ئېنېرگىيە سەرپىياتىدا 60 پىرسەنتتىن كۆپرەك بولدى؛ ئامېرىكىدا 75 پىرسەنت ئەتراپىدا بولۇپ كەلدى؛ ياپونىيەدە بۇنىڭدىنمۇ يۇقىرى بولدى.

دۇنيا بويىچە ھازىرغىچە ئېنىقلانغان نېفىت زاپىسىنىڭ زور كۆپ قىسمى ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىغا تارقالغان، بولۇپمۇ ئوتتۇرا شەرقتىكى پېرسىيە قولتۇقىغا ۋە شىمالىي ئافرىقا دۆلەتلىرىگە ھەمىدىن كۆپ تارقالغان، بۇلار قوشۇلۇپ دۇنيا بويىچە ھازىرغىچە ئېنىقلانغان ئومۇمىي نېفىت زاپىسىنىڭ تەخمىنەن ئۇچتىن ئىككى قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. ياپونىيىدىن ۋە غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدىن نېفىت چىقمايدۇ، ياكى ئاز مىقداردا چىقىدۇ، بۇ دۆلەتلەر ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق بولغان نېفىتنىڭ ئاساسەن ئىمپورت قىلىدۇ، سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى، قاتناش - تىرانسپورت شۇنىڭدەك كۈندىلىك تۇرمۇش ۋە باشقا جەھەتلەردىكى ئېھتىياجنىڭ ئۆسۈپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، بۇ دۆلەتلەردە نېفىتنىڭ ئىمپورت مىقدارى كۈنسايىن كۆپىيىپ، ئۇلارنىڭ نېفىت ئىستېمال مىقدارىنىڭ 80 — 100 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئامېرىكىنىڭ نېفىت بايلىقى ئاز ئەمەس، ئۇنىڭ ھازىر مەملىكەت ئىچىدىكى نېفىت مەھسۇلاتى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 400 - 500 مىليون تونىغىچە بولماقتا، 70 - يىللاردىن ئىلگىرى، ئۇ دۇنيا بويىچە نېفىت ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەڭ چوڭ دۆلەت ئىدى. ئەمما، ئامېرىكىدا بىر تەرەپتىن، ئىقتىسادىي، ھەربىي جەھەتتىكى نېفىت سەرپىياتى زور بولماقتا، 1977 - يىللىق ئومۇمىي نېفىت سەرپىياتى 900 مىليون تونىغا يەتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مونوپول كاپىتال يۇقىرى پايدا ئىلىش ئۈچۈن جان تىكىپ تىرمىشىدىغانلىقى ئۈچۈن، مەملىكەت ئىچىدىكى نېفىت زاپىسى كەلسە - كەلمەس ئىچىلىۋېرىش ئارقىسىدا چاپسان ئازايماقتا. ئامېرىكىدا مايلىق سىلانىس نېفىتىنىڭ زاپاس مىقدارى، مۆلچەرلىنىشىچە، 600 مىليارد تۇنغا يېتىدىكەن، ئامېرىكىنىڭ ھازىرقى يىللىق نېفىت سەرپىياتىنى بويىچە ھېسابلىغاندا، بۇ

نېفت ئامېرىكىغا 100 يىلچە يېتىدىكەن. مايلىق سىلانىستىن نېفت ئىلىشتىن كېلىدىغان پايدا نىسبىتى نېفتنىى توغرىدىن توغرا قېزىپ ئىلىشتىن كېلىدىغان پايدا نىسبىتىدىن تۆۋەن بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، مونوپول كاپىتالىستلار ئۇنى ئېچىشنى خالىمايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئامېرىكىدا هازىرغىچە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان كۆمۈر زاپىسىمۇ ئىنتايىن مول، هەر يىللىق ئومۇمىي ئىنبىرگىيە سەرپىياتى بويىچە هېسابلىغاندا، كۆمۈرمۇ كەم دېگەندە 300 يىل يېتىدۇ، كۆمۈر قېزىشقا قارىغاندا، نېفت ئىلىش مونوپول كاپىتالغا تېخىمۇ كۆپ پايدا ئىلىپ كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، كۆمۈر زاپىسىدىنمۇ تاهازىرغىچە تولۇق پايدىلىنىلمىدى. شۇ سەۋەبتىن، ئامېرىكا نېفت مونوپول كاپىتالى كۆپ يىللاردىن بېرى ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نېفت چىقىدىغان دۆلەتلەر-نىڭ ئەرزان نېفتىنى هەدەپ قېزىپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، هەم ئۇنىڭدىن تازا پايدا ئىلىپ كەلدى، هەم ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ مەملىكەت ئىچىدىكى نېفت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن نېفت ئىستېمالى ئوتتۇرىسىدىكى كۆندىن - كۈنگە كېڭىيۋاتقان يوچۇقنى تولدۇرۇپ كەلدى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ نېفت زاپىسى سەرپىياتىنى ئازايتتى. 1977 - يىلى، ئامېرىكىنىڭ نېفت ئىمپورت مىقدارى ئۇنىڭ نېفت سەرپىياتىنىڭ تەخمىنەن 47.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

1973 - يىل 10 - ئايدا 4 - قېتىملىق ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ئەرەب ئەللىرى ئىسرائىلىيىگە ۋە ئۇنى قوللىغۇچىلارغا زەربە بېرىش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆزلىرىنىڭ نېفت بايلىقىنى قوغداش، مىللىي هوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى باشقا ئەللەر بىلەن بىرلىشىپ، «نېفت قورالى» نى قوللىنا ئىلىپ، مەهسۇلاتنى ئازايتىش، توشۇشنى مەنئىي قىلىش، باهانى ئۆستۈرۈش، ئۆز دۆلىتىنىڭ پاي هوقوقىنى كۆپەيتىش ۋە دۆلەت ئىختىيارىغا ئىلىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرىدىغان نېفت كۆرىشىنى قانات يايدۇرۇپ، خەلقئارا نېفت مونوپول كاپىتالى كۆچلىرىنگە ئېغىر زەربە بەردى. بۇ كۆرەش ئامېرىكا قاتارلىق نېفت ئىمپورت قىلغۇچى ئاساسىي دۆلەتلەر چەت ئەللەرنىڭ نېفت بايلىقىنى بۇرۇنقىدەك ئۆز مەيلىچە تالان - تاراج قىلىدىغان هالەتنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنى ئادىل، مۇۋاپىق باهادا پۇل تۆلىگەندىلا نېفت ئىمپورت قىلالايدىغان هالغا چۈشۈرۈپ قويدى. نېفت باهاسىنىڭ مۇۋاپىق ئوستۇرۇلۈشى جاهانگىرلار نېفتنى ئۇزاقتىن بېرى مونوپولىيە قىلىپ كېلىۋاتقان هالەت ئۈستىدىن قىلىنغان چوڭ بىر غەلبە بولدى، ئۇ، جاهانگىرلارنىڭ نېفت ئىمپورت قىلىش چىقىمىنى كۆپەيتىۋەتتى، جاهانگىر دۆلەتلەردىكى پۇل پاخالىقىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىزم تۈزۈمىگە خاس ئىقتىسادىي كرىزىس چوڭقۇرلاشتى. شۇنداق قىلىپ، بىرنەچچە يىلدىن بېرى ئاساسىي كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ۋاي سىلكىنىۋاتقان «ئىنبىرگىيە مەنبەسى كرىزىسى» شەكىللەندى. ئۇنىڭدىكى مەركىزىي مەسىلە نېفت جەهەتتە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇ، ئادەتتە، «نېفت كرىزىسى» ياكى «يېقىلغۇ كرىزىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

جاهانگىرلىك شارائىتىدا، ئىنبىرگىيە

مەنبەسى كرىزىسى ئاساسەن مونوپول كاپىتالىزمنىڭ تالان - تاراج قىلىشى ۋە ئېكسپلاتاتسيە قىلىشىدىن كېلىپ چىقىدۇ، بۇ ھال كاپىتالىزمنىڭ تەييارتاپلىقى ۋە چىرىكلىكىنىڭ تازا ئاشكارىلىنىشى، ئۇ دۇنيادىكى ئېنېرگىيە مەنبەلىرىنىڭ پات ئارىدا قۇرۇپ كېتىدىغانلىقىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. تەبىئەت دۇنياسى ئىنسانلارنى ئىنتايىن مول ھەم خىلمۇخىل ئېنېرگىيە مەنبەلىرى بىلەن تەمىن ئېتىدۇ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى بىلىش ۋە بويسۇندۇرۇش شارائىتى ۋە ئىمكانىيىتىمۇ چەكسىز. دېمەك، تۇپ - ئاساسدىن ئالغاندا، ئېنېرگىيە مەنبەسى كرىزىسى، ئاساسەن، ئېنېرگىيە مەنبەلىرىنى كاپىتالىستىك ئۇسۇل بىلەن ئېچىش ۋە ئىشلىتىش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان، ئۇ جاھانگىرلارنىڭ ئىچكى - تاشقى زىددىيەتلىرىنىڭ كۈنسايىن ئۆتكۈرلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى.

(ئېغىت قورالى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.)

ئۇچ دۇنيا بۇنىڭدا، خەلقئارا مۇناسىۋەتتىكى ئۆزگىرىشلەردىن قارىغاندا، ھازىرقى دۇنيادا ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەم ئۆزئارا زىت بولغان ئۈچ تەرەپ، ئۈچ دۇنيا مەۋجۇت ئىكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئامېرىكا، سوۋېت ئىتتىپاقى — بۇ ئىككى دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەت 1 - دۇنيا ھېسابلىنىدۇ. ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى تەرەققي قىلىۋاتقان ئەللەر ۋە باشقا رايونلاردىكى تەرەققي قىلىۋاتقان ئەللەر 3 - دۇنيا ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىدا تۇرۇدىغان تەرەققي تاپقان ئەللەر 2 - دۇنيا ھېسابلىنىدۇ.

ماۋ زېدۇڭنىڭ دۇنيانى ئۈچكە ئايرىش توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى نۆۋەتتىكى خەلقئارا كۈرەشنىڭ چوڭ يۆنىلىشىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى، كىملەرنىڭ ئاساسىي ئىنقىلابىي كۈچ ئىكەنلىكىنى، كىملەرنىڭ ئاساسىي دۈشمەن ئىكەنلىكىنى، كىملەرنىڭ قولىغا كەلتۈرۈشكە بولىدىغان، بىرلىشىشكە بولىدىغان ئارىلىقتىكى كۈچ ئىكەنلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ بەردى، بۇ ھال خەلقئارا پرولېتارىياتنى دۇنيا مىقياسىدىكى سىنىپىي كۈرەشتە، ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغان بارلىق كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئەڭ كەڭ بىرلىك سەپ تۈزۈش بىلەن، ئاساسىي دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

تەرەققي تاپقان دۆلەتلەر بۇ، «سانائىتى تەرەققي تاپقان دۆلەتلەر» ياكى «سانائەتلەشكەن دۆلەتلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا، ئومۇمەن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققي قىلغان دۆلەتلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنىڭ ئاساسىي بەلگىلىرى شۇكى، بۇ دۆلەتلەردە ئىشلەپچىقىرىش يۇكسەك دەرىجىدە ئىجتىمائىيلاشقان، ئىشلەپچىقىرىشتا ئىلغار پەن - تېخنىكا كەڭ قوللىنىلغان، سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى ۋە ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى يۇقىرىراق بولغان بولىدۇ. ب د ت نىڭ تەزىملاپ تۇرگە ئايرىپ كۆرۈشچە، ھازىرقى كاپىتالىزم دۇنياسىدا، تەرەققي تاپقان ئاساسىي دۆلەتلەر قاتارىغا ئامېرىكا، ياپونىيە، غەربىي گېرمانىيە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە ۋە كانادا كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، غەربىي ياۋروپا، شەرقىي ياۋروپادىكى بەزى دۆلەتلەر، مەسىلەن، بىلگىيە، گوللاندىيە، شۋېتسارىيە، شۋېتسىيە ۋە جەنۇبىي يېرىم شارىدىكى ئاۋسترالىيە، يېڭى زېلاندىيە قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ سانائەتتە تەرەققي قىلغان دۆلەتلەر ھېسابلانغان.

ئۇزاقتىن بېرى، سانائەتتە تەرەققي تاپقان دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتىدىكى ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنى شىلىش ۋە كەڭ مۇستەملىكىلەرنى تالان - تاراج قىلىشقا تايىنىپ، ناھايىتى كۆپ كاپىتال توپلىدى، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەتتى. XVIII ئەسرنىڭ 60 - يىللىرىدىن باشلاپ، ئۇلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يۈز يىلچە ۋاقىت ئىچىدە سانائەت ئىنقىلابىنى تاماملىدى، پار قۇۋۋىتىنى بەلگە قىلغان تېخنىكا ئۆزگەرتىشىنى ئىلىپ بېرىپ، كۆمۈر، پولات - تۆمۈر، ماشىنىسازلىق قاتارلىق ئېغىر سانائەت تارماقلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى يۇقىرىراق دەرىجىگە يەتتى. تېخنىكا غايەت زور دەرىجىدە تەرەققي قىلغانلىقى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ بارغانلىقى، بولۇپمۇ ئېغىر سانائەت ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغانلىقى شۇنىڭدەك رىقابەت كەسكىنلىشىپ بارغانلىقى سەۋەبىدىن، كاپىتال بىلەن ئىشلەپچىقىرىش چاپسان مەركەزلەشتى. XIX ئەسرنىڭ ئاخىرلىرى، XX ئەسرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، بۇ دۆلەتلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كاپىتالىزمنىڭ مونوپول باسقۇچىغا قەدەم قويدى. مونوپول كاپىتالىستلار يۇقىرى پايدا ئېلىش مەقسىتىدە، ئىچكى - تاشقى بازارلاردىكى كەسكىن رىقابەتنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى ئارقىسىدا، ئۇراقلىق كاپىتالنى كۆپلەپ يېڭىلىدى، بەس - بەس بىلەن ئىلغار پەن - تېخنىكىنى قوللاندى، بولۇپمۇ ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، مونوپول كاپىتال دۆلەت ماشىنىسىنىڭ يۆلىشى بىلەن، ھەربىي سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. پەن - تېخنىكىنىڭ چاپسان راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇ دۆلەتلەردە ئاپتوموبىل، ئېلېكتر، خىمىيە، نېفىت، ئايروپىلان سانائەتلىرى قاتارلىق بىر قاتار يېڭى سانائەت تارماقلىرى چاپسان بارلىققا كەلدى ھەمدە ئاساسىي تارماقلاردا ئىشلەپچىقىرىشنى چوڭ تېپىلاشتۇرۇش، ماشىنىلاشتۇرۇش ۋە ئېلېكترلەشتۈرۈش ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ۋە سانائەت ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈلدى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىستىك بازار مەسىلىسىنىڭ كۈنىدىن - كۈنگە ئۆتكۈرلىشىپ بېرىشى ۋە ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ كەينى - كەينىدىن يۈز بېرىپ تۇرۇشى ئارقىسىدا، مونوپول بۇرژۇئازىيە دۆلەت ماشىنىسىدىن پەنسۇ ئىلگىرىلەپ پايدىلىنىپ ئىگىلىككە بولغان ئارىلىشىش ۋە تەڭشەشنى كۈچەيتتى، تەرەققي تاپقان ئاساسىي دۆلەتلەردە كاپىتالنىڭ جۇغلىنىش نىسبىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشى، تۇراقلىق كاپىتال ئۈچۈن سېلىنغان مەبلەغ كۆلىمىنىڭ چوڭ بولۇشى، ئۈسكۈنىلەرنى يېڭىلاش سۈرئىتىنىڭ تېز بولۇشى تارىختا كەمدە - كەم ئۇچرايدىغان دەرىجىگە يەتتى. مونوپول كاپىتالىستلار ئۇرۇش مەزگىلىدىكى ئىگىلىكنى ئۆزگەرتىپ قۇرۇش ياكى ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەريانىدا، ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسىنىڭ مۇھىم پېيىلىنى تېزلەتتى كۆپلەپ پايدىلاندى، جۈملىدىن ھەربىي پەن - تېخنىكا جەھەتتىكى بىرمۇنچە كەشپىياتلارنى تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا قوللاندى، شۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامان سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ قىياپىتىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر بولدى.

يادرو ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىش، ئالەم ئارا ئۇچۇش، ئېلېكترونلۇق ھېسابلىغۇچنى ئىشلىتىش شۇنىڭدەك سۇنئىي بىرىكمە خام ئەشيا ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكا جەھەتتە چوڭقۇر ئىنقىلاب قوزغىدى ھەمدە سانائەت تارماقلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتمەتتى. 70 - يىللارغا كەلگەندە، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا، كۆمۈر، پولات - تۆمۈر سانائەتلىرى قاتارلىق ئاساس سانائەتنىڭ سالمىقى نىسپىي ھالدا چۈشتى، ئېلېكترون، نېفىت - خىمىيە، بىرىكمە ماتېرىيال، ئالەم ئارا ئۇچۇش سانائەتلىرى قاتارلىق يېڭىچە سانائەتنىڭ سالمىقى تېز ئۆستى. پەن - تېخنىكىنىڭ يېڭى تەرەققىياتى ھازىرقى زامان سانائىتىنى يۈكسەك دەرىجىدە ئاپتوماتلاشتۇردى، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يەنمۇ ئۆستۈردى. ھازىرقى زامان سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى ئارقىسىدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىمۇ سانائەتلەشتى، يېزا نوپۇسى ئۈزلۈكسىز ئازايدى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىق نىسبىتى چاپسان ئۆستى. بۇنىڭغا يارىشا، خەلق ئىگىلىكى تارماقلىرىدىكى ئەمگەك كۈچلىرى قۇرۇلمىسىدا، قاتناش - تىرانسپورت، سودا، پۇل - مۇئامىلە شۇنىڭدەك باشقا مۇلازىمەت كەسىپلىرى قاتارلىقلارنىڭ سالمىقى ئۈزلۈكسىز ئۆستى. ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئىشلەپچىقىرىشتىكى مەخسۇلىشىش ۋە مەكارلىقنمۇ يەنمۇ ئىلگىرىلەپ كۈچەيتتى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلىشىشى ۋە مەخسۇلاشقان ھەمكارلىق ھەتتا دۆلەت چېگرىسىدىن ھالقىپ خەلقئارالىشىش يۈزلىنىشىگە قاراپ تەرەققىي قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى مىسلى كۆرۈلمىگەن يۇقىرى دەرىجىگە يەتتى. ھازىر تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ يۈكسەك تەرەققىياتى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق ئوتتۇرىسىدا ئىنتايىن ئۆتكۈر زىددىيەت شەكىللەندى، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىستىك ئىنقىلابقا ئۆتۈش ئۈچۈن ئوبيېكتىپ ماددىي ئاساس ھازىرلاندى.

تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى بۇ، ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى، ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسى ۋە ياۋروپا ئاتوم ئېنېرگىيىسى بىرلەشمىسىنىڭ ئومۇمىي نامى. 1958 - يىل 1 - ئايدا، ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى بىلەن ياۋروپا ئاتوم ئېنېرگىيىسى بىرلەشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇلار 1952 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلغان ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسى بىلەن بىرلىشىپ ياۋروپا پارلامېنتى ۋە سوت مەھكىمىسىنى قۇردى. 1965 - يىل 4 - ئايدا، فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە، ئىتالىيە، گوللاندىيە، بېلگىيە، لىيۇكسېمبۇرگدىن ئىبارەت ئالتە دۆلەت يۇقىرىقى ئۈچ تەشكىلاتنىڭ مىنىستىرلار كېڭەشمىسى ۋە كومىتېتىنى بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن شەرتنامە ئىمزالىدى، بىراق فرانسىيە بىلەن قالغان بەش دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئورتاق يېزا ئىگىلىك سىياسىتى مەسىلىسىدە پەكىر ئىختىلاپلىرى بولغاچقا، بىرلىككە كەلگەندىلا ۋۇجۇدقا كەلدى. ئۈچ تەشكىلاتنىڭ ئاساسىي ئورتاق ئورگىنى

مۇنۇلار: مىنىستىرلار كېڭىشى (سىياسەت بەلگىلەيدىغان ئالىي ئورگان، ئورنى بىرىۋىسىلدا)، ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى كومىتېتى (قىسقىچە ياۋروپا كومىتېتى دېيىلىدۇ، ئالىي ئىجرائىيە ئورگىنى، ئورنى بىرىۋىسىلدا)، ياۋروپا پارلامېنتى (دەسلىپىدە نازارەتچى ئورگان ئىدى، كېيىن ئۇنىڭغا مەسلىھەت كۆرسىتىش ۋە بەزى قانۇنلارنى تۈزۈش ھوقۇقلىرى ئارقىمۇ ئارقىدىن بېرىلدى، ئورنى لىيۇكسېمبۇرگدا)، ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى سوت مەھكىمىسى (قىسقىچە ياۋروپا سوت مەھكىمىسى دېيىلىدۇ، ئالىي كېڭىم ئورگىنى، ئورنى لىيۇكسېمبۇرگدا). 1973 - يىلدىن باشلاپ، ئەنگلىيە، ئىرلاندىيە ۋە دانىيە رەسمىي ئەزا بولغاندىن كېيىن، ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىنىڭ ئەزالىرى توققۇزغا يەتتى.

1974 - يىل 12 - ئايدا، ئورتاق گەۋدە ئەسلىدە قەرەلسىز ئۆتكۈزۈلىدىغان ئەزا دۆلەتلەر باشلىقلىرى يىغىنىنى تۈزۈم قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇنى ھەر يىلدا ئۈچ قېتىم چاقىرىشنى بەلگىلىدى، ئۇنىڭغا ياۋروپا كېڭەشمىسى دەپ نام بەردى، ئۇنىڭدا ئورتاق گەۋدىنىڭ ئىچكى - تاشقى چوڭ - چوڭ سىياسەتلىرىگە دائىر مەسىلىلەرنى ئورتاق كېڭىشىدىغان بولدى. 1975 - يىلدىن باشلاپ، گرېتسىيە، پورتۇگالىيە ۋە ئىسپانىيە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىگە قاتنىشىش ھەققىدە رەسمىي ئىلتىماس سۇندى، گرېتسىيە 1979 - يىل 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئورتاق گەۋدىگە قاتنىشىش كېلىشىمىگە ئىمزا قويدى، 1981 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ ئەزالىققا قوبۇل قىلىندى، قالغان ئىككى دۆلەتمۇ ئورتاق گەۋدىگە قاتنىشىش مەسىلىسى ئۈستىدە ئورتاق گەۋدە بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ. ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى پارغانسېرى كېڭىيىشكە يۈزلەنمەكتە. 1979 - يىل 6 - ئايدىن باشلاپ، ياۋروپا پارلامېنتىنىڭ ئەزالىرى 198 دىن كۆپىيىپ 410 غا يەتتى، پارلىق پارلامېنت ئەزالىرىنى پۇقرالار بىۋاستە سايلايدىغان بولدى ھەمدە ياۋروپا پارلامېنتىنىڭ قانۇن تۈزۈش ھوقۇقى داۋاملىق كۈچەيتىلمەكتە. ئورتاق گەۋدە سىياسىي جەھەتتە بىرلىككە كەلگەن ياۋروپا ئىتتىپاقى نىشانىغا قاراپ تەرەققىي قىلماقتا.

ياۋروپا ئىقتسادىي ئورتاق گەۋدىسى، ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسى، ياۋروپا ئاتوم ئېنېرگىيىسى بىرلەشمىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ياۋروپا ئىقتسادىي ئورتاق گەۋدىسى بۇ، «غەربىي ياۋروپا ئورتاق بازىرى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە، ئىتالىيە، گوللاندىيە، بېلگىيە ۋە لىيۇكسېمبۇرگدىن ئىبارەت ئالتە دۆلەت 1957 - يىل 3 - ئايدا رىمدا ئىمزالانغان ئۇزاق مۇددەت كۈچكە ئىگە «ياۋروپا ئىقتسادىي ئورتاق گەۋدىسى شەرتنامىسى» غا ئاساسەن تەشكىل لىنگەن سىياسىي ۋە ئىقتسادىي گۇرۇھ. بۇ گۇرۇھ 1958 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى رەسمىي قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئورگانلىرى مىنىستىرلار كېڭىشى كومىتېتى، ياۋروپا پارلامېنتى ۋە سوت مەھكىمىسىدىن ئىبارەت (كېيىنكى ئىككى ئورگانىنى ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسى ۋە ياۋروپا ئاتوم ئېنېرگىيىسى بىرلەشمىسى بىلەن بىرلىكتە قۇرغان). 1967 - يىل 7 - ئايدا، ياۋروپا ئىقتسادىي ئورتاق گەۋدىسى مىنىستىرلار كېڭىشى بىلەن كومىتېتى ئىككى «بىرلەشمە» نىڭ مۇناسىپ ئورگانلىرى بىلەن قوشۇۋېتىلدى. ياۋروپا ئىقتسادىي ئورتاق گەۋدىسى، ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسى ۋە ياۋروپا

ئاتوم ئېنېرگىيىسى بىرلەشمىسىدىن ئىبارەت ئۈچ تەشكىلاتنىڭ ئومۇمىي نامى ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى دەپ ئاتالدى، لېكىن مۇناسىۋەتلىك شەرتنامىلەرگە ئاساسەن، ئۇلار- نىڭ ھەرقايسىسىغا قانۇن جەھەتتە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل. ئۇنىڭ باش شتابى بىلگىيە پايتەختى بىرىۋسسېلدا.

ياۋروپا ئىقتسادي ئورتاق گەۋدىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىقتسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ۋە سىياسىنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش نىشانىغا قاراپ پەيدىنپەي ئىلگىرىلىدى. ئىقتسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش جەھەتتە، ئۇ، ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودىسىدىكى تامۇژنا بېجى ۋە سان چەكلىمىسىنى مۇددەتكە بۆلۈپ ئازايتتى. 1968 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىگە كەلگەندە، ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ تامۇژنا بېجىنى ئەسلى پلانىدىكىدىن بىر يېرىم يىل بۇرۇن تامامەن ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، سىرتقا قارىتا بىرلەككە كەلگەن تامۇژنا بېجى ئىتتىپاقى قۇردى؛ 1962 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ بىرلەككە كەلگەن يېزا ئىگىلىكى سىياسىتىنى يولغا قويدى، 1968 - يىل 8 - ئايدا ئاساسلىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا قارىتا ئورتاق گەۋدە ئىچىدە بىر ئۇتاش باھانى يولغا قويدى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنىڭ ياۋروپا باھاسىدىن تۆۋەن بولماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش مەقسىتىدە يېزا ئىگىلىكى فوندى تەسىس قىلدى، 1969 - يىلى يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تامۇژنا بېجىنى ئەمەلدىن قالدۇردى؛ قىممىتى ئېشىپ باردىغان باج تۆزۈمىنى بىرلەككە كەلتۈردى (لېكىن ھەرقايسى دۆلەت ئوخشاش بولمىغان باج نىسبىتىنى ساقلاپ قالدى). ئالتە دۆلەت بارا - بار مال، ئەمگەك كۈچى ۋە كاپىتال ئەركىن ئوبوروت قىلىنىپ تۇرىدىغان ئورتاق بازار بولۇپ شەكىللەندى. 1971 - يىل 2 - ئايدا، ياۋروپا ئىقتسادي ئورتاق گەۋدىسى ئىقتسادىي ۋە پۇل ئىتتىپاقى پىلانىنىڭ 1 - باسقۇچلۇق پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىشقا باشلاپ، ئەزا دۆلەتلەر پۇلى ئوتتۇرىسىدىكى مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن داۋالغۇش دائىرىسىنى 2.25 پېرسەنتتىن 1.125 پېرسەنتكە چۈشۈردى. مۇشۇ مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، 1973 - يىلى ياۋروپا پۇل ھەمكارلىق فوندى تەسىس قىلىپ، قىسقا مۇددەتلىك قەرز بېرىش يولى بىلەن خەلقئارا تۆلەش جەھەتتە قىينىچىلىقى بار ئەزا دۆلەتلەرنىڭ كىرىم - چىقىمىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشىغا ياردەملەشتى. فوندنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى 1 مىليارد 400 مىليون ياۋروپا ھېسابات بىرلىكى قىلىپ بەلگىلىدى (بىر ھېسابات بىرلىكى 1971 - يىلى كۈرسى چۈشۈشتىن ئىلگىرىكى بىر ئامېرىكا دوللىرىنىڭ قىممىتىگە باراۋەر كېلىدۇ، 1975 - يىلى ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ پۇلى بويىچە «بىر تۇتاش» قىممەت بەلگىلەش چارىسى قوللىنىلدى). 1979 - يىل 3 - ئايدا، 25 مىليارد ياۋروپا ھېسابات بىرلىكى فوندى تەسىس قىلىپ، ياۋروپا پۇل سىستېمىسىنى يولغا قويدى. بۇلار پۇل ئىتتىپاقى ۋە ئومۇمىيۈزلۈك ئىقتسادىي ئىتتىپاق نىشانىغا قاراپ ئىلگىرىلەشتە قوللانغان مۇھىم تەدبىرلەردۇر. ئىقتسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش سىياسىتىنىڭ تۈرتكىسى ئارقىسىدا، ياۋروپا ئىقتسادىي

ئورتاق گەۋدىسىنىڭ ئىقتسادىي كۈچى كۈرۈنەرلىك دەرىجىدە ئاشتى. سىياسىينى بىر گەۋدىلەندۈرۈش جەھەتتە، 1972 - يىل 10 - ئايدا، ئەزا دۆلەتلەر باشلىقلىرى يىغىنى ئورتاق گەۋدىنى سىياسىي جەھەتتە بىرلىككە كەلگەن ياۋروپا ئىتتىپاقى قىلىپ قۇرۇپ چىقىش توغرىسىدا بايانات ئېلان قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي ھەمكارلىق پەيدىنپەي كۈچەيدى. 1974 - يىل 12 - ئايدا، ئورتاق گەۋدە ئىلگىرىكى قەرەلسىز ئۆتكۈزۈلىدىغان ئەزا دۆلەتلەر باشلىقلىرى يىغىنىنى تۈزۈمگە ئايلاندۇرۇشنى قارار قىلىپ، يىلىغا ئۈچ قېتىم ئۆتكۈزۈشنى ھەمدە ئۇنىڭ نامىنى ياۋروپا كېڭىشى يىغىنى دەپ ئاتاپ، ئۇنىڭدا ئورتاق گەۋدىنىڭ ئىچكى - تاشقى چوڭ - چوڭ سىياسەت مەسىلىلىرىنى مۇھاكىمە قىلىشنى بەلگىلىدى. ئورتاق گەۋدە يەنە بارغانسېرى زور خەلقئارا سىياسىي مەسىلەر ئۈستىدە بارلىق ئەزا دۆلەتلەرگە ۋەكالىتەن پوزىتسىيە بىلدۈرۈپ، «بىر ئېغىزدىن سۆزلەيدىغان» بولدى. ئورتاق گەۋدە يەنە 1979 - يىل 6 - ئايدىن تارتىپ ياۋروپا پارلامېنتىنىڭ ئەزالىرىنى پۇقرالار بىۋاسىتە ئاۋاز بېرىپ سايلاشنى قارار قىلدى، شۇنىڭ بىلەن يەنمۇ ئىلگىرىلەپ، سىياسىينى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش نىشانىغا قاراپ قەدەم قويدى.

1973 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن تارتىپ، ئەنگلىيە، ئىرلاندىيە ۋە دانىيە ئورتاق گەۋدىگە رەسمىي قاتناشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەزاسى كۆپەيىپ ئالتە دۆلەتتىن توققۇز دۆلەتكە، زېمىنى كېڭىيىپ 1 مىليون 530 مىڭ كۋادرات كىلومېتر غا، ئۇمۇمىي ئاھالىسى 256 مىليونغا يەتتى. ئۇقۇرمەنلەر دۆلەت تىنىڭ مىللىي ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 1000 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىپ، دۇنيا بويىچە ئامېرىكىدىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان بولدى، پۈتۈن مەھسۇلاتى، ئاپتوموبىل مەھسۇلاتى، تاشقى سودا سوممىسى ۋە ئالتۇن تاشقى پېرېۋوتى زاپىسى جەھەتلەردە دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇندا، تۆك ئېلىش مىقدارى ۋە ياسالغان كېمىلىرىنىڭ سۇغا چۈشۈرۈلۈشى جەھەتتە ئىككىنچى ئورۇنغا ئۆتتى. 1975 - يىلدىن تارتىپ، گىرېتسىيە، پورتۇگالىيە ۋە ئىسپانىيە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئورتاق گەۋدىگە قاتنىشىش ئىلتىماسىنى سۇندى، گىرېتسىيە 1979 - يىل 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شەرتنامە ئىمزالاپ رەسمىي قاتنىشىپ، 1981 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ رەسمىي ئەزا دۆلەت بولدى، قالغان ئىككى دۆلەتمۇ قاتنىشىش مەسىلىسى ئۈستىدە ئورتاق گەۋدە بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتىدۇ. گىرېتسىيە قاتناشقاندىن كېيىن، ئورتاق گەۋدە كېڭىيىپ توققۇز دۆلەتتىن ئون دۆلەتكە، ئۇنىڭ يەر كۆلىمى 1 مىليون 660 مىڭ كۋادرات كىلومېتر غا، ئاھالىسى 265 مىليونغا يەتتى، ئورتاق گەۋدىنىڭ سودا كېمىلىرىنىڭ ئومۇمىي تونناژى يېڭىدىن 70 پىرسەنت ئاشتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ دۇنيا سودا كېمىلىرىنىڭ ئومۇمىي تونناژىدا تۇتقان سالمىقى 19.4 پىرسەنتتىن ئېشىپ 33 پىرسەنتكە يەتتى.

ياۋروپا ئىقتسادىي ئورتاق گەۋدىسى تاشقى مۇناسىۋىتىنمۇ ئۈزلۈكسىز تۈردە راۋاجلاندۇردى. ئۇ 1972 - يىل 7 - ئايدىن 1973 - يىل 10 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا، شۋېتسىيە، شىۋېتسارىيە، ئاۋستىرىيە، پورتۇگالىيە، ئىسلاندىيە، نورۋېگىيە ۋە فىنلاندىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن ئەركىن

سودا كېلىشىمى ئىمزالاپ، 16 دۆلەتنىڭ سانائەت ئەركىن سودا رايونى بەرپا قىلدى. ئۇ يەنە يائۇندىي كېلىشىمى (1963 - يىل)، ئاروشا كېلىشىمى (1968 - يىل) ۋە لومې كېلىشىمى (1975 - يىل) نى ئىمزالاش ئارقىلىق، ئارقا - ئارقىدىن ئافرىقا، كارايىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان 50 نەچچە دۆلەت بىلەن يېقىن ئىقتىسادىي ئالاقە ئورناتتى. بۇ دۆلەتلەر ئورتاق گەۋدىنىڭ ئالاقىلەشكۈچى دۆلەتلىرى بولۇپ قالدى. ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى يەنە تۈركىيە (1964 - يىل)، مالتا (1971 - يىل)، سىپرۇس (1972 - يىل)، ئىسرائىلىيە (1975 - يىل)، ئالجىرىيە (1976 - يىل)، ماراكەش (1976 - يىل) ۋە تۇنىس (1976 - يىل) قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەنمۇ ئالاقىلىشىش كېلىشىمى ئىمزالدى.

ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى يەنە 100 نەچچە دۆلەت بىلەن رەسمىي ئالاقە ئورناتتى، 1975 - يىلى ھۆكۈمەتلەرمۇ ئۇنىڭ بىلەن رەسمىي ئالاقە ئورناتتى.

ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسى بۇ، فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە، ئىتالىيە، گوللاندىيە، بېلگىيە، لىيۇكسېمبۇرگتىن ئىبارەت ئالتە دۆلەت ھۆكۈمىتى قۇرغان خەلقئارا كۆمۈر - پولات مونوپول تەشكىلاتى. 1950 - يىل 5 - ئايدا، فرانسىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى شۇمان «ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسى پىلانى»نى يەنىي «شۇمان پىلانى»نى ئوتتۇرىغا قويدى، 1951 - يىل 4 - ئايىنىڭ 18 - كۈنى، ئالتە دۆلەت پارىژدا مۇددىتى 50 يىل بولغان «ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسى شەرتنامىسى» ئىمزالىدى، ئالتە دۆلەت پارلامېنتى تەستىقلىغاندىن كېيىن، بۇ شەرتنامە 1952 - يىل 7 - ئايدا كۈچكە ئىگە بولدى.

شەرتنامىدەكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، ئالتە دۆلەت ئىچكى جەھەتتە تاموژنا بېجى ۋە ئىمپورت - ئېكسپورت چەكلىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، كۆمۈر - پولات ئورتاق بازىرىنى بەرپا قىلدى، باشقا دۆلەتلەر بىلەن بولغان كۆمۈر - پولات سودىسىدا، ئالتە دۆلەت ماسلاشقان تاموژنا بېجى ۋە ئورتاق سودا سىياسىتىنى قوللاندى. ئالتە دۆلەت يەنە كۆمۈر - پولاتنىڭ توشۇش راسخوتى نىسبىتى، باھاسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى مەسىلىلەر ئۈستىدە ئۆزئارا ماسلاشتى؛ 1953 - يىل 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، ئالتە دۆلەت كۆمۈر، تۆمۈر رۇدىسى ۋە كېرەكسىز تۆمۈر جەھەتتە ئورتاق بازار تەسىس قىلدى؛ شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن تارتىپ، چويۇن ۋە پولات جەھەتتە ئورتاق بازار تەسىس قىلدى. 1954 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ۋە 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، يەنە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، بىرىكمە پولات ۋە ئالاھىدە پولات جەھەتتە ئورتاق بازار تەسىس قىلدى. «بىرلەشمە» قۇرۇلۇغاندىن كېيىن، بىرلەشمە دائىرىسى ئىچىدە پۈتكۈل غەربىي ياۋروپانىڭ پولات مەھسۇلاتىنىڭ ئوچتىن ئىككى قىسمىنى ۋە كۆمۈر مەھسۇلاتىنىڭ ئىككىدىن بىر قىسمىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، كاپىتالىنى خەلقئارالاشتۇرۇشنى تېخىمۇ زور كۆلەمگە يەتكۈزدى. ئالتە دۆلەتنىڭ پولات مەھسۇلاتى 1952 - يىلىدىكىگە قارىغاندا 1957 - يىلى 42 پىرسەنت ئۆسۈپ، 59 مىليون 700 مىڭ تونناغا يېتىپ، كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پولات مەھسۇلاتىدا ئوتقان سالمىقى 15.8

پىرسەنتتىن تېز ئۆسۈپ 20.5 پىرسەنتكە يەتتى.
بۇ ھال 1958 - يىلى ئالتە دۆلەتنىڭ ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى ۋە ياۋروپا ئاتوم ئېنېرگىيىسى بىرلەشمىسى قۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى. غەربىي ياۋروپادىكى ئالتە دۆلەت ھۆكۈمىتى «بىرلەشمە» قۇرۇشتا يالغۇز ئىقتىسادىي ئېھتىياجنى كۆزدە تۇتۇپلا قالماستىن، بەلكى سىياسىي ئېھتىياجنىمۇ كۆزدە تۇتقان. ئۇلار «بىرلەشمە» قۇرۇش ئارقىلىق ياۋروپا ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش ھەمدە ياۋروپادا سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئامېرىكا بىلەن قارشىلىشالايدىغان كۈچ بولۇپ شەكىللەنمەكچى بولغان.

ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسىنىڭ ئاساسلىق ئورگانلىرى مۇنۇلار: مىنىستىرلار كېڭىشى، «ئالىي ئورگان» (ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسىنىڭ «كومىتېتى» غا تەۋە كىلىدۇ)، پارلامېنت ۋە سوت مەھكىمىسى. 1958 - يىلى ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى ۋە ياۋروپا ئاتوم ئېنېرگىيىسى بىرلەشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسى ئۇلار بىلەن بىرلىكتە ياۋروپا پارلامېنتى ۋە سوت مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، ئۇنى ئەسلىدىكى پارلامېنت ۋە سوت مەھكىمىسىنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. 1967 - يىل 7 - ئايدا، ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسىنىڭ مىنىستىرلەر كېڭىشى بىلەن «ئالىي ئورگىنى» ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى ۋە ياۋروپا ئاتوم ئېنېرگىيىسى بىرلەشمىسىنىڭ مۇناسىپ ئورگانلىرى قوشۇلۇپ كەتتى. لېكىن مۇناسىۋەتلىك شەرتنامىلەرگە ئاساسەن، ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسى قانۇن چەھەتتە يەنىلا مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ

قېلىۋەردى.

ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى دېگەن ما

ياۋروپا ئاتوم ئېنېرگىيىسى

بۇ، فرانسىيە، غەربىي گېرما
گوللاندىيە، بېلگىيە ۋە لېۋ
ئىبارەت ئالتە دۆلەت ئوتتۇر
ئېنېرگىيىسىنى بىرلىشىپ ب
مونوپول تەشكىلات. 1957 - ي
ئالتە دۆلەت رەھبا ئىمزالا
ئاتوم ئېنېرگىيىسى بىرلەشمىسى
1958 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 -
ئېگە بولدى. ئۇنىڭ ئاساس
مۇنۇلار: ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئاتو
سىنى تىنچلىق مەقسەتلىرى ئۈچۈن
ماسلاشتۇرۇش، ئاتوم ئېنېرگىيە
خام ئەشيا ماتېرىياللىرى ۋە
جەھەتتە ئورتاق بازار تەس
ئاتوم ئېنېرگىيىسى تەتقىقا
ئاخبارات ئالماشتۇ
ئېنېرگىيىسى تەتقىقات مەركە
ئېنېرگىيىسى سانائەت كارخانى
ئاتوم يېقىلغۇسى بىلەن تەمىنلە
تەسىس قىلىپ، ئالتە دۆلەت
پارچىلانغۇچ ئەشيالارنى مونو
ۋەھاكازالار. بۇ تەشكىلات 8
قۇرۇلغاندىن كېيىن، مىنىستر
كومىتېتى ۋە ياۋروپا ئىقتىسا
گەۋدىسى بىلەن ياۋروپا كۆ
بىرلەشمىسى بىرلىكتە تەسىس
پارلامېنتى ۋە سوت مەھكىمە
ئاساسلىق ئورگانلىرى بول
باش شتابى بىرىۋسسېلدا.
7 - ئايدا، ياۋروپا ئاتوم ئې
بىرلەشمىسى كېڭىشى ۋە كومى
ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى

كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسىنىڭ مۇناسىپ ئورگانلىرى بىلەن قېرىشۇلۇپ كەتتى، لېكىن مۇناسىۋەتلىك شەرتنامىلەرگە ئاساسەن، ياۋروپا ئاتوم ئېنېرگىيىسى بىرلەشمىسى قانۇن جەھەتتە مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىۋەردى.

ياۋروپا ئورتاق كەۋدىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ياۋروپا ئەركىن سودا رايونى 1957 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيە ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق كەۋدىسى قۇرۇلىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ياۋروپا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى مىنىستىرلار كېڭىشى يىغىنىدا ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق كەۋدىسىنى قوشۇۋېتىش ئۈچۈن، شۇ چاغدىكى ياۋروپا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتىدىكى 17 ئەزا دۆلەت (جۈملىدىن ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق كەۋدىسىدىكى ئالتە دۆلەت) سانائەت بۇيۇملىرى ئەركىن سودا رايونى تەسىس قىلىشنى تەكلىپ قىلدى.

بۇ تەكلىپتە، 12 يىلدىن 15 يىلغىچە، سانائەت بۇيۇملىرى سودىسىدىكى تاموژنا بېجى ۋە سان چەكلىمىسى پەيدىنپەي ئازايتىلىدىغانلىقى، ئاخىردا رايون دائىرىسىدە سانائەت بۇيۇملىرى بويىچە ئەركىن سودا يولغا قويۇلىدىغانلىقىنى بەلگىلەنگەن. بۇ تەكلىپتە ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئەركىن سودا رايونى سىرتىدىكى دۆلەتلەر بىلەن بولىدىغان سودىسىدىكى تاموژنا بېجى نىسبىتى ۋە سودا سىياسىتى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودىسى ئۈستىدە گەپ - سۆز قىلىنمىغان، «دۆلەتتىن ھالقىغان» ئورگان تەسىس قىلىش ئۈستىدىمۇ گەپ - سۆز قىلىنمىغان. دېمەك، ئەنگلىيە ھەم ئەنگلىيە سانائەت بۇيۇملىرىنى غەربىي ياۋروپا بازارلىرىغا ئەركىن كىرگۈزۈش ئارزۇسىغا يېتەلەيتتى، ھەم ئەنگلىيىنىڭ ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسىدىكى باشقا ئەزا دۆلەتلەر بىلەن بولغان تاموژنا بېجى جەھەتتە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش تۈزۈمىنى ساقلاپ قالالايتتى، شۇنداقلا «دۆلەتتىن ھالقىغان» ئورگانلارنىڭ ھېچقانداق چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايتتى.

بۇ پىلان ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق كەۋدىسىدىكى ئالتە دۆلەتنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئەنگلىيە ئالتە دۆلەت بىلەن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئىككى يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت سۆھبەت ئوتكۈزگەن بولسىمۇ، سۆھبەت 1958 - يىل 12 - ئايدا ئاخىر بۇزۇلدى. ئەنگلىيە يەنە مۇشۇ لايىھىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، دانىيە، نورۋېگىيە، پورتۇگالىيە، شۇۋېتسارىيە، شۇۋېتسىيە، ئاۋستىرىيە بىلەن بىرلىشىپ 1960 - يىل 5 - ئايدا ياۋروپا ئەركىن سودا ئىتتىپاقىنى قۇردى. بۇ ئىتتىپاق «كىچىك ئەركىن سودا رايونى» دەپ، ئەنگلىيە تەكلىپ قىلغان، ئەمما ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان ياۋروپا ئەركىن سودا رايونى بولسا «چوڭ ئەركىن سودا رايونى» دەپ ئاتالدى.

1972 — 1973 - يىللىرى، ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق كەۋدىسى شۇۋېتسىيە، شۇۋېتسارىيە، ئاۋستىرىيە، پورتۇگالىيە، فىنلاندىيە، ئىسلاندىيە، نورۋېگىيە بىلەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئەركىن سودا كېلىشىمى ئىمزالاپ، 16 دۆلەتنىڭ سانائەت بۇيۇملىرى ئەركىن سودا رايونىنى پەيدىنپەي تەسىس قىلدى. بۇ ياۋروپا ئەركىن سودا رايونى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، لېكىن ئۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەنگلىيە لايىھىسىنىڭ مەزمۇنى ۋە ئەزا دۆلەتلەر تەركىبى جەھەتتە تولۇق ئوخشاپ كەتمەيدۇ. ئەنگلىيە

لايىھىسىدە كۆرسىتىلگەن ۋە تۈركىيە بار، فىنلاندىيە يوق.

ياۋروپا ئەركىن سودا ئىتتىپاقى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ياۋروپا ئەركىن سودا ئىتتىپاقى بۇ، «كىچىك ئەركىن سودا رايونى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەنگلىيە، شۋېتسىيە، دانىيە، نورۋېگىيە، شۋېتسارىيە، ئاۋستىرىيە ۋە پورتۇگالىيەدىن ئىبارەت يەتتە دۆلەت 1959 - يىل 7 - ئايدا، شۋېتسىيەنىڭ پايتەختى ستوكھولمدا مىنىستىرلەر دەرىجىلىك يىغىن ئۆتكۈزۈپ، «ياۋروپا ئەركىن سودا ئىتتىپاقى قۇرۇش پىلان لايىھىسى»نى ماقۇللىدى، شۇ يىلى 11 - ئايدا، «ياۋروپا ئەركىن سودا ئىتتىپاقى شەرتنامىسى» ئىمزالاندى. 1960 - يىل 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى، ياۋروپا ئەركىن سودا ئىتتىپاقى رەسمىي قۇرۇلدى. 1961 - يىل 6 - ئايدا، فىنلاندىيە رەسمىي يوسۇندا ئۇنىڭ ئالاقە باغلىغۇچى دۆلىتى بولۇپ قالدى. 1970 - يىل 3 - ئايدا، ئۇنىڭغا ئىسلاندىيە قاتناشتى. ئىسلاندىيە قاتنىشىشتىن بۇرۇن بۇ ئىتتىپاق «يەتتە دۆلەت ئىتتىپاقى» ياكى «يەتتە دۆلەت گۇرۇھى» دەپمۇ ئاتالغان.

«ئىتتىپاق شەرتنامىسى»دە، 1960 - يىل 7 - ئايدىن تارتىپ 10 يىل ئىچىدە ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سانائەت بۇيۇملىرى سودىسىدىكى تاموژنا بېجىنى ۋە سان چەكلىمىسى پەيدىنپەي ئازايتىلىدۇ، ھەتتا پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ ئىتتىپاق بۇ نىشانغا 1966 - يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا مۇددەتتىن بۇرۇن يەتتى. «ئىتتىپاق شەرتنامىسى»نىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودىسى ۋە سىياسىي ئىتتىپاق بىلەن چېتىشلىقى يوق.

ئەزا دۆلەتلەر ئىتتىپاق سىرتىدىكى دۆلەت قاراتقان تاموژنا بېجى تۈزۈمىنى ئۆزلۈ بەلگىلەيدۇ، ئىتتىپاق بۇنىڭغا ئارىلاشما

ياۋروپا ئەركىن سودا ئىتتىپاقى ئە ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدە قارشىلىشىش مەقسىتىدە قۇرۇلغانىدى، ئىتتىپاق قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۆز ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى قارشىلىشىدىغان كۈچنىڭ بىرقەدەر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. ئەنگلىيە، دا نورۋېگىيە، ياۋروپا ئىقتىسادىي ئور گەۋدىسىگە قاتنىشىشنى ئىلگىرى - ك ئىلتىماس قىلدى. 1973 - يىلدىن با ئەنگلىيە بىلەن دانىيە ياۋروپا ئەركىن ئىتتىپاقىدىن چېكىنىپ چىقىپ، ياۋ ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسىگە رەسم قاتناشتى (نورۋېگىيە ئۆز دۆلىتىدە پۇقرالار رەت قىلىپ ئاۋاز بەرگەچكە قات مىدى). ئىتتىپاقنىڭ قالغان ئەزا دۆلەتلە ۋە ئالاقىلەشكۈچى دۆلەتلىرى 1972 - 7 - ئايدىن 1973 - يىل 10 - ئايغ بولغان ئارىلىقتا، ئايرىم - ئايرىم ھا ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى ب ئەركىن سودا كېلىشىمى ئىمزالاپ، بەش ئىچىدە ئۆزئارا سانائەت بۇيۇملىرى سودىسىدىكى تاموژنا بېجىنى ۋە س چەكلىمىسىنى پەيدىنپەي ئازايتىپ ھەتتا پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇش بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئىككى ئىقتىسا گۇرۇھ تىركىشىش ۋەزىيىتىگە خاتىمە بېر غەربىي ياۋروپادىكى 16 دۆلەتنى ئۆز ئىچ ئالغان چوڭ ئەركىن سودا رايونىنى ۋۇجۇ كەلتۈردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاق - شۋېتسىيە، شۋېتسارىيە، ئاۋستىرىيە، نورۋ ئىسلاندىيە، پورتۇگالىيە ۋە فىنلاندىيە

ئىسپارەت يەتتە دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ياۋروپا ئەركىن سودا ئىتتىپاقى مۇناسىۋىتى داۋاملىق ساقلىنىپ قېلىۋەردى. ئىتتىپاقنىڭ باش شتابى جەنىۋەدە.

ياۋروپا ئەركىن سودا رايونى دېگەن ماددىسىغا قارالسۇن.

ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتى بۇ، ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارالىق ئىقتىسادىي تەشكىلاتى بولۇپ، 1961 - يىل 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قۇرۇلغان، ئۇنىڭ تەكتى «ياۋروپا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى».

ياۋروپا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى 1948 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلغان، ئۇنىڭ دەسلەپكى ئەزالىرى ئاۋستىرىيە، بېلگىيە، دانىيە، فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە، گرېتسىيە، ئىسلاندىيە، ئىرلاندىيە، ئىتالىيە، لىيۇكسېمبۇرگ، گوللاندىيە، نورۋېگىيە، پورتۇگالىيە، شۋېتسىيە، شۋېتسارىيە، تۈركىيە ۋە ئەنگلىيەدىن ئىبارەت 17 دۆلەت ئىدى، كېيىن ئىسپانىيەمۇ رەسمىي قاتناشتى؛ ئامېرىكا بىلەن كانادا قاتنىشىپ كاندىدات ئەزا دۆلەت بولدى؛ يۇگوسلاۋىيە كۆزەتكۈچى قاتناشتۇردى. بۇ تەشكىلاتنىڭ دەسلەپكى بىرقانچە يىل ئىچىدىكى پائالىيىتى يۇقىرىدا ئېيتىلغان 17 دۆلەتنىڭ مارشالل پىلانىدىكى ئامېرىكا ياردەمنى قوبۇل قىلىشقا دائىر ئىشلارنى ئورتاق كېڭىشىش بىلەن ئالاقىدار بولدى. 1951 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا، مارشالل پىلانىغا خاتىمە بېرىلگەندىن كېيىن، بۇ تەشكىلات داۋاملىق پائالىيەت ئېلىپ بارىدى ھەمدە مەقسىتىمىز ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ياۋروپادا ئەركىن سودىنى ۋە ئەركىن تۆلەشنى ئىشقا ئاشۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش، ئادەم كۈچىدىن تولۇق پايدىلىنىش، مالىيە ئەھۋالىنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋەھاكازالاردىن ئىبارەت، دەپ جاكارلىدى. ئەمەلىيەتتە، ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا قاتمۇقات زىددىيەتلەر بارئىدى، ئامېرىكا بولسا مۇشۇ تەشكىلاتتىن پايدىلىنىپ ھەربىي ياۋروپاغا كاپىتال ۋە تاۋار چىقىرىشقا ۋە غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىنى تىزگىنلەشكە ئۇرۇنىدى.

1960 - يىل 1 - ئايدا، ئامېرىكىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، ياۋروپا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتىدىكى 18 ئەزا دۆلەت ۋە ئامېرىكا، كانادالار يىغىن ئۆتكۈزدى. 1960 - يىل 12 - ئايدا، 20 دۆلەت پارىژدا شەرتنامە ئىمزالىدى. 1961 - يىل 9 - ئايدا، شەرتنامە كۈچكە ئىگە بولدى. بۇ شەرتنامىگە ئاساسەن، ياۋروپا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى ھەمدە نامى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتى دەپ ئۆزگەرتىلدى، باش شتابى يەنىلا پارىژدا تۇرۇۋەردى. بۇ تەشكىلاتنىڭ دەسلەپكى ئەزالىرى يۇقىرىدا ئېيتىلغان 20 دۆلەت ئىدى، كېيىن يەنە فىنلاندىيە، ياپونىيە، ئاۋستىرالىيە ۋە يېڭى زېلاندىيە قاتارلىق تۆت دۆلەت كەينى - كەينىدىن قاتناشتى، ھازىر بۇ تەشكىلاتنىڭ 24 ئەزاسى بار. بۇنىڭدىن باشقا، يۇگوسلاۋىيە كۆزەتكۈچى سۈپىتى بىلەن بۇ تەشكىلاتنىڭ خىزمىتىگە داۋاملىق قاتناشتى.

بۇ تەشكىلاتنىڭ مەقسىتى «مالىيە مۇقىملىقىنى ساقلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى ۋە ئىشقا ئورۇنلىشىشنى ئەڭ زور چەكتە ئىشقا ئاشۇرۇش»، ئەزا دۆلەتلەر ۋە ئەزا بولمىغان دۆلەتلەر

ئىقتىسادىنىڭ ساغلام راۋاجلىنىشى، دۇنيا سودىسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن «توھپە قوشۇش» تەن ئىبارەت. ئۇنىڭ ھوقۇقلۇق ئورگىنى كېڭەش يىغىنى بولۇپ، كېڭەش يىغىنى ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ: بىرى، دائىمىي تۇرۇشلۇق ۋەكىللەر يىغىنى بولۇپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ باش كاتىپى ئۇنىڭ رەئىسىدۇر؛ يەنە بىرى، مىنىستىرلار دەرىجىلىك يىغىن بولۇپ، ئادەتتە يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئۇنىڭ رەئىسى يىلدا بىر قېتىم سايلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئىجرائىيە كومىتېتى ۋە كاتىبات باشقارمىسى شۇنىڭدەك 100 دىن ئارتۇق يارەمچى ئورگانلىرى بار.

ئامېرىكا يەنىلا مۇشۇ تەشكىلات ئارقىلىق باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي، مالىيە ۋە سودىسىنى تەڭشەشكە ھەمدە تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە قارىتا ئىقتىسادىي ساھەدىكى كونترولۇق ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئورتاق تەدبىر قوللىنىپ، ئىقتىسادىي كرىزىسىنى ۋە پۇل مۇئامىلە كرىزىسىدىن ساقلىنىپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە قارىتا ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنى ماسلاشتۇرۇشقا ئۇرۇنماقتا. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بۇ تەشكىلاتنىڭ نۇرغۇن ئەزا دۆلەتلىرى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بىلەن «سۆھبەت» ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلىپ، ئۇلار بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈچەيتىپ، مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشنى بارغانسېرى تەشەببۇس قىلىۋاتىدۇ.

ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق كەڭىشى، ياۋروپا ئەركىن سودا ئىتتىھادى دېگەن ماددىغا قارايدۇ.

مارشال پلانى يەنى «ياۋروپانى گۈللەندۈرۈش لايىھىسى»، بۇ، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكىنىڭ «ياۋروپانىڭ گۈللىنىشىگە ياردەم بېرىش» نامى بىلەن، غەربىي ياۋروپاغا كېڭەيمىچىلىك قىلىش پىلانىدۇر. بۇ پىلاننى ئەينى چاغدىكى ئامېرىكا دۆلەت ئىشلار كاتىپى مارشالل ئوتتۇرىغا قويغاچقا، شۇنىڭ نامىدا ئاتالغان.

2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ئامېرىكا ئىجارىگە بېرىش قانۇنى ۋە «ئۇرۇشتىن كېيىنكى قۇتقۇزۇش» ئارقىلىق فاشىزمغا قارشى ئۇرۇشنى قوللاش ۋە مۇساپىرلارنى قۇتقۇزۇش نامى بىلەن چەتكە نۇرغۇن ماددىي ئەشيا چىقاردى. ئۇرۇشتىن كېيىن، ئامېرىكا بۇ ئىككى خىل يارەمنىلا كۆتۈرۈلگەن ئىقتىسادىي كۈچىگە تايىنىپ تۇرۇپ، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق ئەللەرنى ئۆزى بىلەن ئىككى تەرەپلىمە پۇل قەرز بېرىش كېلىشىمى ئىمزالاشقا قىستىغان (مەسىلەن، 1945 - يىل 12 - ئايدا ئەنگلىيە، ئامېرىكا مالىيە كېلىشىمى ئىمزالىغان) چاغدا، بۇ دۆلەتلەر يول قويۇپ، ئوتتۇرىغان قويغان بەزى شەرتلەرنى قوبۇل قىلىپ، سودا چەكلىمىسىنى ئازايتىش، تاشقى پىرېۋوت باشقۇرۇشنى كەڭ قويۇپ بېرىشكە ماقۇل بولدى.

شۇ چاغلاردا، بارلىق غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ يىغىندىسى ئامېرىكىنىڭكىگە زادىلا يېتىشەلمەيتتى. ئامېرىكا ئىنتايىن ئاجىز بولغان ۋە ھەرقايسى ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرىدىغان غەربىي ياۋروپا ھەم سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە شەرقىي ياۋروپادىكى سوتسىيالىستىك ئەللەر بىلەن قارشىلىشىشقا پايدىسىز،

ئامېرىكىنىڭ سىرتقا تاۋار سېتىش ۋە كاپىتال چىقىرىشىغا پايدىسىز ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئامېرىكىنىڭ ياۋروپاغا قاراپ كېڭىيىشكە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، ياردەم بېرىش ئارقىلىق غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنى مەلۇم دەرىجىدە تەشكىللەشنى پلانلىدى.

1945 - يىل 7 - ئايدا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى دىكى بەزى كىشىلەر ئامېرىكا «پۈتۈكۈل ياۋروپانىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن ئومۇمىيۈزلۈك، ماسلاشقان پلان تۈزۈپ چىقىشى كېرەك» لىكىنى تەشەببۇس قىلدى. 1946 - يىلى يەنە، ئامېرىكىنىڭ ياردىمى بىلەن ياۋروپانى بىرلىككە كەلتۈرۈش ھەمدە ياۋروپا ئىقتىسادىي كومىتېتنى قۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1946 - يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولۇپ كەتكەن ياۋروپادا ئۇزاق يىللاردىن بېرى كۆرۈلۈپ باقمىغان جۈدۇن يۇز بېرىپ، يېقىلغۇ ۋە ئاشلىق قاتارلىق نەرسىلەر ئىنتايىن قىس بولۇپ كەتتى. ئەنگلىيە سانائىتىنىڭ تەڭدىن تۆلىسى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە، ئىتالىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىمۇ گۇم بولۇشقا ئاز قالدى. ئىشچىلار ھەرىكىتى ئەۋج ئېلىپ، سىياسىي ۋەزىيەت داۋالغۇپ قالدى. 1947 - يىل 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، ئامېرىكا دۆلەت ئىشلار كاتىپى مارشال گارۋارت داشۆسىدە نۇتۇق سۆزلەپ، ئاۋۋال ياۋروپا ئەللىرى گۇللىنىش پلانى تۈزۈپ چىقىشۇن ھەمدە تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويىشۇن، ئاندىن ئامېرىكا ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشۇپ، «(غەربىي ياۋروپا ئەللىرى) ياۋروپا پلانىنى تۈزگەن چاغدا دوستانە ياردەم بەرسۇن» دەپ كۆرسەتتى. ئۇنىڭ نۇتقى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، «مارشال پلانى» دېگەن ئات دەرھال ئامېرىكا ۋە دۇنيا ئەللىرىنىڭ گېزىت ۋە رادىئوللىرىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان ئات بولۇپ قالدى.

1947 - يىل 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئاۋستىرىيە، بېلگىيە، دانىيە، گرېتسىيە، ئىسلاندىيە، ئىرلاندىيە، ئىتالىيە، لىيۇكسېمبۇرگ، گوللاندىيە، نورۋېگىيە، پورتۇگالىيە، شۋېتسىيە، شۋېتسارىيە، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنى تەكلىپ قىلىپ پارىژدا يىغىن ئۆتكۈزدى. يىغىندا، دوكلات لايىھىسى تەييارلاپ، ئامېرىكىدىن ياردەم سوراش قارار قىلىندى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق غەربىي ياۋروپادىكى 16 دۆلەت رەسمىي بىرلىشىپ ئامېرىكىدىن تۆت يىل ئىچىدە 22 مىليارد 400 مىليون ئامېرىكا دوللىرى ياردەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

1948 - يىل 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، ئامېرىكا پارلامېنتى چەتكە ياردەم بېرىش قانۇنىنى ماقۇللاپ، مارشال پلانىنى سىياسەت جەھەتتىكى تەشەببۇستىن ئامېرىكىنىڭ قانۇنىغا ئايلاندۇردى. بۇ قانۇندا، 1948 - يىلدىن تارتىپ، غەربىي ياۋروپانىڭ گۈللىنىشىگە بېرىلىدىغان ياردەم پۇل ھەر يىلى تەكشۈرۈپ تەستىقلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى بۇ پۇلنى قوشما شتاتلار مالىيە خام چوتىدىن ئامېرىكا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق مەھكىمىسىگە ئاجرىتىپ بېرىدۇ، ئاندىن بۇ مەھكىمە ئامېرىكا كارخانىلىرىدىن غەربىي ياۋروپانىڭ گۈللىنىشىگە كېرەكلىك بولغان ئەشيالارنى سېتىۋېلىپ، ياردەم ئالغۇچى دۆلەتلەرگە توشۇيدۇ. ئامېرىكا ھۆكۈمىتى قەرز پۇل بىلەن تۇشۇش خراجىتى قاتارلىق ئەمگەك ھەققىنى مەخسۇس تۆزۈگۈزۈلگان ئالاھىدە ھېساب دەپتىرىگە قوندۇرىدۇ. ياردەم ئالغۇچى

دۆلەتلەر يارىدەم قىلىنغان ئەشيالارنى سېتىپ قىلغان كىرىمنىمۇ ئالاھىدە ھېساب دەپتىرىگە قوندۇرۇپ، «مۇناسىپ فوند» تەسىس قىلىدۇ. يارىدەم ئالغۇچى دۆلەت «دۆلەت ئىچىدىكى پۇل ۋە پۇل مۇئامىلىسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى رىغبەتلەندۈرۈش» ئۈچۈن، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق مەھكىمىسىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، ئاندىن مۇنا- سىپ فوندنىڭ 95 پىرسەنتىنى ئىشلىتەلەيدۇ؛ قالغان 5 پىرسەنتىنى ئامېرىكا ھۆكۈمىتى تىزگىنلەپ، ئامېرىكىدا قىس بولغان ئەشيالارنى سېتىۋېلىپ، ئامېرىكىنىڭ ستراتېگىيىلىك ئەشيا زاپىسىنى كۆپەيتىدۇ. چەتكە يارىدەم بېرىش قانۇنىدا يەنە مۇنداق دەپ بەلگىلەن- گەن: ئامېرىكا بىلەن كۆپ تەرەپلىمە ياكى ئىككى تەرەپلىمە كېلىشىم ئىمزالىغان دۆلەت- لەرلا ئامېرىكىنىڭ يارىدەمىگە ئىگە بولۇش لايىقىتىگە ئىگە؛ يارىدەم ئالغۇچى دۆلەتلەر «ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى تۈغرىسىدە- كى سانلىق مەلۇماتلارنى يەتكۈزۈپ بېرىشى، ئامېرىكىنىڭ ئۇلارنىڭ ئىچكى خام چوتنى مەلۇم دەرىجىدە تىزگىنلىشىگە رۇخسەت قىلىشى لازىم»؛ يارىدەم ئالغۇچى دۆلەتلەر پۇلنى تۇراقلاشتۇرۇپ، مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، زۆرۈر بولغان پۇل مۇئامىلىسى ۋە پۇل جەھەتلەردە تەدبىر قوللى- نىشى كېرەك؛ ئامېرىكىدا قىس بولغان ئەشيالارنى سېتىۋېلىش مەنئىي قىلىنىدۇ، ئامېرىكىنىڭ «ئېشىنىدا ئەشيالىرى»دىن پايدىلىنىش رىغبەتلەندۈرۈلىدۇ، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق مەھكىمىسىنىڭ ئامېرىكىدىن باشقا جايلاردىن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ غەربىي ياۋروپاغا توشۇشىغا يول قويۇلمايدۇ، ۋاھاكازالار. مارشال پىلانىنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا، غەربىي ياۋروپادىكى يارىدەم ئالغۇچى دۆلەتلەر ئامېرىكا بىلەن كۆپ تەرەپلىمە ياكى ئىككى تەرەپلىمە كېلىشىم ئىمزالاپ، ئۆزلىرىنىڭ ئامېرىكىغا قاراتقان ۋە ئۆزلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تاموژنا بېجى قورغىنىنى پەيدىنپەي ئەمەلدىن قالدۇردى، سودا جەھەتتىكى چەكلىمىنىڭمۇ كۆپ قىسمىنى ئەمەلدىن قالدۇدى، سودىنى ۋە تۆلەشنى ئەركىنلەشتۈرۈشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان ياۋروپا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى، ياۋروپا تۆلەش ئىتتىپاقى قاتارلىق- لارنى قۇردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئامېرىكىنىڭ غەربىي ياۋروپاغا تاۋار ۋە كاپىتال چىقىرىشىغا پايدىلىق بولدى. مارشال پىلانىنىڭ مۇددە- تى ئەسلىدە بەش يىل (1948 — 1952 - يىللار) قىلىپ بەگىلەنگەن. 1951 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئامېرىكا بۇ پىلاننى مۇددەتتىن بۇرۇن ئايىغلاشتۇرغانلىقىنى جاكار- لاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا 1951 - يىل 10 - ئايدا ئامېرىكا پارلامېنتى ماقۇللىغان «ئورتاق بىخەتەرلىك پىلانى»نى دەسسەتتى.

ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تەرەققي قىلۋاتقان دۆلەتلەر بۇنىڭدا، ئىقتىسادىي جەھەتتە بىرقەدەر ئارقىدا قالغان ۋە ھازىر پەيدىنپەي تەرەققي قىلۋاتقان دۆلەتلەرنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇ دۆلەتلەر ئىلگىرى ئۇمۇمەن جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملە- كىسى ۋە يېرىم مۇستەملىكىسى بولۇپ، ئۇزاق ۋاقىتقىچە جاھانگىرلىكنىڭ، مۇستەملىكچىلىك- نىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغاچقا، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى جەھەتتە بىرقەدەر ئارقىدا قالغان. ھازىر، بۇ دۆلەتلەرنىڭ زور كۆپچىلە- كى مۇستەقىل بولغانلىقىنى جاكارلىغان

بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئالدىدا يەنىلا مۇستەملىكىچىلىكنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى تازىلاش، مىللىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، مىللىي مۇستەقىللىكنى مۇستەھكەملەشتەك تارىخىي ۋەزىپە تۇرۇپتۇ. ئۇلار، بىر تەرەپتىن، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزىغا، ئارىلىشىشىغا، بوزەك قىلىشى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا قارشى تۇرۇۋاتىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، تىرىشىپ ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇۋاتىدۇ. شۇڭا، بۇ دۆلەتلەر «تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ دۆلەتلەرنىڭ خەلقى تارىختا جاھانگىرلىك، مۇستەملىكچىلىكنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچراشتەك ئورتاق سەرگۈزەشتىسىگە ئىگە، بۇ ئورتاق كۆنىدە، ئۇلارنىڭ ئالدىدا يېڭى - كونا مۇستەملىكىچىلىككە ۋە چوڭ دۆلەت زومىگەرلىكىگە قارشى تۇرۇش، مىللىي مۇستەقىللىك ۋە دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداش، سانائەت - يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئۆز دۆلەتلىرىنى گۈللەندۈرۈشتەك ئورتاق ۋەزىپە تۇرماقتا. ئۇلار ئورتاق كۈرەش داۋامىدا، ئىنتىپاقلىقىنى كۈچەيتتى، ئېگىزنى ئۆستۈردى. ھەر خىل رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتلىرىنى قۇردى، خەلقئارا سەھنىدە بارغانسېرى زور رول ئوينىماقتا.

تەرەققىي قىلىۋاتقان نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ زېمىنى كەڭ، ئاھالىسى كۆپ، بايلىقى مول بولۇپ، ئۇلاردا مۇستەقىل - ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان ھالدا مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە غايەت زور يوشۇرۇن كۈچ بار. بۇ دۆلەتلەر ھەممىدىن ئېغىر زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچرىغاچقا، ئۇلارنىڭ زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش، ئازادلىققا ئېرىشىش ۋە ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئارزۇسى ھەممىدىن بەك كۈچلۈك. ئۇلار مىللىي ئازادلىقنى ۋە دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىكىنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىدە غايەت زور كۈچ - قۇدرەتنى كۆرسىتىپ، ئۆزلۈكسىز تۇرده غەلىبە قىلىپ قولغا كەلتۈردى، ئۇلار جاھانگىرلىككە، مۇستەملىكىچىلىكىكە ۋە زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇشتىكى ئاساسىي كۈچتۇر.

77 دۆلەت گۈرۈھىنى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

77 دۆلەت گۈرۈھى بۇ، 60 - يىللاردىن بۇيان تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ساھەدە جاھانگىرلارنىڭ تىزگىنلىشى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا قارشى ئېلىپ بارغان كۈرىشى داۋامىدا پەيدىنپەيدا شەكىللەنگەن دۆلەتلەر گۈرۈھى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى بىر قاتار ئەللەر سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىقتىسادىي جەھەتتە يەنىلا جاھانگىرلارنىڭ بولۇپمۇ دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ تىزگىنلىشى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا ئۇچراپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئارقىدا قالدى، مالىيە، ئىقتىسادىي ئەھۋالى يامانلىشىپ، تاشقى سودا كىرىم - چىقىمى جەھەتتىكى پاسسىپ بالانس كۆپىيىپ كەتتى، ئۇلار مىللىي مۇستەقىللىق، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە ئىقتىسادىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش مەقسىتىدە، خەلقئارا پۇل - مۇئامىلە، سودا، تامۇژنا بېجى، تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىش قاتارلىق جەھەتلەردە پەيدىنپەيدا ئورتاق تەدبىر قوللىنىپ، ئۆزئارا مەيدانىنى تەڭشەپ، بىرلىشىپ جاھانگىرلىككە، مۇستەملىكىچىلىككە ۋە زومىگەرلىككە قارشى كۈرەش قىلدى. 1963 - يىلى، ب د ت نىڭ 18 - قېتىملىق يىغىنىدا سودا ۋە

تەرەققىيات يەنمۇنى چاقىرىش مەسلىسى ئۈستىدە مۇھاكىمە بولغاندا، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى 73 دۆلەت ۋە يۇگوسلاۋىيە، يېڭى زېلاندىيە بىرلىكتە بىر «بىرلەشمە خىتابنامە» ئوتتۇرىغا قويغان، شۇ چاغدا بۇ دۆلەتلەر «75 دۆلەت گۇرۇھى» دەپ ئاتالغان، كېيىن بۇ گۇرۇھقا كېنىيە قاتناشقان، يېڭى زېلاندىيە بۇ گۇرۇھتىن چىقىپ كەتكەن، جەنۇبىي چاۋشيەن ۋە جەنۇبىي ۋيېتنام قوروچاقلار گۇرۇھىمۇ بۇ خىتابنامىگە ئىمزا قويغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ گۇرۇھقا قاتناشقان دۆلەت ۋە رايون 77 گە يەتكەن. 1964 - يىلى، جەنۇبدە چاقىرىلغان ب د ت نىڭ 1 - نۆۋەتلىك سودا ۋە تەرەققىيات يەنمۇنىدا «77 دۆلەت بىرلەشمە خىتابنامىسى» ئېلان قىلىندى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ گۇرۇھ «77 دۆلەت گۇرۇھى» دەپ ئاتالدى. ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى رايونلىرىدا يېڭىدىن مۇستەقىل بولغان دۆلەتلەرنىڭ كۆپىيىشى ۋە تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ساھەدە جاھانگىرلىكە، زومىگەرلىككە قارشى كۈرىشىنىڭ چوڭقۇرلىشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، «77 دۆلەت گۇرۇھى» مۇ بارغانسېرى كېڭەيدى، 1979 - يىلغا كەلگەندە، ئۇنىڭغا ئەزا بولغان دۆلەتلەر كۆپىيىپ 120 گە يەتتى. لېكىن «77 دۆلەت گۇرۇھى» دېگەن نام داۋاملىق قوللىنىلدى.

ب د ت نىڭ ھەر نۆۋەتلىك سودا ۋە تەرەققىيات يەنمۇنى ئېچىلىشتىن بۇرۇن، «77 دۆلەت گۇرۇھى» بىر قېتىم مىنىستىر دەرىجىلىك يەنمۇن چاقىرىپ، مەيدانىنى تەكشەپ، تەدبىرلەر ئۈستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىپ، سودا ۋە تەرەققىيات يەنمۇنىدا كۆرەش قىلىش ئۈچۈن تەييارلىق قىلدۇ. 1967 - يىلى، ئالجىرىيە نىڭ پايتەختى ئالجىردا 1 - نۆۋەتلىك مىنىستىر دەرىجىلىك يەنمۇن چاقىرىلىپ، يەنمۇنىدا 2 - نۆۋەتلىك سودا ۋە تەرەققىيات يەنمۇنىغا بېرىلىدىغان تەكلىپ سۈپىتىدە «ئالجىر نىزامى» ماقۇللاندى. 1971 - يىلى، پېرۇنىڭ پايتەختى لىمادا 2 - نۆۋەتلىك مىنىستىر دەرىجىلىك يەنمۇن چاقىرىلدى، يەنمۇنىدا «لىما خىتابنامىسى» ماقۇللىنىپ، دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەرنىڭ ھەربىي ھازىرلىقلار مۇسابىقىسى، مۇستەملىكىچىلىك، ئىرقچىلىق، باشقا دۆلەتلەرنىڭ زېمىنىنى بېسىۋېلىشى ۋە باشقا دۆلەتلەرگە بېسىم ئىشلىتىشى ئەيىبلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە 1972 - يىلى ئېچىلىدىغان 3 - نۆۋەتلىك سودا ۋە تەرەققىيات يەنمۇنىغا تەييارلىق قىلىندى. 1976 - يىل 2 - ئايدا، پىلىپپىنىنىڭ پايتەختى مانىلادا ئۆتكۈزۈلگەن «77 دۆلەت گۇرۇھى» نىڭ مىنىستىر دەرىجىلىك يەنمۇنىدا «مانىلا خىتابنامىسى» ۋە «ھەرىكەت پروگراممىسى» ماقۇللىنىپ، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ 4 - نۆۋەتلىك سودا ۋە تەرەققىيات يەنمۇنىدا تۈتىدىغان ھەيدانى تەكشىلدى. بۇنىڭدىن سىرت، 1974 - يىلى ب د ت نىڭ 6 - نۆۋەتلىك پەۋقۇلئاددە يەنمۇنىنى ئېچىشقا تەييارلىق قىلىۋاتقان چاغدا، «77 دۆلەت گۇرۇھى» يەنە بۇ يەنمۇن ئۈچۈن «خەلقئارا ئىقتىسادىي يېڭى تەرتىپ ئورنىتىش خىتابنامىسى»ۋە «خەلقئارا ئىقتىسادىي يېڭى تەرتىپ ئورنىتىش ھەرىكەت پروگراممىسى» دېگەن ئىككى مۇھىم ھۆججەتنى تەييارلىدى ھەمدە بۇ ھۆججەتلەر ب د ت نىڭ 6 - نۆۋەتلىك پەۋقۇلئاددە يەنمۇنىنىڭ ئومۇمىي يەنمۇنىدا ماقۇللاندى. بۇ ئىككى ھۆججەتتە، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ مىللىي مۇستەقىللىقنى ۋە دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداش، مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، جاھاتگىرلىكنىڭ، بولۇپمۇ دەرىجىدىن تاشقىرى

دۆلەتلەرنىڭ بىۋاسىتە ئالاقە قىلىشى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ۋە تەزگىنلەشكە قارشى تۇرۇشتەكى كۈچلۈك ئارزۇسى ئىپادىلەنمەي، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ساھەدە كۆنىنى بۈزۈپ تاشلاپ، يېڭىنى تەكلەشتە چىڭ تۇرۇش كۈرىشىدىكى قەتئىي ئىرادىسى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلدى.

1975 - يىل 2 - ئايدا، «77 دۆلەت گۇرۇھى» يەنە ئالجىردا بىر قېتىم مىنىستىر دەرىجىلىك يىغىن چاقىردى، «سانائەت تەرەققىياتى ھەم ھەمكارلىق خىتابنامىسى ۋە ھەرىكەت پروگراممىسى»نى ماقۇللاپ، ئۇنى شۇ يىلى 3 - ئايدا لىمادا چاقىرىلىدىغان ب د ت سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنىدا بولىدىغان مۇھاكىمىنىڭ ئاساسى قىلىدى ھەمدە بۇ يىغىنغا قاتنىشىدىغان «77 دۆلەت گۇرۇھى» دىكى دۆلەتلەرنىڭ ئورتاق مەيدانى تەشكىللىدى. 1979 - يىل 2 - ئايدا، تاناززانىيەنىڭ ئارۇشا شەھىرىدە چاقىرىلغان 4 - قېتىملىق مىنىستىرلار يىغىنىدا «كوللېكتىپ بويىچە ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە سۆھبەت تەزىسى تەرغىبلىدىكى ئارۇشا پروگراممىسى» ماقۇللاندى. ئون نەچچە يىلدىن بۇيان، بۇ گۇرۇھ بىرلەشكەن كوللېكتىپ كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، ئۆزلۈكسىز تۈردە ئاكتىپ نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارا ئىقتىسادىي ساھەدە جاھانگىرلەككە، زومىگەرلىككە قارشى كۈرىشىدىكى مۇھىم كۈچ بولۇپ قالدى.

تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

يائۇندىي ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەر كېلىشىمى بۇ، قىسقارتىلىپ يائۇندىي كېلىشىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى 18 ئافرىقا دۆلىتى بىلەن 1963 - يىل 7 - ئايدا كامېرونىنىڭ پايتەختى يائۇندېدا ئىمزالىغان سودا ۋە ئىقتىسادىي كېلىشىمدۇر. بۇ كېلىشىم 1957 - يىلى ئىمزالانغان ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى شەرتنامىسى قوشۇمچە ھۆججىتىنىڭ بەنى چەت ئەللەرنىڭ ۋە خوجىلىق يەرلەرنىڭ ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى بىلەن ئالاقە باغلىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش توغرىسىدىكى مەخسۇس شەرتنامىسىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىلدى. بۇ مەخسۇس شەرتنامىدە فرانسىيە، بېلگىيە، گوللاندىيە ياكى ئىتالىيە بىلەن «ئالاھىدە مۇناسىۋەتتى» بولغانلىكى ياۋروپادىن سىرت دۆلەتلەر ۋە خوجىلىق يەرلەر ئورتاق گەۋدە بىلەن ئالاقە باغلاپ، يۇقىرىقىدەك «ئالاھىدە مۇناسىۋەت» نى پۈتكۈل ئورتاق گەۋدە بىلەن بولغان «قويۇق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت» كە كېڭەيتىپ بولىدۇ؛ 1958 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى بىلەن ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەر ۋە چەتتىكى خوجىلىق يەرلەر ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسىنىڭ ئەزا دۆلەتلىرى بىلەن سودا قىلغاندا، بىر - بىرىگە تامۇژنا بېجى جەھەتتە ئىمتىياز بېرىدۇ، ياكى ئۇنى كەچۈرۈم قىلىدۇ؛ ئورتاق گەۋدە مەخسۇس ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەر ۋە چەتتىكى خوجىلىق يەرلەرگە ئىقتىسادىي ياردەم بېرىدىغان ياۋروپا تەرەققىيات فوندى تەسىس قىلىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. مەخسۇس شەرتنامىنىڭ كۈچكە ئىگە مۇددىتى 1964 - يىل 5 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئۈزارتىلدى، يائۇندىي كېلىشىمى شۇ يىلى 6 - ئايدىن باشلاپ كۈچكە ئىگە بولدى، ئۇنىڭ كۈچكە ئىگە مۇددىتى بەش يىل قىلىپ بەلگىلەندى. يائۇندىي كېلىشىمگە

ئەمزا قويغان ئافرىقىدىكى 18 دۆلەت مۇنۇلار: كامېرون، ئوتتۇرا ئافرىقا جۇمھۇرىيىتى، چاد، كونگو، بېنىن (ئەسلى نامى داھومېي)، گابون، پەل چىشى قىرغىقى، ماداگاسكار، مالى، ماۋرىتانىيە، نىگېر، سېنېگال، توگو، يۇقىرى ۋولتا (يۇقىرىقىلار ئىلگىرى فرانسىيىگە تەۋە مۇستەملىكە ۋە ۋەكالىتەن باشقۇرۇلىدىغان يەرلەر)، زايىر، رۋاندا، بۇرۇندى (يۇقىرىقىلار بىلگىيىگە تەۋە مۇستەملىكە ۋە ۋەكالىتەن باشقۇرۇلىدىغان يەرلەر)، سومالى (ئىلگىرى ئەنگلىيىگە تەۋە سومالى بىلەن ئىلگىرى ئىتالىيىگە تەۋە سومالى 1960 - يىلى بىرلەشمە مۇستەقىل بولغان). كېلىشىمدە مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: يۇقىرىقى 18 دۆلەت ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەر سۆپەتىدە ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى بىلەن ئالاقە باغلايدۇ؛ ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەر ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسىنىڭ تاۋارلىرىغا قاراتقان تاموژنا بېجى ۋە سان چەكلىمىسىنى مۇددەتكە بۆلۈپ ئازايتىدۇ ھەتتا پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئورتاق گەۋدىنىڭ سودا جەھەتتە ئېتىبار بېرىشىدىن بەھرىمەن بولىدۇ؛ ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەر 3 - بىر دۆلەتكە قاراتقان سودا سىياسىتىنى بەلگىلەشتە ئورتاق گەۋدە بىلەن مەسلىھەتلىشىدۇ، ئورتاق گەۋدىنىڭ ئەزالىرىنىڭ ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەردە سالغان مەبلەغنى ۋە پايدىسىنى ئەركىن ھالدا ئۆز دۆلىتىگە يېرىۋوت قىلىپ ئېلىپ چىقىپ كېتىشىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ؛ ئورتاق گەۋدە بولسا ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەرگە ئىقتىسادىي ياردەم بېرىدۇ، ۋەھاكازالار. كېلىشىم 1969 - يىل 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا مۇددىتى توشقاندىن كېيىن، شۇ يىلى 7 - ئايدا پەنىمزالىنىپ، ئىككىنچى يائۇندىي كېلىشىمى دەپ ئاتالدى. كېلىشىمنىڭ مەزمۇنى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگەرتىلمىدى. 1971 - يىل 12 - ئايدا، ماۋرىچۇسمۇ ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەت سۆپىتى بىلەن كېلىشىمگە ئىمزا قويدى. ئىككىنچى يائۇندىي كېلىشىمنىڭ مۇددىتى 1975 - يىل 1 - ئاينىڭ ئاخىرىدا تۇشقان (كۆچكە ئىگە مۇددىتى لومې كېلىشىمى كۆچكە ئىگە بولغۇچە ئۇزارتىلدى) دىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىنى يائۇندىي كېلىشىمگە ئىمزا قويغان 19 دۆلەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئافرىقا، كارىب دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىكى 46 دۆلەت ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى بىلەن ئىمزالىغان لومې كېلىشىمى ئالدى.

لومې كېلىشىمى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئارۇشا كېلىشىمى بۇ، ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى كېنىيە، تانزانىيە، ئۇگاندا دىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەت بىلەن 1968 - يىل 7 - ئايدا تانزانىيىنىڭ ئارۇشا دېگەن يېرىدە ئىمزالىغان سودا ۋە ئىقتىسادىي كېلىشىمدۇر. كېلىشىمنىڭ مەزمۇنى يائۇندىي كېلىشىمگە ئاساسەن مۇنداق بەلگىلەنگەن: يۇقىرىقى ئۈچ دۆلەت ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەر سۆپەتىدە ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى بىلەن ئالاقە باغلايدۇ؛ ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەر ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىنىڭ تاۋارلىرىغا قاراتقان تاموژنا بېجى ۋە سان چەكلىمىسىنى مۇددەتكە بۆلۈپ ئازايتىدۇ ھەتتا پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئورتاق گەۋدىنىڭ سودا جەھەتتە ئېتىبار بېرىشىدىن بەھرىمەن بولىدۇ؛ ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەر 3 - بىر دۆلەتكە قاراتقان سودا سىياسىتىنى بەلگىلىگەن چاغدا ئورتاق گەۋدە بىلەن

مەسلىھەتلىشىدۇ، ئورتاق گەۋدىسىنىڭ ئەزا دۆلەتلىرىنىڭ ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەردە سالغان مەبلىغىنى ۋە پايدىسىنى ئەركىن ھالدا ئۆز دۆلىتىگە يېرىۋوت قىلىپ ئېلىپ چىقىپ كېتىشىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ؛ ئورتاق گەۋدە ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەرگە ئىقتىسادي يارىدەم بېرىدۇ، ۋەھاكازالار. 1969 - يىل 9 - ئايدا ئىككى تەرەپ ئارۇشا كېلىشىمىنىڭ مۇددىتىنى ئۇزارتىپ ئىمزا قويدى، مەزمۇنى ئاساسي جەھەتتىن ئۆزگەرتىلمىدى. بۇ كېلىشىمنىڭ مۇددىتى 1975 - يىل 1 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە توشقان (كۆچمە ئىگە مۇددىتى لومې كېلىشىمى كۆچمە ئىگە بولغۇچە ئۇزارتىلغان) يېڭى كېلىشىمى ۋە ئارۇشا كېلىشىمىنىڭ ئورنىغا دەسستىلدى. ئەنگلىيە نىڭ ياۋروپا ئىقتىسادي ئورتاق گەۋدىسىگە قاتنىشىشى ئارقىسىدا، ئەنگلىيە بىلەن قويۇق ئالاقىسى بولغان ئاسىيا، ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىكى ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسىدىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر يۇقىرىدىكى ئىككى كېلىشىمگە ئىمزا قويغان 22 ئافرىقا دۆلەتلىرى بىلەن بىرلىكتە، ياۋروپا ئىقتىسادي ئورتاق گەۋدىسى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، لومې كېلىشىمىنى ئىمزالىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىكى بەزى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرمۇ لومې كېلىشىمگە قاتناشتى.

كېلىشىمدە ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى، تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىكى دۆلەتلەرنىڭ سانائەت مەھسۇلاتىنىڭ ھەممىسى ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ 94.2 پىرسەنتى ئورتاق گەۋدىگە كىرگەندە، ئۇلارنىڭ باج ئېلىنمايدۇ ۋە سان جەھەتتە چەكلەنمەيدۇ، ئورتاق گەۋدە ئەزالىرى 46 دۆلەتكە ئېكسپورت قىلغاندا ئوخشاش دەرىجىدە ئىمتىبار بېرىشنى تەلەپ قىلمايدۇ، پەقەت ئالاھىدە بەھرىمەن بولغۇچى دۆلەتلىك ئورنىدىن بەھرىمەن بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇ ئىككى تەرەپ تەڭ بەھرىمەن بولماسلىق پرىنسىپى ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرى بولدى (بۇنىڭغا دائىر ماددىلىرى مۇددەتتىن بۇرۇن 1975 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى كۈچكە ئىگە بولدى)، كۈچكە ئىگە مۇددىتى بەش يىل قىلىپ بەلگىلەندى. بۇ كېلىشىم 1975 - يىل 1 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە مۇددىتى توشقان (كۈچكە ئىگە مۇددىتى لومې كېلىشىمى كۈچكە ئىگە بولغۇچە ئۇزارتىلغان) يېڭى كېلىشىمى ۋە ئارۇشا كېلىشىمىنىڭ ئورنىغا دەسستىلدى. ئەنگلىيە نىڭ ياۋروپا ئىقتىسادي ئورتاق گەۋدىسىگە قاتنىشىشى ئارقىسىدا، ئەنگلىيە بىلەن قويۇق ئالاقىسى بولغان ئاسىيا، ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىكى ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسىدىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر يۇقىرىدىكى ئىككى كېلىشىمگە ئىمزا قويغان 22 ئافرىقا دۆلەتلىرى بىلەن بىرلىكتە، ياۋروپا ئىقتىسادي ئورتاق گەۋدىسى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، لومې كېلىشىمىنى ئىمزالىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىكى بەزى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرمۇ لومې كېلىشىمگە قاتناشتى.

كېلىشىمدە ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى، تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىكى دۆلەتلەرنىڭ سانائەت مەھسۇلاتىنىڭ ھەممىسى ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ 94.2 پىرسەنتى ئورتاق گەۋدىگە كىرگەندە، ئۇلارنىڭ باج ئېلىنمايدۇ ۋە سان جەھەتتە چەكلەنمەيدۇ، ئورتاق گەۋدە ئەزالىرى 46 دۆلەتكە ئېكسپورت قىلغاندا ئوخشاش دەرىجىدە ئىمتىبار بېرىشنى تەلەپ قىلمايدۇ، پەقەت ئالاھىدە بەھرىمەن بولغۇچى دۆلەتلىك ئورنىدىن بەھرىمەن بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. بۇ ئىككى تەرەپ تەڭ بەھرىمەن بولماسلىق پرىنسىپى ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرى

لومې كېلىشىمى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

لومې كېلىشىمى بۇ كېلىشىمنىڭ تولۇق ئاتىلىشى «ياۋروپا ئىقتىسادي ئورتاق گەۋدىسى ـ ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان (دۆلەتلىرى) لومې كېلىشىمى». بۇ، ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان 46 دۆلەت (قىسقارتىلىپ «ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرى دۆلەتلىرى» دېيىلىدۇ) بىلەن ياۋروپا ئىقتىسادي ئورتاق گەۋدىسىدىكى توقۇز دۆلەت ئوتتۇرىسىدا 1975 - يىل 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنىگى توگونىڭ پايتەختى لومىدا ئىمزالانغان سودا ۋە ئىقتىسادي كېلىشىم. بۇ كېلىشىم 1976 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى كۈچكە ئىگە

دۆلەتلىرىنىڭ مىللىي ئىگىلىكىنى قوغدىشى ۋە راۋاجلاندۇرۇشنىڭ پايدىلىق بولدى. كېلىشىمدە يەنە، ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرى دۆلەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ 12 خىل مۇھىم مەھسۇلاتىنى ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسىگە ئېكسپورت قىلغاندا باھاسى چۈشۈپ كېتىپ مەلۇم سەۋىيەدىن تۆۋەنلەپ كەتكەندە، ئۆزلىرىنىڭ ئېكسپورت كىرىمىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئورتاق گەۋدە تەسىس قىلغان مەخسۇس فونددىن تولۇقلانما بېرىشنى ئىلتىماس قىلسا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى؛ شېكەر تەمىنلەش، ئورتاق گەۋدە ئورتاق گەۋدىنىڭ بازار نەرخى بويىچە ھەر يىلى ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرى دۆلەتلىرىدىن 1 مىليون 200 مىڭ تونىنا شېكەر سېتىۋېلىشقا كاپالەتلىك قىلىدۇ، دەپ تېخىمۇ كونكرېت بەلگىلەندى. ئىقتىسادىي يارىدەم جەھەتتە، كېلىشىمدە، بەش يىل ئىچىدە، ئورتاق گەۋدە (تەرەققىي دۆلەتنىڭ ھەرقايسىسى سرتقا بېرىدىغان يارىدەم بۇنىڭ سرتىدا) 46 دۆلەتكە سانائەت ھەمكارلىقى، مالىيە ۋە تېخنىكا جەھەتلەردە جەمئىي 3 مىليارد 900 مىليون ياۋروپا ھېسابات بىرلىكى بويىچە يارىدەم بېرىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. كېلىشىمدە، يارىدەم تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ سانائەتلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشى لازىملىقى، يارىدەم ئالغۇچى دۆلەتلەرنىڭ يارىدەم تۈرلىرىنى بېكىتىش ۋە ئۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەھەتلەردە تېخىمۇ زور پىكىر بايان قىلىش ھوقۇقى بولۇشى ۋە قاتنىشىش ھوقۇقى بولۇشى؛ سانائەتتە تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر يەنە ئەڭ نامرات دۆلەتلەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش تەدبىرلىرىنى قوللىنىشى لازىملىقى تەكىتلەندى.

لومې كېلىشىمىنى ئىلگىرىكى شۇ تېپتىكى شەرتنامىلەر ياكى كېلىشىملەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭدا تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە پايدىلىق بولغان روشەن ئۆزگىرىشلەر ئىپادىلەنىدى. بۇ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تەڭسىز بولغان ۋە ئەقىلغا مۇۋاپىق بولمىغان كونا سودا ۋە ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى ئۆزگەرتىپ، خەلقئارا ئىقتىسادىي يېڭى تەرتىپ ئورنىتىشنى تەلەپ قىلىپ ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ مۇھىم مېۋىسى. سۆھبەت باشلىنىشتىن بۇرۇن، 46 دۆلەت ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرى دۆلەتلىرى مىنىستىرلار كېڭىشى قۇرۇپ، بىرلىككە كەلگەن سۆھبەت ۋەكىللىرى ئۆمىكى ئەۋەتتى. 18 ئاي داۋام قىلغان جاپالىق سۆھبەت مەزگىلىدە، 46 دۆلەت ئۆز مەيدانلىرىنى تەڭشەپ بىردەك پىكىرگە كەلگەچكە، ئورتاق گەۋدىدىكى دۆلەتلەر ئۇلارنىڭ نۇرغۇن مۇۋاپىق تەكلىپلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. كېلىشىمنىڭ ئىمزالانغانلىقى غەربىي ياۋروپادىكى توققۇز دۆلەتنىڭ خام ئەشيا مەنبەسىگە ھەققىي كاپالەتلىك قىلىش ۋە تاۋار بازارلىرىنى كېڭەيتىش، ئۆز مەنپەئەتلىرىنى قوغداش ۋە دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ زومىگەرلىكى، كېڭەيمىچىلىكىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، كېڭىشىش - سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ياخشىلاش ۋە كېڭەيتىشنى خالايدىغانلىقىنمۇ بىلدۈردى.

1979 - يىل 10 - ئايدا، ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرى دۆلەتلىرى

بىلەن ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى ئوتتۇرىسىدا يەنە ئىككىنچى «لومې كېلىشىمى» ئىمزالاندى، بۇ كېلىشىمنىڭ مەزمۇنىدا بىرىنچى لومې كېلىشىمىگە قارىغاندا چوڭراق ئىلگىرىلەشلەر بولۇپ، ئېكسپورت تولدۇرمىسىدىن بەھرىمەن بولىدىغان دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ تۈرى كۆپەيتىلدى، ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش دائىرىسى كېڭەيتىلدى ھەمدە يېڭى ھەمكارلىق مەزمۇنلىرى قوشۇلدى. بىرىنچى لومې كېلىشىمىنى ئىمزالىغان 46 تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەت 1975 - يىل 6 - ئايدا ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرى دۆلەتلىرى گۇرۇھى قۇرۇشنى قارار قىلدى. بۇ 46 دۆلەت تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: باھاما، بابادوس، بېنىن (بۇرۇنقى داھومېي)، بوتسۋانا، بۇرۇندى، كامېرون، ئوتتۇرا ئافرىقا، چاد، كونگو، ئېكۋاتور گۋىنىيىسى، ئېفىئوپىيە، فىجى، گابون، گامبىيە، گانا، گرېنادا، گۋىنىيە، گۋىنىيە بىسساۋ، گۋىئانا، پىل چىشى قىرغىقى، يامايكا، كېنىيە، لېسوتو، لىبېرىيە، ماداگاسكار، مالى، مالاۋى، ماۋرىتانىيە، ماۋرىچۇس، نىگېر، نىگېرىيە، رۋاندا، سېنېگال، سېررا - لېئون، سومالى، سۇدان، سۋازىلاند، تانزانىيە، تونگا، توگو، تىرىنىداد ۋە توباگو، يۇقىرى ۋولتا، ئۇگاندا، غەربىي ساموئا، زايىر، زامبىيە. 1979 - يىل 10 - ئايدا، ئىككىنچى كېلىشىم ئىمزالانغاندا، بۇ كېلىشىمگە يەنە كومورو، پاپۇئا - يېڭى گۋىنىيە، سان تومې ۋە پرىنسىپى ئارىلى، سۇرىنام، يېشىل تۇمشۇق، سېيىشىل قاتارلىق 11 دۆلەت ئىمزا قويدى.

ياتۇندىي ئالاقە باغلىغۇچى دۆلەتلەر كېلىشىمى، ئاروۇشا كېلىشىمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئەرەب ئورتاق بازىرى بۇ، ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى. بۇ تەشكىلات ئەرەب دۆلەتلىرى ئىتتىپاقى (قىسقارتىپ ئەرەب ئىتتىپاقى دەپ ئاتىلىدۇ، 1945 - يىل 3 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلغان) نىڭ بىر مەخسۇس ئورگىنى — ئەرەب ئىقتىسادىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كومىتېتىنىڭ 1964 - يىل 8 - ئايدا چاقىرىلغان يىغىنىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، 1965 - يىل 1 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلغان. بۇنىڭغا ئەرەب ئىتتىپاقىدىكى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى قاتنىشالايدۇ. مىسىر، ئىراق، سۇرىيە ۋە ئىوردانىيە ئۇنىڭ دەسلەپكى ئەزالىرى ئىدى. 1977 - يىل 8 - ئايدا يەمەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتى، ئەرەب يەمەن جۇمھۇرىيىتى، ماۋرىتانىيە ۋە سومالى قاتارلىق دۆلەتلەر قاتنىشىشقا قوشۇلدى. ئورتاق بازار قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىرىنچى باسقۇچتا، ئۇنىڭ خىزمىتى ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىمپورت قىلىنىدىغان نەرسىلەردىن ئېلىنىدىغان تاموژنا بېجىنى يېلمۇ يېل ئازايتىشتىن ئىبارەت بولدى، ھازىر تاموژنا بېجى پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئىككىنچى باسقۇچلۇق خىزمىتى تاموژنا بېجى ئىتتىپاقى قۇرۇپ، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئورتاق بازارنىڭ سىرتىدىكى دۆلەتلەرگە بىر تۇتاش تاموژنا بېجى تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ھەمدە ئاخىرىدا ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا جەھەتتىكى بارلىق چەكلىمىلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. ئورتاق بازار يەنە مەبلەغ ۋە ئەمگەك كۈچىنىڭ ئۆزئارا ئەركىن ئېقىپ يۈرۈشىگە يول قويۇشقا كېلىشتى ھەمدە ئورتاق بولغان تاشقى ئىقتىسادىي سىياسەت قاتارلىقلارنى تەڭشىدى. ئورتاق بازار

ئەرەپ ئىقتىسادىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كومىتېتىنىڭ نازارىتى ئاستىدا خىزمەت ئېلىپ بارىدۇ، ئۇنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تەشكىلىي ئاپپاراتى يوق.

تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

شەرقىي ئافرىقا ئورتاق گەۋدىسى بۇ، شەرقىي ئافرىقا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا شەرقىي ئافرىقا دۆلەتلىرىدىن تانزانىيە، كېنىيە ۋە ئۇگاندانىڭ ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ئۇچ دۆلەت ئەسلىدە ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسى ئىدى. 1961 - يىلدىن 1963 - يىل ئارىلىقىدا، بۇ ئۇچ دۆلەت ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىللىققا ئېرىشتى. بۇ ئۇچ دۆلەت ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش مەقسىتىدە، 1967 - يىل 6 - ئايدا ئۇگاندانىڭ پايتەختى كامپالادا «شەرقىي ئافرىقا ھەمكارلىق شەرتنامىسى»نى ئىمزالاپ، مەزكۇر تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ باش شتابى تانزانىيىنىڭ ئارۇشا شەھىرىدە. ھەمكارلىق شەرتنامىسىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئورتاق گەۋدىنىڭ مەقسىتى ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سانائەت، سودا ۋە باشقا جەھەتلەردىكى مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىپ ھەم تەڭشەپ، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى.

ئورتاق گەۋدە قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇچ دۆلەت مىللىي مۇستەقىللىقىنى قوغداش، مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتلەردە بەزى پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ، مەلۇم نەتىجىلەرگە ئېرىشتى، بۇنىڭ ئاساسلىقلىرى مۇنۇلار: تۆمۈرىيول، پورت، پوچتا - تېلېگراف، ئاۋىئاتسىيە قاتارلىق جەھەتلەردە بىرلەشمە كارخانىلارنى قۇردى ھەمدە شەرقىي ئافرىقا تەرەققىيات بانكىسىنى قۇردى؛ ئۆزلىرى ئوتتۇرىسىدىكى باج قوغدىنىشى پەيدىنپەي ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇچ دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى تەرەققىي قىلدۇردى. مەسىلەن، 1973 - يىللىق سودا مىقدارى 1967 - يىلدىكىگە قارىغاندا 24 پىرسەنت ئاشتى؛ ئۆزئارا ھەمكارلىشىش، ئۆزئارا ياردەملىشىش، ئورتاق راۋاجلىنىش ئارقىلىق، ئۇچ دۆلەتنىڭ سانائەت تەرەققىياتى سەۋىيىسىدىكى پەرق پەيدىنپەي كىچىكلىدى، ۋەھاكازالار. شۇڭلاشقا، زامبىيە، ئېپوپىيە، سومالى ۋە بۇرۇندى قاتارلىق بىرمۇنچە دۆلەتلەر بۇ تەشكىلاتقا قاتنىشىشنى ئىلتىماس قىلدى. كېيىن، ئۇچ دۆلەتنىڭ يولغا قويغان سىياسەتلىرى ئوخشاش بولمىغاچقا، 1970 - يىلدىن كېيىن، دۆلەت باشلىقلىرى يىغىنى ئېچىلمىدى. ئەسلىدىكى بىرلەشمە كارخانىلارنى نامدا ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھەرقايسى دۆلەتتىكى شىركەتلەر ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدىغان بولدى.

تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

غەربىي ئافرىقا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى بۇ، غەربىي ئافرىقىدىكى فرانسۇز تىلىدا سۆزلەيدىغان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى. بۇنىڭ تەكتى 1959 - يىلى قۇرۇلغان غەربىي ئافرىقا تاموژنا بېجى ئىتتىپاقىدۇر. كۆپ يىللار مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق، بۇ تەشكىلات 1973 - يىل 4 - ئايدا يىل چىشى

قىرغىزىستاننىڭ پايتەختى ئابدجاندا ئىمزالانغان كېلىشىمگە ئاساسەن 1974 - يىل 1 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلدى. ھازىر بۇ تەشكىلاتنىڭ پۈل چىشى قىرغىقى، مالى، ماۋرىتانىيە، نىگېر، سېنېگال ۋە يۇقىرى ۋولتىدىن ئىبارەت ئالتە ئەزاسى بار. بېنىن بىلەن توگو كۆزەتكۈچى سۈپىتىدە قاتناشتى. ئورتاق گەۋدىنىڭ مەقسىتى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ تامۇژنا بېجى، سودا - سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، قاتناش - ترانسپورت، تاشقى سودا، سەيلە - ساياھەت، ئېنېرگىيە ۋە تەتقىقات قاتارلىق جەھەتلەردە ماسلىشىشى ۋە ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. ئورتاق گەۋدىنىڭ ئالى ئورگىنى — دۆلەت باشلىقلىرى يىغىنى، ئۇنىڭدىن باشقا، مىنىستىرلار كېڭىشى (ئەزا دۆلەتلەرنىڭ مالىيە مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرلىرى يا كى ھۆكۈمەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەزالىرىدىن تەركىب تاپقان)، باش كاتىبات باشقارمىسى قاتارلىق تەشكىلاتلىرى بار. باش شتابى يۇقىرى ۋولتىنىڭ پايتەختى ۋاگادۇگۇدا. ئورتاق گەۋدە قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئورتاق گەۋدىنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئۇمۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇش جەھەتتە بەزى تەدبىرلەر قوللىنىلدى، ئورتاق گەۋدىنىڭ تەرەققىيات فوندىنى تەسىس قىلىش، پۇل قەرزى ئېلىش، ھەمكارلىققا كاپالەتلىك قىلىش فوندى تەسىس قىلىش تەستىقلاندى. 1977 - يىل 6 - ئايدا يەنە ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق ۋە ئۆزئارا ياردەم قىلىش كېلىشىمى ئىمزالاندى.

غەربىي ئافرىقا دۆلەتلىرى ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

غەربىي ئافرىقا دۆلەتلىرى ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى بۇ، غەربىي ئافرىقا دۆلەتلىرىنىڭ رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى. 1972 - يىل 4 - ئايدا، نىگېرىيە ۋە توگو دۆلەت باشلىقلىرى بارلىق غەربىي ئافرىقا دۆلەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدە قۇرۇشنى بىرلىكتە تەشەببۇس قىلدى، ئۇلارنىڭ بۇ تەشەببۇسى نۇرغۇن غەربىي ئافرىقا دۆلەتلىرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. 1975 - يىل 5 - ئايدا، بۇ تەشكىلات غەربىي ئافرىقىدىكى 15 دۆلەت نىگېرىيەنىڭ پايتەختى لوگوستا غەربىي ئافرىقا دۆلەتلىرى ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى قۇرۇش توغرىسىدا شەرتنامە ئىمزالغان چاغدا رەسمىي قۇرۇلدى. ھازىر بۇ تەشكىلاتنىڭ يېڭى قۇرۇلغان چاغدا قاتناشقان بېنىن، گامبىيە، گانا، گۋىنىيە، گۋىنىيە بىسساۋ، پۈل چىشى قىرغىقى، لىبېرىيە، مالى، ماۋرىتانىيە، نىگېر، نىگېرىيە، سېنېگال، سىبېررالېئون، توگو ۋە يۇقىرى ۋولتا شۇنىڭدەك كېيىن قاتناشقان يېشىل تۇمشۇق جۇمھۇرىيىتى بولۇپ 16 ئەزاسى بار. ئورتاق گەۋدىنىڭ مەقسىتى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ سانائەت، قاتناش - ترانسپورت، سودا قاتارلىق جەھەتلەردىكى تەرەققىياتى ۋە ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئورتاق يېزا ئىگىلىكى سىياسىتىنى پەيدىنپەي يولغا قويۇش، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرى جەھەتتىكى ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش ھەمدە ئافرىقا قىتئەسىنىڭ ئىلگىرىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشتىن ئىبارەت. ئورتاق گەۋدىنىڭ ئاساسلىق ئورگانلىرى دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت باشلىقلىرى يىغىنى، ئۇنىڭدىن باشقا، مىنىستىرلەر كېڭىشى، ئىجرائىيە كاتىبات باشقارمىسى، ئورتاق

گەۋدە سوت مەھكىمىسى شۇنىڭدەك تېخنىكا ۋە كەسپىي كومىتېتلىرى بار. باش شتابى لوگوستا.

غەربىي ئافرىقا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئاندىپس شەرتنامىسى تەشكىلاتى بۇ، ئاندىپس گۇرۇھى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ تەشكىلات لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرىنىڭ رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى بولۇپ، ئاندىپس تاغ تىزمىلىرى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن چىلى، پېرو، بولىۋىيە، ئېكۋاتور ۋە كولومبىيەدىن ئىبارەت بەش دۆلەت 1969 - يىل 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنى «ئاندىپس شەرتنامىسى» نى ئىمزالىغاندىن كېيىن رەسمىي قۇرۇلغان. باش شتابى پېرۇنىڭ پايتەختى لىمادا. بۇ تەشكىلات 1973 - يىل 2 - ئايدا يەنە نېپت كۆپ چىقىدىغان ۋېنېسۇئېلانى قوبۇل قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ راۋاجلىنىپ 70 مىليونغا يېقىن ئاھالىگە، 5 مىليون 600 نەچچە مىڭ كۋادرات كىلومېتر زېمىنغا ئىگە ئىقتىسادىي ھەمكارلىق رايونىغا ئايلاندى. (چىلى 1976 - يىل 10 - ئايدا بۇ تەشكىلاتتىن چىقىپ كەتتى، ھازىر ئۇنىڭ يەنىلا بەش ئەزا دۆلىتى بار). بۇ دۆلەتلەردىن چىقىدىغان نېپت، مىس، تۆمۈر، قوغۇشۇن، قەلەي، سىنك، كۆمۈر، كالىي سېلىتراسى، بېلىق پاراشوكى، بېلىق مېيى ۋە قەغەز قاتارلىق مەھسۇلاتلار لاتىن ئامېرىكىسىدا بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئالتە دۆلەتنىڭ بىكسپورت مىقدارى لاتىن ئامېرىكىسى ئومۇمىي ئېكسپورت مىقدارىنىڭ 40 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

شەرتنامىدە بەلگىلىنىشىچە، بۇ تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلۇشتىكى مەقسەت ئۆز رايونىنىڭ بايلىقىدىن ئەڭ زور دەرىجىدە پايدىلىنىش، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىنى تەڭشەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تاموژنا بېجى قورغىنىنى پەيدىنپەي ئەمەلدىن قالدۇرۇش، سودا جەھەتتىكى ئالاقىنى ۋە ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۇرۇش جەريانىنى كېڭەيتىش ئارقىلىق ئۆز رايونىدىكى خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت.

بۇ تەشكىلاتنىڭ سىياسەت بەلگىلىگۈچى ئورگىنى ئاندىپس شەرتنامىسى كومىتېتى بولۇپ، ئۇنى ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەر بىردىن ۋەكىل قاتناشتۇرۇپ تەشكىل قىلغان، بۇ كومىتېت ھەر يىلى بىرقانچە قېتىم يىغىن ئاچىدۇ. 1970 - يىل 12 - ئايدا، بۇ تەشكىلات «چەت ئەل مەبلىغىگە مۇئامىلە قىلىشنىڭ ئورتاق نىزامى» نى ماقۇللاپ، چەت ئەل كاپىتالىنىڭ مەبلەغ سېلىش دائىرىسى، ھەسسىدارلىق ھوقۇقى، پايدىنىڭ سىرتقا ئېقىشى قاتارلىق جەھەتلەردە، مەسلەن، چەت ئەل كارخانىلىرىنىڭ جامائەت ئىشلىرى، سودا بانكىسى، سۇغۇرتا، مەملىكەت ئىچىدىكى تىرانسپورت قاتارلىق تارماقلارغا مەبلەغ سېلىشى مەنئىي قىلىنىدۇ، چەت ئەل كارخانىلىرى 15 — 20 يىل مۇددەت ئىچىدە، كەم دېگەندە 51 پىرسەنت پايىنى ئۆزى تۇرۇشلۇق دۆلەتكە سېتىپ بېرىشى كېرەك، چەت ئەل مەبلەغ سالغۇچىلىرىنىڭ ھەر يىلى پېرېۋوت قىلىپ ئېلىپ چىقىپ كېتىدىغان پايدىسى سالغان مەبلىغىنىڭ 14 پىرسەنتىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك دېگەنگە ئوخشاش ئېنىق بەلگىلىمىلەرنى چىقاردى. 1976 - يىل 10 - ئايدا، چىلى چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ تەشكىلات ئاشۇ شەرتنامىگە

تۇزىتىش كىرگۈزۈپ، چەت ئەل مەبلىغىنى قوبۇلغان چەكنى كەلگە قويۇپ بەردى، ياكى تەرتىپكە سالدى، مەسىلەن، پايدىنى پېرېۋوت قىلىپ ئېلىپ چىقىپ كېتىش نىسبىتىنى 20 پېرسەنتكە كۆتۈردى. بۇ تەشكىلات ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تاموژنا بېجى قورغىنىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدىكى سودىنى ئىلگىرى سۈرۈش، مىللىي سانائەتنى پىلانلاش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، چەت ئەل سانائەت بۇيۇملىرىنى ئىمپورت قىلىشنى ئازايتىش قاتارلىق جەھەتلەردە بىرقەدەر زور ئىلگىرىلەشنى قولغا كەلتۈردى. 1969 - يىلى، بۇ تەشكىلاتنى قۇرغۇچى بەش دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سودا مىقدارى ئاران 107 مىليون ئامېرىكا دوللىرى ئىدى، 1974 - يىلغا كەلگەندە، ئالتە ئەزا دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سودا مىقدارى 817 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. بىر گەۋدىلەشكەن ئىقتىسادنى ئاۋۋال راۋاجلاندۇرۇشقا كېرەكلىك مەبلەغنى جەمئىلەش ئۈچۈن، ئاندېس تەرەققىيات شىركىتى 1970 - يىل 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تىجارەتنى باشلىدى.

تەرەققىي قىلۋاتقان دۆلەتلەر دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئوتتۇرا ئامېرىكا قىتئەسى ئورتاق بازىرى بۇ، ئوتتۇرا ئامېرىكا قىتئەسىدىكى دۆلەتلەرنىڭ رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى. بۇ تەشكىلاتنى ئوتتۇرا ئامېرىكا قىتئەسىگە جايلاشقان گۋاتېمالا، سالۋادور، ھوندۇراس، نىكاراگۇا، كوستارىكادىن ئىبارەت بەش دۆلەت 1962 - يىل 7 - ئايدا رەسمىي تەسىس قىلغان. ئۇنىڭ باش شتابى گۋاتېمالا شەھىرىدە. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇيان، ئامېرىكا مونوپول كاپىتالى بۇ بەش دۆلەتكە قاراتقان كونترول‌لۇقنى ۋە ئارىلىشىنى كۈندىن - كۈنگە كۈچەيتتى. ئامېرىكىنىڭ بىرلەشمە مارکا شىركىتى قاتارلىق دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلىرى بۇ دۆلەتلەرنىڭ كوفى، بانان ۋە پاختا قاتارلىق مۇھىم مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە سېتىلىشىنى تىزگىنلىۋالدى، كۆپلىگەن يەرلىرىنى ئىگىلىۋېلىپ، «دۆلەت ئىچىدىكى دۆلەت» كە ئايلىنىپ قالدى، نەتىجىدە بۇ دۆلەتلەر يەنىلا ئىگىلىكىدە ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر خىلا ئىگىلىك قۇرۇلمىسىدىن قۇتۇلالماي كەلدى ھەمدە ئىمپورت - ئېكسپورت سودىسى جەھەتتە ئېغىر دەرىجىدە ئامېرىكىغا يۆلىنىدىغان بولۇپ قالدى. مەسىلەن، 1961 - يىلى كوفى ئېكسپورتىنىڭ ئومۇمىي ئېكسپورت قىممىتىدە گۋاتېمالانىڭ ئېكسپورت مىقدارى 62 پېرسەنت، سالۋادورنىڭ 59 پېرسەنت، كوستارىكانىڭ 53 پېرسەنت بولغان؛ بانان ئېكسپورتىنىڭ ئومۇمىي ئېكسپورت قىممىتىدە ھوندۇراسنىڭ ئېكسپورت مىقدارى 51 پېرسەنت، كوستارىكانىڭ 26 پېرسەنت بولغان؛ نىكاراگۇانىڭ پاختا ئېكسپورتىنىڭ ئومۇمىي ئېكسپورت قىممىتىدە ئىگىلىگەن ئېكسپورت مىقدارى 35 پېرسەنت بولغان. شۇ يىلى، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئامېرىكىدىن ئىمپورت قىلغان ئەرسىلىرى ئومۇمىي ئىمپورت قىممىتىنىڭ 47 پېرسەنتىنى، ئامېرىكىغا ئېكسپورت قىلغان ئەرسىلىرى ئومۇمىي ئېكسپورت قىممىتىنىڭ 49 پېرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، خەلقئارادا سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ كېڭىيىشىگە قاراپ

يۈزلىنىشى ئارقىسىدا، بەش دۆلەتنىڭ تاشقى سودىسىدا دائىم پاسسىپ بالانس پەيدا بولۇپ، بۇ دۆلەتلەرنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشغا ئېغىر دەرىجىدە تەسىر يەتكۈزدى.

50 - يىللاردىلا، بۇ بەش دۆلەت مىللىي سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش، يېزا ئىگىلىكىدىن ئىبارەت بىر خىلا ئىگىلىكنى بىلەن شۇغۇللىنىشتەك ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىش، يېڭى خەلقئارا سودا ئالاقىسىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئامېرىكىغا بولغان يۆنىلىشىنى ئازايتىش ئۈچۈن، ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە، ئۆز-ئارا ئەركىن سودىنى قانات يايدۇرۇش ئۈستىدە بىر قاتار ئىككى تەرەپلىمە كېلىشىملەرنى ئىمزالىغان ھەمدە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ «ئوتتۇرا ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ ئەركىن سودا ۋە بىر گەۋدىلەشتۈرۈشكە دائىر كۆپ تەرەپلىمە شەرتنامىسى» نى ئىمزالىغانىدى. 1960 - يىل 12 - ئايدا، گۋاتېمالا، سالۋادور، ھوندۇراس، نىكاراگۇالار يەنمۇ ئىلگىرىلەپ نىكاراگۇانىڭ پايتەختى ماناگۇادا «ئوتتۇرا ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ ئىقتىسادىنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش شەرتنامىسى» نى ئىمزالىدى. ئوتتۇرا ئامېرىكا قىتئەسى ئورتاق بازىرى ئاشۇ كېلىشىم، شەرتنامىلەر ئاساسىدا، كوستارىكانىڭ قاتنىشىشى بىلەن تەسىس قىلىنغان. 1963 - يىل 8 - ئايدا، پانامانى بۇ تەشكىلاتقا كاندىدات ئەزا سالاھىيىتى بىلەن قاتنىشىشنى قارار قىلدى. 1969 - يىلى سالۋادور بىلەن ھوندۇراس ئوتتۇرىسىدا قوراللىق توقۇنۇش يۈز بەردى. 1970 - يىلى ھوندۇراس بۇ تەشكىلاتتىكى پائالىيەتنى توختاتقان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئۆزىنى ئەمەلىيەتتىكى ئەزا دۆلەت دەپ ھېسابلىدى.

بۇ تەشكىلاتنىڭ تەسىس قىلىنىشتىكى نىشانى تامۇژنا بېجى ئىتتىپاقى بەرلۈپ ئۈيۈشۈپ، ئۈچىنچى دۆلەتنىڭ تاۋارلىرىغا قارىتا ئورتاق تامۇژنا بېجى پىرىنسىپى بەلگىلەشتىن، ئوتتۇرا ئامېرىكا قىتئەسى ئەركىن سودا رايونى تەسىس قىلىپ، ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تامۇژنا بېجى قورغىنىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشتىن، شۇنىڭدەك مالىيە سىياسىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ترانسپورت، يېزا ئىگىلىكى قاتارلىق جەھەتلەردىكى سىياسەتنى ماسلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ تەشكىلات تەسىس قىلىنغاندىن بۇيان، بەش دۆلەتنىڭ ئېكسپورت - ئىمپورت سودىسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى يىلدىن يىلغا ئېشىپ، 1960 - يىلدىكى 33 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن 1975 - يىلى 518 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى، دېمەك، 15 يىل ئىچىدە 16 ھەسسىگە يېقىن ئاشتى.

بىر خىلا ئىگىلىك، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر دېگەن ماددىغا قارالۇن.

كارىپ ئورتاق گەۋدىسى بۇ، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى كارىپ دېڭىزى بويلىرىدىكى دۆلەتلەر ۋە رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى. 1973 - يىل 4 - ئايدا، گۋىئانانىڭ پايتەختى گېئورگېتاۋنىدا ئۆتكۈزۈلگەن ئەنگلىيە، فىدېراتسىيىسىدىكى كارىپ دېڭىزى رايونى دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت باشلىقلىرىنىڭ 8 - نۆۋەتلىك يىغىنى كارىپ ئورتاق گەۋدىسىنى قۇرۇپ، ئۇنى 1968 - يىل 5 - ئايدا قۇرۇلغان كارىپ دېڭىزى ئەركىن سودا جەمئىيىتىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشنى قارار قىلدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا، ئىلگىرىكى كارىپ ئەركىن سودا جەمئىيىتىدىكى گۋىئانا، يامايكا، باربادوس، ترىنىداد ۋە توباگودىن ئىبارەت تۆت دۆلەت رەسمىي ئورتاق گەۋدە بولۇپ تەشكىللەندى.

بۇ ئورتاق گەۋدىنىڭ ھازىر 12 ئەزاسى بار، بۇزوۋرئەنگلىيە فېدېراتسىيىسىنىڭ كارىپ دېگىن رايونىدىكى ئەزاسى بولغان باربادوس، گۋىئانا، يامايكا، تىرىنىداد ۋە توباگو، گرېنادا، سانت لۇسيا قاتارلىق ئالتە مۇستەقىل دۆلەت شۇنىڭدەك تېخى مۇستەقىل بولمىغان ئانتىگۇا، بېلىز، دومىنىكا ئارىلى، سېنىست كىتىس - نېۋىس - ئانگۇئىللا، سان - ۋىسېنتىي ۋە مونتسېراتلاردىن ئىبارەت. ئورتاق گەۋدە كارىپ ئورتاق بازىرى، ھۆكۈمەت باشلىقلىرى يىغىنى، ئورتاق بازار كېڭىشى ۋە كاتىبات باشقارمىسى قاتارلىق ئاپپاراتلارنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ. ھۆكۈمەت باشلىقلىرى يىغىنى ئورتاق گەۋدىنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى. ئۇنىڭ باش شتابى گۋىئانانىڭ پايتەختى گېورگېتاۋندا. ئورتاق گەۋدىنىڭ مەقسىتى ئۆز رايونىنىڭ سانائىتى، يېزا ئىگىلىكىنى ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش، رايون ئىگىلىكىنىڭ بىر گەۋدىلىشىش جەريانىنى تېزلىتىش، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ رايون دائىرىلىك ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىش، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سىياسىتىنى ماسلاشتۇرۇش ۋەھاكازالاردىن ئىبارەت. ئورتاق گەۋدە تەسىس قىلىنغاندىن بۇيان، كونا خەلقئارا ئىقتىسادىي تەرتىپنى ئۆزگەرتىش، مىللىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش جەھەتلەردە بىرمۇنچە خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. مەسىلەن، ئۆز رايونىنىڭ ئىچكى سودا سىياسىتىنى بەلگىلىدى، بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە «لومې كېلىشىمى» نى ئىمزالاشقا قاتناشتى ھەمدە ئورتاق گەۋدىنىڭ كۆممىسسارىق ۋە پۈرچاق شىركەتلىرى، غەربىي ھىندىستان دېڭىز تىرانسپورتى شىركىتى، كارىپ ئاخبارات ئاگېنتلىقى قاتارلىق تەشكىلاتلارنى قۇردى.

لومې كېلىشىمى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

لاتىن ئامېرىكىسى ئىقتىسادىي سىستېمىسى

بۇ، لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى. 1975 - يىل 10 - ئايدا، مېكسىكا، ۋېنېسۇئېلالارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ۋە كارىپ دېڭىزى رايونىدىكى 23 دۆلەتنىڭ ۋەكىللىرى پاناما شەھىرىدە «پاناما شەرتنامىسى» نى ئىمزالاپ، بۇ سىستېمىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇنىڭ پاناما، ئارگېنتىنا، بولىۋىيە، كۇبا، برازىلىيە، كولومبىيە، كوستارىكا، چىلى، ئېكۋادور، سالۋادور، گۋاتېمالا، گۋىئانا، ھايىتى، ھوندۇراس، مېكسىكا، يامايكا، نىكاراگۇا، پېرۇ، پاراگۋاي، دومىنىكا جۇمھۇرىيىتى، تىرىنىداد ۋە توباگو، ئۇرۇگۋاي، ۋېنېسۇئېلا، باربادوس، گرېنادادىن ئىبارەت 25 ئەزاسى بار. بۇ تەشكىلاتنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى مۇنۇلار: ئەزا دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارا ئىقتىسادىي ئىشلاردىكى سىياسەتلىرىنى ماسلاشتۇرىدۇ؛ ئەزا دۆلەتلەرنىڭ مىللىي كاپىتالى ئارقىلىق تۈرلۈك كۆپ دۆلەت بىرلەشمە شىركەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ؛ خام ئەشيا ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتىنى كۈچەيتىپ، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ خام ئەشيالىرىنىڭ ئېكسپورت باھاسىنى ۋە بازىرىنى قوغدايدۇ؛ ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ماشىنا - ئۇسكۇنە ۋە تېخنىكىنى قوللىغا كەلتۈرۈش شەرت - شارائىتلىرىنى ياخشىلايدۇ؛ رايون خاراكتېرلىك ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ بىر گەۋدىلىشىشىنى قوللايدۇ ۋە باشقىلار. بۇ تەشكىلاتنىڭ ئالىي ئورگىنى لاتىن ئامېرىكىسى كېڭىشى، تەشكىلاتنىڭ كاتىبات باشقارمىسى

ۋېنېسۇئېلانىڭ پايتەختى كاراكاستا. بۇ تەشكىلات قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئوخشاش بولمىسمۇ، دۆلەتلەر ئارا بەزى زىددىيەتلەر مەۋجۇت بولسىمۇ، لېكىن پائالىيەتلەرنى پائال ئېلىپ بارغاچقا، بىر-مۇنچە كونكرېت نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. مەسىلەن، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئۆستۈرۈش، ئوغۇت ئىشلەش، گۆش، سۈت مەھسۇلاتلىرىنى ياساش، دېگىز سۈيى ۋە تاتلىق سۇ مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش، قول ھۈنەر-سەنئەت بۇيۇملىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە سېتىش قاتارلىق ھەرىكەت كومىتېتلىرىنى قۇردى، بەزى رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەكلىپلىرىنى ۋە پىلانلىرىنى تەتقىق قىلدى ۋە تۈزۈپ چىقتى؛ ئەزا دۆلەتلەر ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق ئاسىيا، ئافرىقىدىكى تەرەققىي قىلۋاتقان دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىق ۋە ھەمكارلىقنى كۈچەيتتى ھەمدە كانادا، ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى قاتارلىق تەرەپلەر بىلەن بولغان ئالاقىسىنى كۈچەيتىپ، دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ زومىگەرلىكىگە قارشى تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئاشۇردى؛ تەدبىر قوللىنىپ، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ پاختا قاتارلىق خام ئەشيالىرىنىڭ باھاسىنى قوغداپ قالدى، ۋەھاكازا. بۇلار ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى.

لاتين ئامېرىكىسى ئەركىن سودا جەمئىيىتى، تەرەققىي قىلۋاتقان دۆلەتلەر دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

لاتين ئامېرىكىسى ئەركىن سودا جەمئىيىتى - بۇ، لاتين ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى. 1960 - يىل 2 - ئايدا ئارگېنتىنا، برازىلىيە، چىلى، مېكسىكا، پاراگۋاي، پېرۇ ۋە ئۇرۇگۋاي قاتارلىق يەتتە دۆلەت ئۇرۇگۋاينىڭ پايتەختىدە «مونتېۋىدېئو شەرتنامىسى»نى ئىمزالاپ، بۇ تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلىدى. كولومبىيە، ئېكۋادور، بولىۋىيە ۋە ۋېنېسۇئېلالارمۇ ئىلگىرى - كېيىن قاتناشتى، شۇنىڭ بىلەن بۇ تەشكىلاتنىڭ ئەزاسى 11 گە يەتتى. جەمئىيەتنىڭ باش شتابى مونتېۋىدېئودا، ئۇنىڭ قارىمىقىدا مىنىستىرلار كېڭىشى، شەرتنامە تۈزۈشكەن دۆلەتلەر يىغىنى، دائىمىي ئىجرائىيە كومىتېتى ۋە كاتتىبات باشقارمىسى قاتارلىقلار بار. جەمئىيەتنىڭ مەقسىتى رايون ئوتتۇرىسىدىكى سودا قورغىنىنى پەيدىنپەي ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ بازىرىنى كېڭەيتىش، تىرىشىپ لاتين ئامېرىكىسى ئورتاق بازىرىنى تەسىس قىلىپ، رايون ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشتىن ئىبارەت. بۇ تەشكىلات قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ جەھەتلەردە مەلۇم تۈرتكىلىك رول ئويناندى. مەسىلەن، 1961 - يىلى ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىمپورت - ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسى 900 مىليون ئامېرىكا دوللىرى ئىدى، 1976 - يىلغا كەلگەندە 7 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا كۆپەيدى. جەمئىيەت ئەسلىدە، تاموژنا بېجىنى پەيدىنپەي ئازايتىش ۋە باشقا سودا قورغانلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئارقىلىق، 1973 - يىلى بىر ئەركىن سودا رايونى تەسىس قىلىپ، ئۇنى لاتين ئامېرىكىسى ئورتاق بازىرى قۇرۇشنىڭ ئاساسى قىلماقچى بولغانىدى، بىراق بۇ پىلان كېچىكتۈرۈلدى.

لاتين ئامېرىكىسى ئىقتىسادىي سىستېمىسى، تەرەققىي قىلۋاتقان دۆلەتلەر دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى رايونى ۋە تىنچ ئوكيان رايونى دۆلەتلىرى گۇرۇھى بۇ، ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى رايونى ۋە تىنچ ئوكيان رايونىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان 50 نەچچە دۆلەتنىڭ خەلقئارا ئىقتىسادىي بىرلەشمە تەشكىلاتى، 1975 - يىل 2 - ئايدا، ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى رايونى ۋە تىنچ ئوكيان رايونىدىكى كامېرون، توگو، كونگو، گۋىئانا قاتارلىق تەرەققىي قىلىۋاتقان 46 دۆلەت ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسىدىكى ئون دۆلەت بىلەن توگونىڭ پايتەختى لومىدا يىغىن ئۆتكۈزۈپ، «لومې كېلىشىمى» نى ئىمزالىدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا، بۇ دۆلەتلەر گۋىئانانىڭ پايتەختى گېئورگېتاۋندا مىنىستر دەرىجىلىك يىغىن چاقىرىپ، «گېئورگېتاۋن كېلىشىمى»نى ماقۇللاپ، بۇ تەشكىلاتنى قۇرۇشنى قارار قىلدى. ھازىر بۇ تەشكىلاتقا لومې يىغىنىغا قاتناشقان 46 دۆلەتتىن باشقا، يەنە كېيىن «لومې كېلىشىمى»گە ئىمزا قويغان كومورو، پاپۇئا - يېڭى گۋىنىيە، سان - تومې ۋە پرىنسىپى، سۇرىنام، يېمىشىل تۇمشۇق جۇمھۇرىيىتى، سېيىشېل قاتارلىقلارمۇ ئەزا بولدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ مەقسىتى «لومې كېلىشىمى» دىكى نىشاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش، ئەزا دۆلەتلەر بىلەن ئافرىقا، كارىپ دېڭىزى رايونى ۋە تىنچ ئوكيان رايونىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ۋە پارلىق تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى گىلگىرى سۈرۈش، سودا ئىقتىسادىنى ۋە مەدەنىيەت ئالاقىسىنى قويۇقلاشتۇرۇش ھەمدە ھۇشۇ مەقسەتتە سودا، تېخنىكا، سانائەت ۋە ئادەم كۈچى بايلىقى جەھەتلەردىكى ئاخبارات ئالماشتۇرۇشنى كۈچەيتىش، خەلقئارا يېڭى ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىشنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇ كۈرۇھنىڭ ئاساسلىق ئورگانلىرى مىنىستىرلار كېڭىشى ۋە باشقا ئەلچىلەر ھەيئىتىدىن ئىبارەت، شۇنىڭدەك مۇشۇ ئاساسلىق ئورگانلارغا يارەملىشىپ ئىشلەشكە كاتىبات باشقارمىسى تەسىس قىلىدى.

لومې كېلىشىمى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر دېگەن مانادىلارغا قارالۇن.

نەپەت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى بۇ، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئاساسلىق نەپەت ئىشلەپچىقارغۇچى دۆلەتلەر ئەزا دۆلەتلەرنىڭ نەپەت سىياسىتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ۋە ماسلاشتۇرۇش، نەپەت بايلىقىنى قوغداش، مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، غەرب نەپەت شىركەتلىرىنىڭ مونوپول ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن قۇرغان خەلقئارا تەشكىلات. بۇ تەشكىلاتنى 1960 - يىل 9 - ئايدا، ئىراق، ئىران، كۇۋەيت، سەئۇدى ئەرەبىستان ۋە ۋېنېسۇئېلا قاتارلىق بەش دۆلەت قۇرغان. كېيىن ئالجىرىيە، ئېكۋادور، گابون، ھىندونېزىيە، لىۋىيە، نىگېرىيە، قاتار ۋە ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى ئارقا - ئارقىدىن قاتناشتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئەزاسى 13 كە يەتتى. ئۇنىڭ باش شتابى ئاۋستىرىيىنىڭ پايتەختى ۋېيىنادا.

نەپەت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى نەپەت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى يىغىنى بولۇپ، ئۇ باش سىياسەت بەلگىلەشكە مەسئۇل، بۇ يىغىنغا ئەزا دۆلەتلەر ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ قاتناشتۇرىدۇ، ئۇلار يىلىغا كېم دېگەندە ئىككى قېتىم يىغىن ئۆتكۈزىدۇ. بۇ تەشكىلاتنىڭ مۇدىرىيىتى يىغىنىنىڭ

تۈرلۈك قارارلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ، ئەزا دۆلەتلەر بىردىن كىشى ئەۋەتىپ مۇدىرىيەتنى تەشكىل قىلىدۇ؛ كۆنىدىلىك ئىشلارنى بېجىرىدىغان كاتىبات باشقارمىسى بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا تېخنىكا، مەمۇرىيەت، ئاخبارات، قانۇن، ئىقتىسادىي، ستاتىستىكا شۇنىڭدەك باش كاتىپ ئىشخانىسى قاتارلىق ئورگانلار بار.

نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئەزالىرىنىڭ ئىنتايىن مول نېفت بايلىقى بار. مۇشۇ تەشكىلاتنىڭ 1978 - يىل 9 - ئايدا ئېلان قىلغان سانلىق مەلۇماتىغا قارىغاندا، 1977 - يىلى 13 ئەزا دۆلەتنىڭ نېفت زاپىسى مۆلچەرلەنگەنچە دۇنيا نېفت زاپىسىنىڭ 68 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىكەن؛ شۇ يىلى ئىشلەپ چىقارغان نېفتى 11 مىليارد 500 مىڭ تۇنغا (بىر تونىنا نېفت 7.35 تۇنۇك كېلىدۇ) يېتىپ، دۇنيا نېفت ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ 52 پىرسەنتىنى، ئېكسپورت قىلىنغان نېفتى دۇنيا بويىچە ئېكسپورت قىلىنغان نېفتنىڭ 84 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ئۆزلىرىگە كېرەكلىك نېفتنىڭ 80 پىرسەنتىنى، ياپونىيە ئۆزىگە كېرەكلىك نېفتنىڭ 95 پىرسەنتىنى مۇشۇ دۆلەتلەرنىڭ تەمىنلىشىگە تايىنىپ ھەل قىلىدۇ. 70 - يىللارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئامېرىكىدا مەملىكەت ئىچىدىكى نېفت مەھسۇلاتىنى كېمەيمەپ كەتكەچكە، ئۇ تېز ئېشىپ بارغان نېفت مىقدارىنىمۇ مۇشۇ دۆلەتلەردىن ئىمپورت قىلىدىغان بولدى.

لېكىن، ئىلگىرى ئۇزاق ۋاقىت داۋاملاشقان بۇ دۆلەتلەرنىڭ نېفت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ھەممىنى دېگۈدەك ياكى كۆپ قىسمىنى چەت ئەل نېفت مونوپول كاپىتالى تىزگىنلەپ كەلدى. 1973 - يىلدىن ئىلگىرىكى 50 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، نېفت باھاسىنى بەلگىلەش ھوقۇقىنى باشتىن ئاخىر خەلقئارا نېفت كارتىللىرى تىزگىنلەپ كەلدى. ئۇلار نېفت باھاسىنى ئىنتايىن نامۇۋاپىق سەۋىيىگە چۈشۈرۈپ قويدى. پۈتكۈل 60 - يىللاردا، ئوتتۇرا شەرق نېفتىنىڭ ھەربىر تۇنىنىڭ باھاسى ئاران 1.80 ئامېرىكا دوللىرىلا بولدى. 70 - يىللارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈرسى ئۈزلۈكسىز چۈشۈپ كەتكەچكە، نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى خەلقئارا نېفت مونوپول تەشكىلاتى بىلەن نۇرغۇن قېتىم قايتا - قايتا سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، ئوتتۇرا شەرق نېفتىنىڭ ھەربىر تۇنىنىڭ باھاسىنى 1.80 ئامېرىكا دوللىرىدىن بارا - بارا ئۆستۈرۈپ، 1973 - يىلى ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى 3.011 ئامېرىكا دوللىرىغا چىقاردى. ئۇزاق ۋاقىتتىن بۇيان، ئوتتۇرا شەرقنىڭ 1 تونىنا ئەلا سۈپەتلىك نېفتىنىڭ باھاسى ياۋروپانىڭ 1 تونىنا ناچار سۈپەتلىك كۆمۈرنىڭ باھاسىدىن تۆۋەن بولۇپ كەلدى. 1974 - يىلى ئالجىرىيە ب د ت نىڭ پەۋقۇلئاددە يىغىنىغا تاپشۇرغان ئەسلەتمىدە يېزىلىشىچە، 1953 - يىلدىن 1973 - يىلغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە، ئامېرىكىنىڭ تېكىساس قولتۇقىدا ئىشلەپ چىقىرىلغان نېفتنىڭ باھاسىغا سېلىشتۇرغاندا، نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئەزالىرىنىڭ نېفت جەھەتتە تارتقان زىيىنى 227 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى، جاھانگىرلار نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا غالجىرلىق بىلەن تاجاۋۇز قىلىپ، نېفت ئىشلەپ

چىقارغۇچى ئۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ كەلگۈسىدىكى ھەتتا پۈتۈن زېمىننىڭ چەت ئەل نەپت مونوپولى تەشكىلاتلىرىنىڭ «كونسېسسىيە رايونى» قىلىپ ئايرىۋېلىپ، «دۆلەت ئىچىدىكى دۆلەت» بولۇۋالدى.

نەپت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلقئارا نەپت مونوپول تەشكىلاتىغا قارشى تىنچ تىنچ كەسكىن كۆرەشلەرنى ئېلىپ بارىدى. 70 - يىللارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، بۇ تەشكىلات جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئارىلىشىشى ۋە غەرب نەپت شىركەتلىرىنىڭ قارشىلىقىنى كۆپ قېتىم بېتچىت قىلىپ، نەپت باھاسىنى ۋە نەپت بېجى نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش، نەپت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەرنىڭ غەرب نەپت شىركەتلىرىدىكى پاي ھوقۇقىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈردى. بولۇپمۇ 1973 - يىل 10 - ئايدىكى ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشى مەزگىلىدە، نەپت ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى ئالدى بىلەن نەپت قۇرالىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، نەپت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئەزالىرى بىردەك ئىنتىپاقلىشىپ، غەرب نەپت شىركەتلىرىدىن نەپت باھاسىنى بەلگىلەش ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، نەپت باھاسىنى ئىككى قېتىم ئۆستۈرۈش ئارقىلىق، ھەربىر تۇنۇك نەپتنىڭ باھاسىنى 3.011 ئامېرىكا دوللىرىدىن 11.651 ئامېرىكا دوللىرىغا كۆتۈرۈپ، نەپت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەرنىڭ ھەققانىي كىرىمىگە كاپالەتلىك قىلدى. نەپت ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى نەپت ئىشلەپ چىقارغۇچى باشقا بەزى دۆلەتلەر بىلەن بىرلىكتە، توشۇشنى مەنئى قىلىش، مەھسۇلاتنى كېمەيتىش، دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش قاتارلىق كۈچلۈك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، يەھۇدىي قىسىملىرىغا قاتتىق زەربە بەردى. 1974 - يىل 12 - ئايدا، نەپت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى 1975 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ نەپت باھاسىنى بەلگىلەش تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بىرلا باھا تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلىپ، غەرب نەپت شىركەتلىرىنىڭ پايدىسىنى ۋە نەپتنىڭ سېتىلىش باھاسىنى ئۆستۈرۈۋېتىشىنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ چىقىلدى. 1975 - يىل 3 - ئايدا، ئالجىرنىڭ پايتەختى ئالجىردا ئېچىلغان نەپت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئەزالىرىنىڭ 1 - قېتىملىق باشلىقلار يىغىنى «تەنتەنىلىك خىتابنامە» ماقۇللاپ، نەپت ئىستېمال قىلغۇچى ئامېرىكا قاتارلىق غەرب دۆلەتلىرىنىڭ نەپت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتىغا كۆرسەتكەن قارشىلىقىنى ۋە سالغان تەھدىتىنى ئەيىبلەپ، «زۆرۈر بولغاندا، بولۇپمۇ تاجاۋۇزچىلىق يۈز بەرگەندە بۇنداق تەھدىتكە بىرلىكتە قايتۇرما زەربە بېرىش ئۈچۈن، بىۋاستە ۋە ئۈنۈملۈك تەدبىرلەرنى قوللىنىمىز» دەپ تەنتەنىلىك بىلەن جاكارلىدى.

غەرب دۆلەتلىرىدە پۇل پاخالىقىنىڭ ئېغىرلىشىشى ۋە ئامېرىكا دوللىرى كۆرسىنىڭ داۋاملىق چۈشۈشى ئارقىسىدا، نەپت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى نەپت باھاسىنى بىرنەچچە قېتىم تەڭشىدى. 1975 - يىلى 9 - ئايدا، نەپت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى مىنىستر دەرىجىلىك يىغىن ئېچىپ، شۇ يىلى 10 - ئايدىن باشلاپ

ئەرەب نەفتىنىڭ باھاسىنى 10 پىرسەنت ئۆستۈرۈشنى قارار قىلدى. 1976 - يىل 12 - ئايدا، قاتارنىڭ پايتەختى دوخادا ئۆتكۈزۈلگەن ئەزا دۆلەتلەرنىڭ مىنىستىر دەرىجىلىك يىغىنىدا، توققۇز دۆلەتنىڭ ۋەكىللىرى باھانى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ ئۆستۈرۈش، يەنى بىرىنچى باسقۇچتا 1977 - يىل 1 - ئايدىن تارتىپ نەفت باھاسىنى 10 پىرسەنت ئۆستۈرۈش، ئىككىنچى باسقۇچتا 1977 - يىل 6 - ئايدىن تارتىپ نەفت باھاسىنى يەنە 5 پىرسەنت ئۆستۈرۈش تەكلىپىنى قوللاپ ئاۋاز بەردى. لېكىن سەئۇدى ئەرەبىستانى بىلەن ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى نەفت باھاسىنى 5 پىرسەنتلا ئۆستۈرۈشتە چىڭ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن 1977 - يىل 1 - ئايدىن تارتىپ خەلقئارا نەفت بازىرىدا نەفتىنىڭ ئىككى خىل باھاسى بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان «قوش باھا تۈزۈمى» دېگەن نەرسە كېلىپ چىقتى. 1977 - يىل 7 - ئايدا، نەفت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ 11 ئەزاسى كېلىنىشىم ھاسىل قىلدى، توققۇز دۆلەت ئەسلىدىكى ئىككىنچى باسقۇچتا نەفت باھاسىنى يەنە 5 پىرسەنت ئۆستۈرۈش پىلانىدىن ۋاز كەچتى، سەئۇدى ئەرەبىستانى بىلەن ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى بولسا ئۆز نەفتىنىڭ باھاسىنى 5 پىرسەنت ئۆستۈرۈشكە قوشۇلدى، شۇنىڭ بىلەن «قوش باھا تۈزۈمى» گە خاتىمە بېرىلىپ، بىر تۇتاش باھا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ ستاتىستىكا ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، 1977 - يىلى غەرب سانائەت دۆلەتلىرىنىڭ مال باھاسى 7.8 پىرسەنت ئۆسكەن، 1978 - يىلى يەنە تەخمىنەن 7 پىرسەنت ئۆسكەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاشۇ ئىككى يىل ئىچىدە ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈرسى ئالاھىدە پۇل ئېلىش ھوقۇقىغا بويىچە ئېلىنىدىغان پۇلنىڭ كۈرسىدىن 10 پىرسەنت چۈشۈپ كەتكەن. شۇڭا، نەفت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى 1978 - يىل 12 - ئايدا مىنىستىر دەرىجىلىك يىغىن ئېچىپ، 1979 - يىلى نەفت باھاسىنى تۆت قېتىم ئۆستۈرۈش ئارقىلىق، ھەربىر تۇنۇك نەفتىنىڭ باھاسىنى 12.70 ئامېرىكا دوللىرىدىن 1979 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 14.542 ئامېرىكا دوللىرىغا ئۆستۈرۈش (1979 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن تارتىپ ھەربىر تۇنۇك نەفتىنىڭ باھاسىنى 12.70 ئامېرىكا دوللىرىدىن 13.335 ئامېرىكا دوللىرىغا، 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن تارتىپ 13.843 ئامېرىكا دوللىرىغا، 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن تارتىپ 14.161 ئامېرىكا دوللىرىغا، 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن تارتىپ 14.542 ئامېرىكا دوللىرىغا ئۆستۈرۈش) نى قارار قىلدى. لېكىن، ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولغاچقا، 1979 - يىل 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى يېپىلغان نەفت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ 53 - سانلىق مىنىستىر دەرىجىلىك يىغىنى ئاخبارات ئېلان قىلىپ، ئەسلىمىدە 1979 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يولغا قويۇلىدىغان باھانى مۇددەتتىن بۇرۇن، يەنى 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن تارتىپ يولغا قويىدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

نەفت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى يەنە كەڭ تەرەققىي

قىلمۇاتقان دۆلەتلەرگە ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشنى كۆچەيتتى. 1976 - يىل 1 - ئايدا، پارىژدا ئۆتكۈزۈلگەن نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى مالىيە مىنىستىرلىرى يىغىنىدا نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئالاھىدە فوند جەمئىيىتى تەسىس قىلىش كېلىشىمى بىردەك ئىمزالىنىپ، تەرەققىي قىلمۇاتقان دۆلەتلەرگە 800 مىليون ئامېرىكا دوللىرى ياردەم بېرىش قارار قىلىندى. 1977 - يىل 3 - ئايدا، تەرەققىي قىلمۇاتقان دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئۆزئارا ياردەم ۋە ھەمكارلىقنى يەنىمۇ كۈچەيتىش مەقسىتىدە، بۇ فوندنى يەنە 1 مىليارد 600 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا كۆپەيتىش قارار قىلىندى.

نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى تەشكىلاتى، نېفت قورالى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى تەشكىلاتى بۇ، غەربىي ئاسىيا ۋە شىمالىي ئافرىقا رايونلىرىدىكى نېفت كۆپ چىقىدىغان ئەرەب دۆلەتلىرى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ نېفت سىياسىتىنى ماسلاشتۇرۇش، مىللىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش، نېفت سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتىكى ھەمكارلىقنى كۈچەيتىش، غەرب نېفت شىركەتلىرىنىڭ تەرگىنىشىگە ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا قارشى تۇرۇش مەقسىتىدە قۇرغان رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى. بۇ تەشكىلاتنى، 1968 - يىل 1 - ئايدا، كۇۋەيت، لىۋىيە ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانى قۇرغان، كېيىن يەنە ئىلگىر - ئاخىر بولۇپ ئالجىرىيە، بەھرەيىن، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى، قاتار، ئىراق، سۇرىيە، مىسىرلارمۇ قوبۇل قىلىنىپ، ئون ئەزاسى بار تەشكىلات بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ باش شتابى كۇۋەيتتا.

بۇ تەشكىلاتنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى مىنىستىرلار كېڭىشى بولۇپ، ئۇ ئەزا دۆلەتلەرنىڭ نېفت مىنىستىرلىرىدىن تەركىب تاپقان، ئۇ باش سىياسەت بەلگىلەشكە، مەزكۇر تەشكىلاتنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىشقا مەسئۇل. يىغىغا كەم دېگەندە ئىككى قېتىم يىغىن ئاچىدۇ. مىنىستىرلار كېڭىشىنىڭ قارارلىرىنى باشقۇرۇش ئىداۋىسى ۋە كاتىبات باشقارمىسى قاتارلىق ئورگانلار ئىزچىللاشتۇرىدۇ ۋە ئىجرا قىلىدۇ.

غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا رايونلىرى ئەزەلدىنلا «نېفت ئوكيانى» دەپ ئاتىلىپ كەلدى. 1974 - يىلى ئون ئەزا دۆلەتنىڭ چارلاپ ئېنىقلىغان نېفت زاپىسى 50 نەچچە مىليارد تونىنا بولۇپ، دۇنيا نېفت زاپىسىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ نېفت مەھسۇلاتى 930 نەچچە مىليون تونىنا بولۇپ، ئالاھازەل دۇنيا نېفت مەھسۇلاتىنىڭ ئوچتىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپورت قىلىدىغان نېفتىنىڭ نېفت مەھسۇلاتىدا تۇتقان سالمىقى ناھايىتى زور، بۇ تەشكىلاتنىڭ 1978 - يىلى ئېلان قىلغان دوكلاتىغا قارىغاندا، 1977 - يىلى 10 ئەزا دۆلەتنىڭ ئوتتۇرا ھېسابى بىلەن كۈنىگە ئىشلەپ چىقارغان نېفتى 19 مىليون 897 مىڭ تۇنۇك (بىر تونىنا نېفت 7.35 تۇنۇك كېلىدۇ) غا، كۈنىگە ئېكسپورت قىلىدىغان نېفتى بولسا 17 مىليون 781 مىڭ تۇنۇغا يېتىپ، ئېكسپورت قىلغان نېفتى نېفت

مەھسۇلاتىنىڭ 88 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. بۇ غايەت كۆپ نېفت زاپىسى، نېفت مەھسۇلاتى ۋە ئېكسپورت مىقدارى ئەسلىدە بۇ دۆلەتلەرنىڭ مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، خەلقىنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن غايەت زور مەنپەئەت كەلتۈرۈشى كېرەك ئىدى، لېكىن، ئىلگىرى ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە بۇ بايلىق جاھانگىرلارنىڭ بۇلاش - تالاش ئوبيېكتى بولۇپ كەلدى.

نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى تەشكىلاتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلقئارا نېفت مونوپول كاپىتالىزمنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشى ۋە تىزگىنلىشىگە قارشى بىر قاتار كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى. بولۇپمۇ 1973 - يىل 10 - ئايدا ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ئىسرائىلىيە يەھۇدىي قىساسچىلىرىغا ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرىغا قاتتىق زەربە بېرىش، مىللىي ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئەتىنى قوغداش ئۈچۈن، نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، قەيسەرلىك بىلەن «نېفت قورالى»نى قولغا ئېلىپ، كاپىتالىزم دۇنياسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن نېفت كۆرىشىنى قانات يايدۇردى. 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى، تەشكىلاتىنىڭ كۆۋەيت يىغىنىدا، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ نېفت مەھسۇلاتىنى دەرھال ئازايتىش، ئۇنىڭدىن كېيىن ئېيىغا 5 پىرسەنتتىن ئازايتىپ بېرىش قارار قىلىندى ھەمدە 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يەنە مەھسۇلاتنى دەرھال 25 پىرسەنت ئازايتىش قارار قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالجىرىيە، كۆۋەيت، لىۋىيە، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكىدىكى ئاپۇزابى، سەئۇدى ئەرەبىستانى قاتارلىق نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر كەينى - كەينىدىن ئىسرائىلىيىنى قوللىغان ئامېرىكا بىلەن گوللاندىيىگە نېفت ئېكسپورت قىلىشنى چەكلەيدىغانلىقىنى جاكارلىدى.

12 - ئايدا، نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى يەنە پورتۇگالىيە، رودىزىيە ۋە جەنۇبىي ئافرىقىلارغا نېفت ئېكسپورت قىلىشنى چەكلەشنى قارار قىلىپ، ئافرىقا ئەللىرىنىڭ ئىسرائىلىيە بىلەن دىپلوماتىك ئالاقىسىنى ئۈزۈشتەك ھەققانىي ھەرىكىتىگە ئاۋاز قوشتى.

نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى مەھسۇلاتنى ئازايتىش، نېفت ئېكسپورت قىلىشنى چەكلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بۇيان خەلقئارا نېفت مونوپول كاپىتالى تىزگىنلەپ كەلگەن نېفت باھاسىنى بەلگىلەش ھوقۇقىنىمۇ قەتئىي تۇردە تارتىۋالدى، نېفت باھاسىنى ئىككى قېتىم ئۆستۈرۈش ئارقىلىق، ھەربىر تونا نېفتنىڭ باھاسىنى 3.011 ئامېرىكا دوللىرىدىن 11.651 ئامېرىكا دوللىرىغا ئۆستۈرۈپ، نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەرنىڭ ھەققانىي كىرىمگە كاپالەتلىك قىلدى. ئىراق، لىۋىيە، كۆۋەيت قاتارلىق نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر يەنە قەتئىي تۇردە، دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، غەرب نېفت شىركەتلىرىنىڭ پاي چېكىنى ھوقۇقىنىڭ كۆپ قىسمىنى ياكى ھەممىسىنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋالدى. 1977 - يىل 2 - ئايغا كەلگەندە، ئون ئەزا دۆلەتنىڭ ئىراق، كۆۋەيت، قاتار نېفتىنى دۆلەت

مۇختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىشنى پۈتۈنلەي ئورۇندىماپ بولدى، ئالجىرىيەمۇ دۆلەت مۇختىيارىغا ئۆتكۈزۈشنى ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندىماپ بولدى.

نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ بۇ كۆرەشلىرى سىياسىي جەھەتتە يەھۇدىي قىساسچىلارغا ۋە ئۇنى قوللىغۇچىلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپلا قالماستىن، بەلكى ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ مەۋل نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. ئىلگىرىكى مۇۋاپىق بولمىغان نېفت باھاسىنى زور ھەجىمدە تەڭشىگەچكە، نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ ئەمەلىي كىرىمى(1972 - يىلى 10 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يەتمەيتتى) 1974 - يىلى 60 نەچچە مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىپ، تاشقى پېرېۋوت زاپىسى 50 نەچچە مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. بۇ ھال ئەرەب خەلقىنىڭ كۈرىشىگە كۈچ قوشۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ئاساسىدا مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن تېخىمۇ پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى.

چەت ئەل مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ نېفىت تىرانسپورتىغا بولغان مونوپولىيىسىنى بۇزۇپ تاشلاش ئۈچۈن، نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى تەشكىلاتى مىنىستىرلار كېڭىشى 1972 - يىل 5 - ئايدا ئۆتكۈزگەن يىغىندا ئەرەب نېفتىنى دېڭىز تىرانسپورتى شىركىتى قۇرۇش توغرىسىدا كېلىشىم ئىمزالىدى. 1973 - يىل 1 - ئايدا، بۇ شىركەت كۆۋەيتتە رەسمىي قۇرۇلدى.

1973 - يىل 12 - ئايدا، نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى تەشكىلاتى ئەرەبلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ كېمىسازلىق ۋە رېمونت شىركىتى قۇرۇشنى قارار قىلدى، بۇ شىركەت 1974 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلدى ھەمدە 500 مىڭ تونناللىق چوڭ كېمىلەرنى ياسىغىلى ۋە رېمونت قىلغىلى بولىدىغان بەھەرەسىن كېمىسازلىق كارخانىسىنى قۇرۇشقا كىرىشتى، شۇنىڭ بىلەن ئەرەب دۆلەتلىرى ئۆزلىرىنىڭ نېفت توشۇيدىغان دېڭىز تىرانسپورتى ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى تېخىمۇ پۈختا ھەم ئىشەنچلىك ئاساسقا ئورناتتى.

1974 - يىل 7 - ئايدا، نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى تەشكىلاتى قاھىرەدە يىغىن ئېچىپ، ئەزا دۆلەتلەر ۋە باشقا ئەرەب دۆلەتلىرى قۇرغان نېفت - خىمىيە سانائىتى كارخانىلىرىغا مالىيە جەھەتتىن ياردەم بېرىش ئۈچۈن، ئەرەب نېفتىگە مەبلەغ سېلىش شىركىتى قۇرۇشنى قارار قىلدى. بۇ شىركەت شۇ يىلى 7 - ئايدا قۇرۇلدى، ئۇنىڭ مەبلىغى 1 مىليارد 100 مىليون ئامېرىكا دوللىرى قىلىپ بېكىتىلدى.

1975 - يىل 11 - ئايدا، نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى تەشكىلاتى رىياددا يىغىن ئېچىپ، ئەرەب نېفت مۇلازىمەتچىلىكى شىركىتى قۇرۇشنى قارار قىلدى. بۇ شىركەت 1977 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلدى، بەزى مەخسۇس ئورگانلارنى قۇرۇپ ئەرەب دۆلەتلىرىنىڭ نېفت چارلاش، نېفت ئايرىش ۋە سېتىش قاتارلىق جەھەتلىرىگە خىزمەت قىلىشنى بەلگىلىدى.

1975 - يىل 5 - ئايدا، نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى تەشكىلاتى مىنىستىرلار كېڭىشى باغدادتا يىغىن ئېچىپ، نېفت سانائىتى ئۈچۈن تېخنىكا خادىملىرى ۋە باشقۇرۇش خادىملىرى يېتىشتۇرۇش پىلانىنى، شۇنىڭدەك مۇشۇ مەقسەتتە ئەرەب

نهضت ئىنستىتۇتى قۇرۇش پرىنسىپىنى تەستىقلىدى.

نهضت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى، نهضت قورالى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

نهضت قورالى بۇنىڭدا، نهضت ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى ۋە ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نهضت ئىشلەپ چىقارغۇچى باشقا دۆلەتلەرنىڭ جاھانگىرلىك، زومىگەرلىكنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشى ۋە تاجاۋۇز قىلىشىغا قارشى تۇرۇش مەقسىتىدە بىرلىشىپ قوللانغان نهضت مەھسۇلاتىنى ئازايتىش، نهضت ئېكسپورت قىلىشنى چەكلەش، نهضت باھاسىنى ئۆستۈرۈش، پاي چېكىنى كۆپەيتىش ۋە نهضتنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش قاتارلىق بىر قاتار تەدبىرلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىنىڭ نهضت بايلىقىنى بۇلاش ئۈزاق زامانلاردىن بۇيان جاھانگىرلارنىڭ باي بولۇشىنىڭ غايىەت زور مەنبەسى بولۇپ كەلدى. جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ نهضت مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى رايونلىرىدا نهضت ئىلىش ئۈچۈن بۇلۇسۇالغان ئىجارە يەرلىرى 1957 - يىلىغا كەلگەندە 9 مىليون 800 نەچچە مىڭ كۋادرات كىلومېتر‌غا يەتكەن، بۇ پۈتكۈل ياۋروپا زېمىنىغا باراۋەر دېگۈدەك كېلىدۇ. ئۇلار نهضت ئىلىش ئۈچۈن ئىجارىگە ئالغان بۇ يەرلەردىن پايدىلىنىپ، «دۆلەت ئىچىدە دۆلەت» نى قۇرۇپ، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نهضت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەرنىڭ نهضت ئىشلەپچىقىرىش، نهضت ئايرىش، تۇشۇش ۋە سېتىش ئىشلىرىنى تەنها تىزگىنلۇۋېلىپ، ئۇلارنىڭ نهضت بايلىقىنى خالىغانچە بۇلاپ، شۇ جايلاردىكى ئەرزان ئەمگەك كۈچلىرىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ، يۇقىرى پايىدا ئالدى. 1953 - يىلىدىن 1973 - يىلغىچە بولغان 20 يىل ئىچىدىلا، ئۇلارنىڭ نهضت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئەزالىرىنىڭ نهضت كىرىمىدىن بۇلاپ كەتكەن پۇلى تەخمىنەن 200 نەچچە مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن. ئەينى چاغلاردا ئامېرىكا نهضت مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ ئۇتتۇرا شەرقتە ئالغان بىر تۇڭ نهضتنىڭ تەننەرخى ئۆز مەملىكىتىدىكى تەننەرخىنىڭ 20 دە بىرىگە توغرا كەلگەن، ئۇلار ئۇتتۇرا شەرقتىكى ھەربىر نهضت ئىشچىسىدىن شىلۋالغان پايدا بولسا يىلىغا ئۇتتۇرا ھېساب بىلەن 40 نەچچە مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن. 60 - يىللاردىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ ئۇتتۇرا شەرق، ئافرىقىلارغا چاڭ سېلىپ، تەسىر دائىرىسى ۋە نهضت قاتارلىق مۇھىم ستراتېگىيىلىك ئەشيالارنى تالاشتى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىللىققا ئېرىشتى. ئۇلار نهضت بايلىقىنى قوغداش، مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ھەر خىل شەكىللەر ئارقىلىق، جاھانگىرلارنىڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا ۋە ئېكسپلاتاتسىيىسىگە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى پەيدىنپەي قانات يايدۇرۇۋاتتى. 1960 - يىل 9 - ئايدا، ئىراق، ئىران، كۇۋەيت، سەئۇدى ئەرەبىستانى ۋە ۋېنېسۇئېلا قاتارلىق بەش دۆلەتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، نهضت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى قۇرۇلدى،

هازىر بۇ تەشكىلاتقا 13 دۆلەت قاتناشتى.
1968 - يىل 1 - ئايدا، كۇۋەيت، لىۋىيە ۋە سەئۇدى ئەرەبىستاندىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەت ئىشلەپچىقىرىش بىلەن، يەنە ئەرەب نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى قۇرۇلدى، بۇ تەشكىلاتقا جەمئىي 10 دۆلەت قاتناشتى. 1973 - يىل 10 - ئايدا 4 - قېتىملىق ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى ئىسرائىلىيەگە ۋە ئۇنى قوللىغۇچىلارغا زەربە بېرىپ، نېفت جەھەتتىكى ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، نېفتنى قورال قىلىپ تۇرۇپ، ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى باشقا دۆلەتلەر بىلەن بىرلەكتە ھەرىكەت قوللىنىپ، دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن نېفت كۈرىشىنى قانات يايدۇردى. 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە 11 - ئاينىڭ باشلىرىدا، نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى تەشكىلاتى يىغىن ئېچىپ، ئىسرائىلىيىنىڭ تاجاۋۇزىنى قوللىغان ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېكسپورت قىلىنىدىغان نېفتنى ئايمۇ ئاي 5 پىرسەنتتىن ئازايتىپ بېرىشنى ھەمدە ئەزا دۆلەتلەرنىڭ نېفت مەھسۇلاتىنى 5 پىرسەنتتىن 25 پىرسەنتكىچە ئازايتىپ بېرىشنى قارار قىلدى. 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە 12 - ئايدا، ئۇلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەرگە نېفت ئېكسپورت قىلىشنى چەكلەيدىغانلىقىنى جاكارلىدى، ئۇلار يەنە ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى باشقا دۆلەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، غەرب نېفت شىركەتلىرىنىڭ توسقۇنلۇقىنى ۋە بۇزغۇنچىلىقىغا قارىماي، بىرلىكتە يېڭى باھا بەلگىلەپ، ئۇزاققىچە تۆۋەن قىلىپ قويۇلغان نېفت باھاسىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. مەسىلەن، ھەربىر تونۇن ئەرەب نېفتىنىڭ باھاسىنى 1973 - يىل 10 - ئايدىكى 3.011 ئامېرىكا دوللىرىدىن 5.119 ئامېرىكا دوللىرىغا ئۆستۈردى، 12 - ئايدا يەنە 11.651 ئامېرىكا دوللىرىغا ئۆستۈردى. شۇنىڭ بىلەن نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەرنىڭ كىرىمى كۆپەيتىلدى. 1973 - يىلدىن ئىلگىرىكى 20 يىل ئىچىدە نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتىدىكى ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئومۇمىي نېفت كىرىمى 125 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى ئىدى، نېفت باھاسى ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن، 1974 - يىلدىكى بىر يىللىق ئومۇمىي كىرىمى 110 مىليارد 400 نەچچە مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر يەنە ئايرىم - ئايرىم ھەرىكەت قوللىنىپ، چەت ئەل نېفت شىركەتلىرىدىكى پاي چېكى سوممىسىنى كۆپەيتىپ، نېفتنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىشنىڭ قەدىمىنى تېزلەتتى، نېفت ئېلىش ئۈچۈن يەر ئىجارىگە بېرىش تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىشىنى تېزلەتتى.

مۇشۇنداق كەسكىن تەدبىرلەرنى كۆرۈش ئارقىلىق، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى نۇرغۇن دۆلەتلەر نېفت ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭگىلەش ھوقۇقى ۋە نېفت باھاسىنى بەلگىلەش ھوقۇقىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆز قولىغا ئېلىپ، جاھانگىرلار دۇنيا بازىرىنى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى مونوپول قىلىپ كەلگەن ۋەزىيەتنى بۇزۇپ تاشلاپ،

جاھانگىرلارنىڭ ئەرزان نەپتىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش تارىخىغا خاتىمە بېرىپ، نەپت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى قوغداپ، دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەرگە سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ زومىگەرلىك ئورنىنى ئاجىزلاشتۇردى. ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نەپت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر بىرلىشىپ، ئىتتىپاقلىقتا چىڭ تۇرۇپ، نەپت قوراللىدىن پايدىلىنىپ، جاھانگىرلارغا، بولۇپمۇ دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەرگە قارشى تەغمۇتسىغ كۆرەش قىلغانلىقى تەرەققىي قىلمۇاتقان دۆلەتلەرنىڭ جاھانگىرلىككە، زومىگەرلىككە قارشى كۈرىشىدىكى بىر مۇجادىيەت. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نەپت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر نەپت باھاسىنى داۋاملىق تۆۋەن ئەقلىغە مۇۋاپىق تەڭشىگەندىن باشقا، يەنە نەپت ئايرىش، توشۇش ۋە سېتىش قاتارلىق جەھەتتىكى ھوقۇق - مەنپەئەتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قايتۇرۇۋېلىپ، مىللىي نەپتچىلەكنى ئەتراپلىق راۋاجلاندۇردى. نەپت قورالى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان غەلىبىلىك كۈرەشنىڭ ئىلھامى بىلەن، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى تەرەققىي قىلمۇاتقان دۆلەتلەر يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بىرلىشىپ، «بايلىق قورالى» دىن تېخىمۇ كەڭ تۈردە پايدىلىنىپ، جاھانگىرلىك ۋە زومىگەرلىككە زەربە بېرىپ، ئىقتىسادىي ساھەدىكى جاھانگىرلىك ۋە زومىگەرلىككە قارشى كۈرەشنىڭ تېخىمۇ چوڭقۇر راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە.

نەپت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى، نەپت ئېكسپورت قىلغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى تەشكىلاتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى بۇ، خام ئەشيا ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا تۈرى ئوخشاش خام ئەشيا، يېقىلغۇ قاتارلىق دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنى كۆپلەپ ئىشلەپچىقىرىدىغان دۆلەتلەر ئىقتىسادىي ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش، بىرلىشىپ چەت ئەل مونوپول كاپىتالىنىڭ بازارنى تەزگىنىلەۋېلىشىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن قۇرغان خەلقئارا خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا، خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى مەيدانغا كەلگەنىدى، مەسىلەن، ھىندىستان، سىرىلانكا قاتارلىق چاي ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر 1955 - يىلى قۇرغان «خەلقئارا چاي كومىتېتى» شۇ قاتارغا كىرىدۇ. 60 - يىللاردا، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى بىر قاتار دۆلەتلەر مۇستەقىللىققا ئېرىشكەندىن كېيىن، تۈرلۈك خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتلىرى بىرقەدەر چوڭ تەرەققىيات تاللارغا ئېرىشتى. 1960 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، تەرەققىي قىلمۇاتقان بەزى دۆلەتلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، نەپت، مىس، كوفى، خاسىلىك، كاكاۋى، كوكۇس، تەبىئىي كاۋچۇك قاتارلىقلار بويىچە خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتلىرىنى قۇردى. 1973 - يىل 10 - ئايدا، 4 - قېتىملىق ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشى مەزگىلىدە، نەپت ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى

ئالدى بىلەن نېفىت قورالىنى ئىشقا سېلىپ، مەھسۇلاتنى ئازايتىش، نېفىت ئېكسپورت قىلىشنى چەكلەش، نېفىت باھاسىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللاندى. ھەمدە نېفىت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتىدىكى ئەرەب ئەللىرى بولمىغان ئەزا دۆلەتلەر بىلەن بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، غەرب نېفىت شىركەتلىرىنىڭ نېفىت باھاسىنى مونوپول قىلىۋېلىش ھالىتىنى بۇزۇپ تاشلاپ، نېفىت باھاسىنى بەلگىلەش ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. كېيىن يەنە پاي قىسمىتىنى كۆپەيتىش، دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش قاتارلىق تەدبىرلەر ئارقىلىق، نېفىت قېزىش ھوقۇقىنى پەيدىنپەي قايتۇرۇۋالدى. بۇ ھەققانىي ھەرىكەت ئىسرائىلىيە يەھۇدىي قىساسچىلىرىغا ۋە ئۇلارنى قوللىغۇچىلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بولدى. نېفىت كۆرسىتىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن غەلىبىنىڭ ئىلھامى بىلەن، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەشكىللىنىپ، جاھانگىرلارنىڭ تىزگىنلىشىگە ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا قارشى تۇردى، ئەسلى بار خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتلىرىنمۇ ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىپ باردى. 1974 - يىلى ۋە 1975 - يىلى يەنە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، بوكسىت، گۆش، بانان، شېكەر، ياغاچ ماتېرىيالى، فوسفات، تۆمۈر تېركىبلىك قۇم، ۋولفرام رۇدىسى ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى.

1976 - يىلنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتلىرى 20 نەچچىگە يەتتى. قۇرۇلغان يىلى تەرتىپى بويىچە تىزغاندا، بۇ تەشكىلاتلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت: «خەلقئارا چاي كومىتېتى» (1955 - يىلى)، «نېفىت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى» (1960 - يىلى)، «ئافرىقا دۆلەتلىرى كوفې تەشكىلاتى» (1960 - يىلى)، «كاكاۋ ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئىتتىپاقى» (1962 - يىلى)، «ئافرىقا خاسىلىق كېڭىشى» (1965 - يىلى)، «لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرى نېفىت ھەمكارلىق جەمئىيىتى» (1965 - يىلى)، «مىس رۇدىسى ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بىرلەشمە كومىتېتى» (1967 - يىلى)، «نېفىت ئېكسپورت قىلغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى تەشكىلاتى» (1968 - يىلى)، «ئاسىيا - تىنچ ئوكيان يېزى ئورتاق گەۋدىسى» (1969 - يىلى)، «تەبىئىي كاۋچۇك ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر جەمئىيىتى» (1970 - يىلى)، «خەلقئارا قارىمۇچ ئورتاق گەۋدىسى» (1972 - يىلى)، «خەلقئارا بوكسىت جەمئىيىتى» (1974 - يىلى)، «گۆش مەھسۇلاتلىرى ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى» (1974 - يىلى)، «بانان ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر ئىتتىپاقى» (1974 - يىلى)، «لاتىن ئامېرىكىسى ۋە كارىب دېڭىزى رايونلىرى شېكەر ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر گۇرۇھى» (1974 - يىلى)، «شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ياغاچ ماتېرىيالىرى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار جەمئىيىتى» (1974 - يىلى)، «دۇنيا فوسفات جەمئىيىتى» (1975 - يىلى)، «تۆمۈر رۇدىسى ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر جەمئىيىتى» (1975 - يىلى)، «ۋولفرام رۇدىسى ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر جەمئىيىتى» (1975 - يىلى)، «ئافرىقا ئورمان ئىگىلىكى ۋە ياغاچ ماتېرىيالىرى سودىسى تەشكىلاتى» (1975 - يىلى)، «لاتىن ئامېرىكىسى

ئەللىرى - فىلىپپىن شېكىر قوموشى ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر بىرلەشمىسى» (1976 - يىلى)، ۋەھاكازالار.

خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتلىرىنىڭ بەزىلىرى پۈتۈنلەي تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردىن تەركىب تاپقان. خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتلىرىنىڭ بەزىلىرىنىڭ ئەزالىرىنىڭ زور كۆپچىلىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر، ئاز ساندا تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرمۇ بار. مەسىلەن، خەلقئارا بوكسىت جەمئىيىتى ۋە تۆمۈر رۇدىسى ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر جەمئىيىتىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى تەشكىلاتنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ 11 دىن ئەزاسى بولۇپ، ئاۋسترالىيە ئالدىنقىسىنىڭ، ئاۋسترالىيە بىلەن شۆبتسىيە كېينىكىسىنىڭ ئەزاسى، قالغان ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردۇر. 1976 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردىن ئالاھازەل 80 نەچچىسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا بىر ياكى بىرقانچە تەشكىلاتقا قاتناشتى. خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتلىرى ئەزالىرىنىڭ مەلۇم بىر خىل خام ئەشيا ئۈستىدە كېڭەشكەن ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ۋە ئېكسپورت مىقدارى دۇنيا بويىچە بىر قەدەر زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ. مەسىلەن، «نېفىت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى» نىڭ 13 ئەزاسىنىڭ 1977 - يىللىق نېفىت مەھسۇلاتى دۇنيا نېفىت مەھسۇلاتىنىڭ 52 پىرسەنتىنى، ئېكسپورت مىقدارى دۇنيا ئېكسپورت مىقدارىنىڭ 84 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. «تەبىئىي كاۋچۇك ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر جەمئىيىتى» ئەزالىرىنىڭ 1976 - يىللىق تەبىئىي كاۋچۇك مەھسۇلاتى دۇنيا بويىچە تەبىئىي كاۋچۇك ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ 90.1 پىرسەنتىنى، ئېكسپورت مىقدارى دۇنيا بويىچە ئېكسپورت مىقدارىنىڭ 90.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىغان. خام ئەشيا ئېكسپورتىدىن كىرگەن كىرىم خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر مىللىي دارامىتىنىڭ ھەتتا مالىيە كىرىمىنىڭ ناھايىتى زور سالمىقىنى تەشكىل قىلىغاچقا، خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر خام ئەشيالارنى ئېكسپورت قىلىش باھاسىنىڭ ئادىل، ئەقىلغە مۇۋاپىق بولۇشىنى ئورتاق تەلەپ قىلىش، ياراۋەرلىك، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدىكى سودا ئالاقىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، خەلقئارا مونوپول كاپىتالىنىڭ تىزگىنلىشىگە ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا قارشى تۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ دۆلەتلەر يەنە ئۆز دۆلەتلىرىنىڭ بايلىقىغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى قايتۇرۇۋېلىپ، غەيرىي نورمال بولغان بىر خىللا ئىگىلىكنى ئۆزگەرتىپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىگىلىكىنى مۇستەقىل — ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولغان ھالدا راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتلىرى ئاشۇ تەلەپكە ئۈيغۇنلىشىپ، ئىتتىپاقلىشىپ جاھانگىرلىككە، زومىگەرلىككە قارشى كۈرەش قىلىش ئاساسىدا قورۇلغان.

ھەرقايسى خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەزا دۆلەتلەرنى چەكلەش دەرىجىسى، تەشكىللىي شەكلى ۋە ئوينايدىغان رولىلىرىمۇ ئوخشاش ئەمەس. بەزى تەشكىلاتلار ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى خام ئەشيا ئىشلەپچىقىرىش، ئېكسپورت قىلىش ۋە سېتىش جەھەتلىرىدىكى سىياسەتلەرنى ماسلاشتۇرۇپ، تۇراقلىق باھانى ساقلاپ، ئورتاق مەنپەئەتنى قوغدايدۇ، بەزىلىرى زاپاس ساقلاپ، چەكلىنىڭ ئېكسپورت قىلىشىنى يولغا

قويۇپ، بازارنى تەمىنلەشنى تۇراقلاشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىدۇ؛ بەزىلىرى بايلىق مەنبەلىرىنى ئېچىش، خام ئەشيالارنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق ساھەلەردە مەبلەغ ۋە تېخنىكا جەھەتلەردىن ھەمكارلىشىشنى يولغا قويىدۇ؛ بەزىلەر يەنە دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ۋە تىزگىنلىشىگە قارشى تۇرۇش جەھەتلەردە بىردەك ھەرىكەت قوللىنىپ، ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. نۇرغۇن تەشكىلاتلار قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەزا دۆلەتلەرگە مەلۇم مەنپەئەت كەلتۈرۈپ، ئوخشاش بولمىغان نەتىجىلەرگە ئېرىشتى.

خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتلىرىنىك تەرەققىي قىلىشى ۋە زورىيىشى كەك تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنىك كۈنسايىن كۆچىيىۋاتقانلىقىنىك كونكرېت ئىنكاسى. خەلقئارا كونا ئىقتىسادىي تەرتىپنى بۇزۇپ تاشلاپ، خەلقئارا يېڭى ئىقتىسادىي تەرتىپنى ئورنىتىش، جاھانگىرلىككە، زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشى داۋامىدا، خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتلىرى بارغانسېرى مۇھىم رول ئويناماقتا.

نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى، بىر خىلا ئىگىلىك دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

«خەلقئارا يېڭى ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىش خىتابنامىسى» بۇيەردە 1974 - يىل 4 - ئاينىك 9 - كۈنىدىن تارتىپ 5 - ئاينىك 2 - كۈنگىچە نيۇ - يورکتا ئۆتكۈزۈلگەن ب د ت نىك 6 - نۆۋەتلىك پەۋقۇلئاددە يىغىنىدا ماقۇللانغان «خەلقئارا يېڭى ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىش خىتابنامىسى» دېگەن مۇھىم ھۆججەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. خىتابنامىدە ئاساسەن ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى رايونلىرىغا جايلاشقان تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىك مىللىي مۇستەقىللىقىنى ۋە دۆلەتنىك ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداش، مىللىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، جاھانگىرلار ۋە دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەرنىك بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ۋە تىزگىنلىشىگە قارشى تۇرۇشتەك كۆچلۈك ئارزۇسى ئىپادىلەنگەن، خەلقئارا كونا ئىقتىسادىي تەرتىپنى بۇزۇپ تاشلاپ، خەلقئارا يېڭى ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىش يولىدىكى كۆرەش نىشانى ئېنىق كۆرسىتىلگەن. بۇ — تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىك ئىتتىپاقلىشىپ زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنىك مۇھىم نەتىجىسى. «خىتابنامە» دە مۇنداق دەپ تەكىتلەپ كۆرسىتىلدى: «يېقىنقى نەچچە ئون يىلدىن بۇيان، ئەڭ زور ۋە ئەڭ مۇھىم نەتىجە شۇ بولدىكى، ناھايىتى زور بىر تۈركۈم مىللەتلەر ۋە دۆلەتلەر مۇستەملىكىچىلىك ۋە چەت ئەللەرنىك ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىل بولدى»، لېكىن ھەر خىل شەكىلدىكى كونا - يېڭى مۇستەملىكىچىلىك «يەنىلا تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ۋە ئالاقىدار مىللەتلەرنىك تەلتۆكۈس ئازاد بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان ئەڭ زور توسالغۇلاردىن بىرى بولۇپ كەلمەكتە». بۇ ھال زېمىنى كەڭ، ئاھالىسى كۆپ، بايلىقى مول بولغان، ئەمما ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان جاھانگىرلىكنىك ئېزىشىگە ۋە ھۆكۈمرانلىقىغا ئۇچراپ كەلگەن ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىللىققا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۆزلىرىنى ئۇزاقتىن بۇيان ئەرزان خام ئەشيا

ۋەئەمگەك كۈچى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان بازىغا — يەنى ئىگىلىك جەھەتتىكى بېقىندىغا ئايلاندۇرۇپ، بىر تەرەپلىمە ھالدا ئاشلىق ۋە مەلۇم بىر خىل ياكى بىرنەچچە خىل خام ئەشيا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا، دەھشەتلىك تۈردە تەڭ قىممەتتە بولمىغان ئالماشتۇرۇشنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچراشقا مەجبۇر قىلىغان خەلقئارا كونا ئىقتىسادىي تەرتىپنى ھەقىقىي ئۆزگەرتىش يولىدا يەنىلا جاھانگىرلىك، زومىگەرلىككە قارشى تۇرۇپ، مىللىي مۇستەقىللىقنى مۇستەھكەملەپ، مىللىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشتەك ئورتاق كۈرەش ۋەزىپىسىگە دۇچ كېلىۋاتقانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتتى. «خىتابنامە» دە ۋە شۇ يىغىندا ماقۇللانغان «خەلقئارا يېڭى ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىشنىڭ ھەرىكەت پروگراممىسى»دا «خەلقئارا يېڭى ئىقتىسادىي تەرتىپ» ئورنىتىشنىڭ بىر قاتار مۇھىم پرىنسىپلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى، بۇ پرىنسىپلار مۇنۇلار: ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا، زېمىن پۈتۈنلۈكىگە ۋە سىياسىي مۇستەقىللىقىغا ھۆرمەت قىلىش، ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق، بىر — بىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق، ئادىل بولۇش — ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش، تىنچ يوللا تۇرۇش؛ ھەممە دۆلەت تەڭلىك ئاساستا دۇنيانىڭ ئىقتىسادىي، پۇل — مۇئامىلە، پۇل مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشقا قاتنىشىدىغان، مەھرۇم قالغىلى بولمايدىغان ھوقۇققا ئىگە بولۇش؛ ھەربىر دۆلەتتە ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي بايلىقى ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىگە نىسبەتەن ئىگىلىك ھوقۇقىنى مەڭگۈ يۈرگۈزۈش، جۈملىدىن دۆلەتنىڭ ھالقىغان شىركەتلەرنى تەزگىنلەش، نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش، ھەتتا دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش تەدبىرلىرىنى قوللىنىش ھوقۇقى بولۇش؛ تاۋار ئومۇمىي لايىھىسى تۈزۈپ چىقىپ ۋە باھانى كۆرسەتكۈچلەشتۈرۈپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە ئالاقىدار بولغان تاۋارلارنىڭ يېڭى خەلقئارا تاۋار سودا قائىدىلىرىنى ياخشىلاش ۋە قائىدە چىقىش؛ ھەربىر دۆلەتتە ئۆزلىرى ئۆز دۆلىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدۇ، دەپ قارىغان ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈمنى يولغا قويۇش ھوقۇقى بولۇش؛ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردە خام ئەشيا ۋە دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇش ھوقۇقى بولۇش، ۋەھاكازالار. بۇ پرىنسىپلار تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ قۇرمىقچى بولغىنى «ئىگىلىك ھوقۇقى جەھەتتە باراۋەر بولۇش، ئادىل بولۇش — ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ۋە بارلىق دۆلەتلەرنىڭ مەنپەئىتى بىلەن زىچ ئالاقىدار بولۇشنى ئاساس قىلغان خەلقئارا ئىقتىسادىي ئالاقە تۈزۈمى» ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەر ب د ت نىڭ بۇ قېتىمقى پەۋقۇلئاددە يىغىنىدا تۈرلۈك رەزىل ۋاستىلەرنى ئىشلىتىپ، بۇ ئىككى ھۆججەتنىڭ ماقۇللىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلماقچى بولغانىدى. لېكىن، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر زىچ ئىتتىپاقلىشىپ كۆرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرغاچقا، ئاخىر بۇ ھۆججەتلەر ماقۇللاندى. بۇ، دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەرنىڭ زومىگەرلىككە قاقشاتقۇچ زەربە بولدى.

كەڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ كۆرەش قىلىشى ئارقىسىدا، 1974 - يىل 12 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن ب د ت نىڭ 29 - سانلىق يىغىنىدا يەنە «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى نىزامى»

ماقۇللاندى. 1976 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن ب د ت نىڭ سودا ۋە تەرەققىيات يىغىنىدا، خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر خام ئەشيا باھاسىنى بىر تۇتاش ھەل قىلىشنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان «تاۋار ئومۇمي لايىھىسى» تۈغرىسىدا ئەقىلغە مۇۋاپىق تەكلىپ ماقۇللاندى. 1978 - يىل 9 - ئايدا 77 دۆلەت گۇرۇھى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى بايانات ئېلان قىلىپ، ب د ت نىڭ تەدبىر قوللىنىپ، بارلىق توسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاپ، خەلقئارا يېڭى ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىش ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشنى تەلەپ قىلدى.

تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر «خىتابنامە» نىڭ ئىلھامىدا ئۆزئارا ئىتتىپاقلىقنى ئۆزلۈكسىز كۈچەيتىپ، باراۋەرلىك، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدىكى يېڭى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، تۈرلۈك رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتلىرىنى، ئوخشاش بولمىغان تېپىتكى خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر ۋە خام ئەشيا ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەرنىڭ بىرلەشمە تەشكىلاتلىرىنى قۇردى. ۋە كېڭەيتىپ؛ بىرلىشىشكە بولىدىغان بارلىق كۈچلەر بىلەن بىرلىشىپ، خەلقئارا ئىقتىسادنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە جاھانگىرلارغا ۋە دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەرگە قارشى قەھرىمانانە كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى. خەلقئارا كونا ئىقتىسادىي تەرتىپنى بۇزۇپ تاشلاش، خەلقئارا يېڭى ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىش يولىدىكى كۈرەش تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ۋە خەلقلەرنىڭ جاھانگىرلىككە، مۇستەملىكچىلىككە ۋە زومىگەرلىككە قارشى ئىنقىلابىي كۈرىشىنىڭ يېڭىچە بىر باسقۇچقا قەدەم قويغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولۇپ قالدى.

تاۋار ئومۇمي لايىھىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تاۋار ئومۇمي لايىھىسى بۇ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر جاھانگىرلارنىڭ تەزگىنلىشى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشىغا قارشى تۇرۇپ، دەسلەپكى مەھسۇلاتلار سودىسى مەسىلىسىنى بىر تۇتاش ھەل قىلىش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويغان ئومۇمي خاراكتېرلىك لايىھە. بۇ لايىھە دەسلەپتە 1974 - يىل 4 -ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن ب د ت نىڭ 6 - نۆۋەتلىك پەۋقۇلئاددە يىغىنىدا ماقۇللانغان «خەلقئارا يېڭى ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىش توغرىسىدىكى ھەرىكەت پروگراممىسى»دا ئوتتۇرىغا قويۇلغان. 1976 - يىل 5 - ئايدا كېنىيىنىڭ پايتەختى نايروبىدا ئۆتكۈزۈلگەن ب د ت نىڭ 4 - سانلىق سودا ۋە تەرەققىيات يىغىنىدا «تاۋار ئومۇمي لايىھىسى» توغرىسىدا رەسمىي قارار ماقۇللاندى. لايىھىنىڭ مەزمۇنى ئاساسەن مۇنداق:

1. لايىھىنىڭ يادروسى تۈرلۈك تاۋارلار بويىچە «خەلقئارا زاپاس» تەسىس قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ «خەلقئارا زاپاس»، «زاپاس مال» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، يەنى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ، بىر قىسىم ئورتاق فوند توپلاپ، نەق پۇل ۋە نەق نەرسە شەكلى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئېكسپورت كىرىمىگە تەسىرى چوڭراق بولغان دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنى زاپاس ساقلايدۇ. بۇ تاۋارلار مۇنۇلار: بانان، كاكاۋى، كوفى، شېكەر، چاي، ئۆسۈملۈك مېيى (جۈملىدىن زەيتۇن مېيى ۋە مايلىق دان)، گۆش، پاختا ۋە پاختا يىپ، سىرىق كەندىر ۋە باشقا مەھسۇلاتلار، قاتتىق تالا ۋە ئۇنىڭدىن ياسالغان مەھسۇلاتلار، ئىسسىق بەلباغ ياغاچ

ماتېرىياللىرى، كاۋچۇك، تۆمۈر رۇدىسى، قەلەي، مىس، بوكسىت قاتارلىقلار. مۇشۇ تاۋارلارنىڭ خەلقئارا بازاردىكى باھاسى بەلگىلەنگەن ئەڭ تۆۋەن سەۋىيىدىن چۈشۈپ كەتكەندە، زاپاس ساقلىغۇچى ئورگانلار بۇ تاۋارلارنى نەق پۇل بىلەن سېتىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرىدۇ؛ ئەكسىچە، بۇ تاۋارلارنىڭ باھاسى ئۆسۈپ بەلگىلەنگەن ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىدىن ئېشىپ كەتكەندە، زاپاس ساقلىغۇچى ئورگانلار بۇ تاۋارنى سېتىپ، ئۇلارنىڭ باھاسىنى بەلگىلەنگەن دائىرىگە چۈشۈرىدۇ، مۇشۇنداق چارە ئارقىلىق باھانى مۇقىملاشتۇرۇپ، دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنىڭ نورمال ئىشلەپچىقىرىلىشىغا ۋە دەسلەپكى مەھسۇلاتلار بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ. بۇ تاۋارلارنى زاپاس ساقلاشقا كېرەكلىك ئورتاق فوند دەسلەپكى قەدەمدە 6 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى قىلىپ بەلگىلەندى. بۇ فوننىڭ 2 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىنى ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر ئۈستىگە ئالىدۇ، 4 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى ئالاقىدار خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى ئورگانلىرىدىن يېكى دۆلەتلەردىن قەرز ئېلىش يولى بىلەن غەملىنىدۇ.

2. «تاۋار سودىسىدىكى كۆپ تەرەپلىمە مەجبۇرىيەت» ئۈستىدە پۈتۈشۈش. يەنى دەسلەپكى مەھسۇلاتلار جەھەتتە تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، تاۋار ئومۇمىي لايىھىسىگە قاتناشقان دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى بەلگىلىك ۋاقىت ئىچىدە مەجبۇرىيەت ئۈتەپ، بۇ تاۋارلارنىڭ مەلۇملىرىنى مەلۇم ساندا ئىمپورت قىلىپ ياكى ئېكسپورت قىلىپ، خەلقئارا زاپاسنىڭ ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىدۇ.

3. تولۇقلىما تەدبىرلەر. خەلقئارا زاپاس ۋە باشقا تېخنىكا بىۋاسىتە بولغان چارىلەر بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپورت كىرىمىنى ساقلاپ قالغىلى بولمىغان چاغدا، تۆۋەندىكى تولۇقلىما تەدبىرلەر قوللىنىلىدۇ: 1) خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىدىن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپورت كىرىمىنىڭ ئەملىي قىممىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئېكسپورت كىرىمى جەھەتتە پايدىسىز ئورۇندا تۇرغان تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە تولدۇرما خاراكتېردە قەرز پۇل بېرىشنى ياكى پۇل ئىئانە قىلىشنى تەلەپ قىلىش. 2) تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنى پىششىقلاپ ئىشلەپ ئېكسپورت قىلىش ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئېكسپورتنىڭ تۈرلىرىنى كۆپەيتىشى، شۇنىڭ بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپورت كىرىمىنى كۆپەيتىشى ئۈچۈن، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردىن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە تېخنىكا ۋە مالىيە جەھەتتە ياردەم بېرىشنى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنى پىششىقلانغان مەھسۇلات قىلىپ ئىشلىشى ۋە ئېكسپورت قىلىشىغا ياردەم بېرىشى، پىششىقلاپ ئىشلەنگەن مۇشۇنداق مەھسۇلاتلارغا قارىتىلغان تاموژنا بېجى قورغىنىنى ۋە غەيرىي تاموژنا بېجى قورغىنىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ياكى ئازايتىشنى تەلەپ قىلىش.

«تاۋار ئومۇمىي لايىھىسى» توغرىسىدىكى قارارنامىنىڭ مائۇللانغانلىقى كەڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ بىرلىشىپ نامۇۋاپىق بولغان خەلقئارا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى ئۆزگەرتىش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرىشىنىڭ زور مەنىسى. لېكىن، دەرىجىدىن تاشقىرى

چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ۋە بەزى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ توسقۇنلۇق قىلىشى ۋە قارشى تۇرۇشى ئارقىسىدا، بۇ لايىھەنى يولغا قويۇش جەريانىدا يەنىلا بىر مۇنچە قىيىنچىلىق ۋە مەسىلىلەر ساقلانماقتا. شۇڭا، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بۇ لايىھەنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن داۋاملىق كۈرەش قىلماقتا.

«خەلقئارا بېكى ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىش كىتابنامىسى»، باھانى كۆرسەتكۈچ بويىچە تەكشەش دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

باھانى كۆرسەتكۈچ بويىچە تەكشەش بۇ، باھانى كۆرسەتكۈچلەشتۈرۈش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر يېقىنقى يىللاردىن بۇيان مونوپول كاپىتالىنىڭ خەلقئارا بازار باھاسىنى تەزگىنلىشىنى بۇزۇپ تاشلاپ، دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى ئادىل، ئەقىلغە مۇۋاپىق بەلگىلەشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويغان لايىھە.

ئۇزاقتىن بۇيان، جاھانگىرلار خەلقئارا بازارنى مونوپول قىلىپ ۋە تەزگىنلەپ كەلگەچكە، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپورت قىلىدىغان دەسلەپكى مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى ناھايىتى تۆۋەن بولۇپ كەلدى؛ لېكىن ئۇلار تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردىن ئىمپورت قىلىدىغان سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى بولسا داۋاملىق تۇردە ئۆسۈپ باردى. ئىمپورت - ئېكسپورت باھاسىدىكى ئەقىلغە مۇۋاپىق بولمىغان بۇنداق باھا پەرقى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنى زور زىيانلارغا ئۇچراتتى. ئەگەر 60 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى باھا سەۋىيىسى ئاساس سان قىلىنىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، 1960 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە بولغان ئون يىل ئىچىدە، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇلمىغانلىقى تۈپەيلىدىن تارتقان زىيىنى 50 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كېتىدۇ. شۇڭا، بۇنداق نامۇۋاپىق ئەھۋالنى ئۆزگەرتىپ، ئەقىلغە مۇۋاپىق بولغان ئىقتىسادىي - سودا مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىش ئۈچۈن، تەرەققىي قىلىۋاتقان بەزى دۆلەتلەر 1973 - يىلى ئىچىلغان ب د ت نىڭ 28 - سانلىق يىغىندا دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى كۆرسەتكۈچ بويىچە تەكشەش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

باھانى كۆرسەتكۈچ بويىچە تەكشەش دېگەنلىك تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپورت قىلىدىغان تاۋارلىرىنىڭ باھاسىنى ئۇلار تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردىن ئىمپورت قىلىدىغان تاۋارلارنىڭ باھا كۆرسەتكۈچى بويىچە تەكشەپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئېكسپورت قىلىدىغان دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى ئۇلار تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردىن ئىمپورت قىلىدىغان سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسىنىڭ ئۆزگىرىش دەرىجىسىگە قاراپ ئۆزگىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش دېگەنلىكتۇر. بۇنداق بولغاندا، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر ئېكسپورت قىلغان سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئۆسكەندە، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئېكسپورت قىلىدىغان دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىمۇ ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئۆسىدۇ. مۇشۇنداق چارىلەر ئارقىلىق، خەلقئارا بازاردىكى دەسلەپكى مەھسۇلاتلار بىلەن سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھادىكى تەڭ قىممەتتە بولمىغان ئالماشتۇرۇش پەرقىنى پەيدىنپەي كىچىكلىتىپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بىلەن تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا بىر قەدەر مۇۋاپىق بولغان

ئىقتىسادىي - سودا مۇناسىۋىتى ئورناتىلغان بولىدۇ.

كەڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ بىرلىشىپ كۆرەش قىلىشى ۋە زور كۈچ بىلەن تۇرتكە بولۇشى ئارقىسىدا، 1974 - يىل 4 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن ب د ت نىڭ 6 - نۆۋەتلىك پەۋقۇلئاددە يىغىنى ۋە 1975 - يىل 9 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن ب د ت نىڭ 7 - نۆۋەتلىك پەۋقۇلئاددە يىغىندا قارار ماقۇللىنىپ، باھانى كۆرسەتكۈچ بويىچە تەكشەش پىرىنسىپى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. لېكىن، بۇ لايىھە ھەرگىزمۇ دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەر ۋە بەزى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ توسقۇنلۇقىغا ۋە قارشىلىقىغا ئۇچراپ، تېخىمۇ ماقۇللانمىدى.

تاۋار ئومۇمىي لايىھىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

داۋىس پىلانى بۇ، 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئانتانتا دۆلەتلەر تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان گېرمانىيىنىڭ تۆلەم تۆلەش پىلانىدۇر. بۇ پىلان ئامېرىكا بانكىرى داۋىس (charles Gates Dawes 1865 — 1951) رەھبەرلىكىدە تەشكىل قىلىنغان مۇتەخەسسىسلەر ھەيئىتى تەرىپىدىن 1923 - يىلى تۆزۈپ چىقىلىپ، 1924 - يىل 8 - ئايدا ئالاقىدار دۆلەتلەر قاتناشقان لوندون يىغىندا ماقۇللانغان ھەمدە 9 - ئايدىن تارتىپ ئىجرا قىلىنىشقا باشلىغان.

بۇ پىلاننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: گېرمانىيە ئانتانتا دۆلەتلەرنىڭ نازارىتى ئاستىدا پۇل ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش، قەغەز پۇل تارقىتىش بانكىسى قۇرۇش ھەمدە چەت ئەل (ئاساسەن ئامېرىكا) 200 مىليون ئامېرىكا دوللىرى قەرز بېرىپ، ئۇنىڭ پۇل تۆزۈمىنى تۇراقلاشتۇرۇش؛ گېرمانىيە 1924 - يىلدىن 1929 - يىلغىچە بولغان بەش يىل ئىچىدە ئانتانتا دۆلەتلەرگە بىرىنچى يىلى 1 مىليارد مارك، ئۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى ئاشۇرۇپ ئاخىرقى يىلى 2 مىليارد 500 مىليون مارك تۆلەم تۆلەيدىغانلىقى كونكرېت بەلگىلەنگەن؛ گېرمانىيە ئاساسلىق مالىيە كىرىمىنى تۆلەمنىڭ مەنبەسى قىلىش ۋە ئۇنىڭ بىلەن كاپالەتلىك قىلىش؛ گېرمانىيە فرانسىيە، بېلگىيىنىڭ رۇردىن ئەسكەر چېكىندۈرۈشىنى تۆلەم تۆلەش پىلانىنى قوبۇل قىلىشنىڭ شەرتى قىلىش، ۋەھاكازالار.

بۇ پىلاندا، ئاساسەن، تۆلەم تۆلەش پىلانى ئارقىلىق، لېكىشپ قالغان گېرمانىيە بۇرژۇئا ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەپ، گېرمانىيىنىڭ مونوپول تەشكىلاتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ھەربىي سانائەتنىڭ يوشۇرۇن كۈچلىرىنى قېزىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى كۈچىنى كۈچەيتىش ھەمدە تۆلەم تۆلەش ۋە ئۇرۇش قەرزىنىڭ يوقىقا چىقىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش مەقسەت قىلىنغان. ئامېرىكا گېرمانىيىگە قەرز بېرىش ئارقىلىق ئۆز كاپىتالىنى گېرمانىيىگە سىڭدۈرۈشكە ھەمدە گېرمانىيە مونوپول كاپىتالىنى يۆلەش ئارقىلىق ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنى ياۋروپاغا كىرگۈزۈشكە ئۇرۇندى. گېرمانىيىنىڭ ئەنگلىيە، فرانسىيىلەرگە تۆلىگەن بىر قىسىم تۆلىمى يەنە قەرز تۆلەش شەكلى بىلەن، تۆلىتۇۋېلىش ھوقۇقىغا ئىگە دۆلەتكە - ئامېرىكىغا تاپشۇرۇلدى. شۇڭا بۇ پىلان ئامېرىكا ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق بولدى.

بۇ پىلاننى ئىجرا قىلىش مەزگىلىدە (1924 - 1929 - يىللار)، گېرمانىيىنىڭ تۆلىگەن پۈتۈن تۆلىمى جەمئىي 11 مىليارد

مارك بولدى، چەت ئەلدىن ئالغان تۈرلۈك قەرزى بولسا 21 مىليارد مارکقا يەتتى. بۇ پلان گېرمانىيىنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە هالقىلىق رول ئويناندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەر سالغان مەبلەغنىڭ ناهايىتى زور بىر قىسمى گېرمانىيىنىڭ هەربىي سانائىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە سەرپ قىلىنغاچقا، گېرمانىيىنىڭ ئېقتىسادىنىڭ هەربىيلەشتۈرۈش قەدىمى تېزلەشتى، شۇنىڭدەك گېرمانىيە مونوپول كاپىتالى رۇر ئېغىر سانائەت بازىسىنى يېڭىباشتىن تەزگىنلىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن هەربىي سانائەتكە ئالاقىدار بولغان بەزى سانائەت تارماقلىرى تېز راۋاجلاندى، دېمەك، داۋېس پلانى گېرمانىيە مىلىتارىزم كۈچلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشىنى يۆلەش، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىنى تەييارلاش ۋە قوزغاش تېمۇ مۇهىم رول ئويناندى. بۇ پلاننىڭ ئورنىغا 1929 - يىلى يۇنگ پلانى دەسسىتىلدى.

يۇنگ پلانى دېگەن نامدىغا قارالسۇن.

يۇنگ پلانى بۇ، 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئانتانتا دۆلەتلەر داۋېس پلانى ئورنىغا دەسسىتىپ ئىجرا قىلغان گېرمانىيە تۆلەم تۆلەش پلانىدۇر. بۇ پلان 1929 - يىلى ئامېرىكىنىڭ مورگان ئېلىكتر قۇۋۇتىنى تەربىستىنىڭ دىرېكتورى يۇنگ (Owen D.Young 1962 — 1874) رەهبەرلىك قىلغان ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، ياپونىيە، بېلگىيە، گېرمانىيە مۇتەخەسسىسلەر هەيئىتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن، 1930 - يىلى گاگا يىغىندا ماقۇللانغان.

1929 - يىلى، گېرمانىيە ئىقتىسادىي كرىزىس تۈپەيلىدىن ئانتانتا دۆلەتلەرگە تۆلەم تۆلىيەلمەيمىز دېگەنىنى باهانە قىلىپ داۋېس پلانىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. ئامېرىكىنىڭ قوللىشى بىلەن، باشقىدىن گېرمانىيىنىڭ تۆلىمىنى ئازايتىپ دىغان يۇنگ پلانى تۈزۈلدى، بۇ پلاندا گېرمانىيىنىڭ هەر يىلى تۆلەيدىغان تۆلىمى داۋېس پلانىدىكىگە قارىغاندا 20 پىرسەنت ئازايتىلدى. پلاندا تۆلەمنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 113 مىليارد 950 مىليون مارك، تۆلەم تۆلەش مۇددىتى 58 يىل يەتتە ئاي بولىدىغانلىقى، تۆلەم ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ تۆلىنىدىغانلىقى؛ دەسلەپكى 36 يىل يەتتە ئايدا هەر يىلى ئوتتۇرا هېساب بىلەن 2 مىليارد 500 مىليون مارك، كېيىنكى 22 يىلدا هەر يىلى 1 مىليارد 607 مىليون مارکتىن 1 مىليارد 711 مىليون مارك تۆلىنىدىغانلىقى؛ يەنە گېرمانىيە ئىقتىسادىغا بولغان بارلىق زىيىم ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدىغانلىقى بەلگىلەندى، نەتىجىدە گېرمانىيە هەربىي سانائەتىنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، مونوپول كاپىتالنىڭ كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. مۇشۇ پلانغا ئاساسەن، 1930 - يىلى، ئامېرىكىنىڭ مورگان بانكىسى ۋە ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، گېرمانىيە، بېلگىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرى شۋېتسارىيىنىڭ بازىل شەهىرىدە خەلقئارا هېساب - كىتاپ بانكىسى قۇردى. بۇ بانكا كۆرۈنۈشتە گېرمانىيەدىن تۆلەم تۆلىتۈېلىش، گېرمانىيە بىلەن هېساب - كىتاب قىلىش ئىشلىرىنى بېجىرگەنىدەك قىلغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە، كۆپلىگەن پۇل ئاجرىتىپ گېرمانىيىنىڭ ئېغىر سانائىتىگە، بولۇپمۇ هەربىي سانائىتىگە ياردەم بەردى. 1931 - يىلى گېرمانىيە تۆلەم تۆلەشنى توختاتتى،

1932 - يىلى ئامېرىكىنىڭ بېسىمى ئاستىدا، لوزان يىغىنىدا گېرمانىيەدىن تۆلەم تۆلىتىۋېلىشنى توختىتىش توغرىسىدا قارار ماقۇللاندى، شۇنىڭ بىلەن بۇ پىلان ئاخىرلاشتى.

داۋىس پىلانى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئوتتاۋا ئىمپېرىيە يىغىنى بۇ، 1932 - يىل 7 - 8 - ئايلاردا ئەنگلىيە چاقىرغان ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى (كېيىن ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىلىرى، دومىنىئونلىرى ئارقا - ئارقىدىن مۇستەقىل بولغاچقا، ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسى بولۇپ ئۆزگەرگەن) ئەزالىرىنىڭ ئوتتاۋادا ئۆتكۈزگەن ھۆكۈمەت باشلىقلىرى يىغىنىدۇر. بۇ قېتىمقى يىغىن كاپىتالىزم دۇنياسى ئېغىر ئىقتىسادىي كرىزىسقا پېتىپ قالغان، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر دۇنيا بازىرىنى كەسكىن تالىشىۋاتقان شارائىتتا چاقىرىلغان، يىغىننىڭ مەقسىتى ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ سودا ۋە تاموژنا بېجى سىياسەتلىرىنى بەلگىلەشتىن ئىبارەت ئىدى. ئەنگلىيە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئېغىر دەرىجىدە چەت ئەل بازارلىرىغا تايانغاچقا، ئۇ ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەنئەنىۋى سودا مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ، ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى بازىرىنى قوغداپ، ئۆزىنىڭ باشقا ئەزا دۆلەتلەرگە بولغان تەرگىنلىشىنى كۈچەيتىپ، ئامېرىكا ۋە باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سىڭىپ كىرىشىدىن ساقلىنىپ، ئەنگلىيە سانائىتى بۈيۇملىرىنىڭ ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسى بازىرىدىكى ئالاھىدە ئورنىنى مۇستەھكەملەش، ئارقىلىق شۇ چاغدىكى ئىقتىسادىي كرىزىستىن قۇتۇلماقچى بولدى؛ كانادا ۋە ئاۋستىرالىيە قاتارلىق ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىدىكى ئەزا دۆلەتلەر بولسا ئەنگلىيىدىن سىرتقا قارىتا قوغدىنىش بېجىنى يولغا قويۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزلىرىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە مېتال خام ئەشيالىرى قاتارلىق كۆپلەپ ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلىرىدىن باج ئالماسلىقنى ياكى باشقا شەكىللەردىكى ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. يىغىندا «ئوتتاۋا كېلىشىمى» ئىمزالىنىپ، ئۇنىڭدا ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا «ئىمپېرىيە ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمى» نى يولغا قويۇش پرىنسىپلىرى بەلگىلەنگەن.

ئىمپېرىيە ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق توزۇمى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىمپېرىيە ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمى بۇ، ئەنگلىيە ۋە ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىدىكى باشقا ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودىدا يولغا قويۇلغان ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق ئاساسىدىكى تاموژنا بېجى تۈزۈمىدۇر. بۇ تۈزۈم 1932 - يىلى ئوتتاۋا ئىمپېرىيە يىغىنىدا تۈزۈلگەن. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىلىرى، دومىنىئونلىرى ئارقا - ئارقىدىن مۇستەقىل بولغاچقا، ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ نامى ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى، شۇ سەۋەبتىن ئىمپېرىيە ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمىمۇ ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسى ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى.

ئىمپېرىيە ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ دۇنيا بازىرىنى تالاشقان، سودا ئۇرۇشى ئېلىپ بارغانلىقىنىڭ مەھسۇلى. 1929 - يىلى پۈتكۈل كاپىتالىزم دۇنياسىنى قاپلىغان ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلىدى، كاپىتالىستىك

دۆلەتلەر باشقا دۆلەت تاۋارلىرىنىڭ ئىمپورت قىلىنىشىنى چەكلەش، ئۆز تاۋارلىرىنىڭ ئېكسپورتىنى كېڭەيتىش، ئارقىلىق دۇنيا بازىرىنى مونوپول قىلىش مەقسىتىدە كەسكىن كۆرەشلەرنى قانات يايدۇرۇۋاتتى. ئەنگلىيە ئىقتىسادىي جەھەتتە ئېغىر دەرىجىدە چەت ئەل بازارلىرىغا تايانغاچقا، ئۇ ئەنگلىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەنئەنىۋى سودا مۇناسىۋەتىدىن پايدىلىنىپ، ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسى بازىرىنى قوغداپ، ئۆزىنىڭ باشقا ئەزا دۆلەتلەرگە بولغان تەزگىنلىشىنى كۈچەيتىپ، ئامېرىكا ۋە باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سىڭىپ كىرىشىدىن ساقلىنىپ، ئەنگلىيە تاۋارلىرىنىڭ (ئاساسەن سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ) ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسى بازىرىدىكى ئالاھىدە ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئارقىلىق، شۇ چاغدىكى ئىقتىسادىي كۈرزىستىن قۇتۇلماقچى بولدى. كانادا ۋە ئاۋسترالىيە قاتارلىق ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسىدىكى بەزى دۆلەتلەر بولسا ئەنگلىيىدىن سىرتقا قارىتا قوغدىنىش ۋېجىنى يولغا قويۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزلىرىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە مېتال خام ئەشيالىرى قاتارلىق كۆپلەپ ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلىرىدىن باج ئالماسلىقنى ياكى باشقا شەكىللەردىكى ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىمپېرىيە ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمى كېلىپ چىقتى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى مۇنداق: ئەنگلىيە ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسىدىكى باشقا ئەزا دۆلەتلەردىن تاۋار كىرگۈزگەندە باج ئالمايدۇ، ياكى باجنى ئازايتىپ ئالىدۇ ھەمدە ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسىدىكى ئەزا دۆلەتلەردىن باشقا ئەللەردىن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى كىرگۈزۈشنى چەكلەيدۇ؛ ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسىدىكى باشقا ئەزا دۆلەتلەر ئەنگلىيىدىن ئىمپورت قىلىنغان سانائەت بۇيۇملىرىدىن باجنى ئازايتىپ ئالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەنگلىيىدىن باشقا دۆلەتلەردىن ئىمپورت قىلىنغان نەرسىلەرنىڭ تامۇژنا بېجى نىسبىتىنى ئۆستۈرىدۇ.

ئىمپېرىيە ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمى ئەنگلىيىنىڭ تاشقى ئىقتىسادىي ئالاقىسىنىڭ مۇھىم بىر ھالقىسى سۈپىتىدە 40 يىلغا يېقىن داۋاملاشتى، مەملىكەت ئىچىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنى پەسەيتىش، ئەنگلىيە تاۋارلىرىنىڭ ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسى بازىرىدىكى ئالاھىدە ئورنىنى مۇستەھكەملەش جەھەتلەردە مۇئەييەن رول ئويناندى. لېكىن ئامېرىكا ۋە باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ بېسىمى ئاستىدا، بۇ تۈزۈم بىرقانچە قېتىم ئاز - تولا تەڭشىلىپ، دائىرىسى تارايتىلدى. 1938 - يىلدىكى ئەنگلىيە - ئامېرىكا سودا كېلىشىمىدە ئەنگلىيە چەت ئەللەرنىڭ بىرقانچە خىل يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىدىن ئېلىنىدىغان ئىمپورت بېجىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ياكى تۆۋەنلىتىشكە مەجبۇر قىلىنغان. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەنگلىيىنىڭ كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشقاچقا، مارشالل پىلانىدا بەلگىلەنگەن قاتتىق شەرتلەر (مەسىلەن، مەلۇم مىقداردىكى ئامېرىكا مالىلىرىنى سېتىۋېلىش، تامۇژنا بېجى قورغىنىنى ئىمكان قەدەر تېز ئەمەلدىن قالدۇرۇش، تاشقى پېرېۋوتقا قويۇلغان چەكنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ياكى يېنىكلىتىش، ئامېرىكىنىڭ ئامېرىكا يارىدەمىنى ئىشلىتىش ئۈستىدىكى نازارىتىنى قوبۇل قىلىش، ئۆز دۆلىتىدە ۋە مۇستەملىكىلىرىدە ئىشلەپ

چەمبرىلغان ستراتېگىيىلىك ئەشيالاردىن ئامېرىكىغا بېرىش قاتارلىقلار) نى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى ھەمدە ئامېرىكا بىلەن قوش تەرەپلىمە كېلىشىم ئىمزالىدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ تۈزۈمنىڭ رولى ۋە تەسىرى يەنمۇ تۆۋەنلىدى. 1937 - يىلى، ئەنگلىيە بىلەن ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى سودىنىڭ ئالاھازەل 60 پېرسەنتىنى باشقا دۆلەتلەرنىڭ مالىلىرىغا قارىغاندا 17 — 20 پېرسەنت كەم باج ئېلىشتەك ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمىدىن بەھرىمەن بولدى؛ 1959 - يىلغا كەلگەندە، ئالاھازەل 50 پېرسەنتكە يەتمەسلىكى سودىدا ئىككى تەرەپنىڭ ھەرقايسى 10 پېرسەنت ئەتراپىدا ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمىدىن بەھرىمەن بولدى. 70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيە ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسىگە قاتناشقاندىن كېيىن، ئورتاق گەۋدىگە قاتنىشىشتەكى كېلىشىمدە ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسى دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى سودىغا ئىمتىبار بېرىش توغرىسىدا بىرقانچە ئۆتكۈنچى خاراكتېرلىك تەدبىرلەر بەلگىلەنگەندىن باشقا، ئىمپېرىيە ئالاھىدە مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمى ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قالدى.

ئوتتاۋا ئىمپېرىيە يىغىنى دېگەن ماددىنا قارالسۇن.

يېڭى سىياسەت - بۇ، روزۋېلت يېڭى سىياسىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا 1933 - يىل 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى روزۋېلت ئامېرىكا زۇكىتۇكى بولغاندىن كېيىن، شۇ چاغدىكى ئېغىر ئىقتىسادىي كرىزىستىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قوللانغان سىياسىي پروگراممىلار كۆزدە تۇتۇلدۇ. «يېڭى سىياسەت» دېگەن سۆز روزۋېلتنىڭ 1932 - يىل 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ مەملىكەتلىك قۇرۇلتىيىدا زۇكىتۇك نامزاتلىقىنى قوبۇل قىلغان چاغدا سۆزلىگەن نۇتقىدىن كەلگەن. ئۇ شۇ چاغدا «ئامېرىكا خەلقىنى يېڭى سىياسەتكە ئېرىشتۈرىمەن» دېگەن. يېڭى سىياسەت دەۋرى دېگەندە روزۋېلت زۇكىتۇك بولغاندىن تارتىپ 2 - دۇنيا - ئۇرۇشى پارتلىغانغا قەدەر بولغان ۋاقىت كۆزدە تۇتۇلدۇ.

1929 - يىلى ئامېرىكا تارىخىدا ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ ئۇزاق داۋاملاشقان ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلىدى. مەملىكەت بويىچە سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى 1929 - يىلدىن 1933 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا 46.3 پېرسەنت تۆۋەنلەپ كەتتى. كرىزىس مەزگىلىدە مەملىكەت بويىچە 130 نەچچە مىڭ كارخانا تاقىلىپ، 10 مىليونغا يېقىن ئىشچى ئىشسىز قېلىپ، كوچىلاردا سەرگەردان بولۇپ يۈردى. سانائەت كرىزىسى سۆرەلمە خاراكتېرلىك كرىزىس ئىچىدە تۇرغان يېڭا ئىگىلىكىنىڭ ئەھۋالىنى تېخىمۇ بەتتەرلەشتۈرۈۋەتتى. يېڭا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى كۆپلەپ بېسىلىپ قېلىپ، باھا شىددەت بىلەن چۈشۈپ، دېھقانلار كۆپلەپ ۋەيران بولدى. پۈتكۈل بانكا ئامانەت - قەرز سىستېمىسى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. تاشقى سودا ۋە سەرتقا كاپىتال چەمبرىكىنىڭ ئېچكى زىددىيەتلىرىنى مۇسلىمز دەرىجىدە كەسكىنلەشتۈرۈپ، پۈتكۈل كاپىتالىزم تۈزۈمىنى لېگىشتىپ قويدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، روزۋېلت ھۆكۈمىتى ئېغىر ئىقتىسادىي كرىزىس ۋە سىياسىي كرىزىستىكە تاقابىل تۇرۇش، مونوپول بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، «يېڭى سىياسەت

نى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇپ، ئىقتىسادىي ئىشلارغا دۆلەت ئارىلىشىش پىلانىنى يۈرگۈزۈپ، «كىرىزىسكە قارشى» بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللاندى. 73 - نۆۋەتلىك پارلامېنتنىڭ پەۋقۇلئاددە يىغىنىدا (بۇ يىغىن 1933 - يىل 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى باشلىنىپ، جەمئىي 100 كۈن ئىچىلدى) «مەملىكەت بويىچە سانائەتنى گۈللەندۈرۈش قانۇنى»، «يېزا ئىگىلىكىنى تەڭشەش قانۇنى»، «بانكا قانۇنى»، «تېننېسسى دەريا سۇ ۋادىسىنى ئىچىش قانۇنى»، «جىددىي قۇتقۇزۇش قانۇنى» دېگەنگە ئوخشاش «كىرىزىسكە قارشى» نۇرغۇن قانۇن - پەرمانلار ماقۇللاندى.

دەسلەپكى «يېڭى سياسەت» نىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: 1) بانكىلارنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، ھۆكۈمەت «جىددىي بانكا قانۇنى» ئېلان قىلىپ، پۈل ئامانەت قويغۇچىلارنىڭ بانكىدىن پۇلنى كۆپلەپ تېگىشىۋېلىشىنى چەكلەش، كىچىك بانكىلارنى شالاڭ چىقىرىش؛ ھۆكۈمەت «ئامانەت پۇل سۇغۇرتا قانۇنى» ئېلان قىلىپ، ھۆكۈمەت پۇل ئامانەت قويۇشنى كاپالەتلەندۈرۈش، پۇل ئامانەت قويغۇچىلارنىڭ بانكىغا بولغان ئىشەنچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئارقىلىق، بانكىدىن پۇلنى كۆپلەپ تېگىشىپ ئېلىپ چىقىپ كېتىشتەك يېڭى غوغانىڭ كۆتۈرۈلۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش؛ شۇنىڭدەك پۇل مۇئامىلە ساھەسىدىكىلەرگە كۆپلەپ قەرز پۇل تارقىتىپ بېرىش، پۇلنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرۈش، ئالتۇننى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش، كۈمۈشنى سېتىۋېلىش قاتارلىق تەدبىرلەر ئارقىلىق مالىيە، پۇل - مۇئامىلە سىستېمىسىنى قايتىدىن قۇرۇپ چىقىش؛ 2) پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈش شىركىتىنىڭ كاپىتالىستلارغا كۆپلەپ، قەرز بېرىشى ۋە يارىدەم پۇلى بېرىشى ئارقىلىق، لىكۋىد قالغان سودا - سانائەت كارخانىلىرىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش؛ 3) بىلەت بېرىڭاسى ھەيئىتى قۇرۇپ، بىلەت سودىسىنى رېجىمگە ئېلىپ، مەبلەغ سالغۇچىلارنى قوغداش؛ 4) مەملىكەتلىك گۈللەندۈرۈش باش مەھكىمىسى قۇرۇپ، ھەرقايسى كەسىپلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى، باھا سەۋىيىسى، سېتىش مىقدارى قاتارلىقلارنى بەلگىلەپ، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنى توگىتىپ، پايدىنى ئاشۇرۇش ۋە مەبلەغ سېلىشقا ئىلھام بېرىش؛ 5) يېزا ئىگىلىكىنى تەڭشەش مەھكىمىسى قۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى قىسقارتىش ۋە ئوشۇق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى كۆيدۈرۈش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈش يولى بىلەن، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈش ۋە چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئىگىلىرىنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇش؛ 6) قۇرۇلما شتات جىددىي قۇتقۇزۇش مەھكىمىسى قۇرۇپ، ئۇنى ھەرقايسى شتاتلارنىڭ قۇتقۇزۇش ئورگانلىرىغا پۇل ئاجرىتىپ، ئىشسىزلارغا ئىگىلىك تۆۋەن يارىدەم بېرىشكە مەسئۇل قىلىش؛ 7) تېننېسسى دەريا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى قاتارلىق جامائەت قۇرۇلۇشلىرىنى ئىلىپ بېرىپ، ئىشقا ئورۇنلاشقۇچىلارنى كۆپەيتىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي سېتىۋېلىش كۈچىگە ئىلھام بېرىش.

«يېڭى سياسەت» يولغا قويۇلۇپ، دۆلەت ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا ئومۇمىيۈزلۈك ئارىلىشىش چارىسى قوللىنىلغان بىلەن، خەلق

ئىگىلىكى كۆزلىگەن دەرىجىدە ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىدى. ئىشچىلارنىڭ ئىش تاشلاش كۈرىشى ئۈزلۈكسىز تۈردە دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. «يېڭى سياسەت»تىكى بەزىبىر تەدبىرلەر مونوپول كاپىتالىستىك كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتىگە تەگدى. 1935 - يىلى، ئالىي سوت مەھكىمىسى بىرمۇنچە مۇھىم يېڭى قانۇنلارنى ئاساسىي قانۇنغا خىلاپ دەپ جاكارلىدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، 1935 - يىلدىن 1937 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئامېرىكا پارلامېنتى يەنە «جىددىي قۇتقۇزۇش ئۈچۈن پۇل ئاجرىتىش قانۇنى»، «ۋاگنېر قانۇنى» (يەنى مەملىكەتلىك ئەمگەكچىلەر مۇناسىۋىتى قانۇنى)، «ئىجتىمائىي كاپالەتلەندۈرۈش قانۇنى»، «مەملىكەتلىك ئۆي - جاي قانۇنى»، «باج قانۇنى» قاتارلىق بىرقاتار يېڭى قانۇنلارنى ماقۇللاپ، «يېڭى سياسەت»نى داۋاملىق يۈرگۈزدى. بەزىبىر ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىش بۇ باسقۇچتىكى «يېڭى سياسەت» نىڭ مۇھىم نۇقتىسى بولدى، ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى مۇنداق: 1) ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچلەردىن پايدىلىنىش مەقسىتىدە ئاخبارات توپلايدىغان ۋە پىلان تۈزىدىغان ئورگانلارنى تەسىس قىلىش؛ 2) جامائەت ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈش مەھكىمىسى قاتارلىقلارنى قۇرۇپ، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش چارىلىرىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق ئىشسىزلارنى قۇتقۇزۇش؛ 3) مەملىكەتلىك ئەمگەكچىلەر مۇناسىۋىتى ئىدارىسى قۇرۇپ، ئەمگەك بىلەن كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى ماجرانى كېسىم قىلىش؛ 4) ئىجتىمائىي كاپالەتلەندۈرۈش ئىدارىسى قۇرۇپ، ئىشسىزلار سۇغۇرتىسى ۋە قېرىلار سۇغۇرتىسى تۈزۈمىنى ئورنىتىش؛ 5) ئامېرىكا ئۆي - جاي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇپ، جامائەت تۇرار جايلىرىنى قۇرۇش ئۈچۈن قەرز پۇل بېرىش؛ 6) بايلاردىن ئېلىنىدىغان باجنى كۆپەيتىش.

روزۋېلتنىڭ «يېڭى سياسىتى» 1929 — 1933 - يىللاردىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنى پەسەيتىشتە مەلۇم رول ئويناندى. 1937 - يىلى ئامېرىكىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى 1929 - يىلدىكى سەۋىيىگە يەتتى. «يېڭى سياسەت» بويىچە ئېلىپ بېرىلغان بەزى ئىسلاھاتلار ئامېرىكا ئىشچىلىرى ۋە باشقا ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئازدۇ - تولا ياخشىلىغاچقا، بىرقىسىم ئىشچىلار ئارىسىدا ئىسلاھاتچىلىق خام خىيالىنى پەيدا قىلىپ قويىدى، لېكىن ئۇ ئىشسىزلىق مەسىلىسىنى تۈپتىن ھەل قىلالمىدى، ئۇنىڭ كرىزىسنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىنى — ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تۈگىتىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، «يېڭى سياسەت» نىڭ يولغا قويۇلۇشى مونوپول كاپىتالغا پايدىلىق بولدى، ئۇنىڭدا قوللىنىلغان دۆلەت ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا ئومۇمىيۈزلۈك ئارىلىشىش تەدبىرى دۆلەت كاپىتالىزمىنمۇ كۈچەيتتى. ئامېرىكىنىڭ پۈتكۈل ئىگىلىكى ئومۇمىيۈزلۈك ئەسلىگە كەلمىدى. 1937 — 1938 - يىللىرى ئامېرىكىدا يەنە يېڭى ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلىدى. «ئۇرۇش ۋەزىيىتى»نىڭ يېتەكلىشىگە ئەگىشىپ، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش خىراجىتىنى قىسقارتتى، ئىشچىلارنىڭ ئىش تاشلىشىنى مەنئى قىلدى، بايلاردىن ئالىدىغان باجنى ئازايتتى ۋە ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ ئۇرۇشقا تەييارلاندى، شۇنىڭ بىلەن «يېڭى سياسەت» دەۋرى ئاخىرلاشتى.

مەملىكەتلىك سانائىتنى گۈللەندۈرۈش قانۇنى، يېزا ئىگىلىكىنى تەڭشەش قانۇنى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يېزا ئىگىلىكىنى تەڭشەش قانۇنى بۇ، ئامېرىكا زۇڭتۇڭى روزۋېلت «يېڭى سىياسەت» يۈرگۈزگەندە يېزا ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش يولىدا قوللانغان مۇھىم تەدبىرلەرنىڭ بىرى. بۇ قانۇننى ئامېرىكا پارلامېنتى 1933 - يىل 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ماقۇللىغان، بۇنىڭدىن مەقسەت ھۆكۈمەت مۇكاپات سۇممىسى ۋە يارداەم پۇل بېرىش چارىسى ئارقىلىق، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى ئازايتىش ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى كۆيدۈرۈش يولى بىلەن، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئازايتىپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈپ، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئىگىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇشۇقچىلىقى كىرىزىسىدىن ئۆتۈۋېلىشىغا يارداەم بېرىش ئىدى. مۇشۇ قانۇنغا ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى قارىمىقىدا يېزا ئىگىلىكىنى تەڭشەش مەھكىمىسى قۇرۇپ، ئاساسلىق دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئىگىلىرى بىلەن توختام تۈزۈپ، بۇغداي، پاختا، كۆممىقوناق، چوشقا، گۈرۈچ، تاماكا، كالا سۈتى ۋە ئۇنىڭدىن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار بولۇپ يەتتە خىل ئاساسلىق يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنى ئازايتىش يولىغا قويۇلدى. تېرىلىشتىن توختىتىلغان يەرلەرنى دۆلەت ئىجارىگە ئالدى، ھۆكۈمەت دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا ئىجارە تۆلىدى. تېرىشتىن توختىتىش سەۋەبىدىن كېمىيىپ كەتكەن مەھسۇلاتقا تولۇقلىما ھېسابىدا ھۆكۈمەت پۇل مۇكاپات بەردى. تولۇقلىمىغا كېتىدىغان مەبلەغنى ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمەت مۇشۇ مەھسۇلاتلارنى پىششىقلاپ ئىشلەشتىن باج ئېلىش يولى بىلەن ھەل قىلدى. 1934 - يىلى، بۇ تەدبىرلەر يەنە گۆش، سېرىق مای، شېكەر، ژىنجىر قاتارلىق يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىگىچە كېڭەيتىلدى. ھۆكۈمەت ئۇشۇق مەھسۇلاتلارنى يوقىتىش ئۈچۈن غايەت كۆپ پۇل ئاجرىتىپ، ھەر خىل دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ، سۇنئىي يوللار بىلەن كۆيدۈرۈۋەتتى. دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ئىگىلىرىنىڭ قەرز سېلىقىنى يەڭگىللىتىش ۋە گۈرۈگە قويۇلغان لەرسىلىرىنى سېتىۋېلىش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىكىنى تەڭشەش قانۇنىدا، يېزا ئىگىلىكى گۈرۈ ئىشلىرى ئۈچۈن تۆۋەن ئۆسۈملۈك قەرز تارقىتىش خىراجىتى سۈپىتىدە يەنە قوشما شتات يەر - زېمىن بانكىسىغا 2 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىلىق زايوم تارقىتىش ھوقۇقى بېرىلدى.

يېزا ئىگىلىكىنى تەڭشەش قانۇنىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا، ئاز سانلىق چوڭ دېھقانچىلىق مەيدان ئىگىلىرى غايەت كۆپ پايدا ئالدى، ئەمما سېلىق كەڭ ئىستېمالچىلار نىڭ ئۈستىگە ئارتىلغاچقا، بۇ قانۇن كەڭ تۈردە تەنقىدكە ئۇچرىدى. 1936 - يىل 1 - ئايدا، ئامېرىكا ئالىي سوت مەھكىمىسى بۇ قانۇننىڭ پىششىقلاپ ئىشلەشتىن باج ئېلىش توغرىسىدىكى قىسمىدا باج ئېلىش ھوقۇقىدىن كەلسە - كەلمەس پايدىلىنىپ، ھەرقايسى شتاتلارنىڭ ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلىنغان، شۇڭا ئۇ ئاساسىي قانۇنغا خىلاپ، دەپ جاكارلىدى.

روزۋېلت ئۇدا ئامېرىكا زۇڭتۇڭلىقىغا سايلانغاندىن كېيىن، ئامېرىكا پارلامېنتى 1938 - يىل 2 - ئاينىڭ 16 - كۈنى يېزا ئىگىلىكىنى تەڭشەش يېڭى قانۇنى (يەنى ئىگىلىكچى يېزا ئىگىلىكىنى تەڭشەش قانۇنى) نى ماقۇللىدى. بۇ قانۇندا ھۆكۈمەت «دائىمىي ئامبار»

قۇرۇپ، مول هوسۇل ئېلىنغان يىللاردا ئوشۇق يەرنى ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە كۆيدۇرۇش، كەم هوسۇل ئېلىنغان يىللاردا يەرنى ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنى تۆكمە قىلىپ سېتىپ بازار باهاسىنى چۈشۈرۈش مەقسەت قىلىنىدى. بۇ قانۇنغا ئاساسەن، هۆكۈمەت ئاساسلىق يەرنى ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىغا «مۇقىم باها» بەلگىلەپ، سانائەت، يەرنى ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنىڭ باها نىسبىتىنى 1909 — 1914 - يىللاردىكى سەۋىيىدە ساقلايدۇ، ئەگەر بازار باهاسى «مۇقىم باها» دىن تۆۋەن بولسا، هۆكۈمەت دېهقانچىلىق مەيدان ئىگىلىرىگە ئەمەلىي كىرىم باهاسى بىلەن «مۇقىم باها» ئوتتۇرىسىدىكى پەرقىنى تولدۇرۇپ بېرىدۇ، پەرقنى تولدۇرىدىغان پۇلنى ئادەتتىكى باج كىرىمىدىن پۇل ئاجرىتىپ تۆلەيدۇ.

مۇشۇ ئىككى يەرنى ئىگىلىكىنى تەڭشەش قانۇنىغا ئاساسەن يولغا قويۇلغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى ئازايتىش، يەرنى ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى تەڭشەش، يەرنى ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش، يەرنى ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنىڭ باهاسىنى قوللاش، پەرقنى تولدۇرۇپ بېرىش، يەرنى ئىگىلىكى ئۈچۈن قەرز پۇل تارقىتىش، يەرنى ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنى چەتكە تۆكمە قىلىپ سېتىش قاتارلىق چوڭ دېهقانچىلىق مەيدان ئىگىلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان تەدبىرلەر روزۋېلتتىن بۇيانقى ئامېرىكا هۆكۈمەتلىرىنىڭ يەرنى ئىگىلىك مىنىستىرلىكىنىڭ ئاساسىي فۇنكسىيىسى بولۇپ قالدى.

يېڭى سىياسەت دېگەن ماددىنا قارالدى.

مەملىكەت بويىچە سانائەتنى گوللەندۇرۇش قانۇنى بۇ، ئامېرىكا زۇكتۇكى روزۋېلت «يېڭى سىياسەت» يۈرگۈزۈپ، كىرىزىسنى پەسەيتىش، سانائەتنى گوللەندۇرۇش، ئىشقا ئورۇنلاشقۇچىلارنى كۆپەيتىش مەقسەتىدە ئېلان قىلغان مۇهىم قانۇنلارنىڭ بىرى. بۇ قانۇننى ئامېرىكا پارلامېنتى 1933 - يىل 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ماقۇللىغان، ئۇ تۆۋەندىكى ئۈچ ئاساسىي مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

1) قوشما شتات هۆكۈمىتىگە هەر ساهە، هەر كەسىپنىڭ «ئادىل رىقابەتلىشىش» قائىدىسىنى تۈزۈپ چىقىش هوقۇقى بېرىش. مۇشۇ مەقسەتتە، مەملىكەتلىك گوللەندۇرۇش باش مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، هەر ساهە، هەر كەسىپتىكى چوڭ كاپىتالىستلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن، جەمئىي 700 نەچچە قائىدە - نىزام تۈزۈپ چىقىلىپ، «ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنى يوقىتىش»، ئىقتىسادنى كىرىزىسنى پەسەيتىش ئۈچۈن، هەرساهە، هەر كەسىپنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى، باها سەۋىيىسى، سېتىش سوممىسى ۋە ئىشچى يالاش شەرتى قاتارلىقلار ئېنىق بەلگىلەندى.

2) ئەمگەك بىلەن كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى پەسەيتىش، ئىشچىلارنىڭ كۈرەش ئىرادىسىنى بىخودلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئىشچىلارنىڭ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇش ۋە ئۆز ۋەكىللىرى ئارقىلىق كاپىتال تەرەپ بىلەن كوللېكتىپ توختام تۈزۈش هوقۇقى بولىدۇ دەپ بەلگىلەندى.

3) ئىشقا ئورۇنلاشقۇچىلارنى كۆپەيتىش، ئاممىنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، قوشما شتات هۆكۈمىتىگە 3 مىليارد 300 مىليون ئامېرىكا دوللىرى دائىرىسىدە تۈرلۈك جامائەت پاراۋانلىقى قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا ياردەم بېرىش هوقۇقى بېرىلدى. مۇشۇ مەقسەتتە، جامائەت قۇرۇلۇشى مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، ئىشسىز ئىشچىلارنى قۇبۇل قىلىپ تەلىپۇن يوللىرى،

تۆمۈرىيول، پورت ۋە تاشيول ياساش، ئورمان رايونلىرىنى رەتلەش، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرىغا قاتناشتۇرۇشقا مەسئۇل قىلىنىدى.

مەملىكەت بويىچە سانائەتنى گۈللەندۈرۈش قانۇنى يولغا قويۇلۇپ ئىككى يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە ئىقتىسادىي كىرىزىسنى پەسەيتىشتە مەلۇم روللارنى ئويناپ بولدى، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى ئەھۋالى يەنىلا ئېغىر، ئىشسىزلارنىڭ سانى يەنىلا كىشىنى چۆچۈتىدىغان دەرىجىدە كۆپ بولدى. «ئادىل رىقابەتلىشىش قانۇنى» ئوتتۇرا ۋە كىچىك تىپتىكى كارخانىلار ئۈچۈن ئادىل ئەمەس ئىدى، چۈنكى ئۇلارنىڭ مونوپول تەشكىلاتلار بىلەن رىقابەتلىشىشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى، نەتىجىدە ئوتتۇرا ۋە كىچىك تىپتىكى كارخانىلار يەنىمۇ ئىلگىرى لىگەن ھالدا چەتكە قېقىلدى. دېمەك، بۇ قانۇن ئوتتۇرا ۋە كىچىك كاپىتالىستلار ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىسىز بولغاچقا، ئۇلار بۇنىڭغا قاتتىق قارشى تۇردى. 1935 - يىل 5 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، ئامېرىكا ئالىي سوت مەھكىمىسى شېكىت ئۆي قۇشلىرى شىركىتىنىڭ ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ئۇستىدىن ئەرز تىلغان ئەنزىنى سوراش داۋامىدا، مەملىكەت بويىچە سانائەتنى گۈللەندۈرۈش قانۇنىنىڭ زۇكۇتۇك پارلامېنتقا خاس بولغان قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىنى ئىشلىتىپ قانۇن بەلگىلەش توغرىسىدىكى ماددىلىرىنى ئىناۋەتسىز دەپ ھۆكۈم قىلىشقا مەجبۇر بولدى. مۇشۇ ھۆكۈمگە ئاساسەن، مەملىكەتلىك گۈللەندۈرۈش مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، مەملىكەت بويىچە سانائەتنى گۈللەندۈرۈش قانۇنى ئاساسىي قانۇنغا خىلاپ دەپ جاكارلىنىپ بىكار قىلىندى.

يېڭى سىياسەت دېگەن ماددىغا قارالىڭ.

خەلقئارا سودا بۇ، دۇنيا سودىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا ھەرقايسى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار ئالماشتۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ، ئۇ دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سودىسىدىن تەركىب تاپىدۇ. خەلقئارا سودا قىممىتى بىلەن خەلقئارا سودا مىقدارى خەلقئارا سودا كۆلىمىنىڭ كۆرسەتكۈچىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەينى چاغدا پۇل بىلەن ئىپادىلىنىدىغان دۇنيا ئەللىرىنىڭ تاشقى سودا سوممىسىنىڭ يىغىندىسى خەلقئارا سودا قىممىتى بولىدۇ، ئۇ ئادەتتە چېگرىدىن چىقىش باھاسى بويىچە ھېسابلانغان دۇنيا ئېكسپورت قىممىتى ياكى چېگرىدىن كىرىش باھاسى بويىچە ھېسابلانغان دۇنيا ئىمپورت قىممىتىنى كۆرسىتىدۇ. خەلقئارا سودا مىقدارى مەلۇم مەزگىلدىكى ئۆزگىرىمەس باھانى ئۆلچەم قىلىپ ھېسابلاب چىقىلغان خەلقئارا سودا قىممىتى ئارقىلىق، يەنى ئىمپورت ياكى ئېكسپورت قىممىتى كۆرسەتكۈچ سانىنى شۇ چاغدىكى ئىمپورت قىممىتىگە ياكى ئېكسپورت قىممىتىگە بۆلۈپ، باھانىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان تەسىر ئامىللىرىنى چىقىرىپ تاشلاپ ھاسىل قىلغان تەخمىن قىممەت ئارقىلىق ئىمپورت مىقدارىدىكى ياكى ئېكسپورت مىقدارىدىكى ئەمەلىي ئۆزگىرىشنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

خەلقئارا سودا قۇللۇق تۈزۈمى ۋە فېئودال لىق تۈزۈم دەۋرىدە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى ئاساسىدا پەيدا بولغان ۋە راۋاجلانغان. ئۇ چاغلاردا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇش تېخى ئانچە تەرەققىي قىلمىغاچقا، خەلقئارا سودىنىڭ دائىرىسى ۋە كۆلىمى ناھايىتى زور دەرىجىدە چەكلىنىدى، ئالماشتۇرۇلىدىغان تاۋار ئاساسەن

قۇلدارلار بىلەن فېئودالارغا ئېھتىياجلىق بولغان بەزى زېمۇ - زېننەت بۇيۇملىرى ۋە باشقا ئىستېمال بۇيۇملىرى ئىدى. ئىلىمىزنىڭ دۇنياغا مەشھۇر بولغان قەدىمكى زامانىدا غەربىي ئاسىيا، ياۋروپا ئەللىرىگە قاتنايدىغان «يىپەك يولى» شۇ چاغلاردىكى خەلقئارا سودا تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي ئىسپاتى. كاپىتالىزىمدىن ئىلگىرىكى دەۋردە، خەلقئارا سودىنىڭ تەرەققىياتى شۇ چاغلاردا گۈللەنگەن ئىشخانا قول سانائىتىنى سېتىش بازىرى بىلەن تەمىن ئەتتى. ئىچكى - تاشقى بازارلارنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، قول سانائەت ئىشخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى كۈندىن - كۈنگە ئۆسۈۋاتقان بازار ئېھتىياجىنى ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ پايدا قوغلىشىش ئىستىكىنى قانداۋالالمىدى، بۇ ھال بۇرژۇئازىيىنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ياخشىلاپ، قول بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئورنىغا ماشىنا بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنى دەسسىتىشكە قىزىقتۇردى. سانائەت ئىنقىلابىنىڭ ئورۇندىلىشىغا ئەگىشىپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تىكلەندى، شۇنىڭ بىلەن خەلقئارا سودىنىڭ تەرەققىياتى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈلدى. ماشىنا بىلەن ئىلىپ بېرىلىدىغان كاپىتالىستىك يېرىك ئىشلەپچىقىرىش، بىرتەرەپتىن، چەتتىن كىرگۈزۈلىدىغان ئاشلىق ۋە خام ئەشيانىڭ كۆپەيتىلىشىگە موھتاج بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىلغان تاۋارلارنى چەت ئەللەرگە سېتىشقا موھتاج بولدى، شۇنىڭ بىلەن سىرتقى بازار كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئىگىلىكىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ماشىنا بىلەن ئىلىپ بېرىلىدىغان كاپىتالىزىمنىڭ يېرىك سانائەتنىڭ بەرپا قىلىنىشى ۋە زامانىۋى قاتناش - ئالاقە قوراللىرىنىڭ كەڭ تۈردە ئىشلىتىلىشىمۇ خەلقئارا سودىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىنى قۇدرەتلىك ماددىي ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى، نەتىجىدە خەلقئارا سودا مىسلىسىز سۈرئەت بىلەن كېڭىيىپ، تاۋارلارنىڭ تۈرى زور دەرىجىدە كۆپەيدى ھەمدە ھەقىقىي تۈردە خەلقئارا كۆلەمگە ئىگە بولدى. ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا، دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى مۇقەررەر سۈرئەتتە ئىلگىرى سۈرۈلدۇ، بۇ ئوبيېكتىپ جەھەتتە تەرەققىيپەرۋەرلىك ئەھمىيىتىگە ئىگە تارىخىي يۈزلىنىشتۇر.

كاپىتالىزم شارائىتىدا، خەلقئارا سودا چوڭ دۆلەتلەر كىچىك دۆلەتلەرنى قۇل قىلىش، كۈچلۈك دۆلەتلەر ئاجىز دۆلەتلەرنى ئېزىش، باي دۆلەتلەر نامرات دۆلەتلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئەھۋالىنى ئاستىدا ئىلىپ بېرىلىدۇ. ئۇ كاپىتالىستلار سىنىپىنىڭ ئۆز دۆلىتىدىكى ۋە باشقا دۆلەتلەردىكى خەلقلەرنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ ۋە قۇل قىلىپ يۇقىرى پايدا تاپىدىغان مۇھىم ۋاستىلىرىدىن بىرى. كاپىتالىستىك خەلقئارا سودا، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقا ئوخشاشلا، رىقابەت ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك شارائىتىدا ئىلىپ بېرىلىدۇ. ھەرقايسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر خام ئەشيا چىقىدىغان جايلارنى ۋە تاۋار سېتىش بازارلىرىنى تالىشىپ كەسكىن كۈرەشلەرنى ئېلىپ بارىدۇ. جاھانگىرلىك دەۋرىدە، خەلقئارا سودا يەنە مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ يۇقىرى مونوپول پايدا تېپىشتىكى ۋاستىسى بولۇپ قالدى. ئۇلار دۇنيا بازىرىنى مونوپول قىلىش مەقسىتىدە، خەلقئارا مونوپول ئىتتىپاق بولۇپ ئۇيۇشۇپ، دۇنياۋي بازار

باھاسىنى تەڭشەپ، تەڭ قىممەتتە بولمىغان ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق، مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىلەر ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىي تاپمىغان دۆلەتلەرگە قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە تالان - تاراجنى جىددىيلەشتۈردى، ھەتتا خەلقئارا سودا ئۇلارنىڭ دۇنيانى قايتا بۆلۈشۈۋېلىش ۋە دۇنياغا خوجا بولۇش ھوقۇقىنى تالىشىشتىكى مۇھىم قورالى بولۇپ قالدى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، خەلقئارا سودىنىڭ كۆلىمىنى يەنىمۇ كېڭەيدى. ئۇرۇشتىن ئىلگىرىكى ئەھۋالغا سېلىشتۇرغاندا، دۇنيا ئېكسپورت مىقدارى بىرقەدەر تېز كۆپەيدى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇرۇشتىن كېيىنكى خەلقئارا سودىنىڭ تەرەققىياتى دۇنيا سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئۆسۈشىدىن كۆپ دەرىجىدە تېز بولدى. ئۇرۇشتىن كېيىن، بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئۇرۇقلىق كاپىتال مەبلىغى سېلىشنى قارىغۇلارچە كېڭەيتىپ، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ غەيرىي نورمال تەرەققىي قىلىشىغا ئىلھام بەرگەچكە، چەت ئەل خام ئەشيالىرى ۋە سېتىش بازىرىغا تېخىمۇ بەك تايىنىدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇرۇشتىن كېيىن، دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەر ناھايىتى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى، بۇ شىركەتلەر كەسىپلەر بويىچە ئىش تەقسىم قىلىشنى يولغا قويۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا، ھەرقايسى دۆلەتلەردە نۇقتىلار بويىچە ئىشلەپچىقىرىش، يۆنىلىش بويىچە سېتىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، خەلقئارا سودىدىكى تەكرار ئوبوروت مىقدارىنى ئاشۇردى. بۇنىڭدىن باشقا، غەرب ئەللىرىنىڭ ھەربىي قورال - ياراق سودىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكى، تامۇژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمى ئارقىلىق ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىمپورت تامۇژنا بېجىنىڭ تۆۋەنلىتىلگەنلىكى، رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي گۇرۇھلارنىڭ قۇرۇلغانلىقى، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سودىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى شۇنىڭدەك تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېھتىياجى ئۈچۈن تاشقى سودىسىنى پائال راۋاجلاندۇرغانلىقى قاتارلىق ئامىللارمۇ ئۇرۇشتىن كېيىنكى خەلقئارا سودىنىڭ تېز ئۆسۈشىدە مەلۇم ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى.

ئۇرۇشتىن كېيىن كاپىتالىستىك سودىنىڭ تاۋار قۇرۇلمىسىدىمۇ زور ئۆزگىرىشلەر بولدى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى خام ئەشيا ۋە دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنىڭ چەتكە چىقىرىلىشى دۇنيا ئېكسپورتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتاتتى؛ ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيا ئېكسپورتىدا بولسا سانائەت بۇيۇملىرى، بولۇپمۇ ئەلا سۈپەتلىك، نازۇك، سەر خىل مەھسۇلاتلارنىڭ سالمىقى زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى.

70 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە بۇنداق مەھسۇلاتلارنىڭ سالمىقى خام ئەشيا ۋە دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنىڭ ئېكسپورت مىقدارىنىڭ ئۈچ باراۋىرىگە توغرا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقتتا، ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرى ئېكسپورتىدا تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپورت سالمىقىمۇ ئۆزلۈكسىز ئۆسۈپ بارىدى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپورت سالمىقى بولسا نىسپىي ھالدا ئازىيىپ بارىدى، 70 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپورت سالمىقى دۇنيا ئېكسپورت سالمىقىنىڭ 3 تىن 2 قىسمىچىنىنى ئىگىلىدى، ئەكسىچە، ئەنئەنىۋى يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنى ئېكسپورت

قىلىدىغان بەزى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بولسا ئاشلىق ۋە باشقا يېزا ئىگىلىكىگە مەھسۇلاتلىرىنى ئىمپورت قىلغۇچى دۆلەتلەرگە ئايلىنىپ قالدى.

ئۇرۇشتىن كېيىن، ھەرقايسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا سىرتقى بازارلارنى تالىشىش يولىدا كەسكىن كۈرەشلەر بولدى. 50 - يىللاردىن بۇيان، ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ نىسپىي ھالدا زەئىپلىشىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ دۇنيا سودىسىدىكى ئورنى ئۇزلۇكسىز تۆردە ئاجىزلىشىپ باردى، ياپونىيە ۋە غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ دۇنيا سودىسىدا تۇتقان سالمىقى بولسا ئۇزلۇكسىز ئېشىپ باردى، بۇ ھال مۇقەررەر ھالدا ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار سېتىش بازارلىرىنى تالىشىش زىددىيىتىنى ۋە كۈرىشىنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. ئۇرۇشتىن كېيىن، ھەرقايسى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ كۈچىگە يەنمۇ تايىنىپ تۇرۇپ، قوغدىنىش خاراكتېرىدىكى بەزى سودا تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، بولۇپمۇ تامۇژنا بېجى قورغىنى بولمىغان تەدبىرلەرنى كۈچەيتىپ، سىرتقى بازارلارنى تالىشىشنى جىددىيلەشتۈردى. ئۇرۇشتىن كېيىن، تەرەققىي قىلىۋاتقان نۇرغۇن دۆلەتلەر بىرنەچچە خىل دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنىلا ئېكسپورت قىلىشقا تايىنىدىغان ئەھۋال تۈپتىن ئۆزگەرمىدى. جاھانگىر دۆلەتلەر بىر تەرەپتىن دۇنيا بازىرىدا دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى كۈچىنىڭ بارىچە چۈشۈردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە قوللىنىپ كېلىدىغانلىكى چارلەز بىلەن سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسىنى ئۆستۈردى، لەتجىدە تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. كەڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئەقلىغە مۇۋاپىق بولمىغان خەلقئارا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، دەسلەپكى مەھسۇلاتلار باھاسى ۋە سودىسى مەسىلىسىنى چۈرىدىگەن ھالدا دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەر ۋە سانائىتى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرگە قارىتا، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا ۋە تالان - تاراج قىلىشقا قارشى كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى. تەرەققىي قىلىۋاتقان نۇرغۇن دۆلەتلەر ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، تەڭكەش ھەرىكىتى قىلىش ئۈچۈن، نۇرغۇن رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتلىرى ۋە خام ئەشيا ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتلىرىنى قۇردى ھەمدە ئوخشاش بولمىغان سورۇنلاردا غەلىبە مېۋىلىرىنى قولغا كەلتۈردى.

دۇنيا بازىرى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئەركىن سودا بۇ، قوغدىنىش سودىسىنىڭ تەكىدىشى. بۇنىڭدا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىمپورت ۋە ئېكسپورت سودىسىغا قارىتىلغان ئارىلاشما سلىق، چەكلىمە سلىك، تاۋارلارنىڭ ئەركىن چېقىرىلىشىغا ۋە ئەركىن كىرگۈزۈلۈشىگە يول قويۇش ھەمدە تامۇژنا بېجىنى ئازايتىپ ئېلىش ۋە ئالماسلىقنى يولغا قويۇش سىياسىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئەركىن سودا ئەنگلىيە كاپىتالىزمىنىڭ گۈللىنىش دەۋرىنىڭ مەھسۇلى. كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئەنگلىيە قوغدىنىش سىياسىتىنى يولغا قويغانىدى. XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، كاپىتالىزمنىڭ مەملىكەت ئىچىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تىكلىدى، شۇنىڭ بىلەن سانائەت ئىشلەپ

چىقىرىشى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، «دۇنيا زاۋۇتى» غا ئايلىنىپ قالدى ھەمدە دۇنيا سودىسىدا مونوپول ئورۇنغا ئۆتتى؛ ئەنگلىيىنىڭ كۆپلىگەن ئەرزان ئاشلىق ۋە خام ئەشيا كىرگۈزۈشكە ئېھتىياجى چۈشتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنىڭغا يەنە سىرتقى بازارلاردا سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىشقا توغرا كەلدى. ئۇ چاغدا، ئەنگلىيىنىڭ ماشىنا بىلەن ئىشلەپ چىقارغان تاۋارلىرىنىڭ رىقابەتلىشىش كۈچى بىرقەدەر ئۈستۈن ئىدى، قوغدىنىش سىياسىتى ئەنگلىيە ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە ئەنگلىيىنىڭ سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلىشىغا تۈسالغۇ بولۇپ قالدى. بىر تەرەپتىن، ئىمپورت قىلىنغان سانائەت بۇيۇملىرىدىن يۇقىرى تامۇژنا بېجى ئالسا، باشقا دۆلەتلەرنىڭ تامۇژنا بېجى جەھەتتە ئىنتىقام ئېلىشىغا ئۇچرايتتى، بۇ ھال ئەنگلىيە سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ سىرتقى بازارلارغا كېڭىيىشىگە پايدىسىز بولاتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىمپورت قىلىنغان خام ئەشيا ۋە ئاشلىقتىن يۇقىرى تامۇژنا بېجى ئالسا، بۇ تاۋارلارنىڭ باھاسى ئۆرلەپ كېتەتتى ـ دە، سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ تەننەرخى ۋە پايدىسىغا بەۋاستە تەسىر يېتەتتى. شۇڭا، XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، ئەنگلىيە سانائەت بۇرژۇئازىيىسى «ئەركىن سودا» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قوغدىنىش سودىسىنى تەشەببۇس قىلغۇچى ئاقسۆڭەكلەر، كاتتا سودىگەرلەرگە قارشى كەسكىن كۈرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، ئەركىن سودا سىياسىتىنى پەيدىنپەي قوغدىنىش تامۇژنا بېجى سىياسىتى ئورنىغا دەسسەتتى. 1813 - يىلى، ئەنگلىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ ھىندىستان سودىسىنى مونوپولىيە قىلىش ھوقۇقىنى بىكار قىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن، يەنە ھەرقايسى ئاساسلىق دۆلەتلەر بىلەن ئۆزئارا مەنپەئەتدار بولۇش ئاساسىدىكى تامۇژنا بېجى كېلىشىمىنى ئىمزالاپ، ئىمپورت بېجى نىسبىتىنى چۈشۈردى، يىپەك توقۇلما بۇيۇملىرى ئىمپورت قىلىشىنى مەنئى قىلىش بۇيرۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇردى ۋە ماشىنىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق تاۋارلارنى ئېكسپورت قىلىشنى چەكلەشنى بىكار قىلدى. 1841 - يىلدىن 1846 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، 600 خىلدىن ئارتۇق تاۋاردىن ئېلىنمىدىغان ئىمپورت بېجىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، 1000 خىلدىن كۆپ تاۋاردىن ئېلىنمىدىغان ئىمپورت بېجى نىسبىتىنى چۈشۈردى، 1846 - يىلى، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئاشلىق ئىمپورت قىلىشىنى چەكلەيدىغان «ئاشلىق نىزامى» نى بىكار قىلدى. 1849 - يىلى، 200 يىلغا يېقىن ئىجرا قىلىنغان «دېڭىز قاتنىشى نىزامى» نىمۇ بىكار قىلدى. شۇنداق قىلىپ، ئەنگلىيە ھەممىدىن ئاۋۋال ئەركىن سودا سىياسىتى يۈرگۈزگەن دۆلەت بولۇپ، XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، دۇنيا سانائەت بۇيۇملىرى بازىرىدا ھەممىنى بېسىپ چۈشىدىغان ئۈستۈنلۈككە ئېرىشتى.

كاپىتالىزمنىڭ گۈللىنىش دەۋرىدە، ئەركىن سودا فېئودالىق ئىگىلىك قالدۇقلىرىنىڭ يوقىتىلىشىنى تېزلەتتى ۋە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مەلۇم ئىلغار رولىنى ئوينىدى. لېكىن، ئۇنىڭ ماھىيىتى سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. خۇددى ماركس كۆرسەتكەندەك: «ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي شارائىتىدا سودا ئەركىنلىكى دېگەن زادى نېمە؟ بۇ كاپىتال ئەركىنلىكى دېمەكتۇر.

كاپىتالنىڭ ئۆرلىشىگە ھېلىمۇ تۇسقۇنلۇق قىلىۋاتقان بەزى مىللىي تۇسالغۇلارنى سۈپۈرۈپ تاشلاش كاپىتالنىڭ تولۇق ئەركىن ھەرىكەت قىلىشىغا يول ئېچىپ بېرىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.» («ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە يېڭى يېزىق نەشرى، 1 ـ توم، 1 ـ كىتاب، 351 ـ بەت)

دېمەك، ئەركىن سودا سىياسىتى رىقابەتتە ئۇستۇنلۈكتە تۇرۇۋاتقان سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ سىرتقا قارىتا ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك قىلىش سىياسىتىدۇر. مەسىلەن، ئەنگلىيىنىڭ ھىندىستانغا قارىتا ئەركىن سودىنى يولغا قويۇشى نەتىجىسىدە، ئەنگلىيىنىڭ ماشىنا بىلەن توقۇلغان گەزمالىرى ھىندىستانىنىڭ باپكارچىلىقىنى ئۆزۈل ـ كېسىل نابۇت قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ھىندىستان ئەنگلىيە كاپىتالىنىڭ ئېپتىدائىي جۇغلىنىش ئوبيېكتىدىن ئەنگلىيىنىڭ سانائەت كاپىتالىنىڭ تاۋار سېتىش بازىرىغا ۋە يېزا ئىگىلىك خام ئەشيالىرى بازىسىغا ئايلىنىپ قالدى.

جاھانگىرلىك دەۋرىگە قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، مونوپولىيە ئەركىن رىقابەتنىڭ ئورنىغا دەسسىدى، كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىدىكى تەكشىسىزلىكنىڭ ئېغىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، XIX ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا، ئامېرىكىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ئەنگلىيىنىڭكىگە يېتىشۇلۇپ ھەم ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىپ، دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇنغا ئۆتتى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، گېرمانىيىمۇ ئەنگلىيىدىن ئېشىپ كەتتى، ياپونىيىمۇ تېز تۆتۈش قىلىپ قوغلاپ ماڭدى. ئەنگلىيىنىڭ سانائەت بۇيۇملىرى دۇنيا بازىرىدا گېرمانىيە ۋە ئامېرىكا تاۋارلىرىنىڭ كەسكىن رىقابىتىگە دۇچ كەلدى. ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەر سىرتقى بازارلارنى تالىشىش، ئىچكى بازارنى مونوپولىيە قىلىش ئۈچۈن، يەنە ئارقا ـ ئارقىدىن قوغدىنىش سودىسى تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، قاتمۇقات سودا قورغانلىرىنى قۇردى. 1929 ـ 1933 ـ يىللاردا يۈز بەرگەن دۇنيا ئىقتىسادىي كرىزىسى مەزگىلىدە، ھەتتا ئەنگلىيىمۇ نائىلاج ئەركىن سودا سىياسىتىدىن ۋاز كەچكەنلىكىنى رەسمىي جاكارلىدى.

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئامېرىكىنىڭ ئېكسپورت سودىسىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى كاپىتالىزم دۇنياسى ئومۇمىي ئېكسپورت قىممىتىنىڭ ئالاھازەل ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئىگىلەپ، دۇنيا بازىرىغا تەنھا خوجا بولۇش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۇردى. بۇ چاغدا، ئامېرىكا مونوپول بۇرژۇئازىيىسى يەنە «سودىنى ئەركىنلەشتۈرۈش» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەرقايسى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئەركىن سودىنى يولغا قويۇشنى تەرغىب قىلدى. بۇ تەشەببۇسنىڭ ماھىيىتى باشقا دۆلەتلەردىن ئامېرىكا تاۋارلىرىنىڭ ئېكسپورت قىلىنىشى ئۈچۈن ئىشكىنى كەڭ ئېچىۋېتىشنى تەلەپ قىلىش ئىدى، ئامېرىكىنىڭ ئۆزى بولسا سودا قورغانلىرىنى ئېگىز قىلىپ قورۇپ، باشقا دۆلەت تاۋارلىرىنىڭ كىرىشىنى كۈچىنىڭ بارىچە چەكلىدى. كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى قانۇنىيىتىنىڭ تەسىرى كۈرسىتىشى ئارقىسىدا، 60 ـ يىللاردىن بۇيان، ئامېرىكىنىڭ كاپىتالىستىك دۇنيا ئىقتىسادىدا تۇتقان ئورنى نىسپىي ھالدا ئاجىزلىشىپ باردى، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى

ۋە ياپونىيەنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى زور دەرىجىدە زورايدى، ئامېرىكا بىلەن غەربىي ياۋروپا ئەللىرى، ياپونىيە ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار سېتىش بازارلىرىنى تالىشىش كۈرىشى بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ كەتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئۇلار، بىر تەرەپتىن، قارشى تەرەپنىڭ سودا چەكلىمىسىنى كەڭ قوبۇل قىلىشىنى تەلەپ قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرى ئېكسپورتنى مۇكاپاتلاش، ئىمپورتنى چەكلەش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. بۇنىڭدىن «ئەركىن سودا» نىڭمۇ جاھانگىرلارنىڭ بازار تالىشىشتىكى بىر خىل ۋاستىسى ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

خەلقئارا سودا، قوغدۇنۇش سودىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

قوغدۇنۇش سودىسى بۇ، ئەركىن سودىنىڭ تەڭدىشى. بۇنىڭدا كاپىتالىستىك دۆلەتلەر يۇقىرى نورمىدا تاموژنا بېجى ئېلىش ياكى ئىمپورتنى چەكلەيدىغان باشقا ھەر خىل تەدبىرلەر ئارقىلىق ئۆز بازارلىرىنى قوغداپ، چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ رىقابىتىنى چەكلەش ئۈچۈن قوللانغان سىياسەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

قوغدۇنۇش سودىسى سىياسىتى XV، XVI ئەسىرلەردىكى سودا ئەلا-چىلىقى دەۋرىدە باشلانغان. كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، سودا ئەلاچىلىقى تەرەپدارلىرى مەملىكەت ئىچىدىكى بايلىق جۇغلانمىسىنى كۆپەيتىش، قوغدۇنۇش تاموژنا بېجى سىياسىتىنى پائال يولغا قويۇپ، چەت ئەل تاۋارلىرىنى ئىمپورت قىلىشىنى چەكلەش، شۇ يول بىلەن تاشقى سودىدىكى ئاكتىپ بالانسنى كېڭەيتىپ، ئالتۇن، كۈمۈشنىڭ مەملىكەت ئىچىگە ئېقىپ كىرىشىگە كاپالەتلىك قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى كاپىتالىزمنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلانمىسىنى ۋە ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ۋەيران بولۇشى ۋە پرولېتارىياتنىڭ شەكىللىنىشىنى تېزلەتتى. خۇددى ماركس كۆرسەتكەندەك: «قوغدۇنۇش تاموژنا بېجى تۈزۈمى ــ زاۋۇت ئىگىلىرىنى پەيدا قىلىش، مۇستەقىل ئەمگەك قىلغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىش، مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنى ۋاستىلىرى ۋە تۈرمۇش ۋاستىلىرىنى كاپىتالغا ئايلاندۇرۇش، كونا ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈسۈلىدىن زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا ئۆتۈشنى زورلۇق كۈچ ئارقىلىق قىسقارتىشنىڭ بىر خىل سۈنئىي ۋاستىسى.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 21 ـ توم، 413 ــ 414 ـ بەتلەر) XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا ۋە XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، سانائەت ئىنقىلابىنىڭ ئورۇندىلىشى ۋە كاپىتالىستىك ئەركىن رىقابەتنىڭ كۈچەيتىلىشىگە ئەگىشىپ، قوغدۇنۇش سودىسى سىياسىتى سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ سىرتقى سانائەت بۇيۇملىرى بازىرىنى كېڭەيتىش ۋە ئەرزان باھالىق ئاشلىق، خام ئەشيالارنى ئىمپورت قىلىش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشالمايدىغان بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئورنىنى بارا ـ بارا ئەركىن سودا سىياسىتى ئالدى. لېكىن ئامېرىكا، گېرمانىيە قاتارلىق كېيىن تەرەققىي قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان مىللىي سانائىتىنى قوغداش، ئەنگلىيەنىڭ رىقابىتىنى توسۇش ئۈچۈن، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يەنىلا قوغدۇنۇش سودىسى سىياسىتىنى يۈرگۈزدى.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەر جاھانگىرلىك ياسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، قوغدىنىش سودىسى سىياسىتىنى يولغا قويۇشتا، ئاساسەن، ئىچكى بازارلارنى مونوپولىيە قىلىش ھەمدە بۇنى ئاساس قىلىپ تۈرۈپ سىرتقا قارىتا ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك قىلىپ، مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ يۇقىرى پايدا ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشنى مەقسەت قىلىدى. ئەركىن كاپىتالىزم دەۋرىدىكى ھەرقايسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر قوللانغان قوغدىنىش سودىسى سىياسىتىنىڭ ئەكسىچە، بۇ دەۋردە تۆرلۈك تاموژنا بېجى قورغانلىرىنى داۋاملىق تۈردە قۇرغاندىن تاشقىرى، يەنە غەيرىي تاموژنا بېجى قۇرغىنى تەدبىرلىرىنى بارغانسېرى كۆپ قوللىنىپ چەت ئەل تاۋارلىرىنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلىدى، شۇنىڭدەك ئۆز دۆلىتىنىڭ ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلىرىغا دۆلەت تەرىپىدىن تۆرلۈك ئوكايلىق ئېغدۇرۇپ بېرىپ ۋە يارىدەم پۇل بېرىپ، تاۋارنىڭ ئېكسپورت قىلىنىشىنى رىغبەتلەندۈرۈپ، تاشقى بازارلارنى تالاشتى. بۇنداق سىياسەت ئىچكى بازارلارنى قوغداش بىلەنلا چەكلەنمەستىن، بەلكى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ تاشقى بازارلارنى قولغا چۈشۈرۈپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە كېڭەيمىچىلىك قىلىشنى ئىشقا ئاشۇردى، بۇ سىياسەت ئادەتتىكى «ئادەتتىن تاشقىرى قوغدىنىش سودىسى» سىياسىتى دەپ ئاتالدى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى، ئامېرىكا كاپىتالىزم دۇنياسىغا خوجايىنلىق قىلىش ئورنىغا ئۆتۈپ، «سودا ئەركىنلىكى»نى كۆچەپ تەرغىپ قىلىپ، باشقا دۆلەتلەردىن ئامېرىكا تاۋارلىرىنىڭ ئەركىن ھالدا تۆكمە قىلىپ سېتىلىشىغا سۈكۈت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزى سودا قورغانلىرىنى ئېگىز قىلىپ سېلىپ، باشقا دۆلەتلەرنىڭ تاۋارلىرىنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلىدى. 60 - يىللاردىن كېيىن، ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا شۇنىڭدەك غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيەنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ زورىيىشىغا ئەگىشىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بازار تالىشىش زىددىيىتى ئۈزلۈكسىز كەسكىنلىشىپ باردى. ئۇلار ئۆزئارا تاموژنا بېجىنى ئازايتىش يولىدا سۆھبەت ئېلىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەر خىل غەيرىي تاموژنا بېجى قورغانلىرىنى قۇرۇپ، باشقا دۆلەت تاۋارلىرىنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلىدى. ئامېرىكا ھەتتا قوغدىنىش سودىسىنى كۈچەيتىش ۋاستىسى ئارقىلىق، باشقا دۆلەتلەرنى ئۆز تاۋارلىرىنى ئامېرىكىغا ئېكسپورت قىلىشنى ئازايتىشقا قىستىدى.

ئۇرۇشتىن كېيىن، جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسى يىمىرىلىشكە يۈز تۇتقان ئەھۋالدا، كەڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئۆزىنىڭ ئىچكى بازىرىنى قوغداش، جاھانگىرلارنىڭ تىزگىنلىشى ۋە تالان - تاراج قىلىشىغا قارشى تۇرۇش مەقسىتىدە قوللانغان قوغدىنىش خاراكتېرىدىكى سودا تەدبىرلىرى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ قوغدىنىش سودىسى سىياسىتى بىلەن ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ، ئۇ ئۇلغار ئەھمىيەتكە ئىگە.

تەڭدىشى. بۇنىڭدا بىر دۆلەتنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمدا تاۋار كىرگۈزۈشى ۋە تاۋار چىقىرىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىمپورت قىلىنىدىغان ۋە ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋار كۆرگىلى بولىدىغان نەق نەرسە بولۇپ، ئۇ شەكىلسىز ئەمگەك ئىشلىرى كىرىم - چىقىمىغا ئوخشاش بولمىغاچقا، شەكىللىك سودا دەپ ئاتىلىدۇ.

شەكىللىك سودا كىرىم - چىقىمى سودا كىرىم - چىقىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ، خەلقئارا كىرىم - چىقىمنى ھاسىل قىلىدىغان مۇھىم تۈرلەرنىڭ بىرى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، شەكىللىك سودا بىر دۆلەتنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىم ئەھۋالىغا ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردىن تارتىپ 60 - يىللارغىچە، ئامېرىكىنىڭ شەكىللىك سودىسى ئىزچىل تۈردە ئاكتىپ بالانس بولۇپ كەلدى، بىراق، ئۇنىڭ شەكىلسىز سودىسى بولسا، چەت ئەللەردە قىلغان چىقىمى غايەت زور بولغاچقا، كۆپ ھاللاردا، پاسسىپ بالانس بولۇپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن، ئامېرىكا شەكىللىك سودىدىن تاپقان پايدىسى بىلەن شەكىلسىز سودىدىكى زىيىنىنى قاپلاپ، خەلقئارا كىرىم - چىقىمدىكى پاسسىپ بالانسنى ئازايتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. 1971 - يىلغا كەلگەندە، ئامېرىكىنىڭ خەلقئارا سودىدىكى ئورنى ئۆزلۈكسىز تۆردە چۈشۈپ كەتكەچكە، شەكىللىك سودىسىدا 83 يىلدىن بۇيان بىرىنچى قېتىم پاسسىپ بالانس يۈز بەردى، ئۇنىڭ ئۈستىگە شەكىلسىز سودىسىدىكى زىيان قوشۇلۇپ، 1971 - يىلى ئامېرىكىنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمىدىكى پاسسىپ بالانس 30 نەچچە مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. 70 - يىللاردىن كېيىن، ئامېرىكىنىڭ شەكىللىك سودىسىدا ئۆزلۈكسىز تۆردە پاسسىپ بالانس يۈز بەرگەچكە، ئۇنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىم ئەھۋالى يەنىمۇ يامانلىشىپ كەتتى.

لېكىن، ئەھۋالى ئالاھىدە بولغان بەزى دۆلەتلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، مەسىلەن، شەكىلسىز سودا ئارقىلىق كۆپ كىرىم قىلغىلى بولىدىغان سەيلە - ساياھەت ئىشلىرى، دېڭىز قاتنىشى ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، شەكىللىك سودا ئۇلارنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمدا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ.

شەكىلسىز سودا دېگەن مانا دەپ قارالىدۇ.

شەكىلسىز سودا بۇ، شەكىللىك سودىنىڭ تەڭدىشى. بۇنىڭدا بىر دۆلەتنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمدا ئەمگەك ياكى باشقا غەيرىي نەق نەرسىلەر شەكلى بىلەن تەمىن ئېتىلگەن چەتتىن كىرگۈزۈش ۋە چەتكە چىقىرىش ئىشلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ نەق نەرسە شەكلى بىلەن ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارغا ئوخشىمايدۇ، بۇنىڭدا ئەمگەك ياكى باشقا غەيرىي نەق نەرسىلەر بىلەن تەمىن ئېتىلگەن مەلۇم ئالاھىدە ئىستېمال قىممىتى كۆرۈنمەيدۇ، شۇڭا شەكىلسىز سودا دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ، ئاساسەن، ئىككى مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: 1) تاۋار ئىمپورت قىلىش ۋە ئېكسپورت قىلىش ئارقىسىدا بولىدىغان بەزى قوشۇمچە خاراكتېرلىك كىرىم - چىقىملار، مەسىلەن، توشۇش پۇلى، سۇغۇرتا پۇلى، يۈك قاچىلاش - چۈشۈرۈش پۇلى، تاۋارلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش پۇلى، كېمە - پاراخوتلارنى رېمونت قىلىش پۇلى قاتارلىقلار؛ 2) تاۋار ئىمپورت قىلىش ۋە ئېكسپورت قىلىشقا ئالاقىسىز بولغان باشقا كىرىم - چىقىم، مەسىلەن، خەلقئارا سەيلە - ساياھەت پۇلى، دىپلوماتىيە خادىملىرى خىراجىتى، مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقىنى ئۆتۈنۈپ بېرىش خىراجىتى،

چەت ئەلگە سېلىنغان مەبلەغنىڭ خۇيلاپ كېلىنگەن پايدىسى، چەت ئەلگە بېرىلگەن قەرز پۇلىنىڭ ئۆسۈم كىرىمى، مۇھاجىرلار پېرىۋوتى قاتارلىقلار.

شەكىلسىز سودا كىرىم - چىقىمى غەيرىي سودا كىرىم - چىقىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ خەلقئارا كىرىم - چىقىمنى ھاسىل قىلىدىغان مۇھىم تۈرلەرنىڭ بىرى. شەكىلسىز سودا بولۇپمۇ بەزى دۆلەتلەرنىڭ، مەسىلەن، سەيلە - سایاھەت ئىشلىرى ياكى دېڭىز قاتنىشى ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمىدا خېلى مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. جاھانگىرلىك دەۋرىدە، كاپىتال چىقىرىش ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مونوپول تەشكىلاتلار كاپىتال چىقىرىش ئارقىلىق ھەر يىلى چەت ئەللەردىن كۆپلەپ پايدا قايتۇرۇپ كېلىدۇ. بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر، كۆپىنچە، مۇشۇنداق شەكىلسىز سودا كىرىمى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمىدىكى پاسسىپ بالانسىنىڭ بىر بۆلىكىنى قاپلايدۇ.

شەكىللىك سودا دېگەن ماددىنا قارالسۇن.

سودا قورغنی بۇنىڭدا، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر چەت ئەل تاۋارلىرىنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلەش ئۈچۈن قۇرغان تۈرلۈك توسالغۇلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. سودا قورغىنى تاموژنا بېجى قورغنى ۋە غەيرىي تاموژنا بېجى قورغنى دەپ ئايرىلىدۇ. ئالدىنقىسىدا ئىمپورت قىلىنىدىغان تاۋارلاردىن يۇقىرى تاموژنا بېجى ئېلىنىدۇ، كېيىنكىسىدە تاموژنا بېجىدىن سىرت، تاۋارلارنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلەيدىغان تۈرلۈك تەدبىرلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تاموز بېجى قورغنى، غەيرىي تاموژنا بېجى قورغنى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تاموژنا بېجى قورغنى بۇ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ يۇقىرى تاموژنا بېجى ئېلىش ئارقىلىق باشقا دۆلەت تاۋارلىرىنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلەيدىغان تەدبىرىدۇر. بۇنىڭدا، ئادەتتە، يۇقىرى ئىمپورت بېجى ئېلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئىمپورت بېجى ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن، ئىمپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ تەننەرخى ئاشىدۇ - دە، ئۇنىڭ ئىچكى بازاردىكى رىقابەتلىشىش ئىقتىدارى ئاجىزلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۆز دۆلىتىنىڭ تاۋارلىرىنىڭ سېتىلىشىنى قوغداشتا مەلۇم رول ئوينايدۇ.

ئەركىن كاپىتالىزم دەۋرىدە، سانائىتى بىرقەدەر بۇرۇن تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ تاۋارلىرىنىڭ تەننەرخى تۆۋەنرەك، سۈپىتى ياخشىراق بولىدۇ، دۇنيا بازىرىدا رىقابەتلىشىش ئىقتىدارى بىرقەدەر چوڭ بولىدۇ، شۇڭا بۇ دۆلەتلەر ئەركىن سودا سىياستىنى قوللىنىپ، ئادەتتە ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلاردىن باج ئالمايتتى، ياكى تۆۋەنرەك تاموژنا بېجى ئالاتتى. لېكىن، كېيىن تەرەققىي قىلغان بەزى دۆلەتلەرنىڭ سانائىتى بۈيۈم لىرىنىڭ تەننەرخى يۇقىرىراق، سۈپىتى ناچارراق بولۇپ، سانائىتى ئىلغار بولغان دۆلەتلەرنىڭ مەھسۇلاتلىرى بىلەن رىقابەتلەشەلمەيدىغان بولۇپ، ئىچكى بازىرىنى قوغداش ئۈچۈن، ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلاردىن يۇقىرى ئىمپورت بېجى ئالىدىغان بولدى.

مونوپول كاپىتالىزم دەۋرىگە كەلگەندە، تاموژنا بېجى قورغنى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ مونوپول كاپىتالىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش، بازار تالىشىش ۋە ئۆزئارا قارشىلىشىشتىكى ۋاسىتىسى بولۇپ قالدى. تاموژنا بېجىنى ئۆستۈرۈش تەدبىرى ئارقىلىق، چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ ئۆز بازارلىرىغا كىرىشىنى چەكلەش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى قارشى تەرەپنىڭ ئىمپورت تاموژنا بېجى ۋە تاشقى

سودىنىڭ باشقا تەرەپلىرىدە يول قويۇشقا مەجبۇر قىلىپ، ئۇنىڭ بازىرىنى تالاشقىلىمۇ بولىدۇ. 1929 — 1933 - يىللاردا يۇز بەرگەن دۇنيا ئىقتىسادىي كرىزىسى مەزگىلىدە، ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر كەينى - كەينىدىن تاموژنا بېجى قورغانلىرىنى ئېگىز قىلىپ سېلىپ، تاۋار ئىمپورتىنى چەكلەپ، چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ ئۆز دۆلىتىدە تۆكمە قىلىپ سېتىلىشىنى توسۇدى. كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئۆزئارا مۇشۇنداق قوغدىنىش تاموژنا بېجى سىياسىتىنى قوللانغانلىقتىن، تاۋارلىرىنى سىرتتا سېتىشقا تەس بولدى، شۇنىڭ بىلەن كرىزىسنىڭ جەريانى مەلۇم دەرىجىدە تېزلەشتى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكا، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيە قاتارلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر «تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمى» ئارقىلىق، باجنى ئازايتىش ئۈستىدە نۇرغۇن قېتىم سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ، تاموژنا بېجنى ئۆزئارا تۆۋەنلىتىپ، ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئوتتۇرىچە تاموژنا بېجى نىسبىتىنى ئاز - تولا چۈشۈردى. لېكىن، بۇ دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتى تاۋارلىرىنىڭ بازىرىغا چوڭراق تەسىر كۆرسىتىدىغان ھالقىلىق ئىمپورت تاۋارلىرىنى ئىمپورت قىلىشتا يەنىلا يۇقىرى ئىمپورت بېجى ئالدى؛ ئىمپورت تاموژنا بېجى چۈشۈرۈلىدۇ دەپ كېلىشىم قويۇلغان بەزى تاۋارلارنىڭ ئىمپورتى كۆپلەپ ئېشىپ كەتكەندە، ئىمپورت بېجنى يەنە يېڭىباشتىن ئۆستۈردى. دېمەك، تاموژنا بېجى قورغىنى سىياسىتىنى يولغا قويۇش ئۇرۇشتىن كېيىنمۇ ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تاۋار ئىمپورت قىلىشنى چەكلەشتىكى مۇھىم ۋاسىتىسى بولۇپ قالدى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، نۇرغۇن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە قوغدىنىش تاموژنا بېجى تەدبىرلىرىنى قوللانىدى، بۇ، ئۇلارنىڭ جاھانگىرلارنىڭ تىزگىنلىشى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ۋە تالان - تاراج قىلىشىغا قارشى تۇرۇپ، ئىچكى بازارلىرىنى قوغداپ، مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا زور ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە.

غەيرىي تاموژنا بېجى قورغىنى، قوغدىنىش سودىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

غەيرىي تاموژنا بېجى قورغىنى بۇ، غەيرىي تاموژنا بېجى سودا قورغىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تاۋار ئىمپورت قىلىشىنى چەكلەشتە قوللانغان تاموژنا بېجىدىن باشقا تەدبىرلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. غەيرىي تاموژنا بېجى قورغىنى، ئومۇمەن، بۇ ۋاسىتە ۋە ۋاستىلىك دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ: ئالدىنقىسىدا ئىمپورت قىلىنغان تاۋارنىڭ سانى، تۈرى تاموژنا تەرىپىدىن بۇ ۋاسىتە چەكلىنىدۇ، بۇنىڭدا ئىمپورت نورمىسى بەلگىلەش تۈزۈمى، تاموژنا بېجى نورمىسىنى بەلگىلەش تۈزۈمى، «ئۆز ئالدىغا» ئېكسپورت قىلىش مىقدارىنى چەكلەش تۈزۈمى، ئىمپورت قىلىشقا رۇخسەت قىلىش كىنىشكىسى تۈزۈمى قاتارلىقلار ئاساسىي تەدبىر قىلىنىدۇ. كېيىنكىسىدە ئىمپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارغا قارىتا قاتتىق تاموژنا رەسمىيەتلىرى تۈزۈش ياكى پېرىۋوتنى باشقۇرۇش تۈزۈمى ئارقىلىق، ئىمپورت قىلىنىدىغان تاۋارلار ۋاستىلىك ھالدا چەكلىنىدۇ، بۇنىڭدا پېرىۋوتنى باشقۇرۇش تۈزۈمى، ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلاردىن مەملىكەت ئىچىدە باج ئېلىش، ئۆز دۆلىتىنىڭ مالىلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە چەت ئەل مالىلىرىنى چەكلەش نىزامىلىرى تۈزۈش، مۇرەككەپ

تاموژنا رەسمىيەتلىرى، مۇرەككەپ بولغان تازىلىق - بىخەتەرلىك سۈپەت ئۆلچىمى شۇنىڭدەك قاچىلاش بېزەكلىرى ئۆلچىمى قاتارلىقلار ئاساسىي تەدبىر قىلىنىدۇ. «تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمى» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ھازىر كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە يولغا قويۇلۇۋاتقان غەيرىي تاموژنا بېجى قورغىنى تەدبىرلىرى جەمئىي 850 دىن ئاشىدىكەن.

غەيرىي تاموژنا بېجى قورغىنى كاپىتالىستىك بازار مەسىلىسى كەسكىنلەشكەن ۋە جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بازار تالىشىش كۈچەيگەن ئەھۋال ئاستىدا كۆپىيىپ بارىدى. 1929 — 1933 - يىللىرى يۈز بەرگەن دۇنيا ئىقتىسادىي كرىزىسى مەزگىلىدە، جاھانگىر دۆلەتلەر تاموژنا بېجى قورغىنىنى ئېگىز قىلىپ سېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ھەر خىل غەيرىي تاموژنا بېجى قورغىنى تەدبىرلىرىنى كەڭ قوللىنىپ، باشقا دۆلەت تاۋارلىرىنىڭ كىرىشىنى چەكلىدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ھەرقايسى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر كەينى - كەينىدىن ھەر خىل غەيرىي تاموژنا بېجى قورغىنى تەدبىرلىرىنى قوللاندى. بولۇپمۇ 60 - يىللار-نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، «تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمى» ئۇستىدىكى سۆھبەتنىڭ نەتىجىسىدە، ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تاموژنا بېجى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئاز - تولا تۆۋەنلىدى. تاموژنا بېجىنىڭ چۈشۈشى ئارقىسىدا يۈز بەرگەن پايدىسىز تەسىرلەرنى تۈگىتىش ئۈچۈن، ھەرقايسى دۆلەتلەر يەنە كەينى - كەينىدىن غەيرىي تاموژنا بېجى قورغىنى تەدبىرلىرىنى قوللاندى.

غەيرىي تاموژنا بېجى قورغىنى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تاۋار ئىمپورتىنى چەكلەش ۋە بازار تالىشىشتىكى مۇھىم ۋاستىسى. دەسلەپتە، غەيرىي تاموژنا بېجى قورغىنى ئىمپورتنى چەكلەشنىڭ مۇداپىئە خاراكتېرىدىكى تەدبىرى ئىدى. كېيىن، - كۆپىنچە، باشقا دۆلەتلەر بىلەن سودا سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش، قارشى تەرەپنى يول قويۇشقا قىستاش ۋاستىسى ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان بولدى. جاھانگىر دۆلەتلەر، يەنە كۆپ ھاللاردا، غەيرىي تاموژنا بېجى قورغىنى تەدبىرىدىن پايدىلىنىپ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنى سودا جەھەتتىن كەمسىتىدىغان بولدى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇرغۇن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئۆز سودا - سانائىتىنى قوغداش، جاھانگىرلارنىڭ تىزگىنلىشى، ئېكسپىلاتاتسىيە ۋە تالان - تاراج قىلىشىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ئوخشىمىغان دەرىجىدە، غەيرىي تاموژنا بېجىدىن ئىبارەت قوغدىنىش تەدبىرلىرىنى قوللاندى، بۇ، ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە.

تاموژنا بېجى قورغىنى، قوغدىنىش سودىسى دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

تاۋارنى تۆكمە قىلىپ سېتىش بۇ، قىسقارتىلىپ تۆكمە قىلىپ سېتىش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا كاپىتالىستلارنىڭ رىقابەتچى رەقىبىنى يېقىتىپ، سىرتقى بازارلارنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، بەلگىلىك ۋاقىت ئىچىدە، تاۋارلىرىنى ئىچكى - تاشقى بازار باھاسىدىن كۆپ تۆۋەن باھادا ھەتتا تەننەرختىن تۆۋەن باھادا تۆكمە - تۆكمە قىلىپ سېتىشتىكى بىر خىل ۋاستىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «كارتېل بىلەن پۈتۈل مۇئامىلە كاپىتالىدا تۆكمە قىلىپ سېتىش باھاسى بويىچە چەتكە چىقىرىش، دەپ ئاتالمىدىغان ئۇسۇل، يەنى

ئىنگلىزلار «تۆكمە - تۆكمە قىلىپ سېتىش» دەپ ئاتايدىغان ئۇسۇل بار: ئۆز رىقابەتچىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەڭ زور چەكتە كېڭەيتىش ۋەھاكازالار ئۇچۇن، كارتېل دۆلەت ئىچىدە مەھسۇلاتلارنى مونوپوللىيىلىك يۇقىرى باھا بويىچە ساتىدۇ، دۆلەت سىرتىدا بولسا نەچچە ھەسسە تۆۋەن باھا بويىچە تۆكمە قىلىپ ساتىدۇ.» («جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، ئۇيغۇرچە يېڭى يېزىق نەشرى، 203 — 204 - بەتلەر)

مونوپول كاپىتالىستلار سىرتقى بازارلاردا تاۋارلارنى تۆكمە قىلىپ ساتقاندا، كۆرۈنۈشتە زىيان تارتقاندەك تۇرغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇنداق بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار تۆرلۈك ئۇسۇللار بىلەن ئۇنى تولدۇرۇۋالىدۇ. بىرىنچىدىن، مونوپول كاپىتالىستلار ھەمىشە دۆلەت ماشىنىسىغا تايىنىپ تۇرۇپ، يۇقىرى تاموژنا بېجى ئېلىش ياكى باشقا تەدبىرلەرنى كۆرۈش ئارقىلىق باشقا دۆلەتلەرنىڭ تاۋارلىرىنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلەپ، ئەمەلىكەت ئىچىدىكى بازارلارنىڭ مونوپوللىيىلىك باھاسىنى ساقلاپ قالىدۇ. دېمەك، ئۇلار ئىچكى بازارلاردا تاپقان يۇقىرى پايدا ئارقىلىق، سىرتقى بازارلاردا تۆكمە قىلىپ سېتىش نەتىجىسىدە تارتقان زىيانلىرىنى تولدۇرۇۋالىدۇ. ئىككىنچىدىن، ئۇلار يەنە ئەمەلىيەتتە دۆلەت خەزىنىسىنى ئوغرىلاش چارىسىنى قوللىنىپ، دۆلەتتىن كۆپلەپ ئېكسپورت تولدۇرمىسى ئالىدۇ، ياكى باجنى ئاز تاپشۇرۇش، باج تاپشۇرماسلىق قاتارلىق مەنپەئەتلەردىن بەھرىمەن بولىدۇ. دېمەك، تاۋارنىڭ ئېكسپورت باھاسى تۆۋەنرەك بولغان تەقدىردىمۇ، مونوپول تەشكىلاتلار ئوخشاشلا كۆپلەپ پايدا ئالىدۇ. ئۇچىنچىدىن، تۆكمە قىلىپ سېتىش ئومۇمەن ۋاقىتلىق بولىدۇ، مونوپول تەشكىلاتلار تۆكمە قىلىپ سېتىش ئارقىلىق سىرتقى بازارنى تارتۇالغان ھەم تەزگىنلىگەن ھامان، ئۆز تاۋارلىرىنىڭ باھاسىنى تېز ئۆستۈرۈپ، شۇ دۆلەتلەرنىڭ كەڭ ئەمگەكچى خەلقلىرىنى تېخىمۇ دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ - دە، باھانى چۈشۈرگەن چاغدا تارتقان زىيانلىرىنى تولدۇرۇۋالىدۇ.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ كەينى - كەينىدىن پارتىلىشى ۋە بازار مەسىلىسىنىڭ بارغانسېرى جىددىيلىشىشىگە ئەگىشىپ، ھەرقايسى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر مەملىكەت ئىچىدىكى ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقلىرىنى چەت ئەللەرگە تېڭىش، بولۇپمۇ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە تېڭىش ئۈچۈن، تاۋارلىرىنى سىرتقا ھە دەپ تۆكمە قىلىپ سېتىشنى كۈچەيتتى. تاۋارنىڭ تۆكمە قىلىپ سېتىلىشىنىڭ كۈچەيتىلىشى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سىرتقى بازارلارنى تالىشىش زىددىيىتىنى ۋە كۈرىشىنى بارغانسېرى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن سودا جېڭى ئۈزۈلمەي بولۇپ تۇردى. باشقا دۆلەت تاۋارلىرىنىڭ تۆكمە قىلىپ سېتىلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، ھەرقايسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر، كۆپ ھاللاردا، تۆكمە قىلىپ سېتىشقا قارشى تۇرۇش تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، چەت ئەللەرنىڭ تۆكمە قىلىپ سېتىلىدىغان مالىلىرىدىن ئادەتتىكى ئىمپورت بېجىنى ئالغاندىن سىرت، يەنە قوشۇمچە باج ئېلىپ، ئىمپورت قىلىنغان مالىلارنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈپ، ئۆز دۆلىتىدىكى مونوپول كاپىتالىستلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىدى. جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە

تاۋارلارنى تۆكمە قىلىپ سېتىشى تەرەققىي قىلدۇاتقان دۆلەتلەرنىڭ مىللىي ئىگىلىكىگىمۇ قاتتىق زەربە بولدى، نەتىجىدە جاھانگىر دۆلەتلەر بىلەن تەرەققىي قىلدۇاتقان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۆرەش ئۈزلۈكسىز تۈردە كەسكىنلىشىپ باردى.

چەتكە تاۋار چىقىرىش، سودا جېڭى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىقتىسادىي قامال بۇ، قىسقارتىلىپ قامال دېيىلىدۇ. بۇنىڭدا، ئومۇمەن، بىر دۆلەت ياكى بىرقانچە دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ پەرمان ئارقىلىق باشقا دۆلەتكە قارىتا قاتتىق تەدبىر قوللىنىپ، ئۆزئارا ئىقتىسادىي ۋە سودا ئالاقىسىنى ئۈزۈشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ تەدبىرلەر، ئاساسەن، سودا ئالاقىسىنى ئۈزۈش، شۇ دۆلەتكە مال چىقىرىشنى ياكى شۇ دۆلەتتىن مال كىرگۈزۈشنى مەنئى قىلىشتىن، شۇ دۆلەتكە تېخنىكا چىقىرىشنى مەنئى قىلىشتىن، قاتناش ـ تىرانسپورتنى ئۈزۈپ قويۇش، شۇ دۆلەت ھۆكۈمىتى ۋە شەخسلەرنىڭ باشقا دۆلەتتە ئامانەت قويغان پۇل ۋە مال ـ مۈلكىنى توڭلىتىپ قويۇشتىن شۇنىڭدەك بارلىق مالىيە ۋە پۇل مۇئامىلىسى جەھەتتە بارىدى ـ كەلدى قىلىشنى توختىتىشتىن ئىبارەت، ۋەھاكازالار.

ئىقتىسادىي قامال جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق، كېڭەيمىچىلىك سىياسىتى ۋە زوراۋانلىق سىياسىتىنىڭ مەھسۇلى. بۇ، جاھانگىرلارنىڭ باشقا دۆلەتلەرنى قورقىتىش ۋە ئۇجۇقتۇرۇۋېتىشتىكى بىر خىل ۋاستىسى بولۇپ، ئۇلار بۇ ۋاستىنى ئادەتتە ئىنقىلاب ۋە ئۆرۈش بولغان چاغلاردا قوللىنىدۇ. مەسىلەن، ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، بەزى جاھانگىر دۆلەتلەر تىل بىرىكتۈرۈپ، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن سوۋېت دۆلىتىگە ئىقتىسادىي قامال يۈرگۈزدى. جاھانگىرلارنىڭ قورالىق مۇداخىلىسى قاتتىق مەغلۇپ بولغاندىن كېيىنلا، ئۇلار قامالنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئىقتىسادىي قامال ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى سىياسىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى. 1949 ـ يىل 11 ـ ئايدا، ئامېرىكىنىڭ كۇشكۇرتۇشى بىلەن قۇرۇلغان پارىژ بىر تۇتاش پىلانلاش ھەيئىتى سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرگىلا ئىقتىسادىي قامال ۋە سودا ئېمبارگۇسى يۈرگۈزىدىغان ئورگان ئىدى. 1950 ـ يىلى، ئامېرىكا جاھانگىرلىكى چاۋشيەنگە تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىنى قوزغىغاندىن كېيىن، ئامېرىكا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە پارىژ بىر تۇتاش پىلانلاش ھەيئىتىدىن پايدىلىنىپ، مەملىكىتىمىزگە ئومۇمىيۈزلۈك ئىقتىسادىي قامال ۋە سودا ئېمبارگۇسى يۈرگۈزىدىغان بولدى. لېكىن بۇنداق ئىقتىسادىي قامال جۇڭگو خەلقىنىڭ جاسارەت بىلەن ئىشلەش، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتىكى قەتئىي ئىرادىسىنى تەۋرىتەلمىدى، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىمىزنىڭ «مۇستەقىل ـ ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش» يولىدا ئۇزلۇكسىز راۋاجلىنىشىنىمۇ توسۇيالمىدى. ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئېلىمىزنىڭ تاشقى سودىسى كۈندىن ـ كۈنگە كېڭەيىپ، ئېلىمىز دۇنيادىكى 150 نەچچە دۆلەت ۋە رايون بىلەن ئىقتىسادىي ھەم سودا ئالاقىسى ئورناتتى ۋە بۇ ئالاقىنى راۋاجلاندۇردى، شۇنىڭ بىلەن جاھانگىرلارنىڭ ئېلىمىزگە قارىتىلغان ئىقتىسادىي قامال سىياسىتى ئۇزۇل ـ كېسىل مەغلۇپ بولدى.

ئېمبارگو دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئېمبارگو بۇ، سودا ئېمبارگوسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا، ئومۇمەن، بىر ياكى بىر نەچچە دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ پەرمان ئارقىلىق باشقا دۆلەت بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىنى مەنئى قىلىشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، قارشى تەرەپكە تاۋار، ئالتۇن ۋە باشقا مۇھىم ئەشيالارنى چىقىرىشقا ياكى قارشى تەرەپتىن بۇ نەرسىلەرنى كىرگۈزۈشكە رۇخسەت قىلماسلىق، ئۆز دۆلىتىنىڭ كېمە ۋە ئايروپىلان قاتارلىق توشۇش قوراللىرىنىڭ ئېمبارگو قىلىنغان دۆلەتلەرگە مال توشۇشىنى مەنئى قىلىش، ۋەھاكازالار مۇشۇ جۈملىگە كىرىدۇ.

ئېمبارگو جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ باشقا دۆلەتلەرنى سودا جەھەتتە كەمسىتىش ۋە ئۇلارغا ئىقتىسادىي قامال يۈرگۈزۈشتىكى بىر خىل ۋاستىسى بولۇپ، ئۇلار بۇ ۋاستىنى ئادەتتە ئىنقىلاب ۋە ئۇرۇش بولغان چاغلاردا قوللىنىدۇ. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، جاھانگىر دۆلەتلەر سوۋېت دۆلىتىگە نەچچە قېتىم ئېمبارگو يۈرگۈزدى. 1920 — 1934 - يىللاردا، ئامېرىكا نەچچە قېتىم ياغاچ ماتېرىيالللىرى، مانگان رۇدىسى، ئىسسىز كۆمۈر، تاش پاختا قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىرىشنى مەنئى قىلدى. 1933 - يىلى، ئەنگلىيەمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ نۇرغۇن مالىرىغا ئېمبارگو يۈرگۈزدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكا يەنە ئېمبارگونى سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى سىياسىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى قىلىپ، بەزى دۆلەتلەرنى بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشقا قىستاپ، ئېمبارگو ئارقىلىق سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىشكە ئۇرۇندى. ئۇلار يەنە ئېمبارگو يۈرگۈزۈش يولى بىلەن دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسىنى چۈشۈرۈش ئارقىلىق خام ئەشيا ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تىزگىنلىمەكچى بولدى. 1949 - يىل 11 - ئايدا قۇرۇلغان پارتىيە بىر تۈتاش پىلانلاش ھەيئىتى ئامېرىكىنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن قامال، ئېمبارگو يۈرگۈزگەن خەلقئارا تەشكىلات. 1950 - يىلى ئامېرىكا جاھانگىرلىكى چاۋشيەنگە تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىنى قوزغىغاندىن كېيىن، 1951 - يىل 5 - ئايدا، ب د ت يىغىنىدىن پايدىلىنىپ جۇڭگو، چاۋشيەنگە «ستراتېگىيىلىك ئەشيالارنى ئېمبارگو قىلىش» قانۇنىنى ماقۇللاپ، ئىلىمىزگە قارىتا قامال ۋە ئېمبارگو يۈرگۈزدى. 1952 - يىل 9 - ئايدا، پارتىيە بىر تۈتاش پىلانلاش ھەيئىتىدە «جۇڭگو ئىشلىرى ھەيئىتى» تەسىس قىلىپ، ئىلىمىزگە ئېمبارگو يۈرگۈزىدىغان نەرسىلەرنىڭ سانىنى 400 نەچچە خىلغا يەتكۈزدى. جاھانگىرلار ئېمبارگو يۈرگۈزۈش نەتىجىسىدە، خەلقئارا ئەنئەنىۋى نورمال سودا ئالاقىسىنى بۇزدى، شۇڭا نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ئەيىبلىشى ۋە قارشى تۇرۇشىغا ئۇچرىدى، ھەتتا ئېمبارگو يۈرگۈزۈشكە قاتناشقان بەزى دۆلەتلەرنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئېمبارگو يۈرگۈزۈش نەتىجىسىدە، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تۇرلۇك زىددىيەتلىرىنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. دەل شۇنداق بولغاچقا، پارتىيە بىر تۈتاش پىلانلاش ھەيئىتى تۈزگەن «خەلقئارا ئېمبارگو قىلىنىدىغان نەرسىلەر تىزىملىكى» دىكى نەرسىلەرنىڭ سانى كېيىنچە ئىنتىلاج 200 خىلغا چۈشۈرۈلدى. 1969 - يىلدىن بۇيان، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ئىلىمىزگە قاراتقان سودا چەكلىمىسىنى كەڭ قويۇپ بېرىدىغانلىقىنى ئىلگىرى - كېيىن

ھولۇپ يەتتە قېتىم جاكارلىدى، بۇ ھال جاھانگىرلارنىڭ خەلقئارا ئىمبارگو سىياسىتىنىڭ بەربات بولغانلىقىدىن دېرەك بەردى.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى، نۇرغۇن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرمۇ ئىمبارگو ۋاسىتىسىدىن جاھانگىرلىككە، مۇستەملىكىچىلىككە ۋە زومىگەرلىككە قارشى كۈرەشنىڭ كۈچلۈك قورالى سۈپىتىدە پايدىلاندى. مەسىلەن، 1973 - يىل 10 - ئايدا يۇز بەرگەن ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشىدا، نېفىت ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى نېفىت ئىشلەپ چىقارغۇچى باشقا دۆلەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، نېفىتنى قورال قىلىپ، ئىسرائىلىيە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىنى قوللىغۇچى دۆلەتلەرگە قەتئىي، كەسكىن تۇردە ئىمبارگو تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، جاھانگىرلارنىڭ تىزگىنلىشىگە، تالان - تاراج ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا قارشى قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلدى. 1977 - يىلى، ئافرىقا دۆلەتلىرىنىڭ قاتتىق تەلەپ قىلىشى ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا، ب د ت نىڭ خەۋپسىزلىك كېڭىشى جەنۇبىي ئافرىقا ئىرقچى ھاكىمىيىتىگە قورال ئىمبارگوسى يۈرگۈزۈشنى قارار قىلدى. بۇ، ئافرىقا دۆلەتلىرى ۋە خەلقلىرىنىڭ ئىمبارگو قوراللىدىن پايدىلىنىپ جەنۇبىي ئافرىقىنىڭ ئىرقىي ئايرىمچىلىقىغا قارشى تۇرۇش يولىدا قولغا كەلتۈرگەن يەنە بىر زور غەلبىسى.

ئىقتىسادىي قامال دېگەن ماددىغا قارالۇن.

ئالاهىده مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئاملىسى بۇنىڭدا، شەرتنامە تۈزۈشكەن ئىككى تەرەپنىڭ ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان سودا، دېڭىز قاتنىشى، تاموژنا ىبجى، مەبلەغ سېلىش، پۇقرالارنىڭ قانۇنىي ئورنى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆز دۆلىتى ئۈچىنچى بىر دۆلەتنى ھازىر ياكى كەلگۈسىدە ئالاهىده مەنپەئەتدار قىلىدىغان ياكى كەچۈرۈم قىلىدىغان ئىشلاردىن قارشى تەرەپنىمۇ مەنپەئەتدار قىلىدىغان شەرتنامە مەجبۇرىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ، شەرتسىز ئالاهىده مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئاملىسى ۋە شەرتلىك ئالاهىده مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئاملىسى دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. ئالدىنقى سىنى ئەك ئاۋۋال ئەنگلىيە قوللانغان بولۇپ، بۇ ياۋروپاچە ئالاهىده مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئاملىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ، شەرتنامە تۈزۈشكەن بىر تەرەپ ھازىر ۋە كەلگۈسىدە ھەرقانداق ئۈچىنچى بىر دۆلەتنى (يەنى مەنپەئەتدار دۆلەتنى) مەنپەئەتدار قىلىدىغان مۇئاملىدىن شەرتنامە تۈزۈشكەن يەنە بىر تەرەپنى ئۆزلۈكىدىن ۋە شەرتسىز ھالدا دەرھال مەنپەئەتدار قىلىش دېگەنلىكتۇر. كېيىنكىسىنى ئەك ئاۋۋال ئامېرىكا قوللانغان بولۇپ، بۇ ئامېرىكىچە ئالاهىده مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئاملىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا ئەگەر شەرتنامە تۈزۈشكەن بىر تەرەپنىڭ ئۈچىنچى بىر دۆلەتنى مەنپەئەتدار قىلىدىغان مۇئاملىسى شەرتسىز بولسا، بۇنداق مۇئامىلىدىن شەرتسىز بەھرىمەن بولىدۇ؛ ئەگەر شەرتلىك بولسا، شەرتنامە تۈزۈشكەن يەنە بىر تەرەپمۇ ئاشۇنداق شەرتكە ماقۇل بولغان ئەھۋالدا ئاندىن بۇنداق مۇئاملىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ. ئالاهىده مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئاملىدىن، ئادەتتە، ئۆزئارا مەنپەئەتدار بولىدۇ ھەمدە بۇنى سودا - دېڭىز قاتنىشى شەرتنامىسى ياكى سودا كېلىشىمىدە بەلگىلەيدۇ. لېكىن شەرتنامە ئارقىلىق ئېنىق بەلگىلىمەيدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ. شەرتنامىدە بۇنداق مۇئامىلە توغرىسىدا چىقىرىلغان ماددىلار

«ئالاهىدە مەنپەئەتدار دۆلەتكە دائىر ماددىلار» دەپ ئاتىلىدۇ.

ئالاهىدە مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئاملىسى پرىنسىپىنىڭ مۇۋاپىق كېلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولىدۇ. سودا كېلىشىمىدە، ئادەتتە، بۇنىڭغا دائىر مۇنداق مەزمۇنلار بولىدۇ: 1) ئىمپورت، ئېكسپورت قىلىنىدىغان ياكى چېگرىدىن ئۆتىدىغان تاۋارلاردىن ئېلىنىدىغان تامۇژنا بېجى ۋە باشقا باج - سېلىقلار؛ 2) تاۋارلارنى ئىمپورت قىلىش، ئېكسپورت قىلىش، چېگرىدىن ئۆتكۈزۈش، ئامبارداش ساقلاش ۋە پاراخوتلارغا يۆتكەش جەھەتلەردىكى تامۇژنىغا دائىر بەلگىلىمىلەر، رەسمىيەت ۋە راسخوت؛ 3) ئىمپورت قىلىش، ئېكسپورت قىلىشقا رۇخسەت قىلىش كىنىشكىسى تارقىتىش، سودا - دېڭىز قاتنىشى شەرتنامىسىدە ئالاهىدە مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئاملىسىگە دائىر ماددىلارنىڭ مۇۋاپىق كېلىش دائىرىسى تېخىمۇ كەڭ بولۇپ، بۇنىڭغا شەرتنامە تۈزۈشكەن بىر تەرەپنىڭ پاراخوتلىرى ۋە پاراخوتتىكى نەرسىلەرنىڭ پورتلارغا كىرىشى، پورتلاردىن چىقىشى ۋە پورتتا توختاش ۋاقتى ئۈچۈن ئېلىنىدىغان ھەر خىل باج، راسخوت ۋە رەسمىيەت ئۆتەش قاتارلىق مەزمۇنلار كىرىدۇ. ئالاهىدە بەلگىلىمىلەر بولغان ئەھۋالدا، مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئاملىسى ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد ۋە سودا مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ، مۇناسىۋەتلەرگىمۇ ئۈيغۇن كېلىدۇ. ھازىرقى زامان خەلقئارا سودا كېلىشىملىرىدە، ئادەتتە، ئالاهىدە مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئاملىسىنىڭ باب كەلمەيدىغان مۇستەسنالار بەلگىلىنىدۇ، مەسىلەن، شەرتنامە تۈزۈشكەن بىر تەرەپ قوشنا دۆلەتلەرگە چېگرا سودىسىدا ئالاهىدە ئىمتىبار بېرىش، تامۇژنا بېجى ئىمتىيازى تۈزگەن دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ياكى مەخسۇس دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان ئالاهىدە ئىمتىبار بېرىش، كۆپ تەرەپلىمە خەلقئارا شەرتلەر بويىچە ئۈستىگە ئالغان مەجبۇرىيەت، ۋەھاكازالار.

ئالاهىدە مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئاملىسى ئەركىن سودا پرىنسىپىدىن كەلگەن. يەنى ھەرقايسى دۆلەتلەر دۇنيا بازارلىرىدا باراۋەرلىك، كەمسىتىلمەسلىك ئاساسىدىكى سودا پۇرسەتىدىن بەھرىمەن بولىدۇ، بۇ ئەھۋال XV ئەسىردىكى سودا شەرتنامىلىرىدە بارلىققا كەلگەن بولۇپ، سودا ئەلاچىلىقى ئاساسىدىكى قوغدىنىش تامۇژنا بېجى سىياسىتىگە تاقابىل تۇرۇشتىكى بىر خىل ۋاستە سۈپىتىدە قوللىنىلغانىدى. ئەركىن كاپىتالىزم دەۋرىدە، بۇ ۋاستە ھەرقايسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ئۈمۈمىيۈزلۈك قوللىنىلدى. مونوپول كاپىتالىزم دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، جاھانگىر دۆلەتلەر، كۆپىنچە، ئۆزلىرى ئىمزالىغان ئالاهىدە مەنپەئەتدار دۆلەتلىك شەرتنامىلىرىدىن پايدىلىنىپ، مۇستەملىكە، يېقىندا ئەللەردە ھەر خىل ئالاهىدە مۇئاملىلەردىن بەھرىمەن بولدى، مۇستەملىكە، يېقىندا ئەللەر بولسا ئىقتىسادىي كۆچى ئاجىز بولغانلىقى سەۋەبىدىن، ئەمەلىيەتتە بارابەرلىك ئاساسىدىكى مۇئاملىلىدىن بەھرىمەن بولالمىدى. بۇنداق ئەھۋالدا، ئالاهىدە مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئاملىسى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك قىلىشتىكى ۋاستىسى بولۇپ قالىدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇرغۇن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بۇنداق تامۇژا ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىش مەقسىتىدە، تەرەققىي

تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىن تەرەققىي قىلمۇاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپورت قىلىدىغان بارلىق تاۋارلىرىدىن ئېلىنىدىغان تاموژنا بېجىنى بىر تەرەپلىمە، ئومۇمىيۈزلۈك هالدا ئازايتىش ۋە ئالماسلىقنى، يەنى تاموژنا بېجى جەهەتتە ئومۇمىيۈزلۈك ئالاهىدە مەنپەئەتدارلىق تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈشنى تەلەپ قىلدى.

ئەركىن سودا، قوغدىنىش سودىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشمى

بۇ، هۆكۈمەتلەر ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن تاموژنا بېجىنى چۈشۈرۈش، سودا قورغانلىرىنى ئازايتىش مەقسەت قىلىنغان تاموژنا بېجى ۋە سودا سىياسىتىگە دائىر كۆپ تەرەپلىمە خەلقئارا كېلىشىم. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇرۇنلا، جاهانگىر دۆلەتلەر دۇنيا بازارلىرىنى تالىشىش ۋە بۆلۈشۈۋېلىش مەقسىتىدە، بىر خەلقئارا سودا ئورگىنى تەسىس قىلىشقا ئۇرۇنغانىدى، لېكىن مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكا خەلقئارا سودا ئورگىنى تەسىس قىلىش مەسىلىسىنى يېڭىباشتىن ئوتتۇرىغا قويدى. 1946 - يىل 2 - ئايدا، ب د ت نىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئىشلار كېڭىشى ب د ت نىڭ سودا ۋە ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش يىغىنىغا تەييارلىق كۆرۈش هەيئىتىنى قۇرۇپ، قۇرۇلماقچى بولغان خەلقئارا سودا تەشكىلاتى ئۈچۈن بىر نىزامنامە تەييارلىدى. 1947 - يىل 4 - ئايدا، تەييارلىق كۆرۈش هەيئىتىنىڭ جەنۋەدە ئۆتكۈزۈلگەن ئىككىنچى قېتىملىق يىغىنىدا خەلقئارا سودا تەشكىلاتىنىڭ ماقۇللاندى. لايىهە ب د ت نىڭ سودا ۋە ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش يىغىنىنىڭ ماقۇللىشىغا سۇنۇلىدىغان هەمدە هەرقايسى دۆلەت هۆكۈمەتلىرى تەستىقلايدىغان بولغاچقا، خەلقئارا سودا تەشكىلاتى دەرهال قۇرۇلالمىدى. تاموژنا بېجىنى ئازايتىش ۋە بۇ جەهەتتە ئۆزئارا يول قويۇش مەسلىسىنى جىددىي هەل قىلىش ئۈچۈن، يىغىنغا قاتناشقان 23 دۆلەتنىڭ ۋەكىللىرى لايىهىدىكى ئالاقىدار ماددىلارغا ئاساسەن 34 ماددىلىق (كېيىن 38 ماددا قىلىنغان) تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمى تۈزۈپ چىقىپ، 1947 - يىل 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى جەنۋەدە ئىمزالىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە تاموژنا بېجىنى ئازايتىش ۋە بۇ جەهەتتە ئۆزئارا يول قويۇشقا دائىر ئىككى تەرەپلىمىلىك 123 تۈرلۈك ئاخىرقى كېلىشىمنامە ئىمزالاندى. كېلىشىم 1948 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى رەسمىي كۈچكە ئىگە بولدى. شۇ يىلى هاۋانادا ئۆتكۈزۈلگەن ب د ت نىڭ سودا ۋە ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش يىغىنىدا خەلقئارا سودا تەشكىلاتىنىڭ نىزامنامىسى (ئادەتتە «هاۋانا نىزامنامىسى» دەپ ئاتىلىدۇ) مۇهاكىمە قىلىندى ۋە ماقۇللاندى، لېكىن، بەزى دۆلەتلەر (جۈملىدىن ئامېرىكا) هۆكۈمىتى ئاخىرقى هېسابتا رەسمىي تەستىقلىمىغاچقا، خەلقئارا سودا تەشكىلاتى قۇرۇلالمىدى. 1955 - يىلى ئامېرىكا يەنە تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمگە ئىمزا قويغان شەرتنامە تۈزۈشكۈچى دۆلەتلەر يىغىنىدا «سودا هەمكارلىقى تەشكىلاتى» قۇرۇپ، ئۇنى باش كېلىشىمنى ئىجرا قىلغۇچى دائىمىي ئورگان قىلىشنى تەكلىپ قىلغانىدى، لېكىن بۇمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى. تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمى تا هازىرغىچە يەنىلا شەرتنامە تۈزۈشكەن دۆلەتلەرنىڭ «ۋاقتىلىق»

ئىمزالىغان كۆپ تەرەپلىمە خەلقئارا كېلىشىمى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمىدە «ئۆزئارا مەنپەئەتدار قىلىش ۋە بىر - بىرىگە پايدا يەتكۈزۈش ئاساسىدا تاموژنا بېجىنى ۋە باشقا سودا قورغانلىرىنى ئازايتىپ، خەلقئارا سودىدىكى پەرقلىق مۇئامىلىنى تۈگىتىش»، «دۇنيا بايلىقىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىنى ۋە ئالماشتۇرۇشنى كېڭەيتىپ، شەرتنامە تۈزۈشكەن دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش» مەقسەت قىلىنغان. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى مۇنداق: شەرتنامە تۈزۈشكەن دۆلەتلەرنىڭ ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلىرىنى بەلگىلەش، شەرتنامە تۈزۈشكەن دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قىلىنىدىغان مالىلاردىن تاموژنا بېجى ۋە تۈرلۈك ئالاقىدار راسخوت ئالغاندا ئالاھىدە مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئامىلىسىنى يولغا قويۇش، يېڭى پەرقلىق مۇئامىلە پرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇش؛ سان چەكلىمىسى، ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قىلىشقا ئالاھىدە رۇخسەت قىلىش كىنىشكىسى، قوشۇمچە پۈل قاتارلىق تۈرلۈك سودا توسالغۇلىرىنى ئېلىپ تاشلاش؛ شەرتنامە تۈزۈشكەن دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپورت قىلىنىدىغان مالىلىرىنى توشۇشقا چېگرىدىن ئۆتۈش ئەركىنلىكى بېرىش، چېگرىدىن چىقىش-كىرىشتىكى رەسمىيەت ۋە سېلىقنى ئازايتىش؛ شەرتنامە تۈزۈشكەن دۆلەتلەر پېرېزۇوتنى چەكلەش قاتارلىق چارىلەر بىلەن كېلىشىمدىكى تۈرلۈك بەلگىلىمىلەرنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا تۇسقۇنلۇق قىلماسلىق. باش كېلىشىمدە بۇ كېلىشىمگە قاتناشقان ئەمما خەلقئارا پۈل پوندى تەشكىلاتىنىڭ ئەزاسى بولمىغان دۆلەتلەرنىڭ شەرتنامە تۈزۈشكەن بارلىق دۆلەتلەرگە خەلقئارا پۈل فوندى كېلىشىمىدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن ھەر خىل ئاخبارات يەتكۈزۈپ بېرىشى كېرەكلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر تېزغىنسىدىمۇ بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى.

تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمىگە قاتناشقان دۆلەتلەر 1977 - يىل 10-ئايغىچە 83 كە يەتتى. بۇ كېلىشىمنىڭ تەشكىلى ئاپپاراتى مۇنداق: شەرتنامە تۈزۈشكەن دۆلەتلەر يىغىنى، ئۇ باش كېلىشىمنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنىدۇر، ئادەتتە يىلىغا بىر قېتىم يىغىن ئېچىپ، باش كېلىشىمگە دائىر مۇھىم مەسىلىلەر ۋە پائالىيەتلەرنى مۇھاكىمە قىلىدۇ ھەم بىر تەرەپ قىلىدۇ، مەسىلەن، مەلۇم بىرخىل تاۋار ياكى شەرتنامە تۈزۈشكەن مەلۇم بىر دۆلەتنىڭ سودا مەسلىسى ئۈستىدە كېڭىشىدۇ ۋە كۆپ تەرەپلىمە سودا تاموژنا بېجىنى ئازايتىش ۋە بۇ جەھەتتە ئۆزئارا يول قويۇش ئۈستىدە سوھبەت ئۆتكۈزۈش قاتارلىق ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ؛ ۋەكىللەر كېڭىشى، ئۇ، يىغىن يېپىق مەزگىلدە بىسرقەدەر مۇھىم يىغىن ئىشلىرى ۋە مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ؛ كاتىبات باشقارمىسى (جەنۋەدە)، ئۇ كۈندىلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. باش كېلىشىمنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىنىڭ ب د ت بىلەن ئالاقىسى بار، لېكىن ئۇ ب د ت نىڭ مەخسۇس ئورگىنى ئەمەس.

باش كېلىشىم ئىمزالانغاندىن بۇيان، 1977 - يىل 9 - ئايغىچە، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يەتتە قېتىم كۆپ تەرەپلىمە سودا سوھبىتى ئۆتكۈزۈپ، بىر مۇنچە كېلىشىم ھاسىل قىلدى، شۇنىڭ بىلەن 2 - دۇنيا ئورۇشىدىن

كېيىن، كاپىتالىستلىك دۆلەتلەرنىڭ تاموژنا بېجى سىستېمىسى ئاز - تولا چۈشتى، سودا قورغانلىرى ئاز - تولا ئازايدى. لېكىن، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا كەسكىن مەنپەئەت توقۇنۇشى بولغاچقا، تاموژنا بېجىنى ئازايتىش ۋە بۇ جەھەتتە ئۆزئارا يول قويۇش ئۈستىدە ئۆتكۈزۈلگەن سۆھبەتلەر يەنىلا ناھايىتى كەسكىن بولدى. مەسىلەن، 1964 - يىلدىن 1967 - يىلغىچە ئۆتكۈزۈلگەن «كېنىنچى ئېلىشىش» سۆھبىتى (يەنى 6 - قېتىملىق تاموژنا بېجى يىغىنى) دا، ئامېرىكا تاموژنا بېجىنى ئۆزئارا ئازايتىش ئارقىلىق ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسىنىڭ تاموژنا بېجى قورغىنىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئامېرىكىنىڭ سانائىتى ۋە يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنىڭ غەربىي ياۋروپا ئەللىرىگە كىرىشى ئۈچۈن يول ئاچماقچى بولغاندا، غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. يەنە مەسىلەن، 1973 - يىل 9 - ئايدا توكيودا باشلانغان «نېگىزى ئېلىشىش» («توكيو ئېلىشىشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) سۆھبىتىدە كەسكىن سودىلىشىش بەش يىل داۋام قىلىپ، ئاندىن كېلىشىم هاسىل قىلىندى، لېكىن بۇ ئىككىدىكى نۇرغۇن مەزمۇنلار يەنىلا پرىنسىپاللىق باسقۇچىدا توختاپ قالدى.

تاموژنا بېجىنى ئازايتىش ۋە بۇ جەھەتتە ئۆزئارا يول قويۇش دېگەن نەرسە نامىدا «ئۆزئارا پايدا يەتكۈزۈش» دېيىلگىنى بىلەن ئەمەلىيەتتە تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرگە پايدىلىق بولدى. چۈنكى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ سودا مىقدارى ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى دۆلەتلەرۋە رايونلارنىڭ سودا مىقدارىدىن كۆپ بولغاچقا، تاموژنا بېجىنى ئازايتىشتىن ئالغان پايدىسىمۇ كۆپ

سۆھبەت جەريانى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۆھبەتنى 1962 - يىلى ئامېرىكا زۇكۇتۇكى كېنىدى (1917 — 1963) تەشەببۇس قىلغاچقا، «كېنىدى ئىلىشى» دەپ ئاتالدى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئامېرىكا سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئوچتىن بىرىنى ۋە يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنىڭ يېرىمىنى غەربىي ياۋروپاغا چىقىراتتى. غەربىي ياۋروپانىڭ ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىش ۋە راۋاجلىنىش ئارقىسىدا، فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە، ئىتالىيە قاتارلىق ئالتە دۆلەت 1958 - يىلى غەربىي ياۋروپا ئورتاق بازىرىنى رەسمىي تەسىس قىلىپ، باشقىلارنى چەتكە قېقىش خاراكتېرىدىكى تامۇژنا بېجى ئىتتىپاقىنى پەيدىنپەي قۇردى، بۇ، ئامېرىكىنىڭ سانائەت بۇيۇملىرى، يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئورتاق بازارغا كىرىشىگە قاتتىق زەربە بولدى. ئامېرىكا بۇنىڭغا قارشى تەدبىر قوللىنىش ئۈچۈن، 1960 - يىل 9 - ئايدىلا غەربىي ياۋروپا ئورتاق بازىرى دۆلەتلىرى بىلەن رەسمىي سۆھبەت ئۆتكۈزدى. 18 ئايلىق سۆھبەت ئارقىلىق 1962 - يىل 3 - ئايدا ئىككى تەرەپ سانائەت بۇيۇملىرىدىن ئىبارەت تامۇژنا بېجىنى ئۆزئارا 20 پىرسەنت ئازايتىش توغرىسىدا قارار ھاسىل قىلدى.

1962 - يىل 10 - ئايدا، ئامېرىكا پارلامېنتى «سودىنى كېڭەيتىش قانۇنى» نى ماقۇللاپ، زۇكۇتۇك كېنىدىغا ئېكسپورت قىلىنىدىغان ئاساسلىق تاۋارلاردىن ئىبارەت بېجنى باجنى ئازايتىش ۋە باج ئالماسلىق مەسىلىسى ئۇستىدە غەربىي ياۋروپا ئەللىرى بىلەن يېنە سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ھوقۇقىنى بەردى. ئامېرىكا باجنى بىر تۇتاش ئازايتىش پىلانىنى سۆھبەتنىڭ ئاساسى قىلىش، يەنى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ سانائەت بۇيۇملىرىدىن ئىبارەت تامۇژنا بېجىنى بىردەك 50 پىرسەنت ئازايتىش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىدىن ئىبارەت تامۇژنا بېجىنىمۇ ئازايتىشنى ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا قويدى. غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ئامېرىكىنىڭ ئوتتۇرىچە باج نىسبىتى ئەسلىدىلا 17.8 پىرسەنتكە يېتىدۇ، غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ بولسا ئاران 11.7 پىرسەنت، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئامېرىكىنىڭ باج نىسبىتىدىكى پەرق ناھايىتى چوڭ، رىقابەتلىشىش ئىقتىدارى ناچار بولغان ئامېرىكا تاۋارلىرىنىڭ ئىمپورت باج نىسبىتى 80 پىرسەنتكە، ھەتتا 100 نەچچە پىرسەنتكە يېتىدۇ؛ ئەگەر ھەممە دۆلەت ئۆزئارا 50 پىرسەنت ئازايتىدىغان بولسا، ئامېرىكىنىڭ تامۇژنا بېجىنىڭ قوغدىنىش خاراكتېرى يەنىلا ناھايىتى كۈچلۈك بولىدۇ، غەربىي ياۋروپادىكى ئالتە دۆلەت بولسا سىرتقا قاراتقان تامۇژنا بېجى تۆۋەنلەپ كېتىپ كۆپ زىيان تارتىدۇ دەپ ھېسابلاپ، بۇ پىلانغا قوشۇلمىدى. شۇڭا، غەربىي ياۋروپادىكى ئالتە دۆلەت «تەكشىلەش» لايىھىسىنى، يەنى تامۇژنا بېجى نىسبىتى يۇقىرى دۆلەتلەر كۆپ ئازايتىش، تامۇژنا بېجى نىسبىتى تۆۋەن دۆلەتلەر ئاز ئازايتىش ياكى ئازايتماسلىق يولى بىلەن ئىككى تەرەپنىڭ تامۇژنا بېجى جەھەتتىكى پەرقىنى تەكشىلەش لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىغا كەلسەك، ئالتە دۆلەت گۇرۇھ ئىچىدە تېخى ئورتاق سىياسەت بەلگىلىمىدۇق، تامۇژنا بېجىنى ئازايتىش مەسىلىسىنى ئويلاشمايمىز، دەپ قارىدى.

قايتا - قايتا سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق،

1967 - يىل 5 - ئايغا كەلگەندە ئاندىن تەسلىكتە تاموژنا بېيجى ۋە سودا باش كېلىشىمى دائىرىسىدە بىر كېلىشىم ھاسىل قىلىندى، ئۇنىڭغا 50 نەچچە دۆلەت ئىمزا قويىدى. بۇ كېلىشىمنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئامېرىكا ئوتتۇرىچە باج نىسبىتىنى 11.2 پىرسەنت چۈشۈرۈپ، ئەسلىدىكىدىن 35 پىرسەنت قىسقارتىدۇ؛ غەربىي ياۋروپا ئورتاق بازىرىدىكى ئالتەدۆلەت ئوتتۇرىچە باج نىسبىتىنى 7.6 پىرسەنت چۈشۈرۈپ، ئەسلىدىكىدىن 35 پىرسەنت قىسقارتىدۇ، دېگەنلەردىن ئىبارەت بولدى. باج نىسبىتىنى قىسقارتىشنى 1968 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ مۇددەتكە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىپ، 1972 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنگىچە ئورۇنداپ بولۇش تەلەپ قىلىندى. لېكىن ئىككى تەرەپ باج قىسقارتىش كېلىشىمىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان بىر قاتار «مۇستەسنا تاۋار تەزىملىكى» نى ئوتتۇرىغا قويىدى، تەزىملىكتە كۆرسىتىلگەن تاۋارلارنىڭ ھەممىسى بازار رىقابىتى بىرقەدەر كەسكىن بولغان تاۋارلار بولۇپ، ئىككىلا تەرەپ بۇ تاۋارلارنىڭ تاموژنا بېجىنى قىسقارتىشنى خالىمىدى. غەربىي ياۋروپادىكى ئالتە دۆلەت يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاموژنا بېجى قىسقارتىشقىلا قوشۇلدى ھەمدە ئامېرىكىنىڭ ئورتاق بازاردىن ئامېرىكا يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىمپورت مىقدارىغا كاپالەتلىك قىلىش تەلىپىنى قەتئىي رەت قىلدى.

كېيىنكى ئىككىنچى سۆھبىتى ئۈچ يىل داۋام قىلىدى، بۇ ھال 60 - يىللاردىن بۇيان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا جەھەتتىكى زىددىيەت ۋە رىقابەتنىڭ كەسكىنلىشىپ بارغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

— تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمى، توكيو ئۆلمپىكى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

توكيو ئۆلمپىكى بۇ «نېكسون ئۆلمپىكى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمىگە قاتناشقان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا، ئاساسلىقى ئامېرىكا بىلەن غەربىي ياۋروپا ئورتاق بازىرىدىكى دۆلەتلەر ۋە ياپونىيە ئوتتۇرىسىدا تاموژنا بېجىنى ئۆزئارا قىسقارتىش يۈزىسىدىن 1973 - يىل 9 - ئايدىن 1979 - يىل 4 - ئايغىچە داۋام قىلغان سۆھبەت جەريانى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سۆھبەت «دېرون ئۆلمپىكى»، «كېنىنېدى ئۆلمپىكى» دىن كېيىن ئۈتكۈزۈلگەن يېڭى بىر سۆھبەت بولۇپ، ئامېرىكا زۇكۇتۇكى نېكسونىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، دەسلەپتە توكيودا ئۈتكۈزۈلگەچكە، «توكيو ئۆلمپىكى» ياكى «نېكسون ئۆلمپىكى» دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

بۇ سۆھبەت بىر ئۈزۈلۈپ، بىر داۋام قىلىپ، بەك ئاستا ئۈتكۈزۈلدى، بۇ سۆھبەتنىڭ ۋاقتى «دېرون ئۆلمپىكى» (18 ئاي)، «كېنىنېدى ئۆلمپىكى» (ئۈچ يىل) دىنمۇ ئۇزاق بولدى، تا 1979 - يىل 4 - ئايغا كەلگەندە، تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمى يىغىنىغا قاتناشقان دۆلەتلەر ۋەكىللىرى جەنۇبىدە دۇنيا سودىسىنى ئەركىنلەشتۈرۈش مەسىلىسى ئۈستىدە ئومۇمىي كېلىشىم ھاسىل قىلدى. كېلىشىم تاموژنا بېجىنى قىسقارتىش ۋە غەيرىي تاموژنا بېجى سودا قورغانلىرىنى ئازايتىش توغرىسىدىكى بىر قاتار قانۇن - قائىدىلەر ۋە تەدبىرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ،

ئۇنىڭ ئاساسلىقلىرى مۇنداق: 1980 - يىلدىن باشلاپ سەككىز يىل ئىچىدە، تاموژنا بېجىنى 30 پىرسەنتچە چۈشۈرۈش؛ غەيرى تاموژنا بېجى قورغانلىرىنى ئازايتىش؛ ئىمپورت قىلىشقا رۇخسەت قىلىش رەسمىيەتلىرىنى ئاددىيلاشتۇرۇش؛ ئېكسپورت قىلىدىغان تاۋارلارغا بېرىلىدىغان يارەم پۇلنى توختىتىش ياكى تەڭشەش، ۋەھاكازالار. كېلىشىمدە تۈزۈلگەن تۈرلۈك قانۇن - قائىدىلەر نۇسخىسى ھەرقايسى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرى تەرىپىدىن تەستىقلاتقاندىن كېيىن «تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمى» گە رەسمىي ئىمزا قويۇلماقچى بولدى.

توكيو ئېلىشىشى بەش يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىردا ھاسىل قىلىنغان كېلىشىمدىكى مەزمۇنلارنىڭ بىر مۇنچىسى يەنىلا پرىنسىپالىلىق باسقۇچىدا توختاپ قالدى. بۇ ھال 1973 - يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا يۈز بەرگەن «نېفىت كرىزىسى» شۇنىڭدەك 1974 — 1975 - يىللىرى كاپىتالىزم دۇنياسىدا يۈز بەرگەن ئىقتىسادىي كرىزىستىن بۇيان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا جەھەتتىكى زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشكە قاراپ يۈزلەنگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

تاموژنا بېجى ۋە سودا باش كېلىشىمى، كېنېدى ئېلىشىشى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

سودا جەڭى بۇنىڭدا، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا تاۋار سېتىش بازارلىرىنى تالىشىش يولىدا ئېلىپ بېرىلغان كەسكىن كۈرەش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سودا جەڭىدا قوللىنىدىغان ۋاستىلىرى ئاساسەن مۇنۇلار: تاموژنا بېجى قورغانلىرى قۇرۇپ، تاموژنا بېجى جەڭى ئېلىپ بېرىش، يەنى ئىمپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ باج نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش چارىسى بىلەن باشقا دۆلەت تاۋارلىرىنىڭ كىرىشىنى چەكلەش؛ ئېكسپورت قىلىشنى مۇكاپاتلاش، بولۇپمۇ دۆلەت تەرىپىدىن ئېكسپورت قىلغۇچى سودىگەرلەرگە ئېكسپورت يارەم پۇلى بېرىش قاتارلىق چارىلەر بىلەن، ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ ئېكسپورت باھاسىنى چۈشۈرۈش؛ پۇلنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرۈشتىن پايدىلىنىپ، تاشقى پېرېۋوت بىلەن ھېساب - كىتاب قىلىنىدىغان ئېكسپورت تاۋارلىرىنىڭ باھاسىنى چۈشۈرۈش. كېيىنكى ئىككى خىل ئۇسۇلدا باھا جەڭى چارىسىدىن پايدىلىنىپ، ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ، سېتىش بازارلىرىنى كېڭەيتىش مەقسەت قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر يەنە ئىمپورتقا چەك بەلگىلەش قاتارلىق ھەر خىل غەيرى تاموژنا بېجى قورغىنى تەدبىرلىرىنى كەڭ قوللىنىپ، ئۇنى باشقا دۆلەتلەرنىڭ تاۋارلىرىنىڭ كىرىشىنى چەكلەشتىكى مۇھىم ۋاستە قىلدى.

جاھانگىرلىك دەۋرىدە، مونوپول كاپىتال يۇقىرى مونوپول پايدا قوغلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى زور كۆچ بىلەن كېڭەيتىدۇ، كەڭ ئەمگەكچى ئاممىنىڭ تۆلەش ئىقتىدارى دائىر نىسبەتكى ئېھتىياجى بولسا نىسپىي ھالدا تارىيىپ، كاپىتالىستىك بازار مەسىلىسى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ كېتىدۇ. كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتىدىكى تاۋار بازارلىرىنى مونوپول قىلىش ۋە تاشقى سېتىش بازارلىرىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، بارغانسېرى كەسكىن ھالدا سودا جەڭى ئېلىپ بارىدۇ. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، جاھانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسىنىڭ يىمىرىلىشقا

يۇزلىنىشى، جۇڭگو ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ سوتسيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ غەلبە قىلىشى، شۇنداقلا بەزى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ مىللىي ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىستىك دۇنيا بازىرىنىڭ دائىرىسى يەنىمۇ تارايدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكىنىڭ كەسكىنلىشىشى ۋە كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ھەرقايسى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىرتقى بازارلارنى تالىشىش يولىدىكى زىددىيەت ۋە كۈرەش تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئامېرىكا خەلقئارا سودىدا مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەنىدى. لېكىن 50 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىن باشلاپ، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى تېز ئۆسكەنلىكتىن، ئامېرىكىنىڭ ئۈستۈنلۈك ئورنى بارا - بارا يوقىلىشقا باشلىدى. خەلقئارا بازاردا، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى بىلەن ياپونىيە بارغانسېرى ئامېرىكىنىڭ كۈچلۈك رىقابەت رەقىبىگە ئايلىنىشقا باشلىدى. سىرتقى بازارلارنى تالىشىش يولىدا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزلۇكسىز تۇرده سودا جەڭى بولۇپ تۇردى، بۇلار ئاساسەن، «پولات - تۆمۈر جەڭى»، «ئاپتوموبىل جەڭى»، «توقۇلتىلغان توخۇ جەڭى»، «بۇغداي جەڭى»، «گەزلىمە جەڭى» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. «توقۇلتىلغان توخۇ جەڭى» نى ئالساق، 1962 - يىل 8 - ئايدا، غەربىي ياۋروپا ئورتاق بازىرىدىكى ئالتە دۆلەت ئامېرىكىنىڭ گىلەم ۋە ئەينەك تاختىسىنىڭ ئىمپورت بېجىنى ئاۋۋال ئۆستۈرۈش تەدبىرىگە قايتا-قايتا زەربە بېرىش ئۈچۈن، ئامېرىكىدىن ئىمپورت قىلىنىدىغان توقۇلتىلغان توخۇنىڭ بىر قاداقنىڭ ئىمپورت بېجىنى 4.5 ئامېرىكا پۇلىدىن 13 ئامېرىكا پۇلىغا ئۆستۈردى، نەتىجىدە ئامېرىكىنىڭ ئورتاق بازارغا ئېكسپورت قىلىدىغان توقۇلتىلغان توخۇسىنىڭ سانى بىراقلا 60 پىرسەنت ئازلاپ كەتتى. ئارقىدىنلا يەنە 1963 - يىل 5 - ئايدا ھەممە ئۆي قۇشلىرىنىڭ ئىمپورت بېجىنى 50 پىرسەنت ئۆستۈردى. بۇ چاغدا، ئامېرىكىمۇ ئورتاق بازاردىن ئىمپورت قىلىدىغان يۇڭ ماشىنىسى، ھاراق قاتارلىق مەھسۇلاتلارنىڭ ئىمپورت بېجىنى ئۆستۈرۈپ، ئىنتىقام ئالدى. غەربىي ياۋروپادىكى ئالتە دۆلەت بۇنىڭغا قەتئىي قارشىلىق كۆرسىتىپ، 1964 - يىل 11 - ئايدىن تارتىپ، توقۇلتىلغان توخۇنىڭ ئىمپورت بېجىنى يەنە بىر قېتىم ئۆستۈردى. مۇشۇ مەزگىللەردە، ئامېرىكا يەنە توقۇلتىلغان توخۇلىرىنى ياپونىيەدە توكمە قىلىپ ساتتى، نەتىجىدە ياپونىيەنىڭ ئۆي قۇشى بېقىش ئىشلىرى زور زەربىگە ئۇچرىدى. ياپونىيە ھۆكۈمىتىمۇ بۇنى توسۇش تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، 1964 - يىل 1 - ئايدا، توقۇلتىلغان توخۇنىڭ ئىمپورت بېجىنى 10 پىرسەنتتىن 20 پىرسەنتكە ئۆستۈردى. بۇ قېتىمقى توقۇلتىلغان توخۇ جەڭى ئىككى - ئۈچ يىل داۋام قىلىپ، ئاخىر ئامېرىكىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى بىلەن ئاخىرلاشتى. 1974 - يىلدىن 1975 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، كاپىتالىزم دۇنياسىدا ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئەڭ ئېغىر ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلىغاندىن بۇيان، ھەرقايسى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پولات - تۆمۈر، تېلېۋىزور، كېمە - پاراخوت، ساقلىق قازان

قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى سېتىش بازىرىنى تالىشىش يولىدا كەسكىن سودا جېڭى ئېلىپ بېرىلدى، بۇنىڭ بىلەن خەلقئارا سودىنىڭ نورمال ئىلىپ بېرىلىشى توسالغۇغا ۋە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى، بۇ ھال خەلقئارا بازارنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتتى.

چەتكە تاۋار چىقىرىش، تاۋارنى تۆكمە قىلىپ سېتىش، تامۇژنا بېجى قۇرغۇنى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

دۇنيا بازىرى بۇ، دۇنيا مىقياسىدا تاشقى سودا ئارقىلىق بىر - بىرىگە باغلانغان ھەرقايسى ئەللەر بازارلىرىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىدۇر. دۇنيا بازىرىنىڭ شەكىللىنىشى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ تەكلىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى بىلەن چەمبەر-چاس باغلانغان، تاشقى سودا ۋە دۇنيا بازىرى ھەم كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى، ھەم ئۇنىڭ نەتىجىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا، ئىشخانا قول سانائىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، جۇغراپىيەۋى چوڭ كەشپىياتلارنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى دېڭىز قاتنىشى يوللىرىنىڭ ئېچىلىشى شۇنىڭدەك كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىشى ئارقىسىدا، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش يەنىمۇ راۋاجلىنىپ، خەلقئارا سودىنىڭ دائىرىسى زور دەرىجىدە كېڭەيىپ، دۇنيا بازىرىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئۈچۈن شەرت-شارائىت ھازىرلاندى. بۇ، فېئودالىزىمنىڭ تۆزۈمىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ يىمىرىلىشى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشىدا غايەت زور ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى. خۇددى ماركس ئېيتقاندەك: «دۇنيا سودىسى ۋە دۇنيا بازىرى XVI ئەسىردە كاپىتالىنىڭ يېڭىنىقى زامان تارىخىنى ئېچىپ بەردى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، 167 - بەت)

دۇنيا بازىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۆز نۆۋىتىدە ماشىنا بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان كاپىتالىستىك يېرىك سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسىدۇر. XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا باشلانغان ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى باشقا ياۋروپا، ئامېرىكا ئەللىرى ئورۇندىغان سانائەت ئىنقىلابى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ بۇ دۆلەتلەردىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تىكلەپ، خەلقئارا ئالماشتۇرۇش بىلەن دۇنيا بازىرىنى تولۇق راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىنى دۇنيا تاۋار ئوبوروتىغا ئېلىپ كىردى، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى دەۋردىكى تار يەرلىك بازارلارنى غايەت زور ئىچكى بازا قىلىپ توپلاپ، ئاخىر ئۇنى دۇنيا بازىرى قىلىپ كېڭەيتتى. ماشىنا بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان كاپىتالىستىك يېرىك سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ دۇنيا بازىرىنىڭ شەكىللىنىشىنى تۆمۈرىيول، ئوكيان پاراخوتلىرى، تېلېگراممىلار، تېلېفون قاتارلىق زامانىۋى قاتناش ترانسپورت ئۇسكۇنىلىرى ۋە خەۋەرلىشىش قوراللىرى بىلەن تەمىن ئەتتى. شۇڭا، دۇنيا بازىرى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ھۆكۈمران ئورۇنغا چىققان دەۋردىلا، ئالدىن ئۇنىڭغا ئاخىرقى

هېسابتا شەكىللىنىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «يىرتىك سانائەت ئامېرىكا قىتئەسىنىڭ تېپىلىشى ئارقىسىدا تەبىيىي لانىغان دۇنيا بازىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى.» («ماركس - ئېنگېلس تالالانما ئەسەرلىرى»، تۇيۇقچە يېڭى يېزىق نەشرى، 1 - توم، 1 - كىتاب، 425 - بەت)

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، كاپىتالىزم ئەركىن رىقابەتتىن راۋاجلىنىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويىدى. چەتكە كاپىتال چىقىرىش بىلەن چەتكە تاۋار چىقىرىشنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، كاپىتالىستلار ئىتتىپاقى دۇنيانى ئىقتىسادىي جەھەتتىن بۆلۈشۈۋالدى. ھەرقايسى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ مونوپول تەشكىلاتلىرى ئەڭ زور پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، چەتكە كاپىتال چىقىرىش ۋە باشقا تۈرلۈك ۋاستىلەر ئارقىلىق بازارنى ئۆزئارا بۆلۈشۈۋېلىپ، مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە ئەللەرنىڭ ئەرزان بايلىقلىرىنى بولۇشچە تالان - تاراج قىلىپ، دۇنيا بازىرىدىكى باھانى تىزگىنلەپ، قولدىن كېلىدىغانلىكى چارە - ئامالىلار بىلەن تەڭ قىممەتتە بولمىغان ئالماشتۇرۇشنى يولغا قويۇپ، ئىقتىسادى ئارقىدا قالغان دۆلەتلەر خەلقلىرىگە قاراتقان ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى ھەممە تەرەپتىن كۈچەيتتى. جاھانگىرلىك دەۋرىدە، كاپىتالىزم ئىقتىسادىي، سىياسىي تەرەققىياتى تەكشى بولماسلىق قانۇنىيىتىنىڭ زولى تۈپەيلىدىن، جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا دۈلىيانى يېڭىباشتىن بۆلۈشۈۋېلىش جەھەتتىكى زىددىيەت ۋە كۈرەش بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ باردۇ، ھەتتا دۇنيا ئۈزۈشقا ئېلىپ بارىدۇ. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن كاپىتالىزمنىڭ ۋاقىتلىق نىسپىي تۇراقلىق ۋەزىيىتى كېلىپ چىققان بولسىمۇ، لېكىن 1929 — 1933 - يىللىرى يۈز بەرگەن دۇنيا ئىقتىسادىي كرىزىسى مەزگىلىدە، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى مىسلىسىز ئېغىر دەرىجىگە يەتتى، كاپىتالىستىك دۇنيا بازىرىنىڭ سىغمىچانلىقى بولسا شىددەت بىلەن تارايدى، نەتىجىدە ھەرقايسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا دۇنيا بازىرىنى تالىشىش كۈرىشى يەنىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. كرىزىس مەزگىلىدە، ئەنگلىيە سودىدىكى پاسسىپ بالانسنى ئازايتىپ، خەلقئارا كىرىم - چىقىم جەھەتتىكى زىيانىنى تۈگىتىش ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال ئەركىن سودا سىياسىتى ۋە ئالتۇن پۇل بىرلىكى تۈزۈمىدىن ۋاز كەچتى ھەمدە فوند ستېرلىڭنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. باشقا ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرمۇ ئارقا - ئارقىدىن ئالتۇن پۇل بىرلىكى تۈزۈمىدىن ۋاز كېچىپ، پۇلنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرۈش، تاموژنا بېجى قورغانلىرىنى ئېگىز قىلىپ سېلىش ياكى ئىمپورتنى چەكلەش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللاندى. نەتىجىدە، خەلقئارا سودا ۋە خەلقئارا ھېسابات - كىتاب ئىشلىرى ئىنتايىن قالايمىقان ئەھۋالغا چۈشۈپ، كاپىتالىستىك دۇنيانى بازىرىنى ئەنسىزلىككە چۈشۈرۈپ قويدى.

رۇسىيىلىك ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى، بولۇپمۇ 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن جۇڭگو ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى جاھانگىرلارنىڭ بويۇنتۇرۇقىنى

پاچاقلاپ تاشلاپ، كاپىتالىستلىك دۇنيا ئىقتىسادىي سىستېمىسىدىن قۇتۇلۇپ، سوتسيالىستلىك لاگېر بىرلۇپ شەكىللەندى، شۇنىڭ بىلەن بىرلىككە كەلگەن كاپىتالىستلىك دۇنيا بازىرى پارچىلىنىپ كەتتى. سوتسيالىستلىك لاگېرنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە ئەگىشىپ، سوتسيالىستلىك دۆلەتلەر ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزئارا ياردەملىشىش ـ ھەمكارلىشىش مۇناسىۋىتى ئورنىتىپ، سوتسيالىستلىك دۇنيا بازىرىنى شەكىللەندۈردى، بۇ ھال جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ دۇنيا بايلىقىنى تالان ـ تاراج قىلىش دائىرىسىنى زور دەرىجىدە تارايتىپ، دۇنيا بازىرىنىڭ شەرت ـ شارائىتلىرىنى يامانلاشتۇرۇپ، كاپىتالىزمنىڭ ئۆزىگە خاس ھەر خىل زىددىيەتلىرى يەنمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇۋەتتى. بىراق، 50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، خرۇشچۇ ـ برېژنېۋ گۇرۇھلىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى ـ دە، ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە مەيدانغا كەلگەن ئىككى لاگېر ۋە ئىككى دۇنيا بازىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قالدى. خەلقئارا سىياسىنىڭ چوڭ داۋالغۇشى، چوڭ بۆلۈنۈشى ۋە زور دەرىجىدە ئۆزگىرىپ تەشكىل قىلىنىشى نەتىجىسىدە پۈتكۈل دۇنيا بازىرى پارە ـ پارە بولۇپ كېتىپ، ئۇرغۇن رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتلىرى ۋە سودا گۇرۇھلىرى مەيدانغا كەلدى. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەردىكى مونوپول كاپىتال ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كۈچەيتىلىشى ۋە دۆلەت مونوپولىيە كاپىتالىزمىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، كاپىتالىستىك دۇنيا سىستېمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ھەر خىل زىددىيەت دۇنيا بازىرى جەھەتتە روشەن ئەكس ئەتتى. ھەرقايسى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي كۈچ سېلىشتۇرمىسى ئۆزگەرگەچكە، بىر تەرەپتىن، ئامېرىكىنىڭ كاپىتالىستىك دۇنيا بازىرىدىكى ئورنى نىسپىي ھالدا ئاجىزلىشىپ، سودا جەھەتتىكى پاسسىپ بالانسى بارغانسېرى ئېشىپ باردى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ياپونىيەنىڭ ۋە ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىدىكى دۆلەتلەرنىڭ دۇنيا سودىسىدا ئىگىلىگەن سوممىسى ۋە سالمىقى بولسا ئۆزلۈكسىز تۈردە ئېشىپ باردى. ئىقتىسادىي كرىزىس ئۆزلۈكسىز چوڭقۇرلىشىۋاتقان ئەھۋالدا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا دۇنيا بازىرىنى تالىشىش يولىدىكى زىددىيەت ۋە كۈرەش بارغانسېرى كەسكىنلەشتى، تاموژنا بېجى جېكىنى ۋە پۇل جېكىنى ئۆزگەرمەي بولۇپ تۇردى، ئۇنىڭ ئۈستىگە داۋاملىق كېڭىيىدىغاندەك تۇرىدۇ.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، مەيلى ئۇرۇشتىن ئىلگىرىكى دۇنيا ئېكسپورتىنىڭ ئېشىش نىسبىتىگە قارىغاندىمۇ ياكى ئۇرۇشتىن كېيىنكى دۇنيا سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مىقدارىغا قارىغاندىمۇ، كاپىتالىستىك دۇنيا بازىرى تاريىش ئۈيقتا تۇرسۇن، بەلكى كېڭەيدى. ئۇرۇشتىن كېيىن ھەرقايسى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدىكى بىرقەدەر زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ تاشقى بازار ۋە خام ئەشياغا بېقىنىش دەرىجىسى يەنمۇ ئاشقاچقا، خەلقئارا تاۋار ئوبوروتى مىقدارى تەبىئىي ھالدا ئاشىدۇ. ئۇرۇشتىن كېيىن، دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەر تېز تەرەققىي قىلدى، بۇ شىركەت-

لەر نۇقتىلار بويىچە ئىشلەپچىقىرىش، يۆنىلىشى بويىچە سېتىش ئۇسۇلىنى يولغا قويۇپ، خەلقئارا سودا مىقدارىنىڭ كۆپەيىشىگە مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، مەسىلەن، دۇنيا ھەربىي قورال - ياراق سودىسىنىڭ كېڭىيىشى، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سودىسىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە بەزى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئىمپورت ۋە ئېكسپورت سودىسىنىڭ ئېشىشى قاتارلىق ئامىللارمۇ شۇ مەزگىلدە كاپىتالىستىك دۇنيا بازىرىنىڭ كېڭىيىشىدە مەلۇم رول ئوينىدى. لېكىن، ئۇرۇشتىن كېيىن كاپىتالىزمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ تېز راۋاجلانغانلىقىغا ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ ئېشىپ بېرىشىدىكى غايەت زور ئىمكانىيەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇرۇشتىن كېيىن دۇنيا بازىرىنىڭ كېڭىيىشى يەنىلا ناھايىتى چەكلىك بولدى. چۈنكى كاپىتالىزم دۇنياسىدا ئىشسىزلار زور قوشۇنى دائىم مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، كارخانىلارغا يېتەرلىك ئىش بولمىدى، ئىقتىسادىي كرىزىس ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن تۇراقلىق كاپىتالغا سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئېشىشى ئاز بولدى، بولۇپمۇ 1974 — 1975 - يىللىرى يۈز بەرگەن دۇنيا ئىقتىسادىي كرىزىسىدىن كېيىن، كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادىدا يەنمۇ ئىلگىرىلەگەن ھالدا تۇرغۇنلۇق ۋە ئارىسالدىلىق يۈزلىنىشى كېلىپ چىقتى، بۇلار دۇنيا بازىرىنىڭ كېڭىيىشىگە مۇقەررەر ھالدا ئېغىر تەسىر كۆرسەتتى.

خەلقئارا سودا دېگەن مانا دەپ قارالسۇن.

خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرى بۇنىڭدا، پۇل قەرز ئالىدىغان، مەبلەغ سالىدىغان، مەبلەغ ئاجرىتىدىغان، سودا ھېسابىنى يېپىدىغان، شۇنىڭدەك ئالتۇن، كۈمۈش، ھۆكۈمەت زايومى، تاشقى پېرېۋوت ۋە قىممەتكە ئېگە بىلەت ئېلىپ ساتىدىغان ھەم ھايانكەشلىك قىلىدىغان خەلقئارا سورۇن كۆزدە تۇتۇلىدۇ. خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرىنىڭ شەكىللىنىشى ئۇچۇن، ئومۇمەن، پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرى بىرقەدەر مەركەزلەشكەن بولۇشى، تاشقى پېرېۋوت ۋە پۇل مۇئامىلىسىنى باشقۇرۇش بوشراق بولۇشى، بىلەت سودىسىدىن باج ئېلىنمايدىغان ياكى تۆۋەن باج ئېلىنىدىغان بولۇشى، ئالتۇننى ئەركىن ئېلىپ ساتقىلى بولىدىغان بولۇشى، قاتناش ۋە تېلېگراف ئالاقىسى بىرقەدەر ئەپلىك بولۇشىغا ئوخشاش شەرتلەر ھازىرلانغان بولۇشى كېرەك. خەلقئارا مۇھىم پۇل مۇئامىلە بازىرى بولۇش ئۇچۇن، شۇ دۆلەتنىڭ پۇلى ياكى ھېساب بوغقىلى بولىدىغان تاشقى پېرېۋوتى دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئاساسلىق پۇل زاپىسى ۋە خەلقئارا سودىدا ھاسابلىغىلى بولۇش ۋاستىسى بولغان بولۇشى كېرەك. خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرىنىڭ شەكىللىنىشى خەلقئارا سودىنى ۋە چەتكە كاپىتال چىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ناھايىتى زور رول ئوينىماقتا، شۇنداقلا ئۇ ھەرقايسى دۆلەتلەردىكى مونوپول كاپىتال ئۈزئارا سىڭىشىدىغان، تالىشىدىغان ۋە ھايانكەشلىك قىلىدىغان مۇھىم سورۇن بولۇپ كەلمەكتە.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ چەتكە كاپىتال چىقىرىشى كۆچەيگەنلىكى، خەلقئارا پۇل مۇئامىلە مونوپول كۈچى زورايغانلىقى ئۇچۇن، خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرىنى باشقۇرۇش ئۇسۇلىدا بەزى زور ئۆزگىرىشلەر بولدى.

1) بانكىلار قىسقا مۇددەتلىك مەبلەغلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۇزاق مۇددەتلىك قەرز ئورنىدا تارقاتتى، خىيىم ـ خەتەرگە تەۋەككۈلچىلىك بەرداشلىق بېرىش مەقسىتىدە، بىرلىشىپ قەرز بېرىشنىڭ كۆپ خىل شەكلىنى يەنى «بانكا گۇرۇھلىرى» بىرلىشىپ قەرز بېرىش شەكلىنى بارلىققا كەلدى؛ 2) خەلقئارالىق پۇل قەرز ئېلىش ئىشلىرى مەركەزلەشتۈرۈپ قەرز ئېلىشتىن تارقاق قەرز ئېلىشقا ئۆزگىرىپ، خەلقئارادا پۇل مۇئامىلە مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى تەرەققىي قىلمۇاتقان دۆلەتلەر ياكى رايونلارغا بىۋاستە سىڭىپ كىردى. دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەرنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بەزى چوڭ بانكىلار شۆبە ئورگانلىرىنى ئاشۇ دۆلەتلەرگىچە كېڭەيتتى، ئۇلارنىڭ تىجارەت دائىرىسى ئىنتايىن كېڭەيىپ، كەسىپي ئىشلىرى ئۆز دۆلىتىدىكى باش بانكىلارنىڭكىدىن ئېشىپ كەتتى؛ 3) پانكا مەبلىغىنىڭ مەنبەسى ئادەتتىكى ئامانەت قويۇلمىدىغان پۇلدىن بارا ـ بارا راۋاجلىنىپ كۆپ مىقداردا ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولىدىغان ئامانەت ھۆججىتى، بانكا قەرز بېلىتى تارقىتىشقا، شۇنىڭدەك پۇل مۇئامىلە بازارلىرىدىن كۆپ مىقداردا يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز ئېلىشقا ئۆزگەردى. مەسىلەن، ئامېرىكىنىڭ سودا بانكىسى ئەسلىدە ئاساسەن قەرەلمىز ئامانەت قويۇلمىدىغان پۇلنى مەبلەغ مەنبەسى قىلمىدىغان بولۇپ، يۇ مەبلەغنىڭ 50 نەچچە پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، ھازىر 30 پىرسەنتچىنى تەشكىل قىلمىدىغان بولدى، ئامانەت قويۇلمىدىغان پۇل ۋە قەرزەللىك ئامانەت قويۇلمىدىغان پۇل بولسا 60 پىرسەنتچىگە يەتتى، بۇنىڭ ئۇچتىن بىككى قىسمى مىقدارى 100 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىدىن يۇقىرى ۋە ئۆتۈنۈپ بېرىشكە بولمىدىغان قەرەللىك ئامانەت ھۆججىتى تارقىتىش يولى بىلەن قوبۇل قىلىنغان قەرەللىك ئامانەت پۇلدۇر، يەنە مەسىلەن، ئامېرىكا بانكىلىرى ھازىر مەبلەغنى قەرز بېلىتى تارقىتىش يولى بىلەن مونوپول كارخانىلارنىڭ ياكى ئادەتتىكى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنىڭ مەبلىغىنى قوبۇل قىلىش، كەسىپداشلىرىدىن يۇقىرى ئۆسۈملۈك قەرز پۇل ئېلىش ياكى «ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى» بازىرىدىن قەرز ئېلىش قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن توپلايدۇ. دېمەك، بانكىلارنىڭ مەبلەغ مەنبەسى ۋە مەبلەغ ئىشلىتىشى پارچە ـ پۇراتلىقتىن كۆپ مىقدارغا، ئامانەتنى پارچە ـ پارچە ئېلىپ پۈتۈن تارقىتىشتىن پۈتۈن ئېلىپ پۈتۈن تارقىتىشقا ئۆزگەردى؛ 4) ئوتتۇرا ۋە ئۇزاق قەرەللىك قەرز بېرىشنىڭ سانى جەھەتتە ئامانەت قويغان پۇل ۋە ئىشلەتكەن مەبلەغنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى ئاساس قىلىنماي، بەلكى ئاۋۋال قەرز پۇل بېرىلمىدىغان، ئاندىن قەرز ئېلىنمىدىغان بولدى، قەرز پۇلنىڭ ئۆسۈمى قەرز ئېلىش ئۆسۈمىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىگە قاراپ قەرەللىك تەڭشەپ تۇرۇلمىدىغان بولدى. ھازىر غەرب پۇل مۇئامىلە بازىرى مۇددىتى ئۇزۇن، سانى كۆپ بولغان ئوتتۇرا، ئۇزاق قەرەللىك قەرز پۇل بېرىشتە، كۆپىنچە، بىرنەچچە بانكا گۇرۇھ بولۇپ ئۈيۈشۈپ قەرز پۇل بېرىدىغان بولدى، يەنە كېلىپ ئاۋۋال قەرز پۇل بېرىپ، ئاندىن مەبلەغ توپلاش يولىي بىلەن ھۆددىسىدىن چىقمىدىغان بولدى؛ 5) داۋالغۇپ تۇرمىدىغان پېرېۋوت باھاسى تۇزۇمى شارائىتىدا، پېرېۋوت نىسبىتى كۆپ ئۆزگىرىپ تۇرمىدىغان بولغاچقا، خەلقئارا قەرز ئېلىش ئىشلىرىدا

مۇھىم شۆكى، ياۋروپا بازىرىنىڭ شىددەت بىلەن كېڭىيىشى، بولۇپمۇ «ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى» بازىرىنىڭ كېڭىيىشى ناھايىتى نۇرغۇن چەت ئەل بانكىلىرىغا نىسبەتەن قۇدرەتلىك جەلپ قىلىش كۈچىنى كۆرسەتتى، شۇنىڭ بىلەن لوندوننىڭ خەلقئارا پۇل مۇئامىلە مەركىزى بولۇشتىكى مۇھىملىقى زور دەرىجىدە ئاشتى. بۇنىڭدىن سىرت، لوندوندا شۇبە ئورگان تەسىس قىلىش بىرقەدەر ئەركىن ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بازارغا ناھايىتى ئاز چەك قويۇلاتتى. مەسىلەن، لوندوندا ياۋروپا پۇلى سودىسى بولغاندا، ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى ئالتۇن زاپىسىنىڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنمايتتى ۋە ئۆسۈم نىسبىتى تىزگىنلەنمەيتتى. بۇ ھال ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. لوندون پۇل مۇئامىلە بازىرى ئاساسەن فوند ستېرلىڭ مەبلەغ بازىرى ۋە «ياۋروپا پۇلى» بازىرى دەپ ئىككى قىسىمغا ئايرىلىدۇ. ئالدىنقىسى كۆپرەك قىسقا قەرەللىك پۇل قەرز بېرىشنى ئاساس قىلىدۇ، بېلەت بازىرى، تاشقى پېرېۋوت ۋە ئالتۇن بازارلىرىنى قۇشۇمچە قىلىدۇ. كېيىنكىسى بولسا كەسىپداشلارئارا يۇقىرى ئۆسۈملۈك پۇل قەرز بېرىش، سودا - سانائەتكە پۇل قەرز بېرىش ۋە «ياۋروپا قەرز بېلىتى» جەھەتلەردىكى كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ ئىككى بازار پائالىيىتىگە قەرەلى توشمىغان چەكلەر شىركىتى، ئالتۇن سودىگەرلىرى، تەڭگە دەللاللىرى، بېلەت دەللاللىرى، بېلەت ئېلىپ ساتقۇچى سودىگەرلەر، تاشقى پېرېۋوتقا تەيىنلەپ بېرىلگەن بانكىلار ۋە «تاشقى پېرېۋوت ئېلىپ ساتقۇچىلار ۋە پۇل ئامانەت ساقلىغۇچىلار ئۇيۇشمىسى» ئەزالىرى

ھەمكارلىشىدىغان ئامېرىكا دوللىرى ۋە غەربنىڭ باشقا ئاساسلىق پۇللىرىدىن ئۆزگە ئومۇمىي پۇل بىرلىكى بارلىققا كەلدى؛ 6) غەربنىڭ ئىقتىسادىي كرىزىسى ۋە پۇل مۇئامىلە كرىزىسىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرىنىڭ پۇل قەرز ئېلىش ئىناۋىتى كەسكىن تۆردە تەۋرىنىپ قالدى.

لوندون پۇل مۇئامىلە بازىرى كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى مۇھىم، ئۇزاق تارىخقا ئىگە پۇل مۇئامىلە بازىرىدۇر. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇرۇن، ئەنگلىيە دۇنيانىڭ قەرز ئىگىسى ئىدى، لوندون ئىزچىل تۆردە دۇنيا پۇل مۇئامىلىسىنىڭ مەركىزى بولۇش ئورنىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، نيۇ - يورك پۇل مۇئامىلە بازىرى روناق تاپقاچقا، لوندوننىڭ ئورنى بۆرۈنتەدىن چۈشۈپ كەتتى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ئەنگلىيە ئىقتىسادى ئېغىر بوزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە، فوند ستېرلىڭنىڭ زاپاس ئالتۇن ۋە سۈدا پۇلى بولۇشتىكى مۇھىملىقى جەددىي تۆردە تۆۋەنلەپ كەتكەچكە، لوندون پۇل مۇئامىلە بازىرىمۇ تەسىرگە ئۇچرىدى، 60 - يىللارغا كەلگەندىلا، ئاندىن يېڭىباشتىن تەرەققىي قىلىپ بىر مۇھىم خەلقئارا پۇل مۇئامىلە مەركىزى بولۇپ قالدى. بۇ ئۇنىڭ ئۇزاق ئەنئەنىسى ۋە كەڭ ئالاقىسى بولغانلىقى، يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان، مەخسۇسلاشقان تۆرلۈك پۇل ۋە كاپىتال بازارلىرى، سۈغۇرتا ۋە دېڭىز قاتنىشى مۇلازىملىقى بولغانلىقى، ئۇنىڭدىن باشقا خەلقئارا سودىدا ئەۋزەل شەرت - شارائىتقا ئىگە بولغانلىقىدىن بولغان. لېكىن تېخىمۇ

قاتنىشىدۇ.

1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكا دۇنيا بويىچە ئەڭ زور قەرز ئىگىسى، نيۇ - يورك بولسا دۇنيا بويىچە ئاساسلىق پۇل مۇئامىلە مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، خېلى ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە، ئامېرىكا دوللىرى ئالتۇنغا نىسبەتەن مۇقىم باها نىسبىتىنى ساقلاپ قالدى، ئۇنىڭ چەكلىك هالدا ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغان بولدى، شۇنىڭدەك، ئۇ، خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ كېلىشىمى ئارقىلىق، كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئەڭ مۇهىم زاپاس پۇل ۋە قانۇنىي بولغان خەلقئارا هېساب بۆلۈش ۋاستىسى بولۇپ قالدى. خەلقارا پۇل قەرز بېرىش ۋە كاپىتال تۆپلاش ئىشلىرى نيۇ - يورك مەركەزلەشتى. ئامېرىكا پۈتكۈل غەرب ئىقتىسادىنى تىزگىنلەپ بىر مەهەل دەۋران سۈردى. ئامېرىكا ئارقا - ئارقىدىن چاۋشيەنگە تاجاۋۇز قىلىش، ۋيېتنامغا تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشلىرىنى قوزغىغانلىقى هەمدە دۇنيانىڭ هەرقايسى جايلىرىدا هەربىي بازا قۇرغانلىقى ۋە چەت ئەللەردە كۆپلەپ ئەسكەر تۇرغۇزغانلىقى تۈپەيلىدىن، هەربىي خىراجىتى كۆپىيىپ كېتىپ، ئىقتىسادىي كۈچى بارا - بارا ئاجىزلاشتى، نەتىجىدە، 60 - يىللارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، تاشقى كىرىم - چىقىمىدا داۋاملىق تۈردە كۆپلەپ پاسسىپ بالانس يۈز بېرىپ، ئالتۇنلىرى سىرتقا ئاقتى - دە، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئىناۋىتى تەۋرەپ قالدى، مۇشۇنداق ئەهۋالدا، ئامېرىكا هۆكۈمىتى ئائىلاج پۇل مۇئامىلىسىنى تارايتىش، مەبلەغنىڭ سىرتقا ئېقىشىنى تىزگىنلەش سىياسىتىنى قوللانىدى، شۇنىڭ بىلەن، نيۇ - يورکنىڭ خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرى بولۇش رولى نەسىپىي هالدا ئاجىزلاشتى. 1973 - يىلدىن كېيىن، ئامېرىكا هۆكۈمىتى ئارقا - ئارقىدىن پۇل مۇئامىلىسىنى تىزگىنلەشنى كەڭ قۇرۇپ بېرىش تەدبىرلىرىنى داۋاملىق قوللاندى. 1975 - يىلنىڭ باشلىرىدا، يەنە خۇسۇسلارنىڭ ئالتۇن ساقلىشىنى مەنئى قىلىش بۇيرۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، نيۇ - يورکتا ئەركىن ئالتۇن بازىرى تەسىس قىلىپ، پۇل مۇئامىلە بازىرىنى يېڭىباشتىن روناق تاپقۇزۇش ئارقىلىق، ئۇنى قايتا خەلقئارا پۇل قەرز بېرىش مەركىزىگە ئايلاندۇرماقچى بولدى. نيۇ - يورك پۇل مۇئامىلە بازىرى، كەسىپىي تۈرلىرى بويىچە ئايرىغاندا، ئاساسەن، تۆۋەندىكى تۆت بازارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: 1) تاشقى پېرېۋوت بازىرى؛ 2) قىسقا قەرەللىك مەبلەغ بازىرى؛ 3) ئۇزاق قەرەللىك مەبلەغ بازىرى؛ 4) بهلەت بازىرى. بۇ تۆت بازارنىڭ پائالىيىتىگە سودا بانكىسى، ئامانەت قويۇش بانكىسى، مەبلەغ سېلىش بانكىسى، ئادەم يېشى سۇغۇرتىسى شىركىتى، تاشقى پېرېۋوت دەللاللىرى ۋە پاي چەكى دەللاللىرى قاتارلىقلار قاتنىشىدۇ. بۇلاردىن سودا بانكىسى ئەڭ مۇهىم ئورۇن تۇتىدۇ.

60 - يىللاردا كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا بولغان ئىقتىسادىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدىكى چوڭقۇر ئۆزگىرىشكە ئەگىشىپ، لوندون ۋە نيۇ - يورکتىن باشقا، شۋېتسارىيەدىكى سيۇرىخ، فرانسىيەدىكى پارىژ، غەربىي گېرمانىيەدىكى فرانكفۇرت، ياپونيەدىكى توكيولارنىڭ، شۇنىڭدەك لیۇكسېمبۇرگنىڭ خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرى بولۇش ئورنى كۈندىن - كۈنگە مۇهىم بولۇپ قالدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى مەبلەغ

نىڭ كىرىشىنى چەكلەشنى كۆچەيتىپ، «ياۋروپا پۇللىرى» بازىرىنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ۋە رايونلاردىن چىقىش يولى ئىزدىشىگە تۈرتكە بولغانلىقتىن، شياڭ گاڭ، سىنگاپور قاتارلىق جايلارمۇ بارا - بارا تەرەققىي قىلىپ خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرى بولۇپ قالدى.

ئۇئولل سترت، لوندون شەھرى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

لوندون شەھرى بۇ، ئەنگلىيىنىڭ پايتەختى لوندوننىڭ مەركىزىي رايونىنىڭ بىر قىسمى، ئەنگلىيىنىڭ سودا - سانائەت ۋە پۇل مۇئامىلە مەركىزى. ئۇ، ئامېرىكىنىڭ نيۇ - يورك شەھىرىدىكى ئۇئولل - سترت كوچىسىغا ئوخشاش، كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى مەشھۇر خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازارلىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ كۆلىمى ئاران 3 كۋادرات مىل بولۇپ، بۇ يەرگە چوڭ بانكىلار، چوڭ سۇغۇرتا شىركەتلىرى، بېلەت بېرىۋالىرى، ئالتۇن بېرىۋالىرى قاتارلىق پۇل مۇئامىلە ئورگانلىرى مەركەزلەشكەن. ئەنگلىيىنىڭ مەركىزىي بانكىسى — ئەنگلىيە بانكىسى بۇ يەرگە جايلاشقان. بۇ رايوندىن ھەر يىلى كىرىدىغان كىرىم خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇ ئەنگلىيىنىڭ تاشقى پېرېۋوت كىرىمىنىڭ مۇھىم مەنبەلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. 1976 - يىلى ئۇنىڭ مەبلەغ سېلىش، ئىناۋەتلىك قەرز بېرىش، سۇغۇرتا، بېلەت سودىسى قاتارلىق جەھەتلەردىن كىرگەن ھەممە كىرىمى 1 مىليارد 600 مىليون فوند سترلىڭدىن ئېشىپ كەتتى. بۇ يەردە ئېچىلغان چەت ئەل بانكىلىرى 300 دىن ئارتۇق بولۇپ، دۇنيا بويىچە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ بۇ شەھەرگە «ئاۋاتلىق» ئېلىپ كەلدى، شۇنداقلا ئەنگلىيە بانكىلىرىنىڭ پۇل مۇئامىلە بازىرىدىكى رىقابەتنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقاردى. دۇنيانىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغان ئالتۇن سودىسى بۇ يەردىكى ئالتۇن بازىرىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ. لوندون لۇئىد سۇغۇرتا جەمئىيىتىنى يادرو قىلىپ شەكىللەنگەن دۇنيا سۇغۇرتا بازىرىمۇ بۇ شەھەرنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى بۇلۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، ئەنگلىيە دۇنيا بويىچە سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن بولۇپ، لوندون شەھرى ئەنگلىيە مۇستەملىكىلىرى تاۋار لىرىنىڭ توپلىنىش ۋە تارقىلىش ئورنىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۇ چاغلاردا، ھەر قايسى ئەل سودىگەرلىرى بۇ يەرگە توپلىنىپ نەق مال سودىسى، دېڭىز قاتنىشى ۋە سۇغۇرتا قاتارلىق ئىشلار بىلەن شۇغۇللىناتتى. تا ھازىرغىچە، لوندون شەھرى يەنىلا نۇرغۇن تاۋارلارنىڭ دۇنيا بازار باھاسىنى بەلگىلەش مەركىزى بولۇش ئورنىنى يوقاتقىنى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن، كىشىلەر لوندون شەھرىنى ئەنگلىيە مونوپول كاپىتالىنىڭ سىمۋولى دەپ قارايدۇ.

ئۇئولل سترت كوچىسى، خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئۇئولل - سترت كوچىسى بۇ، ئامېرىكىنىڭ نيۇ - يورك شەھىرىدىكى بىر كوچا بولۇپ، مانخاتتان رايونىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان، ئۇ ئامېرىكىنىڭ ئەڭ زور پۇل مۇئامىلە مەركىزى. ئۇئولل Wall دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئەسلى «سېپىل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. نيۇ - يورك گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا تۇرغان چاغدا، بۇ جاي يېڭى ئامستېردام دەپ ئاتالغان. گوللاندىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئىندىئانلارنىڭ ھۇجۇمى ۋە باشقا دۆلەت مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن، پرادۋاي كوچىسىدىن شەرقتىكى

دەريا بويىدىچە سىپىل سالدۇرغان، ئۇئولل (سىپىل) دېگەن نام شۇنىڭدىن كېلگەن. ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى گوللاندىيىلىكلەرنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، سىپىلنى چېقىپ تاشلاپ، بۇ يەرنى كوچا قىلىپ ئېچىپ، ئۇئولل ستىرت كوچىسى دەپ ئاتىغان.

ئۇئولل - ستىرت كوچىسى XVII ئەسىردىن باشلاپلا سودا مەركىزى ئىدى. گوللاندىيە، ئەنگلىيە مۇستەملىكىچىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان چاغلاردا، بۇ يەردە ئاشلىق، تاماكا، پاختا ۋە شېكەر، ھەتتا نېگىر قۇللار سودىسى بولاتتى. ئامېرىكا مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، ئۇ بارا - بارا تەرەققىي قىلىپ قۇشما شتاتنىڭ زايىم ۋە بانكا پاي چېكى بويىچە ھايانكەشلىك مەركىزى بولۇپ قالدى. ئامېرىكىدا كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇئولل - ستىرت كوچىسى مۇھىم پۇل مۇئامىلە مەركىزى بولۇپ قالدى. ئۇزۇنلۇقى ئاران ئۇچتىن بىر ئىنگلىز مىلى كېلىدىغان تار كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئاسمان - پەلەكئېگىز بىنالار سېلىنغان بولۇپ، بۇ كوچىغا ئامېرىكا مونوپول كاپىتالى تىزگىنلەپ تۇرغان چوڭ بانكىلار، بېلەت بېرىڭاسى، سۇغۇرتا شىركەتلىرى ۋە باشقا پۇل مۇئامىلە ئورگانلىرى مەركەزلەشكەن. دۇنياغا مەشھۇر بولغان نيۇ - يورك بېلەت بېرىڭاسى ئۇئولل - ستىرت كوچىسىدىكى 11 - نومۇرلۇق بىناغا جايلاشقان. سانائەت مونوپول تەشكىلاتلىرىنىڭ نۇرغۇن چوڭ شىركەتلىرى بۇ يەردە باش باشقۇرۇش باشقارمىلىرى تەسىس قىلغان، خەلقئارادا داڭ چىقارغان ئامېرىكا مورگان مالىيە گۇرۇھىنىڭ J.P مورگان شىركىتى بىرادۋاي كوچىسى بىلەن ئۇئولل - ستىرت كوچىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۇرجەكىگە جايلاشقان. كوفى، پاختا قاتارلىق تاۋار بېرىڭالىرىمۇ مۇشۇ كوچىغا جايلاشقان. ئۇئولل - ستىرت كوچىسى ئامېرىكا تارىخىدا نامى بار جاي بولۇپ، ئامېرىكا مۇستەقىل بولغانچاغدا، 1 - نۆۋەتلىك پارلامېنت يىغىنى ئۇئولل - ستىرت كوچىسىدىكى نيۇ - يورك شەھەر مەمۇرىيىتى زالىدا ئۆتكۈزۈلگەن. 1789 - يىلى، ئامېرىكىنىڭ بىرىنچى زۇڭتۇڭى گىئورگى ۋاشىنگتون شەھەر مەمۇرىيىتى زالىنىڭ ئىككىنچى قەۋىتىنىڭ پېشايۋىنىدا زۇڭتۇڭلۇق تەختىگە چىقىش يۈزىسىدىن قەسەم بەرگەن.

ئۇئولل - ستىرت كوچىسىنى يادرو قىلغان ھالدا نيۇ - يوركتا شەكىللەنگەن پۇل مۇئامىلە بازىرى دۇنيادا ھەل قىلغۇچ تەسىرگە ئىگە. ئۇنىڭ شەكىللىنىشى ئامېرىكىنىڭ ئىككى قېتىملىق دۇنيا ئۇرۇشىدا ئۇرۇش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ تازا بېيىۋالغانلىقى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكا دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ قەرز ئىگىسى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، نيۇ - يورك دۇنيا بويىچە ئاساسلىق پۇل مۇئامىلە مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ئامېرىكا يەنە ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى زور نەپ ئالدى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى خېلى ئۇزاق بىر مەزگىل ئىچىدە، ئامېرىكا دوللىرى كاپىتالىزم دۇنياسىدا زومىگەرلىك قىلغۇچى ئورۇنىدا تۇرۇپ كەلدى، ئۇ ئالتۇن بىلەن مۇقىم باھا نىسبىتىنى ساقلاپ، كاپىتالىزم دۇنياسى بويىچە ئەڭ ئاساسلىق زاپاس پۇل ۋە خەلقئارا ھېساب بوغۇش ۋاستىسى بولۇپ قالدى، شۇڭا، نيۇ يورکنىڭ خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرىدىكى ئورنى يەنمۇ ئۆستى. نيۇ - يورك پۇل مۇئامىلە بازىرى، تاشقى پېرېۋوت بازىرى، قىسقا قەرەللىك مەبلەغ بازىرى، ئۇزاق قەرەللىك مەبلەغ بازىرى ۋە بېلەت بازىرى دەپ ئايرىلىدۇ، بۇ بازارلاردىكى پائالىيەت-

لەرگە سودا بانكىسى، پۇل ئامانەت قويۇش بانكىسى، مەبلەغ سېلىش بانكىسى، ئادەم يېشى سۇغۇرتا شىركىتى، تاشقى پېرېۋوت دەللاللىرى ۋە پاي چېكى دەللاللىرى قاتارلىق لار قاتنىشىدۇ. بۇ يەردە بازار كۆپ، ئەھۋال ئىنتايىن مۇرەككەپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلىنىڭ باش مەركىزى ئۇئۇلل - سترىت مونوپول كاپىتالىستلار دۆلىتىنىڭ قولىدا. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇئۇلل - سترىت دېگەن نام ھازىر ئامېرىكا مونوپول كاپىتالىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى ۋە سىمۋولى بولۇپ قالدى.

لوندون شەھىرى، خەلقئارا پۇل مۇئامىلە بازىرى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پۇل گۈرۇھى بۇ، بەزى دۆلەتلەر بىرلىشىپ ئۇيۇشتۇرغان باشقىلارنى چەتكە قېقىش خاراكتېرىدىكى پۇل ئىنتىپاقى ياكى پۇل رايونى ئەمدۇر. بۇنىڭدا، ئادەتتە، مەلۇم جاھانگىر دۆلەتنىڭ پۇلى مەركەز قىلىنىدۇ. پۇل گۈرۇھى ئىچىدە، مەلۇم چوڭ دۆلەت مونوپولىيىلىك ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇنىڭغا قاتناشقۇچى باشقا دۆلەتلەر ئاشۇ چوڭ دۆلەت پۇلىنى زاپاس پۇل قىلىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن ئالاقە ئورنىتىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن مۇقىم باھا نىسبىتىنى ساقلايدۇ ھەمدە پۇل ئالماشتۇرۇش، ھېساب بوغۇش شۇنىڭدەك ئالتۇن پېرېۋوت زاپىسى قاتارلىق جەھەتلەردە چوڭ دۆلەت بەلگىلىگەن بىر تۇتاش پۇل، ئىناۋەتلىك قەرز سىياسەتلىرى ۋە باشقۇرۇش چارىلىرى يولغا قويۇلىدۇ.

پۇل گۈرۇھى جاھانگىرلىك باسقۇچىدا ھەر قايسى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ كەسكىنلەشكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى، ئۇ XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا يۈز بەرگەن كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىستىن كېيىن دۇنياغا كەلگەن. 1929 - يىلدىن 1933 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، كاپىتالىزم دۇنياسىدا ئىنتايىن ئېغىر ئىقتىسادىي كرىزىس ۋە پۇل ئىناۋىتى كرىزىسى يۈز بەردى، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ئالىلاج كەينى - كەينىدىن پۇلنىڭ ئالتۇن بىرلىكى تۈزۈمىدىن ۋاز كەچتى. پۇلنىڭ ئالتۇن بىرلىكى تۈزۈمىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى پۇل سىستېمىسى لىگىشىپ قېلىپ، قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى. ھەر قايسى جاھانگىر چوڭ دۆلەتلەر ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسى ۋە بۇرۇنقى مۇستەملىكە سىستېمىسىنى قوغداپ قېلىش، باشقا جاھانگىر دۆلەتلەر بىلەن رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى تەسىر دائىرىسى ئاساسىدا، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھەر خىل شەكىلدىكى پۇل گۈرۇھى ياكى پۇل رايونى قۇردى. بۇ پۇل گۈرۇھلىرى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ پۇل مۇئامىلىسى ۋە سودا جەھەتلەردە باشقا دۆلەتلەرنى ۋە مۇستەملىكە، يېقىنداغى دۆلەتلەرنى تەزگىنلەيدىغان قورالى، باشقا جاھانگىر دۆلەتلەرگە قارشى تۇرۇش، سودا جېڭى، پۇل جېڭى ئېلىپ بېرىش قورالى بولۇپ قالدى، شۇڭا، ئۇ جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇر زىددىيەت ۋە كۈرەشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى قۇرۇلغان پۇل گۈرۇھلىرىدىن ئەڭ ئاساسلىقلىرى فوند ستېرلىڭ رايونى، فرانك رايونى، ئامېرىكا دوللىرى رايونىدۇر. بۇلار ئىچىدە فوند ستېرلىڭ رايونى تازا ۋەكىللىك خاراكتېرىنى ئىگە بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە 1931 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلغان تارقاق فوند ستېرلىڭ گۈرۇھى ئىدى. 1939 - يىل 9 - ئايدا، قانۇنىي جەھەتتىن كۆچمىگە ئىگە بولغان رەسمىي

تەشكىلات قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، نامى فوند ستېرلىڭ رايونى دەپ ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: قاتناشقۇچى دۆلەتلەر ئاساسىي جەھەتتىن ئەنگلىيەنىڭ تاشقى پېرېۋوت باشقۇرۇش نىزامىنى ئىجرا قىلىش، رايون دائىرىسىدىكى دۆلەتلەر ۋە رايونلارنىڭ پۇلى فوند ستېرلىڭغا نىسبەتەن مۇقىم باھا نىسبىتىنى ساقلاش، ئۆزئارا ئەركىن ئالماشتۇرۇش؛ رايون دائىرىسىدىكى سودا ۋە باشقا بارلىق ھېساب - كىتاب ئىشلىرىدا ھېسابنى فوند ستېرلىڭ بىلەن بېرىش؛ مەبلەغنىڭ رايون دائىرىسىدە يۆتكىلىپ تۇرۇشىنى چەكلىمەسلىك، رايون سىرتىدىكى دۆلەتلەرنىڭ پۇلغا ئالماشتۇرۇشتا ئەنگلىيە تاشقى پېرېۋوت باشقۇرۇش ئورگانلىرىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈش؛ ئەزا دۆلەتلەر كىردىم قىلغان ئالتۇن، تاشقى پېرېۋوتنى ھۆكۈمەت باھاسى بويىچە ئەنگلىيە مالىيە مىنىستىرلىكى يا كى كۆرسەتىلگەن بانكىلارغا سېتىپ بېرىپ، ئۇنى توپلاپ «ئالتۇن - ئامېرىكا دوللىرى باش خەزىنىسى» گە قويۇپ، «ئورتاق زاپاس» قىلىش. فوند ستېرلىڭ رايونىغا ئەنگلىيە فېدېراتسىيىسىدىكى دۆلەتلەر (كانادا بۇنىڭغا كىرمەيدۇ)، شۇنىڭدەك ئەنگلىيەنىڭ چەت ئەل مۇستەملىكىلىرى، ھامىيلىقىدىكى دۆلەتلەر، دومىنىئونلار ۋە ۋاسىلىقىدىكى جايلار قاتناشتى. فرانك رايونى 2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە قۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: رايون دائىرىسىدىكى دۆلەتلەر ۋە جايلارنىڭ پۇلى فرانكقا نىسبەتەن مۇقىم باھا نىسبىتىنى ساقلاش؛ رايون ئىچىدىكى سودا ۋە غەيرىي سودىدىكى تۆلەش ئىشلىرىدا ھېسابنى فرانك بىلەن بوغۇش؛ مەبلەغنىڭ رايون دائىرىسىدە يۆتكىلىپ تۇرۇشىنى ئۇمۇمەن چەكلىمەسلىك؛ رايون دائىرىسىدىكى ئالتۇن، تاشقى پېرېۋوتنى مەركەزلەشتۈرۈپ فرانسىيىدە ساقلاش؛ رايون دائىرىسىدە «ئورتاق مالىيە-پۇل مۇئامىلە سىياسىتى» يۈرگۈزۈش. فرانك رايونىغا فرانسىيە ۋە ئۇنىڭ شۇ چاغلاردىكى مۇستەملىكىلىرى قاتناشقان. ئامېرىكا دوللىرى رايونى 1939 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تەكتى 1934 - يىلى قۇرۇلغان ئامېرىكا دوللىرى گۇرۇھىدۇر. ئامېرىكا دوللىرى رايونى فوند ستېرلىڭ رايونى ۋە فرانك رايونىدەك قانۇن شەكلى بىلەن مۇقىملاشتۇرۇلغان تەشكىلات بولماستىن، بەلكى تارقاق، غەيرىي رەسمىي تەشكىلات. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: رايون دائىرىسىدىكى دۆلەتلەرنىڭ پۇلى ئامېرىكا دوللىرىغا نىسبەتەن مۇقىم باھا نىسبىتىنى ساقلاش ھەمدە ئامېرىكا دوللىرىنى قەغەز پۇل تارقىتىشنىڭ تەييارلىقى قىلىش؛ تاشقى سودىدا، ئۇمۇمەن، تاشقى پېرېۋوتنى ئىدارە قىلماسلىق؛ سودا ۋە غەيرىي سودىدىكى تۆلەش ئىشلىرىدا ھېسابنى ئامېرىكا دوللىرى بىلەن بوغۇش؛ قاتناشقۇچى دۆلەتلەر ئالتۇنلىرىنىڭ ۋە تاشقى پېرېۋوتلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئامېرىكىدا ساقلاش. ئامېرىكا دوللىرى رايونىغا ئامېرىكا ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق جايلار، كانادا، نۇرغۇن لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرى، پلىپپىن ۋە لىبېرىيە قاتارلىق دۆلەتلەر قاتناشقان.

فرانك رايونى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىلا، فرانسىيە، بېلگىيە، شۋېتسارىيە، گوللاندىيە، ئىتالىيە قاتارلىق ياۋروپا دۆلەتلىرى ئالتۇن گۇرۇھى تەشكىللەپ، پۇلنىڭ ئالتۇن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى داۋاملىق تۇرغۇزۇپ ساقلاپ، فوند ستېرلىڭ گۇرۇھى ۋە ئامېرىكا دوللىرى گۇرۇھى بىلەن قارشىلاشتى، شۇنىڭ بىلەن، شۇ چاغلاردا، بىر مەھەل فرانسىيە

باشچىلىقىدىكى ئالتۇن گۈرۈھى بىلەن ئەنگلىيە، ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى غەيرىي ئالتۇن گۈرۈھىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ پۈل سىستېمىسى شەكىللەندى. فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر دۇنيا ئىقتىسادىي كرىزىسى پەيدا قىلغان قىيىن ئەھۋالدىن قوتۇلۇشقا ئالدىراپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئالتۇن بىرلىكى تۈزۈمىدىن ۋاز كەچتى، شۇنىڭ بىلەن ئالتۇن گۈرۈھى پارچىلىنىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن فرانسىيە فرانىك گۈرۈھىنى ئۇيۇشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن، كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۈل مۇئامىلىسى ساھەسىدە فوند ستېرلىڭ گۈرۈھى، ئامېرىكا دوللىرى گۈرۈھى، فرانىك گۈرۈھىدىن ئىبارەت بىر بىرىگە قارىمۇ قارشى بولغان ئۈچ پۈل گۈرۈھى ۋۇجۇدقا كەلدى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، كاپىتالىزمنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۈرسىتىشى ئارقىسىدا، ھەرقايسى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا روشەن ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئامېرىكا بىر ئاتلاپلا دۇنيا پۈل مۇئامىلىسىنىڭ خوجايىنىغا ئايلاندى - دە، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ زومىگەرلىك ئورنى تىكلەندى، شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا دوللىرى خەلقئارادىكى ئەڭ مۇھىم زاپاس پۈل بولۇپ قالدى. ئامېرىكىنىڭ تىزگىنلىشى ۋە پىلانلىشى ئارقىسىدا، 1944 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن برېمېرتون ئورمانلىقى يىغىنى ئارقىلىق، ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسى پۈل سىستېمىسى بەرپا قىلىنىپ، ئامېرىكا دوللىرى رايونى ئۆز - ئۆزىدىن كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان دائىرىگىچە كېڭەيتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فوند ستېرلىڭ رايونى بىلەن فرانىك رايونىدا بولسا زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئۇرۇشتىن كېيىن ئەنگلىيىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ زەئىپلىشىشى، ئۇنىڭ مۇستەملىكىلىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن مۇستەقىل بولۇشى، فوند ستېرلىڭنىڭ ئورنىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، فوند ستېرلىڭ رايونىدىكى بىرمۇنچە دولەتلەر كەينى - كەينىدىن فوند ستېرلىڭ بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزۈپ، ئامېرىكا دوللىرى بىلەن ئالاقە باغلىدى، شۇنىڭ بىلەن فوند ستېرلىڭ رايونى بارا - بارا تارىيىپ كەتتى. ئەنگلىيە 1972 - يىلى فوند ستېرلىڭنىڭ قىممىتىنى تۇراقسىزلاندۇرۇشنى يولغا قويدى؛ فوند ستېرلىڭ رايونى دائىرىسىدىكى مەبلەغنىڭ يۆتكىلىپ تۇرۇشىغا قارىتا تاشقى پېرېۋوتنى تىزگىنلەشنى يولغا قويدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، فوند ستېرلىڭ رايونىنى پەقەت ئەنگلىيە زېمىنىنى ۋە ئىرلاندىيە جۇمھۇرىيىتىنىلا ئۆز ئىچىگە ئالغان دائىرىگىچە تارايتقان لىقىنى جاكارلىدى (كېيىنچە يەنە جەبىلتارىقمۇ قوشۇلدى). بۇ ھال فوند ستېرلىڭ رايونىنىڭ ئەھمىيىتىنىڭ تامىلا قالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. فرانسىيە مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، فرانسىيىگە قاراشلىق مۇستەملىكىلەر ئارقا - ئارقىدىن مۇستەقىل بولدى، بەزىلەر مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن فرانىك رايونىدىن چېكىنىپ چىققانلىقىنى جاكارلىدى، داۋاملىق تۇردە فرانىك رايونىدا قېپقالغان زور كۆپچىلىك دۆلەتلەر بولسا پۈل زاپىتىنى، تاشقى پېرېۋوتنى باشقۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە يېقىن بەلگىلىمىلەر

چەتئاردى، بىر دۆلەت (مەسىلەن، مالى) ياكى بىرقانچە دۆلەت بىرلىشىپ (مەسىلەن، ئافرىقا پۇل مۇئامىلىسى ئورتاق گەۋدىسى) ئۆز ئالدىغا پۇل تارقاتىتى، بۇ ھال فرانىك رايونىدىك كۆچمىنىك ئاجىزلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

60 - يىللاردىن بۇيان، ئامېرىكا دوللىرى كىرىزىسى ئۈزلۈكسىز تۈردە پەيدا بولۇپ تۇرۇش ئارقىسىدا، ئامېرىكا دوللىرىنىك خەلقئارادىكى ئىناۋىتى بىراقلا چۈشۈپ كەتتى، ئامېرىكا دوللىرىنىك تاشقى پېرېۋوت نىسبىتى - ناۋاسى ئۈزلۈكسىز چۈشۈپ كەتتى، ئۇنىڭ خەلقئارا زاپاس پۇل بولۇش ئورنى يارغانسىزى تەۋرەپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن دۇنيا پۇل مۇئامىلە بازىرىدا داۋالغۇش بولۇپ، ئاخىر 1973 - يىلى بېرېمبرتون ئورمانلىقى سىستېمىسى يىمىرىلدى. نەتىجىدە كاپىتالىزم دۇنياسىنىك ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان پۇل سىستېمىسىدا ئېغىر كرىزىس پەيدا بولدى. نۇرغۇن ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر پۇلىنىك مۇقىملىقىنى ساقلاش ۋە ئامېرىكا دوللىرىغا بېقىنىدىغان ئەھۋالىدىن قۇتۇلۇش مەقسىتىدە، يەنە بىرگى پۇل ئىتتىپاقى قۇرۇپ ئامېرىكا دوللىرى بىلەن قارشىلىشىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى دۆلەتلىرى ئىگىلمكنى بىر گەۋدە قىلىشنىك تەرەققىياتى جەريانىدا بەرپا قىلغان ياۋروپا پۇل سىستېمىسى بۇنىك ئەك گەۋدىلىك ئىپادىسىدۇر.

ياۋروپا پۇل سىستېمىسى كۆپ يىللار مۇھاكىمە قىلىش ۋە قايتا - قايتا كېڭىشىش ئارقىسىدا، ئاخىر ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسىدىكى دۆلەتلەر رەھبەرلىرى تەرىپىدىن رەسمىي جاكارلىنىپ، 1979 - يىل 3 - ئاينىك 13 - كۈنىدىن باشلاپ كۈچكە ئىگە بولدى. بۇ سىستېمىغا، ئەنگلىيىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە، ئىتالىيە، گوللاندىيە، بېلگىيە، لىيۇكسېمبۇرگ، ئىرلاندىيە، دانىيە قاتارلىق سەككىز دۆلەت رەسمىي قاتناشتى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنۇلار: 1) «ياۋروپا پۇل بىرلىكى» بەرپا قىلىپ، ئۇنى ئەسلىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ياۋروپا ھېسابات بىرلىكى ئورنىغا دەسسىتىپ، پېرېۋوت نىسبىتىنى ھېسابلاش قاتارلىقلارنىك ئۆلچىمى ۋە ئورتاق گەۋدىدىكى دۆلەتلەرنىك مەركىزىي بانكىلىرىنىك ھېساب بوغۇش ۋاستىسى قىلىپ، ئۇنىڭ مەلۇم خەلقئارا زاپاس پۇل بولۇش رولىنى جارى قىلدۇرۇش. 2) ياۋروپا پۇل ھەمكارلىقى فوندىنى كۆپەيتىش، ئەزا دۆلەتلەرنىك مەركىزىي بانكىلىرى ئالتۇن ۋە ئامېرىكا دوللىرى زاپىسىنىك 20 پىرسەنتىنى ئاجرىتىپ فوند قىلىپ قوشۇش، ئومۇمىي فوند سوممىسىنى 32 مىليارد نەچچە يۈز مىليون ئامېرىكا دوللىرى (25 مىليارد ياۋروپا ھېسابات بىرلىكى) غا يەتكۈزۈپ، ئۇنى ئەزا دۆلەتلەرگە قىسقا قەرەللىك ۋە ئوتتۇرا قەرەللىك قەرز بېرىشكە ئىشلىتىپ، خەلقئارا كىرىم - چىقىم جەھەتتىكى قېينىچىلىقنى ھەل قىلىش. 3) ئەزا دۆلەتلەر پۇلى ئوتتۇرىسىدا مۇقىم پېرېۋوت باھاسىنى ساقلاش، يەنى 3 - ئاينىك 12 - كۈنى كەچتە تاشقى پېرېۋوت بازىرىنى تاقىغان چاغدىكى سودا باھاسىنى مەركىزىي پېرېۋوت باھاسى قىلىش، ئەزا دۆلەتلەر پۇلى مەركىزىي پېرېۋوت باھاسىنى چۆرىدىگەن ھالدا 2.25 پىرسەنت چامىسىدا داۋالغۇپ تۇرۇش (پۇلنىك قىممىتىنى بىرلىكتە تۇراقسىزلاندۇرۇشقا قاتناشمىغان ئىرلاندىيە ۋە ئىتالىيە پۇلى

بۇنىڭدىن مۇستەسنا بولۇپ، 6 پىرسەنت چامىسىدا داۋالىغۇچ تۇردى)؛ سىرتقى پۇللىڭ قىممىتىگە قارىتا بىرلىشىپ تۇراقسىزلاندۇرۇشنى يولغا قويۇش. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ياۋروپا پۇل سىستېمىسى 30 - يىللاردا قۇرۇلغان تۇرلۇك پۇل گۇرۇھلىرىدىن ئاز - تولا پەرق قىلىدۇ، ئۇنىڭ بەرپا قىلىنىشى بىلەن، كۆلىمى غايەت زور، قۇدرەتلىك رايون خاراكتېرلىك پۇل ئىتتىپاقى ۋۇجۇدقا كەلدى. ئۇ ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىدىكى دۆلەتلەرنىڭ پۇللىرىنى زىچ بىرلەشتۈردى، بۇ ئامېرىكا دوللىرىنىڭ زەربىسىنى پەسەيتىشكە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مۇقىم پۇل مۇئامىلىسى ۋە ئوبدان مەبلەغ سېلىش مۇھىتىنى ساقلاشقا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولدى، بۇنىڭ بىلەن ئورتاق گەۋدىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئۆسۈشى ئۈچۈن بىرقەدەر ئوبدان شەرت - شارائىت يارىتىلدى. بۇ ھال مۇقەررەر ھالدا، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ پۇل، مالىيە، يېزا ئىگىلىكى، ئەمگەك ۋە خەلقئارا كىرىم - چىقىم سىياسىتى قاتارلىق تۈرلۈك سىياسەتلىرىنى يەنمۇ ماسلاشتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ياۋروپا پۇل سىستېمىسى ھەم ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا بېقىنىدىغان ئەھۋالىدىن قوتۇلۇشقا تىرىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ پۇللىرىنى مۇقەملاشتۇرىدىغان رايون تەسىس قىلىش، ھەم ئىگىلىكنى بىر گەۋدە قىلىش نىشانىغا قاراپ ئىلگىرىلەش يولىدا قۇللانغان زور تەدبىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق پۇل گۇرۇھلىرىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى جاھانگىرلىك باسقۇچىدىكى ھەر خىل زىددىيەتلەرنىڭ كەسكىنلەشكەنلىكىنى ۋە چوڭقۇرلاشقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

فوند ستېرلىڭ رايونى، فرانك رايونى، ئامېرىكا دوللىرى رايونى ۋە ياۋروپا پۇل سىستېمىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

فوند ستېرلىڭ رايونى بۇ، ئەنگلىيە پۇلى فوند ستېرلىڭنى مەركەز قىلغان، باشقىلارنى چەتكە قاقىدىغان پۇل گۇرۇھى ياكى پۇل رايونىدۇر. ئۇ 1939 - يىلى 9 - ئايدا قۇرۇلغان. ئۇ ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ رايون ئىچىدىكى دۆلەتلەرنى ۋە مۇستەملىكىلىرىنى سودا ۋە پۇل مۇئامىلىسى جەھەتتىن تىزگىنلەش قۇرالى، شۇنداقلا رايون ئىچىدىكى بازارنى قوغداش، رايون سىرتىدىكى دۆلەتلەرنى چەتكە قېقىش، فوند ستېرلىڭنىڭ خەلقئارا ئورنىنى قوغداش، باشقا جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ پۇلى بىلەن، بولۇپمۇ ئامېرىكا دوللىرى بىلەن قارشىلىشىپ، دۇنيا بازىرىنى تالىشىش قۇرالى.

فوند ستېرلىڭ رايونىنىڭ تەكتى 1931 - يىلى 9 - ئايدا تەشكىللەنگەن فوند ستېرلىڭ گۇرۇھىدۇر. شۇ چاغلاردا، ئەنگلىيە كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ زەربىسى ئاستىدا، نائىلاج پۇلنىڭ ئالتۇن بىرلىكىدىن ئۆزۈلمىدىن ۋاز كېچىپ، فوند ستېرلىڭنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى، شۇنىڭ بىلەن فوند ستېرلىڭنىڭ «دۇنيا پۇلى» بولۇش ئورنى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتى. ئەنگلىيە ئەسلىدىكى تەسىر دائىرىلىرىنى ۋە مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسىنى قوغداش، ئۆزىنىڭ ئامېرىكا ۋە باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بىلەن دۇنيا بازىرىدا رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ھەرقايسى مۇستەملىكىلىرى، دومىنىئونلىرى(كانادا بۇنىڭ سىرتىدا) ۋە مالىيە، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە

ئەنگلىيە بىلەن قويۇق ئالاقىسى بار دۆلەتلەر (برازىلىيە، بولغۇيە، ئارگېنتىنا، كولومبىيە، دانىيە، مىسىر، پورتۇگالىيە، ياپونىيە، شۋېتسىيە، نورۋېگىيە، ئىراق قاتارلىقلار) بىلەن بىرلىشىپ، فوند ستېرلىڭ گۇرۇھى قۇردى، لېكىن بۇ گۇرۇھ يەنىلا تارقاق، ھەيرىي رەسمىي تەشكىلات ئىدى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە تاشقى پېرېۋوت پېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، تاشقى پېرېۋوت ۋە تاشقى سودىنى ئىدارە قىلىشنى كۆچەيتىش ئۈچۈن، 1939 - يىل 9 - ئايدا، تاشقى پېرېۋوتنى ئىدارە قىلىش نىزامىنى جاكارلاپ، تاشقى پېرېۋوتنى قاتتىق باشقۇرۇپ، فوند ستېرلىڭ گۇرۇھىدىكى دۆلەتلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى قانۇن شەكلى بىلەن مۇقىملاشتۇردى ھەمدە بۇ گۇرۇھنى فوند ستېرلىڭ رايونى دەپ ئاتىدى. فوند ستېرلىڭ رايونىغا ئىلگىرى - كېيىن قاتناشقان دۆلەتلەر ۋە رايونلار ئەنگلىيە ھېدېراتسىيىسىدىكى دۆلەتلەر شۇنىڭدەك ئەنگلىيە بىلەن قويۇق ئالاقىسى بار دۆلەتلەر بولۇپ، بۇلار مۇنۇلار: ئەنگلىيىنىڭ ئۆزى، ئىرلاندىيە، مالتا، ئىسلاندىيە، مالايشيا، سىنگاپور، ھىندىستان، سىرىلانكا، مالدىۋې، پاكىستان، كۇۋەيت، ئىئوردانىيە، ئومان، بەھرەئىن، قاتار، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى، يەمەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتى، سىپرۇس، گانا، نىگېرىيە، سېررا - لېون، ماۋرىتىئۇس، كېنىيە، ئوگاندا، تانزانىيە، زامبىيە، مالاۋى، گامبىيە، جەنۇبىي ئافرىقا، بوتسۋانا، لىسوتو، سۋېزىلاند، گۋىئانا، تىرىنىداد ۋە توباگو، يامايكا، ئاۋسترالىيە، يېڭى زېلاندىيە، غەربىي ساموئا، فىجى، ئۇنىڭدىن باشقا ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىلىرى، «ھامىيلىقىددىكى دۆلەتلەر»، «دومىنىئونلار» ۋە ۋاسىلىقىددىكى جايلار.

فوند ستېرلىڭ رايونىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنلىرى مۇنداق: فوند ستېرلىڭ رايونىغا قاتناشقان دۆلەتلەر، ئاساسىي جەھەتتىن، ئەنگلىيىنىڭ تاشقى پېرېۋوتنى ئىدارە قىلىش نىزامىنى ئىجرا قىلىش؛ رايون دائىرىسىدىكى دۆلەتلەر ۋە ھەرقايسى رايونلارنىڭ پۇلى فوند ستېرلىڭغا نىسبەتەن مۇقىم باھا نىسبىتىنى ساقلاش، ئومۇمەن ئەركىن ئالماشتۇرۇش، چەكلىمىسلىك؛ رايون دائىرىسىدىكى سودا، ئىناۋەتلىك قەرز ۋە باشقا ھېسابات ئىشلىرىدا ھېسابنى پۈتۈنلەي فوند ستېرلىڭ بىلەن بوغۇش؛ رايون دائىرىسىدە مەبلەغنىڭ يۆتكىلىپ تۇرۇشىنى چەكلىمىسلىك، بۇ پۇللارنى رايون سىرتىدىكى دۆلەتلەرنىڭ پۇلىغا ئالماشتۇرۇشقا توغرا كەلگەندە ئەنگلىيىنىڭ تاشقى پېرېۋوت باشقۇرۇش ئورگانلىرىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈش؛ ئەزا دۆلەتلەر كىرىم قىلغان ئالتۇن، تاشقى پېرېۋوتلارنى ھۆكۈمەت باھاسى بويىچە ئەنگلىيە مالىيە مىنىستىرلىكىگە ياكى ئۇ كۆرسەتكەن بانكىغا سېتىپ بېرىش، بۇ ئالتۇن ۋە پۇللارنى توپلاپ ئەنگلىيىنىڭ «ئالتۇن - ئامېرىكا دوللىرى باش خەزىنىسى»گە قويۇپ، فوند ستېرلىڭ رايونىنىڭ «ئورتاق زاپىسى» قىلىش، ئەزا دۆلەتلەر بولسا بۇلارنىڭ ئورنىغا فوند ستېرلىڭ تېگىشۈىلىش.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەنگلىيىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشىغا ئەگىشىپ، فوند ستېرلىڭنىڭ ئورنى كۈندىن - كۈنگە چۈشۈپ بارىدى، فوند ستېرلىڭ رايونىدىكى بىرمۇنچە دۆلەتلەر كەينى - كەينىدىن فوند ستېرلىڭ رايونى

بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ، ئامېرىكا دوللىرى رايونى بىلەن ئالاقە ئورناتتى، شۇنىڭ بىلەن فوند ستېرلىڭ رايونىنىڭ دائىرىسى بارغانسېرى تارىيىپ باردى. 1972 - يىل 6 - ئايىنىڭ 23 - كۈنى، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى فوند ستېرلىڭنىڭ قىممىتىنى تۇراقسىزلاندۇرۇشنى جاكارلىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا فوند ستېرلىڭ رايونىنى ئەنگلىيە زېمىنى ۋە ئىرلاندىيە جۇمھۇرىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دائىرىگىچە تارايتقانلىقىنى جاكارلىدى (كېيىنچە يەنە جەبىلتارىقمۇ قوشۇلدى)؛ سىرتتىكى باشقا فوند ستېرلىڭ رايونىدا تاشقى پېرېۋوتنى ئىداره قىلىشنى يولغان قويۇپ، ئەسلىدە فوند ستېرلىڭ رايونىدىكى دۆلەتلەرگە تەۋە ئاھالىلەر قولىدىكى فوند ستېرلىڭ ھېسابات تۈرىنى تامامەن سىرتقى ھېسابات تۈرى قىلىپ، ئۇنىڭدىكى پۇلنى چەت ئەل پۇلى قىلىپ ئۆزگەرتتى؛ شۇنىڭدەك بۇنىڭدىن كېيىن ئەنگلىيە ئاھالىسى سىرتتىكى فوند ستېرلىڭ رايونىدىكى دۆلەتلەردە بىۋاسىتە مەبلەغ سالسا، ئۇنى ئەنگلىيە بانكىسىغا تەستىقلىتىشى كېرەك، سىرتتىكى فوند ستېرلىڭ رايونىدىن بىلەت سېتىۋالغۇچىلار ياكى ئۆي - زېمىن سېتىۋالغۇچىلار «مەبلەغ سېلىش پۇلى» بازىرىدىن تاشقى پېرېۋوت ئالماشتۇرۇۋېلىشى كېرەك، دەپ بەلگىلىدى. فوند ستېرلىڭ رايونى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئەمەلدە پارچىلىنىپ كەتتى.

پۇل گۇرۇھى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

فرانك رايونى بۇ، فرانسىيە پۇلى فرانكنى مەركەز قىلغان، باشقىلارنى چەتكە قاقىدىغان پۇل گۇرۇھى ياكى پۇل رايونىدۇر. بۇ رايون 2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە قۇرۇلغان. ئۇ فرانسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ رايون دائىرىسىدىكى دۆلەتلەرنى ۋە مۇستەملىكىلىرىنى سودا ۋە پۇل مۇئامىلىسى جەھەتتىن تەزگىنىلەش قورالى، شۇنداقلا رايون دائىرىسىدىكى بازارنى قوغداش، رايون سىرتىدىكى دۆلەتلەرنى چەتكە قېقىش، فرانكنىڭ خەلقئارا ئورنىنى قوغداش، فوند ستېرلىڭ ۋە ئامېرىكا دوللىرى بىلەن قارشىلىشىپ، دۇنيا بازىرىنى تالىشىش قورالىدۇر.

فرانك رايونىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: رايون دائىرىسىدىكى دۆلەتلەر ۋە رايونلارنىڭ پۇلى فرانكقا باغلىق بولۇپ، ئۇنىڭغا نىسبەتەن مۇقىم باھا نىسبىتىنى ساقلاش؛ رايون دائىرىسىدىكى سودا ۋە غەيرىي سوداىدىكى تۆلەش ئىشلىرىدا ھېسابنى پۈتۈنلەي فرانك بىلەن بوغۇش؛ مەبلەغنىڭ رايون دائىرىسىدە يۆتكىلىپ تۇرۇشنى ئومۇمەن چەكلىمەسلىك؛ ئەزا دۆلەتلەر كىرىم قىلغان ئالتۇن، تاشقى پېرېۋوت زاپىسىنى فرانسىيەگە توپلاپ ساقلاش؛ رايون دائىرىسىدە «ئورتاق مالىيە، پۇل مۇئامىلە سىياسىتى» يۈرگۈزۈش. فرانك رايونى فرانسىيە ۋە ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى مۇستەملىكىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

فرانك رايونى ئەسلىدە ئەنگلىيە تەزگىنلىۋالغان، ھەم پۇل ئىشلىرىنى، ھەم مالىيە، سودا، تىرانسپورت، پوچتا - تېلېگراف، مەدەنىيەت - مائارىپ ۋە ھەربىي ئىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، باشقىلارنى چەتكە قاقىدىغان گۇرۇھ ئىدى. لېكىن، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، فرانسىيىنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىستېمىسىنىڭ پارچىلىنىشى تارقىسىدا، فرانسىيىگە قاراشلىق ئەسلىدىكى مۇستەملىكىلەر كەينى - كەينىدىن مۇستەقىل بولدى، بەزى دۆلەتلەر مۇستەقىل

بولغاندىن كېيىن فرانك رايونىدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى. 1958 - يىلدىن 1973 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، گۋىنىيە، تۇنىس، ماراكەش، ئالجىرىيە، ماۋرىتانىيە، ماداگاسكارلار چېكىنىپ چىقىپ كەتتى. ھازىر فرانك رايونىدىكى دۆلەتلەر مۇنۇلار: فرانسىيە، بېنىن، كامېرون، ئوتتۇرا ئافرىقا، چاد، كونگو، گابون، پىل چىشى قىرغىقى، مالى، نىگېر، سېنېگال، توگو، يۇقىرى ۋولتا شۇنىڭدەك فرانسىيىنىڭ سىرتتىكى مۇستەملىكىلىرى، دوممىنىئونلىرى ۋە ۋاسسلىقتىكى جايلار. فرانك رايونىدا فرانسىيە فرانكى، ئافرىقا پۇل مۇئامىلىسى ئورتاق گەۋدىسى فرانكى، مالى فرانكى، تىنچ ئوكيان فرانسىيە ئورتاق گەۋدىسى فرانكى، يېڭى ھېبرىد ئاراللىرى فرانكى قاتارلىق بەش خىل فرانك ئىشلىتىلىدۇ. ئافرىقا پۇل مۇئامىلىسى ئورتاق گەۋدىسى فرانكىنى مۇقىم باھا نىسبىتى بويىچە فرانسىيە فرانكىغا ئېركىن ئالماشتۇرغىلى بولىدۇ؛ ئافرىقا پۇل مۇئامىلىسى ئورتاق گەۋدىسىدىكى دۆلەتلەرنىڭ پۇل زاپىسى، ئومۇمەن، فرانسىيە فرانكى ھېسابىدا فرانسىيىنىڭ مالىيە مىنىستىرلىكىدە ساقلىنىدۇ، لېكىن بەزى ئەھۋاللاردا، ھەر قايسى دۆلەتلەر بانكىلىرىنىڭ قەرىزىدىكى تاشقى پېرىۋوت زاپىسىنىڭ 35 پىرسەنتىنىڭ فرانسىيە فرانكى بولماسلىقىغا يول قويۇلىدۇ؛ تاشقى پېرىۋوتنىڭ باھا نىسبىتى پارىژ بازىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ؛ 1967 - يىلدىكى يېڭى بەلگىلىمە بويىچە، بۇ پۇلنى فرانك رايونى سىرتىدىكى پۇل بىلەن ئېركىن ئالماشتۇرۇشقا بولمىدىغان بولدى؛ بەزى سانى كۆپ پۇلنىڭ يۆتكىلىشى مۇناسىۋەتلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان بولسىمۇ، ئافرىقا پۇل مۇئامىلىسى ئورتاق گەۋدىسى قەغەز پۇلنىڭ كىرىش - چىقىشىغا قويۇلغان چەك ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1968 - يىل 5 - ئايدا يۈز بەرگەن كىرزىستىن كېيىن، فرانسىيە تاشقى پېرىۋوتنى قاتتىق ئىدارە قىلىشنى يولغا قويدى، باشقا دۆلەتلەرمۇ ئاشۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، فرانك رايونى دائىرىسىدە ئېركىن ئالماشتۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. پۇل جەھەتتىكى تەدبىرلەردىن باشقا، فرانسىيە بىلەن ئافرىقا فرانك رايونىنىڭ ئالاقىسى فرانسىيىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك يارىدەمىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ (خام چوتنى قوللاش، تاشقى يارىدەم، تېخنىكا يارىدەمى ۋە تاۋار ئېكسپورتىغا يارىدەم پۇل بېرىش قاتارلىقلار).

پۇل گۇرۇھى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئامېرىكا دوللىرى رايونى بۇ، ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان، باشقىلارنى چەتكە قاقمىدىغان پۇل گۇرۇھى ياكى پۇل رايونىدۇر. ئۇ 1939 - يىلى قۇرۇلغان. ئۇ ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ رايون دائىرىسىدىكى دۆلەتلەرنى سودا ۋە پۈل مۇئامىلىسى جەھەتتىن تىزگىنلەيدىغان قورالى، شۇنداقلا فوند ستېرلىڭ ۋە فرانك بىلەن قارشىلىشىش، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقىنى ئورنىتىش، كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ تاۋار سېتىش بازارلىرىنى ۋە خام ئەشيا ئىشلەپ چىقىرىلىدىغان جايلارنى تالىشىش قورالى.

ئامېرىكا دوللىرى رايونىنىڭ تەكتى 1934 - يىلى قۇرۇلغان ئامېرىكا دوللىرى گۇرۇھىدۇر. شۇ چاغلاردا، ئامېرىكا كاپىتالىزم دۇنياسى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ زەربىسى ئاستىدا، ئائىلاج پۇلنىڭ ئالتۇن بىرلىكى

تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈرسىنى چۈشۈردى. فوند ستېرلىڭ، فرانك بىلەن قارشىلىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش مەقسىتىدە، بەزى دۆلەتلەر بىلەن بىرلىشىپ ئامېرىكا دوللىرى گۇرۇھىنى تەسىس قىلدى. 1939 - يىلى يەنە ئامېرىكا دوللىرى گۇرۇھى ئاساسىدا ئامېرىكا دوللىرى رايونى تەسىس قىلدى.

ئامېرىكا دوللىرى رايونى فوند ستېرلىڭ رايونى ۋە فرانك رايونىدەك قانۇن شەكلى بىلەن مۇقىملاشتۇرۇلغان ئەمەس، ئۇ تارقاق، غەيرىي رەسمىي تەشكىلات. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: رايون دائىرىسىدىكى دۆلەتلەرنىڭ پۇلى ئامېرىكا دوللىرىغا باغلىق بولۇپ، ئامېرىكا دوللىرىغا نىسبەتەن مۇقىم باھا نىسبىتىنى ساقلاش ھەمدە ئامېرىكا دوللىرىنى قەغەز پۇل تارقىتىشنىڭ تەييارلىقى قىلىش؛ تاشقى سودىدا، ئومۇمەن، تاشقى پېرېۋوتنى تەزگىنلىمەسلىك، سودا ۋە غەيرىي سودىدىكى تولەش ئىشلىرىدا ھېسابنى ئامېرىكا دوللىرى بىلەن بوغۇش؛ قاتناشقۇچى دۆلەتلەر ئالتۇن، تاشقى پېرېۋوتلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئامېرىكىدا ساقلاش.

ئامېرىكا دوللىرى رايونى تۆۋەندىكى دۆلەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئامېرىكا ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق رايونلار، كانادا، بولۇۋىيە، كولومبىيە، كوستارىكا، دومىنىكا، ئېكۋادور، سالۋادور، گۋاتېمالا، ھايتى، ھوندۇراس، لىبېرىيە، مېكسىكا، نىكاراگۇا، پاناما، فىلىپپىن، ۋېنېسۇئېلا ۋە باشقىلار.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىزلىكى تۈپەيلىدىن، ئامېرىكا بىر سەكرەپلا كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ خوجايىنلىق ئورنىغا چىقىۋالدى. ئۇ 1944 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن برېمېرتون ئورمانلىقى يىغىنى ئارقىلىق ئامېرىكا دوللىرىنىڭ خوجايىنلىق ئورنىنى تىكلىدى، ئامېرىكا دوللىرى ئەڭ مۇھىم خەلقئارا زاپاس پۇل بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسى ۋۇجۇدقا كەلدى - دە، ئۇرۇشتىن ئىلگىرىكى ئامېرىكا دوللىرى رايونى ئۆزلۈكسىزدىن كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ھەممە ئەلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئامېرىكا دوللىرى رايونى بولۇپ كېڭەيدى، ئەسلى مەنىدىكى ئامېرىكا دوللىرى رايونى ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قالدى. لېكىن، كاپىتالىزمنىڭ تۇرلۈك زىددىيەتلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز كەسكىنلىشىشى، بولۇپمۇ 1960 - يىلىدىن بۇيان ئۆزلۈكسىز پارتلىغان ۋە ئۆزلۈكسىز چوڭقۇرلاشقان ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى ئارقىسىدا، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئورنى بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ كەتتى، ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم پۇل سىستېمىسىدا يۈز بەرگەن چوڭقۇر كرىزىس ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئورنىنى يەنمۇ تەۋرىتىپ قويدى.

پۇل گۇرۇھى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

برېمېرتون ئورمانلىقى يىغىنى بۇ، «برلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ پۇل ۋە پۇل مۇئامىلىسى يىغىنى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ يىغىن 1944 - يىلى 7 - ئايدا ئامېرىكىنىڭ يېڭى خامپىشىر شتاتىغا جايلاشقان برېمېرتون ئورمانلىقى ۋاشىنگتون تېغىدىكى چوڭ سارايدا ئۆتكۈزۈلگەن. يىغىنغا ب د ت نى قۇرۇشقا تەييارلىق قىلغۇچى ئامېرىكا، ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى، جۇڭگو، فرانسىيە قاتارلىق 44 دۆلەتنىڭ ۋەكىللىرى

قاتناشقان (دانىيىنىڭ ئامېرىكىدا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى شەخسىي سالاھىيەت بىلەن قاتناشقان). يىغىندا «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ پۇل ۋە پۇل مۇئامىلىسى يىغىنىنىڭ ئاخىرقى قارارنامىسى» شۇنىڭدەك «خەلقئارا پۇل فوندى كېلىشىمى» ۋە خەلقئارا گۇللەندۈرۈش - تەرەققىيات بانكىسى تۈزۈمىدا كېلىشىم» دېگەن ئىككى قوشۇمچە ھۆججەت ماقۇللانغان (بۇ ئىككى قوشۇمچە ھۆججەتنىڭ ئومۇمىي نامى «برېمبرتون ئورمانلىقى يىغىنى كېلىشىمى» دەپ ئاتىلىدۇ).

«خەلقئارا پۇل فوندى كېلىشىمى» دە ئالتۇن ئارقىلىق پۇلنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەيدىغان مۇقىم نىسبەت پرىنسىپى بەلگىلەنگەن، يەنى ئامېرىكا بەلگىلىگەن 35 ئامېرىكا دوللىرى بىر ئونسىيە ئالتۇنغا باراۋەر دېگەن باھا ئېتىراپ قىلىنغان ھەمدە باشقا ئەزا دۆلەتلەر پۇلىنىڭ چەت ئەل پۇلىغا نىسبەتەن قىممىتى پۈتۈنلەي مەلۇم مىقداردىكى ئالتۇن ياكى ئامېرىكا دوللىرى بىلەن ئىپادە قىلىنىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن؛ ئامېرىكا دوللىرى بىلەن ئالتۇن ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق مۇھىم نىسبەت قىممىتى ئومۇمىي ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىنىڭ 80 پىرسەنتى (كېيىن 85 پىرسەنت قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن) قوشۇلمىغۇچە ئۆزگەرتىلمەيدۇ. ئامېرىكا ئومۇمىي ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىنىڭ بەشتىن بىرىدىن كۆپرەكىگە ئىگە، دېمەك، ئامېرىكا قوشۇلمىسا ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ دېگەن گەپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەرقايسى دۆلەت پۇلىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا نىسبەتەن پېرىبۇوت نىسبىتىمۇ خالىغانچە ئۆزگەرتىلمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا دوللىرى خەلقئارا تۆلەش ۋاستىسى ۋە زاپاس پۇل بولۇپ قالدى، ئامېرىكىمۇ خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى ئارقىلىق، ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسىنى قۇرۇپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ خوجايىنلىق ئورنىنى تەكلىدى.

1945 - يىل 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، برېمبرتون ئورمانلىقى يىغىنىغا قاتناشقان 44 دۆلەت ئىچىدىكى 29 دۆلەتنىڭ ۋەكىلى كېلىشىمگە ئىمزا قويىدى. خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى ۋە خەلقئارا گۇللەندۈرۈش - تەرەققىيات بانكىسى (يەنى دۇنيا بانكىسى) رەسمىي قۇرۇلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى برېمبرتون ئورمانلىقى يىغىنىغا قاتناشقان بولسىمۇ، لېكىن كېيىن برېمبرتون ئورمانلىقى كېلىشىمگە ئىمزا قويمىدى. شۇڭا ئۇ خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى ۋە خەلقئارا گۇللەندۈرۈش - تەرەققىيات بانكىسىغىمۇ قاتناشمىدى.

خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى، خەلقئارا گۇللەندۈرۈش - تەرەققىيات بانكىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

شمسىن ئىلمىي جەمئىيىتى كېلىشىمى بۇ، «شمسىن كېلىشىمى» ياكى «ۋاشىنگتون كېلىشىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا ئاساسلىق غەرب دۆلەتلىرى 1971 - يىل 12 - ئايدا ئامېرىكىنىڭ پايتەختى ۋاشىنگتوندا تۈزگەن پۇلنىڭ مۇقىم پېرىبۇوت نىسبىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەڭشەش توغرىسىدىكى كېلىشىم كۆزدە تۇتۇلدۇ. 70 - يىللارغا قەدەم قويغاندا، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى بارغانسېرى چوڭقۇرلىشىپ باردى. 1971 - يىل 8 - ئايدا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى «يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت» يۈرگۈزىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ سىياسەت ئۆز ئالدىغا

چەت ئەللەرنىڭ مەركەزدە بانكىلىرىنىڭ ھۆكۈمەت باھاسى بويىچە ئامېرىكا دوللىرىغا ئالتۇن تېگىشىشنى توختىتىش (ئامېرىكا ھۆكۈمىتى 1934 - يىلىدا شەخسلەرنىڭ قولىدىكى ئامېرىكا دوللىرىغا ئالتۇن تېگىشىپ بېرىشنى توختاتقان) ھەمدە ئىمپورت قىلىنغان تاۋارلاردىن 10 پىرسەنت ئىمپورت قوشۇمچە بېجى ئېلىش دېگەن مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى مۇشۇ يول بىلەن ئۆزىنىڭ ئېغىر مالىيە، پۇل مۇئامىلىسى كرىزىسىنى باشقا دۆلەتلەرگە تاڭماقچى بولدى. بۇ ھال باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك نارازىلىقىنى قوزغىدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 17 — 18 - كۈنلىرى، ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە، ياپونىيە، ئىتالىيە، كانادا، گوللاندىيە، بېلگىيە ۋە شۋېتسىيەلەر (يەنى ئاتالمىش «10 دۆلەت گۇرۇھى») نىڭ مالىيە مىنىستىرلىرى مەخپىي يىغىن ئېچىپ، پۈتۈنلۈك مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەڭشەش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى. يىغىن ۋاشىنگتوندىكى شىمسىن ئىلمىي جەمئىيىتى زالىدا ئۆتكۈزۈلگەنلىكى ۋە كېلىشىم شۇ جايدا ئىمزالانغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان. كېلىشىمگە ئاساسەن، ئامېرىكا ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈرسىنى 7.89 پىرسەنت چۈشۈرۈشكە، يەنى ئەسلىدىكى 35 ئامېرىكا دوللىرىغا بىر ئۇنسىيە تېگىشىپ بېرىدىغان ھۆكۈمەت باھاسىنى 38 ئامېرىكا دوللىرىغا بىر ئۇنسىيە ئالتۇن تېگىشىپ بېرىدىغان ھۆكۈمەت باھاسىغا ئۆزگەرتىشكە ئىلاج ماقۇل بولىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، 10 پىرسەنت ئىمپورت قوشۇمچە بېجى ئېلىشقا ۋە «ئامېرىكا مالىرىنى سېتىۋېلىش»نى مۇكاپاتلاش يولى بىلەن تىجارەت ئىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش قەرز پۇلى بېرىشكە دائىر ماددىلارنى ئەمەلدىن قالدۇردى. ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسى چۈشكەندىن كېيىن، باشقا دۆلەت پۇللىرىنىڭ بەزىلىرىنىڭ كۇرسى چۈشتى، بەزىلىرىنىڭ كۇرسى ئۆستى (مەسىلەن، ياپونىيە ئەسلىدىكى 360 ياپونىيە يۈەنىگە بىر ئامېرىكا دوللىرى تېگىشىپ بېرىشنى 308 ياپونىيە يۈەنىگە بىر ئامېرىكا دوللىرى تېگىشىپ بېرىشكە ئۆزگەرتتى)، بەزىلىرىدە ئۆزگىرىش بولمىدى (مەسىلەن، فوند ستېرلىڭ، فرانسىيە فرانكى). كېلىشىمدە مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىنى ساقلاپ قېلىش بەلگىلەنگىنى بىلەن، لېكىن ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ پۇللىرىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا نىسبەتەن بولغان پېرېۋوت نىسبىتىنىڭ تۇراقسىزلىق دەرىجىسى يۇقىرى - تۆۋەن 1 پىرسەنت بولۇپ تۇرۇشتىن 2.25 پىرسەنتكە كېڭەيتىلدى. كېلىشىم ئىمزالىنىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى پۇل ۋە پۇل مۇئامىلىسى كرىزىسى ئېغىرلاشقانلىقى ئۈچۈن، 1973 - يىل 3 - ئايغا كەلگەندە، ئاساسلىق غەرب ئەللىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتىنى يولغا قويدى، شىمسىن ئىلمىي جەمئىيىتى كېلىشىمدە ساقلاپ قېلىشقا كۈچەپ تۇرۇنغان مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتى تۈزۈمى ئاخىر يىمىرىلىپ، ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسى، ئەمەلىيەتتە، شۇنىڭ بىلەن پارچىلىنىپ كەتتى.

خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى بۇ، ب د ت نىڭ 1944 - يىل 7 - ئايدا

چاقىرىلغان پۇل ۋە پۇل مۇئامىلىسى يىغىندا ماقۇللانغان «خەلقئارا پۇل فوندى كېلىشىمى» گە ئاساسەن قۇرۇلغان ھۆكۈمەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى تەشكىلاتى. بۇ تەشكىلات 1945 - يىل 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قۇرۇلغان بولۇپ، 1947 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن تارتىپ تاشقى پىرىۋوت سودىسىنى باشلىغان، شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ب د ت نىڭ مەخسۇس بىر ئورگىنى بولدى. ئۇنىڭ باش شتابى ئامېرىكىنىڭ ۋاشىنگتون شەھىرىدە.

خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى توغرىسىدىكى كېلىشىمگە ئىككى قېتىم تۈزىتىش كىرگۈزۈلدى. ئىككىنچى قېتىملىق تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەندىن كېيىنكى كېلىشىمدىكى (1978 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى كۈچكە ئىگە بولغان) بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ مەقسىتى ئاساسەن مۇنداق بەلگىلەنگەن: خەلقئارا پۇل مەسىلىسىنى ئورتاق تەتقىق قىلىپ ۋە بۇ ھەقتە مەسلىھەتلىشىپ، خەلقئارا پۇل ھەمكارلىقىنى كۈچەيتىش؛ خەلقئارا سودىنىڭ كېڭىيىشىنى ۋە تەكشى راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش؛ خەلقئارا پۇل پىرىنسىپىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، رىقابەت خاراكتېرىنى ئالغان پىرىۋوت ئارقىسىدا پۇل كۇرسىنىڭ چۈشۈپ كېتىشىدىن ساقلىنىش؛ ئەزا دۆلەتلەرنىڭ كۆپ تەرەپلىمە تۆلەش تۈزۈمىنى ئورنىتىشىغا ياردەم بېرىپ، دۇنيا سودىسىنىڭ كېڭىيىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدىغان پۇل پىرىۋوت چەكلىمىسىنى تۈگىتىش؛ ئەزا دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارا تۆلەش جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى يېڭىشىگە ياردەم بېرىش.

1944 - يىلى ئىمزالانغان خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىغا دائىر كېلىشىمدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، فوندنى ئەزا دۆلەتلەر (رايونلار) كېلىشىمدىكى ئۇلۇش بويىچە تاپشۇرىدۇ. ھەربىر ئەزا دۆلەت تاپشۇرىدىغان ئۇلۇشنىڭ 25 پىرسەنتىگە ئالتۇن تاپشۇرىدۇ، يەنى شۇ دۆلەتنىڭ ھۆكۈمەت ئالتۇنى، ئامېرىكا دوللىرى زاپىسىنىڭ 10 پىرسەنتىنى تاپشۇرىدۇ (ئالتۇن ۋە ئامېرىكا دوللىرى زاپىسىنىڭ قايسى ئازراق بولسا شۇنىڭ پىرسەنتى بويىچە تاپشۇرسىمۇ بولىدۇ)، قالغان قىسمىغا ئۆز دۆلىتى پۇلىنى تاپشۇرىدۇ. ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئاساسلىق ھوقۇقى شۇكى، ئۇلار تاشقى تۆلەش جەھەتتە قىيىنچىلىق يۈز بەرگەندە پۇل فوندى تەشكىلاتىدىن تاشقى پىرىۋوت قەرز ئالىدۇ، قەرز مۇددىتى ئومۇمەن ئۈچ - بەش يىلدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى، قەرز ئالىدىغان پۇل ئەڭ كۆپ بولغاندا ئۆزىنىڭ فوند ئۇلۇشىنىڭ 125 پىرسەنتىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى شەرت. ئەزا دۆلەتلەر پۇل قەرز ئالغاندا، پۇل فوندى تەشكىلاتىغا تەڭ قىممەتتە ئۆز دۆلىتى پۇلىنى تاپشۇرۇشى ھەمدە رەسمىيەت پۇلى تاپشۇرۇشى لازىم. قەرزنى تۆلىگەندە ئالتۇن ياكى تېگىشىشكە بولىدىغان تاشقى پىرىۋوت (ياكى ئەركىن تېگىشىشكە بولىدىغان تاشقى پىرىۋوت) تۆلەپ ئۆز دۆلىتى پۇلىنى قايتۇرۇۋالىدۇ. كېيىنچە، ئامېرىكا دوللىرى كىرىزىسى بارغانسېرى ئېغىرلاشقاچقا، پۇل فوندى تەشكىلاتى 1969 - يىلى خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى كېلىشىمىگە بىرىنچى قېتىم تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، 1970 - يىلى «ئالاھىدە پۇل قەرز ئېلىش ھوقۇقى» دېگەن مەددىنى قوشۇپ، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى ئەزا

دۆلەتلەرنىڭ پۇل قەرز ئېلىش هوقۇقىنىڭ قوشۇمچىسى قىلدى. ئالاهىده پۇل قەرز ئېلىش هوقۇقى ئەزا دۆلەتلەر تاپشۇرغان فوندلىڭ پىرسەنتىگە قاراپ ئۇلار ئارىسىدا تەقسىم قىلىندى. ئەزا دۆلەتلەر تاشقى تۆلەشتە قىينىچىلىق يۈز بەرگەنده، ئۆزىگە تەگكەن ئالاهىده پۇل قەرز ئېلىش هوقۇقىنى ئىشلىتىپ باشقا ئەزا دۆلەتلەردىن ئەركىن تېگىشىشكە بولىدىغان پۇل ئېلىپ، خەلقئارا كىرىم - چىقىمىدىكى پاسسىپ بالانسنى تولدۇرىدۇ. ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئاساسلىق مەجبۇرىيىتى پۇل فوندى تەشكىلاتى بىلەن ئۆز پۇلىنىڭ ئالتۇن مىقدارىنى مەسلىھەتلىشىپ بېكىتىپ، ئۆز پۇلىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا بولغان مۇقىم باها نىسبىتىنى بەلگىلەش، ئۆز پۇلىنىڭ ئالتۇن مىقدارىنى ئۆزگەرتمىشته 10 پىرسەنتتىن ئېشىپ كەتسە، پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىشتىن؛ ئەزا دۆلەتلەر تاشقى پېرېۋوت بازارلىرىدا ئامېرىكا دوللىرى سېتىۋېلىش - سېتىشتىكى پېرېۋوت باهاسىنى ئۇنىڭ قانۇندا بەلگىلەنگەن پېرېۋوت نىسبىتى 1 پىرسەنتتىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك، باشقا پۇل پېرېۋوتى سودىسىدا ۋە ئالتۇن ئېلىپ - سېتىشتا پۇل فوندى تەشكىلاتى ئېتىراپ قىلغان داۋالغۇپ تۇرۇش نىسبىتى بويىچە بولۇشتىن؛ ئەزا دۆلەتلەر يەنە پۇل فوندى تەشكىلاتىنى ئۆز هۆكۈمىتى ۋە بانكىلىرىدىكى ئالتۇن، تاشقى پېرېۋوت مىقدارى، ئىمپورت - ئېكسپورت سودا مىقدارى، مىللىي دارامەت، خەلقئارا كىرىم - چىقىم، مال باهاسى كۆرسەتكۈچى، تاشقى پېرېۋوت باشقۇرۇش ئەهۋالى قاتارلىق جەهەتلەردىكى ئاخبارات بىلەن تەمىن ئېتىشتىن ئىبارەت.

پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ ئالىي هوقۇقلۇق ئورگىنى مۇدىرىيەت بولۇپ، ئۇ هەرقايسى ئەزا دۆلەتلەر بىرىدىن لىشى، بىرىدىن كاندىدات لىشى تەيىنلەش بىلەن تەركىب تاپىدۇ. مۇدىرىيەتنىڭ دائىمى ئىشلار يېغىنى يىلىغا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇ يېغىن دۇنيا بانكىسى مۇدىرىيىتى بىلەن بىرلىشىپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇدىرىيەت يېغىنى يېپىق مەزگىلده، فوند ئۇلۇشنى تەكشىشكە ئوخشاش زور ئىشلارنى هېسابقا ئالمىغاندا، ئىجرائىيە دوكلاخۇيى هاۋالىسىگە بىنائەن ئۇنىڭ هوقۇقىنى يۈرگۈزىدۇ. ئىجرائىيە دوكلاخۇيى 20 نەپەر ئىجرائىيە دوكلاتىدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇنىڭ بەش نەپىرىنى تاپشۇرغان ئۇلۇشى ئەڭ كۆپ بولغان ئەزا دۆلەتلەر (ئامېرىكا، ئەنگلىيە، غەربىي گېرمانىيە، فرانسىيە، ياپونىيە) تەيىنلەيدۇ، قالغان ئىجرائىيە دوكلاتلار باشقا ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئاساسەن رايونلار بويىچە گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ سايلىشى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. لىشى ۋە ئىجرائىيە دوكلاتلارنىڭ ئاۋاز بېرىش هوقۇقى مۇناسىۋەتلەشكەن: هەربىر ئەزا دۆلەتنىڭ 250 ئاساسىي ئاۋاز بېرىش هوقۇقى بولىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا، يەنە هەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ پۇل فوندى تەشكىلاتىغا تاپشۇرغان ئۇلۇشنىڭ هەر 100 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى ئۈچۈن بىر ئاۋاز بېرىش هوقۇقى قوشۇپ بېرىلىدۇ، بۇ ئىككىسى قوشۇلۇپ، ئەزا دۆلەتنىڭ ئاۋاز بېرىش هوقۇقى بولىدۇ. دېمەك، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئاۋاز بېرىش هوقۇقىنىڭ قانچىلىك بولۇشى تاپشۇرغان ئۇلۇشنىڭ قانچىلىك بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ. ئامېرىكىنىڭ ئۇلۇشى ئەڭ كۆپ بولغاچقا، پۈتۈن ئاۋاز بېرىش هوقۇقىنىڭ 20 نەچچە پىرسەنتى ئۇنىڭ قولىدا. خەلقئارا پۇل فوندى

تەشكىلاتى مۇدىرىيىتى ۋە دۇكلىشۇيدا مۇھاكىمە قىلىنىدىغان ئادەتتىكى مەسىلىلەر بەرىلگەن ئاۋاز ئومۇمىي ئاۋازنىڭ يېرىمىدىن ئاشسا ماقۇللىنىدۇ (ھەرقۇقىدىن ۋاز كەچكەن ئاۋاز ھېسابقا ئېلىنمايدۇ). زور مەسىلىلەر بولسا ئومۇمىي ئاۋاز بەرىش ھوقۇقىنىڭ بەشتىن تۆتى، ھەتتا 85 پىرسەنتى قوشۇلغاندىلا ئاندىن ماقۇللىنىدۇ، دەپ بەلگىلىگەن. شۇڭا ئامېرىكا ئەڭ كۆپ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىغا ۋە زور مەسىلىلەرنى رەت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە.

خەلقئارا پۇل فوندى كېلىشىمىنىڭ ئىمزالىنىشى ۋە خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ قۇرۇلۇشى 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پېرېۋوت نىسبىتىنى تۆۋەنلاشتۇرۇش، سودا ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مەلۇم رول ئويناغان بولسىمۇ، لېكىن خەلقئارا پۇل فوندى كېلىشىمىنى ئىمزالاش ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسى تەسىس قىلىش يولىدا قوللانغان زور تەدبىرى بولغاچقا، خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ نۇرغۇن پائالىيەتلىرى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى خوجايىنلىق ئورنىنى قوغداش رولىنى ئويناندى. 60 - يىللارغا قەدەم قويغاندا، ئامېرىكا دوللىرى كېرىزىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز پارتلىشى شۇنىڭدەك ئامېرىكا بىلەن باشقا ئاساسلىق غەرب ئەللىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىسىدا، ئامېرىكىنىڭ كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل ئىشلىرىغا تەھدىت خوجايىنلىق قىلىش ئىمكانىيىتى بارا-بارا 1961 - يىل 11 - ئايدا قۇرۇلغان «10 دۆلەت گۇرۇھى» (ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە، ياپونىيە، ئىتالىيە، كانادا، گوللاندىيە، بېلگىيە، شۋېتسىيە) ئالدى. لېكىن كەڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىدا ئېگىلىگەن فوند ئۇلۇشى ئاز بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىمۇ ئاز، خەلقئارا تۆلەشتە قىيىنچىلىققا ئۇچرىغان چاغلاردا پۇل فوندى تەشكىلاتىدىن قەرز ئالىدىغان تاشقى پېرېۋوت مىقدارىمۇ ناھايىتى چەكلىك بولىدۇ. شۇڭا ئۇزاققىچە ھوقۇقسىز ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. ئامېرىكا دوللىرىنىڭ خوجايىنلىق ئورنىنىڭ چۈشۈپ كېتىشى ۋە تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشىگە ئەگىشىپ، كەڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، ئۇلار خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىدا باراۋەرلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش، پۇل قەرز ئېلىش ھوقۇقىنى كېڭەيتىش، خەلقئارا پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش يولىدىكى كۈرەشنى پەيدىنپەي قانات يايدۇرۇۋاتىتى.

- دەل مۇشۇنداق كۈرەشنىڭ تۈرتكىسى ئارقىسىدا، پۇل فوندى تەشكىلاتى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئىككىسپورت باھاسىنىڭ تۇراقسىزلىقىغا تولدۇرما قەرز بېرىش پۇلى (1963 - يىلى)، ئېھتىيات ئۇچۇن خەزىنىدە ساقلىنىدىغان قەرز پۇل (1969 - يىلى)، ئوتتۇرا قەرەللىك قەرز پۇل (1974 - يىلى)، تولۇقلانما قەرز پۇل (1977 - يىلى) قاتارلىقلارنى تەسىس قىلىپ، مەلۇم شەرتلەرگە ئاساسەن خەلقئارا تۆلەش جەھەتتە قىيىنچىلىققا ئۇچرىغان دۆلەتلەرگە قەرز بېرىپ تۇردى.

كەڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تۇرتكە بولۇشى ئارقىسىدا، پۇل فوندى تەشكىلاتى 1976 - يىل 5 - ئايدا ھاۋالە فوندى تەسىس قىلدى. بۇ ھاۋالە فوندى پۇل فوندى تەشكىلاتى قولىدىكى ئالتۇننىڭ ئالتىددىن بىرىنى (25 مىليون ئونسىيە) كىم ئارتۇق قىلىپ سېتىش يولى بىلەن تاپقان پايدا (بازار باھاسى بويىچە تۆت يىلغا بۆلۈپ سېتىش، بىر ئونسىيە ئالتۇننىڭ ھۆكۈمەت باھاسىدىن، يەنى 35 ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمى)، شۇنىڭدەك ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىئانىسىنى ۋە قەرز بەرگەن پۇلىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق تەسىس قىلىنىدى ھەمدە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش شەرتى بىلگىلەپ، مىللىي دارامېتى تۆۋەنرەك بولغان (1973 - يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئادەم بېشىغا 300 ئالاھىدە پۇل قەرز ئېلىش ھوقۇقىدىن ئېشىپ كەتمىگەن) 61 دۆلەتكە قەرز بېرىپ تۇردى.

كەڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ كۆچلۈك تەلەپ قىلىشى ئارقىسىدا، خەلقئارا پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ئۈچۈن، 1972 - يىل 9 - ئايدا، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ توققۇز نەپەر ۋەكىلى قاتناشقان «20 دۆلەت ھەيئىتى» قۇرۇلۇپ، پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ خەلقئارا پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشتىكى «مەسلىھەت ھەيئىتى» قىلىنىپ، خەلقئارا پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىنىش لايىھىسىنى تۈزۈشكە مەسئۇل قىلىندى.

خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ پۇل فوندى ئۇيۇشىي پرىنسىپ جەھەتتە ھەر بەش يىلدا بىر قېتىم بەلگىلىنىدۇ، ھازىرقى پۇل فوندىنى ئۇيۇشتۇرۇش ئېچىلىپ، نېفىت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتىغا ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئۇيۇشىنىڭ ئۆزگىشى بىرقەدەر كۆپ بولدى. ئامېرىكا ئۇيۇشىنىڭ ئومۇمىي ئۇيۇشتە تۇتقان سالمىقى 22.93 پىرسەنتتىن 21.53 پىرسەنتكە چۈشكەن بولىسىمۇ، يەنىلا ئومۇمىي ئۇيۇشنىڭ بەشتىن بىرىدىن ئاشىدۇ.

1977 - يىل 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگە كەلگەندە، پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ مەبلەغ، مال - مۈلۈك ئومۇمىي سوممىسى 37 مىليارد 977 مىليون ئالاھىدە پۇل قەرز ئېلىش ھوقۇقىغا يەتتى. بۇ تەشكىلاتنىڭ 1947 - يىل 3 - ئايدا تاشقى پېرېۋوت سودىسىنى باشلىغاندىن تارتىپ 1977 - يىل 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئەزا دۆلەتلەرگە ئامېرىكا دوللىرى، غەربىي گېرمانىيە مارکى، فوند ستېرلىڭ قاتارلىق نەچچە ئون خىل پۇلدىن قەرز بەرگەن پۇلنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 42 مىليارد 463 مىليون ئالاھىدە پۇل قەرز ئېلىش ھوقۇقىغا يەتتى.

1978 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنىگىچە پۇل فوندى تەشكىلاتىغا ئەزا دۆلەت ۋە رايونلار 135 كە يەتتى.

بر بىر تون ئورمانلىقى يەنى دېگەن مادىغا قارالسۇن.

خەلقئارا كۆللەندۇرۇش - تەرەققىيات بانكىسى بۇ، دۇنيا بانكىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ بانكا بر بىر تون ئورمانلىقى يەغمىنىڭ قارىغا ئاساسەن، 1945 - يىل 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قۇرۇلغان. ئۇ 1946 - يىل 6 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئىش باشلىغان. 1947 - يىل 11 - ئاينىڭ 15 - كۈندىن تارتىپ بىرلەشمە نەڭ بىر مەخسۇس ئورگىنى بولدى. باش بانكىسى ۋاشىنگتوندا، پارىژ، نيۇ - يورك، لوندون قاتارلىق جايلاردا شۆبە ئىش بېجرىش ئورۇنلىرى بار.

«خەلقئارا كۆللەندۇرۇش - تەرەققىيات بانكىسى كېلىشىمنامىسى» گە

ئاساسەن، بۇ بانكىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىلىرى مۇنداق:

1) «ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىغا مەبلەغ سېلىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ گۈللىنىشىگە ۋە قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىش جۈملىدىن ئۇلارنىڭ ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىغا ئۇچرىغان ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش»، «ئۇرۇش ۋاقتى ئىقتىسادىدىن تىنچ ۋاقىت ئىقتىسادىغا ئۆتۈشىگە ياردەم بېرىش»؛

2) «خۇسۇسىيلارغا قەرز پۇل بېرىشكە كېپىللىك قىلىش» قاتارلىق ئۇسۇللار بىلەن «خۇسۇسىيلارنىڭ چەت ئەللەردە مەبلەغ سېلىشنى ئىلگىرى سۈرۈش»، ئەزا دۆلەتلەر «ئەقىلغە مۇۋاپىق شەرت ئاستىدا خۇسۇسىي كاپىتالغا ئېگە» بولالمىغاندا، «مەزكۇر بانكىنىڭ كاپىتالى ياكى توپلىغان مەبلىغىدىن» بەۋاستە قەرز پۇل ئېلىپ، «خۇسۇسىيلار مەبلىغىنىڭ كەم بېرىنى تولدۇرۇش»؛

3) «ئەزا دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارا سودىسىنىڭ تەكشى تەرەققىي قىلىشى ۋە خەلقئارا كرىدىت - چىقىمىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ئىلگىرى سۈرۈپ»، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئاشۇرۇش»قا ياردەم بېرىش.

خەلقئارا گوللەندۈرۈش - تەرەققىيات بانكىسىنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى مۇدىرىيەت بولۇپ، ئۇ ھەربىر ئەزا دۆلەتنىڭ ئۆزى بەلگىلەش ئۇسۇلى بىلەن تەيىنلىگەن بىر مۇدىر، بىر كاندىدات مۇدىردىن تەشكىل قىلىنىدۇ. ھەر يىلى بىر نۆۋەت دائىمىي ئىشلار يىغىنى ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇ يىغىن خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى بىلەن بىرلىشىپ چاقىرىلىدۇ. مۇدىرىيەت يىغىنى يىپىق مەزگىللەردە، يەنى ئەزا قوبۇل قىلىش، بانكا كاپىتالىنى كۆپەيتىش ياكى كېمەيتىش، مەلۇم دۆلەتنى ئەزالىقتىن توختىتىش، بانكىنىڭ ساپ تاپاۋىتىنى تەقسىم قىلىش قاتارلىق چوڭ - چوڭ ئىشلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ھوقۇق ئىجرائىيە دۆكشىتۈيغا ھاۋالە قىلىنىدۇ. جەمئىي 20 نەپەر ئىجرائىيە دۆكشىنىڭ بەش نەپىرىنى تاپشۇرغان‌پاي سوممىسى ئەڭ كۆپ بولغان ئەزا دۆلەتلەر (ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ياپونىيە، غەربىي گېرمانىيە) تەيىنلەيدۇ، قالغان 15 نەپىرىنى باشقا ئەزا دۆلەتلەر رايونلار بويىچە گۇرۇپپىلارغا بۆلۈنۈپ سايلاپ چىقىدۇ. ئىجرائىيە دۆكشىلار بانكىنىڭ باش ئىش بېجىرىش ئورنىدا ئىشلەيدۇ ھەم دائىم يىغىن ئېچىپ تۇرىدۇ، بانكىنىڭ سىياسەت ئىشلىرى ۋە كۈندىلىك كەسپىي ئىشلىرىغا ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل بولىدۇ. بانكا باشلىقى ئىجرائىيە دۆكشىلاردىن سايلىنىدۇ، بانكا باشلىقى ئىجرائىيە دۆكشىخۇيىنىڭ رەئىسى بولىدۇ، ئۇنىڭدا ئاۋاز بېرىش ھوقۇقى بولمايدۇ، پەقەت ئىجرائىيە دۆكشىخۇي يىغىنىدا ئاۋاز بېرىلگەندە ئىككى تەرەپ بەرگەن ئاۋاز تەڭ چىقىپ قالسا، ھەل قىلغۇچ ئاۋاز بېرىدۇ. ئۇ دۆكشىخۇينىڭ يېتەكچىلىكىدە بانكىنىڭ كۈندىلىك كەسپىي ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. ھەربىر ئەزا دۆلەتتە 250 ئاساسىي ئاۋاز بېرىش ھوقۇقى بولىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، ھەر 100 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىلىق پاي ئۈچۈن بىر ئاۋاز قوشۇپ بېرىلىدۇ، شۇڭا، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقى، ئاساسىي جەھەتتىن ئۇلار تاپشۇرغان پاي ئۇلۇشى بىلەن توغرا تاناسىپ بولىدۇ. بانكىنىڭ دەسلەپ قۇرۇلغان چاغدىكى ئېھتىلانغان كاپىتالى 10 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى ئىدى، بۇنىڭ 3 مىليارد

175 مىليونى ئامېرىكىنىڭ بولۇپ، ئۇ ئەڭ كۆپ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى. 1978 - يىل 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگە كەلگەندە، بانكىغا تاپشۇرۇلغان پاي 26 مىليارد 659 مىليون 700 مىڭ پۇل قىممىتىگە ئىگە ئالاھىدە پۇل قەرز بېرىش ھوقۇقىغا يەنى 33 مىليارد 455 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى، بۇ پۇلنىڭ 25.46 پىرسەنتى ئامېرىكىنىڭ بولۇپ، ئۇ يەنىلا ئەڭ زور ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىنى ئىگىلەپ، بانكىنىڭ ھەل قىلغۇچ تەدبىرلىرى ۋە كەسپىي پائالىيەتلىرىگە داۋاملىق تۇرغا ئەڭ زور تەسىر كۆرسىتىش ئىقتىدارىنى ساقلاپ قالدى. خەلقئارا گوللەندۇرۇش - تەرەققىيات بانكىسىنىڭ دەسلەپكى پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ياۋروپادىكى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئۇرۇشتا ۋەيران‌چىلىققا ئۇچرىغان ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، مونوپول بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تۇراقلاشتۇرۇشقا ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت بولدى. ئەينى چاغلاردا ئاساسلىق قەرز ئالغۇچى دۆلەتلەر غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ئىدى. 1948 - يىلدىن كېيىن، بانكا ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنى ئاساسلىق قەرز بېرىش ئوبيېكتى قىلدى. خەلقئارا گوللەندۇرۇش - تەرەققىيات بانكىسىنىڭ پۇل قەرز بېرىش قەرەلى قىسقا بولغاندا نەچچە يىل، ئۇزاق بولغاندا 20 — 30 يىلغا يەتتى. قەرز ئۆسۈمى ئۇزۇلۈكسىز ئۆسۈپ، 1975 - يىلى ئۇنىڭ يىللىق ئۆسۈمى 8.5 پىرسەنتكە يەتتى. 1976 - يىل 7 - ئايدىن باشلاپ، يېڭى ئۆسۈم نىسبىتى فورمۇلىسى بولغا قويۇلۇپ، ئۇ پۇل مۇئامىلىسى بازىرىدىكى ئۆسۈم نىسبىتى سەۋىيىگە قاراپ قەرەللىك تەڭشىلىپ تۇرىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پۇل قەرز ئېلىش پۈتۈمى تۆۋەنلىگەن، لېكىن تېخى بانكىدىن ئېلىپ چىقىپ كەتمىگەن پۇلغا يىلىغا 0.75 پىرسەنت رەسمىيەت ھەققى ئېلىنىدى. بۇنىڭدىن باشقا، قەرز ئېلىشنىڭ مۇنداق شەرتلىرىمۇ قويۇلدى: ئەزا دۆلەتلەرلا قەرز بېرىشنى ئىلتىماس قىلىشى، قەرزگە ھۆكۈمەت كېپىللىك قىلىشى شەرت؛ قەرز بېرىشنى ئىلتىماس قىلغۇچى دۆلەت ھەقمەقەتەن ئەقىلغە مۇۋاپىق شەرتلەر بىلەن باشقا مەنبەدىن مەبلەغ ئالالمىغاندا، ئاندىن بانكا قەرز بېرىشنى ئويلىنىدۇ؛ پۇل قەرز بېرىشنى ئىلتىماس قىلىشتا، ئومۇمەن، قۇرۇلۇش پىلانى بولۇشى، بانكا تەكشۈرۈپ، ھەقمەقەتەن ئىقتىسادىي جەھەتتە ئاۋۋال ئويلىنىشقا تېگىشلىك ئىكەن دەپ قارىغاندا، ئاندىن پۇل قەرز بېرىش؛ قەرز بېرىلگەن پۇلنى ئۆز ئورنىغا ئىشلىتىش، دۇنيا بانكىسىنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلىش كېرەك. بۇ بانكىنىڭ ئىلگىرى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە بەرگەن قەرز پۇلى، ئاساسەن، ئېلېكتر قۇۋۋىتى، قاتناش - ترانسپورت قاتارلىق ئىشلارغا سەرپ قىلىنغان. 1974 - يىلى ئالجىرىيىنىڭ ب د ت نىڭ پەۋقۇلئاددە يىغىنىغا تاپشۇرغان ئەسلەتمىسىدە يېزىلىشىچە، 1973 - يىل 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە بولغان 25 يىل ئىچىدە، دۇنيا بانكىسى قەرز بەرگەن ئومۇمىي سوممىنىڭ 29 پىرسەنتى ئېلېكتر قۇۋۋىتى قاتارلىق ئېنېرگىيە مەنبەسى ساھەسىگە، 30 پىرسەنتى قاتناش - ترانسپورت ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن، بۇنىڭدىن باشقا سۇ تۇرۇبىسى، يەر ئاستى سۇ يوللىرى قاتارلىق يارەمچى قۇرۇلۇشلار ئۈچۈن بېرىلگەن قەرز پۇل ئومۇمىي قەرز سوممىسىنىڭ ئۈچتىن ئىككىسىنى ئىگىلىگەن.

قەرز پۇل بېرىلگەن بۇ قۇرۇلۇش تۈرلىرىنىڭ كۆپچىلىكىدىن قىممەتا ۋاقىت ئۆتىدە نەپ ئالغىلى بولمايدۇ. سانائەتكە بېۋاستە ئىشلەتىشكە بېرىلگەن قەرز پۇل 17 پىرسەنتىلا تەشكىل قىلغان، يېزا ئىگىلىكىگە بېۋاستە ئىشلەتىشكە بېرىلگىنى تېخىمۇ ئاز بولۇپ، ئاران 12 پىرسەنتنى تەشكىل قىلغان.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ قارىلىقى كۈنسايىن ئۆرلەۋاتقان ئەھۋالدا، دۇنيا بانكىسى 1959 - يىل 10 - ئايدا، خەلقئارا تەرەققىيات جەمئىيىتى قۇرۇش توغرىسىدا قارار ماقۇللىدى. جەمئىيەت 1960 - يىل 9 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلدى. ئۇنىڭ مەقسىتى مۇنداق: بىرقەدەر ئېتىبار بېرىش شەرتى بىلەن ئەزالار ئىچىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە قەرز پۇل بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش؛ قەرز بېرىلگەن پۇلدىن ئۆسۈم ئېلىنمايدۇ، قەرز بېرىلگەن پۇلغا قاراپ ھەر يىلى 0.75 پىرسەنت رەسمىيەت ھەققىلا ئېلىنىدۇ. قەرز مۇددىتى 50 يىل بولىدۇ؛ قەرز بېرىلگەندىن كېيىن، دەسلەپكى 10 يىلدا دېرى قايتۇرۇلمايدۇ؛ ئىككىنچى 10 يىل ئىچىدە، دېرى ھەر يىلى بىر پىرسەنتتىن قايتۇرۇلىدۇ؛ ئۈنىڭدىن كېيىنكى 30 يىل ئىچىدە، دېرى ھەر يىلى 3 پىرسەنتتىن قايتۇرۇلىدۇ، قەرز ئالغان پۇلنىڭ ھەممىسىنى ياكى بىر قىسمىنى ئۆز دۆلىتىنى پۇلى بىلەن قايتۇرۇشقا بولىدۇ. قەرز بېرىش ئوبيېكتى ھۆكۈمەت ياكى ھۆكۈمەت ۋە خۇسۇسىيلار كارخانىلىرى بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ھەممىسى ئەزا دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىگىلا بېرىلىدۇ. دۇنيا بانكىسىغا ئەزا دۆلەتلەرلا بولۇپ جەمئىيەتكە ئەزا بولۇشنىڭ ئىلتىماسىنى قىلىش لازىمقىتىگە ئىگە. 1977 - يىلىغا كەلگەندە، جاھانگىرلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ، بارغانسېرى تاشقى قەرزگە بوغۇلۇپ كەلدى. ھەر يىلى تۆلەيدىغان دېرى بىلەن ئۈسۈمىنى ئېغىر يۈك بولۇپ قالدى، ئۇلىنىڭ ئۈستىگە دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز ئۆسۈمى بىرقەدەر يۇقىرى بولدى. تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ نارازىلىقى كۈنسايىن ئۆرلەۋاتقان ئەھۋالدا، دۇنيا بانكىسى 1959 - يىل 10 - ئايدا، خەلقئارا تەرەققىيات جەمئىيىتى قۇرۇش توغرىسىدا قارار ماقۇللىدى. جەمئىيەت 1960 - يىل 9 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلدى. ئۇنىڭ مەقسىتى مۇنداق: بىرقەدەر ئېتىبار بېرىش شەرتى بىلەن ئەزالار ئىچىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە قەرز پۇل بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش؛ قەرز بېرىلگەن پۇلدىن ئۆسۈم ئېلىنمايدۇ، قەرز بېرىلگەن پۇلغا قاراپ ھەر يىلى 0.75 پىرسەنت رەسمىيەت ھەققىلا ئېلىنىدۇ. قەرز مۇددىتى 50 يىل بولىدۇ؛ قەرز بېرىلگەندىن كېيىن، دەسلەپكى 10 يىلدا دېرى قايتۇرۇلمايدۇ؛ ئىككىنچى 10 يىل ئىچىدە، دېرى ھەر يىلى بىر پىرسەنتتىن قايتۇرۇلىدۇ؛ ئۈنىڭدىن كېيىنكى 30 يىل ئىچىدە، دېرى ھەر يىلى 3 پىرسەنتتىن قايتۇرۇلىدۇ، قەرز ئالغان پۇلنىڭ ھەممىسىنى ياكى بىر قىسمىنى ئۆز دۆلىتىنى پۇلى بىلەن قايتۇرۇشقا بولىدۇ. قەرز بېرىش ئوبيېكتى ھۆكۈمەت ياكى ھۆكۈمەت ۋە خۇسۇسىيلار كارخانىلىرى بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ھەممىسى ئەزا دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىگىلا بېرىلىدۇ. دۇنيا بانكىسىغا ئەزا دۆلەتلەرلا بولۇپ جەمئىيەتكە ئەزا بولۇشنىڭ ئىلتىماسىنى قىلىش لازىمقىتىگە ئىگە. 1977 -

خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى، خەلقئارا تەرەققىيات جەمئىيىتى، خەلقئارا پۇل مۇناسىۋىتى شىركىتى دېگەن ھادىملارغا قارالسۇن.

خەلقئارا تەرەققىيات جەمئىيىتى بۇ، ب د ت نىڭ بىر مەخسۇس ئورگىنى. كېڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر خەلقئارا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەردە ئۆزاقتىن

يىل 10 - ئايدا بۇ جەمئىيەتكە ئەزا دۆلەتلەر ۋە رايونلار 117 گە يەتتى. مۇدىرىيەت ۋە ئىجرائىيە دۆكشۆي ئۇنىڭ ئاساسلىق ئورگىنى. دۇنيا بانكىسىنىڭ لىشىسى ۋە ئىجرائىيە دۆكشلىرى ئايرىم - ئايرىم هالدا ئۇنىڭ لىشلىقى ۋە ئىجرائىيە دۆكشلىقىنى قوشۇمچە ئۆتەيدۇ. جەمئىيەتنىڭ دىرېكتورلۇقى ۋە مۇئاۋىن دىرېكتورلۇقىنى دۇنيا بانكىسىنىڭ باشلىقى ۋە مۇئاۋىن باشلىقى قوشۇمچە ئۆتەيدۇ. شۇڭا، جەمئىيەت قانۇنى ۋە مالىيە جەهەتلەردە مۇستەقىل بولسىمۇ، لېكىن، كادىرلىرى ۋە باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى جەهەتتىن قارىغاندا، ئەمەلىيەتتە، دۇنيا بانكىسىنىڭ بىر شۆبىسە ئورگىنى. هەربىر ئەزا دۆلەتتە 250 ئاساسىي ئاۋاز بېرىش هوقۇقى بولىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا، تاپشۇرۇلغان هەر 100 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىلىق كاپىتالى ئۈچۈن بىر ئاۋاز قوشۇپ بېرىلىدۇ، بۇ ئىككىسى قوشۇلۇپ ئەزا دۆلەتنىڭ ئاۋاز بېرىش هوقۇقى بولىدۇ. ئامېرىكا تاپشۇرغان كاپىتال ئەڭ كۆپ بولغاچقا، ئۇنىڭ ئاۋاز بېرىش هوقۇقىمۇ ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئومۇمىي ئاۋاز بېرىش هوقۇقىنىڭ 23.7 پىرسەنتىنى (1976 - يىلى) تەشكىل قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئامېرىكا بۇ جەمئىيەتنىڭ هەل قىلغۇچ تەدبىر بەلگىلىشى ۋە كەسىپىي پائالىيەتلىرىدە ئەڭ زور تەسىر كۆرسىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە. 1977 - يىل 6 - ئايغىچە، جەمئىيەت ئەزا دۆلەتلەرگە قەرز بېرىشكە تەلەپتىلىغان ئىناۋەتلىك قەرزنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 11 مىليارد 400 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ، بۇنىڭ 7 مىليارد 900 مىليونى ئاسىيا غا، 3 مىليارد 100 مىليونى ئافرىقىغا، 400 مىليونى لاتىن ئامېرىكىسىغا بېرىلگەن. قەرز پۇل ئاساسەن بىرقەدەر نامرات بولغان تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە بېرىلگەن. ئەڭ كۆپ قەرز ئالغان دۆلەتلەر: ھىندىستان، پاكىستان، بېنگال، ھىندونېزىيە ۋە ئېفىئوپىيە. جەمئىيەتنىڭ باش شتابى ۋاشىنگتوندا.

خەلقئارا گوللاندروش - تەرەققىيات بانكىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

خەلقئارا پۇل مۇئامىلە شىركىتى ب د ت نىڭ مەخسۇس ئورگانلىرىدىن بىرى. دۇنيا بانكىسى خۇسۇسىي كارخانىلارغا بېرىلمەيدىغان قەرزگە هۆكۈمەت كېپىللىك قىلىشى كېرەك دەپ بەلگىلىگەن. بۇ بەلگىلىمە دۇنيا بانكىسىنىڭ كەسىپىي پائالىيىتىنى چەكلەپ قويىدى. 1954 - يىل 12 - ئايدا، دۇنيا بانكىسى ئەزا دۆلەتلەر بىلەن كېڭىشىپ، خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى شىركىتى كېلىشىمنى تۈزۈپ چىقتى. 1956 - يىل 7 - ئايغا كەلگەندە، بۇ كېلىشىمگە ئىمزا قويغان دۆلەتلەر 31 گە يەتتى، تاپشۇرۇلغان كاپىتال كېلىشىمدىكى بەلگىلىمىگە يەتكەندىن كېيىن، خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى شىركىتى رەسمىي قۇرۇلدى. شىركەت دۇنيا بانكىسىغا يارەملىشىپ، مەبلەغ جەهەتتىنە قىيىنچىلىقى بار خۇسۇسىي كارخانىلارغا قەرز پۇل بېرىشنى ئۈزگە مەقسەت قىلدى. پۇل قەرز بېرىش دائىرىسى ئەزا دۆلەت تەلەپنىڭ (ئاساسلىقى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر) خۇسۇسىي كارخانىلىرى بىلەنلا چەكلەندى، پۇل قەرز بېرىشتە هۆكۈمەتنىڭ كېپىللىكى بولمىسىمۇ بولىدىغان بولدى، مۇددىتى ئومۇمەن 7 — 15 يىل، يىللىق ئۆسۈمى 6 - 10 پىرسەنت قىلىپ بەلگىلەندى، شىركەت كەسىپىي جەهەتتە ئاساسەن پۇل قەرز بېرىشتىن

تاشقىرى، 1961 - يىلدىن باشلاپ خۇسۇسىي كارخانىلارغا بىۋاستە مەبلەغ سېلىپ پاي قۇشۇش ئۇسۇلىنى قوللاندى. دۇنيا بانكىسىغا ئەزا دۆلەتلەرلا خەلقئارا پۇل شىركىتىگە ئەزا بولۇشنى ئىلتىماس قىلىش لايىقىتىگە ئىگە. 1977 - يىل 10 - ئايغا كەلگەندە، بۇ شىركەتكە ئەزا بولغان دۆلەت ۋە رايونلار 105 كە يەتتى. مۇدىرىيەت ۋە ئىجرائىيە دۆكشىخۇي ئۇنىڭ ئاساسلىق ئورگىنى. ئۇنىڭ لىشلىقى ۋە ئىجرائىيە دۆكشىلىقىنى ئايرىم - ئايرىم هالدا ئەزا دۆلەتلەرنىڭ دۇنيا بانكىسىدىكى لىشىسى ۋە دۆكشىلىرى قۇشۇمچە ئۆتەيدۇ. شىركەتنىڭ دىرېكتورلۇقى ۋە مۇئاۋىن دىرېكتورلۇقىنىمۇ ئايرىم - ئايرىم هالدا دۇنيا بانكىسىنىڭ باشلىقى ۋە مۇئاۋىن باشلىقلىرى قۇشۇمچە ئۆتەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، شىركەت قانۇنىي ۋە مالىيە جەهەتلەردە مۇستەقىل بولسىمۇ، لېكىن كادىر ئىشلىرى ۋە باشقۇرۇش جەهەتلەردىن قارىغاندا، ئەمەلىيەتتە، دۇنيا بانكىسىنىڭ بىر شۆبە ئورگىنى. هەربىر ئەزا دۆلەتتە 250 ئاساسىي ئاۋاز بېرىش هوقۇقى بولىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا، تاپشۇرۇلغان هەر 100 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىلىق كاپىتالى ئۈچۈن بىر ئاۋاز قوشۇپ بېرىلىدۇ، بۇ ئىككىسى قوشۇلۇپ ئەزا دۆلەتنىڭ ئاۋاز بېرىش هوقۇقى بولىدۇ. ئامېرىكا تاپشۇرغان كاپىتال ئەڭ كۆپ بولغاچقا، ئۇنىڭ ئاۋاز بېرىش هوقۇقىمۇ ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئومۇمىي ئاۋاز بېرىش هوقۇقىنىڭ 26.3 پېرسەنتىنى (1976 - يىلى) تەشكىل قىلىدۇ، ئامېرىكا شىركەتنىڭ هەل قىلغۇچ تەدبىر پەلگەلەش ۋە كەسپىي پائالىيەتلەرىدە ئەڭ زور تەسىر كۆرسىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە. 1977 - يىل 6 - ئايغىچە، شىركەتنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان 62 دۆلەتنىڭ 292 كارخانىسىغا بەرگەن قەرز پۇلى ۋە سالغان مەبلىغى 1 مىليارد 712 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. ئەڭ كۆپ قەرز پۇل بېرىلگىنى ۋە مەبلەغ سېلىنغىنى برازىلىيە، تۈركىيە ۋە يۇگوسلاۋىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بولدى. ئەڭ كۆپ مەبلەغ سېلىنغان تارماق تۆمۈر - پولات سانائىتى، ئاندىن قالسا توقۇمىچىلىق سانائىتى بولدى. باش شىركەت ۋاشىنگىتوندا.

خەلقئارا گوللەندروش - تەرەققىيات بانكىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئاسىيا تەرەققىيات بانكىسى بۇ، ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە ئىناۋەتلىك قەرز مەبلىغى بېرىش ئۈچۈن ئۇرغۇن دۆلەتلەر بىرلىشىپ قۇرغان پۇل مۇئامىلىسى تەشكىلاتى. بۇ بانكا 1963 - يىل 3 - ئايدا، ئالدى بىلەن، ب د ت نىڭ ئاسىيا ۋە يىراق شەرق ئىقتىسادىي هەيئىتىنىڭ يىغىندا ياپونىيىنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇشى بىلەن 1966 - يىلى توكيودا قۇرۇلغان، شۇ يىلى 12 - ئايدا رەسمىي ئىش باشلىغان. ئۇنىڭ مەقسىتى هۆكۈمەت ۋە خۇسۇسىي كاپىتالنى ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىغا مەبلەغ سېلىشقا ئىلهاملاندۇرۇپ، ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئۆسۈشىنى ۋە ئىقتىسادىي هەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىشتىن ئىبارەت.

مەزكۇر بانكىنىڭ ئېدىتلانغان كاپىتالى دەسلەپتە 1 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى ئىدى، 1975 - يىلغا كەلگەندە كۆپەيمەي 3 مىليارد 670 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى، تاپشۇرۇلغان كاپىتال 3 مىليارد 200 مىليون ئامېرىكا

دوللىرغا يەتتى، بۇنىڭدا ياپونىيەنىڭ تاپشۇرغىنى ئەڭ كۆپ بولۇپ، 600 مىليون ئامېرىكا دوللىرغا يېتىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا ئامېرىكىنىڭ 360 مىليون ئامېرىكا دوللىرى، ھىندىستاننىڭ 280 مىليون ئامېرىكا دوللىرى، ئاۋسترالىيەنىڭ 260 مىليون ئامېرىكا دوللىرى، ھىندونېزىيەنىڭ 240 مىليون ئامېرىكا دوللىرى، جەنۇبىي چاۋشيەننىڭ 220 مىليون ئامېرىكا دوللىرى، مالايشيانىڭ 120 مىليون ئامېرىكا دوللىرى، فىلىپپىننىڭ 110 مىليون ئامېرىكا دوللىرى، غەربىي گېرمانىيەنىڭ 100 مىليون ئامېرىكا دوللىرى، پاكىستاننىڭ 100 مىليون ئامېرىكا دوللىرى، ئەنگلىيەنىڭ 90 مىليون ئامېرىكا دوللىرى بېرىلدى. بۇ كاپىتالدىن باشقا، مەزكۇر بانكا يەنە ياپونىيە، ئامېرىكا، غەربىي گېرمانىيە، گوللاندىيە، بېلگىيە، لىيۇكسېمبۇرگ، شۋېتسارىيە، ئىتالىيە، ئاۋستىرىيە، سەئۇدى ئەرەبىستانى، كۇۋەيت قاتارلىق دۆلەتلەردىن ئالغان قەرز پۇل 1975 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە جەمئىي 639 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. بۇ بانكا يەنە قەرز بېلىتى تارقىتىدۇ.

بۇ بانكىنىڭ قەرز بېرىش ئوبيېكتى ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىكى ئەزا دۆلەتلەر. پۇل قەرز بېرىشنىڭ شەرتلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: قەرز بېرىلگەن پۇل كۆرسىتىلگەن جايغا ئىشلىتىلىدۇ، پۇل قەرز بەرگەن دۆلەت تاۋار ۋە ئەمگەك كۈچى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، ۋەھاكازالار. 1975 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بۇ بانكىنىڭ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 21 دۆلەت ۋە رايونىدىكى 228 قۇرۇلۇش ئۈچۈن بەرگەن قەرز پۇلى جەمئىي 2 مىليارد 580 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ بانكا يەنە پۇل قەرز بېرىش شەرتى بىرقەدەر كەڭ بولغان ئىككى خىل ئالاھىدە فوندنى يەنى «كۆپ تەرەپلىمە ئىشلىتىشكە بولىدىغان ئالاھىدە فوند» (1968 - يىلى) ۋە «ئاسىيا تەرەققىيات فوندى» (1974 - يىلى) تەسىس قىلدى.

1976 - يىلغا كەلگەندە، بۇ بانكىنىڭ ئەزاسى 42 گە يەتتى، ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىن ئەزا بولغان دۆلەت ۋە رايون 28. ئۇنىڭ بۇ رايونلارغا تەۋە بولمىغان ئەزاسى 14، بۇنىڭ ئىچىدە ئامېرىكا، كانادا، شۇنىڭدەك ئەنگلىيە، فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە، شۋېتسارىيە قاتارلىق 12 غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرى بار.

تەشكىلىي ئاپپاراتى مۇنداق: مۇدىرىيەت ئۇنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى، ئۇ ھەربىر ئەزا دۆلەت تەرىپىدىن ئايرىم - ئايرىم تەيىنلەنگەن بىر لىشى ۋە بىر كاندىدات لىشىدىن تەركىب تاپىدۇ، ھەر يىلغا كەم دېگەندە بىر قېتىم يىغىن ئاچىدۇ؛ ئىجرائىيە دوكشوخوي بانكىنىڭ ئومۇمىي كەسپىي ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ، ئۇ مۇدىرىيەت تەرىپىدىن سايلانغان 12 نەپەر ئىجرائىيە دوكشىدىن تەركىب تاپىدۇ، ئۇنىڭ سەككىز نەپىرى ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونىدىن، قالغان تۆت نەپىرى باشقا رايونلاردىن بولىدۇ؛ ئىجرائىيە دوكشىلارنىڭ ۋەكالەت مۇددىتى ئىككى يىل بولىدۇ، ئۇدا سايلانغانلار ئۇدا دوكشى بولۇۋېرىدۇ. بانكا باشلىقى بانكىنىڭ كۈندىلىك خىزمەتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. باش بانكا پىلىپپىننىڭ پايتەختى مانىلادا.

ئافرىقا تەرەققىيات بانكىسى، پان ئامېرىكا تەرەققىيات بانكىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئافرىقا تەرەققىيات بانكىسى بۇ، ئافرىقا ئەللىرى بىرلەشمىسىنىڭ قۇرغان ئۆزئارا ھەمكارلىشىش خاراكتېرىدىكى پۇل مۇئامىلىسى

شەشكىللاتى. ئۇ ب د ت نىڭ ئافرىقا ئىقتىسادىي ھەيئىتىنىڭ قوللىشى ئاستىدا 1964 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلۇپ، 1966 - يىل 7 - ئايدا ئىش باشلىغان. ئۇنىڭ مەقسىتى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: «ئافرىقا ئىقتىسادىنى بىر گەۋدە قىلىش» ئۈچۈن، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئىشلىرىغا مەبلەغ يېتەكلەپ بېرىش، «ئافرىقا قۇرۇقلۇقىنىڭ تەرەققىيات ئومۇمىي ستراتېگىيىسىنى تۈزۈشنىڭ يارىدەم بېرىش»، «ھەرقايسى ئەللەرنىڭ تەرەققىيات پىلانىنى ماسلاشتۇرۇش». بانكىنىڭ ئېدىتلانغان كاپىتالى دەسلەپتە 250 مىليون ھېسابات بىرلىكى ئىدى (بىر ھېسابات بىرلىكى 1971 - يىلى كۈرسى چۈشۈشتىن بۇرۇنقى بىر ئامېرىكا دوللىرىنىڭ قىممىتىگە باراۋەر)، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، 1976 - يىل 7 - ئايغا كەلگەندە، ئۇنىڭ ئېدىتلىق كاپىتالى 800 مىليون ھېسابات بىرلىككە يەتتى. ئۇنىڭ ئاسىيا تەرەققىيات بانكىسى ۋە پان ئامېرىكا تەرەققىيات بانكىسى رايون سىرتىدىكى دۆلەتلەرنىڭ كاپىتال سېلىشىغا يول قويغىنىغا ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئافرىقا تەرەققىيات بانكىسى ئافرىقا ئەللىرىنىڭ كاپىتال سېلىشى بىلەنلا چەكلىنىدۇ. 1976 - يىل 7 - ئايغا كەلگەندە، ئافرىقا تەرەققىيات بانكىسىغا ئەزا بولغان ئافرىقا دۆلەتلىرى جەمئىي 46 گە يەتتى.

1975 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئافرىقا تەرەققىيات بانكىسىنىڭ 35 ئەزا دۆلەتتىكى 99 قۇرۇلۇشى ۋە تەقسىمات تۈرلىرىگە قەرز پۇل بېرىشكە ۋەدە بەرگەن ئومۇمىي سومىسى 317 مىليون 850 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. بۇلىڭ ئىچىدە قېلىچراق ئالاقىسى، سۇ ئىشلىرى، ئېلېكتر ئىشلىرى قاتارلىق جامائەت ئىشلىرى ئۈچۈن قەرز بېرىلگىنى 32 پىرسەنتنى، قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرى ئۈچۈن قەرز بېرىلگىنى 30 پىرسەنتنى، سانائەت شۇنىڭدەك ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىيات بانكىسى قاتناشقان قۇرۇلۇش تۈرلىرى ئۈچۈن قەرز بېرىلگىنى 24 پىرسەنتنى، يەزا ئىگىلىكى ئۈچۈن قەرز بېرىلگىنى 13 پىرسەنتنى تەشكىل قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئافرىقا تەرەققىيات بانكىسى ئافرىقىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسىتىدە، ئافرىقا ۋە ئافرىقا سىرتىدىكى ئىقتىسادىي تەشكىلاتلار بىلەن كەڭ ئالاقە ئورناتتى. ئۇ ئافرىقا بىرلىكى تەشكىلاتى، ئافرىقا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئەرەب بانكىسى، غەربىي ئافرىقا گۈرۈچ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش جەمئىيىتى، ب د ت تەرەققىيات - پىلان مەھكىمىسى، ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي مۇدىرىيەت، ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىك تەشكىلاتى، خەلقئارا ئەمگەك تەشكىلاتى، دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتى قاتارلىق تەشكىلاتلار بىلەن رەسمىي ھەمكارلىق كېلىشىملىرىنى ئىمزالىدى. ئۇ ئافرىقا بىرلىكى تەشكىلاتى ۋە ب د ت ئافرىقا ئىقتىسادىي ھەيئىتى بىلەن بىرلىكتە ماسلاشتۇرۇش ھەيئىتى تەسىس قىلىپ، بۇ ئوچ تەشكىلاتنىڭ پىلانلىرىنى ماسلاشتۇردى. 1973 - يىلى، بۇ ئوچ تەشكىلات يەنە بىرلىشىپ ئافرىقا سودا - تەرەققىيات ۋە پۈل مەسىلىسى بويىچە مىنىستىرلار يىغىنىنى چاقىردى. ئافرىقا تەرەققىيات بانكىسى يەنە 1972 - يىل 6 - ئايدا ئافرىقا تەرەققىيات فوندى تەشكىلاتى تەسىس قىلىپ، ئافرىقا سىرتىدىكى

دۆلەتلەرنىڭ پاي چېكى سېتىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلدى. مۇشۇ فوندتىن بېرىلگەن قەرز پۈلىغا ئۆسۈم ئېلىنمىدى، قايتۇرۇش مۇددىتى 50 نەچچە يىلغا ئۇزارتىلدى؛ 1975 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بۇ فوند تەشكىلاتى 40 قۇرۇلۇشۇ ۋە تەتقىقات تۈرلىرى ئۈچۈن جەمئىي 140 مىليون ئامېرىكا دوللىرى قەرز بېرىشكە ۋە بۇ پۈلنى ئاساسەن قۇرغاقچىلىق بولىدىغان رايونلارنى ئېچىشقا ئىشلىتىشكە ماقۇل بولدى. ئافرىقا تەرەققىيات بانكىسى ئافرىقا رايونىدا ئىشلەپچىقىرىش كارخانىلىرىنى قۇرۇش ۋە كېڭەيتىش مەقسەتىدە، يەنە تەشەببۇسكارلىق بىلەن بىر مەبلەغ سېلىش شىركىتى تەسىس قىلدى (بۇ شىركەت 1970 - يىل 11 - ئايدا قۇرۇلدى)؛ يەنە ئافرىقا ۋە خەلقئارا بازارلاردا قىسقا، ئوتتۇرا ۋە ئۇزاق قەرەللىك قەرز بېلىتى تارقاتتى. ھەمدە ئافرىقىغا ياردەم بېرىشنى خالايدىغان ئەرەب ئەللىرىگە مۇلازىملىق قىلىشنى قارار قىلدى.

تەشكىلىي ئاپپاراتى مۇنداق: ئالىي سىياسەت بەلگىلىگۈچى ئورگىنى مۇدىرىيەت بولۇپ، ئۇ ھەربىر ئەزا دۆلەتنىڭ بىردىن ۋەكىل چەتئەللىك (ئادەتتە مالىيە مىنىستىرى ياكى ئىقتىسادىي مىنىستىرى بولىدۇ) بىلەن تەركىب تاپىدۇ، يىلىغا بىر قېتىم يىغىن ئاچىدۇ؛ ئىجرائىيە دۆكشخوي بانكىنىڭ ئومۇمىي كېسپي ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ، ئۇ مۇدىرىيەت تەرىپىدىن سايلانغان توققۇز نەپەر ئىجرائىيە دۆكشىدىن تەركىب تاپىدۇ؛ بانكا باشلىقى ئىجرائىيە دۆكشخۇيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بانكىنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ، ئۇنىڭ ۋەكالەت مۇددىتى بەش يىل بولىدۇ. باش بانكا پىل چىشى قىرغىقىنىڭ پايتەختى ۋاشىنگتاندا.

ئاسىيا تەرەققىيات بانكىسى، پان ئامېرىكا تەرەققىيات بانكىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

پان ئامېرىكا تەرەققىيات بانكىسى - بۇ، لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىگە ئىناۋەتلىك قەرز مەبلىغى بېرىش مەقسىتىدە ئۇرغۇن دۆلەتلەر بىرلىشىپ قۇرغان پۇل مۇئامىلىسى تەشكىلاتى. بۇ بانكا لاتىن ئامېرىكىسى دۆلەتلىرى تەشكىلاتىنىڭ قارارىغا ئاساسەن 1959 - يىلى قۇرۇلغان. ئۇنىڭ مەقسىتى مۇنداق: ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا دائىر ئىشلارغا مەبلەغ يەتكۈزۈپ بېرىش ۋە تېخنىكا جەھەتتە ياردەم بېرىش ئارقىلىق ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، پان ئامېرىكا تۇرمۇشىنى بەرپا قىلىش نىشانىغا يېتىش. بۇ بانكىنىڭ ئىدىتىلانغان كاپىتالى دەسلەپتە 1 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى ئىدى، 1976 - يىل 7 - ئايغا كەلگەندە 10 مىليارد 700 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. بۇ ئىچىدە ئامېرىكىنىڭ ھەممىدىن كۆپ بولۇپ، 3 مىليارد 610 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا، ئاندىن تەرتىپ بويىچە ئارگېنتىنا بىلەن برازىلىيىنىڭ ھەربىرىنىڭ 1 مىليارد 250 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا، مېكسىكىنىڭ 800 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا، ۋېنېسۇئېلانىڭ 670 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى، ۋەھاكازالار ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىنىڭ قانچىلىك بولۇشى ئۇنىڭ تاپشۇرغان كاپىتالى بىلەن تەڭغرا تاناسىپ بولغاچقا، ئامېرىكىنىڭ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىمۇ ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئومۇمىي ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىنىڭ 36 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ ئارگېنتىنا ئىكىمۇ، برازىلىيەنىكىمۇ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقى ئومۇمىي ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىنىڭ 12 پىرسەنتىنى

تەشكىل قىلىدۇ.

پان ئامېرىكا تەرەققىيات بانكىسىنىڭ پۈتۈل قەرز بېرىش ئوبيېكتى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى ۋە ھۆكۈمەت ھەم خۇسۇسىي تەشكىلاتلاردۇر، ئۇنىڭ ئۈسۈم پىرسەنتى ئومۇمەن بىرقەدەر يۇقىرى، قەرز بېرىش قەرەلى 10 يىلدىن 25 يىلغىچە بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قايسى پۇلنى ئالسا، قەرزنى شۇ پۇل بىلەن قايتۇرىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە ئالاھىدە كەسپىي ئىشلار فوندى تەسىس قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ قەرز بېرىش ئۈسۈم پىرسەنتى تۆۋەنرەك، قەرەلى ئۇزۇنراق، شۇنىڭدەك قەرز ئالغان پۈلنىڭ ھەممىسىنى ياكى بىر قىسمىنى يارىمى ئالغۇچى دۆلەت ئۆز پۈلى بىلەن قايتۇرسىمۇ بولىدۇ. 1976 - يىل 7 - ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، پان ئامېرىكا تەرەققىيات بانكىسى تەسىس قىلىنغان ئادەتتىكى كەسپىي ئىشلارغا بېرىلىدىغان قەرز پۈلىنىڭ ئومۇمىي سانى 4 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن، بۇنىڭ ئەڭ كۆپ قىسمى برازىلىيە، مېكسىكا، ئارگېنتىنا قاتارلىق دۆلەتلەرگە قەرز بېرىلگەن.

1976 - يىل 7 - ئاينىڭ كەلگەندە، پان ئامېرىكا تەرەققىيات بانكىسىنىڭ ئەزالىرى 33 دۆلەت ۋە رايونغا يەتكەن، بۇنىڭ 22 سى لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىدۇر، ئۇنىڭدىن باشقا ئامېرىكا، كانادا، ئەنگلىيە، غەربىي گېرمانىيە، شۋېتسارىيە، بېلگىيە، دانىيە، ئىسپانىيە، يۇگوسلاۋىيە، ياپونىيە، ئىسرائىلىيەلەرمۇ ئۇنىڭ ئەزاسى.

تەشكىلىي ئاپپاراتى مۇنداق: ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى مۇدىرىيەت بولۇپ، ئۇ ھەربىر ئەزا دۆلەت تەيىنلىگەن بىر لىشى ۋە بىركاندىدات لىشىدىن تەركىب تاپىدۇ؛ ئىجرائىيە دۆكشىلار ھەيئىتى بانكىنىڭ ئومۇمىي كەسپىي ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ، ئۇ توققۇز نەپەر ئىجرائىيە دۆكشىدىن تەركىب تاپىدۇ، ئۇنىڭ يەتتە نەپىرىنى لاتىن ئامېرىكىسىدىكى ئەزا دۆلەتلەردىن سايلايدۇ، قالغان ئىككى نەپىرىنى ئامېرىكا ۋە كانادا تەيىنلەيدۇ؛ بانكا باشلىقى بانكىنىڭ كۈندىلىك خىزمەتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. باش بانكىسى ۋاشىنگتوندا.

ئاسىيا تەرەققىيات بانكىسى، ئافرىقا تەرەققىيات بانكىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

خەلقئارا ھېساب بوغۇش بانكىسى بۇ، ئاساسلىق غەرب دۆلەتلىرى بىرلىشىپ قۇرغان پۇل مۇئامىلىسى تەشكىلاتى. 1930 - يىل 5 - ئايدا، مورگان بانكىسى باشچىلىقىدىكى ئۈچ خۇسۇسىي سودا بانكىسى، ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، بېلگىيە ۋە گېرمانىيە قاتارلىق بەش دۆلەتنىڭ مەركىزىي بانكىلىرى شۇنىڭدەك ياپونىيەنىڭ بەزى سودا بانكىلىرى بىرلەكتە مەبلەغ سېلىپ، شۋېتسارىيەنىڭ بازىل شەھىرىدە قۇرغان. بۇ بانكا ئەسلىدە 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن گېرمانىيەنىڭ تولەم تولىمىنى ۋە ئانتانتا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىغا دائىر ھېساباتنى بوغۇش ۋە تۆلىتىش خىزمىتىنى ئىشلىگەنىدى، كېيىنچە خەلقئارا ھېساب بوغۇش خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان بولدى. ئۇ، ھاۋالىگە بىنائەن، خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى كەسپىي، مەركىزىي بانكىنىڭ ئالتۇن، تاشقى پېرېۋوت سودىسى ۋە قەرز بېلىتى تارقىتىش ئىشلىرىنى ۋەكالىتەن ئىشلەيدۇ، ھەرقايسى دۆلەتلەر مەركىزىي بانكىسىنىڭ ئامانەت پۇلىنى قوبۇل قىلىدۇ، خەلقئارا خىزاكتېرلىك ھۆكۈمەت

قەرز پۇلى ئىشلىرى ۋە باشقا ئىشلارنى بېجىرىدۇ. 1944 - يىل 7 - ئايدىكى برېمبرتون ئورمانلىقى يىغىنىدا ھاسىل قىلىنغان كېلىشىمدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلقئارا ھېساب بوغۇش بانكىسى ئۆز ئىشىنى ئايلاشتۇرۇشى كېرەك ئىدى، لېكىن ئامېرىكا مارشالل پىلانىنى ئىزچىللاشتۇرۇش مەقسىتىدە، ئۇنى ساقلاپ قېلىپ، ئاساسەن ياۋروپا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا، شۇنىڭدەك ئامېرىكا بىلەن ياۋروپا ئەللىرى ئوتتۇرىسىدا خەلقئارا ھېساب بوغۇشنىڭ ۋەكالەت ئورگىنى قىلىشنى قەتئىي تەشەببۇس قىلدى. ئۇ 1948 - يىلدىن تارتىپ ياۋروپا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەشكىلاتى (1960 - يىلى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتى قىلىپ ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنغان) ئەزالىرى ئوتتۇرىسىدىكى خەلقئارا ھېساب بوغۇش ئىشلىرىنى ۋەكالىتەن بېجىردى؛ 1951 - يىلدىن تارتىپ، ئۇ يەنە ياۋروپا كۆمۈر - پولات بىرلەشمىسىنىڭ كىرىم - چىقىم كەسپىنى ۋەكالىتەن بېجىردى؛ 1973 - يىلدىن تارتىپ، ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسى تەسىس قىلغان ياۋروپا پۇل ھەمكارلىقى فوندى تەشكىلاتىنىڭ ۋەكالەت ئورگىنىلىق ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۈتىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە دۇنيا دۆلەتلىرى پوچتا ئىتتىپاقى، خەلقئارا قىزىل كرېست جەمئىيىتى قاتارلىق خەلقئارا تەشكىلاتلارنىڭ پۇل مۇئامىلىسى ئىشلىرىنى ۋەكالىتەن بېجىرگۈچى ئورگىنى بولدى.

بانكىنىڭ ئىدىنتلىق كاپىتالى 1 مىليارد 500 مىليون ئالتۇن فرانك (بىر ئالتۇن فرانك 0.29032 گرام ساپ ئالتۇن بىرىنچە ھېسابلىنىدۇ) بولۇپ، ئۇنىڭ 75 پىرسەنت پەيىي ئالاقىدار دۆلەتلەرنىڭ مەركىزي بانكىلىرىنىڭ قولىدا، 25 پىرسەنت پەيىي خۇسۇسىي بانكىلار ۋە شەخسلەرنىڭ قولىدا. 1977 - يىلى پەيىي بار دۆلەتلەر 30 غا يەتكەن، ئامېرىكا، كانادا، ياپونىيە، ئاۋسترالىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ياۋروپا دۆلەتلىرى. خەلقئارا ھېساب بوغۇش بانكىسىغا ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ مەركىزىي بانكىلىرى قاتناشقان، ئامېرىكىدىن بۆلسا خۇسۇسىي بانكىلار قاتناشقان. بۇ بانكىنىڭ رەھبىرىي ئورگىنى دۇكشخۇي بولۇپ، ئۇ 13 دۇكشىدىن تەركىب تاپىدۇ، بۇنىڭ سەككىز نەپىرى ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، بېلگىيە، غەربىي گېرمانىيە (بۇ بەش دۆلەت بانكىنى قۇرغۇچى دۆلەتلەر)، شۋېتسىيە، شۋېتسارىيە ۋە گېللاندىيىلەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرىنىڭ دۇكشىلىرى ياكى باشلىقلىرىدۇر، قالغان بەش نەپىرى يۇقىرىدا ئېيتىلغان سەككىز نەپەر دۇكشىنىڭ كۆرسەتمىسى بىلەن بارلىققا كېلىدۇ. مەركىزىي بانكىلار پايىچىكىدىن باشقا پايىچەكلار دۇكشى بولالمايدۇ، ئۇلارنىڭ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىمۇ بولمايدۇ، لېكىن ئامېرىكا قوشما شىتاتىنىڭ ئېھتىياج زاپىسى سىستېمىسى دائىم ۋەكىل ئەۋەتىپ بۇ بانكىنىڭ دۇكشىلار يىغىنىغا قاتناشتۇرىدۇ. باش بانكىسى شۋېتسارىيىنىڭ بازىل شەھىرىدە. ئو يەنە ھەر ئايدا «10 دۆلەت گۇرۇھى» ۋە شۋېتسارىيە مەركىزىي بانكىسىنىڭ باشلىقىنى يىغىنىغا چاقىرىپ تۇرىدۇ، بۇ ئادەتتە «بازىل كۇلۇبى» دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ يىغىندا غەربنىڭ پۇل مۇئامىلىسى، پۇل جەھەتلىرىدىكى چوڭ - چوڭ مەسىلىلەر مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل سىستېمىسى

بۈندىن 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن بىر مەھەل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل سىستېمىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ، ئۇرۇشتىن كېيىن ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل مۇئامىلىسى ۋە پۇل ساھەسىدىكى ئىنكاسىدۇر.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكا كاپىتالىزم دۇنياسى ئالتۇن زاپىسىنىڭ تەخمىنەن تولىسىنى قولغا چۈشۈرۈپ، دۇنيادا بىردىنبىر چوڭ قەرز ئىگىسى بولۇپ قالدى. ئۇرۇش مەزگىلىدىلا، ئامېرىكا ئۇرۇشتىن كېيىن دۇنيانىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلار ساھەلىرىدە خوجايىنلىق ئورنىنى تىكلەشنى ئاكتىپ پىلانلىدى. ئامېرىكا ئىقتىسادىي ساھەدە پۇل مۇئامىلىسى، مەبلەغ سېلىش ۋە سودا جەھەتلەردە سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلماقچى بولدى، بۇ ئۈچ جەھەتنىڭ ھەممىسى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ خوجايىنلىق ئورنىنى تىكلەش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. ئۇ چاغلاردا، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ خوجايىنلىق ئورنىنى تىكلەشكە توسقۇن بولۇۋاتقان نەرسە، ئاساسەن، فوند ستېرلىڭ رايونى ئىدى. 1945 - يىلغا كەلگەندە، ئەنگلىيە قەرزگە بوغۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن فوند ستېرلىڭ يەنىلا كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئاساسلىق زاپاس ساقلىنىدىغان پۇللاردىن بىرى ئىدى، كاپىتالىزم دۇنياسى سودىسىنىڭ 40 پىرسەنتىدە ھېساب يەنىلا فوند ستېرلىڭ بىلەن بوغۇلاتتى. فوند ستېرلىڭ رايونى يەنىلا زىممىنى كەڭ، قۇدرەتلىك پۇل گۇرۇھى ئىدى.

1942 - يىل 3 - ئايدا، ئامېرىكا مالىيە مىنىستىرلىكى يارەمچىسى خ. د. خوۋيت بۈيرۇققا بىنائەن «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تۇراقلىق فوندى ۋە بىرلەشكەن دۆلەتلەر ھەم ھەمكارلاشقان دۆلەتلەر گۇللىنىش بانكىسى پىلان لايىھىسى» (ئادەتتە خۇەيت پىلانى دەپ ئاتىلىدۇ) نى تۈزۈپ چىقتى. بۇ پىلاننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: خەلقئارا پۇل بويىچە تۇراقلىق فوند ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان پۇل فوندى تەشكىلاتى تەسىس قىلىش، بۇ تەشكىلات پېرېۋوت نىسبەتىنى تۇراقلاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئۆتەش؛ «پۇل فوندى تەشكىلاتى» تەرىپىدىن بىرخىل خەلقئارا پۇل بىرلىكى تۈزۈپ چىقىپ، ئۇنى «يۇنتا» دەپ ئاتاش (ئۇنىڭ ئالتۇن تەركىبىنى 10 ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر قىلىش)، ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ پۇلى بىلەن «يۇنتا» ئوتتۇرىسىدا مۇقىم باھا نىسبىتى بەلگىلەش؛ فوند كاپىتالىنىڭ ئومۇمىي سوممىسىنى ئەزا دۆلەتلەر ئالتۇن، ئۆز دۆلىتى پۇلى ۋە ھۆكۈمەت قەرز بېلىتى ئارقىلىق تاپشۇرۇش، قانچە ئۇلۇش تاپشۇرۇشىنى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئالتۇن، تاشقى پېرېۋوت زاپىسى، مىللىي دارامىتى ۋە خەلقئارا كرىدىت - چىتسىددىكى پەرقىنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىق ئامىللارغا قاراپ بەلگىلەش؛ ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقى ئۇلارنىڭ تاپشۇرغان ئۇلۇشى بىلەن توغرا تاناسىپ بولۇش. بۇ بەلگىلىمىلەر ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئورنىنى ئۆستۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئامېرىكىنى پۇل فوندى تەشكىلاتىدا ئەڭ كۆپ ئۇلۇش ۋە ئەڭ كۆپ ئاۋاز بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە قىلدى.

ئامېرىكىنىڭ پىلانىغا قارىمۇ قارشى بولغىنى ئەنگلىيەنىڭ «ھېسابدىن بوغۇش ئىتتىپاقى پىلانى» بولدى، بۇنى ئەنگلىيە مالىيە ۋەزىرىنىڭ باش ئېقتىسادىي

مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىش، مەشھۇر بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى ج. م. كاينىس 1941 - يىل 9 - ئايدا ئوتتۇرىغا قويغان بولغاچقا، بۇ پىلان ئادەتتە كاينىس پىلانى دەپ ئاتىلدى. بۇ پىلاننىڭ ئەنگلىيە مەنپەئىتىنى قوغداشنى ئاساس قىلىپ بەلگىلىگەن ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: خەلقئارا ھېساب بوغۇش مۇئەسسەسى قىلىپ، «بېنكار» دەپ ئاتىلىدىغان خەلقئارا ھېساب بوغۇش بىرلىكى يولغا قويۇلۇپ، خەلقئارا ھېساب بوغۇشتا ئىشلىتىلىدۇ، «بېنكار» بىلەن ئالتۇن ئوتتۇرىسىدا ئالاقە ئورنىتىلىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئالتۇن تەركىبى بەلگىلەنمەيدۇ. شۇنداقلا ئۇنى ئالتۇنغا تېگىشكىلى بولمايدۇ، ئەزا دۆلەتلەر «ئىتتىپاق» ئىچىدە ھېسابات دەپتىرى ئورنىتىدۇ، خەلقئارا كىرىم - چىقىمدا ئاكتىپ بالانس كۆرۈلگەندە، ئوشۇق پۇلنى دەپتەرگە قوندۇرىدۇ، لېكىن بۇ پۇلنى «ئىتتىپاق» تىن ئالتۇنغا يېكى نەق پۇلغا تېگىشىپ بېرىشنى تەلەپ قىلالمايدۇ، ئۇنى پەقەت باشقا دۆلەتلەردىن تاۋار سېتىۋېلىشقا يېكى سىرتقا مەبلەغ سېلىشقا ئىشلىتىدۇ، خەلقئارا كىرىم - چىقىمدا پاسسىپ بالانس يۈز بەرگەندە، بۇ پۇلنى «ئىتتىپاق» تىن ئېلىشقا بولىدۇ، يېكى بەلگىلەنگەن ئۆلۈش بويىچە ئاۋانس ئېلىشقا يېكى قەرز ئېلىشقا بولىدۇ؛ ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئۆلۈشى 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى ئۈچ يىل ئىچىدىكى ئىمپورت - ئېكسپورتنىڭ ئوتتۇرىچە سانىغا قاراپ نىسبەت بويىچە بەلگىلىنىدۇ، ھېچقانداق ئالتۇن يېكى نەق پۇل تاپشۇرۇلمايدۇ.

ئامېرىكا ھۆكۈمىتى 1943 - يىل 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى خۇەيت تېتلانىنى ئېلان قىلدى. ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا قارشىلىق ئىشىش ئۈچۈن، شۇ كۈنى كاينىس پىلانىنى ئاق تاشلىق كىتاب شەكلىدە بىلەن رەسمىي ئېلان قىلدى. 1943 - يىل 9 - 10 - ئايلاردا، ئامېرىكا بىلەن ئەنگلىيە خەلقئارا پۇل پىلانى مەسىلىسى ئۈستىدە ۋاشىنگتوندا رەسمىي سۆھبەت ئۆتكۈزدى. سۆھبەتتە، ئىككى دۆلەتنىڭ پىلانى بىر - بىرگە دەلمۇ - دەل تاقابىل تۇرۇپ كەسكىن قارشىلاشتى. سۆھبەت يېتىمىدا ئىككى دۆلەت بىرلەشمە گۇرۇپپا قۇرۇشنى قارار قىلدى. بىر مەھەل تالاش - تارتىش قىلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيەنىڭ كۆچى ئاجىز كېلىپ قالغان، ئامېرىكىنىڭ ياردىمىگە تايىنىدىغان بولغاچقا، قايتا - قايتا پۇل قويۇشقا مەجبۇر بولدى، 1944 - يىل 4 - ئايدا، ئىككى دۆلەت خۇەيت پىلانىنى مۇھىم ئاساس قىلىپ، «مۇتەخەسسىسلەرنىڭ خەلقئارا پۇل فوندى تۇغرىسىدىكى بىرلەشمە بايانات»نى تەييارلىدى.

ئارقىدىنلا، شۇ يىلى 7 - ئايدا، 44 دۆلەت ۋەكىلى ئامېرىكىنىڭ يېڭى خامپىستېر شتاتىدىكى برېمېرتون ئورمانلىقىدا خەلقئارا پۇل - پۇل مۇئامىلىسى يىغىنى ئاچتى. برېمېرتون ئورمانلىقى يىغىنىدا خۇەيت پىلانىنى ئاساس قىلغان ھالدا «خەلقئارا پول فوندى تەشكىلاتى كېلىشىمنامىسى» ۋە «خەلقئارا گۇللەندۈرۈش - تەرەققىيات بانكىسى كېلىشىمنامىسى» (ئومۇمىلاشتۇرۇلۇپ «برېمېرتون ئورمانلىقى كېلىشىمنامىسى» دەپ ئاتىلىدۇ) ماقۇللاندى.

«خەلقئارا پۇل فوندى كېلىشىمنامىسى»دە، ئامېرىكا بەلگىلىگەن 35 ئامېرىكا دوللىرى بىر ئۇنسىيە ئالتۇنغا باراۋەر دېگەن ھۆكۈمەت باھاسى ئېتىراپ قىلىندى، دېمەك، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرى ئۆز قولىدىكى ئامېرىكا دوللىرىغا ھۆكۈمەت

باھاسى بويىچە ئامېرىكىدىن ئالىتۇن تېگىشۈالالايدىغان بولدى (چەكلىك تېگىشۈالالايدىغان بولسىمۇ)، شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا دوللىرى توغرىدىن توغرا ئالتۇن بىلەن باغلاندى، يەنى ئامېرىكا دوللىرى ئالتۇنغا باراۋەر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كېلىشىمدە، باشقا ئەزا دۆلەتلەر پۇلىنىڭ چەت ئەل پۇلىغا بولغان باھا نىسبىتى پۈتۈنلەي مەلۇم مىقداردىكى ئالتۇن يا كى ئامېرىكا دوللىرى بىلەن ئېپادىلىنىدۇ، ئۆز پۇلىنىڭ تەركىبىدىكى ئالتۇن مىقدارىغا ئاساسەن، ئامېرىكا دوللىرىغا بولغان مۇقىم باھا نىسبىتىنى بېكىتىدۇ دەپمۇ بەلگىلەندى. ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ نەق تاشقى پېرېۋوت سودىسى قىلىشتىكى ئەڭ يۇقىرى يا كى ئەڭ تۆۋەن باھاسى تاختايباھاسىنىڭ بىر پېرسەنتىدىن ئېشىپ كەتسە بولمايدىغان بولدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەر ھۆكۈمىتىنىڭ پېرېۋوت نىسبىتىنى مۇقىملاشتۇرۇش مەجبۇرىيىتى بارلىقى بەلگىلەندى ھەم ھەرقايسى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا نورمال پېرېۋوت مۇناسىۋىتىنى ساقلاش تەلەپ قىلىندى. ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەر پۇلىتىكا تاختايباھاسىنى ئۆزگەرتىشكە تېغرا كەلسە، ئاۋۋال پۇل فوندى تەشكىلاتىغا خەۋەر قىلىشى، ئۆزگەرتىش ھەجمى تاختايباھاسىنىڭ 10 پېرسەنتىدىن ئېشىپ كەتمىسە، پۇل فوندى تەشكىلاتى باشقىچە پىكىردە بولماسلىقى كېرەك؛ ئەگەر 10 پېرسەنتىدىن ئېشىپ كەتسە، پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىشى كېرەك.

ئامېرىكا دوللىرى توغرىدىن توغرا ئالتۇن بىلەن باغلانغانلىقى، باشقا ئەزا دۆلەتلەرنىڭ پۇلى بولسا ئامېرىكا دوللىرى بىلەن باغلانغانلىقى سەۋەبىدىن، ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۈل سىستېمىسى ۋۇجۇدقا كەلدى. بۇ دۇنياۋى پۈل سىستېمىسى ئەنگلىيىگە پايدىسىز بولغاچقا، ئەنگلىيە پارلامېنتى بىرىمچىرتون ئورمانلىقى كېلىشىمىنى تەستىقلىمىدى. لېكىن، ئۇرۇشتىن كېيىن، ئەنگلىيە ئىقتىسادىي جەھەتتە قىيىنچىلىق تارتىپ قالغاچقا، ئامېرىكىدىن كۆپلەپ قەرز ئېلىشقا مەجبۇر بولدى. 1945 - يىل 12 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكا مالىيە كېلىشىمى ئىمزالىدى، ئامېرىكا ئەنگلىيىگە ئۇزاق قەرەل بىلەن 3 مىليارد 750 مىليون ئامېرىكا دوللىرى قەرز بېرىشكە ماقۇل بولدى؛ بۇنىڭ بەدىلىگە ئەنگلىيە كېلىشىم كۈچكە ئىگە بولۇپ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، فوند ستېرلىڭ رايۇنىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، فوند ستېرلىڭنى ئامېرىكا دوللىرىغا ئەركىن ئالماشتۇرۇشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە فوند ستېرلىڭ رايونىدىكى دۆلەتلەرنىڭ مەبلەغنى بوشتىش قاتارلىق مەجبۇرىيەتلەرنى ئۈستىگە ئېلىشقا قوشۇلدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، ئەنگلىيە پارلامېنتى ئەنگلىيە - ئامېرىكا مالىيە كېلىشىمى بىلەن بىرىمچىرتون ئورمانلىقى كېلىشىمىنى بىرلىكتە تەستىقلىدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى بىرىمچىرتون ئورمانلىقى كېلىشىمى كۈچكە ئىگە بولدى.

ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسى پۈل سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىشى ئامېرىكىنىڭ سىرتقا قارىتا ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك قىلىشى ئۈچۈن كۆپ پايدا يەتكۈزدى. 30 - يىللاردىكى كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ھەرقايسى پۈل گۇرۇھلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا قارىماستىن، ئۇرۇشتىن كېيىن ھەرقايسى

دۆلەتلەرنىڭ پۇلى ئامېرىكا دوللىرى بىلەن باغلىنىپ، ئامېرىكا دوللىرى ئالتۇنغا باراۋەر بولغاچقا، ئامېرىكا دوللىرى كاپيتالىزم دۇنياسىنىڭ ئاساسلىق تۆلەش ۋاستىسى ۋە زاپاس پۇلى بولۇپ قالدى. بۇ ھال خەلقئارا سودىنىڭ كېڭىيىشىگە پايدىلىق بولۇپ، ئۇرۇشتىن كېيىنكى كاپيتالىزم دۇنياسى ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىدە ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئەينى چاغدا، خەلقئارا سودىنىڭ كېڭىيىشى جەريانىدا ئەڭ كۆپ نەپ ئالغىنى ئۇرۇش ۋاقتىدا ئىشلەپ چىقىرىش كۈچلىرى تازا زورايغان ئامېرىكا بولدى. بۇلا ئەمەس، ئامېرىكا دوللىرى ئالتۇنغا باراۋەر بولغاچقا، ئامېرىكا ئامېرىكا دوللىرىنى كۆپلەپ تارقىتىپ، ئۇنى ئالتۇنىنىڭ ئورنىغا دەسستىپ، سىرتقا كاپيتال قىلىپ چىقىرىپ، ئۇنىڭ بىلەن چەت ئەل ماددىي ئەشيالىرىنى سېتىۋېلىش، چەت ئەللەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىنىڭ زور چىقىمىغا سەرپ قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. ئۇنىڭدىن قالسا، بىر ئۇنسىيە ئالتۇن 35 ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر بولدى، بۇنى ئامېرىكا 1934 - يىلى بەلگىلىگەن. 2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن، پۇل پاخالىشىپ كەتكەچكە، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسى چۈشۈپ كەتتى. 1946 - يىلىدىكى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى 1939 - يىلىدىكىگە قارىغاندا 28.9 پىرسەنت چۈشۈپ كەتتى. «خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى كېلىشىمى» دە 35 ئامېرىكا دوللىرى بىر ئۇنسىيە ئالتۇنغا باراۋەر دەپ بەلگىلەنگەن. ھۆكۈمەت باھاسى ئەمەلىيەتتە ئالتۇنىنىڭ باھاسىنى چۈشۈرۈپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ سىرتقا قارىتىلغان باھاسىنى كۆتۈردى. ئامېرىكا دوللىرى قىممىتىنىڭ خېلى يۇقىرى قىلىپ بەلگىلەنگەنلىكى شۇ چاغدا ئامېرىكىغا پايدىلىق بولدى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيە ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە جىددىي موھتاج بولۇپ، ئۇلاردا «ئامېرىكا دوللىرى قەھەتچىلىكى» ئومۇمىيۈزلۈك يۈز بەرگەچكە، ئۆزلىرىدە كەم بولغان ماددىي ئەشيالارنى ئامېرىكىدىن ئىمپورت قىلىش ئۈچۈن، ئامېرىكىنىڭ قەرز پۇل بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئامېرىكا دوللىرى قىممىتىنىڭ خېلى يۇقىرى قىلىپ بەلگىلىنىشى ئامېرىكىنىڭ خەلقئارا كىرىمىنى ئاشۇرىاتتى. بۇنىڭدىن سىرت، ئامېرىكا دوللىرى قىممىتىنىڭ خېلى يۇقىرى قىلىپ بەلگىلەنگەنلىكى ئامېرىكىنىڭ چەت ئەللەردىن خام ئەشيا - ماتېرىيال قاتارلىق ستراتېگىيىلىك ئەشيالارنى سېتىۋېلىشى، چەت ئەلدە بىۋاستە مەبلەغ سېلىشى، چەتكە كاپيتال چىقىرىشىغىمۇ پايدىلىق ئىدى.

بىراق، ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپيتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسىنىڭ ئۆزى يەتكىلى بولمايدىغان زىددىيەتلەرگە ھامىلدار بولماقتا ئىدى: بىر تەرەپتىن، ئامېرىكا دوللىرى ئالتۇنغا باراۋەر بولدى، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرى ئۆز قولىدىكى ئامېرىكا دوللىرىغا ئامېرىكىدىن ئالتۇن تېگىشىۋالالايدىغان بولدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئامېرىكا دوللىرى قەغەز پۇل بولغاچقا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيىدىكى قىزىل رەقەمنى ۋە خەلقئارا كىرىم - چىقىمىدىكى پاسسىپ بالانسنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، قەغەز پۇلنى كەلسە - كەلمەس تارقىتىشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى، نەتىجىدە، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئوبوروت مىقدارى

ئەملىي ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كېتىپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۆرسى چۈشۈپ كەتتى. غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيە ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، پۈتكۈل كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تاشقى سودا ئەھۋالىدا بارا - بارا ئامېرىكىغا پايدىسىز ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئامېرىكا ئامېرىكا دوللىرىنى كۆپلەپ تارقىتىپ، چەتكە كاپىتال چىقاردى، چەت ئەللەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرىنىڭ غايىەت زور راسخوتىنى تۆلىدى. بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇنلىغان ئامېرىكا دوللىرى چەت ئەللەرگە چىقىپ كەتتى. 50 - يىللاردىن تارتىپ، ئامېرىكىنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمدىكى پاسسىپ بالانس بارغانسېرى ئېغىرلاشتى، چەت ئەللەردىكى، بولۇپمۇ غەربىي ياۋروپادىكى ئامېرىكا دوللىرى بارغانسېرى كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن ئاخىر بېرىپ 1960 - يىل 10 - ئايدا ئۇرۇشتىن كېيىنكى تۇنجى قېتىملىق ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى پارتلىدى. ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل سستېمىسى تەۋرەشكە باشلىدى. 1968 - يىل 3 - ئايدا، 2 - قېتىملىق ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى پارتلىغاندا، ئامېرىكا «ئالتۇننىڭ قوش باھالىق تۈزۈمى» نى يولغا قويۇشقا مەجبۇر بولدى - دە، ئەركىن بازاردا 35 ئامېرىكا دوللىرى بىر ئۇنسىيە ئالتۇنغا باراۋەر دېگەن ھۆكۈمەت باھاسىدا چىڭ تۇرماي، ئۇنى خالىغانچە ئۆسۈۋن دەپ ئۆز ئەركىگە قويۇۋەتتى. 1971 - يىل 7 - ئايدا، يەنە ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى پارتلىدى، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئامېرىكا دوللىرىغا ئالتۇن تېگىشىپ بېرىشنى توختىتىقانلىقىنى جاكارلىدى، 12 - ئايدا، ئامېرىكا ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۆرسىنى چۈشۈرۈشكە مەجبۇر بولۇپ، 38 ئامېرىكا دوللىرى بىر ئۇنسىيە ئالتۇنغا باراۋەر بولىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. 1973 - يىل 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۆرسى تېخىمۇ چۈشۈپ، 42.22 ئامېرىكا دوللىرى بىر ئۇنسىيە ئالتۇنغا باراۋەر بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى، شۇ چاغدا ئەركىن بازاردا بىر ئۇنسىيە ئالتۇننىڭ باھاسى 96 ئامېرىكا دوللىرى ئىدى. ئامېرىكا دوللىرى كۆرسىنىڭ چۈشۈپ كەتكەنلىكى ۋە ئامېرىكا دوللىرىغا ئالتۇن تېگىشىپ بېرىشنىڭ توختىتىلغانلىقى ئامېرىكىنىڭ باشقا دۆلەتلەر قولىدىكى نۇرغۇن ئامېرىكا دوللىرىنى ئېتىراپ قىلمىغانلىقى بىلەن باراۋەر ئىدى. ئامېرىكا دوللىرى ئىناۋىتىنىڭ تېز چۈشۈپ كېتىشى ئارقىسىدا، ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئارقا - ئارقىدىن مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىنى بەكار قىلىپ، پېرېۋوت نىسبىتىنى بىرلىشىپ تۇراقسىزلاندۇردى ياكى ئۆز ئالدىغا تۇراقسىزلاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل سستېمىسى پارچىلىنىپ كەتتى.

پرېزېدېنت ئورمانلىقى يىغىنى، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ياۋروپا پۇل سستېمىسى بۇ، ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى تەركىبىدىكى دۆلەتلەر تەسىس قىلغان پۇل سستېمىسىدۇر. بۇ سستېمىغا فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە، ئىتالىيە، گوللاندىيە، بېلگىيە، لىيۇكسېمبۇرگ، ئىرلاندىيە، دانىيە قاتارلىق سەككىز دۆلەت قاتناشقان، ئۇ 1979 - يىل 3 - ئاينىڭ

13 - كۈنى رەسمىي كۈچكە ئىگە بولدى. ئۇنىڭ مەقسىتى ئورتاق گەۋدە دائىرىسىدىكى سودا ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، ئورتاق گەۋدە تەركىبىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدا يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ئورتاق گەۋدە دائىرىسىدە نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە پۇل رايونى تەسىس قىلىپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ تۇراقسىزلىقىدىن كېلىدىغان زەربىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن ئىبارەت.

ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى تەركىبىدىكى دۆلەتلەرنىڭ مۇستەقىل پۇل سىستېمىسى قۇرۇشنى مۇھاكىمە قىلىش تارىخى ئۇزۇنراق بولدى. 60 - يىللاردىلا، ياۋروپا دۆلەتلىرى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ خۇجايىنلىق ئورنىغا قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇپ، ئۇرۇشتىن كېيىنكى خەلقئارا پۇل سىستېمىسىنى ئىسلاھ قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ چاغلاردا، ئامېرىكا دوللىرى كردىسى ئارقا - ئارقىدىن پارتلاپ، «ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى» تازا كۆپىيىپ كېتىپ، ياۋروپا ئەللىرى ئېغىر زىيانلارغا ئۇچرىغانىدى. ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى تەركىبىدىكى دۆلەتلەر ياۋروپا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، 1971 - يىل 2 - ئايدا ئېچىلغان مىنىستىرلار كېڭىشى يىغىنىدا، 1971 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈپ «ياۋروپا پۇل ئىتتىپاقى» قۇرۇشنى قارار قىلدى. ئىتتىپاقنىڭ ئاساسىي نىشانى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي، پۇل ۋە مالىيە سىياسەتلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئورتاق گەۋدىنىڭ مەركىزىي بانكىسىنى قۇرۇش، ئورتاق گەۋدىنىڭ پۇل زاپىسىنى تەسىس قىلىش ۋە بىرلىككە كەلگەن پۇل تارقىتىش ئىدى. لېكىن «ئىتتىپاق قۇرۇلۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، غەرب دۆلەتلىرىدە يەنە ئېغىر پۇل كرىزىسى پارتلىغانلىقى ۋە 1973 - يىلى نېفىت كرىزىسى پارتلىغانلىقى، بولۇپمۇ 1974 - يىلى يۈز بەرگەن كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىس غەربىي ياۋروپانى قاپلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئورتاق گەۋدە تەركىبىدىكى دۆلەتلەر ئەينى چاغدىكى قىينىچىلىقلارغا تاقابىل تۇرۇش بىلەن بولۇپ كەتتى، شۇ سەۋەبتىن، «ئىتتىپاق» نىڭ 1 - باسقۇچىدىكى ۋەزىپىسى ئوتتۇرا يولدا توختاپ قېلىپ، پۈتكۈل پىلانى تاشلاپ قويۇلدى.

70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈرسى ئىككى قېتىم چۈشتى، ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل سىستېمىسى پارچىلىنىشقا يۈز تۇتتى، ھەرقايسى دۆلەتلەر پۇل جەھەتتە ئارقا - ئارقىدىن تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتىنى يولغا قويدى. ئورتاق گەۋدە تەركىبىدىكى كۆپ سانلىق دۆلەتلەر 1973 - يىل 3 - ئايدا يەنە پۈل قىممىتىنى بىرلىكتە تۇراقسىزلاندۇرۇشنى يولغا قويۇش، ئۆزئارا پۇلنىڭ مۇقىم باھا نىسبىتىنى ساقلاش، پېرېۋوت باھاسىنىڭ تۇراقسىزلىق دەرىجىسىنى 2.25 پىرسەنتتىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك، باشقا پۇللارغا نىسبەتەن تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتىنى يولغا قويۇش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. لېكىن، 1977 - يىلدىن تارتىپ، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى يەنە پارتلاپ، ياۋروپا پۇل قىممىتىنى بىرلىكتە تۇراقسىزلاندۇرۇش گىرۇھىغا شىددەتلىك تۈرتكە زەربە بەردى. 1978 - يىل 4 - ئايدا، كوپېنھاگېندا

چاقىرىلغان ئورتاق گەۋدە تەركىبىدىكى دۆلەتلەر باشلىقلىرى يىغىندا ياۋروپا پۇل سىستېمىسى تەسىس قىلىشنىڭ ئىمكانىيىتى ئۈستىدە يەنە پىكىر ئالماشتۇرۇلدى. ئۇنىڭغا ئۇلاپ، 7 - ۋە 12 - ئايلاردا ئورتاق گەۋدە تەركىبىدىكى دۆلەتلەر باشلىقلىرى يىغىندا داۋاملىق تۈرده مەسلىھەت ئېلىپ بېرىلدى ھەمدە ياۋروپا پۇل سىستېمىسى تەسىس قىلىش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلىندى، بۇ كېلىشىم ئەسلىدە 1979 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن تارتىپ يولغا قويۇلماقچى بولغانىدى، كېيىن فرانسىيە بىلەن ئورتاق گەۋدە تەركىبىدىكى باشقا دۆلەتلەر يېقىن ئىگىلىك مەسئۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى قانداق تەڭشەش مەسىلىسىدە كېلىشەلمەي، بىرنەچچە ئاي تالاش - تارتىش قىلىپ ئاندىن 1979 - يىل 3 - ئايدا تىركىشىش ھالىتىنى تۈگىتىپ، 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن باشلاپ رەسمىي يولغا قويۇلدى.

ياۋروپا پۇل سىستېمىسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى، ئومۇمەن، ئۇچ تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچى، ياۋروپا پۇل بىرلىكى تەسىس قىلىش. تەسىس قىلىنغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ھەربىر پۇل بىرلىكىنىڭ پۇل قىممىتى ئەسلىدە ھېسابقا چۈشۈرۈلگەن بىرلىككە باراۋەر بولۇش، ئۇنىڭ پېرېۋوت نىسبىتىنى ھېسابلاش ئۇلچىمى ۋە ئورتاق گەۋدە تەركىبىدىكى دۆلەتلەر مەركىزىي بانكىلىرىنىڭ ھېساپ بوغۇش ۋاستىسى قىلىش. ئىككىنچى، ئەسلىدىكى بىرلەشمە تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتىنى ئورتاق گەۋدە تەركىبىدىكى بارلىق دۆلەتلەرگە كېڭەيتىپ، ئورتاق گەۋدە تەركىبىدىكى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى پېرېۋوت نىسبىتى جەھەتتىكى تۇراقسىزلىقنى ئازايتىش. ئورتاق گەۋدە تەركىبىدىكى دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتى پۇلىنىڭ ياۋروپا پۇل بىرلىكىگە بولغان مەركىزىي پېرېۋوت نىسبىتىنى بەلگىلىدى ھەمدە ئۇنىڭ تۇراقسىزلىق ھەجمىنىڭ 2.25 پىرسەنت (پۇلنىڭ كۈرسى تۆۋەنىرەك دۆلەتلەرنىڭ تۇراقسىزلىق ھەجمى 6 پىرسەنتكە يەتسىمۇ بولىدىغان بولدى) چامىسىدا بولۇشىنى بەلگىلىدى. ئەگەر پېرېۋوت نىسبىتىنىڭ ئۆرلەش ياكى چۈشۈش ھەجمى يۇقىرىدىكى ھەجمىدىن ئېشىپ كەتسە، ئالاقىدار دائىرىلەر ئاشۇ ئەزا دۆلەتنىڭ پۇلىغا ئارىلىشىدىغان، جۈملىدىن مەركىزىي پېرېۋوت نىسبىتىنى ئۆزگەرتىدىغان ۋە ئىقتىسادىي سىياسەتنى تەڭشەيدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ پۇلى ئۈچۈن خېلى مۇقىم ئاساس يارىتىپ بېرىلدى. ئۈچىنچى، ياۋروپا پۇل ھەمكارلىقى فوندىنى ئاشۇرۇش، ئورتاق گەۋدە تەركىبىدىكى دۆلەتلەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرى ئالتۇن ۋە ئامېرىكا دوللىرى زاپىسىنىڭ ھەرقايسىسىدىن 20 پىرسەنتىنى ئاجرىتىپ ئاشۇ فوندقا قۇشۇشنى بولگىلىدى؛ فوندنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 32 مىليارد نەچچە يۈز مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىدۇ دەپ مۆلچەرلەندى. مەلۇم بىر ئەزا دۆلەتنىڭ پۇلى تاشقى پېرېۋوت بازىرىدا زەربىگە ئۇچرىغان چاغدا، ئاشۇ فوندتىن پۇل قەرز ئېلىپ، ئۇنى بازارغا ئارىلىشىشقا سەرپ قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەزا دۆلەت پۇلىنىڭ پېرېۋوت باھاسىدا چوڭ داۋالغۇش بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. ئىلگىرىكى 2 مىليارد 800 مىليون ھېسابقا چۈشۈرۈلگەن ياۋروپا بىرلىكىدىكى فوندقا قارىغاندا، يېڭى سىستېمىنىڭ تەركىبى بولغان ھازىرقى بۇ كۈچ كۆپ دەرىجىدە قۇدرەتلىك بولۇپ قالدى. بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ياۋروپا

پۇل سىستېمىسى دەسلەپتە پۈلنىڭ قىيۇلغاندا ئىككى يەل ئۆتكۈنچى دەۋرنى بېسىپ ئۆتتى. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ سىستېمىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي كۆچى ئاجىزراق بولغان دۆلەتلەرگە بەش يىللىق قەرەل بىلەن 1 مىليارد ياۋروپا پۇل بېرلىكى (1 مىليارد 300 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا تەڭ كېلىدۇ) قەرز بېرىپ تۇرۇپ، بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا ياردەم بېرىش بەلگىلەندى.

ياۋروپا پۇل سىستېمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىش جەريانى خېلى ئەگرى - تۇقاي بولدى. ئورتاق گەۋدە تەركىبىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالى تۈرلۈكچە بولغانلىقى، پۇللىرىنىڭ كۈرسى تەكشى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم مەنپەئەت تەقسىملىشى ساقلاندى. ئەنگلىيە ئېكسپورت ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، فوند ستېرلىڭ-نىڭ پېرېۋوت باھاسىنى چۈشۈرۈش سىياسىتىنى قوللاندى، ئەگەر ياۋروپا پۇل سىستېمىسىغا قاتناشسا، ئۇ چاغدا فوند ستېرلىڭنىڭ پېرېۋوت باھاسىنى ساقلاشقا تۇغرا كېلەتتى، بۇ ئېكسپورتقا ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىشنى رىغبەتلەندۈرۈشكە پايدىسىز ئىدى، شۇڭا، ئەنگلىيە ئۆز مەنپەئىتىنى ئاساس قىلىپ، ئورتاق گەۋدە تەركىبىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىدىكى پەرق بىرقەدەر چوڭ، بۇ سىستېمىنى قۇرۇشنىڭ ۋاقتى تېخى يېتىپ كەلمىدى دەپ قارىدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئورتاق گەۋدىنىڭ يېزا ئىگىلىكى سىياسىتىدە بەلگىلەنگەن ياردەم پۇل فرانسىيە، گېرمانىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە پايدىلىق بولدى، ئەنگلىيە ئۇنىڭدىن ناھايىتى ئاز نەپ ئالغاچقا، ئۇ يېزا ئىگىلىكىگە بېرىلىدىغان ياردەم پۇلىنى ئازايتىپ، ئىقتىسادىي قىيىنچىلىقى بار رايونلارغا بېرىلىدىغان ياردەمنى كۆپەيتىشنى تەلەپ قىلدى. شۇڭا، ئەنگلىيە بۇ سىستېمىغا ۋاقتىنچە قاتناشماسلىقنى قارار قىلدى.

ياۋروپا پۇل سىستېمىسىنىڭ تەسىس قىلىنىشى سەككىز ئەزا دۆلەتنى بىر «سېۋەت» كە تىقىپ قويىدى. لېكىن، بۇ سەككىز دۆلەتنىڭ ئىقتىسادى تولۇمۇ تەكشىسىز، ئوتتۇرىدىكى پەرق ناھايىتى چوڭ بولغاچقا، ئورتاق تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتىنى ساقلاپ قېلىشتا قىسقا ۋاقىت ئىچىدە گەپ بولمىغان تەقدىردىمۇ، بىراق، ۋاقىت ئۇزارغانسېرى بىر قاتار يېڭى زىددىيەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشى ئۈرغان گەپ. ئۇنىڭدىن قالسا، پۇل سىستېمىسى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرىغا پۇل تولۇقلاپ بېرىش تۈزۈمى تۇغرىسىدا ھازىر پىرىنسىپ جەھەتتىلا كېلىشىم ھاسىل قىلمىدى. بۇنىڭدىن كېيىن تولۇقلاپ بېرىلىدىغان پۇلنى كونكرېت قىسقارتمىشتىن تارتىپ پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇشقىچە بولغان جەريانىدا ھەر خىل قىيىن مەسىلىلەر ئۇچرىشى مۇمكىن. ئاخىرىدا، پۈتكۈل خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى ۋەزىيىتىدىن قارىغاندا، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئورنى يەنىلا تۇراقسىز ھالەتتە تۇرۇۋاتىدۇ، بۇمۇ ئورتاق گەۋدە تەركىبىدىكى دۆلەتلەرنىڭ پۇلىغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ - دە، ياۋروپا پۇل سىستېمىسى قاتتىق سىناقلارغا دۇچ كېلىشتىن خالى بولالمايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسى ئۈچۈن ئۈمىتقانداا، ياۋروپا پۇل سىستېمىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشى نېمىلا دېگەنبىلەن، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن قىيىنچىلىقى ۋە زىددىيەت ئىچىدە تىرىشىپ ئامېرىكا دوللىرىغا بېقىنىدىغان ھالەتتىن قۇتۇلۇپ، ئۆزلىرىنىڭ

پۇلىنى تۇراقلاشتۇرىدىغان رايونىنى تەسىس قىلىپ، ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈشكە قاراپ تاشلىغان مۇھىم بىر قەدەمدۇر. بۇ ئورتاق گەۋدىنىڭ بىرلىشىشىنى مۇستەھكەملەشتە ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

پۇل گۇرۇھى، كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل سىستېمىسى دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى بۈگۈنكىدا، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ تاشقى جەھەتتىكى پېرېۋوت باھاسى ۋە خەلقئارا ئىناۋەت كرىزىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئامېرىكا دوللىرى قىممىتىنىڭ تۇراقسىزلىقى، ئۇنىڭ ئالتۇن ۋە چەت ئەل پۇلىغا بولغان باھا نىسبىتىنىڭ داۋاملىق چۈشۈپ كېتىشى، كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىنى كۆپلەپ سېتىۋېتىپ، بەس - بەستە ئالتۇن ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ پۇلىنى (مېتال ئاقچا) سېتىۋېلىشى، ئامېرىكا دوللىرى ئورنىنىڭ ئۈزلۈكسىز چۈشۈپ كېتىشى، خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى بازىرىنىڭ ئىنتايىن تۇراقسىز ۋە قالايمىقان ھالەتكە چۈشۈپ قېلىشى ئۇنىڭ ئاساسىي ئالامەتلىرىدۇر.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، 1929 — 1933 - يىللاردا يۇز بەرگەن كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئىقتىسادىي كرىزىس مەزگىلىدە، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى پارتلىغانىدى، بۇ ئامېرىكىدا بانكىغا پۇل ئامانەت قويغۇچىلار پۇلىنى كۆپلەپ ئېلىپ چىقىپ كېتىش بىلەن، ئۈرگۈن بانكىلار تاقىلىش، ئۆسۈم پىرسەنتى شىددەت بىلەن ئۆسۈش، تاۋار ۋە پاي چېكىنىڭ باھاسى شىددەت بىلەن چۈشۈپ كېتىش بولۇپ ئىپادىلەنگەن؛ سىرتقى پۇل مۇئامىلىسى جەھەتتە، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئىناۋىتى چۈشۈش، ئالتۇن باھاسى شىددەت بىلەن ئۆرلەش بولۇپ ئىپادىلەنگەن. ئېنگلىز ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى ئارقىسىدا، ئامېرىكا ئاخىر 1933 - يىل 3 - ئايدا، پۇلنىڭ ئالتۇن بىرلىكى تۈزۈمىدىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولدى ھەمدە 1934 - يىل 1 - ئايدا ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈرسىنى چۈشۈرۈپ، ئامېرىكا دوللىرى بىلەن ئالتۇننىڭ باھا نىسبىتىنى ئەسلىدىكى 20.6 ئامېرىكا دوللىرى بىر ئونسىيە ئالتۇنغا باراۋەر دېگەن باھادىن 35 ئامېرىكا دوللىرى بىر ئونسىيە ئالتۇنغا باراۋەر دېگەن باھاغا ئۆزگەرتكەنلىكىنى رەسمىي جاكارلىدى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ۋە 60 - يىللاردىن بېرى يۇز بەرگەن ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسىنىڭ ئەھۋالى ئۇرۇشتىن بۇرۇنقىغا ئوخشىمايدۇ. ئۇ دەۋرىيلىك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ بەۋاستە مەھسۇلى بولماستىن، بەلكى ئامېرىكىنىڭ كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ئىقتىسادىي كۈچىنىڭ نىسپىي ھالدا زەئىپلەشىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولدى. ئۇ تاۋار ۋە پاي چېكى باھاسىنىڭ شىددەت بىلەن چۈشۈشى بولۇپ ئىپادىلەنمەستىن، بەلكى دائىمىي خاراكتېرلىك پۇل پاخالىقى بىلەن بىرلىشىپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كەلگەن ئېغىر ئاقىۋەتلەر ئامېرىكا بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى پۈتكۈل كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل مۇئامىلىسى ۋە پۇل بازىرىغا تەسىر كۆرسەتتى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشى بولماسلىقى قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا ئىنتايىن زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەسلەپكى چاغلاردا، ئامېرىكا، گېرمانىيە، ئىتالىيە، ياپونىيەلەرنىڭ

ئۇرۇشتا مەغلۇب بولغانلىقى ۋە ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئاجىزلاشقانلىقىدىن پايدىلىنىپ، كاپىتالىزم دۇنياسىدا سىياسىي، ھەربىي جەھەتلەردە خوجايىنلىق ئورۇنغا ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇۋالدى. 1948 - يىلى، ئامېرىكىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى كاپىتالىزم دۇنياسى سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ 53.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى؛ 1947 - يىلى، ئامېرىكىنىڭ ئېكسپورت سوممىسى كاپىتالىزم دۇنياسى ئېكسپورت ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 32.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى؛ 1949 - يىلى، ئامېرىكىنىڭ ئالتۇن زاپىسى 24 مىليارد 600 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىپ، ئامېرىكا كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۈتكۈل ئالتۇن زاپىسىنىڭ 70 نەچچە پىرسەنتىنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈردى. بۇ ھال ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل مۇئامىلىسىي ۋە پۇل بازىرىدا خوجايىنلىق ئورۇنغا چىقىشى ئۈچۈن زۆرۈر شەرت ھازىرلاپ بەردى.

ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسىنى تەسىس قىلىش ئامېرىكىنىڭ دۇنياغا خوجايىنلىق قىلىش غەرىزىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى ئىدى. 1944 - يىلىلا، ئامېرىكا بىرىمبىر تون ئورمانلىقى يىغىنىدا باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنى ئۇرۇشتىن كېيىن كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل سىستېمىسىنى قۇرۇش توغرىسىدىكى بىر لايىھىنى قوبۇل قىلىشقا قىستىغانىدى، بۇ لايىھىنىڭ يادرولۇق مەزمۇنى ئامېرىكا دوللىرىنى ئالتۇنغا بىۋاستە باغلاش، يەنى ھەرقايسى دۆلەتلەرگە 1934 - يىل 1 - ئايدىن بۇيان ئامېرىكا ھۆكۈمىتى بەلگىلىگەن 35 ئامېرىكا دوللىرى بىر ئونسىيە ئالتۇنغا باراۋەر دېگەن مۇقىم باھا نىسبىتىنى ئېتىراپ قىلدۇرۇشتىن؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ پۇلىنى ئامېرىكا دوللىرىغا باغلاشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ لايىھىدە ئامېرىكا دوللىرى ئالتۇنىنىڭ قىممەتدىشىگە ئايلاندۇرۇلۇپ، كاپىتالىزم دۇنياسىدا خەلقئارا زاپاس پۇل بولۇشتەك ئىمتىيازلىق ئورۇنغا ئىگە قىلىندى.

ئامېرىكا دوللىرى ئەسلىدە ئامېرىكىنىڭ مەملىكەت ئىچىدىلا ئاقىدىغان پۇلى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئامېرىكا ئۇرۇشتىن ئىلگىرىلا پۇلنىڭ ئالتۇن بىرلىكى تۈزۈمىدىن ۋاز كەچكەندىن كېيىن، ئامېرىكا دوللىرىنى ئالتۇنغا تولۇق تېگىشكىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. لېكىن، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇ توغرىدىن توغرا دۇنيا پۇلى بولۇش رولىنى ئويناپ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئاساسلىق زاپاس پۇلى بولۇپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا ئامېرىكا دوللىرىنى بىۋاستە خەلقئارا تۆلەش ۋاستىسى ئورنىدا ئىشلىتىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى ھەمدە ئامېرىكىغا پايدىلىق بولغان ئەھۋالدا ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ پۇلىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا بولغان باھا نىسبىتىنى مۇقىملاشتۇردى. ئامېرىكا دوللىرىنىڭ بۇنداق خوجايىنلىق ئورنى ئامېرىكىنىڭ باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىنى تىزگىنلەپ، سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىشى، خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسىنى تىزگىنلىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى. لېكىن ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئەمەلىي قىممىتى قانۇنداھ بەلگىلەنگەن ئالتۇننىڭ تاختايباھاسىغا ئويغۇن ئەمەس. چۈنكى ئامېرىكا دوللىرىنى ئامېرىكىنىڭ ئۆزىدە ئالىلبۇرۇن ئالتۇنغا تېگىشكىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى.

سىرتتا ھەرقايسى ئەللەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرىلا تېگىشەلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئامېرىكا دوللىرىنى چەكلىك ھالدىلا ئالتۇنغا تېگىشكىلى بولىدىغان بولدى. بۇلا ئەمەس، دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىللىرىدىكى ۋە ئۇرۇشتىن كېيىنكى مەزگىللەردىكى پۇل پاخالىلىقى ئارقىسىدا، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ مەملىكەت ئىچىدىكى سېتىۋېلىش كۈچى زور دەرىجىدە چۈشۈپ كەتتى. 1945 - يىللا، ئامېرىكىنىڭ ئۇلگۈجە سېتىش مال باھاسى كۆرسەتكۈچى 1939 - يىلدىكىگە قارىغاندا 35 پىرسەنت ئۆستى. شۇ يىلى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئەمەلىي سېتىۋېلىش كۈچى 1934 - يىلدىكىگە قارىغاندا 25.7 پىرسەنت چۈشۈپ كەتتى. 1970 - يىلىغا كەلگەندە، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئەمەلىي سېتىۋېلىش كۈچى 1946 - يىلدىكىگە قارىغاندا يەنە 49.8 پىرسەنت چۈشۈپ كەتتى. خەلقئارا پۇل فوندى كېلىشىمى كۈچكە ئىگە بولغاندىن تارتىپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ قانۇنداً بەلگىلەنگەن باھا نىسبىتى ئۇنىڭ ئەمەلىي قىممىتى بىلەن ماس كەلمىدى، ماس كەلمەسلىك دەرىجىسى بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ باردى. ئامېرىكا دوللىرى بىلەن بەلگىلەنگەن ئالتۇننىڭ ھۆكۈمەت باھاسى ئۇرۇشتىن كېيىن ئىزچىل تۆردە ئالتۇننىڭ خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى بازىرىدىكى باھاسىدىن تۆۋەن بولۇپ كەلدى. بۇ ئەھۋالمۇ ئامېرىكا دوللىرىنىڭ خوجايىنلىق ئورنى ۋە ئۇرۇشتىن كېيىنكى كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسىنىڭ ئاساسىنىڭ ئاجىزلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

1950 - يىلى ئامېرىكىنىڭ ئېگىز چوققىدىن تۆۋەنگە قاراپ ماڭغان بۇرۇلۇش نۇقتىسى بولدى. شۇ يىلى ئامېرىكا جاھانگىرلىكى چاۋشيەنگە تاجاۋۇزچىلىق قىلىش ئۇرۇشىنى قوزغىدى، نەتىجىدە ئۇنىڭ ئەسلىدىلا ئېشىپ كەتكەن چەت ئەللەردىكى ھەربىي خىراجىتى تېخىمۇ شىددەتلىك تۆردە ئېشىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئايرىم يىللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئامېرىكىنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمىدىكى زور مىقدارلىق ئاكتىپ بالانس ئۇدا پاسسىپ بالانسقا ئايلاندى. پاسسىپ بالانس بولغان قىسمىنى باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنى ئامېرىكا دوللىرى قەرز ئىگىلىرى بولۇشقا زورلاش چارىسى بىلەن تولدۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا دوللىرى كۆپىيىپ كېتىپ ئاپەتكە ئايلاندى - دە، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ خەلقئارا ئورنى بارا - بارا ئاجىزلىشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بولۇپمۇ 50 - يىللاردىن كېيىن، غەربىي ياۋروپادىكى دۆلەتلەر بىلەن ياپونىيىنىڭ ئىقتىسادىي پەيدىنپەي ئەسلىگە كېلىپ ۋە راۋاجلىنىپ، جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا يېڭى ئۆزگىرىشلەر بولدى. قىممىتى ئامېرىكا دوللىرى بىلەن بەلگىلەنگەن ئالتۇننىڭ ھۆكۈمەت باھاسى بەك تۆۋەن بولغاچقا، «ئامېرىكا دوللىرى قەھەتچىلىكى» دىن قۇتۇلغان، قولىدا كۆپلىگەن ئامېرىكا دوللىرى بولغان باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئارقا - ئارقىدىن ئامېرىكىدىن ئالتۇن تېگىشىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن ئەسلىدە ئالتۇننىڭ ئامېرىكىغا پايدىلىق بولغان ھۆكۈمەت باھاسى ئاخىر ئەكسىگە قاراپ مېڭىپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ خوجايىنلىق ئورنىنى تۈپتىن تەۋرىتىپ قويدى.

1957 — 1958 - يىللاردىكى ئىقتىسادىي كرىزىستىن كېيىن، 1959 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئامېرىكىنىڭ ئالتۇن زاپىسى ئازىيىپ چەتتىكى قەرزىنى تۆلەشكىلا يەتكۈدەك ھالغا چۈشۈپ قالدى (بۇ چەت ئەل

ھۆكۈمەتلىرى، بانكىلىرى ۋە خۇسۇسىيلارغا تۆۋەندىغان قەرزنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ، بۇنىڭ كۆپ قىسمى بىر يىلغا يەتمەيدىغان قىسقا قەرەللىك قەرز ئىدى. قىسقا قەرەللىك تاشقى قەرز ئىچىدە، چەت ئەل ھۆكۈمەتلىرىگە تۆۋەندىغان قەرزگە ئامېرىكىنىڭ ئالتۇن تۆلىشى تەلەپ قىلىناتتى). بۇ ھال ئامېرىكا دوللىرىنىڭ سىرتتىكى ئىناۋىتىنى زور دەرىجىدە چۈشۈرۈۋەتتى، ئاخىر ئېرىپ 1960 - يىل 10 - ئايدا، ئامېرىكا دوللىرىنى بەس - بەستە ساتىدىغان، ئالتۇننى بەس - بەستە سېتىۋالىدىغان ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى پارتلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى تېخىمۇ ئۇزۇلمەي پارتلاپ تۇردى. 1967 - يىلى، ئامېرىكىنىڭ ئالتۇن زاپىسى ئازىيىپ ئامېرىكىنىڭ سىرتتىكى قەرزىنىڭ ئۈچتىن بىرىنى تۆلەشكىلا يېتىدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1968 - يىل 3 - ئايدا ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى پارتلىغان چاغدا، يېرىم ئاي ئىچىدىلا ئامېرىكىنىڭ ئالتۇن زاپىسىدىن 1 مىليارد 400 مىليون ئامېرىكا دوللىرى خوراپ كەتتى. تېزىنى ياپسا مېزى چېتىپ قالغان ئامېرىكا ھۆكۈمىتى نائىلاج لوندون بازىرىدا ھۆكۈمەت باھاسى بويىچە ئالتۇن سېتىپ بېرىشنى توختىتىدىغانلىقىنى جاكارلاپ، ئاتالمىش «ئالتۇننىڭ قوش باھا تۈزۈمى» نى يەنى ئىككى خىل ئالتۇن باھاسى تۈزۈمىنى يولغا قويىدى: بۇنىڭ بىرى، ھۆكۈمەت باھاسى بويىچە سېتىدا قىلىدىغان بازار بولۇپ، بۇنىڭدا پەقەت چەت ئەللەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرىلا ئامېرىكا دوللىرىغا ھۆكۈمەت باھاسى بويىچە ئامېرىكىدىن ئالتۇن تېگىشىۋالالايدۇ؛ يەنە بىرى، ئەركىن بازار بولۇپ، بۇنىڭدا ئالتۇننىڭ باھاسى تەمىنلەش-تەلەپ مۇناسىۋىتىگە ئاساسەن ئۆز مەيلىچە ئەركىن داۋالغۇپ تۇرىدۇ، بۇ ئەمەلىيەتتە ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈرسى چۈشكەنلىگە باراۋەر. 1971 - يىل 7 - 8 - ئايلاردا، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي چۈشكۈنلۈكى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىپ، بىر - بىرىگە تەسىر قىلىپ، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسىنى بارغانسېرى ئېغىرلاشتۇرۇپ قويىدى. شۇ يىلدىن باشلاپ ئامېرىكىنىڭ تاشقى سودا ئەھۋالىمۇ بەك ناچارلىشىپ، 80 نەچچە يىلدىن بېرى داۋاملىشىپ كەلگەن ئاكتىپ بالانس پاسسىپ بالانسقا ئايلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكىنىڭ خەلقئارا كرىدىت - چىقىمىدىكى پاسسىپ بالانس تېخىمۇ كۆپەيىپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ خەلقئارا ئورنى يەنىمۇ ئاجىزلاشتى. 1971 - يىلى، ئامېرىكىنىڭ ئالتۇن زاپىسى 1935 - يىلىدىن بۇيانقى ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈپ قېلىپ، تاشقى تۇراقسىز قەرزنىڭ بەشتىن بىرىنى تۆلەشكىمۇ يەتمەيدىغان بولۇپ قالدى. شىددەت بىلەن كەلگەن ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى بوراننى ئامېرىكىنى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئاتالمىش «يېڭى ئىقتىسادىي سىياسەت»نى يولغا قويۇپ، ھەرقايسى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ يا كى مەركىزىي بانكىلىرىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا ئالتۇن تېگىشمۇبلىشىنى توختاتقانلىقىنى جاكارلاشقا مەجبۇر قىلدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى نائىلاج ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسىنى 7.89 پېرسەنت چۈشۈرۈپ، بىر ئۇنسىيە ئالتۇننىڭ ھۆكۈمەت باھاسىنى 35 ئامېرىكا دوللىرىدىن 38 ئامېرىكا دوللىرىغا كۆتۈردى. 1973 - يىل 2 - ئايدا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى داۋاملىشىۋاتقان ئەھۋالدا، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسىنى يەنە 10 پېرسەنت چۈشۈرۈپ، 42.22 ئامېرىكا دوللىرى

بىر ئۇنسىيە ئالتۇنغا باراۋەر دەپ بەلگىلىدى، شۇنداقتىمۇ ئامېرىكا دوللىرىنى بەس - بەستە سېتىش، باشقا دۆلەت پۇلىنى بەس - بەستە سېتىۋېلىش شامىلىنى توسالمىدى. 1973 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، غەربىي ياۋرو-پانىڭ تاشقى پېرېۋوت بازىرىدا بەس - بەستە سېتىلغان ئامېرىكا دوللىرى بىر كۈندە 4 مىليارد نەچچە، يۈز مىليونغا يەتتى. كاپىتا-لىستىك دۆلەتلەر ئۆز پۇلىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا بولغان مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىدىن ۋاز كېچىپ، تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتى تۈزۈمىنى يولغا قويىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇروشتىن كېيىنكى ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنيا-سىنىڭ پۇل سىستېمىسى ئەمەلىيەتتە پارچىلە-نىشقا يۈز تۇتتى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ پېرېۋوت باھاسى داۋاملىق چۈشۈپ، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى. ئۇروشنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يۈز بەرگەن غەربىي ياۋروپا دۆلەتلىرىنىڭ بارلىق ئاممالار بىلەن ئامېرىكا دوللىرىنى قوغلىشىشىدەك «ئامېرىكا دوللىرى قەھەتچىلىكى» مۇ، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيىنىڭ بەس - بەستە ئامېرىكا دوللىرىنى سېتىۋېتىشىدەك «ئامېرىكا دوللىرى ئاپىتى» مۇ ئۇروشتىن كېيىنكى ئامېرىكا ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىش ۋە زەئىپلىشىش ئەھۋالىنى مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «جاھانگىرلىك دەۋرىنىڭ تۈرلۈك كرىزىسلار دەۋرى بولۇشى مۇقەررەر.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 21 - توم، 90 - بەت) ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى ۋە ئۇ پەيدا قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل ۋە پۇل مۇئامىلىسى بازىرى-دىكى داۋالغۇش ۋە قالايمىقانچىلىق دەل ئاشۇنداق «تۈرلۈك كرىزىس» لەرنىڭ تەركىبىي قىسمىدۇر.

كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسى، ھەلقىلارا پۇل مۇئامىلىسى بازىرى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى بۇنىڭدا، ياۋروپا ئەللىرى سودا بانكىلىرىدا ئامانەت قويۇلغان ئامېرىكا دوللىرى كۆزدە تۇتۇلدۇ. ئۇ، ئامېرىكا تەۋەلەكىدىن سىرتقى بانكىلاردا ساقلىنىۋاتقان ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ، ئۇنى توغرىدىن توغرا ئامېرىكا دوللىرى ئورنىدا ئىشلەتكىلى ياكى باشقا پۇلغا ئالماشتۇرغانـدىن كېيىن بانكىدىن باشقا خېرىدارلارغا قەرز بەرگىلى، ياكى بانكىلار ئوتتۇرىسىدا يۆتكەپ ساقلىغىلى بولىدۇ. بۇ ئامېرىكا دوللىرى، ئاساسەن، غەربىي ياۋروپادا ئامانەت قويۇلغاچقا ھەمدە ئامېرىكا دوللىرى بازىرى ھەممىدىن بۇرۇن غەربىي ياۋروپادا شەكىل-لەنگەچكە، «ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى» دەپ ئاتالغان. ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرىنى ساقلاش، قەرز بېرىش - قەرز ئىلىش پائالىيەتلىرى ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن پۇل بازىرى «ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى بازىرى» دەپ ئاتالغان. بۇ بازار لوندوننى ھېساب بوغۇش مەركىزى قىلغان.

ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى ۋە ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى بازىرىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى 2 - دۇنيا ئۇروشـدىن كېيىن كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسىدىكى تۈرلۈك زىددىيەتلەرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ ئۇروشتىن كېيىن ئامېرىكا دوللىرى ئورنىنىڭ كۈندىن - كۈنگە چۈشۈپ بارغانلىقىدىن ئىبارەت ئەگرى - توقاي ئۆزگىرىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدىكى سەۋەبلەر كۆپ تەرەپلىمىلىك.

ئاساسلىقى مۇنۇلار: 1) 1944 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن برېتون ئورمانلىقى يىغىنى ئارقىلىق ئۇرۇشتىن كېيىنكى كاپىتالزم دۇنياسىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان پۇل سىستېمىسى بەرپا قىلىندى، نەتىجىدە ئامېرىكا دوللىرى ئۇرۇشتىن كېيىن ئاساسلىق خەلقئارا ھېساب بوغۇش قورالى ۋە خەلقئارا تۆلەش ۋاسىتىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئاساسلىق تاشقى پېرېۋوت زاپىسى بولۇپ قالدى. لېكىن، 50 - يىللاردىن باشلاپ، ئامېرىكا سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىش سىياسىتىنى يولغا قويۇش تۈپەيلىدىن، چەت ئەللەردە كۆپلەپ ھەربىي خىراجەت چىقىم قىلىشقا تۇغرا كەلگەچكە، كۆپ مىقداردىكى ئامېرىكا دوللىرى چەت ئەللەرگە ئېقىپ چىقتى. 2) ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ غەربىي ياۋروپا ئەللىرىگە ئىقتىسادىي ياردەم بېرىشى ۋە شەخسلەرنىڭ مەبلەغ سېلىشى ئارقىسىدىمۇ كۆپلىگەن ئامېرىكا دوللىرى غەربىي ياۋروپاغا ئېقىپ باردى. 3) 1958 - يىلىدىن بېرى غەربىي ياۋروپا ئەللىرى تاشقى پېرېۋوتىنى تەزگىنلەشنى بارا - بارا كەڭ قويۇپ بېرىپ، ئۆز دۆلىتىدە ئولتۇراقلاشمىغانلارنىڭ ئامېرىكا دوللىرىنى ئامانەت قويۇشىنى چەكلىمىگەچكە، كۆپلىگەن ئامېرىكا دوللىرى قويۇل قىلىندى. 4) ئامېرىكىنىڭ خەلقئارا كرىم - چىقىمىدىكى غايەت كۆپ پاسسىپ بالانس، بولۇپمۇ 70 - يىللاردىن كېيىنكى تاشقى سودا ئەھۋالىنىڭ يامانلىشىشى غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ مەركىزىي بانكىلىرىنى ۋە خۇسۇسلارنى كۆپلەپ ئامېرىكا دوللىرى ساقلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. 5) غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ ئامېرىكىنىڭكىدىن يۇقىرى بولۇشى دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەت لەرنىڭ ئارتۇق مەبلىغىنى غەربىي ياۋروپادا ساقلىشىغا تۈرتكە بولدى، ھەتتا باشقا دۆلەتلەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرى ۋە خۇسۇسلار ساقلاۋاتقان كۆپلىگەن ئامېرىكا دوللىرىنىڭ بىر قىسمىمۇ غەربىي ياۋروپاغا ئېقىپ كىردى، شۇنىڭ بىلەن ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرىنىڭ سانى ئۆزلۈكسىز ئېشىپ باردى. 6) 60 - يىللارغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى كاپىتالنىڭ سىرتقا ئېقىشىنى چەكلىدى، نەتىجىدە ئامېرىكا كارخانىلىرى چەت ئەللەردە مەبلەغ سېلىپ تاپقان پايدىسىنىڭ مەمەسىنى ئۆز دۆلىتىگە پېرېۋوت قىلىشىنى خالىماي، ياۋروپادا قالدۇرۇپ قويدى. بۇلۇپمۇ ئامېرىكىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋە كاپىتال ئوشۇقچىلىقى ئېغىر بولغانلىقى، ئامېرىكا دوللىرى كىرىزىسىنىڭ ئېغىرلاشقانلىقى ۋە خەلقئارا رىقابەتنىڭ كۈنسايىن كەسكىنلەشكەنلىكى ئارقىسىدا، ئەمەلىي كۈچىنى يەنمۇ ئاشۇرۇپ، رىقابەتتە ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىپ، تېخىمۇ كۆپ پايدا تېپىش ئۈچۈن، پايدىنى شۇ جايدا قالدۇرۇپ، كېڭەيتىپ مەبلەغ سالدى. يۇقىرىقى ئامىللار نەتىجىسىدە، 1957 - يىلى لوندوندا ئامېرىكا دوللىرىنى ئامانەت قويۇش كەسپى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئەللەر كەينى كەينىدىن بۇنى ئۇلگە قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا دوللىرى كۆپلەپ ئامانەت قويۇلدى ھەمدە ئۇ قەرزگە يېرىلىپ كۆپلەپ پايدا ئېلىندى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى بازىرى تېز تەرەققىي قىلدى، 70 - يىللاردىن بۇيان، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى ئۈزۈلمەي يۈز بەرگەنلىكى ۋە ئامېرىكىنىڭ خەلقئارا كرىم - چىقىمىدا غايەت كۆپ پاسسىپ بالانس كۆرۈلگەنلىكى ئارقىسىدا، كۆپلىگەن ئامېرىكا دوللىرى

يەۋروپا بازىرىغا ئېقىپ كىردىپ، ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى بازىرىنىڭ تەرەققىيات كۆلىمى ۋە سۈرئىتى 60 - يىللاردىكىگە قارىغاندا، كۆپ دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى. 1979 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى مۆلچەرگە قارىغاندا سودا بانكىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئامانەت قويۇلۇۋاتقان، قەرز بېرىلەۋاتقان پۈلنىڭ تەكرارلانغان قىسمىنى ھېسابلىمىغاندا، ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى بازىرىدىكى ئومۇمىي مەبلەغ تەخمىنەن 600 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن.

مەنبەسى مول، قەرزئېلىش ئوڭاي، ئىشلىتىشكە ئەپلىك، ئوبوروت مۇددىتى قىسقا، ئېقىشچان بولۇش ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەسلەپكى چاغلاردا، ئامېرىكا تەۋەلىكىدىن كۆپلەپ ئېقىپ چىققان ئامېرىكا دوللىرى ئۇرۇشتا جاراھەتلەنگەن ھەرقايسى ئەل ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئىشلىتىلگەنىدى. غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيە ئىگىلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بۇ دۆلەتلەردە ئېغىر ئىشلەپچىقىرىش تۈشۈقچىلىقى ۋە كاپىتال ئوشۇقچىلىقى كۆرۈلدى. ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ھەممىلا يەردە دوقۇرۇپ يۈرىدىغان خەلقئارا سۈتخور كاپىتالغا ئايلىنىپ قالدى. ئامېرىكا دوللىرى كىرزىسى ئارقا - ئارقىدىن يۈز بەرگەن، بولۇپمۇ 1971 - يىلى ۋە 1973 - يىلى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈرسى ئىككى قېتىم چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئىناۋىتى ۋە ئورنى يەنمۇ چۈشۈپ كەتتى. قولىدا ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى بار كىشىلەر ئۇنىڭ قىممىتىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ھايانكەشىلىك قىلىش ئۈچۈن، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ باھا نىسبىتى چۈشەي دېگەندە، ئۇلار ھەممىشە ئامېرىكا دوللىرىنى تۆكمە قىلىپ سېتىپ، ھەر خىل مېتال پۇللارنى تالىشىپ سېتىۋالىدۇ ۋە ئالتۇن پېرېۋوتى ھاياتكەشلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۇلار ئالتۇپىلاك چىقىرىپ ئىشنى ئۇلغايتىدۇ، كۆپ ھاللاردا، پايىنى توپلاپ ئۇ يەر - بۇ يەرلەردە ئېقىپ يۈرۈپ، تەرەپ - تەرەپكە تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئۇلارنىڭ دەسمايىسى كۆپ بولىدۇ، بۇ ھال غەربىي ياۋروپا ئەللىرىنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىم مىدا جىددىي ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلىپ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ مالىيە - پۇل مۇئامىلىسى ئورۇنلاشتۇرمىسىنى بۇزۇۋەتتى، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ پۇل مۇئامىلىسى تەدبىرلىرى ئاجىزلىق قىلىپ، ياۋروپانىڭ پۇل مۇئامىلىسى بازىرى دائىم تۇراقسىز ھالەتتە قالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئايلانغان چەت ئەللەردىكى ئامېرىكا دوللىرى غايەت كۆپ مىقدارلىق «دۆلەت تەۋەلىكى يوق»، «ئەركىن» كاپىتال بولۇپ قېلىپ، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ئىگىلىكىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان، ئامېرىكا دوللىرى كىرزىسىنى پەيدا قىلىدىغان، پۇل ياخالىلىقىنى ئېغىرلاشتۇرىدىغان، كاپىتالنىڭ پۇل مۇئامىلىسى كىرزىسىنى ئېغىرلاشتۇرىدىغان مۇھىم ئامىل بولۇپ قالدى.

ئامېرىكا دوللىرى كىرزىسى، ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرى دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرى بۇ، سىنگاپور ۋە ئىشى بېجىرىۋاتقان ھەرقايسى ئەللەرنىڭ سودا بانكىلىرى قوبۇل قىلغان ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئوكيان رايونلىرى ئامانەت قويغان ئامېرىكا دوللىرىنى كۆرسىتىدۇ. ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرىنى ئامانەت قويۇش - قەرز بېرىش ئارقىسىدا شەكىللەنگەن پۇل مۇئامىلىسى بازىرى «ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرى بازىرى» دەپ

ئاتىلمدۇ، بۇ بازار سىنگاپورنى ھېساب بوغۇش مەركىزى قىلغان.

ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان پۈل سىستېمىسىنىڭ پەيدىنپەي پارچىلىنىشى ۋە ئامېرىكا دوللىرى ئورنىنىڭ چۈشۈشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. 1968 - يىل 3 - ئايدا، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى ئېغىرلىشىپ، ئالتۇننى تالىشىپ سېتىۋېلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. ئامېرىكا پۈل مۇئامىلىسىنى تارايتىش سىياسىتىنى قوللانغاچقا، خەلقئارا بازاردا مەبلەغ قىس بولۇپ كەتتى، ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئۆسۈم نىسبىتى ئۆسۈپ كەتتى. ئاسىيادىكى بەزى چەت ئەل كاپىتالى بانكىلىرى ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى بازىرىنىڭ ئۇسۇلى بويىچە، ئاسىيا رايونىدىكى كۆچمە مەبلەغنى توپلاپ، ئامېرىكا دوللىرىنى قەرز بېرىش بازىرىنىڭ قوشۇمچە مەنبەسى قىلماقچى بولدى. 1968 - يىل 10 - ئايدا، ئامېرىكىنىڭ سىنگاپوردىكى ئامېرىكا قىتئەسى بانكىسى سىنگاپور ھۆكۈمىتىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ، ھەممىدىن بۇرۇن «ئاسىيا پۈل بىرلىكى» تارمىقى تەسىس قىلىپ، ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرى كەسپىنى باشقۇرۇشقا باشلاپ، ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى رايونلاردىن ئامېرىكا دوللىرىدىن ئامانەت توپلىدى، ياكى ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى رايونلاردىكى غەربىي گېرمانىيە ماركىسى، شۋېتسارىيە فرانكىسى، فرانسىيە فرانكى، ياپونىيە يېنى، فوند ستېرلىڭ قاتارلىق چەت ئەل پۇللىرىنى ئامېرىكا دوللىرىغا سۇندۇرۇپ ئامانەت ئالدى. ئوتتۇرىدىن كېيىن، سىنگاپوردىكى باشقا بەزى بانكىلار (ئاساسلىقى چەت ئەل كاپىتالى بانكىلىرى، مەسىلەن، ئەنگلىيىنىڭ باكلاي بانكىسى قاتارلىق بانكىلار) مۇ كەينى - كەينىدىن ئاشۇنداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئىلتىماس قىلدى.

1976 - يىلى، سىنگاپور ھۆكۈمىتى ئامېرىكا دوللىرى كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىشنى تەستىقلىغان بانكا ۋە پۈل مۇئامىلىسى ئورگانلىرى 70 كە يەتتى. بۇلارنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكى چەت ئەل كاپىتالى بىلەن تەسىس قىلىنغان بانكىلار ئىدى. 1978 - يىل 3 - ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئامانەت قوبۇلغان ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرىنىڭ سانى 22 مىليارد 800 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئالاھازەل 90 پىرسەنتى ئامېرىكا دوللىرى شەكلىنى قوللاندى. قالغان قىسمى غەربىي گېرمانىيە ماركىسى، شۋېتسارىيە فرانكىسى، ياپونىيە يېنى، فوند ستېرلىڭ قاتارلىق 14 خىل چەت ئەل پۇلىدىن ئىبارەت بولدى.

ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرىنى ئاساسلىق ئامانەت قوبۇلچىلار ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىكى دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلەر (رايون خاراكتېرلىك شىركەتلەر)، كاتتا سودىگەرلەر شۇنىڭدەك ئاسىيا، تىنچ ئوكيان رايونلىرىدىكى دۆلەتلەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرى ۋە ھۆكۈمەت ئورگانلىرى بولدى. ئامانەت قوبۇلغان پۇلنىڭ ئەڭ تۆۋەن چېكى 5000 ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ، كۆپ قىسمىنىڭ مۇددىتى قىسقا، ئېقىشچانلىقى چوڭ ئىدى. ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرىنى قەرز بېرىش تە، 1971 - يىلدىن ئىلگىرى، ئاساسلىقى لوندونغا ئېلىپ بېرىلىپ، ياۋروپا، ئامېرىكا دوللىرى بازىرىغا سېلىنىپ، بىرقەدەر يۇقىرى ئۆسۈم ئېلىناتتى. ئاسىيادا كەمدىن كەم ئىشلىتىلەتتى. ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرى بازىرى، ئەمەلىيەتتە، ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى بازىرىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالغانىدى. ئۇنى

ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى بازىرىنىڭ كېڭىيىشى دېيىشكە بولاتتى. يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان، ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرى، ئاساسەن، ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى نېفت بايلىقلىرىغا مەبلەغ قىلىپ سېلىندى ۋە قەرز بېرىلدى، بۇنىڭ ئاز بىر قىسمى سىنگاپور نىڭ سودا بانكىلىرى ۋە سانائەت، سودا كارخانىلىرىنىڭ ئوبوروتى ئوچۇن قەرز بېرىلگەندىن تاشقىرى، مۇتلەق كۆپ قىسمى ئامېرىكا، ئەنگلىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ مونوپول كاپىتالىلىرىنىڭ ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرق ئوكيان رايونلىرىدا قۇرغان كارخانىلىرى ياكى دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەتلىرىگە قەرز بېرىلدى. ئۇلار قەرز ئالغان بۇ پۇلنى بەزى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە (شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيانى ئاساس قىلغان) مەبلەغ قىلىپ سېلىپ، كان بايلىقلىرىنى ئېچىپ، خام ئەشيا ـ ماتېرىياللارنى سېتىۋېلىپ، بۇ دۆلەتلەرنى بۇلاپ ـ تالىدى.

سىنگاپور ھۆكۈمىتى ئاساسلىقى چەت ئەل كاپىتالىنى جەلپ قىلىپ، سانائەت ۋە سودىنى راۋاجلاندۇرۇش ھەم سىنگاپورنى شەرقنىڭ خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى مەركىزىي قىلىش مەقسىتىدە، بەزى بانكىلارنىڭ ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرى كەسىپىي بىلەن شۇغۇللىنىشىنى تەستىقلىدى. شۇنىڭ ئوچۇن، ئو ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرىغا قارىتا بىر قاتار ئېتىبار بېرىش تەدبىرلىرىنى، مەسىلەن، ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرىنى ئامانەت قويۇش تاشقى پېرېۋوتىنى ئىدارە قىلىشنىڭ چەكلىمىسىگە ئوچرىماسلىق، ئوسۇمىدىن تاپا- ۋەت بېجى ئالماسلىق، ئامانەت قويۇش ئوچۇن زاپاس پۇل تاپشۇرماسلىق، ئەركىن ئوتتۇنۇپ بېرىشكە ياكى رەنە قويۇشقا بولۇش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللاندى. سىنگاپور تاشقى سودىسىنىڭ كۆپ قىسمىدا ھېساب ئامېرىكا دوللىرى بىلەن بوغۇلىدۇ، ھازىر ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئامانەت چېكىنى ئەركىن ئوتتۇنۇپ بېرىشكە ياكى بانكىغا رەنە قويۇپ ئاشۇرۇپ پۇل ئېلىشقا بولغاچقا، ئىمپورت ـ ئېكسپورت سودىگەرلىرى ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرى بىلەن بۇاسىتە قەرز ئوڭلىسە بولىدىغان بولدى، ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرى كەسىپىي بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بانكىلارمۇ ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرىنى ئامېرىكا دوللىرى بىلەن ھېسابلاب ئىمپورت ئوچۇن ئاجرىتالايدىغان ياكى ئاسىيا ئامېرىكا دوللىرىنى لېندونىدا شۇ جايدا قىس بولغان باشقا تاشقى پېرېۋوتقا تېگىشىلەيدىغان بولدى، بۇ ئەھۋاللار سىنگاپورنىڭ تاشقى سودىسىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولدى.

ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

نېفت ئامېرىكا دوللىرى بۇنىڭدا، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ، ئاساسلىقى، ئوتتۇرا شەرق رايونىدىكى نېفت ئىشلەپ چىقارغوچى دۆلەتلەرنىڭ نېفتنىڭ ئېكسپورت قىلىنىش باھاسىنى ئۆستۇرۇش ئارقىسىدا توپلىغان غايەت زور مەبلىغىدىن ئۆزىنىڭ مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى باشقا ئىشلار ئوچۇن قىلىغان چىقىملىرىنى چىقىرىۋەتكەنىدە قېپقالغان قىسمى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 1973 ـ يىل 10 ـ ئايدا ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئىچىدىكى نېفت ئېكسپورت قىلغوچى دۆلەتلەر چەت ئەل نېفت شىركەتلىرىنىڭ نېفت باھاسىنى مونوپولىيە قىلىۋېلىشىنى بۇزۇپ تاشلاپ، نېفت باھاسىنى بەلگىلەش ھوقوقىنى تارتىۋېلىپ، باھانى ئوچ ھەسسىگە يېقىن ئۆستۈردى،

شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ نېفىت كىرىمى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. بۇ كىرىمدە ئامېرىكا دوللىرىنىڭ تۇتقان سالمىقى ھەممىدىن كۆپ بولغاچقا، «نېفىت ئامېرىكا دوللىرى» دەپ ئاتالدى. سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئىچىدىكى نېفىت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەرنىڭ بۇنداق كىرىمى ھەر يىلى ئالاھازەل 100 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، ھەر يىللىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى باشقا ئىشلار ئۈچۈن قىلغان چىقىملىرىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىن قېپقالغان «مەبلەغ سېلىشقا بولىدىغان ئېشىنىدى»سى يەنىلا 34 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يېتىدۇ (مەسىلەن، 1977 - يىلى). بۇنىڭ بىر قىسمى ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە يارىدەم بېرىدىغان مەبلەغ قىلىنىدى؛ ئاخىرقى كۆپ قىسمى خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى ۋە كاپىتال بازىرىغا سېلىنىپ، بىر قىسمىغا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ پاي چېكى، زايومى قاتارلىقلار سېتىۋېلىنىدى، بىر قىسمى ياۋروپا ئامېرىكا دوللىرى ئىچىدىكى قىسقا قەرەللىك قەرز پۇل بولۇپ قالدى. نېفىت ئامېرىكا دوللىرىنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى يۈزلىنىشى خەلقئارادىكى ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىماقتا.

نېفىت ئامېرىكا دوللىرى نېفىت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەرنىڭ بىرلىشىپ كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ غەلىبە مېۋىسى، ئۇنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان پۇل سىستېمىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارا ئىشلاردىكى پەكىر بايان قىلىش ھوقۇقىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتتى، شۇنىڭ بىلەن تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئىچىدىكى نېفىت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا نېفىت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەرگە پايدىلىق بولغان زور ئۆزگىرىشلەر كېلىپ چىقتى.

نېفىت قورالى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

پۇل كۇرسىنىڭ چۈشۈشى بۇ، پۇل كۇرسىنىڭ ئۆسۈشى دېگەن سۆزگە تەڭداش قىلىپ ئىپتىلغان سۆز. بۇنىڭدا ئادەتتە كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتى پۇلىنىڭ قانۇنىدا بەلگىلەنگەن ئالتۇن تەركىبىنى ئازايتىپ، ئۇنىڭ چەت ئەل پۇلىغا بولغان باھا نىسبىتىنى چۈشۈرگەنلىكىنى رەسمىي جاكارلىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئېلىمىزدىمۇ ئومۇمەن پۇلنىڭ مەملىكەت ئىچىدىكى سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ چۈشۈپ كەتكەنلىكى ياكى سىرتقا قارىتا مىللىي پېرېۋوت نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بىر دۆلەتنىڭ ئۆز پۇلىنىڭ ئالتۇن تەركىبىنى ئازايتىپ، ئۆز پۇلىنىڭ چەت ئەل پۇلىغا بولغان قانۇنىي باھا نىسبىتىنى (تاختايباھاسى ياكى ئالتۇننىڭ تاختايباھاسى دەپمۇ، قانۇنىي پېرېۋوت باھاسى ياكى قانۇنىي پېرېۋوت نىسبىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) چۈشۈرگەنلىكىنى جاكارلىغانلىقى پۇل كۇرسىنىڭ رەسمىي چۈشكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، 1971 - يىل 12 - ئايدا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئالتۇن تەركىبىنى ئەسلىدىكى 0.888671 گرامدىن 0.818513 گرامغا چۈشۈرگەنلىكىنى جاكارلىدى - دە، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئالتۇنغا بولغان قىممىتى 7.89 پېرسە

ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر بولۇشتىن 38 ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر بولۇشقا ئۆزگەردى. شۇ چاغدا فوند ستېرلىڭنىڭ ئالتۇن تەركىبى ئۆزگەرمەي، يەنىلا 2.13281 گرام پېتىچە تۇرۇۋەردى، شۇڭا فوند ستېرلىڭنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا بولغان باها نىسبىتى 1 فوند ستېرلىڭ 2.4 ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر بولۇشتىن 2.6057 ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر بولۇشقا ئۆزگەردى. 1973 - يىل 2 - ئايدا، ئامېرىكا يەنە، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئالتۇن تەركىبىنى 0.736662 گرامغا چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ قىممىتىنى يەنە 10 پېرسەنت چۈشۈرگەنلىكىنى جاكارلىدى، يەنى 1 ئۇنسىيە ئالتۇن 38 ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر بولۇشىنى 44.22 ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر قىلىپ ئۆزگەرتتى.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ پۇلىنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرۈشى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنىڭ يامانلاشقانلىقى، پۇلىنىڭ ئىناۋىتىنىڭ تۆۋەنلىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسىدۇر. بىر دۆلەتنىڭ تاشقى سودىسىدا ئىمپورت ئېكسپورتتىن ئېغىر دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن، ئىچكى مەبلەغ سىرتقا ئاققان، ئالتۇن پېرېۋوت زاپىسى ئازايغان، شۇ سەۋەپتىن خەلقئارا كىرىم - چىقىمدا كرىزىس پەيدا بولغان چاغدا، رىقابەتچىلىرىگە زەربە بېرىپ، ئېكسپورتنى كېڭەيتىپ ۋە ئىمپورتنى ئازايتىپ، خەلقئارا كىرىم - چىقىم ئەھۋالىنى ياخشىلاپ، قىمىنچىلىقتىن قۇتۇلۇش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، كۆپ ھاللاردا، نائىلاج پۇلنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرۈش تەدبىرىنى قوللىنىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، پۇلنىڭ كۇرسى چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارنىڭ كۇرسى چۈشۈرۈلمىگەن چەت ئەل پۇلى بويىچە ھېسابلىنىدىغان سېتىلىش باھاسى مۇناسىپ ھالدا تۆۋەنلەيدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۆز دۆلىتى تاۋارلىرىنىڭ خەلقئارا بازارلاردىكى رىقابەتلىشىش ئىقتىدارى ئۆسىدۇ - دە، ئېكسپورت كۆپىيىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، كۇرسى چۈشۈرۈلگەن ئۆز دۆلىتى پۇلى بىلەن ھېسابلىنىدىغان چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ باھاسى بولسا مۇناسىپ ھالدا ئۆسىدۇ، بۇنىڭ بىلەن چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ ئۆز بازىرىدىكى رىقابەتلىشىش ئىقتىدارى ئاجىزلىشىدۇ - دە، ئىمپورت ئازىيىدۇ. مەسىلەن، ئىلگىرى 100 ئامېرىكا دوللىرىغا توختايدىغان بىر ئامېرىكا تاۋىرىنىڭ ياپونىيىدە سېتىلىش باھاسى 30 مىڭ 800 ياپونىيە يۈەنى ئىدى. 1973 - يىلى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسى 10 پېرسەنت چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن تەخمىنەن 27 مىڭ ياپونىيە يۈەنگە سېتىلىدىغان بولدى، بۇ ھال ئامېرىكا تاۋارلىرىنىڭ ياپونىيە بازىرىدىكى رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ، سېتىلىش يولىنى كېڭەيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىلگىرى 30 مىڭ 800 ياپونىيە يۈەنگە توختايدىغان بىر ياپونىيە تاۋىرىنىڭ ئامېرىكا دوللىرى بولغان باھاسى 100 ئامېرىكا دوللىرى بولسا، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسى 10 پېرسەنت چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن بۇ تاۋارنى 110 ئامېرىكا دوللىرىغا ئالغىلى بولىدىغان بولۇپ قالدى، بۇ ھال ياپونىيە تاۋارلىرىنىڭ ئامېرىكا بازىرىدىكى رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، سېتىلىش يولىنى تارايتتى. دېمەك، پۇلنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرۈشمۇ كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سودا جېڭى قىلىشتىكى بىر خىل ۋاستىسى. ئۇنىڭدىن قالسا، بەزى دۆلەتنىڭ پۇلى باشقا دۆلەتلەر تەرىپىدىن ئاساسلىق

تاشقى پېرىۋوت زاپىسى قىلمىغانىدا، شۇ دۆلەت پۇلىنىڭ كۇرسى چۈشۈپ كەتسە، ئۇ باشقا دۆلەتلەرنىڭ تاشقى پېرىۋوت زاپىسىنى توغرىسىدىن توغرا ئازايتىپ، ئۇلارنى ئېغىر زىيانلارغا ئۇچرىتىدۇ. 70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسى ئىككى قېتىم چۈشۈش ئارقىسىدا، قولىدا كۆپلىگەن ئامېرىكا دوللىرى تاشقى پېرىۋوتى بار ئەللەر ھۆكۈمەتلىرى (بولۇپمۇ ئامېرىكا دوللىرىنى ئاساسلىق زاپاس پۇل قىلغان ياپونىيە، غەربىي گېرمانىيە ۋە بەزى تەرەققىي قىلمۇاتقان دۆلەتلەر) ئۆز - ئۆزىدىن ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى.

لېكىن، پۇلنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرگەن دۆلەتلەرنىڭمۇ ئىمپورت قىلىدىغان خام ئەشيالىرىنىڭ باھاسى ئۆرلەپ، تاۋارلىرىنىڭ تەننەرخى ئۆسىدۇ. بۇ ھال مەملىكەت ئىچىدىكى مال باھاسى ۋە ئېكسپورت قىلىنىدىغان ئاشلىق خىلدىكى تاۋارلارنىڭ باھاسىنى ئۆرلىتىدۇ، نەتىجىدە پۇلنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرۈش ئارقىسىدا مەيدانغا كەلگەن بەزى پايدىلىق شەرتلەرمۇ بارا - بارا يوقىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، پۇلنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرگەن دۆلەتلەر ئېكسپورتنى كېڭەيتىش ۋە خەلقئارا كىرىم - چىقىمنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش جەھەتتە بەزى ۋاقىتلىق مەنپەئەتكە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاقىۋىتىدە چوقۇم مەملىكەت ئىچىدىكى پۇل پاخالىقى ئېغىرلىشىدۇ، مال باھاسى ئۆرلەيدۇ - دە، كىشىنىڭ ئەمگەكچى خەلق بالايىئاپەتكە ئۇچرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پۇل كۇرسىنىڭ چۈشۈشى ئۆز ئۆزى دۆلىتى پۇلىنىڭ ئىناۋىتىنى چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى بازىرىدىكى ئورنىنى تەۋرىتىپ قويىدۇ، ھەتتا كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسىنى تۇراقسىزلاشتۇرۇپ قويىدۇ، ياكى ئۇنىڭ تۇراقسىزلىقىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىدۇ.

پۇل كۇرسىنىڭ چۈشۈشى دېگەندە، يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەزمۇنلاردىن تاشقىرى، يەنىدە بىر دۆلەت پۇلىنىڭ مەملىكەت ئىچىدە سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئاجىزلاشقانلىقى ۋە تاشقى پېرىۋوت نىسبىتىنىڭ خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى بازىرىدا تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكىنى مۇ كۆرسىتىدۇ. پۇلنىڭ قىممىتى، بىرىنچىدىن، مەملىكەت ئىچىدىكى سېتىۋېلىش كۈچى جەھەتتە، ئىككىنچىدىن، باشقا دۆلەت پۇلىغا بولغان باھا نىسبىتى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. مەملىكەت ئىچىدىكى سېتىۋېلىش كۈچىدىن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ كۇرسىنىڭ چۈشۈشىدىكى سەۋەبلەر ناھايىتى كۆپ بولىدۇ. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر تارقاتقان پۇلنىڭ مىقدارى تېز كۆپەيىپ، ئوبوروت ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كېتىپ، پۇل ھەددىدىن زىيادە پاخالىشىپ كېتىپ، مال باھاسى تېز ئۆرلەپ كەتتى، نەتىجىدە پۇلنىڭ مەملىكەت ئىچىدىكى سېتىۋېلىش كۈچى ئۆزلۈكسىز ئاجىزلىشىپ، پۇل كۇرسىنىڭ چۈشۈشى دائىملىق ھادىسىگە ئايلىنىپ قالدى. خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى بازىرىدىن ئېيتقاندا، بىر دۆلەت پۇلىنىڭ باشقا دۆلەت پۇلىغا بولغان باھا نىسبىتىمۇ دائىم، ئۆزلۈكسىز تۆردە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. بۇ ھۆكۈمەت تەرىپىدىن جاكارلانغان رەسمىي چۈشۈرۈش بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ بىر دۆلەت پۇلى كۇرسىنىڭ ئەمەلىي چۈشكەنلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن، 1971 - يىلى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسى چۈشكەنلىكى رەسمىي جاكارلىنىشتىن بۇرۇن، خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى بازىرىدىكى ئالتۇن ۋە چەت ئەل پۇلىغا بولغان باھا نىسبىتى قانۇنىدا بەلگىلەنگەن

باها نىسبىتىدىن زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كېتىپ، ئەمەلىيەتتە كۆرسى چۈشۈپ كەتكەنىدى. 1971 - يىلى ۋە 1973 - يىلى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۆرسى ئىككى قېتىم رەسمىي چۈشتى، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ھەرقايسى ئەللەر ھۆكۈمىتىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىنى ئالتۇنغا تېگىشىشنى توختاتقانلىقىنى جاكارلىدى، ھەرقايسى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بولسا ئىلگىرى - ئاخىرى بولۇپ ئۆز پۇلى بىلەن ئامېرىكا دوللىرى ئوتتۇرىسىدا مۇقىم باها نىسبىتى بەلگىلىمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا دوللىرىنىڭ باشقا دۆلەت پۇلىغا بولغان پېرېۋوت نىسبىتى داۋاملىق چۈشتى، بۇ ھال ئەمەلىيەتتە ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۆرسىنىڭ چۈشكەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، پۇل كۆرسىنىڭ سىرتقا قارىتا چۈشۈشى ئىچكى جەھەتتە چۈشۈشىگە باغلىق بولىدۇ. لېكىن، سىرتقا قارىتىلغان پېرېۋوت نىسبىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئالتۇنغا بولغان تەمىنلەش - تەلەپ ۋە خەلقئارا كىرىم - چىقىم ئەھۋالى قاتارلىق ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدىغان بولغاچقا، پۇلنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى كۆرسىنىڭ ئەمەلىي چۈشۈشى، يەنى ئىچكى سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئاجىزلاپ كېتىشى سىرتقا قارىتىلغان پېرېۋوت نىسبىتىنىڭ چۈشۈشى بىلەن تامامەن بىردەك بولۇپ كەتمەيدۇ. مەسىلەن، 60 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن بۇيان، پۇل ياخالىقىنىڭ بارغانسېرى ئېغىرلاشقانلىقى ۋە خەلقئارا كىرىم - چىقىمدا ئۇزاققىچە پاسسىپ بالانس بولغانلىقى ئارقىسىدا، فوند ستېرلىڭ ۋە ئامېرىكا دوللىرىنىڭ سىرتقا قارىتىلغان پېرېۋوت نىسبىتى چۈشۈپ كەتتى. لېكىن، ئەينى ۋاقىتتىكى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئالتۇن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى پۇل ياخالىقى يۈز بېرىپ، پۇلنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى سېتىۋېلىش كۈچىمۇ ھەر يىلى ئاجىزلاپ باردى، ئۇلارنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمىدا كۆپلىگەن ئېشىندىسى بولغاچقا، ئالتۇن پېرېۋوتى ئۈزلۈكسىز كۆپىيىپ باردى، خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى بازىرىدا كىشىلەر يا پۇنىيە يۆنى ۋە غەربىي گېرمانىيە مارکىنى دەپ ئامېرىكا دوللىرى بىلەن فوند ستېرلىڭنى تۆكمىلەپ ساتتى، شۇڭا يا پونىيە يۆنى ۋە غەربىي گېرمانىيە مارکىنىڭ ئامېرىكا دوللىرى، فوند ستېرلىڭغا بولغان باها نىسبىتى چۈشۈش ئۈ يا قتا تۇرسۇن، ئەكسىچە ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ قىستىشى ئارقىسىدا بۇ دۆلەتلەر پۇلنىڭ كۆرسىنى ئۆستۈردى. دېمەك، مۇئەييەن شارائىتتا، پۇلنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشى سىرتقا قارىتىلغان پېرېۋوت نىسبىتىنى چۈشۈرۈۋېتىشى ناتايىن.

پۇل كۆرسىنىڭ ئۆسۈشى دېگەن ماددىغا قارالۇن.

پۇل كۆرسىنىڭ ئۆسۈشى بۇ، پۇل كۆرسىنىڭ چۈشۈشىگەتەكداش قىلىپ ئېيتىلغان سۆز. بۇنىڭدا بىر دۆلەتنىڭ ئۆز پۇلنىڭ ئالتۇن تەركىبىنى كۆپەيتىپ، ئۆز پۇلنىڭ چەتئەل پۇلىغا بولغان باها نىسبىتىنى ئۆستۈرگەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مەسىلەن، شۇبتسارىيە ھۆكۈمىتى 1971 - يىل 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن تارتىپ شۇبتسارىيە فرانكىنىڭ ئالتۇن تەركىبىنى 2032258 0. گرامدىن 0.2175926 گرامغا كۆپەيتكەنلىكىنى جاكارلىدى، نەتىجىدە شۇبتسارىيە فرانكىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا بولغان باها نىسبىتى ئەسلىدىكى تەخمىنەن 4.37 شۇبتسارىيە فرانكىنى 1 ئامېرىكا دوللىرىغا تېگىشىشكە كۆتۈرۈلدى. لېكىن،

بەزى دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتى پۇلىنىڭ چەت ئەل پۇلىغا بولغان باھا نىسبىتىنىلا ئۆستۈرۈشنى جاكارلاپ، ئۆز دۆلىتى پۇلىنىڭ قانۇندا بەلگىلەنگەن ئالتۇن تەركىبىنى كۆپەيتىشنى جاكارلىمىدى. مەسىلەن، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسى چۈشۈپ كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن، ياپونىيە ھۆكۈمىتى 1971 - يىل 12 - ئايدا، ياپونىيە يېنىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا بولغان باھا نىسبىتىنى ئەسلىدىكى 360 ياپونىيە يېنىغا 1 ئامېرىكا دوللىرى تېگىشىنى، 308 ياپونىيە يېنىغا 1 ئامېرىكا دوللىرى تېگىشىشكە ئۆزگەرتكەنلىكىنى جاكارلىدى، لېكىن ياپونىيە يېنىنىڭ ئالتۇن تەركىبىنى كۆپەيتىشنى جاكارلىمىدى.

ئەسلىدە، پۇل كۇرسىنىڭ ئۆسۈشى كۇرسى ئۆسكەن پۇلنىڭ ئىناۋىتى يۇقىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ خەلقئارا ئورنىنى ئۆستۈرۈشكە بولىدىغانلىقىنى، شۇ دۆلەت بانكىلىرىنىڭ تېخىمۇ كۆپ ئامانەت توپلىيالايدىغانلىقىنى (مەسىلەن، يېقىنقى يىللاردىن بېرى غەربىي گېرمانىيە قىلغاندەك) كۆرسەتتى؛ لېكىن كاپىتالىزم دۇنياسىدا پۇل ۋە پۇل مۇئامىلىسى كىرىزىسى ئېغىرلىشىۋاتقان شارائىتتا، پۇل كۇرسىنىڭ ئۆسۈشى شۇ پۇلنىڭ دۆلەت ئىچىدىكى سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ ئۆسكەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ، خالاس. پۇل كۇرسىنىڭ ئۆسۈشى پۇلنىڭ كۇرسىنى ئۆستۈرگەن دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىغا بەزى پايدىسىز تەسىرلەرنى كەلتۈرىدۇ. ئالدى بىلەن، پۇل كۇرسىنىڭ ئۆسۈشى ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارنىڭ رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئاجىزلاشتۇرىدۇ، نەتىجىدە ئېكسپورت ئازىيىدۇ، ئىمپورت كۆپىيىدۇ. چۈنكى پۇلنىڭ كۇرسى ئۆسكەندىن كېيىن، ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارنىڭ باھاسى چەت ئەل پۇلى بىلەن ھېسابلىغاندا مۇناسىپ ھالدا ئۆسىدۇ. مەسىلەن، ياپونىيە يېنىنىڭ كۇرسى ئۆستۈرۈلۈشتىن ئىلگىرى، ياپونىيە قىممىتى 360 يېنىلىك تاۋار ئېكسپورت قىلسا، چەت ئەل سودىگەرلىرى 1 ئامېرىكا دوللىرى تۆلەيتتى؛ ياپونىيە يېنىنىڭ كۇرسى ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن، قىممىتى 360 يېنىلىك تاۋار ئېكسپورت قىلسا، چەت ئەل سودىگەرلىرى 1.16 ئامېرىكا دوللىرى تۆلەيدىغان بولدى، نەتىجىدە ياپونىيە تاۋارلىرىنىڭ خەلقئارا بازاردىكى باھاسى 16 پىرسەنت ئۆستى. بۇ ھال ياپونىيە تاۋارلىرىنىڭ چەت ئەل بازارلىرىدىكى رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ئېكسپورتنى ئازايتىۋەتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، چەت ئەلدىن ئىمپورت قىلىنىدىغان تاۋارنىڭ باھاسى پۇلنىڭ كۇرسى ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىنكى باھا نىسبىتى بويىچە ھېسابلانغاندا مۇناسىپ ھالدا چۈشتى. مەسىلەن، پۇلنىڭ كۇرسى ئۆستۈرۈلۈشتىن ئىلگىرى، ياپونىيە قىممىتى 1 ئامېرىكا دوللىرى بولغان چەت ئەل تاۋارلىرىنى ئىمپورت قىلسا، ئۇنىڭ ياپونىيە بازىرىدىكى سېتىلىش باھاسى 360 ياپونىيە يېنى بولاتتى؛ ياپونىيە يېنىنىڭ كۇرسى ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن، 1 ئامېرىكا دوللىرى قىممىتىدىكى تاۋارنى ئىمپورت قىلسا، ئۇنىڭ سېتىلىش باھاسى 308 ياپونىيە يېنىغا چۈشۈپ قالدى، بۇ ھال چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ ياپونىيە بازىرىدىكى رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرىدى - دە، ئىمپورت كۆپەيىپ، ئۆز دۆلىتى مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىچكى بازاردا سېتىلىشىغا تەسىر يەتكۈزدى. ئاندىن قالسا، بىر دۆلەتنىڭ پۇلىنىڭ كۇرسى ئۆستۈرۈلگەندىن كېيىن،

شۇ دۆلەتنىڭ تاشقى پېرېۋوت زاپىسى ۋە چەت ئەللەردىن پېرېۋوت قىلىپ كىرگەن مەبلىغى ئۆز دۆلىتى پۇلىغا سوندۇرۇلغاندا، مۇناسىپ هالدا كېمىيىپ كېتىپ زىيان تارتىدۇ. شۇڭا ئامېرىكا ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئېلان قىلغان مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1971-يىلى شۇڭا ئامېرىكا فرانكنىڭ كۇرسى ئۆسكەندە، شۇڭا ئامېرىكا دۆلەت بانكىسىنىڭ تاشقى پېرېۋوت زاپىسى جەمئىتە دەپتەر يۈزدە تارتقان زىيىنى 1 مىليارد 243 مىليون شۇڭا ئامېرىكا فرانكىغا يەتكەن.

ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇيان، پۇل كۇرسىنىڭ ئۆسۈشى بىر دۆلەتنىڭ تاشقى سودىسى ۋە خەلقئارا كىرىم - چىقىمىغا پايدىلىق بولماقچا، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر، ئومۇمەن، ئۆز دۆلىتى پۇلىنىڭ كۇرسىنى ئۆستۈرۈشنى خالىماي كەلدى. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، غەربىي گېرمانىيە، ياپونىيە، شۇڭا ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەر پۇللىرىنىڭ كۇرسىنىڭ قايتا - قايتا ئۆستۈرۈلۈشى، ئاساسەن، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسىنىڭ ئېغىرلىشىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان. 60 - يىللاردىن بېرى، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسى ئۆزلۈكسىز چۈشۈپ تۇرغاچقا، قولىدا ئامېرىكا دوللىرى بار كىشىلەر ئارقا - ئارقىدىن غەربىي گېرمانىيە ماركىسى، ياپونىيە يېنى، شۇڭا ئامېرىكا فرانكى قاتارلىق برقەدەر تۇراقلىق پۇللارنى تالىشىپ سېتىۋالدى، شۇنىڭ بىلەن ئېقىپ يۈرگەن ئامېرىكا دوللىرى كۆپلەپ بۇ دۆلەتلەرگە ئېقىپ كىردى، ئۆز دۆلىتى پۇلىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا بولغان مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، بۇ دۆلەتلەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرى غايەت كۆپ ئۆز دۆلىتى پۇلىنى بازارغا سېلىپ، ئامېرىكا دوللىرىنى يىغىدى، نەتىجىدە مەملىكەت ئىچىدىكى پۇل پاخالىقى ئېغىرلىشىپ كەتتى. ئامېرىكا ئاسانلىقچە ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسىنى چۈشۈرۈشكە ئۇنىمىغانلىقى ئۈچۈن، (ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسىنىڭ چۈشۈشى ئامېرىكىنىڭ زومىگەرلىك ئورنىغا پايدىسىز ئىدى) بۇ دۆلەتلەر ئېقىپ يۈرگەن ئامېرىكا دوللىرىنىڭ زەربىسىنى توسۇش مەقسىتىدە، ئامېرىكىنىڭ بېسىمى بىلەن، ئۆز پۇلىنىڭ كۇرسىنى ئۆستۈرۈشنى جاكارلاشقا مەجبۇر بولدى. پۇلنىڭ كۇرسىنى بۇنداق ئۆستۈرۈش ئائىلاجلىقتىن بولغان بولۇپ، ئۇ ئامېرىكىنىڭ ئۆز پۇلى كرىزىسىنى باشقا دۆلەتلەرگە تاڭغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. بۇنداق قىلىش بۇ دۆلەتلەرنىڭ قەتئىي قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. دېمەك، مەلۇم دەرىجىدە، پۇل كۇرسىنىڭ بۇنداق ئۆسۈشى پۇل تۇراقسىزلىقىنىڭ ئىككىنچى بىر خىل ئىپادە شەكلى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

پۇل كۇرسىنىڭ چۈشۈشى دېگەن ماددىغا قارالدى.

تاشقى پېرېۋوت بۇنىڭدا، بىر دۆلەتنىڭ سىرتقا قارىتا ھېساب بوغۇشتا ئىشلىتىدىغان چەت ئەل پۇلى ياكى چەت ئەل پۇلى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان تۆلەش ھۇججەتلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ چەت ئەل پۇلى بىلەن تۆلىنىدىغان چەك، پېرېۋوت چېكى، قەرەللىك چەك، ئۆسۈم چېكىسى ۋە چەت ئەللەردە تېگىشىشكە بولىدىغان ھۇججەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھازىرقى زامان خەلقئارا ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىدا، ئاساسەن، پېرېۋوت چېكىسى، چەك ۋە تېلېگرام پېرېۋوتىسى قاتارلىقلار تۆلەش ۋاستىسى قىلىنىدۇ.

پېرېۋوت باھاسى پېرېۋوت نىسبىتى ياكى تاشقى پېرېۋوت بازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ بىر دۆلەتنىڭ پۇل بىرلىكى ئىككىنچى بىر دۆلەتنىڭ پۇل بىرلىكىگە سوندۇرۇلغان باھا

نىسبەتىنى كۆرسىتىدۇ. ئىككى دۆلەتنىڭ پۇل بىرلىكىنى بىر - بىرىگە سۇندۇرغاندا، بىر دۆلەتنىڭ پۇل بىرلىكى ئۆلچەم قىلىپ بېكىتىلىدۇ. بېكىتىلگەن سۇنىدۇرۇش ئۆلچىمى ئوخشاش بولمىغاچقا، تاشقى پېرېژوت بازىرىدا ئىككى خىل باھا قويۇش ئۇسۇلى يەنى بەۋاستە باھا قويۇش ئۇسۇلى ۋە ۋاستىلىك باھا قويۇش ئۇسۇلى بارلىققا كەلدى.

بەۋاستە باھا قويۇش ئۇسۇلىدا بىرنى بىرلىك قىلغان يا كى 100 نى بىرلىك قىلغان چەت ئەل پۇلى ئۆلچەم قىلىنىپ، ئۇ مەلۇم مىقدارىدىكى ئۆز دۆلىتى پۇلىغا سۇندۇرۇلىدۇ. مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن بېكىتىلگەن پېرېژوت باھاسىنى بەۋاستە پېرېژوت باھاسى يا كى ئۆز دۆلىتى پۇلى پېرېژوت باھاسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئىلمىمىزدە باھا قويۇشتا مۇشۇ ئۇسۇل قوللىنىلىدى. مەسىلەن، 1979 - يىل 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى، 100 ئامېرىكا دوللىرى 157.32 خەلق پۇلىغا توغرا كەلدى. تاشقى پېرېژوتنىڭ بازار باھاسى ئۆرلىگەن چاغدا، ئۇنىڭ نەرخى بولۇپ ئىپادىلەنگەن ئۆز دۆلىتى پۇلىنىڭ مىقدارى كۆپىيىدۇ، بازار باھاسى چۈشكەندە بولسا، ئۇنىڭ نەرخى بولۇپ ئىپادىلەنگەن ئۆز دۆلىتى پۇلىنىڭ مىقدارى ئازىيىدۇ.

ۋاستىلىك باھا قويۇش ئۇسۇلىدا بىرنى بىرلىك قىلغان يا كى 100 نى بىرلىك قىلغان ئۆز دۆلىتى پۇلى ئۆلچەم قىلىنىپ، ئۇ مەلۇم مىقداردىكى چەت ئەل پۇلىغا سۇندۇرۇلىدۇ. مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن بېكىتىلگەن پېرېژوت باھاسى ۋاستىلىك پېرېژوت باھاسى يا كى چەت ئەل پۇلى پېرېژوت باھاسى دەپ ئاتىلىدۇ. تاشقى پېرېژوتنىڭ بازار باھاسى ئۆرلىگەندە، ئۇنىڭ نەرخى بولۇپ ئىپادىلەنگەن چەت ئەل پۇلىنىڭ مىقدارى ئازىيىدۇ؛ بازار باھاسى چۈشكەندە بولسا ئۇنىڭ نەرخى بولغان چەت ئەل پۇلىنىڭ مىقدارى كۆپىيىدۇ.

شۇنىڭ ئۈچۈن، تاشقى پېرېژوتتا پېرېژوت نىسبىتىنىڭ يۇقىرى يا كى تۆۋەن بولۇشىنى چۈشەندۈرگەندە، باھا قويۇشنىڭ ئۇسۇلىنى ئىنىقلاۋېلىش كېرەك، بولمىسا بۇ ئاسانلا ئارىلىشىپ كېتىپ، خاتالىق يۈز بېرىدۇ.

تاشقى پېرېژوتنىڭ توكمە قىلىپ سېتىلىشى دېگەن ماددىغا قارالىدۇ.

تاشقى پېرېژوتنىڭ تۆكمە قىلىپ سېتىلىشى بۇ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتى پۇلىنىڭ تاشقى پېرېژوت بازار باھاسىنى چۈشۈرۈش چارىسى بىلەن چەت ئەللەردە ئۆز تاۋارلىرىنى تۆكمە قىلىپ ساتقانلىغان بىر خىل سىياسەت. ئۇمۇ كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ سودا جەڭى ئېلىپ بېرىشتىكى مۇھىم ۋاستىلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تاشقى پېرېژوتنىڭ تۆكمە قىلىپ سېتىلىشى پۇلنىڭ ئىچكى جەھەتتە كۆرسى چۈشۈشى بىلەن سىرتقا قارىتا كۆرسى چۈشۈشىنىڭ بىردەك بولماسلىقى يەنى مەملىكەت ئىچىدىكى مال باھاسى بىلەن سىرتقا قارىتىلغان پېرېژوت باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ بىردەك بولماسلىقىدىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. مەسىلەن، 1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى فوند ستېرلىڭنىڭ كۆرسى 30.5 پىرسەنت چۈشۈرۈلۈپ، پېرېژوت نىسبىتى ئەسلىدىكى 1 فوند ستېرلىڭ 4.03 ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر بولۇشتىن 1 فوند ستېرلىڭ 2.8 ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر بولۇشقا چۈشۈپ قالدى، بۇ چاغدا قىممىتى 1000 فوند ستېرلىڭ كېلىدىغان ئېكسپورت تاۋارنىڭ خەلقئارادىكى سېتىلىش باھاسى ئىلگىرىكى 4 مىڭ 30 ئامېرىكا دوللىرىدىن 2 مىڭ 800 ئامېرىكا دوللىرىغا چۈشۈپ قالدى. لېكىن پۇلنىڭ تاشقى جەھەتتە كۆرسى چۈشۈشى بەربە

مۇقەررەر ھالدا ئىچكى جەھەتتە مال باھاسىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. بۇ چاغدا، ئەنگلىيە ئىمپورت قىلغان خام ئەشيا - ماتېرىيال ۋە يېقىلغۇنىڭ باھاسى ئالدى بىلەن ئۆسۈپ، ئىلگىرى ئىمپورت قىلغان 4 مىڭ 30 ئامېرىكا دوللىرىلىق نەرسىتقا 1000 فوند سterling ئىگە خەجلەشكە تېگىرا كەلگەن بولسا، ئەمدىلىكتە 1 مىڭ 439 فوند سterling تۆلەشكە تېگىرا كەلدى. ئىمپورت قىلىنغان تاۋار باھاسىنىڭ ئۆسۈشى پۇل پاخاللىقىنى ئىلگىرى سۈردى، نەتىجىدە مەملىكەت ئىچىدە مال باھاسى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆسۈپ، پۇلنىڭ ئىچكى جەھەتتە كۆرسى چۈشۈشى بىلەن تاشقى جەھەتتە كۆرسى چۈشۈشى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق تېگىدى. دېمەك، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ بازار تالىشىشتىكى بىر خىل ۋاستىسى بولغان تاشقى پېرېۋوتنى تۆكمە قىلىپ سېتىشنى شەرتسىز، چەكسىز تۈردە قوللىنىش ۋېرىشكە بولمايدۇ، ئۇ مەملىكەت ئىچىدىكى پۇل پاخاللىقىنى ئېغىرلاشتۇرىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا، باشقا دۆلەتلەرمۇ پۇلنىڭ كۆرسىنى چۈشۈرگەن شارائىتتا، ئۇنىڭ ئۇنۇمى ئاجىزلىشىدۇ ياكى يوققا چىقىدۇ.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر تۇراقلىق پېرېۋوت نىسبىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك يوللا قويىدى، بىرمۇنچە دۆلەتلەر مەلۇم مەزگىل ئىچىدە سىرتقا قارىتا پۇلنىڭ كۆرسىنى چۈشۈرگەنلىكىنى جاكارلىدى، بۇنىڭدا مەلۇم دەرىجىدە تاشقى پېرېۋوتنى تۆكمە قىلىپ سېتىش غەرىزى بولىدۇ ھەم شۇنداق رول ئوينايدۇ. 1973 - يىلىدىن كېيىن، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتىنى ئومۇمىيۈزلۈك يوللا قويىدى، بەزى دۆلەتلەر ئۆزىنىڭ ئىكسپورت جەھەتتىكى رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۆز دۆلىتى پۇلىنىڭ پېرېۋوت نىسبىتىنىڭ چۈشۈشىنى مەيلىگە قويۇۋەتتى، بۇنىڭدىمۇ تاشقى پېرېۋوتنى تۆكمە قىلىپ سېتىش مەقسەت قىلىنغان.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بىر دۆلەت تاشقى پېرېۋوتنى تۆكمە قىلىپ ساتقىلى تۇرغانىدا، ئۇنىڭ تالىشىش رەقىبى بولغان قارشى تەرەپ ھەرگىز قاراپ تۇرمايدۇ، ئۇمۇ ياكى تاشقى پېرېۋوتنى تۆكمە قىلىپ ساتىدۇ، ياكى قەرىدىنىش خاراكتېرىدىكى سودا تەدبىرلىرىنى كۈچەيتىپ، تۆكمە قىلىپ سېتىشقا قارشى باجدىن پايدىلىنىپ قارشىلىق كۆرسىتىدۇ، بۇ ھال خەلقئارا سودىغا قىيىن چىلىق ھەتتا قالايمىقانچىلىق ئېلىپ كېلىدۇ ھەمدە كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى بازار تالىشىش جەھەتتىكى زىددىيەتلەرنى كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىدۇ.

ھازىرقى زامان كاپىتالىزمى شارائىتىدا، تاشقى پېرېۋوتنى تۆكمە قىلىپ سېتىش دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى قوللانغان سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنىڭ بىرى. شەكلەن قارىغاندا، تاشقى پېرېۋوتنى تۆكمە قىلىپ سېتىشتىن ئالغان پايدىنى مال باھاسى بىلەن پېرېۋوت باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقتىن تاپقان بولىدۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۇ دۆلەت باج تاپشۇرغۇچىلار تاپشۇرغان باجدىن قىلىنغان مالىيە كىرىمىنىڭ بىر قىسمىنى ئاجرىتىپ، ئېكسپورت قىلغۇچى سودىگەرلەرگە بەرگەن بىر خىل تولۇرمىدىن ئىبارەت. مىللىي دارامەتنى قايتا تەقسىم قىلىش ئارقىسىدا، ئېكسپورت قىلغۇچى سودىگەرلەر ئېرىشكەن بۇ پايدا ئاخىر بېرىپ ئىشچىلار سىنىپى ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۈستىگە يۈكلىنىدۇ.

تاشقى پېرېۋوت، مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتى، تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتى بۇنىڭدا بىر دۆلەت پۇلىنىڭ ئىككىنچى بىر دۆلەت پۇلىغا نىسبەتەن «خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى» بەلگىلىگەن مەلۇم دائىرە ئىچىدە تۇراقسىز بولۇپ تۇرىدىغان پېرېۋوت نىسبىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكا دۇنيا بويىچە ئەڭ چوڭ قەرز ئىگىسى بولۇپ قالدى، كاپىتالزم دۇنياسى ئومۇمىي ئالتۇن زاپىسىنىڭ تەخمىنەن تولىسى ئۇنىڭ بولدى ھەمدە ئۇنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمى ۋە تاشقى سودىسىدا ئۇدا زور مىقداردا ئاكتىپ بالانس كۆرۈلدى. ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان دۇنيا پۇل سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن، ئامېرىكا «خەلقئارا پۇل فوندى كېلىشىمى» دىن پايدىلىنىپ، باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنى مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىنى يولغا قويۇشقا مەجبۇر قىلدى. پۇل فوندى تەشكىلاتى ئەزا دۆلەتلەر پۇلىنىڭ تاختاي باھاسىنى پۈتۈنلەي مەلۇم مىقداردىكى ئالتۇن ياكى ئامېرىكا دوللىرى بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلىدى. ھالبۇكى ئالتۇن بىلەن ئامېرىكا دوللىرىنىڭ باھا نىسبىتى 1944 - يىل 7 - ئايدا برېمېرتون ئورمانلىقى يىغىنىدا بەلگىلەنگەن، بۇ بەلگىلىمە بويىچە بىر ئۇنسىيە ئالتۇن 35.0875 ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر بولىدۇ، يەنى بىر ئامېرىكا دوللىرى 0.888671 گرام ئالتۇنغا باراۋەر بولىدۇ؛ ئەزا دۆلەتلەرنىڭ پۇلى بىلەن ئامېرىكا دوللىرىنىڭ قانۇندا بەلگىلەنگەن پېرېۋوت نىسبىتىنى پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ ماقۇللۇقسىز ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ، يەنى قەرەللىك تاشقى پېرېۋوت سودىسى تاختايباھاسىدىن بىر پىرسەنت ئېشىپ كەتسە ياكى تۆۋەن بولسا بولمايدۇ، ئېشىپ كەتسە ياكى تۆۋەن بولۇپ كەتسە، ئەزا دۆلەتلەر ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ ئالتۇن ۋە تاشقى پېرېۋوت زاپىسىنى ئىشقا سېلىپ قانۇندا بەلگىلەنگەن پېرېۋوت نىسبىتىنى تۇراقلاشتۇرۇش مەجبۇرىيىتى بولىدۇ؛ ئەزا دۆلەتلەر پۇلىنىڭ تاختاي باھاسىنى ئۆزگەرتمىشى زۆرۈر تاپسا، ئاۋۋال پۇل فوندى تەشكىلاتىغا ئۇقتۇرۇشى شەرت، ئەگەر ئۆزگىرىش ھەجمى 10 پىرسەنتتىن ئېشىپ كەتسە، پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالىدۇ.

خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ بۇ بەلگىلىمىسى، ئەمەلىيەتتە، باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەر پۇلىنىڭ پېرېۋوت نىسبىتىنى ئامېرىكا دوللىرىغا چېتىپ قويىدى، نەتىجىدە ئامېرىكا دوللىرى دۇنياۋى پۇلغا ئايلىنىپ قالدى. ئامېرىكىغا پايدىلىق بولغان، ئەمما باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرگە پايدىسىز بولغان بۇنداق مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتى يولغا قويۇلۇشتىن تارتىپ پارچىلانغىچە بولغان جەريان ئامېرىكا بىلەن باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۈرەشنى گەۋدىلەندۈرۈپ، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. ئۇرۇشتىن كېيىنكى دەسلەپكى چاغلاردا، غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە ئېغىر «ئامېرىكا دوللىرى قەھەتچىلىكى» يۈز بەرگەچكە، مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىنى ساقلاپ قېلىش تەس بولۇپ قالدى، شۇڭا ئۇلار تاشقى پېرېۋوتىنى قاتتىق تەزگىنلىدى ھەمدە ئالتۇن ئېكسپورت قىلىش، چەت ئەللەردىن قەرز ئېلىش، پۇلىنىڭ كۈرسىنى چۈشۈرۈش

قاتارلىق بىر قاتار تەدبىرلەرنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيە ئىقتىسادىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيىنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىم ئەھۋالى بارا - بارا ياخشىلاندى، ئامېرىكىنىڭ بولسا بارا - بارا يامانلاشتى. ئامېرىكىنىڭ كاپىتالىزم دۇنياسى ئومۇمىي ئالتۇن ۋە تاشقى پېرېۋوت زاپىسىدا ئىگىلىگەن سالمىقى 1948 - يىلدىكى 52.8 پىرسەنتتىن ئازىيىپ 1960 - يىلدىكى 31.4 پىرسەنتكە چۈشۈپ قالدى، 1970 - يىلغا كەلگەندە تېخىمۇ ئازىيىپ 14.3 پىرسەنتكە چۈشتى. 1958 - يىلدىن بولۇپمۇ 60 - يىللاردىن بۇيان، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى ئۈزلۈكسىز يۈز بېرىپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئىناۋىتى زور دەرىجىدە چۈشۈپ، ئالتۇنىنىڭ ئەركىن بازاردىكى باھاسى ئامېرىكا ھۆكۈمىتى بەلگىلىگەن ھۆكۈمەت باھاسىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى. 1971 - يىل 8 - ئايدا، ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى يەنىمۇ كەسكىنلەشتى، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ئامېرىكا دوللىرىغا ئالتۇن تېگىشىپ بېرىشنى توختاتقانلىقىنى جاكارلىدى، نەتىجىدە خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى بازىرى ئىنتايىن قالايمىقان ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى غەربىتەكى «10 دۆلەت گۇرۇھى» پۇلنىڭ باھا نىسبىتىنى تەڭشەش توغرىسىدا كېلىشتى، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسى 7.89 پىرسەنت چۈشتى، بىر ئۇنسىيە ئالتۇننىڭ ھۆكۈمەت باھاسى 38 ئامېرىكا دوللىرىغا كۆتۈرۈلدى، بەزى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر پۇلنىڭ كۇرسى ئۆستى. مۇشۇ كېلىشىمدىكى («شىمىسىن ئېلمىي جەمئىيىتى كېلىشىمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، بەزى دۆلەتلەر يېڭىدىن تۈزۈپ چىققان پېرېۋوت نىسبىتىدە ئالتۇننىڭ تاختايباھاسى ئاساس قىلىنمايلا، بەلكى ئامېرىكا دوللىرى يېكى «ئالاھىدە پۇل قەرز ئېلىش ھوقۇقى» پۇلنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەشنىڭ ئۆلچىمى قىلىندى، بۇنداق پېرېۋوت نىسبىتى مەركىزىي پېرېۋوت نىسبىتى دەپ ئاتالدى، بۇنىڭدا يەنىلا مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتى تۈزۈمى ساقلاپ قېلىندى. 1973 - يىل 2 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ئامېرىكا ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسىنى يەنە 10 پىرسەنت چۈشۈرگەنلىكىنى جاكارلىدى، ئۇنىڭغا ئۇلاپلا ھەرقايسى ئەللەرنىڭ پۇلى ئامېرىكا دوللىرى بىلەن مۇقىم باھا نىسبىتىنى ساقلىمايلا، تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتىنى قوللاندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئۇرۇشتىن كېيىن ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتى تۈزۈمى تارىخىي ئاساردە - ئەتىقە بولۇپ قالدى. خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ 1978 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن تارتىپ كۈچكە ئىگە بولغان ئىككىنچى قېتىملىق تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن كېلىشىمىدە مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتى تۈزۈمى توغرىسىدىكى ماددىلار رەسمىي بىكار قىلىنىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقۇرۇلىدىغان تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتى تۈزۈمى دەسسىتىلدى.

بربېرتون ئورمانلىقى يىغىنى، تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتى، مەركىزىي پېرېۋوت نىسبىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتى بۇنىڭدا، بىر دۆلەت پۇلىنىڭ ئىككىنچى بىر دۆلەت پۇلىغا نىسبەتەن چەت ئەل پېرېۋوتى

بازىرىدا تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئاساسەن تۇراقسىز بولۇپ تۇرىدىغان پېرېۋوت نىسبىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تەمىنلەش تەلەپتىن ئېشىپ كەتكەندە، پېرېۋوت نىسبىتى چۈشىدۇ؛ تەلەپ تەمىنلەشتىن ئېشىپ كەتكەندە، پېرېۋوت نىسبىتى ئۆرلەيدۇ، پېرېۋوت نىسبىتىنىڭ تۇراقسىزلىقى ھۆكۈمەت باھاسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ. بۇ چاغدا ئەسلىدىكى ئالتۇننىڭ تاختايى باھاسىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقى ئاشكارا جاكارلانمىسىمۇ، ئۇ ئۆز رولىنى يوقىتىدۇ.

تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتى تۈزۈمى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. پۇلنىڭ ئالتۇن بىرلىكى تۈزۈمى دەۋرىدە، بەزى مۇستەملىكە، بېقىندا ئەللەرنىڭ بولۇپمۇ بۇلار ئىچىدىكى پۇلنىڭ كۈچ بىرلىكى تۈزۈمىنى يولغا قويغان دۆلەتلەرنىڭ پۇلنىڭ پېرېۋوت نىسبىتى ئۇزاققىچە ئانچە مۇقىملىشالمىدى، بۇ ئەمەلىيەتتە بىر خىل تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتى ئىدى. كاپىتالىزىمنىڭ پۇل ئىناۋىتى كرىزىسى ۋە خەلقئارا كرىزىس - چىقىم كرىزىسى ئېغىرلاشقاچقا، ئەنگلىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەر 30 - يىللاردا تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتىنى يولغا قويغانىدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى دەسلەپكى مەزگىللەردە فرانسىيە، ئىتالىيە، كانادا شۇنىڭدەك ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى تەرەققىي قىلىۋاتقان بەزى دۆلەتلەرمۇ تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتىنى يولغا قويغان، ئۇ 70 - يىللاردىن باشلاپ مەيدانغا كەلگەن نەرسە ئەمەس.

ئومۇمەن، ھۆكۈمەت ئارىلاشمىغان، تامامەن تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بويىچە ستېخىيىلىك ھالدا بەلگىلىنىدىغان پېرېۋوت نىسبىتى «ساپ تۇراقسىزلىق» ياكى «ئەركىن تۇراقسىزلىق» دېيىلىدۇ. پېرېۋوت نىسبىتىنىڭ ئەمەلىيەتتە پۇل كۇرسىنىڭ ئۆسكەنلىكى بىلەن، چۈشۈشى پۇل كۇرسىنىڭ چۈشكەنلىكى بىلەن باراۋەر بولغانلىقى ئۈچۈن، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى پېرېۋوت نىسبىتىنى ئۆز دۆلىتىدىكى بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن بولغان سەۋىيىدە ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، تاشقى پېرېۋوت بازىرىغا ئاشكارا ياكى يوشۇرۇن ھالدا ئارىلىشىدۇ، بۇ «پاسكىنا تۇراقسىزلىق» ياكى «باشقۇرۇلىدىغان تۇراقسىزلىق» دەپ ئاتىلىدۇ. 1973 - يىلدىن بۇيان يولغا قويۇلۇپ كەلگەن ئومۇمىيۈزلۈك تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتى تۈزۈمى ئاشۇنداق باشقۇرۇلىدىغان پېرېۋوت نىسبىتى تۈزۈمىدۇر. ئادەتتە، ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بەزى تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، پېرېۋوت نىسبىتىنى قاتتىق تۇراقسىزلىقنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىشقا تىرىشىدۇ، شۇنداق بولسىمۇ، تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتى تۈزۈمى شارائىتىدا، پېرېۋوت نىسبىتىنىڭ تۇراقسىزلىق دەرىجىسى يەنىلا ناھايىتى چوڭ بولىدۇ، بەزىدە بىر كۈن ئىچىدە 5 پىرسەنتتىكە، ئۇچ ئايدا 20—25 پىرسەنتتكە يېتىدۇ. بۇنداق ئەھۋال تاشقى پېرېۋوت ھايانكەشلىكىنى ئەۋج ئالدۇرۇۋېتىدۇ، بەزىدە تېخى خەلقئارا سودىنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا زىيان يەتكۈزىدۇ.

مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتى، مەركىزىي پېرېۋوت نىسبىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مەركىزىي پېرېۋوت نىسبىتى بۇ، 1971 -

يىلى ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسى پارچىلانغاندىن كېيىن، بىر دۆلەت ئۆز پۇلىنىڭ ئالتۇن تەركىبى بىلەن باشقا دۆلەت پۇلىنىڭ ئالتۇن تەركىبى ئوتتۇرىسىدىكى باھا نىسبىتىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن بەلگىلىگەن پېرېۋوت نىسبىتىنى كۆرسەتمىدۇ.

كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ پۇل، پۈل مۇئامىلىسى كرىزىسى كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىۋاتقان ئەھۋالدا، 1971 - يىل 8 - ئايدا، ئامېرىكا ھۆكۈمىتى چەت ئەللەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرىغا ئامېرىكا دوللىرىغا ئالتۇن تېگىشىپ بېرىشنى توختاتقانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسى پارچىلاندى. شۇ يىلى 12 - ئايدا، «10 دۆلەت گۇرۇھى» (ئامېرىكا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە، ياپونىيە، ئىتالىيە، كانادا، گوللاندىيە، بېلگىيە ۋە شۋېتسىيەدىن ئىبارەت 10 دۆلەت) «ۋاشىنگتون كېلىشىمى» نى تۈزدى، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۆرسى ئالتۇنغا نىسبەتەن 7.89 پىرسەنت چۈشۈپ، بىر ئۇنسىيە ئالتۇننىڭ ھۆكۈمەت باھاسى 35 ئامېرىكا دوللىرىدىن 38 ئامېرىكا دوللىرىغا چىقتى. شۇنىڭدىن كېيىن، بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتى پۇلىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا قارىتىلغان پېرېۋوت نىسبىتىنىلا بەلگىلەپ، ئۇنى ئۆز دۆلىتى پۇلىنىڭ باشقا دۆلەت پۇلىغا قارىتىلغان پېرېۋوت نىسبىتىنى ھېسابلاش ئۈچۈن قىلدى، شۇنىڭلاشقا ئۇلارنىڭ پۇلىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا قارىتىلغان پېرېۋوت نىسبىتى ئىلگىرىكى مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتىدىن پەرقلەندۈرۈش مەقسىتىدە مەركىزىي پېرېۋوت نىسبىتى دەپ ئاتالدى. مەسىلەن، 1973 - يىل 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، غەربىي گېرمانىيە مارکىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا قارىتىلغان پېرېۋوت نىسبىتى 1971 - يىل 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىكى 3.2225 مارك بىر ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر بولۇشتىن 2.9003 مارك بىر ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر قىلىپ تەڭشەلدى، ئەمما شۇ چاغدا مارکىنىڭ ئالتۇن تەركىبىدە ئۆزگىرىش بولمىدى، مۇشۇنداق بەلگىلەنگەن پېرېۋوت نىسبىتى مەركىزىي پېرېۋوت نىسبىتى دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، مەركىزىي پېرېۋوت نىسبىتى يەنە «خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى» نىڭ ئالاھىدە پۈل قەرز ئېلىش ھوقۇقىغا ئاساسەن قىممەت بەلگىلەش ئۇلچىمى قىلىپ بەلگىلەندى.

مۇقىم پېرېۋوت نىسبىتى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

بىرلەشمە تۇراقسىزلىق بۇ، ئورتاق تۇراقسىزلىق ياكى كوللېكتىپ تۇراقسىزلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا بەزى دۆلەتلەر پۇلىنىڭ باشقا دۆلەتلەرنىڭ پۇلىغا نىسبەتەن بىرلىشىپ قوللانغان تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىدىكى توققۇز دۆلەت مالىيە مىنىستىرلىرى يىغىنى 1973 - يىل 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، بىرلەشمە تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتى گۇرۇھى تەشكىل قىلىشنى قارار قىلدى. بۇنىڭغا ئورتاق گەۋدىسىدىكى فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە، گوللاندىيە، بېلگىيە، لىيۇكسېمبورگ، دانىيىدىن ئىبارەت ئالتە دۆلەت قاتناشتى. ئەنگلىيە دەسلەپتە قاتنىشىپ، كېيىن دەرھال چىقىپ كەتتى. پۈلى مۇقىم بولمىغاچقا، ئىرلاندىيە بىلەن ئىتالىيە ۋاقتىنچە قاتناشمىدى. بۇنىڭدىن باشقا،

ئورتاق گەۋدىنىڭ ئەزالىرىدىن بولمىغان شۆبتسىيە بىلەن نورۋېگىيە ئالاقە قىلغۇچى دۆلەت سۆپىتى بىلەن قاتناشتى.

بىرلەشمە تۆراقسىزلىقنىڭ كونكرېت چارىسى مۇنداق: 1) قاتناشقۇچى دۆلەتلەر پۇلى ئوتتۇرىسىدا داۋاملىق تۇرمۇش پىرېۋوت نىسبىتى تۇزۇمىنى يولغا قويۇش ھەمدە 1972 - يىل 4 - ئايدىكى بەلگىلىمىنى، يەنى ئەزا دۆلەتلەر پۇلىنىڭ پىرېۋوت نىسبىتىنىڭ تۇراقسىزلىق دەرىجىسىنى يۇقىرى - تۆۋەنلىك جەھەتتە 1.125 پىرسەنتتە، جەمئىي 2.25 پىرسەنتتە داۋاملىق ساقلاش (خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى بەلگىلىگەن تۇراقسىزلىق دەرىجىسى يۇقىرى - تۆۋەنلىك جەھەتتە 2.25 پىرسەنت، جەمئىي 4.5 پىرسەنت ئىدى). ئىككى دۆلەت پۇلى ئوتتۇرىسىدىكى پۇل پىرېۋوت نىسبىتى جەھەتتىكى پەرق مۇشۇ چەكتىن ئېشىپ كەتكەندە، ئىككى دۆلەتنىڭ مەركىزىي بانكىلىرى ئارىلىشىپ تاشۇ دەرىجىسى ساقلاپ قېلىش؛ 2) گۇرۇھ سىرتىدىكى ئامېرىكا دوللىرىغا ۋە باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ پۇلىغا نىسبەتەن بىرلەشمە تۇراقسىز پىرېۋوت نىسبىتىنى يولغا قويۇش. بۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسى پارچىلىنىشقا قاراپ يۈزلەندى، ئەسلىدە يولغا قويۇلغان مۇقىم پىرېۋوت نىسبىتى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ پارچىلاندى، ئۇلار ئامېرىكا دوللىرىنىڭ تۇراقسىزلىق كاشىلىسىنى تارتىشىپ، گۇرۇھ ئىچىدىكى پىرېۋوت نىسبىتىنى ساقلاپ قېلىش ۋە سودىنى ئورمال ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، بىرلەشمە تۇراقسىز پىرېۋوت نىسبىتىنى يولغا قويىدى.

بىرلەشمە تۇراقسىزلىق يىلانسىمان ئۆملەش نىسبىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، 4.5 پىرسەنتلىك چوڭ تۇراقسىزلىق دائىرىسىدە كىچىك بىر تۇراقسىزلىق دائىرىسى (2.25 پىرسەنت) شەكىللىنىپ، بۇ ئىككىسى ئەگرى سىزىق بولۇپ شەكىللەنگەچكە، سخېمىدىن قارىغاندا، گويا بىر يىلان تونىلدا ئۆملەپ كېتىپ بارغاندەك كۆرۈنىدۇ، شۇڭا چەت ئەل گېزىت - ژۇرناللىرى ئۇنى ئوبرازلىق قىلىپ «تونىلدىكى يىلان» دەپ ئاتىغان، كېيىنچە قىسقارتىپ «يىلان» دەپ ئاتىغان، شۇڭا خەنزۇچىگە «يىلانسىمان ئۆملەش» دەپ تەرجىمە قىلىنغان.

مۇقىم پىرېۋوت نىسبىتى، تۇراقسىز پىرېۋوت نىسبىتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

خەلقئارا كىرىم - چىقىم بۇ، خەلقئارا كىرىم - چىقىمدىكى پەرقلىق سان دېگەن سۆزنىڭ قىسقارتىلغان ئاتىلىشى؛ بۇ، خەلقئارا كىرىم - چىقىم تەكشۈرۈلۈقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا بىر دۆلەتنىڭ بىر مەزگىل (ئادەتتە بىر يىل) ئىچىدىكى تاشقى سودا ۋە غەيرىي سودىدا قىلغان كىرىمنىڭ ئومۇمىي سومىسى بىلەن چىقىمنىڭ ئومۇمىي سومىسى ئوتتۇرىسىدىكى سېلىشتۇرما كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ سېلىشتۇرمىدا ئەگەر كىرىم چىقىمدىن كۆپ بولۇپ ئىپادىلەنسە، خەلقئارا كىرىم - چىقىم ئاكتىپ بالانس بولغان بولىدۇ؛ ئەكسىچە، چىقىم كىرىمدىن كۆپ بولۇپ ئىپادىلەنسە، پاسسىپ بالانس بولغان بولىدۇ. پاسسىپ بالانس چەت ئەلگە قەرزدار بولۇپ قالغانلىقنى كۆرسىتىدۇ، بۇ قەرز ئادەتتە تاشقى پىرېۋوت ياكى ئالتۇن بىلەن تۆلىنىدۇ. بەزى كاپىتالىستىك

دۆلەتلەرنىڭ، مەسىلەن، 70 - يىللاردىكى ئامېرىكىنىڭ سودىسىدا ئېكسپورتنىڭ ئىمپورتتىن ئېشىشى ئازىيىپ كەتكەنلىكى، ھەتتا ئىمپورت ئېكسپورتتىن ئېشىپ كەتكەنلىكى، يەنە كېلىپ غەيرىي سودا كىرىم - چىقىمى جەھەتتە كاپىتالنىڭ چەتكە چىقىرىلىشى كاپىتالنىڭ كىرگۈزۈلۈشىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە چەت ئەلدە ئەسكەر تۇرغۇزۇش چىقىمى زور بولغانلىقى قاتارلىقلار تۆپەيلىدىن كىرىم چىقىمنى قاپلىيالماي، بىرنەچچە يىل خەلقئارا كىرىم - چىقىمىدا ئۇدا ئېغىر پاسسىپ بالانس كېلىپ چىقىپ، تاشقى تۆلەش جەھەتتە قىيىنچىلىق يۈز بېرىپ، خەلقئارا كىرىم - چىقىم كرىزىسى كېلىپ چىقتى.

كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تاشقى ئىقتىسادىي ئالاقىسى چىگىش - مۇرەككەپ بولغاچقا، ئۇلارنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمىدىكى پەرق جەدۋىلنىڭ تۈرىمۇ ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ، لېكىن ئادەتتە ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ: 1) دائىمىي تۈرى، بۇ تاشقى سودا كىرىم - چىقىمىنى، يەنى تاۋار ئېكسپورتىدىن بولغان كىرىم ۋە تاۋار ئىمپورتىغا قىلىنغان چىقىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇنداق كىرىم - چىقىم شەكىللىك سودا كىرىم - چىقىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، غەيرىي سودا كىرىم - چىقىمى توشۇش ھەققى، سۇغۇرتا راسخوتى، سەيلە - سايا ھەت راسخوتى قاتارلىق ئەمگەك كۈچى ئىمپورتى ۋە ئېكسپورتى كىرىم - چىقىمىنى كۆرسىتىدۇ، بۇ چەتكە سېلىنغان مەبلەغ ۋە چەت ئەلنىڭ ئۆز دۆلىتىدە سالغان مەبلىغىنىڭ ئۆسۈمى، پاي ئۆسۈمى، پايدىسى ۋە پېرېۋوت قىلىنغان پۇل، يىللىق مائاش قاتارلىق كىرىم - چىقىمنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇنداق كىرىم - چىقىم شەكلىدە سودا كىرىم - چىقىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 2) كاپىتال تۈرى خەلقئارا مەبلەغ سېلىش، پۇل قەرز ئېلىش قاتارلىق كاپىتال مۇئامىلىسىدىكى كىرىم - چىقىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ يەنە ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ: بىرى، ئۇزاق مۇددەتلىك كاپىتال، مەسىلەن، شەخسلەرنىڭ بىۋاستە سالغان مەبلىغى، سېتىۋالغان بىلەت - چەك ۋە ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدا ئېلىشقان قەرز، بىرى، قىسقا مۇددەتلىك كاپىتال، مەسىلەن، بانكىدا ئامانەت قويۇلغان پۇلنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشى، قىسقا مۇددەتلىك ھۆججەتلەرنى ئالدى - ساتتى قىلىش ۋە ئىمپورت - ئېكسپورت سودىسىدىكى ئىناۋەتلىك قەرز قاتارلىقلار. بۇنىڭدىن باشقا، خەلقئارا كىرىم - چىقىمدىكى پەرقلىق سان جەدۋىلدە «خاتا بولغان ۋە چۈشۈپ قالغان» دېگەن بىر تارماق بار، كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تاشقى سودا كىرىم - چىقىمدىكى پەرقلىق سان جەدۋىلى قۇش دەپتەر پرىنسىپى بويىچە تۈزۈلگەچكە، قەرز ئالغۇچى تەرەپ بىلەن قەرز بەرگۈچى تەرەپنىڭ ئوخشاش بولۇپ چىقىشى كېرەك. ئەمما، ئەمەلىيەتتە، ئۇنىڭ تۈرى كۆپ بولغاچقا، ستاتىستىكىدا كۆپ ھاللاردا خاتالىق كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، قىسقا مۇددەتلىك مەبلەغ بەك تۇراقسىز بولۇپ، كۆپ ھاللاردا، ئۇ مۆلچەر سانىدىنلا ئىبارەت بولىدۇ، شۇڭا «خاتا بولغان ۋە چۈشۈپ قالغان» دېگەن تۈر كىرگۈزۈلۈپ، قەرز ئالغۇچى تەرەپ بىلەن قەرز بەرگۈچى تەرەپ تەڭپۇڭلاشتۇرۇلىدۇ، بۇ دائىم كۆپلىگەن مەلۇم قىلىنمىغان قىسقا مۇددەتلىك كاپىتالنىڭ ھەرىكەتتىكى پەرقلىق سانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

خەلقئارا كىرىم - چىقىمدىكى پەرق بىر دۆلەتنىڭ تاشقى قەرز جەھەتتىكى ئېلىم - بېرىم ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپلا قالماستىن، ئۇ ئۆز پۇلىنىڭ خەلقئارا بازاردىكى ئۆرنىنىڭ مۇستەھكەم ۋە ئاجىز بولۇشىغىمۇ تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئامىل ھېسابلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىم پەرقى جەدۋىلىنى تەتقىق قىلغان ۋە تەھلىل قىلغاندا، شۇ دۆلەتلەرنىڭ تاشقى ئىقتىسادىي ئالاقىسى ۋە سىياسەت - تەدبىر-لىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى چۈشەنگىلى بولىدۇ.

ئالتۇن ۋە تاشقى پىرېۋوت زاپىسى، شەكىلسىز سودا دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

ئالتۇن ۋە تاشقى پىرېۋوت زاپىسى

بۇنىڭدا، خەلقئارا تۆلەش جەھەتتىكى ئېھتىياجدىن چىقىش ئۈچۈن، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرى ۋە باشقا ھۆكۈمەت ئورگانلىرى مەركەزلەشتۈرۈپ ئىگىلەپ تۇرغان ئالتۇن ۋە تاشقى پىرېۋوت زاپىسىنى ئومۇمىي ئالتۇن ۋە تاشقى پىرېۋوت زاپىسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى دەپ ئاتايمىز. 30 - يىللاردا كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئىگىلىرى - ئاخىر بولۇپ پۇلنىڭ ئالتۇن بىرلىكى تۈزۈمىدىن ۋاز كەچكەندىن كېيىن، مەملىكەت ئىچىدىكى قەغەز پۇلغا ئالتۇن تېگىشىپ بەرمەيدىغان بولدى. لېكىن خەلقئارا تۆلەش ئىشلىرىدا ئالتۇن يەنىلا تۆلەش ۋە ھېساب بوغۇشنىڭ ئاخىرىقى ۋاستىسى بولۇپ كەلدى. كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئۆز پۇلىنىڭ ئىناۋىتىنى ساقلاش، خەلقئارا تۆلەشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىش ئۈچۈن، مەلۇم مىقداردا ئالتۇن، چەت ئەل پۇلى ۋە چەت ئەللەردە تېگىشىشكە بولىدىغان باشقا تۆلەش ۋاستىلىرى، مەسىلەن، چەت ئەل بانكىلىرىنىڭ چېكى، قەرەللىك چېكى، چەت ئەل پۇلى پىرېۋوت چېكى، چەت ئەللەرنىڭ قىممەتكە ئىگە بېلىتى ۋە چەت ئەللەردىن قىسقا مۇددەتلىك ئامانەت قويۇلغان پۇل تاشقى پىرېۋوت زاپىسى بولىدۇ. 70 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، «خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى» كۆزدە تۇتقان ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئومۇمىي ئالتۇن ۋە تاشقى پىرېۋوت زاپىسىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى ئالتۇن، تاشقى پىرېۋوت، «ئالاھىدە پۇل ئېلىش ھوقۇقى» شۇنىڭدەك خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىدا ھەممە ۋاقىت ئىشلىتىشكە بولىدىغان پۇللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىزم دۇنياسىدا تاشقى پىرېۋوت زاپىسى قىلىنغان پۇل ئاساسەن ئامېرىكا دوللىرى، ئاندىن قالسا فوند سterلىڭ ئىدى. 70 - يىللاردىن كېيىن، ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى زەئىپلىشىپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۇرسى قايتا - قايتا چۈشۈپ، ئامېرىكىنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمىدىكى پاسسىپ بالانس يىلدىن - يىلغا كېڭەيدى - دە، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئىناۋىتى ئۆزلۈكسىز چۈشۈپ باردى. ئۇرۇشتىن كېيىن كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئامېرىكا دوللىرىنى تاشقى پىرېۋوت زاپىسى قىلىدىغان ئەھۋال ئۆزگىرىۋاتقان لېكىن، ھازىر ئامېرىكا دوللىرى بەزى غەربتىكى ئاساسلىق دۆلەتلەرنىڭ پۇلى يەنە خەلقئارا تۆلەش ۋاستىسى بولۇش

ئويناۋاتىدۇ. بۇ پۈللارنىڭ كۈرسىنىڭ ئۆزلۈكسىز چۈشۈشى كەلگۈسى قىلىۋاتقان تەرەققىي دۆلەتلەرگە زور زىيانلارنى كەلتۈردى. بۇ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئالتۇن زاپىسىنىڭ ئىنتايىن ئاز بولغانلىقى، تاشقى پېرېۋوت زاپىسىنىڭ تولىسى ئامېرىكا دوللىرى ۋە باشقا غەربتكى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ پۇلى بولغانلىقىدىن بولدى.

ئالتۇن ۋە تاشقى پېرېۋوت زاپىسىنىڭ قانچىلىك بولۇشى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىم كرىزىسىغا تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى بىلەن، ئۇنىڭ پۇل پېرېۋوت نىسبىتىنى ساقلاش - ساقلىيالماسلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ئۇ مەلۇم دەرىجىدە ئۇلارنىڭ كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل مۇئامىلىسى بازىرىدىكى ئەمەلىي كۈچىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئۇ كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادى، پۇلى ۋە دۆلەتنىڭ كىرىم - چىقىمى قاتارلىق ئەمەلىي كۈچىنى كۆرسىتىدىغان مۇھىم كۆرسەتكۈچ. كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىدىكى ئۆزگىرىشكە ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ ئالتۇن ۋە تاشقى پېرېۋوت زاپىسىنىڭ ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرىدۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئالتۇن ۋە تاشقى پېرېۋوت زاپىسى تالىشىش كۈرىشى ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ بارىدۇ.

تاشقى پېرېۋوت، خەلقئارا كىرىم - چىقىم دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

خەلقئارا تۆلەش ئىقتىدارى بۇ، خەلقئارا سەييارىلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا ئادەتتە خەلقئارا قەرزنى تۆلەشتىكى مەلۇم تۆلەش ۋاستىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بەزىدە قىسقارتىپ ئۆزىگە تەۋە خەلقئارا پۇل دەپمۇ ئاتىلىدۇ. خەلقئارا ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىشى ئاساسىدا، ھەرقايسى ئەللەر ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئالاقىسى ۋە ئىقتىسادىي ئالاقە بارغانسېرى قويۇقلىشىپ، مۇقەررەر ھالدا قەرز ئېلىم - بېرىم مۇناسىۋىتى پەيدا بولىدۇ، قەرەل تۇشقاندا ئۇنى تۆلەشكە تېغرا كېلىدۇ. ھازىرقى زامان كاپىتالىزمى پۈل سىستېمىسى شارائىتىدا، بىر دۆلەتنىڭ خەلقئارا تۆلەش ۋاستىسى ئالتۇن، تاشقى پېرېۋوت زاپىسى، بەلگىلەنگەن چەك بويىچە خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتىدىن ئالىدىغان ئادەتتىكى پۇل ئېلىش ھوقۇقى ۋە ئالاھىدە پۇل ئېلىش ھوقۇقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇلارنىڭ يىغىندىسى شۇ دۆلەتنىڭ خەلقئارا تۆلەش ئىقتىدارىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، خەلقئارا تۆلەش ئىقتىدارى ئۇستۇن بولۇپ، زۆرۈر بولغان خەلقئارا تۆلەشكە كاپالەتلىك قىلالىسلا، شۇ دۆلەتنىڭ تاشقى سودىسى يەنمۇ راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. ئەكسىچە، ئەگەر خەلقئارا تۆلەش ئىقتىدارى تاجىز بولسا، بۇ ھال چوقۇم شۇ دۆلەتنىڭ تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا پايدىسىز بولىدۇ. بىر دۆلەتنىڭ ئەھۋالى شۇنداق بولىدۇ، پۈتۈن دۇنيانىڭ ئەھۋالىمۇ ئاساسەن شۇنداق بولىدۇ. ھەرقايسى ئەللەرنىڭ خەلقئارا تۆلەش ئىقتىدارى ئۇستۇن بولسا، بۇ، دۇنيا سودىسىنى كېڭەيتىشكە پايدىلىق بولىدۇ، ئۇنداق بولمىسا دۇنيا سودىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تەسىر يېتىدۇ. خەلقئارا تۆلەش ئىقتىدارى مەلۇم دەرىجىدە ھەرقايسى ئەللەرنىڭ خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى بازىرىدىكى ئەمەلىي كۈچى ۋە ئورنىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئالتۇن ۋە تاشقى پېرېۋوت زاپىسى، ئالاھىدە پۇل ئېلىش ھوقۇقى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئالاھىدە پۇل ئېلىش ھوقۇقى بۇ، خەلقئارا

پۇل فوندى تەشكىلاتى 1969 - يىل 9 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن 24 - نۆۋەتلىك يىللىق يىغىندا ماقۇللاپ ئەزا دۆلەتلەرگە ئادەتتىكى پۇل ئىلىش ھوقۇقىدىن سىرت تەقسىم قىلىپ بەرگەن بىر خىل پۇل ئىشلىتىش ھوقۇقىدۇر. بۇ، مۇشۇ تەشكىلات يولغا قويغان بىر خىل دەپتەرگە قوندۇرۇش بىرلىكى بولۇپ، «قەغەز ئالتۇن» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئالتۇن تەركىبى 0.888671 گرام قىلىپ بەلگىلەنگەن بولۇپ، بۇ 1971 - يىل 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى كۈرسى چۈشۈشتىن ئىلگىرىكى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ قىممىتىگە باراۋەر كېلىدۇ. بۇ، ئەزا دۆلەتلەر شۇ تەشكىلاتقا تاپشۇرغان قوند ئۈلۈشى نىسبىتىگە ئاساسەن تەقسىم قىلىنىدۇ، ئۇ ئالتۇن، ئامېرىكا دوللىرى بىلەن بىرلىكتە، ئىگىدارلىق قىلغۇچى دۆلەتنىڭ ئالتۇن، تاشقى پېرېۋوت زاپىسى قىلىنىدۇ. بىراق ئۇنى ئالتۇنغا تېگىشكىلى بولمايدۇ، شۇنداقلا ئۇ بىر خىل نەق پۇلمۇ ئەمەس، ئۇنى سودا ۋە غەيرىي سودىدىكى تۆلەشكە بىۋاستە ئىشلەتكىلى بولمايدۇ، ئۇ پەقەت ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئاشۇ تەشكىلاتتىكى ئالاهىدە ھېساب دەپتىرىدىكى بىر خىل دەپتەر پۇزىدىكى مۇلكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئالاهىدە پۇل ئىلىش ھوقۇقى، ئاساسەن، تۆۋەندىكى ئورۇنلارغا ئىشلىتىلىدۇ: 1) ئەزا دۆلەتلەرنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمدا پاسسىپ بالانس پۇز بەرگەندە، ئالاهىدە پۇل ئىلىش ھوقۇقىنى ئىشقا سېلىپ پۇل فوندى تەشكىلاتى كۆرسىتىپ بەرگەن باشقا ئەزا دۆلەتلەردىن تاشقى پېرېۋوت تېگىشىپ پاسسىپ بالانسنى تولدۇرىدۇ. پۇل فوندى تەشكىلاتى كۆرسەتكەن تاشقى پېرېۋوت مەبلىغى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئەزا دۆلەت، ئومۇمەن، خەلقئارا كىرىم - چىقىم ئەھۋالى بىر قەدەر ياخشى ۋە پۇل زاپىسى ئورنى بىرقەدەر كۆچلۈك بولغان دۆلەتلەردۇر؛ 2) ئەزا دۆلەت بۇ ئىشقا ئەزا دۆلەتلەر بىلەن كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، ئالاهىدە پۇل ئىلىش ھوقۇقىنى ئىشلىتىپ قارشى تەرەپنىڭ قولىدىكى ئۆز پۇلىنى قايتۇرۇۋالىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاساسەن ھەرقايسى ئەلئەرنىڭ مەركىزىي بانكىلىرى ئوتتۇرىسىدا تاشقى پېرېۋوت بازىرىغا ئارىلىشىش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ئىلىم - بېرىمنى ھېسابلىشىدىغان چاغدا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن، بۇ ھوقۇق بىرلەشمە تۇراقسىز پېرېۋوت نىسبىتىنى يولغا قويغان ياۋروپا ئورتاق گەۋدىسىدىكى دۆلەتلەر ئارىسىدا دائىم ئاشۇ تەرىقىدە ئىشلىتىلىدۇ. ئامېرىكىمۇ ئالتۇننىڭ تېخىمۇ كۆپلەپ سىرتقا ئېقىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئالاهىدە پۇل ئىلىش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ باشقا دۆلەتلەر قولىدىكى ئامېرىكا دوللىرىنى تېگىشۋالغاندى؛ 3) ئەزا دۆلەتلەر يەنە ئالاهىدە پۇل ئىلىش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، پۇل فوندى تەشكىلاتىدىن ئالغان قەرزىنى قايتۇرالايدۇ ۋە پۇل فوندى تەشكىلاتىدىن ئالغان قەرزىنىڭ ئۆسۈمىنى تۆلىيەلەيدۇ.

خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى 1970 - يىلدىن باشلاپ، ئۇچ يىل ئىچىدە پەيدىنپەي 9 مىليارد 500 مىليون ئامېرىكا دوللىرى ھېسابىدا ئالاهىدە پۇل ئىلىش ھوقۇقى تارقىتىپ، ئۇنىڭ ئەزا دۆلەتلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىشنى قارار قىلدى (ئۇچ يىل ئىچىدە، ئەمەلىيەتتە، جەمئىي 9 مىليارد 314 مىليون 500 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى تارقاتىتى). 1978 - يىل 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى يەنە 1979 - يىلدىن 1981 - يىلغىچە بولغان ئۇچ يىل ئىچىدە، يىلىغا 4 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى تەقسىم قىلىپ بېرىشنى قارار قىلىپ،

جەمئىي 12 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى كۆپەيتتى. ئالاهىده پۇل ئېلىش هوقۇقىنى تەسىس قىلىشتا، نامىدا خەلقئارا تۆلەش ئىقتىدارىنىڭ يېتىشسىزلىكىنى هەل قىلىش مەقسەت قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئامېرىكىنىڭ ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسىنى پەسەيتىشتىكى بىر خىل ۋاستىسى بولۇپ قالدى، بۇنى كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش جەھەتتە ئېلىپ بارغان ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرەشتىن كېيىن ۋاقتىنچە مۇرەسسەلەشكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى، شۇنداقلا ئامېرىكا دوللىرىنىڭ زومىگەرلىك ئورنىنىڭ زەئىپلەشكەنلىكىنىڭ روشەن دەلىلى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن بەرپا قىلىنغان ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسى ئامېرىكا دوللىرىنى ئالتۇنغا باراۋەر ئورۇنغا چىقىرىپ، ئۇنى خەلقئارا زاپاس پۇل ۋە خەلقئارا تۆلەش ۋاستىسىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى، بۇنىڭ بىلەن ئامېرىكا هۆكۈمىتى هۆكۈمەت باھاسى بويىچە چەت ئەل هۆكۈمەتلىرى قولىدىكى ئامېرىكا دوللىرىنى ئالتۇن تېگىشىپ بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئۇستىگە ئالدى. لېكىن، ئامېرىكىنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىم ئەھۋالىنىڭ بارغانسېرى يامانلىشىشى هەمدە ئۇنىڭدا دائىم پاسسىپ بالانس يۈز بەرگەنلىكى ئارقىسىدا، هەرقايسى ئەللەرنىڭ تۆكمىلەپ ساتقان ئامېرىكا دوللىرىنىڭ مىقدارى بارغانسېرى كۆپەيدى، ئامېرىكىنىڭ ئالتۇن زاپىسى كۈندىن - كۈنگە ئازلاپ، ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئىناۋىتى ۋە ئورنى بارغانسېرى تەۋرىنىپ قالدى. شۇڭا، ئامېرىكا ئالتۇنىنىڭ سىرتقا ئېقىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئالاهىده پۇل ئېلىش هوقۇقىنى ئالتۇن ئورنىغا دەسسىتىپ، ئۇنىڭغا چەت ئەل هۆكۈمەتلىرى قولىدىكى ئامېرىكا دوللىرىنى تېگىشىۋېلىپ، تاشقى قەرزىنى تۆلىمەكچى بولدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئالتۇندىن چەتئەللىكەن شارائىتتا، يەنىلا ئامېرىكا دوللىرىنى مەركەز قىلغان كاپىتالىزم دۇنياسى پۇل سىستېمىسىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشتى، بۇنى ئالاهىده پۇل ئېلىش هوقۇقىغا بىنائەن ئېلىنىدىغان پۇلنىڭ ئالتۇن تەركىبى بىلەن ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ئالتۇن تەركىبى باراۋەر بولىدۇ دېگەن بەلگىلىمىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. لېكىن ئالاهىده پۇل ئېلىش هوقۇقى ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسىنى هەل قىلالمايتتى، 1971 - يىلىغا كەلگەندە ئامېرىكا دوللىرىغا ئالتۇن تېگىشىپ بېرىش توختىتىلدى هەمدە ئامېرىكا دوللىرى كۈرسىنىڭ چۈشۈرۈلگەنلىكى جاكارلاندى، 1973 - يىلى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ كۈرسى يەنە چۈشۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئارقا - ئارقىدىن ئۆز پۇلىنىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا بولغان مۇقىم نىسبەت قىممىتى مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ، تۈراقسىز پېرېۋوت نىسبىتىنى يولغا قويدى، ياكى ئالاهىده پۇل ئېلىش هوقۇقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ساقلاشقا كۆچتى، بۇ هال ئالاهىده پۇل ئېلىش هوقۇقىنىڭ ئۆز مۇقىملىقىنى ساقلىشىنى تەلەپ قىلاتتى. گەرچە بۇ پۇلدا ئالتۇن تەركىبى بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئالتۇننىڭ هۆكۈمەت باھاسى بويىچە بەلگىلەنگەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئامېرىكا ئالتۇن تېگىشىپ بېرىشنى بۇرۇنلا توختاتقان بولۇپ، ئەركىن بازاردىكى ئالتۇننىڭ باھاسى هۆكۈمەت باھاسىدىن نۇرغۇن هەسسە ئېشىپ كەتكەنىدى. دېمەك، ئالتۇننىڭ هۆكۈمەت باھاسى ئىسمى بار جىسمى يوق نەرسە بولۇپ قالغانىدى. بۇنىڭ بىلەن ئالاهىده پۇل

ئېلىش ھوقۇقىغا بىنائەن ئېلىنىدىغان پۇلنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەش مەسىلىسى كېلىپ چىقتى. 1973 - يىل 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، پۇل فوندى تەشكىلاتى «بىز تۇتاش» پۇل قىممىتى شەكلىنى قوللىنىپ، ئالاھىدە پۇل ئېلىش ھوقۇقىنىڭ قىممىتىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاشنى قارار قىلدى. 1974 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، پۇل فوندى تەشكىلاتى ئالاھىدە پۇل ئېلىش ھوقۇقىنىڭ ئالتۇن بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىپ، 16 ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەر پۇلىغا ئالاھىدە پۇل ئېلىش ھوقۇقىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ئوتتۇرىچە سان بويىچە قىممەت بەلگىلەيدىغانلىقىنى رەسمىي جاكارلىدى. پۇل فوندى تەشكىلاتىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، ئالاھىدە پۇل ئېلىش ھوقۇقى كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ ئاساسلىق زاپاس مەبلىغى بولۇپ قالدى. دېمەك، يېقىنقى يىللاردىن بېرى، ئالاھىدە پۇل ئېلىش ھوقۇقىنىڭ زاپاس پۇل بولۇش رولى ۋە ئورنى كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۈچەيدى، ئادەتتىكى خەلقئارا كىرىم - چىقىمدا ۋە كەسپىي ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىدا ئالاھىدە پۇل ئېلىش ھوقۇقىنى باھا قويۇش - ھېساب بوغۇش بىرلىكى قىلغانلار بارغانسېرى كۆپەيدى. لېكىن ئۇ بەرىبىر ئالتۇن بولمىغاچقا، ئۇنىڭ ھەقىقىي دۇنيا پۇلى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس.

ئامېرىكا دوللىرى كرىزىسى، كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى پۇل سىستېمىسى دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

خەلقئارا سۇغۇرتا بازىرى بۇ، خەلقئارادا ھەر خىل سۇغۇرتا ۋە تەكرار سۇغۇرتا كەسپىي يۈلغا قويۇلىدىغان سودىدۇر. خەلقئارا سۇغۇرتا بازىرى ئىچىدە لوندون سۇغۇرتا بازىرى ئۇزۇنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇشى بىلەن ئۇزاقتىن بېرى مونوپولىيىلىك ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 60 - ، 70 - يىللاردىن بېرى ئامېرىكا، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى ۋە ياپونىيەلەرنىڭ سۇغۇرتا بازىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، لوندون سۇغۇرتا بازىرىنىڭ ئورنى بىرئاز ئاجىزلاشتى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، مونوپولىيە قىلىشقا قارشى تۇرۇش، تىنىزگىنىلەشكە قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇش داۋامىدا، مىللىي سۇغۇرتا ئىشلىرىنى ئۇزلۇكسىز راۋاجلاندۇردى ھەمدە سەل قارىغىلى بولمايدىغان كۈچ بولۇپ پەيدىنپەي شەكىللەندى.

سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1976 - يىلى دۇنيادىكى 44 ئاساسلىق دۆلەتنىڭ پۈتۈن يىلىق سۇغۇرتا خىراجىتى 240 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن، بۇنىڭدىن كۆپ قىسمى مەملىكەت ئىچىدىكى كەسپىي ئىشلار سۇغۇرتىسىغا خىراجەت قىلىنغاندىن باشقا، دۇنياۋى قايتا سۇغۇرتا كەسپى ئۈچۈن سەرپ قىلىنغىنى ئالاھازەل 35 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن. سۇغۇرتا كەسپىنىڭ پايدىسى، بىر تەرەپتىن، سۇغۇرتا ۋە قايتا سۇغۇرتا بولۇپ (سۇغۇرتا قوبۇل قىلىش) ئىشلىرىدىن كەلسە، يەنە بىر تەرەپتىن، تارىختا جۇغلىنىپ قالغان سۇغۇرتا زاپاس فوندى ۋە ھازىر بار سۇغۇرتا كىرىمى (زىيانىنى تۆلەشكە ئاجرىتىلغان پۇل بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ) مەبلىغىنى ئىشقا سېلىشتىن كېلىندۇ. سۇغۇرتا خىراجىتى نىسبىتىنىڭ بەلگىلىنىشى سۇغۇرتا بازىرىنىڭ ئەھۋالىغا ۋە زىيانىنى تۆلەش نىسبىتىنىڭ قانچىلىك بولۇشىغا باغلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى

سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئۈسۈم نىسبىتى بىلەنمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن، سۈغۇرتا بازىرى بىلەن مەبلەغ سېلىش بازىرى بىر بىرى بىلەن باغلىنىدۇ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

لوندوندىكى خەلقئارا سۈغۇرتا بازىرى ئىككى بازارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرى، لويد سۈغۇرتا جەمئىيىتىنىڭ سۈغۇرتا بازىرى، يەنە بىرى، لوندوندىكى ئالاھازەل 600 دىن ئارتۇق شىركەتتىن تەركىب تاپقان «شىركەت بازىرى»، لويد سۈغۇرتا جەمئىيىتى سۈغۇرتا شىركىتى ئەمەس، بەلكى بىر جەمئىيەت. ئۇ ئۆز ئەزالىرىنى بىرلىك قىلىغان سۈغۇرتا كەسپىنى باشقۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئەزالىرىنىڭ لاياقىتىگە قارىغان تەلىپى قاتتىقراق بولۇپ، ئەزالار 50 مىڭ فۇنىد ستېرلىڭلىق ياكى 75 مىڭ فۇند ستېرلىڭلىق (چەت ئەللىكلەر) كاپىتال ئىسپاتى تاپشۇرۇشى ھەمدە 20 مىڭ فوند ستېرلىڭلىق كاپالەت سوممىسى تاپشۇرۇشى شەرت. لويد سۈغۇرتا بازىرىنىڭ ھازىر بار ئەزاسى ئون نەچچە مىڭ بولۇپ، ئادەم سانى كۆپ بولغاچقا، بۇ جەمئىيەت 300 دەك سۈغۇرتا قارىۋىل قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرغان، گۇرۇپپىلاردا ئادەم سانى ئوخشاش بولمىغان، ئازلىرىنىڭ نەچچە ئادەم، كۆپلىرىنىڭ نەچچە يۈز ئادەم بولغان. لويد سۈغۇرتا جەمئىيىتىنىڭ ئالاھازەل 75 پىرسەنت كەسپىي چەت ئەلدىن كېلىدۇ. «شىركەت بازىرى»دىكى 600 دىن ئارتۇق شىركەتنىڭ تەخمىنەن ئۈچتىن ئىككىسى ئەنگلىيە شىركىتى، قالغانلىرى ئەنگلىيە فىدېراتسىيىسىدىكى دۆلەتلەرنىڭ ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ شىركەتلىرىدۇر.

يېقىنقى يىللاردىن بېرى، سۈغۇرتا كەسپىدىكى تاشقى پېرىۋوت كىرىمىنىڭ بىر دۆلەتنىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشتىكى رولىغا ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ بارغانسېرى ئېتىبارى قوزغىلىپ، دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر سۈغۇرتا خىراجىتى جەھەتتىكى تاشقى پېرىۋوتنى شەكىلسىز سودا كىرىمىنىڭ تەركىبىي قىسمى قىلماقتا. ئەنگلىيىنى ئالساق، ئۇنىڭ سۈغۇرتا كەسپىي تاشقى پېرىۋوتى جەھەتتىكى كىرىمىنىڭ چىقىمدىن كۆپ بولۇشى ئاساسەن ئۇنىڭ لوندوندىكى خەلقئارا سۈغۇرتا بازىرىنى قولدا تۇتقانلىقى، 60 پىرسەنتچە سۈغۇرتا كەسپى (ئادەم يېشى سۈغۇرتىسى بۇنىڭغا كىرمەيدۇ) چەت ئەللەردىن كەلگەنلىكىدىن بولغان، شۇڭا ئۇ ئاشۇ سۈغۇرتا تاشقى پېرىۋوتى كىرىمىگە تايىنىپ تاشقى سودىسىدىكى پاسسىپ بالانسنى تولدۇرىدۇ. 1973 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە بولغان تۆت يىل ئىچىدە، ئەنگلىيىنىڭ تاشقى سودىسىدىكى پاسسىپ بالانس ئايرىم - ئايرىم ھالدا 2 مىليارد 300 مىليون فوند ستېرلىڭ، 5 مىليارد 200 مىليون فوند ستېرلىڭ، 3 مىليارد 200 مىليون فوند ستېرلىڭ ۋە 3 مىليارد 600 مىليون فوند ستېرلىڭ بولغانىدى، ئەمدى ئۇنىڭ ئەينى شۇ ۋاقىتتىكى سۈغۇرتا تاشقى پېرىۋوتتىن قىلىنغان ساپ كىرىمى (زىيان تۆلەش پۇلى ۋە تەكرار سۈغۇرتا خىراجىتىنى چىقىرىۋەتكەندە) ئايرىم - ئايرىم ھالدا 360 مىليون فوند ستېرلىڭ، 380 مىليون فوند ستېرلىڭ، 450 مىليون فوند ستېرلىڭ ۋە 740 فوند ستېرلىڭ بولدى، پاسسىپ بالانسنى تولدۇرىدىغان نىسبەت قىممىتى بولسا ئايرىم - ئايرىم ھالدا 15.86 پىرسەنت، 7.34 پىرسەنت، 14.12 پىرسەنت ۋە 20.56 پىرسەنتكە يەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، 1976 - يىلى چەت ئەلگە قارىتىلغان كەسىپتىن

كىرىم قىلغان ئومۇمىي سۇغۇرتا پۇلى 6 مىليارد فوند ستېرلىڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈچتىن بىرىنى مەملىكىتىمىزگە پېرېۋوت قىلىپ ئېلىپ كەلدى، ئەنگلىيە بۇنىڭدىن 2 مىليارد فوند ستېرلىڭنى ئىشقا سالالايدىغان تاشقى پېرېۋوت مەبلىغىگە ئىگە بولدى. دېمەك، چەت ئەلگە قارىتىلغان سۇغۇرتا كەسپى ئەنگلىيىنىڭ تاشقى پېرېۋوت مەبلىغىنى ئىشقا سېلىشىدا ۋە خەلقئارا كىرىم - چىقىمنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشىدا خېلى زور رول ئويناۋاتىدۇ.

يېقىنقىي يىللاردىن بېرى، ئامېرىكا، ياپونىيە، غەربىي ياۋروپا ئەللىرى سۇغۇرتا بازىرىنىڭ ئەۋج ئېلىشى لوندون خەلقئارا سۇغۇرتا بازىرىغا ناھايىتى زور تەھدىت بولدى. ئامېرىكىنىڭ پۈتۈن يىللىق سۇغۇرتا خىراجىتى خېلى كۆپ بولۇپ، 1976 - يىلى 123 مىليارد 643 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئامېرىكا مال - مۈلۈك سۇغۇرتىسى، مەسئۇلىيەت سۇغۇرتىسى ساھەسىدە چەت ئەللەردە ئامېرىكا - ئاسىيا سۇغۇرتا شىركىتى، ئامېرىكا - چەت ئەللەر سۇغۇرتا شىركىتى ۋە شىمالىي ئامېرىكا سۇغۇرتا شىركىتى قاتارلىق شىركەتلەرنى قۇرغان. ئامېرىكا - ئاسىيا سۇغۇرتا شىركىتى بىلەن ئامېرىكا - چەت ئەللەر سۇغۇرتا شىركىتى ۋەكالىتەن ئىش بېجىرگۈچى گۇرۇھلار بولۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئامېرىكىنىڭ نۇرغۇن سۇغۇرتا شىركەتلىرىنىڭ چەت ئەللەردىكى كەسپىنى ۋەكالىتەن بېجىرىدۇ. 70 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئامېرىكىنىڭ ئادەم يېرىشى سۇغۇرتىسى ۋە سۇ ئىشلىرى سۇغۇرتىسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، چەت ئەللەردىن بىۋاستە كىرگەن كەسپىي سۇغۇرتا كىرىمى ھەر يىلى ئالاھازەل 500 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن.

60 - يىللاردىن بېرى ياپونىيىنىڭ سۇغۇرتا ئىشلىرى برقەدەر تېز تەرەققىي قىلدى. ياپونىيىنىڭ 1960 - يىلدىن 1973 - يىلغىچە بولغان 13 يىل ئىچىدە سۇغۇرتا خىراجىتىدىن قىلغان كىرىمى 11 ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى، ئۇ، كاپىتالزم دۇنياسىدا ئامېرىكىدىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. تەكرار سۇغۇرتا كەسپىدىن قىلغان كىرىمىدىن قارىغاندا، ئەنگلىيىدىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، ياپونىيە دۇنيا بويىچە ئەڭ زور بولغان ئىككىنچى خەلقئارا سۇغۇرتا بازىرى بولۇپ قالدى. غەربىي ياۋروپادىكى غەربىي گېرمانىيە ۋە شۋېتسارىيەلەرنىڭ غەرب بويىچە ئەڭ چوڭ تەكرار سۇغۇرتا شىركەتلىرى بار بولۇپ، بۇلار لوندون سۇغۇرتا بازىرىنىڭ كۈچلۈك رەقىبى بولۇپ قالدى.

70 - يىللاردىن بۇيانقى گەۋدىلىك بىر ئەھۋال شۇكى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر مۇستەملىكىچىلىك ۋە چەت ئەل كاپىتالىنىڭ تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، مىللىي سۇغۇرتا ئىشلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن راۋاجلاندۇردى، بەزى دۆلەتلەر دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش تەدبىرلىرىنى قوللاندى ياكى دۆلەت زورلۇق بىلەن ئايرىم سۇغۇرتا قوبۇل قىلىپ، ئۆز دۆلىتى مەنپەئىتىنى قوغدىدى. رايون خاراكتېرلىك سۇغۇرتا تەشكىلاتلىرى كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى. مەسىلەن، ئاسىيا - ئافرىقا سۇغۇرتا ۋە تەكرار سۇغۇرتا بىرلەشمىسى شۆبە سۇغۇرتا گۇرۇھى قۇردى، ئەرەب ئەللىرى ئاۋىئاتسىيە سۇغۇرتىسى شۆبە گۇرۇھى، ئەرەب قۇرۇلۇش سۇغۇرتىسى شۆبە گۇرۇھى، ئەرەب يۈك توشۇش سۇغۇرتىسى شۆبە گۇرۇھى، ئەرەب

ئوت ئاپىستى سۇغۇرتىسى شۆبە گۇرۇھى قاتارلىقلارنى قوردى. ئاسسىيا رايونىدىكى تەرەققىي قىلىشۋاتقان دۆلەتلەر ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە سۇغۇرتا خىراجىتى تاشقى پىرېمىۇتنىڭ چەت ئەللەرگە ئېقىپ چىقىپ كېتىشىنى تېزسۈرئەتتە ئازايتىش، ئاسسىيا تەكرار سۇغۇرتا شىركىتىنى قوردى. بۇ شىركەت ب د ت نىڭ ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كومىتېتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى خەلقئارا يېڭى ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىش كۆرىشىدە سۇغۇرتا ساھەسىدە قوللىنىلغان مۇھىم بىر تەدبىر بولدى. تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ مىللىي ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ۋە رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنىڭ كۈچەيتىلىشىگە ئەگىشىپ، غەرب ئەللىرىنىڭ مونوپولىيە قىلىۋالغان خەلقئارا سۇغۇرتا بازىرى بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ بارغۇسى.

خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى بازىرى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىسى بۇ، ب د ت نىڭ ئاساسلىق ئاپپاراتلىرىدىن بىرى. ئۇ 1945 - يىل 10 - ئايدا نيۇ - يورکتا قۇرۇلغان. ئۇ ب د ت نىڭ قارىمىقىدا ب د ت نىڭ ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىگە مەسئۇل بولىدىغان ئاپپاراتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيەسىگە خەلقئارا ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت - ماارىپ، سەھىيە ۋە باشقا ئالاقىدار مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش ھەمدە مۇشۇ مەسىلىلەر ئۈستىدە ب د ت يىغىنىغا، ب د ت نىڭ مەخسۇس ئورگانلىرىغا دوكلات سۇنۇش ياكى تەكلىپ بېرىشتىن؛ ب د ت قارىمىقىدىكى مەخسۇس ئورگانلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى ماسلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت.

ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمە ب د ت يىغىنىدا سايلانغان 27 ئەزا دۆلەتتىن تەركىب تاپقان. ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ۋەكالەتچىلىرى مۇددىتى ئۈچ يىل بولىدۇ. ھەر يىلى 27 ئەزا دۆلەتنىڭ 9 ى قايتا سايلىنىدۇ. ئۇدا سايلانسا، خىزمىتىنى ئۇدا ئۇزارتىدۇ. 1973 - يىل 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ب د ت يىغىنى ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىنىڭ ئەزالىرىنى 54 كە كۆپەيتىپ، ھەر يىلى 18 نى قايتا سايلاشنى قارار قىلدى. ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىنىڭ رەئىسى ۋە ئۈچ نەپەر مۇئاۋىن رەئىسنى كېڭەشمىنىڭ ھەر يىلى ئەزالارنى قايتا سايلاش ئەھۋالىغا قاراپ ۋە رايونلارغا تەقسىم قىلىش پرىنسىپى بويىچە سايلاپ چىقىدۇ.

ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىنىڭ ئاپپاراتلىرى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭ كونكرېت خىزمەتلىرىنى ئاساسەن ئۇ تەسىس قىلغان تۈرلۈك كەسپىي كومىتېتلار ۋە رايون خاراكتېرلىك كومىتېتلار بېجىرىدۇ.

كەسپىي كومىتېتلار كەسپىي ئىشلار بويىچە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ھازىر كەشىلىك ھوقۇقى، ئىجتىمائىي تەرەققىيات، ئاھالە، ئاياللار ئورنى، ستاتىستىكا، زەھەرلىك چېكىملىكلەر دۆلەتتىن ھالقىغان شىركەت قاتارلىق ساھەلەر بويىچە يەتتە كومىتېت بار.

رايون خاراكتېرلىك كومىتېتلا رايونلار بويىچە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، جەمئىي بەش كومىتېت بار، بۇلار ئاسسىيا ۋە تىنچ ئوكيان رايونى ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كومىتېتى

(ئەسلى نامى ب د ت نىڭ ئاسىيا ۋە يىراق شەرق ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كومىتېتى ئىدى 1974 - يىلى ھازىرقى نامغا ئۆزگەرتىلگەن)، ئافرىقا ئىقتىسادىي كومىتېتى، غەربىي ئاسىيا ئىقتىسادىي كومىتېتى، لاتىن ئامېرىكىسى ئىقتىسادىي كومىتېتى ۋە ياۋروپا ئىقتىسادىي كومىتېتىدىن ئىبارەت. بۇلارنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئۆز رايونلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئۆز رايونى دائىرىسىدىكى دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋە ئۆز رايونى بىلەن باشقا رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنى كۈچەيتىشتىن؛ ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىگە يارەملىشىپ ئۆز رايونىغا ئالاقىدار بولغان ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتىن ئىبارەت.

بۇنىڭدىن باشقا، ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىنىڭ كۈندىلىك خىزمەتلىرى بەزى يارەمچى ئاپپاراتلار ۋە ب د ت نىڭ خىزمەت ئالاقىسى ئورناتقان ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ساھەلەردىكى 14 مەخسۇس ئورگان ئارقىلىق بېجىرىلىدۇ. بۇ ئورگانلار مۇستەقىل، قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە بولغان ھۆكۈمەت ئارا تەشكىلاتلاردۇر، مەسىلەن، خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى، خەلقئارا گۈللەندۈرۈش - تەرەققىيات بانكىسى، ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىك تەشكىلاتى، خەلقئارا خەلق ھاۋا قاتنىشى تەشكىلاتى، خەلقئارا ئەمگەكچىلەر تەشكىلاتى قاتارلىقلار شۇ جۈملىدىكى تەشكىلاتلاردۇر، ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمە ب د ت غا ۋەكالىتەن بۇ تەشكىلاتلار بىلەن ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئالاھىدە كېلىشىم تۈزىدۇ، نەتىجىدە ئۇلار ب د ت بىلەن خىزمەت ئالاقىسى ئورنىتىپ، ب د ت نىڭ مەخسۇس ئورگانلىرى بولۇپ قالىدۇ. كېلىشىمدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، ب د ت نىڭ ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىسى بىر تەرەپ، مەخسۇس ئورگانلار بىر تەرەپ بولۇپ، ئۆزئارا ۋەكىل ئەۋەتىپ قارشى تەرەپنىڭ يىغىنلىرىغا سىرتتىن قاتناشتۇرالايدۇ، مۇھاكىمە قىلىنىدىغان مەسىلىلەرنى قويۇپ يىغىن كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزەلەيدۇ ۋە ئاخبارات، ئالاقىدار ھۆججەت قاتارلىقلارنى ئالماشتۇرۇپ تۇرىدۇ.

1971 - يىل 11 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى تۇنجى قېتىم ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىنىڭ لىشىسى بولۇپ سايلاندى.

ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كومىتېتى، غەربىي ئاسىيا ئىقتىسادىي كومىتېتى، ئافرىقا ئىقتىسادىي كومىتېتى، لاتىن ئامېرىكىسى ئىقتىسادىي كومىتېتى، ياۋروپا ئىقتىسادىي كومىتېتى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كومىتېتى بۇ، ب د ت ئىقتىسادىي ئىجتىمائىي كېڭەشمىسىنىڭ قارىمىقىدا قۇرۇلغان بەش رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كومىتېتنىڭ بىرى. بۇنىڭ تەكتى 1947 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلغان ب د ت ئاسىيا - يىراق شەرق ئىقتىسادىي كومىتېتى ئىدى. 1974 - يىلى ھازىرقى نامغا ئۆزگەرتىلگەن.

ئاسىيا ۋە تىنچ ئوكيان ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كومىتېتىنىڭ ۋەزىپىسى ئۆز رايونىدىكى ۋە ئۆز رايونى بىلەن باشقا رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنى كۈچەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىگە يارەملىشىپ ئۆز رايونىغا ئالاقىدار بولغان ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىپ ۋە ھەل قىلىپ،

ئۆز رايونىدىكى ئالاقىدار دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەردىكى ھەمكارلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئايرىم دۆلەتلەر ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ئىقتىسادنى تەكشى راۋاجلاندۇرۇش پىلانىنى تۈزۈپ چىقىشى ۋە ئىجرا قىلىشىغا ياردەملىشىشتىن ئىبارەت، ئۇنىڭ ئاساسىي نىشانى ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇپ، ئاسىيا رايونىدىكى ئاھالە بېسىمىنى يېنىكلىتىش ۋە ئىشسىزلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىن ئىبارەت. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بۇ كومىتېت ئىلغار پەن - تېخنىكىنى ئاسىيادىكى كىچىك تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىياتىغا تەتبىق قىلىش مەسىلىسىگە بارغانسېرى ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى. مەزكۇر كومىتېتنىڭ ئۆزى مەبلەغ يەتكۈزۈپ بېرەلمەيدۇ، لېكىن ئۇ مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ بەزى رايون خاراكتېرلىك قۇرۇلۇشلارغا مەبلەغ توپلاپ بېرىشى، پۇل فوندى تەسىس قىلىشىغا ياردەملىشىدۇ.

بۇ كومىتېت يىلىغا بىر قېتىم يىللىق يىغىن ئۆتكۈزىدۇ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا كاتىبات باشقارمىسى، سانائەت ۋە تەبىئىي بايلىق، سودا، ئىچكى قۇرۇقلۇق ترانسپورتى ۋە قاتناش قاتارلىق ساھەلەر بويىچە توققۇز دائىمىي ھەيئەت بار، ئۇنىڭدىن باشقا بەزى قوشۇمچە ئورگانلىرىمۇ بولۇپ، ئۇلار مۇناسىۋەتلىك خىزمەتلەرنى ئىشلەشكە مەسئۇل. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن بېرى، مەزكۇر كومىتېت ئۆز ئالدىغا ياكى باشقا ئورۇنلارغا ھەمكارلىشىپ 10 نەچچە رايون خاراكتېرلىك تەشكىلاتلارنى قۇردى، مەسىلەن، ئاسىيا - تىنچ ئوكيان رايونى كوكۇس ئورتاق گەۋدىسى، خەلقئارا قارىمۇ-ۇچ ئورتاق گەۋدىسى، ئاسىيا ھېساب بوغۇش ئىنتىپاقى، رايونلۇق كان بايلىقلىرىنى ئېچىش مەركىزى، ئاسىيا ستاتىستىكا ئورنى قاتارلىقلار شۇ جۈملىگە كىرىدۇ.

1977 - يىل 10 - ئايدا، مەزكۇر كومىتېتنىڭ رەسمىي ئەزاسى 34 كە يەتتى، مەملىكىتىمىز ب د ت ھەم ئاسىيا ۋە يىراق شەرق ئىقتىسادىي كومىتېتىنىڭ قۇرغۇچى دۆلەتلەرنىڭ بىرى. بىرىنچى نۆۋەتلىك ئاسىيا ئىقتىسادىي كومىتېتنىڭ يىغىنى (1947 - يىلى) شاڭخەيدە ئۆتكۈزۈلگەن. 1971 - يىل 10 - ئايدا، ب د ت يىغىنى قارار ماقۇللاپ دۆلىتىمىزنىڭ ب د ت دىكى قانۇنىي ئورنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، مەزكۇر كومىتېتمۇ دۆلىتىمىزنىڭ قانۇنىي ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇنىڭ باش شتابى تايلاندنىڭ مەركىزىي باڭكوكتا.

برلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

غەربىي ئاسىيا ئىقتىسادىي كومىتېتى بۇ، ب د ت ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىسى قارىمىقىدىكى بەش رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كومىتېتنىڭ بىرى. ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمە 1973 - يىل 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنىگىچە جەنۇبىدە ئومۇمىي يىغىن ئۆتكۈزۈپ، لىۋان ئوتتۇرىغا قويغان تەكلىپنى ماقۇللاپ، ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىنىڭ بېيرۇتتا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ خىزمەت دائىرىسى ئېچىدە ئىسرائىلىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان، غەربىي ئاسىيادىكى 12 ئەرەب دۆلىتىدىن تەركىب تاپقان غەربىي ئاسىيا ئىقتىسادىي كومىتېتى قۇرۇشنى قارار قىلدى. بۇ كومىتېت 1974 - يىل 1 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلدى.

مەزكۇر كومىتېتنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئۆز رايونىدىكى ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋە ئۆز رايونى بىلەن باشقا رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتسادىي ئالاقىنى كۈچەيتىش، ئۆز رايونىنىڭ ئىقتسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇ كومىتېتنىڭ ھەممىدىن ئاۋۋال نەزەردە تۇتۇدىغىنى سۇ مەنبەسى، ئاشلىق يېتىشمەسلىك، نېفىت ـ خىمىيە سانائىتى ۋە خىمىيىۋى ئوغۇت سانائىتى، ئەمگەك كۈچى، سەيلە ـ سايا ھەتچىلىك، جامائەت مالىيىسى، تەبىئىي بايلىق، ئاھالە، قاتناش، تېلېگراف ئالاقىسى ۋە ئېلېكتر قۇۋۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەردۇر.

1977 ـ يىلى بۇ كومىتېتنىڭ بەھرەئىن، ئىراق، ئىوردانىيە، كۇۋەيت، لىۋان، ئۇمان، قاتار، سەئۇدى ئەرەبىستانى، سۇرىيە، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى، ئەرەب يەمەن جۇمھۇرىيىتى ۋە يەمەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتى قاتارلىق 12 ئەزاسى بارئىدى. 1975 ـ يىلدىن تارتىپ، پەلەستىن ئازادلىقى تەشكىلاتى دائىمىي تۇرۇشلۇق كۆزەتكۈچى بولۇپ قاتناشتى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە 16 دۆلەت مەسلىھەتچى سالاھىيىتى بىلەن غەربىي ئاسىيا ئىقتسادىي كومىتېتى يىغىنلىرىغا سىرتتىن قاتنىشىدۇ. ئۇلار ئاۋسترىيە، بېلگىيە، فرانسىيە، شەرقىي گېرمانىيە، غەربىي گېرمانىيە، ۋېنگرىيە، ئىرلاندىيە، ئىتالىيە، گوللاندىيە، پاكىستان، پولشا، ئىسپانىيە، سۋېت ئىتتىپاقى، ئەنگلىيە، ئامېرىكا ۋە يۇگوسلاۋىيىلەردىن ئىبارەت. غەربىي ئاسىيا ئىقتسادىي كومىتېتى قارىمىقىدا كاتىبات باشقارمىسى بولۇپ، ئۇ كۇنىدىلىك خىزمەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىدۇ. باش شتابى ئىوردانىيىنىڭ پايتەختى ئاممانداۋ.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئىقتسادىي ـ ئىجتىمائىي كېڭەشمىسىدىكەن مادداغا قارالۇن.

ئافريقا ئىقتسادىي كومىتېتى بۇ، ب د ت ئىقتسادىي ـ ئىجتىمائىي كېڭەشمىسى قارىمىقىدىكى بەش رايون خاراكتېرلىك ئىقتسادىي كومىتېتنىڭ بىرى. ئۇ 1958 ـ يىل 4 ـ ئايدا قۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئافريقىنىڭ ئىقتسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئافريقا دۆلەتلىرى ئارىسىدىكى ۋە ئافريقا بىلەن باشقا رايون دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتسادىي ئالاقىنى كۈچەيتىش، ئافريقا تەرەققىياتىغا دائىر ئىقتسادىي ۋە تېخنىكا مەسىلىلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە بۇ مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلىش، ئافريقا تەرەققىياتىغا دائىر سىياسەتلەرنى ماسلاشتۇرۇشقا ئىلھام بېرىشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىكى تەشكىلاتى، ب د ت سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتى، خەلقئارا تېلېگراف ئالاقىسى ئىتتىپاقى، ب د ت تەرەققىيات ـ پىلان مەھكىمىسى، ئافريقا بىرلىكى تەشكىلاتى قاتارلىقلار بىلەن قويۇق ئالاقىسى بار.

ئافريقىدىكى ب د ت ئەزاسى بولالىغان مۇستەقىل دۆلەتلەرلا ئافريقا ئىقتسادىي كومىتېتىغا ئەزا بولالايدۇ. 1976 ـ يىل 10 ـ ئايغىچە ئۇنىڭ ئافريقا دۆلەتلىرىدىن بولغان ئەزاسى 46 گە يەتتى.

ئافريقا ئىقتسادىي كومىتېتنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى ئۇنىڭ ئومۇمىي يىغىنى، ئۇ، ئومۇمەن، يىلدا بىر قېتىم يىغىن ئاچىدۇ. ئافريقا ئىقتسادىي كومىتېتنىڭ قارىمىقىدا كاتىبات باشقارمىسى ۋە ئافريقا ستاتىستىكا ـ شۇناسلار يىغىنى، ئافريقا پىلان خادىملىرى يىغىنى قاتارلىق يارىدەمچى ئورگانلىرى بار.

باش شتابى ئېفئوپېيىنىڭ پايتەختى ئەددىس - ئەبېبىدە.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

لاتين ئامېرىكىسى ئىقتىسادىي كومىتېتى ب د ت ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىسى قارىمىقىدىكى بەش رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كومىتېتنىڭ بىرى. ئۇ 1948 - يىل 2 - ئايدا قۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى لاتين ئامېرىكىسىدىكى ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرگە تەكلىپ بېرىش، لاتين ئامېرىكىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە دائىر سىياسەتلەرنى ماسلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بېرى، لاتين ئامېرىكىسى ئىقتىسادىي كومىتېتى يەنە ب د ت نىڭ ئىككىنچى 10 يىللىق تەرەققىيات پىلانىغا ماسلاشقان ھالدا پائالىيەت ئېلىپ باردى ھەمدە پۈتكۈل لاتين ئامېرىكىسى ۋە بىر قىسىم لاتين ئامېرىكىسى ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنى قوللىدى.

1976 - يىل 10 - ئايغىچە، مەزكۇر كومىتېتنىڭ ئەزاسى جەمئىي 32 گە يەتتى، بۇنىڭ 27 سى لاتين ئامېرىكىسى ئەللىرى، ئۇنىڭدىن باشقا ئامېرىكا، كانادا، ئەنگلىيە، فرانسىيە ۋە گوللاندىيىلەرمۇ ئۇنىڭ ئەزاسى. لاتين ئامېرىكىسى ئىقتىسادىي كومىتېتى ھەر ئىككى يىلدا بىر قېتىم ئومۇمىي يىغىن ئوتكۈزىدۇ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا كاتتىبات باشقارمىسى شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئامېرىكا قىتئەسى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ھەيئىتى، سودا ھەيئىتى، كاريب تەرەققىيات ۋە ھەمكارلىق ھەيئىتى قاتارلىق دائىمىي ئورگانلار بولۇپ، بۇلار كونكرېت تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش خىزمىتىنى ئىشلەيدۇ. ئۇلىنىڭ باش شتابى چىلىنىڭ پايتەختى سانتىياگودا.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ياۋروپا ئىقتىسادىي كومىتېتى بۇ، ب د ت ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىسى قارىمىقىدىكى بەش رايون خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كومىتېتنىڭ بىرى. ئۇ 1947 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلغان. مەزكۇر كومىتېتنىڭ ئاساسلىق خىزمىتى ئۆز رايونىدىكى ئىقتىسادىي ۋە تېخنىكىۋى مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەرگە تەكلىپ بېرىشتىن ئىبارەت. ياۋروپا ئىقتىسادىي كومىتېتنىڭ دەسلەپكى ۋەزىپىسى ئۇرۇشتىن كېيىنكى ياۋروپا ئىقتىسادىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە تۆھپە قوشۇش ئىدى، كېيىنكى ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئۆز رايونىدىكى ئەزا دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى شۇنىڭدەك ئۆز رايونى بىلەن باشقا رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى.

1976 - يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا، ياۋروپا ئىقتىسادىي كومىتېتنىڭ ئەزاسى 34 كە يەتتى، بۇلار ئەنگلىيە، فرانسىيە، غەربىي گېرمانىيە، ئىتالىيە، گوللاندىيە، نورۋېگىيە، شۋېتسىيە، پولشا، چېخوسلوۋاكىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق ياۋروپا دۆلەتلىرى شۇنىڭدەك ئامېرىكا، كانادا، تۈركىيە، سىپرۇس، ئوكرانىيە، بىلاروسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىن ئىبارەت.

ياۋروپا ئىقتىسادىي كومىتېتى ھەر يىلى بىر قېتىم ئومۇمىي يىغىن ئاچىدۇ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا كاتتىبات باشقارمىسى بولۇپ، ئۇ كۆندىلىك خىزمەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىدۇ ھەمدە ياغاچ ماتېرىياللىرى، كۆمۈر، ئېلېكتر

گاز، پولات، خىمىيە سانائىتى، يېڭا ئىگىلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر بويىچە مەخسۇس هەيئەت تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇلار كونكرېت تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش خىزمەتلىرىنى ئىشلەيدۇ. ئۇنىڭ باش شتابى جەنۇبدە.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرەققىيات - پىلان مەكتىبى - بۇ، ب د ت نىڭ ئورگانلىرىدىن بىرى. ب د ت 1945 - يىلى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئارقا - ئارقىدىن ئەزا دۆلەتلەرگە بەزى تېخنىكىۋى ياردەم بېرىش پىلانىنى ئىجرا قىلدى. ياردەمنىڭ كۆپ قىسمى ئىجتىمائىي پاراۋانلىق، ئىقتىسادىي تەرەققىيات، بىھوشلاندۇرۇش دورىلىرىنى تەرگىنلەش شۇنىڭدەك كىشىلىك هوقۇقى قاتارلىق مەسىلىلەرگە ئالاقىدار بولدى. مۇشۇ ئاساستا، 1949 - يىل 8 - ئايدا ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمە «تېخنىكىۋى ياردەمنى كېڭەيتىش پىلانى» تەسىس قىلىشنى قارار قىلدى، بۇ پىلاننى ب د ت يىغىنى 1949 - يىل 11 - ئايدا ماقۇللىغاندىن كېيىن، 1950 - يىلى رەسمىي تەسىس قىلىندى. 60 - يىللارغا قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسىدىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر كەينى - كەينىدىن مۇستەقىل بولدى، ئۇلار ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ سۈرئىتىنى تېزلىتىشكە ئالاهىدە ئېهتىياجلىق ئىدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە، ب د ت تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە بېرىدىغان ياردەمنى كۆچەيتىش ئۈچۈن، 1963 - يىل 7 - ئايدا «پەۋقۇلئاددە پۇل فوندى» تەسىس قىلدى. 1965 - يىل 11 - ئايدا ب د ت يىغىنى «ب د ت پەۋقۇلئاددە پۇل فوندى» بىلەن «تېخنىكىۋى ياردەمنى كېڭەيتىش پىلانى» نى قوشۇپ ب د ت تەرەققىيات - پىلان مەكتىبى قۇرۇشنى قارار قىلدى. مەزكۇر مەكتەپ 1966 - يىل 1 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلدى.

مەزكۇر مەكتەپ تېخنىكا جەهەتتىن ياردەم بېرىش ئارقىلىق، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ پەن - تېخنىكا سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرىنىڭ رولىنى تېخىمۇ ئۈنۈملۈك جارى قىلدۇرۇشقا ياردەم بېرىشنى مەقسەت قىلغان. تېخنىكا جەهەتتىن ياردەم بېرىشنىڭ مەزمۇنى مۇتەخەسسىس ئەۋەتىپ، خىزمەت ئۆتەپ بېرىش؛ خادىملارنى تەربىيىلەپ بېرىش؛ چەت ئەللەرگە چىقىپ ئوقۇيدىغانلارغا ئوقۇش مۇكاپات پۇلى تەسىس قىلىش ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت. 1959 - يىلدىن 1975 - يىلغىچە ب د ت تەرەققىيات - پىلان مەكتىمىسىنىڭ ياردەم بەرگەن پۇلى جەمئىي 5 مىليارد 670 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى، بۇنىڭ كۆپ قىسمىنى ياردەم ئالغۇچى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئۆز ئۈستىگە ئالدى، ئاز بىر قىسمىنى تەرەققىيات - پىلان مەكتىمىسى چىقاردى.

بۇ مەكتەپ ب د ت ئالدىدا جاۋابكار بولىدۇ هەمدە ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمە ئارقىلىق ب د ت يىغىنىغا ئۆز خىزمىتىدىن دوكلات بېرىدۇ. بۇ مەكتەپنىڭ خىزمىتىگە ب د ت كاتىبات باشقارمىسى، ب د ت نىڭ 19 تەشكىلاتى ۋە مەخسۇس ئورگىنى، ئۇچ رايون خاراكتېرلىك تەرەققىيات بانكىسى شۇنىڭدەك ئەرەب ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي تەرەققىيات فوندى تەشكىلاتىمۇ قاتناشتى. بۇ مەكتەپنىڭ دائىمىي راسخوتى ب د ت نىڭ خام چوتىغا كىرگۈزۈلگەندىن تاشقىرى، ئۇنىڭ ياردەم بېرىش ئۈچۈن

ئىشلىتىلىدىغان مەبلىغنىڭ مەنبەسى، ئاساسەن، ب د ت نىڭ ئەزالىرى ۋە بۇ مەھكىمىنىڭ خىزمەتىگە قاتناشقان ب د ت نىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەخسۇس ئورگانلىرىنىڭ ئەزالىرى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈنىدۇ. 1950 - يىلى «تېخنىكىۋى ياردەمنى كېڭەيتىش پىلانى» يولغا قويۇلغاندىن تارتىپ 1975 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇ جەمئىي قوبۇل قىلغان ئىئانە 3 مىليارد 600 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى.

ئۇنىڭ ئاساسلىق ئورگىنى باشقۇرۇش ھەيئىتى، بۇ ھەيئەت سىياسەت بەلگىلىگۈچى ئورگان بولۇپ، ئۇ 48 تەرەققىي تاپقان ۋە تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەت ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپقان، ئۇلارنىڭ ۋاكالەت مۇددىتى ئۈچ يىل بولىدۇ، ھەر يىلى ئۈچتىن بىر قىسىم ۋەكىلى ئۆزگەرتىپ سايلىنىدۇ؛ «ئالاقىدار ئاپپاراتلار ئوتتۇرىسىدا كېڭىشىش ئېلىپ بېرىش ھەيئىتى» ب د ت نىڭ باش كاتىپى، مەزكۇر مەھكىمىگە خىزمەتكە قاتناشقان ب د ت ئورگانلىرى ۋە باشقا تەشكىلاتلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپىدۇ، بۇ ھەيئەت مەزكۇر مەھكىمىگە تەكلىپ ۋە پىكىر بېرىپ تۇرىدۇ؛ قارىمىقىدا كاتىبات باشقارمىسى بار. باش شتابى نيۇ - يورکتا.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ئىقتىسادىي - ئىجتىمائىي كېڭەشمىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى سانائەت تەرەققىيات تەشكىلاتى بۇ، قىسقارتىلىپ «سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ب د ت نىڭ مۇستەقىل، قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ سانائەت تەرەققىياتىغا ياردەم بېرىدىغان ئورگىنى. ئۇ 1966 - يىل 11 - ئايدىكى ب د ت يىغىنىنىڭ ئالاقىدار قارارىغا ئاساسەن، 1967 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇرۇلغان باش شتابى ۋېنادا. ئۇنىڭ مەقسىتى «مەملىكەت ئىچىدىكى ۋە خەلقئارادىكى بايلىقنى سەپەرۋەر قىلىپ، پىششىقلاپ ئىشلەش سانائىتىنى نۇقتىلىق ھالدا راۋاجلاندۇرۇپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ سانائەتلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە ياردەم بېرىش»دىن ئۇنىڭ ئەملگە ئېشىشىنى تېزلىتىش» تەن ئىبارەت. ب د ت سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتى ب د ت نىڭ تەرەققىيات - پىلان مەھكىمىسىگە قاتناشقان 17 ئورگىنىنىڭ ۋە ئىجرائىيە ئورگىنىنىڭ بىرى.

سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتىنىڭ ھوقۇقلۇق ئورگىنى سانائەت تەرەققىياتى كېڭەشمىسى بولۇپ، ئۇ ب د ت يىغىنىدا سايلانغان 45 لىشى دۆلەتتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ ۋەكالەت مۇددىتى ئۈچ يىل بولۇپ، ھەر يىلى 15 لىشى ئۆزگەرتىپ سايلىنىدۇ. كېڭەشمە يىلىغا بىر قېتىم دائىمىي يىغىن چاقىرىپ، سىياسەت بەلگىلەيدۇ، يىللىق پىلانىنى تەستىقلايدۇ. باش گېنىسىنى ب د ت نىڭ باش كاتىپى بەلگىلەيدۇ (بۇ ب د ت يىغىنى تەرەپتىن ئېتىراپ قىلىنىشى كېرەك)، ئۇ سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتى كاتىبات باشقارمىسىنىڭ خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. كاتىبات باشقارمىسى پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدۇ.

ب د ت سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتىنىڭ ئاساسلىق پائالىيىتى مۇنداق: تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ سانائەتلىشىشىنى تېزلىتىش مەقسەتىدە بىرەر دۆلەت، رايون خاراكتېرلىك ياكى خەلقئارا خاراكتېرلىك ھەرىكەت ئۇچۇن تەكلىپ بېرىش، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ سانائەتنى

راۋاجلاندۇرۇش سىياسەتلىرىنى، پىلان ۋە لايىھىلىرىنى تۈزۈشكە ھەمكارلىشىش، مەخسۇس سانائەت قۇرۇلۇشلىرى ئۈچۈن تەييارلىق قىلىش ھەمدە ياردەم بېرىش. ب د ت سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتىنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە بېرىدىغان تېخنىكا جەھەتتىكى ياردىمى ھەم مۇتەخەسسىس ئەۋەتىشنى، ھەم تېخنىكا جەھەتتىن قوراللاندۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ھەم باشقۇرۇش خادىملىرىنى تەربىيىلەش ئۈچۈن ئوقۇش مۇكاپاتى فوندى تەسىس قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ب د ت سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتىنىڭ ياردەم بېرىدىغان مەبلىغى، ئاساسەن، ب د ت تەرەققىيات - پىلان مەھكىمىسى ئاجراتقان پۇلدىن ۋە ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئىختىيارىي ھالدا قىلغان ئىئانىسىدىن كېلىدۇ (ھەر يىلى ب د ت يىغىنى ئېچىلغان مەزگىلدە سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتىغا ئىئانە تەقدىم قىلىش يىغىنى ئۆتكۈزۈلىدۇ)، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇ تەشكىلات ب د ت تېخنىكا جەھەتتە ياردەم بېرىش پىلانىغا ئاجراتقان پۇلنى ئىشلىتىدۇ.

1975 - يىل 3 - ئايدا، ب د ت سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتىنىڭ ئىككىنچى يىغىنى پىرۇنىڭ پايتەختى لىمادا ئۆتكۈزۈلدى. يىغىن كەسكىن كۈرەشلەر ئارقىلىق، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تۇرتكىسى ئارقىسىدا، «77 دۆلەت گۇرۇھى» تەييارلىغان ھۆججەت ئاساس قىلىنغان «سانائەت تەرەققىياتى ۋە ھەمكارلىقى توغرىسىدىكى لىما خىتابنامىسى ۋە ھەرىكەت پىلانى»نى ماقۇللاپ، كەڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ۋە خەلقئارا ب د ت نىڭ 6 - نۆۋەتلىك پەۋقۇلئاددە يىغىنىنىڭ ئىجابىي مېۋىلىرىنى قوغداپ، خەلقئارا كونا ئىقتىسادىي تەرتىپنى بۇزۇپ تاشلاش، يېڭى خەلقئارا ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىشنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى قەتئىي ئىرادىسىنى ئىپادىلىدى. «خىتابنامە ۋە ھەرىكەت پىلانى» تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنى مىلادى 2000 - يىلىغا بارغاندا ئۆزلىرىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ دۇنيا سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا تۇتقان سالمىقىنى ھېچ بولمىغاندا 25 پىرسەنتكە كۆتۈرۈشكە چاقىردى ھەمدە ب د ت سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىلىلەش ۋە كۈچەيتىشنى، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتىنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئورگانلىرىدىكى سانىنى ۋە سالمىقىنى كۆپەيتىشنى، شۇنىڭ بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنى ھەرقايسى ئورگانلاردا سىياسەت بەلگىلەش ۋە باشقۇرۇش پائالىيەتلىرىگە تېخىمۇ كەڭ تۈردە قاتناشتۇرۇشنى تەكىتلىدى. يىغىن ب د ت سانائەت تەرەققىياتى فوندى تەسىس قىلىشنى تەكلىپ قىلدى. يەنە «تېخنىكىنى ئۆتۈنۈپ بېرىش جەھەتتىكى خەلقئارا ھەمكارلىق توغرىسىدىكى لايىھە»، «تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تەبىئىي بايلىقلىرىغا بولغان مەڭگۈ ئىگىدارلىق ھوقۇقى ۋە سانائەتلەشتۈرۈش توغرىسىدىكى قارار لايىھىسى»، «سۇغۇرتا تۈزۈمى ئورنىتىپ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بىلەن تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر شىركەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان توختام توغرىسىدىكى قارار لايىھىسى» قاتارلىقلارنى سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتىنىڭ سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ھەيئىتىنىڭ تەتقىق قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى قارار قىلدى.

ب د ت نىڭ 7 - نۆۋەتلىك پەۋقۇلئاددە

يىغىنىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، ب د ت سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتىنىڭ ھۆكۈمەتلەرئارا كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتىنى ب د ت نىڭ بىر مەخسۇس ئورگىنى قىلىپ ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ئۈچۈن نىزامنامە تۈزۈپ چىقىش ئىدى. بۇ ھۆكۈمەتلەرئارا كومىتېت 1976 - 1977 - يىللىرى بىرنەچچە قېتىم يىغىن ئۆتكۈزدى. «77 دۆلەت گۇرۇھى» نىزامنامە لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، لايىھە تەييارلاش خىزمىتىنى بىرقەدەر ياخشى ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى.

1975 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ب د ت سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتىنىڭ تېخنىكا جەھەتتىن يارەدەم بېرىش پىلانىغا ئاساسەن، 120 دۆلەت ۋە 17 رايون خاراكتېرلىك گۇرۇھ بويىچە جەمئىي 1 مىڭ 957 قۇرۇلۇش ئورۇندالدى. 1972 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە، ب د ت تەرەققىيات - پىلان مەھكىمىسىنىڭ ب د ت سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتى ئارقىلىق تارقاتقان مەخسۇس پۇلى جەمئىي 132 مىليون 500 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇتەخەسسىسلەر تەمىناتى ئۈچۈن كەتكەن ۋاسىتە ھەمىدىن كۆپ بولدى، ئۇنىڭدىن قالغىنى ئۇسكۇنە، تەربىيىلەش ۋاسىتى قاتارلىقلار بولدى.

1971 - يىل 10 - ئايدا، ب د ت يىغىنى دۆلەتلىمىزنىڭ ب د ت دىكى قانۇنىي ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلغاندىن كېيىن، شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى دۆلەتلىمىز سانائەت تەرەققىياتى تەشكىلاتىنىڭ لىشىسى بولۇپ سايلاندى.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرەققىيات - پىلان مەھكىمىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى سودا - تەرەققىيات يىغىنى بۇ، قىسقارتىپ «سودا - تەرەققىيات يىغىنى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ب د ت نىڭ بىر دائىمىي ئورگىنى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى خەلقئارا سودا ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا دائىر پىرىنسىپ ۋە سىياسەتلەرنى بەلگىلەش، بۇ پىرىنسىپ ۋە سىياسەتلەرنى ئىزچىللاشتۇرۇش، يولغا قويۇش ئۈچۈن تەكلىپ بېرىپ، خەلقئارا سودىنى بولۇپمۇ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى، ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۈزۈمى ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى كېڭەيتىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى تېزلىتىشتىن ئىبارەت.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئاسىيا، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى رايونلىرىدىكى نۇرغۇن دۆلەتلەر كەينى - كەينىدىن مۇستەقىل بولدى. ئۇلار مىللىي ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، دۆلەتنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش، جاھانگىرلار ۋە دەربەدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ سودا ۋە خەلقئارا سودا تەشكىلاتلىرىنى مونوپولىيە قىلىشى ۋە تىزگىنلىشىدىن قۇتۇلۇش، ناموۋاپىق سودا شەرتلىرىنى ئۆزگەرتىشنى جىددىي تەلەپ قىلدى. ئۇلارنىڭ ئاكتىپ تەشەببۇس قىلىشى ۋە تۇرتكە بولۇشى ئارقىسىدا، 1962 - يىل 12 - ئايدا، ب د ت يىغىنى ب د ت نىڭ سودا ۋە تەرەققىيات يىغىنىنى چاقىرىشنى قارار قىلدى. 1964 - يىل 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنىگىچە، جەنۇبىدە ب د ت نىڭ 1 - نۆۋەتلىك سودا - تەرەققىيات يىغىنى چاقىرىلدى، يىغىنغا 118 دۆلەت ۋە رايونىنىڭ ۋەكىللىرى قاتناشتى. يىغىن مەزگىلىدە، 77 تەرەققىي

قىلىۋاتقان دۆلەت ۋە رايون بىردەك ئىنتىپاقلىشىپ، بىرلەشمە خىتابنامە ئېلان قىلدى (بۇلار كېيىن «77 دۆلەت گۇرۇھى» دەپ ئاتالدى). ھەر قېتىملىق سودا - تەرەققىيات يىغىنى ئېچىلىشتىن ئىلگىرى، «77 دۆلەت گۇرۇھى» مىنىستىرلار دەرىجىلىك يىغىن چاقىرىپ، مەيدانىنى ئورتاقلاشتۇرۇپ، تەدبىرلەرنى ئۇستىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدى، تەكلىپلەر قويىدى. بۇ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنى ئىنتىپاقلاشتۇرۇش، يېڭى خەلقئارا ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىشنى قولغا كەلتۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. «77 دۆلەت گۇرۇھى» نىڭ تۇزۇكە بولۇشى ئارقىسىدا، بىرىنچى نۆۋەتلىك سودا - تەرەققىيات يىغىنى خەلقئارا سودىنى كېڭەيتىشكە ئالاقىدار بىر قاتار مەسىلەلەرنى تەتقىق قىلدى ھەمدە بۇ يىغىننىڭ ب د ت نىڭ بىر دائىمى ئورگىنى قىلىشنى تەكلىپ قىلدى. 1964 - يىل 12 - ئايدىكى 30 - كۈنى، ب د ت يىغىنى ئاشۇ دائىمى ئورگانىنى زەسمىي قۇرۇشنى، ھەر ئۆت يىلدا بىر قېتىم يىغىن ئېچىشنى قارار قىلدى. يىغىن يەنە سودا ۋە تەرەققىيات كېڭەشمىسى قۇرۇپ، ئۇنى ب د ت سودا تەرەققىيات يىغىنىنىڭ ئىجرائىيە ئورگىنى قىلىشنى، كاتىبات باشقارمىسىنى جەنۇبدە قۇرۇشنى قارار قىلدى.

شۇ قېتىمقى يىغىندىن كېيىن، ب د ت نىڭ 2 - نۆۋەتلىك سودا - تەرەققىيات يىغىنى 1968 - يىل 2 - ئايدىن 3 - ئايغىچە ھىندىستاننىڭ پايتەختى يېڭى دېھلىدا ئېچىلدى، 3 - نۆۋەتلىك يىغىنى 1972 - يىل 4 - ئايدىن 5 - ئايغىچە چىلىنىڭ پايتەختى سانتاگودا، 4 - نۆۋەتلىك يىغىنى 1976 - يىل 5 - ئايدا كېنىيىنىڭ پايتەختى نايروبىدا، 5 - نۆۋەتلىك يىغىنى 1979 - يىل 5 - ئايدا فىلىپپىننىڭ پايتەختى مانىلادا ئۆتكۈزۈلدى. بۇ يىغىنلاردا، كەڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر جاھانگىرلار، مۇستەملىكىچىلەر، دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش جىنايىتىنى ئەيىبلىدى، دۆلەتنىڭ ئىگىلىكى ھوقۇقىنىڭ قەتئىي قوغدىدى، مىللىي ئىقتىسادىي ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قوغداش ۋە خەلقئارا يېڭى ئىقتىسادىي تەرتىپ ئورنىتىشقا دائىر نۇرغۇن ئەقىلغە مۇۋاپىق تەكلىپ ۋە تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇچىنچى نۆۋەتلىك يىغىندا «ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى نىزامى» نى تۈزۈش توغرىسىدىكى مۇھىم قارار ۋە دەسلەپكى مەھسۇلاتلار سودىسى توغرىسىدىكى قارار چىقىرىلغاندىن كېيىن، تۆتىنچى نۆۋەتلىك يىغىندا يەنە دەرىجىدىن تاشقىرى چوڭ دۆلەتلەرنىڭ قاتمۇ قات توسقۇنلۇقلىرى ۋە بۈزغۇنچىلىقلىرىنى يەمرەپ تاشلاپ، «دەسلەپكى مەھسۇلاتلاردىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىش لايىھىسى» قاتارلىق كەڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئەقىلغە مۇۋاپىق تەلەپلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن قارارلار ماقۇللاندى.

تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر ئېكسپورت قىلىدىغان 18 خىل مۇھىم دەسلەپكى مەھسۇلاتلارنىڭ باھاسى چۈشۈپ كېتىپ ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەرنىڭ كىرىمىگە تەسىر يېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، تاۋاردىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىش لايىھىسىدە، دەسلەپكى مەھسۇلات ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر بىلەن ئىستېمال قىلغۇچى دۆلەتلەر كېلىشىپ مەبلەغ توپلاپ، «ئورتاق پۇل فوندى» تەسىس قىلىپ، «خەلقئارا تاۋار

زاپىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇشى» كېرەك، دەپ بەلگىلەندى. بۇ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر خەلقارا بازاردا خام ئەشيالارنىڭ باھاسىنى ياخشىلاش جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن يېڭى تەرەققىيات ھېسابلىنىدۇ.

4 - نۆۋەتلىك سودا - تەرەققىيات يىغىندا، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەر يەنە ئۇلارنىڭ قەرزىنى ئازايتىش، كۆتۈرۈۋېتىش ۋە كېچىكتۈرۈپ تۆلەشنى قاتتىق تەلەپ قىلدى (سودا - تەرەققىيات يىغىنىنىڭ تەكشۈرۈش دوكلاتىغا قارىغاندا، 1978 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تاشقى ئومۇمىي قەرزى 350 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن). 4 - نۆۋەتلىك سودا - تەرەققىيات يىغىنى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ قەرز جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى يەڭگىللىتىش توغرىسىدا بىر قارارغا ماقۇللاشقا بولمىدۇ، لېكىن ئۇ يولغا قويۇلمىدى. كەڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ قەتئىي كۆرەش قىلىشى ئارقىسىدا، شۇبتىسىيە 1977 - يىل 12 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن سودا - تەرەققىيات يىغىنىنىڭ ھۆكۈمەت مالىيە مۇتەخەسسىسلىرى يىغىنىدا بەزى تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەردىن 200 مىليون ئامېرىكا دوللىرىلىق قەرزنى كۆتۈرۈۋەتكەنلىكىنى جاكارلىدى ھەمدە باشقا تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭمۇ شۇنداق قىلىشىنى تەكلىپ قىلدى. 1978 - يىل 11 - ئايدا سودا - تەرەققىيات يىغىنى ئېلان قىلغان ماتېرىيالارغا قارىغاندا، گوللاندىيە، شۇبتىسىيلەردىن كېيىن، شۇبتسارىيە، دانىيە، فىنلاندىيە، كانادا قاتارلىق تەرەققىي تاپقان يەتتە دۆلەت 6 مىليارددا يېقىن ئامېرىكا دوللىرىلىق قەرز پۈلىنى تەقدىم قىلىپ بېرىشكە ئۆزگەرتمەكچى بولغانلىقىنى جاكارلىدى. 4 - نۆۋەتلىك سودا - تەرەققىيات يىغىنىنىڭ يەنە سودا - تەرەققىيات يىغىنىنىڭ تۆت يىلدا بىر قېتىم ئېچىشنى ئۇچ يىلدا بىر قېتىم ئېچىشقا ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى.

ئومۇمەن ب د ت نىڭ، ب د ت مەخسۇس ئورگانلىرىنىڭ ياكى خەلقارا ئاتوم ئېنېرگىيىسى ئورگىنىنىڭ ئەزاسى بولغانلىكى دۆلەت سودا - تەرەققىيات تەشكىلاتىغا قاتنىشالايدۇ. 1978 - يىل 10 - ئاينىڭ 19 - كۈنىگىچە ب د ت سودا - تەرەققىيات يىغىنىغا قاتناشقان دۆلەت ۋە رايونلار 156 گە يەتتى.

77 دۆلەت كۆرۈمى، تاۋاردىن ھەر تەرەپلىمە پايدىلىنىش لايىھىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئاشلىق ۋە پېزا ئىگىلىكى تەشكىلاتى بۇ، ب د ت نىڭ مەخسۇس ئورگانلىرىدىن بىرى. ئۇ 1943 - يىل 5 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن ب د ت نىڭ ئاشلىق ۋە پېزا ئىگىلىكى يىغىنىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، 1945 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلغانىدى. 1946 - يىل 12 - ئايدا ب د ت نىڭ مەخسۇس ئورگىنى بولدى. باش شتابى ئىتالىيىنىڭ پايتەختى رىمدا.

ئاشلىق ۋە پېزا ئىگىلىكى تەشكىلاتىنىڭ نىزامنامىسىدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، بۇ تەشكىلاتنىڭ مەقسىتى «خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ۋە ئوزۇقلۇق سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش»، «ئاشلىق ۋە باشقا پېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىملەش خىزمىتىنىڭ ئۈنۈمىنى ياخشىلاش»، «پېزا ئاھالىسىنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاش» ۋە «دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ۋە خەلقنىڭ ئاچارچىلىقتىن

قۇتۇلۇشىغا يارىدىم بېرىش» تىن ئىبارەت. ئۇنىڭ كەسپىي پائالىيىتى دائىرىسى خېلى كەڭ بولۇپ، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى، ئىستېمال ۋە سودا ئەھۋالىنى توپلاش ۋە تەتقىق قىلىش؛ ئۆز ئالدىغا ياكى باشقا تەشكىلاتلار بىلەن بىرلىشىپ دۇنيا خاراكتېرلىك ياكى رايون خاراكتېرلىك ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىكى مەسىلىسى يېغىنلىرىنى ئېچىش؛ ب د ت نىڭ تەرەققىيات پىلانىغا قاتنىشىپ ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە تېخنىكا قاتارلىق جەھەتلەردە يارىدەم بېرىش؛ «ئاچارچىلىقتىن قۇتۇلۇش ھەرىكىتى» نى ئېلىپ بېرىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1975 - يىل 11 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىكى تەشكىلاتىنىڭ 18 - نۆۋەتلىك يىغىنىدا ۋەكىللەر، دۇنيانىڭ ئاشلىق مەسىلىسىنى ئۇزاقىچە ھەل قىلىشنىڭ ئاچقۇچى، ئاساسەن، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئاشۇرۇشتا؛ خەلقئارا يېزا ئىگىلىكى تەرەققىيات فوندى بەزى پۇل مۇئامىلىسى مەسىلىسىنىلا ۋاقتىنچە ھەل قىلالايدۇ، دۇنيانىڭ ئاشلىق ۋەزىيىتىنى ئۇزاقىچە ياخشىلاش بولسا سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئىسلاھاتقا باغلىق، دېگەن قاراشقا ئومۇمىيۈزلۈك قوشۇلدى. كەڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ تۇرتكە بولۇشى ئارقىسىدا، ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىكى تەشكىلاتى 1976 - يىلى دائىمىي خام چوتتىن 18 مىليون ئامېرىكا دوللىرى ئاجرىتىپ، «تېخنىكا ھەمكارلىقى پىلانى فوندى» تەسىس قىلىپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرگە ئاددىي رەسمىيەت ۋە بىرقەدەر تېز سۈرئەت بىلەن تېخنىكا جەھەتتىن يارىدەم بېرىپ، تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتلەرنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئالقىشىغا ئېرىشتى.

ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىكى تەشكىلاتىنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى ئۇنىڭ يىغىنى بولۇپ، بۇ يىغىن ھەر ئىككى يىلدا بىر قېتىم ئۆتكۈزۈلىدۇ. يىغىن يېپىق مەزگىلدە، ئۇنىڭ كېچە-شەمسى يىغىن تاپشۇرغان ھەر خىل ھوقۇقلارنى يۈرگۈزىدۇ. كېچە-شەمە يىغىنىدا سايلانغان 42 ئەزا دۆلەتنىڭ ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپىدۇ، ھەر يىلى ئىككى قېتىم دائىمىي يىغىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. لىشلارنىڭ ۋەكالەت مۇددىتى ئۈچ يىل بولىدۇ. كېچە-شەمە قارىمىقىدا دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، بېلىقچىلىق، پىلان، مالىيە ۋە تاۋار مەسىلىسى قاتارلىق ساھەلەر بويىچە دائىمىي كومىتېتلار بار. ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىكى تەشكىلاتىنىڭ باش گېنېرالى يىغىن تەيىنلەيدۇ، ئۇنىڭ ۋەكالەت مۇددىتى تۆت يىل بولىدۇ، ئۇ يىغىن ۋە كېچە-شەمىنىڭ نازارىتى ئاستىدا، كاتىبات باشقارمىسىغا رەھبەرلىك قىلىپ، كۇندىلىك خىزمەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىدۇ.

ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىكى تەشكىلاتىنىڭ ئاسىيا، يىراق شەرق، ئافرىقا، لاتىن ئامېرىكىسى، يېقىن شەرق، شىمالىي ئامېرىكا قاتارلىق جايلارغا بەش رايون خاراكتېرلىك ئىش بېجىرىش باشقارمىسى بار. ئاشلىق ۋە يېزا ئىگىلىكى تەشكىلاتىنىڭ باش ئىش بېجىرگۈچىسى ئەۋەتكەن ئافرىقا، ئاسىيا، يىراق شەرق، يېقىن شەرق، ياۋروپا، لاتىن ئامېرىكىسى ۋە شىمالىي ئامېرىكىدا تۇرۇشلۇق ۋەكىللەرمۇ بار.

1973 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى،

ئېلېمېنتىك ئاشلىق ۋە يېمزا ئىگىلىكى تەشكىلاتىدىكى قانۇنىي ئورنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە ئېلېمېنت شۇ يىلى 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى تۇنجى قېتىم ۋەكىللەر ئومىكى ئەۋەتىپ بۇ تەشكىلاتنىڭ 17 - نۆۋەتلىك يىغىنىغا قاتناشتۇرۇپ، ئېلېمېنتنىڭ دۇنيانىڭ ئاشلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىكى مەيدانىنى شەرھىلىدى. 1977 - يىل 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگە كەلگەندە، ئاشلىق ۋە يېمزا ئىگىلىكى تەشكىلاتىغا ئەزا بولغان دۆلەت ۋە رايونلار 144 كە يەتتى.

خەلقئارا ئېنېرگىيە ئاپپاراتى بۇ، كۆپلەپ نېفت ئىستېمال قىلىدىغان بەزى غەرب دۆلەتلىرى قۇرغان ھۆكۈمەتلەرئارا ئىقتىسادىي تەشكىلات. 1973 - يىل 10 - ئايدا، ئوتتۇرا شەرق ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى ئەرەب دۆلەتلىرى «نېفىت قورالى» نى ئىشقا سېلىپ، يەھۇدىي قىساسچىلىرىغا ۋە ئۇلارنى قوللىغۇچىلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى. شۇ يىلى 12 - ئايدا، ئامېرىكا كۆپلەپ نېفت ئىستېمال قىلغۇچى دۆلەتلەرنىڭ «بىرلەشمە فرونت» قۇرۇشى توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. 1974 - يىل 2 - ئايدا، ئامېرىكا، كانادا، ياپونىيە، نورۋېگىيە ۋە ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسىدىكى توققۇز دۆلەت بولۇپ جەمئىي 13 دۆلەت ۋاشىنگتوندا نېفت ئىستېمال قىلغۇچى دۆلەتلەر يىغىنى ئاچتى؛ يىغىنىدىن كېيىن، فرانسىيەدىن باشقا 12 دۆلەت نېفت ئىستېمال قىلغۇچى دۆلەتلەر «ئېنېرگىيىنى تەڭكەش قىلىش گۇرۇپپىسى» قۇرۇپ، ئورتاق ئېنېرگىيە سىياسىتىنى تەتقىق قىلدى. فرانسىيە بۇ تەشكىلاتنى نېفت ئىشلەپ چىقارغۇچى دۆلەتلەر بىلەن قارشىلىشىش مەقسىتىدە قۇرۇلغان دەپ قاراپ ئۇنىڭغا قاتنىشىشنى رەت قىلدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا، بۇ گۇرۇپپا تارقىتىۋېتىلدى. ئامېرىكىنىڭ ئاكتىپ تۇرتكە بولۇشى ئارقىسىدا، 1974 - يىل 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە تەرەققىيات تەشكىلاتى كېڭەشمىسى خەلقئارا ئېنېرگىيە ئاپپاراتى قۇرۇشنى قارار قىلدى. بۇنىڭغا ئاۋسترالىيە، ئاۋستىرىيە، بېلگىيە، كانادا، دانىيە، غەربىي گېرمانىيە، ئىرلاندىيە، ئىتالىيە، ياپونىيە، لىيۇكسېمبۇرگ، گوللاندىيە، نورۋېگىيە، ئىسپانىيە، شۋېتسىيە، شۋېتسارىيە، تۈركىيە، ئەنگلىيە، يېڭى زېلاندىيە، ئامېرىكا قاتارلىق 19 دۆلەت ئەزا بولۇپ قاتناشتى. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ئېنېرگىيە سىياسىتىنى تەڭشەش، نېفت ئىستېمالى پىلانىنى تۈزۈش، نېفت ئېھتىياجىنى چەكلەش جەھەتتە ئورتاق تەدبىر قوللىنىشتىن؛ نېفت قىس بولغان جىددىي ئەھۋالدا، جىددىي تەدبىر كۆرۈش پىلانىغا ئاساسەن نېفتتىن تەڭ بەھرىمەن بولۇشتىن ئىبارەت بولدى. مەسىلەن، پۈلنىڭ پاخاللىشىشى ۋە ئامېرىكا دوللىرى كۇرسىنىڭ چۈشۈپ كېتىشى ئارقىسىدا، نېفت ئېكسپورت قىلغۇچى دۆلەتلەر تەشكىلاتى 1978 - يىل 12 - ئايدا، 1979 - يىلى ئامېرىكا دوللىرى بىلەن ھېسابلىنىدىغان نېفتنىڭ باھاسىنى 15 پىرسەنت ئۆستۈرۈشنى قارار قىلدى؛ شۇنىڭ بىلەن خەلقئارا ئېنېرگىيە ئاپپاراتى يىغىن ئېچىپ، ئەزا دۆلەتلەرنىڭ 1979 - يىللىق نېفت ئىستېمال مىقدارى ۋە ئىمپورت مىقدارىنى 1978 - يىلدىكىدىن 5 پىرسەنت ئازايتىش

يولى بىلەن ئۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسىتىشنى قارار قىلدى.

ئېنېرگىيە كرىزىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى بۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ياۋروپادىكى خەلق دېموكراتىيىسى دۆلەتلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ۋە سودا ئالاقىسىنى يولغا قويىدىغان رايون خاراكتېرلىك خەلقئارا ئىقتىسادىي تەشكىلات بولۇپ، 1949 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلغان. دەسلەپتە بۇ كومىتېتقا سوۋېت ئىتتىپاقى، بۇلغارىيە، پولشا، رومىنىيە، ۋېنگرىيە، چېخوسلوۋاكىيە قاتارلىق ئالتە دۆلەت قاتناشقانىدى. 1949 - يىل 2 - ئايدا ئالبانىيە قاتناشتى، كېيىن ئۇ 1961 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن تارتىپ ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ ھەممە پائالىيىتىگە قاتنىشىشنى توختاتتى. 1950 - يىل 9 - ئايدا، گېرمانىيە دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى قاتناشتى. 1962 - يىل 6 - ئايدا، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ 16 - نۆۋەتلىك يىغىنىدا ئەزا بولۇش لايىقىتى زايون چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ، ياۋروپادىن سىرت دۆلەتلەر قاتناشسىمۇ بولىدۇ، دەپ قارار قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە موڭغۇلىيە ئەزالىققا قوبۇل قىلىندى. 1972 - يىل 7 - ئايدا، كۇبا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىغا قاتناشتى. 1978 - يىل 6 - ئايدا ۋىيېتنام ئۇنىڭغا قاتناشتى. ھازىر ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ جەمئىي 10 ئەزاسى بار. بۇنىڭدىن باشقا بەزى دۆلەتلەر ئۇنىڭغا كۆزەتكۈچى سۈپىتىدە قاتنىشىدۇ.

ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ دەسلەپ قۇرۇلغان چاغدىكى مەقسىتى ياۋروپادىكى خەلق دېموكراتىيىسى دۆلەتلىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا «قويۇق ئىقتىسادىي ئالاقە ئورنىتىش» ئىدى. 1954 - يىلى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ 4 - نۆۋەتلىك يىغىنىدا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ مەقسىتى «ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ئورنىتىش ۋە خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى ماسلاشتۇرۇش» تەن ئىبارەت دەپ بەلگىلەندى. 1959 - يىلى 15 - نۆۋەتلىك يىغىنىدا «ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى نىزامنامىسى» ماقۇللاندى. بۇ نىزامنامە 1960 - يىل 4 - ئايدىن تارتىپ كۈچكە ئىگە بولدى، ئۇنىڭدا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ مەقسىتى، پرىنسىپلىرى، فۇنكسىيىسى قاتارلىقلار قانۇن شەكلى بىلەن مۇقىملاشتۇرۇلدى ھەمدە 1962 - يىلدىكى 16 - ، 17 - نۆۋەتلىك يىغىنلىرىدا ئۇنىڭغا بىر قاتار تۈزىتىشلەر كىرگۈزۈلدى. نىزامنامىدە ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى «خەلقئارا ئىش تەقسىماتى» پرىنسىپى ئاساسىدا «ئومۇمىيۈزلۈك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق» نى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت، دەپ بەلگىلەندى. 1971 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن 25 - نۆۋەتلىك يىغىنىدا يەنە «ئىقتىسادىي ھەمكارلىقنى يەنىمۇ كۈچەيتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ھەم سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈشنى راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر ئومۇمىي پروگرامما» (قىسقارتىپ «ئومۇمىي پروگرامما» دەپ ئاتىلىدۇ) ماقۇللاندى، بۇ پروگراممىغا ئاساسەن، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى ئەزالىرى «ئىقتىسادىي ۋە تېخنىكىۋى ھەمكارلىقنى كۈچەيتىدۇ، مۇكەممەللەشتۈرىدۇ ھەم سوتسىيالىستىك بىر گەۋدىلەشتۈرۈشنى راۋاجلاندۇرىدۇ». 1975 - يىلى ئۆتكۈزۈلگەن

29 - نۆۋەتلىك يىغىندا يەنە «ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى ئەزالىرىنىڭ 1976 — 1980 - يىللاردىكى كۆپ تەرەپلىمە بىر گەۋدىلەشتۈرۈش تەدبىرلىرىنى ماسلاشتۇرۇش لايىھىسى» ماقۇللىنىپ، شەرقىي ياۋروپادىكى ئەزا دۆلەتلەردىن مۇشرۇ لايىھىگە ئاساسەن ئۆزلىرىنىڭ بەش يىللىق پىلانلىرىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش تەلەپ قىلىندى.

ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى نۇرغۇن قېتىم ئۆزگەرتىلدى ۋە ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىندى، 1973 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئۇنىڭ ئاپپاراتلىرى مۇنداق بولدى: ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ ئالىي ئورگىنى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى يىغىنى بولۇپ، ئۇ يىلىغا كەم دېگەندە بىر قېتىم چاقىرىلىدۇ، بۇ يىغىن ئەزا دۆلەتلەرنىڭ رۇسچە نامىنىڭ ئالفاۋىت تەرتىپى بويىچە، نۆۋەت بىلەن ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ پايتەختىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئەزا دۆلەتلەر ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ يىغىنىغا قاتناشتۇرىدۇ، 24 - نۆۋەتلىك يىغىندىن تارتىپ ھەرقايسى دۆلەت ھۆكۈمەتلىرىنىڭ باشلىقلىرى ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ باشلىقى بولىدىغان بولدى. ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ نۆۋەتتىن تاشقىرى يىغىنلىرىنىڭ رەئىسلىكىنى ساھىبخان دۆلەتنىڭ ۋەكىللەر ئۆمىكى باشلىقى ئۆتەيدىغان بولدى. ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ رەسمىي تىل - يېزىقى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىدۇر، لېكىن يىغىندا ئىشلىتىلىدىغىنى رۇسچە. ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ ئاساسلىق ئىجرائىيە ئورگىنى ئىجرائىيە ھەيئەت بولۇپ، ئۇ ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەر تەيىنلىگەن ھۆكۈمەتنىڭ بىر مۇئاۋىن باشلىقى دەرىجىلىك ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپىدۇ. ئەسلى ھەر ئىككى ئايدا ئاز دېگەندە بىر قېتىم يىغىن ئۆتكۈزۈلىدۇ دەپ بەلگىلەنگەنىدى. 1971 - يىل 7 - ئايدىن تارتىپ ھەر ئۈچ ئايدا بىر قېتىم يىغىن ئۆتكۈزۈلىدۇ دەپ ئۆزگەرتىلدى. ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ يەنە «پىلان خىزمىتى ھەمكارلىق ھەيئىتى» ۋە «پەن - تېخنىكا ھەمكارلىقى ھەيئىتى» بار، ئۇنىڭدىن باشقا، تارماقلار بويىچە قۇرۇلغان 20 نەچچە دائىمىي ھەيئىتى بار. ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ كاتىبات باشقارمىسى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەمۇرىي ئىجرائىيە ئورگىنى بولۇپ، ئۇ كۈندىلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ، ئۇنىڭ ئورنى موسكۋادا. ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ رەئىسى، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ كاتىپى، شۇنىڭدەك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ باشقا مۇھىم ئورگانلىرىنىڭ مەسئۇللىرىنىڭ ھەممىسى سوۋېتلىك. ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى يەنە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 30 غا يېقىن دۆلەتتىن ھالقىغان «خەلقئارا ھەمكارلىق تەشكىلاتلىرى» ۋە بەزى قېرىنداش تەرەپلىمە شۇنىڭدەك كۆپ تەرەپلىمە شىركەتلەر بىلەشمە شىركەتلەر» نى قوردى.

ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ نىزامنامىسىگە ئاساسەن، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ بارلىق چوڭ - چوڭ قارارلىرى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى ئەزالىرى كېلىشىپ بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن ھەم مۇناسىپ بولغان كۆپ تەرەپلىمە ياكى قوش تەرەپلىمە كېلىشىملەر ئارقىلىق

ئىجرا قىلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىدا ئەزا دۆلەتلەرگە بىۋاسىتە ۋەكىل بولۇپ ئۇچىنچى بىر دۆلەت بىلەن ياكى ياشقا خەلقئارا ئىقتىسادىي تەشكىلاتلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈش ھوقۇقى يوق.

ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ئومۇمىي پروگراممىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

«ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش ئومۇمىي پروگراممىسى» بۇنىڭ تولۇق ئاتىلىشى «ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى ئەزالىرى نىڭ ھەمكارلىقىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ كۈچەيتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ھەم سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈشنى راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر ئومۇمىي پروگراممىسى» (قىسقارتىپ ئومۇمىي پروگراممىسى» دېيىلىدۇ). 1969 - يىل 4 - ئايدا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ 23 - نۆۋەتلىك «مەخسۇس» يىغىنىدا «ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش» لايىھىسىنى رەسمىي ئوتتۇرىغا قويدى، ئىككى يىلدىن كۆپرەك داۋام قىلغان تەييارلاش خىزمىتى ئارقىلىق، 1971 - يىلى ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ 25 - نۆۋەتلىك يىغىنىدا بۇ «ئومۇمىي پروگراممىا» ماقۇللاندى. «ئومۇمىي پروگراممىا» دا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى ئەزالىرى «ئىقتىسادىي تۈرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىدە ھەمكارلىشىدۇ»، بۇ «ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىقى» ۋە «تېخنىكا ھەمكارلىقى»نى، تاشقى سودا ۋە پۇل مۇئامىلىسى مۇناسىۋەتلىرى شۇنىڭدەك «ھەمكارلىشىش تۈزۈلمىسى» نى ياخشىلاش ۋە ئۇنىڭغا دائىر تەشكىلىي ھەم قانۇن قاتارلىق جەھەتلەردىكى مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. «ئومۇمىي پروگراممىا» دا «ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ھەمكارلىقىنى ۋە ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتلەردىكى مۇھىم تەدبىرلەر» گە دائىر جەمئىي 200 نەچچە ماددا بار، ئۇنىڭدا ئالدىن مۆلچەرلەش، ئىشلەپچىقىرىش، مەبلەغ سېلىشتىن تارتىپ سېتىشقىچە بولغان ھالقىلاردا «ھەرقايسى ئەللەرنىڭ بارلىق پائالىيەت باسقۇچىدىكى كۆچلىرىنى تەڭشەش» كە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. «ئومۇمىي پروگراممىا»دا ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى ئەزالىرىنىڭ «ئىشلەپچىقىرىشنى مەخسۇسلاشتۇرۇشى ۋە ھەمكارلىشىشى» يەنىمۇ كۈچەيتىلىپ، «كارخانىلار ۋە تارماقلارنىڭ مەخسۇسلىشىشى» يولغا قويۇلىدۇ، بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن، بەلكى «پۈتكۈل دۆلەت ئىقتىسادنى مەخسۇسلاشتۇرۇش» يولغا قويۇلىدۇ، دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. «ئومۇمىي پروگراممىا» دا يەنە ھەرقايسى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ يىللىق پىلانلىرىنى، بەش يىللىق پىلانلىرىنى ۋە يىراق كەلگۈسى پىلانلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەڭشەش تەلەپ قىلىنغان ھەمدە مۇشۇ مەقسەتتە ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ پىلان خىزمىتى ھەمكارلىق ھەيئىتى قۇرۇلغان. 1975 - يىل 6 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتىنىڭ 29 - نۆۋەتلىك يىغىنىدا سوۋېت ئىتتىپاقى «1976 — 1980 - يىللاردىكى كۆپ تەرەپلىمە بىر گەۋدىلەشتۈرۈش تەدبىرلىرىنى تەڭشەش لايىھىسى»نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى ئەزالىرىنىڭ مۇشۇ لايىھىگە ئاساسەن ئۆزلىرىنىڭ يېڭى بەش يىللىق پىلانلىرىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە بۇ دۆلەتلەرنىڭ پۇل، ئادەم،

ماشىنا ئۈسكۈنە چىقىرىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنىدا «بىرلىكتە» چوڭ تېپتكى «بىرلەشمە قۇرۇلۇش»نى «ئېلىپ بېرىشى» نى تەلەپ قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بۇ تەكشەش لايىھىسىنى «بىرلىشىپ پىلان تۈزۈش پائالىيىتىدىكى يېپىيېڭى، تېخىمۇ يۇقىرى ھەمكارلىق شەكلى» دەپ ئاتىدى. قىسقىسى، «ئومۇمىي پروگرامما» دېكى بەلگىلىمىلەر بويىچە بولغاندا، ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى ئەزالىرى 15 — 20 يىل ئىچىدە، پۈتكۈل ئىگىلىكنى جۇملىدىن ئىشلەپچىقىرىش، پەن - تېخنىكا، تاشقى سودا ۋە ئاقچا، پۇل مۇئامىلىسىنى باسقۇچقا بۆلۈپ بىر گەۋدىلەشتۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن «ئايرىم ساھەلەر بويىچە بىر گەۋدىلەشتۈرۈش»تىن «ھەر تەرەپلىمە بىر گەۋدىلەشتۈرۈش»كە ئۆتىدۇ، ئاخىردا سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلغان «ئىقتىسادنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش» مەقسىتىگە يېتىدۇ.

ئىقتىسادىي ھەمكارلىق كومىتېتى دېگەن مانا دەل قارالۇن.

يېردەم مۇستەملىكە، يېردەم فېئودالىق ئىقتىساد ۋە يېڭى دېموكراتىزملىق ئىقتىساد

يېردەم مۇستەملىكە، يېردەم فېئودالىق جەمئىيەت بۇ، مۇستەقىل فېئودالىق جەمئىيەتكە چەت ئەل كاپىتالىزمى تاجاۋۇز قىلىپ كىرىش ئارقىسىدا شەكىللەنگەن بىرخىل ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھالەت. بۇ خىل ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھالەتتە، چەت ئەل كاپىتالىزمىنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرى شۇ فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ فېئودالىق ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، مۇستەملىكىگە بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلمايدۇ، بەلكى مۇستەقىل دۆلەت شەكلىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي كۈچلەرنى ئىشقا سېلىپ، فېئودالىق ھاكىمىيەتنى تاجاۋۇزچى كۈچلەرنىڭ گۇماشتىسىغا ئايلاندۇرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ دۆلەتنىڭ سىياسىيسىنى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالىپ، مۇستەقىل دۆلەتنى يېردەم مۇستەملىكىگە ئايلاندۇرىدۇ. تاجاۋۇزغا ئۇچرىغان بۇ فېئودالىق دۆلەتتە چەتئەل تاجاۋۇزى ئۇنىڭ تەبىئىي ئىقتىسادىي ئاساسىنىڭ پارچىلىنىشىنى تېزلىتىدۇ، كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ بەزى ئوبيېكتىپ شەرت - شارائىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستىك زامانىۋى سانائەتنىڭ پەيدا بولۇشىنى تېزلىتىدۇ، شۇ سەۋەبتىن بۇ فېئودالىق دۆلەت يېردەم فېئودالىق دۆلەتكە ئايلىنىدۇ. بۇنداق جەمئىيەتتە، چەت ئەل تاجاۋۇزچى كۈچلىرى بىلەن فېئودالىزم كۈچلىرىنىڭ بىرلىشىشىدىن بىۋاسىتە دەللال كاپىتالىزم پەيدا بولىدۇ. شۇڭلاشقا، بۇ دۆلەتتە جاھانگىرلىك مۇلۇكچىلىكى، فېئودالىزم مۇلۇكچىلىكى، بىۋاسىتە دەللال كاپىتالىزم مۇلۇكچىلىكى، مىللىي كاپىتالىزم مۇلۇكچىلىكى ۋە ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار مۇلۇكچىلىكىگە ئوخشاش كۆپ خىل مۇلۇكچىلىك بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؛ ئۇ مۇستەقىل ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ھالەتنى شەكىللەندۈرەلمەيدۇ.

1840 - يىلىدىن ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىنكى جۇڭگو پەيدىنپەي مۇشۇنداق بىر خىل جەمئىيەتكە ئايلىنىپ قالدى. ئۇنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىدەك:

1. چەتنىڭ تاجاۋۇزى فېئودالىزملىق ناتۇرال ئىگىلىك ئاساسىنى بۇزۇپ تاشلىدى، شۇنداقتىمۇ فېئودالىزملىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دېھقانلارغا بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىسى، دەللال كاپىتال، بىيۇروكرات كاپىتال ۋە سۇتخور كاپىتالنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى بىرلىشىپ جۇڭگونىڭ

ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمۈشىدا يەنىلا ئۈستۈن تۇرۇندا تۇردى. فېئودالىزم جاھانگىرلىكنىڭ ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمنىڭ ئىتتىپاقچىسى ھەم ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاساسى.

2. يۇقىرىقىدەك شەرت - شارائىت ئاستىدا، مىللىي كاپىتالىزم مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلاندى ھەمدە جۇڭگونىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت تۈزۈمۈشىدا خېلى زور رول ئويناندى. لېكىن، ئۇنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ چەت ئەل جاھانگىرلىكى ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى فېئودالىزم بىلەن ئازدۇر - كۆپتۇر مۇناسىۋىتى بولغاچقا، جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي شەكلى بولالمىدى، كۆچى ئاجىز بولغاچقا، جاھانگىرلىكنىڭ فېئودالىزمنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇشى مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بيۇروكرات كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ چەت ئەل جاھانگىرلىكى، جۇڭگودىكى پومپىچىكلار سىنىپى ۋە كونا باي دېھقانلار بىلەن زىچ بىرلەشكەن دەللال، فېئودال دۆلەت مۇدىرىيەتى كاپىتالىزمغا ئايلاندى. ئۇ ئىشچىلار، دېھقانلارنى ئېزىپلا قالماستىن، بەلكى شەھەر ئۇششاق بۇرژۇئازىيەسىنى ئەزدى، مىللىي بۇرژۇئازىيەسىنى زىيانغا ئۇچراتتى.

3. جاھانگىرلار جۇڭگونىڭ مالىيەسىنى ۋە ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭگونىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي كۈچلىرىنىمۇ چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. شۇڭلاشقا، جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامانىدىكى ھۆكۈمەتلىرى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى، شىمال مىلىتارىستلىرى ھۆكۈمىتىدىن تارتىپ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى گىچە ھەممىسى خەلقنى ئېزىدىغان مۇستەبىت ھۆكۈمەت بولۇپلا قالماستىن، بەلكى چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا تەسلىم بولغان ۋەتەن ساتقۇچ ھۆكۈمەت بولدى.

4. نۇرغۇن جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزى ئارقىسىدا جۇڭگو ئۇزاق مۇددەت بىرلىككە كېلەلمەسلىك ھالىتىدە تۇرۇپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، جۇڭگو زېمىنى كەڭ چوڭ دۆلەت بولغاچقا، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي تەرەققىياتىدا ئىنتايىن تەكشىمزلىك كېلىپ چىقتى.

5. جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمنىڭ ئېزىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ئارقىسىدا، جۇڭگودىكى كەڭ خەلق بولۇپمۇ دېھقانلار كۈندىن-كۈنگە نامراتلىشىپ كەتتى ۋە كۆپلەپ خانۋەيران بولدى، ئۇلار ئاچ - يالىڭاچ ۋە قىلچىمۇ سىياسىي ھوقۇقى بولمىغان ھالدا تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلدى. جۇڭگو خەلقى باشتىن كەچۈرگەن نامراتلىق ۋە ئەركسىزلىك دۇنيادا كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ.

6. قىسقىسى، جاھانگىرلىك تۈزۈمى ۋە فېئودالىق تۈزۈمىنىڭ ئېزىشى نەتىجىسىدە، جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى راۋاجلىنالمىدى، ئىقتىسادى ئىنتايىن ئارقىدا قالدى. زامانىۋى سانائەتنىڭ خەلق ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئىچىدە تۇتقان سالمىقى ناھايىتى ئاز بولۇپ، ياپون باستۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىن ئىلگىرى زامانىۋى سانائەت ئالاھازەل 10 پىرسەنت ئەتراپىدا ئىدى، يېزا ئىگىلىكى بەلەن قول سانائەت ئالاھازەل 90 پىرسەنتنى ئىگىلەيتتى. بىراق، زامانىۋى سانائەت ئىنتايىن مەركەزلەشكەن بولۇپ، ئەڭ زور ۋە ئەڭ مۇھىم كاپىتال جاھانگىرلارنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ

غالچىسى بولغان بيۇروكرات بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىدا ئىدى.

بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى نېگىزلىك زىددىيەت جاھانگىرلىك بىلەن جۇڭخۇا مىللىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، فېئودالىزم بىلەن خەلق ئاممىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىدى، بۇ زىددىيەتلەر ئىچىدە جاھانگىرلىك بىلەن جۇڭخۇا مىللىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولسا ئەڭ نېگىزلىك زىددىيەت ئىدى. بۇ زىددىيەتلەرنىڭ كۈرىشى ۋە بۇ كۈرەشلەرنىڭ ئۆتكۈرلىشىشى، مۇقەررەر ھالدا، كىشىنى - كىشىنى راۋاجلىنىپ كېتىپ بارغان ئىنقىلابىي ھەرىكەتنى شەكىللەندۈرىدۇ. يېقىنقى زامانىدىكى ۋە ھازىرقى زامانىدىكى ئۇلۇغ جۇڭگو ئىنقىلابىي ھەرىكىتى مۇشۇ ئاساستا مەيدانغا كەلگەن ۋە راۋاجلانغان.

«جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ خاراكتېرىنى ئېنىق چۈشىنىش يەنى جۇڭگونىڭ دۆلەت ئەھۋالىنى ئېنىق چۈشىنىش ئىنقىلابنىڭ بارلىق مەسىلىلىرىنى ئېنىق چۈشىنىشنىڭ تۈپ ئاساسى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1150 - بەت) جۇڭگو خەلقىنىڭ ئۇلۇغ داھىسى ماۋ زېدۇڭ جۇڭگونىڭ يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق جەمئىيەت خاراكتېرىنى ئىلمىي يوسۇندا تەھلىل قىلىشنى ئاساس قىلىپ، جۇڭگونىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ئوبيېكتى، ۋەزىپىسى، ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى، خاراكتېرى ۋە ئىستىقبالى قاتارلىق بىر قاتار تۈپ مەسىلىلەرنى شەرھىلەپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ بىر پۈتۈن نەزەرىيىسىنى يەرپا قىلىپ، «سول»چىل ۋە ئوڭچىل ئاغمىچىلارنىڭ جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ خاراكتېرى، ئىنقىلابنىڭ خاراكتېرى مەسىلىسىدىكى خاتا نۇقتىنەزەرلىرىنى ۋە ئاغمىچىلىق لۇشيەنىنى ئۈزۈل - كېسىل تارمار قىلىپ، جۇڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشى ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىشى ئۈچۈن يول كۆرسىتىپ بەردى.

ئەپيۇن سودىسى بۇنىڭدا، XVII ئەسىردىن كېيىن غەرب مۇستەملىكىچىلىرى جۇڭگوغا قارىتا ئېلىپ بارغان ئەپيۇن ئەتكەسچىلىكى ۋە قانۇنسىز سودا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەپيۇن كۆكنار گۈلىنىڭ سۈيۇقلۇقىدىن ئىشلەنگەن مەلھەمگە ئوخشاش نەرسە. بۇ خىل مەلھەمنىڭ قوزغىتىش ۋە بىھۇش قىلىش رولى بار. ئەپيۇننى غاكىزىدا كۆيدۈرۈپ، ئىسىنى ئىچگە تارتىپ چېكىش ئۇسۇلى XVII ئەسىردە گوللاندىيەدىن جۇڭگوغا كىرگەن. ئەپيۇن ئىسىنىڭ ئادەمنى قاتتىق قوزغىتىش رولى بولىدۇ. ئەپيۇن چېكىدىغانلار ئاسانلا خۇمار بولۇپ قالىدۇ، ئۇنى تاشلاش قىيىن، ئەپيۇن چەككۈچىلەر بارا - بارا ئورۇقلاپ كېتىدۇ، ھەتتا ئۆلۈپ كېتىدۇ.

كۆكنار ھەممىدىن ئاۋۋال ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن چىقاتتى، كېيىن ئۇ كېڭىيىپ ئاسىيادىكى تۈركىيە، ھىندىستان قاتارلىق باشقا دۆلەتلەردىمۇ تېرىلىدىغان بولدى. XVIII ئەسىردىن باشلاپ، جۇڭگوغا ئېقىپ كىرگەن ئەپيۇننىڭ كۆپ قىسمى ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستاندىن چىقاتتى. جۇڭگو بازارلىرىدا، بېنگالدىن كەلگىنى «كۇڭبەنتۇ» يا كى «قارا ئەپيۇن»؛ ئوتتۇرا ھىندىستاندىن كەلگىنى «ئاق ئەپيۇن»؛ تۈركىيىدىن كەلگىنى «ئالتۇنگۈل ئەپيۇن» دەپ ئاتىلاتتى، ئۇلار ئانچە كۆپ

ئەھەس ئىدى.

بېنگال ئەپيۇنىنى دەسلەپتە پورتۇگالىيە لىكلەر بىلەن فرانسىيىلىسكىلەر جۇڭگوغا ئەكىلىپ ساتقانىدى. ئەنگلىيە بېنگالىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، جۇڭگوغا قارىتىلغان بۇ سودىنى مونوپولىيە قىلمۇالدى. يۇنىڭدا كۆزلىگىنى ئاۋۋال مۇستەملىكە ھۆكۈمىتىنى مالىيە كىرىسىدىن قۇتقۇزۇش ئىدى، كېيىن جۇڭگو ـ ئەنگلىيە سودىسىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم ۋاستىسى بولۇپ، 100 نەچچە يىل داۋام قىلدى.

1773 ـ يىلى، ئەنگلىيىگە قاراشلىق بېنگال مۇستەملىكە ھۆكۈمىتى ئەپيۇننى مەخسۇس سېتىش تۈزۈمىنى ئورنىتىشقا كىرىشتى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى 25 يىل ئىچىدە مۇستەملىكە ھۆكۈمىتى مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇپ، پايدا تېپىش سىياسىتىنى قوللاندى؛ 1798 — 1821 ـ يىللىرىدا بۇ سىياسەتنى سېتىش مىقدارىنى تەڭشەپ، باھاسىنى ئۆستۈرۈپ پايدا ئېلىش سىياسىتىگە ئۆزگەرتتى؛ 1821 ـ يىلدىن كېيىن، يەنە مەھسۇلات مىقدارىنى كۆپەيتىش، ئاز پايدا ئېلىپ كۆپ سېتىش سىياسىتىنى قوللاندى ۋە كەڭ كۆلەمدە جۇڭگوغا ئەكىسىچىلىك قىلدى. 1773 ـ يىل ئۆپچۆرىسىدە ھىندىستاننىڭ جۇڭگوغا ساتىدىغان ئەپيۇنى يىلىغا ئالاھازەل 200 يەشىك ئىدى؛ XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە يىلىغا ئالاھازەل 4000 يەشىككە يەتتى؛ XIX ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە يىلىغا 35 مىڭ — 36 مىڭ يەشىككە يەتتى. بۇ چاغدا، ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان مۇستەملىكە ھۆكۈمىتىنىڭ ئەپيۇندىن كىرگەن كىرىمى 1 مىليون 600 مىڭ فوند سىتېرلىڭغا يەتكەنىدى، بۇ ئومۇمىي مالىيە كىرىمىنىڭ 7 پىرسەنتىدىن كۆپرەك ئەھمىيەتلىك قىلاتتى. جۇڭگوغا ئەكىسىچىلىك قىلىپ ئەپيۇن كىرگۈزۈش ئەنگلىيىگە قاراشلىق ھىندىستان مۇستەملىكە ھۆكۈمىتىنىڭ كېڭەيمىچىلىك قىلىش ۋە ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشتەكى بىر زور سىياسىتىگە ئايلىنىپ قالغانىدى.

XVII ئەسىردە، جۇڭگو ـ ئەنگلىيە سودا مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە نىڭ جۇڭگوغا قاراتقان تاشقى سودىسىدا ئىزچىل تۈردە پاسسىپ بالانس كۆرۈلۈپ كەلدى، ئۇ جۇڭگوغا كۈمۈش تۆلەش ئارقىلىقلا سودىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ قالالايتتى. 1784 ـ يىلى ئەنگلىيە چاينىڭ ئىمپورت بېجىنى چۈشۈرۈپ، جۇڭگودىن ئىمپورت قىلىنىدىغان چاي مىقدارىنى تېزدىن كۆپەيتتى، پاسسىپ بالانس تېخىمۇ كېڭەيدى. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، جۇڭگوغا ئەكىسىچىلىك قىلىپ ئەپيۇن كىرگۈزۈپ، پاسسىپ بالانس كۆرۈلۈشتەك ۋەزىيەتنى ئاخىر ئۆزگەرتتى. بۇ چاغدا، جۇڭگو ـ ئەنگلىيە ـ ھىندىستان ئۈچ دۆلەتنىڭ سودا مۇناسىۋىتى، ئاساسەن، ھىندىستانىنىڭ ئەپيۇن، پاختىسىنى جۇڭگونىڭ چاي ۋە مەشۇت يىپىغا تېگىشىش مۇناسىۋىتى ئىدى، بۇنىڭدا ئەپيۇن بىلەن چاي بولۇپمۇ ئىمپورت ـ ئېكسپورتتا ئەڭ چوڭ سالماقنى ئىگىلەيتتى. تا ئەپيۇن ئۇرۇشىنىڭ ھارپىسىغىچە، گۇاڭجۇنىڭ غەربىكە ۋە ھىندىستانغا قاراتقان ئىمپورت ـ ئېكسپورت سودىسىنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنىڭ ھەرقايسىسى 25 مىليون يۈەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىمپورت قىلىنىدىغان ئەپيۇن 13 مىليون 800 مىڭ يۈەن، ئېكسپورت قىلىنىدىغان چاي ئالاھازەل 9 مىليون 500 مىڭ يۈەن، ئالتۇن ـ

كۆمۈش 11 مىليون 200 مىڭ يۈەن ئىدى. بۇنىڭدا ئەپيۇن ئاساسەن ھىندىستاندىن كىرەتتى، چاي ئاساسەن ئەنگلىيەگە چىقىرىلاتتى، ئالتۇن - كۆمۈش ئاساسەن ھىندىستانغا چىقىرىلاتتى. بۇنداق ئوچ بۇرجەك سودا مۇناسىۋىتىدە ئەنگلىيەگە قاراشلىق ھىندىستان مۇستەملىكە ھۆكۈمىتى ئەتكەسچىلىك قىلىپ جۇڭگوغا ئەپيۇن كىرگۈزۈشتىن كۆپلەپ كىرىم قىلىپلا قالماستىن، ئەنگلىيەمۇ چاي ئىمپورت قىلىش بىلەن بىۋاسىتە كۆپلەپ تامۇژنا پۇلى ئالدى، ئەنگلىيە، ھىندىستان يەنە تاشقى سودىدىكى ئاكتىپ بالانستىن ئۇرغۇن كۆمۈشكە ئىگە بولدى. ئەنگلىيە، ھىندىستان ھۆكۈمىتى مالىيە جەھەتتىمۇ، جۇڭگو - ئەنگلىيە - ھىندىستانىنىڭ سودا مۇناسىۋىتى جەھەتتىمۇ جۇڭگوغا ئەتكەسچىلىك قىلىپ ئەپيۇن كىرگۈزمىسە بولمايتتى.

XVI ئەسىردىن باشلاپ غەربنىڭ سودىگەرلىرى جۇڭگوغا كىرگەندىن بۇيانقى 300 يىل ئىچىدە جۇڭگونىڭ تاشقى سودىسىدا ئىزچىل تۇردە ئېكسپورت ئىمپورتتىن ئېشىپ كەتتى. بۇنىڭدىن نەچچە يۈز مىليون يۈەنلىك كۆمۈش كىرىپ تۇردى. ئومۇمەن، 1800 - يىلدىن باشلاپ، ئەپيۇن كىرگۈزۈپ ئەتكەسچىلىك قىلىش ئارقىسىدا تاشقى سودىدا پاسسىپ بالانس كېلىپ چىققاندىن بۇيان كۆمۈش چەتكە ئېقىشقا باشلىدى. ئەپيۇن ئۇرۇشىنىڭ ھارپىسىغىچە، ھەر يىلى 10 مىليون يۈەندىن كۆپرەك كۆمۈش چەتكە ئېقىپ كېتىپ تۇردى. كۆمۈشنىڭ سىرتقا ئېقىپ چىقىپ كېتىشى ئارقىسىدا كۆمۈش بىلەن پۇلنىڭ باھا نىسبىتى ئۆزگەرىپ كەتتى، 1810 - يىلدىن كېيىنكى 20 يىل ئىچىدە بىر سەر كۆمۈشنى داچەنگە ئالماشتۇرۇش باھاسى 1000 يارماقتىن 1600 — 1700 يارماققا چىقتى. دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەر ئۆز ئەمگەك كۈچىنى ۋە ئىشلەپ چىقارغان بۇيۇملىرىنى داچەنگە ساتاتتى، غەللە - پاراق، باج تاپشۇرغاندا بولسا داچەننى كۆمۈشكە تېگىشىپ تاپشۇراتتى. كۆمۈش بىلەن پۇلنىڭ باھا نىسبىتىنىڭ ئۆزگىشى خەلقنىڭ تۇرمۇشىدىمۇ ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە كىرىمىدىمۇ ئېغىر كىرزىسنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1729 - يىلى ئەپيۇننى چەكلەشكە باشلىدى، ئۇنىڭدىن كېيىن 1780 -، 1796 -، 1800 -، 1810 -، 1814 -، 1815 -، 1817 - يىللىرى ئارقا - ئارقىدىن ئەپيۇننى چەكلەش بۇيرۇقىنى چۈشۈرگەن بولسىمۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ قوراللىق ئەتكەسچىلىك قىلىشى ۋە يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ خىيانەت قىلىشى ۋە يامانغا يانتاياق بولۇشى ئارقىسىدا ئۇنۇم بەرمىدى. 1839 - يىلى خان مۇپەتتىشى، گۇاڭدۇڭ - گۇاڭشى ئۆلكىسىنىڭ باش ۋالىسى لىن زېشۈي گۇاڭدۇڭغا بېرىپ ئەپيۇن ئەتكەسچىلىكىنى قاتتىق مەنئى قىلدى، ئاخىر ئەنگلىيە جۇڭگونى ئەپيۇن كىرگۈزۈشكە مەجبۇرلاش ئارقىسىدا ئەپيۇن ئۇرۇشىنى قوزغىدى. ئەمما ئۇرۇشتىن كېيىن ئىمزالانغان تۈرلۈك تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەردە ئەپيۇن زادى تىلغا ئېلىنمىدى.

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىنكى 20 نەچچە يىل ئىچىدە، غەربنىڭ دېڭىز قاراقچىلىقى سودىگەرلىرى داۋاملىق تۇردە جۇڭگوغا ئەتكەسچىلىك قىلىپ كۆپلەپ ئەپيۇن كىرگۈزۈپ تۇردى. 1858 - يىلىغا كەلگەندە، جۇڭگو - ئەنگلىيە تەرىپىدىن ئىمزالانغان «تيەنجىن شەرتنامىسى»دە، ئەنگلىيە ئاخىر چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى ئەپيۇننى قانۇنلا

لۇق ئىمپېرىيە قىلىنىدىغان تاۋار دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى، ئۇ ئەپيۇن دېيىلمەي، «چەت ئەل دورىسى» دەپ ئاتالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئەپيۇن تېخىمۇ كۆپلەپ ئېقىپ كىرىشكە باشلىدى، 1885 - يىلىغا كەلگەندە، ئەپيۇننىڭ ئىمپېرىيە قىلىنىش قىممىتى باشقا ھەرقانداق تاۋارنىڭ قىممىتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئىمپېرىيە تۈرىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مەملىكەت ئىچىدىمۇ كۆكنار تېرىش كۆندىن - كۈنگە ئەۋج ئېلىپ كەتتى، ئەپيۇن ئاپىتى مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىگە يامراپ كەتتى.

1907 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگودا تۈرۈشلۇق كونسۇلىغا نوتا تاپشۇرۇپ، جۇڭگودا كۆكنار تېرىشنى ۋە ئەپيۇن چېكىشنى ئازايتىش شەرتى ئاستىدا، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىدىن جۇڭگوغا ئەپيۇن كىرگۈزۈشنى ئازايتىشنى، 10 يىل قەرەل ئىچىدە پۈتۈنلەي توختىتىشنى تەلەپ قىلدى. 1911 - يىلى، جۇڭگو - ئەنگلىيە «ئەپيۇننى چەكلەش شەرتنامىسى»نى ئىمزالاپ، 1917 - يىلغىچە ھىندىستاندىن ئەپيۇن ئىمپورت قىلىشنى مەنئى قىلىشقا ۋەدىلەشتى. بۇ چاغدا، ئەنگلىيىنىڭ جۇڭگوغا قارىتقان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى كاپىتال چىقىرىشقا ئۆتتى، ھىندىستانىنىڭ ھەر يىلى جۇڭگوغا كىرگۈزىدىغان ئەپيۇنى ئازبىيەپ نەچچە يۈز سېنتنېرغا چۈشۈپ قالدى. 1918 - يىلدىن باشلاپ ئەپيۇن ئالاھىدە دورا قىلىنغاندىن باشقا، ئىمپورت قىلىنىدىغان قانۇنلۇق تاۋار بولۇشتىن قالدى. لېكىن تارىختىكى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئاستىدا، ئەتكەسچىلىك قىلىپ ئەپيۇننى ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىش توختىماستىن داۋاملىشىپ كەلدى. تا 1949 - يىلىغىچە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەپيۇن سودىسى ئاندىن ئۈزۈل - كېسىل چەكلەندى.

تۆلەم بۇ، ئادەتتە، ئۇرۇشتا يېڭىلگەن دۆلەت ئۇرۇشتا يەڭگەن دۆلەتكە تۆلەيدىغان ئۇرۇش خىراجىتى ۋە ئۇرۇش چىقىمى تولدۇرمىسىدۇر، ئۇرۇشتا يېڭىلگەن دۆلەتنىڭ ئۇرۇش تۈختىتىش كېلىشىمى، سۈلھ شەرتنامىسىدىكى تەسلىم بولۇش شەرتى ھېسابىدا زىممىسىگە ئالغان بىرخىل خەلقئارا مەجبۇرىيەتتىدۇر. تۆلەم نەق پۇل ياكى ماددىي ئەشيا شەكلى بىلەن تۆلىنىدۇ. تۆلەم تۆلەمنىڭ خاراكتېرى، ئۇرۇش خاراكتېرىنىڭ ئوخشىماسلىقى بىلەن پەرقلەنمەيدۇ. يېقىنقى زامان تارىخىدا، كاپىتالىستىك ۋە جاھانگىر دۆلەتلەر جۇڭگوغا نۇرغۇن قېتىم تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىپ جۇڭگودىن كۆپلەپ تۆلەم تۆلەتكۈزگەن. مەسىلەن، ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەنگلىيە 1842 - يىلدىكى «نەنجىڭ شەرتنامىسى»گە ئاساسەن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى قاتتىق - سوقتى قىلىپ ئۇنىڭدىن 21 مىليون تەڭگە تۆلەتكۈزدى. ئىككىنچىسى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەنگلىيە، فرانسىيە ئىككى قېتىملىق «تيەنجىن شەرتنامىسى. قوشۇمچە ماددا»غا ئاساسەن، ئايرىم - ئايرىم ھالدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى قاتتىق - سوقتى قىلىپ ئۇنىڭدىن 4 مىليون سېر ۋە 2 مىليون سېر كۈمۈش تۆلەتكۈزدى. 1871 - يىلى 6 - 7 ئايلاردا، چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى بېسىۋالدى، 1881 - يىلى ئىلىدىن چىقىپ كېتىدىغان چاغدا «ساقلاپ بېرىش» خىراجىتى «تولتىۋېلىش» باھانىسى بىلەن 5 مىليون روبلى تۆلەتكۈزدى. 1895 - يىلى

جیاۋۇ جۇڭگو ـ یاپونیە ئۇرۇشی تایاغلاشتا-
دىن كېيىن، یاپونیە جۇڭگودىن 200
ملیون سەر كۈمۈش تۆلەتتۈرىدى؛ یەنە
لیاۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىن چې-
كىنىپ چىقىش باھانىسى بىلەن، «لیاۋنىڭنى
قایتۇرۇش» خىراجىتى دەپ 3 ملیون سەر
كۈمۈش تۆلەتتۈرىدى. 1900 - یىلى،
ئەنگلیە، روسیە، ئامېرىكا، فرانسیە،
یاپونیە، گېرمانیە، ئىتالیە، ئاۋستىرىيە
قاتارلىق سەككىز دۆلەت بىرلىشىپ جۇڭگوغا
تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىدى، كېيىن
«شىنچو سۇلھ شەرتنامىسى» ئىمزالىنىدىغان
چاغدا 450 ملیون سەر كۈمۈش تۆلىتۈرىدى.
یۇقىرىدا تۆلەنگەن تۆلەملەرنىڭ ھەممىسى
جۇڭگو خەلقىنىڭ یىلىكسىنى شوراپ ئېزىش
بەدىلىگە كەلگەن بولۇپ، ئۇ جۇڭگو خەلقىنى
ئازاب ـ ئوقۇبەت گىردابىغا ئىتتىرىۋەتتى.

سودا شەھری بۇ، بىر دۆلەت تەرىپىدىن
كۆرسىتىپ بېرىلگەن، چەت ئەللىكلەرنىڭ
كېلىپ سودا قىلىشىغا یول قویۇلغان جاي.
یېقىنقى زامانداۋى جۇڭگونىڭ سودا شەھری
ئاساسەن ئىككى خىل بولغان: (1) «شەرتنامىگە
ئاساسەن ئېچىلغان سودا شەھری»، بۇنىڭدىن
دېگىز پورتلىرىدىكىسى «شەرتنامىگە ئاساسەن
ئېچىلغان سودا پورتلىرى»، «سودا پورتلىرى»
دەپ ئاتىلىدۇ. (2) «ئۆزى ئاچقان سودا
شەھری»، «شەرتنامىگە ئاساسەن ئېچىلغان
سودا شەھری» دېگەندە، 1840 ـ یىلىدىكى
جۇڭگو ـ ئەنگلیە ئەپیۇن ئۇرۇشىدىن كېیىن،
ئەنگلیە، ئامېرىكا، فرانسیە، گېرمانیە،
روسیە، یاپونیە قاتارلىق دۆلەتلەر
جۇڭگوغا بېسىم ئىشلىتىپ بىر قاتار تەڭ
ھوقۇقسىز شەرتنامىلەرنى ئەمەلگە قویۇش
ئارقىلىق ئېچىلغان سودا شەھەرلىرى كۆزدە
تۇتۇلىدۇ. بۇ سودا شەھەرلىرىنىڭ ھەممە-
سىنى جۇڭگو ھۆكۈمىتى ھەرقاندىق ئەھۋال
ئاستىدا یېپىۋېتەلمەیتتى، ۋاقتىنچە
یېپىۋېتىلسىمۇ، چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ
ئاردىلىشىشىغا ۋە توسقۇنلۇق قىلىشىغا
ئۇچرایتتى. 1884 — 1885 - یىلى جۇڭگو-
فرانسیە ئۇرۇشى بولغان چاغدا، گۇاڭدۇڭ-
گۇاڭشى باش ۋالىسى بىخەتەرلىكىنى دەپ
گۇاڭجۇ شەھرىنى ئېچىشنى ۋاقتىنچە
توختاتقان، ئەنگلیە، ئامېرىكا، گېرمانیە
قاتارلىق دۆلەتلەر بۇنىڭدىن خەۋەرتاپقاندىن
كېیىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ
ھەرقایسى ئەللەر ئىشلىرىنى بېجىرگۈچى باش
یامۇلىغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۈرۈپ،
گۇاڭجۇنى یېپىشنى تەستۈغان، كېیىن بۇنداق
قىلىش بىر قائىدە بولۇپ قالغان. «ئۆزى
ئاچقان سودا شەھری» جۇڭگو ھۆكۈمىتى
ئۆزى جاكارلاپ ئېچىپ بەرگەن سودا شەھری؛
لېكىن، بۇنداق «ئۆزى ئاچقان سودا
شەھەرلىرى»، ماھىیەتتە، چەت ئەللىنىڭ
جۇڭگودا تۇرۇشلۇق ئەلچىسى، كونسۇلىنىڭ
تەلىپىگە یاكى جۇڭگو تامۇژنا مەھكىمىسىنىڭ
چەت ئەللىك باج ئەمەلدارلىرىنىڭ «تەكلىپى»
نى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا ئېچىلغان. كونا
جۇڭگودا سودا شەھەرلىرى، ئومۇمەن، دېگىز
بویلىرى، چاڭجیاڭ دەریاسىنىڭ ھەرقایسى
پورتلىرى، چەت ـ یاقا جایلار، تۆمۈریول
بویلىرى ۋە ھەرقایسى ئۆلكىلەرنىڭ ئىچكى
قىسىملىرىدا قۇرۇلغان بولۇپ، جەمئىي 107
گە یەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە شەرتنامىگە
ئاساسەن ئېچىلغان سودا شەھری 73، ئۆزى
ئاچقان سودا شەھری 34 ئىدى. بۇنىڭدىن
باشقا، یەنە یۇقىرىدىكىدەك ئىككى خىل
ئەھۋالغا یاتمایدىغان، چەت ئەل سودىگەرلىرى
شەرتنامىگە خىلاپلىق قىلىش ئارقىسىدا سودا
ئورنىغا ئایلىنىپ قالغان یەرلەرمۇ بار،

مەسىلەن، بېيجىڭ، بېيدەيىحې قاتارلىق جايلار. روسىيە، پاپونىيە ئايرىم - ئايرىم هالدا جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال تۆمۈريولى. جەنۇبىي مانجۇرىيە تۆمۈريولىنى بويلىرىدا زورلۇق بىلەن بېسىۋالغان جايلاردا تېخىمۇ تەپ تارتماستىن سودا پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. «شەرتنامىگە ئاساسەن ئېچىلغان سودا شەھەرلىرى». «ئۆزى ئاچقان سودا شەھەرلىرى» ۋە چەت ئەللىكلەر زورلۇق بىلەن سودا پائالىيىتى ئېلىپ بارغان جايلارنىڭ ھەممىسى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىدىغان بازىسى ئىدى. 1949 - يىلى جۇڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنلا. جۇڭگو قايسى جايلارنى تاشقى سودا پورتى قىلىپ ئېچىش جەھەتتە تامامەن ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنى قولغا ئالدى.

كېلىشمە تاموژنا بېجى بۇ، خەلقئارادا بىر - بىرىگە مەلۇم دەرىجىدە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش ئاساسىدا كېلىشىم ئارقىلىق بەلگىلەنگەن تاموژنا بېجى تۈرۈمى. ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش شەرتلىرىنى ھەر ئىككى تەرەپ ئىختىيارىيلىق ئاساسىدا كېلىشىدۇ، بىر - بىرىگە مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ. مەسىلەن، ياۋروپا ئىقتىسادىي ئورتاق گەۋدىسىگە قاتناشقان دۆلەتلەردە مۇشۇنداق كېلىشىم بار. ئەگەر بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنىڭ تەھدىت سېلىشى ئارقىسىدا ئۆز ئىختىيارىيلىقسىز يەنە بىر تەرەپكە ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەن بولسا، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە بىر تەرەپنىڭ ئالاھىدە ئېتىبار بېرىشىدىن بەھرىمەن بولمىسا، بۇمۇ كېلىشمە تاموژنا بېجى ھېسابلىنىدۇ، لېكىن ئۇ تەك ھوقۇقسىز، بىر - بىرىگە مەنپەئەت يەتكۈزمەيدىغان كېلىشمە تاموژنا بېجىدۇر. كونا جۇڭگو ئۆزاق مۇددەت تەك ھوقۇقسىز كېلىشمە تاموژنا بېجىنىڭ ئاسارىتىدە ئۆرگىنىپ. ئۇ خەلق ئىنقىلابىنىڭ يېتەرسىم مۇستەملىكە خاراكتېرىنى زور دەرىجىدە كۈچەيتىۋەتكەن.

بىرىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، 1842 - يىلى ئىمزالانغان جۇڭگو - ئەنگلىيە «نەنجىڭ شەرتنامىسى»دە. ئەنگلىيە سودىگەرلىرى «ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىنغان مالالار ئۈچۈن تۆلەشكە تېگىشلىك باج ۋە قوشۇمچە پۇل توغرىسىدا ئادىللىق بىلەن بىر نىزام تۈزۈش كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ شەرتنامە تۇنجى قېتىم جۇڭگونىڭ تاموژنا بېجى جەھەتتىكى ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىپ، كېلىشمە تاموژنا بېجى پىرىنسىپىنى بەلگىلەشكە مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، جۇڭگو چەت ئەللىنىڭ رۇخسىتىسىز تاموژنا بېجىنى ئۆزگەرتەلمەيدىغان بولدى. 1843 - يىلدىكى جۇڭگو - ئەنگلىيە «سودا نىزامنامىسى» دە ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارغا لايىقىدا باج ئېلىش، ئىمپورت قىلىنىدىغان مالالارنىڭ ئەمەلىي باج نىسبىتىنى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى 13·4 — 32·5 پىرسەنتتىن 5·56 — 6·95 پىرسەنتكە چۈشۈرۈش كونكرېت بەلگىلەندى. ئىمپورت بېجى نىسبىتىنىڭ بۇنداق چۈشۈرۈلۈشى چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ جۇڭگو بازارلىرىنى بېسىپ كېتىشىگە زور دەرىجىدە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بەردى.

ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشى مەزگىلىدە، 1858 - يىلدىكى جۇڭگو - ئەنگلىيە «تيەنجىن شەرتنامىسى»دە تۇنجى قېتىم ئىمپورت - ئېكسپورت تاموژنا بېجى نىسبىتى 5 پىرسەنت بولۇش پىرىنسىپى بەلگىلەندى. شۇ يىلى، جۇڭگو - ئەنگلىيە «سودا نىزامنا-

مىسىنىڭ قېپقالغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش شەرتنامىسى» دە ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارغا لايىقلىق باج ئېلىنىدۇ دەپ كونكرېت بەلگىلىنىپ، ئىمپورت بېجىنىڭ نىسبىتى 1843 - يىلدىكى باج نىزامىغا بويىچە ئەملىي ئېلىنغان 4.63 — 14 پىرسەنتتىن 4.63 — 6.31 پىرسەنتكە چۈشۈرۈلدى. بۇ قېتىمقى باج نىزامى 44 يىل داۋاملاشتۇرۇلدى. مۇشۇ مەزگىلدە، مال باھاسى ئۆرلەپ كەتكەچكە، ئەملىي ئېلىنىدىغان باج 5 پىرسەنتكىمۇ يەتمەيتتى.

1902 - يىلى، بىرنەچچە ئاساسىي جاھانگىر دۆلەتلەر جۈملىدىن تاموژنا بېجى كىرىمىنى ئاشۇرۇپ گېڭىزى ئۇرۇش چىقىمىنى تۆلىشى ئۈچۈن، جۈملىدىن ھۆكۈمەتنىڭ ئىمپورت قىلىنىدىغان مالىلارغا ئېلىنىدىغان باج نىزامىنى تۈزىتىپ، «ھەقىقەتەن 5 پىرسەنت» باج ئېلىشنى يول قويىدى. بىراق نىزامنى تۈزىتىش نەتىجىسىدە، ئىمپورت بېجى بىر ئۆرلەپ، بىر پەسەيمەي تۇردى، كۆپ ھاللاردا 5 پىرسەنتكىمۇ يەتمىدى.

تاموژنا بېجى ئىشلىرىدا ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىنى قايتۇرۇۋېلىش پۈتۈن جۈملىدىن خەلقنىڭ كۈچلۈك تەلىپىگە ئايلاندى. 1919 - يىلى، جۈملىدىن ھۆكۈمەتنى ۋەكىلى پارتىز سۇلھ يىغىنىدا تاموژنا بېجىدا ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدى، يىغىنغا قاتناشقان ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەر بۇنى مۇزاكىرە قىلمىدى. 1921 — 1922 - يىلى ۋاشىنگتوندا ئېچىلغان توقۇز دۆلەت يىغىنىدا، جۈملىدىن ۋەكىلى تاموژنا بېجىدا ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدى، نەتىجىدە تاموژنا بېجى پەۋقۇلئاددە يىغىنىنى ئېچىپ، پىرسەنت بېجىنى ئەملىدىن قالدۇرۇپ، تاموژنا بېجىنى كۆپەيتىشنىڭ كونكرېت ئۇسۇلى ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىشنى قارار قىلدى. 1925 - يىلى ۋاشىنگتون يىغىنىغا قاتناشقان توققۇز دۆلەت‌بېيجىڭدا تاموژنا بېجى پەۋقۇلئاددە يىغىنى ئۆتكۈزدى. شىمال مىللىتارىستلىرى ھۆكۈمىتى باج كىرىمىنى بىرئاز كۆپەيتىپ، ھەربىي خىراجەتلەرنى تولۇقلاش غەرىزىدە كېلىشىم تۈزۈشكە ئۇرۇنۇپ ھەدەپ پايپاسلاپ كەتتى. جۈملىدىن خەلقى ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقىغا داۋاملىق بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان بۇنداق سۇيىقەستكە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈردى، بۇنىڭ بىلەن تاموژنا بېجى پەۋقۇلئاددە يىغىنى نەتىجىسىز ئايىغلاشتى.

گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، 1929 - ، 1931 - ، 1933 - ، 1934 - ، 1947 - يىللىرى ئىمپورت بېجى نىزامى بەش قېتىم تۈزىتىلگەن. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاموژنا بېجىدا ئۆزىمىزگە ئۆزىمىز خوجا بولدۇق دەپ ھە دەپ پو ئاتقان بىلەن، ئەملىيەتتە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش شەرتى بەدىلىگە جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ باج نىزامىنى تۈزىتىشكە قوشۇلۇشىنى قوللىغا كەلتۈرگەن، بۇنىڭدا ھەقىقىي ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش دېگەندىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس. مەسىلەن، 1933 - ۋە 1934 - يىللىرى ئىككى قېتىم ئۆزگەرتىش نەتىجىسىدە پاختا توقۇلما-مالىلارنىڭ ئىمپورت باج نىسبىتى ئۆسكەن. ئۇ چاغدا ئىمپورت قىلىنىدىغان پاختا توقۇلما مالىلار ئاساسەن ياپونىيەدىن كېلەتتى، دۆلەت ئىچىدە يۇقىرى سۈپەتلىك پاختا توقۇلما مالىلارمۇ ئاساسەن ياپونىيەنىڭ جۈملىگودا ئاچقان پاختا توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرىدا ئىشلەپ چىقىرىلاتتى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى جۈملىگو سودىگەرلىرىنىڭ

پاختا توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىنىڭ تۆۋەن سۈپەتلىك پاختا رەختلىرىدىن ئېلىنىدىغان ئومۇمىي باج نىسبىتىنى كۆپەيتىپ، ياپون سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگودا ئاچقان پاختا توقۇمچىلىق فابرىكىلىرىنىڭ يۇقىرى سۈپەتلىك پاختا رەختلىرىدىن ئېلىنىدىغان ئومۇمىي باج نىسبىتىنى ئازايتىش بەدىلىگە ياپونىيەنىڭ پاختا توقۇلما مالالىرىنىڭ ئىمپورت باج نىسبىتىنى ئۆستۈرۈشكە قوشۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرگەن.

بىر تەرەپلىمە ئالاھىدە مەنپەئەتدار دۆلەتلىك مۇئاملىسى بۇ، ئۆزئارا ئەمەس، بىر تەرەپلىمە بەھرىمەن بولىدىغان ئالاھىدە مەنپەئەتدار دۆلەت مۇئاملىسىدۇر. ئالاھىدە مەنپەئەتدار دۆلەت مۇئاملىسى دېگەندە خەلقئارا شەرتنامىدىكى ئالاھىدە مەنپەئەتدار دۆلەت دېگەن ماددىغا ئاساسەن قارشى تەرەپكە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ ماددىغا ئاساسەن، شەرتنامە تۈزۈشكەن ئىككى دۆلەت ئۆزئارا مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئالىدۇ، سودا، دېڭىز قاتنىشى، باج قاتارلىق جەھەتلەردە قارشى تەرەپكە قىلىنىدىغان مۇئاملە ھازىر ۋە كەلگۈسىدە 3 - بىر دۆلەتكە بېرىلىدىغان ئالاھىدە ئېتىباردىن تۆۋەن بولمايدۇ. ماددىلارنىڭ مۇۋاپىق كېلىش دائىرىسى، كۆپىنچە، مىسال ئارقىلىق كۆرسىتىلىدۇ. مەسىلەن، ئىمپورت، ئېكسپورت قىلىنىدىغان، چېگرىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان تاۋارلارنىڭ تامۇژنا بېجى، كېمە - پاراخوتلارنىڭ پورتلارغا كىرىش - چىقىش ۋە توختاش چېغىدىكى ھەر خىل باج، خىراجەت ۋە رەسمىيەت قاتارلىقلار شۇ قاتارغا كىرىدۇ. خەلقئارا شەرتنامىلەردە، ئەگەر «ئا» تەرەپ «ب» تەرەپنى مەجبۇرىيەت ئادا قىلىشقا زورلىغان بولسا، «ب» تەرەپ ھەرقانداق ئۇچىنچى بىر دۆلەتكە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىدىغان بولسا، بۇ ئېتىبارنى شەرتسىز ھالدا ئۆزلۈكىدىن «ئا» تەرەپكىمۇ بېرىشى شەرت، «ب» تەرەپ «ئا» تەرەپنىڭ ھەرقانداق ئۇچۇنچى بىر دۆلەتكە بەرگەن ئالاھىدە ئېتىبارىدىن بەھرىمەن بولالمايدۇ، بۇنىڭ بىلەن بىر تەرەپلىمە ئالاھىدە مەنپەئەتدار دۆلەت شەكىللىنىدۇ.

بىر تەرەپلىمە ئالاھىدە مەنپەئەتدار دۆلەت مۇئاملىسى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئاجىز، كىچىك دۆلەتلەرنى ئېزىشتە ئىشلىتىپ ئادەتتىلىنىپ كەتكەن بىر خىل ۋاستىسى. جۇڭگونىڭ يېقىنقىسى زامان تارىخىدا، جاھانگىر دۆلەتلەر جۇڭگوغا تاڭغان تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەردە جاھانگىر دۆلەتلەرگە ئالاھىدە مەنپەئەتدار دۆلەت ھوقۇقى بېرىلمەي قالغانلىرى يوق. شۇڭلاشقا ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەر شەرتسىز، ئۆزلۈكىدىن جۇڭگونىڭ ھەرقانداق بىر دۆلەتكە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قىلىدىغان مۇئاملىسىدىن بەھرىمەن بولالىغان، جۇڭگو بولسا ھەرقانداق دۆلەتنىڭ ئۆزئارا بېرىدىغان مەنپەئەتىدىن بەھرىمەن بولالمىغان.

جۇڭگو بىلەن چەت ئەللەر ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان شەرتنامىلەرنىڭ بىر تەرەپلىمە ئالاھىدە مەنپەئەتدار دۆلەت مۇئاملىسى توغرىسىدىكى ماددىسى ھەممىدىن ئاۋۋال 1843 - يىلقى جۇڭگو - ئەنگلىيە «خۇمېن شەرتنامىسى»دە كۆرۈلگەن. مەزكۇر شەرتنامىنىڭ 8 - ماددىسىدا: جۇڭگو كەلگۈسىدە ئەگەر «يېڭىدىن باشقا دۆلەتلەرنى مەنپەئەتدار قىلىدىغان بولسا، ئىنگلىزلەرمۇ بۇنىڭدىن بەھرىمەن بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەنگلىيە ئۇچىنچى بىر دۆلەتكە ئالاھىدە ئېتىبار

بىرىدىغان بولسا، جۈڭگومۇ بۇنىڭدىن بەھرىمەن بولالايدۇ دەپ بەلگىلەنمىگەن.

1844 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئامېرىكا، فرانسىيە بىلەن ئايرىم - ئايرىم «ۋاڭشيا شەرتنامىسى» ۋە «خۇاڭپۇ شەرتنامىسى» دىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش بەلگىلىمىلەر بار.

1858 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئامېرىكا بىلەن ئىمزالىغان «تيەنجىن شەرتنامىسى»دە بىر تەرەپلىمە ئالاھىدە مەنپەئەتدار دۆلەت مۇئامىلىسىنى توغرىسىدىكى مادداىلارنىڭ مۇۋاپىق كېلىش دائىرىسى كېڭەيتىلگەن، بۇ يالغۇز سودا، دېگىز قاتنىشى تەرەپلەرگە چېتىلىپلا قالماستىن، بەلكى «سىياسىي ئىشلار جەھەتتە بىاردى - كەلدى قىلىش» قاتارلىق ئىشلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان.

1903 - يىلى جۇڭگو - ياپونىيە ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان «سودا، كېمە قاتنىشى توغرىسىدىكى شەرتنامىنىڭ داۋامى» دا بىر تەرەپلىمە ئالاھىدە مەنپەئەتدار دۆلەت مۇئامىلىسىنىڭ مۇۋاپىق كېلىش دائىرىسى ئومۇمىيۈزلۈك كۆرسىتىلگەن، يەنى «ياپونىيەنىڭ ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، پۇقرالىرىنىڭ سودا، كېمە قاتنىشى، ئۇلاپ توشۇش، ھۇنەر - سەنئەت ۋە شۇنىڭدەك ھەممە مال - مۇلۈك جەھەتتە چىڭ سۇلالىسى خانى ئالىيلىرى، ھۆكۈمىتى، ھەرقايسىئۆلكە، ھەرقايسى جايلارنىڭ ئەمەلدارلىرى باشقا دۆلەت ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، پۇقرالىرىغا سودا، كېمە قاتنىشى، ئۇلاپ توشۇش، ھۇنەر - سەنئەت ۋە شۇنىڭدەك مال - مۇلۈك جەھەتتە بەرگەن بارلىق ئالاھىدە ھوقۇقتىن، كەچۈرۈم قىلىش ھوقۇقىدىن ۋە مەنپەئەتتىن مەيلى ھازىر بولسۇن يىناكى كىلەچەكتە بولسۇن پۈتۈنلەي ئوخشاش بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقى بار» دېيىلگەن. مانا بۇ شەرتنامىنىڭ مۇۋاپىق كېلىش دائىرىسى سودا ۋە «سىياسىي ئىشلار» بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى توشۇش، مەبلەغ سېلىش، مال - مۇلۈك يىغىش قاتارلىق ھەرقايسى تەرەپلەرگە چېتىلغان، شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو ئىنتايىن زور دەرىجىدە يېرىم مۇستەملىكىلىك شەپ بارغان.

كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى

بۇ يەردە بىر دۆلەت كونسۇلىنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇقرالىرى مۇھاجىر بولۇپ تۇرغان دۆلەتتە ھېچ تەلەپ دەۋاسى ۋە جىنايى ئىشلار دەۋاسى بىلەن جاۋابكار بولۇپ قالغان چاغلاردا، ئۆز دۆلىتىنىڭ قانۇنى بويىچە سوت قىلىش، جىنايەت بېكىتىش ھوقۇقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. يېقىنقى زاماندا غەرب كاپىتالىستىك دۆلەتلىرى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە مەجبۇرىي تاڭغان تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەر ئارقىلىق بۇ ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋالغان. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، چەت ئەللىكلەر جۇڭگودا ھەق تەلەپ دەۋاسى ۋە جىنايى ئىشلار دەۋاسى بىلەن جاۋابكار بولۇپ قالغان چاغلاردا جۇڭگو قانۇنى بويىچە جازاغا تارتىلماي، ئاشۇ دۆلەتلەرنىڭ كونسۇللىرى تەرىپىدىن سوراق قىلىپ بىر تەرەپ قىلىنىدىغان بولدى. بۇ ئىمتىياز، ئادەت بويىچە، «زېمىن سىرتى ھوقۇقى» دەپمۇ ئاتالدى.

ئەپسۇس ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، غەرب كاپىتالىستىك دۆلەتلىرىنىڭ جۇڭگودا قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان جىنايەتچىلىرى جۇڭگونىڭ ئۇلارنى قانۇن بويىچە سوتلىشىنى كۆپ قېتىم رەت قىلغان. 1842 - يىلى جۇڭگو - ئەنگلىيە تەرىپىدىن ئىمزالانغان

«قېچىقالغان ئىشلار توغرىسىدىكى نىزام» («چۈەنبى شەرتنامىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دا: «ئەنگلىيە سودىگەرلىرى بىلەن... ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ئاھالە ئوتتۇرىسىدا جىنايى ئىشلار دەۋاسىغا ياتىدىغان ئىشلار بولىدىغان بولسا، ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنى ئەنگلىيە ئۆزى بىر تەرەپ قىلىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ — غەرب كاپىتالىستىك دۆلەتلىرىنىڭ جۇڭگودا كونسۇللار ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىنى قوللىغا كىرگۈزۈۋېلىش يۈزىسىدىن قىلغان دەسلەپكى سىنىقى ئىدى. لېكىن بۇ شەرتنامە جۇڭگو - ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەستىقلانمىغاچقا، كۈچكە ئىگە بولالمىغان.

1843 - يىل 7 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئىككى قىلىنغان جۇڭگو - ئەنگلىيە «بەش پورتتا سودا قىلىش نىزامنامىسى»دە: ئىنگلىزلار بىلەن جۇڭگولۇقلارنىڭ دەۋا ئىشلىرىدا «ئىنگلىزلارغا قانداق جازا بېرىش ئىشى ئەنگلىيە بەلگىلىگەن قانۇن - نىزامغا ئاساسەن، ئۇنىڭ ئىش باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلىرىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشغا تاپشۇرۇلىدۇ» (13 - ماددا) دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ غەرب كاپىتالىستىك دۆلەتلىرىنىڭ جۇڭگودا كونسۇللار ھۆكۈم قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالغانلىقىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئاساسى. شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، جۇڭگو - ئەنگلىيە «خۇمېن شەرتنامىسى» بۇ نىزامنامىنى قوشۇمچە ھۆججەت قىلىپ بېكىتتى. شۇ سەۋەبتىن، ئادەتتە «خۇمېن شەرتنامىسى» كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگودا كونسۇللار ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغانلىقىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئاساسى دەپ ھېسابلاندى.

1844 - يىل 7 - ئايدا، جۇڭگو - ئامېرىكا «ۋاڭشيا شەرتنامىسى» (يەنى «بەش پورتتا سودا قىلىش نىزامنامىسى») نىڭ 21 - 24 - 25 - ماددىلىرىدا، ئامېرىكىنىڭ جۇڭگودىكى كونسۇللىرىنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى توغرىسىدا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى. ئامېرىكا مۇھاجىرلىرى ئوتتۇرىسىدا، ئامېرىكا مۇھاجىرلىرى بىلەن باشقا دۆلەت مۇھاجىرلىرى ئوتتۇرىسىدا ھەق تەلەپ دەۋاسى، جىنايى ئىشلار دەۋاسى بولغاندا «ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز دۆلىتىنىڭ شەرتنامىسى بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ، جۇڭگو ئەمەلدارلىرى بۇنىڭغا ئارىلاشمايدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇنىڭ بىلەن كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى يەنىمۇ كېڭەيدى. ئارقىدىنلا، 1844 - يىل 8 - ئايدا تۈزۈلگەن جۇڭگو - فرانسىيە «خۇاڭپۇ شەرتنامىسى»غىمۇ مۇشۇنداق بەلگىلىمىلەر كىرگۈزۈلگەن.

1858 - يىلدىكى جۇڭگو - ئەنگلىيە «تىيەنجىن شەرتنامىسى»دە: «جۇڭگو - ئەنگلىيە ئىككى دۆلەت خەلقى ئوتتۇرىسىدا دەۋا ئىشلىرى بولسا، «جۇڭگونىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى بىلەن [ئەنگلىيە] كونسۇلى بىرلىكتە بىر تەرەپ قىلىدۇ» (17 - ماددا) دەپ بەلگىلەنگەن. 1876 - يىلدىكى جۇڭگو - ئەنگلىيە «يەنتەي شەرتنامىسى»دە يەنە: «ئىچكى ئۆلكىلەر يا كى سودا پورتلىرىدا ئىنگلىزلارنىڭ ھايا تىغا ۋە مال - مۈلكىنى ئوغرىلاشقا مۇناسىۋەتلىك ئەنزىلەر كۆرۈلگەندە»، ئەنگلىيە «ۋەقە تۈگۈلغان ئورۇنغا خادىم ئەۋەتىپ سوت ئۇستىدە كۆزىتىش ئېلىپ بارىدۇ»، «ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى ئۇستىدە مۇنازىرە قىلىشىدۇ» (ئىككىنچى بۆلۈم) دەپ بەلگىلەنگەن. دېمەك، ئەنگلىيەنىڭ جۇڭگودىكى كونسۇلى ئىنگلىزلارنىڭ

جۇڭگودىكى ھەق تەلەپ، جىنايى ئىشلار ئەنزىسىنى سوت قىلىش ۋە ھۆكۈم قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئىنگلىزلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ھەق تەلەپ، جىنايى ئىشلار ئەنزىسىدىكى جۇڭگولۇقلارنى «سوت قىلىشنى كۆزىتىش»، «بىرلەكتە سوت قىلىش» شۇنىڭدەك «ۋەقەنىڭ تەپسىلاتى ئۈستىدە مۇنازىرە قىلىش» ئىمتىيازىغا ئىگە بولدى.

جاھانگىر دۆلەتلەر شاڭخەيدىكى ئومۇمىي كونسېسسىيىدە شۇنىڭدەك چارروسىيە، ياپونىيە ئايرىم - ئايرىم ھالدا جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال، جەنۇبىي مانجۇرىيە تۆمۈريوللىرى تەۋەسىدە سوت مەھكىمىسى تەشكىللەپ، ئاشۇ تەۋەدىكى ھەق تەلەپ، جىنايى ئىشلار دەۋاسىنى ئەنزىلىرىنى سوت قىلدى، بۇ كونسۇللار ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى ۋە ئۇنىڭ كەلسە - كەلمەس ئىشلىتىلىشىدۇر.

كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ يۇرگۈزۈلۈشىنى ئېغىر دەرىجىدە چەكلىدى. جۇڭگو خەلقى بۇ ئىمتىيازنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش يولىدا ئۇزاق مۇددەت قەتئىي كۈرەش ئېلىپ بارىدى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى ۋاقتىدا، جۇڭگو ھۆكۈمىتى 1917 - يىلى گېرمانىيە، ئاۋسترىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، بۇ دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگودىكى بارلىق ئىمتىيازلىرىنى جۈملىدىن كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرغانلىقىنى جاكارلىدى. 1920 - يىلى، لېنىن رەھبەرلىك قىلغان سوۋېت ھۆكۈمىتى «ئىلگىرى روسىيە ھۆكۈمىتى جۇڭگو بىلەن ئىمزالىغان شەرتنامىلەرنىڭ ھەممىسى ئىناۋەتسىز» دەپ جاكارلىدى، شۇنىڭ بىلەن چارروسىيىنىڭ جۇڭگودىكى كونسۇللىرىنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى بىكار قىلىندى. 1928 - يىلدىكى جۇڭگو - ئىسپانىيە «دوستلۇق سودا شەرتنامىسى» ۋە «ئالماشتۇرۇلغان ھۆججەت» تە ئىسپانىيىنىڭ جۇڭگودا بەھرىمەن بولىدىغان كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ئىمتىيازلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، پولشا (1929 - يىل 9 - ئاي)، مېكسىكا (1929 - يىل 10 - ئاي)، چېخوسلوۋاكىيە (1930 - يىل 2 - ئاي) قاتارلىق دۆلەتلەرمۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. 1937 - يىلى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، ياپونىيە بەھرىمەن بولۇپ كەلگەن بۇنداق ئىمتىيازىمۇ ئەمەلدىن قالدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە خېلى كۆپ چەت ئەل ھۆكۈمەتلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىدىن ۋاز كەچكەنلىكىنى جاكارلىدى. مەسىلەن، ئامېرىكا (1943 - يىل 1 - ئاي)، ئەنگلىيە (1943 - يىل 1 - ئاي)، بېلگىيە ۋە لىيوكسېمبورگ (1943 - يىل 10 - ئاي)، نورۋېگىيە (1943 - يىل 11 - ئاي)، كانادا (1944 - يىل 4 - ئاي)، شۋېتسىيە (1945 - يىل 4 - ئاي)، گوللاندىيە (1945 - يىل 5 - ئاي)، فرانسىيە (1946 - يىل 2 - ئاي)، شۋېتسارىيە (1946 - يىل 3 - ئاي)، دانىيە (1946 - يىل 5 - ئاي)، پورتۇگالىيە (1947 - يىل 4 - ئاي) قاتارلىق دۆلەتلەر. لېكىن، كونسۇللارنىڭ ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقى قەغەزىيۈزىدە «ئەمەلدىن قالدۇرۇلغىنى» بىلەن، ئەمەلىيەتتە، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى جۇڭگودا جىنايەت ئۆتكۈزگەن چەت ئەللىك،

جىنايەتچىلەرنى جازالىمايدىغان ئىشلار داۋاملىق بولۇپ تۇردى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەرقانداق چەت ئەل بۇ ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولالمايدىغان بولدى.

تاموژنا مەمۇرىي ھوقۇقى بۇنىڭدا، مۇستەقىل بىر دۆلەتنىڭ دۆلەت چېگرىسىنى ئېچىپ، تاشقى سودا قىلىشقا بەلگىلىگەن جايلارغا ئەمەلدار ئەۋەتىپ، چازىلارنى قۇرۇپ، چېگرىدىن كىرگەن - چىققانلارنى، مالىلارنى تەكشۈرۈپ، ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىنغان مالىلارغا باج ئېلىش ھوقۇقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەپسۇس ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، جۇڭگونىڭ تاموژنا مەمۇرىي ھوقۇقى پۈتۈنلەي جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ قولىدا ئىدى. ئۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى گۇاڭجۇدا تاموژنىغا نازارەت قىلىش ۋالىيسى قويۇپ، ھەممە تاموژنا مەمۇرىي ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەنىدى.

چەت ئەل تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ تاموژنا مەمۇرىي ھوقۇقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشى 1842 - يىلدىكى جۇڭگو - ئەنگلىيە «نەنجىڭ شەرتنامىسى» دىن باشلاندى. بۇ شەرتنامىدە ئەنگلىيە سودىگەرلىرى باج تاپشۇرۇشقا خىرايىەت تۆلەشكە توغرا كەلسە، بۇنىڭغا ئەنگلىيىنىڭ ھەرقايسى پورتلاردا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى مەسئۇل بولىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن. 1843 - يىلى ئىمزالانغان جۇڭگو - ئەنگلىيە «خۇمېن شەرتنامىسى» ۋە «بەش پورتتا سودا قىلىش ئىزاھنامىسى» دىكى تاموژنا بېجى ئىزاھىدا ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىنىڭ ئىش باشقۇرغۇچى قاتارلىق ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىنگلىزلارنىڭ مال بېجى، خىراجەت تاپشۇرۇشىغا دائىر رەسمىيەتلەر توغرىسىدا كونكرېت بەلگىلىمىلەر بەلگىلەنگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن 1844 - يىلى ئىمزالانغان جۇڭگو - ئامېرىكا «ۋاڭشيا شەرتنامىسى» ۋە جۇڭگو - فرانسىيە «خۇاڭپۇ شەرتنامىسى» دىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ماددىلار بار ئىدى.

يۇقىرىدىكى شەرتنامىلەرگە ئاساسەن، چەت ئەل سودا كېمىلىرى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ئىلتىماس قىلماستىن جۇڭگونىڭ پورتلىرىغا ئۇسۇپ كىرىۋېرىدىغان بولدى، كېمىلەرنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، مالىلارنىڭ تۈرى، سانى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى چەت ئەل كونسۇللىرى خەت ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تاموژنىلىرىغا ئۇقتۇرۇش قىلغان ھەمدە چەت ئەل كونسۇللىرى جۇڭگو تاموژنىلىرى بىلەن «بىرلىكتە تەكشۈرگەن»، «مال باھاسىنى مەسلىھەت بىلەن كېڭەشكەن» دىن كېيىنلا، ئاندىن ئۇنىڭدىن باج ئېلىنىدىغان بولدى؛ چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ ئەتكەسچىلىك قىلىش، باج تاپشۇرماسلىق ئىشلىرىنى چەت ئەل كونسۇللىرى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىدىغان بولدى. ئەگەر تاموژنا شەرتنامىسىدە يول قويۇلمىغان پورتلاردا چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ ئەتكەسچىلىك قىلىدىغان كېمىلىرى ۋە مالىلىرى تۇتۇۋېلىنسا، دەرھال پورتقا يېقىن يەردىكى چەت ئەل كونسۇللىرىغا ئۇقتۇرۇش قىلىنىدىغان، ئۇنى مۇسادىرە قىلىش - قىلماسلىقنى چەت ئەل كونسۇللىرى بەلگىلەيدىغان، چەت ئەل كونسۇللىرىنىڭ رۇخسەتسىز تاموژنا دائىرىلىرى چەت ئەل سودىگەرلىرىگە ھېچقانداق ھەرىكەت قوللىنالمايدىغان بولدى. مۇشۇ شەرتنامىلەرنىڭ ھامىيلىقىدا، چەت ئەل سودىگەرلىرى قىلچە ئەپ تارتماستىن ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا ئەتكەسچىلىك قىلىدىغان، باج تاپشۇرمايدىغان بولدى.

1853 - يىل 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، شائخەيدە شياۋداۋخۇي تەشكىلاتى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ناھىيە شەھىرىنى ئالدى، شۇ چاغدا تەرتىپ بەك ياخشى ئىدى. لېكىن 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى گۇگۇم چۈشكەن چاغدا ۋە ئەتىسى تاڭ سەھەردە ۋەيتەندىكى تاموژنا مەھكىمىسى ئىككى قېتىم بۇلاپ كېتىلدى. روشەنكى، بۇ چەت ئەل دېڭىز قاراقچىسى سودىگەرلىرىنىڭ توپىلاڭدا تۇقاچ ئۇغرىلىغانلىقى ئىدى. ئەنگلىيەنىڭ سپارتاك ناملىق زەمبىرەكچى كېمىسىنىڭ ماتروسلىرى بېشەملىك قىلىپ، بۇلاپ كېتىلگەندىن كېيىنكى تاموژنا مەھكىمىسىنى بەسۋالدى. ئارقىدىنلا چەت ئەلنىڭ شائخەيدە تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى ۋە سودىگەرلىرى شائخەي تاموژنا مەھكىمىسى «ئەمەلدىن قالدى»، «باج ئالىدىغان ئادەم يوق» دەپ داۋراڭ سېلىپ، باج - خىراجەت تۆلەشنى رەت قىلدى. بۇنداق ئەھۋال يېرىم يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋام قىلدى. 1854 - يىل 6 - ئاينىڭ 29 - كۈنى شائخەيدىكى تاموژنا ئەمەلدارى ۋۇ جيەنجاڭ ئاخىر ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فرانسىيە كونسۇللىرى بىلەن، ئۇچ دۆلەت كونسۇلى بىردىن ئادەم چىقىرىپ «تاموژنا بىجىنى باشقۇرۇش ھەيئىتى» قۇرۇپ، شائخەيدىكى تاموژنا مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تۈغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. چەت ئەل تاجاۋۇزچى كۈچلىرى جۇڭگونىڭ تاموژنا مەمۇرىي ھوقۇقىنى بۇزۇپ ئالغان ئۇرغۇن ئىشلارغا قول تىقىپ، تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنى جۇڭگونىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، دىپلوماتىيە، مەدەنىيەت قاتارلىق ساھەلىرىگە كىرگۈزدى، ھەتتا بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق باش باجگىر جۇڭگونىڭ ھەر قېتىملىق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەسئۇلىيەتچىسى بولۇپ كەلدى. تا 1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق ئوركان بولۇپ، ئۇنىڭ ھېچقانداق شەرتنامە ئاساسى يوق ئىدى. ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشى مەزگىلىدە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1858 - يىلى ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فرانسىيە ھۆكۈمەتلىرى بىلەن ئىمزالىغان «تيەنجىن شەرتنامىسى» دە ئۇستىگە مەجبۇرىيەت ئېلىپ، چەت ئەللىكلەرنى «تەكلىپ قىلىپ»، ئۇلاردىن باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا «يارەملىشىش» نى، «ھەممە پورتلارنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش» نى تەلەپ قىلدى. 1859 - يىلى ئېنگلىز لاي خورانتو تاموژنىسىنىڭ «باش باجگىرى» بولۇپ تەيىنلەندى، ھەرقايسى تاموژنىسىنىڭ باجگىرلىرىنى لاي خورانتو تەيىنلىدى، بۇ باجگىرلار لاي خورانتونىڭ ئۆزىگىلا جاۋابكار بولدى، شۇنىڭ بىلەن جۇڭگونىڭ تاموژنا مەمۇرىي ھوقۇقى پۈتۈنلەي چەت ئەل تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

چەت ئەل باجگىرلىرى جۇڭگونىڭ تاموژنا مەمۇرىي ھوقۇقىنى 100 يىلچە بۇاسىتە باشقۇرۇپ كەلدى. ئۇلار خىزمەت ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، تاموژنا مەمۇرىيىتىنىڭ بارلىق كەسپىي ئىشلىرىنى چاگىلىغا ئېلىۋېلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى سۇشۇ ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئورۇنغا ئىگە بولۇۋېلىپ، تاموژنا مەمۇرىيىتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغان نۇرغۇن ئىشلارغا قول تىقىپ، تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنى جۇڭگونىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، دىپلوماتىيە، مەدەنىيەت قاتارلىق ساھەلىرىگە كىرگۈزدى، ھەتتا بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق باش باجگىر جۇڭگونىڭ ھەر قېتىملىق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەسئۇلىيەتچىسى بولۇپ كەلدى. تا 1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق

ئۆلكىسىدىكى تاموژنا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى قايتا قولغا كەلتۈرگەنگە قەدەر، چەت ئەل تاجاۋۇزچى كۈچلىرى جۇڭگونىڭ تاموژنا مەمۇرىي ھوقۇقىنى 100 يىلدىن ئارتۇق بۇزۇپ ئالدى.

جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چوڭ قۇرۇلۇقتەكى ھەرقايسى تارمۇزلارنىڭ ھەممىسى جۇڭگو خەلقىنىڭ قولىغا ئۆتتى. تەيۋەندە چەت ئەل باجگىرلىرى تا 1952 - يىلغىچە ۋەزىپە ئۆتەپ كەلدى.

كونسىسىيە بۇ، كاپىتالىستىك ۋە جاھانگىر كۈچلۈك دۆلەتلەر جۇڭگونىڭ سودا پورتلىرىدا بىسىۋالغان مەخسۇس جاي. بۇ جايلاردا، جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ تېرىتورىيىگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈشى چەتكە قېقىلغان بولۇپ، مۇستەملىكىچىلىك جىنايىي ھۆكۈمرانلىق بىۋاستە يۇرگۈزۈلەتتى.

كونسىسىيە رايونىدا جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولۇشى تەدرىجىي ھالدا شەكىللەنگەن.

1843 - يىل 10 - ئايىنىڭ 8 - كۈنى جۇڭگو - ئەنگلىيە «خۇمېن شەرتنامىسى» دە: ئىنگلىزلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىنى ئېلىپ كېتىشىچە، شاڭخەي قاتارلىق بەش سودا پورتىدا ئولتۇراقلىشىشقا رۇخسەت قىلىنىدۇ، جۇڭگو-نىڭ يەرلىك دائىرىلىرى بىلەن ئەنگلىيە كونسۇلى «يەرلىك ئاھالىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئۇلارنىڭ قەيەردە تۇرۇشى، قانداق ئۆي - جايىدا ئولتۇرۇشى يېقىن ئۆيلۈك يەر ئىشلىتىشى توغرىسىدا پۈتۈشۈپ، ئىنگلىزلارنىڭ ئىجارىگە ئېلىشىغا يول قويىدۇ، ئىجارە ھەققىدە بەش سودا پورتىنىڭ ھازىرقىنى ئىجارە ھەققىنى ئۆلچەم قىلىدۇ، ئادەل بىر ئۇششا تىرىشىدۇ، جۇڭگولۇقلار ئۇلارنى قاقتى - سوقتى قىلمايدۇ، ئەنگلىيە سودىگەرلىرى زورمۇزور ئىجارىگە ئالمايدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، ئىنگلىزلار سودا پورتلىرىدا ئۆي - جاي، ئۆيلۈك يەر ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇراقلىشىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى.

1845 - يىلى، ئەنگلىيىنىڭ شاڭخەيدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى بافۇر شەرتنامىنىڭ يۇقىرىقى ماددىسىنى بۇرمىلاپ چۈشەندۈرۈپ، شاڭخەينىڭ يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە تەھدىت سېلىپ، خۇاڭپۇجىياڭ دەرياسىنىڭ بويىدىكى نۇرغۇن جايلارنى ئىنگلىزلار تۇرىدىغان جاي قىلىۋالدى ھەمدە ئۇنىڭ «يەر ئىجارىگە ئېلىش نىزامنامىسى» نى تۈزدى. ئامېرىكا 1848 - يىلى، فرانسىيە 1849 - يىلى ئىنگلىزلار - كېيىن بولۇپ تۇرار جاي ئايرىۋالدى.

1846 - يىلى، ئەنگلىيىنىڭ شاڭخەيدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى مۇھاجىرلار يىغىنى ئېچىپ، ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق رايونلاردا «يول، پرىستان كومىتېتى» قۇرۇشنى قارار قىلدى، بۇ كومىتېت باج، ئىئانە يىغىش ۋە بەزى شەھەر مەمۇرىيىتى ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى. بۇ جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا تاجاۋۇز قىلىشتىكى جىددىي بىر قەدەم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1853 - يىلى، شاڭخەيدە شياۋداۋخۇي تەشكىلاتى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندىن كېيىن، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فرانسىيىنىڭ شاڭخەيدە تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى «شاڭخەي پىدائىيلار ئەترىتى» تەشكىل قىلىپ، چەت ئەللىكلەر ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا قانۇنسىز ھالدا قوراللىق تەشكىلات ئۇيۇشتۇرۇپ، جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا تېخىمۇ ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق قىلدى.

1854 - يىلى، ئەنگلىيە كونسۇلى ئالكوك، ئامېرىكا كونسۇلى مەرفى، فرانسىيە كونسۇلى ئېدان بىرلىشىپ ئىمزا قويۇپ، «ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئامېرىكىنىڭ شاڭخەيدىكى كونسىسىيىلەرنى ئىجارىگە ئېلىش نىزامنامىسى» نى ئېلان قىلىپ، ئىجارىگە ئالغۇچىلار

يىغىنىنى ئېچىپ، «يول، پرىستان كومىتېتى»نى تارقىتىۋېتىپ، يېڭىدىن «مەمۇرىي مەھكىمە» تەسىس قىلىپ، ئۇنى مەمۇرىي ئىدارە قىلدى، يەنە ساقچى ئىدارىسى تەسىس قىلىپ، قورالـلىق تەشكىلات بولغان «شاڭخەي پىدائىيلار ئەتـرىتى»نى ئۇلارنىڭ قوماندانلىق قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ شاڭخەيدىكى كونىسىسىگە بولغان مەمۇرىي باشقۇرۇش ھوقۇقى قورالـلىق تارتـۇۋلىنىپ، ئۇلارنىڭ كونىسىسىگە بولغان بۇئاستە ھۆكۈمرانلىقى تۈرغۇزۇلدى.

ئەنگلىيە، ئامېرىكىنىڭ شاڭخەيدىكى كونىسىيىلىرى 1863 - يىلى بىرلەشتۈرۈلۈپ، «چەت ئەللىكلەر كونىسىيىسى» ياكى «شىمالىي ياڭجىڭباڭ چەت ئەللىكلەر كونىسىيىسى» دەپ ئاتالدى، 1899 - يىلى ئۆزگەرتىلىپ «ئومۇمىي كونىسىيە» دەپ ئاتالدى، فرانسىيە كونىسىيىسى يەنىلا مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋەردى. شۇنىڭدىن كېيىن جۇڭگودىكى كونىسىيىلەر ئىككى خىل بولۇپ كەلدى: بىر خىلى، بىرنەچچە دۆلەت بىرلىكتە باشقۇرىدىغان كونىسىيە، يەنە بىر خىلى، بىر دۆلەت ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدىغان كونىسىيە.

جاھانگىر كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ شاڭخەيدىن باشقا سودا پورتلىرىمۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ سىرتقا قارىتا تەسلىمچىلىك قىلىش سىياسىتىدىن پايدىلىنىپ كونىسىيىلەرنى ئېگىلىۋالدى. 1905 - يىلغا كەلـگەنچە، ئەنگلىيە، ئامېرىكا، فرانسىيە، ياپونىيە، گېرمانىيە، روسىيە، بېلگىيە، ئىتالىيە ۋە ئاۋسـتـرىيە - ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى قاتارلىق توققۇز دۆلەت شاڭخەيدە گىۋاڭجۇ، شيامېن، فۇجۇ، تـيەنجىن، جېنجياڭ، خەنكۇ، جۇجياڭ، ۋۇخۇ، چۈچياڭ، خاڭجۇ، سۇجۇ، شاشى، گۇلاڭيۇ، چاڭشادا زوراۋانلىق بىلەن 30 نەچچە يەردە كونىسىسىيىلەرنى بېسىۋالدى. بۇ كونىسىسىيىلەرنىڭ ئەھۋالى ئوخشىمايدۇ، بەزىلىرى چەت ئەللىكلەر ئولتۇراقلاشقان، سودا قىلىدىغان جاي بولسا، بەزىلىرى جۇڭگو تەۋەسىدىكى مۇستەقىل پادىشاھلىق بولۇپ، جاھانگىر كۈچلۈك دۆلەتلەر جۇڭگوغا سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي جەھەتتە تاجاۋۇز قىلىدىغان بازىغا ئايلىنىپ قالغان.

جۇڭگو خەلقى جاھانگىر كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگو زېمىنىنى كونىسىسىيە قىلىپ ئايرىۋېلىشىتەك تاجاۋۇزچىلىق قىلمىشلىرىغا قارشى ئۇزاق مۇددەت قەتئىي كۈرەش ئېلىپ بارىدى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، جۇڭگو ھۆكۈمىتى 1917 - يىل 3 - ئايدا گېرمانىيە، ئاۋسترىيەگە ئۇرۇش ئېلان قىلىپ، ئۇلارنىڭ جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېگىلىۋالغان كونىسىيىلىرىنى قايتۇرۇۋالدى. 1917 - يىلدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، جۇڭگو - سوۋېت دۆلىتى 1924 - يىل 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى «جۇڭگو - روسىيە ئوتتۇرىسىدا ھەل قىلىنماي قېپقالغان مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش تىزىسى» ئىمزالاندى، ئۇنىڭ 10 - ماددىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى چارروسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئېگىلىۋالغان كونىسىيىلىرىدىن ۋاز كېچىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. 1927 - يىلى جۇڭگو كومموپىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو خەلقى ئەنگلىيىنىڭ خەنكۇ ۋە جۇجياڭدىكى كونىسىيىسىنى خەلىقنىڭ تۇرىدە قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، جۇڭگو ھۆكۈمىتى سوۋېتلەرنىڭ تارقىلىشى 1929 - يىل 8 - ئايدا تىيەنجىندىكى بېلگىيە كونىسىيىسىنى، شۇ يىلى 10 - ئايدا جېنجياڭدىكى ئەنگلىيە كونىسىيىسىنى،

1930 - يىل 9 - ئايدا شىامېندىكى ئەنگلىيە كونسېسسىيىسىنى قايتۇرۇۋالدى. ئاخىرىدا، 1943 - يىلدىن باشلاپ بىرنەچچە يىل ئىچىدە، جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرىشىنىڭ يۇكسىلىشى ۋە خەلقئارا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن، جاھانگىر دۆلەتلەر جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن ئىمزالىغان «يېڭى شەرتنامە»لەردە ئۆزلىرىنىڭ جۇڭگودىكى كونسېسسىيىلىرىدىن ۋاز كەچكەنلىكىنى ئېلان قىلدى، يەنە كونسېسسىيە تەۋەسىدىكى مەمۇرىي ۋە باشقۇرۇش ھوقۇقىنى جۇڭگوغا قايتۇرۇپ بەرگەنلىكىنى ئېلان قىلدى.

چەت ئەل سودا فېرمىلىرى بۇ، چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ جۇڭگودا قۇرغان سودا سارايلىرىدۇر. ئەينى ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئالاھىدە رۇخسەت قىلىشى ئارقىسىدا گۈلجۇدا تاشقى سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان «13 سودا سارىيى»مۇ چەت ئەل سودا فېرمىلىرى دەپ ئاتالغان.

XIX ئەسىردىلا، چەت ئەل سودىگەرلىرى گۈلجۇدا سودا سارايلىرى ئاچقانىدى. بۇ سودا سارايلىرى، كۆپىنچە، ئۆز دۆلىتى شىركەتلىرىنىڭ ۋەكالەتچىسى ئىدى، شىرىنكانە ئالاتتى، شۇڭا ئۇلار «شىرىنكانە ئالىدىغان ۋەكالەتچى سودا سارىيى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. 1834 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ جۇڭگوغا قارىتىلغان سودا ئىشلىرىدىكى مەنپەئەتدارلىق ھوقۇقى بىكار قىلىنىغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە بىلەن ھىندىستان سودىگەرلىرى جۇڭگوغا ئارقا - ئارقىدىن كەلگىلى تۇردى، 1837 - يىلغا كەلگەندە، گۈلجۇدا چەت ئەل سودا فېرمىلىرى 150 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يەنە، ياۋشۇن، چىچاك قاتارلىق سودا فېرمىلىرىنىڭ كۆلىمى ھەممىدىن چوڭ ئىدى.

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىنكى 20 — 30 يىل ئىچىدە، چەت ئەل سودىگەرلىرى سىياسىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىگە ۋە شەرتنامە ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈۋالغان ئىمتىيازلىرىغا تايىنىپ، ھېچ تەپ تارتماستىن ئەتكەچىلىك قىلىش، باج ئوغرىلاش، قورالىق ھالدا زەھەرلىك چېكىملەكلەرنى سېتىش، ئادەم سودىسى قىلىش، دېگىز قاراقچىلىرىدەك بۇلاڭچىلىق قىلىشتەك زوراۋانلىق — تالان - تاراج قىلىش پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللاندى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېپەك، چاي قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلارنى كۆپلەپ سېتىۋالدى. 1855 - يىلى ھەرقايسى سودا پورتلىرىدىكى چەت ئەل سودا فېرمىلىرى 200 دىن ئاشتى. بۇلاردىن مەبلىغى كۆپ بولغانلىرىنىڭ ئۆزىنىڭ كېمە كالۋىنسى بار ئىدى. مەسىلەن، يەنې سودا فېرمىسىنىڭ جۇڭگو، ھىندىستان ئوتتۇرىسىدا ئەپيۇن توشۇيدىغان كېمە كالۋىنسى بولۇپلا قالماستىن، جۇڭگونىڭ دېگىز بويلىرىدىكى ھەرقايسى پورتلاردا ئەپيۇن توشۇيدىغان ۋە ئەپيۇننى دۇڭلاپ ساتىدىغان كېمىلىرى بار ئىدى.

بۇ سودا فېرمىلىرى ئەپيۇن ئەتكەچىلىكىدىن تاپقان غايەت زور پايدىسىنى بارا - بارا تاۋار ئوبوروتى قىلىشقا ئۇيغۇراق بولغان مۇناسىۋەتلىك كارخانىلارغا مەبلەغ قىلىپ سېلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى سودا پورتلىرىدا پاراخوت، سۇغۇرتا، بانكا، كېمە رېپونتخانىسى، كېمىسازلىق زاۋۇتى، ئىمپورت - ئېكسپورت مالىلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش قاتارلىق چەت ئەل شىركەتلىرى بارلىققا كەلدى.

XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىغا قەدەم

قۇيۇلغاندىن كېيىن، سۈۋەيش قانىلىدا كېمە قاتنىغانلىقى ۋە دېڭىز ئاستى توك سىملىرى تارتىلغانلىقى سەۋەبىدىن، جۈڭگو بىلەن غەربنىڭ سودا ئۇسۇلىدا غايەت زور ئۆزگىرىش بولدى، رەنە چېكى تۈزۈمى ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى، شۇ سەۋەبتىن غايەت كۆپ مىقداردا كاپىتالى بولمىغان كىچىك سودا فېرمىلىرىمۇ كۆپلەپ پەيدا بولۇشقا باشلىدى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1880 - يىلى جۈڭگودىكى چەت ئەل سودا فېرمىلىرى 387 گە يەتكەن، 1899 - يىلى تېخىمۇ كۆپىيىپ 933 كە يەتكەن.

بۇ مەزگىلدە، جاھانگىرلارنىڭ جۈڭگوغا ئىقتىسادىي تاجاۋۇز قىلىشتىكى ئۇسۇلىدا يەنىلا سودا ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى، بىراق چەت ئەل سودا فېرمىلىرى شۇ جايىنىڭ ئۆزىگە مەبلەغ سالىدىغان ئىش تېخىمۇ كۆپىيىپ كەتتى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1894 - يىلدىكى جياۋۇ ئۇرۇشىغا قەدەر، چەت ئەل سودىگەرلىرى قانۇنسىز ھالدا جۈڭگودا ئاچقان پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىلىرى 100 دىن ئاشقان، بۇنىڭ ئىچىدە ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئالاھازەل 63 كارخانىسى، ئامېرىكا سودىگەرلىرىنىڭ يەتتە كارخانىسى، باشقا دۆلەت سودىگەرلىرىنىڭ 33 كارخانىسى بولغان. كېمىسازلىق، كېمە رېمونت قىلىش، ئىمپورت - ئېكسپورت قىلىنىدىغان مالىلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش، جامائەت ئىشلىرى قاتارلىق ساھەلەرگە مەركەزلەشكەن 100 نەچچە كارخانىلارنى، ئاساسەن، يېخى، تەيگۇ، رۇيجى، مېيزۇيشى، زېنجى، شاسۇن قاتارلىق چوڭ چەت ئەل سودا فېرمىلىرى مەبلەغ سېلىپ ئاچقان. ئۇلارنىڭ كاپىتال مۇناسىۋىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەر بىر چوڭ چەت ئەل سودا فېرمىلىرى مۇناسىۋەت باغلايدىغان كارخانىلار 30 — 40 يا كى 50 — 60 قا يەتكەن. شۇ سەۋەبتىن، ھەر قايسى سودا پورتلىرىدىكى چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ كارخانىلىرى ئەمەلىيەتتە ئاز سانىدىكى چوڭ چەت ئەل سودا فېرمىلىرى تەرىپىدىن مونوپول قىلىۋېلىنغان. مەسىلەن، شياڭگاڭدىكى كارخانىلارنىڭ ھەممىسى جېملىدىن كېمە رېمونتخانىسى، شېكەر چىقىرىش، سۈغۇرتا، مال سارايلىرى، پاراخوت كارخانىلىرىنىڭ ھەممىسى ئون نەچچە چەت ئەل سودا فېرمىلىرىنىڭ قولىدا ئىدى.

جياۋۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن، چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن جۈڭگودا زاۋۇت قۇرۇش ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. چەت ئەل سودا فېرمىلىرىنىڭ جۈڭگودا مەبلەغ سېلىشى روشەن ھالدا كاپىتال چىقىرىش خاراكتېرىغا ئىگە ئىدى. تېرىمچىلىق، كانچىلىق، مېتال چىلىق، تۆمۈرىيول سېلىش قاتارلىق ئىشلاردا چەت ئەل فېرمىلىرىنىڭ سودا سارايلىرىنىڭ كاپىتالى تېزدىن كۆپەيدى. ئەنگلىيە، ئامېرىكا سودا فېرمىلىرى مەبلەغ سالغاندىن باشقا، ياپونىيە، گېرمانىيە سودا فېرمىلىرىمۇ بارغانسېرى كۆپ مەبلەغ سالىدىغان بولدى.

شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ ئالدى - كەينىدىن تا گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرگىچە، چەت ئەلنىڭ جۈڭگودىكى سودا فېرمىلىرى دېڭىز بويلىرىدىن ئۆزلۈكسىز ئىچكىرى جايلارغا كېڭىيىپ باردى. مەسىلەن، ئەنگلىيە سودىگەرلىرى تېيەنجىننى بازا قىلىپ ئاچقان گاۋلىن، رېنجى، شىنتەيشىڭ، تېيەنشى چاڭرېن، يېڭخې، گېرمانىيە سودىگەرلىرى ئاچقان رۇيجى، شېڭلۇڭ قاتارلىق سودا فېرمىلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىگىلىۋالغان ئۆلكىمىزدىكى شەرقىي شەن، گەنسۇ ئۆلكىمىزدىكى

لەنجرۇ ۋە چېگىخەي ئۆلكىسىدىكى شىنجاڭدا شۇنىڭدەك فېرمىلىرىنى ئېچىپ، يۇقىرى ۋە باشقا يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سېتىۋالغان. تىيەنجىندىكى يۇقىرىقى سودا فېرمىسى تىيەنجىندە تۇخۇمنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان زاۋۇت ئاچقاندىن باشقا، يەنە ئىچكىرىلەپ خېنەن ئۆلكىسىدىكى شىنشياڭدا تۇخۇم مەھسۇلاتلىرى زاۋۇتى ئاچقان. شياڭگاڭ، شاڭخەينى بازا قىلغان ئەنگلىيە - ئامېرىكا تاماكا شىركىتى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ھارپىسىغىچە داۋاملاشتى تۈردە شاڭخەي، خەنكۇ، چىڭداۋ، تيەنجىن، خاربىن، يېڭكو، شېنياڭ، شياڭگاڭ قاتارلىق جايلاردا 11 تاماكا زاۋۇتى، ئالتە چوڭ تېپىتكى تاماكا قاقلاش زاۋۇتى، ئالتە باسما زاۋۇتى، بىر ئوراش - قاچىلاش ماتېرىيالىرى زاۋۇتى ۋە بىر ماشىنىسازلىق زاۋۇتى قۇرغان. بۇ شىركەتنىڭ جۈڭگو بىلەن شياڭگاڭدا ئىشقا چۈشۈش رەسمىيىتىنى ئۆتەپ تەزلىمغا ئالدۇرغان زاۋۇت ۋە سېتىش ئورۇنلىرى ھەم باشقا شۆبە كارخانىلىرى 33 كە يەتكەن، ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى ۋېيشيەن، ئەنخۇي ئۆلكىسىدىكى فېڭياڭ، خېنەن ئۆلكىسىدىكى شۇيچاڭ قاتارلىق جايلارنىڭ كەڭ يېزىلىرىغىچە بارغان، ئۇلار خام ئەشيا بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىمەز دېگەن باھانە بىلەن، دېھقانلارنى ئەنگلىيە، ئامېرىكىنىڭ «ئەلا سورتلۇق تاماكا»سىنى تېرىشقا زورلىغان، ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىشى دائىرىسى «شىمالدا روسىيە چېگرىسىغىچە، غەربتە شىنجاڭ چېگرىسىغىچە» بېرىپ يەتكەن. ياپونىيە سودا فېرمىلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىگە كەلسەك، ئۇلارنىڭ قەدىمى بولۇپمۇ شەرقىي شىمال، شىمالىي جۈڭگو رايونلىرىنىڭ ھەممە يېرىگە دېگۈدەك يەتكەن، باشقا دۆلەتنىڭ سودا فېرمىلىرى ئۇنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ بېرەلمەيتتى.

چەت ئەل سودا فېرمىلىرىنىڭ مىلىتارىستلار، بىيۇروكراتلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشى ۋە بىر - بىرىنى قوللىشى دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر ئىش ئىدى. چەت ئەل فېرمىلىرىنىڭ جۈڭگوغا كاپىتال چىقىرىشتا، جۈڭگونىڭ ھەر ئۆۋەتلىك ھۆكۈمەتلىرىگە بەرگەن قەرزى كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئورۇندا تۇراتتى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1853 - يىلدىن 1890 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا جۈڭگو ھۆكۈمىتى ئالاھازەل 46 مىليون سەردىن كۈپرەك كۈمۈش قەرز ئالغان. جياۋۇ ئورۇشىدىن تارتىپ شىنخەي ئىنقىلابىغىچە بولغان 17 يىل ئىچىدە، چەتتىن ئالاھازەل 1 مىليارد 200 مىليون سەر كۈمۈش قەرز ئالغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن تارتىپ گومىنداڭ تەختكە چىققىچە بولغان، 16 يىل ئىچىدە، چەتتىن ئالغان قەرز 1 مىليارد 300 مىليون يۈەندىن ئاشقان. چەتتىن ئالغان غايەت زور مىقداردىكى قەرز، ئاساسەن، ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە چىقىمىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. چەت ئەل سودا فېرمىلىرى پۇل قەرز بېرىش ئارقىلىق كۆپلەپ ئۆسۈم ئالغاندىن باشقا، پۇل قەرز بېرىش ئارقىلىق جۈڭگونىڭ مالىيە، پۇل مۇئامىلىسى جان تومۇرىنى تىزگىنلەۋالدى. ئۇرغۇنلىغان مىلىتارىستلار، بىيۇروكراتلار چەت ئەل سودا فېرمىلىرى بىلەن ئالاھىدە مۇناسىۋەت ئورناتقانىدى. مىلىتارىستلار ۋە بىيۇروكراتلارنىڭ جۈڭگو خەلقىنە ئالغان زۇلۇمى ۋە يۈرگۈزگەن ھۆكۈمرانلىقى چەت ئەل سودا فېرمىلىرىنىڭ كۈچىگە ۋەكىللىك قىلغۇچى جاھانگىرلارنىڭ جۈڭگو خەلقىنە سالغان زۇلۇمى ۋە يۈرگۈزگەن ھۆكۈمرانلىقى

بولوپ هېسابلىنىدۇ.

مەدىكارلار سودىسى بۇ، XIX ئەسىردە غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ توختام تۈزگەن ئىشچىلارنى تالان - تاراج قىلىش ۋە توشۇپ سېتىش جەھەتتىكى جىنايى قىلمىشىدۇر. 苦力 — كۇلى (مەدىكار) دېگەن سۆز ھىندىستانىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تامىلچە سۆزدىن كەلگەن، بۇنىڭ مەنىسى ئېغىر يۈك كۆتۈرىدىغانلار دېگەن بولىدۇ. بۇ سۆز جۇڭگوغا كىرگەندە ئۇنىڭ ئاھانى ۋە مەنىسى خەنزۇچىدا ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلىدىغان خەنزۇچە سۆزگە ئايلىنىپ قالغان. لېكىن، مەدىكار سودىسى دېگەندىكى 苦力 — كۇلى (مەدىكار) دېگەن سۆزنىڭ بۇنىڭغا ئوخشىمايدىغان يەنە بىر مەنىسى بار، بۇنىڭدا ھىندىستاندىن، دېڭىز بوغۇزلىرىدىكى مۇستەملىكىلەردىن ۋە جۇڭگونىڭ دېڭىز بويلىرىدىكى پورتلىرىدىن زورلۇق بىلەن بۇلاپ كېلىپ، چەت ئەللەرگە تۇشۇپ ئاپىرىپ قۇل ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا توختام تۈزگەن ئىشچىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

مەدىكارلار سودىسى 1838 - يىلى ھىندىستاندىن باشلانغان. ئەنگلىيە 1807 - يىلى ئافرىقىدىكى قۇل سودىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرغاندىن تارتىپ 1833 - يىلى مۇستەملىكىلەردىكى قوللۇق تۈزۈمنى بىكار قىلغانغىچە، ئۇنىڭ چەت ئەللىكى مۇستەملىكىلەردىن كېلىدىغان ئەمگەك كۈچى كۇندىن - كۈنگە ئازىيىپ، ئېكىنزارلىقلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالاي دەپ قالغانىدى. 1838 - يىلى ئەنگلىيىگە تەۋە ماۋرىتۇس ئالدى بىلەن ھىندىستاندىن توختام تۈزگەن ئىشچىلارنى كۆپلەپ تۇشۇپ كېلىپ شەكەر قومۇش تېرىلىدىغان ئېكىنزارلىقلاردا ئىشلەتتى، ئارقىدىن ئەنگلىيىگە تەۋە غەربىي ھىندىستان تاقىم ئاراللىرىدىكى مۇستەملىكىلەرمۇ (گۋىئانا، يامايكا، تىرىنىداد) شۇنداق قىلىشقا باشلىدى. بۇ ھىندىستان مەدىكارلار سودىسى دېيىلدى.

مانا سۇلالىنىڭ ئاخىرى ۋە چىڭ سۇلالىنىڭ باشلىرىدا، مەملىكىتىمىزنىڭ فۇجيەن، گۇاڭدۇڭ ئۆلكىلىرىنىڭ دېڭىز بويلىرىغا جايلاشقان ئەمگەكچى خەلق دائىم تۇپ - تۇپ بولۇشۇپ، چۈەنجۇ، جاڭجۇ سودا كېمىلىرىگە ئەگىشىپ فىلىپپىن، مالاي تاقىم ئاراللىرىغا بېرىپ تېرىكچىلىك قىلىپ، چەت ئەللەدە بىر مەزگىل ئەمگەك قىلىپ تاپقان - تەرگىنى بىلەن كېمە ئېگىلىرىنىڭ ئۇلارغا ئالدىن بېرىپ تۇرغان كېمە كىراسىنى تۆلىگەن، بۇ شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادىكى توختام تۈزگەن جۇڭگو ئىشچىلىرىنىڭ تەكتى ئىدى. 1819 - يىلى ئەنگلىيە سىنگاپورنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ باش ۋالىيسى رافففىس يېڭى مۇستەملىكىنى ئۆزلەشتۈرۈش ۋە قۇرۇش ئۈچۈن، جۇڭگو ئىشچىلىرىنى ھەر تەرەپتىن كۆپلەپ يىغدى. بۇلاردىن ئاساسەن شۇ جايدىكى جۇڭگولۇقلارنىڭ ۋاستىچىلىكى بىلەن، گۇاڭجۇ ئەتراپىدىكى خۇاڭپۇ، جىنشىڭمېن ۋە ئاۋمېن قاتارلىق جايلاردىن پۈتۈم تۈزگەن جۇڭگو ئىشچىلىرىنى توشۇپ ساتاتتى. 1843 - يىلغا كەلگەندە، دېڭىز بوغۇزى رايونلىرىدىكى مۇستەملىكىلەردە ئەمگەك قىلىدىغان توختام تۈزگەن جۇڭگولۇق ئىشچىلار 100 مىڭغا يەتتى. شۇ يىلى ماۋرىتۇس سىنگاپوردىن 1000 نەپەر جۇڭگولۇق ئىشچى تۇلۇپ كەتتى. ئارقىدىنلا باشقا غەرب ئەللىرىدىكى مۇستەملىكىلەرمۇ ئارقا - ئارقىدىن سىنگاپوردىن، بىنىڭدىن توختام تۈزگەن ئەرزان باھالىق جۇڭگولۇق ئىشچىلارنى

بۇلاپ ئاپىرىپ سانتىن. بۇنىڭ مەدىكارلار سودىسى دەپ ئاتالىدى. بۇ ئادەتتە «چوشقا كۇچاكى سودىسى» دەپ ھاقارەتلىنەتتى. شۇ چاغدا سىنكاپور مەدىكارلىرى تۇشۇپ ساتقىنغان مەركەزگە ئايلانغانىدى.

1845 - يىلدىن باشلاپ، غەرب تاجاۋۇز-چىلىرى جۇڭگونىڭ دېڭىز پورتلىرىغا بىۋاسىتە ئۇسۇل كىرىپ، جۇڭگولۇق ئىشچىلارنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىدىغان بولدى. شۇ يىلى، بىر فرانسىيە كېمىسى شىامېنغا ئىككى قېتىم كېلىپ، جۇڭگولۇق ئىشچىلارنى فرانسىيىگە تەۋە بوربون ئارىلىغا تۇشۇپ كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەيلا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئارقا - ئارقىدىن دېڭىز بويىدىكى ھەرقايسى پورتلارغا كېلىپ، بەس - بەس بىلەن مەدىكار سېتىۋالىدىغان بولدى. 1860 - يىلى، ئەنگلىيە بېيجىڭ شەرتنامىسىدە جۇڭگونىڭ چەت ئەللەكلەرنىڭ جۇڭگودىن ئىشچى ئېلىشىنىڭ قانۇنلۇق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا زورلىدى.

مەدىكار سودىسى دېگەنلىك يوشۇرۇن قۇل سودىسى دېگەنلىك ئىدى. ئۇنىڭ بىردىنبىر پەرقلىنىدىغان يېرى شۇكى، ئۇنىڭدا مەدىكارلار سودىسىدا بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا زورلاپ ئېلىپ كېتىش يوقىتىلىپ، ئىككى تەرەپ ئىختىيارىي توختام بولاتتى. بۇ نامىدا سودا دېيىلگەن بىلەن، ئەمەلىيەتتە بۇلاپ كېتىش يەنىلا ئالدامچىلىق ئۇسۇلىگە زوراۋانلىق قىلىش ئىدى. بۇ سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار غەرب ئەللىرىنىڭ ئادەم ئېلىش كىلىرى، جۇڭگونىڭ سودا پورتلىرىدا كونسۇللۇق قىلىدىغان چەت ئەللىك ھاياناكەشلەر ۋە دېڭىز قاتنىشى جەھەتتىكى «تەۋەككۇلچىلەر» ئىدى. ئۇلار جۇڭگونىڭ دېڭىز بويىلىرىدىكى پورتلاردا ۋە شياڭگاڭ، ئاۋمېنىدا ئادەم ساتىدىغان ساراي، چوشقا كۇچاكلىرى دېگەن سالاتىن. باكى پورتلاردا (مەسىلەن، شىامېن، گۇاڭجۇلاردا) نۇرغۇنلىغان كېمە توختىتىپ، «ئادەم بېشى پۇلى» بېرىش ئۇسۇلى بىلەن، بىر تالاي ئالدامچى، قارانىيەت لۇكچەك ۋە مۇناپىقلارنى سېتىۋالاتتى ۋە ياللىۋالاتتى، بۇلار يېتەرلىك ئەتراپتىكى يېزا - كەنتلەرگە بېرىپ، تۇرلۇك قەبىھ ۋە ئالدامچىلىق ۋاستىلىرى بىلەن جۇڭگو ئەمگەكچى خەلقىنى ئالداپ ئېلىپ چىقىپ ۋە باغلاپ، مەدىكارلارنى سېتىۋالىدىغان جايغا ئەكىلىپ كېمىگە قاچىلىغىچە تۇتۇپ تۇراتتى. ئۇ يەردە مەدىكارلار قاماپ قويۇلۇپ، ئېغىر قىيىن - قىستاقتا ئېلىنىپ، ئۆز رازىلىقى بىلەن چەتئەلگە چىقىپ ئىشچى بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشتا ھەمدە تېخىتامغا بارماق بېسىشتا مەجبۇر قىلىناتتى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار كېمىلەرگە يالاپ ئېلىپ چىقىلىپ، يىراق جايلارغا ئېلىپ كېتىلەتتى، ئومۇمەن شۇ كەتكەنچە قايتىپ كەلمەيتتى.

مەدىكارلار كېمىگە چىقىلىدىن كېيىن دەرھال كېمىنىڭ ئاستى ئۆيىگە سولاپ قويۇلاتتى. كېمىنىڭ ئاستى ئۆيىنىڭ چىقىش ئېغىزىغا تۆمۈر ۋادەك بېكىتىلەتتى، كېمىنىڭ ئۈستىگە ھەممە يەرگە قورال ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇلاتتى، كېمە باشلىقى، دېڭىزچىلار قورالىلىنىپ، خۇددى دۇشمەنگە دۇچ كەلگەندەك بولۇپ كېتەتتى. كېمىنىڭ ئاستى ئۆيى بەكمۇ تىقما - تىقماق بولۇپ كەتكەچكە، ئادەم تىنالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالاتتى. تاماق بەك بەزەپ بولغاچقا، كېسەل كۆپ بولاتتى. كېمە باشلىقى مەدىكارلارنى خالىغىنىچە ئۇراتتى، ھەتتا دېڭىزغا تاشلىۋېتەتتى، ياكى ئېتىۋېتەتتى. ئۇزۇن يولدا دېڭىز مۇساپىسىدە، مەدىكارلار جەبر - جاپانى تويغۇچە تارتاتتى، خورلىناتتى،

ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرايتتى. ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغان مەدەنىيەتلەر ھەمىشە ئىنسانىيەت كۆتۈرەتتى، ياكى بۇت قويۇپ كېمىنى كۆيدۈرۈۋېتىپ، مەدەنىيەت بەدىئىلىرى بىلەن بىللە كۆيۈپ تۈگىشەتتى. بۇنداق باتۇرانە ۋە مەردلەرچە ئېلىپ بېرىلغان زومىگەرلىككە قارشى كۈرەش مەنزىرىسى بىلەن كېمىدىكى زورلۇق كۈچ بىلەن باستۇرۇشتەك پاجىئەلىك ھالەت مەدەنىيەتلەر كېمىسىنى دېڭىزدىكى ئىسمى جىسمىغا لايىق «سەييارە جەھەننەم» گە ئايلاندۇرۇپ قويياتتى. كۈبا بىلەن پېرۇغا بارىدىغان مەدەنىيەت كېمىسىنى ئېلىپ ئېيتىدىغان بولسا، كۈبا‌غا مەدەنىيەت تەشۋىقاتىغان كېمىدە 1847 - يىلدىن تارتىپ 1859 - يىلغىچە بولغان 13 يىل ئىچىدە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن دېڭىزدا ئۆلگەنلەرنىڭ نىسبىتى 15.41 پىرسەنتتەك يەتكەن؛ پېرۇغا مەدەنىيەت تەشۋىقاتىغان كېمىدە 1860 - يىلدىن 1863 - يىلغىچە بولغان تۆت يىل ئىچىدە دېڭىزدا ئۆلگەنلەرنىڭ نىسبىتى 30.44 پىرسەنت بولغان.

كۆزلىگەن مەنزىلگە يېتىپ بارغان مەدەنىيەتلەر دەرھال ئادەم بازىرىغا سېلىنىاتتى. ئۇلار شۇ يەردىلا قېيىلىڭاچ قىلىنىپ، خېرىدارلارنىڭ مال سېتىۋالغانىغا ئوخشاش تەكشۈرۈپ تاللىۋېلىشىغا قويۇپ بېرىلەتتى. ئاندىن تېخنىكا بىلەن بىللە سېتىلاتتى. جۇڭگودىن كارايىپ رايونىغا بىر مەدەنىيەتنى تەشۋىق بېرىشتا، ئومۇمەن، تەننەرخى 150 يۈەن بولاتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كېمە بېلىتى 70 يۈەن ئىدى. بىر مەدەنىيەتنىڭ بازار باھاسى ئومۇمەن 500 يۈەن بولاتتى، بەزىدە 1000 يۈەنگە چىقاتتى. بىر مەدەنىيەتنى توشۇپ ساتقاندا، مەدەنىيەت بەدىئىلىرى 350 يۈەندىن 850 يۈەنگىچە پايدا ئالاتتى، پايدا نىسبىتى 233 پىرسەنتتىن 567 پىرسەنتتەك يېتەتتى.

مەدەنىيەتلەرنىڭ چەت ئەللەردە پۈقرالىق ھوقۇقىمۇ، ئەركىنلىكىمۇ بولمايتتى، قانۇن جەھەتتە كاپالەتسىز ئىگە ئەمەس ئىدى. مەدەنىيەتلەر ئادەتتە ئۆزلىرىنى سەككىز يىللىق توختامغا ساتاتتى. بىراق توختام مەدەنىيەتلەرغىلا چەكلەش رولىنى ئويناياتتى، خوجايىنلار بولسا پۈتۈم بويىچە ئىش قىلمايتتى. سەككىزىيل توشقاندىن كېيىن يەنە توختامنى مەجبۇرىي ئۇزارتىۋېرەتتى. مەدەنىيەتلەرنىڭ ئەمگەك مۇددىتى ئىچىدىكى ئوتتۇرىچە ئۆمۈر كۆرۈش ۋاقتى ئاران بەش يىل ئىدى، توختام مەزگىلىدىكى ئۆلۈش نىسبىتى بولسا 75 پىرسەنتتەك يېتەتتى. مەدەنىيەتلەر ئۆلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ سۆڭىكىدىن ئون تارتىلىپ، شېكەر قومۇشى ئېتىزلىرىغا ئوغۇت قىلىناتتى.

1847 - يىلدىن 1875 - يىلغىچە بولغان مەزگىل چەت ئەللەر جۇڭگو مەدەنىيەتلىرىنى ئەڭ ۋەھشىيلىك بىلەن بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان مەزگىل بولدى. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 1851 - يىلدىن 1875 - يىلغىچە بولغان 24 يىل ئىچىدە، بۇلاپ كېتىلگەن مەدەنىيەتلەر 1 مىليون 280 مىڭ كىشىگە يەتكەن. بۇ مەدەنىيەتلەر چەت ئەللەردە تۇرلۇك ئېكىنزارلىقلاردا، كانلاردا، تۆمۈرىيول، تاشيول، پورت، قۇش مايا قىلىرى ئوغۇتى مەيدانلىرى، ئېتىز - ئېرىق، يايلاقلاردا، ئورمانلاردا، كۆل - دەريالاردا، قۇرۇلۇش مەيدانلىرىدا شۇنىڭدەك چوڭ - كىچىك زاۋۇتلاردا ئىنتايىن جاپالىق، خەتەرلىك، ئېغىر ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغان، ئۇلار ئىنتايىن ۋەھشىيلەرچە زىيانكەشلىككە ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغان، مىڭلىغان - تۈمەنلىگەن كىشى كاپىتالىستلارنىڭ ھەددىدىن زىيادە پايدا ئېلىشى ئۈچۈن ھايات‌تىدىن ئايرىلغان.

مەدىكارلار سودىسى غەرب كاپىتالىزمىنىڭ ھۆججەتلىكلەشتۈرۈلگەن ئەرزان ئەمگەك كۈچلىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، ئافرىقا قۇل سودىسىدىن كېيىن راۋاجلانغان. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، غەرب كاپىتالىستىك ئەللىرى چەتكە قاراتقان تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى كاپىتال چىقىرىشقا قارىتىپ، ئۇلار جۇڭگودىمۇ زاۋۇت قۇرۇپ ۋە كان ئېچىپ، جۇڭگونىڭ ئەرزان ئەمگەك كۈچىنى جۇڭگونىڭ ئۆزىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا كۆچتى، شۇ مەۋەبتىن، مەدىكارلار سودىسى بارا - بارا يوقالدى.

ئىجارە زېمىن بۇ، بىر دۆلەت شەرتنامە شەكلى بىلەن باشقا دۆلەتتە ۋاقىتلىق ئىشلىتىپ تۇرىدىغان ۋە باشقۇرىدىغان جاي. بۇ جايلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ئىجارىگە بېرىلگەن ۋاقىت ئىچىدە يەنىلا ئىجارىگە بەرگۈچى دۆلەتكە تەۋە بولىدۇ، بىراق ئۇنى ئىشلىتىش ۋە باشقۇرۇش ھوقۇقى ئىجارىگە ئالغۇچى دۆلەتكە بېرىلىدۇ.

يېقىنقى زامانىدىكى جۇڭگودا ئىجارە زېمىن جاھانگىر كۈچلۈك دۆلەتلەر تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلەر ئارقىلىق، ئىجارىگە ئېلىشنى باھانە قىلىپ، جۇڭگو زېمىنىنى زورلۇق بىلەن بىسىۋېلىشنىڭ بىر خىل شەكلى. ئىجارە زېمىنلەرنىڭ كۆپىنچىسى دېگۈدەك پورتلىرىدا، قورغانلاردا بولۇپ، بۇ جايلار جاھانگىر كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگوغا سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي جەھەتتە تاجاۋۇز قىلىدىغان تايانچ بازىسىغا ئايلىنىپ قالغان.

تارىختا، مەلۇم سۇلالىسىنىڭ جىياجىك يىللىرىدا پورتۇگالىيەلىكلەر گۇئاندۇڭ يەرلىك دائىرىلىرىنىڭ رۇخسىتى بىلەن ئاۋمېنغا كېرىپ ئولتۇراقلىشىپ، يىلىغا 500 مىر كۈمۈش «ئىجارە ھەققى» تاپشۇرغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئالاھازەل 300 يىل ئىچىدە، جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئاۋمېندا ئەمەلدار تۇرغۇزۇپ، ئۇنى مەسۇرىي جەھەتتىن باشقۇرۇپ كەلگەن. بىرىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چەت ئەللەرگە تەسلىم بولدى، پورتۇگالىيەلىكلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، 1849 - يىلى ئاۋمېننىڭ ئىجارە ھەققىنى تۆلەشنى رەت قىلدى. ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، 1860 - يىلى جۇڭگو - ئەنگلىيە ئىمزالىغان «قوشۇمچە شەرتنامە»دە ئەنگلىيە جيۇ لۇڭنى «مەڭگۈ ئىجارىگە ئالدى» دەپ بەلگىلەندى. بۇنىڭ بىلەن مەڭگۈ ئىجارىگە ئېلىشقا بىرىنچى بولۇپ يول ئېچىلدى. 1888 - يىلىغا كەلگەندە، «جۇڭگو - پورتۇگالىيە شەرتنامىسى» دە «پورتۇگالىيە» ئاۋمېندا «مەڭگۈ تۇرىدۇ ۋە ئۇ يەرنى مەڭگۈ باشقۇرىدۇ» دەپ بەلگىلەندى.

XIX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، جاھانگىر كۈچلۈك دۆلەتلەر قوزغىغان جۇڭگونى بۆلۈشۈۋېلىش دولقۇنىدا، گېرمانىيە 1898 - يىلىدىكى جۇڭگو - گېرمانىيە «جياۋجۇ قولتۇقىنى ئىجارىگە بېرىش شەرتنامىسى» گە ئاساسەن، چىڭداۋ بىلەن جياۋجۇ قولتۇقىنى 99 يىللىق ئىجارىگە ئالدى. شۇ يىلى، ئەنگلىيە جۇڭگو - ئەنگلىيە «ۋېيھەيۋېيىنى ئىجارىگە بېرىش مەخسۇس شەرتنامىسى»گە ئاساسەن، ۋېيھەيۋېيىنى 25 يىللىق ئىجارىگە ئالدى؛ يەنە جۇڭگو - ئەنگلىيە «شياڭگاڭنىڭ

چېگرىسىنى كېڭەيتىش تۇغرىسىدىكى مەخسۇس شەرتنامە» گە ۋە 1899 - يىلدىكى «شياڭگاڭ يېڭى كونسېسسىيە كېلىشىمى» گە ئاساسەن، شېنجىنخې دەريا سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىن شېنجېنۇەن چېگرىسىنىڭ جەنۇبىغچە بولغان جايلار ئەنگلىيىگە 99 يىللىق ئىجارىگە بېرىلدى. فرانسىيە ھۆكۈمىتى بولسا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ھۆججەت ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق گۇاڭجۇ قۇرلۇقىنى 99 يىللىق ئىجارىگە ئالدى. چارروسىيە جۇڭگو - روسىيە «لۇيشۇن - دالىيەننى ئىجارىگە بېرىش شەرتنامىسى» ۋە «قوشۇمچە شەرتنامە»گە ئاساسەن لۇشۇن بىلەن دالىيەننى 25 يىللىق ئىجارىگە ئالدى. چارروسىيە ياپونىيە - روسىيە ئۇرۇشىدا ياپونىيەدىن يېڭىلىپ قالغاندىن كېيىن، 1905 - يىلدىكى «ياپونىيە - روسىيە سۇلھ شەرتنامىسى»گە ۋە شۇ يىلى ئىمزالانغان «جۇڭگو - ياپونىيە شەرقىي شىمالدىكى ئۇچ ئۆلكە ئىشلىرى ئۈستىدىكى مۇھاكىمە كېلىشىمى»گە ئاساسەن لۇيشۇن، دالىيەن يەنە ياپونىيەگە ئىجارىگە بېرىلدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ھەر قايسى ئىجارە زېمىنلار ئىچىدە، گېرمانىيە ئىجارىگە ئالغان چېڭداۋ بىلەن جياۋجۇ قورلۇقى 1 - دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندا ياپونىيە تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغاندى، 1922 - يىلى جۇڭگو - ياپونىيە «ھەل قىلىنماي قالغان شەندۇڭ مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش شەرتنامىسى» بىلەن «ھەل قىلىنماي قالغان شەندۇڭ مەسىلىلىرىنىڭ تەپسىلىي كېلىشىمى» ئارقىلىق جۇڭگو غا رەسمىي قايتۇرۇپ بېرىلدى. لۇيشۇن بىلەن دالىيەن 1945 - يىلى ياپونىيە تەسلىم بولغاندىن كېيىن ئازاد بولدى. ۋېيخەيۋېي بىلەن گۇاڭجۇ قورلۇقى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 1930 - يىلى ۋە 1946 - يىلى دىپلوماتىيە يولى ئارقىلىق قايتۇرۇۋېلىندى. ئاۋمېن بىلەن جيۇلۇڭغا كەلسەك، بۇ ئىككى جاي 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئېچىلغان جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ئومۇمىي يىغىنىدا ماۋزېدۇڭ «ئورتاق پروگرامما»دىكى تۆۋەندىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، يەنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئېلگىرى چەت ئەللەر بىلەن «ئىمزالىغان تۈرلۈك شەرتنامە ۋە كېلىشىملەرنى تەكشۈرۈپ، ئۇلارنى مەزمۇنى بويىچە ئايرىپ، ياكى ئېتىراپ قىلىدۇ، ياكى بىكار قىلىدۇ. ياكى ئۆزگەرتىدۇ، ياكى قايتىدىن ئىمزالايدۇ» دېگەن بەلگىلىمىگە ئاساسەن ئەقلىغە مۇۋاپىق ھەل قىلىنىدىغان بولدى.

دېڭىز بويلىرىدا سودا قىلىش ھوقۇقى

بۇنىڭدا، ئۆز دۆلىتىنىڭ دېڭىز بويىدىكى ھەرقايسى پورتلار ئارا تىجارەت يۈرگۈزۈش سودا قىلىش ھوقۇقىنى كۆزدە تۇتىدۇ. ئېگىلىك ھوقۇقىغا ئىگە ھەرقانداق دۆلەت ئۆز دۆلىتىدىكى خەلقىنىڭ ۋە ئۆز دۆلىتى كېمىلىرىنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ دېڭىز تەۋەلىكىدىكى دېڭىز بويلىرىدا سودا قىلىشىغا يول قويىدۇ، چەت ئەلنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىغا يول قويمايدۇ.

بىرىنچى قېتىملىق ئەييۈن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگو - فرانسىيە «خۇاڭپۇ شەرتنامىسى»نىڭ 2 - ماددىسىدا «فرانسىيىنىڭ كېمىلىرى يەش پورتتا ئۆز ئىختىيارىچە توختىسا، سودا قىلسا، باردى - كەلدى قىلسا بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. جۇڭگو - ئامېرىكا «ۋاڭشيا شەرتنامىسى»نىڭ 3 - ماددىسىدا ئامېرىكا سودىگەرلىرىنىڭ

«كېمىلىرى بەش پورتتا مال قاچىلىسا، ئۆزئارا باردى - كەلدى قىلسا بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ بەلگىلىمىلەردە فرانسىيە، ئامېرىكا كېمىلىرى ئۆز مالىلىرىنى قاچىلاپ سودا قىلىش ئۈچۈن جۇڭگوغا كەلگەندە، شەرتنامىگە ئاساسەن چەتكە ئېچىپ بېرىلگەن بەش پورتنىڭ ھەرقاندىقىغا كىرسە بولىدۇ، ئەگەر مالىلىرى سېتىلىپ بولمىغان بولسا، ئۇلارنى باشقا ئېچىپ بېرىلگەن پورتلارغا ئاپىرىپ ساتسا بولىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەن، چەت ئەل سودىگەرلىرىگە ۋە كېمىلىرىگە جۇڭگونىڭ يەرلىك مەھكىمىلىرىنى دېڭىز بويلىرىدا ئېلىپ سېتىش ھوقۇقى بېرىلمىگەن. لېكىن چەت ئەل سودىگەرلىرى بىلەن چەت ئەل كېمىلىرى شەرتنامىدىكى بەلگىلىمىلەرگە ئەمەل قىلماي، جۇڭگو دېڭىز بويلىرىدىكى شەرتنامىگە ئاساسەن ئېچىپ بېرىلگەن پورتلارغا ۋە شەرتنامىدە سىرتقا ئېچىپ بېرىش قارار قىلىنمىغان ھەرقانداق پورتلارغا ئىختىيارىچە ئۆسۈپ كىرىپ، ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قىلىدىغان مالىلار بىلەن ئەتكەسچىلىك قىلدى ۋە جۇڭگونىڭ يەرلىك مەھكىمىلاتلىرىنى دېڭىز بويلىرىدا ئېلىپ ساتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چەت ئەللىك قاراقچى سودىگەرلىرى جۇڭگونىڭ دېڭىز بويلىرىدا جۇڭگونىڭ سودا كېمىلىرىنى ئۆز مەيلىچە بۇلىدى، جۇڭگونىڭ سودا كېمىلىرىنى چەت ئەللىك قوراللىق كېمىلىرىنى ئۆزىگە مۇھاپىزەتچى قىلىپ يالغۇلشقا زورلىدى، ياكى چەت ئەل كېمىسىلىرىنى يالغان يەرلىك مەھكىمىلاتلارنى تېشىپ دېڭىز بويلىرىدا سودا قىلىشقا قىستىدى. شۇنىڭ بىلەن چەت ئەل كېمىلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ يەرلىك مەھكىمىلاتلىرىنى دېڭىز بويلىرىدا سېتىشى ئەمەلىيەتكە ئايلىنىپ قالدى.

ئەككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدا، 1858 - يىلى جۇڭگو - ئەنگلىيە «سودا نىزامنامىسىنىڭ قېپقالغان مەسىلىلىرى بىر تەرەپ قىلىش شەرتنامىسى»نىڭ 5 - ماددىسىدا ئەنگلىيە كېمىلىرىگە ھەرقايسى سودا پورتلىرى ئوتتۇرىسىدا داڭچەن، گۇرۇچ تېرىشۇپ سېتىشقا ئالاھىدە ھوقۇق بېرىلگەن شۇنىڭدەك نېيۇجۇاڭ، دېڭجۇدىن باشقا دەريا ۋە دېڭىز بويلىرىدىكى سودا پورتلىرىدىن پۇرچاق ۋە كۇنجۇرە قاچىلاپ، باشقا پورتلارغا ئاپىرىپ سېتىش يا كى چەت ئەللەرگە ئىمپورت قىلىش ئالاھىدە ھوقۇقى بېرىلگەن. شۇنىڭ بىلەن چەت ئەللەكلەرگە دېڭىز بويلىرىدا بەزى يەرلىك مەھكىمىلاتلارنى ئېلىش - سېتىش ئالاھىدە ھوقۇقى بېرىلگەن.

1861 - يىلى چەت ئەللەرنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرى جۇڭگونىڭ زۇڭلى يامۇلى بىلەن چەت ئەل كېمىلىرىنىڭ يەرلىك مەھكىمىلاتلارنى «پورتتىن ئېلىپ چىققىنىغا پۇتۇن ئېكسپورت بېجى تاپشۇرۇشى، پورتقا ئېلىپ كىرگىنىگە يېرىم باج تاپشۇرۇشى» توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى. شۇ يىلى، چەت ئەللەكلەرنىڭ چاڭگىلىدىكى جۇڭگو تامۇژنىسى «باش باج مەھكىمىسىنىڭ ئومۇمىي بۇيرۇقى» شەكلى بىلەن، ھەرقايسى باج مەھكىمىلىرىگە يۇقىرىدىكى كېلىشىمنى بىر تۇتاش ئىجرا قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. 1863 - يىلى، جۇڭگو - دانىيە ئوتتۇرىسىدا تىنچلانغان «تىيەنجىن شەرتنامىسى»نىڭ 44 - ماددىسىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: «دانىيە دۆلىتىنىڭ سودىگەرلىرى بەلگىلەنگەن دەريا - دېڭىز بويلىرىدىكى سودا پورتلىرىدىن يەرلىك

مەھسۇلاتلارنى توشۇپ چىقىدۇ، دەسلەپتە پۇتۇن باج تاپشۇرىدۇ، ئۇنى يەنە باشقا پورتلارغا توشۇپ بېرىشقا توغرا كەلسە، يېرىم باج تاپشۇرىدۇ، بۇ مالنى يەنە باشقا پورتلارغا توشۇماقچى بولسا، بىر يىل ئىچىدە بۇ تاموژنىغا يېرىم باج تاپشۇرغان باج كۆتەكنى كۆرسىتىدۇ - دە، قايتىدىن پۇتۇن باج تاپشۇرمايدۇ، بۇ مالنى يەنە قايتىدىن باشقا پورتلارغا توشۇسا، يەنە يېرىم باج تاپشۇرىدۇ.» شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، چەت ئەللىكلەر ياكى چەت ئەل كېمىلىرى ھەرقانداق يەرلىك مالنى دەريا - دېڭىز بويلىرىدا سېتىش ھوقۇقىغا ئىگە بولدى، چەت ئەل ھۆكۈمەتلىرى قوشۇلمىسا، جۇڭگو ھۆكۈمىتىمۇ ئىمپورت - ئېكسپورت بېجى نىزامنى ئۆزگەرتەلمەيدىغان بولدى. جۇڭگونىڭ يەلكەنلىك كېمىلىرى دەريا - دېڭىز بويلىرىدا سودىگەرچىلىك قىلسا، ئۇلاردا بۇنداق ئالاھىدە مەنپەئەتلەردىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقى يوق ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چەت ئەل سودىگەرلىرىگە بەرگەن بۇ ئىمتىيازلىرى جۇڭگو سودىگەرلىرىنىڭ دەريا - دېڭىز بويلىرىدا قىلىدىغان سودىسىغا قاتتىق زەربە بولدى. 1943 - يىلى ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەر بۇ ئىمتىيازلاردىن ۋاز كېچىدىغانلىقىنى جاكارلاشقا باشلىدى.

ئىچكى دەريالاردا قاتناش ھوقۇقى

بۇنىڭدا، ئۆز دۆلىتىنىڭ دەريا، كۆل قاتارلىق سۇ يوللىرىدا قاتناش ھوقۇقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بىر مۇستەقىل دۆلەت ئۆزىنىڭ بۇنداق ئىگىلىك ھوقۇقىغا ھەرقانداق چەت ئەلنىڭ تاجاۋۇز قىلىشىغا يول قويمايدۇ. لېكىن يېرىم مۇستەملىكە جۇڭگودا، كۆپ قېتىملىق تەك ھوقۇقسىز شەرتنامىلەر ئارقىلىق، ئىچكى دەريالاردا قاتناش ھوقۇقى پۈتۈنلەي دېگۈدەك قولدىن كەتكەنىدى.

1854 - يىلى ئىنگلىزچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن باشلاپ، چەت ئەللەر جۇڭگونىڭ ئىچكى دەريالاردا قاتناش ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشقا باشلىدى.

ئىنگلىزچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدا ئىمزالانغان جۇڭگو - ئەنگلىيە «تىيەنجىن شەرتنامىسى»دە «چاڭجىياڭ دەرياسى بويلىرىدىكى ھەرقايسى پورتلاردا ئەنگلىيە سودا كېمىلىرى سودا قىلسا بولىدۇ... جېنجياڭ بىر يىلدىن كېيىن سودا پورتى قىلىنغاندىن سىرت، ... خەنكۇدىن باشلاپ تا چاڭجياڭ دەرياسى دېڭىزغا قۇيۇلغىچە بولغان جايلاردائوچ پورتنى تاللىۋېلىپ، ئۇلارنى ئەنگلىيە كېمىلىرى مال چىقىرىدىغان، مال كىرگۈزىدىغان سودا رايونى قىلسا بولىدۇ» دەپ بەلگىلەندى. شۇنىڭدىن باشلاپ، غەرب كاپىتالىستلىك ئەللىرى چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ خەنكۇدىن تۆۋەن جايلىرىنىڭ قاتناش ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. شۇ يىلى، جۇڭگو - روسىيە «ئەيخۇي شەرتنامىسى» دە مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: «خېيلۇڭجياڭ، سۇڭخۇاجياڭ، ئۇسسۇرى دەريالىرىدا بۇنىڭدىن كېيىن جۇڭگو - روسىيە كېمىلىرىنىڭلا قاتنىشىغا رۇخسەت قىلىنىدۇ، ئايرىم دۆلەتلەر كېمىلىرىنىڭ بۇ دەريالاردا قاتنىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ.» مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، چار روسىيە سۇڭخۇاجياڭ، خېيلۇڭجياڭ، ئۇسسۇرى دەريالىرىدا قاتناش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالغان.

1876 - يىلى ئىمزالانغان جۇڭگو - ئەنگلىيە «يەنتەي شەرتنامىسى»دە يېچاڭ سودا پورتى قىلىپ بەلگىلەندى ھەمدە

داتىۋك، ئەنچىلىك، خىزمكۇ، ۋۇشۇي، لۇشىكۇ، شاشى قاتارلىق جايلار پاراخوت توختايدىغان، مال چۈشۈرىدىغان ئورۇن قىلىپ كۆرسىتىپ بېرىلدى. 1890 - يىلى ئىمزالانغان جۇڭگو - ئەنگلىيە «يەنتەي قوشۇمچە شەرتنامىسى»دە يەنە چۈڭچىلك سودا شەھىرى قىلىپ بەلگىلەندى ھەمدە ئەنگلىيىلىكلەرنىڭ يىچاك بىلەن چۈڭچىلك ئوتتۇرىسىدا «ئۆزى جۇڭگوچە كېمە تەييارلاپ» سودا قىلىشقا يول قويۇلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي چەت ئەل كېمىلىرىمۇ دەريا يوللىرىغا كىرىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن چەت ئەللىكلەرنىڭ شائخەيدىن خەنكۇغچە قاتنايدىغان سۇ يولى ئالاھىدە ھوقۇقى يىچاك، چۈڭچىڭفۇچە يېتىپ باردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چاڭجيائنىڭ ئاساسىي ئېقىمىدىكى قاتناش ھوقۇقى پۈتۈنلەي قولدىن كەتتى.

1895 - يىلىدىكى جۇڭگو - ياپونىيە جياۋۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن، جاھانگىرلارنىڭ چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ قاتناش ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشى ئاساسىي ئېقىمدىن كېڭىيىپ تارماق ئېقىمغا يەتتى. جۇڭگو - ياپونىيە «ماگۇەن شەرتنامىسى»نىڭ 6 - ماددىسىدا: چەت ئەل كېمىلىرى «شائخەيدىن ۋۇسۇڭجياڭ دەرياسىغا ۋە قانالغا كىرىپ سۈجۇ، خاڭجۇلارغا بارسا بولىدۇ» دەپ بەلگىلەندى. 1902 - يىلى ئىمزالانغان جۇڭگو - ئەنگلىيە «سودا - قاتناش قوشۇمچە شەرتنامىسى»نىڭ 8 - تارماق 12 - بۆلۈمدە يەنە: خۇنەننىڭ چاڭشا قاتارلىق جايلىرى سودا پورتى قىلىپ ئېچىلىدۇ» دەپ بەلگىلەندى. ئۇنىڭدىن ئېتىبارەن چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جياڭشى، جېجياڭ ۋە خۇنەندىكى تارماق ئېقىملىرىدىمۇ چەت ئەل سودىگەرلىرى ئەركىن قاتناش ئالاھىدە ھوقۇقىغا ئىگە بولۇۋالدى.

1897 - يىلىدىكى جۇڭگو - بېرما شەرتنامىسى قوشۇمچە تارماقلىرىنىڭ مەخسۇس ماددىلىرىدا: ۋۇجۇ، سەنشۇي سودا پورتى قىلىپ ئېچىپ بېرىلىدۇ، «بارا-ھۇنلار شياڭگاڭدىن سەنشۇي، ۋۇجۇغا، كۇاڭجۇدىن سەنشۇي، ۋۇجۇغا كېلىپ كېتىشتە، تاموژنىدىن بىر يول كۆرسىتىپ بېرىپ، ئالدىنئالا ئۇقتۇرۇش قىلىنىدۇ ھەمدە جىياڭمېن، گەنجۇتەن، جاۋچاك، دېچىك شەھىرىنىڭ سىرتىدىن ئىبارەت تۆت ئورۇن بىرلا ۋاقىتتا يولۇچىلار كېمىسى ۋە يۈك كېمىلىرى توختايدىغان پورت قىلىپ ئېچىلىدۇ، بۇ ئىش چاڭجياڭنىڭ كېمە توختايدىغان پورتلىرى توغرىسىدىكى نىزامغا ئوخشاش بېجىرىلىدۇ» دەپ بەلگىلەندى. بەش يىلدىن كېيىن جۇڭگو - ئەنگلىيە «سودا - قاتناش قوشۇمچە شەرتنامىسى» نىڭ 10 - ماددىسىدا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ: «گۇاڭدۇڭ ئۇلكىسىدىكى بەيتۇكۇ، لودىنكۇ، دۇچىك چاڭجياڭنىڭ كېمە توختايدىغان پورتلىرى توغرىسىدىكى نىزام بويىچە، يولۇچى ۋە يۈك كېمىلىرى ۋاقىتلىق توختايدىغان جاي قىلىپ بېرىلىدۇ ھەمدە رۇكچى، مانىك، جيۇجياڭ، گۇلاۋ، يۇكئەن، خۇلى، لۇبۇ، يۈچېك، لۇدۇ، فېكچۇمن قاتارلىق 10 ئورۇن يولۇچىلار كېمىگە چىقىدىغان، كېمىدىن چۈشىدىغان جاي قىلىنىدۇ» دەپ بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن گۇاڭدۇڭ، گۇاڭشىنىڭ ئىچكى دەريالىرىنىڭ قاتناش ھوقۇقى پۈتۈنلەي دېگۈدەك قولدىن كەتتى.

ئىش يۇزىدە، شەرتنامە ئاساسى بولىمىۋە چەت ئەل كېمىلىرى دائىم ئىچكى دەريالارغا خالىغانچە ئۇياۋاپ كىرىۋېرەتتى. مەسىلەن،

1897 - يىلى جۇڭگو - بېرما شەرتنامىسى ئىمزالىنىشتىن بىر يىل بۇرۇن، يەنى 1896 - يىلىنىڭ بېشىدا چەت ئەل پاراخوتلىرى شىجياڭ دەرياسىغا ئۇسۇپ كىرىپ ۋۇجۇغا كەلگەنىدى. 1900 - يىلى دابەن كېمە شىركىتىنىڭ كېمىلىرىمۇ مىنجياڭ دەرياسىغا كىرىپ، فۇجۇنىڭ شىنخۇا دېگەن يېرىدە يۈلۈچى ۋە مال توشۇش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغانىدى.

1902 - يىلى جۇڭگو - ئەنگلىيە «سودا - قاتناش قوشۇمچە شەرتنامىسى»نىڭ قوشۇمچىسى(3) «ئىچكى پورتلاردا قاتناش شەرتنامىسىگە تۇزىتىش كىرگۈزۈش نىزامنامىسى»دە: «ئىچكى دەريالارنىڭ تېخى كېمە قاتناپ باقمىغان پورتلىرى تەكشۈرۈش ئارقىسىدا سودىگەرلەرگە ئوڭاي ۋە پايدا يەتكۈزىدىغان بولسا، شۇنىڭدەك كېمە ئىگىلىرى ھەققىتەن ئۆزىگە نەپ تېگىدىغانلىقىنى ھېس قىلسا، ئۇ تەدرىجىي ھالدا سودا پورتى قىلىپ ئېچىلىدۇ. ئەگەر بىرەر سودىگەر سودا كېمىلىرى قاتناپ باقمىغان ئىچكى پورتلارغا قاتناپ سودا قىلىشنى خالسا، ئالدى بىلەن ئۆزىگە يېقىن جايدىكى باجگىرلارغا مەلۇم قىلىدۇ، باجگىرلار بۇنى سودا ئىشلىرى ۋەزىرىگە مەلۇم قىلىدۇ، سودا ئىشلىرى ۋەزىرى شۇ ئۆلكىنىڭ ئۆلكە ۋالىيسى بىلەن بىرلىكتە ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ، تېزدىن تەستىقلىشى كېرەك» دەپ بەلگىلەندى. بۇنىڭ بىلەن، 1905 - يىلى ياپونىيىنىڭ جېنجياڭدا تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى ياپونىيە دادۇڭ ماتۇرلۇق كېمە شىركىتىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، چاڭجېن ۋالىيسىغا «مۇشۇ يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ جېنجياڭدىن چىققان ماتورلۇق كېمە ياڭجۇ، باۋيىڭ، خۇەيئەن ئارقىلىق چاڭچىڭ، جياڭپۇ قاتارلىق جايلارغا باردۇ ۋە ئۆز ئىدارىسىنى قۇردۇ ھەمدە گۇاجۇ، شاۋبۇ، گاۋيۇ، جيېشۇ، سىشۇي، فېڭچياۋ قاتارلىق جايلاردا شۆبە ئىدارە تەسىس قىلدۇ» دەپ نوتا تاپشۇردى. شۇنىڭدىن تارتىپ دادۇڭ ماتۇرلۇق كېمە شىركىتىنىڭ كېمىلىرى ھېچقانداق شەرتنامە ئاساسى يوقلا، ئۇنىڭ ئۇستىگە سودا ۋەزىرى بىلەن ئۆلكە ۋالىيسىنىڭ تەستىقىسىزلا يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن جايلاردا ئەركىن قاتناۋېرىدىغان بولدى. چەتكە تەسلىمچىلىك قىلىدىغان چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، جۇڭگونىڭ ئىچكى دەريالاردىكى قاتناش ھوقۇقى مانا مۇشۇنداق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى ۋە قولدىن كەتتى.

شىمال مىللىتارىستلىرى ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىرمۇ ئىچكى دەريانىڭ قاتناش ھوقۇقىنى قايتۇرۇۋالالمىدى. ئەكسىچە، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى 1946 - يىلى يەنە ئامېرىكا جاھانگىرلىكى بىلەن «جۇڭگو - ئامېرىكا سودا شەرتنامىسى»نى ئىمزالاپ، جۇڭگونىڭ ئىچكى دەريالاردا قاتناش ھوقۇقىنى يەنە بىر قېتىم سېتىپ، ئۇنىڭ بەدىلىگە ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي جەھەتلەردىن ئومۇمىيۈزلۈك قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، خەلق بىلەن دۈشمەنلەشتى. 1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنلا بۇ ئىگىلىك ھوقۇقى خەلقنىڭ قولىغا قايتىپ كەلدى.

چازا بېجى بۇ، چەت ئەل سودىگەرلىرى چەت ئەل مالىلىرىنى جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىغا توشۇپ ساتقاندا ۋە جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدىن يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سودا پورتلىرىغا توشۇپ ئېكسپورت قىلغا

تاپشۇرىدىغان نۆۋتكەل بېجى. بۇنداق نۆۋتكەل بېجى ئالاھازەل ئىمپورت، - ئېكسپورت بېجىنىڭ يېرىمىگە توغرا كېلىدۇ، شۇڭا بۇ يېرىم جازا بېجى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ غەرب كاپىتالىستلىك ئەللىرىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدىكى باج ھوقۇقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان بىر خىل باج تۈرىدۇ.

1853 - يىلى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى تەيپىڭ تيەنگو قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنى باستۇرۇشقا ئىشلىتىدىغان ئەسلىئىنقىلابىي ئورۇش خىراجىتىنى غەملەش ئۈچۈن، پىرسەنت بېجى تۈرىنى يولغا قويۇپ، ئىچكى جايلاردا نۆۋتكەل بېجى يىغدى. ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدا، ئەنگلىيە ھۆكۈمىتى «تۈركىيىدىكىگە ئوخشاش، ھەممە ئىچكى باجلارنىڭ ئورنىغا بىر خىل ۋەكالەت بېجى ۋاڭلەش» نى ئوتتۇرىغا قويدى. 1858 - يىلى جۇڭگو - ئەنگلىيە «تيەنجىن شەرتنامىسى»دە مۇنداق دەپ بەلگىلەندى: ئەنگلىيە سودىگەرلىرى چەت ئەل مالىرىنى ئىمپورت قىلىپ ئىچكى جايلاردا ساتماقچى بولسا ياكى ئىچكى جايلاردىن يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىپ ئۇنى سودا پورتلىرىغا توشۇپ ئېكسپورت قىلماقچى بولسا، ئەنگلىيە سودىگەرلىرى سەپلىمە باج تۆلەيدۇ، ئۇ دائىملىق تاموژنا بېجى ۋە پىرسەنت بېجىنىڭ ئورنىغا قويۇلىدۇ، ئۇنىڭ نىسبىتى 5 پىرسەنت ئىمپورت - ئېكسپورت بېجىنىڭ يېرىمىغا توغرا كېلىدۇ، ياكى مال باھاسىنىڭ 2.5 پىرسەنتىگە توغرا كېلىدۇ، بۇ چاڭا بېجى دەپ ئاتىلىدۇ. باشقا جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى جۇڭگودا بىر تەرەپلىمە ئالاھىدە مەنپەئەتدار دۆلەت ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇۋالغاچقا، بۇ ئىمتىيازدىن باشقا دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشاش بەھرىمەن بولىدىغان بولدى. 1876 - يىلى جۇڭگو - ئەنگلىيە «يەنتەي شەرتنامىسى»دە جۇڭگو سودىگەرلىرىمۇ يېرىم باج ناپشۇرۇش پەيجۇسى ئېلىپ، چەت ئەل مالىرىنى توشۇپ ساتسا بولىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن ھەمدە 1880 - يىلدىن باشلاپ ئىجرا قىلىنىدۇ دەپ ئېنىق بۇيرۇق چۈشۈرۈلگەن بولسىمۇ. لېكىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەمەلدارلىرى جۇڭگولۇق سودىگەرلەرنى كۆزگە ئىلمايدىغان «ئىش گەرچە ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمەلىي ئىجراسى ئوخشاش بولمايدۇ» دېدى؛ 1896 - يىلى جۇڭگو سودىگەرلىرىنىڭ ئۆچلۈك تالون ئېلىپ، يەرلىك مەھسۇلاتلارنى سىرتقا توشۇشقا رۇخسەت قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن يۇقىرىدىكىدەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن «جۇڭگولۇق سودىگەرلەرنىڭ بېرىمۇ يەرلىك مەھسۇلاتلارنى ئىچكى جايلاردىن توشۇپ ئېلىپ چىقىش ئۈچۈن ئۆچلۈك تالون ئالمىغان».

چازا بېجى مەركەزنىڭ مالىيە كىرىمى

پىرسەنت بېجى يەرلىك مالىيە ئورگانلىرىنىڭ مالىيە كىرىمى بولغاچقا، يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرى چازا بېجىنىڭ ئازىيىپ كېتىشى بىلەن كىرىمنى ئازايتىۋەتمەسلىك ئۈچۈن، چەت ئەل سودىگەرلىرى پىرسەنت بېجىنى رازىلىق بىلەن تاپشۇرسۇن دەپ، چەت ئەل مالىرىنىڭ پىرسەنت بېجىنى كېمەيتتى، بۇ ئەھمىيەتتە، «قولدىن كەتكەن يېرىم چازا بېجىنىڭ پىرسەنت بېجىنى جۇڭگولۇق سودىگەرلەردىن تۆلىتىۋالغانلىق» ئىدى، بۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئىچىدە يەرلىك مەھسۇلاتلار سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان جۇڭگو سودىگەرلىرىنىڭ باج سېلىقى تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتتى؛ چەت ئەل سودىگەرلىرى بولسا ئۆچلۈك تالونىنى تېل تۇمار قىلىۋېلىپ،

ئىچكى جايلاردا ئىلمىنىدىغان خېلى يۇقىرى بىناجدىن قېچىپ، دۆلەت ئىچىدە قانۇنسىز ھالدا يەرلىك مەھسۇلاتلار سودىسى بىلەن شۇغۇللاندى. شۇ سەۋەبتىن، چازا بېجى تۈزۈمى جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى، كونا جوڭگو ئىگىلىكىنى تېخىمۇ ئېغىر دەرىجىدە يېرىم مۇستەملىكىلەشتۈرۈۋەتتى. 1930 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى پىرسىدېنت بېجىنى ۋە ئۆنىڭ رەسمىي، ھەر خىل - ھەر ياكىزا باج - سېلىق ئىچىدىكى پىرسىدېنت بېجى خاراكتېرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قىسمىنى شۇنىڭدەك تامۇژىنىڭ 50 چاقرىم سىرتىدىن ئېلىنىدىغان دائىملىق تامۇژنا بېجى ھەم ئىچكى جايلاردا ئېلىنىدىغان دائىملىق تامۇژنا بېجىنى ئوچۇق بۇيرۇق چۈشۈرۈپ كېمەيتىۋەتتى ۋە ئەمەلدىن قالدۇردى، بۇنىڭ بىلەن چازا بېجى ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسىنى يوقىتىپ ئەمەلدىن قالدى.

چەت ئەللىكلەرنىڭ جۇڭگودا زاۋۇت-فابرىكا قۇرۇش ھوقۇقى بۇ، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ كونا جۇڭگونىڭ سودا پورتلىرىدا پىششىقلاپ ئىشلەش - پاساش كارخانىلىرى قۇرۇش ئۈچۈن ئىگىلىۋالغان شەرتنامە ھوقۇقى. 1840 - يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، پورتۇگالىيەلىكلەر ئۆزى ئىگىلىۋالغان ئاۋمېندا قانۇنسىز ھالدا زەمبىرەك قۇيۇش قاتارلىق پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىلىرىنى قۇرغانىدى. ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەنگلىيە تاجاۋۇزچى ئۇنسۇرلىرى 1843 - يىلى شاڭخەيدە قانۇنسىزھالدا «موخەي باسمىخانىسى» قۇرۇپ مەتبەئەچىلىك بىلەن شۇغۇللاندى؛ 1845-يىلى ئۇلار يەنە گۇاڭدۇڭ-ئۇلكىسىنىڭ خۇاڭپۇ دېگەن يېرىدە قانۇنسىز ھالدا «كېبەي كېمە رېمونتخانىسى» قۇرۇپ، كېمە رېمونت قىلىش ئىشى بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ چاغدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سىرتقا قارىتا تەسلىمچىلىك لۇشىيەنىنى ئىجرا قىلغاچقا، چەت ئەللىكلەرنىڭ مۇشۇنداق قىلچە شەرتنامە ئاساسى يوق قانۇنسىز ھەرىكەتلىرى بىلەن زادى كارى بولمىدى، 1894 - يىلغا كەلگۈچە، چەت ئەللىكلەر جۇڭگودا 100 دىن ئارتۇق زاۋۇت قۇردى، بۇ زاۋۇتلار ئاساسەن كېمەسازلىق - كېمە رېمونت قىلىش، ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە جامائەت ئىشلىرى قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللىناتتى. جۇڭگو تارىخىدا تۇنجى ئۆلاد ھازىرقى زامان سانائەت پرولېتارلىرى شۇلارنىڭ زاۋۇتىدا مەيدانغا كەلدى.

1895 - يىلى جۇڭگو - ياپونىيە «ماگۇەن شەرتنامىسى» نىڭ 6 - تارمىقىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: «ياپونىيە پۇقرالىرى جۇڭگونىڭ سودا پورتلىرىدىكى شەھەر - بازارلاردا تۇرلۈك ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى ئىشلەش ئىشلىرى بىلەن خالىغانچە شۇغۇللانسا بولىدۇ، شۇنداقلا ھەر خىل ماشىنىلارنى خالىغانچە ئىمپورت قىلىپ، ئىمپورت بېجىنى تاپشۇرىدۇ»؛ ياپونلۇقلار جۇڭگودا تۇرلۈك ھۈنەر - سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىپ ئىشلەپ چىققان مالنى، جۇڭگودا تاپشۇرىدىغان «ئىچكى جايلاردا تۇشۇش بېجى، ئىچكى جايلاردا ئېلىنىدىغان باج، قەغەز پۇل بىلەن تاپشۇرۇلىدىغان باج، ئالۋان - سېلىق ۋە جۇڭگونىڭ ئىچكى جايلىرىدا مال ساقلايدىغان دەك - سارايلارنىڭ پايدىسى ياپون پۇقرالىرى جۇڭگوغا ئېلىپ كىرگەن مالنى قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنىدۇ». شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ياپونىيە ۋە باشقا جاھانگىر دۆلەتلەر جۇڭگونىڭ سودا

پىرولىرىدا بىرىشىغلاپ ئىشلەش - ياساش كارخانىلىرى قۇرۇشتا شەرتنامە ھۆججەتلىرىنى ئىگە بولۇۋالدى. ئەسلا چەت ئەللىكلەرنىڭ زاۋۇتىمىزدىن چىققان مالىلارغا بولسا ئىمپورت قىلىنغان چەت ئەل مالىلىرىدىن ئېلىنىدىغان باج نىسبىتى بويىچە باج ئېلىنىدۇ، يەنى مال باھاسىنىڭ 5 پىرسەنتىنى ئىمپورت بېجى ئېلىنىدۇ، بۇ مالىلار ئىچكى جايلاردا سېتىلغان چاغدا يەنە 2.5 پىرسەنت چاڭا بېجى ئېلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا، ھېچقانداق باج ئېلىنمەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇڭگونىڭ زاۋۇت ئىگىلىرى ۋە سودىگەرلىرى ئۆز مالىلىرىنى ساتقانغا ھەرقانداق ئۇنۇكەلدە باج تاپشۇردى، ھەرقانداق چاغدا پىرسەنت بېجى تاپشۇردى، ئۇلارغا ئېغىر ئالۋان - سېلىق قويۇلدى. بۇنىڭ بىلەن چەت ئەل سودىگەرلىرىگە ئېتىبار بېرىپ، جۇڭگو سودىگەرلىرىنى باسىدىغان ئالجايىپ تۈزۈم شەكىللەندى، مىللىي كاپىتالنىڭ چەت ئەل تاجاۋۇزچى كۈچلىرى بىلەن رىقابەتلىشەلمەيدىغان دەرىجىگە چۈشۈپ قالدى.

«ماگۇمن شەرتنامىسى» غەرب ئەللىرى ئەركىن كاپىتالىزمدىن مونوپول كاپىتالىزمغا يەنى جاھانگىرلىككە ئۆتۈۋاتقان ھالقىلىق پەيتتە ئىمزالاندى. شۇنىڭدىن كېيىن، خەلقئارا جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگودا پىرىشغلاپ ئىشلەش - ياساش كارخانىلىرى قۇرۇشتا كاپىتال چىقىرىش خاراكتېرى ئىنتايىن روشەن بولۇپ قالدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى 40 يىل ئىچىدە، خەلقئارا جاھانگىرلار سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتە پۈتۈل قەرز بېرىش ۋە تۈرلۈك يوللار بىلەن بېسىم ئىشلىتىش ۋاستىلىرىنى قوللىنىپ، تۈرلۈك ئىمتىيازلارغا ئىگە بولۇۋېلىپ، جۇڭگونىڭ مالىيىسى، پۈتۈل مۇئامىلىسى، قاتناش - تىرانسپورتى، سودا، ناشقى سودا قاتارلىق تۈرلۈك ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تېرىكتىن لۇۋالدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە پىرىشغلاپ ئىشلەش - ياساش كارخانىلىرى قۇرۇشنى تارقىتىش جۇڭگونىڭ تۈرمىنىڭ ساياسىي تارماقلىرىنى تېرىكتىلۇۋالدى. 1956 - يىلغا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ زاۋۇت - كان كارخانىلىرىنىڭ مەھسۇلاتى پۈتۈن جۇڭگونىڭ زاۋۇت، كان - كارخانىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى ئىچىدە ئۇنىڭغان سالمىقى تۆۋەن - تۆۋەن ھالدا ئۆزەندىكىدەك سەۋىيىگە يەتتى: ئېلېكتر قۇۋۋىتى 55 پىرسەنت، كۆمۈر 55.7 پىرسەنت، تاماكا 58 پىرسەنت، پاختا رەخت 64 پىرسەنت، چۆيۈن 96.8 پىرسەنت، ۋەھاكازالار. تا 1949 - يىلى جۇڭخوا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانىدىن كېيىن، جاھانگىرلار جۇڭگو زېمىنىدا (تەيۋەن ئۇلكىسىدىن باشقا) زاۋۇت قۇرۇپ مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولالمايدىغان بولدى.

ئەسىر دائىرىسى يۈ. «مەنبەئەت دائىرىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا جاھانگىر دۆلەتلەر ئۆزئارا كېلىشىم تۈزۈشۈپ تاجاۋۇز قىلىنغۇچى دۆلەتنىڭ بۇلۇشۇۋېلىش، ياكى تاجاۋۇز قىلىنغۇچى دۆلەتنىڭ مەلۇم شەكىل ئارقىلىق بەزى جايلارنىڭ ھوقۇقىنى ئىككىسىچى بىر دۆلەتكە بەرمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشقا زورلاش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ — جاھانگىر كۈچلۈك دۆلەتلەر دۇنيانى بۇلۇشۇۋېلىشتا قوللىنىدىغان بىر خىل شەكىل. 1884 - يىلى 11 - ئايدىن 1885 - يىل 2 - ئايغىچە، ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئاۋستىرىيە، ئىتالىيە، بېلگىيە، روسسىيە، ئىسپانىيە، پورتۇگالىيە قاتارلىق 15 دۆلەت «بېرلىن يىغىنى» دا ئافرىقىدا تەسىر دائىرىسىنى

بۆلۈشۈۋېلىش توغرىسىدا مۇشۇنداق كېلىشىم ھاسىل قىلىشقانىدى. 1894 — 1895 - يىللىرى جۇڭگو - ياپونىيە جياۋۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە، ياپونىيە ۋە روسىيە قاتارلىق كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەرمۇ جۇڭگودا تەسىر دائىرىسى تالاشتى. 1897 - يىلى كۈزدە، گېرمانىيە شەندۇڭدىكى ساۋجۇدا پوپنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئەنزىسىنى باھانە قىلىپ، ھەربىي پاراخوت چىقىرىپ چىڭداۋنى بېسىۋالدى، جاۋجۇ قولتۇقىنى ئىجارىگە بېرىشنى ۋە شەندۇڭدا تۆمۈرىيول سېلىش، كان ئېچىش ئىمتىيازىغا ئېرىشىشنى تەلەپ قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1898 - يىل 3 - ئاينىڭ 6 - كۈنى گېرمانىيە بىلەن «جياۋجۇ قولتۇقى كونىسىيە شەرتنامىسى» نى ئىمزالاشقا مەجبۇر بولدى ۋە يۇقىرىدىكى تەلەپلەرگە قوشۇلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن گېرمانىيە پۈتۈن شەندۇڭنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسى دەپ قاراپ كەلدى. 1897 - يىلى قىشتا، چارروسىيە ئەسكەر چىقىرىپ لۈيشۈن بىلەن دالىيەننى بېسىۋېلىپ، ئۇنى «ئىجارىگە بېرىش»نى تەلەپ قىلدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى 1898 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى چارروسىيە بىلەن «جۇڭگو - روسىيە شەرتنامىسى» نى تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى، شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى «جۇڭگو - روسىيە قوشۇمچە شەرتنامىسى»نى ئىمزالاپ، لۈيشۈن، دالىيەننى چارروسىيىگە ئىجارىگە بېرىشكە قوشۇلغاندىن سىرت، 1896 - يىلى چارروسىيىگە جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى رايونلاردا تۆمۈرىيول سېلىش ھوقۇقىنى بەرگەن ئاساستا، يەنە مۇشۇ تۆمۈرىيولنى شەرقىي شىمالىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغىچە ئۇزارتىش ئىمتىيازىنى بەردى. 1899 - يىل 4 - ئايدا، چارروسىيە ئەنگلىيە بىلەن ئۆزئارا نوتا ئالماشتۇرۇپ، ئەنگلىيىنىڭ بۇ ئىمتىيازنى ئېتىراپ قىلىشىنى قوللىغا كەلتۈردى. شۇنىڭدىن باشلاپ، چارروسىيە جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال قىسمىنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسى قىلىۋالدى. چاڭجىياك دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىمىدىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەرگە ئاللىبۇرۇن ئەنگلىيىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي تەسىرى يەتكەنىدى؛ 1898 - يىل 2 - ئايدا، ئۇ نوتا تاپشۇرۇش شەكلى ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى چاڭجىياك دەرياسى ۋادىسىنى ئىككىنچى بىر دۆلەتكە ئىجارىگە، رەنگە بەرمەسلىككە ياكى ئۆتۈنۈپ بەرمەسلىككە كاپالەتلىك قىلىشقا زورلىدى. ئارقىدىنلا، ئەنگلىيە، گېرمانىيە يەنە 1898- يىل 9 - ئايدا ئىككى دۆلەت جۇڭگودا تۆمۈر يول سېلىش كېلىشىمىنى تۈزۈپ، چاڭجىياك دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىمىدىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەرنى ئەنگلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسى، شەندۇڭ ئۆلكىسىنى گېرمانىيىنىڭ تەسىر دائىرىسى دەپ ئۆزئارا ئېتىراپ قىلىشتى: 1899 - يىل 4 - ئايدا، ئەنگلىيە چارروسىيە بىلەن ئۆزئارا نوتا ئالماشتۇرۇپ، چاڭجىياك دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىمىدىكى جايلارنىڭ ئەنگلىيىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىكەنلىكىنى چارروسىيىگە ئېتىراپ قىلدۇردى. فرانسىيە 1895 - يىل 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىكى جۇڭگو - فرانسىيە «سودا ئىشلىرى توغرىسىدا مەخسۇس شەرتنامىسىنىڭ قوشۇمچە ماددىلىرى»غا ئاساسەن، يۈننەن، گۈاڭشى، گۈاڭدۇڭ ئۆلكىلىرىدە كان ئېچىش ئىشلىرىدا ئۈستۈنلۈك ھوقۇقىغا ۋە ۋېيتنام تۆمۈرىيولىنى جۇڭگو تەۋەسىدىكى تۆمۈر- يولغا ئۇلاش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇۋالدى.

1897 - يىل 8 - ئايدا ۋە 1898 - يىل 4 - ئايدا، فرانسىيە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم چەك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى ھاججەت ئالماشتۇرۇش شەكلى ئارقىلىق خەينەنداۋ ئارلىقى ۋە ۋېيتنامغا چېگرىداش ئۆلكىلەرنى (يۈننەن، گۋاڭشى، گۋاڭدۇڭ ئۆلكىلىرىنى كۆزدە تۇتمىدۇ) ئىككىنچى بىر دۆلەتكە بۆلۈپ بەرمەسلىكنى ئېتىراپ قىلىشقا زورلىدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ رايونلارنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالدى. 1898 - يىل 4 - ئايدا، ياپونىيە چەك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى ھاججەت ئالماشتۇرۇش شەكلى ئارقىلىق فۇجيەن ئۆلكىسىنى ئىككىنچى بىر دۆلەتكە بۆلۈپ بەرمەسلىك يا كى ئىجارىگە بەرمەسلىكنى ئېتىراپ قىلىشقا زورلىدى، شۇنىڭ بىلەن فۇجيەن ئۆلكىسىنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسى قىلىۋالدى.

جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ ئەھمىيلىي كۆچمىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە كۆچمىشىگە ئەگىشىپ، يۇقىرىدىكى تەسىر دائىرىلەرمۇ ئۆزگىرىپ تۇردى. ياپونىيە - روسىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن، 1905 - يىلى ئىمزالانغان ياپونىيە - روسىيە سۇلھ شەرتنامىسى ۋە 1907 - يىلى ئىمزالانغان ياپونىيە - روسىيە مەخپىي شەرتنامىسىگە ئاساسەن، ئىككى دۆلەت ئۆزلىرىچە جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمال رايونىنى ئاتالمىش «جەنۇبىي مانجۇرىيە» ۋە «شىمالىي مانجۇرىيە» دەپ بۆلۈشۈپ، «شىمالىي مانجۇرىيە»نىڭ چارروسىيىنىڭ تەسىر دائىرىسى، «جەنۇبىي مانجۇرىيە»نىڭ ياپونىيىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىكەنلىكىنى ئۆزئارا ئېتىراپ قىلىشتى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ياپونىيە شەنداۋ ئۆلكىسىگە ئەسكەر چىقىرىپ چىكداۋ، جىياۋجۇ قولتۇقى شۇنىڭدەك چىكداۋ - جىنەن تۆمۈريولىنى زورلۇق بىلەن بېسىۋالدى: ئۇرۇشتىن كېيىن، پۈتۈن شەنداۋ ئۆلكىسى ئەمەلىيەتتە ياپونىيىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايلىنىپ قالدى. 1922 - يىلى جۇڭگو - ياپونىيە «شەنداۋنىڭ قېيتا لغان مەسىلىرى» نى ھەل قىلىشاندىن كېيىن، ياپونىيە ئەسكەرلىرى شەنداۋدىن چېكىنىپ كېتىشى كېرەك ئىدى. لېكىن تا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ھارپىسىدىچە ياپونىيە شەنداۋدا باشتىن - ئاخىر ئالاھىدە تەسىر كۈچىگە ئىگە بولۇپ كەلدى.

ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىي چار پادىشاھ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى جۇڭگو تېۋغرىسىدا 1919 - يىل 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، 1920 - يىل 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم بايانات ئېلان قىلىپ، «ئىلگىرى چار پادىشاھ ھۆكۈمىتى جۇڭگو بىلەن ئىمزالىغان شەرتنامىلەرنىڭ ھەممىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدۇ» دەپ تەنتەنىلىك بىلەن جاكارلىدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چارروسىيىنىڭ جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى (ئاتالمىش «شىمالىي مانجۇرىيە») تەسىر دائىرىلىرى ئەمەلدىن قالدى.

1937 - يىلى جۇڭگو خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئېلىپ بېرىش بىلەن، ھەرقايسى جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگودىكى تەسىر دائىرىلىرىمۇ ئەمەلدىن قالدى.

ئىشكىنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى بۇ، «ئىشكىنى ئېچىۋېتىش مەسلىكى»، «ئىشكىنى ئېچىۋېتىش پرىنسىپى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 1899 - يىل 9 - ئاي ۋە 11 - ئايدا، ئامېرىكا گووۋېچىڭى خاي يوخان ئىلگىر - كېيىن بولۇپ، ئايرىم -

ئايرىم هالدا ئەنگلىيە، گېرمانىيە، روسسىيە، فرانسىيە، ياپونىيە، ئىتالىيە قاتارلىق ئالتە دۆلەتكە نوتا تاپشۇرۇپ، ئامېرىكا هەرقانداق دۆلەتنىڭ جۇڭگو تەۋەلىكىدىكى هەرقانداق جايىنى تەنها ئىگىلىۋېلىش هوقۇقى بولۇشىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ دەپ جاكارلىدى، هەرقايسى دۆلەتلەردىن جۇڭگودا «ئىشكنى ئېچۇېتىش» سىياسىتىنى قوللىنىشنى تەلەپ قىلدى. جاهانگىرلارنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىش تارىخىدىكى ئاتالمىش «ئىشكنى ئېچۇېتىش» سىياستىنى مانا مۇشۇنىڭدىن كەلگەن.

1894 — 1895 - يىللىرىدىكى جۇڭگو - ياپونىيە جياۋۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن، جاهانگىر دۆلەتلەر جۇڭگونىڭ مەلۇم بىر رايونىنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسى قىلىۋېلىش جەھەتتە شىددەتلىك دولقۇن كۆتۈردى. ئۇ چاغدا ئامېرىكا ئىسپانىيەگە قارتا-جاهانگىرلىك ئۇرۇشى قوزغاش بىلەن ئاۋارە ئىدى؛ بۇ ئۇرۇش نەتىجىسىدە، ئامېرىكا ئىسپانىيەنىڭ مۇستەملىكىسى فىلىپپىن تاقىم ئارىلى ۋە گۇئەنداۋ ئارىلىنى تارتىۋېلىپ، جۇڭگوغا يەنمۇ ئىلگىرىلەپ كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىش بازىسىغا ئىگە بولۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن خاي يوخان يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، هەرقايسى جاهانگىر دۆلەتلەردىن تۆۋەندىكى ئۇچ پىرىنسىپنى ئورتاق ئېتىراپ قىلىشنى تەلەپ قىلدى:

بىرىنچى، هەرقانداق بىر دۆلەت ئۆزىنىڭ جۇڭگودىكى هەرقانداق تەسىر دائىرىسى ياكى ئىجارە زېمىنىدىكى شەرتنامىگە ئاساسەن ئېچىلغان هەرقانداق پورتتا ئىككىنچى بىر دۆلەتنىڭ ئېرىشكەن مەنپەئىتىگە ئارىلاشماسلىقى كېرەك.

ئىككىنچى، جۇڭگودا هازىر يولغا قويۇلۇۋاتقان كېلىشىمە تاموژنا بېجىنى هەرقانداق مال‌لارنى هەرقانداق بىر دۆلەتنىڭ «تەسىر دائىرىسى» دىكى پورتلارنىڭ هەممىسىگە توشۇپ كىرىشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان باج جۇڭگو هۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئېلىنىدۇ.

ئۈچىنچى، هەرقايسى دۆلەتلەر ئۆزىنىڭ «تەسىر دائىرىسى» ئىچىدىكى هەرقانداق پورتتا، باشقا دۆلەتنىڭ كېمىلىرىگە ئۆز دۆلىتىنىڭ كېمىلىرىدىن ئۈستۈن باج ئېلىشقا بولمايدۇ؛ شۇنىڭدەك ئۆز «تەسىر دائىرىسى» ئىچىدە سېلىنغان، تەزگىنلەپ تۇرغان ياكى باشقۇرغان تۆمۈر يولىلاردا ئىككىنچى بىر دۆلەت پۇقرالىرىنىڭ ياكى ئاهالىسىنىڭ مال‌لىرىنى توشۇپ «تەسىر دائىرە»دىن ئۆتكۈزۈشكە تۇغرا كەلگەندە، ئۇنىڭدىن ئېلىنىدىغان كىرا هەققى مەزكۇر دۆلەتنىڭ پۇقرالىرىنىڭ شۇنىڭغا ئوخشاش مال‌لىرىنىڭ كىرا پۇلىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك.

ئامېرىكا ئىشكنى ئېچۇېتىش سياستىنى ئاساسەن مۇنداق ئىككى غەرەز بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان: ئىقتسادىي جەھەتتە، ئۇ هەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگودا بۆلۈشۈۋالغان «تەسىر دائىرىسى»نى ئېتىراپ قىلىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان هالدا، جۇڭگونىڭ بازارلىرىنى دۇنيادىكى هەرقايسى دۆلەتلەرگە جۇملىدىن ئامېرىكىغا ئوخشاش يۈزلۈك ئېچىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، هەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ «تەسىر دائىرىسى» ئىچىدە ئامېرىكىنىڭ هوقۇق مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزۈشىگە هەم سودا پائالىيەتلىرىنى چەكلەشىگە قارشى تۇرغان؛ سىياسىي جەهەتتە، ئۇ هەرقايسى دۆلەتلەردىن بېيجىڭدا بىر تۇتاش هەربىي كۈچ، هەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇز چىلىق قورالى بولۇپ قالغان چېغىدا سۇلالىسى

ھۆكۈمىنى بىرلىكتە قوللاشنى تەلەپ قىلغان.

ئامېرىكىنىڭ بۇ پرىنسىپال تەلىپى ئالدى بىلەن ئەنگلىيە، ياپونىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. ئارقىدىن روسىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە ۋە ئىتالىيىمۇ قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. 1900 - يىل 3 - ئايدا مۇشۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى ئاتالمىش «ئىشكنى ئېچىۋېتىش سودا سىياسىتى» دېگەن خىتابنامىنى بىرلىكتە ئېلان قىلغان. بۇ «ئىشكنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى» بارا - بارا جاھانگىر كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشتىكى ئورتاق خەلقئارالىق سىياسىتى بولۇپ قالغان.

1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ياپونىيە جۇڭگونى تەنھا ئىگىلىۋالىدىغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. ئۇرۇشتىن كېيىن، ئامېرىكا ئىراق شەرقتە ياپونىيە بىلەن زومىگەرلىك ھوقۇقى تالىشىش ئۈچۈن، 1921 - يىل 11 - ئايدا ئەنگلىيە، ياپونىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، بېلگىيە، گوللاندىيە، پورتۇگالىيە ۋە جۇڭگونى تەكلىپ قىلىپ ۋاشىنگتوندا يىغىن ئۆتكۈزدى. 1922 - يىل 2 - ئايدا «توققۇز دۆلەت ئەھدىنامىسى» نى ئىمزالاپ، «ھەر قايسى دۆلەتلەر جۇڭگودا باراۋەر پۇرسەتكە ئىگە» دېگەننى ئوچۇق - ئاشكارا ئېلان قىلدى. شۇنداق قىلىپ «ئىشكنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى» جۇڭگومۇ ئىمزا قويغان ئەھدىنامە شەكلى بىلەن مۇقىملاشتۇرۇلدى؛ جۇڭگو ئۆز دەرۋازىسىنى ھەرقانداق جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ئۈچۈن پۈتۈنلەي ئېچىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

«توققۇز دۆلەت ئەھدىنامىسى»دە مۇنداق دەپ بەلگىلەندى: «جۇڭگودىن باشقا، ئەھدىنامە تۈزۈشكەن ھەرقايسى دۆلەتلەر ھاسىل قىلىنغان كېلىشىم بويىچە»، «جۇڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى، مۇستەقىللىقى، ئېرىنمەسلىيە ۋە مەمۇرىي جەھەتتىكى پۈتۈنلۈكىگە ھۆرمەت قىلىدۇ»؛ «تۈزۈلۈك ھوقۇقلار ئارقىسىدىن ھەقمۇ - ھەق تۈردە ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگو زېمىنىدىكى سودا ئىشلىرى، ساناقەت ئىشلىرىدا باراۋەر پۇرسەتكە ئىگە بولۇش دېگەن پرىنسىپلىرىنى ئەملگە ئاشۇرىدۇ ۋە داۋاملاشتۇرىدۇ»؛ «جۇڭگونىڭ ئىشكنى ئېچىۋېتىشكە ئويغۇنلىشىش ياكى ھەرقايسى دۆلەتلەر سودا ئىشلىرى، ساناقەت ئىشلىرىدا باراۋەر پۇرسەتكە ئىگە بولۇش قاتارلىق پرىنسىپلارنى تېخىمۇ ئۇنۇمگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، جۇڭگودىن باشقا، ئەھدىنامە تۈزۈشكەن دۆلەتلەر ئۆز دۆلىتىدىكى خەلقى» نىڭ «جۇڭگونىڭ بەلگىلەنگەن جايلىرىدا سودا ئىشلىرىغا ياكى ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇشقا مۇناسىۋەتلىك ئۇستۇن ھوقۇققا ئىگە بولۇۋېلىشنى كۆزلىمەسلىك ۋە قوللىماسلىققا كېلىشىم تۈزىدۇ»؛ ۋەھاكازالار. مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى جاھانگىر كۈچلۈك دۆلەتلەرنىڭ تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، جۇڭگونى ئۆزلىرىنىڭ ئورتاق ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

1931 - يىلى ياپون جاھانگىرلىكى جۇڭگوغا تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغاپ، خەلقئارا جاھانگىرلار جۇڭگونى ئورتاق تىزگىنلىمەكچى بولغان ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىۋەتتى. ئاتالمىش ئىشكنى ئېچىۋېتىش سىياسىتى ئەملىيەتتە مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى.

تاموژنا سەر بۇ، تاموژنىدا باج ئېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان كۆمۈش پۇلنىڭ بىرلىكى. ئەپسۇن ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى گۇاڭجۇ جۇڭگونىڭ بىردىنبىر سودا پورتى ئىدى، تاشقى سودىدا باج ئالغاندا پۈتۈنلەي گۇاڭجۇ

كۆمۆش پۇلى بىرلىك قىلىناتتى. 1770 - يىلى، ئەنگلىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ سودىغا مەسئۇل خادىمى سەييارە سودىگەرلەر بىلەن بىر سەر گۇاڭجۇ كۆمۆش پۇلى 1.333 ئۇنسلىز سېرىگە، ئومۇمىي ئۆلچەم بويىچە 37.783 گرامغا توغرا كېلىدۇ دەپ پۈتۈشكەن. ئەپسۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، گۇاڭجۇ كۆمۆش پۇلى يەنىلا باج ئېلىشتا بىرلىك قىلىنىپ كەلگەن، باشقا پورتلاردا كۆمۆش پۇل ئارقىلىق باج تۆلىگەندە، ئۇنى گۇاڭجۇ كۆمۆش پۇلىغا تېگىشىپ ئاندىن باج تۆلىگەن، شۇڭلاشقا گۇاڭجۇ كۆمۆش پۇلى تاموژنا سەر دەپ ئاتالغان.

1843 - يىلى جۇڭگو - ئەنگلىيە «سودا نىزامنامىسى» دە مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: «باج پۈتۈنلەي چەت ئەل تەڭگىسى بىلەن تاپشۇرۇلىدۇ، ئەگەر چەت ئەل تەڭگىسىنىڭ سالىق دەرىجىسى تۆۋەن بولسا، ھەرقانداق چاغدا، ھەرقانداق جايدا شۇ پورتتىكى ئەنگلىيە ئەمەلدارلىرى بىلەن تاموژنا ھەكمىسى كېلىشىپ، مەلۇم چەت ئەل تەڭگىسىنىڭ سالىق دەرىجىسى تۆۋەن بولغان قىسمىنى تولۇقلاپ بەرسە بولىدۇ، بۇنى ھەر ئىككى تەرەپ كېلىشىپ بىر تەرەپ قىلىدۇ.»

1858 - يىلى ئىمزالانغان جۇڭگو - ئەنگلىيە «تيەنجىن شەرتنامىسى» دىمۇ مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: «باج تاپشۇرغاندا كۆمۆش پۇل ..... ياكى ساپ كۆمۆش ۋە ياكى چەت ئەل تەڭگىسى ئىشلىتىلىدۇ؛ باج داۋگۇاڭنىڭ 23 - يىلى (1843 - يىل) گۇاڭدۇڭدا بەلگىلەنگەن تۈرلۈك سالىق دەرىجىدىكى كۆمۆش پۇل ئارقىلىق تاپشۇرۇلىدۇ».

داۋگۇاڭنىڭ 23 - يىلى بەلگىلەنگەن كۆمۆش پۇلىنىڭ سالىق دەرىجىسى شۇ چاغدا گۇاڭجۇدا ئېقىۋاتقان ئالتە خىل چەت ئەل كۆمۆش پۇلىنىڭ ئېغىرلىق ۋە ساپلىق دەرىجىسى بويىچە تاموژنا سەركە سۈندۇرۇلۇپ، چەت ئەل كۆمۆش پۇلى بىلەن باج تاپشۇرۇشتا ئۆلچەم قىلىناتتى، مەسىلەن، 100 سەر ھىندىستان رۇپىيىسى ئىچىدە 91.085 سەر ساپ كۆمۆش بولاتتى، يەنى ساپ 100 سەر كۆمۆش 109.79 سەر ھىندىستان رۇپىيىسىگە تەڭ كېلەتتى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا جۇڭگو ئۆزى تەڭگە قۇيغان بولسىمۇ، لېكىن تاموژنا بېجى تاپشۇرغاندا، ئېكسپورت - ئىمپورت قىلىنغان مالالارنىڭ قىممىتىنى تىزىملىغاندا يەنىلا تاموژنا سەر ئىشلىتىلەتتى، 100 سەر تاموژنا سەر 156.65 تەڭگىگە توغرا كېلەتتى.

1929 - يىلى دۇنيا كاپىتالىزمىنىڭ ئىقتىسادىي چوڭ كرىزىسى پۈتۈن يەر شارىنى قاپلىدى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئىمپورت بېجى ئىشلىتا، كۈمۈشنىڭ كۇرسى چۈشۈپ كېتىش بىلەن زىيان تارتىپ قالماسلىققا، قەرز تۆلەيدىغان ۋە ئۇرۇش چىقىمى تۆلەيدىغان ئىشلارغا تەسىر يەتكۈزۈپ قويماسلىققا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 1930 - يىل 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ تاموژنىدا گۈەنجىنى بىرلىك قىلىپ، ئۇنى ئىمپورت بېجى ئىشلىتا پۇل ئورنىدا قوللاندى، بىر گۈەنجىن بىرلىكى 60.1866 گرام ساپ ئالتۇنغا باراۋەر كېلەتتى، بۇ ئالاھازەل شۇ چاغدىكى 40 فۇڭ ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ساپ ئالتۇن قىممىتىگە باراۋەر ئىدى. ئەمما باجغا تەڭگە، كۆمۆش ئىشلىش ئىشى يەنىلا داۋاملىشىۋەردى، بۇلارنىڭ گۈەنجىن بىرلىكىگە سۈندۇرۇلۇش نىسبىتى باش باجگىر تەرىپىدىن ئۇچ كۈن

ئىشلىرى ئىلان قىلىنماقتا. كېيىن لۇ ئامېرىكا دوللىرى بىلەن بەرلىك پۇلىنىڭ بازاردىكى بېرىۋوت نىسبىتى بويىچە سوۋېتلەشتۈرۈلىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن تاموژنا سېر ئىمپېرىت بېجى ئېلىنىشتا ئۇلجەم قىلىنمىشتىن قالىدى. 1933 - يىل 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن سېر بىرلىكى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يادىنگە ئۆزگەرتىلدى، يېگىدىن قۇيۇلغان كۈمۈش پۇلنىڭ ئېغىرلىقى 26.6971 گرام بولۇپ، ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ساپ كۈمۈش 88 پىرسەنت ئىدى، 100 تاموژنا سېرى 155.8 يادىنگە توغرا كېلەتتى، 90 يىل ئىشلىتىلىپ كېلىنگەن تاموژنا سېر شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تامامەن ئەمەلدىن قالدى.

تاموژنا ئېشىندىسى بۇنىڭدا، كونا جۇڭگودا تاموژنا بېجى ئارقىلىق قەرز، ئۇرۇش چىقىمى قاتارلىقلارنى تۆلەپ بولغاندىن كېيىنكى ئېشىندا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 1843 - يىل جۇڭگو - ئامېرىكا «سودا نىزامنامىسى» دە مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: «تاموژنا باي سودىگەرلەرنى تاللاپ بىرنەچچە يەردە سەرراپخانا ئېچىپ، ئۇلارغا پەيجۇ بېرىپ، پەيجوغا پالانى سەرراپخانا ئەنگلىيە سودىگەرلىرى تاپشۇرغان باج پۇلىنى ۋەكالىتەن تاپشۇرۇۋالىدۇ دەپ يېزىپ قەيۇش كېرەك، ئەنگلىيە سودىگەرلىرى شۇنىڭ ئاساس قىلىپ بەلگىلەنگەن مۆلھەتتە باج تاپشۇرسۇن.» 1858 - يىلى ئىمزالانغان جۇڭگو - ئەنگلىيە «تيەنجىن شەرتنامىسى» دە: «ئەنگلىيە سودىگەرلىرى باج پۇلىنى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئېچىلغان سەرراپخانىغا تاپشۇرىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، تاموژندا ئېلىنىدىغان باج كىرىمىنىڭ ھەممىسى جۇڭگونىڭ مەخسۇس سەرراپخانىلىرىغا تاپشۇرۇلاتتى، چەت ئەل بانكىلىرىنىڭ بۇنىڭغا ئارىلىشىشقا ھەققى يوق ئىدى، شۇنىڭدىن ئىنگلاندىن كېيىن، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچى كۈچلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تاموژنا باش باھاگىسى ئاگلىن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، تاموژنا بېجى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى چاڭكىلىغا كىرگۈزۈلىپ، ھەرقايسى نودا پورتلىرىدىكى باجگىرلارغا ئېلىنىغان باج پۇلىنى باش باج مەھكىمىسى كۈرسىتىپ بەرگەن چەت ئەللەر جۇڭگودا ئاچقان ئۇچ بانكىنىڭ تاموژنا بېجى، ئادەتتەكى تاموژنا بېجى ۋە تۇنناژ بېجى تۈرلىرىگە ئاساسەن قۇيۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بەرگەن. بۇ پۇلنى باش باجگىر ئىمزا قويۇپ چەك كەسكەندىن كېيىن ئاندىن ئالغىلى بولاتتى، شۇنىڭدىن باشلاپ تاموژنا باج كىرىمىنى باش باجگىر ئۆزى باشقۇرىدىغان بولغان. ئەينى ۋاقىتتا ملىتارىستلار ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە مىنىستىرلىكى تاموژنا باج كىرىمىنى جۇڭگولۇقلار ئاچقان بانكا ياكى ئۇلارنىڭ ۋەكالەت ئورۇنلىرى ئېلىپ ساقلاشنى ئويلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئاگلىن يوشۇرۇن ھالدا توسقۇنلۇق قىلغاچقا، بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمىغان.

1913 - يىل 10 - ئايدا، چەت ئەللەرنىڭ جۇڭگودا ئۇرۇشلۇق ئەلچىلىرىدىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئۆمىكى شۇ چاغدىكى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى بىلەن تاموژنا بېجىنى 1900 - يىلدىن ئىلگىرىكى ئۇرلۇك قەرز ۋە گېڭزى ئۇرۇش چىقىمىنى تۆلەشنىڭ كاپالىتى سۈپىتىدە ئەنگلىيە سودىگەرلىرى ئاچقان خۇيفېڭ، گېرمانىيە سودىگىرى ئاچقان دېخۇا، چارروسىيە سودىگىرى ئاچقان داۋشېڭ بانكىسىغا قويۇش (كېيىن خۇيفېڭ بانكىسىغا يىغىلدى)، قەرز تۆلىگۈدەك مىقداردا پۇل يىغىلغان كۈندىن باشلاپ، ئېشىپ قالغان پۇلنى ئۇرۇش چىقىمى تۆلەشكە مۇناسىۋەتلىك

بولغان چەت ئەل بانكىلىرىغا ئۆتىكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدا كېلىشىم تۈزۈشتى. ئۇ چاغدا قەرز ۋە ئۇرۇش چىقىمى تۆلەش ئارقىسىدا تاموژنا باج كىرىمىدىن ھېچقانچە بىر نەرسە ئاشمايتتى. ياۋروپا ئۇرۇشى مەزگىلىدە كۈمۈشنىڭ باھاسى ئۆرلەپ، سودىدا مالنىڭ قىممىتى بىرئاز ئاشتى، بۇنىڭغا ئەگىشىپ تاموژنا باجى كىرىمىمۇ ئاشتى. 1916 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا 8 مىليون سەر كۈمۈش ئاشتى، 1917 - يىلى، قەرزنى ۋە ئۇرۇش چىقىمىنى تۆلىگەن ھەم 1913 - يىلى تۈز بېجىنىڭ كاپالىتى ھېسابىغا ئالغان كۆپ‌لىگەن قەرزنى تۆلىگەندىن تاشقىرى يەنە 10 مىليون سەر كۈمۈش ئاشقانىدى. دېمەك، بۇنىڭ بىلەن تاموژنا ئېشىنىدىسى دېگەن مەسىلە كېلىپ چىقتى.

يۇەن شىكەپنىڭ خانلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈش ھەرىكىتى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، سۈن جۇڭشەن رەھبەرلىكىدە گۇئاڭجۇدا ھەربىي ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ، شۇ چاغدا مەركىزىي ھاكىمىيەتنى ئىگىلىۋالغان شىمالىي مىلىتارىستلار بىلەن قارشىلاشتى. ھەربىي ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، ئۇلار بىر قىسىم تاموژنا ئېشىنىدىسىدىن بەھرىمەن بولۇشنى تەلەپ قىلىشتى، بېيجىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن، ھەر قايسى سودا پورتلىرىنىڭ باج كىرىمىنىڭ نىسبىتىگە ئاساسەن، ھەربىي ھۆكۈمەت 13.7 پىرسەنت تاموژنا ئېشىنىدىسىدىن بەھرىمەن بولسا بولىدۇ دەپ بەلگىلەندى. كېيىن ھەربىي ھۆكۈمەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا لۇ رۇڭتىڭ قاتارلىقلارنىڭ ئىنقىلابقا ئاسىيلىق قىلىشى بىلەن، تاموژنا ئېشىنىدىسى توغرىسىدا تالاش - تارتىش كېلىپ چىقتى، ئەلچىلەر ئۆمىكى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالىي مىلىتارىستلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، تاموژنا ئېشىنىدىسى بېرىشنى توختاتتى ھەمدە ئۇنى شىمالىي مىلىتارىستلار تارقاتقان زايومنىڭ كاپالىتى قىلىپ، باش باجگىرنىڭ ساقلىشىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

1923 - يىل 9 - ئايدا، سۈن جۇڭشەن باشچىلىقىدىكى گۇئاڭجۇ ھەربىي ھۆكۈمىتى گۇئاڭجۇدىكى ئەلچىلەر باشلىقى ئارقىلىق بېيجىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكىگە ئالاقە يوللاپ، تاموژنا ئېشىنىدىسىنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى، ئەلچىلەر ئۆمىكى مەسئۇلىيەتتىن قېچىپ، بىزنىڭ بۇ ئىشقا ئارىلىشىشقا ھەققىمىز يوق دەپ جاۋاب قايتۇردى. بىراق گۇئاڭدۇڭ ھەربىي ھۆكۈمىتى گۇئاڭجۇ تاموژنىسىنى ئىگىلەۋېلىشنى تەلەپ قىلغاندا، ئەلچىلەر ئۆمىكى بېيجىڭدىكى مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتىنى قوللاش مەقسىتىدە، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ جۇڭگودا تۇرۇۋاتقان ھەربىي پاراخوتلىرىغا خۇاڭپۇجياڭ دەرياسىغا بېسىپ كىرىپ، ئۇلارغا قورال كۈچى ئارقىلىق قارشىلىق كۆرسىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

1927 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى گومىن ھۆكۈمىتىنى قۇردى، بۇ ھۆكۈمەت جاھانگىرلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى، تاموژنا بېجى كىرىمى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مەركىزىي بانكىسىغا يىغىلىپ، شۇ يەردە ساقلاپ قويۇلدى. لېكىن قەرز ۋە ئۇرۇش چىقىمى تۆلەيدىغان ۋە ئۇنىڭ ئۆسۈمىنى بېرىدىغان پوندىيەنلا مەركىزىي بانكا تەرىپىدىن خۇيفېڭ بانكىسىنىڭ شاڭخەيدىكى شۆبىسىگە تاپشۇرۇلۇپ تۇردى. قەرز ۋە ئۇرۇش چىقىمىنى تۆلىگەندىن كېيىن ئېشىپ قالغان ئاتالمىش «تاموژنا ئېشىنىدىسى» چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ بانكىسىغا قويۇلمايدىغان بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خەلقىمىزنىڭ

دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىغان تامۇزنا ئېشىندىسى مەسلىسىمۇ مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى.

خەلقئارا بانكلار ئۆمكى بۇ، باشقا - باشقا دۆلەتلەرنىڭ بانكىلىرى بىرلىشىپ ئامانەت - قەرز پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تەشكىلات. بۇ يەردە جاھانگىر دۆلەتلەر مالىيە گۇرۇھلىرىنىڭ كونا جۇڭگوغا كاپىتال چىقىرىدىغان تەشكىلاتلىرىلا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. 1905 - يىل 10 - ئايدا ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىڭ خۇاجۇڭ تۆمۈرىيول شىركىتى فرانسىيىنىڭ بەزى پۇل مۇئامىلە كاپىتال تەشكىلاتلىرى بىلەن كېلىشىم هاسىل قىلىپ، خۇاجۇڭ تۆمۈرىيول شىركىتىنىڭ نامى بىلەن خەلقئارا بانكىلار ئۆمكى تەشكىل قىلدى. 1906 - يىلنىڭ ئاخىرىدا بۇ بانكىلار ئۆمكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن سۆزلىشىپ، پۇل قەرز ئېلىپ، خۇبېي قاتارلىق جايلاردا تۆمۈرىيول ياساشنى ئۈستىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلىش يۈزىسىدىن جۇڭگوغا ۋەكىللەر ئۆمكى ئەۋەتتى. بۇ — جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگودا ھەممىدىن بۇرۇن پائالىيەت ئېلىپ بارغان خەلقئارا بانكىلار ئۆمكى ئىدى. 1909 - يىل 7 - ئايدا، بۇ بانكىلار ئۆمكى يەنە گېرمانىيىنىڭ دېخۇا بانكىسى ۋەكىللىكىدىكى گېرمانىيە مالىيە گۇرۇھى بىلەن ئۇچ دۆلەت بانكىلار گۇرۇھى تەشكىل قىلىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن 5 مىليون فوند سىتېرلىڭ قەرز بېرىش، گۇاڭجۇ - خەنكۇ تۆمۈرىيولى ۋە سىچۈەن - خەنكۇ تۆمۈر يولىنىڭ خۇبېي تەۋەسىدىكى قىسمىنى ياساش توغرىسىدا كېلىشىم هاسىل قىلىشتى. پۇل قەرز بېرىش كېلىشىمىگە قول قويۇلغان، لېكىن ئۇ تېخى تەستىقلانمىغان چاغدا، ئامېرىكىمۇ بۇنىڭغا قاتنىشىشنى تەلەپ قىلدى. 1910 - يىل 11 - ئايدا، ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيىدىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەت بانكىلار ئۆمكى ئامېرىكا بانكىلار ئۆمكى بىلەن كېلىشىم هاسىل قىلىپ، بىرلىشىپ تۆت دۆلەت بانكىلار ئۆمكىنى تەشكىل قىلدى. 1911 - يىل 5 - ئايدا، تۆت دۆلەت بانكىلار ئۆمكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن 6 مىليون فوند ستېرلىڭ گۇاڭجۇ - خەنكۇ، چېڭدۇ - خەنكۇ تۆمۈرىيولى قەرزى («خۇبېي - گۇاڭدۇڭ تۆمۈرىيولى پۇل قەرزى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) توغرىسىدا كېلىشىم هاسىل قىلىپ، بۇنىڭغا خۇنەن - خۇبېينىڭ پىرسەنت بېجى ۋە تۇرلۇك تۈز بېجى شۇنىڭدەك ئالۋان - ياساقلار ئارقىلىق كېپىللىك قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئامېرىكا بانكىلار ئۆمكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن ئاللىقاچان كېلىشىم هاسىل قىلىشقان شەرقىي شىمال ئۈچ ئۆلكىنىڭ پۇل تۈزۈمى، سانائەت پۇل قەرزى (شەرقىي شىمال ئۈچ ئۆلكىنىڭ تاماكا، هاراق بېجى قاتارلىقلار بىلەن كېپىللىك قىلىنىپ، 10 مىليون فوند ستېرلىڭ قەرز ئېلىنغان) نىمۇ تۆت دۆلەت بانكىلار ئۆمكىنىڭ قەرزى قىلىپ هېسابلاپ، شۇ ئايدا توختام تۈزدى. بۇ پائالىيەتلەر خەلقئارا بانكىلار ئۆمكىنىڭ جۇڭگودىكى پائالىيىتىنىڭ باشلىنىشى بولدى.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، جاھانگىرلارنىڭ تۆت دۆلەت بانكىلار ئۆمكىي يۇمەن شىكەي ھۆكۈمىتىنى قوللاش مەقسىتىدە، 1912 - يىل 2 - ئايدىن 6 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا قېپقالغان مەسىلەرنى هەل قىلىش ئۈچۈن پۇل قەرز بېرىش نامى بىلەن، ئىلگىرى — كېيىن بولۇپ بەش قېتىم جەمئىي 12 مىليون 100 مىڭ سەر كۈمۈشكە توغرا كېلىدىغان پۇلنى هەربىي-سىياسىي خراجەت قاتارىدا ئىشلىتىشكە

يۈەن شەكىيگە قەرز بەردى. بۇ مەزگىلدە ئاساسلىق جاھانگىر دۆلەتلەر جۇڭگوغا پۈل قەرز بېرىش ھوقۇقىنى سۈيىقەست بىلەن مونوپول قىلىۋېلىش ۋە كونترول قىلىۋېلىش يولى بىلەن كىچىكرەك مالىيە گۇرۇھلىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى چەتكە قېقىپ، 1912 - يىل 6 - ئايدا روسىيە، ياپونىيە ئىككى دۆلەت مالىيە گۇرۇھلىرىنى تۆت دۆلەت بانكىلار ئۆمىكىگە قوبۇل قىلدى. شۇنداق قىلىپ تۆت دۆلەت بانكىلار ئۆمىكى ئالتە دۆلەت بانكىلار ئۆمىكى بولدى. ئالتە دۆلەت بانكىلار ئۆمىكى يۈەن شەكلىدە ھۆكۈمەتلى بىلەن قېپقالغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن قەرز بېرىش شەرتلىرى ئۈستىدە سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقان چاغدا، ئامېرىكا مالىيە گۇرۇھى بىلەن باشقا مالىيە گۇرۇھلىرى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت تۇغۇلدى، شۇ سەۋەبتىن ئامېرىكا مالىيە گۇرۇھى ئۆزىنىڭ بۇ بانكىلار ئۆمىكىدىن چېكىنىپ چىققانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئالتە دۆلەت بانكىلار ئۆمىكى يەنە بەش دۆلەت بانكىلار ئۆمىكى بولۇپ قالدى. بۇ بەش دۆلەت بانكىلار ئۆمىكى شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى يۈەن شەكلىدە ھۆكۈمەتلى بىلەن «قېپقالغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن كۆپلەپ قەرز ئېلىش» كېلىشىمنى ئىمزالاپ، 25 مىليون فوند ستېرلىڭ قەرز ئالدى، بۇنىڭغا پۈتۈن تۆز بېجى ۋە تاموژنا بېجىنىڭ ئاشقان قىسمى ئارقىلىق كاپالەتلىك قىلىندى ھەمدە تۆز بېجى كىرىم - چىقىمىنى بانكىلار ئۆمىكى تەكشۈرۈپ تۇرۇش، بانكىلار ئۆمىكى تۆز ئىشلار مەھكىمىسىگە مەسلىھەتچى، بوغالتىر كۆرسىتىپ بېرىش، بۇ قەرز پۈلىنىڭ ئىشلىتىلىشىنى بانكىلار ئۆمىكى تەكشۈرۈپ تۇرۇشنى شەرت قىلدى.

1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بەش دۆلەت بانكىلار ئۆمىكى گېرمانىيىنىڭ ئۇرۇشتا يېڭىلگەنلىكى، روسىيە ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ غەلىبە قىلغانلىقى، ئەنگلىيە بىلەن فرانسىيىنىڭ كاپىتال كۈچىنىڭ ئاجىزلاپ كەتكەنلىكى تۈپەيلىدىن، ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن قالدى. 1918 - يىل 7 - ئايدا ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ئامېرىكا، ئەنگلىيە، ياپونىيە، فرانسىيىدىن ئىبارەت تۆت دۆلەت مالىيە گۇرۇھلىرىنىڭ تۆۋەندىكىدەك پرىنسىپ ئاساسىدا يېڭى خەلقئارا بانكىلار ئۆمىكى تەشكىل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى: (1) ھەر قايسى دۆلەتنىڭ مالىيە گۇرۇھلىرى شۇ دۆلەت ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىشى شەرت؛ (2) يېڭى بانكىلار ئۆمىكىنىڭ كەسپىي ئىشلىرى مۇمكىنقەدەر كەڭ كۆلەمدە بولۇشى، ئۇ مەمۇرىي خاراكتېرلىك قەرز بېرىشنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى سانائەت ئۈچۈن قەرز بېرىش ۋە تۆمۈر يول ياساش ئۈچۈن قەرز بېرىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك؛ (3) ھەربىر دۆلەتنىڭ كونا مالىيە گۇرۇھلىرىنىڭ ئەزالىرى ئۆزىنىڭ ھازىر جۇڭگوغا بەرگەن قەرز پۈلى ۋە كېلەچەكتە بېرىدىغان قەرز پۈلى ھېسابىغا بەھرىمەن بولىدىغان ئۇستۇنلۈك ھوقۇقىنى شۇ دۆلەتنىڭ يېڭى مالىيە گۇرۇھلىرىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك، بۇ دۆلەتلەرنىڭ يېڭى مالىيە گۇرۇھلىرى بولسا بۇ ھوقۇقنى مۇشۇ خەلقئارا بانكىلار ئۆمىكى بىلەن ئورتاق بەھرىمەن بولۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئۆتۈنۈپ بېرىشى كېرەك؛ ۋەھاكازالار. 1920 - يىل 10 - ئايدا، ئامېرىكا، ئەنگلىيە، ياپونىيە، فرانسىيە تۆت دۆلەت مالىيە گۇرۇھلىرى كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، يېڭى تۆت دۆلەت

بانكىلار ئۆمەكنىنى تەشكىل قىلدى. بۇ ئۆمەكنىڭ نامى قىسقارتىلىپ «يېڭى بانكىلار ئۆمىكى» دەپ ئاتالدى. يۇقىرىدىكى شەرتلەرنىڭ ئۇچىنچىسىگە ئاساسەن، ئەڭگلىيە كونا مالىيە گۇرۇھى پۈكۈ - شىنياڭ، ئەنجىڭ - چاڭشا تۆمۈرىيولىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى، ياپونىيىنىڭ كونا مالىيە گۇرۇھى تاۋزەن - رېخې تۆمۈرىيولى ۋە شۇ تۆمۈرىيولىنىڭ مەلۇم بىر بېكىتتىدىن مەلۇم دېڭىز پورتىغا بارىدىغان تۆمۈرىيولغىچە بولغان ھوقۇق - مەنپەئىتىنى، ئامېرىكىنىڭ كونا مالىيە گۇرۇھلىرى جىنجۇ - ئەيخۇي، جۇجۇ - چىنجۇ، جۇجاكۇ - شياڭسياڭ ئۇچ تۆمۈرىيولىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى يېڭى بانكىلار ئۆمىكىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئەسلىدىكى بەش دۆلەت بانكىلار ئۆمەكنىڭ خۇبېي - گۇاڭدۇڭ تۆمۈرىيولىغا سالغان مەبلىغىنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىگىمۇ يېڭى بانكىلار ئۆمىكى ۋارىسلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، 1922 - يىل 2 - ئايدا ئىمزالانغان جۇڭگو - ياپونىيە ئىشەنچنامىسىنىڭ ھەل قىلىنمايا قېپقالغان مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش شەرتنامىسى» گە ئاساسەن، يېڭى بانكىلار ئۆمىكى شۇنداق - جىنەن، گاۋمى - شۇيجۇ، يەنتەي - ۋېيفاڭ تۆمۈرىيوللىرىغا قەرز پۇل بېرىش جەھەتتە ئۇستۈنلۈك ھوقۇقىغا ئىگە بولدى.

يېڭى بانكىلار ئۆمىكى قۇرۇلغان كۈندىن تارتىپ 30 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگىچە بولغان مەزگىللەردە ئۇنىڭ پائالىيەتلىرى جۇڭگو خەلقىنىڭ قەتئىي قارشى تۇرۇشىغا ئۇچراپ كەلدى. 1922 - يىل 7 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى يېڭى بانكىلار ئۆمىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق خاراكتېرىنى پاش قىلىپ: «يېڭى بانكىلار ئۆمىكى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئۇستۇن كۈچىنىڭ بەسمىدىن پايدىلىنىپ»، «جۇڭگولۇق تالا تاراج قىلىش»، «جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنى باشقۇرىدىغان خوجايىن بولۇپ غەرىزىدە»، «ئۆز كاپىتالىنى كۆچمەنلىك بارلىق جۇڭگوغا كىرگۈزۈۋاتىدۇ» دەپ كۆرسەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېڭى بانكىلار ئۆمىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ قاتمۇ قات زىددىيەت بار ئىدى. شۇ سەۋەبتىن، يۇقىرىدىكى جاھانگىر دۆلەتلەر ئاللىقاچان قولغا كەلتۈرگەن ئەمما تېخى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان ئۇستۇنلۈك ھوقۇقىغا ۋارىسلىق قىلغاندىن باشقا، ھېچقانداق يېڭى مەنپەئەتكە ئىگە بولالمىدى.

خەلقئارا بانكىلار ئۆمىكىنىڭ پائالىيەتلىرى ئۇنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە ھەر خىل قەرزلەرنى بېرىش ئارقىلىق جۇڭگودىن تۈرلۈك ھوقۇق - مەنپەئەتلەرنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، بۇ ئارقىلىق جۇڭگونىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مالىيە، پۇل مۇئامىلە جان تومۇرىنى كونترول قىلىدىغان بىر خىل خەلقئارا مالىيە كاپىتال گۇرۇھى تەشكىلاتى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەڭگىنىڭ قىسمىتى بۇ، كونا جۇڭگودىكى پۇل مۇئامىلە كەسپىدە ئەڭگىنىڭ بازاردىكى نەرخ - ناۋاسىنىڭ ئاتىلىشى. يەنى كۈمۈش پۇل ئارقىلىق ئىسپاتلىنىدىغان بىر يۈەن ئەڭگىنىڭ بازار باھاسى. ئەڭگىنىڭ بازار باھاسىدىكى ئۆزگىرىش ئومۇمەن كۈمۈش پۇلنىڭ بىر قۇنغىمۇ يەتمەيدۇ، ئۇ، كۆپ ھاللاردا، بىر نەچچە لى ئۆپچۆرىسىدە بولىدۇ، شۇڭا ئۇ ئەڭگىنىڭ قىممىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

بىر يۈەن ئەڭگىنىڭ ئېغىرلىقى ئادەتتە يەتتە مىسقال ئىكىكى قۇنۇق بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئەڭگىنىڭ بازار نەرخىمۇ ئومۇمەن يەتتە مىسقال ئىكىكى قۇنۇق ئۆپچۆرىسىدە

بولىدۇ، لېكىن ئالاھىدە ئەھۋال ئاستىدا سەككىز مىسقال، ھەتتا سەككىز مىسقالدىنمۇ كۆپرەك بولىدۇ، مەسىلەن، شىنخەي ئىنقىلابى پارتىلىغان 1911 - يىلى ئۇنىڭ قىممىتى ئۆسۈپ سەككىز مىسقال بىر فوڭغا يەتكەنىدى. ئەگەر تۆۋەن باھاسى يەتتە مىسقالدىن تۆۋەن بولغان ئەھۋال ئىنتايىن ئاز ئۇچرايتتى، ئەگەر تەڭگىنىڭ بازار نەرخى يەتتە مىسقالدىن تۆۋەن بولۇپ قالسا، بۇنداق تەڭگە باشقىدىن ئېرىتىلىپ كۈمۈش قىلىناتتى، شۇڭا بىر يۈەن تەڭگىنىڭ قىممىتى يەتتە مىسقالغا يەتمەيدىغان ئەھۋال ناھايىتى ئاز ئۇچرايتتى.

كونا جۇڭگودا كۈمۈش بىلەن تەڭگىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتىلگەنلىكىدىن تەڭگە قىممىتىنىڭ بازار نەرخى پەيدا بولغان، كۈمۈش بىلەن تەڭگىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتىلىشى بولسا غەرب مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. كۈمۈش بىلەن تەڭگىنىڭ بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتىلىشى ئارقىسىدا، ئىككىلىسى ئوبوروت ۋاستىسى ۋە تۆلەش ۋاستىسى بولۇش رولىغا ئىگە بولدى، بۇنىڭ بىلەن چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ سودا پورتلىرىدىكى پۇل مۇئامىلە بازارلىرىنى تەزگىنلەپلىشى ئۈچۈن ئوڭايلىق تۇغۇلدى. چەت ئەللەرنىڭ جۇڭگودىكى بانكىلىرى كۆپلەپ كاپىتالغا ئىگە بولغاچقا، ئۇلار كۈمۈشنىڭ باھاسىدىكى پەرقتىن پايدىلىنىپ ھايانكەشلىك قىلىپ، ھەددىدىن زىيادە پايدا ئېلىپ، پۇل مۇئامىلە جەھەتتە قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ، بۇ ئارقىلىق جۇڭگونىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى تەزگىنلەش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولدى. چەت ئەل كۈمۈشنىڭ باھاسىنى جۇڭگونىڭكىدىن يۇقىرى بولغان چاغدا، چەت ئەل بانكىلىرى تۇشمۇتۇشتىن كۈمۈش توشۇپ ئېكسپورت قىلاتتى ھەتتا تەڭگىنى ئېرىتىپ كۈمۈش قىلاتتى، شۇنىڭ بىلەن پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىدا جىددىيىچىلىك تۇغدۇراتتى. چەت ئەل كۈمۈشنىڭ باھاسى جۇڭگونىڭكىدىن ئەرزان بولغان چاغدا كۈمۈشنى تۇشمۇ تۇشتىن جۇڭگوغا توشۇپ كىرىپ، جۇڭگونىڭ پۇل مۇئامىلە بازىرىدا كۈمۈشنى تۆكمە قىلىپ ساتاتتى. كۈمۈش بىلەن تەڭگە بىرلا ۋاقىتتا ئىشلىتىلىۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا، پۇل قىسىس بولۇپ قالسىلا كۈمۈشنىڭ ئۆسۈمى ئۆسۈپ كېتەتتى، تەڭگە كۆپىيىپ كەتسە، تەڭگىنىڭ قىممىتىمۇ ئۆسەتتى. تەڭگىنىڭ قىممىتى بىلەن كۈمۈشنىڭ ئۆسۈمى بىرى ئۆسسە، بىرى ئازىيىپ، بىرى كېمەيسە بىرى كۆپىيىپ تۇراتتى، بۇ ھال چەت ئەل بانكىلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ پۇل مۇئامىلە بازارلىرىنى تەزگىنلەۋېلىپ كۆپ پايدا تېپىشى ئۈچۈن تېخىمۇ پايدىلىق پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى. كونا جۇڭگودا شاڭخەيدە تەڭگە بىلەن كۈمۈشتە تەمىنلەش بىلەن تەلەپ ئوتتۇرىسىدا تەڭپۇڭسىزلىق كېلىپ چىقىپ، پۇل مۇئامىلە بازىرىدا جىددىيىچىلىك كېلىپ چىقاتتى، بۇنداق جىددىيىچىلىكنىڭ ئوندىن توققۇزى چەت ئەل بانكىلىرىنىڭ كونترول قىلىدا يۈز بېرەتتى.

1933 - يىلى كۈمۈش پۇلنىڭ سەر بىرلىكى يۈەنگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، تەڭگە ئىشلىتىش يولغا قويۇلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تەڭگە قىممىتى بازىرىمۇ تاقىلىشقا باشلىدى.

كۈمۈش پۇلنىڭ ئۆسۈمى بۇ، كونا جۇڭگودا پۇل مۇئامىلە كەسپىدە ئوبوروت قىلىپ تۇرىدىغان مەبلەغنىڭ ۋە ئامانەت

قويۇلغان كىرىشنىڭ ئۆسۈمى ئىدى. كۆرۈشنىڭ بازار نەرخى دېگەندە 1000 سەر كۆرۈشنىڭ كۈنلۈك ئۆسۈمى كۆزدە تۇتۇلاتتى. 1933 - يىلى كۆموش پۇلنىڭ سەر بىرلىكى يۈەنگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، كۆرۈشنىڭ ئۆسۈمى تەڭگە ئۆسۈمى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. تەڭگىنىڭ بازار نەرخى دېگەندە يەنىلا 1000 تەڭگىنىڭ كۈنلۈك ئۆسۈمى كۆزدە تۇتۇلاتتى. كۆموش پۇلنىڭ ئۆسۈمىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشى پۇلنىڭ قىس - قىس ئەھۋالىدىكىگە باغلىق ئىدى، يەنى ئۇ پۇل مۇئامىلە بازىرىدا ئىشلىتىلىدىغان تۇراقسىز مەبلەغنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە باغلىق بولاتتى. ئادەتتىكىدەك ئەھۋالدا كۆرۈش پۇلنىڭ بازار ئۆسۈمى ئومۇمەن 0.1 پىرسەنت ئەتراپىدا بولسىمۇ، لېكىن ئادەتتىن تاشقىرى ئەھۋال ئاستىدا بۇ دائىرىدىن كۆپ دەرىجىدە ئېشىپ كېتەتتى. مەسىلەن، 1873 - يىلى شائخەيدە پۇل مۇئامىلە بازىرىدا جىددىيچىلىك يۈز بېرىپ، كۆرۈش پۇلنىڭ ئۆسۈمى ئۆرلەپ 2.8 پىرسەنتكە چىققانىدى، 1949 - يىل 4 - ئايدا شائخەي ئازاد بولۇش ھارپىسىدا، پۇل مۇئامىلە بازىرى ئىنتايىن قالايمىقانلىشىپ كېتىپ، كۆرۈش پۇلنىڭ ئۆسۈمى 6.4 پىرسەنتكە يەتكەن، يەنى ھەر 1000 يۈەن تەڭگىنىڭ كۈنلۈك ئۆسۈمى 64 يۈەنگە چىقىپ، مىسلىسىز يۇقىرى دەرىجىگە يەتكەنىدى.

كۆموش پۇلنىڭ ئۆسۈمى شائخەي پۇل مۇئامىلە بازىرىنىڭ بارومېترى بولۇپ، پۇل مۇئامىلە بازىرىنىڭ جىددىيلىكى - جىددىي ئەھۋالىدىكى كۆرۈش پۇلنىڭ ئۆسۈمىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىدا ئەكس ئېتەتتى. باشقا تۈرلۈك ئۆسۈملەرنىڭ نىسبىتىمۇ كۆپ ھاللاردا مۇشۇنىڭغا باغلىق بولاتتى. كۆموش پۇلنىڭ ئۆسۈمى بولسا جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگودىكى بانكىلىرىنىڭ تىزگىنلىشىدە بولاتتى. كېنا جۇڭگونىڭ ئىمپورت - ئېكسپورت سودىسىدا، جۇڭگو سودىگەرلىرى چەت ئەلدىن ئىمپورت قىلىنغان مالىلارنى سېتىۋالغاندا، پۇلنى جۇڭگو بانكىلىرى ياكى سەررافخانىلىرى ۋەكالىتەن تۆلەيتتى، چەت ئەل بانكىلىرى ۋەكالىتەن تاپشۇرۇۋالاتتى؛ چەت ئەل سودا فىرمىلىرى جۇڭگونىڭ ئېكسپورت قىلىنغان مالىلارنى سېتىۋالغاندا مالنىڭ پۇلىنى چەت ئەلنىڭ بانكىلىرى ۋەكالىتەن تۆلەيتتى، جۇڭگو بانكىلىرى ياكى سەررافخانىلىرى ۋەكالىتەن تاپشۇرۇۋالاتتى. ئەگەر ئىمپورت ۋە ئېكسپورت قىلىنغان مالنىڭ قىممىتى تەڭ بولسا، جۇڭگو بانكىلىرى ۋە سەررافخانىلىرىنىڭ چەت ئەل بانكىلىرى بىلەن بولىدىغان كىرىم-چىقىملىرىمۇ شۇنىڭغا تەڭ بولۇشى شەرت ئىدى. ئەگەر ئېكسپورت ئىمپورتتىن ئېشىپ كېتىپ، كىرىم چىقىمدىن كۆپ بولۇپ كەتسە، چەت ئەل بانكىلىرىدىكى نەق پۇل جۇڭگو بانكىلىرىغا ۋە سەررافخانىلىرىغا ئېقىپ كىرەتتى - دە، بازاردا پۇل كۆپىيىپ كېتىپ، كۆموش پۇلنىڭ ئۆسۈمى چۈشەتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىمپورت ئېكسپورتتىن ئېشىپ كېتىپ، چىقىم كىرىمدىن ئېشىپ كەتسە، بازاردا پۇل جىددىيلىشىپ، كۆرۈش پۇلنىڭ ئۆسۈمى ئۆرلەپ كېتەتتى. بۇنداق چاغدا، ئەگەر چەت ئەل بانكىلىرى جۇڭگو بانكىلىرى ۋە جۇڭگو سەررافخانىلىرىغا پۇل بەرمەيدىغان بولسا، پۇل جىددىيلىكى يۇز بەرمەي قالمايتتى. جۇڭگودا ئۇزاق مۇددەتكىچە ئىمپورت ئېكسپورتتىن ئېشىپ تۇرغاچقا، چەت ئەل بانكىلىرى جۇڭگودا كۆرۈش پۇلنىڭ ئۆسۈمىنى ئاسانلا كونترول قىلالمايتتى

ھەمدە كۈمۈش پۇلىنىڭ ئۆسۈمىنى تەزگىنلەۋېلىش ئارقىلىق، سودا پورتلىرىدىكى پۇل مۇئامىلە بازارلىرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەزگىنلەۋالاتتى.

جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگودىكى كاپىتالى

بۇنىڭدا، جاھانگىرلارنىڭ بۇ‌ئاستە مەبلەغ سېلىش يېكى پۇل قەرز بېرىش شەكلى ئارقىلىق جۇڭگوغا كاپىتال كىرگۈزۈشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كاپىتال چىقىرىش جاھانگىرلارنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى، جاھانگىر دۆلەتلەر پۇل مۇئامىلە مونوپول كاپىتالىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، جاھانگىرلارنىڭ مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكىلەرنى قۇل قىلىش ۋەتالان - تاراج قىلىشتا ئىشلىتىدىغان كۈچلۈك قورالى.

1840 - يىلدىكى جۇڭگو - ئەنگلىيە ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن تارتىپ 1894 - يىلدىكى جۇڭگو - ياپونىيە جياۋۇ ئۇرۇشىغىچە بولغان مەزگىلدە، غەربتىكى كاپىتالىستىك كۈچلۈك دۆلەتلەر جۇڭگوغا ئىقتىسادىي تاجاۋۇز قىلغىنىدا يەنىلا تاۋار كىرگۈزۈش ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تالان - تاراج قىلىشىنىلا ئاساس قىلغانىدى. بۇ مەزگىلدە، ئۇلار جۇڭگوغا كۆپ قېتىم تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغاپ، بىر قاتار ئىمتىيازلارنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، جۇڭگودا ئۆز تاۋارلىرىنى تۆكمە قىلىپ سېتىشنى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تالان - تاراج قىلىشنى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت تۇغدۇردى. بۇ چاغدا، ئۇلار جۇڭگودا نۇرغۇن بانكا، سۇ قاتنىشى شىركەتلىرى ۋە زاۋۇتلارنى قۇرغانىدى، بۇ كارخانىلار، ئاساسەن، تاۋار ئوبوروتى ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كاپىتالىستىك كۈچلۈك دۆلەتلەر جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويىدى، ئۇلار جۇڭگوغا قىلغان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىدا تاۋار چىقىرىش ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى تالان - تاراج قىلىش بىلەنلا تۇختاپ قالماستىن، بەلكى كاپىتال چىقىرىشقا كۈندىن - كۈنگە بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى. جۇڭگو - ياپونىيە جياۋۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن، جاھانگىرلار جۇڭگودا زاۋۇت قۇرۇش ئىمتىيازىغا ئىگە بولۇۋالدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار جۇڭگودا زاۋۇت قۇرۇش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى ھەمدە جۇڭگودا تۆمۈرىيول ياساش، كان ئېچىش، پۇل قەرز بېرىش، تەسىر دائىرىلىرىنى بۆلۈشۈۋېلىش قاتارلىق ئىمتىيازلارنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. XX ئەسىرگە قەدەم قويۇلغاندىن كېيىن، جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگودىكى كاپىتالى 1 مىليارد 500 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى، 1937 - يىلغا كەلگەندە يەنمۇ كۆپىيىپ 4 مىليارد 300 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتتى. XX ئەسىر باشلانغان چاغدا، جۇڭگوغا كاپىتال چىقىرىدىغان دۆلەتلەر ئاساسەن ئەنگلىيە، فرانسىيە، روسىيە، گېرمانىيە ئىدى، ئۇلارنىڭ جۇڭگودىكى كاپىتالى چەت ئەللەرنىڭ جۇڭگودىكى كاپىتالىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنىڭ 87 پېرسەنتىنى ئىگىلەيتتى. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە بولسا ئەنگلىيە، ئامېرىكا، ياپونىيەدىن ئىبارەت ئۈچ دۆلەت مونوپول قىلغۇالىدىغان، كېيىن ئامېرىكا، ياپونىيە مونوپول قىلغۇالىدىغان ھەتتا ئاخىرىدا ئامېرىكا تەنھا ئىگىلىۋالىدىغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. پۈتۈن جۇڭگو ئازاد بولۇش ھارپىسى بولغان 1948 - يىلغا كەلگەندە، ئامېرىكىنىڭ جۇڭگودىكى كاپىتالى، جۈملىدىن ئاتالمىش «ئامېرىكا ياردەمى» ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ

جۇڭگودىكى كاپىتالىنىڭ ئومۇمىي سانىنىڭ 80 پىرسەنتىگە يەتتى.

جاھانگىرلارنىڭ كونا جۇڭگودا ساقلاپ كەلگەن غايەت زور مىقداردىكى كاپىتالىنىڭ ئاھايىتى زور بىر قىسمى كارخانىلارنىڭ پايدىسى ۋە قەرز ئۆسۈمىدىن، شۇنىڭدەك باشقا بىۋاستە تالان - تاراجلىرىدىن، مەسىلەن، ئۇرۇش چىقىمى تۆلىتۈۋلىشلىرى، يەرلەرنى بېسۋىلىشلىرى ۋە تۈرلۈك قاقتى - سوقتى قىلىشلىرىدىن كەلگەنىدى. شۇڭلاشقا، جاھانگىرلارنىڭ كونا جۇڭگوغا مەبلەغ سېلىش پائالىيەتلىرى ئەڭ زور دەرىجىدە پايدا ئېلىش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭگونىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەبلىغىنى قاراقچىلارچە ئىگىلىۋېلىشتىن ئىبارەت بولدى.

غايەت زور مىقداردىكى پايدا ۋە ئالغان قەرزنىڭ ئۆسۈمىنى تۆلەشكە كەتكەن چىقىم جۇڭگونىڭ خەلقئارا كىرىم - چىقىمىدا مۇقەررەر ھالدا ئېغىر دەرىجىدە تەڭپۇڭسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1894 — 1937 - يىللار ئارىلىقىدا جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگوغا كىرگۈزگەن كارخانا كاپىتالى ۋە بەرگەن قەرز پۈلى، مۆلچەرلىنىشچە، 1 مىليارد 700 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇڭگوغا سالغان مەبلەغدىن ئېلىپ چىقىپ كەتكەن پايدا ۋە قەرز پۈلىنىڭ ئۆسۈمى بۇنىڭ ئىككى ھەسسىگە باراۋەر بولۇپ، 3 مىليارد 400 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا يەتكەن.

جاھانگىرلار كاپىتالىنىڭ كونا جۇڭگودا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى يېرىم مۇستەملىكىلەر ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنىڭ خۇسۇسىيىتىدۇر. ئۇ جۇڭگودا كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ھەم تاشقى شەرت، ھەم ئىچكى ئامىل بولدى. ئۇ فېئودالىزم ۋە بىيۇروكرات دەللال كاپىتال بىلەن زىچ بىرلەشتى. جاھانگىرلار پومېشچىك، مىلىتارىستلارنىڭ، سودا - جازانە كاپىتالىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلىنى ۋە كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى بارلىق ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلىنى ساقلاپ قالدى ھەمدە ئۇنىڭدىن جۇڭگو خەلقىنى ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋە جۇڭگو خەلقىنى ئېزىدىغان قورال سۈپىتىدە پايدىلاندى. دەللال كاپىتالىستلار، خۇسۇسەن جياڭ جيېشى باشچىلىقىدىكى بيۇروكرات دەللال مونوپول كاپىتال گۇرۇھى جاھانگىرلار كاپىتالىنىڭ ئەڭ سادىق گۇماشتىسى بولۇپ قالدى. گومىنداڭنىڭ ناھايىتى كەڭ كۆلەمدىكى «دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كەسىپلىرى»، ئەمەلىيەتتە، جاھانگىرلارنىڭ مونوپول كاپىتالىنىڭ جۇڭگودىكى شۆبە ئورگانلىرى ئىدى. فېئودالىزم بىلەن بيۇروكرات كاپىتالىزم جۇڭگودا جاھانگىرلار ئۈچۈن مۇنداق قوش ۋەزىپە ئۆتەيتتى: جاھانگىرلار ئورنىدا جۇڭگو خەلقىنى تالان - تاراج قىلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى جۇڭگونى قالاق، كەمبەغەل ھالىتىنى مەڭگۈ ساقلاپ قېلىپ، مەڭگۈ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش، قۇل قىلىنىشتەك يېرىم مۇستەملىكە ھالىتىگە چۈشۈرۈپ قويۇش ئىدى.

كومموۇنىستلار پارتىيە رەھبەرلىكىدىكى يېڭى جۇڭگودا جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگودىكى كاپىتالىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بېرىلدى.

ئەجنە بىيەرەسلەر ھەرىكتى بۇ، ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆكۈمران گۇرۇھى ئىچىدىكى بىر قىسىم دەللاللاشقان ھوقۇقدارلارنىڭ خەلقئارا تاجاۋۇزچى كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، دۆلەت ئىچىدە خەلق

ئىنقىلابىنى باستۇرۇپ، فېئودالىق ھۆكۈمرانلىقىنى قوتقۇزۇپ قېلىشتا قوللانغان بىرخىل ئۇزۇنى قوتقۇزۇش ھەرىكىتى. ئۇ، چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ سىرتقا قارىتا تەسلىمچىلىك قىلىش، ئىچكى جەھەتتە باستۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى.

ئەجنەبىيەرەسلەر ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق ئىلگىرى سۈرگۈچىلىرى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مەركىزىدە ئاقسۆڭەكلەردىن يى شىن، ۋېن شياك، يەرلىك ئورۇنلاردا ھەربى - سىياسىي ھوقۇققا ئىگە خۇنەن، ئەنخۇي مىلىتارىستلىرى زىك گوفەن، لى خۇڭجاك، زو زۇڭتاك ۋە كېيىنكى مەزگىللەردە ئوتتۇرىغا چىققان جاك جۈدۇك قاتارلىقلار بار بولۇپ، بۇلار يېقىنقى زامان تارىخىدا «ئەجنەبىيەرەسلەر» دەپ ئاتالدى. ئۇلار مەركەزدە ۋە جايلاردا ھوقۇقدار بولغانلىقى ئۈچۈن، گەرچە ئادەم سانى كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىقتىدارى خېلى چوڭ ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەترا-پىدا يەنە دەللالاشقان بيۇروكراتلار، شۇنىڭدەك ئۇلارغا بېقىنىدىغان دەللالار، زىيالىيلار ۋە ھەر خىل - ھەر رەڭدىكى سودىگەرلەر بار ئىدى.

«ئەجنەبىيچە ئىشلار» دېگەندە چەت ئەل كاپىتالىستىك ئەللىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان سىياسىي، دىپلوماتىيە، ھەربىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ تاشقى ئىشلار ئورگانلىرىنى قۇرۇش، پاراخوت، زەمبىرەكلەرنى ياساش، ھەربىيلەرنى تەربىيلەش - مەشق قىلدۇرۇش، زاۋۇت قۇرۇش، تۆمۈرىيول ياساش، تېلېگراممىلا ئالاقىلىرىنى يولغا قويۇش، مەكتەپ ئېچىش قاتارلىق ئىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭدا ھەربىي ئىشلار ۋە ئىقتىسادىي ئىشلار ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، يەنە بۇ، ئەجنەبىيەرەسلەر ئۇچۇرۇپ كۆككە كۆتۈرگەن ئاتالمىش «قۇدرەت تېپىش» ۋە «بېيىش» دېگەندىن ئىبارەت.

1. ھەربىي جەھەتتە: XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن 70 - يىللىرىغىچە، خۇنەن، ئەنخۇي مىلىتارىستلىرى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش غەرىزىدە، «قۇدرەت تېپىش»نى تەرغىپ قىلىپ، چەت ئەل قوراللىرىنى سېتىۋېلىش، ياساش ۋە ئىشلىتىشنى، ھەربىيلەرنى چەت ئەلچە مەشق قىلدۇرۇشنى تەرغىپ قىلدى. ئۇلار تەيپىڭ تەيەنگو ئىنقىلابىنى باستۇرغاندىن كېيىن شاڭخەي، نەنجىڭ، فۇجيەن، تەيەنجىن ۋە باشقا جايلاردا يېڭى قورال - ياراق ياسايدىغان ۋە رېمونت قىلىدىغان ھەربىي كارخانىلاردىن 20 نەچچىنى قۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە كۆلىمى ئەڭ زور بولغىنى شاڭخەيدىكى جياڭنەن قورال - ياراق باش ئىدارىسى (1865 - يىل)، نەنجىڭدىكى جىنلىن قورال - ياراق ئىدارىسى (1865 - يىل)، فۇجيەن ئۆلكىسىدىكى فۇجۇ كېمىسازلىق ئىدارىسى (1866 - يىل) ۋە تەيەنجىن ماشىنىسازلىق ئىدارىسى (1867 - يىل) قاتارلىقلار ئىدى. مۇشۇ يېڭى تېپتىكى ھەربىي كارخانىلارنىڭ ھەممىسىنى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مەبلەغ ئاجرىتىپ ئاچقانىدى، بۇ كارخانىلاردا ماشىنا ئىشلىتىلەتتى؛ لېكىن ئۇنىڭ مەھسۇلاتلىرى تاۋار قاتارىدا بازاردا سېتىلمايتتى، بەلكى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇلارنى ئۆزىنىڭ فېئودال ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا

تۈرۈشلۇق ئەسكەرلىرىنى قوراللاندۇرۇشقا ئىشلىتەتتى. بۇ كارخانىلاردا پايدا - زىيان ھىسابلانمايتتى، كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدا جۇغلانما توپلاشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. كارخانىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ياكى تارايتىلىشى كارخانىنىڭ ئۆز ئىقتىدارىغا باغلىق بولماستىن، بەلكى چەكلىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مالىيە جەھەتتە ئايرىپ بەرگەن پۇلنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە باغلىق بولاتتى. كارخانىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى فېئودال بيۇروكراتلارنىڭ قولىدا ئىدى، ئىشچىلار فېئودالىق خاراكتېردىكى زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسيىگە ئۇچرايتتى. شۇ سەۋەبتىن، بۇ كارخانىلاردا يالانما ئەمگەك بار بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تېخى كاپىتالىزم خاراكتېردىكى كارخانا ھىسابلانمايتتى.

يېڭى تىپتىكى ھەربىي كارخانىلارنى قۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، چەكلىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە چەت ئەلدىن ھەربىي خادىملارنى يالالاپ ۋە تەكلىپ قىلىپ، تېخنىكى، شاڭخەي، گۇاڭدۇڭ، فۇجيەن، خۇبەي، سىچۈەن، يۈننەن، گۈيجۇ قاتارلىق جايلاردا يېڭى تىپتىكى قوراللارنى ئىشلىتىدىغان چەكلىك سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى تەربىيىلىدى.

70 - يىللاردىن كېيىن، ھەربىي جەھەتتىكى پائالىيەتلىرىدە دېڭىز مۇداپىئەسى مەركەز قىلىنىپ، چەت ئەللەردىن ئارقا ئارقىدىن زەمبىرەكلىك پاراخوت ۋە ھەربىي پاراخوتلار سېتىۋېلىندى ھەمدە دېڭىز بويىدىكى ھەرقايسى ئۆلكىلەردە پوتېلەر ياسالدى. جۇڭگو - فرانسىيە ئۇرۇشى (1882 — 1884 - يىللار) دىن ئىلگىرى، فۇجۇ كېمىسازلىق ئىدارىسى تەرىپىدىن ياسالغان ھەربىي كېمىلەر ئاساس قىلىنغان ھالدا كىچىك تىپتىكى جەڭىۋىي دېڭىز ئارمىيىسى قۇرۇلغانىدى؛ 1885 - يىلى دېڭىز ئارمىيىسى يامۇلى تەسىس قىلىنىدى؛ 1888 - يىلى ئەنگلىيە، گېرمانىيەدىن سېتىۋېلىنغان ھەربىي پاراخوتلار ئاساس قىلىنغان ھالدا شىمالىي دېڭىز ئارمىيىسى ۋە لۈيشۈن، ۋېيخەيۋېيدىن ئىبارەت ئىككى ھەربىي پورت قۇرۇلدى.

2. ئىقتىسادىي جەھەتتە: 70 - يىللاردىن باشلاپ، ھەربىي كارخانىلارنىڭ كېڭەيتىلىشى ۋە مالىيە جەھەتتە قىيىنچىلىق كېلىپ چىقىشى ئارقىسىدا، چەكلىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پايدا تېگىدىغان، خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلارنى قۇرۇپ، بۇلۇڭدىن كەلگەن پايدا ئارقىلىق ھەربىي كارخانىلارنى راۋاجلاندۇرماقچى بولدى. بۇ «قۇدرەت تېپىش» ئارقىلىق «بېيىش» دېگەنلىك ئىدى.

ئەجنەبىيلەرەسلەرنىڭ «بېيىش» ئۈچۈن ئېلىپ بارغان پائالىيەتلىرى قاتناش، تىرانسپورت، كانچىلىق، مېتالچىلىق ۋە توقۇمىچىلىق قاتارلىق مۇلكى كارخانىلارغا مەركەزلەشتى. قاتناش - تىرانسپورت جەھەتتە كېمە سودىگەرچىلىكى ئىدارىسى (1872 - يىل)، تەيەنجىن تېلېگرافى باش ئىدارىسى (1880 - يىل)، تەيەنجىن - شەنخەيگۇەن تۆمۈريولى (1880 - يىل)، تەيۋەن تۆمۈريولى (1891 - يىل) قۇرۇلدى؛ كانچىلىق، مېتالچىلىق جەھەتلەردە جىلوك كۆمۈركانى (1876 - يىل)، كەيپىڭ كۆمۈر كانى (1877 - يىل)، موخې ئالتۇن كانى (1889 - يىل)، خەنيىڭ تۆمۈرچىلىك زاۋۇتى (1890 - يىل) قۇرۇلدى؛ توقۇمىچىلىق جەھەتتە شاڭخەي ماشىنا توقۇمىچىلىق ئىدارىسى (1890 - يىل)، خۇبەي توقۇمىچىلىق

ئىدارىسى (1890 - يىل) قاتارلىقلار قۇرۇلدى. بۇ كارخانىلارنى قۇرۇشتا «ھۆكۈمەت باشقۇرۇش»، «ھۆكۈمەت نازارەت قىلىش، سودىگەرلەر باشقۇرۇش» ياكى «ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر شېرىكلىشىپ باشقۇرۇش» قاتارلىق باشقۇرۇش شەكىللىرىنى قوللانغانىدى، «ھۆكۈمەت نازارەت قىلىش، سودىگەرلەر باشقۇرۇش» ئاساسلىق ئورۇندا تۇراتتى. بۇ كارخانىلار ھەربىي كارخانىلارغا ئوخشىمايتتى. بۇ كارخانىلارنىڭ كۆپ قىسمى شەخسىيلەرنىڭ كاپىتالىنى يىغىپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىناتتى، ئۇنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى بازارلاردا ئالماشتۇرۇشقا قاتناشتۇرۇپ پايدا ئالاتتى، شۇ سەۋەبتىن، ئۇلار كاپىتالىستىك خاراكتېرگە ئىگە ئىدى. لېكىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلمىدىغان ئەجنەبىيەرەسلەر، خۇسۇسەن لى خۇڭجاڭ بىلەشچىلىقىدىكى شىمالىي گۇرۇھلار بۇنداق كارخانىلاردا ھۆكۈمران ئورۇندا تۇراتتى، كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش، مەبلەغ ۋە كادىر يۆتكەش قاتارلىق ھوقۇقى ئۇلارنىڭ قولىدا ئىدى، ئادەتتىكى سودىگەر پايچىكلار ھوقۇقسىز ئورۇندا تۇراتتى، شۇڭلاشقا، كارخانىلار فېئودال كۈچلەرنىڭ ئېغىر كاشىلىسى ۋە ئاسارىتىگە ئۇچراپ، نورمال راۋاجلىنالمىدى. 90 - يىللارغا كەلگەندە، بۇ كارخانىلارنىڭ زور كۆپچىلىكى خانىۋەيران بولدى.

ئەجنەبىيەرەسلەر ھەرىكىتى قويۇق فېئودالليق ۋە دەللاللىق خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. ھەرىكەتنىڭ فېئودالليق خاراكتېرى ئۇنىڭ ئاساسىي مەقسىتى چىڭ سۇلالىسى خانىدانلىقىنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىقىنى داۋاملاشتۇرۇشتا ئىپادىلەنمىگەنلىكىدە، ھەتتا كارخانىلارنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقىمۇ پۈتۈنلەي فېئودال بىيۇروكراتلارنىڭ قولىدا بولۇپ، ئىشچىلارغا قارىتا فېئودالزمچە زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە يۈرگۈزۈلەتتى. شەخسىيلەرنى ئىشقا قويۇش، خىيانەت قىلىش، كۆز بويامچىلىق قىلىش، خالىغانچە بۇزۇپ - چېچىش قاتارلىق فېئودالزمچە چېرىكلىككە كەلسەك، بۇنداق ئەھۋاللار ئومۇمىيۈزلۈك مەۋجۇت ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەجنەبىيەرەسلەر بەرپا قىلغان يېقىنقى زامان كارخانىلىرى چەت ئەل تاجاۋۇزچى كۈچلىرىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا قۇرۇلغانىدى. بەزى ئاساسلىق ھەربىي كارخانا ئورۇنلىرى ئەنگلىيە، فرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ چاڭگىلىدا ئىدى؛ ئاھالىگە كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلارنىڭ ماشىنا - ئۇسكۇنىلىرى، تېخنىكىسى، ھەتتا بەزى خام ئەشيالىرىنىمۇ چەت ئەللەر تەمىنلەپ تۇراتتى. چەت ئەل تاجاۋۇزچى كۈچلىرىمۇ دەل ئەجنەبىيەرەسلەر ئېلىپ بارغان ھەربىي، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئۆز كۈچىنى ھەر جەھەتلەرگە سىڭدۈرۈپ تۇردى. ئۇلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي ئىشلار تارماقلىرى (قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى، دېڭىز ئارمىيىسى، دېڭىز مۇداپىئەسى ئەسلىھەلىرى ۋە ھەربىي كارخانىلار) ۋە ئىقتىسادىي تارماقلىرىنى تىزگىنلەش بىلەنلا قالماستىن، ھەتتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئىچكى، تاشقى چوڭ ئىشلىرىنىمۇ كونترول قىلمۇالدى. مانا بۇ ئەجنەبىيەرەسلەر ھەرىكىتىنىڭ دەللاللىق خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى تازا ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ئەجنەبىيەرەسلەر باشقۇرغان يېقىنقى زامان كارخانىلىرى جۇڭگو پرولېتارىياتىنىڭ

قوشۇنىنى كېڭەيتتى، پەن - تېخنىكىدىن خەۋىرى بار بىر تۈركۈم زىيالىيلارنى يېتىشتۈردى، بۇنىڭ ئىچىدە هۆكۈمەت نازارەت قىلىدىغان، سودىگەرلەر باشقۇرغان كارخانىلار خىزمەتچىلىرىنىڭ كاپىتالىنى قوبۇل قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇ جۇڭگودا كاپىتالىستىك ئىقتىساتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈنمۇ خېلى تۈرتكىلىك رول ئويناندى. بۇ — ئەجنەبىيەرەسلەر هەرىكەتنىڭ ئوبيېكتىپ جەھەتتىكى ئاھايىتى ئاجىز بولغان ئىجابىي ئەھمىيىتىنىڭ بىر تەرىپى. لېكىن، ئۇنىڭ ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، ئەجنەبىيەرەسلەر هەرىكىتى جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى بىر ئەكسىيەتچىللىك بولۇپ هېسابلىنىدۇ. هەربىي جەھەتتە، 1884 - يىلى جۇڭگو - فرانسىيە ماجىياڭدىكىز ئۇرۇشىدا جەنۇبىي دېڭىز ئارمىيىسى بىتچەت قىلىپ تاشلاندى، 1894 - يىلىدىكى جۇڭگو - ياپونىيە ئۇرۇشىدا شىمالىي دېڭىز ئارمىيىسى ۋە قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى پۈتۈنلەي بەربات بولۇپ كەتتى. ئىقتىسادىي جەھەتتە، ئەمەلىيەتتە ئەجنەبىيەرەسلەرنىڭ كارخانىلىرىدا سودىگەرلەرنىڭ پاي چېكى ئومۇمەن كۆپەيمەي بىر ئىزدا توختاپ قالدى. هۆكۈمەت نازارەت قىلىدىغان، سودىگەرلەر باشقۇرغان نۇرغۇنلىغان ئوتتۇرا ۋە كىچىك كارخانىلار فېئودالىزم كۈچلىرىنىڭ ۋە جاھانگىرلارنىڭ ئېزىشىگە ئۇچرىغاچقا، 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئارقا - ئارقىدىن تاقىلىپ كەتتى؛ ئاساسلىق بىر نەچچە چوڭ تېپتىكى كارخانىلارنىڭ تەنها هۆكۈمرانلىق قىلىشى جۇڭگو مىللىي كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئىغىر بېسىم بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە 90 - يىللارغا كەلگەندىمۇ بۇ كارخانىلار جاھانگىرلار تەرىپىدىن تىزگىنلەندى، بەزىلىرى ھەتتا قوشۇۋېلىندى.

جۇڭگو - ياپونىيە جىياۋۇ ئۇرۇشى ۋە «ماكۇەن شەرتنامىسى» نىڭ ئىمزالىنىشى ئارقىسىدا ئەجنەبىيەرەسلەر هەرىكىتى ئۆزۈل - كېسىل بەربات بولدى. ئەجنەبىيەرەسلەر هەرىكىتىنىڭ پۈتكۈل تارىخى جۇڭگو خەلقىنىڭ مۇنداق بىر تەجرىبىسىنى يەتكۈزۈپ بەردى، بۇ تەجرىبە شۇكى، جاھانگىرلاشقان ھېچقانداق بىر ئەل ياكى مىللەت ئۆزىنىڭ ئىستىقلالىيىتىنى ساقلاپ قېلىشنى ئۈزۈل - كېسىل ئېلىپ بارغاندىلا، جۇڭگو ھەقىقىي تۈردە مۇستەقىل بولالايدۇ ۋە بېيىپ قۇدرەت تاپالايدۇ، بۇ ۋەزىپە تارىخىي يوسۇندا جۇڭگو پرولېتارىياتىنىڭ زىممىسىگە چۈشتى.

كارخانىلارنى هۆكۈمەت باشقۇرۇش، هۆكۈمەتنىڭ نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرۇش، هۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر شېرىكلىشىپ باشقۇرۇش بۇ، ئەجنەبىيەرەسلەر XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن 90 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا، يېقىنقى زامان كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش جەريانىدا قوللانغان ئۇچ خىل تەشكىلىي شەكىل بولۇپ، جۇڭگو بىيۇروكىرات كاپىتالىنىڭ دەسلەپكى شەكلى ئىدى.

«هۆكۈمەت باشقۇرغان» كارخانىلار دېگەندە، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدار ئەۋەتىپ، مەبلەغ ئاجرىتىپ قۇرغان كارخانىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇ كارخانىلار ئاساسەن XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن كېيىن قۇرۇلغان يېقىنقى زامان هەربىي كارخانىلىرى ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى تەيپىڭ - تيەنگو ئىنقىلابىنى باستۇرغاندىن كېيىن، پومېشچىكلار ستىنىڭ فېئودال هۆكۈمرانلىق تەرتىپىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، چەت ئەل

تاجاۋۇزچىلىرىدىن چەت ئەل مىلتىقى، چەت ئەل زەمبىرىكى ۋە پاراخوت - كېمە سېتىۋالغاندىن باشقا، يېقىنقى زامان ھەربىي كارخانىلىرىنى قۇرۇشقىمۇ بېرىلىپ كەتتى. جياۋۇ (1894 - يىل) دىن ئىلگىرى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شائىخەي، نەنجىڭ، فۇجيەن، تيەنجىن ۋە باشقا جايلاردا ھەربىي كېمە، مىلتىق - زەمبىرەك، ئوق - دورا ياسايدىغان ۋە قورال - ياراق رېمونت قىلىدىغان ھەم سەپلەيدىغان ھەربىي كارخانىدىن كەينى - كەينىدىن 20 نەچچىنى قۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ بولغىنى شائىخەيدىكى جياڭنەن قورال - ياراق باش ئىدارىسى (1865 - يىل)، نەنجىڭدىكى جىنلىڭ قورال - ياراق ئىدارىسى (1865 - يىل)، فۇجيەندىكى فۇجۇ كېمە ئىدارىسى (1866 - يىل) ۋە تيەنجىندىكى ماشىنىسازلىق ئىدارىسى (1867 - يىل) قاتارلىقلار ئىدى. مۇلكى كارخانىلاردىن ھۆكۈمەت باشقۇرغانلىرى ناھايىتى ئاز بولۇپ، پەقەت تەيۋەندىكى جىلۇڭ كۆمۈر كانى (1876 - يىل)، لەنجۇدىكى توقۇمىچىلىق ئىدارىسى (1880 - يىل) ۋە خۇبېي توقۇمىچىلىق ئىدارىسى (1890 - يىل) قاتارلىق ئورۇنلارلا بار ئىدى.

«ھۆكۈمەت نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرغان» كارخانىلار دېگەندە، ئەجنەبىيەرەسلەر سودىگەرلەرگە ھاۋالە قىلىپ، جەمئىيەتتىن مەبلەغ توپلاپ باشقۇرغان يېقىنقى زامان مۇلكى كارخانىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق تەشكىلىي شەكىل ئەجنەبىيەرەسلەر مۇلكى كارخانىلارنى باشقۇرۇشتا قوللانغان ئەڭ نېگىزلىك، ئەڭ مۇھىم شەكىل ئىدى.

XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يېقىنقى زامان ھەربىي كارخانىلىرىنى قۇرۇشتا، شۇنىڭغا مۇناسىپ بولغان يېقىلغۇ سانائىتى، كىمىيچىلىق - مېتالچىلىق سانائىتى ۋە قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرىنىڭ ئۆزىگە شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىشىگە جىددىي موھتاج بولغانىدى، لېكىن مالىيە جەھەتتە قىيىنچىلىقى بولغاچقا، بۇلارنى قۇرۇشقا قۇربى يەتمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئەجنەبىيەرەسلەر مۇلكى كارخانىلارنى قۇرۇشنىڭ ۋاستىسى سۈپىتىدە خۇسۇسىلارنىڭ كاپىتالىنى يىغىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. قوللانغان كونكرېت تەدبىرى مۇنداق ئىدى: ھۆكۈمەت بىر قىسىم مەبلەغ ئاربىيەت بېرىپ تۇراتتى ھەمدە ھۆكۈمەت بىلەن مۇناسىۋەتلىك «سودىگەرلەر» ئوتتۇرىغا چىقىپ، جەمئىيەتتىن پاي چېكى توپلاپ، ئاندىن ھۆكۈمەتتىن ئاربىيەت بېرىپ تۇرغان پۇلنى داۋاملىق قايتۇراتتى. بۇ كارخانىلارنى باشقۇرغۇچىلار ئىچىدە سودىگەرلەر، بىيۇروكراتلار بار ئىدى، خەزمەتتىن چېكىنىشكەن ئەمەلدارلارمۇ بار ئىدى، لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى «سودىگەر»لەر سۈپىتى بىلەن كارخانا باشقۇراتتى. ئۇلار ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ھاۋالە قىلىشى بىلەن، يېرىم ھۆكۈمەت ئەمەلدارى، يېرىم سودىگەر سالاھىيىتىگە ئىگە بولاتتى. بۇنداق شەكىلنى قوللانغان بىرقەدەر چوڭ مۇلكى كارخانىلاردىن ئاساسەن كېمىسازلىق سودا ئىدارىسى (1872 - يىل)، كەيپىڭ كان ئىدارىسى (1878 - يىل)، تېلېگراف باش ئىدارىسى (1880 - يىل) ۋە شائىخەي ماشىنا توقۇمىچىلىق ئىدارىسى (1890 - يىل) قاتارلىقلار بار ئىدى. بۇ كارخانىلارنىڭ

ئەجنەبىيەرەسلەر ئىچىدىكى شىمالىي بىيۇروكرات دەللالار گۇرۇھى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى زىچ ئىدى، ئۇلار ھەمىشە لى خۇڭجاڭنىڭ ھامىيلىقىدا بولاتتى، ئۇلار باجنى ئاز تۆلەش، باج تۆلىمەسلىك، پۇل قەرز ئېلىش، ئۆسۈمنى كېچىكتۈرۈپ تاپشۇرۇش ۋە مەخسۇس پايدا ئېلىش قاتارلىق ئىمتىيازلارغا ئىگە ئىدى.

70 - يىللارنىڭ ئاخىرى ۋە 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئوتتۇرا دەرىجىلىك سودىگەرلەر ۋە يەرلىك ئەمەلدارلار باشقۇرغان بەزى كىچىك تىپتىكى كارخانىلار (بۇلارنىڭ ئىچىدە كانچىلىق، مېتالچىلىق كارخانىلىرى كۆپ ئىدى) نىڭ كۆپچىلىكى گەرچە سودىگەرلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەجنەبىيەرەس بىيۇروكراتلارنىڭ ھامىيلىقىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، «ھۆكۈمەت نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرغان» دېگەن ۋىۋىسكىغا ئىگە بولۇشقا تىرىشاتتى.

80 - يىللاردىن ئىلگىرى، ھۆكۈمەت نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرغان كارخانىلارنىڭ كاپىتالىنىڭ كۆپ قىسمىنى كارخانا قۇرغۇچىلار ئۆزلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرى توپلايتتى، بىر قىسمى شىمال بىيۇروكراتلىرىدىن كېلەتتى. 80 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، جۇڭگودا كاپىتالىزم مۇناسىۋەتلىرى ئانچە - مۇنچە راۋاج تاپقان بولغاچقا، پاي يەڭمۇ مەبلەغ توپلاش بىر قەدەر ئوڭۇشلۇق ئىدى، پاي يېغىش دائىرىسىمۇ كېڭەيگەنىدى. ھۆكۈمەت نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرغان چوڭ تىپتىكى كارخانىلارنى ئەجنەبىيەرەس بىيۇروكراتلار گۇرۇھى تەزگىنلەپ تۇرغاچقا، 1885 - يىلدىن كېيىن، بۇ كارخانىلار ئاشكارا پاي يېغىشنى ئاساسىي جەھەتتىن توختاتتى. يېتىشمىگەن مەبلەغنى كۆپ ھاللاردا چەتتىن قەرز ئېلىش تۇردى، كارخانىلارنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقىنى باشتىن ئاخىر شىمال مەلتارىستلىرى گۇرۇھىدىكى بىيۇروكراتلار بىۋاسىتە ئىگىلەپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن خۇسۇسلارنىڭ كاپىتالى توختىماي زىيانغا ئۇچراپ كەلدى. شۇ سەۋەبتىن، ھۆكۈمەت نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرغان كارخانىلاردا ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىپ كەتتى.

«ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر شېرىكلىشىپ باشقۇرغان» كارخانىلار دېگەندە، ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، توختام تۈزۈپ، «ياكى ھۆكۈمەت ئىككى ئۈلۈش، سودىگەرلەر بىر ئۈلۈش، ياكى ھۆكۈمەت بىر ئۈلۈش، سودىگەرلەر ئىككى ئۈلۈش پاي قوشىدىغان ۋە ياكى ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر تەڭ يېرىمدىن پاي قوشىدىغان»، تاپقان پايدا بىلەن تارتقان زىيان پاي نىسبىتى بويىچە تەقسىم قىلىنىدىغان، ئورتاق باشقۇرۇلىدىغان كارخانىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق كارخانىلار نامدا «شېرىكلىشىپ باشقۇرغان» كارخانا دەپ ئاتالسىمۇ، ئەمەلىيەتتە كارخانا باشقۇرۇش ھوقۇقى يەنىلا ھۆكۈمەت تەيىنلىگەن خادىمنىڭ قولىدا بولۇپ، سودىگەر پايچىكلارنىڭ ۋەكىلى بېقىنداپ، ھوقۇقسىز ئورۇندا تۇراتتى. مەسىلەن، 1894 - يىلى جاڭ جۈدۇڭ خۇبېيدا توقۇمچىلىق ئىدارىسى قۇرغان چاغدا، دەسلەپتە «ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر شېرىكلىشىپ

باشقۇرۇش» شەكلىنى قوللىنىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغانىدى، ھۆكۈمەتمۇ، سودىگەرلەرمۇ ھەرقايسىسى 300 مىڭ سەر كۈمۈش پاي قوشىدىغان، «دەسلەپكى قەدەمدە پايىنى ھەر ئىككى تەرەپ تەڭ قوشۇپ تەييارلىق كۆرىدىغان، ھوقۇقنى تەڭ تۇتىدىغان بولۇپ كېلىشكەن» ئىدى؛ لېكىن تەييارلىق خىزمىتى تۈگىگەندىن كېيىن، جاڭ جۈدۇڭ تۇقۇمچىلىق ئىدارىسىگە ئەمەلدار تەينىلەپ، ئىدارىنىڭ ئىشلىرىغا نازارەت قىلدى، ھوقۇقنىڭ ھەممىسىنى ئىگىلىۋالدى، سودىگەر پايچەكلار ۋەكىلى دەرھال «ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ھوقۇقىنىڭ بەك چوڭ بولۇپ كەتكەنلىكىنى»، «تۇقۇمچىلىق ئىدارىسىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تەسكە چۈشىدىغان» بولۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىشتى، شۇنىڭ بىلەن، كارخانا باشقۇرۇش ھوقۇقى مەسلىسىدە ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا كەسكىن زىددىيەت پەيدا بولدى، ئاخىرىدا، سودىگەرلەر پايلىرىنى ئېلىپ چەتەپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇ سەۋەبتىن، «ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر شېرىكلىشىپ كارخانا باشقۇرۇش» گەرچە ئەجنەبىيەرەسلەرنىڭ سودىگەرلەرنىڭ كاپىتالىنى تەزگىنلەپ تۇرۇشىدىكى بىر خىل شەكىل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە، بۇ خىل شەكىل غەل - پال كۆرۈنۈپ قويۇپلا يوقالدى، ئۇنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشىدىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

دەللاللىق، فېئودالىق دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى بۇنىڭدا، جاھانگىرلار تاجاۋۇز قىلغان دۆلەتلەردە، جاھانگىرلارنىڭ تاۋارلىرىنى توكمە قىلىپ سېتىش، چەتكە كاپىتال چىقىرىش ۋە بايلىق مەنبەلىرىنى تالان - تاراج قىلىش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، پومېشچىك، دەللال بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرلۇقىدىكى دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ راۋاجلانغان دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كونا جۇڭگودا، ئۇ ئادەتتە بيۇروكرات كاپىتال دەپ ئاتىلاتتى.

كاپىتالىزم تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەردە، دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى ئومۇمەن ئەركىن كاپىتالىزمنىڭ سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ جۇغلىنىشى ئاساسىدا ئادەتتىكى مونوپولدىن دۆلەت مونوپولىيىسىگە ئۆتىدۇ. بىراق جۇڭگونىڭ بۇنداق دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنى بولىسا چوڭ پومېشچىك، چوڭ دەللاللارنىڭ سىياسىي ۋەكىللىرى سىياسىي دېموكراتىيىنىڭ بولماسلىقى، ئىقتىسادنىڭ راۋاج تاپماسلىقىدەك شەرتلەردىن پايدىلىنىپ، دۆلەت ھاكىمىيىتى كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، ئىقتىسادتىن تاشقىرى تالان - تاراج قىلىش شەكلىنى قوللىنىش ئارقىسىدا بۇۋاستە شەكىللەنگەن. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىكى ئەجنەبىيەرەس چوڭ بيۇروكراتلار ھۆكۈمەت باشقۇرۇش، ھۆكۈمەت نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرۇش، ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر شېرىكلىشىپ باشقۇرۇش قاتارلىق شەكىللەرنى قوللىنىپ قۇرۇپ چىققان يېقىنقى زامان ھەربىي كارخانىلار ۋە مۇلكى كارخانىلار جۇڭگو بيۇروكرات كاپىتالىنىڭ دەسلەپكى شەكلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شىمال مىلىتارىستلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، چوڭ بيۇروكراتلار جاھانگىرلاردىن پۇل قەرز ئېلىش، تۆمۈرىيول سېلىش ۋە كان بايلىقلىرىنى ئېچىش ھوقۇقىنى سېتىش ئارقىلىق، بىر تۈركۈم زاۋۇت - كان كارخانىلىرىنى ۋە

بانكىلارنى قوردى، بۇنىڭ بىلەن بيۇروكرات كاپىتال‌داۋاملىق راۋاجلاندى ھەمدە پۈل مۇئامىلە مونوپوليىسىگە قاراپ يۈزلەندى. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، جياڭ جيېشى، سۇڭ زىۋېن، كۇڭ شياڭشى، چېن لىغۇدىن ئىبارەت تۆت چوڭ ئائىلە دۆلەت ھاكىمىيىتىدىن پايدىلىنىپ، زايوم تارقىتىش، ئېغىر ئالۋان - ياساق سېلىش، سودىدا ھايانكەشلىك قىلىش، پۇلنى پاخاللاشتۇرۇش قاتارلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى ھەمدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش جەريانىدا ئۇرۇش مەزگىلىدىكى ئىقتىسادىي بىر تۇتاشلىق تۈزۈمىدىن پايدىلىنىپ تازا بېيىدى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۇلار يەنە ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ ۋە قېرىچاقلارنىڭ مال - مۈلكىنى ھەم گېرمانىيە، ئىتالىيە فاشىستلىرىنىڭ مەبلەغلىرىنى مۇسادىرە قىلىۋېلىپ، بيۇروكرات كاپىتالنى راۋاجلاندۇرۇپ يۈقىرى پەللىگە يەتكۈزدى، شۇنداق بىلەن دەللاللىق، فېئودالىق دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى شەكىللىنىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تىزگىنلەۋالدى. ئازادلىق ھارپىسىغا كەلگەندە، بيۇروكرات كاپىتال جۇڭگونىڭ پۈتۈن سانائەت كاپىتالىنىڭ ئالاھىدە ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى تەشكىل قىلدى، پۈتۈن زاۋۇت - كان، قاتناش - تىرانسپورتنىڭ تۆرا قىلىق مۈلكىنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ «بايلىق مەنبەسى كومىتېتى»نىڭ قولىدا جەمئىي 291 زاۋۇت - كان كارخانىلىرى بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى پولات - تۆمۈر مەھسۇلاتىنىڭ 90 پىرسەنتىنى، كۆمۈرنىڭ 33 پىرسەنتىنى، ئېلېكتر قۇۋۋىتىنىڭ 67 پىرسەنتىنى، سېمونتنىڭ 45 پىرسەنتىنى شۇنىڭدەك نېفىت ۋە رەڭلىك مېتالنىڭ ھەممىسىنى ئىگىلەۋالغاندى. بيۇروكرات كاپىتال ئېغىر سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى تىزگىنلەپ ۋېلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى يەنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىمۇ تىزگىنلەۋالغاندى، «جۇڭگو تۇقۇمچىلىق قۇرۇلۇش شىركىتى»نىڭلا 64 فابرىكىسى بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئۇرچۇق سانى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئۇرچۇقنىڭ ئومۇمىي سانىنىڭ 38 پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى، تۇقۇش ماشىنىسى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ماشىنىلاشقان تۇقۇش ماشىنىسىنىڭ 60 پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى. بيۇروكرات كاپىتال «تۆت بانكا، ئىككى ئىدارە ۋە بىر خەزىنە» (مەركەزىي بانكا، جۇڭگو بانكىسى، قاتناش بانكىسى، جۇڭگو دېھقانلار بانكىسى، مەركەزىي ھاۋالە ئىشلىرى ئىدارىسى، جۇڭگو پوچتا ئامانەت - پېرېۋوت ئىشلىرى ئىدارىسى ۋە مەركەزىي ھەمكارلىق خەزىنىسى) قاتارلىق پۈل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرىنى تىزگىنلەۋېلىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ پۈل مۇئامىلە ئىشلىرىنى مونوپول قىلىۋالدى. ئۇلار يەنە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ تۆمۈريول، تاشيول، ھاۋا تىرانسپورتى ۋە پاراخوتنىڭ 44 پىرسەنت تونناژىنى شۇنىڭدەك ئون نەچچە مونوپول خاراكتېرلىك سودا شىركىتىنى تىزگىنلەۋالغاندى.

بۇنداق دۆلەت مونوپول كاپىتالى جاھانگىرلىك كاپىتالىنىڭ بېقىندىسى ئىدى. جاھانگىرلار ئۇنىڭغا يار - يۆلەك بولاتتى ھەمدە ئۇنى جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تىزگىنلەش ۋە جۇڭگو خەلقىنى تالان - تاراج قىلىشتا ئۇزلىرىگە گۇماشتا

قىلاتتى. بۇنداق دۆلەت مونوپول كاپىتالى ئېھتىياجىدىكى پومېشچىكلار ئىقتىسادىي بىلەنمۇ زىچ بىرلەشكەن بولۇپ، ھاكىمىيەت كۆچىگە ۋە ئېھتىياجلىق ئىمتىيازلارغا تايىنىپ ئەمگەكچى خەلقنى تالان - تاراج قىلاتتى، مىللىي كاپىتالىستىك كارخانىلارنى چەتكە قاقاتتى ۋە قوشۇۋالاتتى. ئۇ جۈملىدىن پومېشچىك، دەللال بۇرژۇئا دىكتاتۇرىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى ئىدى. ئۇ دۆلەتنىڭ يېرىم مۇستەملىكىلىشىشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، خەلق ئىگىلىكىدە ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق رولىنى ئويناپ، ئۇ بىر خىل ئەكسىيەتچىل ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئىدى.

بۇنداق دۆلەت مونوپول كاپىتالى، ھەر قانداق دۆلەت مونوپول كاپىتالىغا ئوخشاش، پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ئۆچۈن ماددىي شارائىت ھازىرلاپ بەردى. لېنىن مۇنداق دەيدۇ: «دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى سوتسىيالىزمنىڭ ئەڭ مۇكەممەل ماددىي ھازىرلىقى.» (لېنىن «جاھانگىرلىك توغرىسىدا»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 57 - بەت) ئۇ يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بۇنداق كاپىتالىزمنىڭ سوتسىيالىزمغا «يېقىنلاشىشى» پەقەت سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ يېقىنلاشقانلىقىنى، ئۇنى ئەملگە ئاشۇرۇش تەس ئەمەسلىكىنى، ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا بولىدىغانلىقىنى، كېچىكتۈرۈشكە بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.» («دۆلەت ۋە ئىنقىلاب»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 112 - بەت) جۈملىدىن يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ۋەزىپىسى «جاھانگىرلىكنىڭ جۈملىدىن ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلىشتىن تاشقىرى، مەملىكەت ئىچىدە پومېشچىكلار سىنىپى بىلەن بىيۇروكرات بۇرژۇئازىيە (چوڭ بۇرژۇئازىيە) نىڭ ئېكسپلاتاتسىيەسىنى ۋە زۇلمىنى يوقىتىش، دەللاللىق، فېئودالىزىمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىش، بوغۇلۇپ قالغان ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىش.» («ماۋ زېدوڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - تۇم، 2167 - بەت) جۈملىگو خەلق ئىنقىلابى غەلبە قازاتقاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى بۇنداق دۆلەت مونوپول كاپىتالىغا قارىتا مۇسادىرە قىلىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، توغرىدىن توغرا سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىنى قۇردى.

پومېشچىك - دەللال بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسى بۇ، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنىڭ يىغىنچاقلىنىشى.

يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق دۆلەتتە، پومېشچىكلار سىنىپىي جاھانگىرلىك ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاساسلىق ئىجتىمائىي ئاساسىدۇر؛ دەللال بۇرژۇئازىيە - جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ مونوپول كاپىتالى ئۆچۈن بەۋاستە خىزمەت قىلىدىغان ھەمدە ئۇلار بىقىۋالغان سىنىپ. بۇ ئىككى سىنىپ جاھانگىرلارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ئەكسىلئىنقىلابى دۆلەت ھاكىمىيىتىنى قۇردى. يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ھەر خىل شەكلى بولسىمۇ، لېكىن سىنىپىي ماھىيىتى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئاخىرقى ھېسابتا، ھەممىسى پومېشچىك - دەللال بۇرژۇئازىيىنىڭ بىرلەشمە دىكتاتۇرىسى يەنى پومېشچىك، دەللال بۇرژۇئازىيىنىڭ كەڭ ئىشچى - دېھقان ئەمگەكچى ئاممىسىغا يۈرگۈزگەن دىكتاتۇرىسى بولۇپ، بۇ دىكتاتۇرا كەڭ ئىشچىلارنى، دېھقانلارنى ۋە باشقا ئەمگەكچى ئاممىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ ۋە ئېزىدۇ، مىللىي

بۇرژۇئازىيىنىڭ زىيان سالمىدۇ. بۇنداق ھاكىمىيەت جاھانگىرلىك، دەللاللىق، فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ۋەكىللىك قىلىدۇ، جەمئىيەت تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىش جەھەتتە ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل رولىنى ئالجىرلارچە جارى قىلدۇرىدۇ. جۇڭگودا، ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، بولۇپمۇ ئىككىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، چەت ئەل سۇلالىسى فېئودال ھاكىمىيىتى ئەجنەبىيەرەسلەر ھەربىكىتى ئارقىلىق تەدرىجىي ھالدا پومېشچىك - دەللال بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسىغا ئۆتتى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، شىمال مىلىتارىستلىرى ۋەكىللىكىدىكى پومېشچىك، دەللال بۇرژۇئازىيە جۇڭخۇا مىنگو ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىپ، بۇ ئۆتۈشنى ئورۇنلىدى. جياڭ جيېشى 12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىشىنى قوزغىغاندىن كېيىن قۇرۇلغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتى دەل جۇڭگونىڭ پومېشچىك - دەللال بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مللي كاپيتال بۇ يەردە جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزى ۋە ئېزىشىگە ئۇچرىغان دۆلەتلەردىكى مللي بۇرژۇئازىيىنىڭ قولىدىكى كاپيتال، ئاساسلىقى ئوتتۇرا دەرىجىلىك بۇرژۇئازىيىنىڭ كاپيتالى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مللي كاپيتال ئاساسىي جەھەتتىن ئەركىن كاپيتالىزمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇ يەنە جاھانگىرلار ۋە ئۇلارنىڭ بېقىندىسى - فېئودالىق كۈچلەرنىڭ ۋە دەللال كاپيتالنىڭ ئېزىشىغا ئۇچرىغاچقا، ئۇنىڭ بىلەن جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە دەللال كاپيتال ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت بار؛ لېكىن ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئاجىزلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭ جاھانگىرلىك ۋە دۆلەت ئىچىدىكى فېئودالىزم بىلەن ئازدۇر - كۆپتۇر باغلىنىشىمۇ بار.

XVI ئەسىرنىڭ ئالدى - كەينىدە، جۇڭگونىڭ فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىدا كاپيتالىزمنىڭ بىخلىرى پەيدا بولغانىدى. چەت ئەل كاپيتالىزمىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى جۇڭگودا كاپيتالىزمنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا، ئىشخانا قول سانائىتىدىن باشقا، يەنە بىر قىسىم سودىگەرلەر، پومېشچىكلار ۋە بيۇروكراتلار يېقىنقى زامان سانائىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، جۇڭگونىڭ مللي كاپيتالىنى شەكىللەندۈردى. شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تۈرتكىسى ئارقىسىدا، ئۇ دەسلەپكى قەدەمدە راۋاجلاندى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە غەرب جاھانگىرلىكى جۇڭگوغا بولغان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىنى ۋاقتىنچە بوشاشتۇرۇپ قويغاچقا، مللي كاپيتال يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا راۋاجلاندى. ئەمما گومىنداڭ ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان 20 نەچچە يىل ئىچىدە، مللي كاپيتال جاھانگىرلارنىڭ مونوپول كاپيتالىنىڭ چەتكە قېقىشى، ئېزىشى ۋە ياپون جاھانگىرلىكى قوزغىغان تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنىڭ نابۇت قىلىشى ئارقىسىدا زادىلا راۋاجلىنالماي كەلدى. ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مەملىكەت بويىچە خۇسۇسىيلارنىڭ كاپيتالىستىك سانائەت كارخانىلىرى 120 نەچچە مىڭ بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئىشچى -

خەزمەتچىلىرى 1 مىليون 640 مىڭدىن كۆپرەك ئىدى. مەبلەغنى بىرقەدەر كۆپ، كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ بولغان كاپيتال گۇرۇھى ۋە كارخانىلاردىن توقۇز يېپ ئىگرىش فابرىكىسى، 12 ئون زاۋۇتى بارئىدى. روك ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ شېنشىن كاپيتال گۇرۇھى، ئۇچ يېپ ئىگرىش فابرىكىسى ۋە ئون نەچچە سودا، پۇل مۇئامىلە كارخانىسى، گو ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ يۆتكەن كاپيتال گۇرۇھى، سەرەڭگە، يۈك توقۇمىچىلىق، سېمونت، كۆمۈركان، بانكا قاتارلىق ئون كارخانىسى، لىيۇ خۇڭشېڭ كاپيتال گۇرۇھى، شۇنىڭدەك يۆتكىلى خىمىيە سانائەت شىركىتى، جيۇدا تۇز شىركىتى، نەنياڭ ئاكا - ئۇكىلار تاماكا شىركىتى، داجۇڭخۇا كاۋچۇك زاۋۇتى، مىنشېڭ كېمىسازلىق شىركىتى قاتارلىقلار بار ئىدى.

كونا جۇڭگودا، مللي كاپيتال مەلۇم دەرىجىدە زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە پەن - مەدەنىيەت بىلىملىرىنى قوللىنىپ، مۇئەييەن دائىرىدە ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇيۇشتۇرغانلىقى ئۈچۈن، فېئودال پومېشچىكلار ئىگىلىكى ۋە خۇسۇسلار ئىگىلىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى خېلى دەرىجىدە يۇقىرى بولدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تەرەققىياتىنى كۆزلەپ مەلۇم دەرىجىدە جاھانگىرلىككە ۋە بيۇروكرات مىلىتارىستلارغا قارشى ئاكتىپلىقنى ئىپادىلىدى، مەلۇم مەزگىلدە ۋە مەلۇم دەرىجىدە جاھانگىرلىككە ۋە بيۇروكرات مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتىگە قارشى كۈرەشكە قاتناشتى.

— شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مللي كاپيتالنىڭ پاسسىپ تەرىپىمۇ بار. ئۇ ئىنتايىن ئاجىز. ئۇنىڭ ئاساسىي سەپى يېنىك سانائەت، ئۇنىڭ ئېغىر سانائەت ئاساسى كەمچىل، يەنىزا ئىگىلىك ساھەسىدە ھېچقانداق ئاساسى يوق، شۇڭلاشقا، ئۇ مۇستەقىل ئىگىلىك سىستېمىسى بولالمىدى. مللي كاپيتالنىڭ نۇرغۇن كارخانىلىرى جاھانگىرلارنىڭ مۇستەملىكە سودىسىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن راۋاجلانغان بولغاچقا، ئۇلار مۇتلەق زور بىر قىسىم تېخنىكا ئۇسكۇنىلىرى ۋە قىسمەن خام ئەشيا ماتېرىياللىرىنى ئىمپورت قىلىشقا تايىناتتى، ئۇنىڭدا مۇستەملىكىلەرگە خاس بېقىندىلىق ئېغىر ئىدى. ئۇ ھەمىشە ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيەتكە ۋە فېئودال كۈچلەرگە تايىنىپ ئىشچىلارغا بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىنى كۈچەيتەتتى ھەمدە دېھقانلارنى ۋە باشقا ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى، شۇ سەۋەبتىن، بەزى جەھەتلەردە ئۇ يەنە جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بيۇروكرات كاپيتالنىڭ جۇڭگو خەلقىنى تالان - تاراج قىلىشتەكى قورال چوڭقى ئىدى. ماۋ زېدوڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتمىدۇ: كېرنا جۇڭگودا، «مىللىي كاپيتالىزم مەلۇم تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى ۋە جۇڭگونىڭ سىياسىي، مەدەنىيەت ھاياتىدا خېلى چوڭ رول ئويناندى؛ لېكىن، ئۇ جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ ئاساسىي شەكلى بولمىدى، ئۇنىڭ كۆچى بەك ئاجىز، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى چەت ئەل جاھانگىرلىكى بىلەن ۋە مەملىكەت ئىچىدىكى فېئودالىزم بىلەن ئازدۇر - كۆپتۇر باغلانغان.» («ماۋ زېدوڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1146 - بەت)

دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە، جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسى مللي كاپيتالغا نىسبەتەن قوغدىش سىياستىنى قوللىنىپ،

ئۇنىڭ مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلىنىشىغا يول قويىدى. سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب دەۋرىدە، پارتىيە ئۇنىڭغا قارىتا پايدىلىنىش، چەكلەش، ئۆزگەرتىش ۋە سېتىۋېلىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، دۆلەت كاپىتالىزمى شەكلى ئارقىلىق ئۇنى سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى قىلىپ ئۆزگەرتىپ چىقتى.

تۆت بانكا، ئىككى ئىدارە ۋە بىر خەزىنە

بۇلار كېنا جۇڭگودا تۆت چوڭ ئائىلە جاھانگىرلارنىڭ پۇل مۇئامىلە كۈچلىرىگە تايىنىپ قۇرۇپ چىققان پۈل مۇئامىلە مونوپول سىستېمىسى. تۆت بانكا دېگەندە مەركىزىي بانكا، جۇڭگو بانكىسى، قاتناش بانكىسى ۋە جۇڭگو دېھقانلار بانكىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ ئىككى ئىدارە دېگەندە مەركىزىي ھاۋالە ئىشلىرى ئىدارىسى ۋە پوچتا ئامانەت-پېرېۋوت ئىشلىرى ئىدارىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ بىر خەزىنە دېگەندە مەركىزىي ھەمكارلىق خەزىنىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

مەركىزىي بانكا 1928 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، گومىنداڭ ھاكىمىيىتى تەرىپىدىن ئۇنىڭغا دۆلەت خەزىنىسىنى باشقۇرۇش، تېگىشىش چېكى تارقىتىش، تەڭگە قۇيۇش، ئىچكى - تاشقى قەرزنى بىر تەرەپ قىلىش، باشقا بانكىلارنىڭ ئامانەت ۋە قەرز پۇللىرىنى باشقۇرۇش قاتارلىق ئىمتىيازلار بېرىلگەن، شۇنىڭ بىلەن بۇ بانكا دۆلەت بانكىسىلىق فۇنكسىيىگە ئىگە بولغان.

جۇڭگو بانكىسىنىڭ تەكتى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن 1908 - يىلى قۇرۇلغان داچىڭ بانكىسى ئىدى. داچىڭ بانكىسى سودىگەرلەر پاي قۇشقان دۆلەت بانكىسى بولۇپ، ئۇ 1912 - يىلى جۇڭگو بانكىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. قاتناش بانكىسى 1907 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر شېرىكلىشىپ قۇرغان بانكا بولۇپ، ئۇنىڭ ئاڭ چوڭ پايچىكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پوچتا مىنىستىرلىكى ئىدى. بۇ ئىككى بانكا شىمال مىلىتارىستلىرى ھۆكۈمىتىنىڭ پۇل مۇئامىلە جەھەتتىكى ئىككى چوڭ تۈۋرۈكى ئىدى. 1928 - يىلى ۋە 1935 - يىلى تۆت چوڭ ئائىلە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئالدىن سېتىلغان زاپىرىم، پۇل مۇئامىلە زاپىرىمى ئارقىلىق ھۆكۈمەت قۇشىدىغان پايىنى تولۇقلاش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، جۇڭگو بانكىسىنىڭ 50 پىرسەنت ۋە قاتناش بانكىسىنىڭ 55 پىرسەنت پاي ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، بۇ ئىككى بانكىنى تىزگىنلىۋالدى. بۇ ئىككى بانكا تېگىشىش چېكى تارقىتىش ئىمتىيازىغا ئىگە بولغاندىن سىرت، يەنە جۇڭگو بانكىسى خەلقئارا پېرېۋوتنى، قاتناش بانكىسى سانائەتكە مەبلەغ سېلىشنى مونوپول قىلىۋالدى.

جۇڭگو دېھقانلار بانكىسىنىڭ تەكتى خېنەن، خۇبېي، ئەنخۇي، جياڭشىدىن ئىبارەت تۆت ئۆلكىنىڭ دېھقانلار بانكىسى ئىدى. 1933 - يىلى جىياڭ جېيېشى ئەكسىلىنقىلابىي ئىچكى ئۇرۇشقا ھەربىي خىراجەت توپلاش ئۈچۈن تۆت ئۆلكە دېھقانلار بانكىسىنى قۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. بۇ بانكىنىڭ كاپىتالى ئەپيۇن ببجى ئارقىلىق تۇلۇقلىناتتى، بۇ بانكا پۇل تارقىتىش ئىمتىيازىغا ئىگە ئىدى. 1935 - يىلى، بۇ بانكىنىڭ كاپىتالى كېڭىيىپ، جۇڭگو دېھقانلار بانكىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، بۇ بانكا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ دېھقانچىلىق پۇل قەرز بېرىش ئىشلىرى ۋە باشقا يېزا - قىشلاق پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى مونوپول قىلىۋالدى.

مەركىزىي ھاۋالە ئىشلىرى ئىدارىسى

1935 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا مەركىزىي بانكا كاپىتال ئاجرىتىپ بېرەتتى، بۇ بانكا ئېكسپورت قىلىنىدىغان ھەر خىل ماددىي ئەشيالارنى سېتىۋېلىش ئىشلىرىنى مونوپول قىلىۋالغانىدى. پوچتا ئامانەت - پېرىۋوت ئىشلىرى ئىدارىسى 1930 - يىلى جۇڭخۇا پوچتا ئامانەت - پېرىۋوت ئىشلىرى ئىدارىسى ئاساسىدا ئۆزگەرتىلىپ تەشكىل قىلىنغان بولۇپ، ئۇ مەخسۇس پۇل ئامانەت - پېرىۋوت ئىشلىرىنى بېجىرەتتى. مەركىزىي ھەمكارلىق خەزىنىسى 1946 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ كاپىتالىنىڭ يېرىمىنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى دۆلەت خەزىنىسىدىن ئاجرىتىپ بېرەتتى، قالغان قىسمىنى جۇڭگو دېھقانلار بانكىسى، جايلاردىكى كوپېراتىپلار ۋە ھەرقايسى ئۆلكە، ناھىيىلىك ھەمكارلىق خەزىنىلەر تاپشۇراتتى، بۇ خەزىنە پۇتۇن مەملىكەتنىڭ ئاتالمىش ھەمكارلىق ئىشلىرىنىڭ پۇل مۇئامىلە پائالىيەتلىرىنى مونوپول قىلىۋالغانىدى.

1935 - يىل 11 - ئايدا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى فابى پۇل سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، مەركىزىي بانكا، جۇڭگو بانكىسى، قاتناش بانكىسى (كېيىن دېھقانلار بانكىسى قوشۇلدى) تارقاتقان قەغەز پۇل «فابى» دەپ ئاتىلىدۇ ھەمدە «كۈمۈش دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىنىدۇ» دەپ بەلگىلەپ، فابى پۇلىنى تارقىتىش ۋە كۈمۈشنى جۇغلاش ئىشىنى مونوپول قىلىۋالدى، شۇنداق قىلىپ، پۈتكۈل پۇل مۇئامىلە كەسپىدىكىلەر تۆت بانكا تارقاتقان فابى پۇلنى ۋە ئۇلارنىڭ ئامانەت - قەرز ئىشلىرىنى كونترول قىلىۋېلىشىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. دېمەك، تۆت بانكا مەملىكەت بويىچە پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىدا مونوپول ھوقۇقىنى ئىگىلىدى. 1936 - يىلدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، تۆت بانكىنىڭ مەملىكەت بويىچە 164 بانكا ئىچىدە تۈتقان سالمىقى ئەمەلىي يېغىلغان كاپىتال 42 پېرسەنتنى، مال - مۈلۈكنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 59 پېرسەنتنى، ئامانەت قويۇلغان پۇل 59 پېرسەنتنى، تارقاتقان تېگىشىش چېكى 78 پېرسەنتنى، ساپ پايدا 44 پېرسەنتنى ئىگىلىگەن.

تۆت بانكا، ئىككى ئىدارە ۋە بىر خەزىنە نىڭ قۇرۇلۇشى ۋە راۋاجلىنىشى تۆت چوڭ ئائىلىنىڭ بيۇروكرات كاپىتالىنىڭ مەركەزلەشكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى، شۇنداقلا مۇشۇنداق دەللالىق، فېئودالىق دۆلەت مونوپول كاپىتالىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىنىڭ ئاساسىي بەلگىسى ئىدى. ئۇ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى شىلۋېلىش، مىللىي كاپىتالنى قوشۇۋېلىش، سودا - سانائەتنى مونوپول قىلىۋېلىش، ئەكسىلئىنقىلابىي ئېچكى ئۇرۇشقا ھەربىي خىراجەت توپلاش ۋە جاھانگىرلارنىڭ ئىقتىسادىي تاجاۋۇزى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش جەھەتتە ئىنتايىن ئەكسىيەتچىل رول ئويناندى.

شمالدىكى تۆت بانكا بۇنىڭدا، كونا جۇڭگودا شمالىي جۇڭگودىكى تۈز ئىشلىرى بانكىسى، جەنۇبىڭ بانكىسى، چوڭ قۇرۇقلۇق بانكىسى ۋە ئوتتۇرا جەنۇب بانكىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۇل مۇئامىلە كاپىتال گۇرۇھى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، شىمال مىلىتارىستلىرى ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە جەھەتتىكى ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئارقىسىدا، جۇڭگونىڭ بانكا ئىشلىرى بىرقەدەر تېز راۋاجلانىدى، شىمالدىكى تۆت بانكا ماڭا

مۇشۇ مەزگىلدە راۋاجلانغانىدى. تۈز ئىشلىرى بانكىسى 1915 - يىلى، جىنچياك بانكىسى 1917 - يىلى، چوڭ قۇرۇقلۇق بانكىسى 1919 - يىلى، ئوتتۇرا جەنۇب بانكىسى 1921 - يىلى قۇرۇلغان. ئۇلار ئۆز كۈچلىرىنى مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش مەقسىتىدە 1922 - يىلى تۆت بانكىنىڭ بىرلەشمە تەييارلىق خەزىنىسىنى قۇردى، ئوتتۇرا جەنۇب بانكىسى تارقىتىدىغان قەغەز پۇلنى تۆت بانكا بىرلىكتە تارقىتىدىغان بولدى؛ كېيىن يەنە تۆت بانكا ئامانەت كاسسىسى ۋە تۆت بانكا ھاۋالە ئىشلىرى بۆلۈمى قۇرۇلدى. شىمالدىكى تۆت بانكىغا مەبلەغ سالغۇچىلار ئىچىدە ئوتتۇرا جەنۇب بانكىسىغا ئاساسەن جۇڭگو مۇھاجىرلىرى مەبلەغ سالماندىن باشقا، قالغان ئۈچ بانكىغا ئاساسەن مىللىتارىست بيۇروكراتلار مەبلەغ سالاتتى، مەسىلەن، جىنچياك بانكىسى قۇرۇلغان چاغدا مىللىتارىست بيۇروكراتلارنىڭ سالغان مەبلىغى ئومۇمىي كاپىتال مىقدارىنىڭ 87 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق مەسئۇل لىرىنىڭ كۆپىنچىسى مىللىتارىست بيۇروكراتلار ۋە شىمال مىللىتارىستلىرى ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقىسى زىچ بولغان بانكا ئىگىلىرى ئىدى. 1927 - يىلى، ئۇلار يەنە جياڭ جيېشىنىڭ ئەكسىلىنقىلابىغا قوشۇلۇپ، جەنۇبتىكى ئۈچ بانكا بىلەن بىرلىكتە ئۇنىڭ ئەكسىلىنقىلابىي سىياسىي ئۆزگىرىشىنى ھەربىي خىراجەت بىلەن تەمىنلىدى، كېيىن يەنە زايوم سېتىش شەكلى ئارقىلىق، جياڭ جيېشىنىڭ ئەكسىلىنقىلابىي ئىچكى ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشىنى قوللىدى.

شىمال مىللىتارىستلىرى ھۆكۈمىتى دەۋرىدە، شىمالدىكى تۆت بانكىنىڭ ئاساسلىق كەسپى ھۆكۈمەت تارقاتقان زايوم چېكىنى سېتىۋېلىش ۋە ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىگە پۇل قەرز بېرىش ئىدى. بۇ بانكىلارنىڭ ئىگىلىرى ئۆزىنىڭ سىياسىي ئورنىدىن پايدىلىنىپ، شىمال مىللىتارىستلىرى ھۆكۈمىتىدىن تۈرلۈك ئوڭايلىقلارغا ئېرىشەتتى، شۇ سەۋەبتىن، شىمالدىكى تۆت بانكىنىڭ كەسپىي ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى، كاپىتال جۇغلىشىمۇ ناھايىتى تېز بولدى. مەسىلەن، جىنچياك بانكىسى 1917 - يىلدىن 1927 - يىلغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 25 پىرسەنتتىن كۆپرەك ساپ پايدا ئالدى، كاپىتالىستلار ئۆزلىرى قۇرۇشقان پايىنى پۈتۈنلەي قايتۇرۇۋالغاندىن سىرت، يەنە 66 پىرسەنتتىن كۆپرەك ئۆسۈم ئالدى. شىمال مىللىتارىستلىرى ھۆكۈمىتىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا، شىمالدىكى تۆت بانكا شىمالىي جۇڭگونىڭ پۈتۈن مۇئامىلە ئىشلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە تىزگىنلەپ، مەركىزىي بانكا بىلەن قاتناش بانكىسىدىن قالسىلا، مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان پۈتۈن مۇئامىلە كۈچلىرى بولۇپ قالغانىدى.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى دەۋرىدە، تۆت چوڭ ئائىلە پۈتۈن مۇئامىلە جەھەتتە مونوپول قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرغاندىن كېيىن، شىمالدىكى تۆت بانكىنىڭ كۈچى ئاجىزلاپ كەتتى، ئۇلارنىڭ پۈتۈن مۇئامىلىسىنى تىزگىنلەش پائالىيەتلىرى ناھايىتى زور چەكلىمىگە ئۇچرىدى، ئۇلارنىڭ پايدىسى بەكلا ئازىيىپ كەتتى، مەسىلەن، جىنچياك بانكىسىنىڭ 1928 - يىلدىن 1937 - يىلغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى ئالغان ساپ پايدىسى 13 پىرسەنتتىكمۇ يەتمىدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مۇناسىۋىتى يەنىلا زىچ ئىدى، ئالايلى، جىنچياك بانكىسىنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە تارقاتقان زايومى ۋە بەرگەن

قەرز پۇلىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى، ئومۇمەن، پۈتۈن تارقاتقان زايومى ۋە بەرگەن قەرزىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنىڭ 40 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىگە توغرا كېلىدۇ.

شىمال مىلىتارىستلىرى ھۆكۈمىتى دەۋرىدە، شىمالدىكى تۆت بانكا بيۇروكرات كاپىتال خاراكتېرىگە ئىگە ئىدى. 1927 - يىلدىن كېيىن، سىياسىي ۋەزىيەت بىلەن پاي ھوقۇقىنىڭ ئۆزگىرىشى نەتىجىسىدە، ئۇ تەدرىجىي ھالدا مىللىي كاپىتالغا ئۆزگىرىپ كەتتى. شىمالدىكى تۆت بانكىنى تەزگىنىلەپ تۇرغان ئاساسلىق كاپىتالىستلارنىڭ كۆپىنچىسى مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ ئوڭ قانىتىغا تەۋە بولۇپ، ئۇلار سىياسىي جەھەتتە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىدىن ياخشىلىق تەمە قىلاتتى؛ جۈملىدىن خەلقنىڭ ئىنقىلابى غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ سىياسىي پۈزىتسىيىسىدە ئۆزگىرىش بولدى. ئازادلىقتىن كېيىن، 1951 - يىل 5 - ئايدا، خەلق ھۆكۈمىتى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېركىلىشىش شەكلىنى قوللىنىپ، شىمالدىكى تۆت بانكىغا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش يۈرگۈزدى.

جەنۇبتىكى ئۇچ بانكا جېجىياڭ گۇللەندۇرۇش بانكىسى، جېجىياڭ سانائەت بانكىسى ۋە شاڭخەي سودا - ئامانەت بانكىسى كونا جۇڭگو بانكا ساھەسىدە «جەنۇبتىكى ئۇچ بانكا» دەپ ئاتىلاتتى. جېجىياڭ گۇللەندۇرۇش بانكىسى 1907 - يىلى جېجىياڭ تۆمۈريول شىركىتىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قۇرۇلغان بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مالىيە بۆلۈمى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تەسىتىقلىشى ئارقىسىدا بىر مەزگىل پۇل تارقىتىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغانىدى. جېجىياڭ سانائەت بانكىسىنىڭ تەكتى جېجىياڭ پۇل چىقىرىش ئىدارىسى بولۇپ، 1908 - يىلى قۇرۇلغان، ئىككىنچى يىلى جېجىياڭ بانكىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، ئۇنى ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر شېرىكلىشىپ باشقۇرغان، شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئۆلكىنىڭ خەزىنە پۇلىنى باشقۇرۇش، ھەربىي بېلەتنى ۋەكالىتەن تارقىتىش ئىشلىرىنى باشقۇرغان، 1923 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بۆلۈنۈپ، ھەرقايىسىسى ئۆز ئالدىغا ئىش بېجىرىدىغان بولغان، سودىگەرلەر باشقۇرغان قىسمى جېجىياڭ سانائەت بانكىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. شاڭخەي سودا - ئامانەت بانكىسى قىسقارتىلىپ شاڭخەي بانكىسى دەپ ئاتىلاتتى، ئۇ 1925 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئاز مىقدارda ئامانەت قويۇش ۋە سودىغا قەرز بېرىشكە تايىنىپ رونىق تاپقان، كېيىن ئاساسەن چەت ئەلگە پۇل پېرېۋوت قىلىش ئىشلىرىنى ئىشلەپ، كەسپىي جەھەتتە ناھايىتى تېز راۋاجلانغان؛ بۇ بانكا دائىرىسى بىر قەدەر چوڭ بانكىلارنىڭ بىرى ئىدى.

«جەنۇبتىكى ئۇچ بانكا» جېجىياڭدىكى چوڭ بانكا ئىگىلىرىنىڭ مەبلەغ سېلىشى ئارقىلىق قۇرۇلغان، بۇ بانكا ئىگىلىرىنىڭ جاھانگىرلىك ۋە فېئودالزمنىڭ ئىقتىسادىي بىلەن بولغان ئالاقىسى ناھايىتى زىچ بولۇپ، ئۇلار مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ ئوڭ قانىتى ئىدى. 1927 - يىلى ئۇلار ئىنانە تىوپلاپ، جياڭ جېيشىنى ھەربىي خىراجەت بىلەن تەمىنلەپ، ئۇنىڭ ئەكسىلىنقىلابىي سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىشىنى قوللىدى؛ كېيىن يەنە زايوم سېتىش شەكلى ئارقىلىق، جياڭ جېيشىنىڭ ئەكسىلىنقىلابىي ئىچكى ئۇرۇش ئېلىپ بېرىشىنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن قوللىدى. تۆت چوڭ ئائىلىنىڭ پۇل مۇئامىلە مونوپول كاپىتالى شەكىللەنگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى تەزگىنەش پائالـ

چە تلىرى تۈرلۈك چەكلىمىلەرگە تۇچرىدى - دە، تۇلار بىلەن گۈمىنداڭ ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت كېلىپ چىقتى. لېكىن، تۇلار گۈمىنداڭ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتىگە قارىتا باشتىن ئاخىر خام خىيالدا بولۇپ كەلدى. تا جۇڭگونىڭ خەلق ئىنقىلابىي غەلىبە قازانغاندىن كېيىنلا، ئاندىن تۇلارنىڭ سىياسىي پوزىتسىيىسى ئۆزگىرىشكە باشلىدى. مىللىي كاپىتالىزم ئىقتىسادىغا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا، خەلق ھۆكۈمىتى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شەرىكلىشىش شەكلىنى قوللىنىپ، «جەنۇبتىكى ئۇچ بانكا»غا ئۆزگەرتىش يۈرگۈزدى.

تۆت چوڭ ئائىلە بۇنىڭدا، جياڭ جېيشى، سۇڭ زىۋېن، كۇڭ شيانگشى، چېن گوفۇ، چېن لىغۇلاردىن ئىبارەت تۆت چوڭ ئائىلە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تۇلار يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى پومبىچىكلار سىنىپى ۋە دەللال بۇرژۇئازىيىنىڭ سىياسىي ۋەكىلى، گومىنداڭنىڭ ـ بيۇروكرات بۇرژۇئازىيىنىڭ تۆت چوڭ تۈۋرۈكى ئىدى.

جياڭ جېيشى تۈز سودىگىرى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، ئۇ ياش چاغلىرىدا شاڭخەيدە لۈكچەكلىك قىلغان ۋە سودا ھايانكەشلىكى بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە بىر بېرژادا دەللال بولغان. سۇڭ زىۋېن دەللال ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ياش چاغلىرىدا بىر ئىمپورت - ئېكسپورت شىركىتىنىڭ دىرېكتورى بولۇپ، جاھانگىرلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان دەللاللىق بىلەن شۇغۇللانغان. كۇڭ شيانگشى فېئودال - جازانىخور كاپىتالىستىك سەررافخانا خوجايىنى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇزاقتىنبۇيان سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. چېن گوفۇ، چېن لىغۇلار چېپەك سودىگىرى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، چېن گوفۇ كۆرۈخانا خوجايىنى بولغان. ئۇلار ئەسلىدىنلا قانخور ۋە قاقباش ھايانكەشلەر بولۇپ، باشتا ئۇلارنىڭ مال - مۈلكى ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى. كېيىن جياڭ جېيشى ئىنقىلابنا پۈرسەتپەرەسلىك قىلىپ، شىمالغا يۈرۈش ئۇرۇشىدا ھەربىي ھوقۇقنى قولىغا كىرگۈزۈۋالدى، 1927 - يىلى ئەكسىلئىنقىلابىي سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، پومبىچىك - دەللال بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرلۇقىدىكى گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى. تۆت چوڭ ئائىلە مۇستەبىتلىك، ئىچكى ئۇرۇش ۋە ۋەتەن سېتىشنى بىر گەۋدە قىلغان ئەكسىيەتچىل سىياسەتنى يۈرگۈزۈپ، ئىچكى جەھەتتە فاشىستىك ھۆكۈمرانلىقنى يۈرگۈزۈپ، ئىنقىلابىي كۈچلەرنى باستۇرۇپ، پۈتۈن مەملىكەتتە خەلقنىڭ ئەزدى، تاشقى جەھەتتە ئۆزىنى جاھانگىرلارنىڭ قۇچىقىغا ئېتىپ، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ۋە مىللىي مەنپەئەتنى ساتتى. ئۇلار دۆلەت ھاكىمىيىتىدىن پايدىلىنىپ، ئەكسىلئىنقىلابىي ئىچكى ئۇرۇش قوزغىدى، زايوم تارقىتىش، باج - سېلىقنى كۆپەيتىش، تاۋارنى مەخسۇس سېتىش، پۇلنى پاخاللاشتۇرۇش، سودا ھايانكەشلىكى ۋە ئىقتىسادنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش قاتارلىق تۈرلۈك چارىلەرنى قوللىنىپ، جۇڭگو خەلقىنى مىلىسىز كەڭ كۆلەمدە ۋە ئاشكارا ھالدا بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى ۋە شىلدى. ئۇلار باشقۇرغان ۋە تەزگىنلىگەن كارخانىلار پۇل - مۇئامىلە، سانائەت، سودا، يېزا ئىگىلىكى ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق ساھەلەرگىچە تارقالغان بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى مونوپول قىلىۋالدى. ئۇلار ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان 20 يىل ئىچىدە، 10 مىليارد-تىن 20 مىليارددىچە بولغان ئامېرىكا دوللىرىنىڭ غىيابەت كۆپ بايلىق توپلاپ،

جاھانگىرلارنىڭ بولۇپمۇ ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تىزگىنلەيدىغان ۋە جۇڭگو ئەمگەكچى خەلقىنى بۇلاپ - تالايدىغان باش گۇماشتىسى بولۇپ قالدى. شۇنداق قىلىپ تۆت چوڭ ئائىلىمۇ جاھانگىرلار تۈچۈن بىۋاستە خىزمەت قىلىدىغان ھەمدە جاھانگىرلار بىقىۋالغان بيۇروكرات بۇرژۇئازىيىنىڭ باش ۋەكىلى بولۇپ قالدى. ئۇلار جۇڭگو خەلقىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى، ئۇلارمۇ جاھانگىر كۈچلەر ۋە پومېشچىكلار ستىسىپىغا ئوخشاشلا، جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ئوبيېكتى.

دەللاللىق، فېئودالىق دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

دەللال بۇ، جاھانگىرلار تاجاۋۇزچىلىك مەھسۇلى. ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن بۇرۇن، گۇاڭجۇدا تاشقى سودا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان «ھۆكۈمەت مەھكىمىسى» دە دەللاللار قويۇلغانىدى. ئۇ چاغدىكى دەللاللارنىڭ بەزىلىرى چەت ئەل سودا سارايلىرى ۋە سودا ساراي خىزمەتچىلىرىگە ھېساب - كىتاب باشقۇرۇش، ھۆججەت ساقلاش، نەق پۇل كىرىم - چىقىمنى ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، خەزىنىسىگە قارىشى قاتارلىق ئىشلارنى ۋەكالىتەن ئىشلەپ بېرەتتى؛ يەنە بەزىلىرى چەت ئەللىك سودىگەرلەر ئۈچۈن نەرسە - كېرەك سېتىۋالغۇچى، تاماق باشقۇرغۇچى، مالغا قارىغۇچى، ئىشىك باققۇچى، سۇ توشۇغۇچى، مال توشۇغۇچى قاتارلىق خادىملارنى يالالاش ئىشلىرىنى ۋەكالىتەن ئىشلەپ بېرەتتى، ئۇلار سالاھىيەت جەھەتتە سودا سارايلىرى يالالىغان مالايلار باشلىقىغا ئوخشاپ قالاتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، دەللالارنىڭ پائالىيىتى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋە «ھۆكۈمەت مەھكىمىسى» تەرىپىدىن تىزگىنلىنىدىغان بولۇپ، ئۇلار چەت ئەل سودا سارايلىرىنىڭ ھەربىكەتلىرى ئۈستىدىن نازارەتچىلىك قىلىش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالغان. دەللاللىق ۋەزىپىسىنى «جۇڭگولۇق» لار خالىغانچە ئۈستىگە ئالالمايتتى، چەت ئەللىك سودىگەرلەرمۇ خالىغانچە يالالىيالمايتتى.

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، غەرب تاجاۋۇزچىلىرى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى بەش سودا پورتى ئېچىش، «ھۆكۈمەت مەھكىمىسى» نى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، چەت ئەللىك سودىگەرلەرنىڭ جۇڭگو سودىگەرلىرى بىلەن خالىغانچە سودا قىلىشى ۋە دەللالارنى ئەركىن يالالىشىغا يول قويۇشقا قىستىدى. 1844 - يىلى ئىمزالانغان جۇڭگو - ئامېرىكا «بەش سودا پورتى سودىسى نىزامنامىسى»دە مۇنداق بەلگىلەنگەن: مۇلازىملار، دەللالارنى يالالاش ۋە تىلماچ تەكلىپ قىلىش قاتارلىق ئىشلار «تامامەن زۆرۈر بولغان، چەكلىگىلى بولمايدىغان ئىشلاردۇر، بۇ ئىشلار ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىختىيارى بويىچە بولىدۇ، ئىش ھەققىنى سودىگەرلەر بىلەن پۇقرالار كېلىشىپ بېكىتىدۇ، ياكى كونسۇللار ئەھۋالغا قاراپ بىر تەرەپ قىلىدۇ، جۇڭگونىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى بۇ ئىشقا ئارىلاشمايدۇ.»

دەسلەپتە، چەت ئەل سودىگەرلىرى يېڭى ئېچىلغان سودا پورتلىرىغا كىرگەندە، كۆپ ھاللاردا، گۇاڭجۇدا ئەسلى بار دەللالارنى ياكى ئۇلارنىڭ باشقىلار تونۇشتۇرغان ئەل - ئاغىنىلىرىنى يالالاپ ئىشلەتكەنىدى. دەللالار بىلەن چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ سودا فىرمىلىرى ئوتتۇرىسىدا ۋەدىنامە ھەم توختاملار تۈزۈلەتتى، ئۇلار چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ سودا فىرمىلىرىغا سادىق بولۇشقا ۋەدە بېرىپ، ئىش ھەققى ۋە شېرىنكانە ئالاتتى. بىرىنچى قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇزاق

ئۆتمەيلا. چەت ئەل سودىگەرلىرى يۈرەكلىك ھالدا دەللاللارنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ سېتىۋېلىش - سېتىش ۋەزىپىلىرىنى ئۆتەشكە ئەۋەتتى. ۋەزىپە تاپشۇرۇۋالغان دەللاللار باھانى كېلىشىش، سودا توختاملىرى تۈزۈش، مالغا پۇل ئېلىش - بېرىش، جۈملىدىن سودىگەرلىرىنىڭ ئىناۋىتىگە كاپالەتلىك قىلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولاتتى. دەللاللار چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ سودا فېرمىلىرىنىڭ ئەمەلىي ئىش بېجىرگۈچىلىرى بولۇپ قالغانىدى. تاجاۋۇزچى كۈچلەر بولسا دەللاللارنىڭ ۋاستىسى بىلەن سودا پورتلىرىدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرەتتى.

چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ سودا فېرمىلىرى دەللاللارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن دەللاللارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويياتتى. چەت ئەل سودا فېرمىلىرىدا ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان نۇرغۇن دەللاللار ئەينى ۋاقىتتا سەررافخانىلارنى باشقۇرغۇچى ۋە ئەپىئۇن، يېمەك، چاي ساتقۇچى كاتتا سودىگەرلەر ئىدى. شۇ سەۋەبتىن دەللاللارنىڭ مۇستەقىل تىجارىتى چەت ئەل سودا فېرمىلىرىنىڭ تىجارىتى بىلەن بىۋاسىتە باغلىنالمايتتى. ئۇلار ھەم چەت ئەل سودا فېرمىلىرى ئۈچۈن بېدىكلىك قىلىدىغان ئىش بېجىرگۈچى، ھەم چەت ئەل سودا فېرمىلىرى بىلەن تىجارەت قىلىدىغان مۇستەقىل سودىگەر ئىدى.

دەللاللار فۇنكسىيىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكى، دەللاللىق پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپەيگەنلىكى تارقىتىدا، دەللاللارنىڭ چەت ئەل سودا فېرمىلىرىدىكى ئورنىدا ۋە يالانمىلىق مۇناسىۋەتتىدە مۇناسىپ ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئالدى بىلەن، ئەجنەبىي دەللاللار خوجايىنلىرى ئالدىدا ئۇستىگە ئالغان ئۆرلۈك ۋەزىپىلەرنى بىرمۇ-بىر دەللال ھەرگىز ئۇستىگە ئېلىپ كېتەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. چەت ئەل سودا فېرمىلىرىنىڭ كۆللىمى قانچە كېڭەيگەنسېرى دەللالغا شۇنچە كۆپ ئېھتىياج چۈشەتتى. چەت ئەل باش سودا فېرمىلىرىغا دەللال قويۇلدى. ھەرقايسى سودا پورتلىرىدىكى شۆبە سودا فېرمىلىرىدىمۇ دەللال قويۇشقا توغرا كەلدى. چەت ئەل سودا فېرمىلىرىغا قاراشلىق كارخانىلارغىمۇ دەللال قويۇشقا توغرا كەلدى. ھەتتا پاراخوتلىرى بار چەت ئەل سودا فېرمىلىرى ھەربىر پارا-خوتقا دەللال قويدى. بۇنىڭدىن باشقا، «مۇناۋۈن دەللال»، ياكى «دەللال يارىدەمچىسى» شۇنىڭدەك خەزىنە ساقلىغۇچى ئۇستا قاتارلىق جۈملىگە يالالانما خادىملارمۇ بار ئىدى، بۇلارنى يالالاش - بوشىتىۋېتىش ئىشلىرىغا باش دەللال مەسئۇل ئىدى. شۇنىڭ بىلەن چەت ئەل سودا فېرمىلىرىدا دەللالار باشچىلىقىدىكى «دەللالخانە» يا كى «جۈملىگە ھېساباتچىلار ئۆيى» شەكىللەندى. ئەجنەبىي خوجايىنلار باش دەللالنى تۇتسىلا، ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى نېرى - بېرى قىلالايدىغان بولدى.

دەللاللارنىڭ فۇنكسىيىسى كېڭەيگەنلىكتىن، ئەجنەبىي خوجايىنلار دەللاللاردىن تېخىمۇ زور ئىناۋەتلىك كاپالەت تېپىشنى تەلەپ قىلدى. ۋەدىنامە تاپشۇرغاندىن تاشقىرى، يەنە كاتتا دۇكانلار ۋە بايلارنىڭ كېپىل بولۇشىنى يەنى «تونۇشتۇرغۇچى كېپىل» لەرنىڭ بولۇشىنى، ئۇنىڭدىن باشقا كاپالەت پۇلى تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. ئەجنەبىي خوجايىنلار كاپالەت پۇلىنى تىجارەت مەبلىغى قىلىپ ئىشلىتەتتى. شۇنداق قىلىپ، دەللاللار بىلەن ئەجنەبىي خوجايىنلار ئوتتۇرىسىدا شېرىكچىلىك خاراكتېر ھاسىل بولۇپ، ئۇلار خۇشاللىقتىمۇ، قايغۇدىمۇ بىللە بولىدىغان

بولدى.

دەللالارنىڭ كىرىمى ماڭاش ۋە شەرىنە كانىدىن تەركىب تاپاتتى، ماڭاش يالالانما خادىملىق لاياقىتى بىلەن تاجاۋۇزچى كۆچمەنلەرنىڭ ھامىيلىقىغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسىتەتتى، مۇھىمى شەرىنكانە ئىدى. شەرىنكانىنىڭ بەدىكىلىك شەرىنكانىسى، جۇڭگو سودىگەرلىرىنىڭ ئىناۋىتىگە كېپىللىك قىلىش شەرىنكانىسى، ھۆددىگە ئېلىپ سېتىپ بېرىش شەرىنكانىسى، كاپالەتلىك قىلىپ سېتىپ بېرىش شەرىنكانىسى قاتارلىق خىلمۇخىل تۈرلىرى بار ئىدى. ھۆددىگە ئېلىپ سېتىپ بېرىش شەرىنكانىسى، كاپالەتلىك قىلىپ سېتىپ بېرىش شەرىنكانىسى دېگەنلىك دەللاللار ھۆددىگە ئېلىپ سېتىپ بېرىش، كاپالەتلىك قىلىپ سېتىپ بېرىش مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن، ئاندىن بۇ شەرىنكانىنى ئالالايدۇ دېگەنلىك بولاتتى. بولۇپمۇ سېتىش باھاسى جەھەتتىكى پەرقلىق سەۋەبىدىن ئۇچۇن بېرىلىدىغان شەرىنكانىدە، ئەمەلىي سېتىلىش باھاسىنى مەلۇم سەۋەبىدىن ئېشىپ كەتكەندىن كېيىن دەللاللار ئاندىن شەرىنكانە ئېلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغان مىلىتارىستلار يېغىلىقى سىياسىي ئىقتىسادىي ۋەزىيەتنى تۈزاقسىزلاندۇرۇپ قويىدى، شۇڭا، ئەجنەبىي خوجايىنلار خېيىم-خەتەرنى تۈرلۈك يوللار بىلەن دەللاللارغا ئىتتىرىپ قويىدى. بەزى چەت ئەل سودا فېرمىلىرى كاپالەتلىك پۇلنى 100 — 200 مىڭ يۈەنگە كۆپەيتىپ، كاپالەتلىك پۇلنى تىجارەت قىلىشنىڭ كاپىتالى قىلاتتى. يەنە بەزى چەت ئەل سودا فېرمىلىرى ئۆزىنىڭ تىجارەت راسخوتىنى شەرىنكانىدىن چىقىرىش شەرتى بىلەن شەرىنكانىنى 1 — 2 پىرسەنتتىن 7.5 پىرسەنتكە ياكى 15 پ پىرسەنتكە كۆتۈرەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئەجنەبىي خوجايىنلار ھەم كاپىتال چىقارماي، ھەم خېيىم-خەتەرگە ئۇچرىمايلا بىمالال پايدا ئالاتتى. كاپالەت پۇلى ۋە تۈختام بىلەن چەت ئەل سودا فېرمىلىرىغا يالالانغان دەللاللار ئۆزى دۇكان ئېچىپ سودا قىلىدىغان سودىگەر بولۇپلا قالماستىن، كۆپ ھاللاردا، ئەينى زاماندا ئۆزلىرى ئاچقان پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرىنىڭ خوجايىنلىرى ئىدى. ئۆزى مەبلەغ سېلىپ زاۋۇت قۇرغان دەللاللاردىن باشقا، يەنە بەزى دەللاللار ياكى پاي قوشۇپ شەرىكلىشىش شەكلى بىلەن، ياكى ھۆددىگە ئېلىپ سېتىپ بېرىشكە ئوخشاپ كېتىدىغان شەكىللەر بىلەن جۇڭگو سودىگەرلىرىنىڭ زاۋۇتلىرىنى ياكى قول ھۈنەر ئىشخانىلىرىنى تىزگىنلەپ، چەت ئەل سودا فېرمىلىرىنىڭ ئېكسپورت قىلىدىغان مال مەنبەلىرىنى مونوپول قىلىۋالاتتى.

دەللاللار يەنە مىلىتارىستلار، بيۇروكراتلار بىلەن تەل بىرىكتۈرۈۋالغانىدى. ئۇلار مىلىتارىستلار، بيۇروكراتلار بىلەن ئالاقە ئورنىتىشتا ھەربىي قۇرال - ياراق سودىسى ۋە باشقا سودا قىلىشنى مەقسەت قىلاتتى. مىلىتارىستلار، بيۇروكراتلار دەللاللار بىلەن تونۇشۇشتا ئۆزىنى جاھانگىرلارنىڭ قوينىغا ئېتىپ، ئۆز كۆچىنى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلاتتى. نۇرغۇن چوڭ مىلىتارىستلار، چوڭ بيۇروكراتلار كاتتا چەت ئەل سودا فېرمىلىرى، چوڭ دەللاللار بىلەن ئالاھىدە مۇناسىۋەت ئورناتقان، بىرمۇنچە دەللاللار مۇشۇ يول بىلەن سىياسىي سەھنىگە چىقىۋالغانىدى.

دەللال بۇرژۇئازىيە بۇ، جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزى ۋە ئېزىشىگە ئۇچرىغان دۆلەتتە بارلىققا كەلگەن، جاھانگىرلار ئۈچۈن بىۋاستە خىزمەت قىلىدىغان ھەمدە جاھا

گىرلار تەرىپىدىن بېقىلغان چوڭ بۇرژۇئازىيە.

يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودال‌لىق كونا جۇڭگودا، دەللال بۇرژۇئازىيە دەللاللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلار جاھانگىرلارنىڭ تاۋارىنى تۆكمە قىلىپ سېتىش، كاپىتال چىقىرىش ۋە بايلىق مەنبەلىرىنى بۇلاش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىپ، جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگو خەلقىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە بۇلاش قورالىغا ئايلىنىپ قالدى. دەللال بۇرژۇئازىيە كونا جۇڭگودىكى ھۆكۈمران سىنىپ ئىدى. ئۇلار ھاكىمىيەت كۈچىدىن پايدىلىنىپ، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى ۋە مىللىي مەنپەئىتىنى سېتىپ، سىنىپىي زۇلۇمنى يولغا قويۇپ، جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى گۇماشتىسى بولۇپ قالدى. ئۇلار پۈتۈنلەي جاھانگىرلىككە بېقىنىپ جان باقتى ۋە راۋاجلاندى.

جۇڭگو دەللال بۇرژۇئازىيىسى چەت ئەل كاپىتالى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن، جۇڭگو يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودال‌لىق جەمئىيىەت ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان جەريانىدا پەيدا بولدى، بۇ سىنىپنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسىي چەت ئەل سودىگەرلىرى ئاچقان كارخانىلاردىكى دەللاللار ۋە بەزى دەللاللاشقان سودىگەرلەر ئىدى. شىمال مىلىتارىستلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، شىمال مىلىتارىستلىرى ھۆكۈمىتىدىكى ئۆزىنى جاھانگىرلارنىڭ قوينىغا ئاتقان چوڭ بىيۇروكراتلار، چوڭ مىلىتارىستلار شۇنىڭدەك ئۇلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن چوڭ بانكا ئىگىلىرى، چوڭ دەللاللار شۇ دەۋردىكى دەللال بۇرژۇئازىيىنىڭ ئاساسلىق ئەزالىرى ئىدى. 1927 - يىلدىن كېيىن، جىياڭ جېيشى، سۇڭ زىۋېن، كۆڭ شىياڭشى، چېن لىغۇلاردىن ئىبارەت تۆت چوڭ ئائىلە باشچىلىقىدىكى دەللال بۇرژۇئازىيە پومېشچىك - دەللال بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرلىقىدىكى كومىتاڭ ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى تىزگىنلەپ تۇرغان دەللاللىق ۋە فېئودال‌لىق دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنى شەكىللەندۈردى، دەللال بۇرژۇئازىيىنىڭ تەرەققىي قىلىپ مونوپول بۇرژۇئازىيىگە ئايلانغانلىقى بۇ سىنىپنىڭ تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى پەللىسى بولدى. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «جياڭ جيېشى، سۇڭ زىۋېن، كۆڭ شياڭشى، چېن لىغۇلار باشچىلىقىدىكى دەللال - فېئودال‌لىق دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمى جۇڭگودا ئاممىباب تىل بىلەن بېيۇروكرات كاپىتال دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ بۇرژۇئازىيە بېيۇروكرات بۇرژۇئازىيە دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ — جۇڭگونىڭ چوڭ بۇرژۇئازىيىسى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 2166 - بەت)

دەللال بۇرژۇئازىيە ئەڭ چىرىك، ئەڭ ئەكسىيەتچىل ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ۋەكىللىك قىلىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «دەللال بۇرژۇئازىيە باشتىن - ئاخىر جاھانگىرلىكنىڭ غالچىسى، ئىنقىلابنىڭ ئوبىيېكتى بولۇپ كەلمەكتە.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 5 - توم، 490 - بەت) دەللال بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى ۋە زۇلۇمىنى يوقىتىش جۇڭگونىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر.

مىللىي بۇرژۇئازىيە بۇ، جاھانگىرلىكنىڭ

تاجاۋۇزىغا ۋە زۇلۇمغا ئۇچرىغان دۆلەتتە ئوتتۇرا ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە تەرىكىبلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بۇرژۇئازىيە بولۇپ، ئۇ ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە ۋە يۇقىرى قاتلام ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، جۇڭگودا مىللىي بۇرژۇئازىيىدىن بولغان سودا - سانائەتچىلەردىن 800 نەچچە مىڭ كىشى بارئىدى (ئائىلە تەۋەلىرى بۇنىڭغا كىرمەيدۇ).

بۇ سىنىپ جۇڭگونىڭ شەھەر - يېزىلىرىدىكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ۋەكىللىك قىلىپ، جۇڭگودا كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇش، بۇرژۇئا جۇمھۇرىيىتى قۇرۇشنى تەلەپ قىلاتتى. لېكىن، جۇڭگونىڭ خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنى چەت ئەل كاپىتالىزمى تىزگىنلەپ تۇرغان شارائىتتا، مىللىي بۇرژۇئازىيە ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتلەردە ئاجىز بولۇپ، ئىككى يۈزلىمىلىككە ئىگە ئىدى. «بىر تەرەپتىن، ئىنقىلابقا قاتنىشىشنىڭ مۇمكىنلىكى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىنقىلاب دۈشمەنلىرى ئالدىدا مۇرەسسەچىلىكى — بۇلار جۇڭگو بۇرژۇئازىيىسىنىڭ «بىر جەنىغا ئىككى يۈك ئارتىۋاپتۇ» دېگەندەك، ئىككى يۈزلىمىلىكىدۇر.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1215 - بەت) مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىلى، جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ پىشۋاسى سۈن جۇڭشەن رەھبەرلىك قىلغان شىنخەي ئىنقىلابى چىڭ سۇلالىسىنىڭ فېئودال خانىدانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىنقىلاب دۈشمەنلىرى ئالدىدا مۇرەسسەچىلىك قىلغانلىقى تۈپەيلىدىن ئاخىر مەغلۇب بولدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب داۋامىدا، مىللىي بۇرژۇئازىيە 1924 - يىلدىن 1927 - يىلغىچە بولغان ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇشقا قاتناشقانىدى. 1927 - يىلدىن كېيىن، يەنە جياڭ جېيشىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا بېقىنىپ، چوڭ پومېشچىك، چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىدىن ئۆزلىرىنىڭ كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇشنى قوغدىشىنى تىلىدى، لېكىن ۋەيران بولۇش ۋە يېرىم ۋەيران بولۇش ئاقىۋىتىگە قالدى. 1931 - يىلى «18 - سېنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ بىرلىك سەپ سىياسىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ئۇلار بارا - بارا پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىپ، خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىرلىك سېپىگە قاتناشتى.

جاھانگىرلىك ۋە پرولېتارىيات ئىنقىلابىي دەۋرىدە، مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ رەھبىرى بولالمايدىغانلىقىنى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ پۈتكۈل تارىخىي ئىسپاتلىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ ئىككى يۈزلىمىلىكلىكى بولغاچقا، ئىنقىلابنىڭ ئىتتىپاقچىسى بولالايتتى، شۇڭا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مىللىي بۇرژۇئازىيىگە قارىتا، ئىزچىل تۇردە، ھەم بىرلىشىش، ھەم كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت بىرلىك سەپ سىياسىتىدە چىڭ تۇردى، يەنى مىللىي بۇرژۇئازىيە بىلەن ئىتتىپاقلىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلارنىڭ ئىنقىلاب دۈشمەنلىرى ئالدىدىكى مۇرەسسەچىلىكى ۋە كۇنا دېموكراتىزم يولىغا مېڭىش جەھەتتىكى خام خىيالىغا قارشى بوشاشماستىن قەتئىي كۈرەش قىلدى، بۇنداق كۈرەش يېڭى

دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ پۈتكۈل جەريانىغا سىڭدۈرۈلدى. مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ سىياسىي ۋەكىللىرىدىن بولغان بىر قىسىم كىشىلەر تاكى ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە يەنىلا گومىنداڭنىڭ چوڭ پوممىشچىك - چيوڭ بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسى بىلەن كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدىكى خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسىدىن سىرت ئۆچىنچى يولنى ئىزدەپ جۇڭگودا ئەنگلىيە، ئامېرىكىچە بۇرژۇئا دىكتاتۇرىلىقىدىكى جۇمھۇرىيەت قۇرۇشقا ئۇرۇندى. خەلق ئىنقىلابى تېز سۈرئەت بىلەن غەلبە قىلغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ بۇ خام خىيالى بەربات بولدى.

سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب دەۋرىدە، ئىشچىلار سىنىپى بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت مەملىكەت ئىچىدىكى ئاساسىي زىددىيەت بولۇپ قالدى. بۇ زىددىيەت ئەسلىدە ئانتاگونىيلىك زىددىيەت ئىدى. لېكىن مىللىي بۇرژۇئازىيە يەنىلا ئىككى يۈزلىمىلىكلىككە ئىگە بولۇپ، ھەم ئىشچىلار سىنىپىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ پايدا ئالدى، ھەم ئاساسىي قانۇننى ھىمايە قىلىپ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى قوبۇل قىلدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى يەنىلا ئۇلارغا قارىتا ھەم ئىتتىپاقلىشىش، ھەم كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت بىرلىك سەپ سىياسىتىنى قوللىنىپ، مىللىي بۇرژۇئازىيە بىلەن ئىشچىلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى خەلق ئىچىدىكى زىددىيەت قاتارىدا ھەل قىلدى. كاپىتالىستىك كارخانىلارغا قارىتا پايدىلىنىش، چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىش فاكتورىنى ۋە سېتىۋېلىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە قاراپ تەرەققىي قىلدىرىغان دۆلەت كاپىتالىزمى ئارقىلىق، كاپىتالىستىك كارخانىلارنى ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى سوتسىيالىستىك كارخانىلارغا ئايلاندۇردى؛ مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ تەۋە كىشىلەرگە قارىتا ئىتتىپاقلىشىش، تەربىيىلەش، ئۆزگەرتىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، ئۇلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلاردىن پەيدىنپەي ئۆزگەرتىپ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ جان باقىدىغان ئەمگەكچىلەرگە تايىنىپ جان باقىدىغان ئەمگەكچىلەرگە ئايلاندۇردى، ئۇلارنى ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ سوتسىيالىزم ئىشلىرى ئۈچۈن ئۆز كۈچلىرىنى تەقدىم قىلىدىغان قىلدى. ھازىر، ئۇلار ئىچىدىكى ئەمگەك ئىقتىدارىغا ئىگە كىشىلەرنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكى ئۆز كۈچىگە تايىنىپ جان باقىدىغان ئەمگەكچىلەرگە ئايلاندى. سىنىپ سۈپىتىدىكى بۇرژۇئازىيە سىنىپى مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى.

مىللىي كاپىتال، يەنى دېموكراتىك ئىنقىلاب دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يۇقىرى قاتلام ئۇششاق بۇرژۇئازىيە بۇ يەردە ئاز سانداً ئىشچى، دۇكان خىزمەتچىسى ياللاپ كىچىك كۆلەمدىكى قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ياكى سودىگەرلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇلار ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردىن ئۆزگىرىپ كاپىتالىستلارغا ئايلانىدىغان ئۆتكۈنچى قاتلامدۇر. ماركس مۇنداق دەيدۇ: «بەزى ئۇششاق كاسپىلار ئۈيۈشمىلىرىنىڭ ئۇستىلىرى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ئۇششاق مۇستەقىل قول سانائەتچىلەر ھەتتا ياللانما ئىشچىلارمۇ كىچىك كاپىتالىستقا ئايلاندى، كېيىن ياللانما ئەمگەك ئۇستىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى ۋە شۇنىڭغا مۇۋاپىق جۇغلانمىنى پەيدىنپەي كېڭەيتىش ئارقىسىدا كەم-كۈتسىز كاپىتالىستقا ئايلاندى.»

(«ماركس ـ ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 2 ـ توم (1) 436 ـ بەت) ھەم ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش، ھەم ئەمگەك قىلىش ـ ئۇلارنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى، ئۇلار تېخى تامامەن ئېكسپلاتاتسىيىگە تايىنىپ جان باقىدىغان كاپىتالىست ئەمەس. ماركس مۇنداق دەيدۇ: ئۇلار «ئىگىلىك كۆلىمى بەك كىچىك بولغان، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ جان باقىدىغان ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا يېقىنراق كېلىدىغان كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقارغۇچىلاردۇر.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، 679 ـ بەت) شۇڭا، ئۇلارمۇ بۇرژۇئازىيەنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ. يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودال‌لىق كونا جۇڭگو جەمئىيىتىدە كىچىك كارخانا ئىگىسىنى تولىمۇ كۆپ ئىدى، يۇقىرى قاتلام ئۇششاق بۇرژۇئازىيە مىللىي بۇرژۇئازىيە ئىچىدە ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيتتى.

ئۇششاق بۇرژۇئازىيە بۇ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى نېگىزلىك بولمىغان بىر سىنىپ. ئادەتتە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى ۋە يەككە ئەمگەكنى ئاساس قىلىدىغان سىنىپ كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ، ئاساسەن، ئوتتۇرا دېھقانلار، ئۇششاق قول سانائەتچىلەر ۋە ئۇششاق سودىگەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ سىنىپنىڭ تەكتى قۇللۇق جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم ھۆرلەر، فېئودالىزم جەمئىيىتىدىكى ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلار، بېقىندا دېھقانلار ۋە يەككە قول سانائەتچىلەردۇر.

ئەمگەكچى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇلار پرولېتارىياتقا مايىل بولىدۇ؛ خۇسۇسىي مۈلۈكدار بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇلار بۇرژۇئازىيىگە مايىل كېلىدۇ. كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ئۆزلۈكسىز تۆردە ئىككى قوتۇپقا بۆلۈنۈپ، زور كۆپچىلىكى نامراتلىشىپ ۋە ۋەيران بولۇپ پرولېتارىياتقا ياكى يېرىم پرولېتارىياتقا ئايلىنىدۇ؛ ئاز بىر قىسمى باي بولۇپ بۇرژۇئازىيىگە ئايلىنىدۇ.

يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودال‌لىق جەمئىيەت بولغان كونا جۇڭگودا، ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ كۆپچىلىكى جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە چوڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ زۇلمىغا ۋە ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغان، ئۇلار ئىنقىلابنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچلىرىدىن بىرى، پرولېتارىياتنىڭ ئىشەنچلىك ئىتتىپاقچىسى ئىدى. ماۋ زېدۇڭ «جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى سىنىپلار تۇغرىسىدا تەھلىل» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ كۆرسەتتىدۇ: ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ئوخشاش بولمىغان ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى قىسمى ئېشىنىدىغانلار. ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيىنىڭكىگە بەك يېقىن. بۇ بىر قىسىم كىشىلەر ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ئىچىدە ئازچىلىقنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇلار ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ ئوك قانىتى. ئىككىنچى قىسمى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئومۇمەن ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلىيەلەيدىغانلار. لېكىن جاھانگىرلار ۋە ئۇلارنىڭ غالچىلىرىنىڭ زۇلمى ھەم ئېكسپلاتاتسىيىسى ئارقىسىدا، ھەسسىلەپ تېرىشقاندىلا ئاندىن تۇرمۇشىنى قامدىيالايدۇ. بۇ بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ تەخمىنەن يېرىمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۈچىنچى قىسمى تۇرمۇش سەۋىيىسى تۆۋەنلەپ كەتكەنلەر. بۇنداق

كىشىلەر ئىنقىلابىي ھەرىكەتتە خېلى مۇھىم، سان جەھەتتىن خېلىلا كۆپ ئامما، ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ سول قانىتى. ماۋ زېدۇڭ «جۇڭگو ئىنقىلابىي ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى» دېگەن ئەسىرىدە يەنە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: ئۇششاق بۇرژۇئازىيە «ئومۇمەن، ئىنقىلابقا قاتنىشىدۇ ۋە ئىنقىلابنى ھىمايە قىلىدۇ، ئۇلار ئىنقىلابنىڭ ناھايىتى ياخشى ئىتتىپاقچىسى، شۇڭا ئۇلارنى قوزغىتىشىمىز ۋە قوغدىشىمىز لازىم. ئۇلارنىڭ كەمچىلىكى شۇكى، بەزىلىرى بۇرژۇئازىيىنىڭ تەسىرىگە ئاسانلا بېرىلىپ كېتىدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىنقىلابىي تەشۋىقات خىزمىتى ۋە تەشكىلىي خىزمەت ئىلىپ بېرىشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىم.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - تۇم، 1166 - بەت)

سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب دەۋرىدە، پرولېتارىيات پارتىيىسى رەھبەرلىكىدە، ئۇلار تەشكىللىنىپ سوتسىيالىزم يولىغا ماڭىدۇ؛ لېكىن ئۇلار ئىچىدىكى ئاز سانلىق كىشىلەردە ئېغىر ھالدىكى كاپىتالىستىك خاھىش بولىدۇ، ئۇلارغا قارىتىلغان تەربىيىنى ۋە زۆرۈر كۆرەشنى كۈچەيتىش كېرەك.

يۇقىرى قاتلام ئۇششاق بۇرژۇئازىيە دېگەن ماددىغا قارالۇن.

جۇڭگو پرولېتارىياتى كونا جۇڭگودىكى پرولېتارىيات ھازىرقى زامان سانائەت ئىشچىلىرى، قول سانائەت يالالانما ئەمگەكچىلىرى، يالالانما دېھقانلار ۋە بىر قىسىم دۇكان خىزمەتچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

پرولېتارىيات ۋە ئۇنىڭ قارىمۇقارشى تەرىپى بولغان بۇرژۇئازىيە، ئومۇمەن، كاپىتالىزم ئىگىلىكى شارائىتىدىكى قۇش كېبىزەكلەردۇر. جۇڭگو پرولېتارىياتى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتتە، كاپىتالىستىك يېقىنقى زامان كارخانىلىرىنىڭ دۇنياغا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا پەيدا بولغان ھەم راۋاجلانغان. ئالدى بىلەن، XIX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا، غەرب تاجاۋۇزچىلىرى جۇڭگودا بىۋاسىتە ئاچقان ھازىرقى زامان كارخانىلىرىدا دۇنياغا كەلگەن. جۇڭگو مىللىي بۇرژۇئازىيىسى 70 - يىللاردىلا مىللىي كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ دۇنياغا كېلىشىگە ئەگىشىپ پەيدا بولغان. شۇڭا جۇڭگو مىللىي بۇرژۇئازىيىسىگە قارىغاندا جۇڭگو پرولېتارىياتىنىڭ يېشى چوڭراق.

جۇڭگو كاپىتالىزمى ئىزچىل تۈردە نورمال راۋاجلىنالمىغاچقا، جۇڭگونىڭ ھازىرقى زامان سانائەت ئىشچىلىرىنىڭ سانى پۈتۈن مەملىكەت ئاھالىسى ئىچىدە باشتىن - ئاخىر ئىنتايىن ئاز سانىنى ئىگىلەپ كەلدى، جۇڭگو - ياپونىيە جىياۋۇ ئۇرۇشى مەزگىلىدە 100 مىڭچىلا كىشى بار ئىدى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىن ئىلگىرىمۇ 2 مىليون 500 مىڭدىن 3 مىليونغىچىلا كىشى بار ئىدى. يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئىنتايىن تەكشى بولمىغاچقا، جۇڭگو پرولېتارىياتى، ئاساسەن، دېگۈز بويلىرى رايونلىرىغا بولۇپمۇ شاڭخەي، تيەنجىن قاتارلىق ئاز سانلىق سودا شەھەرلىرىگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، شاڭخەيدىكىلەرى 50 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى. خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدىن قارىغاندا، ئاساسەن، تۆمۈر يول، دېگۈز تىرانسپورتى، كۆمۈر سانائىتى، توقۇمىچىلىق

سانائتى، ئۇن سانائتى قاتارلىق كەسىپلەرگە مەركەزلەشكەن.

جۇڭگو پرولېتارىياتى زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ دەردىنى قاتتىق تارتقان. كاپىتالىستنىڭ ئەللەردىكى پرولېتارىيات، ئومۇمەن، بۇرژۇئازىيىنىڭ زۇلمىغا ۋە ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرايدۇ، جۇڭگو پرولېتارىياتى بولسا ئەينى ۋاقىتتا جاھانگىرلىك، فېئودال كۈچلەر ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئۇچ قەۋەت زۇلمىغا ۋە ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغان. جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بىيۇروكرات - دەللال بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمرانلىقى قىلغان جۇڭگودا، بىر تەرەپتىن، كىچىك دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەر ئىنتايىن نامرات ئۆتكەن، كۆپلەپ ۋەيران بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، مىللىي كاپىتالىزم ئىگىلىكى نورمال راۋاجلىنالمىغان، شۇڭا ۋەيران بولغان نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ يېقىنقى زامان سانائىتى ئىشچىلىرىغا ئايلىنىشى ناھايىتى تەس بولغان، ئۇلار، كۆپ ھاللاردا، چىقىش يولى تاپالماي، شەھەر - يېزىلاردىكى ئىشسىزلار ۋە يېرىم ئىشسىزلارغا ئايلىنىپ قالغان، كونا جۇڭگونىڭ ئەمگەك كۈچى بازىرىدىكى ئەمگەك كۈچى كاپىتالىستنىڭ ئەللەرنىڭكىگە قارىغاندا تەلەپتىن تېخىمۇ ئېشىپ كەتكەن. بۇ — ئېكسپلاتاتسىيە قىلىغۇچىلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىنى كۈچەيتىشنىڭ شەرتىدۇر. جاھانگىرلار، جۇڭگو دەللال بۇرژۇئازىيىسى ھەمىشە مۇشۇ شەرتتىن پايدىلىنىپ ئىشچىلارنىڭ يىلىكىنى شوراپ قويۇشمۇچە قىممەت ئۇندۇرۇۋالاتتى؛ مىللىي بۇرژۇئازىيىمۇ جاھانگىرلار ۋە دەللال بۇرژۇئازىيىنىڭ زۇلمىغا ئۇچرىغاچقا، دائىم پايدا تاپالماي ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىشچىلارنى شىلۋېلىش ئارقىلىق چىقىش يولى ئىزدەيتتى. مەسىلەن، ئەڭ ياۋايى، ئەڭ قالاق بولغان فېئوداللىق بوتۇڭلۇق تۈزۈمى، ئاسراندى ئىشچىلىق تۈزۈمى، شاگىرتلىق تۈزۈمى قاتارلىق تۈزۈملەرنى يولغا قويياتتى. شۇڭا، كاپىتالىستنىڭ ئەللەردىكى پرولېتارىياتىنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا، جۇڭگو پرولېتارىياتىنىڭ ئىش ھەققى ئەڭ تۆۋەن، ئىش ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن، ئەمگەك شارائىتى ئەڭ يامان، ئىشسىز قېلىش ئېھتىمالى ھەممىدىن كۆپ، تۈرمۇشى ئەڭ جاپالىق ئىدى.

جۇڭگو پرولېتارىياتىنىڭ تەكتى دېھقانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر ئىدى. بۇلارنىڭ كۆپى ۋەيران بولۇپ پرولېتارىياتقا ئايلىناتتى. دېھقانلارنىڭ، ئومۇمەن، يېزىلاردىن شەھەردىكى زاۋۇتلارغا كىرگەن ۋاقتى ئۇزاق بولمىغانلىقى، ئىش ھەققى تۆۋەن، شەھەر تۈرمۇشى راسخۇرتى يۇقىرى بولغانلىقى سەۋەبىدىن، كۆپىنچە، ئائىلىسىنى يېزىلاردا قالدۇراتتى، ئۆزلىرىمۇ ئىشسىز قالغانلىقتىن يەنە ۋاقتىنچە يېزىلارغا قايتىپ كېتەتتى، شۇڭا جۇڭگو پرولېتارىياتىنىڭ كەڭ دېھقانلار بىلەن بولغان ئالاقىسى ئىنتايىن قويۇق ئىدى.

جۇڭگو پرولېتارىياتى ئومۇمىي پرولېتارىياتقا خاس ئارتۇقچىلىقلارغا يەنى يىرىك ماشىنا سانائىتى بىلەن باغلىنىش، تەشكىلچانلىقى، ئىنتىزامچانلىقى كۈچلۈك بولۇش، ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ۋەكىللىك قىلىش، ئەڭ ئىنقىلابىي بولۇشتەك ئارتۇقچىلىقلارغا ئىگە. ئۇ يەنە بىرمۇنچە ئالاھىدە ئارتۇقچىلىقلارغا يەنى ئەينى ۋاقىتتا ئۇچ قەۋەت زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچرىغان بولغاچقا، ئىنقىلابىي كۈرەشتە ئالاھىدە قەتئىي بولۇش ۋە قەيسەر بولۇش؛ ئىنقىلاب سەھنىسىگە

چىقىش بىلەنلا ئۆز سىنىپىنىڭ ئىنقىلابىي پارتىيىسى — جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدە بولغاچقا، جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى ئەڭ ئاكتىپ سىنىپ بولۇش؛ كەڭ دېھقانلار بىلەن تەبىئىي باغلىنىشى بولغاچقا، دېھقانلار بىلەن يېقىن ئىتتىپاق تۈزۈشى قولاي بولۇشتەك ئارتۇقچىلىقلارغىمۇ ئىگە.

جۇڭگو پرولېتارىياتى — جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى، ئىنقىلابنىڭ رەھبىرىي كۈچى. ئۇ ئۆز پارتىيىسى — جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئارقىلىق يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ داۋاملىق تۇرغۇزغان كوممۇنىستىك پارتىيە ئارقىلىق سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلىۋاتىدۇ.

يېرىم پرولېتارىيات بۇ، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئارىلىقىدا تۇرىدىغان سىنىپ. ئۇششاق بۇرژۇئازىيىگە قارىغاندا، ئۇلار بىرقەدەر ئاز ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆزلەشتۈرگەن بولىدۇ، تېخىمۇ كىچىك كۆلەمدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە باشقا ئۇقۇمەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ؛ پرولېتارىياتقا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئاز — تولا بىر نەرسىسى بولىدۇ.

جۇڭگو يېرىم پرولېتارىياتى، ئاساسەن، كەمبەغەل دېھقانلار، ئۇششاق سانائەتچىلەر، ئۇششاق ئېلىپساتارلار ۋە باشقىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كەمبەغەل دېھقانلارنىڭ يېرى بولمايدۇ، ياكى ئاز بولىدۇ، باشقىلارنىڭ يەرلىرىنى ئىجارە ئېلىپ تېرىيدۇ، شۇنىڭدەك دائىم بىر قىسىم ئەمگەك كۈچىنى ساتىدۇ، ياكى قوشۇمچە ئۇششاق ئۇقۇمەت بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، ياكى باشقىلاردىن يۇقىرى ئۆسۈم بىلەن قەرز ئالىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ھېسابلىنىدىغان ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭكىگە يەتمەيدۇ. ئۇششاق سانائەتچىلەرنىڭ ئاددىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىلا بولىدۇ، ئۇلار دائىم نائىلاجلىقتىن بىر قىسىم ئەمگەك كۈچىنى ساتىدۇ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى قول سانائەتچىلەرنىڭكىگە يەتمەيدۇ. ئۇششاق ئېلىپساتارلارنىڭ ئەپكەش بىلەن توشۇپ ساتىدىغانلىرى، يايمىچىلىق قىلىدىغانلىرى بولىدۇ، دەسمايىسى ئاز بولغاچقا، پايدىسى ئاز بولىدۇ، تۇرمۇشىنى قامدىيالمايدۇ، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئۇششاق سودىگەرلەرنىڭكىگە يەتمەيدۇ. كونا جۇڭگودا، دۇكانلار يالليۇالغان كۆپ سانلىق دۇكان خەزمەتچىلىرىنىڭ كىرىمى ۋە تۇرمۇشى كەمبەغەل دېھقانلار، ئۇششاق قول سانائەتچىلەر، ئۇششاق ئېلىپساتارلارنىڭكىدىن پەرقلەنمەيدۇ، ئۇلارمۇ يېرىم پرولېتارىيات قاتارىغا كىرىدۇ.

جۇڭگو يېرىم پرولېتارىياتى ئومۇمىي ئاھالە سانىنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلىدۇ. كەمبەغەل دېھقانلارلا يېزا ئاھالىسىنىڭ 70 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. جاھانگىرلىك، فېئوداللىزم ۋە بيۇروكىرات — دەللال كاپىتالىزمنىڭ زۇلمى ئاستىدا، كەڭ ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار بارغانسېرى نامراتلىشىپ بارغانلىقى ۋە ۋەيران بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كاپىتالىزم نورمال، ئوكۇشلۇق رۇاجلىنالمىغانلىقى ئۈچۈن، ۋەيران بولغانلارنىڭ مۇتلەق زور كۆپچىلىكى چىقىش يولى تاپالماي يېقىنقى زامان سانائىتى پرولېتارىياتىغا ئايلىنالمىغان، نەتىجىدە ئاشۇنداق زور مىقداردىكى يېرىم پرولېتارىيات ۋۇجۇدقا كەلگەن. يېرىم پرولېتارىيات

جاھانگىرلار، پومپىچمكلار، سودىگەرلەر، جازانىخورلار ۋە كاپىتالىستلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى، ئەمەلىيەتتە، يېشۇرۇن ئىشسىزلار. ھەر خىل ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلاردىن ئۇلارنىڭ مۇشۇنداق ئەھۋالىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى كۈچەپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلمايدىغىنى يوق. ئۇلارغا يۈكلەنگەن يەر ئىجارىسى نىسبىتى، ئۆسۈم نىسبىتى، كۆپىنچە، ئادەم چۆچۈگىدەك دەرىجىدە يۇقىرى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ كىرىمى بولسا، كۆپىنچە، ئەڭ ئاز بولىدۇ. ئۇلار كونا جۇڭگودا كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىنىڭ دەردىنى تارتىپلا قالماي، بەلكى كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلانمىغانلىقنىڭ دەردىنى تېخىمۇ تارتقان.

جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ جەريانىدا، كېمىبەغەل دېھقانلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان يېڭىم پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ زور ھەربىكە تلەندۈرگۈچ كۈچى، پرولېتارىيا تېنىڭ تەبىئىي ۋە ئەڭ ئىشەنچلىك ئىتتىپاقچىسى، ئىنقىلاب قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچى بولىدى.

پومپىچمك يەر ئىگىلىگەن، ئۆزى ئەمگەك قىلمايلا ياكى پەقەت قوشۇمچە ئەمگەك قىلىپ، دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلاردۇر.

پومپىچمكلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئۇسۇلى، ئاساسەن، يەر ئىجارىسى ئېلىشتىن، جۈملىدىن مالدىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى، ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى قاتارلىق ئىجارىلەرنى ئېلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. كونا جۇڭگودا ئاساسلىقى مالدىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى بولۇپ، ئۇ، ئومۇمەن، ئومۇمىي ئىجارە مىقدارىنىڭ ئۆچتىن بىرىدىن تارتىپ ئەككىدىن بىرىنى ئىگىلەيتتى. جامائەت يەرلىرىنى باشقۇرۇش ۋە مەكتەپ يەرلىرىنىڭ ئىجارىسىنى يىغىۋېلىشمۇ يەر ئىجارىسى ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ بىر تۈرى ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، بەزى پومپىچمكلار يەنە قوشۇمچە جازانىخورلۇق قىلاتتى، ياكى ئەمگەك كۈچى يالىلايتتى، ياكى سودا - سانائەت بىلەن شۇغۇللىناتتى.

مەملىكىتىمىزدە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى داۋاملىدا، ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت بىلەن يېقىندىن تىل بىرىكتۈرۈپ، يېزىلاردا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلغان، بىرمەر يۇرتتا تەنھا زومىگەر بولۇۋالغان، خەلقنىڭ غەزىپى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغان پومپىچمكلار زومىگەر پومپىچمك دەپ ئاتالدى؛ پومپىچمكلاردىن كۆپلەپ يەر ئىجارە ئېلىپ، ئۆزى ئەمگەك قىلماي، ئۇ يەرنى دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىپ، دېھقانلاردىن ئىجارە ئېلىپ، دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى تۈرمۇشىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى قىلغانلار ئەككىنچى پومپىچمك دەپ ئاتالدى؛ پومپىچمكلاردىن سۈنغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا ئەمگەك قىلمىغان، تۈرمۇش ئەھۋالى ئادەتتىكى ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭكىدىن يۇقىرى بولغانلىرى يەنىلا پومپىچمك دەپ ھېسابلاندى؛ پومپىچمكلارغا ئىجارە يىغىشىپ، ئىگىلىك ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ بېرىدىغان، پومپىچمكلارغا تايىنىپ دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشنى ئاساسىي تۈرمۇش مەنبەسى قىلغان، تۈرمۇش ئەھۋالى ئادەتتىكى ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭكىدىن يۇقىرى بولغان كىشىلەرگىمۇ پومپىچمكلار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىندى.

يېڭىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق كونا جۇڭگو جەمئىيىتىدە، پۈتكۈل پومپىچمكلار

سەنىپى بىلەن باي دېھقانلار سەنىپى ئاھالىسى يېزا ئاھالىسىنىڭ 10 پىرسەنتىگە يەتمەيتتى، لېكىن ئىگىلىگەن تېرىلغۇ يەرلىرى بولسا 70 — 80 پىرسەنتكە يېتەتتى، ئۇلار مۇشۇ يەرلىرىگە تايىنىپ دېھقانلارنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى. يېقىنقى زاماندا، پومېشچىكلار سەنىپى جۈملىسىنىڭ ئەڭ قالاق ۋە ئەكسىيەتچىل ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە ۋەكىللىك قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلىپ، جاھانگىرلارنىڭ جۈملىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئاساسلىق ئىجتىمائىي ئاساسىغا ئايلىنىپ قالغان.

پومېشچىكلار سەنىپى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئوبيېكتى ئىدى. يەر ئىسلاھاتىنىڭ مەقسىتى فېئودالىزىم ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقىتىش ئىدى. يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىدە، جۈملىگە كومموۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ سىياسىتىدە: پومېشچىكلارنىڭ يەر ۋە مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىپ، يېرى يوق ۋە يېرى ئاز دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلىدۇ؛ پومېشچىكلار قوشۇمچە باشقۇرغان سودا - سانائەت ۋە ئۇلارنىڭ سودا - سانائەتكە بۇيۇرۇلغان مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىپ، يېرى يوق ۋە يېرى ئاز دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلىدۇ؛ پومېشچىكلارغىمۇ دېھقانلارغا تەقسىم قىلىنغان مىقداردا بىر ئۇلۇش يەر ۋە مال - مۈلۈك تەقسىم قىلىپ بېرىلىپ، پومېشچىكلارمۇ ئۆز ئەمگىكىگە تايىنىپ جان بېقىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىدۇ ھەمدە ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمگەك داۋامىدا ئۆزگەرتىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى. يەر ئىسلاھاتىدىن بۇيان، پومېشچىكلاردىن ئەمگەك ئىقتىدارىغا ئىگە بولغانلارنىڭ مۇئەييەن زور كۆپچىلىكى ئۆزگىرىپ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ جان باقىدىغان ئەمگەكچىلەرگە ئايلاندى، سەنىپ سۈپىتىدىكى پومېشچىكلار سەنىپى مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى.

پومېشچىك قوشۇمچە سودا - سانائەتچى بۇلار پومېشچىكلار سەنىپىنىڭ بىر قىسمى. ئۇلار كۆپلىگەن يەر ئىگىلىگەن بولىدۇ، ئۆزى ئەمگەك قىلماي، يەرنى ئىجارىگە بېرىپ، دېھقانلارنىڭ يەر ئىجارىسىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سودا - سانائەتنى قوشۇمچە قىلىپ، ئىشچىلارنى يالالاپ ئىشلىتىپ، ئىشچىلار يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ.

جۈملىگە كومموۇنىستىك پارتىيەسى ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرلىرىدە ھەم پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان يەر ئىسلاھاتىدا پومېشچىك قوشۇمچە سودا - سانائەتچىلەرگە باشتىن - ئاخىر پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش سىياسىتىنى قوللاندى. ئۇلارنىڭ فېئودالىزىم ئېكسپلاتاتسىيىگە تەئەللۇق بولغان يەر ۋە يەر بىلەن ئالاقىدار بولغان باشقا مال - مۈلكىنى تامامەن مۇسادىرە قىلىپ دېھقانلارنىڭ ئېختىياجىغا ئۇيغۇنلاپ بېرىدى؛ جۈملىگە ئىقتىسادى قالاق، كاپىتالىستىك ئىگىلىك پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىنىڭ كەم بولسا بولمايدىغان بىر قىسمى بولغاچقا، ئاز سانلىق زومىگەرلەر، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ سودا - سانائەتكە دائىر مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ خەلقنىڭ ئۇيغۇرچە بەرگەن يا كى دۆلەت ئېختىياجىغا ئالغاندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىگە تەئەللۇق بولغان سودا - سانائەتكە دائىر مال - مۈلكىنى پۈتۈنلەي قوغداپ قالدى.

سودا - سانائەتچى، قوشۇمچە پومېشچىك، پومېشچىك، بۇرژۇئازىيە دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سودا - سانائەتچى قوشۇمچە پومېشچىك بۇلار بىۋاسىتە ئىشلەپچىقىرىشقا مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، ئۇلارنىڭ سودا - سانائەتچى دېگەن نامغا ئېرىشىشى ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ئىگىلىگەن بولۇشى كېرەك. ئۇلار مەلۇم مىقداردا كاپىتال ئىگىلىگەن بولۇپ، سودا - سانائەتكە مەبلەغ سالىدۇ، ئىشچىلارنى يالالاپ ئەمگەك قىلدۇرۇش، ئىشچىلار يارىتقان قوشۇمچە قىممەتنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى ئاساس قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە يەر ئىگىلىگەن بولۇپ، يەرنى ئىجارىگە بېرىپ دېھقانلارنىڭ يەر ئىجارىسىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ. جۇڭگودا، چوڭ بۇرژۇئازىيە (بىيۇروكرات بۇرژۇئازىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قوشۇمچە چوڭ پومېشچىك يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئوبيېكتى قىلىنىدى. ئۇلارنىڭ يەرلىرى ۋە يەر بىلەن ئالاقىدار بولغان باشقا مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىپ دېھقانلارنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپلا قالماستىن، ئۇلارنىڭ كاپىتالىمۇ مۇسادىرە قىلىنىپ دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنىدى. ئوتتۇرا بۇرژۇئازىيە (مىللىي بۇرژۇئازىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قوشۇمچە پومېشچىك — بۇ سىنىپنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقى بولغاچقا ۋە جۇڭگونىڭ ئىقتىسادى قالاق بولغاچقا، ئىككىنچى ۋە ئۇچىنچى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە ھەم پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان يەر ئىسلاھاتىدا، پارتىيە ئۇلارغا قارىتا پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش سىياسىتىنى قوللاندى. بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ يەرلىرى ۋە يەر بىلەن ئالاقىدار بولغان باشقا مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ دېھقانلارنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلارنىڭ كاپىتالى ۋە قانۇنلۇق تىجارىتىنى قوغدىدى، ئۇنىڭغا دەخلى - تەرۇز قىلمىدى. پەقەت ئاز سانلىق زومىگەرلەر ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ كاپىتالىنىلا مۇسادىرە قىلىپ خەلق ياكى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋالدى.

پومېشچىك، مىللىي بۇرژۇئازىيە، پومېشچىك قوشۇمچە سودا - سانائەتچى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئىككىنچى پومېشچىك پومېشچىكلاردىن كۆپلەپ يەر ئىجارە ئېلىپ، ئۆزى ئەمگەك قىلماي، ئۇنى دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىپ، فېئودالىق ئورتاقچىلىق مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان، پومېشچىكلارغا ئىجارە تۆلىگەندىن كېيىن ئېشىپ قالغان ئىجارىنى ئاساسىي تۈرمۇش مەنبەسى قىلىدىغان ئارىلىقتىكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار. ئىككىنچى پومېشچىكلارنىڭ ئىجارىگە ئالغان يەرلەردىن پايدىلىنىش ھوقۇقى (ئاساسلىقى باشقىلارغا ئىجارىگە بېرىش ھوقۇقى) بولىدۇ، لېكىن يەرنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى ئەسلى پومېشچىكلاردا بولىدۇ.

ئىككىنچى پومېشچىك پۈتكۈل پومېشچىكلارنىڭ بىر قىسمى، ئۇلارغا پومېشچىكلار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىنىدۇ.

تىجارەتچى پومېشچىك بۇلار يەر ئىگىلىگەن، ئۆزى ئەمگەك قىلماي ياكى پەقەت قوشۇمچە ئەمگەك قىلىپ، ئاساسەن، ئەمگەك كۈچى يالالاپ يەر تېرىپ ئېكسپلاتاتسىيە بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلار. تىجارەتچى پومېشچىكلارنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار يەر ئىجارىسىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى ئاساس قىلماستىن، ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزلىرى قوماندانلىق قىلىپ، يالالانما ئەمگەك كۈچىنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى بىۋاسىتە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ. كونا جۇڭگودىكى تىجارەتچى پومېشچىكلار، ئومۇمەن، ئوتتۇرا، كىچىك پومېشچىكلار بولۇپ، ئۇلار ئازدۇر - كۆپتۇر كاپىتالىستىك تۈس ئالغان.

جۇڭگودا تىجارەتچى پومېشچىكلارنىڭ

سانى ئاز، بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى شۇكى، يېزىلاردا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى راۋاجلانمىغان. تىجارەتچى پوەبشچىكلار جەنۇبقا قارىغاندا شىمالدا كۆپرەك.

ئاساسلىق ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىش - شۇغۇللانماسلىق باي دېھقانلار بىلەن تىجارەتچى پوەبشچىكلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئاساسىي ئۆلچىمىدۇر.

زومىگەر پوەبشچىك پۈتۈنلەي ئىچىدىكى ئالاھىدە ۋەھشىي ھەمدە جىنايىتى ئېغىر بولغانلار زومىگەر پوەبشچىك دېيىلىدۇ. ئۇلار يەر ئىگىلەپ، دېھقانلاردىن يۇقىرى نورمىلىق ياكى ئادەتتىكىچە يەر ئىجارىسى ئېلىش يولى بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش، جازانىخورلۇق قىلىپ ئۆسۈم شىلىۋېلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى يەنە بىر خىل ئەكسىيەتچى كۈچكە تايىنىپ ياكى بىر خىل ئەكسىيەتچى كۈچ بولۇپ ئۈيۇشۇپ، بىرەر يۇرتتا زومىگەرلىك قىلىپ، يا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يا قاراقچى - باندىتلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ياكى شەخسىي قوراللىق كۈچ ئۈيۇشتۇرۇپ، ياكى بولمىسا لۇكچەك - چوماقچىلارنى بېقىپ، دائىم زورلۇق كۈچ ۋە ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ دېھقانلارنى ئېزىدۇ، ياكى بۇلاپ - تالايدۇ. ئۇلار، خالىغىنىچە، يەرلەرنى بېسىۋالىدۇ، ئالۋان سالىدۇ، ئەسكەر تۇتىدۇ، باج ئالىدۇ، قاقتى - سوقتى قىلىدۇ، ھەتتا خوتۇن - قىزلارنى بۇلايدۇ، خۇسۇسىي تۈرمە سالىدۇ، ئادەملەرنى قىرىپ چاپىدۇ، بۇلارغا خەلقنىڭ غەزىپى ئىنتايىن چوڭ بولىدۇ.

زومىگەر پوەبشچىكلار پۈتۈنلەي سىنىپىنىڭ سىياسىي ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇلار ئىنقىلابقا چىش - تىرنىقىچە ئۆچمەنلىك قىلىدۇ، ئۇلار كومىتاتنىڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ۋەھشىي ئىجتىمائىي ئاساسى، دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ لوقمىلىق زەربە بېرىدىغان ئوبيېكتى. ئىلىمىزنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابى جەريانىدا، بولۇپمۇ پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، باندىتلارنى تازىلاش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ۋە ئەكسىلىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش قاتارلىق ھەربىر تەرەپ ئارقىلىق زومىگەر پوەبشچىكلاردىن تېگىشىمىك ھېساب ئېلىندى ۋە ئۇلار تېگىشىمىك جازاغا تارتىلدى.

مۇشتۇمزورلار بۇلار جۇڭگودا، بىرىنچى، ئەڭكىنچى ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە پوەبشچىكلار ئىچىدىكى ھەممىدىن قەبىھلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. باي دېھقانلار ئىچىدىمۇ كىچىكرەك مۇشتۇمزورلار بار، ئۇلار فېئودال ئۇرۇقداشلىق تەرىزىمىنى ۋە كۈچلۈك - مېڭزى يولىنى تەرسالىق بىلەن قوغداپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە دېھقانلارنى ھەددىدىن زىيادە ئېكسپلاتاتسىيە قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئۇلارنىڭ ئۆستىدىن فېئودال ئۇرۇقداشلىق ھاكىمىيەت، ئىلاھىي ھاكىمىيەت ھۆكۈمرانلىقى يۈرگۈزۈپ، ئۇلارغا سىياسىي جەھەتتە زۇلۇم سالدى ۋە ئۇلارنى مەنىۋى جەھەتتىن قۇل قىلدى. ئۇلار ھۆكۈمەت بىلەن تىل بىرىكتۈرۈش ياكى يەرلىك ھاكىمىيەتنى بېۋاستە تىزگىنلەش، چوماقچىلارنى يالاش، قوراللىق كۈچ ئۈيۇشتۇرۇش ئارقىلىق يۇرت سوردى، زورلۇق - زومبۇلۇق قىلدى، دېھقانلارنى خالىغانچە قولغا ئالدى، قامىدى، سوراقتا تارتتى ۋە قىردى. «مۇشتۇمزورلار دەۋر سۈرگەن چاغلاردا دېھقانلارنى ئۆلتۈرۈش ئۇلار ئۈچۈن ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم،

48 - بەت) ئۇلار نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيانقى مۇستەبىتلىك سىياسىنىڭ ئاساسى، جاھانگىرلار، مىللىتارىستلار، خىيانەتچى ئەمەلدارلارنىڭ ئۇلى بولۇپ كەلدى، شۇڭا دېموكراتىك ئىنقىلابتا ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي ئوبيېكتلىرىدىن بىرى بولدى.

تەرەققىيپەرۋەر زاتلار «ئاگىلىق مۇتەۋەرلەر» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇلار پومېشچىك ۋە باي دېھقانلار ئىچىدىكى دېموكراتىك تۈس ئالغان زاتلار. جۈڭگودا بۇنداق زاتلاردىن ئالاھازەل نەچچە يۈز مىڭ كىشى بار. ئۇلارنىڭ بىيۈروكرات كاپىتالىزم ۋە جاھانگىرلار بىلەن زىددىيىتى بار، باشقا پومېشچىك، باي دېھقانلار بىلەنمۇ مەلۇم زىددىيىتى بار، ئۇلار تەرەققىيپەرۋەرلىكنى ۋە دېموكراتىيىنى تەلەپ قىلىدۇ، سىياسىي جەھەتتە بىرقەدەر ئاگىلىق كېلىدۇ، بۇلارمۇ جاھانگىرلىك، فېئوداللىزم ۋە بىيۈروكرات كاپىتالىزمغا قارشى ئىنقىلابىي بىرلىك سەپنىڭ بىر بۆلىكى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا، ئۇلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنى، ئىجارە ھەققى ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىشنى ياقلىدى، ئۇلاردىن بەزىلىرى ھەرقايسى جايلاردىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى دېموكراتىك ھۆكۈمەتنىڭ «ئۈچ ئۇچتىن بىر تۈزۈم» ئاساسىدىكى رەھبەرلىك ئاپپاراتلىرىغا قاتناشتۇرۇلدى. ئازادلىق ئۇرۇشى دەۋرىدە، ئۇلار ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە، جىياڭ جېيېشىگە قارشى تۇرۇپ، يەر ئىسلاھاتىنى ھىمايە قىلدى. شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايونىدىكى لى دىكمىك ۋە سەنشى - سۇيييۈەن چېگرا رايونىدىكى لىيۇ شاۋبەي تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنىڭ ۋەكىللىرىدۇر. پرولېتارىياتنىڭ تەرەققىيپەرۋەر زاتلارغا قاراتقان سىياسىتى ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ھەمدە ئىتتىپاقلىشىش داۋامىدا ئۇلارغا تەربىيە بېرىشتىن؛ «پارتىيىمىز بىلەن جاپا - مۇشەققەتتە بىللە بولغان، ھەقىقەتەن خېلى خىزمەت كۆرسەتكەن تەرەققىيپەرۋەر زاتلارغا يەر ئىسلاھاتىغا دەخلى يەتكۈزمەسلىك شەرتى ئاستىدا ئەھۋالغا قاراپ ئېتىبار بېرىش» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 2195 - بەت)تىن ئىبارەت بولدى.

ئاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچىلەر

جۇڭگودا، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدە، ئىنقىلابىي ھەربىيلەر، ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى، ئىشچىلار، خىزمەتچىلەر، ئەركىن كەسىپتەكىلەر، ئۇششاق ئېلىپ ساتارلاردىن ئاز مىقدارداكى يەرلىرىنى ئىجارىگە بەرگۈچىلەر شۇنىڭدەك باشقا كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ياكى ئەمگەك كۈچى يېتىشمەسلىكى تۈپەيلىدىن ئاز مىقدارداكى يەرلىرىنى ئىجارىگە بەرگۈچىلەر ئاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچىلەر دەپ ئاتالدى.

«جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنى» داكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن، يەر ئىسلاھاتى داۋامىدا، ئاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچىلەرگە مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىش سىياسىتى قوللىنىلدى. ئۇلارنىڭ ئادەم بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە يەر مىقدارى شۇ جايدىكى ئادەم بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە يەر مىقدارىنىڭ 200 پىرسەنتىدىن ئېشىپ كەتمىسە، ئۇلارغا تېگىلمەيدى. مۇشۇ ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتكەن ھەرنىڭ ئېشىپ كەتكەن يېرى يىغىۋېلىنىدى. ئەگەر بۇ يەرلەر شەخسىي ئەمگەك دارامىتى بىلەن سېتىۋېلىنغان بولسا ياكى بويتاقلار، تۇل خوتۇنلار، يېتىملار، يېگانە ياشىغۇچىلار ۋە مېيىپ ھەربىيلەر قاتارلىقلار ئاشۇ يەرگە

تايىنىپ جان باغدىسىغان بولسا، ئۇلار ئادەم بېشىغا ئىگىلىگەن ئوتتۇرىچە يەر مىقدارى 200 بېرسەنتتىن ئېشىپ كەتسەڭ، ئۇلارغا ئەمۋالغا قاراپ ئېتىبار بېرىلدى. بۇ مۇھىم بىر سىياسەت بولۇپ، زەربە بېرىش دائىرىسىنى تارايتىپ، پەۋىشچىكلارنى يەنمۇ يېتىم قالدۇرۇشقا، يەر ئىگىلىرىدىن كېيىن يېزىلاردا ئىنقىلابچىلىقنى تېز ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولدى.

دېڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنىغا قارالسۇن.

باي دېھقان يېزا بۇرژۇئازىيىسى. ئۇلار، ئومۇمەن، يەر ئىگىلىگەن بولسىمۇ، بەزىلىرى بىر قىسىم يەرلەرنى ئىگىلىگەن، يەنە بىر قىسىم يەرنى ئىجارىگە ئالغان بولىدۇ، ئۆزىنىڭ پىراكتىكىلەي يېرى يوق، يەرنى پىراكتىكىلەي ئىجارە ئالمىدىغانلىرىمۇ بولىدۇ. ئۇلار، ئومۇمەن، بىرقەدەر كەڭ ئاشا ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى ۋە مەبلەغگە ئىگە بولغان بولىدۇ، ئاساسلىقى يالالانما ئەمگەكنى، يەنى يالالانما ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ. ئېكسپلاتاتسىيىگە تايىنىشنى تۈرمۇش مەنبەسىنىڭ بىر قىسمى ياكى كۆپ قىسمى قىلىدۇ (ئېلىمىزنىڭ يەر ئىنقىلابى دەۋرىدە، ئۇلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە كىرىمى پىراكتىكىلىقتا ئاساسلىقى يالالانما كىرىمنىڭ 15 پېرسەنتتىن كۆپرەك بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى، پۈتۈن مەملىكەت ئالزاد جۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا 25 پېرسەنت قىلىپ ئۆزگەرتىلدى). باي دېھقانلار ئۆزى ئەمگەكلىك قاتنىشىش بىلەن پەۋىشچىكلاردىن پەرقلىنىدۇ، «مۇشۇ جەھەتتە ئۇلار يەنە دېھقانلارنىڭ بىر قىسمى» (دماۋ زېدۇڭ تالالانما ئىسەرلىرى» 2 - توم، 1167 - بەت)

جۇڭگودا باي دېھقانلار يېزا ئاھالىسىنىڭ ئالاھازەل 5 پېرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ يېرى ئومۇمىي يەر سانىنىڭ ئالاھازەل 10 پېرسەنتتىن 15 پېرسەنتكىچىسىنى تەشكىل قىلىدۇ، كۆپچىلىكى بىر قىسىم يەرنى ئىجارىگە بېرىدۇ، جازانخورلۇق قىلىدۇ، يالالانما ئەمگەك كۈچىنى دەھشەتلىك تېزلىكتە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ، ئۇلاردا فېئوداللىق تۈزۈمىنىڭ بىرىم فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيە خاراكتېرى ناھايىتى ئېغىر بولىدۇ؛ ئۇنىڭ ئىزىنىكە بولغان باي دېھقانلار ئىگىلىكى پۈتۈن مەملىكەت ئىگىلىكىدە مۇھىم ئورۇن تۇتماىدۇ، بۇ ئىككى جەھەتتە ئۇلار كاپىتالىستىك ئەلاەددىكى باي دېھقانلارغا ئوخشىمايدۇ. باي دېھقانلار جاھانگىرلىككە قارشى كۈرەش داۋامىدا بىر قىسىم كۈچىنى قاتناشتۇرۇشى مۇمكىن، پەۋىشچىكلارغا قارشى كۈرەشتە بىتەرەپ تۇرۇشىمۇ مۇمكىن. 2 - ، 3 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە كەڭ مەبلەغگە ئىگە يالالانما دېھقانلار فېئودال پەۋىشچىكلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىنى بەكار قىلىش بىلەن بىللە باي دېھقانلارنىڭ فېئوداللىق ۋە بىرىم فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيىسىنىمۇ بەكار قىلىشنى تەلەپ قىلغاچقا، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى باي دېھقانلارنىڭ تارتۇق يەرلىرىنى ۋە مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ (كېيىن يەنمۇ بىلىشكە ئۆزگەرتىلدى)، دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىش سىياسىتىنى قوللىنىپ، كەڭ كەمبەغەل، يالالانما دېھقانلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇپ، خەلق ئىنقىلابىي ئۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىگە كاپالەتلىك قىلىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پەۋىشچىكلارنى يېتىم قالدۇرۇش، ئونتۇرا دېھقانلارنى قوغداش، مىللىي بۇرژۇئازىيىسىنى

تۇراقلاشتۇرۇش ۋە يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىشنى بۇرۇنقىدەك ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەقسىتىدە، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى 1950 - يىل 6 - ئايدا يەر ئىسلاھاتى قانۇنىنى ئېلان قىلىپ، يەر ئىسلاھاتىدا باي دېھقانلارنىڭ ئىجارىگە بەرگەن يېرىنىڭ بىر قىسمىنى ياكى كۆپ قىسمىنى يىغىۋېلىش، قالغان يەر ۋە مال - مۈلكىنى قوغداشنى بەلگىلىدى.

جۈگۈدا، باي دېھقانلار كونا باي دېھقانلار ۋە يېڭى باي دېھقانلار دەپ ئايرىلىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغانلار كونا باي دېھقانلاردۇر. يېڭى باي دېھقانلاردا ئىككى خىل ئەھۋال بار: بىرى، يا پۈتۈن باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئازاد رايونلاردا ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلھاملاندۇرۇش ئارقىسىدا پەيدا بولغان باي دېھقانلار. ئازادلىق ئۇرۇش مەزگىلىدە ئېلىپ بېرىلغان يەر ئىسلاھاتى داۋامىدا كونا ئازاد رايونلاردىكى باي دېھقانلارغا ھاللىق ئوتتۇرا دېھقانلار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىندى، ئۆزىنىڭ رازىلىقىنى ئالماي تۇرۇپ ئۇلارنىڭ يېرى بۆلۈۋېتىلمىدى. بىرى، يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، يېزىلاردىكى كاپىتالىستىك ستېخىيىلىك كۈچلەرنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش داۋامىدا پەيدا بولغان يېڭى باي دېھقانلار. «بۇ مەسىلىنى پەقەت يېڭى ئاساسىي ھەل قىلغىلى بولىدۇ. دېمەك، سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشنى ۋە قول سانائەت بىلەن كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى چەيدىنىپەي ئەملگە ئاشۇرۇش بىلەن بىرۋاقىتتا، پۈتۈن يېزا ئىگىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى چەيدىنىپەي ئەملگە ئاشۇرۇپ، يەنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈپ، يېزىلاردا باي دېھقان ئىگىلىكى تۈزۈمىنى ۋە يەككە ئىگىلىك تۈزۈمىنى يوقىتىپ، بارلىق يېزا خەلقىنى بىردەك ھاللىق قىلىش لازىم.» (يۇقىرىقى كىتاب، 5 - توم، 294 - بەت)

يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ چۈشۈرۈلۈشىچە ۋە يېزا ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ باي دېھقانلار ئىگىلىكىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئاساسى بارا - بارا يوقالدى. يېزا ئىگىلىكى كوپېراتسىيىلەشكەندىن كېيىن، ئۇلاردىن ئەمگەك ئىقتىدارى بارلىرىنىڭ زور كۆپچىلىكى بارا - بارا ئۆز كۈچىگە تايىنىپ كۈن كەچۈرىدىغان ئەمگەكچىلەرگە ئايلىنىپ، سىنىپ سۈپىتىدىكى باي دېھقانلار سىنىپى مەۋجۇت بولۇشتىن قالدى.

ئوتتۇرا دېھقان بۇلار خېلىلا ئىشلەپچىقىرىش قورال - سايمانلىرىغا ئىگە بولغان، ئەمگەك كۈچىنى ساتمايدىغان، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆزىنى ئۆزى تولۇق قامدىيالايدىغان، ئۆز ئەمگىكىگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان دېھقانلاردۇر. كونا جۈگۈدا، ئۇلار يېزا ئاھالىسىنىڭ 20 پىرسەنتچىسىنى تەشكىل قىلاتتى. ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ يېرى بولىدۇ؛ ئاز سانداكىلىرىنىڭ يېرى يوق بولۇپ، تېرىيدىغان يەرنىڭ ھەممىسىنى ئىجارىگە ئالىدۇ، يۇنداقلار ئىجارىكەش ئوتتۇرا دېھقان دەپ ئاتىلىدۇ. يەر ئىسلاھاتىدىن ئىلگىرى ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پەرقلىرىگە ئاساسەن، ئۇلار يەنە نامراتراق ئوتتۇرا دېھقان، ئادەتتىكى ئوتتۇرا دېھقان ۋە ھاللىق ئوتتۇرا دېھقانلار دەپ ئايرىلدى. نامراتراق ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ يېرى يېتىشمەيدۇ، ئۇلار پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ ئاز مىقدارىدىكى يەر ئىجارىسى،

قەرز ئۆسۈمى ئېكسپىلاتاتسيەسگە ئۆچرايدۇ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى كەمبەغەل دېھقانلارنىڭكىگە يېقىن كېلىدۇ؛ ئادەتتىكى ئوتتۇرا دېھقانلار ئۆز كۈچىگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، باشقىلارنىمۇ ئېكسپىلاتاتسيە قىلمايدۇ، پۈتۈن يېزىلىق دېھقانلارنىڭ بىۋاستە ئېكسپىلاتاتسيىسىگمۇ ئۇچرىمايدۇ؛ ھالىق ئوتتۇرا دېھقانلار باشقىلارنى ئارىلاپ ـ ئارىلاپ ئازراق ئېكسپىلاتاتسيە قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسيە مىقدارى 1933 ـ يىلى ئائىلە ئومۇمىي كىرىمىنىڭ 15 پىرسەنتىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك دەپ بەلگىلەنگەنىدى، 1950 ـ يىل 8 ـ ئايدا 25 پىرسەنت قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ئالاھىدە ئەھۋالدا، ئەگەر كۆپ بۇلغاندىمۇ 30 پىرسەنتتىن ئېشىپ كەتمەسلىكى كېرەك، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئېكسپىلاتاتسيە مىقدارى ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن باي دېھقانلارنى پەرقلەندۈرىدىغان مۇھىم چەك. ئوتتۇرا دېھقانلار ئۇششاق خۇسۇسىي مۇلۈكدار بولۇپ، ئۇلاردا كاپىتالىستىك خاھىش بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنە ئەمگەكچى بولغانلىقى، كونا جۇڭگودا سىياسىي ھوقۇقى بولمىغانلىقى، جاھانگىرلار، مىلىتارىستلار، فېئودال پومېشچىكلار، دەللال چېكى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېزىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسيىسىگە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، دېموكراتىك ئىنقىلابقا قاتنىشىپلا قالماستىن، سوتسىيالىزمنىمۇ قوبۇل قىلىدۇ. ئۇلار پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ ئىتتىپاقلىشىدىغان ئوبيېكتى ۋە ئىشەنچلىك ئىتتىپاقچىسى. ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزمەسلىك پارتىيىنىڭ يېزىلاردىكى مۇھىم سىياسىتىدۇر. «ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ پوزىتسىيىسىنىڭ قانداق بولۇشى ئىنقىلابنىڭ يېتەكچى ـ يېتەكلىشىنى بەلگىلەيدىغان بىر ئامىل.» (يۇقىرىقى كىتاب، 2 ـ توم، 1168 ـ بەت) يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، يەر ۋە ئىشلەپچىقىرىش قورال ـ سايمانلىرى تەقسىم قىلىۋالغان كەمبەغەل دېھقانلاردىن ئوتتۇرا دېھقانلارغا كۆتۈرۈلگەنلىرى يېڭى ئوتتۇرا دېھقان دەپ ئاتالدى. يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش مەزگىلىدە، كونا ـ يېڭى ئوتتۇرا دېھقانلاردىن ئىقتىسادى ناچارلىرى، تۇرمۇشى بايىشاد بولمىغانلىرى تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان دەپ ئاتالدى. ئۇلاردا سوتسىيالىزم يولىغا مېڭىش ئاكتىپلىقى بولىدۇ، ئۇلار پارتىيىنىڭ يېزىلاردا تايىنىدىغان ئوبيېكتى؛ كونا ـ يېڭى ئوتتۇرا دېھقانلاردىن ئىقتىسادى بىرقەدەر ھالىق بولغانلىرى يۇقىرى ئوتتۇرا دېھقان، يەنى ھالىق ئوتتۇرا دېھقان دەپ ئاتالدى، بۇلارنىڭ بىر قىسمىدا كاپىتالىستىك خاھىش ئېغىر بولۇپ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشكە قارشى كەيپىياتتا بولىدۇ. پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكەتبەددىكى سىنىپىي لۇشيەنى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارغا تايىنىش، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن مۇستەھكەم ئىتتىپاقلىشىشتىن ئىبارەت بولدى.

ئىجارىكەش دېھقان دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىجارىكەش دېھقان بۇ، يېرى يوق ياكى يېرى ئاز بولۇش سەۋەبى بىلەن باشقىلارنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدىغان دېھقانلار.

ئىجارىكەش دېھقانلار، ئاساسەن، كەمبەغەل دېھقانلاردۇر. ئۇلاردا ھەم يېتەرلىك ئىشلەپچىقىرىش قورال ـ سايمانلىرى ۋە مەبلەغ بولمايدۇ، ھەم يېرى بولمايدۇ، ياكى يېرى ئاز بولىدۇ، پومېشچىكلارنىڭ يېرلىرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىشقا مەجبۇر بولۇپ،

پومېشچىكلارنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيەسىگە ئۇچرايدۇ، بۇلار پېزىلاردىكى پېرىم پرولېتارىيات تۈزۈلىدۇ.

كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئىجارىكەش دېھقانلار كەمبەغەل دېھقانلاردىن باشقا، يەنە باشقىلارنىڭ يەرلىرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدىغان بىر قىسىم ئوتتۇرا دېھقان ۋە باي دېھقانلارنى، يەنى ئىجارىكەش ئوتتۇرا دېھقان بىلەن ئىجارىكەش باي دېھقانلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئىجارىكەش ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ، ئومۇمەن، بىرقەدەر تۇرمۇشى ياخشى بولۇپ، سايمانلىرى ۋە مەبلىغى بولىدۇ، لېكىن يېرى بولمايدۇ، ياكى ئازلا يېرى بولىدۇ، تېرىيدىغان يېرىنىڭ ھەممىسىنى ياكى كۆپ قىسمىنى باشقىلاردىن ئىجارىگە ئالىدۇ؛ دېھقانچىلىق قاتلاش بولغان مەزگىلدە ئاز - تولا مەدىكار يالىلايدۇ، ئاساسلىقى ئۆز ئەمگىكىگە تايىنىدۇ، ئۇلار يېزا ئۇششاق بۇرژۇئازىيىسى قاتارىغا كىرىدۇ.

ئىجارىكەش باي دېھقانلار بىرقەدەر كۆپ ئىشلەپچىقىرىش قورال - سايمانلىرى ۋە مەبلەغ ئىگىلىگەن بولىدۇ، لېكىن يېرى ئاز بولىدۇ، ياكى يېرى بولمايدۇ، ئاساسەن باشقىلارنىڭ يەرلىرىنى ئىجارىگە ئېلىپ باشقۇرىدۇ. ئۇلار ئۆزلىرى ئەمگەكنى قاتنىشىدۇ، لېكىن دائىم يالىلەقچى ۋە ئايلىقچى يالايدۇ، يالانما ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى تۈرمۇش مەنبەسىنىڭ بىر قىسمى ياكى كۆپ قىسمى قىلىدۇ، ئۇلار پېزىلاردىكى بۇرژۇئازىيە ھېسابلىنىدۇ.

كەمبەغەل دېھقان، ئوتتۇرا دېھقان ۋە باي دېھقان دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كەمبەغەل دېھقان يېرى يوق ياكى يېرى يېتىشمەيدىغان، دېھقانچىلىق سايمانلىرى تولۇق بولمىغان، بىر قىسىم ئەمگەك كۈچىنى سېتىپ كۈن كەچۈرىدىغان دېھقانلار. كەمبەغەل دېھقانلار يالانما دېھقانلار بىلەن قوشۇلۇپ، جۇڭگو يېزا ئاھالىسىنىڭ 70 نەچچە پېرسەنتنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار، ئومۇمەن، يەر ئىجارە ئېلىپ تېرىيدۇ، يەر ئىجارىسى، قەرز ئۈسۈمى ۋە قىسمەن يالانما ئەمگەك ئېكسپلاتاتسىيەسىگە ئۇچرايدۇ، قەھەتچىلىك يىللىرىدا بولسا باشقىلاردىن قەرز ئېلىشقا مۇھتاج بولىدۇ، كۆپ قەرزگە بوغۇلۇپ، يىل بويى جاپا - مۇشەققەت، غەم - قايغۇ ئىچىدە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. كەمبەغەل دېھقانلار — يېزىلاردىكى پېرىم پرولېتارىيات، فېئودال كۈچلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتىكى ئاۋانگارتلار، دېموكراتىك ئىنقىلابتىكى ئاساسلىق قوشۇن، پرولېتارىياتنىڭ تەبىئىي، ئەڭ ئىشەنچلىك ئىتتىپاقچىسى ۋە كومموئىستىك پارتىيىنىڭ يېزىلاردا تايىنىدىغان كۈچى. «كەمبەغەل دېھقانلار بولمىغان بولسا، ئىنقىلاب بولمىغان بولاتتى. ئۇلار ئىنقىلاب قىلىنسا، ئىنقىلاب ئىنكار قىلىنغان بولىدۇ. ئۇلارغا زەربە بېرىلسە، ئىنقىلابقا زەربە بېرىلگەن بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 1 - توم، 38 - بەت) يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، كەمبەغەل دېھقانلارغا بىر قىسىم يەر ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆپ سانلىق كەمبەغەل دېھقانلارنىڭ ئادەم كۈچى، ئۇلاغ كۈچى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى يېتىشمەيدىغان ۋە تۇرمۇشى يەنىلا قىيىن بولغاچقا، ئۇلاردا سوتسىيالىزم يولىغا مېڭىش ئاكتىپلىقى ناھايىتى يۇقىرى بولىدى، ئۇلار يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىدە تايىنىدىغان ئوبيېكت بولىدۇ.

يالانما دېھقان يېزىلاردىكى پرولېتارىيات، ئۇلار ئەمگەك كۈچىنى سېتىشنى ئۆز تۇرمۇش

نىڭ ئاساسىي مەنبەسى قىلىدىغان يېزا ئىگىلىكى ئەمگەكچىلىرى، مەسىلەن، ئازادلىقتىن بۇرۇنقى يىللىقچى، ئايلىقچى، مەدىكار قاتارلىقلار شۇ جۈملىگە كىرىدۇ. يالانما دېھقانلاردا، ئومۇمەن، يەر، ئىشلەپچىقىرىش قورال - سايمانلىرى بولمايدۇ، ھېچقانداق مەبلەغمۇ بولمايدۇ؛ بەزىلىرىنىڭ ئىنتايىن ئاز مىقداردا يېرى ۋە قورال - سايمانلىرىلا بولىدۇ، پۈتۈنلەي ياكى ئاساسەن ئەمگەك كۈچىنى سېتىشتا تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئۇلار پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ قاتتىق ئېزىشىغا ئۇچرايدۇ، ئۇلاردا ھېچقانداق سىياسىي ھوقۇق بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ باشقا ئىشچىلارغا قارىغاندا، ئەمگەك ۋاقتى ئۇزۇن، ئىش ھەقىقى ئاز، تەمىناتى ناچار، كەسپى تۇراقسىز بولىدۇ، ئۇلار يېزىلاردىكى ئەڭ نامراتلاردۇر. ئۇلار ئىنقىلاب قىلىشنى جىددىي تەلەپ قىلمىغان بولۇپ، دېھقانلار ھەرىكىتىنىڭ تايانچىلىرىدۇر. جاھانگىر لەككە، فېئودالزمغا قارشى دېموكراتىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب كۈرەشلىرىدە ئۇلارنىڭ مەيدانى ئەڭ مۇستەھكەم بولۇپ، كومموئىستىك پارتىيىنىڭ يېزىلاردا تايىنىدىغان كۈچىدۇر.

سەرگەردانلار — سەرگەردانلار دېگەندە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن مەھرۇم بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇراقلىق كەسپى بولمىغان، ياكى ھەر خىل ناتوغرا ئۇسۇللارغا تايىنىپ تۇرمۇشنى قامدايدىغان كەسپىزلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ياۋروپادا، قۇللۇق جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرلىرىدا، بەزى ھۆرلەر ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانماي سەرگەردان بولۇپ قالغان. فېئودالزم جەمئىيىتىدە، فېئودال لارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيەسىگە ۋە زۇلمىغا چىدىمای فېئودال لارنىڭ قورۇقلىرىدىن قېچىپ چىققان قۇللارمۇ سەرگەردان بولۇپ قالغان. ئۇلار شەھەرلەرگە كىرىپ، پەيدىنپەي سودا - سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان شەھەر ئاھالىسى تەبەقىسى بولۇپ شەكىللەنگەن. سەرگەردانلار كاپىتالىستىك ئىپتىدائىي جۇغلىنىش دەۋرىدە كۆپلەپ مەيدانغا كەلگەن. يېڭىدىن كۆتۈرۈلگەن پومېشچىكلار، ئاقسۆڭەكلەر ۋە كاپىتالىستلارنىڭ زورلۇق كۈچ بىلەن ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى مەھرۇم قىلىشى ئارقىسىدا سەرگەردان پرولېتارلار كۆپلەپ مەيدانغا كەلگەن.

جۇڭگودا فېئودالزم جەمئىيىتىنىڭ ھەممە دەۋرلىرىدە كۆپلىگەن سەرگەردانلار بار بولۇپ، بۇلار، ئاساسەن، يەرلىرىدىن مەھرۇم بولغان دېھقانلار ۋە تىرىكچىلىك ۋاستىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان قول سانائەتچىلەر ئىدى. يېقىنقى زامانغا كەلگەندە، جۇڭگونىڭ مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە ئورۇنغا چۈشۈپ قېلىشى ئارقىسىدا، يېزا ۋە شەھەرلەردە ئىشسىزلار تېخىمۇ كۆپلەپ پەيدا بولۇپ سەرگەردانلار قاتارىغا قوشۇلدى. ئۇلارنىڭ تولىسى ھېچقانداق تىرىكچىلىك يولى تاپالمىغاچقا، قەلەندەر، ئوغرى، پاھىشە ئايالار ۋە خۇراپىي كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلاردىن بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن سەرگەردانلار جەمئىيەتتىكى بىر ئالاھىدە تەبەقىغە ئايلىنىپ قالدى. «بۇ تەبەقە — تۇراقسىز تەبەقە؛ ئۇنىڭ بىر قىسمى ئەكسىيەتچى كۈچلەرگە ئاسانلا سېتىلىپ كېتىدۇ، يەنە بىر قىسمىدا بولسا ئىنقىلابقا قاتنىشىش ئېھتىمالى بولىدۇ. ئۇلاردا ئىجابىيلىق كەم، ئىجابىيلىق بۇشىپ - تېشىپ ياتىدۇ، ئىنقىلابقا قاتناشقاندىن كېيىن، ئۇلار يەنە ئىنقىلابنىڭ قوشۇنىدا قاچاقچىلىقنىڭ ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك ئىدىيىسى

نىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى ئۆزگەرتىشكە ماھىر بولۇش، ئۇلارنىڭ بۈزغۇنچىلىقىنى توسۇشقا ئەھمىيەت بېرىش لازىم.» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 - توم، 1172 - بەت)

ئاسراندىلار بۇ، كونا جۇڭگودا فابرىكا لاردا ئايال ئىشچىلار ئارىسىدا يولغا قويۇلغان، مەلۇم مۇددەت ئىچىدە جىسمانىي جەھەتتە سېتىلىدىغان يالانمىلىق تۈزۈمىدۇر. بۇ تۈزۈم ئاۋۇال ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ جۇڭگودىكى يېپ ئىگىرىش فابرىكىلىرىدا كەڭ تۈردە يولغا قويۇلغانىدى. كېيىنكى چاغلاردا جۇڭگونىڭ يېپ ئىگىرىش فابرىكىلىرىدىمۇ ۋە بەزى يېپەك چىلىك فابرىكىلىرىدىمۇ يولغا قويۇلدى. 1937- يىلى، شاڭخەينىڭ تۆۋەنچىلىك سانائىتىدە ئاسراندىلار ئالاھازەل 70 — 80 مىڭغا يېتىپ، ئايال ئىشچىلارنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىچىسىنى تەشكىل قىلغانىدى. ئاسرانداللار، ئومۇمەن، 12 ياشلاردىن 14 ياشلارغىچە بولغان بالا ئىشچىلار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن بېتۇڭلار تەرىپىدىن ئالداش، ئازدۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن يېزىلاردىن بولۇپمۇ ئاپىتە تەكە ئۇچرىغان رايونلاردىن ئېلىپ كېلىنگەن قىز بالىلار ئىدى. بوتۇڭلار ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى ياكى ھامىيلىرى بىلەن ئەرزان باھادا ئاسراندىلىق توختىمى تۈزەتتى، توختامدا بوتۇڭلار ئۇچ يىل ياكى بەش يىلغىچە بۇ قىز بالىلارنى جىسمانىي جەھەتتىن پۈتۈنلەي باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولىدۇ دەپ بەلگىلىنەتتى. ئاسراندىلىق مەزگىلىدە، بوتۇڭلار ئۇلارغا ناچار ياتاق، كىيىم - كېچەك ۋە يېمەك - ئىچمەك بېرەتتى، ئۇلارنىڭ ھەممە ئىش ھەقىقىنى ئۆز چۆنتىكىگە سالاتتى. ئاسراندىلار فابرىكىدا ئېغىر ئەمگەك قىلاتتى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بوتۇڭلارنىڭ ئۆي ئىشلىرىنىمۇ قىلىپ بېرەتتى. ئاسراندىلاردا جىسمانىي ئەركىنلىك بولمايتتى: سىرتتىكىلەر بىلەن ئالاقە قىلىشقا، ئىجازەت سوراپ ئۆيىگە بېرىشقا، باشقا فابرىكىلارغا يۆتكىلىشتە ۋە كەسپىنى ئۆزگەرتىشكە رۇخسەت قىلىنمايتتى. يەنە تېخىمۇ كېسەل بولۇپ قالسىمۇ ئىشلەۋېرەتتى. بوتۇڭلار ئۇلارنى خالىغانچە ئۇرۇپ، تىللاپ دەپسەندە قىلاتتى، ھەتتا قىيناپ ئۆلتۈرۈپ قويياتتى.

ئاسراندىلار يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق كونا جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، بۇ، كاپىتالزم بىلەن فېئودالزمنىڭ بىرىكىشىدىن كېلىپ چىققان قۇللۇق تۈزۈمىدۇر. ئۇلار ھەم كاپىتالىستلارنىڭ، ھەم بوتۇڭلارنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغان بولۇپ، كونا جۇڭگودىكى ھالى ھەممىدىن بەك ئېچىنىشلىق ئىشچىلار ئىدى. «28 - يانۋار» ۋۇسۇڭكۇ - شاڭخەي ۋەقەسىدىن كېيىن، ياپونىيە يېپ ئىگىرىش فابرىكىسىدىكى ئاسراندىلار تۈزۈمىنىڭ جىنايەتلىرى كەڭ تۈردە ئېچىپ تاشلاندى. ئىشچىلار ئاممىسىنىڭ كۈرىشى ۋە جامائەتچىلىك پىكرىنىڭ ئەيىبلىشى ئارقىسىدا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ پارتلىشى، ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، ئاسراندىلىق تۈزۈمى يوقىلىشقا قاراپ يۈزلەندى.

بېقۇالدىلار بۇ، كونا جۇڭگودىكى فابرىكىلاردا يولغا قويۇلغان بىر خىل شەكلى ئۆزگەرگەن فېئودالىق خاراكتېردىكى شاگىرتلىق تۈزۈمىدۇر. بۇ تۈزۈم ھەممىدىن ئاۋۇال ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ جۇڭگودىكى يېپ ئىگىرىش فابرىكىلىرىدا يولغا قويۇلغانىدى، كېيىن جۇڭگونىڭ يېپ ئىگىرىش فابرىكىلىرى ۋە بەزى يېپەكچىلىك

فابرىكىلىرىدىمۇ قوللىنىلىدى. فابرىكا ئىگىلىرى تەخمىكا ئۆگىتىش نامى بىلەن سەككىز - توقۇز ياشتىن 15 - 16 ياشلارغىچە بولغان بالا ئىشچىلارنى قوبۇل قىلاتتى، ئۇلارنىڭ ئاساسلىقى قىز بالىلار ئىدى. فابرىكىغا كىرىشتە كىپىللىك قىلىدىغان دۆكان ۋە ئادەم بولاتتى، كىپىللىك پۇلى تاپشۇرۇلاتتى، تۇختام تۈزۈلەتتى؛ فابرىكىغا كىرگەندىن كېيىن، ئادەتتە، ئۈچ ئايدىن ئالتە ئايغىچە بېقىۋالىدىغان مۇددەتتى بولاتتى. بېقىۋالىدىغان مۇددەتتىمۇ، ئىش ھەققى بەلگىلەيتتى، كاپىتالىستلار ئىنتايىن ناچار تاماق، ياتاق بېرەتتى. بېقىۋالىدىغان مۇددەتتى توشقاندىن كېيىنكى مۇئەييەن ئىشلەپ بېرىش مۇددىتى ئىچىدە بولسۇن، بېقىۋالىدىغانلارنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكى بولمايتتى، ئائىلىسىگە قايتىشقا، باشقا فابرىكىغا يۆتكىلىشكە، كەسپىنى ئۆزگەرتىشكە رۇخسەت قىلىنمايتتى، ئۇنداق قىلسا، ھەممە كىپىللىك پۇلى مۇسادىرە قىلىنىپلا قالماستىن، يەنە كىپىللىك قىلغۇچىدىن بېقىۋالىدىغان مۇددەتتى ئىچىدىكى ياتاق، تاماق راسخوتى قايتۇرۇۋېلىناتتى. بېقىۋالىدىغانلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى بەك ناچار بولۇپ، ئۇلار ئېغىر زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيەگە ئۇچرايتتى. ئىشچىلار ئاممىسىنىڭ كۈرىشى ئارقىلىق، بېقىۋالىدىغانلارنىڭ تەمىناتى بىرئاز ياخشىلاندى، كېيىن بەزى يېپ ئىگىرىش فابرىكىلىرى بۇ تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇردى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن بېقىۋالىدىغانلار قالمىدى.

بارتۇلۇق توزۇم بۇ، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق كۈنا جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى يالاش - يالىڭاچ مۇناسىۋىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان، فېئودالىق مونوپولىيە خاراكتېرىنى ئالغان ۋاستىلىك ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىدۇر.

فېئودال بارتۇلار يەرلىك ھۆكۈمەت بىلەن تەل بىرىكتۈرەتتى، يەرلىك گۇرۇھ - مەزھەپە-لەر، گۇرۇھ تەشكىلاتلىرى، خوراپىي دىنىي تەشكىلاتلار، لۇكچەكلەر قاتارلىق زۇلۇمچىلىك ئىجتىمائىي كۈچلەرگە تايىناتتى، مەلۇم كەسپىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئەمگەك كۈچى يالاشنى مونوپولىيە قىلىۋېلىپ، يالىڭاچلار بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدا ۋاستىلىك ئېكسپلاتاتسىيە يارىتاتتى. ھاممالىق كەسپىدە، ئۇلار بىرەر ئوچاستىكا ياكى بىرەر پورتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئۆز تەسىر دائىرىسىدە كەسپىي ئىشلارنى مونوپولىيە قىلىپ، سودىگەرلەرنىڭ مالىلىرىنى زورلاپ توشۇپ، سودىگەرلەرنى ئۆكتەملىك بىلەن قاقتى - سوقتى قىلاتتى، ئىشچىلارغا تېگىشلىك ئىش ھەقىنى بۆلۈۋالاتتى ۋە تۈتۈپ قالاتتى. كانچىلىقتا، ئۇلار كان ئىگىلىرى ئۈچۈن ئىشچى يالاش ئىشلىرىنى ھۆددىگە ئېلىپ، ئىشچىلارغا تېگىشلىك ئىش ھەقىنى يۇلۇۋالاتتى ۋە تۈتۈپ قالاتتى ھەمدە ئىشچىلارنى ئۆزلىرى ياسىغان ياتاقتا يېتىش، ئاشخانىدا تاماق يېيىشكە زورلاپ، يۇقىرى ئۆلچەمدە پۇل ئالاتتى. فېئودال بارتۇلارنىڭ كۆپىنچىسى فېئودال گۇرۇھ تەشكىلاتلىرىنىڭ كاتتىبىشى ياكى جەبدەلخور، لۇكچەك، قۇلاق كەستى ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا، گومىنداڭنىڭ ئىشپىيونلۇق كۈچلىرىمۇ بۇلارغا قوشۇلۇپ كەتتى، بەزى چوڭ بارتۇلارنىڭ ھەربىي ئۇنۋانى، ئەمىلى بار ئىدى. ئۇلار ئۆز ئالدىغا قائىدە چىقىرىپ، چېما قچىلارنى بېقىپ، ھەتتا ئۆز ئالدىغا جازا

بەكتەپ، ئىشچىلارنى دەھشەتلىك تۇردە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلاتتى ۋە جىسمانىي جەھەتتىن قۇل قىلاتتى. بەزى بارتۇلار ئۆلسە ئوغلى ۋارىسلىق قىلاتتى، بارتۇلۇق تۈزۈمى ۋارىسلىق قىلىنىدىغان ئىمتىيازغا ئايلىنىپ قالغانىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىل 3 - ئايدا، خەلق ھۆكۈمىتى جايلاردىكى ھاممالدىق كەسپىدە فېئودال بارتۇلۇق تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش چارىسىنى ۋە كۆمۈركان كارخانىلىرىدا فېئودال بارتۇلۇق تۈزۈمىنى ئۆزۈل - كېسىل ئەمەلدىن قالدۇرۇش توغرىسىدىكى يوليورۇقنى ئېلان قىلدى. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى ۋە زاۋۇت، كان كارخانىلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان دېموكراتىك ئىسلاھات ھەرىكىتى داۋامىدا فېئودال بارتۇلۇق تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، جىنايىتى چوڭ فېئودال بارتۇلار قانۇن بويىچە جازالاندى.

خەزنە تارازىسى بۇ، چىك سۇلالىسى دەۋرىدە كۆمۈش ئۆلچەيدىغان «تارازا»نىڭ بىر خىلى ئىدى. خەزنە تارازىسى دۆلەت خەزىنىسىدە كۆمۈش تارتىدىغان ئۆلچەم بىرلىكى، يەنى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى باج ئالغاندا ئىشلىتىدىغان ھۆكۈمەت تارازىسى ئىدى. نامىدىن قارىغاندا، بۇ تارازا ئەسلىدە مەملىكەت بويىچە بىرلىكە كەلتۈرۈلگەن بولۇشى كېرەك ئىدى، لېكىن، ئەمەلىيەتتە، مەركەزنىڭمۇ، جايلارنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا خەزنە تارازىسى بولۇپلا قالماستىن، ھەتتا بىر ئۆلكە ئىچىدىمۇ بەقىنداي جايلار خەزنە تارازىسى، ۋىلايەت خەزنە تارازىسى ۋە تۈز خەزنە تارازىسى قاتارلىق تارازىلار بولۇپ، ئۆلچىمى زادىلا بىرلىككە كەلمىگەنىدى. ئومۇمەن مەركەزىي ھۆكۈمەت ئىشلەتكەن خەزنە تارازىسىنىڭ بىر سېرى 37.31256 گرامغا تەڭ ئىدى، يەرلىك ھۆكۈمەتلەر ئىشلەتكەن تارازىلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس ئىدى. ئۆلچەم بىرلىكمۇ ھەر خىل ئىدى. 1915 - يىلى شىمال مىلىتارىستلىرى ھۆكۈمىتى ئۆلچەم قانۇنىنى ئېلان قىلىپ، خەزنە تارازىسىنىڭ بىر سېرى 37.301 گرام بولىدۇ دەپ بەلگىلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خەزنە تارازىسىنىڭ سەر بىرلىكى مەملىكەت بويىچە جايلار باج ئېلىشتا كۆمۈش پۇل مىقدارىنى ئۆلچەيدىغان سەر ئۆلچىمى بولۇپ قالدى.

مەۋھۇم تەگگە بۇ، شاڭخەيدە ھېساب - كىتاب بىرلىكى قىلىپ ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلغان بىر خىل مەۋھۇم كۆمۈش پۇل. ئۇنىڭ ساپلىقى ئۆلچەملىك كۆمۈش پۇلدىن 2 پىرسەنت تۆۋەن ئىدى، يەنى ئۆلچەملىك كۆمۈش پۇلىنىڭ 98 سېرى مەۋھۇم تەگگىنىڭ 100 سېرىگە تەڭغرا كېلەتتى، شۇڭا مەۋھۇم تەگگە 98 پىرسەنتلىك تەگگە دەپمۇ ئاتىلاتتى.

98 پىرسەنتلىك مەۋھۇم تەگگىنىڭ كېلىش مەنبەسى تەڭغرىسىدا ھەر خىل رىۋايەتلەر بولغان. بىر قەدەر ئىشەنچلىك بولغىنى شۇكى، ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى شاڭخەي شەرقىي شىمال سېرىق پۇرچىقىنى سېتىش مەركىزى ئىدى، شاڭخەي نيۇجۇاڭدىن سېرىق پۇرچاق كىرگۈزۈشتە، كۆپىنچە، نەق كۆمۈش پۇل يېتىشمەيتتى. سېرىق پۇرچاق سودىگەرلىرى نەق كۆمۈش پۇلغا ئېرىشىش ئۈچۈن، كۆمۈشنىڭ ساپلىق دەرىجىسى 98 پىرسەنتكە يەتسىلا ئىلمۇھىرەتتى، بارا - بارا جايلار شاڭخەي بىلەن سودا قىلىشتا 98 پىرسەنتلىك مەۋھۇم تەڭگىنى ئۆلچەم قىلىدىغان بولدى،

ئۇنى پۈرچاق مەۋھۇم تەڭگىسى دەپ ئاتايدىغان بولدى. شائۇخەي سودا شەھرى قىلىپ ئېچىلغاندىن كېيىن، 98 پىرسەنتلىك مەۋھۇم تەڭگە بويىچە ھېساب - كىتاب قىلىش ئۇسۇلى كونىسىيلىرىدىمۇ قوللىنىلدى، لېكىن ئۇ چاغدا جۇڭگو بىلەن چەت ئەل سودىسىدا يەنىلا تەڭگە ھېساب - كىتاب بىرلىكى قىلىناتتى. XIX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، تەڭگىنىڭ مەنبەسى ئازلاپ كەتتى، 1856 - يىلغا كېلىگەندە، ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلمۇاتقان ئىسپانىيە تەڭگىسى شائۇخەيدە يوق دېيەرلىك بولۇپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن مەۋھۇم كۈمۈش پۇل ھېسابلانغان مەۋھۇم تەڭگە كەك قوللىنىلىدىغان ھېساب - كىتاب بىرلىكى بولۇپ قالدى. شۇنداق قىلىپ «كۆزگە كۆرۈنمەس مەۋھۇم تەڭگە» ئەسلىدىكى ھېساب - كىتاب بىرلىكى بولغان تەڭگىنىڭ ئورنىنى ئالدى.

نەق كۈمۈش پۇلنىڭ ئورنىغا دەسسىگەن مەۋھۇم تەڭگىنىڭ مەيدانغا كېلىشى كۈمۈش بىلەن تەڭگىنىڭ تەڭ ئىشلىتىلگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى، شۇنداقلا كۈمۈشنى پۇل قىلىپ ئىشلىتىشتىكى ئەمەلىي قىيىنچىلىقنى ئەكس ئەتتۈرگەن. كۈمۈشنىڭ ئورنىغا مەۋھۇم تەڭگە ئىشلىتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق كۈمۈش ئوبوروتىدىكى بىر قىسىم قىيىنچىلىق ھەل قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن قىسمەن ئوڭشىلىش بىلەن بەرىبىر ئومۇمىي ۋەزىيەتكە تاقابىل تۇرغىلى بولمايتتى، شۇڭا، ئاخىر ئۇنىڭ ئورنىنى تەڭگە ئالدى.

تەڭگە كۈمۈش بىرلىكى بۇيىچە قۇيۇلغان ئاساسلىق ئاقچا. باشقا پۇل بىرلىكىدە، بەزىدە غەيرىي بىرلىك ئاقچا ئورنىدا ئىشلىتىلگەن. تەڭگە قۇيۇش ئىشى IX ئەسىردە ياۋروپادا باشلانغانىدى. XVI ئەسىرگە كەلگەندە، ئىسپانىيە مۇستەملىكىچىلىرى ئامېرىكا قىتئەسىگە قاراشلىق مەكسىكىدىمۇ كۆپلەپ تەڭگە قۇيدى، كېيىن نۇرغۇن كاپىتالىستىك ئەللەر ئۇنى دوراپ ئارقا - ئارقىدىن تەڭگە قۇيدى.

جۇڭگودا ئوبوروت قىلىنغان تەڭگە دەسلەپتە چەت ئەللەردىن كىرگەنىدى. مىڭ سۇلالىسى نىڭ ۋەنلى يىللىرىدا (1573 — 1620 - يىللار) غەربنىڭ مۇستەملىكىچى كۈچلىرىنىڭ يېراق شەرقتە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، چەت ئەل تەڭگىلىرى جۇڭگوغا كېلىشكە باشلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىسپانلار قۇيغان مەكسىكا تەڭگىسى كۆپلەپ جۇڭگوغا كىردى. ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگونىڭ سودا پورتلىرىدا ئىسپانىيىنىڭ بۇددا سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تەڭگىسى، مەكسىكىنىڭ بۈركۈت سۈرەتلىك تەڭگىسى، ئەنگلىيە، شىياڭگاڭ تەڭگىلىرى ۋە ئامېرىكا سودا تەڭگىسى قاتارلىق تەڭگىلەر ئاقماق بولۇپ، بۇلار چەت ئەل كاپىتالىزمىنىڭ جۇڭگو تاۋارلىرىنى سېتىۋېلىش، جۇڭگو خەلقىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشتىكى مۇھىم ۋاستىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغانىدى.

چەت ئەل تەڭگىلىرىنىڭ جۇڭگودا ئوبوروت قىلىنىشى جۇڭگو پۇل تۈزۈمى ۋە پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزدى، ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگونىڭ پۇل تۈزۈمى ئىسلاھاتىغىمۇ تۈرتكە بولدى. جۇڭگو ۋەتەنپەرۋەرلىرىدىن لىن زېشۈي 1833 - يىلى بىرىنچى بولۇپ، «خەلقنىڭ پايدىلىنىشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش» ئۈچۈن، ئۆزىمىز تەڭگە قۇيۇشىمىز لازىم دەپ تەشەببۇس قىلغانىدى. بىراق، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىغا كەلگەندە ئاندىن تەڭگە چىقىرىشقا باشلىدى. 1882 - يىلى جىلىن ئۆلكىلىك ماشىنىلاشتۇرۇلغان ئىدارىسى ھەممىدىن

ئاۋۋال سىناق تەرىقىسىدە تەڭگە قۇيىدى، 1889 - يىلى كۈاڭدۇڭدا رەسمىي تەڭگە قۇيۇش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، تەڭگە چىقىرىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھەرقايسى ئۆلكىلەر ئارقا - ئارقىدىن تەڭگە چىقاردى. تەڭگىنىڭ شەكلى، ئېغىرلىقى، ساپلىق دەرىجىسى بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ھېچقايسىسى مەملىكەت دائىرىسىدە ئاقمىدى. 1910 - يىلى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى «پۇل تۈزۈمى پىرىنسىپلىرى» ئېلان قىلىپ، بىر يۈەنلىك تەڭگىنى ئاساسلىق پۇل بىرلىكى قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئىجرا قىلىشقا ئۈلگۈرمەيلا، ئۆزى ئاغدۇرۇلۇپ كەتتى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، شىمال مىلىتارىستلىرى ھۆكۈمىتى 1914 - يىلى «دۆلەت پۇلى نىزامى» ئېلان قىلىپ، پۈتۈنلەي كۈمۈش بىرلىكى تۈزۈمىنى يولغا قويىدى، شۇ يىلى يۈەن شىكەينىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، ئېغىرلىقى 7.2 مىسقال كېلىدىغان، توقىقۇز ئۈلۈشى كۈمۈش، بىر ئۈلۈشى مىس بولغان، شەكلى، ساپلىق دەرىجىسى، ئېغىرلىقى بىرلىككە كەلگەن كۈمۈش پۇل قۇيۇپ، مەملىكەت بويىچە تارقاتتى، بۇ پۇل گەرچە مەملىكەت بويىچە ئاساسلىق پۇل بىرلىكلىك رولىنى ئويناپ بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە يەنىلا تەڭگە بىلەن كۈمۈش تەڭ ئېقىم تۇردى. 1933 - يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى سەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يۈەن بىرلىكىنى يولغا قويىدى، شۇنىڭدىن كېيىن تەڭگە رەسمىي پۇل بىرلىكى بولۇپ قالدى. 1935 - يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى يەنە ئاتالمىش «فابى پۈلى تۈزۈمى» نى يولغا قويۇپ، تەڭگىنى ئوبوروتتىن ئەتكەس قىلدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، پۇل ھەددىدىن زىيادە پاخالىلىشىپ كەتكەچكە، تەڭگە يەنە تاۋار ئورنىدا بازاردا ئوبوروت قىلىنىشقا باشلىدى. 1949 - يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى گۈم بولۇش ئالدىدا، يەنە كۈاڭچۇ، چۇڭچىڭلاردا ئاتالمىش كۈمۈش دوللار تارقىتىپ، تەڭگە بىلەن كۈمۈش دوللار تەڭ ئىشلىتىلىدۇ دەپ بەلگىلىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، جۇڭگو خەلق بانكىسى تەڭگىنى بەلگىلەنگەن قىممەت نىسبىتى بويىچە يىغىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئوبوروت قىلىنىشىنى چەكلىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى ئىنقىلابىي تايانچ بازىلاردا، گومىنداڭنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بۇلاش - تالاشلىرى ۋە قاماللىرىغا قارىتا، 1928 - يىلدىن باشلاپ، سوۋېتلەر تەڭگىسى چىقىرىلغانىدى. بۇ سوۋېت رايونلىرىنىڭ ئىگىلىكىنى كۈچەيتىشتە ئاكتىپ رول ئوينىدى.

ئالتۇن دوللار بۇ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن 1948 - يىلى تارقىتىشقا باشلىغان، تېگىشكىلى بولمايدىغان بىرخىل قەغەز پۇل.

1935 - يىلى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى شىلۋېلىش مەقسىتىدە، خەلقنى ئالتۇن، كۈمۈشنى فابى پۇلغا ئالماشتۇرۇشقا زورلىدى. ئىككىنچى يىلى، فابى پۇلنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى 1 مىليارد 400 مىليون يۈەنگە يەتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى پۇلنى پاخالىلاشتۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويدى، 1945 - يىلغا كەلگەندە، فابى پۇلنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى 1030 مىليارد يۈەنگە يەتتى. 1947 - يىلى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئومۇمىيۈزلۈك ئىچكى ئۇرۇش قوزغىدى، بۇنىڭ بىلەن، پۇل تېخىمۇ بەك پاخالىلىشىپ كەتتى، ئىككىنچى

يىلى تارقىتىلغان فابى پۇل مىقدارى 600 تىرىليۇن يۈەنگە يەتتى. بۇ چاغدا، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى خەلقنىڭ مال ـ مۈلۈكىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ شىلۈۋېلىش ئۈچۈن يەنە ئالتۇن دوللار دېگەن قەغەز پۇلنى تارقاتتى.

1948 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى «ئالتۇن دوللار تارقىتىش چارىسى»، «خەلق قەرىلىدىكى ئالتۇن، كۈمۈش ۋە چەت ئەل پۇللىرىنى بىر تەرەپ قىلىش چارىسى»، «جۇڭخۇا مىنگو خەلقنىڭ چەت ئەللەردە ئامانەت قويغان چەت ئەل پۇللىرى ۋە مال ـ مۈلۈكىنى تەزىملاپ باشقۇرۇش چارىسى» ۋە «مالىيىنى ئىدىتلاش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش چارىسى»دىن ئىبارەت تۆت چارىنى ئېلان قىلىپ، ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە چەت ئەل پۇللىرىنى ئېلىپ ـ سېتىشنى مەنئى قىلدى، ئالتۇن ـ كۈمۈش يا كى چەت ئەل پۇل بارلار ئۈنى 3 مىليون فابى پۇلغا 1 يۈەن ئالتۇن دوللار تېگىشىش قىممەت نىسبىتى بويىچە 9 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنىدىن قالدۇرماي ئالتۇن دوللارغا ئالماشتۇرۇپ بولۇشى لازىم، قەرەل ئىچىدە ئالماشتۇرمىغانلارنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش ۋە چەت ئەل پۇللىرى مۇسادىرە قىلىنىدۇ، دەپ بەلگىلىدى. نەتىجىدە، ئەكسى ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە خەلقتىن قىممىتى 200 مىليون ئامېرىكا دوللىرىغا تەڭ كېلىدىغان ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە چەت ئەل پۇلى سېلىۋېلىندى.

«چارە»دە، ئالتۇن دوللار 1 يۈەنىدە 0.222117 گىرام ئالتۇن بەلگىلەندۇ، ئالتۇن، كۈمۈش، چەت ئەل پۇلى ۋە قىممەتكە ئىگە بەلەتلەر تەرىقى ئاساس قىلىنغان ھالدا 2 مىليارد يۈەن ئالتۇن دوللار تارقىتىلىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەنىدى. لېكىن ئۇچ ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، ئالتۇن دوللارنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى 2 مىليارد يۈەندىن ئېشىپ كەتتى. 1949 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىگە كەلگەندە، ئۇنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى ئېشىپ 60 تىرىليۇنغا يەتتى. مۇشۇ مەزگىلدە ھېچقانداق ئادەم ئاتالمىش بۇ ئالتۇن دوللارغا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بانكىسىدىن بىرەرمۇ تىللا ئالماشتۇرۇۋالالمىدى.

پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى خەلق ھۆكۈمىتى خەلق پۇلى 1 يۈەنگە 100 مىڭ يۈەن ئالتۇن دوللار تېگىشىش نىسبىتى قىممىتى بويىچە ئالتۇن دوللارنى پۈتۈنلەي يىغىۋېلىپ ئۇنى ئەتكەس قىلدى.

فابى پۇلى سىياسىتى بۇ، 1935 ـ يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى پۇلنىڭ كۈمۈش بىرلىكى تۈزۈمىدىكى تەڭگىنى چەت ئەل پۇلىنى پۇل بىرلىكى تۈزۈمى قىلغان قەغەز پۇلغا ئۆزگەرتىش يۈزىسىدىن ئېلىپ بارغان ئاتالمىش پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش سىياسىتىدۇر.

كونا جۇڭگودا ئۇزاققىچە پۇلنىڭ كۈمۈش بىرلىكى تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. 1933 ـ يىل 4 ـ ئايدا كۈمۈش پۇلدا سەر بەكار قىلىنىپ، يۈەنلىك تۈزۈم يولغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرى، ئەمەلىيەتتە، تەڭگە بىلەن كۈمۈش تەڭ ئىشلىتىلىپ كەلگەنىدى. پۇل تۈزۈمىدە سەر بەكار قىلىنىپ، يۈەنلىك تۈزۈم يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگودا پۇل بىرلىككە كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە، ئىقتىساد جەھەتتىكى قىيىنچىلىقى بۇنىڭغا بىلەن ھەل بولۇپ كەتمىدى. كۈچلۈك جاھانگىر دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا كونا جۇڭگونىڭ پۇل ھوقۇقىنى تەزگىنىلەش ئۈچۈن كەسكىن تالاش ـ تارتىش باشلىنىپ كەتتى. ئامېرىكا 1934 ـ يىلىدىن

باشلاپ كۆمۈشنىڭ باھاسىنى ئۆستۈردى، لەتىجىدە جۇڭگو كۈمۈشى كۆپلەپ سىرتقا ئېقىپ، جۇڭگونىڭ ئىچكى قىممىدا پۇل مۇئامىلىسى جەھەتتە جىددىيچىلىك يۈز بېرىپ، مال باھاسى دەھشەتلىك تۇردە چۈشۈپ كەتتى، كارخانىلار تاقىلىپ كەتتى، ئىشسىزلار كۆپەيىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن پۈلنىڭ كۈمۈش بىرلىكى تۈزۈمىنىڭ ئاساسى تەۋرەپ قالدى. بۇ قېتىمقى پۇل جېڭىدە، ئايىغى چاققان بالدۇر كېلىپتۇ دېگەندەك، ئەنگلىيە 1935 - يىل 9 - ئايدا گۈمىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاتالمىش پۇل ئىسلاھاتىغا «يارەملىشىش» ئۈچۈن لەيتىس - روسنى باش ئېقتىسادىي مەسلىھەتچى قىلىپ جۇڭگوغا ئەۋەتتى. يېرىم يىل پىلانلاش ئارقىلىق، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شۇ يىلى 11 - ئايدا يېڭى پۇل تۈزۈمىنى يولغا قويىدىغانلىقىنى جاكارلىدى ھەمدە جياڭ جيېشى، سۇڭ زىۋېن، كۈڭ شياڭشى، چېن لىفۇ، چېن گوفۇدىن ئىبارەت تۆت چوڭ ئائىلىنىڭ ئىلىكىدىكى مەركىزىي بانكا، جۇڭگو بانكىسى، قاتناش بانكىسى (كېيىن جۇڭگو دېھقانلار بانكىسى قوشۇلدى) تارقاتقان قەغەز پۇلنى فابى پۇلى قىلىپ بەكتتى؛ پاراق تاپشۈرۈش، باج تاپشۈرۈش، شۇنىڭدەك بارلىق ھۆكۈمەت ۋە شەخسىي پۇل ئېلىم - بېرىم ئىشلىرىدا ۋە بازار ئوبوروتىدا فابى پۇلى ئىشلىتىلىدۇ، نەق كۈمۈش ئىشلىتىشكە رۇخسەت قىلىنمايدۇ، دەپ بەلگىلىدى. بارلىق تەڭگە مەركىزىي بانكا قاتارلىق بانكىلاردىن فابى پۇلغا ئالماشتۇرۇلۇپ، كۈمۈش دۆلەت ئىختىيارىغا يەنى تۆت چوڭ ئائىلىنىڭ ئىلكىگە ئۆتكۈزۈلدى. پۇل قىممىتىنى تۇراقلاشتۇرۇش ئۈچۈن، يېڭى پۇل تۈزۈمىدە فابى پۇلى فوند ستېرلىڭغا باغلاشتۇرۇلۇپ، 1 يۈەن فابى پۇلى فوند ستېرلىڭنىڭ 1 شىللىڭ ئىككى پېنىسىغا باراۋەر كېلىدۇ دەپ بەلگىلەندى، شۇنىڭ بىلەن فابى پۇلى ئەملىيەتتە فوند ستېرلىڭ گۇرۇھىنىڭ بېقىندىسى بولۇپ قالدى.

ئامېرىكا ئەنگلىيە بىلەن جۇڭگونىڭ پۇل ھەقۇقىنى تالىشىش ئۈچۈن، يۇقىرى باھادا كۈمۈش سېتىۋېلىشنى توختىتىپ، كۈمۈشنىڭ باھاسىنى چۈشۈرۈپ، فوند ستېرلىڭنىڭ فابى پۇلى بىلەن باغلىنىشىنى بۇزماقچى بولدى. 1936 - يىل 5 - ئايدا، ئامېرىكا يەنە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىلەن «جۇڭگو - ئامېرىكا كۈمۈش كېلىشىمى»نى ئىمزالاپ، جۇڭگونىڭ باشقا دۆلەتلەرگە كۈمۈش ساتماسلىقىنى شەرت قىلىپ، خەلقئارا بازارنىڭكىدىن يۇقىرى باھادا جۇڭگودىن كۈمۈش سېتىۋالىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئامېرىكىغا كۆپلەپ كۈمۈش چىقىرىپ، فابى پۇلىنى ئامېرىكا دوللىرىنىڭ پېرېۋوت باھاسى بىلەن باغلىدى. بىر يۈەن فابى پۇلى 0.2975 ئامېرىكا دوللىرىغا باراۋەر دەپ بەلگىلەندى. ئەنگلىيە بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنىڭ كەسكىنلىشىشى ئارقىسىدا جۇڭگو ئىقتىسادىي قاتتىق زىيانغا ئۇچرىدى.

فابى پۇلىنىڭ تارقىتىلىشى تۆت چوڭ ئائىلىنىڭ پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئۈستىدىن قىلغان چوڭ بۇلاڭچىلىقى ئىدى. ئۇلار قەغەز پۇلدىن پايدىلىنىپ، خەلق ئارىسىدىكى كۈمۈشنى كۆپلەپ يىغىۋالدى. 13 يىلدىن كېيىن، فابى پۇلى 600 نەچچە تىرىليون يۈەن تارقىتىلىپ ئاستىرونومىيە رەقىمىگە يەتكەن ۋە پۇل بەك پاخالىلىشىپ ئۇنىڭ قىممىتى بىر تىيىنغا ئەرزىمەيدىغان بولۇپ قالغان چاغدا، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى فابى پۇلىنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئالتۇن دوللار تارقىتىپ، ئوخشاش

مۇسىۋل بىلەن خەلق قوللىدىكى ئالتۇن، كۈمۈش ۋە چەت ئەل پۇلىنى يەنە بىر قېتىم شىلەۋالدى. دېمەك، فابى پۇل ئوتتۇرىسىغا چىقىقاندىن تارتىپ بىكار قىلىنغۇچە بىرلىغان جەريان تۆت چېگ ئائىلىنىڭ خەلقىنى دەھشەتلىك تۈردە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغانلىقىنىڭ خاتىرىسىدۇر.

مۇھاجىرلار پىرىۋوتى بۇ، چەت ئەللەردە تۇرۇشلۇق جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ ئۆز ۋەتىنىدىكى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا ئەۋەتكەن پۇللىرىنىڭ قىسقارتما ئاتىلىشىدۇر. جۇڭگو-لۇقلارنىڭ چەت ئەللەردە مۇھاجىر بىرلىپ تۇرغان تارىخىي ئاھايىتى ئۇزۇن. XVI ئەسىردە، جەنۇبىي ئاسىيا رايونلىرىدىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرى خېلى سانغا يەتكەنىدى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقالغان جۇڭگو مۇھاجىرلىرى، مۆلچەرلىنىشچە، ئالاھازەل 7 ـ 8 مىليونغا يەتكەن.

چەت ئەللەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان جۇڭگو كۆچمەنلىرى، ئاساسەن، تۈرمۇش قىيىنچىلىقىدىن كەتكەن ئەمگەكچىلەردۇر. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، غەرب مۇستەملىكىچىلىرى جۇڭگودىن كۆپلىگەن «مەددكار»لارنى ئالداپ چەت ئەللەرگە تۆشۈپ ئاپىردىپ، تۈرلۈك قۇللۇق ئەمگەكلەرگە سالغان. نامدا مەلۇم ئەمگەك مۇددىتى بىرلىغان بۇ ئاتالمىش تۆختام تۈزۈشكەن جۇڭگو ئىشچىلىرى، ئەمەلىيەتتە، ئۇزاق مۇددەت چەت ئەل كاپىتالىستلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغان، چەت ئەللەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمىدۇر.

جۇڭگو مۇھاجىرلىرى پۇل پىرىۋوتىنىڭ ناھايىتى زور بىر قىسمى ئاشۇ ئەمگەكچىلەرنىڭ دارامىتىدىن ئېشىپ چىققان قىسمىدۇر.

سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ۋەتىنىمىزگە پۇل ئەۋەتىپ تۇرغان جۇڭگو مۇھاجىرلىرى ھەر يىلى 3 ـ 4 مىليون چىغا يەتكەن بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر ئادەمنىڭ ئەۋەتكەن پۇلى 50 نەچچە يۈەندىن ئاشمىغان، بەزى جايلاردا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئادەم بېشىغا 10 نەچچە يۈەندىن تۆغرا كەلگەن، بىر قېتىمدا ھەتتا بىر ـ ئىككى يۈەندىن ئەۋەتكەنلەرمۇ بولغان، بۇ كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ چەتكە كاپىتال چىقىرىپ تاپقان كۆپ مىقداردىكى پايدىنى ئەۋەتمىشىدىن ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ.

مۇھاجىرلار پىرىۋوتى جۇڭگونىڭ خەلقئارا كرىم ـ چېتمىدا خېلى ئورۇن تۇتاتتى. جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقى ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشى ئارقىسىدا، كونا جۇڭگونىڭ تاشقى سودىسىدا دائىم پاسسىپ بالانس چىقىپ تۇردى. XX ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، جۇڭگونىڭ تاشقى سودىسىدا ئىمپورتنىڭ ئېكسپورتتىن ئارتقان قىسمى ئەڭ كۆپ ئاشقان يىلىدا 800 مىليون يۈەنگە يەتكەن، جۇڭگو مۇھاجىرلىرى ئەۋەتكەن پۇل ئەڭ كۆپ بىرلىغان يىلى 400 مىليون يۈەنگە يەتكەن. مۇھاجىرلار پىرىۋوتى سودىدىكى پاسسىپ بالانسنى تولدۇرۇشتا، تاشقى كرىم ـ چېتمىدىكى تەڭپۇڭلۇقسىنى ساقلاشتا مۇھىم رول ئويناغان. ئازادلىقتىن كېيىن، جۇڭگو مۇھاجىرلىرى ئەۋەتكەن پۇل سېتىسىالىستىك قۇرۇلۇشقا ياردەم بېرىشتە كېڭەكلىك ئەھمىيەتكە بولۇپ قالدى.

«بىر پىرسەنتلىك باج» «بىر پىرسەنتلىك سىلىق» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى 1833 ـ يىلىدىن تارتىپ ئېلىشقا باشلىغان بىر خىل سودا بېجى.

ئۇ خاراكتېر جەھەتتىن كۆچمەس سودىگەرلەردىن ئېلىنىدىغان پىرسەنتلىك باج، كۆچمەن سودىگەرلەردىن ئېلىنىدىغان بىر پىرسەنتلىك باج دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. ئالدىنقىسى دۇكان سودىگەرلىرىدىن ئېلىنىدىغان سودا بېجى؛ كېيىنكىسى كۆچۈپ يۈرۈپ سودا قىلىدىغان سودىگەرلەردىن ئېلىنىدىغان چازا مال بېجى. بۇ، سودىگەرلەر ۋە پۇقرالارنى تەڭگىلەپ، تاۋارلىرىنى ئوبوروت بولۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىدىغان، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشقا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان بىر خىل ئېغىر باج - سېلىقتۇر.

تەيپىڭ تىيەنگو ئىنقىلابىي پارتىلىغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي خىراجىتى كۆپىيىپ كېتىپ مالىيە كىرىچى بارغانسېرى بەرداشلىق بېرەلمەي قالدى. 1853 - يىلى، تەيپىڭ ئارمىيىسى چاڭجىياڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا جەڭ قىلىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە كىرىمىنىڭ چوڭ بىر مەنبەسىنى ــ چاڭجىياڭنىڭ جەنۇبىي تەرەپلىرىدىن ئېلىنىدىغان باجنى ئۈزۈپ قويغاچقا، ئۇنىڭ مالىيە مەنبەسى بارغانسېرى قۇرۇپ كەتتى. شۇ يىلى كۈزدە، ياڭجۇدا ھەربىي ئىشلارغا ياردەملىشىۋاتقان مۇئاۋىن خان ئەلچىسى لېي يىجيەن ھەربىي تەمىنات غەملەش ئۈچۈن، ياڭجۇ ئەتراپىدىكى شىيەننۇمياۋ، شاۋبۇ، يىلىڭ قاتارلىق بازارلاردا چازا قۇرۇپ، شۇ جايلاردىكى گۈرۈچ دۇكانلىرىدىن بىر پىرسەنت سېلىق ئېلىپ ھەربىي تەمىناتقا ياردەم قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈردى، ئاندىن كېيىن باشقا دۇكاندارلارغىمۇ كېڭەيتىپ، ئېلىنىدىغان سېلىق نىسبىتى ئالاھازەل تاۋار قىممىتىنىڭ بىر پىرسەنتىگە توغرا كەلگەچكە بىر پىرسەنتلىك سېلىق ياكى بىر پىرسەنتلىك باج دەپ ئاتالغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھەرقايسى ئۆلكىلەرمۇ بۇنى دورىدى، شۇنىڭدىن كېيىن بىر پىرسەنتلىك باج بارا - بارا مەملىكەت بويىچە ئومۇملاشتى ھەمدە بىرخىل باج تۈرىگە بولۇپ قالدى. تۈگجۇ يىللىرىغا كەلگەندە، يىللىق باجنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئون نەچچە مىليون سەر كۈمۈشكە يېتىپ، بۇ ھەرقايسى ئۆلكىلەر ھەربىي تەمىنات بېرىشتە، تۆلەم تۆلەشتە، تاشقى قەرزنى تۆلەشتە ۋە باشقا راسخوتلاردا تايىنىدىغان مۇھىم مەنبەگە بولۇپ قالغانىدى.

ھەرقايسى ئۆلكىلەر بىر پىرسەنتلىك باج تۈرىنى يولغا قويۇش ۋە باج ئېلىش جەريانىدا ئوزلىرى نىزام بەلگىلىگەن ۋە خالىغانچە باج ئىدارىسى، چازا قۇرغانىدى. نەتىجىدە ھەممىلا يەردە باج ئىدارىسى ۋە چازا قۇرۇلدى، مەسىلەن، خۇبېي ئۆلكىسىدە 480 نەچچە باج ئىدارىسى، چازا قۇرۇلدى، جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ لىشيا دەرياسى تەرەپلىرىدە بىرنەچچىلا ناھىيە بولسىمۇ، يۈزنەچچە ئورۇندا چازا قۇرۇلدى. باجنىڭ تۈرلىرىمۇ خېلىمۇخىل بولغان، مەسىلەن، چوڭ پىرسەنتلىك باج، كىچىك پىرسەنتلىك باج، يېرىم پىرسەنتلىك باج، شەھەرلەردىن ئېلىنىدىغان پىرسەنتلىك باج، كۆچۈش - يۆتكەشتىن ئېلىنىدىغان بىر پىرسەنتلىك باج، تەكشۈرۈش پىرسەنتلىك بېجى، ئىختىيارىي سېلىق، ھاشار سېلىقى، دۇكان سېلىقى، تاغ - دېڭىز سېلىقى، تۈمۈرىيولدا مال توشۇش سېلىقى، تاغدىن چۈشۈرۈش بېجى، ماكانلىشىش بېجى، ئىشلەپچىقىرىش - سېتىش بېجى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش باجلار بار بولۇپ، بۇ باجلارنىڭ تۈرىنى ئېيتىپ

تۇگىمەتكەسلىي بولمايىتتى. دۇكانداراڭ، سودىگەرلەرنىڭ ئىلىمباساتارلارنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە تۇرلۈك مالىلىرىدىن تارتىپ يۈلۈچىلارنىڭ يۈل خىراجىتى، يۇك - تاقىلىرىغىچە بىر پىرسەنتلىك باج ئېلىناتتى. باج نىسبىتىمۇ بارغانسېرى ئۆسۈپ باراتتى، گۇڭكۈيى ھىللىرىغا كەلگەندە، كۆپ سانلىق ئۆلكىلەرنىڭ باج نىسبىتى 5 پىرسەنتتىن ئېشىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە «باج ئىدارىسىدە باج، چازىدا پىرسەنتلىك باج». ئېلىش ئۇسۇلى بىلەن تەكرار باج ئېلىنغاچقا، بىر خىل مال ئۇچۇن تاپشۇرۇلغان بىر پىرسەنتلىك باجنىڭ ئومۇمىي سۇممىسى شۇ مالنىڭ قىممىتىدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كەتكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەرقايسى جايلاردىكى باج ئىدارىسى ۋە چازا ئاپپاراتلىرى قاتمۇ قات ئىدى، باجگىرلارنىڭ ھەممىسى ۋاقتىنى - ۋاقتىنى قىلاتتى، ئۇلار يا مالنىڭ مىقتىدارى ۋە قىممىتىنى خالىغانچە ئاشۇرۇپ ھېسابلايتتى، يا بۇلمىسا ئاشكارا ھالدا پارا ئالاتتى، يا ھەممىلا يەردە ئەكەسچىلەرنى تۇتۇش باھانىسى بىلەن يېرىم يۈلدا توسۇپ قالىتى - ۋاقتى قىلاتتى، كۆڭۈلدىكىدەك نەپ ئالالمىسلا باج ئوغرىلىدىنىڭ دەپ 10 ھەسسىلەپ، ھەتتا 20 — 30 ھەسسىلەپ جەرىمانە قويۇاتتى. ياكى بولمىسا ئورۇش، قامچىلاش، بۇرنىدىن تاناپ ئۆتكۈزۈپ يېتىلەپ سازايى قىلىش قاتارلىق قىيىناش يوللىرى بىلەن جازالايتتى. بەزى جايلاردا پىستىراپ يۈرگەن ئەسكەرلەر، مۇشتۇمزور - لۈكچەكلەرمۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سۇ، قۇرۇقلۇق يوللىرىنىڭ ئۆتكەل - ئۆتەڭلىرىنى ئۆز ئالدىغا ئەگىلەپ تېپلىشىپ بۇلاڭچىلىق قىلاتتى. ھەقمۇقەتەن بۇ تۈرلۈمنىڭ زىيىنىنى سۆزلەپ تۈگەتكىلى بولمايتتى. بىر پىرسەنتلىك باجنىڭ ئالغان پۇلىنىڭ كۆپ قىسمى ئەمەلدار ۋە باجگىرلارنىڭ چۆنتەكسىگە كىرەتتى، بىر پىرسەنتلىك باج ئىدارىسى بىر پارچە يوغان لوق گۆش بۇلۇپ قالغانىدى. «بىر پىرسەنتلىك باجنىڭ ئوندىن ئەككىسى دۆلەتكە كىرىم بولاتتى، ئوندىن سەككىزىنى بۇزۇپ - چاچقۇچىلار ۋە قاقتى - سوقتى قىلغۇچىلار يەپ كېتەتتى». بۇ ھال شىلىپ - يۇلۇپ باج ئېلىشنىڭ نەقەدەر ئېغىرلىقىنى، خىيانەتچىلەر ۋە قاقتى - سوقتى قىلغۇچىلارنىڭ نەقەدەر كۆپلۈكىنى يېتەرلىك دەرىجىدە چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. يەنە كېلىپ يۇقىرىدا ئېيتىلغانلارنىڭ بىر ئېغىر ئاقىۋىتى شۇ ئىدىكى، تاۋار ئوبوروتى تەسىرلىپ قالاتتى. تاۋار ئىشلەپ چىقىرىلىدىغان جايدا باھا بەك چۈشۈپ كېتىپ، تاۋار سېتىلمىدىغان جايدا باھا شىددەت بىلەن ئۆرلەپ، ئىشلەپ چىقارغۇچىغىمۇ، ئىستېمال قىلغۇچىغىمۇ بۇ ئاسته زىيان بولاتتى. بۇنىڭغا روشەن سېلىشتۇرما بولغىنى شۇكى، ئىچكى ئۆلكىلەردە چەت ئەل مالىرىنى ساتقۇچىلار بىلەن يەرلىك مالىلارنى تەشۋىق ساتقۇچى چەت ئەل سودىگەرلىرىگە چازىلاردا ئېتىبار بېرىلىپ، ئۇلاردىن پىرسەنتلىك باج ئېلىنمايىتتى. بۇ ھال چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ تاۋارلارنى تۆكمە قىلىپ سېتىشى ۋە خام ئەشيالارنى بۇلىشىغا تېخىمۇ پايدىلىق بولغانىدى.

خەلق بىر پىرسەنتلىك باجنىڭ ئازابىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھەر خىل شەكىللەر بىلەن قارشىلىق كۆرسەتىپ، بىر پىرسەنتلىك باجدىن قېچىش - باج تۆلىمەسلىك،

ئىش توختىتىش - بازار تاشلاش، ئىدارە - چازىلارنى چېقىۋېتىش، ئەمەلدارلارنى ئۇرۇش - جازالاش قاتارلىق كۈرەشلەرنى قىلدى. خەلقنىڭ قارشىلىقىدىن قورقۇپ، بەزى يەرلىك ئەمەلدارلار بىر پىرسەنتلىك باج ئېلىشتا يۇز بەرگەن ئۇقسانلار توغرىسىدا پادىشاھقا تاز - تولا مەلۇماتنامە سۇنغان، چىڭ ئوردىسىمۇ بىر پىرسەنتلىك باجنى تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدا بىرەر يەرمان چۈشۈرگەن ئىشلار بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى رەسمىيەتچىلىك بولۇپ، بىر پىرسەنتلىك باج ئاپىتى كۆپەيسە كۆپەيگەنكى، ئازايمىغان. 1928 - يىلى، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاماكىدىن بىر تۇتاش باج ئېلىشقا باشلاپ، بىر پىرسەنتلىك باجنى ئەمەلدىن قالدۇرماقچى بولغان؛ 1931 - يىلى، پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ قاتتىق تەلەپ قىلىشى ئارقىسىدا، بىر پىرسەنتلىك باجنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بىر تۇتاش باجنى دەسلەپتىدىغانلىقىنى جاكارلىغان، شۇنىڭ بىلەن بىر پىرسەنتلىك باج دېگەن نام ئەمەلدىن قالغان.

بىر تۇتاش باج بۇ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى «باج ئېلىش ئىشلىرىنى ئادەمىلاشتۇرۇش»، «سودا - سانائەت ساھەسىدىكى ئەلەرنىڭ يۈكىنى يەڭگىللىتىش» دېگەن نام بىلەن، ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن ئالغان بىر خىل باج. بىر تۇتاش باج ئېلىنغانلىكى مەھسۇلاتلاردىن يەنە باشقا ھېچقانداق باج - سېلىق ئېلىنمايتتى.

بىر تۇتاش باج ئېلىش ئىشىنىڭ سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلۇشى بىلەن، 1928 - يىلى تاماكىدىن بىر تۇتاش باج ئېلىشتىن باشلاندى. بۇ، ئەينى چاغدا بىر پىرسەنتلىك باجنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈش دېگەن نام بىلەن ئېلىپ بېرىلغانىدى. 1931 - يىلى بىر پىرسەنتلىك باج ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پاختا يېپ، سەرەڭگە ۋە سېمونتتىن بىر تۇتاش باج ئېلىش يولغا قويۇلدى، ئەسلىدىكى ئۇندىن ئېلىنىدىغان ئالاھىدە باجمۇ بىر تۇتاش باج دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يەنە چەت ئەل ھارىتىسى، پۇلا، قاغلانغان تاماكا ۋە ئىسپىرت قاتارلىقلاردىنمۇ ئارقا - ئارقىدىن بىر تۇتاش باج ئېلىنىدىغان بولدى.

بۇنداق بىر تۇتاش باج ئەمەلىيەتتە تۈرلۈك ئېغىر باج - سېلىقلارنى ئەمەلدىن قالدۇرالمايتتى. پاختا يېپتىن بىر تۇتاش باج ئېلىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، پاختا يېپنى ئىچكىرى جايلارغا تەشۇپ ساتقۇچىلاردىن يەنىلا ئۇچرىغانلا ئۆتكەلدە باج ئېلىنىدىغان، ھەربىر چازىدا پىرسەنت بېجى شىلۈپلىنىدىغان بولدى. سىچۈەننىڭ پاختا يېپى چۈڭچېگدىن شىنجىڭ، فېڭشەن قاتارلىق جايلارغا توشۇپ بېرىلىش جەريانىدا 19 قېتىم باج ئېلىناتتى، ئۇنىڭ ئۈچىدە ئاتالمىش دەريا مۇداپىئەسى بېجى ۋە ماركا بېجى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تۆت قېتىم ئۇستىلەپ ئېلىناتتى. باشقا نەرسىلەردىنمۇ ئاشۇنداق كۆپ باج ئېلىناتتى.

بىر تۇتاش باج ئېلىش سىياسىتىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن، تۈرلۈك باج - سېلىقلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر تۇتاش باجنىڭ ئۆزىمۇ بىر تۈرلۈك ئېغىر باج - سېلىق ئىدى. تاماكىدىن ئېلىنىدىغان بىر تۇتاش باج 1928 - يىلدىن 1933 - يىلغىچە جەمئىي بەش قېتىم

ئۆستى، باج نىسبىتى 22.5 پىرسەنتتىن ئۆسۈپ 136 پىرسەنتكە يەتتى. باشقا ئەرسىدىن ئېلىنىدىغان بىر تۇتاش باج، مەسىلەن، سەرەڭگىدىن ئېلىنىدىغان بىر تۇتاش باج ئۆرلەپ ئۆز تەنلەرخسىنىڭ 60 پىرسەنتىگە يەتتى، سېمونتتىن ئېلىنىدىغان بىر تۇتاش باج سېتىش باھاسىنىڭ 53 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

جاھانگىرلىكنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان گېرمىنداڭ ھۆكۈمىتى بىر تۇتاش باجنى ئېلىشتىمۇ قوللارچە باش ئېگىشتەك ئەپتى - بەشىرىسىنى كۆرسەتتى. چەت ئەللەرنىڭ جۈڭگودىكى زاۋۇتلىرى ئىشلەپ چىقارغان يۇقىرى دەرىجىلىك مەھسۇلاتلاردىن ئېلىنىدىغان باج بىلەن جۇڭگو سودىگەرلىرى ئاچقان زاۋۇتلاردا ئىشلەپ چىقىرىلغان تۆۋەن دەرىجىلىك مەھسۇلاتلاردىن ئېلىنىدىغان باج ئوتتۇرىسىدا پەرق ناھايىتى چوڭ ئىدى. ئوخشاشلا تاماكىنى ئالىدىغان بولساق، جۇڭگو سودىگەرلىرى ئىشلەپ چىقارغان تۆۋەن دەرىجىلىك تاماكىنىڭ باج نىسبىتى 136 پىرسەنتكە يېتەتتى، چەت ئەل سودىگەرلىرى ئىشلەپ چىقارغان يۇقىرى دەرىجىلىك تاماكىنىڭ باج نىسبىتى ئاران 36 پىرسەنت ئىدى؛ ئوخشاشلا پاختا يېپىنى ئالىدىغان بولساق، جۇڭگو سودىگەرلىرى ئىشلەپ چىقارغان يېرىم يېپىنىڭ باج نىسبىتى 4.6 پىرسەنتتىن 5.2 پىرسەنتكىچە ئىدى، چەت ئەل سودىگەرلىرى ئىشلەپ چىقارغان ئىنچىكە يېپىنىڭ باج نىسبىتى بولسا 2.7 پىرسەنتتىن 4.9 پىرسەنتكىچە ئىدى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مىللىي سودا - سانائەتتىن تېخىمۇ شىلپ - يۇلۇپ دېگۈدەك باج - سېلىق ئالدى. بىر تەرەپتىن، بىر تۇتاش باجنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتتى؛ 1939 - يىلى گاز سۈيى بېجىنى كېڭەيتىپ ئىچىملىكلەر بىر تۇتاش بېجىغا ئۆزگەرتتى ھەمدە ماشىنا بىلەن تارتىلىدىغان ئۇندىن ئېلىنىدىغان بىر تۇتاش باجنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، يېرىم ماشىنا بىلەن تارتىلىدىغان ئۇندىرىمۇ بىر تۇتاش باج ئالىدىغان بولدى؛ 1940 - يىلى قەنت - شېكەرلەردىن بىر تۇتاش باج ئېلىشقا باشلىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قېرىلمەكچى بىلەن ئىشلەپ چىقىرىلىدىغان تاماكىدىنمۇ بىر تۇتاش باج ئالدى؛ 1941 - يىلى بېتون بېجى ئېلىنىدىغان بولدى ھەمدە ئۇ ئەسلىدىكى سېمونت بىر تۇتاش بېجى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى؛ 1942 - يىلى چايدىن بىر تۇتاش باج ئېلىنىدىغان بولدى؛ 1943 - يىلى بامبۇك ياغىچى، تېرە، فار فور قاچا ۋە ساپال قاچىلار شۇنىڭدەك يالتىراق قەغەزگە ئوخشاش ئەرسىلەردىن بىر تۇتاش باج ئېلىش يولغا قويۇلدى. باج ئېلىش دائىرىسىنى ماشىنىسازلىق سانائىتى مەھسۇلاتلىرىدىن قول سانائىتى مەھسۇلاتلىرىغىچە كېڭەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، بىر تۇتاش باج ئېلىش ئۆلچىمىنى ئۆزگەرتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىن ئىلگىرى، بىر تۇتاش باج كۆپىنچە مال مىقدارىغا قاراپ ئېلىناتتى؛ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، مال باھاسى ناھايىتى كۆپ ئۆرلەپ كەتسە، ئەسلىدىكى باج ئۆلچىمى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خەلقنى تالاش تەلىپىنى قاندۇرالمىغانلىقتىن، 1941 - يىلى مال باھاسىغا قاراپ باج ئېلىش ئۇسۇلىنى قوللاندى ھەمدە 1942 - ۋە

1944 - يىلى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ پاختا يېپ، ئون ۋە شېكەردىن پۇل ئورنىغا لەق مالنى باج قىلىپ ئېلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، مىللىي سودا سانائەتنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا قاتتى - سوقتى قىلدى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلبىسە قىلغاندىن كېيىن، بىر تۇتاش باج مال بېجىغا ئۆزگەرتىلدى. بىر تۇتاش باج دېگەن نام يوقالغان بولسىمۇ، لېكىن باج ئېلىش ئەمەلىيەتتە داۋاملىق ساقلىنىپلا قالماستىن، بەلكى كېڭەيدىن - كېڭىگە كېڭەيمىشكە باشلىدى. 1945 - يىل 11 - ئايدا ئېلان قىلىنغان «مال بېجى نىزامى» دا، مال بېجى ئېلىش دائىرىسى يەنە خۇراپىي ئىشلاردا ئىشلىتىلىدىغان قەغەزلەر، پەرداز بۇيۇملىرى قاتارلىق نەرسىلەرگىچە كېڭەيتىلدى، تۈرلۈك مالالاردىن سۇۋارى باھاسىغا قاراپ باج ئېلىندى، بەزىلىرىنىڭ باج نىسبىتى ئۆرلەپ 100 پىرسەنتكە يەتتى.

غەللە - پاراقىغا نەرسە ئېلىش بۇ، گومىندا‌ڭ هۆكۈمىتىنىڭ باج - سېلىق جەهەتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىش، دېهقانلارنىڭ ئاشلىقىنى شىلۋېلىشتەكى بىر زوراۋانلىق سىياسىتى ئىدى.

غەللە - پاراق يەر كۆلىمى ۋە يەرنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا قاراپ ئېلىنمىدىغان بىر تۈرلۈك يەر بېجىدۇر. غەللە - پاراق ئەكسىيەتچىل هۆكۈمەتنىڭ مالىيە كىرىمىدە مۇهىم ئورۇن تۇتاتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىن ئىلگىرى، گومىندا‌ڭ هۆكۈمىتى خەلقىنى غەللە - پاراق ئۈچۈن پۇل تاپشۇرۇشقا مەجبۇر قىلغانىدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن، گومىندا‌ڭ هۆكۈمىتى قەغەز پۇلنى قالايمىقان تارقاتقانلىقتىن، مال باھاسى شىددەت بىلەن ئۆرلەپ، غەللە - پاراق نامى ئاستىدا شىلۋالغان نۇرغۇن فابى پۇلى ئۆز - ئۆزىدىنلا بىر دۆۋە كېرەكسىز قەغەزگە ئايلىنىپ قالدى. مالىيە جەهەتتىكى قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، گومىندا‌ڭنىڭ سەنشى ۋە فۇجيەنلەردىكى يەرلىك هۆكۈمەتلىرى ئايرىم - ئايرىم هالدا 1939 - ۋە 1940 - يىللىرى ئۆز ئۆلكىلىرىدىن ئېلىنىدىغان غەللە - پاراقنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىن ئىلگىرىكى ئاشلىق باھاسى بويىچە ماددىي نەرسە ئېلىشقا ئۆزگەرتتى. قالغان بەزى ئۆلكىلەرمۇ غەللە - پاراقنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىن بىر يىل بۇرۇنقى ئاشلىق باھاسى بويىچە ئاشلىققا سۈندۈردى، بىراق ئۇلار غەللە - پاراق ئۈچۈن ماددىي نەرسە ئالمىدى، بەلكى باج ئالغان چاغدىكى ئاشلىق باھاسى بويىچە ئونى يەنە بىر قېتىم فابى پۇلىغا سۈندۇرۇپ پۇل ئالدى. 1940 - يىل 11 - ئايدا، گومىندا‌ڭ مەمۇرىي پالاتاسى «هەرقايسى ئۆلكىلەردە غەللە - پاراق ئۈچۈن ئەهۋالغا قاراپ ماددىي نەرسە ئېلىش توغرىسىدا» دېگەن قارار لايىهىسىنى ماقۇللىدى، 1941 - يىل 3 - ئايدا «هەرقايسى ئۆلكىلەردە غەللە - پاراق ئۈچۈن ماددىي نەرسە ئېلىش چارىسىنى ۋاقىتلىق يولغا قويۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، 1941 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، هەرقايسى ئۆلكىلەردە غەللە - پاراق ئۈچۈن سۇۋارى ماددىي نەرسە ئېلىشنى قارار قىلدى، بۇنىڭ كونكرېت چارىسى شۇ يىلقى رەسمىي ۋە قېرىشۇمچە غەللە - پاراقنىڭ مىقدارىغا ئاساسەن هەر يېرىنگە شالدىن 2 كۈرە يا كى بۇغدايدىن 1 كۈرە 5 شىڭ

مۇلۇكلىرىنى سېتىپ، سېلىق تاپشۇرۇش ئۈچۈن ئاشلىق سېتىۋېلىشقا مەجبۇر بولاتتى، يەزىلىرى تىجارەت گۈزاھنامىسىنى ئىشكەنىلىك بېشىغا چاپلاپ قويۇپ يات يۇرتلارغا قېچىپ كېتەتتى. ئورتاقچى دېھقانلارنىڭ ئەھۋالى ئولارنىڭكىدىنمۇ بەتتەر ئىدى. پومېشچىكلار غەللە - پاراق ئۈچۈن نەرسە ئېلىشنى سەۋەب قىلىپ تۈرۈپ، يەرنىڭ ئىجارىسىنى كۆچمەنلىك باردىچە ئۆستۈرەتتى، ئەسلىدە ئىجارىگە پۇل ئالمىدىغان بولسا، ئۇنى ئۆزگەرتىپ ماددىي نەرسە ئېلىپ، رەسمىي ئىجارىدىن سىرت يەنە رەنە پۇلى ۋە قوشۇمچە ئىجارىلەرنى ئالاتتى. كەڭ ئورتاقچى دېھقانلار باج - سېلىق ۋە ئالۋان - ياساقلارنىڭ كۆپلۈكىدىن قاق سەنەم بولۇپ قېلىپ، ھەتتا ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىمۇ داۋاملاشتۇرۇلماي ۋە ئەڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى تۇرمۇشنىمۇ قامدىيالماي، پۈتۈنلەي ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە قالغانىدى.

يەر بېجىغا قاراپ ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋە ئاشلىق قەرز ئېلىش بۇ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ يەر سېلىقى ئېلىش نامى ئاستىدا قوللانغان، يەر سېلىقى ئۈچۈن ماددىي نەرسە ئېلىشنىڭ تاشاينىدىكى بىر تۈرلۈك مالىيە جەھەتتىن قاقتى - سوقتى قىلىش ۋاستىسى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش باشلىنىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ھەرقايسى جايلاردا ئەرزان باھادا ئاشلىق سېتىۋالدى. 1941 - يىلى غەللە - پاراق ئۈچۈن ماددىي نەرسە ئېلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ يەرلىك كىرىمى تەركىبىدىكى يەر سېلىقىنى «مەركەز» نىڭ قوللىغا ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن، ئاشلىق سېتىۋېلىش بىلەن يەر سېلىقى ئېلىشنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنى يەر بېجىغا قاراپ ئاشلىق سېتىۋېلىش ياكى يەر سېلىقى ئېلىشقا بىرلەشتۈرۈپ ئاشلىق سېتىۋېلىش دەپ ئاتىدى، سېتىۋېلىنىدىغان ئاشلىقنىڭ مىقدارىنى غەللە - پاراق ھېسابىدا ئېلىنىدىغان نەرسىلەرنىڭ مىقدارى بىلەن ئوخشاش قىلىپ بەلگىلەپ ھەرقايسى جايلارغا چاچتى، شۇنىڭدەك غەللە - پاراق ئۈچۈن ماددىي نەرسە ئېلىش ئىشى بىلەن ئاشلىق سېتىۋېلىش ئىشىنى بىر ۋاقىتتىلا بېجىردى، سېتىۋېلىنىدىغان ئاشلىقنىڭ باھاسى ناھايىتى تۆۋەن بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى يەنە «ئاشلىق خەزىنە چېكى» نى مەجبۇرىي تارقىتىپ ۋە سېتىپ، سېتىۋېلىنغان ئاشلىقنىڭ زور كۆپ قىسمىغا ئاشلىق خەزىنە چېكى بەردى، ئۇنىڭ نەق پۇل بىرلىكەن قىسمى ناھايىتى ئاز نىسبەتنى ئىگىلەپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئەمەلدار - تۆرىلەرنىڭ قاتلامىمۇ قاتلام تۈتۈپ قېلىشى بىلەن، دېھقانلارنىڭ قولىغا ناھايىتى ئازلا تېگەتتى. ئاشلىق خەزىنە چېكى ماددىي نەرسە زايومى بىلەن باراۋەر بولۇپ، ئاشلىق سېتىۋېلىش ئەمەلىيەتتە ئاشلىق قەرز ئېلىشقا ئايلىنىپ قالدى. 1942 - يىلى سىچۈەن قاتارلىق ئۆلكىلەردە ئاشلىق سېتىۋېلىش رەسمىي ھالدا ئاشلىق قەرز ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى، سېتىۋېلىنغان ئاشلىق ئۈچۈن نەق پۇل بېرىلمىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ھەتتا كۆپ ھاللاردا ئاشلىق خەزىنە چېكى باسمىدا بېسىلىپ چىقمىدى دېگەن باھانە - سەۋەبلەر بىلەن، ئۇزاقىچە تارقىتىپ

بېرىلمەيتتى، ئاز ساندىكى ئاشلىق ئىگىلىرىنىڭ خەزىنە چېكى تارقىتىپ بېرىلىشىنى كۈتۈپ تۇرۇش داۋامىدا سەرپ قىلىغان ھەر خىل راسخوتى كۆپىنچە تارقىتىپ بېرىشكە تېگىشلىك خەزىنە چېكىنىڭ مىقدارىدىن ئېشىپ كېتىپ، ئۇلار خەزىنە چېكى ئېلىشتىن ۋاز كېچىشكە مەجبۇر بولاتتى، دېمەك، ئاشلىق قەرز ئېلىش قىسىپ يالداچ بۈلاكچىلىقتا ئايلىنىپ قالغاندى. ئەنخۇي ئۆلكىسىدە بولسا ئاشلىق سېتىۋېلىش چېرتىلا «ئاشلىق ئىئانە قىلىش» قا ئۆزگەرتىلدى. 1944 - يىلىغا كەلگەندە، جياڭ جيېشى ئاشلىق سېتىۋېلىشنى سۈۋارى ئاشلىق قەرز ئېلىشقا ئۆزگەرتىش، ئاشلىق خەزىنە چېكىنى بىكار قىلىش، ئۆسۈمنى ھېسابلىماسلىق، پەقەت يەر سېلىقى ھۆججىتى ئۈستىگە ئىسپات تەرىقىسىدە خاتىرىلەپ قويۇش تەرغىبىدا رەسمىي بۈيرۇق چۈشۈردى. ياپون باستۇرۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ ئەكسىلىنقىلابىي ئىچكى ئۇرۇشىغا يار - يۆلەك بولۇش ئۈچۈن، يەر بېجىغا قاراپ ئاشلىق قەرز ئېلىش سىياسىتىنى تېخىمۇ زور كۆلەمدە داۋاملىق يولغا قويدى.

يەر بېجىغا قاراپ ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋە ئاشلىق قەرز ئېلىش نامىدا «سېتىۋېلىش» ۋە «قەرز ئېلىش» دېيىلگىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە، بۈلاكچىلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى. جياڭ جيېشى 1941 - يىل 6 - ئايدا، ئاشلىق سېتىۋېلىشنى «يىغىۋېلىش» دېيىشكىمۇ بولىدۇ، ئاشلىق خەزىنە چېكىنىڭ «مىقدارىنى قايتا پۈتۈن بىلەن ھېسابلىغىلى بولمايدۇ» دەپ ئوچۇق - ئاشكارا ئېيتقان نىدى. ئاشلىق قەرز ئېلىشقا كېلىدىغان بولساق، قەرز ئېلىشلا بار ئىدى، قايتۇرۇش زادىلا يوق ئىدى. گەرچە ئاشلىق خەزىنە چېكى ئۈستىگە يا كى يەر سېلىقى تاپشۇرغانلىق ئۈچۈن تارقىتىپ بېرىلگەن ئىسپات قەغىزى ئۈستىگە پالانى يىلدىن كېيىن، پۈكۈنى يىلغىچە بۆلۈپ قايتۇرۇلىدۇ، يا كى شۇ يىللىق يېكى يەر سېلىقى بىلەن بالانس قىلىۋېتىلىدۇ، دەپ ئادەت بويىچە ئېنىق ئىزاھلاپ قويۇلىدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ زادىلا ئەمەلگە ئاشمايتتى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ھەر يىلى يەر بېجىغا قاراپ ئاشلىق سېتىۋېلىش يا كى ئاشلىق قەرز ئېلىش نامى بىلەن شاتۇالغان ئاشلىق 30 — 40 مىليون دادەندىن كەم بولمايتتى.

يەر سېلىقى ئۈچۈن ماددىي تەرسە ئېلىشتەكىگە ئوخشاشلا، ئۆز ئالدىغا تەرىقچىلىق قىلىدىغان كەڭ دېھقانلار ۋە كەڭ ئورتاقچى دېھقانلار يەر بېجىغا قاراپ ئاشلىق سېتىۋېلىش ۋە ئاشلىق قەرز ئېلىشتا يۈكنى ئاساسلىق ئۈستىگە ئالغۇچىلار ۋە ئاخىرقى ھېسابتىكى زىيانغا ئۇچرىغۇچىلار ئىدى. جياڭ جيېشى باشچىلىقىدىكى تۆت چوڭ ئائىلە ۋە چوڭ - كىچىك تۆرىلەر بولسا ئاشۇ باھانە بىلەن تازا بېيىغانلار ئىدى.

كونا دېموكراتىك ئىنقىلاب بۇ، بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلغان، كاپىتالىستىك جەمئىيەت قۇرۇشنى ۋە بۇرژۇئا دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىشنى مەقسەت قىلغان ئىنقىلاب. كونا دېموكراتىك ئىنقىلاب دېگەن ئۇقۇمنى ماۋ زېدۇڭ جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ خاراكتېرىنى تەھلىل قىلغاندا يېكى دېموكراتىك ئىنقىلابقا نىسبەتەن ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: جاھانگىرلارنىڭ 1 - دۇنيا ئۇرۇشى ۋە روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن

كېيىن، جۇڭگودا بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى يېڭى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى كاتېگورىيىسىگە كىرىدىغان بولۇپ قالدى، بۇنىڭدىن ئىلگىرى بولسا كونا بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابى كاتېگورىيىسىگە كىرەتتى.

دۇنيا كونا بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىي XVI ئەسىرلەردە ئىتالىيانا قول سانائىتىنىڭ پەيدا بولۇشى ئارقىسىدا، فېئودالىزىم ئىشلەپچىقىرىشى مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلەشكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ، ئادەتتە، كاپىتالىستىك ئىگىلىك شەكلى فېئودالىزم جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا شەكىللەنگەن چاغدا پەيدا بولىدۇ. ئىنقىلابنىڭ رەھبىرى — بۇرژۇئازىيە، ئىنقىلابنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى — بۇرژۇئازىيىدىن باشقا، يەنە دېھقانلار، شەھەر ئۇششاق بۇرژۇئازىيىسى ۋە ئىشچىلار. ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلار قولىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ھەمدە ئۇنى ئالماتاچان شەكىللىنىپ بولغان كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا ئۈيغۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىنقىلاب كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى فېئودالىزىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا دەسستىش بىلەن نەتىجىلىنىدۇ. XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يۈز بەرگەن ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى، 1789 — 1794 - يىللىرى يۈز بەرگەن فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى، 1848 — 1849 - يىللىرى ياۋروپا ئەلىرىدە يۈز بەرگەن ئىنقىلاب ۋە باشقا ئىنقىلابلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ تىپتىكى ئىنقىلابلاردۇر.

جۇڭگونىڭ كونا دېموكراتىك ئىنقىلابى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتتە يۈز بەردى. بۇ ئىنقىلابتا، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىغا يول ئېچىپ بېرىش ئۈچۈن، فېئودال مۇستەبتىلىك تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش مەسىلىسىدىن باشقا، جاھانگىرلىكنى قوغلاپ چىقىرىش مەسىلىسى ھەل قىلىشقا تېگىشلىك تېخىمۇ ئاساسلىق مەسىلە ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، چەت ئەل كاپىتالىزمىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى جۇڭگونىڭ فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، تەبىئىي ئىگىلىكنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتتى، بۇنىڭ بىلەن كاپىتالىزم تاۋار بازىرىدا ئىگە بولدى، نۇرغۇن دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەر ۋەيران بولدى، كاپىتالىزم ئەسكەك كۈچى بازىرىغا ئىگە بولدى. لېكىن، جاھانگىرلىكنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىكى مەقسىتى ھەرگىز فېئودالىزم جۇڭگونى كاپىتالىستىك جۇڭگوغا ئايلاندۇرۇش ئەمەس، بەلكى جۇڭگونى ئۆزلىرىنىڭ يېرىم مۇستەملىكىسى ۋە مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇش ئىدى. مۇشۇ مەقسەتتە، ئۇلار جۇڭگوغا قارىتا ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە بارلىق ئېزىش ۋاسىتىلىرىنى قوللانىپ، جۇڭگودىكى فېئودال كۈچلەر بىلەن تەل بېرىپ جۇڭگو كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلدى. جاھانگىرلىك جۇڭگو فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنى ئۆزلىرىنىڭ جۇڭگوغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتەكى تۈۋرۈكسىگە ئايلاندۇرۇپ، كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى بارلىق ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش شەكىللىرىنى كۈچىنىڭ بارىچە ساقلاپ قالماقچى ھەمدە

ئۇلارنى مەڭگۈ داۋاملاشتۇرماقچى بولدى. جاھانگىرلىك بىلەن جۈڭخۇا مىللەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، فېئودالىزم بىلەن خەلق ئاممىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋېبقىنقى ۋاماندىكى جۈڭگودا نېگىزلىك زىددىيەتكە ئايلىنىپ قالدى. بۇ زىددىيەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش ۋە بۇ كۈرەشنىڭ كەسكىنلىشىپ بېرىشى مۇقەررەر ھالدا كۈندىن - كۈنگە راۋاجلىنىپ بارغان ئىنقلابنى ھەرىكەتلەرنىڭ يۇز بېرىشىگە سەۋەبچى بولدى. ئەپيۇن ئۇرۇشى، تەيپىڭ-تىيەنگو ھەرىكىتى، جۈڭگو - فرانسىيە ئۇرۇشى، جۈڭگو - ياپونىيە ئۇرۇشى، ۋۇشۈي قانۇن ئۆزگىرىشى، يىگىتۈەن ھەرىكىتى قاتارلىقلار تاشقى دۈشمەنلەرگە قارشى تۇرۇش ياكى ئەينى چاغدىكى ھاكىمىيەتنى ئۆزگەرتىشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، ئۇلار جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقلابى خاراكتېرىغا ئىگە ئىدى، شىنخەي ئىنقلابى بولسا بىرقەدەر تېخىمۇ تولۇقراق مەنىدە ئېلىپ بېرىلغان ئاشۇ تېپتىكى ئىنقلابتۇر.

جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقلابىنىڭ ۋېشۈاسى سۇن جۈڭشەن 1894 - يىلىلا بۇرژۇئا جۇمھۇرىيەتنىڭ لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان، 1905 - يىلى تۇڭمېڭخۇي تەشكىلاتىنى قۇرغان، «يات مىللەتلەرنى قوغلاپ چىقىرىش، جۇڭخۇانى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، مىنگو قۇرۇش، يەر ھوقۇقىنى باراۋەر قىلىش» دېگەن دېموكراتىك پروگراممىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى، بۇلار ئەينى ۋاقىتتىكى جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ ئالغا قاراپ راۋاجلىنىشتەك جىددىي ئېھتىياجىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. ئۇزاق ۋاقىت ئېلىپ بېرىلغان تەييارلىقلار ئارقىلىق، 1911 - يىلى شىنخەي ئىنقلابى پارتلىدى. شىنخەي ئىنقلابى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، جۇڭگودا 2000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت داۋام قىلغان پادىشاھلىق مۇستەبىت تۈزۈمگە خاتىمە بەردى، بۇنىڭ بىلەن جۇڭخۇا مىنگو بارلىققا كەلدى، جۇڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىزملىق ئاڭ - سەزگۈسى ئۆستى ۋە ئىنقلابى كۈرىشى ئىلگىرى سۈرۈلدى، شۇڭا شىنخەي ئىنقلابى ئۇلۇغ تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە. بىراق جۇڭگو بۇرژۇئازىيىسى ئاجىز بولغانلىقى، جاھانگىرلىك ۋە فېئودالىزم بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى تولۇق ئۈزۈپ تاشلىمىغانلىقى، جاھانگىرلىك ۋە فېئودالىزمغا ئۈزۈل - كېسىل قارشى تۇرۇشتەك جاسارەتكە ئىگە بولمىغانلىقى، شۇنىڭدەك ئىنقلابتىكى ئاساسلىق قۇدرەتلىك ۋە ئاساسلىق دېموكراتىك كۈچ بولغان دېھقانلارنى قوزغىتالمىغانلىقى ئۈچۈن، شىنخەي ئىنقلابى مەغلۇب بولدى. ئۇ پەقەت پادىشاھنىلا تەختتىن قوغلاپ چۈشۈرەلىدى، جۇڭگو بولسا يەنىلا جاھانگىرلىك ۋە فېئودالىزمنىڭ زۇلمى ئاستىدا قېلىۋەردى، جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى تۇرۇش ۋەزىپىسى ئورۇندالماي قالدى.

جۇڭگو مىللىي بۇرژۇئازىيىسىدە ئىنقلابقا قاتنىشىش ۋە ئىنقلابنىڭ دۈشمىنىگە مۇرەسسە قىلىش مۇمكىنچىلىكى بار ئىدى. بۇنداق ئىككى تەرەپلىمىلىك ياۋروپا ۋە ئامېرىكا قىتئەلىرى تارىخىدىكى بۇرژۇئازىيە دېموكراتىيە بولغان. ئۇلار كۈچلۈك دۈشمەنگە دۇچ كەلگەندە، ئىشچى - دېھقانلار بىلەن بىرلىشىپ دۈشمەنگە قارشى تۇرىدۇ؛ ئىشچى - دېھقانلار ئويغانمىغاندا، ئۇلار يەنە دۈشمەن بىلەن بىرلىشىپ ئىشچى - دېھقانلارغا

قارشى تۇرىدۇ. بۇ، دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەل بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى، بىراق ئۇنداق ئالاھىدىلىك جۈڭگو بۇرژۇئازىيەسىدە تېخىمۇ گەۋدىلەشكەن. بولۇپمۇ ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابى ۋە 4 - ماي ھەرىكىتىدىن كېيىن، جۈڭگو ئىشچىلار سىنىپى تېزدىن ئۆسۈپ مۇستەقىل، ئۈيغانغان بىر سىياسىي كۈچ بولۇپ قالدى، بۇ چاغدا، جۈڭگو بۇرژۇئازىيەسى ئىنقىلابتىن تېخىمۇ قورقۇپ، شۇ سەۋەبتىن، خەلقنى رەھبەرلىك قىلىپ جاھانگىرلىك ۋە فېئودالزم كۈچلىرىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش مەسئۇلىيىتى پرولېتارىيات ئىنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنمەي قالمىدى. شۇندىن ئېتىبارەن، كونا دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئورنىغا يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەسسىدى.

يېڭى دېموكراتىزم بۇ، ماۋ زېدۇڭ ماركسىزم - لېنىنىزم ئومۇمىي ھەقىقىتىنى تەتبىق قىلىپ، جۈڭگونىڭ تارىخىي ئالاھىدىلىكلىرىگە بىرلەشتۈرۈش ھەمدە جۈڭگو ئىنقىلابىنىڭ تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئوكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى مۇستەملىكە ۋە يېرىم مۇستەملىكە ئەللەر پرولېتارىيات ئىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشى تۇغرىسىدىكى مۇكەممەل نەزەرىيە.

2000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيان جۈڭگو فېئودالىق جەمئىيەت بولۇپ كەلگەنىدى. 1840 - يىلدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، چەت ئەل كاپىتالىزمىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشى ئارقىسىدا، جۈڭگو پەيدىنپەي يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتكە ئايلىنىپ قالدى. بۇنداق تارىخىي ئالاھىدىلىك جۈڭگو ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى دېموكراتىك ئىنقىلاب باسقۇچى ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب باسقۇچى دەپ ئىككى باسقۇچقا بۆلۈش كېرەكلىكىنى بەلگىلىدى. جۈڭگو ئىنقىلابىنىڭ بىرىنچى باسقۇچى، 4 - ماي ھەرىكىتىدىن كېيىن، نادەتتىكى دېموكراتىك ئىنقىلاب بولماستىن، بەلكى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابتىن ئىبارەت بولدى.

دۇنيا كاپىتالىزمى جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، پرولېتارىيات ئىنىڭ دۇنيا ئىنقىلابى باشلاندى. جۈڭگو ئىنقىلابى ئەمدى بۇرژۇئازىيە ۋە كاپىتالىزمنىڭ كونا دۇنيا ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى بولماي، پرولېتارىيات ئىنىڭ سوتسىيالىستىك دۇنيا ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى.

جۈڭگو مىللىي بۇرژۇئازىيەسى ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتە ئاجىز بولغانلىقتىن، جۈڭگو بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىپ ئۇزۇل - كېسىل غەلبىنى قولغا كەلتۈرەلمەيتتى. 4 - ماي ھەرىكىتىدىن كېيىن، جۈڭگو پرولېتارىياتى ئۆزىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلگەنلىكى ۋە ئۆكتەبىر ئىنقىلابى تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئارقىسىدا، ئۈيغانغان، مۇستەقىل سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. ئۇ ئەڭ ئىلغار ئىگىلىك شەكلى بىلەن باغلىنىشلىق ئىدى، ھەممىدىن بەك مەركەزلەشكەن، تەشكىلچانلىق ۋە ئىنتىزامچانلىقتا ھەممىدىن باي ئىدى، بولۇپمۇ ئۇ جاھانگىرلىك، بۇرژۇئازىيە ۋە فېئودال كۈچلەرنىڭ قاتتىق زۇلمىغا ئۇچرىغانلىقتىن، ئەڭ ئۇزۇل - كېسىل ئىنقىلابىي روھقا ئىگە ئىدى. شۇ ۋەجدىن، 4 - ماي ھەرىكىتىدىن كېيىن، جۈڭگو بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك

قىلىش ۋەزىپىسى پرولېتارىياتنىڭ زىممىسىگە چۈشتى. «پرولېتارىياتنىڭ رەھبەرلىك قىلىشى ئىنقىلابنىڭ قىيىنچىلىقىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىۋەتتى، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەردە يېڭى تەڭشىلىشلەرنى پەيدا قىلدى، دېھقانلار ئىنقىلابنىڭ كەڭ كۆلەمدە قوزغىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، جاھانگىرلىكىگە ۋە فېئودالىزمغا قارشى ئىنقىلابقا ئۇزۇل - كېسىلىك خاراكتېر بەردى، دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلابقا بۇرۇلۇش مۇمكىنچىلىكىنى تۇغدۇردى ۋە باشقىلار.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - تۇم، 564 - بەت) شۇڭا، جۇڭگو بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىنى كونا دېموكراتىك ئىنقىلاب ھالىتىدە تۇرۇۋەرمەي، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب تۈسىنى ئالدى.

يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جۇڭگودا ئىنقىلابنىڭ ئوبيېكتى جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بېيۇروكرات كاپىتالىزم، ئىنقىلابنىڭ ئاساسىي كۈچى ئىشچىلار سىنىپى، دېھقانلار سىنىپى ۋە دېھقانلار قاتارىغا كىرمەيدىغان تۇرلۈك ئۇششاق بۇرژۇئازىيىلەر ئىدى. مىللىي بۇرژۇئازىيىدە ئىنقىلابقا قاتنىشىش ۋە ئىنقىلابنىڭ دۈشمىنىگە مۇرەسسە قىلىش مۇمكىنچىلىكى بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇنداق ئىككى ياقلىمىلىق ئۇنسۇر ئىنقىلابنىڭ بىقارار ئىتتىپاقچىسى ئىكەنلىكىنى بەلگىلىگەن. ئىنقىلابنىڭ ئوبيېكتى بولغان جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بېيۇروكرات كاپىتالىزم ئۆزئارا تەل بېرىدىغۇرۇپ، ئەكسىلئىنقىلابىي ئىتتىپاق بولۇپ بىرلىشىۋالىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىنقىلابنىڭ دۈشمىنى ئىنتايىن كۈچلۈك بولىدۇ. شۇڭا، پرولېتارىيات رەھبەرلىك قىلغان يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بېيۇروكرات كاپىتالىزمنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئۇزۇل - كېسىل ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۈچۈن، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلغان ھالدا، مىللىي بۇرژۇئازىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغان كۈچلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، كەڭ ئىنقىلابىي بىرلىك سەپ تۈزۈشى لازىم.

يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىلىۋاتقان مەزگىلدە، يېڭى دېموكراتىزم سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەتنى يېڭىغا قۇرۇلۇشى كېرەك. يېڭى دېموكراتىزم سىياسىي دېگەندە، پرولېتارىيات رەھبەرلىك قىلغان، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلىدىغان، بىرنەچچە ئىنقىلابىي سىنىپ بىرلىشىپ دىكتاتۇرا يۈرگۈزىدىغان جۇمھۇرىيەت قۇرۇش كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ يېڭى دېموكراتىزم ئىقتىسادىي دېگەندە، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ دېھقانلارنىڭ ئېگىدارلىقىغا ئۆتكۈزۈش، بېيۇروكرات كاپىتالنى مۇسادىرە قىلىپ دۆلەت ئېگىدارلىقىغا ئۆتكۈزۈش، شۇنداق بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئادەتتىكى خۇسۇسىي كاپىتالىستىك كارخانىلارنى ساقلاپ قېلىشقا يول قويۇش ھەمدە باي دېھقانلار ئېگىلىكىنى ئەمەلدىن قالدۇرماسلىق كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ يېڭى دېموكراتىزم مەدەنىيىتى دېگەندە، مىللىي، ئىلمىي ۋە ئاممىۋىي مەدەنىيەت، يەنى پرولېتارىيات رەھبەرلىك قىلغان، خەلق ئاممىسىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى مەدەنىيىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب ئوبيېكتىپ جەھەتتە كاپىتالىزم ئۈچۈن يول ئېچىپ بەردى، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا،

يەنە سوتسىيالىزم ئۇچۇنمۇ ئالدىنقى شەرت يارىتىپ بېرىدۇ. دېموكراتىك ئىنقىلاب سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ زۆرۈر تەييارلىقى، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دېموكراتىك ئىنقىلابنى ئاخىرغىچە ئېلىپ بارغانداا، سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچقىلى بولىدۇ. پەقەت پرولېتارىياتنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابتىكى رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئاھايىتى چىڭ تۇتقاندىلا، ئاندىن بۇ ئىنقىلابنىڭ كاپىتالىزم بىلەن ئەتىجىلەنمەي، سوتسىيالىزم بىلەن ئەتىجىلىنىشىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب بىلەن كونا دېموكراتىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئوتتۇرىسىدا زور پەرق بار. يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب بىلەن كونا دېموكراتىك ئىنقىلاب ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇ يەردىكى، كونا دېموكراتىك ئىنقىلابقا بۇرژۇئازىيە رەھبەرلىك قىلىدۇ، ئۇ، كاپىتالىستىك جەمئىيەت ۋە بۇرژۇئازىيە دىكتاتورلۇقىدىكى دۆلەت قۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابقا بولسا پرولېتارىيات رەھبەرلىك قىلىدۇ، ئۇ، بىرىنچى باسقۇچتا يېڭى دېموكراتىك جەمئىيەتنى ۋە ھەرقايسى ئىنقىلابىي سىنىپلار بىرلىشىپ دىكتاتۇرا يۈرگۈزىدىغان دۆلەت قۇرۇپ چىقىشنى شۇنىڭدەك ئۇنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا سوتسىيالىزمغا قاراپ راۋاجلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب بىلەن سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب جاھانگىرلىك، فېئودالىزم ۋە بىيۇروكراتىك كاپىتالىزمنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىلا ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ، ئومۇمەن ئالغاندا، كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىينى يوقاتمايدۇ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب بولسا كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى تەلتۆكۈس يوقىتىدۇ.

ماۋ زېدۇڭنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى كۆرەش داۋامىدا راۋاجلانغان. دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە، ئوڭچىل ئاغمىچىلار «ئىككى قېتىم ئىنقىلاب قىلىش نەزەرىيىسى» نى تەرغىب قىلىپ، پرولېتارىياتنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابقا بولغان رەھبەرلىكىنى ئىنكار قىلىپ، ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىككى قوللاپ بۇرژۇئازىيىگە سۇنۇپ بېرىش كويىدا بولدى، بۇرژۇئازىيە جۈمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ، كاپىتالىستىك ئىگىلىك يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن كاپىتالىزمنىڭ ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، سوتسىيالىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. «سول» چەل ئاغمىچىلار بولسا «بىر قېتىم ئىنقىلاب قىلىش نەزەرىيىسى» نى تەرغىب قىلىپ، دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ بۇرژۇئا خاراكتېرىنى ئىنكار قىلىپ، دېموكراتىزم بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ پرىنسىپلىق پەرقىنى يوققا چىقىرىپ، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى، بىرلىك سەپنى كېڭەك قىلماي، دېموكراتىزم بىلەن سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل ئىنقىلابنى «بىرلا ئەجىر قىلىش بىلەن ۋۇجۇدقا چىقىرىش» نى خام خىيال قىلدى. ئەينى چاغدا، بۇرژۇئا جاھىللىرىمۇ «بىر قېتىم ئىنقىلاب قىلىش نەزەرىيىسى» نى تەرغىب قىلىپ، سەنمىنجۇيى ھەرقانداق ئىنقىلابنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ دېگەن نېمىنى كۆككە كۆتۈرۈپ، بۇ ئارقىلىق كومموپىزم ۋە كوممۇنىستىك پارتىيىگە قارشى تۇردى.

ماۋ زېدۇڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب نەزەرىيەسىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ باش ۋەزىپىسىنى، يەنى پرولېتارىيات رەھبەرلىك قىلغان، خەلق ئاممىسىغا مەنسۇپ بولغان، جاھانگىرلىك، فېئوداللىزم ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمغا قارشى بولغان ئىنقىلابنىڭ باش ۋەزىپىسىنى تۇنجى چىقتى ھەمدە ئۇزاق مۇددەتلىك ئىنقىلاب ئەمەلىيىتى داۋامىدا جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ بىرلىك سېپى، قورالىق كۈرەش ۋە پارتىيە قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ ئەڭگۈشتىرىنى يەكۈنلەپ چىقتى. مانا بۇ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە ئىنقىلابىي خەلقنى قورالاندۇرۇپ، جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ تەلتۆكۈس غەلبىگە ئېرىشىشىگە ھەمدە ئۇزۇن ۋاقىتدا سوتسىيالىستىك ئىنقىلابقا بۇرۇلۇشىغا يېتەكچىلىك قىلدى.

يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب باش ۋەزىپىنى بۇ، ماۋ زېدۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 3 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇشتىكى باش ۋەزىپىنى، يەنى پرولېتارىيات رەھبەرلىك قىلغان، خەلق ئاممىسىغا مەنسۇپ بولغان، جاھانگىرلىك، فېئوداللىزم ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمغا قارشى ئىنقىلاب باش ۋەزىپىسىدۇر.

يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب باش ۋەزىپىنى پەيدىنپەي شەكىللەندۈرۈشتەك تارىخىي جەريانىنى بەسەپ ئوتتى. 1 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدىلا، ماۋ زېدۇڭ كەملەر بىزنىڭ دۈشمەنلىمىز، كەملەر بىزنىڭ دوستىمىز، بۇ مەسىلە ئىنقىلابتا ئەڭ مۇھىم مەسىلە، دەپ كۆرسەتكەن ھەمدە جۇڭگو جەمئىيەتىدىكى سىنىپلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىنقىلابقا تۇتقان سىياسىي پوزىتسىيىسى ئۈستىدە چوڭقۇر تەھلىل يۈرگۈزۈپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب باش ۋەزىپىسىنگە دائىر ئاساسىي ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، ماۋ زېدۇڭ يېڭىنقى زامان جۇڭگو جەمئىيەتىنىڭ خاراكتېرى ۋە زىددىيەتلىرىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەھلىل قىلىپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب نەزەرىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب باش ۋەزىپىنى تۈزۈپ چىقىش ئۈچۈن نەزەرىيىۋى ئاساس ھازىرلىدى. 3 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، ماۋ زېدۇڭ ئۆتكەنكى ئىنقىلاب تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، مەملىكەت ئىچىدىكى سىنىپلار مۇناسىۋىتى جەھەتتىكى ئۆزگىرىش ۋە ئىنقىلاب ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئاساسەن، ئىلگىرى ئىنقىلابنىڭ غەلبە بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىشىگە يېتەكچىلىك قىلىدىغان بۇ ۋەزىپىنى 1948 - يىل 4 - ئايدا ئېچىلغان سەنشى - سۇيۈەن كادىرلار يىغىنىدا يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب باش ۋەزىپىسى قىلىپ مۇكەممەل يىغىنچاقلىدى.

يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب باش ۋەزىپىسىنىڭ رەھبىرى، ھەربىكە تەلەندۈرگۈچ كۈچى ۋە ئوبيېكتى ئىنبىق بەلگىلەنگەن بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن مول مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

جۇڭگو پرولېتارىياتىنى جاھانگىرلىك، بۇرژۇئازىيە ۋە فېئوداللىقنى ئاغدۇرۇشتا ئەڭ قاتمۇقات زۇلمىغا ئۇچرىغان بولۇپ، ئۇزۇل - كېسىل ئىنقىلاب قىلىش روھىغا ئىگە، ئۇ، يېڭىنقى

زامان جۈڭگو جەمئىيىتىدىكى ئەڭ ئاچلىق، ئەڭ ئىلغار ۋە تەشكىلچانلىقى ھەممىدىن كۈچلۈك بىر سىنىپ؛ بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلغان مىللىي بۇرژۇئازىيە بولسا ئۆزىنىڭ جاھانگىرلىك، فېئوداللىزم ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزم بىلەن بولغان ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئالاقىسىنى ئۈزۈل - كېسىل ئۈزۈپ تاشلىمىغانلىقى، ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتە بەك ئاجىز بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىنى ئاداققىچە داۋاملاشتۇرالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، جاھانگىرلىك ۋە پرولېتارىيات ئىنقىلابى دەۋرىدە يۇز بەرگەن جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىش ۋەزىپىسى پەقەت پرولېتارىيات ئىنىڭ ۋە جۇڭگو كۆممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئۈستىگە يۈكلەندى ۋە يۈكلىنىشى زۆرۈر ئىدى.

جاھانگىرلىك، فېئوداللىزم ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمنىڭ قاتمۇ قات زۇلمى تۈپەيلىدىن، كەڭ دېھقانلار ۋە شەھەر ئۇششاق بۇرژۇئازىيىسى كۈندىن - كۈنگە نامراتلىشىپ، ھەتتا تۇرمۇش - تۇركۈلەپ خانىۋەيران بولۇپ، ئاچ - يالىڭاچ ۋە سىياسىي جەھەتتە ھېچقانداق ھوقۇقى بولمىغان ھالدا تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىمۇ زىيانغا ئۇچرىدى. شۇڭلاشقا، پۈتۈن جۇڭگودىكى خەلق ئاممىسى بىلەن جاھانگىرلىك، فېئوداللىزم ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزم ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىنتايىن كەسكىنلىشىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن پرولېتارىيات ئىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىدا، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنى ئاساس قىلغان ھالدا كەڭ ئىنقىلابىي بىرلىك سەپنى تەشكىللەش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى.

يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب لۇشيەنى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدىكى بارلىق خىزمەتلەرنى يورۇتۇپ تۇرىدىغان مايا‌ك بولدى. بۇ باش لۇشيەندىن ئايرىلغاندا ئوڭچىللىق ياكى «سول»چىللىق خاتالىقى سادىر بولىدىغانلىقىنى تارىخ ئىسپاتلىدى. 1 - ئىنجىكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، چېن دۇشيۇ گومىنداڭنىڭ «ئىنقىلابىي بۇرژۇئازىيىگە قوماندانلىق قىلىشنى، ئىنقىلابىي پرولېتارىيات بىلەن بىرلىشىشنى ئارقىلىق، بۇرژۇئا ئىنقىلابىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش»نى تەشەببۇس قىلدى،

پرولېتارىياتنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابتىكى رەھبەرلىك ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىدىغان بۇنداق ئوڭچىل ئاغمىچىلىق لۇشيەنىنىڭ كاساپىتىدىن ئىنقىلاب مەغلۇپ بولدى. 2 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، چوڭ چېۋىبەي، لى لىسەن ۋە ۋاڭ مىڭلارنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ شەكىللەنگەن ئۇچ قېتىملىق «سول»چىل ئاغمىچىلىق لۇشيەنى ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگو جەمئىيىتىدىكى ئاساسلىق زىددىيەت پىتىلەن ئىككىنچى ئورۇندىكى زىددىيەتنى ئارىلاشتۇرۇپ قويدى، ئۇلار دېھقانلارنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويۇپ، ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىنقىلابىيلىقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى، مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئىنقىلابقا قاتنىشىشى مۇمكىن ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلغانلىقتىن، بارلىق خەلق ئاممىسى بىلەن ئىتتىپاقلىشالماي ۋە كەڭ بىرلىك سەپ ئۇيۇشتۇرالماي، ئىنقىلابنى ئېغىر زىيانلارغا ئۇچراتتى. پەقەت ماۋ زېدۇڭ تۈزۈپ چىققان يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب باش لۇشيەنىنىڭ شانلىق يېتەكچىلىكى ئاستىدىلا، ئىنقىلاب خەتەردىن قۇتۇلۇپ، غەلىبىسىزى ئالغا ئىلگىرىلىدى، ئاخىرى جاھانگىرلىك، فېئوداللىزم ۋە بيۇروكىرات كاپىتالىزمىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابتىن سوتسىيالىستىك ئىنقىلابقا بۇرۇلۇش ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

يېڭى دېموكراتىك ئىقتىساد بۇ، سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى دۆلەت ئېگىلىكى رەھبەرلىك قىلغان، كۆپ خىل ئىگىلىك تەركىبلىرىدىن تەشكىل تاپقان ئۆزئالدىنچى خاراكتېرلىك ئىقتىساد.

جۇڭگونىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادى پرولېتارىيات رەھبەرلىك قىلغان دېموكراتىك ئىنقىلاب جەريانىدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ تىرغىرا لۇشيەنىسى ۋە سىياسەتلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە بەرپا بولغان ۋە تەرەققىي قىلغان. 30 - يىللاردىلا، ئىنقىلابىي تايانچ بازىلاردىكى ئىقتىساد يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادنىڭ ئىپتىدائىي شەكلى بولۇپ، ئۇ، دۆلەت ئىگىلىكى، كوپېراتىپ ئىگىلىكى ۋە خۇسۇسىي ئىگىلىك (جۈملىدىن كاپىتالىستىك ئىگىلىك ۋە يەككە ئىگىلىك) تەن تەركىب تاپقانىدى. يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئۇچ چوڭ ئىقتىسادىي پروگراممىسىنىڭ تەدرىجىي ئۈزدە ئەمەلگە ئېشىشى ئارقىسىدا، يېڭى دېموكراتىك ئىقتىساد كۈنسايىن راۋاجلاندى. دۆلىتىمىز قۇرۇلۇش ھارپىسىدا، ماۋ زېدۇڭ يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلدى: «دۆلەت ئىگىلىكى سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى ئىگىلىك، كوپېراتىپ ئىگىلىكى يېرىم سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى ئىگىلىك، بۇلارغا خۇسۇسىي كاپىتالىستىك ئىگىلىك، يەككە ئىگىلىك، دۆلەت بىلەن خۇسۇسىيلار ھەمكارلىقىدىكى دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكى قوشۇلۇپ، خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ بىرقانچە خىل ئاساسىي ئىقتىسادىي تەركىبى بولىدۇ، ئۇلار يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادىي ھالەتنى تەشكىل قىلىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 2474 - بەت)

تايانچ بازىلاردا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى قانات يايدۇرغان چاغدا، ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: دۆلەت ئىگىلىكىنى ئىكاسىيەلىنىڭ بارلىقى

راۋاجلاندۇرۇپ ۋە كوپىراتىپ ئىگىلىكنى كەڭ كۆلەمدە راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇلارنى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى غايىەت زور كۈچكە ئايلاندۇرۇش لازىمكى، بۇنىڭ بىلەن، ئۇلار تەدرىجىي ھالدا خۇسۇسىي ئىگىلىكنى نىسبەتەن ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلەشكە ۋەھىمە رولىنى ئوينىغا چىقىرىدۇ. خۇسۇسىي ئىگىلىكنى، پەقەت ئۇ ھۆكۈمەت قانۇنىنىڭ سىرتىغا چىقىپلا كەتمەيدىكەن، تۇسۇش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، تەشەببۇس قىلىش ۋە مۇكاپاتلاش كېرەك. خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى ستراتېگىيىلىك ھۇجۇمغا ئۆتكەن، مەملىكەت بويىچە غەلبە قوزغا كېلىش ئالدىدا تۇرغان يېڭى ۋەزىيەت ئاستىدا، ماۋ زېدۇڭ يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادنىڭ يېتەكچى فاكتورىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىگىلەندۇرۇش، ئومۇمغمۇ، خۇسۇسلارغمۇ ئېتىبار بېرىش ۋە ئەمگەككىمۇ، كاپىتالغمۇ مەنپەئەت يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى.

يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادنىڭ بەرپا بولۇشى ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىككە ئىگە. جۇڭگو خەلقى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق ئىقتىسادتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادنىلا بەرپا قىلسا بولاتتىكى، ياۋروپا، ئامېرىكا ئەللىرىچە كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكىگە ئوخشاش ئىقتىسادنى بەرپا قىلسمۇ، دەرھال بىرلا خىل سوتسىيالىستىك ئىقتىسادنى بەرپا قىلسمۇ بولمايتتى. كونا جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ قالاقلىقى بارلىق مەسىلىلەرنىڭ ئاساسىي چىقىش نۇقتىسى ئىدى. جاھانگىرلىكنىڭ جۇڭگودىكى كاپىتالى، فېئودالليق يەر ھۆلۈكچىلىكى ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزمى ئىنتايىن چىرىكلەشكەن، ئەكسىيەتچىل ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولۇپ، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ چوڭ توسالغۇسى ئىدى. جاھانگىرلىكنىڭ جۇڭگودىكى بارلىق سىياسىي، ئىقتىسادىي ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلىپ، بيۇروكرات كاپىتالنى مۇسادىرە قىلىپ پرولېتارىيات دۆلىتىنىڭ ئىلكىگە ئۆتكۈزۈپ، سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى دۆلەت ئىگىلىكىنى رەھبەرلىك ئورنىغا چىقىرىپ، پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، دېھقانلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈپ، «يەر تېرىغۇچىنىڭ يېرى بولسۇن» دېگەن شوئارنى ئەمەلگە ئاشۇرغاندىلا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق ھالەتتىنىڭ ئاسارىتىدىن ئازاد قىلغىلى بولاتتى. كونا جۇڭگونىڭ مىللىي كاپىتالى بىر تۈرلۈك ئوتتۇرا - كىچىك دەرىجىدىكى كاپىتال ئىدى. گەرچە ئۇ ئىنتايىن ئاجىز، جاھانگىرلىك ۋە فېئودالىزم بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان بولسىمۇ، لېكىن خەلق ئىگىلەكىدە بىرقەدەر ئىلغار شەكىل بولۇپ، جاھانگىرلىكنىڭ زۇلمى ۋە فېئودالىزمنىڭ ئاسارىتى ئاستىدا ئىدى. شۇ ۋەجدىن، دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە، «جاھانگىرلىكنىڭ زۇلمىغا جاۋاب بېرىش ئۈچۈن، ئىلىمىزنىڭ ئارقىدا قالغان ئىقتىسادىي ئورنىنى بىر بالداق كۆتۈرۈش ئۈچۈن، جۇڭگودا دۆلەت ئىقتىسادى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا زىيانلىق ئەمەس، پايدىلىق بولغان بارلىق شەھەر ۋە يېزا كاپىتالىزمى ئامىللىرىدىن پايدىلىنىش، مىللىي بۇرژۇئازىيە بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكتە كۈرەش قىلىش لازىم.» (يېڭى قىرىقى كىتاب، 4 - توم،

2556 - يىلى) بىراق، يەنە خۇسۇسىي كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ پاسسىپ رولىنى چەكلەپ، ئۇنىڭ ئەركىن يامراپ كېتىشىگە يول قويماسلىق لازىم. يەككە يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائىتى ئىگىلىكىنى تۇرلۈك كوپېراتىپ شەكىللىرى (تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى، ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى ۋەھاكازا) ئارقىلىق ئۇيۇشتۇرۇپ، پەيدىنپەي ھالدا كوللېكتىپلىشىش تەرەپكە قاراپ يېتەكلەش لازىم.

ئىنقىلابىي تايانچ بازىلاردا يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادنىڭ بەرپا قىلىنىشى ئارقىسىدا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى، خەلق ئارمىيىسىنىڭ 21 يىللىق ئىنقىلابىي ئۇرۇشىنى غەلبىلىك ئېلىپ بېرىشىغا ياردەم بېرىلدى، خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلاندى، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى مۇستەھكەملەندى، پرولېتارىياتنىڭ رەھبەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىندى ھەمدە 1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلۇپ ئۇچ يىلغىچە، مەملىكەت بويىچە كاپىتالنىڭ 80 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن بيۇروكرات كاپىتالنىڭ مۇسادىرە قىلىنىشى ئارقىسىدا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرىدىغان سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكى تەكلىنىپ، پۈتكۈل ئىگىلىكنى سوتسىيالىزمغا ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئىشەنچلىك ماددىي ئاساس يارىتىلدى. ھېئوداللىق يەر تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشى ۋە ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتىنىڭ دەسلەپكى قەدەمدە قانات يايدۇرۇلۇشى بىلەن، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب ۋەزىپىسىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن تاماملىنىپ، جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويغانلىقىدىن دېرەك بېرەدى. 1952 - يىلى يەر تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ئىشى مەملىكەت بويىچە تاماملانغاندىن كېيىن، سوتسىيالىزم بىلەن كاپىتالىزم ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئىقتىسادىي ساھەدىكى ئاساسىي زىددىيەتكە ئايلىنىپ قالدى. بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، جۇڭگو كۆمپارتىيىسى خېلى ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە، دۆلەتنى سوتسىيالىستىك سانائەتلەشتۈرۈشنى ھەمدە دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىكى، قول سانائىتى ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى پەيدىنپەي ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا جۇڭگونىڭ ئالاھىدىلىكىگە باب كېلىدىغان سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش يولىنى ئاچتى. كاپىتالىستىك سودا - سانائەت توغرىسىدا تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە ئوتتىدىغان دۆلەت كاپىتالىزمىدىن ئىبارەت بىر قاتار ئوتكۈنچى شەكىلنى يارىتتى. يەككە يېزا ئىگىلىكى توغرىسىدا ئىختىيارىيلىق ئاساسىدا ئۆزئارا پايدا يەتكۈزۈش، تېپىك نەمۇنە كۆرسىتىش ۋە دۆلەت ياردەم بېرىش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىپ، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى، باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى ۋە ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىدىن ئىبارەت ئوتكۈنچى شەكىللەرنى يارىتتى. يەككە قول سانائەتنى

ئۆزگەرتىشتىمۇ ئاشۇنداق ئۈسۈل قوللىنىلىدى. ئۆزگەرتىش جەريانىدا، دۆلەت كاپىتالىزمى ئىگىلىكى بىلەن كوپېراتىپ ئىگىلىكى روشەن ئەۋزەللىكلىرىنى كۆرسەتتى. 1956 - يىلغا كەلگەندە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەملىكەت بويىچە ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇنلىنىپ، جۇڭگو شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە قەدەم قويدى.

يېڭى دېموكراتىك ئىقتىساد توغرىسىدىكى نەزەرىيە ماۋ زېدۇڭنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلار ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. پرولېتارىيات رەھبەرلىكىدە بەرپا قىلىنغان يېڭى دېموكراتىك ئىقتىساد جۇڭگو خەلقىنىڭ يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودال ئىقتىسادىنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى ھەمدە سوتسىيالىستىك ئىقتىسادقا قاراپ بۇرۇلۇشىدىكى مۇقەررەر يول ئىكەنلىكىنى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ تارىخىي تەجرىبىلىرى ئىسپاتلىدى.

يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئۈچ چوڭ ئىقتىسادىي پروگراممىسى بۇ، ماۋ زېدۇڭ 3 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان ئىقتىسادىي پروگراممىسى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «فېئودال سىنىپنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ دېھقانلار ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈش، جياڭ جيېشى، سۇڭ زىۋېن، كۇڭ شياڭشى، چېن لېفۇلار باشچىلىقىدىكى مونوپول كاپىتالنى مۇسادىرە قىلىپ يېڭى دېموكراتىك دۆلەت ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈش، مىللىي سودا - سانائەتنى مۇھاپىزەت قىلىش - بۇلار يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئۈچ چوڭ ئىقتىسادىي پروگراممىسى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 2165 - 2166 - بەت)

ئۈچ چوڭ ئىقتىسادىي پروگراممىنى يېقىنقى زامانداشكى جۇڭگونىڭ يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودال ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە شىنپىي مۇناسىۋەتلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىلمىي تەھلىل ئاساسىدا، ئۇزاق مۇددەتلىك ئىنقىلاب ئەمەلىيىتى داۋامىدا پەيدىنپەي شەكىللەنگەن. كونا جۇڭگودا بەش خىل مۇلۈكچىلىك، يەنى جاھانگىرلىك مۇلۈكچىلىكى، فېئودال ئىگىلىكى، بيۇروكرات كاپىتالىزم مۇلۈكچىلىكى، مىللىي كاپىتالىزم مۇلۈكچىلىكى، مىللىي كاپىتالىزم مۇلۈكچىلىكى ۋە ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار مۇلۈكچىلىكى مەۋجۇت ئىدى. جاھانگىرلىك ۋە ئۇنىڭغا بېقىنغان فېئودال ئىگىلىك ۋە بيۇروكرات كاپىتال ئىنتايىن ئەكسىيەتچىل ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بولۇپ، ئۇلار جۇڭگودا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئېغىر دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلىپ تۇراتتى. جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ۋەزىپىسى جاھانگىرلىكنىڭ جۇڭگودىكى ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلىشتىن باشقا، مەملىكەت ئىچىدە، پومېشچىكلار سىنىپىي ۋە بيۇروكرات بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىنى يوقىتىپ، دەللاللىق، فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئاساسەت ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. يەر ئىنقىلابى دەۋرىدە، ماۋ زېدۇڭ يېزا تايانچ بازىلىرى ئۈچۈن يەر ئىنقىلابىي لۇشيەنى ۋە سياسەتلىرىنى كۆرسىتىپ بەردى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، ماۋ زېدۇڭ جۇڭگونىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادىغا دائىر

مەسىلەرنى ۋە پارتىيىنىڭ ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنى ئىلمىي ئاساستا دەللىلىدى. 1947 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى ستراتېگىيىلىك مۇداپىئەدىن ستراتېگىيىلىك ھۇجۇمغا ئۆتتى، جۇڭگو خەلقىنىڭ مەملىكەت بويىچە غەلبىنى قولغا كەلتۈرۈشىنىڭ شەرت - شارائىتلىرى پىشىپ يېتىلدى. ۋەزىيەت تەرەققىياتى پارتىيەدىن يېڭى ئەھۋالغا ماس كېلىدىغان يەر سىياسىتىنىڭ بولۇشىنلا تەمەس، بەلكى تېخىمۇ ئىنىق ۋە كونكرېت شەھەر سىياسىتىنىڭ بولۇشىنمۇ جىددىي تەلەپ قىلدى. ماۋ زېدۇڭ جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدىكى تەرەققىيات ۋە ئۆزگىرىشلەرنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەھلىل قىلىپ، ئىنقىلاب تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، «ھازىرقى ۋەزىيەت ۋە بىزنىڭ ۋەزىپىمىز» دېگەن ئەسىرىدە پارتىيىنىڭ ئۇچ چوڭ ئىقتىسادىي پروگراممىسىنى سىستېمىلىق شەرھىلىدى.

فېئودالىزمنى يەر مۇلۈكچىلىكى — فېئودالىزم ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ ئاساسى. پومېشچىكلار سىنىپى ئۆزلىرىنىڭ يەرگە بولغان فېئودالىزم ئىگىدارچىلىقىغا تايىنىپ تۈرۈپ دېھقانلارنى شەپقەتسىز ئىچىرده ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى ۋە ئەزدى، بۇنىڭ بىلەن، دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن ئامراتلىشىپ كەتتى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ناھايىتى ئارقىدا قالدى. جاھانگىرلىك ئۆزىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، فېئودالىزمنى يەر مۇلۈكچىلىكىنى كۈچىنىڭ بارىچە ساقلاپ قېلىپ، ئۇنى بيۇروكرات دەللالار كاپىتالى ۋە جازانە كاپىتالى بىلەن بىرلەشتۈردى. كونا جۇڭگودا، فېئودالىزم ۋە يېرىم فېئودالىزم يەر مۇلۈكچىلىكىنى جاھانگىرلىك ۋە بيۇروكرات كاپىتالىزم ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاساسىي ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى ئىدى. دېموكراتىك ئىنقىلابتىكى مەركىزىي مەسىلە دېھقانلار مەسىلىسى، ۋەھالەنكى دېھقانلار مەسىلىسى ماھىيەتتە يەر مەسىلىسى ئىدى. ماۋ زېدۇڭ فېئودالىزم سىنىپىنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ دېھقانلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈشىنىڭ ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىكىنى شەرھىلىدى ھەمدە پارتىيەمىز ئۇچۇن كەمبەغەل دېھقانلارغا تايىنىپ، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، فېئودالىزم ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى قەدەم - باسقۇچلۇق، پەرقلىق ھالدا يوقىتىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ يەر ئىسلاھاتى باش لۈشيەنى ۋە بىر قاتار فاكتورنى - سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ بەردى.

جياڭ جيېشى، سۇڭ زىۋېن، كۇڭ شياڭشى، چېن گوفۇ - چېن لىفۇلاردىن ئىبارەت تۆت چوڭ ئائىلە باشچىلىقىدىكى مونوپول كاپىتالىستىك جۇڭگودا ئاممىباب تەلەبنى بيۇروكرات كاپىتال دەپ ئاتىلاتتى. بۇ بۇرژۇئازىيە بيۇروكرات بۇرژۇئازىيە دەپ ئاتىلاتتى، بۇ جۇڭگونىڭ چوڭ بۇرژۇئازىيىسى ئىدى. جاھانگىرلىكنىڭ يۆلۈشى ئارقىسىدا، تۆت چوڭ ئائىلە باشچىلىقىدىكى بيۇروكرات كاپىتال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلبىسە قىلغاندىن كېيىن ئىلگە يوقىرى پەللىگە يېتىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئىقتىسادىي جان تومۇرىنى مونوپول قىلىۋالدى. ئۇ، دۆلەت ھاكىمىيىتى بىلەن بىرلىشىپ، دۆلەت مونوپول كاپىتالزمىغا ئايلاندى، چەت ئەل جاھانگىرلىكى،

ئىلىمىزدىكى پومېشچىكلار سىنىپى ۋە كونىچە باي دېھقانلار بىلەن زىچ بىرلىشىپ، دەللال، فېئودال دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىغا ئايلاندى. بۇ جياڭ جېيشى ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى ئىدى. يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ۋەزىپىلىرىدىن بىرى بيۇروكرات كاپىتالنى مۇسادىرە قىلىپ خەلق دۆلىتىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئوتكۈزۈپ، بيۇروكرات بۇرژۇئازىيىنى يوقىتىش ئىدى.

مىللىي سودا - سانائەت مىللىي بۇرژۇئازىيە ئىگىدارچىلىقىدىكى، جاھانگىرلىك بىلەن ئالاقىسى ئاز ياكى يوقىلىنىشقا ئاساسەن يېرىم فېئودال، يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالنىڭ جۈگىدا مىللىي كاپىتالىزم ئازدۇر - كۆپتۇر راۋاجلانغان بولسىمۇ، لېكىن جۈگىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ ئاساسىي شەكلى بولالمىدى. ئۇنىڭ كۆچى ناھايىتى ئاجىز ئىدى، بىراق فېئودالنىڭ ئىگىلىككە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ، يېڭى ئىگىلىك بولۇپ، جاھانگىرلىككە، فېئودالزمغا، بيۇروكرات كاپىتالزمغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت تارىخىي باسقۇچتا ئىنقىلابچانلىقى كۆچلۈرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناليدى. جۈگىدا ئىگىلىكىنىڭ ئارقىدا قالغانلىقى جۈگىنو ئىنقىلابنىڭ 1 - قەدىمىدە فېئودالزم ۋە بيۇروكرات كاپىتالزمنىلا يوقىتىشقا بولىدىغانلىقى، كاپىتالزمنى ئومۇمەن يوقاتقىلى بولمايدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب داۋامىدا، مىللىي كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى قەتئىي تۇزىدە، قىلچە ئىككىلەنمەستىن قوغداش زۆرۈر ئىدى.

ئۇچ چوڭ ئىقتىسادىي پروگراممىا پرولېتارىياتنىڭ ئۇزۇل - كېسىل دېموكراتىك ئىنقىلاب پروگراممىسى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە قىسمەن ھالدا سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب خاراكتېرىنى ئالغان. فېئودالىق يەر مۇلۈكچىلىكىنى يوقىتىش ۋە مىللىي سودا - سانائەتنى قوغداش دېموكراتىك ئىنقىلاب خاراكتېرىگە ئىگە. بيۇروكرات كاپىتالنى مۇسادىرە قىلىش ئىككى تەرەپلىمىلىككە ئىگە: بىر تەرەپتىن، بيۇروكرات كاپىتالغا قارشى تۇرغانلىق دەللالىلار كاپىتالغا قارشى تۇرغانلىق بولۇپ، بۇ جەھەتتە ئۇ دېموكراتىك ئىنقىلاب خاراكتېرىگە ئىگە؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بيۇروكرات كاپىتالغا قارشى تۇرغانلىق يەنە ئۆز نۆۋىتىدە مونوپول كاپىتالغا قارشى تۇرغانلىق بولۇپ، چوڭ بۇرژۇئازىيىنى مەھرۇم قىلىش، بيۇروكرات كاپىتالزم مۇلۈكچىلىكىنى سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۈكچىلىككە ئۆزگەرتىش جەھەتتىن قارىغاندا، ئۇ يەنە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب خاراكتېرىگە ئىگە. دېموكراتىك ئىنقىلابنى ئاخىرغىچە ئىلىپ بارغاندا، سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچقىلى بولىدۇ. يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئۇچ چوڭ ئىقتىسادىي پروگراممىسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئارقىسىدا، جۈگىدا يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي ھالەتكە خاتىمە بېرىلىپلا قالماستىن، بەلكى پرولېتارىيات رەھبەرلىكىدىكى خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسى، دەسلەپتىلا، خەلق ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرغان سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىگە ئىگە بولىدى، بۇنىڭ

بىلەن، دېموكراتىك ئىنقىلابتىن ئۆزلۈكسىز تۈردە سوتسىيالىستىك ئىنقىلابقا ئۆتۈشنىڭ مۇھىم ئالدىنقى شەرتى ھازىرلاندى.

ئومۇم ئىگىلىكى بۇنىڭدا، جۇڭگودا يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە ئىنقىلابىي تايانچ بازىلار ۋە ئازاد رايونلاردىكى ھۆكۈمەت، ئارمىيە، ئىدارە ۋە مەكتەپلەر ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەشنى نىشان قىلغان ھالدا بەۋاستە باشقۇرغان يېزا ئىگىلىكى، سانائەت ۋە سودا ئىشلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ، سوتسىيالىستىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، ئىنقىلابىي تايانچ بازىلار ۋە ئازاد رايونلاردىكى يېڭى دېموكراتىك ئىقتىسادنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. 2 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، يەنى 1928 - يىلى، ئىشچى - دېھقانلار قىزىل ئارمىيىسى جىڭگاڭشەندىكى ئىنقىلابىي تايانچ بازىدا ئەڭ دەسلەپكى ئومۇم ئىگىلىكنى — قورال - ياراق باشقارمىسى، تىككۈچىلىك زاۋۇتى، ئومۇم ئىگىلىكدىكى سېتىش باشقارمىسى ۋە ئومۇم ئىگىلىكدىكى سودا دۇكىنىنى بەرپا قىلدى. 1931 - يىل 11 - ئايدا جياڭشىدا مەركىزىي ئىشچى - دېھقان دېموكراتىك ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئومۇم ئىگىلىكى تەرەققىي قىلدى. بىراق، ئۇ چاغلاردا سانائەت ۋە سودا ئىشلىرىغىلا ئەھمىيەت بېرىلىپ، يېزا ئىگىلىكى جەھەتتە بولسا ئىدارە، مەكتەپلەردە سەي تېرىش، چۆشقا بېقىشتا ئوخشاش ئىشلارلا ئېلىپ بېرىلدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزى ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قورشاۋلىشى - قامال قىلىشى تۈپەيلىدىن، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تايانچ بازىلاردا 1939 - يىلدىن باشلاپ بولۇپمۇ 1941 - ۋە 1942 - يىللىرىغا كەلگەندە ئىقتىسادىي جەھەتتە ناھايىتى زور قىيىنچىلىقلار يۈز بەردى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە ماۋ زېدۇڭ ئارمىيە ھەم خەلقنى قوزغاپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ھەرىكەتلەندۈرۈش كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرۇپ، قىسىم، ئىدارە ۋە مەكتەپلەرگە ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئىمكان قەدەر ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەشنى چاقىرىق قىلدى. «ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرۈش»، «ئۆزى قول سېلىپ ئىشلەش، كىيىم - كېچەك، ئوزۇق - تۈلۈك مول بولۇش» دېگەن فاكىچىن - سىياسەتلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئومۇم ئىگىلىكى ناھايىتى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايونىنى مىسالغا ئالىدىغان بولساق، 1942 - يىلى ئومۇم ئىگىلىكىدىكى سانائەت، كارخانىلىرىدا ئىشلەيدىغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى 4000 بولۇپ، ئۇلار چېگرا رايونىدىكى زاۋۇت ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكنى ئىگىلىگەن، 1945 - يىلى ئۇلارنىڭ سانى 10 مىڭدىن ئېشىپ كەتكەن. 1944 - يىلى چېگرا رايون ھۆكۈمىتىنىڭ ئومۇمىي چىقىمى بولغان 260 مىڭ دادەن ئاشلىق ئىچىدە، 100 مىڭ دادەن ئاشلىقنى ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرى ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقارغان. شۇ يىلى، بىرمۇنچە قىسىملار ئاشلىق، كىيىم - كېچەك ۋە باشقا تۇرلۈك لازىمەتلىكلەر جەھەتتە ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەشنى ئىشقا ئاشۇرغان. «بۇ — جۇڭگو تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان مۆجىزە، بۇ — بىزنىڭ يېڭىلمەسلىكىمىزنىڭ ماددىي ئاساسى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم، 1613 - بەت) ئومۇم ئىگىلىكنىڭ

راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، تايانچ بازلاردىكى ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ تەمىناتىنىڭ ناھايىتى زور قىسمى ھەل بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئىنقىلاب قوشۇنىنى چېنىقتۇرىدىغان چوڭ مەكتەپمۇ بولۇپ قالدى. 3 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىگە كەلگەندە، ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ ئارقا - ئارقىدىن غەلبە قىلىشى ئارقىسىدا، ئومۇم ئىگىلىكى تېخىمۇ تېز راۋاجلاندى. بۇ مەزگىلدە، كونا ئازاد رايونلاردا ئومۇم ئىگىلىكى داۋاملىق راۋاجلاندۇرۇلدى، يېڭى ئازاد رايونلاردا بولسا جىياڭ جېيشى، سۇڭ زېۋېن، كۇڭ شياڭشى، چېن لېغۇلاردىن ئىبارەت تۆت چوڭ ئائىلە باشچىلىقىدىكى بيۇروكرات كاپىتال ۋە باشقا ئۇرۇش جىنايەتچىلىرىنىڭ مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىپ، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەشنى ئاساسىي نىشان قىلغان ئومۇم ئىگىلىكى پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەت ئىقتىسادىنىڭ جان تومۇرىنى ئۆز قولىدا تۇتقان سوتسىيالىستىك دۆلەت ئىگىلىكىگە ئايلاندى.

ئىشچى - دېھقانلار بانكىسى بۇ، جۇڭگودا 2 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، ئىنقىلابىي تايانچ بازلاردىكى ئىشچى - دېھقانلار دېموكراتىك ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن قۇرۇلغان پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. 1927 - يىلنىڭ ئاخىرلىرىدىن 1928 - يىلنىڭ باشلىرىغىچە ھەمىدىن ئىلگىرى قۇرۇلغانلىرى فۇجيەن ئۆلكىسى شاڭخاڭ ناھىيىسى جياۋياڭ رايونىدىكى «دېھقانلار بانكىسى» بىلەن گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسى خەيلۇفىڭ «ئەمگەك بانكىسى» بولدى. كېيىنچە، مەملىكەت بويىچە ھەرقايسى ئىنقىلابىي تايانچ بازلارنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كەمبەغەللەر بانكىسى، ئىشچى - دېھقانلار بانكىسى ۋە يېزا ئىگىلىكى بانكىسىغا ئوخشاش ھەر خىل نامىلاردىكى بانكىلار ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى. 1932 - يىل 3 - ئايدا جۇڭخۇا سوۋېت جۇمھۇرىيىتى دۆلەت بانكىسى قۇرۇلۇپ، رەسمىي يوسۇندا ھەرقايسى ئىنقىلابىي تايانچ بازلارنىڭ بىرلىككە كەلگەن پۇل مۇئامىلە رەھبەرلىك ئاپپاراتى بولۇپ قالدى. باش بانكا جياڭشى ئۆلكىسى رۇيجىن ناھىيىسىگە ئورۇنلاشتى. ھەرقايسى ئۆلكە ۋە ناھىيىلەردە شۆبە بانكا ۋە تارماق بانكىلار قۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ۋە رولى تۆۋەندىكىچە ئىدى: (1) پۈل (قەغەز پۇل ۋە مېتال پۇل) بېسىش - قويۇش ۋە تارقىتىش؛ (2) پۇل ئامانەت قويۇش ئىشلىرىنى قانات يايدۇرۇش، ئالتۇن - كۈمۈش سېتىۋېلىش، نەق پۈل ساقلاش ۋە دۆلەت خەزىنىسىنى ۋەكالىتەن باشقۇرۇش؛ (3) تۆۋەن ئۆسۈم بىلەن قەرز پۇل تارقىتىپ، تايانچ بازلار ئىگىلىكىنى جانلاندۇرۇش، ئاق رايونلار بىلەن بولغان سودىغا يار - يۆلەك بولۇپ، دۈشمەنلەرنىڭ تايانچ بازلارغا قاراتقان ئىقتىسادىي جەھەتتىكى قامالىنىغا بۆزۈپ تاشلاش. ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، ئىشچى - دېھقانلار بانكىسى پۇل مۇئامىلە پائالىيەتلىرى ئارقىلىق ئىنقىلابىي ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش، ئىنقىلابىي تايانچ بازلارنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتا، دۈشمەن لەرگە قارشى پۇل كۈرىشى ئېلىپ بېرىشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

چېگرا رايون بانكىسى بۇ، ئومۇمەن، شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايون بانكىسىنى كۆرسىتىدۇ.

1937 - يىلدىكى «7 - ئىيۇل» ۋەقەسىدىن

كېيىن، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تۇرتكە بولۇشى بىلەن، گومىنداڭ بىلەن كوممۇنىستىك پارتىيە يەنە بىر قېتىم ھەمكارلاشتى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى ئىشچى - دېھقانلار قىزىل ئارمىيىسى 8 - ئارمىيە ۋە يېڭى 4 - ئارمىيە قىلىپ ئۆزگەرتىپ تۈزۈلدى. 1937 - يىلى قىشتا، شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايونىدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى دېموكراتىك ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چېگرا رايون ھۆكۈمىتى يەر ئىنقىلابىي دەۋرىدىكى جۇڭخۇا سوۋېت جۇمھۇرىيىتى دۆلەت بانكىسىنىڭ غەربىي شىمال شۆبە بانكىسىنى شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايون بانكىسى قىلىپ ئۆزگەرتتى.

8 - ئارمىيە ۋە يېڭى 4 - ئارمىيە ئاچقان بىرمۇنچە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تايانچ بازىلاردا دېموكراتىك ھۆكۈمەت ئۆزىنىڭ بانكىسىنى قۇردى. ئامما ئۇنداق بانكىلارنىڭ بەزىلىرىنى چېگرا رايون بانكىسى دەپ ئاتىدى. مەسىلەن، 1938 - يىل 3 - ئايدا سەنشى - چاخار - خېبېيى چېگرا رايونىدا سەنشى - چاخار - خېبېيى چېگرا رايون بانكىسى قۇرۇلدى.

چېگرا رايون بانكىلىرى ئۆزلىرىنىڭ قەغەز پۇللىرىنى تارقىتىپ، پۇل ئامانەت قويۇش ۋە پۇل قەرز بېرىش ئىشلىرىنى قانات يايدۇردى. ئۇلار پۇل كۆرىشىنى قانات يايدۇرۇش، دۇشمەنلەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى قامالىنى بۆزۈپ تاشلاش، تاۋار ئوبوروتىنى ئۆيۇشتۇرۇش، تايانچ بازىلارنىڭ سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىجارىنى 25 پېرسەنت كەمەيتىش ۋە جازانىخورلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى توسۇش قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، ناھايىتى زور رول ئوينىدى.

چېگرا رايون پۇلى بۇ، ئومۇمەن، شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايون بانكىسى تارقاتقان قەغەز پۇلنى كۆرسىتىدۇ.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايونى بازارلىرىدا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۇچ خىل چېگرا رايون پۇلى ئېقىپ يۈرگەنىدى:

بىرى، گۇاڭخۇا سودا دۆكىنىنىڭ باھالىق چېكى بولۇپ، ئامما ئۇنى «گۇاڭخۇا ئاقچىسى» دەپمۇ ئاتايتتى. 1937 - يىل «7 - ئىيۇل» ۋەقەسىدىن كېيىن، گومىنداڭ بىلەن كوممۇنىستىك پارتىيە كېڭىشىش ئارقىلىق شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايونىنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى دېموكراتىك ھۆكۈمىتىنى قۇردى. ئەينى ۋاقىتتا گومىنداڭ ئوتتۇرىغا قويغان شەرتلەرنىڭ بىرى شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايونىدا تامامەن فابى پۇلىنى ئىشلىتىش، كوممۇنىستىك پارتىيە ئۆزىنىڭ ئاقچىسىنى تارقاتماسلىق ئىدى. بىراق ئۇ چاغلاردا بازارلاردا پارچە پۇل ئىنتايىن كەمچىل بولۇپ، 10 پۈتلۈقتىن تۆۋەن پۇل يوق دېگۈدەك ئىدى؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بازارلارنى پارچە پۇل بىلەن تەمىنلىيەلمەيتتى. شۇڭا، ئامما پرېتا ماركىسىنى پارچە پۇل ئورنىدا ئىشلىتىشكە مەجبۇر بولغانىدى. شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايون بانكىسى بازارلاردىكى ئوبوروت قىمىنچىلىقىنى ھەل قىلىپ، ئامما ئىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە شەنشى -

گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايون ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈپ، 1938 - يىلى كۈزدىخۇا سودا دۇكىنى باھالىق چېكى دېگەن نام بىلەن، 1 پۈتلۈق ۋە 2 پۈتلۈق پارچە پۇل تارقاتتى. كېيىن يەنە تەدرىجىي ھالدا 5 پۈتلۈق، 10 پۈتلۈق، 20 پۈتلۈق، 50 پۈتلۈق، ھەتتا 75 پۈتلۈق ھەر خىل قوشۇمچە پۇللارنى تارقاتتى، بۇ پۇللار ئەمەلىيەتتە ئاساسىي ئاقچىلىق رولىنى ئويناپدى.

بىرى، شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايۇن بانكىسىنىڭ قەغەز پۇلى ئىدى. جەنۇبىي ئەنخۇي ۋەقەسىدىن كېيىن، 1941- يىل 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن باشلاپ، شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايون بانكىسى نامىدا 5 يۈەنلىك ۋە 10 يۈەنلىك ئىككى خىل قەغەز پۇل تارقىتىلدى.

يەنە بىرى، شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايونى سودا شىركىتىنىڭ سودا ئوبوروت چېكى ئىدى. 1944 - يىلغا كەلگەندە، فابى پۇلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن چېگرا رايون پۇلىنىڭ قىممىتى چۈشۈپ كېتىپ، شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايۇن بانكىسى تەرىپىدىن تارقىتىلغان ئەسلىدىكى 5 يۈەنلىك ۋە 10 يۈەنلىك پۇللارنىڭ بىرلىك قىممىتى كىچىكلەپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن، 1 يۈەنلىك يېڭى پۇلنى شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايون بانكىسىنىڭ 20 يۈەنلىك كونا قەغەز پۇلىغا ئالماشتۇرغىلى بولمىدى. ئۇچۇن، سودا شىركىتى ئوبوروت چېكىسى دېگەن نام بىلەن، 20 يۈەنلىك قەغەز پۇل تارقاتتى.

يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل قەغەز پۇل ئەمەلىيەتتە شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايون بانكىسى تەرىپىدىن تارقىتىلغان چېگرا رايون پۇلى ئىدى. ئۇلار پەقەت ئەينى ۋاقىتتىكى كۆرەشنىڭ تاكتىكا جەھەتتىكى ئېھتىياجى تۈپەيلىدىنلا، گۈاڭخۇا سودا دۇكىنى ۋە سودا شىركىتى نامى ئاستىدا تارقىتىلغانىدى.

ئۇنىڭدىن تاشقىرى، 1938 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلغان سەنشى - چاخار - خېبېي چېگرا رايون بانكىسى تارقاتقان قەغەز پۇل ۋە 1941 - يىلى قۇرۇلغان خېنەن - خۇبېي چېگرا رايونى قۇرۇلۇش بانكىسى تارقاتقان قەغەز پۇلمۇ چېگرا رايون پۇلى دەپ ئاتالغانىدى.

ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۇرۇش بۇ، ماۋ زېدۇڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە ئوتتۇرىغا قويغان ئىقتىسادىي خىزمەت ۋە مالىيە خىزمىتى باش فاكىچىنى.

ماۋ زېدۇڭ ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۇرۇش فاكىچىنىنى يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە، ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى بويىچە، ھاركىسىزمنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي جەريانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىملەش، ئىستېمال قىلىشتىن ئىبارەت ھەرقايسى ھالقىلىرىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى قائىدىلىرىگە ئاساسەن، ئىنقىلابىي ئىنقىلابىي تايانچ بازىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدىكى تەجرىبىلەرنى چوڭقۇر يەكۈنلەش ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويغان. يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىلىق جۇڭگودا يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ توغرا يولى «ئىشچى - دېھقانلار قورالىق بۆلۈنمىسى» يولىدىنلا ئىنبارەت بولۇشى كېرەك ئىدى. خەلق ئارمىيىسىنى تەمىنات جەھەتتىن كاپالەتلەندۇرۇش، ئامىمنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش، ئۇزاق

مۇددەتلىك ئىنقىلابىي ئۇرۇشقا يارىدەم بېرىش ئۈچۈن، ئىنقىلابىي تايانچ بازىلاردا بارلىق ئىمكانىيەتلەردىن پايدىلىنىپ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش كېرەك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، دۈشمەنلەرنىڭ ھەر-بىي جەھەتتىكى ھۇجۇمى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى قامال ئارقىسىدا، تايانچ بازىلار مالىيە جەھەتتىن قىيىنچىلىققا ئۇچرىغان، خەلقنىڭ يۈكى ئېغىرلىشىپ كەتكەنىدى، بۇ ھال پارتىيىدىن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، ئىقتىسادىي مەسىلە ۋە مالىيە مەسىلىسىنى تۈگىرا بىر تەرەپ قىلىشنى تېخىمۇ جىددىي تەلەپ قىلغانىدى. يەر ئىنقىلابىي دەۋرىدە، ماۋزېدۇڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بىزنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتىمىزنىڭ پرىنسىپى ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بارلىق مۇمكىن ۋە زۆرۈر بولغان قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، ئىقتىسادىي كۈچنى توپلاپ ئۇرۇشنى تەمىنلەش، شۇنىڭ بىلەن بىللە، خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشىنى كۈچەيتىش بارىچە ياخشىلاش.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 1 - توم، 228 - بەت) ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ ياۋۇزلارچە ھۇجۇم قىلىشى ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قورشاپ قامال قىلىشى ئارقىسىدا، ئازاد رايونلارنىڭ مالىيىسىدە ئىنتايىن ئېغىر قىيىنچىلىق يۈز بەردى. بىر قىسىم يولداشلاردا ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئايرىلغان ھالدا مالىيە كىرىم - چىقىمى ئۈستىدىلا چوت سېلىپ، خەلقنىڭ ئۈشتىلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشقا يارىدەم بېرىشكە ئەھمىيەت بەرمەي، خەلقتىن بىرنەرسە يۇلۇۋېلىشنىلا بىلىدىغان خاتا خاھىشلار يۈز بەردى.

ماۋ زېدۇڭ بۇ ئەھۋاللارنى نەزەردە تۇتقان ھالدا، 1942 - يىلى ئۆز ۋاقتىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۇرۇش بىزنىڭ ئىگىلىكىمىزنىڭ خىزمىتىمىز ۋە مالىيە خىزمىتىمىزنىڭ باش فاكتورى.»، «مالىيە سىياسىتىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى، ئەلۋەتتە، ئىگىلىككە تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ، لېكىن مالىيىنى بەلگىلەيدىغان نەرسە ئىگىلىك. ئىگىلىك ئاساسى بولماي تۇرۇپ، مالىيە قىيىنچىلىقى ھەل قىلىنىپ باققان ئەمەس، ئىگىلىك راۋاجلانماي تۇرۇپ، مالىيە كەڭتاشا بولۇپ باققان ئەمەس.» (يۇقىرىقى كىتاب، 3 - توم، 1607 - 1608 - بەتلەر) 1947 - يىلنىڭ باشلىرىدا، خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى ستراتېگىيىلىك ھۇجۇمىغا ئۆتۈش پەيتىدە، ماۋ زېدۇڭ يېڭى ۋەزىيەت ئاستىدىكى مالىيە مەسىلىسى ۋە ئىقتىسادىي مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، مۇنداق دەپ تەكىتلىدى: «جايلار ئۇزاقنى كۆزدە تۇتۇپ، تىرىشىپ ئىشلەپچىقىرىشى، ئىقتىساد قىلىشنى قاتتىق يولغا قويۇشى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىقتىساد قىلىش ئاساسىدا مالىيە مەسىلىسىنى تۈگىرا ھەل قىلىشى لازىم. بۇ يەردىكى بىرىنچى پرىنسىپ - ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۇرۇش.» (يۇقىرىقى كىتاب، 4 - توم، 2098 - بەت) جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە دۆلەت ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۇرۇش فاكتورىنى ئىزچىل ئاساسىي خىزمەتنى ۋە مالىيە خىزمىتىنىڭ ئاساسىي چىتىش نۇقتىسى قىلىپ، ئىگىلىك خىزمىتى ۋە مالىيە خىزمىتىدە داۋاملىق تۈردە ئىزچىل ئىجرا قىلدى.

ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۇرۇش فاكتورىنى مول مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش دېگەندە بىزا تايانچ بازىلىرىنىڭ شارائىتىنى ئاساس قىلىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا ئومۇم ئىگىلىكى ۋە خۇسۇسىيلار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلققە رەھبەرلىك قىلىپ بىزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ۋە باشقا ئىگىلىك ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ھەمدە ئىدارە، مەكتەپ ۋە قىسىملارنى ئىمكان قەدەر ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆز ئۆزىنى تەمىنلەشكە ئۇيۇشتۇرۇش كۆزدە تۇتۇلاتتى. تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۇرۇش دېگەندە ئارمىيە ۋە خادىملارنى تۇرمۇش راسخوتى ۋە كەسپىي راسخوت جەھەتتىن تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۇرۇپ، ئاممىنىڭ تۇرمۇشىنى پەيدىنپەي ياخشىلاپ، ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن ماددىي جەھەتتىن شەرت ـ شارائىت ھازىرلاش كۆزدە تۇتۇلاتتى. سېتسيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سېتسيالىستىك قۇرۇلۇش دەۋرىدە، تارىخىي شەرت ـ شارائىتلارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، بۇ فاكتورنىڭ مەزمۇنىمۇ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ راۋاجلاندى. بۈگۈنكى كۈندە، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش دېگەندە، زامانىۋى سانائەت، بىزا ئىگىلىكى ۋە قاتناش ـ تىرانسپورت ئىشلىرىنى ھەمدە ئۇلارغا مۇناسىپ ھالدا ئىچكى ـ تاشقى سودا ئىشلىرى، پۇل مۇئامىلە ئىشلىرى ۋە تۇرلۈك مۇلازىملىق ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، شۇنىڭدەك ئاشۇ ئاساستا مالىيە كىرىمىنى كۆپەيتىش كۆزدە تۇتۇلدۇ. تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرۈش دېگەندە، زامانىۋى ئىشلەپچىقىرىش ۋە كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئۇلارغا كېرەكلىك بولغان ماددىي ئەشيالار ۋە مەبلەغ بىلەن تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرۈش، خەلقنىڭ ماددىي تۇرمۇشى ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىنىڭ پەيدىنپەي ئۆسۈپ يېرىۋاتقان ئېھتىياجى ھەمدە دۆلەتنىڭ زۆرۈر بولغان ھەربىي ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرى جەھەتتىكى چىقىمىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى كاپالەتلەندۈرۈش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ يەردە، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۇرۇش ئىككى قات مەنىگە ئىگە. بىرىنچى، ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. ئىگىلىك راۋاجلانمسا، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۇرگىلى بولمايدۇ؛ ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىش سەۋىيىسى قانچە يۇقىرى بولسا، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ تەمىنلىنىش سەۋىيىسىمۇ شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ. ئىككىنچى، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۇرۇش ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مەقسىتى. سېتسيالىستىك ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇپ، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆزلۈكسىز كېڭەيتىشتىكى مەقسەت خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، شۇنىڭدەك ئىنسانىيەت ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشۇش.

ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۇرۇش فاكتورىنىڭ مارکسزم ـ لېنىنىزملىق توغرا فاكتورىكەنلىكىنى ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدى. بۇ فاكتور ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىم قىلىش ۋە ئىستېمال قىلىشتىن ئىبارەت تۆت ھالقىسىنىڭ ئىچكى باغلىنىشىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بەردى. ئىشلەپچىقىرىش تەكرار ئىشلەپ

چىقىرىش جەريانىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل، لېكىن ئالماشتۇرۇش، تەقسىم قىلىش ۋە ئىستېمال قىلىشمۇ ئىشلەپچىقىرىشتا زور رول ئويناپدۇ. ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرۈش فاكتورىدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەل قىلغۇچ رولىمۇ تەكتلەنگەن، ئالماشتۇرۇش، تەقسىم قىلىش ۋە ئىستېمال قىلىشنىڭ زور رولىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن؛ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتىمۇ ئىپادىلەنگەن، مەقسەتكە يېتىش ۋاستىسىمۇ بەلگىلەنگەن. ئۇرۇش يىللىرىدا بۇ فاكتورنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشى ئارقىسىدا، تايانچ بازىلاردىكى ئومۇم ئىگىلىكى ۋە خۇسۇسيلار ئىگىلىكى تېز راۋاجلاندى، ئارمىيە ۋە خەلق مالىيە ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئېھتىياجلىق كۆنىلەردىن ئۆتۈۋالدى، ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى كاپالەتكە ئىگە بولدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ فاكتورنىڭ داۋاملىق چىڭ تۇرۇلدى ھەمدە بۇ فاكتور خەلق ئىگىلىكىنىڭ يۇقىرى سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، خەلق ۋە دۆلەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي بازىرىنى كۆچەيتىش ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى مۇستەھكەملەش جەھەتلەردە ئاكتىپ ۋە زور رول ئويناۋاتىدۇ. ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرۈش فاكتورىنى ئىگىلىكنىڭ خىزمىتى ۋە مالىيە خىزمىتىنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشقان قۇدرەتلىك دۆلەت قۇرۇش جەريانىدا داۋاملىق ئىزچىل ئىجرا قىلىشقا تېگىشلىك باش فاكتورۇر.

ئومۇمغمۇ، خۇسۇسيلارغمۇ ئېتىبار بېرىش

1. بۇنىڭدا ھۆكۈمەت بىلەن خەلق ئاممىسىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپكە تەۋە ئېتىبار بېرىش كۆزدە تۇتۇلغان بولۇپ، ئۇ، ماۋزېدۇڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە ئوتتۇرىغا قويغان ئازاد رايونلارنىڭ ئىگىلىك مەسىلىسى ۋە مالىيە مەسىلىسىنى تەرغىبا ھەل قىلىش فاكتورىنى. ئۇ، ھەم ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ئېتىبار بېرىپ، ئارمىيە ۋە خادىملارنى تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرۈشنى؛ ھەم خەلقنىڭ يۈكنى ئۆستىگە ئېلىش ئېقتىدارىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، خەلق ئامما سىنىڭ تۇرمۇشنى كاپالەتلەندۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئازاد رايون ھۆكۈمىتىنىڭ ئېھتىياجى ئاساسەن ھەربىي جەھەتتىكى ئېھتىياج ئىدى، شۇڭا ماۋزېدۇڭ ئومۇمغمۇ، خۇسۇسيلارغمۇ ئېتىبار بېرىشنى ئارمىيىگمۇ، خەلققىمۇ ئېتىبار بېرىش دەپ ئاتىغان. «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىكى ئىگىلىك مەسىلىسى ۋە مالىيە مەسىلىسى» دېگەن ئەسىردە، ئۇ، ئەينى ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئىككى خىل خاتا ئىدىيىنى، يەنى ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىغا قارىماي، ھۆكۈمەتنىڭ «رەھىمىلىك سىياسەت» يۈرگۈزۈشى لازىملىقىنى نەزەرىيىۋى جەھەتتىن ھالدا تەكتلەيدىغان ئىدىيە بىلەن خەلقنىڭ قىيىنچىلىقىنى نەزەردە تۇتماي، پەقەت ھۆكۈمەتنىڭ ۋە ئارمىيىنىڭلا ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، كۆلىنى قۇرۇتۇپ بېلىق تۇتۇش، تۇغمەس ئالۋان، پۈتمەس سېلىق سېلىشنى تەكتلەيدىغان ئىدىيىنى تەنقىد قىلىپ، ئومۇمغمۇ، خۇسۇسيلارغمۇ ئېتىبار بېرىش ۋە ئارمىيىگمۇ، خەلققىمۇ ئېتىبار بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى شەرھىلىدى. شۇنداقلا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ۋە دۆلەت قۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن خەلق بۇ يۈكنى كۆتۈرۈشى

كېرەك، ھۆكۈمەت ئىنتايىن قىيىنچىلىقتا قالغاندا، خەلقتە كۆپرەك يۈك ئارتىشىمۇ زۆرۈر، لېكىن، خەلقتىن ئېلىشنىڭ مەلۇم چېكى بولۇشى كېرەك، بىز گەرچە قىيىنچىلىق دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان بولساقمۇ، خەلق ئۈستىدىكى يۈك ئېغىر بولغاندىمۇ، ئۇلارنى ھالسىزلىنىپ قالىدىغان دەرىجىگە چۈشۈرۈپ قويماسلىقىمىز لازىم، خەلقنىڭ ئۆزىنى ئوكۇشۇلىشىغا ئىمكانىيەت بەرگەندىلا، ئۇزاق مۇددەتلىك ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا بەرداشلىق بەرگىلى بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، ئازاد رايونلارنىڭ ئىقتىسادى جەھەتتە بىرقەدەر ئارقىدا قالغان، ياپون جاھانگىر-لىكىنىڭ ياۋۇزلارچە ھۇجۇم قىلىشى ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە قامال قىلىشى ئارقىسىدا مالىيە جەھەتتە ناھايىتى زور قىيىنچىلىق يۈز بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئارمىيىنىڭ تەمىنا-تىغا ۋە خەلقنىڭ يېمەك - ئىچمەكىگە تەڭ ئېتىبار بېرىش ئۈچۈن ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشى زۆرۈر ئىدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئازاد رايونلاردىكى ھەربىي ۋە خەلقە رەھبەرلىك قىلىپ كەڭ كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئومۇم ئىگىلىكى بىلەن خۇسۇسىيلار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قوشۇنلارنى خىل، مەمۇرىي ئورۇنلارنى ئىخچام قىلىپ، ئىقتىساد قىلىشنى قاتتىق يولغا قويۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش راسخوتى مەسلىسى ۋە خەلق ئامىمىسىنىڭ تۇرمۇش مەسلىسىنى مۇۋاپىق ھەل قىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا تاكى ئۇ غەلىبىگە ئېرىشكىچە بەر-داشلىق بەردى. سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇش دەۋرىدە، ماۋ زېدۇڭ دۆلەتكىمۇ، كوللېكتىپقىمۇ ۋە شەخسلەرگىمۇ ئېتىبار بېرىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ، ئارمىيەگىمۇ، خەلقتىمۇ ئېتىبار بېرىش، ئومۇمغىمۇ، خۇسۇسىيلارغىمۇ ئېتىبار بېرىش ئىدىيىسىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجىدۇر.

2. ئۇنىڭدا دۆلەت ئىگىلىكى ۋە خۇسۇس-لار ئىگىلىكى (جۈملىدىن كاپىتالىستىك خۇسۇسىيلار ئىگىلىكى ۋە دېھقانلار ھەم قول سانائەتچىلەرنىڭ يەككە ئىگىلىكى) دىن ئىبارەت ئىككى تەرەپكە تەڭ ئېتىبار بېرىش كۆزدە تۇتۇلغان بولۇپ، ئۇ، ماۋ زېدۇڭنىڭ يېڭى دېموكراتىزم ئىقتىسادىي توغرىسىدىكى يېتەكچى فاكتورنى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىگىلىكنى گۈللەندۈرۈش، ئومۇمغىمۇ، خۇسۇسىيلارغىمۇ ئېتىبار بېرىش، ئەمگەككىمۇ، كاپىتالغىمۇ مەنپەئەت يەتكۈ-زۈش - نىڭ بىر مەزمۇنى، شۇنداقلا 1949 - يىلى جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلە-ھەت كېڭىشىدە ماۋزۇللانغان «ئومۇمىي پروگراممانى» دا بەلگىلەنگەن يېڭى دېموك-راتىزملىق ئاساسىي ئىگىلىك سىياسىتى - ئومۇمغىمۇ، خۇسۇسىيلارغىمۇ ئېتىبار بېرىش، ئەمگەككىمۇ، كاپىتالغىمۇ مەنپەئەت يەتكۈ-زۈش، يېزا بىلەن شەھەرنى ھەمكارلاشتۇ-رۇش، ئىچكى ۋە تاشقى ئالماشتۇرۇشنى يولغا قويۇش - نىڭ بىر مەزمۇنى. ئۇ دۆلەتنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش دائىرىسى، خام ئەشيا بىلەن تەمىنلەش، بازار، ئەمگەك شارائىتى، تېخنىكا - ئۇسكۇنە، مالىيە سىيا-سىتى ۋە پۇل مۇئامىلە سىياستى قاتارلىق جەھەتلەردە، دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن خۇسۇسىيلار ئىگىلىكى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسە-ۋەتنى تەڭشەش، ئىككى تەرەپنىڭ مەنپەئىتىگە تەڭ ئېتىبار بېرىش بىلەن، ھەم دۆلەت ئىگىلىكىنىڭ رەھبەرلىك ئورنىغا

كاپالەتلىك قىلىشىنى، ھەم خۇسۇسىيلار ئىگىلىكىنىڭ ئاكتىپ رولىنى جارى قىلدۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئومۇمغۇ، خۇسۇسىيلارغىمۇ ئېتىبار بېرىشتەك بۇنداق سىياسەتنى جۈڭگو كۆممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ يېتەكچى دېموكراتىك ئىتتىپاق دەۋرىدە كونا جۈڭگو ئىگىلىكى قالاق ئىكەنلىكى، كاپىتالىستىك ئىگىلىكى تەرەققىي تاپمىغانلىقى ۋە خۇسۇسىيلار ئىگىلىكى يەنە دۆلەت ئىقتىسادىي ۋە خەلق تۇرمۇشىدا ئاكتىپ رول ئويناۋاتقانلىقىدەك ئاساسىي ئەھۋالغا ئاساسەن تۈزۈپ چىققان. جۈڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىي ئومۇم ئىگىلىكى بىلەن خۇسۇسىيلار ئىگىلىكى بىللە مەۋجۇد بولۇپ تۇرىدىغان يېڭى دېموكراتىزم ئىگىلىكىنىلا بەرپا قىلالايتىكى، بىرلا خىل سوتسىيالىستىك ئىگىلىكنى بەرپا قىلالمايتتى. ئومۇمغۇ، خۇسۇسىيلارغىمۇ ئېتىبار بېرىش سىياسىتى ئازاد رايونلار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىنقىلابىي ئۇرۇشنى تەمىنلەش جەھەتتىن كاپالەتلەندۈرۈپ، خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە مۇھىم رول ئويناندى.

ۋەتەن قۇتقۇزۇش پارتىيىسى بۇ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، جۈڭگو كۆممۇنىستىك پارتىيەسى رەھبەرلىكىدىكى ئازاد رايونى ھۆكۈمەتلىرى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش - ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئازاد رايونلاردىكى خەلقتىن ئالىدىغان، مادديي نەرسىلەر بىلەن تەمىنلىنىدىغان باج، ئۇنىڭدا ئاساسەن ئاشلىق ئېلىنغانلىقتىن، بۇ ۋەتەن قۇتقۇزۇش پارتىيىسى دەپ ئاتالغان.

ۋەتەن قۇتقۇزۇش پارتىيىسى، ئومۇمەن، يېزا ئىگىلىكىدىن ئېلىنغان دارامەتنى ئۆز ئوبيېكتى قىلاتتى، بۇ تېرىلغۇ يەرلەردىن ئېلىنىدىغان يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتى، يەر ۋە تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنى ئىجارىگە بېرىشتىن ئېلىنغان ئىجارە ئاشلىقى ياكى ئىجارە پۇلىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، بەزى رايونلاردا دېھقانلارنىڭ ئائىلە قۇشۇمچە كەسىپ دارامىتى ياكى ئۆي ئىجارىسى دارامىتىدىنمۇ باج - سېلىق ئېلىناتتى، ھەرقايسى ئازاد رايونلاردا پاراق ئېلىش ئەھۋالى ئوخشاش ئەمەس ئىدى. ئازاد رايون ھۆكۈمەتلىرى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى ۋە خەلقنىڭ ئۇستىگە ئېلىش ئىقتىدارىغا ئاساسەن، ھەر يىلى پاراقنىڭ سانىنى مۇۋاپىق تۈردە بەلگىلەپ، ئۇنى دەرىجە بويىچە ناھىيە، رايون ۋە يېزىلارغا تەقسىم قىلىپ چۈشۈرۈپ بېرەتتى؛ پاراق ھەربىر ئائىلىنىڭ باج تاپشۇرۇش دائىرىسىگە كىرىدىغان يىللىق ئەمەلىي دارامىتىنى ئۆزى مەلۇم قىلىش ۋە دېموكراتىيە ئاساسىدا باھالاش قاتارلىق ئۇسۇل بويىچە بەلگىلىنىپ، ھەربىر ئائىلىنىڭ ئادەم بېشىغا توغرا كەلگەن ئەمەلىي دارامىتىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە ئاساسەن، دارامەتكە قاراپ ئېشىپ بارىدىغان باج بويىچە ئېلىناتتى. باج مىقدارى ھەر يىلدا ئوخشاش بولۇۋەرمەيتتى.

ماۋ زېدۇڭ ئازاد رايون ئىگىلىكى خىزمىتىنىڭ «ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈرۈش» دېگەن باش فاكتورىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇنداق دېدى: «ئاۋغۇست 90 پىرسەنت كۇچ بىلەن ئامىنىڭ (خەلق قۇتقۇزۇش ئوزۇقى) مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا يارىدەم بەرگەنىدە، ئاندىن 10 پىرسەنت كۇچ بىلەنلا ۋەتەن قۇتقۇزۇش پارتىيىسى مەسىلىسىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 3 - توم،

1689 - يىلى) بۇنىڭغا ئاساسەن، ئازاد رايونلاردىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە ھاكىمىيەت ئورگانلىرى ئارمىيە ۋە خەلقنى رەھبەرلىك قىلىپ كەڭ كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئومۇم ئىگىلىكى ۋە خۇسۇسىيلار ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇردى، شۇنىڭ بىلەن ئازاد رايونلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى يىلمۇ يىل يۇكسىلىپ، ۋەتەن قۇتقۇزۇش پارتىيە ۋە «خەلق قۇتقۇزۇش ئوزۇقى» مەسىلىلىرىنىڭ ھەل قىلىنىشىغا ماددىي ئاساس سېلىندى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى «ئومۇمغا خۇسۇسىيلارغا تېگىش ئېتىبار بېرىش، ئارمىيىگا، خەلققە تېگىش ئېتىبار بېرىش» قاتارلىقلارغا ئاساسەن، ۋەتەن قۇتقۇزۇش پارتىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك دائىرىسىدىكى 20 پىرسەنتتىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكنى، ھەل قىلىدىغان ئەھۋالنى كۆپ سانلىق ئازاد رايونلاردا دېھقانلارنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن سېلىق 8 پىرسەنتتىن 15 پىرسەنتتىنىڭ ئاز بولمىغىدا بولدى. بۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەت ۋە ئارمىيىنىڭ ئېھتىياجىنى كاپالەتلەندۈرۈلدى، خەلق كۈچىنى ئاسراپ قېلىنىپ، ئۇزاق مۇددەتلىك ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا بەرداشلىق بېرىلدى. «سېلىق مۇۋاپىق بولۇش، پۇلى بارلار پۇل چىقىرىش» پىرىنسىپى بويىچە، ۋەتەن قۇتقۇزۇش پارتىيىسى دائىرىسىدە ئاراپ ئېشىپ بارمىغان باج تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، پۇلى جىق پومېشچىك ۋە باي دېھقانلارغا كۆپرەك سېلىق يۈكلەندى (پومېشچىكلارنىڭ سېلىقى ئومۇمەن ئۆز دائىرىسىدىكى 30 پىرسەنتتىدىن ئېشىپ كەتمىدى)، نەتىجىدە يېزا ئاھالىلىرىنىڭ زور كۆپچىلىكىنىڭ سېلىقى يېنىكرەك بولدى، بۇنىڭ بىلەن يېزىلاردىكى سىنىپلارنىڭ باج - سېلىق مەسىلىسىدىكى زىددىيىتى مۇۋاپىق ھەل قىلىندى، بۇ ھال ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىرلىك سەپنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولدى.

ۋەتەن قۇتقۇزۇش پارتىيىسى - خەلقتىن ئېلىنىپ، خەلق ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن، خەلق ئۈزۈنىڭ يېراق كەلگۈسى ۋە تۈپ مەنپەئىتى ئۈچۈن ھۆكۈمەتكە تاپشۇرغان بىر قىسىم دارامەت، ئازاد رايونلار مالىيە كىرىمىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى (ئومۇمەن ھۆكۈمەت مالىيە كىرىمىنىڭ 80 پىرسەنتتىدىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلىدۇ) ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلبىسىنى كاپالەتلەندۈرۈشنىڭ ئاساسلىق ماددىي ئاساسى. ئازاد رايونلاردىكى كەڭ ئامما دەھشەتلىك ئۇرۇش شارائىتىدا بەس - بەس بىلەن ۋەتەن قۇتقۇزۇش پارتىيىسى تاپشۇردى، ھەمدە ھېچقىسى ۋە خەتەرلىك شارائىتتا ھۆكۈمەت ئۈچۈن ئاشلىق ساقلاپ، تېشىپ، جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى يولىدا ئۇلۇغ تۆھپە قوشتى.

ئاشلىق تەڭشەش ئىدارىسى بۇ، جۇڭگودا 2 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، ئىنقىلابىي تايانچ بازىلارنىڭ ئومۇم ئىگىلىكىدىكىسودا ئىشلىرىدا قوللىنىلغان بىر خىل ئاساسلىق تەشكىلىي شەكىل. ئۇ، شۇ چاغدا ئىشچى - دېھقانلار دېموكراتىك ھۆكۈمەتلىرى ئاشلىق چەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجىنى تەڭشەيدىغان، مەككار سودىگەرلەرگە زەربە بېرىدىغان، ئاشلىق باھاسىنى مۇقىملاشتۇرىدىغان، ئارمىيە ئېھتىياجى- خەلق ئوزۇقىنى كاپالەتلەندۈرىدىغان ۋە دۈشمەن بىسۋاتقان رايونلارغا پىلانلىق تۇردە ئاشلىق چىقىرىش ئىشىنى ئۈيۇشتۇرىدىغان مۇھىم ئىقتىسادىي تەشكىلات. ئاشلىق تەڭشەش ئىدارىسى

ھەممدىن بۇرۇن غەربىي فۇجيەن ئىنقىلابىي تايانچ بازىسىدا قۇرۇلغان. 1930 - يىل 6 - ئايدا، غەربىي فۇجيەن ئىشچى - دېھقانلار دېموكراتىك ھۆكۈمىتى مەككار سودىگەرلەرنىڭ نامرات دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلمىشىنى توسۇش ۋە تايانچ بازىلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەم زاۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئاشلىق يېتىشمەيدىغان رايون ۋە يېزىلاردا بايي دېھقانلاردىن مەبلەغ قەرز ئېلىپ، ئاشلىق تەقسىم ئىدارىسى قۇرۇپ، نامرات دېھقانلار ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. تەقسىم ئىشىدا ئاساسەن، بازار قانۇنىيىتى بويىچە، ئاشلىق جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنى پەسىلەر ئارىلىقىدا ۋە رايونلار ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 1933 - يىل 3 - ئايدىن كېيىن، مەركەزىي تايانچ بازىدا دۈشمەننىڭ ھۇجۇم قىلىشى، مەككار سودىگەرلەرنىڭ ھايانكەشلىك قىلىشى، 1932 - يىلى ئاپەت يۈز بېرىپ ھوسۇل كەمىيىپ كەتكەنلىكى ۋە ئاشلىق سىرتقا پىلانسىز چىقىرىلغانلىقىنىڭ تەسىرى سەۋەبلىك ئاشلىق ئىنتايىن قىس بولۇپ قېلىپ، ئاشلىق باھاسى شىددەت بىلەن ئۆسۈپ، نۇرغۇن جايلاردا قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ، پۈل بار تۇرۇپمۇ ئاشلىق تاپالمايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەركەزىي ئىشچى - دېھقانلار دېموكراتىك ھۆكۈمىتىنىڭ چاقىرىقى ۋە تۈرتكە بولۇشى ئارقىسىدا، مەركەزىي تايانچ بازىدا ئاشلىق تەقسىم ئىدارىسى مەركەزدىن ئۆلكە، ناھىيە، رايون ۋە مۇھىم بازارلارغىچە بولغان جايلاردا ئومۇمىيۈزلۈك قۇرۇلۇپ، ئورگانىك گەۋدە بولۇپ شەكىللەندى. ئاشلىق تەقسىم ئىدارىلىرى تايانچ بازىلاردىكى ئارمىيە ۋە خەلقنىڭ زور كۈچ بىلەن يارىدەم بېرىشى ئارقىسىدا ئۆزىنىڭ سېتىۋېلىش، سېتىش، تەقسىم ۋە ساقلاش كەسىپلىرىنى قانات يايدۇرۇش ئارقىلىق، ئەينى ۋاقىتتا مەككار سودىگەرلەرگە زەربە بېرىش، مال باھاسىنى تەرگىنلەش، ئارمىيىنىڭ ئېھتىياجى ۋە خەلقنىڭ ئوزۇقلىغا كاپالەتلىك قىلىش ۋە ئىنقىلابىي ئۇرۇشقا يارىدەم بېرىش جەھەتلەردە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان ھەمدە كېيىنكى ئاشلىق خىزمىتى ئۈچۈن تارىخىي تەجرىبە يارىتىپ بەرگەن.

ئەنئۇەن روھي بۇنىڭدا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە 8 - ئارمىيىنىڭ 359 - لۋيى قاتارلىق ئۇرۇنلارنىڭ ئەنئۇەندە بىر تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىپ، بىر تەرەپتىن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۆرسەتكەن قىلىش ۋە ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشتەك ئىنقىلابىي روھىنى كۆرسىتىپ تۇتۇلدۇ.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش تەركىشىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقاندا، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پاسسىپ ئۇرۇش قىلىش، كومپارتىيەنىڭ تاكتىپ قارشى تۇرۇش سىياسىتىنى قوللاندى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى 1939 - يىل 5 - ئايدىن تارتىپ، شەنشى - گەنسۇ - نىڭشىيا چېگرا رايونىنىڭ ئەتراپىدا قاتمۇقات قامال لەنىيىسى قۇرۇپ، چېگرا رايونىنىڭ باشقا رايونلار بىلەن بولغان قاتناش ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئالاقىسىنى ئۈزۈۋەتتى، بۇنىڭ بىلەن چېگرا رايون ئىقتىسادىدا ناھايىتى ئېغىر قىينىچىلىق يۈز بېرىپ، ئارمىيە ۋە خەلقنىڭ كېرەكلىك كىيىم - كېچەك، ئوزۇق - تۈلۈك ۋە كوندىلىنىڭ نەرسە - كېرەك تەرىسىمۇ قىس بولۇپ قالدى. دۈشمەننىڭ ئىقتىسادىي

قاملىنى بۇزۇپ تاشلاپ، قىيىن ئەھۋالىنى ئۆگىشىش ئۈچۈن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە ماۋ زېدۇڭ ئۆز ۋاقتىدا، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، ئۆزى قول سېلىپ ئىشلەش ۋە كىيىم-كېچەك، ئوزۇق - تۈلۈكنى مول قىلىش لازىم دېگەن چاقىرىقنى چىقاردى. 359 - لۈي بۇ چاقىرىققا پائال ئاۋاز قوشتى، 1941 - يىل 3 - ئايدا ماۋ زېدۇڭنىڭ تەستىقى بىلەن، بۇ لۈيدىكى پۈتكۈل كوماندىر - جەڭچىلەر لۈيجاڭ ۋاڭ جېننىڭ باشچىلىقىدا نەننۇەنگە بېرىپ بوز يەر ئاچتى.

نەننۇەن يەنئەننىڭ شەرقىي - جەنۇبىدا بولۇپ، يەنئەندىن 100 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىغان خۇاڭلۇشەن تېغى رايونىغا جايلاشقان، ئۇنىڭ يەر كۆلىمى بەرەر يۈز كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، يېرى مۇنبەت، تېرىشقا بولىدىغان يېرى 1 مىليون مودىن ئارتۇق كېلىدۇ، 100 يىلنىڭ ئالدىدا بۇ يەرگە ئاھالە زىچ جايلاشقان بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خۇيزۇ خەلقى بىلەن خەنزۇ خەلقى ئارىسىدا قىرغىنچىلىق پاجىئەسىنى پەيدا قىلغانلىقى، كېيىن يەنە مىلىتارىستلار زورلۇق - زومبۇلۇق قىلغانلىقى ۋە باسمىچىلار تالان - تاراج قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەر چۆلدەرەپ قاقاسلىشىپ قالغان. 359 - لۈي نەننۇەنگە بارغاندىن كېيىن، بىر قىسىم قورال، بىر قىسىم جوتۇ ئىلىپ، كەڭ كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، بوز يەر ئېچىپ زىرائەت تېرىدى، كالا - قوي باقتى، خىلمۇخىل زاۋۇتلارنى قۇردى. پۈتۈن لۈيدىكى كوماندىر - جەڭچىلەرنىڭ بىرنەچچە يىللىق جاپالىق ئەمگەك قىلىشى ئارقىسىدا، جەمئىي 350 مىڭ مودىن ئارتۇق بوز يەر ئېچىلدى، 1000 ئېغىزدىن ئارتۇق گەمە ئۆي سېلىندى، 600 ئېغىزدىن ئارتۇق بىر قەۋەتلىك ئۆي سېلىندى، 10 مىڭدىن ئارتۇق جاھاز - سەرەمجان ياسالدى. پۈتۈن لۈيىنىڭ ماددىي ئەشيالار ۋە خىراجەت جەھەتلەردە ئۆز-ئۆزىنى تەمىنلەش نىسبىتى 1941 - يىلى 78.5 پىرسەنت، 1942 - يىلى 90.3 پىرسەنت، 1943 - يىلى 93.3 پىرسەنتكە يېتىپ، 1944-يىلغا كەلگەندە ھەممە جەھەتتە ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەپلا قالماستىن، بەلكى چېگرا رايون ھۆكۈمىتىگە غەللە - پاراق تاپشۇرىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن چۆل - قاقاس نەننۇەن باي - باياشات «شىمالىي شەنشى ئاشلىق ماكانى» بولۇپ قالدى. 359 - لۈي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆز ئۆزىنى تەمىنلەش، يەنئەننى ۋە پارتىيە مەركىزىلىي كومىتېتىنى قوغداش ۋەزىپىلىرىنى كارامەت ئورۇندىدى، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش ۋە كىيىم - كېچەك، ئوزۇق - تۈلۈكنى مول قىلىش جەھەتتە ئۈلگە ياراتتى.

1943 - يىل 7 - ئايدا، ماۋ زېدۇڭ نەننۇەننى كۆزدىن كەچۈرگىنىدە مۇنداق دېگەن: قىيىنچىلىق يەڭگىلى بولمايدىغان ئاجايىپ - غارايىپ نەرسە ئەمەس، كۆپچىلىك قول سېلىپ ئۇنى بويسۇندۇرسا، ئۇ باش ئېگىدۇ؛ كۆپچىلىك ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈۋېدى، ئوزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك ۋە نەرسە - كېرەكلەرنىڭ ھەممىسى بار بولدى؛ ھازىر، بىزدە تاشقى ياردەم يوق، كەلگۈسىدە تاشقى ياردەم بولىدۇ دەپ پەرەز قىلغاندىمۇ، يەنىلا ئاساسەن ئۆز كۈچىمىزگە تايىنىپ ئىش كۆرىمىز. نەننۇەن روھىي جۈڭگو خەلقىنى يېڭى ئۇزۇن سەپەردە باتۇرلارچە ئىلگىرىلەشكە داۋاملىق ئىلھاملاندۇرىدۇ.

ئەمگەكتە ھەمكارلىشىش گۈرۈپپىسى بۇ جۈڭگونىڭ 2 - ئىنچىكى ئىنقىلابىي

ئۇرۇش دەۋرىدە، ئىنقىلابىي تاياڭچ بازىلار-دىكى دېھقانلار ئەمگەك كۆچلىرىنى تەڭشەش، ئىشلەپچىقىرىشتا ھەمكارلىشىش ئۇچۇن، يەككە ئىگىلىك ئاساسىدا، كەنت ياكى يېزىنى بىرلىك قىلغان ھالدا ئىختىيارىيلىق بىلەن تەشكىللىگەن بىر خىل ئەمگەكتە ھەمكارلەشىش تەشكىلاتى. ئۇ سوۋېتسىيالىستىك بىنا خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، 1931 - يىلى مەركىزىي ئىنقىلابىي تاياڭچ بازىدىكى شائىخاك ناھىيىسى سەيشى يېزىسىدا تۇنجى قېتىم قۇرۇلغان، ئەسلى ئىسمى «ئەمگەكتە ھەمكارلىشىش كونپىراتىپى» ئىدى.

ئەمگەكتە ھەمكارلىشىش گۇرۇپپىسىنىڭ ۋەزىپىسى ۋە ئۇنىڭدا قوللىنىلغان ئۇسۇل - چارە مۇنداق ئىدى: قەزىل ئارمىيە ئائىلە تەۋەلىرىگە ئېتىبار بېرىلەتتى، بۇنىڭدا ياردەم بەرگۈچىلەر ئۆزى ئوزۇق - تۈلۈك ۋە قورال - سايمانلىرىنى ئېلىپ، قەزىل ئارمىيە ئائىلە تەۋەلىرىنىڭتېرىم-يېغىم ئىشلىرىنىھەقسىز ئىشلەپ بېرەتتى؛ گۇرۇپپا ئەزالىرى ئۆزئارا ھەمكارلىشاتتى، بۇنىڭدا ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پرىنسىپى يولغا قويۇلغانىدى، يەنى بىر - بىرىگە ئىشلەپ بەرگەن گۈڭ چېقىشتۇرۇلۇپ، ئاز ئىشلىگەنلەر كۆپ ئىشلىگەنلەرگە ئىشلىگەن گۈڭغا قاراپ ھەق بېرەتتى؛ پاناھسىز قېرى - چۆرىلەرگە ياردەم بېرىلەتتى، بۇنىڭدا ئىشنى قىلىپ بەرگەنلەر تامىقىنىلا يەيتتى، ئىش ھەققى ئالمايتتى.

گۇرۇپپا ئەزالىرى يەنىنى ئەمگەكتە ھەمكارلىشىش گۇرۇپپىسىنىڭ ئالىي ھاكىمىيەت ئورگىنى ئىدى. گۇرۇپپا ئەزالىرى يەنىنى دېھقانچىلىقنىڭ قاتمالاق مەزگىلىنىڭ ئالدىدا ۋە كەينىدە بىر قېتىم ئېچىلاتتى، زۆرۈر تېپىلغاندا ۋاقىتلىق يەنىن چاقىرىشقا بولاتتى. ئەزالار يەنىنىدا سايلانغان تۆت - بەش كىشىدىن گۇرۇپپا ئىشلىرى ھەيئىتى قۇرۇلاتتى، ئۇلار ئىشنى تەقسىم قىلىۋېلىپ گۇرۇپپىدىكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلاتتى. گۇرۇپپا ئىشلىرى ھەيئىتى ئەزالار ئاممىسىنىڭ ئىرادىسى بويىچە پۈتۈن گۇرۇپپىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى بىر تۇتاش پىلانلايتتى، ئەمگەك كۆچلىرىنى بىر تۇتاش ئۇيۇشتۇراتتى ۋە يۆتكەيتتى؛ ئەزالارنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالىغا قاراپ ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەشۋىقات ئەترىتى، سۆچىلار ئەترىتى ۋە بوز يەر ئېچىش ئەترىتى قىلىپ ئۇيۇشتۇراتتى، ئەزالارنى ئۇيۇشتۇرۇپ ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇراتتى. ئەمگەكتە ھەمكارلىشىش گۇرۇپپىسى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئوينىغانلىقى، ئۇنىڭدا قوللىنىلغان چارە - تەدبىرلەر ئەقىلغە مۇۋاپىق بولغانلىقى ئۇچۇن، ئاممىنىڭ قىزغىن ھىمايىسىگە ئېرىشكەنىدى.

قوش كاللىرىنى بىرلەشتۇرۇش كونپىراتىپى (قوش كاللىرىنى بىرلەشتۇرۇش پونكتى دەپمۇ ئاتالغان) بۇ، جۇڭگونىڭ 2 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە ئىنقىلابىي تاياڭچ بازىلاردىكى دېھقانلار ئاممىسى ئىختىيارىيلىق - ئەمكارلىق تەشكىلاتى ئىدى. ئۇ ھەممىدىن ئاۋۋال رۇيجىن ناھىيىسى ۋۇياڭ رايونىدىكى شىشۇي يېزىسىدا قۇرۇلغان. يا للانما دېھقانلار، كەمبەغەل دېھقانلار ۋە قەزىل ئارمىيە ئائىلە تەۋەلىرى ئۇنىڭ ئاساسىي ئەزالىرى بولۇپ، پومېشچىك ۋە باي دېھقانلار ئۇنىڭغا كىرەلمەيتتى. ئۇنىڭدا مۇشتۇمزور پومېشچىكلار ۋە باي دېھقانلارنىڭ ئوشۇق قوش كاللىرى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى

مۇسادىرە قىلىش ئاساسىي قىلىناتتى، يەنە ئەزالار پاي توپلاپ قوش كالىلىرى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى سېتىۋېلىشقا ھەرىكەتلەندۈرۈلەتتى، شۇنىڭدەك ئەزالار ئۆز قوش كالىلىرى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى كوپېراتىپقا قوشۇشقا سەپەرۋەر قىلىناتتى، بۇنىڭغا مەلۇم ساندا ئىجارە پۇلى تېپىرلەتتى. قوش كالىلىرى ۋە قورال ـ سايمانلارنى ئەزالار تەرىپىدىن سايلانغان مەخسۇس كىشى باشقۇراتتى، ئەزالار ئۇلارنى نۆۋەت بىلەن ئۆتىنگە ئېلىپ ئىشلىتىپ، ئۇنىڭغا ئىجارە پۇلى تۆلەيتتى، ئۇ پۇل قوش كالىلىرىنى بېقىش، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش ۋە باشقۇرۇش خراجىتى قىلىناتتى. قوش كالىلىرىنى بىرلەشتۈرۈش كوپېراتىپى تەشكىلاتى دېھقانلار ئامما سىدا قوش كالىلىرى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، قىزىل ئارمىيە ئۈچۈن قالدۇرۇلغان جامائەت يەرلىرىنى تېرىشقا كاپالەتلىك قىلىش، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئوينىغانىدى.

لاپقۇتلىشىش ئەترىتى بۇ، جۈملىدىن يېزىلىرىدا بۇرۇندىلا بولۇپ كەلگەن، بىر قەدەر ئومۇمىيۈزلۈك قۇرۇلغان ئەمگەكتە ھەمكارلىشىش تەشكىلاتى ئىدى. ھەمكارلىشىش ئەترىتىنىڭ ئەسلى مەنىسى كوللېكتىپ يالالمىش تەشكىلاتى دېگەنلىك ئىدى. بۇ تەشكىلات ئومۇمەن، يەرسىز ۋە يېرى ئاز ئون نەچچە ياكى نەچچە ئون نامرات دېھقاندىن تەشكىل قىلىناتتى، ئۇلار كىشىلەرگە كوللېكتىپ يالالمىش، ئىش ھەققى ئالاتتى. ئادەتتە، 9 ـ 10 كىشىگە بىر كىشىلىك ئىش ھەققى ئوشۇق ئېلىناتتى، ئوشۇق ئېلىنغان ئىش ھەققى «خالىس ئىش ھەققى» دەپ ئاتىلىپ، ئۇ ئەترەت باشلىقى، گۇڭتۇ ۋە ھېسابچىلارغا بېرىلەتتى. ئەمەلىيەتتە، ھەمكارلىشىش ئەترىتىنىڭ تولىسى ئەمگەك كۈچىنى ساتقاندىن باشقا، ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ ھەمكار-

چىلىرىپ، ئۆز ئەترىتىدىكى ئائىلىلەرنىڭ يەرلىرىنى نۆۋەت بىلەن ۋە كوللېكتىپ ھالدا تېرىپ بېرەتتى، ھېساب بوغقاندا، بىر گۇڭ بىر گۇڭغا سۈندۇرۇلۇپ، ئاز گۇڭ چىقارغانلار كۆپ گۇڭ چىقارغانلارغا گۇڭ ھەققى تۆلەيتتى. جۈملىدىن كومموندىستىك پارتىيىسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ۋە ئازادلىق ئۇرۇش دەۋرلىرىدە تايانچ بازىلاردا لاپقۇتلىشىش ئەترىتىگە ئوخشاش شەكىللەردىن پايدىلىنىپ دېھقانلارنى ئۈيۈشتۇرغانىدى. بۇ، ئادەم كۈچى ۋە ئات ـ ئۇلاغ كۈچىنى تەڭشەش، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئىنقىلابىي ئۇرۇشقا ياردەم بېرىشتە تۈرتكىلىك رول ئوينىغانىدى. ئەينى زاماندىكى لاپقۇتلىشىش ئەترىتى سوتسىيالىستىك بىخ خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، ئۇ يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ئۈچۈن تەجرىبە يەتكۈزۈپ بەردى.

ھەمكارلىشىش ئەترىتى بۇ، شىمالىي جۇڭگو يېزىلىرىدا بۇرۇندىن بولۇپ كەلگەن، يەككە ئىگىلىك ئاساسىدا قۇرۇلغان ئەمگەكتە ھەمكارلىشىش تەشكىلاتى ئىدى. ھەمكارلىشىش ئەترىتىنىڭ ئەسلى مەنىسى كوللېكتىپ يالالمىش تەشكىلاتى دېگەنلىك ئىدى. بۇ تەشكىلات ئومۇمەن، يەرسىز ۋە يېرى ئاز ئون نەچچە ياكى نەچچە ئون نامرات دېھقاندىن تەشكىل قىلىناتتى، ئۇلار كىشىلەرگە كوللېكتىپ يالالمىش، ئىش ھەققى ئالاتتى. ئادەتتە، 9 ـ 10 كىشىگە بىر كىشىلىك ئىش ھەققى ئوشۇق ئېلىناتتى، ئوشۇق ئېلىنغان ئىش ھەققى «خالىس ئىش ھەققى» دەپ ئاتىلىپ، ئۇ ئەترەت باشلىقى، گۇڭتۇ ۋە ھېسابچىلارغا بېرىلەتتى. ئەمەلىيەتتە، ھەمكارلىشىش ئەترىتىنىڭ تولىسى ئەمگەك كۈچىنى ساتقاندىن باشقا، ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ ھەمكار-

لىشىپ كۆڭلىگە پايتۇرىدىغان ئىش بار ئىدى. ھەمكارلىشىش ئەترىتىنىڭ بەلگىلىك ئەمگەك ئىنتىزامى بولۇپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بىرقەدەر يۇقىرى ئىدى. يېڭى باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، جۇڭگو كوممۇنىستلىك پارتىيىسى شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيا چېگرا رايونىدا ھەمكارلىشىش ئەترىتىگە ئوخشاش شەكىللەر ئارقىلىق دېھقانلارنى تەشكىللەپ، ئەسلىدىكى نامۇۋاپىق تۈزۈملەرنى يەيدىنپەي ئەمەلدىن قالدۇردى، بۇ تەشكىلات دېھقانلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئۆزئارا ياردەملىشىش - ھەمكارلىشىش مۇناسىۋىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، چېگرا رايونىدىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، ئۇ سوتسىيالىستىك بىنا خاراكتېرىنى ئالغانىدى.

يەر تېرىش ئەترىتى بۇ، جۇڭگودا 2 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، ئىنقىلابىي تايانچ بازىلاردىكى دېھقانلار ئەمگەك كۈچلىرىنى تەڭشەپ، قىزىل ئارمىيىگە قالدۇرۇلغان جامائەت يېرىنى تېرىش، قىزىل ئارمىيىنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىگە ئېتىبار بېرىش ۋە ئاممىنى ئۆزئارا ياردەملەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى، ھەر بىر يەر تېرىش ئەترىتى بەلگىلىك سانداكى قىزىل ئارمىيىنىڭ ئائىلە تەۋەلىرىگە ياردەم بېرىشنى ھۆددىگە ئالاتتى، بۇ، قىزىل ئارمىيە ئائىلە تەۋەلىرىگە ئېتىبار بېرىش ۋە خالىس ئەمگەك قىلىشنى يولغا قويۇشتىكى ئەڭ ياخشى تەشكىلي شەكىل ئىدى.

نەمۇنىلىك يەر تېرىش ئەترىتىنى قىزىل ئارمىيىنىڭ ئەمگەك كۈچىگە ئىگە ئائىلە تەۋەلىرى ئۆز ئىختىيارىي بىلەن تەشكىللىگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا، ئومۇمەن، كەنت بىرلىك قىلىناتتى. ئەترەتنىڭ قارىمىقىدا كىچىك ئەترەت، ھەر بىر كىچىك ئەترەتتە ئۆچتىن يەتتىگىچە ئەزا بولاتتى. ئۇلار ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ ئۆز ئەترىتىدىكى ئائىلىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى ياخشى يولغا قويغاندىن باشقا، يەنە باشقا ئاممىنىڭ يەرلىرىنى تېرىپ بېرىپ مەلۇم ھەق ئالاتتى. ئۇنىڭ رولى ئەمگەك كۈچلىرىنى تەڭشەشتىن ئىبارەت ئىدى.

بۇ ئىككى خىل يەر تېرىش ئەترىتىنىڭ ئەمگەكتە ھەمكارلىشىش گۇرۇپپىسى بىلەن بولغان ئالاقىسى زىچ ئىدى، ئورۇم - يېغىم مەۋسۇمدە ئەمگەك كۈچلىرىنى ئاسان يۆتكەش ۋە مۇۋاپىق تەڭشەش ئۈچۈن، يەر تېرىش ئەترەتلىرىنى ئەمگەكتە ھەمكارلىشىش گۇرۇپپىسى بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇراتتى ۋە يۆتكەيتتى.

يەر ئىسلاھاتى بۇ، جۇڭگو كوممۇنىستلىك پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب داۋامىدا، فېئودالىق يەر مۇلۇكچىلىكىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ۋە دېھقانلار يەر مۇلۇكچىلىكىنى يولغا قويۇش

مەقستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىنقىلاب ئىدى. بۇ ئىنقىلابىي كۈرەش 2 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە يەر ئىنقىلابى دەپ، 3 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە ۋە پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن يەر ئىسلاھاتى دەپ ئاتىلاتتى.

فېئودالىق يەر مۇلۈكچىلىكى فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ ئاساسى ئىدى. يېرىم مۇستەملىكە ۋە يېرىم فېئودالىق كونا جۇڭگودا يېزا ئاھالىسىنىڭ سەل كەم 10 پىرسەنتنى تەشكىل قىلغان پۈمبىشچىك ۋە باي دېھقانلار مەملىكەت يېرىنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 70 — 80 پىرسەنتنى ئىگىلەيتتى؛ يېزا ئاھالىسىنىڭ 90 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان كەمبەغەل دېھقان، يالانما دېھقان ۋە ئوتتۇرا دېھقانلار بولسا تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ ئاران 20 — 30 پىرسەنتىنلا ئىگىلەيتتى. پۈمبىشچىكلار سىنىپى يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىقىغا تايىنىپ، ھەر يىلى دېھقانلارنىڭ ھوسۇلىنىڭ 50 — 70 پىرسەنت ھەتتا 80 پىرسەنتىنى يەر ئىجارىسى ئۈچۈن ئېلىۋالاتتى. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن ناھىرا تلىشىپ كەتكەن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئېغىر دەرىجىدە بوغۇلۇپ قالغان، سانائەت نورمال راۋاجلىنالماي قالغانىدى. جاھانگىرلار تاجاۋۇزچىلىق ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ جۇڭگودىكى فېئودالىق يەر مۇلۈكچىلىكىنى كۈچەپ ساقلىدى ۋە ئۇنىڭ بىيۇروكرات - دەللال كاپىتال ۋە جازانە كاپىتالى بىلەن بىرلەشتۇردى. فېئودالىق ۋە يېرىم فېئودالىق يەر مۇلۈكچىلىكى — كونا جۇڭگودىكى ئەڭ قالاق ۋە ئەڭ ئېكسپلىئاتسىيە تىپىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى، يېقىنقى زاماندا جۇڭگونىڭ تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچرىغانلىقى ۋە ئېزىلگەنلىكىنىڭ مەنبەسى، دۆلەتنىڭ سانائەتلەشتۈرۈش ۋە دېموكراتىيىلەشتۈرۈشنىڭ توسالغۇسى ئىدى. «فېئودالىزم جاھانگىرلىكنىڭ ۋە بېيۇروكرات كاپىتالىزمنىڭ ئىتتىپاقچىسى ھەم ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاساسى. شۇنىڭ ئۈچۈن، يەر تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 2270 - بەت)

ماۋزېدۇڭ جۇڭگونىڭ تارىخىي ئالاھىدىلىكى ۋە ئىنقىلاب تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن، جۇڭگو كومپارتىيىسى پارتىيىسى ئۈچۈن «فېئودالىزم سىنىپىنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ، دېھقانلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان» يەر پروگراممىسى ۋە «كەمبەغەل دېھقانلارغا تايىنىپ، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى قەدەم - باسقۇچلۇق ۋە پەرقلىق ھالدا يوقىتىش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش» تىن ئىبارەت يەر ئىسلاھاتى باش لۈشيەنىنى تۈزۈپ بەردى. پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە، كەڭ جۇڭگو دېھقانلىرى ئىنقىلاب تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدا خىلمۇخىل شەكىللەردە زور ۋە كەڭ كۆلەملىك ئاممىۋى كۈرەشنى قانات يايدۇردى.

1 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە خىيانەتچى ئەمەلدار، مۇشتۇمزور تەييارتاپلارغا، ئېغىر ئالۋان - پاساق ۋە يۇقىرى ئۆسۈم پايدىغا قارشى تۇرۇش كۈرىشى ئېلىپ بېرىلدى. 2 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، ئىنقىلابىي تايانچ بازىلاردا پۈمبىشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىش ئىبارەت يەر ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىلدى، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «جىڭگاڭشەن يەر قانۇنى» ۋە «شىڭگو يەر قانۇنى» قاتارلىق

سىياسەت - پەرمانلار تۈزۈلۈپ، يەر مەسىلە سىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن مول تەجرىبىلەر توپلاندى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، ئىتتىپاقلىشىشقا بولمىدىغان بارلىق سىنىپ ۋە پارتىيە - گۇرۇھلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، جۇڭگو كومموپىستىك پارتىيىسى پۈتۈشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىش سىياسىتىنى ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىش سىياسىتىگە ئۆزگەرتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىنىڭ غەلىبە قىلىشى ۋە خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، دېھقانلارنىڭ يەرگە بولغان تەلىپى كۈچەيگەنلىكى ئۈچۈن، پارتىيە ئۆز ۋاقتىدا قارار چىقىرىپ، ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىش پوتىشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىشكە ئۆزگەرتتى. 1946 - يىل 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى «ھېسابات ئېلىش، ئىجارىنى كېمەيتىش ۋە يەر مەسىلىسى توغرىسىدىكى يوليورۇق» نى ئېلان قىلدى، 1947 - يىلى 7 - ئايدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى يەر مەسىلىسى تەۋرىسىدا يىغىن ئۆتكۈزۈپ، «جۇڭگو يەر قانۇنى پروگراممىسى» نى تۈزۈپ چىقتى، ئارقىدىنلا 150 مىليون ئاھالىگە ئېگە كەلگەن ئازاد رايوندا يەر ئىسلاھات ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. ئازاد رايونلاردا يەر ئىسلاھاتىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى بىلەن، كەڭ دېھقانلارنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىغا قاتنىشىش ۋە ياردەم بېرىش، يېڭا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاكتىپلىقى قوزغالدى، ئازاد رايونلار مۇستەھكەملەندى، خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبە قازىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىندى. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى 1950 - يىل 6 - ئايدا «جۇڭگو خەلق جۇمھۇرىيىتى يەر ئىسلاھاتى قانۇنى» نى ئېلان قىلدى، شۇنىڭ بىلەن مەملىكەت بويىچە يېڭى ئازاد بولغان كەڭ رايونلاردا مۇددەت ۋە تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ كەڭ كۆلەملىك يەر ئىسلاھات ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1952 - يىلى قىش پەسلىگە كەلگەندە، تەيۋەن ئۆلكىسى ۋە بەزى ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يەر ئىسلاھاتى مەملىكەت بويىچە ئاساسىي جەھەتتىن ئورۇندالدى.

جۇڭگو كومموپىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان يەر ئىسلاھاتى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئىنقىلابىي ئاممىۋى ھەرىكەت، كەسكىن ھەم مۇرەككەپ سىنىپىي كۈرەش ئىدى. بۇ كۈرەش داۋامىدا، ماۋ زېدۇڭ ئەمەلىيەت تەجرىبىلىرىنى ئۈزلۈكسىز يەكۈنلەپ، خىلمۇ خىل «سول» چىللىق ۋە ئوڭچىللىق خاتالىقلارغا قارشى تۇرۇپ، ئىنقىلابىنىڭ ئوبيېكتى فېئودالالار سىنىپى ئىكەنلىكىنى، ۋەزىپىسى فېئودالالار سىنىپىنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ دېھقانلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈپ، كەمبەغەل دېھقان، يالالانما دېھقان ۋە بىر قىسىم ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ يەرگە بولغان تەلىپىنى قاندۇرۇش ئىكەنلىكىنى، مەقسىتى يېڭا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئىكەنلىكىنى ئېنىق بەلگىلەپ بەردى. بۇ ئۇلۇغ ئىنقىلابىي ئىسلاھات داۋامىدا، پارتىيە يېزىلاردىكى ئاساسىي ئاممىغا تايىنىش، ئاممىۋى خاراكتېرلىك سىنىپىي كۈرەش ئارقىلىق، فېئودال پوتىشچىكلار سىنىپىدىن يەرلەرنى تارتىۋېلىش، يېزىنىي بىرلىك قىلىپ تۈرۈپ يېزىنىڭ ئوتتۇرىچە ئاھالىسى بويىچە يەرنى تەڭ تەقسىم قىلىش، كۆپلىرىدىن ئېلىپ ئازلىرىنى تولۇقلاش

ۋە ياخشىلىرىنى ئېلىپ ناچارلىرىنى تولۇقلاش پرىنسىپلىرىدا چىك تۇردى. يەنە ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزمەسلىك، سودا - سانائەتكە دەخلى - تەرۇز قىلماسلىق، پومېشچىك ۋە باي دېھقانلارغىمۇ بىر ئۇلۇش يەرنى تەقسىم قىلىپ بېرىش (پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن باي دېھقانلارنىڭ يەر ۋە مال - مۈلۈكلىرىنگە تەگمەسلىك سىياسىتى قوللىنىلدى) قاتارلىق سىياسەتلەر بەلگىلەندى. بۇنىڭ بىلەن يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىكى بولغان، قەدەم - باسقۇچلۇق ۋە تەرتىپلىك ھالدا ساغلام ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان يەر ئىسلاھاتى جۇڭگو تارىخىدا فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى تەلتۈكۈس يوقىتىدىغان ئۇلۇغ ئىنقىلابىي ئۆزگىرىش بولدى. قەدىمكى زامانلاردا، جۇڭگو دېھقانلىرى پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە زۇلۇمىغا قارشى نۇرغۇن قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدى. يېقىنقى زامانىدىكى تەيپىڭ تيەنگو دېھقانلار ئىنقىلابىدا «شاھلىق يەر تۈزۈمى» تۈزۈلۈپ، «جاھانىدىكى يەرنى» «جاھانىدىكى بەندىلەر تېرىسۇن» دەپ ئېلان قىلىندى. جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ پېشۋاسى «يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەش»، «يەر تېرىغۇچىنىڭ يېرى بولسۇن» دېگەن ئىنقىلابىي شوئارلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. لېكىن، تارىخ ۋە سىنىپىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، يەر مەسىلىسىنى ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ھەقىقىي تۈردە ھەل قىلالمىدى ۋە ھەل قىلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. پرولېتارىيات رەھبەرلىك قىلغان يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابلا بۇ تارىخىي ۋەزىپىنى ئۈزۈل - كېسىل ئەمەلگە ئاشۇردى. يەر ئىسلاھاتىنىڭ ئورۇندىلىشى ئارقىسىدا، مەملىكەت بويىچە كونا - يېڭى ئازاد رايونلاردىكى يەرسىز ۋە يېرى ئاز 300 مىليونچە دېھقان 700 مىليون مودىن ئارتۇق يەرگە ئىگە بولدى، دېھقانلار ھەر يىلى پومېشچىكلارغا يەر ئىجارىسى ئۈچۈن 70 مىليارد جىك ئاشلىق تۆلەيدىغان ئىشتىن قۇتۇلدى. يەر ئىسلاھاتىنىڭ غەلبىسى ئارقىسىدا، دېھقانلارنىڭ سىياسىي ئاڭ - سەۋىيىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى زور دەرىجىدە ئۆستى، ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى مۇستەھكەملەندى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى راۋاجلاندى، شۇنىڭدەك يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش ۋە دۆلەتنى سانائەتلەشتۈرۈش ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىلدى.

يەر ئىسلاھاتى دېگەن ئاتالغۇ بەزىدە ئومۇمەن يېقىنقى زامان بۇرژۇئا ئىنقىلابىدا فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكى ئۇستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتنىمۇ كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، XVII ئەسىردىكى فرانسىيە بۈيۈك ئىنقىلابىدا دېھقانلار ياكوبىنچىلارنىڭ قوللىشى بىلەن ئېلىپ بارغان نوپۇسقا قاراپ يەر تەقسىم قىلىش ھەرىكىتى شۇ جۈملىگە كىرىدۇ.

يەر ئىسلاھاتى باش لۇشيەنى بۇ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى توغرىسىدىكى باش لۇشيەنى بولۇپ، ئۇ «كەمبەغەل دېھقانلارغا تايىنىپ، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى باسقۇچلۇق ۋە پەرقلىق ھالدا يوقىتىشتىن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت.» («ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 2270 - بەت)

يەر ئىسلاھاتىدا تايىنىدىغان ئا،

كۆچ كەمبەغەل دېھقانلار بىرلىشى زۆرۈر ۋە شەرت. يېزىلاردا كەمبەغەل دېھقانلار بىلەن ياللانما دېھقانلار قۇشۇلۇپ ئاھالىنىڭ 70 پىرسەنتتىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلىدۇ، ياللانما دېھقانلار يېزىلاردىكى پرولېتارىيات، كەمبەغەل دېھقانلار يېرىم پرولېتارىيات ھېسابلىنىدۇ. ئۇلار پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە زۇلۇمىغا ھەممىدىن بەك ئۇچرىغان، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى ھەممىدىن تۆۋەن بولۇپ، ئۇلار يېزىلاردا جاھانگىرلەككە ۋە فېئودالىزمغا قارشى تۇرۇشتىكى ئاساسىي قۇشۇندۇر. يەر ئىسلاھاتىنىڭ ئاساسىي ۋە بىۋاسىتە ۋەزىپىسى كەمبەغەل دېھقانلار ۋە ياللانما دېھقانلارنىڭ يەرگە بولغان تەلىپىنى قاندۇرۇش، كەمبەغەل دېھقان ۋە ياللانما دېھقانلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، يەر ئىسلاھاتى خىزمىتىدە ئالدى بىلەن ياللانما دېھقانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەمبەغەل دېھقانلار ئۆمىكىنى تەشكىل قىلىپ، ئاندىن كەمبەغەل دېھقانلار ئۆمىكىنى تايانچ قىلغان ھالدا، ئوتتۇرا دېھقانلارنى ئۆزىنىڭ ئالغان دېھقانلار جەمئىيىتىنى قۇرۇپ، يەر ئىسلاھاتىنى يۈرگۈزۈشنىڭ قانۇنىي ئورگىنى قىلىش كېرەك. يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن بەرپا قىلىنغان ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەتلىرىدە كەمبەغەل دېھقان ۋە ياللانما دېھقانلار ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىشى لازىم.

يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىشتا ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن مۇستەھكەم بىرلىشىش لازىم. ئوتتۇرا دېھقانلار يېزىلاردىكى ئۇششاق بۇرژۇئازىيە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى بەك تۇراقسىز، بىر قىسمى باشقىلار تەرىپىدىن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىدۇ. يەر ئىسلاھاتىنىڭ بىر ۋەزىپىسى ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ بەزى تەلىپىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت. ئوتتۇرا دېھقانلار يېزا ئاھالىسىنىڭ 20 پىرسەنتچىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. يەر ئىسلاھاتىدا كەمبەغەل دېھقان ۋە ياللانما دېھقانلار ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن بىرلەشسە، يېزا ئاھالىسىنىڭ 90 پىرسەنتى فېئودالىزمغا قارشى بىرلىك سەپكە ئۇيۇشقان بولىدۇ. ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش دېگەنلىك ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزمەسلىك، ئوتتۇرا دېھقانلارنى خاتا ھالدا باي دېھقان قاتمۇ قاتمۇ قويماسلىق، يەر تەقسىم قىلغاندا، بىر قىسىم ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ ئادەتتىكى كەمبەغەل دېھقانلار ئىگە بولغان يەرنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن كۆپرەك يەرگە ئىگە بولۇشىغا يول قويۇش ھەمدە ئوتتۇرا دېھقانلار ئىچىدىكى ئاكتىپلارنى دېھقانلار جەمئىيىتىگە ۋە يېزا ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت خىزمىتىگە قاتناشتۇرۇش كېرەك دېگەنلىكتۇر.

يەر ئىسلاھاتىنىڭ ۋەزىپىسى فېئودالنى يەر مۇلۈكچىلىكىنى يوقىتىپ، دېھقانلار يەر مۇلۈكچىلىكىنى يولغا قويۇشتىن ئىبارەت. فېئودالنى ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقىتىش ئىشىنى قەدەم - باسقۇچلۇق ۋە پەرقلىق ھالدا ئېلىپ بېرىش لازىم. قەدەم - باسقۇچلۇق دېگەنلىك تاكتىكىغا ئەھمىيەت بېرىش، يەنى فېئودالنى ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى بىر ئەتىگەندىلا يوقىتىشقا ئۇرۇنماي، ئىنقىلاب ۋەزىيىتى، دېھقانلارنىڭ ئاڭ - سەۋىيىسى ۋە تەشكىللىنىش سەۋىيىسىگە قاراپ، رايونلار بويىچە قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا ئېلىپ بېرىش لازىم دېگەنلىك بولىدۇ. پەرقلىق دېگەنلىك پومېشچىك بىلەن باي دېھقانىنى، پومېشچىكلار ئىچىدىكى چوڭ پومېشچىك، ئوتتۇرا پومېشچىك ۋە كىچىك پومېشچىكلارنى پەرقلەندۇرۇپ، پومېشچىك ۋە باي دېھقانلار ئىچىدىكى زومىگەر

ئۇنىڭ بىلەن زومىگەر ئەمەلدارنى پەرقلەندۈرۈپ، فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقىتىشتىن ئىبارەت ئومۇمىي پرىنسىپ ئاساسىدا، ئەھۋالى ئوخشاش بولمىغانلارغا پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش كېرەك دېگەنلىك بولىدۇ. مىللىي سودا - سانائەتنىمۇ، پومېشچىك ۋە باي دېھقانلار ئىگىلىكىدىكى سودا - سانائەتنىمۇ قوغداش كېرەك. باي دېھقانلارغا مۇئامىلە قىلىش تاكتىكىسى مەسىلىسىدە، ئازادلىق ئۇرۇشى دەۋرىدە كونا باي دېھقانلارنىڭ يېرىم فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقاتىش، باي دېھقانلارنىڭ ئىجارىگە بەرگەن ۋە ئوشۇق يەرلىرىنى تەقسىم قىلىش سىياسىتى قوللىنىلغانىدى. پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىن، پومېشچىكلارنى تېخىمۇ يېتىم قالدۇرۇش، ئوتتۇرا دېھقانلارنى قوغداش، مىللىي بۇرژۇئازىيىنى خاتىرجەم قىلىش ۋە مىسلى كۆرۈلمىگەن كۆلەمدىكى ئاممىۋى ھەرىكەتتە ئاساسلىق يۈز بېرىدىغان تېلىمۇ سولچىللىق ئېغىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، باي دېھقانلار (جۈملىدىن كاپىتالىستىك باي دېھقان ۋە يېرىم فېئودال باي دېھقانلار) نىڭ يەر ۋە مال - مۈلۈكلىرىگە ھازىرچە تەگمەسلىك سىياسىتى قوللىنىلدى.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش يەر ئىسلاھاتىنىڭ بىۋاستە مەقسىتى قىلىندى. فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقاتقاندىلا، ئاندىن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ شەرت - شارائىتلىرىغا ئىگە بولغىلى بولىدۇ؛ بۇ شەرت - شارائىتقا ئىگە بولغان ھامان، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت يېزىلاردىكى ئىشقا سېلىشقا بولىدىغان بارلىق كۈچنى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا يۆتكەپ، ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىنى تەشكىللەپ، يېزا ئىگىلىكىگە دائىر تېخنىكىنى ياخشىلاپ، يېزا ئىگىلىك سۇ ئىنشائاتلىرىنى قۇرۇپ، تىرىشىپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇشى لازىم.

ئەمەلىيەت پارتىيىنىڭ يەر ئىسلاھاتى باش لۇشيەنىنىڭ ماركسزم - لېنىنىزملىق تۇغرا لۇشيەن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇ، پارتىيىنىڭ سىنىپىي لۇشيەنى ۋە ئاممىۋى لۇشيەنىنىڭ يەر ئىسلاھاتى خىزمىتىدە كونكرېت تەتبىقلىنىشى ۋە جارى قىلدۇرۇلۇشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يەر ئىسلاھاتى باش لۇشيەنى بىر - بىرىگە باغلانغان مۇكەممەل بىر پۈتۈن گەۋدە. ئۇنىڭدا ھەر خىل «سولچىل» خاھىشقا مۇ، ھەر خىل ئوڭچىل خاھىشقىمۇ قارشى تۇرۇلدى. يەر ئىسلاھاتى باش لۇشيەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، جۈملىدىن كەڭ يېزىلاردا فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقىتىشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ غەلىبە قولغا كەلتۈرۈلدى.

يەر تەكشۈرۈش ھەرىكىتى بۇ، جۈملىدىن 2 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، ھەرقايسى تايانچ بازىلاردا يەر تەقسىم قىلىنىپ بولغاندىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان يەر تەكشۈرۈش ھەرىكىتى. شۇ چاغدىكى مەركىزىي ئىشچى - دېھقان دېموكراتىك ھۆكۈمىتى: يەر تەكشۈرۈشتە سىنىپ تەكشۈرۈلىدۇ، يەر قايتىدىن تەقسىم قىلىنمايدۇ؛ سىنىپ تەكشۈرۈشتە كەمبەغەل دېھقان، ئوتتۇرا دېھقانلار ئەمەس، پومېشچىك، باي دېھقانلار تەكشۈرۈلىدۇ؛ سىنىپ تەكشۈرۈشنى ئاز سانلىق كىشىلەر ئەمەس، كۆپ سانلىق كىشىلەرئاممىنى قوزغاپ ئېلىپ بارىدۇ، دەپ ئېنىق كۆرسىتىلىدى. يەر تەكشۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىغا تۇغرا يېتەكچىلىك قىلىش ۋە

يەر تەقسىم قىلىشتا كۆرۈلگەن ئېغىشلارنى ئۇنۇملۇك تۈزەش بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، ماۋ زېدۇڭ «يېزىلاردىكى سىنىپلارنى قانداق تەھلىل قىلىش كېرەك» ۋە «يەر كۈرىشى داۋامىدىكى بەزى مەسىلىلەر توغرىسىدا قارار» دىن ئىبارەت ئىككى مۇھىم ھۆججەتنى يازدى ۋە ئۇنى تۈزۈپ چىقىشقا رىياسەتچىلىك قىلدى. يەر تەكشۈرۈش ھەرىكىتى ئارقىلىق، تەركىبىنى يۆشۈرغان بەزى پومېشچىك ۋە ياي دېھقانلار تەكشۈرۈپ چىقىلدى، خاتا ئايرىلغان بەزى سىنىپىي تەركىبمۇ تۈزىتىلدى. بۇ ھەرىكەت يەر ئىنقىلابىنىڭ غالىبىيىتى مېۋىلىرىنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش-تا، كەڭ دېھقانلارنىڭ ئىنقىلاب ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاشتا بەلگىلىك رول ئوينىدى.

ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىش بۇ، دېھقانلار ئۈستىدىكى يەر ئىجارىسى ۋە جازا-نىخورلۇق ئېكسپلاتاتسىيىسىنى يېنىكلىتىشنى مەقسەت قىلغان، ئەمما پومېشچىكلارنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئۆزگەرتمەيدىغان سىياسەت، يەرگە بولغان فېئودالىق ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى ئاستىدە ئېلىپ بېرىلغان دەسلەپكى ئىسلاھاتتۇر. 1 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان دېھقانلار ھەرىكىتىدە، ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىش بىر قەدەر ئومۇمىيۈزلۈك ئوتتۇرىغا قويۇلغان ۋە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، ئۇ، دېھقانلار ئاممىسىنى قوزغاپ، فېئودال كۈچلەرگە زەربە بېرىشتە ناھايىتى زور رول ئوينىغانىدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ھەرقايسى قاتلام خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا بىردەك قارشى تۇرۇش مەقسىتىدە، يەر ئىنقىلابىي دەۋرىدە يولغا قويۇلغان پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىش سىياسىتىنى ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىش سىياسىتىگە ئۆزگەرتتى. 1942 - يىل 1 - ئايدا ئېلان قىلىنغان «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تايانچ بازىلارغا قارىتىلغان يەر سىياسىتى توغرىسىدىكى قارارى» ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچىسىدە، ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىش سىياسىتى توغرىسىدا ئەتراپلىق بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى. ئۇنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرى دېھقانلارغا يار - يۆلەكتە بولۇپ ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىش، پومېشچىكلارنىڭ دېھقانلارغا قارا تاقان فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيىسىنى يېنىكلىتىش؛ ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتكەندىن كېيىن، ئىجارە ۋە ئۆسۈم تاپشۇرۇشنى يولغا قويۇپ، پومېشچىكلارنىڭ يەر ۋە مال - مۈلۈككە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىشتىن ئىبارەت. ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىشنىڭ كونكرېت چارىلىرى مۇنداق: يەر ئىجارىسى جەھەتتە، ئومۇمەن، «ئىجارىنى 25 پىرسەنت كېمەيتىش» نى يولغا قويۇش، يەنى مەيلى قانداق ئىجارىگە بېرىش شەكلى بولسۇن، ھەممىسىدىن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىن ئىلگىرىكى ئەسلى ئىجارە ھەققى بويىچە 25 پىرسەنت كېمەيتىش، كۆپ يىللارغىچە ئىجارە قەرزىگە بوغۇلۇپ قالغان بولسا، ئىجارە ھەقىنى ئالماسلىق؛ ئۆسۈم جەھەتتە، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىن ئىلگىرى ئورنىتىلغانلىكى قەرز مۇناسىۋىتىدە، 1.5 پۇڭنى ئۆسۈم ھېسابلاشتا ئۆلچەم قىلىش، تۆلەنگەن ئۆسۈم ئەسلى

دەسمايىدىن بىر ھەسسە ئېشىپ كەتكەن ئەھۋالدا، ئۆسۈمنى توختىتىپ، دەسمايىنى قايتۇرۇش، ئەسلى دەسمايىدىن ئىككى ھەسسە ئېشىپ كەتكەن ئەھۋالدا، دەسمايىنىمۇ، ئۆسۈمنىمۇ توختىتىش. بېرىلمىدىغان ئۆسۈمنى ئىجتىمائىي قەرز مۇناسىۋىتى يول قويغان دائىرىدىن چىقىپ كەتمەسلىك شەرتى ئاستىدا، ئىككى تەرەپ ئىختىيارىي ھالدا كېلىشىپ بېكىتىش. ياپون باستۇنچىلىرىغا قارشى ھەرقايسى تايانچ بازىلار ئامما كەڭ تۈردە قوزغاش ئارقىلىق، ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىپ، دېھقانلارغا قارىتىلغان ئېكسپلاتاتسىيىنى يېنىكلىتىپ، دېھقانلارنىڭ تۈرمۇشىنى ياخشىلاپلا قالماستىن، بەلكى دېھقانلارنىڭ ئاڭ - سەزىمىنى ئۆستۈردى، كەمبەغەل دېھقان ۋە يالالانما دېھقانلارنى يېزىلاردا سىياسىي جەھەتتە ئۇستۈنلۈككە ئىگە قىلدى، تايانچ بازىلار ھاكىمىيەتنىمۇ مۇستەھكەملىدى. ئازادلىق ئۇرۇش مەزگىلىدە ۋە پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، يېڭى ئازاد بولغان رايونلار ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىشنى يەر ئىسلاھاتنىڭ تەييارلىق باسقۇچى سۈپىتىدە ئومۇميۈزلۈك ئېلىپ بېرىپ، ئۇ ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ تۈرمۇشىنى ياخشىلاپ، دېھقانلارنىڭ سىنىپىي ئېڭى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى ئۆستۈرۈپ، يەر ئىسلاھاتى ئۈچۈن سىياسىي ۋە تەشكىلىي جەھەتلەردە تەييارلىق كۆردى.

ئىجارىنى 25 پىرسەنت كېمەيتىش بۇ، جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابى دەۋرىدە يولغا قويۇلغان ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىش سىياسىتى، يەنى مەيلى قانداق ئىجارىگە بېرىش شەكلى بولسۇن، ھەممىسىدىن ئەسلى ئىجارە ھەققىنى بويىچە 25 پىرسەنت كېمەيتىۋېتىش سىياستىدۇر.

1 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، شۇ چاغدىكى گومىنداڭ مەركىزىي كومىتېتى جۇڭگو كومموپنىستىك پارتىيىسىنىڭ تۈرتكە بولۇشى ئارقىسىدا ئىجارىنى 25 پىرسەنت كېمەيتىشنى قارار قىلغانىدى. گومىنداڭ بيۇروكراتلىرى پومېشچىكلار سىنىپى بىلەن تەل بېرىكتۈرۈۋالغانلىقى، بولۇپمۇ جياڭ جېيشى 1927 - يىلى ئىنقىلابتىن يۈز ئۆرۈگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ تەدبىر ئەستايىدىل يولغا قويۇلمىدى ۋە ئەستايىدىل يولغا قويۇلۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. 2 - ئىچكى ئىنقىلابىي ئۇرۇش دەۋرىدە، ئىنقىلابىي تايانچ بازىلاردا پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ دېھقانلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈشنى مەقسەت قىلغان يەر ئىنقىلابى قانات يايدۇرۇلدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدە، مىللىي زىددىيەت ئاساسىي زىددىيەتكە ئايلانغاندىن، جۇڭگو كومموپنىستىك پارتىيىسى پۈتكۈل مىللەتنىڭ مەنپەئىتىنى ئاساس قىلىپ، پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىنىش سىياسىتىنى، تەشەببۇسكارلىق بىلەن، ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىش سىياسىتىگە ئۆزگەرتىپ، ئىجارىنى 25 پىرسەنت كېمەيتىشنى يولغا قويدى. بۇ سىياسەتنى يولغا قويغاندا، بىر تەرەپتىن، فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيىنى ئاجىزلاتىپ، دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاپ، ئاممىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى ئۆستۈرگىلى بولاتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغانلىكى سىنىپ ۋە پارتىيە ئەگۇرۇھلارنىڭ ھەممىسى بىلەن

مُتتىپاقلىشىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇشقا پايدا يەتكۈزگىلى بولاتتى. لېكىن، ئىجارىنى 25 پىرسەنت كېمەيتىش فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ ئاساسى — پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ يەر مۈلۈكچىلىكىگە تەگمىدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلبە قىلىشى ۋە ئازادلىق ئۇرۇشنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، پارتىيە كەڭ دېھقانلارنىڭ يەرگە بولغان جىددىي تەلىپىگە ئاساسەن، يەر سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىنى رەھبەرلىكى بولغان، قەدەم - باسقۇچلۇق ۋە تەرتىپلىك ھالدا قانات يايدۇردى.

«4 - ماي يوليورۇقى» بۇ، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى 1946 - يىل 5 - ئاينىڭ 4 - كۈنى چىقارغان «ھېساب ئېلىش، ئىجارىنى كېمەيتىش ۋە يەر مەسىلىسى توغرىسىدىكى يولىيورۇق» نىڭ قىسقىچە ئاتىلىشىدۇر. ياپون جاھانگىرلىكى تەسلىم بولغاندىن كېيىن، مەملىكەت ئىچىدىكى سىنىپىي زىددىيەت مىللىي زىددىيەتنىڭ ئورنىنى ئېلىپ ئاساسىي زىددىيەتكە ئايلاندى. ۋەزىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى بىلەن، ئازاد رايونلاردىكى دېھقانلار ئاساتىن، زومىگەرلەردىن ھېساب ئېلىش ۋە ئىجارە - ئۆسۈمنى كېمەيتىش كۆرۈشىنى چۈشۈر قانات يايدۇرۇش داۋامىدا، يەرلەرنى پومېشچىكلارنىڭ قولىدىن بىۋاسىتە تارتىۋېلىپ، فېئودال - پومېشچىكلارنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق تۈزۈمىنى بىكار قىلىشنى جىددىي تەلەپ قىلدى. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى «4 - ماي يولىورۇقى» نى چىقىرىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش دەۋرىدىكى يەر سىياسىتىنى ئۆزگەرتىشنى، يەنى ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىشنى پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىشكە ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى. «4 - ماي يولىورۇقى» دا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلدى: ئازاد رايونلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش پارتىيىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ئەڭ ئاساسلىق تارىخىي ۋەزىپىسى، نۆۋەتتىكى بارلىق خىزمەتلەرنىڭ ئاساسىي ھالقىسى؛ بۇ تارىخىي ۋەزىپىنى ئەڭ قەتئىي ئىرادە بىلەن ۋە زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ، نۆۋەتتىكى ئاممىۋى ھەرىكەتنى داۋاملىق قوزغاش ۋە ئۇنىڭغا داۋاملىق رەھبەرلىك قىلىش ئارقىلىق ئورۇنداش لازىم؛ پارتىيىمىز ئاممىنىڭ ساتقىنلارغا قارشى تۇرۇش، ھېساب ئېلىش، ئىجارە ۋە ئۆسۈمنى كېمەيتىشكە ئوخشاش كۈرەشلەردە پومېشچىكلارنىڭ قولىدىن يەرلەرنى تارتىۋېلىشنى قەتئىي ھىمايە قىلىشى؛ ئوتتۇرا دېھقانلارنى ھەرىكەتكە قاتنىشىشقا بارلىق چارىلەر بىلەن جەلپ قىلىشى ھەمدە ئۇلارنى مەنپەئەتكە ئىگە قىلىشى؛ سودا - سانائەتنى قوغدىشى لازىم. «4 - ماي يولىيورۇقى» دا، دېھقانلارنىڭ كۈرەش داۋامىدا پومېشچىكلارنىڭ قولىدىن يەرلەرنى تارتىۋېلىشتەك ئىنقىلابىي ھەرىكىتى مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە قىلىنىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاممىنى داۋدىل قوزغاپ يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش كېرەكلىكى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. «4 - ماي يولىورۇقى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئازاد رايونلار داغدۇغىلىق يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشتى. بۇنىڭ ئارقىسىدا، كەڭ دېھقانلارنىڭ ئىنقىلابىي

ئاكتىپلىقى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئۇرغۇپ چىقتى - دە، ئۇلار ئارمىيىگە، ئۇرۇشقا پائال قاتناشتى، ئالدىنقى سەپكە پائال ياردەم بەردى، نەتىجىدە ئازاد رايونلارنىڭ ئۆزلىرىنى قوغداش جەھەتتىكى قورالليق كۈچى ناھايىتى زور دەرىجىدە كۈچەيىپ، گومىنداڭنىڭ ھۇجۇمىنى تارمار قىلىش ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاممىۋى ئاساس سېلىندى. «4 - ماي يۇلىيورۇقى» نىڭ پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلىرى ئانچە ئۆزۈل - كېسىل ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭدا بەزى پومېشچىكلارغا بەك كۆپ ئېتىبار بېرىۋېتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، باي دېھقانلارنىڭ يەرلىرىگە ئومۇمەن تەگمەسلىك كېرەك دەپ بەلگىلەندى، بۇنىڭ بىلەن، بەزى پومېشچىكلارنىڭ ئىگىلىگەن يەرلىرى كەمبەغەل دېھقانلار ۋە يالالانما دېھقانلارنىڭكىدىن، ھەتتا ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭكىدىن كۆپرەك بولۇپ كېتىپ، كەمبەغەل دېھقان ۋە يالالانما دېھقانلارنىڭ يەرگە بولغان تەلىپى تولۇق قانائەتلەندۈرۈلمىدى. 1947 - يىلى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئېلان قىلغان «جۇڭگو يەر قانۇنى پروگراممىسى» دا «4 - ماي يۇلىيورۇقى» نىڭ بەزى ئۆزۈل - كېسىل بولۇپ كەتمىگەن جايلىرىنى تۈگىتىپ، ئومۇمەن يەرلىك دېھقانلارغا تەۋە قىلىنىدىغان يەرلەرنى تەگمەسلىك كۆپ ئېتىبار بېرىش، باي دېھقانلارنىڭ يەرلىرىگە پرىنسىپ جەھەتتە تەگمەسلىك) قا ئېنىق ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلدى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: (1) فېئودالليق ۋە يېرىم فېئودالليق ئېكسپلاتاتسىيە ئاساسىدىكى يەر تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ. يەر تەرىغۇچىنىڭ يېرى بولمىغان يەر تۈزۈمىنى يولغا قويۇش. يېزىلاردىكى بارلىق پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرى ۋە جامائەت يەرلىرىنى يېزا دېھقانلار جەمئىيىتى تۆتكۈزۈۋېلىش، ئۇ يەرلەرنى يېزىدىكى باشقا بارلىق يەرلەر بىلەن قوشۇپ، يېزىدىكى بارلىق ئاھالىگە، ئەر - ئايال، قېرى - ياش دېمەي، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر تۇتاش تەقسىم قىلىپ بېرىش، يەر مىقدارى جەھەتتە، ئارتۇق يەرلەرنى ئېلىۋېلىپ يېرى ئازلارغا تولۇقلاپ بېرىش، يەر سۈپىتى جەھەتتە، ياخشى يەرلەر بىلەن ناچار يەرلەرنى تەڭشەش ئارقىلىق، پۈتۈن يېزا خەلقىنى باراۋەر دەرىجىدە يەرگە ئىگە قىلىش ھەمدە يەرلەر شۇلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇش؛ (2) يەرلەرنى تەڭ تەقسىم قىلىشتا ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ پىكرىگە ئېتىبار بېرىش، ئەگەر ئوتتۇرا يەر ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى مۇھىم ھۇججەت.

«جۇڭگو يەر قانۇنى پروگراممىسى» «4 - ماي يۇلىيورۇقى» چىقىرىلغاندىن بۇيانقى يەر ئىسلاھاتى تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنىدۇر. ئۇنىڭدا «4 - ماي يۇلىيورۇقى» دا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىپ دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىش» پرىنسىپى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى ھەمدە ئۇنىڭ بەزى ئۆزۈل - كېسىل بولۇپ كەتمىگەن جايلىرى، (مەسىلەن، بەزى پومېشچىكلارغا بەك كۆپ ئېتىبار بېرىۋېتىش، باي دېھقانلارنىڭ يەرلىرىگە پرىنسىپ جەھەتتە تەگمەسلىك) قا ئېنىق ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلدى. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: (1) فېئودالليق ۋە يېرىم فېئودالليق ئېكسپلاتاتسىيە ئاساسىدىكى يەر تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ. يەر تەرىغۇچىنىڭ يېرى بولمىغان يەر تۈزۈمىنى يولغا قويۇش. يېزىلاردىكى بارلىق پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرى ۋە جامائەت يەرلىرىنى يېزا دېھقانلار جەمئىيىتى تۆتكۈزۈۋېلىش، ئۇ يەرلەرنى يېزىدىكى باشقا بارلىق يەرلەر بىلەن قوشۇپ، يېزىدىكى بارلىق ئاھالىگە، ئەر - ئايال، قېرى - ياش دېمەي، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر تۇتاش تەقسىم قىلىپ بېرىش، يەر مىقدارى جەھەتتە، ئارتۇق يەرلەرنى ئېلىۋېلىپ يېرى ئازلارغا تولۇقلاپ بېرىش، يەر سۈپىتى جەھەتتە، ياخشى يەرلەر بىلەن ناچار يەرلەرنى تەڭشەش ئارقىلىق، پۈتۈن يېزا خەلقىنى باراۋەر دەرىجىدە يەرگە ئىگە قىلىش ھەمدە يەرلەر شۇلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇش؛ (2) يەرلەرنى تەڭ تەقسىم قىلىشتا ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ پىكرىگە ئېتىبار بېرىش، ئەگەر ئوتتۇرا

«جۇڭگو يەر قانۇنى پروگراممىسى» غا قارالسۇن.

«جۇڭگو يەر قانۇنى پروگراممىسى» بۇ، 1947 - يىل 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى مەملىكەتلىك يەر مەسىلىسى يىغىنىدا ماقۇللانغان، شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى تەرىپىدىن ئېلان قىلىنىپ ئىجرا قىلىنغان

دېھقانلار قوشۇلمىسا، ئۇلارغا يول قويۇش ھەمدە ئۇلارنىڭ ئادەتتىكى كەمبەغەل دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە يەر سەۋىيىسىدىن كۆپرەك يەرنى ساقلاپ قىلىشىغا يول قويۇش؛ (3) باي دېھقانلارغا يەرنى تەڭ تەقسىم قىلىپ بەرگەندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنىڭ ئارتۇق قىسمىنىلا يەغمۇ بىلىش؛ (4) سودا - سانائەتچىلەرنىڭ مال - مۈلكىنى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇنىي تىجارىتىنى قوغداش، ئۇنىڭغا دەخلى - تەرۇز قىلماسلىق.

«جۇڭگو يەر قانۇنى پروگراممىسىدا فېئودالىق ۋە يېرىم فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە ئاساسىدىكى يەر تەۋزىمىنى يوقىتىش، يەر تېرىخۇچىنىڭ يېرى بولسۇن، دېگەن يەر تەۋزىمىنى ئەمەلگە قويۇش پرىنسىپى ئاستىدا يەرنى جان سانغا قاراپ تەڭ تەقسىم قىلىش بەلگىلەندى. بۇ — فېئودالىق تەۋزىمىنى تازا تەلتۆكۈس يوقىتىشنىڭ بىر خىل ئۇسۇلى، بۇ جۇڭگودىكى كەڭ دېھقانلار ئاممىسىنىڭ تەلىپىگە تامامەن ئويغۇن.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 2160 - بەت) «جۇڭگو يەر قانۇنى پروگراممىسى» نىڭ ئىلان قىلىنىشى ئارقىسىدا، يەر ئىسلاھاتىنىڭ فاكىجىن، سىياسەت ۋە چارىلىرى ئايدىڭلىشىپ، جۇڭگونىڭ يەر كۈرىشى بىر يېڭى باسقۇچقا قەدەم قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى جياڭ جيېشىنىڭ ھۇجۇمىنى تارمار قىلىپ، چوڭ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈۋاتقان چاغدا ئۇنىڭ ئىلان قىلىنىشى ۋە ئەمەلگە قويۇلۇشى ئازاد رايونلارنى زور دەرىجىدە مۇستەھكەملىدى، ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبە قىلىشىغا ياردەم بەردى ۋە ئۇنى تېزلەتتى.

«جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنى» بۇ، 1950 - يىل 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى مەركەزىي خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتىنىڭ 8 - سانلىق يىغىنىدا ماقۇللانغان، شۇ يىلى 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى مەركەزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى ماۋ زېدۇڭ تەرىپىدىن ئىلان قىلىنىپ يولغا قويۇلغان يەر ئىسلاھاتى قانۇنى.

«يەر ئىسلاھاتى قانۇنى» «جۇڭگو يەر قانۇنى پروگراممىسى» ئىلان قىلىنغاندىن بۇيانقى يەر ئىسلاھاتى تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەش ئارقىسىدا ۋە پۈتۈن مەملىكەت ئازاد بولغاندىن كېيىنكى يېڭى ئەھۋاللارغا ئاساسەن تەۋزىم چىقىلغان؛ ئۇنى تۆۋزىم چىقىشتىن مەقسەت يەر ئىسلاھاتىنى يېڭى ئازاد رايونلاردا رەھبەرلىكى بولغان، قەدەم - باسقۇچلۇق ۋە تەرتىپلىك ھالدا ئېلىپ بېرىپ، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە ئاساسىدىكى يەر مۈلۈكچىلىكىنى بىكار قىلىپ، دېھقانلارنىڭ يەر مۈلۈكچىلىكىنى يولغا قويۇپ، شۇنىڭ بىلەن يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئازاد قىلىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ، دۆلەتنىنى سانائەتلەشتۈرۈش ئۈچۈن يول ئېچىش ئىدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: (1) پومېشچىكلارنىڭ يەرلىرى، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئارتۇق ئاشلىقلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يېزىلاردىكى ئارتۇق ئۆيلىرىنى مۇسادىرە قىلىش. بىراق پومېشچىكلارنىڭ باشقا مال - مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلماسلىق. سېتاك، بۇتخانا، ئىبادەتخانا، چېركاۋ، مەكتەپ ۋە تەشكىلاتلارنىڭ يېزىلاردىكى يەرلىرىنى ۋە باشقا جامائەت يەرلىرىنى يىغۇۋېلىش. يېرىم پومېشچىكنىڭ تۇسىنى ئالغان باي دېھقانلارنىڭ ئىجارىگە

«4 - ماي يولىيورۇقى»غا قارالسۇن.

بەرگەن يەرلىرى تۆزلىرى تېرىيدىغان ۋە ئادەم ياللاپ تېرىيدىغان يەرلىرىنىڭ مىقدارىدىن ئېشىپ كەتكەن بولسا، ئۇلارنىڭ ئىجارىگە بەرگەن يەرلىرىنى يىغىۋېلىش. سودا - سانائەتچىلەرنىڭ يېزىلاردىكى يەرلىرى ۋە ئەسلىدە دېھقانلار ئولتۇرغان ئۆيلىرىنى يىغىۋېلىش. (2) ئىنقىلابىي ھەربىيلەر، ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ئائىلە تەۋەلىرى، ئىشچىلار، خىزمەتچىلەر، ئەركىن كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ۋە ئېلىم ساتارلارنىڭ، شۇنىڭدەك باشقا كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ياكى ئەمگەك كۈچى يوق بولغانلىقى ئۈچۈن ئاز مىقداردىكى يېرىنى ئىجارىگە بېرگۈچىلەرنىڭ تەركىبىنى پومېشچىك دەپ ئايرىشقا بولمايدۇ، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئوتتۇرىچە ئىگىلىگەن يېرىنىڭ مىقدارى شۇ يەردىكى ھەربىر ئادەمگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن توغرا كېلىدىغان يەر مىقدارىنىڭ 200 پىرسەنتىدىن ئېشىپ كەتمىسە، ئۇنداقلارنىڭ يېرىگە تەگمەسلىك. ئاشۇ ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتسە، ئۇلارنىڭ يېرىنىڭ ئېشىپ كەتكەن قىسمىنى يىغىۋېلىش. (3) سودا - سانائەتنى قوغداش، ئوتتۇرا دېھقانلار (جۈملىدىن ھاللىق ئوتتۇرا دېھقانلار) نىڭ يەرلىرى ۋە ئۇلارنىڭ باشقا مال - مۈلۈكلىرىنى قوغداش ۋە ئۇنىڭغا دەخلى - تەرۇز قىلماسلىق. (4) مۇسادىرە قىلىنغان ۋە يىغىۋېلىنغان يەر ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بەلگىلىمە بويىچە دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىنىدىغانلىرىدىن باشقا، ھەممىسىنى يېزا دېھقانلار جەمئىيىتى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، يېزىنىڭ بىرلىك قىلغان ھالدا، ئەسلىدىكى تېرىقچىلىق ئاساسىدا، ئارتۇقلىرىدىن ئېلىپ كەملىرىنى تولۇقلاپ بېرىشتەك تەڭشەش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، يېرى يوق، يېرى ئاز ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كەمچىل بولغان نامرات دېھقانلارغا نوپۇسىغا قاراپ بىر تۇتاش تەقسىم قىلىپ بېرىش. (5) دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت كەمبەغەل دېھقانلارنىڭ قېينىچىلىقىنى ھەل قىلىۋېلىشىغا قەرز بېرىش يولى بىلەن ياردەم قىلىپ، ئۇلارغا ئاز تېگىپ قالغان يەرنىڭ كېمىنى تولدۇرۇپ كېتەلىگەنلىكتىن، يېزىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى بالدۇرراق ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، پومېشچىكلارنى يېتىم قالدۇرۇپ، ئوتتۇرا دېھقانلار ۋە ئاز يېرىنى ئىجارىگە بەرگۈچىلەرنى قوغداپ، مىللىي بۇرژۇئازىيىنى خاتىرجەم قىلىشقا پايدىلىق بولۇش ئۈچۈن، باي دېھقانلارغا قاراتقان سىياسىتىنى ئۆزگەرتتى، يەنى باي دېھقانلارنىڭ ئارتۇق يەر ۋە مال - مۈلۈكلىرىنى يىغىۋېلىش سىياسىتىنى باي دېھقانلار ئىگىلىكىنى ساقلاپ قېلىش سىياسىتىگە ئۆزگەرتتى. «يەر ئىسلاھاتى قانۇنى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، يېڭى ئازاد رايونلاردا يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى مۇددەت بويىچە قانات يايدۇرۇلدى، 1952 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، يەر ئىسلاھاتى پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ئاساسىي جەھەتتىن تاماملىنىپ، مەملىكەت بويىچە يېرى يوق، يېرى ئاز 300 مىليون دېھقان ئالاھازەل 700 مىليون مودەك يەر ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولدى، شۇنىڭدەك بىلەن بۇرۇنقىدەك ھەر يىلى پومېشچىكلارغا 70 مىليارد جىڭ ئاشلىق تاپشۇرۇشتەك ئېغىر يەر ئىجارىسى ئېلىپ تاشلاندى. فېئودال پومېشچىكلارنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ئۇزۇمى شۇنىڭدىن ئىبارەت تەلتۆكۈس بىكار قىلىندى.

جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخى

ئۇزۇق ـ تۆلۈك ۋە پۇل ـ مال ئۇزۇق ـ تۆلۈك ۋە پۇل ـ مال دېگەن بۇ ئىككى ئۇقۇم ئەڭ بۇرۇن «قەدىمنامە» دېگەن كىتابنىڭ «بۇيۇك ئۆرنەك» بابىدا تىلغا ئېلىنغان. «بۇيۇك ئورنەك» تە: «سەككەز نەرسىنىڭ بىرىنچىسى ئۇزۇق ـ تۆلۈك، ئىككىنچىسى پۇل ـ مال دەپ ئاتىلۇر» دېيىلگەن. «بۇيۇك ئۆرنەك»تە بۇ ئىككى ئۇقۇم توغرىسىدا ئېنىق بىر نەرسە دېيىلمىگەن. كېيىن «خەنىنامە»نىڭ «ئۇزۇق ـ تۆلۈك ۋە پۇل ـ مال تەزكىرىسى» دېگەن بابنىڭ 1 ـ، 2 ـ جىلىدلىرىدا: «ئۇزۇق ـ تۆلۈك دەپ ئۇزۇقلۇق قىلىنىدىغان ئېكىن ـ زىرائەتلەرگە ئېيتىلۇر، پۇل ـ مال دەپ بوز ـ تاۋارغا ھەمدە ئاقچا ئورنىدا ئىشلىتىدىغان قۇيما پۇل، پىچاقسىمان پۇل، تارغاق پۇل ۋە چىغىناق پۇللارغا ئېيتىلۇر. بۇ نەرسىلەر باردىن يوققا، يوقتىن بارغا ئۆتۈشۈپ، پايدا ـ نەپ تەڭشىلىپ تۇرۇر. بۇ ئىككى نەرسە ئەل ـ يۇرت تىرىكچىلىكىنىڭ ئاساسىدۇر. ... ئۇزۇق ـ تۆلۈك مول، پۇل ـ مال غول بولسا، دۆلەت كۈچلۈك، ئەلگۈن باي بولۇر. ئوقۇش ـ ئاقارتىش ئۇلغىيىپ، ئاڭ ـ پىكىر ئېچىلۇر» دېيىلگەن. كېيىن «تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئالتە دەستۇرى» دا ئۇزۇق ـ تۆلۈك ۋە پۇل ـ مالغا قانۇنىي چۈشەنچە بېرىلگەن. ئۇنىڭدا شۇنداق دېيىلگەنكى، «ئەمگەك بىلەن ئېكىلىدىغان نەرسىلەر (ئۇزۇق ـ تۆلۈك) دەپ ئاتىلۇر»، «ئاقچا ـ دەرەم ۋە يىپەك تەۋقۇلمىلار (پۇل ـ مال) دەپ ئاتىلۇر. شايى ـ ئەتلەس توپ بويىچە سانىلۇر، بوز ـ تاۋار گەز بويىچە سانىلۇر، يىپەك ـ مەشۇت ۋەزن بويىچە سانىلۇر، چېگە ـ كەندىر باغلام بويىچە سانىلۇر، ... پۇل ـ ئاقچا تىزىق بويىچە سانىلۇر.» يۇقىرىقى چۈشەندۈرۈشلەرنىڭ ھەر ئىككىلىسىدىن «ئۇزۇق ـ تۆلۈك» نىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى كۆرسىتىدىغانلىقى، «پۇل ـ مال»نىڭ تولىراق دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە كەسپى بولغان بوز ـ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى ۋە پۇل ـ مالنى كۆرسىتىدىغانلىقى چىقىپ تۇرىدۇ. قەدىمكى دەۋر جەمئىيىتىدە يېزا ئىگىلىكى بىلەن دېھقانلارنىڭ قول ھۈنىرى ئەڭ مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى بولۇپ، بۇ ئىككىسىنىڭ قوشۇلمىسى فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۇلى بولۇپ قالغان.

«بۇيۇك ئۆرنەك» دېگەنلىك دۆلەتنى باشقۇرۇشنىڭ بۇيۇك قانۇنى دېگەنلىك بولۇپ، ئۇ بىر سىياسىي ـ ئىدىيىۋى ئەسەردۇر. ھازىر ئالىملار بۇ كىتابنى جەنگو دەۋرىدە يېزىلغان دەپ ھۆكۈم قىلىشماقتا. «بۇيۇك ئۆرنەك» نى يازغۇچى «ئۇزۇق ـ تۆلۈك» بىلەن «پۇل ـ مال»نى سەككەز نەرسىنىڭ ئالدىنقى قاتارىغا قويغان، بۇ ئەينى زامانىدىكى يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان پومېشچىكلار

سىنىپىنىڭ ۋەكىلى سۆپىتىدە، فېئودالىق ھاكىمىيەتنى چىڭىتىش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىقتىسادىي سىياسەت تەشەببۇسى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، فېئودال بەگلىكلەردە «بۇيۇك ئۆرنەك» تەكى سىياسەت ئىدىيىسى راۋاجلىنىپ، ئۇ يەر سىياستى بىلەن ئىلىق - سېلىق سىياستىنى مەركەز قىلغان پۈتكۈل فېئودالىق دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي سىياستىگە ئايلىنىپ قالدى، ھەرقايسى خانادانلىقلارنىڭ يەر سىياستى، ئىلىق - سېلىق سىياستى ۋە باشقا ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى بولسا ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ يەنە تەرەققىي قىلىپ باردى. بۇ تەرەققىياتلار ئوغرىسىدا ھەرقايسى خانادانلىقلارنىڭ «ئوزۇق - تۈلۈك ۋە پۇل - مال تەزكىرىسى»لىرىدە ئەستىلىكلەر يېزىپ قالدۇرۇلغان. «ئوزۇق - تۈلۈك ۋە پۇل - مال» ئىدىيىسى ھەم سىياستىنىڭ تەرەققىيات جەريانى ھەققىدە شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، جەنگو دەۋرىدە شاك ياك قانۇن ئۆزگەرتىش ئېلىپ بارغاندا ئوتتۇرىغا قويۇلغان «غول كەسپكە كۈچ چىقىرىپ، تېرىقچىلىق ۋە توقۇمىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئاشلىق ۋە تاۋار - تورقىنى كۆپ تاپشۇرغانلارنىڭ جىسمانىي ئەركىنلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، شاخ كەسپ بىلەن شۇغۇللىنىپ، پايدا - نەپكە بېرىلگەن ۋە ھورۇنلۇق قىلىپ نامراتلىشىپ كەتكەنلەرنىڭ ھەممىسىنى بەگ - بۇكۇتلەرگە قۇل - چۆرە قىلىپ بېرىش» («تارىخنامە. ھەزرىتى شاك ياكنىڭ تەرجىمھالى») سىياستى ئۇنىڭ باشلانمىسى بولغان بولسا، غەربىي خەن دەۋرىگە كەلگەندە ئارقا - ئارقىدىن چۇشۇرۇلگەن «تېرىقچىلىققا رىغبەتلەندۇرۇش» پارلىمېنتىنى ۋە خەن ۋۇدېنىڭ زامانىسىدا يۈرگۈزۈلگەن مېتال پۇل قۇيۇش، تۇز چىقىرىش، تۆمۈر بۇرتىش ۋە «يۆتكەش - توشۇش»، «تەڭشەش» قاتارلىق سىياسەتلەر ئۇنىڭ ئۇلى بولغانىدى. فېئودالىق ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرەققىي قىلىپ تازا گۈللەنگەن تاڭ دەۋرىگە كەلگەندە بولسا، «ئوزۇق - تۈلۈك ۋە پۇل - مال» ئىدىيىسى ۋە سىياستىمۇ تەرەققىي قىلىپ راسا تولۇقلاندى. تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن دۇيۇ دېگەن كىشى ئۆزىنىڭ «ئومۇمىي دەستۇر» دېگەن ئەسىرىدە «ئوزۇق - تۈلۈك ۋە پۇل - مال» نى ھەممە ساھەنىڭ بېشى، تېرىقچىلىقنى بولسا «ئوزۇق - تۈلۈك ۋە پۇل - مال»نىڭ بېشى قىلىپ كۆرسەتكەن، كېيىم - كېچەك ۋە يېمەك - ئىچىمەكنىڭ مول بولۇشىنى «ئوقۇش - ئاقارتىش»نىڭ تۈگۈنى، «ئوزۇق - تۈلۈك ۋە پۇل - مالنى ئۇنىڭ بېشى» دەپ تەكىتلىگەن. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەيىنباۋ 5 - يىلىدا (مىلادى 746 - يىلدا) «جەمئى ئىقلىمدىن كىرىدىغان نەرسىلەر شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدىكى، ياقا - ئىجارە پۇلى 2 مىليون تەزىق پۇلدىن، ئاشلىق 19 مىليون 800 مىڭ خوردىن ئاشاتتى، شاپى - ئەتلەس 7 مىليون 400 مىڭ توپقا يېتەتتى، مەشئات - سەرناق 10 مىليون 800 مىڭ توپتىن، يۇز - تاۋار 20 مىليون 600 مىڭ جاڭدىن ئاشاتتى («زوجۇەن» دۇيۇنىڭ چۈشەندۈرۈسىدە 1 دۇەن 2 جاك ھېسابلانغان» («قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى پۈتۈكلەر توپلاندىسى» نىڭ ئوزۇق - تۈلۈك ۋە پۇل - مال دەستۇرى. 117 - جىلد، ئىلىق - سېلىق قىسمى). بۇ خەن دەۋرىدىن تاڭ دەۋرىگىچە بولغان «ئوزۇق - تۈلۈك ۋە پۇل - مال» ئىدىيىسى ھەم سىياستىنىڭ فېئودالىق يەر مۇناسىۋ

ۋەتەندىكى ئۇششاق دېھقانلار ئىشلەپ چىقارغان گۈرۈچ - تېرىق بىلەن بوز - تاۋارنى غەللە - پاراق ۋە باج - ياساقنىڭ تۈپ ئوبيېكتى قىلغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ھەممىدىن ئاۋۋال يەككە يېزا ئىگىلىكى بىلەن قول سانائىتىنىڭ بىرلىكى ئۈلۈغ قۇرۇلغان فېئودالىزىم يەر مۇناسىۋىتىنى قۇرغىداپ قېلىشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ھىندىستان ۋە جۇڭگودا ئۇششاق يېزا ئىگىلىكى بىلەن ئائىلە قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ بىرلىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ كەڭ زېمىنىنى يارىتقان.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 373 - بەت) «ئۇزۇق - تۇلۇك ۋە پۇل - مال» ئىدىيىسى ۋە سىياسىتى ئەنە شۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئاساسىدا كېلىپ چىققان ئىدىيە ئىدى ۋە ئەنە شۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى قوغداپ قېلىشنىڭ تەدبىرى ئىدى.

يۇقىرىدىكى ئۇزۇق - تۇلۇك ۋە پۇل - مال ئىدىيىسى تۇغرىسىدىكى قاراشلارغا كەلسەك، بەزىلەر بۇ ئىككىسىنى تەڭمۇتەك ئورۇنغا قويىدۇ، بەزىلەر بولسا ئۇلارنىڭ ئالدى - كېيىنلىك پەرقى بار دەپ قارايدۇ. مەسىلەن، تاك دەۋرىدە ئوتكەن كۈك يىڭدا دېگەن كىشى: «كىشىلەر ئۇزۇق - تۇلۇككە ھەممىدىن بەك ئېھتىياجلىق بولىدۇ. شۇڭا ئۇ ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇزۇق - تۇلۇككە ئېرىشكەندىن كېيىن، كىشىلەر يەنە كىيىم - كېچەك ۋە پۇل - مالغا ھاجەتمەن بولىدۇ، شۇڭا پۇل - مال ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ» («قەدىمنامە چۈشەندۈرمىلىرى») دېگەن. دېمەك، بۇ «ئۇزۇق - تۇلۇك پۇل - مالنىڭ ئالدىدا تۇرىدۇ» دېگەن سۆز. بۇ خىل قاراش «غولغا ئەھمىيەت بېرىپ، شاخنى چەكلەش» ئىدىيىسى بىلەن باغلىنىشلىق. يەنى «غولغا ئەھمىيەت بېرىپ، شاخنى چەكلەش» تەرەپدارلىرى «پۇل - مال» نى يېزا - ئىگىلىكىدىن ئايرىم تۇرىدىغان سودا - سانائەتتۇر دەپ قارىغانلىرىدا، «ئۇزۇق - تۇلۇك پۇل - مالدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ» دەيدىغان قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان. بۇ خىل قاراش كاپىتالىزم ئامىللىرى پەيدا بولغان مەك - چاك سۇلالىلىرى دەۋرلىرىدە بولۇپمۇ چەت ئەل كاپىتالىزمى بېسىپ كىرگەن چاك سۇلالىسى دەۋرىدە ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئىچىدىكى جاھىللار گۇروھى ئىدىيىسىنىڭ بىر خىل گەۋدىلىك ئىپادىسى بولۇپ قالغان، ۋەھالەنكى، چاك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىلغار مۇتەپەككۇر گۇك زىجىن بولسا، ئۇزۇنىڭ «ئۇزۇق - تۇلۇك بىلەن پۇل - مال تەك ئورۇندا تۇرىدۇ» دەيدىغان قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق، ئەينى ۋاقىتتىكى جاھىللار گۇروھىنى تەنقىدلىگەن («خان تەپتىشى خۇ گۇەنلىك تەقسىرگە سۆز» گە قارالسۇن). فېئودالىزىم يىمىرىلىشى بىلەن، كىشىلەر ئۇزلىرىنىڭ دۆلەت ئىگىلىكىگە بولغان قاراشلىرىنى ئۇزۇق - تۇلۇك ۋە پۇل - مال دېگەن ئۇقۇملار بىلەن ئىپادىلىمەيدىغان بولغان.

بۈيۈك بىرلىك بۇ، جۇڭگو تارىخىدا غايىۋى جەمئىيەت تۇغرىسىدا ئىپتىلىپ كەلگەن بىر خىل ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇ غەربنىڭ «ئوتوپىيە» سىگە توغرا كېلىدۇ.

«بۈيۈك بىرلىك» دېگەن سۆز «ئەدەبنامە» نىڭ «ئەدەبنىڭ قوللىنىلىشى» دېگەن بابىدىن كېلىپ چىققان سۆز بولۇپ، ئۇ تەخمىنەن جەنگو دەۋرىنىڭ ئاداقچى يىللىرىدا ياكى چىن - خەن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا يېزىلغان.

ئۇنىڭدا كۈك چىۋ (كۆكزى) نىڭ سۆزى شۇنى كەلتۈرۈلۈپ: «ئادالەت يولى يۇرگۈزۈلگەندە، جاھان ئومۇمنىڭ بولۇر. دانىشمەن، بىلگىرلەر ئىشقا قويۇلۇپ ئىشەنچ - ئىناۋەت تىكلىنۇر، ئىناقلىق ئايان بولۇر. مانا شۇ چاغدىلا، ھەركىم ئۆز قايا شىنىلا كۆزلىمەيدىغان، ئۆز بالا - چاقىلىرىنىلا ئويلىمايدىغان بولۇر؛ قېرىلار يۆلەكسىز، ياراملىقلار كېرەكسىز، بالىلار بېقىمسىز قالماس، يېتىم - يېسىرلار، تۇل - تۇغساقلار، ئاجىز - ئورۇقلار، ئاغرىق - سىلاقلار ئىگىسىز قالماس؛ ئەرلەر خوتۇنلۇق، خوتۇنلار ئەرلىك بولۇر، پۇل - مال يەرلەردە تاشلىنىپ قالسا قالىدۇكى، بىراۋنىڭ قولىغىلا يىغىلىپ قالمايدۇ؛ ئىش - ئەمگەك بىكارغا كەتسە كېتىدۇكى، بىراۋ ئۇچۇنلا بولمايدۇ. سۈيىقەست ئىلىك يامان قىلىقلار باش كۆتۈرەلمەيدۇ، ئوغرى - قاراقچى ۋە يۇرت بۇزغۇنلار ئالتۇن - پىلاك چىقىرالمايدۇ، شۇڭا، ئىشىك - تۈگمە كلەر ئوچۇق - يورۇق تۇرۇۋېرىدۇ، مانا بۇ بۇيۇك بىرلىك دەپ ئاتىلۇر» دېيىلگەن. بۇ شۇنداق دېگەنلىك بولىدۇكى، «بۇيۇك بىرلىك» دەۋرىدە خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك بولمايدۇ، ھەممە كىشى تىرىشىپ - تىرمىشىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەنلا بولىدۇكى، ئۆزى ئۈچۈن مال - مۈلۈك توپلىمايدۇ؛ ھەممە كىشى كۆپچىلىك ئۈچۈن ئەمگەك قىلىدۇ؛ ياشلارمۇ، چوڭلارمۇ ئۆزىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى جارى قىلدۇرىدۇ، بالا - چۇلىلارنى جەمئىيەت بېقىپ تەربىيىلەپ ئۆستۈرىدۇ، قېرى - چۆرى، ئاجىز - ئورۇق، ئاغرىق - سىلاق ۋە مېيىپ - مەجرۇھلارغا جەمئىيەت قارايدۇ؛ كىشىلەر بىر - بىرىگە كۆيۈنىدۇ، بىر - بىرىگە ھەمكارلىشىدۇ، يۇرت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا دانىشمەن، بىلگىرلەر قويۇلىدۇ؛ جەمئىيەتتە سۈيىقەست ۋە ئالدامچىلىق ھەرىكەتلىرى بولمايدۇ، ئوغرى - قاراقچىلىق ۋە باشقا جىنايى ھەرىكەتلەر بولمايدۇ، تۈرمۈش خاتىرجەم بولىدۇ، كېچىلەردە ئىشىك - دېرىزىلەر ئوچۇق تۇرۇۋېرىدۇ.

«ئەدەبنىك قوللىنىلىشى» دېگەن بابتا «بۇيۇك بىرلىك» دەۋرىدە بولىدىغان ئەھۋاللار سىنىپىي جەمئىيەتتىن ئىلگىرىكى كىشىلىكنىڭ باشلانغۇچ جەمئىيەت دەۋرىدە ياشىغان چاغلىرىدىكى ئەھۋاللارغا ئوخشىتىپ چۈشەندۈرۈلىدۇ، بۇ باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ غايىۋىلاشتۇرۇلغانلىقى، ئەلۋەتتە. بىراق، كۆكزىچىلار بولسا، «بۇيۇك بىرلىك» ئۈستىدە توختالغىنىدا، باشلانغۇچ دەۋرگە قايتىشنى قۇۋۋەتلىمەيدۇ، بەلكى بۇ نەرسە ئارقىلىق بۈگۈنكى دەۋر ئۆزگۈنكى دەۋرگە يەتمەيدۇ، دەيدىغان بىر خىل ئىدىئالىزملىق تارىخ قارىشىنى تەرغىب قىلىدۇ. «ئەدەبنىك قوللىنىلىشى»دا ئۇچ خانلىق بەش پادىشاھلىق دەۋرى يەنى رىۋايەتلەردىكى باشلانغۇچ دەۋر «بۇيۇك بىرلىك» دەۋرى دەپ ئاتالغان، شىيا، شاڭ، غەربىي جۇ سۇلالىلىرى دەۋرى «ھاللىق» دەۋر دەپ ئېيتىلغان، چۈنچىيۇ، جەنگو دەۋرلىرىدىن كېيىنكى دەۋرلەرنىڭ ھەممىسى «مالىمانلىق دەۋرلەر» دېيىلگەن. «ئەدەبنىك قوللىنىلىشى» دىكى بايانلارنىڭ مۇھىم نۇقتىسى «ھاللىق» دەۋرىگە قويۇلغان بولۇپ، «بۇيۇك بىرلىك» توغرىسىدا بولسا قىسقىچىلا توختاپ ئۆتۈلگەن، ئۇنىڭدا «ھاللىق» دەۋرى «جاھاندا ھەممە كىشى ئۆزىنىلا ئويلايدۇ»غان، «پۇل - مال ۋە ئىش ئەمگەك شەخسىنىڭ بولىدۇ»غان، «ئەمەل - مەنسەپ بالىسىدىن بالىسىغا قالىدۇ»غان ۋە «بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇش - جېدەل كېلىپ چىقىدىغان» بىر خىل خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك

خەلقىمىزدىكى سىنىپىي جەمئىيەت قىلىپ كۆرسىتىلىپ، بۇنداق جەمئىيەتكە «ئەدەب - ئەردەم ئارقىلىقلا ھۆكۈمرانلىق قىلىنىدۇ، شۇنداق قىلغاندىلا «ھاللىق» ھالەتنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ، بولمىسا، دۇنيا «مالىمان دۇنيا» غا ئايلىنىپ كېتىدۇ، دەپ قارالغان. «ئەدەبنىڭ قوللىنىلىشى» دېگەن بابنىڭ تۈپ مەزمۇنى قانداق قىلىپ ئەدەب - ئەردەم ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈش مەسىلىسىدىن ئىبارەت.

«ئەدەبنىڭ قوللىنىلىشى»نى يازغۇچىنىڭ چىنىن دىلىدىن قەدىرلىگەنلىكى «بۈيۈك بىرلىك» جۇلىسىمۇ، لېكىن سىنىپىي جەمئىيەتتە بۇنداق سىنىپسىز، ئېكسپىلاتاتسىيەسىز جەمئىيەت قۇرۇش ئىستىكىدىكى خىيالىي تەسەۋۋۇرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى، ھەر ھالدا، ئوبيېكتىپ جەھەتتە رېئاللىقتىن نارازى بولۇپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغۇاتقان كىشىلەرنى ئۆزلىرىنىڭ غايىسىنى ئىپادىلەشتە پايدىلىنىدىغان بىر خىل ئىدىيەۋى ماتېرىيال بىلەن قامدايدۇ.

ئېغىر كۈلپەتلەر ئىچىدە قالغان جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان يېرىم مۇستەملىكە - يېرىم فېئودالىق جەمئىيىتىدە «ئەدەبنىڭ قوللىنىلىشى»دىكى بۈيۈك بىرلىك ئىدىيىسى بولۇپمۇ ئىلغار شەخسلەرنىڭ دىققىتىنى - ئېتىبارىنى قوزغىغان. تەيپىڭ - تيەنگو دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى خۇڭ شيۇچۈەن ۋە باشقىلار ئامرات دېھقانلارنىڭ فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكىگە، فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيەسىگە ۋە زۇلۇمغا بولغان قارشىلىقىنى مانا مۇشۇ «بۈيۈك بىرلىك» ئىدىيىسى ئارقىلىق ئىپادىلەپ، «تيەنگو»نىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۈزۈمۈشىنى ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ تەقەززالىقىنى بويىچە ئۆيۈشتۈرۈش ئىستەكىدە بولغانىدى؛ كاڭ يۈۋېينىڭ «بۈيۈك بىرلىك كىتابى» ئىنقىلابتىن قېرىقىدىغان بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ كاپىتالىزم تۈزۈمىنى غايەۋىلاشتۇرۇشى ئىدى؛ سۇن جۇڭشەنىڭ «بۈيۈك بىرلىك» بولسا، ماھىيەتتە «يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەش»، «كاپىتالنى چەكلەش» دېگەنگە ئوخشاش بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ پروگراممىسى ۋە تەدبىرلىرىنى سوتسىيالىستىك خاراكتېردىكى نەرسە قىلىپ كۆرسىتىپ، مۇشۇ چارىلەر ئارقىلىق كاپىتالىزمنىڭ ئالدىنى ئالغىلى ۋە سوتسىيالىزمنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ دەيدىغان خام خىيالدىن ئىبارەت ئىدى.

گۆەن جۇڭ (؟ — مىلادىدىن ئىلگىرىكى 645 - يىل) ئېتنى يى ۋۇ، يىگىشاڭلىق (بۈگۈنكى ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ يىگىشاڭ ناھىيىسىدىن)، چۇنچيۇ دەۋرىدىن ئىلگىرىكى چى بەگلىكىنىڭ بۇيرۇق سىياسىي ئەربابى. ياشلىق چاغلىرىدا سودىگەرچىلىك قىلغان، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 685 - يىلدىن باشلاپ چىخۇەنگوگا ھەمدەملىشىپ، 40 يىل ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان، بۇنىڭ بىلەن چى بەگلىكى راسا كۈچىيىپ، چۇنچيۇ دەۋرىدە پۈتۈن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى ئۆزىگە قاراتقان تۇنجى چوڭ دۆلەت بولۇپ قالغان.

چۇنچيۇ دەۋرىدە، ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ، ئېكسپىلاتاتسىيەنىڭ كونا شەكلى ساقلىنىپ تۇرالمايدىغان ھالغا كېلىپ قالغانىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر قايسى بەگلىكلەر ئۆزئارا يەر ۋە ئاھالە تالىشىپ، ئۇرۇش - جاڭجال بەكمۇ كۆپەيىپ كەتكەن. ھاكىمىيەتنى چىڭىتىش ۋە زېمىن قوشۇۋېلىش ئۇرۇشلىرىدا يېڭىپ چىقىش

ئۇچۇن، بەزى بەگىلەكسىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بەزىبىر ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان. گۈەن جۇڭ ئالدى بىلەن چى بەگىلەكسىنىڭ ئىچكى مەمۇرىيىتىنى ئىسلاھ قىلىپ، «سېتىقچىلىقنى جانلاندۇرۇپ، مالىيىنى كۆچەيتىپ، بەگىلەكنى بېيتقان ۋە ھەربىي كۈچنى ئۇلغايتقان». چى خۇەنگۈڭنىڭ «جىمى بەگىلەكلەرنى جەم قىلىپ، جاھاننى بىرلىككە كەلتۈرۈشى» («تارىخنامە». گۈەن يەننىڭ تەرجىمھالى») ماھىيەتتە گۈەن جۇڭنىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن بولغان.

گۈەن جۇڭنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيەجەھەتتىكى قالتىس يېرى شۇكى، ئۇ «ئامبار - ئاغالىلار تولۇپ تۇرسا، ھەممە كىشى ئەدەب - ئەردەملىك بولۇر، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك مول بولسا، ھەممە كىشى ئار - نومۇسلۇق بولۇر». «تارىخنامە. گۈەن يەننىڭ تەرجىمھالى») دەپ ئېنىق كۆرسىتىپ، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ماددىي تۇرمۇشنى سىياسىي ئىدىيە ۋە ئەخلاق ئىدىيىسىنىڭ ئولى دەپ قارىغان. ئۇ مۇشۇ ئىدىيىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن ۋە «تالان - تاراج بولمىسا، پۇقرا باي بولۇر، ئولتۇرۇش - سۈيۇش بولمىسا، قېرى - كالا كۆپەيىر» دېگەن ئىلغار تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان («ئەربابلار مۇھاكىمىلىرى. چى بەگىلىكى ئەربابلىرىنىڭ مۇھاكىمىلىرى»). ئۇ ئىش قورالىرىنى ياخشىلاش بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىنى ئاشۇرۇشنىڭ مۇناسىۋىتىنى تونۇپ يېتىپ، «ئىسىل مېتال (مس) دىن قىلىچ - نەيزە سوقتۇرۇپ ئوۋچىلىققا ئىشلىتىش، قارا مېتال (تۆمۈر) دىن كەتمەن - گۈرجەك، ئارا - كۆرەك سوقتۇرۇپ تېرىقچىلىققا ئىشلىتىش» (يۇقىرىقى كىتاب) تەكلىپىنى قويغان. بۇنداق ئىدىيە ۋە تەشەببۇس ئەينى ۋاقىتتىكى بوز يەر ئېچىش ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۆستۈرۈش تەلىپىگە ئويغۇن ئىدى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى جەھەتتە، گۈەن جۇڭ «يەرگە قاراپ سېلىق ئېلىش، بۇنىڭ بىلەن يۇرت - ئەلنى كۆچمەس قىلىش» (شۇ كىتاب) دېگەن مۇھىم سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ سىياسەت ئوخشاشمىغان يەرلەردىن ئوخشاش سېلىق ئېلىش سىياستى ئەمەس، بەلكى يەرنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا قاراپ پەرقلىق سېلىق ئېلىش سىياستى بولۇپ، ئۇ فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكى ۋە ئەمەلدار نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىجارە شەكلىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىقانلىقىدىن ھەم باج - سېلىق تۈزۈمىنىڭ ئىسلاھ قىلىنغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. فېئودالىق دۆلەتتە ئېلىنىدىغان باج - سېلىق بولۇپمۇ ئوخشاشمىغان يەرلەردىن ئوخشاش ھەمغان سېلىق ئېلىش سىياستىدە ئەمەلدار نەرسە ئېلىش شەكلى ئاساس قىلىنىاتتى، بۇ خىل باج - سېلىق سىياستى يۈرگۈزۈلگەندىن كېيىن، شۇنىڭغا يارىشا ئەمەلدار نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىجارە شەكلىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى تۇرغان گەپ ئىدى. ئەمەلدار نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان ئىجارە شەكلىگە ماسلاشقان باج - سېلىق تۈزۈمى جەھەتتىكى بۇ خىل ئىسلاھاتنىڭ دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قىزغىنلىقىنى قوزغاش رولىنى ئويناپىدىغانلىقىدا گەپ يوق ئىدى. شۇڭا، گۈەن جۇڭ باج - سېلىق تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشنى مەقسەت قىلغان بۇ خىل سىياسەت «يۇرت - ئەلنى كۆچمەس قىلىش» ئۇنۇمىنى بېرىدۇ، دەپ قارىغان. دېمەك، بۇ سىياسەت ئاستىدا، ئەمگەك

چىلەرنىڭ ئورنى ياخشىلىنىپ، ئەمگەككە بولغان زوقى ئاشىدۇ - دە، بۇرۇنقىدەك بىر - بىرىگە ئەگىشىپ، ھەر ياقتا قاچىدىغان ئىشلار بولمايدۇ.

چى بەگلىكىنىڭ يەر شارائىتى ۋە تارىخىي ئەنئەنىلىرىگە ئاساسەن، گۈەن جۇڭ يەنە سودا - سانائەتكىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. تارىختا ئىيتىلغان گۈەن جۇڭنىڭ «ھۈنەر - سەنئەتنىڭ يولىنى بىلىش، تاغ - دەريا نېمەتلىرىدىن پايدىلىنىش» («تارىخنامە. تەڭشەش»)، «چى بەگلىكىدىن دۇڭلەي بەگلىكىگە ئېلىپ كېلىپ، بازارغا سېلىنغان تۇز - بېلىقلاردىن باج ئالماسلىق» («ئەربابلار مۇھاكىمىلىرى. چى بەگلىكى ئەربابلىرىنىڭ مۇھاكىمىلىرى») دېگەن بايانلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ سودا - سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە مال ئوبوروتىنى تەڭشەش يولىدا قوللانغان سىياسەت ۋە تەدبىرلىرى ئىدى.

يۇقىرىدا ئىيتىلغان يەزا ئىگىلىكى، سانائەت ۋە سودىنى راۋاجلاندۇرۇش ئىدىيىسىگە باغلىنىشلىق ھالدا، گۈەن جۇڭ يەنە جۇڭگو تارىخىدا كىشىلەرنى تۇنجى قېتىم «چېرىك، تېرىقچى، ئىشچى، سېتىقچى» دېگەن تۆت خىل كەسىپ ئىگىسىگە ئايرىشنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ «چېرىكنىڭ بالىسى چېرىك بولۇش»، «ئىشچىنىڭ بالىسى ئىشچى بولۇش»، «سېتىقچىنىڭ بالىسى سېتىقچى بولۇش»، «تېرىقچىنىڭ بالىسى تېرىقچى بولۇش»نى تەلەپ قىلغان، كىشىلەر «كىچىكىدە نېمىنى ئۆگەنگەن بولسا، چوڭ بولغاندىمۇ شۇنىڭغا مۇئەككەل بولىدۇ، شاختىن شاختىغا كۆچۈپ يۈرمەيدۇ» دېگەن، مۇقىم كەسىپ بويىچە نەسەپكە ۋارىسلىق قىلىش ئارقىلىق، ھەرقايسى كەسىپتىكىلەر ئۆز ئالدىغا ئىش بۆلۈشۈۋېلىپ، ئۆز كەسپىنى كامالەتكە يەتكۈزۈش تۇزۇمىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلغان. گۈەن جۇڭ بۇنى «ئەجرى قىلمايلا ئۇلۇمگە ئېرىشىش» ئۇسۇلى ۋە «پۇقرانى مەنپەئەتكە ئىگە قىلىش كەسپىي» (يۇقىرىقى كىتاب) دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە تۆت خىل كەسىپتىكى كىشىلەرنى باشقۇرۇش مەھكىمىسى قۇرۇش چارىسىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويغان.

گۈەن جۇڭنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى كېيىنكى ئەۋلادلارغا ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن، ھەرقايسى دەۋرلەردە ئىقتىسادىي ئىدىيە ۋە ئىقتىسادىي سىياسەت توغرىسىدا ئېغىز ئاچقان كىشىلەر گۈەن جۇڭنى كۆپ قېتىم تىلغا ئالغان. «گۈەنزى» دېگەن كىتاب قەدىمكى ئالىملار تەرىپىدىن گۈەن جۇڭنىڭ ئەنە شۇ ئىدىيە ۋە ئىش - تۆھپىلىرى تەرىپلەنىپ يېزىلغان ئەسەردۇر.

«گۈەنزى» دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

«گۈەنزى» گۈەن جۇڭنىڭ ئۆزى يازغان ئەسەر بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ نامىدا چىقىرىلغان ماقالىلەر توپلىمى بولۇپ، ئۇنىڭغا يەنە چى بەگلىكىنىڭ بىر قىسىم تارىخىي ماتېرىياللىرىمۇ كىرگۈزۈلگەن. غەربىي خەن دەۋرىدىكى لېيۇشياڭ دېگەن كىشى نۇرغۇن كىتابلارنى تەھرىرلەپ چىققاندا، «گۈەنزى» دېگەن بۇ كىتابنىڭ ئەسلىدە بار بولغان 389 پارچە ماقالىدىن ۋە باشقا كىتابلاردىكى ماقالىلەردىن تەكرار بولۇپ قالغانلىرىنى چىقىرىپ تاشلاپ، 86 پارچە ماقالىنى ئېلىپ قالغان، كېيىن ئۇنىڭ 10 پارچىسى يوقاپ كەتكەن، شۇنىڭ بىلەن ھازىر 76 پارچىسى قېپقالغان. بۇ كۆپ ماقالىلاردىن تەركىب تاپقان كىتاب بىرلا ۋاقىتتا ياكى بىرلا كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان ئەمەس. بۇ ماقالىلەرنى

كسم يازغانلىقى ۋە قاچان يازغانلىقى توغرىسىدا پايدىلىنىشقا بولغۇدەك بىرەر يازما ئەسىتلىك يوق. ھازىرقى ئالىملارنىڭ ئىيتىشىچە، بۇ ماقالىلەر باشقا - باشقا دەۋرلەردە يېزىلغان، بەزىلىرى چۈنچىيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ۋە جەنگو دەۋرىنىڭ باشلاپقى مەزگىللىردە يېزىلغان، بەزىلىرى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ۋېن جىڭ زامانىسىدا يېزىلغان، كۆپ قىسمى جەنگو دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە كېيىنكى مەزگىللىردە يېزىلغان.

«گۈەنزى» پەلسەپە، مەنپىي - مۇسپىي بەش ئاناسىر، سىياسىي-قانۇن، ھەربىي ئىشلار، مەدەنىي - مائارىپ، ئىقتىساد، يېزا ئىگىلىك ئىلمى قاتارلىق ساھەلەردىكى بايانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن مەخسۇس ئىقتىسادىي مەسىلىلەر بايان قىلىنغانلىرى 20 پارچىدىن ئاشىدۇ، بۇلاردىن باشقا، يەنە نۇرغۇن ماقالىلەردە ئىقتىسادىي مەسىلىلەر تىلغا ئېلىنغان. بۇ ئىقتىسادىي بايانلاردا تولا راق چى بەگلىكىدىكى يېگىدىن گۇللىنىۋاتقان پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ مەنپەئىتى ۋە تەلەپلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. چى بەگلىكىدە تۆمۈردىن ياسالغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى بالدۇرراق ئىشلىتىلگەن، شۇنداقلا ئۇ ھۇنەر-سەنئەتلىرىمۇ تەرەققىي قىلغان بەگلىك بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدىمۇ خېلى بۈرۈنلا ئۆزگىرىش بولغان. گۈەنجۇڭ چى خۇەنگۇغا 40 يىل ۋەزىرلىك قىلىپ، زور سىياسىي - ئىقتىسادىي ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان، بۇنىڭ بىلەن چى بەگلىكى ھەممىدىن ئاۋۋال باشقىلارنى ئۆزىگە قاراتقان. كېيىن يېگىدىن گۇللىنىۋاتقان پومېشچىكلار سىنىپىدىن چىققان تىيەنشى ھەزرەت ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، چى بەگلىكى ۋەيي، شۇەن زامانلىرىدا يەنە كۈچەيىپ شۆھرەت قازانغان. «گۈەنزى»نى يازغۇچىلارنىڭ گۈەن جۇڭنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىشىدىن مەقسىتى دۆلەتنى بېيىتىپ، ھەربىينى كۈچەيتىپ، يېگىدىن گۇللىنىۋاتقان فېئودالىق دۆلەتنىڭ سىياسىي-ئىقتىسادىي تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەش ۋە يۈكسەلدۈرۈش ئىدى.

«گۈەنزى»دىكى ئىقتىسادىي بايانلاردا تىلغا ئېلىنغان ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، تەقسىمات، ئىستېمال مەسىلىلىرى ۋە بۇ مەسىلىلەرنى بايان قىلىشتا چىقىش نۇقتىسى قىلىنغان سىياسىي ۋە پەلسەپىۋى ئىدىيىلەر ئېلىمىزدىكى قەدىمكى ئىقتىسادىي ئەسەرلەر ئىچىدە مەزمۇنغا ئەڭ باي، نەزەرىيىۋىلىكى كۈچلۈك، شۇنداقلا ئېلىمىزنىڭ فېئودالىق جەمئىيەتلىرىدە مۇھىم تەسىر كۆرسەتكەن مەسىلىلەر ۋە ئىدىيىلەردۇر. ئۇنىڭدا تېپ ئىدىيىسى شۇكى، ئۇنىڭدا گۈەن جۇڭنىڭ «ئامبار - ئاغىلىقلاردا ئاشلىق - ئوزۇق تولۇپ تۇرسا، كىشىلەر ئەدەب - ئەردەملىك بولۇر، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك مول بولسا، كىشىلەر ئار - نومۇسلۇق بولۇر» دەيدىغان ماددىي ئىشلەپچىقىرىشقا ئەھمىيەت بېرىش ئىدىيىسى ئالغا سۈرۈلگەن. ئۇنىڭدا «يەر ئېچىش»، «غول كەسپىنى كۈچەيتىش» يەنى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئىنىڭ مۇھىملىقى تەكىتلىنىپ، بۇ «ئەلگۈنىنى بېيىتىش»، «دۆلەتنى بېيىتىش» نىڭ نېگىزى دەپ قارالغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭدىكى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئىككى ئاساسلى بولغان ئەمگەك بىلەن يەر توغرىسىدىكى بايانلار، كۈچ (ئەمگەك) نىڭ پائالىيەتچانلىق رولى نۇقتىلىق ھالدا كۆرسىتىلىپ، «يەرلەر ۋاقىت

قەرەلدە تېرىلسا ۋە ئالۋان - ھاشار لايەتمدا ئورۇنلاشتۇرۇلسا، دۆلەت چوقۇم بېيىدۇ» («مەيدە سۆئاللار بابى») دېيىلگەن. بۇنداق ئىدىيىلەر «گۈەنزى»دىكى نۇرغۇن ماقالىلەردە كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭغا يارىشا، «گۈەنزى»دە يەنە يەرلەرنىڭ تۈر - خىلى ۋە ئېكىن - زىرائەتلەرنىڭ تېرىلىش ئۇسۇلى پەن - تېخنىكا جەھەتتىن تەتقىق قىلىنىپ يېزىلغان مەخسۇس ماقالىلەرمۇ بار. بۇلاردىن تاشقىرى، «گۈەنزى»دە «يىغىش»، «جۇغلاش» ئىدىيىسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا ئاشلىق زاپىسى ساقلاشنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشتە مۇھىم ئورۇنىنى ئوتتىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

«گۈەنزى»دە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى يەر - مۇناسىۋىتى مەسىلىسىگە بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىلگەن. ئۇنىڭ «ئاتالمىش» دېگەن ماقالىسىدە بۇ مەسىلە نەزەردىيە ۋە سىياسەت جەھەتتىن بىرقەدەر ئىخچام تەرىزدە چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈلگەن. ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن «يەر ــ باج - ياساقنىڭ ئۇلى» دېگەن بۇ فېئودالىلىق تۈزۈمىنىڭ تۈپ مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، يەرگە ئىگىلىنىدىغان سېلىق ئۆز لايىقىدا بولمىسا دۆلەت ئىشىنى باشقۇرۇش تەس بولۇپ قالىدۇ، بايلىقنى كۆپەيتكىلى بولمايدۇ، دەپ قارىلىدۇ. بۇ قاراش ئۇنىڭ «يەرنى توغرا جۇغلۇرۇش» تەلىماتىدۇر. «يەرنى توغرا جۇغلۇرۇش» ئۇچۇن، يەنە «يەرنى تەكشىلەش» تەلىماتىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان، يەنى يەرنىڭ ياخشى - يامىنى، ئەتىلىك - ئەتىزى، پىششىق - خېمى بولىدۇ، شۇڭا، يەرنىڭ چىقىشلىق بولۇش - بولماسلىقىغا قاراپ، ئوخشاشمىغان يەرلەرنى تەڭشەپ - تەكشىلەپ، ئۆلچەملىك ئېتىزلارغا سۇندۇرۇش كېرەكلىكى بايان قىلىنىدۇ. بۇ ئىلمىي پەرەزلى گۈەن جۇڭنىڭ «يەردىن چىقىقان مەھسۇلاتقا قاراپ سېلىقنى ئازايتىش ياكى كۆپەيتىش» سىياسىتىنىڭ يەشمىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ. مۇشۇ جەھەتتىن، ئۇنىڭدا «يەرنى تەكشىلەپ، كۆچنى بۆلۈش» ئۇسۇلىنىڭ ئادەم كۆچىدىن ۋە يەرنىڭ كۆچىدىن تولۇق پايدىلىنىشتا ئويناىدىغان ئىجابىي رولى تېخىمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. ئەقلىغە مۇۋاپىق بولغان فېئودالىلىق ئىجارە - سېلىق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى بەلگىلەك ساندا ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرىغا ئىگە قىلىدۇ - دە، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇ نەزەرىيىلەر «گۈەنزى» دىكى فېئودالىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىگە دائىر تەھلىللەرنىڭ ئۇنىڭدىكى فېئودالىلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ياخشىلاش ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۈيغۇنلىشىش تەرىقىسىدىكى تونۇشلارنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، ئۇ «گۈەنزى» دىكى ئىقتىسادىي ئىدىيىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر يېرى ھېسابلىنىدۇ، بۇنداق ئىدىيە چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى ئالىملار يازغان كىتابلاردا ئاز ئۇچرايدۇ، شۇنداقلا ئۇ «گۈەنزى» دە تەشەببۇس قىلىنغان فېئودالىلىق ھاكىمىيەتنى كۈچەيتىش سىياسىتىنىڭ ئۇلى بولۇپ سانىلىدۇ.

ئوبوروت ساھەسىگە ئەھمىيەت بېرىش، پۇل ۋە باھا مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ سودىنى تەڭشەش، فېئودالىلىق دۆلەتنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇش، شۇ ئاساستا ئۆز - ئۆزىنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش («تاغ - دەريالارنى

ھۆكۈمەت باشقۇرۇش») قا قاراپ راۋاجلىنىش تۈرغۇنسىدىكى تەشەببۇس «گۈەنزى»دىكى ئىقتىسادىي ئىدىيىنىڭ يەنە بىر ئۆزگىچىلىكى. «گۈەنزى»دىكى باھانى بازار ئارقىلىق بەلگىلەش توغرىسىدىكى بايانلار، قىممەت باھا مېتاللار بىلەن قۇيما پۇلنى ئوبوروت ۋاستىسى ۋە زاپاس ساقلاش ۋاستىسى قىلىش توغرىسىدىكى بايانلار، ئاشلىق، پۇل ۋە «تاۋارلۇق مال» قاتارلىق بۇ ئوچ نەرسىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى بايانلار، ئاشلىق باھاسىنى تەڭشەش سىياسىتى، ئاشلىق ۋە باشقا مالالارنى يەڭش ـ تارقىتىشنى مەقسەت قىلغان پۇل سىياسىتى توغرىسىدىكى بايانلار، بەگلەكلەرئارا بولغان سودا ـ تىجارەت تۈرغۇنسىدىكى بايانلار ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلاردىن «گۈەنزى»دىكى مەشھۇر «ئېشىش ـ چۈشۈش» نەزەرىيىسى شەكىللەنگەن. بۇ بايانلاردىكى سودا ـ تىجارەت نەزەرىيىسى ۋە ئاشلىق باھاسى سىياسىتى چۈنچىلىۋ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئوتكەن فەن لى، جى رەنلەرنىڭ «جۇغلاش (زاپاس ساقلاش) نەزەرىيىسى» ۋە جەنگو دەۋرىنىڭ باشلاپقى مەزگىللىرىدە ئوتكەن لى كۇينىڭ ئاشلىق باھاسىنى تەڭشەش تەلىماتى بىلەن چۈڭقۇر باغلىنىشى بار. بۇراق، بۇنىڭدىن باشقا، «گۈەنزى»دىكى ئېشىش ـ چۈشۈش نەزەرىيىسىنى چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى ئالىملارنىڭ ھېچقايسىسى تىلغا ئالمىغان بولۇپ، بۇ «گۈەنزى»نىڭ ئۆزىگىلا خاس نەرسىدۇر. بۇ نەزەرىيىلەر جەنگو دەۋرىدىكى پۇل ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، ئۇنىڭدىكى سىياسەت ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى پۇل ئىگىلىكى تەرەققىياتىغا ماسلىشىپ باش كۆتۈرۈپ چىققان باي سودىگەرلەنىڭ تەسىر كۈچىگە زەربە بېرىش ئارقىلىق، فېئودال پومېشچىكلار ھاكىمىيىتىنىڭ پۈختا ئىقتىسادىي كۈچىگە ئىگە بولۇشىنا كاپالەتلىك قىلىشتۇر. لېكىن «گۈەنزى»دىكى «ئېشىش ـ چۈشۈش» نەزەرىيىسىگە دائىر ماقالىلەر كېيىنكى دەۋرلەردە ئۆتكەن باھا بەرگۈچىلەرنىڭ قاتتىق ئەيىبلەشلىرىگە ئۇچرىغان، ئۇلار ئۇنى يا «بىمەنىلىك»، يا «چاكىنىلىق»، ياكى «چۈۋالچاقلىق» دەپ ئەيىبلىگەن (دەي ۋاڭنىڭ «گۈەنزى. گۈەنزىدىكى ماقالىلەرگە باھا» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن). بۇنداق باھا بېرىش كۆكۈزىچىلارنىڭ مالىيە ئىشلىرىنى ئەتراپلىق تەھلىل قىلمايدىغانلىقىدەك ئەنئەنىۋى ئادىتى بىلەن باغلىنىشلىق، ئەلۋەتتە. بىراق، «گۈەنزى»دىكى «ئېشىش ـ چۈشۈش» نەزەرىيىسىگە دائىر ماقالىلەردە بەزىبىر مۇقامغا چۈشمەيدىغان سۆزلەرنىڭ بارلىقىمۇ راست.

«گۈەنزى»دە «شاخنى رەتلەش»، «شاخنى مەنئى قىلىش» دېگەن سۆزلەر بار. لېكىن ئۇنىڭدا «قورال ـ سايمان ياساش» ۋە «سودا ـ سېتىقتا راستچىل بولۇش»قا ئاھايىتى ئەھمىيەت بېرىلمىدۇ، ئادەتتىكى ھۈنەر ـ سودىغا قارشى تۇرۇلمايدۇ، ئەكسىچە، «زىبۇ ـ زىننەت»، «رەڭ ـ ھەشەمەت» بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىشقا، پايدىخور «سېتىقچى»لارغا قارشى تۇرۇلىدۇ، يەنى فېئودالىق دۆلەتنىڭ بېيىپ كۈچىيىشىگە زىيىنى تېگىدىغان ھۈنەر ـ سودىغا قارشى تۇرۇلىدۇ. «شاخنى رەتلەش» قارىشى «گۈەنزى»دىكى يېڭى كەشپىيات بولۇپ، ئۇ «گۈەنزى»نىڭ ھۈنەر ـ سودىغا بولغان پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. فېئودالىق جەمئىيەتتە بولۇپمۇ فېئودالىق تۈزۈم ئەمدىلا تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان مەزگىلدە، ھۈنەر ـ سودىنىڭ بېقىندىلىق ئورۇندا

تۇرماسلىقى مۇمكىن ئەمەسلىگىنى دەيدۇ.

ئىستېمال نەزەرىيسى جەھەتتە، «گۈەنزى» نىڭ تۇپ ئىدىيىسى چىن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ئالىملارنىڭ ئىدىيىسىگە ئوخشاش بولۇپ، ئۇنىڭدا ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ «تېجەشلىك» بولۇشى تەشەببۇس قىلىنىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ «ئىسراپخورلۇق بابى»دا بولسا، كەيپ - ساپالىق ئىستېمال ئىشقا ئورۇنلىشىشنى كۆپەيتىش رولىنى ئويناپدۇ دەپدىغان ئىدىيە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇمۇ «گۈەنزى» دىكى ئىگىلىك ئىدىيىسىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكىدۇر. بۇ خىل ئىدىيىنىڭ ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، ئاپەت بولغان يىللىرى ھېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئوردا - قەسىر ياساشقا قارىتىلغان ئىستېمالچىلىق ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق، «غەل كەسىپتىن ئايرىلىپ قالغان» پۇقرالارنى يېمەك - ئىچىمەك ۋە كىيىم - كېچەك بىلەن قامدىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. بۇمۇ ماھىيەتتە فېئودال پومېشچىكلار ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلغان. بۇنىڭدىن تاشقىرى، «گۈەنزى»دە فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ مەنپەئەتپەرەسلىك ئىدىيىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار توغرىسىدا شەرھلەنگەن بايانلارمۇ بار.

«گۈەنزى» ئوگەن - سوگىنى كۆپرەك يۇرغان قەدىمكى بىر كىتاب بولۇپ، ئالىملارنىڭ ئۆزلۈكسىز تەھرىرلەش ۋەئىزاھلاشلىرى ئارقىلىق، ھازىر ئاساسىي جەھەتتىن ئوقۇغىلى بولىدىغان ھالغا كەلدى، گومورو قاتارلىق بىرقانچەيلەن بىرلىكتە يېزىپ چىققان «گۈەنزىنىڭ تەھرىرلەش» دېگەن كىتاب «گۈەنزى»نى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشقا بولىدىغان مۇھىم ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

گۈەن جۇلۇ، تاغ - دەريالارنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش، ئۇشتش - چوشوش نەزەرىيسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئۇشتش - چوشوش نەزەرىيسى بۇ، بازار - ددكى مال - تاۋار ۋە پۇل - دەرەم ئەھۋالىنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر خىل نەزەرىيە بولۇپ، ئۇ ئىپلىمىزنىڭ قەدىمكى دەۋرلىرىدىكى بىر خىل ئۆزگىچە ئىقتىسادىي تەلىماتتۇر. قەدىمكى يازما ئەستىلىكلەرگە كۆرە، چۇنچيۇ دەۋرىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە يەنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى VII ئەسىردە جۇ بەگلىكىنىڭ پادىشاھى جۇئاگۇاڭ پۇل كۆرسىنىڭ «چۇشۇش» مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان («تارىخنامە. سۇن شۇئاۋنىڭ تەرجىمھالى» غا قارالسۇن)؛ ئارىدىن 70 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، چەن چى يەنە «پۇل - مال قىممەتلىنىڭ ئۇشتش - چۇشۇشىنى دەكسەپ تۇرۇش» («ئەربابلار مۇھاكىمىلىرى. جۇ بەگلىكى ئەربابلىرىنىڭ مۇھاكىمىلىرى، 2 - قىسىم») مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان؛ جەنگو دەۋرىدە ئۆتكەن مۇزىچىلار «تەڭگە - چاقا كۆرسىنىڭ چۇشۇشى»، «تەڭگە - چاقا كۆرسىنىڭ ئۇشتشى» («مەۋزى. دەستۇر تەلىماتلىرى» 2 - قىسىم) دېگەن تەلىماتتىن پايدىلىنىپ، مەنتىق مەسىلىسىنى دەلىللىگەن، بۇنىڭدىن بۇ تەلىماتنىڭ كېلىپ چىقىش ۋاقتىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. بىراق، بۇ تەلىمات پەقەت «گۈەنزى» دېگەن كىتابتىلا تۇلۇق شەرھلەنگەن. چۇنچيۇ - جەنگو دەۋرلىرىدە، ئۆز ئالدىغا بۆلۈنۈۋالغان فېئودال بەگلىكلەر بەگلىكنى بېيىتىپ، لەشكەرنى كۈچەيتىش ھېكمىتىنى تېپىشقا قىزىقىپ كەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەينى ۋاقىتتىكى سودىگەرلەرنىڭ سەرمايىسى بولسا ھەددىدىن ئارتۇق كۆپىيىپ كەتكەن. بۇنداق ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي

شارائىتتا، ئېشىش - چۇشۇش نەزەرىيىسىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بەكمۇ تەبىئىي ئەھۋال ئىدى. «گۈەنزى» دىكى ئېشىش - چۇشۇش نەزەرىيىسىنىڭ چېتىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنىڭ بارلىق ساھەلىرى دېگۈدەك تىلغا ئېلىنغان، مەسىلەن، تۇرلۇك زىرائەتلەرنى ئېكىش، قوۋرال - ياراق ياساش، ئېتىز - ئېرىقلارنى تۈزلەش، ئات - كالىلارنى ئۆگىتىش، ئونچە - مەرۋايىتلاردىن پايدىلىنىش، تۇرلۇك تاۋار سودىسى پائالىيەتلىرى ھەتتا «كىشىلەرنى جوڭقۇرۇش ھېكمىتى» (كىشىلەرنى جازالاش ۋە تارتۇقلاش) قا ئوخشاش ئىشلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئېشىش - چۇشۇش نەزەرىيىسىنىڭ تەتقىقات نىشانىسى قىلىنغان. بىراق، «گۈەنزى» دىكى ئېشىش - چۇشۇش نەزەرىيىسىنىڭ تەھلىل ئوقتىسى ئومۇمەن پۇل، تاۋار، سودا - سېتىق قاتارلىق جەھەتلەرگە قويۇلغان ۋە بۇ مەسىلە تولىراق فېئودالىق دۆلەت تۇرغۇسىدىن تەكشۈرۈلگەن.

«گۈەنزى»دە ئەكىس ئەتتۈرۈلگەن ئېشىش - چۇشۇش قانۇنىيىتىنى ئاساسەن مۇنۇ ئىككى تۈرگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: بىر خىل تاۋاردىكى ئېشىش - چۇشۇش قانۇنىيىتى ۋە ئىككى خىل ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق تاۋارلار ئوتتۇرىسىدىكى ئېشىش - چۇشۇش قانۇنىيىتى. بىر خىل تاۋاردىكى ئېشىش - چۇشۇش قانۇنىيىتى تۆۋەنكى بىرنەچچە خىل ئەھۋال بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، «تارقالغاندا چۇشىدۇ، يىغىلغاندا ئاشىدۇ» («دۆلەت خەزىنىسى»)؛ «مال - تاۋار ساقلانغاندا ئاشىدۇ، قويۇۋېتىلگەندە چۇشىدۇ» («مۆلچەر»)؛ «ئەلنىڭ قولىدا مال ئېشىپ - تېشىپ تۇرسا باھا چۇشىدۇ، يېتىشمىسە باھا ئاشىدۇ» («دۆلەت خەزىنىسى»)؛ «ساقلانغان مالنىڭ قىممىتى ئاشىدۇ، ساقلانمىغان مالنىڭ قىممىتى چۈشىدۇ» («ئېشىش - چۇشۇش. ئا»)؛ «توسۇلغان مالنىڭ قىممىتى ئاشىدۇ، توسۇلمىغان مالنىڭ قىممىتى چۈشىدۇ» («ئېشىش - چۇشۇش. ئا»)؛ «يارلىقىنىڭ جىددىيىرەكى ۋە ئاستىراقى بولىدۇ، مالنىڭ ئاشىدىغىنى ۋە چۈشىدىغىنى بولىدۇ» («يەرنىڭ تەبىئىتى») ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. بۇ تاۋارنىڭ بازاردا تارقىلىشى ۋە يىغىلىشى، ساقلىنىشى ۋە قويۇۋېتىلىشى، كۆپلۈكى ۋە ئازلىقى ھەم شۇنىڭغا ئوخشاش باشقا سەۋەبلەر ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدىغان بىر خىل ئېشىش - چۇشۇش قانۇنىيىتىدۇر. پۇلنىڭ كۆرسىمۇ بىر خىل «مال» سۈپىتىدە ئاشۇنداق بولۇپ تۇرىدۇ. ئەمدى ئىككى خىل ياكى ئۇنىڭدىن كۆپ خىل تاۋارلار ئوتتۇرىسىدىكى ئېشىش - چۇشۇش قانۇنىيىتىگە كەلسەك، «گۈەنزى» دە «تۇرلۇك مال» (ئادەتتىكى تاۋارلارنى دېمەكچى) ئىچىدە ئاشىلىق بىلەن پۇل ئىككىسى بەكمۇ مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ئالايلۇق، «بۇغداي - تېرىق، گۈرۈچ - قوناق ئەلنىڭ جېنى، ئالتۇن - كۈمۈش، پۇل - مال ئەلنىڭ ھاجىتى» («دۆلەت خەزىنىسى»)، «كىشىلەر ئاشلىق بىلەن پۇلنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلىيالمغاندىلا جاھان تىنچىيدۇ» («تاغنىڭ تەبىئىتى»)، شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەممىدىن ئاۋۋال پۇل بىلەن ئاشلىق ئىككىسىنى «تۇرلۇك مال» ئىچىدىن ئاجرىتىپ چىقىپ، بۇ ئىككىسى بىلەن تۇرلۇك مال ئوتتۇرىسىدا بىر خىل ئېشىش - چۇشۇش مۇناسىۋىتىنى ھاسىل قىلىش، پۇل بىلەن ئاشلىق ئوتتۇرىسىدىكى بىر خىل سېلىشتۇرمىلىق ئېشىش - چۇشۇش مۇناسىۋىتىنى ھاسىل

قىلىش كېرەك بولىدۇ. مەسىلەن، «پۇلنىڭ كۇرسى ئاشسا، تاۋارلارنىڭ مالنىڭ قىممىتى چۈشىدۇ، پۇلنىڭ كۇرسى چۈشسە، تاۋارلارنىڭ مالنىڭ قىممىتى ئاشىدۇ»، «ئاشلىقنىڭ قىممىتى ئاشسا، تاۋارلارنىڭ مالنىڭ قىممىتى چۈشىدۇ، ئاشلىقنىڭ قىممىتى چۈشسە، تاۋارلارنىڭ مالنىڭ قىممىتى ئاشىدۇ» ھەمدە «ئاشلىق ئاشسا ئالتۇن چۈشىدۇ، ئالتۇن ئاشسا، ئاشلىق چۈشىدۇ» («ئېشش - چۇشۇش. ئا»). «گۇۋەنزى»دە ئېشىش - چۈشۈش مۇناسىۋىتى ھەممىدىن بەكرەك تەھلىل قىلىنغان قىسىم ئەنە شۇ. پۇل، ئاشلىق ۋە تاۋارلارنىڭ مال قاتارلىق بۇ ئۇچ نەرسە ئىچىدە، ئاشلىق تەبىئىي شارائىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تاۋىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ مۇھىم نەرسە ئىكەنلىكى سەۋەبلىك، «ئۇنىڭدا ئۆز ئالدىغا ئەرزان - قىممەت بولۇپ تاۋىدىغان» بىر خىل ئالاھىدىلىك بار، يەنى ئۇ قالغان ئىككىسىنىڭ ئېشىش - چۈشۈش مۇناسىۋىتىدە تەشەببۇسكارلىق رولىنى ئويناىدۇ، ئالايلۇق، مول ھوسۇل ئېلىنغان يىللىرى ئاشلىق ئەرزانلىشىدۇ، كەم ھوسۇل ئېلىنغان يىللىرى ئاشلىق قىممەتلىشىدۇ؛ ئۇنىڭ ئەرزان - قىممەت بولۇشى قالغان ئىككىسىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن بولمايدۇ. ئەمما، پۇلنى دۆلەت قۇيۇپ چىقىرىدۇ. ھېچبولمىغاندا دۆلەت پۇلنى تۇتۇۋالماندىن كېيىن، «ئەلنىڭ ھاجىتى (پۇل)نى نېمى - بىرى قىلىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ جېنى (ئاشلىق) نى تەزگىنلەپ تۇرۇش» ياكى «ئەلنىڭ پۇل - دەرىمىگە چەك قويۇش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ جېنىنى تەزگىنلەپ تۇرۇش» («ئېشش - چۈشۈش. ب») ئەمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ، يەنى پۇلنى يىغىش ۋە تارقىتىش ئارقىلىق ئاشلىقنىڭ ئەرزان - قىممەت بولۇشىغا تەسىر كۆرسىتەلەيدۇ. پۇل بىلەن ئاشلىق ياكى تاۋارلارنىڭ مال ئوتتۇرىسىدىكى ئېشىش - چۈشۈش مۇناسىۋىتى ئاساسەن باھانىڭ قىممەت ياكى ئەرزان بولۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدىغانلىقى، ئالايلۇق، «پۇلنىڭ كۇرسى ئاشسا»، ئاشلىق ياكى تاۋارلارنىڭ مالنىڭ باھاسى ئەرزانلىشىدىغانلىقى، ئەكسىچە، «پۇلنىڭ كۇرسى چۈشسە» باھا قىممەتلىشىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئومۇمەن ئېشىش - چۈشۈش مۇناسىۋىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر باھانىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئېشىش - چۈشۈش قانۇنىيىتى بىر بەگلىكنىڭ ئۆزىدە ۋە ھەرقايسى بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدا ئولارنىڭ ئۆزئارا ئۆزگىچىلىكلىرىگە قارىتا ئايرىمچە قوللىنىلىدۇ، ھەممە يەردە ئوخشاش بولۇۋەرمەيدۇ. ئۇ بىر بەگلىكنىڭ ئۆزىدە شۇنداق قوللىنىلىدۇكى، ھېئوداللىق دۆلەت ئەلنىڭ ئېشىنغان نەرسىلىرىنى سېتىپ ئالالايدىغان ياكى توپلاپ ئالالايدىغان، يەنى «توپلاش ئارقىلىق قىممەتنى چۈشۈرەلەيدىغان» ۋە ئەلنىڭ كەمسىنىپ تۇرغان نەرسىلىرىنى سېتىپ بېرەلەيدىغان ياكى چىقىرىپ بېرەلەيدىغان، يەنى «چىقىرىپ بېرىش ئارقىلىق قىممەتنى ئاشۇرالايدىغان» بولۇشى كېرەك. بۇنىڭدىن مەقسەت تاۋارلارنىڭ مالنىڭ (جۈملىدىن ئاشلىقنىڭ) يېتىشسىزلىكىنى تەڭشەپ ۋە مال باھاسىنى تاۋارقىلانمۇرۇپ، بىسمىدار باي سودىگەرلەرنىڭ قۇشۇۋېلىش مەيدىكە تلىرىگە سوقماي بېرىش ۋە شۇ ئاساستا ھېئوداللىق مالىيىنى تولۇقلاشتۇر. بۇنداقتا بەگلىك قۇيما پۇلنى مونوپولىيە قىلىش يولى بىلەن، مەلۇم يىللىق ئەتىياز ۋە يازلىق سېلىنمىدىن دېھقانلاردىن كۆپلەپ ئاشلىق سېتىۋالالايدۇ.

بەگلىك ئاشلىق بىلەن پۇل ئىككىسىنى تولۇق ئىگىلەپ ئالغاندىن كېيىن، بۇ ئىككىسىنىڭ بىرىنى يېغىۋېلىش ياكى قويۇۋېتىش ئارقىلىق، ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېشش - چۈشۈش مۇناسىۋىتىنى تەڭشەپ تۇرالايدۇ (يەنى ئىككىسىنىڭ بازار باھاسىنى تەڭشەپ تۇرالايدۇ). شۇنداقلا، ئاشلىق ياكى پۇلنىڭ ئېشش - چۈشۈش مۇناسىۋىتىنى تەڭشەش داۋامىدا، شۇنىڭ بىلەن بىللىلا بۇ ئىككىسى بىلەن تۇرلۈك مال ئوتتۇرىسىدىكى ئېشش - چۈشۈش مۇناسىۋىتىنىمۇ تەڭشىيەلەيدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئادەتتىكى تاۋارلارنىڭ باھا سەۋىيىسىمۇ تەڭشىلىدۇ. ئەمدى بۇ قانۇنىيەتنىڭ ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ قوللىنىلىشىغا كەلسەك، بۇ باشقا بىر ئىش. بىر بەگلىك ئۆزىدىكى مۇھىم مالىلار بويىچە «جاھاندا چۈشسە (ئەرزان بولسا)، ئۆزىنىڭكىدە ئاشىدىغان (قىممەت بولىدىغان) ھالەتنى ساقلاپ قېلىپ، مالنى سىرتقا ئېقىپ كەتمەيدىغان ھەتتا بۇ يەل بىلەن قارشى بەگلىكلەرنىڭ مۇھىم مالىلىرىنى ئۆزىگە تارتىپ، ئۆز بەگلىكىگە كىرگۈزۈپ تۇرالايدىغان بولۇشى كېرەك. ئۆز بەگلىكىدىن سىرتقا كۆپلەپ چىقىرىپ تۇرالايدىغان ۋامال تاۋارلارغا بولسا بۇنىڭ تەتۇرىسىچە ئىش كۆرۈشكە، يەنى جاھاندا «ئاشسا» ئۆزىنىڭكىدە «چۈشىدىغان» قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئۆز بەگلىكىنىڭ سىرتىدىكى ئەھۋالغا ئۇيغۇنلاشماي بولمايدۇ، مەسىلەن، «جاھاندا چۈشسە (باھا تۆۋەنلىسە) ئۆزىنىڭكىدىمۇ چۈشىدىغان، جاھاندا ئاشسا (باھا ئۆسسە) ئۆزىنىڭكىدىمۇ ئاشىدىغان قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بەگلىك ئىچىدە ۋە سىرتىدا قوللىنىلىدىغان بۇ پرىنسىپلارنىڭ ھېچقايسىسىنى ئۆلۈك ھالدا يۈرگۈزۈشكە بولمايدۇ، ئوبيېكتىپ ئەھۋالدىكى كونكرېت ئۆزگىرىشلەرگە قاراپ مۇۋاپىق تەدبىرلەرنى كۆرەلەيدىغان بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ، مەسىلەن، «گۈەنزى» دە ئېيتىلغىنىدەك، «ماسلىشىشقا بولىدىغىنىغا ماسلىشىش، پايدىلانغىلى بولىدىغىنىدىن پايدىلىنىش، جاھانىي جاھاننىڭ شارائىتىغا قاراپ باشقۇرۇش»، «مال چىققان ھامان ماسلىشىش، شەپسىنى ئاڭلىغان ھامان پايدىلىنىش»، «ئەھۋالغا قاراپ جانلىق ئىش كۆرۈش» ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. مىلادىدىن ئىلگىرىلا مۇشۇنداق تولۇق ۋە ئىنچىكە نەزەرىيىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ھەقىقەتەن دۇنياغا ئاز كۆرۈلىدىغان ئىش.

چىن - خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيانقى 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە ئالىملار ئېشش - چۈشۈش تەلىماتىدىن ئۈزلۈكسىز نەقىل ئېلىپ كەلگەن، بىراق، ئۇلار تولىراق پۇل مەسىلىسىدىكى مۇھاكىمىلىرىدە نەقىل ئالغان، بۇ ئالىملار ئىچىدە جەنۇبىي چىگ بەگلىكىدە ئۆتكەن كۇڭ يى، تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن لىيۇ سى ۋە لۇجۇ، شىمالىي سۇڭ دەۋرىدە ئۆتكەن جۇ شىڭجى قاتارلىق كىشىلەر مەشھۇر راقىلىرىدۇر. ئەمما ئۇلارمۇ پەقەت نەقىل ئېلىش بىلەنلا چەكلىنىپ، ئۆزى ھېچقانداق يۈكسەلدۈرمىگەن.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئېشش - چۈشۈش نەزەرىيىسى دەۋر چەكلىمىسى ئېتىبارى بىلەن، ئەمگەك قىممىتى تەلىماتىنى ئۆزىگە ئۇل قىلغان ئەمەس ۋە ئۇنداق قىلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس، ئۇنىڭدىكى بارلىق تەھلىللەر ئاساسەن تاۋار ئوبوروتى دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمەيدۇ، يەنە كېلىپ ئېيتوداللىق دۆلەتنىڭ تاۋار بىلەن پۇلنى تەڭشەپ تۇرۇشى ۋە

مول ماددىي بايلىقنى ئىگىلەپ تۇرۇشى تەھلىلنىڭ چىقىش نۇقتىسى قىلىنغان. شۇڭا، يۇقىرىدىكى تەھلىللەرنىڭ كۆپىنچىسى يۇزەكى ھادىسىلەرنىڭ تەسۋىرىدىنلا ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا، ئېشىش - چۈشۈش نەزەرىيىسىدە مۇقامغا سىغمايدىغان بەزى مىساللارمۇ كۆرسىتىلگەن.

«كۆەنزى» دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلەش قوشۇۋېلىش دېگەن بۇ ئاتالغۇ چۈنچىيۇ - جەنگو دەۋرلىرىدىكى فېئودال بەگلىكلەرنىڭ باشقىلارنىڭ تەۋەلىكىلىرىنى قوشۇۋېلىش قەستىدە ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىغا قارىتىپ ئېيتىلغان. جەنگو دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسى بەزىلەرنىڭ باشقا كىشىلەرنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن تالان - تاراج قىلىشىغا كۆچكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇ باي ۋە كۈچلۈكلەرنىڭ ئاجىز ۋە نامراتلار ئۈستىدىن ئېلىپ بارىدىغان ئىقتىسادىي تالان - تاراجلىق ھەرىكىتىنى بىلدۈرىدىغان مەخسۇس ئاتالغۇ بولۇپ قالغان. شۇڭا، قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلەش دېگەنلىك زوراۋان بايلارنىڭ قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى توسۇش يىكى ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش دېگەنلىك بولىدۇ.

قەدىمكى دەۋردە قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلەش ئىدىيىسىنىڭ تۇغۇلۇشىغا مۇنۇ ئىككى نەرسە تۈپ سەۋەب بولغان، ئۇنىڭ بىرى، قەدىمكى سەرمايىدار سودىگەرلەر بىلەن سەرمايىدار جازانىخورلارنىڭ ئەرزان ئېلىپ قىممەت سېتىش يىكى ئېغىر پايدا شىلۇۋېلىش ھەرىكىتىنىڭ دېھقانلارنى نامراتلىققا چۈشۈرۈپ قويغانلىقى؛ يەنە بىرى بولسا، جەنگو دەۋرىدىن تارتىپ يەرنى ئىختىيارىي ئېلىش - سېتىشنى ئىشلىرىنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىشى ئارقىسىدا زوراۋان بايلارنىڭ دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى بەس - بەس بىلەن سېتىۋېلىشى ئۈچۈن قولايلىق شەرت - شارائىت يارىتىلغانلىقى. يۇقىرىقى ئەھۋاللارنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە ئاساسىي جەھەتتىن نامرات - ئاجىز دېھقانلار قوشۇۋېلىش نىشانى قىلىنغان، شۇڭا، دېھقانلار كۆپچىلىكىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان مۇتەپەككۇرلەر قوشۇۋېلىشقا ئەزەلدىن قارشى تۇرۇپ كەلگەن، شۇنداقلا قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنىڭ ئۇزاققا سوزۇلۇشى ئارقىسىدا نۇرغۇنلىغان دېھقانلارنىڭ توزۇپ - سورۇلۇپ، فېئودالنىڭ ئىگىلىكىنىڭ ئۇلىنى لىكشىتىپ قويۇشى تۇرغان گەپ ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ يېراق مەنپەئىتىنى قوغدىغۇچى بەزى مۇتەپەككۇرلەرمۇ قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلەش سىياسىتىنى قوللاپ چىققان.

ئېلىمىزنىڭ پۈتكۈل فېئودالنىڭ دەۋرىدە، قوشۇۋېلىش مەسلىسى ئىزچىل داۋام قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇ پەقەت بەزىدە كەسكىنلىشىپ، بەزىدە پەسىيىش يولى بىلەنلا ساقلىنىپ كەلگەن، خالاس. شۇڭا، قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلەش ئىدىيىسىمۇ ئۈزلۈكسىز تۇغۇلۇپ تۇرغان. بۇنىڭدىن سىرت، قوشۇۋېلىش ئۇسۇلى ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچلاردا ئوخشاش بولمىغان، فېئودال پومېشچىكلار ئىگىلىكى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تېخى ئۇنىڭغا قارىمۇقارشى ھالدا، قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلەشكە قارشى تۇرىدىغان بىرخىل يېڭى پىكىر ئېقىمىمۇ كېلىپ چىققان.

جەنگو دەۋرىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىن

غەربىي خەن دەۋرىنىڭ ۋېنجىڭ زامانىسىغىچە بولغان بۇ تارىخىي ئارىلىقتا، باي سودىگەرلەر ۋە جازانىخورلارنىڭ دېھقانلاردىن ئەرزان ئېلىپ قىممەت سېتىش ۋە ئۇلارنى ئېغىر جازانە بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئۇسۇلى قوشۇۋېلىشنىڭ تۈپ ئۇسۇلى قىلىنغان. مەسىلەن، «گۈەنزى» دېگەن كىتابتا يىلنىڭ تۆت پەسلىدىكى دېھقانچىلىقنىڭ قاتىلاشچىلىقىدا دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە موھتاج بولىدىغان چاغلىرى دەل سودىگەرلەرنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىشنى جايلايدىغان پەيتى ئېكەنلىكى، «شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ كىشىلەرنىڭ بىر - بىرىنى يەپ - يۆتكۈش پەيتى بولۇپ قالغان» لىقى («شەنگو قانۇنى») نۇرغۇن قېتىم تىلغا ئېلىنغان. دېمەك، قوشۇۋېلىش دېگەن بۇ ئاتالغۇ ئىگىلىك ساھەسىدە ئاللىبۇرۇنلا قوللىنىلغان. غەربىي خەن دەۋرىنىڭ باشلامچى مەزگىللىرىدە ئۆتكەن جاۋسو مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «ھەر دېسىلا چەددىي ئالۋان - ياساق ۋە ئېغىر باج - سېلىقلار سېلىنىپ تۇراتتى، ... شۇڭا كىشىلەر ئېتىز - ئېرىق، ئۆي - جاي ۋە بالا - ۋاقىلىرىنى سېتىپ قەرز تۆلەيتتى». ئۇ يەنە سودىگەرلەر «پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، نەچچە ھەسسە ئارتۇق باھادا ساتاتتى، ... بۇنداق چاغلاردا سېتىقچىلار تېرىقچىلارنى يۇتۇۋالاتتى، تېرىقچىلار سۇرۇلۈپ تارىگەشەتتى» («خەنناممە. ئوزۇق - تۈلۈك ۋە پۇل - مال تەزكىرىسى. 1 - قىسىم») دەپ كۆرسەتكەن. مانا بۇ غەربىي خەن دەۋرىدىكى چوڭ پومېشچىك ۋە سودىگەرلەرنىڭ قوشۇۋېلىش ھەرىكەتلىرىنىڭ گەۋدىلىك تەسۋىرىدۇر.

ئۇنىڭدىن كېيىنرەك ئۆتكەن دۇڭ جۇڭشۇمۇ «قوشۇۋېلىش يوللىرىنى ئېتىۋېتىش» تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ دېمەكچى بولغان قوشۇۋېلىش ھەرىكىتى يەرنىڭ قوشۇۋېلىنىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېيتقىنىدەك: «بايلارنىڭ يەرلىرى بىرىدىن - بىرىگە چېتىلىپ، چەكسىز ئۇزاقلارغا سوزۇلۇپ كېتەتتى، يوقسۇللارنىڭ ئايىغ بېسىپ تۇرغۇچىلىكمۇ يېرى يوق ئىدى.» («خەنناممە. ئوزۇق - تۈلۈك ۋە پۇل - مال تەزكىرىسى. 1 - قىسىم») ئۇنىڭدىن كېيىن، يەر قوشۇۋېلىش ھەرىكىتى تۈرۈپ پەسەيىپ، تۈرۈپ ئۆرلەپ، تاكى فېئودالزمنىڭ سوقىقى دەۋرلىرىگىچە سوزۇلۇپ كەلگەنلىكتىن، ئۇ ھەرقايسى فېئودال خانىدانلىقلارىدىكى مۇھىم ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي مەسىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان، شۇڭا، يەر قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلەش ئىستىكىدىكى ئىدىيىلەرمۇ ئوزۇلمەي ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇرغان. تارىختا يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش نىيىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تۈرلۈك لايىھىلەرنىڭ، مەسىلەن، خەن دەۋرىدىكى دۇڭ جۇڭشۇ ۋە شى دەنلەرنىڭ يەر چەكلەش تۈزۈمى، ۋاڭ ماڭنىڭ يەر پادىشاھلىقنىڭ بولۇش تۈزۈمى، غەربىي جىن دەۋرىدىكى يەر ئىگىلىۋېلىش تۈزۈمى، شىمالىي ۋېي دەۋرىدىكى يەر تەڭشەش تۈزۈمى، شۇنىڭدەك، سۇڭ، مىڭ سۇلالىلىرىدىن بۇيانقى يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئارزۇسىدا قىلىنغان قىياس - مۇلاھىزىلارنىڭ بارلىقى يەر قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىگە زەربە بېرىشنى مەقسەت قىلغان. قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلەش تۇغرىسىدا ئېيتىلغان باشقا گەپ - سۆزلەرنىڭغۇ يانى يوق بولۇپ، پەقەت جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىدىن كېيىنلا، بۇ ھەقتىكى گەپ - سۆزلەر بۇرۇنقىدەك ئاندا ئاق

كەسكىن ۋە كۆچمانلىك تەرزدە ئوتتۇرىغا قويۇلمايدىغان بولۇپ قالغان.

ئىلىمىز تارىخىدا قۇشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلەشنى ئىگىلىك ئىسلاھاتىنىڭ ئۆزىكى دەپ ھىسابلىغان مۇتەپەككۇرلەرنىڭ باشلامچىسى ۋاڭ ئەنشى ئىدى. ئۇنىڭ قۇشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلەش ئىدىيىسى مۇنۇ ئىككى ئۆزگىچىلىككە ئىگە. بىرىنچى، چوڭ پومېشچىكلارنىڭ ۋە «باي ھۇنەرۋەن» لەر بىلەن «باي سودىگەرچى» لارنىڭ يەر قۇشۇۋېلىشىغا قارشى قويۇلغان. چۈنكى، جۇڭگونىڭ فېئودالىق ئىگىلىكى تەرەققىي قىلىپ سۇك دەۋرىگە كەلگەندە، فېئودال چوڭ پومېشچىكلار ھە دەپ قۇشۇمچە ھۈنەر - سودا بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغان، چوڭ ھۈنەر - سودا ئىگىلىرى بولسا نۇرغۇنلاپ يەر - زېمىنغا ئىگە بولۇۋالغان. ئىككىنچى، ئۇنىڭ قارىشىچە، تۈرلۈك ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر، مەسىلەن، شەخسىلەرنىڭ ئەركىن سودا - سېتىق قىلىشىغا يول قويۇلۇشى، ھۆكۈمەتنىڭ ئۇنىڭغا ئارىلاشماسلىقى «مۆتىۋەرلەر، زورلار، بايلار ۋە چوڭلار»نىڭ قۇشۇۋېلىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىغىلا قولايلىق تۇغدۇرۇپ قالماستىن ھەتتا «بۇلۇك - پۇچقاق ۋە ئارقا كوچىلاردىكى مەرتىۋىسىز چىغايلار»نىڭمۇ قۇشۇۋېلىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن («ۋاڭ لىڭچۇەن ئەسەرلىرى. دۇجۈددىكى يارەمچى ئەلچىۋەگ دىۋانىنىڭ تېمىغا يېزىلغان بېغىشلىما»).

لېكىن، شىمالىي سۇك دەۋرىدىن تارتىپ، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تېز راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، بەزى ئىلغار مۇتەپەككۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قۇشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلەشكە تۇتقان پوزىتسىيىسىدە يېڭى ئۆزگىرىش ياسىغان. ئۇلار يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان شەھەر ئاھالىسى قاتلىمىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلغان ھالدا، قۇشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلەشكە قارشى تۇرغان. بۇ، فېئودالىزمنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە كېلىپ چىققان جۇڭگو كاپىتالىزمى ئۇندۇرمىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان باشلامچى ئىدىيە ئىدى.

«گۈەنزى»، چاۋ سو، ۋاڭ ئەنشى، يەر چەكلەش توغرىسىدا دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تاغ - دەريالارنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش

«تاغ - دەريالارنى باشقۇرۇش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، فېئودالىق دۆلەتنىڭ تاغ - ئورمان ۋە دەريا - كۆللەرنى تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن تىزگىنلەپ باشقۇرۇشىغا قارىتىپ ئېيتىلغان سۆز. تاغ - دەريالارنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش دېگەن ئىبارە ئەسلىدە «گۈەنزى» دېگەن كىتابتىن چىققان بولۇپ، ئۇنىڭدا «تاغ - دەريالارنى پەقەت ھۆكۈمەتلا باشقۇرۇشقا بولىدۇ» («دەريا - دېڭىز ھۆكۈمرانى») دېيىلگەن؛ تاغ - دەريالارنى باشقۇرۇش دېگەن سۆز «تۇز - تۆمۈر ھەقىمدە» دېگەن كىتابتا: «كۆل - ئۇزەنلەردىن ئوزۇقلىنىش ئۇچۇن، تاغ - دەريالارنى باشقۇرۇش كېرەك» دېگەن بايان بىلەن ئۇچرايدۇ («يۈقسۈزلۈق ۋە بايلىق»). تاغ ۋە دەريا دېگەندە تولىراق تاغ - ئورمان ۋە دەريا - كۆللەردىن كېلىدىغان پايدا - مەنپەئەت كۆزدە تۇتۇلسىمۇ، لېكىن «گۈەنزى» بىلەن «تۇز - تۆمۈر ھەقىمدە» دېگەن كىتابلاردا يەنى جەنگو دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن غەربىي خەن دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان بۇ تارىخىي دەۋر ئىچىدە بولسا، ئاساسەن، مۇنۇ ئىككى نەرسىنى يەنى تۇز بىلەن تۆمۈرنى دۆلەت مۇھىم

باشقۇرغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. دەۋرىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، فېئودالىق دۆلەت مەخسۇس باشقۇرىدىغان تاۋارلارنىڭ كۆلىمى كېڭىيىپ بارغان، بۇ تاۋارلار ئىچىگە ھاراق بىلەن چايمۇ كىرەتتى، شىمالىي ۋە جەنۇبىي سۇئ دەۋرلىرىگە كەلگەندە، دورا - دەرمەك، دورا ئۆسۈملۈكلىرى، زەمچە - سۇمۇق قاتارلىق ئەرسىلەرمۇ فېئودال دۆلەتنىڭ مەخسۇس باشقۇرىدىغان نەرسىلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن. يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرىدىن باشلاپ، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ ھەر تەرەپلىمە راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن مەخسۇس سېتىلمىدىغان بۇيۇملارنىڭ تۈرلىرى بەزى جەھەتلەردە كۆپىيىپ كەتكەن، بەزى جەھەتتىكىلىرى ئەمەلدىن قالغان، بەزى جەھەتتىكىلىرى بارا - بارا سۇسلىشىپ، ئانچە مۇھىم ئەمەس ئوزۇقلىغا چۈشۈپ قالغان، تولىسى خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ ئىختىيارىي ئېلىپ - ساتىدىغان تاۋارلىرىغا ئايلىنىپ قالغان.

ئەمما تۈزۈملۈك ئۆزىنىڭ ھۆكۈمەت تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇش خاراكتېرىنى ئوخشاشمىغان دەرىجىدە ئۆزگەل ساقلاپ كەلگەن، يا ئۇنى تۇغرىدىن تۇغرا ھۆكۈمەت ئۆزى باشقۇرغان، يا ھۆكۈمەتنىڭ رۇخسىتىنى ئالغان خۇسۇسىي سودىگەرلەر مەخسۇس ساتقان. بۇنىڭ تۈپ سەۋەبى شۇكى، تۈز چىقىدىغان يەرلەر كۆچمەنلەشكەن بولغانلىقتىن، ئۇنى تەزگىنلەش ئاسان ئىدى، يەنە كېلىپ ئۇ ھەممە كىشىگە كېرەك بولۇپ تۈرىدىغان زۆرۈر ئىستېمال بۇيۇمى بولغاچقا، ئۇ فېئودالىق دۆلەت مەخسۇس ئۆزى ساتىدىغان تاۋارلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان، شۇنداقلا ئۇ فېئودالىق دۆلەتنى كۆپلەپ ۋە ئىشەنچلىك مالىيىگە كىرىشىدىن بىلەن قامدىيالايتتى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ XX يىللىرىغا كەلگۈچە، تۇز بىجىدىن كىرىدىغان كىرىم شىمالىي مىللىتارىستلار ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇچ چوڭ مالىيە كىرىمىنىڭ بىرى بولۇپ كەلگەنىدى.

تۆمۈر ۋە باشقا كان مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئەھۋالى تۇزچىلىقتىن باشتىمچىرەك ئىدى. كانلار دۆلەت ئىلكىدە بولۇش، خۇسۇسىيلارنىڭ ئىختىيارىي ئېچىشىغا يول قويماسلىق فېئودالىق دەۋرنىڭ ئۆزاق زامانلاردىن بۇيان يۈرگۈزۈلۈپ كەلگەن ھۆكۈمرانلىق قىلىش پرىنسىپى ئىدى. «گۇەنزى» دە خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ كان ئېچىشىغا يول قويۇش چارىلىرى يەنى ئەھمىيەتلىك ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىرىكى ئىلىش، مەھسۇلاتنىڭ «مىقدارىغا قاراپ پايدىسىنى ئايرىش، خۇسۇسىيلار يەتتە ئۇلۇش، پادىشاھلىق ئۈچ ئۇلۇش ئىلىش» («ئىشىش - چۇشۇش.ب») چارىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئەمەلىيەتتە بولسا، خەن دەۋرىگە كەلگەندە يەنىلا دۆلەت ئۆزى تۈرلۈك يوللار بىلەن قامالاپ باشقۇرىدىغان تۈزۈم يۈرگۈزۈلمەيۈرگەن. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، كان بايلىقلىرىنى دۆلەت ئۆزى تىزگىنلىگەندە، فېئودالىق دۆلەت مالىيىسى ئۈچۈن كۆزگە كۆرۈنەرلىك كىرىم قىلغىلى بولاتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كان رايونلىرى تولاراق تاغ ئېچىلىرىدىكى قاقاس جىلغىلارغا جايلاشقان، ئەگەر ئۇلارنى خۇسۇسىيلار باشقۇرسا، كان ئىشچىلىرىنىڭ ئالدىنى توپلاڭ چىقىرىشىدىن ساقلىنىش تەس بولاتتى. شۇڭا، تاغ، سۇئ، مىڭ، چىڭ قاتارلىق فېئودال خانىدانلىقلارنىڭ مۇھىم كانلىرى تۇغرىدىن تۇغرا ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئېچىلغانىدى. پەقەت كۆلىمى كىچىكرەك كانلارلا خۇسۇسىيلارنىڭ ئېچىشىغا

بەربىلەپ، ھۆكۈمەت يا مەھسۇلاتنىڭ ئىككى ياكى ئۈچ ئۇلۇشىنى ئېلىش، يا كان بەجى ئېلىش ئۈسۈلى قوللىنىلغاندى، خۇسۇسىيلار ھۆكۈمەتنىڭ قاتتىق نازارىتى ئاستىدا بولاتتى. لېكىن، بەزىدە ھەتتا كىچىك ـ كىچىك كانلارنى ئېچىشمۇ مەنئىي قىلىناتتى. ئەپسۇس ئۇرۇشى مەزگىلىگە كەلگەندە، كان ئېچىشنى مەنئىي قىلىش تۈزۈمىنى پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، خۇسۇسىيلارنىڭ ئىختىيارىي ئېچىشىغا يول قويۇش ـ قويماسلىق مەسىلىسى تېخى ئەينى ۋاقىتتا كەسكىن تالاش ـ تارتىش ئېلىستىدە تۇرۇۋاتقان مەسىلە ئىدى. ھەتتا ئۇ چاغدا جاھىل فېئودال ئەمەلدارلار يەنىلا كان ئاچسا، «تەبىئەتنىڭ سىرى ئاشكارا بولۇپ قالدۇ» دېگەن باھانە بىلەن، خۇسۇسىيلارنىڭ كان ئېچىشنى مەنئىي قىلىش تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا قارشى تۇرغانىدى، بۇنىڭدىن تاغ ـ دەريالارنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى تېخىچە كەتمىگەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئىقتىسادىي سىياسەت تۇرغۇسىدىن كۆزەتكەندە، تاغ ـ دەريالارنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش ئىشى ئىقتىسادىي ئارىلاشمىچىلىق سۈپىتىدە گەۋدىلەنگەن. فېئودالىق ئىگىلىكنىڭ دەسلەپكى راۋاجلىنىش مەزگىللىرىدە، يېزىلاردا يېتەرلىك ئەمگەك كۈچىنى ساقلاپ قېلىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە بۇنىڭ بىلەن فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، سەرمايىدار سودىگەرلەرنىڭ ھەرىكىتىگە بەلگىلىك دەرىجىدە زەربە بېرىش زۆرۈر ئىدى. بۇمۇ تاغ ـ دېڭىزلارنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش ئىدىيىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئوبىيېكتىپ ئاساستۇر. فېئودال پومېشچىكلار ئىگىلىكى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، تاغ ـ دەريالارنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش تۈزۈمىنىڭ داۋاملىق يۈرگۈزۈلۈشى ئەركىن ھۇنەر ـ سودىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىسىز تەسىر كۆرسەتتى، ئەمدىلا بىخ سۈرۈپ چىقىۋاتقان جۇڭگو كاپىتالىزمىغا كۈنسايىن توسقۇنلۇق قىلىش رولىنى ئوينىشى سۆزسىز ئىدى.

«كۆنزى»، «تۆز ـ تۆمۈر ھەقىدە» دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئانا ـ بالىنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى بۇ، جۇڭگو تارىخىدا قوللىنىلغان بىر خىل پۈل مۇئامىلىسى نەزەرىيىسى. چۈنچىيۇ دەۋرىنىڭ ئاياغلىرىدا، چەن چى دېگەن كىشى «ئانا ـ بالا» دېگەن بۇ ئىككى ئۇقۇمنى پۈل مۇئامىلىسى ھادىسىگە قوللانغان ۋە بۇنىڭ ھەممىدىن ئاۋۋال بىر قەدەر سىستېمىلىق بايان قىلىپ بەرگەن. چەن چى تارىختا ھەزرىتى چەن مۇ دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۇنىڭ تۇغقانلىرى ۋە ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. ئۇ جۇ سۇلالىسىنىڭ خانلىرى جىك(景)ۋاڭ بىلەن جىك(敬)ۋاڭنىڭ ۋەزىرى بولغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 524 ـ يىلى جىك(景)ۋاڭ داچەن پۇل قۇيدۇرماقچى بولغاندا، چەن چى ئۇنىڭغا قارشىلىق بىلدۈرۈپ، مۇشۇ نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

چەن چى پۈل كۇرسىنىڭ «ئېشىش ـ چۈشۈشىنى تەڭشەپ تۇرۇش»نىڭ رولىغا ئەھمىيەت بېرىپ مۇنداق دېگەن: «ئەلكۇن يېنىكلىدىن ئەندىشە قىلسا، ئېغىر پۇل قۇيۇپ تارقاتماق كېرەك. بۇنىڭدا ئانا ـ بالىنىڭ قىممىتىنى ساقلاپ قالىدۇ ـ دە، ھەر ئىككىسى تەڭ ئاقىدۇ، بۇنىڭدا ئەلكۇن مەنپەئەتدار بولىدۇ. ئەگەر ئېغىرى كۆپ بولۇپ كەتسە،

يېنىكىنى كۆپرەك قۇيۇپ تارقاتماق كېرەك، بۇنىڭدا ئېغىرى بىكار بولۇپ كەتمەيدۇ، يېنىكى ئېغىرلىنىڭ قىممىتىنى ساقلاپ قالىدۇ - دە، ھەر ئىككىسىگە پايدىلىق بولىدۇ.» («ئەربابلار مۇھاكىمىلىرى. جۇ بەگلىكى ئەربابلىرىنىڭ مۇھاكىمىلىرى») بۇ شۇنداق دېگەنلىك بولىدۇكى، قۇيما پۇل ۋەزنىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكى پۇل مۇئامىلىسىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن كېلىشى كېرەك. ئەگەر ئەسلىدىكى قۇيما پۇلنىڭ ۋەزنى بەك يېنىك بولۇپ كېتىپ، ئۇنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى تۆۋەنلەپ كېتىش بىلەن پۇل مۇئامىلىسىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشمالماي قالسا، ۋەزنى ئېغىرراق پۇل قۇيۇپ تارقىتىشقا توغرا كېلىدۇ؛ ئەكسىچە ھالدا بولسا، ۋەزنى يېنىكرەك پۇل قۇيۇپ تارقىتىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئىككى خىل پۇلنىڭ بازاردا تەڭلا ئېقىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكى بويىچە بەلگىلىك باھا نىسبىتىنى ساقلاپ تۇرۇشى «ئانا بالىنىڭ قىممىتىنى ساقلىشى» ياكى «بالا ئانىنىڭ قىممىتىنى ساقلىشى» دەپ ئاتالغان، كېيىن كىشىلەر بۇنى يەنىمۇ ئاقلاپ «ئانا - بالىنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى» دەپ ئاتاشقان، كىشىلەر پۇل مۇئامىلىسى ۋە پۇل تۆزۈمى مەسىلىسىنى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە مانا مۇشۇ ئاتالغۇ بىلەن شەرھىلەپ كەلگەن.

چۈنچىنى دەۋرىدىكى قۇيما پۇل مىس پۇل ئىدى. چەن چى ئېيتقان ئانا - بالىنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى پەقەت مېتالدىن قۇيىلغان ئوخشاش بىر خىل پۇلنىڭ ئوخشاشمىغان ئېغىرلىقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىلا كۆرسىتىدۇ، چوڭلىرى ئانا ھېسابلىنىدۇ، كىچىكلىرى بالا ھېسابلىنىدۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى قىممەتكە توشىدىغان مىس پۇل ئىدى؛ ئۇ قارشى تۇرغان قۇيما «داچەن» بولسا، قىممەتكە توشمايدىغان ساختا قۇيما پۇل ئىدى. شۇڭا ئۇ «ساختا يېنىك پۇلنى ئېغىر پۇل ئورنىدا ئىشلەتكەندە»، «ئەلكۈن بايلىقىدىن ئايرىلىدۇ» دېگەن. ئىلمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك فېئودالىق جەمئىيىتىدە، فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ پۇل پاخالىقىنى پەيدا قىلىپ، قىممەتكە توشمايدىغان ساختا پۇللارنى قۇيۇپ چىقىرىشى بىلەن مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرۇش ۋاستىلىرىنى قوللىنىشى تاريختا ئادەتتىكى بىر ئىش بولۇپ قالغان، شۇڭا ئانا - بالىنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى دېگەن بۇ ئاتالغۇنى قىممەتكە توشىدىغان پۇل بىلەن قىممەتكە توشمايدىغان پۇل ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت مەنىسىدە ئىشلەتكەنلەرمۇ بولغان. مەسىلەن، تاڭ دەۋرىدە مالىيە ئىشلىرىنى ئۆز قولى بىلەن باشقۇرغان دېۋۇچى بىرى ئونغا تۇرىدىغان «چەنيۈەن جۇكباۋ» دەپ ئاتالغان داچەن بىلەن «كەپيۈەن تۇكباۋ» دەپ ئاتالمىدىغان ئادەتتىكى پۇلنى قۇيدۇرۇپ، ئىككىسىنى تەڭلا ئىشلەتكەندىمۇ ئۇنى «چوڭى بىلەن كىچىكىنىڭ بىر - بىرىگە ماسلىشىپ، ئانا - بالىنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى» دېگەن («كونا تاڭنامە. ئوزۇق - تۇلۇك ۋە پۇل- مال تەزكىرىسى 1 - قىسىم»).

سۇڭ دەۋرىدىن كېيىن قەغەز پۇل بارلىققا كەلگەن، كۈمۈش تەڭگە مۇئامىلىسىمۇ بارا - بارا كېڭىيىشكە باشلىغان، شۇڭا، ئانا - بالىنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى. دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەنىسىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىش ياساپ، ماتېرىيالى باشقا - باشقا بولغان ئىككى خىل پۇلغا ئايلانغان، ياكى مېتال پۇل بىلەن قەغەز پۇل تەڭ ئېقىش نەزەرىيىسىگە ئايلانغان. مەسىلەن، چەنئۇبىنى

سۈڭ دەۋرىدە ئۆتكەن چىمىن جىسچىڭ (1177 — 1234) مۇنداق دېگەن: «مىس پۇل ئانىغا ئوخشاشتۇر، قەغەز پۇل بالىغا ئوخشاشتۇر، شۇڭا، ئانا - بالا بىر - بىرىنىڭ قىممىتىنى ساقلايدۇ.» («قەدىمكى ۋە بۈگۈنكى كىتابلار تۆپلىمىسى. ئوزۇق - تۆلۈك ۋە پۇل - مال دەستۇرى» 349 - جىلد)؛ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «مىس پۇل بىلەن قەغەز پۇل ئانا - بالا سۈپىتىدە بىر - بىرىنىڭ قىممىتىنى ساقلايدۇ» («كۈتتۈپخانىدىكى پۈتۈكلەر» 7 - جىلد). يەنە سۈلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن ۋاڭ ۋېي (1321 — 1372) ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن پۇل قۇيۇپ چىقىرىشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئۇنى «ئالتۇن - كۈمۈش پۇل بىلەن مىس پۇل ئانا - بالا سۈپىتىدە بىر - بىرىنىڭ قىممىتىنى ساقلايدۇ» دېگەن («ۋاڭ جۇڭۈەن ماقالىلىرى توپلىمى» 1 - جىلد).

تاڭ دەۋرىدىن كېيىن كىشىلەر يەنە «ئانا - بالا» دېگەن بۇ ئۇقۇمنى يۈكسەلدۈرۈپ، ئۇنى «ساختا - چىن» دېگەن ئۇقۇمغا ئايلاندۇرغان. «چىن» دېگەندە قىممەتكە توشىدىغان پۇل كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ «ساختا» دېگەندە قىممەتكە توشمايدىغان پۇل ۋە قەغەز پۇل كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مىس پۇلنىڭ «چىن پۇل»، «ساختا پۇل» دەپ ئايرىلغانلىقىنى توغرىسىدا دېيۈۈ چىنىڭ يىرى ئوغۇل تۇرىدىغان «چېيەنيۈەن جۇڭباۋ» دېگەن داچەننى قۇيدۇرغان ۋاقتىدىن تارتىپ تارىخ كىتابلىرىغا رەسمىي يېزىلغان خاتىرىلەر كۆزگە چېلىقىدۇ. سۈڭ دەۋرىدىكى كىشىلەر مىس پۇلنى «چىن» پۇل، قەغەز پۇلنى بۇلۇپمۇ پاختىلاشقان قەغەز پۇلنى «ساختا» پۇل دەپ ئاتىغان. مەسىلەن، يىمشى (1150 — 1223) قەغەز پۇلنى «ساختا قەغەز» دەپ ئاتىغان. يەنە بۇ مىس پۇلغا قەغەز پۇلنى ئالماشتۇرۇشنى «چىن پۇلغا ساختا پۇلنى ئالماشتۇرۇش» دەپ ئاتىغان. يۈەن دەۋرىدىكى كىشىلەر جىن دەۋرىدىكى كىشىلەرنىڭ «قەغەز ئاقچا» تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قەغەز پۇلنى «ئاقچا» دەپ ئاتىغان، دەسلەپتە تارقاق هالدا يەرلىك قەغەز پۇل تارقاتقاندا، ئۇنى «كۈمۈش پۇل بىلەن قەغەز ئاقچىنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلاش قانۇنى» دېگەن نام بىلەن ئاتىغان. يەنە سۈلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭتۇڭنىڭ 2 - يىلى (1261 - يىلى) دىن باشلاپ كۈمۈشنى ئاساس قىلغان «جۇڭتۇڭ يۈەنباۋ قەغەز ئاقچىسى» تارقىتىلغان، شۇ چاغدا ۋاڭ يۈن (1228 — 1304) بۇ قەغەز ئاقچىنى تارقىتىش تۈزۈمىنى «ئانا - بالىنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشىنى يولغا قويۇپ، مال باھاسىنى تەڭشەش» دەپ ئاتىغان. بۇ چاغدا، «ئانا - بالىنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى» دېگەن بۇ پۈتۈل چۈشەنچىسىنىڭ مەنىسىمۇ ئاساسەن كۈمۈش بىلەن قەغەز پۇلنىڭ مۇناسىۋىتىنى كۆرسەتكەن. شۇڭا، جاۋ مېڭخۇڭ (1254 — 1322) «جۇڭتۇڭ قەغەز ئاقچىسى» تۈزۈمىنى شەرھىلىگەندە، «ئەڭ دەسلەپ قەغەز پۇل چىقىرىلغاندا، كۈمۈش ئاساس قىلىنىپ، ساختا پۇل بىلەن چىن پۇل ئۆزئارا قىممەت ساقلىغان» دەپ ئاتىغان. ئومۇمەن ئېيتقاندا، قەغەز پۇلنى مېتال پۇلغا تېگىشىشنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى «ساختا پۇل بىلەن چىن پۇلنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى»نى تەكىتلىگەن.

يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگەندە، بەزىلەر يەنە «ئانا - بالىنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى» دېگەن ئۇقۇمنى باش پۇل بىلەن قوشۇمچە پۇل مۇناسىۋىتىگە تەتبىق قىلغان، لېكىن ئۇ يېقىنقى زامان پۇل تۈزۈمى بىلەن

پۇل مۇئامىلىسى ھادىسىسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەنلىكتىن، «ئانا ـ بالىسىنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى» دېگەن بۇ قەدىمكى پۇل نەزەرىيىسىنى كىشىلەر ئاغزىغا ئالمايدىغان بولۇپ قالغان.

ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى ئىقتىسادىي تۈرمۇشىدا يەنە بەزى كىشىلەر «ئانا ـ بالىسىنىڭ ئۆزئارا قىممەت ساقلىشى» نى قەرز مۇناسىۋىتىدىكى «ئانا پۇل ۋە ئۆسۈم» مەنىسىدە ئىشلەتكەن؛ بەزىدە يەنە سودىگەرلەر كاپىتالىسىنىڭ «دەسمايىگە قاراپ ئۆسۈم ئېلىش» ھەرىكىتىگە تەتبىقلىغان.

كۆك چيۇ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 551 — 479) تەخەللۇسى جۇڭنى. ھۆرمەت نامى كۇڭزى، چۈنچيۇ دەۋرىدىكى لۇ بەگلىكىگە قارىشىلىق جۇيى دېگەن يەردىن (بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ چۈي فۇ ناھىيىسىدىن). ئۇ جۇڭگو تارىخىدىكى ئاتاقلىق مۇتەپەككۇر، مەربىيەتچى ۋە كۇڭزىچىلىق ئېقىمىنىڭ يارىتقۇچىسى. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى سۇڭ بەگلىكى دەۋرىدىكى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەردىن ئىدى، ئۇ ياش ۋاقتىدا ئامبار باشقۇرغۇچى ۋە قوي ـ كالىلارغا قارىغۇچى كىچىك ئەمەلدار بولغان. 56 ياشقا كىرگەندە ئۇچ ئاي زىندان بېگى بولغان. كېيىن ئۆز تەشەببۇسىلىرىنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن، 13 يىل بەگلىكمۇ ـ بەگلىك قاتراپ يۈرۈپ، ئۇنى زادىلا ئاققۇزالىمغان. شۇنىڭ بىلەن لۇ بەگلىكىگە قايتىپ كېلىپ، «نەزمىنامە»، «دەستۇرنامە»، «ئەدەبنامە»، «نەغمىنامە»، «قۇرئىنامە»، «چۈنچيۇ» دېگەن كىتابلارغا تەزىدتەش كىرگۈزگەن ۋە شاگىرت تەربىيىلىگەن. ئۇنىڭ مۇھىم سۆز ـ ھەرىكەتلىرىنى شاگىرتلىرى توپلاپ ـ رەتلەپ، «مۇھاكىمە ۋە بايان» دېگەن كىتابنى تۈزۈپ چىققان.

كۆك چيۇ ياشىغان دەۋر جۇڭگو جەمئىيىتى قۇللۇق تۈزۈمىدىن فېئودالىزىم تۈزۈمىگە قاراپ كەسكىن ئۆزگىرىش ياساۋاتقان دەۋر ئىدى. ئۇ غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىنى ماختىغۇچى ۋە ئارزۇ قىلغۇچى مۇتەئەسسىپ مۇتەپەككۇر ئىدى. ئۇنىڭ جەمئىيەت تارىخىغا بولغان قارىشىدا «زامان» دېگەن چۈشەنچىمۇ بار ئىدى. مېڭ كې ئۇنىڭ: «زامانغا لايىق بولۇلىيا» دەپ ئاتىغان («مېڭزى. ۋەنجاڭنىڭ 2 ـ قىسمى»). كۆك چيۇ شىيا، شاڭ، جۇ دەۋرلىرىدىكى ئىلاھاتلار تارىخىدىنمۇ جۇ دەۋرىنىڭ ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي تۈزۈمىدە ئىلاھ قىلىش زۆرۈر بولۇپ قالغان تەرەپلەرنىڭ بارلىقىنى كۆرگەن.

كۆك چيۇنىڭ سىياسىي تەشەببۇسى «ئەدەب ـ قائىدە تۈزۈملىرى» نى قوغداش يەنى غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى دەرىجە ـ مەرتىۋە، نام ـ نەسەب، تەرتىپ ـ ئىنتىزام تۈزۈملىرىنى ۋە قائىدە ـ نىزام، ئوقۇش ـ ئاقارتىش قاتارلىق ئىقتىسادىي بازىسقا ۋە ئۇستقۇرۇلمىغا يانداپ بارلىق ئىشلارنى قوغداش ئىدى. ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسىدىكى مۇھىم بىر ئۇقۇم «رەھىمدىللىك» تۇر. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئۆزىنى تۇتۇپ، ئەدەبكە قايتىش رەھىمدىللىك دېمەكتۇر» («مۇھاكىمە ۋە بايان، يەن يۈەن»). تۆۋەندە «مۇھاكىمە ۋە بايان» نىڭ باب نامىلىرىلا كۆرسىتىلىدۇ. «ئەگەر كىشىلەردە رەھىمدىللىك بولمسا، ئەدەب ـ ئەرەدەمدىن قانداقمۇ سۆز ئاچقىلى بولغاي!» («سەككىزدىن سەككىز قاتارلىق ئۇسۇل») دەيدۇ ئۇ. بۇ «رەھىمدىللىك» نىڭ مۇتەئەسسىپلىك ۋە ئەكسىيەتچىلىك تەرىپىدۇر. بىراق، ئۇ يەنە «رەھىمدىللىك» «جەمئىي كىشىگە كۆيۈمچان بولۇش» دېگەنلىكتۇر. دەپمۇ ئېيتىدۇ. ئۇ «ئۆزىگە

ياقمىغانىنى ئۆزگەرتكەن» («ۋېي بېگى لىنگوك») دەيدۇ. بۇ ئۇنىڭ ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ يېراق كەلگۈسى مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ ئوتتۇرىغا قويغان ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسىدۇر. كۆچمەنلىك ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ئۇنىڭ سىياسىي ۋە پەلسەپە ئىدىيىسىنى چىقىش قىلغان.

كۆك چيۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ئىنسانىي ئۇستۇن، مەنپەئەتنى تۆۋەن سانايدىغان ئىنساپ ـ پايدا قارىشىنى ئۆزىنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى قىلغان. «ئىنساپ» بىر خىل ئەخلاق ئۆلچىمى. ئۇنىڭ قارىشىچە، «ئەدەب» كە ئۇيغۇن كەلگەنلىكى نەرسە «ئىنساپ» ھېسابلىنىدۇ، «ئەدەب» كە ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكى نەرسە «ئىنساپ» ھېسابلانمايدۇ. ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا «ئەدەب» ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ھەممىنى تەرەپلىرىنىڭ قوللىرىلار سىنىپىنىڭ كىشىلىرىنى ئېزىزلار ۋە خارلار، ئالىيجانابلار ۋە چاكىنىلار دەپ ئايرىيدىغان تەبىقىچىلىك تەرتىپىگە ئۇيغۇن كېلىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. كۆك چيۇ «پايدىنى كۆرگەندە، ئىنساپنى ئەسلەش» («يۈەن شيە ننىڭ سوئاللىرى») نى تەشەببۇس قىلىپ، كىشىلەردىن ماددىي مەنپەئەت ئالدىدا ھەرىدەم ـ ھەر چاغ ئىنساپنى ئۇنتۇپ قالماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ، ئۇ «نامراتلار خۇشال ئۆتمىكى، بايلار ئىنساپلىق بولمىقى كېرەك» («ئۆگەنمەك») دېگەن قاراشنى تەرغىب قىلىدۇ. بۇ خىل ئىدىيىنىڭ سىنىپىي ماھىيىتى شۇكى، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولمىغان، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى ۋە ئېزىلگۈچى كىشىلەرنى نامراتلىققا مۇلايىملىق بىلەن شۈكرى قىلىپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنى قوشۇمچە يۈكىنى بىلەن تەمىنلەشكە ئۈندەيدۇ؛ شۇنداقلا بەلگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنى مەۋجۇت تەرتىپلەرگە قانائەت قىلىپ، بىھۇدە مەنپەئەتلەرگە بېرىلىپ كەتمەستىن، ئەسلىدىكى قوللۇق تۇزۇمىنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. كۆك چيۇ بۇ ئىدىيىنى يەنىمۇ چوڭقۇرراق شەرھلەپ، پايدا ـ مەنپەئەتكە ئىنتىلىش چاكىنىلارنىڭ ئىشى، يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ ئېتىبار بېرىدىغىنى «ئىنساپ» تۇر دەپ قارايدۇ. ئۇ «ئېسىلزادىلەر ئىنساپقا ھېرىس كېلىدۇر، تېگى پەسلەر پايدىغا» («رەھىمدىللىكلەر ئازار») دەيدۇ. كۆك چيۇنىڭ «مەنپەئەت»كە سەل قاراش پوزىتسىيىسىدە بولغانلىقىنى «مۇھاكىمە ۋە بايان»دا يېزىلغان «كۆڭزى پايدا ـ مەنپەئەت تۇغرىسىدا كەم سۆزلەيتتى» («كۆڭزىنىڭ كەم سۆزلۈكلۈكى») دېگەن ئىبارىدىن تامامەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

كۆڭزى بۇ ئىنساپ ـ پايدا قارىشىغا ماسلاشتۇرۇپ، تەقدىرچىلىك قارىشىنى تەرغىپ قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئۆلۈش ـ تۇغۇلۇش تەقدىرگە باغلىق، دۆلەتمەن بولۇش تەكرىگە باغلىق» («يەن يۈەن»)؛ بۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى ھۆكۈمرانلىق قىلىش بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتى ئۆزگەرمەس ھەقىقەتتۇر، ئۇنىڭغا شەك كەلتۈرگىلى بولمايدۇ دېگەنلىكتۇر. كۆك چيۇنىڭ بۇ ئىنساپ ـ پايدا قارىشى بىلەن تەقدىرچىلىك نەزەرىيىسى 2000 نەچچىلىگەن يىل يىلدىن بۇيان ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۆز مەنپەئەتىنى قوغداش

يولبدەكى ئىدىيەۋى قورالى. بولۇپ كەلگەن.

كۆك چيۇنىڭ چۈنچىۋە دەۋرىدىكى يەر تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىش مەقسەت قىلىنغان بۇ زور مەسىلىگە تۇتقان، پرىزىستىمىنى ئىنىق ئىدى. لۇ بەگلىكىدە مىلادىدىن ئىلگىرىكى 594 - يىلدىن تارتىپ مو بەشىغا باج ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، بۇ بەگلىكتە ھەممە يەرلەردىن ئوخشاشلا مو بەشىغا باج ئېلىنىاتتى، يەنى فېئودال پومېشچىكلارنىڭ خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكى ئېتىراپ قىلىنمىغانىدى. كۆك چيۇ «چۈنيۇ» دېگەن كىتابنى «تۈنجى يەر دېجى» دېگەن سۆزنى يېزىپ، ئۇنىڭ «ئەدەبكە ئۇيغۇن ئەمەس» دەپ ئەيىبلىگەن. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 482 - يىلى ھەززىتى جىسۇن «يەر پاردىقى» يەنىمۇ بېشىغا ئېلىنىدىغان ھەربىي پاراڭنى يولغا قويغانىدى، بۇ فېئودال پومېشچىكلارنىڭ خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكىنى تېخىمۇ ئېتىراپ قىلمىغانلىق بولۇپ، كۆك چيۇ ئۇنى «جۇ سۇلالىسىنىڭ نىزامى» غا ئۇيغۇن ئەمەس، «ئەدەب - ئەردەم ئۆلچىمىگە سىغمايدۇ» دەپ تەنقىدلىگەن. «يۇقىرىلار توقۇز ئۇلۇشلۇق يەر تۈزۈمىگە مەگكۇ بەنىت بولۇش» («ئەربابلار مۇھاكىمىلىرى. جۇ بەگلىكى ئەربابلىرىنىڭ مۇھاكىمىلىرى») تۈزۈمىنى يەنىمۇ يېڭىلىك قوللىرىنىڭ كوللېكتىپ تېرىقچىلىق قىلىشىنى قۇۋۋەتلەيدىغان «جۇ ھەززەتىنىڭ نىزامى»نى بولسا ھەيدەپ ماختىغان. كۆك چيۇ قوللۇق تۈزۈمىدىكى يەر ئۆزلەشتۈرۈشىنى بۇزۇپ تاشلاشقا قارشى تۇرغان. ھەززىتى جىسۇن جۇەنيۇينى ئۆز ئىلكىگە ئېلىپ، ئۆز يەرلىرىنى ۋە مال - مۈلكىنى كېڭەيتمەكچى بولغانىدا، كۆك چيۇ ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى جۇ سۇلالىسىنىڭ رەسىم - يوسۇنىغا ئۇيغۇن ئەمەس دەپ قارىدى، قۇلدارلارنىڭ تەبىقىچىلىك تۈزۈمىنى بۇزىدىغان «تەكشىسىزلىك» ۋە «ئەنسىزلىك»نى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «مەن ھەممىنە بىراۋلارنىڭ ئۆز بەگلىكى ۋە ئۆز ئائىلىسى بارلار ئادەمنىڭ ئاز بولۇشىدىن غەم قىلماس، تەكشىسىزلىكتىن غەم قىلۇر، نامراتلىقتىن غەم قىلماس، ئەنسىزلىكتىن غەم قىلۇر دەپ ئويلىغانلىقىنى ئاڭلار ئىدىم» («ھەززىتى جىسۇن»). كۆك چيۇنىڭ بۇ سۆزى كىيىن بېرىپ ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ تەكشى تەقسىم قىلىنمىغانلىقىغا قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ ھەمىشە پايدىلىنىدىغان سۆزى بولۇپ قالغان.

ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلارنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە، كۆك چيۇ «ئالىيجانابلار بىلەن - ئىچمەك كويىدا بولماس، تەبىئەت كويىدا بولۇر» («ۋېي بەگى لىڭگۇك») دەپ قارايدۇ، ئۇنىڭ قارىشىچە، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ۋەزىپىسى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىش ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ئەس - ياديى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھەمدە تىنىچ ئۆگىنىشتۇر. فەنچى تېرىقچىلىق قىلىشنى، كۆكتات تېرىشنى ئۆگەنمەكچى بولغانلىقى ئۈچۈن، كۆك چيۇ ئۇنى «چاكىنا ئادەم» («زىلۇ») دەپ تىللىغان. ئۇ «ئالىيجانابلار» بىلەن «چاكىنىلار»نىڭ چېگرىسىنى قاتتىق ئايرىغان. ئۇ: «ھەر خىل ھۈنەرۋەن - كاسىپلار دۆكانلىرىدا ئولتۇرۇپ ئۆز ئىشىنى پۈتتۈرىدۇ» («زىسجاك»)، «تېرىقچىلىق قىلىشلىق، ئاچ قالۇرسەن» دەيدۇ. بۇ، ئەمگەك قىلىش، يەر تېرىش ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچى سىنىپلارنىڭ ئىشى، ئۇلار جەڭ - جېدەل چىكىپ، مۇناسىلىق تۈلۈك ئىشلەتتە چىنقارىلىمۇ ئاچ ئىالمايدۇ،

لمقتىن قۇتۇلالمايدۇ، دېگەنلىكتۇر. كۆك چيۇ مانا بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ھەقلىق ئىش دەپ قارايدۇ، چۈنچىيۇ - جەنگو دەۋرلىرىدە كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ بەرىۋاتقان سىنىپىي كۈرەشتىن چۆچۈگەن كۆك چيۇ ھەسرەت بىلەن: «نېچىلىققا ھېرىس كىشىلەر نامراتلىقتىن تويغاندا، چوقۇم توپىلاڭ چىقىرىدۇ» («تەڭيىبو») دېگەنىدى. بىراق، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئۇزاق مۇددەت ھۆكۈم سۈرۈشىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ تۇزۇلمىنى، تۇزىتىش ۋە تولۇقلاش ئارقىلىق، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ياخشىلاشنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ «كەڭچىلىك» يولىنى تۇتقانلار ئەلكۇنىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىدۇ» دەپ، ھەددىدىن ئاشقان يامۇۋۇز ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئاقمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇ «كىشىلەرگە كۆيۈمچان بولۇش»نى ئوتتۇرىغا قويغان؛ قۇللارنى خالىغانچە ئۆلتۈرۈپ، ئۆلگۈچىگە قوشۇپ كۆمۈشنى ئەيىبلەپ: «دەپنە قورچىقى ياساشقا كېرىشكەنلەرنىڭ نەسلى قۇرۇيدۇ» («مېڭزى. لياڭ خۇيۋاڭ. 1 - قىسىم») دېگەن؛ «كۆكىزى ئېغىلغا ئوت كېتىپ، ئوردىدىن قايتقاندىن كېيىن، دەرھال ئۆيىدىكىلەردىن ئېغىلدىكى ئاتنىڭ سۈرىنى سورىغان، ئادەم چىقىم بولدىمۇ؟» دەپ سورىغان» («قورۇ»). ئۇ ئىلتىماس كۆرسەتكەندە، پۇقرانىڭ گەپكە كىرگۈزگىلى بولىدۇ» غا نىسبەتەن چۈشىنىپ، «پۇقرانىڭ مەنپەئىتىگە بېقىپ مەنپەئەت) ئىلىش» نى تەشەببۇس قىلغان، ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلارنىڭ مەنپەئىتىنى پۈتۈنلەي كۆزدە تۇتماسلىقنىڭ توغرا بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. بۇ ئىدىيىلەر، ئىلگىرىكى سىنىپىي زىددىيەتنى پەسەيتىش غەرىزىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ قۇللارنى «ئادەم» قاتارىدا كۆرمەيدىغان دەۋرىدە «ئادەم» دېگەن نەرسىنىڭ بارلىقىنى كۆكلىمەي تۇتقانلىقىنى ئىنكار قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ. كۆرۈنۈشىدىن ئېيتقاندا، بۇ ئونىڭ ئاتالمىش «رەھىمدىللىك» يولى بولسىمۇ، ماھىيەتتە، ئۇ قۇللارلار سىنىپىنىڭ يىراق كەلگۈسى مەنپەئىتىنى كۆزلىگەن.

ئىستىمال جەھەتتە، كۆڭزى ئەدەب - ئەردەم قائىدىلىرىنى ئۆلچەم قىلىشتا چىڭ تۇرغان. ئونىڭ قارىشىچە، ھەر كىشى ئۆزىنىڭ ئىستىمالىنى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىغا قاراپ ئورۇنلاشتۇرۇشى كېرەك. دۆلەتمەنلەر بەك ئىقتىسادچىل بولۇپ كەتسە بولمايدۇ، بولمىسا ئۇ ئەدەب - ئەردەم قائىدىلىرىگە خىلاپ كېلىدۇ، شۇڭا ئۇ «ئىقتىسادچىللىق ئەدەب - ئەردەم قائىدىلىرىگە خىلاپ كەلمەسلىكى كېرەك» لەكىنى تەشەببۇس قىلغان. ھۆرمەتلا، ئۇ يەنە ئىسراپچىلىقنى تاشلاپ، ئىقتىسادچىللىق يولىغا مېڭىش پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئەدەب ئوچۇن ئېيتقاندا، ئىسراپخور بولۇشتىن كۆرە، ئىقتىسادچىل بولۇش ئارتۇقتۇر». چۈنكى «ئىسراپخورلۇق قائىدىگە سىغمايدۇ، ئىقتىسادچىللىق بىخىللىقتەك كۆرۈنۈشى مۇمكىن، قائىدىگە سىغمايدىغان ئىشنى قىلغانلاردىن كۆرە، بىخىللىق قىلغان تۈزۈكتۇر» («بايان»). كۆك چيۇنىڭ ئىسراپچىلىققا قارشى تۇرۇشتىن مەقسىتى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ «رەسىم - ئادەتلەرگە خىلاپ كېلىدىغان»، «كاتتىلارغا يارىمايدىغان» ھەرىكەتلەرنىڭ چەكلىشىدىن ساقلىنىش ئىدى.

كۆك چيۇ جەمئىيەتتىكى مادىي بايلىق

ئىشلەپچىقىرىشىغا تامامەن كۆڭۈل بۆلمەيمۇ تۇرمىغان. زىگۇك ئۇنىڭغا سىياسەت دېمەك لېمە دېمەكتۇر دەپ سوئال قويغاندا، ئۇ: «ئۇزۇق - تۇلۇك مېۋل بولۇش، ئەسكەر - چېرىك كۆپ بولۇش، پۇقرا ئالدىدا ئىناۋەتلىك بولۇش دېمەكتۇر» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئۇ يەنە: «ئەڭ مۇھىمى پۇقرالارنىڭ ئۇزۇق - تۇلۇك، ئۆلۈم ئۇزىتىش، نەزىر - چىراغ ئىشلىرىدۇر» دېگەن، ئۇ ئۇزۇق - تۇلۇكنىڭ ئۆلۈم ئۇزىتىش ۋە نەزىر - چىراغ قاتارلىرىدىنمۇ مۇھىملىقىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇ «پۇقرالارنى ئۆلارنىڭ تېرىقچىلىقىتىن بوشانغان چاغلىرىدا ھاشارغا تۇتۇش»، «ئەمگەكنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغانلارنى تاللاپ ئىشلىتىش»نى؛ دۆلەتنىڭ ئەمگەك كۈچى ئېلىشتا يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشىغا تەسىر يەتكۈزمەسلىك شەرتى ئاستىدا ئېلىشىنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ دۆلەتنى ئوڭۇشلۇقسىز يولى «ئالدى بىلەن بېيىتىش، ئاندىن تەلىم - تەربىيە بېرىش» ئەكەنلىكىنى چۈشەنگەن. بۇ خىل قاراشنىڭ تۇغرىلىقىدا گەپ يوق، شۇڭا ئۇنىڭ كېيىنكىلەرگە كۆرسەتكەن تەسىرى چوڭ بولغان. ئۇ: «ئۇستام ئۆز ئىشىغا ماھىر بولسىمەن دېسە، ئاۋۋال جابدۇقىنى تەل قىلسۇن» دېگەن. ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەمەلىيەتنى كۆرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى قورالليرىنى ياخشىلاشنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى مۇھىم ئەھمىيىتىنى چۈشەنگەن.

مالىيە جەھەتتە، كۆك چۆچۈ «غەللە - پاراقنى يېنىك ئېلىش» نى تەشەببۇس قىلىپ، مالىيەدىكى باج - سېلىقنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق ئېغىر بولۇپ كېتىشىگە قارشى تۇرغان.

«ئەيگۈك يۈرودىن: قەھەتچىلىك بولۇپ، ئاشلىق - ئۇزۇق يېتىشمەي قالسا قانداق قىلغۇلۇق؟» دەپ سورىغاندا، يۈرو: «دەيەك ئالغۇلۇق ئەمەسمۇ؟» دەپ جاۋاب بەرگەن (بۇ يەردە پەقەت غەللە - پاراقلا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ھاشار - سېلىق بىلەن ھەربىي پاراق بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ). يۈرو كۆڭزىنىڭ شاگىرتى بولۇپ، بۇ سۆزنى «غەللە - پاراقنى يېنىك ئېلىش» دېگەن سۆزنىڭ چۈشەندۈرمىسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. دەيەك ئېلىش تەشەببۇسى كېيىن يېرىم جۇڭگو تارىخىدىكى ئېغىر باج - خىراجقا قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ بىر شوئارىغا ئايلىنىپ قالغان. يۈرو يەنە: «پۇقرا ئۇق بولسا، پادىشاھ توق بولماي قالامدۇ؟ پۇقرا توق بولمىسا، پادىشاھ قانداق توق بولغاي؟» دېگەن. بۇمۇ ئەسلىدە كۆك چۆچۈنىڭ ئىدىيىسى ئىدى. مانا بۇ قاراشلار ئۆلارنىڭ دۆلەتكە باج - ياساق كىرىملىرىنىڭ ھامان خەلقتىن كىرىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭ مالىيە ئىدىيىسى جەھەتتىكى داناغ بىر قاراش دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

خەن ۋۇدى «ھەممە ئىقتىسادلارنى بىكار قىلىپ، كۆڭزىچىلىق ھۆكمىتىگىلا ئەمەل قىلىش» سىياسىتىنى يولغا قويغاندىن تارتىپ، ئېلىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك فېئودالىق جەمئىيىتىدە، كۆڭزىچىلار ئىدىيىسى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن، شۇڭا، كۆك چۆچۈنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى، مەيلى ئۇنىڭ يېتەكچى ئىدىيە جەھەتتىكى مۇتەئەسسىپلىك تەرىپى بولسۇن، ياكى بەزىبىر ئىلغار ئەھمىيەتلىك تەرەپلىرى بولسۇن، كېيىنكىلەر ئۇچۇن ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. قۇللۇق تۈزۈم بىلەن فېئودالىق تۈزۈم

ئوخشاشلا ئەكسىچە لاتىنىيە تىلىدىكى بولغانلىقتىن، كۈچ چىۋىنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ھۆكۈمران پوزىتسىيىلىك ئۆزىنىڭمۇ ئۆزىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئۆزىدىن مۇھىم ئىدىيەۋى قورال بولۇپ قالغان.

ئىنساپ - پايدا «ئىنساپ» بەلگىلىك ئىجتىمائىي ئەخلاق ئۆلچىمىنى كۆرسىتىدۇ، «پايدا» تولىراق كىشىلەرنىڭ ماددىي مەنپەئەت قازىنىش پائالىيىتىنى كۆرسىتىدۇ، لېكىن، كۆپ چاغلاردا، ماددىي مەنپەئەتكە كىرمەيدىغان مەنپەئەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا، مەلۇم بىر مۇتەپەككۇرنىڭ ئىنساپ - پايدا قارىشى، ئۇنىڭ كىشىلەرنىڭ ماددىي مەنپەئەت قازىنىش جەريانىدا بەلگىلىك ئەخلاق ئۆلچىمىنىڭ چەكلىمىسىدە بولۇش - بولماسلىقىغا قانداق قارايدىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئىنساپ - پايدا مۇناسىۋىتى قەدىمكى پەلسەپە كاتېگورىيىسى بولۇپلا قالماستىن، شۇنداقلا ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخىدىمۇ مۇھىم بىر ئىقتىسادىي كاتېگورىيە ھېسابلىنىدۇ، بۇ ھال قەدىمكى دەۋرلەرگە باغلىنالمىسىرى شۇنداق ئىپادىلىنىدۇ. چۈنچە دەۋرىدە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىپ يېڭىشى ۋەتىلىم - پەن بىلىملىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى تارقىدا، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئۇرۇمۇشىنى ئىلگىدەپ كېلىۋاتقان تەكرىچىلىك قارىشى لېكىشىقا پاشلاپ، كىشىلەرنىڭ ماددىي - ئىقتىسادىي پائالىيىتىنى چەكلەپ تۇرىدىغان ئىدىيەۋى قورال سۈپىتىدە، ئەينى ۋاقىتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ قەلبىگە ئۈيغۇن بولغان بىر خىل ئەخلاق ئۆلچىمىنى كېلىپ چىققان. «ئىنساپتىن پايدا چىقتى» («ئەربابلار مۇھاكىمىلىرى. جۇ سۇلالىسى ئەربابلىرىنىڭ مۇھاكىمىلىرى. 1 - قىسىم»)، «ئىنساپ قاچسا پايدا قېلىدا تۇرماس» (شۇ كىتاب، 2 - قىسىم) دېگەنلەرنىڭ ئوخشاش بايانلار ئەنە شۇ يېڭىچە قاراش توغرىسىدىكى بايانلاردۇر. بۇ قاراشنىڭ تېخىمۇ بەكرەك تەكتلەپ، «ئىسلاملاشقان ئىنساپقا ھېرىس كېلىۋ، تېگى پەسلەر پايدىغا» («مۇھاكىمە ۋە بايان. رەھىمدىللىكتىكى ئارا») «ئىنساپ - ئادالەت دېگەن نەرسە بولغانكەن، پايدا - مەنپەئەت توغرىسىدا ئېغىز ئېچىشنىڭ ئېھتىياجى يوق» («مېڭزى. لياڭ خۇيۋاڭ. 1 - قىسىم») دېگەن قاراشلارنى تەرغىب قىلىپ، كىشىلەرنىڭ «پايدا - مەنپەئەت توغرىسىدا سۆز قىلىشى»غا قارشى تۇرغان، ھەتتا دۆلەتنىڭ مالىيە خىزمىتىنى ئۆتكۈچىلەرنىڭ بارلىقىنى «تەرمىچىلەر» دەپ ئاتىغان. بىراق، شۇ دەۋرنىڭ ئۆزىدىلا، كۈچلۈك قارشى بولغان ئىنساپ - پايدا قاراشلىرىمۇ كېلىپ چىققان، مەسىلەن، موزىچىلار «ئىنساپ دېمەك پايدا دېمەكتۇر» («موزى. دەستۇر، 1 - قىسىم») دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىنساپ بىلەن پايدىنى بىر لەشتۈرۈۋەتكەن. گۇەنزىدىمۇ «ئامبار - ئاغىنىلەرنىڭ ئىچى ئوق بولسا، ئەدەپ - يوسۇن ئېقىش تاپۇر» دەپ قارالغان؛ «پايدا» ئەخلاق ئۆلچىمىنىڭ ئولى دەپ تونۇلغان. قانۇنچىلار رەھىمدىللىك، ئىنساپ دېگەنگە ئوخشاش ئەخلاق ئۆلچەملىرىنى مەنسىتمەيلا قالماستىن، بەلكى كىشىلەرنىڭ پايدىنى كۆزلەپ، ۋېيانلاتقا قىتاچىلىغان روھىي ھالىتىدىن پايدىلىنىپ، مۇكاپاتلاش ۋە جازالاشنىڭ رولىنى ئەكتلەش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي ئۇستۇنلۇكىنى ئېرىشىش

مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان. تەرىقەتچىلەر «ھېچنېمە قىلماسلىق»، «قەدىمكىگە قايتىش» مەيدانىدا چىقىپ تۇرۇپ، ئىنساپ بىلەن پايدىنىڭ ھەر ئىككىسىنى چۆرۈپ تاشلىغان، جەڭگو دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، سۈن كۇڭ «ئادەمدە ئىنساپ بىلەن پايدىنىڭ ھەر ئىككىسىلا بولىدۇ» («شۇنزى، بۇيرۇق تەدبىر») دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ باشلامچى دەۋرلىرىدە، ھەر خىل تۈستىكى ئىنساپ - پايدا قاراشلىرى داۋاملىق ساقلىنىپ تۇرغان. خەن ۋۇدي زامانىسىغا كەلگەندە، دۇڭ جۇڭشۇ دەسلەپكى چاغلاردىكى كۈڭزىچىلار تەكتىلىگەن ئەخلاق ئۆلچىمى تۇغرىسىدىكى قاراشلارنى سۈبيېكتىپ ئىدېئالىزمنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە كۆتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ «ئىنساپقا كېلىش كېرەككى، پايدىنى قوغلاشماسلىق كېرەك» («خەننامە. دۇڭ جۇڭشۇنىڭ تەرجىمھالى») دېگەن نېمىسىنى ھەدەپ بازارغا سالغان، بولۇپمۇ ئەينى زاماندا خەن ۋۇدي «ھەممە ئېقىملارنى بىكار قىلىپ، كۈڭزىچىلىق ھۆكمىتىگىلا ئەمەل قىلىش» سىياسىتىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، «رەھىمدىللىك ۋە ئىنساپ» نى كۆكە كۆتۈرگەن، نەتىجىدە پۇل - مالنى ئېغىزغا ئالماسلىق كۆز قارىشى بارغانسېرى مۇقەددەس ئىقتىسادىي ئەقىدە بولۇپ قالغان. مىلادىدىن بىر ئەسىر ئىلگىرى چاقىرىلغان تۆز - تۆمۈر يىغىندا، ساك خۈڭىياڭنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتىگە قارشى تۇرغان كۆڭزىچىلار مانا مۇشۇ ئىقتىسادىي ئەقىدىنى دەستەك قىلىپ، ئۇنى ئىدىيە ساھەسىدىكى كۈرەشنىڭ مۇھىم قورالى قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن، پۈل - مالنى ئېغىزغا ئالماسلىق ئەقىدىسى فېئودالىلىق دەۋردە داۋاملىق ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ، فېئودالىلىق جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ناھايىتى زور توسقۇن بولۇش رولىنى ئويناپ كەلگەن. لېكىن شىمالىي سۇڭ دەۋرىدىن باشلاپ، ئەنئەنىۋى ئىنساپ - پايدا كۆز قارىشىغا قارشى تۇرىدىغان بىر خىل ئىلغار پىكىر ئېقىمى بارلىققا كېلىپ، ئۇ دولقۇنسىمان تەرەققىي قىلىپ، تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگىچە داۋام قىلىپ كەلگەن. پۇل - مالنى ئېغىزغا ئالماسلىق ئەقىدىسىگە ئاساسىي جەھەتتىن قارشى تۇرىدىغان مۇتەپەككۇرلەرنىڭ ھەممىسىلا دېگۈدەك ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلغان ياكى ئۇنىڭغا ھېسداشلىق بىلدۈرگەن، ئۇمۇمەن ئىسلاھ قىلىشقا قارشى تۇرىدىغان قالاق كۆڭزىچىلارلا بولسا بۇ ئەقىدىدە چىڭ تۇرغان. شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن لى گۇ ھەممىدىن ئاۋۋال «ئىنساپنى ئەلا بىلىپ، مەنپەئەتنى پەس كۆرۈش» كۆز قارىشىنى ئىنكار قىلىپ، «مەنپەئەت بولمىسا ئادەم بالىسى مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدىكەن، نېمىشقا مەنپەئەت توغرىسىدا ئېغىز ئېچىشقا بولمايدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. ئارقىدىنلا ۋاڭ ئەنشى يەنە: «سىياسەت مالنىيگە بېقىنىدۇ، شۇڭا، مالىيە دېگەنلىك ئىنساپ دېگەنلىك بولىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. سۇ شۇنمۇ «جاھان ئەھلىنى قۇرۇقتىن - قۇرۇق ئىنساپقىلا چاقىرىشقا بولمايدۇ»، «ئىنساپ پايدا - مەنپەئەتنى ئۇل قىلىمىقى لازىم، شۇنىڭدىلا بۇ ئىنساپ تەلەتۆكۈس ئىنساپ بولىدۇ» دېگەن. بۇراق، بۇ ئىلغار پىكىر ئېقىمىغا قارشى ھالدا، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جۇشى ئەنئەنىۋى ئىنساپ - پايدا قاراشنىڭ ئىلكىدىكى بىر مەھەل لېكتسىيە قالايمان سەپنى قايتىدىن

مۇستەھكەملەش غەرىزىدە، بۇ ئەنئەنىۋى ئەقىدىلەرنى جەمئىيەتنىڭ بارلىچە ئاقىلاپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن «ئىنساپ»نى ماختاپ، «پايدا - مەنپەئەت» نى سۆككەن. جۈشى بىلەن زامانداش ئۆتكەن يېڭى بولسا، مەنپەئەتچىلىك قارىشىنى راسا تەرغىپ قىلىپ، «مەنپەئەت بولمىسا، ئىنساپ دېگەنمۇ ئەسقاتمايدىغان قۇرۇق نەرسە بولۇپ قالىدۇ» دەپ ئوتتۇرىغا چىققان. چىن لياڭ جۇشىنىڭ قاراشلىرىغا تېخىمۇ يۇزمۇ - يۈز رەددىيە بېرىپ، «ئىنساپ بىلەن پايدىنى تەڭمۇتەڭ تۇتۇش» نى تەشەببۇس قىلغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى تەيجۇچىلىق ئېقىمىدىكىلەر «پۇقرالارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى» توغرىسىدىكى ئىلمىگە ئەھمىيەت بەرگەن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلاپقى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن يەن يۈەن - لى گۇن ئېقىمىدىكىلەر ھەتتا «مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش» نى فېئودال ھۆكۈمەتنىڭ مەنسەپ ئىمتىھانىنىڭ بىر مەزمۇنى قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى ماددىي ئىقتىسادىي تۈرمۈشقا ئەھمىيەت بېرىدىغان ۋە ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدىغان بەزىبىر مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىگە ئايلىنىپ قالغان. ئەپسۇس ئۇرۇشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىنساپ - پايدا مۇناسىۋىتىگە يېڭى سىنىپىي مەزمۇن قوشۇلدى. جۇڭگو خەلقىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك نۇرغۇن كىشىلىرى مالىيە ۋە پايدا - مەنپەئەت ئاشكارا ئەھمىيەت بېرىشنى تەلەپ قىلىپلا قالماستىن، مۇئەييەنلەشتىن قۇتۇلۇپ، ھاياتلىقنى ساقلاش ئۈچۈن، يەنىمۇ زامان سودا - سانائەت كارخانىلىرىنى قۇرۇش ئىشىنى راۋاجلاندۇرۇشنى پائال تۈردە قوللىدى. بۇ، ماھىيەتتە، جۇڭگولۇق كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى تەلەپ ئىدى. لېكىن پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ جاھىللار گۇرۇھىدىكى بەزى كىشىلەر مالىيە ۋە پايدا - مەنپەئەتنى ئېغىزغا ئالماسلىق دەيدىغان ئەكسىيەتچىل ئىنساپ - پايدا قارىشىدىن پايدىلىنىپ، يەنىمۇ زامان سودا - سانائەت كارخانىلىرىنى قۇرۇش ئىشىنى راۋاجلاندۇرۇشقا قەتئىي قارشى تۇردى. بۇ، ماھىيەتتە، يىمىرىلىش ئالدىدا تۇرغان فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنغانلىق ئىدى. تارىخنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، بۇ خىل ئەكسىيەتچىل ئىنساپ - پايدا قارىشىمۇ يوقىلىشقا قاراپ يۈز تۇتتى.

باج - سېلىقنى يەڭگىللەتىش ياكى «ئېلىق سېلىقنى يەڭگىللەتىش»، «غەللە - پاراقنى يەڭگىللەتىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ چۈنچىلىۋى دەۋرىدىن داۋاملىشىپ كەلگەن بىر خىل ئاتاقلىق مالىيە ئىدىيىسىدۇر.

ئەڭ باشتا، جەن ۋېنگۇڭ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 636 — 628 - يىللار) جەن بەگلىكىنى كۈچەيتىپ زۇراۋان بەگلىكىگە ئايلاندۇرماقچى بولغان زامانلاردا «ئېلىق - سېلىقنى يەڭگىللەتىش» («ئەربابلارنىڭ مۇھاكىمىلىرى. جەن بەگلىكى ئەربابلىرىنىڭ مۇھاكىمىلىرى») دېگەن سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش تەدبىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان؛ جەن داۋگۇڭ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 573 — 559 - يىللار) جەن بەگلىكىنىڭ زوراۋانلىق ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن زامانلاردىمۇ «غەللە - پاراقنى يەڭگىللەتىش» تەدبىرىنى مۇھىم سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش تەدبىرى قىلىپ بەلگىلىگەن. كېيىن، يەنزىمۇ

«ئىلمى - سېلىقنى يەڭگىللىتىش» نى تەشەببۇس قىلغان، كۆڭزى بولسا «ئىلمى - سېلىقنى يەڭگىل بولسۇن» دېگەنەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويغان. جەنگو دەۋرىگە كەلگەندە، كۆڭزىچىلارنىڭ ئەڭ چوڭ ئىككى گۇرۇھىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بولغان مېڭ كې بىلەن شۈن كۇاڭمۇ «باج - سېلىقنى يەڭگىللىتىش» نى قۇۋۋەتلىگەن ۋە ئۇنى ئۆزلىرى تەشەببۇس قىلغان «رەھىمدىللىك سىياسىتى» يا كى «ئادىل سىياسەت» نىڭ مۇھىم مەزمۇنى دەپ قارىغان.

چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى كۆڭزىچىلار ۋەكىللىرىنىڭ «باج - سېلىقنى يەڭگىللىتىش» نى تەشەببۇس قىلىشتىن مەقسەت، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى پەسەيتىش ۋە ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ يىراق كەلگۈسى مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇش ئىدى. ئۇلار ئېغىر باج - سېلىقنىڭ باج تۆلىگۈچىلەرنىڭ نارازىلىقى ۋە قارشىلىقىنى قوزغاپ قويۇشىدىن قورقاتتى؛ شۇنداقلا غەللە - پاراق ۋە باج - سېلىق ھەددىدىن ئارتۇق ئېغىر بولۇپ كەتسە، باج تۆلىگۈچىلەرنىڭ كەلگۈسىدىكى باج تۆلەش ئىقتىدارىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ قويۇشىدىنمۇ ئەنسىرەيتتى. لېكىن، ئۇلارنىڭ چىقىش نۇقتىلىرى يەنە بىر - بىرىنگە ئانچە ئوخشاپ كەتمەيتتى. شۇن كۇاڭ «باج - سېلىقنى يەڭگىللىتىش» نى ئېنىقراق ھالدا ئىشلەپچىقىرىش تۈرغۇسىدىن بايان قىلىپ، باجنى يەڭگىللەتكەندە، پۇقرالار ئېشىنالايدۇ، «پۇقرالار ئېشىنسا، ئاندىن بايى بولالايدۇ، پۇقرالار بايى بولسا، ئېتىزلار مۇنبەتلىشىپ، دۆلەت ئىشلىرى ئوڭشىلىدۇ، ئېتىزلار مۇنبەتلىشىپ، دۆلەت ئىشلىرى ئوڭشالسا، ئۇلۇم يۇز ھەسسىلەپ ئاشىدۇ» («شۇنزى. دۆلەتنى بېيىتىش») دېگەن.

چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى موزىچىلار باج - سېلىقنى يەڭگىللىتىش مەسىلىسىنى ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار تۈرغۇسىدىن شەرھىلەپ، ھۆكۈمران سىنىپلارنى «پۇقرالارغا ئېغىر سېلىق سېلىپ ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك قاتارلىق بايلىقلىرىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالماقتا» دەپ ئەيىبلىگەن. چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى قانۇنچىلار بولسا، ئوخشاشمىغان باج ئىلىنىش ئوبيېكتلىرىدىن ئوخشاشمىغان مىقدارلىق باج ئىلىشنى يەنى پومېشچىكلار بىلەن ئاز يېرى بارلاردىن يەڭگىل باج ئىلىش، سودىگەر، سودىگەر، سودىگەر ئاقسۆڭەك ۋە باشقا تەييارتاپلاردىن دېگەنىدى. كۆڭزى، مېڭ كېلارنىڭ باج - سېلىقنى يەڭگىللىتىشنى تەشەببۇس قىلىشتىكى مەقسىتى بولسا ئەينى زامانىدىكى يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ۋەكىللىرى ئوتتۇرىغا قويغان غەللە - پاراقنى ئىسلاھ قىلىش تەشەببۇسىغا قارشى تۇرۇش ئىدى. كۆڭ چىۋىنىڭ «ئىلمى - سېلىق يەڭگىل بولسۇن» دېگەن تەلىپى لۇ بەگلىكىدىكى ھەزرىتى جىۋىنىڭ باج - سېلىقنى ئىسلاھ قىلىش تەدبىرىگە ھۇجۇم قىلىش غەرەزىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان؛ مېڭ كې تەرغىپ قىلغان «باج - سېلىقنى يەڭگىللىتىش» تەدبىرى بولسا جەنگو دەۋرىدىكى يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان پومېشچىكلار سىنىپى ۋەكىللىرىنىڭ دۆلەتنى بېيىتىش سىياسىتىگە قارىمۇقارشى قويۇلغانىدى. ئۇ دۆلەتنى بېيىتىش سىياسىتىگە قايتا - قايتا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى «رەھىمدىللىك سىياسىتىنى يۇزكۆزمەي، باي بولۇش كويىغا چۈشكەن شاھ» («مېڭزى. لياۇ. 1 - قىسىم») كىم بولۇر دېسە، «زالىم شاھ چېپ بولۇر» («مېڭزى. گاۋزى. 2 - قىسىم») دېگەن.

چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى موزىچىلار باج - سېلىقنى يەڭگىللىتىش مەسىلىسىنى ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار تۈرغۇسىدىن شەرھىلەپ، ھۆكۈمران سىنىپلارنى «پۇقرالارغا ئېغىر سېلىق سېلىپ ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك قاتارلىق بايلىقلىرىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋالماقتا» دەپ ئەيىبلىگەن. چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى قانۇنچىلار بولسا، ئوخشاشمىغان باج ئىلىنىش ئوبيېكتلىرىدىن ئوخشاشمىغان مىقدارلىق باج ئىلىشنى يەنى پومېشچىكلار بىلەن ئاز يېرى بارلاردىن يەڭگىل باج ئىلىش، سودىگەر، سودىگەر، سودىگەر ئاقسۆڭەك ۋە باشقا تەييارتاپلاردىن

ئىسراپچىلىق - ئىقتىساد چىللىق نەزەريىسى بۇ، كىشىلەر كۈندىلىك ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا قوللىنىدىغان ئاتالغۇ. جۈملىدىن چەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىن تارتىپ يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگۈچىلىك بولغان 2000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتلىق بولغان ئارىلىقتا، ئىسراپچىلىق - ئىقتىساد چىللىق دېگەن بۇ ئاتالغۇ خىلمۇ - خىل ئىقتىسادىي قاراشلارنى ئىپادىلەيدىغان بىر ئاتالغۇ بولۇپ كەلگەن، شۇڭا، بۇ جۈملىدىكى ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخىدا دائىم ئۇچرايدىغان كاتېگورىيىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ يەنە ئەخلاق جەھەتتىكى تەقدىرلەش ۋە ئەيىبلەش دېگەن مەنىلىرىمۇ بار.

ئىسراپچىلىق - ئىقتىساد چىللىق ئىستېمال سەۋىبىنىڭ ئوستۇن - تۆۋەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. كىشىلەر ئادەتتە بەلگىلىك ئالاھىدە ئۆلچەمدىكى ئىستېمال ئەھۋالىنى ئىسراپچىلىق دەپ ئاتايدۇ. بۇ ئۆلچەمدىن تۆۋەن بولغان ئىستېمال ئەھۋالىنى بولسا ئىقتىساد چىللىق دەپ ئاتايدۇ. چەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى كۆزقاراشلارنىڭ كۆپىنچىسى «ئەدەب»نى ئىسراپچىلىق بىلەن ئىقتىساد چىللىقنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىۋالغان. چۈنچىلىۋە دەۋرى ئىلىمىز تارىخىدا ئىجتىمائىي - ئىقتىساد كەسكىن ئۆزگىرىش ياسىغان دەۋر بولۇپ، بۇ چاغدا كونا ئۇستۇرۇلما - ئەدەب چاك - چەكلىدىن يۆسۈلۈش هالىتىدە تۇرۇۋاتاتتى، تەسىر كۈچى كۈندىن - كۈنگە زورىيىپ، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان پوھېشچىلار ھىسسىيى «ئەدەب» بويىچە بەلگىلەنگەن تەبىقىچىلىك ئىستېمال ئۆلچىمىگە بارغانسېرى خىلاپلىق قىلىۋاتاتتى ۋە ئۇنى بۇزۇۋاتاتتى. كونا ھۆكۈمرانلار ئىلىپ بۇ ھالنى «ئۆزىنىڭ

ئۈچۈر باج ئېلىش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، ھېرىدالىق ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىغا مەدەت بېرىشنى، بوز يەر ئېچىشقا ۋە يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئۆسۈشىگە تۈرتكە بولۇشنى تەشەببۇس قىلغان.

چەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى باج - سېلىقنى يەكۈنلىتىش ئىدىيىسى، ئۇنىڭ تۈپ قارىشىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئاساسەن كۆڭزىچىلارنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەھمىيەت بەرگەنلىك بىرەر يېڭى مەزمۇن ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان. مەسىلەن، تاك دەۋرىدە ئۆتكەن لى ئاۋ ئۆزىنىڭ «باج - سېلىققا باھا» دېگەن مەخسۇس كىتابىدا: «ھەممە كىشى ئۈچۈر باج - سېلىقتىن بايلىق كىرىدىغانلىقىنى بىلىدۇ، لېكىن يېنىك باج - سېلىقتىن تېخىمۇ كۆپ بايلىق كىرىدىغانلىقىنى بىلمەيدۇ»، ئۇنىڭ سەۋەبىنى شۇكى، باج - سېلىق يەكۈنلەشمە، «يەر - ئېتىزلار ئاق قالمايدۇ، تېرىقچىلىق كۈنسايىن گۈللىنىدۇ»، «يەردىن تاپاۋەت بولۇپ تۇرىدۇ، كىشىلەر كۈندىن - كۈنگە بېيىپ بارىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ، شۇن كۇاك ئاساسىي جەھەتتىن قويۇپ ئۆتكەن نەزەرىيەدۇر.

چەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى باج - سېلىقنى يەكۈنلەتمەي ئىدىيىسى تولىراق ئوتتۇرا، كىچىك پومېشچىكلارنىڭ ئۆز ئۈستىدىكى سېلىقنى يەكۈنلەتمەي تەلىپىنى تەكىس ئەكىتۈرىدۇ، شۇڭا، ئۇنىڭ «باج - سېلىقنى يەكۈنلەتمەي» دائىرىسى تولىراق يەر - بېلىچى پىلەنلا چەكلىنەتتى، چەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى كۆڭزىچىلارنىڭ كۆپىدەك ئانداق «سودا - سېتىق بېجىنى يەكۈنلەتمەي» دېگەن تەشەببۇس ئۇنىڭدا ئازراق ئىدى.

كۈك چېۋ، مېنىڭ كېيىن شۇن كۇاك، موزى دېگەن مەدداھلارنىڭ قارالىشى.

ئىمتىيازلىق ھوقۇقلىرىنى بۇزۇۋاتقان ۋە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىنى لىكىشتۇاتقان ئېغىر ئەھۋال دەپ قارايتتى، شۇڭا، ئۇلار ئىسراپچىلىق - ئىقتىسادچىللىق دېگەن بۇ سۆزلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق، يېڭىدىن كۆللىنىۋاتقان پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئىستېمال جەھەتتىكى ئەدەبتىن چىقىپ كەتكەن ھەرىكەتلىرىنى ئەيىبلىگەنىدى.

چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، كونا ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ۋەكىللىرى ئىسراپچىلىق - ئىقتىسادچىللىق دېگەن بۇ كاتېگورىيىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا باشلىغان، ئۇلار ئەدەبنى ئىسراپچىلىق - ئىقتىسادچىللىققا باھا بېرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىپ، بۇ ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتكەن ئىستېمالنى ئىسراپچىلىق دەپ ئاتىغان ۋە «ئىسراپچىلىق ھەممە يامانلىقنىڭ چوڭى» دېگەن. ئىسراپچىلىقنىڭ نېمە ئۈچۈن يامانلىق بولىدىغانلىقى توغرىسىدا كۈڭزىچىلىقنىڭ ئاساس سالغۇچىسى كۈڭ چيۇ چۈنچيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بىر قەدەر ئېنىق چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دېگەن: «ئەدەب ئىسراپچىلىقتىن كۆرە ئىقتىسادچىللىقنى ئۈستۈن قويىدۇ». ئۇ يەنە مۇنداق دېگەن: «ئىسراپچىلىقنىڭ چوڭچىلىق بولۇپ كۆرۈنگىنىدىن كۆرە، ئىقتىسادچىللىقنىڭ بېخىللىق بولۇپ كۆرۈنگىنى ئارتۇق.» بۇ، ئىقتىسادچىللىق كۆرۈنۈشتە بېخىللىق ۋە پىخسىقلىقتەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئىسراپچىلىق كونا ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ سالاھىيىتى ۋە ھوقۇقىغا ھۆرمەتسىزلىك قىلىدىغان «يوسۇندىن چىقىپ كېتىش»، «يۇقىرىغا يېنىش» ھەرىكىتىگە ئايلىنىپ قالىدۇ، دېگەنلىكتۇر. ئىسراپچىلىقنى يامانلىق دەپ قاراپ، ئۇنىڭ ئەيىبلەيدىغان ئىقتىسادىي چىللىقىنى ياخشى دەپ قاراپ، ئۇنىڭ تەشەببۇس قىلىدىغان بۇ خىل ئىدىيە جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخىدا «ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىش» نەزەريىسىنى دەپ ئاتىلىدۇ.

چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى موزىچىلار بىلەن تەرىقەتچىلەرمۇ ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىشنى قۇۋۋەتلىگەن. موزىچىلار ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەنپەئىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، كونا ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىسراپخورلۇق تۇرمۇشىنى تازا كەسكىنلىك بىلەن پاش قىلغان ۋە تەنقىد قىلغان، ئۇلار ئەدەبنى ئىسراپچىلىق بىلەن ئىقتىسادچىللىقنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىشقا قارشى تۇرغان، ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئەدەبتە بەلگىلەنگەن تۇرمۇش ئۆلچىمىنى ماھىيەتتە ھەددىدىن ئاشقان ئىسراپچىلىق دەپ قارىغان. تەرىقەتچىلەر مەسلىكە زاۋالغا يۈز تۇتقان سىنىپنىڭ نەزەرى بىلەن قاراپ، كىشىلىكنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت جەھەتتىكى بارلىق ئىلغارلىقلىرىنى «ئىسراپچىلىق»، كىشىلىكنى چۈشكۈنلەشتۈرىدىغان بۇزۇق ئىش دەپ ھېسابلىغان، شۇڭا، كىشىلىكنىڭ جەمئى ئىلغار مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى سۇپۇرۇپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلىپ، جەمئىيەتنى چېكىنىدۈرۈپ، ئەڭ قالاق، ئەڭ نادان ھالەتتىكى باشلانغۇچ دەۋرگە قايتۇرماقچى بولغان.

چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن كېيىنكى 2000 يىللىق ۋاقىت ئىچىدە، «ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىش» نەزەريىسى ئىسراپچىلىق - ئىقتىسادچىللىق مەسىلىسىدە ئېخىمۇ ھۆكۈمران ئورۇنغا ئىگىلىگەن كۆز قاراشقا ئايلىنىپ، فېئودالىق ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم ئەنئەنىۋى ئەقىدىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.

مەيدانغا ئېلىپ چىقىش ئۈچۈن «ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىش» نەزەرىيىسى چىن سۈلالىسىدىن ئىلگىرىكى كۆڭزىچىلارنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، تەبىقىچىلىك ۋە مۇتەئەسسىپلىكنىڭ روشەن تۈسىنى ئالغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، باشقا - باشقا مەيدانلىق تەبىقىلىرىدىن ئورۇن ئالغان كىشىلەر ئۆچۈن ئىستېمالنىڭ باشقا - باشقا ئۆلچەملىرى بولۇشى كېرەك، بۇ ئۆلچەملەردىن ئېشىپ كەتكىنى ئىسراپچىلىق دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار ئىستېمال مەسىلىسىگە ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ئۈزگۈسىدىن قارىمىغان، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادچىللىقنى تەشەببۇس قىلىشتىن مەقسىتى جۇغلانمىنى كۆپەيتىش، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش ئەمەس ئىدى، ھەتتا ئۇلار كۆپ ھاللاردا يېڭى تېخنىكىلارنىڭ قوللىنىلىشىنى ۋە يېڭى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى «ئىسراپچىلىق» دەپ قارايتتى. بۇنداق كۆز قاراش دەل ھېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنىڭ تەرەققىياتىنى ئاستىلاتقانلىق ۋە كونا قائىدىلەرگە يېپىشىۋالغانلىقنىڭ ئىنكاسى ئىدى.

چوڭ پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىقتىسادىي ئىدىيىلەرنىڭ ھەرقانداقى «ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىش»نى تەشەببۇس قىلاتتى، بۇنىڭدىن مەقسەت، بىر تەرەپتىن، فېئودال ھۆكۈمرانلارنى گۈزەللەشتۈرۈپ كۆرسىتىش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەكچى خەلقنە ۋەز - نەسىھەت قىلىپ، ئۇلارنى ھايۋان كەبى ياشايدىغان قاتلاملىق تۇرمۇشقا مۇكىرى قىلىۋېلىشقا كۈندۈرۈش ئىدى، ئاتالمىش «پۈتۈن ئالەمنى ئىقتىسادچىللىققا ئۈگىتىش» دېگەنلىك ئۈزۈل - كېسىل شۇ ئىدى. لېكىن، ئوتتۇرا، كىچىك پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىقتىسادىي ئىدىيىلەرنىڭ ھەممىسى ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىشنى قوللىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ چوڭ بېيۇروكرات، چوڭ پومېشچىكلارنىڭ شەرم - ھاياسىز تۇرمۇشىنى بىرقەدەر كەسكىنلىك بىلەن پاش قىلغان ۋە تەنقىد قىلغان. بۇ يەنە كۆپ چېۋىنىڭ تۆۋەن تەبىقىدىكىلەرنىڭ «يوسۇندىن چىقىپ كەتكەن»، «يۇقىرىغا يانغان» ھەرىكەتلىرىگە مەخسۇس «ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىش» يولى بىلەن قارشى تۇرىدىغان ئەنئەنىسىدىنمۇ پەرقلىنەتتى.

ئۇزاققا سوزۇلغان فېئودالىق جەمئىيەتتە، ئەنئەنىۋى ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىش نەزەرىيىسىنىڭ ئەكسىچە بولغان ئايرىم قاراشلارمۇ كېلىپ چىققان. مەسىلەن، «كۆڭزى» نىڭ «ئىسراپخورلۇققتىن ياخشى ئىش يوق» دېگەن بابىدا «ئىسراپخورلۇققتىن ياخشى ئىش يوق» دېگەن قاراش تەرغىپ قىلىنىپ، ئىستېمالدا ئىسراپچىلىق قانچە كۆپ بولسا، بايلارنىڭ مېلى شۇنچە كۆپ تارقىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كەمبەغەللەرگە ئىش - ھۈنەرلىك بولۇش ۋە جان بېقىش ئىمكانىيەتلىرى تۇغۇلىدۇ، دەپ قارىلىدۇ.

1 - قېتىملىق ئەپيۇن ئۇرۇشى پارتلاش ھارپىسىدا، فېئودالىق جەمئىيەتتىكى كاپىتالىزمنىڭ ئۇندۇرمە ھالەتتىكى تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگۈچى مۇتەپەككۇر ۋەكىلى يۈەن ئەنئەنىۋى «ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىش»

نەزەرىيىسىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىش «يۇقىرىغا قارىتىلىشى كېرەككى، تۆۋەنگە قارىتىلماسلىقى كېرەك؛ دامراتلارغا پەندە - نەسىھەت قىلىش كېرەككى، بايلارغا قىلماسلىق كېرەك» دېگەن. بۇ، ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىش تەلىپىنى فېئودال هۆكۈمرانلار بىلەن كەمبەغەل - نامراتلارغىلا قويۇش كېرەككى، «بايلار» (سودىگەرلەر بىلەن پومېشچىكلار)غا قويماسلىق كېرەك، دېگەنلىكتۇر. ئۇنىڭ قارىشىچە، بايلار ئىسراپچىلىق قىلسىلا، ئىستېمال بۇيۇملىرىغا بولغان تەلەپ ئاشىدۇ - دە، «ئىش تەقسىماتى بىلەن ئالماشتۇرۇش» يۈكسىلىدۇ.

ۋېبې يۇەننىڭ بۇ «ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش» پىكرى «بايلار» نىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئالاهىدە مەنپەئەتىنى هېس قىلىشقا باشلىغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزىنى فېئودالىق جەمئىيەتتىكى هۆكۈمرانلار بىلەن دېهقانلارنى پەرقلەندۈرۈشكە باشلىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئەنگىلىيە ئىسراپچىلىق - ئىقتىسادچىللىق نەزەرىيىسى ئىستېمالنى هامان ئىشلەپچىقىرىشنى سۈسلاشتۇرۇش ۋە بوغۇش رولىنىلا ئويناپ يەتكەن ئامىل بولۇپ قالىدۇ، دەپ قاراپ، ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىش، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، ۋېبې يۇەن بولسا، بەلگىلىك ئەهۋال ئاستىدا ئىستېمالنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنىمۇ كۆرۈشكە باشلايدۇ، بۇ هەم ئۇنىڭ ئەنگىلىيە ئىسراپچىلىق - ئىقتىسادچىللىق قارىشىنى بۆسۈپ ئۆتكەنلىكىنىڭ بىر ئىپادىسىدۇر.

ئەپسۇس ئۇرۇشتىن كېيىنكى يېرىم مۇستەملىكە - يېرىم فېئودالىق جەمئىيەتتە، ئىسراپچىلىق بىلەن ئىقتىسادچىللىق توغرىسىدىكى تالاش - تارتىشلار كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى قوللاش ياكى ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش ئۇستىدىكى تالاش - تارتىشلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالغان. پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ جاهىللار گۇرۇهىنىڭ «ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىش» توغرىسىدىكى تەرغىباتىنىڭ مۇهىم نۇقتىسى ئىستېمال جەهەتكە ئەمەس، ئىشلەپچىقىرىش تەرەپكە قويۇلغان بولۇپ، ئۇلار يېڭىچە سانائەت تېخنىكىلىرى ۋە سانائەت مەهسۇلاتلىرىنىڭ بارلىقىنى «غەلىتە-غارايىپ ئازدۇرغۇچىلار»، «قۇرۇق ئىسراپخورلۇق» دەپ ئاتىغان. «ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىش» دېگەن نېمىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، غەربنىڭ پەن - تېخنىكىسىنى ئۆگىنىشكە، يېڭىچە سودا - سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا قارشى تۇرغان. بۇ خىل مۇقام بۇرژۇئا تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئىقتىسادىي ئىدىيىلەرنىڭ بارغانسېرى قاتتىق زەددىيىلىرىگە ئۇچرىغان. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، تەن سىتۇك، لىياڭ چىچاۋ قاتارلىقلار جاهىللار گۇرۇهىنىڭ «ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىش» نەزەرىيىسىنى كەسكىن تەنقىد قىلىپ، بۇنداق سەپسەتىنىڭ ئەمەلىيەتتە بايلارنىڭ يېڭىچە سودا - سانائەتكە مەبلەغ سېلىشقا قارشى تۇرۇش بىلەن، قالاق فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە شەكلىنى ساقلاپ قېلىشنى كۆزلەيدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. تەن سىتۇك يەنە «ئىسراپچىلىق ئەلادۇر» دېگەن هۆكۈمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «ئىسراپچىلىق» (ئەمەلىيەتتە بەزىبىر ئىستېمال تۇرلىرىنى كۆپەيتىشنى

کۆرسەتەدۇ) بازارنی کېڭەيتىشكە پايدىلىق، شۇڭا ئۇ يەزا ئىگىلىكى، سانائەت، سودا ساھەلىرىدىكى كاپىتالىستلارنىڭ پايدا ئېلىشىغا قولايلىق تۇغدۇرىدۇ، دەپ قارىغان.

جۇڭگونىڭ يېقىنقى بۇرژۇئاچە ئىسراپچىلىق ـ ئىقتىسادچىللىق نەزەريىسىدە، يەن فۇنىڭ قارىشى ئەڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە. يەن فۇ ئىسراپچىلىق ـ ئىقتىسادچىللىق مەسىلىسىنى ئىستېمال بىلەن جۇغلانمىنىڭ مۇناسىۋىتى ئاساسىدا دەللىلەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىقتىسادچىللىقنىڭ ئۆزى بىر گۈزەل ئەخلاق، «ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىش» كېرەك، ئەمما ئىستېمالنى ئاشۇرىدىغان ھەرقانداق بىر ئىشنى «ئىسراپچىلىق» دەپ ئەيىبلەۋېرىشكە قارشى تۇرۇش كېرەك. ئۇ كاپىتال جۇغلاشتا پايدىلىق ياكى پايدىسىز بولۇشنى ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئىسراپچىلىقنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىستېمالنىڭ ئېشىشى كاپىتال جۇغلاشقا دەخلى يەتكۈزمەي، بەلكى تۇرتكە بولۇش رولىنى ئوينىسىلا، ئىستېمالنى ئۆز لايىقىدا ئانچە ـ مۇنچە ئاشۇرۇشنى «ئىسراپچىلىق» دېگىلى بولمايتتى. «ئىقتىسادچىللىقنى تەرغىپ قىلىش»نى باھانە قىلىپ، يېڭىچە سودا ـ سانائەت ئورۇنلىرىنى قۇرۇشقا قارشى تۇرغۇچىلار «مالىيە مەتبۇلىرى» دىن باشقا نەرسە ئەمەس، خالاس.

مودي (ملادىدىن ئىلگىرىكى 468 ـ 376 ـ يىللار) رىۋايەتلەرگە كۆرە، ئۇ لۇ پادىشاھلىقىدىكى (يەنە بىر رىۋايەتتە سۇڭ پادىشاھلىقى دېيىلىدۇ) بولۇپ، سۇڭ پادىشاھلىقىنىڭ تۇرىسى بولغان، چىڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئاتاقلىق مۇتەپەككۇر ۋە موزىچىلىق ئېقىمىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى ئىدى. موزىچىلىق تەلىماتى ئاساسەن «مۇزى» دېگەن كىتابقا يېزىلغان. بۇ كىتابنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان قىسمى 53 باب بولۇپ، ئۇنىڭدىن مودىنىڭ ئۆز ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغانلىرى ئاساسەن «دانالارنى قەدىرلەش»، «بىرەدەك لىكىنى قەدىرلەش»، «ئۆزئارا كۆيۈنۈش»، «ئۇرۇشقا قارشى تۇرۇش»، «خەج ـ خىراجەتنى تېجەش»، «دەپنە چىقىملىرىنى تېجەش»، «تەكرى ئىرادىسى»، «مىڭ گۈي»، «نەغمە ـ ناۋاغا قارشى تۇرۇش»، «تەقدىرچىلىككە قارشى تۇرۇش»، «كۆكۈزىچىلىققا قارشى تۇرۇش» دېگەنگە ئوخشاش بابلار بولۇپ، قالغانلىرىنىڭ بىر قىسمى كېيىنكى موزىچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدۇر.

مودى جەمئىيەتتە زور ئۆزگىرىشلەر بولۇۋاتقان چېنجيۇ ـ جەنگو دەۋرلىرىدە ياشىغان. ئۇ چاغدا، كەڭ بەمگەكچى خەلق ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى يېڭىچە ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار تەبىقىسى سۈپىتىدە ياخشىلاۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك قوشۇۋېلىش ئۇرۇشلىرى ۋە ۋاڭ ـ گۈڭ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ دەھشەتلىك قىسما قلىرى دەستىدىن، يەنىلا قاتتىق كۈلپەت چەكمەكتە ئىدى. مودى ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، ئۆمۈر بويى «تېرە ـ پالاستىن كىيىم كىيىپ، كېچە ـ كۈندۈز ئارام ئالماي، جەبر ـ جاپانى مىزان قىلىپ» («جۇاڭزى. ئالەم»)، تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ، ھارماي ـ تالماي، ھەممە بەگلىكلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ، ئۆزئارا كۆيۈنۈش، ئۇرۇشقا قارشى تۇرۇش، دانالارنى قەدىرلەش، بىرەدەكلىكنى قەدىرلەش، خەج ـ خىراجەتنى تېجەش، دەپنە چىقىملىرىنى تېجەش، نەغمە ـ ناۋاغا قارشى تۇرۇش،

تەقدىرچىلىككە قارشى تۇرۇش دېگەنگە ئوخشاش ئىشلارنى تەشەببۇس قىلغان.

«ئۆزئارا كۆيۈنۈش، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش» مودى ئىدىيىسىنىڭ ئۆزىكى. ئۇنىڭ قارىشىچە، كۆيۈمچانلىق بىلەن رەھىمسىزلىك، پايدا بىلەن زىيان بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ. ئەينى زامانداكى ئىجتىمائىي ئەنئەنىزلىكلەر ۋە ئەڭگەكچى خەلقنىڭ خاتىرجەم ياشىيالماسلىقى كىشىلەر-نىڭ بىر - بىرىگە كۆيۈنمەستىن، ئەكسىچە بىر - بىرىگە يامانلىق قىلىشىدىن، بىر - بىرىگە مەنپەئەت يەتكۈزمەي، ئەكسىچە بىر - بىرىگە زىيان يەتكۈزۈشىدىن كېلىپ چىققان. جاھاننى تەنجىلاندۇرۇش ئۇچۇن، «بەدىنىيە تىلىك، قارامىلىق، ئاداۋەت، ئۆچمەنلىك»نى تۆگىتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا «بىر - بىرىگە كۆيۈنۈش، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈشنى دەسستىش» كېرەك («مەزى. كۆيۈنۈش» تۆۋەندە «ەزى» دىن ئىبارەتلىكى نەقىللەرنىڭ باب نامىلا كۆرسىتىلىدۇ).

«ئۆزئارا كۆيۈنۈش، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش» پىرىنسىپىنى ئىش يۈزىدە كۆرسىتىش ئۇچۇن، مودى ماددىي مەنپەئەتكە بەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك دېمەكلىك كىشىلەكنىڭ ياشاش مەنپەئىتى دېمەكلىكتۇر» («دەپنە چەتئەللەرنى تەجەش» 2 - قىسىم)، بۇ، كىشىلەكنىڭ ياشىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، ئۆي - جاي، يۇرۇش - تۇرۇش، خەج - خىراجەت قاتارلىق ماددىي مەنپەئەتلەردىن ئايرىلالمايدۇ، دېگەنلىكتۇر. مودى ھەممىدىن ئاۋۋال مەلۇم شەخسنىڭ مەنپەئىتىنى ئەمەس، باشقىلارنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ، يەنى ئۇ: «باشقىلارنىڭ مەنپەئىتىگە پايدىلىق ئىش بولسا قىلىش، باشقىلارنىڭ مەنپەئىتىگە پايدىلىق ئىش بولمىسا قىلماسلىق» («نەغمە-ناۋاغا قارشى تۇرۇش» 1 - قىسىم) كېرەك دەيدۇ. شۇڭا ئۇ ئۆزىنىلا كۆزدە تۇتۇپ، باشقىلارنى كۆزدە تۇتماسلىققا، «باشقىلارنى زىيانغا ئۇچراتىپ، ئۆزىگە پايدا كەلتۈرۈش» («ئۇرۇشقا قارشى تۇرۇش» 1 - قىسىم) قىلىقلىرىغا قارشى تۇرۇپ، «كۆچى بارلار باشقىلارغا يارەملىشىش، مېلى بارلار باشقىلارغا بۆلۈپ بېرىش» («دانالارنى قەدىرلەش» 2 - قىسىم) نى پۈتۈن كۆچى بىلەن تەشەببۇس قىلىدۇ.

كىشىلەرنىڭ ماددىي مەنپەئىتىنى ئاشۇرۇش ئۇچۇن، مودى ماددىي ئەشيالار ئىشلەپچىقىرىشىنى بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشىنى قاتتىق تەكىتلەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى ۋە راۋاجلىنىشى ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشىنى ۋە كىشىلەر تۇرمۇشىنىڭ جاپالىق ۋە ھالاۋەتلىك بۆتۈشىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «دۆلەتنىڭ بېيىشى ئىش - ئۇقەتنىڭ گۈللىنىشىگە باغلىق». ئەگەر «ئىش - ئۇقەتتە ھۆرۈنلۇق قىلىپ»، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرمىغاندا، «كىيىم-كېچەك بايلىقى يېتىشمەي، ئاچ - يالىڭاچلىق غېمى بېسىۋالىدۇ» («تەقدىرچىلىككە قارشى تۇرۇش» 1 - قىسىم). ئۇ شۇنداق دەيدۇكى، ئادەم ھايۋانغا ئوخشىمايدۇ، ھايۋانىڭ «ئەركىگى يەر تېرىپ، باغۋەنچىلىك قىلمىسمۇ، چىشىنى بۆز تۆقۈمىسمۇ كىيىم - كېچەكسىز، يېمەك - ئىچمەكسىز قالمايدۇ»، ئادەم بولسا «ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ياشايدۇ، ئۆز كۈچىگە تايانمىغانلار ياشىيالمايدۇ، ئۆز ئەمگىكىگە تايانغاندىلا، ئۆز جېنىنى باقىدىغان نەرسىگە ئېرىشەلەيدۇ. شۇڭا، تىرىشىپ ئەمگەك

قىلغاندىلا، تېخىمۇ كۆپ ماددىي مەھسۇلات ئىشلەپ چىقارغىلى بولىدۇ، يەنى «كۆچى بازلار باي بولىدۇ، كۆچى يۇقىلار نامراتلىشىدۇ، كۆچى جارلار تۆۋ ئۆتىدۇ، كۆچى يۇقىلار تاج قالىدۇ» («تەقدىر چىلىكىكە قارشى تۇرۇش» 2 - قىسىم). مودىنىڭ قارىشىدا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە ياتمايدىغان ئەمگەكنى بىر قاتاردا قويىدىغان خاتا تونۇش ئاممىلىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۇنىڭدىن 2000 نەچچە يىل ئىلگىرىلا ئەمگەكنى ئىجتىمائىي بايلىقنى ياشۇرۇشنىڭ مەنبەسى ۋە ئادەم بىلەن ھايۋاننى ئايرىشنىڭ بەلگىسى دەپ قارىشى ئىنتايىن قىممەتلىكتۇر.

«خەج - خىراجەتنى تېجەش» ئىدىيىسى مودىنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىدە ناھايىتى گەۋدىلىك ئورۇننى تۇتىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۆلەتنىڭ بېيىشى ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ تىنچ - پاراۋان تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا باغلىق بولغاندىن تاشقىرى، «ئورۇنسىز چىقىملارنى قىلماسلىق» («خەج - خىراجەتنى تېجەش» 1 - قىسىم) ئىجتىمائىي بايلىقنى تېجەش بىلەن زىچ باغلىنىشلىق. ھەر قانداق تۈزۈمدىكى بۇزۇپ - چېچىش، ئىسراپخورلۇق مالىيىنىڭ يېتىشمەسلىكىگە سەۋەب بولۇش بىلەنلا قالماي، تېخىمۇ يامىنى «يۇقىرانىڭ ئۈستىدىكى ئېلىق - سېلىقنى ئېغىرلاشتۇرىدۇ» («خاتا لېكتىن ساقلىنىش»)، ئەمگەكچى خەلقنىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ۋاڭ - گۈك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، تۇرار جاي، يۇرۇش - تۇرۇش، خەج - خىراجەت، دەپتە - مۇراسىم قاتارلىق جەھەتلەردىكى چېكىدىن ئاشقان ئىسراپخورلۇقلىرىنى قاتتىق ئەيىبلەش ۋە «يېگىدىن قوشۇلغان خىراجەتلەرنىڭ ھەرقاندىقى پۇقرالارنىڭ مەنپەئىتىگە تەسىر يەتكۈزمەسلىكى، دانا پادىشاھلارنىڭ ھەرگىز ئۇنداق قىلماسلىقى كېرەك» لىكىنى تەلەپ قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە «ئىقتىسادچىلار روناق تاپۇر، ئىسراپخورلار ۋەيران بولۇر» دەپ تەكىتلەپ كۆرسىتىدۇ. ئىقتىسادچىلىق ئىلىمىزنىڭ قەدىمكى مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ بىرقەدەر ئومۇملاشقان كۆز قارىشىدۇر. لېكىن مودىنىڭ ئۆزى ئۇلگە كۆرسەتكەن ۋە بەلگىلىك بىر ئىلمىي ئېقىمنىڭ تەشەببۇسى سۈپىتىدە زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىش زادىلا كۆزۈلۈپ باققان ئىش ئەمەس.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ، مودى نۆۋۈسنىڭ كۆپەيمىشىگە ئەمەل ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، نۆۋۈسنى تازا كۆپەيتكەندىلا، ئەينى ۋاقىتتىكى «يەر ئېشىپ قېلىش، ئەمگەك كۆچى يېتىشمەسلىك» زىددىيىتىنى ھەل قىلىپ، ئەمگەك كۈچىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، تېخىمۇ كۆپ ئىجتىمائىي بايلىق ئىشلەپچىقىرىشقا بولىدۇ. ئۇ ئادەمنىڭ ئىجتىمائىي بايلىق يارىتىقۇچى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەنىدى. شۇنىڭدەك، ئۇ نۆۋۈسنىڭ كۆپىيىشى بايلىقنىڭ كۆپىيىشىدىن كۆپ تەس دېگەن قاراشقا كېلىپ، «نېمىنىڭ كۆپىيىشى تەس دېسە، ئادەمنىڭ كۆپىيىشى تەس دېسە بولىدۇ» دېگەن. بىراق، ئۇ بالدۇر توي قىلىش، غەللە - پاراق، ئالۋان - ياساقنى يەڭگىللىتىش، ئورۇشقا قارشى تۇرۇش، دەپنە مۇراسىملىرىنى ئاددىيلاشتۇرۇش ۋە ۋاڭ - گۈك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق بايلىق توپلىشىنى چەكلەش قاتارلىق ئىشلارنى يولغا قويغاندىلا،

لوپۇسمۇ ھەسسىلەپ ئاشىدۇ، دەپ قارىغان. بۇ ئىلىمىزدە ئەڭ بۇرۇن ئوتتۇرىغا چىققان لوپۇس نەزەريىسىدۇر. مودى يەنە ئەمگەك پىلەرنىڭ ھاردۇق ئىلىشىغىمۇ قاتتىق ئەھمىيەت بېرىپ، ئەمگەكچىلەرنى ھاردۇق ئالدۇرماسلىقنى پۇقرانىڭ ئۇستىدىكى ئۇچ كۇلپەتنىڭ بىرى دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان («نەغمە ـ ناۋاغا قارشى تۇرۇش»قا قارالسۇن).

مودىنىڭ ئەمگەك تەقسىماتى توغرىسىدىمۇ بىرمۇنچە مۇھىم قاراشلىرى بار. ئۇ مەيلى ئەرلەر «تېرىقچىلىق ۋە باغۋەنچىلىك» بىلەن، ئايالار «بۆز تۇقۇش» بىلەن شۇغۇللانسۇن، «ھەركىم ئۆز كۈچىگە يارىشا ئىشلەيدۇ» دەپ قارايدۇ. ئۇ يەنە «ئۆزمەنلەر ئۆزىنى ئىشقا سالسۇن، مەدداھلىق قىلالايدىغانلارمەدداھلىق قىلسۇن، ئوقەت قىلالايدىغانلار ئوقەت قىلسۇن» («تېرىقچىلىقنىڭ تۆۋرۈكى») دېگەن. بۇنداق ئەمگەك تەقسىماتى ھەم جىسمانىي ئەمگەكنىڭ ئىقتىدار، جىنس ۋە يەر ـ جاي بويىچە بولىدىغان ئىش تەقسىماتىنى، ھەم جىسمانىي ئەمگەك بىلەن ئەقلىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى ئىش تەقسىماتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مودىنىڭ قارىشىچە، ئەمگەك تەقسىماتى ئۇلارنى «ھەر كىم ئۆز كۈچىگە يارىشا ئىشلەشتىن» ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ، «مەسىلەن، تامچىلىقنى ئالساق، تام سوقالايدىغانلار تام سوققان، ئۇل چىگىدىيالايدىغانلار ئۇل چىگىدىغان، سۇۋاقچىلىق قىلالايدىغانلار سۇۋاقچىلىق قىلغاندىلا، تام پۈتۈپ چىقىدۇ. بۇ ئوسۇل ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشقا قولايلىق تۇغدۇرىدۇ.

كېيىنكى چاغلاردىكى مۇزىچىلار تاۋار، پۇل، باھا قاتارلىق مەسىلىلەردە يۇقىرى ئەھمىيەت بېرىشكە تېگىشلىك بىرمۇنچە ئىدىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار «باھا مۇۋاپىق بولسا، تاۋار سېتىلىپ تۈگەيدۇ» («موزى»، دەستۇر 2 ـ قىسىم). «باھانى مۇۋاپىق قىلىش دېگەنلىك مالنىڭ سېتىلماي قېلىش سەۋەبىنى تاپقاندىن كېيىن، مال سېتىلىدىغان بولىدۇ، مانا مۇشۇنىڭ ئۆزى توغرا باھادۇر دېگەنلىكتۇر» (يۇقىرىدىكى كىتابتىن) دەپ قارايدۇ. «مۇۋاپىق» باھا دېگەنلىك مالنىڭ سېتىلماي قېلىش سەۋەبى تېپىلغاندىن كېيىن قوبۇلغان باھادۇر؛ «سېتىلماي قېلىش سەۋەبىنى تېپىش» دېگەنلىك سېتىلماي قالغان تاۋارلارنىڭ ھەممىسىنى سېتىپ بولۇش دېگەنلىكتۇر، مانا مۇشۇنداق باھا «توغرا باھا» بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇلار باھانىڭ قارارچانلىق مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ئالغان ـ ساتقاننىڭ ئەرزان ـ قىممەتى بولمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى باھانىڭ ئارقا ـ ئالدىغا يېنىپ تۇرىدىغانلىقىدۇر»، «ئېلىش ـ سېتىشتا، پۇلنىڭ كۈرسى بىلەن ئاشلىقنىڭ باھاسى بىر ـ بىرىگە ئالمىشىپ تۇرىدۇ. پۇلنىڭ كۈرسى چۈشسە، ئاشلىق قىممەتلىشىدۇ، پۇلنىڭ كۈرسى ئۆسسە، ئاشلىق ئەرزان بولىدۇ، ھۆكۈمەتنىڭ پۇلى ئۆزگەرمىگەندىمۇ، ئاشلىقنىڭ باھاسى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، ئاشلىقنىڭ باھاسى ھەر يىلى ئۆزگىرىپ تۇرسا، پۇلنىڭ كۈرسىمۇ ھەر يىلى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ.» (يۇقىرىدىكى كىتابتىن) يەنى ئالدى ـ ساتتىدا، پۇلنىڭ كۈرسى بىلەن ئاشلىقنىڭ باھاسى بىر ـ بىرىگە ئايلىنىپ تۇرىدۇ. پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى تۆۋەنلەشكەندە، قارىماقتا ئاشلىق قىممەتلەشكەندەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن بۇ

«بىرىنىڭ باھاسى ئىككىنچى بىرىنىڭ باھاسىغا ئايلانغانلىقى»لا بولىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئاشلىق قىممەتلەشمەيدۇ؛ ئەكسىچە بولغاندا، ئەھۋال بۇنىڭ تەتۇرىسىچە بولىدۇ. «ھۆكۈمەت پۇلى»نىڭ قانۇنىي باھاسى ئۆزگەرمەسمۇ، لېكىن ئاشلىقنىڭ باھاسى تۇرلۈك سەۋەبلەر بىلەن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئەگەر ئاشلىقنىڭ باھاسى ھەر يىلى ئۆزگىرىپ تۇرسا، «ھۆكۈمەت پۇلى»نىڭ ئەمەلىي باھاسىمۇ سۆزسىز ئۆزگىرىدۇ. كېيىنكى چاغلاردىكى مۇزىچىلار ئەمەلىيەتتە پۇلنىڭ بىر خىل تاۋار ئىكەنلىكىنى، پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ تاۋار باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتكەن. لېكىن، ئۇلار يەنە: باھانىڭ «مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەسلىكى مال ئالغۇچىلارنىڭ مالنى خالاش - خالىماسلىقىغا باغلىق»، يەنى تاۋار باھاسىنىڭ قانداق بولغاندا «مۇۋاپىق» بولىدىغانلىقى يەنە ئالغۇچى بىلەن ساتقۇچىنىڭ ئارزۇسىغا باغلىق دەپ قارايدۇ.

مودى يارىتقان مۇزىچىلىق ئېقىمى چىن شىخۇاڭ مەملىكەتنى بىرلەككە كەلتۈرۈشتىن ئىلگىرى ناھايىتى روناق تاپقان بولۇپ، كۆزىچىلار بىلەن بىر قاتاردا ئەككى ئەڭ مۇھىم ئېقىمنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. بىراق، چىن شىخۇاڭ مەملىكەتنى بىرلەككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، پومپىچىكلار سىنىپى پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدە ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتۈش بىلەن، مۇزىچىلار ئېقىمى فېئودال ھۆكۈمرانلىقنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە كۈنسايىن پايدىسىز تەسىر كۆرسىتىپ، بارا - بارا زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ ماڭغان، خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىگە كەلگەندە تېخىمۇ تېز يوقلىپ بارغان.

لاۋ زى چىن سۇلالىسىنىڭ ئىلگىرىكى دەۋرىدە ئۆتكەن بۈيۈك مۇتەپەككۇر، داۋ - چىلار ئېقىمىنىڭ يارىتقۇچىسى. «ھىدايەت - ئەخلاق دەستۇرى» يەنى «لاۋزى» دېگەن كىتاب ئەنە شۇنىڭ كىتابىدۇر. لاۋزىنىڭ ئۆزى توغرىسىدا ساما چېيەن مۇنداق ئۇچۇر خىل قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىرى، ئۇنىڭ نامى لاۋدەن بولۇپ، فامىلىسى لى، ئېتى ئەر، تەخەللۇسى بويىاق، چۈ بەگلىكىگە قاراشلىق كۈشەن ناھىيىسىنىڭ (ھازىرقى خېنەن ئۇلكىسى لۇيى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە)، جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەمەلدار بولغان، كۆزى جۇ بەگلىكىگە بارغاندا لاۋزىدىن ئەدەب توغرىسىدا پىكىر سورىغان، كېيىن ئۇ 5000 دىن ئارتۇق سۆزنى ئىچىگە ئالغان «1 - ، 2 - قىسىم» يەنى «داۋ - دېچىڭ» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان دەيدىغان قاراش. بۇ قاراشقا كۆرە، لاۋزى چۈنچىيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئۆتكەن، كۆزىدىن سەل بۇرۇنراق تۇغۇلغان بولۇپ چىقىدۇ. لېكىن، ساما چېيەن يەنە لاۋزى لاۋلەيزى دەپ ئاتالسا كېرەك، كۆزى بىلەن بىر دەۋردە ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن، دەيدۇ. ئۇ يەنە لاۋزىنى كۆزى ئۆلۈپ 100 نەچچە يىلدىن كېيىن جۇ بەگلىكىدە خان پۇتۇكچىسى بولغان بولسا كېرەك، دەيدۇ. مۇنداق بولغاندا، لاۋزى جەنگو دەۋرىدە ئۆتكەن كىشى بولىدۇ. دېمەك، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ ئۇچ خىل قاراش تەڭ ساقلىنىپ كەلگەن. ئەمما لاۋزى ۋە «لاۋزى» دېگەن كىتاب توغرىسىدا «مۇھاكىمە ۋە بايان» ھەم «مېڭزى» دېگەن كىتابلارنىڭ ھېچقايسىسىدا ھېچ نەرسە دېيىلمىگەن، «جۇاڭزى» دېگەن كىتابنىڭ باش تەرىپىدە ئۇنىڭغا بېرىلگەن باھالار ۋە ئۇنىڭدىن ئىلىنغان نەقىللەر

ئۇچرايدۇ، «شۇنزى» دېگەن كىتابتىمۇ ئۇنىڭغا بېرىلگەن باھالار بار، «خەن فېيزى» دېگەن كىتابتا «لاۋزى ئەسەرلىرى تەغرىسىدا ئىزاھات»، «لاۋزى تەغرىسىدا چۈشەنچە» دېگەن ئىككى باب بار. شۇڭا، ھازىر ئالىملار ئارىسىدا تولىراق «لاۋزى» دېگەن كىتابنى جەنگۇ دەۋرىدە يېزىلغان، ئەمما كىتابتىكى ئاساسىي ئىدىيە بولسا چۈنچىيۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى لاۋەزنىڭ ئىدىيىسىدۇر، دەيدىغان قاراش بار.

«لاۋزى» دېگەن كىتاب ئاساسەن پەلسەپە قائىدىلىرىنى چۈشەندۈرىدىغان كىتاب بولۇپ، ئۇنىڭدا بارلىق شەيئىلەرنىڭ زىددىيەتلىك بولىدىغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئىجابىي، سەلبىي ئىككى تەرەپنىڭ بىر-بىرىگە ئۆزگىرىدىغانلىقى تەغرىسىدىكى قائىدىلەر چۈشەندۈرۈلۈپ، ئۇرغۇنلىغان سادا دىيالېكتىكىلىق ئىدىيىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان، بۇ جۈملىلەرنىڭ پەلسەپە تارىخىدا ئىنتايىن گەۋدىلىك ئورۇنىنى تۇتىدۇ. لاۋزىنىڭ شەيئىلەرنىڭ زىددىيەتلىرى ۋە بۇ زىددىيەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشلىرى تەغرىسىدىكى بۇ خىل ئىدىيىسى چۈنچىيۇ دەۋرىدە يۈز بەرگەن كەسكىن ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئىنكاسىدۇر. ئەينى ۋاقىتتا ھەرقايسى بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىر-بىرىنى قوشۇۋېلىش قەستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلار بارغانسېرى كەسكىنلىشىپ، جەمئىيەتتىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەردە ئۆتكۈر ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىشى بىلەن، كونا ھۆكۈمران سىنىپ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇۋاتقان، يېڭى ھۆكۈمران سىنىپ مەيدانغا كېلىۋاتقانىدى. لاۋزىنىڭ ئىدىئىسى دەل ئەنە شۇ زاۋاللىققا يۈز تۇتۇۋاتقان ھۆكۈمران سىنىپنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، بۇ چاغدا زاۋاللىققا يۈز تۇتقان ھۆكۈمران سىنىپ ئۆز ئىمتىيازىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇۋاتقان، زاۋاللىققا يۈز تۇتمىغانلار بولسا قولدىن كېتىش ئالدىدا تۇرغان ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈمىدىدە بولۇۋاتقان بىر چاغ ئىدى. بۇ بىر خىل پاسسىپ، كونىچىل ئىدىيە بولۇپ، ئۇ لاۋزى ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىدۇر. بۇ خىل ئىدىيە ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىدىمۇ ئىپادىلەنمەي قالمايتتى، ئەلۋەتتە. لاۋزىنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلەر تەغرىسىدىكى بايانلىرى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى كېيىنكى ئەۋلادلارغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمىغان. يەنچۇ ئېيتقاندا، لاۋزىنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى «نەپسىنى تارتىش»، «نەپسىنى يەنچىش» ۋە «دۆلەت كىچىك، ئادەم ئاز بولۇش» دېگەن ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

لاۋزىنىڭ قارىشىچە، «ھېچنېمە قىلماسلىق» بارلىق شەيئىلەرنىڭ يۈكسەك پرىنسىپىدۇر. «ھېچنېمە قىلماسلىق» دېگەنلىك، شەخس ئۆچۈن ئېيتقاندا، دىلىنى پاك تۇتۇپ، نەپسىنى تارتىش، جەمئىيەت ۋە دۆلەت ئۈچۈن ئېيتقاندا، «دۆلەتنى ئەۋلىيالار باشقۇرۇش»، «پۇقرانى دائىم نادانلىقتا تۇتۇپ، نەپسانىيەتچىلىكنى تۈگىتىش» («لاۋزى» 3 - باب) دېگەنلىكتۇر. لاۋزى «نەپسى» بىلەن «قانائەتسىزلىك» نى جەمئىيەت ئۈچۈن ئەڭ چوڭ ئاپەت دەپ قارايدۇ، ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئاپەت قانائەتسىزلىكتىن چوڭ بولماس، جىنايەت نەپسانىيەتچىلىكتىن چوڭ بولماس.» لاۋزى مانا مۇشۇ تۈپ ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، مادداىي بايلاقنى تاشلاپ، زېھنىنى تازىلاشقا

مەنپەئەتچىلىك پائالىيەتلىرىگە قارشى تۇرىدۇ، «پايدا ئېلىش»، «يېغىش - توپلاش» قاتارلىق تۇرىدۇ؛ «ئاددىي - ساددا بولۇش، شەخسىي مەنپەئەتتىن كېچىش» (19 - باب) نى قۇۋۋەتلەيدۇ، «ئىسراپچىلىقنى تاشلاش، ھەددىدىن ئاشۇرۇۋېتىشكە يول قويماسلىق» (29 - باب) نى قۇۋۋەتلەيدۇ، «قىممەت مال-لارنى ئېلىشقا قىزىقىپ كەتمەسلىك» (3 - باب)، «ئەقىل-ئىدراكنى چەكلەش»، «ئۇستاتلىق ۋە شەخسىي مەنپەئەتتىن كېچىش» (19 - باب) نى قۇۋۋەتلەيدۇ. لاۋزىنىڭ «نەپسىنى تارتىش»، «ھېچنېمە قىلماسلىق» دېگەن بۇ ئىدىيىلىرى ئۆزىنى ساقلاش ياكى بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قېلىشنى مەقسەت قىلغان. شۇڭا ئۇ «مەن ھېچنېمىنى قىلمىسام، پۇقرا ئۆزىنى سورايدىغان بولىدۇ، مەن جەمئىيەتنى تۈزىمەيدىغان بولىدۇ، مەن ھېچ ئىش بىلەن شۇغۇللانمىسام، پۇقرا ئۆزىنى بېيىتىدۇ، مەن نەپسىمنى يېغىسام، پۇقرا ئاددىي - ساددا بولىدۇ» (57 - باب) دەيدۇ. لاۋزىنىڭ «ھېچنېمە قىلماسلىق» دېگىنى چىن كۆڭلىدىن چىققان ھېچنېمە قىلماسلىق ئەمەس، بەلكى «ھېچنېمە قىلمايمەن دەپ تۇرۇپ ھەممىنى قىلىدىغان» بىر خىل قاراشتۇر. ئۇنىڭ «نەپسى ئاز بولۇش»، «نەپسى بولماسلىق» دېگىنىمۇ بەلگىلىك نەپسىنى قاندۇرۇش ھەتتا تېخىمۇ زور نەپسىنى قاندۇرۇش ئۈچۈندۇر. بىراق، مەيلى قانداق بولمىسۇن، لاۋزىنىڭ بۇ ئىدىيىسى ئاكتىپ، تەرەققىيات كۆزقارىشىنى ئەمەس، بەلكى پاسسىپ، كونىچىل قاراشنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان.

لاۋزىنىڭ «نەپسى ئاز بولۇش»، «ھېچنېمە قىلماسلىق» ئىدىيىسىنىڭ تېخىمۇ كونكرېت ئىپادىسى ئۇنىڭ «دۆلەت كىچىك، ئادەم ئاز بولۇش» ئىدىيىسىدۇر. ئۇنىڭ مۇنداق بىر مەشھۇر بايانى بار: «دۆلەت كىچىك، ئادەم ئاز بولۇش كېرەك، ئىسىل بۇيۇملار بولسا بولسۇنكى، ئۇلارنى ئىشلەتمەسلىك كېرەك، جاننى ئاسراش كېرەككى، يىراقلارغا كەتمەسلىك كېرەك. كېمە - قېيىق بولسىمۇ، ئۇنىڭغا چۈشمەسلىك، قورال - ياراق بولسىمۇ، ئۇنى ئىشلەتمەسلىك كېرەك؛ شۇينا چېگىپ ئەستايىدىل قالدۇرۇلىدىغان ئادەتلەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشى كېرەك. كىشىلەر مەززىلىك تائاملارنى يەپ، چىرايلىق كىيىم-لەرنى كىيىپ، ئازادە ئۆيلەردە ئولتۇرۇپ، خۇشال - خۇرام ئۆتمىكى لازىم. قوشنا ئەللەر بىر - بىرىگە كۆرۈنۈپ تۇرسۇن، توخۇلىرىنىڭ چىللاشلىرى، ئىتلىرىنىڭ قاۋاشلىرى ئاڭلىنىپ تۇرسۇن، كىشىلەر ئۆلگۈچە بىر يېرى بىلەن كېلىش - بېرىش قىلماسلىقى لازىم» (18 - باب). بۇ لاۋزى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ئۇ ئارزۇ قىلغان غايىۋى جەمئىيەتنىڭ سىزمىسى. لاۋزى ئوتتۇرىغا قويغان بۇ جەمئىيەت سىزمىسى ئىككى جەھەتتىكى ئىدىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ خەلق ئۈستىدىكى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى ئەيىبلىگەنلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ: پۇقرانىڭ «ئاچ - زارلىقى ئۇلارنىڭ ئۈستىدىكى باج - سېلىق-نىڭ كۆپلۈكىدىن كەلگەن» دەيدۇ. ئۇ يەنە: «ئوردا - سارايلىرى ھەشەمەتلىك، ئېتىز - ئېرىقلىرى چۆلدەرەپ ياتقان، ئامبار - ئاغلىقلىرى قۇرۇقدىلىپ كەتكەن، كىيىم - كېچەكلىرى پۇزۇر، يانلىرىغا قىلىچ - خەنجەر ئاسقان، خالىغىنىچە يەپ - ئىچىدىغان

پۇل - مېلى ئېشىپ - تېشىپ تۇرىدۇ، مانا بۈلداقلار قاراقچىلارنىڭ باشلىقىدۇر» دەيدۇ. ئۇ كۆڭزى ماختاپ كۆككە كۆتۈرگەن ئەدەب - قائىدىنىمۇ تەنقىد قىلىپ: «ئەدەب - قائىدىدە ئىشەنچ كەم بولىدۇ، ئۇ مالىمانچىلىقنىڭ يىلتىزى» دەيدۇ. بۇ ئىدىيىلەر ئەينى ۋاقىتتىكى جەمئىيەتنى تەنقىد قىلىشتا يەنىلا مۇھىم رول ئويناغان. لېكىن، لاۋزىنىڭ دۆلەت كىچىك، ئادەم ئاز بولۇش ئىدىيىسىنىڭ تېخىمۇ كۈچلۈك تەرىپى شۇكى، ئۇ سىياسىي جەھەتتە زېمىنى كەڭ، ئادىمى كۆپ چوڭ دۆلەتنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقىنى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە يېڭى سىنىپ ۋە يېڭى ھۈنەر - سەنئەتنىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، جەمئىيەتنى نادانلىق قاپلىغان باشلانغۇچ جەمئىيەتكە قايتۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ. بۇ خىل ئىدىيە قەدىمكى تىرىلدۇرۇش، جەمئىيەتنى چېكىندۈرۈشنى ياقلايدىغان تارىخقا قارشى ئىدىيىدۇر، ئەلۋەتتە. شۇنداقلا ئۇ ئۇنىڭ ئۆزى ئېيتقان «مەزىلىك تائاملارنى يەپ، چىرايلىق كىيىملەرنى كىيىپ» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلىرىگە ئەسلا باب كەلمەيدۇ.

لاۋزىنىڭ ئىدىيىسى جەڭگو دەۋرىگە كەلگەندە تەرەققىي قىلىپ، خۇاڭدى - لاۋزى تەلىماتى بولۇپ شەكىللەنگەن، بۇ تەلىمات كېيىن غەربىي خەن دەۋرىگە كەلگەندە فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ «ئەلكۈنگە ئارام بېرىش»، «ھېچنېمە قىلماي تۇرۇپ ئوخشاش» دېگەن يېتەكچى سىياسەت ئىدىيىسىگە ئايلانغان. ئەگەر لاۋزىنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنى كېيىنكى فېئودالىق جەمئىيەتكە ئانچە - مۇنچە ئىجتىمائىي تەسىر كۆرسەتكەن دېيىلسە، ئۇ بولسىمۇ ئۇنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلارنى «ئىسراپچىلىقنى تازىلاش»، «ھەددىدىن ئاشۇرۇۋېتىشكە يول قويماسلىق»قا ئۈندىگەنلىكىنىلا ئىبارەت. بۇلاردىن باشقا، مەسىلەن، «ئۇستىكارلىق ۋە شەخسىي مەنپەئەتتىن كېچىش»، «دۆلەت كىچىك، ئادەم ئاز بولۇش» دېگەنگە ئوخشاش قاراشلىرى ئوبيېكتىپ تارىخ تەرەققىياتىغا قارشى قاراش بولۇپ، ئۇنى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان سىنىپلارلا مەرسىيە قىلىپ ئېيتقان، خالاس. لاۋزىنى يەنە كېيىنكىلەر، مەسىلەن، شەرقىي خەن دەۋرىدە چىققان قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنى ئەۋلىيا تىكلەپ، دېھقانلارنى ئەۋلىيا - ئەنبىيالار يولىغا ئېتىقاد قىلىدىغان داۋجياۋ دىنىي شەكلى بويىچە قوزغىغان. بىراق، بۇ دىندىكىلەر ئۇنىڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلماي، ئۇنىڭدىن قورال سۈپىتىدىلا پايدىلانغان.

فەن لى تەخەللۇسى شاۋ بۇ، چۈ بەگلىكىگە قاراشلىق يۈەنشەن ناھىيىسىنىڭ (ھازىرقى خۇنەن ئۆلكىسىدىكى نەنياڭ شەھىرىنىڭ) سەنخۇ دېگەن يېرىدىن. تۇغۇلغان ۋاقتى بىلەن ئۆلگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. چۈنچىيۇ دەۋرىنىڭ ئاداقىلى يىللىرى يۆ بەگلىكىنىڭ تارخانى گۈجىيەن ئۇنىڭ قولداشلىق قىلىشى بىلەن بەگلىكنى كۈچەيتىپ، جۇكگونى ئۆزىگە قارام قىلغان. يۆ بەگلىكى ۋۇ بەگلىكىنى يوقاتقاندىن كېيىن، فەن لى يۆ بەگلىكىدىن ئايرىلىپ، چى بەگلىكىگە كەلگەن، كېيىن خىزمەتتىن ئىستېپا سوراپ، تاۋ شەھىرىگە كەلگەن ۋە بۇ يەردە تىجارەت قىلىپ بېيىپ، راسا داڭ چىقارغان. فەن لىنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى تولىراق «تارىخنامە. سېتىقچىلار تەزكىرىسى» دېگەندا كۆرۈلىدۇ. «سېتىقچىلار تەزكىرىسى»دە: «يۆ بەگلىكىنىڭ تارخانى گۈجىيەن خۇيجى تېغىدا بېشىغا كۇن چۈشكەندە

ئاندىن فەن لى بىلەن جى رەننى ئىشلەتكەن» دەپ يېزىلغان. جى رەن تۇغرىسىدا تارىخچىلار ھەر خىل باھا بېرىشىدۇ، بەزىلەر جى رەننى ئادەمنىڭ ئېتى دېسە، يەنە بەزىلەر جى رەن دېگەن فەن لى يازغان كىتابنىڭ نامى دېيىشىدۇ، بۇ ئىككى خىل قاراشنىڭ زادى قايسىسى توغرائىكەنلىكى ھازىرغىچە تېخى بىر يەرگە تۇختىغىنى يوق. بۇ يەردە بىز «سېستېمقىچىلار تەزكىرىسى»دە «جى رەن ئېيتىمدۇكى» دەپ ئېلىنغان بىر بۆلۈك سۆزنى فەن لىنىڭ ئىدىيىسى دەپ قارايمىز.

چۈنچىيۇ ـ جەنگو دەۋرلىرىدە، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى تەدرىجىي تىكلىنىپ، ۋۇ، يۈ بەگلىكلىرى قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي بىرقەدەر تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىپ، سېستېمچىلارنىڭ تەسىر كۈچى ئۈزلۈكسىز ئېشىپ بارغان، ئورنىمۇ ئۈزلۈكسىز كۆتۈرۈلگەن، بۇ ھال فەن لىنىڭ ئاشلىق باھاسى ۋە سودا مەسىلىلىرىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، بەزى دانا پىكىر-لەرنى قوبۇلشىغا سەۋەب بولغان. بۇلار، ئاساسەن، ئاشلىقنى تەكشى باھادا سېتىپ بېرىش ئىدىيىسى بىلەن «تىجارەت قائىدىلىرى»دىن ئىبارەت.

فەن لى ئالدى بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ ئايلىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ھاۋا رايىغا باغلىق بولىدۇ، ھاۋا رايى بولسا ئۆز قانۇنىيىتى بويىچە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، شۇڭا، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنىڭ ياخشى ـ يامان بولۇشىمۇ بەلگىلىك قانۇنىيەتكە بويسۇنىدۇ، يەنى «مېتال»غا توغرا كەلسە، مەۋرچىلىق بولىدۇ، «ياغاچ»قا توغرا كەلسە، ئوتتۇرا ھال بولىدۇ، «ئوت»قا توغرا كەلسە، قۇرغاقچىلىق بولىدۇ، يەنى ئالتە يىلدا بىر قېتىم مول ھوسۇل ۋاقتى بولىدۇ، ئالتە يىلدا بىر قېتىم ئوتتۇرا ھال ھوسۇل ۋاقتى بولىدۇ، 12 يىلدا بىر قېتىم چوڭ قەھەتچىلىك بولىدۇ. ھاۋا رايىنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە مەھسۇلاتنىڭ ياخشى ـ يامان بولۇش ھالى مۇشۇ تەرىقىدە تەكرارلىنىپ ۋە ئايلىنىپ تۇرىدۇ.

فەن لىنىڭ قارىشىچە، كىشىلەر مۇشۇ ئىقتىسادىي ئايلىنىش قانۇنىيىتىگە ئاساسلانسا، «تۇرلۇك ماللارنىڭ ئەھۋالى»نى بىلىپ تۇرالايدۇ ۋە ھاۋا رايىغا قاراپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن ئاشلىق باھاسىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى ئىگىلىيەلەيدۇ. ئۇ شۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇكى، مول ھوسۇل ئېلىنغان يىللىرى ئاشلىق باھاسى بەك تۆۋەن بولۇپ كەتسە، دېھقانلارغا ئازار يېتىدۇ، دېھقانلار زىيانغا ئۇچرىسا، قەرزغىن ئىشلەڭۈسى كەلمەيدۇ؛ قەھەتچىلىك بولغان يىللىرى ئاشلىق باھاسى بەك يۇقىرى بولۇپ كەتسە، سودا ـ سانائەتكە پايدىسىز بولىدۇ، سودا ـ سانائەت راۋاجلانمىسا، ئىقتىسادتا قېيىنچىلىق كېلىپ چىقىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «تەكشى باھادا سېتىپ بېرىش دېگەنلىك شۇنداق دېگەنلىككى، ئاشلىقنىڭ باھاسى 20 پۇل بولۇپ قالسا، تېرىقچىلار رەنجيدۇ، 90 پۇل بولۇپ قالسا، سېتىقچىلار رەنجيدۇ. سېتىقچىلار رەنجىتىلسە، مالنىيە ئېقىش تاپمايدۇ، تېرىقچىلار رەنجىتىلسە، ئېتىز ـ ئېرىقلار بوز قالىدۇ.» شۇڭا ئۇ ئاشلىقنىڭ باھاسىنى «ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 80 پۇلدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك، تۆۋەن بولغاندا 30 پۇلدىن چۈشۈرۈۋەتمەسلىك

لمك» دائىرىسىده تەزگىنلەپ، «تېرىقچىلار پىلەن سپتمبقچىلارنى ئوخشاش مەنپەئەتدار قىلىش» نى تەشەببۇس قىلغان، بۇنىڭدا دېھقانچىلىقمۇ، سودا - سانائەتكىمۇ پايدىلىق بولاتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن، تەكشى باهادا سپتمبر بېرىش سىياسىتىنى يولغا قويۇشقا توغرا كېلەتتى. ئۇنىڭ قارىشىچە، بازاردا مال باهاسىنىڭ تۇراقلىق بولۇشى، مال - تاۋارنىڭ يېتەرلىك بولۇشى دۆلەتنى ئوڭۇشاشنىڭ ياخشى چارىسى ئىدى. بۇ تارىختا ئەڭ بالدۇر ئوتتۇرىغا قويۇلغان «تەكشى باهادا سپتمبر بېرىش» تەلىماتى ھېسابلىنىدۇ. بۇ خىل تەكشى باهادا سپتمبر بېرىش نەزەرىيىسى فېئودالىق دۆلەتنىڭ باها سىياسىتى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروتىنى تەڭشەش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان فېئودالىق تۈزۈمنى يۈكسەلدۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىغان.

«تىجارەت قائىدىلىرى» دېگەن نەرسە سودا - تىجارەتنى باشقۇرۇش توغرىسىدىكى بەزى پرىنسىپلاردۇر. ئۇنىڭ تۈپ مەزمۇنى مۇنداق: «مال - تاۋار ياخشى بولۇش.» بۇ، ئىشلەپ چىقىرىلغان ۋە بازارغا سېلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ سۈپەتلىك بولۇشىنى كۆرسىتىدۇ. «پۇل بىسلىپ قالماسلىق.» بۇ، پۇل-مەبلەغنى بېسىپ قويماي، تىنماي ئوبوروت قىلىپ تۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ. «تاۋار ئوشۇق-چىلىقى ۋە قىسلىقى تەتقىق قىلىپ تۇرۇلسا، مال باهالىرىنىڭ قىممەت ياكى ئەرزانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ، مال قىممەتلىشىپ چېكىگە يەتكەندە، ئەكسىچە ئەرزانلىشىدۇ، ئەرزانلىشىپ چېكىگە يەتكەندە، ئەكسىچە قىممەتلىشىدۇ. قىممەتلەشكەندە ئىلىپ چىقىپ توپا ئورنىدا ساتماق كېرەك، ئەرزانلاشقاندا، ئۇنچە-مەرۋايىت ئورنىدا سپتمبقچىلار تەزكىرىسى» (سپتمبقچىلار تەزكىرىسى). بۇ، سودا پائالىيىتى بازار ئەھۋالىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئويغۇنلىشىش، مال باهاسى تۆۋەنلىگەندە، پۇتۇن كۈچ بىلەن سپتمبلىش؛ مال باهاسى ئۆرلىگەندە، يولۇشنىڭ سپتمبش دېگەنلىكتۇر. «قورغاقچىلىقتا قىيىقنى يۆلە، ھۆلچىلىكتە ھارۇنى.» («سپتمبقچىلار تەزكىرىسى») بۇ، «پەيت كۈتۈش» پرىنسىپى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، يەنى بۇ جەمئىيەتنىڭ مەلۇم تاۋارغا ئېھتىياجى چۈشمىگەندە، ئۇنى ئالدىن سپتمبلىپ ساقلاپ قويۇش، پەيتى كەلگەندە ئىلىپ چىقىپ يۈقىرى باهادا سېتىش دېگەنلىكتۇر. بۇ ئىدىيىلەرنىڭ ھەممىسى فەن لىنىڭ تەمىنلەش - ئېھتىياج قانۇنىيىتىنى چۈشىنىپ، باهانىڭ ئۆزگىرىشىدىن پايدىلىنىپ پايدا تېپىش يولىنى بىلگىلەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇنىڭدىكى، مەسىلەن، «مال - تاۋار ياخشى بولۇش»، «پۇل بېسىلىپ قالماسلىق» دېگەن قاراشلار-نى مۇۋاپىق تەرەپلىرى بار دېيىشكە بولىدۇ.

ته‌كشى باهادا سپتمبر بېرىش ئىدىيىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تەكشى باهادا سپتمبر بېرىش ئىدىيىسى

«تەكشى باهادا سپتمبلىش ئىدىيىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بۇ ئاشلىقنى سپتمبلىش ياكى سپتمبر بېرىش ئارقىلىق ئاشلىق باهاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ياكى يۇرگۈزۈلگەن بىر خىل سىياسەت ئىدىيىسىدۇر. «تەكشى باهادا سپتمبر بېرىش» دېگەن سۆز فەن لىنىڭ كەلگەن. بۇ مۇنداق دەيدۇ: «تەكشى باهادا سپتمبر بېرىش دېگەنلىك شۇنداق دېگەنلىكىكى، ئاشلىقنىڭ باهاسى

پۇل بولۇپ قالسا، تېرىقچىلار رەنجىمەيدۇ، 90 پۇل بولۇپ قالسا، سېتىقچىلار رەنجىمەيدۇ، سېتىقچىلار رەنجىتىلسە، مالىيە ئىشقا تاپمايدۇ، تېرىقچىلار رەنجىتىلسە، ئېتىز - ئېرىقلار بوز قالىدۇ. ئەگەر يۇقىرى بولغاندا 80 پۇلدىن ئاشۇرۇۋېتىلمىسە، ئەگەر تۆۋەن بولغاندا 30 پۇلدىن چۈشۈرۈۋېتىلمىسە، تېرىقچىلارمۇ، سېتىقچىلارمۇ مەنپەئەتدار بولىدۇ. ئاشلىقنى تەكشى باھادا سېتىپ بېرىپ ۋە سېتىۋېلىپ، مال باھاسىنى تەڭشەپ تۇرۇش، بازاردىن مال - تاۋارنى ئۆكسىتىپ قويماسلىق دۆلەتنى ئوڭشاشنىڭ يولىدۇر.»(«تارىخنامە. سېتىقچىلار تەزكىرىسى») بۇ بايانىمىڭ تۈپ مەزمۇنى شۇكى، ئاشلىقنىڭ باھاسى بەك تۆۋەن بولۇپ كەتسە، دېھقانلار زىيان تارتىدۇ - دە، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىغا تەسىر يېتىدۇ؛ ئاشلىقنىڭ باھاسى بەك يۇقىرى بولۇپ كەتسە، سودا - سانائەتچىلەرگە زىيان يېتىدۇ - دە، مالىيىدە قىيىنچىلىق تۇغۇلىدۇ. ئاشلىق باھاسىنىڭ ئۆزگىرىشى 30 پۇلدىن 80 پۇلغىچە بولغان دائىرە ئىچىدە تەڭشىلەپ تۇرۇلسا، دېھقانچىلىقىمۇ، سودا - سانائەتمۇ ئوخشاش مەنپەئەتدار بولىدۇ. بۇنىڭ چارىسى تەكشى باھادا سېتىپ بېرىش ۋە سېتىۋېلىشنى يولغا قويۇپ، ئاشلىقنىڭ باھاسى بەك ئۆرلەپ كەتكەندە ئاشلىقنى ئېلىپ چىقىپ سېتىش، ئاشلىقنىڭ باھاسى بەك تۆۋەنلەپ كەتكەندە، ئاشلىقنى سېتىۋېلىپ ساقلاپ قويۇش، بۇنداق قىلغاندا، بازاردا مال باھاسى تۇراقلىشىدۇ، بازاردا مال ئۆكسۈپ قالمايدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن، لى كۆيمۇ «تەكشى باھادا سېتىۋېلىش» تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ چارىسى ھوسۇلنى ئۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن دېگەن ئۈچ خىلغا ئايرىش، «يۇقىرى ھوسۇل ئېلىنغاندا، دۆلەت ئۈچ ئۇلۇشنى سېتىۋېلىپ، بىر ئۇلۇشنى دېھقانلارغا قالدۇرۇش (400 دەن ئېشىندا ئاشلىقتىن 300 دەنىنى سېتىۋېلىش)، ئوتتۇرا ھوسۇل ئېلىنغاندا ئىككى ئۇلۇشنى سېتىۋېلىش، تۆۋەن ھوسۇل ئېلىنغاندا، بىر ئۇلۇشنى سېتىۋېلىش، بۇ ئارقىلىق يۇقىرالارنى مۇۋاپىق قانائەتلەندۇرۇش، باھانى مۇقىملاشتۇرۇش. كىچىك قەھەتچىلىك بولغاندا، كىچىك ھوسۇل ئېلىنغان يىلى سېتىۋېلىنغان ئاشلىقنى سېتىپ بېرىش، ئوتتۇرا قەھەتچىلىك بولغاندا، ئوتتۇرا ھوسۇل ئېلىنغان يىلى سېتىۋېلىنغان ئاشلىقنى سېتىپ بېرىش، چوڭ قەھەتچىلىك بولغاندا، چوڭ ھوسۇل ئېلىنغان يىلى سېتىۋېلىنغان ئاشلىقنى سېتىپ بېرىش. مۇشۇنداق قىلغاندا، مەيلى ئاچارچىلىق، قۇرغاقچىلىق ياكى ھۆلچىلىك ئاپەتلىرى بولسۇن، ئاشلىق قىممەتلىشىپ كەتمەيدۇ، يۇقىرالار تارقىلىپ كەتمەيدۇ، مانا بۇ، ئېشىندا ئارقىلىق كەمتۈكلۈكنى تولدۇرۇش دەپ ئاتىلىدۇ.» («خەنىنامە. ئوزۇق - تۈلۈك ۋە پۇل - مال تەزكىرىسى») يەنىچا قىلاپ ئېيتقاندا، مول ھوسۇل ئېلىنغان يىلى ھۆكۈمەت ئاشلىق سېتىۋالىدۇ، قەھەتچىلىك بولغان يىلى ئاشلىق سېتىپ بېرىدۇ. سېتىۋېلىنىدىغان ياكى سېتىپ بېرىلىدىغان ئاشلىقنىڭ مىقدارىنى مول ھوسۇل بىلەن قەھەتچىلىكنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈپ، ئاشلىقنىڭ باھاسى مۇقىملاشتۇرۇلىدۇ.

لى كۆينىڭ تەكشى باھادا سېتىۋېلىش (سېتىپ بېرىش) نەزەرىيىسى فەن لىنىڭكىگە پۈتۈنلەي يات ئوخشىشىپ كەتمەيدۇ. فەن لى ئاشلىق باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى

چېكىنى بەلگىلەش ئارقىلىق «تېرىقچىلار بىلەن سېتىقچىلارنى ئوخشاش مەنپەئەتدار قىلىش» نى تەشەببۇس قىلىدۇ؛ لى كۇي بولسا ھۆكۈمەتنىڭ ئاشلىقنى ئىگىلىشى ئارقىلىق ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ۋە ئاشلىقنى بولغان ئېھتىياجنى تەڭشەش، ئاشلىق باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، ئىشلەپ چىقارغۇچى بىلەن ئىستېمال قىلغۇچىنىڭ مەنپەئىتىگە تەڭ ئېتىبار بېرىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

«گۈەنزى» نىڭ ئېشىش - چۈشۈش بابىدىمۇ فېئودالىق دۆلەتنىڭ ئاشلىقنى يىللىق ھوسۇلنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا قاراپ سېتىۋېلىش ياكى سېتىپ بېرىش ئارقىلىق، دېھقانلارنى قەھەتچىلىك بولغاندا قېچىپ كەتمەيدىغان قىلىش ھەم دۆلەتنىڭ مالىيە مەنبەسىنى ئاشۇرۇش نەزەريىسى بار. ئۇنىڭ روھى لى كۇينىڭ تەكشى باھادا سېتىۋېلىش تەلىماتى بىلەن بىردەكتۇر.

فېئودالىق جەمئىيەتتە، دۆلەت بەزىدە تۆۋەندىكى تەدبىرلەرنى قوللىنىدۇ: يەنى قەھەتچىلىك بولۇپ ئاشلىق كەملىك قىلغاندا، خەلقىگە زاپاس ئاشلىقتىن تەكشى باھادا سېتىپ بېرىدۇ، مول ھوسۇل ئېلىنىپ، ئاشلىق كەڭتاشا بولغاندا، ئاشلىقنى بازار باھاسىدىن يۇقىرى باھادا سېتىۋېلىپ ساقلاپ قويۇپ، پۇقرالارنىڭ ئوزۇق - تۈلۈك تەمىناتىنى مۇقىملاشتۇرىدۇ ۋە فېئودالىق تەرتىپنى ساقلايدۇ، مانا بۇ ئىدىيە لى كۇينىڭ تەكشى باھادا سېتىۋېلىش ئىدىيىسىدىن كەلگەن. مەسلەن، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى شۇەندى دەۋرىدە گېك شۇچاڭ چېگرا ۋىلايەتلەردە تەڭشەكلىك ئامبارلارنى سېلىپ، ئاشلىق ئەرزانلىغاندا، قىممەت باھادا سېتىۋېلىش، ئاشلىق قىممەتلىگەندە، ئەرزان باھادا سېتىپ بېرىش ئارقىلىق، ئاشلىقنىڭ بازار باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش ئىشىنى تەڭشەش تەكلىپىنى بەرگەن. كېيىن تەكشى باھادا سېتىپ بېرىش قانۇنى تەڭشەكلىك ئامبار قانۇنى دەپمۇ ئاتالغان. تەڭشەكلىك ئامبار سېلىش تۈزۈمى كېيىنرەك ئىچكى ئۆلكىلەرگىمۇ كېڭەيتىلگەن. ھەرقايسى دەۋرلەردىكى فېئودال خانىدانلىقلار بۇ تۈزۈمنى تۈرۈپ قوللىنىپ، تۈرۈپ قوللانمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ تۈزۈم باشتىن - ئاخىر جۇڭگۇنىڭ فېئودالىق دەۋرلىرىدىكى مۇھىم ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. سۇڭ دەۋرىدىن باشلاپ، تەڭشەكلىك ئامبارىدىكى زاپاس ئاشلىق ئۆسۈم ئېلىش شەرتى بىلەن دائىم پۇقرالارغا قەرز بېرىپ تۇرۇلىدىغان ئاشلىق بولۇپ قالغان. تەكشى باھادا سېتىپ بېرىش جازانىخورلۇققا ئايلىنىپ قالغاچقا، لى كۇينىڭ تەكشى باھادا سېتىۋېلىش تەلىماتىمۇ ئۆز مەنىسىنى يوقاتقان.

فەن لى، لى كۇي دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

لى كۇي (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 455 — 395 - يىللار) لى كې دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ بولۇپ، جەنگو دەۋرىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئاتاقلىق سىياسەتچى ۋە قانۇنچىلارنىڭ ئاساسچىسى. لى كۇي ۋېي پادىشاھلىقىنىڭ تارخانى ۋېن خۇ، ۋۇخۇلارغا ئىشىك ئاغىسى بولۇپ، ۋېي پادىشاھلىقىدە ئىجتىمائىي ئىسلاھات ئېلىپ بارغان. ئۇ «ئەمگەك كۈچى بازارىنى بېقىش، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە مائاش بېرىش» («بايانلار گۈلزارى. سىياسىي قائىدىلەر») پرىنسىپى بويىچە، مائاش - مەرتىۋىگە ۋاراسلىق قىلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، پادىشاھلىقنىڭ ئۇچۇن

خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى تارتۇقلاپ، يېڭىدىن گۇللەنمۇاتقان پومېشچىكلار سىنىپىغا مەدەت بەرگەن. فېئودالىق تۈزۈم ئورنىتىش، خوسۇسىي مۈلۈكنى قوغداش ئۈچۈن، ئۇ «قانۇن دەستۇرى»نىڭ ئالتە بابىنى (يوقىلىپ كەتكەن) تۈزۈپ چىقىقان، چىن - خەن سۇلالىرىنىڭ قانۇن - پەرمانلىرى ئومۇمەن مۇشۇنى ئاساس قىلغان. لى كۇي يازغان «لەزى» دېگەن كىتاب يوقىلىپ كەتكەن. لى كۇيىنىڭ ئىدىيىسى «خەننامە. ئوزۇق - تۈلۈك ۋە پۇل - مال تەزكىرىسى» ۋە «خەن فېيزى» دېگەن كىتابلاردا كۆرۈلىدۇ.

لى كۇي يېزا ئىگىلىكىگە (جۈملىدىن ئۆي تىقۇمىچىلىقىغمۇ) ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ: «تېرىقچىلىقنىڭ زىيانغا ئۇچرىشى»، «ئاچارچىلىقنىڭ مەنبەسى»، «ئۆي توقۇمىچىلىقنىڭ زىيانغا ئۇچرىشى»، «كىيىم - كېچەك يېتىشمەسلىكنىڭ مەنبەسى»؛ ئەگەر يېزا ئىگىلىكى ئوبدان يولغا قويۇلمىسا، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك مەسىلىسىنى ھەل قىلغىلى بولمايدۇ؛ «يېزا ئىگىلىكى زىيانغا ئۇچرىسا، بەگلىك نامراتلىشىدۇ»، يېزا ئىگىلىكىنى ئوبدان يولغا قويغاندىلا، بەگلىكنى بېيىتقىلى بولىدۇ؛ «نەقىقاشلىق - ئويمەكەشلىك»، «چەشمە تىكىش - كىمخاب بېسىش» تەك زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىش دېھقانچىلىققا زىيانلىق، دەپ كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئۇ بۇنداق ئىشلارنى چەكلەشنى تەشەببۇس قىلغان؛ چۈنكى ئۇ «زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى چەكلەنمىسە، بەگلىك نامراتلىشىپ، پۇقرالار ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىدۇ» دەپ قارىغان.

لى كۇي فېئودالىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، مەشھۇر «يەرنىڭ كۆچمىدىن تۈرلۈق پايدىلىنىش تەلىماتى» غا ئەمەل قىلىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ مۇنداق بىر تەخمىنىي ھېسابنى قىلىپ چىققان: تەخمىنەن 9 مىليون مولۇق بىر دائىرىدە، تاغ - دەريا، شەھەر - يېزا،

ئۆي - ئىمارەت ئورۇنلىرى ئۈنىڭ $\frac{1}{3}$ قىسمىنى ئىگىلىگەن بولسا، يەنە 6 مىليون مو تېرىلغۇ يېرى قالىدۇ، ئەگەر بۇ «يەرلەر تۆجۈپىلەپ تېرىلسا»، مو بېشىغا 3 كۈرە ئاشلىقنى كۆپ ئالغىلى بولىدۇ؛ تۆجۈپىلەپ تېرىلمىسا، مو بېشىغا 3 كۈرە ئاشلىق كەم ئېلىنمىدۇ، دېمەك، 6 مىليون مو يەردىن 1 مىليون 800 مىڭ دادەن ئاشلىقنى كۆپ ياكى كەم ئېلىش مۇمكىن. لى كۇي مۇنۇلارنى تەشەببۇس قىلىدۇ: (1) زىرائەتلەرنى «كۆپ خىلاشتۇرۇپ» تېرىش، بۇنىڭدا بەزى زىرائەتلەر ئاپەتكە ئۇچرىغان تەقدىردىمۇ، يەنە بەزى زىرائەتلەردىن ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ. (2) «چۆگۈر ئاغدۇرۇپ، كۆپ قېتىم ئوتاش»؛ (3) ھوسۇل ئېلىش ۋاقتىدا پەيت - پەسلىنى قولدىن بەرمەسلىك ۋە باشقىلار. «يەرنىڭ كۆچمىدىن تولۇق پايدىلىنىش تەلىماتى» نىڭ ئۆزىكى «يەرلەرنى ياخشى ئىشلەپ تېرىش» تۇر، بۇ، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى ياخشىلاش، تۆجۈپىلەپ تېرىش، ئىشلەپچىقىرىشتىكى يۇقىرى ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈرۈش، دېھقانچىلىق ۋاقتىنى چىڭ تۇتۇش ئارقىلىق بىرلىك مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. روشەنكى، بۇلار دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىلىرىدىن چىقىرىلغان قىممەتلىك يەكۈندۇر.

لى كۇي يەنە ئاشلىق باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى مەسىلىسىنمۇ ئويلاپ يەتكەن. ئۇ: «سېتىۋېلىش باھاسى بەك ئۆرە

بولوپ كەتسە، پۇقرالار (يەزا ئىگىلىك لوپۇسىغا كىرمەيدىغانلار) زىيانغا ئۇچرايدۇ، بەك تۆۋەن بولۇپ كەتسە، تېرىقچىلار زىيانغا ئۇچرايدۇ. پۇقرالار زىيانغا ئۇچرىسا، سىرتلارغا چىقىپ كېتىدۇ، تېرىقچىلار زىيانغا ئۇچرىسا، بەگلىك نامراتلىشىدۇ» دېگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇنىڭ ھەر ئىككىلىسى فېئودالىق ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشكە پايدىسىز ئىدى، ئۇ دېھقانلار ئۈستىدە ھېساب - كىتاب قىلىپ مۇنداق دېگەن: «ھازىر بىر تۈتۈن يىلىغا بەش جان بىلەن 100 مو يەردە تېرىقچىلىق قىلىپ، مو بېشىغا بىر يېرىم دادەندىن ھۆسۇل ئالسا، 100 مو يەردىن 150 دادەن ئاشلىق ئالىدۇ. 10 دىن بىرى يەنى 15 دادىنى باجغا كەتسە، يەنە 135 دادىنى قالىدۇ. بىر جاننىڭ يېيىمەك - ئىچىمكى ئۈچۈن ئېيىغا بىر يېرىم دادەن ئاش كەتسە، بەش جاننىڭ يىللىقى ئۈچۈن 90 دادەن ئاش كېتىپ، يەنە 45 دادىنى قالىدۇ. بىر دادىنى 30 پۇلدىن بولسا، جەمئىي 1350 پۇل بولىدۇ. ئەھلىمەھەللىنىڭ كۆز - ئەتىيازلىق نەزىر - چىراغلىرى ئۈچۈن 300 پۇل كەتسە، يەنە 1050 پۇل قالىدۇ. ھەربىر كىشىنىڭ كىيىم - كېچەكى ئۈچۈن تەخمىنەن 300 پۇل كەتسە، بەش جانغا يىلدا 1500 پۇل كېتىدۇ. دېمەك، يەنە 450 پۇل كېمىيىدۇ. ئۆلۈم - يېتىم، ئاغرىق - سىلاق ۋە ئالۋان - ياساقلار بۇنىڭ سىرتىدا. دېمەك، تېرىقچىلار دائىم غۇربەتچىلىكتە ئۆتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئۇلار يەر تېرىشقا رىغبەتلەندۈرۈلمىگەنلىكىدۇر» دېگەن. ھەتتا ئاشلىقنى ناھايىتى يۇقىرى باھادا سېتىۋېلىشقا مەجبۇر قىلىنىدۇ.» بۇ، جۇڭگونىڭ مۇقتىسادىي ئىدىيە تارىخىدىكى مۇھىم بىر بايان بولۇپ، بۇنىڭدىن 2000 نەچچە يۈز يىل ئىلگىرىكى جەنگو دەۋرىنىڭ باشلىرىدا، لى كۆي بىر دېھقان ئائىلىسىنىڭ يىللىق كىرىم - چىقىمىنى كونكرېت، ئېنىق قىلىپ ھېسابلاپ چىققان. شۇنداق قىلىپ، ئۇ دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇش ئۈچۈن، دېھقانلارنى «يەرنى ياخشى ئىشلەپ تېرىش» قا رىغبەتلەندۈرۈش بىلەنلا قالماستىن، يەنە ئاشلىقنىڭ باھاسىنى بەك تۆۋەنلەتمەسلىك، «تېرىقچىلار دائىم غۇربەتچىلىكتە ئۆتمىدىغان» ھالەتنى تۈگىتىش كېرەك، دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. مۇشۇ خۇلاسىگە ئاساسەن، لى كۆي يەنمۇ ئىلگىرىلەپ، تارىختا ئاتالغان ئاشلىقنى تەكشى باھادا سېتىۋېلىش سىياسىتىنى يەنى ھۆكۈمەت يىللىق ھوسۇلنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ، ھوسۇللۇق يىللىرى ئاشلىقنى سېتىۋېلىش، قەھەتچىلىك يىللىرى ئاشلىقنى سېتىپ بېرىش؛ سېتىۋېلىنمىدىغان ياكى سېتىپ بېرىلمىدىغان ئاشلىقنىڭ مىقدارىنى ھۆل ھوسۇل ياكى قەھەتچىلىكنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ بەلگىلەشنى ئوتتۇرىغا قويغان. مۇشۇنداق قىلغاندا، ئاشلىق باھاسىنى تەڭپۇڭلاشتۇرغىلى، ھوسۇللۇق ياكى قەھەتچىلىك يىللىرى ئاشلىقنىڭ ئارتۇق - كەملىكىنى تەڭشەپ، ئاشلىق ئەرزان بولۇپ كېتىپ دېھقانلارغا زىيان يېتىدىغان ياكى ئاشلىق قىممەتلەپ كېتىپ پۇقرالارغا زىيان يېتىدىغان ئەھۋالدىن ساقلانغىلى بولاتتى. بۇ ئەينى زامانداا يېزا ئىگىلىكىدىكى تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى ساقلاپ قېلىپ، دېھقانلارنىڭ ئەمگەك قىزغىنلىقىنى ئۆستۈرۈش، فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا پائال ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. لى كۆينىڭ «ئاشلىق ئەرزان بولسا، دېھقانلارغا زىيان يېتىدۇ» دېگەن سۆزىگە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆتكەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرى-

شدغا كۆڭۈل بۆلگۈچى مۇتەپەككۇرلار ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن.

تەكشى باھادا سېلىنىپ بېرىش ئىدىيىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

شاك ياك (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 390 — 338 - يىللار) ئەسلى ئىتسى گۇك سۇنياك، جەنگو دەۋرىدە ۋېي يىلك دەپمۇ ئاتالغان. ئۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 361 - يىلى چىن بەگلىكى تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ، چىن بەگلىكىنىڭ پادىشاھى چىن شياۋ گۇڭنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن، ئۇ ئاۋۋال سىول قىول ۋەزىر بولغان، كېيىن باشبۇغ لۇقا (چىن بەگلىكىنىڭ ئەڭ ئالىي ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارى) كۆتۈرۈلگەن. چىن شياۋ گۇڭ ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن ئۇنىڭغا يۈ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نېيشياك ناھىيىسىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپى)، شاك (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شاكىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى) رايونلىرىدىكى 15 ناھىيىنى جۇلدى - جاساق قىلىپ بېرىپ، ھەزرىتى شاك دېگەن نامنى بەرگەن، شۇڭا ئۇ شاك ياك دەپمۇ ئاتالغان.

شاك ياك جەنگو دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىدە، كۈچلۈك بەگلىكلەر ئۆزئارا زومىگەرلىك ھوقۇقى تالىشىپ، بىرلىكە كەلگەن فېئودال خانالىقى قۇرۇشقا ئۇرۇنۇۋاتقان چاغلاردا ياشىغان. شاك ياك «كىچىكىدىنلا قانۇنچىلىق ئىلمىنى ياقتۇراتتى» («تارىخنامە. ھەزرىتى شاك ياكنىڭ تەرجىمھالى»)، لى كۈي - ۋۇچىلارنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىش ئەمەلىيەتلىرىگە بەكمۇ قىزىقاتتى. ئۇنىڭ قارىشىچە، كىشىلىك تارىخى قەدىمكى دەۋر، ئوتتۇرا دەۋر، يېتىمسىقى دەۋر دېگەن ئۈچ باسقۇچ بويىچە تەرەققىي قىلىدۇ، شۇڭا، «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ يولى بىرلا ئەمەس، دۆلەتكە پايدا يەتكۈزگىلى بولىدىغانلا بولسا، قەدىمكىلەرنىسى ئۆلگە قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق»، «دۆلەتنى كۈچەيتىشكە پايدا يەتكۈزگىلى بولىدىغانلا بولسا، قەدىمكىلەرنىسى ئۆلگە قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق؛ پۇقرالارغا پايدا يەتكۈزگىلى بولىدىغانلا بولسا، كونا ئەدەب - قائىدىلەرگە يېپىشىۋېلىشنىڭ ھاجىتى يوق.» («تارىخنامە. ھەزرىتى شاك ياكنىڭ تەرجىمھالى») بۇ دېمەك، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۇسۇلى تارىخ ئېقىمىغا مۇناسىپ ھالدا ئۆزگىرىپ تۇرۇشى كېرەك، «دۆلەتنى كۈچەيتىش»، «پۇقرالارغا پايدا يەتكۈزۈش» كە پايدىلىقلا بولسا، كونا قانۇن - تۈزۈم ۋە قائىدە - يوسۇنلارنى ئۆزگەرتىش زۆرۈر دېمەكتۇر. بۇ خىل تارىخىي تەرەققىيات قارىشى ئۇنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىش، يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتىنىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسىدۇر. شاك ياك مىلادىدىن ئىلگىرىكى 356 - يىلدىن باشلاپ، ئىلگىرى - كېيىن ئىككى قېتىم قانۇن ئۆزگەرتىپ، چىن بەگلىكىنىڭ سىياسىتى ۋە ئىقتىسادىنى ئىسلاھ قىلغان، تارىختا مەشھۇر بولغان «شاك ياكنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىشى» ئەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت.

شاك ياكنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىڭ ئۆزىكى يەر ئىگىدارلىق شەكلىنى ئۆزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىش ھەمدە تېرىقچىلىق ۋە ئورۇش بىلەن شۇغۇللىنىش سىياسىتىنى زور كۈچ بىلەن يۈرگۈزۈش ئارقىلىق دۆلەتنى بايى، قوشۇننى كۈچلۈك قىلىشتۇر. تېرىقچىلىق ۋە ئورۇش بىلەن شۇغۇللىنىش ئىدىيىسى شاك ياكدىن باشلانغان. قانۇن ئۆزگەرتىشنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تۈپ مەزمۇنى

مۇنۇلار: (1) «ئېتىز ئارىسىدىكى يول ۋە پاسىللارنى بىكار قىلىش»، يەرلەرنى ئەركىن ئىلىپسېتىشقا يول قويۇش، فېئودالىق خۇسۇسىي يەر مۇلۈكچىلىكىنى ئورنىتىش. (2) كونا مەنسەپ ـ ماتاشقا ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنى پاچاقلاپ تاشلاش. شاڭ يالڭ ئەمەل ـ مەنسەپنى 20 دەرىجىگە ئايرىپ، ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكىنى مەنسەپ ـ مەرتىۋە بېرىشنىڭ ئاساسى قىلغان، ھەركىمنى مەرتىۋە دەرىجىسى بويىچە يەر ـ زېمىنى، ئۆي ـ جاي ۋە قول ـ دېدەككە ئىگە قىلغان. 20 دەرىجىنىڭ ئەڭ يۇقىرى دەرىجىسىدە تۇرىدىغان تارخان بەگلەرگە يۈرت ـ شەھەر ـ لەرنى جۇلدى ـ جاساق قىلىپ بەرگەن، لېكىن ئۇلار مۇشۇ جۇلدى ـ جاساق قىلىپ بېرىلگەن يۈرت ـ شەھەرلەردىنلا باج ـ ياساق ئالغان، خەلق ئىشلىرىغا بۇيرۇستە ئارىلاشمىغان، قالغانلىرىنى مائاش بېرىلىدىغان ئەمەلدارلارغا قويغان. (3) تېرىقچىلىق ۋە ئورۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، «ئىچكى جەھەتتە تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش، تاشقى جەھەتتە ئورۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش» («تارىخنامە. چىن بەگلىكى ئەستىلىكلىرى») ئارقىلىق يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرغان، ھەربىي كۈچلەرنى كۈچەيتكەن. خەلقنى تېرىقچىلىق ۋە ئورۇشقا كۈچ چىقىرىشقا رىغبەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، سودا ـ سانائەتنى چەكلەش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن، «سودىگەرچىلىكنىڭ كەينىگە كىرىپ پايدىغا بېرىلىپ كەتكەنلەرنى ئەمەلدارلارغا خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن بىرگە قول قىلىپ بەرگەن». (4) ئىكىدىن ئارتۇق ئوغلى بار تۇتۇنلەر ئۆي ئايرىشىمىغان بولسا، «باجىنى ھەسسىلەپ ئېغىرلاتتىش» ئارقىلىق ئۇششاق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا رىغبەتلەندۈرگەن. (5) ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن ۋە باشقىلار.

شاڭ يالڭنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىشى چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى دەۋردە بىرقەدەر ئۈزۈل ـ كېسىل ئېلىپ بېرىلغان يېڭىلىق يارىتىش ھەرىكىتى بولۇپ، بۇ ھەرىكەت چىن بەگلىكىنىڭ كېنا تۈزۈمى ۋە كېنا ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، فېئودالىق خۇسۇسىي يەر مۇلۈكچىلىكىنى ۋە فېئودالىق ئىگىلىكىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرغان. «بۇ سىياسەت ئون يىل يۈرگۈزۈلگەندىن كېيىن، چىن خەلقى بەكمۇ خۇشال بولغان، يوللارغا چۈشۈپ قالغان نەرسىلەرگە ھېچكىم كۆز قىرىنى سالمايدىغان بولغان، تاغ ـ تېمىزلاردا ئوغرى ـ قاراقچىلار تۈگىگەن، ھەممە جايدا تىرىقچىلىق بولغان، كىشىلەر پادىشاھلىق ئورۇشلىرىدا پىداكارلىق كۆرسىتىدىغان، خۇسۇسىي جەڭگە ـ جېدەل چىقىرىشتىن قورقىدىغان بولغان، يۈرت ـ شەھەرلەر راسا ئوخشالغان.» («تارىخنامە. ھەزرىتى شاڭ يالڭنىڭ تەرجىمىھالى»). بۇ ئىشلار بىرلىككە كەلگەن فېئودال خاندانلىق قورۇش يولىدا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىش جەريانىدا ئىنتايىن زور تۈرتكىلىك رول ئويناغان. شاڭ يالڭ ئولۇغ مۇتەپەككۇر ۋە ئىسلاھاتچى بولۇش سۈپىتى بىلەن، 20 نەچچە يىل داۋام قىلغان قانۇن ئۆزگەرتىش كۈرىشىدە، ئۆزىنى ئويلىماي دۆلەتنىلا ئويلاپ، ئاخىرى ئۆزىنىڭ ھاياتىنى تەقدىم قىلغان. شاڭ يالڭ ئۆلگەندىن كېيىنمۇ، ئۇنىڭ قانۇنى داۋاملىق ئىجرا بولۇپ تۇرغان.

«ھەزرىتى شالۋ يالۋ قىسسىسى»، تەرىپچىلىق ۋە ئۇرۇش ئىدىيىسى، غول ۋە شاخ دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

«ھەزرىتى شالۋ يالۋ قىسسىسى» بۇ — شالۋ يالۋ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىدىيىسىگە ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئۇنىڭ ھايات چېغىدا دېگەن — ئېيتقانلىرىنى رەتلەپ ۋە شەرھلەپ تۈزۈپ چىققان كىتاب. بۇ كىتاب جەنگو دەۋرىدە يېزىپ چىقىلغان بولۇپ، ئۇ جەنگو دەۋرىدىكى قانۇنچىلار ئېقىمىنىڭ مۇھىم ئەسىرى بولۇپ قالغان. پۈتۈن كىتابنىڭ خەن دەۋرىدىكى ئۇسخىسى 29 بابتىن ئىبارەت بولۇپ، ھازىر ئۇنىڭ 24 بابى ساقلىنىپ قالغان. تارىخنامىدە ئۇنىڭ «ھەزرىتى شالۋ يالۋ» يا كى «شاگزى» دەپ ئاتىلىدىغان ئۇسخىلىرىمۇ بار.

كىتابتا جەنگو دەۋرىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى جەمئىيەتلەرنىڭ سىياسىي — ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى چىقىش قىلىنىپ، دۆلەتنى باي، قۇشۇنىنى كۈچلۈك قىلىش، فېئودالنى ئىقتىسادنى مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، بىرلىككە كەلگەن بۈيۈك فېئودال دۆلەت قۇرۇش نىشان قىلىنىپ، مۇئەللىپنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدىكى تەدبىرلىرى ۋە ئىسلاھات تېوغرىسىدىكى تەشەببۇسلىرى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي، ئەدەبىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىن ئومۇمىيۈزلۈك شەرھلەنگەن. ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، مۇئەللىپ ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتى تېوغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كىشىلىك تارىخىنىڭ ئۈچ باسقۇچىنى يەنى «قەدىمكى دەۋرە»، كىشىلەرنىڭ ئۆز تۇغقان — تۇنۇشلىرىغا كۆيۈنۈپ، ئۆز ئەنئەنىلىنى ئويلايدىغانلىقى؛ ئوتتۇرا دەۋردە كىشىلەرنىڭ دانىشمەنلەرنى ئىززەتلەپ، رەھىم — شەپقەت تىلەيدىغانلىقى؛ يېقىنقى دەۋردە كىشىلەرنىڭ مەرتۇلۇكلەرنى ئىززەتلەپ، بەگ — بۇكۇتلەرنى ھۆرمەتلەيدىغانلىقى» نى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. («تارىخنامە. يول ئېچىش»، تۆۋەندە «ھەزرىتى شالۋ يالۋ قىسسىسى» دىن ئىلىنغان نەقىللەرنىڭ باب نامىلا كۆرسىتىلىدۇ). قەدىمكى دەۋردە، كىشىلەر ئانىسىنى بىلىدۇ، ئاتىسىنى بىلمەيدۇ، ئۇلار بىر — بىرىگە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بىلەن باغلىنىدۇ. ئوتتۇرا دەۋرگە كەلگەندە، قانداشلىق مۇناسىۋىتە ساقلىنىپ قالالمايدۇ، شۇنىڭ بىلەن دانىشمەنلەر كېلىپ چىقىپ، ئەلنى شۇلار باشقۇرىدۇ، لېكىن بۇ چاغدا يەنىلا «قانۇن — پەرمان»، «ئەسكىرىي كۈچ» دېگەنلەر بولمايدۇ («پادىشاھ تەدبىرى»). يېقىنقى دەۋرگە كەلگەندە، «يەر — زېمىن»، «پۇل — مال» قاتارلىق خۇسۇسىي مال — مۈلۈك بارلىققا كېلىپ، پادىشاھ ۋە پۇقرا، يۇقىرى ۋە تۆۋەن دېگەن پەرقلەر كېلىپ چىقىدۇ («يول ئېچىش»)، بۇ چاغدا، «ئىچكى جەھەتتە جازا قورالىرى ئىشلىتىلىدۇ، تاشقى جەھەتتە ئەسكىرىي كۈچ ئىشلىتىلىدۇ» («پادىشاھ تەدبىرى»)، ئەلنى ئىدارە قىلىشتا «مۇكاپات ئارقىلىق تەزگىنلىنىدىغان، قانۇن ئارقىلىق ئىلھاملاندۇرۇلىدىغان» قانۇنغا تايىنىلىدۇ («يول ئېچىش»). كىتابتا، جەمئىيەت تەرەققىياتى تۇغرىسىدىكى مۇشۇ قاراش چىقىش نۇقتىسى قىلىنىپ، دۆلەتنى «قانۇن ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئۆڭشاش» دېگەن مەزھەم يەكۈن چىقىرىلغان. چۈنكى، «تۇتقان يول زامانغا بېقىپ ئۆزگىرىدۇ («يول ئېچىش») دېگەندەك، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئۆزگەرسە، دۆلەتنى ئىدارە قىلىش تەدبىرىمۇ شۇنىڭغا يارىشا تەبىئىي يوسۇندا

ئۆزگىرىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتى تىوغرىسىدىكى بۇلداق كۆز قاراش پۈتۈن كىتابنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى بولۇپ قالغان.

مۇئەللىپ يېگىدىن گۈللىنىۋاتقان پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، مەنپەئەتنى ئوچۇق - ئاشكارا تىلغا ئېلىش بەدىئى، نام - مەنپەئەت قوغلىشىشنى بارلىق كىشىلەرنىڭ تۇغما تەبىئىتى دەپ تەكىتلەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ھەممە كىشى ئۆزىنىڭ «ھايات چېغىدىكى مەنپەئىتى، ئۆلگەندىن كېيىنكى نامىنىڭ غېمىدا بولىدۇ» («يەر ئۆلچەش»)، «پۇقرالارنىڭ پايدىغا قىزىقىشى» خۇددى «سۈنىڭ پەسكە قاراپ ئېقىشى» غا ئوخشاش ئىش بولۇپ، ئۇ «تەرەپ ئىلغىمايدۇ» («پادىشاھ ۋە پۇقرا»)، قايسى ياقتىن پايدا كەلسە شۇ ياققا ئاغىدۇ. «پۇقرالارنىڭ ئازرۇسى تولۇق - تۆمەن خەل بولىدۇ» («پۇقرالار ھەققىدە مۇلاھىزە»)، ئەگەر كىشىلەرنىڭ خىلمۇخىل ئارزۇلار كەينىگە كىرىپ كېتىشگە يول قويۇپ بېرىلسە، دۆلەت قالايمىقانلىشىپ، دۆلەت دۆلەتكە ئوخشىمايدۇ. شۇڭا ئۇلارنى چوقۇم قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەددى - ھەرىكىتىنى مۇكاپات ۋە جازا ئارقىلىق تىزگىنلەپ، زور كۆپچىلىكنىڭ نىشانىسىنى پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىگە ئويغۇن كېلىدىغان يولغا باشلاش، ئۇلارنىڭ نام - مەنپەئەتكە بولغان ئارزۇ - ئارمانلىرىنى بىرلا يول بىلەن قاندۇرۇش لازىم بولىدۇ. مۇشۇنداق بولسا، «پۇقرالار پادىشاھلىقتىن كېلىدىغان مەنپەئەتنىڭ بىر جايدىن چىقىدىغانلىقىنى بىلىپ، ھەممە كىشى بىر ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولىدۇ» («تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش»). ھەرىكەت نىشانى بىرلىككە كەلسە، قۇدرەتلىك كۈچ پەيدا بولىدۇ، يەنى «مەنپەئەت بىر جايدىن چىقسا، دۆلەت تەڭداشسىز بولىدۇ.» («پەرمان چىقىرىشتا ئېھتىياتچان بولۇش»).

«كۆچلۈكلەر دەۋران سۈرۈش»، «مەنپەئەت بىر جايدىن چىقىش» دەيدىغان قاراش مۇئەللىپنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش مەقسىتىدە تۇزۇپ چىققان تەدبىرى ۋە ئىسلاھات تەشەببۇسىدۇر. مۇئەللىپنىڭ قارىشىچە، دۆلەتنى باي، قوشۇننى كۈچلۈك قىلىش ھەم زور كۆپچىلىكنى كۈچ چىقىرىشقا قوزغاشنىڭ تۈپ يولى تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈش، يەنى «دۆلەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، تېرىقچىلىق بىلەن ئۇرۇشقا تايىنىش زۆرۈر» دەيدىغان سىياسەتنى يۈرگۈزۈشتۇر. شۇڭا، تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش روھى پۈتۈن كىتابقا سىڭدۈرۈلگەن. مۇئەللىپ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «يەرلەردىن تولۇق پايدىلىنىلسا، بايلىق يېتىشمەي قالامدىكەن دەپ غەم قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمايدۇ» («قانۇن ئورنىتىش»)؛ بۇنىڭ ئەكسىچە، «يەر ھەرقانچە كۆپ بولسۇن، ئەگەر ئۇ تېرىلمىسا، يەر بولمىغان بىلەن باراۋەر.» شۇنىڭ ئۈچۈن، تېخىمۇ كۆپ ئادەم دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا دەۋەت قىلىنىشى كېرەك. مۇئەللىپ يەنە مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «100 ئادەم تېرىقچىلىق قىلىپ، بىر ئادەم بىكار ياتسا، دۆلەت دەۋران سۈرىدۇ؛ ئون ئادەم تېرىقچىلىق قىلىپ بىر ئادەم بىكار ياتسا، دۆلەت كۆچلىنىدۇ؛ ئادەملەرنىڭ يېرىمى تېرىقچىلىق قىلىپ، يېرىمى بىكار ياتسا، دۆلەت خەۋپ ئاستىدا قالىدۇ.» («تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش») دېھقانچىلىق ھۆكۈمران ئورۇنىدا تۇرغان قەدىمكى زامان جەمئىيىتىدە، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئاساسىنى تۇتۇۋالغان بولغاچقا، مۇئەل

ئاستىدا، بۇ پەكىر سۆزسىز توغرا ئىدى. يەنە كېلىپ، پەقەت ساددا - ساغلام دېھقانلارلا باتۇرانە جەڭ قىلالايدىغان ياخشى ئەسكەر بولالايتتى. شۇڭا، مۇئەللىپ «ئىچكى جەھەتتە، پۇقرالارغا تېرىقچىلىق قىلىش تەلىپىنى قويۇش، تاشقى جەھەتتە، پۇقرالارغا پۇتۇن كۈچى بىلەن ئورۇشقا قاتنىشىش تەلىپىنى قويۇش»نى تەشەببۇس قىلغان، ئۇ «مەددامە»، «زاھىت»، «پالۋان»، «ھۈنەرۋەن» ۋە «سېتىقچى» قاتارلىقلار تېرىقچىلىق ۋە ئورۇشقا يارىمايدۇ، ئەگەر دۆلەت بۇنداق ئادەملەرگە تايانسا، «ئېتىزلار ئاق قالىدۇ، قېرىنلار ئاجىزلايدۇ» دەپ قارايدۇ. تېرىقچىلىق ۋە ئورۇش فاكتىنىنى ئىزچىلاشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، مۇئەللىپ «مەنپەئەت بىر جايدىن چىقىش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، «غولغا ئەھمىيەت بېرىپ، شاخنى چەكلەش» ە دائىر بىر قاتار تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «مەنپەئەتنى يەردىن چىقىرىش»، «نام - ئاتاقنى ئورۇشتىن ئىلىش» چارىسىنى يولغا قويغان، شۇنىڭ بىلەن، پۈتۈن كۈچنى «تېرىقچىلىق ۋە ئورۇش»قا بېغىشلىغانلارلا باي ۋە مۆتىۋەر بولۇشتىن ئۈمىد كۈتەلىگەن، تېرىقچىلىق ۋە ئورۇش بىلەن شۇغۇللانمايدىغان سودا - سانائەتچى، تەييارتاپ بەكارچىلار بولسا، خىلمۇخىل چەكلىمىلەر ۋە دەككىلەرگە ئۇچرىغان.

«مەزرىتى شاك ياك قىسسى» نىڭ تېرىقچىلىق ۋە ئورۇش ئىدىيىسى بىلەن ئۇنىڭ قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش ئىدىيىسى ئەينى زامان بىرلىشىپ كەتكەن. مۇئەللىپ: «قانۇندىن كۈچ چىقىدۇ، كۈچتىن قۇدرەت چىقىدۇ، قۇدرەتتىن ئابروي چىقىدۇ، ئابرويدىن ئەخلاق چىقىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. بۇ، گۇللىنىۋاتقان پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دىكتاتۇرلۇقىنا تايانغاندىلا، ئاندىن فېئودال لەنى ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇپ، دۆلەتنى باي، قوشۇننى كۈچلۈك قىلغىلى بولىدىغان كۈچ - قۇۋۋەتكە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ؛ ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە دۆلەتنى باي، قوشۇننى كۈچلۈك قىلىش ئەينى ۋاقىتتا بۇ سىنىپنىڭ دىكتاتورلۇقىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملەيدۇ، دېگەنلىكتۇر. تېرىقچىلىق ۋە ئورۇشقا ئېتىبار بېرىش ئۈچۈن مۇكاپات ۋە جازانى قاتتىق يولغا قويۇش دەل «قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش»نىڭ مۇھىم مەقسىتى. «قانۇننى ئىجرا قىلىش ۋەزىپىلىرى ئىچىدە بۇزۇقچىلىقنى چەكلەشتىن جىددىيىسى يوقتۇر، بۇزۇقچىلىقنى چەكلەشنىڭ ئۆزى چارىلىرى ئىچىدە قاتتىق جازانى يۈرگۈزۈشتىن ئۆتىرى يوقتۇر» («يول ئېچىش»). مۇئەللىپ قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئىسلاھاتنىڭ ئىشقا ئېشىشىنى كاپالەتلەندۈرۈشنى تەكتلەيدۇ.

«مەزرىتى شاك ياك قىسسى»دە شەرھىلەنگەن بۇ ئىدىيىلەر جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئويغۇن بولۇپ، فېئودالىق تۈزۈمنى ئورنىتىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن مۇھىم ئىدىيەۋى - نەزەرىيەۋى ئاساس سېلىپ بەرگەن. بۇ كىتابنىڭ ئىدىيىلەر ئەينى چاغدا ناھايىتى كەڭ تارقالغان، خەن فېي مۇنداق دەيدۇ: «ھازىر مەملىكەتتىكى ھەممە كىشى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىشنى سۆزلەۋاتىدۇ، شاك ياك، گۈەن جۇگلارنىڭ كىتابلىرىنى ساقلاۋاتقانلار ھەممە يەردە بار.» («خەن فېيزى. بەش مىتە») كىتابتىكى يەزى مۇھىم ئىدىيىلەرگە كېيىنكى بەزىبىر تەرەققىيپەرۋەر مۇتەپەككۇرلار ئاپىرىن ئوقۇغان.

شالۇ يالاڭ، تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش ئىدىيىسى، غول ۋە شاخ دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش ئىدىيىسى «تېرىقچىلىق» يېزا ئىگىلىكىنى كۆرسىتىدۇ، «ئۇرۇش» ئۇرۇشنى ياكى ئۇرۇش تەييارلىقىنى كۆرسىتىدۇ. دېھقانچىلىق ۋە ئۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىش ۋە بۇ ئىككىسىنى بىرلەشتۈرۈپ كۆزىتىشنى ئەڭ ئاۋۋال شاڭ يىڭ ئوتتۇرىغا قويغان. شاڭ يىڭ فېئودالىق قۇرۇلۇشلىرى ئۇرۇشى تارازا ئەۋج ئېلىۋاتقان جەنگى دەۋرىدە ياشىغان. بۇ چاغدا، ھەرقايسى بەگلىكلەر ئۆچۈن ئېيتقاندا، بەگلىكلەر ئارا بولۇۋاتقان رىقابەت ئىچىدە قانداق قىلىپ ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ۋە بۇ رىقابەتتە غەلىبە قازىنىش ئىنتايىن جىددىي مەسىلە بولۇپ قالغانىدى. شاڭ يىڭ مۇنداق دېگەن: «بەگلىكنىڭ گۈللىنىشى تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇشقا باغلىق.» («ھەزرىتى شاڭ يىڭ قىسسى. تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش») بۇ دېمەك، ئىچكى جەھەتتە خەلقنى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندۇرۇش، تاشقى جەھەتتە، خەلق ئۇرۇشقا ئاتلاندۇرۇش دېمەكتۇر. شاڭ يىڭنىڭ مەنتىقىسى بويىچە، ئىچكى جەھەتتە، خەلق پۈتۈن كۈچ بىلەن دېھقانچىلىق قىلسا، يەرلەر ئاق قالمايدۇ؛ تاشقى جەھەتتە، خەلق جان تىكىپ ئۇرۇش قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈلسە، دۈشمەن ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، چېگرىنى ئېچىپ، يەر ئۆزلەشتۈرگىلى بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن «قۇدرەتلىك بولۇش ئۈنۈمى ئۆزلۈكىدىن كېلىدۇ.» («ھەزرىتى شاڭ يىڭ قىسسى. يەر ئۆلچەش») دېھقانچىلىق بىلەن ئۇرۇشنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا شاڭ يىڭ شۇنداق دەپ قارايدۇكى، دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئۇرۇش قىلىشنىڭ ئاساسى. مۇبادا دېھقانچىلىققا ئەھمىيەت بېرىلمىسە، بەگلىكلەر ئارا بولۇۋاتقان رىقابەتتە، ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش مۇمكىن ئەمەس. پەقەت دېھقانلارلا ئومۇمىي خەلقىنى ئاشلىق بىلەن تەمىن ئېتەلەيدۇ، ئۇرۇشتا ئەسكەر مەنبەسى بولالايدۇ. «دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ تۆت قىسمى» «ئەلكۈننى خاتىرجەم تېرىقچىلىق قىلدۇرۇشتا»، خەلق پۈتۈن ۋۇجۇدىنى دېھقانچىلىققا قاراتسا، ئاددىي - ساددا ھەم پۇختا بولىدۇ ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئوڭاي بولىدۇ، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆلارنى ھۇجۇم ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىش ۋە مۇداپىئە كۆرۈشكە ھەيدىشى ئاسان بولىدۇ. ئىگىلىككە ئىگە بولغان دېھقانلار ماكانىدىن كەتكۈسى كەلمەيدۇ، ئۆزىنىڭ ئۆي - ۋاقىنى قوغداش يولىدا تېرىشىپ جەڭ قىلىدۇ. بولمىسا، خەلق «ئۆزىنىڭ تۇرغان يېرىگە سەل قارايدۇ - دە، دۆلەت ئۇچۇن كۆيۈنۈپ ئۇرۇش قىلىپ بەرمەيدۇ.» («ھەزرىتى شاڭ يىڭ قىسسى. تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش»).

شاڭ يىڭ يېڭىچە فېئودالىق يەر مۇلۈك چىلىكىنى ئورنىتىش ئاساسىدا، بىر قاتار سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇشنى مۇكاپاتلىغان. بۇ ئاساسەن مۇنۇ جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ: ①«بىرگە تۇرغانلار ئەمەل - مەرتىۋىگە ئېرىشەلەيدۇ»: «تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇشقا قاتناشمىغانلارغا ئەمەل - مەرتىۋە بېرىلمەيدۇ.» («ھەزرىتى شاڭ يىڭ قىسسى. تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش») بۇنداق قىلغاندا، ھەممە ئادەم تېرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىدۇ. ②يېزا ئىگىلىك نوپۇسىنى كۆپەيتىش، يات بەگلىكلەردىكى ئاھالىنى چىن بەگلىكىگە كېلىپ بوز يەر ئېچىشقا جەلپ قىلىپ، جىمى يەردىن پايدىلىنىش، بۇ ئارقىلىق ئىجتىمائىي بايلىقنى ياشۇرۇش-

③ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئائىلىسىدە ئىككىدىن ئارتۇق ئوتتۇرا ياشلىق ئەر كىشى بار بولۇپ، ئۇيۇ ئايرىپ چىقمىغانلاردىن ھەسسىلەپ باج ئېلىش. ④ تەرىشىپ تەرىقچىلىق ۋە تۇقۇمچىلىق قىلىپ، ئائىلىق ۋە بۆزنى ئاشۇرغانلارنى ئالۋان ـ ھاشارغا تۇتماسلىق. ⑤دۆلەتنىڭ ئاشلىق زاپىسىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئېشىندا ئاشلىقىنى يۇقىرىغا تاپشۇرغانلارغا ئەمەل ـ مەرتىۋە بېرىش. ⑥ئاشلىقنىڭ باھاسىنى ئۆرلىتىش ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا بولغان قىزغىنلىقىغا ئىلھام بېرىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار. قىسقىسى، شاڭ ياڭ «مەنپەئەت دەيدىغانلارغا تەرىقچىلىق قىلماي مەنپەئەت دەيدىغانلارغا ئۇرۇشماي ئامانلىق يوق. تەرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش بىلەن شۇغۇللانماي تۇرۇپ، بەگلىكتە راھەت ـ پاراغەت يارىتىلىدۇ» دېگەن سىياسەت ئارقىلىق كىشىلەرنى «تەرىقچىلىققا خۇشتار، ئۇرۇشقا تەييار» («شاڭ ياڭ قىسسىسى. بىر ـ ئىككى سۆز») بولدىنغان قىلغان.

شاڭ ياڭ دېھقانچىلىققا ئەھمىيەت بېرىش ئارقىلىق دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي كۈچىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىش ئارقىلىق دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچىنى كۈچەيتىپ، ئىككى جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە زىج باغلىغان، ئاتالمىش «كۆچلۈكلەر باي بولۇر، باي بولغانلار كۆچلۈك بولۇر» دېگەن مانا شۇ. چىن بەگلىكى شاڭ ياڭنىڭ تەرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويۇش بىلەن، قۇدرەتلىك بولۇشنىڭ ئۇلىنى سالغان، چىن شىخۇاڭ دەۋرىگە كەلگەندە، جۇڭگونى بىرلەككە كەلتۈرۈش دېگەن ئۇلۇغ ۋار ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقارغان.

شاڭ ياڭدىن كېيىن خەن فېيمۇ تەرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش سىياسىتىنى قاتتىق تەشەببۇس قىلغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، «دۆلەتنى بېيىتىشتا، تەرىقچىلىققا تايىنىلىدۇ، ياۋغا قارشى تۇرۇشتا، ئەسكەرگە تايىنىلىدۇ»؛ تەرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويغاندىلا، ئاندىن «ئۇرۇش بولمىغاندا، دۆلەت بېيىيدۇ، ئۇرۇش بولغاندا، قوشۇن كۈچىيىدۇ» («خەن فېيزى. بەش مىتە») دېگەن مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ.

شاڭ ياڭ، خەن فېي قاتارلىقلارنىڭ تەرىقچىلىق ۋە ئۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىشتىن مەقسىتى يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان فېئودال پومېشچىكلار دۆلىتىنىڭ سىياسىي ـ ئىقتىسادىنى مۇستەھكەملەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىدى. چىن ـ خەن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، تارىخىي شارائىتتا ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ، تەرىقچىلىق ۋە ئۇرۇش سىياسىتى تەرەققىي قىلىپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئېچىش سىياسىتىگە ئايلانغان. چېگىرىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئېچىشنى خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە «شېن ـ شاڭ قانۇنچىلىق» تەلىمات قىلىنى پۇختا ئۆگەنگەن چاۋسۇ ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەقسىتى «چېگرىنى قوغداپ، چېگرا رايونلارنى ئېچىش» ئارقىلىق دۆلەت مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ئىدى. ساۋ ساۋ زاۋچىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، چېگرىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئاچقان، ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «قوشۇننى كۆچلۈك، ئاشلىقنى مول قىلىش ـــ دۆلەتنى تىنچلاندۇرۇشنىڭ تەدبىرى، چىن بەگلىكلەر تەرىقچىلىقنى چىڭ تۇتۇپ، دۆلەتنى بىرلىككە كەلتۈردى، شياۋۋۇ پادىشاھ چېگرىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ

بوز يەر، ئېچىپ، غەربىي ئىقلىمنى تىنچلاندۇرىدى. بىز ئەجدادلاردىن قالغان ياخشى چاريدۇر.» («ۋەيى بەگلىكىنىڭ تەزكىرىسى. تەيزۇ تۇغرىسىدا ئەستايدىل» دېمەك، ساۋ ساۋنىڭ بۇ ئىدىيىسىنىڭ تېگى شاك ياشقا بېرىپ تاقىلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆتكەن بەزى سۆلالىلەرمۇ چېگرا رايونلاردا ۋە ئىچكى ئۆلكىلەردە كۆپلەپ ئەسكەر تۇرغۇزۇش ئارقىلىق بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن. بۇ ئەسكەرلەر ئۇرۇش بولمىسا تېرىقچىلىق قىلىدۇ، ئۇرۇش بولۇپ قالسا ئۇرۇشتا قاتنىشىدۇ، مانا بۇ ھەربىي جەھەتتىمۇ، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ ئۇزۇم بېرىدىغان ئۇسۇل ئىدى.

غول ۋە شاخ جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخىدا يېزا ئىگىلىكى، سانائەت ۋە سودىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى تىلغا ئېلىنغاندا، «غول» دېگەن سۆز (يەنە «غول مەشغۇلات» ياكى «غول ئىش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دېھقانچىلىق ۋە بۇنىڭ بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن ئۆي قول سانائىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. قەدىمدە «تېرىقچىلىق - تېرىقۇمچىلىق» ياكى «ئىنچىكىلىك - يىپەكچىلىك» دەپ ئاتىلاتتى؛ «شاخ» دېگەن سۆز («شاخ مەشغۇلات» ياكى «شاخ ئىش» دەپمۇ ئاتىلاتتى) ئەك بۇرۇن قول سانائىتى دائىرىسىدىكى «نەققاشلىق - ئويمىچىلىق»، «چەشمە تەكىش - كىمخاب بېسىش» تەك زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىشقا قارىتىلاتتى؛ كېيىن زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سودا مۇئامىلىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ «شاخ» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان. كېيىنكى چاغلاردا بۇنىڭ مەنىسى كېڭىيىپ، پۈتكۈل سودا - سانائەتنى كۆرسىتىدىغان بولغان. غەربىي خەن سۆلالىسىدىن كېيىن، «شاخ» كۆپىنچە سودىغا قارىتىلغان. «شاخ»نىڭ ئەسلى مەنىسىنىڭ ئۆزگىرىشى فېئودالىزمنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسىمىدىكى تاۋار ئىقتىسادىنىڭ تەدرىجىي راۋاجلانغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

جەنگو دەۋرىدە ئۆتكەن پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ مۈتەپەككۈرلىرى كۆپىنچە غولغا ئەھمىيەت بېرىپ، شاخقا سەل قارىغان. ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىققا ئەھمىيەت بېرىشتىن مەقسىتى فېئودالىزمنى ئىگىلىكىنى مۇستەھكەملەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، دۆلەتنى باي، قۇدرەتلىك كۈچلۈك قىلىش ئىدى. ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىققا ئەھمىيەت بېرىشكە كۆرسەتكەن سەۋەبلىرىنى تەخمىنەن مۇنداق ئۇچقا نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: ①«تېرىقچىلىقنىڭ زىيانغا ئۇچرىشى» «ئاچارچىلىقنىڭ مەنبەسى» دۇر، «ئۆي تۇقۇمچىلىقنىڭ زىيانغا ئۇچرىشى» «كىيىم - كېچەك يېتىشمەسلىكنىڭ مەنبەسى»دۇر («بايانلار گۈلزارى. مەنبەنى تېپىش»)، يېزا ئىگىلىكى كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەكنىڭ مەنبەسى. ②«ئىتنز - دالالار بايلىقنىڭ مەنبەسى» («شۈنزى. دۆلەتنى بېيىتىش»)، يېزا ئىگىلىكى دۆلەتنى پاراۋان قىلىش ۋە مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرۇشنىڭ بۇلىقى. ③خەلقنى «خاتىرجەم تېرىقچىلىق قىلدۇرۇش»، «ھۆكۈمەت ئۇرۇقۇن ئۇرۇش قىلدۇرۇش»، يېزا ئىگىلىكى ئەينى ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بىرلىككە كەلتۈرۈش ئۇرۇشىنى ئىشەنچلىك ئەسكەر مەنبەسى بىلەن تەمىن ئېتەلەيدۇ دېگەنلەردىن ئىبارەت. ئېنگېلس مۇنداق دېگەن: «يېزا ئىگىلىكى پۈتكۈل قەدىمكى دۇنيادا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەل قىلغۇچ تارمىقى بولغان.» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 145 - بەت) يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئىقتىسادىي جەھەتتە ئالدىنقى ئورۇنغا

قويۇشنى تەشەببۇس قىلىش قەدىمكى زامان جەمئىيەتىدە شەك - شۈبھىسىز تۇغرا ئىدى.

چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى پۇمبىشچىكلار سىنىپىي مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ سۆزىدا - سانائەتنى ئەڭ سەل قارىشىنىڭ سەۋەبىنى شۇ ئىدىكى، ئۇلار سۆزىدا - سانائەت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار كۆپىنچە كەتسە، يەزا ئىگىلىكىگە كېرەكلىك ئەمگەك كۈچىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ، دەپ قارايتتى، «سۆزدا - سانائەتچىلەر كۆپىنچە كەتسە، دۆلەت نامراتلىشىدۇ» دېگەن ئەنە شۇ ئىدى. خەن فېي بەزى سودا - سانائەت ئىگىلىرىنىڭ نەرسىلەرنى بولار - بولماس ئىشلەپچىقىرىش، بېسىمدارلىق قىلىش ئارقىلىق «تېرىقچىلار- نىڭ مەنپەئىتىگە زىيان سېلىش» ھەرىكەتلىرىگە قارىتىپ، ئۇلارنى جەمئىيەتنىڭ زىياندا شلىرى بولغان «بەش مەتە»نىڭ بىرى دەپ ئاتىغان، بىراق چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى مۇتەپەككۇرلار سۆزدا - سانائەتنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى ئىنكار قىلمىغان. شاك يائۈ سۆزدا - سېپتىقنى دېھقانچىلىق ۋە ئەمەلدارلىق بىلەن بىر قاتاردا قويغان. شۈن كۇاڭ مۇنداق دەيدۇ: «تېرىقچىلار كۆچ - كۈسۈنى بىلەن يەردىن پايدىلىنىدۇ، سېپتىقچىلار كۆز - كۆرۈمى بىلەن مال - تاۋار- دىن پايدىلىنىدۇ، ھۈنەرۋەنلەر ئۆز ھۈنىرى بىلەن سايمانلاردىن پايدىلىنىدۇ.» («شۈنزى. شەرەپ ۋە نومۇس») خەن فېيمۇ ئۇنى «بارنى يوق يەرگە يەتكۈزۈپ»، جەمئىيەت ئېھتىياجىنى قامدايدۇ، دېگەن. ئۇلار سۆزدا - سانائەتنىڭ ئەركىن راۋاجلىنىشىنى قوللىماي، ئۇنى چەكلەشنى تەشەببۇس قىلغان.

شاك يائۈنىڭ جەنگو دەۋرىدە ئوتتۇرىغا قويغان «تېرىقچىلىققا ئېتىبار بېرىپ، سېپتىقچىلىقنى چەكلەش» دېگەن سىياسىتى غوللىغا ئەھمىيەت بېرىپ، شاخنى چەكلەش ئىددىيىسىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. شاك يائۈنىڭ چىن بەگلىكىدە يولغا قويغان قانۇن ئۆزگەرتىش پەرمانىنىڭ بىر ماددىسىدا: تېرىقچىلىق ۋە تېرىقۇمچىلىق قىلمىشقا تىرىشقانلار ھاشارغا تارتىلىمايدۇ؛ سۆزدا - سانائەت بىلەن شۇغۇللانغانلار قوللار قاتارىغا كىرىپ قېلىشىمۇ مۇمكىن، دەپ بەلگىلەنگەن. ئۇ دېھقانچىلىقنى مۇكاپاتلاپ، سودا - سانائەتنى چەكلەش ئۇچۇن، يەنە بىر قاتار سىياسىي - ئىقتىسادىي تەدبىرلەرنى قوللانغان. مەسىلەن، «ئاشلىقتىن ئەمەل - مەرتىۋە چىقىرىش» («ھەزرىتى شاك يىلك قىسىسى. پەرمان چىقىرىشتا ئېھتىياتچان بولۇش»)، ئاشلىق ئېلىم - سېتىمىنى باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويۇش؛ دېھقانچىلىققا يېنىك باج قويۇش، سۆدا - سانائەتكە ئېغىر باج قويۇش قاتارلىقلار. قىسقىسى، «سېپتىقچىلىق ۋە ھۈنەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ سانىنى كۆپەيتمەي»، كۆپ ساندىكى كىشىلەرنى دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللاندۇرۇش مەقسەت قىلىنغان.

غەربىي خەن دەۋرىنىڭ ئالدىنقى مەزگىللىرىدە، سودىگەرلەرنىڭ كۈچى ئۇلغايىپ، ئۇلارنىڭ پۇمبىشچىكلار سىنىپىي بىلەن بولغان زىددىيىتى يەنمۇ ئۆتكۈرلەشكەنىدى. غەربىي خەن ھاكىمىيىتى «شاخنى چەكلەش» سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن، مەسىلەن، سودا بىجىنى ئېغىرلاتىش، سودىگەرلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى تۆۋەنلىتىش قاتارلىقلار. خەن ۋۇدى سودىگەرلەرگە قانتەق زەربە بېرىش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن ۋە تۇز - تۆمۈرنى دۆلەت ئىگىدارلىقىغا ئېلىش ۋە باھا تەڭشەش، تەڭشەپ يۆتكەش قاتارلىق سىياسەتلەرنى

يۈرگۈزۈپ، خۇسۇسىي سودا - سانائەتچىلەر-لىك سودا - سىياسىي تارتىۋالغان. بۇ سىياسەتنى يۈرگۈزگەن ئاساسىي شەخس ساڭ خۇگيىاڭ ئىيتقان «غول بىلەن شاخنىڭ يولىنى ئېچىش» («تۈز - تۆمۈر ھەققىدە. تۈپ مۇلاھىزە») «تەرىقچىلىق بىلەن سىتىقچىلىقنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ، غول بىلەن شاخقا پايدا يەتكۈزۈش» («تۈز - تۆمۈر ھەققىدە. ئۆزئارا ئۆتۈشۈش») دېگەندەكى «شاخ» ئادەتتىكى سودا - سانائەتنى ئەمەس، بەلكى فېئودالىق دۆلەت ئۆزى ئېلىپ بارىدىغان سودا - سانائەتنى كۆرسىتىدۇ. سىماچىيەننىڭ قارىشىچە، دېھقانچىلىق، سودا - سانائەت، بايلىق تېپىش (تەبىئىي بايلىقلارنى ئېچىش) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى خەلقنىڭ يېمەك - ئىچمەكنىڭ مەنبەسى بولۇپ، «يۇقىرىدا بەگلىك، تۆۋەندە ئائىلىلەرنى بېيىتىدۇ» («تارىخنامە. سىتىقچىلار تەزكىرىسى»، بۇلار ئوتتۇرىسىدا يۇقىرى - تۆۋەنلىك پەرقى بولماسلىقى كېرەك. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ۋاڭ فۇ دېھقانچىلىق، سودا سانائەتنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا غول ۋە شېخى بولىدۇ، تېرىقچىلىق، ئىستېمال، پۇل «غول» ھېسابلىنىدۇ، «ئەركىن كەسىپ»، «ھۈنەرۋەنچىلىك»، «زىبۇ - زىننەتچىلىك» شاخ ھېسابلىنىدۇ («يۈشۈرۈن كۆچلەر تۇغرىسىدا. غول بىلەن شۇغۇللىنىش») دەيدىغان نەزەريىنى ئوتتۇرىغا قويغان. غول بىلەن شاخ تۇغرىسىدىكى بۇنداق ھەر خىل نەزەريىلەر فېئودالىق ئىجتىمائىي - ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا بولغان باشقا - باشقا قاراشلارنى بەلگىلەك دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

غولغا ئەھمىيەت بېرىپ، شاخنى چەكلەش ئىدىيىسى ۋە سىياسىتى يېگىدىن گۈللىنىۋاتقان فېئودالىق تۈزۈمىنى مۇستەھكەملەشتە ئاكتىپ رول ئوينىغان، لېكىن، ئۇنىڭ تاۋار ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىغا توسالغۇ بولىدىغان تەرىپىمۇ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ پاسسىپلىق رولى بارغانچە ئېغىرلىشىپ بارغان. سۇڭ سۇلالىسىدىن كېيىن، غولغا ئەھمىيەت بېرىپ، شاخنى چەكلەشكە قارشى تۇرىدىغان ئۇرۇنلارمۇ كۆپەيمىشكە باشلىغان. جەنۇبىي سۇڭ دەۋرىدە ئۆتكەن يې شى: «تۆت خەل كىشىلەر ئۆز رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغاندىلا، ھەممە ئىش رونaق تاپىدۇ. شاخنى چەكلەپ، غولغا ئەھمىيەت بېرىش توغرا نەزەريە ئەمەس» («ئۆگىنىش ئەستىلىكلىرىگە كىرىش سۆز» 19 - كىتاب، «تارىخنامە» 1 -) دەپ كۆرسەتكەن. مىڭ سۇلالىسى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ئارىلىقىدا ئۆتكەن خۇاڭ زۇڭشى «سودا - سانائەتنى شاخ دەپ ھېسابلاپ، ئۇنى چەكلەشكە ئورۇنۇش»، «ئۇقۇمۇشلۇقلار-نىڭ توغرا پەم قىلالمىغانلىقى»دىن كېلىپ چىققان دەپ قاراپ، سودا - سانائەتنىڭ ھەممىسى غول ھېسابلىنىشى كېرەك، دەپ كۆرسەتكەن («مىڭ خاندانلىقىنىڭ چەت ئۆلكىلەرنى قىلغان زىيارەتلىرى خاتىرىسى. مالىيە ھېساباتى 3 - »).

جۇڭگو جەمئىيىتى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالىق جەمئىيەت باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىنمۇ پومېشچىكلار سىنىپى ئىچىدىكى جاھىللار گۇرۇھى يەنىلا «غولغا ئەھمىيەت بېرىپ، شاخنى چەكلەش» دېگەن ئەنئەنىۋى ئەقىدىدە چىڭ تۇرغان، بۇرژۇئا مۇتەپەككۇرلىرى بولسا بۇنىڭغا قارشى تەنقىد ئېلىپ بېرىپ، سودىغا يا كى سانائەتكە

ئەھمىيەت بېرىش ئارقىلىق كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش نەزەرىيە سىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ۋالگ تاۋ «كاپىتالىستىك ئەللەر سودىغا تايىنىشنى دۆلەتنىڭ تۆۋرۈكى قىلغان»، «سودىگەرلەر جەمئىيىتى دۆلەت بىيىدۇ» دېگەن قاراشقا كەلگەن. ئۇ جاھىللار گۇرۇھىنىڭ ئاتالمىش «غولغا ئەھمىيەت بېرىش» دېگەن نەمىسىنى «يەرلەرنى موداپ باج ئېلىش، ئالۋان - ياساق سېلىش، ئەمەلدارلارنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىپ، خەلقنى قىيناش، دېھقانلارنى خۇددى بۆرە - قاپلانلاردەك شىلىپ - شورىماقتىن باشقا نەرسە ئەمەس» دەپ ئېچىپ تاشلىغان. جېڭ گۇەنيىڭ دېھقانچىلىقنى «غول»، سودىنى «شاخ» دەپ قاراش قەدىمكى دەۋر جەمئىيىتىگىلا ئۇيغۇن كېلەتتى، ھازىر بولسا «غەربلىكەلەرنى تەزگىنلەپ، ئۆزىنى كۈچەيتىپ»، «دۆلەتنى سودا ئاساسىغا قۇرۇش» تەرغىبات كېلىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن. كاڭ يۇۋېي يەنمۇ ئىلگىرىلەپ، «سانائەت دۆلىتى قۇرۇش» تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دېھقانچىلىقنى غول، سودا - سانائەتنى شاخ دەپ قارايدىغان كونا تەلىماتنىن ئۆزۈل - كېسىل ۋاز كەچكەن.

مېڭ كې (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 372 — 289 - يىللار)، تەخەللۇسى زىيۇي، لۇ بەگلىكىنىڭ زۇ دېگەن جايىدىن (ھازىرقى شەندۇڭنىڭ زۇشيەن ناھىيىسى). ئېيتىشلارغا قارىغاندا، كۇڭزىنىڭ نەۋرىسى كۇڭ جى (يەنى زىسى) نىڭ شاگىرتى بولۇپ، جەنگو دەۋرىدىكى كۇڭزىچىلار ئېقىمىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى. ئۇ «رەھىمدىللىك»، «ئىنساپ»نى ئۆزەك قىلغان كۇڭزىچىلار تەلىماتىنى تەرغىب قىلىش ۋە يولغا قويۇش بولىدا، نەچچە يۈز نۆكەر ۋە نەچچە ئون ھارۋا بىلەن چىن، لىياڭ، سۈڭ، تېڭ قاتارلىق بەگلىكلەرگە بېرىپ ۋەز - نەسىھەت ئېيتقان، لېكىن ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىغان. كېيىن زۇشيەن ناھىيىسىگە قايتىپ كېلىپ، شاگىرتى ۋەن جاڭ قاتارلىقلار بىلەن «نەزمىنامىگە سۆز بېشى يېزىپ، جۇڭنى (كۇڭچىيۇ) نىڭ مەقسىتىنى شەرھىلىگەن» («تارىخنامە. مېڭزى، شۈن چىڭلارنىڭ تەرجىمھالى»)، «مېڭزى»نىڭ 7 بابىنى يازغان، بۈلار تاڭ، سۇڭ سۇلالىلىرىدىن كېيىن، كۇڭزىچىلارنىڭ مۇھىم دەستۇرلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان.

مېڭ كې پەلسەپىۋى كۆز قاراش جەھەتتە كۇڭزىنىڭ ئىدىئالىزملىق ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، «رەھىمدىللىك»، «ئىنساپ» دېگەندەك ئەخلاق ئۆلچەملىرىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى رولىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. ئۇ شۇ زامانداغا ئېقىپ يۈرگەن مودا ۋە ياڭ جۇ ئىلىم ئېقىملىرىغا قەتئىي قارشى تۇرۇپ، «ياڭ ئەپەندىمنىڭ نەزەرىدە «مەن» بار، «خان» يوق. مو ئەپەندى ھەممىنى تەڭ سۆيىمەن دەيدۇ، ئۇنىڭ نەزەرىدە ئاتىسى يوق»، «ياڭ جۇ، مودى يولى يوقالمىغۇچە، كۇڭزى يولىغا ئورۇن يوق» («مېڭزى. ھەزرىتى تېڭ ۋېن، 2 - »)دېگەن. ئۇ يەنە يېزا ئىگىلىك ئالىمى شۈي شىڭنىڭ «خان بىلەن خەلق بىرلىكتە تېرىقچىلىق قىلىپ جان باقمىقى كېرەك» دېگەن تەلىماتىنى تەنقىد قىلغان. سىياسىي جەھەتتە، مېڭ كې مۇتەئەسسىپلەر تەرەپتارى بولۇپ، ئەمەل - مەرتىۋە ۋارىسلىقى تۈزۈمىنى تەرغىب قىلىپ، «كاتتا ئائىلىلەر»نىڭ سىياسىي تۇرمۇشتىكى رولىنى يۇقىرى مۆلچەرلەپ، ۋېنۋاڭ، ۋۇ ۋاڭ، جۇگۇلارنىڭ سىياسەتىنى كۆزلىگەندەك «رەھىمدىللىك»

سىياسەت دەپ قارىغان. ئۇ جەنگو دەۋرىدىكى بەگلىكلەرنىڭ «زوراۋانلىق سىياستى» ۋە ئۇزۇلمەي يۈز بېرىۋاتقان قوشۇۋېلىش ئۇرۇشلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ئاتالمىش «رەھىمدىللىك» سىياسەت يۈرگۈزۈشنى تەشەببۇس قىلغان، شۇنداقلا «يەر تېرىپ، ھۆكۈمەت ئامبىرىنى تولدۇرۇش»، «تاشلانغان بىنالارنى ئۆزلەشتۈرۈش» تەك يېڭا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش سىياسەتلىرىگىمۇ قارشى تۇرغان. شۇڭا، مېلك كېنىڭ ئاساسلىق كۆز قارىشى — كۈگزىنىڭ «مەنپەئەتنى ئاز سۆزلەش» دېگەن ئىدىيىسىنى جارى قىلدۇرۇپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ پرىنسىپىنى «رەھىمدىللىك، ئىنساپلىق بولۇش ئىشى تۇرغان يەردە مەنپەئەت ئۈستىدە ئېغىز ئېچىشنىڭ نېمە ھاجىتى» دەيدىغان قىلىپ بېكىتىشنى تەكىتلىگەن. چىن، خەن سۇلالىلىرىدىن كېيىنكى ئاتالمىش كۈگزىچىلار تەلىماتى، ئاساسەن، «مۇھاكىمە ۋە بايان» بىلەن «مېڭزى» دا شەرھىلەنگەن كۈگزى - مېڭزى يولى ئىدى، شۇ تۈپەيلى مالىيە مەنپەئىتىنى ئېغىزغا ئېلىشتىن قاچىدىغان بۇ خىل قاراش جۈگگونىڭ فېئودال پومېشچىكلار ئىقتىسادىي دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىدا ئىنتايىن زور تۇسالغۇلۇق رول ئويناغان.

مېلك كې كونا ئىقتىسادىي سىستېما يىمىرىلگەن، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان فېئودال پومېشچىكلار ئىقتىسادى كۈندىن - كۈنگە راۋاجلىنىۋاتقان دەۋردە ياشىغان، شۇڭا ئۇنىڭ ئاساسىي كۆز قارىشى ئىدىئالىزمچە مۇتەئەسسىپلىككە ياتسىمۇ، لېكىن يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان ئىقتىسادىي شەيئىلەرنى ئۇ پۈتۈنلەيلا ئىنكار قىلىۋېتەلمىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئاغزىدا «مەنپەئەت ئۈستىدە ئېغىز ئېچىشنىڭ نېمە ھاجىتى» دەپ ھەرقانچە توۋلىغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە يەنىلا بىرمۇنچىلىغان يېڭى ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى شەرھىلىگەن.

مېلك كېنىڭ توقۇز ئۇلۇشلۇك يەر ئىدىيىسى ئېلىسىمزىنىڭ قەدىمكى دەۋرىدە مەشھۇر بولغان ئىجتىمائىي ئارزۇلارنىڭ بىرى ئىدى، شۇنداقلا 2000 قانچە يىلدىن بېرى مۇتەپەككۇرلار ئەڭ كۆپ مەدھىيىلىگەن ياكى ئەڭ كۆپ مۇنازىرىلەشكەن ئىقتىسادىي ئىدىيە ئىدى. ئۇنىڭ ماھىيىتى ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى شەكلى ئارقىلىق كىشىلەرنى يەرگە باغلاپ، كىشىلەر ئارىسىدا «دوستانە بېرىش - كېلىش قىلىدىغان، بىر - بىرىگە يار - يۆلەكتە بولىدىغان، ئاغرىق - سىلاق بولغاندا غەمخورلۇق قىلىشىدىغان» («مېڭزى. تېڭ ۋېنگۈڭ») ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئىدى. شۇڭا، تۆۋەنكۈ ئۇلۇشلۇك يەر ئىدىيىسىدە گەرچە بىرمۇنچىلىغان زىتىلىقلار بولۇشىغا قارىماي، فېئودالىق جەمئىيەتتە كىشىلەر ئۇنى دائىم ئارزۇ قىلىپ كەلگەن.

ئۇ تۇنجى بولۇپ «تۈراقلىق مۈلۈك» چۈشەنچىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئاتالمىش «تۈراقلىق مۈلۈك» دېگەنىنىڭ مەنىسى خوسۇسىغا مەڭگۈ تەئەللۇق مۈلۈك دېگەنلىكتۇر. ئۇ «تۈراقلىق مۈلۈك» بىلەن «تۈراقلىق كۆچمە» (يەنى كىشىلەرنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاشقا بولغان تىلىكى)نى بىر - بىرىگە باغلاپ، «تۈراقلىق مۈلكى بولغانلارنىڭ تۈراقلىق تىلىكى بولىدۇ، تۈراقلىق مۈلكى بولمىغانلارنىڭ تۈراقلىق تىلىكى بولمايدۇ.» («مېڭزى. تېڭ ۋېنگۈڭ») دەپ كۆرسەتكەن، بۇ دېمەك، كىشىلەرنىڭ جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاش جەھەتتىكى ئەخلاق - پەزىلىتى مېيدىسى - ئىقتىسادىي

شەرتنى ئاساس قىلىدۇ، دېمەكتۇر. «مېڭزى» نىڭ 7 بابىدا بۇخىل بايانلار كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ ئەسلىدە ماتېرىيالىستىك خاھىشقا ئىگە قاراش بولسىمۇ، لېكىن ئۇ: «تۇراقلىق مۇلكى يوق، ئەمما تۇراقلىق تىلىكى بارلار ــ ئالىي زاتلاردۇر» («مېڭزى. لياڭ خۇيۋاڭ 1 ــ») دېيىش بىلەن، يەنىلا ئىدېئالىستىك پاتقاقتا پېتىپ قالىدۇ.

ئۇ يەنە تۇراقلىق مۇلۇك چۈشەنچىسى بىلەن ئالاقىدار بولغان «5 مولۇق تۇرار جاي يېرى» بىلەن «100 مولۇق ئېتىز» يېرىدىن ئىبارەت ئۇششاق يەر ئىگىلىك شەكلىنى قايتا ــ قايتا تەشەببۇس قىلغان، ئۇنىڭ قارىشىچە، «100 مولۇق ئېتىزنىڭ تېرىقچىلىق ۋاقتىغا دەخلى يەتمىسە، ئۇ سەككىز كىشىلىك ئائىلىنىڭ يېمەكنى قامدايدۇ». ئۇنىڭ بۇ ئىقتىسادىي كۆز قارىشىمۇ فېئودال پومېشچىكلار ئىقتىسادىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى تەرەققىيات تەلىپىگە ئۇيغۇن ئىدى.

مېك كې ــ ئېلىمىز تارىخىدا جەمئىيەت ئىش تەقسىماتىنىڭ زور ئۆزگىرىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئېنىق تىلغا ئالغان مۇتەپەككۇر. ئۇ يېزا ئىگىلىك ئالىمى سۈي شىڭنىڭ ئۆزى تېرىقچىلىق قىلىپ جان بېقىش، ئۆزى رەخت توقۇپ كىيىش دېگەن تەشەببۇسنى تەنقىد قىلىپ، كىشىلەرگە ئېھتىياجلىق بولغان ماددىي بۇيۇملار «ھەر خىل ئۇستىلار تەرىپىدىن تەييارلانغان»، «ئۆزى ئىشلەپ ــ ئۆزى ئىشلەتىش» مۇمكىن ئەمەس. («مېڭزى. تېڭ ۋېنگۇڭ») دەپ، ئىش تەقسىماتىنىڭ زور ئۆزگىرىشىنى بىرقەدەر مۇپەسسەل شەرھىلەگەن. لېكىن ئۇ ئىش تەقسىماتى تۈغرىسىدا مۇپەسسەل تەھلىل بېرىش ئارقىلىق «ئەقلىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ھاكىم بولۇر، جىسمانىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار مەھكۇم بولۇر. مەھكۇملار باشقىلارنى باقۇر، ھاكىملار باشقىلار تەرىپىدىن بېقىلۇر، بۇ پۈتكۈل ئالەم ئۇچۇن ئومۇمىي ھەقىقەتتۇر» (يۇقىرىقى كىتابتىن) دېگەن ئىنتايىن ئەكسىيە تېچىل ئىقتىسادىي قاراشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. 2000 نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان، بۇ قاراش فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ خەلقىگە زۇلۇم سېلىش، كۆڭزىچى تۆرىلەرنىڭ ئەمگەكنى كەمسىتىش، تەييارتاپلىق، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانماسلىق دېگەن نەزەرىيىلىرىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان.

ئۇ تاۋارنىڭ باھا مەسىلىسىنى باشلانغۇچ قەدەمدە تىلغا ئېلىپ مۇنداق دېگەن: «نەرسىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئۇلارنىڭ ھەرخىللىقىنى بەلگىلەيدۇ، ئۇلاردىكى پەرق بىر ھەسسە، ئون ھەسسە، ھەتتا ئون مىڭ ھەسسە بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتابتىن)، بۇ دېمەك، تاۋارلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا چوڭ پەرقنىڭ بولۇشىنى تاۋارلارنىڭ «ئالاھىدىلىكى» بەلگىلىگەن دېمەكتۇر. لېكىن تاۋارلاردا ساقلانغان بۇ «ئالاھىدىلىك»نىڭ قايسى خاسلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېچىكىرىلەپ چۈشەندۈرمىگەن ھەم ئۇنىڭ چۈشەندۈرۈپ بېرەلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

مالىيە جەھەتتىمۇ ئۇ بەزى تەشەببۇسلارنى ناھايىتى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان. بىرىنچى، ئۇ شەھەرلەردىكى دۇكان سودىگەرلىرىدىن باج ئالماسلىق، «سودا بازارلىرىدىن باج ئالماسلىق» («مېڭزى. گۇڭ سۈنچۇ 1 ــ»)، مەھسۇلات ئىشلەپ چىقىرىلمايدىغان تۇرار جايلاردىن «ئۆي ــ جاي بېجى» (يۇقىرىقى كىتابتىن) ئالماسلىق، گەسىپسىز كىشىلەردىن

«لوپۇس بېجى» (يۇقىرىقى كىتابتىن) ئالماسلىق، چازا، تاغ - دەريا ۋە ئورمان - كۆللەردىن باج ئالماسلىق، ئەركىن كېلىپ - بېرىپ تىجارەت قىلىشقا يول قويۇشنى تەشەببۇس قىلغان. «تاغ - دەريالارنى چەكلىمەسلىك» دېگىنى ئەنە شۇ. ئۇنىڭ «شەھەر - بازارلار ئوزۇق - تۆلۈك ئىشلەپ چىقارمىغاچقا باج ئالماسلىق، يېزا ئىگىلىكىدە، ئۇ «يېزىلاردا 9 دىن بىر، شەھەرلەردە 10 دىن بىر باج ئېلىش» («مېڭزى. تېڭ ۋېنگۇڭ») ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىلغان. ھازىرقى زامانىدىكى ئىقتىسادىي ئاتالغۇسى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ يېزا ئىگىلىكىدىن تاق باج ئېلىش ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىلغانلىقتۇر. ئاندىن قالسا، «10 دىن بىر باج ئېلىش» تەشەببۇسى گەرچە ھەقىقىي تۆردە ئەمەلگە ئېشىپ باقمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ 2000 قانچە يىلدىن بېرى كۆڭزىچىلارنىڭ ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان ئىقتىسادىي ئەقىدىسىگە ئايلىنىپ قالغان. ئۇ يەنە «باج - ياساقنى يېنىكلىتىش»نىمۇ «رەھىمدىللىك سىياسەت» نىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرى قىلىۋالغان، شۇنداقلا بۈگۈنكى كۆڭزىچىلارنىڭ ئەزەلدىن ئەرەلگە ئېشىپ باقمىغان يەنە بىر مالىيە شەرتى بولۇپ قالغان. دېھقانچىلىق بېجىنىڭ نىسبەتى جەھەتتە، ئۇ «بىر قانچە يىلنىڭ ئوتتۇرىچە مەھسۇلات مىقدارىنى دائىملىق باج تۆلەمى قىلىپ بېكىتىدىغان پاراق تۆلەش» ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا قوشۇلمايتتى. ئۇنداق قارىشىچە، بۇنىڭدا بىر قانچە يىلنىڭ ئوتتۇرىچە سانى بويىچە بەلگىلەنگەن باج نىسبىتىدە جانلىقلىق بولماي قېلىپ، ئۇ يىللىق مەھسۇلاتنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەي قالاتتى. شۇڭا، ھۆكۈمەت يېزىغىنى تېرىشىپ بېرىش ئۇسۇلى بويىچە، «ھۆكۈمەت ئېتىبارىدىن كىرگەن شۇ يىللىق كىرىمنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇش» (يەنى «تېرىشىپ بېرىش» ئۇسۇلى) نى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ «تېرىشىپ بېرىش» ئۇسۇلىنىڭ، مەيلى يەر بېجى جەھەتتىن ياكى مالىيە بېجى جەھەتتىن بولسۇن، بىر خىل قالاقراق ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن، بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ باج - سېلىقنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۇستىدە توختالغانىدەك، سودا بېجى ئېلىش «لۈكدۇەن» بىلەن شۇغۇللانغان سودىگەرلەردىن باج ئېلىشتىن باشلانغان دەپ ھېسابلىغان. بۇ تەھلىل تۆغرا ئەمەس، لېكىن يېتەرلىك زامان غەرب ئىقتىسادشۇناسلىقىدا قوللىنىلغان «monopoly» دېگەن ئاتالغۇنى خەنزۇچىغا «لۈكدۇەن» دەپ تەرجىمە قىلىش مېڭ كېنىڭ ئەنە شۇ چاغدا ئىشلەتكەن «لۈكدۇەن» دېگەن سۆزىدىن كەلگەن.

مېڭ كېنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى كۆڭزىنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىدىن تېخىمۇ ئېنىق ھەم كونكرېت بولۇپ، چېتىلىشقان دائىرىسىمۇ بىرقەدەر كەڭ ئىدى. ئۇنىڭ ۋە كۆڭزىنىڭ ئىقتىسادىي كۆز قاراشلىرى مەيلى ئەكسىيەتچىل، مەيلى مۇتەئەسسىپ ياكى ئىجابىي بولسۇن، ھەممىسى بىرلىشىپ، كېيىن ئۆتكەن كۆڭزىچىلارنىڭ مۇقەددەس ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي ئەقىدىسىگە ئايلىنىپ، تا XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە، ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن.

توققۇز ئولۇشلۇك يەر نەزەريىسى دېگەن مانا دەل قاراشتۇر.

توققۇز ئولۇشلۇك يەر نەزەريىسى توققۇز ئولۇشلۇك يەر رېئالىيەتلەرگە قارىغاندا، قەدىمكى زامانلا جۇڭگودا قوللىنىلغان بىر خىل يەر تۈزۈمىدۇر. توققۇز ئولۇشلۇك يەر

تۈزۈمىنىڭ خاراكتېرى ۋە ياشقۇرۇش شەكلى توغرىسىدا ھازىر ئىلىم ساھەسىدىكىلەر ئارىسىدا ھەر خىل پىكىرلەر بار بولۇپ، تېخى بىرلەككە كەلگىنى يوق، لېكىن تۇققۇز ئولۇشلۇك يەر ئىدىيىسى مەۋجۇت ئىدىيە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ زىيالىيلار ئارىسىدا كەڭ دائىرىدە تەرىپلىنىپ كەلگەن، ھەتتا بۇ تۈزۈم چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭجىڭ (1723 — 1735) يىللىرى جىلى ئۆلكىسىنىڭ گۈزئەن، شىنچېڭ دېگەن ئىككى ناھىيىسىدە سىناق ئەرقەسىدە يولغا قويۇلغان، بۇ تۈزۈم ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۆزلۈكىدىن قېپقالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىن تۇققۇز ئولۇشلۇك يەر تۈزۈمىنىڭ قانچىلىك چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

توققۇز ئولۇشلۇك يەر تۈزۈمىنىڭ باشلانغۇچ سەزمىسى ئەڭ ئاۋۋال «مېڭزى. تەڭ ۋېنگۈك» دېگەن كىتابتا كۆرۈلىدۇ، ئەسلى تەكستتە مۇنداق يېزىلغان: «بىر لى كېلىدىغان تۆت چاسا يەرنى توققۇز ئۇلۇشكە ئايرىغاندا، خۇددى «#» دېگەن خەتكە ئوخشاپ قالىدۇ، ھەربىر ئۇلۇشى 100 مو كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى 100 مو يەر ھۆكۈمەتنىڭ يېرى، چۆرىسىدىكى 8 تۈتۈننىڭ ھەربىرىدە 100 مودىن خۇسۇسىي يەر بولۇپ، ئۇلار بۇ يەرنى ھۆكۈمەت يېرى يىلىغا بىللىە تېرىيدۇ. كۆپچىلىك ھۆكۈمەت يېرىنى تېرىپ بولۇپ، ئاندىن ئۆز ئېتىزلىرىنى تېرىيدۇ. پادىشاھ بىلەن تېرىقچىنىڭ ئورنى ئەنە شۇندىكىدىن بىلىنىپ تۇرىدۇ.» خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە كەلگەندە، بىلىم ئەھلى خەن يىڭ «مېڭزى» دا بايان قىلىنغان توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمىنىڭ مەزمۇنىنى تولۇقلىغان، ئۇنىڭ بىلەن بىر دەۋردە ئۆتكەن دۇك جۇڭشۇمۇ «چىن بەگلىكى شاڭ يانىنىڭ تەكلىپىنى قوللىنىپ، توققۇز ئولۇشلۇك يەر تۈزۈمىنى بەكار قىلىش بىلەن، دېھقانلارنىڭ يەر ئىلىپسېتىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن» («خەننامە. ئوزۇق - تۇلۇك ۋە پۇل - مال تەزكىرىسى») دېگەن. دېمەك، توققۇز ئولۇشلۇك يەر توغرىسىدىكى ئوقۇم خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىلا كەڭ تارقالغان ۋە ئۇ قەدىمدە يۈرگۈزۈلگەن گۈزەل يەر تۈزۈمى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسىدە ئۆتكەن گۈگيا گۈشۇ، ناس خې شيۇ توققۇز ئولۇشلۇك يەر تۈزۈمىنىڭ مەزمۇنىنى يەنىمۇ تولۇقلىغان ۋە گۈزەللەشتۈرگەن. شۈنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ گۈزەل ئارزۇنى كىشىلەر ئۆتكەن كەڭ ئوقۇمۇشلۇقلار تەخمىنى ماختاپ تەرىپلەشكەن، ۋېي - جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، زىيالىيلارنىڭ «جۇ سۇلالىسى يوسۇنلىرى» دېگەن كىتابنى كۈنسايىن ئولۇغلاپ ماختىشىغا ئەگىشىپ، كىشىلەر يەنە «جۇ سۇلالىسى يوسۇنلىرى» دىكى «دالىلارنى توققۇز ئولۇشلۇك يەر قىلىپ ئايرىش» دېگەن سۆزنى يېزىلاردا يۈرگۈزۈلگەن توققۇز ئولۇشلۇك يەر تۈزۈمى دەپ چۈشەنگەن ۋە «جۇ سۇلالىسى يوسۇنلىرى»دىكى ئېرىق - خەندەك تۈزۈمىنى مېڭ كې ئوتتۇرىغا قويغان توققۇز ئولۇشلۇك يەر توغرىسىدىكى باشلانغۇچ سەزمىسىغا سىڭدۈرۈپ، ئۇنى ھەربىر تۈتۈننىڭ 100 مولۇق يەرنىڭ ئەتراپىغا ۋە ھەربىر توققۇز ئولۇشلۇك يەرنىڭ ئەتراپىدا ئېرىق - خەندەك ۋە يوللار بار ئىدى، ئۇنىڭدىن چوڭ بولغان 1000 كىشىلىك، 10 مىڭ كىشىلىك رايونلار ئەتراپىدىمۇ ئېرىق - ئۆستەك ۋە يوللار بولغان، دەپ چۈشەندۈرگەن. شۇنداق قىلىپ، توققۇز ئولۇشلۇك يەرلەر رايونى سان - سانا قسز يول - پاسىللار گىرەلەشكەن، ئېرىق - ئۆستەكلەر بىلەن ئورالغان چىرايلىق

بىر مەزگىلگە ئايلىنىپ قالغان. يەقەت مېڭىكىنىڭ تەسۋىرلىنىدىكى ئالدىنقى دەسلەپكى سەزمىلار بەزى ئالىملارنىڭ قايمۇقتۇرىدىغان ياكى مۇۋاپىق ھەل قىلىش مۇمكىن بولمىغان زىددىيەتلىك بىرنەچچە بولۇپ قالغان. مەسىلەن ئالايلۇق، بىر پارچە توققۇز ئۇلۇشلۇك يەردە بىر تۈتۈنلۈك تۇرار جاي يېرى قانچىلىك بولىدۇ (مېڭىكى «بەش مولۇق تۇرار جاي يېرى بولىدۇ» دېگەن)، بۇ يەر قانداق ئورۇنلاشتۇرۇلغان، دېگەن مەسىلىلەر پىكىردە بىرلىككە كېلىش تەس بولغان مەسىلىگە ئايلىنىپ قالغان. يەنە مەسىلەن، ھەربىر توققۇز ئۇلۇشتە 8 تۈتۈن، ھەربىر تۈتۈندە 8 جان بولسا، ئاھالىنىڭ قېرىپ ئۆلگۈچە باشقا ياقتا كۆچۈپ كېتىشىگە رۇخسەت قىلىنمىسا، ئۇنداقتا جان سانىدا ئۆزگىرىشلا بولىدىكەن، بىر تۈتۈنگە 100 مو يەر دېگەن تەڭ تەقسىماتچىلىق تۈزۈمى بۇزۇلىدۇ، دېگەن سۆز. ئۇنىڭ ئۈستىگە، «جۇ سۇلالىسى يۈسۈنلىرى» دېگى يەر تۈزۈمىنى مېڭى كېسىنىڭ توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر توغرىسىدىكى لايىھىسىگە يۇغۇرۇۋەتكەندە، بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىش تەخىمۇ تەس بولۇپ قالىدۇ. مەسىلەن، يۈزلىگەن مىڭلىغان توققۇز ئۇلۇشلۇك يەرلەرنىڭ تۆت ئەتراپىدا رەتلىك، بىر خىلدىكى ئېرىق - ئۆستەڭ، يول - پاسىللار بولغان بولسا، بۇلار قانداق قۇرۇلغان ياكى ساقلانغان، بۇلارمۇ ئورۇنداش تەس بولغان شەرتلەردۇر. شىمالىي سۇڭ دەۋرىدىن كېيىنكى ئۇقۇمۇشلۇقلارنىڭ ئارزۇسىدىكى توققۇز ئۇلۇشلۇك يەرلەر ئەنە شۇنداق ئېرىق - ئۆستەڭ، يول - پاسىل لايىھىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىن بۇيانقى 2000 قانچە يىلدىن بېرى، ئايرىم مۇتەپەككۇرلار بۇخىل تۈزۈمنىڭ ئەمەلگە ئاشقان - ئاشمىغانلىقىغا گۇمانلىق قارىغاندىن باشقا، ئودۇمەن كىشىلەر بۇ تۈزۈم قەدىمدە ئەمەلگە ئاشقان ياخشى يەر تۈزۈمى ئىدى دەپ قاراپ، ئۇنى شەرتسىز قوبۇل قىلغان. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بىرمۇنچە قەدىمىي كىتابلاردا شۇنداق يېزىلغاندىن باشقا، تېخىمۇ مۇھىمى، چىن - خەن سۇلالىلىرىدىن بۇيان يەرلەرنى قوشۇۋېلىش ئىشى ئادەتكە ئايلىنىپ، دېھقانلارنىڭ تاپىنى پاتقۇدەك يېرى بولمىغان. بىر ئەرگە مەلۇم مىقداردا يەر توغرىلاپ بېرىلىدىغان ئۇششاق يەر تەڭ تەقسىماتچىلىقنىڭ كىشىلەر ئارزۇ قىلىدىغان بىرنەرسىگە ئايلىنىپ قېلىشى ناھايىتى تەبىئىي ئىدى. كىشىلەر توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمى شارائىتىدا، باي - كەمبەغەللىك پەرقى بولمايدىغانلىقىغا، ئادەمدە ئارتۇق كۈچ بولمايدىغان ۋە يەردە ئارتۇق پايدا بولمايدىغانلىقىغا، كىشىلەر ئۆزئارا دوستانە ئالاقە قىلىپ، ئاغرىق - كېسەللەرگە ئۆزئارا يار - يۆلەكتە بولۇپ، ئىناق - ئىتتىپاق ئۆتەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمى غايىسىگە قەزىقىپ كەلگەن كىشىلەرنى تەخمىنەن مۇنۇ ئىككى تۈرگە ئايرىش مۇمكىن: ناھايىتى ئاز سانىدىكى كىشىلەر توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمىنى كەلگۈسى زامانىدا ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغان ئىش دەپ قاراپ، بۇ تۈزۈمنىڭ باشقا ھەممە شەرتلىرىدىن كېچىپ، بىر ئەرگە مەلۇم مىقداردا يەر توغرىلاپ بېرىش تۈزۈمىنىلا ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولغان. مۇتلەق كۆپ سانىدىكى كىشىلەر قەدىمكى توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ قىيىنلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ،

ھەر خىل كېلىشتۈرمە يەر لايىھىلىرىنى ئويلاپ چىققان. تارىختىكى يەر چەكلەش تۈزۈمى، پادىشاھلىق يەر تۈزۈمى، يەر تەقسىم تۈزۈمى ۋە ئەكسى سۇئ دەۋرىدىن بۈيانقى ھەر خىل يەر لايىھىلىرىنىڭ تەشەببۇسچىلىرىدىن تۈرقتۇز ئۇلۇغ شائىر يەر تۈزۈمى ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمىدىم دېگىنى يوق. لېكىن ئۇلارنىڭ قۇيغان لايىھىلىرى مەڭ كېنىڭ كونكرېت سەزمىسىغا زور دەرىجىدە ئوخشىمايدۇ، بۇ لايىھىلەرنىڭ ئەملىگە ئېشىش - ئاشالماسلىقىمۇ ئۇلارنىڭ چوڭ پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ تۇپ مەنپەئىتىگە ئويغۇن كېلىش - كەلمەسلىكىگە باغلىق.

شىمالىي سۇئ دەۋرىدىن بۇيان، بەزى مۇتەپەككۇرلار كىشىلەر ئارزۇ قىلغان بۇ تۈرقتۇز ئۇلۇغ شائىر يەر تۈزۈمىدىن ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا گۇمانلانغان ھەتتا بۇ تۈزۈمنى ئىنكار قىلغان، بۇلاردىن كۆزگە كۆرۈنەرلىكلىرى سۇئ دەۋرىدە ئۆتكەن سۇشۇن، يې شى ۋە مەڭ، چىڭ سۇلالىلىرىنىڭ ئارىلىقىدا ئۆتكەن ۋاڭ فۇچىلار ئىدى. ئەپسۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ يولباشچىسى خۇڭ شيۇچۈەن ۋە جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ پېشۋاسى سۇن جۇڭشەن تۈرقتۇز ئۇلۇغ شائىر يەر ئىدىيىسىنى قايتا - قايتا تىلغا ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەقسىتى تۈرقتۇز ئۇلۇغ شائىر يەر تۈزۈمىنى ئەمىلگە كەلتۈرۈش بولماي، پەقەت بۇ ئۇقۇمدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ يەر ئىسلاھاتى تۈغرىسىدىكى لايىھىلىرىنى شەرھىلەش ئىدى.

تۈرقتۇز ئۇلۇغ شائىر يەر تۈزۈمى — مەملىكىتىمىزدە قەدىمدىن داۋاملىشىپ كەلگەن بىر رىۋايەت بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەرگە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. لېكىن، جەڭگو دەۋرىدىن بۇيان تۈرقتۇز ئۇلۇغ شائىر يەر تۈزۈمىنى ئەمىلگە كەلتۈرۈش تۈغرىسىدىكى تۈرلۈك تەسەۋۋۇرلار تارىخ تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە خىلاپ بولغانلىقى ئۈچۈن ھېچقانداق ئەمەلگە ئېشىپ باقمىغان ئەمەس.

يەر چەكلەش نەزەرىيىسى، يەر تەكشىلەش نەزەرىيىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

شۇ شەك جەڭگو دەۋرىدە ئۆتكەن يېزا ئىگىلىكىشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى، ئۇ چۈ يەگلىكىدىن بۈلۈپ، كۆڭزىچىلاردىن بولغان مەڭ كې بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان. ئۇنىڭدىن بىرەر ئەسەر قالمىغان. «مېڭزى»دا ئۇنىڭ شاگىرتى چېن شياڭ بىلەن مەڭ كې ئوتتۇرىسىدا بولغان بەس - مۇنازىرە خاتىرىلەنگەن. چېن شياڭنىڭ سۆزلىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن شۈ شىڭنىڭ تەشەببۇسلىرىدىن شۇ شەك ۋە ئۇنىڭ ئىلمىنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن بىلەلىگىلى بولىدۇ.

شۇ شەك ھەممە كىشىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىشىنى ھەم ئۆزىنىڭ ئەمگىكىگە تايىنىپ ھايات كەچۈرۈشىنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، بىر دۆلەتنىڭ پادىشاھىمۇ «خەلق بىلەن تەڭ يەر تېرىپ جان بېقىشى»، بىر تەرەپتىن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىپ، بىر تەرەپتىن دۆلەتنى ئىدارە قىلىشى كېرەك، بۇنداق قىلمىسا، «خەلقنى قاقشىتىش ھېسابىغا ئۆزىنى باققانلىق بولىدۇ»، يەنى خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشقا تايىنىپ ئۆزىنى باققانلىق بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزىمۇ بىر تەرەپتىن تالىپلارغا دەرس ئۆتۈپ، بىر تەرەپتىن تالىپلىرى بىلەن بىرلىكتە تېرىقچىلىق قىلىش، چىگدىن ئايلىنىپ ئۆرۈش،

بورا تۆۋۈشتەك قۇشۇمچە كەسپىلەر بىلەن شۇغۇللىنىسىپ، شۇ چاغددكى دېھقانلارغا ئوخشاش جاپالىق تۇرمۇش كەچۈرگەن.

شۇ شىلك ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسددكى ئىش تەقسىماتىغا قارشى ئىدى، بىراق ھەرقانداقلىكى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىغا قارشى تۇرۇۋەرگەن ئەمەس. ئۇ دېھقانچىلىق بىلەن قول سانائىتى ئوتتۇرىسددكى ئىش تەقسىماتىنى ئېتىراپ قىلىپ، «تۇرلۈك كەسپىلەر» بىلەن «تەرەققىياتنى بىر قولدا تۇتقىلى» بولمايدۇ ھەمدە بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسدا تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ پەيدا بولۇشى ئەقلىغە مۇۋاپىق، دەپ قارىغان. ئۇ ۋە ئۇنىڭ تالىپلىرى دېھقانچىلىقنى كەسىپ قىلغان «دېھقانلار» ئىدى، لېكىن ئۇلار پۈتۈنلەي ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەش كېرەك دەپ تۇرۇۋالماي، قىسمەن دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ چىقىپ، بەزى زۆرۈر بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە (مەسىلەن، تۆمۈردىن ئىشلەنگەن دېھقانچىلىق سايمانلىرىغا) ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرىگە (مەسىلەن، قازانغا) ئالماشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان.

تاۋار ئالماشتۇرۇش جەمئىيەتتە، «بازاردا ئەككى خىل باھا بولماسلىق، شەھەردە ساختىپەزلىك بولماسلىق» نى تەشەببۇس قىلىپ، ئالماشتۇرۇشتىكى باھا ئۆستۈرۈش ۋە ئالدامچىلىق ھەرىكەتلىرىگە قارشى تۇرغان. ئۇ يەنە بۇ تەشەببۇسنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، كونكرېت بىر تەدبىرنى يەنى تاۋار جىسىملارنىڭ ئۇزۇنلۇقى، ئېغىرلىقى ۋە مىقدارى بويىچە باھا بەلگىلەش ئارقىلىق، ئوخشاش ئۇزۇنلۇقتىكى رەخت بىلەن يىپەك، ئوخشاش مىقداردىكى ئاشلىق، ئوخشاش چوڭ - كىچىكلىكتىكى ئىياغ قاتارلىقلارنى ئوخشاش باھادا سېتىش تەدبىرىنى تۇزۇپ چىققان، ئۇنىڭ قارىشىچە، مۇشۇنداق قىلغاندىلا، چوڭ - كىچىك ئالدانمايدىغان «ئادىل باھا» نى ئەملىگە ئاشۇرغىلى بولاتتى.

يۇقىرىقى تەشەببۇسلاردىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، شۇ شىلك ۋە ئۇنىڭ ئېقىمىدىكىلەر شۇ چاغددكى مۇستەقىل ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان مۇتەپەككۇرلار ئىدى. بۇ ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئەمگەكچىلەردۇر، شۇنداقلا ئاز مىقداردىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ئىگە بولغان ھەم ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتىنى ئۆزى باشقۇرالايدىغان ئەركىن كىشىلەردۇر. ئۇلار ھەرىكىمنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ جان بېقىشىنى تەشەببۇس قىلىپ، ئېكسپىلاتاتسىيىگە، تاۋار ئالماشتۇرۇشتىكى ئالدامچىلىققا قارشى تۇرغان. شۇ شىئارنىڭ «بىرلىكتە ئىبرەتچىلىق قىلىپ جان بېقىش» ۋە «بازاردا ئەككى خىل باھا بولماسلىق» دېگەن تەشەببۇسلىرى ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئارزۇلىرى ۋە تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. «مېگزى»دا يېزىپ قالدۇرۇلغان شۇ شىئارنىڭ توغرىسىدىكى بۇ خاتىرىلەر قەدىمكى زامان جۇڭگوسىدا بىرقەدەر بالدۇر ئوتتۇرىغا چىققان ۋە بىرقەدەر ئېنىق بولغان ئوتوپىيە ئىدىيىسىگە ئائىت ماتېرىياللارنىڭ بىرىدۇر. لېكىن، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ تار قارىشى تۈپەيلىدىن، شۇ شىئارنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئېقىمىدىكىلەرنىڭ شۇ چاغددكى جەمئىيەتتىكى نۇرغۇنلىغان ئىقتىسادىي مەسىلىلەرگە قارىتا چوڭقۇرراق تونۇشتا بولالمىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى،

شۇڭا ئۇلارنىڭ زىددىيەت ۋە مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش يۈزىسىدىن ئوتتۇرىغا قويغان لايىھىلىرى پۈتۈنلەي خام خىيال پاتقاقلىغا پېتىپ قالغاندى. شۇ شەك ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى ئىش تەقسىماتىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىپ، سىنىپىي جەمئىيەتتىكى پادىشاھنى «خەلق بىلەن بىرلىكتە تېرىقچىلىق قىلىپ جان باقىدىغان» قەبىلە ئاقساقىلىغا ئايلاندۇرماقچى بولغان، روشەنكى، بۇ بىر خىل باشلانغۇچ دەۋرگە قايتىش غەرىزىدىكى خام خىيال ئىدى. ئۇ بازارىدىكى بىر خىل تاۋارنىڭ نېمە ئۈچۈن بىر خىل باھادا سېتىلمايدىغانلىقىنى چۈشەنمەي، سۈنئىي ۋاستە ئارقىلىق ئوخشاش تاۋارغا ئوخشاش باھا قويماقچى بولغان ھەمدە مۇشۇ خىل چارىنى قوللىنىش ئارقىلىق رىقابەت ۋە ئالدامچىلىقنى يوقاتقىلى بولىدۇ دەپ قارىغان. بۇ تېخىمۇ يۈزە ھەم خاتا قاراشتۇر.

مېك كې دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

بەي گۈي (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 370 — 300 - يىللار)، ئىبتى دەن، جۇ بەگلىكىدىن. ئۇ مېك كې، شۇ شىگلار بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان، سۇ قۇرۇلۇشى ئىشلىرىغا ماھىر. ئۇ لياك خۇيۇاڭغا ۋەزىر بولغان، كېيىن چىن بەگلىكىگە كېلىپ ئەمەل تۇتقان، بەلكىم شۇ يەردە ئۆلگەن. بولۇشى مۇمكىن. بەي گۈي مالىيە بىيچى ئىلىشتا، يېنىك باج ئېلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، كۈچلىرنىڭ «10 دىن بىر باج ئېلىش» تەشەببۇسىغا قارشى تۇرۇپ، «20 دىن بىر باج ئېلىش» تەكلىپىنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان. نەتىجىدە مېك كېنىڭ شىددەتلىك قارشىلىقىغا ئۇچراپ، «ياۋايى ھايۋانلار نەزەرىيىسى»نى تەرغىب قىلغۇچى دەپ ھاقارەتلەنگەن (يۇقىرىقىلار «مېڭزى. پەرزەنتلەرگە نەسىھەت» دىن ئېلىندى).

ئىبتىشلارغا قارىغاندا، تارىختا ئىككى بەي گۈي ئۆتكەن بولۇپ، يەنە بىرى تىجارەت بىلەن بېيىشقا ماھىر ئىمىش، ئۇنىڭ يەنە بىر يۈرۈش ھۇقۇقەت قىلىش ئۇسۇلى» بار بولۇپ، ئۇنىڭ تىجارەت نەزەرىيىسى تىجارەتچىلەر تەرىپىدىن ئۇلۇغلىنىپ، شۇڭا ئۇ «جاھاندىكى ئوقەتچىلىك بۇۋىسى بەي گۈيدۇر» دېگەن نامنى ئالغان. ئۇنىڭ ئىدىيىسى سودىگەرلەرنىڭ مەنپەئىتى ۋە تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، بۇ بەي گۈينىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار ئاساسەن «تارىخنامە. سېتىقچىلار تەرجىمھالى» دا كۆرۈلىدۇ. مۇھىم نۇقتىلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

بەي گۈي قەدىمكى يۇپېتېر يۇلتۇزى بويىچە يىل ھېسابلاش ئۇسۇلىغا ۋە بەش ئانا سىر ئىدىيىسىگە ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنىڭ ئۆزگىرىشى 12 يىلدا بىر دەۋر قىلىپ، بىر قېتىم ئايلىنىپ تۇرىدۇ، دەپ قارىغان، يەنى 1 - يىلى چوڭ مول ھوسۇللۇق يىلى بولىدۇ، بۇنىڭغا ئوتتۇرىسىدا ناچار ۋە كىچىك مول ھوسۇللۇق يىللىرىمۇ بولۇپ تۇرىدۇ، 13 - يىلغا يەنى 2 - دەۋرنىڭ 1 - يىلىغا كەلگەندە، يەنە چوڭ مول ھوسۇللۇق يىلى بولىدۇ. كېيىنكى يىللىرىمۇ مۇشۇ تەرتىپتە تەكرارلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ قانۇنىيەتكە بىنائەن ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بېرىلسا، «تىجارەتچىلىك روناق تېپىپ»، «نەچچە ھەسسە» ئاشىدۇ يەنى ھەسسىلەپ دارامەت ئالغىلى بولىدۇ. بۇ، بەي گۈينىڭ يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي ئايلىنىش نەزەرىيىسى بولۇپ، فەن لىنىڭ بايانلىرىغا ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ، ئېھتىمال ئۇ فەن لىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان

بولۇشى مۇمكىن. بەي كۆينىڭ ئىدىيىسى فەن لىنىڭ بايانلىرىدەك ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ يەرزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانىنى بىرقەدەر كونكرېت بايان قىلغان.

يەرزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي ئايلىنىش نەزەريىسىنىڭ ئاساسىدا، بەي كۆي تىجارەتنىڭ پرىنسىپى ۋە ئۇسۇللىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ، تىجارەت قىلىشتا «پەيتنى ئىگىلەش»، يەرزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئۆزگىرىش ھالەتلىرىگە ھەر دائىم دىققەت قىلىش لازىم، دەپ كۆرسەتكەن. بۇ ھالەتنى ئىگىلەش ئۈچۈن، ئۇ «خەق تاشلىغاندا مەن ئالىمەن، خەق ئالغاندا مەن بېرىمەن» يەنى مول ھوسۇللۇق يىللىرى ئاشلىق باھاسى چۈشكەندە، ئاشلىق سېتىۋېلىش، يىپەك، سىر قاتارلىق قول سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىش؛ ئاپەت يىللىرى ئاشلىق باھاسى ئۆرلىگەندە، ئاشلىقنى سېتىش، رەخت، پاختا قاتارلىق قول سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىش كېرەك، دەيدۇ. ئۇ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «پەيتنى ئىگىلەش» تە «بۇركوت توشقاننى ئالغاندەك» كەسكىن بولۇش، ۋاقتىدا ئىگىلەپ تۇرۇش، قاراپ تۇرماسلىق لازىم، «يى يىن، لۇي شاڭلارنىڭ ھىيلە ئىشلىتىشى، سۇن ۋۇنىڭ ئەسكەز ئىشلىتىشى، شاڭ ياڭنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىشى» دەك ئىش قىلىش لازىم. بەي كۆينىڭ قارىشىچە، زېرەك ۋە قابىل سودىگەر بولۇش ئۈچۈن، پاراسەتلىك، شىجائەتلىك، رەھىمدىللىك، كۆچلۈك بولۇشتەك تۆت شەرتنى ھازىرلاش لازىم، يەنى ئۆزگىرىشچان بولۇش، كەسكىن تەدبىرلىك بولۇش، ئىلىش-بېرىشنى بىلىش، ئىگىلىكنى ساقلىيالايدىغان بولۇش لازىم، بۇنداق ماھارەت بولمىسا، سودىگەر بولالمايدۇ.

بەي كۆينىڭ يەنە بىر تىجارەت پرىنسىپى ئاز پايدا ئىلىپ، كۆپ سېتىشتۇر. ئۇ، «كۆپ پۇل تاپمەن دېسەك، ئاددىي ئاشلىق سېتىۋال» دېگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، «ئاددىي ئاشلىق» قا ئوخشاش تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ پايدىسى كۆپ بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئالمىشىش مىقدارى كۆپ بولغانلىقتىن، يەنىلا چوڭ پايدا ئالغىلى بولىدۇ. ئۇ سېتىۋېلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ سۈپىتىگىمۇ ئەھمىيەت بېرىپ، «كۆرىنى چوڭ تۈتۈپ سۈپەتلىك ئاشلىق ئىلىش» (يۇقىرىقىلارنىڭ ھەممىسى «تارىخنامە. سېتىقچىلار تەرجىمھالى»دىن ئىلىنىدى) لازىم دېگەن. ئاشلىق سۈپەتلىك بولسا، ئۇنىڭغا مىقدارىغىمۇ كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ يەنى خوراش بولمايدۇ. بەي كۆي پۇل بىلەن ئاشلىقنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرىسىدا ئەنە شۇنداق مۇلاھىزىلەرنى يۈرگۈزگەن.

فەن لى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

شۇن كۋالۇ (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 313 — 238 - يىللار)، تەخەللۇسى چىك، ئەينى زاماندا كىشىلەر شۇن چىك ياكى سۇن چىك دەپ ئاتىغان، ئۇ جاۋ بەگلىكىدىن بولۇپ، جەنگو دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە يېكىدىن گۈللىنىۋاتقان پومېشچىكلار سىنىپىغا ۋەكىللىك قىلغان مۇتەپەككۇر ئىدى. چى شياڭۋاڭنىڭ دەۋرىدە، ئۇ چى بەگلىكىنىڭ پايتەختى جىشيا ئىلىم ئوردىسىدا ئەڭ نوپۇزلۇق كىشى بولۇپ، ئۇچ قېتىم ئۆلىمالارنىڭ ئەللامىسى بولغان. كېيىن چۇ بەگلىكىگە كېلىپ لەنلىڭ دېگەن جايىنىڭ ھاكىمى بولغان ۋە شۇ يەردە ئۆلگەن. قانۇنچىلاردىن بولغان خەن فېي ۋە لى سىلار ئۇنى ئۇستاز تۇتقان. ئۇنىڭ «شۇنزى» دېگەن ئەسىرى بار.

شۇن كۆالا جەڭگو دەۋرىدىن بۇيانقى ماتېرىيالنى ملىق پەلسەپىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن، بەزى زور مەسىلىلەردە كۆڭۈلچىلىك ئەجدادلىرىدىن باشقىچە قاراشتا بولغان. مەسىلەن، ئۇ «ياخشى تەبىئەت» نى ئىنكار قىلىپ، «يامان تەبىئەت» نى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، «ساداقەتلىك ـ ۋاپادارلىق» ۋە «ئەدەب ـ ئىنساپ» دېگەنلەر كېيىن يېتىلگەن بولىدۇ، «كىشىلەرنىڭ تەبىئىتى» ئەسلىدىنلا «ياخشى» بولمايدۇ، دەپ قارىغان. ئىنسان «تۇغۇلۇپلا مەنپەئەتكە ئىنتىلىدۇ»، تۇغۇلۇپلا كۆرۈش ـ ئاڭلاشقا ھەۋەس قىلىدۇ، تۇرقى ـ چىرايىغا بېرىلىدۇ، شۇڭا ئادەمنىڭ تەبىئىتى يامان بولىدۇ. ئەگەر ئۇ ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىلسە، چوقۇم «بۇلاش ـ تالاش» ۋە «بۇزۇقچىلىق» (شۇنزى، يامان تەبىئەت توغرىسىدا) يولغا كەلتۈرۈپ كېتەتتى، دېگەن. مۇشۇ تۈپكى قارىشنى چىقىش نۇقتىسى قىلغانلىقتىن، ئۇنىڭ كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىگە بولغان كۆز قارىشى بىلەن دەسلەپكى كۆڭۈنچىلارنىڭ ئىقتىسادىي كۆز قارىشى ئوتتۇرىسىدا چوڭ پەرق كېلىپ چىققان. مەسىلەن، دەسلەپكى كۆڭۈنچىلارنىڭ پۇل ـ مال مەنپەئىتىنى تىلغا ئالماسلىق دېگەن تۈپكى قارىشىغا بىراقلا قارشى چىقىپ، بەرمۇنچىللىقنى ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى ئىجابىي جەھەتتىن شەرھىلىگەن ۋە «شۇنزى» گە «بەگلىكنى بېيىتىش» دېگەن بىر باسقۇچ كىرگۈزگەن. مانا بۇ ھال چىن ـ ئاخىن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدىكى كۆڭۈنچىلاردا ئاھايىتى كەم ئۇچرايدىغان ئەھۋال دۇر. يەنە مەسىلەن، ئىنساپ پىلەن پايدا مۇناسىۋىتىدە، ئۇ دەسلەپكى كۆڭۈنچىلارنىڭ «ئىستىزادىسىنى ئىنسانىقا ھېرىس كېلۈرۈپ، تەبىئىتى پەسلەپ مەنپەئەتكە» («مۇھاكىمە ۋە بايان: ۋەھىمدىللەكلەر ئارا») دېگەن كۆز قارىشىنى ئىنكار قىلىپ، «ئادەمدە ئىنساپ بىلەن پايدىنىڭ ھەر ئىككىسلا بولىدۇ» («شۇنزى. چوڭ تەدبىر») دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلىپ، «ئىنساپ» بىلەن «پايدا» نى بىرلىككە كەلتۈرگەن: تېخىمۇ مەشھۇرراقنى شۇكى، ئۇ دەسلەپكى كۆڭۈنچىلارنىڭ «ئۆلۈش ـ تىرىلىش تەقدىردىن، دۆلەتمەن بولۇش تەقدىر دىن» («مۇھاكىمە ۋە بايان. يەن يۆەن») دېگەن تەقدىرچىلىك نەزەرىيىسىنى تاشلاپ، كىشىلەر «تەقدىرنى بويسۇندۇرۇش» نۇقتىدا رىغا ئىگە دېگەن جەڭگىۋار قاراشتا چىڭ تۇرۇپ، «غەرەزنى كۆچەيتىپ، چەكمەنى تېجەسەك، تەكشۈرى سېنى نامرات قىلمۇ» («شۇنزى، تەقدىر نەزەرىيىسى») دەپ كۆرسەتكەن. بۇ چىن دەۋرىدىن ئىلگىرىكى ئىقتىسادىي ئىدىيە جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى پەلسەپە جەھەتتىمۇ ئىنتايىن يۇقىرى قىممەتكە ئىگە كۆز قاراشتۇر. ئۇنىڭ يۇقىرىقى يۈكسەك پىكىرلىرىنى غەربىي خەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى ئىدىئالىزم تەرەپكە تېخىمۇ ئېغىپ كېتىۋاتقان كۆڭۈنچىلار تىلغا ئالمايدۇ.

چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى كۆپمىنچە ئىلىم ئېقىملىرىنىڭ كىشىلىكىنىڭ پىسخولوگىيىلىك ئېھتىياجلىرىغا ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ئالاسىدا، شۇن كۆالا ئۆزىنىڭ ھەۋەس نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ ھەۋەس مەسىلىسىگە بولغان تەلىلى ئىككى چوڭ ئۆزگىچىلىكتە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ ئالدى بىلەن «ھەۋەس» (يەنى ھازىرقى زامان ئىقتىسادىي شۇنا سىلىقىدىكى ئاتالمىش «تەبىئىي ھەۋەس») بىلەن «تەلەپ» (ھازىرقى ئاتالمىش «ئېھتىياج») نى پەرقلەندۇرۇپ، ئالدىنقىسىنى قاندۇرۇشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى يوق ۋە تولۇق

قالدۇرۇشمۇ مۇمكىن ئەمەس، «تەلەپ» كە كەلسەك، ئۇنى قىلىندۇرۇش مۇمكىن ۋە قالدۇرۇش زۆرۈر، دەپ قارىغان. ئاندىن قالسا، ئۇ يەنە ھەۋەسنىڭ ئۆزى بىلەن ھەۋەسنى قالدۇرۇشنىڭ ۋاستىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەخمىنۇ ئىلگىرىلەپ تەتقىق قىلىپ، «ھەۋەس ماددا سەۋەبى بىلەن تۇغۇلىدۇ، ماددىنۇ ھەۋەس تۇپەيلىدىن تۇغۇلۇپ كەتمەيدۇ، بۇ ئىككى نەرسە مەڭگۈ تەڭ تۇرىدۇ» («شۇنزى. ئەدەب ھەققىدە»)، يەنى ھەۋەسنىڭ ئۆزى بىلەن ماددىي ھەۋەسنى قالدۇرۇش ۋاستىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، بىر - بىرىگە تۇرتكە بولىدۇ. ھەۋەس تۇغرىسىدىكى بۇ ئىككى خىل تەھلىل غەرب ئەللىرىدىنۇ پەقەت بۇرژۇئا سىياسىي ئىختىسادشۇناسلىقى پەيدا بولغاندىن كېيىنلا، ئاندىن ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، كىشىلەرنىڭ تەبىئىي ھەۋەسنى قالدۇرۇش «تەلىپى»، «كۆكۈلدىكى پەمنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ»، «كۆكۈلدىكى پەمنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ» («شۇنزى. نامنى توغرىلاش»). بۇ كىشىلەرنىڭ ھاجىتى كۆكۈلدىكى تەپەككۇرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، يەنى ئەدەب - ئىنسانىيقا ئۇيغۇن بولغان تەلەپنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، دېگەنلىكتۇر.

ئىجتىمائىي بايلىق ئىشلەپچىقىرىش مەسىلىسىگە ئۇ يېكىندىن گۇللىنىۋاتقان سىنىپلاردا دائىم ئىپادىلىنىدىغان ئۇ مىدۋار پوزىتسىيىدە بولغان، ئۇ «يەر» (كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا) دىن چىقىدىغان ئاشلىق، مېۋە - چېۋە، ئالتە خىل چارۋا، بېلىق - قۇش، ھاشارات قاتارلىق ئوخشاش نەرسىلەر ئاھايىتى مول بولۇپ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى كەڭ ئاشا قامدايدۇ، دەپ قارايتتى. مەسىلەن، ئۇ مۇنداق دېگەن: «يەرگە تېرىلغان زىرائەتلەرنى كىشىلەر ئوبدان باشقۇرسا، بىرى نەچچە بولىدۇ، يىلدا ئىككى قېتىم ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ. قوغۇن - قاپاق، شاپتۇل - چىلان، نەشپۈتلەر بىر تۈپتىن تالاي - تالاي چىقىدۇ؛ ھەر خىل كۆكتاتلار دۆۋە - دۆۋە چىقىدۇ؛ مال چارۋا، ئۇچار - قاناتلار توپ - توپى بىلەن كۆپىيىدۇ؛ ھەر خىل دېڭىز ھايۋانلىرى ئۆز پەسلىدە كۆپىيىپ، سۇرۇك - سۇرۇكى بىلەن يۇرىدۇ؛ ئۇچار قاناتلار ھەددى - ھېسابسىز بولۇپ كېتىدۇ؛ قۇرت - قۇڭغۇزغا ئوخشاش جەمى جانلىقلار بۇنىڭ ئىچىدە ياشاپ، بىر-بىرىگە ئوزۇق بولۇپ، سان - سانا قىسىز بولۇپ كېتىدۇ.» («شۇنزى. بەگلىكنى بېيىتىش») شۇن كۆاڭنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا تۇتقان ئۇمىدۋارلىق پوزىتسىيىسى موزىچىلار ئىچىمىنىڭ «بايلىق يېتىشمەي قالارمىكىن» دەپ ئەنسىرەيدىغان ئىشلەپچىقىرىش كۆز قارىشى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما بولالايدۇ. بۇ جەنگۇ دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تېز تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ يېتەكچىسىدىن گۇللىنىۋاتقان پومېشچىكلار سىنىپى جارچىلىرىنىڭ مېڭىسىدىكى كونكرېت ئىدىكاسىنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئۇمىدۋار خاھىشىنى بولۇشتەك بۇ ئالاھىدىلىكتىن باشقا، شۇن كۆاڭدا يەنە كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەن ئىشلەپچىقىرىش كۆز قارىشى بار ئىدى، ئۇ «دېھقانچىلىقنىڭ زىرائەتلەرنى ئېتىز - ئېرىق قىلىپ تېرىشى» («شۇنزى. پادىشاھلىق») ئاساسىدا، دېھقانچىلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرلىق

ئالاهىده تەكتلەپ، بەگلەكنى بېيىتىش ئۈچۈن دېھقانچىلىققا ئەھمىيەت بېرىش لازىم، دەپ قارىغان، ئۇ «كەڭ ئېتىز - دالىلار بايلىقىنىڭ مەنبەسى»، «ھۈنەر - سەنئەتقا ئەھمىيەت بېرىلسە، بەگلىك نامراتلىشىدۇ»، بۇنىڭ ئۈچۈن «ھۈنەر - سەنئەتچىلارنىڭ سانىنى كېمەيتمەك كېرەك» («شۈنزى. بەگلىكنى بېيىتىش») دەپ كۆرسەتكەن. بۇ خىل دېھقانچىلىققا ئەھمىيەت بېرىپ، ھۈنەر - سەنئەتقا سەل قاراش قانۇنچىلاردىن بولغان خەن فېينىڭ بېزەپ كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، «غولغا ئەھمىيەت بېرىپ، شاخقا سەل قاراش» شوئارىغا ئايلانغان، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بۇنى يەنە كۆڭزىچىلار ئېلىۋېلىپ، ھە دەپ تەرغىپ قىلىپ، ئۇنى كونا جۇڭگودا 2000 قانچە يىل ھۆكۈم سۈرگۈزگەن، ھەتتا مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا كەلگۈچە بۇنىڭ تەسىرى بولغان. لېكىن شۈن كۇاڭ ھۈنەر - سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى تۆپتىن ئىنكار قىلمىغان، بۇنىڭ ئەكسىچە، ھۈنەر - سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي رولىغا قارىتا بىرقەدەر ئېنىق تونۇشتا بولغان، مەسىلەن، ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «تېرىقچىلار پۈتۈن كۈچىنى يەرگە سەرپ قىلىشى، سەنئەتچىلار پۈتۈن كۈچى بىلەن مال ئېھتىياجىنى يېقىشى، ھۈنەرۋەنلەر پۈتۈن كۈچىنى ھۈنەر - سەنئەتنىغا ئىشلەتمىكى كېرەك» («شۈن كۇاڭ. شەرەپ - نومۇس»)، «تېرىقچىلار راستچىل بولۇپ، ئالدامچىلىق قىلمىسا، سەنئەتچىلىق ئىشلىرى كاپالەتكە ئېرىشىدۇ، پۇل - مال ئايلىنىپ تۇرىدۇ، دۆلەتنىڭ ئېھتىياجى قامدۇرۇلىدۇ، ھۈنەرۋەنلەرمۇ راستچىل، سادىق بولۇپ ئىشلەيدۇ، ساختىپەزلىك قىلمايدۇ، ھۈنەر - سەنئەت سايمانلىرى ئەپچىل بولسا، بايلىق كەم بولمايدۇ)، («شۈنزى. پادىشاھلىق»). دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تېخى بەك زور بولمىغان جەنگو دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ئەمگەك نوپۇسى سودا - سانائەت تەرەپكە ھەددىدىن ئارتۇق ئۆتۈپ كەتسە، پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىقتىسادقا پايدىسىز ئىدى، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان پومېشچىكلار سىنىپىغا تېخىمۇ پايدىسىز ئىدى، شۇڭا، شۈن كۇاڭ ھۈنەر - سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي رولىنى تولۇق تونۇپ، ھۈنەر - سەنئەتچىلارنىڭ سانىنى كېمەيتىشنى تەشەببۇس قىلغان. بۇ — شۈن كۇاڭنىڭ ھۈنەر - سەنئەتقا بولغان كۆز قارىشىنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئوبېكتىپ ئاساس ۋە سىنىپىي ئاساستۇر.

بايلىق تەقسىماتى توغرىسىدا، ئۇ باي - كەمبەغەللىك پەرقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشنىڭ ئەقلىغە مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى نەزەرىيە جەھەتتىن مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئىجتىمائىي بايلىقنى تەڭ تەقسىم قىلىشقا قارشى تۇرۇپ، «باي - كەمبەغەللىك، يۇقىرى - تۆۋەنلىك پەرقىنىڭ بولۇشى ئۆزئارا تەزگىنلەشنى كەلتۈرۈپ چىقىدۇ، بۇ جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاشنىڭ ئېگىزى» («شۈنزى. ئادىل تۆزۈم») دېگەن قاراشنى تەشەببۇس قىلغان. چۈنكى مال - مۇلۇكنىڭ ئاز - كۆپلۈك پەرقى بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كىشىلەرنىڭ ھەۋىسى ئوخشاش بولمايدۇ، ئەگەر تەڭ تەقسىماتچىلىق يۈرگۈزۈلسە، ئەكسىچە تالاش-تارتىش كېلىپ چىقىدۇ. پەقەت ھەركىم ئۆزىنىڭ جەمئىيەتتىكى دەرىجىسى بويىچە تۇرمۇش كەچۈرسە ۋە «ئىنساپ» ئارقىلىق ئۆزىنى تەزگىنلىسە، جەمئىيەت بايلىقىنىڭ تەقسىماتى تەكشى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، ھەركىم ئۆز نېسىۋىسىگە رازى بولىدۇ،

دۆلەتمەللەرنىڭ ئەيش - ئىشرەتتە ئۆتۈشى زىيادىلىك ھېسابلانمايدۇ، كەمبەغەللەرنىڭ غۇربەتتە ئۆتۈشى كەملىك ھېسابلانمايدۇ. ئۇ مانا مۇشۇ قاراشلىرى بىلەن، فېئودال پەيشەچكلار سىنىپىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىلىك تۈرەمۇشىغا دەزەربىسۈى ئاساس يارىتىپ بەرگەن.

شۇن كۇاڭنىڭ ئىستېمال كۆز قارىشىمۇ چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى ئىلىم ئېقىملىرىنىڭكىگە ئوخشاش، ئىستېمالنى تېجەپ، ئىقتىسادچىل بولۇشنى قۇۋۋەتلەيدۇ. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ تېجەشلىك بولۇشنى تەبىئەت بىلەن كۆرەش قىلىشنىڭ بىرخىل ۋاستىسى دەپ قارايدۇ، ئۇنىڭ قارىشىچە، كىشىلەر «غولنى كۆچەيتىپ، ئىستېمالنى تېجەش» نى ئىشقا ئاشۇرالىسا، تەكرىمۇ ئۇلارنى گاداي قىلىۋېتىلمەيدۇ، بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەگەر «غول قۇرۇپ، ئىستېمال ھەددىدىن زىيادە بولۇپ كېتىدىغان» بولسا، تەكرىمۇ ئۇلارنى باي قىلالمايدۇ. مانا بۇ ئۇنىڭ ئادەم تەبىئەت ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ دېگەن ئىدىيىسىنىڭ ئىستېمال مەسىلىسىدە گەۋدىلىنىشىدۇر. شەخسىلەرلا مۇشۇنداق بولۇپ قالماي، دۆلەتمۇ «ئىستېمالنى تېجەپ، پۇقرالارنى بېيىتتىش، ئېشىددىنى جۇغلاشقا ماھىر بولمىقى لازىم.» بۇ، ئىستېمال ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى تېجەشلىك بولۇپ، ئېشىندا مۇلۇكنى جۇغلاپ، كەلگۈسى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال بىلەن شۇغۇللىنىش ۋە ئۇنى كېڭەيتىش ئۈچۈندۇر.

شۇن كۇاڭنىڭ مالىيە ئىدىيىسى ئاساسەن دەسلەپكى كۆزنىچىلارنىڭ تەلىماتىغا ۋارىسلىق قىلغان. ئۇ كۆزنىچىلارنىڭ خەلقنى بېيىتىش كۆز قارىشىنى جارى قىلدۇرۇپ، كونكرېتلاشتۇرۇپ، «ئادالەت يولىنى تۇتقانلار خەلقنى بېيىتىدۇ، زالىملىق يولىنى تۇتقانلار تۆۋرىلەرنى بېيىتىدۇ، ئەپلەپ - سەپلەپ ئۆتكەن بەگلىكلەر ئەمەلدارلارنى بېيىتىدۇ، مۇئەررەز بولۇش ئالدىدا تۇرغان بەگلىكلەر شاھ خەزىنىسىنى بېيىتىدۇ» («شۇنزى. ئادىل تۆزۈم») دېگەن. لېكىن ئۇ «چىقىمنى تېجەپ، مەنبەنى ئېچىش» («شۇنزى. بەگلىكنى بېيىتىش») دېگەن مالىيە پىرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇ پىرىنسىپ ئۇنىڭدىن كېيىنكى 2000 قانچە يىللىق جەمئىيەتتە، مالىيىنى تەتقىق قىلىدىغانلارنىڭ ئەقىدىسىگە ئايلانغان، ھازىر قوللىنىلۇاتقان «مەنبەنى ئېچىپ، چىقىمنى تېجەش» دېگەن سۆز ئەنە شۇنىڭدىن كەلگەن.

خەن فېي- (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 280 — 233 - يىللار) خەن بەگلىكىنىڭ شاھزادىسى، جەنگو دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسىي مۇتەپەككۇر، شۇ زامانداكى سى بىلەن بىرلىكتە شۇن كۇاڭنى ئۇستاز تۇتقان. ئۇ «قانۇنچىلارنىڭ ئىلمىي بايانلىرىنى ياقتۇراتتى ھەم بۇلارنى خۇاڭ دى، لاۋزىلارنىڭ ئىدىيىسىدىن كەلگەن دەپ قارايتتى» («تارىخنامە. لاۋزى - خەن فېيلارنىڭ تەرجىمھالى»). خەن بەگلىكىنى پادىشاھىنىڭ ئۇنىڭ پىكىرلىرىنى قوللىمىغانلىقىدىن زەردە بولۇپ، «يالغۇزلۇق غەزىپى»، «بەش مىتە»، «ئىچكى - تاشقى بابلار»، «ھاكىملارغا پىكىر بېرىش تەسىر» دېگەنگە ئوخشاش 100 مىڭ خەتلىكتىن ئارتۇق ھەر خىل ماقالە - ئەسەرلەرنى يازغان. بۇ ئەسەرلەرنى ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆتكەن كىشىلەر توپلاپ - رەتلەپ، «خەن فېيزى» دېگەن كىتابقا كىرگۈزگەن. مىلادىدىن

ئىلگىرىكى 233 - يىلى، ئۇ چىن بەگلىكىگە ئەلچىلەككە بارغان، كېيىن تۆھمەتكە قالغانلىقتىن، قاماقتا زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالغان. خەن فېي قەدىمكى قانۇنچىلار ئىچىدە كاماله‌تكە يەتكەن مۇتەپەككۇر بولۇپ، ئۇ قانۇن، پەم، كۈچ قاتارلىق بۇ ئۈچ جەھەتنى بىرلەشتۈرۈپ، بىرلەككە كەلگەن سىياسىي - ئىدىيە سىستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئەڭ يۇقىرىقى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ ھوقۇقىنى تەكتلىگەن، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈشنى ۋە پادىشاھ مۇستەبىتچىلىكىنى تەرغىپ قىلغان، بۇلار كېيىنكى دەۋرلەرگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن.

خەن فېي ياشىغان جەنگىۋە دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرى يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان پومېشچىكلار سىنىپى دۆلەت ھاكىمىيىتىنى بىرلەككە كەلتۈرۈشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ھارپىسىدا تۇرۇۋاتقان مەزگىللەر ئىدى. ئۇ «زامان ئۆزگەرسە، ئەھۋالمۇ ئۆزگىرىدۇ»، «ئەھۋال ئۆزگەرسە، تەدبىرمۇ ئۆزگىرىدۇ» دېگەن تارىخىي تەرەققىيات كۆز قارىشىدا تۇرۇپ، «قەدىمكىلەرنىڭ ئۆگەنمەسلىك، بۈرۈنقىلارنىڭ دوربىماسلىق»نى تەكىتلەپ، شۇ زاماننىڭ ۋەزىيىتىگە قارىتا دادىل ھەم ئىنىق تەھلىل يۈرگۈزگەن، ئۇ: «يىراق قەدىمكى زاماندا ئەجداد دەۋر سۈرگەن، ئوتتۇرا قەدىمكى زاماندا ئەقىل - پاراسەت ھۆكۈم سۈرگەن، ھازىر بولسا كۈچ - ھوقۇق تالىشىش بولماقتا» («خەن فېي. يەش مىتە»، تۆۋەندە بۇ كىتابتىن ئېلىنغان سۆزلەردە كىتاب نامى يېزىلمايلا، بابلارنىڭ نامىلا يېزىلىدۇ) دېگەن ۋە شۇ زامانىنى «چوڭ تالىشىش دەۋرى» («سەككىز خىل قاراش») دەپ ئالاھىدە كۆرسەتكەن. خەن فېي مۇشۇ تونۇشنى ئاساس قىلىپ، شاك ياشىنىڭ تېرىقچىلىق ۋە ئوروش ئىدىيىسىنى پۈتۈنلەي قوبۇل قىلىپ، ئۇنى دۆلەتنى بەيىتتىشنىڭ بىردىنبىر يولى دەپ ھېسابلىغان، ئۇ: «دۆلەتنى بەيىتتىشتا تېرىقچىلىققا، يا ئۇغا تاقابىل تۇرۇشتا ئەسكەر كۆچىگە تايانماق لازىم» («يەش مىتە»)، «كۈچ - كۆسۈنىنى يەرگە ئىشلەتكەنلەر بەيىدۇ، كۈچ - كۆسۈنىنى يا ئۇغا تاقابىل تۇرۇشقا ئىشلەتكەنلەر قۇدرەت تاپىدۇ» («كۆكۈل رايى») دېگەن. بۇنىڭلىق بىلەنلا قالماي، ئۇ يەنە ئادەم ئۆزى ئۈچۈن، ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن چېلىشىدۇ، دەيدىغان قاراشنى تېرىقچىلىق ۋە ئوروش ئىدىيىسىگە بىرلەشتۈرۈپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «تېرىقچىلىق قىلماق كۈچ بىلەن بولىدىغان چاپالىق ئىشتۇر، لېكىن خەلقنىڭ بۇ ئىشنى قىلىشى بېيىماقتىن دېرەك بېرىدۇ؛ جەڭ قىلماق خەتەرلىك ئىشتۇر، لېكىن خەلقنىڭ بۇ ئىشنى قىلىشى مەرتىۋىلىك بولۇشتىن دېرەك بېرىدۇ... بەگلىك تەۋەسىدىكى خەلق... كۈچ - كۆسۈنىنى تېرىقچىلىققا ئىشلەتسە، باتۇرلۇقنى جەڭگە ئىشلەتسە، ئوروش بولمىغاندا بەگلىك بېيىيدۇ، ئوروش بولۇپ قالسا، قوشۇن زەپەردەست تۇرىدۇ» («يەش مىتە»).

«ئۆزى ئۈچۈن» دېگەن ئىدىيە خەن فېينىڭ پۈتكۈل ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئۇ شېن داۋ ئوتتۇرىغا قويغان «ئۆزى ئۈچۈن» دېگەن بۇ چۈشەنچىنى فېئودالىق مەنپەئەتپەرەسلىككە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئۇنى «ئۆزى ئۈچۈن بولۇش روھى» يەنى ھەممە كىشىنىڭ ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلىشى تەبىئەت قانۇنىيىتىگە ئويغۇن بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتىگە تۈرتكە بولىدىغان ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچتۇر، دەپ قارىغان. بۇ تۈغرىدا ئۇ ياللانما مۇناسىۋەتنى

مىسالغا ئېلىپ مۇنداق دېگەن: «ئەمگەك كۆچمىنى سېتىپ تېرىقچىلىق قىلغۇچىلارغا خوجايىنلىك ياخشى تاماق، پۇل - پۇچەك بەرگەنلىكى خوجايىنلىك يالالانغۇچىلارنى ياخشى كۆرگەنلىكىدىن ئەمەس. بۇ توغرىدا خوجايىن ئېيتمىدۇكى، مۇنداق قىلمىغاندا، تېرىنغۇچىلار تۆجۇپىلەپ ئىشلەشكە تىرىشمىدۇ. يالالانغۇچىلارنىڭ تىرىشچانلىق بىلەن تېرىقچىلىق قىلىشى، پۈتۈن ھۈنىرىنى ئىشلىتىپ ئېتىز - ئېرىقلارنى رەتلىشى ئۇلارنىڭ خوجايىننىنى ياخشى كۆرگەنلىكىدىن ئەمەس، بۇ توغرىدا يالالانغۇچىلار ئېيتمىدۇكى، مۇنداق بولغاندا، تېخىمۇ ئوبدان غىزالانغىلى ۋە ئاسانراق پۇلغا تېگمىگىلى بولمىدۇ.» ئۇنىڭ قارىشىچە، خان بىلەن ۋەزىر، ئاتا بىلەن بالا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتمۇ شۇنداق بولىدۇ، خان بىلەن ۋەزىرنىڭ مۇناسىۋىتى «خان ئەمەلنى ساتۇر، ۋەزىر ئەقىلنى ساتۇر» دېگەن مۇناسىۋەتكە ئوخشاش مۇناسىۋەتتۇر؛ ئاتا - ئانىلارنىڭ بالىلارغا بولغان مۇناسىۋىتى «ئوغۇل تۇغۇلسا قوتلۇق لىشۇر، قىز تۇغۇلسا ئۆلتۈرۈر» («ئالتىگە قارىشى») دېگەنگە ئوخشاش مۇناسىۋەتتۇر. ئادەتتىكى كىشىلەرگە كەلسەك، ھاۋا ياسىيالايدىغانلار كىشىلەرنىڭ باي-مەرتىۋىلىك بولۇشىنى تىلەيدۇ، گۈمبەي ياتىدىغانلار كىشىلەرنىڭ ئۆلۈمىنى تىلەيدۇ، دېگەنگە ئوخشاش مۇناسىۋەتتۇر. دېمەك، ئۇ كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى پايدا - زىيان مۇناسىۋىتى دەپ يەكۈنلەيدۇ. خېن فېي بارلىق ئەخلاق ئۆلچەملىرىنى ئىنكار قىلىپ، ئۆزى ئۈچۈن، ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن دەيدىغان روھىي - ھالەتنىڭ رولىنى گەۋدىلەندۈرگەن، بۇ ھال چىن دەۋرىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن مۇتەپەككۇرلاردا كەم ئۇچرايدۇ. بۇ كۆز قاراش ۋاپادارلىق، ئىتائەتمەنلىك، ساداقەت، ئىناۋەت دېگەنگە ئوخشاش پاترىئارخالىق ئەخلاقنىڭ ساختىلىقىنى ئايىماستىن پاش قىلىدۇ، بۇ سۆزبېكتىپ جەھەتتە يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ۋە مۇستەبىتچىلىك ئارقىلىق پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ھاكىمىيىتىنى بىر لىككە كەلتۈرۈشكە نەزەرىيىۋى ئۇل سېلىپ بەرگەن.

خەن فېي شاڭ ياڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، دېھقانچىلىق ۋە ئۇرۇش سىياسىتىنى قاتتىق قوللىغان، ئۇنىڭ قاراشلىرى ئاساسىي جەھەتتىن شاڭ ياڭ تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن داۋىرىدىن چىقىپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ غەيرىي دېھقانچىلىق پائالىيەتلىرىگە يۈرگۈزگەن ھۆجۇمى شاڭ ياڭنىڭ ھۆجۇم داۋىرىسىدىنمۇ ئېشىپ كەتكەن، ھۆجۇم دەرىجىسى تېخىمۇ كەسكىن بولغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، جەمئىيەتتە پەرمېشچىكلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ئاستىدىكى دېھقانلاردىن باشقا بارلىق كىشىلەر، مەسىلەن، رەھىمدىللىك، ئىنسانىي تەرغىپ قىلىدىغان كۆڭزىچىلار، يەردىن - ئاسمانىدىن سۆزلەيدىغان سىياسەتۋازلار، قىلىچ كۆتۈرگەن پالۋانلار، نەۋكەرلىك قىلىدىغان بەگ - بۇكۇتلەر ۋە ھۈنەر - سەنئەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان پۇقرالارنىڭ بارىنى جەمئىيەتنىڭ زىيانداشلىرىغا چىقىرىپ، ئۇلارنى «بەش مىنە» دەپ ئاتىغان. ھۈنەر - سەنئەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى پۇقرالار توغرىسىدا ئۇ مۇنداق دېگەن: «ئاقىل پادىشاھلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش سىياسىتى سەنئەتچى، ھۈنەرۋەن ۋە ئاقىنانچىلارنى ئازايتىپ، ئۇلارنىڭ نام - ئاتىقىنى تۆۋەنلىتىدىغان سىياسەت بولۇشى

كەرەك، بۇنىڭ بىلەن، غول كەسپىنى تاشلاپ، شاخ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ سانى ئازلىسۇن» («بەش مىنۇت»). بۇ يەردە ئۇ دېھقانچىلىق بىلەن ھۈنەر ـ سەنئىتىنى «غول ۋە شاخ» دېگەن ئىككى سۆزگە ئىنسان ئىسرلەشتۈرۈش ئارقىلىق، دېھقانچىلىق ـ غول، ھۈنەر ـ سەنئەت ـ شاخ دېگەن شوئارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، بۇ كىيىنكىلەرگە ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلغان. ئەن فەينىڭ ھۈنەر ـ سەنئەتقا قاتنىق ھۇجۇم قىلغانلىقى ئۇنىڭ ھۈنەر ـ سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىدارىغا قارىتا ھېچنېمە بىلمىگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ، قىزىل ھۈنەرۋەنچىلىك تىوغرىسىدىمۇ ئۇ مۇنداق دېگەن: «كېمە ـ قېيىق، ھارۋا ـ قاتقىلارنىڭ پايدىسى ئۇلارنىڭ ئاز كۈچ سەرپ قىلىپ كۆپ ئۇنۇم ئالغىلى بولىدىغانلىقىدا؛ سودا ـ سەنئەت توغرىسىدا ئۇ يەنە مۇنداق دېگەن: «سەنئەت بازارلىرىنىڭ پايدىسى شۇ يەردىكى، ئۇلار بارنى يوق يەرگە يەتكۈزۈپ بېرىدۇ» («ئىككى قىيىنچىلىق»). دېمەك، ئۇ ھۈنەر ـ سەنئەتقا قارىتا قاتتىقراق تېگىپ ئۆتۈشتە ئاساسەن دېھقانچىلىقنى تاشلاپ، سودىغا بېرىلىپ كېتىدىغان ئەھۋاللارنى تەسۋىرلىگەن ئىدى. بۇنىڭدىن مەقسەت دېھقانچىلىق ۋە ئۇرۇش سىياسىتىنى تېخىمۇ ئوبدان يولغا قويۇش ئىدى.

ئەن فەي «ئۇنۇم» مەسىلىسىگە قارىتا بىرقەدەر چوڭقۇر تونۇشتا بولغان: «ھەممە ئىشنىڭ يولى بار، كىرىمى جىق، چىقىمى ئاز بولغان ئىشلارنى قىلىش كېرەك.... ئۇنۇملۇك بولغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە كىرىم جىق، چىقىم ئاز بولىدۇ، شۇڭا ئۇنى ئۇنۇم دەيمىز» («جەنۇب تەرەپ»)، ئۇنى ئىقتىسادىي ئۇنۇمگە ئەھمىيەت بەرگەن دېيىشكە بولىدۇ، ئەن فەي كەسپىي ئىش تەقسىماتىنىڭ نىسپىي مۇقىملىقىنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى ئۆستۈرۈشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى بايقىغاندەك قىلىپ مۇنداق كۆرسەتكەن: «ھۈنەرۋەنلەر كەسپىنى كۆپ ئۆزگەرتسە، كەسپىي ئىشلارنىڭ ئۇنۇمى يوقلىدۇ.» ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بىر ئادەمنىڭ مەشغۇلاتىدا، بىر كۈننىڭ يېرىمى زايا كەتسە، ئون كۈندە بەش ئادەمنىڭ ئۇنۇمى زايا كېتىدۇ؛ 10 مىڭ ئادەمنىڭ مەشغۇلاتىدا، كۈنىگە يېرىم كۈن زايا كەتسە، ئون كۈندە 50 مىڭ ئادەمنىڭ ئۇنۇمى زايا كېتىدۇ.» باي ـ كەمبەغەللىك قارىشى توغرىسىدا، ئۇ «راھەتكە بېرىلىپ ھورۇنلۇق قىلغانلار كەمبەغەل بولۇر، تىرىشچان ۋە ئىقتىسادچىل بولغانلار باي بولۇر» دېگەن. دېمەك، ئۇ بايلارنىڭ مال ـ مۈلكى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىق ۋە ئىقتىسادچانلىقىدىن كەلگەن دەپ قارايدۇ، روشەنكى، بۇ ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى پوھىشچىكلار سىنىپىنىڭ قارىشىدۇر. ئەن فەي نوپۇس مەسىلىسىدە يەنە بىر يېڭى قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ھازىر بىر ئادەمنىڭ بەش بالىسى بولسا، كۆپ ھېسابلانمايدۇ، لېكىن بەش بالىنىڭ ھەربىرى بەشتىن بالا تاپسا، بۇ ئىسسى ئۆلمەي تۇرۇپلا 25 نەپەر كۆرىدۇ، بۇنداقتا، ئادەم كۆپ، بايلىق ئاز، ئىش جاپالىق بولۇپ، تەمىنات يېتىشمەيدۇ ـ دە، نەتىجىدە خەلق ئارىسىدا تالاش ـ تارتىش كېلىپ چىقىدۇ.» («بەش مىنۇت») ئۇ نوپۇسنىڭ ئېشىش سۈرئىتىنى ئىجتىمائىي بايلىقنىڭ ئېشىش سۈرئىتىدىن تېز بولۇپ كېتىش ۋە نوپۇس بىلەن بايلىقنىڭ سېلىشتۇرما مۇناسىۋىتىدىن جەمئىيەت قالايمىقانچىلىقىنى ئوڭشاشنىڭ يولىنى تەھلىل قىلغان. ئۇ مۇشۇنداق

قاراشتا بولغانلىقىدەك، ئۇلىنىڭ جەمئىيەت قالايمىقانچىلىقىنى ئوڭشاشنىڭ يىلتىزىنى جەمئىيەتتىكى تۆپ زىددىيەتتىن ئىزدەشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

خەن فېينىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىڭ چېتىلىش دائىرىسى تارراق بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كۆپ ھاللاردا بەزىبىر ئىخچام ھەم ئۆتكۈر قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇ قاراشلارنى ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن دېگەن تەقدىردىمۇ، يەنىلا ئەينى زامانىدىكى ئىجتىمائىي ئىسلاھات تەلىپىگە ئۇيغۇنلاشقان دېيىشكە بولىدۇ.

جيا يى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 200 — 168 - يىللار)، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ لۇياڭ دېگەن جايىدىن (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ لۇياڭ شەھىرىدىن) بولۇپ، ئۇ خەن ۋېندىغا بەكمۇ ياراپ كەتكەن. ئۇنىڭ تەشەببۇسلىرى خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسىتىگە زور تەسىر كۆرسەتكەن، بىراق ئۇ ئەتۋارلاپ ئىشلىتىلمىگەن، پەقەت تەيجۇڭدا تۇرە، چاڭشا ۋاڭ، لياڭ خۇەيۋاڭلارغا ئاتا خان بولۇشتەك ئەمەلىي ھوقۇقى يوق مەنسەپلەرگە قويۇلغان. ئۇ غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى مەشھۇر سىياسىي مۇتەپەككۇر ۋە ئەدىب ئىدى، ئۇنىڭ سىياسىي-ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ئاساسەن كېيىنكى كىشىلەر تەرىپىدىن رەتلەنگەن «جيا يى ھەقىقىدە يېڭى كىتاب» دېگەن كىتابنىڭ ئون بابىدا ۋە «خەننامە»نىڭ «جيا يىنىڭ تەرجىمھالى»، «ئوزۇق - تۆلۈك ۋە پۇل- مال تەزكىرىسى»دە خاتىرىلەنگەن.

جيا يى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ «جاھان ئەمدىلا تىنچلانغان» دەۋرىدە ياشىغان. شۇ چاغدىكى چۈ بەگلىكى بىلەن خەن بەگلىكى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، ئىقتىسادىي بازىرى ئىنتايىن ئاجىزلىشىپ كەتكەنىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھونلارنىڭ ئۇزلۇكسىز ھەربىي پاراكەندىچىلىك سېلىشى ۋە ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ ھوقۇق كۈچىنىڭ كۈلدىن - كۈنگە كۈچىيىشىمۇ غەربىي خەن مەركىزىي ھاكىمىيىتىگە ئىغىر تەھدىت سېلىۋاتاتتى. ئۇ ئىمپېراتور تۇزۇم شارائىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش، دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداش تەرغىبىدا خەن ۋېندىغا كۆپ قېتىم مەكتۇپ سۇنغان، ئۇ بەگلىكلەرنىڭ ھوقۇق - كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇش ۋە ھونلارنىڭ ھەربىي پاراكەندىچىلىكىگە تاقابىل تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىشتىمۇ باشقا، ئىقتىسادىي جەھەتتە، دېھقانچىلىقنى ئەھمىيەت بېرىپ، سودىنى چەكلەش، كۆپلەپ زاپاس تەييارلاش ۋە ئىمپېراتورلۇقنىڭ دۆلەت پۇل قويۇش ھوقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتۇش قاتارلىق ئىشلارغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن.

ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىمپېراتور ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ كۈچىيىشى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن توغرىدىن تۇغرا مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، «خەلقنى غورىبەتچىلىكتە قويۇپ، دۆلەتنى ئوڭۇشسىدى دېگەننى قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئاڭلاپ باقمىغان ئەمەس.» («خەننامە. ئوزۇق - تۆلۈك، پۇل - مال تەزكىرىسى 1 -») يېزا ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، كۆپلەپ ئىجتىمائىي بايلىق ئىشلەپچىقارغاندىلا، ئاندىن ئىمپېراتور ھۆكۈمرانلىق

مۇچران پۇختا ماددي ئاساس بىلەن، دۆلەتنى باي، قوشۇنىنى كۈچلۈك قىلىش بولاتتى. ئاج - يالىڭاچ قالغانلارنى يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك قىلىپ، فېئودالىق ئىقتىسادي بازىسىنى مۇستەھكەملەپ، دۆلەتنىڭ ئوڭۇشلۇق جاھانغا تىنچىتىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولاتتى. ۋەھالەنكى، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن «غولنى قايرىپ قويۇپ، شاخقا بەرىلىش»، دېھقانچىلىقىنى تاشلاپ، سودىگەرچىلىك بىلەن بولۇش ۋە بىكار يېتىپ يەيدىغانلار كۆپ بولۇپ كېتىشتەك ئېغىر ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىپ، خەلقنى «تېرىقچىلىققا قايتىپ، ھەممە كىشىنى غول بىلەن شۇغۇللاندۇرۇش» زۆرۈر ئىدى (يۇقىرىقى كىتاب).

بايلىق توپلاش بولۇپمۇ ئاشلىق زاپىسى توپلاش جيا يىنىڭ ئىقتىسادي ئىدىيىسىدە خېلى گەۋدىلىك ئورۇن تۇتاتتى. ئۇ «بايلىق توپلاش ئەلنىڭ بۈيۈك بۇرچىدۇر» دېگەن. ئۇ، دۆلەت ۋە شەخسىلەرنىڭ زور مىقداردا ئاشلىق ۋە باشقا مال - مۈلۈكلەرنى توپلىشى فېئودال ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش، ھۈنلارنىڭ ھەربىي پاراكەندىچىلىكىنى توسۇش، تەبىئىي ئاپەت ۋە باشقا تۇيۇقسىز يۈز بېرىدىغان ۋەقەلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا مۇناسىۋەتلىك بىرىنچى دەرىجىلىك چارە ئىش دەپ قارىغان. لېكىن، زاپاسنى كۆپەيتىپ، «ئاشلىق مول بولسا، مال - مۈلۈك ئېشىپ - تېشىپ تۇرسا، نېمىنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدىكەن» دېگەن مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەيش - ئىشرەت، بۇزۇپ - چېچىشقا قارشى تۇرۇش زۆرۈر ئىدى، ماددي ئەشيالارنى ئىشلەپ چىقىرىش بەلگىلىك شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ تۇراتتى، ھەددىدىن ئاشقان ئەيش - ئىشرەت ۋە ئىسراپچىلىق مال - مۈلۈكنىڭ ئېغىر دەرىجىدە يېتىشمەسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقاراتتى، يەنى «ئىشلەپچىقىرىش چەكلىك، ئىستېمال چەكسىز بولۇپ كەتسە، ماددي كۈچ ئاجىز لىشاتتى...» جيا يى مۇددىن كېيىنلا ئەيش - ئىشرەتكە ئېلىق كۈچلۈك قارشى تۇرغان مۇتەپەككۇر ئىدى، ئۇ ئەينى زاماندىكى «بۇزۇقچىلىق ۋە ئەيش - ئىشرەتلىك ئۆرپ - ئادەتلەر»نى قاتتىق سۆكۈپلا قالماي، بەلكى «ئىشلەپ چىقىرىلغان نەرسىلەر شۇنچە ئاز، لېكىن ئەيش - ئىشرەتكە كېتىدىغان نەرسىلەر شۇنچە كۆپ بولۇۋاتسا، يەر يۈزىدىكى مال - مۈلۈك نابۇت بولماي مۇمكىنمۇ!» دەپ ئىنىق كۆرسەتكەنىدى.

جيا يىنىڭ پۇل مەسىلىسىدىمۇ ناھايىتى يۈكسەك پىكىرلىرى بار. ئۇ شۇ چاغدىكى شەخسىلەر پۇل قۇيىدىغان ئېغىر ئەھۋالىغا ۋە ئوغرىلىققا پۇل قۇيۇشنى چەكلەش توغرىسىدا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن چىقىرىلغان بۇيرۇقنى بىكار قىلىشتىن كېلىپ چىققان يامان ئىللەتلەرگە قارىتا، فېئودال دۆلەت پۇل ماتېرىيالىنى مۇنەزىملىيە قىلىش، مىسنىڭ ھەممە يەرگە تارقىلىپ كېتىشىگە يول قويماسلىق دېگەن مۇھىم تەشەببۇسنى بىرىنچى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، پۇلنىڭ ماتېرىيالى بولغان «مىس» نى ھەرگىز شەخسىلەرنىڭ چاڭگىلىغا كىرگۈزۈپ قويماسلىق، چوقۇم دۆلەت تەرىپىدىن تىزگىنلەش لازىم. مىسنى دۆلەت تىزگىنلىسە، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىن ئايرىلىپ، مىس قېزىتىپ پۇل ياساۋاتقان كىشىلەرنى ئېتىز - ئېرىق تېرىقچىلىقىغا قايتۇرۇپ كېلىپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقى-

ریشنی راۋاجلاندۇرغلی بولاتتی؛ «یالغان پۈل» لارنی مەنئی قىلغىلى، جىنايى ھەرىكەتلەرنى ئازايتقىلى، جەمئىيەتنىك ئىقتىسادىي تەرتىپىنى تىنچلاندۇرغلى بولاتتى. ئۇيەردە دۆلەتنىك پۈلنى تەڭشىشىنىك زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «پۈلنىك كۆرسىچۇشكەندە، تەدبىر قوللىنىپ ئۇنى يەنىۋىلىش لازىم، كۆرسىنى ئۆسكەندە بوللسا، تەدبىر قوللىنىپ ئۇنى تارقىتىش لازىم»، مۇشۇنداق قىلغاندا، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، باي سودىگەر - چوڭ تىجارەتچىلەرنىك قاملىنى چەكلەپ، فېئودال دۆلەتنىك مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرغىلى ۋە ھۆنلارنىك ھەربىي پاراكەندىچىلدكىگە سوققا بېرىش كۈچىنى ئاشۇرغلى بولىدۇ، دېدى. جيايىنىك بۇ تەشەببۇسى تارىختىكى فېئودال سۇلالىلەرنىك، بولۇپمۇ خەن ۋۇدىنىك پۇلنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئىشىغا مۇھىم جامائەت پىكرى تەييارلاپ بەرگەن، شۇنداقلا دۆلىتىمىزنىك پۇل تەغرىسىدىكى ئىدىيىسىنىك راۋاجلىنىشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ «پۇلدىكى چوڭ قالايمىقانچىلىق» نى چەكلەپ، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، تەمىنلەش بىلەن ئىھتىياجنى تەڭشەش ئۈچۈن، «قانۇنلۇق پۇل» (قانۇندا بەلگىلەنگەن ئۆلچەملىك پۇل) نى بەكىتىش ۋە پۇل قىممىتىنىك ئۆزگىرىشىگە قاراپ تارقىتىلىدىغان پۇلنىك مىقدارىنى ئىگىلەش قاتارلىق ئىنتايىن مۇھىم پىكرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان.

چاؤ سو (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 205 — 154 - يىللار)، يىگىچۇەنلىك (ھازىرقى خېبەي ئۆلكىسىنىك يۈشەن ناھىيىسىدىن)، ئاتمىغا، ئەلەم، قازى كالان قاتارلىق ئەمەلدە بولغان، غەزىبي خەن سۇلالىسىنىك خەن ۋېندى - خەن جىڭدى دەۋرلىرىدە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسەتچى، «خەنناما». سەنئەت تەزكىرىسى»دە خاتىرلىنىشىچە، ئۇنىڭ 31 پارچە ئەسىرى بار بولۇپ، ھازىرغىچە تولۇقراق ساقلىنىپ قالغىنى سەككىز پارچە ئىكەن، بۇ پارچىلار «خەنناما»نىڭ «يۈەن ئاك. چاۋسونىڭ تەرجىمھالى»، «ئوزۇق - تۇلۇك ۋە پۇل - مال تەزكىرىسى» ۋە «جىڭ ۋاڭ - يەن ۋاڭ - ۋۇۋاڭلارنىڭ تەرجىمھالى» دېگەن قىسىملىرىدا كۆرۈلىدۇ.

چاؤ سو غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە ياشىغان. ئۇ چاغدا، يەرلىك بەگلىكلەر تەسىر كۈچىنىڭ كۈندىن - كۈنگە زورىيىپ بېرىشى، ھۆنلارنىڭ ئۈزلۈكسىز ئېلىپ بېرىۋاتقان ھەربىي پاراكەندىچىلدكى ۋە فېئودالىق ئىقتىسادىي بازىسىنىڭ ئاجىزلىقى تۈپەيلىدىن، غەربىي خەن فېئودالىق ھۆكۈمرانلىقى تېخى دېگەندەك مۇستەھكەملىنىپ كېتەلمىگەنىدى. غەربىي خەن مەركىزىي ھاكىمىيىتىنى قوغداش ۋە پۈتۈن چەكلار سىستېمىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ئۇ خەن ۋېندى، خەن جىڭدىلارغا كۆپ قېتىم تەكلىپ سۇنۇپ، بەگلىكلەرنىڭ ھوقۇق - كۈچىنى دەرھال ئاجىزلاشتۇرۇش ۋە ھۆنلارنىڭ ھەربىي پاراكەندىچىلدكىگە سوققا بېرىشنى تەلەپ قىلغاندىن باشقا، ئىقتىسادىي جەھەتتە، يەنە پېزا ئېگىدلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە دېھقانچىلىقنى ئەھمىيەت بېرىپ، سودىنى چەكلەشنى پۈتۈن كۈچى بىلەن تەشەببۇس قىلغان. ئۇ: «ئاچ قالغانلارنىڭ ئاغزىنى ئاشقا تەگمىسە، يالىڭاچ قالغانلارنىڭ ئۇچىسىغا يىپىنچا چىقمىسا، مېھرىبان ئانىلار ئۇز پەرزەنتلىرىگە ئېگە بولالمىسا، خان قانداق مۇ پۇقرايىم باز دەپ ئولتۇرسۇن» («خەنناما»

ئۇرۇق - تۇزلۈك ۋە پۇل - مال تەزكىرىسى»)
دېگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، يېزا ئىگىلىكى
دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ تۈۋرۈكى بولۇپ،
ئۇ فېئودالىق دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ
مۇستەھكەملىنىشىگە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك
يېزا ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلان-
دۇرغاندىلا، ئاندىن تېخىمۇ كۆپ ماددىي
مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىپ، ئاچلارنى ئاشقا،
يالىڭاچلارنى كىيىمگە تېگىندۇرگىلى،
فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى
مۇستەھكەملىگىلى بولىدۇ؛ ئاندىن دۆلەتنى
جېيىتىپ، قوشۇنىنى كۈچەيتىپ، چېگرا
مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، ھونلارنىڭ
ھەربىي پاراكەندىچىلىكىگە قارشى سوقۇشقا
يېرىش كۈچىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ؛ ئاندىن
«قۇرغاقچىلىق - ھۆلچىلىك ئاپەتلىرىنىڭ
ئالدىنى ئالغىلى» ۋە باشقا بارلىق تۈيۇقسىز
ھادىسىلەرگە تاقابىل تۇرغىلى بولىدۇ. لېكىن،
يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە فېئودالىق
ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى مۇستەھ-
كەملەش ئۈچۈن، سودىنى چوقۇم چەكلەش
كېرەك، چۈنكى سودىگەرلەرنىڭ «ئەرلىرى
تېرىقچىلىق قىلمايدۇ، خوتۇن - قىزلىرى
توقۇمىچىلىق قىلمايدۇ، كىيىنىشى كاتتا،
يېيىشى قالتىس» (يۇقىرىقى كىتابتىن)،
ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشماي، تەييارغا
ئەييار بولىدۇ. تېخىمۇ يامىنى شۇكى،
ئۇلارنىڭ يېنى قېلىن، ۋاڭ - گۇڭلار بىلەن
ئالاقىسى يېقىن بولغانلىقتىن، يەرلىك
يەگلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، دېھقانلار-
نىڭ يەرلىرىنى قوشۇۋېلىپ، غەربىي خەن
خانىدانلىقىنىڭ سىياسىتى - پەرمانلىرىغا
بۇزغۇنچىلىق سېلىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپ-
چىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ۋە مەركىزىي
ھاكىمىيەتنىڭ مۇستەھكەملىنىشىگە ئېغىر
تەسىر يەتكۈزەتتى. چاۋسونىڭ دېھقانچىلىققا
ئەھمىيەت بېرىپ، سودىنى چەكلەش ئىدىيىسى،
گەرچە چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن
مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئىدىيىسىدىن كەلگەن
بولسىمۇ، لېكىن ئۇ سودىگەرلەرنىڭ شۇ
چاغدىكى فېئودالىق يېزا ئىگىلىكىگە ھەدەپ
سۈپۈ كىرىۋاتقانلىقىغا ۋە ئېغىر بۇزغۇنچىلىق
سېلىۋاتقانلىقىنى چېچەنلىك بىلەن بايقاپ،
سودىگەرلەر «تېرىقچىلارنىڭ يەرلىرىنى
قوشۇۋېلىۋاتقانلىقتىن، تېرىقچىلار سىرتلارغا
چىقىپ كېتىپ سانىقى - سانياق بولۇپ
يۈرىدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب) دېگەن مەشھۇر
ھۆكۈمنى چىقارغان.

«ئاشلىقنى قىممەتلىتىش» چاۋسونىڭ
ئاساسىي مۇھىم ئىقتىسادىي ئىدىيىسىدۇر. ئۇ خەن
سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىن بۇيان
«ھەممە كىشىنىڭ غولدىن يىراقلىشىپ،
شاخقا بېرىلىپ كەتكىنى» گە ئوخشاش
ئەھۋاللارغا ئاساسەن، دېھقانچىلىققا ئەھمىيەت
بېرىپ، سودىنى چەكلەش ۋە دېھقانلارنىڭ
يەرگە باغلاپ تۇرۇپ دېھقانچىلىقنى راۋاج-
لاندۇرۇش مەسلىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى
نوقۇل ھالدا قانۇنغا تايىنىپ ھەل
قىلغىلى بولمايدۇ دەپ قاراپ، «ھازىر
قانۇندا سېتىقچىلار سۆكۈلۈۋاتىدۇ، لېكىن
سېتىقچىلار ئىززەت - ئىكرامىلىق بولۇپ
كېتىۋاتىدۇ. قانۇندا تېرىقچىلار ئىززەتلىنىپ
ۋاتىدۇ، لېكىن تېرىقچىلار ئامراتلىشىپ
خارلىنىۋاتىدۇ» دېگەن. ئۇ ئاشلىقنى ئېتىبار
بېرىپ، ئاشلىقنى قىممەتلىتىش لازىم دەپ
قارىغان. چۈنكى «ئاشلىق - پادىشاھنىڭ
ئەڭ چوڭ ھاجىتى، ھۆكۈمەتنىڭ تۈپ ئىشى»
دېگەن. ئاشلىقنى قانداق قىلغاندا قىممەت-
لەتكىلى بولىدۇ؟ دېگەن مەسىلىگە كەلسەك،
ئۇ بۇ مەسىلىنىڭ تۈگۈنى «ئاشامقىنى

مۇكاپات ـ جازانىڭ ئۆلچىمى قىلىش» تا دەپ قارىغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، مۇشۇنداق بولغاندا، كىشىلەر مەنسەپ ـ مەرتىۋىگە ئىگە بولۇش ۋە جازادىن خالىي بولۇش مەقسىتىدە، تىرىشىپ دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئاشلىق مەھسۇلاتىنى ئاشۇراتتى، بۇ ئارقىلىق فېئودالىق دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرۇشقا ئىمكانىيەت يارىتىلىپ بولاتتى، ئالۋان ـ ياساقنى كېمەيتىپ، چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىپ، سودىگەرلەرنىڭ دېھقانلارنىڭ يەرلىرىنى قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلىگىلى بولاتتى. چاۋسونىڭ «ئاشلىقنى مۇكاپات ـ جازانىڭ ئۆلچىمى قىلىش» تەشەببۇسى شۇ چاغدا فېئودالىق ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئىجابىي رول ئويناغان بولسىمۇ، لېكىن سودىنى چەكلەش رولىنى ئويناپ ئالمىغان، بۇنىڭ ئەكسىچە، ئۇ سودىگەرلەرنىڭ جەمئىيەتتىكى سىياسىي ئورنىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە پايدىلىق بولۇپ قالغان.

چاۋسو خەلقنى چېگرا رايونغا كۆچۈرۈش ئارقىلىق چېگرا رايونىنى قوغداشقىمۇ ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ پۇقرالارنى چېگرىغا كۆچۈرۈپ بېرىپ، شۇ يەردە ماكان لاشتۇرۇش ھونلارنىڭ ھەربىي پاراكەندىچىلىكىگە سەۋقا بېرىپ، چېگرىنى مۇداپىئە قىلىشقا پايدىلىق بولۇپلا قالماي، يەلكى چېگرا رايونىنى ئېچىپ، ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرغىلى بولىدۇ، دەپ قارىغان. پۇقرالارنى كۆچۈشكە رىغبەتلەندۈرۈش ۋە «بىر ـ بىرىگە نەسىھەت قىلىپ، بەس ـ بەس بىلەن كۆچىدىغان قىلىش» ھەم «شۇ جايدا ماكانلىشىشقا رازى بولىدىغان قىلىش» («خەننامە، يۈەن ئالە، چاۋسولارنىڭ تەرجىمھالى») ئۇچۇن، ئۇ يەنە كۆچمەنلەر-نىڭ ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن تۇرمۇشىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. يېڭىدىن بارغانلارغا تا ئۆزىنى قامدىيالايدىغان بولغۇچە كېيىم ـ كېچەك، ئاشلىق تارقىتىپ بېرىش، توي قىلمىغان بولسا، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن جورا تېپىپ بېرىش، چۈنكى «ئادەمنىڭ جورىسى بولمىسا، تۇرغان جايىدا خاتىرجەم بولالمايدۇ»؛ «كۆچۈرۈلىدىغان جايىنى تاللاشتا، سۇيى تاتلىق، يېرى مۇنبەت، ئوت ـ گىياھلىق يەرلەرنى تاللاش ۋە ئۇي ـ جاي، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئوبدان تەييارلىغاندىن باشقا، ئاغرىق ـ سىلاقلارنى داۋالاش، ئىبادەت ئىشلىرىغا باش بولۇش ئۇچۇن» تېۋىپ، باخشىلارنى تەيىنلەش ۋە باشقىلار. بۇنىڭدىن 2000 قانچە يىل ئىلگىرى چاۋسونىڭ پۇقرالارنى چېگرا رايونىغا كۆچۈرۈش ئارقىلىق چېگرىنى قوغداش توغرىسىدا مۇنداق ئەتراپلىق، تەپسىلىي تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ناھايىتى قىممەتلىكتۇر. بۇ تەدبىر كېيىن ئۆتكەن سۇلالىلەردە پۇقرالارنى چېگرا رايونىغا كۆچۈرۈش ئارقىلىق چېگرىنى قوغداشنىڭ تەشەببۇس قىلغان كىشىلەر تەرىپىدىن مەدھىيىگە ئېرىشكەن.

بۇنىڭدىن باشقا، چاۋ سو پۇل مەسىلىسىدىمۇ بەزى مۇلاھىزىلەرنى يۈرگۈزگەن. ئۇ پۇل قىلىنىدىغان ئونچە ـ مەرۋايىت، ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى يېمەك ـ ئىچمەك قىلىپ يېگىلى، كېيىم ـ كېچەك قىلىپ كىيگىلى بولمىسىمۇ ۋە ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ھېچقانداق قىممىتى بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ بىلەن باشقا ھەرقانداق ئىستېمال قىممىتى بولغان مەھسۇلاتنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى، شۇلا بولىدىكەن، ھەرقانداق يەردە يېمەك ـ ئىچمەك، كېيىم ـ كېچەكسىز قالماسلىققا

بولدىغانلىقى ئۈچۈن پۈتۈنلەي «ھۆكۈمەت ئىشلەتكەنلىكى» دېيىلغان. ئەگەر ھۆكۈمەت پۇلنى ئىشلەتمىگەن بولسا، پۇقرالار ئۇنىڭغا ئېتىبارسىز قارايتتى، پۇلنىڭ ئۆزىنىڭ رولىنى يوقىتىپ قويغان بولاتتى، دەپ ھېسابلايتتى. چاۋ سۈننىڭ بۇ خىل پۇل نامچىلىقى نەزەريىسى ئېنىق خاتا نەزەريە ئىدى، لېكىن بۇنىڭ ئېلىمىز پۇلچىلىق ئىدىيىسىنىڭ تەرەققىياتىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى زور بولغان، شۇنداقلا ئۇ تارىختىن بۈيانقى فېئودال ھۆتەپەككۇرلار تەرىپىدىن قوللىنىلىپ كەلگەن.

ساڭ خۇيالۇ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 152 — 80 - يىللار)، لويائىلىق (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ لوياڭ شەھىرىدىن)، سودىگەر ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر مالىيىشۇناس. ئۇ 13 يېشىدىن باشلاپ ئوردىدا خاس خاجىپلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن، ئۇ ئۆزىنىڭ «گەپتان»لىقى بىلەن خەن ۋۇ-دىنىڭ چوڭقۇر ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان، تېرىقچىلىق تۈشمىلى، ئاشلىق يىغىش تۈشمىلى، شاڭ بېگى، قازى كالان قاتارلىق ئەمەلدارە ئولتۇرۇپ، غەربىي خەن مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ مالىيە ھوقۇقىنى 30 يىلدەك ئۆز قولىدا تۇتقان. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئەڭ چوڭ ئۇتۇقى شۇكى، ئۇ خەن ۋۇدىغا ھەمكارلىشىپ، تۈز - تۆمۈرنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش، پۇل قۇيۇشنى بىرلەككە كەلتۈرۈش، ھاراق - شارابنى مەخسۇس سېتىش، تەڭشەپ يۆتكەش باھا تەڭشەش ۋە چېگىردا ئوسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش قاتارلىق زور - زور مالىيە سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ چىقىپ ۋە يولغا قويۇپ، فېئودالىق ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىنى كۈچەيتىش، ھۆكۈمرانلىق ھەربىي پىراكەندىچىلىكىگە تاقابىل تۇرۇش جەھەتلەردە مۇھىم تۆھپە كۆرسەتكەن.

ساڭ خۇيالۇنىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىي ئىدىيىسى «تۈز - تۆمۈر ھەققىدە» دېگەن كىتابتا مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي كۆز قاراشلىرى ئاساسەن «گۈەنزى» دىن ۋە فەن لى ھەم چىن دەۋرىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن باشقا مۇتەپەككۇرلاردىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ بۇ كۆز قاراشلارنى شۇ چاغدىكى كونكرېت ۋەزىيەتكە بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئاز - تولا راۋاجلاندۇرغان.

خەن ۋۇدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ھونلارنىڭ ھەربىي پىراكەندىچىلىكىگە تاقابىل تۇرۇش يۈزىسىدىن مالىيە جەھەتتە ناھايىتى زور چىقىم قىلىش مەسىلىسىگە دۇچ كەلگەن، بىراق شۇ چاغدىكى تۈز چىقىرىش، مېتال ئېرىتىش قاتارلىق ئاساسلىق ئىقتىسادىي تارماقلار چوڭ سودىگەرلەر ۋە يەرلىك بەگلەرنىڭ چاڭگىلىدا ئىدى. ساڭ خۇيالۇ مەركىزىي ھاكىمىيەتنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن كۈچەيتىش، فېئودالىق مالىيىنى بوھرانىدىن قۇتقۇزۇش ۋە چوڭ سودىگەر - بايلارغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، ئىقتىسادىي مۇداخىلە سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشنى پۈتۈن كۈچى بىلەن تەشەببۇس قىلغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، خەلق ئېگىلمەكنىڭ جان تومۇرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان تۈز چىقىرىش، مېتال ئېرىتىش، پۇل قۇيۇش قاتارلىق ئىشلارنى فېئودالىق دۆلەت ئىلكىگە ئېلىپ، تۈز - تۆمۈرنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش، پۇل قۇيۇشنى بىرلەككە كەلتۈرۈش ھەم مۇئامىلە ساھەسىدە، فېئودالىق دۆلەت زور مىقداردىكى مادىدىي ئەشيالارنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ، تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنى

تەڭشەش، بازارنى تەزگىلەش، تەڭشەپ يۆتكەش، باھا تەڭشەش سىياسىتىنى يولغا قويغاندىلا، ئاندىن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن مۇئامىلىدىكى زور ئىقتىسادىي پايدىنى ھۆكۈمەتنىڭ قولىدا تۇتۇپ، دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمىنى زور مىقداردا ئاشۇرغىلى بولاتتى، بۇنىڭ بىلەن «پۇقرالارنىڭ جىددىي ئېھتىياجىنى قامدىغىلى، ھەربىي چىقىمنى قاندۇرغىلى» («تۇز - تۆمۈر ھەققىدە. شاك - ياكنى ئەيىبلەش»)، ئاندىن «گۈرۈھۋازلىقتىن خالىي بولغىلى، ئەيىش - ئىشرەتنى ۋە ئىسراپچىلىقنى چەكلىگىلى، قوشۇۋېلىش يوللىرىنى توسۇغىلى» («تۇز - تۆمۈر ھەققىدە. قەدىمگە قايتىش»)، يەنە چوڭ سودىگەر ۋە بايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قوشۇۋالغۇچى كۈچلەرنى چەكلەپ، ئېھتىياللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىپ، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىگىلى بولاتتى؛ «تېرىقچىلار ۋە پۇقرالارنىڭ ئېھتىياجىدىن چىققىلى» («تۇز - تۆمۈر ھەققىدە. غول ھەققىدە مۇھاكىمە») بولاتتى، «ئاجىز - ئورۇقلارنى قۇتقۇزۇپ، ھۆلچىلىك ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە تەييارلىق كۆرگىلى» («تۇز - تۆمۈر ھەققىدە. تېرىشچان تېرىقچىلىق قىلىش») بولاتتى، دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى تىنچلاندۇرغىلى بولاتتى؛ ئاندىن «جىمى نەرسىنى تەڭشەپ، پۇقرالارغا ئوڭايلىق تۇغدۇرغىلى»، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ماددىي ئەشيالارنى پېتەرلىك قىلغىلى بولاتتى، چوڭ سودىگەرلەرنى «پايدا ئالالمايدىغان» قىلغىلى بولاتتى، شۇنداقلا پۇلنىڭ «راست بىلەن يالغىنى تەڭ ئاقىدىغان» («تۇز - تۆمۈر ھەققىدە. يالغان پۇل») ئەھۋالىنى چەكلەپ، پۇقرالارنى پۇل قالايمىقانچىلىقى تۇپەيلىدىن «ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزكەسپى بىلەن شۇغۇللىنىش» نىغا تەسىر يەتكۈزمەسلىككە بولاتتى ۋە باشقىلار. ساك خۇجايىنىڭ ئىقتىسادىي مۇداخىلە ئىدىيىسىنى گەرچە ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلمىغان نەرسە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇ تەشەببۇسنى ئىجابىي يوسۇندا قوللانغان ۋە يولغا قويغان، بولۇپمۇ مال - تاۋارلارنى تەڭشەپ يۆتكەش ۋە باھا تەڭشەش سىياسەتلىرىنى ئىجاد قىلغان، مانا بۇنىڭ بىلەن شۇ چاغدىكى ئېھتىياللىق دۆلەتنىڭ مالىيىسى زور دەرىجىدە كۈچىيىپ، «خەلق ئۈستىدىكى سېلىق ئاشۇرۇلماي تۇرۇپلا، جىمى يەر بايا شاتلىققا ئېرىشكەن» («تارىخنامە. باھا تەڭشەشنامىسى»)، كېيىن ئۆتكەن ئېھتىيال مالىيىشۇناسلىرى بۇ ھالنى ماختاپ كۆككە كۆتۈرگەن. ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ بۇ تەشەببۇسى ۋە كونكرېت تەدبىرلىرى ئەمگەكچى خەلقنى دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ئاساسىغا قۇرۇلغان؛ ئېھتىياللىزم جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، ئۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا، بولۇپمۇ كاپىتالىزمنىڭ بىخ سۈرۈشىگە تۇسالغۇ بولۇش رولىنى ئويناغان.

ساك خۇجايىڭ شۇ چاغدىكى قول سانائىتى بىلەن سودىنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۈرمۇشتىكى كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان مۇھىم رولىغا ۋە تۇز - تۆمۈرنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش قاتارلىق ئىقتىسادىي مۇداخىلە سىياسەتلىرىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئەھۋالىغا ئاساسەن، يەنە سودا - سانائەتكە ئالاھىدە ئېھمىيەت بەرگەن، بولۇپمۇ ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرغان سودا - سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، «غول بىلەن شاخقا پايدا يەتكۈزۈش ئۇچۇن، تېرىقچىلىق بىلەن سېتىقچىلىق بۇيۇملىرىنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش»،

(«تۇز-تۆمۇر هەققىده. بار- يوقنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش»)، دېھقانچىلىق سودا، قول سانائىتىنى تەڭ مەنپەئەتدار قىلىش دېگەن مۇھىم تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، دېھقانچىلىقنىڭ فېئودالىزىق ئىقتىسادىنىڭ تۈپ - ئاساسىي ئىكەنلىكىدە گەپ يوق ئىدى، لېكىن ئۇ قول سانائەت ۋە سودا بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇلار بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرەتتى، «قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بولمىسا، تېرىقچىلىققا كېرەكلىك نەرسىلەر كەمچىل بولاتتى؛ سېتىقچىلىق بولمىسا، پۇل - مال ئايلىنىپ تۇرمايتتى. تېرىقچىلىققا كېرەكلىك نەرسىلەر كەمچىل بولسا، ئاشلىق چىقمايتتى؛ پۇل - مال ئايلانمىسا، مالىيىده قىيىنچىلىق تۇغۇلاتتى»، يەقەت قول سانائىتىنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرغاندىلا، تېخىمۇ كۆپ ئىجتىمائىي بايلىق ئىشلەپچىقارغىلى بولاتتى ۋە يېزا ئىگىلىكىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ راۋاجلاندۇرۇشقا تېخىمۇ كۆپ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى يەتكۈزۈپ بەرگىلى بولاتتى؛ يەقەت سودىنى زور كۆچ بىلەن راۋاجلاندۇرغاندىلا، ماددىي ئەشيالار ئايلىنىپ تۇرالايتتى ۋە ئۇلاردىن تولۇق پايدىلانغىلى بولاتتى، مالىيە كىرىمى ئاشاتتى، بۇ ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكى ۋە پۈتكۈل فېئودالىزم ئىقتىسادىنى تەزلىك بىلەن راۋاجلاندۇرغىلى بولاتتى. «شۇڭا، دۆلەت سودا - سېتىقچىلار ۋە ياغاچچىلارغا موھتاج، ئۇلار ھەرخىل سايمانلارنى يەتكۈزۈپ بەرگۈچىلەر» ئىدى. شۇ ۋەجىدىن، دۆلەتنى باي، قوشۇننى كۈچلۈك قىلىش، فېئودال ھۆكۈمرانلىققا پۇختا ماددىي ئاساس سېلىش ئۈچۈن، «غول بىلەن شاخقا تەڭ يول ئېچىش، بار - يوقنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇش» ئارقىلىق «تېرىقچىلار، سېتىقچىي ھۈنەرۋەنلەر ۋە ئەسكەرلەرنى ئۆز نەسىۋىسىگە ئىگە قىلىش»، «غول بىلەن شاخقا تەڭ پايدا يەتكۈزۈش» («تۇز - تۆمۇر هەققىده. ئېشىش - چۈشۈش»)، دېھقانچىلىق، قول سانائىتى ۋە سودىنى تەڭ راۋاجلاندۇرۇش فاكتىرىنى قوللىنىش زۆرۈر ئىدى. ساڭ خۇڭياڭنىڭ دېھقانچىلىق، سودا، قول سانائىتىگە تەڭ پايدا يەتكۈزۈش ئىدىيىسىدە، چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى دەۋردىن بۇيانقى دېھقانچىلىقنى «تۈپ» ئىش قىلىش كۆزقارىشى راۋاجلاندۇرۇلغان، بۇ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولۇپ، ئىلغارلىق ھېسابلىنىدۇ.

ساڭ خۇڭياڭ چېگىردا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكىمۇ ئالاھىده ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئۇرغۇن ئاھالىنى چېگرىغا كۆچۈرۈپ، چېگرىنى قوغداش ۋە چېگىردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشىنى ئىلگىرى بارغاندا، ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلار ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت ئورناتقىلى بولۇپلا قالماي، ھونلارنىڭ ھەربىي پاراكەندىچىلىكىنى ئۇنۇملۇك ھالدا تىزگىنلىگىلى بولاتتى، چېگرا رايونىنى ئېچىپ، تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇرۇپ، فېئودالىق دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرغىلى بولاتتى. بۇلۇپمۇ ئۇ: «چېگىردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەسكەر ئەۋەتىشكە بولىدۇ» («خەتلىمە. غەربىي ئىقلىم تەزكىرىسى»)، ئەسكەر ئەۋەتىپ چېگىردا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە بۇگۇرگە ئەسكەر قويۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، ھونلارنىڭ غەربىي ئىقلىمدىكى دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش دېگەن ئۇلۇغۋار تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويغان. لېكىن ئۇنىڭ بۇ تەكلىپى ئۇ ئۆلۈپ 30 يىلدىن كېيىن ئاستا - ئاستا ئەملىگە ئاشقان.

بۇلىڭدىن باشقا، ساڭ خۇڭيىاڭ كۆپلەپ زاپاس تۇپلاش، تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئىستېمال ئارقىلىق ئەلنى ئىشلەپچىقىرىشقا رىغبەتلەندۈرۈش ۋە تاغ - سازلىقلاردىن باج ئېلىش، دېھقانلارنىڭ يەر بېجىنى يېنىكلىتىش جەھەتلەردىمۇ بىرمۇنچىلىغان مۇھىم پەكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان.

«تۈز - تۆمۈر ھەققىدە»، باھا تەڭشەش نەزەرىيسى، تەڭشەپ يۆتكەش نەزەرىيسىدىكەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تەڭشەپ يۆتكەش نەزەرىيسى بۇ سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى «ئەمگەك بىلەن دەم ئېلىشنى تەڭشەپ، تارتۇق - سېلىق تاپشۇرۇش ئىشىغا قولايلىق تۇغدۇرۇش» («تۈز - تۆمۈر ھەققىدە. غول ھەققىدە مۇھاكىمە») دېگەنلىك بولۇپ، ئۇ ساڭ خۇڭيىاڭ تۈزگەن بىر خىل مالىيە تەدبىرىدۇر. بۇ غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ يېرىمىدىن 2 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 115 - يىل) تېرىقچىلىق تۈشمىلى بولغاندا، تەڭشەپ يۆتكەش تۈزۈمىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويغان، يېرىمنفىكىنىڭ تۇنجى يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 110 - يىل) غا كەلگەندە، ئۇ تېرىقچىلىق - مالىيە تۈشمىلى مەرتىۋىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، بۇ تۈزۈمنى يەنە زور كۈچ بىلەن يولغا قويغان. ئۇنىڭ تەڭشەپ يۆتكەش چارىسى يۈرگۈزۈلۈپ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، شۇ چاغدىكى فېئودالىق مالىيىدە يۈز بېرىۋاتقان ئېغىر قىيىنچىلىق ھالىتى تۈپتىن ئۆزگىرىش ياسىغان. تارىخچىلار بۇ ھالەتنى «خەلق ئۈستىدىكى سېلىق ئاشۇرۇلماي تۇرۇپلا جىمى يەر بايلىرىنى ئېرىشكەن» ھالەت («تارىخنامە. باھا تەڭشەشنامىسى») دەپ ئاتاشقان.

ساڭ خۇڭيىاڭنىڭ تەڭشەپ يۆتكەش ئىدىيىسىنىڭ كېلىپ چىقىش ئارقا كۆرۈنۈشى مۇنداق ئىدى: ئەينى ۋاقىتتا ھەرقايسى يەرلىك بەگلىكلەر ئۆز يېرىدىن چىقىدىغان ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى تارتۇق - سېلىق سۈپىتىدە پايتەختكە يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرۇشى كېرەك ئىدى، بۇ ئۇسۇل ئۇزاق مەزگىل يۈرگۈزۈلگەندىن كېيىن تۆۋەندىكى ئىللەتلەر كېلىپ چىققان: بىرىنچىدىن، ئۇزاق يوللاردىن توشۇپ كېلىش نەتىجىسىدە تارتۇق قىلىپ كېلىنگەن نەرسىلەر كۆپ ھاللاردا بۇزۇلۇپ كەتكەن؛ ئىككىنچىدىن، ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى پايتەختكە يېتىپ كەلگەندە، بۇ مەھسۇلاتلار باشقا جايلارنىڭ شۇنىڭغا ئوخشاش مەھسۇلاتلىرى ئالدىدا ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋاللار بولۇپ تۇرغان؛ ئۈچىنچىدىن، تارتۇقلار پايتەختكە يەتكۈزۈپ كېلىنگەندىن كېيىن، ئۇلارنى سېتىش باھاسى كۆپ ھاللاردا ئۆزىنىڭ كىرا ھەققىنى تۆلىيەلمەي قالغان. ساڭ خۇڭيىاڭنىڭ تەڭشەپ يۆتكەش تۈزۈمىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىكى ئاساسىي مەقسىتى يۇقىرىدىكى ئىللەتلەرنى ھەل قىلىش ئىدى، بۇنىڭ كونكرېت تەدبىرلىرى مۇنداق: ھەرقايسى بەگلىكلەردىن كېلىدىغان تارتۇقلارنىڭ سۈپىتى بەك ياخشىلىرىنى پايتەختكە بېۋاستە يەتكۈزۈپ كەلگەندىن باشقا، ئادەتتىكىلىرىنى ئېلىپ كەلمەسلىك يەنى شۇ جايلارنىڭ ئۆزىدىكى تەڭشەپ يۆتكىگۈچى بەگلەر شۇ جاي ئەتراپىدىكى باھاسى ئۇستۈن جايلارغا ئاپىرىپ سېتىش؛ يا كى تارتۇق مال ئورنىغا پۇل ئېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شۇ جاينىڭ ئۆزىدىن كۆپ چىقىدىغان، باھاسى ئەرزان تاۋارلارنى سېتىۋېلىپ، باھاسى يۇقىرى جايلارغا ئاپىرىپ سېتىش. بۇنداق قىلغاندا،

فېئودالىق مەركەزىي ھۆكۈمەتنىڭ بۇرۇنقىدەك ئېلىپ كېلىنگەن تارتۇقلارنىڭ زىيانغا ئۇچراش ئەھۋالىنى ئازايتىپلا قالماستىن، بەلكى مالىيە كىرىسىنى كۆپلەپ ئاشۇرغىلى، ھەرقايسى بەگلىكلەرنىڭ تارتۇق يەتكۈزۈپ كېلىشتىكى ئاۋارىچىلىقلىرىنى ئازايتقىلى، شۇنداقلا ئەمگەكچى خەلقنىڭ تارتۇقلارنى يەتكۈزۈپ كېلىشتە تارتىدىغان ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنىمۇ ئازايتقىلى بولاتتى. بۇ بىر ياقتىن خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى تاۋار ئىقتىسادىنىڭ فېئودالىزم سىستېمىسىدا تەرەققىي تاپقانلىقىنىڭ نەتىجىسى بولسا، يەنە بىر ياقتىن بىر قىسىم فېئودالىق ئالۋان - ياساقلارنى ئىنكار قىلغانلىق ئىدى.

تەڭشەپ يۆتكەش سىياسىتىنى ساقلىغىلى تۇنجى بولۇپ يولغا قويغاندىن كېيىن، تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن لىۋ يەن تەڭشەپ يۆتكەش دېگەن نام بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ تۈپ روھىنى ئاشلىق يۆتكەش ۋە ھەمشە تەڭشەپ تۇرۇش كەسپىگە تەدبىقلاش يولىنى چىلەنمۇ مالىيە جەھەتتە كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قازانغان. شىمالىي سۇڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ۋاڭ ئەنشىنىڭ ئىقتىسادىي ئىسلاھاتىدىكى تەڭشەپ يۆتكەش نەزەرىسى ساقلىغىلى خۇڭياڭنىڭ تەڭشەپ يۆتكەش ئىدىيىسىگە بىۋاستە ۋارىسلىق قىلغانلىقى ئۈسۈل ئىدى؛ بىراق، ۋاڭ ئەنشىنىڭ تەڭشەپ يۆتكەش نەزەرىيىسى چاڭجياڭ ۋە خۇەيخې دەريالىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي رايونلىرىدىلا يۈزگۈزۈلگەن، مەملىكەت بويىچە يۈرگۈزۈلمىگەن. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىدىن كېيىن، جۇڭگونىڭ فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى خارابلىشىشقا باشلىغانلىقتىن، فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تاۋار ۋە پۇل مۇناسىۋىتى تېخىمۇ زور تەرەققىي قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولمىغاچقا، شۇنىڭ بىلەن فېئودالىق ئالۋان - ياساق كۈنسايىن مۇھىم بولمىغان ئورۇنغا چۈشۈشكە باشلىغان، ئەق ئەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان تارتۇق - سېلىق شەكلىمۇ ئاساسەن سۇ يولىدا ئاشلىق توشۇش جەھەتتىلا ئىپادىلىنىدىغان بولۇپ قالغان. شۇڭا، تەڭشەپ يۆتكەش ئىدىيىسىمۇ بارا - بارا يوقلىپ بارغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇش ئۈچۈن خەلقتىن ئېلىنغان ئاتالمىش «باسمىچىلارنى يوقىتىش پارىسى» نىڭمۇ «تەڭشەپ يۆتكەش نەزىمى» دەپ ئاتىلىشىغا كەلسەك، بۇ چىرايلىق نام بىلەن باج - سېلىق يېغىش ئۈچۈن قوللىنىلغان بىر خىل ئۇسۇل بولۇپ، ئۇ تەڭشەپ يۆتكەشنىڭ ئەسلى مەنىسىنى يوقاتقان.

ساقلىغىلى، لىۋ يەن، ۋاڭ ئەنشى دېگەن مانداقلارغا قارالىدۇ.

باھا تەڭشەش نەزەرىيسى بۇ، فېئودالىق دۆلەتنىڭ بازار باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، قىسمەن تاللىغاندە سېتىش، ئەرزانلىغاندا ئېلىش يولى بىلەن ئېلىپ بارىدىغان پائالىيەتلىرىنى كۆرسىتىدۇ. باھا تەڭشەش تەدبىرىنى بىرىنچى بولۇپ ساقلىغان خۇڭياڭنىڭ ئوتتۇرىغا چىقارغان. ئۇ يۈەنفېڭنىڭ بىرىنچى يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 110 - يىل) پايتەخت چاڭئەندە مەخسۇس مەھكىمە قۇرۇپ، بۇ ئىشنى يولغا قويغان. كېيىن ئۇ يەنە تەيچۇنىڭ بىرىنچى يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 104 - يىل) تېرىقچىلىق ئولچىلىقىنى كېڭەيتىپ، ئۇنى تېرىقچىلىق - مالىيە ئولچىلىقىغا ئۆزگەرتكەن ۋە ئۇنىڭ قارىمىقىدا باھا تەڭشەش مەھكىمىسىنى قۇرۇپ، بۇ ئورۇننى مەخسۇس

مۇشۇ ئىشنى باشقۇرىدىغان ئورۇن قىلىپ بېكىتكەن. سىما چېەن ئۆزىنىڭ «تارىخنامە» دېگەن ئەسىرىنى ئەلە شۇ يىلى يېزىشقا كىرىشكەن، ئۇنىڭدىكى باھا تەڭشەش نامىسى دېگەن نامنۇ مۇشۇنىڭدىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن.

باھا تەڭشەش تەدبىرى تۇغرىسىدىكى ئىدىيە چىن دەۋرىدىن ئىلگىرىكى دەۋردە ئۆتكەن فەن لىنىڭ ۋە «گۇەنزى» ناملىق كىتابنىڭ باھا توغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرىدىن ئىلھام ئېلىپ ئۇنى ئىش يۈزىدە جارى قىلدۇرۇش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان. ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۆۋەندىكى ئىككى خىل ئىقتىسادىي ئارقا كۆرۈنۈش بەۋاستە سەۋەب بولغان: بىرىنچى، ئۇ چاغدا ئوردا مالىيە ئورگىنى پۇل قويۇش ئىشىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇشنى يولغا قويۇپ، پايتەختتىكى مەركەزىي تارماقلارغا، ئۇلارنىڭ ئۆز ئەركى بىلەن باشقۇرۇشى ئۈچۈن، بىر مەزگىل ئاز ساندا ئەنە پۇل تارقىتىپ بەرگەن. بۇ تارماقلار بۇ ئەنە پۇلغا بازاردىن بەس - بەس بىلەن مال سېتىۋېلىش ئارقىسىدا، پۇل تۇزۈمى بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن بىر مەزگىل چېكىنىپ كەتكەن مال باھاسى قايتىباشتىن ئۆرلەشكە باشلىغان، شۇڭا، باھا تەڭشەش ئورگىنىنىڭ قۇرۇشتىكى ئاساسىي مەقسەت مال باھاسىنىڭ ئورمال ھالىتىنى ساقلاشقا كەلتۈرۈش ئىدى. ئەكسىنىچىدىن، تەڭشەپ يۆتكەش ئورگىنى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى بەگلىكلەر يەنىلا ئۇرغۇن مال - ماتېرىياللىرىنى پايتەختكە ئېلىپ كېلىپ ساتقان، خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ چاقىلىغا چېكىپ قالماسلىقى ئۈچۈن، يۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلىشىغان مەخسۇس ئورگانىنىڭ بولۇشى زۆرۈر بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا، ساڭ خۇڭيانىڭنىڭ تەڭشەپ يۆتكەش ۋە باھا تەڭشەش نەزەريىلىرى بىر يىلنىڭ ئىچىدە ئىلگىرى - ئاخىر ۋۇجۇدقا كەلگەن. باھا تەڭشەش ئورگىنى قۇرۇلۇشقا باشلىغاندىن تارتىپ سىيۇەننىڭ 6 - يىلى (ميلادىدىن ئىلگىرىكى 81 - يىل) تۆز - تۆمۈر يىغىنى ئېچىلغانغا قەدەر باھا تەڭشەش تەدبىرىنىڭ يولغا قويۇلغىنىغا 30 يىل بولدۇ، ئۇزاق ۋاقىت يولغا قويۇلۇش بىلەن، بەزى ئىللەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ساقلىنىش تەس ئىدى، شۇڭا، ئۇ تۆز - تۆمۈر يىغىنىدا ساڭ خۇڭيانىڭنىڭ سىياسىتىگە قارشى تۇرىدىغان كۆزقاراشلارنىڭ ھۆجۇمىغا ئۇچرىغان.

لېكىن باھا تەڭشەش ئىدىيىسىنىڭ ئۆزىگە ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىتتا سەل قارىغىلى بولمايتتى. فېئودالىلىق ھۆكۈمەت ھەرقايسى بەگلىكلەردىن ئېلىپ كېلىنگەن تەننەرخى تۆۋەن بولغان ناھايىتى ئۇرغۇن مال - ماتېرىياللارنى ئۆز قولىدا ئۇتۇپ تۇرغاچقا، شۇنداقلا باھا تەڭشەش ئورگانلىرى يەنە پايتەختتە بەزى ماللارنىڭ باھاسى ئاساسىي جۇشۇشكە باشلىغاندا ئۇرغۇن مال - ماتېرىيال سېتىۋالغاچقا، ھۆكۈمەت ئۈچۈن بازار باھاسى ئۆرلىگەندە قولىدىكى مال - ماتېرىياللارنى ئېلىپ چىقىپ ئەرزانراق باھادا سېتىشى، مال باھاسى تازا چۈشكەندە يۇقىرىراق باھا بىلەن سېتىۋېلىش ئىمكانىيىتى تولۇق ئىدى. بۇنداق قىلغاندا، ھەم بازار باھاسىنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولاتتى، ھەم ھۆكۈمەت زىيان تارتمايلا قالماستىن، بەلكى پايدا تاپالايتتى. ئەلۋەتتە، باھا تەڭشەش ئورگانلىرىنى قۇرۇشتىكى ئاساسىي مەقسەت پايدا ئېلىش ئەمەس، مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئىدى. مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش تۇرغۇسىدىن قارىغاندا،

ساقچىخانىلىق باھا تەكشۈرۈش تەسەۋۋۇرى ھەققىدە تەن ئەتراپلىق ئويلاپ قىلىنغان مۇنازىلەك تەسەۋۋۇر ئىدى، بۇلۇپمۇ بۇنىڭدىن 2000 يىل بۇرۇن ئۇنىڭ مۇشۇنداق باھا سىياسىتى ۋە تەدبىرىنى ئوتتۇرىغا قويالمىشى ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى.

بۇنىڭدىن 100 يىل كېيىن، ۋاقى ساقى يولغا قويغان «بازار باھاسىنى تەكشەش» سىياسىتى تۈپكى جەھەتتىن مۇشۇ يۆنىلىش بويىچە راۋاجلىنىپ بارغان، پەقەت ۋاقى ساقى دۇچ كەلگەن مەسىلە باھانىڭ چۈشۈپ كېتىشىدىن قورقۇش مەسلىسى ئەمەس، بەلكى مال باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشىنى توسۇش مەسىلىسى ئىدى. تاقى دەۋرىدە ئۆتكەن لىۋ يەنمۇ مۇشۇ باھا تەكشەش ئىدىيىسى ئارقىلىق «جىمى نەرسىلەرنىڭ نەرخى تۆۋەن ياكى ئۇستۇن بولۇپ كېتىشىنى تىزگىنلەپ، جاھاندىكى ئەشيالارنىڭ دائىم ئېگىلەپ» ياڭ - سېلىققا تايانماستىن، ئەينى ۋاقىتتىكى فېئودالنىڭ ھاكىمىيەتىنىڭ ھەربىي ۋە مالىيە جەھەتتىكى قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلغان. شىمالىي سۇڭ دەۋرىدىكى ۋاڭ ئەنشى يۈرگۈزگەن بازار باھاسىنى ئۆزگەرتىش نىزامى ئەمەلىيەتتە باھا تەكشەشنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى ئىدى. ئەمما ئۇ قېتىمقى سېتىپ ئەرزان ئېلىش ئارقىلىق مال باھاسىنى تەكشەشتىن باشقا، يەنە مۇددەتكە بۆلۈپ تاپشۇرىدىغان نىسىگە سېتىش ئۇسۇلىنى قوشقان، يەنە كېلىپ ئالدى - ساتتىنى كۆپىنچە سودا سارايلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بارغان، بۇ پىرى خەن دەۋرىدىكى تىجارەتنى بۇاسىتە ھۆكۈمەت ئۆزى تۈتۈش ئۇسۇلىغا ئوخشىمايتتى. بۇنىڭ سەۋەبى سۇڭ دەۋرىدىكى فېئودالنىڭ جەمئىيەتنىڭ تاۋار ئىقتىسادىنىڭ تېخىمۇ تەرەققىي قىلغانلىقى، ھەر خىل كەسىپلەرنىڭ ئۆزىنىڭ پايدىلىنىدىغان بىر قەدەر مۇكەممەل كەسىپداشلار تەشكىلاتىنىڭ بولغانلىقى ئىدى، دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرىدىن بۇيان، ھۆكۈمەت باشقۇرىدىغان كەڭ كۆلەملىك باھا تەكشەش ئورگانلىرى قايتا ئوتتۇرىغا چىقمىغان.

ساقچىخانا، ۋاقى ساقى، لىۋ يەن، ۋاقى ئەنشى دېگەن مانا دىلارغا قارالسۇن.

«تۆز - تۆمۇر ھەققىدە» بۇ كىتابنى غەربىي خەن دەۋرىدە ئۆتكەن خۇەن كۇەن دېگەن كىشى يازغان. ئۇنىڭ تەخەللۇسى سىگۇڭ، رۇنەندىن (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى رۇنەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىي قىسمى)، ئۇ خەن شۇەندى زامانىسىدا كاھىبەگ بولغان، كېيىن ئۆسۈپ لۇجياڭنىڭ قولداش شاقاۋۇلى بولغان. ئۇ «گۇڭياڭنىڭ چۈنچيۇ ھەقىقىدىكى يەشىملىرى» نى ئۆمۇر بويى تىرىشىپ ئۆگەنگەن. ئۇ ناھايىتى كەڭ بىلىمگە ئىگە بولۇپ، ئەدەبىياتقا ماھىر ئىدى.

خەن جاۋدىنىڭ سىيۇەن 6 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 81 - يىل) 2 - ئايدا، خانداڭلىق مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن 60 نەچچە دانىشمەن ۋە ئۆلىمانىي پايتەختكە چاقىرتىپ، ئەلنىڭ بېشىغا چۈشكەن كۈلپەت ۋە قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاش تۇغرىسىدا ئەدلىيە تۆرىسى باشچىلىقىدىكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بىلەن بەس - مۇنازىرە ئېلىپ بېرىشنى ئۈيۇشتۇرغان. ئۇ چاغدا، ھەر ئىككى تەرەپ تۆز - تۆمۇز مەسلىسىنى مەركەز قىلغان ھالدا، تۆز - تۆمۇزنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش ھاراق - شارابنى مەخسۇس سېتىش، تەڭشەپ يۆتكەش، باھا تەكشەش قاتارلىق مالىيە

سىياسەتلىرى شۇنىڭدەك چېگرا رايونىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ چېگرىنى مۇستەھكەملەش، ھونلار بىلەن كېلىشىش ياكى ئۇرۇشۇش قاتارلىق بىر قاتار چوڭ - چوڭ مەسىلىلەر ئۈستىدە كەسكىن بەس - مۇنازىرە ئېلىپ بارغان. بۇ ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا ئاز ئۇچرايدىغان دۆلەتنىڭ زور سىياسەت مەسىلىلىرى توغرىسىدىكى بىر قېتىملىق ئاشكارا بەس - مۇنازىرە ئىدى. تەخمىنەن 30 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، خۇەن كۇەن شۇ چاغدىكى يىغىن خاتىرىسىگە ئاساسەن، «شاللاش»، «قوشۇش» ئارقىلىق «تۇز - تۆمۈر ھەققىدە» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىققان. پۈتۈن كىتاب جەمئىي 10 جىلد، 60 بابتىن ئىبارەت بولۇپ، ھەربىر بابقا ماۋزۇ قويۇلغان، ھەممە بابلارنىڭ باش - ئايىغى ئۆزئارا بېقىنىپ كەلگەن بولۇپ، يىغىندىكى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ قايتا - قايتا قويغان سوئاللىرى دىئالوگ شەكلىدە بايان قىلىنغان.

كىتابتىكى ئەدلىيە تۆرىسى يەنى خەن ۋۇدى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق مالىيەشۇناس ساڭ خۇڭياڭ فېئودالىق دۆلەتنىڭ مالىيىسىنى 30 نەچچە يىل تۇتۇش داۋامىدا، بىر قاتار چوڭ - چوڭ مالىيە تەدبىرلىرىنى تۇزۇشكە قاتناشقان ۋە ئۇنى ئەملىگەن يۇرگۈزگەن، شۇڭا ئۇ تۇز - تۆمۈرنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش سىياستى قاتارلىق سىياسەتلەرنى قەتئىي قوللاش پوزىتسىيىسىدە بولغان. يىغىندىكى بەس - مۇنازىرىدە، ئۇ قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، پايدا - مەنپەئەتنى ئۈستۈن بىلىشنى تەكتلىگەن، فېئودال مەركىزنى ھۆكۈمەتنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، تۇز - تۆمۈرنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش سىياستىنى دۆلەتنىڭ مالىيىسىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ، شۇنىڭدەك ئۇ ھۈنلاردىن مۇداپىئەلىنىش، چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ۋە ھەربىي تەييارلىقنىڭ ئېھتىياجى دەپ قاردىغان، شۇنداقلا يەنە باي سودىگەرلەرنىڭ كۆچمىنى چەكلەش ۋە زومىگەرلەرنىڭ يەر قېشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى تېزىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ دەپ قاردىغان. ھەرقايسى جايلاردىن كەلگەن دانىشمەن، ئۆلىمالار ئەمەلىيەتتە بەگلىكلەرنىڭ يەرلىك مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئادەملەر ئىدى، تۇز - تۆمۈرنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش تەدبىرى ۋە باشقا تەدبىرلەر ئەينى ۋاقىتتىكى فېئودالىق دۆلەت مالىيىسىگە غايەت زور كىرىم قىلىپ بەرسىمۇ، لېكىن ھۆكۈمەت باشقۇرىدىغان بۇ ئىشلارنى ھەقىقەتەن بىر قاتار ئىللەتلەر كۆرۈلگەن، بۇ ئىللەتلەر يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى، ئوتتۇرا، كىچىك ھۈنەر - سودا ئىشلىرى ۋە ئاممىنىڭ تۇرمۇشىغا بىر تالاي قولايسىزلىق ۋە ئېغىر چىقىملارنى ئېلىپ كەلگەن، شۇڭا، ئۇلار بۇنى تۇتۇۋېلىپ تۇرۇپ، تۇز - تۆمۈرنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش سىياسىتى قاتارلىق سىياسەتلەرگە قاتتىق ھۇجۇم ياسىغان. ئۇلار ئەخلاق ئارقىلىق ئىدارە قىلىشنى، رەھىمدىللىك ۋە ئىنسابنى كۆپ سۆزلەشنى تەكتلەپ، تۇز - تۆمۈرنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى يېزا ئىگىلىكىگە زىيانلىق، «پۇقرا بىلەن مەنپەئەت تالىشىدىغان» يامان سىياسەت دەپ قاردىغان؛ مالىيىنى ئىقتىساد قىلىپ، پۇقراغا ئارام بېرىش ئۈچۈن، ھەتتا چېگرا مۇداپىئەسىنى ئېلىپ تاشلاشنى ئوتتۇرىغا قويغان، ھونلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە رەھىمدىللىك ۋە ئىنساب بىلەن تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇتەئەسسىپ سىياسەت

قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلغان. ساقچى خۇگىياقنىڭ بىلەن دانىشمەن ۋە ئۆلىمالار ئوتتۇرىسىدىكى بەس - مۇنازىرە ئەسلىيەتتە خەن خاندانلىقىنىڭ مەركەزىي ھاكىمىيەتنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن كۈچەيتىشكە تىرىشىپ، يەرلىك بەگلەكلەرنىڭ ۋە باي سودىگەرلەرنىڭ ئىقتىسادىي جان تۆمۈرنى تىزگىنلەۋېلىپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىغا ئارىلىشىشقا قارشى تۇرۇش كۆرىشىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى.

«تۇز - تۆمۈر ھەققىدە»دە خەن ۋۇدى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دەۋردىكى ئىقتىساد، سىياسىي، تاشقى ئىشلار، مەدەنىي - مائارىپ قاتارلىق جەھەتلەردىكى ھەمدە ئىدىئولوگىيە ساھەسىدىكى بەس - مۇنازىرىگە دائىر مەسىلەر كەڭ دائىرىدە بايان قىلىنغان، لېكىن تۇز - تۆمۈر يېغىنىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى شۇ چاغدىكى مالىيە - ئىقتىساد سىياسىتىدىكى ئوتتۇق - كەمچىلىكلەرنى تەكشۈرۈپ چىقىش بولغانلىقتىن، «تۇز - تۆمۈر ھەققىدە» كېيىنكىلەر ئۈچۈن غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىدىكى ئىقتىسادقا دائىر مول تارىخىي ماتېرىياللارنى ساقلاپ قالغان، شۇنداقلا مۇنازىرىلەشكەن ھەر ئىككى تەرەپنىڭ بىرقەدەر سىستېمىلىق بولغان ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىمۇ خاتىرىلەپ قالدۇرغان. ئىقتىسادىي ئىدىيە جەھەتتە، ساقچى خۇگىياڭنىڭ تۈپ قارىشى «سودىنى باشقۇرۇش يولى»نى داۋاملاشتۇرۇش ئىدى، ئەمما ئۇ شاڭ ياڭ، خەن فېي قاتارلىق چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى ئوتتەكەن قانۇنچىلارنىڭ سودىغا سەل قاراش قارىشىنى رەت قىلىپ، فەن لى بەي كۆيى قاتارلىقلارنىڭ سودىغا ئەھمىيەت بېرىش قارىشىغا ھەمدە «گۈەنزى» دىكى سودا - تىجارەتنى تىزگىنلەش قارىشىغا ۋارىسلىق قىلغان، بولۇپمۇ «گۈەنزى»دىكى تاغ - دەريالارنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش، ئېشىش - چۈشۈش ئىدىيىسى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قاراشلارغا نەزەرىيە جەھەتتىن بىرقانچە مۇھىم تەرەققىياتلارنى قوشقان ھەمدە ئەمەلىيەت داۋامىدا تۇز - تۆمۈرنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش، تەڭشەپ يۆتكەش، باھا تەڭشەش، پۇل تۇزۇمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش قاتارلىق روشەن ئىقتىسادىي ئارىلىشىش تۈسىنى ئالغان بىر قاتار زور - زور مالىيە تەدبىرلىرىنى ئىجادىي يوسۇندا تۈزۈپ چىققان ۋە تولۇقلىغان، «تۇز - تۆمۈر ھەققىدە»دىن شۇنى ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ساقچى خۇگىياڭ ھەققەتەن ئېلىمىز تارىخىدىكى ئاجايىپ ئاتاقلىق مالىيەشۇناس ئىدى.

يېغىندىكى قارشى تەرەپ — دانىشمەن، ئۆلىمالارنىڭ ھەممىسى كۆڭزىچىلار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن كۆڭزى - مېڭزى يولىنى تەرىپلەپ، ئەخلاقنى تەكىتلەش، رەھىمدىللىك - ئىنسانىنى تەكىتلەشتە چىڭ تۇرۇپ، «پايدا» نى ئېغىزغا ئېلىشقا قارشى تۇرغان، بولۇپمۇ جەنگو دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرى ۋە غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن «غولغا ئەھمىيەت بېرىپ، شاخنى چەكلەش» شۇ ئاساسىدىن تازا پايدىلىنىپ، بەزىدە ھەتتا لاۋزىنىڭ «ھېچنېمە قىلماسلىق» ئىدىيىسىدىكى بەزى سۆزلەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ، تۇز - تۆمۈر قاتارلىقلارنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇش سىياسىتى ۋە تەدبىرلىرىگە قارشى تۇرۇشنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى قىلغان. ئۇلار تاغ ۋە بازارلىقلاردىن باج ئالماسلىق، پۇل قۇيۇشقا چەك قويماسلىق قاتارلىق ئىقتىسادىي مەيلىگە قويۇپ بېرىش تەدبىرىنى تەشەببۇس قىلىپ، تۇز، تۆمۈرە

پۈل قۇيۇش قاتارلىق ئىشلارنى پۈقراغا قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ئارىلىشىش ۋە مەيلىگە قويۇپ بېرىش دېگەن ئىككى خىل قاراش چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىلا بار قاراشلار ئىدى، لېكىن بۇ ئىككى خىل قاراش تۆز - تۆمۈر يېغىنىدىلا تۇنجى قېتىم يۈزتۇرانە دوقۇرۇشقان. دانىشمەن، ئۆلىمالار مۇنازىرە زۆرۈرىيىتىدىن، كۆڭزىچىلارنىڭ باشلاپقى چاغلاردىكى پارچە - پۈرات قاراشلىرىنى تۇنجى قېتىم بىرقەدەر سىستېمىلىق ھالدا ئوچۇق - ئاشكارا بايان قىلغان. دېمەك، «تۆز - تۆمۈر ھەققىدە» ئارقىلىق كۆڭزىچىلارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىڭ قىياپىتىنى بىرقەدەر تولۇق كۆرۈۋېلىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلغان.

«تۆز - تۆمۈر ھەققىدە»نى يازغۇچى خۇەن كۇەن «گۇڭيانىڭنىڭ چۇنچيۇ ھەققىدىكى يەشمىلىرى»نى تەرىپلەپ ئۆگەنگەن كۆڭزىچىلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ سىياسىي جەھەتتە سانا خۇگيانىڭغا قارشى تۇرىدىغانلىقى ئېنىق، ئەمما ئۇ تۆز - تۆمۈر يېغىنىدىكى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ سۆز، ئىدىيىلىرىنى بىرقەدەر سادىقلىق بىلەن خاتىرىلىگەن. بۇ كىتابتا غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىدىكى ئىقتىسادىي ئىدىيىگە دائىر مول تارىخىي ماتېرىياللارلا ئەمەس، بەلكى سانا خۇگيانىڭدەك بۇ تارىخىي شەخسنىڭ ھاياتىغا دائىر قىسقىچە ئەھۋاللار ۋە ئۇنىڭ سۆز - ئىدىيىلىرىمۇ بىللە ساقلىنىپ قالغان.

سانا خۇگيانىڭ دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

يەر چەكلەش نەزەريىسى بۇ، شەخسلەرنىڭ ئېگىلىەيدىغان يەر سانىنى چەكلەش توغرىسىدىكى بىر تەشەببۇستۇر. ئېلىمىزنىڭ فېئودالللىق جەمئىيىتىدە، يەر قوشۇۋېلىش ھەرىكىتى جىددىيلىك بىلەن ئەۋج ئېلىپ، دېھقانلار سىنىپى بىلەن پومېشچىكلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈنسايىن ئۆتكۈرلىشىپ، بۇ ھال ئىجتىمائىي بوھرانغا ئايلانغاندا، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ۋەكىللىرى ھامان يەر چەكلەش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ ئارقىلىق بوھرانىنى يۇمشىتىپ، فېئودال ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىمەكچى بولغان.

يەر چەكلەشنى ئەڭ بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويغان كىشى غەربىي خەن دەۋرىدە ئۆتكەن دۇڭ جۇڭشۇ ئىدى. ئۇ خەن ۋۇدىغا مەكتۇپ سۇنۇپ مۇنداق دېگەن: چىن خاندانلىقى شاڭ ياڭنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىش سىياسىتىنى يۇرگۈزۈپ، تۆۋقۇز ئۇلۇشلۇق يەر تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، يەرلەر ئىختىيارىي ئېلىپ - سېتىلىدىغان بولدى، نەتىجىدە يەر قوشۇۋېلىش ھەرىكىتى كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ كەتتى، «بايلارنىڭ ئېتىزلىرى بىر بىرىگە ئۇلىنىپ كۆز يەتكۈسىز يەرلەرگە يېتىپ كەتتى، كەمبەغەللەرنىڭ ئاياغ بېسىپ تۇرغۇدەك يېرىمۇ قالمىدى». ئۇ «شەخسلەرنىڭ ئىگىلەيدىغان يەر سانىنى چەكلەش» ئارقىلىق، يەر قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنىڭ يولىنى ئېتىپ تاشلاپ، «ئادىللىق بىلەن ئىدارە قىلىش» نى تەشەببۇس قىلغان («خەنىنامە. ئوزۇق - تۇلۇك ۋە پۇل - مال تەزكىرىسى» 1 - قىسىم). ئەمما ئۇ يەر چەكلەشنىڭ كونكرېت لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويمىغان، خەن ۋۇدىمۇ بۇ تەكلىپنى قوللانمىغان. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە، شى دەن يەنە مۇشۇنداق تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان، خەن ئەيدى مۇشۇ

تەشەببۇسقا ئاساسەن يەر چەكلەش يارلىقىنى چۈشۈرگەن، يارلىقتا، مەيلى ئاقسۆڭەك ياكى ئاددىي پۇقرالار بولسۇن، «ئىگىلىگەن يېرى 30 گېكتاردىن ئېشىپ كەتمەسلىك»، مۇددىتى ئۇچ يىل بولۇش، مۇددەت توشقاندا ئېشىپ كەتكەن قىسمىنى ھۆكۈمەت مۇسادىرە قىلىش دېگەن بەلگىلىمە بەلگىلەنگەن. يارلىق چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن، يەر باھاسى راسا چۈشۈشكە باشلىغان، ئاقسۆڭەك ۋە بەگ ـ تۆرىلەر ئارقا ـ ئارقىدىن قارشى چىققىلى تۇرغان، ئاخىرى يەنە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، يارلىقنى ھازىرچە يولغا قويۇشنى توختاتقان، شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش تاشلاپ قويۇلغان. كېيىن شەرقىي خەن دەۋرىگە كەلگەندە، شۆن يۈي يەنە «جان سانىغا قاراپ يەر ئىگىلەش، يەرنى تەڭ تەقسىملا بولىدۇكى، سېتىشقا بولمايدۇ» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويغان. خەن سۇلالىسىدىن كېيىن مۇشۇنداق تەشەببۇسلارنى قويغۇچىلار داۋاملىق چىقىپ تۇرغان. مەسىلەن، شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ چەنشىڭ 1 ـ يىلى (مىلادى 1022 ـ يىل) سۇڭ رېنزۇڭ يەر چەكلەش پەرمانى چۈشۈرگەن، پەرماندا «بەگ ـ تۆرىلەردىن تۆۋەنكىلەرنىڭ يېڭى 30 گېكتاردىن ئېشىپ كەتمەسلىك، يامۇل خەزمەتچىلىرىنىڭ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقانلىرىنىڭ يېڭى 15 گېكتاردىن ئېشىپ كەتمەسلىك» دەپ جەلگىلەنگەن. بىراق، بۇمۇ ئوخشاشلا ئاقسۆڭەك ۋە بەگ ـ تۆرىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، تېخى يولغا قويۇلمايلا ئەمەلدىن قېپقالغان. يەنە مەسىلەن، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ باشلاپقى يىللىرىدا، لىن شۆن ئوتتۇرىغا قويغان يەر چەكلەش نىزامىدا بولسا «پۇقرالاردىن بىر كىشى 50 مو يەر ئىگىلەشكە بولىدۇ، ئۇنىڭدىن ئارتۇق يەرلىرىنى سېتىشقا بولمايدۇ، يېڭى يوق ۋە ھېچ ئىش قىلماي لاغايلاپ يۈرىدىغانلارنىڭ ھەممىسى يانچى قىلىنىپ، ئارتۇق چىققان يەرلەرنى تېرىشقا سېلىنىدۇ» دېگەن قاراش تەشەببۇس قىلىنغان.

ئېلىمىزنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك فېئودالىق جەمئىيىتىدە، يەر چەكلەش ئىدىيىسى ھامان تۆۋەنگۈز ئولۇشلۇك يەر ئىدىيىسىگە باغلىنىپ كەلگەن، يەر چەكلەش ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان كىشىلەر ھامان تۆۋەنگۈز ئولۇشلۇك يەر تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولمايدۇ، پەقەت يەر چەكلەش ياكى يەر تەڭشەش چارىسىنىلا قوللىنىش مۇمكىن دەپ قارىغان. يەر چەكلەش نەزەرىيىسى ئاقسۆڭەك ـ بايلارنىڭ يەر ئىگىلىۋېلىش ئەھۋالىنى بەلگىلەك دەرىجىدە ئېچىپ تاشلاپ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك پومېشچىكلارنىڭ مەنپەئىتى ۋە تەلەپلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. بىراق، ئۇ چوڭ پومېشچىكلارنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە تەگكەنلىكى ئۈچۈن، زادىلا ھەقىقىي رەۋىشتە ئىجرا قىلىنىپ باقمىغان.

تۆۋەنگۈز ئولۇشلۇك يەر نەزەرىيىسى، يەر تەڭشەش نەزەرىيىسى دېگەن مانادىغا قارالسۇن.

سماچيەن (تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرىكى 145 ياكى 135 ـ 87) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن، ئۇ ئېلىمىزدە قەدىمكى زامانىدىكى بۈيۈك تارىخشۇناس، ئەدىپ ۋە مۇتەپەككۇر بولۇپ، ئېلىمىز بويىچە ئەڭ بۈرۈنقى ھېسابلىنىدىغان بىر ئومۇمىي تارىخنى يەنى «تارىخنامە» دېگەن كىتابنى يازغان. ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىيىسى «تارىخنامە» نىڭ «تىجارەت تەزكىرىسى»، «باھا تەڭشەشنامىسى» دېگەن پارچىلىرىدا مەركەزلىك ھالدا كۆرۈلىدۇ. بۇ ئىككى پارچە ئەسەر بولسا، ئېلىمىزدە ئىقتىسادىي تۈزۈم ۋە

ئىقتىسادىي ئىدىيە تۇغرىسىدا ئەڭ بۇرۇن يېزىلغان ھۆججەت بولۇپ، كېيىنكى تارىخ كىتابلىرى ئۈچۈن ئىقتىسادىي تارىخ پاكىتلىرىنى قانداق يېزىشنىڭ ئۈلگىسىنى يارىتىپ بەرگەن.

سىماچيەن ياشىغان دەۋر فېئودال ھۆكۈمرانلىق مىسلىسىز كۈچەيگەن خەن ۋۇدى زامانىسى ئىدى. غەربىي خەن دەۋرىدىكى ئۇزاق زامان داۋام قىلغان بىرقېتىملىق تىنچ شارائىتتا، يېزا ئىگىلىكى، قول سانائىتى ۋە سودا - تىجارەت خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، بۇ دەۋردە خان جەمەتى، خانلىك يىراق - يېقىن تۇغقانلىرى، ۋەزىر - ۋۇزرا ۋە بەگ - تۆرە قاتارلىق ئىمتىيازلىق كىشىلەر بىلەن زوراۋان چوڭ پومېشچىكلار سىنىپىمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، ئاددىي پۇقرا يەنى «نوپۇستكى پۇقرا» ئىچىدىن بىر تۈركۈم يېڭى بايلارمۇ ئۆسۈپ چىققانىدى. سىماچيەن ئۇلارنى «نامسىز تارخانلار» يەنى تارخان دېگەن نام بېرىلمىگەن تارخانلار دەپ ئاتىغانىدى. ئۇلارنىڭ مەنپەئىتى ئاقسۆڭەك ۋە زوراۋان بايلارنىڭ مەنپەئىتى بىلەن تەڭ ئۇشاتتى. سىماچيەن مۇنداق دېگەن: «ئاددىي پۇقرا ھېسابلىنىدىغان تېرىنچى، ھۈنەرۋەن ۋە سودا - سېتىقچىلاردىن تۆمەن پۇل دەسمايىسى بارلىرى يىلىغا 2000 پۇل پايدا تاپىدۇ، 100 تۆمەن پۇل دەسمايىسى بارلىرى 20 تۆمەن پايدا تاپىدۇ... بۇنداقلارنىڭ ھەممىسى تارخانلار بىلەن تەڭ تۇرىدۇ.» («تىجارەت تەزكىرىسى») سىماچيەن بۇ خىل ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى كۆرۈپ، «ئەڭ ياخشىلىرىغا تايىنىش، ئاندىن قالغانلىرىنى يېتەكلەش، ئۇنىڭدىن قالغانلىرىنى تەرتىپكە سېلىش، ئۇنىڭدىنمۇ قالغانلىرىغا تەربىيە - تەنبىھ بېرىش، ئەڭ ناچارلىرى بىلەن مەنپەئەت تالىشىش» نى تەشەببۇس قىلغان (يۇقىرىقى كىتابتىن)، يەنى ئۇ فېئودال ھۆكۈمرانلاردىن ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى چەكلىمەسلىك، ئەل ئىچىدىكى سېتىقچى، ھۈنەرۋەنلەر بىلەن مەنپەئەت تالاشماسلىقنى، ئەكسىچە ئۇلارنىڭ ئۆكۈشلۈقراق-راۋاج تېپىشىغا يول قويۇشنى تەلەپ قىلغان. سىماچيەننىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ئەنە شۇ ئىجتىمائىي تەبىقىغە ۋەكىللىك قىلاتتى.

سىماچيەن ھىدايەتچىلەر ئېقىمىغا ئەمەل قىلاتتى، بىراق ئۇ ئېيتقان ھىدايەتچىلەر ئېقىمى ئەسلىدىكى لاۋزى - جۇاڭزىلارنىڭ ئىدىيىسى بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئۆزى ئېيتقان «زامانىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزگەرگەن شەيئىلەرنىڭ ئۆزگىرىشىگە مۇۋاپىقلاشقان، ئەمەلىي شارائىتقا قاراپ ئىش كۆرىدىغان، ھېچقايسىسىغا بېقىنمايدىغان» («قازى كالانىنىڭ بايانلىرى») ئىجابىي ئەھمىيەتلىك ھىدايەتچىلەر ئىدىيىسى ئىدى. بۇ خىل ئىدىيە خەن ۋۇدى يولغا قويغان شاھىنشاھلارنىڭ تۇتىدىغان يول - ئەمەللىرىدىكى ئىدىيىلەردىن پەرقلىنەتتى، شۇنداقلا خەن ۋۇدى زامانىسىدا يۈرگۈزۈلگەن «يامۇللاردىكى بەگ - بۇكۇتلەر دۇكان ئېچىپ، سودا - سېتىق قىلىپ پايدا تېپىش»، «ياكى كې بايلار يۈشۈرغان نۇرغۇن پۇل - مالنى پاش قىلغانلىقتىن، ھەر كۈمەتكە كۆپلەپ بايلىق يىغىلدى» دەيدىغان سىياسەت ئىدىيىسى بىلەن زىت ئىدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: مېنىڭ «تىجارەت تەزكىرىسى» نى يېزىشتا «كۆزلىگىنىم» شۇكى، «قارا بۇدۇنلەرنىڭ ھۆكۈمەتكە زىيىنى تەگمەيدۇ، ئۇقۇراغا زىيىنى تەگمەيدۇ، ئۇلار ھەمىشە پايدا تېپىپ بايلىق توپلاشنىڭ

كويىدا يۈرىدۇ، ئاقىللار ئۇلاردىن ئۆگىنىشى كېرەك»، «باھا تەكشەشنامىسى»نى يېزىشتا كۆزلىگىنىم شۇكى، «پۇل مۇئامىلىسى ئېقىش تاپقاندىلا، تېرىقچىلىق بىلەن سېتىقچىلىق روناق تاپىدۇ، ئۇ يۇقىرى پەللىگە يەتكەندە شۇنداق راۋانلىشىپ كېتىدۇكى، بىرىدىن بىرى تۇغۇلۇپ كۆپىيىۋېرىدۇ، پايدىلىق پۈرسەتلەرنى قولدىن بەرمەي، غولدىن شاخقا قاراپ يۈكسىلىدۇ، «باھا تەكشەشنامىسى» جەمئىيەتتىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئۇلۇغ قىلىپ كۆرسىتىپ بېرىدۇ.» بۇ بايانلار ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنى ھەممىدىن تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. كۇكۇزىچىلارنىڭ ئۇنى «ئەۋلىيالارنى سۆكىدىغانلاردىن ئەمەس» دېگىنى ھەقمقەتەن راست، لېكىن ئۇنى «تىجارەتنى شەرھلەش ئارقىلىق بايلارنى ماختاپ، نامراتلارنى كەمسىتىدۇ» (بەن گۇ: «خەنناما.سماچيەننىڭ تەرجىمھالى») دېگىنى بولسا، ئۇنىڭغا قىلىنغان ھاقارەت ئىدى.

سماچيەننىڭ گەۋدىلىك ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ باي بولۇش ئارزۇسى تۇغرىسىدىكى بايانلىرى ئىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، باي بولۇش ئارزۇسى ئادەمنىڭ تۇغما خۇسۇسىيىتى بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ تۆپ ئىجتىمائىي پائالىيىتىدۇر، تېرىقچىلار، تاغبانلار، ھۈنەرۋەنلەر، سېتىقچىلارلا «باي بولۇشنى ئارزۇ قىلىپ قالماستىن، دانىشمەن، زاھىت، ئەمەلدار، قۇر بېشى، مۇرۇۋۋەتلىكلەر قاتارلىقلارنىڭ پائالىيىتىمۇ «باي بولۇش» ئۈچۈندۇر. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «باي بولۇش كىشىلەرنىڭ تەبىئىي خىسلىتى، ئۇ ئۆگەنمىسمۇ ئادەمنىڭ ئۆزىدە بار بولغان بىر خىل تىلەك»، «ھاھالىدىكى جىمى ئىش گۈللەنسە پايدا كېلۇر، پاراكەندىچىلىك بولۇپ تۇرسا پايدا كېتۇر» («تىجارەت تەزكىرىسى»، تۆۋەندە ئايرىم ئىزاھات بېرىلمىگەن نەقىللەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ كىتابتىن ئېلىنغان). ئۇنىڭ قارىشىچە، باي-كەمبەغەللىكتە قەدىردىن ئەمەس، بەلكى دۆتلۈك ياكى ئەقىللىقلىقتىن بولىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «چاقىنالارنىڭ ئېشىپ تۇرىدۇ، بىجىمبوشلارنىڭ يېتىشمەيدۇ»، «زېرەكلەرنىڭ تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ تۇرىدۇ»، «نادانلار ۋەيران بولىدۇ.» ئۇ ھەتتا باي بولۇش ئارزۇسىدىن كېلىپ چىققان باي-كەمبەغەللىك مۇناسىۋىتىدىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتىنىڭ شەكىللىنىدىغانلىقىنىمۇ كۆزەتكەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «نوپۇستەكى ئاھالىنىڭ 10 پىرسەنتى باي بولىدۇ، قالغانلىرى گاداي بولىدۇ؛ 100 كىشى دەككە - دۇككىدە ئۆتىدۇ، 1000 كىشى ھاشارغا چىقىدۇ، 10 مىڭ كىشى قۇل بولىدۇ، بۇ شەيئىلەرنىڭ قانۇنىيىتىدۇر.» بۇ ئۇنىڭ فېئودالىق جەمئىيەتتىكى ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئۇستىدىكى تەسۋىرىي سېزىمىي ۋە فېئودالىق جەمئىيەتتىكى «نوپۇستەكى پۇقرا» نىڭ ئىككى قۇتۇپقا قاراپ بۆلۈنۈشىدىن كېلىپ چىققان ئېكسپىلاتاتسىيىلىك مۇناسىۋەتكە بولغان تونۇشىدۇر. بۇ خىل مۇناسىۋەتنى ئۇ «شەيئىلەرنىڭ قانۇنىيىتى» دەپ ئاتىغان، يەنى ئۇ مەسلىنى قانۇنىيەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ تونۇغان، بۇ سماچيەن ئىدىيىسىنىڭ چوڭقۇر يېرى ھېسابلىنىدۇ.

ئاندىن قالسا، سماچيەن ماددىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئوبوروتنىڭ ھەر ئىككىلىسىنى بايلىقنى كۆپەيتىشنىڭ شەرتى دەپ قارايتتى ۋە بايلىقنى كۆپەيتىشنىڭ ئۆزىگە خاس ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى بار دەپ

قارایتتی. ئۇ شۇنداق دەيدۇكى، تەرىقەتچىلىق، تاغبانلىق، ھۈنەر ۋە سودا - سېتىق قاتارلىق بۇ تۆت خىل ئىش كىشىلەرنىڭ كىيىم - كېچەك ۋە يېمەك - ئوزۇقلىنىڭ مەنبەسى. بۇ تۆت خىل ئىش راۋاج تاپسا بايلىق مول بولىدۇ، بولمىسا بايلىق قىس بولىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «باي - كەمبەغەللىك يولىنى ئۆزى تاللىغالى بولمايدۇ.» بۇ، كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان قانۇنىيەت دېگەنلىكتۇر. سماچيەن يەنە بۇ قانۇنىيەتنىڭ جانلىقلىق رولىنى تەخمىنى ئېنىق شەرھلەپ مۇنداق دەيدۇ: «ھەركىم ئۆز قابىلىيىتى ۋە كۈچىنى جارى قىلدۇرسا، ئاندىن ئۆز تىلىكىگە يېتەلەيدۇ. مال - تاۋارنىڭ ئەرزانلىشىشى ئۇنىڭ قىممەتلىشىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، قىممەت بولۇشى ئۇنىڭ ئەرزانلىشىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. ھەركىم ئۆز كەسپىنى سۆيۈپ، ئۆز كەسپى بىلەن خاتىرجەم شۇغۇللانسا، بۇ خۇددى كېچە - كۈندۈز توختىماي تۆۋەنگە قاراپ ئاققان سۇدەك ئىش بولىدۇ، مانا بۇ چاغدا بايلىق ئۆز - ئۆزىدىن كېلىدۇ، پۇقرالاردىن تەلەپ قىلمىسا ئۆزى ئەكىلىپ بېرىدۇ. بۇ قانۇنىيەتكە ئويغۇن ئەمەسمۇ، ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن ئىش ئەمەسمۇ؟» سماچيەننىڭ تۇپ ئېقىتىسادىي ئىدىيىسى ئەنە شۇ. بۇ ئىنتايىن ئۇلۇغ ئىدىيە بولۇپ، ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي بايلىقنى ئاشۇرۇشنىڭ ھەرىكەتلەندۇرگۈچ كۈچىنىڭ مەنبەسى ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى جارى قىلدۇرۇشتا ئىنكەنلىكىنى، يەنى ھەركىمنىڭ ئۆز قابىلىيىتى ۋە كۈچىنى جارى قىلدۇرۇش، ھەركىمنىڭ ئۆز كەسپىنى سۆيۈپ، ئۆز كەسپى بىلەن خاتىرجەم شۇغۇللىنىشتا ئىكەنلىكىنى، شۇنىڭدىلا ھەركىم ئۆز تىلىكىگە يېتەلەيدىغانلىقىنى بايقاپ ۋالالىغان. ئۇ بۇنى بايلىقنى ئاشۇرۇشنىڭ قانۇنىيىتى بولۇپ، ئۇ ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقىدىن ئۆتكەن دەيدۇ. روشەنكى، ئۇ خەن ۋۇدى زامانىسىدىكى فېئودالىق جەمئىيەت ئىقتىسادىنى تەخمىنى راۋاجلاندۇرۇشتا قانداق ئىدىيە يېتەكچىلىكىدىكى سىياسەت، فاڭجېنلارنى قوللىنىش مەسىلىسىگە قارىتا ئۆزىنىڭ قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

سماچيەننىڭ يەنە بىر ئۆزگىچە ئىدىيىسى شۇكى، ئۇ «غولغا ئەھمىيەت بېرىپ، شاخنى چەكلەش» قارىشىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، ھۈنەر - سودىغا ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇمۇ ئۆز بايانلىرىدا «غول»، «شاخ» دېگەن بۇ ئىككى سۆزنى ئىشلەتكەن بولسىمۇ، بىراق ئۇ ھۈنەر - سودىغا «شاخ» دېگەن مەنىدە قارىمىغان. ئۇ: «شاخ» كەمبەغەلنى دەسمايىگە ئىگە قىلىدۇ» دەيدۇ. ئۇ، سودا - سېتىق بىلەن باي بولۇش ئۇيات ئىش ئەمەس، ئەكسىچە، ئاغزىدا رەھىمدىللىك ۋە ئىنسانىيلىقنى تەكىتلەپ، كەمبەغەللىكتىن قۇتۇلالماي يۈرۈشنىڭ ئۆزى ئۇيات ئىشتۇر، دەپ قارىغان. ئۇ تارىختىكى بىر مۇنچە چوڭ سودىگەرلەرنى مىسال قىلىپ كۆرسىتىپ مۇنداق دېگەن: فەن لى «ئۆچ قېتىم بېيىغان»، «ئۆز دۇنياسىنى كەمبەغەل دوستلىرى ۋە تۇغقانلىرىغا تارقىتىپ بەرگەن، مانا بۇ باي بولسا ساۋابلىق ئىش قىلغىلى بولىدۇ دېگەنلىكتۇر.» «كۇڭزىنىڭ نامى جاھانغا تونۇلغان»، بۇنى سودا - تىجارەت قىلىپ بېيىغان زىگۇڭنىڭ ياردىمىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. چارۋىچىلىق ئۇستىسى ۋۇ شىلوننىڭ ۋە با بەگلىكىدە قەزىل قوم كانى ئاچقان تۇل خوتۇن چىڭ خېنمىنىڭ «خان بىلەن ئۆزەكىگە سوقۇشتۇرۇپ، دۇنياغا داڭقى چىققانلىقى بايلىقنىڭ كارامىتى ئەمەسمۇ؟» ئۇ يەنە ئىككى خەن دەۋرىدىكى بىر مۇنچە

ئاتاقلىق ھۈنەرۋەن - سەنئەتكار لەرنىڭ مىسال قىلىپ كۆرسىتىشى، مەسىلەن، «تۆمۈرلۈك تاغدا دۇمباق قۇيىدۇرغان» سىچۈەنلىك جوسى ھەزرەت، «خۇمدانلاردەك ئاشلىق ساقلىرىنى سالدۇرغان» شۈەنچۈلىك رېن سى ھەزرەتكە ئوخشاش كىشىلەرنىڭ يا «ئېتىزلارنى قوراپ پادىشاھلارغا ئوخشاش ئوۋ - شىكارغا چىقىپ ئويناپ يىدىغان» لىقىنى، يا «بايلىقتا پادىشاھلاردىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدىغان» لىقىنى مىسال قىلىپ كۆرسەتمەي، بۈلارنىڭ ھەممىنى «دانىشمەنلىكىدىن باي بولغان» دەيدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئادەملەرنى مىسال قىلىپ كۆرسەتكىنىدىكى مەقسىتىنى «كېيىنكى ئەۋلادلارغا ئۈلگە كۆرسىتىپ بېرىش» دەپ ئېيتىدۇ. سىماچيەنىڭ بۇنىڭدىن 2000 نەچچە يۈز يىل بۇرۇنقى ئېنىۋاللىق جەمئىيەتتە خۇسۇسىي سودا - سانائەتچىلەرگە شۇ قەدەر ئېتىبار بېرىپ، ئۈلارنى ئاتاقلىق بەگ - تۆرىلەر، دانىشمەن ۋەزىرلەر قاتارىدا ئۈلۈغلاپ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا «ئۈلگە» قىلىپ كۆرسەتكىنى ھەقىقەتەن كەم ئۇچرايدىغان ئىش، شۇنداقلا بۇ ئۇنىڭ يۇقىرىدىكى تۆپ ئىدىيىسىنى كونكرېت چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سىماچيەن ئالماشتۇرۇش ئىقتىسادىنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە راۋاجلىنىشى بىلەن كېلىپ چىققان پۈلغىمۇ توغرا تونۇشتا بولغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «تېرىقچىلىق، ھۈنەرۋەنلىك، سېتىقچىلىق ساھەسىدىكى ئالماشتۇرۇش يولىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن، چەغانات پۇل، تاغاق پۇل، مېتال پۇل، پىچاقسىمان پۇل دېگەنگە ئوخشاش پۇللار ئوتتۇرىغا چىققان.» ئۇ يەنە بەزىبىر ماددىي پۇللار، مەسىلەن، ئۇنچە - مەرۋايىت، چىغاناق، تاغاققا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ داۋاملىق پۇل قىلىنىپ ئىشلىتىلىشىگە مۇۋاپىق بولماي قېلىۋاتقانلىقىنى، ئۇلارنى «قىممەتلىك زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى سۈپىتىدە ساقلاش» قا قايتۇرۇش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتكەن، بۇمۇ تارىخىي يۈكسىلىشلەردىن چىقىرىلغان ھۆكۈمدۇر. ئەمما ئۇ ئىقتىسادنىڭ نورمال تەرەققىياتىغا ئۇيغۇن كەلمىگەن سىياسەت پۇلغا نىسبەتەن پايدىسىز نەتىجە بېرىدۇ دەپ قارايدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئۇ يۇقىرى پەللىگە يەتكەندە شۇنداق راۋانلىشىپ كېتىدۇكى، پايدىلىق پۇرسەتلەرنى قولدىن بەرمەي، بىرىدىن بىرى تۇغۇلۇپ كۆپىيىۋېرىدۇ.» ئۇ تېخىمۇ تەكتلەپ، «باھا تەڭشەشنامىسى» جەمئىيەتتىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئۇلۇغ قىلىپ كۆرسىتىپ بېرىدۇ» دەيدۇ. بۇ ئۇنىڭ خەن ۋۇدى زامانىسىدا يۈرگۈزۈلگەن بەزىبىر ئىقتىسادىي سىياسەتلەرگە باشقىچە قاراشتا بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ۋاڭ ماڭ (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 45 - يىلدىن مىلادىنىڭ 23 - يىلىغىچە) تەخەللۇسى جۇجۇن، ئۇ قىسقا مۇددەتلىك بىر فېئودال خانىدانلىق قۇرۇپ، ئۇنىڭ نامىنى «شىن» دەپ ئاتىغان ۋە 15 يىللا (مىلادىنىڭ 9 - يىلىدىن 23 - يىلىغىچە) ھۆكۈم سۈرۈپ، تەرەپ - تەرەپتىن كۆتۈرۈلگەن دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ چۇقان - سۈرەنلىرى ئىچىدە ھالاك بولغان. ئىقتىسادىي جەھەتتە، ۋاڭ ماڭ ئېلىمىزدە ئۆتكەن فېئودال ھۆكۈمرانلار بويىچە بىرقەدەر قىسقا ۋاقىت ئىچىدە كۆپرەك ئىقتىسادىي ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يۈرگۈزگەن شەخس ھېسابلىنىدۇ.

ۋاڭ ماڭنىڭ ئىقتىسادىي ئىسلاھاتى كۆپىنچە «جۇ سۇلالىسىنى يوسۇنلىرى» نى تۇتقا قىلىپ، ئۆز دەۋرىدە دۇچ كەلگەن مۇھىم ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي مەسىلەرنى ھەل قىلىشنى كۆزلىگەن. ئۇنىڭ ئىسلاھات

تەدبىرلىرىنى ئىككى چوڭ تۈركە ئايرىشقا بولىدۇ: بىرى، ئەينى زاماندا جەددىي مەسىلە ھېسابلانغان يەر قوشۇۋېلىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئارقىلىق سىنىپىي زىددىيەتلەرنى پەسەيتىش ئىستىكىدە يۈرگۈزۈلگەن سىياسەتلەر، مەسىلەن، «خانلىق يەر تەۋزۇمى» نى يولغا قويۇش، قوۋل - دېدەك ئېلىپ سېتىشنى چەكلەش قاتارلىقلار؛ يەنە بىرى، فېئودالىق مالىيە قىمىنچىلىقىدىن قۇتۇلۇش ۋە مال باھالىرىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىستىكىدە يۈرگۈزۈلگەن شەھەر ئىقتىسادىغا دائىر سىياسەتلەر، مەسىلەن، « ئالتە باشقۇرۇش».

«خانلىق يەر تەۋزۇمى» شىجيەنگونىڭ بىرىنچى يىلى (ميلادىنىڭ 9 - يىلى) ئېلان قىلىنغان. بۇ تەۋزۇمنىڭ تۈپكى مەزمۇنى جەمئى كىشىلەرنىڭ خۇسۇسىي يەرلىرىنىڭ نامىنى «خانلىق يەر» دەپ ئۆزگەرتىپ، شەخسىلەرنىڭ يەر ئېلىپ سېتىشنى چەكلەش. ئەرلەر نوپۇسى سەككىز گە يەتمىگەن بىر تۇتۇن 900 مودىن ئارتۇق يەرنى ئىگىلىۋالغان بولسا، ئارتۇق قىسمىنى ئۇرۇقداشلىرى ياكى يۇرتداشلىرىغا بۆلۈپ بېرىش. يەرسىز دېھقانلارغا دۆلەتتىن يەر بېرىش، بىر جۈپ ئەر - خوتۇنغا 100 مودىن يەر بۆلۈپ بېرىش. شۇنىڭ بىلەن بىلله، يېزا ئىگىلىك ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ سىرتقا ئېقىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، شەخسىلەرنىڭ قۇوۋل - دېدەك ئېلىپ سېتىشنى چەكلەش ۋە ئۇلارنىڭ قولىدىكى قۇوۋل - دېدەكلەرنىڭ نامىنى «بېقىندىلار» دەپ ئاتاشقا ئۆزگەرتىش. ژالۀ ماڭنىڭ قارىشىچە، يەرنى ئىختىيارىي ئېلىپ سېتىش چەكلەنمىسە، يەر قېشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى يوقاتقىلى بولمايتتى؛ قۇوۋل - دېدەك ئېلىپ سېتىش چەكلەنمىسە، يېزىلار-دىكى ئەمگەك كۈچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلغىلى بولمايتتى، چۈنكى، قۇوۋل - دېدەك قىلىپ سېتىلىدىغانلارنىڭ كۆپىنچىسى نامرات دېھقانلار ئىدى. ژالۀ ماڭنىڭ فېئودالىق سىياسىي ھوقۇققا تايىنىپ، جەمئى يەرنى «خانلىق يەر» دەپ جاكارلاپ، ئۇنى ئىختىيارىي ئېلىپ سېتىشقا يول قويماسلىق سىياسىتى شۇ چاغدىكى خۇسۇسىي يەر مۇلۈكچىلىكى تەۋزۇمىنى تەكلەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشتەك تارىخىي تەلەپكە ئۇيغۇن كەلمەيتتى. ئۇنىڭ بۇ مەقسەتكە يېتىش يولىدا قوللانغان تەدبىرلىرى خاتا بولسىمۇ، لېكىن يەر قوشۇۋېلىش ۋە قۇوۋل - دېدەك ئېلىپ سېتىشقا قەتئىي قارشى تۇرۇشى توغرا ئىدى. شۇڭا، خانلىق يەر تەۋزۇمى ئېلان قىلىنىش بىلەنلا، ئۇ جەمئىي يەتتىنچى ھەرقايسى تەرەپلەردىن كەلگەن، خۇسۇسەن زومىگەر - بايلاردىن كەلگەن قارشىلىقلارغا ئۇچرىغان. يەر ۋە قۇوۋل - دېدەك ئېلىپ سېتىش بىلەن قانۇن تورىغا چۈشكەن كىشىلەرنىڭ تولىسىدا ھۆكۈمەت قانۇنغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى جازالاپ تۈگىتەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن، خانلىق يەر تەۋزۇمى ئېلان قىلىنىپ 3 - يىلىلا ئۆزلۈكىدىن بىكار بولۇپ كەتكەن.

«ئالتە باشقۇرۇش» تەۋزۇمى مۇنۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ① تۇز، ② تۆمۈر، ③ ھاراق - شارابنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھۆكۈمەت مەخسۇس سېتىش، ④ پۇل تەۋزۇمىنى ئۆزگەرتىش، ⑤ تاغ - دەريا بايلىقلىرىنى دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشىدا شەخسىلەر ئېچىش، ⑥ «بەش تەڭشەش» يەنى پۇل قەرز بېرىش ۋە مال باھاسىنى باشقۇرۇشنى ھۆكۈمەت بىرلا سىستېما ئۆزى تۇتۇش. بۇنىڭ ئىچىدە پۇل

قۇرۇمىنى ئۆزگەرتمەي دېگەن بىر ماددا قولا ئۆزگەرتىلىپ كەتكەنلىكتىن، بولۇپمۇ بىر قېتىملىق مۇھىم ئۆزگەرتىشتە، «گۆھەر پۇل» دەپ بەلگىلەنگەن پۇلنىڭ خۇرۇچى ئالتۇن، كۈمۈش، چىغاناق، تارغاق ۋە مىس قاتارلىق بەش خىل نەرسىدىن تەركىب تېپىپ، ئالتە خىل نامدا ئاتالغانلىقى ۋە بۇلارنىڭ 1937-يىلى 28 خىلدىن ئېشىپ كېتىپ، بەكمۇ رەتسىز - رەڭ بولۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، بۇ پۇلنى ئاققۇزۇش ناھايىتى تەس بولۇپ قالغان. بۇلارنىڭ ھەر قېتىملىق ئىسلاھاتتا، يېڭى پۇل تارقىتىلغاندىن كېيىن، ئادەتتە ئېقىۋاتقان كونا پۇل ئىناۋەتسىز دەپ ئېلان قىلىنغانۇ، لېكىن يېڭى پۇلغا ئالماشتۇرۇپ بېرىلمىگەن، شۇ سەۋەبىلىك ھەر قېتىمقى پۇل ئىسلاھاتى ئىشقا ئاشالمىغان. ئەمما قالغان بەش ماددا بولسا، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ يىمىرىلىشىگە قەدەر ئىشقا ئېشىپ تۇرغان. تۇز يا كى تۆمۈرنى مەخسۇس سېتىش تۈزۈمى بولسا غەربىي خەن سۇلالىسىدىن بۇيان پەزىدە جانلىنىپ، بەزىدە يوقىلىپ داۋام قىلىپ كەلگەن كونا تۈزۈمدۇر. پۇل قەرز بېرىش ئىشىنى ھۆكۈمەت بىۋاستە باشقۇرۇش مەسلىسىدە «جۇ سۇلالىسى يوسۇنلىرى» نىڭ يەرلىك ئەمەلدارلار توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان پايدىسىز قەرز پۇلدىن ئۆسۈم ئالماسلىق ۋە پايدىلىق قەرز پۇلدىن ئۆسۈم ئېلىش دېگەن بەلگىلىمىنى دوراپ ئالىقتىن باشقا يېڭىلىق يوق ئىدى. لېكىن ئۇ ھۆكۈمەت پۇل قەرز بېرىش بىلەن مال باھاسىنى تۇراقلاشتۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۇنى «بەش تەڭشەش - پۇل قەرز بېرىش» دەپ ئاتىغان، دېمەك، ھازىرقى ئاتالمىش «ھەر ئىقتىسادىي سىياسەتنى بۇزۇنقىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىڭ تۈلۈقلىمىسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. ۋاقىت مالىك ئېيتقان تاغ - دەريا بايلىقلىرىنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ بولۇپ، ئۇ ئوۋچىلىق، كانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق قاتارلىقلاردىن باشقا، شەھەرلەردىكى ئۇششاق قول ھۈنەرۋەنچىلىك سانائىتى، ئۆي توقۇمىچىلىقى ھەتتا خۇراپاتچىلىق ۋە مۇلازىمەتچىلىك كەسىپلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇلارنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىلىرى مۇنداق ئىدى: ھەرقايسى كەسىپلەرنى شەخسلەر ئۆزى مەبلەغ چىقىرىپ ئېلىپ بېرىش، لېكىن ئالدى بىلەن چوقۇم ھۆكۈمەتكە تەستىقلىتىش. كان ئاچقانلار ۋە چىغاناق ۋە تاغاق قېپى تەرگەنلەر مەھسۇلاتنىڭ بارلىقىنى ھۆكۈمەتكە سېتىپ بېرىش، ئۆز ئىختىيارىچە ئېلىپساتماسلىق. ھەرقايسى كەسىپتىكىلەر ئالغان پايدىسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ، ئوندىن بىرىنى باجغا تاپشۇرۇش. مانا بۇلار ھازىرقى تاپاۋەت بېجىغا بەكمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. ھاراقنى مەخسۇس سېتىش ئىشىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىغا كەلسەك، ھەربىر مەخسۇس سېتىش جايى يا كى دۆكىنىنىڭ تەمىنلەش - سېتىش، تەننەرخىنى ھېسابلاش، باھا قويۇش، پايدىنى بۆلۈش قاتارلىق ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىگە دېگۈدەك ناھايىتى ئېنىق ۋە مۇۋاپىق بەلگىلىمىلەر بەلگىلەنگەن بولۇپ، بۇ ئېلىمىز تارىخىدا ناھايىتى كەم ئۇچرايدىغان ئەھۋالدۇر.

ئۇنىڭ شەھەر ئىقتىسادىي سىياسىتىنى ئالساق، ئالدى بىلەن، ئۇ «بازار تەڭشەش» دېگەن نەرسىنى يەنى ئوبيېكتىپ ئەھۋالنىڭ ئۆزگىرىشىگە قاراپ تەڭشەش ئېلىپ بارىدىغان بىرخىل ئۆلچەملىك باھا ئۇسۇلىنى

ياراتقان. بۇ ئۇسۇل بويىچە، ھەربىر پەسىلنىڭ 2 - ئېيىدا مەلۇم بىر مالنىڭ باھاسى ئۆلچەم قىلىنىپ، بۇ مالنىڭ سۈپىتىگە قاراپ، ياخشى، ئوتتۇرا ھال، ناچار دېگەن ئۈچ خىل ئۆلچەملىك باھا قويۇلىدۇ، شۇنىڭغا ئاساسەن پەسىلمۇپەسىل تەڭشەپ تۇرۇلىدۇ. ۋاڭ ماڭ مال باھاسى ئۆرلەپ كېتىش مەسىلىسىگە دۇچ كەلگەنلىكتىن، مۇھىم تاۋارلارنىڭ، مەسىلەن، ئاشلىق، رەخت قاتارلىق تاۋارلارنىڭ بازار باھاسى «بازار تەڭشەش» نىڭ 10 دىن بىرىدىن ئېشىپ كەتسە، ھۆكۈمەت «بازار تەڭشەش» بويىچە سېتىپ بېرىش ئارقىلىق باھانىڭ ئۆرلەپ كېتىشىنى توسۇش؛ ئەگەر «بازار تەڭشەش» تىن تۆۋەن بولۇپ قالسا، باھانىڭ خالىغانچە چۈشۈشىگە يول قويۇش؛ ئەگەر ئاشلىق، رەخت قاتارلىق مۇھىم تاۋارلار سېتىلماي بېسىلىپ قالسا، ھۆكۈمەت بۇ تاۋارلارنى تەننەرخ بويىچە سېتىۋېلىپ، تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنى زىيانغا ئۇچراتماسلىق؛ مۇھىم بولمىغان تاۋارلارنى بولسا، «بازار تەڭشەش» بويىچە ئەركىن سېتىلىشقا يول قويۇپ، ھۆكۈمەت ئۇنىڭغا ئارىلاشماسلىق ئۈزۈمىنى بەلگىلىگەن. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي تەدبىرلىرىنىڭ ئومۇمىي بىر ئالاھىدىلىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىدىكى تەننەرخ مەسىلىسىگە قاتتىق ئەھمىيەت بېرىش ئىدى. بۇنداق ئەھۋال ئۇنىڭدىن بۇرۇن بولۇپ باقمىغان ئەمەس، ھەتتا XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن بۇرۇنمۇ كەمدىن - كەم ئۇچرايتتى.

«پۇل ئىلاھچىلىقى» بۇ، غەربىي جەن دەۋرىدە ئۆتكەن لۇ باۋنىڭ زامانىدىن كۆپىنچە يازغان ماقالىسى بولۇپ، كېيىنكىلەر ئۇنى ياد بىلىدىغان بولۇپ قالغان. لۇ باۋنىڭ تەخەللۇسى يۈەنداۋ بولۇپ، ئۇ نەنيانىڭ (ھازىرقى خېنەننىڭ نەنيانىڭ ناھىيىسىدىن) ئۇ مىلادى 291 - يىلدىن كېيىن نامىنى يوشۇرۇپ، زاھىتلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرگەن زامانىلىرىدا بۇ ماقالىنى يېزىپ چىققان. بۇ ماقالىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق:

«پۇل دېگەن بىر جىسىم، ئۇنىڭ ئوڭ - تەتۈرى بولىدۇ، ئىچى تۆشۈك، تېشى يۇمىلاق، دۆۋىلىسە تاغ بولىدۇ، ئاقىۋازسا دەريا بولىدۇ، تۇرۇپ جىسىم بولىدۇ، تۇرۇپ قىممىرلايدۇ، ۋاقتىدا ماڭىدۇ، ۋاقتىدا ياتىدۇ. بازاردا كۆتۈرۈپ يۈرۈشكە ئەپلىك، خورىمايدۇ - سۈنمايدۇ، ئۆمرى ئۇزۇن چىرىمەيدۇ، يولى ئۇزۇن تۈگىمەيدۇ، شۇڭا ياشايدۇ ئۇزاقتىن ئۇزاق، كىشىلەر ئۈچۈن ئالتۇن تاۋاق. قەدىرلىكتۇر قېرىندىشتەك، ئېتى ئۇنىڭ كەچتىك پىننەك، قولدىن كەتسە نامراتلىشىسەن، قولغا كىرسە باي بولۇرسەن. قانىتى يوق ئۇچىدۇ، پۇتى يوق ماڭىدۇ. چىرايى تۈتۈقنىڭ چىرايىنى ئاچىدۇ، ئاغزى يۇمۇقنىڭ ئاغزىنى ئاچىدۇ. پۇلى جىققار تۆردە ئولتۇرۇر، پۇلى يوقلار تاپسىدا ئولتۇرۇر. تۆردە ئولتۇرغانلار بەگ بولۇر، تاپسىدا ئولتۇرغانلار قۇل بولۇر... پۇلنى قىلسىڭ تىل - تۇمار، كۈنۈڭ ئۆتۈر بەختسىيار، ئوقۇيمەن دەپ بولمىا ئاۋارە، ئوقۇپ دۆلەتمەن بولىمەن دېمە... كارامەت دېگەن ئەنە شۇ. ئورنى يوق ئابرويى بار، كۆچى يوق كوسونى بار. قەزىل ئىشىك قاتار بولۇر، ئويىنار يېرىك باغ بولۇر. قولۇڭدا پۇلۇڭ بولسا، تەس ئىشىڭ ئاسان بولۇر، ئۆلسەڭ سېنى تىرىلدۈرۈر. قولۇڭدىن پۇلۇڭ كەتسە، ئىززىتىڭدىن ئايرىلىپ خار بولۇرسەن، جېنىڭدىن ئايرىلىپ تاپ بولۇرسەن.

دەۋا ـ دەستۇر پۇلسىز ئاقماس، يەپسىز يېشىك پۇلسىز ئوڭشالماس، دەرد ـ ئىنتىقام پۇلسىز يېشىلمەس. سوقا ـ سۆھبەت، كۆلكە ـ چاقچاق پۇلسىز بولماس..... پۇلنىڭ قۇلىقى يوق، ئاڭلىمايدىغان بىرمۇ سۆزى يوق، دېگەن تەمسىل بار، بۇنىڭ قىلچە يالغىنى يوق. يەنە: «پۇل بولسا جىننى ئىشقا سالغىلى بولىدۇ» دېگەن تەمسىل بار. ئادەمنى ئىشقا سالماق قانچىلىك ئىش! زى شيا مۇنداق دېگەن: «ئۆلمەك ـ تىرىلمەك تەقدىرگە باغلىق، دۆلەتمەن بولماق تەقدىرگە باغلىق؛ مەن ئۆلمەك ـ تىرىلمەك تەقدىرگە باغلىق ئەمەس، دۆلەتمەن بولماق پۇلغا باغلىق دەپ قارايمەن... تەقدىرنىڭ قۇسۇرى بار، پۇلنىڭ ئارتۇقچىلىقى بار. تۆت پەسلنى ئايلاندۇرۇپ تۇرۇش، جىسمى مەخلۇقاتقا جان كىرگۈزۈش جەھەتتە پۇل تەقدىرگە يەتمەيدۇ، نامراتلىقنىڭ يولىنى ئېچىش، كەمبەغەل ـ ئاجىزلارنى يۆلەش ـ قۇتقۇزۇش جەھەتتە تەقدىرى پۇلغا يەتمەيدۇ. بۇرۇنىسىدا ئادەم ۋۇجۇدىكە ئەقىللىق، جۇاڭزىدەك باتۇر، ھۈنەر ـ سەنئەتكە ماھىر، ئەدەب ـ نەغمىگە موللا بولسا ئادەم بولۇر دېيىلەتتى». ئەمدى ئادەم بولۇشنىڭ يولى ئۇ ئەمەس، پەقەت پىننەك بولۇپ قالدى...».

لۇباۋدىن 100 يىل ئىلگىرى ۋېبې ـ جىن سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا ئوتكەن چېك گۇڭسۇي (مىلادى 231 ـ 277 ـ يىللار) دېگەن كىشىمۇ «پۇل ئىلاھچىلىقى» دېگەن بىر ئەسەرنى يازغان. ئۇنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە: «يوللار باس ـ باس، ئادەملەر ئويچان. تىلىكى پۇلدا، شاپاشلار ھامان. قىزىل چاپان كىيگەن، سىدام كەمەر باغلىغان زاتلار، مېنى قېرىندىشىدىنمۇ ئەزىز كۆرىدۇ، لېكىن مېنى تاپالمايدۇ. قولۇمدىن تۇتۇۋالسا، قويۇپ بەرمەيدۇ، تەلمۈرۈپ ماڭا، يېلىنىپ قارايدۇ. ياخشى ـ يامىنىم بىلەن كارى يوق، بولسا ـ بولمىسۇن مەيلى دەيدۇ، مېھمانلار مىغ ـ مىغ، ئىشىك ئالدىدا بازار قاينايدۇ. «پۇلنىڭ قۇلىقى يوق، ئاڭلىمايدىغان سۆزى يوق، دېگەن تەمسىل بار، بۇنىڭ يالغىنى يوق!» مەزمۇن جەھەتتىن قارىغاندا، لۇ باۋنىڭ «پۇل ئىلاھچىلىقى» دېگەن ماقالىسى چېكى گۇڭسۇينىڭ ماقالىسىدىن شاخلىتىلغان.

«پۇل ئىلاھچىلىقى»دا ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى پۇلغا چوقۇنۇش ھادىسىسى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. Ⅲ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن Ⅳ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان 100 يىلچە ۋاقىت ئىچىدە، «پۇل ئىلاھچىلىقى» دېگەن ئەسەردىن ئىككىسى چىقىقانلىقى تاسادىپىي ئىش ئەمەس، بۇ ئىلىمىزنىڭ قەدىمكى پۇل ئىقتىسادىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىياتىنىڭ مەھسۇلىدۇر. چىن شىخۇاڭ چاسا تۆشۈكلۈك يۇمىلاق پۇل چىقىرىش ئارقىلىق ئىلىمىزنىڭ پۇل تۈزۈمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن تارتىپ چىن ـ خەن سۇلالىلىرىدىن غەربىي جىن سۇلالىسىغا كەلگىچىلىك بولغان 500 يىللىق ۋاقىت ئىچىدە، پۇل ئىقتىسادى يەنە چوڭ قەدەم بىلەن راۋاجلانغان. غەربىي جىن سۇلالىسى خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى چۈڭ قالايمىقانچىلىق ئۇستىگە قورۇلۇپ، ئۇچ پادىشاھلىق پارچىلىنىپ كەتكەندىن كېيىن، سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتە ئۇزاق مۇددەت قالايمىقانچىلىق ھالىتى ساقلىنىپ، ئىقتىساد نەرسىلىشىش تەرىپىگە قاراپ يۈز تۇتۇش ھادىسىسى كېلىپ چىقىقان ۋە ئاشلىق بىلەن بىر ھېم مىس پۇل تېڭ ئوبوروت بولۇپ تۇرىدىغان ئەھۋالىمۇ ئۇزاقتىن بۇيان

داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئىككى خەن سۇلالىسى داۋام قىلغان نەچچە يۈز يىل ئىچىدە بەش خىل پۇل ئاللىقاچان كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئىچىگە سىڭىپ كەتكەنىدى. شۇڭا، ئەينى زامانىدىكى پۇل ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ سەۋىيىسىنى ۋە ئۇنىڭ ئاساسىنى تۆۋەن چاغلىغىلى بولمايتتى. غەربىي جىن سۇلالىسىدىكى سىما ھەزرەتلىرىنىڭ ھاكىمىيەتنى باشتىنلا ناھايىتى چىرىكلەشكەن بىر سۇلالە بولۇپ، ئۇنىڭ سىياسىتى جاھالەتلىك سىياسەت ئىدى، جەمئىيەتتىكى ئۆرپە ـ ئادەتلەر چۈشكۈنلىشىپ شۇ دەرىجىگە يەتكەنىدىكى، بەگ ـ تۆرىلەر ۋە بايلار ئەيش ـ ئىشرەت، كەيپ ـ ساپادا بەسلىشىپ، مال ـ دۇنيا تالىشاتتى، بەزىلەر كۈنىگە 10 مىڭ پۇللۇق نازۇ ـ نېمەت يەپ، چوكىنى نەگە سېلىشتۇرۇپ بىلمەي قالاتتى؛ نۇرغۇنلىغان ئاتاقلىق ئوقۇمۇشلۇق زاتلار مەخسۇس كىتابخانلىق قىلىپ تۇرۇپمۇ يەنە قوشۇمچە سودىگەرچىلىك قىلىپ، قولىدىن ھېساب ـ كىتابنى چۈشۈرمەي، كېچە ـ كۈندۈز ئالدىراشلىق بىلەن ئوتتەتتى. پۇلغا چوقۇنۇش ئېڭى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە سىڭىپ كىرگەنىدى، بەزىبىر تۇرمۇش بۇيۇملىرىمۇ پۇل سۈرىتى بىلەن زىننەتلىنەتتى، نۇرغۇن ئۆلۈكلەر، «ئاخىرەت» تە ئىشلەتسۇن دەپ، پۇل قوشۇپ دەپنە قىلىناتتى. لۇ باۋ ئەنە شۇنداق شارائىتتا «پۇل ئىلاھچىلىقى» دېگەن ماقالىنى يېزىپ چىققان. پۇل كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغانلىقتىن، لۇ باۋنىڭ ئەسىرىدە ھەممىدىن ئاۋۋال «پىننەك» دېگەن سۆز تىلغا ئېلىنغان، شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ «پۇل» بىلەن مەنداش سۆز بولۇپ قالغان.

لۇ باۋنىڭ «پۇل ئىلاھچىلىقى» دېگەن ئەسىرىدىن كېيىن، بۇنىڭغا خاراكتېر جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتىدىغان، لېكىن مەزمۇنى ئوخشىمايدىغان يەنە بىرمۇنچە ئەسەرلەر ئوتتۇرىغا چىققان. مەسىلەن، جەنۇبىي سۇلالە لياڭ بەگلىكىدە ئۆتكەن لىڭچۈەنلىك ۋاڭ خۇڭ دېگەن ئىنتايىن بىر بېخىل كىشى، يۆجاڭلىق ۋاڭ زۇڭ دېگەن بىر ئادەم چىقىپ، «پۇل ئىلاھچىلىقى»غا قارىمۇ قارشى «پۇل مالامەتچىلىكى» دېگەن ئەسەرنى يېزىپ چىقىپ ئۆتتى مازاقلىغان؛ تاڭ دەۋرىدىكى جاڭ شو (مىلادى 667 — 730 ـ يىللار) نىڭ «پۇل كىتابى» دېگەن ئەسىرى؛ بۇنىڭدىن باشقا تاڭ دەۋرى كىشىلىرىنىڭ پۇل كارىسىنى (يەنى پۇل قۇتىسى) دېگەن تېمىدا يازغان «پۇل كارىسىنى نەزمىسى»، «كىچىك پۇل كارىسىنى نەزمىسى» دېگەنگە ئوخشاش ئەسەرلەر؛ يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى ۋە مىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن جەنۇبلۇق مەشھۇر نەغمىچى گاۋمىڭنىڭ (1310 — 1380) قەغەز پۇلنى تەسۋىرلەش ئۇبېيىكتى قىلىپ يازغان «نياۋباۋ رىۋايىتى» دېگەن ئەسىرى بولسا، لۇ باۋنىڭ «پۇل ئىلاھچىلىقى» دېگەن ئەسىرىدىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان يەنە بىر خىل ئالاھىدە تۈستە يېزىلغان بىرقەدەر ياخشى ئەسەرلەردۇر.

قەدىمكى دۇنيادا بەزى كىشىلەر پۇلنى ئىقتىسادىي تەرتىپ ۋە ئەخلاق تەرتىپىنى بۇزغۇچى دەپ قاراپ، ئۇنى جىمى يامانلىقنىڭ نېگىزى دەپ ھېسابلىغان؛ بۇ خىل قاراش تەبىئىي ئىگىلىك ھۆكۈمران ئورۇننىڭ تۇتقان پۈتكۈل فېئودالىق جەمئىيەت دەۋرلىرىدە ئىزچىل ساقلىنىپ كەلگەن. لېكىن ئىلىمىزنىڭ قەدىمكى پۇل ئىقتىسادىي بىرقەدەر يۇقىرى تەۋىيىدە راۋاجلانغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر پۇلنىڭ كۈچىگە ھەيران

قالغان ۋە ئۇنى ماختىغان. بۇيەرگە تارىخچى سىماچيەن ئەل ئاغزىدا ئېھتىپ يۈرگەن «باينىڭ ئوغلى بازاردا ئۆلىمەيدۇ» دېگەن تەمسىلنى نەقىل كەلتۈرگەن ۋە «ئادەم جىيسا رەھىمدىل ۋە ئىنساپلىق بولۇپ قالىدۇ» دەپ كۆرسىتىپ، ئىجتىمائىي تۈرمۇشتىكى چۈلغا چوقۇنۇش ھادىسىسىنى ئاجايىپ ئۇستىلىق بىلەن بايان قىلىپ بەرگەن. شىكسپىر نىڭ «ئافىنادىكى تىنچلىق دەرۋازىسى» دېگەن دراما ئەسىرىدىكى ئالتۇننىڭ كۈچى توغرىسىدىكى تەسۋىرى بىرقەدەر جايىدىن چىققان تەسۋىر بولسىمۇ، لېكىن لۇ باۋنىڭ «پۇل ئىلاھچىلىقى» بولسا شىكسپىر نىڭ «ئافىنادىكى تىنچلىق دەرۋازىسى»دىن مىڭ نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى يېزىلغان.

يەر تەڭشەش نەزەرىيىسى يەر تەڭشەش دېگەن سۆز غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ يۈمەن، چىڭ دەۋرلىرىدە كىشىلەر نىڭ جەنسەپاۋ مەرتىۋىسىگە قاراپ قانچە يەر ئىنئام قىلىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىگە قارىتىپ ئېيتىلغان. كېيىنكى دەۋرلەردىكى يەر تەڭشەش نەزەرىيىلىرى بولسا شىمالىي ۋېي خاندانلىقىدا ئۆتكەن لى ئەنشىنىڭ يەر تەڭشەش توغرىسىدا خانغا سۇنغان جايانناممىسىغا ۋە بۇنىڭغا ئاساسەن تەيخېنىڭ 9 - يىلى (مىلادىنىڭ 485 - يىلى) چۈشۈرۈلگەن يەر تەڭشەش يارلىقىدا ئەكس ئەتتۈرۈلگەن ئىدىيىگە قارىتىپ ئېيتىلغان. شىمالىي ۋېي خاندانلىقى دەۋرىدىكى يەر تەڭشەش ئىدىيىسىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا توغرىدىن توغرا سەۋەب بولغان نەرسە شۇ ئىدىكى، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن ۋېي خاندانلىقى ھاكىمىيىتى مۇستەھكەملەنگەندىن كېيىن، بۇرۇن جەنۇبقا كۆچۈپ كەتكەن ۋە ياشقا يۇرتلاردا سەرسان بولۇپ يۈرگەن دېھقانلار ئارقا - ئارقىدىن ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىشقا باشلىغان، بىراق، ئۇلارنىڭ ئۆي-ۋاقلىرىنى باشقىلار ئىگىلەپ كەتكەنلىكتىن، ئۇلار ئۆز يۇرتلىرىدا ماكانسىز بولۇپ قالغان. شىمالىي ۋېي خاندانلىقى ھاكىمىيىتى شىمالغا قايتقان بۇ نۇرغۇنلىغان دېھقانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، سىنىپىي ۋە مىللىي زىددىيەتلەرنى پەسەيتىش ئۈچۈن، يەر تەڭشەش تۈزۈمىنى ئېلان قىلغان. بۇنداق قىلغاندا، ھەم شىمالىي جۇڭگو رايونلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولاتتى، ھەم جەنۇبىي خاندانلىقىغا سىياسىي ھۇجۇم يۈرگۈزگىلى بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، مۇشۇ باھانە بىلەن، يەنە چوڭ پومېشچىكلارنىڭ قورۇقلاردا قامىسىپ ئالغان يېزا ئىگىلىك ئەمگەك كۈچلىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆستۈرگىلى، مالىيە كىرىمىنى كۆپەيتكىلى بولاتتى. شىمالىي ۋېي خاندانلىقىنىڭ يەر تەڭشەش ئۇسۇلىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: زىرائەت يېرىنى ئەر بېشىغا 40 مو، ئايال بېشىغا 20 مودىن بۆلۈپ بېرىش؛ كەندىر يېرىنى ئەر بېشىغا 10 مو، ئايال بېشىغا 5 مودىن بۆلۈپ بېرىش، قېرىپ ئۆلگەندە، يەرنى دۆلەتكە قايتۇرۇپ بېرىش، ئىختىيارىي ئىلىپساتماسلىق. ئۇجمە يېرى، دەل - دەرەخ يېرى، تۇرار جاي يېرىنى 1 مودىن 20 موغىچە بۆلۈپ بېرىش بەلگىلەنگەن، بۇلارنىڭ ھەر قايسىسىغا ئايرىم - ئايرىم تەپسىلىي بەلگىلىمىلەر چىقىرىلغان ۋە بالىسىدىن بالىسىغا مىراس قالمىش ياكى ئىختىيارىي ئىلىپسېتىشقا يول قويۇلغان، لېكىن ھەر كىشىنىڭ ئۆزىنىڭ سېتىۋالىش چەكسىدىن ئېشىپ كەتمەسلىك بەلگىلەنگەن. يەرگە تېگىشىدىغان دېھقانلار بەلگىلىمە بويىچە باج

تاپشۇرغان، يەرنى قايتۇرغانلىقتىن كېيىن، باج تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتى بىكار قىلىنغان. يەر تەڭشەشكە مۇناسىۋەتلىك ئىشلار تورغىسىدىكى بەلگىلىمىلەرنىڭ تەپسىلىيلىكى جەھەتتە ئېلىمىزنىڭ پۈتكۈل فېئودالىزم دەۋرىدىكى ھەرقانداق يەرئىسلاھاتى لايىھىلىرى بۇ دەۋرىدىكىگە يېتەلمەيتتى. شىمالىي جۇ خاندانلىقىدىن تاڭ خاندانلىقىغىچە دەسلەپكى دەۋرلىرىگىچە بولغان ئارىلىقتا، بۇ بەلگىلىمە لەرنىڭ بەزىلىرىنى ئېلىۋېتىش ياكى ئۆلارغا يېڭى بەلگىلىمىلەرنى قوشۇش ئىشلىرى بولۇپ تۇرغان بولسىمۇ، يەنىلا شىمالىي ۋېي خاندانلىقىدىن قالغان يۇبەلگىلىمىلەر ئاساسىي جەھەتتىن تۇتقا قىلىنغان. لېكىن شىمالىي ۋېي خاندانلىقىدىكى يەرتەڭشەش ئىدىيىسىنى ھەرگىز تەڭ تەقسىماتچىلىق دەپ چۈشىنىشكە بولمايدۇ. ئۇنىڭ ماھىيىتى فېئودال چوڭ پومېشچىكلارنىڭ يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىقىغا تەگمەسلىك شەرتى ئاستىدا، فېئودالىق دۆلەت ئىگىلەپ تۇرغان زور مىقداردىكى بوز يەرلەرنى يەرسىز دېھقانلارغا تەڭ تەقسىم قىلىپ بېرىپ، فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكىدىكى دۆلەت تۈزۈمى ئاساسىدا، ئۇششاق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش، مۇشۇ ئارقىلىق جەمئىيەت تەرتىپىنى ئورنىتىپ، يەنە ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، فېئودالىق باج - سېلىقىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئىدى. شۇڭا ئۇنى كېيىنكى فېئودال خاندانلىقلار 300 يىلدەك ۋاقىتقىچە داۋاملاشتۇرۇپ كېلەلىگەن.

شىمالىي ۋېي خاندانلىقىدىكى يەر تەڭشەش ئىدىيىسى مەزمۇنىغا باي ھەم يېڭى ئىدى: بىرىنچىدىن، يەرلەرنى تۇرلەرگە ئايرىش بەلگىلىمىلىرى بۇرۇنقىلارنىڭكىدىن كۆپ ئىنىق بولۇپ، يەرلەر زىرائەت يەرلىرى دېگەن باشقا، يەنە كەندىر يېرى، ئۇجمە يېرى، دەل - دەرەخ يېرى، كۆكتات يېرى ۋە ئۆي - جاي يېرى دېگەن تۇرلەرگە ئايرىلغان ۋە ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزگىچىلىكى بويىچە، بۆلۈپ بېرىلىدىغان يەرنىڭ مو سانى بېكىتىلگەن؛ يەرگە تېرىلىدىغان زىرائەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇددىتى ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئالاقىدار بولغان كۆچمەن مۇلۇكىگە سېلىنىدىغان مەبلەغنىڭ ئويناپ يۈرۈلۈشى تونۇپ يېتىكەن، مەسىلەن، زىرائەت يېرى بىلەن كەندىر يېرى چۆقۇم قايتۇرۇلىدىغان يەرلەر دەپ بېكىتىلگەن، ئۇجمە، دەل - دەرەخ ۋە يېمىش دەرىخى تىكىلىدىغان يەرلەر، ئۆي - جاي يەرلىرى ۋارىسلىق يەر دەپ بېكىتىلگەن ۋە بەلگىلىك چەك ئىچىدە ئىختىيارىي ئېلىپ-ساتقا يول قويۇش ئارقىلىق، كىشىلەر ئۇزاق مۇددەت مەبلەغ سېلىشتا رىغبەتلەندۈرۈلگەن. ئىگىكىنىچىدىن، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا قاراپ يەر بۆلۈپ بېرىش ئىدىيىسى بەكمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن، مەسىلەن، ئەرلەرگە كۆپ، ئايالارغا ئاز بۆلۈش، ئىشلەتكەن كالا ۋە قۇل - دېدەكلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ يەر بۆلۈش، ھەر خىل تۈردىكى يەرلەرنىڭ بۆلۈنىدىغان سانىنىمۇ يەرگە كېتىدىغان ئەمگەك كۈچىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ بەلگىلەش. ئۈچىنچىدىن، باشقا بەلگىلىمىلەر، مەسىلەن، ئۆلگەندىن كېيىن يەرنى چۆقۇم قايتۇرۇش، يەرنى بۆلۈشتە «ئاۋۋال كەمبەغەللەرگە، ئاندىن بايلارغا بېرىش»، يېڭىدىن قوشۇلغان نوپۇسلارغا «يېقىن يەرلەردىن يەر بېرىشنى ئويلىشىش»، ھەرقايسى جايلاردىكى ئەمگەك كۈچلىرىنى ئوخشاش چېچىشقا رىغبەتلەندۈرۈش قاتارلىقلار. يۇقىرىقى

قاراشلار فېئودالىق يەر مۇلۈكچىلىكىنى ھەر خىل تۈرگۈدىن مۇستەھكەملەش مەقسىتىدىن ئىبارەت كېتەلمەيدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىگە كەلگەندە، جان بېشىغا بېرىلىدىغان يەرلەر قايتۇرۇلمىغانلىقى سەۋەبىي بىلەن كۆپىيىۋېرىش ۋە ۋارىسلىق يەرلەر بارغانسېرى ئېشىپ بېرىش نەتىجىسىدە، بۆلۈپ بېرىشكە بولىدىغان يەرلەرنىڭ كۆلىمى بارغانسېرى كېمىيىپ كەتكەن؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئادەتتىكى فېئودالىق يەر ئىگىدارچىلىقى شەكلىنىڭ راۋاجلىنىپ بېرىشى ۋە ئىجارىگە بېرىش تۈزۈمىنىڭ كەڭ دائىرىدە قوللىنىلىشى ئارقىسىدا، كەيىۋەن يىللىرىدىن (مىلادىنىڭ 713-يىللىرىدىن 741 - يىلغىچە) كېيىن، يەر تەقسىم قىلىش تۈزۈمى يوقىلىشقا قاراپ ماڭغان. كىشىلەر ئۆچۈن بۇ تۈزۈم ئەجدادلار ماختاپ تەرىپلىگەن ياخشى يەر تۈزۈمى ئىدى دەپ ئەسلىنىدىغانلا بىر نەرسە بولۇپ قالغان. مەڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىدە، نۇرغۇنلىغان فېئودال تۆرەلەر «يەر تەقسىم» مەسىلىسىنى داۋاملىق ئوتتۇرىغا قويغان، لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان «يەر تەقسىم»نىڭ مەنىسى شەخسىي ۋېيخاندانلىقى دەۋرىدىكى «يەر تەقسىم»گە ئوخشىمايتتى. ئۇلارنىڭ دېگىنى يەرلەرنى ئۆلچەمگە سېلىش ياكى تاپشۇرۇلمىغان باج-سېلىقلارنى تەكشۈرۈش ئۈسۈلى ئارقىلىق، يەر ئىگىلىرىنىڭ يەر ئىجارە سېلىقىنى تەكشىلەشنى كۆرسىتەتتى، بۇنىڭ دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى. مەڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى كەڭ دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى لى زىچېڭنىڭ دېھقانلارنى «يەر تەقسىم»گە چاقىرىشى قورالىق قوزغىلاڭنىڭ ئۇچۇ ئېلىشى ۋە زورىيىشىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ، ئېزىلگەن دېھقانلار ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە زورلۇق ۋاسىتىسى ئارقىلىق پەيدا قىلىنغان يەرلىرىنى تەڭ تەقسىم قىلىش شوئارى بولۇپ، ئۇنى شىمالىي ۋېي خاندانلىقى دەۋرىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى فېئودال سىنىپلارنىڭ مۇتەپەككۇرلىرى ئوتتۇرىغا قويغان ئاتالمىش «يەر تەقسىم» بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ.

لیۇیەن (مىلادى 715 — 780) تەخەللۇسى شۈەن، ساۋجۇ ئايمىقىنىڭ نەنخۇا ناھىيىسىدىن (بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ دۇڭمەڭ ناھىيىسى)، تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق مالىيەشۇناس. ئۇ 40 يېشىدىن كېيىن، ئۇزاق ۋاقىت فېئودالىق مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ مالىيە ئىشلىرىغا ئارىلاشقان ۋە ئۇنى باشقۇرغان بولۇپ، تارىختا ئۆتكەن مالىيەشۇناسلار ئىچىدە دېھقانلارنىڭ ھال-دەردىگە كۆيۈمچان يەتكەن شەخس ھېسابلىنىدۇ.

لیۇیەننىڭ تۈپكى پائالىيىتى ئېلىپ بارغان دەۋرى ئەنلۇشەن - شى سىمىڭ تۈپلىڭىدىن كېيىنكى مەزگىللەرگە يەنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ ئىقتىسادىي ۋەيرانچىلىقىغا ئۇچرىغان، بۆلۈنمىلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن، دۆلەتنىڭ مالىيىسى ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان مەزگىللەرگە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ مالىيە باشقۇرۇش داۋامىدا قوللىغا كەلتۈرگەن مۇھىم نەتىجىلىرى مۇنۇلار: بىرىنچى، تەڭشەپ يۆتكەش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، سۇ يولىلىرىنى راۋانلاشتۇرۇپ، سۇ يولى قاتنىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن، چاڭجياڭ، بىيەنخې، خۇاڭخې، ۋېيخې دەريالىرىدا ئاشلىقنى بۆلۈپ-بۆلۈپ توشۇش ۋەتاغارلارغا چىلاپ يۆتكەش ئۇسۇلىنى قوللانغان، مەخسۇس كېمىلەرنى ياساتقۇزۇپ، كېمىچىلەرنى يالداپ ئىشلىتىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان. تەرتىپكە سېلىش

ئىشىنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، يىلىغا 400 مىڭ دادەن ئاشلىق توشۇپ، ئەڭ كۆپ توشۇلغان يىللىرى 1 مىليون 100 مىڭ دادەنگە يەتكۈزۈپ، پايتەختنى چاڭجياڭ، خۇەيخې ۋادىلىرىنىڭ ئاشلىقى بىلەن تەمىنلەشنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان. ئەكسىنچە، تۈزنى مەخسۇس سېتىش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، پۇقرالار ئىشلەپچىقىرىش، ھۆكۈمەت يىغىۋېلىش، سودىگەرلەر توشۇش ۋە سېتىش چارىسىنى قوللانغان، تۈز ئىشلەپ چىقىرىلىدىغان رايونلار-دىلا ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىنى قۇرۇپ، تۈزنى سودىگەرلەرگە سېتىپ بېرىپ، سودىگەرلەر ئارقىلىق تەرەپكە يۆتكىگەن. تۈز ئىشلەپ چىقىرىلىدىغان رايونلارغا يېقىنراق جايلارغا دائىم تەڭشەپ تۇرۇلىدىغان تۈز ئامبارلىرىنى سالدۇرۇپ، زاپاس تۈز ساقلاش ئارقىلىق، تۈز بىلەن قامداش ئىشىنى كاپالەتلەندۈرگەن ۋە تۈز سودىگەرلىرىنىڭ بېسىمدارلىق ھەرىكەتلىرىدىن ساقلانغان. تۈز چىلىق قانۇنى تۈزگەرتىلگەندىن كېيىن، تۈز بېجى كىرىمى 600 مىڭ تەڭقە پۇلدىن ئېشىپ 6 مىليون تەڭقىنەن ئارتۇق پۇلغا يەتكەن، پەقەت مۇشۇنىڭ تۈزىدىنلا كىرگەن كىرىم شۇ چاغدىكى مالىيە كىرىمىنىڭ بېرىمىنى ئىگىلىگەن. بۇنىڭدىن باشقا، باج - سېلىقنى كېمەيتىش تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، نورمىدىن تاشقىرى ئالۋان - پاساقلارنى بىكار قىلغان، دائىم تەڭشەپ تۇرىدىغان ئامبارلارنى سېلىش تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ۋە كېڭەيتكەن، پۇلنىڭ قۇيۇلۇش مىقدارىنى ئاشۇرغان. ئەينى زاماندا، جايلاردىكى زاپاس ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي سانى 3 مىليون دادەندىن ئاشقان؛ خۇەي - چۇ رايونىدا يىلىغا 100 مىڭ تەڭقىنەن ئارتۇق پۇل قۇيۇلۇپ، پايتەخت، يېڭىجۇ، جىڭجۇ ئايماقلىرىنىڭ بازاردىكى پۇل مۇئامىلىسى ئېھتىياجىنى قامدىغان.

لىۇيەننىڭ مالىيە باشقۇرۇشتا ئاتالغان يېرى شۇكى، ئۇ ئىقتىساد بىلەن مالىيىنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلغان، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، خەلق تۇرمۇشىنى خاتىرجەم قىلىشلا مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرۇشنىڭ تۈپ ئالدىنقى شەرتى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ باج - سېلىق مەنبەلىرىنى يېتىشتۇرۇشكە ئەھمىيەت بېرىپ، نوپۇس ئاشسا، «باج - سېلىق ئېلىش دائىرىسى ئۆزلۈكىدىن كېڭىيىدۇ» دەپ قارىغان. بۇ يەردە ئۇ نوپۇس بىلەن باجنى بىرلەشتۈرۈپ، نوپۇس ئاشسا، دېھقانلار «تېرىقچىلىق - تۇقۇمچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ»، بايلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئاشىدۇ، باج - سېلىق كىرىمىمۇ تەبىئىي يوسۇندا كۆپەيىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇ يەنە، بۇنىڭغا باغلىق ھالدا، «مالىيە باشقۇرۇش ئىشى ئەلكۈننى سۆيۈشىنىڭ ئالدىنقى شەرت قىلمىقى لازىم» دېگەن شەرتنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يېزا ئىقتىسادىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا كۆڭۈل بۆلگەن، دېھقانلارنىڭ ئۈستىدىكى سېلىقنى ئېغىرلاتماسلىققا دىققەت قىلىپ، مالىيىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى دېھقانچىلىق سېلىقلىرىغا ياتمايدىغان تەرەپلەرگە، يەنى تۈزچىلىق قانۇنىنى ئىسلاھ قىلىشقا ئوخشىغان تەرەپلەرگە قاراتقان ۋە دائىم تەڭشەپ تۇرىدىغان ئامبارلارنى سېلىش تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ۋە كېڭەيتكەن، پۇلنىڭ قۇيۇلۇش مىقدارىنى ئاشۇرغان. ئەينى زاماندا، جايلاردىكى زاپاس ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي سانى 3 مىليون دادەندىن ئاشقان؛ خۇەي - چۇ رايونىدا يىلىغا 100 مىڭ تەڭقىنەن ئارتۇق پۇل قۇيۇلۇپ، پايتەخت، يېڭىجۇ، جىڭجۇ

باج - سېلىق پىرىنسىپى جەھەتتە، ئۇ «پۇقرالار موھتاج بولىدىغان نەرسىلەردىن

قاراشلار فېئودالىق يەر مۈلۈكچىلىكىنى ھەر خىل تۈرغۇدىن مۇستەھكەملەش مەقسىتىدىن ئىبارەت كېتەلمەيدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىدىكە كەلگەندە، جان بېشىغا بېرىلىدىغان يەرلەر قايتۇرۇلمىغانلىقى سەۋەبىي بىلەن كۆپىيىۋېرىش ۋە ۋارىسلىق يەرلەر بارغانسېرى ئېشىپ بېرىش نەتىجىسىدە، بۆلۈپ بېرىشكە بولىدىغان يەرلەرنىڭ كۆلىمى بارغانسېرى كېمىيىپ كەتكەن؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئادەتتىكى فېئودالىق يەر ئىگىدارچىلىقى شەكلىنىڭ راۋاجلىنىپ بېرىشى ۋە ئىجارىگە بېرىش تۈزۈمىنىڭ كەڭ دائىرىدە قوللىنىلىشى ئارقىسىدا، كەيىۋەن يىللىرىدىن (مىلادىنىڭ 713-يىللىرىدىن 741 - يىلغىچە) كېيىن، يەر تەقسىم قىلىش تۈزۈمى يوقىلىشقا قاراپ ماڭغان. كىشىلەر ئۆچۈن بۇ تۈزۈم ئەجدادلار ماختاپ تەرىپلىگەن ياخشى يەر تۈزۈمى ئىدى دەپ ئەسلىنىدىغانلا بىر نەرسە بولۇپ قالغان. مەڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىدە، نۇرغۇنلىغان فېئودال تۆرەلەر «يەر تەقسىم» مەسىلىسىنى داۋاملىق ئوتتۇرىغا قويغان، لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان «يەر تەقسىم»نىڭ مەنىسى شىمالىي ۋېي خانداناللىقى دەۋرىدىكى «يەر تەقسىم»گە ئوخشىمايتتى. ئۇلارنىڭ دېگىنى يەرلەرنى ئۆلچەمگە سېلىش ياكى تاپشۇرۇلمىغان باج-سېلىقلارنى تەكشۈرۈش ئۈسۈلى ئارقىلىق، يەر ئىگىلىرىنىڭ يەر ئىجارە سېلىقىنى تەكشىلەشنى كۆرسىتەتتى، بۇنىڭ دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسى بىلەن ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى. مەڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى كەڭ دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى لى زىچېڭنىڭ دېھقانلارنى «يەر تەقسىم»گە چاقىرىشى قورالىنىڭ قوزغىلاڭنىڭ ئەۋج ئېلىشى ۋە زورىيىشىغا ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن. بۇ، ئېزىلگەن دېھقانلار ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە زور لۈۋك ۋاسىتىسى ئارقىلىق پۈتۈشكىلارنىڭ يەرلىرىنى تەڭ تەقسىم قىلىش شوئارى بولۇپ، ئۇنى شىمالىي ۋېي خانداناللىقى دەۋرىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى فېئودال سىنىپلارنىڭ مۇتەپەككۇرلىرى ئوتتۇرىغا قويغان ئاتالمىش «يەر تەقسىم» بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ.

لیۇیەن (مىلادى 715 — 780) تەخەللۇسى شىئەن، ساۋجۇ ئايمىقىنىڭ نەنخۇا ناھىيىسىدىن (بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ دۇڭمەڭ ناھىيىسى)، تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق مالىيەشۇناس. ئۇ 40 يىلدىن كېيىن، ئۇزاق ۋاقىت فېئودالىق مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ مالىيە ئىشلىرىغا ئارىلاشقان ۋە ئۇنى باشقۇرغان بولۇپ، تارىختا ئۆتكەن مالىيەشۇناسلار ئىچىدە دېھقانلارنىڭ ھال-دەردىگە كۆيۈمچان يەتكەن شەخس ھېسابلىنىدۇ.

لیۇیەننىڭ تۇنجى پائالىيىتى ئىلىپ بارغان دەۋرى ئەنلۇشەن - شى سىمالىڭ توپىلىڭىدىن كېيىنكى مەزگىللەرگە يەنى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىنىڭ ئىقتىسادىي ۋەيرانچىلىقتا ئۇچرىغان، بۆلۈنمىلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن، دۆلەتنىڭ مالىيىسى ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان مەزگىللەرگە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ مالىيە باشقۇرۇش داۋامىدا قوللىغا كەلتۈرگەن مۇھىم نەتىجىلىرى مۇنۇلار: بىرىنچى، تەڭشەپ يۆتكەش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، سۇ يوللىرىنى راۋانلاشتۇرۇپ، سۇ يولى قاتنىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن، چاڭجياڭ، بىيەنخې، خۇاڭخې، ۋەيخې دەريالىرىدا ئاشلىقنى بۆلۈپ-بۆلۈپ توشۇش ۋە تاغارلارغا چىلاپ يۆتكەش ئۇسۇلىنى قوللانغان، مەخسۇس كېمىلەرنى ياساتقۇزۇپ، كېمىچىلەرنى يالاپ ئىشلىتىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان. تەرتىپكە سېلىش

ئىشىنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، يىلىغا 400 مىڭ دادەن ئاشلىق تۇشۇپ، ئەك كۆپ تۇشۇلغان يىللىرى 1 مىليون 100 مىڭ دادەنگە يەتكۈزۈپ، پايتەختنى چاڭجياك، خۇەيخې ۋادىلىرىنىڭ ئاشلىقى بىلەن تەمىنلەشنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان. ئىككىنچى، تۇزنى مەخسۇس سېتىش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، پۇقرالار ئىشلەپچىقىرىش، ھۆكۈمەت يىغىۋېلىش، سودىگەرلەر تۇشۇش ۋە سېتىش چارىسىنى قوللانغان، تۇز ئىشلەپ چىقىرىلىدىغان رايونلار-دىلا ھۆكۈمەت ئىدارىلىرىنى قۇرۇپ، تۇزنى سودىگەرلەرگە سېتىپ بېرىپ، سودىگەرلەر ئارقىلىق تەرەپكە يۆتكىگەن. تۇز ئىشلەپ چىقىرىلىدىغان رايونلارغا يېقىنراق جايلارغا دائىم تەكشەپ تۇرۇلىدىغان تۇز ئامبارلىرىنى سالدۇرۇپ، زاپاس تۇز ساقلاش ئارقىلىق، تۇز بىلەن قامداش ئىشىنى كاپالەتلەندۈرگەن ۋە تۇز سودىگەرلىرىنىڭ بېسىمدارلىق ھەرىكەتلىرىدىن ساقلانغان. تۇزچىلىق قانۇنى ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، تۇز بېجى كىرىمى 600 مىڭ تەڭدىن پۈتۈن ئېشىپ 6 مىليون تەڭنەتىن ئارتۇق پۇلغا يەتكەن، پەقەت مۇشۇنىڭ ئۆزىدىنلا كىرگەن كىرىم شۇ چاغدىكى مالىيە كىرىمىنىڭ يېرىمىنى ئىگىلىگەن. بۇنىڭدىن باشقا، باج - سېلىقنى كېمەيتىش تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، نورمىدىن تاشقىرى ئالۋان - پاساقلارنى بىكار قىلغان، دائىم تەكشەپ تۇرىدىغان ئامبارلارنى سېلىش تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن ۋە كېچە-كۈندۈز قۇيۇلۇش مىقدارىنى ئاشۇرغان. ئەينى زاماندا، جايلاردىكى زاپاس ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي سانى 3 مىليون دادەندىن ئاشقان؛ خۇەي - چو رايونىدا يىلىغا 100 مىڭ تەڭنەتىن ئارتۇق پۇل قۇيۇلۇپ، پايتەخت، يېڭجۇ، جىڭجۇ ئايماقلىرىنىڭ بازاردىكى پۇل مۇئامىلىسى ئېھتىياجىنى قامدىغان.

لیۇيەننىڭ مالىيە باشقۇرۇشتا ئاتالغان يېڭى شۇكى، ئۇ ئىقتىساد بىلەن مالىيىنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلغان، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، خەلق تۇرمۇشىنى خاتىرجەم قىلىشلا مالىيە كىرىمىنى ئاشۇرۇشنىڭ تۈپ ئالدىنقى شەرتى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ باج - سېلىق مەنبەلىرىنى يېتىشتۇرۇشكە ئەھمىيەت بېرىپ، نوپۇس ئاشسا، «باج - سېلىق ئېلىش دائىرىسى ئۆزلۈكىدىن كېڭىيىدۇ» دەپ قارىغان. بۇ يەردە ئۇ نوپۇس بىلەن باجنى بىرلەشتۈرۈپ، نوپۇس ئاشسا، دېھقانلار «تېرىدىچىلىق - تۇقۇمچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ»، بايلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئاشىدۇ، باج - سېلىق كىرىمىمۇ تەبىئىي يوسۇندا كۆپىيىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇ يەنە، بۇنىڭغا باغلىق ھالدا، «مالىيە باشقۇرۇش ئىشى ئەلكۈننى سۆيۈشىنىڭ ئالدىنقى شەرت قىلىمىقى لازىم» دېگەن شەرتنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يېزا ئىقتىسادىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا كۆڭۈل بۆلگەن، دېھقانلارنىڭ ئۈستىدىكى سېلىقنى ئېغىرلاتماسلىققا دىققەت قىلىپ، مالىيىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى دېھقانچىلىق سېلىقلىرىغا ياتمايدىغان تەرەپلەرگە، يەنى تۇزچىلىق قانۇنىنى ئىسلاھ قىلىشقا ئوخشىغان تەرەپلەرگە قاراتقان ۋە دائىم تەكشەپ تۇرىدىغان ئامبارلارنى سېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويغان. قەھەتچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرىنى كۆچەيتكەن، دېھقانلار ئۈستىدىكى ئالۋان - ياساقنى يېنىكلەتكەن ۋە باشقىلار.

باج - سېلىق پىرىنسىپى جەھەتتە، ئۇ «پۇقرالار موھتاج بولىدىغان نەرسىلەردىن

باج ئېلىش ئارقىلىق دۆلەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش» تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ئەمەلىيەتتە «پۇقرالار سېلىقىنىڭ نېمە ئۈچۈن ئېلىنىدىغانلىقىنى بىلىسە، ئۇنىڭدىن ئاغرىنمايدۇ» دېگەن پرىنسىپنى ئىشقا ئاشۇرغان. ئۇنىڭ مالىيە باشقۇرۇشىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى تۈزۈچىلىق قانۇنىنى تەرتىپ كە سېلىشقا قويۇشىمۇ مانا مۇشۇ تونۇشتىن كېلىپ چىققان. ئۇ تۈزۈنىڭ خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇش ئېھتىياجىغا جىددىي كېرەكلىكىنى نەرسە بولۇپ، ناھايىتى كۆپ ئىشلىنىپ تۇرىدىغان نەرسە ئىكەنلىكىنى، بۇنداق تاۋارلاردىن يېتەرلىك ۋە پۇختا باج مەنبەسى ھاسىل قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتكەن. ئۇ خەلقە ئېغىر چىلىق يەتكۈزىدىغان بەزى ئىللەتلەرنى بىكار قىلىپ، تۈزۈچىلىق قانۇنىنى ئۆزگەرتكەنلىكى ۋە تۈزۈنى دائىم تەكشۈپ تۇرۇش ئارقىلىق، چەت جايلاردىكى كىشىلەرنى بىرقەدەر مۇۋاپىق باھادىكى تۈز بىلەن قامداشقا كاپالەتلىك قىلالىغانلىقى ئۈچۈن، «ھۆكۈمەت كۆپ پايدا ئېلىپ كەتكەن بولسىمۇ، پۇقرالارغا ئېغىر تۇيۇلمىغان»، يەنى «پۇقرالار نېمە ئۈچۈن باج ئېلىنىغانلىقىنى بىلسە، ئۇنىڭغا ئاغرىنمايدۇ» دېگەن پرىنسىپنى ئىزچىللاشتۇرغان. مانا بۇ «گۈەنزى»دىكى مالىيە باشقۇرۇش جەھەتتىكى «ئېلىش - بېرىش مۇھاررىتى»نىڭ تەتبىق قىلىنىشى ۋە راۋاجىدۇر.

لیۇ یەن تاڭ خاندانلىقىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىدە كۆرۈلگەن ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ رېئاللىققا سەزگۈرلۈك بىلەن نەزەر سالغانىدى، ئۇ دائىم «پۇل دېگەن سۈدەك ئېقىۋاتىدۇ» دەيتتى، شۇڭا، ئۇنىڭ بەزى مۇھىم مالىيە تەدبىرلىرى، مەسىلەن، تەكشۈپ يۆتكەش، تۈز قانۇنى، دائىم تەكشۈپ تۇرىدىغان ئامبارلارنى سېلىش قاتارلىق جەھەتلەردە، مالىيە پرىنسىپىدىن پايدىلىنىپ، ھۆكۈمەت كىرىمىنى ئاشۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، مەجبۇرىي باج - سېلىق كىرىمىنى كېمەيتكەن، مانا بۇ ئۇنىڭ مالىيە باشقۇرۇشتىكى مۇھىم بىر ئۆزگىچىلىكى ئىدى. مالىيەدىكى بۇ پرىنسىپ ئەسلىدە «گۈەنزى»دىكى ۋە ساڭ خۈگىياڭ ئوتتۇرىغا قويغان تۆپ - ئاساسلىق مالىيە تەشەببۇسى بولسىمۇ، لېكىن لیۇ یەن «سودىنى چەكلەش» نى تەشەببۇس قىلمىغان، يەنى سودىگەرلەرنى چەتكە قاقمىغان، ئەكسىچە، سودىگەرلەرنىڭ سودا پائالىيىتىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش رولىغا ئېتىبار بەرگەن. شۇڭا، ئۇ سودىگەرلەردىن تۈتۈن بېشىغا ئېلىنمىدىغان باجنى تۆۋەنلەتكەن، تۈزنى سودىگەرلەرنىڭ خالىغانچە يۆتكەپ سېتىشىغا يول قويغان، تۈزغا ئېلىنمىدىغان توشۇش بېجىنى بىكار قىلغان ۋە سودىگەرلەرنىڭ تاپشۇرغان بېجىغا قاراپ، ئۇلارنىڭ مال باھاسىنى مۇۋاپىق ھالدا ئۆستۈرۈشكە يول قويۇش ئارقىلىق رىقابەتلەشتۈرۈشكە ئوخشاش تەدبىرلەرنى ئىشلەتكەن. سودىگەرلەرگە قولايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىدىغان بۇنداق تەدبىرلەرنى قوللانغانلىقى ئۈنىڭ سودا - سېتىقنى قانچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ سودا - سېتىقنى ئەھمىيەت بېرىش ئىدىيىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، سودا - سېتىق ئەھۋالىنى بىلىپ تۇرۇشنى ئىنتايىن دىققەت قىلغان؛ ئۇ چېگىمنىڭ كۆپ بولۇپ كېتىشىدىن قورقماي، «سېتىق ئەھۋالىنى بىلدۇرۇپ تۇرىدىغان خادىملارنى يالىلاش، يول - يولىلارغا قونالغۇ - سارايلارنى سالدۇرۇش» بىلەن ھەرقايسى جايلارنىڭ جۇملىدىن ئەڭ چەت جايلارنىڭ مال باھالىرىنىمۇ «نەچچە كۈنگە قالمايلا بىلىپ

تۈرالىغان»، ئۇنۇملۇك سودا - ئاخبارات تورلىرىنى قۇرۇپ، بۇ تورلار ئارقىلىق جايلاردىكى مال باھالىرىنى تەكشەپ ۋە مۇقىملاشتۇرۇپ، بۇ ئارقىلىق يۇقىرى پايدىغا ئېرىشكەن، شۇنداقلا ئۇنى قەھەتچىلىك بولۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەقسىتىگە خىزمەت قىلدۇرغان. مانا بۇ بىر خىل ئىجادىي خاراكتېرلىك مالىيە تەدبىرى ئىدى.

فېئودال ھۆكۈمەت قۇرغان كېسىپى ئورۇنلاردىكى ھەقسىز - مەجبۇرىي ئەمگەكنىڭ ئورنىغا ئادەم يالالاش تۈزۈمىنى كەڭ يۈرگۈزۈش تەدبىرى لېيۇ يەن ئەينى زامانىدىكى پۇل ئىقتىسادىدىكى تەرەققىياتىغا ئويغۇنلىشىش مەقسىتىدە قوللانغان ئىلغار تەدبىر بولۇپ، ئۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە تېگىشلىك، ئەلۋەتتە. ئۇ فېئودالىق ھەقسىز ئالۋان - ياساقنىڭ قالاقلىقىنى تونۇپ يەتكەنلىكتىن، تەڭشەپ يۆتكەش، كېمە - قېيىق ياساش، قوناللىغۇ - سارايلارنى سېلىش، پۇل قۇيۇش قاتارلىق ئىشلاردا ئادەم يالالاش تۈزۈمىنى يوقىتىپ، ياخشى ئۇنۇم ھاسىل قىلغان. مەسىلەن، تەڭشەپ يۆتكەش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشتا، ئادەم يالالاش تۈزۈمىنى قوللىنىپ، كىشىلەرنىڭ «ئادەملەرنى ھاشارغا تۇتمىغان، ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە سېلىق چاچمىغان، بۇنداق ئىش قەدىمدىن بولۇپ باقمىغان» دېگەن مەدھىيىلەرنىگە ئېرىشكەن.

بۇنىڭدىن باشقا، پۇلچىلىق ئىدىيىسى جەھەتتە، لېيۇ يەن پۇلنىڭ ۋەزنىنى يېنىكلىتىش، پۇلنىڭ قانۇنىي قىممىتىنى چۈشۈرۈشكە قارشى تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئاتاقتىكى قىممىتى بىلەن ئەمەلىي قىممىتىنى يېقىنلاشتۇرۇپ، ساغلام ۋە پۇختا ئاساسقا ئىگە بولغان پۇل تارقىتىش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن ۋە پائال تەدبىر قوللىنىپ، پۇل قۇيۇش مىقدارىنى كۆپەيتكەن، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش جەھەتتە، ئۇ نوقۇل مالىيە بىلەنلا قۇتقۇزۇش ئۇسۇلىغا قارشى تۇرۇپ، دېھقانلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئۈيۈشتۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنى ئۆزى قۇتقۇزۇش ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىلغان، بۇ قاراشنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەك.

ياڭ يەن (مىلادى 727—781)تەخەللۇسى گۈڭشەن، فىڭشيا ئىلىدى (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ فىڭشياڭ ناھىيىسىدىن)، ئۇ ئىستېداتلىق، ماقالە - ئەسەر يېزىشتا ئۇستا كىشى بولۇپ، تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ئاتاقلىق مالىيە ئىسلاھاتچىسى، ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنىنىڭ تەشەببۇسكارى ۋە ئىجراچىسى ئىدى.

تاڭ سۈلالىسى پادىشاھى دېزۇڭ تەختكە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەي ياڭ يەننى ۋەزىر لىككە ئالغان. ياڭ يەن ئىككى يىلچە ۋەزىر بولۇش داۋامىدا، مالىيىگە مۇھىم ئىسلاھات كىرگۈزگەن. ئۇ، ئالدى بىلەن، خانىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ھەرەمباغلىرى باشقۇرىدىغان «ئۇلۇغ ئوردا خەزىنىسى»نى دۆلەت خەزىنىسىگە يەنى «سول قول خەزىنىسى»گە ئۆزگەرتكەن. ئېلىمىزدە فېئودالىق مالىيىدە غەربىي خەن سۈلالىسىدىن تارتىپلا دۆلەتنىڭ خىراجىتى بىلەن خانىنىڭ خۇسۇسىي خىراجىتىنى ئايرىپ باشقۇرۇش تۈزۈمى ئورنىتىلغان؛ دۆلەتنىڭ باج - سېلىق كىرىمىنى خانىنىڭ خۇسۇسىي خەزىنىسىگە كىرگۈزۈش تۈزۈمى ئىسلىدە ئەن لۇشەن - شى سىمىڭ توپىلىڭىدا مەركەزدىكى مالىيە ئەمەلدارلىرى پايتەختتىكى زوراۋان ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ باج - خىراجىنى قاقتى - سوقتى قىلىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن قوللانغان ۋاقىتلىق تەدبىر ئىدى. لېكىن، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ھۆكۈمەتنىڭ باج - سېلىق كىرىمى خانىنىڭ خۇسۇسىي خەزىنىسىگە

كىرىدىغان بولۇپ قېلىپ، مالىيىنى تۇتقانلار دۆلەت خەزىنىسىدە زادى قانچىلىك زاپاس بارلىقىنى ھېسابلاپ چىقالمايدىغان ئەھۋال كېلىپ چىققان. ياك يەن بۇ ئەھۋالنىڭ فېئودالىق مالىيىنىڭ تۈپ ئاساسلىق چوڭ پىلانغا تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ: «باج - سېلىق كىرىمى دۆلەتنىڭ مۇستەھكەم ئۇلى، ئۇ خۇددى كىشىلەرنىڭ بوغۇزى ۋە جېنىغا ئوخشاش، باج - سېلىق كىرىمىنىڭ ياخشى - يامان بولۇشى دۆلەتنىڭ ئامان ياكى مالسىمان بولۇشىنىڭ تۈپ ئېگىزى» دېگەن. شۇڭا ئۇ دۆلەتنىڭ باج - سېلىق كىرىمى بىلەن خانىنىڭ خۇسۇسىي خەزىنىسىنى ئايرىپ باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، دۆلەتنىڭ باج - سېلىق كىرىم - چىقىمىنى مۇستەقىل تۇتۇش پرىنسىپىنى قوغداپ قالغان، بۇ ھال دۆلەتنىڭ مالىيىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتە ئاكتىپ تەسىر كۆرسەتكەن.

جىيەنجۇڭنىڭ 1 - يىلى (مىلادى 780 - يىلى) ياك يەننىڭ باشچىلىقىدا، مەملىكەت بويىچە ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنى يۈرگۈزۈلگەن. بۇ مالىيىسىدە ئېلىپ بېرىلغان زور ئىسلاھات بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ فېئودالىق چەئىيەتىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرلىرىدىن كېيىنكى مالىيىسىگە ناھايىتى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. ياك يەننىڭ دۆلەت مالىيىسىنى تۇتقان ۋاقتى بەكمۇ قىسقا بولغاچقا، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىمۇ ئاساسەن ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنىنى تەشەببۇس قىلىش ۋە ئىجرا قىلىش بىلەنلا چەكلەنگەن.

ئالدى بىلەن، ياك يەن دۆلەت مالىيىسىدە «چىقىمغا قاراپ كىرىمنى بەلگىلەش» پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ، ئېلىمىزدە غەربىي جۇ سۇلالىسىدىن بۇيان ئەنئەنە بولۇپ قالغان «كىرىمگە قاراپ چىقىمنى بەلگىلەش» پرىنسىپىغا زىت كېلىدىغان يېڭىچە مالىيە چۈشەنچىسى ئىدى. فېئودالىزم دەۋرىدە، ھۆكۈمران سىنىپلار «كىرىمگە قاراپ چىقىمنى بەلگىلەش» دېگەن قائىدىكى مالىيە پرىنسىپىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەي كەلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ھەر دېسىلا فېئودال دۆلەتنىڭ ئەمەلىي چىقىمىغا ئاساسەن ئالۋان - ياساق سېلىپ كەلگەن. «چىقىمغا قاراپ كىرىمنى بەلگىلەش» نى رەسمىي مالىيە پرىنسىپى سۈپىتىدە تۇنجى بولۇپ ياك يەن ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ: «تۇرلۈك ئىنشا - ئىمارەتلەرنى سېلىشتا، بىر تېمىنىمۇ ئىنچىكە ھېسابلاپ، ئاندىن ئۇنى پۇقرانىڭ بېشىغا چاچماق لازىم، چىقىمغا قاراپ كىرىمنى بەلگىلىمەك كېرەك» دېگەن. دۇنيا مالىيە ئىدىيىسىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدىن قارىغاندا، «چىقىمغا قاراپ كىرىمنى بەلگىلەش» پرىنسىپى «كىرىمگە قاراپ چىقىمنى بەلگىلەش» پرىنسىپىدىن كېيىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان يېڭى پرىنسىپتۇر. ئۇ يېڭى مالىيە پرىنسىپىنى ياك يەندىن كېيىن داۋاملىق تىلغا ئالغانلار ناھايىتى ئاز بولۇپ، «كىرىمگە قاراپ چىقىمنى بەلگىلەش» پرىنسىپى تا چاك خاندانلىقىغىچە مەملىكىتىمىزدە داۋاملىق ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. ياك يەننىڭ مىلادى VII ئەسىردە بۇ كۆز قاراشنى بىرىنچى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ئادەتتىكى ئىش ئەمەس ئىدى.

ئاندىن قالسا، ياك يەن يەنە «ئەمگەك كۈچى بار - يوقلۇقىغا قارىماي، باي - كەمبەغەللىكىگە قاراپ باج ئېلىش»نى ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنىنىڭ ئاساسىي قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، تاك دەۋرىدىكى ئەمگەك كۈچىنى باج ئېلىش ئۆلچىمى

قىلىدىغان ئۆلچەم بويىچە پاراق ئېلىش، ھاشارغا تۇتۇش، بوز - تاۋار بېجى ئېلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىغان. تاڭ دەۋرىدىكى «ئەمگەك كۆچىنى ئاساس قىلىدىغان» پاراق ئېلىش، ھاشارغا تۇتۇش، بوز بېجى ئېلىش تۈزۈمى ئەمگەك كۆچىنىڭ كۆچلۈك - ئاجىز لىقىغا قاراپ دېھقانلارنىڭ باج تۆلەش ئىقتىدارىنى ئۆلچەيدىغان مىزان ئىدى. ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنى بولسا «مۈلۈكنى ئاساس قىلىش»، يەنى يەر، مال - مۈلۈك قاتارلىق بايلىقلارنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە، ھەربىر تۇتۇنىنىڭ باي - كەمبەغەللىكىگە قاراپ باج ئېلىنىدىغان تۈزۈم بولۇپ، بۇ تۈزۈم ھېسابلانغان مۈلۈكنىڭ كىشىلەر تۇتتۇرىسىدىكى بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ئاجىزلاشتۇراتتى، روشەنكى، بۇ ھال ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ياڭ يەن يۈلغا قويغان مۈلۈككە قاراپ باج ئېلىنىدىغان ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنىنىڭ غەربىي جىن سۇلالىسىدىن بۈيان يۈرگۈزۈلۈپ كەلگەن ئەمگەك كۆچىگە قاراپ باج ئېلىنىدىغان تۈزۈمىنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەنلىكى دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە دېسە بولۇپ، ئۇ ئېلىمىزنىڭ مالىيە ئىدىيىسى تارىخىدىكى زور بۆسۈش ھېسابلىنىدۇ.

ياڭ يەن ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنىدا، يەنە باج ھېسابىغا پۇل تاپشۇرۇش پرىنسىپىنى قوللىنىپ، ئاشلىقتىن باشقىسىنى مو بويىچە پۇلغا سۈندۇرۇپ باج ئېلىشنى يۈلغا قويىدى، بۇ، تاڭ دەۋرىنىڭ ئۇتتۇرا باسقۇچلىرىدا پۇل ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مالىيە تۈزۈمىدە، باج ھېسابىغا پۇل تاپشۇرۇش ئەمەلىي نەرسە تاپشۇرۇشقا قارىغاندا تېخىمۇ ئىلغار ئۇسۇل بولۇپ، بۇ پرىنسىپنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىمۇ ئېلىمىز مالىيە ئىدىيىسى تارىخىدىكى يەنە بىر زور بۆسۈش ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، تاڭ دەۋرى ئېلىمىزنىڭ فېئودالزم تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك گۈللەنگەن دەۋر بولغانلىقى ۋە ئەمەلىي نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى بۇ جەمئىيەتنىڭ تىپىك شەكلى بولغانلىقى ئۈچۈن، باج ھېسابىغا پۇل تاپشۇرۇش تۈزۈمىنىڭ داۋاملىق ئىزچىللاشمالىمايى، كونا تۈزۈمنىڭ قايتىلىنىپ تۇرۇشى تۇرغان گەپ ئىدى، ئەمما، ياڭ يەننىڭ ئۇزاقتىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان باج ھېسابىغا نەرسە ئېلىش تۈزۈمىنى خالاس قىلىپ، ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنى بويىچە باج ئېلىشنى يولغا قويغان ۋاقتى يەنە كېلىپ دەل «مال ئەتىۋار، پۇل ئەتىۋارسىز» بولۇۋاتقان ۋاقىتقا توغرا كەلگەنلىكى ئۈچۈنمۇ، ئۇنىڭ بۇ قارىشى بەكمۇ دانا قاراش ھېسابلىنىدۇ.

ياڭ يەننىڭ ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنى باج تۈزۈمىنى زور دەرىجىدە ئاددىيلاشتۇرۇپ، باج - سېلىق يېغىش ئىشىنى ئوڭايلاشتۇرغان، بۇ مۇشۇ قانۇننىڭ چوڭ بىر ئارتۇقچىلىقىدۇر. ئىككى خىل باج-سېلىق قانۇنى يولغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يەر بېجى، يالاش بېجى، يۆتكەش بېجى، تۇتۇن بېجى، زېمىن بېجى، كۆك پۇلى دېگەنگە ئوخشاش باج - سېلىق تۈرلىرى بار ئىدى، بۇلاردىن باشقا ھەر خىل ئالۋان - ياساق تۈرلىرى تېخىمۇ كۆپ بولۇپ، كونا - يېڭىسى ئارىلىشىپ، نەچچە يۈز خىلغا يېتىپ كەتكەن. ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنى بولسا ئەسلىدىكى بەزىبىر ئاساسلىق باج - سېلىقلارنى (يەر بېجى، يالاش بېجى، يۆتكەش بېجى، تۇتۇن بېجى، زېمىن بېجى قاتارلىقلارنى) بىرلەشتۈرۈپ، گەچما چلىشىپ كەتكەن باج - سېلىق تۈرلىرىنى

بەكار قىلىپ، باج تۈزۈمىنى ئاددىيلاشتۇرغان، باج يىغىش ۋاقتىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن، يازلىق باجنى 6 - ئايدا تاپشۇرۇپ بولۇش، كۈزلۈك باجنى 11 - ئايدا تاپشۇرۇپ بولۇشنى بەلگىلىگەن. مۇشۇنداق قىلىش نەتىجىسىدە، گەرچە ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنىنىڭ باج نورمىسى دالىنىڭ 14 - يىلى (مىلادى 779 - يىلى) غىچە ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەرلەرنىڭ سانىنى ئۆلچەم قىلغان ۋە بۇ ئىككى خىل باجنىڭ ئومۇمىي سانى ئەينى زامانداىكى بارلىق باج-سېلىق كىرىملىرىنىڭ ئومۇمىي سانىنى جەملەش ئارقىلىق بېكىتىلگەن بولسىمۇ، لېكىن خەلقتىن ئېلىنىدىغان ئومۇمىي سېلىقنىڭ سانى كېمەيمەي كەتمىگەن، بىراق، باج تۈرلىرى ۋە باج يىغىش مەزگىللىرى زور دەرىجىدە ئاددىيلاشتۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئەسلىدىكى «ئون كۈندە بىر يۆتكەپ، ئايدا بىر سۈنۈپ تۇرۇلىدىغان» ئەھۋال ئۆزگەرتىلىپ، باجگىرلارنىڭ سۈيىلەپ-قىستاپ ئاۋارىچىلىق سالىدىغان بىرمۇنچە چاتاقلىرىمۇ تۈگىگەن، نەتىجىدە، فېئودالىق دۆلەتنىڭ مالىيە كىرىمى كۆزگە كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئېشىش بىلەنلا قالماي، خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ئېغىر چىلىقلارنىڭ يەڭگىللىشىشىگىمۇ پايدىلىق بولغان.

ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنى (1 - قىسىم)، يەر بېجى، يالاش بېجى، يۆتكەش بېجى (1 - قىسىم) دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

لۇ جى (مىلادى 754 — 805) تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن سىياسەتچى، تەخەللۇسى جىڭيۈ، جىاشىلىق (ھازىرقى جېجىياڭ ئۆلكىسىنىڭ جىاشىڭ ناھىيىسىدىن). مىلادى 780 - يىلى تاڭ دېزۇڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۇنى ئالىي دىلىنىڭ يۇرتىنىڭ مۇددەرىسلىكىگە تەيىنلىگەن. ئۇ 792 - يىلى ۋەزىر بولغان. 795 - يىلى چېقىمچىلار تەرىپىدىن پېشكەللىككە ئۇچراپ، جۇڭجۇ ئايمىقىغا (ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ جۇڭشىيەن ناھىيىسىگە) ئايماق بېگى قىلىپ چۈشۈرۈلگەن. ئۆلگەندىن كېيىن «شۇەن» دېگەن پەخرىي نام بىلەن لەۋ - لەشكەرلەر ۋازىرى دېگەن مەرتىۋە بېرىلگەن. ئۇنىڭ «ھەزرىتى لۇشۇەنىنىڭ خانىغا سۇنغان تەكلىپلىرى» دېگەنىگە ئوخشاش ئەسەرلىرى بار.

لۇجىنىڭ سىياسىي پائالىيىتى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئېغىر بوھرانىدا قالغان مەزگىللىرىگە توغرا كېلىدۇ. مىلادىنىڭ 755 - يىلى 9 ئېل داۋام قىلغان ئۆكۈلۈك - سۆيگىن توپىلىڭى يۈز بەرگەن، 781 - يىلى بۆلۈنۈش توپىلىڭى پارتلىغان. بۆلۈنۈش توپىلىڭىدا، لۇجى تاڭ دېزۇڭنىڭ ئېتىبارىغا ئىگە بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ئىشلىرىغا ئارىلاشقان ۋە خانلىق پەرمانىنى تۈزۈپ چىققان. ۋەزىر بولغاندىن كېيىنمۇ تاڭ دېزۇڭغا يۈزمۇ يۈز نەسىھەت قىلىپ، نۇرغۇنلىغان تەكلىپلەرنى بەرگەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە بولۇپمۇ مالىيە مەسىلىسى بىرقەدەر گەۋدىلىك بولۇپ، ئۇنىڭ ئېقتىسادىي ئىدىيىسىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

لۇجىنىڭ ئېقتىسادىي ئىدىيىسى ئاساسەن بۇرۇنقى كۆزنىچىلارنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان، لېكىن جەنگو دەۋرىدىكى چىن، خەن بەگلىكلىرىنىڭ ئېقتىسادىي ئىدىيىلىرىنىمۇ قوشۇمچە قوبۇل قىلىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ قوللانغان. ئۇ ئاساسەن مالىيە نۇقتىسىدىن چىقىپ، يەر، بايلىق، باھا، پۇل قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە توختالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ چېتىلغان مەسىلىلىرى بىرقەدەر كۆپ مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

لۇجى شۇ چاغدا يۇزبەرگەن يەر قوشۇۋىلىش ئەھۋاللىرىنى ئاجايىپ ئۆتكۈرلۈك بىلەن ئېچىپ تاشلىغان. ئۇ ئەينى زاماندىكى جەمئىيەتنى «بايلار 10 مىڭ مولاپ يەرنى قوشۇۋالغان، گادايلارنىڭ پۈت سالغۇدەك يېرىمۇ بولمىغان»؛ «يېرى بارلار ئوغۇتسىغا پىتىپ ئىجارە يەيدۇ»، شەخسلەرنىڭ ئالدىغان ئىجارىسى «ھۆكۈمەت بېجىدىن 10 ھەسسە ئېشىپ چۈشىدۇ»، بۇنداق ئەھۋالدا گادايلار «بايلارغا بېقىنىپ، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىي مېلىغا ئايلىنىپ قالىدۇ، ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدۇ، ئۆيلىرىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇرىدۇ، يەل بويى ئەمگەك قىلىپ، بىر كۈنمۇ ئارام ئالمايدۇ، قولىدىكى ئاشلىقىنى يەپ تۈگەتكەندە، ئەمدى نېمىنى يەرمەن دەپ ئەنسىرەپ ئولتۇرىدۇ»، نەتىجىدە، دېھقانلار تېرىۋالمايدىغان، ھۆكۈمەت ئامبىرىدا زاپاس قالمايدىغان، ئاچكۆزلۈك ئەۋج ئالىدىغان، پۇل - مال بېسىلىپ قالىدىغان ئاقىۋەتلەر كېلىپ چىقىدۇ، دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ باي - كەمبەغەللەشكەنلىك سەۋەبى - پومېشچىكلارنىڭ ئېغىر يەر ئىجارىسى ئېكسپىلاتاتسىيىسى دەپ قارىغان، بۇنىڭ بۇ قارىشى بۇرۇنقى مۇتەپەككۇرلارنىڭ بۇ مەسىلىگە بولغان تونۇشلىرىدىنمۇ ئېنىق بولۇپ، مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدىغان كۆز قاراشتۇر. يەر مەسىلىسىدە، قەدىمكىلەرنىڭ ئەر بېشىغا 100 مو يەر بېرىش تۈزۈمىنى كۆڭۈلدىكىدەك ياخشى تۈزۈم دەپ قارىغان، بىراق، ئەينى زاماندا پۈختا يېلتىز تارتىپ كەتكەن پومېشچىكلارنىڭ خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكىگە قارىتا بىرقەدەر چېڭ ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشنى تەشەببۇس قىلماي، «ھەر ئېش ئاستا - ئاستا بولىدۇ» دەپ، «ئېشىنغانلارغا ئاز - تولا زىيان سېلىش، يەتمىگەنلەرگە ئاز - تولا ئېتىبار بېرىش» دېگەن ئاتالمىش «بايلارنى تىنچلاندۇرۇش، گادايلارغا نەپىقە بېرىش» چارىسىنى، يەنى ئىگىلىنىدىغان يەر سانىنى چەكلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، «ئىجارە ھەقىنى كېمەيتىش» چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. يەر چەكلەش تەكلىپىنى غەربىي خەن سۇلالىسىدە ئۆتكەن دۇك جۈڭشۇدىن بۇيانقىلارمۇ ئوتتۇرىغا قويۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىجارە كېمەيتىشنى تېخى ھېچكىم ئوتتۇرىغا قويۇپ باقمىغانىدى.

لۇجى كىشىلىكنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا ئويناۋاتقان رولىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن، مالىيە جەھەتتىكى مەنپەئەتتىن ئۆزىنى قاچۇرمىغان، ئۇ: «ئادەم ئەلنىڭ ئۇلى، مال - مۈلۈك بولسا ئادەمنىڭ قەلبى» دەيدۇ. ئۇ يەنە: «پەقەت نام - مەنپەئەتلا كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلالايدۇ، نام مەۋھۇم نەرسە، بۇنىڭدا تەرىبىنى ئاساس قىلىش كېرەك، مەنپەئەت ئەمەلىي نەرسە، بۇنىڭغا ئەخلاقنى قوشۇمچە قىلىش كېرەك» دەيدۇ. ئۇ ئوچۇن - ئاشكارا ھالدا نام - مەنپەئەتنى كىشىلەر پائالىيىتىنىڭ تارتىش كۈچىدۇر، دېگەن ھەمدە نامنى «مەۋھۇم»، مەنپەئەتنى «ئەمەلىي» نەرسە دەپ ئوتتۇرىغا چىققان، ئەمما، ئۇ كۆڭزىچىلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىدىيىسىگە ۋاريسلىق قىلغۇچىلار ئىچىدە، كىشىلەرنىڭ مادىي مەنپەئىتىگە بىرقەدەر توغرا قارىغان شەخس بولۇپ، خۇسۇسەن دېھقانلارنىڭ دەرد - ھالىغا بىرقەدەر ئەھمىيەت بەرگەن، بۇ ئۇنىڭ ئاقىلانىلىقىدۇر.

لۇ جى فېئودالىق مالىيە دۈچ كەلگەن بۇھرانىنى شۇ چاغدا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك

ئاساسىي زىددىيەت دەپ قارىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مالىيە جەھەتتىكى چېڭىشنچىلىرىمۇ كۆپرەك بولغان. ئۇ كۆكزىنچىلارنىڭ «يىغىش - تۆپلاش» ئەنئەنىۋى ئىدىيىسىنى چىقىش ئۇقتىسى قىلىپ، ئوردىنىڭ باج - سېلىقىنى «پۇقرالارنىڭ يۈرەك قېنىدىن كېلىدۇ»؛ ھۆبادا ئالۋان - سېلىق يېنىدكىلىتىلمىسە، خاندانلىق كىشىلەرنىڭ مايىللىقىدىن مەھرۇم بولىدۇ، «كىشىلەر مايىللىقىدىن مەھرۇم بولۇپ مال - دۇنيا يىغىش» چارىسى خۇددى «ئادەمنىڭ پۈت - قولىنى كېسىپ قورسىقىنى يامىغاندەك ئىش» بولىدۇ، بۇ ھال دۆلەتنى ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ، خالاس، دەپ كۆرسەتكەن. شۇڭا، ئۇ ئالۋان - ياساقنىڭ «ئۆزىنى قامداش» ئاساسىدا «ئېشىندا قىسمىنى يىغىش»دىن كېلىشى كېرەكلىكىنى تەكىتلەپ، «ئادەمگە ئېتىبار بېرىپ، مال - مۈلۈككە سەل قاراش، يۇقىرىنىڭ زىمىنى ھېسابىغا تۆۋەنگە چايدا يەتكۈزۈش» دېگەن مالىيە پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «ئازراق زىيان تارتىپ، چوڭ مەنپەئەت ئېلىپ كېلىش»، «ۋاقىتلىق سەل قاراش مەگگۈلۈك ئېتىبار بېرىشكە ئايلىنىدۇ»، مانا بۇ فېئودالىق دۆلەتنىڭ يىراق كەلگۈسى مەنپەئىتىنى كۆزلەيدىغان مالىيە پرىنسىپىدۇر، دەپ كۆرسەتكەن.

لۇ جىياڭ يەننىڭ ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنىغا قەتئىي قارشى چىققۇچى بولۇپ، ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنى ئىجرا قىلىنىش جەريانىدا كۆرۈلگەن تۈرلۈك ئىللەتلەرنى ئېچىپ تاشلىغان، بۇلارنىڭ جىددىيلىشىشىگە ئەگىشىپ ئەھۋالنى ئۈيغۇن ئىدى. لېكىن ئۇ ئەسلىدىكى يەر بېجى، يالاش بېجى، يۆتكەش بېجى ئېلىش تۈزۈمىنى ئۆزگەرمەس شىپالىق چارە دەپ، كىرىمگە قاراپ چىقىمنى بەلگىلەشنى «ئەۋلىيا خان» تۈزگەن ئۆزگەرمەس مالىيە پرىنسىپى دەپ تەكىتلەپ، ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنىدىكى مۇلۇككە قاراپ باج ئېلىشنىڭ ئەمگەك كۈچىگە قاراپ باج ئېلىش ئۆلچىمى بويىچە پاراق ئالىدىغان، ھاشارغا تۈتىدىغان، بوز - تاۋار بېجى ئالىدىغان مۈۋاپىق باج ئەكەنلىكىنى ئىنكار قىلغان، باج ھېسابىغا پۇل تاپشۇرۇشنىڭ ئەمەلىي نەرسە تاپشۇرۇشقا قارىغاندا ئىلغار ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلغان. ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنىدا باج ھېسابىغا پۇل تاپشۇرۇش تۈزۈمى بەلگىلەنگەندىن كېيىن، پۇل قىممەت، مال ئەرزان بولۇپ كېتىش، مال باھاسى تۆۋەنلەپ كېتىش ئارقىسىدا، ئەمەلىي سېلىق ئېشىپ كېتىپ، دېھقانلارنىڭ كۈنى قىيىنلىشىپ كېتىشكە ئوخشاش ئەھۋاللارنىڭ كېلىپ چىقىش يىلتىزى شۇ چاغدىكى پۇل مەسىلىسىدە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ باج تۈزۈمى بىلەن مۇناسىۋىتى يوق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يەتمىگەن. لۇ جى گەرچە ئىككى خىل باج - سېلىق قانۇنىغا قاتتىق قارشى تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئوكلوك - سۆيگەن توپلىكىدىن كېيىن، پاراق ئېلىش، ھاشارغا تۈتۈش ۋە بوز - تاۋار بېجى ئېلىش تۈزۈمىنى ئىجرا قىلىش ناھايىتى تەس بولۇپ قالغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغان، شۇڭا ئۇ پەقەت ئىككى خىل باجنىڭ سىرتىدىكى بارلىق ئالۋان - ياساقلارنى بىكار قىلىش ۋە رەخت - پۈچۈقنى باج ھېسابلاش ئۆلچىمى قىلىشنىلا تەشەببۇس قىلغان.

لۇ جى باج ھېسابىغا پۇل ئېلىشقا قارشى چىققىنىدا مۇنۇلارنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى: «مالنىڭ ئەرزان بولۇشى پۇلنىڭ كەملىكىدىن بولىدۇ، پۇل كەم بولسا ئۇنىڭ قىممىتى ئاشىدۇ، قىممىتى ئاشقانىدا، ئۇنى كۆپلەپ قويۇپ تارقىتىش بىلەن، ئۇنىڭ قىممىتىنى چۈشۈرۈش كېرەك؛ مالنىڭ قىممەت بولۇشى

پۇلنىڭ كۆپلۈكىدىن بولىدۇ، پۇل كۆپ بولسا، ئۇنىڭ قىممىتى چۈشىدۇ، قىممىتى چۈشكەندە، قانۇن چىقىرىپ، ئۇنى يەغۇۋېلىش ئارقىلىق قىممىتىنى ئاشۇرۇش لازىم، دېمەك، مالنىڭ قىممەت ياكى ئەرزان بولۇشى پۇلنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشىدىن بولىدۇ، پۇلنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى ھۆكۈمەتنىڭ تۇتۇشىغا باغلىق.» بۇ يەردە ئاساسەن «گۇەنزى» دە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەنئەنىۋى ئېشىش - چۈشۈش نەزەرىيىسى قايتا شەرھلەنگەن، لېكىن لۇجى مال باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىنى تامامەن «پۇلنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى» غا باغلىق دەپ قارايدۇ، مانا بۇ جۇڭگونىڭ فېئودالىزم دەۋرىدە ئەڭ روشەن بايان قىلىنغان تېپىك پۇل مىقدارى نەزەرىيىسىدۇر.

ياڭ يەن دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

لى گۇ (1009 — 1059)، تەخەللۇسى تەيبۇ، سۇڭ خاندانلىقى زامانىسىدا بىنا قىلىنغان چاڭجۇن نەنچىڭ شەھىرىدىن (ھازىرقى جياڭشى ئۆلكىسىنىڭ يۈيجياڭ دېگەن جايى). ئۇ ئۆمۈرۋايەت ئىلمىي مۇھاكىمە ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئالىي بىلىك يۈرتىنىڭ يارەمچى مۇدەررىسلىكىگە تونۇشتۇرۇلغان، 1058 - يىلى تۇڭجۇ ئايمىقىنىڭ خەيمېن دېگەن جايىغا دەپتەردار قىلىپ ئەۋەتىلگەن ۋە ئۇ يەرگە بېرىپ 2 - يىلىلا ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇنىڭ «لى ئەپەندىمنىڭ ماقالىلىرى توپلىمى تۇغرىسىدا مۇلاھىزە» دېگەن ئەسىرى بار.

شىمالىي سۇڭ خاندانلىقىدىن باشلاپ، جۇڭگونىڭ فېئودال پومېشچىكلار ئىقتىسادىي تەرەققىي قىلىپ ئاخىرقى باسقۇچقا بېرىپ قالغان ۋە تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىدىمۇ يەنە زور تەرەققىياتلار بارلىققا كەلگەنىدى، شۇ سەۋەبلىك ئۇرغۇنلىغان مۇھىم ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي كۆز قاراشلاردىمۇ ئازدۇر - كۆپتۇر يېڭى بۇرۇلۇشلار بولغان. لى گۇ مانا مۇشۇ بۇرۇلۇشلارنى ياسغۇچىلارنىڭ پېشۋاسى ئىدى. شۇ چاغدا، رېئال ئىقتىسادىي مەسىلىلەرگە ئېتىبار بەرگۈچى بەزى مۇتەپەككۇرلار «جۇ سۇلالىسىنىڭ يوسۇنلىرى» دېگەن كىتابنى گۆھەر دەپ بىلىپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا كۆڭۈلدىكىدەك نەمۇنە دەپ قارايتتى. لى گۇ «جۇ سۇلالىسىنىڭ يوسۇنلىرى» نى نەزەرىيە جەھەتتىن بۇرۇنراق شەرھلەپ، ئۇنى گۆھەر دەپ بىلگەن ئالىملارنىڭ بىرى ئىدى. لى گۇنىڭ «جۇ سۇلالىسىنىڭ يوسۇنلىرىدا ئىپادىلەنگەن تەنچلىق نەزەرىيىسى» دېگەن 51 بابلىق كىتابى دەل ۋاقتىدا يېزىلغانلىقى ئۈچۈن ئالقىشقا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىگە «جۇ سۇلالىسىنىڭ يوسۇنلىرى» چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

لى گۇ شۇ چاغدىكى رېئال ئىقتىسادىي مەسىلىلەرگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. ئۇ: «يەر غوللۇق ھېسابلىنىدۇ، تېرىقچىلىق ئارقىلىق شاخ قولغا كېلىدۇ. يېرى يوق تېرىقچىنى تېرىقچىلىق قىل دېگەنلىك قۇرۇق قول بىلەن جەڭ قىل دېگەنلىك بولىدۇ» دېگەن. شۇڭا، «جۇ سۇلالىسىنىڭ يوسۇنلىرى» ۋە باشقا قەدىمكى كىتابلارنىڭ مەزمۇنىغا ئاساسەن «يەر تەكشىلەش»نىڭ 1 - جىلدىنى يېزىپ چىقىپ، «يەر تەكشىلەش» مەقسىتىدە توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمىنى يولغا قويۇش ئۈمىدىدە بولغان. «جۇ سۇلالىسىنىڭ يوسۇنلىرى» دىكى ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ ئۆزى بەزىبىر خىيالىي تەركىبلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى تۈزۈم ئىدى. ئۇ گەرچە «جۇ سۇلالىسى يوسۇنلىرى» دېگەن كىتابنىڭ يەر

تۈزۈمى توغرىسىدكى سۆزلىرىنى ئاساس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن تىغ تۇچىنى توغرىدىن توغرا سۈرۈك دەۋرىدىكى يەر قېزىشۇۋالىدىغان ۋە يەرلەرنى مەركەزلەشتۈرىدىغان ئېغىر رېئاللىققا قارىتىپ، «يەر تەكشىلەش»نى ئوتتۇرىغا قويغان.

لى گۇ كۆڭزىچىلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي ئەقىدىلىرى مۇتلەق ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇۋاتقان شارائىتتا «مەنپەئەت مەسىلىسى»نى بۈرژۇئازاق ۋە ئوچۇق - ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويالمغان مۇھىم بىر ئالىم ئىدى. ئۇ كۆڭزىچىلارنىڭ «ئىنساپنى قەدىرلەپ، مەنپەئەتنى چۆكۈرۈش»دېگەن ئەنئەنىۋى كۆزقارىشىنى ئىنكار قىلىپ، «مالىيە» دۆلەتنىڭ سىياسىي ئىشلىرى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان نەرسە دەپ تەكىتلەپ، «مالىيىنى تاشلاپ، دۆلەتنى ئىدارە قىلالمغانلار بىرلۈپ ياققان ئەمەس. شۇڭا، دانىشمەن ئەۋلىيا خانلار، ئىقتىسادشۇناسلار ئاۋۋال دۆلەتنى بېيىتىدۇ» («لى ئەپەندىنىڭ ماقالىلىرى توپلىمى. توغرىسىدا مۇلاھىزە»، «دۆلەتنى بېيىتىش تەدبىرلىرى 1 -») دېگەن. بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىن بۇيان، كۆڭزىچىلارنىڭ مالىيە - مەنپەئەتىنى نومۇس دەپ قارايدىغان ئىدىيىسى 1000 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن، تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان «مەنپەئەت مەسىلىسى» توغرىسىدىكى كۆز قاراشتۇر.

لى گۇ «بايلار»غا كەلسە - كەلمەس زەربە بېرىشنى ياقلمايتتى. ئۇ نېمە ئۈچۈن بايلارنى ئاقلايدىغانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ، «بايلار» بىلەن «زوراۋانلار»نى پەرقلەندۈرۈش لازىم، «بايلار»نىڭ «زوراۋانلار»دىن بولۇشى ناتايىن، ئۇلارنى پەرقلەندۈرمەي قارا - قېرىۋقلا زەربە بېرىشكە بولمايدۇ، دېگەن. ئۇنىڭ نەزەرىدىكى ئاتالمىش «بايلار» «كېچە ياتماي، كۈندۈزى تىنماي، يېمەي - ئىچمەي ئەمگەك قىلىپ، جاپا - مۇشەققەتتىن قېرىقماي، تۇرمۇشنى ئادەتتىكى - سادىدا كەچۈرۈپ، خانىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىغا ئىتائەت قىلىۋاتقان» دېھقان، ھۈنەرۋەن، سودا - سېتىقچىلاردۇر. ئۇ ئۆز پەرزەندىدىكى «بايلار» نىڭ باشقىلارنىڭ ئەمگەك نەتىجىسىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ياكى قاقتى - سوقتى قىلىش يوللىرى بىلەن باي بولغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتمىگەنىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ھەر ھالدا شىمالىي سۇڭ خانىدانلىقىدىن بۇيان يېكىدىن گۈللىنىۋاتقان سودا - سانائەتچى بايلارنى ئاقلاپ كېلىۋاتقان پىكىر ئېقىمىنىڭ پېشۋاسى ئىدى.

لى گۇ يەنە جۇگۇنىڭ فېئودالىزم دەۋرىدە سودا ئىقتىسادى تۈرغۇسىدىن مەخسۇس سېتىش تۈزۈمىگە قارشى چىقىپ، ئەركىن رىقابەتنى ياقلىغان ئەڭ بۇرۇنقى مۇتەپەككۇر ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى تۈز ۋە چايىنى مەخسۇس سېتىشقا قارشى مۇلاھىزىلىرىدە كۆرۈلىدۇ. ئۇ، مەخسۇس سېتىش تۈزۈمى ئاستىدا، تاۋارلارنىڭ سۈپىتىگە ساختىپەزلىك ئىشلىتىلگەنلىكى ياكى ساقلاش - يۆتكەش ياخشى بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ سۈپىتى ئۆزگىرىپ كېتىدىغان، باھاسى ئۆرلەپ كېتىدىغان، سېتىۋېلىش قولايسىز بولىدىغان يېتىشسىزلىك لەرنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىختىيارىي يۆتكەپ - ئىختىيارىي ساتقاندا، دەل مۇشۇ ئىللەتلەردىن ساقلانغىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، نۇرغۇنلىغان توپ سېتىش سودىگەرلىرى بىلەن پارچە سېتىش سودىگەرلىرى ئەركىن رىقابەتلىشىۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا،

ھېچكىم ساختىپەزلىك قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايتتى، بۇنداق بولغاندا، تاۋارلارنىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلغىلى بولاتتى ۋە ئۇلارنىڭ بازىرى ئىتتىكلىشەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە كىرىمىمۇ ئاشاتتى. لى گۇنىڭ بۇ كۆز قارىشى شۇنىڭ ئۈچۈن ماختاشقا ئەرزىيدۇكى، ئۇ بازار رىقابەتنىڭ رولىنى بىرقەدەر تولۇق چۈشەنگەن، شۇنداقلا ئۇنىڭ مۇلاھىزىلىرى تاۋار ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا بولغان بىر خىل يېڭىچە مۇئامىلىنى روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن.

لى گۇ ئاشلىق باھاسىنى ئۆزگىرىشىنىڭ جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى سىنىپىي گۇرۇھلارغا كۆرسىتىدىغان تەسىرى ئۈستىدە يېڭىچە تەھلىل يۈرگۈزگەن. بۇرۇنقىلارنىڭ «ئاشلىقنىڭ باھاسى بەك تۆۋەن بولۇپ كەتسە، تېرىقچىلىققا زىيان يېتىدۇ، بەك يۇقىرى بولۇپ كەتسە، سېتىقچىلىققا زىيان يېتىدۇ» دەيدىغان قارىشىنىڭ ئەكسىچە، لى گۇ ئاشلىقنىڭ باھاسى «تۆۋەن بولۇپ كەتسە، تېرىقچىلىققا زىيان يېتىدۇ، يۇقىرى بولۇپ كەتسىمۇ تېرىقچىلىققا زىيان يېتىدۇ، يۇقىرى بولۇپ كەتسە، سېتىقچىلىققا پايدا بولىدۇ، تۆۋەن بولۇپ كەتسىمۇ سېتىقچىلىققا پايدا بولىدۇ» دەپ قارىغان. ئۇنىڭ بۇنداق دېيىشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئاشلىقنى دېھقانلار ئەمەس، سودىگەرلەرمۇ ساتىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئاشلىق سېتىۋالغۇچىلار سودىگەرلەر ئەمەس، دېھقانلارمۇ دائىم ئاشلىق سېتىۋالىدۇ. يېڭى ئاشلىق ئېلىنغان چاغدا، نەق پۇلغا جىددىي ئېھتىياجلىق بولۇپ تۇرغان دېھقانلار كۆپلەپ ئاشلىق ساتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئاشلىقنىڭ باھاسى تازا چۈشىدۇ، سودىگەرلەر مانا مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ھە دەپ ئاشلىقنى ئەرزان سېتىۋالىدۇ. ئەتىياز بىلەن ياز ئارىلىقىدا ئاشلىقنىڭ باھاسى ئۆرلىگەن چاغدا، دېھقانلارنىڭ ساقلىغان ئاشلىقى تۈگەپ قالىدۇ ـ دە، بازاردىن يەنە ئاشلىق سېتىۋالىدۇ، شۇنداق قىلىپ، سودىگەرلەر ئۆز قولىدىكى ئاشلىقنى يەنە يۇقىرى باھادا سېتىشقا باشلايدۇ، ئاشلىقنىڭ باھاسى يۇقىرى يا كى تۆۋەن بولسۇن، ھامان دېھقانچىلىققا زىيان يەتكۈزۈپ، سودىغا پايدا كەلتۈرىدۇ دېگەنلىكنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ. بۇ ھال دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ تاۋارلىشىش سەۋىيىسى ئۆسكەندىن كېيىنكى ئوبىيېكتىپ رېئاللىقنىڭ لى گۇنىڭ كاللىسىدىكى ئىنكاسى ئىدى. بۇ مەشھۇر بايان ئاتالمىش تىنچ ۋە گۈللەنگەن زامانىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ كەلگەن «ئاشلىق ئەرزان بولسا، تېرىقچىلىققا زىيان يېتىدۇ» دېگەن كۆز قاراشنى ئۆزگەرتىش بىلەنلا قالماي، يەنە بىر ھەقىقەتنى يەنىمۇ ئۇششاق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئېچىنىشلىق تەقدىرىنى ئېچىپ بېرىپ، «مۇل ھوسۇل ئېلىنغان بىلەنمۇ ئۇ بىر خىل بەختسىزلىك» (ماركس ـ ئېنگلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 910 ـ بەت») ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

لى گۇ قىممەتلىك مېتاللار ـ ئالتۇن ـ كۈمۈشنىڭ تاۋار ئوبوروتىدا بازغانچە مۇھىم رول ئوينىۋاتقانلىقىنى تونۇپ يەتكەن، بۇفېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات نەتىجىسىدە ئوتتۇرىغا چىققان پۇل كۆز قارىشىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. لېكىن ئۇ يەنىلا مەسىلە پۇلنى «جاندىن ـ خانغىچە ـ ئۆزگەرمەس قائىدە» (يۇقىرىقى كىتاب، «دۆلەتنى بېيىتىش تەدبىرلىرى 8 ـ») دەپ قارىغان، شۇڭا، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا يۇز بەرگەن «پۇل قىسلىقى» مەسىلىسىنى كۆرۈپ

تۇرغان بولسىمۇ، رېئال جەمئىيەت مۇقتىسادىنىڭ تەلىپىگە ئويغۇن كېلىدىغان پۇل لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان.

ژالۀ ئەنشى (1021 — 1086)، تەخەللۇسى جېنگۇ، لىنچۇەنلىك (ھازىرقى جىيانگشى، ئۇلكسىنىڭ لىنچۇەن دېگەن يېرىدىن) سۇئ شېنزۇڭ ھۆكۈم سۈرگەن شىنگنىڭ 2 - يىلى (1069 - يىل) دىن باشلاپ ۋەزىر بولۇپ، پائال تۇرده قانۇن ئۆزگەرتكەن، تاكى شىنگنىڭ 9 - يىلى ۋەزىرلىكتىن قالدۇرۇلغانغا قەدەر يېگى قانۇننى يەتتە يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت يۈرگۈزۈپ، خېلى زور مۇۋەپپەقىيەت قازانغان، ئۇ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدا داڭقى چىققان «جۇڭگونىڭ XI ئەسىردىكى سىياسىي ئىسلاھاتچىسى».

ژالۀ ئەنشىنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى شىمالدىكى كىدان، تاڭغۇتلار ھاكىمىيىتىنىڭ ھەربىي تەھدىتىدىن ساقلىنىش ۋە سۇئ ھاكىمىيىتىنى مالىيە بۇھرانىدىن قۇتقۇزۇش، ئاتالمىش «كۆچ - كۈسۈنلۈك ئائىلىلەر» (چوڭ پومېشچىكلار گۇرۇھى) بىلەن ئوتتۇرا - كىچىك پومېشچىكلار ۋە ئوششاق مۈلۈكدارلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى يەسەيتىشنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولسىمۇ، لېكىن مالىيە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىسلاھاتنى ئۆزەك قىلغان. ئۇ يۈرگۈزگەن مالىيە ئىسلاھاتىنىڭ كونكرېت تەدبىرلىرى مۇنۇلار: كونا مالىيە رەھبەرلىك ئورگىنى بولغان «ئۇچ مەھكىمە» نىڭ پۇتلىكاشىدىن خالىي بولۇش ئۈچۈن، مالىيە ئىسلاھاتى لايىھىسىنى تۈزۈپ چىقىدىغان يېگى بىر ئورگان قۇرۇش — ئۇچ مەھكىمە ئۆچۈن ئەزامىنامە تەييارلاش مەھكىمىسى قۇرۇش، چاڭجىياڭنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدىن تاپشۇرۇلىدىغان تارتۇقلارنى توشۇش ئاۋارىگەرچىلىكىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن، شەرقىي- جەنۇبىي رايونلاردا تەڭشەپ يۆتكەش قانۇنىنى يولغا قويۇش، مايسا ئەزامىنى ئېلان قىلىپ، يېزىلاردا سېرىقتال مەزگىلىدە دېھقانلارغا قەرز بېرىش؛ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، كەڭ كۆلەمدە ئېتىز - ئېرىق سۇ قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىش؛ ھاشار قانۇنىنى يولغا قويۇش، ھۆكۈمەتنىڭ ئالۇننىنى ھاشارغا ئۆزگەرتىپ، ئالۋان چۈشكەن ئوتتۇنلەرنىڭ مەرتىۋە دەرىجىسى بويىچە ئالۋان ئورنىغا پۇل تاپشۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىش. بۇ، كونا ئالۋان - ياساق تۈزۈمىنى ئىنكار قىلىش ۋە ئەزەلدىن ئالۋان - ياساق تۈرلىمەي كەلگەن بەگ - تۆرىلەر ۋە چېرىك پومېشچىكلاردىن ئالۋان پۇلى ئېلىپ، ئۇنى ھاشار ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغانلارنىڭ خىراجىتى قىلىش؛ چېرىك شەھەرلەردە سودا ئەزامىنى يۈرگۈزۈپ، سودا كاپىتالىنىڭ ھايانكەشلىك ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش؛ سودا - سانائەت بىرلەشمىلىرىگە قارىتا ئەمەلىي بۇيۇم تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتىنىڭ ئورنىغا كەسىپ ھەققى تۈزۈمىنى يولغا قويۇش؛ يەر سېلىقىنى تەڭشەش ئۈچۈن، يەر ئۆلچەپ، باج تەڭشەش ئەزامىنى يولغا قويۇپ، يەرلەرنى چېرىك ئۆلچەم بىرلىكى بويىچە ئۆلچەش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، باج ئوغرىلاش، باج تاپشۇرماسلىق ئەھۋاللىرىنى ئېنىقلاش. بۇ ئىسلاھات تەدبىرلىرى ئاساسەن شۇ چاغدىكى ئوتتۇرا ۋە كىچىك پومېشچىكلارنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلاتتى، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ۋە كىچىك سودا - سانائەتچىلەرگە پايدىلىق ئىدى. شۇڭا، ژالۀ ئەنشىنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتى باشلىنا - باشلىنمايلا

چوڭ فېئودال پومېشچىكلارنىڭ قاتتىق ھۆجۇمىغا ئۇچرىغان. لېكىن بۇ ئىسلاھات تەدبىرلىرى شۇ دەۋرنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئويغۇن كەلگەنلىكتىن، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى يەنىلا ناھايىتى مۇۋاپىق قىسىم تىلىك بولۇپ چىققان.

ۋاڭ ئەنشىنىڭ ئىقتىسادىي تەدبىرلىرى ئارقىلىق ئەكس ئەتكەن ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى دەۋردىن بۇيان، كۆزنىچىلارنىڭ ئىقتىسادىي كۆز قارىشى «مالىيە ۋە مەنپەئەتىنى ئېغىزغا ئالماسلىق» كۆز قارىشى بولۇپ، ئۇلار مالىيە خىزمەتچىلىرىنى «سېلىقچىلار» دەپ قاراپ كەلگەن. ۋاڭ ئەنشى مەملىكىتىمىز تارىخىدا بۇ خىل ئەنئەنەۋى ئەقىدىنى بىرىنچى بولۇپ ئوچۇق - ئاشكارا ئىنكار قىلغان كۆزقاراشتۇر. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ھۆكۈمەتنىڭ مالىيىنى باشقۇرۇشنىڭ سەۋەبى شۇ يەردىكى، مالىيىنى باشقۇرۇشنىڭ ئۆزى ئىنسانىنى تۇتقانلىقتۇر.» («ۋاڭ لىنچۈەن ئەسەرلىرى» 73 - يۆگەم، «زېڭ ھەزرەتكە جاۋابەن يازغان پۈتۈك لەر») ئەنئەنەۋى كىشەنلەردىن قۇتۇلغان بۇ خىل روھنى شۇ زامانغا نىسبەتەن ئېيتقاندا ئالاھىدە ماختاشقا ئەرزىيدۇ، شۇنداقلا ئۇ جۇڭگونىڭ فېئودال پومېشچىكلار ئىقتىسادىي دەۋرىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يېڭى پىكىر ئېقىمىنىڭ ھاكىمىيەت دائىرىلىرى ئىچىدە ئورۇن تۇتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ۋاڭ ئەنشى «پۇل تۈتۈش» چۈشەنچىسىنى كېڭەيتىپ، پۇل تۈتۈش پەقەت فېئودالىق دۆلەتنىڭ مالىيە ئىشلىرى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماسلىقى ۋە ئۇنى پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بىرلەشتۈرۈش، «جەمئىيەتنىڭ مالىيىسىنى جەمئىيەتنىڭ كۆچى بىلەن بەرپا قىلىش، جەمئىيەتنىڭ خىراجىتىنى جەمئىيەتنىڭ مالىيىسى بىلەن تەمىن ئېتىش لازىم» («ۋاڭ لىنچۈەن ئەسەرلىرى» 39 - يۆگەم، «رېنزۇڭ خانغا سۇنۇلغان مەكتۇپ») دەپ قارىغان، يەنى پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئارقىلىق دۆلەتنىڭ مالىيىسىنى تولدۇرۇش ۋە دۆلەتنىڭ مالىيە چىقىمىدىن پايدىلىنىپ پۈتكۈل دۆلەت ۋە جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش كېرەك، دېگەن. ئۇنىڭ بۇ مالىيە كۆز قارىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش - ئاشۇرماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ شۇ دەۋرنىڭ شارائىتىدا ئاسانغا چۈشمەيدىغان پىكىر ئىدى.

بايلىق ئىشلەپچىقىرىش توغرىسىدا، ئۇ كەڭ تەبىئەتكە تايىنىش لازىم دېگەن قاراشقا كېلىپ، «جاھاننىڭ باي قىلىنمەن دېسەك، يەر - زېمىننى مەنبە قىل» («ۋاڭ لىنچۈەن ئەسەرلىرى») دېگەن. ئۇ يەنە «ئاتا - بالا ئوتتۇرىسىدا سودا - سېتىق بولسا» ئائىلە بايى بولمايدۇ دېگەن ئوخشىتىش بىلەن، ئوبوروت ئارقىلىق شەخسىلەرنىڭ بايلىقىنى ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى، ئەمما جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي بايلىقىنى ئاشۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگەن. ئۇنىڭ بۇ قارىشى ئوبوروتنىڭ ماددىي بايلىق يارىتالمايدىغانلىقىنى، شۇنداقلا شەخسىلەرنىڭ بايلىقى بىلەن دۆلەتنىڭ بايلىقى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى قارىتا مەلۇم بىر تونۇشنىڭ بولغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ۋاڭ ئەنشىنىڭ سانائەت، كان ۋە سودا مەسىلىسى توغرىسىدىكى كۆز قارىشىنى «قانۇن - نىزام تولا بولۇپ كەتمەسۇن» دېگەن سۆز بىلەن يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. ئۇ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئارىلىشىنى

پۈتۈنلەي چەتكە قاقماي، ئىقتىسادىي جەھەتتە قويۇۋېتىشنى ياقلايدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەدبىرى ئارىلىشىش بىلەن قويۇۋېتىشنى تەڭ يولغا قويۇش، كەسىپلەرنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا قاراپ، ئوخشىمىغان سىياسەت قوللىنىشتىن ئىبارەت ئىدى. سۇڭ خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى تاۋار ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئەنئەنىۋى فېئودالىق ئىقتىسادىي ئارىلىشىش مەسىلىكىنىڭ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى ۋە ئوبوروتىغا كۈنسايىن پايدىسىز تەسىر كۆرسىتىشىگە سەۋەبچى بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش مەشغۇلاتىدا كۆپرەك ئەركىنلىك بولۇشىنى تەلەپ قىلىۋاتاتتى. ۋاڭ ئەنشىنىڭ بۇ جەھەتتىكى قارىشى دەل مۇشۇ ئوبىيېكتىپ ئىقتىسادىي شارائىتنىڭ ئىنكاسى ئىدى.

ئۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغان ئىقتىسادىي كۆز قارىشى «قوشۇۋېلىشنى چەكلەش»ئىدى. ئۇنىڭ قوشۇۋېلىشقا قارشى تۇرۇش ئىدىيىسى مۇنۇ خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە: بىرىنچى، بۇ قوشۇۋېلىشقا قارشى تۇرۇش ئىدىيىسىنى ئۆزى يۇرگۈزگەن بىرمۇنچە ئىقتىسادىي ئىسلاھات تەدبىرلىرىگە سىڭدۈرگەن. مەسىلەن، تەڭشەپ يۆتكەش نىزامى ۋە سودا نىزامى سودىگەرلەر كاپىتالىنىڭ قانۇنلۇق دەخلى-تەرىپىنى كاپىتالىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جاۋابكارلىقىنى توسۇيتتى، ھاشارنى يېنىكلىتىش نىزامى چوڭ پومېشچىكلار گۇرۇھىنى ئاتالمىش «كۆچ - كوسۇنلۇك ئائىلىلەر» نىڭ ئالغان مەنپەئىتىنى ئاجىزلىتىپ، ئوتتۇرا - كىچىك پومېشچىكلارنىڭ زىيىنىنى تولدۇراتتى، يەر ئۆلچەپ، باج تەڭشەش نىزامىمۇ شۇنداق ئىدى. ئىككىنچى، قوشۇۋېلىش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارغا ھەممىسى زوراۋان ئائىلىلەردىن بولۇشى ناتايىن ئىدى، ئەگەر ئۇلارنى دۆلەت ئۆز ئەركىگە قويۇۋەتسە، «يېزا - ياپان، كوچا - كويلاردىكى چىغايلار ئۆز مەيلىچە بۇلاردىن پايدىلىنىپ، پايدا - مەنپەئەتىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالاتتى» («ۋاڭ-لىنچۇەن ئەسەرلىرى»)، يەنى سودىگەرلەر ۋە ھاللىق ئائىلىلەرمۇ دېھقانلارنى قوشۇۋالاتتى. بۇ ئىنتايىن چوڭقۇر ھەم دانا كۆز قاراش بولۇپ، ئۇ ئۆز ئەركىگە قويۇۋېتىش قوشۇۋېلىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، قوشۇۋېلىشنى «ئېسىلزادىلەر، كۈچلۈكلەر، ئۆلىمالار، كاتتىلار» لا قىلمايدۇ دېگەنلىكتۇر. ئۈچىنچى، ئۇنىڭ قوشۇۋېلىشقا قارشى تۇرۇش تەدبىرى سىياسىي جەھەتتە يۇقىرى بېسىم ئىشلىتىش ئەمەس، بەلكى مالىيە جەھەتتە سىلىق سىلىش ياكى باشقا چارىلەر ئارقىلىق ۋاستىلىك يوسۇندا چەكلەشتىن ئىبارەتتىدى. بىراق بۇ تەدبىرىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق يېتىشسىزلىكى بولۇپ، بۇ تەدبىرلەر پەقەت قوشۇۋالغۇچىلارنىڭ بىرەر تال مويىغىلا زىيان سالغانچىلىك بىر ئىش ئىدى، خالاس. ۋاڭ ئەنشىنىڭ قوشۇۋېلىشقا قارشى تۇرۇلغان جاراڭلىق شۇئارى تۇزۇككىنە نەتىجە ھاسىل قىلالمىغان ۋە شۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ۋاڭ ئەنشىنىڭ مالىيە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەنلەر سىناپ يۈرگۈزگەن، ياكى شۇ چاغدىكى باشقا كىشىلەر ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇ پەقەت بۇرۇنقىلارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋە زامانداشلىرىنىڭ مۇۋاپىق تەكلىپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، بۇلارنى ئومۇملاشتۇرغان ھالدا ئىجرا قىلغان ۋە ئۇنىڭدىن كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلغان. ئۇنىڭ تۆھپىسى ئەنە شۇ ئىدى. بولۇپمۇ

ئۇنىڭ «مالىيە باشقۇرۇش» ۋە «قۇرۇشۇۋېلىشنى چەكلەش» ئىدىيىسى ھېئودالىزم دەۋرىدىكى جۇڭگودا ئالاھىدە كۈچلۈك بىر ئىش ئىدى.

مەرتىۋىلىكلەر بىلەن مەرتىۋىسىزلەرنى باراۋەر قىلىش، باي-كەمبەغەللىكنى تەكشەش بۇ، ھېئودالىزم جەمئىيىتى دەۋرىدە جۇڭگو دېھقانلار سىنىپىنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ئىنقىلابىي شوئارى. مەرتىۋىلىكلەر بىلەن مەرتىۋىسىزلەرنى باراۋەر قىلىش، باي - كەمبەغەللىكنى تەكشەشنى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىدە ئۆتكەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىلىرى — جۇڭ شياڭ، ياڭ مۇلار تۇنجى قېتىم مۇكەممەل شوئار سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان.

«مەرتىۋىلىكلەر بىلەن مەرتىۋىسىزلەرنى باراۋەر قىلىش» شوئارى ھېئودالىق تەبىقە پەرقىدە قارىتا قويۇلغان. باي - كەمبەغەللىكنى تەكشەش شوئارى بولسا، ھېئودالىق پەرمۇلۇكچىلىكى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بايلىقنىڭ تەكشى بۆلۈنمەسلىكىگە قارىتا قويۇلغان. جۇڭگونىڭ ھېئودالىزم جەمئىيىتىدە، ھېئودالىق تەبىقە تۈزۈمى ۋە «بايلار مىڭلاپ - مىڭلاپ يەرلەرنى قوشۇۋالغان، گادايلارنىڭ پۈت سالغۇدەك يېرىمۇ بولمىغان» («خەنىنامە. ئوزۇق - تۇلۇك ۋە پۇل - مال») ئەھۋال ئىنتايىن ئىدى. يەنە كېلىپ، ھېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئالدىنقى دەۋرلىرىدە قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ قالدۇقلىرى تېخى ئىنتايىن دەرىجىدە ساقلانغان، مەسىلەن، غەربىي خەن دەۋرىدە قۇللارنى «ئات - كالا قاشالىرىغا سولاپ» ساتىدىغان قۇل بازارلىرى بار ئىدى. («خەننامە. ۋاڭ مائىڭنىڭ تەرجىمھالى») شەرقىي خەن دەۋرىدە زوراۋان پومېشچىكلار مىڭلىغان قۇللارغا ئىگە بولىدىغان، ئون مىڭلىغان «يانچى» لارنى ئۆز چاڭگىلىدا تۇتىدىغان («كېيىنكى خەنىنامە. جۇڭ چاڭتۈڭنىڭ تەرجىمھالى») ئەھۋاللار ئومۇمىيۈزلۈك ئىدى. تاكى سۇڭ، يۈەن دەۋرلىرىگىچە قارا بۇدۇنلەر، ئاتا-مىراس تېجىمەل ۋە قۇللار ناھايىتى كۆپ ئىدى، كەڭ يەرسىز دېھقانلار يانچىلار ئورنىدا تۇراتتى. مەرتىۋىلىكلەر بىلەن مەرتىۋىسىزلەر ئوتتۇرىسىدىكى تەبىقە پەرقى ۋە دېھقانلارنىڭ قولىدا يەرنىڭ ناھايىتى ئازلىقى ياكى ھېچقانداق يەر بولماسلىقى دېھقانلار سىنىپى ئۈچۈن ئېغىر جىسمانىي ۋە ئىقتىسادىي زۇلۇم بولۇپ قالغانىدى. ھېئودالىزم جەمئىيىتىدە، بايلىق بىلەن مەرتىۋىلىك، كەمبەغەللىك بىلەن مەرتىۋىسىزلىك بىر - بىرىدىكە زىنج باغلانغانىدى. دېھقانلار سىنىپى جىسمانىي زۇلۇمغا قارشى ئۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىقتىسادىي زۇلۇم ۋە ئېكسپلاتاتسىيىگە گىرىپتار بولۇشنىڭ قارشى ئۇراتتى. «باي - كەمبەغەللىكنى تەكشەش» شوئارى ئەنە شۇ بايلىقنىڭ تەكشى تەقسىم قىلىنماسلىقىغا قارىتا قويۇلغان. شۇ تۈپەيلى، چىن - خەن سۇلالىلىرىدىن سۇڭ سۇلالىسىغىچە بولغان ئىككى مىڭ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، دېھقانلار سىنىپى جىسمانىي ئەركىنلىك ۋە يەر - زېمىنغا ئوخشاش بايلىقلارنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا ئۈزلۈكسىز كۈرەش ئېلىپ بارغان.

قوزغىلاڭچى دېھقانلارنىڭ «مەرتىۋىلىكلەر بىلەن مەرتىۋىسىزلەرنى باراۋەر قىلىش، باي - كەمبەغەللىكنى تەكشەش» دېگەن بۇ ئىنقىلابىي شوئارى مەلۇم تەرەققىيات جەريانىنى بېسىپ ئۆتكەن. چىن خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى چېن شېڭ: «خان - بەگ، ۋەزىر - سەركەردە لەرنى يېرىپ تېرەپ قويغانمىكەن!» دېگەن («تارىخنامە. چېن شېڭنىڭ ئائىلە نەسەبى»)

بۇ مەرتەۋىلىكلەر بىلەن مەرتەۋىسىزلىك مەڭگۈ ئۆزگەرمەستۇر دېگەن قاراشنى ئىنكار قىلالمايلىقتۇر. شەرقىي خەن دەۋرىدە سېرىق يۇغلىقلىقلار قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلغان جاڭ جياۋ تەڭلىك يولى دېگەن شۇئار بىلەن ئاممىنى سەپەرۋەر قىلغان ۋە ئويۇشتۇرغان، ئۇنىڭ «تەڭلىك دەستۇرى» دېگەن كىتابىدا «ئىنسانلار مەرتىۋىلىكلەر ۋە مەرتەۋىسىزلەر دەپ ئايرىلمايدۇ، ھەممىسىنى تەڭرى ياراتقان» دېيىلگەن. بۇ، دېھقانلارنىڭ ھەممە كىشى باراۋەر بولۇش كەرەك دېگەن تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. «تەڭلىك دەستۇرى» دا بايلارنىڭ جنايىتى كۆرسىتىلىپ: «مىليونلاپ دۇنيا توپلاش» نى «تەڭرى راۋا كۆرمەيدۇ، يەر يۈزى ئەيىبلەيدۇ، ئەل ئۆچ كۆرىدۇ» دېيىلگەن، بۇنىڭدىن «باي ـ كەمبەغەللىكنى تەكشەش» ئىدىيىسىنىڭ بىخ سۈرۈپ چىقىشلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە پارتلىغان ۋاڭ شيەنجى، خۇاڭ چاۋ باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىدا، ۋاڭ شيەنجى ئۆزىنى «تەڭرى ئوردىدا تەڭداشسىز» دەپ ئاتاپ، بۇيۇك ساڭگۇن» («ئۆرنەك») دەپ ئاتاپ، كىشىلەر ئارىسىدىكى بايلىق تەقسىماتىدىكى تەڭسىزلىكنى تەڭرى نامىدا تۈگەتمەكچى بولغان. سۇڭ سۇلالىسىدىن كېيىن، «باراۋەرلىك»، «تەڭ تەقسىم قىلىش» دېگەن غۇۋا تەلەپلەر تەرەققىي قىلىپ بىرقەدەر كونكرېت بولغان «مەرتەۋىلىكلەر بىلەن مەرتەۋىسىزلەرنى باراۋەر قىلىش»، «باي ـ كەمبەغەللىكنى تەكشەش» دېگەن شۇئارغا ئايلانغان. مىلادى 993 ـ يىلى، سىچۈەننىڭ چىڭشىن دېگەن جايىدا پارتلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىلىرى ۋاڭ شياۋبو، لى شۈن قاتارلىقلار بىرىنچى بولۇپ «باي ـ كەمبەغەللىكنى تەكشەش» مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ۋاڭ شياۋبو ئاممىغا: «مەن باي ـ كەمبەغەللىك ئوتتۇرىسىدىكى تەڭسىزلىك ئۇستىدە قايغۇرمەن، ئەمدى مەن سىلەر ئۈچۈن بۇ تەڭسىزلىكنى يوقىتىمەن» (ۋاڭ بىجى «يەنشۇيەن خاتىرىلىرى» 8 ـ جىلد) دەپ جاكارلىغان. ۋاڭ شياۋبو ھەققانىيەت يولىدا قۇربان بولغاندىن كېيىن، لى شۈن «باي ـ كەمبەغەللىكنى تەكشەش» شۇئارىنى قىسمەن دەرىجىدە ئەملگە ئاشۇرغان، پومېشچىك ـ بايلارغا مال ـ دۇنياسى ۋە ئاشلىقىنى مەلۇم قىلدۇرۇپ، ئۆز ئائىلىسىگە يېتەرلىك قىسمىنى قالدۇرۇپ، قالغىنىنى «بىرنى قويماي ئاجىز ـ ئورۇقلارنى كەڭ كۆلەمدە قۇتقۇزۇشقا ئىشلەتكەن» (شېن كو «مېڭشى خاتىرىلىرى»). 1120 ـ يىلى، مۇجۇڭنىڭ چىڭشى دېگەن جايىدا (ھازىرقى جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ چۈنئەن ناھىيىسى) پارتلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىسى فاڭ لادىن ئارقىلىق ئاممىنى ئويۇشتۇرۇپ، ئۆزى چۈقۇنغان مانى دىنىي ئەقىدىسى بويىچە: «مۇبادا قانۇن ئادىل بولسا، يۇقىرى ـ تۆۋەنلىك بولمايتتى» (جۇاڭ جيۇ: «ئەرزىمەس مۇلاھىزىلەر») ـ دەپ، ھەممە كىشىنىڭ باراۋەر بولۇشىنى تەرغىپ قىلغان، يەنى ھەممە ھەقنىڭ باراۋەر بولۇشىنى، مەرتەۋىلىك بىلەن مەرتەۋىسىزلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى يۇقىتىشنى تەشەببۇس قىلغان. 1130 ـ يىلى، ۋۇلىڭ (ھازىرقى خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ چاڭدې دېگەن جايى) دا پارتلىغان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىلىرى جۇڭ شياڭ، ياڭ مۇلار «مەرتەۋىلىك بىلەن مەرتەۋىسىزلىك، باي ـ كەمبەغەللىك دەپ ئايرىغان قانۇن ئۇغرا قانۇن ئەمەس، بىز قانۇن يۇرگۈزسەك، مەرتەۋىسىزلەر بىلەن مەرتەۋىلىكلەرنى باراۋەر

قىلمىمز، باي ـ كەمبەغەللىكنى تەكشىلەيمىز» («ئۇچ سۇئالىمىزغا جاۋاب ئىنتىلىش توغرىسىدا») دەپ، «مەرتىۋىلىكلەر بىلەن مەرتىۋىسىزلەرنىڭ باراۋەر قىلىنىش، باي ـ كەمبەغەللىكنى تەكشەش» دېگەن بۇ ئىنقىلابىي پروگراممىنى مۇكەممەل يوسۇندا ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ شوئار دېھقانلارنىڭ ئۆزاق مۇددەتلىك چېنىقىشى ئارقىلىق، ئىدىيىۋى ئاڭ جەھەتتە ئۆسۈپ، كۆرەشنىڭ تىغ ئۇچىنى بىۋاسىتە ھالدا فېئودالىزم تۈزۈمىگە قاراتقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ، جۇڭگو دېھقانلار سىنىپىنىڭ كۆرەش تارىخىدىكى بىر تەرەققىيات. دېھقانلار سىنىپىنىڭ «مەرتىۋىلىكلەر بىلەن مەرتىۋىسىزلەرنى باراۋەر قىلىش، باي ـ كەمبەغەللىكنى تەكشەش» نى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى كۆرىشى جۇڭگو فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. خۇددى ماۋ زېدۇڭ ئېيتقاندەك: «جۇڭگونىڭ فېئودالىق جەمئىيىتىدە دېھقانلارنىڭ ئەنە شۇنداق سىنىپىي كۆرەشلىرى، ئەنە شۇنداق قوزغىلاڭلىرى ۋە ئەنە شۇنداق ئۇرۇشلىرىلا تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ھەقىقىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولغانىدى. چۈنكى ھەر قېتىمقى چوڭراق دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى ۋە دېھقانلار ئۇرۇشلىرىنىڭ نەتىجىسىدە شۇ چاغدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلىقىغا زەربە بېرىلگەن، شۇنىڭ بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىمۇ ئاز ـ تولا ئالغا سۈرۈلگەنىدى.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 2 ـ تۇم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 1136 ـ 1137 ـ بەتلەر)

چىن لياڭ (1143 ـ 1194)، ۋۇ جۇنىڭ يۇڭكاڭ دېگەن جايىدىن (ھازىرقى جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ يۇڭكاڭ ناھىيىسى)، جەنۇبىي سۇڭ خاندانلىقى دەۋرىدە تۇغۇلغان مەشھۇر تەرەققىپەرۋەر مۇتەپەككۇر، يۇڭكاڭ ئىلمىي ئېقىمىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى. چىن لياڭ جۇرجىتلارغا قارشى كۈرەش قىلىش يولىدا ئۆمۈرۋايەت چېپىپ، سۆرەن ـ چۇقان كۆتۈرگەن، سىياسەت ئىللەتلىرى ئۈستىدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدا خانغا نەچچە رەت تەكلىپ سۇنغان، بىراق بۇ تەكلىپلەردىن بىرىمۇ قوبۇل قىلىنمىغان. چىن لياڭ «ئىش ئۇنۇمى» گە ئەھمىيەت بېرىپ: «ئۇنۇمنىڭ چېكىنى چىقىرىش ئەخلاقلىقنىڭ ئىپادىسى؛ ئىشنىڭ دېكىنى چىقىرىش قائىدىلىكنىڭ ئىپادىسى» («تۆت خاندانلىقنىڭ ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرى») 56 ـ يۆگەم، «لۇڭ چۆەنىڭ ئىلمىي تەكشۈرۈشى») دېگەن. ئۇ جەنۇبىي سۇڭ خاندانلىقىنىڭ ئىدىئالىزملىق قائىدىچىلىكىگە قەتئىي قارشى تۇرۇپ، جۇشى بىلەن بىرقانچە يىل بىۋاسىتە مۇنازىرە ئېلىپ بارغان، ئۇ ئەينى زامانىدا جۇشىنىڭ ئىدىئالىزمچە قائىدىچىلىكىگە قارشى تۇرۇشتا پوزىتسىيىسى ئەڭ قاتتىق، ئەڭ روشەن بولغانلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇنىڭ «لۇڭچۆەن ئەسەرلىرى» دېگەن ئەسىرى بار.

چىن لياڭنىڭ ھاياتى سىياسىي جەھەتتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى قايتۇرۇۋېلىشنى باشتىن ئاخىر قەتئىي تەشەببۇس قىلغانلىقى ۋە ئېلىم جەھەتتە قائىدىچىلىككە رەددىيە بېرىشتە چىڭ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئىقتىسادىي ئىدىيە جەھەتتە توختالغان دائىرىسى ئانچە كەڭ بولمىغان، پەقەت تۆۋەندىكىبىرقانچە تەرەپنىلا ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

چىن لياڭ «ئىش ئۇنۇمى» نى تەرغىپ قىلىپ، نام ـ مەنپەئەت كىشىلەرنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ھاياتىدا تېزگىنلەش رولىنى

ئويناپدۇ، ماددىي بايلىق ئەخلاقنىڭ ئاساسىي دەپ قارىغان، ئەگەر خەلق «ئۆز كۈچىنى ئۆز كەسپىگە سەرپ قىلىپ، جاپا - ھالاۋەتتە بىللە بولسا، بىر - بىرىنىڭ ھال - دەردىگە يەتسە، دەردەمەن - ئەرزمەنلەر تۈگەپ، ئادىللىق ھۆكۈم سۈرسە»، «پۇقرالار ئامان - ئېسەن بولغان، ئەدەب - ئىنساب راۋاج تاپقان» («لۇغۇچۇەن ئەسەرلىرى»، «چىنۇ شېۋ ئايمىقىلىق زۇك چىگىنى ئۇزىتىش مۇراسىمىغا سۆز») تىنچلىق ھالىتى بارلىققا كېلىدۇ، دېگەن. چۈنكى، ئۇنىڭ قارىشىچە، «مال - بايلىق - كىشىلەرنىڭ جېنى» («لۇ ئىگىيۇەنگە بېغىشلىما»)، مال - بايلىقنىڭ بار - يوقلۇقى، ئاز - كۆپلۈكى كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان جانجان ئىشى، يەنى ئۇنىڭ گېپىچە بويىچە ئېيتقاندا، «كىشىلىك يولى». ئۇ يەنە، ئەۋلىيالارنىڭ ئاتالمىش «رەھىمدىللىك - ئىنساب» دېگەنلىرى «قۇرۇق گەپ بىلەن تەسىر كۆرسىتىۋاتقان نەرسە ئەمەس، كىشىلىك يولىمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدۇ». بۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىر دەۋردە ئۆتكەن يې شىنىڭ «مەنپەئەت بولماسا، كىشىلىك يولى دېگەن نەرسىمۇ ئەھمىيەتسىز قۇرۇق گەپ بولۇپ قالىدۇ، خالاس» (يۇقىرىقى كىتابتىن) دېگەن گېپىن بىر يەردىن چىقىدۇ. ئۇ، خۇسۇسىي بايلىقنىڭ ئېشىش سەۋەبىنى «ئائىلىنى تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچانلىق بىلەن گۈللەندۈرۈش» («ۋاڭ داۋفۇبېگىمنىڭ ئانىسى مەرھۇم ئايپا قا تەزىيەنامە»)، «بىر تېنىن - بىر تېيىندىن يېغىش» («خۇ ھەزرەتنىڭ مەقبەرىسىگە يېزىلغان خاتىرە»)، يەنى تىرىشچانلىق - ئىقتىسادچانلىق بىلەن بايلىق غەملەش دەپ كۆرسەتكەنلىرى باشقا، فەن لى، بەي گۈيلەرنىڭ «چەكلەش، قويۇپ بېرىش، ئېچىش - يېپىش» ئۇسۇلىنى تىلغا ئالغان، دېمەك، ئۇ كۆڭزىچىلارنىڭ ئەنئەنىۋى كۆز قارىشىنىڭ چەكلىمىسىدىن چىقىپ كەتكەن.

- بايلىق تەقسىماتى جەھەتتە، ئۇ «ھايا تلىقتا نەپسى بولماي مۇمكىن ئەمەس، نەپسى بولمىدىكەن، ھەسەتخورلۇق بولماي مۇمكىن ئەمەس» («لى سۇڭجۇڭ بېگىمنىڭ ئانىسى مەرھۇم ئايمىغا تەزىيەنامە») دېگەنىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، «شۇكۇر قىلساڭ، قانائەت ھاسىل قىلسەن» (يۇقىرىقى كىتابتىن) دەپ قارىغان. شۇ سەۋەبلىك، ئۇ «نەپسى»نى يېغىش ئۆلچىمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، خان - پادىشاھلاردىن «نەپسىنىڭ كەينىگە كىرىپ كەتمەسلىك»، «مال - دۇنياغا بېرىلىش نىيىتى» نى «پۇقرالارنى ئاچ - يالىڭاچ قالدۇرماسلىق» چەكلىمىسى ئىچىدە تىزگىنلەشنى تەلەپ قىلغان («لۇغۇچۇەن ئەسەرلىرى» 9 - جىلد «تەرىقەت يولىنى يۈرگۈزۈش زور ئۇنۇم بېرىدۇ»)؛ ئەمەلدار ۋە ئۇقۇمۇشلۇق زاتلاردىن خان بىلەن مەنپەئەت تالاشماسلىقنى تەلەپ قىلىپ، پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا «ئۆز قايا شىلىرى ۋە خان ئالىيلىرىغا ۋاپاسىزلىق قىلىپ قويۇشتىن خالى بولالايدۇ» غانلىقىنى ئېيتقان (يۇقىرى كىتابتىن)، شۇنىڭدەك پۇقرالاردىن «ئۆز نەپسىنىڭ كەينىگە كىرىپ كەتمەسلىك، ھەممە ئىشتا ئۇلۇغلارغا بويسۇنۇش»نى تەلەپ قىلغان («سوئال - جاۋاب» 2 - قىسىم)، شۇڭا، ئۇ بايلىق كىشىلەردە كەم بولسا بولمايدىغان نەرسە دەپ قارىغان بولسىمۇ، لېكىن «يۇقىرى - تۆۋەن، چوڭ - كىچىكنىڭ ئۆز نېسىۋىسى بولىدۇ؛ بۇنىڭ ئىشقا ئېشىش - ئاشماسلىقى ئۇنىڭ پەزىلەتلىرىگە باغلىق» (يۇقىرىقى كىتاب) دېگەن، بۇ دېمەك، فېئودالىق تەبىقە مەرتىۋىسى بويىچە تەقسىم قىلىش دېمەكتۇر.

سودىغا مۇئامىله قىلىش جەھەتتە، چېن لياڭ شۇ زامانىدا ئىقتىدارلىق دېھقانچىلىققا ئېتىبار بېرىپ، سودىغا سەل قاراش كۆز قارىشىدىن ھالقىپ چىقىپ، «تېرىقچىلىق بىلەن سېتىقچىلىق بىر نەرسە»، «سېتىقچىلىق تېرىقچىلىققا تايىنىپ ئۆرە تۇرىدۇ، تېرىقچىلىق سېتىقچىلىققا تايىنىپ ماڭىدۇ، تېرىقچىلىق بىلەن سېتىقچىلىق بىر - بىرىنى تولۇقلاشنى، بىر - بىرىگە زىيان كەلتۈرمەسلىكنى مەقسەت قىلمىقى لازىم» («تۆت ئىلمەت») دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ شىمالىي سۇڭ سۇلالىسىدىن بۇيانقى «جاھاندىكى باي سېتىقچىلار بىلەن كاتتا ئائىلىلەرنى قاقشاتىشقا قوشۇلماسلىق» سىياسىتىنى ياقتۇرغان، شۇڭا ۋاڭ ئەنشىنى «مايسا سىياستى ھالىق پۇقرالارغا سوققا بېرىدۇ، تەكشەپ يۆتكەش نىزامىغا لايىقدا باھا بېرەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ سودىغا ئېتىبار بېرىش كۆز قارىشى ناھايىتى روشەن ئىدى. چېن لياڭ ھەتتا شۇ چاغدىكى ئالىي ھۆكۈمرانلارغا ئاگاھ بېرىپ، «پۇقرالارغا نەپ بېرىش كېرەك، بايلارغا بەش يىللىق جۇغلانما بولمىسا، باج - سېلىقنى ئېغىرلاتماسلىق كېرەك، چوڭ سېتىقچىلار زور بايلىق توپلىمىسا، دۆلەت كۈنسايىن خاراب‌لىشىپ كېتىدۇ» (يۇقىرقى كىتابتىن) دېگەن، دېمەك، ئۇ بايلار ۋە چوڭ سودىگەرلەرگە مەنپەئەت يەتكۈزۈش سىياسىتىنى دۆلەتنىڭ ياخشى - يامان بولۇش يۈزىسىگىلىكىگە كۆتۈرۈپ تونۇغان.

شەخسلەرنىڭ قەرز بېرىپ، ئۆسۈم ئېلىشى توغرىسىدا چېن لياڭمۇ «تۆۋەندىكى كىشىلەرگە قەرز بېرىپ، ئۇلاردىن ئۆسۈم ئېلىش»، «بىر - بىرىگە مەنپەئەت يەتكۈزۈش» «بار - يوقنى تەكشەش» روھىغا ئۇيغۇن كېلىدۇ دەپ قارىغان. شەخسلەرنىڭ قەرز بېرىپ، ئۆسۈم ئېلىشىنى قۇۋۋەتلەيدىغان كۆز قاراش ئېلىمىز ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخىدا بىرقەدەر بالدۇر ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

چېن لياڭنىڭ سۇڭ دەۋرىدىكى مالىيە ھوقۇقىنى «يۇقىرى چاڭگىلىغا ئېلىۋالمىدىغان» يەنى مەركەزگە ھەددىدىن زىيادە مەركەزلەشتۈرۈۋالمىدىغان مالىيە-مەمۇرىي فاڭجېنغا قارشى تۇرۇپ، ئۇلايەت، ناھىيىلەرگە يېتەرلىك ھوقۇق بېرىلمىسە، ئۇلار ئۆرلۈك سىياسەتلەرنى يولغا قويۇشتە تۆرتكىلىك رول ئويناپ قالمايدۇ، نەتىجىدە ئۇلايەت، ناھىيىلەر ھەر خىل قوشۇمچە باجلارنى ئېلىش ئۆسۈلى، مەسىلەن، باج - ئىجارىسىنى كۆپەيتىش، خەزىنىنى پۇچىلاش، ئاشلىقنى يۇقىرى باھادا سېتىش، تاپان ھەقىقى ئېلىش قاتارلىق ئۆسۈللار ئارقىلىق ئۆزىنىڭ مالىيە قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلمىدۇ، شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ سېلىقى ئېشىپ، دۆلەت ئاجىزلىشىدۇ، خەلق جان باقالمايدۇ، دەپ كۆرسەتكەن. شۇڭا ئۇ ھەرقايسى ئۇلايەت، ناھىيىلەرگە بىر قىسىم مالىيە ھوقۇقى بېرىشنى، «ئۇلايەت، ناھىيىلەرنى قىسىش ھېسابىغا بېيىش» («شىياۋزۇڭ خانىغا سۇنۇلغان 1 - خەت») چارىسىنىڭ ئورنىغا «ئۇلايەت، ناھىيىلەرگە ئېشىلتىش ھوقۇقىنى بېرىش» فاڭجېنىنى دەسستىشنى تەكلىپ قىلغان.

چېن لياڭنىڭ مەنپەئەتپەرەسلىكىنى تەرغىب قىلىپ، جۇشىنىڭ تەكرىنىڭ يولى، كېشىلىكنىڭ ئەپسى بولىدۇ، دەيدىغان سەپسەتىسىنى تەنقىد قىلىغانلىقى تارىختا ئىلغارلىق ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ سودىغا سەل قارايدىغان

ئەنئەنىۋى كۆز قاراشقا قارشى تۇرۇپ، شەخسلەرنىڭ قەرز بېرىپ، ئۆسۈم ئېلىشىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى شۇ زاماندىكى تاۋار پۇل ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ تەبىقە بايلىقىنى دەرىجىسى بويىچە تەقسىم قىلىش توغرىسىدىكى پىكرى چىن خاندانلىقىدىن ئىلگىرىكى دەۋردىن بۇيان ئوتتۇرىغا چىققان فېئودالىزمچە تەقسىمات چۈشەنچىسىدۇر.

- يې شى (1150 — 1223) تەخەللۇسى جېكزې، لەقەمى شۇيشىن، يۇكجيالىق (ھازىرقى جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ يۇكجيا دېگەن يېرىدىن)، كاھىبەگ، چاغداۋۇل قاتارلىق ئەمەلدە بولغان، جەنۇبىي سۇڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى يۇكجيا ئىلىم ئېقىمىنىڭ ۋەكىلى، ئۇ جۇرجىتلارغا پائال قارشى تۇرۇشنى قۇۋۋەتلىگەن تەرەققىپەرۋەر مۇتەپەككۇر. ئۇنىڭ «شۇيشىن ئەسەرلىرى»، «شۇيشىن ئەسەرلىرىنىڭ ئىككىنچىسى»، «ئۆگىنىش خاتىرىلىرىگە كىرىش سۆز» دېگەندەك ئەسەرلىرى بار.

يې شى جۇكگونىڭ فېئودال پومېشچىكلار ئىقتىسادىي زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ، فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولۇپ قېلىۋاتقان دەۋردە ياشىغان. بۇ دەۋردە، چىن سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى دەۋردىن بۇيان ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي كۆز قاراشلارنىڭ رېئال تۇرمۇشتىكى داۋاملىق راۋاجلىنىۋاتقان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا ھەتتا چۈشەندۈرۈپ بېرىشكە قۇدرىتى يەتمەي قالغان. شۇڭا، بەزى ئىلغار مۇتەپەككۇرلارنىڭ كاللىسىدا ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي كۆز قاراشلاردىن گۇمانلىنىدىغان ياكى باشقىچە پىكىردە بولىدىغان قاراشلار پەيدا بولۇشقا باشلىغان. يې شى مانا شۇلارنىڭ بىرقىسمىدۇر. گەۋدىلىك ۋەكىلى. ئۇنىڭ بىرمۇنچىلىغان ناھايىتى مۇھىم ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي كۆز قاراشلارنى كۈچلۈك تۇردە تەنقىد قىلىپ، ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي كۆز قاراشلارغا قارشى كۈرەش قىلغان ئىلغار شەخس بولالىغانلىقى ئۇنىڭ جۇكگونىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخىدىكى ئورنىنى بەلگىلىگەن.

يې شى «مەنپەئەت يولى» نى تەشەببۇس قىلىپ، فېئودال ھۆكۈمرانلاردىن خەلقنىڭ ئىش - كەسىپلىك بولۇش ئىمكانىيەتلىرىنى كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلغان. ئۇ «مەنپەئەت» تۇرغۇسىدىن چىقىپ، «مالىيە مەنپەئىتىنى ئېغىرغا ئالماسلىق» دەيدىغان ئەنئەنىۋى قاراشنى تۈپتىن ئىنكار قىلىپ، ئەخلاقنى كۆككە كۆتۈرىدىغان ئىدىيىگە ئاساسەن «مەنپەئەت بولمسا، ئەخلاق - دىيانەت دېگەنلەر ئەھمىيەتسىز قۇرۇق گەپ بولۇپ قالمامدۇ» («ئۆگىنىش خاتىرىلىرىگە كىرىش سۆز» 2 -، 3 - جىلد، «خەنىنامە» 3 -) دەپ كۆرسىتىدۇ. ئۇ يەنىمۇ چۈشەنتۈرلاپ كىرىپ: «قەدىمكىلەردىن مالىينى ئوبدان باشقۇرماي تۇرۇپ ئەۋلىيا خان ۋە دانا ۋەزىر بولغىنى يوق» («شۇيشىن ئەسەرلىرىنىڭ ئىككىنچىسى» 2 - جىلد، «مالىيە تەدبىرلىرى») دېدى. بۇ ئۇنىڭ شەخسىي سۇڭ خاندانلىقىدا ئۆتكەن ۋاقتا ئەنشىنىڭ «مالىيە باشقۇرۇش دېمەك ئىنساپ دېمەكتۇر» دېگەن كۆز قارىشىدىن تېخىمۇ روشەن پوزىتسىيىدە بولغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ، «مالىيە باشقۇرۇش يېغىش - ئېلىشقا ئوخشىمايدۇ»، ھە دەپ قاقتى - سوقتى قىلىشنى مالىيە باشقۇرۇش دېگىلى

بولمايدۇ، دېگەن.

يې شى غولغا ئېتىبار بېرىپ، شاختا سەل قارايدىغان ئەنئەنىۋى قاراشقا ئوچۇق - ئاشكارا قارشى تۇرۇپ، چېرىك، تېرىقچى، ھۈنەرۋەن ۋە سېتىقچىلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئىجتىمائىي رولى بار، ئۇلارنى ئېتىبارلىق، ئېتىبارسىز دەپ ئايرىشقا بولمايدۇ، دەپ قارىغان. ئۇ «شاختى چەكسەپ، غۇلغا ئېتىبار بېرىش تۈغرا ئەمەس» دېگەن. بۇ، مىڭ يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن غۇلغا ئېتىبار بېرىپ، شاختا سەل قاراش كۆز قارىشىنىڭ ئوچۇق - ئاشكارا ئىنكار قىلىنغانلىقىدۇر. ئۇ ھەتتا سىياسىي جەھەتتە سودا - سانائەتچىلەرنىمۇ سىياسىي يۇقىرى تەبىقە ئىچىگە كىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان، بۇ، ئەينى زاماندا ئاجايىپ يۇرەكلىك ھالدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەكلىپتۇر.

يې شى «بايلار»نى پۈتۈن كۈچى بىلەن ئاقلىغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بايلار ۋىلايەت - ناھىيىلەرنىڭ ئۈلى، يۇقىرى بىلەن تۆۋەنـ ئىگىمۇ ئۈلى.» («شۇيشىن ئەسەرلىرىنىڭ ئىككىنچىسى» 2 - جىلد، «ئەلكۈن ئىشلىرى») يې شىنىڭ ئەزەلدىكى «بايلار» سودا - سانائەتچىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شىمالىي سۇڭ خاندانلىقىدىن باشلاپ (تاۋار ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلغانلىقتىن) بىرمۇنچىلىغان «باي ھۈنەرۋەنلەر»، «كاتتا سېتىقچىلار» بارلىققا كېلىپ، «بايلار» دېگەن ئاتالمىنىڭ ئىستىلىستىكىلىق مەزمۇنىدا كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش كېلىپ چىققان، يې شىنىڭ بايلارنى ئاقلاش كۆز قارىشىنى قوبۇل قىلغان ئاقلايدىغان قالاق كۆز قاراش دەپ قارىغىلى بولمايدۇ، ئۇ شىمالىي سۇڭ خاندانلىقىدىن باشلاپ ئوتتۇرىغا چىققان يېگىدىن كۆللىنىۋاتقان ھالىلىق شەھەر ئاھالىلىرى تەبىقىسىنى ياقلايدىغان بىر خىل پىكىر ئېقىمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، بىراق، ئۇنىڭ كۆز قارىشى تېخىمۇ روشەن، تېخىمۇ گەۋدىلىك بولغان، خالاس، ئۇ بايلارنى ئاقلىغانلىقى ئۈچۈن، يەرلەرنى قوشۇۋېلىشنى چەكلەشكىمۇ قارشى تۇرغان، بۇمۇ بۇرۇن كۆرۈلۈپ باقمىغان يېگى كۆز قاراش بولۇپ، يېگى ئىقتىسادىي شارائىتنىڭ مەھسۇلىدۇر، ئۇنى نوقۇل ھالدا فېئودال چوڭ پومېشچىكلار گۇرۇھىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىلىك ھەرىكەتلىرىنى ئاقلايدىغان كۆز قاراشلارغا ئاردىلاشتۇرۇۋەتكىلى بولمايدۇ.

يې شى تۆۋەنۋۈ ئىلغارلىك يەر تۈزۈمىنى تەنقىد قىلغان. ئۇ بۇرۇنقىلار ئوتتۇرىغا قويغان تۆۋەنلۈ ئىلغارلىك يەر تۈزۈمىنى كېيىنكىلەر ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بولمايدىغانلىقى تۇغرىسىدىكى سەۋەبلەرنى ئىخچام بايان قىلغان ۋە ئىشلەپچىقىرىش نۇقتىسىنەزەردىن تۆۋەنلۈ ئىلغارلىك يەر تۈزۈمىنىڭ ئەۋزەللىكىنى ئىنكار قىلغان. ئۇ: تۆۋەنلۈ ئىلغارلىك يەر تۈزۈمى بويىچە «ئىلىنغان ئاشلىق مىقدارى كېيىنكى دەۋرلەرنىڭكىدىن پەرقلەنمەيدۇ» دەپ كۆرسەتكەن، لېكىن، ئۇنىڭ سۇ قۇرۇلۇش تەدبىرلىرى ناھايىتى ئىلغارلىقنى كۆرسىتىدۇ، ئەمەلىيەتتە كېيىنكىلەرنىڭ سۇ قۇرۇلۇشى - سۇغىرىش تەدبىرلىرىدەك قولايلىق، تېجەشلىك ھەم كەڭ قوللىنىلىدىغان بولالمىغان. ئۇ تۆۋەنلۈ ئىلغارلىك يەر تۈزۈمى ئىدىيىسىنىڭ يەرلەرنى تەڭ تەقسىم قىلىش ۋە باي - كەمبەغەللىك پەرقىنى تۈگىتىش جەھەتلىرىدىكى ئىجابىي ئەھمىيىتىگە سەل قاراپ، پەقەت دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىلا باش قاتۇرغان، شۇڭلاشقا ئۇنىڭ كۆز قارىشىدا روشەن بىر

تەرەپلىملىك ساقلانغان. لېكىن، قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ توققۇز ئۇلۇغ شلۇك يەر تۈزۈمىنى تەنقىد قىلىپ، قەدىمكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە قارشى تۇرغان يېگانچە كۆز قاراش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يې شى «10 دىن بىر باج ئېلىش» تۈزۈمىنى «ئادەل تۈزۈم» دەپ ئىشەنگەن ئىنكاس قىلغان، ئۇ بۇنىڭغا كېينكىلەر قوغۇلاندى دۆلەتلەر خەلقىگە «تەربىيە ئېلىپ بارمىدى، ئۇلارنى باقمىدى، ئۇلارنىڭ بايلىقىغا كەمبەغەللىكى، قايغۇ ـ خۇشاللىقى بىلەن ھېچقانداق كارى بولمىدى، قولىدا بار نەرسىسىگە قاراپ ئېلىشنىلا بىلدى، ئۇلار نەدىمۇ 10 دىن بىر باج ئېلىش بىلەن چەكلىنىپ قالسۇن، ئاللىقاچان بۇنىڭدىن ئېشىپ كەتتى»، ھالبۇكى، بۇ «بىر خانغا باقىدىغان» شۇنچە چوڭ دۆلەتتە «30 دىن بىرنى ئالسىمۇ بولىدىغۇ» دېگەن سەۋەبتىن كۆزىستىدۇ. بۇ، كىشىلەر ئەزەلدىن مەپتۇن بولۇپ كېلىۋاتقان قەدىمكى «رەھىمدىللىك سىياسەت» بويىچە يېنىك باج ئېلىش تۈزۈمىگە بېرىلگەن رەددىيەدۇر. بولۇپمۇ ئۇ كېينكىلەرگە يولغا قويۇلۇۋاتقان باج ـ سېلىق تۈزۈمىنىڭ «قولىدا بار نەرسە سىگە قاراپ سېلىق ئېلىنىدىغان» تۈزۈم ئىكەنلىكىنى، «دۇنيانىڭ ھەممىسى بىر خانغا باقىدىغان» بولماسلىقىنى كېرەكلىكىنى كۆرسەتكەن، بۇ ئىككى خىل قاراش ئويغىتىش ئەھمىيىتىگە ئىگە بولغان قاراشتۇر.

مالىيە جەھەتتە، ئۇ «كىرىمگە قاراپ چىقىمنى بەلگىلەش» پرىنسىپىنىڭ ياخشى پرىنسىپ ئىكەنلىكىنى بەلگىلەپ ئاندى، ئاندىن بىلەن كىرىمنىڭ مۇۋاپىق ياكى نامۇۋاپىق يول بىلەن كىرگەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇش كېرەك، ئەگەر كىرىم زورلۇق بىلەن كېلىدىكەن، ئۇنداق كىرىم قانچىكى كۆپ بولسا، خەلقە شۇنچە كۆپ بالايىئاپەت كەلتۈرىدۇ، دەپ قارىغان.

بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يۇل، باھا، نوپۇس ۋە باشقا ئىقتىسادىي مەسىلىلەر توغرىسىدىمۇ ئۆز پىكىرلىرىنى قويغان، لېكىن بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭ ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي كۆز قاراشلارغا قارشى پىكىرلىرىنى تەرىپلىگەندەك تەرىپلەشكە ئەرزىمەيدۇ. يې شىنىڭ تەنقىد قىلغىنى مۇقەددەس دەپ قارىلىپ كەلگەن بەزى ئەنئەنىۋى ئەقىدىلەر بولۇپ، بۇنداق تەنقىد ئۇنىڭدىن بۇرۇن كەم ئۇچرايدۇ.

«بويا نەغمسى» بۇ، سۇڭ سۇلالىسى بىلەن يۈەن سۇلالىسى ئارىلىقىدا ئۆتكەن مۇتەپەككۇر دېڭ مۇ (1247 — 1306) يازغان شېئىر ۋە ماقالىلەر توپلىمىدۇر. دېڭ مۇ جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جېجياڭ ئۇلانكېسىنىڭ چېنەنتاڭ دېگەن جايىدىن، يۈەن سۇلالىسى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقاتقاندىن كېيىن، ئۇ جېجياڭنىڭ يۇيخاڭ دېگەن يېرىدىكى دادىسىنەن تېخىدا تەزكىدۇنيا بولۇپ ياشىغان، «بويا نەغمسى» نى ئۇ ئەنە شۇ تەزكىدۇنيا بولۇپ يۈرگەن چاغلىرىدا يازغان.

دېڭ مۇ بالىلىق چاغلىرىدىلا «جۇاڭزى»، «لېزى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى قىزىقىپ ئوقۇپ، تەرىقەتچىلەر ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان. «بويا نەغمسى» دېگەن بۇ كىتابتا قارىماقتا تەرىقەتچىلىك تەرغىب قىلىنغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، كىتابنىڭ ئورغۇن جايلىرىدىن مۇئەللىپنىڭ غايىلۈق دۇنيا، شىجائەت دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنى نىقاب قىلىپ تۇرۇپ، شۇ چاغدىكى سىلىي ئېزىلىش ۋە ئىجتىمائىي ئېزىلىش بولۇۋاتقان ۋېنا للىقنى تەنقىد قىلىۋاتقانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي غايىسىنى ئىپادىلەۋاتقانلىقىنى بىلىۋال

ھىلى بولىدۇ.

دېلك مۇ «بويا نەغمىسى» دېگەن ئەسىرلىدە ئۇيۇز ئارزۇسىدىكى «يۇكسەك ئەخلاقلىق دۇنيا» نى سۈرەتلىگەن. بۇ «يۇكسەك ئەخلاقلىق دۇنيا» دا ئىنجىتمائىنى ئىش تەقسىماتى، ھەركىمنىڭ ئۆز كەسپىي بار بولۇپ، ھەركىم ئۆز ئەمگىكى بىلەن ياشايدۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار ۋە تەييارتاپلار بولمايدۇ. بۇ يەردە ئومۇمنىڭ ئىشىنى قىلىدىغان «خان-پادىشاھ» ۋە «بەگ-تۆرىلەر» مۇ بار بولسىمۇ، بىراق ئۇلاردا ھېچقانداق ئىمتىياز بولمايدۇ، ئۇلار ئاددىي خەلقتىن ئانچە پەرقلەنمەيدىغان ئاددىي-سادىدا تۇرمۇش كەچۈرىدۇ: «قارا ئاش يەيدۇ، چاي ئىچىدۇ، يىمەك-ئىچمەكتە ئىسراپچىلىق قىلمايدۇ؛ يازلىقى كىيىملەردىن، قىشلىقى بۇغا تېرىسىدىن ئىشلەنگەن كىيىملەرنى كىيىپ يۈرىدۇ، ئارتۇقچە كىيىم-كېچەك ساقلىمايدۇ؛ كاتتا ئۆي-ئىمارەتلەرنى سالدۇرمايدۇ،» («خانلىق يولى») شۇنداق بولغاچقا، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭكىدەك خانلىق تالىشىدىغان، بەگ-بۇكۇتلەرگە خۇشامەت قىلىدىغان رەزىللىكلەر بولمايدۇ، خان-پادىشاھ ۋە بەگ-تۆرىلەرنىڭ ئۇلارنىڭ ماھارەت-ئىقتىدارىغا قاراپ كىشىلەر ئۆزى سايلاپ چىقىدۇ.

دېلك مۇنىڭ تەسۋىرلىدىكى بۇ خىل ئۇتۇپىيە ياشىلانغۇچ جەمئىيەتتىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئەھۋالىغا بەكمۇ ئوخشاپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزىمۇ «يۇكسەك ئەخلاقلىق دۇنيا» «كىشىلىكنىڭ باشلاپقىنى دەۋرى» دېگەن ئەقەدىمكى دۇنياغا ئوخشايدۇ، دەپ قاينىتا-قايتا ئېيتقان. ئەمما، دېلك مۇنىڭ XII، XIV ئەسىرلەردە بۇنداق خىيالىي تەسەۋۋۇرلاردا بولۇشىنى قەدىمكى دەۋرنى ماختاپ، تارىخىي چېكىنىش نەزەريىسىنى تەرغىب قىلغانلىق دېگەندىن كۆرە، ئۇنى بىر خىل سىلىشتۇرۇش، تەتۇرسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق ئېيتقان ئىدىيە دېيىشكە تېخىمۇ توغرا كېلىدۇ. شۇڭا، ئۇ «يۇكسەك ئەخلاقلىق دۇنيا»نى تەسۋىرلەپ كېلىپ، ئارقىدىنلا ئېيتقان ئىدىيەسىنى تەنقىد قىلىدۇ؛ چىن خانداناللىقىدىن كېيىنكى خانلارنىڭ ھەممىسىنى «جاھان بايلىقىنى قورۇتۇش ھېسابىغا ياشىغان»، «پۇتۇن ئىقلىمنىڭ كەڭ بايلىقىنى بىر كىشىنىڭ قىلۇالغان» («خانلىق يولى») ئەڭ چوڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى دېگەن؛

شۇ نەرسە يەنىمۇ بىلىنمۇاتىدۇ... بۇنداق تۇرۇقلۇق، ئەلىنى مەڭگۈ ئامان - ئېسەن قىلىمەن دېيىش مۇمكىنمۇ؟» («خانىلىق يۇلى»)، «پۇقرالارنىڭ ئېشىنى بۇلاۋاتسا، ئۇلار قانداقمۇ غەزەپكە كەلمەسۇن؛ ئۇلارنى ھالسىرىتىپ قويۇۋاتسا، قانداقمۇ قارشىمىسۇن. ئەلكۈننىڭ غوۋغا - توپىلىڭى ئۇلارنىڭ ئاش - ئوزۇقى بولۇۋېلىنغانلىقىدىن كەلگەن؛ ئەلكۈننىڭ خەۋپ - خەتىرى ئۆغدۇرۇشى ئۇلارنى ھالسىرىتىشتىن كەلگەن، ئاتالمىش پۇقرالارنىڭ غېمىنى يېگۈچىلەر پۇقرالارنى ھالسىرىتىپ، ئۆزلىرىنى خەۋپ ئىچىگە سالماقتا، تالان - تاراجلىق قىلىپ، غوۋغا ئىچىدە قالماقتا!» («ئەمەلدارلىق يۇلى») دېگەن. بۇنىڭدىن 700 يىل بۇرۇن تىڭ ئۇچى توغرىدىن توغرا فېئودالىار ئوردىسىغا، فېئودال خانلارغا قارىتىلغان مۇنداق سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بەكمۇ قەدىرلىك ئىش. بۇ ئەسەر ئۆزىدىن 300 يىل كېيىن ئۆتكەن خۇاڭ زۇڭشىنىڭ «بۇرۇنقى خانىلار» دېگەن ئەسىرىدىكى مەرىپەتچىلىك ئىدىيىسىنىڭ بېشارىتى ھېسابلىنىدۇ!

«بويا نەغمىسى»دە توغرىدىن توغرا تەنقىد قىلىنغىنى فېئودالىق مۇلۇكچىلىك ۋە فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى ئەمەس، بەلكى فېئودالىق جەمئىيەتتىكى خان - تۆرىلەردۇر. يەنە كېلىپ، ئۇنىڭدا ئاساسەن ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيە تۇرغۇسىدىن تەنقىد ئېلىپ بېرىلغان، شۇنداقلا سىنىپىسىز، ئېكسپىلاتاتسىيىسىز بولغان ئۇتوپىيىلىك جەمئىيەتنى كۆرسەتكەن ئارقىلىق ئۇنىڭ ئۆزىدە تەنقىد قىلىنىشغان رېئاللىق بىلەن قارىمۇقارشى قويۇلغان. بۇ خىل تەنقىد ئەمەلىيەتتە نۆۋەتلىك سىياسىي ئىدىيە دائىرىسىدىن چىقىپ كەتكەن. مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، «بويا نەغمىسى»دە خان - تۆرىلەردىن ئىبارەت فېئودالىق جەمئىيەتتىكى چوڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنى ۋەكىل قىلىپ تۇرۇپ، فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى تەنقىد قىلىنغان.

چیۇ جۇن (تەخمىنەن 1420 — 1495)، تەخەللۇسى جۇڭشېن، لەقىمى شېنىيەن، چیۇڭشەنلىك (ھازىرقى گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ چیۇڭشەن ناھىيىسىدىن)، ئالىملار ئۇنى چیۇڭتەي ئەپەندى دەپ ئاتايدۇ. چیۇ جۇن مىڭ سۇلالىسى جېڭتەيىنىڭ 5 - يىلى (1454 - يىلى) ئەمەلدارلىققا تەيىنلىنىپ، پايتەختتە ئىزچىل ئەمەل تۇتقان، ئەمىلى بىر - بىرلەپ ئۆسۈپ، ۋۇيىنگدىيەن قەسىرىنىڭ باش تۇشمىلى بولغان، ئۇنىڭ 160 جىلدلىق «بۇيۇك بىلىك يەشمىسىگە تولۇقلىما» دېگەن ئەسىرى بار، يېزىپ قالدۇرغان شېئىر - نەزمىلىرى «ھەزرىتى چیۇ ۋېنگۇڭنىڭ ئەسەرلىرى» دېگەن نام بىلەن توپلام قىلىپ چىقىرىلغان.

چیۇ جۇن، ئۆزىنىڭ دېيىشىچە، كىچىكىدىنلا تەتبىقاتچىلىققا بېرىلگەن، شۇڭا ئۇ «ئىقلىمدىكى ئۆي - ئوتاق ئىشلىرى، چېگرا يەرلەر ئىشلىرى، چارىكچىلىك ئىشلىرى، تۇز - تۆمۈر ئىشلىرى قاتارلىق ئىشلارنىڭ جىمىسىگە باش قاتۇرۇپ باقتىم» دېگەن. ئۇ 1487 - يىلى «بۇيۇك بىلىك يەشمىسىگە تولۇقلىما» دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ پۈتتۈرگەن، ئۇنىڭ ئىچىدىكى «دۆلەتنى مۇستەھكەملەش ئاساسى»، «مالىيىنىڭ قوللىنىلىشى» دېگەن ئىككى قىسمى 22 جىلدتىن تەركىب تاپقان. بۇ جىلدلاردا ئۇنىڭدىن بۇرۇن چىققان ئىقتىسادىي كۆز قاراشلار تۇرگە ئايرىلغان ۋە ئۆزىنىڭ كۆز قاراشلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي بايانلىرىغا چېتىلغان دائىرىلەرنىڭ كەڭلىكى ۋە

مىقدارىنىڭ كۆپلۈكىدىن ئىبارەتتى. XIX ئەسرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇرۇن بۇنىڭغا تەڭلەشتۈرگىلى بولىدىغىنى يوق. پەلسەپە جەھەتتە، ئۇ ئىككى سۇئال خانداللىقنىڭ قائىدىچىلىكىنى شەرھلىگەنلىكى ئۈچۈن، ئىقتىسادىي ئىدىيە جەھەتتە كۆڭزىچىلارنىڭ بەزى ئىقتىسادىي ئەقىدىلىرىنى كۆپ جايلاردا چۈشەندۈرۈپ ياكى قايتا شەرھلەپ ئۆتكەن، لېكىن بۇرۇن ئۆتكەن كىشىلەر تېخى تىلغا ئېلىپ باقمىغان يېڭى ئىقتىسادىي مەسىلىلەر ئوستىدە، بولۇپمۇ بەزى كونكرېت ئىقتىسادىي تەدبىر ئوستىدە بىر-مۇنچىلىغان قىممەتلىك پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان، ياكى بولمىسا كۆڭزىچىلارنىڭ بەزى ئەنئەنىۋى قاراشلىرىغا يېڭىچە ئىزاھات بەرگەن.

چيۇ جۇن «دبۇيۇك بىلىك» دېگەن كىتاب مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئارقىلىق جاھانىنى تەڭشەش يولىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ» دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇ مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش مەسىلىسىگە بەك ئەھمىيەت بەرگەن، ئۇ كۆڭزىچىلارنىڭ «بايلىقنى خەلق ئارىسىدا ساقلاش» دېگەن ئەنئەنىۋى ئىدىيىسىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش دېگەنلىك پۇقرالار ئۈچۈن مالىيە باشقۇرۇش دېگەنلىكتۇر، پۇقرالارنىڭ مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش دېگەنلىكتۇر (يۇقىرىقى كىتاب، 20 - جىلد) دەپ تەكتلىگەن. ئۇنىڭ نەزەرىدىكى «پۇقرا» ئاساسەن بايلار يەنى ئادەتتىكى پومېشچىكلار، جۈملىدىن تىجارەتچى پومېشچىكلار ۋە سودىگەرلەر ئىدى. ئۇ: «بايلار ۋە كاتتىلار ئاددىي پۇقرالارنىڭ تايانچىسىدۇر، دۆلەت بايلىقنى ئەنە شۇ پۇقرالاردا ساقلايدۇ» (يۇقىرىقى كىتاب 13 - جىلد) دەيدۇ. شۇڭا ئۇ «بايلارنى خاتىرجەم قىلىش» سىياسىتىنى تەكتلەپ، «بايلارنى چەكلەش» سىياسىتىگە قەتئىي قارشى تۇرغان، ئۇ: «نەزەر دائىرىسى تارلار بايلارنى چەكلەش بىلەن جان بېقىۋاتىدۇ»: «بايلاردىن ئېلىپ كەمبەغەللەرگە بېرىش بىلەن جاھانىنى ئوڭشىماقچى بولۇش قانداقمۇ مەنتىقىغە سىغسۇن!» دەيدۇ. ئۇ بايلارنى خاتىرجەم قىلىش ئىدىيىسىگە مۇناسىپ ھالدا، يەر مەسلىسىدە «ئەر بېشىغا يەر بۆلۈپ بېرىش نىزامى» (يۇقىرىقى كىتاب، 14 - جىلد)نى يەنى ھەربىر ئەر بېشىغا 100 مو يەرنى ئۆلچەم قىلىپ، مەلۇم ئالۋانىنى يۈكلەش نىزامىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ نىزام بويىچە بولغاندا، يېرى كۆپ، ئەر نوپۇسى ئاز ئائىلىلەرنىڭ يەنە يەر سېتىۋېلىشىغا يول قويۇلمايدۇ، ئارتۇق يەرلىرىنىڭ ھەر 200 موسىغا بىر ئەر ھېسابىغا ئالۋان يۈكلىنىدۇ ۋە ئالۋانىنى پۇل تۆلەش ئارقىلىق ئادا قىلىشقا بولىدۇ. يېرى ئاز، ئەر نوپۇسى كۆپ ئائىلىلەر ئارتۇق ئەر نوپۇسىنىڭ ئىككىسىگە بىر ئەر ھېسابىدا ئالۋان يۈكلىنىدۇ ۋە ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ ئالۋان ۋەزنىسىنى ئۆتەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئائىلىلەرنىڭ گۈللىنىش ۋە خارابلىشىش ئەھۋالى ئوخشاش بولمايدۇ، كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، بارا - بارا ئەر بېشىغا 100 مو يەر تەقسىملىنىدىغان ئەھۋال شەكىللىنىدۇ، بۇ لايىھە چوڭ پومېشچىكلار سىنىپى ۋە يەر - زېمىنلىك بايلار پۇقرالارنىڭ قولىدىكى نەق يەرلەر ئوستىدىكى ھوقۇق - مەنپەئىتىگە تەسىر يەتكۈزمەيدۇ، دېھقانلارنىڭ يەر مەسلىسىنى ھەل قىلىشتا ھېچقانداق رول ئوينىمايدۇ، لېكىن بايلار - كەمبەغەللەرگە چۈشىدىغان مالىيە سېلىقىنى تەڭشەشتە مۇۋاپىق جايلىرى بار.

چيۇ جۇننىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىڭ سودىگەرلەرنىڭ مەنپەئىتىگە ئەھمىيەت

بەرىدىغان تەرىپى دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك. بۇ «سېپتىقچىلىق سېپتىقچىلارنىڭ ئىشى» دەپ تەكىتلەپ، فېئودال ھۆكۈمەتنىڭ سودىگەرلەرنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، «سېپتىقچىلار بىلەن مەنپەئەت تالىشىش» قا قارشى تۇرغان، «سېپتىقچىلارنى ئېغىر ئىجارە - سېلىق بىلەن بوغىدىغان» سودىگەرچىلىكنى چەكلەش سىياسىتىنى ئېنىق ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتقان. بۇنىڭ بىلەن قالماي، ئەرزانلىغاندا ئېلىپ، قىممەتلىگەندە سېتىش، بېسىمدارلىق قىلىپ، باھا ئۆرلىتىپ سېتىش يولى بىلەن بېيىغان سودىگەرلەرنىڭ «كەمنېغەللىرىمۇ بىزنىڭ پۇقرايىمىز، بايلىرىمۇ بىزنىڭ پۇقرايىمىز» دەپ ئوچۇق ئېيتقان. بۇ خىل قاراش فېئودالىق جەمئىيەتتە كۆپ ئۇچرايدۇ.

ئۇنىڭ پۇل، مالىيە مەسىلىلىرى توغرىسىدىكى بايانلىرىمۇ مۇھىم ئورۇنىنى تۇتىدۇ. پۇلچىلىق ئىندىيىنى جەھەتتە ئۇنىڭ بۇرۇنقىلاردىن ئىلغار يېرى شۇكى، مېتال پۇل بىلەن قەغەز پۇل مەسىلىسىنى بايان قىلىشتا، ئۇ تاۋارنىڭ ئەمگەك قىممىتى توغرىسىدىكى كۆز قاراشىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «قەغەز پۇلنىڭ ئۆزىگە بىرلەچچە تېنىملىكلا نەرسە كېتىدۇ، لېكىن ئۇنىڭغا 1000 تېنىملىك نەرسىنى سېتىۋالغىلى بولىدۇ، ئەي! بۇ دۇنيادىكى نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى تەبىئەتتىن پەيدا بولىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئادەم كۆچىسى ئارقىلىق كېرەكلىك نەرسىلەرگە ئايلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى چوڭ، بەزىلىرى كىچىك بولىدۇ، بەزىلىرى سىلىق، بەزىلىرى يىرىك بولىدۇ، بۇلارنىڭ بەزىلىرىگە كۆپرەك كۈچ كېتىدۇ، بەزىلىرىگە ئازراق كۈچ كېتىدۇ، ئەگەر بۇ تەكەن كۈچكە قاراپ، ئۇلارنىڭ باھاسىنى بېرىلسە - تۆۋەن بولىدۇ، 1000 تېنىملىك يارايدىغان نەرسىنىڭ ھەممىسى چوڭ، ئۆزى سېپتا بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ جىسمى قىممەتلىك بولىدۇ، چۈنكى ئۇ بىرەر كۈنلۈك ئەجرى بىلەنلا پۈتۈپ چىقمايدۇ، دېمەك، كەڭ - تارلىقى 1 چى كەلمەيدىغان بىر پارچە قەغەز تۆت - بەش تېنىملىك يارىسا، ئۇنى شۇنچە پۇلغا سېتىشقا بولامدۇ؟» بۇ يەردە ئېيتىلمۇاتقان «نەرسە» ئەمگەك بىلەن ئىشلەپ چىقىرىلغان نەرسىنى كۆرسىتىدۇ، چۈنكى ئۇ ئادەم كۈچى ئارقىلىق «كېرەكلىك نەرسىگە ئايلىنىدۇ»، يەنى ئۇنىڭ ئىستېمال قىممىتى ئادەمنىڭ ئەمگىكىدىن ھاسىل بولىدۇ. تاۋار ھېسابلانغان «نەرسە»نىڭ قىممىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىنى ئۇنىڭغا «كەتكەن كۈچ» نىڭ ئاز - كۆپلۈكى يەنى سەرپ قىلىنغان ئەمگەك مىقدارى ياكى ئەمگەك ۋاقتى بەلگىلەيدۇ. تاۋار بىلەن پۇلنىڭ مۇناسىۋىتىدە ئۇ «نەرسە بىلەن پۇلنىڭ تەڭ قىممەتتە بولۇشى»نى تەكىتلەپ، پۇلنىڭ تولۇق قىممىتىگە ئەھمىيەت بەرگەن ۋە بۇ ئارقىلىق مېتال پۇل بىلەن قەغەز پۇلنىڭ مۇناسىۋىتىنى شەرھلىگەن، قەغەز پۇلغا تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرماسلىق مۇئامىلىسىگە قارشى تۇرغان، بۇ نەزەرىيە جەھەتتە توغرا بولمىسىمۇ، لېكىن شۇ شارائىتتا فېئودال پادىشاھ - خانلارنىڭ قەغەز پۇلنى قانالايمىقان تارقىتىپ، پۇل پاخالىلىقى سىياسىتىنى يولغا قويۇشىغا قارشى تۇرۇش جەھەتتە ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى، چىيۇ جۈن كىلاسسىك ئاساس قىلىپ، كۈمۈش پۇل، مىس پۇل، قەغەز پۇلنى تەڭ ئىشلىتىدىغان پۇل تۈزۈمىنى تەشەببۇس قىلغان. گەرچە ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئۆتكەن ۋاڭ ۋېي (1322 - 1373) يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قىممەتلىك مېتال پەنى

ئالتۇن، كۆمۈشنى پۇل هېسابلاش ۋە ئالتۇن پۇل، كۆمۈش پۇل، مىس پۇل قۇيدۇرۇپ، پۇل مۇئامىلىسى ئارقىلىق ئوبوروت قىلىشنى يولغا قويۇش بەسلەسىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن قىممەتلىك مېتال يەنى كۆمۈش پۇل غول پۇل قىلىنىشى، مىس پۇل بىلەن قەغەز پۇل «كۆمۈش پۇلغا بويسۇنۇشى لازىم» دەپ تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان كىشى چیۇ جۇن ئىدى. چیۇ جۇننىڭ تەكلىپى بويىچە يولغا قويۇلغان كۆمۈشنى غول پۇل قىلىش تۈزۈمى يېقىنقى زامان ئۇقۇمىدىكى كۆمۈشنى ئاساسي پۇل بىرلىكى قىلىش تۈزۈمىنگە ئوخشىمايدۇ. چۈنكى كۆمۈش بىلەن مىس پۇل ئوتتۇرىسىدا مەنە جەھەتتىكى غول پۇل ۋە قوشۇمچە پۇل دەيدىغان قاتتىق پەرق بولغان ئەمەس، مىس پۇلغا كىرىم - چىقىم جەھەتتە چەكلىمە قويۇلمىغان، شۇنداقلا ئۇ قىممىتى تولۇق پۇل ئىدى، قەغەز پۇل بولسا ئالماشتۇرغىلى بولىدىغان پۇل بەلگىسى ئىدى، شۇنداق قىلىپ، ئەمەلىيەتتە كۆمۈش بىلەن مىس ئىككىسىلا ئاساسي پۇل بىرلىكى قىلىنىدىغان تۈزۈم كېلىپ چىققان.

چیۇ جۇن باھاغا، بولۇپمۇ ئاشلىق باھاسىنىڭ مۇقىم رولىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ بۇنى خەلق ئۆرمۈشىنىڭ خاتىرجەم بولۇشىغا پايدىلىق بولۇپلا قالماي، فېئوداللىق دۆلەتنىڭ تۇرلۇك مالىيە كىرىم - چىقىملىرى پىلانىغىمۇ ناھايىتى زور تەسىر كۆرسىتىدۇ دەپ قارىغان. ئۇ يەنە مەملىكەت مىقياسىدىكى باھا ئۇچبارات تورىنى قۇرۇشنى، بۇ ئۇچبارات تورىنىڭ دائىرىسى تالۇ دەۋرىدە ئۆتكەن لیۇ يەننىڭ ئۇچبارات تورىدىن خېلى چوڭ بولۇشىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىراق، ئۇ پىلانلىغان باھانى مەلۇم قىلىپ تۇرۇش ۋاقتىنىڭ ئارىلىقى ئۇزۇنراق بولۇپ كەتكەنلىكتىن، مال باھاسىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىغا ئۆيغۇن كەلمىگەن. [illegible] مالىيە جەھەتتە، ئۇ دۆلەت مالىيە كىرىم - چىقىمىنى مۇلچەرلەيدىغان ناھايىتى ئىنچىكە بىر خىل ھېسابات تەرتىپىنى يەنى يېقىنقى زامان مالىيە خام چوتىدىكى ھېسابات تەرتىپىگە بەكمۇ ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل تەرتىپنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ تەكرار باج ئېلىشقا قارشى تۇرغان، ھەتتا ئىككىنچى بىر خىل تاۋارنىڭ خام ئەشياسى بولۇش ئېھتىمالى بولغان مەھسۇلاتلاردىن باج ئېلىشنىمۇ تەكرار باج ئېلىش بولىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇ ھۆكۈمەت بوغالتىرلىقى ۋە مۇپەتتىشلىك تۈزۈمىگە بەك ئەھمىيەت بەرگەن ۋە مىلك سۇلالىسىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدىكى مالىيە ئەمەلىي كىرىم - چىقىم ئەھۋاللىرىنى شۇ دەۋرلەرنىڭ ئۆزىنىڭ بوغالتىرلىق خاتىرىلىرى قىلىپ تۈزۈپ چىقىپ، ئۇلاردىن پايدىلىنىشنى تەكلىپ قىلغان. ئاشلىقنى سۇ قاتنىشى ئارقىلىق يۆتكەش مەسىلىسىدە، ئۇ دەريا قاتنىشى بىلەن دېڭىز قاتنىشى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئالاھىدە گەۋدىلىكى شۇكى، ئۇ دېڭىز قاتنىشىنىڭ زىيىنى زور بولىدۇ دەيدىغان بىر خىل خاتا قاراشقا رەددىيە بېرىش ئۈچۈن، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئاشلىقنى دېڭىز قاتنىشى ئارقىلىق يۆتكەش توغرىسىدىكى 47 يىللىق ئەمەلىي ستاتىستىكىلىق سانلارنى كۆرسىتىش يولى بىلەن، دېڭىز قاتنىشىنىڭ چىقىمى دەريا قاتنىشىنىڭ چىقىمىدىن ئاز بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغان. بۇ، ئىلمىز تارىخىدىكى ئۇزاق زامانلىق ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللارنى ئۆزىنىڭ كۆز قارىشىغا ئاساس قىلغان ئەڭ دەسلەپكى ۋە ئەڭ ياخشى ئولگىدۇر. ئۇ يە[illegible] ئاشلىق توشۇيدىغان كېمىلەر جەنۇ

قايتقاندا، خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ مېلىنى ئېلىشقا يېرىل قويۇپ، جەنۇب بىلەن شىمال ئوزئارا مال ئالماشتۇرۇپ تۇرۇشنى تەشەبـ بۇس قىلغان.

چيۇ جۇننىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىدە مالىيە باشقۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىشى بولۇپمۇ باي پۇقرالار، سودىگەرلەرنىڭ مەنپەئىتى ۋە پۈل مەسىلىسىگە ئەھمىيەت بېرىشى ھەرگىزمۇ تاسادىپىي ئەھۋال ئەمەس. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىقى مەزگىللىرىدە تاۋار ۋە پۈل ئىقتىسادى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە راۋاجلانغان، مىڭ سۇلالىسى پادىشاھى يىڭ زۇڭ كۈمۇش پۇل ئىشلىتىشنى مەنئى قىلىشنى بىكار قىلىپ، جېڭتۇڭنىڭ دەسلەپكى يىلى (1436 - يىلى) جياڭنەن، جېجياڭ، جياڭشى، خۇنەن، گۇاڭدۇڭ قاتارلىق جايلاردا، قىسمەن سۇ قاتنىشى ئارقىلىق يۆتكەلگەن ئاشلىقلاردىن كۈمۈش پۇل يەنى ئاتالمىش «جىنخۇا كۈمۈشى» ئالغاندى، مانا بۇ شۇ دەۋرنىڭ تاۋار ۋە پۇل ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ كۆرۈنەرلىك بەلگىسىدۇر، چيۇ جۇننىڭ كېشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغان بەزى ئىقتىسادىي كۆز قاراشلىرىمۇ دەل مۇشۇ ۋەزىيەتتە ئوتتۇرىغا چىققان.

جالۀ جويجبك (1525 — 1502)، تەخەللۇسى تەييۇ، خۇببي ئۆلكىسىنىڭ جياڭلىك دېگەن جايدىدىن. ئۇ لۇڭچىڭنىڭ 6 - يىلى (1572 - يىلى) دىن ۋەنلىنىڭ 10 - يىلىغىچە دىۋان بېگى بولۇپ، سىياسىي، ھەربىي، مالىيە، ئىقتىسادىي جەھەتلەردە بىر قاتار ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىكى مەشھۇر سىياسەتچىدۇر. ئۇنىڭ «ھەزرىتى جالۀ ۋېنجۇڭنىڭ ئەسەرلىرى» دېگەن ئەسىرى بار.

جالۀ جويجبك مىڭ سۇلالىسى ئېغىر خەۋپ ئىچىدە قالغان، سىنىپىي ۋە مىللىي زىددىـ يەتلەر كۈندىن - كۈنگە چوڭقۇرلىشىۋاتقان دەۋردە ئۆتكەن. زوراۋانلارنىڭ يەر قوشۇۋېلىش ۋە باج - سېلىقىنى باشقىلارغا ئارتىش ھەربىكەتلىرىنى چەكلەش، دېھقانلارنىڭ چەتئەلگە قېچىشىنى توختىتىش، دۆلەتنى مالىيە خەۋپىدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، ئۇ ۋەنلىنىڭ 6 - يىلى (1578 - يىلى) مەملىكەت بويىچە يەرلەرنى باشقىدىن ئۆلچەپ ئېنىقلاش تەرغىبىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، تۆھپە كۆرسەتكەنلەرنىڭ جەددى - جەمەتىنىڭ ۋە زوراۋانلارنىڭ يېشىرۋالغان نۇرغۇن يەرلىرىنى ئېنىقلاپ چىققان. يەرلەرنى قايتىدىن ئۆلچەپ ئېنىقلاپ چىقىش ئاساسىدا، ۋەنلىنىڭ 9 - يىلى پۈتۈن مەملىكەت بويىچە، بىر تۇتاش نىزامنى يۈرگۈزۈش تەرغىبىدا ئۇقتۇرۇش چۈشۈرگەن. بىر تۇتاش نىزام «تۈزۈم» ياكى «بىر يۈرۈش تۈزۈم» دەپمۇ ئاتالىدۇ، بۇنىڭ مەزمۇنى بۇرۇن ۋىلايەت، ناھىيىلەر ھەر خىل ۋاستىلەر ئارقىلىق ئېلىپ كېلىۋاتقان غەللە - پاراق، ئالۋان - ياساق ۋە باشقا تۈرلۈك باج - سېلىقلارنى بىرلەشتۈرۈپ، يەرلەرنىڭ مو سانى بويىچە كۈمۈش پۇلغا سۈندۇرۇپ باج ئېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. يەرلەرنى قايتا ئۆلچەپ ئېنىقلاش ۋە بىر تۇتاش نىزامنىڭ يۈرگۈزۈلۈشى يەر قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى چەكلەش ۋە تەكشى باج - سېلىق ئېلىش ئىشىغا بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن. جالۀ جويجبك ھوقۇق تۇتقان مەزگىلدە، مۇشۇ ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى يۈرگۈزۈش ۋە سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، مىڭ سۇلالىسىنىڭ مالىيىسىدە بىر مەھەل ياخشىلىنىش ھاسىل قىلغان. جيا جىڭنىڭ ئاخىرقى يىلى (1566 - يىلى) پايتەخت خەزىنىسىدە بىر يىللىقمۇ زاپاس قالمىغان،

جالاڭ جۇيجىك ھوقۇق تۇتقاندىن كېيىن، ھۆكۈمەتنىڭ زاپىسى «توققۇز يىلغا يېتىدىغان بولغان» («ھەزرىتى ۋېنجۇڭ قوللانغان تەدبىرلەر»).

بىر تۇتاش نىزامنىڭ مەملىكەت بويىچە يۈرگۈزۈلۈشى مەملىكىتىمىزنىڭ فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ باج - ياساق تارىخىدىكى زور ئىش بولۇپ، ئۇ تارىختىن بۇيان يۈرگۈزۈلۈپ كېلىۋاتقان باج - سېلىق بىلەن ئالۋان - ياساقنى تەڭ يۈرگۈزىدىغان شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، ئالۋان - ياساقنى باج - سېلىققا قوشۇۋەتكەن، بۇنىڭ بىلەن ئالۋان - ياساق تۈزۈمى بارا - بارا يوقلىپ بارغان؛ يەرلەرنىڭ مو سانى بويىچە كۈمۈش پۇلغا سوندۇرۇپ باج ئېلىش ئۇسۇلى شۇ دەۋرنىڭ تاۋار ۋە پۇل ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ۋە ئۇ قىممەتلىك مېتال يەنى كۈمۈش پۇلنى مەملىكەت بويىچە ئاقىدىغان ئاساسلىق پۇلغا ئايلاندۇرغان. جالاڭ جۇيجىك بىر تۇتاش نىزامنى ئىجرا قىلىش داۋامىدا «نىزام پۈتۈرالارغا قولايلىق تۇغدۇرۇپ بەرمىسكى كېرەك» دەپ كۆپ قېتىم تەكىتلىگەن ۋە «پۈتۈرالارغا قولايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىلمىدۇ، دېيىلمىدىكەن، ئۇنداق باج مۇنداق ئالۋان دەپ ئايرىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟» دېگەن. دېمەك، بۇ ئۇنىڭ ئالۋان - ياساقنى باج - سېلىققا قوشۇۋېتىش، نەرسە بىلەن تۆلىنىدىغان باجنى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان باجغا ئۆزگەرتىشتەك بۇ تارىخىي يۈزلىنىشىنى مەلۇم دەرىجىدە تونۇغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

فېئودالىق مالىيە سىياسىتىگە قارىتا، جالاڭ جۇيجىك يەنە مالىيىنى تېجەش، تېجەپ ئىشلىتىش، كىرىمگە قاراپ چىقىم قىلىش پرىنسىپىنى تەكىتلەپ مۇنداق دېگەن: «تەبىئەتتىكى بايلىقنىڭ چېكى بولىدۇ، بۇ بايلىق ياخشى تىزگىنلىنىپ، تېجەشلىك بىلەن ئىشلىتىلسە، مەۋرچىلىق بولىدۇ؛ ياخشى تىزگىنلەنمەي، تېجەشلىك بىلەن ئىشلىتىلمىسە، غۇربەتچىلىك بولىدۇ.» («ھازىرقى سىياسەتكە بېرىلگەن ئىزاھلار تۇغرىسىدا») شۇنىڭدەك پايدا مەنبەلىرىنى ئېچىش، خىراجەتنى تېجەشنى تەشەببۇس قىلغان؛ «يىللىق كىرىم مىقدارى چىقىم مىقدارىدىن ئارتۇق. تۇرمىقى لازىم» دېگەن. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى ئىقتىسادىي ئىدىيە جەھەتتە كۈچلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئىقتىسادىي چۈشەنچىسىنى قايتىلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇ پرىنسىپلارنى بىرقەدەر ئەستايىدىللىق بىلەن ئىزچىللاشتۇرغانلىقى ئۈچۈن، شۇ چاغدىكى «دۆلەت ئاجىز، ئەلكۈن كەمبەغەل» بولغان ۋەزىيەتنى مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلىغان.

ئىقتىسادىي ئىدىيە جەھەتتە، جالاڭ جۇيجىڭنىڭ يەنە بىر ماختاشقا ئەرزىيدىغان كۆز قارىشى شۇكى، ئۇ دېھقانچىلىق بىلەن سودا - سېتىقنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى «تېرىقچىلىقنى ئېتىبار بېرىش ئارقىلىق سېتىقچىلىقنى يۆلەش»، «سېتىقچىلىقنى ئېتىبار بېرىش ئارقىلىق تېرىقچىلىقنى پايدا يەتكۈزۈش»نى تەشەببۇس قىلغان. ئۇمۇ دېھقانچىلىقنى «تېرىكچىلىكنىڭ ئۇلى» ۋە «ئۇلنى چىڭ تۇتۇپ، ئاشلىقنى تېجەپ ئىشلىتىش، سېتىقچىلىقنى چەكلەپ، ئاشلىقنى ئېتىبار بېرىش كېرەك، بۇنداق بولغاندا، كېيىنكى ئىشلار گۈللىنىدۇ» («زىرائەتچىلىكنى تۈگىتىش ھەققىدە») دەپ قايتا - قايتا تەكىتلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنە: «سېتىقچىلىق ئارقىلىق بار - يوق تەڭشىلىپ، تېرىقچىلىقنى پايدا يەتكۈزۈپ تۇرۇلمىسا، تېرىقچىلىق زىيانغا ئۇچرايدۇ؛ تېرىقچىلىق ئارقىلىق غول

كۆچەيتىلىپ، سېتىقچىلىققا ياردەم بېرىلمىسە، سېتىقچىلىق زىيانغا ئۇچرايدۇ، شۇڭا، سېتىقچىلىق بىلەن تېرىقچىلىقنىڭ سالمىقىنى دائىم دەڭسەپ تۇرۇش كېرەك» دېگەن. بۇ قاراش سۇلالىسىدىن بۇيان ئوتتۇرىغا چىققان دېھقانچىلىققا ئېتىبار بېرىپ، سودا - سېتىقنى چەكلەيدىغان ئەنئەنىۋى ئىدىيىگە قارشى تۇرۇش ئىدىيىسىنى راۋاجلاندۇرغان بولۇپ، دېققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر قاراشتۇر. ئۇ يەنە سودىغا ۋە سودىگەرلەرنىڭ «بار - يوقىنى تەڭشەش» رولىغا ئېتىبار بېرىش قارىشىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، «شەھەرلەردىن ئېلىنىدىغان باج - سېلىقنى يېنىكلىتىش» نى تەلەپ قىلغان، «پايدا توغرىسىدا ئېغىز ئېچىش» نى بولسا تەشەببۇس قىلمىغان. بۇلارنى ئۇنىڭ پائال يۆرگۈزگەن بىر تۈتاش نىزامغا بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان بولساق، بۇ باج - ياساق تۈزۈمىدىكى ئىسلاھاتنىڭ ئاساسەن پەقەت يەرلەرنىڭ مو سانىغا قاراپ مەھسۇلاتنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى ۋە ئالۋان - ياساقنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىنى بېكىتىشتىن ئىبارەت باج - ياساقنى ئاساسەن يەر ئىگىلىرىگە يۈكلەش، چوڭ سودىگەرلەرگە بولسا ئۇلارنىڭ توپلىغان مال - مۈلكىنىڭ كۆپ بولۇشىغا قارىماي، ئۇلارنىڭكىدەك يۈكلىمەسلىكتىن ئىبارەت ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، يەنە بىر جەھەتتە، مو سانىغا قاراپ باج بېكىتىش دېھقانلارنىڭ جىسمانىي بېتقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى بوشاشتۇرىدۇ، دېھقانلار ئالۋان - ياساقتىن قۇتۇلۇپ، تېرىقچىلىق بىلەن ياكى سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىشقا كۆپرەك ۋاقىت چىقىرالايدۇ. شۇڭا جاڭ جۈيجېڭنىڭ دېھقانچىلىققا ئېتىبار بېرىپ، سودىنى يۆلەش، سودىغا ئېتىبار بېرىپ، دېھقانچىلىققا پايدا يەتكۈزۈش ئىدىيىسى ۋە شۇنىڭدەك ئالۋان - ياساقنى باج - سېلىققا قوشۇۋېتىش، مۇ سانى بويىچە كۈمۈش پۇلغا سۈندۇرۇپ باج ئېلىش ئىدىيىلىرى شۇ زامانداشلىرىدىكى تاۋار ۋە پۇل نۇقتىسادىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئويغۇن ئىدى، شۇنداقلا ئۇ كاپىتالىزم ئامىللىرىنىڭ تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولغان ئىلغار كۆز قاراش ئىدى.

- جاڭ جۈيجېڭ شۇ زامانىنىڭ ئەمەلىي ئېھتىياجىغا بېرىلىپ، ئۆز پىكرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئەھمىيەت بەرگەن پۇمېشچىكلار سىنىپىنىڭ سىياسەتچىسى ئىدى، ئۇنىڭ نۇقتىسادقا دائىر بايانلىرى ئانچە كۆپ ئەمەس، يەنە كېلىپ كۆپىنچە كۆزقارىشىنىڭ ئەنئەنىۋى نۇقتىسادىي چۈشەنچىلىرى ۋە پرىنسىپلىرىنىڭ قايتا بايان قىلىنىشى ئىدى. بىراق ئۇ يولىغا قويغان بەزى ئىسلاھات تەدبىرلىرى شۇ دەۋرنىڭ ئىللەتلىرىگە داۋا بولغانلىقى ئۈچۈن، شۇ زامانىنىڭ ئوبىيېكتىپ نۇقتىسادىي تەرەققىيات تەلىپىگە مەلۇم دەرىجىدە ئۇيغۇنلاشقان. شۇنىڭدەك «ئاۋام خەلق» نىڭ يەنى دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كەلگەن. بۇ، جاڭ جۈيجېڭنىڭ نۇقتىسادىي ئىدىيە جەھەتتە ماختاشقا ئەرزىيدىغان تەرەپلىرىدۇر.

- بىر تۈتاش نىزام (1 - كىتاب) دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

يەرلەرنى تەڭشەش، باج - سېلىق تۆلىمەسلىك بۇ، جۇڭگو فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن دېھقانلار ئوتتۇرىغا قويغان جەڭگىۋار پروگراممىدۇر. دېھقانلار سىنىپىنىڭ «مەرتىۋىلىكلەر بىلەن مەرتىۋىسىزلەرنى باراۋەر قىلىش، باي - كەمبەغەللىكنى تەڭشەش» دېگەن ئومۇمىي تەلەپنىسى يەنىمۇ ئېنىقراق

قىلىپ، «يەرلەرنى تەكشى بۆلۈش، باج - سېلىق تۆلىمەسلىك» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇشى دېھقانلار ئىنقىلابىي كۈرىشىدىكى زور تەرەققىيات ھېسابلىنىدۇ. ئىجتىمائىي ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە سىنىپىي زىددىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشىگە ئەگىشىپ، دېھقانلار فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە ۋە زۇلۇمنىڭ يىلتىزى فېئودال پومېشچىكلارنىڭ كۆپلەپ يەرلەرنى ئىگىلىۋالغانلىقىدا ئىكەنلىكىنى بارا - بارا تونۇپ يەتتى. يەرسىز ئىجارىكەش دېھقانلار پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ فېئودالىق يەر ئىجارىسىنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغان؛ ئازراق يېرى بىلەن ئۆز ئالدىغا تىرىكچىلىك قىلىدىغان دېھقانلار بولسا فېئودالىق باج - ياساقنىڭ ئېغىر سېلىقى بىلەن مۇجۇلغان، شۇ تەپەيلى، فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، يەر مەسىلىسى ھەل قىلىشنى ئۆزەك قىلغان «يەرلەرنى تەڭشەش، باج - سېلىق تۆلىمەسلىك» تەلىپى كەڭ دېھقانلارنىڭ ئومۇمىي تەلىپى بولۇپ قالغان.

«يەرلەرنى تەڭشەش، باج - سېلىق تۆلىمەسلىك» شوئارىنى مىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئۆتكەن دېھقانلار يولباشچىسى لى زىچېڭ تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغانىدى. چۈڭجېننىڭ 14 - يىلى (1641 - يىلى) دىكى ھەربىي يۈرۈشتە، ئۇ شۇ چاغدىكى ئېغىر ھالدا يۈز بېرىۋاتقان ئاقسۆڭەك زوراۋان بايلارنىڭ يەرلەرنى تارتىۋېلىش ۋە يەرلەرنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈرۈش ھەرىكەتلىرىگە شۇنىڭدەك مىك خانىدانلىقىنىڭ يەر بېجىنى ئۇستى - ئۈستىگە كۆپەيتىپ ۋە ئالۋان - ياساقنى ئېغىرلاشتۇرۇپ كېتىۋاتقانلىقىغا قارىتا مۇشۇ ئىنقىلابىي شوئارنى ئوتتۇرىغا قويغان.

يەرلەرنى تەڭشەش مەسىلىسى بولۇپمۇ بۇ قېتىملىق دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئاساسلىق كۈرەش نىشانىدىن بىرى بولغان. 1644 - يىلى لى زىچېڭ بېيجىڭنى ئىشغال قىلىپ، دېھقانلار ھاكىمىيىتىنى قۇرغاندىن كېيىن، سەندۇڭنىڭ جۇچېڭ ناھىيىسىدە فېئودالىق يەر مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىش تەدبىرىنى قوللانغان، دېھقانلار ھاكىمىيىتى «بايلار-نىڭكىنى كەمبەغەللەرگە ئېلىپ بېرىش توغرىسىدىكى ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش» بويىچە، «مۇلۇكنىڭ يېراق - يېقىن بولۇشىغا قارىماي، ئۇنى مۇلۇك ئىگىلىرى ئۆزى تېرىشى كېرەك» دېگەن بۇيرۇقنى چۈشۈرۈپ، دېھقانلارنىڭ ئاقسۆڭەك - زوراۋانلار تارتىۋالغان يەرلىرىنى تونۇپ ئېلىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلغان. بەزى پومېشچىكلار مۇشۇ سەۋەب بىلەن يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە، قوزغىلاڭچى دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسى توغرىسىدىكى شوئارى تېخىمۇ ئىنىق بولغان. جىياچىڭنىڭ 17 - يىلى (1812 - يىلى) لى ۋېنچېڭ، لىن چېڭ قاتارلىق كىشىلەر تىيەنلىجياۋ تەشكىلاتى «بايلارنى يوقىتىپ، كەمبەغەللەرنى قۇتقۇزۇش، يەرلەرنى تەڭ تەقسىم قىلىش» (كەيفېڭ سىفەن شۆيۈەنى تارىخ فاكۇلتېتى تۈزگەن: «جۇڭگو دېھقانلار قوزغىلىڭى يولباشچىسى لى ۋېنچېڭنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى»غا قارالسۇن) دېگەن ئىنقىلابىي پروگراممىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەپسۇس ئۇرۇشىدىن كېيىن تەيپىڭ - تىيەنگو ئىنقىلابى دەۋرىدە تۈزۈلگەن «تەيپىڭ - تيەنگو يەر تۈزۈمى» دە يەنە «يەر يۈزىدىكى يەرلەرنى يەر يۈزىدىكى كىشىلەر تەڭ تېرىش»نىڭ كونكرېت چارىلىرى بەلگىلەنگەن. بۇنداق

يەر پروكراممىسى ئۇتوپىيىچىلىك تۈس ئالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى، لېكىن ئۇ دېھقانلارنىڭ يەرلەرنى تەڭ تەقسىم قىلىشتەك ھەقىقانىي تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى.

«يەرلەرنى تەڭشەش» شۇئارى دېھقانلار سىنىپىنىڭ فېئودال پومېشچىكلارنىڭ يەر ئىگىدارچىلىق تۈزۈمىنى يوقىتىش تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ئەممما ئۇ تارىختا فېئودال ھۆكۈمران سىنىپلار ئوتتۇرىغا قويغان فېئودال پومېشچىكلارنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىگە تەگمەيدىغان يەر تەڭشەش تۈزۈمىگە ئەسلا ئوخشمايدۇ.

«تەيپىڭ-تيەنگويەر توزۈمى» دېگەن مادداغا قارالسۇن.

خۇالۇ زۇڭشى (1610 — 1695)، تەخەللۇسى تەيچۇڭ، لەقىمى لىجۇ، جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ يۈيياۋ دېگەن جايىدىن، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن مەرىپەتچى مۇتەپەككۇر. مىڭ سۇلالىسىنىڭ يىمىرىلىش ھارپىسىدا، سىمىڭشەن رايونىدا مەنچىڭغا قارشى كۈرەشكە قاتناشقان؛ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى شاۋشىڭ، جىنشىيەن قاتارلىق جايلاردا ئوقۇتۇش ۋە مەخسۇس ئەسەر يېزىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ «مىڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى كۆڭزىچىلارنىڭ ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرى»، «سۆڭ، يۈەن سۇلالىلىرىنىڭ ئىلمىي تەكشۈرۈشلىرى» قاتارلىق ناھايىتى كۆپ ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇ 1663 - يىلى «مىڭشى خاتىرىنامىسى» دېگەن كىتابىدا ئۆزىنىڭ دېموكراتىزملىق ئىدىيىسى ۋە ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنى مەركەزلىك ھالدا ئەكس ئەتتۈرگەن.

خۇالۇ زۇڭشىنىڭ دېموكراتىزملىق ئىلغار ئىدىيىسى خان ئىستىبدادىغا تۈزۈمگە قارشى تۇرۇش جەھەتتە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ: «جاھان قالايمىقانچىلىقىنى تۈزەش بىر جەمەتنىڭ گۈللىنىشى ياكى ھالاك بولۇشىغا باغلىق ئەمەس، تۈمەنلىگەن پۇقرانىڭ قايغۇ - خۇشاللىقىغا باغلىق» («پۇقرا») دېگەن. جاھاننى ئىدارە قىلىش مەسىلىسىنى ئۇ مۇنداق ئوخشتىمش بىلەن ئىپادىلىگەن: «جاھاننى ئىدارە قىلىش خوددى يوغان بىر تۇپ دەرەخنى سۆرىگەنگە ئوخشاشتۇر. ئالدىدىكىلەر، «ھاي» دەپ تۇۋلىسا، كەينىدىكىلەر «ھوي» دەپ توۋلايدۇ، خان بىلەن پۇقرا بولسا بىر لىكتە دەرەخ سۆرىگۈچىلەردۇر.» ئۇ فېئودال خانىنىڭ شەخسىي ئىستىبدادىتلىقىنى قاتتىق سۆككەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، فېئودال ئىستىبدادىتلىق تۈزۈمى ئاستىدا، تەكەببۇر خانلار نېمىنى خالسا شۇنى قىلىپ، «جاھاننى ئۆزىنىڭ ئەڭ زور مۈلكى ھېسابلاپ»، جاھاندىكى جىمى پايدا - مەنپەئەتنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالىدۇ، جاھاندىكى جىمى زىيانىنى كىشىلەرگە ئىتتىرىدۇ. كىشىلەرنىڭ قان - يىلىكىنى شوراپ، سۆڭىكىنى غاجاپ، بىر خانىنىڭ ئۆزىنىڭ راھەت - پاراغىتىنى قاندۇرىدۇ، شۇڭا كىشىلەر خانىنى «قاراقچى» غا ئوخشتىپ، «زالىم» دەپ تىللايدۇ. ئۇ غەزەپ بىلەن: «جاھاندىكى ئەڭ چوڭ زىيانكەش خاندۇر، خان يوقالسا، ھەركىم ئۆز نېمىنى ئۆزى يەيدۇ، ئۆز مەنپەئىتىگە ئۆزى ئىگە بولىدۇ. پەرۋەردىگارىم، ئالىيجانابلار ئەنە شۇنداق بولىمىدۇ!» («پۇقرا») دېگەن. خۇالۇ زۇڭشى كىشىلەرنىڭ مەنپەئەتچىلىك ئىدىيىسىنى ئۆزىنىڭ ئىستىبدادىتلىققا قارشى ئىدىيىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، «كىشىلەر يارىلىشىدىلا شەخسىي پايدا، شەخسىي مەنپەئەت ئۈستىگە يارالغان» (يۇقىرىقى

كىتابتىن) دەپ تەكىتلىگەن، بۇ خىل قاراش ئەينى زاماندىكى شەھەر ئاھالىسى ئىدىيىسىنىڭ بىر خىل ئىنكاسىدۇر.

خەلق زۇشى ئىقتىسادىي ئىدىيە جەھەتتە، دېھقانچىلىقنى غول، ھۈنەر - سودىنى شاخ دەپ بىلىدىغان ئەنئەنەۋى قاراشقا قارشى تۇرۇپ، «ھۈنەر - سودا غولدۇر» دېگەن ھۆكۈمنى ئىنكار قىلىپ مۇنداق دېدى: «كۆكزىچىلارنىڭ كۆزى يوق، ھۈنەر - سودىنى شاخ ھېسابلاپ، ئۇنى تەلۈلەرچە چەكلەيدۇ. ھۈنەرۋەنچىلىك ئەۋلىيا خانلارنىڭ ئىھتىياجىغا ئويغۇن كېلىدۇ، سودا - سېتىقمۇ ئولارنىڭ ئارزۇسىغا ئويغۇن، شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەر ئىككىسى غول ھېسابلىنىدۇ» («مالىيە ھېساباتى» 3 -) دېگەن. ئۇ ھۈنەر - سودىنى «غول» ھېسابلاشنى ئىجابىي تەرەپتىن مۇئەييەنلەشتۈرگەن، بۇ سۆك خاندانلىقىدىن بۇيانقى بەزى مۇتەپەككۇرلارنىڭ غولغا ئەھمىيەت بېرىپ، شاخنى چەكلەشكە قارشى تۇرۇش ئىدىيىسىنىڭ بىر راۋاجى ھېسابلىنىدۇ، ئۇ ئىلىمزدە كاپىتالىزم بىخ سۈرۈۋاتقان مەزگىلدىكى شەھەر ئاھالىسىنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە قىممەتلىك بىر قاراشتۇر. ئۇ ئۆزىنىڭ ھۈنەر - سودىنىمۇ غول ھېسابلاش ئىدىيىسىگە بىرلەشتۈرۈپ، ئادەتتىكى ھۈنەر - سودىنى راۋاجلاندۇرۇشنى پائال تەشەببۇس قىلغان، لېكىن كەيىپ - ساپالىق ئادەتلەرگە ۋە داخانلىق - خۇراپاتلىققا ئالاقىدار بولغان، «ئەلكۈنگە پايدىسىز» بولغان بارلىق ئىشلارغا قارشى تۇرغان ۋە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، «داخانلارنى قوغلاپ، بۇتلارتى چېقىش» دېگەن ئىلغار تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان.

مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى پارتىلغان چېكى دېھقانلار تۇرغىلىكىنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق، خەلق زۇشىغا يەر قوشۇۋېلىش، دېھقانلارنى يەرلىرىدىن مەھرۇم قىلىش ۋە باج - سېلىق، ئالۋان - ياساق كۆلپەتلىرى چوڭقۇر تەسىر قىلغان، شۇڭا ئۇ يەر مەسىلىسىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن ۋە پۈقرالارغا يەر بېرىش، ئېشىنىدا يەرلەرنى باي پۈقرالارغا بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان. باج - سېلىق تۈزۈمى جەھەتتە بولسا، «پۈقرالارغا بېرىلگەن يەرلەردىن ئونداپ بىر باج ئېلىش؛ بېرىلمىگەن يەرلەردىن 20 دىن بىر باج ئېلىش» («يەر تۈزۈمى») پىرىنسىپىنى قوللانغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەملىكەت بويىچە ئومۇمىي يەرنىڭ ئونداپ بىر قىسمىنى «ئەسكەرلەر ئۆزلەشتۈرگەن يەرلەر» ئىگىلىگەن ۋە ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردە زور مىقداردا ھۆكۈمەت يېرى ساقلىنىۋاتقان ئەھۋالغا ئاساسەن، ئەسكەرلەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش نىزامىنى ئەۋرىشكە قىلىپ، مەملىكەت بويىچە پۈقرالارغا يەر بېرىش نىزامىنى قوللىنىشقا بولىدۇ دەپ قارىغان، ۋەنلىنىڭ 6 - يىلى (1578 - يىلى) پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئەمەلىي تېرىلغۇ يەر سانىنى 701 مىليون 397 مىڭ 628 مو ھېسابلاپ، مەملىكەت بويىچە 10 مىليون 621 مىڭ 436 تۈتۈنىنىڭ ھەر بىرسىگە 50 مودىن بېرىشنى، ئېشىپ قالغان 170 مىليون 325 مىڭ 828 مو يەرنى «باي پۈقرالار» (ئادەتتىكى پومېشچىكلار ۋە سودا - سانائەتچىلەر كۆزدە تۇتۇلدۇ) غا قالدۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ خىل يەر ئىسلاھاتىنىڭ يۈرگۈزۈلۈشى «توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر» تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنلىك بولاتتى («يەر تۈزۈمى» 2 - گە قارالسۇن).

ئونىك «توققوز ئولۇشلوك يەر تۈزۈمى»نى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەشەببۇسى، ئەمەلىيەتتە، دېھقانلارنىڭ يەرگە بولغان تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. لېكىن ئۇ يەنە «باي پۈقرالار» نىڭ مەنپەئىتىگە خىلى ئەھمىيەت بېرىپ، ئېشىندا يەرلەرنى «باي پۈقرالارنىڭ ئىگەلىشىگە بەرگەن» (يۈقىرىقى كىتابتىن)، باج - سېلىق ئېلىشتا بولسا، ئولارغا قارىتا 20 دىن بىر باج ئېلىش پرىنسىپىنى قوللانغان. بۇ فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى ئىش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە كاپىتالىزم ئىقتىسادىي ئامىللىرىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئويغۇن كېلەتتى.

خوالك زوكشى چىكى، مىلك سۇلالىلىرى ئارىلىقىدىكى «كۈموش قەھەتچىلىكى» بىلەن باج ھېسابىغا كۈموش پۇل ئېلىش مەسىلىسىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن ۋە بۇ ئەھۋالغا ئاساسەن «ئالتۇن - كۈموش پۇلىنى بىكار قىلىش» نى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ مۇنداق دېگەن: «بۇگۈنكى كۈندە، كۈلپەت ئوتى ئىچىدە كۆيۈۋاتقان پۈقرالارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، مۇل ھەسۇل ئالغانلىقىمۇ ئەھمىيىتى يوق، دېھقانلارنى تېرىقچىلىقىغا ئۇبدان قەل دېيىشىنىڭمۇ ئەھمىيىتى يوق، مېنىڭچە ئالتۇن - كۈموش پۇلىنى بىكار قىلىشتىن باشقىسى پايدىسىز!» خوالك زوكشىنىڭ ئالتۇن - كۈموش پۇلىنى بىكار قىلىشىنى تەشەببۇس قىلىشتىكى ئاساسلىق مەقسىتى باج - سېلىققا كۈموش پۇل ئېلىشقا قارشى تۇرۇش ئىدى. قىممەتلىك مېتال بولغان كۈموشنىڭ مۇئامىلىدە ئاساسىي پۇل بولۇپ قېلىشى مىلك سۇلالىلىرىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللەردىن كېيىنكى پۇل ئىقتىسادىنىڭ ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر. كۈموش قەھەتچىلىكى بىلەن باج - سېلىققا كۈموش ئېلىش ئەينى زامانداكى دېھقانلارنى ھەقىقەتەن نۇرغۇن قىينىچىلىقلارغا سالغان بولسىمۇ، لېكىن كۈموشنى پۇل قىلىشتىن ئىبارەت تارىخىي يۈزلىنىش كىشىلەرنىڭ سۈبيېكتىپ جەھەتتىكى «كۈموش پۇلىنى بىكار قىلىش» تەلىپى بويىچە ئۆزگەرتكىلى بولمىدىغان ئىش ئەمەس ئىدى. شۇڭا، خوالك زوكشىنىڭ «كۈموش پۇلنى بىكار قىلىش» ۋە باج - سېلىق ھېسابىغا كۈموش پۇل ئېلىشقا قارشى تۇرۇش تەشەببۇسى ئونىڭ ئىدىيىسىدىكى قالاقلىقنىڭ ئىپادىسىدۇر.

خوالك زوكشىنىڭ پۇلچىلىق ئىدىيىسىدە يەنە بىر دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان كۆز قاراش بار بولۇپ، ئۇ بولسىمۇ «كۈموش پۇل بىلەن قەغەز پۇلنى تەڭ ئىشلىتىش، كۈموش يېتىشمىگەندە، ئونى قەغەز پۇل ئارقىلىق تولۇقلاش» دېگەن قاراشتۇر. ئۇ مىس پۇلنى ئېلىپ يۈرۈش قولايسىز بولغانلىقتىن، «سودىگەرلەر»نىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدىغانلىقىغا دىققەت قىلىپ، قەغەز پۇلنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلغان. روشەنكى، ئونىڭ قەغەز پۇلنى قوللىنىش ئىدىيىسى ئونىڭ سودا - سانائەتكە ئېتىبار بېرىش دېگەن ئىلغار ئىدىيىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇنىڭغا ئالاقىدار بولغان يەنە بىر ئىش شۇكى، ئۇ شۇ چاغدا ئەل ئارىسىدا ئىشلىتىلىۋاتقان «خۇيپىياۋ» (يات يەرلەردە ئىشلىتىلىدىغان كۈموش ئاقچا)نىڭ ئېقىۋاتقانلىقىدەك ئەمەلىيەتنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرگەن ۋە ئونىڭغا ئەھمىيەت بەرگەن، شۇنداقلا قەغەز پۇلنى «خوددى ئەل ئارىسىدىكى خۇيپياۋغا ئوخشايدۇ» دېگەن. لېكىن ئۇ، بۇ ئەمەلىيەتكە ئاساسەن، ئۆزىنىڭ «كۈموش پۇل بىلەن قەغەز پۇلنى تەڭ ئىشلىتىش» دېگەن كۆز قارىشى بويىچە قەغەز

پۈلنى قوللىنىشتا كۆمۈش پۇل ئاساس قىلىنمىدۇ دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويالماي، كۆمۈش پۇلنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قەغەز پۇلنى قوللىنىشنى ئوتتۇرىغا قويغان، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئومۇمىي پۇل ئىسلاھاتى لايىھىسىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭدىكى مۇھىم نۇقتا قەغەز پۇلنى قوللىنىشقا قويۇلغان. ئۇ ھەربىرى بىر مىسقال ئېغىرلىقتىكى، يەل نامىسى بېسىلمىغان، تولۇق ۋەزىنلىك مىس پۇل قۇيۇشنى ئوتتۇرىغا قويغان؛ قەغەز پۇلنى ئىشلىتىش لايىھىسى بولسا مىس پۇلنى ئاساس قىلغان، ئالماشتۇرغىلى بولمىدىغان بىر خىل پۇلنى قوللىنىش تۈزۈمى بولۇپ، ئۇ ئالماشتۇرغىلى بولمايدىغان قەغەز پۇل تارقىتىشقا قارشى تۇرغان. مۇشۇنداق ئىككى خىل پۇلنى تەڭ قوللىنىش ئەھۋالى ئاستىدا، «مال ـ تاۋار-لارنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى مىس پۇلغا باغلاش» نى تەلەپ قىلغان. لېكىن قىممەتلىك مېتال يەنى كۆمۈشنى پۇل قىلمىدىغان بۇ ئەمەلىيەتنى ئۆزگەرتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ پۈتكۈل پۇل ئىسلاھات لايىھىسى جۈملىدىن قەغەز پۇلنى قوللىنىش تەشەببۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن رېئال ئاساس يوق ئىدى.

گۆ يەنۆۋ (1613 ــ 1682)، تەخەللۇسى ئىگرېن، جياڭسۇنىڭ كۇنشەن دېگەن جايىدىن. كىشىلەر ئۇنى تىڭلىن ئەپەندى دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇ ئېلىمىزنىڭ XVII ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئالىملىرىنىڭ بىرىدۇر. مىڭ سۇلالىسى يىمىرىلىدىغان چاغلاردا، ئۇ سۇجۇ، كۇنشەن دېگەن جايلاردا مەنچۇغا قارشى ھەربىكەت بىلەن شۇغۇللانغان. 45 يېشىدىن باشلاپ جاھانىنى كېزىپ، شەندۇڭ، خېبېي، سەنشى، شەنشى قاتارلىق جايلارنى ئۇزاق مۇددەت ئايلىنىپ، تاغ ـ دەريالارنى كۆزەتكەن، دۆلەت ئىقتىسادىي ۋە خەلقىنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرگەن، قەدىمكىدىن ئىلھام ئېلىپ، بۈگۈنكىگە شەرت ھازىرلاشنى تەشەببۇس قىلىپ، شۇ دەۋرنىڭ ئەمەلىي مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ ناھايىتى كۆپ ئەسەر يازغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى «تىڭلىن ئەسەرلىرى»، «كۇندىلىك ئەستىلىكلەر»، «جاھاندىكى پادىشاھلىقلارنىڭ ئارتۇقچىلىقى ۋە كەمچىلىكلىرى» دېگەن ئەسەرلىرىدە كۆرۈلىدۇ.

گۆ يەنۆۋ كۆپ جەھەتلەردە ئۇتۇق قازانغان مەرىپەتچى ئالىمدۇر. سىياسىي ئىدىيە جەھەتتە، ئۇ دېموكراتىزملىق ئىدىيىگە باي، دۆلەت كۆز قارىشى جەھەتتە، تۈرلۈك نامىلار بىلەن ئاتالغان سۇلالىلەرنىڭ گۈللىنىش ياكى يىمىرىلىش چەكلىمىسىدىن ھالقىپ چىقىپ، «جاھاننىڭ گۈللىنىشى ياكى يىمىرىلىشىدە ھەممە كىشىنىڭ مەسئۇلىيىتى بار» («كۇندىلىك ئەستىلىكلەر») دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان. سىياسىي تۈزۈم جەھەتتە، فېئودال خانلىق مۇستەبىت چىلىكىگە قارشى تۇرۇپ، خانلىق ھوقۇقىنى ئاجىزلىتىشنى تەلەپ قىلغان، جايلارغا ھوقۇق ئايرىپ بېرىشنى تەكىتلەپ، «سۈيۇرغاللىقنىڭ ئەھمىيىتى ۋىلايەت، ناھىيىلەردە» دېگەن تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ كىشىلەر-دىكى شەخسىيەتچىلىك روھىي ھالىتىنى تەكىتلەپ، «جاھاندىكى ھەممە كىشى ئۆز ئۆيى ـ ئوتىقىنىڭ غېمىدە بولىدۇ، ئۆز پەرزەنتلىرىگە كۆيۈنىدۇ. بۇ بولسا ھەممە كىشىدە بولىدىغان ھېسسىيات؛ تەكرى ئوغلى ئۈچۈن، پۇقرا ئۈچۈن دەيدىغان نىيەت ھامان ئۆزۈم ئۈچۈن دەيدىغان نىيەتكە يەتمەيدۇ» دېگەن. ئۇنىڭ جايلارغا ھوقۇق ئايرىپ

بەرىش تۇغرىسىدىكى كۆنكرېت پەرەزى شۇنداقكى، ئۇ ۋىلايەت، ناھىيە باشلىقلىرىنىڭ ئادەم ئىشلىتىش، مالىيە باشقۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ھۆقۇقلارنى ئۆزلىرى تۇتۇشنى، ھەتتا ئەمەل - مەنسەپكە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلغان. ئۇ «ناھىيە ھاكىملىرىغا ئۆز دائىرىسىدىكى يەرلەر تۇتقۇزۇلسا، ناھىيىدىكى خەلقنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ قوۋۇم - قېرىنداشلىرى بولىدۇ، ناھىيىدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئېتىز - ئېرىقلىرى بولىدۇ، ناھىيىدىكى شەھەر - سېپىللار ئۇنىڭ قورغىنى بولىدۇ، ناھىيىدىكى ئامبار - ئاغىلىقلار ئۇنىڭ خەزىنىسى بولىدۇ. قوۋۇم - قېرىنداش بولغان ئىكەن، ئۇلارنى ئاسرايدۇكى، ئۇلارغا زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەيدۇ، ئېتىز - ئېرىقلار ئۆزىگە قاراشلىق بولغانىكەن، ئۇنى ياخشىلايدۇكى، تاشلىۋەتمەيدۇ، قەلئە - شەھەر ئۆزىگە قاراشلىق بولغانىكەن، ئۇنى ئوبدان ساقلايدۇكى، ۋەيران قىلىۋەتمەيدۇ» دەيدۇ. دېمەك، ئۇ كىشىلەرنىڭ شەخسىيەتچىلىك ئىدىيىسى ئارقىلىق دۆلەت ۋە خەلقنى باي قىلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان. ئاتالمىش «سۇيۇرغالىلىقنىڭ ئەھمىيىتى ۋىلايەت، ناھىيىلەردە» دېگەننىڭ تۈپ مەزمۇنى ئەنە شۇ. شەخسىيەتچىلىكنى تەكىتلەش ئەينى زامانداكى شەھەر ئاھالىسىنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، ئۇ يېقىنقى زامان مەرىپەتچى ئالىملىرىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتىدۇر. بىراق، ئۇنىڭ ناھىيە ھاكىمىنى بىر ئائىلىنىڭ ئىگىسىگە ئوخشىتىپ، خەلقنى ئائىلىنىڭ ئەزالىرى دەپ قاراش بىلەن، جايلارغا ھوقۇق ئايرىپ بېرىش ئارزۇسىنى ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەن پاترىئارخاللىق تەشكىلىي شەكلىگە كىرگۈزۈپ قويۇشى ھېئۇدالىزمنىڭ قالاق ئەنئەنىۋى قارىشى بىلەن شەھەر ئاھالىسىنىڭ يېڭى ئىدىيىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئىقتىسادىي ئىدىيە جەھەتتە، گۈ يەنۈۈ كۆچمەس مۈلۈك نەزەرىيىسىنى ياقلايتتى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «پۇقرالار يېزىلارغا توپلاشسا، ئۇلارنى باشقۇرماق ئاسان بولىدۇ؛ شەھەرلەرگە توپلاشسا قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىدۇ. يېزىلارغا توپلاشسا، يەرلەر ئۆزلىشىدۇ، ئېتىزلار ئوڭشىلىدۇ، پۇقرالارنىڭ كۆچمەس مۈلۈككە بولغان ئارزۇسىنى قاندۇرماسلىق توغرا ئەمەس.» بايلىق نۇقتىسىنەزەرى جەھەتتە، ئۇ: «جاھاننىڭ چوڭ بايلىقى ئىككى جەھەتتە بولىدۇ، بىرى تېرىقچىلىقتۇر، يەنە بىرى چارۋىچىلىقتۇر، دۆلەتنىڭ ئىشمۇ شۇنداق بولىدۇ» دەپ، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى باش ئورۇنغا قويۇپ: «ئىشنىڭ ئېپى - جېپىنى تاپماق بەك تەس، ئۇنى بىر باشقا چىقارماق تېخىمۇ قىيىن، جاھاندىكى بەگلىكلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، جاھان ئەھلىگە بەگ بولمەن دېگۈچىلەر تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانماي مۈمكىن ئەمەس!» دېگەن. شۇڭا، ئۇ بوز يەر ئېچىپ، يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى پائال تەشەببۇس قىلغان، ئۇنىڭ قارىشىچە، مۇشۇنداق قىلغاندىلا يەرلەر ئېچىلىپ، تېرىقچىلىقنىڭ دائىرىسى كېڭىيىپ، ئاشلىقنىڭ نەرخى چۈشەتتى، ئاشلىقنىڭ نەرخى چۈشسە، كىشىلەر جۇغلىشاتتى، كىشىلەر جۇغلاشسا، قوشۇن كۆچىيەتتى، بۇ ئارقىلىق دۆلەتنى باي، خەلقنى بايلىقلىق قىلغىلى بولاتتى. تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ئاشلىق جۇغلاشتىن باشقا

ئۇ يەنە «غەربىي شىمالىنىڭ ئات ـ قېچىرلىرى»، «شەرقىي جەنۇبنىڭ قوماش ئوقيالىرى»ـ نىمۇ دۆلەتنىڭ مۇھىم بايلىق مەنبەسى دەپ قارىغان. ئۇ كانچىلىق مەنپەئىتىگىمۇ ناھايىتى ئېتىبار بېرىپ، بۇنى دۆلەتنى بېيىتىدىغان مۇھىم تەدبىر دەپ ھېسابلىغان؛ لېكىن، كان ئېچىشنى ئوردا تۇتماستىن، جايلار تۈتۈشى كېرەكلىكىنى تەكىتلىگەن، چۈنكى «تەڭرى ئوغلى كان ئاچسا، تەرەپ ـ تەرەپكە پۇل تارقىتىشقا تېغرا كېلىدۇ؛ ناھىيىلەر ئاچسا، يەرلىك ئورۇنلار ئۆزى پۇل چىقىم قىلىدۇ.» ئۇنىڭ تەشەببۇسى ئۆزى تەكىتلىگەن شەخسىيەتچىلىك ۋە جايلارغا ھوقۇق ئايرىپ بېرىش ئىدىيىسى بىلەن بىر يەردىن چىقىدۇ.

ئۇ باي ـ كەمبەغەللىك پەرقىغە قارشى ئىدى، بۇنى جەمئىيەتنىڭ تەنچلانماسلىقىنىڭ مەنبەسى دەپ قارايتتى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «پۇقرالار شۇنىڭ ئۈچۈن تىنچلانمايدۇكى، ئۇلاردا باي ـ كەمبەغەللىك پەرقى بار، كەمبەغەللىرى ئۆزىنى باقالماسلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان، بايلىرى ھەمىشە باشقىلارنىڭ تەلەپ ـ تەمەلىرىدىن ئەندىشە قىلىپ، كۆپىنچە بېخىللىق كويىغا چۈشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تالىشىش كېلىپ چىقىدۇ.» بۇنىڭغا باغلىغان ھالدا، ئۇ چاڭجىياڭنىڭ جەنۇبىي ۋادىلىرىدىكى يەر ئىجارىسى، يەر ـ زېمىنگە دائىر ئەھۋاللارنى تەكشۈرۈپ چىقىپ مۇنداق دېگەن: «چاڭجىياڭنىڭ جەنۇبىدىكى ئۆلكىلەردە ئاھالىنىڭ ئوندىن بىرىنىڭ تېرىلغۇ يېرى بار ئىكەن، ئوندىن توققۇزى كىشىلەرنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيدىكەن ... ئۇلارنىڭ 1 مو يەردىن ئالىدىغان مەھسۇلاتى 3 دادەنگە يەتمەيدىكەن، ئاز ئالىدىغانلىرىنىڭ 1 دادەندىن ئارتۇقراق ئىكەن، ئىجارە ھەققى ئەڭ يۇقىرىلىرىنىڭ 1 دادەن 3 كۈرىگە يېتىدىكەن، تۆۋەنلىرىنىڭ 8 ـ 9 كۈرىگە يېتىدىكەن، ... شۇڭا ئۇلار بۇگۈن ئىجارىنى تاپشۇرۇپ بولۇپ، ئەتىسىلا قەرز ئېلىشقا باشلايدىكەن.» ئۇ مۇشۇ ئەھۋاللارنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىجارىنى چەكلەشنى تەشەببۇس قىلىپ، «شەخسىي ئىجارىگە يول قويماسلىق، خانلىق يەرلىرىنىڭ ئىجارىسىنى 8 كۈرىدىن ئاشۇرۇۋەتمەسلىك كېرەك، مۇشۇنداق بولغاندا، كەمبەغەللەر ئاستا ـ ئاستا بېيىيدۇ، بايلارمۇ كەمبەغەللىشىپ قالمايدۇ» دېگەن تەلەپنى قويغان. بۇ يەردە ئۇ پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دېھقانلارنى دەھشەتلىك تۈردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغان فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىدەك تۇپلۇك مەسىلىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ، ئۇنىڭ بۇ تەشەببۇسى تاك دەۋرىدە ئۆتكەن لۇجى ئوتتۇرىغا قويغان «ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش» دېگەن تەشەببۇسدىنمۇ ئىلغارراق تەشەببۇس ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەر ئىجارىسىنى چەكلەشنىڭ ئەڭ يۇقىرى چېكىنى تاربختا تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان.

گۈ يەنۋۈ ئەينى زامانىدىكى «كۆمۈش قەھەتچىلىكى» بىلەن باج ھېسابىغا كۆمۈش پۇل ئېلىش مەسىلىسىگە ناھايىتى زور ئېتىبار بەرگەن. ئۇ يېشىغا توختىغاندىن كېيىن، ئۇزاق مۇددەت شىمالدىكى جايلارنى ئارىلاپ يۈرگەنلىكتىن، بۇ جايلارنىڭ ئىقتىسادىي قالاقلىقى، تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىي تاپمىغانلىق تۈپەيلىدىن بۇ جايلاردا كۆمۈش قەھەتچىلىكىنىڭ تېخىمۇ كەڭدىلىك ئىپادىلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ مۇنداق دېگەن: «شەندۇڭغا بارغىنىمدا دېڭلەيدىكى دېڭىز يېقىنىغا جايلاش

كىشىلەرنىڭ ئاشلىق ئەرزان بولۇپ كەتتى دەپ يۇركەنلىكىنى ئاڭلىغانىدىم، چەت - ياقىغا جايلاشقان تاغلىق جايلاردا ھۆكۈمەتكە ئاشلىق ئورنىغا تاپشۇرغىدەك كۈمۈشى يوق ئىكەن. يېقىندا گۇەنجۇڭ رايونىغا ۋە خۇبېيىنىڭ غەربىدىن چىشەنغىچە باردىم، بۇ جايلاردا زىرائەت ئوخشىغان يىللىرى ئاشلىق كۆپ بولىدىكەن، بىراق ئاھالە ئۆز بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ چىقىپ ساتىدىكەن. پاراق ئۇچۇن كۈمۈش پۇل ئالمىغان كۇنلىرى يېزا دېھقانلىرى ئۆيلىرىدىن چىقىپ كېتىدىكەن، مانا بۇنى ئادەم بازىرى بولدى دېيىشىدىكەن.» بۇ ئەھۋالغا قارىتا ئۇ «سودا - سېتىق روناق تاپمىغان ئايماق - ناھىيىلەردە، دېھقانلارنىڭ تاپشۇرغان ئاشلىقىنىڭ ئوندىن ئۇچىگە پۇل ئالماسلىق»نى ئوتتۇرىغا قويغان. يەنى دېھقانلار ئاشلىق تاپشۇرغاندىن كېيىن، يۇ ئاشلىقلارنى چوڭ شەھەرلەردە ساقلاپ، ئاندىن مالىيە بەگلىرى ئۇنى يېلىنىڭ ياخشى - يامان كېلىشىگە قاراپ، مۇۋاپىق باھادا سېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا كۈمۈش سېتىۋېلىش ۋە بۇ كۈمۈشنى پايتەختكە توپلاش ئارقىلىق مەركىزىي مالىيىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. شۇڭا، كۈمۈش قەھەتچىلىكى مەسلىسىدىمۇ ئۇنىڭ تۈپ ئىدىيىسى باج - پاراق ئورنىغا كۈمۈش پۇل ئېلىش تۈزۈمىگە قارشى تۇرۇشقا مەركەزلەشكەنىدى. ئۇ غەللە - پاراق ئورنىغا كۈمۈش پۇل ئېلىش تۈزۈمىگە ئاددىي ھالدىلا قارشى تۇرمىغان، شۇنىڭدەك كۈمۈشنى پۇل قىلىش ئەمەلىيىتىنىمۇ ئىنكار قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۇمۇمىي خاھىشىدىن ئېيىقانىدا، تاۋار ۋە پۇل ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئوبىيېكتىپ تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيتتى. ئۇ پۇل تۈزۈمى جەھەتتە، قەغەز پۇلنى ئىشلىتىشنى يولغا قويۇشقا قارشى تۇرۇپ، مۇھىم ئۇقتىنى پۇل نىزامىنى تەرتىپكە سېلىش مەسلىسىگە قويغان.

ۋاڭ فۇجى (1619 — 1692)، تەخەللۇسى ئېرنۇڭ، لەقىمى جىيائجەي، خۇنەننىڭ خېڭياڭ دېگەن جايىدىن، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن ئاتاقلىق ماتېرىيالىزمچى پەيلاسوپ. مىڭ سۇلالىسى يىمىرىلىۋاتقان چاغلاردا، خېڭياڭ رايونىدا ئەسكەر تارتىپ چىڭ خاندانلىقىغا قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، خۇنەننىڭ غەربىدىكى تاغلىق رايونلاردا تەركىدۇنيا بولۇپ ياشىغان، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى كۈنلىرىنى خېڭياڭنىڭ شىچۇەنشەن دېگەن جايىدا ئۆتكۈزگەن، ئالىملار ئۇنىى چۇەنشەن ئەپەندى دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇ 40 يىلچە يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 100 خىلدىن ئارتۇق 300 پارچە كىتاب يازغان. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ئاساسەن «سىياسىي مۇلاھىزىلەر»، «يامان چۇش»، «ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۆرنەكلىرىنى ئوقۇغاندىن كېيىن»، «سۇڭ سۇلالىسى توغرىسىدا» دېگەن كىتابلىرىدا كۆرۇلىدۇ.

ۋاڭ فۇجى سۇڭ ۋە مىڭ سۇلالىلىرىنىڭ قائىدىشۇناسلىق ئىدىئالىزمىنى تەنقىد قىلغان. ئۇ جىسىم بىرلەمچى، قائىدە ئىككىلەمچى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەنىدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «جىسىم قائىدىنىڭ ئۇلى بولۇر» («پىكىر قىلىش ئەستىلىكىلىرىنىڭ ئېچىكى بابلىرى»)، «ئەگەر ئۇ نەق نەرسە بولسا، قائىدە جىسىمنىڭ ئىچىدە بولۇر، جىسىم بولمىسا قائىدىمۇ بولماس ئىزۇر...

ئالەمدىكى بوشلۇق جىسىم بىلەن تولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇلاردا ئۆزگىرىش بولۇپ تۇرۇر.» قائىدە بىلەن نەرسىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ئاۋۋال لەرسە، ئاندىن قائىدە بولىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئاجۇندە نەرسە ئاۋۋال بولۇر، قائىدە نەرسىنىڭ نەزەرىيىسى بولۇر... نەرسە بولمىسا، قائىدىنمۇ بولماس ئىرۇر... ئەلمىساقتىن تارتىپ ھەممىگە ئەلھوكمۇللىلا دەپ تۇرىدىغان قائىدە بولغان ئەمەس، تاڭ - يۇي دەۋرلىرىدە ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرگە ماتەم تۇتىدىغان قائىدە يوق ئىدى، خەن - تاڭ دەۋرلىرىدە بۈگۈنكى قائىدە يوق ئىدى، بۈگۈنكى كۈندە كىيىنكى كۈنىنىڭ قائىدىسى بولماس ئىرۇر.» مۇشۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، ئۇ تارىخ قاراش جەھەتتە تارىخىي تەدرىجىي تەرەققىيات قارىشىدا چىڭ تۇرغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئالەم بىنا بولغان چاغدا، ئىنسانلار ھايۋان سىكرى ئەمەسمىدى!... ئۇلار ئاچ قالغاندا چىرقىرىشىپ، تۈيۈپ قالغاندا ئېشىپ قالغىنىنى تاشلاپ يۈرەتتى، بۇ ھايۋانغا ئوخشاش بولماي نېمە»، ئاتالمىش «كۆللەنگەن ئۇچ دەۋر» گە چوقۇنىدىغان ئەنئەنىۋى قاراشلارغا قارىتا، ئۇ ئەينى زاماندا بەگلىك كىچىك، خان - بەگ كۆپ بولۇپ، ئۇلار خۇددى ھازىرقى سىچۈەن، گۇانگشىلاردىكى «يۈرت ئاقساقاللىرى» غا ئوخشايتتى، ئادەتتىكى خەلق بۇ ھۆكۈمرانلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە زۇلۇمى ئاستىدا «جۇل - جۇل كىيىملەرنى كىيىپ، ئوت - چۆپلەرنى يەپ، ئادەم سىياقىغا ئوخشىمايدىغان بىر ھالەتتە» ناھايىتى ئېغىر تۇرمۇش كەچۈرەتتى دېگەن قاراشتا بولغان.

ئىقتىسادىي ئىدىيە جەھەتتە، ژالە قوچى يەر مەسىلىسىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. يەر توغرىسىدا، ئۇ: «يەر ھەرگىز خانلارغا خاس خۇسۇسىي نەرسە ئەمەس، ئىنسانلار ئاسمان - زېمىن ئارىلىقىدىكى تۇپراقتا ياشايدۇ، شۇنىڭغا تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىدۇ. بىلىكىدە-كۈچى بارلار ئۆزلىرىنىڭ يېرىنى تېرىيدۇ، شۇڭا تىرىكچىلىك قىلىش ۋە ھەركىمنىڭ ئۆزىگە خاس مۇقىم يېرى بولۇش خانىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن بولغان ئەمەس» («يامان چۈش») دېگەن. شۇڭا، ئۇ دېھقانلارنىڭ مۇقىم مۇلۇك قىلىدىغان ئۆز يېرى بولۇشى كېرەك، يەنى دېھقانلارنىڭ يەرنى خۇسۇسىي مۇلۇك قىلىشى ئۇلارنىڭ تەبىئىي ھوقۇقى دەپ قارىغان. دېھقانلاردىكى يەر ئازلىق مەسىلىسىنى قانداق ھەل قىلىش كېرەك؟ ئۇ، ئۇچ سۇلالە ئۆتۈپ كەتتى، توققۇز ئۇلۇشلۇك يەر تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولمايدۇ، يەر چەكلەش، يەر تەڭشەش ئۇسۇللىرىنمۇ يولغا قويغىلى بولمايدۇ، يەركە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىقنى ئېتىراپ قىلىش شارائىتىدا، «كىشىلەر يەركە تېگىنىسىلا، يەرلەر ئۆزلۈكىدىن تەڭشىلىدۇ» («سۇك سۇلالىسى توغرىسىدا») دەپ ھېسابلىغانىدى. ئۇ ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغان دېھقانلارنى قوغدايدىغان ۋە تەرەققىي قىلدۇرىدىغان مۇنداق بىر يەر لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان: «ئۆز ئالدىغا يەر-تۇتۇپ تېرىقچىلىق قىلىدىغانلارنىڭ ئەمگەك كۈچى يېتەرلىنىك بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ يېرى 300 مودىن ئېشىپ كەتمەسلىك. ئۇلارنىڭ ئىسمى ۋ جىسمى، ئەمگەك

كۆچى، تېرىيدىغان يېرىنىڭ ئاساسى بولۇشى لازىم، بۇنىڭدىن ئېشىپ كەتسە، ئىجارىگە بەرگۈچىلەر قاتارىغا كىرىدۇ، ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغانلاردىن ئىجارە ئاز ئېلىنىدۇ، ئىجارىگە ئېلىپ تېرىغۇچىلارغا بولسا ئىجارە ھەققى بىر ھەسسە قوشۇلىدۇ، بۇنىڭدىن مەقسەت پايدا - زىيانىنى تەڭشەپ، ئوندىن بىرىنى ئېلىش.» بۇ دېمەك، ئېلىنىدىغان باج - پاراقتا ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىش بىلەن ئىجارىگە بېرىشنى پەرقلەندۈرۈش، ئومۇمەن ئوندىن بىرىنى ئېلىشنى ئۆلچەم قىلىش، ئەمما ئۆز ئالدىغا تېرىقچىلىق قىلىدىغانلارنىڭ سېلىقىنى ئوندىن بىرىنى ئېلىش ئۆلچىمىدىن تۆۋەن قىلىش، ئىجارىگە بەرگۈچىلەردىن، يەنى پومېشچىكلاردىن ئېلىنىدىغان باج - پاراقنى مۇناسىپ ھالدا كۆپەيتىشتىن ئىبارەت. يەرگە بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق ھوقۇقىنى قوغداش جەھەتتە، ۋاڭ فۇجەدەك ئېنىق پوزىتسىيەدە بولغانلار كەم ئۇچرايدۇ.

ئۇ، باجنى يېڭىلىتىشنى دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىكى مۇھىم شەرت دەپ قارىغان. باج - سېلىق ئېغىر، ئالۋان - ياساق كۆپ بولۇپ كېتىدىغان، ئەمەلدارلار قاقتى - سوقتى قىلىدىغان ئەھۋال ئاستىدا، ساددا دېھقانلار يەرنى ئاپەتنىڭ نېگىزى دەپ قارايتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن، زوراۋانلارنىڭ يەر قوشۇۋېلىش ھەرىكىتى توسۇۋالغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەن. مۇشۇ تونۇش ئاساسىدا، ئەينى زامانىدىكى ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن، ئۇ يەنە: «ئولتۇراقلىق جايغا قاراپ، نوپۇسىنى بېكىتىش» پىرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان، يەنى جاي نوپۇستىكى كىشىلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كەسپىگە قاراپ ھەر نوپۇسنىڭ باج نورمىسىنى بەلگىلەش ۋە بۇ باج نورمىسىنى تۇراقلاشتۇرۇپ، «يېڭى يەر ئېچىلغان بولسىمۇ، بېجى ئېشىپ كەتمەسلىك»نى ئىشقا ئاشۇرۇش ئارقىلىق، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشنى مەدەت بەرگەن. كونكرېت باج - سېلىق مەلىسىدە، شۆ چاغدا ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەرلەرنى ئاساس قىلىپ، «نەزامنامە»دىكى ئاشلىق توغرىسىدىكى «7 شېك 8 خې بويىچە تەدرىجىي تۆۋەنلىتىشنى مىزان قىلىش» بەلگىلىمىسىنى ئىجرا قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇنىڭدىن شۇ چاغدىكى جەنۇبىي جۇڭگو دېھقانلىرىغا «مو بېشىغا 1 دادەندىن ھەتتا 2 دادەندىن» سېلىق سالىدىغان ئەھۋالدىن كۆپ يەڭگىللىتىلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ۋاڭ فۇجى دېھقانچىلىقتا ئەھمىيەت بېرىپ، ئاشلىقنى ئەتىۋارلاش ۋە شاخنى چەكلەپ، پۇل قىممىتىنى چۈشۈرۈش ئىندىيىسىدە قاتتىق تۇرغان. ئۇ مۇنداق دېگەن: «پۇقرالارنىڭ ھاياتىدا ئاشلىق ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدۇ، شۇڭا پۇقرالارنى غول بىلەن شۇغۇللىنىپ، شۇ ئارقىلىق جان بېقىشقا رىغبەتلەندۈرۈشتە، تېرىقچىلىق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. سېتىقچىلار خان تەرىپىدىن چەكلىنىشى لازىم.» ئۇ يەنە: «ئاشلىق باش كۆتۈرۈپ، پۇل ئوجۇقسا، پۇقرالاردا رەھىمدىللىك كۆچىيىدۇ، تېرىق بىلەن پۇرچاق گويا سۇ بىلەن ئوتقا ئوخشاشتۇر، پۇل بولسا

تاش تۈپراقىغا ئوخشاشتۇرا» دەپ، دېھقانچىلىق بىلەن سودىنى، ئاشلىق بىلەن پۇلنى قارىمۇ قارشى قويىدۇ ۋە سودىگەرلەرنىڭ پائالىيىتىنى ئاساسەن زوراۋان خان، خىيانەتچى ئەمەلدارلارنىڭ ئەيىش - ئىشرەت ئېھتىياجى بىلەن باغلاپ، مۇنداق دەيدۇ: «سېتىقچىلار بولمىسا زوراۋان خانلار ئەيىش - ئىشرەت، كەيپ - ساپا سۈرەلمەيدۇ، سېتىقچىلار بولمىسا، خىيانەتچى ئەمەلدارلار جىددىي ئېھتىياجلىق بولمىغان زۆرۈرسىز چىقىملارنى قىلمايدۇ.» دېھقانلار يەل بويى جاپا چېكىپ ئىشلەپ چىقارغان ئاشلىق، بوز - تاۋارلىرىنى بازارغا ئېلىپ بارسا «مەككار سېتىقچىلار» ئۇلارنىڭ نەرسىلىرىنى توپا - داتقا لچىلىك كۆرمەي پەسكە چۈشۈرىدۇ. شۇڭا ئۇ: «سېتىقچىلار دۆلەتتىن باي بولۇپ، دۆلەت بارغانچە كەمبەغەللىشىپ كېتىۋاتىدۇ»: «پۇقرالارغا تىرىكچىلىك يولىنى بېرىۋاتقانلار تېرىقچىلاردۇر، زىيانكەشلىك سېلىۋاتقانلار بۇلا سېتىقچىلاردۇر» دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ، لېكىن، ۋاڭ فۇجى شۇ چاغدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ چەكسىز ئېغىر سېلىق ئېلىش، يەرلەرنى زوراۋانلىق بىلەن قوشۇۋېلىش قاتارلىق ئىقتىسادىي ئېكسپىلاتاتسىيىسىدىن تاشقىرىقى ھەرىكەتلىرىدىن كېلىپ چىقىقان «بايلىقنى يۇقىرىغا تۆپلاش» تەك نامۇۋاپىق ھادىسىلەرگە قاتتىق نەپرەت بىلدۈرگەنىدى. شۇڭا ئۇ «سېتىقچىلىقنى چۆكۈرۈپ، شاخنى چەكلەش» دېگەن ئىزچىل پوزىتسىيىدىن بىراقلا ۋاز كېچىپ، ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا: «چوڭ سېتىقچىلار - باي پۇقرالار دۆلەتنىڭ جان تومۇرىدۇر» دېگەنسىدى. ئۇنىڭ جەھەتتىكى بۇ زىددىيەت كونا ئەنئەنىۋى ئىدىيە بىلەن شۇ چاغدىكى تاۋار ۋە پۇل ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتى ۋە كاپىتالىزم بىخلىرىنىڭ ئۆسۈپ چىقىۋاتقانلىقىدەك رېئال ئەھۋال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ ئىنكاسى ئىدى.

بۇنىڭغا ئالاقىدار ھالدا، ئەينى زامانىدىكى كۆمۈش قەھەتچىلىكى بىلەن باج - سېلىقنى كۆمۈش ئېلىش مەسىلىسىدە، ئالۋان - ياساقنى باج - سېلىقنى قوشۇۋېتىدىغان، مۇسانى بويىچە كۆمۈش ئالىدىغان بىر تۈتاش نىزامغا قارشى تۇرغانىدى. پۇل تۈزۈمى جەھەتتە، مىس پۇلنى كەلگە قۇللىنىپ، ئۇنى كۈمۈشنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ، ئەگەر ئاخىرىدا كۈمۈشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مىس پۇلنى ئىشلىتىشنى تەشەببۇس قىلغان؛ ئالماشتۇرۇلمايدىغان قەغەز پۇلنى تارقىتىشقا قارشى تۇرغان. ئۇنىڭ مىس پۇل قۇللىنىشتىكى كونكرېت لايىھىسى «ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى 1 مىسقال. 2 فۇگ كېلىدىغان مىس پۇلنى 1 لى قىممەتتىكى كۆمۈش پۇلغا تەگ قىلىش»، ئېغىرلىقى تۆشمايدىغان پۇللارنىڭ ئېتىمىنى قاتتىق چەكلەشتىن ئىبارەت ئىدى.

ۋاڭ فۇجىنىڭ بايلىقنى يۇقىرىغا تۆپلاشقا قارشى تۇرۇش ئىدىيىسى شۇ چاغدىكى جەمئىيەتتە بايلىقنىڭ تەقسىماتىدا ناھايىتى ئېغىر دەرىجىدە نامۇۋاپىقلىقنىڭ ساقلىنىۋاتقانلىقىغا قارىتا ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنى ئىزچىل ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. لېكىن، ئۇنىڭ دېھقانچىلىقىغا ئەھمىيەت بېرىپ، سودىنى چۆكۈرۈش، ئاشلىقىغا ئېتىبار بېرىپ،

پۇلنىڭ چۆكۈرۈش ھەققىدە كۆرۈشنى ئەسەلدىن قالدۇرۇپ مەخسۇس مىس پۇل قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىشى تارىخىي تەرەققىياتنىڭ يۈزلىنىشىگە خىلاپ ئىدىيە ئىدى.

«پۇل توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە» بۇ، چىنىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ۋاڭ لىيۇ دېگەن كىشى يازغان كىتاب. ۋاڭ لىيۇ (1786 — 1843)، ئەسلى ئىسمى جۇڭ لىيۇ، تەخەللۇسى لياڭشېك، ۋۇشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي دۆڭتېگىشەن دېگەن جايىدىن، ئۇ ئۆمۈر بويى ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان يېقىن باشقىلارغا مەسلىھەتچى بولۇپ ئىشلىگەن، ئۇنىڭ «تۆت كىتاب ئۇستىدە جۇغراپىيىلىك تەكشۈرۈش»، «خەجۈيۈەن ھەققىدە يازمىلار» دېگەن ئەسەرلىرى بار، لېكىن ئۇ داۋگۇاڭنىڭ 11 - يىلى (1831 - يىلى) بېسىپ تارقىتىلغان «قەغەز پۇل توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە» دېگەن كىتابى بىلەن پەخىرلەنگەن، داۋگۇاڭنىڭ 17 - يىلى بۇ كىتاب قايتا ئۆزگەرتىلىپ «پۇل ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» دېگەن نام بىلەن چىققان، بۇنىڭدىن باشقا «پۇل ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزىنىڭ داۋامى»، «يەنە پۇل ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزىنىڭ داۋامى» دېگەن كىتابلارمۇ بۇ كىتاب بىلەن بىللە بېسىلىپ چىققان.

ۋاڭ لىيۇ «پۇل ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» نى ئەمەل - ھەنسەپكە تېگىنىشنىڭ ۋاستىسى قىلىش غەرىزىدە يازغان. كىتابنىڭ «كىرىش سۆزى»دە «خىزمەت تۇتۇپ تۇرغان ۋەزىر - ۋۇزۇرالار بۇ كىتابنى ئوردىغا كۆتۈرۈپ كىرسە ۋە شۇ بويىچە ئىجرا قىلسا» دەپ ئوچۇق - ئاشكارا ئۈمىد قىلغان. بۇ كىتابتا ئۇ قەغەز پۇل قوللىنىش، داچىيەن قۇيۇش توغرىسىدا بىر يۈرۈش پۇل ئىسلاھاتى لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: قىممىتى 1 تىزىق يارماقتىن 1000 تىزىق يارماقتىچە تەڭ بولغان چوڭ قەغەز پۇل تارقىتىش، قوشۇمچە يەنە 10 ۋە 100 گە تەڭ بولغان مىس پۇل قۇيۇپ، ئۇششاق پۇللار بىلەن تەڭ قوللىنىش، كۆپ سانغا قەغەز پۇل ئىشلىتىش، ئاز سانغا مىس پۇل ئىشلىتىش. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە مىس بىلەن كۈمۈشنى چەكلەپ، قەغەز پۇل ئىشلىتىش سىياسىتىنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇ چاغدا چىڭ خاندانلىقى كۈنسايىن چىرىكلىشىپ بېرىش، غەربتىكى كاپىتالىستىك ئەللەر ئېپيۇن ئېلىپ كىرىش نەتىجىسىدە، جۇڭگونىڭ كۈمۈشى ھەدەپ سىرتقا ئېقىشقا باشلاپ، «كۈمۈش قەھەتچىلىكى» (پۇل بوھرانى)نى كەلتۈرۈپ چىقارغانىدى. چىڭ خاندانلىقىنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىمىدا كۈمۈش ئۆلچەم قىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، «كۈمۈش قەھەتچىلىكى» ئارقىسىدا كۈمۈشنىڭ قىممىتى ئېشىپ، پۇلنىڭ قىممىتى چۈشۈپ كېتىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ يەر بېجىدىن كىرىدىغان كىرىمى كېمەيمەكچە تەكەن، ھەرقايسى ئۆلكىلەر باج - سېلىقنىڭ ۋاقتىدا تاپشۇرالماي، ئارتىلىپ قالىدىغان ئەھۋاللار مۇسلمىز دەرىجىدە ئېغىرلاشقان، بۇ ھال فېئودال ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە بوھرانىنى ئېغىرلىتىپ، فېئودالىق جەمئىيەتتىكى زىددىيەتلەرنى كۈندىن - كۈنگە ئۆتكۈرلەشتۈرگەن. بۇ رېئاللىققا دۇچ كەلگەن ۋاڭ لىيۇ

ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىپ، ھۆكۈمەتنى مالىيە بوھرانىدىن قۇتقۇزۇش ئۈمىدىنى پۈتۈنلەي قەغەز پۇلغا باغلىغان. «پۇل ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» مانا مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە بارلىققا كەلگەن.

«پۇل ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە»دە، ۋاك لېيۇ قەغەز پۇلنىڭ رولىنى جېنىنىڭ بارىچە چۈشەندۈرۈپ، قەغەز پۇلنى بارلىق ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىدىغان «تېپىلماس گۆھەر» دەپ ئاتىغان؛ قەغەز پۇلنى خالىغانچە چىقارسا بولىدىغان پۈتمەس ـ تۈگىمەس بايلىق دەپ تەرغىپ قىلغان. «قەغەز پۇلدىن باشقىسىنىڭ چېكى بار، پەقەت قەغەز پۇلنىڭ چېكى يوق، مىليونلاپ باساق مىليونلاپ چىقىدۇ، 10 مىليونلاپ باساق 10 مىليونلاپ چىقىدۇ، بۇ بىر خورنماس بايلىق مەنبەسىدۇر» دېگەن. ئۇ يەنە قەغەز پۇل قوللىنىلسا، ئەمەلدارلارنىڭ مەرتىۋە ـ ماۋاشى ئاشىدۇ، يەر سېلىقلىرى ئازلايدۇ، چېگرا بېجى يېنىكلەيدۇ، بوز يەر ئېچىشقا مەبلەغ بار بولىدۇ. زاپاس توپلاشقا دەسمايە بار بولىدۇ، ئۇقۇمۇشلۇقلار يېتىشتۈرۈلىدۇ، پۇقرالار قۇتقۇزۇلىدۇ، ۋەھاكازا دەپ تەرغىپ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇنىڭ قارىشىچە، يەنە ھۇقۇق ـ مەنپەئەت خەقنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىدىغان، كۆمۈش پۇل خوراپ كېتىدىغان، ئەپيۇن ئاپەت كەلتۈرىدىغان، مال ـ تاۋارلار بېسىلىپ قالىدىغان ھەتتا بىدئەتچىلىك ۋە ساتقىنلىق قىلىدىغان، چېگرادا توپلاڭ كۆتۈرىدىغان، ئەمەلدارلار كۆپىيىپ كېتىدىغان ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسى يوقىلارمىش. نەتىجىدە قەغەز پۇل مالىيە مەسلىسىنى، ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى ھەتتا بارلىق ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان شىپالىق دورا بولۇپ قالارمىش.

ۋاك لېيۇ كىتابقا تەك «قەغەز پۇل ھەققىدە» دېگەن ئومۇمىي مۇلاھىزىدە، ئالدى بىلەن، «خانىدا بولسا، ئاندىن پۇقرالاردا بولىدۇ»، «خانىنىڭ ئېھتىياجىنى قانىدۇرۇش ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ» دېگەن سەپسەتىنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇ تارىختىن بۇيان ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان «پۇقرادا بولسا، خانىدا بولماي قالامدۇ» دېگەن قاراشقا ئوخشىمايدىغان ئوپ ئوچۇق ئەكسىيەتچىل كۆز قاراشتۇر. خانىنىڭ ئېھتىياجىنى قانداق قانىدۇرۇش كېرەك؟ ۋاك لېيۇنىڭ قارىشىچە، «خانىنى باي قىلىش ئۈچۈن، پۇل ھۆقۇقىنى تۇتۇشنى ئەۋزەل بىلىش لازىم». «پۇل ھۇقۇقىنى تۇتۇش ئۈچۈن قەغەز پۇلنى يولغا قويۇپ، كۆمۈشنى يىغىش، كۆمۈشنىڭ قىممىتىنى چۈشۈرۈپ، ئۇنى پۇل قىلىشقا يارىمايدىغان دەرىجىگە يەتكۈزۈش لازىم» ئىمىش. بۇ ئوچىغا چىققان قاقتى ـ سوقتى قىلىش پىلانىدۇر. ۋاك لېيۇ مانا بۇنى قەغەز پۇلنى قوللىنىشنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى قىلغان. قەغەز پۇلنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەرغىپ قىلىش ئۈچۈن، ۋاك لېيۇ «پۇل ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» دە پۇل نامچىلىقى ئىدىيىسىنى خېلى چوڭقۇر دەرىجىدە يۈكسەلدۇرگەن. ئۇ مېتال پۇل بىلەن قەغەز پۇلنى تاماممەن تەك ئورۇندا قويۇپ، قەغەز پۇلنىمىڭ قۇرۇق نەرسە ئىكەنلىكىنى، كۆمۈش پۇلنىڭ نەق نەرسە ئىكەنلىكىنى ئېنىكلاپ قىلغان. ئۇ: «كۆمۈشنىڭ جىسمى ـ شەكلى بار دېيىلسە، قەغەز پۇلنىڭمۇ جىسمى ـ شەكلى بار، ئۇنى

ئاش - ئوزۇق، كىيىم - كېچەك قىلغىلى بولمايدۇ دېيىلسە، كۈمۈش پۇلمۇ، قەغەز پۇلمۇ ئوخشاش» دېگەن. قەغەز پۇلنىڭ قۇرۇق نەرسە، كۈمۈش پۇلنىڭ نەق نەرسە ئىكەنلىكى ئاددىي بىر ساۋات بولۇپ، بۇ قەغەز پۇل بىلەن كۈمۈشنىڭ ئۆزىدە ئەمەلىي قىممىتىنىڭ بار - يوقلۇقىغا قارىتىلغان. ۋاڭ لىۋ بولسا قەستەن كۈمۈش بىلەن قەغەز پۇل ماددا بولغانلىقى ئۈچۈن، تەبىئىي شەكىلگە ئىگە دەپ كۈمۈش بىلەن قەغەز پۇلنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىدۇ، يەنە تېخى مەسىتلىك هالدا كۈمۈشنى پۇل ئورنىدا ئىشلەتكەن بىلەن، ئۇنىڭ ئاش - ئوزۇق، كىيىم - كېچەك ئورنىدا ئىشلەتكىلى بولمايدىغان قىممىتى بولمايدۇ دەپ، ئۇنى قەغەز پۇل بىلەن ئوخشاش قىلىپ قويىدۇ، بۇ پۈتۈنلەي گەپ ساتقانلىق ۋە بۇرمىلىغانلىق. ئۇنىڭ غەرىزى پۇلدا ئىچكى قىممەتنىڭ بارلىقىنى ئىنكار قىلىپ، مېتال پۇل بىلەن قەغەز پۇلنىڭ پەرقىنى يوققا چىقىرىش ئىدى. بۇ يەردە ئۇ جەنۇبىي سۇڭ دەۋرىدە ئوتتۇرىغا شۇنچىلىك (1140 — 1207) نىڭ «توڭلىغاندا كىيىم قىلغىلى بولمايدۇ، ئاچلىقتا يېمەك قىلغىلى بولمايدۇ، مىس پۇل بولسۇن، قەغەز پۇل بولسۇن، ئەمەلىيەتتە بىر نەرسە» دېگەن پۇل نامچىلىقى قارىشىنى يۇكسەلدۇرگەن؛ بىراق شۇنچىلىك پۇل پاكالىقىغا قارشى ئىدى، ۋاڭ لىۋ بولسا بۇنىڭغا قارشى مەقسەتتە بۇ ئىدىيىنى يۇكسەلدۇرگەن.

«پۇل ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» دە، ۋاڭ لىۋ پۇلنىڭ دۆلەت بىلگىلىمىدۇ دەيدىغان بۇ نامچىلىق ئىدىيىسىنى كۈچەيتىپ بارىچە تەرغىب قىلىدۇ، قەغەز پۇلنى ئېتىراللىق دۆلەتنىڭ «ھوقۇقىغا تايىنىپ ئاققۇزغىلى» بولىدۇ، تارقىتىلىدىغان پۇلنىڭ مىقدارى چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ ھەتتا، مۇنداق قىلغاندا «دۆلەتنى 30 يىللىق زاپاس ساقلاپ تۇرالايدىغان» دەرىجىگە يەتكۈزگىلى بولىدۇ؛ مۇنداق ئېھتىياجدىن ئېشىپ كەتكەن قەغەز پۇلنىمۇ زاپاس ئىچىگە كىرگۈزگىلى بولىدۇ، «بايلار كۈمۈشنىڭ پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، كۈمۈش توپلاپ بېسۇالغان، ئەمدى كۈمۈش پۇل ئەمەلدىن قالسا، بايلار كۈمۈشنى بېسۇالالماي، قەغەز پۇلنى بېسۇالىدىغان بولىدۇ» دەپ قارىغان، بۇ قاراش پۇل نەزەرىيىسى جەھەتتە خاتا بولۇپ، ئەمەلىيەتتىمۇ ئالالىقاچان ئىنكار قىلىنغان.

ۋاڭ لىۋ يازغان «پۇل ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» دېگەن كىتابتا، «تاش - كېسەكنى ئالتۇن قىلىش ھېكمىتى» ئارزۇ قىلىنغان، ئۇ «قەغەز پۇلنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇپ، قەغەزلەرنى كۆرمىگىلاپ ئالتۇنغا ئايلاندۇرۇشنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ قايتا - قايتا تەكىتلىگەن، ئۇ يەنە «قەغەز پۇل يولغا قويۇلسىلا، دۆلەتنىڭ قولغا جىمى پۇقرانىڭ بايلىقى كىرىدۇ»، «كۈمۈشنى پۇل ئورنىدا قوللىنىشنى چەكلەش ئەڭ ئۇنۇملۇك تەدبىر، ئەگەر بايلارغا تەھدىت ئىشلىتىپ، دەرھال كۈمۈش پۇل قەغەز پۇلغا ئۆزگەرتىلسە،... جاھاندىكى كۈمۈشنىڭ ھەممىسى خەزىنىگە كىرىدۇ» دەپ ئوچۇق تەرغىب قىلغان. شۇڭا ۋاڭ لىۋنىڭ «پۇل ھەققىدە دەسلەپكى

مۇلاھىزە» دېگەن كىتابىدا تەرغىپ قىلىنغىنى پۈتۈنلەي ياماق غەزەلنىڭ ۋە تېمىتىقسىز بولغان، خەلقنى قاقتى ـ سوقتى قىلىپ، ئۇلارنىڭ بايلىقىنى شىلۋالدىغان سەپسەتە بولۇپ، شۇ چاغدىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ جاھىللار گۇرۇھى «بۇ كىتابنى گۆھەر كىتاب قىلىپ ساقلىغان»، ئەمما ئەينى ۋاقىتتىكى ئىلغار مۇتەپەككۇرلاردىن ۋېي يۈەن، شۇي مېي قاتارلىقلار بولسا بۇ كىتابنى تەنقىد قىلغان.

«قەغەز پۇل ھەققىدە» دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

گۈك زىجىن (1792 — 1841)، لەقەمى دىڭيەن، جېجاڭنىڭ رېنخې (ھازىرقى خاڭجۇ) دېگەن يېرىدىن، تۆرە ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، داۋگۇاڭ خان دەۋرىدە جىنشى بولغان ۋە تەشرىپات ۋازارىتىدىنىڭ ئىش باشقۇرغۇچىسى قاتارلىق كىچىك ئەمەلدارنى تۇتقان. ئۇ دېققەت ـ ئېتىبارىنى سىياسىي ئېقىم مەسىلىلىرىگە قويغان، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ئىسلاھات ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلگەن، پۈختا ئۆگىنىپ، ئەمەلىيەتكە تەتبىقلاش مەقسىتىدە لېۋ فېڭلۇدىن «گۈڭياڭ چۈنچيۇسى» دېگەن دەستۇرنى ئۆگىنىگەن ۋە بۇنى شۇ چاغنىڭ سىياسىتىگە تېگىش، ئىسلاھاتنى تەشەببۇس قىلىشتا نەزەرىيىۋى قورال قىلغان. گۈك زىجىن يېقىنقى زامانداۋى ئۆتكەن جۇڭگو پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئىسلاھاتچىلىرى ئىچىدە تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولغان شەخسىتۇر، ئۇنىڭ ھەممە ئەسەرلىرى «گۈك زىجىن ئەسەرلىرى» دېگەن نام بىلەن توم قىلىپ چىقىرىلغان.

گۈك زىجىن جۇڭگودا فېئودالىزم جەمئىيىتى يىمىرىلگەن ۋە كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان دەۋردە ياشىغان. ئۇ چاغلار يېزىلاردا يەر قوشۇۋېلىش ئىشلىرى ئېغىرلاشقان، ئېكسپلاتاتسىيە ئىنتايىن دەھشەتلىك بولۇۋاتقان، بەيلىيەنجياۋ قاتارلىق دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى كەينى ـ كەينىدىن يۈز بېرىۋاتقان چاغلار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەنگلىيە باشچىلىقىدىكى كاپىتالىستلار دۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تاجاۋۇزى كۈندىن ـ كۈنگە ئەشەددىيلىشىپ، ئەكسىيەتچىل، چىرىكلەشكەن چىڭ خاندانلىقىنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىقى قاتمۇقات زىددىيەتلەرگە دۇچ كېلىپ، ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتىن بېسىمغا ئۇچراۋاتقان مەزگىل ئىدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا، گۈك زىجىن ئوتتۇرا ـ كىچىك پومېشچىكلارنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، گۈڭياڭ دەستۇرىدىكى ئاتالمىش «چۈڭقۇر مەنىلىك سۆزلەر»نى نەزەرىيىۋى قورال قىلىپ، چىرىكلەشكەن، زۇلمەتلىك ئوردا ھاكىمىيىتىگە ھۇجۇم ياساپ، «قانۇن ئۆزگەرتىش»، «قايتا رىجە تۈزەش» كە چاقىرىق قىلىپ، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا بىر قاتار كۆز قاراش، چارە ـ تەدبىرلەرنى ۋە تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويغان.

دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ كۆچلۈك تەسىرى ئاستىدا، گۈك زىجىن ئەينى زامانىدىكى باي ـ كەمبەغەللىك پەرقى ساقلىنىۋاتقان ئەھۋالغا كۆز سېلىپ، باي ـ كەمبەغەللىكتە «چوك تەڭسىزلىك بولسا، ھاكىمىيەت قولدىن كېتىپ قالىدۇ» دەپ قارىغان، بايلىقنىڭ تەكشى تەقسىم قىلىنماسلىقىنى جەمئىيەت ئەنسىزلىكىنىڭ يىلتىزى دەپ بىلىپ، «ئەھۋالغا قاراپ تەڭشەپ تۇرۇش» تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ «چوك تەڭسىزلىك»نى «كىچىك تەڭسىزلىك» كە ئۆزگەرتىش («تەڭ تەقسىمات

تەشەببۇس قىلغان. لېكىن ئۇ بۇ خىل تۆۋگەرتىش «تېز بولۇپ كەتمەسلىكى»، پەقەت ھۆكۈمرانلار ئۆزى تەدرىجىي يوسۇندا ئۆزگەرتىپ بېرىشى كېرەك دېگەن قاراشتا بولغان. ئۇ بازارغا سالغان «كىچىك تەڭسىزلىك» پرىنسىپى «خان كورا بىلەن، ۋەزىر ساپلىق بىلەن، پۇقرا قوشۇق بىلەن ئالسۇن» دەيدىغان دەرتجە پەرقى بۇيىچە تەقسىم قىلىش پرىنسىپى ئىدى. شۇڭا بۇ، ھۆكۈمرانلارغا بۇ خىل «كىچىك تەڭسىزلىك»نى ئولغايتىپ، «چوڭ تەڭسىزلىك» قىلىپ قويماسلىق توغرىسىدا ئاگاھ بەرگەنلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس ئىدى.

گۈك زىجىن ئەينى زامانىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ خەلقنى ئەخمەق قىلىدىغان ئاتالمىش «قىلچىمۇ ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلىمەسلىك» ۋە «بايلىقنى نومۇس دەپ بىلىش»، «مەنپەئەتنى نومۇس دەپ بىلىش» دېگەن ۋەز - نەسىھەتلىرىنىڭ ساختىلىقىنى ئېچىپ تاشلاش ۋە ئۇنتۇغا ھۇجۇم ياساش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىجابىي جەھەتتىن، «مەنپەئەتنى قاچماسلىق»، «بايلىقنى نومۇس دەپ بىلمەسلىك» كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تېپىك شەھەر ئاھالىسىنىڭ، «مەنپەئەت»، «بايلىق» قوغلىشىش ئېڭىنى ئوچۇق - ئاشكارا تەرغىب قىلغان. ئۇ يەنە «1 چى يەردە تېرىقچىلىق قىلغۇچىلار 1 چى يەرنىڭ ئىگىسى بولسۇن، 2 چى يەردە تېرىقچىلىق قىلغانلار 2 چى يەرنىڭ ئىگىسى بولسۇن، 10 چى، 100 چى يەردە تېرىقچىلىق قىلغانلار 10 چى، 100 چى يەرنىڭ ئىگىسى بولسۇن» دېگەنلىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ «ئەقىل - كۆچنى ۋەدىرلەش»نى تەشەببۇس قىلغان، يەنى مال - مۈلۈكنى ئىگىدارچىلىق قىلىشتا، ھەرىكىتىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، ئىقتىدارىنى ئاساس قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. بۇ بايانلار ئەمەلىيەتتە شۇ دەۋردىكى جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ كاپىتالىزمنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى.

گۈك زىجىننىڭ ئىقتىسادىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ئىدىيىسى ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان «غەربىي ئىقلىم»دا مەمۇرىي ئۆلكە تەسىس قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشىدا ئىدى. ئۇ «غەربىي ئىقلىمدا مەمۇرىي ئۆلكە تەسىس قىلىش تەكلىپى»دە، پايتەختىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان ئۆلكىلەردىكى كۆچمەنلەرنى ۋە جەنۇبتىكى تاماكىچىلىك قىلىدىغان قارا خەلقلەرنى كۆپلەپ «غەربكە كۆچۈرۈش»نى تەشەببۇس قىلغان، «ئۇلارنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەردە مۈلۈكسىز پۇقرا بولۇپ تۇرغىنىدىن، غەربكە بېرىپ مۈلۈكدار پۇقرا بولغىنى تۈزۈك» دەپ قارىغان. ئۇنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بۇ دانا تەشەببۇسى كېيىنكى ئەمەلىيەتلەردە ئىسپاتلاندى. يەر تەقسىم قىلىنىش جەھەتتە، ئۇ فېئودال پاترىئارخاللىق تەشكىلى بىلەن ئۇشاق يەر تەقسىماتى تۈزۈمىنى بىرلەشتۈرگەندە، ھەم يەر قوشۇۋېلىش ھەرىكىتىنى ۋە باي - كەمبەغەللىك پەرقىنى يوقاتقىلى بولىدۇ، ھەم پاترىئارخاللىق مۇناسىۋىتىنى ئارقىلىق جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلىغىلى بولىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرى ئاساسەن مۇنداق: دەسلەپتە، دېھقانلارنىڭ نوپۇس بېشىغا 100 مودىن يەر بۆلۈپ بېرىلىدۇ،

كېيىن چوڭ ئوغلى دازۇڭ ھېسابلىنىپ، بۇ 100 مو يەرگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. 2 - ئوغلى شياۋزۇڭ ھېسابلىنىپ، يەنە ئايرىم 25 مو يەر بولۇپ بېرىلىدۇ. 3 - 4 - ئوغۇللىرى چۈنزۇڭ ھېسابلىنىپ، ئوخشاشلا 25 مودىن يەر بۆلۈپ بېرىلىدۇ. 5 - سىدىن ئېشىپ كەتكەنلىرى ئاددىي پۇقرا ھېسابلىنىپ، يەر بۆلۈپ بېرىلمەيدۇ، ئۇلار ئىجارىكەش دېھقان قىلىنىپ، ئۆز جەمەتى ۋە باشقا جەمەتلەر ئۈچۈن تېرىقچىلىق قىلىدۇ. شياۋزۇڭنىڭ چوڭ ئوغلى يەنىلا شياۋزۇڭ ھېسابلىنىپ، 25 مو يەرگە ۋارىسلىق قىلىدۇ، ئوتتۇرانچى ئوغلى چۈنزۇڭ ھېسابلىنىپ، ئايرىم 25 مو يەر بۆلۈپ بېرىلىدۇ، 3 - سىدىن ئېشىپ كەتسە، ئاددىي پۇقرا ھېسابلىنىدۇ. چۈنزۇڭنىڭ چوڭ ئوغلى يەنىلا چۈنزۇڭ ھېسابلىنىپ، 25 مو يەرگە ۋارىسلىق قىلىدۇ، 2 - ئوغۇلدىن كېيىنكىلىرى ئاددىي پۇقرا ھېسابلىنىپ، يەر بۆلۈپ بېرىلمەيدۇ، ئۇلار مەڭگۈ ئىجارىكەش دېھقان بولىدۇ» («دېھقانچىلىق توپلىمى» دىن). مانا بۇ ئۇنىڭ غۇۋا ئارزۇسىدىكى «مەنپەئەت» ھەم «بايلىق» بولغان باراۋەر جەمئىيەت. بۇ يەردە دازۇڭ، شياۋزۇڭ، چۈنزۇڭ دەپ ئاتالغانلار پاتريئارخاللىق تۈزۈم ئاستىدا قانۇنلۇق يەرگە ئىگە بولۇپ، ئوتتۇرا ۋە كىچىك پومېشچىكلاردىن بولۇۋالىدۇ - دە، يەرسىز ئاددىي پۇقرا دەپ ئاتالغانلار ئىجارىكەش دېھقانلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ، ئۆزىنى ئۆزى تەمىن ئېتىدىغان فېئودال ئۇششاق دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى ساقلايدۇ. كۆلۈك زىجىن تەسەۋۋۇر قىلغان بۇ خىل يەر ئىسلاھاتى لايىھىسىدىن بۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسىنىڭ قويۇق فېئودالىزملىق پۇراقىنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

شەرقىي جەنۇبتىكى دېڭىز - دەريا بويلىرىدا تاۋار ۋە پۇل ئىقتىسادىي بىر قەدەر راۋاج تاپقان شۇ زامانىدا، كۆلۈك زىجىن سودا - سانائەت ۋە پۇل مەسىلىسى توغرىسىدىمۇ بەزى بايانلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ: «تۆز - تۆمۈرگە باقمىغانلار، تەنھا قېلىپ زار - زار يىغلار» دېگەن مىسرالىرى بار بولۇپ، بۇ مىسرالار «تۆز - تۆمۈرگە باقماق» بولىسا، «دەريا - دېڭىزنىڭ غېمىدا بول» دېگەن مەنىنى ئۇقتۇرىدۇ. چەت ئەل كاپىتالىزمىنىڭ ئىقتىسادىي تاجاۋۇزى كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقانلىقى، ئەپيۇننىڭ ئېقىپ كىرىشى، كۈمۈش قەھەتچىلىكىنىڭ ئېغىرلىشىشى مىللەتنىڭ ھاياتىغا تەھدىت سېلىۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈۋاتقان گۆلۈك زىجىننىڭ تاۋار ۋە پۇل مەسىلىسىگىمۇ ئەھمىيەت بېرىشى تۇرغان گەپ ئىدى. ئۇ «چى - لياڭ بەگلىكلىرىگە ئوخشاش يۇمىلاق پۇل قۇيۇش» نى تەشەببۇس قىلىپ، كۈمۈش پۇل قۇيۇش ئارقىلىق چەت ئەل پۇلىغا تاقابىل تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان؛ ئەپيۇننى قاتتىق چەكلەش بىلەن بىرگە، تاشقى سودىنى چەكلىمىگە ھالدا قانات يايدۇرۇش، ئەيش - ئىشرەت بۇيۇملىرىنىڭ ئىمپورت قىلىنىشىنى چەكلەش ئارقىلىق دۆلەتنىڭ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، دۆلىتىمىزنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى قوغداشنى تەشەببۇس قىلغان. بۇ، جۇڭگو كاپىتالىزمىنىڭ مىللىي سودا - سانائىتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتەك تارىخىي يۈزلىنىشىگە ئۇيغۇنىدى. شۇنىڭ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇكى، ئۇ ئەپيۇننىڭ چەكلەش ئۈچۈن، لېكىن زېھنىنى جەنۇبقا

ئۇزىتىش ۋاقتىدا يازغان خېتىدە، سىياسىي جەھەتتە، شۇ چاغدا يۇقىرى تەبىقىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ چەت ئەلگە تەسلىم بولۇپ، ۋەتەننى ساتقىنلىقىغا سىياسەتسىزلىكە روشەن ھالدا قارشى چىققان ۋە ئەنگلىيە تاجاۋۇزچىلىرىغا قەتئىي زەربە بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان، ئىقتىسادىي جەھەتتە، شۇ چاغدىكى جاھىل ئۇنسۇرلارنىڭ «ئوزۇق مالدىن ئېھتىياجلىق» دېگەن كۆز قارىشىغا رەددىيە بېرىپ، «ئوزۇق بېرىنچى، مال ئىككىنچى»، «ئوزۇق بىلەن مال تەڭ تۇرىدۇ» دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇ ئۇنىڭ ئىلغار ئىدىيىسىنى ئالاھىدە گەۋدىلەندۈرىدۇ.

ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى جەھەتتە، گەرچە گۇڭ زىجېندا سىنىپىي چەكلىمىلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ شۇ جەمئىيەت دۇچ كەلگەن بوھراننى شەپقەتسىز ھالدا پاش قىلىشى، شۇ چېرىك ھاكىمىيەتكە ئۆتكۈرلۈك بىلەن ھۇجۇم قىلىشى، ئىجتىمائىي ئىدىيىلاھاتقا بولغان كۈچلۈك تەلىپى، يەنە كېلىپ ئۇنىڭ مەشھۇر ئەدەبلىك سۈپىتى بىلەن ئۆتكۈر، تالانتلىق قەلەملىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن شېئىرلىرى كىشىلەردە قاتتىق تەسىرات پەيدا قىلىپ، كىشىلەرنى غەپلەتتىن ئويغىتىش رولىنى ئويناغان. لياڭ چىچاۋ مۇنداق دېگەنىدى: «گۇاڭشۇ يىللىرىدا ئاتالمىش يېڭى ئىلىمگە ئىنتىلگۈچى ئالىملار گۇڭ زىجېن ئەپەندىمگە بىر مەزگىل چوقۇندى بولغاي، «دېگىيەن ئەسەرلىرى» نى بىر ئوقۇپلا، بەدىنىمدىن خۇددى تېزاپ ئۆتكەندەك بولىدۇم.» («چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىلىم ـ مەرىپەت ھەققىدە ئومۇمىي بايان»). بۇ، گۇڭ زىجېن ئىدىيىسىنىڭ جۇڭگو بۇرژۇئا ئىسلاھاتچى مۇتەپەككۇرلىرىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ژۇبى يۈەن (1794 — 1857)، تەخەللۇسى مۇشېن، خۇنەننىڭ شاۋياڭ دېگەن يېرىدىن. ئۇ ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن جۇڭگو فېئودالىزمى جەمئىيىتىنىڭ يېرىم مۇستەملىكە ـ يېرىم فېئودالىزم جەمئىيەتكە قاراپ ئۆزگىرىۋاتقان تارىخىي دەۋردە ياشىغان، بۇ دەۋردە ئۇ ئوتكۈر مىللىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي زىددىيەتلەرگە دۇچ كەلگەنلىكتىن، رېئال سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەسىلىلەرگە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئىسلاھات ئىلىپ بېرىشنى پائال تەشەببۇس قىلغان، ئۇ جۇڭگو يېقىنقى زامان پومېشچىكلار سىنىپى ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەكىللىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ژۇبى يۈەن سىنغان پومېشچىك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، ئۇ دېۋان پېتىكچىسى بولغان، شۇ مەزگىللەردە ئۇ دېۋاندا ساقلانغان كىتابلارنى ئەتراپلىق كۆرگەن؛ «ئوردا سىياسىي ـ ئىقتىسادىي ھۆججەتلىرى توپلىمى» نى تەھرىرلىگەن ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىن بۇيانقى سىياسىي، ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر بىلەن كەڭ دائىرىدە ئۇچراشقان. «گۇڭياڭ چۈنچيۇسى»دىكى يېڭىچە دەستۇرلەرنى پىششىق ئۆگەنگەن، گۇڭ ياڭ ئىلمىنىڭ «ئاددىي سۆزدىن چوڭ مەنە چىقىرىش» پرىنسىپى بويىچە شۇ چاغدىكى سىياسەت ئۇستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، كېيىنكىلەر بۇرۇنقى ئۇچ سۇلالە دەۋرىدىكىلەردىن ئېشىپ چۈشىدۇ، ھازىرقىلار بۇرۇنقىلاردىن ئۆتۈپ كېتىدۇ، دېگەن تارىخىي تەدرىجىي تەرەققىيات نۇقتىسىنەزەر

رىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇنى ئىسلاھات توغرىسىدىكى تەلەپلىرىنىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسىي قىلغان. ئۇ XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى ھەزگىللىرىدە «سىياسىي - ئىقتىسادىي ھۆججەتلەرنى ئەمەلىيەتكە تەتبىقلاش»نى تەشەببۇس قىلغان ئاساسلىق مۇتەپەككۇرلەرنىڭ بىرىدۇر. ئۇ ئۆمۈرۋايەت ئاساسەن ھەسلىھەتچىلىك خىزمىتىنى ئوتكەن، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تاۋۇش، لىن زېشۇي قاتارلىق يەرلىك چوڭ ئەمەلدارلارغا يارەملىشىپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي ھەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشىپ بەرگەن، چاڭجىياڭنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدا سۇ يولى ئارقىلىق ئاشلىق يۆتكەش، توز چىقىرىش ۋە سۇ قۇرۇلۇشى قاتارلىق ئوچ چوڭ سىياسىي ئىشنىڭ ئەمەلىي خىزمەتلىرىگە ئارىلاشقان، غەربىي جەنۇبتىكى دېڭىز بويلىرىدا سودا - سانائەتچىلەر بىلەن زىچ ئالاقە باغلىغان ۋە ئۆزىمۇ سودىگەرچىلىك قىلغان. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى، ئۆزى بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان باشقا شەخسلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئېنىقلىرى جەمئىيەتتىدە كاپىتالىزمنى تەرەققىي قىلدۇرۇش دېگەن تەلەپنى تېخىمۇ روشەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ژۇپ يۇەنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى «قەدىمكى ۋىتاڭ توپلىمى»، «شېنۇئۇ يىللىرىدىكى ۋەقەلەر خاتىرىسى»، «غەرب ئەللىرىنىڭ قۇدرەت تېپىش تەزكىرىسى» دېگەن كىتابلاردا كۆرۈلىدۇ.

ژۇپ يۇەنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ئەپىيۇن ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، ئاساسەن ئېنىقلىرى جەمئىيەتتىدىكى زىددىيەتلەرنى پەسەيتىشنى ئاساس قىلغان. ئۇ «تېز-تېز قىلىق غەرىل» دەپ ئىدىغان ئېنىقلىرى

ئىدىيىنىڭ تەسىرىدىن يەنىلا قۇتۇلالمىغان، فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدىكى دېھقانچىلىقنى يەنىلا «غېرىل» دەپ قاراپ، دېھقانچىلىقتىكى فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلمىغان، پەقەت ئېسىلزادىلەر ۋە چوڭ پومېشچىكلارنىڭ يەرلەرنى قوشۇۋېلىشىغا ۋە ئېغىر باج - سېلىقلارغىلا قارشى تۇرغان. بۇ، ماھىيەتتە، ئوتتۇرا - كىچىك پومېشچىكلارنىڭ مەنپەئىتى ۋە تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرەتتى. ئۇ «يەر - زېمىنلىق باي پۇقرالار» يەنى ئوتتۇرا - كىچىك پومېشچىكلارنى جايلارنىڭ «تۆۋرۈكى» دەپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ «بايلارنى قوغداش» دېگەن تەشەببۇسىنىڭ ئاساسىي ئوبېيكتى قىلغان.

لېكىن ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسى ئەنئەنىۋى «غولغا ئەھمىيەت بېرىش، شاخنى چەكلەش» ئىدىيىسىگە ئوخشىمايتتى، ژۇپ يۇەن گەرچە «غولغا ئەھمىيەت بېرىش»نى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن «شاخ»نى قىلچە چەكلىمىگەن. ئۇ «يەر - زېمىنلىق باي پۇقرالار» غا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن بولسىمۇ، «يېزى يوق باي پۇقرالار» (يەنى سودىگەرلەر) نى قوغداشنىمۇ تەشەببۇس قىلغان. ئۇ شەرقىي - جەنۇبىي رايونلارنىڭ مالىيىسى بىلەن شۇغۇللىنىش، ئىقتىسادىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشتەك ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمەلىيەت داۋامىدا، شەخسلەرنىڭ سودا پائالىيىتىنىڭ رولىنى ئىزچىل تۇرۇدە تەكىتلەپ كەلگەن. سۇ قاتنىشى ۋە توز سىياستى مەسىلىسىدە، شەخسلەرنىڭ سودا پائالىيىتى ئارقىلىق ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، بۇنى فېئودال تۈزىلىشىك ئاپپاراتى ۋە فېئودال سو

پائالىيەتنىڭ ئورنىغا دەسستىشنى تەشەببۇس قىلغان.

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، ۋېي يۇەننىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى كاپىتالىزمنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشىدىن كېلىپ چىققان ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنى كۆزدە تۇتقان. شۇڭا، ۋېي يۇەن «غول» بىلەن «شاخ» نىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە، ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن ئەنئەنىۋى «غول ۋە شاخ» نەزەريىسىگە مۇھىم ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ، «غولنى پەسەيتىپ، شاخنى ئۆرلىتىش»، «پۈل - مالنى ئوزۇق - تۇلۇكنىڭ ئالدىغا قويۇش» دېگەن يېڭىچە قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغان، ۋېي يۇەن بۇ چاغدا «غول» ۋە «شاخ» چۈشەنچىسى رامكىسىدىن ھالقىپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ ۋە ئۇنىڭ نەزەريىدىكى «غول» يەنىلا فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدىكى يېزا ئىگىلىكىنى كۆرسەتسىمۇ، لېكىن بۇ ئۆزگەرتىشتە «شاخنى ئۆرلىتىش»نى ئاساس قىلىپ، رېئال ئىقتىسادىي ئىسلاھات ئۈچۈن مۇھىم ئەھمىيەتلىك بولغان بەزى ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى ئاۋۋال ئىزدەنگەن. مانا بۇ، شۇنىڭدىن كېيىنكى بۈرژۇئا مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا «غولغا ئېتىبار بېرىپ، شاخنى چەكلەش» دېگەن فېئودالىق ئىقتىسادىي ئەقىدىلەرنى چۆرۈپ تاشلىشىغا زۆرۈر بولغان ئىدىيىۋى ئۇل ھازىرلاپ بەرگەن.

پۇل مەسىلىسىدە، ئەپيۇن تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىلىرىنىڭ ھامىلىقىدا گۈلپۇلدەپ كىرىشكە باشلىغانلىقتىن، كۈمۈش ھەدەپ سىرتقا ئاقىدىغان ئەھۋالنى توسۇش تېخىمۇ قىيىن بولۇپ قالغان. بۇنىڭغا قارىتا، ۋېي يۇەن ئالتۇن پۇل ئىشلىتىش توغرىسىدا ۋاقتىلىق تەدبىرنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ سودىگەرلەرنىڭ كۈمۈش كانى ئېچىشىغا يول قويۇپ، كۈمۈش مەنبەسىنى كۆپەيتىشنى تەشەببۇس قىلغان؛ ئۇ يەنە لىن زېشۈنىڭ ئەپيۇن ئۇرۇشىدا ئوتتۇرىغا قويغان غەربنىڭ كۈمۈش پۇلىنى تەقلىد قىلىپ پۇل قويۇش تەشەببۇسىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلىگەن. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە قەدىمكى قاش پۇل، تارغاق پۇلنى قوشۇمچە يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلغان. غەربنىڭ كۈمۈش پۇلىنى تەقلىد قىلىپ پۇل قۇيۇش چەت ئەل كۈمۈش پۇلىنىڭ ئېقىپ كىرىشىگە قارشىلىق كۆرسىتىش، جۇڭگونىڭ پۇل تۈزۈمىنى ياخشىلاشتا مەلۇم ئاكتىپ رولى بار ئىدى. لېكىن قاش پۇل، تارغاق پۇللارنى ئىشلىتىش توغرىسىدىكى پىكرىنى يېقىنقى زامانداۋى ئوتتۇرىغا قويۇشى بىر خىل قالاق، قەدىمكىگە چېكىنىش پىكرى ئىدى.

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، ۋېي يۇەن «ئەجنەبىيلەرنىڭ ئىلغار تېخنىكىسىنى ئۆگىنىش ئارقىلىق ئەجنەبىيلەرنى چەكلەش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا غەربتىن ئۆگىنىشنى ئەڭ بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويغانلار قاتارىغا كىرگەن. ئۇنىڭ غەربتىن ئۆگىنىشنى تەشەببۇس قىلىشتىن مەقسىتى دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇش، چەت ئەللىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش بولۇپ، ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ غەرب ئەللىرىنىڭ ئىلغار ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، جۇڭگونىڭ يېڭىچە سانائىتىنى بەرپا قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇ ۋېي يۇەن ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىڭ ئەڭ ئىلغارلىق يېرى ئىدى. ئۇ جۇڭگونىڭ ئۆزى زاۋۇت قۇرۇپ ھەربىي

پاراخوت، زەمبىرەك قاتارلىق يېڭى تېپتىكى سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىشىنى تەشەببۇس قىلغان. كېيىن ئۇ يەنە، پاراخوت زاۋۇتلىرى ئۈرۈش پاراخوتلىرىنى ياسىغاندىن باشقا، سودا پاراخوتلىرىنى ياساپ سېتىشقا بولىدىغانلىقىنى، قورال - ياراق زاۋۇتلىرى مىلىتىق - زەمبىرەك ئىشلەپچىقىرىشتىن باشقا، خەلقئارا كېرەكلىك بولغان بەزى سانائەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىپ سېتىشقا بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەنىدى. ئۇ يەنە بۇلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، ئېنىق قىلىپ: «ھۆكۈمەت زاۋۇتى» تەسىس قىلغاندىن باشقا، دېڭىز بۇيلىرىدىكى سودىگەرلەرنىڭ يۇقىرىقىدەك زاۋۇتلارنى قۇرۇپ، ئۇلارغا سودا پاراخوتلىرى ۋە باشقا يېڭىچە سانائەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا رۇخسەت قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەن. بۇ ئىدىيە ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىنكى ۋېي يۈەنىدە روشەن كاپىتالىزم خاھىشى پەيدا بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئۇ غەربنىڭ كاپىتالىستىك كارخانا ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى دوراشتەك ماھىيەتلىك مەسىلىلەرنى تېخى ئېنىق قويالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ سودىگەرلەرنىڭ زاۋۇت قۇرۇپ، پاراخوت ۋە سايمانلارنى ئىشلەپچىقىرىپ، ئەركىن سېتىشقا رۇخسەت قىلىش توغرىسىدىكى پىكرى بولسا كېيىنكى بۇرژۇئا مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ كاپىتالىستىك سودا - سانائەت بەرپا قىلىشى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىپىنىڭ بىشارىتى ئىدى.

ۋېي يۈەن — جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيە تەرەققىياتى تارىخىدا بۇرۇنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكىلەرگە ئاساس قۇرۇش رولىنى ئويناغان شەخس. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى جۇڭگو فېئودالىق جەمئىيىتىنىڭ غايەت زور تارىخىي ئۆزگىرىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتقانلىقىنىڭ ئىنكاسى ئىدى. ئۇنىڭ ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى ئىقتىسادىي ئىدىيىسى جۇڭگونىڭ فېئودالىق جەمئىيىتىدە ئەكس ئەتكەن كاپىتالىزمنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىدىيىسىنى يۈكسەك پەللىگە كۆتۈرگەن؛ ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىدە كۆرۈلگەن يېڭى ئامىللار بولسا جۇڭگو يېقىنقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىڭ بىۋاستە پېشۋاسى بولۇپ قالغانىدى.

«قەغەز پۇل ھەققىدە» دېگەن كىتاب «مىس پۇل ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» دېگەن كىتابتىن كېيىن ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرىنى شەرھىلەپ چىققان يەنە بىر مەخسۇس ئەسەر ھېسابلىنىدۇ، شۇنداقلا ئۇ ۋاڭ لىيۇنىڭ «مىس پۇل ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» دېگەن كىتابىنى تەنقىد قىلىش يۈزىسىدىن يېزىلغان بىر ئەسەردۇر. بۇ كىتابنىڭ ئاپتورى شۇ مېنى (1797 — 1870) دېگەن كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى جىنمېن، لەقىمى شىنمۇ. ئۇ جەجىياڭنىڭ خەينىڭ دېگەن جايىدىن بولۇپ، داۋگۇاڭنىڭ كۈيجى يىلى (1831 - يىلى) جىنشى بولغان ۋە مالىسىيە ۋازارىتىنىڭ ئىش باشقۇرغۇچىسى بولغان، ئۇچ يىلدىن كېيىنلا كېسەلنى باھانە قىلىپ ئۆيىدە ئىلىم تەتقىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا تۇڭجۇ (ھازىرقى جياڭسۇنىڭ نەنتۇڭ دېگەن جايى) دىكى ساخاۋەتخانىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، 1846 - يىلى بېسىلىپ چىققان «قەغەز

پۇل ھەققىدە» دېگەن بۇ كىتاب ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئاكىسى شۇ لىيەن (1787 — 1862)، تەخەللۇسى شۇيشيا، لەقەمى شەنلىن بولۇپ، ئۇ شۇ مېي بىلەن تەڭ جىنشى بولغان ۋە ھاكىم، شاقاۋۇل قاتارلىق ئەمەللەرنى تۇتقان، شۇ لىيەن «قەغەز پۇل ھەققىدە» دېگەن كىتابقا كىرىش سۆز يازغان ۋە «ئىلاۋە» قوشقان، ئۇنىڭ بەزى ئىلاۋىلىرى خاھايىتى مەزمۇنلۇق يېزىلغان.

«قەغەز پۇل ھەققىدە» كىتاب بولۇپ چىقىشتىن ئىلگىرى، باۋ شىچېن، ۋېي يۈەن قاتارلىق كىشىلەر ۋاڭ لىيۈنىڭ قەغەز پۇل تارقىتىش توغرىسىدىكى تەشەببۇس ۋە نەزەريىلىرىنى تەنقىد قىلغان، باۋ شىچېن چەكلىك مىقداردا قەغەز پۇل تارقىتىشنى تەشەببۇس قىلسىمۇ، ۋاڭ لىيۈنى مۇنداق تەنقىد قىلغان: «ھەزرىتىم شۇنداق ئېيتىدۇكى، «مىليونلاپ ئىشلەپ چىقارسا مىليونلاپ، ئون مىليونلاپ ئىشلەپ چىقارسا ئون مىليونلاپ چىقىدىغان خورىماس جايلىق مەنبەسى بولىدۇ» ۋەھاكازا، قەغەز پۇل نىزامىنى يولغا قويۇش ئەزەلدىن تەس بولۇپ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ كېلىۋاتىدۇ، ئۇنىڭدىكى ئىللەت دەل مۇشۇ يەردە!» ۋېي يۈەن بولسا قەغەز پۇل تارقىتىشقا قارشى تۇرۇپ، ۋاڭ لىيۇ داڭلىغان، مىڭ خاندانلىقىنىڭ ئاخىرى چۈڭجېن دەۋرىدىكى تۆرىلەر ئېيتقان «قەغەز پۇل تارقىتىلسا ئون جەھەتتە ئوڭايلىق تۇغۇلىدۇ» دەيدىغان پىكىرگە قارىتا: «مېنىڭچە، ئۇنى ئىشلەپچىقىشتا ئاۋارىگەرچىلىك تولا بولىدۇ، ئىشلىتىشتە قولايسىزلىق كۆپ بولىدۇ، ئۇپراتماق تەس، ساختىسى كۆپ، ئوغرىلىماق ئوڭاي، مەنئى قىلماق تەس، ئىگىلىۋالىدىغانلار جىق، تىزگىنلىمەك قىيىن بولىدۇ، مىس پۇلغا چەك قويۇلسا، مىس پۇل مال يولىنى ئېتىپ قويىدۇ، كۈمۈش پۇلغا چەك قويۇلسا، كۈمۈشنىڭ ھەممىسى ئەجنەبىيلەرنىڭ قولىغا كىرىپ كېتىدۇ، ئون قۇلايسىزلىق تۇغۇلىدۇكى، بىر قۇلايلىق بولمايدۇ» («شىنۇۋ يىللىرىدىكى ۋەقەلەر خاتىرىسى») دەپ تەكتىلەپ كۆرسەتكەنىدى. شۇ مېينىڭ «قەغەز پۇل ھەققىدە» دېگەن كىتابى مۇشۇ تەنقىدلەردىن كېيىنلا ئوتتۇرىغا چىققان، ۋاڭ لىيۈنىڭ «مىس پۇل ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» دېگەن كىتابىنى سىستېمىلىق تەنقىد قىلغان مەخسۇس ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

شۇ مېي «قەغەز پۇل ھەققىدە» دېگەن ئەسىرىدە تېگىشكىلى بولمايدىغان قەغەز پۇلنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلغان، تېگىشكىلى بولمايدىغان قەغەز پۇلنى «مىس پۇلنىڭ ئورنىنى باسىدىغان قەغەز» دەپ ئاتاپ، ئۇنى «قەغەز پۇل ئورنىغا مىس پۇل ئالدىغان» ئالمىشىش چېكىدىن پەرقلەندۇرگەن. ئۇ ۋاڭ لىيۈنىڭ قەغەز پۇلنى يولغا قويۇش توغرىسىدىكى تەشەببۇسىنىڭ ماھىيىتىنى «قەغەز پۇلنى مىس پۇل ئورنىغا قويۇپ، ئىقلىمدىكى پۇقرالارنىڭ مال ـ مۈلكىنى ئېلىۋېلىشنى مەقسەت قىلغان» دەپ كۆرسەتكەن ۋە كىتابتا ۋاڭ لىيۈنىڭ قەغەز پۇل تارقىتىش توغرىسىدىكى ئاتالمىش «چوڭ پايدا» سىغا مالدىن مۇمادا رەددىيە بېرىپ، قەغەز پۇل تارقىتىلسا بىر قاتار يامان ئاقىۋەتلەر كېلىپ چىقىدۇ، مەسىلەن، كۈمۈش چەتكە ئاقىدۇ، سەررافخانىلار زىيان تارتىدۇ، خەلق ئىچىدىكى كۈمۈشنىڭ ھەممىسى قەغەزگە ئايلىنىپ كېتىدۇ، تاۋار ئوبوروتىدا قالايمىقانچىلىق كېلىپ چىقىدۇ، مال باھاسى

تۇراقسىزلىشىدۇ، شۇنىڭدەك سودىگەرلەرنىڭ سودا تاشلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ، قانۇنسىز ئەمەلدارلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قاقتى ـ سوقتى قىلىدۇ، ۋەھاكازا، دەپ ھېسابلىغان.

شۇ مەيلى «قەغەز پۇل ھەققىدە» دە پۈلغا مېتال پۇلچىلىق كۆز قارىشى بويىچە ئىزاھ بېرىپ، قەغەز پۇل مۇئامىلىسىنىڭ مۇۋاپىقلىقى ۋە مۇمكىنلىكىنى تۈپتىن ئىنكار قىلغان، ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «تەبىئەتتىكى ھەر خىل مېتاللارنىڭ ھەربىرى بىر تۈرگە مەنسۇپ. ئالتۇننىڭ ئورنىغا كۈمۈشنى قويغىلى بولمايدۇ، ھالبۇكى، قەغەز قانداقمۇ پۈلنىڭ ئورنىنى باسالسۇن؟ بۇنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدۇ!» («پۇل چىقىرىش مىزانى توغرىسىدا 1 ـ») شۇڭا ئۇ قەغەز پۈلنى تارقىتىشنى «يامان نىزام»، «خەلقنى ئالدايدىغان سىياسەت» دەپ ئەيىبلىگەن. ئۇ «كۈمۈشنى پۈل قىلغىلى ئۇزاق زامان بولدى»، كۈمۈشنىڭ پۈللۇق ئورنىنى دۆلەت ھاكىمىيىتى ئۆزگەرتەلمەيدۇ دەپ تەكتلىگەن. «يەر يۈزىدىكى كۈمۈش پۈل كۈمۈش يوقالمىغۇچە يوقالمايدۇ، ياكى بولمىسا يۇقىرىدا بىكار قىلىنغىنى بىلەن، تۆۋەندە يوقالمايدۇ» دېگەنىدى. شۇ لېيەن بولسا مۇنداق دېگەن: «كۈمۈشتىن باشقىسى پۇل قىلىنسا، ھەممىسىدە ئېشىش ـ چۈشۈش مەسىلىسى بولىدۇ، پەقەت ئالتۇن ـ كۈمۈش ئۇنداق بولمايدۇ، زامان ئۆزگىرىپ تۇرسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككىسىنىڭ قىممىتى ئۆزگەرمەيدۇ، تىيىن ـ سېنت كەملىك قىلىدۇ، تۇمەن مىڭ پۇل كۆپلۈك قىلمايدۇ.» («قەغەز پۇلنىڭ پايدىسىز تۇغرىسىدىكى مىزان 1 ـ» دىكى شۇي لىيەننىڭ ئىلاۋىسى) شۇ مەيلى ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسىنىڭ كۈمۈشنى ئەڭ ياخشى پۇل دەپ قارىغانلىقى، لېكىن ئۇلار شۇ چاغدا ئەپسۇن ئەتكەسچىلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان «كۈمۈش قەھەتچىلىكى» مەسىلىسىنى ھەل قىلىش چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان. «قەغەز پۇل ھەققىدە» بېسىلىپ چىققان چاغدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئاللىقاچان غەرب تاجاۋۇزچىلىرىغا تەھدىد پۈكۈپ بولغانىدى، شۇڭا ئۇلار پەقەت «تۇرغانىڭ ئېچىلىپ كەتكەنلىكىدىن ئۆكۈنگەن» ۋە «ئۇنىڭ ھەيۋىسى توختايدىغاندەك ئەمەس» دەپ ھەسرەت چېكىپ، نىجات يولى تاپالماي قايغۇرغانلىقىنى بىلدۈرگەن.

قەغەز پۇل مۇئامىلىسى پۈل مۇئامىلىسى ۋاستىسى فۇنكسىيىسىنىڭ مۇستەقىللەشكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى، ئۇنىڭ كېلىپ چىقىشى ئوبيېكتىپ مۇقەررەرلىككە ئىگە؛ شۇ مەيلىنىڭ قەغەز پۇل مۇئامىلىسىنى تۈپتىن ئىنكار قىلىشى نەزەرىيە جەھەتتىن توغرا ئەمەس، لېكىن ۋاڭ لىيۇ «مىس پۇل ھەققىدە دەسلەپكى مۇلاھىزە» دە تېگىشىكلى بولمايدىغان قەغەز پۇل ئارقىلىق خەلقنىڭ مال ـ مۈلكىنى قاقتى ـ سوقتى قىلىش دېگەن بىمەنە سەپسەتىنى تەرغىپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، شۇ مەيلىنىڭ «قەغەز پۇل ھەققىدە» ئارقىلىق ئۇنىڭغا قارشى تەنقىد ئېلىپ بارغانلىقى ئەينى زاماندا ئىلغارلىق رولىنى ئويناغانىدى.

«پۇل توغرىسىدا دەسلەپكى مۇلاھىزە» دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ۋاڭ ماۋزىن (1798 ـ 1865)، تەخەللۇسى چۈننىيەن، ئەنخۇيىنىڭ شېشىيەن ناھىيىسىدىن. مالىيە ۋازارىتىنىڭ ئىش باشقۇرغۇچىسى، تەپتىش تۆرىسى قاتارلىق ئەمەللەردە بولغان. شىيەنفېڭنىڭ 3 ـ يىلى (1853 ـ يىلى) مالىيە ۋازارىتىدە ئوڭ قول كاھىبەگ بولغاچ ۋە قوشۇمچە پۇل نىزامى

مەھكىمىسىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرغان، شيەنفېڭنىڭ دەسلەپكى يىللىرى قەغەز پۇل تارقىتىشنى تەشەببۇس قىلىش ۋە داچەن قۇيۇشقا قارشى تۇرۇش بىلەن داڭ چىقارغان. ئۇنىڭ پۇل مەسىلىسىگە دائىر تەشەببۇسلىرى ۋە سۆزلىرى «ژاڭ كاھبېگىمنىڭ خانغا سۇنغان تەكلىپنامىلىرى» دېگەن كىتابقا كىرگۈزۈلگەن.

1850 - يىلى تەيپىڭ - تيەنگو دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ، فېئودال ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئۇلىنى لىڭشىتىپ قويغاندى. دېھقانلار قوزغىلىڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن ھەربىي خىراجەت غەملەش ۋە خەلقنىڭ بايلىقىنى شىلۈېلىش ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ جىددىي ۋەزىپىسى بولۇپ قالغان. شۇنىڭ بىلەن بەزىلەر تېگىشكىلى بولمايدىغان قەغەز پۇل تارقىتىش ۋە داچەن قۇيۇشقا ئوخشاش چارىلەر ئارقىلىق خەلقنىڭ بايلىقىنى شىلۈېلىپ، مالىيىدىكى جىددىي ئېھتىياجنى قاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان. ژاڭ ماۋيىننىڭ شيەنفېڭنىڭ بىرىنچى يىلى (1851 - يىلى) خانغا سۇنغان «قەغەز پۇل نىزامىنىڭ ماددىلىرى ئۈستىدە ئايرىم مۇھاكىمە» دېگەن مەكتۇپىدا قويغان چەكلىمە مىقدارىدا قەغەز پۇل تارقىتىش تۇغرىسىدىكى تەكلىپى قوبۇل قىلىنمىغەن، شيەنفېڭنىڭ 3 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تېگىشكىلى بولمايدىغان كۈمۈش پۇل، قەغەز پۇل ۋە داچەن تارقىتىپ، خەلقنىڭ بايلىقىنى شىلىشكە باشلىغاندا، ئۇنى سوغۇقەرلا رەت قىلىپ قالماي، ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرمۇ خوپ كۆرمىگەن. دۆكانلار كەينى - كەينىدىن تاقىلىپ، بازارلار كاساتلىشىشقا باشلىغان، ژاڭ ماۋيىن 1853 - يىلى 11 - ئايدا خانغا سۇنغان «داچەننى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلىتىش توغرىسىدا مەكتۇپ» دېگەن تەكلىپ نامىسىدە، 1854 - يىلى 1 - ئايدا سۇنغان «يەنە داچەن قۇيۇش توغرىسىدا قايتا مەكتۇپ» دېگەن تەكلىپنامىسىدە داچەن ئىشلىتىشكە قارشى پىكىر قويغان، 1854 - يىل 3 - ئايدا «قەغەز پۇل نىزامى توغرىسىدا قايتا مۇھاكىمە»نى سۇنۇپ، ئەينى ۋاقىتتا قىممىتى چۈشكەن كۈمۈش پۇل، قەغەز پۇللار توغرىسىدا تولدۇرۇش چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ بۇ تەكلىپلىرى ئومۇمەن قوبۇل كۆرۈلمىگەن.

ژاڭ ماۋيىننىڭ پۇل توغرىسىدىكى تەشەببۇسىنىڭ مەركىزى سودا - سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق شارائىت يارىتىش ۋە پۇل پاخاللىقى سىياسىتىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، پۇلنىڭ كۈمۈش بىرلىكى ئاساسىدا مۇقىم پۇل مۇئامىلىسى بولۇشىنى تەلەپ قىلغان. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: (1) ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە بوھرانىنى پەسەيتىش ئۈچۈن، چەكلىك مىقداردا قەغەز پۇل تارقىتىشنى تەكلىپ قىلىش. ئۇ قەغەز پۇلنى كەلسە - كەلمەس تارقىتىۋېرىشكە بولمايدىغانلىقىغا دىققەت قىلىپ، «قەغەز پۇلغا مۇئەييەن چەك قويۇلمىسا، پۇل چەكسىز چىقىرىلىۋېرىپ، كۆرۈنۈشتە ناھايىتى كۆپ پايدا كەلگەندەك بىلىنىدۇ، ئەمما كۆپ چىقىرىلغانسېرى ئۇنىڭ قىممىتىنىڭ چۈشۈپ كېتىدىغانلىقىنى بىلمەي قالىدىغان گەپ» دېگەن. كەلسە - كەلمەس تارقىلىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۇ ئالدى بىلەن 100 مىڭ سەرنى سىناق تەرىقىسىدە تارقىتىپ، 1 - 2 يىلغىچە مۇئامىلىدە قىمىنچىلىق تۇغۇلمىسا، ئاندىن ئاستا كۆپەيتىشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئەڭ كۆپ بولغاندا پەقەت 10 مىليون سەرلا تارقىتىشقا بولىدىغانلىقىنى ئېيتقان. چۈنكى دۆلەتنىڭ يىللىق ئومۇمىي مالىيە كىرىم - چىقىمى

نەچچە 10 مىليون سەردىن ئېشىپ كېتەلمەيتتى، 10 مىليون سەر قەغەز پۇل تارقىتىشتىن مەقسەت «بىرقانچە ئەمەلىي نەرسە بىلەن بىر قۇرۇق نەرسىنى تولدۇرۇش» ئىدى. ئۇ كۆمۈش مۇئامىلىسى ئورنىغا پۈتۈنلەي قەغەز پۇلنى دەسىتىشنى تەشەببۇس قىلغان ئەمەس، «قەغەز پۇل ئارقىلىق كۆمۈشنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش دېگەنلىك كۆمۈشنى تاشلاپ قەغەز پۇل بىلەن بولۇپ كېتىش دېگەنلىك ئەمەس» دەپ تەكىتلىگەن. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان «بىرقانچە ئەمەلىي نەرسە بىلەن بىر قۇرۇق نەرسىنى تولدۇرۇش» دېگەن قەغەز پۇل تارقىتىش پىرىنسىپى قەغەز پۇلنى كەلسە-كەلمەس تارقىتىۋېرىشنى مەلۇم دەرىجىدە تىزگىنلەش رولىنى ئويناياتتى، لېكىن بۇ قەغەز پۇلنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاشنى كاپالەتكە ئىگە قىلالمىغان زۆرۈر شەرت بولالمايتتى. چۈنكى، قەغەز پۇلنىڭ تارقىلىش مىقدارى مۇئامىلە ئېھتىياجىدىكى پۇل مىقدارىدىن ئېشىپ كەتمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئۇ پۈتۈنلەي مېتال پۇلنىڭ ئورنىنى ئىگىلىگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ قىممىتى يەنىلا چۈشۈپ كەتمەيتتى. ۋاڭ ماۋىين قەغەز پۇلنىڭ مۇئامىلە قانۇنىيىتىنى تېخى چۈشىنىپ يەتمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قەغەز پۇل بىلەن مېتال پۇل ئوتتۇرىسىدا مەلۇم بىر مۇناسىۋەتنىڭ بارلىقىنى يوزە كۆرگەن ۋە مۇشۇ پىرىنسىپقا ئاساسەن قەغەز پۇل تارقىتىشقا ئەڭ يۇقىرى چەك قويغان، بۇ بەكمۇ قىممەتلىكتۇر. (2) تارقىتىلىپ بولغان كۆمۈش پۇل، قەغەز پۇللارنىڭ ئىناۋىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تېگىشتۈرۈلۈشىنى تەلەپ قىلغان. ئۇ قىسقىراق ۋاقىت ئىچىدە، مالىيە ۋازارىتىنىڭ پۇل قويۇش ئىدارىسى ھەر ئايلىق زاپاس پۇلدىن 300 مىڭ تەڭقە تىن كۆپرەك پۇلنى ئايرىپ چىقىپ، تارقىتىلىپ بولغان 1 مىليون قانچە يۈز مىڭ سەر قەغەز پۇلنىڭ ئورنىغا دەسىتىشنى: شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە جايلاردىكى سودىگەرلەرنىڭ كۆمۈش پۇلغا ئالماشتۇرۇشىغا يول قويۇشنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ ئالماشتۇرۇشقا ئىشلىتىدىغان مىس پۇل ۋە نەق كۆمۈشنىڭ تولۇق مىقداردا بولمىسىمۇ بولىدىغانلىقىنى، بەلكى تارقىتىلغان قەغەز پۇلنىڭ مىقدارىدىن ئاز بولسىمۇ بولىدىغانلىقىنى بايقىغانىدى. ئۇ: «ئېلىشقا پۇللا بولىدىكەن، خەق باس - باس بىلەن ئۆزىنى ئۇرۇپ كەتمەيدۇ، ھەممە باندىكىدىن پۇل ئالغىلى بولسا، ئەتىدىن كەچكىچە پۇللا ئالىدىغان ئىش نەدە بار ئىكەن؟»، «ھەممىلا جايدا كۆمۈش ئالغىلى بولسا، ھەممىلا جايدا ئىشلىتىشكە بولسا، كۆمۈش پۇل ئالمەن دېيىشنىڭ ھاجىتى قالمايدۇ» دېگەن. شۇڭا، گەرچە ئۇنىڭدا «زاپاس مەبلەغ» تۇغرىسىدا ئېنىق چۈشەنچە بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ تەكلىپى باندا چېكى مۇئامىلىسى قائىدىسىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. (3) داڭچەن قۇيۇشقا قارشى تۇرغان. ئۇ داڭچەن قۇيغاندا، «خۇپىيانە قۇيۇش ئەۋج ئېلىپ كېتىپ»، «مال باھاسى ئۆرلەپ كېتىدىغان» ئەھۋال كېلىپ چىقىپ، بازارلار قالايمىقانلىشىپ، كىشىلەر ئەنسىزلىكە چۈشۈپ، دۆلەت چىقىمغا ئۇچرايدىغان، خەلق زىيان تارتىدىغان يامان ئاقىۋەت پەيدا بولىدۇ، دەپ قارىغان.

ۋاڭ ماۋىينىڭ قەغەز پۇلنى تارقىتىشنى تەشەببۇس قىلىپ، داڭچەن قۇيۇشقا قارشى تۇرۇشى پۇل نەزەرىيىسى جەھەتتە مېتال پۇلچىلىقنى ئاساس قىلغان. ئۇ تەكلىپ قىلغان قەغەز پۇل ئىشلىتىش توغرىسىدىكى ئىككى خىل لايىھە، مەيلى «بىرقانچە ئەمەلىي

نەرسە بىلەن بىر قۇرۇق نەرسىنى تولدۇرۇش» بولسۇن، ياكى قەغەز پۇل ئارقىلىق «پۇل ئېلىش»، كۆمۈش پۇلنى «كۆمۈشكە ئالماشتۇرۇش» ئارقىلىق تېگىشكىلى بولمايدىغان قەغەز پۇلنى بانكا چېكى خاراكتېرىگە ئۆزگەرتىش بولسۇن، ھەممىسى قەغەز پۇل بىلەن مېتال پۇلنى ئۆزئارا باغلىغانلىق ئىدى، يەنى ئۇ ئەمەلىي قىممەتكە توشىدىغان پۇلنى ئاساس قىلغانىدى، شۇڭا ئۇ بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنى «ئەمەلىي نەرسە ئارقىلىق قۇرۇق نەرسىنى ئاقىقۇزۇش» دەپ ئاتىغان. ئۇ يەنە ئەمەلىي نەرسە بىلەن قۇرۇق نەرسە ئۆزئارا بىر - بىرىنى قامداش نەزەريىسىنى قوللىنىپ، قەغەز پۇل بىلەن قۇرۇق باھادىكى داچەننى پەرقلەندۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويغان، شۇنىڭ بىلەن تەڭ داچەننى قوللىنىشقا بولماسلىق تۇغرىسىدىكى سەۋەبلەرنى بايان قىلغان. ئۇ مۇنداق دېگەن: «داچەن گەرچە قۇرۇق، قەغەز پۇل بىرقەدەر ئەمەلىي نەرسە دەپ قارالسا، قەغەز پۇل ئېقىپ، داچەن ئاقماي قالامدۇ؟ قەغەز پۇل نىزامى بويىچە ئەمەلىي نەرسە ئارقىلىق قۇرۇق نەرسە ئاققۇزۇلسا، قۇرۇق نەرسىمۇ ئەمەلىي نەرسىگە ئايلىنىدۇ؛ داچەن قۇرۇق نەرسىدىن ئەمەلىي نەرسىگە ئايلانسىمۇ، قارىماققا ئەمەلىي نەرسە، لېكىن يەنىلا قۇرۇق نەرسە بولۇپ قالىدۇ.» شۇ چاغدىكى پۇل تۈزۈمىدە ئاساسىي پۇل بىلەن قوشۇمچە پۇلنىڭ پەرقى بولمىغانلىقتىن، مۇئامىلىدىكى داچەن پۇلنىڭ بەلگىسى بولماي، ئومۇمىي پۇلنىڭ بىر تۈرى ئىدى، ئۇنىڭ نورمال ئېقىشىدا چوقۇم بەلگىلەنگەن مەزمۇن بىلەن ئەمەلىي مەزمۇننىڭ ئۇيغۇنلىشىشى شەرت قىلىنغان، شۇڭا ئۇنىڭ قۇرۇق باھادىكى داچەنگە بولغان كۆز قارىشى ئاساسەن توغرا ئىدى. بىراق، ئۇنىڭ داچەن قۇيۇشنى ياقلايدىغان نامچىلىق كۆز قارىشىنى چوڭقۇر تەنقىد قىلغانلىقىنى ئالاھىدە ماختاشقا ئەرزىيدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «مۇلاھىزىچى يەنە، دۆلەت تۈزۈم چىقىرىپ، 100 دېسە 100 بولىدۇ، 1000 دېسە 1000 بولىدۇ، ھېچكىم ئۇنىڭغا خىلاپلىق قىلالمايدۇ، دەيدۇ، بۇ دەرۋەقە شۇنداق. لېكىن ھۆكۈمەت پەقەت پۇلنىڭ قىممىتىنىلا بەلگىلىيەلەيدۇ، ھەرگىز مالنىڭ قىممىتىگە چەك قويالمايدۇ، ھۆكۈمەت مىڭلىق پۇل دېسە، خەلق ئۇنى يۈزلۈك پۇل دېيەلمەيدۇ، لېكىن 100 پۇل قىممەتتىكى نەرسىنى خەلقنىڭ 1000 پۇڭ قىممەتتە قىلۇۋېلىشى ئانچە قىيىنغا چۈشمەيدۇ.» بۇ ئىلمىيلىككە ئىگە بىر ھۆكۈم بولۇپ، ئۇ نامچىلارنىڭ باھا ئۆلچىمى بىلەن قىممەت ئۆلچىمىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىدىغان ئەجەللىك خاتالىقىغا بىرىپ تېگىدۇ، بۇ ئارقىلىق، دۆلەت پۇلنىڭ قىممىتىنى خالىغانچە بېكىتسە بولىدۇ دەيدىغان سەپسەتىگە قاتتىق زەربە بېرىلىدۇ.

ۋالۇ ماۋيىننىڭ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قەغەز پۇل تۇغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئىككى خىل لايىھىسى مەزمۇن جەھەتتىن ئوخشىشىپ كەتمەسلىكى، ئومۇمەن پۇل پاخالىقىنى چەكلەش رولىنى ئويناىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ بۇ تەكلىپلىرى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇرالمىغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىككىنچى تەكلىپىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان سودىگەرلەر كۆمۈش پۇلنى يارغان يېرىدە ئالماشتۇرسا بولىدۇ دېگەن تەشەببۇسى چىرىكلەشكەن چەك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلىش مۇددىئاسىغا زىت كەلگەچكە، شىيە نفېڭ خانىنىڭ «سۆدىگەرلەرگە مەخسۇس پايدا ھوقۇقىنى بېرىش» «ئومۇملۇقنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمىگەنلىك» دېگەن قاتتىق

زەربىسىگە ئۇچرىغان («چىك خاندانلىقىنىڭ ئەمەلدار خاتىرىلىرى. ھۇججەتلەر»). بۇ ۋەقە، شۇ چاغدا بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق چەت ئەللىكلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان، ماركس بۇ ۋەقەنى شۇ چاغدىكى روسىيىنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسى ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالغان ماتېرىيالالاردىن كۆرۈپ، ئۇنى كاپىتالنىڭ 1 - تۈمىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن.

خۇك شيۇچۇەن (1814 — 1864)، گۇاڭ دۇڭنىڭ خۇاشيەن ناھىيىسىدىن، ئېلىمىزنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە «غەرب ئەللىرىدىن ھەقىقەت ئىزدىگەن شەخس»، تەيپىڭ - تيەنگو ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ يېتەكچىسى ۋە ئاساسلىق مۇتەپەككۇرى. خۇك شيۇچۇەن رەھبەرلىك قىلغان تەيپىڭ - تيەنگو ئىنقىلابى 1851 - يىلى 1 - ئايدا جەنۇبىي قۇزغىلىڭىدىن باشلاپ 1864 - يىل تەيەنجىڭ قۇلىدىن كەتكۈچە 14 يىل داۋام قىلغان، بۇ ئىنقىلاب 18 ئۆلكىگە يامراپ، جۇڭگونىڭ فېئودالىزىم دەۋرىدىكى دېھقانلار ئۇرۇشىنى مىسلىسىز دەرىجىدە يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرگەن.

خۇك شيۇچۇەننىڭ «تۆپ يېللۇق قۇتقۇزۇش مارشى»، «تۆپ يېللۇق ئويغىتىش تەلىمى»، «تۆپ يېللۇق ئاقارتىش تەلىمى»، «تەيپىڭ - تيەنگو يەر تۆزۈمى» دېگەنلىرى ئوخشاش ئاساسلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇ تارىختىكى دېھقانلار ئۇرۇشلىرىنىڭ «مەرتىۋىلىكلەر يىلەن مەرتىۋىسىزلەرنى باراۋەر قىلىش»، «باي - كەمبەغەللىكنى تەڭشەش»، «يەرلەرنى تەڭشەپ، ئالۋان - ياساقنى كەچۈرۈم قىلىش» دېگەندەك ئىنقىلابىي شوئارلىرى ۋە ئىدىيىلىرىگە بىۋاستە ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى چاڭ قىلدۇرغان ھەمدە جۇڭگونىڭ قەدىمكى كىتابلىرىدىكى ئاكرو كلىك ئىدىيىۋى ماتېرىيالالىرىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن، ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان ئىنقىلابىي پروگرامما تارىختا بولۇپ ئۆتكەن دېھقانلار ئۇرۇشلىرىنىڭ ئىدىيىۋى سەۋىيىسىدىن كۆپ ئېشىپ كەتكەن ۋە بۇ كىيىنكى دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنىڭ نەمۇنە ئويغىتىش رولىنى ئويناغان. خۇك شيۇچۇەننىڭ ئاممىنى قوزغاش ئۇچۇن، تارىختىكى نۇرغۇنلىغان دېھقانلار ئۇرۇشلىرىغا ئوخشاشلا دىنىي نىقابتىن پايدىلانغان. ئۇ غەربتىكى خرىستىئان دىنىنىڭ ئەقىدىلىرى ۋە رەسىم - يېسۇسلىرىنى ئۆزگەرتىپ ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، تەڭرىگە سېغىنىش دىنىنى يارىتىپ، خرىستىئان دىنىنىڭ باشلانغۇچ ئەقىدىلىرىدىكى باراۋەرلىك ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلغان، شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى كۆپرەك دىنىي تۈس ئالغان.

خۇك شيۇچۇەن ئوتتۇرا دېھقان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىقىپ، يېزىدا ئۇزاق مۇددەت تۇرۇپ، ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۇچۇن، خەلقنىڭ دەردى - ھالى ۋە دېھقانلارنىڭ ئىنقىلابىي تەلەپلىرىنى چوڭقۇر چۈشىنەتتى، شۇڭا، ئۇ ئۆز ئەسەرلىرىدە فېئودالىزىم تۈزۈمىنى شىددەت بىلەن تەنقىد قىلغان. ئۇ مۇنداق دېگەن: «ئىگەم تەڭرىگە ھەممە كىم ئورتاق، بۇ ئالەمدىكى ھەممە كىشى بىر ئائىلىنىڭ كىشىسىدەك يارىتىلغان»، «بۇ دۇنيادىكى ئىنسانلار تەبىئەت دۇنياسىغا خاس يارالغان، بۇنىڭدىن باشقا قائىدە يوق، قانداق قىلىپ خان - پادىشاھلارغا خاس بولسۇن!» («تۆپ يوللۇق قۇتقۇزۇش مارشى») بۇ دېمەك، ھەممە كىم تەڭرىنىڭ پەرزەنتى، ئۇلار باپبارا ۋەر بولۇشى لازىم، فېئودال خانلارنىڭ ئىمتىيازلىق بولۇۋېلىپ، خەلقنى ئېزىشى «تەڭرى يولى»غا خىلاپ دېگەنلىكتۇر. ئۇ جەمئىيەتنى تۆپتىن قارىمۇقارشى

بولغان ئەكسى لاگېرغا ئايرىغان، بۇنىڭ بىرى، «تەكرى» ۋەكىللىكىدىكى كەلگە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىنقىلابىي لاگېرى بولۇپ، ئۇلار پارتىيە ئىجتىمائىي بايلىقنى يارىتىۋاتقۇچىلاردۇر، «كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، جابدۇق - سايمانلارنى ئەنە شۇلار يارىتىدۇ.» («تۆپ يوللۇق ئويغىتىش تەلىمى») بۇنىڭ دەل قارشى تەرىپىدە تۇرىدىغانلار بولسا، «ئەزرائىل» ۋەكىللىكىدىكى فېئودال پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئەكسىيەتچىل لاگېرى بولۇپ، ئۇلار خەلقنىڭ شىللىسىغا مىنىۋالغان ئەزگۈچى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلاردۇر. خۇلك شيۇچۈەن يەنىمۇ ئىتلگىرىلىگەن ھالدا، بۇ خىل «جەمئىيەت ئەكسىز، كىشىلەر پاراكەندە» ئۆتىدىغان زۇلمەتلىك رېئاللاسقىنىڭ تۆپ يىلتىزى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ «شەخسىيەتچىلىكنى ئاساس قىلغان مۇھەببەت - تەپەررىتى» يەنى خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تۇزۇمىدۇر دەپ كۆرسەتكەن.

— كۇنا دۇنيانى تەنقىد قىلىش ئاساسىدا، ئۇ يەر مەسلىسىنى ھەل قىلىشنى مەركەز قىلغان، ئومۇمىيۈزلۈك ئىجتىمائىي ئىسلاھات ئېلىپ بارىدىغان جەڭگىۋار پروگراممىسى «تەيپىڭ - تيەنگو يەر تۇزۇمى»نى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ يەرگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى بىكار قىلىپ، يەرلەرنى تەڭشەپ، دېھقانلارنىڭ تېرىشىغا بېرىشنى؛ «بار يەرنى تەڭ تېرىش، بار ئاشنى تەڭ يېيىش» («تەيپىڭ - تيەنگو يەر تۇزۇمى»)نى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ ئاياللارغىمۇ ئەرلەرگە ئوخشاش يەر تەقسىم قىلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلىپ، ئاياللارنى ئىقتىسادىي جەھەتتە تەڭ ھوقۇق ۋە تەڭ ئورۇنغا ئىگە قىلىشنى ئاياللار ئازادلىقىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلغان. خۇلك شيۇچۈەن يېڭىدىن ئەسكەر ئوتقان چاغلىردا ھەربىي ئېھتىياجنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، مۇقەددەس خەزىنە تۇزۇمىنى ئورناتقان؛ بۇ تۇزۇم بويىچە، جەڭچى - قۇرچىلار غەلىمەت ئالغان ئولجىنى «پۈتۈنلەي تەيپىڭ - تيەنگو»نىڭ مۇقەددەس خەزىنىسىگە تاپشۇرىدۇ» («غەلىمەت بويۇملىرىنى قۇتلۇق خەزىنىگە تاپشۇرۇش پەرمانى تۇغرىسىدىكى تەكىت»)، ئاندىن بەلگىلىمە بويىچە تەقسىم قىلىنىدۇ، ئۆزىگە ئەپقىلىشقا يول قويۇلمايدۇ. كېيىن «تەيپىڭ - تيەنگو يەر تۇزۇمى»دە، بۇ تۇزۇم بارلىق مال - مۈلۈكلەرنى بىر تەرەپ قىلىشقا كېڭەيتىلىپ، «يەر يۈزىدىكى ھەممە كىشى ھەممە جايدا باراۋەر بولۇشى، ھەممە كىشى تىرىكچىلىك قىلىشى» كېرەك دەيدىغان گۈزەل ئارزۇنىڭ ئىشقا ئېشىشى ئۈمىد قىلىنغان. «تەيپىڭ - تيەنگو يەر تۇزۇمى» دە پىلانلانغان لايىھىدە، مۇتلەق تەڭ تەقسىماتچىلىقنى يولغا قويۇش تەلەپ قىلىنغان ۋە شۇ چاغدا بارلىق تاۋار ئىقتىسادىي ئامىللىرىنى چەتكە قېقىشقا ئۇرۇنغان، بۇ بىر قۇرۇق خىيالدىنلا ئىبارەت ئىدى. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن، تەيپىڭ - تيەنگو ئۆزى پىلانلىغان لايىھىنى ئىنقىلاب جەريانىدا ئومۇمىيۈزلۈك ئەمەلگە ئاشۇرالمىغانىدى.

— چەت ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، تەيپىڭ - تيەنگو: «تاشقى جەھەتتە ئىناق ئۆتۈش، سودا ئالاقىسىنى چەكلىمەسلىك» («تەيپىڭ - تيەنگو» Ⅵ، 191 - بەت)، «چەت ئەللىكلەرنىڭ كېلىپ - كېتىشى ئۆز ئېركىدە بولىدۇ، ئۇلارنىڭ كېلىشىگە دەۋەتمۇ قىلىنمايدۇ، كېتىشىگە چەكمۇ قويۇلمايدۇ... بۇرۇنقىدەك سودا - ئالاقە بولۇپ تۇرىدۇ، ھەرگىز غوملۇق ئەندىشىدە بولماسلىق كېرەك» («تەيپىڭ - تيەنگو» Ⅱ، 762 - بەت) دەپ قايتا - قايتا جاكارلىغان. لېكىن «ئەيۈن

قاتتىق چەكلىنىدۇ» دەپ چەت ئەللىكلەرنىڭ جۇڭگوغا ئەپيۇن ئېلىپ كىرىپ سېتىشىغا يول قويمىغان («تەيپىڭ ـ تەيەنگو» VI، 917 ـ بەت) ۋە «تەيپىڭ ـ تەيەنگونىڭ تۈزۈمى بويىچە، سودىگەرلەرنىڭ مال لىرى باج ئىدارىلىرىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۇنىڭدىن مەلۇم دەرىجىدە باج ئېلىنىدۇ» (لىك لى: «تەيپىڭ ـ تەيەنگونىڭ چەت ئەللەر بىلەن مۇناسىۋىتى توغرىسىدا خاتىرىلەر» ئوتتۇرا قىسىم، 61 ـ بەت) دېگەن. تەيپىڭ ـ تەيەنگو باراۋەر، ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش، دۆلەتنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قوغداش پرىنسىپى ئاستىدا، چەت ئەللەر بىلەن نورمال سودا ـ ئالاقە ئېلىپ بېرىش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەن، بۇ، ئەينى زاماندا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ چەت ئەللەرگە تەسلىم بولۇپ، ئۇلارغا چوقۇنىدىغان، ھوقۇقىنى تاشلاپ بېرىپ، دۆلەتكە نومۇس كەلتۈرىدىغان قىلمىشلىرىنىڭ دەل ئەكسى بولۇپ، ناھايىتى روشەن سىلىشتۇرما بولالايدۇ.

خۇڭ شيۇچۈەن پىلانلىغان ئىجتىمائىي ئىسلاھات لايىھىسى، ئۇششاق ـ ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدا، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، مۇتلەق تەڭ تەقسىماتچىلىقنى يولغا قويۇش لايىھىسىدۇر، گەرچە بۇ بىر قۇرۇق خىيال بولسىمۇ، لېكىن خۇڭ شيۇچۈەننىڭ فېئودالىزمغا، چەت ئەل كاپىتالىزمىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرغان ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ۋە ئىنقىلابىي روھىدا دەۋرنىڭ شانلىق نۇرى چاقناپ تۇرىدۇ، بۇ بىر قىممەتلىك مىراس.

«تەيپىڭ ـ تەيەنگو يەر تۈزۈمى» دېگەن ماددىنى قارالىڭ.

«تەيپىڭ ـ تەيەنگو يەر تۈزۈمى» خۇڭ شيۇچۈەن ئىدىيىسىگە ئاساسلىنىپ تۈزۈلگەن يەر تۈزۈمى بولۇپ، 1853 ـ يىلى تەيپىڭ ـ تەيەنگو تەيەنجىڭنى (ھازىرقى نەنجىڭ) پايتەخت قىلغاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغان. بۇ، يەر مەسىلىسى مەركەز قىلىنغان، سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، ماتارىپ، ھەربىي جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان سىياسىي پروگرامما بولۇپ، ئۇ دېھقانلارنىڭ فېئودالىزمغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇزاق مۇددەتلىك كۈرىشىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

يەر تۈزۈمى جەھەتتە، «تەيپىڭ ـ تەيەنگو يەر تۈزۈمى» فېئودالىزملىق يەر مۈلۈكچىلىكى تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى يولغا قويغان. «ئالەمدىكى يەرلەرنى ئالەمدىكى كىشىلەر تەڭ تەرىيدۇ، بۇ يەردە يەر يېتىشمىسە، ئۇ يەردىن بېرىلىدۇ، ئۇ يەردە يەر يېتىشمىسە بۇ يەردىن بېرىلىدۇ». ھەممە يەر بارلىق دېھقانلارنىڭ تەرىشىغا بۆلۈپ بېرىلىدۇ. يەرلەر بىرلىك مەھسۇلاتىغا قاراپ توققۇز دەرىجىگە ئايرىلىپ، ياخشى ـ يامانى تەڭشىلىپ، ئەر ـ ئايال دەپ ئايرىلماي، نوپۇس بويىچە بېرىلىدۇ، 15 ياشقا تولمىغانلارغا يېرىم ئۇلۇش بېرىلىدۇ. بۇ، مۇتلەق تەڭ تەقسىماتچىلىق بويىچە يەر بۆلۈش چارىسى بولۇپ، بۇنىڭدىن مەقسەت «يەرنى تەڭ تەرىش، ئاشنى تەڭ يېيىش، كىيىمنى تەڭ كىيىش، پۇلنى تەڭ خەجلەش، ھەممە جايىنى تەپتەكشى قىلىش، ھەممە بايماتلا ياشاش» دېگەن غايىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتۇر.

يەرنى ئومۇمنىڭ قىلىشۋە تەكشى تەقسىم قىلىش ئاساسىدا، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتلىرىنى ئومۇمنىڭ قىلىدىغان مۇقەددەس خەزىنە تۈزۈمى تۈزۈلگەن. «25 ئائىلىگە بىر دۆلەت خەزىنىسى تەسىس قىلىنغان.» دېھقانلار ئىشلەپچىقارغان بارلىق يەرنى ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە قوشۇمچە مەھسۇلاتلارنىڭ ھەتتا كۆمۈش پۇلغىچە مەلۇم قىسمى

تۈرمۇشقا قالدۇرۇلغاندىن باشقا، «قالغىنى خەزىنىگە كىرگۈزۈلىدۇ». بارلىق توي - تۆكۈن ئىشلىرىغا خەزىنىدىن چىقىم قىلىنىدۇ. ماددىي ئەشيالارنى ئىنقىلابىي هاكىمىيەت بىر تۈتاش ئىگىلەپ، «تېجەپ ئىشلىتىپ، هەربىي كەمتۈكۈلۈكلەرنى تولدۇرۇپ»، خەلق ئاممىسىنىڭ «هەممە جايىنى تەپتەكشى قىلىش، هەممە بايىاشات ياشاش» دېگەن بەختلىك تۈرمۇشى كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدۇ.

ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەهەتتە، «تەيپاك - تيەنگو يەر تۈزۈمى» ئىگىلىكىنىڭ ئىشلىرى ئۇششاق دېهقان ئىگىلىكىنىڭ ئىگىلىكىگە باشقۇرۇش ئۇسۇلى بويىچە لايىهىلەنگەن. «ئىقتىسادىكى جەمئى تام تۈۋلىرىگە ئوجمە دەرىخى تىكىلىدۇ، ئايالار پىلە باقىدۇ، كىيىم - كېچەك تىكىدۇ. ئىقتىسادىكى جەمئى تۈتۈن پەيتنى قېرىدىن بېرىپ قويماي، بەشتىن بىكايان، ئىككىدىن بىكجىن باقىدۇ. «هەر 25 تۈتۈن بويىچە كۆلاچلىق، ياغاچچىلىق، تاشچىلىقنى بىلىدىغان ئۇستىكارلار بولىدۇ، ئۇلار بەش تۈتۈندىن بىر كىشى شەكىللىرى بويىچە ئۆيۈشتۈرۈلۈپ، دېهقانچىلىقتىن بوشانغان ۋاقىتلىرىدا ئۆز كەسپىلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ». بۇ تامامەن قەدىمكى تەبىئىي ئىگىلىك شەكلىدۇر.

ئىجتىمائىي تەشكىلات جەهەتتە، «تەيپاك - تيەنگو يەر تۈزۈمى» دە «لياك» (25 تۈتۈن) بىر ئاساسىي قاتلام بىرلىكى قىلىنغان ئىجتىمائىي تەشكىلات قۇرۇش تۈزۈمى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭ تۈزۈلۈش شەكلى تەيپاك تيەنگو قوشۇنىنىڭ تۈزۈلمىسىگە ئوخشايدۇ، يەنى بەش ئائىلە بىر «ۋۇ» بولىدۇ، بەش «ۋۇ» بىر «لياك» بولىدۇ، تۆت «لياك» بىر «زۇ» بولىدۇ، بەش «زۇ» بىر «لۈي» بولىدۇ، بەش «لۈي» بىر «شى» بولىدۇ، بەش «شى» بىر «جۈن» بولىدۇ، بۇلارنىڭ هەممىسىنىڭ ئۆز باشلىقى بولىدۇ. جۈن سەركەردىلىرىدىن تۆۋەن ئەمەلدارلار ئومۇمەن يەرلىك ئەمەلدارلار دەپ ئاتىلىدۇ، «لياك»نىڭ باشلىقى «لياڭسما» دەپ ئاتىلىدۇ. هەر بىر تۈتۈندىن بىرەيلەن «ۋۇزۇ» بولىدۇ، ئەهۋال يۈز بەرگەندە، باشلىقلار ئەسكەرلەرگە باش بولۇپ، دۇشمەننى يوقىتىپ، ئوغرى - يالغانلارنى تۇتىدۇ، تىنچ ۋاقىتلاردا باشلىقلار كىشىلەرنى دېهقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا هەيدەيدۇ. هەر «لياك»دا بىر ئىبادەتخانا بولىدۇ. «لياڭسما» يەنە دەۋا - دەستۇر، مۇكاپات - جازا ۋە كېپىللىك ئىشلىرى قاتارلىق ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدۇ ۋە دەرىجە بويىچە يۇقىرىغا مەلۇم قىلىدۇ. تەيپاك - تيەنگو خەلقنىڭ سىياسەت، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، دىن قاتارلىق جەهەتلەردىكى ئاساسىي قاتلام پائالىيەتلىرى ئومۇمەن «لياك» دائىرىسى ئىچىدە ئىلىپ بېرىلىدۇ.

«تەيپاك - تيەنگو يەر تۈزۈمى»نىڭ يەنە بىر ئالاهىدىلىكى ئەز - ئايالنى باراۋەر قىلىشنى تەشەببۇس قىلىشتىن ئىبارەت. ئۇنىڭدا مۇنۇلار بەلگىلەنگەن: (1) «يەر بۆلۈشتە، ئەر - ئايال دېمەي، نوپۇسقا قاراپ بېرىش». ئايالىلارغا ئىقتىسادىي جەهەتتە مۇستەقىل ئورۇن بېرىش. (2) «بارلىق نىكاھ ئىشلىرىدا بايلىققا قارىماسلىق»، فېئودالىق نىكاھ سوداسىنى بىكار قىلىش. ئەمەلىيەتتىمۇ، تەيپاك - تيەنگو قوشۇنىدا ئايال ئەسكەرلەرنىڭ بار ئىكەنلىكى، تەيپاك - تيەنگو ئوردىسى ئىچىدە ئايال ئەمەلدارلارنىڭ بار ئىكەنلىكى ئايالىلارنىڭ ئەرلەر بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ، دېهقانلار هەرىكىتىدە كۆرۈلگەن بىر قېتىملىق ئۇلۇغ ئايالىلار ئازادلىقى هەرىكىتى هېسابلىنىدۇ.

«تەيپىڭ ـ تيەنگو يەر تۈزۈمى» ھەم‌تەيپىڭ ـ تيەنگو ئىنقىلابىي دېھقانلىرىنىڭ فېئودالىزمغا قارشى يەر پروگراممىسى ئىدى، ھەم ئىنقىلابىي خەلق فېئودال ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن قۇرماقچى بولغان غايىۋى جەمئىيەت تۈزۈمىدىكى لايىھە ئىدى، ئۇ ئىنقىلابىي پروگراممىسۇپىتىدە فېئودالىستىك تۈزۈمنىڭ ئىقتىسادىي بازىسى بولغان فېئودالىستىك يەر مۇلۇكچىلىكىنى ئۆزۈل ـ كېسىل پاچاقلاپ تاشلاپ، دېھقانلار ئۇرۇشى يېتەكلەيدىغان ئەڭ يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. ئۇ، غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇش لايىھىسى سۈپىتىدە، ئىزىلىش بولمىغان، ئېكسپلاتاتسىيە بولمىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم ئورنىتىشنى مەقسەت قىلغان. ئۇ شۇ چاغدا ۋە جۇڭگو خەلقىنىڭ شۇندىن كېيىنكى ئىنقىلابىي ھەرىكەتلىرىدىكە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. لېكىن «تەيپىڭ ـ تيەنگو يەر تۈزۈمى» ئەمەلگە ئاشمايدىغان قۇرۇق خىيال ئىدى. مۇتلەق تەڭ تەقسىماتچىلىق ئۇنىڭ ئەمەلگە ئاشالماسلىقىنىڭ تۈپ سەۋەبى ئىدى. ئۇنىڭدا بەلگىلەنگەن تەبىئىي ئىگىلىك ھالىتى ئەينى ۋاقىتتا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى بىر ئىزدا توختاپ قېلىشقا ھەتتا كەينىگە چېكىندۈرۈشكە سۈنئىي ھالدا مەجبۇر قىلاتتى، شۇڭا ئۇ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ خاراكتېرىغا چوقۇم ئۇيغۇنلىشىش كېرەك دەيدىغان ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە خىلاپ ئىدى.

خۇڭ شيۇچۈەن دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

«سىياسەت يۇرگۈزۈش توغرىسىدا يېڭى سەھىپە» تەيپىڭ ـ تيەنگونىڭ ئاخىرقى مەزگىلدە ئوتتۇرىغا چىققان مۇھىم ھۆججەت بولۇپ، ئۇ خۇڭ رېنگەننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن تەيپىڭ ـ تيەنگو ئوردىسىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تۇتقاندىن كېيىن، سىياسىي ئىشلارنى يولغا قويۇش ھەققىدە سۆزلىگەن پىكىرنامىسى ئىدى. بۇنىڭدا تەيپىڭ ـ تيەنگونىڭ ئىچكى قىسمىدىكى پارچلىنىش ئەھۋالى ۋە قانۇن ـ تۈزۈم، ئىقتىسادىي فاجىئەن، سىياسەت مەسىلىلىرىگە قارىتا، كونىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، يېڭىچە سىياسەت يۈرگۈزۈش ئىشى تەشەببۇس قىلىنغان، بۇ پىكىرنامىسى خۇڭ شيۇچۈەن كۆزدىن كەچۈرۈپ چىققاندىن كېيىن 1859 ـ يىلى رەسمىي ئېلان قىلىنىپ، تەيپىڭ ـ تيەنگونىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە سىياسىي پروگراممىسى قىلىنغان.

خۇڭ رېنگەن تەڭرىگە سېغىنىش دىنىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى مۇرىتلىرىدىن ئىدى، لېكىن ئۇ جەنۇبتىكى قۇرغىلىڭغا قاتنىشىشقا ئۈلگۈرەلمەگەن، كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تۇتقۇن قىلىشىدىن قېچىپ، 1853 ـ يىلدىن 1859 ـ يىلغىچە شىياڭگاڭ ۋە شاڭخەيدىكى غەرب ئەللىرىنىڭ دىن تارقىتىش ئورۇنلىرىدا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەربنىڭ پەن ـ مەدەنىيىتىنى ئۆگىنىپ، شۇ چاغدا بىلىمى كۆپرەك بولغان، كاپىتالىزم ئىدىيىسىنى ئىگىلىگەن زىيالىي بولۇپ قالغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئىسلاھات تەشەببۇسلىرى ناھايىتى تەبىئىي ھالدا بىر نۇقتىغا ـ غەربتىن ئۆگىنىشكە مەركەزلەشكەن.

«سىياسەت يۇرگۈزۈش توغرىسىدا يېڭى سەھىپە»نىڭ مەزمۇنى «ئادەم ئىشلىتىش» ۋە «قانۇن تەسىس قىلىش»تىن ئىبارەت ئىككى قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «ئادەم ئىشلىتىش» جەھەتتە، «شېرىك تارتىش ئىللەتلىرى مەنسۇخ قىلىنىپ»، بىرلىككە كەلتۈرۈش، مەركەزلەشتۈرۈش تەلەپ

قىلىندۇ، ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ ئىچكى قىسمىدا «ئىتتىپاق تۈزۈپ، گۈرۇھ بولۇڭ» - قا قارشى تۇرۇلىدۇ. «قانۇن تەسىس قىلىش» جەھەتتە، «جازا تۈرلىرى»دە قانۇن - تۈزۈمنى تۈرغۇزۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن باشقا، «سىياسەت يۈرگۈزۈش توغرىسىدا يېڭى سەھىپە» نىڭ ئاساسىي قىسمى بولغان «رەسمىم - يوسۇن تۈرلىرى» ۋە «قانۇن تۈرلىرى» دە ئىقتىسادىي ئىسلاھات تەشەببۇسىرلىرى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان. بۇنىڭدا تۆمۈرىيول ياساش، پاراخوت ئىشلەپچىقىرىش، باڭكا ئېچىش، زاۋۇت قۇرۇش، سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش، سۇغۇرتا ئىشلىرىنى يولغا قويۇش، پوچتا تەسىس قىلىش، گەزىتخانا قۇرۇش، مەخسۇس پايدا تۈزۈمنى قوللىنىش ئارقىلىق شەخسلەرنىڭ كەشپىيات - ئىجادىيەت ئىشلىرىغا مەدەت بېرىش، كان بايلىقلىرىنى قېزىشقا مەبلەغ سېلىش، كارخانا قۇرۇش ئوتتۇرىغا قويۇلغان؛ بۇنىڭدىن باشقا يەنە، قۇل - دېدەكلەرنى ئېلىش - سېتىش ۋە ئىشلىتىش مەنئى قىلىنىپ، يالالانما ئەمگەك تۈزۈمىنى يولغا قويۇش هەمدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانماىدىغان بايلار ۋە مۇرۇۋۋەتچىلەرنى ئەمگەككە مەجبۇرلاش تەشەببۇس قىلىنغان. ئۇ، جۈملىدىن يېقىنقى زامان تارىخىدا كاپىتالىزمنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى كۆزلەپ تۈنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويۇلغان پروگراممىدۇر.

«سىياسەت يۈرگۈزۈش توغرىسىدا يېڭى سەھىپە» ناھايىتى ئېنىق كاپىتالىزم خاراكتېرىغا ئىگە. خۇڭ رېنگەن بىلەن بىر دەۋردە ياشىغان، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئىسلاھاتچىلىرىدىن بولغان ۋېي يۈەن، فېك گۈيفېنلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنى بۇنىڭغا تەڭلەشتۇرگىلى بولمايدۇ؛ جۇڭگو - يا پونىيە جياۋۇ ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى - كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرى، مەسىلەن، ۋاڭ تاۋ، جېك گۈەنيىڭلارمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭ تۇرالمايدۇ.

خۇڭ رېنگەننىڭ هوقۇق تۇتقان ۋاقتى تەپپىڭ - تيەنگو ئىنقىلابىنىڭ ۋەزىيىتى مەغلۇبىيەتكە قاراپ جىددىي ئۆزگىرىۋاتقان مەزگىلدىكە توغرا كەلگەنلىكتىن، بۇ پروگراممۇ ئەمەلگە ئاشالمىغان.

لى ۋېنشۇ يەنە بىر ئىسمى جېڭشۇ، XIX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن 70 - يىللىرىغىچە يۈننەننىڭ ئەيلاۋشەن رايونىدىكى يېزۇ دېھقانلىرى قوزغىلىڭنىڭ يولباشچىسى. قوزغىلاڭدىن بۇرۇن، ئەيلاۋشەن رايونىدىكى يەرلەرنىڭ هەممىسى خەنزۇ پومېشچىكلارنىڭ (يەرلىك خەق ئۇلارنى جاڭزا ئىگىلىرى دەپ ئاتايتتى) ئىگىدارچىلىقىدا بولۇپ، يېزۇ دېھقانلىرى چىك سۇلالىسى هۆكۈمىتىنىڭ مىللىي زۇلمىغا ۋە خەنزۇ پومېشچىكلارنىڭ فېئوداللىق ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ، سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللىي زىددىيەت ئىنتايىن ئوتكۈرلەشكەنىدى. تەپپىڭ - تيەنگو قوزغىلىڭنىڭ تەسىرى ۋە ئىلهامى ئاستىدا، ئەيلاۋشەن رايونىدىكى دېھقانلار كۈرىشىنىڭ ۋەزىيىتى بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ، ئاخىرى 1856 - يىلى لى ۋېنشۇنىڭ رەھبەرلىكىدە يېزۇ دېھقانلىرى قوزغىلىڭى پارتلىغان.

لى ۋېنشۇ قاتارلىقلار قوزغىلاڭ قىلىشنى ئېلان قىلغان چاغدا، ئالدى بىلەن «مانجۇ ئوغرىلارنى قوغلاپ چىقىرىپ، خەنزۇ جاڭزا ئىگىلىرىنى يوقىتايلى» دېگەن ئىنقىلابىي شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كۆرەشنىڭ تىغ ئوچىنى شۇ چاغدىكى پومېشچىكلار سىنىپى ۋە پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىنى

قوغدىغۇچى چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارا تقان. قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنى — باش سەركەردە مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاۋۋال دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى تۈتۈپ، مۇنۇ بەلگىلىمىلەرنى چىقارغان: «باش سەركەردە مەھكىمىسى، باش پەرمەندار مەھكىمىسى تۇرغان جايلارنىڭ ئەتراپىدىكى جاڭزا ئىگىلىرىنىڭ يەرلىرى قوشۇن ئىلكىگە ئېلىنىپ تېرىلىدۇ؛ پۇقرالار تېرىۋاتقان جاڭزا ئىگىلىرىنىڭ يەرلىرى پۇقرالارنىڭ ئىگىدارلىقىغا بېرىلىدۇ.» بۇ بەلگىلىمىدە، پومېشچىكلارنىڭ بارلىق يەرلىرىنى مۇسادىرە قىلىش، بىر قىسمىنى دېھقان قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى بەۋاستە تەزگىنلەش، كۆپ قىسمىنى ئەسلىدە شۇ يەرلەرنى تېرىۋاتقان دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىش ئېنىق جاكارلىنىپ، يەرنى كەم تېرىغان بولسا، ئۇ شۇنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. بۇ بەلگىلىمە شۇ جايدىكى فېئودال كۈچلەرگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، دېھقانلار ئاممىسىنىڭ يەرگە بولغان تەلىپىنى قاندۇرۇپ، دېھقانلار قوزغىلىڭغا كۈچلۈك تۈرتكە بولۇش رولىنى ئويناغان.

دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ۋە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى جەھەتتىن قامال قىلىشىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، باش سەركەردە مەھكىمىسى يەنە بەزى ئىقتىسادىي سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى يولغا قويغان، مەسىلەن، دېھقانلار ئۇستىدىكى ئالۋان - ياساقنى يېنىكلىتىش، دېھقانلارنىڭ تاغلىق رايون ئىشلەپچىقىرىشى ۋە چارۋىچىلىق - ئوۋچىلىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشىغا مەدەت بېرىش؛ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋە خەنزۇ پومېشچىكلار باشقۇرۇۋاتقان تۆمۈركان، تۆمۈرچىلىك كارخانىلىرى، تۇز قۇدۇقلىرى قاتارلىقلارنى باش سەركەردە مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش، شۇنىڭدەك رايونىنىڭ سىرتى بىلەن بولغان مۇھىم ماددىي ئەشيا سودىلىرىنى باش سەركەردە مەھكىمىسى ئۆزى بەۋاستە باشقۇرۇش قاتارلىقلار.

لى ۋېنشۆ رەھبەرلىك قىلغان يېزۇ دېھقانلىرى قوزغىلىڭى 20 يىل داۋاملىشىپ، ئىلىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەت دېھقانلىرى قوزغىلىڭى تارىخىدا شانلىق بىر سەھىپە قالدۇرغان. قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، شياجېڭىين دەيدىغان بىر كەمبەغەل زىيالىي قوزغىلاڭچىلارنىڭ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرىنى «ئەيلاۋشەنددىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەھرىمانلىق تەزكىرىسى» دېگەن كىتاب قىلىپ يېزىپ چىقىپ يوشۇرۇپ قويغان. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى ۋە ئىقتىسادىي تەدبىرلىرى بۇ كىتابتا بىرقەدەر كونكرېت خاتىرىلەنگەن. «تەيپىڭ - تيەنگو يەر تۈزۈمى»، «سىياسەت يۈرگۈزۈش تۇغرىسىدىكى يېڭى سەھىپە» دېگەن كىتابلاردىن قالسىلا، بۇ كىتاب مەملىكىتىمىزنىڭ دېھقانلار قوزغىلىڭى تارىخىدا ھازىرغا قەدەر تېپىلغان ئەڭ مۇكەممەل ئىقتىسادىي ئىدىيە ماتېرىيالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ژالا شىدو (1814 — 1889) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ تەيپىڭ - تيەنگو دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشىغا ئەقىل كۆرسەتكەن ئەكسىيەتچىل ئايغۇچى، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئەكسىيەتچىل نوپۇس نەزەرىيەسىنى ئەسەبىيلەرچە تەرغىپ قىلغان دۇمبا قۇچى.

ژالا شىدونىڭ تەخەللۇسى مېيسۈن، لەقىمى خۇيۇبۇك، جىياڭسۇنىڭ جياڭنىڭ (نەنجىڭ) دېگەن جايىدىن. كىلىنچ چىقىشى

سودىگەر، جۇيرىنلىكە تاللانغان، لېكسىن ۋەسمىي ئەمەل تۇتۇپ باقمىغان. 1859 - يىلى خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ پەرمەتدارى خۇلىنيىنىڭ بارگاھىغا كىرىپ ئىشلەپ، تەيپىڭ - تيەنگو قوزغىلىڭىنى كۆتۈرگەن دېھقانلارنى قىرىش توغرىسىدا بۇيرۇق ئەقىل كۆرسەتسەپ، زېڭ گوپەن، خۇلىنيىلارنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان. ئۇنىڭ «ۋاڭ مېيسۇن ئەپەندىنىڭ ئەسەرلىرى»، «ئىككى يىللىق خاتىرىلەر»، «خۇيۇېڭنىڭ يازما خاتىرىلىرى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. ئۇنىڭ ئەكسىيەتچىل نوپۇس نەزەرىيىسى «ئىككى يىللىق خاتىرىلەر» دېگەن كىتابىدا مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ.

ۋاڭ شىدو ئەسلىدە كۆڭزى - مېڭزى يولىنىڭ مۇرىتلىرىدىن ئىدى، ئۇ تەيپىڭ - تيەنگو دېھقانلار قوزغىلىڭىغا چەكسىز ئۆچ بولغانلىقى ۋە بۇ قوزغىلاڭنىڭ ۋەھىمىسىدىن قورقۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قاتتىق باستۇرمايۋاتىدۇ دەپ ئاغرىنغان ۋە شۇنداقلا تارىختىن بۇيان فېئودال ھۆكۈمرانلار ئىدىيە جەھەتتە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشتە قوللىنىپ كېلىۋاتقان كۆڭزى - مېڭزى يولىدىن ئۇمىدىنى ئۈزۈپ، كۈڭ چيۇنى «مۇتەئەسسىپ»، مېڭ كېنى «مەلئۇن» دەپ قارغاپ، بىردىملا پىلاشىن بۇخەي، خەن فېيلەرنى دوراپ، قانۇن ۋە جازانى چىڭىتىش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشنى تەشەببۇس قىلغان. دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قانلىق باستۇرۇشقا نەزەرىيەۋى ئاساس تېپىش ئۈچۈن، ئۇ جەنگو دەۋرىدە ئۆتكەن خەن فېيدىن چىڭ دەۋرىدە ئۆتكەن خۇڭ لياڭجىغىچە بولغان كىشىلەر تەرغىپ قىلىپ كەلگەن مۇتلەق ئاھالە ئوشۇقچىلىقى نەزەرىيىسىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ ۋە ئۇنى جارى قىلىدۇرۇپ، ئۇنىڭغا خەلىقە چەكسىز ئۆچمەنلىك بىلدۈرىدىغان مەزمۇننى كىرگۈزۈپ، جۇڭگو تارىخىدا بىر يۈرۈش قىپياللىقاچ، ئاڭ ئەكسىيەتچىل بولغان فېئودالزملىق نوپۇس نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ۋاڭ شىدو مۇنداق دېگەن: «يەر يۈزىدىكى ئاھالە 30 يىلدا بىر ھەسسە كۆپەيدۇ، شۇڭا، شۇنجىنىڭ 1 - يىلدىكى بىر ئادەم ھازىر 128 ئادەم بولدى.» («ئىككى يىللىق خاتىرىلەر») ئۇ يەنە مۇنداق دېگەن: «ئادەمنىڭ كۆپلۈكى كاسات‌تىدىن تاغ چوققىلىرىغا زىرائەت تېرىلدى، دەريالار تىندۇرۇلۇپ ئېتىز قىلىندى، تۆزلەڭلىكلەر ئورمانلىققا ئايلاندى، غارلار دەرەخزارلىققا ئۆزگەردى، شۇنداقتىمۇ يەنە يېتىشمەسلىك يەر يۈزىدىكى بايلىق تۈگەيدۇ. تېرىقچىلىق ساز بولغان، كېپەك - قاسراقنىمۇ تېجەپ ئىشلەتكەن، كۆكتات، مېۋە - چېۋىلەر ئۈزۈك ئورنىدا ئىستېمال قىلىنغان تەقدىردىمۇ، ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ كېتىپ، يەنىلا يېتىشتۇرگىلى بولمايدۇ، كىشىلەرگە قىلىدىغان ئىش قالمايدۇ.» بۇ دېمەك، «يەر يۈزىدىكى بايلىق»، «كىشىلەر قىلىدىغان ئىش» قالمىسا، ئىشلەپچىقىرىۋاتقان ئاشلىق قاتارلىق تۇرمۇش ۋاستىلىرى تېز سۈرئەتتە ئېشىۋاتقان ئاھالىنىڭ تۇرمۇشىنى قامدىيالمايدۇ، مۇتلەق ئاھالە ئوشۇقچىلىقى يۈز بېرىدۇ دېمەكتۇر.

ۋاڭ شىدو ئاھالىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئېشىشىنى ئەمگەكچى خەلقنىڭ نامراتلىقىنىڭ جەمئىيەتنىڭ قالايمىقان بولۇشىنىڭ تۈپ سەۋەبى قىلىۋېلىپ، «جاھاننىڭ قالايمىقان بولۇشى ئادەمنىڭ كۆپلۈكىدىن؛ ئادەم كۆپ بولسا، نامراتلىق كېلىپ چىقىدۇ» دېگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، تەيپىڭ - تيەنگو ۋە شۇ چاغدىكى باشقا دېھقانلار قوزغىلىڭى

پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دەھشەتلىك زۇلمىدىن بولماي، «ئادەم كۆپ» بولغانلىقتىن «ئاپەتنى ۋە زىيىنى»مىش (يۇقىرىقى كىتابتىن).

ئۇ يەنە بىرخىل ئەكسىيەتچىل ئاھالە سۆپەتىي نەزەرىيىسىنى تەرغىپ قىلىپ، ئاھالىنىڭ «سۆپەتى» ئۇنىڭ مىقدارى بىلەن تەڭ تاناسىپ بولىدۇ، «ئادەم كۆپ بولسا، كۆڭۈل چېچىلىپ، زېھىن ئاجىزلاپ كېتىدۇ» (يۇقىرىقى كىتابتىن) دەپ جۆيلۈدى.

ۋاڭ شىدونىڭ ئەكسىيەتچىل نوپۇس نەزەرىيىسىنىڭ مۇھىم بىر ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا دېھقانلار ۋە ئايالارغا قاتتىق تۆۋەنلىك قىلىنغان. ئۇ دېھقانلارنى «سۆپەتسىز» ئەڭ تۆۋەن، «جاھاندىكى ئەڭ دۆت»، «ئەڭ يولسىز»لار دەپ ھاقارەت قىلغان؛ ئايالارنى «ئەرلەردىن دۆت كېلىدۇ»، ئاھالىنىڭ ئېشىپ كېتىشىنىڭ ئاپەت يىلتىزى، دەپ ھاقارەتلىگەن. ئۇ: «ئايالار قانچىكى كۆپ بولسا، تۇغۇلغان ئادەم شۇنچىكى كۆپ بولۇپ، بالايىئاپەت ۋە قالايمىقانچىلىق تۇغۇلىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتابتىن) دېگەنىدى. بۇ ئالاھىدىلىك ۋاڭ شىدونىڭ ئەكسىيەتچىل نوپۇس نەزەرىيىسىدىكى فېئودالىزملىق خاراكتېرنى گەۋدىلىك ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

ۋاڭ شىدو مانا بۇ ئەكسىيەتچىل نوپۇس نەزەرىيىسىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، نوپۇس ئازايتىش توغرىسىدا قان تېمىپ تۇرغان جىر يۈرۈش تەدبىرنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇ تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

(1) تۇغۇلغان قىزلارنى تۇنجۇقتۇرۇۋېتىشكە مەجبۇرلاش، بولۇپمۇ كىمبەغەللەرنىڭ قىزلىرىنى تۇنجۇقتۇرۇۋېتىشكە مەجبۇرلاش.

(2) ئەر ـ ئايالنىڭ يالغۇز ئوتۇشى ياكى راھىب ۋە راھىبە بولۇشىغا مەدەت بېرىش. يوپيتاق ئەر، تۇل خوتۇنلارنىڭ قايتا توي قىلىشىنى قاتتىق جازا بىلەن چەكلەش.

(3) قاتتىق جازا ۋە قانۇن ئارقىلىق ھازىرقى ئاھالىنى قىرىش، بولۇپمۇ قۇزغىلاڭ كۆتۈرگەن دېھقانلارنى قەتئىي ئۆلتۈرۈشنى ئاساس قىلىش.

ۋاڭ شىدو مۇشۇ چارىلەر ئارقىلىق «ئاھالىنىڭ ئۇنىدىن يەتتە، سەككىزىنى كېمەيتىش» (يۇقىرىقى كىتابتىن) نى تەشەببۇس قىلغان. بۇ قېتىمالىقاچ قىرغىنچىلىق نەزەرىيىسى بولۇپ، ئەكسىيەتچىل پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ئەشەددىي ماھىيىتىنى تولۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ۋاڭ شىدونىڭ «ئىككى يىللىق خاتىرىلەر» دېگەن كىتابى شۇ زاماندا نەشر قىلىنمىغان، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ بۇ بىر يۈرۈش ئەكسىيەتچىل نوپۇس نەزەرىيىسى شۇ جەمئىيەتتە ئانچە چوڭ تەسىر قوزغىيالمىغان. لېكىن ئۇنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، شۇنىڭدىن سەل كېيىن جۇڭگوغا كىرگەن مالتۇسنىڭ ئەكسىيەتچىل نوپۇس نەزەرىيىسىدىن ئانچە چوڭ پەرقى يوق. ئېنگېلىس مالتۇسنىڭ نوپۇس نەزەرىيىسى «بىر خىل ئەڭ ئەشەددىي، ئەڭ ياۋۇز تەلىمات، بىر خىل ئۆمىدسىزلىك تەلىماتى.» («ماركس ـ ئېنگېلىس ئەسەرلىرى»، 1 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 598 ـ بەت) دەپ قاتتىق رەددىيە بەرگەنىدى، بۇ، ۋاڭ شىدونىڭ ئەكسىيەتچىل نوپۇس نەزەرىيىسىگىمۇ تامامەن ئويغۇن كېلىدۇ.

ما جيه نجۇك (1845 — 1900) جۇڭگو بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ دەسلەپكى ۋەكىللىرىدىن بىرى، تەخەللۇسى مېيشۇ، جياڭسۇنىڭ دەنتۇ (ھازىرقى جىنجياڭ) دېگەن جايىدىن. 2 ـ قېتىملىق ئېپيۇن ئۇرۇشى قاتتىق تەسىر قىلغانلىقتىن، ئىمتىھان بېرىپ ئەمەل-تۆتۇش يولىدىن كېچىپ، غەرب ئىلمىنى ئۆگىنىشكە

كىرىشكەن، بىرقانچە خىل چەت ئەل تىلىنى پۇختا ئىگىلىگەن. كېيىن لى خۇجاڭنىڭ بارگاھىغا قاتناشقان ۋە بارگاھ تەرىپىدىن جۇڭگونىڭ ياۋروپادا تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىلىرىغا ئۆگىنىش ۋە خىزمەتكە ئەۋەتىلگەن. ئۇ لى خۇجاڭغا نەچچە رەت مەكتۇپ سۇنۇپ، «پۇل قەرز ئېلىش، تۆمۈرىيول ياساش، دېڭىز ئارمىيىسى قۇرۇش، سودا ئالاقىسى باغلاش، كان ئېچىش، مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىختىساسلىق خادىملارنى يېتىشتۈرۈش» («چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا دائىر ماقالىلەر. ماجیه‌نجۇڭنىڭ تەرجىمھالى») قاتارلىق تەكلىپلەرنى بەرگەن، بەزىبىر مۇھىم تاشقى ئىشلار پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان. ئۇنىڭ «خەلقنى بېيىتىش تۇغرىسىدا» ۋە «ماجیه‌نجۇڭ گىراماتىكىسى» دېگەن ئەسەرلىرى بار. كېيىنكىسى جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا خەنزۇ تىلى گىراماتىكىسىغا دائىر تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا چىققان بىرقەدەر سىستېمىلىق ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

ماجیه‌نجۇڭنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىگە ئۇنىڭ 1890 - يىلى يازغان «خەلقنى بېيىتىش تۇغرىسىدا» دېگەن ئەسىرى ۋەكىللىك قىلىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ 60 -، 70 - يىللىرىدىن جىياۋۇ ئۇرۇشىغىچە، جۇڭگودا بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ بەزى دەسلەپكى ۋەكىللىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئۇلار كاپىتالىزمنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان، لېكىن ئۇلارنىڭ كاپىتالىستىك جەمئىيەتكە بولغان تونۇشى يەنىلا يۈزە ئىدى، مۇھىمى، ئەينى زاماندا كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ جۇڭگوغا قىلغان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزى يەنىلا تاۋار كىرگۈزۈشنى ئاساسىي شەكىل قىلغانلىقتىن، ئۇلار ئالدى بىلەن سودىدا ئىمپورتنىڭ ئېكسپورتتىن ئېشىپ كېتىش ئەھۋالى جۇڭگوغا زىيان كەلتۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆرگەن، شۇ ۋەجىدىن ئۇلار مۇغەرىبنىڭ سودا ئەلاچىلىقى تەرەپدارلىرىغا ئوخشاشلا، كاپىتالىزم ئىقتىسادىنى پەقەت سودا مۇئامىلىسى جەريانىدىنلا چۈشىنىپ، كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ بېيىشىنى تاشقى سودىدىن كەلگەن دەپ قارىغان. ماجیه‌نجۇڭنىڭ «خەلقنى بېيىتىش تۇغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدە بۇ خىل قاراش تىپىك گەۋدىلەندۇرۇلگەن.

ماجیه‌نجۇڭنىڭ قارىشىچە، ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن بۇرۇن، «جۇڭگو مىلىنى جۇڭگولۇق ئىشلىتىش ئارقىلىق، جۇڭگونىڭ بايلىقى ئالماشتۇرۇپ تۇرۇلغان»، شۇڭا «بايلىق سىرتقا ئېقىپ كەتمىگەن»؛ جۇڭگو بىلەن چەت ئەل سودىسى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، «چەت ئەللەرنىڭ بىزنىڭ كۈمۈش پۇلىمىز ئارقىلىق قىلىۋاتقان سودىسى يىلدىن - يىلغا ئېشىپ بارىدى، بىزنىڭ چەت ئەللەرنىڭ كۈمۈش پۇلى ئارقىلىق قىلغان سودىمىز يىلدىن - يىلغا كېمىيىپ بارىدى»، بۇنىڭ بىلەن خەلق نامراتلىشىپ، بايلىق تۆگەش ئەھۋالى كېلىپ چىققان. ئۇنىڭ قارىشىچە، بىر دۆلەتنىڭ باي - كەمبەغەل بولۇشىنى ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ ئاز - كۆپلۈكى بەلگىلەيدۇ. بايلىقنىڭ ئۆزى ئالتۇن - كۈمۈش. ئۇ كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ «سودا - ئالاقە ئارقىلىق بېيىمغىنى يوق»، ئىمپورت ئېكسپورت سودىسى ئوتتۇرىسىدىكى تاپاۋەت كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ «بېيىش مەنبەسى»، «سودا - ئالاقىدە ئېكسپورت قىلىنغان مال ئىمپورت قىلىنغان مالدىن ئېشىپ چۈشمىسە پايدا بولىدۇ، سودا - ئالاقىدە ئىمپورت قىلىنغان مال بىلەن ئېكسپورت قىلىنغان

مال تەڭ كەلسىمۇ پايدا بولىدۇ، سودا - ئالاقىدە ئىمپورت قىلىنغان مال ئېكسپورت قىلىنغان مالدىن ئېشىپ كەتسە پايدا بولمايدۇ.» شۇڭا ئۇ «جۇڭگونى بېيىتىشتا، مالنى ئىمپورت قىلىشنى ئازايتىپ، كۆپ ئېكسپورت قىلىشتىن باشقا چارە يوق» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويغان. ئېكسپورت قىلىنىدىغان مالنى كۆپەيتىشنىڭ چارىسى يېپەك، چاي قاتارلىق دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە مەھسۇلاتلارنى كۆپەيتىش، چوڭ سودا شىركەتلىرىنى قۇرۇش، ئېكسپورت قىلىنىدىغان مالنىڭ باج نىسبىتىنى يېنىك لىتىشتىن ئىبارەت. ئىمپورت قىلىنىدىغان مالنىڭ ئازايتىشنىڭ چارىسى ئىمپورت قىلىنىدىغان مالنىڭ باج نىسبىتىنى ئاشۇرۇش، شۇنىڭدەك ماشىنىسازلىق سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، «جۇڭگونى بىر ئۇلۇش مالنى ئارتۇق چىقىرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئارقىلىق، چەت ئەلگە بىر ئۇلۇش مەنپەئەتنى كەم بېرىش» تىن ئىبارەت. ماجيەنجۇڭ يەنە كان ئېچىشمۇ بايلىق تېپىشنىڭ مۇھىم يولى دېگەننى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، «كۆمۈر - تۆمۈر ئارقىلىق بېيىشقا بولىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆزى بايلىق ئەمەس، بايلىقنىڭ ئالتۇن - كۈمۈشكە يېتىدىغىنى يوق» دەپ قارىغان. بۇ دېمەك، كۆمۈر - تۆمۈر پەقەت ئالتۇن - كۈمۈش تېپىشنىڭ ۋاستىسى، پەقەت ئالتۇن - كۈمۈشلا بايلىقتۇر.

ماجيەنجۇڭنىڭ يۇقىرىقى نەزەرىيىسى غەربنىڭ يېقىنقى زامانىدىكى سودا ئىلاھچىلىقى تەرەپدارلىرىنىڭ نەزەرىيىسىگە بەكمۇ يېقىن كېلىدۇ. ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، غەربنىڭ سودا ئىلاھچىلىقى تەرەپدارلىرىنىڭ نەزەرىيىسى كاپىتالىنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىش دەۋرىدىكى بىر خىل نەزەرىيە بولۇپ، مۇستەملىكىلەر سۈدىسىنى مونوپولىيە قىلىدىغان، مۇستەملىكە خەلقىنى تالان - تاراج قىلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان نەزەرىيە؛ ماجيەنجۇڭ قاتارلىق دەسلەپكى بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ سودا ئىلاھچىلىقى نەزەرىيىسى بولسا سودىغا ئەھمىيەت بېرىش ئارقىلىق چەت ئەل كاپىتالىزمىنىڭ جۇڭگوغا قاراتقان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت.

«دۆلەتنى بېيىتىش تەدبىرىنىڭ داۋامى»

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن چېن جىنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلەر توغرىسىدا يازغان مەخسۇس ئەسىرى. چېن جى (؟ — 1899)، تەخەللۇسى سىلياڭ، جياڭشىنىڭ دۇيجىن دېگەن جايىدىن، جۇڭگو يېقىنقى زامان بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ دەسلەپكى ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ جۇڭگونى قۇدرەت تاپقۇزۇش يولىدا دېڭىز بويىدىكى رايونلارنى ئايلىنىپ چىققان، شىياڭگاڭ، ئاۋمېنلارغا بېرىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋە خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان ھەرخىل غەرب كىتابلىرىنى ئوقۇغان، جياۋۇ ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى «يۈكشۇ» دېگەن كىتابنى يازغان، بۇ كىتاب 1897 - يىلى بېسىلىپ چىققان ۋە كىتابقا بىرمۇنچىلىغان ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مەزمۇنلار كىرگۈزۈلگەن. ئۇ 1895 - يىلى دۆلەتنى قۇدرەتلەندۈرۈش جەمئىيىتىگە قاتناشقان، 1896 - يىلى «دۆلەتنى بېيىتىش تەدبىرىنىڭ داۋامى»نى يېزىپ چىقىپ، «يۈكشۇ»دىكى ئىقتىسادىي قاراشلارنى يەنمۇ جارى قىلدۇرغان. 1899 - يىلى ۋۇشۇي قانۇن ئۆزگەرتىشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئىچ ئاچچىقىدىن ۋاپات بولغان، شۇ چاغدا يېشى 50 كە بارمىغانىدى.

XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا، جۇڭگودا «سىياسىي ئىقتىساد» دېگەن تەرجىمىدىن

كىرگەن بۇ ئاتالغۇ تېخى يىراق ئىدى. شۇ چاغدىكى كىشىلەر غەربتىن كىرگەن بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىساد ئىلمىنى «دۆلەتنى بېيىتىش تەدبىرى» ياكى «دۆلەتنى بېيىتىش ئىلمى» دەپ ئاتىغان. شۇ چاغدا بېيجىڭ تىل بىلىك يۈرتىدا «دۆلەتنى بېيىتىش تەدبىرى» دەرسى تەسىس قىلىنىپ، ئۆتۈلىدىغان دەرسلىك ئەنگلىيەلىك فاۋسېت دېگەن كىشى يازغان «سىياسىي ئىقتىساد دەرسلىكى»:-(H.Fawcett: «A Manual of Political Economy») ئىدى. 1882 - يىلى شاڭخەيدە بېسىلىپ چىققان بۇ كىتاب خەنزۇچىدا «دۆلەتنى بېيىتىش تەدبىرى» دەپ ئاتالغان، ئۇ بۇ كىتابنى فاۋسېت تۈزگەن ئامېرىكا دەرسلىكىنىڭ داۋامى قىلما قچى ئەمەس، بەلكى بۇنى ئادام سېمىتنىڭ «دۆلەتنى بېيىتىش تۈرغىسىدا» دېگەن ئەسىرى ئەنگلىيەدە قانداق رول ئويناغان بولسا، بۇ كىتاب جۇڭگودىمۇ شۇنداق رول ئوينىسا دېگەن مەقسەتتە يازغان. «دۆلەتنى بېيىتىش تەدبىرىنىڭ داۋامى» نىڭ «مۇقەددىمە»سىدە ئۇ ئەنگلىيەلىك مەلۇم بىر دانىشمەن يازغان «دۆلەتنى بېيىتىش تەدبىرى» «يېقىنقى 80 يىلدىن بۇيان» ئەنگلىيەنىڭ «سودا ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈپ، ئۇنى دۇنيادا بىرىنچى ئورۇندا تۇرغۇزۇۋاتىدۇ» دېگەنىدى. روشەنكى، بۇ يەردىكى «مەلۇم بىر دانىشمەن» ئادام سمىت ئىدى. سمىتنىڭ «دۆلەتنى بېيىتىش تۈرغىسىدا» دېگەن كىتابى شۇ چاغدا تېخى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنمىغانلىقتىن، چىن جىنىڭ ئۇنى كۆرمىگەنلىكى چوقۇم ئىدى، لېكىن بۇ كىتابنىڭ قوزغىغان تەسىرىدىن خەۋەر تاپقانىدى.

«دۆلەتنى بېيىتىش تەدبىرى» دېگەن بۇ كىتاب «دېھقانچىلىق»، «كانچىلىق»، «سانائەت»، «سودا» دىن ئىبارەت تۆت قىسىمغا بۆلۈنىدۇ، جەمئىي 60 باب. «دېھقانچىلىق» قىسمى سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش، دېھقانچىلىق ئىلمىگە ئېتىبار بېرىش، دەل - دەرەخ تىكىش، مېۋە دەرىخى تىكىش، ئۇجمە دەرىخى ئۆستۈرۈپ پىلە قۇرتى بېقىش، ئۇزۇم ئۆستۈرۈپ ھاراق ياساش، بامبۇك ئۆستۈرۈپ قەغەز ياساش، كامفارا دەرىخى تىكىپ كامفارا قاينىتىش، كاۋچۇك دەرىخى ئۆستۈرۈپ كاۋچۇك ئىشلەپچىقىرىش، چاي دەرىخى ئۆستۈرۈش، كېۋەز تېرىش، شېكەر قومۇشى تېرىپ شېكەر ئىشلەپچىقىرىش، تاماكا تېرىش، كوفى تېرىش شۇنىڭدەك چارۋىچىلىق - بېلەتچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «كانچىلىق» قىسمى گېئولوگىيە ئىلمىنى تەتقىق قىلىش، ھەرخىل كان مەھسۇلاتلىرىنى قېزىش، تاشچىلىق قىلىش، سېمونت ئىشلەپچىقىرىش، پارپۇر قاچا ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالتۇن - كۈمۈش، مىس پۇللارنى قۇيۇش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «سانائەت» قىسمى سانائەتنى مۇكاپاتلاش، ماتېماتىكا، ئاستىرونومىيە، خىمىيە، مېخانىكا، ئوپتىكا ئىلىملىرىنى ئۆگىنىش ۋە ھەرخىل سانائەت ئىشلەپچىقىرىش تۈرلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «سودا» قىسمى تۈرلۈك مەللىي سودا - سانائەتنى قوغداش سىياسەتلىرى، تۆمۈرىيول، پاراخوت، پوچتا - تېلېگراف، سۇغۇرتا، بانكا، ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىنىدىغان پۇلنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە سودا گېزىتى چىقىرىش، كەسپىي مەكتەپلەرنى ئېچىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كىتابتا، چىن جى پومېشچىكلار سىنىپىدىكى جاھىللار گۇرۇھىنىڭ ئاتالمىش «ئىنساپ»

بىلەن «مەنپەئەت» نى پەرقلەندۈرۈش دېگەن فېئودالىزملىق ئەقىدىلەرنى قارىلىق كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا قارشى تۇرىدىغان سەپسەتىلىرىگە قاتتىق رەددىيە بېرىلگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، «ئىنساپ» ھەممە كىمدە ئۆزىنىڭ بايلىق مەنپەئىتىنى ئەركىن قوغلىشىدىغان ھوقۇقى بولۇشنى ئېتىراپ قىلىش تۇغرىسىدىكى پىرىنسىپتىن باشقا نەرسە ئەمەس، ھەر كىمنىڭ ئۆز بايلىق مەنپەئىتىنى قوغلىشىشىغا يول قويۇش توغرىسىدىكى ئەركىنلىك بولسا «ئومۇمىي مەنپەئەت» تۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن «ئىنساپ» بىلەن «ئومۇمىي مەنپەئەت» ئەمەلىيەتتە بىر نەرسە. جاھىللار گۇرۇھىنىڭ «مەنپەئەت ئۈستىدە گەپ ئېچىش» قا قارشى تۇرۇشى ئۇلارنىڭ مەنپەئەتىنى كېرەك قىلمايمىز دېگىنى ئەمەس، ئۇلار «مەنپەئەتكە كەلگەندە باشقىلاردىن ئېشىپ چۈشىدۇ»، بەلكى ئۇلاردا «ئۆزگىچە مەنپەئەت يوللى بار». ئۇلار «مەنپەئەت ئۈستىدە گەپ ئېچىش» قا قارشى تۇرۇش ئارقىلىق «ئومۇمىي مەنپەئەت» كە قارشى تۇرۇپ، باشقىلارنىڭ بايلىق مەنپەئىتىنى قوغلىشىشىغا يول قويماسلىق ۋە بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئوچۇق-لۇقا چىقالمايدىغان «ئۆزگىچە مەنپەئەت يولى» نى يېيىتماقچى. چېن جىنىڭ بۇ خىل «ئىنساپ»، «مەنپەئەت» توغرىسىدىكى كۆز قارىشى بۇرژۇئازىيىچە «ئىنساپ»، «مەنپەئەت» كۆز قارىشىدۇر، ئۇنىڭ ئاتالمىش «ئومۇمىي مەنپەئەت» دېگىنى بۇرژۇئازىيىنىڭ سىنىپىي مەنپەئىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، لېكىن ئۇنىڭ بۇ خىل «ئىنساپ»، «مەنپەئەت» كۆز قارىشى ئارقىلىق «ئىنساپ»، «مەنپەئەت»نى پەرقلەندۈرۈش دېگەننىڭ تەنقىد قىلىپ، «ئىنساپ»، «مەنپەئەت»نى پەرقلەندۈرۈشنىڭ فېئودالىزملىق ماھىيىتىنى پاش قىلىشى ئەينى زاماندا يەنىلا ئىلغارلىق ئەھمىيەتكە ئىگە ئىدى.

چېن جى بايلىقنىڭ كېلىش مەنبەسى مەسىلىسىنى تەھلىل قىلىپ، خىيانەت قىلىش، قاقتى - سوقتى قىلىش ۋە دۆلەتنىڭ باج - سېلىق ئېلىشى — بۇنىڭ ھەممىسى بايلىقنىڭ يۆتكىلىشى بولۇپ، بايلىق ئىشلەپچىقىرىش ھېسابلانمايدۇ، «يەر يۈزىدىكى يوق نەرسىنى، كىشىلەردە يوق بايلىقنى بار قىلىش»لا «بايلىق ئىشلەپچىقىرىش يولى» بولالايدۇ دەپ كۆرسەتكەن. بۇ قاراش ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى بايلىقنىڭ مەنبەسى دەپ قارايدىغان كۆز قاراشقا يېقىنلىشىدۇ. لېكىن ئۇ يەنە كېلىپ دېھقانچىلىق، كانچىلىق، سودا - سانائەتنى بايلىق ئىشلەپچىقىرىدىغان ئورۇنلار دەپ قارىغان. بۇ قاراش يۇقىرىقى قاراش بىلەن ئازدۇر - كۆپتۇر زىتلىشىدۇ.

چېن جىدا سودىغا ئەھمىيەت بېرىش خاھىشى بار. ئۇ ئەنگلىيىنىڭ «قەدىمىنىڭ جاھانغا يېتەلىشى» پۈتۈنلەي «سودىنىڭ كۈچىدىن» بولغان، سودا «دۆلەتنى نابۇت قىلۇېتەلەيدۇ» دېگەن. ئۇ سودا بىلەن دېھقانچىلىق، كانچىلىق، سانائەتنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختىلىپ: «سودىنىڭ ئاساسى دېھقانچىلىقتا، دېھقانچىلىق راۋاج تاپسا، ھەممە نەرسە گۈللىنىدۇ، پايدا مەنبەلىرى ئېچىلىدۇ. سودىنىڭ مەنبەسى كانچىلىقتا، كان ئىشلىرى يولغا قويۇلسا، ھەر خىل مېتاللار ئېشىپ - تېشىپ تۇرىدۇ، بايلىق مول بولىدۇ. سودىنىڭ ئىشلىنىشى سانائەتتە، سانائەت تېخنىكىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلسە، تۇرلۈك مالالار تەل بولىدۇ، يۆتكەپ ئوبوروت قىلىنىپ، ھەر يەر - ھەر يەرلەرگە ئېلىپ بېرىلىدۇ.» (يۇقىرىقى

كتابتىن) بۇ ئەمەلىيەتتە سودا ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىغا نىسبەتەن بېقىندىلىق ئورۇندا تۇرىدۇ دېگەنلىك بولۇپ، شۆفۇچېك، جېك گۆەنيىكلارنىڭ سودا تۆت خىل پۇقرانى تەزگىنلەيدىغان تۈتقا دېگىنىدىنمۇ چوڭقۇرراق قاراشتۇر. بۇ خىل قاراشنى كېيىن كاك يۈۋېي قوبۇل قىلغان. چېن جى يەنە «پۇقرالار يېمەك - ئىچمەكنى مۇقەددەس دەپ بىلىدۇ» («سۇ قۇرۇلۇشى ئارقىلىق دۆلەتنى بېيىتىش تۈغرىسىدا») ۋە «سودىنىڭ ئاساسى دېھقانچىلىقتا» دېگەن نۇقتا ئارقىلىق دېھقانچىلىققا ئېتىبار بېرىدىغانلىقىنى ئىپادىلىگەن. ئۇ: «كىشىلەر غەرب ئەللىرىنىڭ سودا - سانائەتتىن ئالغان پايدىسىغا زوقلىنىدۇ، لېكىن، گېرمانىيە، فرانسىيە، ئاۋستىرىيە، ئىتالىيە قاتارلىق ئەللەرنىڭ ئالغان پايدىسى پۈتۈنلەي دېھقانچىلىقتىن كەلگەنلىكىنى بىلمەيدۇ» (يۇقىرىدىكى كىتابتىن) دەپ كۆرسەتكەن، «1000 مولاپ، 10مىڭ مولاپ يەر» ئىگىلەپ ياتقان چوڭ پومېشچىكلارنى يېگىنچە تېرىقچىلىق ئۇسۇلىنى ئىزدىنىش، «ماشىنىلارنى سېتىۋېلىپ، ئاز كۈچ بىلەن كۆپ ئۇنۇم ئېلىش» تۇغرىسىدا سەپەرۋەر قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. پومېشچىكلارنىڭ كاپىتالىستلارغا ئايلىنىشىنى ئۈمىد قىلغان.

چېن جى چېك سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ «چەت ئەل سودىگەرلىرىنى قانات ئاستىغا ئېلىپ، جۇڭگو سودىگەرلىرىگە زىيانكەشلىك قىلىپ»، تەتۈر يول تۇتقانلىقىنى تەنقىد قىلىپ، «سودىغا ھېسداشلىق بىلدۈرۈش، سودا ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈش، سودا ھوقۇقىنى قوغداش» دېگەن چاقىرىقنى چىقىرىپ، «سودا قوغداپ قېلىنمىسا، دۆلەت قانداق پۈتۈن تىرەپ تۇرالايدۇ» دەپ ئەيىبلىگەن. «دۆلەتنى بېيىتىش تەدبىرىنىڭ داۋامى» نى يازغان چاغدا، چېن جى كاك يۈۋېي بىلەن بىرلىكتە قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىگە قاتنىشىپ، جۇڭگونىڭ ئىستىقبالىغا چەكسىز ئىشەنچ باغلىغان. ئۇ «كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئەنگلىيىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، دۇنيادا قۇدرەت تېپىپ، ئورنىدىن دەس تۇرىدىغانلار» چوقۇم «جۇڭگودىكى 400 مىليون خەلقتۇر» («مۇقەددىمە») دېگەنىدى.

جېك گۆەنيىك (1842 — 1921) لەقەمى تاۋجەي، گۇاڭدۇڭنىڭ شىياڭشەن (ھازىرقى جۇڭسەن) دېگەن يېرىدىن. جۇڭگو يېقىنقى زامان بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ دەسلەپكى ۋەكىللىرىدىن بىرى. ياش چاغلىرىدا ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىڭ باشۇڭ، تەيگو قاتارلىق سودا سارايلىرىدا دەللال بولغان، كېيىن فېئودال بېيۇروكراتلارنىڭ يېڭى كارخانىلارنى قۇرۇش ھەرىكىتىگە قاتناشقان، شاڭخەي ماشىنا توقۇمچىلىق فابرىكىسى، پاراخوت قاتنىشى شىركىتى، خەنياك تۆمۈر زاۋۇتى ۋە تۆمۈرىيول باش شىركىتى قاتارلىق ئورۇنلاردا مۇھىم خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. لېكىن ئۇ دەللال بېيۇروكراتلارنىڭ يۈلىنى بويلاپ مېڭىۋەرمەي، تەدرىجىي يېرىۋىندا دەللال سودىگەرلەر ۋە فېئودال بېيۇروكراتلارغا زىت يول تۇتۇپ، مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ دەسلەپكى ۋەكىللىرىدىن بولۇپ قالغان. ئۇ سودا - سانائەت بىلەن بىۋاستە شۇغۇللانغان كاپىتالىست بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزلۈكسىز كىتاب يېزىپ، نەزەرىيە بىلەن شۇغۇللىنىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىسلاھات تەشەببۇسىنى تەرغىپ قىلغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنىڭ مۇناسىۋىتى دائىرىسى كەڭ بولغانلىقتىن، غەرب ئەللىرىنىڭ ئەھۋالى ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەت تۇغرىسىدا بىرقەدەر كۆپ

ئەمەلىي بىلىملەرگە ئىگە بولغانلىقى، شۇنىڭدەك بۇ جەھەتتىكى پائالىيەت ۋاقتى ئۇزاقراق بولغانلىقى ئۈچۈن، دەسلەپكى بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرى ئىچىدە تەسىرى چوڭراق شەخسلەردىن بولۇپ قالغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى «گۈللەنگەن دەۋر ھەققىدە خەۋىلىك مۇلاھىزىلەر» بۈرژۇئازىيىنىڭ ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى تەشۋىق قىلىشتا مۇھىم رول ئويناغان.

جهاق گۆەنيەنىڭ ئىدىيىسى دەسلەپكى بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ ئورغۇنلىغان ۋەكىللىرى، مەسىلەن، ۋاڭ تاۋ، ماجيەنجۇڭ، شۆ ۋۇچاق قاتارلىقلارنىڭ ئىدىيىسىدىن تېخىمۇ كەسكىن تۈس ئالغان. بۇنىڭ ئۈنىڭ چەت ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تاجاۋۇزىغا بولغان تۇنۇشى ۋە فېئودال بىيۇروكرات مونوپولىيە ئۇستىدىكى تەنقىدىدىن روشەن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. جهاق گۆەنيەنىڭ كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ سىرتقا تۇتقان تاجاۋۇزچىلىق ۋاستىلىرىنى «ھەربىي ئۇرۇش» (ھەربىي تاجاۋۇز) ۋە «سودا ئۇرۇشى» (ئىقتىسادىي تاجاۋۇز) دەپ يەكۈنلەپ، «سودا ئۇرۇشى»نى كاپىتالىزمنىڭ ئەڭ ئاساسلىق تاجاۋۇز ۋاسىتىسى، شۇڭا، ئۇ تاجاۋۇز قىلىنغان دۆلەت ئۈچۈن تېخىمۇ خەۋىلىك دەپ قارىغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ ھەممىسى «سودىغا تايىنىپ قۇدرەت تاپقان، ھەربىي كۈچكە تايىنىپ سودىنى قوغدىغان»، «ھەربىي تاجاۋۇز ئارقىلىق دۆلەت ئىشغال قىلىنسا، بۇنى كۆرمەك ئاسان: سودا ئارقىلىق زىيانكەشلىك قىلىنسا، بۇنى كۆرمەك قىيىن.» بۇ ئىككى خىل تاجاۋۇز ۋاستىلىسىگە قارىتا، ئۇ جۇڭگو ئۈنىڭ ئىككى خىل ئۇسۇل ئارقىلىق قارشى تۇرۇش يەنى «ھەربىي ئۇرۇش» (دۆلەت مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش) ئارقىلىق چەت ئەللەرنىڭ ھەربىي تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش، «سودا ئۇرۇشى» (كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش) ئارقىلىق چەت ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ «ھەربىي ئۇرۇش» قا قارىغاندا «سودا ئۇرۇشى» ئارقىلىق چەت ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش تېخىمۇ مۇھىم، شۇڭا «ھەربىي ئۇرۇشنى پۈختا بىلگەندىن كېيىن، سودا ئۇرۇشنى پۈختا بىلگەن تۈزۈك» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن، جهاق گۆەنيەنىڭ غەربتىن ئۆگىنىش جۈڭگو ئۆزىنىڭ كاپىتالىستىك سودا - سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق چەت ئەلنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش ۋە ئاجىزلىقتىن قۇدرەتلەككە ئۆتۈشتىكى تۈپ مەسىلە دەپ قارىغان. ئۇ ئۆزىنى «دەسلەپتە چەت ئەللەكلەردىن سودا ئۇرۇشىنى ئۆگىنىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن چەت ئەللەكلەر بىلەن سودا ئۇرۇشى قىلغان» ئادەم دېگەن.

جهاق گۆەنيەنىڭ فېئودال ھۆكۈمەتكە بىر مەزگىل ئۈمىد باغلىغان. لېكىن كېيىن ئۇزاق مۇددەت فېئودال بىيۇروكراتلارغا كارخانا باشقۇرۇپ بېرىش پائالىيىتى داۋامىدا، ئۇلارنىڭ چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىغا تىز پۈكۈش، دۆلەت ئىچىدىكى يېڭىچە سانائەتنى مونوپولىيە قىلىۋېلىش ۋە كارخانا باشقۇرۇش جەھەتتىكى چېرىكلىك، خىيانەتچىلىككە ئوخشاش ئىللەتلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ، بارا - بارا ئۇلارغا نارازى بولۇش بىلەن، ئۇلارغا بولغان تەنقىدىنى بارغانسېرى كۈچەيتكەن. ئۇ فېئودال بىيۇروكراتلارنىڭ يېڭىچە مونوپولىيە سانائىتىنىڭ ئاساسىي شەكلى بولغان «ھۆكۈمەت نازارەتچىلىكىدە نىسپىدىگەرلەر باشقۇرۇش»نى «ھۆكۈمەت

سودا هۆقۇقىنى تارتىۋېلىمىز»، «ئۆز مەيلىچە ئىش كۆرۈش»، «ئۆز كىشىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش» دەپ ئەيىبلەپ، ئاخىرى كارخانا باشقۇرۇشتا «تامامەن سودىنىڭ قانۇنىيەتى بويىچە ئىش كۆرۈش، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ رەسمىيەتلىرى بويىچە ئۆزىنى بوغۇۋالماسلىق»، ھۆكۈمەت نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرۇش دېگەننى بەكار قىلىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

جەمئىي گۇمانىمۇ دەسلەپكى ئىسلاھاتچىلار تەرەپدارلىرىدىكى باشقا ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە شەخسلەرگە ئوخشاشلا، كاپىتالىزم تۈزۈمىگە بولغان تونۇشى يەنىلا يۈزە ئىدى. غەربتىن ئۆگىنىش مەسىلىسىدە، ئۇنىڭ قارىشىچە، پەقەت «ھۈنەر»نى يەنى تېخنىكا ۋە باشقا كونكرېت نەرسىلەرنىلا ئۆگىنىش لازىم، جۇڭگونىڭ فېئودالىزملىق «تەرىقەتچىلىك» يولىنى يەنى سىياسىي تۈزۈمى ۋە فېئودالىق ئىدىيە سىستېمىسىنى بۇلاڭ داۋاملاشتۇرۇش كېرەك، ھەتتا «جۇڭگو ئىلمىنى ئاساس، غەرب ئىلمىنى قوشۇمچە قىلىش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ يەنە «كېڭەش پالاتاسى قۇرۇش»، «سودا مىنىستىرلىكى» تەسىس قىلىشتەك بۈرژۇئا خاراكتېرىگە ئىگە، لېكىن ئىنتايىن ئاجىز سىياسىي ئىسلاھات تەلەپلىرىنى قويغان. ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش مەسىلىسىدە، ئۇ مۇئامىلە جەريانىدىكى «سودا ئىشلىرى»نى تەكىتلەپ، غەربتىكى كاپىتالىستىك ئەلالەرنىڭ ھەممىسى «سودا بىلەن راۋاج تېپىۋاتىدۇ» دەپ ھېسابلىغان. ئۇمۇ شۇڭا فۇچىنغا ئوخشاشلا، «سودا - سېتىق ئىشلىرىدا بايلىق تېپىشنىڭ چوڭ قائىدىسى بار، بۇ توت خىل پۇقرانى تۈتۈپ تۇرىدىغان پروگراممىا» دېگەن كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «ئەلكۈنگە سودا بولمىسا، ئىلىم - بىلىم ئىشلىرى راۋاج تاپمايدۇ، دېھقانچىلىققا سودا بولمىسا، تېرىتچىلىق ئىشلىرى كېڭىيەلمەيدۇ، سانائەتكە سودا بولمىسا، ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئەسلىرى ئىشەنچىلىك بولمايدۇ»، دېگەن، ئۇ سودىنى كاپىتالىزم ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ مەركىزى قىلىۋېلىپ، «غەربىلىكلەرنى تەزگىنلەپ قۇدرەت تاپسەڭ دەيدىكەنمىز، سودىنى گۈللەندۈرمەكتىن باشقا چارە يوق» دەپ تەكىتلىگەن. لېكىن، ئۇ يېڭىچە سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنىمۇ تونۇپ يەتكەن.

جۇڭگو - ياپونىيە جياۋۇ ئۇرۇشىدىن ئىلگىرى، جۇڭگونىڭ كاپىتالىستىك ئىقتىسادى تېخى ناھايىتى ئاجىز ئىدى، كىشىلەر غەرب ئەللىرىنىڭ كاپىتالىستىك ئىقتىسادىنى ئانچە كۆپ چۈشەنمەيتتى، شۇڭا، كۆپ ھاللاردا پەقەت مۇئامىلە جەريانىدىلا كاپىتالىستىك ئىقتىسادنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشىنىلا كۆرەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، غەربتىكى كاپىتالىستىك ئەلەرنىڭ مالىلىرى جۇڭگوغا تۈركۈملەپ كىردىپ، جۇڭگودا ئىمپورتنىڭ ئېكسپورتتىن كۆپ ئېشىپ كېتىش ئەھۋالىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، جۇڭگونىڭ ئىقتىسادى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان. شۇ سەۋەبتىن، جۇڭگو بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ دەسلەپكى ۋەكىللىرى، جۈملىدىن جەمئىي گۇمانىمۇ، ئىقتىسادىي ئىدىيە جەھەتتە، ئۇمۇمەن، سودىغا ئېتىبار بېرىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە.

سودا ئۇرۇشى بۇ، جۇڭگو يېقىنقى زامان بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ دەسلەپكى ۋەكىللىرى ئوتتۇرىغا قويغان بىر خىل ئىقتىسادىي ئىدىيە بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي

مەزمۇنى كەمبەغدل - ئاجىز جۇڭگونىڭ باي - قۇدرەتلىك جۇڭگوغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، سودىنى مەركەز قىلغان ھالدا جۇڭگودا كاپىتالىزم ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇش، كاپىتالىستلىك ئەللەر بىلەن سودا رىقابىتى ئېلىپ بېرىش، جۇڭگونىڭ تاشقى سودىسىدا ساقلىنىۋاتقان پاسسىپ بالانسىنى ئازايتىش ھەم ئۆگىتىشنى تەشەببۇس قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ خىل ئىدىيە XIX ئەسىرنىڭ 60 - 70 - يىللىرىدىن 1894 - يىلغىچە بولغان جۇڭگو - ياپونىيە جياۋۇ ئۇرۇشىدىن ئىلگىرىكى بىر مەزگىلدە پەيدا بولغان، بۇ خىل ئىدىيىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى جېڭ گۇەنيېڭ ئىدى.

جۇڭگو - ياپونىيە جياۋۇ ئۇرۇشىدىن بۇرۇن، چەت ئەل كاپىتالىزمىنىڭ جۇڭگوغا قاراتقان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزى سىرتقا تاۋار چىقىرىشنى ئاساسىي شەكىل قىلغان. چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ كۆپلەپ كىرىشى جۇڭگونىڭ تاشقى سودىسىدا غايەت زور پاسسىپ بالانسىنى ۋە كۈمۈشنىڭ سىرتقا كۆپلەپ ئېقىپ كېتىش ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، جۇڭگونىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىگە ئىنتايىن قاتتىق ۋەيرانچىلىق سېلىپ، كىشىلەرنىڭ جىددىي دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىغان ۋە ئۇلارنى ئەنسىزلىككە سالغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، جۇڭگو ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ قالاقلىقى ۋە غەربتىكى كاپىتالىستلىك ئەللەرنىڭ ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەر تاپمىغانلىقى ئۈچۈن، دەسلەپكى بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ كاپىتالىزم ئىقتىسادىغا بولغان تونۇشىمۇ بىرقەدەر يۈزە ئىدى، ئۇلار كۆپ ھاللاردا پەقەت مۇئامىلە جەريانىدىنلا بەزى يۈزەكى ھادىسىلەرنى كۆرەتتى. سودا ئۇرۇشى توغرىسىدىكى ئىدىيە دەل بۇ ئالاھىدە تارىخىي شارائىتنىڭ مەھسۇلىدۇر.

جېڭ گۇەنيېڭ كاپىتالىستلىك ئەللەرنىڭ سىرتقا قاراتقان تاجاۋۇزچىلىقىنى «ھەربىي ئۇرۇش» يەنى ھەربىي تاجاۋۇز ۋە «سودا ئۇرۇشى» يەنى ئىقتىسادىي تاجاۋۇز دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، تاجاۋۇز قىلىنغان دۆلەتكە نىسبەتەن، سودا ئۇرۇشى ھەربىي ئۇرۇشقا قارىغاندا تېخىمۇ ئېغىر، تېخىمۇ خەۋىپلىك بولىدۇ. چۈنكى، «ھەربىي تاجاۋۇز ئارقىلىق دۆلەت ئىشغال قىلىنسا، بۇنى كۆرمەك ئاسان؛ سودا ئارقىلىق زىيانكەشلىك قىلىنسا، ئۇنى كۆرمەك قىيىن»، بۇ ئىككى خىل تاجاۋۇزچىلىققا قارىتا، ئۇ تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچرىغان دۆلەتمۇ ئىككى خىل ئۇسۇل ئارقىلىق قارشىلىق كۆرسىتىشى كېرەك دەپ مۇنداق كۆرسەتكەن: «ھەربىي مەشقىنى كۈچەيتىپ، پاراخوت - زەمبىرەك ئىشلەپ چىقىرىپ، كۆزگە كۆرۈنىدىغان ئۇرۇشقا (تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشقا) قارشى تەييارلىق كۆرۈپ، ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش؛ غەرب ئەللىرىنىڭ دېھقانچىلىق، سانائەت، سودا ئىلمىگە ئېتىبار بېرىپ، كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان ئۇرۇشنى (سودا ئۇرۇشىنى) كۈچەيتىپ، ئۇنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملەش.» جېڭ گۇەنيېڭ سودا ئۇرۇشى ياكى كۆرۈنمەيدىغان ئۇرۇشنى تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇشنىڭ تۈپ ئۇسۇلى دەپ قاراپ، ئالدى بىلەن سودا ئۇرۇشىغا ئەھمىيەت بېرىشنى تەكتلەپ: «ھەربىي ئۇرۇشنى پۈختا بىلگەندىن كۆرە، سودا ئۇرۇشىنى پۈختا بىلگەن تۈزۈك» دېگەن.

جېڭ گۇەنيېڭ بىلەن بىر دەۋردە ئۆتكەن باشقا دەسلەپكى بۇرژۇئا مۇتەپەككۇرلىرىمۇ بۇنىڭغا ئوخشايدىغان كۆز قاراشلارنى

ئوتتۇرىغا قويغانىدى. مەسىلەن، ۋالك تاۋمۇ: «ھەربىي كۇچىنىڭ قۇدرەتلىك بولۇشى پۈتۈنلەي سودا كۇچىنىڭ قۇدرەت تېپىشىدىن بولىدۇ» دېگەنىدى.

كۇچلۇك كاپىتالىستىك دۆلەتلەر بىلەن سودا ئۇرۇشى قىلىش ئۇچۇن، دەسلەپكى بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ ۋەكىللىرى بىر قاتار چارە - تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇلارنىڭ ئاساسلىقى مۇنۇلاردىن ئىبارەت: (1) جۇڭگونىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنى ۋە ئېكسپورتنى، بولۇپمۇ يېپەك، چاي قاتارلىق ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتلارنى زور كۇچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش. (2) ئۆز دۆلىتىنىڭ يېڭىچە سانائەت، كان، قاتناش ئىشلىرىنى بەرپا قىلىش ۋە راۋاجلاندۇرۇش. (3) ئېكسپورت بېجىنى ئازايتىش ياكى كېچىرۇم قىلىش ۋە ئىمپورت بېجىنى كۆپەيتىش ئارقىلىق چېگرا بېجىنى قوغدايدىغان سىياسەتنى يولغا قويۇپ، كۇچلۇك كاپىتالىستىك دۆلەتلەر جۇڭگوغا تېگىۋاتقان «كىلىشىم چېگرا بېجى» غا قارشى تۇرۇش. (4) چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرى چاڭگىلىغا ئىلىۋالغان جۇڭگونىڭ تامۇژنا باشقۇرۇش ھوقۇقىنى قايتۇرۇۋېلىش. (5) چەت ئەل پۇللىرىنىڭ جۇڭگودا ئوبوروت قىلىنىشىغا قارشىلىق كۆرسىتىش ئۇچۇن، كۇمۇش، ئالتۇن پۇللارنى ئۆزى قۇيۇش. (6) جۇڭگولۇق سودىگەرلەرنىڭ چەت ئەللەردىكى مەنپەئىتىنى قوغداش ئۇچۇن، چەت ئەللەرگە ئەلچى ۋە كونسۇللارنى ئەۋەتىش، دېگەنلەر ئارمېيىسى قۇرۇش قاتارلىقلار.

ماركس بىلەن ئېنگېلس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: بۇرژۇئازىيىنىڭ «تاۋارلىرىنىڭ باھاسىنىڭ ئەرزانلىقى ئۇنىڭ بارلىق سەددىچىن سېپىلىنى بۇزۇپ تاشلايدىغان، ياۋايىلارنىڭ ياتلارنى ئەڭ قاتتىق ئۆچ كۆرۈش روھىي ھالىتىنى بويسۇندۇرىدىغان زەمبىرىكى. ئۇ بارلىق مىللەتلەرنى — ئەگەر ئۇلار يوقىلىشنى خالىمىسا — بۇرژۇئا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىشقا مەجبۇر قىلىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 1 - توم، 1980 - يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 438 - بەت). سودا ئۇرۇشى ئىنسانىيەتنىڭ مۇشۇ ئەھۋالىنىڭ جۇڭگو يېقىنقى زامان ئىقتىسادىي ئىنتىسى ساھەسىدە بىرقەدەر بۇرۇن ئىپادىلىنىشىدۇر.

ما جيەنجۇك، جياك كۆەنيك، «دۆلەتنى بېيىتىش تەدبىرلىرىنىڭ داۋامى» دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

جالك جىدۇك (1837 — 1909)، لەقەمى شياڭتاۋ، جىلىنىڭ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ) نەنپى دېگەن جايىدىن. جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئەجنەبىيپەرەسلەرنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى. جالك جىدۇك پايتەختتە ئەمەل تۇتقان ۋە مۇپەتتىش، پەرمەندار قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان. جۇڭگو - فرانسىيە ئۇرۇشىدا گۇاڭدۇك - گۇاڭشى باش ۋالىيسى بولۇپ، فرانسىيىگە قارشى ئۇرۇشنى قوللاپ، بەزى يېڭى تېپتىكى سانائەتلەرنى بەرپا قىلىشقا باشلىغان. 1889 - يىلدىن ئېتىبارەن، 20 يىلچە خۇنەن - خۇبېي باش ۋالىيسى بولۇپ، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، ياپونىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ كاپىتالى بىلەن زىنج ئالاقە ياغلاپ، چەت ئەل تاجاۋۇزچى كۇچلىرىنىڭ قانات ئاستىغا ئېلىشى ئارقىسىدا، يەنە بىر قىسىم يېڭىچە سانائەتلەرنى بەرپا قىلىپ، ئەمەلىي كۇچىنى كېڭەيتىپ، لى خۇڭجاڭ بىلەن تەڭ تۇرالايدىغان شەخسلەردىن بولۇپ قالغان. 1898 - يىلدىن باشلاپ، «مەزىپەتچىلىك ھەقىقەت» دېگەن كىتابنى ئېلان

قىلىپ، ۋۇشۇي قانۇن ئۆزگەرتىشكە قارشى تۇرغان. بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتى يۇقىرىغا ئۆرلەۋاتقان چاغدا، چىڭ ئوردىسىغا يالغان قانۇن ئۆزگەرتىش تەكلىپىنى سۇنۇپ، كىشىلەرنىڭ نارازىلىقىنى پەسەيتمەكچى بولغان. ئۇنىڭ «ھەزرىتى جاك ۋېنشيانىڭ ئەسەرلىرى» دېگەن ئەسىرى بار.

جاك جدۇكنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ئۇلار ئۆزلىرى مونوپولىيە قىلىۋالغان يېڭىچە سانائەتنىڭ پائالىيىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلغانىدى. جاك جدۇك نۇرغۇنلىغان يېڭىچە سانائەت تارماقلىرىنى بەرپا قىلغان بولسىمۇ، كارخانا ئېگىلدىكىنى باشقۇرۇش جەھەتتە ئەنئەنىۋى فېئودالىزملىق شەكىلنى ساقلاپ، كاپىتالىستىك سودا - سانائەت كارخانىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا جان - جەھلى بىلەن قارشى تۇرغان. ئۇ فېئودالنىڭ «جۇڭگونىڭ ئەركام - ئەھكام تۈرىسىدىكى تەلىم - تەربىيىسىنى ئاساس قىلىش، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ قۇدرەت تېپىش تۈرىسىدىكى ئۇسۇل - تەدبىرلىرىنى قوشۇمچە قىلىش» دېگەن ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، «كونا ئىلىمنى ئاساس قىلىپ، يېڭى ئىلىمدىن پايدىلىنىش» («مەرىپەتچىلىك ھەققىدە. مەكتەپ ئېچىش») دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ شوئاردا، فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى، خانلىق تۈزۈم ۋە ئەخلاق تۈرىسىدىكى ئەنئەنە نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان «كونا ئىلىم» يا كى ئەجداتلاردىن قالغان نىزام دۆلەتنىڭ پۈت تىرەپ تۇرالىشىدىكى تۈپ گەۋدە، بۇنى ئۆزگەرتىشكە ھەرگىزمۇ بولمايدۇ؛ لېكىن چىڭ خاندانلىقىنى ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، «يېڭى ئىلىم» يەنى غەربنىڭ «قۇدرەت تېپىش تۈرىسىدىكى ئۇسۇل - تەدبىرلىرى» دىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغىنى قانۇن - تۈزۈم ئەمەس، بەلكى ئەخلاقىي قائىدە - يوسۇندۇر؛ ماشىنا - سايمان ئەمەس، ئەۋلىيالارنىڭ تۇتقان يولىدۇر، ھۆنەر - سەنئەت ئەمەس، نىسبەتەن تۇر.» («قانۇن ئۆزگەرتىش تۈرىسىدا») شۇڭا جاك جدۇك كۆرۈنۈشتە مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىپ، يېڭىچە سودا - سانائەت بەرپا قىلىش تەشەببۇسىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلىگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇرژۇئازىيىنىڭ خەلق ھوقۇقى تۈرىسىدىكى تەلىپىگە قەتئىي قارشى تۇرۇپ، يىمىرىلىش ئالدىدا تۇرغان فېئودالىق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ۋە ئۇستۇقۇرۇلمىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوغدىغان.

«كونا ئىلىمنى ئاساس قىلىپ، يېڭى ئىلىمدىن پايدىلىنىش» — جاك جدۇكنىڭ ئەكسىيەتچىل ئىدىيىسىنىڭ ئۆزىكى. ئۇ بۇ ئىدىيىنى ئىقتىسادىي مەسىلىلەردىمۇ قوللىنىپ، يېڭىچە سانائەت بەرپا قىلىشتا «ھۆكۈمەتنىڭ نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرۇش» شەكلىنى قوللىنىش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرغان، يەنى «سودىگەرلەر» — شەخسىي كاپىتالىستلار مەبلەغ چىقىرىش، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى زۇكۇمەن، خۇيمەن قاتارلىق زور تۈركۈمدىكى بىيۇروكراتلارنى ئەۋەتىپ كارخانىلارنى نازارەت قىلىش ئارقىلىق كارخانىلارنىڭ ھوقۇقىنى چاڭگاللاپ تۇرۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، سودىگەرلەرنى «ھۆكۈمەت نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرۇش» تۈزۈمىدىكى كارخانىلارغا قاتناشتۇرۇشتىن مەقسەت ئۇلارنىڭ مەلۇم پايدا ئېلىۋېلىشىغا يول قويۇشتىن ئىبارەت. ئۇلارغا تىجارەت باشقۇرۇش ھوقۇقىنى

بىر نەشرنىڭ زۆرۈر-ئېھتىياجى يوق، كارخانىلارنى تەزگىنلەش، باشقۇرۇش ھوقۇقىنى پۈتۈنلەي فېئودال بىيۇروكراتلار تۈتۈشى لازىم ئىدى. ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا، سوۋېتلەر-رلەرنىڭ مەنپەئىتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، كارخانىلارنىڭ ھوقۇقىنى فېئودال بىيۇروكراتلار چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان ئەھۋال ئاستىدا، پايدىمۇ شۇلارنىڭ قاقتى - سوقتى قىلىشى بىلەن تۈگەپ، سوۋېتلەر-رلەرنىڭ مەنپەئىتى كاپالەتكە ئىگە بولالمايدۇ. كېيىنكى مەزگىللەردە، بۇرژۇئازىيە ئۈزلۈكسىز تۈردە كارخانىلاردا سوۋېتلەر-رلەرنىڭ ھوقۇقىنى كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغاندا، جالۇ جىدۇك نائىلاج ھۆكۈمەت بىلەن سوۋېتلەر-رلەر ھوقۇقى بۆلۈشۈپ تۇتۇش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەلۇم دائىرىدە «سوۋېتلەر-رلەرگە ھوقۇق» بېرىشكە قوشۇلغان. ئەمما كارخانىلارنىڭ مالىيە ۋە كادىر تەيىنلەش ھوقۇقى يەنىلا فېئودال بىيۇروكراتلارنىڭ تىزگىنلىشىدە بولۇپ، «سوۋېتلەر-رلەر ھوقۇقى» ئەمەلىيەتتە قۇرۇق بىر نەمە بولۇپ قالغان.

جالۇ جىدۇك باشقۇرغان يېڭىچە سانائەت كۇندىن - كۈنگە زىيان تارتىش نەتىجىسىدە ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغان، لېكىن بۇ جەريانداا، جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگونىڭ ئېگىلىك ھوقۇقىنى تالان - تاراج قىلىشىغا قارىتا، باشتىن ئاخىر باش ئېگىپ، ئەلھۆكمىللا دەپ تۇرىدىغان پوزىتسىيىنى تۇتقان. مانا بۇ ھال جالۇ جىدۇكنىڭ «كونا ئىلمىنى ئاساس قىلىپ، يېڭى ئىلىمدىن پايدىلىنىش» دېگەن ئەكسىيەتچىل ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىڭ ئۈزۈل - كېسىل بەرباد بولۇشىنى جاكارلىغان.

ئەجنەبىيەرەسلىك ھەرىكىتى دېگەن مانا دىغا قارالسۇن.

كالۇ يۇۋېي (1858 — 1927)، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىكى بۇرژۇئا ئىسلاھات ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق رەھبىرى ۋە ئاساسلىق نەزەريېچىسى بولۇپ، ئۇ ئىلىمىزنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن «غەربتىن ھەقىقەت ئىزدىگەن بىر گۇرۇھ كىشىلەر» («ماۋ زېدۇڭ تاللانمائەسەرلىرى»4 - توم، 654 - بەت) نىڭ بىرىدۇر. كالۇ يۇۋېينىڭ يۇرتى جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا چەت ئەل كاپىتالىزمىنىڭ تاجاۋۇزىغا ئەڭ بۇرۇن ئۇچرىغان گۈاڭدۇڭ ئۆلكىسى بولۇپ، ئۇ جۇڭگونىڭ كۈچلۈك كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ تەرەپ - تەرەپتىن قىستىشى ئاستىدا، «ھەممي جەھەتتە ئاجىز، مالىيە جەھەتتە كەمبەغەل» ھالەتتە تۇرغانلىقىنى بايقاپ، غەربتىن ئۆگىنىپ، قانۇن ئۆزگەرتىپ، قۇدرەت تېپىشنىڭ كويىغا چۈشكەن. بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى فېئودالدىن تۈزۈمگە چېقىلماسلىق شەرتى ئاستىدا، چەك سىزالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى بىلەن كاپىتالىزمنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئىدى. كالۇيۇۋېي يېڭىلىققا كۆچۈپ، قانۇن ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، چەك سىزالىسى خانىغا يەتتەقېتىم مەكتۇپ سۇنغان، 1895 - يىلى ئەتىيازدا سۇنغان 2 - قېتىملىق مەكتۇپ تارىختا مەشھۇر بولغان «تالىپلارنىڭ سۇنغان مەكتۇپى» دېگەن مەكتۇپ ئەنە شۇ مەكتۇپلارنىڭ بىرى ئىدى. 1898 - يىلى كالۇ يۇۋېينىڭ قانۇن ئۆزگەرتىش تەشەببۇسى ئاخىر ئىسلاھاتقا مايىل بولغان گۇاڭشۈي خانىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن، شۇنىڭ بىلەن 6 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 21 - كۈنىگىچە «100 كۈنلۈك يېڭىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتى» يۈز بەرگەن، بۇ ھەرىكەت «ۋۇشۈي قانۇن

ئۆزگەرتىشى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، لېكىن سىشى خان ئانا باشچىلىقىدىكى جاھىللار گۇرۇھىنىڭ سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىشى بىلەن، قانۇن ئۆزگەرتىش ئىشى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ، تەن‌سىتۇڭ قاتارلىق ئالتە كىشى ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنغان، كاك يۇۋېي چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن. كېيىنكى چاغلاردا، كاك يۇۋېي پائال تۇردە «خانىپەرەسلەر جەمئىيىتى» قۇرۇش ئىشىغا كىرىشىپ، سۇك جۇڭشەن رەھبەرلىك قىلغان بۇرژۇئا ئىنقىلابىغا قارشى تۇرغان، شۇنداق قىلىپ ئۇ ئەكسىيەتچىل يولغا قاراپ ماڭغان. كاك يۇۋېينىڭ ئەسەرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ ئەسەرلەر ئىچىدە «يېڭى ئىلىمدىكى ساختا ئەقىدىلەر ئۈستىدە تەكشۈرۈش»، «كۇڭزىنىڭ تۈزۈمنى ئۆزگەرتىشى توغرىسىدا تەكشۈرۈش»، «بۇيۇك بىرلىك كىتابى» ۋە چىڭ سۇلالىسى خانىغا سۇنۇلغان مەكتۇپ قاتارلىقلار تەسىرى بىرقەدەر زور بولغان ئەسەرلەردۇر.

كاك يۇۋېينىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسىي گۇڭيانىڭ ئۇچ دەۋر توغرىسىدىكى تەلىماتى شەكىلىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. تەدرىجىي تەرەققىيات تارىخ قارىشىدۇر. ئۇ تارىخنىڭ تەرەققىياتى «مالىمانچىلىق» دەۋرى، «يۈكسىلىش» دەۋرى، «تىنچ گۈللىنىش» دەۋرى دېگەن تەرتىپ بويىچە تەدرىجىي ئۆزگىرىپ بارىدۇ، تەدرىجىي ئىلگىرىلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇ كاپىتالىستىك ئىقتىسادنى ئومۇمىيۈزلۈك راۋاجلاندۇرۇش تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇنى «مالىمانچىلىق» دەۋرىدىن «يۈكسىلىش» دەۋرىگە ئۆتۈشنىڭ رېئال ئىقتىسادىي پروگراممىسى قىلغان. ئۇ «تالىپلارنىڭ سۇنغان مەكتۇپى»دە، «دۆلەتنى بېيىتىش» توغرىسىدا ئالتە تۈرلۈك تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ «قەغەز پۇل نىزامى» بىلەن «كۈمۈش پۇل قۇيۇش» نى يولغا قويۇشتىن مەقسىتى كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە مۇناسىپ كېلىدىغان يېقىنقى زامان ئامانەت قەرز ۋە پۇل تۈزۈمىنى تۈرغۇزۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشنى تەلەپ قىلىشتۇر؛ «تۆمۈريول»، «ماتورلۇق پاراخوت»، «پوچتا» مەسىللىرى بولسا يېڭىچە قاتناش- ترانسپورتنى راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى مەسىلىدۇر؛ «كان ئېچىش» مەسىلىسى بولسا سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى خام ئەشيا بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسىدۇر. «خەلقنى بېقىش» توغرىسىدىكى تۆت تۈرلۈك تەشەببۇستىكى «ھۈنەرۋەنلەرنى رىغبەتلەندۈرۈش»، «سودىگەرلەرگە مەنپەئەت يەتكۈزۈش» دېگەنلەر كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش، پۇل مۇئامىلە ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى كونكرېت مەزمۇن قىلغان؛ «دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش» دېگىنى يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى ياخشىلاش، ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى تېرىش ئىشىنى راۋاجلاندۇرۇش، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشنى مەقسەت قىلىدۇ؛ «كەمبەغەللەرنى يۆلەش» دېگىنى ئىشسىز- ماكانسىزلارنى يېغىپ ئەمگەككە ئۈيۇشتۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ئىسلاھاتچىلار كارخانا باشقۇرۇش شەكلىگە قارىتا، «ھۆكۈمەت باشقۇرۇش» بىلەن «ھۆكۈمەت ئىنازارە تەچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرۇش» دېگەنلەرنىڭ تەكتىگە يەتمىگەنلىكتىن، ئۇنىڭغا خام خىيال باغلىغانىدى. ۋۇشۇي قانۇن ئۆزگەرتىشى مەزگىلىدىكى ئىسلاھاتچىلار ئىقتىسادىي ئەركىنچىلىك نۇقتىسىنەزەرىنى قوللىنىپ، كاپىتالىزمنى ئەركىن راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلغانىدى. كاك يۇۋېي فېئودال

بيۇروكراتلارنىڭ يېڭى تىپتىكى سانائەتلەرنى مونوپوليىيە قىلمۇبلىشىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، پۇل ۋە پوچتىدىن باشقا، سانائەت، كان، سودا، قاتناش ـ ترانسپورت ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى «بىراقلا خەلقنە تۇتقۇزۇش»، «خەلقنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا قويۇش»، شەخسلەرنىڭ مەبلەغ سېلىپ تىجارەت قىلىشىغا يول قويۇشنى تەشەببۇس قىلغان.

كاك يۇۋېي «تالىپلارنىڭ سۆزىغان مەكتۇپى»دە «سودا ئارقىلىق دۆلەتنى راۋاج تاپقۇزۇش»نى ئوتتۇرىغا قويغان؛ ۋۇشۇي سىياسىي ئۆزگىرىشى يۈز بەرگەن مەزگىلدە دۆلەتنى «سانائەت دۆلىتى قىلىپ قۇرۇپ چىقىپ، ماددىغا ئېتىبار بېرىش لازىم» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويغان. يېقىنقى زامان جۇڭگو تارىخىدا، ئۇ كاپىتالىستىك سانائەتـ لەشتۈرۈش تەشەببۇسىنى ئەڭ ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويغان شەخس ھېسابلىنىدۇ.

كاك يۇۋېي جۇڭگو ئۆزىنىڭ كاپىتالىستىك ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرغانلىقى، ئاندىن چەت ئەل كاپىتالىزمىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشىلىق كۆرسىتەلەيدۇ، «چەت ئەللەر بىزدىن مەنپەـ ئەت ـ ھوقۇق ئالالمايدۇ» دەپ قارىغان. لېكىن ئۇ يېڭى سىياسەت يۈرگۈزۈشكە تەييارلىق كۆرۈش ـ مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش تۇغرىسىدا بۇيرۇق ئالغاندا، چېگرا بېجىدا ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش دېگەن تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان.

كاك يۇۋېي ئۆزىنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىش تۇغرىسىدىكى تەشەببۇسلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئەمرلەر مەھكىمىسى ئورنىغا «تۈزۈم ئىدارىسى»، يەنى «يېڭىلىققا كۆچۈش كابىنىتى» تەسىس قىلىش تەكلىپىنى بەرگەن. روشەنكى، ئۇ ئىقتىسادىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، رەھبەرلىك ئۆزىنىڭ بۇلغان ھاكىمىيەت ئورگىنى ئەچىدىن ھوقۇق تۇتۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يەتكەن.

كاك يۇۋېي ئۆز غايىسىدىكى ئىجتىمائىي تۈزۈمنى «بۇيۇك بىرلىك» دەۋرى ياكى «تىنىچ گۈللىنىش» دەۋرى دەپ ئاتىغان. ئۇنىڭ بۇ «بۇيۇك بىرلىك» جەمئىيىتىدە، «مۇلۇك چېگرىسى تۈگەيدۇ»، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك يوقىلىدۇ، يەر ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئومۇمنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتۈپ، بارلىق سانائەت، دېھقانچىلىق، سودا، قاتناش ـ ترانسپورت كارخانىلىرى ۋە بانكىلارنى «ئومۇمنىڭ ھۆكۈمىتى» باشقۇرىدۇ. دېھقانچىلىق مەيدانلىرى، زاۋۇتلار ۋە دۇكانلار ھەم ئىشلەپچىقىرىش ـ تىجارەت بىلەن شوغۇللىنىدىغان ئاساسىي ئورۇنلار، ھەم خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ئۇيۇشتۇرىدىغان ئاساسىي ئورۇنلار بولۇپ قالىدۇ. تاۋار، پۇل يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ئەمگەك ـ ئىش ھەقىقى «ئىشنى ياخشى ـ ياماننى ئىشلىگەنلىكىگە، ئىشتا تىرىشچان ـ تىرىشچان ئەمەسلىكىگە قاراپ، 10 دەرىجە بويىچە بېرىلىدۇ». ئىجادىيەت ـ كەشپىيات ۋە جامائەت مەنپەئىتىگە كۆكۈل بۆلۈش ئىشلىرىنى رىغبەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، يەنە مۇكاپات سومىسىنى تەسىس قىلىنىپ، يۇقىرىلىرىغا «مىليونلاپ پۇل بېرىلىدۇ». «بۇيۇك بىرلىك» جەمئىيىتىدە «سودا بايلىرى» ۋە «ھەرقايسى كەسىپلەردىكى چوڭ بايلار» مۇ مەۋجۇت بولۇپ، ئۇلار ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىدا يەنىلا ئۇستۇنلۇك ئورۇندا تۇرىدۇ. «بۇيۇك بىرلىك» جەمئىيىتىدە، «ئەر ـ خوتۇنلۇق ئىگىلىكى تۈگەپ»، ئەر ـ ئايالالار باراۋەر، مۇستەقىل ياشايدۇ، «نىكاھ ئىشلىرىدا بۇرۇنقىدەك ئەر ـ خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلمايدۇ، پەقەت ئىناق ئۆتۈش ئېلىپ بېرىلىدۇ

توختىمى دېگەن توختاملا بېكىتىلىدۇ»، دېمەك، ئائىلىسىۋ مەۋجۇت بولۇپ تۇرمايدۇ، يەنى «ئائىلە چېگرىسى تۈگەيدۇ». ئائىلە بولمىغاندىن كېيىن، «ئەر ـ خوتۇن، ئاتا ـ بالا شەخسىنىڭ بولمايدۇ ـ دە، ئۇلارنىڭ مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىدىغان ئادەمۇ بولمايدۇ» («بۇيۇك بىرلىك كىتابى»). كاڭ يۈۋېي «ئائىلە چېگرىسىنى تۈگىتىش» نى خوسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى يوقىتىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلغان. كاڭ يۈۋېي «بۇيۇك بىرلىك كىتابى» دا يەنە «دۆلەت چېگرىسى تۈگەيدۇ»، «تەبىقە چېگرىسى تۈگەيدۇ»، «ئىرقىي چېگرا تۈگەيدۇ»، «قالايمىقانچىلىق تۈگەيدۇ»، «تۈر پەرقى تۈگەيدۇ»، «جاپا پەرقى تۈگەيدۇ»، ۋەھاكازا دېگەن. بۇلارنىڭ مۇئاپىق تەرەپلىرىمۇ بار، لېكىن ئۇنىڭ بەزى پەرەزلىرى بىمەنىلىك دەرىجىسىگە بېرىپ قالغان. قىسقىسى، كاڭ يۈۋېينىڭ «بۇيۇك بىرلىك» دېگىنى تامامەن سۇبېيكتىپ ئىدىئالىزمنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دېگەنىدى: كاڭ يۈۋېي «بۇيۇك بىرلىك كىتابى»نى يازدى، لېكىن ئۇ بۇيۇك بىرلىككە بارىدىغان يولنى تاپالمىدى ۋە تېپىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى» («ماۋ زېدۇڭ تالانىما ئەسەرلىرى»، 4 ـ توم، 657 ـ بەت).

كاڭ يۈۋېينىڭ ۋۇشۇي قانۇن ئۆزگەرتىشىدىن كېيىنكى ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىڭ تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق. ئۇ «ئالتۇننى ئاساسىي پۇل بىرلىكى قىلىپ، دۆلەتنىڭ قۇتقۇزۇش تەغىرىسىدىكى مۇھاكىمىسى»دە، ھەتتا ئالتۇننى ئاساسىي پۇل بىرلىكى قىلىشنى مىللەتنى مۇنازىرىلىكتىن قۇتقۇزۇشنىڭ بىرىنچى شىپالىق دورىسى قىلمۇالغان، ئۇ «مالىيىنى تۆتۈش ئارقىلىق دۆلەتنىڭ قۇتقۇزۇش تەغىرىسىدا» دېگەن كىتابىدا، بانكا تورلىرى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىپ، كۆپلەپ قەغەز پۇل تارقىتىلسا، «يوقىنى بار قىلغىلى بولىدۇ» دېگەن؛ ئۇ «ماددا ئارقىلىق ۋەتەننى قۇتقۇزۇش توغرىسىدا» دېگەن كىتابىدا، ھەتتا ئەجنەبىيەرەسلەرنىڭ «مۇستەھكەم پاراخوت، كۈچلۈك زەمبىرەك» دېگەن تەشەببۇسىغا قايتىپ، بارلىق ئىلغار ئىدىيە ۋە ئىلغار سىياسىي ھەرىكەتلەرنى، جۈملىدىن ئۆزىنىڭ ۋۇشۇي قانۇن ئۆزگەرتىشىدىن ئىلگىرىكى ئىدىيە ۋە ھەرىكەتلىرىنى ئىنكار قىلغان. بۇ تەشەببۇسلار ئىقتىسادىي جەھەتتە تامامەن خام خىيالدۇر؛ سىياسىي جەھەتتە بولسا ئىنقىلابقا قارشىلىق كۆرسىتىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھالاكەتكە يۈزلەنگەن ھۆكۈمرانلىقىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلغان.

لياڭ چىچاۋ (1873 — 1929)، گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شىنخۇي دېگەن جايىدىن، جۈڭگو يېقىنقى زامان بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ ماقالىلىرى«سارايسىمخانىدىكى ئەسەرلەر»دېگەن نام بىلەن توپلام قىلىپ تۈزۈلگەن، ئىقتىسادىي مەسىلىلەرگە ئائىت ماقالىلىرىمۇ ئاساسەن مۇشۇ توپلامغا كىرگۈزۈلگەن.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، لياڭ چىچاۋ ئۆزىنىڭ ئۇستازى كاڭ يۈۋېيغا ئەگىشىپ، قانۇن ئۆزگەرتىپ، يېگانىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتىگە ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە قاتناشقان، قانۇن ئۆزگەرتىش ھەرىكىتىگە سەپەرۋەر قىلىش ۋە ئۈيۈشتۇرۇش پائالىيىتىدە، بولۇپمۇ قانۇن ئۆگەرتىش ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش جەھەتتە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناغانلىقتىن، شۇ چاغدا كىشىلەر ئۇنى كاڭ يۈۋېي بىلەن بىر قاتاردا قويۇپ، كاڭ ـ لياڭ دەپ ئاتاشقان. ئۇنىڭ بۇ چاغدىكى ئىدىيىسىمۇ ئىلغار رول ئويناپ ئۇ غەرب بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي

ئەركىنچىلىكىنى قوراڭ قىلىپ، جۇڭگودا كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشنى پۈتۈن كۈچى بىلەن تەشەببۇس قىلغان ۋە فېئودال بيۇروكراتلارنىڭ يېڭى تېپتىكى سودا - سانائەتنى مونوپوليە قىلىشتا قوللانغان «ھۆكۈمەت باشقۇرۇش»، «ھۆكۈمەتنىڭ نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرۇش» دېگەن تەدبىرلىرىگە ھۇجۇم قىلغان ھەمدە يا پۈنىيىلىك شۇيفاڭ ئەنمىڭنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈپ، بيۇروكراتلارنىڭ بۇ خىل مونوپولىيىسىنى «جۇڭگو سانائىتى تېخنىكىسىنىڭ راۋاج تاپالمايۋاتقانلىقىنىڭ نېگىزى» («جۇڭگو سانائىتى تېخنىكىسى ۋە سودىسىنى تەكشۈرۈش ھەققىدە تەزىلار») دەپ ئەيىبلىگەن.

ئۇ «ئاپيۇنى ھەققىدە» دېگەن بىر فىلىيەتون يېزىپ، ئاپيۇنى ئۆستۈرۈلىدىغان بىر دېھقانچىلىق مەيدانى خوجايىنىنىڭ ئاغزى ئارقىلىق، يەرنى ئىجارىگە ئېلىپ كاپىتالىستىك دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇشتىن ئالدىغان پايدا ھەققىدە ھە دەپ گەپ سېتىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئېغىر باج - سېلىقلىرىنىڭ بۇ خىل ئىگىلىك ئۇسۇلىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىۋاتقانلىقىدىن ئاغرىنغان. بۇ، ۋۇشۇي سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن ئىلگىرى، يېزا ئىگىلىكىدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى قوللىنىش توغرىسىدىكى تەلەپنىڭ ئەڭ روشەن ئىنكاسى ئىدى.

1898 - يىلى، ۋۇشۇي سىياسىي ئۆزگىرىشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، لياڭ چىچاۋ ياپونىيىگە قېچىپ كېتىدۇ. دەسلەپكى يىللاردا ئۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىكى قانۇن ئۆزگەرتىشكە قارشى كۈچلەرنى ئاساسىي دۈشمەن دەپ قارىغان. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىدە يەنىلا مەلۇم ئىجابىي مەزمۇنلار بار ئىدى. لېكىن، بۇرژۇئا ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ يۇقىرى دولقۇنىغا كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرى بىلەن بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت جىددىي تۈردە يامانلىشىپ باردى. 1905 - يىلى جۇڭگو ئىنقىلابىي ئىتتىپاقى داشلار جەمئىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا چوڭ بەس - مۇنازىرە قانات يايدى. لياڭ چىچاۋ بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ مۇنازىرە سەركەردىسى ئىدى. بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ يەر پروگراممىسىغا ھۇجۇم قىلىش ۋە تۆھمەت قىلىش ئۇنىڭ مۇشۇ دەۋردىكى ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولۇپ قالدى. بۇرژۇئا ئىنقىلابچىلىرىنىڭ يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەش پروگراممىسى ماھىيەتتە فېئودالىزمغا تۇزۇمگە قارشى ئىدى، فېئودالىزمغا يەر تۇزۇمى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش بولسا دەل كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول ئېچىش ئىدى. لېكىن، لياڭ چىچاۋ بەس - مۇنازىرىدە، فېئودالىزمغا خۇسۇسىي يەر مۈلۈكچىلىكىنى ئادەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، ئىنقىلابچىلارنىڭ يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەش تەشەببۇسىنى ئادەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكىگە قارشى تۇرغانلىقى، شۇڭا ئۇ كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىشىغا پوتلىكاشاق بولىدۇ، دەپ ھۇجۇم قىلغان. ئۇ يەنە پومپىچكلارنىڭ يەرگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكى بىلەن ئۇشتاق دېھقانلارنىڭ يەرگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، ئىنقىلابچىلارنىڭ يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەش دېگىنى ئۇشتاق دېھقانلارنىڭ

يەرلىرىنى تارتىۋېلىش دېگىنى دەپ ھاقارەتلىگەن.

لياڭ چىچاۋ چەت ئەلگە قېچىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ياپونىيەدە تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىنغان غەرب بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىقىغا دائىر بەزى كىتابلىرىنى كۆرگەن، ئۇ ئۆزىنىڭ چۈشەنچىسى بويىچە غەرب بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىقىنى تەنقىدىي نۇرغۇنلىغان ماقالە ۋە ئەسەرلەرنى يازغان. بۇ ماقالە ۋە ئەسەرلەر مەزمۇنى قىسقا، ئۆزۈندە خاراكتېرلىك بولۇپ، ئەينى زاماندا، دۆلەتنىمىز سىياسىي ئىقتىسادىدىكى بەك خەۋەرسىز بولۇپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا، يەنىلا مەلۇم دەرىجىدە بىلىم تارقىتىش رولىنى ئويناغان. ئۇنىڭ 1902 - يىلى يازغان «ئىقتىسادىي ئىلىم تەلىماتى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئىسلاھاتلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابى يېتەكچىسى زامان جۇڭگولۇقلار يازغان ئىقتىسادشۇناسلىق توغرىسىدىكى ئەڭ بالدۇرقى تارىخ كىتابى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، لياڭ چىچاۋ يەنە جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامانىدىكى ئىقتىسادىي ئىدىيىسىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغان بەزى شەخسلەرگە ياھا بېرىپ تەرجىمھالار يازغان، مەسىلەن، «گۇەنزىنىڭ تەرجىمھالى»، «ۋاڭئەنشىنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىقلارنى يازغان ۋە ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنى ئۇستىدە بەزى تەھلىللەرنى يۈزەكىلىك قىلغان. بۇ جۇڭگونىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان پەنگە نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ، ئەڭ بۇرۇن مەخسۇس تېما بويىچە تەتقىق ئېلىپ بېرىلغان ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

1919 - يىلدىكى «4 - ماي» ھەرىكىتىدىن كېيىن، لياڭ چىچاۋ يەنە جاڭ دۇكسۇن قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە، يېڭى دېموكراتىك زىملىق ئىنقىلابقا، ماركسىزمنىڭ جۇڭگودا تارقىلىشىغا قارشى چىققان. ئۇ جۇڭگونىڭ سانائىتى تەرەققىي قىلمىغانلىقىنى باھانە قىلىپ، جۇڭگودا «ئەمگەكچى سىنىپ» (سانائەت پرولېتارىياتى) يوق دەپ دەۋا قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ جۇڭگودا سوتسىيالىزم ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىشقا قارشى چىقىپ، ئالدى بىلەن ئىشچىلارغا «خېلى دەرىجىدە بىلىملەرنى سىڭدۈرۈپ»، ئىشچىلار ئاممىسىنى «ھەقىقىي ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى»گە تەشكىللەپ، ئىشچىلارنىڭ «جانجان مەنپەئىتىگە تاقىلىدىغان ئىشلار» («جاڭ دۇكسۇننىڭ سوتسىيالىزم ھەرىكىتى توغرىسىدا دېگەن ئەسىرىگە جاۋاب») نى بېجىرىش لازىم دېگەننى تەرغىب قىلغان. بۇ، ئەھمىيەتتە، سېرىق ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنى تەشكىللەش ۋە ئىشچىلارغا ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسىنى سىڭدۈرۈش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق ماركسىزمنىڭ جۇڭگو ئىشچىلار ھەرىكىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈشىگە توسقۇنلۇق قىلىش، پرولېتارىياتنىڭ جۇڭگو ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىشىغا قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغان.

يەن فۇ (1853 — 1921)، فۇجيەننىڭ خۇگۇەن (ھازىرقى فۇجۇ) دېگەن جايىدىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئۆتكەن بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى. ياش ۋاقتىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئەنگلىيىگە دېڭىز ئارمىيىسى بىلىملىرىنى ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلگەن، ۋەتەنگە قايتقاندىن كېيىن، ئەنجەبىيەرەسلەر ئاچقان دېڭىز ئارمىيىسى مەكتىپىدە ئۇزاق مۇددەت ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ۋە مەمۇرىي خىزمەت ئىشلىگەن. جۇڭگو - ياپونىيە جېڭىۋۇ ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «جاھانىي ئۆزگەرىش

تىشىنىك جەددىيىلىكى توغرىسىدا»، «مۇنقەرزلەكتىن قۇتۇلۇشنىڭ ھەل قىلغۇچ ئەزمۇنىسى»، «ئەلنى كۆچلىنەندۇرۇش»، «خەن يۈيگە رەددىيە» قاتارلىق سىياسىي ماقالىلەرنى يېزىپ، قانۇن ئۆزگەرتىپ، مۇنقەرزلەكتىن قۇتۇلۇش، خاندىن يۇز ئۆرۈپ، خەلقنى يۇزلىنىش دېگەن ۋەتەنپەرۋەرلىك - دېموكراتىك ئىدىيىنى تەشۋىق قىلغان، بۇ، XIX ئەسرىنىڭ ئاخىرىدىكى قانۇن ئۆزگەرتىپ، يېگانىلىققا كۆچۈش ھەرىكىتىگە نىسبەتەن مۇھىم تۈرتكىلىك رول ئويناغان. لېكىن، يەن فۇنىڭ يېقىنقى زامان جۇڭگو تارىخىدا ئويناغان رولى ئاساسلىقى ئۇنىڭ تەرجىمە پائالىيىتى ئارقىلىق بولغان. ئۇ جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا، «غەرب ئىلمى» يەنى غەرب بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەدەنىيىتىنى بىرىنچى بولۇپ سىستېمىلىق ھالدا تونۇشتۇرغان ئادەم بولۇپ، غەربنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائىي پەنگە دائىر كىتابلىرىنى تەرجىمە قىلىپ، شۇ چاغدىكى فېئودالىزمغا قارشى كۈرەشنى ئىدىيەۋى قورال بىلەن تەمىنلىگەن. بولۇپمۇ ئۇ تەرجىمە قىلغان «تەدرىجىي تەرەققىيات ۋە ئەخلاق» دېگەن كىتاب «ماسلاشقانلار ياشايدۇ» دېگەن ئىدىيە بىلەن كىشىلەرنى مىللىي مۇنقەرزلىكتىن ئاگاھ بولۇشقا چاقىرىپ، جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان ئىدىيە ساھەسىدە ناھايىتى زور تەسىر قوزغىغان. ماۋ زېدۇڭ مۇنداق دېگەنىدى: «خۇڭ شيۇچۈەن، كاڭ يۈۋېي، يەن فۇ ۋە سۇڭ جۈڭ شەنلەر جۇڭگو كومۇنىستلىك پارتىيىسى دۇنياغا كەلگۈچە غەربتىن ھەقىقەت ئىزدىگەن بىر گۇرۇھ كىشىلەرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ.» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى»، 4 - توم، 654 - بەت)

يەن فۇ مەملىكىتىمىزدە ئادام سىمىتنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «مىللىي بايلىقنىڭ خاراكتېرى ۋە سەۋەبلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» نى (يەن فۇ ئەسلىدە «ئەل بايلىقى» دەپ تەرجىمە قىلغان) ئەڭ ئاۋۋال تەرجىمە قىلغان. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي كۆز قاراشلىرى ئاساسەن ئۆزى تەرجىمە قىلغان كىتابلارغا يازغان كۆپلىگەن تەرجىمان ئىلاۋىلىرىدە كۆرۈلىدۇ.

يەن فۇ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ سىمىتنىڭ ئىقتىسادىي ئەركىنچىلىكىنى بىۋاستە قوللىنىپ ۋە قورال قىلىپ، ئۇنىڭ شۇ چاغدا مىللىي بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مىللىي سودا - سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش تەلىپى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان. ئۇ سىمىتنىڭ كۆز قاراشىنى تەرغىب قىلىپ، پەقەت شەخسنىڭ ئۆزىلا ئۆز مەنپەئىتىنى ئەڭ ئوبدان چۈشىنىدۇ، شۇڭا، پەقەت شەخسنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتىگە تولۇق ئەركىنلىك بەرگەندىلا، ئاندىن «خەلقنىڭ مەنپەئەت يەتكۈزگىلى بولىدۇ»، خەلقنىڭ مەنپەئەت يەتكۈزگەندىلا، ئاندىن دۆلەت قۇدرەت تاپىدۇ، دەپ قارىغان. ئۇ چەك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەجنەبىيەرەسلەرنىڭ يېگى تىپتىكى سانائەتكە بولغان بېئروكراتلىق مونوپولىيىسىگە قاتتىق ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى «خەلقنىڭ مەنپەئەت يەتكۈزۈش»، «قۇدرەت تاپقۇزۇش» نىقابى ئاستىدا، خەلقنى تالان - تاراج قىلىۋاتقانلىقىنى ھەمدە دۆلەتنى ئىقتىسادىي جەھەتتە بارغانسېرى چەت ئەل كاپىتالىنىڭ تەسىر كۈچىگە بېقىندا قىلىپ قويۇۋاتقانلىقىنى ئەيىبلىگەن.

يەن فۇ مەلۇم ئىقتىسادىي مەسىلىلەرگە، مەسىلەن، يېزا ئىگىلىكىنى بىلەن سودا - سانائەتنىڭ مۇناسىۋىتى، جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىق مەسىلىلەرگە قارىتا، پەنگە بىرقەدەر ئۈيغۇن

بولغان بەزى قاراشلارنى قويغان. ئۇ جۇڭگودا بۇرۇلدىن بار بولغان «غول ۋە شاخ» دېگەن كاتېگورىيىنى قوللىنىپ، دېھقانچىلىق بىلەن سودا - سانائەت ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، دېھقانچىلىقتا ئىشلەپ چىقىرىلغان «پايدا» (ئېشىندا) نى سودا - سانائەتنىڭ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ «غولى» (ئاساسى) دەپ قارىغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ سودا - سانائەتنىڭ دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا بولغان تۈرتكىلىك رولىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ، كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ جۇڭگودا تارىختىن بۇيان قوللىنىپ كېلىۋاتقان «ئىسراپچىلىق ۋە تېجەشلىك بولۇش» كاتېگورىيىسىنى قوللىنىش ئارقىلىق، جۇغلانما بىلەن ئىستېمالنىڭ مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ كېلىپ، ئىستېمالنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا چەك قويىدىغان تەرىپى بولۇپلا قالماي، تۈرتكە بولىدىغان تەرىپىمۇ بار؛ بەلگىلىك شەرت ئاستىدا، ئىستېمال كۆپەيسە، تاۋارغا بولغان ئېھتىياج ئېشىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭىيىشى ۋە مەبلەغنىڭ جۇغلىنىشىغا پايدىلىق بولىدۇ دېگەن تونۇشقا كەلگەن. شۇڭا، ئۇ ئەنئەنىۋى «ئىسراپچىلىقنى رەت قىلىپ، تېجەشلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلىش» نەزەرىيىسىگە قارشى تۇرۇپ، ئىستېمالنى ئاشۇرۇشنى قارا - قويۇقلا ئىسراپچىلىق دەۋرىمەسلىك كېرەك، ئىستېمالنىڭ ئېشىشى مەبلەغنىڭ جۇغلىنىشىغا تۈسقۇنلۇق قىلمىسلا، ئۇنىڭ پايدىسى بار كى، زىيىنى يوق دەپ قارىغان. ئۇ يەنە شۇنداق دەپ تونۇغانكى، كاپىتالنىڭ دەۋرىدىكى ئۈسۈم بىلەن پايدىنىڭ مۇناسىۋىتى كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى ئەھۋالغا ئوخشىمايدۇ. ئۈسۈم پەقەت كاپىتالىزم شارائىتىدىلا پايدىنىڭ بىر قىسمى بولالايدۇ؛ كاپىتالىزمدىن ئىلگىرىكى جازانە كاپىتالنىڭ ئۈسۈمىنى بولسا پايدىنىڭ بىر قىسمى بولالمايدۇ، پايدىنىڭ ئاز - كۆپلۈك چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدۇ.

ۋەھالەنكى، بۇرژۇئازىيىنىڭ كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ دەۋرى ئالمىقاچان ئۆتۈپ كەتكەن، يېڭىم مۇستەملىكە، يېڭىم فېئودالىق ھالەتتىكى جۇڭگو جەمئىيىتىدە كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ قايتا ئوتتۇرىغا چىقىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. يەن فۇ گەرچە ئادام، سىمېنتنىڭ «ئەل بايلىقى» دېگەن كىتابىنى تەرجىمە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن كۆپىنچە ئىقتىسادىي نەزەرىيە مەسىلىلىرىدە، سىمېنتنىڭ تۇغرا قاراشلىرىنى قوبۇل قىلماي، بەلكى چاكىنا ئىقتىسادىي كۆز قاراشلىرىنى قوبۇل قىلمىغان. مەسىلەن، قىممەت مەسىلىسىدە، ئۇ چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ «تەمىنلەش ۋە ئېھتىياج» نەزەرىيىسىنى قوبۇل قىلغان؛ پايدا مەسىلىسىدە، ئۇ چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ «نازارەتلىك ئىش ھەققى» نەزەرىيىسى قاتارلىق نەزەرىيىلەرنى ياقلاپ چىققان. يەر مەسىلىسىدە، ئۇ ھەتتا ئاتالمىش «يەر بولسا شەرەپلىك» دېگەن قاراشنىمۇ كۆكۈكە كۆتۈرگەن؛ بۇ دەل جۇڭگو مىللىي بۇرژۇئازىيىسىنىڭ فېئودالىزم بىلەن چەمبەرچاس باغلانغانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

ۋۇشۇ قانۇن ئۆزگەرتىشى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يەن فۇ سىياسىي جەھەتتە بارغانچە پاسسىپلىشىپ كەتكەن. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا، دەۋرنىڭ تېخىمۇ ئارقىدا قالغان ئۇ يۇەن شىكەينىڭ دۆلەت ھاكىمىيە

قۇرلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلىش ھەرىكىتىنى ياقلاپ چىققۇچى «دۆلەتنىڭ ئامانلىقىنى پىلانلىغۇچى ئالتە جاناب» نىڭ بىرى بولۇپ قالغان، كېيىن ئۇ يەنە فېئودالىلىقىسكونىلىقنى تىرىلدۈرۈش مەسلىكىنى تەرغىپ قىلىپ، «4 ـ ماي» ھەرىكىتىگە قارشى تۇرغان.

جاك چيەن (1852 ـــ 1926)، ئەسلى ئېتى ۋۇچيۈەن، كېيىن ئېتىنى جاك چيەنگە ئۆزگەرتىۋالغان، تەخەللۇسى جىجى، جياڭسۇنىڭ نەنتۇڭ دېگەن جايىدىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە جۇاڭيۈەن بولغان، كېيىن مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ يۇقىرى تەبىقىدىكى ۋەكىلىگە ئايلانىپ، يېقىنقى زامانقى 2 ـ قېتىملىق ئىسلاھات ھەرىكىتىدە مۇھىم كىشىلەردىن بولۇپ قالغان. «جاك جىجىنىڭ تۆققۇز خاتىرىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

جاك چيەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگوۇنىڭ دەسلىپىدىكى جىددىي داۋالغۇش بولۇۋاتقان يىللاردا ياشىغان. بۇ چاغدا، چەت ئەل كاپىتالىزمى تاجاۋۇزچىلىقىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، جۇڭگودا كاپىتالىزم قاھايىتى ئاجىز دەرىجىدە راۋاجلانغان. ئۇ تېخى ئىمتىھان ئارقىلىق ئەمەلگە ئولتۇرۇشقا تىرىشىۋاتقان چاغلىرىدىلا، ئۇنىڭ قەلبىدە سودا ـ سانائەتنى گۈللەندۈرۈش ئارزۇسى بىخ سۈرگەنىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئۇ گەرچە جۇاڭيۈەنلىكنى ئالغان بولسىمۇ، فېئودال بيۇروكراتلىق شوتىسىدا داۋاملىق يۇقىرىغا ئۆرلىمەي، ئەمەلنى تاشلاپ، سودىنى تۇتۇپ، سودا ـ سانائەتنى گۈللەندۈرۈش يولىغا قاراپ ماڭغان. 1895 ـ يىلى، ئۇ چوڭ فېئودال بيۇروكرات جاك جىدۇڭنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، يۇرتىنى نەنتۇڭدا داشىڭ يېنىپ ئىگەرىش فابرىكىسى قۇرغان، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇ يەنە پاختا توقۇمىچىلىقىنى مەركەز قىلغان ھالدا، كەينى ـ كەينىدىن 20 ـــ 30 كارخانا قۇرۇپ، بىرقانچە چوڭ بولغان مىللىي كاپىتال گۇرۇھى ـــ داشىڭ كاپىتال گۇرۇھىنى قۇرغان. بىراق جاك چيەنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىق كۈچلىرى بىلەن زىچ ئالاقىسى بولغاچقا، سىياسىي جەھەتتە ئىزچىل تۇردە مۇتەئەسسىپلىك پوزىتسىيەسىنى تۇتۇپ كەلگەن. ئۇ ۋۇشۇ قانۇن ئۆزگەرتىشىگە ئاكتىپ قاتنىشىشنى خالىمىغان، شىنخەي ئىنقىلابىغا دۈشمەنلىك پوزىتسىيە تۇتقان، كېيىنكى مەزگىللەردە يۇەن شىكەي قاتارلىق مىلىتارىست كۈچلەرنىڭ قوينىغا كىرىپ كەتكەن. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۇ يەنە سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە يەرلىك ئاپتونومىيەسىنى يولغا قويۇش قاتارلىق ئىسلاھات تەدبىرلىرى ئارقىلىق، يېڭى دېموكراتىزملىق ئىنقىلابقا قارشىلىق كۆرسەتمەكچى ۋە قارشى تۇرماقچى بولغان.

جاك چيەن جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامانقى «سودا ـ سانائەت ئارقىلىق دۆلەتنى قۇتقۇزۇش» نەزەرىيىسىنىڭ تېمىك ۋەكىلى. ئۇ: «دۆلەتنى قۇتقۇزۇش نۆۋەتتىكى جىددىي ئىش، ... بۇنىڭدىكى تۈپ مەسىلە سودا ـ سانائەتتە» دېگەنىدى. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى ـــ سودا ـ سانائەتنى گۈللەندۈرۈش. ئۇنىڭ نەزىرىدىكى سودا ـ سانائەت سانائەت، يەنى ئىگىلىكى ۋە سودىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جاك چيەن سودا ـ سانائەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن، يېڭى تېپتىكى سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشنى مەركەز قىلىش لازىم دەپ ھېسابلىغان. ئۇ شۇ چاغدا بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرى ئوتتۇرىغا قويغان «دۆلەتنى سودا ئارقىلىق راۋاج

تاپقۇزۇش» شوئارىنى تەنقىد قىلىپ، بۇنى «ئەرزىمەس نەزەرىيە»، غەرب ئەللىرىنىڭ «خەلقنى باي، دۆلەتنى قۇدرەتلىك قىلالىشنىڭ تۈپ ئاساسى ـــ سانائەت» ئىكەنلىكىنى بىلمىگەنلىك دېگەنىدى. ئۇ يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ، يېڭى تېپتىكى سانائەتتە يەنە پاختا توقۇمىچىلىقىنى بىلەن پۈلات ـ ئۆمۈرنى ئالدىنقى ئورۇندا قويۇش لازىم، دەپ كۆرسەتكەن. كېيىن ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى «پاختا ـ تۆمۈر مەسلىكى» ياكى «پاختا ـ تۆمۈر سىياستى» دەپ ئاتىغان.

جاڭ چيەننىڭ پاختا ـ تۆمۈر مەسلىكىنى تەرغىپ قىلىشىدا مۇنۇ ئۈچ سەۋەب بار ئىدى: بىرىنچىسى، يوچۇقلارنى ئەتكىلى بولىدۇ، يەنى تاشقى سودىدىكى ئىمپورتنىڭ ئېكسپورتتىن ئېشىپ كېتىش ئەھۋالىنى ئازايتقىلى بولىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: جۇڭگو ھەر يىلى چەتتىن كۆپلەپ پاختا، تۆمۈر كىرگۈزىدۇ، بۇ ئىمپورت قىلىنغان مالنار بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنىڭ كەلتۈرگەن زىيىنى «تۆلەم پۇلىدىنمۇ ئېغىر چۈشۈۋاتىدۇ»، ئەگەر بۇ ئەھۋالنى ئوڭشاشقا تەدبىر قوللانمىسا، «دۆلەت مۇنقەرز بولىغان تەقدىردىمۇ، كەمبەغەللىكتىن تۈگەيدۇ». ئىككىنچىسى، پاختا، تۆمۈر ئاساسىي سانائەتكە كىرىدۇ، پاختا، تۆمۈر ئالدى بىلەن راۋاجلاندۇرۇلغاندىلا، ئاندىن «ئىگىلىك ساھەسىنىڭ پۈتۈن ھەرىكىتىنى قولدا تۇتقىلى بولىدۇ»، يەنى چەت ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇستەقىللىقىنى قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. ئۈچىنچىسى، ھۆكۈمەت ۋە خەلقنىڭ مالىيە كۈچى ئاجىز، تۇرغان شارائىتتا، سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم نۇقتا بولۇشى كېرەك، مۇھىم نۇقتا پاختا بىلەن تۆمۈردە.

جاڭ چيەن سانائەت خەلق ئىگىلىكىنىڭ مەركىزى دېگەن نۇقتىنىزەرنى ئاساس قىلىپ دېھقانچىلىق، سانائەت، سودىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنىڭ رولى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزگەن. ئۇ مۇنداق دېگەن: «خەلق تىرىكچىلىكىدە دېھقانچىلىق غول ئورۇندا تۇرىدۇ، چۈنكى تىرىكچىلىكتىن ماددىي ئەشيا چىقىدۇ؛ سانائەت ئىككىنچى ئورۇندا تۇرۇپ، خام ئەشيانى پىششىقلايدۇ؛ سودا بولسا ئۈگۈنلۈك ئورۇندا تۇرۇپ، خەلقنىڭ مەنپەئىتىدىن مەنپەئەت ئېلىپ، «شاخ» لىق رولىنى ئويناىدۇ. جاڭ چيەننىڭ دېھقانچىلىقنى غول ھېسابلاش ئىدىيىسى ئەنئەنىۋى فىزىئوداللىق «غول» ئىدىيىسىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ تەكىتلەيدىغىنى ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئەمەس، بەلكى ئۇ ئاساسەن سانائەتكە خام ئەشيا يەتكۈزۈپ بېرىش نۇقتىسىدىن دېھقانچىلىقنىڭ ئېتىبار بېرىدۇ. مۇشۇنداق تونۇشتا بولغانلىقىدىن، ئۇ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ـ چارۋىچىلىق شىركىتى قاتارلىق يېزائىگىلىك كارخانىلىرىنى قۇرۇپ، چۈڭ ماشىنىلارنى ئىشلىتىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرماقچى بولغان. بىراق، ئۇ يەنە ئاچقان يېرىدە فىزىئوداللىق ئىجارە مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنغان، نەتىجىدە، ئۇ باشقۇرغان بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ـ چارۋىچىلىق شىركىتى كاپىتالىزمنىڭ «شىركەت» دېگەن نامىنى ئالغان فىزىئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتى بولۇپ قالغان. بۇ ـ يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فىزىئوداللىق جۇڭگو جەمئىيىتىنىڭ مەھسۇلى ئىدى.

جاڭ چيەن ئوتتۇرىغا قويغان دۆلەتنى سانائەت ئاساسىدا راۋاجلاندۇرۇش ئىدىيىسى

دەسلەپكى مەزگىللەردىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابىغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئۇنىڭ ئاساسىدا ئارتۇق ۋاقىت داۋام قىلغان فېئودال خانلىق ئىستىبدات تۈزۈمىنى خاتىمە بەردى؛ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە، ئۇ يەنە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ يارداملىشىپ قەتئىي قوبۇل قىلىپ، گومىنداڭنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، روسىيە بىلەن بىرلىشىش، كوممۇنىستىك پارتىيە بىلەن بىرلىشىش، دېھقان ـ ئىشچىلارغا يار ـ يۆلەك بولۇش دېگەن ئۇچ چاڭ سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئىنقىلابىي پروگراممىسى ـ سەنمىنجۇيىغا يېڭى تەبىر بېرىپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ ئاكتىپ قاتناشچىلىرىدىن بولۇپ قالغان. ماۋ زېدۇڭ سۇن جۇڭشەننىڭ تارىخىي تۆھپىسىگە يۇكسەك باھا بېرىپ، ئۇنىڭ «ئۇلۇغ ئىنقىلابىي پىشۋا» («ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» 5 ـ توم، 494 ـ بەت) دەپ ئاتىدى.

سۇن جۇڭشەننىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلەر توغرىسىدىكى ئەسەرلىرى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، ئەڭ ئاساسلىقلىرى: «ئىنتېرناتسىئونال جەمئىيىتىنىڭ خىتابنامىسى»، «خەلق گېزىتىنىڭ تۇنجى نەشرىگە بېغىشلىما»، «خەلق تۈرمۇشى مەسىلىسىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى تەشەببۇس قىلايلى»، «سوتسىيالىستىك كۆرۈنىلار ۋە ئۇسۇللار»، «سانائەت پىلانى»، «جۇڭگو گومىنداڭىنىڭ تۇنجى قېتىملىق مەملىكەتلىك قۇرۇلتىيىنىڭ خىتابنامىسى»، «خەلق تۈرمۇشى مەسىلىسى»، «تېرىغۇچىلارنىڭ ئۆز يېرى بولسۇن» قاتارلىقلار.

سۇن جۇڭشەن ئىنقىلاب ئۈچۈن 40 يىل كۈچ چىقىرىپ، يېرىم مۇستەملىكە ـ يېرىم فېئودال جۇڭگونى مۇستەقىل، قۇدرەتلىك

دەسلەپكى مەزگىللەردىكى بۇرژۇئا ئىنقىلاباتچىلىرىنىڭ بىر تەرەپلىمە ھالدا سودىغا ئېتىبار بېرىدىغان كۆز قاراشلىرىدىن يەنە بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن. جاڭ چىيەنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى بىر تەرەپتىن مىللىي بۇرژۇئازىيىنىڭ تىرىشچانلىق مىللىي سودا ـ سانائىتىنى بەرپا قىلىش ۋە جاھانگىرلارنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇش تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، بۇ فېئودال بېيۇروكراتلارنىڭ جاھانگىرلارغا بېقىنىپ، يېڭى تېپىتكى سانائىتىنى مونوپولىيە قىلىپ، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇنلۇق قىلىشىغا ئوخشىمايدۇ؛ لېكىن يەنە بىر تەرەپتىن، جاڭ چىيەن ئىنقىلابتىن قورقۇپ، جاھانگىرلارنىڭ غالچىسى بولغان چىڭ سۇلالىسى ۋە شىمالىي مىلىتارىستلار ھاكىمىيىتىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، «سودا ـ سانائەتنى گۈللەندۈرۈپ»، ئىگىلىك ساھەسىنىڭ «ھەممە ھوقۇقنى قولدا تۇتۇش» قا ئۇرۇنغان، جاڭ چىيەن مىللىي بۇرژۇئازىيە-نىڭ يۇقىرى تەبىقىسىدىكى كىشىلەر ئىچىدە فېئودالمۇلك ئىدىيىسى خېلى ئېغىر تېپىك شەخس بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ بۇ تەسەۋۋۇرلىرى مەغلۇپ بولماي مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ـ ئەجنەبىيەرەسلىك ھەرىكىتى، جاڭ جىدۇڭ دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سۇن جۇڭشەن (1866 ـ 1925)، ئىسمى سۇن ۋېن، تەخەللۇسى يېشەن، گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شىياڭشەن (ھازىرقى جۇڭشەن) ناھىيىسىدىن، جۇڭگو يېقىنقى زامان بۇرژۇئا ئىنقىلابىي دېموكراتىزمچىلىرىنىڭ رەھبىرى ۋە ئەڭ مۇنەۋۋەر ۋەكىلى. كېيىنا دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە، ئۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇش

مەملىكەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن تىرىشتى. ئۇ ئىنقىلابنىڭ جۇڭگولۇق كەمبەغەللىك ۋە قالاقلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، جۇڭگو ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە زامانىۋىلاشىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا، ئۇ تۆلۈپ - تاشقان ئىشەنچ بىلەن كەلگۈسىگە نەزەر سېلىپ، جۇڭگودا چوقۇم بىر چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش يۈز بېرىدۇ، جۇڭگو ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەھەتتە دۇنيانىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە يېتىشۈالالايدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىدۇ دەپ كۆرسەتكەن.

1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئۇ ناھايىتى زور كۈچ سەرپ قىلىپ «سانائەت پىلانى» دېگەن كىتابنى يېزىپ چىقىپ، ئۇرۇشتىن كېيىن خەلقئارا كاپىتالنىڭ مەبلەغ سېلىشقا بازار ئىزدەيدىغانلىقىدەك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار تېخنىكىسى ۋە ئۇسكۇنىلىرىنى كەڭ كۆلەمدە كىرگۈزۈش، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇش، جۇڭگو ئىگىلىكىنى تېزدىن زامانىۋىلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان. «سانائەت پىلانى» ماھىيەتتە كۆلىمى ناھايىتى زور بولغان كاپىتالىستىك سانائەتلەشتۈرۈش پىلانى ئىدى. لېكىن، ئەينى زاماندا جۇڭگونىڭ يەنىلا يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق جەمئىيەت ھالىتىدە تۇرۇۋاتقانلىقى، سىياسىي جەھەتتە مۇستەقىل بولمىغانلىقى، جاھانگىرلارنىڭ قوينىغا كىرىۋالغان مىللىي بۇرژۇازىيىلار، بۇتۈن ئۇرۇش - جاڭجاللار تۈپەيلىدىن، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىلىپ بېرىشقا شەرت - شارائىت يوق ئىدى، تەبىئىكى، سۇن جۇڭشەننىڭ «سانائەت پىلانى» ئەمەلگە ئاشمايتتى. لېكىن، سۇن جۇڭشەننىڭ ۋەتەننى قۇدرەت تاپقۇزۇش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش ئارزۇسى ۋە قىزغىنلىقى يېرىم مۇستەملىكە، يېرىم فېئودالليق ئوپقۇنىغا چۈشۈپ قالغان جۇڭگو خەلقى ئۈچۈن ناھايىتى زور ئىلھام بېغىشلىغانىدى. جۇڭگونى ئىنقىلاب ئارقىلىق قۇدرەت تاپقۇزۇش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىش يولىدا چىڭ تۇرۇش جەھەتتە يېتەكچىلىكى زامان جۇڭگو جەمئىيىتىدە ئۆتكەن باشقا بۇرژۇئا ۋەكىللىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭغا يېتەلمەيتتى.

سۇن جۇڭشەننىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان خەلق تۇرمۇشى مەسىلىكىدە ۋە ئۇنىڭ بۇ پروگراممىغا بەرگەن نەزەرىيەۋى تەبرىدە مەركەزلىك ئىپادىلىنىدۇ. خەلق تۇرمۇشى مەسىلىكى سۇن جۇڭشەن جۇڭگونىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابى ئۈچۈن تۇزگەن ئىقتىسادىي پروگراما ئىدى. خەلق تۇرمۇشى مەسىلىكى تەلىماتى سۇن جۇڭشەننىڭ شۇ چاغدىكى جۇڭگو بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ھەر خىل ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي ئىدىيىلەرنى كەڭ تۈردە قوبۇل قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر. بۇنىڭ ئەڭ مۇھىملىرى، چەت ئەلدىن ئېلىپ كىرىلگەن ئىلىم - پەن، ئامېرىكىلىق ھېنرى گېئورگنىڭ تەلىماتى ۋە ئەنگلىيىلىك جون مىللىنىڭ يەر باھاسىنى بېجىش ۋە يەرنىڭ ئاشقان قىممىتىنى ئومۇمنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش توغرىسىدىكى تەشەببۇسىدۇر. جۇڭگودىن ئېلىپ كېتىلگەن دەۋرىدىكى يۇيۈك يىرلىك تەلىماتىدۇر، يېڭىچىلىقى دەۋرىدىكى تەپپىك - تەينىگو ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ۋە بۇرژۇئا ئىنسانىيەتچىلىكى.

چەلىرىنىڭ كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئىدىيىسى قاتارلىقلاردۇر. خەلق تۇرمۇشى مەسلىكىنىڭ مەزمۇنى، ئاساسەن، يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەش ۋە كاپىتالنى چەكلەش دېگەن ئىككى جەھەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۈرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ئىقتىسادىي پروگراممىسى بولغان يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەش ۋە كاپىتالنى چەكلەش مەسىلىسى، ماھىيەتتە، يەر ۋە كاپىتالدىن ئىبارەت ئىككى مەسىلنى ھەل قىلىپ، كاپىتالىزمنىڭ تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىشنى مەقسەت قىلاتتى. لېكىن، خەلق تۇرمۇشى مەسلىكى ئوتتۇرىغا چىققان مەزگىلدە، دۇنيادىكى كاپىتالىزم مونوپولىيە باسقۇچىغا تەرەققىي قىلىپ، جاھانگىرلار ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك زىددىيەتلەر ئىنتايىن كەسكىنلىشىش، ئۆتكۈرلىشىش دەرىجىسىگە يېتىپ يەتكەنىدى. سۇن جۇڭشەنىنىڭ مۇددىئاسى بىر تەرەپتىن بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىي ئېلىپ بېرىش ئىدى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ يەنە ئىنقىلابتىن كېيىن كاپىتالىزم زىددىيەتلىرى ۋە ئاقىۋەتلىرىدىن ساقلىنىش خام خىيالىدا بولغانىدى. بۇ ھال ئۇنىڭ يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەش ۋە كاپىتالنى چەكلەشكە نىسبەتەن سۈبيېكتىپ، خىيالىي تەبىر بېرىشىنى بەلگىلەپ، ماھىيەتتە، كاپىتالىزمنى قوغدايدىغان ۋە راۋاجلاندۇرىدىغان بۇ ئىقتىسادىي پروگراممىنى جۇڭگودا كاپىتالىزمنىڭ «ئالدىنى ئېلىپ»، سوتسىيالىزمنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ۋاستىسى دەپ چۈشەندۈرۈشكە ئېلىپ بارغان.

يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەشنى سۇن جۇڭشەن ئىنقىلابنىڭ يەر تۈزۈمىنى ھەل قىلىش ئۇچۇن ئوتتۇرىغا قويغان پروگرامما، ئەزەلىيە ۋە تەدبىر ئىدى. ئىنقىلابنىڭ يەر مەسىلىكچىلىكى - ئىنقىلابنىڭ تۈزۈمىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بازىسى. ئىنقىلابنىڭ يەر مەسىلىكچىلىكىنى يوقاتقاندىلا، ئاندىن ئىنقىلابنىڭ كۈچلەرنىڭ كاپىتالىزم تەرەققىياتىغا بولغان توسقۇنلۇقىنى تۈگەتكىلى بولاتتى، ئاندىن دېھقانلار ئاممىسىنى ئىنقىلابنىڭ زۇلمى ۋە ئاسارىتىدىن ئازاد قىلغىلى بولاتتى. سۇن جۇڭشەن كونا دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدىلا، يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەشنى ئىنقىلابنىڭ بىر تۈرلۈك ئاساسىي پروگراممىسى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويغانىدى. شۇ چاغدا، سۇن جۇڭشەننىڭ يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەش توغرىسىدا بەلگىلىگەن كونكرېت تەدبىرلىرى مۇنۇلار ئىدى: دېموكراتىك ئىنقىلاب غەلبە قىلغاندىن كېيىن، يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچىلار قانۇن بويىچە يەرلىرىنىڭ سانى ۋە باھاسىنى دۆلەتكە مەلۇم قىلىشى لازىم، دۆلەت ھەر يىلى مەلۇم قىلىنغان باھا بويىچە بەلگىلىك نىسبەتتە يەر باھاسى بېجى ئالىدۇ؛ مەلۇم قىلىنغاندىن كېيىن، يەر باھاسىنىڭ ئۆسكەن قىسمى پۈتۈنلەي دۆلەت ئىگىدارچىلىقىغا ئوتتۇرۇ، دۆلەت ھەرقانداق ۋاقىتتا مەلۇم قىلىنغان باھا بويىچە يەرلەرنى سېتىۋېلىش ھوقۇقىغا ئىگە.

بۇ بىر خىل يەرنى بۈرژۇئاچە دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش تەدبىرىدۇر. سۇن جۇڭشەن شۇنى كۆزدە تۇتقانكى، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يەر ئىجارىسى ۋە يەر باھاسى تېز ئۆرلەيدۇ، پومېشچىكلار ۋە يەر ھايانكەشلىرى بۇنىڭدىن كەلگەن چوڭ پايدىنىڭ راھىتىنى كۆرىدۇ، كەڭ ئەمگەكچى خەلق بولسا ئاشلىق

باھاسى ۋە تۆۋى ئىجارىسىنىڭ ئۆرلىشى بىلەن تېخىمۇ ئېغىر ئازاب - ئوقۇبەت چېكىدۇ؛ بۇرژۇئازىيىنىڭ ئۆزى ئۇچۇن ئېيتقاندەمۇ، يەرلەرنى ئىشلىتىش جەھەتتىكى قىيىنچىلىق ۋە چىقىم ئاشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، سۆن جۇكشەن يۇقىرىقى تەدبىرلەر ئارقىلىق يەر ئىجارىسى ۋە يەر باھاسىنى (ئاساسەن ئىنقىلابتىن كېيىن، ئاشقان قىسمىنى) دۆلەت ئىختىيارىغا ئالماقچى بولىدۇ. يەر ئىجارىسى يەرگە بولغان مۇلۇكچىلىك ھوقۇقىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئەمەلگە ئېشىشى بولۇپ، ئاشۇرۇپ ئېلىنغان قىسمەن يەر ئىجارىسى ۋە يەر باھاسىنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئالغاندا، يەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش مەسلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشقان بولىدۇ.

بۇرژۇئازىيىنىڭ يەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش تۈزۈمى يەرگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكىنىڭ كاپىتالىزم ئىقتىسادىغا بولغان توسقۇنلۇقىنى تۈگىتىدىغان تۈزۈم بولۇپ، ئۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ بىرخىل رادىكال يەر پروگراممىسىدۇر. لېكىن، دېھقانلار مەسىلىسى جۈملىدىن ئىنقىلابىدىكى ئاساسىي مەسىلە بولۇپ، دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ تۈپ خاراكتېرلىك ۋەزىپىسىدۇر. سۆن جۇكشەننىڭ كونا دېموكراتىك ئىنقىلاب مەزگىلىدە ئوتتۇرىغا قويغان يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەش پروگراممىسى ۋە تەدبىرلىرىدە، ئاساسەن، كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان شەھەردىكى يەر مەسىلىسى نەزەردە تۇتۇلغان بولۇپ، دېھقانلارنىڭ يەر مەسىلىسىنى ھەل قىلىش تەدبىرى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان. يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب مەزگىلىگە كەلگەندە، سۆن جۇكشەن خەلق تۈرمۇشى مەسىلىگە يېڭى چۈشەنچە بېرىپ، يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەشكە «تېرىغۇچىنىڭ ئۆز يېرى بولسۇن» نى ئىشقا ئاشۇرۇش مەزمۇنىنى ئېنىق بەلگىلەن، بۇ ئۇنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيە تەرەققىياتىدىكى بىر سەكرەش ئىدى.

سۆن جۇكشەندە «كاپىتالىنى چەكلەش» ئىدىيىسى كونا دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدىلا بولغانىدى؛ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب مەزگىلىگە كەلگەندە، ئۇ يەنە «كاپىتالنى چەكلەش» نى پروگراممىا سۈپىتىدە رەسمىي ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇنى «يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەش» كە قوشۇپ، خەلق تۈرمۇشى مەسىلىسىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى قىلغان. كاپىتالنى چەكلەشنىڭ تۈپ مەزمۇنى جۇكگو زېمىنىدىكى مونوپول يىلىنىڭ كارخانىلارغا قارىتا، دۆلەت ئىقتىسادىي ۋە خەلق تۈرمۇشىنى خۇسۇسىي كاپىتالىستلارنىڭ تىزگىنلىۋېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ جۇكگولۇقلارنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولۇشىغا ياكى چەت ئەللىكلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولۇشىغا قارىماي، ھەممىسىنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىپ باشقۇرۇشتىن ئىبارەت. سۆن جۇكشەن ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ھەرقايسى ئىنقىلابىي سىنىپلارنىڭ بىرلەشمە دىكتاتۇرلۇقىدىكى دۆلەتنى قۇرماقچى بولغان بولۇپ، بۇ دۆلەت ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى بىكار قىلمايتتى، ئۇنىڭ كاپىتالنى چەكلەش تەشەببۇسى گەرچە ئۇنىڭ ئۆزى ئېيتقىنىدەك سوتسىيالىستىك خاراكتېرگە ئىگە بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشكە پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىپ

بەرىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى.

ۋەھالەنكى، سۇن جۇڭشەن ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا بۇرژۇئازىيىنىڭ ۋەكىلى. ئۇ جۇڭگودا باي ـ كەمبەغەللىك پەرقى چوڭ بولغان سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلمايتتى؛ جۇڭگودا سىنىپىي كۈرەشنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلمايتتى. ئۇ ماركسنى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئالىمى ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي پاتالوگىيە ئالىمى دېگەنىدى. ئۇ ماركسنىڭ قۇشۇمچە قىممەت تەلىماتىغا قۇشۇلماي، «جەمئىيەتتىكى ھەر خىل كېرەكلىك ـ يارامليق ئۇنسۇرلار» نىڭ ھەممىسى «قوشۇمچە قىممەتنىڭ شەكىللىنىشىگە ئازدۇر ـ كۆپتۇر تۆھپە قوشىدۇ» دەپ قارىغان. بىراق، ئۇنىڭ ئىلغارلىق تەرىپىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەك. ئۇ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە، خەلق ھەرقايسى مەسلىكىگە يېڭىچە تەبىر بېرىپ، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ «ئومۇمىي ئاددىي خەلقىگە ئورتاق بولۇپ، ئازچىلىق ئادەملەر ئېگىلەپ خۇسۇسىي قىلىۋالمىدىغان نەرسە ئەمەس» («جۇڭگو گومىنداڭىنىڭ مەملىكەتلىك بىرىنچى قېتىملىق قۇرۇلتىيىنىڭ خاتىرىنامىسى») دەپ كۆرسەتكەن، بۇ ئۇ قۇرماقچى بولغان سىياسىي تۈزۈمنىڭ بىرخىل بىرلىك سەپ تۈسىنى ئالغان دېموكراتىك ئىتتىپاقداش خاراكتېرىدىكى سىياسىي تۈزۈم ئىكەنلىكىنى بەلگىلىگەن. بۇنداق دۆلەت ھاكىمىيىتى يولغا قويغان دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش ئادەتتىكى بۇرژۇئا دىكتاتۇرلۇقىدىكى دۆلەتلەرنىڭ دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىشىغا قارىغاندا ئىلغارلىق تەرىپى بار. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، كاپىتالنى چەكلەش تەشەببۇسىدا جۇڭگودىكى چەت ئەل مونوپول كارخانىلىرىنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش مەسلىسى ئېنىق بەلگىلەنگەنلىكتىن، بەلگىلىك دەرىجىدە جاھانگىرلىكنىڭ ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇش مەزمۇنىغا ئىگە.

جۇجىشىن (1885 — 1920)، ئېتى دافۇ، گۇاڭدۇڭنىڭ فەنيۈي دېگەن يېرىدىن. جۇڭگو يېقىنقى زامان بۇرژۇئا ئىنقىلابىي دېموكراتچىلىرىنىڭ رادىكال ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ، سۇن جۇڭشەنىنىڭ خەلق تۇرمۇشى مەسلىكى تەلىماتىنىڭ ئاساسلىق تەشۋىقاتچىسى.

جۇجىشىن ياشلىق دەۋرىدىلا باشلانغۇچ قەدەمدىكى مىللىي، دېموكراتىك ئىنقىلابىي ئىدىيىگە ئىگە بولغان. 1904 ـ يىلى ياپونىيىگە ئوقۇشقا بېرىپ، سۇن جۇڭشەن بىلەن تونۇشقان. 1905 ـ يىلى ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىگە كىرگەن. 1905 ـ يىلدىن 1907 ـ يىلغىچە، ئىنقىلابچىلار بىلەن ئىسلاھاتچىلار ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن چوڭ بەس ـ مۇنازىرىدە قىزغىنلىق بىلەن ماقالە يېزىپ، ئىنقىلابچىلارنىڭ پروگراممىسى ۋە نەزەرىيىسىنى تەشۋىق قىلىپ، ئىسلاھاتچىلارنىڭ سەپسەتىلىرىگە رەددىيە بەرگەن؛ ئۇ يەنە ماركس ـ ئىنگىلىزلارنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىنى پارچە ـ پۇرات تونۇشتۇرغان، «كومموپىستىك پارتىيە خاتىرىنامىسى»نىڭ قىسمەن مەزمۇنلىرىنى تەرجىمە قىلغان ۋە تونۇشتۇرغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، سۇن جۇڭشەن بىلەن بىرلىكتە بىر تالاي ئۇچراپ، ئاخىرى روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن يېڭى ئىنشەنچ ۋە ئۇمىد تېپىپ، ئىدىيىدە سۇن جۇڭشەنگە ئوخشاش بۇرژۇئىش جاھىلىدە بولغان،

1920 - يىلى سۇن جۇڭشەن رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلابىي كۆچىلەرنىڭ گۇاڭدۇڭغا قايتىشىغا شەرت - شارائىت ھازىرلاش ئۈچۈن گۇاڭجۇغا بېرىپ، خۇمېندا تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ ھەقىقەتكە ئۆتۈش ئىشىنى ئالاقىلىشىش ئۈستىدە بەختكە قارشى قۇربان بولغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى «جۇ جىشىن ماقالىلىرى توپلىمى» قىلىپ چىقىرىلغان.

جۇ جىشىن ئىسلاھاتچىلار بىلەن بولغان بەس - مۇنازىرىدە، ئىجتىمائىي ئىنقىلاب نەزەرىيىسى ۋە يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەش توغرىسىدىكى پىكىر ۋە تەشەببۇسلارنى شەرھىلەپ، سۇن جۇڭشەننىڭ خەلق تۇرمۇشى مەسىلىكىنى نەزەرىيە جەھەتتىن دەللىلىگەن. ئۇ، «ئىجتىمائىي ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنىڭ مۇكەممەللىكى» بايى - كەمبەغەللىك پەرقىنى ۋە ئىجتىمائىي ئىنقىلابنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مەنبە، شۇڭا، ئىجتىمائىي ئىگىلىك قۇرۇلمىسى جەھەتتىن ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق «بۇرۇنقى ئىشلەپچىقىرىش تەقسىماتى ئۇسۇلى»نى ئۆزگەرتىش لازىم دەپ قارىغان («ئىشسىز-لارنىڭ ياشاش ھوقۇقى» ۋە ئەمگەك ھوقۇقى»). ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ربقابەتكە يول قويۇش، خۇسۇسىي مۈلۈك تۈزۈمىنى مۇتلەق ئېتىراپ قىلىش ئەنە شۇنىڭ مەنبەسىدۇر.» («ئىجتىمائىي ئىنقىلابنىڭ سىياسىي ئىنقىلاب بىلەن تەڭ ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا») ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە رىقابەت بايى - كەمبەغەللىك پەرقىنى ۋە ئىجتىمائىي ئىنقىلابنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان «مەنبە» ئەمەس؛ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە رىقابەتنى مۇتلەق ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنى چەكلىمەسلىك بايى - كەمبەغەللىك پەرقىنى ۋە ئىجتىمائىي ئىنقىلابنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان «مەنبە» دۇر. ئۇ جۇڭگو ئىجتىمائىي ئىنقىلابىنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە مۇمكىنلىكى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «بايى - كەمبەغەللىك پەرقى بولغان يەردە ئىنقىلاب بولماي قالمايدۇ، بايى - كەمبەغەللىك پەرقى بولمىدىكەن، ئىنقىلاب ھەم بولماي قالمايدۇ، رىقابەت ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىلگەن، خۇسۇسىي مۈلۈك تۈزۈمى مۇتلەق ئېتىراپ قىلىنغان يەردە چوقۇم بايى - كەمبەغەللىك پەرقى چوڭ بولۇشتەك ئاقىۋەت كېلىپ چىقىدۇ ... ھالبۇكى، جۇڭگودا ھازىر رىقابەتكە يول قويۇلۇۋاتىدۇ، خۇسۇسىي مۈلۈك تۈزۈمى مۇتلەق ئېتىراپ قىلىنىۋاتىدۇ، شۇڭا، جۇڭگودا ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىشنىڭ سەۋەبى يوق دېگىلى بولمايدۇ.» (يۇقىرىقى كىتابتىن) ئۇنىڭ قارىشىچە، جۇڭگودا بايى - كەمبەغەللىكنىڭ پەرقى ئانچە چوڭ بولمىسىمۇ، رىقابەتكە يول قويۇش ۋە خۇسۇسىي مۈلۈك تۈزۈمىنى «مۇتلەق ئېتىراپ قىلىش» مەسىلىسى مەۋجۇت، شۇنىڭ ئۈچۈن «ئىجتىمائىي ئىنقىلاب» ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. ئۇ مۇشۇ پىكىرنى چىقىش نۇقتىسى قىلغانلىقتىن، يەر ھوقۇقىنى تەكشىلەش يا كى يەرلەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىشنى خەلق تۇرمۇشى مەسىلىكى ۋە «ئىجتىمائىي ئىنقىلاب»نى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مەركىزىي مەزمۇنى قىلغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، يەرلەرنى («ئۆي - جاي يېرى»گە قارىتىلمىدۇ) دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىپ، شەخسىلەرنىڭ «تەبىئىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچى»گە بولغان ئىگىدارچىلىقىنى يوقىتىش خۇسۇسىي مۈلۈكنى بولغان «مۇتلەق ئېتىراپ قىلىش»نى ئىنكار

قىلغانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ سۆز جۈملىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان يەكەكە يەر باھاسى بەجى ئېلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش ئارقىلىق، يەرلەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى قۇۋۋەتلىگەن. يەنە شەخسلەرنىڭ توغرىدىن توغرا يەر ئېلىپ سېتىشىغا يول قويماسلىق، يەر ئېلىپ سېتىشتا دۆلەتنىڭ روخسىتىنى ئېلىش، يەرنىڭ ئاشقان باھا قىسمى دۆلەتكە تەئەللۇق بولۇش، ئەسلى باھاسى يەر ئىگىسىگە تەئەللۇق بولۇش؛ ئەگەر يەر ئىگىسى يېرىنى ساتماي مەن دەيدىكەن، ئاشقان باھا قىسمىنى دۆلەتكە تاپشۇرۇش؛ دۆلەتنىڭ ئېھتىياجى چۈشسە، دۆلەت يەرنى ئەسلى باھاسى بويىچە سېتىۋېلىشقا ھەقلىق بولۇشنى قۇۋۋەتلىگەن. جۇجىشىن ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تۈزۈمى جەھەتتىن ئىجتىمائىي ئىنقىلابنىڭ مەنبەسىنى ئىزدىنىشكە تىرىشىپ، سۆز جۈملىسىنىڭ خەلق تۇرمۇشى مەسىلىسىنى ئەينى ۋاقىتتا نەزەرىيە جەھەتتىن ئەڭ چوڭقۇر دىنەرلىك دەللىلىگەن، بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ رادىكال دېموكراتىك جەڭگىۋار روھىنى روشەن ئىپادىلىگەن. لېكىن، ئۇ پەقەت يەرلەرنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىككە قارىتا «چەكلەش» ئېلىپ بېرىلسىلا، باي - كەمبەغەللىك پەرقىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ساقلىنىپ، جۇڭگودا سوتسىيالىزمنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ دەپ ھېسابلىغان. بۇ خىل قاراش سۆز جۈملىسىنىڭ ئىدىيىسىگە ئوخشاشلا، ناھايىتى ئېغىر سۇبيېكتىپ، خىيالىي سوتسىيالىزمنىڭ تۈسىنى ئالغان.

جۇجىشىن «ئىنقىلاب» دېمەك «سىنىپىي كۈرەش» دېمەكتۇر دەپ ئېنىق كۆرسىتىپ، كەڭ ئەمگەكچى خەلققە سەممىي ھېسداشلىق قىلىپ، «ئاۋام خەلق» يەنى كەڭ خەلق ئاممىسىنى «ئىجتىمائىي ئىنقىلابنىڭ تۈپ گەۋدىسى» («ئىجتىمائىي ئىنقىلابنى سىياسىي ئىنقىلاب، بىلەن تەڭ ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا») قىلغان. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ھەتتا «ئوتتۇرا جەمئىيەت»تەكى كىشىلەرگە (ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن تەبىقىسىنى كۆزدە تۇتىدۇ) بۇنىڭدىن كېيىن «ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلەش پۇرسىتى چىقمايدۇ»، شۇڭا، بۇ كىشىلەر «ئەمگەكچىلەردىن چەتنەيدۇ»، «ئەمگەكچىلەر جەمئىيىتىدە تۇرۇپ، ئۇلارغا يېتەكچىلىك قىلىشى كېرەك» («ئوتتۇرا جەمئىيەت بىلەن بىرلىشىش توغرىسىدا») دەپ تونلىغان. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىدىن شۇ نەرسە بىلىنىپ تۇرىدۇكى، گەرچە ئۇ بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيە كىشىسى سۈپىتىدە تۇرۇپ خەلققە يېتەكچىلىك قىلىش ۋە ئۇلارنى ئويغىتىش خىيالىدىن تامامەن خالاس بولۇپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ كۈچسىز ھەم ئىستىقبالسىز ئىكەنلىكىنى تونۇشقا باشلاپ، ئەمگەكچى ئامما بىلەن بىرلىشىپ ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

چەت ئەل ئىقتىسادىي ئىدىيە تارىخى

سېنوفون (Xenophon، تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرى 430 - مىلادىدىن ئىلگىرى 354 - يىللار) قەدىمكى يۇنانلىق ئاتاقلىق قۇلدارلار سىنىپى مۇتەپەككۇرى. ئۇ ئافىنادىكى دۆلەتمەن قۇلدار ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، پەيلاسوپ سوكرات (Socrates) نىڭ ئوقۇغۇچىسى، ئۇ سپارتا قۇلدارلىرىنىڭ ئاقسۆڭەكلەر سىياسىيسىنى ھىمايە قىلىپ، ئافىنا قۇلدارلىرىنىڭ دېموكراتىيە سىياسىيسىغا قارشى تۇرغان. ئۇزاق مۇددەت چەت ئەللەردە قاچقۇن بولۇپ يۈرگەن، ھەربىي يۈرۈشكە قاتناشقان، تارىخ ۋە پەلسەپىگە دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان، يەنە ئۆزى قۇللۇق تۈزۈمىدىكى قورۇقنى باشقۇرغان. مەخسۇس ئىقتىساد توغرىسىدا توختالغان «ئىقتىساد توغرىسىدا» («Cyropaedia; OECONOMICUS») ۋە «ئافىنانىڭ كىرىمى» («Poroi e peri prosodou») تەخمىنەن مىلادىدىن ئىلگىرى 355 - يىلى) دېگەن ئەسەرلىرى بار. ئالدىنقىسى قەدىمكى يۇنانىدىن تارقىلىپ كەلگەن تۇنجى ئىقتىسادىي ئەسەر بولۇپ، ھازىر ساقلىنىۋاتقان تارىخىي ماتېرىيالىلار ئىچىدە مۇشۇ ئەسەردە «ئىقتىساد» (Oikovoμia; ئىنگلىزچە Economy) دېگەن سۆز ھەممىدىن بۇرۇن ئىشلىتىلگەن. «ئىقتىساد» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى قەدىمكى يۇنانىدا ئائىلە باشقۇرۇش دېگەن بولۇپ. قەدىمكى يۇنان قۇللۇق تۈزۈمىدە ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇشتا ئائىلە بىرلىك قىلىنغاچقا، سېنوفون قۇلدارلار سىنىپىنىڭ قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىكىنى تەشكىللىشى ۋە باشقۇرۇشىنى «ئىقتىساد» دېگەن سۆز بىلەن يېغىنچاقلىغان.

سېنوفون قۇللۇق تۈزۈم ناتۇرال ئىگىلىكىنىڭ قوغدىغۇچىسى، ئۇ يېزا ئىگىلىكىگە ئەھمىيەت بېرىپ، قول سانائەتكە سەل قارىغان، «يېزا ئىگىلىكى باشقا ھۈنەرلەرنىڭ ئانىسى ۋە تەربىيەچىسى» («ئىقتىساد توغرىسىدا») دېگەننى تەرغىپ قىلغان. ئۇ قۇلدارلارنىڭ ئىقتىسادىي ۋەزىپىسى ئۆزىنىڭ قورۇق مال - مۈلكىنى ئوبدان باشقۇرۇش، قۇللارغا بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىپ، بايلىقنى ئۆزلۈكسىز كۆپەيتىشتىن ئىبارەت دەپ قارىغان. بايلىق كېرەكلىك نەرسە دېمەكتۇر دەپ ھېسابلىغان. ئۇ ماددىي بۇيۇمنىڭ ئىشلىتىش ۋە ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى خىل كېرەكى بارلىقىنى بىلگەن. ئۇ نەيىنى مىسال كەلتۈرۈپ، نەي چېلىشنى بىلىدىغان ئادەم ئۈچۈن نەي بايلىق ھېسابلىنىدۇ، نەي چېلىشنى بىلمەيدىغان ئادەم ئۈچۈن بولسا، نەيىنى ساتقاندىلا نەي ئاندىن بايلىق ھېسابلىنىدۇ دەپ قارىغان. ئۇ يەنە تاۋارنىڭ تەمىنلىشى بىلەن ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدا ئۆزگىرىش بولسا،

باھادا يۈقىرى - تۆۋەنلىك بولىدىغانلىقىنى، تاۋار ھەددىدىن كۆپ ئىشلەپچىقىرىلسا، باھانىڭ تۆۋەنلەپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرگەن. ئۇنىڭ يەنە بىر تۆھپىسى شۇكى، ئۇ ئەڭ تەقسىماتنىڭ زۆرۈرلۈكىنى شەرھىلەپ، بىر ئادەم بارلىق ھۈنەرنى مۇكەممەل بىلىپ كېتەلمەيدۇ، ھالبۇكى، مەخسۇس بىرخىل ھۈنەر بىلەن شۇغۇللانسا مەھسۇلاتنى تېخىمۇ ئوبدان ئىشلەپچىقىرالايدۇ دەپ قارىغان. ئۇ ئىش تەقسىماتى بىلەن بازارنىڭ مۇناسىۋىتىنى ھەممىدىن بۇرۇن شەرھىلەپ، ئىش تەقسىماتنىڭ كۆلىمى بازارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە باغلىق ئىكەنلىكىنى، چوڭ شەھەرلەرنىڭ ئىش تەقسىماتى كىچىك شەھەر - بازارلاردىكىدىن تەرەققىي تاپقان بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇنىڭ پۈل ئۇستىدىكى ئۆزگىچە قاراشلىرى بار، ئۇ كۇمۇشنىڭ پۇل سۈپىتىدە ئىشلىتىلىش بولۇپمۇ ساقلاش ۋاستىسى قىلىنىش رولى ئۇستىدە توختىلىپ، ھەرقانداق ۋاقىتتا كۇمۇشنى خەجلەپ تاۋار سېتىۋالغىلى بولىدۇ، شۇڭا كىشىلەر كۇمۇشنى كۆپ بولۇپ كەتتى دەپ ھېس قىلسا، ئارتۇق قىممىتى ساقلاپ قويىدۇ دەپ قارىغان. لېكىن ئۇ پۇلنىڭ قۇللۇق تۈزۈم ناتۇرال ئىگىلىكىگە پايدىلىق بولۇشى لازىملىقىنى، شۇنداق بولغانىدىلا قىممىتى بولىدىغانلىقىنى تەكىتلىگەن. قىسقىسى، سېنوفوننىڭ ئىقتىساد تەلىماتى قەدىمكى يۇنانىنىڭ قۇللۇق تۈزۈم ئىگىلىكىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

پلاتون (Plato، مىلادىدىن ئىلگىرى 427 — مىلادىدىن ئىلگىرى 347 - يىللار) قەدىمكى يۇنانىنىڭ ئاتاقلىق ئىدىئالىست پەيلاسوپى، قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر مۇتەپەككۇرى. ئۇ ئافىنادىكى ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، پەيلاسوپ سوكرات (Socrates)نىڭ ئوقۇغۇچىسى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 399 - يىلى سوكرات ئافىنا دېموكراتىيە سىياسىيسىغا قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان، پلاتون چەت ئەلگە قېچىپ كېتىپ داۋاملىق تۇردە ئافىنا دېموكراتىيە سىياسىيسىغا قارشى ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 388 - يىلى ئافىنىغا قايتىپ كېلىپ، شۆيۈەن ئېچىپ دەرس ئوتكەن. ئۇنىڭ ئىقتىساد توغرىسىدىكى تەلىماتى ئاساسەن ئۇنىڭ داڭلىق ئەسەرلىرى «غايىۋى دۆلەت» («Politeia») ۋە «قانۇن توغرىسىدا» («Nomoi»)لاردا كۆرۈلىدۇ.

«غايىۋى دۆلەت» پلاتوننىڭ دۆلەت توغرىسىدىكى ئەسىرى بولۇپ، بۇ ئەسەر مىلادىدىن ئىلگىرىكى 404 - يىلى پېلوپونېس ئۇرۇشىدىن كېيىن يېزىلىپ بولغان. ئەينى ۋاقىتتا قۇللارنىڭ قۇلدارلارغا قارشى كۈرىشى، كەمبەغەللەرنىڭ بايلارغا قارشى كۈرىشى كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ، قەدىمكى يۇنان كرىزىس ئىچىدە قالغانىدى. مۇشۇ ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، پلاتون ئۆز كىتابىدا قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر سىياسىيسىنى تىرىشىپ ئىشقا ئاشۇرىدىغان، قۇلدارلارنىڭ سىنىپىي ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەيدىغان بىر غايىۋى دۆلەتنىڭ لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ دۆلەتنى تەشكىللەشنىڭ «ھەققانىيەت پرىنسىپى» نى ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى جەھەتتىن دەلىللىگەن ھەمدە ئىش تەقسىماتىغا ئىستېمال قىممىتى نۇقتىسىدىن قاراپ، شەخسنىڭ ئېھتىياجى كۆپ تەرەپلىمە بولىدۇ، قابىلىيەت بولسا

بىر تەرەپلىمە بولمىدۇ، شۇڭا كىشىلەر ئىش تەقسىم قىلىۋېلىش ۋە ھەمكارلىشىشى كېرەك؛ ئىش تەقسىماتى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ ساۋابىنى ۋە سانىنى ئۆستۈرىدۇ، ئىش تەقسىماتى جەمئىيەتنى تەبىقىلەرگە ئايرىشنىڭ ئاساسى، ھەمكارلىق بولسا كىشىلەرنى تەشكىلات ۋە دۆلەت قىلىپ بىرلەشتۈرىدۇ؛ ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتىدا، ھەربىر كىشىنىڭ شۇغۇللانغان كەسپى ۋە ئۇستىگە ئالغان ۋەزىپىسى ئۇنىڭ تۇرغىما مەجبۇرىيىتى بولىدۇ دەپ قارىغان. ئۇ، قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر تۇرغىما ئەقلىي ئەمگەكچىلەر ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار، يەنى ئىگىلىك، قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاددىي خەلق ۋە قۇللار بولسا تۇرغىما جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا ئورۇنغان. «غايىۋى دۆلەت» قاتتىق ئىجتىمائىي ئىش تەقسىماتى بويىچە ئۇچ تەبىقىدىن تەشكىل تاپىدۇ: بىرىنچىسى ھاكىمىيەت بېشىدىكى تەبىقە، يەنى ئەقىل-ئىدراك ۋە بىلىمگە باي پەيلاسوپلار، ئۇلار خەلقنى تەربىيىلەش ۋە دۆلەتنى ئىدارە قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ؛ ئىككىنچىسى قوغدىغۇچىلار تەبىقىسى، يەنى ياساۋۇللار، ئۇلار دۆلەتنى قوغداش ۋە جەڭ قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ؛ ئۈچىنچىسى ئوزۇقلۇق يەتكۈزۈپ بەرگۈچىلەر تەبىقىسى، يەنى دېھقانلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە سودىگەر قاتارلىق ئەركىن خەلقلەر، ئۇلار ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلارنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇشى شەرت، ئۇلار تۇرمۇش ۋاسىتىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەسئۇل بولىدۇ. قۇللارغا كەلسەك، ئۇلار گەپ قىلالايدىغان قورال دەپلا قارىلىدۇ، ئۇلارغا جىسمانىي ئەمگەكلەرگە سېلىنىدۇ. قۇللارنىڭ ئەمگىكىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئاساس قىلىنغان بۇ دۆلەتتە، پەيلاسوپلار ۋە ياساۋۇللار تەبىقىسىنىڭ خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە شەخسىي ئائىلىلىرى بىكار قىلىنىپ، مۈلۈكنى ئومۇمنىڭ قىلىش، خوتۇنىنى ئومۇمنىڭ قىلىش، بالىنى ئومۇمنىڭ قىلىش يولغا قويۇلىدۇ، مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەرنى يوقىتىپ، قۇللۇق تۈزۈمىنى قوغدىماقچى بولىدۇ. قۇلدارلار سىنىپىنىڭ بۇنداق «مۈلۈكنى ئومۇمنىڭ قىلىش» دېگەن نېمىسى تامامەن ئىستېمال خاراكتېرلىك، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېزىش خاراكتېرلىك بولۇپ، ئارقىغا چېكىنگەنلىك ۋە ئەكسىيەتچىلىكتۇر، ئۇنىڭ پرولېتارىيات-نىڭ ئىلمىي كۆمۈنىزمى بىلەن قىياسىمۇ ئورتاقلىقى يوق. پلاتوننىڭ «غايىۋى دۆلەت»ى قۇلدار ئاقسۆڭەكلەر ئۈچۈن كۆڭۈلدىكىدەك جەننەت، قۇللار ۋە كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئۈچۈن دوزاختۇر.

قۇللۇق تۈزۈم ناتۇرال ئىگىلىكنىڭ قوغدىغۇچىسى سۈپىتىدە، پلاتون يېزا ئىگىلىكى «غايىۋى دۆلەت»نىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىي بولۇشى كېرەك دەپ تەكىتلىگەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ تاۋار ئىگىلىكىدىكى بەزى ئەھۋاللارنىمۇ تەكشۈرگەن؛ سودىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى مۇئەييەنلەشتۈرگەن، لېكىن يەنە سودىنى كەمسىتكەن. جازانسىخورلۇقنىڭ قۇللۇق تۈزۈم ناتۇرال ئىگىلىكىگە بولغان بۇزغۇنچىلىق ۋە پارچىلاش رولى چوڭ سودىنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ چوڭ بولغاچقا، ئۇ جازانسىخورلۇقنا بەكمۇ قارشى تۇرۇپ، پۇل قەرز بېرىش ۋە رەنىگە قويۇش-ئۆسۈمىگە قەرز بېرىشنى مەنئى

باشقا نەرسە ئەمەسلىكىنى؛ كاردۇات بىلەن ئۆزئارا سۆيۈشكەندە ئۇخشاشلىققا ئىگە بولۇشى لازىملىقىنى، ئۇخشاشلىق بولمىسا ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشقا بولمايدىغانلىقىنى، ھەممىگە بايلىق، چەكلىمىلىك بولمىسا ئۆزئارا ئۇخشاشلىق بولمايدىغانلىقىنى كۆرگەن، «ئارىستوتېل تاۋارنىڭ قىممەت ئىپادىسىدىن ئوخشاشلىق مۇناسىۋىتىنى تاپتى، ئۇنىڭ تالانت نۇرى دەل مۇشۇ يەردە چاقنايدۇ.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 75 ـ بەت) ۋەھالەنكى، ئۇ قۇلدارلار سىنىپىنىڭ مۇتەپپەككۇرى بولغانلىقى، «ئۇ ياشىغان جەمئىيەتنىڭ تارىخىي چەكلىمىسى تۆپەيلىدىن، ئۇ بۇنداق ئوخشاشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ «ئەھمىيىتى» تە نېمە ئىكەنلىكىنى تاپالمايتتى» (يۇقىرىدىكى كىتاب)، تاۋار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاش نەرسە ـ ئىنسانلارنىڭ ئەمگىكىنى تاپالمايتتى ۋە تاپالمىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئارىستوتېل قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تاۋار ئىگىلىكى تۇغرىسىدىكى قاراشلىرى يېقىنقى زامان سىياسىي ئىقتىساد نەزەرىيىسىنىڭ چىقىش نۇقتىسى بولۇپ قالدى.

ئاكۇئىنا، توماس (Aquinas Saint Thomas، 1225—1274) XIII ئەسىردە ئۆتكەن ياۋروپادىكى ئاتاقلىق ئىلاھىيەتشۇناس، مەدرىس پەيلاسوپ. ئۇ ئىتالىيەدە گرافى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. دەسلەپكى يىللاردا ئىتالىيەدىكى مانت كېيشنوس (Monte Cassinos) دەرۋىشخانىسىدا ۋە ناپلېس داشۋەدە ئوقۇغان ھەمدە دومىنىكېن (Dominican erder) راھىبلار گۇرۇھىغا قاتناشقان؛ كېيىن كېيۇلىن ۋە پارىژغا بارغان، ئەينى ۋاقىتتىكى ئاتاقلىق ئىلاھىيەتشۇناس ئالبېرتۇماگنۇ (Albertus Magnus، 1193? — 1280) نىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىلاھىيەتنى مەخسۇس قىلغان. 1252 ـ يىلدىن باشلاپ پارىژ قاتارلىق جايلاردا لېكسىيە ئوقۇغان؛ 1259 ـ يىلى رىم ۋاتىكانىنىڭ ئىلاھىيەت مەسلىھەتچىسى ۋە ۋەز ئېيتقۇچىسى بولۇپ، بىر مەھەل داڭقى چىقىرىپ، چېركاۋ تەرىپىدىن «ئىلاھىيەت پىرى» دەپ كۆككە كۆتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بەك كۆپ، ھەممىدىن داڭلىقى ئوتتۇرا ئەسىر ئىلاھىيەتنى مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن «ئىلاھىيەت قامۇسى» («Summa Theologica»، 1266 — 1273-يىللار نەشرى قىلىنغان) بولۇپ، بۇ كىتابنىڭ پەرقىمىدا سودىسىدىكى ئالدامچىلىق ۋە جازانىسىخورلۇق قىلىپ ئۆسۈم ئېلىش قىلمىشىلىرى ئىلاھىيەت، ئېتىكا ۋە قانۇن نۇقتىسىدىن شەرھىلەنگەن.

ئاكۇئىنا «تەبىئىي قانۇن» ئىدىيىسىدىن پايدىلىنىپ، فېئودال تەبىقە تۈزۈمىنى ئاقلىغان. ئۇ خۇدانىڭ ئىرادىسى «مەڭگۈلۈك»، «تەبىئىي» بولىدۇ، كىشىلەرنىڭ مەرتىۋىلىك ۋە مەرتىۋىسىز دەپ ئايرىلىشى، «ئېسىلزادە» لەرنىڭ «پەسىلەر»نى باشقۇرۇشى خۇدانىڭ ئىرادىسى، شۇڭا فېئودالىلارنىڭ يانچىلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشىمۇ «مەڭگۈلۈك»، «تەبىئىي» بولىدۇ دەپ قارىغان. ئۇ ئومۇمىي مۇلۇكچىلىككە قارشى تۇرۇپ، خۇسۇسىي مۇلۇكنى قوغداپ، كىشىلەر كۆپچىلىكىگە تەئەللۇق بولىدىغان نەرسىنى قولغا كەلتۈرۈشكە قارىغاندا ئۆزىگە تەئەللۇق بولىدىغان نەرسىنى قولغا كەلتۈرۈشكە بەكرەك كۆڭۈل بۆلىدۇ؛ ئەگەر كىشىلەرنىڭ ئۆز ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈشىگە يول قويۇلسا، ئىنسانلارنىڭ ئىشلىرى تېخىمۇ تەرتىپلىك باشقۇرۇلىدۇ دەپ قارايدۇ، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى ئىنسانلار

تۇرمۇشىدىكى زۆرۈر تۈزۈم دەپ ئىسپاتلىماقچى بولغان.

ئاكۇئىنا يەنە ساتقۇچىنىڭ ئۆز مېلىنى سېتىپ تاپقان پۈلى ئۆزىنىڭ ئىجتىھائىي تەبىقە ئورنىغا ماس كەلسە، بۇ «ئادىل باھا» بولىدۇ دەپ قارىغان. ئۇنىڭ باھا مەسىلىسىدە قوللانغان بۇنداق كېلىشتۇرمىچىلىك، مۇرەسسەچىلىك پوزىتىسىيىسى دەسلەپكى مەزگىلدە «چېركاۋ ئاتىسى» نىڭ قەرزدىن ئۆسۈم ئېلىش ۋە سودىدا پايدا ئېلىش جىنايەت دېگەن نۇقتىنەزەرگە بولغان مۇئامىلىسىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ، ئەرزان ئېلىپ قىممەت سېتىپ ئېرىشكەن كىشىنى ئائىلە تۇرمۇشىنى قامداش، كەمبەغەللەرگە ياردەم قىلىش قاتارلىق زۆرۈر ۋە ھەقانىي تەرەپلەرگە ئىشلىتىلگەن بولسا، ئۇنى ئەيىبلەش ھاجەتسىز، ئېلىپ سېتىش جەريانىدا بۇيۇمنى ياخشىلىغانلىق، ياكى ۋاقىت ۋە ئورۇننىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن باھاغا تەسىر يەتكەنلىك ياكى بۇيۇمنى يۆتكەپ تۇرۇشتا خىيىم - خەتەرگە قارىماسلىق قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن ئېرىشىلگەن كىرىمنى ئەيىبلەنمەيدۇ، لېكىن ئېرىشىلگەن پايدا سوممىسى سودىگەرنىڭ تەبىقە ئورنىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىغىلا ماس كېلىشى كېرەك دەپ قارىغان. ئۇ، قەرزدىن ئۆسۈم ئېلىشتا تۆۋەندىكى ئوخشاش بولمىغان ئەھۋاللارنى پەرقلەندۈرۈش كېرەك: ھاراق، بۇغداي قاتارلىق ئىشلىتىلىدىغان چاغدىلا ئىستېمال قىلىۋېتىلىدىغان، ئۆزىگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن ئايرىلالمايدىغانلىكى بۇيۇملار قەرز بېرىلگەندە بۇلاردىن ئۆسۈم ئېلىنماسلىقى كېرەك؛ ئۆي، يەر قاتارلىق بەزى بۇيۇملار ئىشلىتىلىدىغان چاغدا ئۆزىگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن ئايرىلمىدۇ، بۇلارنى قەرز بەرگەندە ئۆسۈم ئېلىشقا بولىدۇ، پۇل كېيىنكى تۇردىكى بۇيۇمغا كىرىدۇ دەپ ھېسابلىغان. ئۇ قەرزگە بېرىلگەن پۇلدىن ئۆسۈم ئېلىشنى ۋاقىتقا بولغان تۆلەم دەپ قارىشقا قارشى تۇرۇپ، ۋاقىتنى خۇدا «كۆپچىلىككە ئادىللىق بىلەن ئىنئام قىلغان» دەپ قارىغان، لېكىن يەنە پۇل قەرز بەرگەندە زىيانغا ئۇچرايدىغان بولسا ۋە دەسمايىنى يۇقىتىپ قويۇش خەۋپىگە ئۇچرايدىغان بولسا، ئۆسۈم ئېلىشقا يول قويۇش كېرەك دەپ ھېسابلىغان.

ئاكۇئىنانىڭ تەلىماتى ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ بەكمۇ قەدىرلىشىگە ئېرىشتى، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن تېخىمۇ شۆنداق بولدى. XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا پاپا لېئو XIII (LeoXIII) ئۇمۇمىي يارلىق چىقىرىپ، ئۇنىڭ تەلىماتىنى كاتولىك دىنىي جەمئىيىتىنىڭ «بىردىنبىر ھەقىقىي» پەلسەپىسى، تەۋرەنمەس «نورمىز» دەپ ئېتىراپ قىلدى. بۇرژۇئازىيە بۇ تەلىماتتىن پايدىلىنىپ كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاقلىدى.

ئادىل باھا، مەدرىس پەلسەپىسى دېگەن مادداغا قارالسۇن.

ئادىل باھا Justum pretium، Just price) ئوتتۇرا ئەسىر دىنىي قانۇنشۇناسلىرى (Canonists) نىڭ قىممەت ھەققىدىكى بىرخىل چۈشەنچىسى. ئادىل باھا دېگەن ئۇقۇمنى دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ئاتاقلىق خرىستىئان دىنى مۇتەپەككۇرى ئاۋگۇستىن (Saint Augustine، 354 — 430) ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ ساتقۇچى ئۆزى ساتمىدىغان قېرىنداشلىق قىممىتىنى بىلمەيدۇ، لېكىن سېتىۋالغۇچى ئۇنىڭغا «ئادىل باھا» قويىدۇ دېگەن. لېكىن ئوتتۇرا ئەسىر دىنىي قانۇنشۇناسى ماگنۇ (Albertus Magnus)،

بولۇپمۇ ئاكۇئىناغا كەلگەندىلا ئادىل باھا تەپسىلىي شەرھىلەندى.

دىنىي قانۇنشۇناسلار دىنىي ئەخلاق ئىدىيىسىنى ئاساس قىلىپ، ئەرزان سېتىۋېلىپ قىممەت سېتىشقا قارشى تۇرۇپ، ساتقۇچى ۋە سېتىۋالغۇچىدىن ئىبارەت ھەر ئىككى تەرەپنىڭ زىيان تارتماسلىقى كېرەكلىكىنى، قويۇلدىغان باھانىڭ «ئادىل» بولۇشى لازىملىقىنى، ئۇنىڭ ئاساسى تەڭ مىقدارداكى ئەمگەك بىلەن ئېنىق تەشەببۇس قىلغان. ماگنۇ ئاربستوتېلنىڭ تەلىماتىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ ھەمدە ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەجرىبە پاكىتلىرىغا ئاساسلىنىپ، بۇيۇمنى ئىشلەپچىقىرىشتا سەرپ قىلىنغان «ئەمگەك ۋە خىراجەتنىڭ سانى» غا تەڭ بولغان باھا «ئادىل باھا» بولىدۇ، تۈرلۈك كەسىپلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى «ئادىل باھا» نى ئاساس قىلغان بولىدۇ دەپ كۆرسەتكەن. ئۇ قىممەت بىلەن ئەمگەك سەرپىياتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى خىرە كۆرگەنىيۇ، لېكىن ئۇنىڭغا دىنىي ئەخلاق تۇنىنى يېپىپ قويغان. ئاكۇئىنا بىر تەرەپتىن ئۇستازى ماگنۇنىڭ قاراشلىرىنى قوبۇل قىلغان؛ يەنە بىر تەرەپتىن فېئودالىلار ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇشتىن تاشقىرى، ئارتۇقچە كىرىمنى قوبۇل قىلتۇرۇشىكە ھەرقىلىق ئىسكەنجىلىكنى ئاقلاش ئۈچۈن، باھا بىلەن تەبىقە تۇرمۇشىنى بىر لەشتۈرۈپ، ساتقۇچىنى «ئۇنىڭ تەبىقە ئورنىغا تەڭ كېلىدىغان تۇرمۇش شارائىتىغا» ئىگە قىلالايدىغان باھالا «ئادىل باھا» بولىدۇ دەپ قارىغان. ئۇ يەنە بۇيۇمنىڭ باھاسى ئۇنىڭ كىشىلەرگە يەتكۈزىدىغان پايدىسىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە، ئۇنىڭ ئەسقېتىش دەرىجىسى (ئۇنۇمى) نىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكىگە باغلىق، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرنىڭ بۇيۇم ئۈستىدىكى «مەلۇم باھاسى»غا باغلىق دەپ ھېسابلىغان. ئۇ: «ئادىل باھا يالغۇز سېتىلغان بۇيۇمغا ئاساسەن بەلگىلەنمەستىن، بەلكى بۇيۇمنىڭ سېتىلىشى تۈپەيلىدىن ساتقۇچىغا كەلگەن زىيانغا ئاساسەن بەلگىلىنىدۇ» دېگەن. بىراۋ مەلۇم بۇيۇمغا جىددىي ئېھتىياجلىق بولغاندا، بۇ بۇيۇمنى سېتىۋالسا پايدىغا ئېرىشىدۇ، لېكىن باشقا بىراۋ بۇ بۇيۇمنى سېتىۋەتسە زىيان تارتىدۇ، شۇڭا ساتقۇچى بۇ بۇيۇمنىڭ باھاسىنى ئۇنىڭ قىممەتلىدىن يۇقىرىراق قىلىپ سېتىشى كېرەك، بۇنداق قىلغانلىق «ئادىل باھا» غا خىلاپلىق قىلغانلىق ھېسابلانمايدۇ. بۇ، باھانى سۇبېيېكتىپ ئامىللار بىلەن چۈشەندۈرۈشتۇر، ماھىيەتتە، ئاتالمىش «ئادىل باھا» نى ئىنكار قىلىشتۇر.

ئاكۇئىنا دېگەن مادىدىغا قارالۇن.

مەدرىس پەلسەپىسى (Scholasticism) ئوتتۇرا ئەسىردە غەربىي ياۋروپا دىنىي جەمئىيەت مەدرىسلىرىدە سۆزلەنگەن خرىستىئان دىنىي پەلسەپىسى. XI ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن كېيىنكى بىرنەچچە ئەسىردە، رىم ۋاتىكانىي ئۆزىنىڭ دىن ۋە ئۇمۇمىي ئىشلارغا بولغان چەكسىز ھوقۇقىنى تىكلىدى. دىنىي جەمئىيەت راھىبلىرى بارلىق مەكتەپ ماتارىپىنى تىزگىنلەپ، پۈتكۈل ئىدىيە، ئىلمىي ساھەنى مونوپول قىلۋالدى. مەدرىس پەلسەپىسى ئەينى ۋاقىتتا پەلسەپە، ئەخلاق، ئېتىكا، سىياسىي، ئىقتىساد قاتارلىق بارلىق بىلىملەرنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالغان بىردىنبىر ئىدىيۋى سىستېما بولۇپ قالدى، ئۇ قويۇق ئىلاھىيەت تۈسىنى ئالغانىدى. مەدرىس پەلسەپىسى «ئىنجىل» ۋە دىنىي ئەقىدىلەرنى بىلىمنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ۋە ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى دەپ

قارايدۇ. ئۇ خىلىمۇخىل «ماقۇل كۆرىدىغان ۋە قارشى تۇرىدىغان» (Pros and cons) پىكىرلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ قوللىنىدىغان ئۇسۇلى نوقۇل شەكىلۋازلىقتىن ئىبارەت. ئۇ قەدىمكى يۇنان - رىم پەيلاسوپلىرىنىڭ تەلىماتىنى، بولۇپمۇ ئارىستوتېلنىڭ تەلىماتىنى دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئىلاھىيەتنىڭ مۇددىئاسى بويىچە يۇرمىلىغاندىن كېيىن، «نوپوزلۇق» نەزەرىيىسۇى ئاساس قىلىۋېلىپ، بۇ «نوپوزلۇق» نەزەرىيىسۇى ئاساسىدا، ئۇرغۇنلىغان «ئىنجىل» نەقىللىرى ۋە «ئۇچ باسقۇچلۇق يەكۈن چىقىرىش ئۇسۇلى» دىن پايدىلىنىپ، چۈۋالچاق دەلىللەش ۋە بەس - مۇنازىرە ئېلىپ بارىدى. بۇ ئۇقۇم ئويۇنى قىلغانلىق، مەزمۇنى يوق قۇرۇق گەپ ساتقانلىق ھەتتا بىمەنىلىكتۇر. ئاكۇئىنانىڭ «ئىلاھىيەت قامۇسى» دېگەن كىتابى مانا شۇنىڭ ئەڭرىشكىسى، ئۇنىڭدا نەچچە يۈزلىگەن مەسىلىدىن قاتار تىزىلغان، ھەربىر مەسىلە بىرمۇنچە ماددىلارغا ئايرىلغان، ھەربىر ماددا يەنە بىرنەچچە نۇقتىغا ئايرىلغان، ئاندىن ماددىمۇ ماددا، نۇقتىمۇ نۇقتا دەلىللەنگەن. ئەينى ۋاقىتتا فېئودالىار شۇنىڭدەك دىنىي جەمئىيەت ۋە راھىبلار ئۈستۈنلۈكنى ھالدا سودىگەرلىك ۋە جازانىخورلۇق قىلغان، مەدرىس پەيلاسوپلىرى بارلىق ئاماللار بىلەن، بۇ قىلمىشلارنى دەسلەپكى مەزگىللەردىكى خرىستىئان دىنىي چېركاۋ ئاتىسىنىڭ تەلىمى (سودىگەرلىك، جازانىخورلۇق قىلىشنى جىنايەت دەپ قاراش) بىلەن كېلىشتۇرۇش، مۇزەسسەلەشتۇرۇشكە ئورۇنۇپ، بەزى ئەھۋاللاردا سودا قىلىپ پايدا ئېلىش، قەرز بېرىپ ئۆسۈم ئېلىش يول قويغىلى بولمايدىغان ئىش ئەمەس دەپ قارىغان. ئاكۇئىنانىڭ كىتابىدىكى 77 - تېما — «سودا - سېتىقتىكى ئالدامچىلىق قىلمىشلىرى توغرىسىدا» دا ئالدى بىلەن تۆت نۇقتىغا بۆلۈنگەن: (1) بىراۋنىڭ بىرەر بۇيۇمنى ساتقان باھاسىنىڭ شۇ بۇيۇمنىڭ قىممىتىدىن ئېشىپ كېتىشى قانۇنلۇقمۇ - ئەمەسمۇ؛ (2) ناچار بۇيۇمنى سېتىش سودا - سېتىقنى قانۇنسىز قىلىپ قويامدۇ - يوق؛ (3) ساتقۇچى ئۆزى ساتقىنىغا بۇيۇمنىڭ نۇقسانلىرىنى ئېيتىشى كېرەكمۇ - يوق؛ (4) بۇيۇمنىڭ سېتىلىش باھاسى ئۇنىڭغا كەتكەن چىقىمدىن ئېشىپ كەتسە قانۇنلۇق بولامدۇ - يوق. ئارقىدىن ماددا ۋە نۇقتىلار بويىچە قارشى تۇرۇش ۋە ماقۇللاش پىكىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، كىلاسسىكلاردىن نەقىل كەلتۈرۈلۈپ، چۈۋالچاقلاشتۇرۇپ دەلىللىگەن. مەسىلەن، ئۇلار بىرەر بۇيۇم ئۆزىنىڭ قىممىتىدىن يۇقىرى باھادا سېتىلسا، مۇشۇ ئىشنىڭ ئۆزى ئادىلسىزلىق، قانۇنسىزلىق بولىدۇ. لېكىن بۇ بۇيۇمنىڭ سېتىلىشى بىلەن سېتىۋالغۇچى پايدا ئېلىپ، ساتقۇچى زىيان تارتىدىغان بولسا، بۇيۇمنى قىممەتتىرەك سېتىش ئادىلسىزلىق، قانۇنسىزلىق بولماستىن، بەلكى ئادىل، قانۇنىي بولىدۇ دەيدۇ. 78 - تېما «پۇل قەرز بېرىشتىكى جازانىخورلۇق قىلىپ شىلۇۋېلىش جىنايىتى» دىمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش شەكىل قوللىنىلىپ دەلىللەنگەن.

مەدرىس پەلسەپىسى تەرغىپ قىلغان بارلىق نەرسە ئەمەلىي تۇرمۇشقا زىت كېلىدۇ. دىنىي ئەقىدىلەر كىشىلەردىن مېھرىبان، مۇلايىم، راستچىل بولۇشنى، نەپسىنى يەڭگۈشنى، ئاچكۆز بولماسلىقنى تەلەپ قىلىدۇ، لېكىن دىنىي جەمئىيەت راھىبلىرى دېھقانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەرنى ۋەھشىيلەرچە باستۇرۇپ، رەھىمسىز تۈردە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدۇ ھەمدە ئاغزىغا كەلگەننى جۆيلۈيدۇ، ئاچكۆزلۈك

قىلىپ تويمايدۇ، راھەت-پاراغەت ئىچىدە چىرىك - چۈشكۈن تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. دىنىي ئەقىدىلەر قەرز بېرىپ ئۆسۈم ئېلىش ۋە كاتتا سودىدا پايدا ئېلىشنى سۆكىدۇ، لېكىن دىنىي جەمئىيەت راھىبلىرى ھەرقانداق ۋاستىلەرنى قوللىنىشتىن يانماي جەننەتكە باربىچە پۇل بايلىقىنى توپلايدۇ. مەدرىس پەلسەپىسى يېڭى شەيئىلەرگە دۇشمەنلىك قىلىپ، ئەركىن پىكىرلەرنىڭ راۋاجلىنىشىنى بوغۇپ، جەمئىيەتنىڭ ئالغا بېسىشىغا ئېغىر دەرىجىدە توسقۇنلۇق قىلدى. ئۇ XIII ئەسىردە يۇقىرى پەللىگە يەتكەندى. كېيىن كاپىتالىستىك ئىگىلىك مۇناسىۋىتىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا ئەگىشىپ ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى پەيدىنپەي يوقاتتى.

ئاكونا، ئادىل باھا دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

سودا هېرىسلىقى (Mercantilism) بۇ، ياۋروپادا كاپىتالىزمنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىش دەۋرىدىكى سودا بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بىر خىل ئىقتىساد تەلىماتى ۋە سىياسەت سىستېمىسى. ئۇ XVI—XVII ئەسىرلەردە تارقالغان بولۇپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئۈستىدىكى ئاساسلىق دەسلەپكى نەزەرىيىۋى تەكشۈرمىسى، فېئودالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە سودا بۇرژۇئازىيىسى ۋە فېئودال مۇستەبىت دۆلەتلەرنىڭ ئالتۇن - كۈمۈش پۇلنى ئەسەبىيلەرچە قوغلىشىش تەلىپىنىڭ نەزەرىيە ۋە سىياسەت جەھەتتىكى ئىنكاسى. سودا هېرىسلىقىنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرىنى مۇنۇلار: ئالتۇن - كۈمۈشلا بىر دۆلەتنىڭ ھەقىقىي بايلىقى ھېسابلىنىدۇ؛ ئالتۇن - كۈمۈش كانلىرىنى ئېچىشتىن تاشقىرى، تاشقى سودىلا بايلىقنىڭ ھەقىقىي مەنبەسى بولالايدۇ، پايدا پەقەت ئوبوروت جەريانىدا «ئەرزان سېتىۋېلىپ قىممەت سېتىش» بىلەن كېلىدۇ، ئىچكى سودىدا سېتىۋېلىش ۋە سېتىشتىن كېلىدىغان پايدا - زىيان بىر - بىرىنى خالاس قىلىۋەتكەچكە، بايلىق ئانچە ئاشمايدۇ؛ تاشقى سودىنىڭ پىرىنسىپى بولسا «ئاز سېتىۋېلىپ كۆپ سېتىش»، چەتكە چىقىرىلغان مالنىڭ ئومۇمىي قىممىتى چەتتىن كىرگۈزۈلگەن مالنىڭ ئومۇمىي قىممىتىدىن ئېشىپ كەتكەندىلا ئالتۇن - كۈمۈشنى ئىمپورت قىلغىلى بولىدۇ؛ چەتكە چىقىرىلغان مال ئومۇمىي قىممىتىنىڭ چەتتىن كىرگۈزۈلگەن مال ئومۇمىي قىممىتىدىن ئېشىپ كېتىشىگە ۋە ئالتۇن - كۈمۈشنى ئىمپورت قىلىشقا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن دۆلەت ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا ئارىلىشىپ، تاشقى سودىنى راۋاجلاندۇرۇشى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنى تەقىدىرلىشى ۋە ئۇنىڭغا نازارەت قىلىشى لازىم. سودا هېرىسلىقى ئەنگلىيە، فرانسىيە، ئىتالىيە، ئىسپانىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە بىر مەھەل ئەۋج ئالغان.

دەسلەپكى مەزگىللەردىكى سودا هېرىسلىقى پۇلنىلا كۆزدە تۇتۇپ، سودىدا ئاكتىپ بالانسنى ئاشۇرۇپ، تېخىمۇ كۆپ ئالتۇن - كۈمۈشنى تېگىشىۋېلىش مەقسەتتە، ئالتۇن - كۈمۈشنى ئېكسپورت قىلىشنى قاتتىق مەنئى قىلىش، تاشقى سودىدا مۇتلەق «ئاز سېتىۋېلىپ كۆپ سېتىش» پرىنسىپىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلغان. شۇڭا ئۇ «ئالتۇن هېرىسلىقى» (Bullionism) دەپ ئاتالغان. ماركس ئۇنى «پۇل مەسلىكى» (Monetarsystem) ياكى «پۇل بالانسى نەزەرىيىسى» (Balance of bargains) دەپ ئاتىغان. بۇنىڭدىن تاشقىرى، سودا هېرىسلىقى مال باھاسىنى ئۆستۈرۈشنى تەشەببۇس

قىلىپ، قەرز بېرىشكە قارشى تۇرغان. دەسلەپكى مەزگىللەردىكى سودا هېرىسلىقىغا دائىر ۋەكىللىك خاراكتېرىغا ئىگە ئەسەرلەر «ئېلىمىزدىكى قېرىنداشلارنىڭ بەزى شىكايەتلىرى ئۈستىدە مۇلاھىزىلەر» (A Compendious or Briefe Examination of Certayne Ordinary ComPlaints of Our Commonwealth, 1581) ئاپتورنىڭ ئىسمىزاسى W.S، هازىر ئومۇمەن، ئىنگلىزلارنىڭ جون هىلىس (John Hales، ? — 1571) يازغان، ۋىليام ستاففورد (WilliamStafford، 1554—1612) نەشىر قىلىنغان (تولۇق قىلىنغان دېگەن پاراڭلارمۇ بار) دەپ قارالماقتا.

كېيىنكى مەزگىللەردىكى سودا هېرىسلىقى تاشقى سودىنى كۆزدە تۇتۇپ، تېخىمۇ كۆپ ئالتۇن ـ كۈمۈشنىڭ ئۆز دۆلىتىگە تۇشۇپ كېلىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش شەرتى ئاستىدا، ئالتۇن ـ كۈمۈشنىڭ ئېكسپورت قىلىنىشىغا يول قويۇشنى تەشەببۇس قىلغان. ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشخانا قول سانائىتى ۋە ئولاپ توشۇش سودىسىنىڭ كۈنسايىن راۋاجلىنىش ئەھۋالىغا ئۈيغۇنلىشىپ، چەتكە چىقىرىشنى كېڭەيتىش ئۈچۈن ئىشخانا قول سانائىتىگە ئەھمىيەت بەرگەن ۋە يار ـ يۆلەك بولغان، مۇستەملىكىلەرنىڭ ئولاپ توشۇش سودىسىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن پۈلنى ئېكسپورت قىلىشقا رۇخسەت قىلغان؛ مال باھاسىنى تۆۋەنلىتىش ئارقىلىق چەت ئەللەر بىلەن رىقابەتلىشىشنى تەشەببۇس قىلغان، قەرز بېرىشكە يول قويغان، لېكىن ئاخىرقى ھېسابتا، تاشقى سودىدا چەتكە چىقىرىلغان مال ئومۇمىي قىممىتىنىڭ چەتتىن كىرگۈزۈلگەن مال ئومۇمىي قىممىتىدىن ئېشىپ، ئاكتىپ بالانس قولغا كەلتۈرۈلۈپ، تېخىمۇ كۆپ ئالتۇن ـ كۈمۈشنىڭ ئۆز دۆلىتىگە ئېقىپ كىرىشى تەلەپ قىلىنغان.

شۇنىڭلاشقا ئۇ يەنە «ھەقىقىي سودا هېرىسلىقى»، «سانائەت هېرىسلىقى» ياكى «سودا بالانسى نەزەريىسى» (Balance of trade) دەپ ئاتالغان. بۇنىڭ ئاساسلىقى ۋەكىلى ئەنگلىيىلىك تومابس مۇن (Thomas Mun، 1571 — 1641) ئىدى. ئۇ يازغان «ئەنگلىيىنىڭ تاشقى سودىدىن ئىرىشكەن بايلىقى» («England's Treasure by Foreign Trade») تەخمىنەن 1630 ـ يىللىرى يېزىلغان، 1664 ـ يىلى نەشىر قىلىنغان) سودا هېرىسلىقىنىڭ ئىنچىلى هېسابلىنىدۇ. فرانسىيەدە كولبېرت (J. B. Colbert، 1619—1683) ئۇ لۇئى XIV (1715 — 1638 Louis XIV) نىڭ مالىيە ۋەزىرى بولغاندا، قەتئىي تۈردە، بىر يۈرۈش سودا هېرىسلىقى ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنى قوللانغان. ئۇ ئېكسپورت تاۋارلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان سانائەتنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن ئىلھام بەرگەن، ئىشخانا قول سانائەتچىلىرىگە قەرز پۇل تارقاتقان ۋە تۈرلۈك ئەۋزەل شارائىتلارنى يەتكۈزۈپ بەرگەن، ئۇرغۇن «پادىشاھلىق قول سانائەت ئىشخانىسى» نى قۇرغان؛ چەت ئەل ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىمپورت قىلىشنى چەكلىگەن، خام ئەشيانى ئىمپورت قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈپ، قوغدىنىش چېگرا بېجىنى يۇلغا قويغان؛ زور ئىسكادرون ۋە سودا كېمىلىرى ئەترىتىنى قۇرغان، تاشقى سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان چەت ئەل شىركەتلىرىنى قۇرغان، ۋەھاكازالار. ئەينى ۋاقىتتا فرانسىيەنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتى بولغان بۇنداق سودا هېرىسلىقى «كولبېرتىزم» دەپ ئاتالدى.

كاپىتالىنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىش دەۋرىدە سودا هېرىسلىقى پۈل كاپىتالىنىڭ

جۇ غلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. لېكىن ئۇ نەزەرىيە جەھەتتە ئوبوروت ساھەسىنىلا تەكشۈردى. XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا سانائەت كاپىتالىستىك تەرەققىياتى پەيدىنپەي سودا كاپىتالىنىڭ تەرەققىياتىدىن ئېشىپ كەتكەن چاغدا، سودا ھېرىسلىقى نەزەرىيىسى، بولۇپمۇ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىشى ۋە تاشقى سودىنى مونوپول قىلىشى تەشەببۇس قىلىنىدىغان ئىقتىسادىي سىياسەت كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ يەنمۇ تەرەققىي قىلىشىدىكى توسالغۇغا ئايلىنىپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن سودا ھېرىسلىقى سىستېمىسى بارا - بارا كۆمران بولدى.

مۇن، توماس دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

مۇن، توماس (Mun, Thomas, 1571 — 1641) ئەنگلىيەدىكى ئاخىرقى مەزگىلدىكى سودا ھېرىسلىقىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەكىلى، «سودا بالانسى نەزەرىيىسى»نىڭ تەشەببۇسكارى. ئۇ لوندوندا سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، چوڭ سودا كاپىتالىستى، ئۇ شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ مۇدىرى بولغان. 1622 - يىلى ھۆكۈمەت سودا كېڭىتىنىڭ دائىمىي ئەزاسى بولغان. ئەينى ۋاقىتتا ئەنگلىيىنىڭ كاپىتالىستىك سودا - سانائىتى، بۇلۇپمۇ مۇستەملىكە ئۈلاپ تۇشۇش سودىسى ناھايىتى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى، دەسلەپكى مەزگىلدىكى سودا ھېرىسلىقى نەزەرىيىسى ۋە سىياسىتى كاپىتالىزمنىڭ يەنمۇ تەرەققىي قىلىشى ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشالمايى قالدى. لېكىن يەنىلا بەزىلەر ۋاقىتى ئۆتۈپ كەتكەن بۇنداق نەزەرىيە ۋە سىياسەتنى ئاقلاپ، شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ ئۈلاپ تۇشۇش سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىش مەقسىتىدە سىرتقا كۆپلەپ پۇل چىقىرىش ئۇسۇلىغا ھۇجۇم قىلدى. توماس مۇن بۇنداق ھۇجۇمغا رەددىيە بېرىپ، شەرقىي ھىندىستان شىركىتى سودىسىنىڭ ئەنگلىيىنىڭ بايلىقىنى كۆپەيتىدىغان مۇھىم مەنبە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، 1621 - يىلى «ئەنگلىيە بىلەن شەرقىي ھىندىستان شىركىتىنىڭ سودىسى» (A Discourse of Trade from England unto the East Indies) دېگەن كىتابىنى ئېلان قىلدى. 1630 - يىلى يەنە ئۇنى ئۆزگەرتىپ «ئەنگلىيىنىڭ تاشقى سودىدىن ئېرىشكەن بايلىقى ياكى تاشقى سودا بالانسىمىز بايلىقىمىزنىڭ ئۈلچىمى» (England's Treasure by Foreign Trade, or, The Balance of Our Foreign Trade is the Rule of Our Treasure, 1664 - يىلى نەشىر قىلىنغان) دېگەن كىتاب قىلىپ يېزىپ چىقتى. بۇ كىتاب سودا ھېرىسلىقىغا دائىر دەۋر بۆلگۈچ ئەسەر دەپ تەرىپلىنىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى قانۇن تۈزۈشكە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتتى.

توماس مۇن دەسلەپكى مەزگىللەردىكى سودا ھېرىسلىقى تەرەپدارلىرىنىڭ پۇلنى چەتكە چىقىرىشنى مەنئى قىلىش پىرىنسىپىغا قارشى تۇرۇپ، پۇلنى چەتكە چىقىرىشنى مەنئى قىلىش پەرمانىنى بىكار قىلىپ، ئۈلاپ توشۇش سودىسىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن پۇلنى سىرتقا چىقىرىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، تاشقى سودا جەمئىيەت بايلىقىنى كۆپەيتىشنىڭ ۋاستىسى، ئېكسپورتنى ئىمپورتتىن كۆپەيتىش تاشقى سودىدا ئەھمىيەت قىلىش زۆرۈر بولغان پىرىنسىپ؛ ئەمما «ئاز سېتىۋېلىپ كۆپ سېتىش» دېگەن

پرىنسىپىنى مەلۇم بىر قىسقا مەزگىل، ھەربىر دۆلەت بىلەن قىلغان سودا يېكى ھەربىر سودا جەھەتتىن چۈشىنىۋالماي، بەلكى مەسىلىگە پۈتۈن يىللىق سودىنىڭ ئاخىرقى ئومۇمىي نەتىجىسىدىن قارىشىمىز كېرەك، دەپ ھېسابلىدى. ئۇ پۇلنى چەتكە چىقىرىش ئارقىلىق سودىنى راۋاجلاندۇرۇشنى دېھقانلارنىڭ ئۇرۇق چاچقىنىغا ئوخشىتىپ، يىل ئاخىرىدا ھېسابنى بوغقانىدا، ئېكسپورت ئىمپورتتىن كۆپ بولۇپ، سودىدا ئاكتىپ بالانس كۆرۈلسىلا، پۇل ئۆزۈلمەي ئۆز دۆلىتىمىزگە ئېقىپ كىرىدۇ دەپ تەكىتلىدى. ئۇ، پۇلنى ساقلاپ قويۇش بىلەن كۆپەيتكىلى بولمايدىغانلىقىنى، پۇلنى پايدا ئۈندۈرۈۋالغىلى بولىدىغان ئوبوروتقا سېلىپ، سودىدا ئاكتىپ بالانسقا ئېرىشكەندىلا، تېخىمۇ كۆپ پۇل ئۈندۈرۈۋالغىلى بولىدىغانلىقىنى كۆردى. ئۇ: «پۇل سودىنى پەيدا قىلىدۇ، سودا پۇلنى كۆپەيتىدۇ» («ئەنگلىيەنىڭ تاشقى سودىدىن ئېرىشكەن بايلىقى») دەپ كۆرسەتتى. ئۇنىڭ بۇنداق ئاخىرقى سودا ئاكتىپ بالانسى كۆزدە تۇتۇلغان نۇقتىنەزەرى «سودا بالانسىنى نەزەرىيسى» دەپ ئاتالدى.

چەتكە چىقىرىشنى چەتتىن كىرگۈزۈشتىن ئاشۇرۇپ سودا ئاكتىپ بالانسىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئۇ: ئۆز دۆلىتى ئىشخانا قول سانائىتى، يەنزا ئىگىلىكى ۋە بېلىقچىلىقىنى راۋاجلاندۇرۇش، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىقتىساد قىلىشنى تەشەببۇس قىلىش، بۇ ئارقىلىق ئېكسپورتنى ئاشۇرۇش ۋە ئىمپورتنى ئازايتىش؛ پۇلنى چەتكە چىقىرىپ ئۇلاپ توشۇش سودىسىنى بولۇپمۇ مۇستەملىكىلەر سودىسىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئەنگلىيەنى چەت ئەللەرگە مال چىقىرىدىغان ئامبار ۋە ئۇلاپ توشۇش ئىستانسىسىغا ئايلاندۇرۇش؛ سۇ ترانسپورتىنى راۋاجلاندۇرۇپ، توشۇش ھەققى، ئاسراش ھەققى ۋە رايونلار ئارا باھا پەرقى بويىچە كۆپلەپ پۇل تېپىش؛ مالنىڭ بازىرى ۋە سېتىلىش مىقدارىغا تەسىر يەتكۈزمەسلىك ئۈچۈن، باھانى خالىغانچە ئۆستۈرۈشكە قارشى تۇرۇش؛ ئۆز دۆلىتىنىڭ سانائىتى ۋە ئېكسپورت سودىسىنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق بولغان قوغدىنىش چېگرا بېجىنى يولغا قويۇش؛ تاشقى سودا رىقابىتىگە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، نوپۇسى كۆپەيگەنلەرنى مۇكاپاتلاپ، ئەمگەك كۈچى يېتەرلىك، ئىش ھەققى تۆۋەن بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش دېگەنلەرنى تەشەببۇس قىلدى. توماس مۇنىنىڭ بۇ تەشەببۇسلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەنگلىيە چوڭ سودا بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتىنى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ كاپىتالىنىڭ ئېپتىدائىي جۇغلىنىش ئاخىرقى دەۋرىدە مۇستەملىكە سودىسىنى كېڭەيتىشتىكى كۈچلۈك تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈردى.

گرېشام قانۇنى (Gresham's Law) بۇ ئادەتتە «ناچار پۇلنىڭ سۈپەتلىك پۇلنى قوغلاپ چىقىرىش قانۇنى» دېيىلىدۇ. ئەمەلىي قىممىتى ئوخشاش بولمىغان مېتال پۇل ئوخشاش تۆلەم ئىقتىدارىغا ئىگە بولغاندا، ئەمەلىي قىممىتى يۇقىرىراق بولغان سۈپەتلىك پۇل ساقلاپ قويۇلۇپ، ئېرىتىۋېتىلىپ يېكى چەتكە چىقىرىلىپ بارا - بارا ئوبوروتتىن قېيقالىدۇ؛ ئەمەلىي قىممىتى تۆۋەنرەك بولغان ناچار پۇل بازارغا تولۇپ، ئاساسلىق ئوبوروت ۋاستىسى بولىدۇ. بۇ قائىدىنى ھەممىدىن بۇرۇن ئەنگلىيەلىك توماس گرېشام (Thomas Gresham، 1519—1579)ئېنىق شەرھىلىگەن. ئۇ چوڭ سودىگەر، بانكا ئىگىسى ۋە مالىيەشۇناس بولۇپ، كېيىن ئاقسۆڭەك

قىلىنغان. 1543 - يىلى خاڭدەن - تاۋار - يېڭ توقۇلمىلار شىركىتى (Mercer's Company) نىڭ مۇدىرى بولغان، 1551 - يىلى ئەنگلىيە خان جەمەتىنىڭ مالىيە مەسلىھەتچىسى ۋە ئەنتۋېرپ (Antwerp) تىكى پۇل مۇئامىلىسى ۋەكالەتچىسى بولغان. 1559 - يىلى ئايال پادىشاھ ئېلىزابېس 1 (Elisabeth I، 1533 — 1603)، غا مەكتۇپ سۇنۇپ، ساپلىقى يېتەرلىك بولمىغان قۇيما پۇللارنى يىغىۋېلىپ قايتىدىن قۇيۇش ئارقىلىق سۈپەتلىك پۇلنىڭ سىرتقا ئېقىشىنى توسۇشنى تەكلىپ قىلغان، مەكتۇپتا «ناچار پۇل سۈپەتلىك پۇلنى قوغلاپ چىقىرىش» دېگەن سۆزلەر ئىنتايىن ئىشلىتىلگەن، كېيىن بۇ «گرېشام قانۇنى» دەپ ئاتالغان. بۇ ئىبارىنى ئەڭ دەسلەپ ئىشلەتكەن كىشى ئەنگلىيىلىك بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى ھېنرى ماكلېئود (H. Macleod، 1821 — 1902)، بۇ ئىبارە ئۇنىڭ 1858 - يىلى نەشر قىلىنغان «سىياسىي ئىقتىسادقا دائىر ئومۇمىي مەلۇمات» («Elements of Politcal Economy») دېگەن ئەسىرىدە كۆرۈلىدۇ. كېيىن باشقا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى تەرىپىدىن داۋاملىق قوللىنىلدى.

پۇل - مېتال نەزەرىيسى (Metallism) پۇل نامى نەزەرىيسى بىلەن قارىمۇ قارشى بولغان بىر خىل بۇرژۇئا پۇل نەزەرىيسى. بۇ نەزەرىيە پۇل بىلەن پۇل سۈپىتىدە قوللىنىلىدىغان ساپ ئالتۇن - كۈمۈشنى ئوخشاش نەرسە قىلىپ قويىدۇ. پۇل - مېتال نەزەرىيسى فېئودالىق تۈزۈم يىمىرىلىشكە باشلاپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى پەيدىنپەي شەكىللەنگەن دەۋردە پەيدا بولغان. سودا ھېرىسلىقى پۇل - مېتال نەزەرىيسىنىڭ تېپىك ۋەكىلى، ئۇ ئالتۇن - كۈمۈش پۇلىنى بىردىنبىر بايلىق ھېسابلاپ، پۇل ساپ ئالتۇن - كۈمۈش بولۇشى كېرەك دەپ قاراپ، پۇل نامى نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرىنىڭ قۇيما پۇلنىڭ ئېغىرلىقى ياكى ساپلىقىنى تۆۋەنلىتىش ئۇسۇلى بىلەن، سانىنى ھالدا قۇيما پۇلنىڭ ئاتاق قىممىتىنى ئۆستۈرۈشىگە قارشى تۇردى؛ قۇيما پۇلنىڭ قىممىتىنى پۇل ماتېرىيالى (ئالتۇن - كۈمۈش) نىڭ ئۆزىنىڭ قىممىتىگە باغلىق، قۇيما پۇلنىڭ ئاتاق قىممىتىنى ئۆستۈرۈش بىلەن بىر دۆلەتنىڭ پاي قىلىغىلى بولمايدۇ دەپ قارىدى.

XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرىلىرى ئەنگلىيىدە ئوبوروت قىلىنغان تەڭگە سۈركىلىپ ئۇپراش ۋە قىرىۋېلىنىش نەتىجىسىدە، تەركىبىدىكى كۈمۈش مىقدارى زور دەرىجىدە كېمەيىپ، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى ۋە پېرېۋوت باھاسىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. قايتىدىن يېڭى پۇل قۇيۇش مەسىلىسىدە ئەينى ۋاقىتتىكى مالىيە ۋەزىرى لاندېس، (William Lowndes، 1652 — 1724) «تەڭگىنى قايتىدىن قۇيۇش تەرغىبىدىكى دوكلات» («A Report Containing an Essay for the Amendment of the Silver Coins»، 1695) دا قەرز ئالغۇچى سۈپىتىدىكى پوزىتسىيىسىنى - ئاق سۆڭەكلەر ۋە فېئودال دۆلەتلەرنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، قۇيما پۇلنىڭ قانۇنىدا بەلگىلەنگەن كۈمۈش تەركىبىنى تۆۋەنلىتىپ، قايتىدىن يېڭى پۇل قۇيۇشنى تەشەببۇس قىلدى. لوك، (John Locke، 1632 — 1704) سودا - سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنى ۋە پۇل مۇئامىلىسى بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، قايتىدىن قۇيۇلىدىغان يېڭى

پۇلنىڭ يەنىلا ئەسلىدىكى ئىقتىسادىي ۋە ساپلىقىنى ساقلاپ قېلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، قۇيما پۇلنىڭ قىممىتى ئۆز تەركىبىدىكى مېتالغا باغلىق بولىدۇ، قۇيما پۇلغا قانداق نام ياكى شەكىل بېرىلمىسۇن، مەيلى ئەنگلىيىدە ياكى چەت ئەلدە بولمىسۇن، بۇنداق نام ياكى شەكىلنىڭ قۇيما پۇلنى تېخىمۇ كۆپ قىممەتكە ئىگە قىلالىشى مۇمكىن ئەمەس، بولۇپمۇ تەڭگە خەلقئارا تۆلەم ۋاستىسى قىلىنغاندا، ھامان ئۆزىنىڭ ئىچكى قىممىتى بويىچە ھېسابلىنىدۇ دەپ قارىدى.

پۇل ـ مېتال نەزەرىيىسى پۇلنىڭ قىممەت ئۆلچىمى، ساقلىنىش ۋاستىسى ۋە دۇنيا پۇلى بولۇش قاتارلىق فۇنكسىيىلىرىنى كەڭدىلەندۇردى. لېكىن پۇلنى تاۋار بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنلىكى، پۇلنىڭ تاۋار ئاساسىي زىددىيەتلىرى تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى ئىكەنلىكىنى چۈشەنمىگەنلىكى سەۋەبىدىن، پۇلنىڭ تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئىپادىلەيدىغان ئومۇمىي قىممەتداش ئىكەنلىكىنى چۈشەنمىدى، پۇلنىڭ ئوبوروت ۋاستىسى ۋە تۆلەش ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىنى يېتەرلىك قىممەتكە ئىگە بولمىغان پارچە پۇل ۋە پۇلنىڭ ۋەكىلى (بانكا چېكى ياكى قەغەز پۇل) ئارقىلىق ئورۇنداشقا بولىدىغانلىقىنى چۈشەنمىدى.

پۇل نامى نەزەرىيسى (Nominalism) بۇ، پۇل ـ مېتال نەزەرىيىسى بىلەن قارىمۇ قارشى بولغان بىر خىل بۇرژۇئا پۇل نەزەرىيىسى. ئۇ، پۇلنىڭ ئىچكى قىممەتكە ئىگە ئومۇمىي قىممەتداش بولۇشنى لازىملىقىنى ئىنكار قىلىپ، پۇل تاۋار قىممىتىنى ئۆلچەيدىغان بىر خىل بەلگىدىنلا ئىبارەت، پۇلنىڭ پۇل بولالىشى ئۆزىنىڭ ئەسلى قىممىتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز دەپ قارايدۇ.

ئەنگلىيىنىڭ كېينىكى سودا ھېرىسلىقى تەنقىتچىسى ياربون (Nicholas Barbon 1640 — 1698) «سودا تۇغرىسىدا» («A Discource of Trade» 1690) دېگەن ئەسىرى ۋە XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى ئەنگلىيىنىڭ بۇرژۇئازىي پۇلنى ئۆزگەرتىپ يېڭى پۇل قۇيۇش مەسىلىسىگە دائىر مەخسۇس ئەسەرلىرىدە پۇلنى دۆلەت چىقىرىدۇ، پۇلنىڭ قىممىتىنى قانۇن ئاتا قىلىدۇ، دۆلەتنىڭ نوپۇزى ئارقىسىدىلا قۇيما پۇل قىممەتكە ئىگە بولىدۇ؛ پۇل تاۋار ئوبوروتى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان قورالدىنلا ئىبارەت، كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل بۆلىدىغىنى ھەرگىز قۇيما پۇلنىڭ تەركىبىدىكى كۈمۈشنىڭ مىقدارى بولماستىن، بەلكى قۇيما پۇلنىڭ نامى ۋە ئوبوروتى، تەركىبىدە كۈمۈش مىقدارى ئازراق بولغان قۇيما پۇل ئوخشاشلا ئوبوروت قىلىنىۋېرىدۇ، دەپ قارىدى.

ئەنگلىيىلىك يۇمىنىڭ پۇل مىقدارى نەزەرىيىسىمۇ بىر خىل پۇل نامى نەزەرىيىسىدۇر، ئۇ، ئالتۇن ـ كۈمۈش پۇل قىلىنىشتا بىر خىل ئىجتىمائىي فۇنكسىيىگە تايىنىپ ئۆز قىممىتىگە ئېرىشكەن، پۇل ئوبوروت جەريانىدا تاۋارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە بىر خىل ياسالما قىممەتكە ئىگە بولغان خالاس، ئۇلارنىڭ قىممىتى ئۆزلىرىنىڭ مىقدارى بىلەن تاۋار مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەتكە باغلىق دەپ قارىدى.

كېيىن، گېرمانىيىلىك كناپ (G. F. Knapp 1842—1926.) «دۆلەت پۇلى تۇغرىسىدا» («Die Staatliche Theorie des Geldes» 1905) دېگەن كىتابىدا «پۇلنى دۆلەت بەلگىلەش نەزەرىيىسى» نى

ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ ئاتالمىش تارىخ، قانۇن نۇقتىسىنەزەرى ئاساسىدا تەرغىب قىلىنغان پۈل نامى نەزەريىسىدۇر. ئۇ، پۈلنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ھامان قانۇننى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ، پۈل قانۇن تەرىپىدىن قىممەت بىرلىكى دەپ ئېتىراپ قىلىنغان ھەمدە ئوبوروتتا ئىشلىتىلىدىغان تۆلەش ۋاستىسىدىنلا ئىبارەت، پۈل تۆلەش ۋاستىسى بولۇشتا مەلۇم ھەقىقىي ئېھتىياجنى قاندۇرۇشنى ئەمەس، بەلكى ئوبوروت ئېھتىياجىنى تەمىن ئېتىشنى مەقسەت قىلىدۇ، شۇڭلاشقا تۆلەش ۋاستىسى سۈپىتىدىكى پۇل، مەسىلەن، قەغەز پۇلنىڭ ئۆزى ئىچكى قىممەتكە ۋە ئىستېمال قىممىتىگە ئىگە بۇيۇم ئەمەس، ئۇنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى ۋە تۆلەش ئىقتىدارى پۈتۈنلەي دۆلەت تەرىپىدىن ئاتا قىلىنغان بولىدۇ دەپ قارىدى.

ھەر خىل شەكىلدىكى پۇل نامى نەزەريىلىرى پۈلنى ئوبوروت ۋاستىسىدىنلا ئىبارەت دەپ قاراپ، تاۋارنىڭ ئومۇمىي قىممەتدىشى بولغان پۈلنىڭ ئۆزىنىڭ قىممەت ئۆلچىمى بولۇش فونكسىيىسىنى ئورۇنداش ئۈچۈن ئىچكى قىممەتكە ئىگە تاۋار بولۇشى لازىملىقىغا ئېتىبار بەرمىدى. ئوبوروت جەريانىدە بەلگىنى قىممەت مېتالىلارنىڭ ئورنىغا قوبۇشقا بولىدىغانلىقى ئۈچۈنلا، قەغەز پۇل ئىچكى ئوبوروتتا ئوبوروت ۋاستىسى بولۇش فونكسىيىسىنى ئىجرا قىلالايدۇ.

پېتتى، ۋىليام (Petty, William 1623 — 1687) ئەنگلىيە بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىسى، ستاتىستىكاشۇناسى. ئۇ ئەنگلىيىنىڭ ھامپى ۋىلايىتى (Hampshire) رومسېي(Romsey)ناھىيىسىدىكى بىر رەخت توقۇغۇچى ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئائىلىسى نامراتلار بولغانلىقتىن، جان بەقمىش ئۈچۈن 14 يېشىدا سىرتقا چىقىپ، ئەنگلىيە، فرانسىيە، گوللاندىيە قاتارلىق جايلاردا ئايلىنىپ يۈرۈپ، ماتروس ۋە ئائىلە ئوقۇتقۇچىسى قاتارلىق كۆپ خىل كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللانغان. 1649 - يىلى ئوكسفورد داشۆسىنىڭ تەببىي پەنلەر دوكتورى دەرىجىسىنى ئالغان، تەببىي پەنلەر پروفېسسورى ۋە مۇزىكا پروفېسسورى بولغان. 1651 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ ئىرلاندىيىگە تاجاۋۇز قىلغۇچى قوشۇنى باش قوماندانىنىڭ ھەمراھ دوختۇرى بولغان. 1652 - يىلى ئىرلاندىيە باش نازارەتچىسىنىڭ شەخسىي كاتىپى بولغان، كېيىن يەنە ئىرلاندىيە پارلامېنتىنىڭ شۇجىسى ۋە ئىرلاندىيىنىڭ يەر تەقسىملەش باش مۇپەتتىشى بولغان. ئۇ تەخمىنەن 50 مىڭ ئىنگلىز موسى كېلىدىغان زېمىننى بۇلاپ ئىگىلەۋېلىپ، يېڭىدىن بېيىغان چوڭ پومېشچىك بولۇپ قالغان. 1658 - يىلى ئەنگلىيە پارلامېنتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلانغان. ئەنگلىيىدىكى تىرىلىش دەۋرىدە، بىرلا ئۆزگىرىپ، ئەنگلىيە پادىشاھى چارلىس II (Charles II، 1630 — 1685)نىڭ قويىنىغا ئۆزىنى ئېتىپ، بارون قىلىنغان ھەمدە ئىرلاندىيىنىڭ يەر ئۆلچەش باش مۇپەتتىشى بولغان. ئۇمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، ئېگىلمۇالغان يېرى 270 مىڭ ئىنگلىز موسىغا يەتكەن، يەنە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، تۆمۈر زاۋۇتى، بىلىقچىلىق مەيدانى، ئالىيۇمىن كانى قاتارلىقلارنى قۇرۇپ ۋە باشقۇرۇپ، بۇرژۇئازىيىلەشكەن يەر ئىگىسى ئاقسۆڭەكى بولۇپ قالغان.

پېتتىنىڭ ئەسەرلىرى ۋە خاتىرىلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، تەببىي ئىلىم،

ماتېماتىكا، فىزىكا، ستاتىستىكا ئىلمى ۋە سىياسىي ئىقتىساد قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئىقتىسادقا دائىر تەلىماتى ئاساسەن: «باج - سېلىق توغرىسىدا» («A Treatise of Taxes and Contribu tions»، 1662، «دانا زاتلارغا تەقدىم» («Verbum Sapienti»)1665- يىلى يېزىلغان، 1691 - يىلى نەشر قىلىنغان)، «ئىرلاندىيە سىياسىيسى ئۈستىدە تەھلىل» («The Political Anatomy of Ireland»، 1672)، «سىياسىي ئاريىفمېتىكا» («Political Arithmetick» تەخمىنەن 1676 - يىلى يېزىلغان، 1690 - يىلى نەشر قىلىنغان)، «پۇل توغرىسىدا قىسقىچە مۇلاھىزە» («Quan tulumcunque Concerning Money» - 1682 - يىلى يېزىلغان، 1695 - يىلى نەشر قىلىنغان) قاتارلىق ئەسەرلەردە كۆرۈلىدۇ.

1640 - يىلىدىكى بۇرژۇئا ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئەنگلىيەدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش تېز راۋاجلاندى، ئىشخانا قول سانائىتى پەيدىنپەي سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئاساسلىق شەكلى بولۇپ قالدى، سودا ھېرىسلىقى كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ تەلىپىگە ماسلىشالماي قالدى. پېتتى ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا، سودا ھېرىسلىقىنىڭ تەسىرىدىن پەيدىنپەي قۇتۇلۇپ، تەتقىقات ئوبيېكتىنى ئوبوروت ساھەسىدىن ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىگە يۆتكىدى ھەمدە ھادىسىلەرنى كۆزىتىش بىلەن توختاپ قالماي، ماھىيەتكە ئىچكىرىلەپ كىرىش، ئىچكى «تەبىئىي قانۇنىيەت» نى تېپىشنى كۆزلەپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىچكى مۇناسىۋىتىنى تەكشۈردى. ئۇ ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى ستاتىستىكا ۋە ماتېماتىكا ئۇسۇلى ئارقىلىق تەتقىق قىلىشقا ئۇرۇنۇپ، ئۆزى چۈشەندۈرمەكچى بولغان مەسىلىلەرنى ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللارنى كەڭ تۈردە نەقىل كەلتۈرۈپ، سان، ئېغىرلىق ۋە ئۆلچەملەردىن پايدىلىنىپ ئىپادىلىدى.

پېتتىنىڭ ئاساسلىق تۆھپىسى شۇكى، ئۇ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىنىڭ بەزى ئاساسىي نۇقتىئىنەزەرلىرىنى ھەممىدىن بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ «تەبىئىي باھا» يەنى قىممەت بىلەن بازار باھاسىنى پەرقلەندۈرۈپ مۇنداق مىسال كەلتۈردى: بىراۋ پېرۇنسىك يەر ئاستىدىن تاپقان بىر ئونتسىيە كۈمۈشنى لوندونغا ئېلىپ كەلسە، بۇنىڭغا كەتكەن ۋاقىت ئۇنىڭ بىر پۈشىر ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن كېتىدىغان ۋاقىتقا تەڭ بولسا، ئۇنداقتا، ئالدىنقىسى كېيىنكىسىنىڭ «تەبىئىي باھاسى» بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئۇ قىممەت تاۋارنى ئىشلەپ چىقارغاندا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك ۋاقىتنى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، قىممەت مىقدارى بۇ تاۋارنى ئىشلەپ چىقارغان ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى بىلەن تەتۈر تاناسىپ بولىدۇ دەپ قارىدى. ۋەھالەنكى، ئۇ باشقا تاۋار (مەسىلەن، ئاشلىق) نىڭ قىممىتىنى كۈمۈش بىلەن ئىپادىلىگەندە، قىممەت، ئالماشتۇرۇش قىممىتى ۋە باھانى ئارىلاشتۇرۇۋەتتى. ئۇ ئەمەلىيەتتە، قىممەتنى ئالتۇن - كۈمۈش ئىشلەپ چىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك بىلەن بەلگىلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ تېغرا ھالدا، «يەر بايلىقنىڭ ئانىسى، ئەمگەك بايلىقنىڭ دادىسى» دەپ قارىدى، لېكىن بەزىدە قىممەت بىلەن ئىستېمال قىممىتىنى ئارىلاشتۇرۇپ، بارلىق بۇيۇمنى ئەمگەك بىلەن تەبىئەت ئورتاق يارىتقان،

شۇڭا ھەربىر بۇيۇمنىڭ قىممىتىنى يەلگىلىك ساندىكى يەر ياكى ئەمگەك دەپ قايتۇرۇپ ھېسابلاشقا ياكى بىرلا ۋاقىتتا ئىككىسى بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. ئۇ ھەتتا قىممەتنىڭ ئاددىي ئۇلچىمى بىر قىران ئەرنىڭ كۈندىلىك ئوتتۇرىچە تۇرمۇش ۋاستىسى بولىدۇ، چۈنكى تۇرمۇش ۋاستىسىنى ئەمگەك بىلەن يەر ئورتاق ياراتقان، ئۇ «ئەمگەك» نى قامداپ تاۋار ئىشلەپ چىقىرىدىغان نەرسە دەپ قارىدى. ئۇ بىر دانە تاۋار ئىستېمال قىممىتى بولغاندا ئەمگەك ۋە تەبىئەت تەرىپىدىن ئورتاق يارىتىلىدىغانلىقىنى، قىممەت بولغاندا ئەمگەك تەرىپىدىن يارىتىلىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭدا ھېچقانداق تەبىئىي ئامىل بولمايدىغانلىقىنى چۈشەنمىدى.

ئۇ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى ئاساسىدا ئىش ھەققى، يەر ئىجارىسى ، ئۆسۈم ۋە پۈل قاتارلىق ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەرنىمۇ تەكشۈردى. ئۇ ئىش ھەققى ئىشچىلارنىڭ ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇشىنى قامداشقا زۆرۈر بولغان تۇرمۇش ۋاستىسىنىڭ قىممىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ دەپ قارىدى. ئۇ يەر ئىجارىسىنى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى قىممىتىدىن ئىش ھەققى ۋە ئۇرۇقنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىنكى قالدۇق (ئەمەلىيەتتە قوشۇمچە قىممەت) دەپ قارىدى؛ ئۇ دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئىككى خىل شەكلىنى شەرھىلىدى. ئۇ يەنە يەر ئىجارىسىدىن ئۆسۈمنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋەتكەندىن پۇل ئىگىلىرى ئۆز پۇلىغا يەر ئالسا ياكى پۇلنى قەرز بەرسە بولىدۇ، يەرنى ئىجارىگە بېرىپ يەر ئىجارىسى ئېلىشقا بولغانلىكەن، ئۇنداقتا پۇلنى قەرز بېرىپ ئۆسۈم ئېلىشقىمۇ بولىدۇ، ھۆكۈمەتنىڭ ئۆسۈم نىسبىتىنى قانۇن ئارقىلىق بەلگىلىشى بەھۇدە ھەم پايدىسىز دەپ ھېسابلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەر باھاسىنىڭ ئالدىن سېتىۋېلىنغان بەلگىلىمىك قەرەللىك يەر ئىجارىسى ئەكەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈردى. ئۇ يەنە، پۇلنىڭ قىممىتىمۇ ئەمگەككە باغلىق ئىكەنلىكىنى، دۆلەت پۇلىنىڭ نامىدىكى قىممىتىنى ئۆزگەرتكەن ياكى قۇيما پۇلنىڭ تەركىبىدىكى كۈمۈش مىقدارىنى ئازايتقان بىلەنمۇ، كۆپرەك كۈمۈشكە ياكى كۆپرەك بايلىققا ئىگە بولالمايدىغانلىقىنى كۆرسەتتى. ئەلۋەتتە، پېتتىنىڭ پۇقرالىرىدىكى تۇرلۈك ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەر ئۈستىدىكى تەكشۈرۈشىدىمۇ كۆپلىگەن خاتالىقلار بار، بولۇپمۇ ئۇ پايدا بىلەن يەر ئىجارىسىنى ئېنىق ئايرىمىدى. پايدىدىن ئۆسۈمنى كەلتۈرۈپ چىقىرالمىغاچقا، ئۇ تېخىرا بولغان ئۆسۈم نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويالمىدى. پېتتى بىر يۈرۈش مۇكەممەل ئىگىلىك نەزەرىيىسى سىستېمىسىنى يارىتالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇ بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ بەرپا قىلىنىشىدا ناھايىتى زور تۆھپە قوشتى.

بۇ ئاگىلبېر، پىئېررې (Boisguillebert, Pierre le Pesant, Sieur de 1646—1714) فرانسىيە بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىسى، دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمىنىڭ پېشۋاسى، ئۇ فىرانسىيىدىكى رۇئان (Rouen) دا تۇغۇلغان، رۇئان يەرلىك پارلامېنتىنىڭ سوتچىسى ۋە پادىشاھ لۇئى XIV نىڭ ئىش بېجىرگۈچى ئەمەلدارى بولغان. ئەينى ۋاقىتتا فرانسىيە كولبېرت قوللانغان سودا ھېرىسلىقى سىياسىتىنى يۇرگۈزۈپ، ھەربىي جەھەتتىكى ۋە ئوردىدىكى غايەت زور چىقىمىنى

ئەپلەپ ـ سەپلەپ قامداش ئۇچۇن، كۆچمىنىك بارىچە دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىن ئالتۇن ـ كۈمۈش بۇلىغانىدى. بۇ سىياسەت تاشقى سودا ۋە ئىشخانا قول سانائىتىنىك تەرەققىياتىنى بىر تەرەپلىمە هالدا ئىلگىرى سۈرۈپ، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى، بولۇپمۇ ئاشلىقنى سىرتقا چىقىرىشنى مەنئى قىلىپ، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىك باهاسىنى سۇنئىي هالدا تۆۋەنلەتتى، نەتىجىدە دېھقانلارنىك مەنپەئىتىگە ئېغىر دەرىجىدە زىيان يەتتى، مالىيە يۈكىنىك كۆپ قىسمى دېھقانلارنىك ئۈستىگە چۈشتى، بۇ يېزىلارنىك خاراپلىشىشى، ئىشلەپچىقىرىشنىك تارىيىشى، دېھقانلار تۈرمۇشىنىك نامراتلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ ئاگىلىبىر ئەنزىلەرنى تەكشۈرۈپ بىر ياقلىق قىلىش جەريانىدا، دېھقانلارنىك تۈرمۇشىنىك نامراتلىقىنى بىلىپ، سودا هېرىسلىقىغا كۆچمىنىك بارىچە قارشى تۇردى. ئۇ كولبېرتنىك سىياستىگە قارشى تۇرغانلىقى ۋە دېھقانچىلىق هېرىسلىقى ئېقىمىنىك يەنە بىر پېشۋاسى مارشال ۋوبان (S.P. Vauban، 1633 — 1707) نى قوللىغانلىقى سەۋەبىدىن، بىر مەزگىل سۈرگۈن قىلىندى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي ئەسەرلىرى مۇنۇلار: «فرانسىيىنىڭ تەپسىلىي ئەهۋالى» («Le Détail de la France» ، 1695 يىلىكى)، «فرانسىيە رەددىيەنامىسى» («Le Factum de la France» ، 1707)، «ئاشلىق توغرىسىدا» («Traité de la nature, culture, commerce et interét des grains» ، 1697 تەخمىنەن)، «بايلىق، پۇل ۋە باج ـ سېلىقنىڭ خاراكتېرى توغرىسىدا» («Dissertation sur la naturedes richesses, de l'argent et des tributes» ، 1705)

بۇ ئاگىلىبىر ئۆز ئەسەرلىرىدە فرانسىيىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سودا هېرىسلىقى سىياستىگە شىددەت بىلەن زەربە بېرىپ، ئۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ۋەيران بولۇشى ۋە دېھقانلار تۇرمۇشىنىڭ نامراتلىشىشىدەك ئەهۋالىنى پاش قىلدى. ئۇ ئۆزىنى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئاقلىغۇچىسى دەپ ئاتىدى هەمدە ئۆز تەتقىقاتىنىڭ ئېغىرلىقى مەركىزىنى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ساهەسىگە قويۇپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مۇهىم ئەهمىيىتىنى كۆچمىنىڭ بارىچە شەرهلىدى. ئۇ، ئوبوروت ساهەسى بايلىق يارىتمايدۇ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشلا بايلىقنىڭ مەنبەسى؛ يېزا ئىگىلىك بىلەن چارۋىچىلىق دۆلەتنىڭ ئىككى «ئەمچىكى»، ئۇلار تامامەن پېرۇدىكى كۈمۈش كانىنىڭ ئورنىغا دەسسىيەلەيدۇ دەپ قارىدى. ئۇ ۋىليام پېتتىغا ئوخشاش، بىر يېرۇش مۇكەممەل ئىگىلىك نەزەريىسى سىستېمىسىنى يارىتمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ فرانسىيىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي ئىگىلىك مەسىلىسىگە قارىتىپ ئوتتۇرىغا قويغان پىكىرلىرىدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىچكى باغلىنىشلىرى تەتقىق قىلىنغان بىر مۇنچە مەشھۇر قاراشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان دېھقانچىلىققا ئەهمىيەت بېرىش ۋە «تەبىئىي قانۇنىيەت» ئىدىيىسى، كېيىن دېھقانچىلىق هېرىسلىقى ئېقىمىغا خېلى زور تەسىر كۆرسەتتى.

ئۇنىڭ ئاساسلىق تۆھپىسى شۇكى، ئۇ فرانسىيىدە ئەمگەك قىممىتى نەزەريىسىنىك بەزى ئاساسىي نۇقتىسىنەزەرلىرىنى هەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويىدى، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىك باهاسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش

خىراجەتنى تەھلىل قىلغاندا، تاۋارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇش قىممىتىنى ئەمگەك ۋاقتىغا تاقىدى. ئۇ بازار باھاسىنىڭ ئارقىسىدىكى «ھەقىقىي قىممەت» ئۈستىدە ئىزدىنىپ، ئەركىن رىقابەت شارائىتىدا، بىرەر سانائەت تارمىقىدا ئىشقا سېلىنغان ئەمگەك ھەددىدىن زىيادە كۆپ بولۇپ كەتسە، مەھسۇلات ھەددىدىن زىيادە كۆپ بولۇپ كېتىپ، باھا چۈشۈپ كېتىدۇ - دە، بىر قىسىم ئەمگەك بۇ تارماقتىن قايتىپ چىقىدۇ؛ بۇنىڭ ئەكسىچە، بىرەر سانائەت تارمىقىدا ئىشقا سېلىنغان ئەمگەك ھەددىدىن زىيادە ئاز بولۇپ قالسا، مەھسۇلات يېتىشمەي باھا ئۆرلەپ كېتىدۇ - دە، بىر قىسىم ئەمگەك بۇ تارماقتا يۆتكىلىدۇ؛ ئەمگەك مانا شۇنداق تېزلا نىسبەت بويىچە ھەرقايسى سانائەت تارماقلىرىغا تەقسىم قىلىنىدۇ، شۇ سەۋەبتىن «ھەقىقىي قىممەت» (يەنى ئالماشتۇرۇش قىممىتى) مۇقەررەر ھالدا ئەمگەك ۋاقتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ دەپ قارىدى.

ئۇ دۆلەتنىڭ ئالتۇن - كۈمۈشنى چەكسىز قوغلىشىشقا قارشى تۇردى ھەمدە پۇلنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ پۇلنىڭ ئۆزى بايلىق ئەمەس، پۇل ئۆزى بىلەن تېزمۇش ۋاستىلىرىنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغان ئەھۋالدىلا بايلىق بولالايدۇ، ئۇنداق بولمىغاندا بىر دۆلەتنىڭ ئالتۇن - كۈمۈشى ھەرقانچە، كۆپ بولغىنى بىلەنمۇ، باي دۆلەت ھېسابلانمايدۇ دەپ قارىدى. ئۇ سودىگەرلەرنىڭ پۇلدىن پايدىلىنىپ، ھەم سېتىۋالغۇچىلارنى، ھەم ساتقۇچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇشقا ۋە «ھەقىقىي قىممەت» نىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىقىنى ئەيىبلىدى. ئۇ پۇلنى ئىجتىمائىي باراۋەر-سىزلىك ۋە بارلىق بالايىئاپەتلەرنىڭ مەنبەسى دەپ قاراپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى ساقلاپ قېلىپ مېتال پۇلنى بىكار قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. پۇلنىڭ ئوبوروت ۋاستىسى بولۇش فۇنكسىيىسىگە كەلگەندە، ئۇ، كىشىلەرنىڭ ئالتۇن - كۈمۈشنى ھەددىدىن ئوشۇق ھايانىي قوغلىشىشنىڭ قورالى سۈپىتىدە ساقلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، پۈلنىڭ ئورنىغا ئىناۋەتلىك پۇلنى دەسسىتىشنى تەكلىپ قىلدى. بۇ تەشەببۇسلار ئۇنىڭ ئىگىلىك نەزەرىيىسىنەزەرىيىنىڭ فرانسىيەدىكى نوغۇن ئىقتىسادشۇناسلارغا خاس بولغان ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى تېزىسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ پۇل بىلەن كاپىتالنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىنى، ئىناۋەتلىك پۇلنىڭ قۇيما پۇلنىڭ بەلگىسى ئىكەنلىكىنى تەخمىنى بىلمەيدىغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن پۇلنىڭ ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۇزۇپ تاشلىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈردى.

بۇ ئاگىلىيەر دۆلەتنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرۇپ، ئىگىلىك ئەركىنلىكىنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئاشلىق باھاسىنى تۆۋەنلىتىش سىياسىتىگە قارشى تۇرۇپ، بۇغدايىنىڭ ئېكسپورت بېجىنى بىكار قىلىشنى، ئاشلىقنى سىرتقا چىقىرىشقا ئىلھام بېرىپ، سىرتتىن كىرگۈزۈشنى مەنئى قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ بىۋاستە باجنى ھىمايە قىلىپ، ۋاستىلىك باجغا قارشى تۇردى، باج تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىشنى تەشەببۇس قىلدى.

ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان نوغۇن نەزەرىيە ۋە سىياسەت نۇقتىسىنەزەرلىرى كېيىن تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ دېھقانچىلىق ھېرسلىقى ئېقىمىنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسى ۋە ئىگىلىك

پروگراممىسى بولۇپ قالدى.

دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمىنى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمى (Physiocrats) بۇ XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا فرانسىيە بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئېقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپقان ئېقىم. ئۇنىڭ ئاساسچىسى ۋە يولباشچىسى فرانسۇئا كېسنايي.

XVII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا فرانسىيىدە فېئودالىق ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ كۈچىيىشى شۇنىڭدەك كوللېكتىنىڭ سودا ھېرىسلىقى سىياستىنىڭ يۈرگۈزۈلۈشى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىنتايىن خاراپلىشىشى، دېھقانلارنىڭ بەكمۇ نامراتلىشىشى، دۆلەت مالىيىسىنىڭ ھالاكەت گىردابىغا كېلىپ قېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يولغا قويۇلغان جون لاۋ (J. Law، 1671 — 1729)نىڭ ئىناۋەتلىك پۇل تۈزۈمىمۇ پۈتۈنلەي بەربات بولدى. فرانسىيىنى يۈزلىنىۋاتقان مالىيە كرىزىسى ۋە ئېقتىسادىي كرىزىستىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، سودا ھېرىسلىقىغا قارشى تۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىگە ئەھمىيەت بېرىش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئىگىلىك ئىدىيىسى ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ ئاگىلىپر، مارشال ۋوبان، (S. P. Vauban 1633 — 1707) دارگېنسون ماركىز (Marquis D. Argenson، 1694 — 1759) قاتارلىقلار فرانسىيىدىكى دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئىدىيىسىنىڭ پىشۋالىرى ھىسابلىنىدۇ. XVIII ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن باشلاپ، كېسنايي ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئالدىنقىلارنىڭ دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئىگىلىك ئىدىيىسىنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ، بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان ئىگىلىك نەزەريىسى ۋە ئىگىلىك پروگراممىسىنى پەيدىنپەي شەكىللەندۈردى ھەمدە ئەسەر ۋە ژۇرنال نەشىر قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ ئىگىلىك نۇقتىسى نەزەرلىرىنى تەشۋىق قىلدى. دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى، كېسنايدىن باشقا، يەنە شۇدەۋردىكىلەردىن قېرى مىرابو (V. R. Mirabeau، 1715 — 1789)؛ رىۋېرلىك مېرشىيې (P-P. Le Mercier de la Riviere، 1720 — 1793)، لېتروسنې (G. F. LeTrosne، 1728 — 1780)؛ بودو (N. Baudeau، 1730 — 1792)؛ دۇپونت دې نەمورس (P. S. Dupont de Nemours، 1739—1817) قاتارلىقلار بار. دۇپونت 1765 — 1772 - يىللىرى دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمىنىڭ ژۇرنىلىغا مۇھەررىرلىك قىلدى، 1767 - يىلى كېسنايىنىڭ ئەسەرلىرىنى تەھرىرلەپ نەشىر قىلغان چاغدا، «دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى» («Physiocratie»)، ئەسلى مەنىسى «تەبىئەتنىڭ ھۆكۈمرانلىقى»)نى ئەسەرنىڭ نامى قىلدى، كېيىن ئۆزلىرىنىڭ تەشكىلاتىنى «دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمى» دەپ ئاتىدى. بەزىلەر ئۇنىڭ نەزەريىسىنى «دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى سىستېمىسى» («Le Physiocratie Systéme») دەپ ئاتىدى. كېيىنكى دەۋردىكى دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمىنىڭ ئەڭ مۇھىم ۋەكىلى تورگوت. فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىي مەزگىلىدىكى يەنە بىر دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى تەرەپدارى كېچىك مىرابو (H. G. Mirabeau، 1749 — 1791) ئىنقىلابتىن كېيىنكى ئاساسىي قانۇن چىقىرىش يىغىنىغا دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمىنىڭ نۇقتىسىنەزەرلىرىنى قوبۇل قىلغۇزۇپ، يەر

ئىگىلىرىگە ئېغىر سېلىق سالىدى.

دېھقانچىلىق ھەر تەرەپلىمە تەرەققىي قىلىشنىڭ دۇنياسى ۋە ئىنسانلار جەمئىيىتىدە «تەبىئىي تەرتىپ» (L' Ordre naturel) يەنى ئەڭ ئالغا مېڭىۋاتقان تەرتىپ مەۋجۇت دەپ قارىدى. بۇنىڭدا، ئەمەلىيەتتە، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتكە خاس بولغان ئوبيېكتىپ تەرتىپ كۆزدە تۇتۇلغان، لېكىن بۇ تەرتىپنىڭ خۇدا تەرىپىدىن دېيىلگەن. ئۇلار ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەمەلىيەتتە كاپىتالىزمنى «تەبىئىي تەرتىپ» كە ئويغۇن كېلىدىغان مەڭگۈلۈك ئىجتىمائىي تۈزۈم دەپ قارىدى. ئۇلار سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ۋەزىپىسى «تەبىئىي قانۇنىيەت» نى ئېنىق شەرھلەپ، «سۈنئىي تەرتىپ»نى «تەبىئىي تەرتىپ»كە ئويغۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت، «تەبىئىي تەرتىپ»نى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ بىردىنبىر يولى بولسا ئىگىلىك ئەركىنلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش دەپ ھېسابلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار «ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش» پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سودا ھېرىسلىقى تەرەپدارلىرى يۈرگۈزگەن دۆلەت ئىقتىسادقا ئارىلىشىدىغان تۈزۈمنىڭ سىياسەتلەرگە قارشى تۇردى. بۇ، ماھىيەتتە، ئەينى ۋاقىتتىكى يېڭى گۈللەنگەن سانائەت بۇرژۇئازىيەسىنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈردى.

ئۇلار يېزا ئىگىلىكىنى بايلىق يارىتىدىغان بىردىنبىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى دەپ قارىغاچ، يېزا ئىگىلىكىلا مەددىي بايلىقنىڭ سانىنى كۆپەيتەلەيدۇ، «ساپ مەھسۇلات» (Le produit net) (يەنى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىدىن ئىشلەپچىقىرىش چىقىمىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىنكى قالدۇق) ئىشلەپ چىقىرالايدۇ دەپ ھېسابلىدى. يېزا ئىگىلىك ئەمگىكى بىردىنبىر ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى دەپ قارالدى. سودا – سانائەت «ئىشلەپ چىقارمايدىغان» (sterile) ساھە دېيىلدى. سودا ئالماشتۇرۇش بىلەنلا شۇغۇللىنىدۇ، سانائەت يېزا ئىگىلىكى ئىشلەپ چىقارغان خام ئەشيالىنلا پىششىقلاپ ئىشلەيدۇ، ئۇ ماددىي بايلىقنىڭ شەكلىنىلا ئۆزگەرتەلەيدۇكى، ماددىي بايلىقنىڭ سانىنى كۆپەيتەلمەيدۇ دەپ ھېسابلاندى. ئۇلار بۇ خىل نۇقتىنىزەرنى ئاساس قىلىپ، ھەممىدىن بۇرۇن، جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى سىنىپلار ئۈستىدە ئىقتىسادىي تەھلىل ئېلىپ بېرىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى فرانسىيە جەمئىيىتىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان سىنىپ، ئىشلەپ چىقارمايدىغان سىنىپ ۋە يەر ئىگىلىرى سىنىپىغا ئايرىدى ھەمدە بۇ ئىجتىمائىي سىنىپلار قۇرۇلمىسى بويىچە تۈنجى بولۇپ ئىجتىمائىي ئومۇمىي كاپىتالنىڭ تەكرار ھاسىل قىلىنىشى ۋە ئوبوروت جەريانىنى تەھلىل قىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي ئىگىلىك ئەھۋالىنى يېزا ئىگىلىك ئاساسىدا ئۆزگەرتىش ئۈچۈن نەزەريەۋى ئاساس يەتكۈزۈپ بېرىشكە ئۇرۇندى.

ئۇلار ساپ مەھسۇلات تەبىئىي ئىلتىپاتى دەپ قارىسىمۇ، لېكىن يەنە يالالانما ئەمگەك ئىشلىتىلىدىغان چوڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىلا ساپ مەھسۇلات ئىشلەپ چىقىرالايدۇ دەپ ئېتىراپ قىلدى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، ساپ مەھسۇلات دېگىنى ماھىيەتتە يالالانما ئەمگەك ياراتقان قوشۇمچە قىممەت. ئۇلاردا ئىلمىي قىممەت نەزەريىسى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار مەسىلىنى تەك قىممەتتە ئالماشتۇرۇشنى ئاساس قىلغان ھالدا تەھلىل قىلدى. ئۇلارنىڭ ساپ مەھسۇلات ئۈستىدىكى تەتقىقاتى ئەمەلىيەتتە قوشۇمچە قىممەت ئۈستىدىكى تەتقىقات، كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئۈستىدىكى تەتقىقات ھېسابلىنىدۇ.

ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاقسۆڭەكلەر بولۇپ، سىياسىي جەھەتتە پادىشاھلىق تۈزۈمىنى ھىمايە قىلسىمۇ، يەنە ساپ مەھسۇلاتنىڭ ھەممىسى يەر ئىجارىسى سۈپىتىدە پومېشچىكلار سىنىپىغا تەئەللۇق بولۇشنى كەرەك دەپ جاكارلاپ، ئۆزلىرىنىڭ تەلىماتىنى ئېتىراللىق تۈسكە كىرگۈزۈپ قويسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇلار يېزا ئىگىلىك بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىدى. كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئۇلار ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىشنى تەرغىپ قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەرلا خەلقى يەر بىجىنى يولغا قويۇشنى، ساپ مەھسۇلاتقا ئىگىدارلىق قىلىدىغان يەر ئىگىلىرىدىن بىۋاستە باج ئېلىشنى، بارلىق باجنى پومېشچىكلارغا تېڭىپ، يەرنى ئىجارىگە ئالىدىغان يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى شۇنىڭدەك سودا - سانائەتچىلەردىن ئېلىنىدىغان باجلارنىڭ ھەننىسۋاسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى.

دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمىنىڭ ئىگىلىك تەلىماتى تەرەققىيات تارىخىدىكى مۇھىم ئەھمىيىتى ئۇنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ھەممىدىن بۇرۇن سىستېمىلىق تەتقىق قىلغانلىقىدا، ئۇنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۈستىدە تۇنجى سىستېمىلىق چۈشەنچە ھاسىل قىلغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. بۇ ئېقىم ئادام سېھىتىنىڭ ئىگىلىك ئەزەلىيسى سىستېمىسىنىڭ تەكلىنىشىگە خېلى زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇ تەرغىپ قىلغان ئىگىلىك ئەركىنلىكى ئىدىيىسى فرانسىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينىدى.

كېنساي، تۇرگوت دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كېنساي، فرانسۇا (1774 — 1694 Quesnay, François) فرانسىيە بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى، دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى. ئۇ پارىژ ئەتراپىدىكى بىر كىچىك پومېشچىك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 16 يېشىدا تاشقى كىسەللىكلەر دوختۇرىنىڭ شاگىرتى بولغان، ئۇزاق ئۆتمەي پارىژدا دوختۇرلۇقنى ئۆگىنىپ، كېيىن ئاتاقلىق دوختۇر بولغان، ئىببىي ئىلىم ۋە بىئولوگىيىگە دائىر ئەسەرلەرنى يازغان. 1730 - يىلى تاشقى كىسەللىكلەر دوختۇرلىرى جەمئىيىتىنىڭ كاتىپلىقىغا سايلانغان، 1749 - يىلىدىن باشلاپ فرانسىيە پادىشاھى لۇيىس XV (Louis XV، 1774 — 1710) نىڭ ئوردا دوختۇرى بولۇپ، ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىلگەن. 1752 - يىلى ئاقسۆڭەك قىلىپ بېكىتىلگەن. ئەينى ۋاقىتتا فرانسىيىدە يۈرگۈزۈلگەن سودا ھېرىسلىقى سىياسىتى ۋە ئىناۋەتلىك پۇل تۈزۈمى مەغلۇپ بولۇپ، مالىيە ۋە ئىقتىساد ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغان، يېزىلار خارابلاشقان، سودا - سانائەت بىر ئىزدا توختاپ قالغان، باج - سېلىقلار ئېغىرلاشقان، ئەمگەكچى خەلق ئىنتايىن نامراتلاشقان، بۇرژۇئازىيە بىلەن فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ھۇ كۈنسايىن كەسكىنلەشكەنىدى. جەمئىيەتتە ئومۇمىيۈزلۈك كۆكۈل بۆلۈنىدىغىنى ئىقتىسادىي مەسىلىلەر، بولۇپمۇ ئاشلىق باھاسى ۋە باج - سېلىق مەسىلىسى بولۇپ قالغانىدى. بۇنداق ئەھۋال كېسىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى، تەخمىنەن 1753 - يىلى ئۇ 60 ياشقا يېقىنلاشقاندا ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشقا باشلىدى. كېيىنچە بىر مۇنچە ئەگەشكۈچىلەر ئۇنىڭ ئىگىلىك ئۇقتۇرۇشلىرىنى ماقۇللاپ، دائىم ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە مۇزاكىرە قىلىدىغان بولدى ھەمدە ئەسەر ۋە

ژۇرنالارنى نەشر قىلىپ بىر ئېقىم يەنسى دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمىنى شەكىللەندۇردى، كېسناي بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسچىسى ۋە داھىيسى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي ئەسەرلىرى مۇنۇلار: «يەرنى ئىجارىگە ئالىدىغان دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى» (Les Fermiers», 1756)، «ئاشلىق» (Les Grainis», 1757)، «ئىقتىسادىي جەدۋەل» («Tableau Economique», 1758)، «يېزا ئىگىلىك دۆلەتنىڭ ئىشقۇرۇشىنىڭ ئومۇمىي پرىنسىپى» («Maximesgénerales du gouvernement économique d'un royaume agricole», 1758)، «ئىقتىسادىي جەدۋەل تەھلىلى» («Analyse du Tableau Economique», 1766) ۋە باشقىلار.

كېسناي تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئىنسانلار جەمئىيىتىدە «تەبىئىي تەرتىپ» («L'ordre naturel») ئەملىيەتتە، ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ؛ ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ھازىر بار بولغان سىياسىي تۈزۈم ۋە قانۇن ـ قائىدە قاتارلىق «سۈنئىي تەرتىپ» تەبىئىي تەرتىپ بىلەن ماسلىشىپ بىردەك بولۇشى كېرەك، ئۇنداق بولمىغاندا جەمئىيەت ساغلام راۋاجلىنالمايدۇ، بەلكى خىلمۇخىل ئىللەتلەر پەيدا بولىدۇ، دەپ قارىدى. لېكىن ئۇ كاپىتالىزمنى «تەبىئىي تەرتىپ» كە ئۇيغۇن كېلىدىغان مەكۇلۇك ئىجتىمائىي تۈزۈم دەپ قارىغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «تەبىئىي تەرتىپ» نى ئەملىگە ئاشۇرۇشنىڭ يولى ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش دەپ ھېسابلىغانلىقى ئۈچۈن، بۇنداق «تەبىئىي تەرتىپ»نى ماھىيەتتە كاپىتالىستىك تەرتىپ دەپ قارىدى. ۋەھالەنكى ئۇ سىياسىي جەھەتتە تەرەققىيپەرۋەر مۇستەبتەلىكنى يۇرگۈزۈشنى ئۈمىد قىلىپ، پادىشاھنىڭ يۇقىرىدىن تۆۋەنگە ئېلىپ بارىدىغان ئىسلاھاتى ئارقىلىق «ئاكتىپ تەرتىپ»نى «تەبىئىي تەرتىپ» كە ئۆيغۇلاشتۇرۇشقا ئۇرۇندى. بۇنداق سىياسىي تەشەببۇس، شۇنىڭدەك «ساپ مەھسۇلات» يەر ئىگىلىرىگە تەئەللۇق بولۇش دېگەن نۇقتىنەزەر ئۇنىڭ تەلىماتىغا فېئودالليق تۈس بەردى.

كېسنايىنىڭ ئىگىلىك نەزەريىسىنىڭ مەركىزى «ساپ مەھسۇلات» (Le produit net) تەلىماتى ھېسابلىنىدۇ. بۇ تەلىمات يېزا ئىگىلىكى بىردىنبىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى، يېزا ئىگىلىكىلا ماددىي بايلىقنى كۆپەيتىپ، «ساپ مەھسۇلات» (يەنى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىدىن ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى چىقىرىۋەتكەندىن كېيىنكى قالدۇق) ئىشلەپ چىقىرالايدۇ؛ سانائەت پەقەت دېھقانچىلىق ئىشلەپ چىقارغان خام ئەشيالارنى پىششىقلاپ ئىشلەپ، ماددىي بايلىقنى ئۆزگەرتىش شەكلى بىلەنلا كىشىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرىدۇكى، ئۆزى ماددىي بايلىقنىڭ سانىنى كۆپەيتەلمەيدۇ، «ساپ مەھسۇلات» يەتكۈزۈپ بېرەلمەيدۇ، شۇڭا ئۇ «ئىشلەپ چىقارمايدىغان» تارماق دەپ قارىدى. كېسناي ئەمگەكنىڭ قىممەت يارىتىدىغانلىقىنى نەزەريىسىنى ئوتتۇرىغا قويماي، «ساپ مەھسۇلات»نى ئىستېمال قىممىتى نۇقتىسىدىنلا تەكشۈرگەنلىكى سەۋەبىدىن، كاپىتالىستنىڭ سانائەتنىكىمۇ «ساپ مەھسۇلات» ئىشلەپ چىقىرىدىغانلىقىنى چۈشەنمىدى. سودىغا كەلسەك، ئۇنىڭ نەزەريدە سودا تېخىمۇ ئىشلەپ چىقارمايدۇ، ھەرگىزمۇ بايلىق مەنبەسى بولالمايدۇ. ئۇ تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپىنى ئاساس قىلىپ، «ساپ مەھسۇلات» ئوبوروتتا ئەمەس، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىلا پەيدا بولىدۇ

دەپ قارىدى. ئۇ «ساپ مەھسۇلات»يەنى قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسى مەسلىسىنى پۈتۈنلەي ئىشلەپچىقىرىش ساھەسى جەھەتتىن تەتقىق قىلدى، بۇ ئۇنىڭ ئىلمىي تۆھپىسىدۇر.

كېسناي «ساپ مەھسۇلات»نى ئاساس قىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى فرانسىيە جەمئىيىتىنى يەرنى ئىجارىگە ئالىدىغان دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى (يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستى) ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشچىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىشلەپ چىقىرىدىغان سىنىپ، يەنى يېزا ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ «ساپ مەھسۇلات» ئىشلەپ چىقىرىدىغان سىنىپ؛ پومپىشچىكلار ۋە ئۇلارنىڭ مالايلىرىنى شۇنىڭدەك پادىشاھ، ئەمەلدار ۋە دىنىي جەمئىيەت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يەر ئىگىلىرى سىنىپى، يەنى يەرنى ئىجارىگە بېرىش شەكلى بىلەن «ساپ مەھسۇلات»نى ئىگىلىۋالغان سىنىپ؛ سودا - سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كاپىتالىستلار ۋە ئىشچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىشلەپ چىقارمايدىغان سىنىپ، يەنى «ساپ مەھسۇلات» ئىشلەپ چىقارمايدىغان سىنىپ دەپ ئۈچكە ئايرىدى. بۇنداق ئايرىش كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى سىنىپلارنۇستىدە يۈرگۈزۈلگەن ئەڭ دەسلەپكى ئىقتىسادىي تەھلىل بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك ئەھۋالى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىنغانلىقتىن، نەتىجىدە كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەت يېپىپ قويۇلدى.

مۇشۇ سىنىپىي قۇرۇلمىنى ئاساس قىلىپ، ئۇ «ئىقتىسادىي جەدۋەل» دېگەن ئەسىرىدە ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئالماشتۇرۇلۇشى ھەم تەقسىم قىلىنىشى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزدى. بۇ ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئۈستىدىكى ئۇنىجى قېتىملىق سىستېمىلىق تەھلىل، شۇڭا ئىقتىسادىي كارامەت تۆھپە ھېسابلىنىدۇ.

ئۇ يەنە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش نۇقتىسىدىن يېزا ئىگىلىك كاپىتالىنى «ئەسلى ئاۋانسى» (avances primitives)، يەنى ئۇزاق مۇددەتلىك ئاساسىي سەرمايە، مەسىلەن، تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئۆي - جاي قاتارلىقلار) ۋە «يىللىق ئاۋانسى» (annueles avances)، يەنى يىللىق ئىگىلىك كاپىتالى، مەسىلەن، ئۇرۇق، ئوغۇت، تۇرمۇش ۋاستىلىرى قاتارلىقلار) دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلدى. بۇ ئەمەلىيەتتە كاپىتالنى تۇراقلىق كاپىتال ۋە تۇراقسىز كاپىتالغا ئايرىش ھېسابلىنىدۇ.

ئۇ ئەينى ۋاقىتتا فرانسىيە ئىگىلىك مەسىلىسىنىڭ تۈگۈنى يېزا ئىگىلىكىنىڭ خاراب‌لاشقانلىقىدا، يېزا ئىگىلىكىنىڭ خاراب‌لىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاساسلىق سەۋەب باجنىڭ ھەددىدىن زىيادە ئېغىر بولۇپ كېتىشى ۋە ئاشلىق باھاسىنىڭ ھەددىدىن زىيادە تۆۋەن بولۇپ قېلىشى دەپ قارىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ باج تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، بىرلا خىل يەر بېجى تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈشنى، بارلىق باج - سېلىقنى «ساپ مەھسۇلات»نى ئىگىلىۋالغان پومپىشچىكلار سىنىپىنىڭ ئۈستىگە ئارتىپ، يەرنى ئىجارىگە ئالىدىغان دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى ۋە سودا - سانائەتچىلەرنىڭ بارلىق باج - سېلىق يۈكىنى بىكار قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا سودا ھېرىسلىقى تەرەپدارلىرى يۈرگۈزگەن ئاشلىقنى ئېكسپورت قىلىشنى مەنئى قىلىش ۋە ئاشلىق باھاسىنى تۆۋەنلىتىش سىياسىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۆز ئەركىگە قويۇۋېتىپ، ئاشلىقنى ئەركىن چىقىرىپ، كاپىتالىستىك خاراكتېردىكى يېرىك يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ ئىگىلىك نەزەرىيىسى ۋە پىروگراممىسى فرانسىيە ساقائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈردى ھەمدە بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ شەكىللىنىشىغا

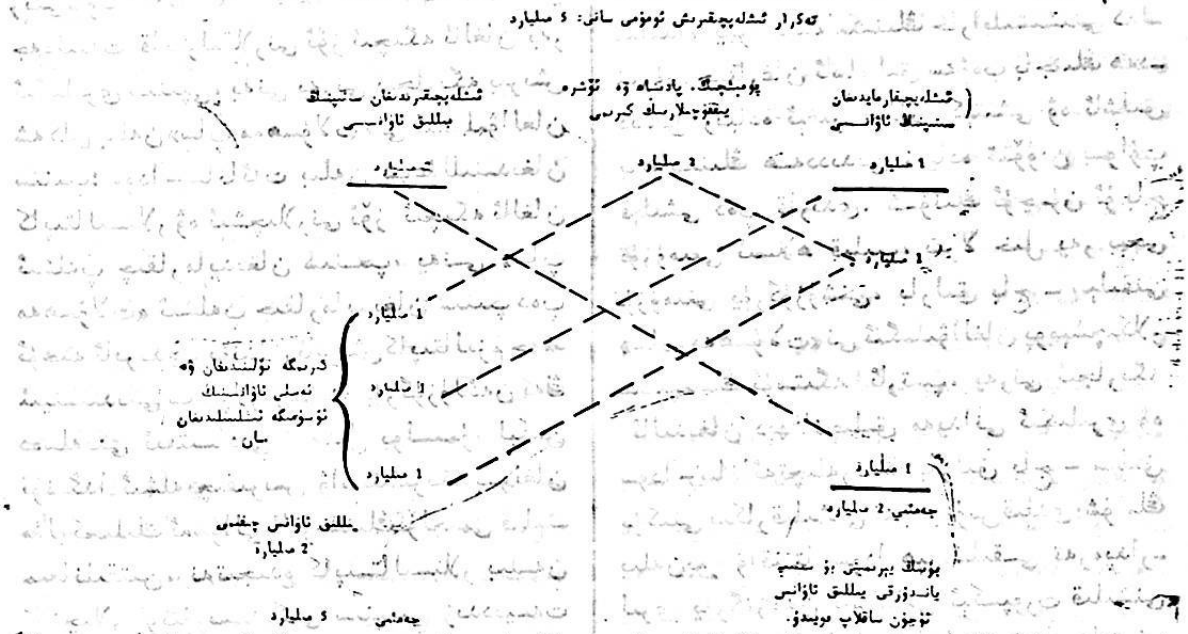
ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى.

دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمى دېگەن ماددىلغا قارالسۇن.

«ئىقتىسادىي جەدۋەل» (Tableau «Economique) بۇ، دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى كېسىنايىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىقتىسادىي ئەسىرى. ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي ئومۇمى كاپىتالنىڭ تەكرار ھاسىل قىلىنىشىۋە ئوبوروت جەريانى تەھلىل قىلىنىپ، دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمىنىڭ ئىگىلىك نەزەرىيىسى ۋە سىياسىتى يەغىنچا قىلىنغان.

«ئىقتىسادىي جەدۋەل» نىڭ ئەسلىسى 1758-يىلى ئىلان قىلىندى. 1759-يىلى يەنە ئىككى قېتىم قايتا نەشر قىلىندى، لېكىن تىراژى ناھايىتى ئاز بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سخېمىلىق چۈشەندۈرۈشى مۇرەككەپ بولۇپ، چۈشىنىش ناھايىتى تەس بولغاچقا ئانچە كەڭ تارقالمىدى. 1760-يىلى كېسنايى «ئەسلى جەدۋەل»نى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن «ئىقتىسادىي جەدۋەل تەھلىلى» («Analyse du Tableau Economique») دېگەن تېمىدا ئىلمىي ماقالە يازدى. 1766-يىلى يەنە ئۇنى تولۇقلىدى ۋە ئۇنىڭغا تۈزىتىش كىرگۈزدى ھەمدە سخېمىلىق چۈشەندۈرۈشنى ئاددىيلاشتۇردى. ئاددەتتە بىز كېسنايى «ئىقتىسادىي جەدۋىلى» دېگەندە مۇشۇ «ئۇلگە» (سخېمىغا قارالسۇن)نى كۆزدە تۇتىمىز.

ئىقتىسادىي جەدۋەلنىڭ ئولگىسى

بۇ جەدۋەل ئۇزاق مۇددەت بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى تەرىپىدىن چۈشەنگىلى بولمايدىغان سىر دەپ قارىلىپ كەلدى. ماركسلا بۇ «سىر»نىڭ تېگىگە پۈتۈنلەي يەتتى. بۇجەدۋەلدە ئەمەلىيەتتە ئەينى ۋاقىتتا فرانسىيەدىكى ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ ئوبوروت قىلىنىشىۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش مەسلىسى تەھلىل قىلىنغان.

ئۇنىڭدا جەمئىيەت ئىشلەپچىقىرىدىغان سىنىپ، يەر ئىگىلىرى سىنىپى، ئىشلەپچى-

قارمايدىغان سىنىپتىن ئىبارەت ئۈچ سىنىپقا ئايرىلدى. ئوبوروت مۇشۇ ئۈچ سىنىپ ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ ھەمدە ئۇنىڭدا تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە ئالدىنقى شەرت بولىدۇ: (1) جەمئىيەتتە كاپىتالىستىك خاراكتېرغا ئىگە بولغان، يەر ئىجارىگە ئالغۇچى دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى باشقۇرىدىغان يېرىم يېزا ئىگىلىك ئومۇمىيۈزلۈك يۇلغا قىلىنىدۇ؛ (2) مەسىلىنى ئاددىيلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۇراقلىق باھا ۋە ئاددىي تەكرار

ئىشلەپچىقىرىش قوللىنىلىدۇ؛ (3) تاشقى سودا ۋە سىنىپلارنىڭ ئىچكى قىسىمىدىكى ئوبوروت ئابستراكتلاشتۇرۇلۇپ، سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوبوروتلا كۆزدە تۇتۇلىدۇ؛ (4) سىنىپلار ئوتتۇرىسىدا بىر يىلدا ئېلىپ بېرىلغان سودا - سېتىق ھېسابات قىلىنىپ، ئۈنىڭدىن ئومۇمىي سان چىقىرىلىدۇ؛ (5) دېھقانلارنىڭ ئائىلە قول ھۈنەرۋەنچىلىكى يېزا ئىگىلىكىگە بېقىندۇرۇلىدۇ.

ئۈنىڭدا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بىر يىللىق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 5 مىليارد رېنۇر (فرانسىيىنىڭ ئەينى ۋاقتىتىكى پۇل بىرلىكى) دەپ پەرەز قىلىنىدى، بۇ سان ئەينى ۋاقىتتىكى فرانسىيىنىڭ بىر يىللىق دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ ئومۇمىي قىممىتىگە ئاساسىي جەھەتتىن ماس كېلىدۇ؛ بۇ 5 مىليارد رېنۇر قىممىتىدىكى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتى ئوبوروتىنىڭ چىقىش نۇقتىسى ھېسابلىنىدۇ. يەنە مۇنداق پەرەز قىلىنىدى: ئىشلەپچىقىرىشقا 10 مىليارد رېنۇر «ئەسلى ئاۋانسى» (يەنى تۇراقلىق كاپىتال) سېلىنىدۇ، بۇ ئون يىل ئىشلىتىلىپ، ھەر يىلى ئۈنىڭ ئوندىن بىر قىسمى چىقىم بولىدۇ، شۇڭا ھەر يىلى 1 مىليارد رېنۇر خورايىدۇ، بۇ «ئەسلى ئاۋانسى ئۆسۈمى» دېيىلىدۇ. ئۈنىڭدىن باشقا، يەنە «يىللىق ئاۋانسى» (يەنى تۇراقسىز كاپىتال) ھېسابىدا 2 مىليارد رېنۇر سېلىنىپ، ھەر يىلى بىر قېتىمدىلا يېغۇزلىنىدۇ. يېڭى ئىگىلىك يىلى باشلانغاندا، ھەر قايسى سىنىپ لارنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى مۇنداق بولىدۇ: (1) ئىشلەپ چىقىرىدىغان سىنىپ 5 مىليارد رېنۇر قىممىتىدىكى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىغا ئىگە بولىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق 4 مىليارد رېنۇر، سانائەت خام ئەشياسى 1 مىليارد رېنۇر قىممىتىدە بولىدۇ؛ 2 مىليارد رېنۇرلۇق ئاشلىق «يىللىق ئاۋانسى» غا تولدۇرۇلۇپ، ئادەتتىكى ئوبوروتقا سېلىنمىغاچقا، سىنىپلار ئارىسىدىكى ئوبوروتقا كىرگۈزۈلىدىغان دېھقانچىلىق مەھسۇلاتى ئەمەلىيەتتە 3 مىليارد رېنۇر (2 مىليارد رېنۇرلۇق ئاشلىق، 1 مىليارد رېنۇرلۇق خام ئەشيا) قىممىتىدىلا بولىدۇ. (2) يەر ئىگىلىرى سىنىپى ئىگە بولغان 2 مىليارد رېنۇر ئىشلەپ چىقارغۇچى سىنىپ ئۆتكەن يىلنىڭ ئاخىرىدا ئولارغا تاپشۇرغان يەر ئىجارىسى شۇنداقلا پۈتۈن جەمئىيەت ئىگە بولغان پۇل مقدارى. (3) ئىشلەپ چىقارمايدىغان سىنىپ 1 مىليارد رېنۇر «ئاۋانسى» سېلىپ، 2 مىليارد رېنۇرلۇق سانائەت مەھسۇلاتى ئىشلەپ چىقىرىدۇ، بۇنىڭ 1 مىلياردى مەزكۇر سىنىپنىڭ بىر يىلدا ئىستېمال قىلغان تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىگە تەڭ كېلىدۇ. 2 مىليارد رېنۇرلۇق سانائەت مەھسۇلاتى تۈگەل ئادەتتىكى ئوبوروتقا كىرگۈزۈلىدۇ.

بۇ جەدۋەلدە پۈتۈن ئوبوروت جەريانى بەش تۈرلۈك ئالماشتۇرۇش مەزمۇنىدا يەكۈنچاقلانغان: (1) يەر ئىگىلىرى ئۆز كىرىمىنىڭ يېرىمىغا يەنى 1 مىليارد پۇلغا ئىشلەپ چىقىرىدىغان سىنىپتىن ئاشلىق سېتىۋالىدۇ؛ (2) يەر ئىگىلىرى يەنە قېپقالغان 1 مىليارد پۇلغا ئىشلەپ چىقارمايدىغان سىنىپتىن سانائەت مەھسۇلاتى سېتىۋالىدۇ؛ (3) ئىشلەپ چىقارمايدىغان سىنىپ ئىگە بولغان 1 مىليارد پۇلغا ئىشلەپ چىقىرىدىغان سىنىپتىن ئاشلىق سېتىۋالىدۇ؛ (4) ئىشلەپ چىقىرىدىغان سىنىپ قولىغا كىرگەن 1 مىليارد پۇلغا ئىشلەپ چىقارمايدىغان سىنىپتىن سانائەت مەھسۇلاتلىرى سېتىۋالىدۇ؛ (5) ئىشلەپ چىقارمايدىغان سىنىپ يەنە ئۆزى ئېرىشكەن 1 مىليارد پۇلغا ئىشلەپ چىقىرىدىغان سىنىپتىن خام ئەشيا سېتىۋالىدۇ.

ئالماشتۇرۇشنىڭ نەتىجىسى مۇنداق بولىدۇ: (1) يەر ئىگىسىنىڭ 1 مىليارد رېفۇرلۇق ئاشلىق ۋە 1 مىليارد رېفۇرلۇق سانائەت مەھسۇلاتىغا بولغان ئېھتىياجى قاندۇرۇلىدۇ؛ (2) ئىشلەپچىقارمايدىغان سىنىپ 1 مىليارد رېفۇرلۇق ئاشلىق ۋە 1 مىليارد رېفۇرلۇق خام ئەشياغا ئىگە بولىدۇ؛ (3) ئىشلەپچىقىرىدىغان سىنىپ ئىشلەپچىقىرىشتا ئىشلىتىلىدىغان 1 مىليارد رېفۇرلۇق سانائەت مەھسۇلاتى (قىممەت جەھەتتە «ئەسلى ئاۋانسى ئۆسۈمى» گە تەڭ كېلىدۇ) غا ئىگە بولىدۇ ھەمدە يەنە يەر ئىجارىسىگە تاپشۇرۇش مەقسىتىدە، 2 مىليارد پۇلنى يىغىۋالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەسلىدە ئۆزىگە قېلىنغان 2 مىليارد رېفۇرلۇق يېڭا ئىگىلىك مەھسۇلاتى كېلەركى يىللىق «يىللىق ئاۋانسى» قېلىنىدۇ. نەتىجىدە، سانائەت، يېڭا ئىگىلىكنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى داۋاملىشىپ كېتىۋېرىدۇ.

«ئىقتىسادىي جەدۋەل» دە كاپىتال ھەرىكىتى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانى قىلىپ ئىپادىلىنىپ، ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ كىرىمىنىڭ مەنبەسى، كاپىتال ۋە كىرىمنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى، ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجى ۋە شەخسىي ئېھتىياجى ئۈچۈن كىرگۈزۈلدى ھەمدە يېڭا ئىگىلىك ۋە سانائەتتىن ئىبارەت بۇ ئىككى چوڭ تارماق ئوتتۇرىسىدىكى ئوبوروت تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى مۇھىم ئامىل دەپ قارالدى. بۇ، ئىجتىمائىي كاپىتالىنىڭ تەكرار ھاسىل قىلىنىشىنى ئىلمىي ئاساستا تەھلىل قىلىش ئۈچۈن يول ئاچتى. ئۇنىڭ كەمچىلىكى ئاساسەن شۇكى: ئۇ تۇغرا قىممەت ئەمگىكىنى ئۆز ئاساسى قىلمىدى؛ بىر تەرەپلىمە ھالدا، يېڭا ئىگىلىكىنى بىردىنبىر ئىشلەپچىقىرىش تارمىقى دەپ قارىدى، 2 مىليارد رېفۇرلۇق سانائەت مەھسۇلاتىنى ئىجتىمائىي ئۆسۈمىي مەھسۇلات قاتارىغا كىرگۈزمىدى، شۇنداقلا سانائەت ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ئىستېمال قىلىشى ئۈچۈن سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى قالدۇرمىدى؛ سانائەت مەبلىغىنى «ئەسلى ئاۋانسى» ۋە «يىللىق ئاۋانسى» دەپ ئايرىمىدى؛ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش دېگەن ئىككى چوڭ تارماققا ئايرىمىدى، شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ھاسىل قىلىنىشى مەسىلىسىنى نەزەرىيە جەھەتتە ئاخىرقى ھېسابتا ھەل قىلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ۋەھالەنكى، ماركس يەنىلا ئۇنىڭغا ئىنتايىن يۇقىرى باھا بېرىپ، ئۇنى بۈرژۇئا «سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقى بۈگۈنگىچە ئوتتۇرىغا قويغان بارلىق ئىدىيىلەر ئىچىدىكى ئەڭ تالانتلىق باي ئىدىيە» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 ـ تۇم، خەنزۇچە نەشرى، 1 ـ كىتاب، 366 ـ بەت) دەپ ھېسابلىدى.

كېسىلى دېگەن مەنىدىنغا قارالۇن.

تۈرگوت، ئاننې روبېرت جاك (Turgot, Anne Robert Jacques, 1727 — 1781) XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۆتكەن فرانسىيە بۈرژۇئا كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسى، دېھقانچىلىق ھېرىسىلىقى ئىقتىسادىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان، ئۇزاق مۇددەت ئىلاھىيەت تەرىبىسى ئالغان، مونىستىرنىڭ مۇناخىي ۋە پەخرىي مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. 1751 ـ يىلى ئۇ دىنىي ۋەزىپىدىن ۋازكېچىپ، سىياسىي ساھەگە كىرىپ، مۇۋەققەت باش تەپتىش، شەھەرلىك كېڭەش ئەزاسى ۋە سوت مەھكىمىسىنىڭ باش سوتچىسى بولدى، پەيدىنپەي

كېسىنلىك ئۇنىڭ distribution des richesses»). ئاساسلىق ئىقتىسادىي ئەسىرىدۇر.

تۈرگوت كېسىنلىي ياراتقان دېھقانچىلىق هېرىسلىقى سىستېمىسىنى راۋاجلاندۇردى. ئۇ كېسىنلىي گۈرۈھىغا مەنسۇپ بولمىسىمۇ، كېسىنلىي قاتارلىق كىشىلەر ئوتتۇرىغا قويغان «تەبىئىي تەرتىپ»، «ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش» ۋە «ساپ مەھسۇلات» دېگەنگە ئوخشاش ئىگىلىك تەلىماتلىرىنى شۇنىڭدەك كاپىتالىستىك يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش مەقسىتىدىكى، يەردىن بىرلا خىل باج ئېلىش ۋە ئاشلىقنى ئەركىن چەتكە چىقىرىش قاتارلىق ئىقتىسادىي تەشەببۇسلارنى تامامەن يېقىندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە دېھقانچىلىق هېرىسلىقىغا ئېقىمى تەلىماتىنىڭ ئەسلىدىكى فېئودالىق تاشقى كۆرۈنۈشى يوقىلىپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى تېخىمۇ چوڭقۇر شەرھلەندى.

كېسىنلىي ئايرىغان ئۈچ ستېمپ ئاساسىدا، تۈرگوت يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئىشلەپ چىقىرىدىغان سىنىپ ۋە ئىشلەپ چىقارمايدىغان سىنىپنىڭ هەرقايسىسىنى كاپىتالىستلار سىنىپى ۋە ئىشچىلار سىنىپىدىن ئىبارەت ئىككى سىنىپقا ئايرىدى هەمدە بۇ ئىككى سىنىپنىڭ ئالاهىدىلىكىنى بايان قىلدى. ئۇ، ئىشچىلاردا ئىككى قول ۋە جاپالىق ئەمگەكلا بارلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئۆز «ئەمگەكى»نى باشقىلارغا سېتىشتىن باشقا هېچ نەرسىگە قادىر ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ يەتتى. ئۇ ئىش هەققىنى ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى تۇرمۇش ۋاسىتىسىدىن ئىبارەت قىلىپ قويدى، شۇنىڭدەك ئىش هەققىنىڭ قانداق بەلگىلىنىدىغانلىقىنى ئەركىن رىقابەت ۋە تەمىنلەش، تەلەپ مۇناسىۋىتى جەھەتتىن چۈشەندۈردى؛ ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت ۋە «ئەمگەك» نىڭ كېسىنلىي قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. 1761 — 1774 - يىللىرى لىموژ (Limoges) نىڭ باش نازارەتچىسى (generalite) بولۇپ، باج تۈزۈمىنى رەتكە سېلىش ۋە هاشارنى بىكار قىلىشقا هەرىكەت قىلىپ شۆهرەت قازاندى. لۇئى XVI (Louis XVI, 1754 — 1793) تەختكە چىققاندىن كېيىن، تۈرگوت دېگىز ئارمىيىسى ۋەزىرى بولدى، ئۇزاق ئۆتمەي مالىيە ۋەزىرىگە يۆتكەلدى. مالىيە ۋەزىرى بولغان ئىككى يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە، ئۇ دېھقانچىلىق هېرىسلىقى ئىقتىسادىي پروگراممىسىنى سىناق تەرىقىسىدە يۈرگۈزدى: ئاشلىق سودىسىغا بولغان چەكلىمىلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئاشلىقنى ئەركىن سېتىشقا رۇخسەت قىلدى. باج تۆلەشنى هاشارنىڭ ئورنىغا قويىدى، كەسپداشلار تەشكىلاتلىرىنى بىكار قىلدى، سودا - سانائەتتە ئەركىن تىجارەتنى ئەملىگە كەلتۈردى، ئىمتىيازلىق سىنىپلاردىنمۇ باج ئېلىشنى بەلگىلىدى، ۋەهاكازالار. بۇ ئىسلاهاتلار فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ، ئۇزۇنداقلا كونا تۈزۈمنى بەتچىت قىلىشقا تەشنا بولغان ئىنقىلابىي خەلقنىڭمۇ قوللىشىغا ئېرىشەلمەي، ناهايىتى تېزلا مەغلۇپ بولدى. ماركس تۈرگوتنى «فرانسىيە ئىنقىلابىغا يول باشلىغان رادىكال بۈرژۇئا ۋەزىرى» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 26 - توم، 1 - كىتاب، 42 - بەت) دەپ ئاتىغانىدى. سىياسىي پائالىيەتلەردىن قول ئۈزگەندىن كېيىن، تۈرگوت پۈتۈن زېھنىنى ئىلىم - پەن تەتقىقاتىغا سەرپ قىلدى. 1766 - يىلى يېزىلغان «بايلىقنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەقسىم قىلىنىشى ئۈستىدىكى تەكشۈرۈش» («Réflexions sur la formation et la

كۆپلەپ يەتكۈزۈپ بېرىلىشىنىڭ ئىشچىلارنى ئەڭ تۆۋەن ئىش ھەققىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىلىدىغانلىقىنى كۆرسەتتى.

تۈركۈت باشقا دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى تەرەپدارلىرىغا ئوخشاش، يېزا ئىگىلىكىلا «ساپ مەھسۇلات» يارىتىدۇ، ئۇ تەبىئەتنىڭ ئىلتىپاتى دەپ ھېسابلىدى. لېكىن ئۇ، ئۇنى يەر تېرىقچىلىق ئەمگىكىگە ئىنئام قىلغان، دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىنى ئەمگەك ھەققىدىن ئاشۇرۇۋېتىدىغان بىردىنبىر كىشىلەر؛ يەر ئىگىلىرىنىڭ «ساپ مەھسۇلات» نى ئىگىلۋالغانلىقى باشقىلار (ياللانما تېرىقچىلار) نىڭ ئەمگەك مېۋىسىنى ئىگىلۋالغانلىقى؛ پايدا ۋە ئۆسۈم دېھقانچىلىق مەھسۇلاتىنىڭ بىر قىسمى، ئۆسۈم يەر ئىشلىتىش ھوقۇقىنى سېتىپ يەر بېجى ئالغانغا ئوخشاش، پۇل ئىشلىتىش ھوقۇقىنى سېتىشتىن كىرگەن كىرىم دەپ تەكىتلىدى.

ئۇ كاپىتالنىڭ يەر سېتىۋېلىش، يەر ئىجارىگە ئېلىش، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللىنىش، تىجارەت قىلىش ۋە قەرز بېرىشتىن ئىبارەت بەش خىل ئىستېمال شەكلىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ كاپىتالنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي كىرىمىنى، خېلى مۇكەممەل ھالدا، ئىش ھەققى، پايدا، ئۆسۈم ۋە يەر بېجى دەپ ئايرىدى. ئۇ تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلسىمۇ، ئىلمىي قىممەت نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويالمىدى. ئۇ قىممەت بىلەن باھانى تەڭ ئورۇنغا قويدى ھەمدە باھانى تەمىنلەش بىلەن تەلەپ بەلگىلىگەن ئېقىمۋاتقان باھا ۋە ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى بەلگىلىگەن ئاساسىي باھا دەپ ئىككىگە ئايرىدى. ۋۇنىڭدىن ئۇنىڭ بۇ كىرىملارنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەنمەيدىغانلىقىنى، بۇ كىرىملارنىڭ بىردىنبىر مەنبەسىنىڭ ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكى يارىتىقان تاۋار قىممىتى ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتمىگەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. لېكىن ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئۆستىدىكى تەكشۈرۈشى دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى سىستېمىسىنى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە كۆتۈردى.

دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمى دېگەن مادىدىغا قارالسۇن.

يۇم، داۋىد (Hume, David, 1711 — 1776) ئەنگلىيىنىڭ بۇرژۇئا پەيلاسوپى، تارىخشۇناسى ۋە ئىقتىسادشۇناسى، پۇل سانى نەزەرىيىسىنىڭ دەسلەپكى ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ شوتلاندىيىدە ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 12 يېشىدا ئېدىنبۇرگ داشۆسىگە كىرگەن، 15 يېشىدا مەكتەپتىن ئايرىلىپ قانۇن ئۆگەنگەن، 1734 - يىلى فرانسىيىگە ئوقۇشقا بارغان. ئۇ 1737 - يىلى ئەنگلىيىگە قايتقاندىن كېيىن، «ئىنسان تەبىئىتى نەزەرىيىسى» («A Treatise of Human Nature») دەسلەپكى 2 تۇم، 1739؛ 3 - تۇم 1740)نى نەشر قىلىشقا تۇتۇش قىلىپ، سۇبيېكتىپ ئېدىئالىزم ۋە بىلگىلى بولماسلىق نەزەرىيىسىنى تەرغىب قىلدى. تەخمىنەن 1750 - يىللاردا ئادام سمىت بىلەن تونۇشۇپ كېيىنچە يېقىن دوستلاردىن بولۇپ قالدى. 1763 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ فرانسىيىدە تۇرۇشلۇق ئەلچىخانىسىدا كاتىپ بولدى، كېيىن يارەمچى بولدى، فرانسىيىنىڭ ئىدىيە ساھەسىدىكى ئاتاقلىق ئەربابلىرىدىن بولغان رۇسسو (J. Rousseau, 1712 — 1778)، كېيىنىاي ۋە تۈرگۈت قاتارلىق كىشىلەر بىلەن قويۇق بىرىش - كېلىش

قىلدى. 1766 - يىلى لوندونغا قايتتى، ئۇزاق ئۆتمەي مۇئاۋدن دۆلەت ۋەزىرى بولدى. 1769 - يىلى ئېدىنبۇرگدا تەرىكسدۇنيا بولۇپ ياشىدى. ئۇنىڭ ئىگىلىك تەلىماتى ئاساسەن ئۇنىڭ «سىياسىي مۇھاكىمىلەر» («Political Discourses»، 1752) دېگەن كىتابىدىكى بەزى ئىقتىسادىي ئىلمىي ماقالىلەر (كېيىن 1764 - يىلى نەشر قىلىنغان «بىرقانچە مەسىلىلەر ھەققىدە مۇھاكىمىلەر» ئىككى تۈملۈق توپلام، 1 - تۈم، «Essays and Treatises on Several Subjects Vol .I») دە كۆرۈلىدۇ.

يۈم XVIII ئەسىردىكى پۇل سانى نەزەرىيە-سىنىڭ ئاتاقلىق ۋەكىلى. پۇل سانى نەزەرىيەسى ئەمەلىيەتتە تاۋار باھاسى تۇغرىسىدىكى نەزەرىيە بولۇپ، ئۇ سۈدا ھېرىسلىقىغا قارشى قۇرۇلغان. يۈم پۇل تاۋار ۋە ئەمگەكنىڭ ۋەكىلى، شۇنداقلا باھانى بەلگىلەشنىڭ ۋاستىسى؛ تاۋارنىڭ باھاسى ئوبوروتتىكى پۇلنىڭ سانى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، ئوبوروتتىكى پۇل سانىنىڭ كۆپىيىشى تاۋار باھاسىنىڭ نىسبەت بويىچە ئۆرلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەپ ھېسابلىدى. ئۇ ئامېرىكا قىتئەسىدە ئالتۇن - كۈمۈش كانىنىڭ تېپىلىشى، مېتال پۇلنىڭ كۆپىيىشى، ئالتۇن - كۈمۈش پۇلنىڭ پاخالىلىشىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان تاۋار باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىش ئەھۋالىنى بايان قىلدى. ئۇ، تاۋار باھاسىنىڭ پۇل سانىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپلا دەرھال ئۆرلەپ كەتمەستىن، ئاستا - ئاستا ئۆرلەيدىغانلىقىنى كۆردى. لېكىن، ئۇ قىممەت مېتاللارنىڭ كۆپىيىشى ئۆزلىرىنىڭ قىممىتى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، تاۋارنىڭ باھاسىغا تەسىر كۆرسىتەمدۇ - يوق، قانداق تەسىر كۆرسىتىدۇ دېگەن مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويمىدى. چۈنكى ئۇ قىممەتنى، پۈلنىڭ ئۆزىنىڭمۇ قىممىتى بولىدىغانلىقىنى، شۇنىڭدەك قىممەت مېتاللارنىڭ قىممەت ئۆلچىمى سۈپىتىدىكى پۈل فۇنكسىيىسىنى پەقەت بىلمەيتتى. ئۇ، تاۋار باھاسىنى پۈلنىڭ سانى ئەمەس، بەلكى تاۋار قىممىتى بىلەن پۈل قىممىتىنىڭ مۇناسىۋىتى بەلگىلەيدىغانلىقىنى تېخىمۇ كۆرمىدى.

يۈم XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىكى بۇرژۇئازىيىنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئىقتىسادىي كاتېگورىيە بولغان پايدىغا دىققەت - ئېتىبار بىلەن قارىدى. ئۇ ئۆسۈم بىلەن پايدىنى بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلدى، لېكىن ئۆسۈم بىلەن پايدا ئوتتۇرىسىدا ئادەتتىكى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلا مەۋجۇتكى، سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى مەۋجۇت ئەمەس دەپ ھېسابلىدى. ئۇ يەنە يەر ئىجارىسى مەسىلىسىنى تەكشۈرۈپ، بىر قىسىم كىشىلەر نۇرغۇن يەرلەرنى ئىگىلىۋالغانلىقى، باشقا بىر قىسىم كىشىلەردە بولسا ئازراق يەر بولغانلىقى ھەتتا ئازراقمۇ يەر بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن يەر ئىجارىسى پەيدا بولغان دەپ قارىدى.

يۈم ئەينى ۋاقىتتا تېز راۋاجلانغان كاپىتالىزم جەمئىيىتىنى كۆچەپ مەدھىيىلەپ، ئەركىن سودىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى، لېكىن ئۇنىڭ نەزەرىيە جەھەتتە ھېچقانداق ئىجادىي قاراشلىرى يوق.

سمىت، ئادام (Smith، Adam 1723 — 1790) ئەنگلىيىدە ئىشخانا قول سانائىتىدىن ماشىنا يېرىك سانائىتىگە ئۆتۈش دەۋرىدىكى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى، كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى ۋە كلاسسىك سىياسىي

ئىقتىسادشۇناسلىق نەزەريە سىستېمىسىنىڭ ئاساسچىسى. ئۇ شوتلاندىيە تامۇژنا ئەمەلدارى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 14 يېشىدا گىلاسگو داشۇسىگە كىرگەن، 17 يېشىدا ئوكسفورد داشۇسىگە كىرىپ ئوقۇپ، 1746 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەن. 1748 - يىلى ئېدىنبۇرگ داشۇسىدە ئىستىلىستكا ۋە ئەدەبىياتتىن دەرس ئۆتكەن. ئۇ 1750 - يىللىرى يۇم بىلەن تونۇشۇپ يېقىن دوستلاردىن بولۇپ قالدى. سمىت 1751 - يىلى گىلاسگو داشۇسىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ لوگىكا ئىلمى ۋە ئەخلاق پەلسەپىسىدىن دەرس ئۆتتى، ئەخلاق پەلسەپىسى ئىلاھىيەت، ئېتىكا، قانۇنشۇناسلىق ۋە سىياسىيشۇناسلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇنىڭ ئېتىكىغا دائىر كونسپېكتى 1759 - يىلى «ئەخلاق - پەزىلەت تۇغرىسىدا» («Theory of Moral Sentiments») دېگەن تېمىدا نەشىر قىلىندى. ئۇ ئۆزلىگەن سىياسىيشۇناسلىق ئىقتىسادىي سىياسەت ۋە سىياسىي ئىقتىسادقا دائىر نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغاندى. لېكىن بۇ چاغدا ئۇ تېخى سىياسىي ئىقتىسادنى ئۆزىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ تەتقىق قىلىدىغان كەسپى قىلمىغانىدى. 1764 - يىلى ئۇ فروفېسسورلۇق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىپ، ياش كىنەز بۇكلەيچ (Duke of Buccleuch) نىڭ شەخسىي ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ، بۇكلەيچقا ھەمراھ بولۇپ ياۋروپانى سايا‌ھەت قىلدى. ئۇ پارىژدىكى مەزگىللىردە دېھقانچىلىق ھېرسلىقى ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بولغان كېسنىناي ۋە تۈرگوت قاتارلىق كىشىلەر بىلەن تونۇشۇپ، دېھقانچىلىق ھېرسلىقى ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. 1767 - يىلى يۇرتىغا قايتىپ، مەخسۇس سىياسىي ئىقتىساد تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللاندى ۋە شۇنىڭغا دائىر ئەسەرلەرنى يازدى. 1776 - يىلى ئۇنىڭ ئەڭ مۇھىم ئەسىرى بولغان «مىللىي بايلىقنىڭ خاراكتېرى ۋە سەۋەبلىرى تۇغرىسىدا تەتقىقات» («An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations») نەشىر قىلىندى. بۇ كىتاب ئەينى ۋاقىتتىكى ئەنگلىيە سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتى ۋە تەلەپلىرىنى مەركەزلىك گەۋدىلەندۈرۈپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ قەدىرلىشى ۋە ماختىشىغا ئېرىشتى، سمىتمۇ شۇ سەۋەبتىن ئەينى ۋاقىتتىكى ئەڭ ئاتاقلىق ئىقتىسادشۇناس بولۇپ قالدى، 1778 - يىلى ئۇ ئېدىنبۇرگ تامۇژنىسىنىڭ مەخسۇس خادىمى (Commissioner of Customs at Edinburgh) بولدى، 1787 - يىلىنىڭ ئاخىرى بىر مەزگىل گىلاسگو داشۇنىڭ مۇدىرى بولدى.

«مىللىي بايلىقنىڭ خاراكتېرى ۋە سەۋەبلىرى تۇغرىسىدا تەتقىقات» (قىسقارتىپ «مىللىي بايلىق تۇغرىسىدا» دېيىلىدۇ) دېگەن كىتابتا، ئاساسەن، بۇرژۇئازىيىنىڭ بايلىقىنىڭ كۆپىيىشىگە تۈرتكە بولىدىغان يەكىي تۆسقۇنلۇق قىلىدىغان سەۋەبلەر تەتقىق قىلىنىپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ فېئودالىق تۈزۈمگە قارىغاندا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە مىللىي بايلىقنىڭ كۆپىيىشىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرەلەيدىغانلىقى دەللىلەندى. بۇ كىتاب جەمئىي بەش قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىرىنچى بۆلۈمدە ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ كۆپىيىش سەۋەبلىرى تەتقىق قىلىنىپ، ئىش تەقسىماتىنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى ئۆستۈرەلەيدىغانلىقى ۋە مىللىي بايلىقنى كۆپەيتەلەيدىغانلىقى چۈشەندۈرۈلدى، ئىش تەقسىماتى، ئالماشتۇرۇش، پۇل، قىممەت ۋە

باها مەسىلىرى شەرھىلەندى، ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسى، يەنى مىللىي بايلىقنىڭ ھەرقايسى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىشى تەتقىق قىلىندى. ئىككىنچى بۆلۈمدە كاپىتال تەتقىق قىلىنىپ، كاپىتال جۇغلاش، تېخنىكۇ كۆپ ئىشچىلارنى ئىشلەپچىقىرىشقا قاتناشتۇرۇش مىللىي بايلىقنى كۆپەيتىشنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئۇسۇلى ئىكەنلىكى چۈشەندۈرۈلدى. بۇ ئىككى بۆلۈمدە ئۇنىڭ سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى ئۆز ئىچىگە ئېلىندى. ئۈچىنچى بۆلۈمدە رىم ئىمپېرىيەسىدىن تارتىپ XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئىگىلىك تەرەققىياتى تارىخى تەكشۈرۈپ چىقىلدى. تۆتىنچى بۆلۈمدە ئىگىلىك تەلىماتىنىڭ تەرەققىيات تارىخى تەكشۈرۈپ چىقىلدى، خۇسۇسەن سودا ھېرىسلىقى ۋە دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئۈستىدە تەھلىل - تەنقىد يۈرگۈزۈلدى. بۇ ئىككى بۆلۈمدە، ئايرىم - ئايرىم ھالدا، ئىقتىسادىي سىياسەت ۋە تەلىماتنىڭ مىللىي بايلىقنىڭ كۆپىيىشىگە بولغان تەسىرى بايان قىلىندى، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا ئارىلىشىۋېلىشىغا قارشى تۇرۇلۇپ، سودا ھېرىسلىقى ئالاھىدە تەنقىد قىلىندى. بەشىنچى بۆلۈمدە دۆلەتنىڭ كىرىم - چىقىمى مىللىي بايلىقنى كۆپەيتىش نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىندى. پۈتۈن كىتابقا بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەركىن ھالدا شەخسىي مەنپەئىتىنى قوغلىشىشىغا يول قويۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئەركىن ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش ئىدىيىسى سىڭدۈرۈلگەن. بۇ كىتابتا ئۇ تۈنجى بولۇپ مۇكەممەل بۈرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق سىستېمىسىنى بەرپا قىلدى.

سىمبت ئىگىلىك مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنسان تەبىئىتى، ماھىيەتتە بۇرژۇئا مەنپەئەتپەرەسلىكىنى چىقىش نۇقتىسى قىلدى. ئۇ ھەربىر ئادەمنىڭ بارلىق پائالىيىتى «مەنپەئەتپەرەسلىك» نىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاستىدا بولىدۇ، ھەربىر كىشىنىڭ شەخسىي مەنپەئەتىنى قوغلىشىشى پۈتكۈل جەمئىيەتكە ئورتاق مەنپەئەت كەلتۈرىدۇ دەپ قارىدى. شەخسىي مەنپەئەت قوغلىشىدىغان بۇنداق كىشىلەر ــ «ئىقتىسادىي كىشىلەر» ئەمەلىيەتتە پايدىغىلا ئىنتىلىدىغان كاپىتالىستلاردۇر. ئۇ ئىگىلىك مەسىلىسىنى «ئىقتىسادىي كىشىلەر» نىڭ مەنپەئەتپەرەسلىك تەبىئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ تەتقىق قىلدى. ئۇنىڭ ئىگىلىك ئىدىيىسىنىڭ مەركىزىي مەزمۇنى ئىقتىسادىي ئەركىنلىك يەنى «ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش»، تىرىشىپ بارلىق فېئودالىق توسالغۇلارنى چىقىرىپ تاشلاش، سودا ھېرىسلىقىغا قارشى تۇرۇش، كاپىتالنىڭ زىمنى ئەركىن راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت. ئۇ ئىقتىسادىي ئەركىنلىكنى ئىنسانىنىڭ مەنپەئەتپەرەسلىك تەبىئىتىنىڭ گەۋدىلىنىشى، «تەبىئىي تەرتىپ» قانۇنىيىتىنىڭ تەلىپى دەپ ھېسابلىدى. ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنى «تەبىئىي» ۋە «مەڭگۈلۈك» تۈزۈم دەپ قارىدى ھەمدە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئىچكى باغلىنىشىنى مۇشۇچە كىتە تەتقىق قىلدى.

ئۇ سودا ھېرىسلىقىنىڭ تاشقى سودىلا بايلىقنىڭ مەنبەسى بولىدۇ دەيدىغان خاتا نۇقتىنەزىرىنى تەنقىد قىلدى ھەمدە ئىگىلىك تەتقىقاتىنى ئوبوروت ساھەسىدىن ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىگە يۆتكەپ، بارلىق بايلىقنى ئىشلەپچىقىرىش ساھەسى بىلەن ئالاقىلاندۇرۇپ ھېسابلىدى. ئۇ دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمىنىڭ يېڭى ئىگىلىكىلا بايلىق يارىتىدۇ

دەيدىغان بىر تەرەپلىمىلىك قاراشلىرىنى يېڭىپ، ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ بايلىق يارىتىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى. ئۇ ئەمگەك قىممىتى نەزەريىسىنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى تۇنجى جولۇپ سىستېمىلىق شەرھلەپ، بارلىق تاۋار ئالماشتۇرۇش قىممىتىنى ئۆلچەيدىغان ھەقىقىي ئۆلچەم ئەمگەك دەپ قارىدى ھەمدە ئەمگەكنى ئاددىي ئەمگەك ۋە مۇرەككەپ ئەمگەك دەپ ئايرىدى، «تەبىئىي باھا» (قىممەت) بىلەن جازار باھاسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەكشۈردى، قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ رولىنى تەھلىل قىلدى. ئۇ كاپىتالىزم جەمئىيىتىنى ئېنىق قىلىپ، ئىشچىلار سىنىپى، بۇرژۇئازىيە سىنىپى ۋە پوھىشچىلار سىنىپىدىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ سىنىپقا ئايرىپ، بۇ ئۈچ سىنىپنىڭ كىرىمى بولغان ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر بەجىنى تەتقىق قىلدى ھەمدە پايدا بىلەن يەر بەجىنى ئەمگەك يارىتقان قىممەتنىڭ تۆتۈپ قوبلىنىشى دەپ قاراپ، شۇنىڭ بىلەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسى مەسىلىسىگە ئوچۇراشتى. ئۇ قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئومۇمىي شەكلى بىلەن كونكرېت شەكلىنى ئايرىمىغان بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە سىنىپىي مەنپەئەتنىڭ قارىمۇقارشى جولۇشىنىڭ ئىقتىسادىي يىلتىزىنى مەلۇم دەرىجىدە ئېچىپ تاشلىدى، بۇلار ئۇنىڭ ئىلمىي تۆھپىسى بولۇپ، بەلگىلىك تەرەققىيەرۇھەرلىك ئەھمىيىتىگە ئىگە.

لېكىن بۇرژۇئاچە بىر تەرەپلىمىلىكلىكى ۋە تارىخىي چەكلىمىلەر شۇنىڭدەك ئۇنىڭ تەتقىقات ئۇسۇلىدىكى ئىككى ياقلىمىلىق (ھەم ھادىسىنىڭ ئاساسىي ئۇستىدە ئىزدىنىپ، كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ ئۆچكى چاغلىنىشىنى تەتقىق قىلىش، ھەم كۆپ ھاللاردا ئىگىلىكنىڭ يۈزەكى ھادىسىلىرى ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرۈش) تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭ ئىگىلىك نەزەريىسىدە ھەم ئىلمىي تەركىب بار ئىدى، ھەم نۇرغۇن زىددىيەت، خاتالىق ۋە چاكىنا تەركىبلەر بار ئىدى. بۇ ئاساسەن مۇنۇلاردا ئىپادىلىنىدۇ: ئۇ بىر تەرەپتىن، تاۋار قىممىتى تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان ئەمگەك تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ دەپ ھېسابلىدى، يەنە بىر تەرەپتىن، يەنە قىممەت ئالماشتۇرۇش داۋامىدا سېتىۋېلىنغان ئەمگەك تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ دەپ قارىدى، يەنە قىممەت ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل كىرىمدىن تەشكىل تاپىدۇ دەپ قارىدى. ئۇ يەنە ئىش ھەققىنى «ئەمگەكنىڭ باھاسى»، پايدىنى «كاپىتالنىڭ تەبىئىي ھەققى» دەۋالدى، ۋەھاكازالار. لېكىن ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، گۇللىنۇاتقان بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان كلاسسىك ئىقتىسادشۇناس سۈپىتىدە، ئۇنىڭ ئىلمىي تۆھپىسى ۋە تەرەققىيەرۇھەرلىك رولى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. ماركس پرولېتارىيات سىياسىي ئىقتىسادىنى يارىتىش جەريانىدا، سەپتىنىڭ ئىگىلىك نەزەريىسىنىڭ ئىلمىي تەركىبلىرىگە تەنقىدىي ھالدا ۋارىسلىق قىلىپ، چاكىنا تەركىبلىرىنى تەنقىد قىلدى ۋە چۈرۈۋەتتى. سەپتىنىڭ ئىگىلىك نەزەريىسى تا بۈگۈنگىچە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىگە تەسىر كۆرسىتىپ كەلمەكتە.

سەپتىنىڭ قىممەت نەزەريىسى، سەپت ئەقىدىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

سەپتىنىڭ قىممەت نەزەريىسى بۇ، بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ قىممەت نەزەريىسىنى توغرىسىدىكى ئەڭ

دەسلەپكى سىستېمىلىق بايانى. بۇنىڭدىكى ئىلمىي تەركىبلەر ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىگە ئاساس سېلىش ئۈچۈن تۆھپە قوشتى.

سەپت ئىستېمال قىممىتى بىلەن ئالماشتۇرۇش قىممىتىنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئېنىق پەرقلەندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىككىسىنىڭ ئىچكى باغلىنىشى ۋە ماھىيەتلىك پەرقىنى چۈشەنمىدى. ئۇ، ئىش تەقسىماتى ئورنىتىلغاندىن كېيىن، ھەربىر كىشى ئۈچۈن ئېھتىياجلىق بولغان نەرسە ـ كېرەكلەرنىڭ ئاز بىر قىسمىلا ئۆز ئەمگىكى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، كۆپ قىسمى بولسا باشقىلارنىڭ ئەمگىكى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ؛ كىشىلەر بىر بىرى بىلەن تاۋار ئالماشتۇرىدۇ، تاۋار بىلەن تاۋارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى ئەمگەك بىلەن ئەمگەكنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ توغرا ھالدا: تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئەمگەك بەلگىلەيدۇ، «ئەمگەك قىممىتىنىڭ ھەقىقىي مەنبەسى ۋە ئۆلچىمى»، قىممەتنى يارىتىدىغان نەرسە مەلۇم ئالاھىدە شەكىلدىكى ئەمگەك ئەمەس، بەلكى ھېرىسلىقى تەرەپدارلىرى ئېيتقان ئالتۇن ـ كۈمۈش ئىشلەپچىقىرىدىغان ئەمگەك ئەمەس، دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمى ئېيتقان دېھقانچىلىق ئەمگىكىمۇ ئەمەس، بەلكى ئادەتتىكى تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى، دەپ كۆرسەتتى. ئۇ تاۋار ئالماشتۇرۇشنىڭ مىقدار نىسبىتىنى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن تەتقىق قىلىپ، تاۋار ئالماشتۇرۇش قىممىتىنى بەلگىلەيدىغان قانۇنىيەتنى تېپىپ چىقىشقا تىرىشتى. لېكىن ئۇ ئالماشتۇرۇش قىممىتىنى نەرسە بىلەن نەرسىنىڭ مۇناسىۋىتى دەپ قارىغانلىقى، قىممەتنىڭ ماھىيىتىنى ۋە قىممەتنى يارىتىدىغان ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىيلىقىنى بىلمىگەنلىكى سەۋەبىدىن، قىممەتنى قانداق ئەمگەك بىلەن بەلگىلەشنى تەكشۈرگەندە قالايمىقانچىلىققا كىرىپ قالدى.

ئۇ بىر تەرەپتىن، قىممەتنى بەلگىلەيدىغىنى تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان ئەمگەك؛ قىممەت مىقدارى سەرپ قىلىنغان ئەمگەك مىقدارى بىلەن ئوڭ تاناسىپ بولىدۇ دەپ قارىدى ھەمدە ئاددىي ئەمگەك بىلەن مۇرەككەپ ئەمگەكنى پەرقلەندۈرۈپ، ئوخشاش ۋاقىتتا مۇرەككەپ ئەمگەك ئاددىي ئەمگەككە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ قىممەت يارىتىدۇ دەپ كۆرسەتتى. لېكىن، ئۇ بەزىدە سۈبېيكتىپ ھالدا ئەمگەكنى «خاتىرجەملىك، ئەركىنلىك ۋە بەخت»نىڭ «قۇربان قىلىنىشى» دەپ چۈشەندۈردى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇ يەنە، تاۋارنىڭ قىممىتى بۇ تاۋارنى سېتىۋالالايدىغان ياكى ئىدارە قىلالايدىغان ئەمگەك تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ دەپ قارىدى. ئەمەلىيەتتە بۇ، تاۋارنىڭ قىممىتىنى «ئەمگەك»نىڭ قىممىتى يەنى ئىش ھەققى بىلەن بەلگىلىگەنلىك. شۇنداق قىلىپ ئۇ قىممەتنى بىلەن بەلگىلەيدىغان ئايلانما مۇلاھىزە ئىچىگە كىرىپ قېلىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارغا بولغان ئىكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى ياپتى.

سەپت كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەك بىلەن مۇشۇ تاۋار ئارقىلىق سېتىۋېلىنىدىغان ئەمگەك تەڭ مىقدارىدىكى ئەمگەك بولمايدىغانلىقىنى نەزەردىن، لېكىن ئۇ ئەمگەك بىلەن ئەمگەك كۆچىنى پەرقلەندۈرەلمىگەچكە، ئۇ ئەھۋال (كاپىتال بىلەن

ئەمگەكنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى) نى ئەمگەك قىممىتى ئەزەرىيىسى ئاساسىدا چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيتتى. ئۇ، قىممەتنى ئەمگەك بەلگىلەيدۇ دېگەن قائىدە «دەسلەپكى ياۋايى جەمئىيەت» كىلا ئۇيغۇن كېلىدۇ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىگە كەلگەندە، كاپىتالىنىڭ جۇغلىنىشى ۋە يەرگە خوجايىنلارنىڭ ئىگىدارچىلىق قىلىشى ئارقىسىدا، ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ھەممىسى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولمايدۇ، ئىش ھەققىدىن تاشقىرى، كاپىتالىستلارغا پايدا تاپشۇرۇلىدۇ، پومېشچىكلارغا يەر ئىجارىسى تاپشۇرۇلىدۇ؛ بۇ چاغدا، قىممەت ئەمگەك تەرىپىدىن بەلگىلەنمەيدۇ، بەلكى ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل كىرىمدىن تەركىب تاپىدۇ دېدى. بۇ نەزەرىيىدە قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە قىممەتنىڭ تەقسىم قىلىنىشى، ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى ۋە ئەمگەك يېگىدىن ياراتقان قىممەت تامامەن ئارىلاشتۇرۇۋېتىلدى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە ماھىيىتى يېپىلدى.

سەھتىنىڭ ئەزەردە، پايدا بىلەن يەر ئىجارىسى ئىش ھەققىگە ئوخشاشلا، تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش راسخوتى بولىدۇ، تاۋارنىڭ قىممىتىنى بولسا مۇشۇ ئىشلەپچىقىرىش راسخوتى بەلگىلەيدۇ. بۇ يەردە ئۇ يەنە كىرىمنىڭ قىممەتنى ھاسىل قىلىش نەزەرىيىسىدىن ئىلگىرىلەپ چاكىنا ئىشلەپچىقىرىش راسخوتى نەزەرىيىسىگە ئۆتۈپ كەتتى.

سەھت يەنە «تەبىئىي باھا» بىلەن بازار باھاسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەكشۈردى. تەبىئىي باھا دېيىلگىنى ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل كىرىمدىن تەركىب تاپقان باھا، يەنى تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى بىلەن بىردەك بولغان باھا، ئەمەلىيەتتە قىممەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بازار باھاسى تاۋارنىڭ تەمىنلەش - ئېھتىياج مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ تەبىئىي باھادىن بەزىدە يۇقىرى، بەزىدە تۆۋەن بولىدۇ، لېكىن ئۇ تەبىئىي باھا تەرىپىدىن تەڭشىلىپ، تەبىئىي باھا بىلەن بىردەك بولۇشقا مايىل بولىدۇ. سەھتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان تەبىئىي باھانى ئەمگەك تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان قىممەتنىڭ ئورنىغا دەسستىپ، ئۇنى بازار باھاسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇپ تۇرۇشىدىكى مەركەز قىلىۋېلىشى خاتا. ئۇ قىممەت بىلەن باھانىڭ ئىچكى باغلىنىشىنى بىلمىگەچكە، قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىنى ئىلمىي ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىدى. لېكىن ئۇ بازار باھاسىنىڭ تەبىئىي باھانى چۆرىدىگەن ھالدا يۇقىرى - تۆۋەن بولۇپ تۇرۇشىنى قانۇنىيەتلىك ھادىسە دەپ قارىدى ھەمدە قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىغا يول ئېچىپ تەڭشىگۈچلۈك رولىنى شەرھلىدى، بۇلار مەلۇم ئىلمىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

قىسقىسى، سەھت بۇرژۇئا مەيدانىي، نۇقتىئىنەزەرى ۋە ئۇسۇلىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، قىممەت مەسىلىسىدە قالايمىقانچىلىق ئىچىگە كىرىپ قالدى. لېكىن ئۇ، قىممەت تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان ئەمگەك تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ دېگەن نۇقتىئىنەزەرنى خېلى سىستېمىلىق شەرھلىدى ھەمدە قوشۇمچە قىممەت مەسىلىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن مۇشۇ نۇقتىئىنەزەرنى ئاساس قىلىپ

مۇھاكىمە قىلىدى، بۇ ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىلمىي تۆھپىسىدۇر.

سمىت ئادام دېگەن ماددىغا قارالۇن.

سمىت ئەقىدىسى (Smith's Dogma) بۇ، تاۋارنىڭ قىممىتى ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل كىرىمغىلا ئاجرىلىدۇ دەپ ھۆكۈم قىلىدىغان ئەزەلىيسۋى ئەقىدە. ئادام سمىت قىممەت مۇشۇ ئۈچ خىل كىرىم (ئەمەلىيەتتە $v+m$) دىنلا تەركىب تاپىدۇ دەپ ھېسابلىدى. شۇنداق قىلىپ، تاۋارنىڭ بارلىق قىممىتى ($c+v+m$) نى يېڭىدىن يارىتىلغان قىممەت ($v+m$) بىلەن ئالماشتۇرۇۋېتىپ، ئۆزگەرمەس كاپىتال (ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى) نىڭ قىممىتى c نى تاشلۇۋەتتى. بۇ ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ھاسىل قىلىنىش مەسىلىسىنى مۇشۇ قاراشنى ئاساس قىلغان ھالدا تەھلىل قىلىپ، نەزەرىيە جەھەتتە نۇرغۇن قالايمىقانچىلىق ۋە خاتالىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ ئىلمىي بولغان ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ھاسىل قىلىنىشى نەزەرىيىسىنى تېكلىيەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئونىڭدىن كېيىن ئۆتكەن بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئۇنىڭ بۇ قارىشىنى ئەقىدە قىلىشىۋالدى. ماركس مەسخىرە قىلغان ھالدا، بۇ خاتا قاراشنى «سمىت ئەقىدىسى» دەپ ئاتىدى. ئىجتىمائىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش (ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش بولسۇن) ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بولۇشى كېرەك. بۇ ئوقتىنى سمىتمۇ ئېنىق بىلەتتى، لېكىن ئۇ، مەلۇم بىر تارماقنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىدا ئېھتىياجلىق بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى يەنە بىر تارماق ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلات، ئۇنىڭ قىممىتىمۇ ئاخىرى بېرىپ ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل كىرىمگە ئاجرىلىدۇ دەپ قارىدى. ئۇ بۇغداي تېرىشتا ئىشلىتىلىدىغان قوش ئېتىنى مىسال كەلتۈرۈپ، ئات باقىدىغان يەرگە تۆلىنىدىغان يەر ئىجارىسى، ئات باققۇچىنىڭ ئەمگىكى ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئىش ھەققى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېزا ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى يەر ئىجارىسى ۋە ئىش ھەققى ئۈچۈن تۆلەپ قويغان كاپىتالنىڭ پايدىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى بولغان قوش ئېتىنىڭ قىممىتى بولىدۇ دەپ چۈشەندۈردى. ئەتىجىدە مەسىلىنى بىر تارماقتىن يەنە بىر تارماققا يۆتكەپ يەنىلا تۇغرا ھەل قىلالمىدى.

سمىت كىرىمنى ئومۇمىي كىرىم ۋە ساپ كىرىم دەپ ئىككىگە ئايرىش يولىنى بىلەن بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشقا ئۇرۇندى. ئۇ پۈتۈن يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مەھسۇلاتىنى بىلەن ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات ($c+v+m$) نى ئومۇمىي كىرىم دەپ ئاتىدى، ئومۇمىي كىرىمنىڭ تۇراقلىق كاپىتال ۋە تۇراقسىز كاپىتال خراجىتى تۆتۈپ قېلىنغاندىن كېيىنكى ئاشقان قىسمى ($v+m$) نى ساپ كىرىم دەپ ئاتىدى. مۇشۇنداق ئايرىش ئارقىلىق ئۇ تاۋار قىممىتىنى ئاجراتقاندا تاشلاپ قويغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىنى «ئومۇمىي كىرىم» نامى ئاستىدا تۇيدۇرماستىن تاۋار قىممىتى ئىچىگە كىرگۈزۈپ قويدى ھەمدە شۇ ئارقىلىق تەكرار ئىشلەپچىقىرىش (ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش) نىڭ مۇمكىنلىكىنى چۈشەندۈردى. ئەمەلىيەتتە ستمىتنىڭ كىرىمنى ئومۇمىي كىرىم ۋە ساپ كىرىم دەپ ئايرىشى خاتا. ماركس مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ: ئومۇمىي كىرىم جەمئىيەتتە مۇئەييەن مەزگىل (مەسىلەن بىر

يىل) دە ھەرقايسى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرى تەرىپىدىن يارىتىلغان بارلىق يېڭى قىممەت (v + m)، يەنى مىللىي دارامەت، ئۇ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يېڭى مەھسۇلاتلار ئىچىگە يۆتكەلگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى (c) نى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ؛ ساپ كىرىم يېڭىدىن يارىتىلغان قىممەتتىن تۇراقسىز كاپىتالغا تەڭ كېلىدىغان قىممەت (v) نى تۈتۈپ قالغاندىن كېيىنكى قالدۇق (m)، ئۇ پايدا شەكلىدە كاپىتالىست تەرىپىدىن ھەقسىز ئىگىلىۋېلىنىدۇ. سەمىتنىڭ كىرىمنى ئومۇمىي كىرىم ۋە ساپ كىرىمگە ئايرىشىنىڭ ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ھاسىل قىلىنىشى مەسىلىسىنى تەھلىل قىلىشتىمۇ زۆرۈرىيىتى يوق. چۈنكى ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ھاسىل قىلىنىشىنى تەھلىل قىلىشتا زۆرۈر بولغىنى قىممەت جەھەتتە ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ c + v + m غا ئايرىپ، ماددىي جەھەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئىستېمال ۋاستىلىرى دەپ ئايرىپ، قىممەت تولدۇرمىسى ۋە ماددىي تولدۇرمىنىڭ شەرتلىرىنى ئېنىق شەرھىلەش. سەمىت ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ھاسىل قىلىنىشىدا قىممەت فورماتسىيىسى جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى ماددا فورماتسىيىسى جەھەتتىن تولدۇرۇش كېرەكلىكىنى كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ تاۋار قىممىتىنى كىرىمگىلا ئاجرىتىپ قويغانلىقى ھەمدە خۇسۇسىي ئىستېمال بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنلىكى سەۋەبىدىن، بۇنداق تولدۇرۇشنىڭ قانداق ئىشقا ئاشۇرۇلىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيتتى. مارکسلا سەمىتنىڭ كەمچىلىك ۋە خاتالىقلىرىنى تۈگىتىپ، ئىلمىي بولغان ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ھاسىل قىلىنىش نەزەريىسىنى يارىتتى.

سەمىت، ئادام دېگەن ماددىغا قارايدۇ.

ئىگىلىك ئەركىنلىكى (Economic Liberalism) بۇ، بۇرژۇئازىيىنىڭ كاپىتالىزم ئىگىلىكىنى مەركىزى راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدىغان، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرىدىغان نەزەريىە ۋە سىياسەت تەشەببۇسى. ئۇ دەسلەپتە سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ فېئودالىزمغا، سودا ھېرىسلىقىغا قارشى كۈرىشى داۋامىدا بارلىققا كەلگەنىدى. ئادام سمىت بۇ تەشەببۇسنىڭ ئاكتىپ تەشەببۇسكارى بولدى ھەمدە ئۇنى تولۇق مۇلاھىزە قىلدى.

سمىتتىن بۇرۇن، تەخمىنەن XVII ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XVIII ئەسىرنىڭ بېشىدا بەزى بۇرژۇئا مۇتەپەككۇرلىرى ئىگىلىك ئەركىنلىكى ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئەنگلىيىدە لوككى (J.Locke، 1632—1704) ئادەم ئۆز جىسمىغا قارىتا تەبىئەت ئاتا قىلغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى قىلدىن بەھرىمەن بولىدۇ، شۇڭلاشقا ئۆزىنىڭ ئەمگىكى، ئەمگەك مەھسۇلاتى شۇنىڭدەك ئەمگەك ۋاستىسىغىمۇ تەبىئىي ھالدا ئۆزىنىڭ ئىگىدارلىق قىلىدۇ؛ بۇنداق تەبىئىي ھوقۇق باشقىلارنى زىيانغا ئۇچراتمايدۇ، شۇنداقلا باشقىلارنىڭ دەخلى ـ تەرۇز قىلىشىغىمۇ يول قويمايدۇ دەپ كۆرسەتكەنىدى. نورس (D.North، 1641 — 1691) ئەركىن سودىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى بايان قىلغانىدى. ماندېۋىل (B.Mandeville، 1670 — 1733) «ھەسەل ھەرىسىنىڭ تەمسىلىسى» (The fable of the Bees) دېگەن كىتابىدىمۇ، ئىگىلىكنى تولۇق راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ھۆكۈمەتنىڭ ئارىلىشىشىنى بار كۈچ بىلەن ئازايتىش كېرەك دەپ ھېسابلىغانىدى. فرانسىيىلىك دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمىنىڭ پېشۋالىرى

بۇئاگىلىبىر ۋە دارگىنسون ماركىز (Marquis D' Argenson, 1694—1759) لاردائىگىلىك ئەركىنلىكى ئىدىيىسى شەكىللەنگەن. دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقتىسادنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى كېسناي ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەبىئىي قانۇنىيەتنىڭ تەلىپى بويىچە ئەركىن راۋاجلىنىشنى، دۆلەت ئۇنىڭغا ئارىلاشماسلىقنى كېرەك دەپ ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئادەتتە، ئىگىلىك ئەركىنلىكى ئىدىيىسى روشەن گەۋدىلەنگەن دەپ قارىلىدىغان «ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش» پرىنسىپى («Maxim of Laissez - Faire») («Laissez - Passer»)نى فرانسىيلىك گورناي (J . C . M. Vincent de Gournay 1712 — 1759) ھەممىدىن ئاۋۋال ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغانىدى.

سەبەت ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ ئىگىلىك ئەركىنلىكى ئىدىيىسىگە ۋاريىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش پرىنسىپىنى شەرھلىدى. ئۇ «ئىنسان تەبىئىتى» يەنى بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتچەرەسلىك ماھىيىتىنى ئاساس قىلىپ، ھەربىر كىشىنىڭ بارلىق پائالىيىتى «مەنپەئەتچەرەسلىك ئىدىيىسى» تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدۇ، شەخسىي مەنپەئەتنى قوغلىشىشنى مەقسەت قىلىدۇ؛ شەخسىي مەنپەئەت بىلەن ئىجتىمائىي مەنپەئەت بىردەك بولىدۇ؛ چۈنكى ھەربىر كىشى شەخسىي مەنپەئىتىنى قوغلىشىدۇ، باشقىلارنىڭ ئۆز مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزۈپ قويۇۋىشىدىن ساقلىنىش كويىدا بولىدۇ، بۇ ھال ئۇنى باشقىلارنىڭ مەنپەئىتىنى ئويلاشقا مەجبۇر قىلىدۇ، شۇنداق قىلىپ كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ئورتاق مەنپەئەت پەيدا بولىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىيەتتىكى ھەربىر كىشى شەخسىي مەنپەئىتىنى قوغلىشىدۇ، ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلاشقا تىرىشىدۇ، نەتىجىدە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ مەنپەئىتىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ دەپ ھېسابلىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ ھەربىر كىشىنىڭ ئەركىن ھالدا ئۆز مەنپەئىتىنى قوغلىشىشغا يول قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى.

سەبەت «مەنپەئەتچەرەسلىك ئىدىيىسى»نى قاندۇرۇشنىڭ ئەڭ ياخشى چارىسى ئىگىلىك ئەركىنلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش دەپ ھېسابلىدى. ئۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ تامامەن ئەركىن ھالدا ئىگىلىك پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا، يەنى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنى ئەركىن باشقۇرۇشىغا، ئەمگەكچىلەرنى ئەركىن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىغا، ئەركىن رىقابەتلىشىشكە، ئىچكى ـ تاشقى سودىنى ئەركىن راۋاجلاندۇرۇشىغا يول قويۇشنى جېنىنىڭ بارىچە تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ نەزەردە، كاپىتالىستلارنىڭ ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلەيدىغان ئاكتىپلىقىنى، تەشەببۇسكارلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئەركىن ھالدا شەخسىي مەنپەئىتىنى قوغلىشىشىغا، ئەركىن ھالدا ئىگىلىك پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويغاندىلا، كاپىتالىستنىڭ ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ۋە مىللىي بايلىقنىڭ تېز كۆپىيىشىنى ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئۇ دۆلەتنىڭ بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىگىلىك پائالىيەتلىرىگە ئارىلىشىشىغا، فېئودالىزىم ۋە سودا ھېرىسلىقىنىڭ چەكلىمىلىرىگە كەسكىن قارشى تۇرۇپ، قوغدىنىش تاموژنا بېجى، كەسپداشلار ئۈيۈشمىسى تۈزۈمى ۋە مەجبۇرىي سېتىش شىركىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى بىنارلىق فېئودالىق قالدۇقلارنى

چىقىرىپ تاشلاشنى تەلەپ قىلدى.

سەھىتىنىڭ ئىگىلىك ئەركىنلىكىگە دائىر نەزەرىيە ۋە سىياسەتلىرىگە ريكاردو ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇردى، ئۇلارنىڭ تەشەببۇسلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتەك تەرەققىيپەرۋەر رول ئوينىغانىدى، لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىرگە كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى زىددىيەتلەرنىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى.

بېنسام مەنپەئەتپەرەسلىكى (Bentham's Utilitarianism) بۇ، XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئەنگلىيە بۇرژۇئا پەيلاسوپى يېرمى بېنسام (Jeremy Bentham، 1748 — 1832) يارىتقان ئېتىكا پەلسەپىسى سىستېمىسى. ئۇنىڭدا مەنپەئەت بولۇپمۇ «ئەڭ زور كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ ئەڭ زور بەختى» كىشىلەر ھەرىكىتىنىڭ ئەخلاق ئۆلچىمى قىلىنغان.

مەنپەئەت تەرغىبىدىكى ئېتىكا پەلسەپىسى ئىنسانلارنىڭ مەنپەئىتى يۈزاق قەدىمكى دەۋردىن سۈرۈشتۈرۈشكە تېگىشلىدۇ. يېقىنقى دەۋرلەردە، «ئەڭ زور بەخت» نى ئەخلاق ئۆلچىمى قىلىش نۇقتىسىنەزىرى ئالدى بىلەن رىچارد كۇمبېرلاند (Richard Cumberland، 1631 — 1718) نىڭ «تەبىئىي قانۇنىيەت تەرغىبىدا» («De Legibus naturae disquisitio Philosophica»، 1670) دېگەن ئەسىرىدە كۆرۈلىدۇ. بېنسام جوسېن پرىستلېي (Joseph Priestley، 1733 — 1804) «سىياسىي قائىدىلەرنىڭ مۇھىم مەزمۇنى» («Essays on the First Principles of Government»، 1768) دېگەن ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان «بىر دۆلەتنىڭ زور كۆپ سانلىق ئەزالىرىنىڭ مەنپەئىتى دۆلەتنىڭ بارلىق سىياسەتلىرىنىڭ ئۆلچىمى قىلىنىشى كېرەك» دېگەن تەشەببۇس ئۆزىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغانىدى. لېكىن بېنسام ئېتىكا پەلسەپىسى سىستېمىسىدىكى مەنپەئەتپەرەسلىكنىڭ يارىتقۇچىسى دەپ قارالدى. ئۇ مەنپەئەتپەرەسلىك دېگەن ئاتالغۇنى ئوتتۇرىغا قويىدى ھەمدە ئۇنىڭدىن سىستېمىلىق نەزەرىيە ۋە ئەمەلىي مەزمۇن كەلتۈرۈپ چىقاردى.

بېنسامنىڭ ئىقتىسادشۇناس ھېسابلانمىدۇ. ئۇ بەزى ئىقتىسادىي ماقالىلەرنى ۋە «سىياسىي ئىقتىسادقا دائىر تەلىم» («Manual of Political Economy»، 1798) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازدى. لېكىن ئۇنىڭ XIX، XVIII ئەسىردىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىدىيە ساھەسىگە بولغان تەسىرى ئۇنىڭ ئىگىلىك نۇقتىسىنەزىرلىرىدە ئەمەس، بەلكى ئاساسلىق ئەسىرى «ئەخلاق ۋە قانۇن پرىنسىپلىرى» («Principles of Morals and legislation»، 1780 - يىلى يېزىپ چىقىلغان، 1789 - يىلى نەشىر قىلىنغان) دا تەرغىب قىلىنغان مەنپەئەتپەرەسلىك پەلسەپە ئىدىيەسىدە كۆرۈلىدۇ.

بېنسام ياخشى قانۇن بىلەن يامان قانۇننى پەرقلەندۈرۈشتەك ئەمەلىي مەسىلىنى كۆزدە تۇتۇپ، مەنپەئەتنى ئەخلاقنىڭ ئالىي مىزانى قىلىش پرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ ئەخلاق جەھەتتىكى ياخشى - يامانلىق دوگمىغا ياكى تاشقى قائىدىگە باغلىق بولماستىن، شەيئىنىڭ ئىنسان تەبىئىتىگە ئۇيغۇن كېلىش - كەلمەسلىكىگە باغلىق بولۇشى كېرەك؛ ئۆز بەختىنى قوغلىشىش ئىنسان تەبىئىتىدىكى تۇپ مەقسەت؛ بەختنى خۇشاللىقتا ئىپادىلىنىشى ۋە ئازابتىن ساقلىنىش دەپ يېغىنچاقلاشقا بولىدۇ

ده پ هېسابلاسدى. ئۇ «ئەخلاق ۋە قانۇن پرىنسىپلىرى» دېگەن ئەسىرىنىڭ كىرىش سۆزىدە مۇنداق دېدى: «تەبىئەت كىشىلەرنى خۇشاللىق ۋە ئازابتىن ئىبارەت بۇ ئىككى ئالىي خوجايىننىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا قويىدۇ. ئۇلار بىزگە نېمە قىلىشىمىز كېرەكلىكىنى كۆرسىتىدۇ، بىزنىڭ نېمىلەرنى قىلىدىغانلىقىمىزنى بەلگىلەيدۇ. توغرا بىلەن خاتانىڭ ئۆلچىمى، سەۋەب بىلەن نەتىجىنىڭ باغلىنىشى خۇشاللىق بىلەن ئازابتىن ئايرىلالمايدۇ. بىزنىڭ بارلىق سۆز- ھەرىكەت ۋە پىكىرلىرىمىز خۇشاللىق بىلەن ئازابنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ.» شەخسلەرنىڭ بەختى ئۇلارنىڭ خۇشاللىقىنىڭ ئەك چېكىك يىغىندىسى. ئىنسانلار تۇرمۇشىنىڭ بارلىق ساھەلىرىدە، شەخسلەرنىڭ ھەرىكىتى ئەڭ كۆپ خۇشاللىققا ئىگە بولۇش بىلەن ئەڭ ئاز ئازاب چېكىش ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭ بولغان ھېسابات نەتىجىسى. بېنسام جەمئىيەتنى پەۋز قىلىنغان تەشكىلات دەپ قارىپ، جەمئىيەت پەقەت شەخسلەرنىڭ يىغىندىسى؛ جەمئىيەتنىڭ بەختى جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ بەختىنىڭ يىغىندىسىدىنلا ئىبارەت دەپ ھېسابلىدى. بېنسام مۇشۇ قاراشنى ئاساس قىلىپ، مەنپەئەتپەرەسلىكنىڭ تۈپ پرىنسىپى بولغان «ئەڭ زور كۆپ سانلىق كىشىلەرنىڭ ئەڭ زور بەختى» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ پرىنسىپ ھەم ئەخلاق جەھەتتىكى ياخشى- يامانلىقنىڭ ئۆلچىمى، ھەم قانۇن جەھەتتىكى ئوبدان- ئەسكىلىكنىڭ ئۆلچىمى. شۇنىسى ئېنىقكى، شەخسلەر بىلەن جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدا، ھېچ بولمىغاندا، ئەڭ زور كۆپ سانلىقنىڭ سىرتىدىكى ئاز سانلىق كىشىلەر بىلەن ئەڭ زور كۆپ سانلىقتىكى كۆپ سانلىق كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا بەخت جەھەتتە زىددىيەت مەۋجۇت. بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى قانداق كېلىشتۇرۇش ئۈستىدە بېنسام تەپسىلىي تەھلىل يۈرگۈزمىدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئاقلىغىنى مۇنۇلاردىنلا ئىبارەت بولدى: ئومۇمىي گەۋدىنىڭ بىر قىسمى بولغان شەخسلەر ئومۇمىي گەۋدىنىڭ مەنپەئىتىدىنلا ئۆز بەختىگە ئېرىشەلەيدۇ، ۋەھالەنكى، ئۇزاق مۇددەتتىن ئېيتقانداك، ئاز سانلىق كىشىلەر ئىجتىمائىي بەخت - سائادەتنىڭ ئېشىشىدىن مەنپەئەتكە ئېرىشىدۇ. ئۇنىڭ نۇقتىئىنەزىرىنىڭ تۈپ خاتالىقى شۇكى، ئۇنىڭدا مەنپەئەتنىڭ سىنىپىلىقى يوققا چىقىرىلغان، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي كۈرەش يېپىلغان.

بېنسامنىڭ مەنپەئەتپەرەسلىكى مۇقەررەر ھالدا شەخسىيەتچىلىككە ئېلىپ بارىدۇ. بۇ، مەنپەئەتپەرەسلىكنىڭ بۇرژۇئا سىياسىتىي ئىقتىسادىشۇناسلىقى بىلەن بىرلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان مۇھىم بىر ۋاستە شۇنىڭدەك بېنسام مەنپەئەتپەرەسلىكنىڭ بۇرژۇئا ماھىيىتىنىڭ مۇھىم بىر ئىپادىسى. بېنسام شەخسلا ئۆزىنىڭ بەۋاستە خۇشاللىق ۋە ئازابىنى چۈشۈر بىلىدۇ، شەخسنىڭ ئۆزى قانداق نەرسە ئۇنى بەختلىك قىلىدىغانلىقىنى ھەممىدىن ئوبدان ۋە بىردىنبىر بىلىدىغان ئادەم، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بۇ پرىنسىپتا يەنە مۇقەررەر ھالدا، شەخسلەر ئۆز مەنپەئىتىنى قوغلاشقان چاغدا ئىزچىل توغرا بولىدۇ دەپ پەرەز قىلىنمىدۇ. شۇڭلاشقا شەخسلەرنىڭ شەخسىي مەنپەئىتىنى قوغلىشىنى ھەقلىق، شۇنداقلا ئۇ ھېچقانداق كاشىلىغا ئۇچرىماسلىقى كېرەك دەپ قارىدى. ئېتىكا جەھەتتىكى شەخسىيەتچىلىك سىياسىي ئىقتىساد جەھەتتىكى شەخسىيەتچىلىككە

پەلسەپىۋى ئاساس يەتكۈزۈپ بەردى، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى سىياسىي ئىقتىسادنىڭ مەنپەئەتپەرەسلىك بىلەن بىرلىشىشى XVIII ئەسىر شەخسىيەتچىلىكىگە يېڭى ھايات بەخش قىلدى دەپ قارايدۇ. دەل مۇشۇ مەنىدە، كونت (Auguste Comte، 1857 — 1798) بېنسامدىكى «سىياسىي ئىقتىسادنىڭ مەنبەسى» دەپ ئاتىدى. بېنسام ھەممىدىن بۇرۇن، بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنى مەنپەئەتپەرەسلىك بىلەن بىرلەشتۈرگەن كىشى. ئۇ ئوتتۇرىغا قويغان مەنپەئەتپەرەسلىكنىڭ ئەڭ گلىيىسىدىكى ھەقتا ياۋروپا چېگرا قۇرۇقلۇقىدىكى نۇرغۇنلىغان بۇرژۇئا ئىقتىسادچىلىرىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى زور بولدى. ريكاردو، جامېس مىل (James Mill، 1773 — 1836)، جون مىل، جېۋونس، ساي، دېستوت دې تراسىي (Destutt de Tracy، 1754 — 1836) قاتارلىقلار مۇشۇ جەھەتتە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدۇر.

ماركس كەسكىن ھالدا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: بېنسام، بۇ «چاكىنىلارنىڭ بوۋىسى» ئوتتۇرىغا قويغان مەنپەئەتپەرەسلىك ئەڭگلىيە مېشچانلىرىنىڭ پەلسەپىسى؛ ئۇنىڭدا ھازىرقى زامان مېشچانلىرىنىڭ ئۆلچەملىك ئادەمگە دېيىلگەن، «مۇشۇنداق ئۆلچەملىك ئادەمگە ۋە ئۇنىڭ دۇنياسىغا كېرەكلىك بولىدىغانلىكى نەرسىنىڭ ئۆزى كېرەكلىك نەرسە ھېسابلىنىدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 669 - بەت). بېنسام مەنپەئەتپەرەسلىكى ئەملىيەتتە بۇرژۇئازىيىنىڭ پايدىغىلا ئىنتىلىشتەك يىرگىنچلىك ماھىيىتىنى بىزەپ كۆرسەتتى.

ريكاردو، داۋىد (Ricardo، David، 1772 — 1823) XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئەڭگلىيە بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى ۋە تاماملىغۇچىسى. ئۇ ئەڭگلىيىدە يەھۇدىي بۇرژۇئا ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئۇنىڭ دادىسى لوندون بېلەت بېرژاسىنىڭ دەللالى ئىدى. ئۇ 1786 - يىلدىن باشلاپ دادىسىنىڭ بېرژاسىدا بېلەت سودىسى بىلەن شۇغۇللاندى. 1793 - يىلى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتكەنلىكتىن، ئائىلىسىدىن مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ، مۇستەقىل ھالدا بېلەت سودىسى كەسپى بىلەن شۇغۇللاندى. 25 يېشىدىن كېيىن مىليونېر بولۇپ، تەبىئىي پەنگە قىزىقىشقا باشلىدى. 1799 - يىلى ئۇ ئادام سمىتنىڭ «مىللىي بايلىقنىڭ خاراكتېرى ۋە سەۋەبلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىنى ئوقۇپ، سىياسىي ئىقتىسادقا قىزىقىشقا باشلىدى. لېكىن ئۇنىڭ ھەقىقىي تۇردە سىياسىي ئىقتىساد تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىشى 1809 - يىلى ئەينى ۋاقىتتىكى پۇل - بانكا مەسىلىسى ئۈستىدىكى مۇنازىرىگە قاتناشقان چېغىدىن باشلاندى. ئەينى ۋاقىتتا ئەڭگلىيە ھۆكۈمىتى مالىيە قىزىل رەقەمنى تولدۇرۇش ئۈچۈن كۆپلەپ قەغەز پۇل تارقاتتى. ريكاردو بولسا سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداپ، مۇقىم ۋە ئىشەنچلىك پۇل ئوبوروتىنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلدى. 1814 - يىلى ئۇ بېرژادىن قايتىپ چىقىپ پۈتۈن كۈچى بىلەن ئىلمىي تەتقىقاتقا بېرىلدى. 1815 - يىلدىن باشلاپ، ئۇ كەينى - كەينىدىن ماقالە ئېلان قىلىپ، يەر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان، سودا - سانائەت بۇرژۇئازىيىسىگە پايدىسىز بولغان ئاشلىق قانۇنىغا قارشى تۇردى. 1817 - يىلى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج - سېلىق پرىنسىپى» («Principles of

Political Economy and Taxation»)نى شىر قىلىنىپ، ريكاردو ئەينى ۋاقىتتىكى ئەڭ ئاتاقلىق ئەنگلىيە ئىقتىسادشۇناسى بولۇپ قالدى. 1819 - يىلى ئۇ ئەنگلىيە پارلامېنتى تۆۋەن پالاتاسىنىڭ پارلامېنت ئەزاسى قىلىپ سايلاندى. ئۇ پارتىيىلەرگە قاتناشمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى مۇتەئەسسىپلەر پارتىيىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پارلامېنتتىكى ئۆكتىچىلىرى ئىچىدىكى ئەڭ رادىكال بىر كۆرۈنىشىنىڭ ئەزاسى ئىدى. پارلامېنت كۆرىشىدە، ئۇ ئەركىن سودا تەشەببۇسىدا چىڭ تۇرۇپ، ئاشلىق قانۇنىغا قارشى تۇردى، ئاشلىقنىڭ باھاسىنى چۈشۈرۈش ۋە باج - سېلىقنى تۆۋەنلىتىشنى تەكلىپ قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوۋېنىنىڭ ئىجتىمائىي ئىسلاھات پىلانىغىمۇ قارشى تۇردى. ريكاردونىڭ ئىقتىسادىي ئەسەرلىرىدىن «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج - سېلىق پرىنسىپى» دېگەن ئەسىرىدىن باشقا، يەنە ئاساسەن: «ئالتۇننىڭ يۇقىرى باھاسى» («The High Price of Bullion» 1809—1810)، «بوسانكۇي ئەپەندىنىڭ ئالتۇن كۆمىتېتىنىڭ دوكلاتى ئۈستىدىكى كونكرېت پىكرىگە جاۋاب» («Reply to Mr.Bosanquet's Practical Observation on the Report of the Bullion Committee»، 1811)، «ئاشلىق باھاسىنى تۆۋەنلىتىشنىڭ كاپىتال پايدىسىغا بولغان تەسىرى ھەققىدە» («Essays on the Influence of aLow Price of Corn on the Profits of Stock»، 1815)، «بىر خىل ئىگىلىكىگە خاس ۋە مۇقىم بولغان پۇل توغرىسىدا تەكلىپ» («Propo sals for an Economical and Secure Currency»، 1816)، «يېزا ئىگىلىكىنى قوغداش ھەققىدە» («On Protection to Agriculture»، 1822) قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

«سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج - سېلىق پرىنسىپى» ئۇنىڭ ئىقتىساد تەتقىقاتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە ئابستراكتلاشتۇرۇلغان نەزەرىيىۋى يېغىنچاقلىنىشى. بۇ ئەسەر ئەنگلىيىنىڭ سانائەت ئىنقىلابى دەۋرىدىكى سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتىگە ھەممىدىن بەك ۋەكىللىك قىلالايدىغان سىياسىي ئىقتىساد ئەسىرى شۇنىڭدەك ئەنگلىيە كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ھەممىدىن بەك ئىلمىي قاراشقا ئىگە بولغان ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى ھېسابلىنىدۇ. پۈتۈن كىتابقا ئىگىلىك ئەركىنلىكى بولغان كاپىتالىزم تۈزۈمىلا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ھەممىدىن پايدىلىق بولىدۇ دېگەننى تەرغىب قىلىدىغان ئاساسىي ئىدىيە سىستېمىلۇقەن. پۈتۈن كىتاب 32 بابقا بۆلۈنگەن بولۇپ، تۆزۈلۈشى بەك چۈشەلچاق، ئۇ ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. ريكاردونىڭ بارلىق نەزەرىيىسى بۇ كىتابنىڭ ئالدىنقى 6 بابى، بولۇپمۇ 1 - ، 2 - بابلىرىدا سۆزلىنىپ بولىدۇ، قالغان بابلار پەقەت نەزەرىيىنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە تولۇقلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن تۈزۈلۈش جەھەتتىكى يېتەرسىزلىك بۇ كىتابنىڭ ئىدىيىسىنىڭ تۈتاشلىقىنى ۋە مۇھىملىقىغا زىيان يەتكۈزەلمەيدۇ. ريكاردو ئەمگەكنىڭ قىممىتى نەزەرىيىسىنى ئاساس ۋە چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ باشقا ئىگىلىك مۇناسىۋەت (ئىگىلىك كاتېگورىيىسى) لىرىنىڭ بۇ قىممەت ئۇقۇمى بىلەن بىردەك ياكى بىردەك ئەمەسلىكىنى تەتقىق قىلىپ، بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىساد سىستېمىسىنى بىر ئاساسىي قانۇنىيەتكە بېقىنىدۇرۇدى ھەمدە كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ ئىچكى باغلىنىشىنى مەلۇم دەرىجىدە ئېچىپ

کۆرسەتتی.

ریکاردونىڭ ئىگىلىك نەزەريىسى چەھەتتىكى مۇھىم تۆھپىسى شۇكى، ئۇ ئەمگەك قىممىتى نەزەريىسىدە چىڭ تۇردى ۋە ئۇنى ۋاۋاجلاندۇردى ھەمدە ئۇنىڭدىن كاپىتالىزم جەمئىيەتىدىكى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋەتنىڭ تەقسىمات ساھەسىدىكى ئەقتىسادىي ئىپادىسىنى تەھلىل قىلدى. لېكىن تارىخىي ۋەسىمپي چەكلىملىكلەر تۈپەيلىدىن، ئۇنىڭ نەزەريىسىدىمۇ بىرمۇنچە كەمچىلىكلەر مەۋجۇت. ئۇ ھىمايىتىنىڭ ئىككىنى مەنبەلىك قىممەت نەزەريىسىنى تەنقىد قىلىپ، تاۋارنىڭ قىممىتى ئىشلەپچىقىرىشتا خىراجان ئەمگەك بىلەن بەلگىلىنىدۇ دېگەن پرىنسىپتا چىڭ تۇردى. ئۇ زۆرۈر ئەمگەك ئۇقۇمىنى ھەممىدىن بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويۇپ، تاۋار قىممىتىنىڭ بەلگىلىنىشى مەسىلىسىنى بۇ ئۇقۇم بىلەن چۈشەندۈردى، لېكىن ئۇ خاتا ھالدا، زۆرۈر ئەمگەكنى ئەڭ ناچار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدىكى ئەمگەك سەرپىياتى مىقدارى دەپ قارىدى. ئۇ ئىشلەپچىقىرىشقا بىۋاسىتە سىلىنىدىغان جانلىق ئەمگەكلا ئەمەس، بەلكى ئىلگىتىياجلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە سىلىنىدىغان ئەمگەك يەنى ئىشلەپچىقىرىشقا ۋاستىلىك ھالدا سىلىنىدىغان جۇغلانما ئەمگەكمۇ قىممەتكە تەسىر كۆرسىتىدۇ دەپ توغرا قارىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەمگەكنىڭ 2 يا قىسمىلىققا ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلمىگەچكە، يېڭى قىممەتنىڭ يارىتىلىشى ۋە كونا قىممەتنىڭ يۆتكىلىشى قانداق قىلىپ بىرلا ۋاقىتتا يۈز بېرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيتتى. ئۇ قىممەتنىڭ ماھىيىتى ۋە ئەمگەكنىڭ ئىجتىمائىيلىقىنى ھەقىقىي چۈشىنىپ يېتەلمىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەمگەك بىلەن ئەمگەكنىڭ كۆچىنى پەرقلەندۇرمىدى، شۇنداق قىلىپ كاپىتال بىلەن ئەمگەكنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى، قىممەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش باھاسىغا ئايلاندۇرۇلۇشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى قىممەت قانۇنىيىتى ئاساسىدا چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىدى، بۇ، ئاخىرى ئۇنىڭ نەزەريىسىنىڭ يېمىرىلىشىغا سەۋەب بولدى.

ریکاردو بايلىقنىڭ جەمئىيەتتىكى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىش قانۇنىيىتىنى شەرھىلەش ۋە تەتقىق قىلىشنى سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى دەپ قارىدى. تەقسىمات نەزەريىسىنىڭ يادروسى ئەمەلىيەتتە قۇشۇمچە قىممەتنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئايرىۋېتىلىشى مەسىلىسىدۇر. ریکاردو قۇشۇمچە قىممەتنى تەكشۈرگەندە پايدا، يەر ئىجارىسى قاتارلىق ئالاھىدە شەكىللەردىن ئايرىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن پايدىنىڭ تاۋار قىممىتىنىڭ ئىش ھەققىدىن ئېشىپ كەتكەن قالدۇقى ئەكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى، بۇ ئېمەلىيەتتە پايدىنى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ۋە ئومۇمىي شەكلى قىلغانلىقى. ئۇ يەر ئىجارىسىنى پايدىدىن ھاسىل بولغان نەرسە، تاۋار قىممىتىنىڭ ئىش ھەقىي بىلەن ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ قۇشۇلمىسىدىن ئېشىپ كەتكەن قالدۇقى دەپ ھېسابلىدى ھەمدە دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئىككىسى خىل شەكلى ئۈستىدە ھەممىدىن بۇرۇن سىستېمىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدى. لېكىن ئۇنىڭدا مۇتلەق يەر ئىجارىسى دېگەن ئۇقۇم يوق ئىدى، ریکاردو ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسى قاتارلىق كاتېگورىيىلەرنى تەھلىل قىلغانىدا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مىقدار جەھەتتىكى قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋەتنىڭ ئېتىبار بېرىپ، بۇ ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەرنىڭ شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ قارىمۇ قارشىلىق

مۇناسىۋەتنىڭ ماھىيىتىنى تەھلىل قىلمىدى. خۇددى ماركسنىڭ كۆرسەتمىسىدەك: ريكاردو «ئاخىرى مەقسەتلىك ھالدا سىنىپلار مەنپەئەتىنىڭ قارىمۇ قارشىلىقى، ئىش ھەققى ىىلەن پايدىسىنىڭ قارىمۇ قارشىلىقى، پايدا بىلەن يەر ئىجارىسىنىڭ قارىمۇ قارشىلىقىنى ئۆز تەبىئىي قانۇنىيىتىنىڭ چىقىش نۇقتىسى قىلىدى، چۈنكى ئۇ سادىدىلىق بىلەن، بۇ قارىمۇ قارشىلىقلارنى جەمئىيەتنىڭ تەبىئىي قانۇنىيىتى دەپ قارىدى. نەتىجىدە، بۇرژۇئا ئىقتىسادىي پىكرى ئۆزىنىڭ ئۆتكىلى بولمايدىغان چېكىگە يەتتى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 16 - بەت)

ريكاردو نەزەرىيە سىستېمىسىنىڭ تۈپ خاتالىقى ئۇنىڭ كاپىتالزم تۈزۈمىنىڭ تارىخىي ئالاھىدىلىكىگە سەل قاراپ، كاپىتالزمنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيىتىنى ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئومۇمىي ئىقتىسادىي قانۇنىيىتى دەپ قارىغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالزم جەمئىيىتىنى ئەبەدىي، تەبىئىي، بىردىنبىر ئەقىلغە مۇۋاپىق ئىجتىمائىي شەكىل دەپ ھېسابلىغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. بۇ، ئۇنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسىنىڭ سىنىپىي چەكلىمىلىكىنى ئىپادىلەپ قالماستىن، بەلكى بۇ سىستېمىنىڭ تارىخىي چەكلىمىلىكىنىمۇ ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. چۈنكى ئەينى ۋاقىتتا، كاپىتالزمنىڭ مەنپەئىتى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ مەنپەئىتى بىلەن بىردەك ئىدى. دەل مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتىلا، بۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى تەبىئىي، ئەبەدىي، ئەقىلغە مۇۋاپىق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دەپ قارىدى. دەل ماركسنىڭ كۆرسەتمىسىدە: «ريكاردو كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ئىشلەپچىقىرىشقا، بايلىق يارىتىشقا ھەممىدىن پايدىلىق بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دەپ قارىدى، ئۇ ياشىغان دەۋر ئۇچۇن ئېيتقاندا، ريكاردو تامامەن توغرا ئىدى». «ريكاردونىڭ نۇقتىئىنەزەرى ئومۇمەن ئېيتقاندا سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ دېيىلىدىغان بولسا، بۇ، پەقەت سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كەلگەنلىكى ياكى بولمىسا، ئىنسانىيەت ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنى تەرەققىيات قىلدۇرۇش مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن كەلگەنلىكىدىن بولغان ھەمدە بۇ مۇشۇچەكتىلا بولىدۇ.» (يۇقىرىقى كىتاب، 26 - توم، 2 - كىتاب، خەنزۇچە نەشرى، 124 — 125 - بەتلەر)

ماركس ريكاردونى ناھايىتى يۇقىرى باھا بېرىپ، ئۇنى ئەنگلىيە كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ «ئەڭ ئاخىرقى ئۆلۈغ ۋەكىلى» دەپ ئاتىدى ھەمدە ئەنگلىيە كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىغا قارىتا ئىنقىلابىي ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىش ئاساسىدا ماركسىزم سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنى يارىتتى. لېنىن ريكاردونى «ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىل» قىلغان ئەنگلىيە كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنى توغرا ھالىدا، ماركسىزم سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ مەنبەسى دەپ ئاتىدى.

ريكاردونىڭ ئىگىلىك نەزەرىيىسى كېيىنكى بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ خېلى زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان كاپىتالزمنىڭ ئەبەدىيلىكى توغرىسىدىكى قارىشىدىن باشقا، ئاساسەن يەنە، باھانى تاۋار بىلەن پۇل مىقدارىنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتى دەپ قارايدىغان پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى،

ئىقتىسادىي كرىزىس ئېھتىمالنىڭ ئېنىقلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئىقتىسادچىلار ئارىسىدا ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ سەۋەبىنى ئىزدەش نەزەرىيىسى، پايدا نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلىشىنىڭ ئەكىتالەيدىغان كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى نەزەرىيىسى، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنىڭ نىسپىي ئۆستۈنلۈكىگە ئاساسەن خەلقئارا سودىنى ئەركىن راۋاجلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان سېلىشتۇرما تەننەرخ تەلىماتى قاتارلىق نەزەرىيىلەر بار. ریکاردونىڭ ئىگىلىك نەزەرىيىسى ھازىرقى زامان بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىغۇ يەنىلا مەلۇم دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتمەكتە.

ریکاردونىڭ قىممەت نەزەرىيىسى، ریکاردونىڭ يەر ئىجارىسى نەزەرىيىسى، سېلىشتۇرما تەننەرخ تەلىماتى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

ریکاردونىڭ قىممەت نەزەرىيىسى بۇ، بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئەڭ يېتىلگەن ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى. ریکاردونىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى ئۆستىدىكى بايان ۋە ئىزاھلىرى ئۇنىڭ بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋەتامامىلاش يولىدا قوشقان زور تۆھپىسى ھېسابلىنىدۇ.

ریکاردو ئادام سېمىتنىڭ ئىستېمال قىممىتى بىلەن ئالماشتۇرۇش قىممىتىنى پەرقلەندۈرگەنلىكىگە ۋارىسلىق قىلدى، شۇنداقلا ئۇنىڭ سىياسىي ئىقتىسادنىڭ تەقسىم قىلىدىغىنى ئىستېمال قىممىتى بولماستىن، بەلكى ئالماشتۇرۇش قىممىتى، ئىستېمال قىممىتى ئالماشتۇرۇش قىممىتىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم ئەمەس دەپ ھېسابلىدى. لېكىن ئۇ سېمىتنىڭ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلمايدىغان تاۋارمۇ ئالماشتۇرۇش قىممىتىگە ئىگە بولىدۇ دەپ ھۆكۈم قىلغان پىكىرنىگە قوشۇلمىدى. ئۇ ئىستېمال قىممىتى بىلەن ئالماشتۇرۇش قىممىتىنىڭ ئېچىكى باغلىنىشىنى چۈشەندۈرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىستېمال قىممىتى ئالماشتۇرۇش قىممىتىنىڭ ماددىي شەرتى ئىكەنلىكىنى، ئۇنۇملۈك پايدىلىنىلمىغان نەرسىنىڭ «ئالماشتۇرۇش قىممىتى بولمايدۇ» غانلىقىنى تونۇپ يەتتى.

ریکاردو تاۋارنى خالىغانچە كۆپەيتكىلى بولىدىغان ئاددىي تاۋار ۋە خالىغانچە كۆپەيتكىلى بولمايدىغان قىس تاۋار دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىدى. ئالدىنقىسىنى ئەمگەك ئارقىلىق خالىغانچە كۆپەيتكىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ قىممىتى مۇشۇ تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن خورىغان ئەمگەك مىقدارىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. كېيىنكىسى، مەسىلەن، كەم ئۇچرايدىغان ھەيكەل، سىزما، قەدىمكى كىتاب قاتارلىقلارنى ئەمگەك ئارقىلىق خالىغانچە كۆپەيتكىلى بولمايدۇ، ئۇنىڭ قىممىتى سېتىۋالغۇچىلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى ۋە ھەۋەس دەرىجىسىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. ریکاردو سىياسىي ئىقتىساد ئاددىي تاۋارنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىشى كېرەك دەپ ھېسابلىدى.

بارلىق كلاسسىك ئېقىمدىكى ئىقتىسادشۇناسلارغا ئوخشاش، ریکاردو قىممەتنى ئالماشتۇرۇش قىممىتىدىن ئىبارەت دەپ قارىغاچقا، ئۇ سېمىتنىڭ خورىغان ئەمگەك يىلىدىن سېتىۋېلىنغان ئەمگەكنى ئارسىلاشتۇرۇۋەتكەن خاتالىقنى تەنقىد قىلدى. ئۇ سېمىتنىڭ قىممەت كىرىمىگە

قاراپ بەلگىلىنىدۇ دېگەن دەللىلگە قوشۇلمىدى. ئۇ قىممەت خورىغان ئەمگەكنىلا قاراپ بەلگىلىنىدۇ، قىممەتنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ئەمگەكنىڭ مىقدارى بىلەن ئوڭ تاناسىپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى بىلەن تەتۇر تاناسىپ بولىدۇ دېگەن قاراشتا چىڭ تۇردى. ئۇ يەنە ئاددىي ئەمگەك بىلەن مۇرەككەپ ئەمگەكنىڭ پەرقىنى مىقدار پەرقىغە يېغىنچىقلاپ، مۇرەككەپ ئەمگەك ئاددىي ئەمگەكنىڭ ھەسسىلىنىشى، مۇرەككەپ ئەمگەكنى ئەسلىگە قايتۇرۇپ ئاددىي ئەمگەككە ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ دەپ قارىدى. لېكىن ئۇ بۇنداق «ھەسسىلىنىش» نىڭ قانداق شەكىللىنىدىغانلىقىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەھلىل قىلمىدى.

ريكاردونىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى جەھەتتىكى يەنە بىر تۆھپىسى شۇكى، ئۇ زۆرۈر ئەمگەك ئۈقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ قىممەت مىقدارىنى بەلگىلەيدىغان نەرسە ئايرىم تاۋار ئىشلەپچىقىرىشىدا ئەمەلىيەتتە خورىغان ئەمگەك مىقدارى بولماستىن، بەلكى «ئىشلەپچىقىرىشتا زۆرۈر بولغان نىسپىي ئەمگەك مىقدارى» ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يەتتى، ئەمەلىيەتتە، ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارى كۆزدە تۇتۇلدى. لېكىن ئۇ كۆپ ھاللاردا، زۆرۈر ئەمگەكنى كونكرېت ئەمگەك ئۇقتىسىدىن چۈشەندۇرۇپ، قىممەت يارىتىدىغان ئەمگەكنى ئىنسانلارنىڭ ئابستراكتىلاشتۇرۇلغان، ئىجتىمائىيلاشتۇرۇلغان ئادەتتىكى ئەمگىكى قىلىپ يېغىنچىقلىمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ خاتا ھالدا، ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارىنى ئەڭ پايدىسىز ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدىكى ئەمگەكنىڭ خوراش مىقدارى دەۋالدى.

ئۇ يەنە، تاۋارنىڭ قىممىتى تاۋارنىڭ بىۋاستە ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانىغا سېلىنغان جانلىق ئەمگەكنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە سېلىنغان ماددىيلاشقان ئەمگەكنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ جانلىق ئەمگەك يېڭى قىممەت يارىتىدۇ، ماددىيلاشقان جۇغلانما ئەمگەك يېڭى قىممەت يارىتالمايدۇ، ئۇ سەرپ قىلىنغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتىنىلا گەۋدىلەندۈرىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا مەھسۇلاتنىڭ قىممىتىگە يۆتكىلىدۇ، ئۇنىڭ مەھسۇلات قىممىتىگە يۆتكەلگەن مىقدارى بىلەن خوراش دەرىجىسى تۆغرا تاناسىپ بولىدۇ دەپ كۆرسەتتى. بىراق ئۇ ئەمگەكنىڭ ئىككى ياقلىمىلىقلىقىنى بىلمىگەچكە، يېڭى قىممەتنىڭ يارىتىلىشى بىلەن كونا قىممەتنىڭ يۆتكىلىشى قانداق قىلىپ ئوخشاش بىر ئەمگەك جەريانىدا ئىشقا ئاشىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىدى.

ريكاردو كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تامامىلىغۇچىسى سۈپىتىدە، ئالماشتۇرۇش قىممىتى ئەمگەك ۋاقتىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ دېگەن بۇ بەلگىلىمىنى بۇرژۇئازىيە چېكىدە ئەڭ چوڭقۇر بايان قىلدى ۋە ئىزاھلىدى. لېكىن ئۇ، قىممەتنىڭ ماھىيىتى ۋە ئەمەلىي نەرسىسى دېگەن نېمە، قانداق ئەمگەك قىممەت يارىتىدۇ، ئەمگەك نېمە ئۈچۈن ۋە قانداق قىلىپ قىممەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ دېگەنگە ئوخشاش ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىگە دائىر بىر قاتار ئاۋۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ بېرەلمىدى. شۇڭلاشقا ئۇ مۇكەممەل ۋە ئىلغارى بولغان ئەمگەك قىممىتى تەلىماتىنى تەكلىيلەلمىدى.

ریکاردو قىممەتنىڭ شەكىللىنىش مەسىلىسىنى تەكشۈرگەندىن، پايدا، ئوتتۇرىچە پايدا دېگەنگە ئوخشاش كاپىتالىستىك ئىگىلىك كاتېگورىيىلىرىنى ئابستراكتلاشتۇرۇۋەتمىگەچكە، ئۇككى قىيىن مەسىلىگە دۇچ كەلدى. بۇنىڭ بىرىنچىسى، پايدىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ۋە كاپىتالىستىك ئىگىدارلىق قانۇنىيىتى بىلەن قىممەت قانۇنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت. ئۇ ئادام سەپىتقا ئوخشاش، ئەمگەك بىلەن ئەمگەك كۈچلىرىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەچكە، كاپىتال بىلەن ئەمگەكنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشنى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش پرىنسىپى ئاساسىدا چۈشەندۈرۈشكە ئامالسىز قالدى. ئىككىنچىسى، ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ مەۋجۇتلۇقى بىلەن قىممەت قانۇنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت. ئۇ قىممەت بىلەن ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنى پەرقلەندۈرمىگەچكە، نېمە ئۈچۈن سەرپ قىلىنغان ئەمگەك مىقدارى، ئورگانىك تۈزۈلمىسى ۋە ئوبوروت سۈرئىتى ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالدا، ئوخشاش مىقداردىكى كاپىتال يەنىلا ئوخشاش مىقداردىكى پايدىنى ئېرىشىدۇ دېگەن مەسىلىنى قىممەت قانۇنىيىتى ئاساسىدا چۈشەندۈرۈپ بېرىشكە ئامالسىز قالدى. بۇ ئىككى قىيىن مەسىلە ئاخىرى ریکاردونىڭ پۈتكۈل نەزەرىيە سىستېمىسىنىڭ يېمىرىلىشىگە سەۋەب بولدى.

ریکاردو دېگەن ماددىنى قارالىۋېن.

ریکاردونىڭ يەر ئىجارىسى نەزەرىيىسى

ریکاردونىڭ يەر ئىجارىسى نەزەرىيىسى ئۇنىڭ تەقسىمات تەلىماتىنىڭ مەركىزى، ئۇنىڭ ئاساسلىق تۆھپىسى ئەمگەك قىممەتىنى بەلگىلەيدىغان پرىنسىپ ئارقىلىق يەر ئىجارىسىنى تەتقىق قىلغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. دەل ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى ئاساسىدا، ئۇ يەر ئىجارىسىنىڭ تەبىئەتىنىڭ ئىلتىماتى بولماستىن، بەلكى ئەمگەك ياراتقان قىممەتنىڭ بىر قىسمى ئىكەنلىكىنى، يەر ئىجارىسىنىڭ قىممەت ئۆزگىرىشىنىڭ سەۋەبچىسى بولماستىن، بەلكى قىممەت قانۇنىيىتى تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى نەتىجىسى ئىكەنلىكىنى دەللىلىدى.

ریکاردو كاپىتالىزمنىڭ دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ ئىككى خىل شەكلىنى تەكشۈردى. بىرىنچى خىل شەكلىدىكىسى، كەڭ كۆلەمدىكى ئوخشاش بولمىغان يەردە، يەرنىڭ ھوسۇلدارلىقى ۋە ئورنى ئوخشىمىغاچقا، ئوخشاش مىقداردا مەبلەغ سېلىنغان بولسىمۇ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى ئوخشاش بولمىغان، نەتىجىدە مەھسۇلات مىقدارىمۇ ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالدا كېلىپ چىققان يەر ئىجارىسى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: يەر مىقدارى چەكلىك بولغانلىقى، يەرنىڭ سۈپىتى ئوخشاش بولمىغانلىقى، ياخشى يەرلەر ئاللىبۇرۇن ئىگىلەۋېلىنغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئاھالە كۆپەيگەن، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىغا بولغان تەلەپ ئاشقان چاغدا، كىشىلەر سۈپىتى ۋە ئورنى بارغانسېرى ناچارلىشىپ بېرىۋاتقان يەرلەرنى تېرىشقا مەجبۇر بولىدۇ، كۆلىمى ئوخشاش، بىراق سۈپىتى ئوخشاش بولمىغان يەرگە ئوخشاش مىقداردىكى كاپىتال ۋە ئەمگەك سېلىنغاندا، مەھسۇلات مىقدارى ئوخشاش بولمايدۇ، بىرلىك مەھسۇلات ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەمگەك مىقدارىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى پەرقى بولىدۇ، ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارىنى بەلگىلەيدىغان ھەم شۇ ئارقىلىق بازار قىممىتىنى بەلگىلەيدىغان نەرسە ئەڭ ناچار يەردىن ئېلىنىدىغان مەھسۇلات ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەك مىقدارى. بۇ ھال سۈپىتى ۋە ئورنى ياخشىراق

بولغان يەرنى ئوشۇقچە پايدا ھاسىل قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، يەر ئىجارىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئىككىنچى خىل شەكىلدىكى، ئوخشاش بىر يەرگە ئوخشاش مەبلەغ سېلىپ، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ پەرقلىق بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان يەر ئىجارىسى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: «يەردىن كېلىدىغان پايدىنىڭ تۆۋەنلەپ بېرىش قانۇنىيىتى» تەسىر كۆرسەتكەچكە، ئوخشاش يەرگە تەڭ مىقداردا كاپىتال ۋە ئەمگەك سالغاندا، ئۇنىڭدىن چىقىدىغان مەھسۇلات مىقدارى دائىم تۆۋەنلەپ بېرىش نىسبىتى بويىچە ئاشىدۇ. بۇ ھال بۇ يەرگە سېلىنغان ئەسلى كاپىتالنى ئوشۇقچە پايدىغا ئىگە قىلىپ، يەر ئىجارىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى خىل شەكىلدىكى يەر ئىجارىسى بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ. ئۇ: «يەر ئىجارىسى ھەمىشە ئىككى تەڭ مىقداردىكى كاپىتال ۋە ئەمگەك ئىگە بولغان مەھسۇلاتنىڭ كېمىيىدىن پايدىلىنىدۇ» دېگەن خۇلاسىنى چىقاردى.

ريكاردو يەر ئىجارىسىنىڭ ئوتتۇرىچە پايدىدىن يۇقىرى بولغان ئوشۇقچە پايدىدىن تۆلىگۈچىلەر كەلگۈسىدىكى ئەمگەك قىممىتى نەزەريىسى ئارقىلىق چۈشەندۈردى، بۇ ئۇنىڭ ئىلىم - پەن جەھەتتىكى تۆھپىسى. لېكىن ئۇنىڭ يەر ئىجارىسى نەزەريىسىدىمۇ بىرمۇنچە خاتالىق ۋە مەسىلەلەر مەۋجۇت. ئۇ يەر ئىجارىسىنىڭ يەرلەرگە خوسۇسىيلارنىڭ ئىگىدارلىق قىلىشىغا ئەگىشىپ پەيدا بولغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن يەر ئىجارىسى مەسىلىسىنى كونكرېت تەھلىل قىلغاندا، يەرگە بولغان خوسۇسىي ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا سەل قارىدى، شۇنداقلا يەر ئىجارىسىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە ماھىيىتىنى ئېنىق كۆرۈپ يەتمىدى. كاپىتالىستىك يەر ئىجارىسى بىلەن فېئودالىق يەر ئىجارىسىنى پەرقلەندۈرمىدى. ئۇ دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنىڭ شەكىللىنىش شەرتىنى، يەنى يەرنىڭ سۈپىتى ۋە ئورۇننىڭ ئوخشىماسلىقىنى يەر ئىجارىسى شەكىللىنىشىنىڭ سەۋەبى دەۋالدى. ئۇنىڭ دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنى ياخشى يەرنى تېرىشتىن ناچار يەرنى تېرىشقىچە بولغان تېرىقچىلىق تەرتىپى بىلەن باغلاپ قويغانلىقىمۇ خاتا. ئەمەلىيەتتە يەرگە مونوپوللۇق مەۋجۇتلا بولىدىكەن، «ياخشىراق يەردىن ناچارراق يەرگە يۆتكەلسىمۇ ياكى ناچارراق يەردىن ياخشىراق يەرگە يۆتكەلسىمۇ، دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى ئوخشاشلا مۇمكىن بولمايدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 - توم، 2 - كىتاب، خەنزۇچە نەشرى، 268 - بەت). بۇنىڭدىن باشقا، ريكاردو دەرىجىلىك يەر ئىجارىسىنى «يەردىن كېلىدىغان پايدىنىڭ تۆۋەنلەپ بېرىش قانۇنىيىتى» بىلەن باغلاپ قويۇپ، يەزا ئىگىلىكىدە قوشۇپ سېلىنىدىغان مەبلەغنىڭ ئومۇمەن ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە تېرىقچىلىقنى ياخشىلاشنى ئالدىنقى شەرت قىلىدىغانلىقىغا سەل قارىدى. ئاخىر ئۇنىڭدا بىرمۇ مۇتلەق يەر ئىجارىسى ئۇقۇمى بولمىدى.

ريكاردونىڭ يەر ئىجارىسى نەزەريىسى ئەينى ۋاقىتتا ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ پۈمبىشچىكلار سىنىپىغا قارشى تۇرۇشتىكى ئىدىيەۋى قورالى بولدى. ريكاردو پۈمبىشچىكلارنىڭ مەنپەئىتىنى كاپىتالىستلارنىڭ ھەتتا پۈتۈن جەمئىيەتتىكى خەلقنىڭ مەنپەئىتى بىلەن قارىمۇ قارشى قىلىپ قويدى. ئۇ، جەمئىيەتنىڭ راۋاجلىنىشى، ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى، ئاشلىق باھاسىنىڭ ئۆرلىشىگە

ئەگىشىپ يەر ئىجارىسى ئۆزلۈكسىز ئۆرلەيدۇ، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىمۇ ئۆسىدۇ، بىراق پايدا مۇشۇ سەۋەبتىن تۆۋەنلەيدۇ، دېدى. نەتىجىدە بىردىنبىر پايدا ئالىدىغانلار يەر ئىگىلىرى، ئەڭ كۆپ زىيان تارتىدىغانلار بۇرژۇئازىيە بولدى.

رىكاردو دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

سېلىشتۇرما تەننەرخ نەزەريىسى (Thory of Comparative Cost) بۇ، رىكاردو ئوتتۇرىغا قويغان ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنىڭ نىسپىي پەرقىگە ئاساسەن خەلقئارا ئىش تەقسىماتىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغان نەزەريىسى. رىكاردو ئادام سىمىتقا ئوخشاش، خەلقئارا ئىش تەقسىماتى ۋە نەركىن سودىنى تەشەببۇس قىلدى. لېكىن سىمىت نەركىن سودىنىڭ ئەۋزەللىكىنى خەلقئارا ئىش تەقسىماتى نۇقتىئىنەزەرى بىلەن دەللىلىگەنىدە، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنىڭ مۇتلەق پەرقىنى نەزەردە تۇتقانىدى. رىكاردو بولسا ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنىڭ نىسپىي پەرقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: ئەگەر ئىككى دۆلەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسى ئوخشاش بولماي، A دۆلەتنىڭ ھەرقانداق بىر تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخى B دۆلەتنىڭكىدىن تۆۋەن بولۇپ، A دۆلەت مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە، B دۆلەت مۇتلەق ناچار ئەھۋالدا تۇرسا، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا يەنىلا ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئاساسىدىكى خەلقئارا ئىش تەقسىماتى ۋە سودا مۇمكىنچىلىكى مەۋجۇت. چۈنكى ئىككى دۆلەتنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى جەھەتتىكى پەرقى ھەرقانداق تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا ئوخشاش بولمۇۋەرمەيدۇ. مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە تۇرغان A دۆلەتنىڭ بارلىق تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرىشى ھاجەتسىز، ئۇ ئەڭ زور ئۈستۈنلۈكىكە ئىگە تاۋارلارنىلا ئىشلەپچىقىرىشى كېرەك. بۇنىڭ ئەكسىچە، مۇتلەق ناچار ئەھۋالدا تۇرغان B دۆلەتنىڭمۇ ھەممە تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرىشنى توختىتىۋېتىشى ھاجەتسىز، ئۇ ناھايىتى ناچار ئەھۋالدا تۇرغان تاۋارلارنىلا ئىشلەپچىقىرىشنى توختىتىشى كېرەك. شۇنداق قىلىپ، A، B ئىككى دۆلەت ھەرقايسىسى سېلىشتۇرما تەننەرخى نىسپىي پايدىلىق بولغان تاۋارلارنىلا ئىشلەپ چىقىرىدۇ، خەلقئارا سودا ئارقىلىق تاۋارلارنى ئۆزئارا ئالماشتۇرۇپ، ئەمگەكنى تېجەپ قالىدۇ، ھەر ئىككىسى پايدا ئالىدۇ.

رىكاردو مۇنداق مىسال كەلتۈردى: پورتۇگالىيەدە مەلۇم مىقداردىكى ئۆزۈم ھارىقىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن 80 كىشىنىڭ بىر يىللىقلا ئەمگىكى كېتىدۇ، مەلۇم مىقداردىكى سوكنىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن 90 كىشىنىڭ بىر يىللىقلا ئەمگىكى كېتىدۇ؛ ئەنگلىيەدە ئوخشاش مىقداردىكى ئۈزۈم ھارىقىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن 120 كىشىنىڭ بىر يىللىق ئەمگىكى كېتىدۇ، ئوخشاش مىقداردىكى سوكنىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن 100 كىشىنىڭ بىر يىللىق ئەمگىكى كېتىدۇ دەپ پەرەز قىلايلۇق. سېلىشتۇرما تەننەرخ پرىنسىپى بويىچە، پورتۇگالىيە مەخسۇس ھاراق ئىشلەپ چىقىرىپ ئۈنى سوكنا بىلەن ئالماشتۇرۇشى كېرەك (بۇ، 80 كىشىنىڭ بىر يىللىق ئەمگەك مەھسۇلاتى بىلەن، ئۆزى 90 كىشىنىڭ بىر يىللىق ئەمگىكى ئارقىلىق ئاران ئىشلەپچىقىرالايدىغان سوكنىنى تېگىشكە نىلىك بولىدۇ)، ئەنگلىيە مەخسۇس سوكنا ئىشلەپ چىقىرىپ ئۈنى ھاراق بىلەن

ئالماشتۇرۇشى كېرەك (بۇ، 100 كىشىنىڭ بىر يىللىق ئەمگەك مەھسۇلاتى بىلەن، ئۆزى 120 كىشىنىڭ بىر يىللىق ئەمگىكى ئارقىلىق ئاران ئىشلەپ چىقىرالايدىغان ھاراقنى تېگىشكەنلىك بولىدۇ)، شۇنداق قىلغاندا ھەر ئىككىسى مەنپەئەت ئالىدۇ.

رىكاردونىڭ سېلىشتۇرما تەننەرخ تەلىماتى سەمىتنىڭ خەلقئارا ئىش تەقسىماتى نەزەرىيىسىنى راۋاجلاندۇردى ۋە ئۇنىڭغا تۈزىتىش كىرگۈزدى. رىكاردو مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: سەمىت مۇتلەق تەننەرخنىڭ پەرقىنى خەلقئارا ئىش تەقسىماتىنىڭ شەرتى قىلدى، ئەمەلىيەتتە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا كاپىتال ۋە ئەمگەكنىڭ پۇتۇنلەي ئەركىن يۆتكىلەيدىغان بولۇشى شەرت قىلىنغان، لېكىن كاپىتال ۋە ئەمگەك خەلقئارا ئەركىن يۆتكىلەيدىغان رېئال ئەھۋالدا، سېلىشتۇرما تەننەرخنىڭ پەرقى تامامەن خەلقئارا سودىنىڭ تۈلۈق شەرتى بولالايدۇ. شۇڭلاشقا، رىكاردونىڭ «سېلىشتۇرما تەننەرخ تەلىماتى» كېيىنكى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى تەرىپىدىن كلاسسىك ئېقىمنىڭ يېتىلگەن خەلقئارا سودا نەزەرىيىسى دەپ ئىزاھلىنىدى.

رىكاردونىڭ سېلىشتۇرما تەننەرخ تەلىماتى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەنگلىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ داۋاملىق تۇرمۇش سەرپىقا قارىتا ئىقتىسادىي كېڭەيمىچىلىك يۈرگۈزۈش، دۇنيا بازىرىنى مونوپول قىلىش، تېخنىكا كۆپلىگەن خام ئەشيا مەنبەلىرىنى قولغا كىرگۈزۈش، شۇ ئارقىلىق ئەنگلىيە كاپىتالىستىك يېرىك سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇش تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈردى.

رىكاردو دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

خىيالىي سوتسىيالىزم (Utopian Socialism) بۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە سىنىپىي كۈرەش تېخى تولۇق راۋاجلانمىغان دەۋردە بارلىققا كەلگەن سوتسىيالىزم تەلىماتى.

خىيالىي سوتسىيالىزم ئەڭ دەسلەپ XVI ئەسىردىكى كاپىتالنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىش دەۋرىدە ئوتتۇرىغا چىققان. مور (Thomas More، 1478 — 1535) نىڭ «ئۇتوپىيە» (Utopia، 1516) دېگەن كىتابىنىڭ نەشر قىلىنىشى بۇ تەلىماتنىڭ بارلىققا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. كامپانېلا (Tommaso Campanella 1568—1639)، مورېلىي (Morelly)، مابلى (Gabriel Bonnot de Mably 1709 — 1785) قاتارلىق كىشىلەر XVII ۋە XVIII ئەسىردىكى خىيالىي سوتسىيالىزمچىلارنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدۇر. XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، خىيالىي سوتسىيالىزم راۋاجلىنىپ ئۆزىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچىغا يېتىپ، سېن ـ سىمون، فۇرىيې ۋە ئوۋېندىن ئىبارەت ئۈچ چوڭ خىيالىي سوتسىيالىزمچى ئوتتۇرىغا چىقتى. بۇ ئۈچ چوڭ خىيالىي سوتسىيالىزم چىنىڭ تەلىماتى ئەينى ۋاقىتتا تېخى پىشىپ يېتىلمىگەن پرولېتارىياتنىڭ جەمئىيەتنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزگەرتىشىنى تەلەپ قىلغان دەسلەپكى ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈردى، لېكىن ئۇ ئىلمىي سوتسىيالىزمنىڭ ئىدىيىۋى مەنبەلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. ئېنگېلىس: ئىلمىي سوتسىيالىزم «ئۆزىنىڭ سېن ـ سىمون، فۇرىيې ۋە ئوۋېندىن ئىبارەت بۇ ئۈچ مۇتەپەككۇرغا تايىنىپ تىكلەنگەن» لېكىنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايدۇ («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 18 ـ توم، خەنزۇچە تەشرى، 566 ـ بەت) دېگەنىدى.

خىيالىي سوتسىيالىزمچىلار ئىنتىلار

جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە يېتىدىغان تەرەققىيات جەريانىنى دەللىلەشكە ئورۇنۇپ باقتى. ئۇلار بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىغا ئوخشاش، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى تەبىئىي، ئەبەدىي ئۇسۇل دەپ قارىمىدى، بەلكى بۇ خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى تارىخ تەرەققىياتى جەريانىدىكى بىر باسقۇچ، ئۇنىڭ ئورنىنى جەزمەن كەلگۈسىدىكى جەمئىيەت — سوتسيالزم، كومموزىم ئالمدۇ دەپ قارىدى. ئۇلار فېئودالىق ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە كاپىتالىستىك ئىجتىمائىي تۈزۈمنى رەھىمسىز تۈردە تەنقىد قىلدى، بولۇپمۇ كاپىتالزم جەمئىيىتىنىڭ بارلىق ئاساسىغا ئىنتايىن كەسكىن زەربە بەردى، كاپىتالزم جەمئىيىتىنىڭ تۈرلۈك جىنايەتلىرىنى رەھىمسىز تۈردە ئېچىپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، كەلگۈسى جەمئىيەتنى تالانت بىلەن پەرەز قىلىپ، يېڭى جەمئىيەت كونا جەمئىيەتكە قارىغاندا تەڭداشسىز ئەۋزەللىككە ئىگە دەپ كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ كەلگۈسى جەمئىيەت ئۈستىدىكى تەسۋىرلىرىدە بىرمۇنچە ئىجابىي خۇلاسىلەر بار. مەسىلەن: ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى تەنقىد قىلىپ، مۇلۇكچىلىكنى ئىسلاھ قىلىشنىڭ تۈرلۈك لايىھىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئەمگەككە قاتنىشىدۇ، ھەركىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەيدۇ، پازىتىلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويۇلمايدۇ؛ ئەمگەك كىشىلەر ئۈچۈن يۈك بولۇپ قالماستىن، بەلكى كىشىلەر تۇرمۇشىنىڭ لەززىتى بولىدۇ؛ كەلگۈسى جەمئىيەت سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنى بىرلەشتۈرۈپ، كونا ئىش تەقسىماتىنى يوقىتىدۇ، شەھەر بىلەن يېزا ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىقنى ۋە ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەكنىڭ پەرقىنى تۈگىتىدۇ؛ كىشىلەر ئەمەلىي پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ قابىلىيىتىنى ئەتراپلىق ئۆستۈرىدۇ؛ پۈتكۈل ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش پىلانلىق ھالدا ئۇيۇشتۇرۇلىدۇ؛ كىشىلەر كوللېكتىپ مۇسابىقىنى قانات يايدۇرىدۇ. ئۇلار سوتسيالزمنىڭ تەقسىمات تۈزۈمى جەھەتتىمۇ بەزى قىياسلارنى قىلدى، بۇ قىياسلاردا ئەمگەككە قاراپ تەقسىم قىلىش يەكىنى ئېھتىياجغا قاراپ تەقسىم قىلىش ئىدىيىۋى ئامىللىرى بار. ئۇلار يەنە، كەلگۈسى جەمئىيەتتە دۆلەت ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرىدىغان ئورگانغا ئايلىنىدۇ دەپ تەسەۋۋۇر قىلدى.

لېكىن، خىيالىي سوتسيالزمچىلار سىنىپىي كۆرەشنى ۋە زورلۇق كۈچ بىلەن قىلىنىدىغان ئىنقىلابنى ئىنكار قىلدى، ئۇلار جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى ۋە يالانما ئەمگەك تۈزۈمىنىڭ ماھىيىتىنى بىلمەگەچكە، ئۇلارنىڭ سوتسيالزمنى كاپىتالزمنىڭ ئورنىغا دەسسىتىدىغان تۈغرا يول ۋە ئىجتىمائىي كۈچنى تاپالمىغانلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. خىيالىي سوتسيالزمچىلار تەشۋىقات ئارقىلىق، جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى سىنىپلارغا مۇراجىئەت قىلىپ، سىناق قىلىپ ئۇلگە كۆرسىتىپ، جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش مەقسىتىگە تىنچ يول بىلەن يېتىشكە ئۇرۇنۇپ باقتى. ئەينى ۋاقىتتا كاپىتالزم جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىق تېخى دېگەندەك ئەۋج ئالمىغانىدى، شۇڭا، خىيالىي سوتسيالزمچىلارنىڭ سىنىپىي قارىمۇ قارشىلىقنى يوقىتىش تەشەببۇسىنىڭ ئۆزىلا ساپ خىيالىيلىق خاراكتېرىنى

ئالغانىدى. سىنىپىي كۆرەشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇنداق سوتسىيالىزم بارا - بارا ئۆزىنىڭ ئىجابىي ئەھمىيىتىنى، ئەسلىدىكى سىنىپىي ئاساسىنى يوقىتىپ، پەيدىنپەي ئاينىپ ئۇششاق بۇرژۇئازىيە سوتسىيالىزمى، ئەكسىيەتچىل ياكى مۇتەئەسسىپ سوتسىيالىزم بولۇپ قالدى.

سېن - سىمون، فۇرىيې، ئوۋېن دېگەن مالدىلارغا قارالسۇن.

مور، توماس (More, Thomas، 1478 — 1535) ئەنگلىيە خىيالىي سوتسىيالىزمنىڭ ياراتقۇچىسى، ئاتاقلىق سىياسىي پائالىيەتچى. مور 1492 - يىلى ئوكسفورد داشۋىسىگە كىرىپ ئەدەبىيات ئوقۇدى، 1494 - يىلى دادىسىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن يېڭى قانۇن شۇنىسىدە قانۇن ئوقۇدى، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئادۋوكات بولدى. ئۇ 1504 - يىلى پارلامېنت ئەزاسى بولۇپ سايلاندى، 1523 - يىلى تۆۋەن پالاتانىڭ باشلىقى بولدى، 1529 - يىلى ئەنگلىيىنىڭ باش سىراقچىسى بولدى، كېيىن ئەنگلىيە پادىشاھىنىڭ دىنىي جەمئىيەتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باشلىقى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ قەسەم بېرىشنى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، 1535 - يىلى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

مور 1516 - يىلى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى «ئەڭ مۇكەممەل دۆلەت تۈزۈمى ۋە ئۇتوپىيە يېڭى مۇكەممەل دۆلەت تۈزۈمى ۋە ئۇتوپىيە ئالتۇن كىتاب» يەنى «ئۇتوپىيە» نى يېزىپ چىقىپ، خىيالىي سوتسىيالىزمنىڭ تۇنجى قېتىم سىستېمىلىق شەرھلىنىدى، بۇ كىتاب ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ. كىتابنىڭ 1 - قىسمىدا، مور ئەنگلىيىنىڭ ئەينى ۋاقىتتا كاپىتالىنىڭ ئىپتىدائىي جۇغلىنىش دەۋرىدە تۇرۇۋاتقان ئىجتىمائىي ئىگىلىك تۈزۈمى ۋە سىياسىي تۈزۈمىنى رەھىمسىز تۇردە تەنقىد قىلىپ، كۆپلىگەن دېھقانلارنى ئۆز يېرىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، قوي فېرمىسى قۇرغان پاجىئەلىك ئەھۋاللارنى ئېچىپ تاشلاپ، بۇنى «قوينىڭ ئادەمنى يېمىشى» دەپ قاتتىق ئەيىبلىدى. ئۇ چوڭقۇر ھالدا، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك جەمئىيەتتىكى ھەر خىل بالايىئاپەتنىڭ مەنبەسى دەپ كۆرسەتتى. ئۇ مۇنداق دېدى: «... خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك مەۋجۇت بولۇپ تۇرسا، پۇل ھەممىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم قىلىنسا، ھېنىكچە، دۆلەت ئىشلىرىنىڭ ئادىل، ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشى مۇمكىن ئەمەس»، «خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك تامامەن بىكار قىلىنغاندىلا، بايلىق تەڭ - ئادىل تەقسىم قىلىنىدۇ، ئىنسانلار بەخت - سائادەتكە ئېرىشىدۇ» («ئۇتوپىيە»)، شۇڭا ئۇ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنى بىكار قىلىشنى قاتتىق تەشەببۇس قىلدى. كىتابنىڭ 2 - قىسمىدا، ئۇ ئاتالمىش ئۇتوپىيە ئارىلىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇش ئارقىلىق، كەلگۈسىدىكى غايىۋى جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرىنى سۈرەتلىدى. ئۇ مۇنداق دېدى: ئۇ جەمئىيەتتە مال - مۈلۈككە بولغان ئومۇمىي مۇلۇكچىلىك يولغا قويۇلىدۇ؛ خەلق شەھەرلەردە تۈرۈپ قول سانائەت ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ھەمدە تۈركۈملەرگە بۆلۈنۈپ نۆۋەت بىلەن يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا بېرىپ خالىسانە ئەمگەككە قاتنىشىدۇ، مۇقىم يېزا ئىگىلىك نوپۇسى بولمايدۇ؛ ھەممە كىشى ئەمگەككە قاتنىشىدۇ، بىكار تەلەپلەر بولمايدۇ؛ ھەربىر كىشى كۈنىگە ئالتە سائەت ئەمگەك قىلىدۇ، ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلاردا مەدەنىيەت

ئۆگىنىدۇ ۋە پەن تەتقىقاتى ئېلىپ بارىدۇ؛ ئۇ جەمئىيەتتە تاۋار - پۇل مۇناسىۋىتى بولمايدۇ، كىشىلەر ئالتۇن - كۈمۈشنى پەس كۆرىدۇ، ئالتۇن - كۈمۈشتە تەرەت قاچىسى ۋە كىشەن - كويزا ياسايدۇ؛ جەمئىيەت مول مەھسۇلاتقا ئىگە بولىدۇ، مەھسۇلاتلار ئېھتىياجغا قاراپ تەقسىم قىلىنىدۇ؛ جامائەت ئاشخانىلىرى تەسىس قىلىنىدۇ؛ بالىلارغا قارىتا كوللېكتىپ تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئۇلار ھەم مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىدۇ، ھەم قول سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك ئەمەلىيىتىگە قاتنىشىپ ئۆزلىرىنى چىنىقتۇرىدۇ؛ دۆلەتنىڭ بارلىق خادىملىرى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلىدۇ، ۋەھاكازالار.

تارىخىي چەكلىمىلىك تۈپەيلىدىن، مۇر ئۆزىنىڭ كومۇنىزم جەمئىيىتىگە بولغان ئىنتىلىشىنى خىيالىي تەسۋىرلەر ئارقىلىقلا ئىزھار قىلىپ قالماستىن، بەلكى يەنە ئۆزى سۈرەتلىگەن غايىۋى جەمئىيەتتە قوللار، دىن، سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق يۈرگۈزۈپ مۇستەملىكىلەرنى ئىگىلەۋېلىش قاتارلىق كونا شەيئىلەرنى ساقلاپ قالدى. شۇنداق بولسىمۇ، مۇر كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ زىددىيەتلىرى تېخى تولۇق ئەۋج ئالمىغان شارائىتتا، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنى ئېچىپ تاشلاشقا كۈچىنىڭ بارىچە تىرىشتى، ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكنىڭ خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئورنىنى ئالمدىغانلىقىنىڭ مۇمكىنلىكىگە ئىشەندى ھەمدە كەلگۈسى كۆمۇنىزم جەمئىيىتى ئۈستىدە كۆپلىگەن تالانتلىق پەرەزلەرنى قىلدى. شۇنىڭلاشقا، ئۇنىڭ تەلىماتى خىيالىي سوتسىيالىزم تارىخىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇ تەلىمات كېيىنكى سوتسىيالىزم ئىدىيىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

سېن - سىمون، كلود ئانرى (Saint - Simon, Claude Henri De Rouvroy 1760—1825) ئاتاقلىق فرانسىيە خىيالىي سوتسىيالىزمچىسى، XIX ئەسىردىكى ئۇچ چوڭ خىيالىي سوتسىيالىزمچىنىڭ بىرى. ئۇ ئاقسۆڭەكتىن كېلىپ چىققان، ياش ۋاقتىدا ئامېرىكىنىڭ مۇستەقىللىق ئۇرۇشىغا قاتناشقان. ئۇ بۇرژۇئا دېموكراتىيە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، XVIII ئەسىردىكى فرانسىيە ئىنقىلابىغا ھېسداشلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن گرافلىق مەرتىۋىسىدىن ئۆزلۈكسىز ۋازكەچتى. لېكىن ئۇزاق ئۆتمەي، كەسكىن سىنىپىي كۈرەشتىن قورقۇپ كېتىپ ئىنقىلابتىن ئايرىلدى. ئۇ دۆلەت ئىختىيارىدىكى يەرلەرنى ئېلىپ سېتىش ۋە پۇل مۇئامىلە ھايانكەشلىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ باي بولدى، كېيىن پۈتۈن زېھنى بىلەن جەمئىيەتنى تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. ئۇ فرانسىيە ئىنقىلابىدىن كېيىنكى ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى ئۇزاق مۇددەت تەكشۈرۈپ، ئىنقىلاب ئەمگەكچىلەر ئامما‌سىنى فېئودالىزم ئاسارەتتىن قۇتۇلدۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزى ئىنتىلگەن ئەقلىي جەمئىيەتنىڭ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىنى، كەڭ ئەمگەكچىلەر ئامما‌سىنىڭ يەنىلا ئازاب - ئوقۇبەتلىك ۋە نامرات تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتقانلىقىنى كۆردى. ئۇنىڭدا XIX ئەسىرنىڭ بېشىدىن باشلاپ تەدرىجىي شەكىللەنگەن خىيالىي سوتسىيالىزم ئىدىيىسى فرانسىيە پرولېتارلىرى ۋە باشقا ئەمگەكچىلەرنىڭ بۇ ئىنقىلابقا بولغان ئۈمىدسىزلىكىنى ۋە كەلگۈسىگە بولغان تەلپۈنۈشىنى ئەكس ئەتتۈردى. سېن - سىمون سوتسىيالىزم تەلىماتىنى تەتقىق قىلىش ۋە تەشۋىق قىلىش يولىدا، ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىدىكى زېھنىنى ۋە بارلىق مال -

مۇلكىنى سەرپ قىلىپ، ئاخىرى نامراتلىققا ئۆزۈپ كەتتى.

ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «بىر جەنۋە ئاھالىسىنىڭ ئۆز زامانداشلىرىغا خەتلىرى» (« Lettre d'un Habitant de Genéveà ses contemporoins»، 1802)، «ئىنسانىيەت ئىلىم ـ پەنىي‌ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» («Mémoire Sur la science deL'homme»، 1813)، «سودا ـ سانائەت تۈزۈمى توغرىسىدا» («Du Systémé industriel»، 1821)، «سودا ـ سانائەتچىلەر توغرىسىدا سوئال ـ جاۋاب» («Catichésme de industriels»، 1823 — 1824)، «يېڭى خرىستىئان دىنى» («Le Nouveau christianisme: Dialogues entre un Conservateur et un novateur»، 1825) قاتارلىقلار.

سېن ـ سىمۇننىڭ خىيالىي سوتسىيالىزم تەلىماتى نۇرغۇن جەھەتلەردە كەڭ نەزەر دائىرىسىنى ئىپادىلىدى ۋە تالانتلىق ئەدىبىنىڭ ئۇچقۇنىنى چاقناتتى. تارىخ قارىشى جەھەتتە، ئۇ خاتا ھالدا، جەمئىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىنسان ئەقلىنىڭ راۋاجلىنىشى دەپ قارىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىنسانلار جەمئىيىتى تۆۋەن دەرىجىدىن يۇقىرى دەرىجىگە قاراپ تەرەققىي قىلىدۇ، ھەربىر يېڭى ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بۇرۇنقى تارىخىي تەرەققىياتلارنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى، ھازىرقى تۈزۈم پەقەت فېئودالىق تۈزۈمدىن كەلگۈسى غايىۋى تۈزۈمگە بۇرۇلۇشتىكى بىر ئۆتكۈنچى باسقۇچ دەپ ھېسابلىدى. ئۇ خاتا ھالدا، ئەقلىي تەرەققىيات ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ھەربىر تەلەندۇرگۈچ كۈچى دەپ قاراپ كەلدى. بەزىدە ئۇ يەنە ئىنكىلىك تەرەققىياتى ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ياتسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەپ قاراپ، «مۇلۇكچىلىك جەمئىيەت ھىناسىنىڭ ئۆلۈمى» دېگەنگە ئوخشاش ماتېرىيالىزم ئاساللىرى بولغان بەزى ئىدىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

سېن ـ سىمون كاپىتالىزم تۈزۈمىنى تەنقىد قىلىپ، ئەينى ۋاقىتتىكى تۈزۈمدىكى رىقابەت ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى بارلىق بالايىئاپەت‌لەر ئىچىدىكى ئەڭ ئېغىر بالايىئاپەت دەپ ھېسابلىدى. ئۇ ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنى رەھىمسىز تەنقىد قىلىپ، فرانسىيە جەمئىيىتىدە ئىجتىمائىي بايلىق ئىشلەپ چىقىرىۋاتقان، ئىلىم ـ پەن ۋە تېخنىكا تەرەققىياتىنى يارىتىۋاتقان كىشىلەر ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار سىنىپىغا مەنسۇپ، پادىشاھ، ئاقسۆڭەكلەر، بېۋ روكراتلار قاتارلىق ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرىدىغان، جەمئىيەتكە پايدىسى بولمىغان كىشىلەر بولسا ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، ھەممىلا جايدا قابىلىيەتسىز كىشىلەر قابىلىيەتلىك كىشىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ، ئەخلاقسىز كىشىلەر ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنى ئىدارە قىلىدۇ، بۇ، «ئاق ـ قارا ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىۋېتىلگەن دۇنيا» دەپ كۆرسەتتى. لېكىن سېن ـ سىمون كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ماھىيىتىنى بىلمەگەچكە، بۇنداق ئەھۋاللارنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ھەقىقىي مەنبەسىنى ئىلمىي يوسۇندا ئېچىپ بېرەلمىدى.

سېن ـ سىمون تەسەۋۋۇر قىلغان كەلگۈسى غايىۋى تۈزۈم بىر خىل «سودا ـ سانائەت تۈزۈمى» (Le Systéme industriel). بۇ تۈزۈمدە، «سودا ـ سانائەتچىلەر» يەلەن ئالىملار جەمئىيەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى ھوقۇقىنى

تۇتىدۇ؛ ھەممە كىشى ئەمگەك قىلىدۇ، ئىمتىيازلىق ھەرقاندىقى ئېتىراپ قىلىنمايدۇ. تارىخىي چەكلىمىلىكلەر تۈپەيلىدىن، ئۇ سانائەت پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بۇرژۇئازلار (زاۋۇت ئىگىلىرى، دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى، سودىگەرلەر ۋە بانكا ئىگىلىرى قاتارلىقلار) نى ئىشچىلار، دېھقانلار بىلەن ئوخشاش بولغان «ئەمگەكچىلەر» (ياكى «سودا ـ سانائەتچىلەر») دەپ قارايلا قالماستىن، بەلكى ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ «داھىيلىرى» دەپ قارىدى. سېن ـ سىمون ئۆز ئەسەرلىرىدە كاپىتالىستلار بىلەن پرولېتارىياتنى بىر ئورۇنغا قويۇپ، ئۇلارنى بىرلەشتۈرۈپ «سودا ـ سانائەتچىلەر سىنىپى» دەپ ئاتىدى، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە قارىمۇ قارشىلىقنى كۆرمىدى. بۇنداق بولۇشىغا ئەينى ۋاقىتتا فرانسىيە كاپىتالىستىك ئىگىلىك مۇناسىۋىتىنىڭ تېخى دېگەندەك تەرەققىي قىلمىغانلىقى سەۋەب بولدى. سېن ـ سىمون تەقسىمات جەھەتتە، «قابىلىيىتىگە قاراپ ھەق بەلگىلەش» نى تەشەببۇس قىلدى؛ خۇسۇسىي مۈلۈكنى ۋە ئۇنىڭدىن كىرىدىغان كىرىمگە ئىگە بولۇش ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە، كەلگۈسى جەمئىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشنى پىلانلىق ئۇيۇشتۇرۇش، بانكىنىڭ ئوبوروت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭشەش رولىنى جارى قىلدۇرۇش، دۆلەت كىشىلەر ئۈستىدىن سىياسىي ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىن ئۆزگىرىپ ھاددىي نەرسىلەرنى باشقۇرىدىغان ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا يېتەكچىلىك قىلىدىغان بولۇش قاتارلىق سوتسىيالىزم تارىخىدا زور ئەھمىيەتكە ئىگە بىر قاتار ئىدىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. سېن ـ سىمون ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا «ئىشچىلار سىنىپىنىڭ باياناتچىسى» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 684 ـ بەت) بولۇپ، كەلگۈسى ئىشچىلار سىنىپىغا مەنسۇپ دەپ جاكارلىدى، ئۇ ئىشچىلار سىنىپىنى ئازادلىققا چىقىرىشنى ئۆزىنىڭ بارلىق تىرىشچانلىقىنىڭ ئاخىرقى نىشانى قىلدى. لېكىن ئۇ ئىشچىلار سىنىپىنى ئازاب ـ ئوقۇبەت چېكىۋاتقان سىنىپ دەپلا قاراپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تارىخىي ۋەزىپىسىنى چۈشەنمەي، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئەقىل تېپىشى ۋە رەھىمدىللىكىگە قىلىشىغا ئۈمىد باغلاپ، ئۆزىنىڭ غايىسىنى تەشۋىق قىلىش، نەسىھەت قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇش خام خىيالىدا بولدى. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇنىڭ سوتسىيالىزم تەلىماتىنىڭ قۇرۇق خىيال بولۇپ قالماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

سېن ـ سىموننىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغان ئېنفانتىن (B.P.Enfantin)، بازارد (A.Bazard)، رودرىگېس (O.Rodrigues) قاتارلىقلار ئۇستازىنىڭ بەزى ئىدىيىۋى قاراشلىرىنى راۋاجلاندۇرغان، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى تەنقىد قىلغان، ئومۇمىي مۈلۈكچىلىكنى تەشەببۇس قىلغان، «قابىلىيىتىگە قاراپ ھەق بەلگىلەش» ئۇنۋېمگە قاراپ قابىلىيىتىنى بەلگىلەش» قاتارلىقلارنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بىر دىنىي مەزھەپنى شەكىللەندۈرۈپ، سېن ـ سىموننىڭ تەلىماتىنى سىرلىقلاشتۇرۇپ، ئاخىرى يېمىرىلىش گىردابىغا ئاپىرىپ قويدى.

خىيالىي سوتسىيالىزم دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

فۇرىيې، شارل ـ فرانسوئا (Fourier, François Marie Charles, 1772 ـ 1837)

ئاتاقلىق فرانسىيە خىيالىي سوتسىيالىزمچىسى، XIX ئەسىردىكى ئۇچ چوڭ خىيالىي سوتسىيالىزمچىنىڭ بىرى. ئۇ فرانسىيەدىكى بېسانسون (Besançon) دا گەزمالچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. لىئون، پارىژ، رۇئان قاتارلىق جايلاردىكى ماگازىن، بانكىلاردا ھېساب خاتىرىلىگۈچى، ساتقۇچى، دەللال ... بولۇپ، سودا بىلەن شۇغۇللىنىپ تۇرمۇشىنى قامدىغان. فۇرىيې ئۆزاق مۇددەت سودىگەرچىلىك قىلىش داۋامىدا، كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ زىددىيەتلىرىنى ئەپسۇسلىنىپ كۆزىتىپ ۋە تەتقىق قىلىپ، بارا ـ بارا ئۆزىنىڭ خىيالىي سوتسىيالىزم ئىدىيەۋى سىستېمىسىنى شەكىللەندۈردى.

ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «تۆت خىل ھەرىكەت ۋە ئومۇمىيۈزلۈك تەقدىر تۇغرىسىدىكى نەزەريە» («Théorie des quatre mouvements et des destinées générales»، 1808)، «ئالەم بىرلىكى نەزەرىيىسى» («Théorie de l'unite universelle»، 1822)، «يېڭى دۇنيا» («Le nouveau monde industriel et societaire»، 1829) «ساختا سوتسىيالىزم ـ سانائەت» («La fausse industrie»، 1835 — 1836) قاتارلىقلار.

ئېنگېلس: «فۇرىيېنىڭ ئۇلۇغلۇقى ئۇنىڭ جەمئىيەت تارىخىغا بولغان كۆزقاراشلىرىدا ئىپادىلىنىدۇ» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 19 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 213 ـ بەت) دەپ كۆرسەتكەنىدى. فۇرىيې جەمئىيەت تارىخىي باسقۇچلىرىنى ئىگىلىك تەرەققىياتىغا ئاساسەن، سانائەت پەيدا بولۇشتىن بۇرۇنقى دەۋر، پارچە ـ پۈرات، ئايرىۋېتىلگەن سانائەت، ئومۇمىنىڭ ئىختىيارىدىكى چەلەپ قىلىش كۆچىگە ئىگە سانائەت دەپ ئايرىشقا ئۇرۇنۇپ باقتى. ئۇنىڭ بۇنداق ئايرىشى ئىلمىي بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىقتىسادىي ئاممىلارنى تارىخىي دەۋرلەرنى ئايرىشنىڭ ئاساسى قىلدى. ئۇ يەنە دىئالېكتىك ھالدا: ھەربىر تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا ئۆرلەش دەۋرى ۋە پەسىيىش دەۋرى بولىدۇ، دەپ ھۆكۈم قىلدى. بۇ، پۈتكۈل ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ كەلگۈسىگىمۇ ئۈيغۇن كېلىدۇ. ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى كاپىتالىزم تۈزۈمى تارىخ تەرەققىياتىدىكى بىر باسقۇچ، تېخىمۇ يۇقىرى دەرىجىلىك ئىجتىمائىي تۈزۈم جەزمەن ئۇنىڭ ئورنىنى ئالىدۇ دەپ قارىدى. لېكىن ئۇ ئىدىئالىزملىق ھالدا، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى «شەھۋانىي نەپس»، يەنى ئىنسان تەبىئىتى دەپ ھېسابلىدى.

فۇرىيې ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ گەۋدىلىك تارتۇقچىلىقى شۇكى، ئۇنىڭدا كاپىتالىزم تۈزۈمى كەسكىن، چوڭقۇر تەنقىد قىلىنىدى، بۇرژۇئازىيىنىڭ باراۋەرلىك، ئەركىنلىك، مېھرىبانلىق دېگەن شوئارىنىڭ ساختىلىقى ئېچىپ تاشلاندى، كاپىتالىزم تۈزۈمى شارائىتىدا كەمبەغەللەر بىلەن بايلار ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ قارشىلىق مەۋجۇت ئىكەنلىكى، بايلارنىڭ كەمبەغەللەرنىڭ نامراتلىقىدىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى دەھشەتلىك تۇزدە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىدىغانلىقى، يالالانما ئەمگەك تۈزۈمىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ تىرىلىشى ئىكەنلىكى كۆرسىتىپ بېرىلدى. فۇرىيې ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تارقاقلىقى ۋە ئەمگەكنىڭ ماسلاشمىسلىقى مۇقەررەر ھالدا ئىقتىسادىي كرىزىسنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەپ ھېسابلىدى. ھەمدە 1825 ـ يىلى يۇز بەرگەن ئىقتىسادىي

كرىزىس ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى دەپ چۆچۈر ھالدا كۆرسەتتى، لېكىن ئۇ ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ مەنبەسى ئاخىرقى ھېسابتا كاپىتالىزمنىڭ خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكى ئىكەنلىكىنى چۈشەنمىدى. ئۇ سودىنىڭ جىنايەتلىرىنى بەكمۇ تەكىتلىدى، كاپىتالىستىك سودىدىكى ھايانكەشلىك، بېسىمدارلىق قاتارلىق جىنايى قىلمىشلارنى تەلتۆكۈس ئېچىپ تاشلىدى. لېكىن ئۇ خاتا ھالدا، سودا بىلەن سانائەتنى قارىمۇقارشى قىلىپ قويۇپ، سانائەت كاپىتالىستلىرى ۋە ئىشچىلار سېرىدا كاپىتالىستلىرىغا قارشى كۆرەش قىلغانىدا، ئۇلاردا ئورتاق مەنپەئەت بولمىدۇ دەپ تەكىتلىدى. بۇ، ئەمەلىيەتتە، سېرىدا بۇرژۇئازىيىسى بىلەن جەمئىيەتتىكى باشقا سىنىپلار ۋە تەبىقىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى پۈتكۈل بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىيات ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ ئورنىغا دەسسەتكەنلىك.

فۇريې ئۆزى تەسەۋۋۇر قىلغان غايىۋى جەمئىيەتنى «ئىناق جەمئىيەت»، ئىجتىمائىي ئاساسىي قاتلام ئورنىنى «فالانگې» (Phalanx, Phalange) دەپ ئاتىدى، فالانگې ئەمەلىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش-ئىستېمال ھەمكارلىق كوپېراتىپى تەشكىلاتى. ئۇنىڭ ئېيتقىنىى بويىچە بولغاندا، «فالانگې» پاي سېلىپ مەبلەغ يىغىدۇ، ئەمگەكچىلەرمۇ، كاپىتالىستلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ كاپىتالىنى پاي قىلىپ قېشىدۇ، لېكىن ھەممە كىشى ئەمگەككە قاتنىشىدۇ، ئومۇمىي كىرىمنىڭ تەقسىم قىلىنىش پرىنسىپى مۇنداق بولىدۇ: ئەمگەك، كاپىتال، قابىلىيەت (بىلىمدۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئۆلچەم قىلىنىپ، بەلگىلىك نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىنىدۇ، يېزا ئىگىلىكى ئاساس قىلىنىپ، يېزا ئىگىلىكى بىلەن سانائەت بىرلەشتۈرۈلىدۇ، بالىلارغا قارىتا ئومۇمىيۈزلۈك مەقسەز مائارىپ يولغا قويۇلىدۇ، مائارىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن بىرلەشتۈرۈلىدۇ. فۇريې يەنە، ئايالالارنىڭ ئازادلىقىغا چىقىش دەرىجىسىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئازادلىقىغا چىقىشنىڭ ئۆلچىمى ئىكەنلىكىنى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويدى.

فۇريېنىڭ تەلىماتى ئەينى ۋاقىتتا كاپىتالىزىم تۇزۇمىنى تەنقىد قىلىپ، ئىشچىلارنىڭ ئاڭ - سەۋىيىسىنى ئويغىتىش جەھەتتە ئىلغار رول ئوينىدى، لېكىن ئۇ كاپىتالىزمنىڭ ماھىيىتىنى چۈشەنمىدى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى بىكار قىلىشنى تەشەببۇس قىلمىدى، «فالانگې» دا كاپىتالنى پاي قىلىپ قوشۇش ۋە پايدا تەقسىم قىلىشقا ئورۇن بەردى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى شۇنىڭدەك ئېكسپىلاتاتسىيەدىن كىرىدىغان كىرىمگە ئىگە بولۇش ھوقۇقىنى ساقلاپ قالدى. شۇڭلاشقا، ئېنگېلس: «فۇرىيېزمنىڭ يەنە بىر — تەلتۆكۈس بولمىغان يېرى شۇكى، ئۇ خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى بىكار قىلىشنى تەشەببۇس قىلمايدۇ» (يۇقىرىدىكى كىتاب، 1 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 579 - بەت) دېگەنىدى. فورىيې پرولېتارىياتنىڭ يېڭى جەمئىيەت — سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنى يارىتىشچى ئىنقىلابىي كۈچ ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى، ئۇنىڭ ئېستىگە ئۇ ئىنقىلابىي زور لۈق كۈچىنى ئىنكار قىلىپ، ئىجتىمائىي ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىشقا قارشى تۇردى، تەشۋىق قىلىش، سۆز بىلەن قايىل قىلىش ۋە ئۈلگە كۆرسىتىش چارىلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ «غايىۋى جەمئىيەت» نى ئىشقا

ئاشۇرۇش خام خىيالىدا بولدى.

خىيالىي سوتسىيالىزم دېگەن ماددىغا قارالۇن.

ئوۋېن، روبېرت (Owen, Robert 1771 — 1858) داڭلىق ئەنگلىيە خىيالىي سوتسىيالىزمچىسى، XIX ئەسىردىكى ئۇچ چوڭ خىيالىي سوتسىيالىزمچىنىڭ بىرى. ئۇ قول - سانائەتچى ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان. تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، توققۇز يېشىدىلا شاگىرت بولغان. 1790 - يىلى ئۇ ئۆزىنىڭ كارامەت تەشكىلەش ئىقتىدارى بىلەن، تەكلىپ بويىچە مانچېستىرغا بېرىپ بىر زاۋۇتنى باشقۇردى؛ 1800 - يىلدىن باشلاپ شوتلاندىيىدىكى يېڭى لېنارك (New Lanark) توقۇمچىلىق فابرىكىسىنى باشقۇردى. ئۇ كاپىتالىستلىك سانائەت تۈزۈمى شارائىتىدىكى ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىك تۇرمۇشىغا ھېسداشلىق قىلاتتى، ئۇ ئۆزى باشقۇرغان فابرىكىدا ئىش كۈنىنى قىسقارتىش، ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈش، ئىشچىلار-نىڭ تۇرار جاي شارائىتىنى ياخشىلاش، بالىلار باغچىسى ۋە ئىشچىلار پەرزەنتلىرى مەكتىپىنى تەشكىللەش قاتارلىق ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، شەپقەتچى دېگەن شۆھرەتكە ئىگە بولدى. مۇشۇ مەزگىلدە، ئۇ يەنە، ئىش كۈنىنى قىسقارتىش ۋە بالا ئىشچىلارنى ئىشلىتىشنى مەنئى قىلىش مەزمۇن قىلىنغان زاۋۇت قانۇنىنى تۈزۈشنى قولغا كەلتۈرۈش كۈرىشىگە پائال قاتناشتى.

1820 - يىل ئۆپچۆرسىدە، ئۇنىڭ خىيالىي سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي نۇقتىئىنەزەرلىرى شەكىللىنىپ بولدى، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ پۈتكۈل جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىشقا ئۇرۇنۇپ باقتى، لېكىن مۇشۇ ئىشلىرى سەۋەبى بىلەن ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ چەتكە قېقىشى ۋە زەربە بېرىشىگە ئۇچرىدى. لېكىن ئوۋېن قىلچە تەۋرەنمەي، ئۆزىنىڭ غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدا چىڭ تۇردى. ئۇ 1824 - يىلى ئامېرىكىغا بېرىپ «يېڭى ئىناق كۆمۈنا» (New Harmony) نى تەشكىللەپ سىناق ئېلىپ باردى، ئۇنىڭ سىنىقى 1828 - يىلى مەغلۇپ بولدى. 1829 - يىلى ئۇ ئەنگلىيەگە قايتىپ كېلىپ «كرىتىرىس» ژۇرنىلىنى چىقىرىپ، داۋاملىق تۇردە ئۆزىنىڭ نۇقتىئىنەزەرىنى تەشۋىق قىلدى. 1832 - يىلى ئۇ لوندوندا «مىللىي ئەمگەكنى ئادىل ئالماشتۇرۇش بازىرى» (NationalEquitableLabourExchange) نى تەشكىللەپ، كاپىتالىستلىك ئېكسپلاتاتسىيىنى يوقىتىش ئۈچۈن، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۇرۇندى، ئوبوروتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشنى جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىشنىڭ 1 - قەدىمى قىلىش خام خىيالىدا بولدى. ئۇنىڭ بۇ سىنىقى 1834 - يىلى مەغلۇب بولدى. 1833 - يىلى ئوۋېن ئۆزى رەھبەرلىك قىلىپ «بۈيۈك بېرتانىيە ۋە ئىرلاندىيە مەملىكەتلىك سانائەت تارماقلىرى چوڭ ئىتتىپاقى» (GrandNational Consolidated Trades Union) نى قۇردى، بۇ ئەمەلىيەتتە، مەملىكەت خاراكتېرلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتىنى قۇرۇشنىڭ ئەڭ دەسلەپكى سىنىقى ئىدى. ئوۋېن مۇشۇ تەشكىلات تارقىلىق كاپىتالىستلىك ئىشلەپچىقىرىشنى تېنچ يول بىلەن ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشنى تەسەۋۋۇر قىلغانىدى. ئۇزاق ئۆتمەي، ھۆكۈمەتنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ مەغلۇپ بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇ كىچىك تېپتىكى سىناقلارنى ۋە تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا كۆچتى، ئۇنىڭ تەسىرى

بارا ئاجىزلاپ كەتتى.

ئوۋېننىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «لېنارك ۋىلايىتىگە دوكلات» («Report to the County of Lanark» 1820)، «يېڭى ئەخلاق دۇنياسى توغرىسىدا كىتاب» («The Book of the New Moral World» 1834)، «ئىنسان، ئىدىيە سىدىكى ۋە ئەمەلىيەتتىكى ئىنقىلاب» («Revolution in the Mind and Practice of the Human Race» 1849) قاتارلىقلار.

ئوۋېن رىكاردونىڭ ئەمگەك قىممىتى ئەزەرىيىسىنى قوبۇل قىلىپ، قىممەتنى ئەمگەك يارىتىلغانلىقى، ئۇنىڭ ئەمگەكچىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنى ئىگىلەشكە ھوقۇقسىزلىق دەپ قارىدى. ئۇ ئوتتۇرىدىكى ئالماشتۇرۇش ۋە پۇل توغرىسىدىكى خاتا نۇقتىئىنەزەرنى ئاساس قىلىپ، ئەمگەك «تەبىئىي قىممەت ئۆلچىمى»، پۇل بولسا «سۈنئىي قىممەت ئۆلچىمى» بولىدۇ، پۇل كاپىتالىستلارنىڭ ئەمگەكچىلەرگە قارىتا تەڭ قىممەتسىز ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بارىدىغان «ئالدامچىلىق قورالى» دەپ ھېسابلىدى. شۇڭلاشقا ئۇ ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوقىتىش ئۈچۈن، مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشتا خىزمەتچى ئەمگەك ۋاقتى خاتىرىلەنگەن «ئەمگەك پىلىتى» (Labour notes) نى پۇلنىڭ ئورنىغا قويۇشنى، ئاتالمىش «مىللىي ئەمگەكنى ئالدىل ئالماشتۇرۇش بازىرى» نى كاپىتالىستىك بازارنىڭ ئورنىغا قويۇشنى خىيال قىلدى. ئىراق، ئوۋېن تەشەببۇس قىلغان «ئەمگەك پۇلى» كېيىنكى ئۇششاق بۇرژۇئا سوتسىيالىزم چىلىرى تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى ئاساسىدا يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلغان «ئەمگەك پۇلى» غا ئوخشىمايدۇ. ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرىدە: «ئوۋېنچىلىك ئەمگەك پۇلى، «پۇل» ئەمەس، تېخىمۇ بېلىتسىگە ئوخشايدۇ... ئوۋېن تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى شەرت قىلمىشنى خىيالىغا كەلتۈرمىدى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ زۆرۈر شەرتلىرىدىن پۇل ئوبيېكتى ئارقىلىق ئۆزىنى قاچۇرۇۋاتقانلىقىنىمۇ خىيالىغا كەلتۈرمىدى» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ تۇم، خەنزۇچە نەشرى، 112 — 113 ـ بەتلەر، 50 ـ ئىزاھات) ئوۋېن خوسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ، خوسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى ئەمگەكچىلەرنىڭ نامرات، نادان، ئىشسىز بولۇپ قېلىشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى دەپ ئەيىبلىدى. ئۇ مالتۇسنىڭ نوپۇس نەزەرىيىسىنى تەنقىد قىلىپ، ئەمگەكچىلەر يارىتقان قىممەت ئەمگەكچىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى قامداشتا زۆرۈر بولغان خراجەتتىن ناھايىتى كۆپ بولىدۇ، ئەمگەكچىلەرنىڭ نامراتلىقىنى نوپۇسنىڭ ئېشىپ بېرىشىدەك تەبىئىي قانۇنىيەت ئەمەس، بەلكى كاپىتالىزم تۈزۈمى كەلتۈرۈپ چىقارغان دەپ ھېسابلىدى. ئۇ كاپىتالىزم ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ مۇقەررەرلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، كاپىتالىزم تۈزۈمى شارائىتىدا ئەمگەكچىلەر تېگىشلىك ھەققە ئېرىشەلمەيدۇ، ئۇلارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى تۆۋەنلەيدۇ، تاۋارلارنىڭ سېتىلىشى قىيىنلىشىدۇ، بۇ ھال مۇقەررەر ھالدا كرىزىسنى پەيدا قىلىدۇ دەپ ھېسابلىدى. ئۇ بۇنىڭدىن ئەقلىگە مۇۋاپىق تۈزۈمنى كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش كېرەك دېگەن خۇلاسىنى چىقاردى. ئوۋېن مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: يېڭى جەمئىيەت مال ـ مۈلۈككە بولغان ئومۇم مۈلۈكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلىدۇ، بۇ جەمئىيەتتە ھەممە كىشى ئەمگەككە قاتنىشىدۇ، سىنىپ بولمايدۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە بولمايدۇ، ھەر كىم ئېھتىياجلىق نەرسىلىرىنى ئالىدۇ. يېڭى

جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي بىرلىكى كوممۇنا بولۇپ، كوممۇنادا يېزا ئىگىلىك، سانائەت، سودا بىرلەشتۈرۈلگەن بولىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئىشچىلار بىلەن دېھقانلارنى بىرلەشتۈرۈش، شەھەر بىلەن يېزىنى بىرلەشتۈرۈش، ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەكنى بىرلەشتۈرۈش ئىدىيىسى گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ.

ئوۋېننىڭ پائالىيەتلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈردى. لېكىن ئۇ كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ماھىيىتىنى ۋە ئۇنىڭدىكى ئاساسىي زىددىيەتلەرنى تونۇپ يېتەلمەي، ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتىنى كېلىشتۈرگىلى بولىدۇدەپ قاراپ، ئىشچىلارنىڭ سىياسىي كۈرەش ئېلىپ بېرىشىغا قوشۇلمىدى، غايىۋى جەمئىيەتنى ھۆكۈمران سىنىپلارغا مۇراجىئەت قىلىش، جەمئىيەتكە تەشۋىق قىلىش ۋە ئۇلاردىن كۆرسىتىش ئۇسۇللىرى ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇشنى خىيال قىلدى.

خىيالىي سوتسىيالىزم دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ریکاردو ئېقىمى سوتسىيالىزمچىلىرى (The Ricardian Socialists) XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەنگلىيىدە ئوتتۇرىغا چىققان، ریکاردونىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلىپ، كاپىتالىزمغا قارشى تۇرۇپ سوتسىيالىزمنى تەشەببۇس قىلىدىغان بىر تۈركۈم ئىقتىسادشۇناسلار. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى:

بىر ئىمزاسىز ئاپتور، ئۇنىڭ ئىمزاسىز ئەسىرى «خەلقنىڭ قېينىچىلىق تارتىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبلىرى ۋە ئۇنى ھەل قىلىشنىڭ چارىلىرى: جون رۇسسېل لوردقا بىر پارچە خەت» («The Source and Remedy of the National Difficulties, Deduced from Principle of Political Economy in a Letter of to Lord John Russel», 1821) دېگەن كىتابچە؛

پېرسى رۇۋېنستون (Piercy Ravenstone — ؟ 1830) ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى: «زايوم تۈزۈمى ۋە ئۇنىڭ ئەسىرى ھەققىدە» («Thoughts on the Funding System and its Effects», 1824);

توماس ھودگسكىن (Thomas Hodgskin, 1787 — 1869)، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى: «ئاممىباپ سىياسىي ئىقتىساد، لوندون تېخنىكا مەكتىپىدىكى تۆت قېتىملىق نۇتۇق» («Popular Political Economy, Four Lectures Delivred at the London Mechanics, Institution», 1827);

ۋىليام تومپسۇن (William Thompson, 1785 چامىسى — 1833)، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى: «ئىنسانلارنىڭ بەختلىك بولۇشىنى ھەممىدىن بەك ئىلگىرى سۈرەلەيدىغان بايلىق تەقسىماتى پرىنسىپى ئۈستىدە تەتقىقات» («An Inquiry into the Principle of the distribution of Wealth Most Conductive to Human Happiness», 1824);

جون گۇرەي (John Gray, 1798—1850) ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى: «ئىنسان بەختى نەزەرىيىسى» («A Lecture on Human Happiness», 1825) «ئىجتىمائىي تۈزۈم» («The Social System», 1831);

جون فرانسىس براي (John Francis Bray, 1809 — 1895)، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى: «ئەمگەكنىڭ ئىللەتلىرى ۋە ئۇنى يوقىتىشنىڭ چارىلىرى» («Labour's Wrong and Labour's Remedy», 1839).

رىكاردونىڭ تاۋارنىڭ قىممىتى تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا خورىغان ئەمگەك مىقدارىغا چاغلىق بولىدۇ، شۇنىڭدەك ئەمگەك مەھسۇلاتىنىڭ ھەممىسى يەر ئىگىلىرى، كاپىتالىستلار ۋە ئىشچىلاردىن ئىبارەت ئۈچ سىنىپقا تەقسىم قىلىنىدۇ دېگەن پىرىنسىپنى ئاساس قىلىپ سوتسىيالىستلار يەكۈننى چىقاردى.

ئۇلار ئەمگەك قىممەتنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى، پايدا، ئۆسۈم، يەر ئىجارىسى بولسا ئەمگەك ياراتقان قىممەتنىڭ بىر قىسمى، لېكىن بۇنى ئەمگەك قىلمايدىغانلار ھەقسىز ئىگىلىۋالغان دەپ ھېسابلىدى. لېكىن ئۇلار كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە ئۇستىدە ئىلمىي نەزەرىيىۋى تەھلىل يۈرگۈزەلمىدى، چەلكى خاتا ھالدا، بۇنداق ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ماھىيىتى كاپىتال بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى تەڭ قىممەتتە بولمىغان ئالماشتۇرۇشتا، قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغانلىقىدا دەپ قارىدى. لېكىن قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەنبەسى ۋە ماھىيىتى مەسىلىسىدە، رىكاردو ئىقتىسادىي سوتسىيالىزمچىلىرى ئىچىدىكى جەزى كىشىلەرنىڭ تونۇشى رىكاردونىڭكىدىن ئېشىپ كەتتى. مەسىلەن، «خەلقنىڭ قىيىنچىلىق تارتۇاتقانلىقىنىڭ سەۋەبلىرى ۋە ئۇنى ھەل قىلىشنىڭ چارىلىرى» دېگەن كىتابچىنىڭ ئاپتورى پايدا، پۇل ئۆسۈمى ۋە يەر ئىجارىسىنى يوقاتىتە قوشۇمچە ئەمگەككە، ئەمگەكچىلەرنىڭ ھەقسىز ئىگىلىۋالغانلىقى دەپ قارىدى؛ بۇ ئۇنىڭ قوشۇمچە قىممەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئومۇمىي شەكىل جەھەتتە كۆرگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، بىراق ئۇ بۇ ئومۇمىي شەكىلدىكى قوشۇمچە قىممەتنى يەنىلا «ئۆسۈم» دەپ ئاتاپ، قوشۇمچە قىممەتنىڭ بۇ ئالاھىدە شەكىلدىكى نامى (ئۆسۈم) نى قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئومۇمىي شەكىلدىكى نامى قىلىۋالدى.

بۇ ھال كىتابچە ئاپتورىنىڭ يەنىلا بۇرژۇئا ئىقتىساد كاتېگورىيىسىنىڭ چەكلىمىسىدىن پۈتۈنلەي قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەنلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، رىكاردو ئىقتىسادىي سوتسىيالىزمچىلىرىنىڭ ئىش ھەققى، پايدا، يەر ئىجارىسى قاتارلىقلارنىڭ خاراكتېرىگە ۋە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقلارغا بولغان چۈشەنچىسىمۇ رىكاردونىڭكىدىن چوڭقۇر بولدى.

رىكاردو ئىقتىسادىي سوتسىيالىزمچىلىرى رىكاردونىڭ تەلىماتىنى ئاساس قىلىپ، ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسى ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن قارىمۇقارشىلىقنى ئېچىپ تاشلاپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىگە، ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ھەر قانداقىغا قارشى تۇردى؛ ئۇلار ئەمگەكچىلەردە ئەمگەك مەھسۇلاتىنىڭ ھەممىسىگە ئىگە بولۇش ھوقۇقى بولۇشى كېرەك دەيدىغان خيالىي سوتسىيالىزملىق تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ تەشەببۇس ئىگىلىك نەزەرىيىسى جەھەتتە نۇقسانلىق بولسىمۇ، لېكىن ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي شارائىتتا ھەققەتەن مەلۇم ئىلغار رول ئوينىدى. قانداق قىلىپ ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوقىتىش، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىنىڭ ھەممىسىگە ئىگە بولۇش ھوقۇقىنى ئىشقا ئاشۇرۇش جەھەتتە ئۇلار ئوتتۇرىسىدا پىكىر بىرلىكى يوق. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي تۈزۈمنى تىنچ ئۇسۇل بىلەن ئۆزگەرتىشنى تەشەببۇس قىلدى؛ ئۇلارنىڭ بىر قىسمى، مەسىلەن، تومپسۇن، گۈرەي، بىراي قاتارلىقلار ئوۋېننىڭ خيالىي سوتسىيالىزم تەشەببۇسلىرىنى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ھىمايە قىلىپ، «ئەمگەك پۈلى» لايىھىسىنى يولغا قويۇشنى ئىجتىمائىي ئۆزگەرتىشنىڭ بىردىنبىر يولى دەپ

قاراپ، ئىشچىلار ھەرىكىتىدە زىيانلىق بولغان ئۇششاق بۇرژۇئا خام خىياللىرىنى تارقاتتى. ۋەھالەنكى، ئۇلار قانداقلا بولمىسۇن پرولېتارىيات ئىنقىلابىنى مەنپەئىتىنى كۆزلەپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ زەرىبىسىنى قورال قىلىپ كاپىتالىزم ۋە بۇرژۇئازىيىگە قارشى كۈرەش قىلغان خىيالىي سوتسىيالىزمچىلاردۇر.

جونېس، ريچارد (Jones, Richard, 1790 — 1855) ئەنگلىيىنىڭ بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى، ريكاردو ئىگىلىك تەلىماتىنى تەنقىدلىگۈچى. ئادۇوكاتنىڭ ئوغلى. ئۇ 1812 - يىلى كامبرىد داشۋىسكە كىرىپ ئەدەبىيات ۋە پەلسەپە ئوقۇغان ھەمدە ئىگىلىك مەسىللىرىنى تەتقىق قىلغان. 1816 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن پوپ بولغان. 1831 - يىلى ئۇ «بايلىقنىڭ تەقسىم قىلىنىشى ۋە باجنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا» 1 - قىسىم، يەر ئىجارىسى («An Essay on the Distribution of Wealth and on the Sources of Taxation, Part, I, Rent») دېگەن كىتابىنى چىقاردى. 1833 - يىلى لوندون پادىشاھلىق شۆيزەن (King'sCollege) نىڭ سىياسىي ئىقتىساد پروفېسسورى بولدى. 1835 - يىلدىن باشلاپ، مالتۇستىن كېيىنلا، شەرقىي ھىندىستان شىركىتى ئاچقان ھەيلېبۇرى شۆيزەنى (College of Haileybury) نىڭ سىياسىي ئىقتىساد ۋە تارىخشۇناسلىق پروفېسسورى بولدى.

جونېسنىڭ يۇقىرىدا ئېيتىلغان «بايلىقنىڭ تەقسىم قىلىنىشى ۋە باجنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىدىن باشقا، يەنە «سىياسىي ئىقتىساد مۇقەددىمىسى» («An Introductory Lecture on Political Economy», 1833)، مىللىي ئىقتىساد شۇناسلىق دەرسلىكى» («Lectures on the political Economy of Nations», 1852) قاتارلىق ئاساسلىق ئەسەرلىرى بار. بىراق ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئەينى ۋاقىتتا ئەنگلىيىدە ئېتىبارغا ئېلىنمىغان.

جونېس ئىگىلىك مەسىلىسىنى تارىخىي نۇقتىئىنەزەردىن تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى تەتبىق قىلىپ تەكشۈرگەن دەسلەپكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە شەخس. ريكاردوغا ئوخشىمىغان ھالدا، ئۇ ئىقتىسادىي ھاياتتا ئومۇمىيۈزلۈك ماس كېلىدىغان، ئەبەدىي ئۆزگەرمەيدىغان پرىنسىپ بولۇپ باققان ئەمەس. تارىخىي شارائىتلارنىڭ ئۆزگىرىشىنى نەزەردە تۇتۇش كېرەك دەپ ھېسابلىدى. ماركس جونېسنىڭ تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى ماختاپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «جونېس كاپىتالنى ئالاھىدە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى سۈپىتىدە بايان قىلدى»، «مادديي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئىگىلىك مۇناسىۋىتىنىڭ شۇنىڭدەك بۇنىڭغا باغلىنىشلىق بولغان خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالى، ئەخلاق ئەھۋالى ۋە سىياسىي ئەھۋالىنىڭ قانداق ئۆزگىرىش ياسايدىغانلىقىنى ناھايىتى ئوبدان بايان قىلدى.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 - تۇم 3 - كىتاب، خەنزۇچە نەشرى، 474 - بەت)

جونېسنىڭ يەر ئىجارىسى نەزەرىيىسى ريكاردونىڭكىدىن ئېشىپ كەتتى، جونېس «يەردىن كېلىدىغان پايدا تۆۋەنلەپ بارىدۇ» دېگەن قانۇنىيەت»نىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلىپ، يەر ئىجارىسى ئەمەلىيەتتە يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن كېلىپ چىققان، ئۇ يەرنىڭ مۇنبەتلىك دەرىجىسى بىلەن مۇناسىۋەتسىز؛ ئەگەر ناچار يەردىنمۇ يەر ئىجارىسى ئېلىنمىدۇ دەپ كۆرسەتتى. ئۇ مۇنداق

دەپ ھېسابلىدى: يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنىڭ شەكلى ۋاۋاجلىنىپ تۇرىدۇ، ئۇ ۋەبەدىي ئۆزگەرمەس نەرسە ئەمەس، رىكاردو ئېيتقان يەر ئىجارىسى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنى ئاساس قىلغان جەمئىيەتتىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ چاغدا يەر ئىجارىسى ئوشۇقچە پايدىدىن تەركىب تاپىدۇ، قوشۇمچە ئەمگەككە بۇۋاستە ئىگىدارلىق قىلغۇچىلار يەر ئىگىلىرى بولماستىن، كاپىتالىستلار بولىدۇ. يەر ئىجارىسىنىڭ نىسپىي مىقدارى پەقەت قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ كاپىتالىستلار بىلەن يەر ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدا تەقسىم قىلىنىشىغىلا باغلىق بولىدۇكى، بۇنداق قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ شەرىئەتلىنىغانلىقىغا باغلىق بولمايدۇ. جۇنېس يەر ئىجارىسىنىڭ يەرگە بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى، كاپىتالزمنىڭ يەرنى ئىجارىگە ئالغۇچى دېھقانچىلىق مەيدانى ئىگىلىرى تاپشۇرىدىغان يەر ئىجارىسى بىلەن دەسلەپكى مەزگىللەردىكى يەر ئىجارىسىنىڭ شەكىل جەھەتتىكى پەرقىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بۇ، جۇنېسنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلدى.

جۇنېسمۇ بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىغا خاس چەكلىمىلىككە بېگە ئىدى. مەسىلەن، ئۇ خاتا ھالدا، غەيرىي يالانما ئەمگەكچىلەر بۇۋاستە ئىشلەپچىقارغۇچى ھەمدە ئۆزلىرى ئېستېمال قىلىدىغان مەھسۇلاتلارنىمۇ ئىش ھەققى دەپ ھېسابلىسىمۇ، يالانما ئەمگەك بىلەن غەيرىي يالانما ئەمگەكنىڭ، كاپىتالىزم جەمئىيىتى بىلەن غەيرىي كاپىتالزم جەمئىيىتىنىڭ چەك - چېگرىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتتى. ئوخشاشلا، جۇنېسنىڭ كاپىتال توغرىسىدىكى كۆز قارىشىدىمۇ مۇشۇنداق مەسىلە مەۋجۇت. ئۇ مۇنداق دېدى: «كاپىتال، مۇنداقچە ئېيتقاندا، جۇغلانغان زاپاس كېيىنكى چاغلاردىلا، ئۇ بايلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش جەريانىدا بارلىق تۇرلۈك فۇنكسىيىلەرنى ئىجرا قىلغاندىن كېيىنلا، ئەمگەكچىلەرگە ئالدىن ئىش ھەققى بېرىش فۇنكسىيىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدۇ.» بۇ يەردە، جۇنېس بىر تەرەپتىن كاپىتالنى ئۆغرا، تارىخىي يوسۇندا چۈشىنىپ، ئالدىن ئىش ھەققى بېرىشتەك بۇ فۇنكسىيە «زاپاس»نى كاپىتالغا ئايلاندۇرىدۇ ھەمدە كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى بەلگىلەيدۇ دەپ كۆرسەتتى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ چۈشەنچە يەنە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىغا خاس بولغان تار قاراش، يەنى «زاپاس» نىڭ ئۆزى «كاپىتال» دېگەن قاراش تەرىپىدىن مۇجەللەشتۇرۇۋېتىلدى. («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 - توم، 3 - كىتاب، خەنزۇچە نەشرى، 470 — 471 - بەتلەر)

سىسموندى، جان شارلېس لېئونارد سموندي دي (Sismondi, Jean-Charles-Léonard de Simondde de, 1773—1842) فرانسىيە كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ تاماملىغۇچىسى، ئۇششاق بۇرژۇئازىيە ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ۋەكىلى. رومانتىزمنىڭ ئاساسچىسى، تارىخشۇناس. ئۇنىڭ ئەسلى يۇرتى ئىتالىيە بولۇپ، ئۆزى شۋېتسارىيەدىكى فرانسۇز تىلى قوللىنىلىدىغان ئاھالىلەر رايونىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئۇ داشۆگە كىرگەن بولسىمۇ، دادىسىنىڭ ئىقتىسادى ۋەيران بولۇش تۈپەيلىدىن ئوقۇشنى ئوتتۇرا يولدا توختىتىپ، فرانسىيە لىئوندىكى بىر بانكىدا خىزمەتچى بولغان. فرانسىيە چەك ئىنقىلابى پارتلىغاندىن كېيىن، 1793 — 1794 - يىللار پاكۇبىنچىلار ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلدە ئۇ پۈتۈن

ئائىلىسى بىلەن ئەنگلىيىگە كۆچۈپ كەتكەن. بىر يېرىم يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ شۇيتسارىيىگە قايتىپ كەلگەن، يەنە ئىنقىلاب تۈپەيلىدىن ئىتالىيىگە كۆچۈپ كېتىپ، بىر كىچىك دېھقانچىلىق مەيدانىدى باشقۇرغان. بۇ چاغدا، ئۇ سىياسىي ئىقتىسادنى تەتقىق قىلىشقا باشلىغان. ناپولېئون ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۇ 1800 - يىلى قايتىدىن جەنۇبقا قايتىپ كېلىپ، بىر مەھەل سودىگەرلەر ئۈيۈشمىسىنىڭ كاتىپى بولغان. تىرىشىشتىن كېيىن، ئۇ سىياسىي پائالىيەتلەر-دىن ئايرىلىپ، پۈتۈن زېھنى بىلەن تارىخ ۋە ئىقتىسادشۇناسلىقنى تەتقىق قىلغان.

شۇيتسارىيىنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتى فرانسىيىنىڭكىگە بەك ئوخشاپ كېتەتتى، XVIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندىمۇ نۇرغۇنلىغان ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار مەۋجۇت ئىدى. ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابى ۋە فرانسىيە چوڭ ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپىدىكى فرانسىيە ۋە شۇيتسارىيىدىمۇ كاپىتالىستىك ئىگىلىك تېز راۋاجلىنىشقا باشلىدى؛ ئەنگلىيىنىڭ ئەھۋالىغا ئوخشاش، كۆپلىگەن ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلار كەينى-كەينىدىن نامراتلاشتى ۋە ۋەيران بولدى. سىسموندى ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، كاپىتالىزمنى تەنقىد قىلىپ، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنى قوغدايدىغان بىر يۈرۈش ئىگىلىك نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

سىسموندىنىڭ دەسلەپكى ئەسىرى «سودا بايلىقنى تەغىر-لىدا» («Traité de la richesse commercial» 1803)دا ئاساسەن ئادام ھەرىكىتىنىڭ ئىگىلىك تەلىماتى بايان قىلىنىدى، لېكىن سىسموندى كېيىن ئەنگلىيىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى بىلەن سىنىققا ۋە رىكاردو شەرھىلىگەن ئىقتىسادشۇ-ناسلىق پرىنسىپلىرىنىڭ بىر - بىرىگە ماس كەلمەيدىغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتىپ، «سىياسىي ئىقتىساد يېڭى پرىنسىپى ياكى بايلىق بىلەن نوپۇسنىڭ مۇناسىۋىتى تۇغرىسىدا» («Nouveaux principes d'économie politique, ou De la richesse dans ses rapports avec la population», 1819) دېگەن كىتابنى يېزىپ، كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقنى ئۇششاق بۇرژۇئا مەيدانىدا تۇرۇپ تەنقىد قىلدى ۋە تولۇقلىدى. كېيىن يەنە «سىياسىي ئىقتىساد تەتقىقاتى» («Etudes sur Léconomie politique» 1838—1837) دېگەن كىتابنى يېزىپ، ئالدىنقى كىتابنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ دەللىلىدى. سىسموندى سىمبىت ۋە رىكاردونى «بايلىق» نىلا تەتقىق قىلىپ «ئادەم»نى ئۇنتۇپ قالدى دەپ ئەيىبلىدى. ئۇ، سىياسىي ئىقتىساد بەرەر-دۆلەتتە ئەڭ زور كۆپ ساندىكى كىشىلەرنىڭ قانداق قىلغاندا ھۆكۈمەتكە تايىنىپ ئەڭ زور دەرىجىدىكى ماددىي پاراۋانلىققا ئىگە بولالايدىغانلىقىنى تەكشۈرۈشى كېرەك دەپ ھېسابلىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، سىياسىي ئىقتىسادنىڭ مەقسىتى يالغۇز بايلىقنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە جۇغلاش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى تېخىمۇ مۇھىمى پۈتۈن خەلقنى بايلىقتىن بەھرىمەن بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش، شۇنىڭلاشقا كىرىمنىڭ تەقسىم قىلىنىش مەسىلىسى تەتقىقاتنىڭ مەركىزى بولۇشى كېرەك. ئۇنىڭ ئەقسىمات نەزەرىيىسى ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلغانىدى. ئۇ ئەمگەك يارىتىقان قىممەتنى ئەمگەك كىرىمى (ئىش ھەققى) ۋە

غەيرىي ئەمگەك كىرىمى (پايدا ۋە يەر ئىجارە-سى) دېگەن ئىككى قارىمۇقارشى قىسىمغا ئايرىدى. ئىش ھەققى سەۋىيىسى ئەمگەكچىلەرنىڭ جىددىي ئېھتىياجىنى شۇنىڭدەك شەخسىي ئەھۋالىغا ئويغۇن كېلىدىغان مادداي ھالاۋەتنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشىنى تەشەببۇس قىلدى؛ لېكىن ماشىنىلارنىڭ ئىشلىتىلىشى، كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشى، كاپىتالىستلارنىڭ رىقابەتتە ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى ئۈزلۈكسىز تۆۋەنلىتىشى سەۋەبىدىن، ئىش ھەققى بۇ سەۋىيىدىن كۆپسايمىن تۆۋەنلەپ باردى. سسموندى كارخانا ئىگىلىرىنىڭ ئالغان پايدىسى ئىشچىلارنى بۇلاپ - تالاشتىن كەلگەن، چۈنكى ئۇ ئىشچىلار يارىتقان ئوشۇقچە قىممەت؛ يەر ئىجارىسى ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىنىڭ تۆتۈپ قېلىنىشى، ئوشۇقچە قىممەتنىڭ بىر قىسمى دەپ كۆرسەتتى.

سسموندىنىڭ سىياسىي ئىقتىساد جەھەتتىكى تۆھپىسى شۇكى، ئۇ كاپىتال ۋە يەر مۈلكىنىڭ مەركەزلىشىشى، ماشىنىلارنىڭ ئىشچىلارنى سىقىپ چىقىرىشى، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار ۋە دېھقانلارنىڭ ۋەيران بولۇشى، پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى، بايلىق تەقسىماتىنىڭ ئىنتايىن باراۋەرسىز بولۇشى، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالەت، ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنىڭ ئىقتىسادىي كرىزىسنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، چەت ئەللەردە بازار بولمىسا، مەملىكەت خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىستىن ساقلانغىلى بولمايدۇ دەپ ھېسابلىدى. لېكىن ئۇ كاپىتالزم شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كاپىتالزمنىڭ ئاساسىي زىددىيەتكە بېقىنىدىغانلىقىنى بىلمىگەچكە، ئىقتىسادىي كرىزىس پەيدا بولۇشنىڭ ھەقىقىي سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيتتى. نوپۇس مەسىلىسى ئۈستىدىكى تەتقىقات قاراپ كېتەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ يىلقى مەھسۇلاتلارغا ئۆتكەن يىلقى كىرىم تۆلىنىدۇ، كاپىتالىستلار پايدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىدۇ، ئۇ يىلقى ئىشلەپچىقىرىش ئۆتكەن يىلقى كىرىمدىن ئېشىپ كېتىدۇ، مەھسۇلاتلارنىڭ ھەممىسىنى ئىستېمال قىلىش ئىشقا ئاشماي قالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، كاپىتالىستنىڭ ئەركىن رىقابەت ئاستىدا، كاپىتالىستلار بازارلارنى ئىگىلەۋېلىش، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىش ئۈچۈن، ئىلاجى بار ئىش ھەققىنى تۆۋەنلىتىدۇ، نەتىجىدە تاۋارنىڭ سېتىلىش يولى تېخىمۇ تارىيىپ، بازارلارنى تالىشىش تېخىمۇ كەسكىنلەشىدۇ. مۇشۇنداق ئايلىنىۋېرىپ، ئىستېمال كۈچىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېيىن قالىدۇ. شۇڭلاشقا سسموندى كاپىتالىزمنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ «تۈپ» زىددىيىتى: بىر تەرەپتىن، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئەركىن راۋاجلىنىدۇ ۋە بايلىق چەكسىز كۆپىيىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەكچى ئاممانىڭ ئىش ھەققى ئارقىلىق ئېرىشىدىغان تۇرمۇش ۋاستىلىرى بارغانسېرى ئازىيىدۇ؛ نەتىجىدە ئىستېمال پېتەرلىك بولماي، مۇقەررەر ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، چەت ئەللەردە بازار بولمىسا، مەملىكەت خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىستىن ساقلانغىلى بولمايدۇ دەپ ھېسابلىدى. لېكىن ئۇ كاپىتالزم شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ كاپىتالزمنىڭ ئاساسىي زىددىيەتكە بېقىنىدىغانلىقىنى بىلمىگەچكە، ئىقتىسادىي كرىزىس پەيدا بولۇشنىڭ ھەقىقىي سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيتتى.

سىسمۇندى تەلىماتىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەرىپى، سىسمۇندى مالتۇسنىڭ كاپىتالىزمدىكى نوپۇس ئوشۇقچىلىقىنى مۇتلەق نوپۇس ئوشۇقچىلىقى دەۋالغان ھەمدە تەبىئىي سەۋەب-لەرگە باغلىق قىلىپ قويغان خاتا قاراشلىرىنى تەنقىد قىلدى. ئۇ نوپۇس ئوشۇقچىلىقى كاپىتالىستىك جۇغلانمىغا خاس زىددىيەت، «ماشىنا ئادەمنى سىقىپ چىقارغان» ئەھۋال، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى بىلەن كىرىمنىڭ كۆپىيىشى تەك ماكىمغانلىقنىڭ نەتىجىسى، شۇڭلاشقا ئۇ مۇتلەق نوپۇس ئوشۇقچىلىقى بولماستىن، نىسپىي نوپۇس ئوشۇقچىلىقى بولىدۇ دەپ كۆرسەتتى.

سىسمۇندى كاپىتالىزم تۈزۈمىدە ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كىرىزىسىنىڭ مۇقەررەلىكىنى كۆرسەتتى، كاپىتالىزم نوپۇس ئوشۇقچىلىقىنىڭ نىسپىي نوپۇس ئوشۇقچىلىقى ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى، بۇ ئۇنىڭ تۆھپىسى، شۇنداقلا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىغا قوشقان مۇھىم تۆلدۈرمىسى. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «رىكاردودا، سىياسىي ئىقتىساد شەپقەتسىز تەرىدە تۆزىنىڭ ئاخىرقى يەكۈنىنى چىقاردى ھەمدە شۇنىڭ بىلەن ئايىغلاشتى دېيىلدىغان بولسا، ئۇنداقتا، سىسمۇندى سىياسىي ئىقتىسادىنىڭ تۈزىگە بولغان گۇمانىنى ئىپادىلەپ، بۇ خاتىمىنى تولۇقلىدى.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 13 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 51 ـ بەت)

سىسمۇندى ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى دەۋرىدىكى «تەڭپۇڭلۇق» ۋە «نىسبەت»كە مەپتۇن بولۇپ، ھۆكۈمەت تارقاتقۇچ ئىقتىسادىي ھاياتقا ئارىلىشىپ، كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى توتۇرا ئەسىر قول سانائەت كەسىپداشلار تۈيۇشمىسىنىڭ ۋە ئورۇقداشلىق شەكلىدىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ پرىنسىپ ۋە ئۇلۇچمىگە بويسۇندۇرغان قىلىشقا، تەلىماتىنىڭ ئىھتىياجىغا بويسۇندۇرغان، ئىستېمال ئىشلەپچىقىرىشنى بەلگىلەيدىغان قىلىشقا ئۇرۇندى. ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى بېزەپ كۆرسەتكەنلىكى بۇنداق ئىقتىسادىي رومانتىزم نۇقتىسىنەزەرى ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن يىرىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئايرىلماس مۇناسىۋىتىنى چۈشەنمەيدۇ، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ سىقىپ چىقىرىلىشى ۋە يۇقىتىلىشىنىڭ كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر جەريانى ئىكەنلىكىنى، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىگە قايتىشنىڭ پەقەت ئەكسىيەتچىل خىيالالا بولىدىغانلىقىنى چۈشەنمەيدۇ.

ئىقتىسادىي رومانتىزم دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىقتىسادىي رومانتىزم (The Economic Romanticism) بۇ، ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنى غايىۋىلاشتۇرىدىغان ھەمدە ئۇنى ئۆلچەم قىلىپ كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەيدىغان ئۇششاق بۇرژۇئا ئىقتىسادىي پىكىر ئېقىمى.

ئىقتىسادىي رومانتىزمنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەرغىباتچىسى سىسمۇندى. ئىقتىسادىي رومانتىزم XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلار يەنىلا كۆپ سانلى ئىگىلەپ تۇرغان فرانسىيە ۋە شۋېتسارىيەدە پەيدا بولغان. ئەينى ۋاقىتتا ئەنگلىيەدىن باشلانغان سانائەت ئىنقىلابىنى فرانسىيە ۋە شۋېتسارىيەگە كېڭەيدى. كاپىتالىستىك ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بەرپا قىلىنىشى كەڭ مۇستەقىل ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ئامراقلاشتۇرۇپ ۋە ۋەيران قىلىپ، قاتمۇقات قىسىنچىلىقتا قالدۇردى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇششاق بۇرژۇئا-زىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي رومانتىزمى ۋەزىيەت

ئېھتىياجىغا يارىشا مەيدانغا كەلدى.

ئىقتىسادىي رومانتىزم كاپىتالىستىك ئىگىلىكتە تۇرلۈك زىددىيەتلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىزمنى مەيۈسلۈك بىلەنلا تەنقىد قىلدى ھەمدە بۇ زىددىيەتلەرنى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگۈچىلەرنىڭ خاتا نەزەرىيە ۋە سىياسەتلىرىگە ئەمەل قىلغانلىقىغىلا ئارتىپ قويۇپ، بۇ زىددىيەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى تۈپ سەۋەبلىرىنى ئىلمىي ئاساستا ئېچىپ بېرەلمىدى. شۇڭلاشقا ئىقتىسادىي رومانتىزم بۇ زىددىيەتلەرنى تۈگىتىش ئۈمىدىنى قانۇن چىقارغۇچىلارغا باغلاپ قويۇپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىشىنى يولغا قويۇپ، كەمبەغەللەرنى ئومۇمىي يۈزلۈك رىقابەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايدىغان مەلۇم كاپالەتكە ئىگە قىلىشنى؛ بايلىقنىڭ تەڭشەپ، ئۇنى ھەددىدىن تاشقىرى تېز كېڭىيىپ كەتمەي، قەدەممۇقەدەم تەكشى كۆپىيىدىغان قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. مۇشۇنداق بولسا، ئومۇمىيۈزلۈك پاراۋانلىق يارىتىلغىلى بولىدىغاندەك قارىدى. ئۇنىڭ ئەكسىچە كۆڭۈلدىكىدەك دەپ ھېسابلايدىغىنى ئۇرۇق داشلىق شەكلىدىكى يېزا ئىگىلىك ۋە كەسىپ داشلار ئۈيۈشمىسى تۈزۈمىدىكى سانائەت؛ ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنى جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي مەركىزىگە ئايلاندۇرۇش، خالاس. لېكىن ئۇمۇ ئوتتۇرا ئەسىر ھالىتىگە قايتىشنى خالىمايدۇ، يەنىلا كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى ۋە كەسىپداشلار ئۈيۈشمىسى تۈزۈمى پرىنسىپ لىرىغا بويسۇندۇرۇشنى خالايدۇ. ئۇ كاپىتالىستلارنىڭ كارخانىلىرى ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى تارقاقلاشتۇرۇپ ئۇششاق ئىشخانىلارغا ئايلاندۇرۇپ، جەمئىيەتتىكى ھەممە سىنىپلارنى «خۇسۇسىي مۇلۈكدارلار سىنىپى» غا ئايلاندۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىقنى يوقىتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئىقتىسادىي رومانتىزم كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ دەل ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىدا پەيدا بولغانلىقىنى بىلمىدى. تارىخ تەرەققىياتى جەريانىدا ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشنى ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇنۇپ، كاپىتالىستىك يېرىك ئىشلەپچىقىرىشقا قارشى تۇرۇش ئەلۋەتتە ئەكسىيەتچىل، خىيالىي ھەرىكەت. روسسىيە نارودنىكلىرى ئىقتىسادىي رومانتىزم پىكىر ئېقىمىنى تارقاتقاندى، لېنىن «ئىقتىسادىي رومانتىزمغا باھا» دېگەن كىتابىنى يېزىپ، بۇ پىكىر ئېقىمىنى كەسكىن تەنقىد قىلدى.

سىموندى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

پرۇدون، پىئېررې جوسېف (ProudhonPierreJoseph، 1809—1865) فرانسىيە ئۇششاق بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى، ھۆكۈمەتسىزلىكنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى. ئۇ پۈتۈن ياشايدىغان بىر ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئائىلىسى كەمبەغەل بولغانلىقتىن ئوتتۇرا مەكتەپتە بىرنەچچە يىللا ئوقۇغان. مېھمانخانا ياللانما ئىشچىسى، نانبورچىك بولغان. كېيىن باشقىلار بىلەن شېرىكلىشىپ كىچىك باسما ئىشخانىسى ئېچىپ مەغلۇپ بولغان. ئۇ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ يۇرۇپ كىتاب يازغان، بېسانسون (Besançon) داشۆسىنىڭ ئوقۇش مۇكاپات پۇلىغا ئىگە بولغان. ئارقىدىن پارىژغا بېرىپ نەزەرىيە پائالىيەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان ۋە ماركس بىلەن تونۇشقان. 1848 - يىلى فېۋرال ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئىسلاھاتچىلىق نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلىپ ئىجتىمائىي ئىسلاھات ۋە سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن

شۇغۇللانغان. «خەلق ۋەكىللىرى گېزىتى» («Le Representant du Peuple») نامىك تەھرىرى بولغان ھەمدە مىللىي پارلامېنتقا سايلانغان. ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي ئىسلاھات پىلانىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، 1849 - يىلى «خەلق بانكىسى» (Banque de Peuple) نى قۇرغان بولسىمۇ، ئاشكارا تىجارەت قىلماي تۇرۇپلا ۋەيران بولغان. پرۇدوننىڭ ئۆزىمۇ ھۆكۈمەتكە قارشى سۆزلەرنى قىلغانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىنىغان، لېۋىي بېرناپارت سىياسىي ئۆزگىرىش قىلغان چاغدىلا ئاندىن قويۇپ بېرىلگەن. كېيىن يەنە ماقالە يېزىپ دىنىي جەمئىيەتكە ھۇجۇم قىلغانلىقى ئۈچۈن جازا ھۆكۈم قىلىنىپ بېلگىيىگە سۈرگۈن قىلىنغان، 1862 - يىلى دۆلىتىگە قايتىپ كەلگەن.

پرۇدوننىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «مال - مۈلۈك دېگەن نېمە؟» («Qu êst ce que la Propriété?»، 1840) «ئىقتىسادىي زىددىيەتلەر سىستېمىسى ياكى نامراتلىق پەلسەپىسى» («Systéme des Contradictions économiques ou Philosophie de la Misére»، 1846) «XIX ئەسىر ئىنقىلابىنىڭ ئومۇمىي ئىدىيىسى» («Idée générale de la Révoluti-on au XIXe Siécle»، 1851) قاتارلىقلار.

پرۇدون ئىقتىسادىي كاتېگورىيىنىڭ ئۆز تەرەققىياتىنى ئىدېئالىستىك دىئالېكتىكا جەلەن شەرھىلىدى. ئۇ ئىش تەقسىماتى، ماشىنا، رىقابەت، مونوپول، دۆلەت ياكى باج، سودا تەكشۈرۈقى، ئامانەت، خۇسۇسىيلىق ئىگىدارلىق، كوممۇنىزم، نوپۇس قاتارلىق 10 ئىقتىسادىي كاتېگورىيىنى مىسال كەلتۈردى. ئۇ ئىقتىسادىي كاتېگورىيىنى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ نەزەرىيىۋى ئىپادىسى دەپ قارىماستىن، كىشىلەرنىڭ مېڭىسىدىكى ساپ ئەقلىي ھەرىكەتنىڭ مەھسۇلى دەپ قارىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ھەر بىر ئىقتىسادىي كاتېگورىيىنىڭ ياخشى تەرىپى ھەم يامان تەرىپى بولىدۇ، ئۇلار بىر - بىرىگە زىت بولىدۇ، بىر - بىرى بىلەن كۈرەش قىلىدۇ. ياخشى تەرەپ بىلەن يامان تەرەپنىڭ ئومۇمىلاشتۇرۇلۇشى ئارقىسىدا يېڭى ئىقتىسادىي كاتېگورىيە بارلىققا كېلىدۇ. ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ ۋەزىپىسى ئىقتىسادىي كاتېگورىيىنىڭ ياخشى تەرىپىنى ساقلاپ قېلىپ، يامان تەرىپىنى يوقىتىشتىن ئىبارەت.

پرۇدون «(ئالماشتۇرۇش) قىممىتى ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ ئۇلى»، ئۇ ھەرقايسى ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەرنىڭ زىددىيەت ھەرىكىتىنى بەلگىلەيدۇ دەپ قارىدى. لېكىن ئۇ ئىستېمال قىممىتى بىلەن ئالماشتۇرۇش قىممىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئىدېئالىزملىق نۇقتىسىنەزەر بىلەن چۈشەندۈرۈپ، بۇ زىددىيەتنى كىشىلەرنىڭ ئەركىن ئىرادىسى كەلتۈرۈپ چىقارغان، ئۇنى يەقەت ئۆزى «كەشپ قىلغان» «تۈزۈلمە قىممەت» ياكى «ئومۇمىي قىممەت» ئارقىلىقلا ھەل قىلغىلى بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، بىرەر ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ مەھسۇلاتى جەمئىيەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىپ، ئىجتىمائىي بايلىق قاتارىغا كىرگۈزۈلسە، ئۇ «تۈزۈلمە قىممەت» كە ئايلىنىدۇ. بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، پۇلنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بارلىق تاۋارلارنى پۇلغا ئوخشاش تەڭ قىممەتتىكى نەرسىلەرگە ئايلاندۇرۇپ، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىشتا خورىغان ئەمگەككە ئاساسەن ھەر ۋاقىت - ھەر جايدا ئالماشتۇرغىلى بولىدىغان قىلىشقا تىرىشىپ كېلىدۇ، شۇنداق قىلغاندا، ئېھتىياج بىلەن تەلەپ بىردەك بولۇپ، «تۈزۈلمە قىممەت» ئىشقا ئاشىدۇ.

يۇنىك كونكرېت چارىسىدا مۇنداق: «ئالماشتۇرۇش بانكىسى» تەسىس قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشتا خورىغان مەمكەككە ئاسانلەشتۈرۈپ بېرىش ئارقىلىق ئىشچىلار ئالماشتۇرۇشقا ئويۇشتۇرۇلىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ئۆسۈمسىز قەرز پۇل تارقىتىلىپ، ئىشچىلار پۇلىنىڭ قولىغا بولۇشتىن قۇتۇلدۇرۇلۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىنىڭ ھەممىسىگە ئىگە بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە قىلىنىدۇ. ئۇ، مۇشۇ چارىلەرنى قوللانغاندا، سودىگەرلەرگە ۋە جازا-نەخورلارنىڭ ئازلىقتىكى ئېكسپلىلاتاتسىيىسىنى تۈگىتىپ، پارلمېنت غەيرىي ئەملىگەك كىرىمىنى يوقاتقىلى بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى.

پرۇدوننىڭ بۇ نەزەرىيە ۋە تەشەببۇسلىرىنىڭ ماھىيىتى كاپىتالىزىم تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا، ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئورنىنى مۇستەھكەملەشكە ئۇرۇنۇش، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ زىددىيەتلىرىنى ئىسلاھاتچىلىق يولى بىلەن تۈگىتىش خام خىيال بولۇشتىن ئىبارەت. بۇ ھەم ئەكسىنچىل، ھەم خىيالىي يول. ماركس «پەلسەپە نامراتلىقى» دا ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە پرۇدوننىڭ ئىگىلىك نۇقتىئىنەزىرىنى چۈرىكلەپ تەنقىد قىلدى.

پرۇدون يەنە ھۆكۈمەتنىڭ ئالماشتۇرۇش ئىنستىتۇتىنى باشقۇرۇشى ئۈچۈن ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئىلغار، ئىدىيىسى ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئادەملەرنى ۋە ئېقتىسادىي ئىلىم ساھەسىدىكى مۇتەخەسسىسلەرنى تەكلىپ قىلىشنى «ئىقتىسادىي ئىنقىلاب» ئېلىپ بېرىشنىڭ بىرىنچى قەدىمى دەپ قارىدى. ئۇ، ئىقتىسادىي ئىنقىلابنى ئاساسلىقى سىياسىي ئىنقىلابنىڭ ئاساسچىسى، ئۇ فرانسىيىنىڭ ئىنقىلابىي ئاساسچىسى، ئۇ فرانسىيىدىكى بىر ئۆمۈر سۈغۇرتىلىنى شىركەتلەر مۇدىرىكاتېپى بولۇپ ئىشلەۋاتاتتى. ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە چوڭ بۇرژۇئازىيە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن چاغلاردا، ئۇ بىر مەھەل ئىنقىلابنى قەدىرلەپ ھىمايە قىلىپ ئارمىيەگە قاتناشتى، لېكىن يا كۆپىنچىلار تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۇ ئارمىيەدىن ئايرىلىپ، چوڭ بۇرژۇئازىيەگە ئەگىشىپ ئىنقىلابقا قارشى تۇردى. 1790 - يىلىدىن باشلاپ ئەسەرلىرىدە ئۆزىنى ئىلغار لاندى. 1794—1799 - يىللار ئارىلىقىدا، ئۇ ئۆزى باش تەھرىر بولغان «پەلسەپە، ئەدەبىيات، سەنئەت ۋە سىياسىي ئون كۈنلۈك ژۇرنىلى» دا ئىقتىسادىي مەسىلىلەر بايان قىلىنغان نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. 1803 - يىلى ئۇ نىڭ ئەڭ مۇھىم ئەسىرى «سىياسىي ئىقتىسادقا ھەقىقىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» («Traité d'économie politique») نەشر قىلىندى، بۇ كىتاب سىمپتىنىڭ ئىگىلىك تەلىماتىنى ئاممىلاشتۇرۇشتا چوڭ رول ئويناپ، كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادنى چاكىنلاشتۇرۇۋەتتى. كېيىن يەنە «سىياسىي ئىقتىسادقا دائىر سوئال-جاۋاب پرولېتارىيات ئىنقىلابى ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئىنكار قىلىپ، خەلقنى ئىشچىلار ھەرىكىتىدە ئىنتايىن زىيانلىق تەسىر پەيدا قىلدى ۋە ئېغىر بۇزغۇنچىلىق رولىنى ئويناندى.

ساي، جان باپتىستې (Say, Jean-Baptiste, 1767 — 1832) فرانسىيە بۇرژۇئا چاكىنا سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئاساسچىسى، ئۇ فرانسىيىنىڭ لىئون شەھىرىدىكى بىر سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئۇسمۇرلۇك دەۋرىدە سودىگەرلىكنى ئۆگەنگەن، كېيىن ئەنگلىيىگە بېرىپ لوندون ئەتراپىدىكى بىر سودا مەكتەپتە پىدە. بۇقۇغان، بۇقتىن پۈتتۈرگەندىن كېيىن دۆلىتىگە قايتقان. 1789 - يىلى فرانسىيە چوڭ ئىنقىلابى پارتلىغاندا، ئۇ فرانسىيىدىكى بىر ئۆمۈر سۈغۇرتىلىنى شىركەتتە مۇدىر كاتېپى بولۇپ ئىشلەۋاتاتتى. ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە چوڭ بۇرژۇئازىيە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن چاغلاردا، ئۇ بىر مەھەل ئىنقىلابنى قەدىرلەپ ھىمايە قىلىپ ئارمىيەگە قاتناشتى، لېكىن يا كۆپىنچىلار تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۇ ئارمىيەدىن ئايرىلىپ، چوڭ بۇرژۇئازىيەگە ئەگىشىپ ئىنقىلابقا قارشى تۇردى. 1790 - يىلىدىن باشلاپ ئەسەرلىرىدە ئۆزىنى ئىلغار لاندى. 1794—1799 - يىللار ئارىلىقىدا، ئۇ ئۆزى باش تەھرىر بولغان «پەلسەپە، ئەدەبىيات، سەنئەت ۋە سىياسىي ئون كۈنلۈك ژۇرنىلى» دا ئىقتىسادىي مەسىلىلەر بايان قىلىنغان نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلدى. 1803 - يىلى ئۇ نىڭ ئەڭ مۇھىم ئەسىرى «سىياسىي ئىقتىسادقا ھەقىقىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» («Traité d'économie politique») نەشر قىلىندى، بۇ كىتاب سىمپتىنىڭ ئىگىلىك تەلىماتىنى ئاممىلاشتۇرۇشتا چوڭ رول ئويناپ، كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادنى چاكىنلاشتۇرۇۋەتتى. كېيىن يەنە «سىياسىي ئىقتىسادقا دائىر سوئال-جاۋاب

لار»(«Catéchismed'économiepolitique» 1817) ۋە «سىياسىي ئىقتىساد دەرسلىكى» («Courscomplet d'économiepolitique» جەمئىي 6 توم، 1828—1829) نەشىر قىلىندى. بۇ ئىككى ئەسەردە ئاساسەن ئۇنىڭ «ئومۇمىي چۈشەنچە» دە تەكلىگەن چاكىنا سىياسىي ئىقتىساد سىستېمىسى شەرھلەنگەن. 1816-يىلى ئۇ فرانسىيەدىكى ئاسېنې (Athénée) داشۆسىدە سىياسىي ئىقتىسادتىن دەرس ئۆتتى؛ 1819-يىلى، يەنە بىر سانائەت تېخنىكومىدا ئىقتىسادشۇناسلىق لېكسىيەسىنى ئۈيۈشتۇردى؛ 1831-يىلى فرانسىيە شۆيۈزنى (Collége de France) نىڭ سىياسىي ئىقتىساد پروفېسسورى بولدى.

ساي فرانسىيە چوڭ ئىنقىلابى دەۋرىدە ياشىدى. ئىنقىلاب فرانسىيەدە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن يول ئاچتى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا فرانسىيەنىڭ ئۆز ئىچىدىكى سىنىپىي زىددىيەتلەرنى زور دەرىجىدە كەسكىنلەشتۇرۇۋەتتى. ساي بۇرژۇئازىيەنىڭ كاپىتالىزم تۈزۈمىنى قوغداش تەلىپىگە ئويغۇنلىشىش ئۈچۈن، بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادىنىڭ ئىلمىي بولغان يادرولۇق مەزمۇنىنى جېنىنىڭ بارىچە پۈچەك لەشتۇرۇپ، ئۇنى چاكىنىلاشتۇرۇپ كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ ئاقلاشنامىسى قىلىپ قويدى. ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس بولغان تۈرلۈك زىددىيەتلەرنى يېپىش ئۈچۈن، ئەك يۈزەكى ھادىسىلەرنى ھەم شۇنداق، ھەم شۇنداق ئەمەستەك چۈشەندۈردى.

ساي سىياسىي ئىقتىساد سىستېمىسىنى ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئىستېمال دېگەنگە ئوخشاش ئۈزئارا مۇستەقىل تۈرلىدىغان ئۈچ قىسىمغا ئايرىيدىغان «ئۇچىكە بۆلۈش ئۇسۇلى» نى يارىتىپ، ئىگىلىك جەريانىنىڭ ئىچكى باغلىنىشىنى ئايرىپ تاشلاپ، كاپىتالىزملىق بارلىق زىددىيەتلەرنىڭ مەنبەسى كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى يېپىپلا قالماستىن، بەلكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تارىختىكى تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئوتتۇرىسىدىكى ماھىيەتلىك پەرقنى يوققا چىقاردى.

ساي يەنە «ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈچ ئامىلى» نەزەريىسى، «ئۈچ تەرەپنى بىر گەۋدە قىلىش» فورمۇلىسى، «تەمىنلەشنىڭ ئۆز ئالدىغا ئېھتىياج يارىتىش» تەلىماتى (يەنى ئاتالمىش ساي قانۇنى) دېگەنگە ئوخشاش بىر قاتار چاكىنا نەزەريىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئەمگەك، كاپىتال، يەر-دىن ئىبارەت ئۈچ «ئامىل» يەتكۈزگەن «ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى مۇلازىمەت» ئورتاق يارىتىشقان دەپ قاراپ، ئەمگەك قىممىتى نەزەريىسىنى تۆپتىن ئىنكار قىلدى؛ ئىش ھەققى، ئۆسۈم، يەر ئىجارىسىنى ئەمگەك، كاپىتال، يەردىن ئىبارەت ئۈچ «ئامىل»نىڭ ئۆزى يارىتقان كىرىم دەپ قاراپ، كاپىتالىزمنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىنى تۆپتىن ئىنكار قىلدى؛ ئۇ كاپىتالىزمنىڭ تاۋار مۇناسىۋىتىنى تەرسە بىلەن نەرسىنى ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتى دەپ بۇرمىلاپ، ساتقۇچى ئۆزئۆزىدىن سېتىۋالغۇچى بولىدۇ دەپ قاراپ، كاپىتالىزم ئىقتىسادىي كىرىزىسنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى تۆپتىن ئىنكار قىلدى. ئۇ يەنە كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى ھەرقايسى ئاساسلىق سىنىپلارنىڭ قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋىتىنى ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش «ئامىل» لىرىنىڭ ئورتاق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىدىكى «ھەمكارلىق» مۇناسىۋىتى دەپ بۇرمىلاپ، «ھەر بىر كىشىنىڭ ئومۇمنىڭ ئورتاق گۈللىنىشى بىلەن پايدا-زىيان مۇناسىۋىتى بار» دېگەننى تەرغىپ قىلىش

ئارقىلىق، كاپىتالنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئەبەدىي ساقلىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى، ئىناق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولدى. سايىنىڭ بۇ بىر يۈرۈش ئاقلاش مۇقامىلىرى بۈرژۇئازىيە ۋە ئۇنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ چوقۇنۇشىغا ئېرىشتى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ «ئۇچكە بۆلۈش ئۇسۇلى» ۋە «تەمىنلەشنىڭ ئۆز ئالدىغا ئېھتىياج يارىتىش» تەلىماتى كېيىنكى كۆپلىگەن چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلار تەرىپىدىن قوللىنىلدى.

ساي قانۇنى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇچ ئاملى نەزەريىسى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇچ ئاملى نەزەريىسى بۇ، فرانسىيە بۈرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى ساي ئوتتۇرىغا قويغان بىر خىل قىممەت نەزەريىسى، بۇ نەزەريە تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئەمگەك، كاپىتال، يەردىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش ئۇچ ئاملى «ھەمكارلىشىپ ياراتقان» بولىدۇ، ئۇنىڭ بۇ ئۇچ ئىشلەپچىقىرىش ئاملى ئۇنۇم يارىتىش داۋامىدا ھەرقايسىسى يەتكۈزگەن «ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى مۇلازىمەت» بەلگىلەيدۇ دەپ قارايدۇ.

ساي كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ئادەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش دەۋېلىپ، كاپىتالنى ئىشلەپچىقىرىش قورالىنىڭ تەڭ دەپ قاراپ، ئەمگەك، كاپىتال، يەر بارلىق ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشتا كەم بولسا بولمايدىغان ئۇچ ئامىل دەپ ھېسابلىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىشلەپچىقىرىش ماددىنى ئەمەس، بەلكى ئۇنۇم (ئىستېمال قىممىتى) نى يارىتىدۇ، ئۇنۇم ئۆز نۆۋىتىدە تاۋار قىممىتىنىڭ ئاساسى بولىدۇ، تاۋار قىممىتىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى ئۇنىڭ ئۇنۇمىگە باغلىق بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئەمگەك، كاپىتال، يەردىن ئىبارەت ئۇچ ئىشلەپچىقىرىش ئاملىنىڭ تاۋار-ئاملىنىڭ قىممىتىنى يارىتىدىغان ئۇچ ئىشلەپچىقىرىش ئاملى دەپ ھېسابلىدى. ئۇ مۇنداق دەپ قارىدى: بۇ ئۇچ ئامىل ئۇنۇم يارىتىش جەريانىدا، ھەرقايسىسى «ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى مۇلازىمەت»نى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ ھەمدە ئۆزىدىكى خوراشقا بولغان تولدۇرما سۈپىتىدە، ئايرىم-ئايرىم ھالدا مۇناسىپ كىرىمنى يارىتىدۇ ھەم ئۇنىڭغا ئىگە بولىدۇ. ئىش ھەققى، ئۆسۈم، يەر ئىجارە ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئەمگەك، كاپىتال، يەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى خىزمىتىگە تۆلەنگەن ھەق، بۇ ئۇچ خىل كىرىم ئۇنۇم يارىتىشنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى تەشكىل قىلىپ، تاۋارنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەيدۇ. شۇنداق قىلىپ، ساي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇچ ئاملى ئۇنۇمنى يارىتىدۇ، يەنمۇ ئىلگىرىلەپ قىممەتنى يارىتىدۇ دەيدىغان چاكىنا «ئۇنۇم نەزەريىسى» دىن ئىش ھەققى، ئۆسۈم، يەر ئىجارىسىدىن ئىبارەت ئۇچ خىل كىرىم (جۈملىدىن ئۇچ خىل ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى) قىممەتنى بەلگىلەيدۇ دەيدىغان «ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەريىسى» گە بۇرىلىپ، سەبىتىنىڭ قىممەت نەزەريىسىدىكى چاكىنا نۇقتىسىنەزەرلىرىنى راۋاجلاندۇردى.

سايىنىڭ بۇ چاكىنا نەزەريىسىنىڭ بىمەنىلىكى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدا قىممەت بىلەن ئىستېمال قىممىتى (ئۇنۇم) نى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن؛ قىممەتنى يارىتقۇچى ئامىل بىلەن ئىستېمال قىممىتىنى يارىتقۇچى ئامىل ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن، تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئۇنۇم بەلگىلەيدۇ، ئۇنى ئۇنۇمنى يارىتىدىغان ئۇچ ئىشلەپچىقىرىش ئاملىنىڭ ئۇچ خىل كىرىمى بەلگىلەيدۇ دەپ قارالغان. بۇنداق قىلىشتا ئەمگەكنىڭ قىم-

مەتىنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ، چاكىنا «ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەرىيىسى»نى كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئەڭ مۇھىم قىممىتى نەزەرىيىسىنىڭ ئورنىغا قويۇش مەقسەت قىلىنغان.

ساي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇچ ئامىلى نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلىپ، ئۆزىنىڭ «ئۇچ تەرەپنى بىر گەۋدە قىلىش»تىن ئىبارەت تەقسىمات فورمۇلىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇچ ئامىلى قىممەتنى يارىتىشنىڭ مەنبەسى بولغانىكەن، ئۇنداقتا ھەرقايسى ئامىلنىڭ ئىگىلىرى، ئايرىم - ئايرىم ھالدا، ئۆزلىرى يەتكۈزۈپ بەرگەن ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى مۇلازىمەتكە ئاساسلىنىپ، ئۆزلىرىگە تېگىشلىك كىرىمگە ئىگە بولۇشى كېرەك: ئىشچىلار ئىش ھەققىغە ئىگە بولىدۇ؛ كاپىتالىستلار ئۆسۈمگە ئىگە بولىدۇ؛ يەر ئىگىلىرى يەر ئىجارىسىگە ئىگە بولىدۇ. (ساي پايدىنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈش كېرەك: بىرى، كاپىتالىستىڭ ئۆسۈمى، يەنە بىرى، كاپىتالنى ئىشلەتكەن كارخانا ئىگىلىرىنىڭ «ئەمگەكى»گە تۆلەنگەن «ھەق»، يەنى كارخانا ئىگىسىنىڭ ئىش ھەققى دەپ قارىدى.) شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئەسلىدە ئەمگەك يارىتقان ئۇچ خىل كىرىمنى ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس مۇستەقىل مەنبەگە ئىگە دەۋېلىپ، كاپىتالىستلار ۋە يەر ئىگىلىرىنىڭ ئىشچىلارغا بولغان ئېكسپلاتاتسىيىسى ۋە جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋەتنى ياپتى. ماركس خرىستىئان دىنىنى ئەقىدىلىرىدىكى ئوخشاش بىر خۇدانى «مۇقەددەس ئاتا، مۇقەددەس بالا، مۇقەددەس ئەرۋاھ» دەپ پەرقلەندۈرىدىغان «ئۇچ تەرەپنى بىر گەۋدە قىلىش» كۆز قارىشىدىن پايدىلىنىپ، سائىنىڭ يەر ئېجارىسىنى يارىتىدۇ، كاپىتال ئۆسۈمنى يارىتىدۇ، ئەمگەك ئىش ھەققىنى يارىتىدۇ دەيدىغان چاكىنا تەقسىمات نەزەرىيىسىنى مەسخىرە قىلىپ، «ئۇچ تەرەپنى بىر گەۋدە قىلىش فورمۇلىسى» دەپ ئاتىدى ھەمدە ئۇنى بۇ «فورمۇلا» «ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتىگە ئۇيغۇن، چۈنكى ئۇ ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ كىرىم مەنبەسى تەبىئىي مۇقەررەرلىككە ۋە ئەبەدىي مۇۋاپىقلىققا ئىگە دەپ جاكارلايدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 25 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 939 - بەت) دەپ چوڭقۇر ئېچىپ تاشلىدى.

ساي، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەرىيىسى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەرىيىسى بۇ، قىممەتنى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى بىلگىلەيدۇ دەيدىغان بۇرژۇئا چاكىنا قىممەت نەزەرىيىلىرىنىڭ بىرى. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى خىلمۇخىل چۈشەندۈردى. دەسلەپتە ئۇ ئادام سەھىتىنىڭ قىممەت نەزەرىيىسىدىكى چاكىنا تەركىبلەردىن كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا كاپىتالنىڭ جەمئىيەتتىكى يەتكەندە ئىش ھەققى، پايدا ۋە يەر ئىجارىسىدىن ئىبارەت ئۇچ خىل كىرىم تاۋارنىڭ قىممىتىنى ھاسىل قىلىدۇ، بۇ ئۇچ خىل كىرىم ئۆز نۆۋىتىدە تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى تاۋارنىڭ قىممىتىنى بىلگىلەيدۇ دەپ قارالدى. كېيىن بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىرىدىن بولغان ساي، مالتۇس قاتارلىق كىشىلەر سەھىتىنىڭ قىممەت نەزەرىيىسىدىكى بۇ چاكىنا تەركىبتىن پايدىلىنىپ ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ساي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ

ئۆچ ئامىلى (يەنى ئەمگەك، كاپىتال، يەر) ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا ئۆز ئالدىغا «ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى مۇلازىمەت» نى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ خىزمەتلىنىڭ تولدۇرمىسى سۈپىتىدە، مۇناسىپ كىرىم (يەنى ئىش ھەققى، ئۆسۈم، يەر ئىجارىسى)نى يارىتىدۇ ھەم ئۇنىڭغا ئىگە بولىدۇ، مۇشۇ كىرىم ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى ھاسىل قىلىپ، تاۋارنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەيدۇ دەپ ھېسابلىدى. مالتۇس تاۋارنىڭ قىممىتى سېتىۋېلىنغان ئەمگەك مىقدارىغا باغلىق بولىدۇ، ئەمگەك مىقدارى تاۋارنى ئىشلەپ چىقىرىشتا خىزمەتكە مىقدارىغا ئالدىن تۆلىنىدىغان كاپىتالنىڭ پايدىسىنى قوشقانغا، يەنى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىگە تەڭ بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. سېنيور قىممەت ئىش ھەققى بىلەن پايدىدىن ھاسىل بولغان ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىگە باغلىق دەپ ھېسابلىدى. ئۇ ئىش ھەققى ئەمگەككە بېرىلىدىغان ھەق، پايدا كاپىتالىستنىڭ «نەپسىنى يېغقان» لىقىغا بېرىلىدىغان ھەق دەپ قاراپ، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى ئۆزئارا مۇناسىۋەتسىز بولغان ئىككى مۇستەقىل ئامىل، يەنى «ئەمگەك ۋە نەپسىنى يېغىش» تىن ئىبارەت قىلىپ قويدى. ئۇ يەنە تەبىئىي كۈچ قىممەتنى شەكىللەندۈرىدىغان ئامىل ئەمەس، تەبىئىي كۈچ كىشىلەر تەرىپىدىن مونوپول قىلىنغانلا ئۈنۈملۈك ھەققى (يەنى يەر ئىجارىسى) ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىگە مەنسۇپ بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. تورونس (R.Torrens; 1780 — 1864) تەبىئىي باھا ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىدىن ھاسىل بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى تاۋارنى ئىشلەپ چىقارغان چاغدىكى كاپىتال چىقىمى، ئۇ پايدىنى ئۆز ئىچىگە ئالىمايدۇ دەپ قارىدى. ئۇ پايدىنىڭ ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ئىستېمالچىلار تەرىپىدىن تۆلىنىدىغانلىقىنى ئېنىق ئېيتىپ ئۆتتى. جون مىل مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلار پۇل تۆلەپ قويىدىغان كاپىتالىستلار، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇنىڭغا سەرپ قىلغىنى ئۇ بۇرۇن تۆلەپ قويغان ئىش ھەققى، شۇڭلاشقا ئىش ھەققىنى ئەمگەكنىڭ ئورنىغا دەسمايىشكە بولىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى ئىش ھەققىگە باراۋەر بولىدۇ، تاۋارنىڭ قىممىتى ئىش ھەققىگە ئوتتۇرىچە پايدىنى قوشقانغا باراۋەر بولىدۇ، پايدا يەنە كاپىتالىستنىڭ «نەپسىنى يېغىش» ئارقىسىدا كەلگەن ھەق دەپ قارالدى.

بۇرژۇئا چاكنا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەرىيىسىنى تۆرلۈكچە چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن يېغىنچا قالمىغاندا، ھەممىسى «قىممەتنى قىممەت بىلەن بەلگىلەيدىغان» ئايلانما مۇلاھىزە بولۇپ، ئۇنىڭ ماھىيىتى ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىگە قارشى تۇرۇپ، كاپىتالىستنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى يوشۇرۇشتىن ئىبارەت. XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ھازىرغىچە، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى داۋاملىق تۇردە ئوخشاش بولمىغان شەكىلدە يەنىلا يۇقىرىدىكى چاكنا ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەرىيىسى مۇقامىنى تەكرارلاپ كەلمەكتە. بىراق ئۇلارنىڭ بىر ئورتاق ئالاھىدىلىكى بار، ئۇ بولسىمۇ مارکسزمنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى بارغانسېرى ساپ، سۈبيېكتىپ روھىي ھال ھېس قىلىدىغان نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ قويۇشتىن ئىبارەت.

ساي قانۇنى (Say's Law) بۇ، فرانسىيە

بۇرژۇئا چاكنا ئىقتىسادشۇناسى ساي ئوتتۇرىغا قويغان ئاتالمىش «تەمىنلەش ئۆز ئالدىغا ئېھتىياج يارىتالايدۇ» دېيىلغان نەزەرىيە، بۇ نەزەرىيە كاپىتالىزم شارائىتىدا ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ مۇقەررەرلىكىنى ئىنكار قىلىدۇ. ساي پۇل ئالماشتۇرۇش ۋاستىسىدىنلا ئىبارەت، مەھسۇلاتنى پۇل بىلەن ئالماشتۇرىدىغان، پۇلنى مەھسۇلات بىلەن ئالماشتۇرىدىغان ئىككى ئالماشتۇرۇش جەريانىدا، پۇل كۆز يۇمۇپ ئاچقىچىلا رول ئويناپىدۇ، بىرىدا ھامان بىر خىل مال يەنە بىر خىل مال بىلەن ئالماشتۇرۇلىدۇ دەپ ھېسابلىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ كاپىتال ئوبوروتى (يەنى پۇل ـ تاۋار ـ پۇل) نى ئاددىي تاۋار ئوبوروتى (يەنى تاۋار ـ پۇل ـ تاۋار) بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتتى، شۇنداقلا ئاددىي تاۋار ئوبوروتىنى «مال بىلەن مالنى ئالماشتۇرۇش» (يەنى تاۋار ـ تاۋار) دىن ئىبارەت قىلىپ قويىدى. مۇشۇ نۇقتىنى ئاساس قىلىپ، ئۇ بىر خىل تاۋار ھامان يەنە بىر خىل تاۋارغا سېتىۋېلىنىدۇ، سېتىلىش بىلەن سېتىۋېلىش ئوخشاش بىر جەريان، بىر تاۋارنىڭ سېتىلىشى يەنە بىر تاۋارنىڭ سېتىۋېلىنىشى بولىدۇ، بىر تاۋارنىڭ ساتقۇچىسى بىر ۋاقىتتا يەنە بىر تاۋارنىڭ سېتىۋالغۇچىسى بولىدۇ، بىر مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى مۇقەررەر ھالدا باشقا مەھسۇلاتلارغا بازار ئاچىدۇ دەپ ھېسابلىدى. بۇنىڭ ئاساس قىلىپ، ساي كاپىتالىستلىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ھەرقانداق ۋاقىتتىكى مەۋجۇت تاۋار قىممىتى تۆپەيلىدىن ئىنكار قىلىدىغان كاپىتالىزمدا ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى ئىنكار قىلىدى. ئۇ بازارلاردا بەزى چاغلاردا مىللار تۇشۇپ كېتىپ سېتىلماي تۇرۇپ قېلىش ئەھۋا-

لىنى بەزى ماللار ھەددىدىن تاشقىرى ئاز ئىشلەپ چىقىرىلىپ، باشقا ماللار ئىشىپ قالغانلىقتىن بولغان دەپ چۈشەندۈردى. ئۇ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەھسۇلاتقا ئېھتىياج يارىتىپ بېرىدىغانلىقىنى يېشىپ تۆۋەندىكى بىرنەچچە مۇھىم خۇلاسىنى چىقاردى: ئىشلەپ چىقارغۇچىلار قانچە كۆپ بولسا، مەھسۇلات شۇنچە خىلمۇ خىل بولىدۇ، مەھسۇلاتلارنىڭ سېتىلىشى شۇنچە تېز، شۇنچە كۆپ ۋە شۇنچە كەڭ بولىدۇ؛ بىر كارخانا مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ چىقسا، باشقا كارخانىلارنىڭمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىغا ياردەم بېرىدۇ؛ چەت ئەل مالىنىڭ سېتىۋېلىش ۋە كىرگۈزۈش دۆلەت ئىچىدىكى ئىشلەپچىقىرىشقا زىيان يەتكۈزمەيدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىشقا ئىلھام بېرىش ئاقىلانە سىياسەت، ۋەھاكازالار، قىستىسى، بۇ مۇقاملار كاپىتالىزم چەكسىز ھايا تېپىۋالچىقىكە ئىگە، ئۇ ئەبەدىي تۇرقۇنۇشسىز كرىزىسسىز راۋاجلىنىپ كېتىۋېرىدۇ دېگەنلەرنى تەرغىپ قىلىدۇ. ساينىڭ «تەمىنلەش ئۆز ئالدىغا ئېھتىياج يارىتالايدۇ» ياكى «ئىشلەپ چىقىرىش ئۆز ئالدىغا بازار يارىتالايدۇ» دېگەن نەزەرىيىسى كېيىن بۇرژۇئا چاكنا ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىنى ئەگىپىدىن «ساي قانۇنى» دەپ ئاتالدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئاتالمىش «قانۇن» ئاللىبۇرۇن كاپىتالزم جەمئىيىتىدە يۈز بېرىپ كېلىۋاتقان ئىقتىسادىي كرىزىسنى رېئاللىقتىن قېچىپ قۇتۇلۇپ ئاغدۇرۇپ تاشلاندى.

ساي دېگەن مادداغا قارالسۇن.

مالتۇس، توماس روبېرت (Malthus ThomasRobert، 1766—1834) ئەنگلىيەنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى بۇرژۇئا چاكنا ئىقتىسادشۇناسى. ئۇ ئەنگلىيىدە يېزا ئاقسۆڭەكلىك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1785-يىلى كامبرىد داشۆسىنىڭ ئىجتىشۇيۇنى

(Jesus College) كه كىرىپ پەلسەپە ۋە ئىلاھىيەت ئوقۇغان. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن مەزكۇر شۆيۈەندە تەتقىقاتچى بولغان. 1798 - يىلى ئالبۇري (Albury) دىنىي رايونىغا بېرىپ پوپ بولغان. 1805 - يىلدىن باشلاپ شەرقىي ھىندىستان شىركىتى ئاچقان خايلىبېبۇري شۆيۈەنى (College of Haileybury) دە تارىخ ۋە سىياسىي ئىقتىساد پروفېسسورى بولغان.

مالتۇسنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي ئەسەرلىرى «نوپۇس پرىنسىپى» («An Essay on the Principle of Population 1798»)، «يەر ئىجارىسىنىڭ ماھىيىتى ۋە ئۆسۈشى ھەمدە ئۇنى تەڭشەش پرىنسىپى ئۈستىدىكى تەتقىقات توغرىسىدا» («An Inquiry into the Nature and Progress of Rent, and the Principles by which it is Regulated», 1815) «سىياسىي ئىقتىساد قائىدىلىرىنىڭ ئەمەلىيەتتە ئىشلىتىلىشى» («PrinciPles of Political Economy Considered with A View to Their Practical Application», 1820) «سىياسىي ئىقتىساد تەبىرى» («Definitions in Political Economy», 1827) قاتارلىقلار. ئۇنىڭ ئۇرغۇن ئۇقتۇملىرى زەرلىرى باشقىلارنىڭكىدىن كۆچۈرۈۋېلىنغان.

مالتۇس ياشىغان دەۋردە، فرانسىيە ئىنقىلابى ئەنگلىيىدە ئىجتىمائىي ئىسلاھات دولقۇنىنى قوزغىغانىدى، ئەنگلىيە سانائەت ئىنقىلابى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىشچىلارنىڭ ئىشسىزلىق قىلىشى ۋە ناملىراتلىشىش ئەھۋالىغا كۈندىن-كۈنگە زوشەن كۆرۈلمەكتە ئىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەنگلىيە سانائەت بۇرژۇئازىيىسى بىلەن يەر ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدا «ئاشلىق قانۇنى» مەسىلىسىدە چوڭقۇر ئىختىلاپ كەسكىن تالاش - تارتىشلار بولۇۋاتاتتى. مالتۇس يەر ئاقسۆڭەكلىرى ۋە سانائەت بۇرژۇئازىيىسى مەيدانىدا تۇرۇپ پرولېتارىياتقا قارشى تۇردى، شۇنداقلا يەر ئاقسۆڭەكلىرى مەيدانىدا تۇرۇپ سانائەت بۇرژۇئازىيىسىگە قارشى تۇردى.

مالتۇس دەسلەپتە ئۆزىنىڭ «نوپۇس نەزەرىيىسى» بىلەن نام چىقاردى. ئۇ، نوپۇس گېئومېترىيىلىك پروگرېسسىيە بويىچە كۆپىيىدۇ، تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئارىفمېتىكىلىق پروگرېسسىيە بويىچە كۆپىيىدۇ، ئالدىنقىسىنىڭ كۆپىيىشى كېيىنكىسىنىڭ كۆپىيىشىدىن ئېشىپ كەتسە، نوپۇسنىڭ مۇتلەق ئوشۇقچىلىقى كېلىپ چىقىدۇ، بۇنداق ئەھۋال توسۇپ قېلىنمايدىغان بولسا، جەزمەن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشسىز قېلىشى، نامراتلىشىشى، ئاچ قېلىشى ۋە باشقا بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. مەگگۈلۈك قانۇنىيەت دەپ ئاتالغان بۇ «نوپۇسنىڭ تەبىئىي قانۇنىيىتى» دە كاپىتالىزمنىڭ بارلىق جىنايىتى كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ ئۆزىگە ئارتىلماستىن، بەلكى تەبىئەتكە دۈگدەپ قويۇلدى. مالتۇس ئاچارچىلىق، ۋابا ۋە ئۇرۇش قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق «ئوشۇق نوپۇس» نى كۆپلەپ يوقىتىشنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ كەمبەغەللەرگە قارىتىلغان ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ئىشلىرىغا جېنىنىڭ بارىچە قارشى تۇردى. مالتۇسنىڭ بۇ نەزەرىيىسى كېيىن مالتۇسچىلىق دەپ ئاتىلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەمگەكچى خەلقىگە ھۇجۇم قىلىشتىكى ئەڭ ئەكسىيەتچىل ئىدىيىۋى قورالى بولۇپ قالدى.

مالتۇس رىكاردونىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىگە قارشى تۇرۇپ، ئادام سېمىتنىڭ قىممەت نەزەرىيىسىدىكى «سېتىۋېلىنغان

ئەمگەك مىقدارى تاۋارلىق قىممىتىنى بەلگىلەيدۇ» دېگەن خاتا نۇقتىنىدىن كەلگەن ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ، تاۋار سېتىۋالغان ئەمگەك مۇشۇ تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا خورىغان ئەمگەك مىقدارىغا ئالدىن تۆلەنگەن كاپىتالنىڭ پايدىسىنى قوشقانلىغا، يەنى مۇشۇ تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خراجىتىگە تەڭ بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ پايدىنى تاۋار قىممىتىنىڭ قوشۇمچىسى دەپ قاراپ، پايدا ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا پەيدا بولغان بولماستىن، بەلكى ئۇ ئوبوروت ساھەسىدە پەيدا بولغان «ئۆتۈنمە كاپىتال» دەپ ھېسابلىدى.

مالتۇس يەنە تاۋارنىڭ ئالماشتۇرۇش قىممىتى (ئەمەلىيەتتە باھا) نىڭ ئۆزگىرىشى تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش خراجىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە باغلىق بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتى بازارنىڭ باھاسىنى بەلگىلەيدىغان ئەڭ مۇھىم ئامىل، شۇنداقلا تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتى ئۆز نۆۋىتىدە باھانى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ، نەتىجىدە، ئۇنىڭ قىممەت نەزەرىيىسى دەۋرلىك نەزەرىيىسى پاتقاقلىغا پېتىپ قالدى.

مالتۇس يەنە، تاۋار قىممىتىنىڭ قوشۇمچە سومىسى بولغان پايدا ئۆزى ساتمايدىغان پەقەت سېتىپلا ئالىدىغان ئىستېمالچىلار تەبىئىتىنىڭ سېتىۋېلىشىغا تايىنىپ قولغا كەلتۈرۈلىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىشچىلارنىڭ سېتىۋېلىشى ئىش ھەققى ئىدارە قىلغان بىر قىسىم تۈرمۇش ۋاستىلىرىنىڭلا قىممىتىنى ئاشۇرىدۇكى، پايدا ھاسىل قىلمايدۇ؛ كاپىتالىستلار ئۆزىنارا تاۋارلىرىنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈشكەندە، پايدا - زىيان خالاس بولۇپ تۇرغاچقا، بۇمۇ پايدا ھاسىل قىلمايدۇ، شۇڭلاشقا، كاپىتالىستلار ۋە ئىشچىلاردىن سىرت «3 - شەخس» يەنى ئۆزى ساتمايدىغان پەقەت سېتىپلا ئالىدىغان ئىستېمالچىلار، مەسىلەن، پومېشچىك، ئاقسۆڭەك، راھىب، ئەمەلدار قاتارلىق تەبىقىلەرنىڭ سېتىۋېلىشىغا تايانغاندىلا، جەمئىيەتنىڭ بارلىق مەھسۇلات قىممىتىنى ۋە پايدىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. ئۇنداق بولمىسا، ئىستېمال يېتىشسىزلىكى يەنى ئۇنۇملۇك تەلەپ يېتىشسىزلىكى كېلىپ چىقىپ، تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى تولۇق، ئۆزلۈكسىدىن تەڭپۇڭلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ، ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. ئۇ مۇشۇ سەپسەتىدىن پايدىلىنىپ، پومېشچىك قاتارلىق بىكار تەلەپ پارازىتلار سىنىپىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى جەمئىيەتتە كەم بولسا بولمايدىغان ئەھۋال ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا كۈچەپ ئۇرۇندى.

مالتۇسنىڭ چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقىدا يەر ئىجارىسى نەزەرىيىسى مۇھىم ئورۇننى ئالىدۇ. XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ يەر ئىجارىسى كىرىمىگە بىردەك ھۇجۇم قىلىپ، يەر ئىجارىسى يەرلەرنى مونوپول قىلىۋېلىشتىن كەلگەن، پومېشچىكلارنىڭ پايدىغا ئېرىشىشىنى جەمئىيەتنىڭ زىيانغا ئۆچرىشى بولىدۇ دەپ ئەيىبلىدى. مالتۇس يەر ئاقسۆڭەك كىلىرىنىڭ مەنپەئەتىنى قوغدىدىش ئۈچۈن، يۇقىرىدىكى نۇقتىنەزەرگە قارشى تۇرۇپ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى، يەر ئىجارىسى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىدىن تۆرلۈك تېرىقچىلىق خراجەتلىرىنى ئۆتۈپ قالغاندىن كېيىنكى قالدۇق، يەر خەل قىلىنمە

مەسئولات، شۇنداقلا «تەبىئەت ئىنسانلارغا بەرگەن ئىنئامى»، ئۇنىڭ يەرنى مونوپول قىلىۋېلىش بىلەن مۇناسىۋەتلى يوق. يەر ئىجارىسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشىدە مۇنداق سەۋەبلەر بار: كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى پايدىنى تۆۋەنلىتىدۇ؛ نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ئىش ھەققىنى تۆۋەنلىتىدۇ؛ ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆسۈشى ئىشقا ئورۇنلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ سانىنى ئازايتىدۇ؛ دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىغا بولغان تەلەپنىڭ ئېشىشى باھانى ئۆرلىتىدۇ. مۇشۇ ئامىللار دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنىڭ پەرقىنى كۈندىن-كۈنگە چوڭايتىۋېتىدۇ، يەر ئىجارىسىمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆزلۈكسىز ئۆرلەپ بارىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مالتۇس يەر ئىجارىسىنىڭ ئۆزلىشى جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرىلىگەنلىكىنىڭ ئالامىتى، پۈتمەسچىكلار سىنىپىنىڭ مەنپەئەتى جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي مەنپەئىتى بىلەن بىردەك دېگەن خۇلاسىنى چىقاردى: شۇنداق قىلىپ ئۇ قۇرۇمچە قىممەتنىڭ ئالاھىدە شەكلى بولغان يەر ئىجارىسىدە ئىلپازلىنىۋاتقان ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى تامامەن يوقاتچىقاردى، ئىشچىنىڭ پۈتمەسچىكلار سىنىپى بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى قۇرۇمچە قىممەتنى تالىشىش زىددىيىتىنىمۇ ئىنكار قىلدى.

مالتۇسچىلىق يېڭى مالتۇسچىلىق دېگەن مانا دەل مۇشۇ ئاساستا مەيدانغا كەلگەن. (Malthusianism) ئەنگلىيە بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى مالتۇس يارىتقان ئەكسىيە تېئورىيە نوپۇس نەزەرىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مالتۇس 1789 - يىلى ناھەق ئىلاھلار قىلغان «نوپۇس پرىنسىپى» دېگەن كىتابىدا ئابستراكت ھالدا، ئۆزۈقلۇق ئىنسانلارنىڭ ھايات كەچۈرۈشى ئۈچۈن زۆرۈر ۋە ئىككى جىنسنىڭ جىنسىي تەلىپى مۇقەررەر دەيدىغان بۇ ئىككى شەرتنى ئاساس قىلىپ، نوپۇس گېئومېتىرىيىلىك پروگرېسسىيە 1، 2، 4، 8، 16، 32... بويىچە كۆپىيىدۇ، تۇرمۇش ۋاستىلىرى بولسا ئارىفمېتىكىلىق پروگرېسسىيە 1، 2، 3، 4، 5، 6... بويىچە كۆپىيىدۇ دەپ ھېسابلاپ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى جەزمەن تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپىيىشىدىن تېز بولىدۇ دەپ ھۆكۈم قىلدى. ئۇ يەنە نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپىيىشىدىن ئېشىپ كەتكەندە، «جىنايەت ۋە نامراتلىق» (جۈملىدىن ۋابا، ئۇرۇش ۋە ئاچارچىلىق قاتارلىقلار) لا نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى توسۇپ، ئۇنى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن تەڭپۇڭلۇقنى ساقلايدىغان قىلالايدۇ دەپ قارىدى. ئۇ 1803 - يىلى ھەقمقىي ئىسمى بىلەن ئېلان قىلغان «نوپۇس پرىنسىپى» نىڭ 2 - نەشرىدە ئەسلىدىكى قاتتىق يەكۈنىنى «يۇمشىتىش» ئۈچۈن، ئاتالمىش «جىنايەت ۋە نامراتلىق» تىن تاشقىرى، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى توسىدىغان بىر ئۇسۇلنى، يەنى پەرزەنتلىرىنى بېقىشقا قۇربى يەتمەيدىغان ئەمگەكچىلەرنىڭ توي قىلىشىغا رۇخسەت قىلماسلىق ھەققىدە ئۇلاردىن «ئەخلاقلىق ھەرىكەتلەردە جىددىي بولۇش» نى تەلەپ قىلىشنى قوشۇمچە قىلىپ ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ بۇنداق ئۇسۇلنىڭ مۇداپىئە خاراكتېرلىك «ئەخلاقلىق چەك» دەپ ئاتالغىنى ھەمدە ئۇنى «نامراتلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاشنىڭ بىردىنبىر ئۇنۇملۇك چارىسى» دەۋالدى. يەنىمۇ قىلاپ ئېيتقاندا، مالتۇسنىڭ ئۆز تەلىماتىدا ئەللىمە كۆچى بولغىنى تۆۋەندىكىلى ئۈچ قائىدە: (1) نوپۇس مۇقەررەر ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ

چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ؛ (2) تۇرمۇش ۋاستىلىرى كۆپىيىدىغانلا بولسا، مەلۇم ئىنتايىن كۆچلۈك شۇنىڭدەك كۆرۈنەرلىك بېسىشنىڭ توسۇشىغا ئۇچرىمىغاندا، نوپۇس چوقۇم تەۋرەنمەي كۆپىيەۋېرىدۇ؛ (3) بۇنداق بېسىشنى ئەخلاقسىز چەك، جىنايەت ۋە نامراتلىققا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ. بۇ ئۇچ نۇقتا ئەمەلىيەتتە مالتۇس ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى تەرغىپ قىلغان ئاتالمىش ئىنسان تەقدىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان مەڭگۈلۈك «نوپۇسنىڭ تەبىئىي قانۇنىيىتى» نىڭ ئاساسىي مەزمۇنى. ئۇنىڭدىن باشقا، مالتۇس يەنە ئەكسىيەتچىل راھىبلار مەيدانىدا تۇرۇپ، تۇغۇتتىن ساقلىنىدىغان چارىلەرنى يولغا قويۇشقا قارشى تۇرۇپ، ئۇنىي سۇنئىي ۋە ئەخلاقسىز ھەرىكەت دەپ ئەيىبلىدى.

مالتۇسچىلىقنىڭ خاتالىقى ۋە ئەكسىيەتچىللىكى ئۇنىڭ نوپۇس مەسىلىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرەققىياتىدىكى ئەھمىيىتىگە ئېتىبار بەرگەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئابستراكت، مەڭگۈلۈك بىر «نوپۇسنىڭ تەبىئىي قانۇنىيىتى» نى ئويدۇرۇپ چىقىش ئارقىلىق كاپىتالىزم شارائىتىدا ئەمگەكچىلەر ئاممىسىنىڭ ئىشسىز قالغانلىقى ۋە نامراتلاشقانلىقىنى نوپۇسنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىگە، ئەمەلىيەتتە تەبىئەت دۇنياسىغا ۋە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئۆزىگە دۆڭگەپ قويغانلىقىدا، ھەرقانداق بىر جەمئىيەتنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىشى مۇئەييەن نوپۇسنى ئۆزىنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىش كېرەك، بۇنىسى شەك ـ شۈبھىسىز. لېكىن جەمئىيەتنىڭ خاراكتېرى ۋە تەرەققىياتىنى بەلگىلەيدىغان نەرسە نوپۇس بولماستىن، بەلكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى، ھەتتا نوپۇس قانۇنىيىتىمۇ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ھەر بىر ئالاھىدە تارىخىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئالاھىدە، تارىخىي رول ئويناىدىغان نوپۇس قانۇنىيىتى بولىدۇ. ئابستراكت نوپۇس قانۇنىيىتى تارىختىكى كىشىلەرنىڭ مۇداخىلىسىگە ئۇچرىمىغان ھايۋانات ـ ئۆسۈملۈك دۇنياسىدىلا مەۋجۇت.» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 692 ـ بەت) كاپىتالزم شارائىتىدا، كاپىتالنىڭ ئورگانىك ھالدا ھاسىل بولۇشى كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ ئۇزلۇكسىز ئۆسكەچكە، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئۇزلۇكسىز تۈردە نىسپىي ئوشۇقچە نوپۇسنى چىقىرىپ تۇرىدۇ. بۇنداق نىسپىي نوپۇس ئوشۇقچىلىقى قانۇنىيىتىلا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا خاس نوپۇس قانۇنىيىتى ھېسابلىنىدۇ. بۇ قانۇنىيەت كاپىتالزم شارائىتىدا ئەمگەكچى ئاممىنىڭ نامراتلىشىشى ۋە ئىشسىز قېلىشىنىڭ ھەقىقىي مەنبەسىنى يېپىشقا ئورۇندى ھەمدە بۇنى ئاساس قىلىپ، ئىشسىز قالغان ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ياشاش ھوقۇقىنى ئاشكارا ئىنكار قىلىدى، بۇ دەل ئۇنىڭ ئەمگەكچى ئاممىغا دۈشمەنلىنىڭ قىلىپ، كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېزىش جىنايىتىنى ئاقلىغان ئەكسىيەتچ

ماھىيىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

يېڭى مالتۇسچىلىق(NeoMalthusianism) بۇ كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە تارقالغان بۇرژۇئا نوپۇس نەزەرىيىسى. ئۇنىڭ ئاساسىي نۇقتىسىنەزەرلىرى مالتۇسچىلىقتىن پەرقلەنمەيدۇ، ئۇمۇ ئەمگەكچى ئاممىنىڭ ئىشسىز قېلىشى ۋە نامراتلىشىشىنى تەبىئىي قانۇنىيەتنىڭ ساقلانغىلى بولمايدىغان نەتىجىسى، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ كۆپىيىشىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكى سەۋەبىدىن كېلىپ چىققان ئەھۋال دەپ سۈرەتلەيدۇ. بىراق، مالتۇس راھىبلار مەيدانىدا تۇرۇپ، تۇغۇتتىن ساقلىنىش يولى بىلەن تۇغۇتقا چەك قويۇشقا قارشى تۇرۇپ، ئۇنى نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى توسۇشتەكى تەبىئەتكە خىلاپ بولغان ۋە ئەخلاققا ئەمەل قىلمايدىغان چارە دەپ ھېسابلاپ، ئاتالمىش ئەخلاق جەھەتتىن ئۆزىنى تۇتۇۋېلىش، يەنى ئۆز پەرزەنتلىرىنى بېقىشقا قۇربى يەتمەيدىغانلار تويۇقىماسلىق ھەمدە ئەخلاققا قاتتىق ئەمەل قىلىشنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى. XIX ئەسىرنىڭ بېشىدا، مالتۇس بىلەن گودۋىن (William Godwin) نوپۇس مەسىلىسىدە بەس ـ مۇنازىرە قىلغانىدا، ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىجتىمائىيەتشۇناسى پرايس (Francis Place، 1771 — 1854) مالتۇسنىڭ كۆز قاراشلىرىنى كۈچەپ ئاقلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مالتۇسنىڭ نەپسىنى يىغىش ۋە كىچىكتۈرۈپ تۇيۇقسىز قىلىش تەشەببۇسىغا قارشى تۇرۇپ، تۇغۇتتىن ساقلىنىش يولى بىلەن تۇغۇتقا چەك قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن كارلىل (Richard Carlile)، دېرىسدال (George Drysdale) قاتارلىقلار مۇ تۇغۇتقا چەك قويۇشنى تەرغىپ قىلدى. تۇغۇتقا چەك قويۇش ئارقىلىق «نوپۇس ئوشۇقچىلىقى» نى چەكلەشنى تەشەببۇس قىلىدىغان بۇنداق نەزەرىيە كېيىن يېڭى مالتۇسچىلىق دەپ ئاتالدى، پرايسچىلىق (Placism) دەپمۇ ئاتالدى. XIX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن كېيىن، كاپىتالىزم زىددىيەتلىرىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، يېڭى مالتۇسچىلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە بارا ـ بارا تارقىلىشقا باشلىدى. ئۇلار تۆرلۈك تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ، كۆپلىگەن كىتابلارنى نەشر قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى تەشۋىق قىلىپ ۋە تۇغۇتقا چەك قويۇش ھەرىكىتىنى يولغا قويۇپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاقلاش، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەش نىشانىسىنى بۇرىتىپتىش رولىنى ئويناندى.

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ئامېرىكا ۋە باشقا كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە، يېڭى مالتۇسچىلىق تەخىمۇ يامراپ كەتتى. ئۇلار ۋوگت (W.Vogt) نىڭ «ھايات قېلىش يولى» («Road to Survival»، 1948) دېگەن ئەسىرى، پېرسۇن (F.Pearson) ۋە خارپېر (F.Harper) نىڭ «دۇنياۋى ئاچارچىلىق» («The World's Hunger»، 1946) دېگەن ئەسىرى، خېتسلېر (J .O .Hertzler) نىڭ «دۇنيا نوپۇس كرىزىسى» («Crisis in World Population»، 1956) دېگەن ئەسىرى، ئېرلىش. R (paul Ehrlich) نىڭ «نوپۇس بومبىسى» («The Population Bomb، 1968) دېگەن ئەسىرلىرىگە ئوخشاش رەڭگا ـ رەڭ ئەسەرلەرنى نەشر قىلدى. ئۇلار ۋەھىمىلىك سۆزلەر بىلەن كىشىلەرنى چۆچۈتۈپ: «نوپۇس ئوشۇقچىلىقى نۆۋەتتە دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ كرىزىس»، «ئىنسانىيەت جەمئىيىتى نوپۇس پارتلاپ كېتىشتەك خەتەرگە يۈزلەنمەكتە»، نوپۇسنىڭ تېز كۆپىيىشى

«بايلىق مەنبەسىنىڭ قۇرۇپ كېتىشى ۋە مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ»، «ئۇرۇش نوپۇس بېسىمىنىڭ نەتىجىسى» دېگەنلەرنى ھە دەپ تەرغىپ قىلدى. ئۇلار ھەتتا ئاشكارا ھالدا، ئۇلۇش نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش ۋە ئۇرۇش ئارقىلىق «ئوشۇقچە نوپۇس» نى يوقىتىشنى تەرغىپ قىلدى. يېڭى مالتۇسچىلار تەرغىپ قىلغان «نوپۇسنىڭ پارتلىشى» دېگەنگە ئوخشاش سەپسەتىلەر ئاساسەن ئاسىيا، ئافرىقا ۋە لاتىن ئامېرىكىسى ئەللىرىگە قارىتىلغان. ئۇلار «نوپۇسنىڭ پارتلىشى 3 - دۇنيادىن كېلىدۇ» دەپ ئاشكارا جار سېلىپ، بۇ دۆلەتلەرنىڭ نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا تۇسقۇنلۇق قىلىپ، ئىشسىزلىق ۋە نامراتلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپلا قالماستىن، بەلكى دۇنياغا تەھدىت سالىدۇ، سانائىتى تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنى كاساپىتىگە ئۇچرىتىدۇ دەپ قارىدى؛ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ بىردىنبىر يولى 3 - دۇنيا ئەللىرىنىڭ نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلەش دېدى.

يېڭى مالتۇسچىلىقنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتى ئۇلارنىڭ تۇغۇتقا چەك قويۇشنى تەشەببۇس قىلغانلىقىدا ئەمەس، بەلكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا بولغان ھەل قىلغۇچ تەسىرىنى ئىنكار قىلغانلىقىدا، جاھانگىرلار، كونا - يېڭى مۇستەملىكىچىلەر، بولۇپمۇ دەرىجىدىن تاشقىرى دۆلەتلەرنىڭ تۇرلۇك ۋاستىلەر ئارقىلىق 3 - دۇنيا ئەللىرىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلغانلىقى، بۇلاپ تالىغانلىقى ۋە ئەزگەنلىكىنىڭ مۇشۇ ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئارقىدا قېلىشىۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ نامراتلىشىشىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ئىكەنلىكىنى يوققا چىقىرىپ، خاتا ھالدا، بۇ ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئارقىدا قالغانلىقىنى نوپۇسنىڭ تېز كۆپەيگەنلىكى كەلتۈرۈپ چىقارغان دەپ الغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ.

مالتۇسچىلىق دېگەن مانا دەل قارالا.

ريكاردو ئېقىمى (The Ricardian School) XIX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا ئۆزلىرىنى ريكاردونىڭ تەلىماتىنى تەرىشىپ قوغدايدىغانلار دەپ الغان، ئەمەلىيەتتە بۇ تەلىماتنى چاكىنلاشتۇرغان ئەنگلىيە ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى جامېس مىل (James Mill 1773 — 1836) بىلەن جون رامساي ماككۇللوك (John Ramsay Mc Culloch، 1789 — 1864).

ريكاردونىڭ سانائەت بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئاساسلىق ئەسىرى «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج - سېلىق پرىنسىپى» چىققاندىن كېيىن، مالتۇس قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. 1820 - يىلدىن 1830 - يىلغىچە، ئەنگلىيە ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدە ريكاردونىڭ قىممەت تەلىماتى ۋە پايدا تەلىماتىنى چۆرىدىگەن ھالدا كەسكىن بەس - مۇنازىرە قانات يايدى. ريكاردونىڭ نەزەريىسىدە مۇنداق ئىككى چوڭ زىددىيەت مەۋجۇت ئىدى: بىرى، كاپىتال بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش بىلەن قىممەت قانۇنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت؛ يەنە بىرى، تەڭ مىقداردىكى كاپىتالنىڭ تەڭ مىقداردىكى پايدىغا ئىگە بولۇشى بىلەن قىممەت قانۇنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت. ئەينى ۋاقىتتا ريكاردوغا قارشى تۇرغۇچىلار ريكاردونىڭ نەزەريە سىستېمىسىدىكى زىددىيەتلەرنى

تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەريىسى ھەققىدىكى ئاغدۇرۇۋېتىشكە ھەددىدىن ئارتۇق ئۇرۇندى؛ ريكاردو ئېقتسادىي بولسا ريكاردونىڭ تەلىماتىنى ئىزاھلاش ۋە چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق، يۇ تەلىماتنى ئاقلاشقا ئۇرۇندى. لېكىن ئۇلارنىڭ ريكاردونىڭ نەزەريىسىدىكى زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىشقا قۇربى يەتمەي، ئەكسىچە ئۇنى چاكىنلاشتۇرۇپ قويدى، نەتىجىدە ريكاردو ئېقتسادىي يېمىرىلدى.

جامېس مىل ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى «سىياسىي ئىقتىسادنىڭ مۇھىم مەزمۇنى» («Elements of Political Economy») 1821 دا ريكاردونىڭ نەزەريىسىدىكى بىرىنچى زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، كاپىتال بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇشنى ئاددىي تاۋار بىلەن تاۋار ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇشقا ئۆزگەرتىپ قويدى. ئۇ ئىشچىلارمۇ، كاپىتالىستلارمۇ تېخى ئىشلەپچىقىرىلمىغان تاۋارنىڭ ئورتاق ئىگىلىرى، ئىشچىلارنىڭ كاپىتالىستقا سېتىپ بەرگىنى تېخى ئىشلەپچىقىرىلمىغان، ئىشچىلارغا تەئەللۇق بولغان بىر قىسىم تاۋار، ئىش ھەققى بولسا كاپىتالىست ئىشچىلارغا تەئەللۇق بولغان ھېلىقى بىر قىسىم تاۋارنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن ئالدىن تۆلىگەن تەڭ قىممەت دەپ ھېسابلىدى. ئۇ ئۆزىچە مۇشۇنداق قىلىپ ريكاردونىڭ نەزەريىسىدىكى بىرىنچى زىددىيەتنى ھەل قىلدىم دەپ قارىدى، لېكىن ئۇ كاپىتالىست بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى سىنىپىي ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى بۇرمىلاپ، ئاددىي تاۋار ئاتقۇچىلار بىلەن سېتىۋالغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قىلىپ قويدى.

ريكاردونىڭ نەزەريىسىدىكى ئىككىنچى زىددىيەتنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، جامېس مىل مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: جانلىق ئەمگەكلا قىممەت يارىتىپ قالماستىن، بەلكى ماددىلاشقان ئەمگەك (ئۇ «جۇغلانما ئەمگەك» دەپ ئاتىدى) مۇ قىممەت يارىتىدۇ. كونا ئۆزۈم ھارىقىنىڭ يېڭى ئۆزۈم ھارىقىدىن قىممەت ياراتقانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئوخشاش بەس - مۇنازىرە قىلىشىۋاتقان ھەر ئىككى تەرەپ كونا - يېڭى ئۆزۈم ھارىقىنى مىسال كەلتۈرگەن) يېڭى ئۆزۈم ھارىقىدا گەۋدىلەنگەن ماددىلاشقان ئەمگەكنىڭ گەمسەدە ساقلىنىش (كونا ئۆزۈم ھارىقىغا ئايلىنىش) جەريانىدا توختىمايدىغان «ئەمگەك» قىلىپ، قىممەت يارىتالمايدىغانلىقىنى ئەتىجىسى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ يەنە ريكاردونىڭ تەلىماتىنى بۇرمىلىدى ۋە چاكىنلاشتۇردى.

ماككۇللوك ئۆزىنىڭ مۇھىم ئەسىرى «سىياسىي - ئىقتىساد پرىنسىپلىرى» («The principles of political Economy 1830») دا، ريكاردونىڭ نەزەريىسىدىكى بىرىنچى زىددىيەتنى ھەل قىلىشقا ئۇرۇنغاندا، قىممەتنى ھەقىقىي قىممەت ۋە نىسپىي قىممەت دەپ پەرقلەندۈرۈپ، ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇشتا بىردەك بولمايدۇ، نىسپىي قىممەت (يەنى ئالماشتۇرۇش قىممىتى) ھامان ھەقىقىي قىممەتتىن چوڭ بولىدۇ، ئۇنىڭ كەتكەن مىقدار پايدا بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. بۇنداق قىلىش ئارقىلىق ئۇ ريكاردونىڭ قىممەت نەزەريىسىنى قوغدىدىم ئالمايلا قالماستىن، ئەكسىچە، ريكاردوغا قارشى تۇرغۇچى مالتۇسنىڭ «ئۆتۈنمە پايدا» تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى. ريكاردونىڭ نەزەريىسىدىكى ئىككىنچى زىددىيەتنى ھەل قىلىشقا ئۇرۇنغاندا، ئۇ ئەمگەك ئۇقۇمىنى يەنىمۇ بۇرمىلاپ، جامېس مىلنىڭ جۇغلانما ئەمگەك قىممەت يارىتىدۇ دېگەن كۆز قارىشىغا قوشۇلغاندىن تاشقىرى، يەنە ھايۋانات ۋە

تەبىئىي كۆچمنىڭ بارلىق ھەرىكىتى ۋە رولى «ئەمگەك» بولىدۇ، ھەممىسى قىممەت يارىتالايدۇ دەپ ھېسابلىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ رىكاردونىڭ تەلىماتىنى چاكىنلاشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى جامىس مىلنىڭ تەلىماتىنىمۇ تېخىمۇ چاكىنلاشتۇرۇۋەتتى.

سېنىئور، ناسسائو ۋىللىئام (SeniorNassau 1864 — William، 1790) ئەنگلىيە بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى. ئۇ ئەنگلىيىدە بىر يېزا پوپى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئوكسفورد داشۋىسىنى پۈتتۈرگەن. 1819 - يىل ئادۋوكاتلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. 1825 — 1830 - يىللار ۋە 1847 — 1852 - يىللاردا ئىككى نۆۋەت ئوكسفورد داشۋىسىنىڭ پروفېسورى بولغان، ئۇ نۇرغۇن ئەنگلىيە پادىشاھلىق مەخسۇس تەكشۈرۈش كومىتېتلىرى (Royal commissions) نىڭ ئەزاسى بولغان، «1834 - يىللىق كەمبەغەل لەرگە ياردەم بېرىش قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈش لايىھىسى» نى تۈزۈشكە قاتنىشىپ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا ۋە زاۋۇتنىڭ قانۇن چىقىرىشىغا قارشى تۇرغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «سىياسىي ئىقتىسات پروگراممىسى» («AnOutline of theScience ofPolitical Economy»، 1836)، «زاۋۇت قانۇنىنىڭ پاختا توقۇمىچىلىق سانائىتىگە بولغان تەسىرى ھەققىدىكى خەت - چەكلەر» («Letters on the Factory Act As It Affects the Cotton Manufacture» 1837)

سېنىئور «نەپسىنى تارتىش نەزەرىيىسى» نىڭ تەشەببۇسچىسى. ئۇ تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى بىلگىلەيدۇ، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى بولسا ئەمگەك ۋە نەپسىنى تارتىشقا يۆلىنىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. ئۇ ئەمگەكنى ئىشچىلارنىڭ ئۆز راھىتى ۋە دەم ئېلىشىنى قۇربان قىلىش، ئىش ھەققى مۇشۇ قۇربان قىلىش بەدىلىگە بېرىلگەن ھەق دەۋالدى؛ كاپىتالنى كاپىتالىستنىڭ ئۆزىنىڭ شەخسىي ئىستېمالىنى قۇربان قىلىشى، ئۆز نەپسىنى تارتقانلىقىنىڭ نەتىجىسى دەۋالدى. ئۇ يەنە كاپىتالىستنىڭ كىرىمىنى ئىككى قىسىمغا بۆلدى: بىرى ئۆسۈم، بۇ، كاپىتالىستنىڭ ئۆز نەپسىنى تارتقانلىقىنىڭ ھەققى، چۈنكى كاپىتالىستنىڭ ئۆز كاپىتالىنى غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئىستېمالغا سالمىغانلىقى، ئۆز ئىستېمالىنى قۇربان قىلغانلىقى، يۇنداق قۇربان قىلىش ھەققە ئىگە بولغۇشى كېرەك؛ يەنە بىرى پايدا، بۇ كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرۇش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنىڭ ھەققى (لېكىن بەزىدە كاپىتالىستنىڭ نەپسىنى تارتقانلىقىنىڭ ھەققىمۇ دەۋالدى). بۇ يەردە ئۇ كاپىتال، ئىش ھەققى ۋە پايدىنىڭ ماھىيىتىنى تامامەن بۇرمىلاپ، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلار بىلەن بولغان ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى يېپتى.

سېنىئور مانچىستىردىكى زاۋۇت ئىگىلىرى تەرىپىدىن ئۇلارنىڭ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ 10 سائەتلىك ئىش ۋاقتىنى قوللىغا كەلتۈرۈش كۈرىشىگە قارشى تۇرۇشىغا ياردەم بېرىشكە چاقىرتىلدى (ئەينى ۋاقىتتا ئومۇمەن $11\frac{1}{2}$ سائەتلىك ئىش ۋاقتى تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى). سېنىئور «ئاخىرقى بىر سائەت» دېگەن نامنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ پايدا ئۇنىدۇرىدىغانلىقىنى ئاقلىدى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: ئىشچىلار ھەر كۈنى 10

سائەت ئەمگەك قىلغاندىن كېيىن ئاخىرقى بىر سائەتتە «ساپ پايدا» يارىتىدۇ، ئاخىرقى بىر يېرىم سائەتتە بولسا «ئومۇمىي پايدا» يارىتىدۇ. شۇڭلاشقا ئىش ۋاقتىنى 10 سائەتكە قىسقارتىشقا بولمايدۇ، ئۇنداق قىلىنسا، كاپىتالىست نەپ ئالالمايدۇ - دە، زاۋۇت يېپىلىپ قالىدۇ. بۇ، ئۇچىغا چىققان جۆيلۈش. چۈنكى مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يېڭى قىممەتنىڭ يارىتىلىشى بىلەن كونا قىممەتنىڭ يۆتكىلىشى بىرلا ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئىشچىلارنىڭ ھەر بىر سائەتلىك ئەمگىكى ھەم يېڭى قىممەت يارىتىدۇ، ھەم بىر قىسىم كونا قىممەتنى مەھسۇلاتقا يۆتكەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ سەپسەتىسى پۈتۈنلەي كاپىتالىستلاردەك سودىگەرلەرنىڭ يۈزەكى قاراشلىرىنى ئاساس قىلىپ، تاۋار تۈركۈمگە بۆلۈپ سېتىلغاندا، ئالدى بىلەن دەسمىي سالغان كاپىتال قايتۇرۇۋېلىنىدۇ، ئاندىن پايدىغا ئېرىشىلىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ. ئەمەلىيەتتە، پايدا مەۋجۇتلا بولغان يەردە، مەيلى ئىش ۋاقتىنىڭ بىرىنچى سائىتى ياكى ئاخىرقى بىر سائىتى بولسۇن، ئىشچىلارنىڭ ھەربىر سائەتلىك ئەمگىكى كاپىتالىستقا پايدا يارىتىدۇ.

سېنىئور بىردەم پايدىنى كاپىتالىستنىڭ نەپسىنى تارتقانلىقىنىڭ ھەقىقى دېدى، بىردەم پايدىنى ئىشچىلار ئىش ۋاقتىنىڭ ئاخىرقى بىر سائىتىدىكى ئەمگەك ئارقىلىق ياراتقان دېدى، ئۇنىڭ ئۇچۇن ئېيتقانداق، كېرەكلىك بولغىنىلا ھەقىقەت. گەپ ماۋۇ ياكى ئاۋۇ قائىدىنىڭ توغرا ياكى توغرا بولمىغانلىقىدا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ كاپىتالىستقا پايدىلىق ياكى زىيانلىق بولغانلىقىدا.

نەپسنى تارتىش نەزەريىسى دېگەن ماددىغا قارالا.

نەپسنى تارتىش نەزەريىسى

(AbstinenceTheory) ئەنگلىيە بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى سېنىئورنىڭ پايدا (ئۈسۈم) نىڭ مەنبەسىنى چۈشەندۈرىدىغان ئاقلاش نەزەريىسى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى «سىياسىي ئىقتىساد پروگراممىسى» دا قىممەتنىڭ تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىشتا خورىغان ئەمگەك تەرىپىدىن يارىتىلغانلىقىنى ئىنكار قىلىدى؛ قىممەت ئىشلەپچىقىرىش خراجىتى، يەنى ئىش ھەققىي ۋە پايدا تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ دەپ ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ ئەمگەك بىلەن كاپىتالنى نوقۇل سۈبيېكتىپ روھىي تۇيغۇ كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزدى: ئەمگەك ئىشچىلارنىڭ ئۆز راھىتى ۋە دەم ئېلىشىنى قۇربان قىلىشى، كاپىتال بولسا كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۇبوروت ۋاستىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش مەقسىتىدە، ئۆز ئىستېمالىدا ئېرىشىدىغان راھەت - پاراغەت ۋە قانائەتنى قۇربان قىلىشى، ئەمگەك بىلەن كاپىتالنىڭ ھەر ئىككىسى قۇربان بېرىش بولغانلىكەن، ئۇنداقتا ھەر ئىككىسىگە ھەق بېرىش تەلەپ قىلىنىدۇ. ئەمگەككە بېرىلىدىغان ھەق ئىش ھەققى، كاپىتالغا بېرىلىدىغان ھەق پايدا. ھەر ئىككىسى تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خراجىتى. لېكىن سېنىئور كاپىتالىستنىڭ كاپىتالنى غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمالىغا ئىشلىتىشتىن ۋاز كېچىشى ھەرىكىتىنى «نەپسنى تارتىش» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ، پايدا بولسا مۇشۇ ھەرىكەتكە بېرىلگەن ھەق دەپ ھېسابلىدى. سېنىئور ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان «نەپسنى تارتىش نەزەريىسى» ئارقىلىق، ئەمگەك بىلەن كاپىتالنىڭ «ئورتاق»، «باراۋەر» ئاساسقا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ھەر ئىككىسىنىڭ

مەلپەئىتى بىردەك ئىكەنلىكىنى دەلىللەپ، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغانلىقىنى يوشۇرۇشقا، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي قارىمۇقارشىلىقلارنى يوققا چىقىرىشقا ئۇرۇندى.

سېنىئورنىڭ نەپسىنى تارتىش نەزەريىسى ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن دەرھال بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىرى تەرىپىدىن ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل قىلىندى. كېيىن مارشال «كۈتۈپ تۇرۇش» (Waiting) دېگەن سۆزنى «نەپسىنى تارتىش» نىڭ ئورنىغا قويۇپ، ئۇنى كاپىتالنى جۇغلاش يولىدا بېرىلگەن قۇربان دەپ، كاپىتالنىڭ ئۆسۈمى مۇشۇ «كۈتۈپ تۇرۇش» قا بېرىلگەن ھەق دەپ ھېسابلىدى. لېكىن مەيلى «نەپسىنى تارتىش نەزەريىسى» ياكى «كۈتۈپ تۇرۇش نەزەريىسى» بولسۇن، ھەممىسى كاپىتالىستلارنى بېزەپ كۆرسىتىدىغان نەرسىلەردۇر. كاپىتالىستنىڭ كاپىتال جۇغلىشى پايدا قوغلىشىدىغان ئاچكۆزلۈكىدىن بولغان، ئۇنىڭ ئىستېمالغا چەك قويۇش بىلەن ئالاقىسى يوق. كاپىتالىستلار كاپىتال جۇغلانمىسى كۆپەيگەنسېرى كەيپ - ساپاغا تېخىمۇ بېرىلىدۇ. ماركس سېنىئورنىڭ نەپسىنى تارتىش نەزەريىسىنى تەنقىد قىلغاندا، مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بۇ ھەقىقەتەن چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ «كەشپىيات» لىرى ئىچىدىكى ھالقىپ ئۆتكىلى بولمايدىغان نۇسخا! ئۇ خۇشامەت ئىبارىلىرى بىلەن ئىقتىسادشۇناسلىق كاتېگورىيىسىنى ئالماشتۇرىدى. بۇنىڭدىن باشقا نەرسە ئەمەس، خالاس.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 654 - بەت).

سېنىئور دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

مل، جون ستۇئارت (MillJohn Stuart 1873 — 1806) ئەنگلىيە بۇرژۇئا پەيلاسوپى ۋە ئىقتىسادشۇناسى، جامېس مىل (James Mill) نىڭ چوڭ ئوغلى. ئۇ دادىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە رىكاردونىڭ ئىگىلىك تەمىناتىنى ۋە بېنىسامىنىڭ مەنپەئەتپەرەسلىكىنى تەنقىد قىلغان. 1820 - يىلى ئۇ فرانسىيىدە تۇرغان چاغلىردا فرانسىيە خىيالىي سوتسىيالىزمچىسى سېن - سىمون بىلەن تونۇشقان. 1823 - يىلدىن باشلاپ ئەنگلىيە شەرقىي ھىندىستان شىركىتىدە خىزمەت قىلغان، 1858 - يىل مەزكۇر شىركەت يېغىشتۇرۇلغاندىن كېيىنلا پېنسىيەگە چىققان. ئۇمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئەنگلىيە تۆۋەن پالاتاسىنىڭ ئەزالىقىغا سايلانغان. ئۇنىڭ سىياسىي ئىقتىساد جەھەتتىكى ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «سىياسىي ئىقتىسادتىكى ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدىغان بەزى مەسىلىلەر ھەققىدە قىسقىچە مۇلاھىزە» («Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy»، 1844) «سىياسىي ئىقتىساد پرىنسىپلىرى» («Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosphy»، 1848) كېيىنكى كىتاب ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە بۇرژۇئا داشۋىلىرىدە سىياسىي ئىقتىساد دەرسلىكى قىلىندى.

جون مل ئەنگلىيە، فرانسىيە دۆلەتلىرىدە ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر ئۈزلۈكسىز كەسكىنلىشىۋاتقان، بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقى يىمىرىلىۋاتقان دەۋردە ياشىدى. 1848 - يىل ئىنقىلابنىڭ تەسىرى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئىككى گۇرۇھقا بۆلۈنۈشىگە تۈرتكە بولدى:

بىر كۈرۈھ چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق ئاقلاش نەزەريىسىنىڭ ۋەكىلى باسشانلىق بايرىقى ئاستىغا توپلاندى، يەنە بىر گۇرۇھ جون مىلغا ئەگىشىپ، كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان نەرسىلەرنى كېلىشتۈرۈشكە ئۇرۇندى. جون مىلنىڭ سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى كېلىشتۈرمىچىلىك ئىدى: ئۇ بىر تەرەپتىن، ئىشچىلارنىڭ كاپىتالىزم شارائىتىدىكى ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىلىرىنى ئاشكارا ئېتىراپ قىلدى، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە زىددىيەتلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئاشكارا ئېتىراپ قىلدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، يەنىلا كاپىتالىزم تۈزۈمىنى قوغداپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداپ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي زىددىيەتلەرنى كاپىتالىزم تۈزۈمى دائىرىسىدە ھەل قىلغىلى بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى.

جون مىل رىكاردونىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيەت توغرىسىدىكى كۆز قاراشلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنى ئىككى خىلغا بۆلدى: بىر خىلى، ئىشلەپچىقىرىش قانۇنىيىتى، ئۇ تەبىئىي، ئەبەدىي ئۆزگەرمەس بولىدۇ؛ يەنە بىر خىلى، تەقسىمات قانۇنىيىتى، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولىدۇ، شۇڭا ئۇ سۇنئىي، ئۆزگەرتىشكە بولىدىغان بولىدۇ. تەقسىمات بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنى ئايرىپ تاشلايدىغان بۇنداق خاتا نۇقتىنەزەر جون مىلنىڭ ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيىسىنىڭ «نەزەريىۋى ئاساسى». ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشقا چېقىلماسلىق ئاساسىدا كاپىتالىستىك تەقسىماتنى «ياخشىلاپ»، ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە سىنىپىي كۈرەشنى كېلىشتۈرۈشنى خىيال قىلدى.

جون مىلنىڭ ئىگىلىك نەزەريىسى ئەينى ۋاقىتتىكى چاكىنا سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ھېسابلىنىدۇ. قىممەت نەزەريىسى جەھەتتە، ئۇ رىكاردونىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەريىسىنى تاشلىۋېتىپ، پەقەت ئالدىنقىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەريىسى ۋە تەمىنلەش - تەلەپ نەزەريىسىنى ئومۇملاشتۇرۇپ تەكرارلىدى. پايدا مەسىلىسىدە، ئۇ رىكاردونىڭ پايدا ئىشچىلارنىڭ ئەمگىكى ياراتقان قىممەتنىڭ بىر قىسمى دېگەن توغرا ھۆكۈمىنى تاشلىۋېتىپ، سېنىئورنىڭ كۆزقارىشىنى قوبۇل قىلىپ، پايدىنى كاپىتالىستنىڭ «نەپسىنى تارتقان» لىقىغا بېرىلگەن ھەق دەپ قارىدى. ئىش ھەققىنى بەلگىلەش مەسىلىسىدە بولسا ئىش ھەققى فوندى نەزەريىسىگە ۋارىسلىق قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ كرىزىس مەسىلىسىگە ساينىڭ نۇقتىنەزىرى بىلەن مۇئامىلە قىلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە مالتۇسنىڭ نوپۇس نەزەريىسى نۇقتىنەزىردە بولدى.

ماركس جون مىلغا ئادىل باھا بېرىپ، مۇنداق دەپ ھېسابلىغاندى: «ج. س. مىل ئېقىمىدىكىلەر كونا ئىقتىسادشۇناسلىق دوگمىلىرىنى ھازىرقى زامان خاھىشلىرى بىلەن تۇقۇنۇشتۇرۇپ قويغانلىقى ئۈچۈن دەرۋەقە ئەيىبلىنىشى كېرەك، لېكىن، ئۇلار چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ بىر توپ ئاقلىغۇچىلىرى بىلەن بىر تاياقتا ھەيدىلمايدىغان بولسا، بۇمۇ ئادىل بولمايدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 23 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 670 - بەت، 65 - ئىزاھ).

ئىش ھەققى فوندى نەزەريىسى (The Doctrine of the Wages-Fund) بۇ، ئىش ھەققى نوپۇس بىلەن كاپىتالنىڭ

نىسبەتكە باغلىق دەيدىغان بىر خىل چاكىنا نەزەريە. ئۇ XIX ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدىن 70 - يىللىرىغىچە ئەنگلىيە ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدە تارقالغان. بۇ نەزەريە مۇنداق دەپ ھېسابلايدۇ: بىر دۆلەتنىڭ مەلۇم مەزگىلدىكى كاپىتال مىقدارى مۇقىم سان بولىدۇ، ئۇنىڭ ئىش ھەققىگە تۆلىنىدىغان قىسمى ئىش ھەققى فوندى دەپىلىنىدۇ (ياكى ئەمگەك فوندى دەپىلىدۇ)، ئۇنىڭ سانىمۇ مۇقىم بولىدۇ؛ ئىشچىلار ئىگە بولىدىغان ئىش ھەققى ئىش ھەققى فوندىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. دېمەك، ئىش ھەققى سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكى ئىش ھەققى فوندى بىلەن نوپۇس ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەتكە باغلىق بولىدۇ؛ ئىش ھەققى فوندىنىڭ نوپۇسقا بولغان نىسبىتى ئاشقاندىلا، ئىش ھەققى ئۆسىدۇ؛ ئەكسىچە، نوپۇسنىڭ ئىش ھەققى فوندىغا بولغان نىسبىتى ئاشسا، ئىش ھەققى تۆۋەنلەيدۇ.

بۇ ئىش ھەققى فوندى تەلىماتى دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمى، ئادام سمىت ۋە رىكاردونىڭ مۇناسىۋەتلىك بەزى بايانلىرىدىن كەلگەن. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق نەزەلدىن ئىجتىمائىي كاپىتالنى مۇقىملاشتۇرۇش رولى سەۋىيىسىگە ئىگە مۇقىم مىقدار دەپ قاراشقا خۇشتار.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 669 - بەت). كېيىن، مالتۇس، جامېس مىل (J. R. James Mill)، ماكۇللوك (Mac Culloch. قاتارلىق كىشىلەر ئەمگەك كۈچىنى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان بىر قىسىم كاپىتالنىمۇ مۇقىم مىقدار دەۋېلىپ، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ سانىنى تەمىنلەيدىغان چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغان، بۇنىڭ ئۆتكىلى بولمايدىغان چەك دەپ قاراپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ نامراتلىشىشىنى نوپۇسنىڭ كۆپىيىپ كەتكەنلىكىگە ئارتىپ قويۇپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاقلىدى. كېيىن، جون ستۇئارت مىل «سىياسىي ئىقتىساد پرىنسىپلىرى» دېگەن كىتابىدا ئىش ھەققى فوندى تەلىماتىنى ئېنىق شەرھىلىدى. ئۇ نوپۇسنى يالانغان ئىشچىلار بىلەن چەكلەپ، كاپىتالنى ئىش ھەققى تۆلەشكە سەرپ قىلىنىدىغان فوند بىلەن چەكلەپ، ئىش ھەققى ئاساسەن «ياللانما ئەمگەكچىلەر سىنىپىنىڭ ئادەم سانى» بىلەن «ئەمگەكنى ياللاشقا سەرپ قىلىنىدىغان كۆچمە كاپىتالنىڭ ئومۇمىي سانى» ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەتكە باغلىق دەپ ھېسابلىدى. XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدا، ئىش ھەققى فوندى تەلىماتى بەزى كىشىلەرنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىدى، شۇنىڭ بىلەن مىل كېيىن بۇ تەلىماتتىن ۋاز كېچىپ، ئىش ھەققى فوندىنىڭ ئۆزگەرمەس ئەمەسلىكىنى، شۇنداقلا ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشىنىڭ ئاخىرقى چېكى ئەمەسلىكىنى ئېتىراپ قىلدى.

ئىش ھەققى فوندى تەلىماتى مالتۇسنىڭ نوپۇس نەزەريىسىنى ئۆز ئاساسى قىلغان، ئۇ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈش يولىدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ ھەرقانداقىغا بىھۇدە ئاۋارىچىلىق، كاپىتالىزم شارائىتىدا ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنىڭ تۆۋەن بولۇشى ئىشچىلار نوپۇسىنىڭ ھەددىدىن زىيادە كۆپ بولۇپ كەتكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ توختىمايلا كۆپىيىۋاتقان ئىشچىلار نوپۇسىغا كۆپلەپ تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى يەتكۈزۈپ بېرەلمىگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى دېگەنلەرنى

ئىسپاتلاشقا ئۇرۇندى. ئەمەلىي ئەھۋال شۇنى كۆرسەتتىكى، تۇراقسىز كاپىتال مۇقىم مىقدار ئەمەس، ئۇ كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىغا ئەگىشىپ كۆپىيىپ بارىدۇ؛ كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى تەسىر كۆرسەتكەنلىكى سەۋەبىدىنلا، نوپۇسنىڭ ئىسپىي ئوشۇقچىلىقى شەكىللىنىپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ نامراتلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

كارېي، هېنرى چارلېس

(Carey, Henry Charles، 1793 — 1879) XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆتكەن ئامېرىكا بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى، ئۇ «سىنىپىي مەنپەئەتنى كېلىشتۈرۈش نەزەرىيىسى» نى تەرغىپ قىلىش بىلەن داڭق چىقارغان. ئۇنىڭ دادىسى ئەسلىدە ئىرلاندىيىلىك كاتولىك دىنىي مۇرىتى بولۇپ، سىياسىي سەۋەبلەر بىلەن ئامېرىكىدا پاناھلىنىپ، نەشرىياتچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. كارېي دادىسىنىڭ كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، دۆلەتمەن چوڭ نەشرىيات سودىگىرىگە ئايلانغان ھەمدە باشقا كارخانىلارغا ئىگە بولغان. 1835 - يىلدىن كېيىن، كىتاب يېزىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «سىياسىي ئىقتىساد پرىنسىپلىرى» («Principles of Political Economy»، 1837 — 1840)، «ئۆتمۈش، ھازىر ۋە كەلگۈسى» («The past, the Present and the Future»، 1848)، «يەرزا ئىگىلىكى، سانائەت ۋە سودىنىڭ ھەنپەئەتىنى ماسلاشتۇرۇش نەزەرىيىسى» («The Harmony of Interests، Agricultural، Manufacturing and Commercial»، 1851)، «ئىجتىمائىي پەن قانۇنىدىلىرى» («Princip les of Social Science»، 1859).

كارېي ئامېرىكا مۇستەقىللىق ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالزم تېز راۋاجلىنىشقا باشلىغان دەۋردە ياشىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئامېرىكىدا ئىچكى ئىقتىسادىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي زىددىيەتلەر تېخى تولۇق ئالمىغان بولۇپ، شىمالىي قىسمىدىكى سودا - سانائەت كاپىتالىستلىرى بىلەن جەنۇبىي قىسمىدىكى ئېكىنزارلىق ئىگىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلا ئىپادىلىنىپ چىققانىدى. لېكىن، ئەنگلىيە، فرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئىچكى ئىقتىسادىي زىددىيەت ۋە سىنىپىي زىددىيەت خېلىلا كەسكىنلەشكەنىدى؛ ياۋروپاغا تارقالغان خىيالىي سوتسىيالزمۇ ئامېرىكىغا تارقىلىۋاتاتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، «سىنىپىي مەنپەئەتنى كېلىشتۈرۈش» نى تەرغىپ قىلىش ئامېرىكا بۇرژۇئازىيىسىنىڭ مەنپەئىتىگە تېخىمۇ ئويغۇن كېلەتتى.

كارېي ھەممىدىن ئاۋۋال ريكاردونىڭ نەزەرىيە سىستېمىسىنى «سىنىپلار ۋە مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆچمەنلىكنى قوزغاش خاھىشىغا ئىگە بولغان، جاڭجال پەيدا قىلىدىغان سىستېما» دەپ ئەيىبلىدى. ئۇ كاپىتالزمنىڭ تەرەققىياتى سىنىپىي قارىمۇقارشىلىقنى پەيدا قىلمايدىغانلىقى، بەلكى سىنىپىي مەنپەئەتنى كېلىشتۈرۈشكە يۈزلىنىدىغانلىقىنى دەلىللەشكە ئۇرۇنۇپ، شۇ ئارقىلىق كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەتنىڭ بىردەك ماسلىشىدىغانلىقىنى تەرغىپ قىلىپ، كاپىتالزم جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي زىددىيەتنى ۋە سىنىپىي كۈرەشنى ياپتى. ئۇنىڭ قىممەت نەزەرىيىسى «سىنىپىي مەنپەئەتنى كېلىشتۈرۈش نەزەرىيىسى» نى نەزەرىيىۋى ئاساس قىلغان. ئۇ تاۋارنىڭ

قىممىتى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىگە باغلىق بولماستىن، «تەكرار ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى»گە باغلىق بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىشلەپچىقىرىش قورالىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزلۈكسىز مۇكەممەللىشىشى سەۋەبىدىن، ئوخشاش بىر نەرسىنى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان خىراجەت ئۆزلۈكسىز ئازىيىپ بارىدۇ، نەتىجىدە، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك ئىقتىدارى ئۆسىدۇ، ئىش ھەققى شۇنىڭغا ئەگىشىپ كۆپىيىدۇ، كاپىتالىستنىڭ كاپىتالىنىڭ قىممىتى تۆۋەنلەيدۇ، پايدا شۇنىڭغا ئەگىشىپ تۆۋەنلەيدۇ. ئۇ بۇنىڭدىن: ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلات زور دەرىجىدە كۆپەيسە، ئىشچىلارنىڭ ئۇلۇشى نىسبەت ۋە سان جەھەتتە كۆپىيىدۇ، كاپىتالىستنىڭ ئۇلۇشى سان جەھەتتە كۆپەيگەن بىلەن، نىسبەت جەھەتتە ئازىيىدۇ دېگەن «قانۇنىيەت»نى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇ بۇ قانۇنىيەتنىڭ تەسىر كۆرسىتىشىنى ئارقىسىدا، كىشىلەر «باي-جاراۋەر ئورۇن» دا تۇرىدۇ دەپ ھېسابلىدى. كارىينىڭ بۇ سەپسەتىسىنىڭ ئاساسى يەنىلا سايىنىڭ «ئۈچ تەرەپنى بىر گەۋدە قىلىش فورمۇلىسى». بۇ سەپسەتە كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلار ياراتقان قوشۇمچە قىممەتنى ھەقسىز ئىگىلىۋالغانلىقىدەك پاكىتنى تامامەن ئىنكار قىلىپ، كاپىتالىستلارنىڭ قوشۇمچە قىممەتنى ئۆزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقىنى ئاقلىدى.

كارىي يەنە كاپىتالىستلار بىلەن پومېشچىكلارنىڭ مەنپەئىتىمۇ بىر-بىرىگە ماس ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇندى. ئۇ ريكاردو بايان قىلغان پرومېشچىكلار سىنىپىنىڭ مەنپەئىتى پۈتكۈل جەمئىيەتتىكى باشقا سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتى بىلەن قارىمۇ-قارشى دېگەن نۇقتىنى ئەرزىدە رەددىيە بەردى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: يەر ئىجارىسى، ريكاردو ئېيتقاندەك، تېرىقچىلىقنىڭ ئەڭ مۇنبەت يەرلەردىن باشلانغانلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئەكسىچە، ئەڭ ئۇنۇمسىز يەرلەردىن باشلانغانلىقىدىن پەيدا بولغان. شۇڭلاشقا، تېخىمۇ مۇنبەت يەرگە يەرلەر پومېشچىكلار تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان ئەھۋالدا، يەرنى ئىجارىگە ئالغۇچى يەر ئىجارىسى تۆلىشى كېرەك. بۇنداق يەر ئىجارىسى پومېشچىك ۋە ئۇنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ يەرگە سالغان مەبلىغىگە بېرىلىدىغان ھەق بولىدۇ. شۇڭا يەر ئىجارىسى ئىلگىرى يەرگە سېلىنغان كاپىتالنىڭ ئۆسۈمىدىنلا ئىبارەت. كارىي ساپ يەر ئىجارىسى بىلەن كاپىتالنىڭ ئۆسۈمىنى مانا شۇنداق ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، پومېشچىك بىلەن كاپىتالىستنى بىر قاتارغا قويۇپ، ئۇلارنىڭ مەنپەئىتى بىردەك دەپ ھېسابلىدى.

كارىي مالتۇسنىڭ نوپۇس نەزەرىيىسىگىمۇ قارشى تۇردى. ئۇ نوپۇسنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئامىللىرىنىڭ بىرى دەپ قاراپ، نوپۇس كۆپەيگەندىلا، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىشىش كۈچىنى ئاشۇرغىلى، يەردىن پايدىلىنىش سەۋىيىسىنى ئۆستۈرگىلى بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. ئۇ كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي زىددىيەتلەرنى يېپىش ئۈچۈن، نوپۇس ۋە يەر ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ كۆپىيىشى ئىشچىلارغىمۇ، كاپىتالىستلارغىمۇ پايدىلىق دېگەننى ئىسپاتلاشقا جېنىنىڭ بارىچە ئۇرۇندى. بۇ ئۇنىڭ «سىنىپىي مەنپەئەتنى كېلىشتۇرۇش نەزەرىيىسى» نىڭ يەنە بىر كونكرېت ئىپادىسى.

ئىگىلىك ماسلىقى نەزەرىيىسى دېگەن مادداغا قارالسۇن.

باستىئات، فرېدېرىك (Bastiat Fréderic) (1801 — 1850) فرانسىيە بۇرژۇئا چاكنا ئىقتىسادشۇناسى. ئۇ سودا كاپىتالىستى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ھاراقچىلىق ۋە ھاراق سودىسىنى باشقۇرغان، ئۇ ئەركىن سودىنى جېنىنىڭ باربچە تەرغىپ قىلىپ، ئەنگلىيە ئەركىن سودا ئىقتىسادىنىڭ يېتەكچىسى كوبدېن (R. Cobden) بىلەن دائىملىق خەت ـ ئالاقە مۇناسىۋىتى ئورناتقان ھەمدە پارىژدا فرانسىيە ئەركىن سودا جەمئىيىتىنى قۇرغان. ئۇنىڭ نامى ئەينى ۋاقىتتا ياۋروپا دىكى ھەرقايسى ئەل ئەركىن سودا ئىقتىسادچىلىرىنىڭ ھايرىقى بولۇپ قالغانىدى. ئۇ پائالىيەت ئېلىپ بارغان دەۋر يەنە، فرانسىيە ئىشچىلار ھەرىكىتى ئۆزلۈكسىز كۆتۈرۈلۈپ، سوتسىيالىزم پىكىر ئىقتىسى كەڭ تارقىلىۋاتقان دەۋر ئىدى. ئۇ «سوتسىيالىزم دىن ئىبارەت ۋاباي» دىن ساقلىنىشنى ئۆز ۋەزىپىسى قىلدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى «ئىگىلىك ماسلىقى» («Les Harmonies économiques», 1850) پرولېتارىياتنىڭ سوتسىيالىزم ھەرىكىتىگە قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

باستىئات كاپىتالىزم تۈزۈمى تەبىئىي، ماس كەلگەن تۈزۈم دەپ ھېسابلىدى. ئۇ ئاتالمىش ئىگىلىك ماسلىقنى «ئالماشتۇرۇش» تارقىلىق دەللىلىدى. ئۇ كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىگە ھە دەپ قارشى تۇرۇپ، بۇ نەزەرىيىگە ئاساسلانغاندا، كاپىتال بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى تەڭسىز ئالماشتۇرۇش دەيدىغان خەتەرلىك خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ دەپ ھېسابلىدى. ئۇ ئەمگەك ماددىي بايلىق ئىشلەپ چىقىرىدىغان پائالىيەت ئەمەس، ئۇنى «تەرجىمە» ۋە «جىددىيلىك» دەپ چۈشەنمەس كەرەك دەپ قارىدى. ئۇ كىشىلەرنىڭ تەرجىمانلىق كۆرسىتىشى ۋە جىددىي ئىشلىشىنى ئۆزلىرىگە قىلىۋاتقان خىزمىتى دەپ قارىدى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: جەمئىيەتنىڭ ئۆزى ئالماشتۇرۇش، ئالماشتۇرۇش بولسا مۇلازىمەت جەھەتتىكى ئالماشتۇرۇش، ئالماشتۇرىدىغان ئىككى تەرەپ بىر خىلى ئۇچۇن تەرجىمانلىق كۆرسىتىدۇ ۋە جىددىي ئىشلەيدۇ. ئۇ بۇنىڭدىن قىممەتنىڭ ئىككى خىل مۇلازىمەت ئالماشتۇرۇشنىڭ مۇناسىۋىتى ئىكەنلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇ كاپىتال بىلەن ئەمگەكنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇلازىمەتنىڭ سېتىۋېلىنىشى ئارقىلىق ئىپادىلىدى، شۇنداق قىلىپ، كاپىتال بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق زىددىيىتىنى يوقىتۋەتتى.

باستىئات ئىش ھەققى، پايدا، ئۆسۈم ۋە يەر ئىجارىسىنى ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان «مۇلازىمەتنى مۇلازىمەت بىلەن ئالماشتۇرۇش قانۇنىيىتى» ئارقىلىق چۈشەندۈردى. ئۇ سېنىئورنىڭ نەپسىنى تارتىش نەزەرىيىسىگە ۋارىسلىق قىلدى، بىراق ئۇ نەپسىنى تارتىش دېگەن سۆزنى ئىشلەتمەي، «ئارقىغا سوزۇش» (délai) دېگەن سۆزنى ئىشلەتتى. ئۇ مۇنداق دەپ قارىدى: كاپىتالىستنىڭ كاپىتال سېلىپ قويغىنى ئۆزىنىڭ ئىستېمالىنى «ئارقىغا سوزغىنى» بولىدۇ، كاپىتالىستنىڭ مۇشۇ ھەرىكىتىمۇ بىر خىل مۇلازىمەت، شۇڭا كاپىتالىست ھەق ئېلىشقا لايىق. بۇنداق ھەق كاپىتالىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىشلىتىلىشى ئۈسۈلىغا قاراپ، ئىجارە، يەر ئىجارىسى ۋە يىللىق كىرىم دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى ئۆسۈم. «مۇلازىمەتنى مۇلازىمەت بىلەن ئالماشتۇرۇش قانۇنىيىتى» گە ئاساسەن، ئۇ ئىش ھەققىنىمۇ مۇلازىمەتكە

بىرىلگەن ھەق دەپ قارىدى. ئۇ ئىش ھەققى بىلەن پايدىنىڭ ماھىيىتىنى تامامەن بۇرمىلاپ، كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتىنى يوققا چىقاردى.

ئۇ يەنە «كاپىتال قانۇنىيىتى» نى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، قانداقتۇ، كاپىتالنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىجتىمائىي ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ كاپىتالىستقا تەقسىم قىلىنىدىغان بىر قىسىم مەھسۇلاتنىڭ مۇتلەق مىقدارىمۇ كۆپىيىدۇ، لېكىن نىسپىي مىقدارى ئازىيىدۇ؛ ئەكسىچە، ئەمگەكچىلەرگە تەقسىم قىلىنىدىغان بىر قىسىم مەھسۇلاتنىڭ مۇتلەق مىقدارىمۇ، نىسپىي مىقدارىمۇ كۆپىيىدۇ دەۋالدى. ئۇ پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدا ئانتاگونىيىلىك زىددىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تۇپتىن ئىنكار قىلدى. كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقتىكى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىدە ئانتاگونىيە مەۋجۇت دېگەن جايلارنىڭ ھەممىسىنى ئۇ ماس كەلگەنلىك دەپ ئىسپاتلىدى. ماركس ئۇنىڭ قىلغان ـ ئەتكەنلىرى ئۈستىدە دەل جايىدا قىلىپ: «باستىئات كەسپىي كېلىشتۇرمىچى ۋە ئاقلىغۇچى» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 ـ توم، 3 ـ كىتاب، خەنزۇچە نەشرى، 557 ـ بەت) دېگەن خۇلاسىنى چىقاردى.

ئىگىلىك ماسلىقى نەزەرىيىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىگىلىك ماسلىقى نەزەرىيىسى بۇ، XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئامېرىكىلىق كارىي بىلەن فرانسىيىلىك باستىئات ئوتتۇرىغا قويغان كاپىتالىزمنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرىنى يېيىپ بېرىدىغان بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق نەزەرىيىسى. XIX ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىدىن كېيىن، ئامېرىكىدا ۋە غەربىي ياۋروپادىكى دۆلەتلەردە ئەمگەك بىلەن كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش كۈنسايىن كەسكىنلىشىپ كەتتى. ريكاردونىڭ نەزەرىيە سىستېمىسى كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ مەنپەئىتىدىكى تۈرلۈك زىددىيەتلەرنى ئاشكارىلىدى، دەسلەپكى مەزگىللەردىكى سوتسىيالىزمچىلار بولسا ئادىللىق، ھەققانىيەت مەيدانىنى ئاساس قىلىپ، بەزىلىرى ھەتتا ريكاردونىڭ نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلىپ كاپىتالىزم تۈزۈمىگە زەربە بەردى. شۇڭلاشقا، ئەينى ۋاقىتتا بۇرژۇئازىيە سىنىپىي زىددىيەتلەرنى يېيىدىغان ۋە يەسەيتىدىغان «يېڭى» ئاقلىغۇچى نەزەرىيىگە جىددىي موھتاج ئىدى. ئىگىلىك ماسلىقى نەزەرىيىسى دەل مۇشۇنداق سىنىپىي كۈرەش ۋەزىيىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى.

كارىي ئالەمنىڭ ماسلىق تەرتىپىدىن مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ئىقتىسادىي تەقسىمات قانۇنىيىتىنىڭ ماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ئىگىلىك ماسلىقىنىڭ ئالدىنقى ئامىلى. نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىدىن ئىشچى كەتكەن كاپىتال جۇغلانمىسى ئىجتىمائىي تەقسىماتنى قامدايدىغان مەھسۇلات ئومۇمىي مىقدارىنى كۆپەيتىدۇ، ئەمگەك ۋە كاپىتالنىڭ ئورتاق مەنپەئىتىنىڭ ماددىي ئاساسىنى ھاسىل قىلىدۇ. كاپىتال جۇغلانغان شارائىتتا، پايدا مۇتلەق كۆپىيىدۇ، ئىش ھەققى بولسا مۇتلەق ۋە نىسپىي كۆپىيىدۇ. كارىي يەر ئىجارىسى يەرگە سېلىنغان كاپىتالنىڭ مەھسۇلى دەپ ھېسابلىدى.

كارىيدىن كېيىن، باستىئات ئۆزىنىڭ

«ئىگىلىك ماسلىقى» دېگەن كىتابىدا، ئىگىلىك ماسلىقى نەزەريىسىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىق چۈشەندۈردى. باشتىمات ئالماشتۇرۇشنى كۆزدە تۇتۇپ، تاۋار ئالماشتۇرۇش مۇلازىمەتنى ئالماشتۇرۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس؛ قىممەت ئۆزئارا مۇلازىمەت ئالماشتۇرۇشنىڭ نىسبەتىدىنلا ئىبارەت، مۇلازىمەت ئالماشتۇرۇش تەڭ - باراۋەر مەنپەئەتنى ئاساس قىلىدۇ، شۇڭا مۇشۇ ئاساسقا قۇرۇلغان كاپىتالىزم «ماس كەلگەن جەمئىيەت» بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. باستىئاتمۇ ئۇقتىلىق ھالدا، كاپىتالىستىك تەقسىماتنىڭ ماسلىقىنى «دەللىلىدى». ئۇ يەر ئىجارىسى، ئۆسۈم ۋە ئىش ھەققى پەمئەھشچىك، كاپىتالىست ۋە ئىشچىلارنىڭ ئايرىم - ئايرىم ئۆتمىگەن خىزمەتلىرىگە بېرىلگەن ھەق دەپ ھېسابلىدى. ئۇ ئىش ھەققى بىلەن پايدا ئوتتۇرىسىدا تەڭ يۆنىلىشكە ئۆزگىرىش زىددىيىتىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش نىسبىتىنىڭ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىشى ئاساسىدا، ئەمگەك بىلەن كاپىتالنىڭ كىرىمى بىرلا ۋاقىتتا كۆپىيىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىش ھەققىنىڭ كۆپىيىشى تېخىمۇ تېز بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. روشەنكى، ئىگىلىك ماسلىقى نەزەريىسى ئاشكارا ھالدا كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاقلايدىغان چاكىنا نەزەريە.

كارىي، باستىئات دېگەن مانىدىلارغا قارالۇن.

تارىخشۇناسلىق ئېقىمى (Historische Schule; Historical School) بۇ، XIX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى گېرمانىيىدە پەيدا بولغان بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ بىر ئېقىمى، ئادەتتە كونا تارىخشۇناسلىق ئېقىمى دېيىلىدۇ. ئۇلار كلاسسىك ئېقىمنىڭ ئابستراكت يېشىش ئۇسۇلىغا قارشى تۇرۇپ، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنى يېغىنچاقلايدىغان تارىخىي ئۇسۇلنى تەتقىق قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ؛ كلاسسىك ئېقىمنىڭ ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش ئىددىيىسىگە قارشى تۇرۇپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا ئارىلىشىشنى، «دۆلەت ئارىلاشمىچىلىقى» نىڭ يولغا قويۇلۇشىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ ئېقىمنىڭ پېشۋاسى فرىدرىخ لىست؛ ئاساسلىق ۋەكىللىرى: ۋىلىيام روشېر، ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى «تارىخىي ئۇسۇلدىكى دۆلەت ئىقتىسادشۇناسلىق پروگراممىسى»؛ برۇنو ھىلدېبراند (Brunu Hildebrand، 1812 — 1878) ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى «ھازىرقى ۋە كەلگۈسىدىكى مىللىي ئىگىلىكشۇناسلىق» (Nationalokonomie der Gegen-wart und Zukunft»، 1848) كارىل كنىس (Karl G.A.Knies، 1821 — 1898)، ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىغا ئىگە ئەسىرى «تارىخىي ئۇسۇل قارىشىدىكى سىياسىي ئىقتىساد» («Die Politische Oekonomie vom Standpunkt der geschtlichen»، 1853).

تارىخشۇناسلىق ئېقىمى لىستنىڭ ئۇقتىمىنەزەرگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتىدا ئومۇمىي ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلىپ، ھەرقايسى ئەللەر ياكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ ئالاھىدە تارىخىي يوللىرىنىلا ئېتىراپ قىلىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار ئابستراكت يېشىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرەققىياتى ئۈستىدە نەزەريىۋى تەھلىل قىلىش ۋە يىغىنچاقلاشقا قارشى

تۈرۈپ، ئەنگلىيە كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنى هەددىدىدىن زىيادە ئەزەرىيەۋىلەشتىپ كەتكەن ۋە ئابستراكت لاشقان دەپ ئەيىبلىدى. ئۇلار مىللىي ۋە تارىخىي ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىقنى تەكىلەش ئۈچۈن، ھەرقايسى ئەللەر ۋە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالىغا دائىر ماتېرىياللارنى كۆپلەپ توپلاشنى، ئۇلارنىڭ تەرەققىيات ئالاھىدىلىكىنى چۈشەندۈرۈشنى تەكىتلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار كلاسسىك ئېقتىسادنىڭ ماددىغا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىپ، دۆلەت ۋە روھنىڭ رولىغا سەل قارىغانلىقىنى ئەيىبلىدى. ئۇلار يەنە دۆلەت، قانۇن، ئەخلاق ۋە دىننىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا بولغان ھەل قىلغۇچ ئەھمىيىتىنى تەكىتلىدى. ئۇلار تارىخىي ماتېرىياللارنى قالايمىقان ـ تەرتىپسىز بايان قىلىش ئارقىلىق، كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ ئەقلىغە مۇۋاپىق ئەقلىي ۋە ئەبەدىيلىكىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇندى.

تارىخشۇناسلىق ئېقىمى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ پەرقىنى يوقىتا چىقىرىپ، ئىگىلىك تەرەققىياتى باسقۇچلىرىنى مىللىي ئىگىلىك تارماقلىرى ياكى ئالماشتۇرۇش شەكىلىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىغىلا ئاساسەن ئايرىدى. ئۇلار سوتسىيالىزمغا قارشى تۇردى ھەمدە فېئودالىلىق تۈزۈم ۋە ئۇنىڭ قالدۇقلىرىنى غايەۋىلاشتۇردى. ئۇلار گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، بىر تەرەپتىن، كۈنسايىن زورىيىۋاتقان گېرمانىيە پرولېتارىياتىغا قارشى تۇردى، يەنە بىر تەرەپتىن، يەنە فېئودال ئاقسۆڭەكلەر بىلەن ھەدەپ تىل بىرىكتۈرۈپ، يۇنكېر پومېشچىكلار ھاكىمىيىتىنىڭ قوللىشى ئاستىدا كاپىتالىزمنى راۋاجلاندۇرۇشقا كۈچىنىڭ بارىچە ئۇرۇندى.

تارىخشۇناسلىق ئېقىمى تارىخىي جەريانلار ئۈستىدىكى بايانىنى ئەزەرىيەۋى تەتقىقات ئورنىغا دەسسەتتى، شۇڭا ئۇلارنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىك ئۈستىدە ئازراق بولسىمۇ ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. كاپىتالىزمنىڭ ئاقىلغۇچىلىرى بولۇش سۈپىتىدە، ئۇلار بارلىق خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى قوغدىدى، ھەتتا «كاپىتال» «ئادەمىياتا دەۋرى» دە مەۋجۇت ئىدى، ئىپتىدائىي ئورمانلىقلاردا پرولېتارلار بار ئىدى دەپ ھۆكۈم قىلىپ، كاپىتال بىلەن يالانما ئەمگەكنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئەبەدىيلەشتۈرۈشكە ئۇرۇندى.

تارىخشۇناسلىق ئېقىمى دۆلەتنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتىغا بولغان ئالاھىدە رولىنى ھەدەپ تەرغىب قىلدى. ئۇلار دۆلەتنىڭ ئېقتىسادىي تۈرمۈشقا ئارىلىشىشىنى ۋە قوغدىنىش سودىسىنى يولغا قويۇشىنى، گېرمانىيە كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى دۆلەتنىڭ كۈچى بىلەن قوغداش ۋە ئىلگىرى سۈرۈشنى، سىرتقا قارىتا ئېقتىسادىي كېڭەيمچىلىك يۈرگۈزۈپ، مۇستەملىكىلەرنى تارتىۋېلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

تارىخشۇناسلىق ئېقىمى XIX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن كېيىن تەرەققىي قىلىپ يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمىغا ئايلاندى؛ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى XX ئەسىرنىڭ بېشىدا تېخى ئامېرىكىدا بىر مەزگىل ئەۋج ئىلىپ، ئامېرىكىنىڭ تۈزۈمچىلىك ئېقىمىغا مەلۇم ئېندىيەۋى تەسىر كۆرسەتتى.

لىست، فرېدرىخ (List, Friedrich، 1789 ـ 1846) گېرمانىيە بۇرژۇئا ئېقتىسادشۇناسى، تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ پېشۋاسى، گېرمانىيە قوغدىنىش چېگرا بېجى

سياسىتىنىڭ تەشەببۇسچىسى. ئۇ رىيوتلىنگېن (Reutlingen) دېگەن بىر كۆنچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ئۇزۇنغا سوزۇلمىغان ئارقىلىق دۆلەت ئەمەلدارلىق ئىستىهانىغا قاتنىشىپ ئىستىهاندىن ئۆتكەن، فىدېنبورگتا بوغالتىر، قەپتىش ئەمەلدارى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1817 - يىلى ئۇ تۇبىنگېن داشۆسىنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىق پروفېسسورلۇقىغا تەكلىپ قىلىنغان، كېيىن يەنە فىدېنبورگ پارلامېنتىنىڭ ئەزاسى قىلىپ سايلانغان. ئەينى ۋاقىتتا گېرمانىيە ئۇرغۇنلىغان ئۇششاق خېنىۇداللىق شتاتلارغا بۆلۈنگەن جولۇپ، ئىچكى جەهەتتە هەممە ياقتا چازىلار قۇرۇلغانىدى، بۇلار كاپىتالىستىك سودا - سانائەتنىڭ راۋاجلىنىشىغا ۋە ئىچكى بىر قېتاش بازارنىڭ شەكىللىنىشىگە توسالغۇ جۇلۇۋا تاتتى. 1819 - يىلدا ئۇ گېرمانىيە سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇشنى، دۆلەت ئىچىدىكى چازىلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، چېگرا بېجىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. 1825 - يىلى ئۇ هۆكۈمەتكە هۇجۇم قىلغانلىقى ئۈچۈن، قاچقۇن بولۇپ ئامېرىكىغا كېتىشكە مەجبۇر بولدى، 1832 - يىلغا كەلگەندىلا ئامېرىكىنىڭ لېيپسىگتا تۇرۇشلۇق كونسۇلى دېگەن سالاهىيەت بىلەن گېرمانىيىگە قايتىپ كەلدى. ئۇ ئاۋامىلىق تۇردە بىرلىكنىڭ كەلگەن قوغدىنىش چېگرا بېجى تۈزۈمىنى تەكشەشنى تەرغىپ قىلدى هەمدە 1834 - يىلىدىكى چۈتۈن گېرمانىيە چېگرا بېجى ئىتتىپاقىنى قۇرۇش پائالىيەتلىرىگە قاتناشتى. لېكىن ئۇ يەنىلا فېئودالىق هاكىمىيەتنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ، ئاخىرى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. لىستنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي ئەسەرلىرى: «ئامېرىكا سىياسىي ئىقتىساد پروگراممىسى» («Outlines of American Political Economy»، 1827)، «سىياسىي ئىقتىسادنىڭ مىللىي سىستېمىسى» («Das Nationale System der Politischen Ökonomie»، 1841)، «گېرمانىيە سىياسىي ئىقتىسادنىڭ مىللىي بىرلىكى» («Die Politische Ökonomische Nationaleinheit der Deutschen»، 1846). بۇلارنىڭ ئىچىدە «سىياسىي ئىقتىسادنىڭ مىللىي سىستېمىسى» ۋەكىللىك خاراكتېرىغا ئىگە ئەسەر هىسابلىنىدۇ.

لىستنىڭ ئىگىلىك تەلىماتى ئىچكى بازارنىڭ شەكىللىنىشىنى ۋە گېرمانىيىنىڭ بىرلىككە كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى، گېرمانىيە كاپىتالىستىك سودا - سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئۆزىنىڭ مەركىزىي ئىدىيىسى قىلغانىدى. ئۇ ئادام سمىت ۋە رىكاردو ۋەكىللىكىدىكى ئەنگلىيە سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىغا قارشى تۇرۇپ، ئۇنىڭ تۆپ كەمچىلىكى جاهانچىلىقىنى تەرغىب قىلىپ، ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ مىللىي ئالاهىدىلىكىگە سەل قارىغانلىقىدا دەپ هىسابلىدى. لىستنىڭ قارىشىچە، هەرقايسى ئەللەر ياكى هەرقايسى مىللەتلەرگە خاس بولغان مىللىي ئىگىلىكنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئالاهىدە يوللىرىلا بارکى، هەرقايسى ئەللەرگە ئورتاق بولغان ئومۇمىي ئىقتىسادىي قانۇنىيەت مەۋجۇت ئەمەس؛ مۇئەييەن مىللىي سىستېمىدىكى سىياسىي ئىقتىساد، يەنى مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىقلا بارکى، هەممە ئەللەردە ئاقىدىغان سىياسىي ئىقتىساد مەۋجۇت ئەمەس.

لىست گېرمانىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە قوغدىنىش سودىسىنى يولغا قويۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى دەللەش ئۈچۈن، يەنە مىللىي ئىشلەپچىقىرىش

كۆچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش نەزەريەسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەنگلىيە كلاسسىك ئېقتىسادىنىڭ قىممەت نەزەريەسى ۋە ئەركىن سودا نەزەريەسى بىلەن قارشىلاشتى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: بايلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بايلىقنىڭ ئۆزىدىن ھەسسىلەپ مۇھىم تۇرىدۇ. ئىگىلىكى نىسپىي ئارقىدا قالغان دۆلەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى توسۇپ، باشقا دۆلەتلەرنىڭ سانائىتىنى ئۈچۈقتۇرۇۋېتىش ئۈچۈن، ئەنگلىيە كلاسسىك ئېقىمى قىممەت ۋە تەننەرخنى تەكتلەپ، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئەركىن ھالدا ئەرزان باھالىق تاۋارلارنى كىرگۈزۈشىنى تەشەببۇس قىلدى. لىست مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: گېرمانىيەنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، ۋاقتىلىق قوغدىنىش بېرىشلەرگە چىداپ، قوغدىنىش چېگرا بېجى ئېلىش يولى بىلەن، چەت ئەللەرنىڭ ئەرزان تاۋارلىرىنىڭ كىرگۈزۈلۈشىنى چەكلەش كېرەك؛ قوغدىنىش چېگرا بېجى سىياستىنىڭ يولغا قويىلىشى بىلەن، ئۆز دۆلىتىنىڭ تاۋارلىرىنىڭ باھاسى چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ باھاسىدىن يۇقىرى بولۇپ كەتسىمۇ، لېكىن بۇنداق قىلغاندا، ئۆز دۆلىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئۆستۈرگىلى، ئۆز دۆلىتىنىڭ سانائىتىنى مۇستەقىل قىلغىلى بولىدۇ ھەمدە ئۆز دۆلەتنىڭ تاشقى سودا ۋە سۇ تىرانسپورتى ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرغىلى، مەدەنىيەت سەۋىيەسىنى ئۆستۈرگىلى، دۆلەت مۇداپىئەسى كۈچىنى كۈچەيتكىلى بولىدۇ، شۇڭلاشقا، بۇ يول بىلەن، زىيانلارنى تولدۇرۇۋالغىلى بولۇپلا قالماستىن، يەنە پايدىغا ئېرىشكىلى بولىدۇ. لىستنىڭ يۇقىرىقى نۇقتىئىنەزەرى گېرمانىيە سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا قارىتا تۈرتكىلىك رول ئويناغانىدى. ۋەھالەنكى، ئۇ كۆپ ھاللاردا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى دېگەن ئۇقۇمنى خاتا چۈشەندۈردى، ھەتتا خىرىستىئان دىنى، بىر ئەر بىر خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمى، ساقچى قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە كىرگۈزۈپ قويدى.

لىست يەنە ئىگىلىك تەرەققىياتى باسقۇچلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى بويىچە ئايرىدى. ئۇ ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتى مەدەنىيەلەشمىگەن ئىپتىدائىي دەۋر، چارۋىچىلىق دەۋرى، دېھقانچىلىق دەۋرى، دېھقانچىلىق ـ سانائەت دەۋرى، دېھقانچىلىق ـ سانائەت ـ سودا دەۋرىدىن ئىبارەت بەش باسقۇچنى بېشىدىن كەچۈرۈشى كېرەك دەپ ھۆكۈم قىلدى. ئۇ ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىگىلىك تەرەققىيات باسقۇچى ئوخشاش بولمىغانلىكەن، ھەرقايسى ئەل ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئالاھىدىلىكىگە ئۈيغۇن كېلىدىغان نەزەريە ۋە سىياسەتنى تۈزۈپ چىقىشى كېرەك دەپ ھېسابلىدى. ئۇ، گېرمانىيە 4 ـ تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن، قوغدىنىش چېگرا بېجى سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشى، شۇ ئارقىلىق 5 ـ باسقۇچقا تەزرەك ئۆتۈپ، ئەركىن سودىنى يولغا قويغان ئەنگلىيە بىلەن زومىگەرلىك ھوقۇقىنى تالىشىشى كېرەك دېدى. ئۇنىڭ ئىگىلىك تەلىماتى ئەينى ۋاقىتتا نىسپىي قالاق ھالەتتە تۇرغان گېرمانىيە بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئۆز دۆلىتىنىڭ كاپىتالىستىك سودا ـ سانائىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئىنتىلىش ۋە پۈرسەت تېپىپ سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىش تەلىپىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈردى.

روشهر، ۋىلهېلم (Roscher, Wilhelm Georg Friedrich، 1817 — 1894)

گېرمانىيه بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى، كونا تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى. ئۇ خانىۋۇيردىكى يۇقىرى دەرىجىلىك سوتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، گوتتىنگېن داشۋىسى ۋە بېرلىن داشۋىسىدە تارىخشۇناسلىق ۋە سىياسىيە شۇناسلىق ئوقۇغان. 1840 - يىلى گوتتىنگېن داشۋىسىدە تارىخشۇناسلىق ۋە دۆلەت پەنىي بويىچە لېكتور بولغان. 1841 - يىلدىن باشلاپ سىياسىي ئىقتىسادتىن لېكسىيە سۆزلىگەن، قوشۇمچە سىياسىي نەزەريىە تارىخىدىن دەرس ئوتكەن. 1843 - يىلى ئۇنىڭ «تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ پروگراممىسى» دەپ ئاتالغان «تارىخىي ئۇسۇلدىكى دۆلەت ئىقتىسادشۇناسلىق پروگراممىسى» («Grundriss zu Vorlesungen über die StaatsWirtschaft nach geschichtlicher Methode». دېگەن ئەسىرى نەشىر قىلىنغان. شۇ يىلى دوتسېنتلىققا ئۆستۈرۈلگەن، ياندۇرقى يىلى پروفېسسورلۇققا ئۆستۈرۈلگەن. 1848 - يىلى لېيپسىگ داشۋىسگە يۆتكىلىپ، سىياسىي ئىقتىسادتىن لېكسىيە سۆزلىگەن. يۇقىرىدا ئېيتىلغان كىتابتىن باشقا، ئۇنىڭ يەنه: «مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىق سىستېمىسى» («System der Volkswirtschaft»، 1894 — 1854، جەمئىي بەش توم)، «XVI، XVI ئەسىرلەردىكى ئەنگلىيە ئىقتىسادشۇناسلىق تارىخى ھەققىدە» («Zur Geschichte der Englischen Volkswirtschaftslehre um 16 und 17 Jahrhundert» (1852 — 1851)، «گېرمانىيە ئىگىلىك تەلىماتى تارىخى» («Geschichte der National - Ökonomie in Deutschland» 1874) قاتارلىق ئاساسلىق ئەسەرلىرى بار.

روشېر مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىق ئىقتىسادىي ھاياتنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتى ۋە جەريانى تۆۋەندە ئەزدىنىشى، ھەلقىلىق ئېھتىياجىنى شۇنىڭدەك بۇ ئېھتىياجنى قاندۇرىدىغان قانۇنىيەتنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشى كېرەك دەپ ھېسابلىدى. ئۇ، قانۇنىشۇناسلىق تارىخى، سىياسىي ئىقتىساد تارىخى، سىياسىي تارىخ ۋە مەدەنىيەت تارىخىغا زىچ بىرلەشتۈرگەندىلا، يۇقىرىقى بايانىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ دەپ قارىدى. شۇڭا ئۇ سىياسىي ئىقتىسادنى «مىللىي ئىگىلىكنىڭ ئاناتومىسى ۋە فىزىئولوگىيىسى» دەپ ئاتىدى؛ ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇسۇلىنى «تارىخىي ئۇسۇل» ياكى «تارىخىي فىزىئولوگىيىلىك» ئۇسۇل دەپ ئاتىدى.

ئۇ «تارىخىي ئۇسۇل ھەرقانداق بىر ئىقتىسادىي تۈزۈمنى ھەرگىز يېنىكىلىك بىلەن بىراقلا مەدھىيلەشتەمەسلىكى ياكى بىراقلا ئىنكار قىلىشتەمەسلىكى كېرەك»، «كەلگۈسى ئىگىلىك تەرەققىياتى يۆنىلىشىنىڭ يېنچ ئۇچىنى تارىخىي سىلىشتۇرمىلاردىنلا تاپقىلى بولىدۇ» دەپ ھېسابلىدى. ئۇ ھەرقانداق نەزەريىۋى ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بېرىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تۆپتىن ئىنكار قىلىپ، سىياسىي ئىقتىسادنى ئىگىلىك تەرەققىياتى جەريانىنى ساپ تەجرىبىچىلىكچە كۆزىتىش ۋە بايان قىلىشتىنلا ئىبارەت قىلىپ قويىدى. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭ تارىخىي ئۇسۇلى چاكىنا تارىخشۇناسلىق ۋە تارىخىي نىسپىيچىلىكتۇر. ماركس روشېرنىڭ ئاتالمىش «ئاناتومىيە - فىزىئولوگىيە ئۇسۇلى»نى «پروفېسسورلارچە كېلىشتۇرمىچىلىك سەپسەتىسى» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 23 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 110 - بەت) دەپ تەنقىد قىلغانىدى.

روشېر بىر خىل ئىگىلىك تەرەققىياتى

باسقۇچى لەزەرىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «خەلقنىڭ تۇرمۇشى ھايۋانات ـ ئۆسۈملۈك دۇنياسىغا ئوخشاش، تۆت تەرەققىيات باسقۇچىنى، يەنى ئۆسمۈرلۈك دەۋرى، ياشلىق دەۋرى (چېچەكلەش دەۋرى)، قىرانلىق دەۋرى (يېتىلىش دەۋرى) ۋە قېرىلىق دەۋرى (قېرىپ ئاجىزلىشىش دەۋرى) نى باشتىن كەچۈرۈشى كېرەك دېگەنلەرنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: «ھەربىر دۆلەتنىڭ تەرەققىياتى تەبىئەت، ئەمگەك ۋە كاپىتالدىن ئىبارەت ئۈچ مۇھىم ئېقتىسادىي ئامىل تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ.» كاپىتال ھەممىدىن بەك ئۇستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن كاپىتالزم دەۋرى «ھەربىر پۇقرانىڭ ئەڭ بەختلىك دەۋرى» ھېسابلىنىدۇ، «لېكىن بۇ دەۋر ئۇزاق ئۆتمەي زاۋالغا يۈز تۇتىدۇ». ئۇ دۆلەتنىڭ ئارىلىشىپ، كاپىتالزم دەۋرىنى «سۈنئىي ئۇسۇل بىلەن داۋالىشى» نى تەشەببۇس قىلدى.

روشېر كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ماھىيىتىنى پۈتۈنلەي بۇرمىلاپ، بىمەنىلىك بىلەن، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە پرولېتارلار مەۋجۇت ئىدى دەپ ھېسابلىدى. ئۇ بۇنداق پرولېتارلارنى «ئىپتىدائىي ئورمانلىقلاردىكى زەئىپ پرولېتارلار» دەپ ئاتىدى. ئۇ ساينىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا يەتكۈزۈپ بەرگەن «مۇلازىمەت» تىن ئۆسۈم، پايدا ۋە يەر ئىجارىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش نۇقتىسىنەزەرىنى يەكمۇ ياقتۇردى. ئۇ ئۆسۈم كاپىتالىستىنىڭ «تېجەشلىكلىكى» گە بېرىلگەن ھەق دەپ ھېسابلىدى، بۇ پۈتۈنلەي چاكسىنا ئەمەسنى تارتىش نەزەرىيىسى»نۇر.

روشېرنىڭ ئېقتىسادشۇناسلىقى گېرمانىيە بۇرژۇئازىيىسى بىلەن فېئودال يۇنكېر ئاقسۆڭەكلىرى مۇرەسسەلەشكەن گېرمانىيە كاپىتالىزمىنىڭ مەھسۇلى، شۇنداقلا تارىخىي ماتېرىياللار ۋە ھوججەتلەر بىلەن پەزەلگەن چاكىنا ئېقتىسادشۇناسلىقتۇر.

يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمى (Neo-Historische Schule; Neo-Historical School) ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن كېيىن كونا تارىخشۇناسلىق ئېقىمىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن گېرمانىيە بۇرژۇئا چاكىنا ئېقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى. ئۇنىڭ ئاساسلىق نۇقتىسىنەزىرى كونا تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش، بىراق تارىخىي يېنىنچاقلاش ئۇسۇلىنى تەتبىق قىلىشتا تېخىمۇ چېكىندىن ئاشقان، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئېتىكا ـ ئەخلاق ۋە قانۇنىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرەققىياتىغا بولغان ھەل قىلغۇچ رولىنى تېخىمۇ تەكىتلەيدۇ، سىنىپىي كېلىشتۇرمىچىلىك ۋە يۇقىرىدىن تۆۋەنگە يۇرگۈزۈلىدىغان ئىجتىمائىي ئىسلاھاتچىلىقنى تېخىمۇ قىزغىن بىلەن تەرغىپ قىلىدۇ. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى: گۈستاۋ شمولېر، ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى «قانۇن ۋە مىللىي ئىگىلىكنىڭ تۈپ مەسىلىسى» ۋە «مىللىي ئېقتىسادشۇناسلىق قائىدىلىرى»؛ ئادولف ۋاگنېر (Adolf Wagner، 1835 — 1917)، ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى «سىياسىي ئېقتىساد قائىدىلىرى» («Grund legungder Politischen Ökonomie»، 1876)؛ لىيودۋىگ برېنتانو (Ludwig J. Brentano، 1844 — 1931)، ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى «ھازىرقى زامان ئەمگەكنى بىرلەشتۈرۈش توغرىسىدا» (Gegenwart، 1881)

(Die Arbeiter gilden)». ئۇلاردىن سەل كېيىنكى ۋەكىللىرى ۋېبېر (Max Weber، 1864 — 1920) ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە ئەسىرى «ئىقتىسادۋە جەمئىيەت» («Wirtschaft und Gesellschaft»، 1923) سوموبارت، ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى «ھازىرقى زامان كاپىتالىزمى».

يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمى كونا تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ نوقتىسىنەزەر-لىرىنىڭ ۋارىسلىق قىلىپ، جەمئىيەتتە ئومۇمىيۈزلۈك، ئوبېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلىپ، ئەزەلدىن تەقدىراتى ۋە ئابستراكت تەھلىلگە ئەشەددىي ھالدا قارشى تۇردى. ئۇلار «تارىخىي ستاتىستىكا ئۇسۇلى» نى قوللىنىشنى تەرغىپ قىلىپ، ئايرىم كەسىپ ياكى ئايرىم شەھەرلەرنىڭ تارىخىي ستاتىستىكا ماتېرىيالىلىرىنى توپلاپ، ئۇنى قاتار-تىزىپ قويۇش ۋە بايان قىلىش بىلەنلا قانائەتلىنىپ، بۇ ماتېرىيالىلارنى ئەزەلدىيە جەھەتتىن قىلچە تەھلىل قىلمىدى ۋە يېغىنچاقلىمىدى. ئۇلار مۇئەييەن دەۋر ۋە مۇئەييەن مىللەتنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتى تارىخىي ماتېرىيالىلىرىنى دۆۋىلەپ قويۇش بىلەنلا بولۇپ كەتتى.

يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمى ئېتىكا — ئەخلاق ۋە روھىي ھالنىڭ ئىقتىسادىي ھايات-تىكى رولىنى تېخىمۇ تەكىتلىدى. بۇ ئېقىمنىڭ ۋەكىللىرى سىياسىي ئىقتىسادنى ئېتىكا ۋە روھىي ھال تۇغرىسىدىكى پەن دەپ قارىپ، تارىخىي ماتېرىيالىلارنى ئېتىكا — ئەخلاق ۋە روھىي ھال ئاساسىدا رەتلەش، شۇ ئارقىلىق ئىگىلىك تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي جەريانى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكىنى يېغىنچاقلاش كېرەك دەپ ھۆكۈم قىلىدى. ئۇلار «تارىخىي ئېتىكا ئېقىمى» دەپمۇ ئاتالىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئېقىم تامامەن سوبېكتىپ ئىدېئالىزملىق مەپكۇرىسىنى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر ئاستىدىكى ئىلمىي تەھلىلنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى.

يېڭى ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى يەنە دۆلەتنىڭ سىنىپتىن تاشقىرىلىقى شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي ئىگىلىككە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى جېنىنىڭ بارىچە تەرغىپ قىلدى. ئۇلار دۆلەت ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ مەركىزى سۈپىتىدە رول ئوينىغاندىلا، خەلق ئىگىلىكى يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلىنالايدۇ دەپ ھۆكۈم قىلدى. گېرمانىيە پرولېتارىيات ئىنقىلابىنى ھەرىكىتى شىددەت بىلەن راۋاجلىنىۋاتقان ۋە ئىلمىي سوتسىيالىزم ئىشچىلار ئاممىسى ئارىسىدا كەڭ تارقىلىۋاتقان ۋەزىيەت ئالدىدا، ئۇلار دۆلەتنىڭ قانۇن ئارقىلىق يوقىرىدىن تۆۋەنگە ئىلاھات ئېلىپ بېرىشىنى تەرغىپ قىلدى ھەمدە بۇنداق ئىلاھاتچىلىققا «سوتسىيالىزم» ماركسنىڭ چاپلاپ خەلقىنى ئالدىدى. ئۇلار ھەتتا نوموسسىزلارچە فېئودال ئاقسۆڭەكلەر ۋە بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرلۇقىدىكى پرۇسسىيىنى «خەلق دۆلىتى» دەپ ئاتاپ، گېرمانىيىنى پرۇسسىيىچە كاپىتالىستىك تەرەققىيات يولىغا باشلاشقا كۈچەپ ئۇرۇندى. يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىرى 1873 — يىلى «ئىجتىمائىي سىياسەت جەمئىيىتى»نى قۇرۇپ، ئۇرگان ژۇرنىلى «ئىناقلىق»نى نەشىر قىلىپ، ئىجتىمائىي ئىسلاھاتچىلىق ۋە سىنىپىي كېلىشتۇرمىچىلىكنى تەرغىپ قىلدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇرژۇئا پروفېسسورلىرى بولۇپ، دائىم داشۇ مۇنبەرلىرىدە ئاختا «سوتسىيالىزم»نى

تەرغىپ قىلغاچقا، «مۇنبەر سوتسىيالىزمچىلىرى» دەپ ئاتالدى.

كونا ـ يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىملىرى ئوخشاش بولمىغان تارىخىي شارائىتتا شەكىللەنگەن، شۇڭا ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسىمۇ ئوخشاش ئەمەس. كونا تارىخشۇناسلىق ئېقىمى ئاساسەن ئاتالمىش تارىخ ئوسۇلىدىن پايدىلىنىپ كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاقلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە گېرمانىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىنى قوغداش ئۈچۈن ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىغا قارشى تۇردى. يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمى بولسا 70 ـ يىللاردىن كېيىن گېرمانىيە بۇرژۇئازىيىسىنىڭ جاھانگىرلىك سىياسىتىگە خىزمەت قىلىشى تەلىپىنى تەكىس ئەتتۇرۇپ، گېرمانىيە ئىقتىسادىنىڭ تارىخىيلىقى ۋە ئالاھىدىلىكىنى تەخمىنى تەكتلەپ، گېرمانىيىنىڭ «دۇنياۋى تارىخىي بۇرچى» نى تەرغىپ قىلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىسلاھاتچىلىق ئارقىلىق ماركسزمغا ۋە ئىشچىلار ھەرىكىتىگە قارشى تۇرۇشقا كۈچەپ تۇرۇندى. بۇ ئېقىمنىڭ ۋەكىللىرى چۈشكۈنلىشىپ گېتلېر فاشىزمىنىڭ يالالىنا ئالىملىرىغا ئايلاندى.

شمولېر گوستاۋ (Schmoller Gustav von)، 1838 — 1917 گېرمانىيە بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى، يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ۋەكىلى «ئىجتىمائىي سىياسەت جەمئىيىتى» نىڭ ئاساسچىسى، مۇئەللىم ئالىملىرىدىن تۇغۇلغان، تۈبىنگېن داشۇسىنى پۈتتۈرگەن. 1864 ـ يىلى خالىلىق داشۇسىنىڭ پروفېسسورى بولغان، 1872 ـ يىلى يۆتكىلىپ ستراسبورگ داشۇسىنىڭ پروفېسسورى بولغان. 1882 ـ يىلى بېرلىن داشۇسىنىڭ پروفېسسورى بولۇپ، 1912 ـ يىلى پېنسىيىگە چىققانغا قەدەر شۇ يەردە ئىشلىگەن. 1884 ـ يىلى پروسسىيە مەخپىي كېڭىشىنىڭ مەسلىھەتچىلىكىگە تەيىنلەنگەن. 1887 ـ يىلى پروسسىيە باكالاۋۇر يۇرتىنىڭ رەسمىي ئەزاسى بولۇپ سايلانغان. 1897 ـ يىلى بېرلىن داشۇسىگە ۋەكالىتەن پروسسىيە يۇقىرى پالاتاسىنىڭ ئەزاسى بولغان. 1907 ـ يىلى ئاقسۆڭەك دەپ نام بېرىلگەن. 1878 ـ يىلدىن كېيىمن، «دۆلەت ۋە ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتى» نامىدا مۇھەررىرلىك خىزمىتىنى باشقۇرغان. 1881 ـ يىلى «شمولېر يىللىق كېزىتى» («Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und VolkswirtsChaft im Deutschen Reiche») نى چىقارغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «قانۇن ۋە مىللىي ئىگىلىكنىڭ تۈپ مەسىلىسى توغرىسىدا» («Über einige Grundfragen des Rechts und der Volkswirtschaft»، 1875)، «ئومۇمىي مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىق قائىدىلىرى» («Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre»، 1900—1904)، «مىللىي ئىگىلىك، مىللىي ئىقتىسادىي شۇنا سلىق ۋە ئۇنىڭ چارىلىرى» («Volkswirtschaft, Volkswirtschaftslehre und Methode»، 1911) قاتارلىقلار.

1870 ـ يىلدىن كېيىن، گېرمانىيە مونوپول كاپىتالىزمغا ئۆتۈشكە باشلىدى، دۆلەت ئىچىدە ئىشچىلار، دېھقانلار ۋە قول ھۈنەرۋەنلەر تەخمىنى قاتتىق ئېزىلىدىغان بولدى. ماركسزم ياۋروپا ئىشچىلار سىنىپى ئارىسىدا كەڭ تارقالدى. ماركسزم بىلەن قارشىلىشىش

ئۇچۇن، شىمولىر ئىجتىمائىي ئىسلاھاتچىلىق سىياسىتىنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىپ، ھۆكۈمدال يۇنكېر پومېشچىكلار بىلەن بۇرژۇئا-زىيالىيلار بىرلەشمە دېكتاتۇرلۇقىدىكى بىسمارك ھاكىمىيىتىنى قوغدىدى.

ئىقتىسادشۇناسلىق مېتودولوگىسىي جەھەتتە، ئۇ تارىخىي، ئېتىسكىزملىق ئىقتىسادشۇناسلىق سىستېمىسىنى بەرپا قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئابستراكتىلاشتۇرۇش ئۇسۇلىنى چەتكە قاقتى. ھەمدە ئۆزىنىڭ ئۇسۇلىنى «تارىخىي ستاتىستىكا ئۇسۇلى» دەپ ئاتاپ، ئالدى بىلەن ئايرىم ئىگىلىك تارىخىنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش كېرەك دەپ تەكىتلىدى. ئۇ تارىخىي ماتېرىيالىلارنى ئىدىيىۋىلىككە ئىگە بولمىغان تەدىقاتچىلار، يەنىلا نەسەپىي قىممەتكە ئىگە بولمىدۇ، ئىدىيىنىڭ ماتېرىيال بولمىسا، ئۇ «خام خىيال» دىن باشقا نەرسە ئەمەس دەپ ھېسابلىدى. ئۇ تارىخىي ماتېرىيالىلارنى توپلاشنىڭ ھۆججەتلىنى تەكتىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇ ئېبېكتىپچىلىق بىلەن تارىخىي ماتېرىيالىلارنى خالىغانچە تالىلىدى ۋە پارچىلاۋەتتى ھەمدە ئۆزى ئىگىلىگەنچە چۈشەندۈردى.

ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: ئىللىي ئىقتىسادشۇناسلىق ئەمەلىيە تەبىئىي پەن بىلەن تەبىئىي پەندىن مۇھىم بولغان مەنىۋى پەن ئوتتۇرىسىدىكى پەن. ئىقتىسادىي ھادىسىلەر ھەم تەبىئەت، تېخنىكا مۇناسىۋىتى، ھەم ئۆز ئۆۋىتىدە ئېلىتىسكا روھىي ھال مۇناسىۋىتى، ئىقتىسادىي تەشكىلاتلار ئىقتىسادىي قانۇن ۋە ئېتىكا بىلگىلىگەن تۇرمۇش تەرتىپىدىن ئاشقا نەرسە ئەمەس. شىمولىر ئىشلەپچىقىرىشنى، ئالماشتۇرۇش، ئىشى، ئەقىسمات ئى، ئەمگەك، ئىشى ھەققى قاتارلىق ئىقتىسادىي كاتېگورىيىلەرنى ئىقتىساد - ئېھتىياجنىكا كاتېگورىيىسى دەپلا قارىماسلىتىن، بەلكى ئېتىكا روھىي ھال كاتېگورىيىسى دەپ قارىدى.

شىمولىر ئىجتىمائىي كۈرۈھلارنى ئۆلچەم قىلىپ، ئىگىلىك تەرەققىياتى جەريانىنى تۆۋەندىكى ئالتە باسقۇچقا بۆلدى: (1) ئىرق ياكى مارك كومۇنىسى ئىگىلىكى، (2) كەنت ئىگىلىكى، (3) قورۇق ئىگىلىكى، (4) شەھەر ئىگىلىكى، (5) ساھە ئىگىلىكى، (6) مىللىي ئىگىلىك. لېكىن ئۇ نېمە ئۈچۈن بىر باسقۇچتىن يەنە بىر باسقۇچقا تەرەققىي قىلىش مەسىلىسى ئۈستىدە تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەرلىكىن نەزەريىسىنى ئوتتۇرىغا قويالمىدى، ئۇنىڭدا ئوبيېكتىپ قانۇنىيەت ئاساسى كەمچىل بولدى. شىمولىرنىڭ ئىگىلىك تەرەققىيات باسقۇچى نەزەريىسىنى ئۆزىنىڭ سىياسىي مەقسىتى ئۈچۈنلا خىزمەت قىلدۇرۇ.

1873 - يىلى ئۇ «ئىجتىمائىي سىياسەت جەمئىيىتى»نى قۇرۇپ، كاپىتالىزمنىڭ تۇراقلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئىلمىي سوتسىيالىزمغا ئاشكارا قارشى چىقتى، سىنىپىي كېلىشتۇرۇشچىلىكنى تەكتىلىدى، ئىجتىمائىي ئىسلاھاتچىلىقنى تەشەببۇس قىلدى. مەزكۇر جەمئىيەتكە قاتناشقانلارنىڭ تولىسى بۇرژۇئا پروفېسسورلىرى بولۇپ، ئۇلار داھىيلەر داشۆلەرنىڭ مۇنبىرىدە ئىجتىمائىي ئىسلاھات سىياسىتىنى تەرغىب قىلغانلىقىدىن ئۈچۈن، ئېنىنى ۋاقتىتىكى كېرامانىيە بۇرژۇئا لىبېرالىزىمچىلىرى تەرىپىدىن «مۇنبەر سوتسىيالىزمى» دەپ ئاتالدى. شىمولىر «ئىجتىمائىي سىياسەت جەمئىيىتى»نىڭ قۇرۇلۇش يىغىنىدا سۆزلىگەن نۇتقىدا، ئۇ يا مانى ئاشكارا ئېتىراپ قىلدى ۋە قوبۇل قىلدى ھەمدە: «بىز كاپىتالىستلار

بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدا مەنپەئەت جەھەتتىكى ئۇقۇمنىڭ تولۇقلىنىشىنى ئۈمىد قىلمىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلارنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ پادىشاھنىڭ ھوقۇقىنى ئارقىلىق ماسلاشتۇرۇلۇشىنى ئۈمىد قىلمىدى. دەپ داۋراڭ سالدى. ئۇ تامامەن گېرمانىيەدىكى يۇنكېر پومېشچىكلار ۋە كاپىتالىستلار تەرەپتە تۇرۇپ، ئىشچىلارغا قانۇن جەھەتتە ھەرقانداق ھوقۇقنىڭ بېرىلىشىگە قارشى تۇردى. ئۇ بىسمارك ئېلان قىلغان «سوتسىيالىستلارغا قارشى قانۇن» نى ياقىلىدى. ئۇ «قانۇنىي زوراۋان پادىشاھلىق تۈزۈم» نى ئاكتىپ تەرغىپ قىلىپ، بىسماركنىڭ ئەزەلدىن تەرغىبى بولۇپ كەلگەن، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ تەرغىبى بولىدۇ دەپ نومۇسسىزلارچە كۆككە كۆتۈردى. شۇڭلېرنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىقى گېرمانىيەدىكى يۇنكېر پومېشچىكلار بىلەن بۇرژۇئازىيە بىرلەشكەن ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمران سىنىپنىڭ يالالىنما قورالى، خالاس.

سومبارت، ۋېرنېر (Sombart, Werner, 1863 — 1941) گېرمانىيەنىڭ يەھۇدىي تارىخشۇناسلىق ئېقىمى ئىقتىسادشۇناسى، ئىجتىمائىيە تشۇناسى. 1882 - يىلدىن باشلاپ، ۋارشاۋا ۋە بېرلىن داشۆلىرىدە قانۇن ۋە ئىقتىساد ئوقۇغان. بېرلىن داشۆسىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئىتالىيەگە بېرىپ ئوقۇغان. 1888 — 1890 - يىللىرى بريېمېن سودا ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1890 - يىلىدىن بېرېسلاۋ (Breslau) داشۆسىنىڭ پروفېسسورى بولغان. 1906 - يىلى بېرلىن سودا شۆيۈەنلىك قورۇلغاندا، پروفېسسور لوقمان تەكلىپ قىلىنغان. 1917 - يىلى ۋاگنېر (A. Wagner) نىڭ ئورنىنى ئېلىپ، بېرلىن داشۆلىنىڭ پروفېسسورى بولغان. 1931 - يىلى پېنسىيەگە چىقىقان. 1904 - يىلى ۋېبېر (MaxWeber) قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ «ئىجتىمائىي پەن ۋە ئىجتىمائىي سىياسەت» «قانۇن چىقىرىش ۋە ستاتىستىكا» قاتارلىق ژۇرنالالارغا باش مۇھەررىر بولغان.

ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «سوتسىيالىزم ۋە ئىجتىمائىي ھەرىكەت» («Sozialismus und soziale Bewegung», 1896, 10 - نەشرىدە «پرولېتارىيات سوتسىيالىزمى» غا ئۆزگەرتىلدى)، «ھازىرقى زامان كاپىتالىزمى» («Der moderne Kapitalismus» I, I 1902—1916 II, 1927) «ئۈچ خىل ئىقتىسادشۇناسلىق» («Drei Nationalökonomien, Geschichte und System der Lehre von der Wirtschaft», 1930) قاتارلىقلار.

سومبارت دەسلەپكى مەزگىللەردە ماركسىزمغا ھېسداشلىق قىلغانىدى، 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بارا - بار ئەكسىيەتچىللىشىپ، ماركسىزمنىڭ سىنىپىي كۆرەش نەزەرىيىسىگە ۋە ئىلمىي سوتسىيالىزمغا ئاشكارا قارشى تۇردى.

سومبارت بىر تەرەپتىن تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلدى، يەنە بىر تەرەپتىن تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسى يېتەرسىز بولۇشتەك ئاجىزلىقىنى تۈگىتىش مەقسىتىدە، نەزەرىيە بىلەن تارىخنى بىرلەككە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ باقتى. ئۇ ئۆز نەزەرىيە سىستېمىسىنىڭ بىر تۈتاش ئاساسى ئۈستىدە «ھازىرقى زامان كاپىتالىزمى» دېگەن كىتابىدا «ئىگىلىك تۈزۈلمىسى» (Wirtschaftssystem) ۋە «ئىقتىسادىي دەۋر» (Wirtschaftsepoche) دېگەن ئۇقۇملارنى ئىشلەتتى. [illegible]

تۈزۈلمىسى» سۇبىقتىسادىي ئالاقە تېخنىكا، ئەمگەك تەشكىلاتىدىن ھاسىل بولغان ئىگىلىك سىستېمىسى، يەنى ئاتالمىش ساپ «غايەۋى تىپ» (Idealtypus)، نى كۆرسىتىدۇ سۆزىمبارت بۇنى ئىقتىسادىي ھايات تېكى تۈرلۈك ھادىسىلەرنى كۆزىتىدىغان ئۆلچەم قىلدى ھەمدە ھەرقايسى كونكرېت تارىخىي رېئاللىق بىلەن بۇ ساپ «غايەۋى تىپ» ئوتتۇرىسىدىكى ئاربلىقنى مۇشۇ ئۆلچەم بىلەن ئۆلچىدى.

سومبارتنىڭ «ئىقتىسادىي دەۋر» ئۇقۇمى بىلەن «ئىگىلىك تۈزۈلمىسى» ئۇقۇمى بىر-بىرىگە ئويغۇن كېلىدۇ، ئۇ ساپ «غايەۋى تىپ» بولغان «ئىگىلىك تۈزۈلمىسى»نى «رونىاق تاپقان مەزگىل» (يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان مەزگىل) دەپ ئاتىدى. «رونىاق تاپقان مەزگىل» نىڭ ئالدىدىكى مەزگىلنى «دەسلەپكى مەزگىل» ياكى «باشلاپقى مەزگىل»، كەينىدىكى مەزگىلنى «كېيىنكى مەزگىل» ياكى «ئاخىرقى مەزگىل» دەپ ئاتىدى. مەسىلەن، ئۇ كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىنى XV ئەسىردىن XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋام قىلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى كاپىتالىزم؛ 1760 - يىلدىن 1914 - يىلدىكى 1 - دۇنيا ئۇرۇشىغىچە داۋام قىلغان يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققىي تاپقان مەزگىلدىكى كاپىتالىزم؛ 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى ئاشلانغان ئاخىرقى مەزگىلدىكى كاپىتالىزم دەپ ئۈچ مەزگىلگە ئايرىدى.

سومبارت ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنى تارىخىي، ئىجتىمائىي نېر پۈتۈن گەۋدە بىلەن بىرلەشتۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى ئىقتىسادشۇناسلىقنى «ئىقتىسادىي ئىجتىمائىيەت» دەپ قاراشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ «ئۈچ خىل ئىقتىسادشۇناسلىق» ئۇسۇلىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «قىلىپلاشقان ئىقتىسادشۇناسلىق» ئۇسۇلى ۋە «سەۋەب - نەتىجىلىك تەبىئىي پەن» ئۇسۇلىغا قارشى چىقىپ، ئاتالمىش «چۈشىنىش ئىقتىسادشۇناسلىقى» ئۇسۇلىنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇئىشلە پچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەربىر تەرەققىيات باسقۇچىدىكى ئاساسلىق روھ (ئىقتىسادىي ئالاقە ئىقتىسادىي ھايات) نىڭ ئاساسىي تەشكىللەندۈرۈشى ۋە ئىقتىسادىي تەشكىلاتلارنى يارىتىشنىڭ تۈپ ئىدىيە قىلىۋالدى ھەمدە ئاتالمىش «كاپىتالىستىك روھ» نى كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ ھەربىر باسقۇچ تەشكىللەندۈرگۈچ كۈچى ئىكەنلىكىنى تۈپتىن ئىنكار قىلىپ، روھ (ئىقتىسادىي ئالاقە) نىڭ ئىقتىسادىي ھايات ئاساسى ئىكەنلىكىنى ئاساسلىق دەۋرۈشى ۋە ئىقتىسادىي تەشكىلاتلارنى يارىتىشنىڭ تۈپ ئىدىيە قىلىۋالدى ھەمدە ئاتالمىش «كاپىتالىستىك روھ» نى كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ ھەربىر باسقۇچ تەشكىللەندۈرگۈچ كۈچى دەۋالدى. گىتلېر تەخىتكە چىققاندىن كېيىن، سومبارت فاشىستىك ھاكىمىيەتنى مەدھىيىلەپ، دۆلەت سوتسىيالىزمنى ھىمايە قىلىپ، «ئەلا» ئىرق «ناچار» ئىرقىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى كېرەك دېگەنلەرنى تەرغىپ قىلىپ، ملىتارىزم ۋە جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى تەشۋىق قىلىپ، ئاخىرى چۈشكۈنلىشىپ ئەكسىيەتچىل ئىرقچى ۋە فاشىزمنىڭ ئاقلىغۇچىسى بولۇپ قالدى.

چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئېقىمى (The Marginal - Utility School; die Grenznutze Schule) بۇ، XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋام قىلغان، بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقى ئاربىدا تەسىرى ھەمىدىن زور بولغان ئېقىم، ئۇ تاۋارنىڭ قىممىتى چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشقا باغلىق دەيدىغان چاكىنا نەزەرىيىنى ئاساس قىلغان بىرنەچچە ئېقىمنىڭ ئومۇمىي نامى، بۇ ئېقىم ئاساسەن مېنگېر، ۋىيېسېر (Friedrich von

(Wieser) ۋە باشقۇرك ۋەكىللىكىدىكى ئاۋستىرىيە ئېقتىسادچىسى بىلەن جېۋونس، ۋالراس ۋە پارېتو ۋەكىللىكىدىكى ئەزىمەت ئىقتىسادشۇناسلىقى ئېقىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇلارنىڭ نەزەرىيىسىنىڭ يادروسى چەكلىك هالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەرىيىسىدۇر. بۇ نەزەرىيە بويىچە بولغاندا، تاۋارنىڭ قىممىتى ئىستېمالچىلارنىڭ سۇبېيېكتىپ روهىي هالىدا هېس قىلغان مەزكۇر تاۋارنىڭ ئاخىرقى بىرلىكتىكى ئۇنۇمىدىن پايدىلىنىشىغا، يەنى ئاتالمىش «چەكلىك هالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش» قا باغلىق بولىدۇ. «چەكلىك هالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش» دېگەن سۆزنى ۋېيېسېر تۇنجى بولۇپ يارىتقان. چەكلىك هالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئېقىمى تەتقىقات ئۇسۇلى جەهەتتە، «ئابستراكت پىكىش ئۇسۇلى» ئارقىلىق تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ «تارىخىي يېغىنچاقلاش ئۇسۇلى» بىلەن قارشىلىشىپ، كونا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق سىستېمىسىنى ئۆزۈل ـ كېسىل سۇبېيېكتىپ ئىدىيالىزم ئارقىلىق ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇندى. قىممەت نەزەرىيىسى ۋە تەقسىمات نەزەرىيىسى جەهەتتە، ئۇلار كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىغا قارشى تۇرغۇچىلار سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ چەكلىك هالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەرىيىسى، ۋاقىت پەرقى ئۆسۈمى نەزەرىيىسى، ئومۇمىي مۇۋازىنەتچىلىك قاتارلىق نېمىلەرنى ئارقىلىق ماركسىزمنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى ۋە قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسىگە قارشى تۇرۇپ، كاپىتالىزمنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرىنى يوقىتىپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاقلىدى. ئۆزلىرىنىڭ نەزەرىيىسىگە ئىلىم ـ پەن نىقابىنى يېپىش ئۈچۈن، ئەزىمەت ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى يەنە ئۆزلىرىنىڭ نۇقتىسىنەزەرلىرىنى ماتېماتىكا ئۇقۇمى ۋە فورمۇللىرى بىلەن شەرھلەشكە ۋەدىلىللەشكە كۈچەپ ئۇرۇندى.

چەكلىك هالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئېقىمى ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن بىر مەهەل دەۋر سۈرۈپ، بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقىغا زور دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى. تا هازىرغىچە، ئۇنىڭ نەزەرىيىسىنىڭ يادروسى بولغان چەكلىك هالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەرىيىسى، ئۇنىڭ سۇبېيېكتىپ روهىي هال تەهلىل ئۇسۇلى، چەكلىك هالدا تەهلىل قىلىش ئۇسۇلى، ئومۇمىي مۇۋازىنەتچىلىك شۇنىڭدەك ماتېماتىكىلىق ئۇسۇلىنىڭ تەتبىق قىلىنىشى قاتارلىق نېمىلىرى يەنىلا هازىرقى زامانداكى بىرمۇنچە چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىملىرى تەرىپىدىن كەڭ قوللىنىلماقتا.

ئاۋستىرىيە ئېقىمى، ئەزىمەت ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى، چەكلىك هالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەرىيىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

گوسېن قانۇنى (Gossenche Gesetze; Gossen's Law) يەنى «ئازرۇ ـ هەۋەسنى قاندۇرۇش قانۇنى» ياكى «هۇزۇرلىنىش قانۇنى»، بۇ قانۇن بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقىدىكى چەكلىك هالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەرىيىسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەزمۇنىدۇر. بۇ قانۇننىنى گېرمانىيىلىك گوسېن (Hermann Heinrich Gossen, 1810—1858) ئۆزىنىڭ «ئىنسانلار ئالماشتۇرۇش قانۇنىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىنسانلار هەرىكىتىنىڭ قېلىپىنى توغرىسىدا» («Entwicklung der Gesetze des

menschlichen Verkehrs und der daraus-fliessenden Regeln für menschliches Handeln» 1854) دېگەن كىتابىدا تۇنجى بولۇپ تۇتتۇرىغا قويىدى.

گوسسهن بىسامنىڭ مەنپەئەتچىلىرىنىڭ ئەزەلىيسىنى ئاساس قىلىپ، «ئىنسانلارنىڭ ياراتقۇچى ئالىيەتنى ئەڭ زور دەرىجىدە ھۇزۇرلىنىشنى مەقسەت قىلغان بولسىدۇ» دەپ قارىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ تۆۋەندىكى كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى:

(1) ئىنسانلار ئارزۇ - ھەۋەسلىرىنى قاندۇرۇش، ھۇزۇرلىنىش، ھۇزۇرلىنىشنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى ئەڭ زور چەككە يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ھۇزۇرلىنىش (ئىستېمال) نىڭ قېتىم سانىنى كۆپەيتىشكە تايىنىدۇ، لېكىن ھەر قېتىملىق ھۇزۇرلىنىش سانى (يەككە مىقدار) ئۆز نۆۋىتىدە قېتىم سانىنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ئازىيىپ بارىدۇ، ئاخىرى ھۇزۇرلىنىشنىڭ ھېلىقى بىرلىكىدە كۆپەيگەن ھۇزۇرلىنىش سانى (ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش) نۆلگە تەڭ بولۇپ توختايدۇ؛ يەنىمۇ كۆپەيتىلىدىغان بولسا، ئەكسىچە تەسىر سان كېلىپ چىقىپ، ھۇزۇرلىنىش ئازابلىنىشقا ئايلىنىدۇ، بۇنداق بىر خىل مال - مۈلۈكتىن ئۆزۈلدۈرمەي بەھرىمەن بولۇش (ئىستېمال قىلىش) يا كى ئازىلاپ تەكرار بەھرىمەن بولۇش ئەھۋالى «ئارزۇ - ھەۋەس سىجىللىقى يا كى ھۇزۇرلىنىشنىڭ ئازىيىپ بېرىش قانۇنى» يا كى «ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ ئازىيىپ بېرىش قانۇنى» دەپ ئاتالدى. ۋىلېھىسېر (Friedrich von Wiser) بۇ قانۇنغا «گوسسهن قانۇنى» يا كى «گوسسهن 1 - قانۇنى» دەپ ئاتىدى.

«(2) گوسسهن يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ۋاقىت بىلەن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى، يەنى بەلگىلىك ۋاقىتتا، بىرنەچچە خىل ھۇزۇر - ھالاۋەتنىڭ ئەڭ بەھرىمەن بولۇشنىڭ ئەڭ پايدىلىق ئۇسۇلىنى تەكشۈردى. ئۇ مۇنداق دېدى: مۇبادا بىراۋ بىرنەچچە خىل ھۇزۇر - ھالاۋەتنى ئىنچىدىن خالىغىنىنى تاللىۋېلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن تولۇق ھۇزۇرلىنىش ۋاقتىغا ئىگە بولالمىسا، بۇ بىرنەچچە خىل ھۇزۇر - ھالاۋەتنىڭ دەسلەپكى مۇتلەق مىقدارى قانداق ئوخشاش بولمىسۇن(مەسىلەن، يېمەكلىك ئۈن، كىيىم - كېچەك توقۇز، تاماكا ئالتە ..... دەپ پەرەز قىلايلۇق) ئەڭ زور دەرىجىدىكى ھۇزۇرلىنىش ئومۇمىي مىقدارىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا نۆۋەت بىلەن، ھۇزۇر مىقدارى (يەككە مىقدارى) ھەممىدىن زور بولغىنىدىن باشلاپ بەھرىمەن بولۇش (ئىستېمال قىلىش) تۇرلۈك ئارزۇ - ھەۋەسلەرنىڭ قانائەتلىنىش سانى (يەككە مىقدارى) بىر بىرى بىلەن تەڭ بولغۇچە (مەسىلەن، ھەممىسى ئوخشاشلا ئالتە) داۋاملاشتۇرۇش كېرەك. بۇنداق ئەھۋال «ھۇزۇرلىنىش تەڭلىك قانۇنى» دەپ ئاتالدى، لېكسىس (Wilhelm Lexis) ئۇنى «گوسسهن 2 - قانۇنى» دەپ ئاتىدى، كېيىن ئۇ تەرەققىي قىلىپ «چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش تەڭلىك قانۇنى» بولۇپ قالدى.

(3) ئەسلىدىكى ئارزۇ - ھەۋەس قاندۇرۇلۇپ بولغان ئەھۋالدا، تېخىمۇ كۆپ لەززەتكە ئېرىشىش ئۈچۈن، يېڭى لەززەت تېپىش يا كى كونا لەززەتنى تولۇقلاشتىن باشقا چارە يوق.

گوسسهن ئارزۇ - ھەۋەسنى قاندۇرۇش بىلەن مال - مۈلۈكنىڭ قىممىتىنى بىرلەشتۈرۈپ، مال - مۈلۈك كىشىنىڭ زېھنىدە

ئارزۇ - ھەۋەسلىرىنى قاندۇرالايدىغان بولغانلىقى ئۈچۈنلا قىممەتكە ئىگە بولىدۇ، قىممەت مىقدارى ئۆزىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىرلىكىدە يەتكۈزۈپ بەرگەن ھۇزۇرلىنىش مىقدارى بىلەن تاناسىپ بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. بۇنداق سۆزبېكتىپ روھىي ھال بايانى ئەھۋالىيەتكە كېيىنكى چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريىسىنىڭ يۈزەكى ئىزناسىنى سىزىپ بەردى. لېكىن گوسسېننىڭ ئەسىرى ئەينى ۋاقىتتا كىشىلەرنىڭ قەدىرلىشىگە ئېرىشەلمىگەنىدى. XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىغا كەلگەندىلا، يۇرتۇنا چاكىنا ئەتتىسادشۇناسلىرىدىن جېۋونس، ۋالراس قاتارلىقلار يېڭى ئاقلاش قورالى تېپىپ، چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەريىسى ئارقىلىق ماركسزم بىلەن قارشىلاشقا مەقسىتىدە، گوسسېننىڭ ئەسەرلىرىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، ماختاپ كۆككە كۆتۈردى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلاندى.

چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريىسى - (The Marginal Utility Theory of Value) قىممەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانىنى سۆبيېكتىپ رۇھ ئارقىلىق چۈشەندۈرىدىغان بۇرژۇئا چاكىنا ئېگىلىك نەزەريىسى. بۇ نەزەريىنى XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيىلىك جېۋونس، ئاۋستىرىيەلىك ھېنگېر ۋە فرانسىيەلىك ۋالراس بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك ئوتتۇرىغا قويغان. 80 - يىللاردا، ھېنگېرنىڭ ۋارىسى ۋىيېسېر (Freidrichvon Wieser، 1851 — 1926)، بولۇپمۇ بانباۋېرك بۇ نەزەريىنى سىستېمىلىق ھالدا ئىزاھلاپ، ئۇنى بىر يۈرۈش مۇكەممەل سىستېمىغا ئايلاندۇردى. بۇ نەزەريە ماركسنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەريىسىنىڭ قارشى تەرىپى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان.

چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريىسى تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە، قىممەت تاۋارنىڭ ئىچكى ئوبيېكتىپ خۇسۇسىيىتى ئەمەس، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ھەۋەسلىرى بىلەن نەرسە - كېرەكلەرنىڭ بۇنداق ئارزۇ - ھەۋەسلىرىنى قاندۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ مۇناسىۋىتىنى، يەنى كىشىلەرنىڭ نەرسە - كېرەكلەردىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش تۇيغۇسى ۋە باھاسىنى ئىپادىلەيدۇ، خالاس. ئۇلار مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممەتنىڭ مەنبەسى، شۇنداقلا قىممەت شەكىللىنىشنىڭ زۆرۈر شەرتى، لېكىن تېخى تولۇق شەرتى ئەمەس. قىممەتنىڭ شەكىللىنىشى يەنە نەرسە - كېرەكلەرنىڭ ئاز بولۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ؛ ئاز بولۇش بىلەن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش بىرلەشكەندىلا، قىممەت شەكىللىنىشنىڭ تولۇق شەرتى بولالايدۇ. نەرسە - كېرەك كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ھەۋەسلىرىنى قاندۇرۇشقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاز بولغاندىلا، كىشىلەرنىڭ پاراۋانلىقىدا كەم بولما بۇلىمايدىغان شەرتنى ھاسىل قىلىپ، كىشىلەرنىڭ **باھا بېرىشىنى قوزغاپ**، قىممەت بەرلەپ ئىپادىلىنىدۇ. قىممەت مىقدارىنى ئۆلچەيدىغان ئۆلچەم «چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش». ئۇلار مۇنداق دەپ قارىدى: كىشىلەرنىڭ ھەۋىس قىلىش نەرسە - كېرەككە بولغان ئارزۇ - ھەۋىسى بۇ ئارزۇ - ھەۋەسنىڭ قاندۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ ئازىيىپ بارىدۇ؛ بۇ نەرسە - كېرەك چەكسىز دەرىجىدە يەتكۈزۈپ بېرىلىۋېرىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا بولغان ئارزۇ - ھەۋەس ئازىيىپ نۆلگە تەڭ بولۇپ قالىدۇ، يەنى ئارزۇ - ھەۋەس جەھەتتە تويۇنۇش ھالىتىگە يېتىدۇ. مۇنداق بىلەن

نەرسە - كېرەكلىك چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلىش، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ قىممىتىمۇ بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئازىيىپ بارىدۇ ۋە ئاخىرىغا بېرىپ يوقىلىپ كېتىدۇ. ماكسى بۇنداق چەكسىز دەرىجىدە يەتكۈزۈپ بېرىلىدىغان نەرسىلەر ناھايىتى ئاز بولىدۇ، مۇتلەق كۆپ سانىدىكى نەرسە - كېرەكلەرنىڭ يەتكۈزۈپ بېرىلىشى چەكلىك بولىدۇ. چەكلىك نەرسە - كېرەكنى كىشىلەرنىڭ تۇرلۇك ئارزۇ - ھەۋەسلىرىنى مۇمكىن قەدەر قانىدۇرىدىغان قىلىش ئۈچۈن، كىشىلەر نەرسە - كېرەكنى بەلگىلىك تۈردىكى ئارزۇ - ھەۋەسلەر ئوتتۇرىسىدا مۇۋاپىق تەقسىم قىلىپ، بۇئارزۇ - ھەۋەسلەرنىڭ قانىدۇرۇلۇش دەرىجىسىنى تەڭلەشتۈرۈشى كېرەك. بۇ چاغدا، كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ھەۋىسى تامامەن قانىدۇرۇلۇپ كەتمەيدۇ، يەلكى تويۇنۇش دەرىجىسىگە يېتىش ئالدىدىكى مەلۇم بىر ئوقتىدا توختاپ قالىدۇ. مۇشۇ توختاش نۇقتىسىدىكى ئارزۇ - ھەۋىس، مۇقەررەر ھالدا، ئازىيىپ بارىدىغان بىر قاتار ئارزۇ - ھەۋەسلەر ئىچىدىكى ئەڭ ئاخىرىدا قانىدۇرۇلىدىغان، ئەڭ ئاساسلىق بولمىغان ئارزۇ - ھەۋىس بىرلۇپ، ئۇ قانىدۇرۇلۇش، ئۇنىڭدىن قىلا قانىئۇرۇلماسلىق ئارىلىشىپ كېتىدۇ، مانا بۇ «چەكلىك ئارزۇ - ھەۋەس» بولىدۇ. نەرسىنىڭ «چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلىشى» ئۇنىڭ چەكلىك ئارزۇ - ھەۋەسنى قانىدۇرۇش ئىقتىدارى، مەلۇم نەرسىنىڭ ئازىيىپ بارىدىغان بىر قاتار ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشلار ئىچىدىكى ئاخىرقى بىر بىرلىك ئۈگە بولغان ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشى، يەنى ئەڭ كىچىك ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشتىن ئىبارەت. ئۇلار، مۇشۇ چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشلا قىممەت مىقدارىنىڭ ئازلىق دەرىجىسىدىكى ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدىغانلىقىنى ئامايان قىلالايدۇ. شۇڭا ئۇ قىممەتنىڭ ئۆلچىمى بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى.

سۇبىيېكتىپ قىممەت نەزەرىيىسىنى ئاخىرىغىچە ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرى كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ھەۋىسىنى بىۋاستە قانىدۇرالمايدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممىتى، ۋاستىلىك ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىشلەپ چىقارغان ئاخىرقى ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلىشى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ دەپ قارىدى. بۇنى مەنسۇپلۇق نەزەرىيىسى (Zurechnung imputation) دەپ ئاتىدى.

چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرى سۇبىيېكتىپ قىممەت نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلغان بازار باھاسى نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى ھەمدە ئۇنى «ئوبىيېكتىپ قىممەت نەزەرىيىسى» دەپ ئاتىدى. ئۇلار سۇبىيېكتىپ قىممەت نەزەرىيىسى بىلەن چاكىنا تەمىنلەش تەلەپ مۇۋازىنە تېچلىكىنى بىرلەشتۇرۇپ، بازار باھاسى رىقابەت شارائىتىدا ساتقۇچى ۋە سېتىۋالغۇچىنىڭ نەرسىگە بەرگەن سۇبىيېكتىپ باھاسىنىڭ بىر - بىرىگە تەڭپۇڭلاشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى دەپ ھېسابلىدى.

چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەرىيىسى پەنگە قارشى سۇبىيېكتىپ قىممەت نەزەرىيىسىدۇر. ئۇ تاۋارنىڭ قىممىتى بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۆزۈل - كېسىل ئىنكار قىلىپ، ئوبىيېكتىپ تارىخىي كاتېگورىيە بولغان قىممەتنى تەبىئىي ئەھۋالدىكى روھسىز كاتېگورىيە دەۋالدى، بۇ

نەزەريە قىممەتنى چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش بىلەن ئۆلچەشكە ئۇرۇندى. لېكىن چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ ئۆزى بىر سۇبيېكتىپ روھىي نەرسە بولۇپ، سان جەھەتتە ئۆلچەپ بېكىتىش ئۇنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ، شۇڭا ئۇنىڭ قىممەت مىقدارىنىڭ ئۆلچىمى بولالمىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ نەزەريەنىڭ ئەڭ شەپچىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قىممەتنى بەلگىلەش ئۈچۈن سىدىكى ئۇقتۇرنى نەزەردىن ساقىت بىلەن نەتىجە تامامەن ئالماشتۇرۇپ قويۇلغان، قىممەتنىڭ يوتكىلىشىنىڭ ھەقىقىي جەريانى ئاستىن - ئاستۇن قىلىۋېتىلگەن. بۇ نەزەريەنىڭ بازار باھاسى توغرىسىدىكى نەزەريەنىڭ باھانىڭ ماھىيىتى ۋە ئۇنىڭ ئوبيېكتىپ ھەرىكەت قانۇنىيىتىنى بۇرمىلىغانلىقى.

چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريىسىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى ۋە راۋاجلىنىشى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ يەنىمۇ چاكىنلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئېقىمى، ئاۋستىرىيە ئېقىمى، ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى دېگەن ماددىلارغا قارالا.

ئاۋستىرىيە ئېقىمى (The Austrian School; die östereichische Schule) يېقىنقى زامان بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقى چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئېقىمىنىڭ بويىچە ئەڭ ئاساسلىق ئېقىم. بۇ ئېقىم XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى ئاۋستىرىيىدە ئوتتۇرىغا چىققان. بۇ ئېقىمنىڭ ۋەكىللىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ۋېنا داشۋىسىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغانلىقتىن، شۇنىڭدەك روھىي ھالنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئۆزلىرىنىڭ نەزەريىلىرىنى سىستېمىلىق بەرپا قىلغانلىقتىن ئۇچۇن، بۇ ئېقىم يەنە «ۋېنا ئېقىمى» ياكى «روھىي ھال ئېقىمى» دەپ ئاتالغان. بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسچى مېنگېرنىڭ ۋارىسى بولۇش بىلەن ۋېيسېر (Friedrich von Wieser 1851 — 1926) بىلەن ۋېيسېرنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «ئىقتىسادىي قىممەتنىڭ مەنبەسى ۋە ئاساسىي قانۇنىيىتى» («Über den Ursprung und Hauptgesetze des wirtschaftlichen Wertes», 1884) «تەبىئىي قىممەت» («Der natürliche Wert» 1889) ۋە «ئىجتىمائىي ئىكىلىك نەزەريىسى» («Theorie der gesellschaftlichen wirtschaft» 1914) مېنگېر ۋە بانباۋېركنىڭ ئەسەرلىرى توغرىسىدا، شۇلار تونۇشتۇرۇلغان ماددىلارغا قارالسۇن.

ئاۋستىرىيە ئېقىمىنىڭ مەتودولوگىيەسىنىڭ ئالاھىدىلىكى چەكسىز ئاشقان سۇبيېكتىپ ئىدېئالىزمدۇر. ئۇلار ئىنسانلار جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي ھايات ئىنىي ئارزۇ - ھەۋەس ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىشتىن ئىبارەت قىلىپ قويىدى، پۈتكۈل جەمئىيەتنى شەخسلەر پائالىيىتىنىڭ مېخانىكىلىك ئومۇملاشتۇرۇلۇشتى دەپ قارىدى. سىياسىي ئېقتىسادنىڭ ۋەزىپىسى كىشىلەرنىڭ ئارزۇ - ھەۋىسى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىن، ئۇنىڭ تەدبىرى قىلىشتىكى چېكىنىش ئىقتىسى يەكىنە ئىگىلىك شارائىتىدىكى تەنھا شەخسنىڭ ئىستېمال ئېھتىياجى ھەققىدىكى روھىي ھالىتىدىن ئىبارەت بولۇشى كېرەك دەپ قارىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار نىڭ ئۇسۇلى تارىخشۇناسلىققا قارشى شەخسىيەتچىل روھىي ھال تەھلىل ئۇسۇلىدۇر.

ئاۋستىرىيە ئېقىمى نەزەريىسىنىڭ يادروسى

چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريەسىدۇر. مۇشۇ نەزەريەگە ئاساسلانغاندا، تاۋار قىممىتىنىڭ مىقدارى ئۇنىڭ چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش مىقدارىغا بەدىل كىشىلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ئېھتىياجىدىكى ئەڭ كىچىك ئارزۇ - ھەۋىسىنى قاندۇرىدىغان ھېلىقى بىرلىك تاۋارنىڭ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلىشىغا باغلىق بولىدۇ. باناۋېرك ئوتتۇرىغا قويغان ۋاقىت بەرقى ئۆسۈمى نەزەريەسى مۇشۇ ئېقتىسادنىڭ پايدا نەزەريەسىنى ھەل قىلىشىدۇر. باناۋېرك كاپىتالىزمنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە كىرىمىنى كىشىلەرنىڭ ھازىر ۋە كەلگۈسىدىن ئىبارەت ئوخشاش بولمىغان ۋاقىت بۆلىكىدە غەرەز - كېرەكتىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئېھتىياجىكتىپ باھاسىنىڭ پەرقىدىن ئىبارەت قىلىپ قويىدى. ئاۋستىرىيە ئېقتىسادىنىڭ ھاسىيەتچى ئۆركىنى، ئۇ تاۋار قىممىتى كاتېگورىيىلىسىنىڭ ئوبىيېكتىپلىقىنى ۋە تارىخىيلىقىنى يوققا چىقىرىدۇ، تاۋارنىڭ قىممىتى جەلەن ئەمگەكنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىزدەپ تاشلايدۇ، كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيەنىڭ ۋەجۋېتلۇقىنى ئىنكار قىلىدۇ، كاپىتالنىڭ تەبىئىي رولىنى قانۇنىيەتكە ئۆيغۇن يولغان ئەبەدىي تۈزۈم دەپ دەللىلەيدۇ.

ئاۋستىرىيە ئېقتىسادىنىڭ تەرغىب قىلغان ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قائىدىسى، ۋاقىت بەرقى ئۆسۈمى نۇقتىسىنەزەرى، روھىي تەھلىل ئۇسۇلى، شۇنىڭدەك بۆھ ئېقتىسادنىڭ ماركسزملىغا قىلغان ھۇجۇملىرى ئېلىنىپ زەكگاۋرەك بۇرژۇئا ئېقتىسادشۇناسلىق رېئاللىقىنى تەپسىلىي قوبۇل قىلىنمىغان، ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئېقتىسادشۇناسلىقىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىنى يولۇپ قالىدى.

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن بۇيان، مىسېس (Ludwig von Mises)، ھابېرلېر (Gottfried Haberler)، مايېر (Hans Mayer)، ھايېك (Friedrich August von Hayek) قاتارلىق كىشىلەر ۋەكىللىك قىلغان يەنى ئاۋستىرىيە ئېقتىسادشۇناسلىرى ئاۋستىرىيە ئېقتىسادىنىڭ ئەنئەنىۋى نەزەريەسىگە ۋارىسلىق قىلدى ھەمدە ئۇنى ئاز - تولا تولۇقلىدى، ئۇلار لىبېرالىزمنى تەرغىب قىلىپ، دۆلەتنىڭ ئېقتىسادقا ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئېگىلدەككە جېنىنىڭ بارچە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنى قارىلىدى. غەرب بۇرژۇئا ئېقتىسادشۇناسلىق ساھەسى ئادەتتە ئۇلارنى «ېيېنكى ئاۋستىرىيە ئېقىمى» دەپ ئاتايدۇ.

ئەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئېقىمى، چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريەسى، ۋاقىت بەرقى ئۆسۈمى نەزەريەسى، مېنگېر، باناۋېركلار دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مېنگېر، كارل (Menger Carl، 1840 — 1921) ئاۋستىرىيەلىك بۇرژۇئا چاكىنا ئېقتىسادشۇناسى. ئاۋستىرىيە ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى. ئۇ ئاۋستىرىيەدىكى بىر ئەمەلدار ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى ئادۋوكات ئىدى. 1859 - يىلى ۋېنا داشۆسىدە ئوقۇغان، 1860 - يىلى پراگا داشۆسىگە يۆتكەلگەن. كراكوۋ (Cracow) داشۆسىدە قانۇنشۇناسلىق دوكتورى ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ بولغالدىن كېيىن ئاخبارات خىزمىتىدە بولغان شۇغۇللانغان، ئېچكى كابىنېتىنىڭ ئاخبارات ئىدارىسىدە ئىشلىگەن. 1872 - يىلى ۋېنا داشۆسىنىڭ لېكتورى بولغان، ئېككىنچى يىلى پروفېسسورلۇققا كۆتۈرۈلگەن. 1876 - يىلى پادىشاھ ۋەلىئەھدىنىڭ ئېقتىسادشۇناسلىق ۋە ستاتىستىكا ئوقۇتقۇچىسى بولغان، ۋەلىئەھدكە

هەمراھ بولۇپ ئەنگلىيە، فرانسىيە، شۋېتسارىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنى سايياھەت قىلغان. 1878 - يىلى ۋېنا داشۆسكە قايتىپ پروفېسسور بولغان. ئۇ ھۆكۈمەتنىڭ قەغەز پۇلنى قاراپ چىقىش كومىتېتى ۋە پۇل تۈزۈمىنى تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ خىزمىتىگە قاتناشقان. 1900 - يىلى ئاۋستىرىيە يۇقىرى پارلامېنتىنىڭ ئۆمۈرلۈك ئەزاسى قىلىپ سايلانغان. 1903 - يىلى پېنسىيگە چىققان.

مېنگېرنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي ئەسەرلىرى: «مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىق قائىدىلىرى» («Grundsätze der Volkswirtschaftslehre»، 1871)، «ئىجتىمائىي پەنۋە ئىقتىسادشۇناسلىق ئۇسۇلى ئۇستىدە تەتقىقات» («Untersuchungen über die Methode der Sozialwissenschaften und der Politischen Oekonomie (Insbesondere)»، 1883)، «گېرمانىيە مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تارىخچىلىق خاتالىقى» («Irrtümer des Historismus in der deutschen Nationalökonomie»، 1884) قاتارلىقلار.

مېنگېر تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ئىقتىساد تارىخى، ستاتىستىكا ۋە ئىقتىسادىي سىياسەتنى نەزەرىيەۋى ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشىگە ۋە نەزەرىيەۋى ئىقتىسادشۇناسلىقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشىغا قارشى تۇردى. ئۇ ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنىڭ قانۇنىيىتى بارلىقىنى ئېتىراپ قىلدى ھەمدە ئابستراكت تەتقىقات ئۇسۇلىنىڭ قوللىنىشىنى تەشەببۇس قىلدى. لېكىن ئۇ ئەمەلىيەتتە مەلۇم سۇبېيېكتىپ روھىي ھادىسىلەرنى ئىجتىمائىي ئېگىلىك قانۇنىيىتى قىلىپ كۆرسەتتى، سۇبېيېكتىپ تەسەۋۋۇرنى ئوبېيېكتىپ رېئاللىققا بولغان تۇغرا ئابستراكتلاشتۇرۇشنىڭ ئورنىغا قويدى. ئۇ نەزەرىيەۋى ئىقتىسادشۇناسلىق «ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ ئارزۇ - ھەۋەسلىرىنى قاندۇرۇش يولىدا قانات يايدۇرغان ئالدىن تەييارلىق كۆرۈش پائالىيەتلىرىنىڭ شەرتلىرى» نى تەتقىق قىلىشى، «ئىشلەپ چىقىرىلغان نەرسە بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ئىقتىسادىي ھادىسىلىرىنىڭ سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتىنى ئۇستىدىكى تەتقىقات» قا بېكەكمۇ ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك دېگەنىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ كىشىلەرنىڭ مال - مۈلۈكىنىڭ ئارزۇ - ھەۋەسنى قاندۇرۇش دەرىجىسىگە بولغان سۇبېيېكتىپ باھاسىدىن قىممەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئارزۇ - ھەۋەسنىڭ قاندۇرۇلۇشىنىڭ ئازىيىپ بېرىش نىسبىتى دېگەن نېمىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ مال - مۈلۈكنىڭ قىممىتى مۇشۇ مال - مۈلۈك قاندۇرالايدىغان تۈرلۈك ئارزۇ - ھەۋەسلەر ئىچىدىكى ئەڭ ئەرزىمەس ئارزۇ - ھەۋەسكە باغلىق دەپ ھېسابلىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇ «چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش» دېگەن سۆزنى تېخى ئىشلەتمىگەنىدى، كېيىنچە ئۇنىڭ شاگىرتى ۋىيېسسار (Friedrich von Wieser) بۇ سۆزنى تۇنجى بولۇپ ئىشلەتتى. مېنگېر مال - مۈلۈك قىممىتىنىڭ ماھىيىتىنى ۋە ئۆلچىمىنى پۈتۈنلەي سۇبېيېكتىپ بولىدۇ دەپ تەكىتلەپ، تاۋارنىڭ قىممىتى ئىشلەپچىقىرىشتا خورىغان ئەمگەككە باغلىق بولىدۇ دېگەن نۇقتىنى زەرگە چىنىنىڭ باريچە قارشى تۇردى. ئۇ يەنە مال - مۈلۈكنى تۆۋەن دەرىجىلىك مال - مۈلۈك (ياكى دەرىجىلىك مال - مۈلۈك) ۋە يۇقۇ دەرىجىلىك مال - مۈلۈك دەپ پەرقلە تۆۋەن دەرىجىلىك مال - مۈلۈك تۇرمۇش ئېھتىياجىنى بىۋاستە قاندۇ

ئىستېمال ۋاستىلىرى ۋە ئەيش ـ ئىشرەت بۇيۇملىرىنى كۆرسىتىدۇ، يۇقىرى دەرىجىلىك مال ـ مۇلۇك دېگىنى ئىستېمال ۋاستىلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئەسلىھە ئەسكەك كۈچى، يەردىن پايدىلىنىش، كاپىتالدىن پايدىلىنىش قاتارلىقلارنى، جۈملىدىن كارخانا ئىگىلىرىنىڭ پائالىيىتىنى كۆرسىتىدۇ. مېنگېرنىڭ قارىشىچە، يۇقىرى دەرىجىلىك مال ـ مۇلۇكنىڭ قىممىتى تۆۋەن دەرىجىلىك مال ـ مۇلۇكنىڭ قىممىتىگە باغلىق بولىدۇ، ھالبۇكى، ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن مۇئەييەن ۋاقىت لازىم بولغانلىقتىن، يۇقىرى دەرىجىلىك مال ـ مۇلۇكنىڭ قىممىتى تۆۋەن دەرىجىلىك مال ـ مۇلۇكنىڭ ھازىرقى قىممىتىگە ئەمەس، بەلكى ئالدىنقى مۇلچەرلەنگەن قىممەت» كە باغلىق بولىدۇ. مېنگېر يەنە ئىجارىنى، ئۆسۈم ۋە ئىش ھەققىنى يەردىن پايدىلىنىش، كاپىتالدىن پايدىلىنىش ۋە ئەمگەك كۈچىنىڭ باھاسى دەپ قارىدى. ۋەھالەنكى، باھانىڭ قىممەت تەرىپىدىن بەلگىلىنىشىنى، يۇقىرى دەرىجىلىك مال ـ مۇلۇك قىممىتىنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك مال ـ مۇلۇكنىڭ ئالدىنقى مۇلچەرلەنگەن قىممەت تەرىپىدىن بەلگىلىنىشىنى، ئاخىر يەنىلا ئارزۇ ـ ھەۋەسنىڭ قانداۋرۇلۇش دەرىجىسىگە قاراپ بەلگىلىنىشىنى ئاساس قىلدى. نەتىجىدە، يەر ئىجارىسى، ئۆسۈم، پايدا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئارزۇ ـ ھەۋەسنىڭ قانداۋرۇلۇش دەرىجىسى ئاساسىدىكى سۇبېيېكتىپ روھىي ھادىسىلەر بولۇپ قالدى.

مېنگېر قىممەتنى، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ يەر ئىجارىسى، پايدا ۋە ئۆسۈمنى تامامەن ساپ سۇبېيېكتىپ روھىي تۈيغۇ كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈپ قويۇپ، ئەمگەكنىڭ قىممەت ۋە قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى ئىكەنلىكىنى بىتچە ئېيتىلا يوققا چىقىرىشقا ئۇرۇنۇپ، يەر ئىجارىسى، پايدا ۋە ئۆسۈمنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە كىرىمى ئىكەنلىكىنى پىرۇدۇنلەي ئىنكار قىلىش مەقسىتىگە يېتەلمىگەچى بولدى. ئۇنىڭ بۇنداق چاكىنا نەزەريىسىگە كېيىن ئاۋسترىيىنە ئېقتىسادىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى بولغان ۋىيېسنار جىلەن بانباۋېرك قاتارلىقلار ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇردى.

ئاۋسترىيە ئېقتىسادىنىڭ چەكلىك مالدا ئونۇملۇق پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريىسى دېگەن مادىدىلارغا قارالسۇن.

بانباۋېرك، ئېۋگېن ۋون (Böhm - Bawerk، 1851 — 1914) ئاۋسترىيە بۇرژۇئا چاكىنا ئېقتىسادشۇناسى، ئاۋسترىيە ئېقتىسادچىلىقىنىڭ داھىلىق ۋەكىلى. ئۇ ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئىنسبرۇك (Insbrück) داشۆسىنىڭ پروفېسسورى (1881 — 1889) ۋە ۋېنا داشۆسىنىڭ پروفېسسورى (1904 — 1914) بولغان. مۇشۇ مەزگىلدە ئۇچ قېتىم ئاۋسترىيىنىڭ مالىيە ۋەزىرى بولغان (1895، 1897 — 1898، 1900 — 1904). يەنە ۋېنا پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ باشلىقى بولغان.

ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى مۇنۇلار: «كاپىتال ۋە ئۆسۈم» («Kapital und Kapitalzins» نىڭ 1 ـ تومى: «ئۆسۈم نەزەريىسىنىڭ تارىخى ۋە ئۆسۈم تەزەريىسىگە تەنقىد» («Geschichte und kritik der Kapitalzinstheorien»، 1884) «كاپىتال ۋە ئۆسۈم» نىڭ 2 ـ تومى: «كاپىتال دەللىلىنىشى» («Positive Theorie des Kapitales»، 1888) «مارکسىزم سىستېمىسى

نىڭ ئاخىرى» («Zum Abschluss des Marxschen Systems», 1896).

بۇ ئەسەرلەر يېڭى ئاقلاش خاراكتېرلىك نەزەرىيىلىرى ئارقىلىق ماركسىزم ئىقتىسادىۋاسلىقىنى ئاخىرۇزۇپ تاشلاشقا ئۇرۇنۇپ، زىددىيەتلىرى كاپىتالىزم چوڭقۇرلىشىپ بېرىۋاتقان كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاقلاشنى تۈپ مەقسەت قىلغان.

بانباۋېرك ئۆتكەنكى ئېقىملارنىڭ ئۇسۇل تەلىماتلىرىنى تەقرىز قىلغان «كاپىتال ۋە ئۇسۇل» دېگەن كىتابىدا، ئۇسۇلنىڭ ئوبيېكتىپ مەنبەسىگە سەلبىي چېتىلىپ قالىدىغان نۇقتىنەزەرلەرنىڭ ھەر-قانداقىنى تەنقىد قىلدى ھەمدە مەخسۇس بىر بابتا ماركسنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە بوھتان چاپلىدى. ئارقىدىن، ئۇ «كاپىتال دەللىلچىلىكى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە، چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قائىدىسى، چەكلىك ھالدا تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ماركسىزمغا ھۇجۇم قىلغان نۇقتىنەزەرلىرى ھەممىنى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىغا تەسىر كۆرسەتمەكتە.

ئاۋسترالىيە ئېقىمى، چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەرىيىسى، ۋاقىت پەرقى ئۇسۇلى دېگەن ماددىلارغا قارايدۇ.

ۋاقىت پەرقى ئۇسۇلى نەزەرىيىسى (Time Preference Theory; Zeit Agiotheorie) بۇ ئاۋسترالىيە ئېقىمىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى بانباۋېرك ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇسۇلنى كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ باھاسى ۋە ۋاقىت ئامىلى بىلەن چۈشەندۈرىدىغان چاكنا نەزەرىيە.

بانباۋېرك ئالدى بىلەن پايدا، ئۇسۇل ۋە يەر ئىجارىسى قاتارلىق ئىكسپلاتاتسىيە كىرىمىنى ئۇسۇلنىڭ ئوخشاش بولمىغان شەكىللىرى قىلىۋالدى. ئۇ كاپىتالىستلار بىلەن ئىستېمالچىلارنىڭ روھىي ھالىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، نەرسە-كېرەكلەرنى كۆز ئالدىدىكى ئېھتىياجنى يېڭىستە قاندۇرىدىغان ئوتتۇرىچە پايدا تۇرمىسى قانۇنىيىتى بىلەن قىممەت قانۇنىيىتىنى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىشقا ئۇرۇنۇپ. «كاپىتال» نىڭ 3 - تومى بىلەن 1 - تومى ئۈزۈلمەي ئوقۇلۇشىدىن ئالدىنقىسى كېيىنكىسىنى ئىنكار قىلىنۇ دەپ ھۇجۇم قىلىپ، ماركسىزم سىستېمىسى ئەمدى «يىمىرىلدى» دەپ تۇرۇۋالدى.

بانباۋېرك ماركسىزم ئىگىلىك تەلىماتىغا ھەممىدىن ئاۋۋال غالجىرلىق بىلەن قارشى تۇرغان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى، كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ سىلدىق ئاقلىغۇچىسى. ئۇ تەرغىپ قىلغان چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قائىدىسى، چەكلىك ھالدا تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ماركسىزمغا ھۇجۇم قىلغان نۇقتىنەزەرلىرى ھېلىمۇ بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىغا تەسىر كۆرسەتمەكتە.

«ھازىرقى مال ـ مۇلۈك» (ئىستېمال يۈيۈملىرى) ۋە كەلگۈسىدىكى ئېھتىياجنى قاندۇرىدىغان «كەلگۈسى مال ـ مۇلۈك» (ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن ئەمگەك) دەپ ئىككىگە ئايرىپ، كىشىلەرنىڭ ھازىرقى مال ـ مۇلۈككە بېرىدىغان باھاسى ئادەتتە كەلگۈسى مال ـ مۇلۈككە بېرىدىغان باھاسىدىن يۇقىرى بولىدۇ دەپ ھېسابلىنىدى، ئۇ بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلەرنى كۆرسەتتى: بەزى كىشىلەر نۆۋەتتە ئىقتىسادىي ئەھۋالى ناچار بولغانلىقتىن، نەق پۇل ياكى ئىستېمال بۇيۇملىرىغا جىددىي موھتاج بولىدۇ، شۇڭا كۆز ئالدىدىكىنى يۇقىرى مۆلچەرلەيدۇ؛ بۇرژۇئازلار ياكى باشقا مۇشكۈل ئەھۋالدا قالغانلار ئۆزىنىڭ ئىستېمالى ۋە ئۆز كەسپىنىڭ ئىستىقبالىغا كۆزى يەتمىگەنلىكى ھەتتا ئۇنىڭسىزلىنەنگەنلىكى ئۈچۈن، كەلگۈسىنى تۆۋەن مۆلچەرلەيدۇ؛ «ئىرادە جەھەتتىكى يېتىشسىزلىك»، كۆز ئالدىدىكىنىلا كۆرۈپ ئاقىۋەت بىلەن ھېسابلاشمايدىغان غەيرىي نورمال روھىي ھالەتنىڭ رىشەكبىللەنگەنلىكى، ھازىرقى مال ـ مۇلۈكنىڭ (تېخنىكا جەھەتتە كىشىلەرنىڭ تەلىپىنى قالدى بىلەن قاندۇرالايدىغان ۋاسىتە بولۇپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن، ھازىرقى مال ـ مۇلۈك كەلگۈسى مال ـ مۇلۈككە قارىغاندا تېخىمۇ زور قىممەتكە ئىگە بولىدۇ. ھازىر ۋە كەلگۈسىدىن ئىبارەت ئوخشاش بولمىغان ۋاقىتنى بىرلىكتە سۈبېكتىپ باھانىڭ ئوخشاش بولماسلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان قىممەت جەھەتتىكى بۇنداق پەرق «ۋاقىت پەرقى» بولىدۇ. ۋاقىت پەرقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى كەلگۈسى مال ـ مۇلۈك ئۈستىگىلرىنىڭ ھازىرقى مال ـ مۇلۈك ئۈستىگىلرىگە قىممەت ۋاقىت پەرقىگە باراۋەر بولغان ئۆستەكنى بەرپا قىلىدۇ، بۇنداق ئۆستەم ئۆسۈم بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئۆسۈم ۋاقىت پەرقىدىن كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئەمگەك بىلەن ئالاقىسى يوق؛ بانباۋېرك ۋاقىت پەرقى ئۆسۈمى نۇقتىسىنەزەرى قەرز ئۆسۈمىگىلا مۇۋاپىق كېلىپ قالماستىن، بەلكى كارخانا پايدىسىغا ۋە يەر ئىجارىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرلۈك ئىجارىلەرگە مۇۋاپىق كېلىدۇ دەپ ھېسابلىدى. مۇشۇنى ئاساس قىلىپ، ئۇ «ئايلانما ئىشلەپچىقىرىش» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويىدى. «ئايلانما ئىشلەپچىقىرىش» دېگىنى شۇكى، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئىشلەپچىقىرىش قورالىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە خام ئەشيالارنى تەييارلاش كېرەك، شۇڭلاشقا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ باشلانغان ۋاقتى بىلەن مەھسۇلاتنىڭ پۈتۈپ چىققان ۋاقتى ئوتتۇرىسىدا بىر ئارلىق بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، كىشىلەرنىڭ ھازىرقى مال ـ مۇلۈك بىلەن كەلگۈسى مال ـ مۇلۈك ئۈستىدىكى باھاسىدا ۋاقىت پەرقى پەيدا بولىدۇ. بانباۋېرك كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا ئايلانما ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنى قوللىنىلىدۇ دەپ ھېسابلىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنى يالدىمىنى ھازىرقى مال ـ مۇلۈك (ئىستېمال يۈيۈملىرى) بىلەن كەلگۈسى مال ـ مۇلۈكنى تېگىشكەنلىك بولىدۇ (چۈنكى ئەمگەك كۆز ئالدىدىكى ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدۇ). بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋاقىت پەرقى بولىدۇ. كەلگۈسى مال ـ مۇلۈك ھېسابلانغان ئەمگەك باراۋەر ھازىرقى مال ـ مۇلۈككە ئايلانغاندا، يەلكىنىڭ ۋاقىت ئارلىقىنى بېشىدىن كەچۈرگەچكە، ئۇنىڭ قىممىتى ئۆسىدۇ، مانا بۇ كارخانا

پايدىسى بولىدۇ. بانباۋېرك مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: يەر قاتارلىق «چىداملىق مال-مۈلۈك»لىك ئىجارىگە بېرىلىشى يېقىنقى مەزگىللىك مۇلازىمەت بىلەن ئازىيىپ بارىدىغان بىر قاتار يېراق مەزگىللىك مۇلازىمەتنى ئالماشتۇرغانلىق بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىمۇ ۋاقىت پەرقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. كېيىنكىسى ئىشلىتىلىش مەزگىلىدە بارا-بارا بىرقاتار يېقىن مەزگىللىك مۇلازىمەتكە ئايلانغانداك، ئۇنىڭ قىممىتىمۇ ۋاقىت پەرقىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن ئاشىدۇ، ئاشقان قىممەت ئىجارە (يەر ئىجارىسىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) بولىدۇ.

ۋاقىت پەرقى ئۈسۈمنىڭ بىمەنىلىكى ئۇنىڭ ئۈسۈم، پايدا ۋە يەر ئىجارىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىدىلا ئەمەس، بەلكى مەيلى ئۈسۈم، پايدا ياكى يەر ئىجارىسى بولسۇن، تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئۆزگەرگەن ھالىتى، كاپىتالىستلار — پۈمبىچىكلار سىنىپلىرىنىڭ پرولېتارىياتنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، شۇنىڭدەك يالالانما ئەمگەكچىلەر يەتكۈزۈپ بەرگەن قوشۇمچە ئەمگەكنىڭ مەھسۇلى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ تۈپكى پاكىتنى يوققا چىقارغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. پاكىتلار ئىستېمالچى سۈپىتىدىكى شەخسلەرنىڭ سۈبېيكتىپ باھاسى قانداق قىلىپ بولمىسۇن ۋاقىت پەرقى ئاساسلىق ئارقىلىق قانداقتۇر قىممەت يارىتالمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ۋاقىت پەرقى ئۈسۈمى تەلىماتى ئۈسۈم پەيدا بولۇشنىڭ ھەقىقىي سەۋەبلىرىنى روھىي تۈيغۇ ۋە ئاتالمىش «ۋاقىت ئارىلىقى» بىلەن بۇزمىلاپ، كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى يېپىپ، ماركسنىڭ قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسى بىلەن قارشىلىشىنى مەقسەت قىلىدۇ.

فەزىلەت ئىقتىسادشۇناسلىق ئىلمى

قىسقارتىلىپ فەزىلەت ئىلمى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ XIX ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىدا ئوتتۇرىغا چىققان بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق ئىلمى بولۇپ، ئىقتىسادىي ھادىسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىنى ماتېماتىكا بەلگىلىرى، ۋە فەزىلەت ئۇسۇلى بىلەن ئىپادىلەش، تەتقىق قىلىش ۋە دەلىللەشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، بۇ ئىلىم فەزىلەت ئۇسۇلى ئىقتىسادشۇناسلىقنى تەتقىق قىلىنىشنىڭ ئەڭ مۇھىم ئۇسۇلى، ھەتتا بىردىنبىر ئۇسۇلى دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى فرانسىيەدىن ۋالراس، ئىتالىيەدىن پارېتو ۋە ئەنگلىيەدىن جېۋونس.

فرانسىيەلىك كونۇت فەزىلەت ئىقتىسادشۇناسلىق ئىلمىنىڭ ئەڭ مۇھىم پەيشۋاسى ۋە ئاساسچىسى دەپ قارىلىدۇ. ئۇ 1838-يىلى چىقارغان «بايلىق نەزەرىيىسىگە دائىر ماتېماتىكا قائىدىلىرى ئۈستىدىكى تەتقىقات» دېگەن كىتابىدا، تاۋارغا بولغان تەلەپ بىلەن باھا ئوتتۇرىسىدىكى، شۇنىڭدەك مەھسۇلات مىقدارى بىلەن تەننەرخ ئوتتۇرىسىدىكى بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنى فۇنكسىيە شەكلى بىلەن ئىپادىلىدى ھەمدە ماتېماتىكىلىق ئەقلىي يەكۈنىنى تەتبىق قىلىپ، «مونوپولىيە»، «قوش تەرەپلىك مونوپولىيە»، «مۇشتۇمزورلۇق مونوپولىيە»، «چەكسىز رىقابەت» (يەنى كېيىنكى ئاتالمىش «تولۇق رىقابەت») قاتارلىق بازار شارائىتىدا، ئىشلەپچىقارغۇچىلار ئەڭ چوڭ پايدىغا

ئىرىشىدىغان باھانى بەلگىلەش مەسلىسىنى دەللىلىدى.

چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئىقتىسادنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولغان ئەنگلىيەلىك جېۋونس 1871 - يىلى نەشر قىلىنغان «سىياسىي ئىقتىساد نەزەريىسى» دېگەن كىتابىدا، چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئۇقۇمىنى ھاسىلە بىلەن بايان قىلدى، مۇشۇ ئاساستا، ئىككى خىل تاۋار ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇشنىڭ مۇۋازىنەتلىك باھاسىنىڭ قانداق بەلگىلىنىدىغانلىقىنى ماتېماتىكىلىق ئەقلىي يەكۈن ئارقىلىق دەللىلىدى.

چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئىقتىسادنىڭ يەنە بىر ئاساسچىسى، لوسانىنا ئىقتىسادنىڭ ئاساسچىسى ۋالراس 1874 - يىلى نەشر قىلىنغان «ساپ سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق پروگراممىسى» دېگەن كىتابىدا، چاكىنا چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريىسى ئاساسىدا، بازاردىكى بارلىق تاۋار بىلەن تەمىنلەش، تەلەپ ۋە باھالارنىڭ بىر - بىرىگە بېقىنىشى، بىر - بىرىنى چەكلىشىنى ئاساس قىلىپ، بارلىق تاۋار بىلەن تەمىنلەش ۋە تەلەپ بىرلا ۋاقىتتا مۇۋازىنەت ھالىتىگە يەتكەن چاغدىكى باھانى بەلگىلەش مەسلىسىنى تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭدىن ئاتالمىش ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەريىسى سىستېمىسىنى بەرپا قىلدى. بۇ يەردە، ۋالراس ئاساسەن، بازاردىكى بارلىق تاۋارلارنىڭ تەمىنلەش - تەلەپ مۇناسىۋىتىنى كۆرسىتىدىغان تەڭلىمىدىكى سان دەل نامەلۇم سانلىقنىڭ سانىغا تەڭ بولىدىغانلىقىنى، شۇڭا ماتېماتىكا قائىدىسىگە بىنائەن، تەڭلىمىلەر سىستېمىسىدىكى بارلىق نامەلۇم سانلارنىڭ ئومۇمەن ئېنىق جاۋابقا ئىگە بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

لوسانىنا ئىقتىسادنىڭ يەنە بىر ئاساسچىسى بولغان پارېتو 1906 - يىلى نەشر قىلىنغان «سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق دەرسلىكى» دېگەن كىتابىدا، دەرىجە ساندىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەريىسى ئاساسىدا، دەرىجە ساندىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش كۆرسەتكۈچى (ياكى پارېتو ئېيىستقان كۆرسەتكۈچ فۇنكسىيىسى) ۋە «پەرقسىز ئەگرى سىزىق» قاتارلىق ئۇقۇملاردىن پايدىلىنىپ، ۋالراس تۇنجى بولۇپ تەشەببۇس قىلغان ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەريىسىنى دەللىلىدى.

XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، فىزىمات ئۇسۇلى بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. ئەنئەنىۋى كېئومېترىك شەكىل، دىففېرېنسىئال ۋە ئىنتېگرال قاتارلىق ماتېماتىكىلىق قوراللار قوللىنىلغاندىن باشقا، يەنە سىزىقلىق ئالگېبرا، ئايرىمىلىق تەڭلىمە، ئېھتىمالىلىق نەزەريىسى، فىزىمات ستاتىستىكىسى شۇنىڭدەك قارشى تەدبىر نەزەريىسى (Game Theory) قاتارلىقلارمۇ ئىقتىسادىي تەتقىقاتتا كەڭ ئىشلىتىلدى.

30 - يىللاردا باش كۆتۈرۈپ چىققان ئىقتىسادىي مېتروللوگىيە فىزىمات ئىقتىسادشۇناسلىقى ئاساسىدا، ئەمەلىي ستاتىستىكىلىق ماتېرىيالىلارغا بىرلەشتۈرگەن ھالدا فىزىمات ستاتىستىكا ئۇسۇلىنى تەتبىق قىلىپ، ئۆزگىرىشچان مىقدار ۋە ئۇنىڭ پارامېتىرى ئوستىدە مۆلچەر ھېسابات ئېلىپ بارىدىغان ۋە ئۇنى ئالدىن چامىلايدىغان ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ بىرتاراپقى بولۇپ قالدى.

سىياسىي ئىقتىساد ئىلىملىرىنىڭ جەمئىيەتلىك ھەرقايسى تارىخىي باسقۇچلىرىدا ماددىي ۋاستىلەرنى ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمال قىلىش قاتارلىقلارنى باشقۇرىدىغان قانۇنىيەتنى بايان قىلىدۇ. ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بەرگەنلىكى، ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارلارنىڭ ساندا مۇناسىۋەتلىرىنى ئىزدىنىش ئۇسۇلىنى بىلەن تەكشۈرۈش سىياسىي ئىقتىساد تەتقىقاتىنىڭ بىر تەرىپى. لېكىن بۇرژۇئا ئىزدىنىشلىرى ئىقتىسادشۇناسلىقى ئېقىمىنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىشىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، ئىقتىسادىي ھادىسلەرنىڭ سانىنى بايان قىلىشىنى ئىقتىسادىي ھادىسلەرنىڭ سۈپىتىنى تەھلىل قىلىشنىڭ ئورنىغا دەسسەتكەنلىكى، ئۇنكسىيلىك مۇناسىۋەتنى ئىشلەرنىڭ دىنالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتى ئورنىغا دەسسەتكەنلىكى خاتا. شۇڭلاشقا، ئۇ ئىشلەتكەن بەزى ماتېماتىكا قورالىرى ۋە ماتېماتىكىلىق ئۇسۇللار مەلۇم پايدىلىنىش ۋە ئەينەك قىلىش قىممىتىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن قىممەتنىڭ ماھىيىتىنى تەھلىل قىلىشنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، مەركەزلىك ھالدا ئالماشتۇرۇش قىممىتى ۋە باھانى تەكشۈردى. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىچىدە، كونۇت ئېھتىياج قانۇنىيىتىنى ھەممىدىن بۇرۇن فۇنكسىيە شەكلى بىلەن ئىپادىلىدى ھەمدە ئەمەلىيەتتە ئومۇمىي دارامەت فۇنكسىيىسى ۋە چەكلىك دارامەت فۇنكسىيىسى قاتارلىق ئۇقۇملارنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ تەمىنلەش فۇنكسىيىسى، يەنى تاۋارنىڭ تەننەرخى ئەھۋالىنى تەھلىل

پروفېسسورى بولغان. ئۇ ئېھتىماللىق نەزەرىيىسىنى خېلى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. كونۇتنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىق جەھەتتىكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى «بايلىق نەزەرىيىسىگە دائىر ماتېماتىكا قائىدىلىرى تەتقىقاتى» («Recherches sur les Principes mathématiques de la théorie des richesses») 1838 - يىلى نەشر قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن 70 - يىللاردا جېۋونس ۋە ۋالراسنىڭ ئەسەرلىرى نەشر قىلىنغاندىن كېيىنلا، كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىغا ئېرىشتى.

كونۇت تەلەپ، تەمىنلەشكە ئوخشاش بەزى ئىقتىسادىي ھادىسلەر بىلەن باھا ئوتتۇرىسىدا فۇنكسىيىلىك مۇناسىۋەت مەۋجۇت، شۇڭا بازاردىكى مۇناسىۋەتلەرنى بەزى فۇنكسىيە شەكىللىرى بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ، شۇنداقلا بەزى ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلەرنى ماتېماتىكا تىلى ۋە فورمۇلىلىرى بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. ئۇ ئالماشتۇرۇش قىممىتىنى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش، يەنى كىشىلەرنىڭ كەيپ - ساپاسىنىڭ قاندۇرۇلۇشىدىن پەرقلەندۇرۇش كېرەك دەپ كۆرسەتكەن بولسىمۇ، لېكىن قىممەتنىڭ ماھىيىتىنى تەھلىل قىلىشنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، مەركەزلىك ھالدا ئالماشتۇرۇش قىممىتى ۋە باھانى تەكشۈردى. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىچىدە، كونۇت ئېھتىياج قانۇنىيىتىنى ھەممىدىن بۇرۇن فۇنكسىيە شەكلى بىلەن ئىپادىلىدى ھەمدە ئەمەلىيەتتە ئومۇمىي دارامەت فۇنكسىيىسى ۋە چەكلىك دارامەت فۇنكسىيىسى قاتارلىق ئۇقۇملارنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ تەمىنلەش فۇنكسىيىسى، يەنى تاۋارنىڭ تەننەرخى ئەھۋالىنى تەھلىل

كونۇت، ئانتۇۋان ئاۋگۇستىن (Cournot Antoine Augustin 1801 — 1877) فرانسىيە ماتېماتىكىلىق، چاكىنا ئىقتىساد شۇناسى، ئەزىمەت ئىقتىسادشۇناسلىقى ئېقىمىنىڭ ئەڭ مۇھىم پېشۋاسى ۋە ئاساسچىسى. 1821 - يىلى پارىژ ئالىي ئىسمەن مەكتىپىگە كىرىپ ماتېماتىكىنى تەتقىق قىلغان، 1831 - يىلى پارىژ داشۆسىنىڭ دوتسېنتى بولغان، 1834 - يىلى لىئون داشۆسىنىڭ ماتېماتىكا

قىلغاندا، ئەمەلىيەتتە چەكلىك تەننەرخ ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. كونۇت يۇقىرىدىكىلەر ئاساسىدا، قىممەن تەڭپۇڭلۇقنى تەھلىل قىلىش ئۈسۇلىنى تەتبىق قىلىپ، «مونوپولىيە»، «قوش تەرەپلىك مونوپولىيە»، «مۇشتۇمزورلۇق مونوپولىيە»، «چەكسىز رىقابەت» (يەنى كېيىنكى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىدىكى ئاتالمىش «تولۇق رىقابەت») قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان بازار شارائىتىدىكى باھالارنى بەلگىلەش مەسىلىسىگە ماتېماتىكا نۇقتىسىدىن جاۋاب بەردى. مەسىلەن، ئۇ ماتېماتىكلىق ئەقلىي يەكۈندىن پايدىلىنىپ، ئەمەلىيەتتە، مونوپولچىلار ئەڭ كۆپ پايدىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، باھانى تەڭشەپ، چەكلىك دارامەتنى دەل چەكلىك تەننەرخقە تەڭلەشتۇرىدۇ دېگەن يەكۈننى چىقاردى، بۇ، كېيىنكى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ مۇشۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك كۆز قاراشلىرى بىلەن بىردەك. كونۇتنىڭ باشقا بازار شارائىتىدىكى باھانىڭ بەلگىلىنىشى ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرى كېيىنكى بۇرژۇئا فىزىمات ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ مۇھىم تەسىر كۆرسەتتى.

كونۇت كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى مۇناسىۋەتلىرى ۋە قىممەتنىڭ ماھىيىتىنى تەھلىل قىلىشنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، بازار باھاسى ھادىسىلىرىنى بايان قىلىشنى بىلەن چەكلەندى، ئۇ فىزىمات ئۈسۇلىنى قوللانغان بولسىمۇ، ئۆز نەزەرىيىسىنىڭ چاكىنا ماھىيىتىنى ئۆزگەرتەلمىدى.

ج جېۋونس ۋىللىئام ستانلېي (Jevons, William Stanley, 1835—1882) ئەنگلىيىنىڭ بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى، ستاتىستىكا ئالىمى ۋە لوگىكا ئالىمى، بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقىدىكى چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئېقىمىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى، فىزىمات ئىقتىسادشۇناسلىقى ئېقىمىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئۇ ياش ۋاقتىلىرىدا لوندون ئالىي شۆيۈەنى (UniversityCollege، London) دە ماتېماتىكا، بىئولوگىيە، خىمىيە قاتارلىق دەرسلەرنى ئوقۇغان، كېيىن ئائىلىسىنىڭ ۋەيران بولۇشى سەۋەبىدىن ئوقۇشتىن قالغان. 1854 - يىلى ئاۋسترالىيەدىكى سىدنېي (Sydney) پۇل زاۋۇتىغا بېرىپ خىزمەت قىلغان؛ 1859 - يىلدىن باشلاپ ئۆزلۈكىدىن سىياسىي ئىقتىسادنى ئۆگەنگەن. ئەنگلىيىگە قايتقاندىن كېيىن، داۋاملىق تۇرده لوندون ئالىي شۆيۈەنىدە ئوقۇپ، 1860 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەن. 1862 - يىلى «سىياسىي ئىقتىساد ھەققىدىكى ئومۇمىي ماتېماتىكا نەزەريىسى ئۈستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە» («Notice of a General Mathematical Theory of Political Economy») دېگەن تېمىدا بىر پارچە قىسقا ئىلمىي ماقالە يازغان. 1866 - يىلى، مانچېستىردىكى ئاۋېنس شۆيۈەنى (Owens College Manchester) دە لوگىكا، ئەخلاق پەلسەپىسى ۋە سىياسىي ئىقتىساد پروفېسورى بولغان. 1871 - يىلى ئاساسلىق ئەسىرى بولغان «سىياسىي ئىقتىساد نەزەريىسى» («Theory of Political Economy»)نى چىقارغان. 1876- يىلى يۆتكىلىپ لوندون ئالىي شۆيۈەنىنىڭ سىياسىي ئىقتىساد پروفېسورى بولغان.

جېۋونس چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريىسىنىڭ ئەنگلىيىدىكى ئاساسچىسىدۇر. ئۇ، كونۇتنىڭ

نۇقتىسىنەزىرىنى ماقۇل كۆرۈپ، ئىقتىسادشۇ-ناسلىق ماتېماتىكا خاراكتېرىگە ئىگە، ئىقتىسادشۇناسلىقتىكى قانۇنىيەتلەرنى ماتېماتىكا ئارقىلىق ئىپادىلەش كېرەك، دەپ هېسابلىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «سىياسىي ئىقتىساد نەزەريىسى» دېگەن كىتابىدا، قىممەت توغرىسىدىكى «ئاخىرقى نەزەريە»نى تەكلىپ قىلغان ئۈرۈندى هەمدە مۇشۇ ئاساستا بازار قانۇنىيىتىگە دائىر ماتېماتىكىلىق تەرىپىنى يەتكۈزۈپ بەردى. ئۇ بىرەر نەرسىنىڭ قىممىتى پۈتۈنلەي ئۇنىڭ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلىشىغا باغلىق بولىدۇ، نەرسىنىڭ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلىشى كىشىلەرنى «خۇشال» قىلىش ۋە «ئازاب»تىن خالىي قىلىشىدا ئىپادىلىنىدۇ دەپ هېسابلىدى. لېكىن ئۇ، بىرەر تاۋارنىڭ ئومۇمىي ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلىشىنى ئۇنىڭ بىر قىسمىنىڭ مەلۇم ۋاقىتتا بىرەر كىشى تەرىپىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشىدىن قاتتىق پەرقلەندۈرۈش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممەت نەزەريىسىدىكى بىر مۇهىم ئۇقۇم بولالايدۇ، دەپ قارىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، بىرەر تاۋارنىڭ كىشىلەر تەرىپىدىن هەربىر بىرلىكتىكى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلىشى تاۋار ئومۇمىي مىقدارىنىڭ تۆختاۋسىز ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئازىيىپ بارىدۇ، شۇ سەۋەبتىن، ئۇ «ئاخىرقى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش دەرىجىسى» (Final degree of utility) دېگەن ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئاتالمىش «ئاخىرقى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش دەرىجىسى» نەق تاۋار مىقدارىغا بىر ئىنتايىن كىچىك بىرلىك قوشۇلغاندا، ئۇنىڭ كىشىلەر تەرىپىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلىش دەرىجىسى، يەنى كېيىن بۇرۇنقا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىرى دەۋالغان «چەكلىك هالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش»تىن ئىبارەت. جېۋونس بىرەر تاۋارنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەيدىغان نەرسە ئۇنىڭ كىشىلەر تەرىپىدىن «ئاخىرقى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلىش دەرىجىسى» دەپ هېسابلىدى. ئۇ بۇ ئۇقۇمنى ئۆزىنىڭ ئالماشتۇرۇش نەزەريىسىگە تەتبىق قىلدى، ئىككى كىشىنىڭ ئۆز تاۋارلىرىنى ئالماشتۇرۇشىنى ماتېماتىكىلىق تەڭلىمە بىلەن چۈشەندۈرگەندە، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش نىسبىتى ئالماشتۇرغاندىن كېيىن هەرقايسىسىنىڭ قولىدىكى بۇ ئىككى خىل تاۋار سانىنىڭ «ئاخىرقى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش دەرىجىسى» نىسبىتىنىڭ تەتۈر سانىغا تەڭ بولىدۇ. دېمەك، ئالماشتۇرغاندىن كېيىن بۇ ئىككى خىل تاۋارنىڭ ئىككى كىشى تەرىپىدىن چەكلىك هالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلىشى بۇ تاۋارلارنىڭ باهاسى بىلەن تاناسىپ بولىدۇ. بۇ يەردە، ئالماشتۇرۇش تەڭپۇڭ هالەتتە تۇرىدۇ، چۈنكى ئالماشتۇرۇش داۋاملىشىۋېرىدىغان بولسا، هەر ئىككى تەرەپ تېخىمۇ كۆپرەك پايدىغا ئېرىشەلەيدۇ. a بىلەن b ئايرىم - ئايرىم هالدا ئا ۋە ب تاۋارلارنىڭ ئومۇمىي مىقدارىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، x بىلەن y بۇ ئىككى خىل تاۋارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇش سانىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ دەپ پەرەز قىلايلى، ئالماشتۇرغاندىن كېيىن، بۇ ئىككى خىل تاۋارنىڭ ئا مۇلۇكدار تەرىپىدىن «ئاخىرقى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلىش دەرىجىسى» ئايرىم - ئايرىم هالدا $\phi_1(a-x)$ ۋە $\phi_1(y)$ بولىدۇ، ب مۇلۇكدار تەرىپىدىن «ئاخىرقى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلىش دەرىجىسى» ئايرىم - ئايرىم هالدا $\phi_2(x)$ ۋە $\phi_2(b-y)$ بولىدۇ؛ $\frac{y}{x}$ بۇ ئىككى خىل تاۋارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇش نىسبىتى (باهاسى) غا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ ئالماشتۇرۇش تەڭپۇڭلا

قاندا بولسا، $\frac{\phi_1(a-x)}{\phi_1(y)} = \frac{y}{x} = \frac{\phi_2(x)}{\phi_2(b-y)}$ بولىدۇ. بۇ يەردە جېۋونس بۇنداق ئىككى كىشى ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇش نەزەريىسىنى بارلىق ساتقۇچى ۋە سېتىۋالغۇچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رىقابەتلىشىش شارائىتىدىكى ئالماشتۇرۇشقا ئۆز پېتى ئىشلەتتى. بۇ نۇقتا ھەتتا كېيىنكى بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىرى تەرىپىدىنمۇ خاتا دەپ قارالدى.

جېۋونس ئەمگەكنىڭ قىممەتنىڭ مەنبەسى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ، ئەمگەك مەھسۇلاتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىدا خوراپ بولۇش بىلەن تەڭلا ئەبەدىي يوقىلىدۇغۇ ئەمگەك تاۋارنىڭ تەمىنلەش مىقدارىغا تەسىر كۆرسىتىش، شۇنىڭ بىلەن تاۋارنىڭ «ئاخىرقى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش دەرىجىسى»گە تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىقلا، قىممەتكە ۋاستىلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ دەپ ھېسابلىدى. ئۇنىڭ قىممەت نەزەريىسىدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى مۇناسىۋەتنى چىقىرىپ تاشلىنىپ، يەككە - يېگانە بولغان شەخسىي روھىي ھالەتلا تەتقىق قىلىنغان، بۇ نەزەريە تامامەن سۇبېيېكتىپ قىممەت نەزەريىسىدۇر.

جېۋونس يەنە ئەمگەكنى سۇبېيېكتىپ ئامىللار بىلەن چۈشەندۈرۈپ، ئەمگەك مەلۇم نۇقتىغا يەتكەندىن كېيىن «ئازاب» كەلتۈرۈپ، «تەتۈر ئۇنۇم» (disutility)گە ئايلىنىدۇ دېدى. كېيىن ئەنگلىيەنىڭ چەكلىمە ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريىسىنى ئاساس قىلىپ، ماتېماتىكىلىق ئۇسۇل ۋە فۇنكسىيە ئۇقۇمىنى كەڭ تەتبىق قىلىپ، كاپىتالىستىك ئىگىلىك سىستېمىسى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈقتا يەتكەن چاغدىكى باھانىڭ بەلگىلىنىش مەسىلىسىنى تەكشۈرۈپ، ئاتالمىش ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەريىسىنى يارىتتى.

تاشقىرى، يەنە كۆپلىگەن ئىقتىسادىي ماتېرىياللارنى رەتلەش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانىدى ھەمدە مال باھاسى كۆرسەتكۈچى نەزەريىسىنى راۋاجلاندۇردى. ئۇ ئۆزىنىڭ «قۇرۇياش دېغى» ئىقتىسادىي دەۋرلىك نەزەريىسىدىمۇ، قۇياش دېغىنىڭ دەۋرلىك ئۆزگىرىشىنىڭ يېزا ئىگىلىك ھوسۇلىغا تەسىر يەتكۈزىدىغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە تەسىر يېتىدىغانلىقىنى ئۇرغۇنلۇغان ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللار بىلەن چۈشەندۈردى. ئەمەلىيەتتە، بۇ پۈتۈنلەي تاسادىپىي باغلىنىش ئاساسىغا قۇرۇلغان سەپسەتە. ئۇنىڭدىن باشقا، جېۋونس يەنە بىر مۇنچە لوگىكا ئەسەرلىرىنى يازدى.

لوسانا ئېقىمى (The Lausanne School; L'ecole Lausanne XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا، فرانسىيىنىڭ لىئون ۋالراس بىلەن ئىتالىيىلىك ۋىلفرېدو پارېتو ۋەكىللىكىدىكى لوسانا داشۋ بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ياراتقان ئېقىم، فىزىمات ئىقتىسادشۇناسلىقى ئېقىمىنىڭ ئاساسلىق تارمىقى. لوسانا ئېقىمى ياراتقان، ئابستراكت لوگىكىلىق ئەقلىي يەكۈن ئاساسىغا قۇرۇلغان ساپ ئىگىلىك نەزەريىسى قۇرۇلمىسى فىزىمات ئۇسۇلىنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىقتىكى تەتقىق قىلىشتىكى ئەڭ مۇھىم ئۇسۇل ئىكەنلىكىنى تەكتىلەيدۇ؛ بۇ ئېقىم چەكلىمە ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريىسىنى ئاساس قىلىپ، ماتېماتىكىلىق ئۇسۇل ۋە فۇنكسىيە ئۇقۇمىنى كەڭ تەتبىق قىلىپ، كاپىتالىستىك ئىگىلىك سىستېمىسى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈقتا يەتكەن چاغدىكى باھانىڭ بەلگىلىنىش مەسىلىسىنى تەكشۈرۈپ، ئاتالمىش ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەريىسىنى ياراتتى.

1870 - يىلدىن باشلاپ، ۋالراس لوسانىا داشۋسىنىك پروفېسسورى بولدى. ئۇ فرانسىيىلىك كۆنۈت يازغان «بايلىق نەزەريىسىگە دائىر ماتېماتىكا قائىدىلىرى ئۈستىدىكى تەتقىقات» دېگەن كىتابنىڭ تەسىرى ئاستىدا، 1874 - يىلى نەشىر قىلىنغان «ساپ سىياسىي ئىقتىساد پروگراممىسى» دېگەن كىتابىدا چەكسىز ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريىسىنى ئاساس قىلىپ، ھەرقانداق تاۋاردا تەمىنلەش بىلەن تەلەپ بىرلا ۋاقىتتا تەڭپۇك بولغان چاغدىكى باھانى بەلگىلەش مەسىلىسىنى تەكشۈرۈپ، «ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەريىسى» نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، لوسانىا ئېقىمىغا يول باشلاپ بەردى. 1893 - يىلى پاريتو ئۇنىڭ ئورنىغا لوسانىا داشۋسىنىك پروفېسسورى بولغاندىن كېيىن، بىر تۈركۈم بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى لوسانىغا توپلىشىپ، پاريتونى يولباشچى، ۋالراسنى ئۇستاز قىلىپ، ۋالراسنىڭ ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەريىسىگە ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇردى. لوسانىا ئېقىمىنىڭ نەزەريىسى ۋە تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىدا كەڭ تەتبىق قىلىنىۋاتقان ئومۇمىي مۇۋازىنەت تەھلىلى، سەزىقلىق پىلان ئۇسۇلى، سەرپ قىلىش - ھاسىل قىلىش تەھلىلى، بايلىق ئورۇنلاشتۇرۇش تەھلىلى قاتارلىقلارنىڭ مەنبەسىنى سۈرۈشتۈرگەندە، بۇلارنىڭ ھەممىسىدىن لوسانىا ئېقىمىنىڭ مۇھىم تەسىرىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

ۋالراس، پاريتو، مىزىمات ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ۋالراس، لېئون (Walras، Marie Esprit Léon، 1834 — 1910) فرانسىيە چاكسنا ئىقتىسادشۇناسى، چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئېقىمىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى، لوسانىا ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى. ئۇنىڭ دادىسى ئاۋگۇست ۋالراس (August Walras) ئىستېلىستىكا ۋە سىياسىي ئىقتىساد پروفېسسورى بولغان. لېئون ۋالراس ياشلىق دەۋرىدە پارىژ كان مەكتىپىدە ئوقۇغان، كېيىن تۆمۈرىيول، بانكا قاتارلىق كارخانىلاردا خىزمەت ئىشلىگەن، ئۇرنالنىڭ تەھرىرلىك خىزمىتىنىمۇ ئىشلىگەن. 50 - يىللارنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، دادىسىنىڭ تەسىرى بىلەن، سىياسىي ئىقتىسادنى تەتقىق قىلغان. 1860 - يىلى ۋالراس شۋېتسارىيەدىكى لوسانناداغى ئۆتكۈزۈلگەن بىر قېتىملىق مۇھاكىمە يىغىنىدا، باج سېلىق ھەققىدىكى بىر پارچە ئىلمىي ماقالىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىغا ئېرىشكەن. 1870 - يىلى لوسانىا داشۋسىنىڭ سىياسىي ئىقتىساد پروفېسسورلۇقىغا تەكلىپ قىلىنغان. 1892 - يىلى پېنسىيەگە چىققاندا پاريتونى ئۆزىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتكۈزۈۋېلىشقا تونۇشتۇرغان. شۇ ئارقىلىق، پاريتو بىلەن بىرلىكتە لوسانىا ئېقىمىنى ياراتقان.

ۋالراسنىڭ ئەڭ مۇھىم بولغان ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرى 1874 - يىلى نەشىر قىلىنغان «ساپ سىياسىي ئىقتىساد پروگراممىسى» («Eléments d'économie politique pure») دۇر. بۇ كىتابتا، ۋالراس ساپ ئىگىلىك نەزەريىسى سىستېمىسىنى بەرپا قىلىشقا ئۇرۇنۇپ باقتى، ئاتالمىش ساپ سىياسىي ئىقتىساد، ۋالراسنىڭ سۆزى بويىچە، تولۇق ئەركىن رىقابەتتىن ئىبارەت بۇ قىياسىغا ئالدىنقى شەرت ئاستىدا، باھانى

بەلكىلەش توغرىسىدىكى نەزەرىيە. مۇشۇ كىتابتا ۋالراس ئەنگلىيەلىك جېۋونس ۋە ئاۋستىرىيەلىك مېنگېر بىلەن بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك، ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا، ئاتالمىش قىممەت چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشقا باغلىق دەيدىغان چاكىنا قىممەت نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە ئىزىمات ئۇسۇلىنى تەتبىق قىلىپ، ئالماشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش، كاپىتالنىڭ ھاسىل قىلىنىشى ۋە پۇل ئوبوروتى قاتارلىق تۆت جەھەتتىن چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلغان ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەرىيە سىستېمىسىنى يارىتتى. ئۇنىڭ يەنە «ئىجتىمائىي ئىقتىسادشۇناسلىق تەتقىقاتى» («Études d'économie sociale», 1896) ۋە «ئەملىي سىياسىي ئىقتىساد تەتقىقاتى» («Études d'économie politique appliquée», 1898) قاتارلىق ئاساسلىق ئەسەرلىرى بار.

ۋالراس دادىسىنىڭ قىممەت «ئازلىق» (rarete)دىن كېلىپ چىققان «ئازلىق»قا باغلىق بولىدۇ دەيدىغان ئۇقتۇمىنى ئەزەلدىنلا قوبۇل قىلدى. ئاتالمىش «ئازلىق»نى كىشىلەر مەلۇم مىقداردىكى ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىستېمال قىلغاندا، ئاخىرقى ئازرۇ ـ ھەۋىسى ئېچىپ قىلغان قانائەتلىنىش دەرىجىسى دەپ چۈشەندۈردى. ئەمەلىيەتتە ئۇ، كېيىن بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئېيتقان «چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش»تىن ئىبارەت. ۋالراس ئالدى بىلەن ئىككى خىل تاۋارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇش مەسىلىسىنى تەكشۈردى. ئۇ ئوخشاش بولمىغان تاۋارغا ئىگە بولغان مۇلۇكدارلار بىر ـ بىرى بىلەن تاۋار ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئۇمۇمىي مىقدارىنى كۆپەيتىدۇ دەپ ھېسابلىدى؛ ئۇ ئىزىمات ئۇسۇلى ئارقىلىق مۇنۇلارنى ئىسپاتلىدى: تاۋار ئالماشتۇرغۇچىلارنىڭ ئەڭ زور ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشى (نەتىجىدە ئالماشتۇرۇش تەڭپۇڭ لۇقتا يېتىپ، قايتا داۋاملاشمايدىغان بولۇش) نىڭ شەرتى شۇكى، ئالماشتۇرۇشتىن كېيىن، ئالماشتۇرغۇچى ئىككى تەرەپ ئۆزلىرى ئېگە بولغان ئىككى خىل تاۋارنىڭ چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىلىش نىسبىتى دەل ئۇلارنىڭ باھاسىنىڭ نىسبىتىگە تەڭ دەپ ھېسابلىنىدۇ. ۋالراس بازاردىكى ھەنىزدا تاۋارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇش مەسىلىسىنى يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ تەكشۈرگەندە، ئۆزى پەرەز قىلغان «ساتقۇچى قويغان باھا» (tatonnement) ئۇقۇمىدىن پايدىلىنىپ، قانداق قىلىپ «ساتقۇچى قويغان باھا»نى داۋاملىق تۈزەتكەندە تەڭشەش ئارقىلىق، ھەربىر تاۋاردىكى تەمىنلەش بىلەن تەلەپنى بىرلا ۋاقىتتا تەڭپۇڭلۇق ھالەتكە يەتكۈزىدىغان ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسىنى دەللىلىدى. ئۇ بۇ يەردە، ئاساسەن، بارلىق تاۋارلارنىڭ تەمىنلەش ـ تەلەپ مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەيدىغان تەڭلىمىدىكى سان دەل نامەلۇم سانىنىڭ سانىغا تەڭ بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ماتېماتىكا قائىدىسى بويىچە، مۇشۇ شەرت ھازىرلىنىدىغانلا بولسا، تەڭلىمىلەر سىستېمىسىدىكى ھەربىر نامەلۇم سان ئومۇمەن مۇقىم جاۋابقا ئېگە بولىدۇ، ۋالراس شۇ ئارقىلىق ئومۇمىي مۇۋازىنەت سىستېمىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى دەللىلىدى.

ۋالراس ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش نەزەرىيىسىدە، ئىشلەپچىقىرىش ئامىلى بولغان بازارنىڭ ئومۇمىي تەڭپۇڭلۇق مەسىلىسىنى بايان قىلدى. ئۇ كارخانا ئېگىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئامىلىنى سېتىۋالغۇچى ۋە

ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ساتقۇچى، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ئىگىلىرىنى بولسا ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنى ساتقۇچى ۋە ئىستېمال بۇيۇملىرىنى سېتىۋالغۇچى دەپ قارىدى ھەمدە «تولۇق رىقابەت»تىن ئىبارەت مۇۋازىنەت شارائىتىدا، بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنى ساتقاندىكى ئومۇمىي كىرىم بىلەن بارلىق ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ساتقاندىكى ئومۇمىي كىرىم مۇقەررەر ھالدا بىر-بىرىگە تەڭ بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. ۋالراس كاپىتالنىڭ ھاسىل بولۇشى ۋە ئامانەتتىن مەسىلىسىنى تەكشۈرگەندە، ئامانەتتىن كېلىپ چىققان كاپىتال جۇغلانمىسى شۇنىڭدەك ئۇ كەلتۈرۈپ چىقارغان كاپىتاللاشقان بۇيۇم ۋە ئەمگەكنىڭ كۆپىيىش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلدى؛ ئۇ كاپىتاللاشقان بۇيۇمنى ئۇلارنىڭ ئەمگەك ئىشلىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ، كاپىتاللاشقان بۇيۇمنىڭ قىممىتى ئۇ يەتكۈزۈپ بەرگەن ئەمگەكنىڭ باھاسىنىڭ كاپىتاللىشىشقا باغلىق بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. ۋالراس پۇل ئوبوروتى مەسىلىسىنى بايان قىلغاندا، كىشىلەرنىڭ تۆلەش ۋاستىسىغا ئېھتىياجلىق بولغانلىقتىن، ئۇلار يېنىدا نەق پۇل ئېشىنىدىسى (Cash balance) ساقلايدىغانلىقىدەك ئۇقۇمنى ئاساس قىلىپ، ئوبوروت ۋاستىسى ھەققىدىكى تەلىماتنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئىقتىسادىي سىستېمىنىڭ باشقا قىسىملىرىنىڭ تەڭپۇڭلۇق ھالەتىنى ساقلاپ تۇرالىشىنىڭ شەرتى شۇكى، كىشىلەرنىڭ نەق پۇل ئېشىندىسىغا بولغان ئېھتىياجى بىلەن پۇلنىڭ تەمىنلەش مىقدارى بىر-بىرىگە تەڭ بولۇشى شەرت. شۇنداق قىلىپ، ۋالراس پۇل نەزەرىيىسى ۋە ئالماشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش شۇنىڭدەك كاپىتالنىڭ ھاسىل بولۇشى قاتارلىق نەزەرىيىلەرنى بىرلەككە كەلگەن بىر ئومۇمىي مۇۋازىنەت تەلىماتىغا سىستېمىسىغا كىرگۈزدى.

ۋالراسنىڭ ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسى ۋە ئۇنىڭ ماتېماتىكىلىق ئۇسۇلىنى قوللىنىشى ھازىرقى زامان بۇرژۇئا چاكىنا ئىگىلىك نەزەرىيىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا مۇھىم تەسىر كۆرسەتمەكتە. بۇنداق ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تەھلىل قىلىشنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، چاكىنا قىممەت نەزەرىيىسى ۋە تەقسىمات نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلىپ، رېئاللىقتىن يىراقتا تۇرىدىغان بەزى ئابستراكت پەرەزلەرنى كۆزدە تۇتۇپ، ساپ شەكىلۋازلىقچە ماتېماتىكىلىق ئەقلىي يەكۈن چىقىرىش بىلەن شۇغۇللاندى، بۇ نەزەرىيە كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان يەكۈنلەر، روشەنكى، كاپىتالىزمنىڭ زىددىيەتلىرىنى يېپىش ۋە كاپىتالىزم تۈزۈمىنى بەزەپ كۆرسىتىش رولىنىلا ئوينايدۇكى، ئۇلارنىڭ كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كاتېگورىيىسىنىڭ ماھىيىتىنى ۋە كاپىتالىزمنىڭ راۋاجلىنىش ھەم ئۆزگىرىشىنى باشتۇرىدىغان قانۇنىيەتلەرنى ئىلمىي ھالدا شەرھلەپ بېرىشى مۇمكىن ئەمەس.

پارېتو، ۋىلفرېدو (Pareto, Vilfredo, 1848 — 1923) ئىتالىيىنىڭ چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى، ئىجتىمائىيەتشۇناسى، لوسانىنا ئېقىمىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ دادىسى ئىتالىيىلىك ئاقسۆڭەك بولۇپ، ئۇ دادىسى فرانسىيىگە قاچقۇن بولۇپ بارغاندا پارىژدا تۇغۇلغان. 1858 - يىلى دادىسى بىلەن بىللە ئىتالىيىگە قايتقان. 1869 - يىلى دۆلەت ئاشۇسىنىڭ بىنا كارلىق ئىلمىي دوكتورى ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن، ئىنژېنېر ۋە تۆمۈريول شىركىتىنىڭ دىرېكتورى قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئۆتىگەن، بۇ مەزگىلدە كلاسسىك

ئەدەبىيات ۋە پەلسەپە ئەسەرلىرىنى كەلگە دائىر بولغان ئوقۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي سىياسىي مەسىلىلەر ئۈستىدىكى مۇھاكىمىلەرگە قىزغىن قاتناشقان. 1876 — 1892 - يىللاردا، ژۇرنالارغا ئىقتىسادىي مەسىلىلەرگە دائىر نۇرغۇن ماقالىلەرنى ئېلان قىلغان ھەمدە ۋالراس ۋە ئىتالىيە ئىقتىسادشۇناسى پېنتالېيونى (M. Pantaleoni) لارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئىزىمات ئىقتىسادشۇناسلىقىغا دائىر بەزى ئىلمىي ماقالىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. 1893 - يىلى ۋالراس پېنسىيەگە چىققاندا، پارېتوغا ئوزىنىڭ ئورنىغا لوسانىنا داشۇنىڭ سىياسىي ئىقتىساد پروفېسسورى بولۇشقا تەۋسىيە قىلغان، شۇنىڭ بىلەن پارېتو ۋالراس بىلەن بىرلىكتە لوسانىنا ئېتىمىنى ياراتقان. پارېتو 1909 - يىلى پېنسىيەگە چىققاندىن كېيىن، ئاساسەن ئىجتىمائىيەتكە دائىر ئەسەرلەرنى يېزىشقا كۈچ سەرپ قىلغان.

ئۇنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرى: «سىياسىي ئىقتىساد كۇرسىدىكى» («Cours déconomie politique»، 1896 — 1897) «سوتسىيالىزم سىستېمىسى» («Les systémms socialistes» 1901 — 1902)، «سىياسىي ئىقتىساد كۇرسى» فرانسۇزچە تەرجىمە نۇسخىسى، 1909) «Manuale di economie politica»، 1906) «ئىجتىمائىيەت ئۇستىدە تۇمۇمىي مۇلاھىزە» («Trattato di sociologia generale»، 1916) قاتارلىقلار.

پارېتو ئوزىنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي ئەسەرلىرىدە، بىر تەرەپتىن، ئابستراكت لوگىكىلىق ئەقلىي يەكۈن ئارقىلىق ۋالراسنىڭ ساپ ئىقتىسادشۇناسلىق نەزەرىيە سىستېمىسىنى ئىلگىرى سۈردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە، ستاتىستىكىلىق ماتېرىيالارنى كۆپلەپ تەتبىق قىلىپ، بەزى ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى دەلىللىدى. ئۇ «كونسېپت»تا، يەنىلا ۋالراس قاتارلىقلارنىڭ ئاساس سان (cardinal) ئوزۇملۇك پايدىلىنىش نەزەرىيىسىگە ۋارىسلىق قىلدى، لېكىن ئاساس سان ئوزۇملۇك پايدىلىنىش نەزەرىيىسىدە مەلۇم ئۆلچەم بىرلىكى ئارقىلىق ئوزۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ سانلىق قىممىتىنى چىقارغىلى بولىدۇ دەپ پەرەز قىلىنىدۇ، پارېتو بۇنداق مەنىدىكى ئوزۇملۇك پايدىلىنىشنى ئەمەلىيەتتە مۇئەلچەرلىگىلى بولمايدۇ، شۇنىڭدەك ئۇ «راھەتپەرەسلىك» ۋە «مەنپەئەتپەرەسلىك» تۈسىنى ئالغان بولىدۇ دەپ قارىدى، شۇڭلاشقا ئۇ «ئارزۇ - ھەۋەسنى قاندۇرۇش ئىقتىدارى» (cphélimité) دېگەن ئىبارىنى ئوزۇملۇك پايدىلىنىش دېگەن ئىبارىنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، پارېتو «كۇرس» تا، تەرتىپ سان (crdinal) ئوزۇملۇك پايدىلىنىش نەزەرىيىسىنى ئىشلەتتى. ئۇ مەلۇم نەرسىدە نەچچە بىرلىك ئوزۇملۇك پايدىلىنىش بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرىش مۇمكىن بولمىسمۇ، لېكىن بىرلىنچى، ئىككىنچى ... دېگەنگە ئوخشاش تەرتىپ سانلار ئارقىلىق، ئىككى خىل ياكى ئىككى گۇرۇپپا نەرسىنىڭ ئوزۇملۇك پايدىلىنىلىشىنىڭ قايسىسىنىڭ چوڭ، قايسىسىنىڭ كىچىك ئىكەنلىكىنى ياكى پەرقسىز ئىكەنلىكىنى سېلىشتۇرۇشقا بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. پارېتو يەنە ئەنگلىيەلىك ئېدېۋورس (F. Y. Edgeworth) «ماتېماتىكىلىق پسىخولوگىيە» («Mathematical psychics»، 1881) دېگەن كىتابىدا ئوتتۇرىغا قويغان «كېلىشىملىك ئەگرى سىزىق» (Contract Curve) دېگەن ئۇقۇمنى ئاساس قىلىپ، پەرقسىز ئەگرى سىزىق ياكى خۇسۇسىي ئەگرى سىزىق دېگەن ئۇقۇملارنى كەلتۈرۈپ

چىقىرىپ، تەرتىپ سان ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئەزەرىيىسى ۋە پەرقسىز ئەگرى سىزىق قاتارلىق ئۇقۇملارنى ئاساس قىلغان ئومۇمىي مۇئازىنەت نەزەرىيىسىنى بەرپا قىلدى. ئەمەلىيەتتە، پارىتو تەتبىق قىلغان «پەرقسىز ئەگرى سىزىق» دېگەن ئۇقۇم يەنىلا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنى مۆلچەرلىگىلى بولىدۇ دېگەن ئالدىنقى شەرتنىن خالىي بولالمايدۇ؛ بۇنداق سۇبيېكتىپ قىممەت نەزەرىيىسىنىڭ ئىدىيالىستىك خاراكتېرىنى تېخىمۇ قىلچە ئۆزگەرتەلمەيدۇ.

پارىتو ئاتالمىش «توپتىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش»نىڭ ئەڭ زور چەككە يەتكۈزۈلۈش مەسىلىسىنى تەكشۈرگەندە، ئۇنىڭ پىنسىرىش بايلىقلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى ئەڭ زور ئۇنۇم مەسىلىسى دەپ ئاتالغان مەسىلىنى دەللىلىدى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: ئۇنىڭ پىنسىرىش بايلىقلىرىنىڭ ھەرقايسى تارماقلاردا تەقسىم قىلىنىپ ئىشلىتىلىشى مۇنداق ھالەتكە يەتكەندە، يەنى بايلىقنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئۇسۇلىنىڭ ھەرقانچە قايتىدىن ئۆزگەرتكەندىمۇ، ھەرقانداق بىراۋنىڭ ئەھۋالى ناچارلىشىپ كەتكەن ئەھۋال ئاستىدا، ھەرقانداق بىراۋنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ ياخشىلىنىپ كەتمەيدىغان بولغاندا، بۇ ھال ئۇنىڭ پىنسىرىش بايلىقلىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنىڭ توپتىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش (ياكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي پاراۋانلىق)نى ئەڭ چوڭ قىممەتكە يەتكۈزگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. پارىتونىڭ بۇ نۇقتىنى نەزەرى كېيىنكى بۇرژۇئا ئېكونومىكا ئىقتىسادشۇناسلىقىغا خېلى زور تەسىر كۆرسەتتى، شۇڭلاشقا، پارىتو يېڭى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ پېشۋاسى دەپ قارالدى. پارىتو بۇ يەردە ئېيتقان «ئۇنۇم» ياكى «ئەڭ زور پاراۋانلىق» ئەمەلىيەتتە كاپىتالىستىك كىرىم تەقسىماتى بەلگىلەنگەن شارائىتتا، كاپىتالىستلار ئىگە بولىدىغان پايدىنىڭ ھەممىدىن زور بولىدىغانلىقىدىنلا دېرەك بېرىدۇكى، ئۇنىڭ ئاتالمىش ئىجتىمائىي پاراۋانلىق بىلەن ئالاقىسى يوق.

پارىتو بەزى دۆلەتلەرنىڭ تارىخىي ستاتىستىكىلىق ماتېرىيالىلىرى ئۇستىدىكى تەكشۈرۈشىگە ئاساسەن، تەجرىبە ماتېرىياللىرىنى ئاساس قىلغان، كاپىتالىستىك دۆلەتلەر خەلقىنىڭ كىرىمىنىڭ تەقسىملىنىشى توغرىسىدىكى «قانۇن»نى ئوتتۇرىغا قويغان: يەنى ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەر ياكى بىر دۆلەتنىڭ ئوخشاش بولمىغان دەۋرلىرىدىن قارىغاندا، كىرىم دەرىجىسى بويىچە گۇرۇپپىلارغا ئايرىيدىغان بولسا، خەلق دارامىتىنىڭ ھەرقايسى گۇرۇپپىلار ئارا تەقسىملىنىش ئەھۋالى ئىنتايىن مۇقىم بىر مۇناسىۋەتنى نامايان قىلىدۇ، بۇنىڭدىن، كىرىمنىڭ ئوتتۇرىچە دەرىجىسىنى جەزمەن ئۆستۈرۈش (يەنى خەلق دارامىتىنىڭ كۆپىيىشى نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىدىن ئېشىپ كېتىش) كېرەكلىكى، ئۇنداق قىلمىغاندا، كىرىمنىڭ تەقسىم قىلىنىشىدىكى تەڭسىزلىك دەرىجىسىنى كىچىكلىتىش مۇمكىن ئەمەس دېگەن خۇلاسە كېلىپ چىقىدۇ. پارىتو تەجرىبە ماتېرىياللىرىدىن كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ «قانۇن» (كېيىن «پارىتو قانۇنى» دەپ ئاتالدى)، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ بۇ «قانۇن» ئۇستىدىكى ئىزاھلىرى تامامەن كاپىتالىزم تۈزۈمى كەلتۈرۈپ چىقارغان كىرىمنىڭ تەقسىم قىلىنىشىدىكى تەكشىلىكسىزلىك ئەھۋالىنى تەبىئىي ۋە ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان ئەھۋال دەۋالدى، روشەنكى بۇ پۈتۈنلەي خاتا.

ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەريىسى بۇ، بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ بىر خىل تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى. بۇ نەزەريىە قىسمەن مۇۋازىنەت نەزەريىسى بىلەن قارىمۇ-قارشى. بۇنى لوسانىنا ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى ۋالراس تۇنجى بولۇپ تەشەببۇس قىلغان. ئومۇمىي مۇۋازىنەت تەھلىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ بازاردىكى تۈرلۈك تاۋارلارنىڭ ھەننۇاسىنى تەمىنلەش، ئېھتىياج ۋە باھا جەھەتتە بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقى، بىر-بىرىگە بېقىنىدىغانلىقىدەك شەرتنى ئاساس قىلىپ، ھەربىر تاۋار بويىچە تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج بىرلا ۋاقىتتا تەڭپۇڭ ھالەتكە يەتكەن شارائىتتىكى باھانىڭ بەلگىلىنىش مەسىلىسىنى تەكشۈردى ھەمدە شۇ ئارقىلىق ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەريىسى سىستېمىسىنى بەرپا قىلدى. يەنمۇ ئىلگىرىلەپ پۈتكۈل جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ھەممىسىنى كىرگۈزگەندە، شۇنىڭ بىلەن بىرگە مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇش مەسىلىسىنى تەكشۈرگەندە، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ تەمىنلەش ۋەزىپىسى (ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ يەتكۈزۈپ بېرىلىشى بىلەن ئۇلارنىڭ باھاسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئەكس ئەتتۇرىدۇ)، ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياج ۋەزىپىسى (ئۇ ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى ئىگىلىرىنىڭ ئىستېمال بۇيۇملىرىغا بولغان ئېھتىياجى بىلەن باھا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى بىلدۈرىدۇ) شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى (ئۇ مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىش — تېخنىكا ئەھۋالىنى كۆرسىتىدۇ) قاتارلىقلار بەلگىلەنگەن شارائىتتا، پۈتكۈل ئىگىلىك سىستېمىسى تەڭپۇڭ ھالەتكە يەتكەن چاغدا، بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى ۋە مەھسۇلاتنىڭ باھاسى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ يەتكۈزۈلۈش مىقدارى مۇناسىپ ھالدا، بەلگىلەنگەن بىر مۇۋازىنەت مىقدار قىممىتىگە ئىگە بولىدۇ؛ دېمەك، ھەربىر تارماقنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىڭ مۇۋازىنەتلىك باھاسى ۋە مۇۋازىنەتلىك مىقدارى، شۇنىڭدەك بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ مۇۋازىنەتلىك باھاسى ۋە مۇۋازىنەتلىك يەتكۈزۈلۈش مىقدارى مۇناسىپ ھالدا بەلگىلەنگەن بولىدۇ. ۋالراس فەزىمات ئۇسۇلى بىلەن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىقتىسادىي جەھەتتىكى مىقدار ئۆزگىرىشىگە دائىر تەمىنلەش، ئېھتىياج ۋە باھا ئوتتۇرىسىدىكى فۇنكسىيىلىك مۇناسىۋەت تەڭلىمىسىنىڭ سانى دەل نامەلۇم سانىنىڭ سانىغا تەڭ بولىدىغانلىقىنى، ماتېماتىكا قائىدىسىگە ئاساسەن، بارلىق نامەلۇم سانلار ئادەتتە ئېنىق جاۋابقا ئىگە بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ ۋە بايان قىلىپ، شۇ ئارقىلىق ئومۇمىي مۇۋازىنەت سىستېمىسىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلىدى.

لوسانىنا ئېقىمىنىڭ يەنە بىر ئاساسچىسى پارېتو تەرتىپ سان ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەريىسى ئاساسىدا بەرپا قىلغان ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەريىسى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30-يىللىرى شىكس (J.R.Hicks) تەرىپىدىن يەنمۇ راۋاجلاندۇرۇلدى ھەمدە ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىدا كەڭ قوللىنىلدى. مەسىلەن، پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىدىكى ئاتالمىش ئەڭ زور ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا بايلىقلارنى ئەڭ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى، لېئونتېۋنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى تەكشۈرۈشنى مەقسەت قىلغان ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىش —

ئىشلىنىش تەھلىلى قاتارلىقلار ئومۇمىي مۇۋازىنەت مېتودولۇگىيىسىنى ئاساس قىلغان.

ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەريىسى ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنىڭ سان مۇناسىۋىتىگە دائىر بايانلارنى ئىقتىسادىي كاتېگورىيىنىڭ ماھىيىتى ئۈستىدىكى تەھلىلىنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى، قىياسەن مۇۋازىنەت شارائىتىدىكى دەللىنى شەيئىلەرنىڭ تەرەققىي قىلىپ ئۆزگىرىشى ئۈستىدىكى تەكشۈرۈشنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى، شەيئىلەرنىڭ دىئالېكتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى مېخانىك فۇنكسىيىلىنىڭ مۇناسىۋىتى قىلىپ قويدى. بۇ ئەھمىيەتسىز كاپىتالىزمنىڭ ئېچىكى زىددىيەتلىرىنى يوقىتارغانلىق. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇ نەزەريىيە رېئال ئىقتىسادىي ھاراق بولغان پەرەزلەرنى ئاساس قىلىپ، ساپ شەكىلۋازلىقچە لوگىكىلىق ئەقلىي يەكۈن چىقىرىش بىلەن شۇغۇللانغاچقا، سانلىق مۇناسىۋەتنى بايان قىلىش جەھەتتىمۇ ھېچقانچە رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولالمايدۇ.

گېئورگى، ھېنرى (George، Henry، 1839 — 1897) ئامېرىكىنىڭ مەشھۇر جەمئىيەت ئەربابى، بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادچىسى. ئۇ ئامېرىكا فىلادېلفىيە (Philadelphia) دىكى كىچىك نەشرىياتچى سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ياش ۋاقتىدا شاگىرت، ماتروس، نابورچىك بولغان. كېيىن ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە گېزىتخانا مۇخبىرى، تەھرىرى بولۇپ، يېزىقچىلىق ۋە ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان. 70 - يىللاردىن باشلاپ، كۆچمىنى يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىگە سەرپ قىلغان. مەملىكەتلىك بىرلا خىل باج - سېلىق ئىتتىپاقىنى تەشەببۇس قىلىپ ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ «بىرلا خىل يەر باھاسى بېجى» (Single tax) تەشەببۇسىنى ئاكتىپ تۇردە يۈرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن ئەللەرگە بېرىپ پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، ناھايىتى زور تەسىر قوزغاپ، ئەينى ۋاقىتتا جەمئىيەتتىكى ئاتاقلىق ئەربابلاردىن بولۇپ قالغان. ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، نيۇ - يورك شەھىرىنىڭ باشلىقى بولۇش ئۈچۈن ئىككى قېتىم سايلامغا قاتنىشىپ، مەغلۇپ بولغان. گېئورگىنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «تەرەققىياتچىلىق ۋە نامراتلىق» («Progeress and Poverty»، 1879)، «يەر مەسىلىسى» («The Land Question»، 1881)، «قوغدىنىش سودىسى ياكى ئەركىن سودا» («Protection or Free Trade»، 1886)، «سىياسىي ئىقتىساد» («The Science of Political Economy»، 1898، قالدۇرۇپ كەتكەن ئەسەر).

گېئورگى بايلىقنىڭ تەقسىملىنىشى بايلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىدىنمۇ مۇھىم بولىدۇ، كاپىتالىزم تۈزۈمىدىكى نۇقسانى ئىجتىمائىي ماددىي بايلىقنىڭ ئادىل تەقسىم قىلىنمىغانلىقىدا، دەپ قارىدى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ماددىي بايلىق مۇقەررەر ھالدا تېز ئاشىدۇ. لېكىن پۈتۈنلەي سەرمايىدارلار قولىغا توپلانغان قىلىۋالغانلىقى ئۈچۈن، ئىجتىمائىي تەرەققىيات كەلتۈرگەن مەنپەئەتلەرنىڭ ھەممىسى يەر ئىجارىسى كىرىمىگە ئايلىنىپ، كىشىلەرنى نامراتلىققا قالدۇرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا توسقۇن بولىدۇ. گېئورگى مۇنۇلارنى تەشەببۇس قىلدى: ئىجتىمائىي ئىسلاھات ئارقىلىق خۇسۇسىي يەر مۇلۇكچىلىت كىمدىن ئىبارەت نۇقسانىنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىپ، «بىرلا خىل يەر باھاسى بېجى»نى يولغا قويۇش، يەرلەردىن مۇلچەرلەپ بەلگىلەنگەن باھا بويىچە باج ئېلىپ، يەر

باھاسىنىڭ ئېشىشىدىن كەلگەن دارامەتنىڭ ھەممىسىنى جەمئىيەتكە بەخشەندە قىلىپ، ئۇنى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە پۇقرانى مەدەنىيەت خەلقىنىڭ پاراۋانلىقى ئۈچۈن ئىشلىتىش كېرەك. يەر باھاسى بېجەنىڭ سېممېسى ئاھايىتى كۆپ، ئۇ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ مالىيە جەھەتتىكى ئېھتىياجلىرىغا كەڭ - كۆشادە يېتىدۇ، شۇڭلاشقا دۆلەتنىڭ باشقا تۈرلۈك باج - سېلىقلىرىنى يېغىپ ئولتۇرۇشى ھاجەتسىز. بۇنىڭ بىلەن، ئىجتىمائىي بايلىقلارنىڭ تەقسىملىنىشىنى تەكشىللەشكە يۈزلەنىدۇرۇپ، يەرلەرگە خۇسۇسىيلار ئېگىدارلىق قىلىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان خەلقنىڭ نامراتلىشىشىنى ۋە جەمئىيەتنىڭ ماددىي تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ كۈندىن - كۈنگە كۆپىيىپ بېرىدىغان ياماق ئاقىۋەتلەرنى يوقاتقىلى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە جەمئىيەتنىڭ گۈللىنىشىنى يەنمۇ ئىلگىرى سۈرگىلى بولىدۇ.

گېئورگىنىڭ ئىدىيە ۋە تەشەببۇسلىرى بۇرژۇئازىيەنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلغاچقا، ئەينى ۋاقىتتىكى بۇرژۇئا ئالىملىرى ۋە سىياسەتچىلىرىنىڭ ماختىشىغا ئېرىشتى، ئامېرىكا، ئەنگلىيە ۋە باشقا بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، تەسىرى خېلى زور بولغانىدى. لېكىن، «يەرلا خىل يەر باھاسى بېجى» دېگەن تەشەببۇسنىڭ ئۆزىدە بىرمۇنچە كەمچىلىكلەرنىڭ بولغانلىقى شۇنىڭدەك ئۇ پەيدا بولغان چاغلاردىكى سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىگە تېگىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا قارشى تۇرغۇچىلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. گېئورگى پولغا قويغان يەر ئىلاھاتى ھەرىكىتى ئۇزاق ئۆتمەيلا زاۋالغا يۈز تۇتتى.

ماركس «تەرەققىياتنىڭ ئەسلى بىلەن ئاقىۋەتلىرى» دېگەن كىتابىنى ئوقۇغاندىن كېيىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: گېئورگى «نەزەرىيە جەھەتتە ئىنتايىن ئارقىدا قالغان. ئۇ قېرىنداشچە قىممەتنىڭ ماھىيىتىنى ئەسلا بىلمەيدۇ». ئۇ تەشەببۇس قىلغان يەر ئىجارىسىنى دۆلەتكە تاپشۇرۇلىدىغان باج - سېلىقنى ئۆزگەرتىشتەك چارە «يالالانما ئەمگەك مەسىلىسىگە قىلچە چېتىلمايدۇ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مەسىلىسىگىمۇ قىلچە چېتىلمايدۇ» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 35 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 191 — 193 - بەتلەر). شۇڭلاشقا، گېئورگىنىڭ ئىجتىمائىي ئىسلاھات تەدبىرلىرى ئارقىلىق، سىنىپىي زىددىيەتلەرنى پەسەيتىپ، كاپىتالىزمنىڭ جىنايەتلىرىنى ۋە نامراتلىقنى تۈپتىن يوقاتماقچى بولۇشى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مۇمكىن بولمايدىغان ئىش.

كلاك، جون بېيتس (Clark, John Bates) 1847 — 1938) XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ئامېرىكىنىڭ مەشھۇر بۇرژۇئا چاكنا ئىقتىسادشۇناسى. كلاكنىڭ تەلىماتى XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ئامېرىكا بۇرژۇئا ئىگىلىك نەزەرىيىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا كېڭ دائىرىدە تەسىر كۆرسەتكەن. كلاك سودا - سانائەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1872 - يىلى ئامېرىكىدىكى ئەمموورست شۆيزەنى (Amherst College)نى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، گېرمانىيە ۋە شۇبىتسارىيەگە بېرىپ ئوقۇغان. گېرمانىيىدىكى ھېيدېلبېرگ (Heidelberg) داشۆسىدە ئوقۇۋاتقان چېغىدا، ئۇ گېرمانىيە كونا تارىخشۇناسلىق ئېقىمى ئىقتىسادشۇناسى كارل كېنىس (Karl Gustav Adolf Knies, 1821 — 1898)

نسلك ئوقۇغۇچىسى بولغان. دۆلتىگە قايتقاندىن كېيىن، ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، كارلتون (Carleton)، سمىس (Smith)، ئەمەلدار قاتارلىق شۆيۈەنلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان؛ 1893 - يىلدىن كېيىن، ئامېرىكىدىكى كولۇمبىيە داشۆسىنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىق پروفېسورى بولغان. 1893 — 1895 - يىللىرى ئامېرىكا ئىقتىسادشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى بولغان. ئوقۇتۇش - تەتقىقات هايات‌تىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئۇ تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ بىرنەچچە نۇقتىسىنەزىرىنى ئىپادىلىگەن. كېيىن تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ تەسىرىدىن قۇتۇلۇپ، «ئابستراكت يېشىش ئۇسۇلى» ئارقىلىق، ئەمەلىيەتتە چەكلىك هالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەريىسىنىڭ ئۆزگەرگەن تۈرى بولغان چاكىنا نەزەريىە سىستېمىسىنى بەرپا قىلغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «بايلىق پەلسەپىسى» («The Philosophy of Wealth»، 1886) «بايلىقنىڭ تەقسىم قىلىنىشى» («The Distribution of Wealth»، 1899) «ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ مۇھىم مەزمۇنى» («The Essentials of EconomicTheory»، 1907). بۇلارنىڭ ئىچىدە «بايلىقنىڭ تەقسىم قىلىنىشى» ئۇنىڭ نامىنى چىقارغان مۇھىم ئەسەردۇر.

كلاك تەلىماتىنىڭ يادروسى كاپىتالىستىك تەقسىمات مەسىلىسىدىكى چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى نەزەريىسىنى ئاتالمىش جېمجىت هالەت ئەندىزىسى شارائىتىدا چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت. «بايلىقنىڭ تەقسىم قىلىنىشى» دېگەن كىتابتا، ئۇ تولۇق رېئاليەتتىكى بىر جېمجىت جەمئىيەتنى پەرەز قىلىدى. ئۇ، بۇ جېمجىت هالەتتىكى ئېگىلىكتە، ئىگىلىكنىڭ «ئومۇمىي قانۇنىيىتى»نىڭ قانداق قىلىپ ئىقتىسادىي جەريانىنىڭ تەبىئىي تەڭپۇڭلۇقتا يېتىشىگە سەۋەب بولىدىغانلىقىنى، بارلىق ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ تەقسىماتتا ئىگە بولغان ئۈلۈشى قانداقسىگىيە دەل ئۆزلىرى هەمكارلىشىپ ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتلارنىڭ سانى ياكى قىممەتلىدىكى نىسبەت قىسمىغا تەڭ بولىدىغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنىڭ مەۋجۇت بولمايدىغانلىقىنى قاتارلىقلارنى دەللىلىمەكچى بولدى.

كلاكنىڭ جېمجىت هالەت ئىگىلىكى تەقسىماتىدا، ئىش ھەققى ۋە ئۆسۈمدىن ئىبارەت ئىككىلا كاتېگورىيە بار؛ يەر ئىجارىسى ئۆسۈمنىڭ پەۋقۇلئاددە شەكلى دەپ قارالدى، پايدا بولسا هەربىر تەلىك هالەت ئىگىلىكى دائىرىسىگە مەنسۇپ قىلىپ قويۇلدى. كلاك XIX ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىكى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئامىلى نەزەريىسى بىلەن XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن تارتىپ تارقالغان چەكلىك هالەتلىدىكى تەھلىلنى ئەپلەپ - سەپلەپ بىرلەشتۈرۈپ، ئاتالمىش چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى نەزەريىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى ئىش ھەققى ۋە ئۆسۈمنىڭ تەھلىلى قىلىشنىڭ ئاساسى قىلدى. ئۇ مۇنداق دەپ هېسابلىدى: ئەمگەك بىلەن كاپىتال ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ئامىلى؛ جېمجىت هالەت ئىگىلىكىدە، ئىككى ئامىلنىڭ ئايرىم - ئايرىم هالدا كۆپىيىشى ئارقىسىدا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان نەرسىلەرنىڭ ئومۇمىي مىقدارى كۆپىيىدۇ، لېكىن باشقا شەرتلەر ئۆزگەرمەيدۇ دەپ قىياس قىلىنغاندا، مەھسۇلات مىقدارىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى ئازىيىپ بارىدۇ. شۇڭلاشقا، كاپىتال مىقدارى ئۆزگەرمىگەن

ئەھۋالدا داۋاملىق تۇرده ئەمگەك قوشۇلىدىغان بولسا، ھەربىر قوشۇلغان ئەمگەك بىرلىكىنىڭ ئۇنۇمدارلىقى ئازىيىپ بارىدۇ. ئۇ ئاخىرىدا قوشۇلغان ئەمگەك بىرلىكىنىڭ ئۇنۇمدارلىقىنى «ئەمگەكنىڭ چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆچى» دەپ ئاتىدى. ئىش ھەققى ئەمگەكنىڭ چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆچىگە باغلىق دەپ قارىدى. ئوخشاشلا، ئەمگەك مىقدارى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا داۋاملىق تۇرده كاپىتال قوشۇلىدىغان بولسا، ھەربىر قوشۇلغان كاپىتال بىرلىكىنىڭ ئۇنۇمدارلىقىمۇ ئازىيىپ بارىدۇ دەپ قاراپ، ئاخىرىدا قوشۇلغان كاپىتال بىرلىكىنىڭ ئۇنۇمدارلىقىنى «كاپىتالنىڭ چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچى» دەپ ئاتىدى، ئۆسۈم كاپىتالنىڭ چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە باغلىق دەپ ھېسابلىدى. ئۇ بۇ ئارقىلىق، ئەمگەك بىلەن كاپىتال بىرلىكتە ئىشلەپچىقىرىشقا قاتنىشىدۇ، ھەر ئىككىسى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئازىيىپ بېرىشىغا دائىر ئىقتىسادىي ئۇمۇمىي قانۇنىيەت تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدۇ ھەمدە ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ئاساسەن، تېگىشلىك ئۇلۇشىنى ئالىدۇ، دېگەنلەرنى دەللىلىدى.

چەكلىك جىمجىت ھالەت ئىگىلىكى بىرقەدەر رېئال بولغان ھەربىر تىك ھالەت ئىگىلىكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ؛ ئالدىنقىسى ئۇستىدىكى تەھلىل كېيىنكىسى ئۇستىدىكى تەھلىلگە ئاساس يەتكۈزۈپلا بېرىدۇ دەپ ھېسابلىدى. جىمجىت ھالەتنى تەھلىل قىلغاندىن كېيىن، ئۇ «ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ مۇھىم مەزمۇنى» دېگەن كىتابىدا، ھەربىر تىك ھالەتنى يەنە مۇ ئىلگىرىلەپ تەھلىل قىلىپ، نورمۇسنىڭ كۆپەيمىسى، تېخنىكىنىڭ ئىلگىرىلىشى، بازار تەشكىلاتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى، ئىستېمالچىلار ئېھتىياجىنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىق مۇھىم ھەربىر تىك ھالەت ئامىللىرىنى مىسال كەلتۈردى. ئۇنىڭ ھەربىر تىك ھالەت ئىگىلىكى ئۇستىدىكى تەھلىلىدە ئەمەلىيەتتە ھېچقانداق يېڭى نەرسە يوق، بۇ تەھلىل كاپىتالنىڭ تەرەققىياتىنىڭ يۈزلىنىشى ۋە ماھىيىتىگە تېخىمۇ قىلچە تەگمەيدۇ، پەقەت يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئامىللارنىڭ كاشىلىسى بىلەن بۇزۇلۇپ كەتكەن كونا جىمجىت ھالەت تەگىپۈگىلۈقى قانداق قىلىپ يېڭى بىر جىمجىت ھالەت تەگىپۈگىلۈقىغا ئۆتىدىغانلىقىنى؛ ئۆتۈشنىڭ تاماملىنىشى جىمجىت ھالەت تەگىپۈگىلۈقىنىڭ كونا ئەندىزىسىنىڭ يېڭى ئەھۋالدىكى قايتا گەۋدىلىنىشى بولۇپ ئىپادىلىنىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ، خالاس. كلاك ئۆزىنىڭ بۇ نەزەريىسى ئارقىلىق، جىمجىت ھالەت ئەندىزىسىدە ئىش ھەققى ۋە ئۆسۈم نىسبىتىنى بەلگىلەشنىڭ پرىنسىپى رېئال جەمئىيەتتە ئەمگەك ۋە كاپىتالنى تەقسىم قىلىشنىڭ ئاساسي بولىدۇ، شۇڭلاشقا كاپىتالنىڭ تۆزۈمى ئادىل، ئەقىلگە مۇۋاپىق تۆزۈم دېگەنلەرنى دەللىلەشكە ئۇرۇنۇپ، كاپىتالنىڭ ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغانلىقىنى يالىتى.

چەكلىك ھالدىكى ئونۇملۇك پايدىلىنىش ئېقىمى، چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى نەزەريىسى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى نەزەريىسى (Marginal Productivity Theory) بۇ، كاپىتالنىڭ ئەمگەكنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىدىغانلىقىنى ئاقلايدىغان بىر خىل چاكىنا تەقسىمات نەزەريىسى. گېرمانىيە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى جون ھېنرى تۈنېن (John Heinrich von Thünen، 1783 — 1850)

«يېگانە دۆلەت» Der Isolirte» Staat» (1826 دېگەن كىتابىدا، بۇ ئۇقۇمنى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويىدى ھەمدە ئۇنى ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىمات نەزەريىلىرىدە قوللاندى، لېكىن ئۇ بۇ ئىبارىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويمىدى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ئامېرىكا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى كلاك تۇنجى بولۇپ بۇ ئىبارىنى ياراتتى ھەمدە ئۇنىڭ مەزمۇنىنى سىستېمىلاشتۇرۇپ ھە دەپ تەرغىپ قىلدى.

كلاك ئۆزىنىڭ «بايلىقنىڭ تەقسىم قىلىنىشى» (1899) دېگەن كىتابىدا مۇنداق دېدى: تولۇق ئەركىن رىقابەت يولغا قويۇلغان جەمئىيەت ھالەت شارائىتىدا، ئەمگەك بىلەن كاپىتالنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا قوشقان ئەمەلىي تۆھپىسى (يەنى ھەرقايسىسىنىڭ «چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى») گە قاراپ، ئۇلارنىڭ كىرىمىنى بەلگىلەيدىغان ئاتالمىش ئادىل «تەقسىمات جەھەتتىكى تەبىئىي قانۇنىيەت» مەۋجۇت. ئەمگەك مىقدارى ئۆزگەرمىگەن، ئەمما كاپىتال ئۇدا ئېشىپ بارغان ئەھۋالدا، ھەربىر كاپىتال بىرلىكىنىڭ قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە كۆپەيگەن مەھسۇلات مىقدارى (مەھسۇلات قىممىتى) تەرتىپ بويىچە ئازىيىپ بارىدۇ، ئاخىرقى بىر بىرلىك كاپىتالنىڭ قوشقاندا كۆپەيگەن مەھسۇلات مىقدارى (مەھسۇلات قىممىتى) ئۆسۈمنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىنى بەلگىلەيدىغان ئاتالمىش «كاپىتالنىڭ چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى» بولىدۇ. ئوخشاشلا، كاپىتال مىقدارى ئۆزگەرمىگەن، ئەمما ئەمگەك داۋاملىق تۇرده قوشۇلۇۋاتقان ئەھۋالدا بولسا، ئاخىرقى بىر بىرلىك ئەمگەكنىڭ قوشقاندا كۆپەيگەن مەھسۇلات مىقدارى (مەھسۇلات قىممىتى) يەنى «ئەمگەكنىڭ چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى» ئىش ھەققىنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشىنى بەلگىلەيدۇ. كلاك يەرنى كاپىتالغا ئايلاندۇرۇپ، يەر ئىجارىسىنى ئۆسۈمنى بەلگىلەش ئۆسۈلى بويىچە بەلگىلىدى. ئۇ ئوتتۇرىچە پايدىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلىپ، كارخانا ئىگىلىرىنىڭ كىرىمىنى «كېلىشتۈرۈش فۇنكسىيىسى» گە بېرىلگەن ئىش ھەققى، نورمىدىن تاشقىرى پايدىنى بولسا ۋاقىتلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، ئاخىر جەمئىيەت يوقىلىدىغان ھەرىكەتلىك ھالەت ئىگىلىكى كاتېگورىيىسى دەۋالدى. كلاك ئۆزىنىڭ بۇ نەزەريىسى ئارقىلىق، ئېكسپلاتاسىيىنى ئىنكار قىلىپ، سىنىپلار مەنپەئىتىنى كېلىشتۈرۈشنى تەرغىپ قىلىپ، سىنىپىي كۈرەش ۋە ئىنقىلابنىڭ تامامەن زۆرۈرىيىتى يوق ئىكەنلىكىنى «ئىسپاتلاش»قا تۇرۇندى.

كلاكنىڭ چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى نەزەريىسى ئەمەلىيەتتە، «ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈچ ئاملى نەزەريىسى»، «يەردىن كېلىدىغان پايدىنىڭ ئازىيىپ بېرىش قانۇنىيىتى» ۋە «چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەريىسى» قاتارلىق ئۈچ چاكىنا نەزەريىنىڭ ئارىلاشمىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ نەزەريە ئىستېمال قىممىتىنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن قىممەت يارىتىش ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى ئارىلاشتۇرۇۋەتتى؛ پەن - تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتلىرىنى ياخشىلاشنىڭ مۇھىم رولىنى يوققا چىقاردى؛ ئۇ ئەمگەك بىلەن كاپىتال بىر - بىرىگە پايدا يەتكۈزۈش دەيدىغان سەپسەتە ئارقىلىق، كاپىتالنىڭ تۆزۈمى كەلتۈرگەن بالايىئاپەتلەرنى قاراپ تۇرۇپ قارشىلاشقىلى بولمايدىغان ئادىل «تەبىئىي قانۇنىيەت» دەۋالدى؛

ھەتتا ئەمگەكچى خەلقتە تۇغۇتنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى كۆپ بولۇشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ ئىتتىپاق تۈزۈپ ئىش تاشلاش، كوللېكتىپ توختام تۈزۈش قاتارلىق تەدبىرلىرى تۈپەيلىدىن، ئىش ھەققى ئۆزلۈكسىز تۆۋەنلەپ بېرىۋاتقان «چەكلىك ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى» دىن ئېشىپ كەتتى دەپ داۋاراڭ سېلىنىپ، بۇلارنى ئىش ھەققىنىڭ ئۆسمەسلىكى، ئىشچىلارنىڭ كۆپلەپ ئىشسىز قېلىشىنىڭ مەنبەسى دەۋېلىپ، مال باھاسى ئۆرلىگەنلەر ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققىنى تۆلىتۈپتىشتەك ئەكسىيەتچىل قانۇننى ئاقلىدى ھەمدە ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى تەشكىلگە كۈناھ ئارتىش ۋە زىياتكەشلىك قىلىش ئۈچۈن ئاساس يەتكۈزۈپ بەردى. چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى نەزەرىيىسى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى بۇرژۇئا چاكىنا تەقسىمات نەزەرىيىسىنىڭ تۈۋرۈكى بولغانلىقىدىن؛ تا ھازىرغىچە يەنە بىر مۇنچە چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلار بۇ نەزەرىيىدىن كەڭ پايدىلانماقتا.

كلاك دېگەن ماددىغا قارالۇن.

كامبرىد ئېقىمى (The Cambridge XIX School) XX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيىنىڭ مەشھۇر بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى مارشال يارىتقان تەسىرى چوڭ ئېقىم. بۇ ئېقىمنىڭ مارشالدىن باشقا، يەنە مارشالنىڭ ئوقۇغۇچىسى بولغان پىگوۋ (A.C.Pigou)، روبېرتسون (D.H.Robertson) شۇنىڭدەك مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدىن بۇرۇن ئۆتكەن كېينېس قاتارلىق ئاساسلىق ۋەكىللىرى بار. بۇ كىشىلەر ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ كامبرىد داشۆسىدە ئۇزاق مۇددەت ئوقۇتقۇچىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئېقىم «كامبرىد ئېقىمى» دەپ ئاتالغان.

بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسچىسى مارشال XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن بۇرۇنقى ئەنگلىيە بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى قارىقويۇق قوبۇل قىلىپ، 1890 - يىلى نەشىر قىلىنغان «ئىقتىسادشۇناسلىق پرىنسىپلىرى» دېگەن كىتابىدا، كېلىشتۈرمىچىلىك ۋاستىسى بىلەن، تەمىنلەش - تەلەپ نەزەرىيىسى، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەرىيىسى، چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەرىيىسى، چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى نەزەرىيىسى قاتارلىقلارنى سىستېمىلاشتۇرۇپ، «مۇۋازىنەت باھا نەزەرىيىسى»نى يادرو قىلغان مۇكەممەل چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق سىستېمىسىنى بەرپا قىلدى. پۈل نەزەرىيىسى جەھەتتە، ئۇ چاكىنا پۈل مىقدارى نەزەرىيىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا بايان قىلدى (بۇ نەزەرىيە كېينىن «كامبرىد تەكلىمىسى» دەپ ئاتالدى). تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى جەھەتتە ئۇ ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنى «تەدرىجىي ئىلگىرىلەشلا بارىدۇ، تاسادىپىي ئۆزگىرىش يوق» دەيدىغان چاكىنا تەدرىجىي تەرەققىياتچىلىقىنىڭ «ئىزچىللىق پرىنسىپى» بىلەن چۈشەندۈردى، ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادىي ھەرىكەتلىرىنى سۇبېيېكتىپ روھىي مۇددىئا بىلەن چۈشەندۈردى، تاۋار ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ تەمىنلەش - تەلەپ تەڭپۇڭلۇقى ۋە باھاسىنىڭ بەلگىلىنىشىنى مېخانىكىدىكى مۇۋازىنەت ئوقۇمى ۋە ماتېماتىكىدىكى چەكلىك «ئارتتۇرما» ئوقۇمى بىلەن تەھلىل قىلدى. سىياسەت جەھەتتە، ئۇ ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش پرىنسىپىنى تەشەببۇس قىلىپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىدە بازار كۈچىنىڭ ئۆزلۈ-

كېدىن تەڭشىلىشى ئارقىلىق تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش جەھەتتىكى تەڭپۇڭلۇقتا يەتكىلى بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. «ئىقتىسادشۇناسلىق قائىدىلىرى» دېگەن كىتابتا ئىلمىيدەك كۆرۈنىدىغان ئىقابقا ئورنىۋېلىپ، ھەنىۋا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ «جەۋھەر» لىرى مەركەزلەشتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇ ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەنلا، سىياسىي ئىقتىساد تەرەققىيات تارىخىدىكى «دەۋر بۆلگۈچ» ئەسەر دەپ كۆككە كۆتۈرۈلدى. بۇ ئەسەر ئادام سېمېتنىك «مىللىي بايلىق نەزەرىيىسى» ۋە ريكاردونىڭ «سىياسىي ئىقتىساد ۋە باج ـ سېلىق قائىدىلىرى» دېگەن ئەسەرلىرى بىلەن بىر ئورۇنغا قويۇلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، كامبرند ئېقىمىنىڭ نەزەرىيىسى ياۋروپا ئامېرىكا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدە كەڭ تارقىلىپ، مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغىچە ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى.

كامبرند ئېقىمى «يېڭى كلاسسىك ئېقىم» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھازىرقى زامان بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر سېمېت، ريكاردولارنىڭ كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنى، مالتۇس، سەي قاتارلىقلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى چاكىنا سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنى، شۇنىڭدەك سېنىور قاتارلىقلارنىڭ XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى چاكىنا سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنى ۋە جون مىلنىڭ چاكىنا سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنى قوشۇپ، «كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق» دەپ ئاتايدۇ. بۇ «كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق» قېممەت ۋە باھانىڭ بەلگىلىنىشىنى تاۋار بىلەن تەمىنلەش، يەنى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى جەھەتتىن چۈشەندۈرۈشكە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ؛ لېكىن XIX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرى كۆتۈرۈلۈپ چىققان ئەنگلىيىلىك جېۋونس ۋە ئاۋسترىيە ئېقىمى، لوسانىا ئېقىمى بولسا قېممەت ۋە باھانىڭ بەلگىلىنىشىنى تاۋارغا بولغان ئېھتىياج، يەنى تاۋارنىڭ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشىنى چەھەتتىن چۈشەندۈرۈشكە بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. مارشال ئۆزىنىڭ مۇۋازىنەت باھا ھەققىدىكى بۇ ئىككى تەرەپنى ئومۇملاشتۇرۇپ، قىسقا مۇددەتلىك مۇۋازىنەتتە ئېھتىياج ـ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش مۇھىم رول ئويناپىدۇ، ئۇزاق مۇددەتلىك مۇۋازىنەتتە بولسا تەمىنلەش ـ ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى ئاخىرقى ھېسابتا مۇھىم رول ئويناپىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. بۇ «كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق»نى «قوغدىغانلىق» ۋە «راۋاجلاندۇرغانلىق» دەپ قارىلىپ، كامبرند ئېقىمى «يېڭى كلاسسىك ئېقىم» (ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكى بەزىلەر جېۋونس، ئاۋسترىيە ئېقىمى ۋە لوسانىا ئېقىمىنى قوشۇپ «يېڭى كلاسسىك ئېقىم» دەپ ئاتايدۇ) دەپ تەرىپلەندى.

كامبرند ئېقىمىنىڭ يەنە بىر ئاساسلىق ۋەكىلى پىگوۋ 1908 ـ يىلى مارشالدىن كېيىن كامبرند داشۇسىنىڭ سىياسىي ئىقتىساد پروفېسسورى بولدى. ئۇ مارشالنىڭ تەلىماتىنى ئىزاھلىغان ۋە تولۇقلىغاندىن تاشقىرى، كۆپرەك «پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى» تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، «بايلىق ۋە پاراۋانلىق» («Wealth and Welfare»، 1912)، «پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى» («The Economics of Welfare»، 1920) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، «پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى»نىڭ ئاساسچىسى دەپ ئىززەتلەندى. بۇيەنە «ئىشسىزلىق توغرىسى

(«TheTheoryofUnemployment»،1933) (دېگەن كىتابىدا، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە ئۆزلۈكسىدىن تەڭشىلىش ئارقىلىق تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش جەھەتتىكى تەڭپۇڭلۇقنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى «دەللىلىدى». كامبىرىد ئېقىمىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى تاساددىپىي ئەمەس. ئەنگلىيە XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدىن كېيىن، دۇنيا بازىرىدا كۈندىن - كۈنگە، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان ئامېرىكا ۋە گېرمانىيە سانائىتىنىڭ قاتتىق رىقابىتىگە دۇچ كەلدى، دۆلەت ئىچىدە سىنىپىي زىددىيەت كەسكىنلىشىپ، ئىشچىلار ھەرىكىتى ئۆلغايدى، ماركسىزم ئىشچىلار ئاممىسى ئارىسىدا كەڭ تارقالدى. ئەينى ۋاقىتتا مەيلى ئەنگلىيىنىڭ ئەنئەنىۋى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقى بولسۇن ياكى 70 - يىللاردا كۆتۈرۈلۈپ چىققان چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەريىسى بولسۇن، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى ئاقلاپ چىقىشى قېيىن ئىدى. دەل مۇشۇنداق ئەھۋالدا، XIX ئەسىر بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقىنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن كامبىرىد ئېقىمى ۋەزىيەت ئېھتىياجى بىلەن باراللىقا كېلىپ، ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئاساسى بولغان ئەمگەك قىممىتىنى نەزەريىسىگە ۋە قوشۇمچە قىممەت نەزەريىسىنى بىلەن جېنىنىڭ يارچە قارشىلاشتى. ئېكسكىن 1 - دۇنيا ئۇرۇشى ئايلىرىغا ئايلىنىپ قېلىپ، ئىنگلىيە جاھانگىرلىكى كۈندىن - كۈنگە زەئىپلەشتى. 20 - يىللاردا ئەنگلىيىنىڭ سانائىتى ئۇزاق مۇددەت تۇرغۇنلۇق ھالىتىدە تۇرۇپ، ئىشسىزلىق مەسىلىسى ئېغىرلاشتى. 1929 - يىلى كاپىتالىزم دۇنياسىدا ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلىغاندىن كېيىن، ئەھۋال تېخىمۇ ئېغىرلاشتى، بۇ ھال كامبىرىد ئېقىمى ۋەكىللىك قىلغان ئەنئەنىۋى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق ئۆزۈل - كېسىل بەربات بولۇشىغا سەۋەب بولدى. كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ بۇنداق ئېغىر مۇشكۈل ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىغا قاراپ، ئەسلىدە كامبىرىد ئېقىمىنىڭ مۇھىم ئەزاسى بولغان كېينېس 1936 - يىلى كامبىرىد ئېقىمى ئەنئەنىلىرىدىن يۈز ئۆرىگۈچى سۈپىتى بىلەن، «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە» دېگەن كىتابنى چىقاردى، ئۇ بۇ كىتابتا مارشال ۋە پىگۇۋنىڭ نەزەريىسى، ئۇقتىسىنەزەرلىرىنى «كلاسسىك ئېقىم» دەپ ئاتاپ ۋە سۆكۈپ، ئۆزى ياراتقان ئاتالمىش كېينېسزم ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىقىنى «يېڭى كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق»نىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. لېكىن ئەمەلىيەتتە، كامبىرىد ئېقىمىنىڭ قىممەت نەزەريىسى ۋە تەقسىمات نەزەريىسى تا بۈگۈنگىچە بۇرژۇئا «ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىق»نىڭ ئاساسى بولۇپ كەلمەكتە، بىراق يېڭى ئەھۋالدا مونوپول كاپىتالىنى ئاقلاشنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، 30 - يىللاردىن كېيىنكى بەزى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئۇنىڭغا ئۇنداق ياكى مۇنداق تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزدى ۋە ئۇنى تولۇقلىدى، خالاس.

مارشال، پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى، يېڭى كامبىرىد ئېقىمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

مارشال، ئالفرد (Marshall, Alfred، 1842 — 1924) XIX ئەسىردىكى بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقىنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن مەشھۇر ئەنگلىيە ئىقتىسادشۇناسى، كامبىرىد ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى. مارشال 1861 - يىلى كامبىرىد

داشۆسىنىڭ سېىن - جون شۆيۈەنى (St.John's College)دەماتېماتىكا ئوقۇغان، 1865 - يىلى بىر مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن مەكتەپتە تەتقىقاتچىلىققا قالدۇرۇلۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا ماتېماتىكىدىن يېتەكچىلىك قىلغان. 1867 - يىلدىن باشلاپ ئىقتىسادشۇناسلىقنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا كىرىشكەن، 1868 - يىلى مەزكۇر شۆيۈەندە ئەخلاق پېنى (Moral Science) بويىچە لېكتورلۇققا تەيىنلىنىپ، سىياسىي ئىقتىسادتىن (سىياسىي ئىقتىساد ئەينى ۋاقىتتا ئەخلاق پېنىنىڭ بىر تارمىقى ئىدى) دەرس ئوتكەن. 1877 - يىلى بىرستول (Bristol) داشۆسىگە بېرىپ سىياسىي ئىقتىساد پروفېسسورى بولغان، 1883 - يىلى ئوكسفورد داشۆسىنىڭ بالىيول (Balliol) شۆيۈەنىدە تەتقىقاتچى ۋە سىياسىي ئىقتىساد لېكتورى بولغان. 1885 - يىلى كامبرىد داشۆسىگە قايتىپ كېلىپ سىياسىي ئىقتىساد پروفېسسورى بولغان. 1908 - يىلى پېنسىيگە چىقىپ، مەخسۇس تەتقىقات ۋە يېزىقچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. كامبرىد داشۆسىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە، ئۇ يەنە ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسەت جەھەتتە مەسلىھەت ئېلىش پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان، 1887 — 1889 - يىللىرى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، ئالتۇن - كۈمۈش ھەيئىتى (Glod and Silver Commission) ۋە ھىندىستان پۇل كومىتېتى (Indian Currency Committe) ئۈچۈن گۇۋاھنامە تەييارلاپ بېرگەن، 1891 — 1894 - يىللىرى خانلىق مېھنەتكەشلەر ھەيئىتى(Royal Commission on Labour) نىڭ ئەزاسى بولغان، بۇ ھەيئەتنىڭ ئاخىرقى دوكلاتلىرىنى يېزىپ چىقىش ئىشلىرىغا قاتناشقان.

مارشالنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «ئىقتىسادشۇناسلىق پرىنسىپلىرى» («Principles of Economics»، 1890 - يىل دەسلەپكى نەشرى، 1920 - يىل 8 - نەشرى)، «سانائەت ۋە سودا» («Industry and Trade»، 1919)، «پۇل، ئامانەت ۋە قەرز ۋە سودا» («Money, Credit and Commerce»، 1923) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

مارشال ئىگىلىك ئىدىيە جەھەتتە ئەنگلىيىنىڭ چاكنا ئىقتىسادشۇناسلىق ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە چاكنا تەدرىجىي تەرەققىياتچىلىق، گېرمانىيە تارىخ ئېقىمى ۋە فرانسىيىلىك كونۇتىنىڭ فىزىمات ئىقتىسادشۇناسلىق ئەسەرلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغان «ئىقتىسادشۇناسلىق پرىنسىپلىرى» دېگەن ئەسىرىدە، ماركسزمنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى ۋە قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسىگە قارشى تۇرۇپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاقلاش؛ مەقسەتىدە، تەمىنلەش - ئېھتىياج نەزەرىيىسى، چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەرىيىسى، چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى نەزەرىيىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەرىيىسى قاتارلىقلارنى قارىقويۇق قويۇپ قىلىپ، يىغىنچاقلاپ كېلىشتۈرمىچىلىك ئاساسىدىكى مۇكەممەل چاكنا ئىقتىسادشۇناسلىق سىستېمىسىنى قۇراشتۇرۇپ چىققان. ئۇنىڭ بۇ كىتابى نەشر قىلىنىشى بىلەنلا سىياسىي ئىقتىساد تەرەققىيات تارىخىدىكى بىر «نامايەندە» دەپ ماختاپ كۆككە كۆتۈرۈلدى، ئۇنىڭ ئۆزىنمۇ «يېڭى كلاسسىك ئىقتىسادشۇناسلىق» نىڭ ئاساسچىسى دېگەن شۆھرەتكە ئېرىشتى. ئۇنىڭ قىممەت

نەزەرىيىسى ۋە تەقسىمات نەزەرىيىسى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تاكى XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقى ساھەسىدە ھۆكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگىلىدى، ئۇ، بۇگۈنكى كۈندىمۇ يەنىلا بۇرژۇئا مەكرو ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئاساسىدۇر.

مارشالنىڭ مەبتۇدولوگىيە جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئىرىنچىدىن، ئۇ «ئۈزلۈكسىزلىق پرىنسىپى» (Principle of Continuity) دېگەن نېمىنى تەتبىق قىلىپ تۇرۇپ، جەمئىيەتتىكى ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنى تەھلىل قىلىدۇ. بۇ، ئىنسانلار جەمئىيىتىدە ئىقتىسادىي تەرەققىيات، جانلىق مەۋجۇداتلار دۇنياسىنىڭ تەرەققىياتىغا ئوخشاش ئىرىدىنلا ئەمەس، يەلكى تەدرىجىي بارىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئىقتىسادشۇناسلىق پرىنسىپلىرى» دېگەن كىتابىنى «تەبىئەت دۇنيا سىدا سەكرەش بولمايدۇ» (Natura non facit saltum) دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بىلەن باشلايدۇ. ئۇ، بۇنىڭغا ئاساسەن، ئىقتىسادىي ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدا، جۈملىدىن ئىقتىسادىي ئۇقۇملار ئوتتۇرىسىدا ئۈزلۈكسىز مۇناسىۋەتنى مەۋجۇت، ئۇلارنى قاتتىق پەرقلەندۇرگىلى بولمايدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ئىككىنچىدىن، مېخانىكىدىكى مۇۋازىنەت ئۇقۇمىنى تەتبىق قىلىدۇ. ئۇ، ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنىڭ نورمال ھالىتىنى تەھلىل قىلغاندا، مۇئەييەن شارائىتتا تۇرلۇك قارىمۇقارشى ئىقتىسادىي كۈچلەر (مەسىلەن، ئېھتىياج بىلەن تەمىنلەش) نىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى قانداق ساقلايدىغانلىقىنى توغرىسىدىكى جىسمىيەت ھالىتى تەھلىلىگە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك، دەپ قارايدۇ. ئۇ بۇ مۇۋازىنەت ئۇقۇمىنى ئۆزلۈكسىزلىك پۈتكۈل قىسمەت نەزەرىيىسى ۋە تەقسىمات نەزەرىيىسىگە تەتبىق قىلىدۇ. ئۇچىنچىدىن، «چەكسىلىك ھالدىكى ئېھتىياج مىقدارى» ئۇستىدىكى تەھلىلنى تەتبىق قىلىدۇ. ئۇ، ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنىڭ ماھىيىتىنى كۆزدە تۇتمىدى، «ئېھتىياج مىقدارى»نىڭ مۇناسىۋەتسىز «ئومۇمىي مىقدار»نىڭ مۇناسىۋەتسىگە قارىغاندا تېخىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. مارشال كونۇت ۋە ئۇنىڭ (J .H .von Thünen ،1783 — 1850) لارنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئىلھام بېرىشى ئارقىسىدا، جېۋونس، مېنگېر ۋە ۋالراسلار بىلەن بىرلا ۋاقىتتا دېگۈدەك، ئوقۇتۇش خىزمىتىدە مۇستەقىل ھالدا، ئۇنۇملۇك «چەكسىلىك ھالدىكى ئېھتىياج مىقدارى» ئارقىلىق ئادەمنىڭ ماددىغا بولغان ئېھتىياجىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. كېيىنكى چاغلاردا، ئۇ، چەكسىلىك ھالدىكى ئېھتىياج مىقدارى ئۇستىدىكى تەھلىلنى ئۆزلۈكنىڭ پۈتكۈل قىممەت نەزەرىيىسى ۋە تەقسىمات نەزەرىيىسىگە تەتبىق قىلدى. ئۇچىنچىدىن، ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادىي ھەرىكەتلىرىنى سۈبيېكتىپ روھىي ھاللىق مۇددىئا ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مارشال ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى ئۆز «نەپسىنى قاندۇرۇش» كويىدا بولۇش ۋە «بەدەل بېرىش»تىن ساقلىنىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل مۇددىئا تەرىپىدىن ئىرى - بېرى قىلىنىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇ، تاۋار ۋە تۇرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى جەھەتتىكى ئېھتىياج بىلەن تەمىنلەشنى ئاشۇنداق ئىككى خىل روھىي ھاللىق مۇددىئا ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھەمدە بۇنداق روھىي ھاللىق مۇددىئانى بىۋاستە ئۆلچىگىلى بولمىسىمۇ،

لېكىن ۋاستىلىك ھالدا پۇل ئارقىلىق ئۆلچىگىلى بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى مارشالنىڭ ئىقتىسادىي نەزەرىيىسىنىڭ يەنىلا ئىدېئالىزم ۋە مېتافىزىكا ئاساسىغا دەسسىتىلگەن، ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنىڭ يۈزەكى باغلىنىشىغىلا ئەھمىيەت بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ماھىيىتىگە تەگمەيدىغان دەللالدىق چاكىنا نەزەرىيە ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەي بېرىدۇ.

مۇۋازىنەت باھا نەزەرىيىسى مارشالنىڭ ئىقتىسادىي نەزەرىيىسىنىڭ يادروسى ۋە ئاساسىدۇر. ئۇ تاۋارنىڭ مۇۋازىنەت باھاسى ئارقىلىق ئۇنىڭ قىممىتىنى ئۆلچەيدۇ، شۇڭا، مۇۋازىنەت باھا نەزەرىيىسىمۇ مارشالنىڭ قىممەت نەزەرىيىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مۇۋازىنەت باھا دېگەندە، تاۋارغا بولغان ئېھتىياج بىلەن تاۋار بىلەن تەمىنلەش تەڭپۇڭلاشقان، ئېھتىياج باھاسى بىلەن تەمىنلەش باھاسى ئۆزئارا بىردەك بولغان چاغدىكى باھا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ يەردىكى ئېھتىياج باھاسى ئىستېمالچىلار (سېتىۋالغۇچىلار) مەلۇم مىقداردىكى تاۋار ئۈچۈن تۆلىمەكچى بولغان باھانى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئۇ، بۇنداق مەلۇم مىقداردىكى تاۋارنىڭ سېتىۋالغۇچىلار تەرىپىدىن چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشىغا باغلىق بولىدۇ. تەمىنلەش باھاسى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار (ساتقۇچىلار) نىڭ مەلۇم مىقداردىكى تاۋارنى يەتكۈزۈپ بېرەلەيدىغان بولغان باھانى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئۇ، بۇنداق مەلۇم مىقداردىكى تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن كېتىدىغان چەكلىك ھالدىكى «تېرىشچانلىق ۋە بەدەل» لەرگە، يەنى چەكلىك ھالدىكى ھەقىقىي ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىگە باغلىق بولىدۇ. ئېھتىياج باھاسى چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ ئازىيىپ بېرىش قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، تاۋار مىقدارىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ كېمىيىپ بارىدۇ؛ تەمىنلەش باھاسى، ئومۇمەن ئېيتقاندا، چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنىڭ كۆپىيىپ بېرىش قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، تاۋار مىقدارىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ ئېشىپ بارىدۇ. مارشال مۇۋازىنەت باھانىڭ بەلگىلىنىشىنى بايان قىلغان چېغىدا، يەنە ۋاقىت ئامىلىنى لىرىنىمۇ كىرگۈزۈپ، مۇۋازىنەت باھانى ۋاقىتلىق مۇۋازىنەت، قىسقا مۇددەتلىك نورمال مۇۋازىنەت، ئۇزاق مۇددەتلىك نورمال مۇۋازىنەت دېگەنگە ئوخشاش بىرقانچە تۈرگە بۆلىدۇ، شۇنداقلا ۋاقىت قانچە قىسقا بولسا، ئېھتىياجنىڭ قىممەتكە بولغان تەسىرى شۇنچە چوڭ بولىدۇ، ۋاقىت قانچە ئۇزاق بولسا، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنىڭ قىممەتكە بولغان تەسىرى شۇنچە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ.

مارشال مۇۋازىنەت باھا نەزەرىيىسى ئاساسىدا، ئۆزىنىڭ تەقسىمات نەزەرىيىسىنى بەرپا قىلدى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلايدۇ: مىللىي دارامەت ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى تەرىپىدىن ھەمكارلىق ئاساسىدا بىرلىكتە يارىتىلىدۇ؛ ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى ئەمگەك، كاپىتال ۋە يەر-زېمىن ئۆز ئىچىگە ئالغاندىن تاشقىرى، يەنە «سانائەتنى تەشكىللەش ئىشى» (يەنى كاپىتالىستلارنىڭ كارخانىلارغا قاراتقان باشقۇرۇش ۋە

نازارەت قىلىش ئىشلىرى) نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك؛ ۋەھالەنكى، ھەرقايسى ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ مىللىي دارامەتتە ئىگىلىگەن نىسبەتنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشى ئۇلارنىڭ ھەرقايسىنىڭ مۇۋازىنەت باھاسىغا باغلىق بولىدۇ. ئىش ھەققى دېگەندە، ئەمگەككە بولغان ئېھتىياج (بۇ، ئەمگەكنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە باغلىق بولىدۇ) بىلەن ئەمگەك بىلەن تەمىنلەش (بۇ، ئۇنۇملۇك ئەمگەكنى بېقىش، يېتىشتۇرۇش ۋە قامداش ئۈچۈن كەتكەن خىراجەتكە ھەم ئەمگەكتىن «تەتۇر ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش» قا باغلىق بولىدۇ) مۇۋازىنەت بولغان چاغدىكى باھا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۈسۈم دېگەندە، كاپىتالغا بولغان ئېھتىياج (بۇ، كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە باغلىق بولىدۇ) بىلەن كاپىتال بىلەن تەمىنلەش (بۇ، كاپىتالىستلارنىڭ كەلگۈسىدە بەھرىمەن بولۇشتىن «كۈتۈپ تۇرۇشى»غا باغلىق بولىدۇ) مۇۋازىنەت بولغان چاغدىكى باھا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. يەرلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى بولمايدىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنىڭ تەمىنلەش مىقدارى ئۆزگەرمەيدىغانلىقى ئۈچۈن، يەر ئىجارىسى يەرگە بولغان ئېھتىياج ئەھۋالىغا ئۇنىڭ ئۇنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە باغلىق بولىدۇ. ئۇ، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىدىن ئېشىپ كەتكەن ئارتۇق قىسمىدۇر. پايدا بولسا كاپىتالىستلارنىڭ كارخانىلارنى تەشكىللىگەنلىكى ۋە باشقۇرغانلىقىنىڭ شۇنىڭدەك، تەۋەككۈلچىلىك قىلغانلىقىنىڭ ھەققىدۇر، نورمال پايدا مەھسۇلاتلارنىڭ ئۆزاق مۇددەتلىك تەمىنلەش باھاسىنىڭ تەركىبىي قىسمىدۇر.

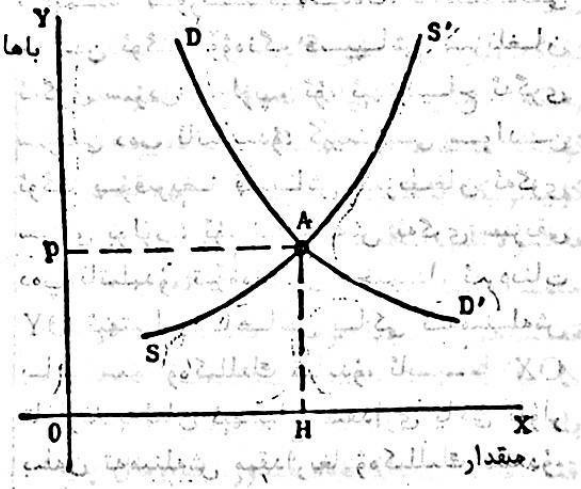
مارشالنىڭ قىممەت نەزەرىيىسى ۋە تەقسىمات نەزەرىيىسى ماركسزمنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىگە قارشى تۇرۇپ، كاپىتالزمنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى يوشۇرۇپ، كاپىتالىستلىك جەمئىيەتنىڭ سىنىپىي زىددىيەتلىرىنى يوقىتىپ، كاپىتالزم تۈزۈمىنى بېزەپ كۆرسىتىشنى مەقسەت قىلىدىغان نەزەرىيىلەردۇر.

مارشال ئەسەر يېزىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان دەۋر دەل ئەركىن كاپىتالزم مونوپول كاپىتالزمغا ئۆتۈۋاتقان دەۋر ئىدى. بۇ دەۋردە ئەنگلىيىنىڭ سانائىتى ئامېرىكا ۋە گېرمانىيىلەرنىڭ يېڭىدىن گۈللەنگەن سانائىتىنىڭ بارغانسېرى كەسكىن رىقابەتلىشىشگە ئۇچراپ تۇرغانىدى. مارشال گەرچە «ئىقتىسادشۇناسلىق پرىنسىپلىرى» دا ئەركىن رىقابەت پرىنسىپىنى كۈچىنىڭ بارىچە مەدھىيىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا كۆندىن - كۈنگە زور ئورۇن تۇتۇۋاتقانلىقىنىمۇ ئېتىراپ قىلدى. ئۇ ئەنگلىيىنىڭ ئامېرىكا، گېرمانىيە مونوپول تەشكىلاتلىرى بىلەن بولغان دۇنيا بازىرىدىكى رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يازغان ئەسەرلىرىدە ئەنگلىيىنىڭمۇ مونوپولىيەئاساسىدىكى بىرلىشىشنى كۈچەيتىشى لازىملىقىنى ئاكتىپ تەشەببۇس قىلدى ھەمدە مونوپول تەشكىلات ۋە مونوپول باھانى نەزەرىيە جەھەتتىن ئاقلىدى.

مارشالنىڭ قىممەت نەزەرىيىسى دېگەن مەسىدىغا قارالسۇن.

مارشالنىڭ قىممەت نەزەريىسى بۇ، قىممەن مۇۋازىنەت نەزەريىسى ئاساسىغا قۇرۇلغان مۇۋازىنەت باھا نەزەريىسىدۇر. ئۇ — مارشالنىڭ چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق نەزەريىسىنىڭ يادروسى. ئۇ مەلۇم بىر خىل تاۋارنىڭ باھاسى، باشقا شەرت - شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، شۇ تاۋارغا بولغان ئېھتىياج ئەھۋالى ۋە شۇ تاۋار بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالىغا باغلىق بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. مارشال تاۋارنىڭ قىممىتىنى ئۇنىڭ مۇۋازىنەت باھاسى ئارقىلىق ئۆلچەيدۇ. مۇۋازىنەت باھا دېگەنىدە، مەلۇم بىر خىل تاۋارنىڭ ئېھتىياج باھاسى بىلەن تەمىنلەش باھاسى ئۆزئارا بىردەك بولغان چاغدىكى باھا كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ يەردىكى ئېھتىياج باھاسى ئىستېمالچىلار (سېتىۋالغۇچىلار) مەلۇم مىقداردىكى تاۋار ئۈچۈن تۆلىمەكچى بولغان باھانى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئۇ، بۇنداق مەلۇم مىقداردىكى تاۋارنىڭ سېتىۋالغۇچىلار تەرىپىدىن چەكلىك ھالدا ئېرىشىلىدىغان پايدىلىنىشىغا باغلىق بولىدۇ. تەمىنلەش باھاسى ئىشلەپ چىقارغۇچىلار (ساتقۇچىلار) مەلۇم مىقداردىكى تاۋارنى يەتكۈزۈپ بېرەكچى بولغان باھانى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئۇ، بۇنداق مەلۇم مىقداردىكى تاۋارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن كېتىدىغان چەكلىك ھالدىكى «تىرىشچانلىق ۋە بەدەل» لەرگە (effort and sacrifice)، يەنى چەكلىك ھالدىكى ھەقىقىي ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى (يەنە «چەكلىك ھالدىكى ھەقىقىي تەننەرخ» دەپ تەرجىمە قىلىشتىمۇ بولىدۇ) گە باغلىق بولىدۇ (ھەقىقىي ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى سۇبېيېكتىپ ئامىل بولسىمۇ، لېكىن مارشال ئۇنى پۈل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى ئارقىلىق ئۆلچەشكە بولىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ). بىر خىل تاۋارنىڭ ئېھتىياج باھاسى يا كى تەمىنلەش باھاسى ئوخشاش بولۇۋەرمەيدۇ، ئوخشاش بىر خىل تاۋارنىڭ ھەر خىل مىقدارىنىڭ ئۆز ئالدىغا مۇناسىپ ھالدا تۇرلۇك ئېھتىياج باھاسى ۋە تەمىنلەش باھاسى بولىدۇ؛ ئۇلارنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا قاتتىرىسىغا تىزغاندا، ئايرىم - ئايرىم ئېھتىياج جەدۋىلى، (Demand schedule) بىر تەرەپتە بىر قىسىم ئېھتىياج مىقدارى، يەنە بىر تەرەپتە بىر قىسىم مۇناسىپ ھالدىكى ئېھتىياج باھاسى) ۋە تەمىنلەش جەدۋىلى (Supply schedule بىر تەرەپتە بىر قىسىم تەمىنلەش مىقدارى، يەنە بىر تەرەپتە بىر قىسىم مۇناسىپ ھالدىكى تەمىنلەش باھاسى) ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. تاۋارنىڭ ئىستېمالچىلارغا بولغان چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشى ئازىيىپ بارغاچقا، ئېھتىياج باھاسى تاۋار مىقدارىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئازىيىپ بارىدۇ؛ تاۋارنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئېشىپ بارغاچقا، تەمىنلەش باھاسى تاۋار مىقدارىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ئېشىپ بارىدۇ. خۇددى سىخېمدا كۆرسىتىلگەندەك، ئالدىنقىسى سوئالدىن ئوڭغا تۆۋەنگە قىيپاش سىزىلغان ئەگرى سىزىق بولۇپ، ئۇ، ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى دەپ ئاتىلىدۇ؛ كېيىنكىسى سوئالدىن ئوڭغا يۇقىرىغا قىيپاش سىزىلغان ئەگرى سىزىق بولۇپ، ئۇ، تەمىنلەش ئەگرى سىزىقى دەپ ئاتىلىدۇ. تۆۋەندىكى سىخېمدا، ئوردىنات OY ئېھتىياج باھاسى يا كى تەمىنلەش باھاسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئابسىسسا OX تاۋارغا بولغان ئېھتىياج مىقدارى يا كى تاۋار بىلەن تەمىنلەش مىقدارىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ،

DD′ ئېھتىياج ئەگرى سىزىقىغا، SS′ تەمىنلەش ئەگرى سىزىقىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئىككى ئەگرى سىزىقنىڭ كېسىشكەن يېرى (A) ئېھتىياج بىلەن تەمىنلەشنىڭ مۇۋازىنەت نۇقتىسى بولۇپ، بۇ نۇقتىدا ئېھتىياج مىقدارى بىلەن تەمىنلەش مىقدارى (OH) ئۆزئارا بىردەك، ئېھتىياج باھاسى بىلەن تەمىنلەش باھاسى (AH) ئۆزئارا بىردەك بولىدۇ، AH تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنى تەڭپۇڭلاشتۇرىدىغان مۇۋازىنەت باھادۇر. بازار باھاسى مۇۋازىنەت باھادىن يىراقلىشىپ كەتسە، ئۇ ھالدا، ئۇلار ئېھتىياج بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق، مۇۋازىنەت نۇقتىسىغا قايتىپ كېلىدۇ. بۇنداق مۇۋازىنەت باھا ھەم ئاشۇ مىقداردىكى تاۋارنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، ھەم ئۇنىڭچە كلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئازىيىپ بارغاچقا، سېتىۋالغۇچىلار چەكلىك بىرلىكتىن ئىلگىرىكى ھەربىر بىرلىك تاۋار ئۈچۈن تۆلىمەكچى بولغان باھا مۇۋازىنەت باھادىن يۇقىرى بولىدۇ، دېمەك، سېتىۋالغۇچىلارنىڭ مۇۋازىنەت باھا بويىچە سېتىۋالغان تاۋاردىن

ئومۇمىي ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشى ئۇلارنىڭ ئاشۇ مىقداردىكى تاۋار ئۈچۈن ئەمەلىيەتتە بەرگەن بەدىلىدىن كۆپ بولىدۇ، مارشال بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى «ئىستېمالچىلار قوشۇمچىسى» (Consumer's Surplus) دەپ ئاتاش بىلەن، سېتىۋالغۇچىلارنىڭ سېتىۋېلىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن ئارتۇقچە پايدىسىنى ئىپادىلەپ بەرمەكچى بولىدۇ. مارشال مۇشۇ ئارقىلىق بازاردىكى ئەركىن رىقابەتنىڭ ئىستېمالچىلارغا پايدىلىق ئىكەنلىكىنى دەللىلمەكچى بولىدۇ.

مارشال مۇۋازىنەت باھانىڭ بەلگىلىنىشىنى تەھلىل قىلغاندا، يەنە ۋاقىت ئامىللىرىنىمۇ كىرگۈزۈپ، ۋاقىتنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا ئاساسەن مۇۋازىنەت ئەھۋالىنى ئۈچ تۈرگە ئايرىيدۇ. ئۇنىڭ بىرى، بازاردىكى ۋاقىتلىق مۇۋازىنەت، يەنى ۋاقىتنىڭ قىسقىلىقىدىن ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىنى ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان مۇۋازىنەت بولۇپ، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، مۇۋازىنەت باھا ئاساسەن ئېھتىياج ئەھۋالىغا، يەنى شۇ چاغدا بازاردا بار تاۋاردىن چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئەھۋالىغا باغلىق بولىدۇ. بىرى، قىسقا مۇددەتلىك نورمال مۇۋازىنەت بولۇپ، بۇ چاغدا مەھسۇلات مىقدارىنى تەييار تېخنىكا، سانائەت تەشكىلاتلىرى ۋە ماشىنا - ئۈسكۈنىلەر ئاساسدا ئازايتقىلى بولمىسۇ، لېكىن ئۈسكۈنىلەرنى كۆپەيتىش، تېخنىكا ۋە سانائەت تەشكىلاتلىرىنى ياخشىلاش ئارقىلىق ئېھتىياج جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەرگە ماسلىشىش ئۇچۇن ۋاقىت تازا يېتىشىپ بەرمەيدۇ؛ بۇ چاغدا مۇۋازىنەت باھا چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئەھۋالى بىلەن چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى (چەكلىك ھالدىكى تەننەرخ)نىڭ مۇۋازىنەت

بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ. لېكىن بۇ يەردە چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى ھاسىل قىلىدىغان نەرسە پەقەت مەھسۇلات مىقدارىنىڭ قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان «ئاساسلىق» (ياكى بىۋاستە) ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى (ئىش ھەقىقى، خام ئەشيا - ماتېرىيال سەرپىياتى، ۋەھاكازالار)دىنلا ئىبارەت بولىدۇ. مۇشۇ مۇۋازىنەت باھا بويىچە سېتىش ئارقىسىدا قىلغان ئومۇمىي كىرىمنىڭ «ئاساسلىق» ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىدىن ئېشىپ كەتكەن ئارتۇقچە قىسمى كارخانا ئىگىلىرىنىڭ كىرىمى (سانائەت تەشكىلاتلىرى ۋە كارخانا باشقۇرۇش ئىشلىرى ئۈچۈن بېرىلىدىغان ھەق، تۇراقلىق كاپىتالغا ئۆشۈلغان سەرمايە ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئۆسۈم، ۋەھاكازا)نى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇنداق كىرىم ئۇنچىلىك قىسقا ۋاقىت ئىچىدە مەھسۇلات باھاسىنى بەلگىلەيدىغان ئامىل بولالمايدىغانلىقى، ئەكسىچە مەھسۇلات باھاسى ئۇنى بەلگىلەيدىغانلىقتىن ئۈچۈن، ئۇ يەر ئىجارىسىگە ئوخشاش خاراكتېر ئالىدۇ، شۇ سەۋەبتىن مارشال ئۇنى «ئەككىنچى دەرىجىلىك يەر ئىجارىسى» (Quasirent) دەپ ئاتايدۇ. يەنە بىرى، ئۇزاق مۇددەتلىك نورمال مۇۋازىنەت بولۇپ، بۇنداق مۇۋازىنەت مەزگىلىدە يەردىن باشقا ھەرقانداق ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى (ئۇملىدىن تېخنىكا، سانائەت تەشكىلاتلىرى، ماشىنا - ئۇسكۇنە، ۋەھاكازالار)نىڭ تەمىنلەش مىقدارىنى ئېھتىياج ئۆزگىرىشىگە ماسلىشىش ئۈچۈن ئۆزگەرتىشكە بولىدۇ؛ بۇ چاغدا مۇۋازىنەت باھا يەنىلا چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئەھۋالىدا بولىدىكى ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنىڭ مۇۋازىنەت بولۇشىغا باغلىق بولسىمۇ، لېكىن بۇ يەردىكى چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى يەر ئىجارىسىدىن باشقا ھەممە ئىشلەپچىقىرىش خىراجەتلىرى (ئۇملىدىن بارلىق كاپىتال ئۆسۈمى ۋە نورمال پايدا)نى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقى ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى تاۋارنىڭ قىممىتىگە نىسبەتەن ئاساسلىق، ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدۇ.

دېمەك، مارشالنىڭ مۇۋازىنەت باھا نەزەرىيىسى تەمىنلەش ۋە ئېھتىياج نەزەرىيىسى، چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەرىيىسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەرىيىسىنى بىرلەشتۈرۈپ بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىدىغان چاكىنا قىممەت نەزەرىيىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. مۇۋازىنەت باھا نەزەرىيىسى قىممەتنىڭ تورنىغا باھانى ئوغرىلىققە دەسسىتىپ، بازار باھاسىنىڭ نېمە تەرەپتىن بەلگىلىنىدىغانلىقى مەسىلىسىنى قىممەت سۇبىستانسىيسى ۋە قىممەتنىڭ نېمە تەرەپتىن بەلگىلىنىدىغانلىقى مەسىلىسىنى تورنىغا قويۇپدى، شۇنىڭدەك بازار باھاسىنىڭ سەۋىيىسىنى بەلگىلەيدىغان ئېھتىياج - تەمىنلەش كۈچىنى تاۋارنىڭ قىممىتىنى بەلگىلەيدىغان ئامىل دەۋالدى. ئەمەلىيەتتە، ئېھتىياج - تەمىنلەش كۈچى پەقەت بازار باھاسىنىڭ قانداق قىلىپ قىممەتنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېگىز - پەس بولۇپ تۇرىدىغانلىقىغىلا چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇكى، ھەرگىز قىممەتنىڭ ئۆزىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. چۈنكى، قىممەت تاۋار ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئەمگەك تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، تاۋارنىڭ قىممەت مىقدارى ئىجتىمائىي زۆرۈر ئەمگەك مىقدارى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. مارکس مۇپەسسەل يوسۇندا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئەگەر تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج بىردەك بولغان

بولسا ئىدى، ئۇ چاغدا، ئۇلار ھېچقانداق مەسىلىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەن، بازار قىممىتىگە تەسىر كۆرسىتەلمىگەن، شۇنداقلا بىزمۇ بازار قىممىتىنىڭ نېمە ئۈچۈن دەل بۇنداق بىر خىل پۇل مىقدارى بولۇپ ئىپادىلىنىپ، باشقا بىر خىل پۇل مىقدارى بولۇپ ئىپادىلەنمەيدىغانلىقىنى زادىلا ئۇقالمىغان بولاتتۇق. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەمەلىي ئەچكى قانۇنىيىتىنى، روشەنكى، تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنىڭ بىر-بىرىگە بولغان تەسىرى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولمايدۇ، چۈنكى بۇنداق قانۇنىيەت پەقەت تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتەلمەيدىغان بولغان چاغدا، يەنى ئۆزئارا بىرلىككە كەلگەن ئەھۋال ئاستىدىلا، ئاندىن پۈتۈنلەي ئەمەلگە ئاشىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 25 - توم، 211 — 212 - بەتلەر) مارشال كېلىشتۈرۈش - ئارىلاشتۇرۇش ۋاستىسىنى قوللىنىپ، قىممەت سۇبستانىسىنىڭ بولمىغان چاكىنا قىممەت نەزەرىيىسىنى قۇراشتۇرۇپ چىقىشتا، ئەينى چاغدا ئىشچىلار سىنىپى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان مارکسىزمنىڭ ئەگەك قىممىتى نەزەرىيىسى بىلەن قارشىلىشىپ، كاپىتالىستنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى ئاقلاشنىڭ مەقسىتى قىلىندۇ.

مارشال دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

قسمەن مۇۋازىنەت نەزەرىيىسى بۇ، مارشال ئۆزىنىڭ قىممەت نەزەرىيىسى ۋە تەقسىمات نەزەرىيىسىدە قوللانغان بىر ئۇرۇلۇش تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى. قسمەن مۇۋازىنەت نەزەرىيىسى ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسىگە نىسبەتەن قوبۇلغان. ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسى شۇنداق بىر خىل قىلىدۇكى، ھەر خىل تاۋارلارنىڭ باھاسى، ئۇنىڭ بىلەن تەمىنلەش ۋە ئۇنىڭغا بولغان ئېھتىياج بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىر-بىر خىل تاۋارنىڭ باھاسى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ تەمىنلەنىشى ۋە ئۆزىگە بولغان ئېھتىياج ئەھۋالىغا باغلىق بولۇپلا قالماي، باشقا تاۋارلارنىڭ باھاسى ۋە شۇ تاۋارلار ئۈستىدىكى تەمىنلەش - ئېھتىياج ئەھۋالىنىڭمۇ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، شۇ سەۋەبتىن، بىر-بىر خىل تاۋارنىڭ باھاسى بىلەن تەمىنلەش - ئېھتىياج ئەھۋالىنىڭ مۇۋازىنەت بولۇشى بارلىق تاۋارلارنىڭ باھاسى ۋە تەمىنلەش - ئېھتىياج ئەھۋالىنىڭ مۇۋازىنەت بولۇشىغىلا باغلىق بولىدۇ. ۋەھالەنكى، مارشال بىر خىل تاۋار (ياكى ئىشلەپچىقىرىش ئامىلى)نىڭ باھاسىنىڭ قانداق قىلىپ تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجدىن ئىبارەت ئىككى قارىمۇقارشى كۈچنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا مۇۋازىنەت بولىدىغانلىقىنى تەھلىل قىلغاندا، ھامان باشقا شەرتلەر ئۆزگەرمەيدۇ دەپ پەرەز قىلىدۇ، يەنى بۇ تاۋار (ياكى ئىشلەپچىقىرىش ئامىلى)نىڭ باھاسى باشقا تاۋارلارنىڭ باھاسى ۋە تەمىنلەش - ئېھتىياج ئەھۋالىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايدۇ، پەقەت ئۆزىنىڭ تەمىنلەش - ئېھتىياج ئەھۋالىغىلا باغلىق بولىدۇ، دەپ پەرەز قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ قسمەن مۇۋازىنەت دەپ ئاتالغان.

قسمەن مۇۋازىنەت تەھلىلى بىلەن ئومۇمىي مۇۋازىنەت تەھلىلىدە نەزەردە تۇتۇلغان مۇۋازىنەتكە تەسىر كۆرسىتكۈچى ئامىللار دائىرە جەھەتتە پەرقلەنسىمۇ، لېكىن ئىككىلىسىدە كاپىتالىستنىڭ ئىگىلىكىنىڭ تۈرلۈك ئىچكى زىددىيەتلىرى ۋە ئۇنىڭ ئارقىسىدا پەيدا بولىدىغان ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنى يېپىپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاقلاش ئۈچۈن، كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي ھادىسىلىرى

مېخانىكىدىكى مۇۋازىنەت ئۇقۇمى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلىدۇ، ئىقتىسادىي مىزاسىۋەتنىڭ ئورنىغا ۋۇنكسىيىلىك مۇناسىۋەت دەسسىتىلىدۇ، سۈپەت تەھلىلى ئورنىغا مىقدار تەھلىلى دەسسىتىلىدۇ، تۈرلۈك ئىقتىسادىي كۆچلەرنىڭ دائىم مۇۋازىنەت ھالىتىنى ساقلاپ قالالايدىغانلىقى تەكتلىنىدۇ، شۇنىڭدەك تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى مۇۋازىنەت كاپىتالىستىك ئىگىلىكتە دائىم مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان نورمال ھالەت دەپىلىدۇ.

مارشالنىڭ قىممەت نەزەريىسى، ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەريىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئېھتىياج ئېلاستىكلىقلىقى (Elasticity of Demand) بۇ، مارشال باھا بىلەن ئېھتىياجنىڭ مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرگەندە ئوتتۇرىغا قويغان بىر ئۇقۇم. مارشالنىڭ دېگىنى بويىچە بولغاندا ئېھتىياجنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى مۇنداق بولىدۇ: باشقا شەرت-شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن چاغدا باھا تۆۋەنلىسە، تاۋارغا بولغان ئېھتىياج ئاشىدۇ، باھا ئۆسسە، تاۋارغا بولغان ئېھتىياج تۆۋەنلەيدۇ. بىراق، باھانىڭ تۆۋەنلىشى يا كى ئۆسۈشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ئېھتىياجنىڭ ئېشىش يا كى تۆۋەنلەش ھەجمى تاۋارلارنىڭ خاراكتېرى ئوخشىمايدىغانلىقى تۈپەيلىدىن تۈرلۈكچە بولىدۇ، شۇنداقلا ئىستېمالچىلارنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ پەرقلىنىدۇ. ئېھتىياج ئېلاستىكلىقلىقى باھا تۆۋەنلەش يا كى ئۆسۈش جەھەتتىكى بەلگىلىك نىسبەت قىممەتنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئېھتىياجنىڭ ئۆسۈش يا كى تۆۋەنلەش جەھەتتىكى نىسبەت قىممىتىنى ئۆلچەيدۇ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئېھتىياج (ئىستېمال)نىڭ باھا ئۆزگىرىشىگە كۆزىستىدىغان ئەكس تەسىرىنى ئۆلچەيدۇ. مەسىلەن، باھانىڭ ئۆسۈشى يا كى تۆۋەنلىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ئېھتىياج مىقدارىدىكى ئۆزگىرىشتىن چوڭ بولغاندا، ئېھتىياجنىڭ ئېلاستىكلىقلىقى چوڭ بولدى دېيىلىدۇ، ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا، ئېھتىياجنىڭ ئېلاستىكلىقلىقى كىچىك بولدى دېيىلىدۇ. مەسىلەن، باھا بىر پىرسەنت چۈشسە، ئېھتىياج مىقدارى ئەكىسى پىرسەنت ئۆسىدۇ - دە، بۇ چاغدا ئېھتىياجنىڭ ئېلاستىكلىقلىقى ئەكسى بولىدۇ، مانا بۇ ئېھتىياجنىڭ ئېلاستىكلىقلىقىنىڭ چوڭ بولغانلىقىنىڭ مىسالىدۇر. ئەگەر باھا بىر پىرسەنت ئۆرلىسە، ئېھتىياج مىقدارى 0·5 پىرسەنت تۆۋەنلەيدۇ - دە، بۇ چاغدا ئېھتىياجنىڭ ئېلاستىكلىقلىقى 0·5 بولىدۇ، مانا بۇ ئېھتىياجنىڭ ئېلاستىكلىقلىقىنىڭ كىچىك بولغانلىقىنىڭ مىسالىدۇر. ئەگەر باھا چۈشۈش يا كى ئۆرلەش ئارقىسىدا، ئېھتىياج مىقدارى ئوخشاش نىسبەتتە ئاشسا يا كى تۆۋەنلىسە، ئېھتىياجنىڭ ئېلاستىكلىقلىقى بىر بولىدۇ. مارشال «ئىقتىسادىئۇنا سلىق پرىنسىپلىرى» دېگەن كىتابىدا، ئېھتىياجنىڭ ئېلاستىكلىقلىقىنى ماتېماتىكا فورمۇلىسى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بەرگەن، يەنى ئېھتىياج ئېلاستىكلىقلىقىنى e بىلەن، باھانى y بىلەن، باھانىڭ ئۆزگىرىشى مىقدارىنى dy بىلەن، ئېھتىياج مىقدارىنى x بىلەن، ئېھتىياجنىڭ ئۆزگىرىش مىقدارىنى dx بىلەن ئىپادىلىگەن، بۇنىڭغا بىلەن مۇنداق فورمۇلا ھاسىل بولغان:

$$e = \frac{dx}{x} \div \frac{-dy}{y}$$

كېيىنكى چاغلاردا، چاكىنا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى مارشالنىڭ ئېھتىياج ئېلاستىكلىقلىقى تەرغىبلىنىدىغان چۈشەندۈرۈلىشىدىن كەڭ تۈردە پايدىلىنىپ، باھا بىلەن ئېھتىياجنىڭ مىقدارىر مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرىدى، ئۇلارنىڭ يەنىلىرى تېخى يەنى مەھسۇلاتلار (خۇسۇسەن

يەرزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى)نىڭ باھاسى ۋە بازاردىكى سېتىلىش مىقدارى تەرغىبلەندۈرگۈچى ئامىللارنىڭ تەسىرىدىلا پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئېھتىياج ئېلاستىكلىقىنى ئۆستىدە سانلىق مەلۇماتلارنى توپلاش ۋە ئۇلچەپ بېكىتىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدى، شۇنداقلا ئۇنى بازار باھاسى ۋە سېتىلىش مىقدارى جەھەتتىكى ئۆزگىرىش يۈزلىنىشىنى ئالدىن مۆلچەرلەشتە ئاساس قىلدى.

مارشالنىڭ ئېھتىياج نەزەريىسى ۋە ئېھتىياج ئېلاستىكلىقى تەرغىبلەندۈرگۈچى چۈشەنچىسىدە باھا بىلەن ئېھتىياجنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى مىقدار جەھەتتىن بەلگىلىنىپ تۇرىدە تەھلىل قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ چاكىنا بولغان چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەريىسى ئاساسىغا تەكلەنگەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە، مەلۇم دارامەت سەۋىبىسى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى سىنىپلار ئارىسىدا تەقسىم قىلىنىش ئەھۋالىنىڭ تاۋارغا بولغان ئېھتىياجغا قارىتا ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى يوققا چىقارغان. مارکس مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ئېھتىياج پرىنسىپلىرىنى تەكشەيدىغان نەرسە، ماھىيەتتە، ئۇرلۇك سىنىپلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئېتتىسادىي ئورنىغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ» («مارکس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 25 - توم، 203 - بەت). مارشال مانا بۇ تۈپ ئامىلنى يوققا چىقىرىپ، باھا بىلەن ئېھتىياجنىڭ مىقدار مۇناسىۋىتىنى يەككە - يېگانە ھالدا تەھلىل قىلغاچقا، تاۋارغا بولغان ئېھتىياجدىكى مىقدار ئۆزگىرىشنىڭ ھەقىقىي قانۇنىيىتىنى تېپىپ چىقالمىغان مۇمكىن ئەمەس.

تەمىنلەش ئېلاستىكلىقلىقى (Elasticity of Supply) بۇ، مارشال باھا بىلەن تەمىنلەش مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەھلىل قىلغاندا ئوتتۇرىغا قويغان بىر ئۇقۇم. ئۇ، ئېھتىياج ئېلاستىكلىقىنى ئۆيغۇدىلىشىش يۈزىسىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇنى ئوتتۇرىغا قويۇشتا تاۋار باھاسىنىڭ بەلگىلىك نىسبەت قىممىتىنىڭ ئۆسۈشى (ياكى تۆۋەنلىشى) ئارقىسىدا، تەمىنلەش مىقدارىنىڭ نىسبەت قىممىتى قانچىلىك ئۆسىدىغانلىقى (ياكى تۆۋەنلەيدىغانلىقى)نى ئۆلچەش مەقسەت قىلىنىدۇ. مارشال شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، تاۋارنىڭ تەمىنلىنىش مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىش باھاسىنىڭ ئۆرلەش ياكى چۈشۈشىگە بولغان تەسىرى تاۋارغا بولغان ئېھتىياج مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىش باھاسىنىڭ ئۆرلەش ياكى چۈشۈشىگە بولغان تەسىرىدىن ئېنىق بولىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، مەلۇم بىر خىل تاۋارنىڭ ئېھتىياج ئېلاستىكلىقىنىڭ چوڭ ياكى كىچىك بولۇشى، مەيلى قىسقا مەزگىل ئۇقتىسىدىن ئېيتقاندا بولسۇن ياكى ئۇزاق مەزگىل ئۇقتىسىدىن ئېيتقاندا بولسۇن، ئوخشاش بولمىدۇ، ئۆزگەرمەيدۇ. بىراق، مەلۇم بىر خىل تاۋارنىڭ تەمىنلەش ئېلاستىكلىقىنىڭ چوڭ ياكى كىچىك ئىكەنلىكىنى تەكشۈرگەندە، ۋاقىتنىڭ ئۇزاق ياكى قىسقىلىقىغا قاراپ بىرنەچچە دەرىجىگە توغرا كېلىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، باھا ئۆزگىسە، تەمىنلەش مىقدارىمۇ ھامان ئاشىدۇ. ئەمما تەمىنلەش مىقدارىنىڭ ئېشىشى ياكى تۆۋەنلىشى ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى ياكى تارىيىشىغا تاقىلىدىغان بولسا، ۋاقىت ئامىللىرىنى ھېسابقا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ. قىسقا ۋاقىت ئۇچۇن ئېيتقاندا، خۇسۇسەن بازارلاردىكى سودا - سېتىق ئىشلىرىدىن ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى بەلگىلەنگەن بولىدۇ، مەسىلەن، مال

ساتقۇچىنىڭ باھانىسىگە بەلگىلىك نىسبەت قىممىتىنىڭ ئۆزلىشى ئارقىسىدا ئاشۇرۇپ ساتقان مەھسۇلاتنىڭ مىقدارىنىڭ ئاز ياكى كۆپ بولۇشىنى ئومۇمەن ئېيتقاندا ئۇلارنىڭ ئاشۇ تاۋىرىنىڭ زاپاس مىقدارىنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىگە ھەمدە كېيىنكى قېتىمقى سودىدا شەكىللىنىدىغان باھا سەۋىيىسىنى قانداق مۆلچەرلىگەنلىكىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ. بىراق ئۇزاق ۋاقىت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئەھۋال مۇرەككەپرەك بولىدۇ. باھا بەلگىلىك مىقداردا ئۆزلىسە، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىش ئارقىلىق تەمىنلەش مىقدارىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. لېكىن چەك تېپىتكى ئۈسكۈنىلەرگە ئېھتىياجلىق بولغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇنداق ئۈسكۈنىلەردىن ئاللىقاچان تولۇق پايدىلانغان سانائەت تارماقلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى تېزدىن كېڭەيتىش ئارقىلىق تەمىنلەش مىقدارىنى ئاشۇرۇش ئاسان ئىش ئەمەس، بۇنداق ئەھۋالدا ئۇنىڭ تەمىنلەش ئېلاستىكلىقى كىچىك بولىدۇ؛ قوۋال ـ سايمانلىرى ئاددىي بولغان قول سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ بولسا، تەمىنلەش مىقدارىنى تېزدىن ۋە كۆپلەپ ئاشۇرغىلى بولىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا ئۇنىڭ تەمىنلەش ئېلاستىكلىقى چوڭ بولىدۇ. يەنە مەسىلەن، «دارامەت كېمىسىپ بېرىش قانۇنىيىتى»نىڭ ياشقۇرۇشىدا بولىدىغان سانائەت تارماقلىرىدا، چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، تەدرىجىي ئۆسۈپ بارىدۇ، بۇلارنىڭ تەمىنلەش ئېلاستىكلىقى كىچىك بولىدۇ؛ «دارامەت ئۆزگەرمەس ياكى ئېشىپ بېرىش قانۇنىيىتى» نىڭ نېرى ـ نېرى قىلىشىغا ئۇچرايدىغان سانائەت تارماقلىرىدا بولسا چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگەرمەيدۇ، ياكى كېمىيىپ بارىدۇ، ئۇلارنىڭ تەمىنلەش ئېلاستىكلىقى چوڭ بولىدۇ؛ ئەمرىيە جەھەتتە ھەتتا چەكسىز چوڭ بولىدۇ.

كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، تاۋارنىڭ باھاسى ئۇنىڭ تەمىنلەش مىقدارىغا قارىتا بەلگىلىك تەڭشەش رولىنى ئويناپىدۇ. مارشال ئۆزىنىڭ تەمىنلەش ئېلاستىكلىقىغا توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىدە ئاشۇ ھادىسىنى ئوستىدە بەزىبىر يېزا تەھلىللەرنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ چۈشەنچىسى چاكىنا ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى ئەمرىيىسى ئاساسىغا تەگلەنگەن، كاپىتالىستنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ماھىيىتىگە قىلچىمۇ چېقىلمىغاچقا، تاۋارنىڭ تەمىنلەش مىقدارى جەھەتتىكى ئۆزگىرىشىنىڭ ھەقىقىي قانۇنىيەتلىرىنى ئېچىپ بېرەلمەيدۇ.

ئېھتىياج ئېلاستىكلىقى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

فېشېر، ئىرۋىڭ (Fisher, Irving, 1867 — 1947) ئامېرىكىنىڭ چاكىنا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى. ئۇ، يېل داشۋىسىدە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىدا ماتېماتىكىنى ياقتۇرۇپ قالغان. 1890 ـ يىلى يېل داشۋىسىدە ماتېماتىكا لېكتورى بولغان، 1898 ـ يىلى يېل داشۋىسىدە سىياسىي ئىقتىساد پروفېسسورى بولغان. ئامېرىكا ئىقتىسادشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى ۋە ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى بولغان. ئۇ، XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ سۈبېيېكتىپ قىممەت نەزەرىيىسى ۋە تەقسىمات نەزەرىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنى ماتېماتىكىلىق ئۇسۇل ۋە

سىناقتىكا ئۇسۇلى ئارقىلىق تەھلىل قىلغان، ئۇ ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىقنىڭ پېشۋالىرىدىن بىرىدۇر.

فېشېر 1892 - يىلى يېزىپ تاڭگەتكەن «قىممەت ۋە باھا نەزەريىسىگە دائىر ماتېماتىكىلىق تەتقىقات» (Mathematical Investigations in the Theory of Value and Prices) دېگەن دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالىسىدە، ۋالراسنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ماتېماتىكىلىق ئۇسۇلدىن پايدىلىنىپ، قىممەت ۋە باھا مەسىلىسىنى تەتقىق قىلدى. ئۇ، «كاپىتال ۋە كىرىمنىڭ خاراكتېرى» («The Nature of Capital and Income»، 1906) دېگەن كىتابىدا كىرىمگە كاپىتالالاشقان بۇيۇملار يەتكۈزۈپ بېرىدىغان كەلگۈسى خىزمەت دەپ تەبىر بېرىدۇ؛ كاپىتالنىڭ قىممىتى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئۇ، كەلگۈسىدىكى ھەر يىللىق كىرىمنىڭ ئۇسۇلىم پىرسەنتى بويىچە سۈندۈرۈلغان ھازىرقى قىممىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، شۇڭا، ئۇسۇلىم پىرسەنتى كىرىم بىلەن كاپىتال ئوتتۇرىسىدىكى كۆۋرۈك پاكى ئالاقىچىدۇر، دەپ ھېسابلايدۇ.

1907 - يىلى، فېشېر ئۆزىنىڭ يۇقىرىدىكى ئىككى ئەسىرى ئاساسىدا «ئۇسۇلىم پىرسەنتى تەئىرىسىدا» («The Rate of Interest») دېگەن كىتابىنى يېزىپ چىقتى، كېيىن يەنە بۇ كىتابنى تېلىقلاپ باشقىدىن «ئۇسۇلىم نەزەريىسى تەئىرىسىدا» («The Theory of Interest»، 1930) دېگەن كىتاب قىلىپ يېزىپ چىقتى. بۇ كىتابتا، فېشېر ئوخشاشمىغان ئاتالغۇلارنى قوللىنىپ، XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىكى ئاساسلىق چاكنا ئۇسۇلىم نەزەريىسىنى ھەر تەرەپلىمە راۋاجلاندۇردى. ئۇ، ئۇسۇلىمنىڭ پەيدا بولۇشىغا سۈبيېكتىپ (روھىي ھاللىق) ۋە ئوبيېكتىپ (ماددىي - تېخنىكا شارائىتى) جەھەتتىكى ئامىللار سەۋەب بولغان دەپ ھېسابلايدۇ؛ شۇنىڭدەك «سەۋرچانلىق بىلەن كۈتمەسلىك» (impatience)(ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ھازىرلىق ئۈزدىدلا كىرىمگە ئىگە قىلالايدىغان كاپىتال بايلىقىنى ئەلا كۆرۈپ، كەلگۈسىدە كىرىمگە ئىگە قىلالايدىغان كاپىتال بايلىقىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتەلمەيدىغانلىقىدەك روھىي ھالەتكە ئىگە ئىگىلىكى كۈزدە تۇتۇلىدۇ)نى بانباۋېكنىڭ ۋاقىت پەرقى ئۇسۇلىم نەزەريىسى (ۋاقىتنى ئەلا كۆرۈش تەلىماتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ياكى ئۇستەك تەلىماتى (يەنى ھازىرقى مال - مۈلۈكنىڭ قىممىتى ئوخشاش بىر خىل ۋە ئوخشاش مىقداردىكى كەلگۈسى مال - مۈلۈكنىڭ قىممىتىدىن چۈڭ بولىدۇ، ھازىرقى مال - مۈلۈك بىلەن كەلگۈسىدىكى مال - مۈلۈك ئۆزئارا ئالماشتۇرۇلغان چاغدىكى ئۇستەك ئۇنىڭ ئۇسۇلىمى ھېسابلىنىدۇ)نىڭ ئورنىغا قويۇشنى; «مەبلەغ سېلىش پۇرسىتى» (investment opportunity) ۋە «پايدىنىڭ تەنەرخىتىن ئېشىپ كېتىش نىسبىتى» (rate of returns over cost)نى كىلاكنىڭ كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنىڭ ئورنىغا قويۇشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ؛ ئۇسۇلىم پىرسەنتى دېگەنلىك كاپىتال ئىگىلىق بازاردىن قەرز پۇل ئېلىش دېگەنلىك بولۇپ، ئۇ، ۋاقىتنى ئەلا كۆرۈش نىسبىتى بىلەن پايدىنىڭ تەنەرخىتىن ئېشىپ كېتىش نىسبىتى تەڭپېدىن تەڭ بەلگىلىنىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

«پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى» («The Purchasing Power of Money»، 1911) فېشېرنىڭ يەنە بىر ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسىرىدۇر. ئۇ بۇ كىتابىدا

$MV + M'V' = PQ$ دېگەن سودا تەڭلىمىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، پۇل مىقدارى نەزەريىسىنى يېڭىباشتىن بايان قىلدى؛ شۇنداقلا نورمال ئەھۋال ئاستىدا، ئامانەت پۇل چېكى (M') بىلەن پۇل مىقدارى (M) ئوتتۇرىسىدا تۇراقلىق نىسبەت بولىدۇ، پۇل مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن ئۆزگىرىش پۇلنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى (V)، پۇل چېكىنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى (V') ۋە تاۋارنىڭ ئوبوروت مىقدارى (Q) غا كۆرە ئەرلىك تەسىر كۆرسەتمەيدۇ، دەپ قاراشقا بولمىغانلىقىنى ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللار ئارقىلىق دەللىلەشكە كۈچەپ ئۇرۇندى؛ بۇنىڭدىن «ئومۇمەن، مال باھاسى سەۋىيىسىنىڭ ئېنىق، نىسبەت بويىچە ئۆسۈشى پۇل مىقدارىنىڭ كۆپەيگەنلىكىنىڭ نورمال تەسىرلىرىدىن بىرىدۇر» دېگەن يەكۈننى چىقاردى.

پۇل مىقدارى نەزەريىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

پۇل مىقدارى نەزىرىيىسى بۇ، پۇلنىڭ ئوبوروت مىقدارى بىلەن تاۋار باھاسىنىڭ مۇناسىۋىتى تۇغرىسىدىكى چاكىنا پۇل نەزەريىسى. بۇ نەزەريىنى تاۋار باھاسى ئوبوروت بولۇۋاتقان پۇل مىقدارىنى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ ھەمدە ئوبوروت بولۇۋاتقان پۇل مىقدارىنىڭ كۆپەيمىشى ياكى ئازىيىشىغا قاراپ، ئوخشاش نىسبەتتە ئۆرلەپ ياكى چۈشۈپ تۇرىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. XVII ئەسىردە پاشىغان بەزى ئىتالىيە ئىقتىسادشۇناسلىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنرەك ياشىغان فرانسىيەلىك مونتېسكيۇ (1689 — 1755)، (C. Montesquieu) ئەنگلىيەلىك لوك (J. Locke، 1632 — 1704)، ۋاندېرلىنت (J. Vanderlint، ؟ — 1740) قاتارلىقلار ئاشۇنداق كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى؛ يۇقىرى بۇ نەزەريىنىڭ XVII ئەسىردىكى ئەڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدۇر. ريكاردو بولسا ئەجدادلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى يەكۈنلەپ، ئۇنى تېخىمۇ ئېنىق بايان قىلىپ بەردى.

يۇم پۇل مىقدارى نەزەريىسىنى سودا ھېرىسلىقىنىڭ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىش ئارقىلىق ئۆزى ئۈچۈن ئالتۇن - كۈمۈش پۇلى توپلىشى تۇغرىسىدىكى تەشەببۇسىغا قارشى چىقىشتا مۇھىم ئاساس قىلىدۇ. ئۇ شۇنداق ھېسابلايدۇكى، ئالتۇن - كۈمۈش پۇل بولۇش سۈپىتى بىلەن، پۈتۈنلەي ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئالماشتۇرۇش جەريانىدىكى رولىغا تايىنىپلا قىممەتكە ئىگە بولالايدۇ. بىر دۆلەتتە ئوبوروت بولۇۋاتقان پۇل تاۋارنى ھېسابلاشتا قوللىنىلمىغان ياكى تاۋارغا ۋەكىللىك قىلمىغان قىممەت بەلگىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس؛ تاۋار مىقدارى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، پۇل مىقدارى كۆپەيسە، تاۋار باھاسىمۇ ئوخشاش نىسبەتتە ئۆرلەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن، پۇل مىقدارىنى سۈنئىي ھالدا كۆپەيتىشنىڭ بىر دۆلەت ئۈچۈن ھېچقانداق پايدىسى يوق.

ريكاردوغا 1797 - يىلى ئەنگلىيە بانكىسى بانكا چېكىنى نەق پۇلغا تېگىشىپ بېرىشنى توختاتقاندىن كېيىن بىرمۇنچە تاۋارلارنىڭ باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كەتكەنلىكىگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ، پۇل مىقدارى باھا سەۋىيىسىنى بەلگىلەيدۇ دېگەن يەكۈننى چىقاردى. دېمەك، ريكاردو ئۆزىنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەريىسىدىن چەتنەپ، ئالتۇننىڭ قىممىتى ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا سەرپ بولغان ئەمگەك مىقدارىغا، تاۋارنىڭ باھاسى پۇلنىڭ ئۆزىنىڭ قىممىتى ۋە تاۋارنىڭ قىممىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، شۇنىڭدەك تاۋار باھاسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئوبوروت بولۇۋاتقان پۇل مىقدارىنى بەلگىلەيدۇ

دەيدىغان قوغرا پىرىنسىپتىن چەتنەپ، خاتا ھالدا، ئوبوروتقا قەدەم قويغان چاغدا تاۋارنىڭ باھاسى بولمايدۇ، پۇلنىڭ قىممىتى بولمايدۇ، تاۋار باھاسىنىڭ يوقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشى ئوبوروت بولۇۋاتقان پۇلنىڭ مىقدارى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، دەپ ھېسابلىدى.

ئامېرىكىلىق فېشېر ئۆزىنىڭ 1911 - يىلى نەشر قىلىنغان «پۇلنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى» دېگەن كىتابىدا، ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىدا كەڭ تارقىلىپ يۈرگەن $MV + M'V' = PQ$ دەيدىغان ئاتالمىش سودا تەڭلىمىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئەنئەنەۋى پۇل مىقدارى نەزەرىيىسىنى قايتىدىن بايان قىلدى. ئۇ تەڭلىمىدىكى M بىلەن V ئايرىم - ئايرىم ھالدا، بىر دۆلەتتە مەلۇم مەزگىل ئىچىدە قانۇن بويىچە تۆلىنىدىغان پۇلنىڭ مىقدارى ۋە ئۇنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىنى بىلدۈرىدۇ، M' بىلەن V' ئايرىم - ئايرىم ھالدا، ئامانەت پۇل چېكى مىقدارى ۋە ئۇنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىنى بىلدۈرىدۇ، Q ئوبوروت بولۇۋاتقان تاۋارنىڭ مىقدارىنى، P بولسا مەلۇم مال باھاسى كۆرسەتكۈچى ئارقىلىق ئېپادىلىنىدىغان ئومۇمىي مال باھاسى سەۋىيىسىنى بىلدۈرىدۇ. فېشېر ئۆزىنىڭ كىتابىدا، ئاتالمىش نورمال ئەھۋال ئاستىدا، M بىلەن M' ئوتتۇرىسىدا تۇراقلىق نىسبەت بولىدىغانلىقى، M نىڭ ئۆزىدە يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشىنىڭ V، V' ۋە Q لارغا كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسىتەلمەيدىغانلىقىنى دەللىلەشكە ۋە ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللار ئارقىلىق ئىسپاتلاشقا كۈچەپ ئۇرۇندى، شۇنىڭدەك ئۇ ئارقىلىق «ئومۇمەن، مال باھاسى سەۋىيىسىنىڭ ئېنىق، نىسبەت بويىچە ئۆسۈشى پۇل مىقدارىنىڭ كۆپەيگەنلىكىنىڭ نورمال تەسىرلىرىدىن بىرىدۇر» دېگەن يەكۈنىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

كامبىرىد ئېقىمى تەرەپدارلىرىدىن بولغان مارشال پۇل مىقدارى نەزەرىيىسىنى ئۆزگىچە ئۇسۇل بىلەن بايان قىلىپ بەرگەچكە، ئۇنىڭ ئىپادىلەش ئۇسۇلى «كامبىرىد تەڭلىمىسى» دەپ ئاتالدى.

پۇل مىقدارى نەزەرىيىسىنىڭ خاتالىقلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىچە: بىرىنچى، ئۇنىڭدا پۇل نىڭ ئوبوروت ۋاستىلىك فۇنكسىيىسىلا نەزەرگە ئېلىنىپ، ئۇنىڭ قىممەت تۆلىمى ئىكەنلىكىدەك ئەڭ مۇھىم رولىغا سەل قارالغانلىقتىن، خاتا ھالدا، پۇل پەقەت ئوبوروتقا قەدەم قويغاندىن كېيىنلا، ئاندىن قىممەتكە ئىگە بولىدۇ، دەپ قارالدى. ماركس يۇمنى تەنقىد قىلىپ كېلىپ مۇنداق دېگەنىدى: «ئۇ تاۋارنى باھاسىز، ئالتۇن - كۈمۈشنى قىممەتسىز ھالەتتىلا ئوبوروت جەريانىغا ئېلىپ كىردى. شۇڭا، ئۇ تاۋارنىڭ قىممىتى ۋە ئالتۇنىنىڭ قىممىتى ئۇستىدە زادىلا لام - جىم دېمەي، ئۇلارنىڭ مىقدار مۇناسىۋىتى ئۇستىدىلا ئېغىز ئاچىدۇ.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 13 - تۈرۈم، 154 - بەت) ئىككىنچى، ئۇنىڭدا مېتال پۇل ئوبوروتى بىلەن قەغەز پۇل ئوبوروتى ئارىلاشتۇرۇپ قويۇلدى، قەغەز پۇل ئوبوروتىنىڭ قانۇنىيىتى ئارقىلىق مېتال پۇل ئوبوروتى زورمۇزور چۈشەندۈرۈلدى، شۇنىڭدەك تاۋار باھاسى بىلەن پۇلنىڭ ئوبوروت مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى سەۋەب - نەتىجە مۇناسىۋىتى خاتا ھالدا يېشىپ بېرىلدى. گەرچە ھادىسە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، تاۋار باھاسى قەغەز پۇل مىقدارىنىڭ كۆپىيىش ياكى ئازىيىشىغا قاراپ ئۆرلەپ ياكى چۈشۈپ تۇرسىمۇ، لېكىن قەغەز پۇل ئوبوروت ۋاستىلىك فۇنكسىيە

يەسىنى ئادا قىلمۇاتقان چاغدا، ئۇ ئوبوروت داۋامىدا بولۇشقا تېگىشلىك مېتال پۇلىنىڭ ۋەكىلىدىن باشقا نەرسە ئەمەس بولغانلىقتى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قانداق نىسبەت بويىچە مېتال پۇلىنىڭ ئالتۇن تەركىبىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغانلىقى ئۇلارنىڭ ئوبوروت داۋامىدىكى مىقدارىغا باغلىق بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا، قەغەز پۇل مىقدارى كۆپەيسە، بىرلىك قىلىنغان ھەربىر قەغەز پۇل ۋەكىللىك قىلىدىغان ئالتۇن مىقدارى ئوخشاش نىسبەتتە ئازىيىدۇ ـ دە، ئاشۇنداق قەغەز پۇل ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن تاۋار باھاسىمۇ ئوخشاش نىسبەتتە ئۆرلەيدۇ. دېمەك، قەغەز پۇلنىڭ ئوبوروت قانۇنىيىتىنىمۇ پەقەت مېتال پۇلنىڭ ئوبوروت قانۇنىيىتى ئاساسىدىلا ئىلمىي جەھەتتىن تولۇق چۈشەندۈرۈپ بەرگىلى بولىدۇ. پۇل مىقدارى نەزەرىيىسىنىڭ قەغەز پۇلنىڭ ئوبوروت قانۇنىيىتىدىن مېتال پۇلنىڭ ئوبوروت قانۇنىيىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى يا كى ئالدىنقىسىنى كېيىنكىسىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشى، روشەنكى، خاتا.

هازىرقى زامان پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

هوبسون، جون ئاتكنسن (Hobson John Atkinson، 1858 — 1940) ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى، ئىسلاھاتچىسى. ئۇ ئەنگلىيىنىڭ دوربى ۋىلايىتىدە تۇغۇلغان، ئوكسفورد داشۋىسىنى پۈتتۈرۈپ، ئەنگلىيە ئەدەبىياتى ۋە ئىقتىسادشۇناسلىقتىن دەرس بەرگەن. هوبسوننىڭ يازغان ئەسەرلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئاساسلىقلىرىدىن «سانائەت فىزىئولوگىيىسى» («The Physiology ofindustry»، 1889 - يىلى، مۇمرېي A.F.Mummery بىلەن بىرلىشىپ يازغان)، «هازىرقى زامان كاپىتالىزمىنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشى» («The Evolution of Modern Capitalism»، 1894)، «جاھانگىرلىك» («Imperialism»، 1902) دېگەن ئەسەرلىرى بار.

هوبسون «سانائەت فىزىئولوگىيىسى» دېگەن كىتابىدا، كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي كرىزىسىغا ئىستېمالنىڭ يېتىشمەسلىكى سەۋەب بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ باشقا ئەسەرلىرىدە، جاھانگىرلىكنى تەتقىق قىلىپ ۋە تەھلىل قىلىپ، جاھانگىرلىكنىڭ سىياسىي ـ ئىقتىسادىي جەھەتلىرىدىكى ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئۇنىڭ زىددىيەتلىرىنى بايان قىلىدى ھەمدە جاھانگىرلىكلەر ئارىسىدىكى رىقابەت، مۇستەملىكە تالىشىش، سىرتقا كەڭ كۆلەمدە كاپىتال چىقىرىش ۋە مۇستەملىكە خەلقىنى قۇل قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇرغۇن ماتېرىياللارنى يەتكۈزۈپ بەردى. بىراق، هوبسون جاھانگىرلىكنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرەلمىدى، جاھانگىرلىك مۇقەررەر ھالدا ھالاك بولىدۇ دەيدىغان يەكۈننىمۇ چىقىرالمىدى. ئۇ جاھانگىرلىكتىن خالىي بولغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، جاھانگىرلىك كاپىتالىزمنىڭ بىر تەرەققىيات باسقۇچى ئەمەس، بەلكى بىر تۈرلۈك سىياسەتنىڭ مەھسۇلىدىنلا ئىبارەت؛ پەقەت خاتا تەقسىمات سىياسىتى ئۆزگەرتىلىپ، ئاھالىلەرنىڭ ئىستېمال قىلىش ئىقتىدارى ئۆستۈرۈلسىلا ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىدىن ئىبارەت ئىقتىسادىي كرىزىسىنى تۈگىتىش مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلىدۇ ـ دە، تاشقى بازارلارنى تالىشىشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمايدۇ، دەپ ھېسابلىدى. ئۇ، جاھانگىرلىكنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسىغا تەگمەي، ئىسلاھاتچى تەدبىرلىرى ئارقىلىق، جاھانگىرلىك

تۈرلۈك ئىدىلە تىلىرىنى تۇڭدىتىش خام خىيالىدا بولدى.

ھەربىرىن ئەينى ۋاقىتتا يەنە بۇرژۇئا تەنچىلىتپەرەس بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، جاھانگىرلىك بىرلىشىش پىرىنسىپىنى قوللىنىپ، خەلقئارا جاھانگىرلىك دېگەن نېمىنى شەكىللەندۈرىدىغانلا بولسا، جاھانگىرلىك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى تۇڭدىتىپ، دۇنيادا ياخشى تەرتىپنى ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك دۇنيا تەنچىلىقىنى ئورناتقىلى بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا كائوتسكى تەرغىپ قىلغان «ئادەتتىن تاشقىرى جاھانگىرلىك» ھەربىرىنىڭ ئاشۇ «خەلقئارا جاھانگىرلىك» دېگەن نېمىسىنىڭ كۆچۈرۈلمىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئۇنىڭدىن كائوتسكىنىڭ تەنچىلىتپەرەسلىك ۋە «كېلىشتۈرمىچىلىك» ئاساسىدىكى چىرىك كۆز قاراشلىرىنىڭ ھەممىسىنى تاپقىلى بولىدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 23 - توم، 106 - بەت)

لېنىن «جاھانگىرلىك كاپىتالىزمىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى» دېگەن ئەسىرىنى يېزىۋاتقان چاغدا، ھەربىرنىڭ «جاھانگىرلىك» دېگەن ئەسىرىگە ئېتىبار بەرگەن ھەمدە ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى قىممەتلىك بار ماتېرىيالالارنى نەقىل قىلىپ ئالغانىدى.

تۈزۈم ئېقىمى The Institutional Schcol) بۇ، XX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئامېرىكىدا ئوتتۇرىغا چىققان بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى. بۇ ئېقىم گېرمانىيە تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. بۇ ئېقىمنىڭ ھەرقايسى ۋەكىللىرىنىڭ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتلىنى شەرھىلەپ بېرىشىدىغان بىر ئورتاق نەزەرىيەۋى سىستېمىسى يوق بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي رېئاللىق ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن قۇرۇلمىلارنى تەھلىل قىلىش يا كى تۈزۈمنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ بەرگەنلىكى ئۈچۈنلا، ئومۇملاشتۇرۇپ، تۈزۈم ئېقىمى دەپ ئاتالدى.

ۋېبلېن تۈزۈم ئېقىمىغا نەزەرىيەۋى ئاساس سېلىپ بەردى، ئۇنىڭ «بىكار تەلەپ سەنئەتلار توغرىسىدا» (1899)، «ئىنژېنېرلار ۋە باھا تۈزۈمى» (1921)، «يوق ئىگىدارلىق ھوقۇقى ۋە يېقىنقى زامان كارخانىلىرى» (1923) دېگەنگە ئوخشاش كىتابلىرى تۈزۈم ئېقىمىدىكىلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئەسەرلىرى ھېسابلىنىدۇ. كومموننس (J.R.Commons)، مىچېل (W.C.Mitchell)، تۇگۋېل (R.Tugwell) قاتارلىق كىشىلەرمۇ تۈزۈم ئېقىمىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ۋەكىللىرى بولۇپ، ئۇلار تۈزۈم بىلەن ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئىجتىمائىي تۈزۈم تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن بايان قىلىپ بەردى ھەمدە تۈزۈم ئامىللىرىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشتىكى مۇھىم رولىنى تەكىتلىدى.

XX ئەسىرنىڭ 30 - ۋە 40 - يىللىرىدا، بېرلې (A.Berle)، مېنس (G.C.Means)، ئايرېس (C.E.Ayres) قاتارلىق كىشىلەر ۋېبلېننىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى شىركەت قۇرۇلمىسى ۋە ئىجتىمائىي قۇرۇلما نۇقتىسىدىن ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن تەھلىل قىلدى. بېرلې بىلەن مېنس يازغان «ھازىرقى شىركەتلەر ۋە خۇسۇسىي مۇلۇك» («The Modern Corporation and

(«Private Property،1932 ئايرىپ يازغان «ئىقتىسادنىڭ يۈكسىلىش نەزەريىسى» («The Theoryof Economic progress»، 1944) دېگەن كىتابلار ۋېبلىننىڭ ئەنئەنىسىدىن ھازىرقى تۇزۇم ئىقتىسادشۇناسلىقىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئۆتكۈنچى خاراكتېرلىك ئەسەرلەر يېكى «كۆۋرۈك» ھېسابلىنىدۇ.

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، تۇزۇم ئېقىمى ئامېرىكىدا بىرقەدەر زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. گالبرىيس (J.K.Galbraith)، بولدىڭ (K.E.Boulding)، كوم (G.Colm)، ھېيلبرونىا (R.L.Heilbroner)، ۋود (B.Ward) ۋە گرۇچىي (A.G.Gruchy) قاتارلىق كىشىلەر كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە ئۇنىڭدا ساقلانغان مەسىلىلەرنى كۆپىنچە تۇزۇم يېكى قۇرۇلما جەھەتتىن تەھلىل قىلىشتى. ئۇلار تامامەن بىردەك دېگۈدەك: كاپىتالىزمنىڭ ئىللەتلىرىگە تۇزۇم ـ قۇرۇلمىلاردىكى ئۆزئارا ماسلىشالماسلىق سەۋەب بولىدۇ، دەپ ھېسابلاشتى. ئۇلار يەنە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىيات يۈزلىنىشىنى نۇقتىلىق ھالدا قۇرۇلما ئۆزگىرىشى جەھەتتىن قىياس قىلىپ، كاپىتالىزمنى قوتۇلدۇرۇپ قېلىشنىڭ سىياسەتۋەتەكلىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇنىڭ ئىچىدەھەممىدىن بەك ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگەئەسەرلەردىن گالبرىيىس يازغان «بايىاشات جەمئىيەت» («The Affluent So،ciety»، 1958)، «يېڭى سانائەت دۆلىتى»)، («The New Industrial State»، 1967) «ئىقتىسادشۇناسلىق ۋە جامائەت نىشانى» («EconomicsandthePublic Purpose»، 1973) دېگەن ئەسەرلەر، بولدىڭ يازغان «ئىنقىلابنى تەشكىللەش ھەققىدە» («The Organizational Revolution»، 1953)، ھېيلبرونا يازغان «كاپىتالىزم بىلەن سوتسىيالىزم ئوتتۇرىسىدا» («Between Capitalism and Socialism»، 1970) ۋە ۋود يازغان «ئىقتىساد شۇناسلىقنىڭ خاتالىقى نەدە؟» («What's Wrong with E conomics»، 1972) دېگەن ئەسەرلەربار. بۇرژۇئائىقتىسادشۇناسلىقى ساھەسىدىكىبەزى كىشىلەرگالبرىيىس قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئېقتىسادىي نەزەريىسىنى «يېڭى تۇزۇم ئېقتىسادشۇناسلىقى» دەپمۇ ئاتاشتى.

شۋېتسىيلىك مىردال (Karl Gunnar Myrdal) مۇ 40 ـ يىللاردىن باشلاپ ئامېرىكىنىڭ نېگىرلار مەسلىسى ۋە تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنىڭ ئىگىلىك مەسلىسىنى تۇزۇمنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەتقىق قىلغانلىقتىن، يېڭى تۇزۇم ئېقىمى قاتارىغا قوشۇلدى. مىردالنىڭ بۇ جەھەتتە يازغان ئەسەرلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىچە: «ئامېرىكا دۇچ كېلىۋاتقان ئېگىر قىيىن ئەھۋال: نېگىرلار مەسلىسى ۋە ھازىرقى زامان دېموكراتىيىسى» («An American Dilemma: The Negro Problem and ، Modern Democracy»، 1944)، «ئاسىيادىكى دراما: بەزى دۆلەتلەرنىڭ نامراتلىقى ئۈستىدە تەتقىقات» («Asian Drama :An Inquir yinto the Porevty of Nations، Vol ،IIII-1968»)، ئېقىمغا قارشى ئىقتىسادشۇناسلىق توغرىسىدىكى ماقالىلەر توپلىمى «Against the Stream Critical Essays os Economics»، 1973) ۋە باشقىلار.

ۋېبلىندىن تارتىپ گالبرىيسقىچە بولغان تۇزۇم ئېقىمىدىكى ئىقتىسادشۇناسلارنىڭ ھەممىسى «سول»چىلراق قىياپەت بىلەن

ئوتتۇرىغا چىقىپ، مەۋجۇت كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى «كەسكىن» ئەمما ماھىيەتسىز تەنقىد قىلدى، شۇنداقلا ئامېرىكىنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنى تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىش ئوبيېكتى قىلدى. بىراق، ئۇلار تۈزۈمنى ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ئىقتىدارى بىلەن تاشقى ئوبيېكتىپ ئامىللارنىڭ بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن ۋە كەڭرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئادەت دەپ قارىغانلىقى، تۈزۈمنىڭ ماھىيىتى ئۆزگەرمەيدۇ، پەقەت تۈزۈمنىڭ كونكرېت شەكىللا ئۆزگىرىدۇ؛ تۈزۈم بىلەن ئادەت پەيدىنپەي شەكىللىنىدۇ، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتى بىردىنلا ئەمەس، تەدرىجىيلا بولىدۇ، ۋەھاكازا دەپ ھېسابلىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار تەرغىپ قىلغان تۈزۈم ئىقتىسادشۇناسلىقى بۇرژۇئا تارىخچىلىقى، ئىجتىمائىي دارۋىنىزم، چاكىنا تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى ۋە ئىدېئالىزم ئاساسىدىكى «فۇنكسىيىلىك پسىخولوگىيە» لەرنىڭ ئارىلاشمىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ئۇلار زىددىيەت ئۇستىدىمۇ گەپ سېتىشتى، بىراق ئۇلار قانداقتۇر تۈزۈملەر ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق ئۈستىدىلا توختىلىشتى، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى نېگىزلىك زىددىيەت ۋە سىنىپىي كۈرەش مەسىلىسىگە بولسا يېقىن يولاپمۇ قويمىدى. ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان زىددىيەتنى «ھەل قىلىش» نىڭ ئۇسۇللىرى، ئاساسەن، مەۋجۇت كاپىتالىزم تۈزۈمنى قوغداپ قېلىش شەرتى ئاستىدا، دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەلۇم «كوللېكتىپ تەڭشەش» ۋە «ئىقتىسادىي پىلان» تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇپ، كاپىتالىزمغا بەزى ئىسلاھاتلارنى كىرگۈزۈشتىن ئىبارەت بولدى.

ۋېبلېن، تورستېين بۈنىدې (Veblen Thorstein Bunde، 1857—1929، ئامېرىكا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى، تۈزۈم ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى ۋە ئاساسلىق ۋەكىلى. ئۇ ۋىسكونسىن شتاتىدا دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ دادىسى نورۋېگىيەدىن كۆچۈپ كەلگەن كۆچمەن ئىدى. ئۇ ياش ۋاقتىلىرىدا خوپكىنىس داشۇسى ۋە يېل داشۇسىدە ئوقۇپ، پەلسەپە دوكتورى دېگەن ئىلمىي ئۇنۋاننى ئالغان. چىكاگو داشۇسى، ستېنفورد داشۇسى ۋە ئىجتىمائىي تەتقىقات يېڭى شۇيۈەنى قاتارلىق مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «بىكار تەلەپ سىنىپلار توغرىسىدا» (The Theory of the Leisure Class»,1899)، «كارخانا توغرىسىدا» (TheTheory of Business Enterprise»,1904)، «ئىلىم-پەننىڭ ھازىرقى زامان مەدەنىيىتىدىكى ئورنى» (The Place of Science in Modern Civilization»,1919)، «ئىنژېنېرلار ۋە باھا تۈزۈمى» (The Engineers and the Price System»,1921)، «يوق ئىگىدارلىق ھوقۇقى ۋە يېقىنقى زامان كارخانىلىرى» (Absentee Ownership and Business Enterprise in Recent Times»,1923) ۋەھاكازالار.

ۋېبلېن بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقى ساھەسىدە ئاۋستىرىيە ئېقىمى ۋە كامبرىد ئېقىمىغا قارشى غەيرىي تەشەببۇسچى سۈپەتتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇ چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ئۇقۇمى، مۇۋازىنەت نەزەرىيىسى ۋە جەمئىيەت ھالەت تەھلىلىدىن

ۋازكېچىپ، تۇزۇم تەھلىلى ياكى مەدەنىي روھىي ھالىلىق ئامىللار تەھلىلىنى قۇۋۋەتلەپ، ئاتالمىش تەدرىجىي تەرەققىي قىلىدىغان ئىقتىسادشۇناسلىقنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ ئىقتىسادىي تەلىماتى ئەينى ۋاقىتتا ئامېرىكىنىڭ ئەنئەنىچى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ مەسخىرە ۋە سۆغۇق مۇئامىلىسىگە قاتتىق ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئامېرىكىدىكى تەسىرى ھازىرمۇ خېلى چوڭ بولۇپ، ھازىرقى زامان ئامېرىكا تۇزۇم ئىقتىسادشۇناسلىقى ئېقىمىدىكىلەر مەلۇم دەرىجىدە ئۇنىڭ تەلىماتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى.

ۋېبلىن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۇزۇمنىڭ شەكىللىنىشىنى ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ئىقتىدارى نۇقتىسىدىن چۈشەندۈردى. ئۇ شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئىقتىسادىي ئۇرمۇشتا ئىنسانلارنىڭ ئاساسەن مۇنداق ئىككى تۈرلۈك تەبىئىي ئىقتىدارى بولىدۇ: بىرى، تېخنىكىنى ياخشىلاش جەھەتتىكى تەبىئىي ئىقتىدار (instinct of workmanship) بىرى، مەنپەئەت قوغلىشىش جەھەتتىكى تەبىئىي ئىقتىدار (acquisitive instinct)؛ ئۇلارغا مۇناسىپ ھالدا ئىككى خىل تۈزۈم، يەنى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى تۈزۈمى ۋە خوسۇسىي مۇلۈك تۈزۈمى شەكىللىنىدۇ. ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە، بۇ ئىككى خىل تۈزۈمنىڭ ئىپادە شەكلى «ماشىنا مەشغۇلاتى» ۋە «كارخانا باشقۇرۇش»تىن، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، تېخنىكىدىن پايدىلىنىپ ماشىنا ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە پايدا ئېلىش مەقسىتىدىكى كارخانا ئىگىسى تۈزۈمىنى يولغا قويۇشتىن ئىبارەت. ئۇ، بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت مەۋجۇت، كارخانا ئىگىسى تۈزۈمىدە پايدىلىق باھانىڭ يارىمى بىلەن پايدا ئېلىنغاچقا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ۋە تېخنىكىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشى چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ، بۇ، كاپىتالدىزم تۈزۈمىنىڭ ئىللىتى دەپ ھېسابلىدى. شۇڭا، ئۇ، كاپىتالىزم تۈزۈمى زىددىيەتسىز، مۇكەممەل تۈزۈم ئەمەس، بەلكى زىددىيەتنى ۋە نۇقسانلىرى بار تۈزۈمدۇر دەپ قارىدى.

ئۇ، كاپىتالدىزم تۈزۈمىدىكى ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلارنى چاكىنا تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسىگە ئاساسەن چۈشەندۈردى. ئۇ شۇنداق ھېسابلىدىكى، كاپىتالدىزم تۈزۈمىنىڭ نۇقسانلىرى جەمئىيەتنىڭ تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشى جەريانىدا ھەل بولۇپ كېتىدۇ. چۈنكى پەن ـ تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىلىشى ئارقىسىدا، تېخنىك خادىملارنىڭ رولى ۋە ئورنى كۈندىن ـ كۈنگە مۇھىملىشىدۇ. ئۇلار بىرلىشىپ، جەمئىيەتنىڭ ۋە ئىگىلىكنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى قولغا ئالغان ھامان، پايدىنى قوغلىشىدىغان «كارخانا ئىگىسى تۈزۈمى» چۆرۈپ تاشلىنىدۇ ـ دە، كارخانا ئىگىلىرى ئىشلەپچىقىرىشقا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ئەھۋال تۈگىتىلىدۇ. ۋېبلىن ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىنى كارخانا ئىگىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ كاپىتالىزمنىڭ زىددىيەتلىرىنى ھەل قىلىش لايىھىسىدە، «تېخنىك خادىملار كومىتېتى» دېگەن نېمىنى قۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

ۋېبلىننىڭ ئىقتىسادىي نەزەرىيىسى ئىدىئالىزم ۋە چاكىنا تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى ئاساسىغا قۇرۇلغان. ئۇ ئۇ:: ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كارخانا

تەۋەسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر توغرىسىدىكى بايانلىرىدا، مۇنۇپول كاپىتال ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ماھىيەتىنى بۇرمىلاپ، كاپىتالىزىم جەمئىيىتىنىڭ يەڭگىلى بولمايدىغان نەگىزلىك زىددىيەتلىرىنى يا‌پتى، شۇنىڭدەك بۇرژۇئازىيە بىلەن پرولېتارىياتنىڭ سىنىپىي قارىمۇقارشىلىق مۇناسىۋىتىنمۇ يوشۇردى. ئۇنىڭ جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش تۇغرىسىدىكى لايىھىسى بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىقىنىڭ ئالاھىدە بىر تىپىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

شۆبتسىيە ئېقىمى (The Swedish School) شىمالىي ياۋروپا ئېقىمى ياكى ستوكھولم ئېقىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا بەرپا قىلىنغان ۋە راۋاجلانغان بۇرژۇئا چاكىنا ئېتتىسادشۇناسلىقىنىڭ مۇھىم بىر ئېقىمىدۇر. ئۇ، كاپىتالىزم راۋاجلىنىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يەتكەن، ئېتتىسادىي كرىزىس ۋە ئىشسىزلىق كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلاشقان، XIX ئەسىردىكى چاكىنا ئېتتىسادشۇناسلىقنىڭ تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى تالدىنقى شەرت قىلغان جىمجىت ھالەتتىكى مۇۋازىنەت نەزەرىيە سىستېمىسى روشەن ھالدا بەربات بولغان، شۇنىڭدەك دۆلەت مۇنۇپول كاپىتالىزمى تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان ئەھۋال ئاستىدا شەكىللەنگەن. شۆبتسىيە ئېقىمىنىڭ ئاساسچىلىرى ۋېكسېل، كاسسېل (Gustav Cassel 1866 — 1943) ۋە ئاساسلىق ۋەكىللىرى مىردال لىندال (Karl Gunnar Myrdal، 1898 —)، (Erik Robert Lindahl، 1891—1960)، ئوۋلىن (Bertil GotthardOhlin، 1899 —) ۋە لاندبېرگ (Erik Lundberg، 1907 —)

قاتارلىقلار شۆبتسىيىلىك بولغانلىقتىن ئۇچۇن، بۇ ئېقىم شۆبتسىيە ئېقىمى دەپ ئاتالغان.

شۆبتسىيە ئېقىمىدىكىلەر ئومۇمەن XIX ئەسىردىكى چاكىنا ئېتتىسادشۇناسلىقنىڭ چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممەت نەزەرىيىسى ۋە ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ، تەقسىمات نەزەرىيىسى جەھەتتە چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى نەزەرىيىسى ۋە قايتۇرۇش نەزەرىيىسىگە ئوخشاش چاكىنا نەزەرىيىلەرگە ماسلاشتى.

ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئېتتىسادشۇناسلىقىدىكى مۇھىم بىر ئېقىم بولغان شۆبتسىيە ئېقىمى تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: بۇ ئېقىم ئېتتىسادىي ھادىسىلەرنى تەھلىل قىلغاندا ئالدى بىلەن بەزى يېڭى ئۇقۇملارنى، مەسىلەن، بازارنىڭ ئۆسۈم پىرسەنتىگە ئويغۇن كېلىدىغان «تەبىئىي ئۆسۈم پىرسەنتى» دېگەن ئۇقۇمنى ئىجادىي رەۋىشتە ئوتتۇرىغا قويۇپ ۋە قوللىنىپ، بەزى ئېتتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارلارنى «ئالدىنقى» (Exante) ۋە «كېيىنكى» (Ex - post) دەپ ئىككى تېپقا ئايرىيدۇ، ۋەھاكازا؛ بۇ ئامانەت — مەبلەغ تەھلىلى ئارقىلىق ئېتتىسادىي ئۆزگىرىشلەرنى كۆزىتىدۇ ھەمدە ھەرىكەت ھالىتىدىكى ئېتتىسادىي نەزەرىيە سىستېمىسىنى بەرپا قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ؛ نەزەرىيەۋى تەھلىل جەھەتتە سۇبىيېكتىپ روھىي ھالەتلىق ئاساسىدىكى مۆلچەرنى تەكتىلەيدۇ ۋە «ئېنىقسىزلىق» (Uncertainty) ۋە «خېتىم - خەتەر» ئامىللىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، بۇ ئېقىمنىڭ دۆلەتنىڭ ئىگىلىكىنى تەڭشىشى توغرىسىدىكى سىياسەت خاراكتېرلىك تەشەببۇسلىرى 30 - يىللاردىن بۇيان

شۇبتسىيە دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ راۋاجلىنىشىدا خېلى چوڭ رول ئويناندى. شۇڭلاشقا، بولۇپمۇ 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇيان، شۇبتسىيە ئېقىمىنىڭ ئەزەرىيە ۋە سىياسەت خاراكتېرلىك تەشەببۇسلىرى، خۇددى كېينىكىچىلىققا ئوخشاشلا، بىرمۇنچە ئەللەردىكى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقى ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۈچلۈك ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشتى.

شۇبتسىيە ئېقىمىنىڭ ئاساسلىق ئاساسچىسى بولغان ۋېكسېل ئۆزىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئەسىرى «ئۆسۈم ۋە باھا» (Geldzins und Güter، 1898) («preise دا، بازارنىڭ ئۆسۈم پىرسەنتى (پۇل مۇئامىلىسى بازىرىدىكى قەرز پۈلنىڭ ئۆسۈم پىرسەنتى)گە ئۈيغۇن كېلىدىغان «تەبىئىي ئۆسۈم پىرسەنتى»دىن ئىبارەت ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويدى. تەبىئىي ئۆسۈم پىرسەنتى دېگەندە، پەرەزدىكى كاپىتال كىرىم - چىقىمى جەھەتتە پۇل ئىشلەتمەي، ماددىي نەرسە ئىشلەتكەن ئەھۋال ئاستىدا بولۇشقا تېگىشلىك ئۆسۈم پىرسەنتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇ يەنە «ئەمەلىي ئۆسۈم پىرسەنتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ۋېكسېل شۇنداق ھېسابلايدۇكى، مۇبادا بازاردىكى ئۆسۈم پىرسەنتى دەل تەبىئىي ئۆسۈم پىرسەنتى بىلەن بىردەك بولۇپ قالمىغان بولسا، مەبلەغمۇ ئامانەتكە باراۋەر بولىدۇ، مال باھاسى سەۋىيىسى تۇراقلىشىدۇ، ئىگىلىك سىستېمىسى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلايدۇ؛ بىراق بازاردىكى ئۆسۈم پىرسەنتى تەبىئىي ئۆسۈم پىرسەنتىدىن تۆۋەن بولۇپ قالغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئامانەت - قەرز پاخالىقى كېلىپ چىقىدۇ، مەبلەغ ئامانەتتىن ئېشىپ كېتىش ۋە مال باھاسى ئۆرلەپ كېتىشتەك تۇپلىنىپ بارىدىغان ئىقتىسادىي كېڭىيىش جەريانى پەيدا بولىدۇ؛ ئۇنىڭ ئەكسىچە، بازاردىكى ئۆسۈم پىرسەنتى تەبىئىي ئۆسۈم پىرسەنتىدىن يۇقىرى بولغان بولسا، يۇقىرىدىكىنىڭ ئەكسىچە بولغان تۇپلىنىپ بارىدىغان ئىقتىسادىي تارىيىش جەريانى پەيدا بولىدۇ. «ۋېكسېل تۇپلىنىش جەريانى» (Wicksellian Cumulative Process) دەپ ئاتالغان بۇ نەزەرىيە شۇبتسىيە ئېقىمىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئويناندى.

شۇبتسىيە ئېقىمىنىڭ يەنە بىر ئاساسچىسى بولغان كاسسېل «قىممەت» نەزەرىيىسىنى كېرەك قىلمايدىغان ئىقتىسادشۇناسلىقنى تەرغىپ قىلىپ، بازارنىڭ تەمىنلەش - ئېھتىياج ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلىنىدىغان «باھا»غىلا تايىنىش ئارقىلىق مۇۋازىنەت باھا نەزەرىيىسى سىستېمىسىنى بەرپا قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. كاسسېلنىڭ «سېتىۋېلىش كۈچى جەھەتتىكى مۇقىم باھا» تەلىماتى (تاشقى پېرېۋوت باھاسى ئىككى دۆلەتنىڭ پۇلىنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ نىسبەت قىممىتىگە باغلىق) بۇرژۇئازىيىنىڭ خەلقئارا پۇل مۇئامىلىسى نەزەرىيىسىدىكى مۇھىم بىر نۇقتىسىنەزەردۇر.

مىردال ئۆزىنىڭ دەسلەپكى چاغلاردا يازغان «پۇل مۇۋازىنەتچىلىكى نەزەرىيىسى» («Monetary Equilibrium»، ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسى 1931 - يىلى يېزىلغان؛ 1933 - يىلى نېمىسچىغا تەرجىمە قىلىنغان؛ 1939 - يىلى ئىنگىلىزچىغا تەرجىمە قىلىنغان) دېگەن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە كىتابىدا، ۋېكسېلنىڭ يۇقىرىقى نەزەرىيىسىگە يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بەزى تۈزىتىش، تولۇقلىمىلارنى كىرگۈزدى ۋە ئۇنى

راۋاجلاندۇردى. ئۇ شۇنداق دەپ ھېسابلىدىكى، ۋېكسېلنىڭ ساپ تېخنىكا مەنىسىدىكى «تەبىئىي ئۆسۈم پىرسەنتى» دېگەن ئۇقۇمنى پۈل ئىگىلىكىدە بىر - بىرىگە زىت كېلىدىغان ۋە مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولمايدىغان ئۇقۇمدۇر. چۈنكى، تەبىئىي ئۆسۈم پىرسەنتى دېگەن نېمە مەبلەغنىڭ «كۆزلەنگەن پايدا پىرسەنتى»دىن باشقا نەرسە ئەمەس، روشەنكى، ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى ۋە مەھسۇلات باھاسىغا باغلىق بولىدۇ، كېيىنكىسى بولسا يەنە بازاردىكى پايدا پىرسەنتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. شۇڭا مىردال پۈلنىڭ ئۆسۈم پىرسەنتىمۇ تەبىئىي ئۆسۈم پىرسەنتىنى بەلگىلەشتە پايدىلىنىدىغان فورمۇلا ئىچىگە كىرگۈزۈلۈشى لازىم دەپ ھېسابلايدۇ. مىردال يەنە مۇنداق دەپ ھېسابلايدۇ: ۋېكسېلنىڭ بىرىنچى مۇۋازىنەت شەرتى (بازاردىكى ئۆسۈم پىرسەنتى تەبىئىي ئۆسۈم پىرسەنتىگە باراۋەر) بىلەن ئىككىنچى مۇۋازىنەت شەرتى (مەبلەغ سېلىش پۈل ئامانەت قويۇشقا باراۋەر) مەلۇم باھا قۇرۇلمىسى (يەنى تۈرلۈك مەھسۇلات ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ نىسپىي باھاسى) نى بەلگىلەيدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ باھانىڭ مۇتلەق سەۋىيىسىنىڭ ئۆزگىرىش - ئۆزگەرمەسلىكى بىلەن ئالاقىسى يوق.

مىردال يەنە مۇنداق دەپ قويىدۇ: كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى جەريانىنى تەھلىل قىلغاندا، كىرىم، خراجەت، ئامانەت ۋە مەبلەغ قاتارلىق ئىقتىسادىي ئۆزگىرىش مىقدارلىرىنى «ئالدىنقى» (Ex - ante) ۋە «كېيىنكى» (Ex - post) دەپ ئىككى تىپقا ئايرىش كېرەك، ئالدىنقىسى تەھلىل قىلىش ۋاقتى باشلانغان چاغدىكى پەرەز قىلىنغان مىقدار قىممىتىنى كۆرسىتىپ بەرسە، كېيىنكىسى تەھلىل قىلىش ئاخىرلاشقان چاغدىكى ئەمەلدە كۆرۈلگەن مىقدار قىممىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ كۆز قاراش ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىدا كەڭ قوللىنىلماقتا.

لىندالنىڭ شۆبۈتسىيە ئېقىمىنىڭ ئەزالىرى ئىچىدىكى بىرقەدەر گەۋدىلىكرەك ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ «پۈل ۋە كاپىتال نەزەرىيىسى ئۈستىدە تەتقىقات» («Studies in the Theory of Money and Capital»1939) (ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇرۇنقى بىر قىسىم ئىلمىي ماقالىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دېگەن كىتابىدا، ئەنئەنىۋى چاكىنا ئىقتىسادىي نەزەرىيىنى ئاساس قىلغان ھالدا، قانداقتۇر ھەرىكەتلىك ھالەت نەزەرىيىسى سىستېمىسىنى بەرپا قىلىپ، ئۇنى ئەنئەنىۋى جىمجىت ھالەتتىكى مۇۋازىنەت سىستېمىسىنىڭ ئورنىغا دەسسىتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ بۇرۇنقى پىلان مىقدار قىممىتى بىلەن كېيىنكى ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان مىقدار قىممىتىدىن ئىبارەت ئىككى ئۇقۇم قورالىدىن پايدىلىنىپ، ھەرىكەتلىك ھالەتلەر تىزمىسىنىڭ مودېلىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئىقتىسادىي ئۆزگىرىش جەريانىنى ئارقا - ئارقىدىن ئۇلىشىپ كېلىدىغان بىرقانچە تەھلىل مۇددەتلىرىگە بۆلۈپ، مۇددەت تەھلىلى (Period analysis)، تىزمىلار تەھلىلى Sequence analysis ياكى جەريانلار تەھلىلى Process analysis دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئېلىپ باردى. شۆبۈتسىيە ئېقىمىنىڭ يەنە بىر ۋەكىلى بولغان لاندبېرگ ئۆزىنىڭ «ئىگىلىكىنى كېڭەيتىش نەزەرىيىسى ئۈستىدە تەتقىقات» («Studies in the Theor

of Economic Expansion», 1937) دېگەن كىتابىدا بولسا، ئىقتىسادىي كرىزىس ۋە دەۋر قىلىش مەسىلىسىنى تىزمىلار تەھلىلى ئۇسۇلى ئارقىلىق كۆزىتىشكە ئۇرۇندى.

ئوۋلىن «رايونلۇق ۋە خەلقئارالىق سودا» («Interregio nal and International Trade», 1933) دېگەن كىتابىدا، خەلقئارا سودىغا دائىر ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسىنى بايان قىلدى؛ كىتابتا شۋېتسىيىلىك ھەكچېر — 1879 — 1953) (E .F .Heckscher نىڭ بىر ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قارىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شەرھىلىدى. ئۇ، بىر قاتار قىياسلار ئاساسىدا مۇنداق بىر ھۆكۈمنى چىقاردى: ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بايلىقى (مەسىلەن، كاپىتال ۋە ئەمگەك) نىڭ نىسپىي مۇللۇق دەرىجىسىگە باغلىق بولىدۇ، يەنى بىر دۆلەتنىڭ يەنە بىر دۆلەتكە چىقارغان تاۋىرى شۇ دۆلەتنىڭ نىسپىي ھالىدىكى تېخىمۇ مول بولغان بايلىقىدىن ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلارنى تېخىمۇ كۆپلەپ ئىشلىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ھۆكۈم كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە «ھەكچېر — ئوۋلىن تېئورېمىسى» (Heckscher — Ohlin Theorem) دەپ ئاتالدى. بۇ تېئورېما رىكاردونىڭ سېلىشتۇرما تەننەرخ تەلىماتىدىن كېيىن، ھازىرقى زامان بۇرژۇئازىيىسىنىڭ خەلقئارا سودا تەلىماتىدىكى مۇھىم بىر نەزەرىيە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

شۋېتسىيە ئىقتىسادچىلىرىنىڭ مۇھىم ئەسەرلىرى ئىچىگە يەنە 1927 - يىلى شۋېتسىيىدە قورۇلغان ئىشسىزلارنى تەكشۈرۈش كومىتېتى 1931 - يىلدىن 1935 - يىلغىچە ئىلان قىلغان دوكلاتنامىلەر ۋە مىردال قاتارلىق شۋېتسارىيىلىك ئالىم ئىقتىسادشۇناس يازغان ئىلمىي ماقالىلەرمۇ كىرىدۇ. ئۇلار نەزەرىيىۋى تەھلىل جەھەتتە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان شۋېتسىيە ئىقتىسادچىلىقىنىڭ بەزى ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرىنى نامايان قىلدى، ئۇنىڭدىن باشقا كرىزىس ۋە ئىشسىزلىقنى تەكشۈرۈش مەقسىتىدىكى ئىقتىسادىي - مالىيە سىياسەتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئىقتىسادچىلىقنىڭ نۇرغۇنلىرى شۋېتسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادىي سىياسەت تەڭزۇش ۋە ئىجرا قىلىش ئىشلىرىغا بىۋاستە داخىل بولدى، ئۇلار 30- يىللاردىن بۇيان شۋېتسىيە دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتىغا مۇھىم تەسىر لەرنى كۆرسەتتى.

60 - يىللاردىن بۇيان، لىندبېك (A.Lindbeck)نى ئاساسى ۋەكىل قىلغان شۋېتسىيە ئىقتىسادشۇناسلىرى شۋېتسىيە ئىقتىسادچىلىقىنىڭ يۇقىرىدىكى ئەنئەنىۋى كۆز قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىغاندىن تاشقىرى، يەنە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق سىياسىتى، ئادەم كۈچى سىياسىتى، دۇنيا خاراكتېرلىك پۈل پاخاللىقى مەسىلىسى قاتارلىق جەھەتلەردە بەزى يېڭى نۇقتىنەزەر- لەرنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ۋېكسېل دېگەن مادداغا قارالسۇن.

ۋېكسېل جون گۇستاف كېنات

(Wickseli ،Johan Gustaf Knuf (1926—1851 ،شۋېتسىيە بورژۇئا ئىقتىساد- شۇناسى؛ شۋېتسىيە ئىقىمىنىڭ ئاساسلىق ئاساسچىسى. ئۇ، ئۇپسالا داشۋىسىدە ماتېماتىكا ئوقۇغان، كېيىن ئىقتىسادشۇناسلىقنى ئۆگەنگەن. 1885 - يىلدىن 1890- يىلغىچە ئەنگلىيە، فرانسىيە، گېرمانىيە ۋە ئاۋسترىيە

قاتارلىق دۆلەتلەردە ئوقۇغان، 1895 - يىلى ئۇپسالا داشۆسىدە لېكتور بولغان، 1900 - يىلى لوند داشۆسىگە يۆتكەلگەن، 1904 - يىلى لوند داشۆسىدە پروفېسسورلۇققا كۆتۈرۈلگەن، 1916 - يىلى پېنسىيىگە چىقىقاندىن كېيىن داۋاملىق تۈردە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «قىممەت، كاپىتال ۋە يەر ئىجارىسى» («Über Wert، Kapital und Rente»، 1893) «ئۆسۈم ۋە باھا» («Geldzins unbGüterpreise»، 1898، ئىنگلىزچە تەرجىمىسى «Interest and Prices»، 1936) «مىللىي ئىقتىساتشۇناسلىق كونسپېكتى» («Vorlesungen überNationalökonomie aufGrundlage desMarginalprinzipe»، ئىككىنچى توم، ئەسلى نەشرى 1901، 1906 ئىنگلىزچە نەشرى، «Lectures on Political Economy»، 1935)

ۋېكسېل ئۆزىنىڭ «ئۆسۈم ۋە باھا» دېگەن كىتابىدا، بازار ئۆسۈم پىرسەنتىگە ئويغۇن كېلىدىغان «تەبىئي ئۆسۈم پىرسەنتى» دېگەن ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئالدىنقىسى پۇل - مۇئامىلە بازىرىدىكى قەرزنىڭ ئۆسۈم پىرسەنتىنى كۆرسىتىدۇ، كېيىنكىسى قىياس قىلىنغان كاپىتال قەرزنىڭ پۇل ئەمەس، بەلكى ماددىي نەرسە ئىشلىتىلگەن ئەھۋال ئاستىدىكى بولۇشقا تېگىشلىك ئۆسۈم پىرسەنتىنى كۆرسىتىدۇ، شۇ سەۋەبتىن ئۇ يەنە «ئەمەلىي ئۆسۈم پىرسەنتى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، ئەمەلىيەتتە مەبلەغنىڭ «كۆزدە تۇتۇلغان پايدا نىسبىتى»نى كۆرسىتىدۇ. ۋېكسېل بانكا ۋېركىنىڭ كاپىتال ئۆسۈمى تۆۋەنلىدىكى سەۋەبىدىن پۇل مۇئامىلىسىنىڭ نەزەريىسىنى ئەقىل كەلتۈرۈپ، تەبىئي ئۆسۈم پىرسەنتىنىڭ چوڭ - كىچىكلىك بولۇشى ئايلانما ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى قوللىنىلىدىغان ماددىي كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۆچىگە باغلىق بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. (ئايلانما ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دېگەندە، ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى - يەر ۋە ئەمگەك ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن بەۋاستە ئىشلىتىلمەيدىغان، بەلكى ئالدى بىلەن، كاپىتالالاشقان بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان، ئاندىن كېيىن كاپىتالالاشقان بۇيۇملاردىن پايدىلىنىپ تۇرۇپ ئىستېمال بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇنداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى ئىشقا سېلىنغاندىن تارتىپ ئىستېمال بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بىرقەدەر ئۇزاق ۋاقىتنى ئۆز ىچىگە ئالىدۇ، شۇنداقتىمۇ، ئۇ بىر قەدەر يۇقىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئىگە.) ۋېكسېل شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئەگەر بازار ئۆسۈم پىرسەنتى تەبىئي ئۆسۈم پىرسەنتىدىن تۆۋەن بولۇپ قالسا، كاپىتالنىڭ مۆلچەردىكى پايدىسىنىڭ بازار ئۆسۈم پىرسەنتى بويىچە ھېسابلىنىدىغان سۇنۇرۇلغان نەق قىممەتى ئۆسۈپ كېتىش بىلەن، كاپىتالالاشقان بۇيۇملارنىڭ ئېھتىياجى كۆچىيىپ كېتىدۇ. دە، ئامانەت قەرز پاخاللىشىپ كېتىش، مەبلەغ ئامانەتتىن ئېشىپ كېتىش، پۇل كەرىمى كۆپەيىپ كېتىش ۋە مال باھاسى ئۆرلەپ كېتىش قاتارلىق ھادىسىلەر توپلانغان ئىگىلىنىشكە كېڭىيىش جەريانىنى پەيدا قىلىدۇ. ئەكسىچە، ئەگەر بازار ئۆسۈم پىرسەنتى تەبىئي ئۆسۈم پىرسەنتىدىن ئېشىپ كېتىپ قالسا، يۇقىرىدىكى ھادىسىلەرنىڭ ئەكسىچە بولغان ھادىسىلەر توپلانغان ئىگىلىكنىڭ تارىيىش جەريانىنى پەيدا قىلىدۇ. ئەگەر بازار ئۆسۈم پىرسەنتى

دەل تەبىئىي ئۆسۈم پىرسەنتى بىلەن ئوخشاش بولسا، مەبلەغ بىلەن تامانەت تەڭشىلىدۇ، مال باھاسى ئۆزگەرمەي مۇقەملىشىدۇ، ئىگىلىك سىستېمىسى تەڭپۇڭ ھالەتتى ساقلايدۇ. بۇ نەزەريە كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە «ۋېكسېللچە جۇغلىنىش جەريانى» (Wicksellian Cumulative Process) دەپ ئاتالدى.

ۋېكسېل يەنە مۇنۇلارنى ئوتتۇرىغا قويدى: بازار ئۆسۈم پىرسەنتى دەل تەبىئىي ئۆسۈم پىرسەنتى بىلەن باراۋەر بولۇش، شۇنىڭ بىلەن مەبلەغمۇ (كاپىتالغا بولغان تەلەپكە ۋەكىللىك قىلىدۇ) دەل تامانەت (كاپىتال بىلەن تەمىنلەشكە ۋەكىللىك قىلىدۇ) بىلەن باراۋەر بولۇش، مال باھاسى ئۆزگەرمەي مۇقىم تۇرۇش ۋە ئىگىلىك سىستېمىسى تەڭپۇڭ ھالەتتە تۇرۇش شەرتى ئاستىدا، تۆۋەندىكى تاۋارلارنىڭ نىسپىي باھاسى ۋە مەھسۇلات مىقدارى، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ باھاسى ۋە مىقدارى پۈتۈنلەي ماددىي نەرسە ساھەسىدىكى مۇناسىۋەتلىك ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ، پۇل ھېچقانداق ئىجابىي تەسىر كۆرسەتمەيدۇ. پۇل پەقەت ئوبوروت ۋاستىسىلىك ۋە باھا ھېسابلاش بىرلىكىلىك رولىنىلا ئويناپدۇ، شۇنداقلا پۇلنىڭ ئوبوروت مىقدارىنىڭ كۆپ ياكى ئاز بولۇشىغا ئاساسەن، باھانىڭ مۇتلەق سەۋىيىسى بەلگىلىنىدۇ. مۇنداق ئەھۋالدىكى پۇل نېيترال پۇل دەپ ئاتىلىدۇ. لېكىن، بازار ئۆسۈم پىرسەنتى بىلەن تەبىئىي ئۆسۈم پىرسەنتى بىردەك بولمىغان ئەھۋالدا، پۇل ئامىللىرى ئۆزلىرىنىڭ بازار ئۆسۈم پىرسەنتىگە بولغان رولى ئارقىلىق، ئىشلەپچىقىرىش ۋە باھاغا ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىدۇ ـ دە، پۇل مەھسۇلاتلارنىڭ نىسپىي باھاسىغا ۋە مىقدارىغا بەلگىلەيدىغان ئامىللارنىڭ بىرىگە ئايلىنىدۇ. ۋېكسېلنىڭ بۇ كۆز قارىشى XIX ـ ئەسىردىكى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ پۇل نەزەريىسى (پۇل مىقدارى نەزەريىسى ئارقىلىق باھانىڭ مۇتلەق سەۋىيىسىنى بەلگىلەش) بىلەن ئىقتىسادىي نەزەريە (ماددىي نەرسە ئامىللىرى ئارقىلىق نىسپىي باھا ۋە مەھسۇلات مىقدارىنى بەلگىلەش) ئۆزئارا مۇناسىۋەتسىز دەيدىغان ئالاھىدىلىكىنى ئۆزگەرتىپ، پۇل نەزەريىسى بىلەن ئىقتىسادىي نەزەريە ئىچىدىكى باھانى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش نەزەريىسىنى تۇنجى قېتىم بىرلەشتۈردى. بۇ، شۇۋېتسىيە ئېقىمىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر ئېقىم بولۇپ شەكىللىنىشى، ھازىرقى زامان بۇرژۇئا پۇل نەزەريىسى ۋە ئىقتىسادىي كىرىزىس نەزەريىسىنىڭ شەكىللىنىشى ھەم كېيىنىسىنىڭ ئامانەت مەبلەغ تەھلىلى ئارقىلىق، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشى ئۈچۈن خېلى زور تەسىر لەرنى كۆرسەتتى.

شۇۋېتسىيە ئېقىمى، نېيترال پۇل نەزەريىسى ۋە مەبلەغ ئوخشىمىغان كىرىزىس نەزەريىسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

نېيترال پۇل نەزەريىسى بۇ، ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ بىر تۈرلۈك پۇل نەزەريىسى ۋە ئىقتىسادىي كىرىزىس نەزەريىسى. ئەگەر پۇل ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ ئايلىنىشىغا ئوبوروت ۋاستىسىلىك ۋە باھا ھېسابلاش بىرلىكىلىك رولىنىلا ئويناپ، باشقا ھېچقانداق ئىجابىي تەسىر كۆرسەتمىسە، بۇنداق پۇل «نېيترال پۇل» دەپ ئاتىلىدۇ. شۇۋېتسىيىلىك ۋېكسېل بۇ ئۇقۇمنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويدى، ئاۋستىرىيىلىك ھايەك (F.A.Hayek) نىسىتېملىق نەزەريىگە ئايلاندۇردى.

ۋېكسېل «ئۆسۈم ۋە باھا» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەيدۇ: ئەگەر بازار ئۆسۈم پىرسەنتى (پۇل مۇئامىلىسى بازىرىدىكى قەرزنىڭ ئۆسۈم پىرسەنتى) دەل تەبىئىي ئۆسۈم پىرسەنتى (ھايەك ئۇنى مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ئۈسۈم پىرسەنتى دەپ ئاتايدۇ) بىلەن باراۋەر بولۇپ چىقسا، مەبلەغ (كاپىتالغا بولغان ئېھتىياج) مۇ دەل ئامانەت (كاپىتال بىلەن تەمىنلەش) بىلەن باراۋەر بولىدۇ. مال باھاسى ئۆزگەرمەي مۇقىملىشىدۇ، ئىگىلىك سىستېمىسى تەڭپۇڭ ھالەتنى ساقلايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، تۇرلۈك مەھسۇلاتلارنىڭ نىسپىي باھاسى ۋە مىقدارى، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ باھاسى ۋە مىقدارى پۈتۈنلەي پۇل بولمىغان (ماددىي نەرسىلەر ساھەسىدىكى) ئامىللار تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، شۇ سەۋەبتىن پۇل مۇقتىسادىي جەريانغا نىسبەتەن نېيترال (ياكى بىر تەرەپ) بولىدۇ.

ھايەك «مال باھاسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش» («Prices and Production»، 1931) دېگەن كىتابتا، ئىشلىتىلمەي بىكار تۇرۇپ قالغان ئىشلەپچىقىرىش بايلىقلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرى يوق دېگەن قىياسنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ھالدا، شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئەگەر كىشىلەر ئامانەتنى كۆپەيتىش ئۈچۈن ئىستېمال بۇيۇملىرىغا بولغان تەلەپ ئازىيىدۇ ـ دە، ئەسلىدە ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا بىۋاستە ئىشلىتىلىدىغان بىر قىسىم ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى (يەر ۋە ئەمگەك) كاپىتالاشقان بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىلىرى ئۆزگىرىپ كېتىدۇ، يەنى تېخنىكا كۆپ كاپىتالاشقان ماددىلار ئىشلىتىلىدىغان، ئايلىنىشچانلىقى تېخنىكا كۆچلۈك بولغان (ياكى تېخنىكا كاپىتالاشقان) ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى قوللىنىلمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىسىدىكى بۇنداق ئۆزگىرىش ئىگىلىك سىستېمىسىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى بۇزۇۋېتىدۇ. بىراق، پۇل مىقدارى سۈنئىي يول بىلەن كۆپەيتىلىدىغان بولسا (مەسىلەن، بازار ئۆسۈم پىرسەنتى مۇۋاپىقلاشتۇرۇش ئۆسۈم پىرسەنتىدىنمۇ تۆۋەن چۈشۈرۈۋېتىلىپ، ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا بېرىلىدىغان قەرز پۇل كۆپەيتىۋېتىلىدىغان بولسا)، كاپىتالاشقان ماددىغا بولغان تەلەپ كۆچىيىپ كېتىدۇ، ئۇنى كۆپلەپ ئىشلەپ چىقىرىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ ۋە ئۇنىڭ باھاسى ئۆرلەپ كېتىدۇ، شۇنىڭغا ئوخشاشلا يۇقىرىدىكىدەك ئىستېمال بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىشى كېمىيىپ كېتىدىغان ۋە ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىلىرى ئۆزگىراپ كېتىدىغان ئەھۋاللار يۈز بېرىدۇ. لېكىن يېڭىدىن كۆپەيگەن پۇللار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ قولىدىن ـ قولىغا ئۆتكۈزۈشى ئارقىسىدا، كىشىلەرنىڭ پۇل دارامىتىگە ئايلانغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىستېمالىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ نورمال نىسبەتكە چۈشۈرگەنلىكتىن، ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئۆرلەپ كېتىدۇ، نەتىجىدە ئىشلەپچىقىرىش مەنبەلىرى يەنە ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ ـ دە، ئىلگىرى پۇلنىڭ كۆپىيىشى بىلەن بۇزۇلغان ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىلىرىنىڭ سەۋىيىسى ئىلاجسىز ئايلىنىشچانلىقى بىرقەدەر تۆۋەن بولغان ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىلىرى سەۋىيىسىگە قايتىپ كېلىدۇ. بۇنداق ئۆزگىرىش جەريانى بىر قېتىملىق ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلاش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ھايەك سۈنئىي ھالدىكى ئامانەت ـ قەرز پاخالىلىقى پەيدا قىلغان ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىلىرىنىڭ يۇقىرىقىدەك

تەڭپۇڭسىزلىقىدىن ساقلىنىش ۋە ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ پارتلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ ئۇسۇلى پۇل بىلەن تەمىنلەشنىڭ ئىقتىسادىي جەريانىغا بولغان نېيترالليقىنى ساقلاشتىن ئىبارەت دەپ ھېسابلايدۇ. لېكىن ئۇ ۋېكسېلنىڭ مال باھاسى سەۋىيىسىنىڭ مۇقىملىقىنى پۇل نېيترالليقىنى ساقلىغانلىقىمىزنىڭ ئالامىتى (ۋېكسېلنىڭ كۆز قارىشى بويىچە، پۇلنىڭ نېيترالليقىنى ساقلاش ئۈچۈن، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كېڭەيتىلىشىگە ئەگىشىپ كۆپەيتىش كېرەك) دەپ قارىشىغا قارشى چىقىپ مۇنداق دەپ قارايدۇ: پۇلنىڭ نېيترالليقىنى ساقلاش، يەنى پۇلنى ئىجتىمائىي ئىگىلىكتىكى نىسپىي باھانىڭ شەكىللىنىشىگە ۋە ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىلىرىنىڭ ئايلىنىشچانلىقىغا ھېچقانداق ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتەلمەيدىغان قىلىش ئۈچۈن، پۇلنىڭ ئومۇمىي ئوبوروت مىقدارىنى (پۇل مىقدارى بىلەن ئوبوروت سۈرئىتىنىڭ كۆپەيتىمىسى) ئۆزگەرتىمەي مۇقىم قىلىش كېرەك، بۇنىڭدىن باشقا، يەنە مۇنداق ئىككى شەرتنى ھازىرلاش، يەنى بىرىنچى، باھا تەمىنلەش - ئېھتىياج ئەھۋالىغا ئۇيغۇن بولسۇن ئۈچۈن، تولۇق تەڭشەپ تۇرۇش؛ ئىككىنچى، پۇل ئۈستىدە تۈزۈپ چىقىلغان ئۇزاق مۇددەتلىك توختاملارنىڭ ھەممىسىنى كەلگۈسىدىكى باھا ئۆزگىرىشىنى توغرا مۆلچەرلىگەن ئاساستا تۈزۈپ چىقىش لازىم.

ھايەكنىڭ سۈزگۈسىي ھالدىكى ئامانەت - قەرز پاخاللىقىنىڭ ھەرقانداقىغا قارشى تۇرۇش توغرىسىدىكى نۇقتىسىنى زەرىنى ئامېرىكا چىكاگو ئېقتىسادچىسى بەزى ئەزالىرىمۇ تەشەببۇس قىلدى، بىراق ئۇلارنىڭ قوللانغان شەكلى ئاز - تولا ئوخشىمايدۇ، خالاس. بۇنداق نەزەرىيە ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئالدىنقى شەرت قىلىپ، لوگىكا نەيرەكۈازلىقىنى بازارغا سالىدۇ، ئەمەلىيەتتە بولسا، ئەگەر بىر دۆلەتنىڭ مەركىزىي بانكىسىنىڭ پۇلنىڭ ئوبوروت مىقدارىنى تەڭشەش مەقسىتىدىكى پۇل سىياسىتىنىڭ پۈتۈلكاشاڭلىق رولى تۈگىتىلسە، ئۇ ھالدا، بازار ئاپپاراتلىرىنىڭ ئۆزلۈكىدىن تەڭشەش رولى كاپىتالىزمنى تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش تەڭپۇڭلۇقىغا ئېلىپ بارىدۇ دېگەن نەرسىنى چۈشەندۈرمەكچى بولىدۇ. بىراق پاكىت ئاللىبۇرۇنلا ئۇنى ئىسپاتلىدىكى، كاپىتالىزمنىڭ ھېگىزلىكى زىددىيەتنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى بولغان ئىقتىسادىي كرىزىس ۋە ئىقتىسادنىڭ دەۋرىيلىكىنىڭ مەنبەسى خاتا پۇل قەرز سىياسىتى ئەمەس، شۇڭا، بۇرژۇئا دۆلەتلىرىنىڭ ھەرقانداق كاشىلىلىرى تۈگىتىلگەن تەقدىردىمۇ، يەنىلا ئىقتىسادىي كرىزىسنى تۈگەتكىلى بولمايدۇ.

ۋېكسېل، مەبلەغ ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى نەزەرىيىسى دېگەن مالدىلارغا قارالۇن.

شۇمپېتېر، جوسېف ئالويس (Schumpeter, Joseph Alois, 1883 — 1950) ئامېرىكا تەۋەسىدىكى ئۆتكەن ئاۋستىرىيىلىك بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى، ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقى ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى.

ئۇ، ئاۋستىرىيە - ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسى موراۋىيە ئۆلكىسى (Moravia، ھازىر چېخوسلوۋاكىيە تەۋەسىدە)نىڭ تىرېسىخ (Triesch) كەنتىدىكى بىر توقۇمىچىلىق فابرىكىسى خوجايىنى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ياشلىق چاغلىرىدا ۋېنا داشۆسىدە ئوقۇغان، يانباۋېركنىڭ شاگىرتى؛ كېيىنكى چاغلاردا لوندوندا ئوقۇغان، مارشالدىن تەلىم ئالغان؛ لوسانىنا ئېقىمىدىكى ۋالراس

قاتارلىق كىشىلەرگە ئەقىدە باغلاپ يۈرگەن.

1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىنكى ئالدى - كەيىنىدىكى 20 نەچچە يىل ئىچىدە، ئۇ ئاۋسترىيىنىڭ بىرقانچە داڭلىرىدە ۋە گېرمانىيىدىكى بوۋن داشۇسىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان؛ شۇ جەريانىدا ئۇ بىرمەزگىل كائوتسكى، ھىلفېردىڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ رەھبەرلىكىدىكى گېرمانىيە سوتسيال دېموكراتلار پارتىيىسى «ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش كومىتېتى» نىڭ مەسلىھەتچىسى، ئوتتو باۋېر (Otto Bauer) قاتارلىق كىشىلەر باشچىلىقىدىكى ئاۋستىرىيە سوتسيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ قانتىشىش بىلەن تەشكىل قىلىنغان ئاۋستىرىيە ئىچكى كابىنېتىنىڭ مالىيە مىنىستىرى شۇنىڭدەك خۇسۇسىيلار ئىگىدارلىقىدىكى پېيدمان بانكىسىنىڭ باش دىرېكتورى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1932 - يىلى ئامېرىكىغا كۆچۈپ بېرىپ، تاكى ۋاپات بولغانغا قەدەر خاۋەد داشۇسىدە ئىقتىسادشۇناسلىق پروفېسسورى بولغان. ئۇ، 1937 - يىلدىن 1941 - يىلغىچە ئىقتىسادىي ئۆلچەم‌مۇناسىلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى؛ 1948 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە ئامېرىكا ئىقتىسادشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى بولغان. ئۇ، بىر تەرەپتىن، چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكى ھەرقايسى ئاساسلىق ئېقىم ۋەكىللىرىنىڭ جەنىسىگە بەۋاستە ۋارىسلىق قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالدىكى كونا شېۋېجىۋېيچىلار، ئوڭ قانات سوتسيالىستلار بىلەن قوبۇق مۇناسىۋەتتە بولغان. شۇمپېتېرنىڭ بۇ ساھەگە ئائىت ئەسەرلىرى ئۇنىڭ پەلسەپە نۇقتىسىنەزىرى، سىياسىي كۆز قارىشى ۋە ئىقتىسادىي تەلىماتىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى مۇنۇلار: «ئىقتىسادىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى» («Theorie der wirschaftlichen Entwicklung» 1912-يىل نېمىسچە نەشرى، 1934 - يىل ئىنگلىزچە تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن نەشرى)، «ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك: كاپىتالىزم جەريانى نەزەرىيىسى ئۇستىدە تارىخىي ۋە ستاتىستىكىلىق تەھلىل» («Business Cycles: A Theoretical, Historical and Statistical Analysis of Capitalist Process» 1939 - يىل ئىنگلىزچە نەشرى، 2 - تۈم)، «كاپىتالىزم، سوتسيالىزم ۋە دېموكراتىيە»، («Capitalism, Socialism and Democracy» 1942 - يىل ئىنگلىزچە نەشرى)، «ماركستىن تارتىپ كاينېس قاتارلىق ئون چوڭ ئىقتىسادشۇناس قىسچە» («Ten Great Economists from Marx to Keynes»، بۇ، شۇمپېتېر ھايات ۋاقتىدا يازغان تەرجىمھال ۋە ئوبزورلار توپلىمى بولۇپ، 1952 - يىلى نەشىر قىلىنغان)، «ئىقتىسادىي تەھلىل تارىخى» («History of Economic Analysis»، يېزىپ قالدۇرغان ئەسەر، 1954 - يىل نەشر قىلىندى).

شۇمپېتېر «يېڭىلىق يارىتىش نەزەرىيىسى» ئارقىلىق كاپىتالىزمنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتىنى، كاپىتالىزمنىڭ پەيدا بولۇشى، راۋاجلىنىشى ۋە ھالاك بولۇشىنى چۈشەندۈرۈپ بەرگەنلىكتىن، بۈرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدە داڭ چىقارغان، شۇڭا ئۇنىڭ تەسىرى بىرقەدەر چوڭ. ئۇ «ئىقتىسادىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى» دېگەن كىتابىدا «يېڭىلىق يارىتىش نەزەرىيىسى»نى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، يەنە ئارقىدىنلا «ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك» ۋە «كاپىتالىزم، سوتسيالىزم ۋە

دېموكراتىيە» دېگەن ئىككى كىتابىدا ئۇنى تەتبىق قىلدى ۋە يۇكسەلدۈردى. تەھلىل داۋامىدا، ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى چىقىرىپ تاشلاپ، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغانلىقىدەك ماھىيىتىنى يوشۇردى.

شۇمپېتېرنىڭ «نەزەرىيسى» بويىچە، «يېڭىلىق يارىتىش» دېگەن «بىر تۈرلۈك يېڭى ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش»تىن، يەنى ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئوتتۇرىسىدا يېڭى مەھسۇلاتلارنى كىرگۈزۈش، يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىش، يېڭى بازارلارنى ئېچىش، خام ئەشيا - ماتېرىياللارنىڭ تەمىنلەش جەھەتتىكى يېڭى مەنبەلىرىنى تىزگىنلەش، كارخانىلارنى يېڭىدىن تەشكىللەش ۋەھاكازالارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «بىر تۈرلۈك يېڭى بىرلەشمە»نى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. «كارخانا ئىگىلىرى»نىڭ فۇنكسىيىسى «يېڭىلىق يارىتىش»، «يېڭى بىرلەشمە»نى قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت. «ئىقتىسادىي تەرەققىيات» دېگەندە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ بۇنداق «يېڭى بىرلەشمە»نى ئۈزلۈكسىز ئەمەلگە ئاشۇرۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كاپىتالىزم ئاشۇنداق «ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشنىڭ بىر خىل شەكلى ياكى ئۇسۇلى»، يەنى «ئىگىلىك قۇرۇلمىسىنى ئىچكى جەھەتتىن ئۈزلۈكسىز تۈردە يېڭىلاپ تۇرىدىغان»، «بىر تۈرلۈك ئىجادىي خاراكتېر- دىكى بۇزغۇنچىلىق جەريانىدۇر». پەقەت «يېڭىلىق يارىتىش» ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان «تەرەققىيات» شارائىتىدىلا، ئاندىن كارخانا ئىگىلىرى ۋە كاپىتال مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ، پايدا ۋە ئۆسۈم پەيدا بولالايدۇ. بۇ نەزەرىيە- دىن كىشىلەر پەقەت ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ۋە كارخانا تۈزۈلۈشىدىكى ئۆزگىرىشلەرنىلا كۆرەلەيدۇكى، كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيەتلىرى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋەتلىرىنى پۈتۈنلەي كۆرەلمەيدۇ.

شۇمپېتېر «ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك» دېگەن كىتابىدا «يېڭىلىق يارىتىش نەزەرىيسى» نى ئاساس قىلىپ، ئۆزىنىڭ «ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك نەزەرىيسى»نى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلايدۇ: بىر تۈرلۈك «يېڭىلىق يارىتىش» تارقىلىش ئارقىلىق، كەڭ كۆلەمدە مەبلەغ سېلىشقا تۈرتكە بولۇپ، يۇكسىلىشنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ؛ مەبلەغ سېلىش پۈرسىتى تۈگىگەن ھامان، زەنجىرسىمان ئورتاق تۆۋەنلەيدۇ. «يېڭىلىق يارىتىش» نىڭ كىرگۈزۈلۈشى ئىزچىل ۋە تەكشى بولمايدىغانلىقى، بەزىدە يۇقىرى، بەزىدە تۆۋەن بولۇپ تۇرىدىغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئىقتىسادىي داۋالغۇش ياكى «ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك» پەيدا بولىدۇ. تارىختىكى «يېڭىلىق يارىتىش»تا پەرقلەر ناھايىتى كۆپ بولىدۇ، ئۇنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتقا كۆرسەتكەن تەسىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ، شۇڭا دەۋر قىلىش ۋاقتىنىڭمۇ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ئوخشاش بولمايدۇ. ئۇ ئالدىنقىلارنىڭ كۆز قاراشلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ، كاپىتالىزمنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى جەريانىدا ئۇچ خىل دەۋرىيلىك بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ دەيدىغان تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويدى: بىرىنچى خىلى، ئىقتىسادىي ئۇزۇن دەۋرىيلىك ياكى ئۇزۇن دولقۇن بولۇپ، «كاندراتېۋ دەۋرىيلىكى» (Kondratieff Cycles)، ئۇنى روسىيىلىك Nikolai D.Kondratieff 1926 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغاچقا، شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان) دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ھەربىر دەۋرىيلىك

ۋاقتى 50 يىلدىن 60 يىلغىچە داۋام قىلىدۇ؛ ئىككىنچى خىلى، ئادەتتە ئېيتىلىدىغان، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن توققۇز يىلدىن ئون يىلغىچە داۋام قىلىدىغان كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك بولۇپ، «يۇگلار دەۋرىيلىكى» (Juglar Cycles، فرانسىيلىك Cle′ment Juglar تەرىپىدىن 1860 - يىلى ئوتتۇرىغا قويۇلغان) دەپمۇ ئاتىلىدۇ؛ ئۈچىنچى خىلى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40 ئاي داۋام قىلىدىغان ئاتالمىش قىسقا دەۋرىيلىك ياكى قىسقا دولقۇن بولۇپ، «كىتسىن دەۋرىيلىكى» (Kitchin Cycles، ئامېرىكىلىق Joseph Kitchin تەرىپىدىن 1923 - يىلى ئوتتۇرىغا قويۇلغان) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ، بۇ بىر نەچچە تۈرلۈك دەۋرىيلىكنىڭ بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى ۋە ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەنلىكى ئۈزەمنىڭ «يېڭىلىق يارىتىش نەزەرىيىسى»نىڭ «توغرا» ئىكەنلىكىنى يەنمۇ «ئىسپاتلىدى» دېدى. بۇ يەردە، شۇمپېتېر كاپىتالىزمنىڭ دەۋرىي خاراكتېرلىك كرىزىسنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ھەقىقىي سەۋەبلىرىنى پۈتۈنلەي بۇرمىلاپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى پەردازلاشقا ۋە ئاقلاشقا ئۇرۇنىدۇ.

شۇمپېتېر «كاپىتالىزم، سوتسىيالىزم ۋە دېموكراتىيە» دېگەن كىتابىدا، كۆرۈنۈشتە «ماختاش»، ئەمەلىيەتتە قارشى تۇرۇشتەك ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، «يېڭىلىق يارىتىش نەزەرىيىسى»نى قورال قىلىپ تۇرۇپ، ماركسنىڭ تارىخىي ماتېرىيالىزم، ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى ۋە قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسىنى بۇرمىلىدى ۋە ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇ چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممەت نەزەرىيىسى ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىدىن «ئۈستۈن» كېلىدۇ دەپ جۆيلۈدى. ئۇ شۇنداق دەپ ھۆكۈم قىلىدۇكى، «ئىقتىسادىي ئىلگىرىلەش» ئارقىسىدا ھەممە نەرسە «غەيرىي جىسمانىيلاشتىن» ۋە «ئاپتوماتلاشقان»، «ئادەمنىڭ رولى» نىڭ كېرىكى قالمىغان، شۇنىڭدەك «يېڭىلىق يارىتىشنىڭ ئۆزى رەسمىيەتكە ئايلىنىپ قالغان» ھامان، «كارخانا ئىگىلىرى»نىڭ «يېڭىلىق يارىتىش فۇنكسىيىسى»نىڭ كۈندىن - كۈنگە ئاجىزلىشىشى ۋە «مەبلەغ سېلىش پۇرسىتى»نىڭ كۈندىن - كۈنگە يوقىلىشى تۈپەيلىدىن كېرىكى قالمايدۇ، «كاپىتالىزم مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ» شۇنىڭدەك «ئۈزۈلۈكسىدىن»، يەنى «تىنچ ھالەتتە» «سوتسىيالىزم»غا قەدەم قويىدۇ. ۋەھالەنكى، شۇمپېتېرنىڭ ئاتالمىش «سوتسىيالىزمى» بولسا، ئۇنىڭ ئۈزى تەرىپىدىن «ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈزىنى تەزگىنلەش ھوقۇقى بىر مەركەزنى دائىرىگە مەنسۇپ» دەپ تەبىر بېرىلگەن «بىر تۈرلۈك تۈزۈم شەكلى»دىن ياكى «جامائەتنىڭ بىر ھاكىمىيەت ئورگىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى تەزگىنلەپ، قانداق ئىشلەپچىقىرىش ۋە نېمىنى ئىشلەپچىقىرىش كېرەكلىكى، شۇنىڭدەك كىمنىڭ نېمىنى ئېلىشى كېرەكلىكىنى بەلگىلەيدىغان ئىجتىمائىي تەشكىلات»تىن ئىبارەت. بىراق ئۇنىڭ «مەركەزنى دائىرە» ياكى «جامائەت ھاكىمىيەت ئورگىنى» دېگىنى يەنىلا ھازىرقى زامانداكى كاپىتالىستىك دۆلەت ھاكىمىيىتى بولغاچقا، ئۇ ئېيتقان، سوتسىيالىزمنىڭ بەلگىسى بولغان «ئومۇم ئىگىدارلىقى» ۋە «ئومۇم ئىگىلىكى» دېگەنلەر، ئەمەلىيەتتە، يەنىلا بۇرژۇئاچە دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىش ۋە دۆلەت ئىگىدارلىقىغا ئۆتكۈزۈش بولۇپ، ئۇ كاپىتالىستىك مۇلۇكچىلىكنى يەقەت

ئۆزگەرتىلمەيدۇ. يەنى ئۇنىڭغا پەقەت چېقىلالمايدۇ. روشەنكى، ئۇنداق «ئومۇم ئىگىدارلىقى» ۋە «ئومۇم ئىگىلىكى»نى بەلگە قىلغان «سوتسيالىزم» دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇ يەنە ھازىرقى زامان چوڭ كارخانا ئىگىلىرى (يەنى چوڭ مونوپول كاپىتالىستلار)نى كاپىتالىزمنىڭ «تۆھپىكارلىرى» بولۇپلا قالماستىن، سوتسيالىزمنىڭ ھەقىقىي «يول باشلىغۇچىلىرى» دەپ ماختاپ كۆككە كۆتۈردى. بۇنداق سەپسەتە كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ نېگىزلىك زىددىيەتلىرىنى پۈتۈنلەي يوشۇرۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخ تەرەققىياتىدىكى رولىنى يوققا چىقىرىدۇ، «كارخانا ئىگىلىرى تارىخنى ياراتقان» دەيدىغان ئىدىيالىستىك تارىخ قارىشىنى تەرغىپ قىلىش بىلەن، ماركسىزمنىڭ كاپىتالىزم مۇقەررەر ھالاك بولىدۇ، سوتسيالىزم مۇقەررەر غەلبىگە ئېرىشىدۇ دېگەن ئۇلۇغ نەزەريىسىگە قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

«يېڭىلىق يارىتىش» نەزەريىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

«يېڭىلىق يارىتىش» نەزەريىسى (InnovationTheory)بۇ،ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى شۇمپېتېرنىڭ كاپىتالىزمنىڭ ئاساسلىق بەلگىلىرى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان بىر تۈرلۈك «نەزەريە» بولۇپ، بۇ نەزەريە 1912 - يىلى ئۇنىڭ «ئىقتىسادىي تەرەققىيات نەزەريىسى» دېگەن ئاساسلىق ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

شۇمپېتېر ئالدى بىلەن ئاتالمىش «تەكرار دەۋر قىلىپ» (Circular flow) تۇرىدىغان «مۇۋازىنەت» ئەھۋالى مەۋجۇت دەپ قىياس قىلىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا، كارخانا ئىگىلىرى بولمايدۇ، «يېڭىلىق يارىتىش» بولمايدۇ، ئۆزگىرىش بولمايدۇ، تەرەققىياتمۇ بولمايدۇ، كارخانىلارنىڭ ئومۇمىي كىرىمى ئومۇمىي چىقىم بىلەن باراۋەر بولىدۇ، ئىشلەپچىقىرىشنى باشقۇرغۇچىلار پەقەت «باشقۇرۇش ئىش ھەققى»گىلا ئىگە بولىدۇ، شۇڭلاشقا پايدا بولمايدۇ، كاپىتال ۋە ئۆسۈم بولمايدۇ. ئىشلەپچىقىرىش جەريانى قايتا - قايتا تەكرارلىنىپ، دەۋر قىلىپ تۇرىدۇ. بۇ، ئەمەلىيەتتە بىر تۈرلۈك ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىشتۇر. شۇمپېتېر كاپىتالىستىك ئاددىي تەكرار ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان قوشۇمچە قىممەت ئېكسپىلاتاتسيىسى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى بولغان پايدا بىلەن ئۆسۈمنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىدۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن، شۇمپېتېر كارخانا ئىگىلىرى ۋە «يېڭىلىق يارىتىش»نى باشلاپ كىرىش بىلەن، كاپىتالىزمنى پەيدا قىلىدۇ.

شۇمپېتېرنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە، «يېڭىلىق يارىتىش» (Innovation) دېگەن «بىر تۈرلۈك يېڭى ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسيىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش» (setting up of a new production function)تىن، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش شەرت - شارائىتى توغرىسىدىكى ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر تۈرلۈك «يېڭى كومبىناتسىيە» (a new combination)نى ئىشلەپچىقىرىش سىستېمىسىغا باشلاپ كىرىشتىن ئىبارەت. شۇمپېتېرنىڭ قارىشىچە، كاپىتالىزمنىڭ «جېنى» بولغان «كارخانا ئىگىلىرى» (Entrepreneur)نىڭ رولى «يېڭىلىق يارىتىش» ۋە «يېڭى كومبىناتسىيە»

نى قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەتمىش. «ئىقتىسادىي تەرەققىيات» دېگەندە، پۈتكۈل كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ بۇ «يېڭى كومبىناتسىيە»نى ئۈزلۈكسىز ئەملگە ئاشۇرۇشى كۆزدە تۇتۇلارمىش.

شۇمپېتېر دەۋاتقان «يېڭىلىق يارىتىش»، «يېڭى كومبىناتسىيە» ياكى «ئىقتىسادىي تەرەققىيات» تۆۋەندىكىدەك بەش تۈرلۈك ئەھۋالنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) يېڭى مەھسۇلاتلارنى كىرگۈزۈش؛ (2) يېڭى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش؛ (3) يېڭى بازارلارنى ئېچىش؛ (4) خام ئەشيا ـ ماتېرىياللارنىڭ يېڭى تەمىنلەش مەنبەلىرىنى تىزگىنلەش؛ (5) كارخانىلارنى يېڭىدىن تەشكىللەشنى ئەملگە ئاشۇرۇش. ئۇ شۇنداق ھېسابلايدۇكى، «يېڭىلىق يارىتىش» «ئىچكى ئامىل»؛ «ئىقتىسادىي تەرەققىيات» مۇ سىرتتىن زورمۇزور تېڭىلغان نەرسە ئەمەس، بەلكى «ئىچكى قىسمىدىكى ئۆزىنىڭ ئىجادكارلىقىدىن كەلگەن، ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا دائىر بىر تۈرلۈك ئۆزگىرىش» تىن ئىبارەت.

شۇمپېتېر «كاپىتالزم ماھىيەتتە ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشنىڭ بىر تۈرلۈك شەكلى ياكى ئۇسۇلىدۇر»، ئۇ ھەرگىز «جەمجەت ھالەتتە» تۇرمايدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ بىئولوگىيە ئاتالغۇسىدىن پايدىلىنىپ، قانداقتۇر «ئىنگىلىك قۇرۇلمىلىرىنى ئۈزلۈكسىز تۇردە ئىچكى جەھەتتىن يېڭىلاپ تۇرۇش، يەنە كونا قۇرۇلمىلارنى ئۈزلۈكسىز بۇزۇپ تاشلاش، يېڭى قۇرۇلمىلارنى ئۈزلۈكسىز بارلىققا كەلتۈرۈش» جەريانىنى «سانائەتتىكى تاسادىپىي ئۆزگىرىش» (Industrial Mutation) دەپ ئاتايدۇ؛ ھەمدە مۇنداق دەيدۇ: «بۇنداق ئىجادىي يوسۇندىكى بۇزغۇنچىلىق جەريانى (Process of Creative Destruction) كاپىتالزمغا دائىر ماھىيەتلىك پاكىتتۇر». شۇڭا، «يېڭىلىق يارىتىش»، «يېڭى كومبىناتسىيە» ۋە «ئىقتىسادىي تەرەققىيات» كاپىتالىزمنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىسى ھېسابلىنىدۇ؛ بۇلاردىن ئايرىلىدىكەن، كاپىتالىزم مەۋجۇت بولالمايدۇ. بۇ يەردە، شۇمپېتېر ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى يېڭىلاشنىڭ كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىدىكى رولىنى تەكتىلىگەن، شۇنىڭدەك مەلۇم دەرىجىدە، «ئۆزگىرىش» ۋە «تەرەققىيات» توغرىسىدىكى نۇقتىنەزەرلەرنى نەقىل كەلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى چىقىرىپ تاشلاپ، كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيەتلىرىنى يوشۇرغان.

شۇمپېتېرنىڭ قارىشىچە، «كاپىتال» كارخانا ئىگىلىرىنىڭ «يېڭى كومبىناتسىيە»نى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، «ئىشلەپچىقىرىشنى يېڭى يۆنىلىشكە يېتەكلەش»، «تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنى ۋە بايلىق مەنبەلىرىنى يېڭى ئىشلىتىش ئورۇنلىرىغا ئېگە قىلىش» تا پايدىلىنىدىغان «پىشقاڭ» ۋە «تىزگىنلەش ۋاستىسى» دىن ئىبارەت. كاپىتال كونكرېت تاۋارنىڭ يىغىندىسى ئەمەس، بەلكى كارخانا ئىگىلىرى خالىغان چاغدا ئېلىپ ئىشلىتەلەيدىغان تۆلەش ۋاستىسى، كارخانا ئىگىلىرى بىلەن تاۋار دۇنياسى ئوتتۇرىسىدىكى «كۆۋرۈك»، ئۇنىڭ رولى كارخانا ئىگىلىرىنىڭ «يېڭىلىق يارىتىشى» ئۈچۈن زۆرۈر شارائىتلارنى تەييارلاپ بېرىشتىن ئىبارەت. بۇ يەردە، شۇمپېتېر كاپىتالنىڭ ماھىيىتىنى پۈتۈنلەي بۇرمىلاپ، كاپىتالىستلارنىڭ يالالانما

ئىشچىلارغا قارىتىلغان ئېكسپىلاتاتسىيە مۇناسىۋىتى يوشۇرۇلغان.

شۇمپېتېر ئىسلاھ «يېڭىلىق يارىتىش» نەزەريەسىنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرى شۇكى، پەقەت ئۇنىڭ ئاتالمىش «يېڭىلىق يارىتىش» نى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان «تەرەققىياتى» ئاستىدىلا، ئاندىن كارخانا ئىگىلىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، پايدا بارلىققا كېلىدۇ، كاپىتال ۋە ئۆسۈم مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ چاغدا، كارخانىنىڭ ئومۇمىي كىرىمى ئومۇمىي چىقىمدىن ئېشىپ كېتىدۇ، بۇنداق ئېشىندا ياكى «قوشۇمچە» (Surplus) «كارخانا ئىگىلىرىنىڭ پايدىسى» (Entrepreneurial profit)، كارخانا ئىگىلىرىنىڭ «يېڭى كۆمبىناتسىيە»نى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئارقىسىدا «ئېلىشقا تېگىشلىك مۇۋاپىق ھەققى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «ئۆسۈم» خۇددى پايدىدىن «باج» ئالغاندەك، ئاشۇنداق ھەق ئىچىدىن ئېلىپ تۆلىنىدۇ.

روشەنكى، شۇمپېتېر تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن «تەكرار دەۋر قىلىپ تۇرغان» ئەھۋال ئاستىدىكى «باشقۇرۇلىدىغان ئىش ھەققى» ئەمەلىيەتتە پايدىدىن ئىبارەت، ئۇ ئېيتقان يېڭىلىق يارىتىش شارائىتىدىكى «كارخانا ئىگىلىرىنىڭ پايدىسى» بولسا، ئەمەلىيەتتە، بىر تۈرلۈك «نورمىدىن تاشقىرى پايدا» دىن باشقا نەرسە ئەمەس، بىراق ئاشۇنداق پايدىمۇ يەنىلا نىسپىي قوشۇمچە قىممەتنىڭ بىر تۈرلۈك ئىپادىلىنىشى شەكلى، كارخانا كاپىتالىستلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىدىن كەلگەن كىرىمى بولۇپ، ئۇ ھەرگىز «ئېلىشقا تېگىشلىك مۇۋاپىق ھەق» ئەمەس. ئۇ يەنە كاپىتالىزمنىڭ «يېڭىلىق يارىتىشى» ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى پۈتۈنلەي كارخانا كاپىتالىستلىرىغا مەنسۇپ قىلىپ قويۇپ، ئۇلارغا مەدھىيە ئوقۇدى ۋە ئۇلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىنى ئاقلىدى.

شۇمپېتېر دېگەن ماددىغا قارالا.

كېينىس، جون مەينارد (Keynes, John Maynard، 1883—1946) ھازىرقى زامان بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادىي نەزەريەسى ۋە كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتىگە ھەممىدىن چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن ئەنگلىيە ئىقتىسادشۇناسى. ئۇ 1902 - يىلى كامبرىد داشۆسىگە كىرىپ ماتېماتىكا ئوقۇغان، كېيىن مارشالدىن ئىقتىسادشۇناسلىقنى ئۆگىنىپ، ئۇنىڭ بەك قەدىرلىشىگە ئېرىشكەن. 1906 - يىلى مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ، ھىندىستان ئىشلىرى مىنىستىرلىكىدە ئىشلىگەن. 1908 - يىلى كامبرىد داشۆسىگە قايتىپ كېلىپ ئىقتىسادشۇناسلىق پروفېسسورلىرى ۋە پۈل نەزەريەسىدىن دەرس ئۆتكەن ھەمدە بۇ مەكتەپنىڭ خانلىق شۆيۈەنىدە (King's College) تەتقىقاتچى بولغان. 1911 - يىلدىن باشلاپ ئۇزاق ۋاقىتقىچە خانلىق ئىقتىسادشۇناسلىق جەمئىيىتى تەرىپىدىن چىقىرىلىدىغان «ئىقتىسادشۇناسلىق ژۇرنىلى» (Economic Journal)نىڭ باش تەھرىرلىكىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن. كامبرىد داشۆسىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىللەردە كېينىس ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىر قانچە قېتىم مۇھىم خىزمەتلەرنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان. 1913 -، 1914 - يىللىرى خانلىق ھىندىستان پۇل ۋە مالىيە كومىتېتىنىڭ كاتىپى بولغان. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، مالىيە مىنىستىرلىكىدە خىزمەت ئۆتىگەن، 1919 - يىلى بۇ مىنىستىرلىكنىڭ باش ۋەكىلى سۈپىتىدە پارىژ سۇلھ كېڭىشىگە

قاتناشقان. 1929 - يىلدىن 1931 - يىلغىچە مېكمىلون مالىيە ۋە سانائەت تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولغان. 1930 - يىلنى ئىچكى كابىنېت ئىقتىسادىي مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولغان. 2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، يەنە مالىيە مىنىستىرلىكىگە كېلىپ، مەسلىھەت بېرىش كومىتېتىنىڭ ئاساسلىق ئەزاسى بولغان؛ 1941 - يىلدىن باشلاپ ئەنگلىيە بانكىسىنىڭ مۇدىرى بولغان. 1942 - يىلى لورد ئۇنۋانى بېرىلگەن. 1944 - يىلى ئەنگلىيە ۋەكىللەر ئۆمىكىنى باشلاپ، ئامېرىكىنىڭ ئورمان شەھىرى بولىدېندا ئۆتكۈزۈلگەن پۇل - مۇئامىلە يىغىنىغا قاتنىشىپ، خەلقئارا پۇل فوندى تەشكىلاتى ۋە خەلقئارا قۇرۇلۇش - ئۆزلەشتۈرۈش بانكىسىنى قۇرۇشنى ئاكتىپ پىلانلىغان ھەمدە بۇ ئىككى خەلقئارالىق تەشكىلاتنىڭ مۇدىرى بولغان. 1945 - يىلى ئۇ ئەنگلىيىنىڭ باش ۋەكىلى سۈپىتىدە ئامېرىكىدىن قەرز پۇل تىلەش سۆھبىتىگە قاتناشقان. كېينېس ھايات ۋاقتىدا يەنە پۇل - مۇئامىلە ۋە مەبلەغ سېلىش پائالىيەتلىرى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان، مەملىكەتلىك ھەمكارلىق- ئۆمۈر سۇغۇرتا شىركىتىنىڭ باش مۇدىرى بولۇپ، بىرقانچە مەبلەغ سېلىش شىركەتلىرىنى ئاچقان. مونۇپول كاپىتالنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچىنىڭ بارىچە قوغداپ، كومۇنىزمغا، مارکسىزمغا قارشى تۇرۇش ئۇنىڭ ئۆمۈرۋايەت ئىغىشماي چىڭ تۇرۇپ كەلگەن مەيدانىدۇر.

كېينېس ئۆزىنىڭ 1913 - يىلى نەشر قىلىنغان، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى تۇنجى ئەسىرى بولغان «ھىندىستانىنىڭ پۇل ۋە مالىيىسى»(«Indian Currency and Finance») دېگەن كىتابىدا، ھىندىستانىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقنىڭ كۈچەيتىش ئۈچۈن، پۇلنىڭ ئالتۇن پىرىۋوت بىرلىكى تۈزۈمى ئارقىلىق، ھىندىستان پۇلىنى تېخىمۇ زىچ ھالدا فوند سترېرلىڭ بىلەن بىرلەشتۈرۈشنى تەرغىپ قىلىدۇ. 1919 - يىلى نەشر قىلىنغان «ۋېرسال سۇلھ شەرتنامىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئاقىۋىتى» («The Economic Consequences of the Peace») دېگەن كىتاب ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى نام چىقارغان ئەسىرىدۇر. ئۇ گېرمانىيىنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ ياش سوۋېتلەر روسىيىسىنى ئىسكەنجىلەپ تۇرىدىغان كوممۇنىزمغا قارشى ئىستېمكامغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، گېرمانىيىدىن ھەددىدىن تاشقىرى ئېغىر ئۇرۇش تۆلىمى تۆلىتىۋېلىشقا قارشى چىققان. لېنىن ئەينى چاغدا دەل جايىغا تەگكۈزۈپ: كېينېس «كاپىتالىزمنىڭ قەتئىي مۇھاپىزەتچىسى، بولشېۋىزمنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى» («لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە نەشرى، 4 - توم، 322 - بەت) دەپ كۆرسەتكەنىدى.

كېينېس 1923 - يىلى «پۇل ئىسلاھاتى ھەققىدە» («Tract on Monetary Reform») دېگەن كىتابىنى نەشر قىلىپ، ئۇنىڭدا پۇل مىقدارى نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، باھا سەۋىيىسىدىكى ئۆزگىرىشنى پۇل مىقدارىدىكى ئۆزگىرىش ئارقىلىق چۈشەندۈردى، يەنە ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىدىكى تۇراقسىزلىقنى باھادىكى تۇراقسىزلىق ئارقىلىق چۈشەندۈردى؛ ئۇرۇشتىن ئىلگىرىكى پۇلنىڭ ئالتۇن بىرلىكى تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە كۈچىنىڭ بارىچە قارشى تۇردى، پۇل پاخالىقىنى باشقۇرۇش ئارقىلىق مال باھاسىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنى مۇقىملاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، 1930 - يىلى نەشر

قىلىنغان «پۇل ھەققىدە» («Treatise on Money») دېگەن كىتابىدا، مەبلەغ بىلەن ئامانەتنىڭ تەڭپۇڭ بولۇشى ياكى سەۋىيىسى ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى مۇقىملاشتۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئامانەت - قەرزنى تەڭشەش، خۇسۇسەن ئۆسۈم نىسبىتىنى تەڭشەش ئارقىلىق، ئامانەت بىلەن مەبلەغنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن، باھا ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى مۇقىملاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى.

20 - يىللاردىكى ئەنگلىيىنىڭ ئىگىلىكى ئۇزاققىچە تۇرغۇنلۇق ھالىتىدە تۇرۇپ قالغان، ئىشسىزلىق مەسىلىسى ئىنتايىن ئېغىرلاشىپ كەتكەنىدى، 1929 - يىلى دۇنياۋى ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلىغاندىن كېيىن ئەھۋال تېخىمۇ ئېغىرلاشقانىدى. كاپىتالىزم تۈزۈمى دۇچ كەلگەن ئېغىر قىيىنچىلىق كېينېسنىي كاپىتالىزمنى «قۇتۇلدۇرىغان» يېڭى شېپالىق دورا تېپىشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇ، 20 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئەركىن - ئۆز مەيلىچىلىكنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئەنئەنىۋى كۆز قارىشىنى ئۆزگەرتىپ، ئىقتىسادقا دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشىنى تەشەببۇس قىلىشقا باشلىدى. ئۇ، 1926 - يىلى «ئەركىن ئۆز مەيلىچىلىكنىڭ ئاياغلىشىشى» («The End of Laissez Faire»، «ۋەز - نەسىھەت توپلىمى» «Essays in Persuasion» غا قارالسۇن، 1931 - يىل) دېگەن ماقالىسىدە، كاپىتالىستنىڭ ئېگىلمەكنى ئاقىلانە «باشقۇرۇش» نىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. 1929 - يىلى، ئەنگلىيە لىبېرالار پارتىيىسىنىڭ داھىيسى لويد گېئورگې (Lloyd George) ئوتتۇرىغا قويغان جامائەت قۇرۇلۇشىنى ھۆكۈمەت يولغا قويۇش ئارقىلىق ئىشسىزلىقنى «تۈگىتىش» لايىھىسىنى قوللىدى. كېينېس 1933 - يىلى «گۈللىنىش يولىغا قاراپ مېڭىش» («The Means to Prosperity») دېگەن كىتابچىسىنى چىقىرىپ، مالىيە سىياسىتىنىڭ خەلق ئېگىلمەكىگە بولغان «تەڭشەش» رولىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەكىتلىدى. بۇ مەزگىلدە، كېينېس گەرچە دۆلەتنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىشى ئارقىلىق ئىشسىزلىقتىن ۋە تۇرغۇنلۇقتىن قۇتۇلۇش توغرىسىدا سىياسەت خاراكتېرلىك تەكلىپلەرنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۇ تەكلىپلەرنى دەلىللىيەلەيدىغان تېخى سىستېمىلىق نەزەرىيىسى يوق ئىدى.

1936 - يىلى ئۇنىڭ «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» («The General Theory of Employment، Interest and Money») (تۆۋەندە قىسقارتىپ «ئومۇمىي چۈشەنچە» دېيىلىدۇ) دېگەن تەسىرى ھەممىدىن كەڭ كىتابى نەشر قىلىندى. ئۇ بۇ كىتابتا، «تەمىنلەش ئېھتىياجىنى ئۆزلۈكىدىن پەيدا قىلىدۇ» دەيدىغان سايى قانۇنىنىڭ بېلىگە تېپىپ، ئەنئەنىۋى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ كاپىتالىزم تۈزۈمى ئۆزلۈكىدىن تەڭشەپ تۇرۇش ئارقىلىق تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مۇمكىن دېگەن پەندى - نەسىھەتلىرىدىن ۋاز كېچىپ، «ئۇنۇملۈك ئېھتىياج» نەزەرىيىسى ۋە «ئومۇمىي مىقدارنى تەھلىل قىلىش» ئۇسۇلىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلايدۇ: جەمئىيەتتىكى ئىشقا ئورۇنلىشىش مىقدارى ئۇنۇملۈك ئېھتىياجقا (جۈملىدىن ئىستېمال ۋە مەبلەغقە) باغلىق بولىدۇ، ئۇنۇملۈك ئېھتىياجنىڭ ئاز تەكۈپ بولۇشى بولسا، يەنە ئاساسەن،

«ئىستېمال خاهىشى»، «كاپىتال ۋە مەبلەغدىن كەلگۈسىدە كىرىدىغان پايدا ئۈستىدىكى مۇلچەر» ۋە پۈلغا بولغان «تۇراقسىز ھەۋەس»تىن ئىبارەت ئۈچ ئاساسىي روھىي ھاللىق ئامىلغا شۇنىڭدەك پۇلنىڭ مىقدارىغا باغلىق بولىدۇ. ھازىر كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە ئىشسىزلىق ۋە تۇرغۇنلۇق ھالىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئاشۇنداق روھىي ھاللىق ئامىللارنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا پەيدا بولغان ئۈنۈملۈك ئېھتىياجنىڭ يېتىشمىگەنلىكى سەۋەب بولغان؛ كرىزىسنىڭ پارتلىشىغا بولسا، ئاساسەن، مەبلەغدىن كەلگۈسىدە ئالىدىغان پايدىغا ئىشەنچ قىلالمىغانلىق ئارقىسىدا كېلىپ چىققان «كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۈنۈمى» (مۇلچەردىكى پايدا نىسبىتى)نىڭ «توساتتىن يىمىرىلىشى» سەۋەب بولغان. كېينېس ئۈنۈملۈك ئېھتىياج يېتىشمەسلىك نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىش ھوقۇقىنى كېڭەيتىپ، مالىيە، پۇل ـ مۇئامىلە تەدبىرلىرىنى قوللىنىپ، جامائەت چىقىمىنى كۆپەيتىپ، ئۆسۈم نىسبىتىنى تۆۋەن چۈشۈرۈپ، ئىستېمال قىلىشقا ئىلھام بېرىش، مەبلەغنى كۆپەيتىش ئارقىلىق، ئۈنۈملۈك ئېھتىياج سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. كېينېس «ئومۇمىي چۈشەنچە»دە يەنە «كۆپەيتكۈچى سان نەزەرىيىسى»نى، يەنى مەبلەغنى كۆپ سالغاندا، مىللىي دارامەتنى سېلىنغان مەبلەغدىن نەچچە ھەسسە كۆپەيتكىلى بولىدۇ دەيدىغان نەزەرىيىنى تەتبىق قىلىپ، جامائەت مەبلىغىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى.

«ئومۇمىي چۈشەنچە» كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاقلايدىغان يېڭى نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ھەمدە مونوپول بۇرژۇئازىيىسىنىڭ دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنى يۈلغا قويۇشتەك جىددىي تەلىپىگە ئويغۇنلاشقانلىقى ئۈچۈن، ئۇ مەيدانغا چىقىشى بىلەنلا بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەرنى زىلزىلىگە كەلتۈردى. بەزىلەر «ئومۇمىي چۈشەنچە»نىڭ نەشر قىلىنغانلىقىنى «كېينېس ئىنقىلابى» دەپ ئۇچۇردى؛ بەزىلەر كېينېسنى «ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكى كوپېرنىك» دەپ ماختاپ، سەبەت ۋە ريكاردولار بىلەن بىر قاتارغا قويدى؛ بەزىلەر ھەتتا كېينېسنىڭ تەلىماتىنى «كاپىتالىزمنىڭ نىجات يۈلتۇزى» دەپ ئاتاشتى. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشى ئىچىدە ئىنگلىيە ـ ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە ـ فرانسىلىق بەزى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى مونوپول كاپىتالنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن، كېينېسنىڭ ئاشۇ نەزەرىيىسى ۋە تەكلىپلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، «تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش»نى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنى تۈزۈشنىڭ نىشانى قىلىدىغانلىقىنى ئارقا ـ ئارقىدىن جاكارلاپ، ئەمگەكچى خەلقنى ئالدىماقچى بولۇشتى. بەزى بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىرى ھەتتا ئۇرۇشتىن كېيىنكى 20 يىلدەك ۋاقىتنى «كېينېس دەۋرى» دەپ ماختاپ، كېينېسنى كاپىتالىزمنى «قۇتۇلدۇرۇپ» قالدى دەپ مەدھىيىلىدى. ئەمەلىيەتتە، كېينېسنىڭ سىياسەت ۋە تەدبىرلىرى ئۇرۇشتىن كېيىن كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي كرىزىسى ۋە ئىشسىزلىقنىڭ پەيدا بولۇشىغا نىسبەتەن مەلۇم كېچىكتۈرۈش رولىنى ئوينىغان بولسىمۇ،

لېكىن بۇ ئۇسسۇزلۇقنى ئوغا بىلەن قاندۇرغانـ دەكلا بىر ئىش بولۇپ، كاپىتالىزمنىڭ تۈپ زىددىيەتلىرىنى ھەل قىلىپ بېرەلمىدى. بولۇپـ مۇ 70 - يىللاردىن بۇيان كاپىتالىزم دۇنياسىدا ئېغىر دەرىجىدىكى ئىشسىزلىق ۋە قاتتىق پۇل پاخاللىقى يۈز بېرىش بىلەن بىللە، «تۇرغۇنلۇق - پاخاللىق» ھالىتى شەكىللىنىپ، كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي كرىزىسى يوقىتىلىش ئۈ ياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ تۇرلۇك زىددىيەتلىرى تېخىمۇ كەسكىنلىشىپ كەتتى. بۇ رەھىمسىز پاكىتلار كېينېس تەلىماتىنىڭ بەربات بولغانلىقىنى جاكارلىدى.

كېينېسچىلىق دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

كېينېسچىلىق (Keynesianism) بۇ، ئەنگلىيە بۇرژۇئا چاكنا ئىقتىسادشۇناسى كېينېسنىڭ نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلغان، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىشىغا يول قويۇش سىياسىتىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق، تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋە ئىگىلىكنى يۆكسەلدۈرۈشـنى تەشەببۇس قىلىدىغان ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى، شۇنداقلا 30 - يىللاردىن يۇيان دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىيات ئېھتىياجىغا ماسلىشىش يۈزىسىدىن ئوتتۇرىغا چىققان، تەسىرى ھەممىدىن چوڭ بولغان بۇرژۇئا ئىقتىسادىي نەزەرىيە - سىياسەت سىستېمىسىدۇر.

1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ تۇرلۇك زىددىيەتلىرى كەسكىنلىشىپ، كارخانىلار ئىش يەتكۈزۈپ بېرەلمەسلىك ۋە نۇرغۇن ئادەم ئىشسىز قېلىش ئادەتتىكى ئەھۋالغا ئايلىنىپ قالدى. بولۇپمۇ 1929 - يىلى مىسلىسىز كەڭ كۆلەمدە دۇنيالۇي ئىقتىسادىي كرىزىس پارتلىغاندىن كېيىن، كاپىتالىزم دۇنياسى ئۇزاققىچە كاساتچىلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قېلىپ، ئىشسىزلىق مەسىلىسى تېخىمۇ ئېغىرلاشتى، ئىنقىلاب كرىزىسى چوڭقۇرلاشتى. 30 - يىللاردىن ئىلگىرىكى بۇرژۇئا چاكنا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ كاپىتالىزم بازارنىڭ ئۆزلۈكىدىن تەڭشەپ تۇرۇش رولىغا تايىنىپ، تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت تەڭپۇڭلۇقنى ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ دەيدىغان ئەنئەنىۋى ۋەز - نەسىھەتلىرى ئۈزۈل - كېسىل بەربات بولدى. مونوپول بۇرژۇئازىيە ئىشسىزلىق ۋە كرىزىسنى «داۋالاش» بىلەن، مونوپول كاپىتالىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىدىغان يېڭى بىر ئاقلاش نەزەرىيىسىگە جىددىي ئېھتىياجلىق ئىدى. كېينېس دەل ئاشۇنداق ئېھتىياجغا ماسلىشىش مەقسىتىدە، 1936 - يىلى «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» (تۆۋەندە قىسقارتىپ «ئومۇمىي چۈشەنچە» دېيىلىدۇ) دېگەن كىتابنى چىقىرىپ، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقى ساھەسىدىكىلەرنى زىلزىلىگە كەلتۈردى ھەمدە ئۇ «كېينېس ئىنقىلابى» دەپ كۆككە كۆتۈرۈلدى. بىرمۇنچە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى چاكنا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئەنئەنىۋى كۆز قاراشلىرىدىن ۋازكېچىپ، كېينېسنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ، «ئومۇمىي چۈشەنچە»نىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى شەرھىلەپ، تۈزىتىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئاتالمىش كېينېسچىلىقنى يا كى كېينېس ئىقتىسادىنى شەكىللەندۈرۈپ، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى ئاساسلىق كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتىگە ناھايىتى زور تەسىر لەرنى كۆرسەتتى. كېينېسنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى ئەگەشكۈچىلىرىدىن ئەنگلىيىدە كان (R.P.Kahn)، جون روبىنسون (Joan RobinSon)، خارروود

(R·F·Harrod) ۋە كالدور (N·Kaldor) قاتارلىق كىشىلەر بار؛ ئامېرىكىدا خانسېن (A· H· Hansen)، سامىيولسون P .A. (Samuelson)، هاررىس (S.E·Harris) ۋە كلېين (L·R·Klein) قاتارلىق كىشىلەر بار.

كەينەسچىلىقنىڭ ئەزەرىيە ئاساسى بولغان «ئومۇمىي چۇشەنچە»نىڭ ئاساسىي نۇقتىسىنە- زىرى جەمئىيەتنىڭ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش مىقدارى ئۇنۇملۇك ئېھتىياجنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشىغا باغلىق دېگەندىن ئىبارەت. ئۇنۇملۇك ئېھتىياج دېگەندە، پەرەز بويىچە كاپىتالىستلارغا ئەڭ زور پايدا يەتكۈزىدىغان ئېھتىمائىي ئومۇمىي ئېھتىياج كۆزدە تۇتۇلدى- غان بولۇپ، ئۇ، ئىستېمال ئېھتىياجى ۋە مەبلەغ ئېھتىياجى دېگەن ئىككى قىسمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ۋەھالەنكى ئۇنۇملۇك ئېھتىياج ئاخىرقى ھېسابتا «ئىستېمال خاھىشى»، «كاپىتال ۋە مەبلەغدىن كەلگۈسىدە كىرىدىغان پايدا ئۈستىدىكى مۇلچەر» ۋە پۈتۈنلەي بولغان «تۇراقسىز ھەۋەس»تىن ئىبارەت ئۇچ ئاساسىي روھىي ھاللىق ئامىلغا شۇنىڭدەك پۇل مىقدا- رىغا باغلىق بولىدۇ. ئىستېمال خاھىشى ئىستېمال ئېھتىياجىنى بەلگىلەيدۇ؛ كاپىتال ۋە مەبلەغدىن كەلگۈسىدە كىرىدىغان پايدا ئۈستىدىكى مۇلچەر «كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى» (يەنى مۇلچەردىكى پايدا نىسبىتى)نى بەلگىلەيدۇ، تۇراقسىز ھەۋەس ۋە پۇل مىقدارى ئۆزئارا نىسبىتىنى بەلگە- لەيدۇ، كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى ۋە ئۆزئارا نىسبىتى بولسا مەبلەغ ئېھتىياجىنى بەلگىلەيدۇ. كەينەس شۇنداق دەپ ھېسابلايـ دۇكى، ئاشۇ ئاساسىي روھىي ھاللىق ئامىللار- نىڭ رول ئوينىشى تۈپەيلىدىن، بىر تەرەپتىن، كىرىمنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىستېمالنىڭ ئۆزئارا كىرىمنىڭ كۆپىيىشىگە يېتىشەلمەيدۇ، بۇ ھال ئىستېمال ئېھتىياجىنىڭ يېتىشمەسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، مەبلەغنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى تۆۋەنلەيدۇ، ئۆزئارا نىسبىتى ئۆزگۈرۈپ كېتىدۇ، بۇنىڭ ئارقىسىدا، مەبلەغنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى ئاجىزلاپ، مەبلەغ يېتىشمەسلىك ئەھۋالى يۈز بېرىدۇ؛ نەتىجىدە ئىجتىمائىي ئىشقا ئورۇنلىشىش مىقدارى تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش نىشانى ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئاشماي توختاپ قېلىپ، ئىشسىزلىق كەڭ كۆلەمدە يۈز بېرىدۇ. ئىقتىسادىي كىرىزىسنىڭ پارتلىشىغا بولسا، ئاساسەن، كاپىتالىستلارنىڭ مەبلەغدىن كەلگۈسىدە كىرىدىغان كىرىمگە ئىشەنچ قىلالماسلىقى ئارقىسىدا، كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمىنىڭ «تۇساتتىن يىمىرىلىشى» سەۋەب بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، كەينەس يەنە مەبلەغ مىللىي دارامەتنى ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە كۆپەيتەلەيدۇ دەيدىغان كۆپەيتكۈچى سان نەزەرىيىسىنى تەتبىق قىلىپ، مەبلەغنى كۆپەيتىشنىڭ ئىشسىزلارنى ئازايتىشتىكى رولىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. كەينەسنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ نېگىزلىك زىددى- يەتلىرىنى يوقاتا چىقىرىدىغان، ئىشسىزلىق ۋە كىرىزىسنىڭ ھەقىقىي مەنبەسىنى يوشۇرىدىغان بۇنداق ئىدىيالىستىك نەزەرىيە سىستېمىسى ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ يامان- تۇمشى ئارقىسىدا، ئەنئەنىۋى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقتىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئاتالمىش كەينەسچىلىق ماكرو ئىقتىسادشۇناس- لىقى بولۇپ شەكىللەندى.

ئومۇمەن، «ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابتا «ئوتتۇرىغا قويۇلغان» ئاتالمىش «ئومۇمىي مىقدار تەھلىلى» — «ماكرو

تەھلىل» ياكى «پايدا تەھلىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ ــ بۇ يولغا قويۇش كېينېسچىلىقنىڭ نەزەرىيە تەھلىلى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكىدۇر. ئەنئەنىۋى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقتا، ئومۇمەن، بىرلا تاۋار ۋە بىرلا ئىشلەپچىقىرىش ئامىلى بويىچە تەمىنلەش ۋە ئېھتىياج بىلەن باھا تەڭپۇڭلۇقى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋىتى، شۇنىڭدەك بىرلا كارخانا ياكى تارماق ۋە بىرلا ئىستېمالچىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ھەرىكىتى ئۇستىدىكى تەھلىلگە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. «ئومۇمىي چۈشەنچە»دە بولسا، ئومۇمىي كىرىم، ئومۇمىي ئېھتىياج، مەبلەغ سېلىش، ئامانەت، ئىستېمال، پۇل ۋە باھا سەۋىيىسى قاتارلىقلارنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ئۇستىدىكى تەھلىلگە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، «ئومۇمىي چۈشەنچە»دە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئومۇمىي مىقدار تەھلىلى ھازىرقى ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ تېخنىكىسى ۋە سانى، ھازىرقى كاپىتالغا قاراشلىق ئۈسكۈنىلەرنىڭ سۈپىتى ۋە مىقدارى، ھازىرقى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى، رىقابەتلىشىش دەرىجىسى، ئىجتىمائىي قۇرۇلما قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۆزگەرمەيدۇ دەپ قىياس قىلىنغان ئەھۋال ئاستىدا ئېلىپ بېرىلغاچقا، «ئومۇمىي چۈشەنچە»دە قوللىنىلغان ئۇسۇل يەنە «قىسقا مۇددەتلىك سېلىشتۇرما جەمئىيەت ھالەت تەھلىلى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كېينېسنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى «ئومۇمىي چۈشەنچە»نى نەزەرىيە جەھەتتە يەنمۇ «مۆكەممەللەشتۈرۈش» ئۈچۈن ئۇنى «ئۇزاق مۇددەت» ساقلاپ قېلىش ۋە «ھەرىكەتلىك ھالەت»كە ئېگە قىلىشقا تىرىشىپ، تەزلىتىش قائىدىسى ئارقىلىق كۆپەيتكۈچى سان نەزەرىيىسىنى تۈزۈقلاش، «جەريان تەھلىلى» ئارقىلىق مۇۋازىنەت تەھلىلىنى تولۇقلاش، كېينېسنىڭ قىسقا مۇددەتلىك سېلىشتۇرما جەمئىيەت ھالەت تەھلىلىنى راۋاجلاندۇرۇپ ئۇزاق مۇددەتلىك ھەرىكەتلىك ھالەت تەھلىلىگە ئۆزگەرتىش، شۇنىڭدەك تۈرلۈك «ئىقتىسادىي تۇراقسىزلىق نەزەرىيىسى» ۋە ئىقتىسادىي يۈكسىلىش نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن، كاپىتالىستىك ئىگىلىكنى مۇقىم يۈكسەلدۈرۈشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىپ، مونوپول كاپىتالنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. بىراق كېينېسچىلار تەھلىل قىلغان ئومۇمىي مىقدار مۇئەييەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرىمايدىغان، سىنىپىي مەزمۇنى يوققا چىقىرىلغان ئومۇمىي مىقدار بولغاچقا، قانچە ئۇزاق مۇددەت ساقلاپ قېلىنىشىدىن، قانچە ھەرىكەتلىك ھالەتكە ئىگە قىلىنىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇ، كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ ماھىيىتى ۋە تەكرار ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدىكى ئانتاگونىيلىك زىددىيەتلەرنى قىلچە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

كېينېس نەزەرىيىسى ئاساسدا چىقىرىلغان سىياسەت يەكۈنى ئەركىن ــ ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش پىرىنسىپلىرىدىن ۋازكېچىپ، دۆلەتنى ئىقتىسادقا ئارىلىشىدىغان ۋە ئۇنى تەڭشەپ تۇرىدىغان قىلىپ، مالىيە سىياسىتى ۋە پۇل سىياسىتىدىن پايدىلىنىپ ئىستېمالغا ئىلھام بېرىش، مەبلەغنى كۆپەيتىش ئارقىلىق، جەمئىيەتتە يېتەرلىك دەرىجىدە ئۇنۇملۇك ئېھتىياجنىڭ بولۇشىغا، تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت. كېينېسنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى «ئومۇمىي چۈشەنچە»دە ئوتتۇرىغا قويۇلغان سىياسەت تەكلىپلىرى

كۆچمەك بارىچە كونكرېتلاشتۇردى ھەمدە مالىيە سىياسىتىنىڭ رولىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى. ئۇلار ئومۇمىي ئىھتىياجنى ئۆستۈرۈش ۋە قانداقتۇر مۇقىم يۆكسىلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى نىشان قىلغان ھالدا، مالىيە سىياسىتى جەھەتتە، كاساتچىلىق دەۋرىدە باج نىسبىتىنى تۆۋەن چۈشۈرۈش ۋە مالىيە خىراجىتىنى كۆپەيتىش، زۆرۈر تېپىلغاندا مالىيە قەرىل رەقەمنى كۆپەيتىۋېتىش تەمنۇ باش تارتماي، زايومنى كۆپلەپ تارقىتىش ئارقىلىق، مەبلەغ سېلىش ۋە ئىستېمال قىلىشقا ئىلھام بېرىشنى؛ يۆكسىلىش دەۋرىدە بولسا باج نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ۋە مالىيە خىراجىتىنى ئازايتىش ئارقىلىق، مەبلەغ سېلىش ۋە ئىستېمال قىلىشنى چەكلەشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. پۇل سىياسىتى جەھەتتە، كاساتچىلىق دەۋرىدە پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى كۆپەيتىش ۋە ئۆسۈم نىسبىتىنى تۆۋەن چۈشۈرۈش ئارقىلىق مەبلەغ سېلىشقا ئىلھام بېرىشنى؛ يۆكسىلىش دەۋرىدە پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى ئازايتىش ۋە ئۆسۈم نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئارقىلىق مەبلەغ سېلىشنى چەكلەشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ۋەھالەنكى، بۇ تەدبىر-لەرنىڭ ھەممىسى، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئەمگەكچى خەلقنە قارىتىلغان ئېكسپلاتاتسىيىنى كۈچەيتىپ، مونوپول كاپىتالنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ قېلىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

2 - دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، كېينېنسىنڭ ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ تەرغىپ قىلىشى ۋە تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، بىرمۇنچە كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ ھۆكۈمەت-لىرى تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە ئىگىس-لىكىنى يۆكسەلدۈرۈشنى كىشىنى قايمۇقتۇردە-غان سىياسەت نىشانى قىلىپ، كېينېنسچىلىقنىڭ مالىيە ۋە پۇل سىياسىتىنى يولغا قويىدى. بۇ سىياسەتلەر ئۇرۇشتىن كېيىن كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ يۆكسىلىشىگە ئىلھام بېرىش، ئىقتىسادىي كرىزىس ۋە ئىشسىزلىق ئەھۋالىنىڭ يۈز بېرىش ۋاقتىنى كېچىكتۈرۈش جەھەتتە بەلگىلىك رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىزمنىڭ ئېگىزلىك زىددىيەتلىرى-نىڭ يەنىمۇ كەسكىنلىشىشى تۈپەيلىدىن، ئىشسىزلىق ۋە كرىزىسنى تۈگەتكىلى بولمىدى، مالىيىدىكى قەرىل رەقەم ئازايماقتا يوق، كۆپىيىپ كەتتى، پۇلنىڭ پاخاللىشىشمۇ پەسەيمەكتە يوق، كۈچىيىپ كەتتى، ئاخىرى 70 - يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە كەڭ كۆلەمدىكى ئىشسىزلىق بىلەن مال باھا-سى ئۆرلەپ كېتىش ئەھۋالى تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان «تۇرغۇنلۇق - پاخاللىشىش» ۋەزىيىتى شەكىللەندى. بۇنىڭ بىلەن، كېينېن-چىلىقنىڭ نەزەرىيە ۋە سىياسەتلىرى بەربات بولۇپ، ھەتتا بەزى كېينېنسچىلارمۇ كېينېنس نەزەرىيىسى «كرىزىس»قا يولۇقتى، شۇڭا ئۇنى يېڭىباشتىن ئىزاھلاپ ئۆتۈش ۋە تۈزىتىش كېرەك دەپ ۋايساشتى. بۇ، ھازىرقى زامانداىكى كاپىتالىستىك تۈزۈم كرىزىسىنىڭ چاكىنا ئىقتىسادىي نەزەرىيىدىكى بىر تۈرلۈك ئىنكاسىدۇر.

كېينېس، كېينكى كېينېس ئىقتىسادشۇناسلىقى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش (FullEmployment) ئەنگلىيە بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى كېينېس ئۆزىنىڭ «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابىدا ئوتتۇرىغا قويغان بىر ئۇقۇم بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان مەلۇم بىر ئىش ھەققى سەۋىيىسى

شارائىتىدا، ئىشلەشنى خالايدىغان ھەر-قانداق كىشى ئىشقا ئورۇنلىشالايدۇ دېگەنلىكتۇر. تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئەملگە ئاشۇرۇش كېينىكىچىلىك ئىزچىل تەرغىپ قىلىپ كەلگەن، كىشىلەرنى قايمۇقتۇرىدىغان شوئارىدۇر.

ئەنئەنىۋى بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقى شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئەركىن رىقابەت شارائىتىدا، ئەمگەك كۆچى بازىرىدا ئىش ھەققىنىڭ ئەركىن ھالدا تۆۋەنلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىدىغان سۈنئىي كۆچلەر يوقلا بولىدىكەن، ئۇ ھالدا، ھامان ئىش ھەققىنىڭ ئۆرلەپ ۋە تۆۋەنلەپ تۇرۇش جەريانى ھەمدە ئەمگەك كۆچلىرى جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنىڭ ئۆزلۈكىدىن تەڭشىلىپ تۇرۇش جەريانى ئارقىلىق تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئەملگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. شۇڭا، ئەگەر يەنە ئىشسىزلىق مەۋجۇت دېيىلسە، ئۇ ھالدا، ئىككى تۈرلۈك ئەھۋالدىكى ئىشسىزلىقلا بولۇشى مۇمكىن: بىرى، «سۈركىلىش ئىشسىزلىقى»، يەنى ئەمگەك كۆچى بازىرىدا تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋىتى ۋاقتىنچە ياكى تاسادىپىي ھالدا بۇزۇلۇش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ئىشسىزلىق؛ يەنە بىرى، «ئىختىيارىي ئىشسىزلىق»، يەنى ئىشچىلارنىڭ يولغا قويۇلۇۋاتقان ئىش ھەققى سەۋىيىسىنى تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قوبۇل قىلماسلىقى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ئىشسىزلىق. كېينىكى يۇقىرىدىكىدەك ئىككى تۈرلۈك ئىشسىزلىقتىن باشقا، يەنە «ئىختىيارىي بولمىغان ئىشسىزلىق»، يەنى يولغا قويۇلۇۋاتقان پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى سەۋىيىسى بويىچە كاپىتالىستلارغا يالليىپ ئىشلەشنى خالايدىغان، ئەمما ئىشقا ئورۇنلىشالمىغان كىشىلەرنىڭ ئىشسىزلىقىمۇ مەۋجۇت دەپ ھېسابلايدۇ. كېينىكى شۇنداق دەپ تەبىر بېرىدۇكى، يولغا قويۇلۇۋاتقان پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى بېكىتىلىپ بولدى، ئىشچىلار ئىستېمال قىلىدىغان تاۋارلارنىڭ باھاسى ئازدۇر - كۆپتۇر ئۆرلەپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن، ئەملىي ئىش ھەققى ئازدۇر - كۆپتۇر تۆۋەنلەپ كەتتى دەپ پەرەز قىلايلى، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئەگەر ئىشلەشنى خالايدىغان ئىشچىلارنىڭ سانى (ئەمگەك كۆچى جەھەتتىكى ئۇمۇمىي تەمىنلەش مىقدارى) بىلەن كاپىتالىستلار يالليىماقچى بولغان ئىشچىلارنىڭ سانى (ئەمگەك كۆچى جەھەتتىكى ئۇمۇمىي ئېھتىياج مىقدارى) ھازىرقى ئەملىي ئىشقا ئورۇنلىشىش مىقدارىدىن كۆپ بولسا، ئۇ چاغدا، بۇ، «ئىختىيارىي بولمىغان ئىشسىزلىق»نىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. كېينىكى پەقەت بۇنداق «ئىختىيارىي بولمىغان ئىشسىزلىق» يوقىتىلغاندىلا، ئاندىن تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئەملگە ئاشۇرۇلغان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ دەپ قارايدۇ.

دېمەك، كېينىكى دەۋاتقان تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش «سۈركىلىش ئىشسىزلىقى» ۋە «ئىختىيارىي ئىشسىزلىق»نى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ، كۆپ دېگەندە كاپىتالىستلارنىڭ يالليىپ ئىشلىتىش شەرتىنى قوبۇل قىلىشنى خالايدىغان ئىشچىلارنىلا ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. بىراق، كاپىتالىزم شارائىتىدىكى ئاتالمىش سۈركىلىش ئىشسىزلىقى ھەرگىز قانداقتۇر نىسبەت مۇناسىۋىتىنىڭ ۋاقتىنچە بۇزۇلۇشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققىدىغان ھادىسە بولماستىن، بەلكى دەل كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمرانلىقنىڭ ھالىتىنىڭ نەتىجىسى ۋە ئىنكاسىدۇر. شۇنىڭ

بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشسىزلىقنى «ئىختىيارىي ئىشسىزلىق» ۋە «ئىختىيارىي بولمىغان ئىشسىزلىق» دەپ ئايرىشنىڭ ئۆزىمۇ ئالدامچىلىقتۇر. مەيلى يولغا قويۇلۇۋاتقان ئىش ھەققى سەۋىيىسى بويىچە ئىشلەشنى خالايدىغان، ئەمما ئىش تاپالمايۋاتقانلارنىڭ ئىشسىزلىقى بولسۇن، ياكى كاپىتالىستلارنىڭ ئىش ھەققىنى ئازايتىۋېتىشى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىنى كۈچەيتىشىدىن ناراز بولۇپ ئىشلىمىگەنلەرنىڭ ئىشسىزلىقى بولسۇن، ھەممىسى كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ كاساپىتىدىن پەيدا بولغان ئىشسىزلىقلاردۇر.

كېينىس، ئەنئەنىۋى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە بەربىر تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمىدۇ دېگەن قاراشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان، دەپ قارايدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، ئۇنۇملۇك ئېھتىياج يېتىشمىگەنلىكتىن، تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ناتايىن. ئەمەلىيەتتە ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ سانى كۆپ ھاللاردا تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سانىدىن ئاز بولىدۇ؛ تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش پەقەت ئەمەلگە ئاشۇرۇش مۇمكىن بولغان تۈرلۈك ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سەۋىيىسى ئېچىدىكى ئالاھىدە مىسال ۋە ئاخىرقى چەكتىكى تېنىلا ئىبارەت. كېينىس بۇ ھادىسىنى ئۇنۇملۇك ئېھتىياجنىڭ يېتىشمەسلىكى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشتە، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتىدىن ئىبارەت زور سانائەت زاپاس قۇشۇنىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ھەقىقىي سەۋەبنى يوشۇرۇپ، كاپىتالىزمنى، يۇلۇۋېرىۋ مونوپول كاپىتالىزمنى يېڭىدىن ئاقلاشنى مەقسەت قىلىدۇ.

كېينىچىلىك، ئۇنۇملۇك ئېھتىياج پرىنسىپى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئۇنۇملۇك ئېھتىياج پرىنسىپى

(Principle of Effective Demand) بۇ، ئەنگلىيە بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى كېينىس ئۆزىنىڭ «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابىدا ئوتتۇرىغا قويغان بىر پرىنسىپ. «ئۇنۇملۇك ئېھتىياج» دېگەندە، كاپىتالىستلارغا كۆزلەنگەن ئەڭ زور پايدا ئېلىپ كېلىدىغان ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئېھتىياج كۆزدە تۇتۇلىدىغان بولۇپ، ئۇ، كاپىتالىستلار ئەمەلىيەتتە ئىشقا ئورۇنلاشتۇرالايدىغانلارنىڭ سانىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنۇملۇك ئېھتىياج ئىشقا ئورۇنلاشقۇچىلارنىڭ سانىنى بەلگىلەيدۇ دېگەن قاراش كېينىسنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش نەزەرىيىسىنىڭ چېتىش نۇقتىسىدۇر.

كېينىس شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، كاپىتالىستلار ئىشچىلارنى يالالاپ ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بارغاندا، ئۆزلىرى ئورۇنلاشتۇرغان ھەربىر ئىشقا ئورۇنلاشقۇچىغا نىسبەتەن، كۆڭلىدە ھامان ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى بىر پايدىنى كۆزلەيدىغان بولۇپ، بۇ پايدا ئاز دېگەندە ئۇلارنىڭ تەننەرخىنى ئۇندۇرۇۋېلىشىغا ۋە ئەڭ تۆۋەن چەكتە پايدا ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ، بۇ ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى كۆزلەنگەن پايدا كاپىتالىستلارنىڭ ئاشۇ ئىشقا ئورۇنلاشقۇچى ئىشلەپ چىقارغان بارلىق تاۋارلاردىن ئالماقچى بولغان باھا بولۇپ، ئۇ ئومۇمىي تەمىنلەش باھاسى دەپ ئاتىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، كاپىتالىستلارمۇ ئاشۇ ئىشقا ئورۇنلاشقۇچى ئىشلەپ چىقارغان تاۋارنى ساتقاندا ئالىدىغان پايدىسىنىڭ قانچىلىك بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەيدۇ،

بۇ، جەمئىيەتتە ئاشۇ تاۋارلارنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن بېرىلىدىغان مۇلچەردىكى باھا بولۇپ، ئومۇمىي ئېھتىياج باھاسى دەپ ئاتىلىدۇ. دېمەك، ئومۇمىي ئېھتىياج باھاسى ئومۇمىي تەمىنلەش باھاسىدىن چوڭ بولمىدىكەن، كاپىتالستلار پايدا بارلىقىنى هېس قىلىپ، كۆپرەك ئىشچى يالالاش بىلەن، ئىشلەپچىقىرىشنى تاكى ئومۇمىي ئېھتىياج باھاسى بىلەن ئومۇمىي تەمىنلەش باھاسى تەڭلىشىدىغان بۇلاغۇچە كېڭەيتىدۇ؛ بۇ چاغدا كاپىتالستلارنىڭ كۆزلىگەن ئومۇمىي پايدىسى ئەڭ يۇقىرى چەككە يېتىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىشقا ئورۇنلىشىشمۇ تەڭپۇڭلىشىدۇ. تاۋارنىڭ ئومۇمىي ئېھتىياج باھاسى بىلەن ئومۇمىي تەمىنلەش باھاسىنى تەڭپۇڭلاشتۇرىدىغان بۇنداق ئومۇمىي ئىجتىمائىي ئېھتىياجنى كېيىنىس ئۇنۇملۇك ئېھتىياج دەپ ئاتايدۇ.

كېيىنىس شۇنداق هېسابلايدۇكى، ئىشقا ئورۇنلاشقانلار سانىنىڭ بەرقەدەر يۇقىرى سەۋىيىدە مۇقىملىشىشى ياكى بەرقەدەر تۆۋەن سەۋىيىدە مۇقىملىشىشى ئاشۇ ئۇنۇملۇك ئېھتىياجنىڭ ياكى ئاز بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ. ئۇنۇملۇك ئېھتىياج ئىستېمال ئېھتىياجى ۋە مەبلەغ ئېھتىياجى دېگەن ئىككى قىسىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ شۇنداق دەپ قارايدۇكى، ئۇنۇملۇك ئېھتىياج مىقدارىغا قارىتا، شۇنداقلا ئۇ ئارقىلىق ئىشقا ئورۇنلاشقانلار سانىغا قارىتا، ئەڭ ئاخىرقى هەل قىلغۇچ رول ئويناىدىغان ئامىل ئاساسەن «ئىستېمال خاهىشى»، «كاپىتال ۋە مەبلەغدىن كەلگۈسىدە كىرىدىغان پايدا ئۈستىدىكى مۇلچەر» ۋە «تۇراقسىز هەۋەس»تىن ئىبارەت ئۈچ ئاساسىي روهىي هاللىق ئامىل هەم پۈل مىقدارىدۇر. روهىي هالەت جەهەتتىكى «ئىستېمال خاهىشى» ئىستېمال ئېھتىياجىنى بەلگىلەيدۇ؛ روهىي هالەت جەهەتتىكى «كاپىتال ۋە مەبلەغدىن كەلگۈسىدە كىرىدىغان پايدا ئۈستىدىكى مۇلچەر» كاپىتالنىڭ چەكلىك هالدىكى ئۇنۇمىنى بەلگىلەيدۇ؛ روهىي هالەت جەهەتتىكى «تۇراقسىز هەۋەس» ۋە پۈل مىقدارى ئۆسۈم نىسبىتىنى بەلگىلەيدۇ؛ كاپىتالنىڭ چەكلىك هالدىكى ئۇنۇمى ۋە ئۆسۈم نىسبىتى بولسا مەبلەغ ئېھتىياجىنى بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭ سۆزى بويىچە، ئىستېمال خاهىشىدىن ئىبارەت ئاساسىي روهىي هاللىق ئامىلىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، كىرىم كۆپەيگەندە، ئىستېمالنىڭ كۆپىيىشى كۆپ هاللاردا كىرىمنىڭ كۆپەيىشىگە يېتىشەلمەيدۇ، بۇ هال ئىستېمال ئېھتىياجىنىڭ يېتىشمەسلىكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئومۇمىي تەمىنلەش باھاسى بىلەن ئىستېمال ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى چوڭايتىۋېتىدۇ. بۇ چاغدا، بۇنداق پەرقنى مەبلەغنى كۆپەيتىش يولى بىلەن تولدۇرمىغاندا، ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ سانىنى داۋاملىق ساقلاپ قالغىلى بولمايدۇ. لېكىن، يەنە بىر تەرەپتىن، يەنە مەبلەغنى بەلگىلەيدىغان ئاساسىي روهىي هاللىق ئامىللارنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، هازىرقى زامان بۇرژۇئا جەمئىيىتىنىڭ مەبلەغنى جەلپ قىلىش كۈچى ناهايىتى ئاجىز بولىدۇ، مەبلەغ ئېھتىياجى كۆپ هاللاردا يۇقىرىدىكى پەرقنى تولدۇرالمايدۇ. نەتىجىدە، ئۇنۇملۇك ئېھتىياج يېتىشمىگەنلىكتىن، ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ سانى تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش سەۋىيىسىگە يەتمەي تۇرۇپلا، كۆپەيمەي توختاپ قېلىپ، «ئىختىيارىي بولمىغان» ئىشسىزلار كۆپلەپ پەيدا بولۇپ، «بايا شاتلىق

ئىچىدىكى نامراتلىق»تەك زىت ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. كېيىنىس ئاشۇنداق «ئۇنۇملۇك ئېھتىياج يېتىشمەسلىك نەزەريىسى»نى ئاساس قىلغان ھالدا، ئەركىن ـ ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش پىرىنسىپىدىن ۋازكېچىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىشىنى، ئاساسەن ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە، پۇل ـ مۇئامىلە تەدبىرلىرىگە تايىنىپ تۇرۇپ، ئىستېمالغا ئىلھام بېرىش، مەبلەغنى كۆپەيتىش ۋە ئۇنۇملۇك ئېھتىياجنى ئۆستۈرۈش بىلەن، زور كۆلەمدىكى ئىشسىزلىق ۋە ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى تەشەببۇس قىلدى.

كېينېىسنىڭ ئۇنۇملۇك ئېھتىياج پرىنسىپى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ نېگىزلىك زىددىيەتلىرىدىن چەتلەپ ئۆتۈپ كېتىپ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە ئىشسىزلىق ۋە كرىزىسنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى سەۋەبلەرنى روھىي ھاللىق ئامىل ۋە چاكنا تەمىنلەش ـ ئېھتىياج نەزەريىسى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ، مونوپول بۇرژۇئازىيىنى دۆلەت مونوپول كاپىتالىزملىق سىياسەتىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى، بۇ ھال ئۇ نەزەريىنىڭ ئاقىلىغۇچ نەزەريىە ئىكەنلىكىنى تولۇق ئاشكارىلاپ بېرىدۇ.

كېينېچىلىق، ئىستېمال خاھىشى، كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئونومى، تۇراقسىز ھەۋەس دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

ئىستېمال خاھىشى (Propensity to Consume) ئەنگلىيە چاكنا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى كېينېىس ئۆزىنىڭ «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابىدا ئوتتۇرىغا قويغان، جەمئىيەتتە ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ سانىنى بەلگىلەيدىغان ئۇچ «ئاساسىي روھىي ھاللىق ئامىل»لارنىڭ بىرى.

كېينېىس شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئىستېمال مىقدارىنىڭ كۆپ ياكى ئاز بولۇشى، بىر تەرەپتىن، ئومۇمىي كىرىم (مەللىي دارامەت)نىڭ كۆپ ياكى ئاز بولۇشىغا باغلىق بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، «ئىستېمال خاھىشى»نىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىز بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ. ئىستېمال خاھىشى، كېينېىسنىڭ سۆزى بويىچە، كىرىم بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى بىر تۈرلۈك فۇنكسىيىلىك مۇناسىۋەت (كىرىمنى Y بىلەن، ئىستېمالنى C بىلەن ئىپادىلىسەك، بۇ چاغدا $C=f(Y)$ بولىدۇ) تىن ئىبارەت. ئىستېمال خاھىشى يەنە ئوتتۇرىچە ئىستېمال خاھىشى ۋە چەكلىك ھالدىكى ئىستېمال خاھىشى دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. ئالدىنقىسى ئومۇمىي ئىستېمال مىقدارى بىلەن ئومۇمىي كىرىم مىقدارىنىڭ سېلىشتۇرمىسى $\left(\frac{C}{Y}\right)$ نى كۆرسىتىدۇ؛ كېيىنكىسى ئىستېمالنىڭ كۆپىيىش مىقدارى بىلەن كىرىمنىڭ كۆپىيىش مىقدارىنىڭ سېلىشتۇرمىسى $\left(\frac{\triangle C}{\triangle Y}\right)$ نى كۆرسىتىدۇ.

كېينېىس ئەزەلدىلىك ئاساسدىكى ئىنسان تەبىئىتى نەزەريىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئاتالمىش ئاساسىي روھىي ھاللىق قانۇنىيىتىنى، يەنى ئومۇمەن ئېيتقاندا، كىرىم كۆپەيگەندە، كىشىلەرنىڭ ئىستېمالىمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كۆپىيىدۇ، بىراق كىرىمدەك ئۇنچىۋالا كۆپ كۆپەيمەيدۇ، دېگەن نەرسىنى يەكۈنلەپ چىقىرىدۇ. بۇ شۇنداق دېگەنلىك بولىدۇكى، ئىستېمالنىڭ كۆپىيىشى ھەمىشە كىرىمنىڭ كۆپىيىشىدىن ئاز بولىدۇ، چەكلىك

ھالدىكى ئىستېمال خاھىشى مۇسبەت سان بولىدۇ، بىراق 1 دىن كىچىك بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بارغانسېرى 1 دىن كىچىك لەپ بارىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئومۇمىي كىرىمنىڭ مۇتلەق مىقدارى قانچە چوڭ بولسا، كىرىم بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى پەرقمۇ شۇنچە چوڭ بولىدۇ. كىرىم بىلەن ئامانەتنىڭ مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئومۇمىي كىرىم كۆپەيسە، ئامانەتنىڭ كىرىمدىن تۇتقان نىسبىتىمۇ كۆپەيىدۇ. بىر جەمئىيەت قانچە بايلاشقان بولسا، ئۇنىڭدىكى ئىستېمال خاھىشى شۇنچە ئاجىز بولىدۇ، ئامانەت خاھىشى شۇنچە كۈچلۈك بولىدۇ؛ بايلاشقان بولمىسا ئۇنىڭ تەتۇرىسىچە بولىدۇ. بىر لگىلىك ئومۇمىي كىرىم سەۋىيىسى ئاساسداۋومۇمىي ئىستېمال مىقدارىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئامالنىڭ بارىچە ئىستېمال خاھىشىنى ئۆستۈرۈش كېرەك. كېيىنكى ئىستېمال خاھىشىنىڭ ئاجىز بولۇشى ھازىرقى زامان كاپيتالزم جەمئىيىتىدە ئىشسىزلارنىڭ كۆپىيىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرنىڭ بىرى دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭلاشقا، ئۇ ئىستېمالغا ئىلھام بېرىپ، ئامانەت خاھىشىنى چەكلەشنى كۈچىنىڭ بارىچە تەرغىپ قىلىپ، بۈزۈپ - چېچىپ ئىسراپ قىلىشنى ئاقلايدۇ.

كېيىنكىنىڭ ئىستېمال ئېھتىياجى ئېيتىشىمىسلىك ئەھۋالىنى ئىستېمال خاھىشىدىن ئىبارەت روھىي ھالىتنىڭ ئامىل ئارقىلىق چۈشەندۈرىدىغان بۇنداق سەپسەتىسى، ئەمەلىيەتتە، XIX ئەسىردىكى ئەنگلىيە چاكنا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى مالتۇسنىڭ ئىستېمال ئېيتىشمەسلىك نەزەرىيىسىدىن كۆچۈرۈپ كېلىنگەن. بۇ سەپسەتە، كاپيتالزم جەمئىيىتىدە ئىستېمالنىڭ سىنىپىلىككە ئىگە بولىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىستېمالى بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ تەييارتاپلىق خاراكتېرىدىكى ئىستېمالى ئوتتۇرىسىدىكى تۈپ پەرقنى يوققا چىقىرىپ، كاپيتالزم جەمئىيىتىگە بىر تۈتاش ئىستېمال قانۇنىيىتىنى بەلگىلەپ بەرمەكچى بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، كاپيتالزم شارائىتىدا، ئەمگەكچىلەرنىڭ كىرىمى بەك ئاز بولۇپ، ئەڭ تۆۋەن سەۋىيىدىكى تۇرمۇشنى قامداشقىلا يېتىدۇ، ئۇلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، قانداقتۇر ئامانەت خاھىشى كۈچلۈكرەك بولۇپ كېتىش مەسلىسى ئەسلا مەۋجۇت ئەمەس. كاپيتالىستلارغا كېلىدىغان بولساق، ئۇلار كىرىمنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئىستېمال نىسبىتى كىچىكلىگەن ھالەتتىمۇ، قانداقتۇر «ئادەمگەرچىلىك» يۈزىسىدىن روھىي ھالىتى ئامىلنى ئاساس قىلمايدۇ، بەلكى جۇغلانمىنى كۆپەيتىشنى، تېخىمۇ كۆپ قوشۇمچە قىممەتكە ئىگە بولۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. كاپيتالزم شارائىتىدا، ئىستېمال ئېھتىياجىنىڭ يېتىشمەسلىكىنى دەل كاپيتالىستنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمى ئۆزىنىڭ كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. پەقەت كاپيتالىستنىڭ خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكىنى يوقاتقاندىلا، ئاندىن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى ئانتاگونىيىلىك زىددىيەتنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ.

كېيىنچىلىق، ئۇنۇملۇك ئېھتىياج پرىنسىپى دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

كاپيتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى

(Marginal Efficiency of Capital)

ئەنگلىيە چاكنا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى كېينېنس ئۆزىنىڭ «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئۇقۇم بولۇپ، ئۇ، مەبلەغ كۆپەيتىلگەندىن كېيىن، مۆلچەر بويىچە ئۇنىڭدىن كىرىدىغان پايدا

نىسبەتتىنى كۆرسىتىدۇ.

كېينىكى شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئۇنۇملۇك ئىشلەتچىلىنىدىغان مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان مەبلەغ مىقدارى كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى ۋە ئۆسۈم نىسبەتتىدىن ئىبارەت ئىككى ئامىلغا باغلىق بولىدۇ. ۋەھالەنكى، كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى بولسا يەنە ئاساسەن كاپىتالىستلارنىڭ كاپىتال ۋە مۇلۇك (مەسىلەن، ماشىنا ـ ئۈسكۈنە، زاۋۇت قىناللىرىغا ئوخشاش مەبلەغ ئەشيالىرى) تىن كەلگۈسىدە، كىرىدىغان پايدا ئۈستىدىكى مۆلچىرىدىن ئىبارەت ئاساسىي روھىي ھالەتكە باغلىق بولىدۇ.

كېينىكى شۇنداق دەيدۇكى، كاپىتالىستلار بىر تۈرلۈك كاپىتال ۋە مۇلۈككە مەبلەغ سالغاندا، ھامان ئۇ ھەر يىلى ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتتىن بىر قاتار كەلگۈسى پايدىغا ئىگە بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئاشۇ كاپىتال ۋە مۇلۈككە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ مەلۇم دەرىجىدە باھا تۆلىشىگە، يەنى بۇ كاپىتال ۋە مۇلۈكنىڭ تەمىنلەش باھاسىنى تۆلىشىگە (ياكى تەننەرخنى قايتىدىن ئورۇنلاشتۇرۇشقا) تۇغرا كېلىدۇ. كاپىتالىستلار بۇ مەبلەغنىڭ پايدا بېرىش ـ بەرمەسلىكىنى ئۆلچەشتە، ئالدى بىلەن، مۆلچەر بويىچە ئۇنىڭدىن كىرىدىغان پايدىنىڭ ئاشۇ مۇلۈكنىڭ تەمىنلەش باھاسىدىن ئېشىپ كەتكەن قىسمىنىڭ قانچىلىك نىسبەتنى ئىگىلەيدىغانلىقىغا قارايدۇ، كاپىتال ۋە مۇلۈكتىن مۆلچەر بويىچە كىرىدىغان پايدا نىسبىتىدىن ئىبارەت.

چاغدا، ئالدى بىلەن، ئۇلارنى ھازىرقى قىممەتكە سۈندۈرۈشقا تۇغرا كېلىدۇ. كېينىكى شۇنداق دەپ تەبىر بېرىدۇكى، بىر تۈرلۈك كاپىتال ۋە مۇلۈكتىن ئۇنىڭ ئىشلەتىش مەزگىلىدە كىرگەن ھەر يىللىق پايدا مەلۇم سۈندۈرۈش نىسبىتى بويىچە ھازىرقى قىممەتكە سۈندۈرۈلغاندىن كېيىن، دەل ئاشۇ كاپىتال ۋە مۇلۈكنىڭ تەمىنلەش باھاسىغا باراۋەر بولىدۇ، ئاشۇ سۈندۈرۈش نىسبىتى ئۇنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر مەلۇم بىر كاپىتال ۋە مۇلۈكنىڭ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش مۇددىتى بەش يىل بولسا، ئۇنىڭدىن مۆلچەر بويىچە بەش يىل ئىچىدە كىرىدىغان پايدىنى ھەر يىلى ئون پىرسەنت سۈندۈرۈش نىسبىتى بويىچە ھازىرقى قىممەتكە سۈندۈرىدىغان بولساق، ئۇنىڭ يىغىندىسى دەل ئاشۇ كاپىتال ۋە مۇلۈكنىڭ تەمىنلەش باھاسىغا باراۋەر بولىدۇ، ئۇنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى بولسا ئون پىرسەنت بولىدۇ. ئۇنىڭ ھەر يىللىق مۆلچەرلەنگەن پايدىسى بىرقەدەر چوڭ بولىدىغان بولسا، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 20 پىرسەنت سۈندۈرۈش نىسبىتى بويىچە ھازىرقى قىممەتكە سۈندۈرساق، ئۇنىڭ يىغىندىسى دەل ئاشۇ كاپىتال ۋە مۇلۈكنىڭ تەمىنلەش باھاسىغا باراۋەر بولىدۇ، ئۇنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى بولسا 20 پىرسەنت بولىدۇ. شۇڭلاشقا، كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى ئەمەلىيەتتە مەبلەغ كۆپەيتىلگەندىن كېيىن مۆلچەر بويىچە ئۇنىڭدىن كىرىدىغان پايدا نىسبىتىدىن ئىبارەت.

كېينىكى شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ھەرقانداق بىر كاپىتال ۋە مۇلۈكنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى ئۇنىڭغا سېلىنغان

مەبلەغنىڭ كۆپەيمىشى بىلەن كېمەيمەي بارىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بۇنداق كاپىتال ۋە مۇلۇك كۆپەيگەندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن كىرىدىغان كەلگۈسىدىكى پايدا مۇقەررەر يوسۇندا تۆۋەنلەپ بارىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنداق كاپىتال ۋە مۇلۈكنى بولغان ئېھتىياجمۇ ئاشىدۇ، ئۇنىڭ تەمىنلەش باھاسىمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۆسىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى مەبلەغنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ تۆۋەنلەيدۇ.

كېينىس يەنە شۇنداق دەپ قارايدۇكى، كاپىتالىستلار مەبلەغ سېلىشتا، كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپلا قالماي، يەنە ئېقىۋاتقان ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگىمۇ قارايدۇ؛ ئەگەر كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى ئېقىۋاتقان ئۆسۈم نىسبىتىدىن تۆۋەن بولسا، ئۇلار بۇ كاپىتالنى بانكىغا ئامانەت قويۇپ ياكى قەرز چېكى سېتىۋېلىپ ئۆسۈمنى خەجلىگەن ياخشى دەپ ئويلايدۇ. چەقەت كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى ئۆسۈم نىسبىتىدىن يۇقىرى بولغاندىلا، ئۇلار مەبلەغنى تاكى كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى تۆۋەنلەپ ئېقىۋاتقان ئۆسۈم نىسبىتى بىلەن تەڭ بولۇپ قالغۇچە كۆپەيتىدۇ. شۇڭلاشقا، ئېقىۋاتقان ئۆسۈم نىسبىتى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋالدا، مەبلەغ مىقدارىنىڭ ئاز ياكى كۆپ بولۇشى كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ. كېينىس شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمىگە نىسبەتەن ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدىغان نەرسە كاپىتالىستلارنىڭ كاپىتال ۋە مۇلۇكتىن كەلگۈسىدە كىرىدىغان پايدا ئۈستىدىكى مۇلچەرىدىن ئىبارەت ئاساسىي روھىي ھالىتى ئامىل، ئۇ بولۇپمۇ كاپىتالىستلارنىڭ مەبلەغنىڭ ئىستىقبالى ۋە پايدا ئېلىش ئىمكانىيىتى ئۈستىدىكى ئىشەنچىنىڭ قانداق بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ؛ كېينىس ھەتتا، كاپىتالىستلارنىڭ مەبلەغ سېلىش پائالىيەتلىرى كۆپ ھاللاردا ئۇلارنىڭ «بىر مەھەللىك ھاياجانلىقى» ۋە «ستېخىيىلىك ھالدىكى ئۈمىدۋارلىق كەيپىياتى»غا ئاساسەن ئېلىپ بېرىلىدۇ، دەيدۇ. ئۇ، ھازىرقى ۋاقىتتىكى كاپىتالىستلار مەبلەغنىڭ ئىستىقبالىدىن ناھايىتى ئاسانلا ئۈمىدسىزلىنىدۇ، بۇ، ھازىرقى بۇرژۇئا جەمئىيىتىدە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تۇساڭغۇغا ئۇچراۋاتقانلىقىدىكى مۇھىم بىر ئامىل، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ، خۇسۇسىيلارنىڭ مەبلەغنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، كاپىتالىستلار ستېخىيىلىك ھالدىكى ئۈمىدۋارلىق كەيپىياتىنى ساقلايدىغان ۋە مەبلەغنىڭ ئىستىقبالىغا تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن قارايدىغان مۇھىت ۋە كەيپىياتنى شەكىللەندۈرۈش كېرەك، دېگەن نەرسىنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

كېينىسنىڭ بۇنداق سۇبېيكتىپ ئىدىئالىستىك سەپسەتىسى مەبلەغ ئېھتىياجى يېتىشمەسلىكنىڭ ھەقىقىي سەۋەبلىرىنى بۇرمىلاپ، كاپىتالىزم شارائىتىدا نورغۇن ئىشسىزلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە كىرىزىسنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ھەقىقىي يىلتىزىنى يوشۇرۇپ، بۇرژۇئا ھۆكۈمەتلىرىنى كۈچىنىڭ بارىچە دۆلەتنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىشىغا دائىر تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش بىلەن، مۇنۇپول بۇرژۇئازىيىنىڭ يۇقىرى پايدا ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

كېينىنىڭ ھەملىق، ئۇنۇملۇك ئېھتىياج پرىنسىپى د

مادەلارغا قارالسۇن.

تۇراقسىز ھەۋەس(Liquidity Preference) جانلىق ھەۋەس دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ، ئەنگلىيە چاكىنا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى كېينېس ئۆزىنىڭ «ئىشقا ئورۇنلاشش، ئۈسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابىدا ئوتتۇرىغا قويغان، ئىجتىمائىي ئىشقا ئورۇنلىشىش مىقدارىنى بەلگىلەيدىغان ئۇچ «ئاساسىي روھىي ھاللىق ئامىل»نىڭ بىرى.

كېينېس شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئۇنۇملۇك ئېھتىياجنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان مەبلەغ مىقدارى كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى بىلەن ئۈسۈم نىسبىتىنىڭ قارىمۇقارشى مۇناسىۋىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، ئۈسۈم نىسبىتى بولسا يەنە پۇلغا بولغان ئېھتىياج ۋە پۇل بىلەن تەمىنلەش تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. پۇلغا بولغان ئېھتىياج مىقدارى بولسا كىشىلەرنىڭ كىرىم ياكى بايلىقىغا بولغان «تۇراقسىز ھەۋىسى»نىڭ دەرىجىسىگە باغلىق بولىدۇ. ئۇ شۇنداق دەپ قارايدۇكى، كىشىلەر كىرىمگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن، ئۇنىڭ قانچىلىكىنى ھازىر ئىستېمال قىلىش ئۈستىدە بىر قارارغا كېلىدۇ، ئاندىن كېيىن كىرىمنىڭ ھازىر ئىستېمال قىلىنمايدىغان قىسمىنى قانداق شەكىل بىلەن ساقلاش كېرەكلىكى، خالىغان ۋاقىتتا ئىشلىتىش ئۈچۈن پۇل شەكلىدە ساقلاش كېرەكلىكى ياكى كىرىمنىڭ بۇ قىسمىنىڭ ئىشلىتىلىش ھۆقۇقىنى بىر مەزگىل باشقىلارغا بېرىپ تۇرۇش (مەسىلەن، قەرز چېكى سېتىۋېلىش، ۋەھاكازا) كېرەكلىكى ئۈستىدە بىر قارارغا كېلىدۇ. ئۆزىنىڭ كىرىمى ياكى بايلىقىنىڭ پۇل شەكلى بىلەن ساقلاشنى خالايدىغان ئاشۇنداق ئىچكى مۇددىئانى كېينېس تۇراقسىز ھەۋەس دەپ ئاتايدۇ. بۇنداق تۇراقسىز ھەۋەس ياكى سودا - سېتىق قىلىش مۇددىئاسىنى (كۈندىلىك چىقىمنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن) ئاساس قىلغان بولىدۇ، ياكى ئېھتىياتچانلىق مۇددىئاسىنى (تاسادىپىي چىقىملارنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن) ئاساس قىلغان بولىدۇ، ھەمىدىن ئاساسلىقى بولسا، پۇرسەتپەرەسلىك قىلىش (مەبلەغ سېلىش جەھەتتە پايدىلىق پۇرسەتنى تۇتۇۋېلىش ئاسان بولسۇن ئۈچۈن)مۇددىئاسىنى ئاساس قىلغان بولىدۇ؛ ئەگەر بىر قىسىم پۇل قولدا بولسا، بۇ ئۇچ جەھەتتىكى ئېھتىياجنىڭ ھۆددىسىدىن ھەرقانداق چاغدا چىقىقلى بولىدۇ. ئۈسۈم بولسا كىشىلەرنىڭ بەلگىلىك بىرمەزگىل ئىچىدە ئاشۇنداق تۇراقسىزلىقتىن ۋازكەچكەنلىكى ئۈچۈن بېرىلگەن ھەق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تۇراقسىز ھەۋەس قانچە كۈچلۈك بولسا، پۇلغا بولغان ئېھتىياج شۇنچە كۆپ بولىدۇ، ئۈسۈم نىسبىتىنمۇ بارغانسېرى يۇقىرىراق قىلىشقا تىرغىرا كېلىدۇ، شۇ چاغدىلا كىشىلەر پۇل ساقلايدىغان بۇنداق تۇراقسىزلىقتىن ۋازكېچىشنى خالايدۇ. شۇڭلاشقا، كېينېس تۇراقسىز ھەۋەستىن ئىبارەت بۇ روھىي ھاللىق ئامىل پۇلغا بولغان ئېھتىياج مىقدارىنى بەلگىلەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۈسۈم نىسبىتىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىل بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ دەپ قارايدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ شۇنداق ھېسابلايدۇكى، ئۈسۈم نىسبىتىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشى يەنە پۇل بىلەن تەمىنلەش

ئەھۋالىنىڭ قانداق بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ. پۇل بىلەن تەمىنلەشنى (جۈملىدىن نەق پۇل ۋە قەرز پۇل) مەركىزىي بانكا بەلگىلەيدۇ. كىشىلەرنىڭ تۇراقسىز ھەۋىسىنىڭ كۆچلۈكلۈك دەرىجىسى بەلگىلەنگەن ھامان، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارى قانچە چوڭ بولسا، ئۆسۈم نىسبىتى شۇنچە تۆۋەن بولىدۇ، بولمىسا ئەكسىچە بولىدۇ. كېينىپس مۇنداق دەپ قارايدۇ: بەلگىلىك پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارى شارائىتىدا، تۇراقسىز ھەۋەس قانچە كۆچلۈك بولسا، ئۆسۈم نىسبىتى شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ، ۋەھالەنكى، يۇقىرى ئۆسۈم نىسبىتى مەبلەغ سېلىشقا توسقۇنلۇق قىلىدۇ، شۇڭا، ئۇ ئىشقا ئورۇنلىشىش مىقدارىغا تەسىر كۆرسەتكۈچى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، دۆلەت پۇل - مۇئامىلە دائىرىلىرىنىڭ ئۆسۈم نىسبىتىنى پۇل باشقۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق تىزگىنلەپ، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى ئاشۇرۇش ئۆسۈلى ئارقىلىق ئۆسۈم نىسبىتىنى پەيدىنپەي تۆۋەنلىتىپ، مەبلەغ سېلىشقا ئىلھام بېرىشنى تەلەپ قىلدى.

كېينىپس تۇراقسىز ھەۋەستىن ئىبارەت روھىي ھالنىڭ ھادىسىسىنى ئۆسۈم نىسبىتىنى بەلگىلەيدىغان ئامىل دەپ قارايدۇ، بۇ، سۇبيېكتىپ ئىدىئالىستىك سەپسەتىدۇر. ئۇ، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىن چەتئەلگەن ھالدا، ئۆسۈمنى بىر تۇرلۈك نوقۇل پۇل ھادىسىسى قاتارىدا كۆرۈپ، ئۆسۈمنىڭ كېلىش مەنبەسى مەسىلىسى ئۈستىدە لام - جىم دېمەيدۇ ھەمدە ئۆسۈمنى كىشىلەرنىڭ تۇراقسىزلىقتىن ۋاز كەچكەنلىكى ئۈچۈن بېرىلگەن ھەق دەيدۇ، مانا بۇ، ئۆسۈمنىڭ قوشۇمچە قىممەتتىن كېلىدىغانلىقىدەك ئېكسپلاتاتسىيلىك ماھىيىتىنى ئىنكار قىلغانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. كېينىپس ئۆسۈم نىسبىتىنى تۆۋەن چۈشۈرۈپ مەبلەغنى كېڭەيتىش يولى بىلەن، ئىشسىزلىق ۋە كرىزىس مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا ئورۇنىدۇ. پاكىتلار بۇنىڭغۇ بىھۇدە ئاۋارىچىلىق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇ تەشەببۇس قىلغان پۇل باشقۇرۇش سىياسىتى مونوپول كاپىتالىنىڭ دۆلەت ماشىنىسىدىن پايدىلىنىپ، پۇلنى پاخاللاشتۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىگە ھۇجۇم قىلىشى ئۈچۈن يەتكۈزۈپ بېرىلگەن ئاساستىن باشقا نەرسە ئەمەس.

كېينىچىلىق، ئۇنۇملۇك ئېھتىياج پرىنسىپى، كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

كۆپەيتكۈچى سان نەزەريىسى (Theory of the Multiplier) كۆپەيتكۈچى سان دېگەن ئۇقۇمنى ئەنگلىيە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى كان (R.F.Kahn)1931 - يىلى ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان، كېينىپس ئۆزىنىڭ «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابىدا بۇ ئۇقۇمدىن پايدىلىنىپ ئاتالمىش «مەبلەغ كۆپەيتكۈچى سان نەزەريىسى»نى ئوتتۇرىغا قويدى.

كېينىكىنىڭ مەبلەغ كۆپەيتكۈچى سان نەزەريىسى ئىستېمال خاھىشىدىن ئىبارەت روھىي ھالنىڭ ئامىل ئاساسىغا قۇرۇلغان. ئۇ شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئىستېمال خاھىشى بېكىتىلىپ، ئومۇمىي مەبلەغ مىقدارى كۆپەيگەندە، ئومۇمىي كىرىم مەبلەغ مىقدارىنىڭ كۆپىيىشىگە قارىغاندا نەچچە ھەسسىلەپ كۆپىيىشى مۇمكىن. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، مەبلەغنى كۆپەيتكەندە، مەبلەغ

بۇيۇملىرى (ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى) ئىشلەپچىقىرىشنى كۆپەيتىشكە تۈرتكە بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، ئىشقا ئورۇنلىشىش مىقدارىنى ئاشۇرغىلى، جەمئىيەتتىكى كىرىمنى كۆپەيتكىلى بولىدۇ؛ كىرىم كۆپەيگەندە بولسا، ئىستېمالنى ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كۆپەيىدۇ (گەرچە ئۇنىڭ كۆپەيىشى كىرىمنىڭ كۆپەيىشىدىن ئاز بولسىمۇ)، بۇنىڭ ئارقىسىدا، ئىستېمال بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىشىمۇ ئۆسىدۇ، دېمەك، بۇنىڭ بىلەن يەنە يېڭىدىن ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتىنى كۆپەيتكىلى، يېڭىدىن كىرىمنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىر قىسىم مەبلەغنى كۆپەيتىش ئارقىسىدا ئاخىرقى ھېسابتا ئاشقان ئومۇمىي كىرىم مىقدارى بۇ بىر قىسىم مەبلەغنى كۆپەيتىش ئارقىسىدا بۇۋاستە ئاشقان كىرىمنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئىستېمال ئېھتىياجىنىڭ ئېشىشىنى ۋاستىلىك ھالدا كەلتۈرۈپ چىقىرىش ئارقىسىدا ئاشقان كىرىمنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاشۇنداق سەۋەب بىلەن ئاشقان ئومۇمىي كىرىم مىقدارى بىلەن مەبلەغ مىقدارىنىڭ سېلىشتۇرمىسى مەبلەغ كۆپەيتكۈچى سان دەپ ئاتىلىدۇ. مەبلەغ كۆپەيتكۈچى سانىنى K بىلەن، ئاشقان مەبلەغ مىقدارىنى $\triangle I$ بىلەن، ئاشقان ئومۇمىي كىرىم مىقدارىنى $\triangle Y$ بىلەن ئىپادىلىسەك، ئۇ چاغدا،

$K=\frac{\triangle Y}{\triangle I}$، ياكى $\triangle Y=K\triangle I$ بولىدۇ.

مەبلەغنىڭ كۆپەيتىلىشى ئارقىسىدا ئاشقان ئومۇمىي كىرىم مىقدارى ۋاستىلىك سەۋەبلەر بىلەن ئاشقان ئىستېمال مىقدارى ($\triangle C$) نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانلىكەن، يەنى $\triangle Y=\triangle I+\triangle C$ بولغانلىكەن، ئۇ ھالدا، مەبلەغ كۆپەيتكۈچى سانىنىڭ چوڭ - كىچىك بولۇشى ئىستېمال خاھىشى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ئىككىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ماتېماتىكا فورمۇلىسىغا سالساق مۇنداق بولىدۇ:

$$K=\frac{\triangle Y}{\triangle I}=\frac{\triangle Y}{\triangle Y-\triangle C}=\frac{1}{1-\frac{\triangle C}{\triangle Y}}$$

فورمۇلىدىكى $\frac{\triangle C}{\triangle Y}$ چەكلىك ھالدىكى ئىستېمال خاھىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يۇقىرىدىكى فورمۇلىدا ئىپادىلەنگەن مۇناسىۋەتتىن قارىغاندا، چەكلىك ھالدىكى ئىستېمال خاھىشى قانچە يۇقىرى بولسا، مەبلەغ كۆپەيتكۈچى سانمۇ شۇنچە چوڭ بولىدۇ، بۇلمىسا ئۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ. مۇبادا چەكلىك ھالدىكى ئىستېمال خاھىشى $\frac{80}{100}$ بولسا، مەبلەغ كۆپەيتكۈچى سان

$$(K)-\frac{1}{1-\frac{80}{100}}=5$$

بولىدۇ. مۇشۇنداق كۆپەيتكۈچى سان بويىچە، مەبلەغنى 1 مىليون فوند ستېرلىڭ كۆپەيتكەندە، ئومۇمىي كىرىمنى 5 مىليون فوند ستېرلىڭ كۆپەيتكىلى بولىدۇ. بۇنىڭ جەريانى مۇنداق: دەسلەپتە 1 مىليون فوند ستېرلىڭ مەبلەغ ئارقىلىق ئومۇمىي كىرىمنى 1 مىليون فوند ستېرلىڭ كۆپەيتكىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە $\frac{80}{100}$ يەنى 80 مىڭ فوند ستېرلىڭ ئىستېمال ئۈچۈن ئىشلىتىلىدۇ؛ ئىستېمال ئۈچۈن كەتكەن چىقىم ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆزى بىلەن ئوخشاش مىقداردا كۆپەيتىدۇ، بۇنىڭ ئارقىسىدا، بۇ 800 مىڭ فوند ستېرلىڭ 2 - قېتىم كۆپەيگەن كىرىم

بولۇپ قالىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىدە يەنە $\frac{80}{100}$ يەنى 640 مىڭ فوند ستېرلىڭ ئىستېمال ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ، بۇ 640 مىڭ فوند ستېرلىڭ 3 - قېتىم كۆپەيگەن كىرىم بولۇپ قالمىدۇ... بۇ مۇشۇنداق داۋاملىشىۋەرسە، ئومۇمىي كىرىمنى ئەسلىدىكى مەبلەغقە قارىغاندا بەش ھەسسە كۆپەيتكىلى بولىدۇ (يەنى 1 مىليون فوند ستېرلىڭ + 800 مىڭ فوند ستېرلىڭ + 640 مىڭ فوند ستېرلىڭ + 512 مىڭ فوند ستېرلىڭ + ... = 5 مىليون فوند ستېرلىڭ).

مەبلەغ كۆپەيتكۈچى سانغا مۇناسىپ بولغان، مەبلەغنى كۆپەيتىش ئارقىسىدا ۋاستىلىك ۋە بەۋاستە ھالدا ئاشقان ئومۇمىي ئىشقا ئورۇنلىشىش مىقدارى بىلەن بۇ مەبلەغ بەۋاستە ھالدا ئاشۇرغان ئىشقا ئورۇنلىشىش مىقدارىنىڭ سېلىشتۇرمىسى «ئىشقا ئورۇنلىشىش كۆپەيتكۈچى سان» دەپ ئاتىلىدۇ.

كېينىكى كۆپەيتكۈچى سان نەزەرىيىسى ئارقىلىق، مەبلەغنى كۆپەيتىشنىڭ ئىشسىزلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، ئىقتىسادىي كرىزىسنى تۈگىتىش بىلەن، تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى زور رولىنى چۈشەندۈرۈشكە ئورۇندۇ. كېينىكىچىلار بولسا بۇ نەزەرىيە ئارقىلىق، خۇسۇسىي مەبلەغ يېتىشمىگەندە ھۆكۈمەتنىڭ خىراجىتى ۋە جامائەت مەبلىغىنى كۆپەيتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى دەلىللەيدۇ؛ شۇنداقلا، ئىشلەپچىقىرىشقا ياتمايدىغان خىراجەتنى كۆپەيتكەن تەقدىردىمۇ، ئۇ، بۆلۈنۈپ چىققان ئىشقا ئورۇنلىشىش مىقدارىنىڭ كۆپىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. دېمەك، كۆپەيتكۈچى سان نەزەرىيىسى جاھانگىر لىكىنىڭ قىزىل زەقەملىك خام‌چوتنى يۇلغا قويۇپ، ھەدەپ ھەربىي ھازىرلىقلارنى كېڭەيتىپ، ئۇرۇشقا تەييارلىنىشنى نەزەرىيىۋى ئاساسىغا ئايلىنىپ قالدى.

ئىقتىسادىي تۇرمۇشتا، مەبلەغ مىقدارىدىكى بەلگىلىك ئۆزگىرىشنىڭ مىللىي دارامەت ۋە ئىشقا ئورۇنلىشىشتا بولىدىغان ئۆزگىرىشكە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئوبېكتىپ مەۋجۇدىيەت. لېكىن، كېينىكى كۆپەيتكۈچىسان نەزەرىيىسىدىن پايدىلىنىپ، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنى كىرىزىسىز ئۆزلۈكسىز ئۆرلەپ بارىدىغان مۇۋازىنەتلىك جەريانى قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. كۆپەيتكۈچىسان نەزەرىيىسىنىڭ تۈپ خاتالىقى شۇ يەردىكى، ئۇ، مەبلەغنى كۆپەيتىش ئارقىسىدا مۇقەررەر ھالدا كېلىپ چىقىدىغان كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ زىددىيەتلىرىنى كەسكىنلىشىپ كېتىدىغانلىقىدەك ئاقىۋەتنى قەستەن يوققا چىقىرىدۇ؛ مەبلەغ سېلىنىپ بولغان ھامان، رېئاللىققا ئايلانغان يېڭىدىن ئۆسكەن ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ ئەمگەك كۈچىگە بولغان ئېھتىياجىنى مۇناسىپ ھالدا كېمەيتىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ قارىغۇلارچە ئۆستۈرۈلۈشى بىلەن تۆلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئېھتىياجنىڭ مۇناسىپ ھالدا كېمەيىپ كېتىشى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى چۈشەنگۈلاشتۇرۇپ، ئاخىرى مۇقەررەر ھالدا كرىزىس ۋە ئىشسىزلىقنى كۈچەيتىپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدىغانلىقىدەك ئەھۋالغا سەل قارايدۇ.

كېينىكىچىلىق، ئۇنۇملۇك ئېھتىياج پرىنسىپى، ئىستېمال خاھىشى دېگەن ماددىلارغا قارالىدۇ.

تېزلتىش پرىنسىپى (Acceleration Principle) بۇ، بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ كىرىم ياكى ئىستېمال مىقدارىدا بولغان ئۆزگىرىشنىڭ قانـ

قىلىپ مەبلەغ مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشىگە سەۋەب بولىدىغانلىقى تۇغرىسىدىكى نەزەرىيىسى. بۇ پرىنسىپ ھازىرقى زامان ماشىنا يېرىك ئىشلەپچىقىرىشىدا نۇرغۇن مىقدارداكۆچمەس كاپىتال ئىشلىتىلىدىغانلىقىدەك تېخنىكا ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، كىرىم ياكى ئىستېمالدا بولغان ئۆزگىرىشنىڭ مەبلەغ مىقدارىدا تېخىمۇ قاتتىق ئۆزگىرىشنىڭ بولۇشىغا سەۋەب بولىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇنداق «مەبلەغدە بولغان» ئۆزگىرىشنىڭ كىرىم ياكى ئىستېمالدا بولغان ئۆزگىرىشنىڭ مۇتلەق مىقدارىغا ئەمەس، بەلكى كىرىم ياكى ئىستېمال مىقدارىدىكى ئۆزگىرىشنىڭ نىسبەت قىممىتى (كۆپەيگەن ياكى كىمەيگەن پىرسەنتى)گە باغلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بەرمەكچى بولىدۇ.

مەسىلەن، تېخنىكا شارائىتى ۋە باشقا شارائىتلار ئۆزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، 1 مىليون ئامېرىكا دوللىرىلىق مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئۈچ مىليون ئامېرىكا دوللىرىلىق ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلەرنى ئىشلىتىشكە توغرا كېلىدۇ، دەپ چەرەز قىلايلى. مۇشۇ نىسبەت بويىچە(ئۈچ بىلەن بىرنىڭ نىسبىتى)، ئەگەر كىرىم ياكى ئىستېمال كۆپەيگەنلىكتىن، 100 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىلىق مەھسۇلاتنى ئارتۇق ئىشلەپچىقىرىشقا توغرا كەلسە، ئۇ ھالدا، 300 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىلىق مەبلەغنى ئارتۇق سېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئارتۇق سېلىنغان بۇ كاپىتال (مەبلەغ) مىقدارى بىلەن ئاشقان كىرىم ياكى ئىستېمال مىقدارىنىڭ نىسبىتى تېزلەتكۈچى سان (ياكى تېزلەتكۈچى كوئېففىتسېنت دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دەپ ئاتىلىدۇ.

بىراق، بىرمەزگىل ئىچىدە سېلىنغان مەبلەغ مىقدارى يېڭىدىن سېلىنغان مەبلەغ (ياكى ساپ مەبلەغ)نى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە خورىغان ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلەرنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن كەتكەن «قايتىلاپ سېلىنغان مەبلەغ»نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئالدىنقىسى ئاساسەن كىرىم ياكى ئىستېمال ئېھتىياجىدىكى ئۆزگىرىشكە باغلىق بولىدۇ، كېيىنكىسى ئاساسەن كاپىتال ـ ئۈسكۈنىلەرنىڭ مىقدارىغا، تۈزۈلۈشىگە، ئىشلىتىلىش مۇددىتىگە ۋە باشقىلارغا باغلىق بولىدۇ. بۇ ئىككى ئامىل بىر ـ بىرى بىلەن بىرىكىپ، مەبلەغ مىقدارىدىكى داۋالغۇشنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋېتىدۇ. يۇقىرىدىكى مىسال بويىچە، ئەگەر ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلەرنىڭ ئىشلىتىلىش مۇددىتى ئون يىل بولۇپ، ھەر يىلى $\frac{1}{10}$ ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلەر خوراپ تۈرسا، ئۇ ھالدا، ھەر يىلى 300 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىلىق مەبلەغنى قايتا سېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەگەر بۇ يىلى بىرەر مەھسۇلاتقا بولغان ئېھتىياج ئېھتىياجى ئۆزگەرمىسە، شۇ سەۋەبتىن مەھسۇلات مىقدارىمۇ ئۆزگەرمىسە، ئۇ ھالدا، مۇشۇ يىلدا 300 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىلىق مەبلەغنى قايتا سېلىشلا كۇپايە قىلىدۇ. بىراق، كېلەر يىلى ئېھتىياج ئون پىرسەنت ئېشىپ، 1 مىليون ئامېرىكا دوللىرىدىن 1 مىليون 100 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىغا يەتسە، ئۇ ھالدا، 300 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىلىق مەبلەغنى قايتا سالغاندىن تاشقىرى، يەنە كاپىتالنى ئون پىرسەنت كۆپەيتىشكە يەنى يېڭىدىن 300 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىلىق مەبلەغنى ئارتۇق سېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىككىنسىنى جەملىگەندە 600 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى بولىدۇ، ئۇنى ئالدىنقى يىلدىكى مەبلەغ مىقدارى (300 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى)غا سېلىشتۇرغاندا، 100 پىرسەنت

ئاشقان بولىدۇ، شۇنىڭدەك ئۇنىڭ ئۆسۈش نىسبىتى ئىستېمال ئېھتىياجنىڭ ئېشىشىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كېتىدۇ.

شۇنىڭغا ئوخشاشلا، ئەگەر ئىستېمال ئېھتىياجى مەلۇم نىسبەتتە تۆۋەنلىسە، ئۇمۇ مەبلەغنىڭ تېخىمۇ چوڭ نىسبەتتە تۆۋەنلىشىگە سەۋەب بولۇشى مۇمكىن. ھەتتا، ئىستېمال ئېھتىياجنىڭ مۇتلەق مىقدارى تۆۋەنلىمەي، بىر ئىزدىلا توختاپ قېلىپ، ئەسلىدىكى سەۋىيىنى ساقلاپ قالسا ياكى كۆپەيسىمۇ، كۆپىيىش سۈرئىتى ئاز - تولا تۆۋەن چۈشسە، ئۇ ھالدا، بۇ، تېزلىتىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئومۇمىي مەبلەغ مىقدارىنىڭ زور ھەجىمدە تۆۋەنلەپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ. يۇقىرىدىكى مىسال بويىچە، ئەگەر ئۈچىنچى يىلى ئىستېمال ئېھتىياجى 1 مىليون 100 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ تۇرۇۋەرسە، ئۇ ھالدا، يېڭىدىن ئارتۇق مەبلەغ سېلىپ يۈرمەي، 300 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىلىق مەبلەغنى قايتىدىن سېلىپ قويۇشلا كۇپايە قىلىدۇ. دېمەك، ئالدىنقى يىلى (ئىككىنچى يىلى)دىكى ئومۇمىي مەبلەغ مىقدارى (600 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى)غا سېلىشتۇرغاندا، ئۇ 50 پىرسەنت چۈشكەن بولىدۇ. ئەگەر ئۈچىنچى يىلدىكى ئىستېمال ئېھتىياجنىڭ مۇتلەق مىقدارى 1 مىليون 150 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ، ئالدىنقى يىلدىكى (1 مىليون 100 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى)دىن 50 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى ئاشسا (لېكىن ئۇنىڭ ئېشىش نىسبىتى ئالدىنقى يىلدىكى ئون پىرسەنتتىن تۆۋەنلەپ ئاز كەم بەش پىرسەنتكە چۈشۈپ قالىدۇ)، ئۇ ھالدا، 300 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىلىق مەبلەغنى داۋاملىق تۇردە قايتىلاپ سالغاندىن تاشقىرى، 3:1 بولۇشتەك تېزلەتكۈچى سانغا ئاساسەن، 150 مىڭ ئامېرىكا دوللىرىلىق مەبلەغنىلا يېڭىدىن سېلىشقا توغرا كېلىدۇ، ئىككىسىنى جەملىگەندە 450 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى بولۇپ، ئالدىنقى يىلدىكى ئومۇمىي مەبلەغ مىقدارى (600 مىڭ ئامېرىكا دوللىرى)غا سېلىشتۇرغاندا، 25 پىرسەنت تۆۋەنلەپ كەتكەن بولىدۇ.

بۇ تېزلىتىش پرىنسىپى بۈرۈن فرانسىيە بۈرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى ئافتالىيون (A.Aftalion) 1913 - يىلى چىقارغان «ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنىڭ دەۋرىي خاراكتېرلىك كرىزىسى» («Les crises périodiques de surproduction») دېگەن كىتابتا ۋە ئامېرىكا بۈرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى جون موررىس كلارك (John Morris Clark) 1917 - يىلى چىقارغان «سودىنىڭ تېزلىتىلىشى ۋە ئېھتىياج قانۇنىيىتى» («Business Acceleration and the Law of Demand») دېگەن ماقالىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. كېيىن، ئەنگلىيە بۈرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى خارروود (R. F. Harrod) مۇ ئۆزىنىڭ 1936 - يىلى يازغان «ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك» («The Trade cycle») دېگەن كىتابىدىمۇ ئوخشاش بايان قىلىپ ئۆتكەن. كېيىنىس ئۆزىنىڭ «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابىدا مەبلەغ كۆپەيتكۈچى سان نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئاشۇ تېزلىتىش پرىنسىپى ئارقىلىق كۆپەيتكۈچى سان نەزەرىيىسىنىڭ كەمتۈك جايلىرىنى تولۇقلاپ، كۆپەيتكۈچى سان نەزەرىيىسى بەلگىلىك مىقدارداكى مەبلەغنىڭ قانداق قىلىپ كىرىم ۋە ئىشقا ئورۇنلىشىش مىقدارىنى ئاشۇرالايدىغانلىقىنىلا چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇكى، كىرىم (ياكى ئىستېمال)دىكى ئۆزگىرىشنىڭ ئۆز نۆۋىتىدە قانداق قىلىپ

مەبلەغدەكى ئۆزگىرىشكە سەۋەب بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، پەقەت تەڭلىتىش پرىنسىپى بىلەن كۆپەيتكۈچى سان نەزەرىيىسىنى بىرلەشتۈرگەندىلا، ئاندىن كۆپەيتكۈچى سانىنىڭ رولىنى تولۇق مۇلاھىزىلىگىلى ھەمدە ئىقتىسادىي يۈكسىلىش داۋامىدىكى دەۋرىي خاراكتېرلىك تۇراقسىزلىق ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ بېرگىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. 1939 - يىلى، ئامېرىكىلىق كېينېسچى سامۇيېلسون (P. A. Samuelson) «كۆپەيتكۈچى سان تەھلىلى بىلەن تەڭلىتىش پرىنسىپىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى» («Interaction between the Acceleration Principle and the Mnltiplier») دېگەن ئەسىرىدە، خانسېن (A. H. Hansen) نىڭ ئەسلەتمىسىگە ئاساسەن، ئىككىسىنى بىرلەشتۈرۈپ تۇرۇپ كاپىتالىستىك ئىگىلىكىتىكى دەۋرىي خاراكتېرلىك تۇراقسىزلىقنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشنىڭ بىر ئەندىزىسىنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويىدى ھەمدە ئۇ ئارقىلىق ھۆكۈمەت خىراجىتىنىڭ مىللىي دارامەتنى كۆپەيتىشتىكى غايەت زور رولىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. كېيىن بىرمۇنچە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا، تەڭلىتىش پرىنسىپى ئاساسىدا، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈشكە دائىر تۈرلۈك نەزەرىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كېينېسنىڭ نەزەرىيىسىنى «ھەربىر تەلىم ئالەتكە ئايلاندۇرۇش» قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويدى.

تەڭلىتىش پرىنسىپى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ھازىرقى زامان ماشىنا ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تېخنىكا ئالاھىدىلىكىدىن كەلتۈرۈپ چىقارغان تەكرار ئىشلەپچىقىرىش نەزەرىيىسىدۇر. ئىقتىسادىي تۈرمۇشتا، كىرىم يا كى ئىستېمالدا بۇلغىنىش مەلۇم مىقداردىكى ئۆزگىرىش مەبلەغنىڭ ئۆزگىرىشىگە بىرقەدەر زور دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدۇ، بۇ، ئوبيېكتىپ مەۋجۇت ئەھۋال. بىراق، ھازىرقى زامان بەزى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كاپىتالىستىك ئۆزلەشتۈرۈش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىسىنى ئۇ ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ، ھەل قىلغىلى بولمايدىغان بۇ زىددىيەتنى ھەل قىلىشقا ئۇرۇنىدى. بۇ، بىھۇدە ئاۋارىچىلىقتۇر.

كۆپەيتكۈچى سان نەزەرىيىسى، ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش نەزەرىيىسى دېگەن مادداردۇر.

كېينكى كېينېس ئىقتىسادشۇناسلىقى (Post Keynesian Economics) كېينېسنىڭ «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابى 1936 - يىلى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، كېينېسنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئارقا - ئارقىدىن كېينېسنىڭ ئىقتىسادىي نەزەرىيىسىگە ئىزاھ بېرىپ ۋە ئۇنى تولۇقلاپ، راۋاجلاندۇرماقچى بولدى. كېينېسنىڭ «ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابتا قوللانغان ئۇسۇلى ئومۇمەن «قىسقا مۇددەتلىك بىرقەدەر جىمجىت ھالەت نەزەرىيىسى» دەپ ئاتالدى. «ئومۇمىي چۈشەنچە»نى نەزەرىيە جەھەتتە «ھەربىر تەلىم ھالەتكە يەتكۈزۈش»، «ئۇزاق مۇددەتلىك قىلىش» ئۇچۇن، كېينېسنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ھەر خىل - ھەر رەڭدىكى «ئىقتىسادىي تۇراقسىزلىق نەزەرىيىسى»، «ئىقتىسادنى يۈكسەلدۈرۈش نەزەرىيىسى» دېگەنگە ئوخشاش نەزەرىيىلەرنى توقۇپ چىقتى. كېينېسنىڭ «ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابى ئاساسىدا راۋاجلاندۇرۇلغان بۇ ئىقتىسادىي نەزەرىيىلەرنىڭ ھەممىسى سۆزلىرى ھالدا «كېينكى كېينېس ئىقتىساد-

شۇنا سلىقى» ياكى «يېڭى كېينېسچىلىق» دەپ ئاتالدى.

كېينىكى كېينېس ئىقتىسادشۇناسلىقى تەرەققىي قىلىپ بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، ئاساسەن، ئىككى چوڭ تارماقتا بۆلۈنۈپ كەتتى: بىرى، ئامېرىكىلىق سامىيولسون (P. A. Samuelson)، توبىن (J. Tobin)، سولوۋ (R. Solow) قاتارلىق كىشىلەر ۋەكىللىكىدىكى يېڭى كلاسسىك ئومۇملاشتۇرغۇچىلار ياكى «كېينىكى كېينېس ئاساسىي ئېقىم ئىقتىسادشۇناسلىقى»؛ يەنە بىرى، ئەنگلىيەلىك جون روبىنسون (Joan Robinson)، كالدور (N. Kaldor) قاتارلىق كىشىلەر ۋەكىللىكىدىكى يېڭى كامبرىد ئېقىمى.

كېينېچىلىق، يېڭى كلاسسىك ئومۇملاشتۇرغۇچىلار، يېڭى كامبرىد ئېقىمى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

يېڭى كلاسسىك ئومۇملاشتۇرغۇچىلار (The Neoclassical Synthesis) «كېينىكى كېينېس ئاساسىي ئېقىم ئىقتىسادشۇناسلىقى تەرەپدارلىرى» دەپمۇ ئاتالمىدىغان بولۇپ، ئامېرىكا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى سامىيولسون (Paul A. Samuelson)، توبىن (James Tobin)، سولوۋ (Robert Solow) قاتارلىق كىشىلەرنى ئاساسلىق ۋەكىل قىلغان هازىرقى زامان كېينېسچىلىقنىڭ مۇهىم بىر تارمىقىدۇر. سامىيولسوننىڭ «ئىقتىسادشۇناسلىق ــ دەسلەپكى تەھلىل» - «Economics An Lntroductory Analysis») دېگەن بازىرى ئىنتايىن دەرسلىكى بۇ ئېقىمنىڭ تەلىماتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان ۋەكىللىك خاراكتېرلىك ئىگە ئەسەردۇر. بۇ كىتاب 1948 - يىلدىكى دەسلەپكى نەشرىدىن تارتىپ 1979 - يىلغىچە بولغان 30 يىل ئىچىدە ئالدى - كېيىن بولۇپ 11 قېتىم تۈزىتىش كىرگۈزۈلۈپ قايتا نەشر قىلىندى. ئۇنىڭ مەزمۇنى هەم كېينېسچىلىقنىڭ مىللىي دارامەت بەلگىلەيدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭدىكى داۋالغۇشقا دائىر كەڭ دائىرىلىك تەھلىلنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ هەم يېڭى كلاسسىك ئېقىمنىڭ يالغۇز، مەھسۇلات ۋە يالغۇز ئىشلەپچىقىرىش ئامىلىنىڭ باهاسى بەلگىلەيدىغانلىقىغا دائىر تار دائىرىلىك تەھلىلنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ بۇ كىتابنىڭ 5 - نەشرىدىن تارتىپ (1961 - يىلى) ئۆزىنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسىنى «يېڭى كلاسسىك ئومۇملاشتۇرۇش» سىستېمىسى دەپ ئاتاپ، مۇنداق دەيدۇ: ئەقىلغە مۇۋاپىق مالىيە سىياسىتى ۋە پۇل سىياسىتى يولغا قويۇلۇپ، هازىرقى زامان كاپىتالىزم تۈزۈمى هەددىدىن تاشقىرى گۈللىنىش ياكى كاساتچىلىقتىن خالىي بولۇپ مۇقىم يۈكسىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىدىغان، تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدىغان بولسىلا، مۇنداق ئىقتىسادىي شارائىتتا مەكرو ئىقتىسادشۇناسلىقتىكى كونا كلاسسىك قائىدىلەر (بۇ يەردە يېڭى كلاسسىك ئېقىمىدىكىلەرنىڭ نەزەرىيىسى، مەسىلەن، مۇۋازىنەت باهاسى نەزەرىيىسى، چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى نەزەرىيىسى قاتارلىقلار)دىن يەنە بىر قېتىم پايدىلىنىشقا بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، كېينېسچىلىقنىڭ بۇ تارمىقىنىڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى كېينېسنىڭ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش نەزەرىيىسى (ياكى كىرىم بەلگىلەش نەزەرىيىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نى ۋالراس ۋە مارشال ۋەكىللىكىدىكى يېڭى كلاسسىك ئېقىمىدىكىلەرنىڭ قىممەت نەزەرىيىسى ۋە تەقسىمات نەزەرىيىسىگە باغلاپ، شۇنىڭدەك نەچچە ئون يىلغا يېقىن ۋاقىتتىن بۇيانقى بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىساد شۇناسلىق ساهەسىدىكىلەرنىڭ ماكرو

ئىقتىسادشۇناسلىق ۋە مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىق جەھەتتىكى «مۇۋەپپەقىيەت»لىرىنى قوبۇل قىلىپ، كەمتۈك جايلىرىنى يامىماپ - تۆۋەپ «ئۇمۇملاشتۇرۇش» ئارقىلىق بىر كەۋدىگە ئايلاندۇرغانلىقتىن ئىبارەت. ئەمەلىيەتتە، ئۇ، كېينېستىن كېيىنكى بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقىنى راۋاجلاندۇرۇپ ۋايىغا يەتكۈزگەن داشقالىناقتۇر.

ئىقتىسادىي سىياسەت جەھەتتە، بۇ ئېقىم ئىشسىزلىقنى ئازايتىپ، كرىزىسنى تۈگىتىپ، ئىقتىسادنىڭ مۇقىم يۈكسىلىشىگە تۈرتكە بولۇش ئۈچۈن، مالىيە سىياسىتى ۋە پۇل سىياسىتىنى يولغا قويۇپ، ئۇمۇمىي ئېھتىياجنى تەڭشەشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، يەنى كرىزىس ۋە كاساتچىلىق يۈز بەرگەن مەزگىللەردە، مالىيە خىراجىتىنى كۆپەيتىپ، باجنى ئازايتىپ، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى كۆپەيتىپ، ئۆسۈم نىسبىتىنى تۆۋەن چۈشۈرۈپ، ئۇمۇمىي ئېھتىياجنى كېڭەيتىشنى؛ ئىگىلىك گۈللەنگەن مەزگىللەردە يولسا مالىيە خىراجىتىنى ئازايتىپ، باجنى كۆپەيتىپ، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى ئازايتىپ، ئۆسۈم نىسبىتىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇمۇمىي ئېھتىياجنى چەكلەشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇ ئېقىمنىڭ مالىيە سىياسىتىنى قوللىنىشقا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، قىزىل رەقەملىك خام چۈتنى تەرغىپ قىلغانلىقى ئۈنىڭ سىياسەتكە دائىر تەشەببۇس جەھەتتىكى بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكىدۇر. ئاتالمىش ئىقتىسادىي يۈكسىلىشكە ئېرىشىش ئۈچۈن، مۇشۇ ئېقىمغا تەۋە بولغان ئامېرىكا ئىقتىسادشۇناسى خېيلېر (Walter Heller) ۋە تۆبەن 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، قانداقتۇر تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش كۆزدە تۇتۇلغان مالىيە خام چۈتنى يولغا قويۇشنى، يەنى مەلۇم بىر يىلدىكى ئەمەلىيەتتىكى ئۇمۇمىي مىللىي مەھسۇلات قىممىتى شۇ يىلدىكى يوشۇرۇن ھالدىكى ئۇمۇمىي مىللىي مەھسۇلات قىممىتىدىن ئاز بولغان چاغدا، بۇ مەزگىل ئىقتىساد يۈكسىلىۋاتقان مەزگىل بولغان تەقدىردىمۇ، قىزىل رەقەملىك مالىيە سىياسىتى ئارقىلىق، ئۇمۇمىي ئېھتىياجغا سۈنئىي ھالدا ئىلھام بېرىپ، ئەمەلىيەتتىكى ئۇمۇمىي مىللىي مەھسۇلات قىممىتىنى ئۆستۈرۈپ يوشۇرۇن ھالدىكى ئۇمۇمىي مىللىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈش بىلەن، قانداقتۇر مۇقىم يۈكسەلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ تەشەببۇسلار ئەمەلىيەتتە مونوپول كاپىتالنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە مونوپول پايدىنى قولغا كەلتۈرۈشى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇ.

ئىقتىسادىي تۈزۈم جەھەتتە، بۇ ئېقىم قانداقتۇر ئارىلاشما ئىگىلىك نەزەريىسىنى، يەنى جامائەت ئاپپاراتلىرى بىلەن خۇسۇسىي ئاپپاراتلارنىڭ ئىگىلىكنى بىرلىكتە كونترول قىلىشىنى تەرغىپ قىلىدۇ؛ ھازىرقى زامان كاپىتالىزم تۈزۈمى ھۆكۈمەت تەڭشەپ تۈرىدىغان بىر تۈرلۈك ئەركىن كارخانا تۈزۈمىدۇر دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ، ئەمەلىيەتتە، شۇنداق دېگەنلىككى، خەلق ئىگىلىكنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرى ئاساسىي جەھەتتىن يەنىلا خۇسۇسىي مونوپول كاپىتال تەرىپىدىن تىزگىنلىنىشى، بۇرژۇئا ھۆكۈمىتى بولسا مالىيە سىياسىتى ۋە پۇل سىياسىتىنى قوللىنىپ، خۇسۇسىي مونوپول كاپىتالغا ھەممىدىن كۆپ پايدا تاپالايدىغان مۇھىت بىلەن شارائىتنى يارىتىپ بېرىشى كېرەك.

50 - يىللاردىن بېرى، يېڭى كلاسسىك ئۇمۇملاشتۇرغۇچىلار ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدە يېتەكچى

ئورۇنلىنى ئىگىلىگەندىن تاشقىرى، يەنە ئۇلارنىڭ سىياسەتكە دائىر تەشەببۇسلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئاساسلىق كاپىتالىستىك ئەللەر تەرىپىدىن ئاساسىي ئىقتىسادىي سىياسەت قاتارىدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. لېكىن، بۇ ئەللەردە ئۇنداق قىزىل رەقەملىك مالىيە سىياستى ئۇزاق مۇددەت يولغا قويۇلۇش ئارقىسىدا، 60 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن بۇيان ئېغىر بولغان پۇل پاخاللىقى بىلەن كەڭ كۆلەمدىكى ئىشسىزلىق بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتەك «توختاپ قېلىش - كۆپۈپ كېتىش»تىن ئىبارەت قىيىن ئەھۋال يۈز بەردى. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ ئېقىم نەزەرىيە ۋە سىياسەت جەھەتتە، كېينىكىچىلىقنىڭ يەنە بىر مۇھىم تارمىقى بولغان ئەنگلىيىلىك جون روبىنسون (Joan Robinson) ۋەكىللىكىدىكى يېڭى كامبرىد ئېقىمىدىكىلەرنىڭ ئەيىبلىشىگە ۋە ئامېرىكىلىق فرىدمان (Milton Friedman) ۋەكىللىكىدىكى پۇلچىلىق تەرەپدارلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ كەلدى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، سامىيولسون «ئىقتىسادشۇناسلىق» دېگەن كىتابىنىڭ 8 - نەشرىدىن (1970 - يىلى) باشلاپ، «يېڭى كلاسسىك ئومۇملاشتۇرۇش» سىستېمىسى دېگەن بايراقنى ئاستا يېغىشتۇرۇپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ سىستېمىسىنى «كېينىكى كېينېس ئاساسىي ئېقىم ئىقتىسادشۇناسلىقى» (Post - Keynes mainstre-am economics) دەپ ئاتاپ، ئۇ ئارقىسىدىن ئۆز سىستېمىسىنىڭ كېينىكىچىلىق تۈسىنى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىدىكى يېتەكچىلىك ئورنىنى قايتىدىن گەۋدىلەندۈردى. ئۇ ئۆزىنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسىنىڭ شەكلىنى ئۆزگەرتكىنى بىلەنمۇ، ئۇنىڭ نەزەرىيە سىستېمىسى ۋە سىياسەتكە دائىر تەشەببۇسلىرى يەنىلا كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ «توختاپ قېلىش - كۆپۈپ كېتىش»تەك ئىككى قىيىن ئەھۋالدىن قۇتۇلۇۋېلىشىغا ياردەم بېرەلمىدى.

يېڭى كامبرىد ئېقىمى (The Neo Cambridge School) ھازىرقى زامان كېينىكىچىلىقنىڭ مۇھىم بىر تارمىقى بولۇپ، جون روبىنسون (Joan Robinson)، كالدور (Nicholas Kaldor)، سراففا (PieroSraffa)، پاسىنېتتې (Luigi Pasinetti) قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدۇر. بۇ ئېقىم ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىنىڭ ھەممىسى ئەنگلىيە كامبرىد داشۋىسىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن ئاشۇنداق ئاتالغان؛ شۇنداقلا بۇ ئېقىم ئىچىدىكى سراففا، پاسىنېتتې قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئەسلى يۇرتى ئىتالىيە بولغانلىقتىن، «ئەنگلىيە — ئىتالىيە ئېقىمى» ياكى «ئىتالىيە - كامبرىد ئېقىمى» (The Italo - Cantabridgian School) دەپمۇ ئاتالغان.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كېينىكىچىلار مونوپول كاپىتالنىڭ ئىگىلىكىنىڭ يۇكسىلىشىنى قوغلىشىشتەك ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، كېينىكىنىڭ «قىسقا مۇددەتلىك بىر قەدەر جىمجىت ھالەت تەھلىلى» دىن ئىبارەت نەزەرىيىسىنى «ئۇزاق مۇددەت ساقلاپ قېلىش»، «ھەربىكەتلىك ھالەتكە كىرگۈزۈش»كە كۈچەپ ئۇرۇنۇپ، ئىگىلىكنى يۇكسەلدۇرۇش جەھەتتە تۇرلۈك نەزەرىيىلەرنى ئارقا - ئارقىدىن ئوتتۇرىغا قويدى. يېڭى كامبرىد ئېقىمى ئاشۇ دولقۇندا، كېينىكىچىلىقنىڭ يەنە بىر مۇھىم تارمىقى بولغان ئامېرىكىلىق ساميولسون (Paul. A. Samuelson) قاتارلىق كىشىلەر باشچىلىقىدىكى يېڭى كلاسسىك ئومۇملاشتۇرغۇچىلار بىلەن،

يۈكسەلدۈرۈش نەزەريىسى، كاپىتال ھەزەريىسى، تەقسىمات نەزەريىسى ۋە باشقا جەھەتلەردە ئېلىپ بېرىلغان بەس - مۇنازىرە داۋامىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن.

يېڭى كاپىتال ئېقىمىنىڭ بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇلار ئىگىلىكنى يۈكسەلدۈرۈش نەزەريىسى بىلەن كىرىمنى تەقسىم قىلىش نەزەريىسىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئىگىلىكنىڭ يۈكسىلىشى داۋامىدىكى ئەمگەك كىرىمى (ئاساسەن ئىش ھەققى) بىلەن مال - مۈلۈك كىرىمى (ئاساسەن پايدا) نىڭ مىللىي دارامەتتىكى نىسپىي نورمىسىنىڭ ئۆزگىرىشىنى ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن تەكشۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ. ئۇلار يېڭى كلاسسىك ئومۇملاشتۇرغۇچىلارنىڭ كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى نەزەريىسى ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىگىلىكنى يۈكسەلدۈرۈش نەزەريىسىگە كۆچىنىڭ بارىچە ھۆجۇم قىلىدۇ، يېڭى كلاسسىك ئومۇملاشتۇرغۇچىلارنىڭ بۇ نەزەريىسى تۈلۈق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش شەرتى ئاستىدا، مەبلەغ نىسبىتى ئامانەت نىسبىتى تەڭپېدىن بەلگىلىنىدۇ؛ كاپىتال مىقدارىنىڭ پەيدىنپەي ئۆسۈشى ئارقىسىدا، كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، شۇنداقلا پايدا نىسبىتى تەدرىجىي ئازىيىپ بارىدۇ، ئەمەلىي ئىش ھەققى بولسا تەدرىجىي كۆپىيىپ بارىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. يېڭى كامبرىد ئېقىمىدىكىلەر بۇ نەزەريىە كاپىتالزمنىڭ ھازىرقى ھالىتىنى ئاقلاشتىن باشقا نەرسىنى مەقسەت قىلمايدۇ؛ ئۇ، نەزەريىە تەھلىلى جەھەتتە دەۋرىي ئەقلىي يەكۈن چىقىرىدۇ، ئۇنىڭ تەجرىبە ئاساسىمۇ تولۇق ئەمەس دەپ قارايدۇ. ئۇلار سراففا يازغان «تاۋار ئارقىلىق تاۋار ئىشلەپچىقىرىش» («Production of Commodities by Means of Commodities», 1960) دېگەن كىتابنى نەزەريىە ئاساسىي قىلىپ، ئىش ھەققى بىلەن پايدىنىڭ ئىگىلىكنىڭ يۈكسىلىشى داۋامىدىكى ئۆزگىرىشىنى يېڭى تەقسىمات نەزەريىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ئارقىلىق شەرھىلەپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇلار كېينىسىنىڭ كىرىم - ئامانەت پۇل ۋە ئومۇمىي ئىستېمال مىقدارىنى ئىشچىلار بىلەن كاپىتالىستلار بويىچە ئىككى سىنىپقا مۇناسىپ بولغان كىرىم، ئامانەت پۇل ۋە ئومۇمىي ئىستېمال مىقدارىغا ئايرىپ تەھلىل قىلىش كېرەك دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇلار شۇنداق دەپ قارايدۇكى، پايدىنىڭ مىللىي دارامەتتە تۈتقان سالمىقى كاپىتالىستلارنىڭ ئىستېمال خاھىشى ۋە مەبلەغ نىسبىتى (مەبلەغنىڭ مىللىي دارامەتتە تۈتقان سالمىقى)غا باغلىق بولىدۇ. كاپىتالىستلارنىڭ ئىستېمال خاھىشى ئۆزگىرىمەيدۇ دەپ قىياس قىلساق، ئىش ھەققى نىسبىتى بېكىتىلىشى بىلەنلا، بىرقەدەر يۇقىرى بولغان مەبلەغ نىسبىتى مۇقەررەر ھالدا ئىگىلىكنىڭ بىرقەدەر زور دەرىجىدە يۈكسىلىشىگە سەۋەب بولىدۇ ھەمدە پايدىنىڭ مىللىي دارامەتتە تۈتىدىغان سالمىقىنى زورايتىدۇ. شۇڭلاشقا، ئىگىلىكنىڭ يۈكسىلىشى نەتىجىسىدە، ئىش ھەققىنىڭ مىللىي دارامەتتە تۇتقان سالمىقى تۆۋەنلەپ، ئىش ھەققى بىلەن پايدىنىڭ سىلىشتۇرمىسى ئىش ھەققىگە پايدىسىز بولغان تەرەپكە قاراپ ئۆزگىرىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن، يېڭى كامبرىد ئېقىمىدىكىلەر دارامەت تەقسىماتى جەھەتتىكى نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بۈزۇلۇشى كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ كېسىلىنىڭ تۈگۈنى دەپ قاراپ، دۆلەتنىڭ تۈرلۈك تەدبىرلەرنى ۋە قوللىنىپ، مىللىي دارامەت تەقسىماتىنى

تەڭشەپ تۇرۇش بىلەن، دارامەتنىڭ «تەكشىلىكى»نى ئىشقا ئاشۇرۇشنى، ھەتتا «پۈتكۈل سانائەت تۈزۈمىنى بىر قېتىم تۈپتىن ئىسلاھ قىلىپ چىقىش»نى تەشەببۇس قىلدى. شۇڭا، بۇ ئېقىمدىكىلەر بەزىدە «سولچى كېينىسچىلار» دەپمۇ ئاتالدى.

يېڭى كامبرىد ئېقىمدىكىلەر، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى جون روبىنسون يەنە «ۋاقىت ئامىلى ۋە ئۇنىڭغا باغلىنىشلىق بولغان «مۇئەييەنسىزلىك» (Uncertainty) نىڭ ئىقتىسادىي تەھلىلدىكى مۇھىملىقىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ، كېينىسىنىڭ «ئىنقىلابىي» ئىپادىلىرىدىن بىرى «مۇۋازىنەت ئۇقۇمىدىن تارىخىي ئۇقۇمغا ئۆزگەرگەنلىكتۇر»، «كېينىس دەلىللىگەن مەسىلىلەرنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتى مۇئەييەنسىزلىك» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇ، يېڭى كلاسسىك ئۇمۇملاشتۇرغۇچىلارنىڭ تولۇق ئىشقا ئاشۇرۇلمىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرغاندىن كېيىن ھۆكۈمەتنىڭ ۋەزىپىسى پەقەت دارامەت ئىچىدىكى ئامانەت پۇلنى مەبلەغقە ئايلاندۇرۇشتىلا ئىبارەت دەيدىغان كۆز قارىشىنى «ئامانەت پۇل مەبلەغنى نېرى - بېرى قىلىدۇ» دەيدىغان كونا نەزەرىيەگە چېكىنىپ كەتكەن، كېينىسنىڭ مۇئەييەنسىزلىك ھەققىدىكى چۈشەنچىسىنىڭ ئورنىغا كونا مۇۋازىنەت چۈشەنچىسىنى دەسستىدىغان، كېينىسنىڭ نەزەرىيىسىنى تارىخىي ۋاقىتقا ئەگە بولمىغان ماتېماتىكىلىق ئەندىزىگە ئايلاندۇرۇپ قويىدىغان كۆز قاراش دەپ ئەيىبلەيدۇ. (كېينىسنىڭ قارىشىچە، مەبلەغ ئامانەت پۇلغا ئەمەس، بەلكى كىشىلەرنىڭ كەلگۈسىگە بولغان مۆلچىرىگە باغلىق، ئۇ ئىقتىسادىي ۋەزىيەتنىڭ مۇئەييەنسىزلىكى تەرىپىدىن نېرى - بېرى قىلىنىدۇ.) ئۇ يەنە يېڭى كلاسسىك ئۇمۇملاشتۇرغۇچىلارنىڭ تولۇق ئىشقا ئاشۇرۇلمىشىش ئەمەلگە ئاشۇرۇلغاندىن كېيىنكى ئەھۋالغا يېڭى كلاسسىك ئېقىمدىكىلەردىن مارشال قاتارلىقلارنىڭ مۇۋازىنەت باھا نەزەرىيىسى، چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى نەزەرىيىسى قاتارلىق نەزەرىيىلەر يېڭىباشتىن ئويغۇن كېلىدۇ دەيدىغان نۇقتىنىزىرىنى كېينىس تەلىماتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىغا زىت كېلىدۇ دەپ ئەيىبلەيدۇ. يېڭى كامبرىد ئېقىمدىكىلەر ئۆزلىرىنى كېينىس ئىقتىساد-شۇناسلىقىنىڭ ھەقىقىي ئىخلاسمەنلىرى دەپ ئاتىۋېلىپ، يېڭى كلاسسىك ئۇمۇملاشتۇرغۇچىلارنى بۇلسا «ساختا كېينىسچىلار» دەپ ئاتىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، يېڭى كامبرىد ئېقىمدىكىلەر قىممەت نەزەرىيىسى ۋە تەقسىمات نەزەرىيىسى جەھەتتە چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەرىيىسى ۋە چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى نەزەرىيىسىدىن ۋازكېچىشنى تەشەببۇس قىلىشتى، خۇسۇسەن، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا سراففانىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كىتابى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلار، ريكاردونىڭ ئەنئەنىسىگە قايتىپ كېتىمىز، دېيىشتى، شۇڭا، ئۇلار بەزىدە «يېڭى ريكاردوچىلىق» دەپمۇ ئاتالدى.

يېڭى كامبرىد ئېقىمدىكىلەر كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى دارامەت تەقسىماتى تەكشى بولماسلىق ئەھۋالىنى پاش قىلدى ھەمدە نۆۋەتتە كاپىتال جاھانگىر دۆلەتلەردە قىزىل رەقەملىك مالىيە سىياسىتى ۋە پۇلنى پاخالاشتۇرۇش سىياسىتىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى ئانچە - مۇنچە تەنقىد قىلدى، ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلغانلىقىنى بىرقەدەر رېئال

پوزىتسىيە تۇتقانلىقى دېيىشكە بولىدۇ. بىراق ئۇلارنىڭ كاپىتالىزمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى مۇلۈكچىلىكىگە چېقىلماي، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى تۇرلۈك مەسىلىلەرنى تەقسىماتنى ياخشىلاش ئارقىلىق ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ دېگەن نەرسىنى تەرغىپ قىلىپ، ئۇمىدنى بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادىي قانۇن ۋە ئىجتىمائىي سىياسەتلىرىگە باغلىغانلىقى يەنىلا ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن بولمىغان خام خىيالدۇر.

خانسهن، ئالۋىن (Hansen, Alvin H, 1887 — 1975) ئامېرىكىنىڭ ھازىرقى زامان چاكنا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى، مەشھۇر ئامېرىكىلىق كېينېسچى. خانسهن ئامېرىكا خاۋىد داشۆسىدە ئىقتىسادشۇناسلىق بويىچە ئۇزاققىچە پروفېسسور بولۇپ ئىشلىگەن. 1938 - يىلى ئۇ ئامېرىكا ئىقتىسادشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ سايلانغان. ئۇ يەنە ئامېرىكىنىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا ئامېرىكا گوۋۇيۈەنى ئىقتىسادىي مۇتەخەسسىسى، جەمئىيەت ئامانلىقى مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ئامېرىكا فېدېراتسىپ زاپاس ساقلاش ئىدارىسىنىڭ ئالاھىدە ئىقتىسادىي مەسلىھەتچىسىگە ئوخشاش ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىپ، ئامېرىكىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنى تۈزۈپ چىقىش ئۈچۈن كۆچمىنىڭ بارىچە چارە - تەدبىر كۆرسەتكەن.

خانسهننىڭ ئەسەرلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىچە: «گۈللىنىش بىلەن كاساتچىلىقنىڭ دەۋرىيلىكى» («Cycles of Prosperity, and Depression», 1921) «ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك نەزەرىيىسى» («Business Cycle Theories», 1927)، «تولۇق ھوشىغا كېلىش كېرەكمۇ ياكى توختاپ قېلىش كېرەكمۇ» («Full Recoveryor Stagnation», 1938)، «مالىيە سىياسىتى ۋە ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك» («Fisical Policy and Bussiness Cycles», 1941)، «ئامېرىكىنىڭ دۇنيا ئىقتىسادىدىكى رولى» («America's Role in the World Economy», 1945)، «ئىقتىسادىي سىياسەت ۋە تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش» («Economic Policy and Full Employment, 1947»)، «پۈل نەزەرىيىسى ۋە مالىيە سىياسىتى» («Monetary Theoryand Fisca Policy», 1949)، «ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك ۋە مىللىي دارامەت» («Business Cycle and National Income», 1951)، «كېينېس تەلىماتىدىن قىلىنامە» («Guide to Keynes», 1953)، «ئامېرىكىنىڭ ئىگىلىكى» («American Economy», 1957)، «XX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىكى ئىگىلىك مەسىلىسى» («Economic Issues of 1960's», 1960) ۋەھاكازا.

30 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، خانسهن دۆلەتنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىشىغا قارشى چىققانىدى. 1936 - يىلى كېينېسنىڭ «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابى نەشر قىلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، خانسهن بىر ئۆزگىرىپلا كېينېسنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ مېڭىپ، كېينېسچىلىقنى كۆچمىنىڭ بارىچە كۆككە كۆتۈرۈپ، ئامېرىكىدا كېينېس ئېقىمىدىكىلەر ئىچىدە نوپۇسلۇق زاتلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. ئۇ كېينېسنىڭ نەزەرىيىسىنى ئاممىباب لاشتۇرۇش ۋە كەڭ تەشۋىق قىلىشتىن باشقا نەزەرىيە ۋە سىياسەتكە دائىر تەكلىپ ھەمەتىنمۇ ئۇنى تولۇقلىدى ۋە راۋاجلاندۇردى.

ئىقتىسادىي نەزەرىيە جەھەتتە، خانسهن كەينهىسنىڭ تەلىماتىغا ژارسلىق قىلىپ، 1938 - يىلى ئاتالمىش «ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرغۇنلۇق نەزەرىيىسى» (Secular stagnation) نى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: سانائەت ئىنقىلابىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان 100 نەچچە يىل كاپىتالىزم تەزدىن ئۆسۈپ يېتىلگەن دەۋر ھېسابلىنىدۇ، ۋەھالەنكى كاپىتالىزمنىڭ تەزدىن ئۆسۈپ يېتىلگەنلىكى يەنە بۇ دەۋردە تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى ۋە يېڭى زېمىنلارنىڭ ئېچىلىشىغا ئوخشاش ئامىللارنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا كۆپلەپ مەبلەغ سېلىنغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر. بىراق، شۇنىڭدىن كېيىن، «ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرغۇنلۇق» باسقۇچى باشلاندى. بۇنداق ۋەزىيەتنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئاساسىي سەۋەبلىرى نوپۇسنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتىنىڭ ئاستىلاپ قالغانلىقى، ئەركىن ئېچىشقا بولىدىغان زېمىنلارنىڭ تۈگەپ كەتكەنلىكى، شىركەتلەرنىڭ ئامانەت پۇلىنىڭ يۇقىرى چەككە يەتكەنلىكى، كاپىتالاشقان بۇيۇملارنىڭ كۆپلەپ دۆۋىلىنىپ قالغانلىقى، ئىختىرا قىلىش - ئىجاد قىلىش ئىشلىرىدا كاپىتالنى تېجەش تەرەپكە ئېغىپ كېتىلگەنلىكى ۋەھاكازالاردىن ئىبارەت. مۇشۇلارنىڭ ئارقىسىدا مەبلەغ سېلىش پۇرسىتى كۆندىن - كۈنگە ئازىيىپ، كاپىتالىزم ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرغۇنلۇققا گىرىپتار بولىدۇ. خانسهننىڭ بۇ نەزەرىيىسىنىڭ تۈپ خاتالىقى شۇ يەردىكى، ئۇ كاپىتالىزم مونوپولىيە باسقۇچىغا قەدەم قويغاندىن كېيىن ئىجتىمائىي نېگىزلىك زىددىيەتلەرنىڭ كەسكىنلىشىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدىغان ئۇزاق مۇددەتلىك تۇرغۇنلۇق ئەھۋالىنى نوپۇس، زېمىن، تېخنىكا قاتارلىق تاشقى ئامىللاردىن كۆرۈپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاقلىدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، خانسهن كەينهىسنىڭ ئىقتىسادىي نەزەرىيىسىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى، خۇسۇسەن، ئىستېمال خاھىشى، كۆپەيتكۈچى سان نەزەرىيىسى، ئۆسۈم نەزەرىيىسى ۋە باشقىلارنى «ياماپ - تۆمەپ ۋە تولۇقلاپ»، كەينهىس نەزەرىيىسىنىڭ تارقىلىش دائىرىسى ۋە تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى.

خانسهن سىياسەتكە دائىر تەكلىپ جەھەتتە كەينهىسچىلىقنى تەشۋىق قىلىش ئۇچۇن بەكمۇ كۈچ چىقاردى. ئۇ، ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە سىياستىنى قوللىنىش (پۇل‌سىياستىنى قوشۇمچە قىلىش) ئارقىلىق، «تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش»، «ئىقتىسادىي داۋالغۇشنى تۈگىتىش»نى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ئىگىلىكنىڭ يۈكسىلىشىنى تېزلىتىشنى تەرغىپ قىلدى. ئۇ، تولدۇرما خاراكتېرلىك مالىيە سىياستى دېگەن نېمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئىقتىسادىي تۇرغۇنلۇق مەزگىلىدە ھۆكۈمەتنىڭ خىراجەتنى كۆپەيتىپ، باج نىسبىتىنى تۆۋەن چۈشۈرۈپ، ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئېھتىياجنى ئۆستۈرۈپ، مالىيىدە چىقىم كىرىمدىن ئېشىپ كېتىدىغان ھالەتنى شەكىللەندۈرۈشنى؛ ئىقتىساد گۈللەنگەن مەزگىلدە ھۆكۈمەت خىراجەتنى ئازايتىپ، باج نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئىجتىمائىي ئومۇمىي ئېھتىياجنى تۆۋەن چۈشۈرۈپ، مالىيىدە پايدا تاپىدىغان ھالەتنى شەكىللەندۈرۈشنى، شۇنداقلا بۇ ئىككى مەزگىلدىكى مالىيە جەھەتتىكى پايدا بىلەن زىيانىنىڭ بىر - بىرىنى تولۇقلىشى ئارقىلىق يۇقىرىدىكى نىشانغا يېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. مۇشۇ مەقسەتتە، خانسهن

قەدىمى رەقەم خام چوتنى، شۇنىڭدەك زايوم تارقىتىش ۋە پۇلنى پاخالاشتۇرۇش ئارقىلىق شەخسىلەرنىڭ مەبلەغ سېلىشىغا ئىلھام بېرىپ، ئىجتىمائىي ئىستېمالنى كۆپەيتىپ، ئىگىلىكنىڭ يۈكسىلىشىگە ئىلھام بېرىشنى كۆچىنىڭ بارىچە تەرغىب قىلدى. ئۇ يەنە تۆلۈق ئىشقا ئورۇنلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى باھانە قىلىپ تۇرۇپ، ئامېرىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى ۋە سىرتقا قارىتا ئىقتىسادىي جەھەتتە كېڭەيمىچىلىك قىلىشتەك جاھانگىرلىك سىياسىتىنى ئاقلىدى.

خانسېن يەنە كېينېنسنىڭ نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا، «ئارىلاشما ئىگىلىك نەزەرىيىسى» ۋە «پاراۋان دۆلەت نەزەرىيىسى» نى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ، بۇرژۇئا دۆلەتلىرىنىڭ مونوپول كاپىتالىنىڭ مەنپەئىتىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا ئارىلىشىشنى «ئارىلاشما ئىگىلىك» دەپ ئاتاپ، سېنىپىي زىددىيەتنى يارىشتۇرۇش مەقسىتىدە بەزى ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىنى يولغا قويغان بۇرژۇئا دۆلەتلىرىنى «پاراۋان دۆلەت»لەر دەپ ئاتىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنى پەردازلاپ، ئەمگەكچى خەلقنى ئالداشنى مەقسەت قىلىدىغان تەشۋىقاتتۇر.

ئارىلاشما ئىگىلىك نەزەرىيىسى بۇ، بەزى ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى دۆلەت مونوپول كاپىتالىزمىنى پەردازلاش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا قويغان چاكىنا نەزەرىيە. ئەنگلىيە چاكىنا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى كېينېس ئۆزىنىڭ «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابىدا كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىش ئارقىلىق ئىغىر دەرىجىدىكى ئىشسىزلىق ۋە ئىقتىسادىي كىرىزىستىن ئىبارەت كونا كېسەلنى داۋالىشنى كۆچىنىڭ بارىچە تەشەببۇس قىلدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: كاپىتالىزمنى قوتۇلدۇرۇپ قېلىشنىڭ «بىردىنبىر ھەققىي ئۇسۇلى» ھۆكۈمەتنىڭ رولىنى كېڭەيتىپ، «دۆلەتنىڭ نوپۇزى بىلەن خۇسۇسىيلارنىڭ قوزغىتىش كۈچىنى ئۆزئارا ھەمكارلىشىدىغان قىلىش»تىن ئىبارەت. «ئارىلاشما ئىگىلىك» (Mixed Economy) نەزەرىيىسىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئەنە شۇ.

كېينېسنىڭ ئامېرىكىدىكى ئەگەشكۈچىسى خانسېن «ئارىلاشما ئىگىلىك»نىڭ مەنىسىنى بىرقەدەر سىستېمىلىق ھالدا ئىزاھلاپ بەردى. ئۇ، 1941 - يىلى چىقارغان «مالىيىە سىياسىتى ۋە ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك» دېگەن كىتابىدا شۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇكى، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن كېيىن، زور كۆپچىلىك كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ ئىگىلىكى بىرلا خىل، نوقۇل خۇسۇسىي كاپىتالىستىك ئىگىلىك بولۇۋەرمەي، بەلكى «ئىجتىمائىيلاشقان» جامائەت ئىگىلىكى ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ تۇردى، شۇڭلاشقا، جامائەت بىلەن خۇسۇسىيلارنىڭ «ئارىلاشما ئىگىلىكى» ياكى «قوش ئىگىلىك» (Dual Economy) شەكىللەندى. ئىجتىمائىيلاشقان ئىگىلىك دېگەندە، ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار، كىرىم ۋە ئىستېمال جەھەتتە ئاممىۋى سەھىيە ئىشلىرى، ئىجارىسى تۆۋەن تۇرالغۇ جايلار، جەمئىيەت ئامانلىقى ۋە پاراۋانلىق راسخوتلىرى قاتارلىقلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. خانسېن بۇنداق «ئارىلاشما ئىگىلىك»نى، يەنى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى جامائەت بىلەن خۇسۇسىيلارنىڭ «ئارىلاشما ئىگىلىكى»

ۋە كىرىم ھەم ئىستېمال جەھەتتىكى جامائەت بىلەن خۇسۇسىيلارنىڭ «ئارىلاشما ئىگىلىكى» نى قوش مەنسەدىن چۈشىنىش كېرەك دەپ ھېسابلىدى. بىراق، ئۇ يەنە، كارخانىلارنىڭ دۆلەت ئىختىيارىغا ئېلىنىشى «ئارىلاشما ئىگىلىك»نىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى ئەمەس، مەيلى غەربىي ياۋروپادا ياكى ئامېرىكىدا بولسۇن، خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكتىن ئومۇمىي مۇلۇكچىلىككە ئەمەس، بەلكى شەخسىيەتچىلىك ئاساسىدىكى ئىگىلىكتىن ئىجتىمائىي پاراۋاند لىققا مۇھىم نۇقتا قىلغان جامائەت بىلەن خۇسۇسىيلارنىڭ ئارىلاشما ئىگىلىكىگە ئۆتۈلىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. ئۇ، ئىشنى خۇسۇسىي كارخانىلارنىڭ ئىشلىشىنى، ھۆكۈمەتنىڭ پەقەت نۇرغۇن راسخوت ئاجرىتىپ ئولارغا يار دەم بېرىشنىلا تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، بۇنداق قىلىشنى «ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلارنىڭ شېرىكلىشىشى» دەپ ئاتىدى.

كېينىنسىك ئامېرىكىدىكى يەنە بىر ئەگەشكۈچىسى ساميولسون (P.A.Samuelson) ئۆزىنىڭ ناھايىتى كەڭ تارقالغان «ئىقتىساد-شۇناسلىق» دېگەن دەرسلىك كىتابىدا «ئارىلاشما ئىگىلىك»نى قايتا - قايتا بايان قىلدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: XIX ئەسىردىكى كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىدە باھادىن ئىبارەت مېخانىزم ھۆكۈمرانلىق رولىنى ئويىنىغانىدى. لېكىن، XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇيان، بارلىق كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ ھۆكۈمىتى ئىقتىسادىي جەھەتتە بارغانسېرى چوڭ رول ئويناشقا باشلىدى. بۇنداق رول ئۇچ جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: (1) ھۆكۈمەت خىراجىتى ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى، (2) دۆلەت دارامەتنى قايتا تەقسىم قىلدى، (3) ھۆكۈمەت ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە ئارىلاشتى ۋە ئۇنى تەڭشىلىدى. بۇنىڭ بىلەن، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلارنىڭ ئىقتىسادقا بىرلا ۋاقىتتا تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، «ئارىلاشما ئىگىلىك» شەكىللەندى. ئۇ، بۇنىسى كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ تەرەققىياتىدىكى مۇقەررەرلىكنى دەپ ھېسابلىدى.

شۋېتسىيە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى مىردال (G.Myrdal) مۇ بۇنداق ئارىلاشما ئىگىلىك نەزەرىيىسىنى تەرغىب قىلدى.

ئارىلاشما ئىگىلىك دېگەن ئالدامچىلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ھازىر، كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ ئىگىلىكى پۈتۈنلەي مونوپول كاپىتالنىڭ تەڭگىلىشىدە بولماقتا. ئاتالمىش كارخانىلارنىڭ دۆلەت ئىختىيارىدا بولۇشى ماھىيەتتە مونوپول كاپىتالنىڭ ئومۇمىي مەنپەئىتىنى ئاساس قىلغان ھالدا، بەزى كارخانىلارنى مونوپول بۇرژۇئازىيە كوللېكتىپىنىڭ ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىن ئىبارەت. بىراق، مەيلى «ئىجتىمائىيلاشقان» ئىگىلىك بولسۇن، ياكى خۇسۇسىي ئىگىلىك بولسۇن، ھەر ئىككىسى يەنىلا مونوپول كاپىتالنىڭ تەڭگىلىشىدە بولىدۇ. ھۆكۈمەت تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن ئىقتىسادىي ئىشلارغا ئارىلىشىشتا، مونوپول كاپىتالىستلارنىڭ ئىقتىسادىي كرىزىس ۋە تۇرغۇنلۇق ئارقىسىدا پەيدا بولغان قىيىن ھالەتتىن قۇتۇلۇۋېلىشىغا يار دەم بېرىش بىلەن، پايدىنى كۆپەيتىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ھۆكۈمەت كەڭ خەلقتىن ئالغان باجنىڭ بىر قىسمىنى پاراۋانلىق راسخوتلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىدۇ، ھۆكۈمەت بۇنداق قىلىشتىمۇ كۆندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىپ بېرىۋاتقان سىنىپىي زىددىيەتنى يۇمشىتىپ، ئەمگەكچى خەلقنى ئالداشنى مەقسەت قىلىدۇ.

چىكاگو ئېقىمى (The Chicago School) ئومۇمەن ئامېرىكىنىڭ چىكاگو داشۇسىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدىغان ھەمدە «ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىش» ۋە بازار رىقابىتىنى تەشەببۇس قىلىدىغان بەزى ئىقتىسادشۇناسلار شەكىللەندۈرگەن ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىق قېنىك بىر ئېقىمنى كۆرسىتىدۇ. فرەنك نايت (Frank H. Knight، 1885—1972)، ھېنرى سىمۇنس (Henry C. Simons، 1899 — 1946)، جاكوب ۋىنېر (Jacob Viner، 1892—1970) قاتارلىقلار بۇ ئېقىمنىڭ 30 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئاساسلىق ۋەكىللىرىدۇر؛ فرىدرىخ ۋون خاياك (Friedrich von Hayek)، جورج ستىگلېر (George J. Stigler)، مىلتون فرېدمان (Milton Friedman) قاتارلىقلار بۇ ئېقىمنىڭ 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن بۇيانقى ئاساسلىق ۋەكىللىرىدۇر.

چىكاگو ئېقىمىدىكىلەر ئۆزلىرىنىڭ كېينىپ چىققانلىقىنى ئەزەلدىن ۋە سىياسەتلىرىگە، «پاراۋان دۆلەت» ۋە «ئارىلاشما ئىگىلىك» كە قارشى تۇرغانلىقىنى كۆز - كۆز قىلىپ، XIX ئەسىردە كاپىتالىزمنىڭ «ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىش» ۋە بازار رىقابىتىنى يولغا قويۇشنى تەرغىپ قىلىپ، كاپىتالىستىك تۈزۈمنى پەردازلاپ كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، «يېڭى لىبېرالىزم» نىڭ بىر مەزھىپى ھېسابلاندى. ئۇلار، بازارنىڭ باھادىن ئىبارەت مېخانىزمىنىڭ ستېخىيىلىك تەڭشەش رولى كاپىتالىستىك ئىگىلىكنى تەڭپۇڭلۇقتا قاراپ تەبىئىي ھالدا يۈزلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش مەنبەلىرىدىن تازا ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىنى تۇغدۇرۇپ بېرىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. ئۇلار شۇنداق دەپ قارايدۇكى، ھۆكۈمەتنە سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەر ھازىرقى بىلىم ۋە ئىقتىدارلىنىڭ چەكلىمىسىگە مۇقەررەر ھالدا ئۇچرايدىغانلىقى ئۈچۈن، بازارنىڭ باھادىن ئىبارەت مېخانىزمىنى ئارىلىشىش مەقسىتىدىكى سىياسەت ۋە تەدبىرلەر ئىشلەپچىقىرىشنى مەنبەلىرىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشقا توسقۇنلۇق قىلىپلا قالماي، بەلكى نۇرغۇن ھاللاردا، خاتا سىياسەت ۋە تەدبىرلەر قوللىنىلغانلىقتىن، ئەكسىچە كاپىتالىستىك ئىگىلىكتىكى پاراكەندىچىلىكلەر كۈچىيىپ كېتىدۇ.

چىكاگو ئېقىمىنىڭ ئەزالىرى نەزەرىيە تەپسىلاتلىرى جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن كېينىسىنىڭ نەزەرىيىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئومۇمەن، XIX ئەسىرلەردىكى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئەنئەنىلىرىنى يېگىنباشتىن مۇئەييەنلەشتۈرۈشتەك ئورتاق ئالاھىدىلىككە ئىگە. شۇڭلاشقا، ئۇلار مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىق جەھەتتە، XIX ئەسىردىكى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ قىممەت نەزەرىيىسى ۋە تەقسىمات نەزەرىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىشنى، خۇسۇسەن، كاپىتالىزمدا تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت مۇقەررەر يۈزلىنىش بارلىقىدەك يوشۇرۇن ئالدىنقى شەرتنى تەكىتلەيدۇ؛ پۇل نەزەرىيىسى جەھەتتە بولسا، ئەنئەنىۋى پۇل مىقدارى نەزەرىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىدىكى ئۆزگىرىشنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە مال باھاسى سەۋىيىسىدىكى ئۆزگىرىشكە قارىتا ھەممىدىن مۇھىم، ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ.

30 - يىللاردا، كاپىتالىزم دۇنياسى ئېغىر ئىقتىسادىي كىرىزىس ۋە ئۆزاق مۇددەتلىك

كاساتچىلىققا دۇچ كەلگەندى، ئۇرۇشتىن كېيىن بولسا، ئاساسەن، سوئېتىي ھالدا ئىگىلىككە ئىلھام بېرىدىغان كېينېسچىلىق سىياسەتنى يولغا قويغانلىقتىن، كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ بارغان پۇل پاخالىلىقى كېلىپ چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە، چېكاگو ئېقتىسادچىلىرىنىڭ ئەزالىرى ئوتتۇرىغا قويغان كونكرېت سىياسەت ۋە تەشەببۇسلار ئازدۇر - كۆپتۇر پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. 30 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، نايت سىمونس ۋە ۋىنېر قاتارلىق كىشىلەر ئەينى ۋاقىتتىكى ئېغىر ئىشسىزلىق ئەھۋالىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، قىزىل رەقەملىك مالىيە سىياستىنى قوللىنىشنى ۋە جامائەت قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلىشتى، لېكىن ئەزرىيە جەھەتتە يەنىلا، خام‌چوتنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش مالىيىنى ساغلاملاشتۇرۇشنىڭ ئاساسىي پرىنسىپ ھېسابلىنىدۇ دەپ قاراشتى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن بولسا، فرېدمان قاتارلىق كىشىلەر ئىگىلىكنى مۇقىم يۈكسەلدۇرۇش ۋە يەنە پۇلنىڭ پاخالىلىشىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، كېينېسچىلار تەكىتلىگەن مالىيە سىياستىگە قارشى تۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئەنئەنەۋى پۇل سىياسىتى (يەنى پۇل سىياسىتىنى بەلگىلىگۈچىلەرنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئېقتىسادىي ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ تۇرۇپ، قەرەلى توشمىغان چەكلەرنىڭ نىسبىتىنى ئۆز ۋاقتىدا ۋە دائىم تەڭشەپ تۇرۇش، ھۆكۈمەت زايومىنى سېتىۋېلىش ياكى سېتىپ بېرىش قاتارلىقلار ئارقىلىق پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى تەڭشەپ تۇرۇشى) گەمۇ قارشى تۇردى. ئۇلار ھۆكۈمەتنىڭ قوللىنىشى تېگىشلىك بولغان مۇنداق بىردىنبىر پۇل سىياستىنى، يەنى پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ يىللىق ئۆسۈش نىسبىتىنى ئۇزاققىچە پەرەز بويىچە بارلىققا كېلىش ئېھتىمالى بولغان ئېقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش سەۋىيىدە مۇقىملاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى.

چېكاگو ئېقىمىنى نەزەرىيە ۋە سىياسەت جەھەتتە كېينېسچىلىقتىن ئاز - تولا پەرقلەنسىمۇ، لېكىن مونوپول كاپىتالىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداشنى مەقسەت قىلىدۇ، بۇ جەھەتتە ئۇلارنىڭ پەرقى يوق.

پۇلچىلىق (Monetarism) پۇلچىلىق ئېقىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، XX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن 60 - يىللىرىغىچە بولغان مەزگىلدە ئامېرىكىدا ئوتتۇرىغا چىققان بىر چاكىنا ئېقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى. ئامېرىكا چېكاگو داشۆسىنىڭ پروفېسسورى مىلتون فرېدمان (Milton Friedman) بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسچىسىدۇر. ئۇرۇشتىن كېيىن، ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە قاتارلىق تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك ئەللەر، ئاساسەن، كېينېسچىلىقنىڭ ئۇنۇملۈك ئېھتىياجنى كېچىكتۈرۈش سىياستىنى يولغا قويغانلىقتىن، ئۇدا داۋام قىلغان پۇل پاخالىلىقى پەيدا بولدى. فرېدمان كېينېسچىلىققا قارشى بايراقنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، پۇل پاخالىلىقىنى توسۇش ۋە دۆلەتنىڭ ئېقتىسادقا ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرۇشنى كۆز - كۆز قىلىپ، ئۆزى ياماپ - تۆمەپ چىققان چاكىنا پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى (ھازىرقى زامان پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى دەپ ئاتالغان)نى نەزەرىيە ئاساسى قىلىپ ئۇرۇپ، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىدىكى ئۆزگىرىشنىڭ مال باھاسى سەۋىيىسى ۋە ئېقتىسادىي پائالىيەتلەردىكى ئۆزگىرىشنىڭ ئەڭ تۆپ سەۋەبى ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ، قانداقتۇر «بىر خىلا

قائىدە» (The Single Rule) ئاساسىدىكى پۇل سىياسىتىنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى، شۇڭا ئۇنىڭ تەشەببۇسى پۇلچىلىق دەپ ئاتالدى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇيان، غەرب ئەللىرىدە پۇل ياخالىقسىنىڭ كەسكىنلىشىشى ۋە كېينىپچىلىقنىڭ بەربات بولۇشى ئارقىسىدا، پۇلچىلىق ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە بىرمەھەل كەڭ تارقالدى. ئامېرىكىدا خابېگېر (Arnold Harberger)، برۇننار (Karl Brunner) ۋە ئاندېرسون (Leonall C. Andersen) قاتارلىق كىشىلەر، ئەنگلىيىدە لېيدلېر (David Laidler) ۋە پاركىن (Michael Parkin) قاتارلىق كىشىلەر ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدۇر.

فرېدمان چىكاگو ئېقىمىنىڭ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادقا ئارىلىشىشىغا قارشى تۇرۇش ۋە ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىشنى تەرغىب قىلىشتەك ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، بازارلارنىڭ ستىخىيىلىك كۈچى كاپىتالىستىك ئىگىلىكنى تەبىئىي ھالدا تەڭپۇڭلۇققا يۈزلەندۈرۈش رولىغا ئىگە، كاپىتالىستىك جەمئىيەت ئىگىلىكىدىكى قالايمىقانچىلىقلارنىڭ تولىسى ھۆكۈمەتنىڭ بازار ئىقتىسادىغا ئارىلىشىش مەقسىتىدىكى خاتا مالىيە ۋە پۇل - مۇئامىلە سىياسىتىنى قوللىنىشى ئارقىسىدا پەيدا بولغان دەپ ھېسابلىدى.

فرېدمان 1967 - يىلى ئامېرىكا ئىقتىسادشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ يىللىق يىغىندا جەمئىيەت باشلىقلىق سۆزىتى بىلەن بەرگەن نۇتقى («پۇل سىياسىتىنىڭ رولى ھەققىدە» «The Role of the Monetary Policy» دېگەن تېمىدا)دا ئۆزىنىڭ سىياسەتكە دائىر تەشەببۇسلىرىنى بىرقەدەر سىستېمىلىق بايان قىلىپ ئۆتتى. ئۇ كېينىپچىلىقنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە خىراجىتىنى كۆپەيتىشنى ئاساس قىلغان مالىيە، پۇل - مۇئامىلە سىياسىتى ئارقىلىق ئىشسىزلىقنى تۈگىتىش ئۈسۇلىغا قارشى تۇردى. ئۇ شۇنداق دەپ قارايدۇكى، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە بىر تۈرلۈك «تەبىئىي ئىشسىزلىق نىسبىتى» مەۋجۇت، ئىشسىزلىق نىسبىتىنى «تەبىئىي ئىشسىزلىق نىسبىتى»دىن تۆۋەن قىلىش مەقسىتىدىكى سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنىڭ ھەر-قانداقى پەقەت تۆۋەندىكىدەك شارائىتتىلا، يەنى ئىشچىلارنىڭ ئىش ھەققى ئۈستىدىكى تەلىپىدە پەرەز قىلىنغان مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش نىسبىتى ئەمەلىيەتتىكى مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش نىسبىتىدىن تۆۋەن بولغان، بۇنىڭ بىلەن، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتى مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش نىسبىتىدىن ئارقىدا قالغان ئەھۋال ئاستىدىلا ئاندىن ۋاقتىنچە ئۈنۈم بېرىدۇ. ئۇ شۇنداق ھېسابلايدۇكى، بۇنداق ئىشسىزلىقنىڭ ئۆزىمىشى مۇقەررەر ھالدا مال باھاسىنىڭ تېز سۈرئەت بىلەن ئۆرلىشىگە ئەگىشىپ يېتىپ كېلىدۇ. ئىشچىلارنىڭ پەرىزىدىكى مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش نىسبىتى ئەمەلىيەتتىكى مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش نىسبىتىگە يېتىشۇالغان ھامان، ئىشسىزلىق نىسبىتى قايتا ئۆرلەپ «تەبىئىي ئىشسىزلىق نىسبىتى» سەۋىيىسىگە يېتىدۇ؛ بۇ چاغدا، پۇلغا بولغان ئومۇمىي ئېھتىياجنى كۆپەيتكەن بىلەن ئىشسىزلىقنى قايتا ئازايتقىلى بولمايدۇ، بەلكى مال باھاسى ئوخشاش نىسبەتتە ئۆرلەپ كېتىدۇ، خالاس.

فرېدمان دۆلەتنىڭ ئەنئەنىۋى پۇل سىياسىتى (مەسىلەن، مەركىزىي بانكىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالغا ئاساسەن، قەرەلى توشمىغان چەكلەنگەن نىسبىتىنى ئۆز ۋاقتىدا

تەڭشەپ تۇرۇشى ۋە ھۆكۈمەت زاپومىنى سېتىۋېلىشى ياكى سېتىپ بېرىشى، ۋەھاكازا) نى قوللىنىش ئارقىلىق پۇلنىڭ ئوبوروت مىقدارىنى تەڭشەپ تۇرۇشنىمۇ قارشى تۇردى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلايدۇ: پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى ياكى ئازىيىشىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى ئومۇمەن يېرىم يىل، توققۇز ئاي ھەتتا بىر يېرىم يىلدىن كېيىن كۆرۈلىدۇ، مانا بۇ ھال سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەرنىڭ پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى كۆپەيتكەن ياكى ئازايتقاندا كۆپ ھاللاردا ھەددىدىن ئاشۇرۇۋېتىشىگە، شۇنىڭ بىلەن، ئىگىلىكنىڭ مۇقىمسىزلىقىنى كۈچەيتىۋېتىشىگە سەۋەب بولۇشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئىگىلىككە ئىلھام بېرىش مەقسىتىدە ئوبوروتقا كۆپەيتىپ سېلىنغان پۇل ئەسلىدە مۇۋاپىق بولغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ، ئېيتايلۇق، يېرىم يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن مۆلچەردىكىدەك ئۈنۈم بېرىدىغانلىقى، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ھۆكۈمەتتىكى سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەر مۆلچەردىكىدەك ئۈنۈم ھاسىل بولغانلىقىنى كۆرمىگەنلىكتىن، كۆپ ھاللاردا پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى داۋاملىق تۇردە كۆپەيتىدىغانلىقى ئۈچۈن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىگىلىككە ھەددىدىن تاشقىرى ئىلھام بېرىلگەنلىكى ئىسپاتلىنىدۇ.

فرېدمان مۇنداق دەپ قارايدۇ: ئىگىلىكنىڭ مۇقىم يۈكسىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىش، ئۇنىڭ ئۈستىگە پۇل پاخاللىقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، دۆلەت ئىگىلىككە ئارىلىشىشنى مۇمكىنقەدەر ئازايتىپ، «بىر خىلا قائىدە» ئاساسىدىكى پۇل سىياسىتىنى يولغا قويۇشى كېرەك. دېمەك، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارى بىردىنبىر سىياسەت قورالى قىلىنىشى، ھۆكۈمەت پۇلنىڭ يىللىق ئۆسۈش نىسبىتىنىڭ خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە بىر ئۆزگەرمەس سەۋىيە (مەسىلەن، 4% تىن 5 % كىچە)دە ساقلىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئاشكارا جاكارلىشى، پۇلنىڭ بۇنداق ئۆزگەرمەس ئۆسۈش نىسبىتى بولسا ئىگىلىكنىڭ مۆلچەر بويىچە خېلى ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە بارلىققا كېلىدىغان تەرەققىيات سۈرئىتى بىلەن ئومۇمەن بىردەك بولۇشى لازىم.

پۇلچىلىق تەرەپدارلىرىنىڭ كېينىنچىلىققا قالغان ھۆجۇمى كېينىنچىلىقنىڭ ئەمەلىيەت داۋامىدا بەربات بولغانلىقىنىلا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىسپاتلاپ بەردى، خالاس. بىراق، بۇ، پۇلچىلىق تەرەپدارلىرى كۆز - كۆز قىلغان ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىش، مونوپول كاپىتالىزم شارائىتىدا، دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشىنى تۈگىتىشتىن دېرەك بەرمەيدۇ. پۇلچىلىق تەرەپدارلىرى بىلەن كېينىنچىلىقنىڭ سىياسەتكە دائىر تەشەببۇس جەھەتتىكى ئىختىلاپلىرى پەقەت قانداق قىلىپ مونوپول كاپىتالنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تېخىمۇ ئۇنۇملۇك تۇردە قوغداشقا ۋە ئەڭ زور چەكتە پايدا تېپىشقا دائىر تاكتىكا ۋە ئۇسۇل جەھەتتىلا كۆرۈلىدۇ. ئىشسىزلىق بىلەن پۇل پاخاللىقى بىر - بىرى بىلەن گىرەلەشكەن ھالدا پەيدا بولۇپ تۇرغان ۋە ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان قېيىن ئەھۋال ئاستىدا، كېينىنچىلار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش جەريانىدا كۆپرەك ئىشچىلار ئۈستىدىن كۆپرەك پايدا شىلىۋېلىشقا ئۇقاي بولسۇن ئۈچۈن، ئىشسىزلىقنى ئازايتىشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى؛ پۇلچىلىق تەرەپدارلىرى بولسا پۇل پاخاللىقىنى چەكلەشنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى، ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن

مەقسىتى ماھىيەتتە پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى ئازايتىش يولى بىلەن، تېخىمۇ كەڭ كۆلەملىك ئىشسىزلىقنى پەيدا قىلىپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈپ بېرىش توغرىسىدىكى مۇئاپىق تەلىپىگە قارشى تۇرۇش ئىدى.

هازىرقى زامان پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى، كېينىچىلىق دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

هازىرقى زامان پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى بۇنىڭدا، XX ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئەنئەنىۋى چاكىنا پۇل نەزەرىيىسىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش ۋە ئۇنى تولۇقلاش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا چىقىقان چاكىنا پۇل نەزەرىيىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئامېرىكا چىكاگو داشۋىسى پروفېسسورى مىلتون فرېدمان (Milton Friedman) ئۇنىڭ تەشەببۇسچىسىدۇر.

ئەنئەنىۋى پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى شۇنداق ھېسابلايدۇكى، باشقا شەرت - شارائىتلار ئۆزگەرمەيدۇ دەپ قىياس قىلايلۇق، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مال باھاسى سەۋىيىسى ئوبوروت بولۇۋاتقان پۇل مىقدارىغا باغلىق بولىدۇ ھەمدە پۇلنىڭ ئوبوروت مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى ياكى ئازىيىشىغا ئەگىشىپ، ئوخشاش نىسبەتتە ئۆسىدۇ، ياكى تۆۋەنلەيدۇ. بۇ يەردە ئاساسەن مۇنداق ئىككى تۈرلۈك قىياس بار: بىرىنچى، مەھسۇلات مىقدارى تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئەمەلگە ئاشۇرۇلغان تەكشى ئەھۋال ئاستىدا ئۆزگەرمەس تۇراقلىق سان بولىدۇ، ئىككىنچى، پۇلنىڭ ئوبوروت بولۇش سۈرئىتى ئۆزگەرمەس تۇراقلىق سان بولىدۇ. پۇلنىڭ ئوبوروت بولۇش سۈرئىتى بىر يىل ئىچىدە ھەر بىرلىك پۇلنىڭ ئەمەلىي ئوبوروت بولۇش جەريانىدىكى ئوتتۇرىچە ئوبوروت قېتىمى ئارقىلىق ئىپادىلىنىشتىن تاشقىرى، كامبىرىد تەكلىمىسىدە بايان قىلىنغان پۇل مىقدارى نەزەرىيىسىدە ئۇ ئەكسىچە بولغان بىر نۇقتا ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، يەنى كىشىلەرنىڭ قولىدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن دائىم ساقلىنىدىغان پۇل مىقدارى (كىشىلەرنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياجى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)نىڭ ئۇلارنىڭ يىللىق كىرىمىدە تۇتقان نىسبىتى (K) ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، شۇ يىللىق باھاغا ئاساسەن ھېسابلىنىدىغان مىللىي دارامەت 80 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى دەپ پەرەز قىلساق، ئەگەر $K=\frac{1}{4}$ بولسا، ئۇ ھالدا، بۇ، 80 مىليارد ئامېرىكا دوللىرلىق مىللىي دارامەتنىڭ ئاشۇ ئالماشتۇرۇلىدىغان پۇل مىقدارىنىڭ $\frac{1}{4}$ نگە تەڭ كېلىدىغان پۇل مىقدارى (20 مىليارد ئامېرىكا دوللىرى) ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ، بۇ ھال يەنە ھەر بىر ئامېرىكا دوللىرىنىڭ بىر يىل ئىچىدە تۆت قېتىم ئوبوروت بولغانلىقى ياكى ئوبوروت بولۇش سۈرئىتىنىڭ تۆت بولغانلىقىدىنمۇ دېرەك بېرىدۇ. شۇڭلاشقا، كىشىلەرنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياجىغا تەسىر كۆرسىتىدىغانلىكى ئامىللار (ئۇ ئارقىلىق يەنە K نىڭ چوڭ ياكى كىچىك بولۇشىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللار) پۇل مىقدارى نەزەرىيىسىدىكى پۇلنىڭ ئوبوروت بولۇش سۈرئىتىگە ئەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللار بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

پۇل مىقدارى نەزەرىيىسىنىڭ ئەگەشكۈچىسى بولغان ئەنگلىيىلىك كېينېس پۇل مىقدارىدىكى ئۆزگىرىش مال باھاسى ۋە ئىشلەپچىقىرىشتا يۈز بېرىدىغان ئۆزگىرىشنىڭ سەۋەبىدۇر دەپ ھېسابلايدۇ. لېكىن، ئۇ «ئىشقا ئورۇنلىشىش،

ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابىدا، تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش ئەمەلگە ئاشقان ئەھۋال ئاستىدىلا، مال باھاسى پۇل مىقدارى بىلەن ئوخشاش نىسبەتتە ئۆزگىرىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ؛ ئۇ يەنە، پۇلنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى ئۆزگەرمەس تۇراقلىق سان ئەمەس دەپ قارايدۇ. ئۇ تۇراقسىز ھەۋەس نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئارقىلىق ئۆسۈم پىرسەنتىنىڭ ئاز ياكى كۆپ بولۇشىنىڭ نېمىگە باغلىق بولىدىغانلىقىنى دەللىلىمەكچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭ بۇ نەزەرىيىسىدىكى كىشىلەرنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياجى ئۇستىدىكى تەھلىلىنى پۇلنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىل توغرىسىدىكى بايان دېيىشكىمۇ بولىدۇ. ئۇ، كىشىلەرنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياجىنى دارامەت سەۋىيىسى بىلەن ئۆسۈم نىسبىتىدىن ئىبارەت ئىككى ئامىل بەلگىلەيدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلايدۇ: دارامەت كۆپەيسە، كىشىلەرنىڭ كۇندىلىك خراجىتىگە لازىملىق بولغان پۇلمۇ كۆپەيىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، كىشىلەرنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياجى (يەنى كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن دائىم قولىدا ساقلىنىپ تۇرىدىغان پۇل مىقدارى) بىلەن دارامەتنىڭ نىسبىتى (K) تۇراقلىق سان بولمىسىمۇ، لېكىن قىسقا مۇددەت ئىچىدە ئاساسىي جەھەتتىن خېلى مۇقىم بولىدۇ. كېيىنىس يەنە شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، كىشىلەرنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياجى يەنە ئۆسۈم پىرسەنتىنىڭ ئاز ياكى كۆپ بولۇشىغا، ئازىيىپ بېرىشى ياكى كۆپىيىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، يۆنىلىشكە قارشى تەرەپكە قاراپ ئۆزگىرىدۇ. ئەگەر ئۆسۈم پىرسەنتى يۇقىرى بولسا، كىشىلەر پۇلنى قولىدا ساقلاپ تۇرۇشنى ياقتۇرمايدۇ، ئامانەت قويۇپ، ئۆسۈمنى ئېلىشنى ياقتۇرىدۇ. دېمەك، بۇ شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن دائىم قولىدا ساقلىنىپ تۇرىدىغان پۇلنىڭ ئۇلارنىڭ دارامىتىدە تۇتقان نىسبىتى تۆۋەنلەپ بارىدۇ؛ ئۆسۈم پىرسەنتىنىڭ ئازىيىشى ياكى كۆپىيىشى ئارقىسىدا، پۇلنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى ئوخشاش بىر يۆنىلىشكە قاراپ ئازىيىپ بارىدۇ، ياكى كۆپىيىپ بارىدۇ (ئەنئەنىۋى پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى بويىچە K نى ئۆزگەرمەس تۇراقلىق سان دەپ قىياس قىلساق، ئۆسۈم پىرسەنتىنى يوشۇرۇن ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆزگىرىش پۇلنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىگە تەسىر كۆرسىتەيدۇ).

فرىدمان 1956 - يىلى ئېلان قىلغان «پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى — يېڭىباشتىن قىلىنغان بىر بايان» («The Quantity Theory of Money — A Restatement») دېگەن ماقالىسىدە، پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى مەھسۇلات مىقدارى ۋە مال باھاسى توغرىسىدىكى نەزەرىيە بولماستىن، بەلكى، ئالدى بىلەن، پۇلغا بولغان ئېھتىياج توغرىسىدىكى نەزەرىيىدۇر، دەپ ھېسابلايدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئۇنىڭ پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى ھەققىدە يېڭىباشتىن قىلغان بايانلىرى، ئاساسەن، پۇلغا بولغان ئېھتىياجغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئامىللار ئۈستىدىكى تەھلىلگە مەركەزلەشكەن؛ كېيىنكى چاغلاردا، ئۇ يەنە 1959 - يىلى ئېلان قىلىنغان «پۇلغا بولغان ئېھتىياج: نەزەرىيە ۋە تەجرىبىگە دائىر بەزى جاۋابلار» («The Demand for Money: Some Theoretical and Empirical Results») دېگەن ماقالىسىدە، شۇنىڭدەك ئانا شۋارتس (Anna J.Schwartz) بىلەن بىرلىشىپ يازغان «ئامېرىكا پۇل تارىخى، 1867—1960» «A Monetary History of the United

(1867 — 1960 ،State دېگەن كىتابىدا، ئۆزى ئامېرىكىنىڭ ئالاقىدار ماتېرىيالىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، تەجرىبە ۋە ماتېرىيال جەھەتلەردە ئۆز كۆز قارىشىنى ئاساسقا ئىگە قىلدى. فرېدمان پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىدىكى ئۆزگىرىشىنىڭ مال باھاسى ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە يۈز بېرىدىغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئەڭ تۈپ بولغان ھەل قىلغۇچ خاراكتېرلىك سەۋەبى ئىكەنلىكىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، هازىرقى زامان پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى بىلەن ئەنئەنىۋى پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى ۋە كېينىپس نەزەرىيىسى ئوتتۇرىسىدا تۈپ پەرقلەر يوق. فرېدماننىڭ ئۆزىنىڭ ئەجداد-لىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئاساسلىق پەرقى شۇ يەردىكى، ئۇ، مال باھاسى ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردىكى ئۆزگىرىشكە ئاساسەن پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىدىكى ئۆزگىرىش سەۋەب بولىدۇ دەيدىغان خۇلاسىنى چىقىرىش ئۈچۈن، پۇلنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىدىكى ئۆزگىرىشىنىڭ مال باھاسى ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە كۆرسىتىش ئېھتىمالى بولغان تەسىرىنى ئىمكان قەدەر كىچىكلىتىش كېرەك دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭلاشقا، ئۇ مۇنداق كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى پۇلنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىنىڭ قىياس بويىچە ئۆزگەرمەس تۇراقلىق سان بولۇشىنى ئەمەس، بەلكى پۇلنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى بىلەن ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدار ئوتتۇرىسىدا قىياس بويىچە مۇقىم فۇنكسىيىلىك مۇناسىۋەتنىڭ بولۇشىنىلا زۆرۈر تاپىدۇ، فرېدمان مۇشۇ كۆز قاراشقا ئاساسەن، كېينىنسىنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياج ھەققىدىكى نۇقتىسىنەزىرىنى بەزى جەھەتلەردىن تولۇقلىدى. ئۇ شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، پۇلغا بولغان ئېھتىياجغا تەسىر كۆرسىتىدىغان (شۇ ئارقىلىق پۇلنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىگە تەسىر كۆرسىتىدىغان) ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدار دارامەت بىلەن ئۆسۈم پىرسەنتىدىن ئىبارەت ئىككى ئامىلنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە بايلىقنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشى، پاي چېكىنىڭ پايدىسى ۋە كەلگۈسى مال باھاسى ئۈستىدىكى پەرەز قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ ئامېرىكىنىڭ ستاتىستىكىلىق ماتېرىيالىرىدىن چىقارغان نەتىجىسىگە ئاساسەن، ئىككى تەجرىبەۋى سانلىق ئاساسنى ئوتتۇرىغا قويىدى: ئۇنىڭ بىرى، ئۆسۈم پىرسەنتى ھەر بىر پىرسەنت ئۆسكەندە (ياكى كېمەيگەندە)، كىشىلەرنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياجى پەقەت 0.15 پىرسەنتلا ئازىيىدۇ (ياكى كۆپىيىدۇ) دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ، مۇشۇ ئاساستا، ئۆسۈم پىرسەنتىنىڭ پۇلنىڭ ئوبوروت سۈرئىتىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرى كىچىك بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. يەنە بىرى، دارامەتتىن ئىبارەت ئۆزگىرىشچان مىقدار بىلەن كىشىلەرنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياجى ئوتتۇرىسىدىكى فۇنكسىيىلىك مۇناسىۋەت نۇقتىسىدىنلا قارىغاندا، دارامەت ھەر بىر پىرسەنت ئۆسكەندە، كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن دائىم قولىدا تۇتۇپ تۇرىدىغان پۇلنىڭ مىقدارى 1.8 پىرسەنت كۆپىيىدۇ دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ، مۇشۇ ئاساستا، يالغۇز دارامەت بىلەن پۇلنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت نۇقتىسىدىنلا ئېيتقاندا، شۇنىڭدەك ئۇزاق مۇددەتلىك يۈزلىنىشتىن قارىغاندا، مىللىي دارامەتنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، پۇلنىڭ ئوبوروت سۈرئىتى ئاستىلاشقا قاراپ يۈزلىنىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

هازىرقى زامان پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرىنىڭ ئەڭ ئەۋزى پۇل مىقدارى نەزەرىيىسىنىڭ يېتىشسىز جايلىرىنى تولۇقلاش يۈزىسىدىن ئىلىپ بارغان خىزمەتلىرى ئەڭ ئەۋزى پۇل مىقدارى نەزەرىيىسىنى ساختا «ئىلمىي» تۈسكە كىرگۈزگەندىن تاشقىرى، ئۇلارنىڭ چاكىنىلىق ماھىيىتىنى قىلچىلىكمۇ ئۆزگەرتەلمىدى. فرېدمان كونا مۇقامغا دەسسەشتە، ئاساسەن، ئۆزىنىڭ سىياسەت خاراكتېرلىك تەشەببۇس لىرىنى نەزەرىيەۋى ئاساسقا ئىگە قىلىشنى مەقسەت قىلاتتى. ئۇروشتىن كېيىن، ئامېرىكا، ئەنگلىيە قاتارلىق تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك ئەللەر ئاساسەن كېينېسچىلىقنىڭ ئۇنۇملۇك ئېھتىياجىنى كېگەيتىش سىياسىتىنى يولغا قويغانلىقتىن، ئۇزاققا سوزۇلغان پۇل ياخاللىقى يۈز بەردى. دەل ئاشۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا، فرېدمان مال باھاسى ۋە ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە يۈز بېرىدىغان ئۆزگىرىشنىڭ ئەڭ تۈپ سەۋەبى پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىدىكى ئۆزگىرىشتۇر دېگەن يەكۈننى چىقاردى ھەمدە ئاشۇنىڭغا ئاساسەن، قانداقتۇر «بىر خىلا قائىدە» (The Single Rule)دىن ئىبارەت پۇل سىياسىتىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ شۇنداق دېگەنلىكى، مال باھاسىدا مۇقىملىقنى ساقلاش ئۈچۈن، دۆلەت ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا بولغان ئارىلىشىشىنى ئىمكان قەدەر توختىتىشى كېرەك؛ پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ يىللىق كۆپىيىش نىسبىتىنى ئۆزاقىمىچە ئىگىلىكنىڭ كۆزلەنگەن يۈكسىلىش نىسبىتى، بىلەن ئاساسەن ئوخشاش سەۋىيىدە مۇقىملاشتۇرۇش (مەسىلەن، يىلىغا تۆت ـ بەش پىرسەنت يۈكسىلىش) ھۆكۈمەت قوللىنىشقا تېگىشلىك بولغان بىردىنبىر سىياسەتتۇر. بۇ تەشەببۇستا، ماھىيەتتە، پۇل ياخاللىقىنى تۈگىتىشنى باھانە قىلىپ تۇرۇپ، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى ئازايتىش چارىسى ئارقىلىق، تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك ئىشسىزلىقنى پەيدا قىلىش بىلەن، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈپ بېرىشتىن ئىبارەت مۇڭاپىق تەلىپىگە قارشى تۇرۇش مەقسەت قىلمىغان.

پول مىقدارى نەزەرىيىسى، پۇلچىلىق دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

فرېيبۇرگ ئېقىمى (The Freiburg School) غەربىي گېرمانىيە يېڭى لىبېراللار ئېقىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، غەربىي گېرمانىيەدىكى فرېيبۇرگ داشۆسىنى مەركەز قىلغان ھالدا شەكىللەنگەن، «ئىجتىمائىي بازار ئىگىلىكى»نى تەشەببۇس قىلىدىغان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمىدۇر. ئوگېن (W.Eucken)، روپكې (W.Röpke)، رۇستوۋ (A.Rüstow)، لۇتس (F.Lutz) ۋە غەربىي گېرمانىيە سابىق زوڭلىسى ئېرخارت (L.Erhard) قاتارلىق كىشىلەر بۇ ئېقىمنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدۇر.

غەربىي گېرمانىيەنىڭ يېڭى لىبېرال ئىقتىسادشۇناسلىرى 1948 ـ يىلدىن باشلاپ، «ئوردو: ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپ يىللىقى» («Ordo, Jahrbch für die Ordnungvon Wirtschaft und Gesellschaft») دەيدىغان بىر يىللىق ژۇرنالنى نەشر قىلدى. «ئوردو» دېگەن سۆز لاتىنچە سۆز بولۇپ، ئۇ، ھازىرقى ئىجتىمائىي تەرتىپتىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان، ئەمما يەنە ھازىرقى تەرتىپ بىلەن باغلىنىشلىق بولغان «تۇغرا تەرتىپ» دېگەن مەنىدە. فرېيبۇرگ داشۆسىدىكى ئوگېن، بېھم (F.Bohm) قاتارلىق كىشىلەر «ئوردو»نىڭ ئاساسلىق ماقالە يازغۇچىلىرى بولغانلىقتىن، «فرېيبۇرگ ئېقىمى» بەزىدە

«ئوردو» ئېقىمى دەپمۇ ئاتالغان.

فرەيبۇرگ ئېقىمىدىكىلەر ئەنئەنىۋى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىش مەسلىكىگە قارشى تۇرۇپ، ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىش بىلەن ئەركىن رىقابەتنى بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى ئۇقۇم دەپ ھېسابلايدۇ. ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىش دۆلەتنىڭ باشقۇرۇشىدىن ۋاز كېچىدىغان «غەيرىي ئىجتىمائىي بولغان» ئەركىن بازار ئىگىلىكىدۇر، ئۇلار تەشەببۇس قىلغان ئەركىن ھالدىكى بازار ئىگىلىكى بولسا، «ئىجتىمائىي بازار ئىگىلىكى»دىن ئىبارەت. «ئىجتىمائىي» بازار ئىگىلىكى تەرتىپى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىلگەن ئۆتەمۈشتىكى بازار ئىگىلىكلىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇ، بازار ئىگىلىكى قانۇنىيىتىگە ئاساسەن ئايلىنىپ تۇرىدىغان، «جەمئىيەت ئامانلىقى»غا كاپالەتلىك قىلىدىغان ۋە «جەمئىيەت كاپالىتى»گە ئىگە بولغان ئىگىلىك تەرتىپى، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىنى شەخسلەرنىڭ ئەركىنلىكى بىلەن پۈتۈنلەي تەڭكەش قىلالايدىغان ئىجتىمائىي ئىگىلىك تەرتىپىدۇر. فرەيبۇرگ ئېقىمى كېينىپسچىلىققا ئوخشىمايدۇ. كېينىپسچىلىق ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىش مەسلىكىنىڭ ئورنىغا دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشىنى دەستەك ۋە دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشى ئارقىلىق ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىش مەسلىكىنى يوقىتىشنى، مۇھىم نۇقتىنى مىللىي دارامەت جەھەتتىكى ھەل قىلغۇچ ئامىللارنى تەھلىل قىلىش ۋە كونترول قىلىشقا قويۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. فرەيبۇرگ ئېقىمىدىكىلەر بولسا دۆلەتنىڭ ئاكتىپ تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ئەركىن رىقابەت بىلەن باھانىسىگە ئۆزلۈكىدىن تەڭپۇڭلۇقنى ئەسلىگە كەلتۈرىدىغان مېخانىزمنى بارلىققا كەلتۈرۈشنى؛ ھۆكۈمەتنىڭ كاپىتالىستىك كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئىشلىرىغا بىۋاستە ئارىلىشىۋالماي، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى زورمۇزور تەقسىم قىلىدىغان ئىشلارنى ئېخىمۇ قىلماي، كارخانىلارغا «ھەرىكەت ئەركىنلىكى» بېرىشنى؛ ھۆكۈمەتنىڭ ئىقتىسادىي رولىنى كارخانىلارنى پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان ئەڭ ياخشى شارائىتلار بىلەن تەمىن ئېتىش، شۇنىڭدەك كارخانىلار ئۈچۈن ئۆزئارا ئەركىن رىقابەتلىشىدىغان ئەڭ مۇۋاپىق مۇھىتلارنى يارىتىپ بېرىش بىلەنلا چەكلەپ قويۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ.

فرەيبۇرگ ئېقىمىدىكىلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ئەركىن رىقابەتنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىدىن بىرى دەپ ھېسابلاپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان ئومۇمىي مۈلۈكچىلىككە، سوتسىيالىزمغا قارشى تۇرىدۇ. ئۇلار سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىكنى «مەركەز باشقۇرىدىغان ئىگىلىك» يا كى «بۇيرۇقچىلىق ئىگىلىكى» دەپ ئاتايدۇ.

فرەيبۇرگ ئېقىمىدىكىلەر گېرمانىيە ناتسىستلار ھاكىمىيىتىنىڭ بىر تۇتاش تىزگىنلىنىدىغان ئىگىلىكىنى قاتتىق تەنقىد قىلدى. ئۇلار شۇنداق دەپ قارىدىكى، بىر تۇتاش تىزگىنلىنىدىغان ئىگىلىكنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا، بازارنىڭ مېخانىزمى ئىشلەشتىن توختايدۇ، ئۆزلۈكسىدىن تەڭشەش رولىنى يوقىتىپ قويىدۇ، بيۇروكراتلارچە بۇيرۇقۇازلىق ئەدەپ كېتىدۇ، «شەھەر خەلقىنىڭ ئەركىنلىكى» ۋە «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش پرىنسىپى نابۇت قىلىنىدۇ، ئىنسانلار مەدەنىيىتىنىڭ ئىجادىي تۇردىكى تەرەققىياتى توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ.

فرەيبۇرگ ئېقىمىدىكىلەر، بازاردىن ئىبارەت

مېخانىزمدىن پايدىلىنىش ئارقىسىدا شەكىللەنگەن «ئىجتىمائىي بازار ئىگىلىكى» تۈزۈلمىسىلا ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمى، ئەركىنلىك ۋە ئىنسانلارنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلالايدىغان كۆڭۈلدىكىدەك تۈزۈلمىدۇر، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇلار شۇنداق دەپ قارايدۇكى، بۇنداق ئەركىن ئىگىلىك ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىش ئىگىلىكىگە ئوخشمايدۇ، كېيىنكىسى بەئەينى «ياۋا ئۆسۈملۈكلەر»گە ئوخشسا، ئالدىنقىسى «سۈنئىي ئۇسۇلدا ئۆستۈرۈلگەن ئۆسۈملۈكلەر» گە ئوخشايدۇ. «ئىجتىمائىي» بازار ئىگىلىكى قۇرۇلمىسىنىڭ ھەربىر تالىنىپ تۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئەخلاق، قانۇن ئاساسىدىكى تۈرلۈك تەدبىرلەر بولۇشى كېرەك، قاتناش قائىدىسىنى تۈزۈپ چىققانغا ئوخشاش، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنى تەرتىپلىك يوسۇندا راۋاجلاندۇرۇش، مەسىلەن، مونوپول قىلىشقا چەك قويۇش، ئەركىن رىقابەتكە كاپالەتلىك قىلىش ۋە مۇقىم پۇل سىياسىتىنى يولغا قويۇش كېرەك، ۋەھاكازا.

فرېيبۇرگ ئىقتىسادىكىلەرنىڭ يېڭى لىبېرالىزمچە نەزەرىيىسى 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى غەربىي گېرمانىيە مونوپول كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىگە ئاساسەن ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ مەقسىتى غەربىي گېرمانىيە مونوپول كاپىتالىنىڭ ئامېرىكا مونوپول كاپىتالىنىڭ بېسىمىنى تۆگىتىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە سەرتقا كېڭىيىشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بېرىش ئىدى.

ئوگېن دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئوگېن، ۋالتېر —(Eucken, Walter 1891 — 1950) گېرمانىيە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى. ئۇ، يېنادا تۇغۇلغان بولۇپ، ئاتىسى پەيلاسوپ ئىدى. ۋالتېر ئوگېن ياش چاغلىرىدا كىل، بولىن ۋە يېنالاردا ئوقۇغان. 1914 - يىلى بولىن داشۆسىدە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىنى ئالغان. بېرلىن داشۆسىدە لېكتور، تۈبىنگېن داشۆسىدە پروفېسسور بولغان. 1927 - يىلدىن كېيىن فرېيبۇرگ (Freiburg) داشۆسىدە پروفېسسور بولغان. 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن قۇشۇمچە غەربىي گېرمانىيە ھۆكۈمىتى ئىقتىسادىي مىنىستىرلىكى مەسلىھەت كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولغان.

ئوگېننىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «گېرمانىيىدىكى پۇل مەسىلىسىگە دائىر تەنقىدىي ئۇستىدە تەھلىل» («Kritische Betrachtungen zum deutschen Geldproblem»، 1923) «كاپىتال نەزەرىيىسى ئۇستىدە تەتقىقات» («Kapital theoretische Unter Suchungen»، 1934) «مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ماھىيىتى» («Nationalökonomie, Wozu?»، 1938) «مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي» («Die Grundlagen der Nationalökonomie»، 1940) «ئىقتىسادىي سىياسەت پرىنسىپلىرى» («Die Grundsätze der Wirtschaftspolitik»، 1952) ۋە باشقىلار.

ئوگېن ياشلىق چاغلىرىدا تارىخشۇناسلىق ئىلمىغا مايىل ئىدى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن گېرمانىيىدە ئىلغار دەرىجىدە پۇل پاخاللىقى يۈز بەردى، ئۇ تارىخ شۇناسلىق ئىلمىدىكى ئەھمىيىتىنى پۇل پاخاللىقى ئالدىدا ئامالسىز قالغانلىقىنى كۆرۈپ، تارىخشۇناسلىق ئىلمىي مەيدانىدىن ۋازكېچىپ، نەزەرىيە تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى. فرېيبۇرگ داشۆسىدە، ئۇ بەزى قانۇنشۇناسلار بىلەن بىرلىشىپ «ئىقتىسادىي تەرتىپ» دېگەن مەجمۇئىگە تەھرىرلىك قىلىپ، ئەركىن باشقۇرۇلىدىغان ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي

تەرتىپنى ئورنىتىشنى تەشەببۇس قىلىدى. ئوگهن ئۇقۇم خاراكتېرىدىكى ئەقىتسادشۇناسلىققا كۆچمەنلىك باربچە قارشى تۇرۇپ، رېئال ئىگىلىك شەكلى ئۈستىدىكى تەقىقاتقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ «غايەۋى تىپى»نى «مورفولوگىيە»لىك ئۇسۇل ئارقىلىق تەھلىل قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، ئىجتىمائىي ئىقتسادىي تۈرمۇشتا ئىككى خىل «غايەۋى تىپ» بار: بىرى، «ئىگىلىكنى مەركەز باشقۇرۇش»، يەنە بىرى، «ئەركىن ئىگىلىك ياكى بازار ئىگىلىكى»؛ بىراق بۇ ئىككىسى مەيلى قانداق ۋاقىتتا بولسۇن ئۆز ئالدىغا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، چۈنكى ھەرقانداق دۆلەتتە مەلۇم مەزگىلدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان ھەرقانداق كونكرېت ئىگىلىك تۈزۈمى ئاشۇنداق «غايەۋى تىپ»نىڭ بەلگىلىك بىرىكىشىدۇر، دەپ ھېسابلىدى. ئۇ، كاپىتالىزمنى «بازار ئىگىلىكى»نىڭ «ئۆزگەرگەن» شەكلى دەپ ئاتاپ، گىتلېرنىڭ بىر تۈتاش تەزگىنلىنىدىغان ئىگىلىكنى ۋە سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىكنى «مەركەز تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان ئىگىلىك» تىپىدىكى ئىگىلىكلەر دەپ ئاتىدى.

ئوگهن «رىقابەت تەرتىپى»(Wettbewerbsordnung) نى ئورنىتىشنى تەكتلەپ كېلىپ شۇنداق ھېسابلىدىكى، دۆلەتنىڭ ھەرقانداق ئادەم ئەركىن پائالىيەت ئېلىپ بارالايدىغان ئىگىلىك تەرتىپىنى شەكىللەندۈرۈش مەسئۇلىيىتى بار، ئۇ ھەرقايسى ئىقتسادىي جەريانلارغا ئىچكىرىلەپ ئارىلىشىۋالماسلىقى كېرەك؛ دۆلەت مونوپول كاپىتالغا قارشى تۈرۈش ئۈچۈن، چارە-ئۇسۇللارنى بەلگىلەپ ئەركىن بازار ئىگىلىكنى قوغدىشى لازىم. بىراق، ئوگهن مونوپول تەشكىلاتلارنى تارقىتىۋېتىشكە قوشۇلماي، يېڭى مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى توسۇشنى، دۆلەتنىڭ تەدبىر قوللىنىپ مونوپول كارخانىلارنىڭ رىقابىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشى، شۇنىڭدەك «قىممەت نازارىتى»نى يولغا قويۇشنىلا تەشەببۇس قىلدى.

ئوگهن ئۆزىنىڭ ئەركىن ئىگىلىك ئاساسىدىكى «رىقابەت تەرتىپى»نى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن، 1948 - يىلى «ئوردو: ئىقتسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرتىپ يىللىق ژۇرنىلى» («Ordo Jahrbuchfürdie Ordnung von Wirtschatt und Gesellschaft») نى چىقاردى، ئۇنىڭغا بېھم (F.Böhm)، روپكې (W.Röpke)، لۈتس (F.Lutz)، روستوۋ (A.Rüstow) ۋە غەربىي گېرمانىيە سابىق زۇكلىسى ئېرخارت قاتارلىق كىشىلەر قاتنىشىپ، فرېيبۇرگ ئېقىمىنى شەكىللەندۈردى، بۇ ئېقىم يەنە «ئوردو» ئېقىمى دەپمۇ ئاتالدى. ئۇلارنىڭ ئىقتسادىي ئىدىيىسى «يېڭى لىبېرالىزم» دەپ ئاتالدى.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، غەربىي گېرمانىيە مونوپول كاپىتالى ب د ت نىڭ ھەربىي ئىدارە قىلىشىدىن قۇتۇلۇپ، ئېكسپورت بازىرىدا ئەركىنلىككە ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلدى. ئوگهننىڭ يېڭى لىبېرالىزملىق نەزەرىيىسى ۋە سىياسىتى دەل ئاشۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش ئاستىدا ئوتتۇرىغا قويۇلدى ۋە غەربىي گېرمانىيە مونوپول كاپىتالىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. ئوگهننىڭ نەزەرىيە ئاساسى — ئىگىلىك شەكىللىنىش ئىككى خىل «غايەۋى تىپ»قا ئايرىش پۈتۈنلەي ئىدىئالىستىك نەزەرىيە نۇقسىنى بولۇپ، ئۇنىڭدا تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تۈرلۈك خاراكتېرى پۈتۈنلەي نەزەردىن ساقىت قىلىنىپ،

تارىختىكى ئوخشاش بولمىغان ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن؛ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۈكچىلىكنىڭ خاراكتېرىگە قاراپ پەرقلەندۈرۈش ئىنكار قىلىنىپ، سوتسىيالىستىك پىلانلىق ئىگىلىك قاراپ تۇرۇپ گىتلېرنىڭ بىر تۈتاش تەزگىنلىنىدىغان ئىگىلىكى بىلەن بىر تېپىكە تەۋە قىلىپ قويۇلغان، بۇ، سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى بۇرمىلىغانلىق ۋە ھاقارەتلىگەنلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

فرېيبۇرگ ئېقىمى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى بۇ، ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ بىر تارمىقى. پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي پاراۋانلىقنى تەتقىق قىلىدىغانلىقىنى كۆز - كۆز قىلىدۇ ھەمدە مەلۇم ئەخلاقىي قىممەتكە ئىگە ھۆكۈملەرنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. شۇڭا ئۇ بىر تۈرلۈك «قېلىپلاشقان ئىقتىسادشۇناسلىق» ھېسابلىنىدۇ.

ئەنگلىيە كامبرىد ئېقىمىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان پىگوۋ (A.C.Pigou، 1877 — 1959) مارشالنىڭ ۋارىسلىق قىلىپ، ئىقتىسادشۇناسلىقنى تەتقىق قىلىشتىكى ئاساسىي مەقسەت جەمئىيەت ئەھۋالىنى ياخشىلاش بولغاچقا، ئىقتىسادىي پاراۋانلىق ئىقتىسادىي پەننىڭ ئاساسىي تېمىسىدۇر دەپ قارايدۇ. ئۇ 1912 - يىلى «بايلىق ۋە پاراۋانلىق» («WealthandWelfare») دېگەن كىتابنى نەشر قىلىپ، 1920 - يىلى ئۇنى كېڭەيتىپ يېزىپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى «پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى» («TheEconomicsofWelfare») دەپ چىقىرىپ، پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىدىن ئىبارەت مۇكەممەل سىستېمىنى بەرپا قىلدى.

پىگوۋ بۇرژۇئا مەنپەئەتپەرەسلىكىنى ئاساس قىلغان ھالدا شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، «پاراۋانلىق» دېگەن سۆز شەخسنىڭ ئۆزىگە ئىگە بولۇشى ياكى قانائەتلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. كەڭ مەنىدىكى پاراۋانلىق، دوستلۇق، ئادالەتكە ئوخشاش كۆپ تەرەپلەردىكى غەيرىي ئىقتىسادىي مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پەقەت پۈل ئارقىلىق بەلگىلەنگەن ياكى ۋاستىلىك ھالدا ھېسابلىغىلى بولىدىغان بىر قىسىم پاراۋانلىقنىلا «ئىقتىسادىي پاراۋانلىق» دەپ ئاتىغىلى بولىدۇ. ئىقتىسادىي پاراۋانلىق مەسىلىسى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىدا تەتقىق قىلىنىدىغان ئاساسلىق مەسىلىدۇر.

پىگوۋ پۈتكۈل جەمئىيەت نۇقتىسىدىن ئېيتىلىدىغان ئىقتىسادىي پاراۋانلىق مەسىلىسىنى كۆزىتىش ئۈچۈن، شەخسنىڭ چەكلىك ھالدىكى ساپ مەھسۇلات قىممىتى ۋە جەمئىيەتنىڭ چەكلىك ھالدىكى ساپ مەھسۇلات قىممىتىدىن ئىبارەت ئىككى ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئالدىنقىسى ئىشلەپچىقارغۇچىنىڭ بىر بىرلىك مەبلەغ قوشۇپ بېرىش ئارقىسىدا ئىگە بولغان ساپ مەھسۇلات قىممىتىنى كۆرسىتىدۇ؛ كېيىنكىسى پۈتكۈل جەمئىيەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇ يەردە كىمنىڭ پايدا ئېلىشىدىن قەتئىينەزەر، بىر بىرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئامىلىنى خورىتىش ئارقىسىدا ئاشقان مەھسۇلات ۋە ئەمگەك ئۈچۈن قوشۇپ بېرىلگەن قىممەتنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، شەخسنىڭ چەكلىك ھالدىكى ساپ مەھسۇلات قىممىتى بىلەن جەمئىيەتنىڭ چەكلىك ھالدىكى ساپ مەھسۇلات قىممى

كۆپ چاغلاردا بىرده‌ك بولىدۇ، بىراق بىرده‌ك بولمايدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، پەن - تېخنىكىنىڭ ئىختىرا ۋە ئىجاد قىلىنىشى جەمئىيەتنى ئالىملارنىڭ ئۆزىگە قارىغاندا كۆپ مەنپەئەتكە ئىگە قىلىدۇ، دېمەك، بۇ ھال جەمئىيەتنىڭ چەكلىك ھالدىكى ساپ مەھسۇلات قىممىتىنىڭ شەخسىنىڭ چەكلىك ھالدىكى ساپ مەھسۇلات قىممىتىدىن چوڭ بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ؛ بۇنىڭ ئەكسىچە، ھاراق چىقىرىش ھاراق سودىگىرى ئۈچۈن پايدىلىق، بىراق ھاراقنى كۆپ ئىچىش ھاراق ئىچكۈچى ئۈچۈن زىيانلىق، ئۇنىڭ ئۈستىگە جەمئىيەتكە باشقا زىيانلارنى ئېلىپ كېلىدۇ، بۇ ھال جەمئىيەتنىڭ چەكلىك ھالدىكى ساپ مەھسۇلات قىممىتىنىڭ شەخسنىڭ چەكلىك ھالدىكى ساپ مەھسۇلات قىممىتىدىن كىچىك بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

پىگوۋ ئەكسى ئۇلۇچەمنى ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى ئۆلچەشنىڭ بەلگىسى قىلىدى، ئۇنىڭ بىرى، مىللىي دارامەت مىقدارى، يەنە بىرى، مىللىي دارامەت تەقسىماتى. ئومۇمىي مىللىي دارامەت مىقدارى كۆپىيىپ، نامراتلارنىڭ مۇتلەق مىقدارى ئازايمىسا، ياكى نامراتلارنىڭ مۇتلەق مىقدارى كۆپىيىپ، ئومۇمىي مىللىي دارامەت مىقدارى تەسىرگە ئۇچرىمىسا، بۇ، ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنىڭ ئۆسكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئومۇمىي مىللىي دارامەت مىقدارى جەھەتتە، پىگوۋ ئاساسەن، بىر جەمئىيەتنىڭ بەلگىلىك ئومۇمىي مىقدارىدىكى ئىشلەپچىقىرىش بايلىقىدىن ھاسىل بولغان مىللىي دارامەتنى ئەڭ چوڭ قىممەتكە يەتكۈزۈش ئۈچۈن، قانداق قىلغاندا بۇ ئىشلەپچىقىرىش بايلىقىنى ھەرقايسى تارماقلارغا تەقسىم قىلىپ ئىشلەتكىلى بولىدىغانلىقىنى تەكشۈرىدۇ. بايلىقنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدىكى مىللىي دارامەتنى ئەڭ چوڭ چەكىگە يەتكۈزەلەيدىغان ئەھۋالنى ئوپتىمۇم (optimum) شەرتلىرى دەپ ئاتالدى. ئېيتىلىشىچە، ھەربىر ئىشلەپچىقىرىش ئامىلىنىڭ ھەر خىل يۆلىلارغا ئىشلىتىلىش داۋامىدىكى چەكلىك ھالدىكى ئىجتىمائىي ساپ مەھسۇلات قىممىتىنىڭ باراۋەر بولغانلىقىغا ئىشلەپچىقىرىش بايلىقىنىڭ ھەرقايسى تارماقلاردا ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئەڭ مۇۋاپىق دەرىجىگە يەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرەرمىش. پىگوۋ شۇنداق ھېسابلايدۇكى، كاپىتالىستىك ئەركىن رىقابەت مەلۇم مىقداردىكى بايلىقنى سەرپ قىلىش ئارقىسىدا ئىشلەپ چىقىرىلغان مىللىي دارامەتنى ئەڭ چوڭ قىممەتكە يەتكۈزەلەيدۇ. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، ئەگەر شەخسلەرنىڭ چەكلىك ھالدىكى ساپ مەھسۇلات قىممىتى جەمئىيەتنىڭ چەكلىك ھالدىكى ساپ مەھسۇلات قىممىتى ھەرقانداق سورۇندا بىرده‌ك بولسا، ئەركىن رىقابەت ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي پاراۋانلىقنى ئەڭ چوڭ قىممەتكە يەتكۈزەلەيدۇ. لېكىن بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىمۇ نۇرغۇن بىرده‌ك بولماسلىق ئەھۋالى مەۋجۇت بولغانلىقتىن، دۆلەت مۇۋاپىق تۇردىكى ئىشلەپچىقىرىشنى تەڭشەش تەدبىرلىرىنى قوللانسا، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئاشىدۇ. مەسىلەن، ھاراقتىن كۆپ باج ئېلىنسا، ھاراقنىڭ باھاسى ئۆسىدۇ - دە، كىشىلەرنىڭ ھاراققا بولغان ئېھتىياجىمۇ ئازىيىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش بايلىقلىرى ھاراق چىقىرىدىغان تارماقلارغا ئىشلىتىلمەي، جەمئىيەتكە تېخىمۇ پايدىلىق باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلىدۇ.

مىللىي دارامەتنى تەقسىم قىلىش جەھەتتە، پىگوۋ ئوخشاش مىقداردىكى كىرىم ياكى پۇلدىن كەمبەغەللەرنىڭ چەكلىك ھالدا

ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشى بايلارنىڭ چەكسىز ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشىدىن كۆپ بولغانلىقتىن، دارامەتكە قاراپ ئېشىپ بارىدىغان تاپاۋەت بېجى ۋە مىراس بېجى ئېلىش، ئىشسىز قالغانلارغا بېرىلىدىغان ياردەم پۇلىنى ۋە ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش سۇممىسىنى كۆپەيتىشكە ئوخشاش كىرىمنى تەكشى قىلىش سىياسەتلىرى ئارقىلىق، ئومۇمىي مىللىي دارامەت مىقدارىنى كۆپەيتمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى كېڭەيتىش كېرەك، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

پىگوۋنىڭ پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ جاھانگىرلىك باسقۇچىغا يەتكەنده، مونوپول كاپىتالنىڭ پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى كۈندىن - كۈنگە كەسكىنلىشىپ بېرىۋاتقان زىددىيەتنى ياراشتۇرۇشتەك ئېھتىياجىغا ماسلىشىش يۈزىسىدىن ئوتتۇرىغا چىقتى. پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى ئىجتىمائىي پاراۋانلىق دېگەن نېمىكە «كۆڭۈل بۆلىدىغان ئىلىم»نى كۆز - كۆز قىلىپ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي ئانتاگونىيىلىك ھۇناسىۋەتنى ۋە ئېكسپلاتاتسىيىنىڭ خاراكتېرىنى يوققا چىقىرىپ، ئىسلاھاتچىلىق ئاساسىدىكى ۋەز - نەسىھەتلەر ئارقىلىق ئەمگەكچى خەلقنىڭ سىنىپىي ئېڭىنى بىخۇدلاشتۇرۇپ، مونوپول كاپىتالنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ قېلىشقا ئۇرۇندى. ئۇنىڭ قانداقتۇر بايلىقنى ئەڭ مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش دېگىنى كەڭ ئەمگەكچى خەلقنىڭ پاراۋانلىقى بىلەن قىلچە مۇناسىۋەتسىز بولۇپ، كاپىتالىستنىڭ دارامەت تەقسىماتىدىن ئىبارەت بەلگىلەنگەن ئالدىنقى شەرت ئاستىدىكى پايدىنىڭ ئەڭ زور چەككە يەتكۈزۈلۈشىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى، خالاس.

پىگۇدىن كېيىن، بۇرژۇئا پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چاكىنلاشتى. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقى ساھەسىدىكىلەر پىگۇدىن كېيىنكى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىنى «يېڭى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى» دەپ ئاتاشتى.

يېڭى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى دېگەن مادىدىغا قارالىدۇ.

يېڭى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى 30 - يىللاردىن بۇيان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ پىگۇۋنىڭ پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىغا تۈزىتىش كىرگۈزگەنلىكى، ئۇنى تۈلۈقلىغانلىقى ۋە راۋاجلاندۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ پىگۇۋنىڭ كونا پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى بىلەن بولغان پەرقى، ئاساسەن، چىقىرىلغان يەكۈننىڭ خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدىغانلىقىدا ئەمەس، بەلكى ئىشلىتىلگەن تەھلىل قورالىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ.

يېڭى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىمۇ، كونا پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىمۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەريىسى ۋە چەكلىك تەھلىل قىلىش نەزەريىسى قاتارلىقلارنى ئاساس قىلىدۇ. ئىككىسىنىڭ ئاساسلىق پەرقى شۇ يەردىكى، پىگوۋنىڭ پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى ئاساس ساندىن (Cardinal) ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەريىسىدىن ئىبارەت چاكىنا نەزەريە ئاساسىغا قۇرۇلغان، يېڭى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى بولسا دەرىجە ساندىن (ordinal) ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەريىسىدىن ئىبارەت چاكىنا نەزەريە ئاساسىغا قۇرۇلغان.

ئاساس ساندىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەريىسى تەرەپدارلىرى ئۇنۇملۇك

پايدىلىنىشنىڭ ئاز ياكى كۆپلۈكىنى مەلۇم ئۆلچەم بىرلىكىدىن پايدىلىنىپ تۇرۇپ، كونكرېت سانلىق قىممەت ئارقىلىق، مەسىلەن، 1 ، 2 ، 15..... ۋەھاكازالار ئارقىلىق ئىپادىلىگىلى بولىدۇ، دەپ پەرەز قىلىدۇ؛ ئۇلار يەنە شۇنداق دەپ پەرەز قىلىدۇكى، ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنى ھەرقايسى كىشىلەر ئارىسىدا سېلىشتۇرغىلى بولىدۇ، شۇڭلاشقا ھەر كىم ئېرىشكەن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ياكى پاراۋانلىق (يەنى ھېس قىلغان قانائەت) نى جەملەش ئارقىلىق، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى ياكى ئىجتىمائىي پاراۋانلىقىنى شەكىللەندۈرگىلى بولىدۇ.

دەرىجە ساندىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەريىسى تەرەپدارلىرى شۇنداق دەپ پەرەز قىلىدۇكى، A بىلەن B دىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش جەھەتتىكى ئۆلچەم بىرلىكىنىڭ قانچە ئىكەنلىكىنى كونكرېت سانلىق قىممەت ئارقىلىق ئىپادىلىگىلى بولمىسمۇ، لېكىن A بىلەن B دىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشتا قايسىسىنىڭ كۆپ، قايسىسىنىڭ ئاز بولغانلىقىنى ياكى ئۇلار ئوتتۇرىسىدا پەرق يوقلۇقىنى 1 ، 2 ، ..... دېگەنگە ئوخشاش دەرىجە سانلار ئارقىلىق ئىپادىلىگىلى بولىدۇ. بۇنداق ئىپادىلەشنى بىر ئادەمنىڭ A بىلەن B نى ياخشى كۆرۈش دەرىجىسى، يەنى ئۇنىڭ A نى تاللىشى ياكى B نى تاللىشى، ۋە ياكى A بىلەن B نىڭ ئوخشاش بولمىغان بىرىكمە مىقدارى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرگىلى بولىدۇ. بۇنداق ئىپادىلەشنى گېئومېتىرىك شەكىل سىزىش ئۇسۇلىنىڭ ياردىمى بىلەن، تەكشىلىكتىكى ئوردىنات ئۇستىدىكى پەرقسىز ئەگرى سىزىق ئارقىلىق كۆرۈڭلۈكلى بولىدۇ. دەرىجە ساندىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەريىسى يەنە ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنى شەخسلەر ئوتتۇرىسىدا سېلىشتۇرغىلى بولىدىغانلىقىدەك ئالدىنقى شەرتنى چەتكە قاقىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بەلگىلەنگەن بازار باھاسى ۋە شەخسلەرنىڭ دارامەت سەۋىيىسى بويىچە، ھەربىر جەمئىيەت ئەزاسى ئۆزلىرىنىڭ ياخشى كۆرۈش شەكلى، خىراجىتى ۋە دارامىتىگە ئاساسەن، ئۆزلىرى ئېرىشكەن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش ياكى پاراۋانلىقنى ئەڭ چوڭ قىممەتكە يەتكۈزگىلى بولارمىش.

لوسانىنا ئېقىمىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان پارېتو XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا دەرىجە ساندىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەريىسى ئاساسىدا، «توپلانمىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىشنىڭ ئەڭ زور چەكسە يەتكۈزۈلۈش» (maximum d'uilité Collective) مەسىلىسىنى تەكشۈردى. ئۇ، دارامەت تەقسىماتى ئۆزگەرمەي مۇقىم تۇرىدىغانلىقىدەك ئەھۋالنى ئاساس قىلغان ھالدا، توپلانمىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش (ياكى ئىجتىمائىي پاراۋانلىق) ئەڭ چوڭ قىممەتكە يەتكۈزۈلگەنلىكىدەك ھالەت ئۇستىدە، ئىشلەپچىقىرىش مەنبەسىنىڭ يېكىنباشتىن قانداق ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئاز دېگەندە بىرەر ئادەمنىڭ ئەھۋالىنى يامانلاشتۇرماي تۇرۇپ، ھەر-قانداق ئادەمنىڭ ئەھۋالىنى ياخشىلىغىلى بولمايدۇ، دەپ تەدبىر بېرىدى. كېيىنكىلەر بۇنداق ھالەتنى «پارېتونىڭ ئەڭ مۇۋاپىق ھالىتى» (Pareto optimum) دەپ ئاتاشتى. «پارېتونىڭ ئەڭ مۇۋاپىق ھالىتى» دارامەت تەقسىماتىدىكى ھەرقانداق ئۆزگىرىشنى

چەتكە قاقىنالمىقتىن، ئەمەلىيەتتە، ئۇ، ئالدىن بەلگىلەنگەن مەلۇم دارامەتنى تەقسىم قىلىش شەرتى ئاستىدا، بارلىق كاپىتالىستلارنىڭ پايدىسىنى ئەڭ زور چەككە يەتكۈزەلەيدىغان ھالەتنى كۆرسىتىدۇ.

ئامېرىكىلىق لېرنېر (A.P.Lerner) ۋە خوتېللىڭ (H.Hotelling) 30 - يىللاردا «پارېتونىڭ ئەڭ مۇۋاپىق ھالىتى»نى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئالماشتۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەھەتلەردە مۇنبەرلاشقا تېگىشلىك شەرتلەرنى بايان قىلدى. 40 - يىللاردىن بۇيان يېڭى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى تەرەپدارلىرىنىڭ ئەڭ مۇۋاپىق شەرت توغرىسىدا يازغان نۇرغۇن ئەسەرلىرىدىمۇ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئاشۇ ئىككى جەھەتتىن تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغان، خالاس. ئاشۇ ئاساستا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئەڭ مۇۋاپىق شەرتلەرنىڭ بارلىق ئوخشاشمىغان ئىپادە شەكىللىرىمۇ «پارېتونىڭ ئەڭ مۇۋاپىق ھالىتى» ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، پارېتو يېڭى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ پېشۋاسى دەپ ھېسابلاندى. ئەمەلىيەتتە، بۇ ئەڭ مۇۋاپىق شەرتلەر ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنلارنىڭ پىگوۋنىڭ بايلىقنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتىكى ئەڭ مۇۋاپىق شەرتى بىلەن ھېچقانداق پەرقى يوق.

ئەنگلىيەلىك كالدور (N.Kaldor) 1939 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان ھەمدە ھىكس (J.R.Hicks) ئالغا سۈرگەن ئاتالمىش «خىيالىي تولدۇرۇش پرىنسىپى» (Principle of Hypothetical Compensation) يېڭى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ راۋاجلىنىشىدا بىرقەدەر زور رول ئويناندى. ئۇ مۇنداق مەنىنى بېرىدۇ: بەزى تەدبىر ياكى سىياسەتلەر بارىكى، ئالايلۇق، 1846 - يىلدىكى ئەنگلىيە «ئاشلىق قانۇنى» (Corn Law)نىڭ بىكار قىلىنىشى ئارقىسىدا، بەزىلەر پايدا ئالسا، پومېشچىكلار زىيانغا ئۇچرايدۇ؛ بۇنداق ئەھۋالدا، ئەگەر پايدا ئالغۇچىنىڭ ئومۇمىي پايدىسى زىيان تارتقۇچىنىڭ ئومۇمىي زىيىنىدىن ئېشىپ كەتسە، ئۇ ھالدا، تەدبىر قوللىنىش ئارقىلىق پايدا ئالغۇچىدىن ئالاھىدە باج - سېلىق ئېلىش بىلەن، زىيان تارتقۇچىنىڭ زىيىنىنى تولدۇرۇپ بېرىش كېرەك. بۇ، ئاز دېگەندە، بىر قىسىم ئادەملەر زىيان تارتىپ، بىر قىسىم ئادەملەر پايدا ئالىدىغان ئەھۋاللارنىڭ كېلىپ چىقىماسلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى تەرەپدارلىرى «ئاشلىق قانۇنى»نىڭ بىكار قىلىنىشى ئارقىسىدا ئىجتىمائىي پاراۋانلىق كۆپىيىدۇ دېگەن ھۆكۈمنى چىقىرالايدۇ. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «تولدۇرۇش» پەقەت «خىيالىي» بولغانلىقى، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ يولغا قويۇلۇشى ناتايىن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ خۇددى «پارېتونىڭ ئەڭ مۇۋاپىق ھالىتى» گە ئوخشاش، دارامەت (پاراۋانلىق) تەقسىماتىغا ئالاقىدار مەسىلىلەرنى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىدىن سرتتا قالدۇرىدۇ. ئۇ، كۆرۈنۈشتە شەخسنىڭ قىممەت توغرىسىدىكى ھۆكمىدىن «چەتلەپ ئۆتۈپ كېتىپ»، پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىنى دەلىللەنگەن پەن ئاساسىغا دەسسەتكەندەك تۇرغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە، قىممەت توغرىسىدىكى بىر مۇئەييەن ھۆكۈمدىن دېرەك بېرىدۇ. چۈنكى، «خىيالىي تولدۇرۇش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئەگەر بىرەر سىياسەت يېكى تەدبىرنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا، كەمبەغەللەر بارغانسېرى نامراتلىشىپ، بايلار بارغانسېرى بېيىپ كەتكەن ھالەتتىمۇ،

ئومۇمىي مىللىي دارامەت مىقداردا ئاز - تولا ئۆسۈش بولمىدىغانلا بولسا، ئۇ سىياسەت ياكى تەدبىرنى ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى «كۆپەيتىش» دېگىلى بولمىدۇ.

ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى ئەڭ زور چەكلەيدىغان تەكشۈرۈش مەسىلىسىنى «ئىجتىمائىي پاراۋانلىق فۇنكسىيىسى» (Social Welfare Functiou) نى تۈزۈپ چىقىش ئارقىلىق تەكشۈرۈش يېڭى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ يەنە بىر ئاساسىي مەزمۇنىدۇر. ئۇ، ئامېرىكىلىق بېرگسون (A.Bergson) تەرىپىدىن 1938 - يىلى ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەمدە سامۇيېلسون (P.A.Semulson)، ئارو (K.J.Arrow) قاتارلىق كىشىلەر تەرىپىدىن يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شەرھىلەپ بېرىلگەن. ئۇنىڭدا ئىجتىمائىي پاراۋانلىق (پۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ شەخسىي پاراۋانلىقىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى) بىلەن بەزى ئەركىن ئۆزگىرىشچان مىقدارلار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم فۇنكسىيىلىك مۇناسىۋەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دەپ پەرەز قىلىنىدۇ. بۇ ئەركىن ئۆزگىرىشچان مىقدارلار جەمئىيەتنىڭ ھەربىر ئەزاسى سېتىۋالغان مەھسۇلاتنى ۋە يەتكۈزۈپ بەرگەن ئىشلەپچىقىرىش ئامىلىنى، ئۇنىڭدىن باشقا، ئىجتىمائىي پاراۋانلىققا تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان ھەرقانداق ئامىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەلۇم مىقدارداكى مىللىي دارامەتنى جەمئىيەت ئەزالىرى ئارىسىدا زادى قانداق تەقسىم قىلغاندا، ھەربىر ئادەمدە ئۆزىگە خاس ھەۋەس شەكىللىنىدىغانلىقى؛ جەمئىيەتنىڭ ھەربىر ئەزاسى ھەۋەس قىلغان دارامەت تەقسىماتىغا مۇناسىپ ھالدا، يۇقىرىدىكى ئىجتىمائىي پاراۋانلىق فۇنكسىيىسىدە ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنىڭ بىر ئەڭ چوڭ قىممىتى بارلىققا كېلىدىغانلىقى ئۇچۇن، قايسى ئەڭ چوڭ قىممەتنىڭ ھەممىدىن ياخشى ئەڭ چوڭ قىممەت ئىكەنلىكىنى بەلگىلەشتە، ئالدى بىلەن، قايسى خىل دارامەت تەقسىماتىنىڭ ھەممىدىن ئوبدان دارامەت تەقسىماتى ئىكەنلىكىنى بەلگىلەش كېرەك. شۈبھىسا، گەرچە سامۇيېلسون قاتارلىقلار ئۆزلىرى لايىھىلەپ چىققان تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنىڭ يارىدىمى بىلەن، پىگۇۋ ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى بەلگىلەشتە پايدىلانغان ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تەقسىماتىتىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتىكى ئامىلنى بىر نەزەريىۋى قۇرۇلما ئۇستىگە جەملىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، ئېشىپ كەتسە، قارىماققا ئىلمىيدەك كۆرۈنىدىغان پۈتۈنلەي شەكىلۋازلىق ئاساسىدىكى بىر تەھلىل بولىدۇ، خالاس. كاپىتالىستىك خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك ئاساسىدىكى سىنىپىي ئانتاگونىيىلىك جەمئىيەتتە، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق فۇنكسىيىسى تەرەپدارلىرى تەرغىپ قىلغان ئەڭ ئوبدان ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئەملىيەتتە مۇنوپول كاپىتالنىڭ ئەڭ زور چەكتە پايدا ئېلىشىغا كاپالەتلىك قىلىشنى مەقسەت قىلىدىغان نەرسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى تەرەپدارلىرىنىڭ يۇقىرىدىكىدەك بىرقانچە تۈرلۈك تەھلىلى باشقا ئادەمنىڭ پاراۋانلىقى بىرەر ئادەمگە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ، دەيدىغان بىر تۈرلۈك قىياسنى يوشۇرۇن ھالدا ئۆز ئىچىگە ئالغان. 1949 - يىلى، ئامېرىكىلىق دۇسېنبېرى (J.S.duesenberry) كىشىلەرنىڭ نىسپىي دارامىتىنىڭ ئىستېمال خاھىشىغا بولغان تەسىرىنى بايان قىلغاندا، بىرەر كىشىنىڭ پاراۋانلىقى باشقا كىشىنىڭ پاراۋانلىقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىسا، «ئەڭ

مۇۋاپسىق شەرت» تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىپ كېتىدۇ، دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدى. 60 - يىللاردىن بۇيان، بىر قىسىم بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى، مەسىلەن، مىشېن (E.J.Mishan)، ئامېرىكىغا ئوخشاش «بايلىق جەمئىيىتى» تە كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ دارامەتسىزلىك مۇتلەق سەۋىبىسىگە كۆكۈل بۆلۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ نىسپىي دارامەتسىگە، يەنى ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي دارامەت تۇيۇلمىسىدە تۇتقان ئورنىغا تېخىمۇ كۆكۈل بۆلىدۇ؛ ئۇلار ھەتتا، بىر ئادەم باشقىلارنىڭ دارامىتى ئون پىرسەنت ئازىيىپ كەتكەن ئەھۋال ئاستىدا، ئۆزىنىڭ دارامەتلىكى بەش پىرسەنت تۆۋەنلەپ كېتىشىگە رازى بولۇپ، ھەممەيلەننىڭ دارامەتلىكى 25 پىرسەنت ئۆسۈشىنى خالىمايدىغان بىر تۇرلۇك ئاخىرقى چەككە يەتكەن ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشى مۇمكىنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، دەپ قاراپ كەلدى. بۇنداق سەپسەتە سىنىپىي مەزمۇن چىقىرىپ تاشلانغان، سۇبېيېكتىپ روھىي ھاللىق ئامىل ئاساسىدا، «باياشات جەمئىيەت» تە «ئىجتىمائىي پاراۋانلىق» نىڭ ئەڭ چوڭ چەككە يەتكۈزۈلىدىغانلىقى ئۇستىدە ھە دەپ گەپ ساتىدىغان سەپسەتە بولۇپ، ئۇنىڭ مەقسىتى كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ دارامەت تەقسىماتىدىكى سىنىپىي ئانتاگونىيەلىك مۇناسىۋەتنى يوشۇرۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى دېگەن ماددىنا قارالۇن.

پاراۋان دۆلەت نەزەريەسى چاكىنا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ۋە ئوك قانات سوتسىيالىستلارنىڭ ھازىرقى زامان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنى بېزەپ كۆرسىتىدىغان بىر تۇرلۇك نەزەريەسىدۇر. بۇنداق نەزەريە بۇرژۇئازىيە ھۆكۈمەتلىرىنىڭ تۇرلۇك ئىجتىمائىي پاراۋانلىق تەدبىرلىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق، تۆلۈق ئىشقا ئورۇنلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ھەمدە ھەربىر پۇقرانىڭ ئەڭ تۆۋەن سەۋىيىدىكى دارامەتكە، تۇرار جايغا ئىگە بولۇش ھوقۇقىغا، شۇنىڭدەك ساقلىقنى ساقلاش، ماۋارىپ ۋە مەدەنىيەتتىن بەھرىمەن بولۇش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىشنى تەرغىب قىلىدۇ.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىلا، گېرمانىيە يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ «مۇنبەر سوتسىيالىزمچىلىرى» دۆلەت جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاش ۋە خەلقنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداشتىن باشقا، يەنە «مەدەنىيەت ۋە پاراۋانلىق ئىشلىرىنى يولغا قويۇشنى مەقسەت قىلىدۇ»، شۇڭا ئۇ تۇرلۇك تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق، جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيەتىنى ئىلگىرى سۈرۈش، جامائەت تازىلىقىنى ياخشىلاش ۋە قېرى - چۆرى، يېتىم - يېسىر، ئاغرىق - سىلاقلارنى قوغداش تەك نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى كېرەك، دەپ قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. ئۇلار ھەتتا بىسماركنىڭ گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىنى باستۇرۇش غەرىزىدە يولغا قويغان بەزى ئەمگەك قانۇنلىرىنى ئاشۇنىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش مەقسىتىدە يولغا قويۇلغان «سوتسىيالىستىك» سىياسەتلەر دەپ ماختاپ ئوچۇرغانىدى. XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئەنگلىيىدە ئەر - خوتۇن ۋېبلار (Sidney and Beatrice webb) باشچىلىقىدىكى فابىئان سوتسىيالىزمچىلىرى ئاغرىق - سىلاقلار، ئاجىز - مېيىپلار، قېرى - چۆرىلەر ۋە ئىشسىزلارغا قارىتا ئىجتىمائىي مۇلازىملىق ئىشلىرىنى يولغا قويۇپ، ئۇنى «يوقسۇللارنىڭ بېشىنى سىلاش قانۇنى» نىڭ ئورنىغا دەسسىتىشنى تەرغىب قىلىدى، كېيىن ئۇلار

«پاراۋانلىق دۆلەت دېگەن ئۇقۇم ۋە سىياسەتنى ھەممىدىن ئاۋۋال تۇلۇق تۇزۇپ چىققۇچىلار» دەپ ئاتالدى. كېيىن ئەنگلىيە لىيبورىستلار پارتىيىسى فابىئان سوتسىيالىزم چىلىرىنىڭ ئىدىيىسىنى قوبۇل قىلىپ، ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئۆزلىرىنىڭ پروگراممىسى قىلدى. 20 - يىللاردا، ئەنگلىيە چاكىنا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى پىگوۋ (A.C.Pigou) مارشالغا ۋارىسلىق قىلىپ، پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كېيىنكى چاغلاردىكى «پاراۋان دۆلەت نەزەرىيىسى» نى نەزەرىيىۋى ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى. 30 - يىللاردا، كېينېس ئىشسىزلىق مەسىلىسىنى دۆلەت ئىقتىسادقا ئارىلىشىش سىياسىتىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق ھەل قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابنى نەشىر قىلىپ، «پاراۋان دۆلەت نەزەرىيىسى» نى يەنە بىر ئاساس ۋە نىشانلار بىلەن تەمىن ئەتتى.

«پاراۋان دۆلەت نەزەرىيىسى» 2 - دۇنيا ئۇرۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن رەسمىي ئوتتۇرىغا قويۇلدى ۋە كەڭ تۈردە تارقالدى. 1945 - يىلى ئەنگلىيە لىيبورىستلار پارتىيىسى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، سانائەتنىڭ بىر قىسمىنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش، تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىقنى يولغا قويۇشنى پروگراممىغا قىلدى ھەمدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئىجتىمائىي سۇغۇرتا ئىشلىرى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا قۇربان بولغانلار ۋە يارىدار بولغانلار، ئائىلە يارىدەم پۇلى بېرىش ھەم ئىجتىمائىي ساقلىقنى ساقلاشقا دائىر تۆت ئىجتىمائىي پاراۋانلىق قانۇنىنى يولغا قويدى. 1948 - يىلى لىيبورىستلار پارتىيىسىنىڭ باشلىقى ئەتلىي (C.R.Attlee) ئەنگلىيە «پاراۋان دۆلەت» قىلىپ قۇرۇپ چىقىلدى دەپ لاپ ئۇردى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، «پاراۋان دۆلەت نەزەرىيىسى» كاپىتالىستىك ئەللەردە كەڭ تارقىلىشقا باشلىدى. خانىسن، سامىيولسون (P.A.Samuelson) قاتارلىق كېينىپسچىلارنىڭ تەرغىپ قىلىشى ئارقىسىدا، «پاراۋان دۆلەت نەزەرىيىسى» 50 - يىللاردا ئامېرىكىدىمۇ تارقىلىشقا باشلىدى. خانىسن قاتارلىقلار پاراۋان دۆلەت نەزەرىيىسى ۋە ئۆزلىرى توقۇپ چىققان «ئارىلاشما ئىگىلىك نەزەرىيىسى» نى بىر خىل تۈزىتىكى ماللار قاتارىدا تەرغىپ قىلىپ، قانداقتۇر پاراۋان دۆلەت دېگەندە خۇسۇسىي كارخانىلارنىڭ ماددىي مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشى، ھۆكۈمەتنىڭ بولسا مەرپەتنى يۈكسەلدۈرۈش ۋە مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ئىجتىمائىي مۇلازىملىق ئىشلىرى ۋە مۇئەسسەسىلەر (ئىجتىمائىي سۇغۇرتا، سەھىيە - ساقلىقنى ساقلاش، تۇرار جاي - قۇرۇلۇش، مائاردىپ، مەدەنىي پائالىيەت ۋە باشقىلارنى كۆرسىتىدۇ)نى بارغانسېرى كەڭ تۈردە يولغا قويۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، دېيىشتى. ئۇلار ھەتتا مۇنداق دېيىشتى: «ھازىرقى زامانىدىكى ئەركىن دېموكراتىك دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى» (تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك ئەللەرنى كۆزدە تۇتىدۇ) ئەمەلىيەتتە «خۇسۇسىيلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئۆز ئىختىيارىدا تۇتىدىغان، ھۆكۈمەت بولسا ئىجتىمائىي مۇلازىملىق ئىشلىرىنى بارغانسېرى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويىدىغان» «پاراۋان دۆلەت»كە ئايلىنىپ قالدى. بىراق ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئەمەلىيەت

شۇنى كۆرسەتتىكى، بۇرژۇئا ھۆكۈمەتلىرى يولغا قويغان ھەرقانداق پاراۋانلىق تەدبىرى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ۋە بۇرژۇئا دىكتاتۇرلۇقىدىكى دۆلەتنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشسىزلىق مەسىلىسىنىمۇ ھەل قىلغىلى بولمايدۇ، دارامەتنى تەكشى قىلىشنىمۇ ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ.

پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى، ئارىلاشما ئىگىلىك نەزەرىيسى دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

تولۇق رىقابەت باها نەزەرىيسى ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تولۇق رىقابەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ، دەپ پەرەز قىلىنغان شارائىت ئاستىدا تاۋارنىڭ مۇۋازىنەت باھاسىنى قانداق بەلگىلەش تۇغرىسىدىكى چاكىنا نەزەرىيىسىدۇر. «تولۇق رىقابەت» (Perfectcompetition) ياكى «ساپ رىقابەت» (Pure competition) نىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن، ئېيتىلمىشچە، تۆۋەندىكىدەك ئىككى تۈرلۈك شەرت ھازىرلىنىشى، يەنى: بىرى، سېتىۋالغۇچىلار بىلەن ساتقۇچىلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولۇشى، ھەربىر زاۋۇت ئىگىسى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان تاۋار مىقدارى شۇ تاۋارنىڭ ئومۇمىي تەمىنلەش مىقدارىدا ئىنتايىن ئاز نىسبەتنىلا ئىگىلىشى، بۇنىڭ بىلەن، ھېچقانداق زاۋۇت ئىگىسى باھاغا ئۆزى يالغۇز تەسىر كۆرسىتەلمەيدىغان بولۇشى؛ يەنە بىرى، ھەربىر زاۋۇت ئىگىسى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان تاۋارلارنىڭ سۈپىتى ئوخشاش بولۇشى (يەنى ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق بولماسلىقى، جۈملىدىن مەھسۇلاتلارنىڭ ئورىلىشى، قاچىلىنىشى، ماركىسى ۋە سېتىش شەرتى قاتارلىقلاردا ھېچقانداق پەرق بولماسلىقى)، بۇنىڭ بىلەن، سېتىۋالغۇچى ساتقۇچىغا يان باسىدىغان ئەھۋال يۈز بەرمەيدىغان ۋە ساتقۇچىلار مونوپول قىلىۋالمىدىغان ھەرقانداق ئامىللار يوقىتىلغان بولۇشى كېرەك ئىكەن. بۇ ئىككى تۈرلۈك شەرت شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، بازار باھاسىنى سېتىۋالغۇچى بىلەن ساتقۇچىدىن ئىبارەت سانى كۆپ ئىككى تەرەپ بازار ئارقىلىق ئۆزلۈكىدىن بەلگىلەيدۇ، ھەربىر زاۋۇت ئىگىسى بولسا ئۆز مەھسۇلاتلىرىنى بازاردىكى تەمىنلەش - ئېھتىياج ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلەنگەن باھاغا ئاساسەن ئۆزلىرى خالىغان مىقداردا ساتىدۇ، ئەمەلىيەتتە قانچىلىك مىقداردا ساتىدىغانلىقىنى بولسا، ئۇلار ئەڭ يۇقىرى چەكتىكى پايدىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ تەننەرخ ئەھۋالىغا قاراپ بەلگىلەيدۇ.

قوشۇمچە قىلىنغان سەھىمدا، تولۇق رىقابەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شارائىت ئاستىدا، زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ قىسقا مۇددەت ئىچىدىكى ۋە ئۇزاق مۇددەت ئىچىدىكى مۇۋازىنەت باھانى ۋە مەھسۇلات مىقدارىنى قانداق بەلگىلەيدىغانلىقى كۆرسىتىلىدۇ. تولۇق رىقابەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شارائىتتا، زاۋۇت ئىگىلىرى ئۆز تاۋىرىنى بەلگىلەنگەن بازار باھاسى بويىچە خالىغان مىقداردا ساتسىمۇ باھاغا تەسىر يەتمەيدىغانلىقى، بۇ ھال زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە پايدىسى (زاۋۇت ئىگىلىرى مەلۇم مىقداردىكى تاۋارنى ساتقاندىكى ھەربىر بىرلىك تاۋارنىڭ سېتىلىش باھاسى) بىلەن مۇناسىپ ھالدىكى چەكلىك پايدىسى (زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ بىر بىرلىك تاۋارنى كۆپەيتىپ سېتىش ئارقىسىدا ئاشۇرغان پايدىسى)نىڭ سانلىق قىممىتى باشتىن - ئاخىر ئوخشاش بولىدىغانلىقى

تۆۋەن، ئوتتۇرىچە پايدا ئەگرى سىزىقى AR (تاۋارنىڭ ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى dd بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ) بىلەن چەكلىك ھالدىكى پايدا ئەگرى سىزىقى MR ئوخشاش بىر تۈز سىزىقتىن ئىبارەت بولىدۇ، شۇنداقلا ئابسېسسا بىلەن پاراللېل بولىدۇ، ئۇنىڭ يېقىرى سەۋىيىسى بولسا ئەينى ۋاقىتتىكى بازار باھاسى OP بولىدۇ (قوشۇمچە سخېمىغا قارالسۇن).

تەننەرخ ئەھۋالىغا كېلىدىغان بولساق، زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ تېخنىكىسى، ئۇسكۇنىسى ۋە باشقىلار تۆۋەندىكىدەك ئەھۋال ئاستىدا، يەنى تۈرلۈك تاۋارنىڭ چەكلىك تەننەرخى ۋە ئوتتۇرىچە تەننەرخى دەسلەپتە مەھسۇلاتنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ تۆۋەنلەپ بارىدىغان بولسا، مەھسۇلات مىقدارى كۆپەيگەندە مەلۇم دەرىجىگە يەتكەندىن كېيىن، پايدىنىڭ ئازىيىپ بېرىش قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا ئېشىپ بارىدۇ. مەسىلەن، قوشۇمچە سخېمىدا، ئوردىنات بويلۇق مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئابسېسسا مەھسۇلات مىقدارىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، چەكلىك تەننەرخ ئەگرى سىزىقى MC نۇ، ئوتتۇرىچە تەننەرخ ئەگرى سىزىقى AC نۇ U شەكلىدە بولىدۇ. چەككى سىزىقنىڭ كېسىشكەن يېرى (ئۇ، ئاشۇ ئونداق مەھسۇلات مىقدارى بارلىققا كەلگەن ئەھۋال ئاستىدا چەكلىك تەننەرخنىڭ دەل ئوتتۇرىچە تەننەرخىگە باراۋەر ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ) ئوتتۇرىچە تەننەرخنىڭ ئەڭ تۆۋەن نۇقتىسى (MC ۋە AC نىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى ئوستىدە، «چەكلىك تەننەرخ» دېگەن ماددىغا قارالسۇن) بولىدۇ.

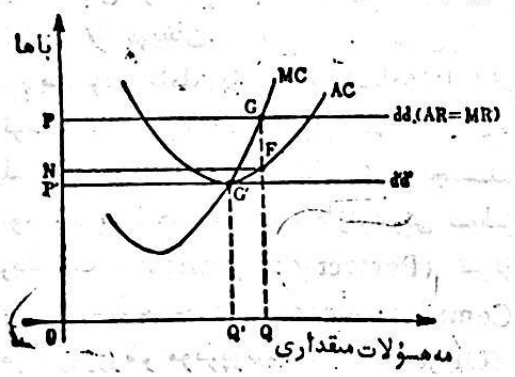
بازاردىكى تەمىنلەش ـ ئېھتىياج ئەھۋالى تەڭپېدىن بەلگىلەنگەن بازار باھاسى ۋە ئاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ تەننەرخ ئەھۋالىغا ئاساسەن، ھەربىر زاۋۇت ئىگىسى ئۆزلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى مۇنداق بەلگىلەيدۇ: ئۇ يەتكۈزۈپ بېرىدىغان مەھسۇلات ئىچىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىرلىك تاۋار ئۈچۈن كېتىدىغان تەننەرخ (يەنى چەكلىك تەننەرخ MC) دەل ئۇلارنىڭ ئاشۇ بىرلىك تاۋارنى ئارتۇق سېتىش ئارقىسىدا كۆپەيگەن پايدىسىغا (يەنى چەكلىك پايدا MR، يۇ، تولۇق رىقابەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شارائىتتا بەلگىلەنگەن بازار باھاسى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ) باراۋەر بولىدۇ. قوشۇمچە سخېمىدا، MC سىزىقى dd سىزىقى بىلەن G نۇقتىسىدا كېسىشكەن چاغدا MC = MR بولىدۇ، GQ بەلگىلەنگەن بازار باھاسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، OQ زاۋۇت ئىگىلىرىگە ئەڭ زور پايدا يەتكۈزەلەيدىغان مەھسۇلات مىقدارىدىن ئىبارەت بولىدۇ. چۈنكى، مەھسۇلات مىقدارى يەنىلا OQ دىن تۆۋەن بولىدىغانلا بولسا، ھەربىر بىرلىك مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن كېتىدىغان تەننەرخ ئاشۇ بىرلىك مەھسۇلاتنى ئارتۇق سېتىش ئارقىسىدا كۆپەيگەن پايدىدىن ئاز بولىدۇ، دېمەك، بۇ، مەھسۇلات مىقدارى كۆپەيتىلسە OQ غا يەتكۈزۈلۈشتىن ئىلگىرى مەھسۇلات مىقدارىنىڭ داۋاملىق كۆپەيتىلىشى ئارقىسىدا ئومۇمىي پايدا مىقدارىنىڭ ئاشىدىغانلىقىدىن؛ ئەكسىچە، مەھسۇلات مىقدارى OQ دىن كۆپ بولغان چاغدا، ھەر-بىر بىرلىك مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن كېتىدىغان تەننەرخنىڭ كۆپىيىدىغان پايدىدىن ئېشىپ كېتىدىغانلىقىدىن، شۇنىڭدەك مەھسۇلاتنى داۋاملىق ئاشۇرۇشنىڭ ئومۇمىي پايدا مىقدارىنى ئاز ـ تولا كېمەيتىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. مەھسۇلات مىقدارى OQ بولغان چاغدا، CQ بىلەن AC سىزىقى

F دا كېسىشىدۇ، بۇ، ئوتتۇرىچە تەننەرخنىڭ OF بولىدىغانلىقىنى، ئومۇمىي تەننەرخنىڭ تىك تۆت بۇلۇڭ ONFQ بولىدىغانلىقىنى، بۇنىڭ بىلەن، زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ تىك تۆت بۇلۇڭ NPGF غا باراۋەر كېلىدىغان، نورمال پايدىدىن ئېشىپ كېتىدىغان نورمىدىن تاشقىرى ئەڭ زور پايدىغا ئىگە بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇڭلاشقا، تولۇق رىقابەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا، زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ قىسقا مۇددەتلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش شەرتى چەكلىك پايدا (MR، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئوتتۇرىچە پايدا AR ۋە باها بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ) = چەكلىك تەننەرخ (MC) بولىدۇ.

بازار باھاسى OP(=OG)بولغان چاغدا، زاۋۇت ئىگىلىرى نورمال پايدىدىن يۇقىرى بولغان نۇرمىدىن تاشقىرى پايدىغا ئىگە بولىدۇ، بۇ ھال يېڭى زاۋۇت ئىگىلىرىنى مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ رىقابەتلىشىشكە جەلىپ قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، جەمئىي بازار باھاسى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ ھەمدە ھەربىر زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ سېتىش مىقدارى ئازىيىپ كېتىدۇ، بۇ شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى d'd' تاكى يېڭى ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى d،d، بىلەن AC سىزىقىنىڭ ئەڭ تۆۋەن نۇقتىسى ئۆزئارا G' دا كېسىشكىچە، پەيدىنپەي تۆۋەنگە قاراپ پاراللېل ھالدا يۆتكىلىدۇ، بۇ چاغدا نورمىدىن تاشقىرى پايدا يوقىلىدۇ، يېڭى رىقابەتچىلەر بۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەھۋاللار قايتا يۈز بەرمەيدۇ، ئاتالمىش ئۆزاق مۇددەتلىك مۇۋازىنەت ئەمەلگە ئاشىدۇ. قوشۇمچە سخېمىدا، OP'(=G'Q') ئۆزاق مۇددەتلىك مۇۋازىنەت باھانى كۆرسىتىدۇ، OQ' زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ ئۆزاق مۇددەتلىك مۇۋازىنەت مەھسۇلات مىقدارىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، تولۇق رىقابەت شارائىتىدا، زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ ئۆزاق مۇددەتلىك مۇۋازىنەتنى ساقلاش شەرتى باھا بىلەن ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى ئوتتۇرىچە تەننەرخنىڭ تەڭمۇتبەك بولۇشى (بۇ چاغدا ئوتتۇرىچە تەننەرخ بىلەن چەكلىك تەننەرخ تەڭمۇتبەك بولىدۇ)دىن ئىبارەت.

بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئاشۇ نۇقتىغا ئاساسەن شۇنداق ھېسابلايدۇكى، تولۇق رىقابەت ھەربىر زاۋۇت ئىگىسىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنى تەڭشەپ ئوتتۇرىچە تەننەرخنىڭ ئەڭ تۆۋەن نۇقتىسىغا چۈشۈرۈشىگە تۈرتكە بولالايدۇ، بۇنىڭ بىلەن، باھا تۆۋەنلەپلا قالماي، ئىشلەپچىقىرىش مەنبەلىرىدىن تازا ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئىمكانىيىتىمۇ تۈگىمەيدۇ. ئىستېمالچىلار ئەڭ زور دەرىجىدە قانائەت ھاسىل قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، مەھسۇلاتقا بولغان ئېھتىياجنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە مىقدارى ئاخىرقى ھېسابتا دارامەت تەقسىماتقا بېقىندۇ، قانداقتۇر ئىشلەپچىقىرىش مەنبەلىرىدىن تازا ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش

قوشۇمچە سخېما: تولۇق رىقابەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شارائىتتا زاۋۇت ئىگىلىرى قولغا كەلتۈرگەن قىسقا مۇددەتلىك تەڭپۇڭلۇق ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك تەڭپۇڭلۇق.

كاپىتالىزمنىڭ دارامەت تەقسىماتى بەلگىلىنىپ بولغان شارائىتتا كاپىتالىستلارنىڭ ئەڭ زور پايدىنى قولغا كەلتۈرۈشىنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىستېمالچىلارنىڭ ئەڭ زور دەرىجىدە قانائەت ھاسىل قىلىشى بىلەن مۇناسىۋىتى يوق.

مونوپول ياكى نەزەرىيىسى، چەكلىك پايدا چەكلىك تەننەرخ دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

مونوپول رىقابەت ياكى نەزەرىيىسى ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ھەم مونوپولىيە ئاملىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، ھەم كەسكىن رىقابەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تاۋارلارنىڭ تەڭپۇڭ باھاسىنى قانداق بەلگىلەش ھەققىدىكى چاكىنا نەزەرىيىسىدۇر. ئامېرىكىلىق جامبېرلىن (Edward Hastings Chamberlin, 1899 — 1967) 1933 - يىل نەشر قىلىنغان «مونوپول رىقابەت نەزەرىيىسى» («The Theory of MonoPolistic Competition») دېگەن كىتابىدا بۇ نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەنگلىيىلىك جون روبىنسون (Joan Robinson) شۇ يىلى نەشر قىلىنغان «تولۇقسىز رىقابەت ئىقتىسادشۇناسلىقى» («The Economics of Imperfect Competition») دېگەن كىتابىدىمۇ مۇستەقىل ھالدا ئاشۇ نەزەرىيىگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش كېتىدىغان نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقى، ئومۇمەن، تاۋارلارنىڭ بازاردىكى رىقابەتلىشىش (ياكى مونوپول قىلىش) دەرىجىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن، بازارلارنى تولۇق رىقابەت (Perfect competition)، تولۇق مونوپولىيە (Complete monopoly)، مۇشتۇمزورلار مونوپولىيىسى (Oligopoly) ۋە مونوپول رىقابەت (Monopolistic competition) دەپ تۆت تۈرگە ئايرىيدۇ. مونوپول رىقابەت يەنە «تولۇقسىز رىقابەت» (Imperfect competition) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تولۇق رىقابەت دېگەندە، سۈپىتى پۈتۈنلەي ئوخشايدىغان مەلۇم بىر خىل تاۋارنى ئىشلەپ چىقىرىپ ساتىدىغان زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ بولۇشى ئارقىسىدا، بىرمۇ زاۋۇت ئىگىسىنىڭ باھاغا ئۆزى يالغۇز تەسىر كۆرسىتەلمەسلىكى، شۇنداقلا مونوپولىيە ئامىللىرىنىڭ پۈتۈنلەي تۈگىتىلگەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. تولۇق مونوپولىيە دېگەندە، تاۋارنىڭ ئىشلەپ چىقىرىلىش (سېتىلىش) مىقدارى ۋە باھاسىنىڭ پۈتۈنلەي بىرلا زاۋۇت ئىگىسىنىڭ تىزگىنلىشىدە بولغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇشتۇمزورلار مونوپولىيىسى دېگەندە بولسا، مەلۇم تاۋارنى ئىشلەپ چىقىرىشنى ئاز سانداكى چوڭ شىركەتلەر تىزگىنلىۋالغانلىقى، ئۇلار تەمىنلەيدىغان تاۋارلارنىڭ سۈپىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كەتسىمۇ بولىدىغانلىقى (مەسىلەن، پولات، ئالىيۇمىن قاتارلىقلار)، لايىھىسى، شەكلى قاتارلىق جەھەتتە مەلۇم پەرقلىرى (مەسىلەن، ئاپتوموبىل، ماشىنا قاتارلىقلار) بولسىمۇ بولىدىغانلىقى، شۇنىڭدەك بۇنداق تاۋارلارنىڭ باھاسى ئومۇمەن ئاز سانداكى چوڭ شىركەتلەرنىڭ تىزگىنلىشىدە بولىدىغان جوڭقۇرما باھادىن ئىبارەت بولىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. جامبېرلىن شۇنداق ھېسابلايدۇكى، مونوپول رىقابەت تېپىگە كىرىدىغان تاۋارلار (مەسىلەن، چىش پاراشوكى، چوڭ شەھەرلەردىكى پارچە سېتىش دۇكانلىرىنىڭ تاۋارلىرى ۋە باشقىلار) ئىككى ئالاھىدىلىككە ئىگە: بىرى، زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ سانى بەك كۆپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا

كەسكىن رىقابەت مەۋجۇت؛ يەنە بىرى، ئاتالمىش «مەھسۇلات پەرقى» مەۋجۇت، بۇ پەرق ياكى ئوخشاش تىپتىكى مەھسۇلاتلار ئوتتۇرىسىدا سۈپەت، ئوراش ـ قاچىلاش، ماركا قاتارلىق جەھەتلەردە پەرق بارلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ياكى سۈپىتى پۈتۈنلەي ئوخشاپ كېتىدىغان مەھسۇلاتلار ئوتتۇرىسىدىمۇ سېتىلىش شارائىتى جەھەتتە پەرقلەر مەۋجۇت بولىدىغانلىقىنى، مەسىلەن، ساتقۇچىنىڭ پەزىلىتى، ئىناۋىتى ۋە ئورنى جەھەتتە ئوخايلىق ھەم باشقا ئامىللار مەۋجۇت بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ؛ بۇنداق پەرقلەر ھەربىر زاۋۇت ئىگىسىنى ئۆزى باشقۇرۇۋاتقان تاۋارنى مەلۇم دەرىجىدە «مونوپول» قىلىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

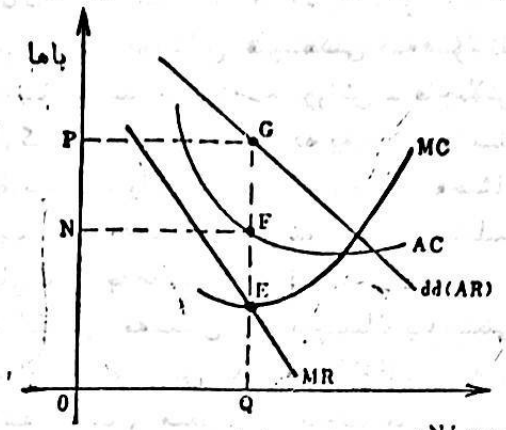
مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخ (جۈملىدىن نورمال پايدا) ئەھۋالى ۋە ئېھتىياج ئەھۋالى مەلۇملۇق دەپ پەرەز قىلىساق، ئۇ چاغدا، تەننەرخ ئەھۋالىغا ئاساسەن زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ چەكلىك تەننەرخ ئەگرى سىزىقى MC ۋە ئوتتۇرىچە تەننەرخ ئەگرى سىزىقى AC نى سىزىپ چىققىلى بولىدۇ. بىر تۈرلۈك تاۋارنىڭ چەكلىك تەننەرخى بىلەن ئوتتۇرىچە تەننەرخى دەسلەپتە مەھسۇلاتنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ كېمەيسىپ بارىدۇ، بىراق مەھسۇلات ئېشىپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكەندىن كېيىن بولسا، پايدىنىڭ كېمەيىپ بېرىش قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا ئۆزگىرىپ ئېشىپ بارىدۇ. ئەگەر ئوردىناتنى باھاغا، ئابسىسسانى مەھسۇلات (سېتىش) مىقدارىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ دېسەك، ئۇ ھالدا، خۇددى قوشۇمچە سىخىمدا كۆرسىتىلگەندەك، چەكلىك تەننەرخ ئەگرى سىزىقى MC مۇ، ئوتتۇرىچە تەننەرخ ئەگرى سىزىقى AC مۇ U شەكلىگە كىرىدۇ، ئىككى سىزىقنىڭ كېسىشىش نۇقتىسى (ئۇ، ئاشۇنداق مەھسۇلات مىقدارى بارلىققا كەلگەن ئەھۋال ئاستىدىكى چەكلىك تەننەرخنىڭ دەل ئوتتۇرىچە تەننەرخقە تەڭ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ) ئوتتۇرىچە تەننەرخنىڭ ئەڭ تۆۋەن نۇقتىسى (MC ئەگرى سىزىقى ۋە AC ئەگرى سىزىقى ئۇستىدىكى چۈشەندۈرۈشى، «چەكلىك تەننەرخ» دېگەن ماددىغا قارالسۇن) بولىدۇ.

ئېھتىياج جەھەتتە، سېتىۋالغۇچى مەلۇم بىر زاۋۇت ئىگىسىدىن مەلۇم مىقداردا تاۋار سېتىۋالغاندا، بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، ئاشۇ سېتىۋالغۇچى ئۆزى سېتىۋالماقچى بولغان ھەر-بىر بىرلىك تاۋار ئۈچۈن تۆلەشكە ماقۇل بولغان بىر باھا بولىدۇ، بۇنداق باھا ئېھتىياج باھاسى دېيىلىدۇ. باھا قانچە تۆۋەن بولسا، سېتىۋېلىشنى خالايدىغانلارنىڭ سانى شۇنچە كۆپ بولىدۇ. بۇ چاغدا، باھا ئوردىنات قىلىنغان، تاۋار مىقدارى ئابسىسسا قىلىنغان تەكشىلىكتىكى كۆرۈنۈشتە، تۆۋەن تەرىپى سۈلدىن ئوڭغا قاراپ قىڭغايغان ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى dd نى سىزىپ چىققىلى بولىدۇ. سېتىۋالغۇچىنىڭ مەلۇم مىقداردىكى تاۋارغا بولغان ئېھتىياج باھاسى، ساتقۇچى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ ئاشۇنچىلىك مىقداردىكى تاۋارنى ساتقاندىكى ھەربىر بىرلىك تاۋار-نىڭ سېتىلىش باھاسى ياكى ئوتتۇرىچە پايدىسى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى dd زاۋۇت ئىگىسىنىڭ ئوتتۇرىچە پايدا ئەگرى سىزىقى AR بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. ھەربىر ئوتتۇرىچە پايدىغا مۇناسىپ ھالدا، چەكلىك پايدا MR مۇ، يەنى بىر بىرلىك تاۋارنى ئارتۇق سېتىش ئارقىسىدا قوشۇلغان پايدىمۇ بولىدۇ. ئوتتۇرىچە پايدا تاۋارنىڭ سېتىلىش مىقدارىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ كېمەيىپ بارىدىغانلىقى ئۈچۈن، چەكلىك پايدىمۇ

تاۋارنىڭ سېتىلىش مىقدارىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ كېمىيىپ بارىدۇ، شۇنداقلا ئوتتۇرىچە پايدىغا ماس كېلىدىغان چەكلىك پايدا ھامان ئوتتۇرىچە پايدىدىن ئاز بولىدۇ. خۇددى قوشۇمچە سىخىمدا كۆرسىتىلگەندەك، چەكلىك پايدا ئەگرى سىزىقى MR ھامان dd(AR) نىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن (dd ئەگرى سىزىقى ۋە MR ئەگرى سىزىقى ئۇستىدىكى چۈشەندۈرۈش جەھەتتە، «چەكلىك پايدا» دېگەن ماددىغا قارالسۇن) ئۆتىدۇ.

جامبىرلىن شۇنداق دەپ قارايدۇكى، مونوپول رىقابەت تىپىگە كىرىدىغان تاۋارلارنىڭ قىسقا مۇددەت ئىچىدىكى تەكلىپ باھاسى ۋە مەھسۇلات مىقدارىنى بەلگىلەش پرىنسىپى ئەمەلىيەتتە تولۇق مونوپول تىپىگە كىرىدىغان تاۋارلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ. يەنى ھەربىر زاۋۇت ئىگىلىرى ئالدى بىلەن ئۆز مەھسۇلاتىنىڭ ئىشلەپ چىقىرىلىشى (سېتىلىش) مىقدارىنى تاكى ئۇ ئەڭ ئاخىردا قوشقان مەھسۇلات ئۈچۈن سەرپ قىلغان تەننەرخ (چەكلىك تەننەرخ) دەل ئاشقۇ مەھسۇلاتنى ئارتۇق سېتىش ئارقىسىدا ئاشۇرغان پايدا (چەكلىك پايدا)غا باراۋەر بولغۇچە تەكشەپ تۇرىدۇ. بۇنداق قىسقا مۇددەتلىك تەكلىپ ئەھۋالى تۆۋەندىكى سىخىمدىكىدەك بولىدۇ: سىخىمدا MC سىزىقى بىلەن MR سىزىقى E نۇقتىسىدا كېسىشىپ ئۆتكەن بولۇپ، MR = MC ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ، بۇ چاغدا ئىشلەپچىقىرىش - سېتىش مىقدارى OQ بولۇپ، ئۇ، زاۋۇت ئىگىلىرىگە ئەڭ زور پايدا كەلتۈرىدىغان مەھسۇلات مىقدارىدۇر. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، OQ دىن كىچىك بولغان ھەرقانداق مەھسۇلات مىقدارىدىن كېلىدىغان چەكلىك پايدا ئۇنىڭ چەكلىك تەننەرخىدىن چوڭ بولىدۇ، بۇ ھال شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، مەھسۇلات مىقدارىنى داۋاملىق تۇرغۇزۇپ كۆپەيتكەندە، ئومۇمىي پايدا مىقدارىنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ؛ ئەكسىچە، OQ دىن چوڭ بولغان ھەرقانداق مەھسۇلات مىقدارىدىن كېلىدىغان چەكلىك پايدا ئۇنىڭ چەكلىك تەننەرخىدىن كىچىك بولىدۇ، بۇ ھال شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، مەھسۇلات مىقدارىنى داۋاملىق تۇرغۇزۇپ كۆپەيتىش ئارقىسىدا زىيان يۈز بېرىدۇ، ئومۇمىي پايدا مىقدارى ئازىيىپ كېتىدۇ. ئوتتۇرىچە پايدا ئەگرى سىزىقى dd(AR)دىن قارىغاندا، باھا (QG(=OP بولغان چاغدا، سېتىشقا بولىدىغان تاۋار مىقدارى OQ بولىدۇ، شۇڭا QG زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ ئەڭ چوڭ پايدىغا ئىگە قىلىدىغان باھا ھېسابلىنىدۇ. سىخىمدىكى AC QG سىزىقى بىلەن F دا كېسىشىپ ئۆتىدۇ، بۇ شۇنى كۆرسىتىدۇكى، مەھسۇلات مىقدارى OQ بولغان چاغدىكى ئوتتۇرىچە تەننەرخ QF بولىدۇ، ئومۇمىي تەننەرخنى تېڭ تۆت بۇلۇڭ ONFQ بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ، تېڭ تۆت بۇلۇڭ OPGQ ئومۇمىي پايدىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ،

مونوپول رىقابەت شارائىتىدا زاۋۇت ئىگىلىرى قولغا كەلتۈرگەن قىسقا مۇددەتلىك تەكلىپ باھاسى

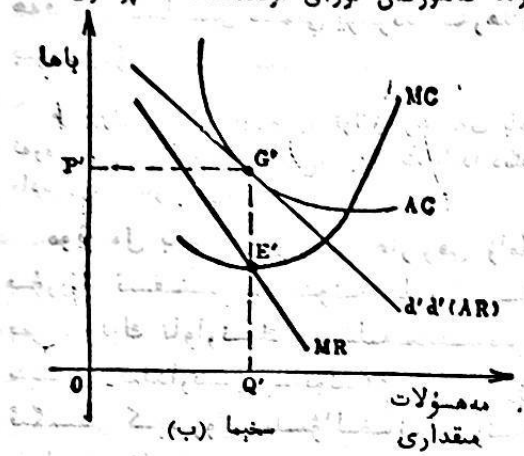

سىخىما (ئا)

تىنىك تۆتبۇلۇڭ NPGF بولسا نورمال پايدىدىن ئېشىپ كەتكەن نورمىدىن تاشقىرى ئەڭ زور پايدا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، مونوپول رىقابەت شارائىتىدا، زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ باھا بىلەن مەھسۇلات مىقدارىنى قىسقا مۇددەتلىك تەڭپۇڭلۇقىغا ئىگە قىلىشتىكى شەرتى چەكلىك پايدا (RM) = چەكلىك تەننەرخ (MC).

لېكىن، مونوپول رىقابەت يەنە تولۇق مونوپولىيىدىن ئاز - تولا پەرقلىنىدۇ، يەنى مونوپول رىقابەتتە كەسكىن رىقابەت بولۇپ تۇرىدۇ. شۇڭا، پۈتكۈل كەسىپ ۋە ئۇزاق مۇددەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، يۇقىرىدىكىدەك قىسقا مۇددەتلىك تەڭپۇڭلۇق شارائىتىدا، زاۋۇت ئىگىلىرى ئىگە بولغان نورمىدىن تاشقىرى پايدا يېڭى رىقابەتچىلەرنى مۇشۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشقا جەلپ قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، باھا تۆۋەنلەپ كېتىدۇ ھەمدە بۇرۇنقى زاۋۇت ئىگىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش (سېتىش) مىقدارىنى ئازايتىشقا مەجبۇر بولىدۇ. نەتىجىدە، ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى تاكى يېڭى ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى d،d، بىلەن G، AC نۇقتىسىدا تۆۋەنلىگۈچە (تۆۋەندىكى سخېمىغا قارالسۇن) تۆۋەنلەيدۇ. بۇ چاغدا، زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش (سېتىش) مىقدارى OQ، باھاسى (OP، = Q،G) بولىدۇ. مەھسۇلات مىقدارى OQ، بولغان چاغدىكى ئۇتتۇرىچە تەننەرخ Q،G، بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ باھا بىلەن تەڭ بولۇپ، نورمىدىن تاشقىرى پايدا يوقىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، يېڭى زاۋۇت ئىگىلىرى بۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشنى توختىتىدۇ. شۇڭلاشقا، مونوپول رىقابەت شارائىتىدا، زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ باھا بىلەن

مونوپول رىقابەت شارائىتىدا زاۋۇت ئىگىلىرى قولغا كەلتۈرگەن ئۇزاق مۇددەتلىك تەڭپۇڭلۇق

سخېما (ب)

مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ئۇزاق مۇددەتكىچە تەڭپۇڭ قىلىش شەرتى چەكلىك پايدا (MR) = چەكلىك نەتىجىدە تەننەرخ (MC) بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇتتۇرىچە پايدا (AR) = ئۇتتۇرىچە تەننەرخ (AC) بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ.

مونوپول رىقابەت باھانەزەرىيسى «مەھسۇلات پەرقى» دېگەن نېمىنى باھانە قىلىپ تۇرۇپ، كوچا - كوچىلاردىكى ئۇششاق دۇكان ئىگىلىرىنىڭ ھەممىسىنى «مونوپولچىلار» دەۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كاپىتالىستىك مەركەزلەشتۈرۈلۈشى ئاساسىدا شەكىللەنگەن مونوپولىيىنىڭ ماھىيىتىنى ئارىلاشتۇرىدۇ ۋە يېرىشۇرىدۇ. سۈنئىي قىياس ئاساس قىلىنغان بۇنداق نوقۇل شەكىلۋازلىق خاراكتېرىدىكى ئەقلىي خۇلاسىدە، خۇددى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ باشقا مۇۋازىنەت باھا نەزەرىيىلىرىگە ئوخشاش، باھانىڭ پەقەت قىممەتنىڭ پۇل ئارقىلىق ئىپادىلىنىشلا ئىكەنلىكى، قىممەتنىڭ بولسا ئىشلەپچىقىرىشقا كېتىدىغان ئەمگەك تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىدەك تۈ پرىنسىپقا ئېتىبارسىز قارىلىدۇ، شۇڭلا

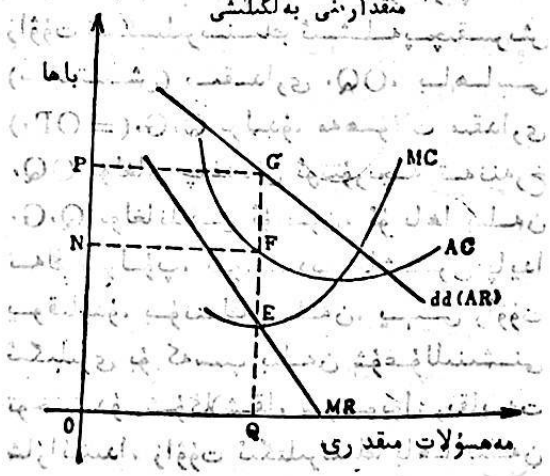
ئۇ باهانىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىشدىكى ھەقىقىي ئاساسىنى ئىلمىي يوسۇندا شەرھلەپ بېرەلەيدۇ.

مونوپول باها نەزەريسى، تولۇق رىقابەت باها نەزەريسى، چەكلىك تەننەرخ، چەكلىك پايدا دېگەن ماددىلارغا قارالۇن.

مونوپول باها نەزەريسى ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ بىر تۈرلۈك تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش - سېتىش مىقدارىنى پۈتۈنلەي بىر زاۋۇت ئىگىسى كونترول قىلىۋالغاندا ئۇنىڭ باھاسىنى قانداق بەلگىلەش توغرىسىدىكى چاكىنا نەزەريىسىدۇر. ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقى، ئومۇمەن، مەلۇم بىر تاۋارنىڭ بازاردىكى رىقابەتلىشىش (ياكى مونوپول قىلۋېلىش) دەرىجىسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولۇشىغا ئاساسەن، بازارنى تۆت خىلغا، يەنى «مونوپول» (Monopoly: تولۇق مونوپول Complete monopoly)، «مۇشتۇم-زورلار مونوپولىستىسى» (Oligopoly)، «مونوپول رىقابەت» (Monopolistic Competition) ۋە «تولۇق رىقابەت» (Perfect Competition) كە ئايرىيدۇ. تولۇق مونوپول ئىنگىلىز كىرىدىغان تاۋارلار (مەسىلەن، شەھەرلەردە جامائەت ئىشلىتىدىغان تېلېفون، سۇ، توك ۋە باشقىلار) بىلەن تەمىنلەش پۈتۈنلەي بىرلا زاۋۇت ئىگىسى تەرىپىدىن تەرگىنلىۋېلىنغان بولسا، ئۇنىڭ باھاسىمۇ پۈتۈنلەي ئاشۇ زاۋۇت ئىگىسىنىڭ تەرگىنلىشىدە بولىدۇ. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئېھتىياج قانۇنىيىتى بويىچە، باها يۇقىرى بولسا، ئېھتىياج (شۇنداقلا سېتىلىش مىقدارى) مۇئايان بولىدۇ، باها تۆۋەن بولسا، ئېھتىياج (شۇنداقلا سېتىلىش مىقدارى) مۇ كۆپ بولىدۇ. مونوپول قىلىۋالغۇچىلار مەلۇم بولغان تەمىنلەش ئەھۋالى ۋە ئېھتىياج ئەھۋالىغا ئاساسەن، يۇقىرى باهادا ئاز سېتىش بىلەن تۆۋەن باهادا كۆپ سېتىش ئوتتۇرىسىدىكى پايدا - زىيانىنى دەڭسەپ كۆرۈش ئارقىلىق، بەلگىلەنگەن ئىشلەپچىقىرىش (سېتىش) مىقدارى ۋە باهانى ئەڭ زور دەرىجىدە پايدا بېرىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

تەمىنلەش ئەھۋالى دېگەندە، ئاساسەن، تېخنىكا، ئۇسكۇنە ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش شارائىتى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن تەننەرخ ئەھۋالى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ تېخنىكا ۋە ئۇسكۇنە ئەھۋالى ئۆزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، بىر تۈرلۈك تاۋارنىڭ چەكلىك تەننەرخى ۋە ئوتتۇرىچە تەننەرخى (جۇملىدىن نورمال پايدا) دەسلەپتە مەھسۇلات مىقدارىنىڭ تېشىش سىغا ئەگىشىپ تۆۋەنلەپ بارىدىغان بولسىمۇ، لېكىن مەھسۇلات مىقدارى كۆپىيىپ مەلۇم دەرىجىگە يەتكەندىن كېيىن بولسا، پايدىنىڭ كېمىيىپ بېرىش قانۇنىيىتىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا ئېشىپ بارىدۇ. مەسىلەن، قوشۇمچە سىخىمىغا قارالۇ:

تولۇق مونوپول مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شارائىتتا زاۋۇت ئىگىلىرىنىڭ مۇۋازىنەت باها ۋە مەھسۇلات مىقدارىنى بەلگىلىشى

ئوردىنات بىرلىك مەھسۇلاتىنىڭ تەننەرخىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئابسىسسا مەھسۇلات مىقدارىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، چەكلىك تەننەرخ ئەگرى سىزىقى (MC) بىلەن ئوتتۇرىچە تەننەرخ ئەگرى سىزىقى U (AC) شەكلىنى ئالىدۇ (MC بىلەن AC نىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى ئۇستىدە «چەكلىك تەننەرخ» دېگەن ماددىغا قارالسۇن). مەلۇم بىر مىقداردىكى تاۋارنىڭ چەكلىك تەننەرخى زاۋۇت ئىگىسى ئاشۇ مىقداردىكى تاۋارنى يەتكۈزۈپ بېرىشتە تەلەپ قىلغان ئەڭ تۆۋەن چەكتىكى سېتىش باھاسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىھتىياج جەھەتتە، سېتىۋالغۇچى مەلۇم مىقداردا تاۋار سېتىۋالغاندا، شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، ھەربىر بىرلىك تاۋار ئۈچۈن بەرمەكچى بولغان بىر باھا بولىدۇ، بۇنداق باھا ئىھتىياج باھاسى دەپ ئاتىلىدۇ. باھا قانچە تۆۋەن بولسا، سېتىۋالغۇچىلار شۇنچە كۆپ سېتىۋالىدۇ. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، باھا ئوردىنات قىلىنغان، تاۋار مىقدارى ئابسىسسا قىلىنغان تەكشىلىك تىكى سىخېمىدا، سولدىن ئوڭغا قاراپ تۆۋەن تەرەپنى قىڭشايغان ئىھتىياج ئەگرى سىزىقى (dd) نى شەكىللەندۈرىدۇ. سېتىۋالغۇچىنىڭ مەلۇم مىقداردىكى تاۋار ئۈچۈن تۆلىگەن باھاسى ساتقۇچى ئوڭغا قاراپ تۆۋەن تەرەپنى قىڭشايغان ئىھتىياج ئەگرى سىزىقى (dd) نى شەكىللەندۈرىدۇ. سېتىۋالغۇچىنىڭ مەلۇم مىقداردىكى تاۋار ئۈچۈن تۆلىگەن باھاسى ساتقۇچى ئوڭغا قاراپ تۆۋەن تەرەپنى قىڭشايغان ئىھتىياج ئەگرى سىزىقى (dd) نى شەكىللەندۈرىدۇ. چۈنكى، مەھسۇلات مىقدارى تېخى OQ دىن ئاز بولغان چاغدا، MR>MC بولىدۇ، يەنى بىر بىرلىك تاۋارنى ئارتۇق ئىشلەپچىقىرىش ئارقىسىدا كۆپەيگەن پايدا ئاشۇ بىرلىك تاۋارنى ئارتۇق ئىشلەپچىقىرىش ئارقىسىدا ئېشىپ كەتكەن تەننەرخىتىن كۆپ بولىدۇ، بۇ ھال مەھسۇلات مىقدارى تېخى كۆپەيمەي OQ گە يەتكىچە، ئۇنى داۋاملىق كۆپەيتكەندە ئومۇمىي پايدا مىقدارىنى كۆپەيتكىلى بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ؛ ئەكسىچە، ئەگەر مەھسۇلات مىقدارى OQ دىن كۆپ بولسا، ئۇ ھالدا MR<MC بولىدۇ، بۇ ھال مەھسۇلاتنى داۋاملىق مىقدارىنىڭ كۆپەيىشىگە ئەگىشىپ كېمەيمەي بارغاچقا، چەكلىك پايدىمۇ سېتىلىش مىقدارىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ كېمەيمەي بارىدۇ شۇنداقلا ئوتتۇرىچە پايدىغا ئۇيغۇن كېلىدىغان چەكلىك پايدا ھەمىشە ئوتتۇرىچە پايدىدىن ئاز بولىدۇ. مەسىلەن، قوشۇمچە سىخېمىدىكى MR سىزىقى ھەمىشە dd (AR) سىزىقىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە تۇرىدۇ (dd سىزىقى بىلەن MR سىزىقىنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى ئۇستىدە، «چەكلىك پايدا» دېگەن ماددىغا قارالسۇن).

بىلۇۋالىنىدى دەپ پەرەز قىلىنغان يۇقىرىدىكى تەمىنلەش ۋە ئىھتىياج ئەھۋالىغا ئاساسەن، مونوپول قىلغۇچىلار ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش مىقدارىنى مۇنداق بەلگىلەيدۇ: تەمىنلەش مىقدارىغا ئەڭ ئاخىرقىدا بىر بىرلىك تاۋارنى قوشۇش ئارقىسىدا كۆپەيگەن تەننەرخ (چەكلىك تەننەرخ MC) دەل ئاشۇ بىرلىك تاۋارنى ئارتۇق ئىشلەش ئارقىسىدا ئاشقان پايدا (چەكلىك پايدا MR) غا باراۋەر بولىدۇ، مەسىلەن، سىخېمىدا MC سىزىقى بىلەن MR سىزىقى E دا كېسىشىدۇ، بۇ چاغدا MR=MC بولىدۇ، OQ بولسا ئەڭ چوڭ پايدا ئېلىپ كېلىدىغان مەھسۇلات مىقدارى بولىدۇ. چۈنكى، مەھسۇلات مىقدارى تېخى OQ دىن ئاز بولغان چاغدا، MR>MC بولىدۇ، يەنى بىر بىرلىك تاۋارنى ئارتۇق ئىشلەپچىقىرىش ئارقىسىدا كۆپەيگەن پايدا ئاشۇ بىرلىك تاۋارنى ئارتۇق ئىشلەپچىقىرىش ئارقىسىدا ئېشىپ كەتكەن تەننەرخىتىن كۆپ بولىدۇ، بۇ ھال مەھسۇلات مىقدارى تېخى كۆپەيمەي OQ گە يەتكىچە، ئۇنى داۋاملىق كۆپەيتكەندە ئومۇمىي پايدا مىقدارىنى كۆپەيتكىلى بولىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ؛ ئەكسىچە، ئەگەر مەھسۇلات مىقدارى OQ دىن كۆپ بولسا، ئۇ ھالدا MR<MC بولىدۇ، بۇ ھال مەھسۇلاتنى داۋاملىق

كۆپەيتىشنىڭ ژىيانلىق ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. مەھسۇلات مىقدارى بەلگىلەنگەندىن كېيىن، سىخېمىدىكى dd سىزىقىدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، باھا (QG(=OP قىلىپ بەلگىلەنگەندە سېتىشقا بولىدىغان تاۋار مىقدارى OQ بولىدۇ، شۇڭا QG مونوپول قىلغۇچىلارنى ئەڭ زور پايدىغا ئىگە قىلىدىغان مونوپول باھا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

سخېمىدىكى QG سىزىقى بىلەن ئوتتۇرىچە تەننەرخ ئەگرى سىزىقى (AC) F دا كېسىشىدۇ، بۇ ھال مەھسۇلات مىقدارى OQ بولغان چاغدىكى ئومۇمىي تەننەرخىنىڭ QF بولىدىغانلىقىنى، ئومۇمىي تەننەرخنى تېڭ تۆت بۆلۈك ONFQ ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدىغانلىقىنى، مەھسۇلات مىقدارى OQ، باھا QG بولغان چاغدىكى ئومۇمىي پايدىنىڭ تېڭ تۆت بۆلۈك OPGQ بولىدىغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن، نورمال پايدىدىن ئېشىپ كەتكەن نورمىدىن تاشقىرى پايدىنىڭ ئومۇمىي مىقدارىنى تېڭ تۆت بۆلۈك NPGF ئارقىلىق ئىپادىلەشكە بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

مونوپول باھا نەزەريىسى ئاتالمىش مۇۋازىنەت باھا ۋە مۇۋازىنەت مەھسۇلات مىقدارىنى تاۋار ئۈستىدىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنىڭ مۇناسىۋىتىگە قارايلا بەلگىلەيدۇ، باھانىڭ پەقەت پۇل ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان قىممەتتىنلا ئىبارەت ئىكەنلىگىگە سەل قارايدۇ، شۇنىڭ بىلەن مونوپول باھانىڭ ۋۇجۇدقا كېلىش ئاساسىنى ئىلمىي ئاساستا شەرھلەپ بېرەلمەيدۇ، مونوپولىيىنىڭ ماھىيىتىنى تېخىمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. گەرچە مونوپول قىلغۇچىلار تەمىنلەش مىقدارىنى پۈتۈنلەي تىزگىنلىۋالالايدىغان، شۇنداقلا ئۇ ئارقىلىق باھانى تىزگىنلىۋالالايدىغان بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىستىك بازارلاردا، ئۇلارنىڭ چەكلىك پايدا ئەگرى سىزىقىنى ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن توغرا مۇلچەرلەپ بىلىۋالالىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭلاشقا، ئابستراكت قىياسلارنى ئاساس قىلغان بۇنداق يەكۈننىڭ مونوپولىيىنىڭ ماھىيىتىنى بۇرمىلاش ۋە يوشۇرۇشتىن باشقا، كاپىتالىستىك رېئال تۇرمۇشتا ھېچقانچە ئەھمىيىتى يوق.

چەكلىك پايدا، چەكلىك تەننەرخ دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

كونترول باھا نەزەريىسى (TheAd-ministered-PriceTheory) ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ قانداقتۇر مۇشتۇمزورلار مونوپولىيىسى (Oligopoly) باھاسى توغرىسىدىكى نەزەريىسىدۇر. بۇ نەزەريە ئاز سانداكى چوڭ شىركەتلەر (يەنى مۇشتۇمزور مونوپولىيىچىلەر) مونوپول قىلمۇالغان تاۋارلارنىڭ باھاسىنىڭ قانداق بەلگىلىنىدىغانلىقىنى شەرھلەپ بەرمەكچى بولىدۇ.

«كونترول باھا» دېگەن ئاتالغۇنى ھەممىدىن بۇرۇن ئامېرىكىلىق مېنس (G.C.Means) 1934 — 1935 - يىللىرى ئامېرىكا ھۆكۈمىتىگە سۇنغان بىر ھۆججەتتە ئوتتۇرىغا قويغان، مېنس ئەينى ۋاقىتتا رۇزۋېلىت «يېڭى سىياسىتى» نىڭ ئىقتىساد پىلانلىغۇچىسى ئىدى. ئۇ، ئامېرىكىنىڭ بەزى مۇھىم سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ دۇڭ سېتىلىشى باھاسى كۆرسەتكۈچىگە دائىر تارىخىي ماتېرىياللارغا ئاساسەن، ئاشۇ باھالارنىڭ كۆپ قىسمىنى كونترول باھا دەپ ھېسابلىدى. ئۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا يازغان باشقا ئەسەرلىرىدە بۇ مەسىلىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بايان قىلدى.

كونترول باھا بازارىنىڭ ستىخىيىلىك

كۆچى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان باھاغا نىسبەتەن ئىيتىلغان. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئەنئەنىۋى قارىشى بويىچە، تولۇق رىقابەت (لوقۇل رىقابەت دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بازاردا، تاۋار باھاسى بازاردىكى تەمىنلەش بىلەن ئىھتىياجنىڭ رولى ئارقىلىق، كۆپ سانىدىكى سېتىۋالغۇچىلار بىلەن ساتقۇچىلارنىڭ سودىلىشىشى ئارقىسىدا بەلگىلىنىدۇ. بۇنداق بازارلاردا تەمىنلەش بىلەن ئىھتىياجنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى ئاساسەن باھادىكى ئۆزگىرىش ئارقىلىق تەڭپۇڭلۇقتا قاراپ يۈزلىنىدۇ. كونترول باھا بۇلسا ئۇنىڭ ئەكسىچە ئاز سانىدىكى ساتقۇچى چوڭ كارخانىلار كىلىشىم ياكى يەڭ ئىچىدە كېلىشىۋىلىش ئارقىلىق، ھەركىم مەۋرىي باشقۇرۇش تەدبىرى سۈپىتىدە ئۆز ئالدىغا بەلگىلىۋالىدىغان بىر خىل باھا-دۇر. ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئانچە كۆپ ئۆزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئادەتتە، ئىھتىياج ئەھۋالىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۆز ۋاقتىدا يۇقىرى - تۆۋەن تەڭشىلىپ تۇرمايدۇ، بەلكى خېلى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگەرمەي، مەھسۇلات مىقدارىنى تەڭشەش ئارقىلىق ئىھتىياجدىكى ئۆزگىرىشكە ماسلىشىدۇ. مەسىلەن، ئىقتىسادىي دەۋرىيلىكنىڭ كاساتچىلىق باسقۇچىدا، مەھسۇلات مىقدارىنى ئازايتىشقا ۋە يالالانغان ئىشچىلارنى ئىشتىن بوشىتىۋېتىشكە رازى بولۇپ، ئەسلىدىكى باھانى داۋاملىق تۇرغۇزالماي قالىدۇ، ياكى باھانى ئازراق تۆۋەن چۈشۈرىدۇ (ئۇروشتىن كېيىن تېخى باھانى ئۆستۈرىدىغان ئەھۋاللار بىرقەدەر ئومۇمىيۈزلۈك يۈز بەردى)؛ ئەسلىگە كېلىش باسقۇچىدا بولسا، ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش - سېتىش مىقدارىنى كۆپەيتىش ئارقىلىق پايدىنى كۆپەيتىدۇ.

مېنىس شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، كونترول باھا كارخانا كۆلىمىنىڭ كېڭەيگەنلىكىنى نەتىجىسىدۇر. كارخانا كۆلىمىنىڭ ئۆزلۈكسىز كېڭىيىپ بېرىشى ئارقىسىدا، ئاز سانىدىكى چوڭ كارخانىلار بازاردا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ - دە، ئىھتىياجدا ئۆزگىرىش يۈز بەرگەندە، ئۇلار زادى باھانى تەڭشەش كېرەكلىكى ياكى مەھسۇلات مىقدارىنى تەڭشەش كېرەكلىكى ئۈستىدە ئۆز ئالدىغا قارار چىقىرالايدۇ ھەمدە ئۆزلىرىنىڭ قارشى تەرىپىنىڭ شۇنىڭغا قاراپ ئىش كۆرۈشىگە تۇرتكە بولىدۇ. مەسىلەن، ئىھتىياج تۆۋەنلەپ كەتكەندە، ئۇلارنىڭ بۇرۇنقى باھادا ئاز سېتىش بىلەن باھانى چۈشۈرۈپ كۆپ سېتىشنىڭ پايدا - زىيىنىنىڭ ئاساسەن ئوخشاش بولىدىغانلىقىغا كۆزى يەتسە، ئۇلار خەتىرى ئازراق دەپ بۇرۇنقى باھادا ئاز ساتىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، مۇقەررەر ھالدا، ئىشچىلار ئىشسىز قالىدۇ، ئۇسكۇنىلەر بىكار قالىدۇ - دە، ئىھتىياج بارغانسېرى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ.

XIX ئەسىردە بەزى فىزىمات ئىقتىسادشۇناسلىق ئالىملىرى ۋە ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىمۇ مۇشتۇمزورلار مونوپول قىلىۋالغان بازارلاردىكى باھانى بەلگىلەش مەسىلىسى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزگەن، بەزىلەر تېخى «قارشى تەدبىر نەزەرىيىسى» (Game Theory) دىن ئىبارەت ماتېماتىكىلىق ئۇسۇل ئارقىلىق بۇ مەسىلىنى تەكشۈرگەنىدى. ئۇلار شۇنداق ھېسابلايدۇكى، ئەگەر مۇشتۇمزور مونوپولچىلارنىڭ سانى بەك ئاز بولغان، شۇنداقلا كېلىشىم ئارقىلىق باھا بەلگىلەنگەن بولسا، ئۇ ھالدا، بۇنداق باھا بىلەن تولۇق مونوپول مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا بەلگىلەنگەن باھا ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق بولمايدۇ. پەقەت مۇشتۇمزور

لار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم دەرىجىدە رىقابەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇلار باھا رىقابىتى نەتىجىسىدە ھەر ئىككى تەرەپ زىيانغا ئۇچرايدىغان ئەھۋاللارنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مۇشتۇمزورلار مونوپولىيىسى شارائىتىدىكى تاۋار باھاسىنى ئومۇمەن مونوپول باھادىن تۆۋەنرەك قىلىدۇ، بىراق مونوپول رىقابەت باھاسىدىن يۇقىرىراق، تولۇق رىقابەت باھاسىدىن تېخىمۇ يۇقىرىراق قىلىدۇ. كونكرېت باھانىڭ قانداق بەلگىلىنىدىغانلىقىغا كەلسەك، ئۇ، مەھسۇلاتنىڭ ئۆزىنىڭ خاراكتېرىگە، بولۇپمۇ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى شارائىتىغا، شۇ مەھسۇلات مونوپولىيىنى شەكىللەندۈرگەن ئىجتىمائىي - تارىخىي شارائىتقا، شۇنىڭدەك ئىچكى ۋە خاشقى رىقابەت ئەھۋالىغا ئوخشاش ھەر تەرەپلىمە ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ.

كونترول باھا نەزەرىيىسى گەرچە مونوپول كاپىتالىزم شارائىتىدىكى بەزى يۈزەكى ھادىسىلەرنى مەلۇم دەرىجىدە سۈرەتلەپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ، مونوپول باھا ئۇستىدە مونوپول كاپىتالىستنىڭ ئىگىلىكىنىڭ ماھىيىتىدىن چەتلەشكەن ھالدا توختالدى، شۇ سەۋەبتىن، ئۇ، گەرچە مونوپولىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر كۆرسىتىش قىلىش، باھانى ئۆرلىتىۋېتىش ۋە ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچتىن تازا ئوبدان پايدىلىنىشقا تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ، لېكىن يەنە چوڭ كارخانىلارنىڭ مونوپولىيىلىك ئورنى پەن - تېخنىكا تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن زۆرۈر، ۋەھاكازا دېيىش ئارقىلىق، مونوپول كاپىتالنى ئاقلايدۇ. ئۇ تەرغىپ قىلغان ھۆكۈمەت ۋە جەمئىيەتنىڭ كۈچى ئارقىلىق كونترول باھانى تۆۋەنلەتسە، ئۇنىڭ بىلەن تولۇق رىقابەت باھاسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقىنى كىچىكلىتىش ئۇقتۇمىنەزىرى بولسا، مونوپول كاپىتالىستنىڭ جەمئىيەتتە، روشەنكى، ھېچقانداق رېئال ئەھمىيىتى بولمىغان بىر قۇرۇق خىيالدىنلا ئىبارەت.

ئۇنۇملۇك رىقابەت نەزەرىيىسى (TheTheory of Effective Competition) ئامېرىكا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى جون ماۋرىس كلارك (John Maurice Clark) ئوتتۇرىغا قويغان، مونوپول رىقابەتنى ئاقلايدىغان بىر تۈرلۈك چاكىنا نەزەرىيىدۇر. بۇ نەزەرىيە دەسلەپكى چاغلاردا «يولغا قويۇشقا بولىدىغان رىقابەت» چۈشەنچىسى (Workable Competition Concept) («ئامېرىكا ئىقتىسادىغا دائىر ئوبزورلار» «AmericanEconomicReview» نىڭ 1940 - يىل 6 - ئايلىق سانىغا بېسىلغان كلاركنىڭ «يولغا قويۇشقا بولىدىغان رىقابەت چۈشەنچىسى» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن). 1961 - يىلى، ئۇ «ھەرىكەتلىك ھالەت جەريانى سۈپىتىدىكى رىقابەت» («Competition asa Dynamic Procss») دېگەن كىتابىدا، «يولغا قويۇشقا بولىدىغان رىقابەت» نى «ئۇنۇملۇك رىقابەت» دەپ ئاتىغان تېخىمۇ مۇۋاپىق دەپ ھېسابلىدى ھەمدە ئۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شەرھلەپ بەردى. كلارك «ئۇنۇملۇك رىقابەت» دېگەندە، «يولغا قويۇشقا بولىدىغان»، «پايدىلىق بولغان»، «ساغلام»، «ئاكتىپ رول ئوينايدىغان» بىر تۈرلۈك رىقابەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ چاكىنا نەزەرىيىنىڭ مەركەزلىك قارىشى شۇكى، ھازىر ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان «تولۇقسىز رىقابەت» (يەنى مونوپول رىقابەت)، بولۇپمۇ ئاز سانىدىكى چوڭ كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت (يەنى مۇشتۇمزورلار رىقابىتى) ئاشۇنداق ئۇنۇملۇك رىقابەتتىن ئىبارەت.

30 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئامېرىكىلىق جامبېرلىن (E.H.Chamberlin) ۋە ئەنگلىيىلىك جون روبىنسون (JoanRobinson) مونوپول رىقابەت بىلەن ئەزەرىيىسى (تولۇقسىز رىقابەت بىلەن ئەزەرىيىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئومۇمەن شۇنداق ھېسابلاشتىكى، «تولۇق رىقابەت» يا كى «ساپ رىقابەت» بىر تۈرلۈك كۆڭۈلدىكىدەك رىقابەت شەكلى بولۇپ، ئۇ كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىپ، ئوتتۇرىچە تەننەرخنىڭ ئەڭ تۆۋەن نۇقتىسىغچە يەتكۈزەلەيدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئىشلەپچىقىرىش مەنبەلىرىدىن ھەممىدىن تولۇق، ھەممىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنالايدۇ؛ بىر تۈرلۈك تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى ئاز سانداىكى چوڭ كارخانىلار تەرىپىدىن مونوپول قىلىۋېلىنغان ئەھۋال ئاستىدا، بۇ چوڭ كارخانىلار دەرۋەقە كەڭ دائىرىلىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئەڭ تېجەشلىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى يولغا قويالايدىغان بولسىمۇ، لېكىن، مەھسۇلات مىقدارىغا چەك قويۇش، باھانى ئۆرلىتىۋېتىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەنبەلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىشقا تۇسالغۇ بولۇشتەك كەمچىلىكلەرنى سادىر قىلىپ قويۇشى مۇمكىن. كىلارك بولسا شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ساپ، تولۇق بولغان رىقابەت ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان رىقابەت بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشتە پايدىلىنىدىغان، باشقا رىقابەت شەكىللىرى ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرىشتا ئۆلچەم قىلىنىدىغان بىر تۈرلۈك ئەزەرىيە جەھەتتىكى تەھلىل قورالىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، ئۇ، ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت ئەمەس، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. دېمەك، ئەھۋال ئاشۇنداق بولغانىكەن، ھازىر بار بولغان يا كى بولۇشى مۇمكىن بولغان ئەڭ ئۇنۇملۇك رىقابەت شەكلى تولۇقسىز رىقابەتتىنلا ئىبارەت، خالاس. ئۇ شۇنداق قارايدۇكى، تولۇقسىز رىقابەت پەقەت رىقابەت كۈچىنىڭ «ئىجابىي ئالاھىدىلىكى»نى ساقلاپ قالالايدىغانلا بولسا، ئۇ ئەزەرىيە جەھەتتىكى تولۇق رىقابەتتىن كۆپ دەرىجىدە يا خشى رول ئوينايدۇ، چۈنكى ئۇ رىقابەتنىڭ تەسىر قوزغاتقۇچلىق خاراكتېرى بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان كەڭ كۆلەمدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئەمەلىي پەنلەرنى بىرلەشتۈرۈپ كېتەلەيدۇ.

تولۇقسىز رىقابەت (ئاساسلىقى چوڭ كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇشتۇمزورلۇق رىقابىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) نىڭ بىر تۈرلۈك ئۇنۇملۈك رىقابەت ئىكەنلىكىنى دەللىلەش ئۈچۈن، كىلارك تۈرلۈك نۇقتىنەزەرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، قىسقا ۋاقىت نۇقتىسىدىن قارىغاندا، تۈرلۈك رىقابەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ھەرقايسى كارخانىلارنىڭ ئوتتۇرىچە تەننەرخنى ئەڭ تۆۋەن نۇقتىغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن، بىر ساھەدىكى ھەرقايسى كارخانىلارنىڭ چەكلىمىسىز رىقابەتلىشىشىگە يول قويۇش كېرەك بولىدۇ، بۇ چاغدا، ئىقتىسادىي كاساتچىلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋە ئېھتىياج تۆۋەنلەپ كەتكەن ئەھۋال ئاستىدا، مۇقەررەر ھالدا باھا تۆۋەنلەيدۇ، ھەرقايسى كارخانىلارغا ئىش يېتىشپ بەرمەيدۇ، بايلىق مەنبەلىرىدىن تولۇق پايدىلانغىلى بولمايدۇ، كىرىم تەننەرخنى تولۇق قاپلىيالمايدۇ - دە، كاساتچىلىق ئەھۋالى ئۇزاققىچە داۋام قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە، تولۇقسىز رىقابەت ئاستىدا، مەيلى ئىقتىساد گۈللەنگەن بولسۇن يا كى ئىقتىساد كاساتچىلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان بولسۇن،

ياھا ئارقىلىق ئوتتۇرىچە تەننەرخنى بىمالال تولدۇرۇپ كەتكىلى بولىدۇ، شۇنداق ئەھۋال ئاستىدىكى رىقابەتلا ئۇنۇملۇك رىقابەت بولىدۇ. ئۇ شۇنداق ھېسابلايدۇكى، ئۇزاق ۋاقىت ئۇقتىسىدىن قارىغاندا، يوشۇرۇن رىقابەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە ئورۇن باسقۇچ بۇيۇملارنىڭ ئۇزلۇكسىز تۇردە ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇرۇشى ئارقىسىدىمۇ، تولۇقسىز رىقابەت ئۇنۇملۇك رىقابەتكە ئايلىنىدۇ. مەسىلەن، كارخانا ئىگىلىرى باھانى بەك يۇقىرى قىلىۋېتىش ئارقىسىدا، يېڭى كارخانىلار مەزكۇر كەسىپكە قاتنىشىدىغان، بۇنىڭ بىلەن، تاۋار بىلەن تەمىنلەش ئۆسۈپ كېتىدىغان، باھا ئىلاجسىز تۆۋەن چۈشۈپ كېتىدىغان، نورمىدىن تاشقىرى پايدا (مونوپول پايدا) غا ئىگە بولغىلى بولمايدىغان ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئالدىن مۆلچەرلىيەلىسە، ئۇ چاغدا، ئۇلار مەھسۇلات مىقدارىغا ھەددىدىن زىيادە چەك قويمايدۇ، باھانى ئۆستۈرمەيدۇ، بەلكى كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا سېتىش مىقدارىنى كۆپەيتىشنى خالايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇزاق مۇددەت ئىچىدە، تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، تۇرلۇك مەھسۇلاتلارنىڭ بىرىنىڭ ئورنىنى بىرى بېسىش ئىمكانىيىتى زور دەرىجىدە كۈچىيىدۇ ھەمدە يېڭى ئورۇن باسقۇچ بۇيۇملار ئۇزلۇكسىز ئوتتۇرىغا چىقىپ تۇرىدۇ، بۇ ھالمۇ مەھسۇلات مىقدارىغا چەك قويۇش ۋە باھانى ئۆستۈرۈش خاھىشىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىنى توسۇشى، شۇنىڭدەك چوڭ كارخانىلار ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنى ئۇنۇملۇك رىقابەتكە ئايلاندۇرۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، چوڭ كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش پائالىيىتىنىڭ خىلمۇخىللىششىمۇ تولۇقسىز رىقابەتنىڭ ئۇنۇملۇك رىقابەتكە ئايلىنىشىدىكى مۇھىم بىر ئامىل بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. چوڭ كارخانىلار باھانى ئۆستۈرۈش ياكى چۈشۈرۈش يولى بىلەن رىقابەتلەشكەندىن باشقا، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى ھەر خىل قىلىش، مەھسۇلات تۈرلىرىنى ۋە لايىھىلىرىنى خىلمۇخىل قىلىش، شۇنىڭدەك سېتىش ئۇسۇلىنى خىلمۇخىل قىلىش يولى بىلەن رىقابەتلىشىشمۇ مۇمكىن.

قىسقىسى، كلاركنىڭ قارىشىچە، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە ھازىر مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان رىقابەت شەكىللىرى، ئۇلاردا قانچىلىك كەمچىلىكلەرنىڭ بارلىقىدىن قەتئىينەزەر، ساپ، تۈلۈق بولغان رىقابەتتىن كۆپ ياخشى ئىمىش، چۈنكى تولۇق رىقابەتتىن چەتلەش «تەرەققىيەرۇھىرلىك بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپلا قالماي، بەلكى تەرەققىيەرۇھىرلىك ئۇچۇن زۆرۈر.» («ھەرىكەتلىك ھالەت جەريانى سۇپىتىدىكى رىقابەت»، ئاپتورنىڭ سۆز بېشى) دېمەك، كلاركنىڭ ئۇنۇملۇك رىقابەت نەزەرىيىسى مونوپول كاپىتالنى ئوچۇقتىن ئوچۇق ئاقلايدىغان نەزەرىيىدۇر.

قارشىلاشقۇچى كۇچ نەزەريەسى (TheTheory of CountervailingPower) ئامېرىكا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى گالبرېيىس (John Kenneth Calbraith) ئوتتۇرىغا قويغان ھازىرقى زامان كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى مونوپولىيە بىلەن رىقابەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان چاكىنا نەزەرىيىدۇر. بۇ نەزەرىيە ئۇ يازغان «ئامېرىكا كاپىتالىزمى—قارشىلاشقۇچى كۇچ چۈشەنچىسى» («American Capitalism: The Concept of Countervailing Power», 1952) دېگەن كىتابتا ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ نەزەرىيىنىڭ ئاساسىي نۇقتىسىنە زىرى مونوپولاردىن ئىبارەت، بازارلاردا

ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇۋاتقان ئاز سانلىدىكى چوڭ كارخانىلار باشقىلارغا زىيان سالمىدىغان مونوپولىيەلىك ھوقۇققا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق ھوقۇق ئۆزىنىڭ ئىشلىتىلىشى ئارقىسىدا پەيدا بولغان قارشىلاشقۇچى كۆچ تەرىپىدىن «بېسىپ تاشلىنىدۇ»، ياكى ئۇنىڭ بىلەن «بالانس بولۇپ كېتىدۇ».

گالبرېيس شۇنداق ھېسابلايدۇكى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مەركەزلەشتۈرۈلۈشى جەريانىدا، بىر تەرەپتىن، ئاز سانلىدىكى چوڭ كارخانىلار كۆچلۈك ساتقۇچىلارغا ئايلىنىپ، ئوخشاشلا بىر تەرەپتىن كەلگەن رىقابەتنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، ھەتتا يوقىتىپ، بەلگىلىك مونوپولىيەلىك ھوقۇقنى ياكى «بازارنىڭ كۆچى»گە (يەنى سېتىش باھاسى ياكى سېتىۋېلىش باھاسىنى تىزگىنلەش ۋە ئۇ ئارقىلىق بەلگىلىك «مونوپول پايدا» غا ئىگە بولۇش ھوقۇقى بار) ئىگە بولىدۇ؛ لېكىن يەنە بىر تەرەپتىن، بۇنداق ھوقۇق بازاردىكى يەنە بىر تەرەپ (سېتىۋالغۇچىلار بولغان ئىستېمالچىلار ياكى ساتقۇچىلار بولغان ماتاشلىق ئەمگەكچىلەر)نىڭ ئۆزلىرىنى «ئېكسپىلاتاتسىيە»گە ئۇچراشتىن ساقلايدىغان بىر تۈرلۈك قارشىلاشقۇچى كۆچنى يېتىشتۈرۈشىگە تۈرتكە بولىدۇ ھەمدە ئاشۇ قارشىلاشقۇچى كۈچ ئارقىلىق، بۇ ساتقۇچىلار قولغا كەلتۈرگەن مونوپول پايدىنىڭ بىر قىسمىدىن «بەھرىمەن» بولىدۇ. مەسىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى سېتىلىدىغان بازارلاردا، پۈلاتنىڭ چوڭ خېرىدارى بولغان ئامېرىكا چوڭ ئاپتوموبىل شىركىتىنىڭ ھوقۇقى ساتقۇچى بولغان چوڭ پولات - تۆمۈر شىركىتىنىڭ مونوپولىيەلىك ھوقۇقىنى ئىسكەنجىگە ئېلىۋالىدۇ. بۇ ھال مونوپولىيەلىك ھوقۇقتىن پايدىلىنىشنىڭ قارشىلاشقۇچى كۈچىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا «بالانس» بولۇپ كېتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇ ھەتتا شۇنداق دەپ ئۈزۈپ ئېيتىدۇكى، بۇنداق قارشىلاشقۇچى كۈچ مونوپول كاپىتالىزمنىڭ «ئۆزلۈكىدىن تەڭشەپ تۇرىدىغان كۈچى»گە ئايلىنىپ، خۇددى بازارلاردىكى ئوخشاش بىر تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتنىڭ رولىغا ئوخشاش، مونوپولىيەلىك ھوقۇقنىڭ «قالايمىقان ئىشلەتىلىشى»نى توسۇپ، تۈرلۈك كۆچلەر ئوتتۇرىسىدىكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ قالالايدۇ.

گالبرېيس شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، قارشىلاشقۇچى كۈچنىڭ پايدىلىنىش ئەمگەك بازارلىرىدا ھەممىدىن ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ، شۇنداقلا ھەممىدىن تولۇق راۋاجلىنىدۇ. ئەمگەك بازارلىرىدا، مونوپول تەشكىلاتلار قۇدرەتلىك سېتىۋالغۇچىلار، ئىشچىلار بولسا ئاجىز ساتقۇچىلار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىراق، ئىشچىلار مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇزاق مۇددەت ئۇچرىغانلىقتىن، قوزغىلىپ ئىشچىلار ئۈيۇشمىلىرىنى تەشكىللەپ، قارشىلاشقۇچى كۈچنى راۋاجلاندۇرىدۇ. ئۇ يەنە شۇنداق دەپ قارايدۇكى، ئامېرىكىدا، مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ كۆچى زورايغانسېرى، ئىشچىلار ئۈيۇشمىلىرىنىڭ كۆچمۇ كۈچىيىپ بارىدۇ. نەتىجىدە، ئىشچىلار ئۆزلىرىنى قوغداپ قالماي، پايدىدىنمۇ بەھرىمەن بولالايدۇ. خۇسۇسەن، ئېھتىياج كۈچىيىپ كەتكەن مەزگىللەردە، ئىشچىلار ئۈيۇشمىلىرىنىڭ قارشىلاشقۇچى كۈچى مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ كۆچىنى بېسىپ چۈشىدۇ، بۇ چاغدا، مونوپول كارخانىلارمۇ ئىش ھەقىنىنى ئۆستۈرۈپ بېرىش تەلىپىگە ئىنكىسچىلەپ قارشى تۇرمايدۇ، چۈنكى ئۇلار باھانىڭ ئۆستۈرۈش ئۈسۈلى بىلەن، ئىش ھەقىنىڭ

تۆستۇرۇلگەن قىممىتى خېرىدارلاردىن ئۇندۇرۇۋالىدۇ، ئىشچىلار بىلەن يالغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا، ئىيتىلىشچە، ھەقمقي پايدا - زىيان توقۇنۇشى قالمايدۇ. بۇنىڭ بىلەن، قارشىلاشقۇچى كۈچ نەزەريىسى يەنە ئىشچىلار ئۈيۈشمىلىرىنى مونوپول تەشكىلاتلار دەپ قارىلاشنىڭ ھەممە باھانىڭ ئۆرلەپ كېتىشىدىكى مەسئۇلىيەتنى مونوپول كارخانىلارنىڭ ئۈستىدىن ئىشچىلارنىڭ ئۇستىگە ئىتتىرىپ قويۇشنىڭ نەزەريىۋى ئاساسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ.

بىراق گالبرىيىس يەنە شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، گەرچە ھازىرقى زامان كاپىتالىزم جەمئىيەتىدە مونوپول تەشكىلاتلار بىلەن قارشىلىشالايدىغان كۈچ ئوتتۇرىغا چىققان بولسىمۇ، لېكىن، تارقاق ھالەتتىكى، «تەشكىلات»لارنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇلغان بىرمۇنچە «ئاجىزلار» تېخىمۇ قاتتىق زۇلۇمغا ئۇچرايدۇ، مەسىلەن، ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ ئەزاسى بولمىغان ئىشچىلار، ئۇششاق كارخانا ئىگىلىرى، يەككە تىجارەتچىلەر ۋە تارقاق ھالدىكى ئاھالىلەردىن بولغان ئىستېمالچىلار، ۋەھاكازالار «ئاجىز» سېتىۋالغۇچى يەكى ساتقۇچىلار ھېسابلىنىدۇ. گالبرىيىس بۇنداق ئەھۋالنى ھازىرقى زامان كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ بىر نۇقسىنى دەيدۇ. ئۇ، بۇرژۇئا ھۆكۈمەتلىرىدىن «قارشىلىشىش» ئىقتىدارى بولمىغان بۇنداق «ئاجىز»لارغا كۆڭۈل بۆلۈش ۋە ئېتىبار بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ھال تۈزۈمشۇناسلىق تەرەپدارلىرىنىڭ ئىسلاھاتچىلىق مەيدانىنى ئېنىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

يېڭى سانائەت دۆلىتى نەزەريىسى

ئامېرىكا ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى گالبرىيىس (John Kenneth Galbraith) «يېڭى سانائەت دۆلىتى» (The New Industrial State», 1967) دېگەن كىتابتا ئوتتۇرىغا قويغان، ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىنكى مونوپول كاپىتالىستىك ئىگىلىكى توغرىسىدىكى چاكىنا نەزەريىدۇر. «يېڭى سانائەت دۆلىتى» دېگەن سۆز، گالبرىيىنىڭ قارىشى بويىچە، ھازىرقى زامانىدىكى چوڭ - چوڭ مونوپول شىركەتلەردىن تەشكىل تاپقان «سانائەت سىستېمىسى»نى كۆرسىتىدۇ.

گالبرىيىس شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا، پەن - تېخنىكا بىلىملىرى ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ئامىلىغا ئايلىنىپ قالدى، شۇڭلاشقا، كاپىتالىستىك مونوپول كارخانىلارنىڭ ھوقۇقى كاپىتالىستلارنىڭ قولىدىن ئىگىلىك باشقۇرغۇچى يۇقىرى دەرىجىلىك خادىملار ۋە پەن - تېخنىكا خادىملىرىدىن تەركىب تاپقان «تېخنىكا قۇرۇلمىسى قاتلىمى» نىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالدى. ئۇ يەنە شۇنداق دەپ قارايدۇكى، ئاشۇنداق ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى سىنىپىي مۇناسىۋەتلەردىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بەردى؛ ئەمدى سىنىپلارنى يەنىلا مال - مۈلۈك ئەھۋالىغا قاراپ ئەمەس، بەلكى تەربىيە كۆرۈش ئەھۋالىغا قاراپ ئايرىش كېرەك؛ نۆۋەتتە، ئامېرىكا جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي زىددىيەت پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئەمەس، بەلكى بىلىمى بار كىشىلەر بىلەن بىلىمى يوق كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بولۇپ قالدى. ئۇ يەنە شۇنداق دەپ قارايدۇكى، «تېخنىكا تۈزۈلمىسى قاتلىمى» دېگىلەرنىڭ دارامتى پاي ئۆسۈمى ئەمەس، بەلكى ئاساسەن مائاش ۋە مۇكاپات؛ شۇڭا،

ئۇلار كارخانا هوقۇقىنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن، ئەڭ زور دەرىجىدىكى پايدىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئاساسلىق مەقسەت قىلماي، كارخانىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلىشى ۋە يۈكسىلىشىنى كۆزلەپ، كارخانىنىڭ مۇڭاپىق دەرىجىدە پايدىغا ئىگە بولۇشى بىلەن قانائەتلىنىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار كارخانىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش ۋە ئۇنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن، مەبلەغ مەنبەسى جەھەتتە مۇمكىنقەدەر كارخانىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جۇغلانمىغا تايىنىپ، بانكىلارنىڭ تىزگىنلىشىگە ئۇچرىماسلىق مەقسىتىدە، بانكا ساھەسىدىكىلەرگە تايىنىشنى ئازايتىدۇ. نەتىجىدە، سانائەت بىلەن بانكا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. گالبرىيىس شۇنداق چۈشەندۈرىدۇكى، نۆۋەتتە، «پىشقان شىركەت»لەر (چوڭ - چوڭ مونوپول كارخانىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ئىچتىمائىي - ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە هۆكۈمرانلىق ئورۇننى ئىگىلىمەكتە، بۇنداق شىركەتلەر ئىگىلىكنى پىلانلىق تۈردە باشقۇرىدۇ، پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە پىلانلىق سېتىشنى يولغا قويىدۇ؛ بازارنىڭ تەڭشىگۈچىلىك رولى «پىلان پرىنسىپى»غا ئورۇن بېرىدۇ، ۋەهاكازا.

گالبرىيىس يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن هالدا شۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇكى، هازىرقى زامان كاپىتالىزمى بۇرۇنقى كاپىتالىزمغا ئوخشمايدىغان بولۇپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن چوڭ شىركەتلەرنىڭ هۆكۈمرانلىقى يېڭى ئىنقىلابنى پەيدا قىلدى؛ ئىقتىسادىي يۈكسىلىش جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي نىشانى بولۇپ قالدى، كىشىلەرنىڭ ئەركىنلىكى بوغۇلۇپ، شەخسلەر تەشكىلنىڭ نېرى - بېرى قىلىشىغا بويسۇنمىسا بولمايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ، بۇنداق بولسا مۇڭاپىق بولمايدۇ دەپ قارايدۇ. «جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش» تەشەببۇسىنى، مەسىلەن، تۈرلۈك قانۇنلار ئارقىلىق چوڭ شىركەتلەرنىڭ هوقۇقىنى چەكلەش، هۆكۈمەتنىڭ مەدەنىيەت - مائارىپ ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق راسخوتلىرىنى كۆپەيتىش، ۋەهاكازالارنى ئوتتۇرىغا قويىدى.

گالبرىيىسنىڭ «يېڭى سانائەت دۆلىتى» توغرىسىدىكى كۆز قارىشى هازىرقى زامان كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئەمەلىي ئەهۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. هازىرقى زامان مونوپول كاپىتالىزمى كاپىتالىزم تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچى هېسابلىنىدۇ. لېكىن، كاپىتالىستلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكى مەۋجۇت بولۇپ، هوقۇق يەنىلا مونوپول كاپىتالىستلارنىڭ قولىدىلا بولىدىكەن، ئۇلارنىڭ ئەڭ زور چەكتىكى پايدىغا بولغان ئىنتىلىشى مۇقەررەر يوسۇندا هۆكۈمرانلىق رول ئوينايدۇ، پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە (جۈملىدىن كاپىتالىستلارنىڭ گۇماشتىلىرى) ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت يەنىلا كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي زىددىيەت بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. گالبرىيىسنىڭ چوڭ شىركەتلەرنىڭ هۆكۈمرانلىقىغا بولغان تەنقىدى ۋە ئۇنىڭ «جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش» توغرىسىدىكى تەشەببۇسلىرى ئىسلاھاتچىلىق ئاساسىدىكى ۋەز - نەسىھەتتىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئۇ، مونوپول كاپىتال هۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاساسىغا قىلچىلىكمۇ تەسىر يەتكۈزەلمەيدۇ.

پۇل كرىزىسى نەزەرىيىسى پۇل ئامىلى دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى دەيدىغان بىر تۈرا

ھۆرۈنۇا ئىقتىسادىي كرىزىس نەزەرىيىسىدۇر. ئەنگلىيىلىك خوترىي (R.G.Hawtrey، 1879 — 1975) بۇ نەزەرىيىنىڭ ئاساسلىق تەشەببۇسچىسىدۇر. XIX ئەسىردە ئوتتۇرا ئەسىرلەردىكى ئوخشاش ئىقتىسادشۇناسلىرى، مەسىلەن، جون مىل، مارشال قاتارلىقلار ئىقتىسادىي كرىزىسنى يۆكسىلىش باسقۇچىدا ئامانەت-قەرزنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى پاخاللىشىپ كېتىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدىغان بىر خىل ئورلۇك تاسادىپىي، ۋاقىتلىق تەڭپۇڭسىزلىق ئەھۋالى دەپ قارىدى. خوترىي 1913 - يىلى «سودا ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى ۋە زەئىپلىشىشى توغرىسىدا» («Good and Bad Trade» دېگەن ئەسىرىنى ئېلان قىلغاندىن تارتىپ، 1937 - يىلى «كاپىتال ۋە ئىشقا ئورۇنلىشىش ھەقىقىدە» («Capitl and Employment»)دېگەن ئەسىرىنى ئېلان قىلغۇچە بولغان 20 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە ئېلان قىلغان بىر قاتار ئەسەرلىرىدە، ئىزچىل تۇردە، ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك ۋە كرىزىس بىر تۇرلۇك «ساپ پۇل ھادىسىسى»، كاپىتالىستىك ئىگىلىكتىكى دەۋرىي خاراكتېرلىك داۋالغۇشقا پۈتۈنلەي بانكا سىستېمىلىرىنىڭ نۆۋەت بىلەن كېڭىيىشى ۋە ئامانەت - قەرزنى ئازايتىشى سەۋەب بولىدۇ؛ يۆكسىلىش باسقۇچىنىڭ ئاخىرقى ھەزگىللىرىدە بانكا سىستېمىلىرىنىڭ ئامانەت-قەرزنى ئىلاجسىز ئازايتىشى كرىزىسنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى بىردىنبىر سەۋەبدۇر، دەپ قارايدۇ. خوترىي شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك جەمئىيەتلەردە، ئاساسەن، بانكا ئامانەت - قەرزى ئوبوروت قورالى قىلىنىدۇ. سودىگەرلەر ئىشلىتىدىغان كاپىتالنىڭ زور كۆپ قىسمى بانكا ئامانەت - قەرزىدىن كېلىدىغان بولغاچقا، بانكا سىستېمىلىرى ئۆسۈم پىرسەنتىنى تۆۋەن چۈشۈرۈش، ئامانەت-قەرز بېرىش شەرتلىرىنى كەڭرەك قىلىش سىياسەتلىرىنى قوللانغاندا، سودىگەرلەر ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا زاكاز قىلىدىغان مالنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، بانكىدىن كۆپلەپ قەرز ئالىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش كېڭىيىدۇ ۋە كىشىلەرنىڭ كىرىمى كۆپىيىدۇ؛ كىرىمنىڭ كۆپىيىشى ئارقىسىدا بولسا، مۇقەررەر ھالدا، تاۋارلارغا بولغان ئېھتىياج ئاشىدۇ ۋە مال باھاسى ئۆرلەيدۇ، بۇ ھال يەنە ئۆز نۆۋىتىدە ئامانەت - قەرز ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يەنىمۇ كېڭىيىشىگە سەۋەب بولىدۇ. بىراق، بانكىلارنىڭ ئامانەت-قەرزنى كېڭەيتىش ئىقتىدارى چەكسىز بولمۇۋەرمەيدۇ؛ پۇلنىڭ ئالتۇن بىرلىكى تۈزۈمى شارائىتىدا، ئالتۇن زاپىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ؛ قەغەز پۇلغا ئالماشتۇرغىلى بولمايدىغان ئەھۋال ئاستىدا، تاشقى پىرېۋوتنى مۇقىملاشتۇرۇش ياكى خەلقئارالىق كىرىم - چىقىم جەھەتتىكى پاسسىپ بالانسنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئامانەت - قەرزنىڭ چەكسىز كېڭىيىپ كېتىشىگىمۇ يول قويغىلى بولمايدۇ. بانكا سىستېمىلىرى قاچانلا بولسۇن ئامانەت - قەرزنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىنى ئىلاجسىز توختىتىپ، ئامانەت - قەرزنى ئازايتقان چاغدا، سودىگەرلەر زاكاز قىلىدىغان مالنى ئازايتىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش تۆۋەنلەيدۇ، ئوبوروت ئۆز رولىنى يوقىتىدۇ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىلا كرىزىس پەيدا بولىدۇ ۋە جۇغلانما جەھەتتە ئارقىغا چېكىنىش يۈز بېرىدۇ.

خوترىينىڭ بۇ نەزەرىيىسى كرىزىسنىڭ

مەقسەتلىك سەۋەبلەرنى ئۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى يۇزەكى ھادىسىلەر ئارقىلىق يېپىشنى مەقسەت قىلىدۇ. گەرچە پۇل ئامانەت - قەرز ئامىلى كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك ۋە كرىزىسنىڭ تەرەققىياتىغا مەلۇم تەسىر كۆرسەتەلەيدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئامانەت - قەرزنىڭ كېڭىيىشى ۋە تارىيىشى ئىقتىسادىي دەۋرىيلىكتە بولىدىغان ئۆزگىرىشنىڭ ئالامىتىلا بولۇپ، ھەرگىز ئۇنىڭ سەۋەبى ئەمەس. گەرچە ئىقتىسادىي كرىزىس بەزىدە پۇل ئامانەت - قەرز كرىزىسىغا ئەگىشىپ پەيدا بولىدىغان بولسىمۇ، لېكىن پۇل ئامانەت - قەرز كرىزىسى ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىنىڭ بىر تۈرلۈك ئىپادە شەكلىدىنلا ئىبارەت.

ئىستېمال تۆۋەنلەپ كېتىش كرىزىسى نەزەرىيىسى بىر تۈرلۈك چاكىنا ئىقتىسادىي كرىزىس نەزەرىيىسىدۇر. بۇ نەزەرىيە ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىنىڭ كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كېتىشى سەۋەب بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. سىسموندى، مالتۇس ۋە ھوبسونلار بۇ نەزەرىيىنىڭ ئاساسلىق تەشەببۇسچىلىرىدۇر. بىراق ئىستېمال تۆۋەنلەپ كېتىش ھادىسىسىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى ئۇستىدە ئۇلارنىڭ يەنە ئۆز ئالدىغا باشقىچە قاراشلىرى بار.

1825 - يىلى ئەنگلىيىدە تۇنجى قېتىم دەۋرىي خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى پەيدا بولۇشتىن ئىلگىرى، 1810- ،1815- ۋە 1819- يىللىرى ئۈچ قېتىم ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى پەيدا بولغانىدى. سىسموندى ئوشۇقچىلىقنىڭ مەنبەسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. سىسموندى كاپىتالىزم شارائىتىدا تاۋارلارنىڭ سېتىلىشىنى شەخسىلەرنىڭ ئىستېمال ئېھتىياجىنى قانىدۇرۇشنى مەقسەت قىلىدىغان بىر تۈرلۈك ھادىسىدىنلا ئىبارەت قىلىپ قويۇپ، ئىستېمالنى بولسا يەنە كىشىلەرنىڭ كىرىمىگە بېقىندۇرۇپ قويىدى. شۇڭلاشقا، ئۇ ئەمەلىيەتتە ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىنى خەلق ئاممىسىنىڭ كىرىمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆسۈشىدىن ئارقىدا قالىدىغانلىقى بىلەن چۈشەندۈرۈپ بەردى. ئۇ شۇنداق ھېسابلىدىكى، ئۇششاق تاۋار ئىشلەپچىقىرىشى شارائىتىدا، ئىشلەپچىقىرىش ئىستېمال ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغاچقا، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدا تەبىئىي ھالدا بەۋاستە باغلىنىش مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بىراق كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا، كاپىتالىستلارنىڭ پايدا قوغلىشىشى ئارقىسىدا، ئىشلەپچىقىرىش چەكسىز كېڭىيىپ كېتىشتەك مۇقەررەرلىك كېلىپ چىقىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ماشىنا ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان كەڭ كۆلەمدىكى ئىشلەپچىقىرىش نۇرغۇن ئۇششاق ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى ۋەيران قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ كىرىمى ۋە ئىستېمالى تۆۋەنلەپ بارىدۇ؛ ئەمگەكچىلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالىمۇ ماشىنا ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا يامانلىشىپ بارىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۆسۈپ ۋە كاپىتالىزمنىڭ بايلىقى كۆپىيىپ، مۇقەررەر ھالدا، ۋەيران بولغان ۋە نامراتلاشقان كەڭ ئاممىنىڭ

ئىستېمال ئىقتىدارىدىن ئېشىپ كېتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، سىسمۇندى ئىشلەپچىقىرىش ئۈشۈقچىلىقى ھەرگىز تاسادىپىي ھادىسە بولماستىن، بەلكى كاپىتالىزم شارائىتىدا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان، خالىي جولغىلى بولمايدىغان ھادىسە دەپ ھېسابلىدى. سىسمۇندى كاپىتالىزم شارائىتىدىكى كاپىتال چىلەن يالىلانما ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ مۇقەررەرلىكىنى توغرا ھۆججەتلەشتۈردى. بىراق ئۇ، بۇ زىددىيەت-لەرنىڭ مەنبەسىنىڭ كاپىتالىستىك نېگىزلىك زىددىيەت ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يەتمىگەنىدى. ئۇ سەۋەبتىن، كرىزىسنى يوقىتىشنىڭ چىرىنىمىز يوللىرىنى كاپىتالىزم تۈزۈمىنى يوقىتىش ئىكەنلىكىنىمۇ تونۇپ يېتەلمەيتتى. مالتۇس ئېتىش مەسىلىسى ۋە كرىزىس مەسىلىسىنى ئۆزىنىڭ «پايدىنى ئۆتۈنۈپ بېرىش» توغرىسىدىكى چاكىنا نەزەرىيىسىگە ئاساسەن چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىدى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: پايدا تاۋارنىڭ ستېتلىش جاھاسىنىڭ ستېتۈبلىنىش باھاسىدىن يۇقىرى بولۇشى ئارقىلىق بارلىققا كېلىدۇ، شۇڭا، ئۇ، مەخسۇس ئىستېمال قىلىشنىلا بىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللانمايدىغان سىنىپلارنىڭ تاۋارلارنى ستېتۈبلىشى ئارقىسىدىلا ئىشقا ئاشىدۇ. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: ئىجتىمائىي ئۈمۈمىي مەھسۇلات مىقدارى ئىچىدىن ئىشچىلار پەقەت كاپىتالىستلار ئېلىش ھەققى شەكلى بىلەن ئۆزلىرىگە بەرگەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرىلا بىرنەرسە ستېتۈالالايدۇ، ئۆلارنىڭ بىرنەرسە ستېتۈبلىشى كاپىتالىستلارغا پايدا كەلتۈرەيدۇ؛ مالتۇس يەنە ئۆزىنىڭ «نوپۇس نەزەرىيىسى»گە ئاساسەن شۇنداق دەپ ھېسابلىدىكى، ئىشچىلارنىڭ ستېتۈبلىشى ۋە ئىستېمال قىلىشى پەقەت ناھايىتى تۆۋەن سەۋىيىدىلا توختاپ قالىدۇ. كاپىتالىستلارغا كېلىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ئىستېمال قىلىش ئىقتىدارى بار بولسىمۇ، لېكىن ئىستېمال قىلىش ئارزۇسى يوق، ئۇلار ئىستېمالنى «تېجەش» ئارقىلىق ئامانەت پۇلنى كۆپەيتىدۇ، شۇڭا ئۇلار ئۆزئارا مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق، بىر-بىرىنى يېتەرلىك بازارغا ئىگە قىلالمايدۇ. دېمەك، ئىشچىلارنىڭ ئىستېمال قىلىشىمۇ (ياكى ستېتۈبلىشىمۇ)، كاپىتالىستلارنىڭ ئىستېمال قىلىشىمۇ (ياكى ستېتۈبلىشىمۇ) كاپىتالىستلارنى يېتەرلىك پايدىغا ئىگە قىلالمايدۇ. بۇ ھال ئىستېمال بۇيۇملىرىغا بولغان ئۈنۈملۈك ئېھتىياجنىڭ ئۆسۈشىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆسۈشىدىن ئارقىدا قېلىشىغا، شۇنىڭ بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ئۈشۈقچىلىقى كرىزىسنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. مالتۇس، ئىشلەپچىقىرىش ئۈشۈقچىلىقىنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ ئەڭ ئۈنۈملۈك چارىسى ئاقسۆڭەك، پومېشچىك، راھىب ۋە ئەمەلدارلارنىڭ، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ چاكارلىرىنىڭ غەيرىي ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدىكى ئىستېمالىنى كۆپەيتىشتىن ئىبارەت، چۈنكى ئۇلار ستېتۈبلىشنىلا بىلىپ، ستېتىشنى بىلمەيدۇ، ئىستېمالالا قىلىدۇ، ئىشلەپچىقارمايدۇ، دەپ ھېسابلىدى. شۇڭلاشقا مالتۇس ئەمەلىيەتتە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ ئامانەت پۇلىنىڭ زىيادە كۆپىيىپ كېتىشى ئارقىسىدا پەيدا بولغان ئىستېمال تۆۋەنلەپ كېتىش ئەھۋالىنى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ سەۋەبچىسى دەپ بىلىپ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ تەيىارتاپلىق

ئاساسىدىكى ئىستېمالنى ئاقلىدى.

ھوبسون XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا يازغان بىر قاتار ئەسەرلىرىدە، كاپىتالىزمنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى جەمئىيەتنىڭ ئىستېمال بۇيۇملىرىغا بولغان ئېھتىياجى ئىستېمال بۇيۇملىرىنىڭ كۆپىيىش سۈرئىتىگە يېتىشەلمەسلىكى، يەنى ئىستېمال تۆۋەنلەپ كېتىش ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدۇ، ئىستېمال تۆۋەنلەپ كېتىشنىڭ مەنبەسى يەنە ئاساسەن مىللىي دارامەتنىڭ مۇۋاپىق تەقسىم قىلىنماسلىقى ئارقىسىدا بايلارنىڭ ئامانەت پۇلىنىڭ ھەددىدىن زىيادە كۆپىيىپ كېتىشىدىن ئىبارەت دەپ ھېسابلىدى. ھوبسۇن شۇنداق دەپ ھېسابلىغىنى، پەقەت بۇرژۇئا ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بەزى تەدبىرلىرى ئارقىلىق مىللىي دارامەت تەقسىماتىنى «ياخشىلىغان» دىلا ئاندىن كېرەكسىز ۋە ئىشسىزلىقنى تۈگەتكىلى بولىدۇ. كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تەقسىماتنى ئايرىپ تاشلايدىغان بۇنداق بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىقى ئاساسىدىكى تەشەببۇسنىڭ خاتا تەشۋىقىس ئىكەنلىكى ئېنىق.

مەبلەغ ئوشۇقچىلىق كرىزىسى نەزەرىيىسى بۇرژۇئازىيىنىڭ بىر تۈرلۈك ئىقتىسادىي كرىزىس نەزەرىيىسىدۇر. بۇ نەزەرىيە ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ مەنبەسىنى ئىستېمال تۆۋەنلەپ كېتىش ئارقىسىدا كېلىپ چىققىدىغان ئىستېمال بۇيۇملىرى جەھەتتىكى تەمىنلەش ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كېتىش ئەھۋالى ئەمەس، بەلكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ھەددىدىن زىيادە كۆپ ئىشلەپچىقىرىلىشى ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ، بۇ نەزەرىيىنى ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن.

(1) پۇل مەبلىغى ئوشۇقچىلىقى نەزەرىيىسى. ئاۋسترىيىلىك ھايەك (F.A.Hayek) مىسېس (Ludwig E.von Mises) ۋە ئەنگلىيىلىك روبىنس (L.C.Robins) قاتارلىقلار بۇنىڭ ئاساسلىق تەشەببۇسچىلىرى ھېسابلىنىدۇ. ھايەك «مال باھاسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش» («Prices and Production»، 1931) دېگەن كىتابىدا، ئىشلەپچىقىرىش مەنبەسى ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ بىكار تۇرۇپ قالماسلىقىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ھالدا شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئەگەر بازار ئۆسۈم نىسبىتى تەكشۈك ئۆسۈم نىسبىتىدىن تۆۋەن بولۇپ قالسا، كاپىتال بازىرىدا سېلىنمىدىغان مەبلەغتە بولغان ئېھتىياج قويۇلمىدىغان ئامانەتتىن ئېشىپ كېتىپ، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار بانكىنىڭ پاخالللىشىپ كەتكەن ئامانەت - قەرزىدىن پايدىلىنىپ، كاپىتاللاشقان بۇيۇملار ئىشلەپچىقىرىشىنى كېڭەيتىدىغان بولىدۇ. بۇ چاغدا، ئىلگىرى ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىشقا پەۋاستە ئىشلىتىلگەن بىر قىسىم ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى (يەر ۋە ئەمگەك) كاپىتاللاشقان بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ، يەنى تېخنىكا كۆپ بولغان كاپىتاللاشقان بۇيۇملار ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى (تېخنىكا ئەگرى - توقاي بولغان ياكى تېخنىكا كاپىتاللاشقان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى دەپ ئاتىلىدۇ) قوللىنىلىدۇ. لېكىن، بانكىنىڭ كېڭەيتىلگەن ئامانەت - قەرزى ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق كىشىلەرنىڭ پۇل كىرىمىگە ئايلانغاندىن كېيىن، ھايەكنىڭ قىياسى بويىچە، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىستېمالىنى قايتىدىن نورمال نىسبەتكە كەلتۈرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، ئىستېمال

بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئۆرلەپ، ئىپتىدائىي ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى يەنە بىۋاسىتە ئىستېمال بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدۇ. بانكىلار قاچانلا بولسۇن ئامانەت - قەرزنى كېڭەيتىشنى ئىلاجسىز توختاتقان ھامان، كرىزىس شۇ زامانلا پارتلايدۇ. بۇ، يا كى يۇكسىلىش باسقۇچىدا بانكىنىڭ ئامانەت - قەرزىدىن پايدىلىنىپ سېلىنمۇاتقان مەبلەغنىڭ (يېڭىدىن زاۋۇت بىنالىرىنى سېلىش، ئۈسكۈنىلەرنى سېتىۋېلىش ۋەھاكازالار) كاپىتال يېتىشمەسلىك تۈپەيلىدىن يېرىم يولدا توختىتىپ قويۇلۇشى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ؛ يا كى ئاللىقاچان ئىشلەپ چىقىرىلغان ماشىنا، خام ئەشيا ۋە ماتېرىيال قاتارلىقلارنىڭ باشقا كاپىتالىستلاردا كاپىتال يېتىشمەسلىك تۈپەيلىدىن بازىرى كاساتلىشىپ، باھاسى تازا چۈشۈپ كېتىشى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. ھايەك شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، گەرچە كرىزىس بانكا ئامانەت - قەرزىنىڭ پاخالليشىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولىدىغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ ئۇقۇل پۈل ھادىسىسى ئەمەس. چۈنكى كرىزىس پارتلىغان چاغدا مەبلەغنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى كۆپ بولۇپ ئىپادىلەنمىگەن كىشىلەرنىڭ ھەددىدىن زىيادە كۆپ ئىستېمال قىلىشى يا كى ئامانەتنىڭ ئازىيىپ كېتىشى، بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئىشلەپچىقىرىش مەنبەسىنىڭ كاپىتاللاشقان بۇيۇملارنى ياساشقا ئىشلىتىلىدىغان قىسمىنىڭ كىشىلەر ئۆز ئىختىيارى بىلەن قوبۇل قىلىدىغان ئامانەتتىن ئېشىپ كېتىشى سەۋەب بولىدۇ.

(2) غەيرىي پۈل مەبلىغى ئوشۇقچىلىقى نەزەرىيىسى. گېرمانىيىلىك سىپىتوف (A-Spiethoff، 1873 — 1957)، شۋېتسىيىلىك كانىل (G-Cassel، 1866 — 1945) ۋە ۋېكسىل قاتارلىق كىشىلەر شۇنداق دەپ تەكىتلەيدۇكى، ئىقتىسادىي دەۋرىيىلىكنىڭ يۇكسىلىش باسقۇچىغا قەدەم قويۇشنىڭ تۈرتكە بولىدىغان ئاساسلىق ئامىل يېڭى تېخنىكا، يېڭى مەھسۇلاتلارنىڭ ئىختىرا قىلىنىشى ۋە كەشپ قىلىنىشى، يېڭى بازارلارنىڭ ئېچىلىشى، شۇنىڭدەك كاساتچىلىق باسقۇچىدا ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت، بۇ ئامىللار مەبلەغ سېلىش پائالىيەتلىرىگە، خۇسۇسەن تۈراقلىق كاپىتال ئۈسكۈنىلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. پۈل مەبلىغى ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى نەزەرىيىسىگە ئوخشاشلا، ئۇلارمۇ مەبلەغ ئوشۇقچىلىقىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا، يەنى كاپىتاللاشقان بۇيۇملار ئىشلەپچىقىرىشى ئوشۇقچىلىقىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ھەددىدىن تاشقىرى كۆپ ئىستېمال قىلىش يا كى ئامانەت ئازىيىپ كېتىش، بۇنىڭ نەتىجىسىدە، ئامانەتتىن كەلگەن كاپىتالغا ئاللىقاچان ئىشلەپ چىقىرىلغان مەددىي كاپىتالدىن يېتەرلىك دەرىجىدە سېتىۋالغىلى بولماسلىق سەۋەب بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

مەبلەغ ئوشۇقچىلىقى كرىزىسى نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرى ئىشلەپچىقىرىش بايلىقلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىش ۋە ئەمگەك كۈچلىرىنى تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۈيدۇرۇپ چىقىرىلغان ئالدىنقى شەرتنى ئاساس قىلغان ھالدا، ئىقتىسادىي كرىزىس ئىشلەپچىقىرىش بايلىقىنىڭ كاپىتاللاشقان بۇيۇملارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان نىسبىتى بىلەن ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان نىسبىتىنىڭ، شۇنىڭدەك كىشىلەرنىڭ كىرىمىنىڭ ئامانەتكە قويۇلغان قىسمى بىلەن ئىستېمال ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن قىسمىنىڭ

ئۆزئارا ماس كەلمەسلىكى ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ. ئەمەلىيەتتە، كاپىتالىزمنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى شارائىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كاساپىتىدىن كېلىپ چىققان نىسبەت مۇناسىۋەتلىرى بۇزۇلۇش ئەھۋالى قىسمەن كرىزىستىلا دەرەك بېرىدۇ. دەل ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىشلەپچىقىرىشى، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، خۇسۇسىي ئىستېمالغا تايىنىدىغان بولغاچقا، ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقى كرىزىسىنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى پەقەت كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىشنى چەكسىز كېڭەيتىش خاھىشى بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ چەكلىك ئىستېمالى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتتىلا ئىبارەت.

روهي هاللنق كرىزىسى نەزەريەسى ئەقلىغە مۇۋاپىق بولمىغان روهي هالىنىڭ ئىقتىسادىي دەۋرىيىلىكىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىغا قارىتا زور تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى تەكتىلەيدىغان چاكىنا كرىزىس نەزەريەسىدۇر. ئەنگلىيەلىك پىگوۋ (A.C.Pigou، 1877 — 1959) ۋە كېينىكى قاتارلىق كىشىلەر بۇ نەزەريەنىڭ ئاساسلىق تەشەببۇسچىلىرىدۇر. ئۇلار شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ھەرقانداق بىر سەۋەب مەبلەغ پائالىيىتىگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئىقتىسادىي يۈكسىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغاندىن كېيىن، كاپىتالىستلار نىڭ پايدا ئېلىش ئىستىقبالىغا بولغان ئۈمىدۋارلىق كەيپىياتى، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ھەمىشە ئەقلىغە مۇۋاپىق ئىقتىسادىي ھېساب - كىتاب قىلغان ئەھۋال ئاستىدا بولۇشقا تېگىشلىك دەرىجىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، بۇ ھال مەبلەغ ئوشۇقچىلىقىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. بۇنداق ھەددىدىن زىيادە ئۈمىدۋارلىق كەيپىياتى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان خاتالىق سەزگۈلىنىغاندىن كېيىن، ئۇنداق كەيپىيات ئەقلىغە مۇۋاپىق بولمىغان ھەددىدىن تاشقىرى ئۈمىدسىزلىك كەيپىياتىغا ئايلىنىدۇ - دە، كرىزىس پارتلايدۇ ۋە ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا ئىقتىسادىي زەئىپلىك يۈز بېرىدۇ. كېينىكى «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەقىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» (1936) دېگەن كىتابىدا، يۇكسلىش باسقۇچىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە كرىزىسنىڭ پارتلىشىغا كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمسىنىڭ توساتتىن يىمىرىلىشى سەۋەب بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، مەبلەغ بازارلىرى ئادەتتە پۈرسەتپەرەسلىك روهي هالىتىنىڭ نېرى - بېرى قىلىشىغا ئۇچراپ تۇرىدىغان بولغاچقا، كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى (ئەمەلىيەتتە مەبلەغنىڭ كۆزلەنگەن پايدا نىسبىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ) كەلگۈسى پايدا ئۈستىدىكى ئەقلىغە مۇۋاپىق مۆلچەر ئاساسىغا دەسسىتىلمەيدۇ، بەلكى ناھايىتى زور دەرىجىدە پۈرسەتپەرەسلىك روهي هالىتىنىڭ نېرى - بېرى قىلىشىغا ئۇچراپ تۇرىدۇ. شۇڭلاشقا، مەبلەغنىڭ ئىستىقبالىغا بولغان ئىشەنچ يوقلىپ، ھەددىدىن تاشقىرى ئۈمىدۋار بولۇپ كېتىشتەك خام خىيال بەربات بولغان ھامان، كاپىتالنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇمى شىددەت بىلەن تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، مەبلەغمۇ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئازىيىپ كېتىدۇ.

روشەنكى، روهي هاللنق كرىزىس نەزەريەسى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزى خالىي بولالمىغان دەۋرىي خاراكتېرلىك كرىزىسىنى سۇبيېكتىپ ئەدىبىئالىزم ئاساسىدا چۈشەندۈرۈشتە

ئەمەلىيەتتە، ئايرىم يۈزەكى ھادىسىلەر ئارقىلىق كرىزىسنىڭ ھەقىقىي مەنبەسىنى يېپىش بىلەن، كەلگۈسىنى ئالدىن پەرەز قىلىشنى ئالداشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ئىقتىسادىي ئۇزاق دەۋرىيلىك نەزەريىسى

يېقىنقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ يېقىنقى 100 نەچچە يىلدىن بۇيانقى كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىن ئىبارەت ئۇزاق مۇددەتلىك يۈزلىنىش (Secular Trend) داۋامىدا شەكىللەنگەن گۇللىنىش ۋەزىيىتى بىلەن خاراپلىشىش ۋەزىيىتىنىڭ دەۋرىي قىلغان ھالدا نۆۋەت بىلەن ئالمىشىپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان نەزەريىسىدۇر. «ئۇزاق دەۋرىيلىك» (Long Cycles) يەنە «ئۇزۇن دولقۇنلۇق» (Long Waves) دەپمۇ ئاتىلىدۇ؛ دەۋرىيلىكنىڭ ۋاقتى ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ: بىرى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 50 يىلچە بولىدۇ، يەنى بىرى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 20 يىلچە بولىدۇ.

«ئۇزاق دەۋرىيلىك» نەزەريىسىنى ھەممىدىن ئاۋۋال روسىيىلىك بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى نىكولاي كاندراتىيف (Nikolai D·Kondratieff) 1925 - يىلى يازغان بىر ئىلمىي ماقالىسىدە ئوتتۇرىغا قويغان. ئەسلى نۇسخىسى روسچە يېزىلغان بولۇپ، 1926 - يىلى نېمىسچە يېزىقتا ئىلان قىلىنغان، 1935 - يىلى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلىنىپ، «ئىقتىسادىي تۇرمۇشتىكى ئۇزۇن دولقۇن» («TheLong Waves in EconomicLife») دېگەن تېمىدا، ئامېرىكىدا چىقىدىغان «ئىقتىسادىي ستاتىستىكىغا دائىر ئوبزورلار» («Rview of Economic Statistics») 1935 - يىل، 6 - سان)دا ئېلان قىلىنغان. كاندىراتىيف يەنە بىر قانچە دەپتەر ئەسەرلەرنى يازغان بولۇپ، ئۇلاردىن 11 يىلغىچە بولغان كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي كرىزىس دەۋرىلىرىنى «ئوتتۇرا دەۋرىيلىك» (Intermediate Cycles) دەپ ئاتىدى، كېيىن يەنە فرانسىيەلىك كىلەيمىن يۇگلار (Clément Juglar) نامى بىلەن، «يۇگلار دەۋرىيلىكى» (Juglar Cycles) دەپ ئاتالدى، كاندىراتىيف مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: بۇ، بىردىنبىر كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك ئەمەس، چۈنكى ئامېرىكىلىق جوسىيف كىچىن (Joseph Kitchin) ئوتتۇرىغا قويغان ئوتتۇرىچە مۇددىتى 3.5 يىل بولغان «قىسقا دولقۇن» («كىچىن دەۋرىيىلىكى» Kitchin Cycles دەپ ئاتالدى)دىن باشقا، يەنە ئوتتۇرىچە مۇددىتى 50 يىلچە بولغان «ئۇزۇن دولقۇن» مۇ مەۋجۇت دەپ تونۇشقا ئاساس بار. كاندىراتىيف فرانسىيە، ئەنگلىيە ۋە ئامېرىكا قاتارلىق ئەللەرنىڭ ستاتىستىكىلىق ماتېرىيالىلىرىغا ئاساسەن، مۇنداق دەپ قارىدى: كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا، ئۇچ «ئۇزۇن دولقۇن» نىڭ بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن: بىرىنچىسى، 1789 - يىلدىن 1849 - يىلغىچە بولۇپ، ئۆرلىگەن ۋاقىت 25 يىل، تۆۋەنلىگەن ۋاقىت 35 يىل، جەمئىي 60 يىل؛ ئىككىنچىسى، 1849 - يىلدىن 1896 - يىلغىچە بولۇپ، ئۆرلىگەن ۋاقىت 24 يىل، تۆۋەنلىگەن ۋاقىت 23 يىل، جەمئىي 47 يىل؛ ئۈچىنچىسى، 1896 - يىلدىن باشلاپ، ئۆرلىگەن ۋاقىت 24 يىل بولدى، 1920 - يىلدىن كېيىن تۆۋەنلەش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. پۈتۈن جەريانىنى ئومۇملاشتۇرغاندا جەمئىي 140 يىل بولۇپ، ئىككى يېرىم «ئۇزۇن دولقۇن» ياكى «ئۇزاق دەۋرىيلىك»نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، «ئۇزاق

دەۋرىيلىك» بىلەن «ئوتتۇرا دەۋرىيلىك» ئوخشاش بولۇپ، ئىككىلىسى كاپىتالىستىك ئىگىلىكتىكى تەخمىنكا تەرەققىياتنىڭ ئوخشاش ئامىللارنى مەنبە قىلغان، ئىككىلىسى كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىيات جەريانىدىكى مۇقەررەر ھادىسە.

شۇمپېتېر ئۆزاق، ئوتتۇرا ۋە قىسقا دەۋرىيلىكتىن ئىبارەت «ئۈچ خىل دەۋرىيلىك» نەزەريىسىنى تەخسىمۇ ئېنىق تەشەببۇس قىلدى ۋە ئۇنداق «ئۆزۈن دولقۇن»نى «كاندىراتىيف دەۋرىيلىكى» (Kondratieff Cycles) دەپ ئاتىدى. ئۇ كاندىراتىيفنىڭ كۆز قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، 1939 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك» («Business Cycles»)نىڭ 1 - تومىدىمۇ، يېقىنقى 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيانقى كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىنى ئۈچ «ئۆزۈن دولقۇن»غا ئايرىدى، شۇنىڭدەك «يېڭىلىق يارىتىش» نەزەريىسىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، ھەرقايسى مەزگىللەردىكى ئاساسلىق تېخنىكا كەشپىياتلىرى ۋە تەرەققىياتلىرىنى ھەرقايسى «ئۆزۈن دولقۇن»نىڭ بەلگىسى قىلدى: بىرىنچى، XVIII ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن 1842 - يىلغىچە بولۇپ، «سانائەت ئىنقىلابى دەۋرى» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئىككىنچى، 1842 - يىلدىن 1897 - يىلغىچە بولۇپ، «پار ۋە پولات - تۆمۈر دەۋرى» دەپ ئاتىلىدۇ؛ ئۈچىنچى، 1897 - يىلدىن كېيىنكى چاغلار بولۇپ، «ئېلېكتر، خىمىيە ۋە ماشىنا دەۋرى» دەپ ئاتىلىدۇ. «ئۆزاق دەۋرىيلىك»نىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى سەۋەبلەر ئۈستىدە، بەزى بۇرژۇئا ئىقتىسادىي ئالىملىرى شۇمپېتېرغا ئوخشاشلا، تېخنىكىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقى، يېڭى بايلىق مەنبەلىرىدىن پايدىلىنىلغانلىقى ۋە يېڭى ساھەلەرنىڭ ئېچىلغانلىقىنى سەۋەب قىلىپ چۈشەندۈردى؛ بەزىلەر بولسا ئۆرۈشنى ئاساسىي سەۋەب قىلىپ كۆرسەتتى، يەنە بەزىلەر بولسا ئالتۇن ئۈستىدىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنى ياكى مال باھاسىنىڭ تۇراقسىزلىقىنى ئاساسىي سەۋەب قىلىپ كۆرسەتتى.

كاندىراتىيف «ئۆزاق دەۋرىيلىك» نەزەريىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بەش يىل ئۆتكەندىن كېيىن، روسىيىدە تۇغۇلغان، ئامېرىكىلىق بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى سىمون كوزنېتس (Simon S.Kuznets) 1930 - يىلى نەشر قىلىنغان «ئىشلەپچىقىرىش ۋە باھانىڭ ئۆزاق مۇددەتلىك ھەرىكىتى» («Secular Morernents in Production and Prices») دېگەن كىتابىدا، ئامېرىكا، ئەنگلىيە، گېرمانىيە، فرانسىيە ۋە بىلگىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن ياكى ئوتتۇرىلىرىدىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى 60 خىل ئاساسلىق سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى ۋە 35 خىل ئاساسلىق سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتىنىڭ باھا ئۆزگىرىشىگە دائىر ۋاقىت جەھەتتىكى سانلار قاتارىنى تەكشۈرۈپ چىقتى. ئۇ، بۇ مەزگىللەردىكى «قىسقا مۇددەتلىك» ۋە «ئوتتۇرا مۇددەتلىك» دەۋرىيلىككە دائىر ئۆزگىرىشلەرنى چىقىرىپ تاشلاپ، سانلار قاتارىغا دائىر ئۆزاق مۇددەتلىك ئازىيىش ۋە كۆپىيىش جەريانىنى ئوقتۇلۇق ھالدا تەھلىل قىلغاندىن كېيىن، ئاساسلىق كاپىتالىستىك ئەللەردە مۇددىتى 15 يىلدىن 25 يىللىغىچە ئوخشاش بولمىغان، ئەمما ئوتتۇرىچە مىۋددىتى ئالاھازەل 20 يىل

بولغان «ئۇزۇن دولقۇن» يا كى «ئۇزاق مۇددەتلىك ئازىيىش ۋە كۆپىيىش» (Long Swings) مەۋجۇت دەيدىغان كۆز قاراشنى ئوتتۇرىغا قويدى؛ شۇنداقلا، بۇ ئەللەرنىڭ سانائىتىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتىدە ئاستا ـ ئاستا ئازىيىپ بېرىشتەك يۈزلىنىش شەكىللەنمەكتە دەپ كۆرسەتتى. 2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كوزنېتس ئوتتۇرىغا قويغان، ئىقتىسادىي يۈكسىلىشنىڭ مۇددىتى ئالاھازەل 20 يىل بولىدۇ دەيدىغان «ئۇزۇن دولقۇن» يا كى «ئۇزاق مۇددەتلىك ئازىيىش ۋە كۆپىيىش» نەزەريىسى كاندىراتيفنىڭ ۋاقتى ئالاھازەل 50 يىل بولىدىغان «ئۇزاق دەۋرىيلىك» نەزەريىسىگە قارىغاندا، غەربنىڭ، خۇسۇسەن ئامېرىكا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ كۆندىن ـ كۈنگە ئەھمىيەت بېرىشىگە ۋە تولۇقلىشى، تەتقىق قىلىشىغا ئىگە بولدى ھەمدە ئۇلار تەرىپىدىن «كوزنېتس دەۋرىيلىكى» (Kuznets Cycles) دەپ ئاتالدى.

ئىقتىسادىي «ئۇزاق دەۋرىيلىك» نەزەريىسى تەرەپدارلىرىنىڭ تارىختىكى ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللارنى رەتلەپ چىققانلىقى ۋە تەھلىل قىلغانلىقى يېقىنقى 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتنىن بۇيانقى كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان بولۇپ، ئۇ مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. بىراق بۇ نەزەريە دەۋرىيلىكنىڭ سەۋەبلىرىنى، تەھلىل قىلغاندا، كاپىتالىزمنىڭ ئىچكى زىددىيەتلىرىدىن ئۆزىنى پۈتۈنلەي چەتكە ئېلىپ، «ئۇزاق دەۋرىيلىك»نىڭ مەنبەسىنى يالغۇز تېخنىكا تەرەققىياتى، ئالتۇن جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج يا كى مال باھاسىدىكى ئۆزگىرىش ئارقىلىق، ھەتتا ئۇروش ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ بېردى، شۇڭا، ئۇ مەسىلىنىڭ ماھىيىتىگە چېقىلمىغان، بىر تەرەپلىمە ۋە يۈزە نەزەريىدۇر.

ئىقتىسادىي يۈكسىلىش نەزەريىسى (Economic Growth Theory) ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ كاپىتالىستىك كېڭەيتىلگەن تەكرار ئىشلەپچىقىرىش توغرىسىدىكى چاكىنا نەزەريىسىدۇر.

1 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، كوزنېتس (Simon Kuznets)، كولىن كلارك (Colin Clark) قاتارلىق كىشىلەر ئاساسلىق كاپىتالىستىك ئەللەرنىڭ ستاتىستىكىلىق تارىخىي ماتېرىياللىرىنى توپلاپ، مىللىي دارامەتنى ھېسابلاپ چىقىپ، ھەرقايسى ئەللەر ئىگىلىكىنىڭ يۈكسىلىش سۈرئىتىنى تەھلىل قىلىپ سېلىشتۇرۇپ چىقتى. كوزنېتس شۇنداق دەپ ھېسابلىدىكى، ئىقتىسادىي يۈكسىلىش ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ ئۆسكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ ئۆسۈشى بولسا تېخنىكا تەرەققىياتى ۋە كاپىتالنىڭ جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلما، تۈزۈلمە ۋە ئىدېئولوگىيىلىرىنى مۇناسىپ ھالدا تەڭشەش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. بۇنداق تېپتىكى ئەسەرلەر كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ماھىيىتى ۋە ھەركەتلەندۈرگۈچ كۈچىنى ئېنىق بېرەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدا تارىخىي ھادىسىلەرنى تەسۋىرلەنگەندە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى ماتېرىياللارنىڭ مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتى بار.

2 ـ دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقى ماھىيەتتە ئىقتىسادىي

يۇرگەن ئىقتىسادىي يۆكسىلىش نەزەريىسى بولسا كېينېسىنىڭ تۇنۇملۇك ئېھتىياج پرىنسىپى ۋە ئامانەت ـ مەبلەغ تەھلىل ئۇسۇلىغا ۋاريانسلىق قىلىش ھەم ئۇنى تولۇقلاش ئارقىلىق تەرەققىي تاپقان كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي گۈللەندۈرۈش مەسىلىسىنى تەكشۈرۈش بىلەن، كېينېسنىڭ قىسقا مۇددەتلىك سىلىشتۇرما جىمجىت ھالەت تەڭپۇڭلۇقى تەھلىلىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۇزاق مۇددەتلىك ھەرىكەتلىك ھالەت تەڭپۇڭلۇقى تەھلىلىگە ئايلاندۇرۇشقا ئۇرۇندى. بۇ يۆكسىلىش نەزەريىسى كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئەمەلىي ئۆزگىرىشنى كونكرېت تەھلىل قىلغىنى ۋە دەلىللىگىنى يوق، بەلكى كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ دەۋرىيلىكىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى يوققا چىقىرىپ، چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تەڭپۇڭلۇقنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىغا ۋاريانسلىق قىلىپ، ھەر خىل قىياسلار ئاستىدا، نوقۇل شەكىلۋازلىق ئاساسىدىكى لوگىكىلىق يەكۈنلەرنى چىقىرىش بىلەن، كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ قانداقتۇر تەكشى يۆكسىلىش مەسىلىسىنى، يەنى مۇقىم ئىقتىسادىي يۆكسىلىشنى (ئىجتىمائىي ئىگىلىك ئۆزگەرمەس يۆكسىلىش نىسبىتى بويىچە تەكشى راۋاجلىنىدۇ) ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدار (مەسىلەن، مەبلەغ، ئامانەت، نوپۇس، كاپىتال بىلەن مەھسۇلات مىقدارىنىڭ نىسبەت قىممىتى قاتارلىقلار) قانداق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇشى كېرەك؟ بۇ ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدار ئاشۇنداق مۇقىم يۆكسىلىشنى قانداق ئۆزگەرتىپ تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ؟ دېگەنگە ئوخشاش مەسىلىلەرنى دەللىلەپ بەردى.

مەسىلەن، ئەنگلىيەلىك خاررود (R.F .Harrod) ۋە ئامېرىكىلىق دومار (E.Domar) ئىككىسى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئوتتۇرىغا قويغان، ئەمما مەزمۇنى ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغان يۆكسىلىش نەزەريىسى («خاررود ـ دومار يۆكسىلىش ئەندىزىسى» دەپ ئاتالغان) ئۇچ ئۆزگىرىشچان سانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: (1) ئامانەت نىسبىتى s، ئەگەر پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئوتتۇرىچە ھەر 100 ئامېرىكا دوللىرى كىرىمى ئىچىدە 88 ئامېرىكا دوللىرى ئىستېمالغا ئىشلىتىلىدۇ دەپ قىياس قىلىنسا، ئۇ چاغدا، S=12% بولىدۇ؛ (2) كاپىتال بىلەن مەھسۇلات مىقدارىنىڭ نىسبەت قىممىتى c، ئەگەر ھەر بىر ئامېرىكا دوللىرلىق مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان زاۋۇت بىناسى، ئۈسكۈنە ۋە خام ئەشيا ـ ماتېرىيال قاتارلىقلارغا ئۇچ ئامېرىكا دوللىرى كېتىدۇ دەپ قىياس قىلىنسا، ئۇ چاغدا، c=3 بولىدۇ؛ (3) مەھسۇلات مىقدارىنىڭ (ياكى كاپىتال مىقدارىنىڭ) ئۆسۈش نىسبىتى g، ئەگەر ئالدىنقى مەزگىلدە مەھسۇلات مىقدارى 100 بولۇپ، ھازىر مەھسۇلات مىقدارى 104 بولسا، ئۇ ھالدا، g=4% بولىدۇ. خاررود شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ يىلمۇيىل تەكشى راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، s، c ۋە g دىن ئىبارەت ئۈچ ئۆزگىرىشچان مىقدار ئوتتۇرىسىدا $g=\frac{s}{c}$ بولۇشتەك مۇناسىۋەتنى ساقلاش كېرەك. بۇ شۇنداق دېگەنلىككى، ئەگەر s=12%، c=3 بولىدۇ ھەمدە

ھەر يىلى باشتىن ئاخىر ئۆزگەرمەيدۇ دەپ پەرەز قىلىنسا، ئۇ ھالدا، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تەكشى راۋاجلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەر يىلى 4% راۋاجلىنىشىتەك سۈرئەت بىلەن ئۆسۈشى تەلەپ قىلىنىدۇ. چۈنكى، $c=3$ بولۇشى شۇنىڭدەك دېرەك بېرىدۇكى، مەھسۇلات مىقدارىنى 4% ئۆستۈرۈش ئۈچۈن كېتىدىغان مەبلەغنىڭ دارامەتتە تۆتىدىغان سالمىقى $12\% = 4\% \times 3$ بولىدۇ، يەنى كېرەكلىك مەبلەغ مىقدارىنىڭ دارامەتتە تۆتىدىغان سالمىقى دەل بەلگىلەپ بېرىلگەن ئامانەت نىسبىتى s گە تەڭ بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن، ھەر يىللىق ئامانەتنى پۈتۈنلەي مەبلەغقە ئايلاندۇرۇپ، ئىگىلىكنى مۇقىم ھالدا يۈكسەلدۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەگەر نوپۇس (ئەمگەك كۈچى) يىلىغا 1% تىن، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى يىلىغا 2% تىن (بۇ ئىككىسى تەرىپىدىن بىرلىكتە بەلگىلىنىدىغان ئۆسۈش نىسبىتىنى خاررود تەبىئىي ئۆسۈش نىسبىتى n دەپ ئاتايدۇ، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك $n=3\%$ بولىدۇ) ئېشىپ بارىدۇ دەپ قىياس قىلىنسا، ئۇ چاغدا، تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش ھالىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يۈكسىلىش نىسبىتىنىڭ تەبىئىي ئۆسۈش نىسبىتىنىڭ تەڭ بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىكى تەكشى يۈكسىلىشنىڭ زۆرۈر شەرتى $\frac{s}{c}=n$ بولىدۇ.

ئامېرىكىلىق سۋان (T.W.Swan)، سولوۋ (R.M.Solow) ۋە ئەنگلىيىلىك ھىد (J.E.Meade) قاتارلىقلار ئوتتۇرىغا قويغان ئاتالمىش «يېڭى كلاسسىك يۈكسىلىش ئەندىزىسى» نىڭ «خاررود ـ دومار يۈكسىلىش ئەندىزىسى»دىن پەرقلىنىدىغان يېرى شۇكى، خاررود s، n ۋە c دىن ئىبارەت ئۈچ ئۆزگىرىشچان مىقدارنى ئۆزگەرمەيدۇ، شۇنداقلا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۇرىدىغان ئامىللار تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، دەپ قىياس قىلىدۇ، شۇڭا ئۇ، رېئال تۇرمۇشتا، بۇ ئۈچ ئۆزگىرىشچان مىقدارنىڭ سانلىق قىممىتىنىڭ تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش جەھەتتىكى تەكشى يۈكسىلىشى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان شەرت $\left(n=\frac{s}{c}\right)$ نى قاندۇرالىشى تولىمۇ تاسادىپىي ئەھۋالدۇر دەپ ھېسابلايدۇ. يېڭى كلاسسىك يۈكسىلىش نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرى بولسا، بەلگىلەنگەن ھەر قانداق n ۋە s ئۈچۈن ئېيتقاندا، $n=\frac{s}{c}$ تىن ئىبارەت شەرتنى c نىڭ تەڭشىلىشى ۋە ئۆزگىرىشى ئارقىلىق قاندۇرغىلى بولىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ، شۇنداقلا ئاشۇ ئاساستا شۇنداق دەپ ئۇزۇپ ئېيتىدۇكى، تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىش جەھەتتىكى تەكشى يۈكسىلىشنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، $s=12\%$، $n=3\%$ بولغان ئەھۋال ئاستىدا، c نىڭ سانلىق قىممىتىنى ئۈچتىن تۆتكە ئۆستۈرۈش (بۇ، باشقا بىر خىل ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىنى قوللىنىشتىن دېرەك بېرىدۇ، بۇ ئۈسۈل بويىچە ھەربىر بىرلىك ئەمگەك ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان كاپىتال ئىلگىرىكىگە قارىغاندا كۆپەيىدۇ) ئارقىلىق، تەرەققىيات سۈرئىتىنى 3% يولۇشتەك سەۋىيىدە ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ ھەمدە بۇ يۈكسىلىش سۈرئىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كېرەك

بولغان مەبلەغنى دەل بەلگىلەنگەن ئامانەتكە تەڭ قىلغىلى بولىدۇ.

ئەنگلىيىلىك كالدور(N.Kaldor) ۋە پاسىنېتتى (L.Pasinetti) قاتارلىقلار ئۆزلىرى ئوتتۇرىغا قويغان يۆكسىلىش ئەندىزىسىدە شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، بەلگىلەنگەن ھەر-قانداق n بىلەن c ئوچۇن ئىپتىقاندا، $n=\frac{s}{c}$ دىن ئىبارەت شەرتنى s نىڭ تەڭشىلىشى ۋە ئۆزگىرىشى (ئەگەر پەقەت n لا بەلگىلەنگەن بولسا، ئۇ ھالدا، s بىلەن c نىڭ بىرلا ۋاقىتتا تەڭشىلىشى ۋە ئۆزگىرىشى ئارقىلىق بولسىمۇ بولىدۇ) ئارقىلىق قانداۋرغىلى بولىدۇ. ئۇلار مۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، كاپىتالىستلار بىلەن ئىشچىلارنىڭ ئامانەت قويۇش خاھىشى ئوخشاش بولمايدۇ، s نىڭ ئۆزگىرىشى مىللىي دارامەتلىكنىڭ ئىش ھەققى بىلەن پايدا ئوتتۇرىسىدىكى تەقسىمات نىسبىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىشى مۇمكىن. مەسىلەن، $n=3\%$ ۋە $c=3$ بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ئىش ھەققى ئالغۇچىلارنىڭ ئامانەت پۇلىنىڭ نىسبىتى پايدا ئالغۇچىلارنىڭ ئامانەت پۇلىنىڭ نىسبىتىدىن ئاز بولىدىغانلىقى ئوچۇن، ئىش ھەققىنىڭ مىللىي دارامەتتە تۇتىدىغان نىسبىتى يېتەرلىك دەرىجىدە كۆپەيتىلىدىغان بولسا، بۇنىڭ نەتىجىسىدە پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئامانەت پۇل نىسبىتى s تۆۋەنلەپ 9% كە چۈشۈپ قالسا، ئۇ چاغدا، ئامانەت پۇلىنىڭ كۆپ بولۇپ كېتىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدىغان ئارقىغا چېكىنىش ۋە ئىشسىزلىقتىن ساقلىنىپ، تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ تەكشى يۆكسىلىشىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

60- يىللاردىن بۇيان، ئامېرىكىلىق دەنىسىن (E.Denison)، كېندېرىك (J.W.Kendrick) قاتارلىقلار ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، ئامېرىكىنىڭ، غەربىي ياۋروپادىكى ئاساسلىق دۆلەتلەرنىڭ ۋە ياپونىيىنىڭ ئۇزۇشتىن كېيىنكى ئىقتىسادىي يۈكسىلىش ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسىنى تەھلىل قىلىپ ۋە سېلىشتۇرۇپ چىقىپ، ئىقتىسادىي يۈكسىلىشكە سەۋەب بولغان تۈرلۈك ئامىللارنىڭ ئويىنىغان رولىنى كونكرېت مۆلچەرلەپ چىقتى. بۇ ئامىللار ئەمگەك ۋە كاپىتالنىڭ سەرپ قىلىنىش مىقدارىنىڭ ئۆسۈشى، شۇنىڭدەك تېخنىكا ۋە باشقۇرۇش بىلىملىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، كەڭ كۆلەمدىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىقتىسادىي ئاممىلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنىڭ ئۆسۈشى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يۇقىرىدىكى تۈرلۈك ئىقتىسادىي يۈكسىلىش نەزەرىيىلىرىنىڭ تولىسى چاكىنا ئىقتىساد-شۇناسلىقنى ئاساس قىلىپ، ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنى پەقەت يۈزە ھالدا، نوقۇل مىقدار جەھەتتىنلا تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يەكگىلى بولمايدىغان ئۆزىگە خاس زىددىيەتلىرىنى ياپتى. لېكىن ئۇلار يەتكۈزۈپ بەرگەن بەزى ساناقلىق ئاساسلار يەنىلا مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە.

تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقى (Economics of Development) تەرەققىي تاپمىغان ئەللەر ئىقتىسادشۇناسلىقى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ، ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىي قىلىۋاتقان 3 - دۇنيا ئەللىرىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات مەسىلىسىگە دائىر چاكىنا نەزەرىيىسىدۇر. 2 دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، بۇرژ

ئىقتىسادشۇناسلىقى ساھەسىدىكىلەر، بىر تەرەپتىن، كېينېنسىنىڭ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش نەزەرىيىسى (ياكى مىللىي دارامەت ھەممىنى بەلگىلەيدۇ دەيدىغان نەزەرىيە)گە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۇنى تولۇقلاپ، تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي يۈكسىلىش مەسىلىسىنى كۆزىتكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تەرەققىي تاپمىغان ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات مەسىلىسىنمۇ تەتقىق قىلىشقا كىرىشتى، ناكىس (R.Ragnar Nurkse)، لېۋىس (W .A .Lewis)، روسېنستېيىن ـ رودان (Paul Rosenstein – Rodan)، خورشمان (A.Hirschman)، مىردال (G .Myrdal) قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدۇر.

تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقى تەرەپدارلىرىنىڭ ئىقتىسادىي «تەرەققىي تاپماسلىق» دېگىنى، ئادەتتە، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھېسابلىنىدىغان مىللىي دارامەت ۋە كاپىتال جۇغلانمىسى تەسىبتىنىڭ شىمالىي ئامېرىكا ۋە غەربىي ياۋروپاداكى تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭكىدىن تۆۋەن بولۇشىنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، تەرەققىي تاپمىغان ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولۇپ، ئۇنىڭ يەنىلا ئىقتىسادىي جەھەتتە قالاق ھالەتكە ۋە تۇرمۇش جەھەتتە تامراتچىلىق ھالىتىگە چۈشۈپ قېلىشىغا سەۋەب بولۇۋاتقان نەرسە ناھايىتى مۇرەككەپ، شۇنداقلا ھەرقايسى دۆلەتلىنىڭ ئەھۋالى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭغا سەۋەب بولۇۋاتقان نەرسە بايلىق مەنبەسى، ئاھالە، كاپىتال، تېخنىكا قاتارلىق ئىقتىسادىي ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماي، بەلكى يەنە دۆلەتلىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردىكى كونكرېت ئەھۋالنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بەزى دۆلەتلەرنىڭ بايلىق مەنبەسى جەھەتتە چەكلىمىگە ئۇچرىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، كۆپ سانلىكى تەرەققىي تاپمىغان دۆلەتلەرنىڭ ئىزچىل تۈردە نامراتلىق ھالىتىدە تۇرۇۋېرىشىگە ئاساسەن تۆۋەندىكى بىر قانچە نەرسە سەۋەب بولۇۋېتىپتۇ: بىرىنچى، ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى بەك تېز بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يۈكسىلىشى ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى تەرىپىدىن بالانس بولۇپ كەتكەن. ئىككىنچى، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى (ياكى كاپىتالنىڭ شەكىللىنىشى) تەمىنلەش جەھەتتىمۇ، ئېھتىياج جەھەتتىمۇ چەكلىمىگە ئۇچرىغان: كاپىتال بىلەن تەمىنلەش جەھەتتە؛ كىرىم سەۋىيىسى تۆۋەن بولغاچقا، مىللىي دارامەتنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ھازىرقى ئىستېمال ئۇچۇن ئىشلىتىلىپ، ئاماناەت قويۇش ئىقتىدارى تۆۋەنلەپ كەتكەن؛ كاپىتالغا بولغان ئېھتىياج جەھەتتە، كىرىم سەۋىيىسى تۆۋەن بولغاچقا، بازارنىڭ سىغىمچانلىقى كىچىكلەپ، مەبلەغ سېلىشقا قىزىقتۇرىدىغان ئامىللار ئازلاپ كەتكەن. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، نامراتلىق كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىغا توسقۇنلۇق قىلغان، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ئىقتىدارىنىڭ ئاجىز بولۇشى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا چەكلىمە قويۇپ، ئاتالمىش «نامراتلىق ھالىتىنىڭ يامان خاراكتېرلىك ئايلىنىشى»نى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، تەرەققىي تاپمىغان ئەللەردە، ئومۇمەن، ئۆزلەشتۈرۈش مەبلىغى بىلەن تەمىن ئېتىپ تۇرىدىغان مۇكەممەل

بىر پۈل - مۇئامىلە تۈزۈمىنىڭ يوق بولۇشى، كارخانا باشقۇرۇشقا ماهىر بولغان دىرېكتور قاتلىمىنىڭ يوق بولۇشى، شۇڭىگىدەك بىر قەدەر يۇقىرى مەدەنىيەت ۋە تېخنىكا سەۋىيىسىگە ئىگە ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ يوق بولۇشىدەك ئامىللارمۇ بايلىق مەنبەلىرىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشقا توسالغۇ بولغان، لەتىجىدە تەرەققىيات ئاستىلاپ قالغان، ھەتتا ئۇ دۆلەتلەر ئالغا ئىلگىرىلىمەي توختاپ قالغان.

بۈرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، XIX ئەسىردىكى كاپىتالىزمنىڭ «ئەركىن، ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىشى» تەرەققىي قىلدۇاتقان دۆلەتلەرگە تازا دېگەندەك مۇۋاپىق كېلىپ كەتمەيدۇ. ئىقتىسادىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، تەرەققىي قىلدۇاتقان ئەللەر خۇسۇسىي ئىگىلىكنى ئىلمىي بىلەن دۆلەت كونترولىدىكى ئىگىلىكنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، دۆلەت تەرەققىيات پىلانىنى تۈزۈپ چىقىپ، مەبلەغدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشى، ئاھالىنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلىشى، مىللىي مائارىپنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشى، شۇنىڭدەك چەت ئەللەرنىڭ كاپىتالىنى ۋە تېخنىكىسىنى پائال كىرگۈزۈشى لازىم.

مەبلەغنى قانداق ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى ئۇستىدە، ناكس «تەكشى يۆكسەلدۈرۈش» (Blanced growth) دېگەن ئۇقۇمنى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇنداق تەشەببۇس تەرەققىي تاپمىغان ئەللەرنىڭ ئۆزاق مۇددەتلىك تۇرغۇنلۇق ھالىتىنى بۇزۇپ تاشلاش ئۈچۈن، ئىچكى بازارنى كېڭەيتىش يولى بىلەن، مەبلەغ سېلىشقا تۈرتكە بولۇشنى ئاساس قىلىدۇ. ناكس شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، كىرىمنىڭ ئۆزىدىن بولۇشىنىڭ كىشىلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك ۋە تۇرار جاي قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئېھتىياجىنى چەكلەپ قويۇپ، ئىچكى بازارلارنىڭ سىغىمچانلىقىنى كېڭەيتىپ قويغانلىقى تەرەققىي تاپمىغان ئەللەرنىڭ ئالاھىدىلىكىلىرىنىڭ بىرىدۇر: يەنە بىر تەرەپتىن، ئېكسپورت بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى مەركەزلەشتۈرۈلۈپ راۋاجلاندۇرۇلىدىغان بولسا، باھادىكى تۇراقسىزلىق ۋە ئېھتىياج جەھەتتىكى ئۆزگىرىش تەرەققىياتنىڭ داۋاملىشىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇكى، ئوخشاش بولمىغان تۈرلۈك ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان سانائەت تارماقلىرىغا ئاساسىي جەھەتتىن بىرلا ۋاقىتتا كاپىتال سېلىش كېرەك، بۇنىڭ بىلەن، ئۇ سانائەت تارماقلىرى باشقا سانائەتنى بازار بىلەن تەمىن ئېتىشى، ئۇنىڭ ئارقىسىدا بازارلار ئومۇميۈزلۈك كېڭىيىشى مۇمكىن. خورشىمان بولسا «تەكشى يۆكسەلدۈرمەسلىك» (Unbalanced growth) تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى، ئۇ، تەرەققىي تاپمىغان ئەللەرنىڭ چەكلىك مەبلىغى بىلەن، «تەكشى يۆكسەلدۈرۈش» نى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ، دەپ قاراپ، مەبلەغنى ئاز سانداكى سانائەت تارماقلىرىغا مەركەزلەشتۈرۈپ سېلىپ، بۇ تارماقلارنىڭ بىرقەدەر زور تەرەققىياتى ئارقىلىق، باشقا تارماقلارنىڭ تەرەققىياتىغا بەۋاسىتە ۋە ۋاستىلىك ھالدا تۈرتكە بولۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى خەلقئارا سودىغا دائىر سېلىشتۇرما تەننەرخ تەلىماتىنى ئاساس قىلغان ھالدا، سېلىشتۇرما

مەنپەئىتى ھەممىدىن زور بولغان ئېكسپورت تارماقلىرىنى كۆچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ راۋاجلاندۇرۇپ، ئېكسپورت سودىسىنى راۋاجلاندۇرۇش يولى بىلەن مەبلەغ يىغىش ۋە باشقا تارماقلارنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولۇشنى تەشەببۇس قىلدى.

تەرەققىيات ئىقتىسادشۇناسلىقى تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنىڭ بەزى يۈزەكى ئەھۋاللىرىنى تەسۋىرلەپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مەسىلىنىڭ ماھىيىتىگە چېقىلمىدى. تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنىڭ نامراتلىقتا قېلىشىنىڭ ھەقىقىي مەنبەسى مۇستەملىكىچە لمكىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئېكسپلاتاتسىيە ھەم تەكشۈرۈش قىلىنمىغانلىقى ئالماشتۇرۇش ئاساسىدىكى كونا خەلقئارا ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت. تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەر سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇستەقىل - ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇشتا چىڭ تۇرۇپ، ئۆزئارا ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، مۇستەملىكىچىلىكىگە، جاھانگىرلىككە ۋە زومىگەرلىككە قارشى كۈرەش قىلمىشتا چىڭ تۇرۇپ. تەرىشىپ يېڭى خەلقئارا ئىقتىسادىي تەرتىپنى ئورنىتىدىغان؛ شۇنىڭدەك كىشىلىق ئامىمىنىڭ تەرىشچانلىقى ۋە ئەقىل - پاراسىتىگە تايىنىپ، ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسى ۋە ئۆز دۆلىتىنىڭ مول بايلىقلىرىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ شەرت - شارائىتى ۋە ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، توغرا فاكتورنى ۋە سىياسەتلەرنى قوللىنىدىغانلا بولسا، خەلق ئىگىلىكىنى بىرقەدەر ئوكۇشلۇق ھالدا راۋاجلاندۇرالايدۇ.

ئىقتىسادىي يۈكسىلىش باسقۇچى نەزەريىسى (The stages of Economic Growth) ئامېرىكا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى ۋالت ۋىتمان روستوۋ (Walt Whitman Rostow) نىڭ دۇنيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنى بىر تۇتاش ھالدا، «ئەنئەنىۋى جەمئىيەت» باسقۇچى، «ئۇچۇش» (take - off) نىڭ ئالدىنقى شەرتىنى ھازىرلاش باسقۇچى، «ئۇچۇش» باسقۇچى، پىشىپ يېتىلىشكە قاراپ ئىلگىرىلەش باسقۇچى، يۇقىرى ئاممىۋى ئىستېمال باسقۇچى ۋە تۇرمۇش سۈپىتىنى قوغلىشىش باسقۇچى دېگەنگە ئوخشاش ئالتە يۈكسىلىش باسقۇچىغا ئايرىيدىغان چاكىنا نەزەريىسىدۇر.

روستوۋ 1916 - يىلى ئامېرىكىنىڭ نيۇ - يورك شەھىرىدە تۇغۇلغان، 1936 - يىلى يېل داشۆسىنى پۈتتۈرگەن؛ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كۆلۈمبىيە داشۆسى ۋە ماسا چۈسېتىس تەبىئىي پەن ۋە سانائەت پەنلىرى شۆيۈەنىنىڭ پروفېسسورى بولغان، كىنىدى زۇكتۇكىغا ۋە جۇنسون زۇكتۇكىغا دۆلەت ئامانلىقى ئىشلىرى بويىچە مۇئاۋىن پەۋقۇلئادە يارەمچى، گېۋۇيۈەن مەسلىھەتچىسى، قوشۇمچە سىياسەت - پىلان كومىتېتىنىڭ رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان؛ ھازىر دىكىساس داشۆسىدە ئىقتىسادشۇناسلىق ۋە تارىخشۇناسلىق پروفېسسورى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ. «XIX ئەسىردىكى ئەنگلىيە ئىقتىسادى» («British Economy of the Nineteenth Century», 1948)، «ئىقتىسادىي يۈكسىلىش جەريانى» («The Process of Economic Growth», 1953)، «ئىقتىسادىي يۈكسىلىش باسقۇچى» («The Stages of Economic Growth», 1960)، «سىياسىي ۋە يۈكسىلىش باسقۇچى» («Politics and the stages of Growth», 1971) بۇلارنىڭ ھەممىسى قانداق باشلاندى: ھازىرقى زامان ئىگىلىكىنىڭ مەنبەسى»

(«How It All Began: Origins of the Modern Economy», 1975) دۇنيا ئىقتىسادىي تارىخ ۋە ئەزەر تاشلاش» («The World Economy: History and Prospect», 1978) قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىدۇر.

«ئىقتىسادىي يۈكسىلىش باسقۇچى ئەزەرىيىسى» ھەممىدىن بۇرۇن روستوۋنىڭ «ئىقتىسادىي يۈكسىلىش باسقۇچى» دېگەن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئاساسلىق ئەسىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان. روستوۋ ئۇ كىتابىدا شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ھەر-قانداق جەمئىيەت، ئىقتىسادىي تەرەققىيات دەرىجىسى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، تۆۋەندىكى بەش باسقۇچنىڭ بىرىدە تۇرىدۇ: بىرىنچىسى، «ئەنئەنىۋى جەمئىيەت» باسقۇچى بولۇپ، بۇ باسقۇچنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇنىڭدا ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسى بولمايدۇ، ئىشلەپچىقىرىشتا ئاساسلىقى قول ئەمگىكىگە تايىنىلىدۇ، يېزا ئىگىلىكى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلىدۇ، ئىستېمال سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن بولىدۇ، تەبىقە تۈزۈمى مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئائىلە ۋە ئورۇقداشلىق مۇھىم رول ئويناىدۇ؛ تارىخ نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئەنئەنىۋى جەمئىيەت نيۇتوندىن (XVII ئەسىردە ياشىغان ئەنگلىيە ئالىمى) بۇرۇنقى پۈتكۈل دۇنيانى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچىسى، «ئۇچۇش»نىڭ ئالدىنقى شەرتىنى ھازىرلاش باسقۇچى، يەنى ئەنئەنىۋى جەمئىيەتتىن «ئۇچۇش» باسقۇچىغا ئۆتۈش دەۋرى؛ غەربىي ياۋروپادا «ئۇچۇش»نىڭ ئالدىنقى شەرتى XVII ئەسىرنىڭ مەزگىللىرى ۋە XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھازىرلانغان؛ بۇ مەزگىلدە، دۇنيا بازارلىرىنى كېڭەيتىش ۋە ئۇنى تالىشىش ئىقتىسادىي يۈكسىلىشنىڭ تۈرتكىسى بولدى؛ يېقىنقى زامان ئىلىم - پەن بىلىملىرى سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىدە رول ئويناشقا باشلىدى، ئۈچىنچىسى، «ئۇچۇش» باسقۇچى بولۇپ، بۇ، ھازىرقى زامان ئىجتىمائىي تۈزۈمۈشىدىكى چوڭ بىر سۇ بۆلگۈچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ بۇ باسقۇچتا، ئۈزلۈكسىز يۈكسىلىشكە توسالغۇ بولغان كۈچ ئاخىرقى ھېسابتا يوقىتىلىپ، ئىقتىسادىي يۈكسىلىش جەمئىيەتتىكى نورمال ئەھۋالغا ئايلاندى؛ مىللىي دارامەتنىڭ ئالاھىدىلىكى ئون پىرسەنتتىن كۆپرەكى مەبلەغ قىلىندى، يېڭى كارخانا ئىگىلىرى سىنىپى كېڭىيىپ، يېڭى تېخنىكىلار سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكىدە ئومۇملاشتى. غەربىي ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەللەردە «ئۇچۇش» ئەھۋالى مۇنداق بولدى: ئەنگلىيەدە تەخمىنەن XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 20 يىلى ئىچىدە، فرانسىيە ۋە ئەنگلىيەدە 1860 - يىلدىن ئىلگىرىكى نەچچە ئون يىل ئىچىدە، گېرمانىيەدە 1850 - يىلدىن 1875 - يىلغىچە بولغان مەزگىلدە، ياپونىيەدە XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى 25 يىلى ئىچىدە بولدى. تۆتىنچىسى، پىشىپ يېتىلىشكە قاراپ ئىلگىرىلەش باسقۇچى بولۇپ، بۇنىڭدا ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ھەرقايسى ئىقتىسادىي ساھەلەرگە كېڭىيىدۇ، ئىقتىساد داۋاملىق تۈردە يۈكسىلىپ تۇرىدۇ، مىللىي دارامەتنىڭ ئالاھەزەل ئون پىرسەنتتىن 20 پىرسەنتكىچىسى مەبلەغ ئۆچۈن ئىشلىتىلىدۇ، يېڭى سانائەت تارماقلىرى ئۈچىنىدەك راۋاجلىنىدۇ، تارماقلارنىڭ قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىشلەر ئۈزلۈكسىز بولۇپ تۇرىدۇ، خەلقنىڭ سودا غايەت زور دەرىجىدە يۈكسىلىدۇ؛ تارىختا بىر جەمئىيەت ئۆچۈن «ئۇچۇش» باسقۇچىدىن

تاكى پىشىپ يېتىلىش باسقۇچىغا يەتكۈچە ئالاھازەل 60 يىلدەك ۋاقىت كېتىدۇ. يەنىچىسى، يۇقىرى ئامىنۇي ئىستېمال باسقۇچى بولۇپ، بۇ باسقۇچتا يېتەكچى تارماقلار چىدامليق ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپ چىقىرىشقا ئۆتىدۇ. روستوۋ شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئامېرىكا 1913 - 1914 - يىللىرى ھېنرى فورد (Henry Ford) تاپتۇماتىك قۇراشتۇرۇش لىنىيىسىنى قوللانغان ۋاقىتتىن باشلاپ بۇ باسقۇچقا قەدەم قويدى، 1956 - يىلى بۇ باسقۇچنىڭ تاخىرقى نۇقتىسىغا يەتتى، شۇنداقلا بۇ جاسقۇچتىن ئېشىپ كېتىشكە باشلىدى. غەربىي ياۋروپا ئەللىرى بىلەن ياپونىيە بولسا 50 - يىللاردا پۈتۈنلەي بۇ باسقۇچقا قەدەم قويدى. كېيىن، روستوۋ ئۆزىنىڭ «سىياسىي ۋە يۈكسىلىش باسقۇچى» دېگەن كىتابىدا ئۇ بەش باسقۇچقا يەنە 6 - يۈكسىلىش باسقۇچىنى، يەنى تۇرمۇش سۈپىتىنى قوغلىشىش باسقۇچىنى قوشتى، بۇ باسقۇچتىكى يېتەكچى تارماقلار مۇلازىملىق كەسپى ۋە مۇھىتىنى ئۆزگەرتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تارماقلاردىن ئىبارەت. ئۇ «ئۇچۇش» باسقۇچى ۋە «تۇرمۇش سۈپىتىنى قوغلىشىش» باسقۇچىنى ھالقىلىق باسقۇچلار دەپ ھېسابلىدى. ئۇ، ئامېرىكىنى بۇ باسقۇچتىكى ئەڭ ئىلغار دۆلەت دەپ ھېسابلاپ، 3 - دۇنياغا تەۋە بولغان جەمئۇنچە دۆلەتلەر «ئۇچۇش» باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان دۆلەتلەر دەپ ھېسابلىدى.

روستوۋ كۆپ مەنبەچىلىك تارىخقا قارشى تاساسىدىكى مېتودولوگىيىنى تەرغىپ قىلىدى. ئۇ، ئىنسانلارنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيىتى جەمئىيەت، سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە روھىي ھالەت قاتارلىق بىرمۇنچە ئامىللارغا باغلىق بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. بىراق ئىقتىسادىي يۈكسىلىش باسقۇچىنى ئايرىغاندا، ئۇ، چاكىنا ئىقتىسادىي شۇناسلىقىنىڭ تارماقلار قۇرۇلمىسى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللاندى. ئۇ شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، يۈكسىلىش باسقۇچلىرىنىڭ تەرتىپ بويىچە ئالمىشىپ تۇرۇشى، يېتەكچى تارماقلارنىڭ تەرتىپىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشى ۋە «جەمئىيەتتىكى تايانچلىق شەخسلەر»نىڭ ئارزۇسىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن ئىبارەت ئۈچ نەرسە بىر - بىرىنگە باغلىنىشلىق بولىدۇ. ھەربىر يۈكسىلىش باسقۇچىدا ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان يېتەكچى تارماق بولىدۇ، ھەربىر يېتەكچى تارماقنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بولسا يەنە جەمئىيەتتىكى يېڭى بىر ئەۋلاد تايانچلىق شەخسلەرنىڭ ئارزۇسى ۋە ئۇلارنىڭ ئارزۇسىنى قاندۇرۇش ئۇسۇلى بىلەن ئالاقىدار بولىدۇ. ئۇ شۇنداق دەپ چۈشەندۈرىدۇكى، ئىقتىسادىي يۈكسىلىش «يېڭىلىق يارىتىش» بىلەن «سۈرئەتنى ئاستىلىتىش» ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. مەلۇم بىر يېڭى تېخنىكىنىڭ ئىگىلىكتە ئۇنۇملۇك ھالدا قوبۇل قىلىنىشى ئارقىسىدا، «يېڭىلىق يارىتىش» دولقۇنى شەكىللىنىدۇ - دە، ئىگىلىنىڭ داۋاملىق يۈكسىلىش باسقۇچىغا قەدەم قويىدۇ. ئۇنداق يېڭى تېخنىكا زور كۆپ ساندىكى تارماقلارغا تارقالغان ھامان، ئىقتىسادىي يۈكسىلىش ئىنتىلىش كۈچىنى يوقىتىپ قويىدۇ - دە، مۇقەررەر ھالدا سۈرئەتنى ئاستىلىتىش تەرەپكە قاراپ يۈزلىنىدۇ، بۇ ھال بىر يۈكسىلىش باسقۇچىنىڭ ئاخىرقى چەككە يەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. سۈرئەت ئاستىلاشتەك يۈزلىنىشىنى يېڭىش ئۈچۈن، ئىگىلىكتە ئۆزلۈكسىز تۈردە يېڭىلىق يارىتىش

دولقۇنىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئاللىقاچان كونىراپ كەتكەن تېخنىكىلارنىڭ ئورنىغا تېخىمۇ يېڭى تېخنىكىلارنى دەسىتىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق يېڭى تېخنىكىلارنىڭ ئومۇملىشىشى ئارقىسىدا، جەمئىيەت پەيدىنپەي يەنە بىر يۆكسىلىش باسقۇچىغا قەدەم قويىدۇ. يېڭى تېخنىكىلار يېڭى يېتەكچى تارماقلاردا مەركەزلىك ھالدا ئىپادىلىنىدۇ، يېڭى يېتەكچى تارماقلارنىڭ مەھسۇلاتى بولسا جەمئىيەتتىكى يېڭى بىر ئەۋلاد تايانچلىق شەخسلەرنىڭ ئارزۇسىنى قانىدۇرىدۇ.

روستوۋنىڭ نەزەريىسى ئاساسەن گېرمانىيە تارىخشۇناسلىق ئېقىمى تەرەپدارلىرى ۋېبلېن، شۇمپېتېر ۋە كېينېسلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئۇ ئۆز نەزەريىسىنى، ئوچۇق - ئاشكارا ھالدا، ماركسزمغا قارىتا «ئۇرۇش ئېلان قىلىغانلىق» دەپ جاكارلىغان. ئۇ، «ئىقتىسادىي يۆكسىلىش باسقۇچى» دېگەن كىتابنىڭ قوشۇمچە ماۋزۇسىنى، ئوچۇق ئاشكارا ھالدا «غەيرىي كوممۇنىستىك پارتىيە خىتابنامىسى» دەپ ئاتىغان. ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى، ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۈستىقۇرۇلما ئوتتۇرىسىدىكى دىئالېكتىك مۇناسىۋەتنى ئايرىپ تاشلاپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئەھمىيىتىنى ئىنكار قىلىپ، سىنىپىي جەمئىيەت تارىخىنىڭ سىنىپىي كۈرەش تارىخى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلمىدى؛ ئۇ بۈرژۇئازىيىنى، مونوپول كاپىتالىزم تۈزۈمىنى پەردازلاپ، خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگۈچى كۈچ ئىكەنلىكىنى يوققا چىقاردى. روستوۋنىڭ ئىقتىسادىي يۆكسىلىش باسقۇچى نەزەريىسى پۈتۈنلەي ھازىرقى مونوپول بۇرژۇئازىيىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىدىغان چاكىنا نەزەريىدۇر.

يۆكسىلىش نىسبتى نۆل بولۇش نەزەريىسى كاپىتالىزم دۇنياسىدا 60 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە تارقىلىشقا باشلىغان نوپۇسنىڭ كۆپىيىشىنى ۋە مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنىڭ ئۆسۈشىنى توختاتقاندىلا، ئاندىن ئىنسانلارنى ئاپەتتىن ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ دېگەننى تەشەببۇس قىلىدىغان بىر خىل پىكىر ئېقىمى بولۇپ، بۇ نەزەريىە تۆۋەندىكى نۆل بولۇش ۋە ئىقتىسادىي يۆكسىلىش نۆل بولۇش دېگەننى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنداق نەزەريىنى تەشەببۇس قىلغۇچىلار كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى ھەرقايسى ساھە ۋە ھەرقايسى پەنلەردىكى تۈرلۈك شەخسلەردۇر. ئۇلارنىڭ ئاساسىي مۇنۇلار: بىرىنچى، ھازىرقىدەك يۆكسىلىش سۈرئىتى بويىچە كېتىۋېرىدىغان بولسا، مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە كېيىنكى ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە يېڭىلىنىپ تۇرالمايدىغان كان بايلىقلىرى خوراپ تۈگەيدۇ، تەبىئىي بوشلىدىغان يەرلەر ئېچىلىپ بولىدۇ - دە، ئىنسانلار تىرىكچىلىك قىلىشقا ئامالسىز قالىدۇ. ئەگەر يۆكسىلىش سۈرئىتى ئۆزگەرمەيدىكەن، ئۇ ھالدا، ئۇلارنىڭ ئورنىنى باسالايدىغان يېڭى بايلىق مەنبەلىرى تېپىلغان، ىر قىسىم بايلىقلارنى يىغىۋېلىپ تەكرار ئىشلىتىشنىڭ يېڭى تېخنىكىسى كەشىپ قىلىنغان، يەنىسىل ئىنقىلاب يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن تەقدىردىمۇ، ئۇلار پەقەت قىسمەتنىڭ قىسمىنى بولۇشنى كېچىكتۈرۈش رولىنىلا ئوينىيالايدۇ. ئۇنىڭ

ئۇستىگە، پەن تەتقىقاتىدا ھاسىل قىلىنىدىغان ئۇنۇملەر بارغانسېرى ئازىيىپ بارىدۇ، مەكگۇ نەتىجە قازىنىپ كېتەۋەرگىلى بولمايدۇ. ئىككىنچى، ئىقتىسادىي يۇكسىلىش ۋە تېخنىكا تەرەققىياتى ئارقىسىدا مۇھىتنىڭ يۇلغۇنىشى كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىدۇ - دە، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقى ئاقىۋەت مۇقەررەر ھالدا بۇزۇلۇپ، ئىنسانلارنىڭ ھايات‌ئاساسىغا خەۋپ يېتىدۇ. ئۇچىنچى، ئىقتىسادىي يۇكسىلىش ۋە تېخنىكا تەرەققىياتى ئارقىسىدا، تەبىئىي مۇھىت بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپلا قالماستىن، يەلكى شەھەرلەردىمۇ قىستا - قىستاڭچىلىق، شاۋقۇن - سۈرەنلەر ھەددىدىن تاشقىرى ئېغىرلىشىدۇ، جەمئىيەت ئامانلىقى يامانلىشىدۇ، كىشىلەرنىڭ نېرۋىسى جىددىيلىشىدۇ، ئادەمگەرچىلىك سۇسلىشىدۇ، جىسمانىي ئىقتىدار تۆۋەنلەپ بارىدۇ، ئەنئەنەۋى راھەت - پاراغەتلىك تۇرمۇش كەلمەسكە كېتىدۇ، ئىستېمال بۇيۇملىرى كۆپىيىدۇ، چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇملۈك پايدىلىنىش ئازىيىپ بارىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئومۇمىي ئاپەت كۈچىيىدۇ، چەكلىك ھالدىكى تەبىئىي ئۇنۇملۈك پايدىلىنىش كۆپىيىپ بارىدۇ. تۇرلۇك ئاممىلارنى دەڭسەپ كۆرگەندە زىيان كۆپ، پايدا ئاز بولىدۇ، ۋەھاكازا.

بۇ نەزەرىيىنى تەرغىپ قىلىدىغان ۋەكىللىك خاراكتېرلىگە ئىگە ئاساسلىق ئەسەرلەر تۆۋەندە كىچە: مىشان (E.J.Mishan) 1967 - يىلى ئېلان قىلغان «ئىقتىسادىي يۇكسىلىشنىڭ يەدىلى» («The Costs of Economic Growth») فورېستېر (J.Forresters) 1971 - يىلى ئېلان قىلغان «دۇنيانىڭ ئەھۋالى» («World Dynamics») شۇنىڭدەك ھەدوس (D.Meadows) قاتارلىقلار 1972 - يىلى ئېلان قىلغان «يۇكسىلىشنىڭ چېكى» («The Limits to Growth»). كېيىنكى ئىككى ئەسەر ئىگىسچە - سىڭدل ئەسەر بولۇپ، ئۇلار ئامېرىكا ماسا چۈسېتىس تەبىئىي پەن ۋە سانائەت پەللىرى شۆيۈەنىدىكى بەزى ئالىملارنىڭ «رىم كۇلۇبى» نىڭ ماددىي ياردىمى ئاستىدا، نۇپۇسنىڭ كۆپىيىشى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى، يېڭىلىنىپ تۇرالمايدىغان بايلىقلارنىڭ سەرپ قىلىنىشى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى، مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى قاتارلىق ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغان بەش ئاساسىي ئامىلدىن «پۈتۈن يەر شارىنىڭ مودېلى» دېگەن نېمىنى تۈزۈپ چىقىپ، نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتكە ئاساسەن، ئېلېكترونلۇق ھېسابلاش ماشىنىسىدىن پايدىلىنىپ 2100 - يىلنى ئالدىن مۆلچەرلىگەنلىكى تەغرىسىدىكى دوكلاتى، شۇنداقلا ئاتالمىش «كەلگۈسىنى ئاسلاش» قا ئائىت ئاساسلىق ئەسەردۇر. دوكلاتتا 2100 - يىلغا بارغاندا پۈتۈن يەر شارى ئۇچراش ئېھتىمالى بولغان بەختسىزلىكلەردىن ئالدىن بېشارەت بېرىلىش ۋە بۇ بەختسىزلىكلەرنىڭ تېزرەك ئالدىنى ئېلىشنىڭ تۈرلۈك لايىھىلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلۇش بىلەن، ئۇ ناھايىتى زور تەسىر قوزغىغان. (ئىزاھ: رىم كۇلۇبى 1968 - يىلى ئاساسلىق كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى بەزى ئاتاقلىق ئەربابلاردىن تەشكىل قىلىنغان بىر خەلقئارا تەشكىلات بولۇپ، بۇ تەشكىلات ئىنسانلار دۇنياسى سىستېمىسىنىڭ ئىقتىساد، سىياسىي، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتىن ئىبارەت تۆت تەركىبىي قىسمى ئۈستىدىكى چوڭقۇنچىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ۋە ھەرقايسى ئەللەرنىڭ سىياسەت بەلگىلىگۈچىلىرى ۋە جامائەتنىڭ دىققىتىنى قوزغاشنى مەقسەت قىلىمىز دەيدۇ).

بىرمۇنچە ئىقتىسادشۇناسلار (بولۇپمۇ كېينىكىسىلار) ئومۇمىي ئاپەتنىڭ ئېغىر ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، يالغۇز مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنىلا ھېسابلىسا بولمايدۇ، يەنە قانداقتۇر مىللىي ئىگىلىك پاراۋانلىقى دېگەن نېمىنىمۇ ھېسابلاپ چىقىش كېرەك دەيدۇ، لېكىن يۇكسىلىشنىڭ نۆل بولۇشىغا قۇشۇلمايدۇ، ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىكى ئاساسى مۇنداق: بىرىنچى، بالايىئاپەت ئۇستىدىكى بېشارەت مالتۇسنىڭ بۇنىڭدىن 150 يىل ئىلگىرىكى بېشارىتى بىلەن بىر قېلىپتىن چىققان بولۇپ، ئۇ، بۈرۇن ئاقمىغانلىكەن، كەلگۈسىدىمۇ ئېقىشى ناتايىن. ئىككىنچى، بايلىق ئىسراپچىلىقى تەمىنلەش - ئېھتىياج قانۇنىيىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىشى مۇمكىن، بايلىق مەنبەلىرىنىڭ ئازىيىپ كېتىشى ئارقىسىدا، باھا مۇقەررەر ھالدا ئۆرلەپ كېتىشى، كىشىلەر بايلىق مەنبەلىرىدىن تېجەشلىك ھالدا پايدىلىنىشقا ۋە سەپلىمە بۇيۇملاردىن تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ھالدا پايدىلىنىشقا ھەم سەپلىمە بۇيۇملارنى تېپىشقا مەجبۇر بولۇشى مۇمكىن. ئۈچىنچى، مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى سانائەت ئىخلاتلىرىنى خالىغانچە بىر تەرەپ قىلىش ئارقىسىدا پەيدا بولىدۇ، يۇكسىلىشنى نۆل بىلەن چەكلەش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولمايدۇ، بەلكى ھۆكۈمەتنىڭ تۇرلۇك سىياسەت - تەدبىرلىرى ئارقىلىق ھەل قىلغىلى بولىدۇ. تۆتىنچى، يۇكسىلىشنىڭ نۆل بولۇشىنى ئەمەلىيەتتە ئېشقا ئاشۇرۇش قىيىن. دۇنيا مىقياسىدىن ئېيتقاندا، تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەر تۇرغۇنلۇق ھالىتى بىلەن قانائەتلىنىپ قالمايدۇ، تەرەققىي تاپمىغان دۆلەتلەر قالاقلىق ھالىتىگە تەن بەرمەيدۇ، دۇنيا مىقياسىدا يۇكسىلىشنىڭ نۆل بولۇشىنى ئەمەلگە ئاشۇرىمىز دەپ، ئۇلارنىڭ سەۋىيىسى نىسبىي زورمۇزور تەڭشىتۇرۇش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. بىر دۆلەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، تېخنىكا تەرەققىي قىلمىغان بىر ئىزدا توختاپ قالسا، يۇكسىلىشنى نۆلدە ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ياشلارنى ئېشقا ئورۇنلاشتۇرۇش، ئىشسىزلارغا خىزمەت تېپىپ بېرىش، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلاملىرىنىڭ تەرەققىيات تەلىپىنى قاندۇرۇش ئىشلىرىنى پەقەت كېمىنى تۆلدۇرۇش ياكى ئالماشتۇرۇش يۆلى بىلەنلا ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ، بۇ چاغدا تالىشىش تېخىمۇ كەسكىنلىشىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەتنىڭ تەڭشەش ئىشىنى بىر تۈتاش باشقۇرۇشىغا توغرا كېلىدۇ، قىيىنچىلىق بارغانسېرى ئېغىرلىشىدۇ، تېخنىكا داۋاملىق تەرەققىي قىلىپ، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى ئۆسسە، يۇكسىلىشنى نۆلدە ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئادەملەرنى قىسقارتىپ، ئىشسىزلارنى كۆپەيتىشكە توغرا كېلىدۇ، ئادەم قىسقارتىشتا، ئالدى بىلەن، ئادەتتىكى ئىشچىلار، ياش ئىشچىلار، ئايال ئىشچىلار ۋە رەڭلىك جىنسلار قىسقارتىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، تۇرمۇشتا پەرق چوڭىيىپ، جەمئىيەتتىكى ئەمىنسىزلىك كۈچىيىپ كېتىدۇ، ۋەھاكازالار.

يۇكسىلىش نىسبىتى نۆل بولۇش ئۇستىدىكى بەس - مۇنازىرە كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش، ئۇسۇلىنىڭ ئەگىزلىك زىددىيەتلىرىنىڭ يەنىمۇ كەسكىنلىشىۋاتقانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. كاپىتالىزم تۈزۈمى مەۋجۇت بولۇپلا تۇرىدىكەن ۋە كاپىتالىستلار داۋاملىق تۇردە پەيدا قوغلىشىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى قارىغۇلارچە يۆلەشكە قۇيىدىكەن، ئۇ ھالدا، بايلىق ئىسراپچىلىقى مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى

ۋە ئىجتىمائىي ئەخلاقنىڭ بۇزۇلۇشىدەك تۈرلۈك يامان ئىللەتلەردىن قۇتۇلغىلى بولمايدۇ.

ئېھتىياج پۇل پاخالالىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەيدىغان نەزەريە (Theory of Demand - Pull Inflation) بۇ، ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ ئومۇمىي مال باھاسى سەۋىيىسىنىڭ مۇئەييەن مەزگىلدە داۋاملىق ئۆرلەش ھادىسىسىنى ئېھتىياج نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرىدىغان چاكنا نەزەريىسىدۇر. بۇ نەزەريىنىڭ تەرەپدارلىرى پۇل پاخالالىقىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا مەجبۇرەن ئوبوروت بولۇۋاتقان قەغەز پۇل ۋە ئىناۋەتلىك پۇلنىڭ تاۋارغا ۋە ئەمگەك ئىشلىرىغا بولغان ئېھتىياجى (قىسقىچە، پۇلنىڭ ئومۇمىي ئېھتىياجى دەپ ئاتىلىدىغان، يەنە ئۇنۇملۇك ئېھتىياج ياكى ئومۇمىي چىقىم دەپمۇ ئاتىلىدىغان بولۇپ، ئۇ، شەخسلەرنىڭ ئىستېمالى، مەبلىغى ۋە ھۆكۈمەت چىقىمىنىڭ قوشۇلۇشىدىن تەركىب تاپىدۇ)نىڭ ئېقىۋاتقان باھا بويىچە ئىگە بولۇش ئېھتىمالى بولغان تەمىنلەشتىن ئېشىپ كېتىشى سەۋەب بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ نەزەريە تەرەپدارلىرى پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى پۇلنىڭ ئومۇمىي ئېھتىياجىنىڭ كۆچىيىشىنى قانداق يول بىلەن كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقى مەسىلىسىنى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ بايان قىلغان چاغدا، يەنە باشقا - باشقا ئىككى خىل كۆز قاراشتىكىلەرگە ئايرىلىپ كېتىدۇ؛ بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، پۇل پاخالالىقىنىڭ پەيدا بولۇشىنى توسۇشقا دائىر مۇھىملىق نۇقتىسى ئوخشاش بولمىغان ئىككى تۈرلۈك سىياسەت ۋە تەشەببۇسمۇ مەۋجۇت.

كېينىكىچىلار كېينىكىسىنىڭ ئۇنۇملۇك ئېھتىياج پىرىنسىپى ۋە تۇراقسىز ھەۋەس نەزەريىسىگە ئاساسەن شۇنداق ھېسابلايدۇكى، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى ئاساسەن ئۆسۈم نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش بىلەن، مەبلەغ سېلىش ھەرىكەتلىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، يەنە «كۆپەيتكۈچى سان» نىڭ رول ئويناشى ئارقىلىق، ئىستېمالنىڭ كۆپىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش بىلەن، ئومۇمىي ئېھتىياجنىڭ كۆچىيىشىگە سەۋەب بولىدۇ. بۇ جەريانداا، ئىشلىتىلمەي بىكار ياتقان ئىشلەپچىقىرىش بايلىقلىرى ۋە ئەمگەك كۈچلىرى مەۋجۇت بولىدىكەن، ئۇ ھالدا، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى ئارقىسىدا، ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش كېڭىيىدۇ، مال باھاسى ئەمگەكنىڭ چەكلىك ھالدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئازىيىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ پەيدىنپەي ئۆسۈپ بارىدۇ، تۈرلۈك ئىشقا ئورۇنلىشىش ئەمەلگە ئاشقان ھامان، مەھسۇلات مىقدارىنى داۋاملىق ئاشۇرغىلى بولماي قالىدۇ، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ داۋاملىق كۆپەيتىلىشى ئارقىسىدا، مال باھاسى ئوخشاش نىسبەتتە ئۆرلەيدۇ، يەنى ھەقىقىي پۇل پاخالالىقى پەيدا بولىدۇ.

كېينىكىچىلار يەنە شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، پۇلنىڭ ئومۇمىي ئېھتىياجىنىڭ ئۆسۈم پىرسەنتىدىكى ئۆزگىرىشكە بولغان ئىنكاسى (مەسىلەن، ئۆسۈم پىرسەنتىنىڭ تۆۋەنلىشى ئارقىسىدا مەبلەغنىڭ كۆپىيىشى) ئىنتايىن ئاجىز ۋە بىرقەدەر ئاستا بولىدىغانلىقى، ھۆكۈمەت چىقىمىنى كۆپەيتىش ۋە باجنى ئازايتىشقا ئوخشاش مالىيە تەدبىرلىرىنىڭ بىۋاستە ھالدا ھەمدە كۆپەيتكۈچى سانىنىڭ

رول ئويناشى ئارقىلىق پۈتۈنلەي ئومۇمىي ئېھتىياجنىڭ زور تەسىرلەرنى كۆرسىتىدىغانلىقى تۇپەيلىدىن، مالىيە سىياسىتى ئارقىلىق ئىگىلىكنى تەڭشەشنى، پۇل سىياسىتىنىڭ پەقەت ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان قوشۇمچە رولىنىلا ئويناشىنى تەكىتلەش لازىم. ئۇلار پۇل سىياسىتى جەھەتتە: يەنە ئۈچ پەرسەنتتى سىياسەتتىن پايدىلىنىپ، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى بەۋاستە تىزگىنلەشنى ئەمەس، بەلكى پۈتۈنلەي ئوبوروت مىقدارىنى تەڭشەشنى تەكىتلەيدۇ.

ئامېرىكا چىكاگو داشۋىنىڭ پروفېسسورى فرىدمان (Milton Friedman) باشچىلىقىدىكى پۈلچىلىق تەرەپدارلىرى كېيىنچىلىق تەشەببۇس قىلغان دەۋرلەشتىن، مالىيە ۋە پۇل - مۇئامىلە سىياسەتلىرىگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، پۇل ئامىلىنىڭ (بۇنىڭ ئىچىدە يەنە پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ) ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرگە بولغان زور تەسىرىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى. ئۇلار پۈل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى قانداق ھالقىلار ئارقىلىق پۈتۈنلەي ئومۇمىي ئېھتىياجنىڭ ئېشىشىنى كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغانلىقى مەسىلىسى ئۈستىدە مۇكەممەل بىر نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويمىدى، بەلكى ئەنئەنىۋى پۇل مىقدارى نەزەرىيىسىگە ئاساسىي جەھەتتىن ۋارىسلىق قىلدى ھەمدە ئاساسەن، ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللارنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىدا بولىدىغان ئۆزگىرىشنى مال باھاسى ۋە ئىشلەپچىقىرىشتا بولىدىغان ئۆزگىرىش بىلەن بىۋاستە ھالدا باغلاپ قارىدى. ئۇلار مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: ئۇزاق مۇددەتلىك يۈزلىنىشتىن قارىغاندا، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ ئۆسۈشى ئاساسەن مال باھاسى سەۋىيىسىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ، مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ئۆسۈشىگە بولسا ناھايىتى ئاز تەسىر كۆرسىتىدۇ؛ قىسقا مۇددەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ ئۆسۈشىلا مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ئۆسۈشىگە قارىتا كۆزگە كۆرۈنەرلىك تەسىر كۆرسىتىدۇ، بىراق بۇنداق تەسىرمۇ قىسقا ۋاقىت داۋام قىلىدۇ.

پۈلچىلىق تەرەپدارلىرىنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىن ئامېرىكىدا ئۇزاققىچە داۋام قىلغان ۋە كۈندىن - كۈنگە ئېغىرلىشىپ بارغان پۈل پاخالىقىنى پۈتۈنلەي كېيىنچىلىقنىڭ خاتا مالىيە سىياسىتى ۋە پۇل سىياسىتىنى يولغا قويۇش ئارقىسىدا پەيدا بولغان دەپ ھېسابلىدى ھەمدە مۇنداق بىر تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويدى: ئىگىلىكنىڭ مۇقىم ھالدا يۈكسىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىش ۋە پۈل پاخالىقىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، دۆلەت ئىقتىسادىي تۇرمۇشقا بولغان ئارىلىشىشنى مۇكەممەلدەر ئازايتىپ، «بىر خىللا قائىدە» (Single Rule) ئاساسىدىكى بىر تۈرلۈك پۇل سىياسىتىنىلا يولغا قويۇشى، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى بىردىنبىر سىياسەت ۋاستىسى قىلىشى، شۇنىڭدەك پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ يىللىق كۆپىيىش نىسبىتىنى ئۇزاق مۇددەتكىچە پەرەز بويىچە يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن بىر سەۋىيىدە مۇقىملاشتۇرۇشى لازىم.

ئېھتىياج پۇل پاخالىققىنى كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغان نەزەرىيە پەقەت پۈل ئوبوروتى شارائىتىدىكى ئۆز - ئۆزىدىن مەلۇم بولغان يۈزەكى ھادىسىلەرنىلا

بايان قىلىپ بەردىيۇ، ئۇرۇشتىن كېيىن، غەرب ئەللىرىدە داۋام قىلغان پۇل پاخاللىقىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بەرمىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن، ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە قاتارلىق تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك ئەللەردە كېينىنبىچىلىقنىڭ پۇل پاخاللىقى سىياسىتى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇلۇش ئارقىسىدا كېلىپ چىققان مال باھاسى ئۆزاققىچە ئۆرلەپ كەتتى. ئەمما 60 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن بۇيان تېزدىن يامانلىشىپ، ئىشسىزلار ھەدەپ كۆپەيمەش بىلەن مال باھاسى تېز سۈرئەت بىلەن ئۆرلەش تەكلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋەزىيەت شەكىللەندى. كېينىنبىچىلار بىلەن پۇلچىلىق تەرەپدارلىرىنىڭ نەزەريە ۋە سىياسەت جەھەتتىكى تالاش - تارتىشى ئۇلارنىڭ مونوپول كاپىتالنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئېكسپلاتاتسىيىسىنى قوغداپ قېلىشتىن ئىبارەت مەقسەت جەھەتتە بىردەك بولۇپ، تاكتىكا ۋە ئۇسۇل جەھەتتىلا بىر - بىرىدىن ئاز - تولا پەرقلىنىدۇ، خالاس. كېينىنبىچىلار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش جەريانىدا تېخنىكا كۆپ پايدا ئۇنىدۇرۇۋېلىش مەقسىتىدە، پۇل پاخاللىقىنى تۈگىتىشنى كۆز - كۆز قىلىپ، ئەمەلىيەتتە، ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا بولغان ۋاقىتلىق تەسىر كۈرسىتىش رولىدىن پايدىلىنىشقا كۈپرەك ئېتىبار بېرىدۇ؛ پۇلچىلىق تەرەپدارلىرى بولسا پۇل پاخاللىقىنى تۈگىتىشنى كۆز - كۆز قىلىپ، ئەمەلىيەتتە، ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا بېرىش تەغرىسىدىكى مۇۋاپىق تەلىپىگە قارشى تۇرۇش مەقسىتىدە، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنى ئازايتىش يولى بىلەن، ئىشسىزلارنىڭ سانىنى تېخنىكا كۆپەيتىشكە ئۇرۇنىدۇ.

تەننەرخ پۇل پاخاللىقىغا تۈرتكە بولىدۇ دەيدىغان نەزەريە دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تەننەرخ پۇل پاخاللىقىغا تۈرتكە بولىدۇ دەيدىغان نەزەريە

(Theory of Cost - Push Inflation) بۇ، ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ ئومۇمىي مال باھاسى سەۋىيىسىنىڭ مۇئەييەن مەزگىلدە داۋاملىق ئۆرلەش ھادىسىسىنى تاۋار ۋە ئەمگەك بىلەن تەمىنلەش نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرىدىغان چاكىنا نەزەريىسىدۇر. بۇ نەزەريە چاكىنا ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى نەزەريىسىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، پۇل پاخاللىقىنىڭ يۇز بېرىشىنى تاۋارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەننەرخىنىڭ كۆپەيىشىدىن كۆرىدۇ. بۇ ئۇپمۇ ئۇنىڭدىكى ئىش ھەققىنىڭ كۆپەيىشىنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىدىن ئېشىپ كېتىشى ئومۇمىي مال باھاسى سەۋىيىسىنىڭ داۋاملىق يۇقىرىلاپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدىغان بىر مەنبە ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدىغان كۆز قاراش «ئىش ھەققى تۈرتكە بولۇش (Wage-push) نەزەريىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، 60 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن بۇيان، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئارىسىدا ھەممىدىن كەڭ تارقالغان بىر نەزەريىدۇر.

ئىش ھەققى تۈرتكە بولۇش نەزەريىسى تەرەپدارلىرى ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى بىلەن چېكى مونوپول شىركەتلەرنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، شۇنداق دەپ تۇرۇۋالدۇكى، ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى ئۆزلىرىنىڭ تەشكىلىي كۈچىگە تايىنىپ تۇرۇپ، ئەمگەك بازارلىرىدىكى باھانى كونترول قىلىۋالىدۇ، شۇڭلاشقا، ئەمگەك كۈچلىرىگە قارىتا ھەددىدىن زىيادە ئېھتىياج چۈشمىگەن، ھەتتا ئىشسىزلىق ئېغىر دەرىجىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ، ئۇلار كارخانا ئىگىلىرىنى ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتىنىڭ ئەمگەك

ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتىدىن ئېشىپ كېتىشىگە قوشۇلۇشقا مەجبۇر قىلىدۇ ـ دە، بۇنىڭ بىلەن، تاۋارنىڭ تەننەرخى ئۆسۈپ، مال باھاسى ئۆرلەپ كېتىدۇ؛ مال باھاسى ئۆرلەپ كەتكەندىن كېيىن، ئىشچىلار يەنە ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، مال باھاسى يەنە بىر قېتىم ئۆرلەيدۇ، بۇنداق ئەھۋالنىڭ تەكرارلىنىۋېرىشى ئارقىسىدا، ئىش ھەققى ـــ مال باھاسى بىرمۇ شەكىلدە ئۆرلەيدىغان ۋەزىيەت پەيدا بولىدۇ.

بەزى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى يەنە شۇنداق ھېسابلايدۇكى، ھازىرقى زامان كاپىتالىزمى شارائىتىدا دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى ۋە بەزى خام ئەشيالارنىڭ باھاسى بازارنىڭ تەمىنلەش ـ ئېھتىياج كۆچى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، زور بىر قىسىم سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئاز سانداكى چوڭ مونوپول شىركەتلەر تىزگىنلىۋالىدىغان كونترول باھادۇر. ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرى ئىش ھەققى سۆھبىتىدە «ھەددىدىن زىيادە يۇقىرى» بولغان ئىش ھەققى تەلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن، مونوپول شىركەتلەر ئىش تاشلىنىپ قالسا نۇرغۇن پايدىدىن قۇرۇق قالىدىغانلىقىنى، ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن قىلىنىدىغان چىقىمنى بولسا سېتىش باھاسىنى ئۆستۈرۈش يولى بىلەن ئاسانلا تولدۇرۇۋالغىلى بولىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، كۆپ ھاللاردا ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈشكە ماقۇل بولىدۇ. بۇ ھال ئىش ھەققى ـــ مال باھاسىنىڭ بۇرما شەكىلدە ئۆرلىشىنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرىدۇ. بۇنداق سەپسەتە كۆرۈنۈشتە مونوپول تەشكىلاتلارنىڭ قولىدىكى مونوپولىيە ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ باھانى ئۆستۈرىدىغانلىقى پۇل پاخاللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىر ئامىل ئىكەنلىكىنى ئىلاجسىز ئېتىراپ قىلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە پۇل پاخاللىقىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئەڭ ئاخىرقى مەسئۇلىيەتنى يەنىلا ئىشچىلار ئۈيۈشمىلىرىنىڭ ئۈستىگە ئارتىپ قويىدۇ.

تەننەرخ ياكى ئىش ھەققى پۇل پاخاللىقىغا تۈرتكە بولۇش نەزەرىيىسى تەرەپدارلىرى شۇنداق دەپ قارايدۇكى، بۇنداق تىپتىكى پۇل پاخاللىقىنىڭ مەنبەسى تەننەرخنىڭ ئۆسۈشى بولغانلىكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ ئېھتىياجنىڭ ھەددىدىن زىيادە كۆچىيىپ كېتىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدىغان پۇل پاخاللىقىغا تامامەن ئوخشىمايدىغان بولغانلىكەن، دېمەك، ئومۇمىي ئېھتىياجنى ئازايتىش يولى بىلەن، تەننەرخنىڭ تۈرتكە بولۇشى ئارقىسىدا كېلىپ چىقىدىغان پۇل پاخاللىقىغا تاقابىل تۇرغاندا، ئېغىر ھالدىكى ئىشسىزلىقلا يۈز بېرىدۇكى، مال باھاسىنىڭ ئۆرلىشىنى توسقىلى بولمايدۇ. شۇڭلاشقا، بەزى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئىش ھەققى ۋە مال باھاسىنى توغلىتىپ قويىدىغان ياكى تىزگىنلەيدىغان قانداقتۇر «دارامەت سىياسەتى» نى (income policy) يولغا قويۇش ئارقىلىق ئىش ھەققى ۋە مال باھاسىنىڭ ئۆرلىشىنى توسۇشنى تەشەببۇس قىلىدى. دارامەت سىياسەتى ئۇرۇشتىن كېيىنكى غەرب ئەللىرىدە يۈز بەرگەن پۇل پاخاللىقىنىڭ ھەقىقىي مەنبەسىگە چېقىلمىغانلىقى ئۈچۈن، بەزى دۆلەتلەر بۇ سىياسەتنى يولغا قويۇپ باقتى، ئۇ سىياسەتنىڭ نەتىجىسىدىن قارىغاندا، ئۇ ئارقىلىق مال باھاسىنىڭ ئۆرلىشىنى ۋاقتىلىق پەسكويغا چۈشۈرگىلى بولسىمۇ، لېكىن تىزگىنلەش بوشاپ قالغان ھامان، مال باھاسى يەنە شىددەت بىلەن ئۆرلەپ

كېتىدىكەن.

تەننەرخ ياكى ئىش ھەققى پۇل پاخالىقىنى ئاشۇرۇشنىڭ نەزەريىسى تەرەپدارلىرى مونوپول پايدىنى قوغداپ قېلىشتەك مەيداندا تۇرۇپ، نەتىجىنى سەۋەب قىلىپ كۆرسىتىپ، مال باھاسىنىڭ داۋاملىق تۇرمۇدە شىددەت بىلەن ئۆرلىشىگە ئىشچىلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ «ھەددىدىن زىيادە يۇقىرى» بولغان ئىش ھەققىنى تەلەپ قىلىشى سەۋەب بولىدۇ دەيدۇ. ئەمەلىيەتتە بولسا، دەل مال باھاسىنىڭ ئۆرلىشى ئىشچىلارنى ئىش ھەققىنى ئۆستۈرۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. ئۇرۇشتىن كېيىن تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك ئەللەرگە نەزەر سالمىدىغان بولساق، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقى تېز سۈرئەت بىلەن ئۆسكەن، پايدا شىددەت بىلەن كۆپەيگەن ۋە مال باھاسى داۋاملىق ئۆرلىگەن ئەھۋال ئاستىدا، گەرچە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنىڭ كۈچىيىشى ۋە ئۇلارنىڭ كۈرىشىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، ئىش ھەققى ئاز - تولا ئۆسكەن بولسىمۇ، لېكىن ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈش دەرىجىسىنىڭ ئۇمۇمەن ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىدىن ئارقىدا قالغانلىقىنى كۆرىمىز. شۇڭلاشقا، پۇل پاخاللىقىنى كېلىپ چىقىشىغا قانداقتۇر ئىش ھەققى تۇرتكە بولىدۇ دېيىش پۈتۈنلەي بۇرژۇئازىيىنى ئاقلايدىغان سەپسەتىدۇر.

ئېھتىياج پۇل پاخاللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەيدىغان نەزەريە دېگەن ماددىغا قارالۇق.

قۇرۇلما خاراكتېرلىك پۇل پاخاللىقى نەزەريىسى (Theory of Structural Inflation)

بۇ ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ ئومۇمىي مال باھا سەۋىيىسىنىڭ مۇئەييەن مەزگىلدە داۋاملىق ئۆرلەش ھادىسىسىنى كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تارماقلىرىنىڭ قۇرۇلما جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى ئۇقتۇرۇدىن چۈشەندۈرىدىغان بىر چاكنا نەزەريىسىدۇر. ئۇنىڭ ئېھتىياج پۇل پاخاللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەيدىغان نەزەريە ياكى تەننەرخ پۇل پاخاللىقىغا تۇرتكە بولىدۇ دەيدىغان نەزەريىدىن پەرقلىنىدىغىنى يېرى شۇكى، بۇ نەزەريە ئومۇمىي مال باھا سەۋىيىسىنىڭ ئۆرلىشىنى بەزىستە ھالدا پۇلنىڭ ئومۇمىي ئېھتىياجىنىڭ ھەددىدىن تاشقىرى كۆچلۈك بولۇشى ياكى تەننەرخنىڭ ئومۇمىي جەھەتتىن ئۆسۈشى نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرمەيدۇ؛ بەلكى تارماق قۇرۇلمىلىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ پۇل پاخاللىقىنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى ئەڭ دەسلەپكى (ياكى ستىخىيىلىك ھالدىكى) مەنبە ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. بۇ نەزەريە شۇنداق دەپ قارايدۇكى، بەزى تارماقلار ئېھتىياج ياكى تەننەرخنى ئۆزگەرتمىشتە، كۆپ ھاللاردا، تارماقلار ئارا بىر - بىرىنى ئۇلىگە قىلىش جەريانى، يەنى «يېتىشۇۋېلىش» (Catch - up) جەريانى ئارقىلىق باشقا تارماقلارغا تەسىر كۆرسىتىدۇ، نەتىجىدە ئومۇمىي مال باھا سەۋىيىسى ئۆرلەپ كېتىدۇ. بۇنداق ئەھۋالنى ئۈچ خىلغا ئايرىش مۇمكىن:

بىرىنچى خىل ئەھۋال شۇكى، پۈتكۈل جەمئىيەت نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئېھتىياج ھەددىدىن زىيادە ئېشىپ كەتمەسلىكى مۇمكىن. لېكىن ھەرقايسى تارماقلار ئوتتۇرىسىدا تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج مۇناسىۋىتىنىڭ تەرەققىياتى تەكشى بولمىغانلىقتىن، بەزى تارماقلاردا ئېھتىياج ھەددىدىن زىيادە ئېشىپ كېتىدىغانلىقى ياكى تەمىنلەش يېتەرلىك بولمىغانلىقى سەۋەبىدىن باھا

تۆۋلەپ كېتىش ئەھۋالى يۈز بېرىشى مۇمكىن، بەزى تارماقلاردا بولسا تەمىنلەش ئېھتىياج. دىن ئېشىپ كېتىش ئەھۋالى يۈز بېرىشى مۇمكىن. ئەگەر بۇ تارماقلاردا باھا تەمىنلەشنىڭ ئېھتىياجدىن ئېشىپ كېتىشىگە ئەگىشىپ، مۇناسىپ ھالدا تۆۋەنلىيەلمىسە، ئۇ ھالدا، بۇ پەقەت تارماقلار ئارىسىدىكى نىسپىي باھا جەھەتتىكى ئۆزگىرىشتىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئومۇمىي مال باھا سەۋىيىسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ. لېكىن تەمىنلەش ئېھتىياجدىن ئېشىپ كەتكەن تارماقلارنىڭ باھاسى ئۆرلەۋېرىپ چۈشمەيدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە بولسا، يەنى ئۇنىڭ باھاسى تەمىنلەشنىڭ ئېھتىياجدىن ئېشىپ كېتىشىگە ئەگىشىپ چۈشمەيدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، پۈتكۈل جەمئىيەتتە پۇلنىڭ ئومۇمىي ئېھتىياجى ھەددىدىن زىيادە كۆچلۈك بولمەسمۇ، بەزى تارماقلاردا نۇرغۇن ئىشسىزلار ۋە پايدىلىنىماي بېكار تۇرۇپ قالغان ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى مەۋجۇت بولۇپ تۇرسىمۇ، ئومۇمىي مال باھا سەۋىيىسى داۋاملىق ئۆرلەيدىغان ئەھۋال يۈز بېرىشى مۇمكىن.

ئىككىنچى خىل ئەھۋال خەلقئارا سودا خەلق ئىگىلىكىدە بىرقەدەر چوڭ نىسبەتنى ئىگىلەيدىغان دۆلەت ئۈچۈن تېخىمۇ مۇھىم. ئومۇمەن ئېيتقاندا، دۇنيا بازىرى بىلەن زىچ باغلىنىشلىق بولغان تارماقلار (ئوچۇق ئىگىلىك تارماقلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ باھاسى دۇنيا بازىرىنىڭ باھاسىغا بېقىنىشلىق بولىدۇ، دۇنيا بازىرى بىلەن بىۋاستە باغلىنىشلىقى بولمىغان تارماقلار (يېپىق ئىگىلىك تارماقلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ باھاسى بولسا ئۆز دۆلىتىدىكى ئېھتىياج ۋە تەننەرخ ئەمەلىغا ئاغلىق بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئوچۇق ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ باھاسى خەلقئارا باھا سەۋىيىسىنىڭ ئۆرلىشىگە ئەگىشىپ ئۆرلەيدۇ، ئۇنىڭ باھاسىنىڭ ئۆرلەش نىسبىتى بىلەن ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتىنى بىرلىكتە مەزكۇر تارماقنىڭ پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتى بەلگىلەيدۇ. بىراق ئوچۇق ئىگىلىك تارماقلىرىدا پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى ئۆسكەندىن كېيىن، يېپىق ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىمۇ مۇقەررەر ھالدا ئۇنىڭغا تۇغرىلانغانلىقتىن، يېپىق ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتىدىن ئېشىپ كەتسە، ئىش ھەققىنىڭ تۆرتكە بولۇشى بىلەن كېلىپ چىقىدىغان پۇل ياخاللىقى يۈز بېرىدۇ. بىر دۆلەتتە پۇلنىڭ ياخاللىشىش نىسبىتى بولسا شۇ دۆلەتنىڭ خەلق ئىگىلىكىدە ئوچۇق ئىگىلىك تارماقلىرى بىلەن يېپىق ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ ئىگىلىگەن نىسپىي نىسبىتىگە، شۇنىڭدەك ئاشۇ ئىككى خىل تارماقلارنىڭ پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتى بىلەن ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتىگە باغلىق بولىدۇ.

ئۈچىنچى خىل ئەھۋال شۇكى، بىر دۆلەتنىڭ ئىگىلىك تارماقلىرى ئىچىدە، ھامان، بەزى تارماقلارنىڭ ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى تېزرەك، بەزى تارماقلارنىڭ بولسا ئاستىراق بولىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى تېزرەك بولغان تارماقلارنىڭ پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى

ئارقىسىدا ئۆسكەندىن كېيىن، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى ئاستىراق بولغان تارماقلارنىڭ پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى تېزرەك بولغان تارماقلارغا توغرىلىنىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشى ئاستىراق بولغان تارماقنىڭ پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشى مەزكۇر تارماقنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈشىدىن ئېشىپ كېتىش بىلەن، باھا ئۆرلەپ كېتىدۇ - دە، ئومۇمىي مال باھا سەۋىيىسى ئۆسۈپ كېتىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ.

قۇرۇلما خاراكتېرلىك پۇل پاخالليقى نەزەرىيىسى ئەمەلىيەتتە پۇل پاخالليقىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئېھتىياجنىڭ ھەددىدىن زىيادە ئېشىپ كېتىشى ياكى ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشىدىن كۆرىدىغان نەزەرىيىدۇر. ئۇ ئېھتىياج پۇل پاخالليقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەيدىغان نەزەرىيە ۋە تەننەرخ پۇل پاخالليقىغا تۈرتكە بولىدۇ دەيدىغان نەزەرىيىگە ئوخشاشلا، ئۇرۇشتىن كېيىن كاپىتالىستىك ئەللەردە يۈز بەرگەن پۇلنىڭ پاخاللىشىدىكى سەۋەبنى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بۇزۇلۇشىغا ياكى ئىشچىلارنىڭ بەك يۇقىرى ئىش ھەققىنى تەلەپ قىلىشىغا ئارتىپ قويۇش بىلەن، پۇل پاخالليقىنىڭ ھەققىي قىياپىتىنى يېپىدۇ.

ئېھتىياج پۇل پاخالليقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دەيدىغان نەزەرىيە، تەننەرخ پۇل پاخالليقىغا تۈرتكە بولىدۇ دەيدىغان نەزەرىيە دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

«خەلق كاپىتالىزمى» (People's Capitalism) بۇ، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن مونوپول بۇرژۇئازىيە ۋە ئۇنىڭ يالالىنما ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ ھازىرقى زامان كاپىتالىزمىنى پەردازلاپ كۆرسىتىدىغان بىر سەپسەتىسىدۇر. ئۇ، «كاپىتالىنىڭ دېموكراتىيلىشىشى»نى كۆكىكە كۆتۈرۈپ، ھازىرقى زامان كاپىتالىزمى «خەلق كاپىتالىزمى»غا ئايلاندى، ياكى ئايلانماقتا دېگەن نېمىنى تەرغىپ قىلىدۇ.

كاپىتالىستىك ئەللەردە، پايچىكلار شىركىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئاز سوممىلىق پاي چەكلىرىنىڭ كۆپلەپ تارقىتىلىشى ئارقىسىدا، ئوتتۇرا ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازلار پايچىكلار شىركىتى تارقاتقان مەلۇم مىقداردىكى پاي چەكلىرىگە ئىگە بولىدۇ، ھەتتا ئاز سانداكى ئىشچىلارمۇ بىرقانچە پاي چېكىگە ئىگە بوالىدۇ. بۇ ئەسلىدە مونوپول كاپىتالىستلارنىڭ ئىجتىمائىي مەبلەغنى قوبۇل قىلىش، كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىشىنى تېزلىتىش ۋە ئۆز كۈچىنى ئاشۇرۇشتىكى بىر تۈرلۈك ۋاستىسى ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر قىسىم ئاھالىلەرنىڭ تارقاق ھالدا ئاز بىر قىسىم پاي چەكلىرىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرۇشى نۇرغۇن پاي چېكىنى ئۆز قولىغا يىغۋالغان مونوپول كاپىتالىستلارنىڭ كارخانىلارنى تىزگىنلەپ تۇرۇشىغا پەقەت تەسىر يەتكۈزمەيتتى. بىراق بىر قىسىم چاكىنا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى قاراپ تۇرۇپ پاكىتنى بۇرمىلاپ، ئاشۇنداق ئەھۋالنى پاي چېكى ھوقۇقىنىڭ «تارقىتىلىشى»، كاپىتالنىڭ «دېموكراتىيلىشىشى» دەپىشتى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال شىۋېجېكجۇيىچىلىرىنىڭ كاتتىبەشى بېرنىشتېين بۇرژۇئازىيىگە ماسلىشىپ بۇ سەپسەتىنى تەرغىپ قىلغاندا، لېنىن ئۇنى تەنقىد قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: پاي چېكىگە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ

«دېموكراتىيلىشىشى» دېگەن نېمە «پۇل - مۇئامىلە مۇشتۇمزورلىرىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇشنىڭ بىر خىل ۋاستىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس». ئەمەلىيەتتە، بەلگىلىك مىقداردىكى پاي چېكىنى مەركەزلىك ھالدا ئىگىلىۋالغاندىلا، «ھەسسىدارلىق شىركىتىنىڭ كەسپىنى تىزگىنلىۋالغىلى بولىدۇ، چۈنكى ھامان بىر قىسىم تارقاق ھالدىكى ئۇششاق پايچېكلارنىڭ پايچېكلار ئۈمۈمىي يىغىنىغا ۋەكالارلىغا قاتنىشىشى ئەمەلىيەتتە پۈتۈنلەي مۇمكىن ئەمەس» («جاھانگىرلىك كاپىتالزمىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 81 - بەت).

لېكىن، «كاپىتالنىڭ دېموكراتىيلىشىشى» دېگەن بۇ سەپسەتە بەزى كاپىتالىستىك ئەللەردە يەنىلا ئۈزلۈكسىز ھالدا تەرغىپ قىلىنىدى، شۇنداقلا يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا، كاپىتالزم تۈزۈمى ئاللىقاچان «خەلق كاپىتالزمى»غا ئايلىنىپ بولدى، دېگەن نەرسىنى ئويدۇرۇپ چىقىرىشنىڭ «ئاساسى» قىلىنىدى. مەسىلەن، 20 - يىللاردا، ئامېرىكا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى كارۋېر (T.N.Carver) «ئامېرىكىنىڭ نۆۋەتتىكى ئىگىلىك ئىنقىلابىي» («The Present Economic Revolution») دېگەن كىتابتا، «پاي چېكى ھوقۇقىنىڭ تارقىتىلىشى» دېگەن نەرسىنى قارىپ تۇرۇپ «ئىگىلىك ئىنقىلابى» قىلىپ بېزەپ كۆرسەتتى. 2 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، ئامېرىكا سودىگەرلەر جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى جونستون (Eicr Johnstone) «يېڭە نەسىل ئامېرىكا» («America Unlimited»، 1942) دېگەن كىتابتا، «خەلق كاپىتالزمى» دېگەن ئاتالغۇنى تۇنجى قېتىم ئىشلەتتى. ئۇ يەنە تۆۋەندىكى ئۇچ نۇقتىنى «خەلق كاپىتالزمى» نىڭ كەم بولسا بولمايدىغان تەركىبىي تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويىدى: (1) ئومۇمىي يۈزلۈك ئامانەت پۇلى — كاپىتالى — بار ئاھالە بولۇش؛ (2) ئۆزىنىڭ ئامانەت پۇلى (مىقدارى بەك ئاز بولغان ھالەتتىمۇ)نى كارخانىلارغا مەبلەغ قىلىپ سېلىشنى خالايدىغانلارنىڭ ھەممىسىگە ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا مەبلەغ سېلىش پۇرسىتى تۇغدۇرۇپ بېرىش؛ (3) سەممىيلىك ئاساسىدىكى ۋە چەكلىمىسىز رىقابەت ئارقىلىق، باھانى تۆۋەنلىتىپ، خەلقنىڭ سېتىۋېلىش كۈچىنى ئۆستۈرۈش، خەلقنىڭ ئامانەت پۇلى ۋە كاپىتالىنى كۆپەيتىش. ئۇرۇشتىن كېيىن، ئامېرىكا مونوپول كاپىتالزمى كاپىتالنىڭ مەركەزلىشىش سۈرئىتىنى تېزلىتىش، ئىشچىلار سىنىپىنى سىنىپىي ئاڭ ۋە ئىنقىلابىي ئىرادە جەھەتتە بىخۇدلاشتۇرۇش ئۈچۈن، 50 - ۋە 60 - يىللاردا ئاھالىلەر ئىچىدە داغدۇغىلىق ھالدا ئاز سوممىلىق پاي چەكلىرىنى كېڭ تارقاتىش ھەمدە كارخانىلاردا «ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاي چېكى سېتىۋېلىش پىلانى»نى يولغا قويىدى، ۋەھاكازا. شۇنىڭ بىلەن، بۇرژۇئازىيىنىڭ بەزى بىيۇروكرات سىياسەتۋازلىرى، مۇخبىرلىرى ۋە چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئاشۇ تەدبىرلەرنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا مونوپول كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىدا «ئىنقىلابىي» ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى دەپ كۈچىنىڭ بارىچە تەرغىپ قىلىپ، ئۇلارغا «خەلق كاپىتالزمى» دېگەن مارکىنى چاپلىدى. بولۇپمۇ 1956 - يىلى 2- ئايدا، ئامېرىكا ئاخبارات ئىشلىرى باش مەھكىمىسى بىلەن ئامېرىكا رادىئو شىركىتى بىرلىكتە ۋاشىنگتوندا «خەلق كاپىتالزمى» دەيدىغان كۆرگەزمىنى ئېچىپ، «ئامېرىكىدا ھەممە

ئادەم دېگۈدەك كاپىتالىست بولۇپ قالدى» دەپ جار سالغاندىن كېيىن، «خەلق كاپىتالىزمى» ئۇستىددىكى تەشۋىق بىرمەھەل تېخىمۇ ئەدەپ كەتتى. مەسىلەن، كېلسو (L.Kelso) ۋە ئادلېر (M.Adler) ئۆزلىرى يازغان «كاپىتالىستلار خىتابنامىسى» («The Capitalist Manifesto», 1958) دېگەن كىتابتا، قانداقتۇر كەلگۈسى دۇنيا پرولېتارلارغا ئەمەس، بۇرژۇئازلارغا مەنسۇپ دەپ، «ھەممە ئادەم كاپىتالىست بولىدىغان»، «كاپىتالىزم ئىنقىلابى» نى ئېلىپ بېرىپ، «كومموئىستىك پارتىيە خىتابنامىسى»نىڭ ئورنىغا «كاپىتالىستلار خىتابنامىسى»نى دەسستىش كېرەك دەپ ئالالا - چۇقان كۆتۈردى. 1961 - يىلى، بۇ ئىككى ئادەم يەنىلا بىرلىشىپ يەنە «يېڭى كاپىتالىستلار» («The New Capitalists») دېگەن كىتابنى يېزىپ، قانداقتۇر «يېڭى كاپىتالىستلار»نى بارلىققا كەلتۈرۈشنىڭ پىلانىنى بازارغا سېلىپ، بۇ پىلان كاپىتالىزمنىڭ سوتسىيالىزم ئۇستىدىن «غەلبە قىلىشى»غا ھەقىقىي تۈرتكە كاپالەتلىك قىلالايدۇ، ۋەھاكازا دەپ جار سالدى. بۇ ھال ھونەيپول بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئەكسىيەتچىلىك تەبىئىتىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. «خەلق كاپىتالىزمى»نىڭ ئاساسىي تەشۋىقات ئىستىمكامى ئامېرىكىدا بولسىمۇ، لېكىن ئۇ غەربىي ياۋروپا ئەللىرى، ياپونىيە ۋە كانادالارغا ئوخشاش دۆلەتلەردىمۇ كەڭ تارقىلىپ يۈردى.

دىرېكتورلار ئىنقىلابىي ئەۋرىشىسى (Managerial Revolution) ھونەيپول بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ۋە ئۇنىڭ ئىقتىسادشۇناس لىرىنىڭ ھازىرقى زامان كاپىتالىزمىنى پەردازلاپ كۆرسەتكەنلىكىدۇر. ئۇ، پايچەكلار شىركىتى تۈزۈمى ئاستىدىكى بىر قانچە يۈز مىڭ ئادەمنىڭ - كارخانىلارنى باشقۇرۇش فۇنكسىيىسى بىلەن كاپىتالنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنىڭ ئايرىپ تاشلىنىشىدىن پايدىلىنىپ، ھازىرقى زامان كاپىتالىزمىنىڭ «سۇپىتى ئۆزگىرىپ كەتتى» دەيدىغان يالغان گەپنى ئويدۇرۇپ چىقتى. بۇ نەزەرىيە شۇنى تەرغىپ قىلىدۇكى، بۇنداق «ئايرىلىش» ئارقىسىدا، كاپىتالىستلار ئۆز كارخانىلىرىغا بولغان باشقۇرۇش ھوقۇقىدىن پەيدىنپەي مەھرۇم بولۇپ قالىدۇ، كارخانىلارنى باشقۇرۇش بىلەنلا شۇغۇللىنىدىغان «دىرېكتورلار سىنىپى» بارلىققا كېلىدۇ، بۇ، كارخانىلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى كاپىتالىستلارنىڭ قولىدىن «دىرېكتورلار سىنىپى» غا ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان بىر «ئىنقىلاب»نىڭ پارتلىشىغا تۈرتكە بولىدۇ، بۇ سەپسەتە بۇيىچە بولغاندا، «دىرېكتورلار سىنىپى» پۈل - مۈلۈكنى مۇشتۇمزورلىرىنىڭ ۋەكالەتچىسى ئەمەس، بەلكى «جەمئىيەتنىڭ ۋەكىلى» بولار، ئەمىش؛ ئۇلار مال - مۈلۈكە ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرۇش قابىلىيىتىگە تايىنىپ تۇرۇپ ھوقۇققا ئېرىشكەنمىش؛ ئۇلارنىڭ كۆكۈل بۆلىدىغىنى ئاساسەن پايدا ئەمەس، بەلكى «ئىشلەپچىقىرىش ئۇنۇمى»، «كارخانىنى گۈللەندۈرۈش» ھەتتا «ئىجتىمائىي پاراۋانلىق» ئەمىش؛ ئۇلار «شىركەت ئىنسانپەرۋەر ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەتچانلىق» قا ئىگە ئەمىش، ئۇلار جامائەتچىلىكنىڭ «نازارىتى» نى قوبۇل قىلار ئەمىش، ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇقىنى قالايمىقان ئىشلىتىشكە جۈرئەت قىلماسمىش. دېمەك، بۇ نەزەرىيە كارخانىلارنى باشقۇرۇش فۇنكسىيىسىنىڭ پۈتۈنلەي كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا بېقىنىدىغانلىقىدەك پاكىتنى تامامەن يوققا چىقىرىپ، بۇ ئىككىسىنى زور مۇزور قارىمۇقارشى

قىلىپ قويۇپ، كارخانا دىرېكتورلىرىنى بۇرژۇئازىيىدىن مۇستەقىل تۇرىدىغانلا ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان «ھوقۇقلۇق گۇرۇھ» دېيىش بىلەن، قانداقتۇر «دىرېكتورلار سىنىپى»نىڭ «ھوقۇقى»نى كۆپىتالىزىم كۆرسەتكەن ئارقىلىق، مونوپول كاپىتالنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى يېپىشقا تۇرۇندۇ.

بۇ سەپسەتىنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئامېرىكا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى بېرلې (A.A.Berle) ۋە مىننىس (G.C.Means) 1932 - يىلى بىرلىشىپ يازغان «ھازىرقى زامانىدىكى شىركەتلەر ۋە خۇسۇسىي مۈلۈك» («Modern Corporation and Private Property») دېگەن كىتابتا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇ، ئامېرىكا تۈزۈمىدىكى ئىقتىسادنىڭ ۋەكىلى ۋەپىلىن ئوتتۇرىغا قويغان ئىنژېنېر - تېخنىك خادىملار كارخانا ئىگىلىرىنىڭ ئورنىغا چىقىپ كارخانا باشقۇرۇشى كېرەك دەيدىغان «نەزەريە»گە ۋارىسلىق قىلىدۇ. 40 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئامېرىكىلىق بورنام (J.Burnham) «دىرېكتورلار ئىنقىلابى: دۇنيادا يۈز بېرىۋاتقان ئىشلار» («Managerial Revolution: What Is Happening in the World», 1941) دېگەن كىتابتا «دىرېكتورلار ئىنقىلابى» دېگەن سۆزنى تۇنجى قېتىم ئىشلەتكەن. ئۇ، ئۇرۇشتىن كېيىن، ئىجتىمائىيلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يېڭىنى راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا، مونوپول كاپىتالىستلار كاتتا كارخانىلارنى بارغانسېرى سانى كۆپ بولغان، مەخسۇس كەسىپىي تەربىيە كۆرگەن دىرېكتورلارغا تاپىنىپ باشقۇرۇشقا باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن، دىرېكتورلار ئىنقىلابى نەزەرىيىسى دېگەن نەرسە تېخىمۇ ئەدەپ كەتتى. دىرېكتورلار ئىنقىلابى نەزەرىيىسىگە ئائىت مۇھىم ئەسەرلەردىن بېرلې يازغان «XX ئەسىردىكى كاپىتالىستىك ئىنقىلاب» («The20th Century CapitalistRevolution», 1954) «مال - مۈلۈكسىز ھوقۇق» («Power WithoutPr operty», 1959) ۋە «ئامېرىكىدىكى ئىقتىسادىي جۇمھۇرىيەت» («American Economic Republic», 1963) دېگەن ئەسەرلەر؛ مىيشېن (E.Masion) يازغان «ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدىكى شىركەتلەر» («The Corporation in Modern Society», 1960) لانېر (R.Larner) يازغان «باشقۇرۇش - كونترول قىلىش ۋە چوڭ شىركەتلەر» («Management Control and Large Corporation», 1970) دېگەنلەر ئوخشاش ئەسەرلەر بار. ئۇنىڭدىن باشقا، گالبرېيس (J.K.Galbraith) «يېڭى سانائەت دۆلىتى» («The New Industrial State», 1967) دېگەن كىتابتىمۇ باشقۇرۇش فۇنكسىيىسى بىلەن كاپىتالغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى قارىمۇقارشى قىلىپ قويۇپ، ئامېرىكىدا قانداقتۇر «تېخنىكا قۇرۇلمىسى قاتلىمى» («Technostructure») نىڭ پەيدا بولغانلىقىنى كۆككە كۆتۈردى. دىرېكتورلار ئىنقىلابى نەزەرىيىسى غەربىي ياۋروپادىكى بەزى ئەللەردە، بولۇپمۇ بەزى سوتسىيال - دېموكراتلار پارتىيىلىرى ئىچىدە خېلى تەسىرگە ئىگە.

ئېشىندىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش نەزەرىيىسى ئەسلى ئىسمى «تۇراقسىز مىقدارنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش نەزەرىيىسى» (Thory of the Socialization of the Flow) بولۇپ، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن كاپىتالىستىك ئەللەردە پەيدا بولغان ئىسلاھاتچىلىق نەزەرىيىسىدۇر. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئاساسچىسى ياپونىيە ئىقتىسادشۇناسى — دۆلىيۇ جۇگېرېن (Shigeto Tsuru).

بۇ نەزەريىنىڭ ئاساسلىق نۇقتىسىنەزەرلىرى مۇستەدە، دۆلىيۇ جۇڭىرېن تۇزۇپ چىققان «كاپىتالىزم ئۆزگىرىپ كەتتىمۇ؟» («Has Capitalism Changed?») 1961 - يىل، توكيو ئىنگلىزچە نەشرى) دېگەن كىتابتا كۆرۈلىدۇ.

بۇ نەزەريە شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، بىر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈم بىلەن يەنە بىر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئاساسلىق پەرقى ئېشىندا شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا ۋە ئېشىنىدىنى ئىگىلەش ئۇسۇلىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا. فېئودالىق جەمئىيەتتە، ئېشىندا يەر ئىجارىسى شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ، شۇنداقلا پومېشچىكلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ؛ كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، ئېشىندا پايدا شەكلىدە ئىپادىلىنىپ، كاپىتالىستلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ؛ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە بولسا، ئېشىندا ئىجتىمائىي فوند شەكلىدە ئىپادىلىنىپ، جەمئىيەتنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ. دېمەك، ئېشىندا شەكلى ۋە ئۇنى ئىگىلەش ئۇسۇلى تۈرلۈك ئىجتىمائىي تۈزۈملەرنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۆلچىمى بولغانىكەن، شۇڭلاشقا، بىر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ئېشىندا شەكلىنى ۋە ئىگىلەش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشتىن باشلاپ تۇتۇش قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

ئېشىنىدىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش نەزەريىسىنىڭ ئاساسچىلىرى شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلەش ئۇسۇلى، شۈبھىسىزكى، كاپىتالىزم بىلەن سوتسىيالىزمنى پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان مۇھىم بىر بەلگە بولسىمۇ، لېكىن، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىر خىل تۇراقلىق مىقدار (Stock)، ئېشىندا بىر خىل تۇراقسىز مىقدار (flow) بولۇپ، بىر خىل ئىجتىمائىي تۈزۈمنى ئۆزگەرتىش، ئېشىنىدىدىن ئىبارەت تۇراقسىز مىقدارنى ئىگىلەش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىدىن ئىبارەت تۇراقلىق مىقدارنى ئىگىلەش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشكە قارىغاندا كۆپ دەرىجىدە ئاسان بولىدۇ. مەسىلەن، ئېشىنىدىنىڭ پايدا شەكلى بىلەن كاپىتالىستلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولۇشى كاپىتالىزمنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ئەگەر خۇسۇسىي كاپىتالنىڭ ئېشىنىدىغا بولغان ئىگىدارلىقى ئاجىزلاشتۇرۇلۇپ، ئېشىندا پەيدىنپەي ھالدا جەمئىيەتنىڭ ئىگىدارلىقىدىكى فوندقا ئايلاندۇرۇلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ھازىرقى شارائىتتا، ئۇنىڭ قېيىنچىلىقىغا ئۇچرىشى مۇمكىن بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنداق قىيىنچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش دۇچ كېلىدىغان توسالغۇدىن ئاز بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئېشىنىدىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش يەنى «تۇراقسىز مىقدار»نى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشنىڭ بىرقەدەر جانلىق ۋە بىرقەدەر ئاسان يولغا قويغىلى بولىدىغان ئۇسۇلى دەپ ھېسابلاندى.

ئېشىنىدىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش نەزەريىسىنىڭ ئاساسچىلىرى ئېشىنىدىنى جەمئىيەتنىڭ ئىگىدارلىقىغا ئۆتكۈزۈشنىڭ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تۈرلۈك ئۇسۇلىنى تونۇشتۇرىدۇ: بىرىنچى، مەھسۇلات باھاسىنى ھۆكۈمەت باشقۇرۇپ، باھانىڭ ئېشىندا قىسمىنى ئازايتىش؛ ئىككىنچى، ئىجتىمائىي سۇغۇرتا تۈزۈمىنى ئۆزگەرتىپ، ئەل - جامائەتنى بىر قىسىم ئېشىندىغا ئىگە قىلىش؛ ئۈچىنچى، نىسبىتى تېخىمۇ زور دەرىجىدە ئېشىپ بارىدىغان باج تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئېشىنىدىنى ئىجتىمائىي فوندقا

ئايلانمىدۇرۇش؛ تۆتىنچى، ئەڭ تۆۋەن ئىش ھەققى قانۇنىنى يولغا قويۇپ، ئەڭ تۆۋەن ئىش ھەققى لىنىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئىشچىلارنى بىر قىسىم ئىشىنىدىغا ئىگە قىلىش، ۋەھاكازا.

ئىشىنىدىنى ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش نەزەريىسى ئىشلەپچىقىرىش تەقسىماتىنى بەلگىلەيدىغانلىقىدەك پرىنسىپقا، كاپىتالىستىك دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ۋە ئۇنىڭ مالىيە، ئىجتىمائىي سۇغۇرتا ۋە باھا باشقۇرۇش سىياسىتىنىڭ سىنىپىيلىقىغا پۈتۈنلەي سەل قارايدۇ. مونوپول كاپىتالزم شارائىتىدا، «تۇراقلىق مىقدار» (يەنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى) نىڭ ئىجتىمائىيلاشتۇرۇلۇشىنى دەرۋەقە ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ، «تۇراقسىز مىقدار» (يەنى ئىشىنىدا) نىڭ ھەقىقىي تۈردە ئىجتىمائىيلاشتۇرۇلۇشىنىمۇ ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ.

ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق (Econometrics) ئۆلچەم ئىقتىسادشۇناسلىقى دەپمۇ تەرجىمە قىلىنغان. بۇ، ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ بىر تارمىقىدۇر. ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق تەرەپدارلىرى ئىقتىسادىي نەزەريىە، ماتېماتىكا ۋە ستاتىستىكىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئىقتىسادىي ھادىسىلەردىكى مۆلچەرلەشكە بولىدىغان ئۆزگىرىشنى تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىمىز دەپ داۋراڭ سالىدۇ. ئۇلار بۇرژۇئا ئىقتىسادىي نەزەريىسىنى ماتېماتىكىلىق شەكىل بىلەن ئىپادىلەش ئارقىلىق، ئەزمىماتلىق ستاتىستىكا ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئەمەلىي ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللارغا ئاساسەن مۆلچەرلىگەندىن كېيىن، ئاندىن دەللىلەيدۇ ھەمدە كەلگۈسىدىن ئالدىن بىشارەت بېرىش ۋە سىياسەتنى پىلانلاشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، بۇرژۇئا ئىقتىسادىي نەزەريىسىنىڭ ئۆزگىرىشچان مىقدارلارنىڭ ئۆزئارا بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى خاراكتېر بايانىنى مىقدار ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىقنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى مودېلنى بارلىققا كەلتۈرۈش، پارامېترنى مۆلچەرلەش، نەزەريىنى دەللىلەش، كەلگۈسىدىن ئالدىن بىشارەت بېرىش ۋە سىياسەتنى پىلانلاش قاتارلىق تۆت قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ. مودېلنى بارلىققا كەلتۈرۈش دېگەندە، تەتقىق قىلماقچى بولغان مەسىلىگە ئاساسەن ئىقتىسادىي ھادىسىدىكى مۇناسىۋەتلىك ئۆزگىرىشچان مىقدارلارنى، بۇرژۇئا ئىقتىسادىي نەزەريىسىنىڭ ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى كۆز قارىشى بويىچە ماتېماتىكا جەھەتتە ئۆزئارا مۇستەقىل تۇرىدىغان، بىر - بىرىگە زىت كەلمەيدىغان، مۇكەممەل - چۈشىنىشلىك بولغان، ستاتىستىكىلىق مۆلچەرلەش ۋاقتىدا ئەھۋالغا قاراپ ئۆزگىرىدىغان ئامىللارنى نەزەرگە ئالالايدىغان ھەمدە ئۆزئارا پەرق ئېتەلەيدىغان بىر گۇرۇپپا بىر تەپتىكى تەڭلىمىلەر ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. پارامېترنى ھېسابلاش دېگەندە، ئەزمىماتلىق ستاتىستىكا ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، ئەمەلىي ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللار ئاساسىدا مودېلدىكى ھەرقايسى پارامېتىرلارنىڭ قىممىتىنى مۆلچەرلەپ چىقىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. نەزەريىنى دەللىلەش دېگەندە، ئەزمىماتلىق ستاتىستىكا ئۇلىمىنىڭ ستاتىستىكىلىق قىياسىنى سىناپ كۆرۈش توغرىسىدىكى قائىدىسىنى تەتبىق قىلىپ

تەرەپ، پارامېتر قىممىتى مۆلچەرلەپ چىقىلغان مودېلنىڭ ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۆزگىرىشچان مىقدارىنى، ئۆزگىرىشچان مىقدارلارنىڭ بىرلىشىش شەكلىنى (مەسىلەن، ئۆزگىرىشچان مىقدارلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت قۇرۇلۇش - ئېلىش مۇناسىۋىتىمۇ، كۆپەيتىش - بۆلۈش مۇناسىۋىتىمۇ ياكى دەرىجىگە كۆتۈرۈش مۇناسىۋىتىمۇ، تەڭلىمە ئۆز ئىچىگە تەڭلىمىسىمۇ ياكى ئەگرى سىزىق تەڭلىمىسىمۇ، ۋەھاكازا)، ئۆزگىرىشچان مىقدارلارنىڭ بىرلىشىش دەرىجىسىنى (يەنى پارامېترنىڭ كۆرسەتكۈچ سانلىق قىممىتى، مەسىلەن، دارامەتنىڭ ئىستېمالغا قانچىلىك دەرىجىدە تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقى) تەتقىق قىلىنىدىغان ئوبيېكتىپ ئەھۋالنىڭ ۋەقەلىكى قىلغىلى بولىدىغان - بولمايدىغانلىقىنى دەللەپ چىقىش؛ ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، نەزەرىيىنىڭ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەن - بەرمىگەنلىكىنى دەللەپ چىقىش ئارقىلىق، مودېل ئاساسلانغان ئىقتىسادىي نەزەرىيىنىڭ توغرا ياكى خاتالىقىنى ئېنىقلاش بولسا (مەسىلەن، يۇقىرىقىدەك ھۆكۈمەت راسخوتنى قانچىلىك كۆپەيتمەكچى ياكى ئازايتماقچى بولغانلىقى)، ئۇ چاغدا، ئالدىن پەرەز قىلىنغان قىممەت بويۇرۇلمىسىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ مەقسىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئارقىلىق بويۇرۇلمىنىڭ ھۆكۈمەتنى ئۇچۇن سىياسەتنى پىلانلىغىلى بولىدۇ. ئالدىن قىلىنغان پەرەزنىڭ توغرا بولۇش - بولماسلىقى مودېل ئاساسلانغان ئىقتىسادىي نەزەرىيە ئۇچۇن تازا قاتتىق سىناق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىقنىڭ ئۆزىگە خاس ئىقتىسادىي نەزەرىيىسى يوق، ئالاقىدار مىقدارىنىڭ يېشىلمىسى ئاللىقاچان مۆلچەرلەپ چىقىلغان پارامېترلىق قىممەت ۋە ئەلگىرى بەلگىلەنگەن ئۆزگىرىشچان مىقدار (بۇنىڭ بەزىلىرى ئېچكى ئۆزگىرىشچان مىقدارنىڭ ئالدىنقى مەزگىلدىكى سانلىق قىممىتى، مەسىلەن، ئالدىنقى مەزگىلدىكى دارامەت، ئالدىنقى مەزگىلدىكى ھۆكۈمەت چىقىمى ۋەھاكازا؛ بەزىلىرى غەيرىي ئىقتىسادىي ئامىللارنىڭ تاشقى ئۆزگىرىشچان مىقدارى، مەسىلەن، ھاۋا كىلىماتى ۋەھاكازا) نىلا ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەلگىرى بەلگىلەنگەن ئۆزگىرىشچان مىقدارنىڭ ئالدىن پەرەز قىلىنغان ۋە بىلىۋېلىنغان سانلىق قىممىتى (مەسىلەن، ھۆكۈمەت راسخوتنى قانچە كۆپەيتمەكچى ياكى ئازايتماقچى بولغانلىقى) نى يېشىلمىنىڭ ئورنىغا قويۇغاندا، كېيىنكى مەزگىلدىكى ئالدىن پەرەز قىلىنغان قىممەتكە ئىگە بولغىلى بولىدۇ. ئەگەر ئالدىن پەرەز قىلىش ۋاقتىدا يېشىلمىنىڭ ئورنىغا قويۇلغان ئەلگىرى بەلگىلەنگەن ئۆزگىرىشچان مىقدارنىڭ سانلىق قىممىتىنى سۈبيېكتىپ ھالدا كونترول قىلغىلى بولسا (مەسىلەن، يۇقىرىقىدەك ھۆكۈمەت راسخوتنى قانچىلىك كۆپەيتمەكچى ياكى ئازايتماقچى بولغانلىقى)، ئۇ چاغدا، ئالدىن پەرەز قىلىنغان قىممەت بويۇرۇلمىسىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ مەقسىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، شۇنداقلا ئۇ ئارقىلىق بويۇرۇلمىنىڭ ھۆكۈمەتنى ئۇچۇن سىياسەتنى پىلانلىغىلى بولىدۇ. ئالدىن قىلىنغان پەرەزنىڭ توغرا بولۇش - بولماسلىقى مودېل ئاساسلانغان ئىقتىسادىي نەزەرىيە ئۇچۇن تازا قاتتىق سىناق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىقنىڭ ئۆزىگە خاس ئىقتىسادىي نەزەرىيىسى يوق، ئالاقىدار مودېلنىڭ ھەربىر ئېچكى ئۆزگىرىشچان

ئىقتىسادىي نەزەريىلەرنىڭ ھەرقاندىقىنى مودېل قىلىپ ئىشلەشنىڭ ئاساسى قىلىشقا ھەمدە ئۇلار ئارقىلىق دەللىلەشكە بولىدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ مۆلچەرلەپ چىقىش ئەھمىيىتىدىن قارىغاندا، ئۇلار چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ۋەز - نەسىھەتلىرىگىلا ئاساسلىنىدۇ، ئوخشىمايدىغان يېرى پەقەت چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ھەرقايسى ئېقىملىرىدىن ئۆزىگە پايدىلىق نەرسىلەرنى قوبۇل قىلغانلىقتىنلا ئىبارەت. دەللىلەش ۋاقتىدىمۇ فەرىمات تىلىق ستاتىستىكا ئۇسۇلىغا قاتتىق ئاساسلانمايدۇ، بەلكى كۆپ چاغلاردا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ بەزى مۇھىم قىياسلىرىنى ساقلاپ قېلىنىدىغان قىياس سۇپىتىدە سىناپ كۆرمەيلا قوبۇل قىلىدۇ، ھەتتا بەزىدە مۆلچەرلەپ چىقىلغان پارامېتىرلىق قىممەتنىڭ ئاتالمىش ئەزىلى بىلىمگە ئۇيغۇن كېلىش - كەلمەسلىكىنى دەللىلەش ئۆلچىمى قىلىدۇ. قوللىنىلغان ئۆلچەش ئۇسۇلى گەرچە فەرىمات تىلىق ستاتىستىكىشۇناسلىق ۋە باشقا تەبىئىي پەنلەردىكى بەزى ئىلغار مۇۋەپپەقىيەتلەر ئۈچۈن پايدىلىق بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى سودا مەخپىيەتلىكى ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلارغا ئۆلچەش ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان ئىشەنچلىك ماتېرىياللارغا ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىنى بەرمەيدۇ؛ خۇسۇسەن ئۇلار چاكىنا ئىقتىسادىي نەزەريىگە ئاساسلىنىدىغان بولغانلىقتىن، ئۆلچەش نەتىجىسى ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، ئىشىپ كەتسە، پەقەت قىسمەن دائىرىدە، يۈزەكى ھادىسىلەر ئۈستىدە پەرق بىر قەدەر كىچىك بولغان بەزى قىسقا مۇددەتلىك پەرەزلەرنىلا ئوتتۇرىغا قويالايدۇ.

ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق (Econometrics) دېگەن ئىسمىنى 1926 - يىلى نورۋېگىيىلىك بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى فرىش (R.Frisch) بىئولوگىيىلىك ئۆلچەمشۇناسلىق (Biometrics) دېگەن ئىسمىغا تەقلىد قىلىپ قويغان. 1929 - يىلى كاپىتالىزم دۇنياسىدا ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ ھۇجۇمى ئاستىدا، چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ كاپىتالىستىك بازار ئىگىلىكى ئۆزلۈكىدىن تەۋرەنمەسلىقىنى تەكشەپ، تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ تۇرالايدۇ دەيدىغان ئەنئەنىۋى كۆز قارىشى بەربات بولدى. مۇنۇپول كاپىتالىستلار ۋە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ تەۋرەنمەسلىقىنى ئالدىن مۆلچەرلەش، پايدىنى كۆپەيتىش ۋە كرىزىسنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇلۇپ، 1930 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا كاپىتالىزم دۇنياسىدىكى ھەرقايسى ئەل بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى قاتناشتىن «ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق جەمئىيىتى» ئامېرىكىدا قۇرۇلدى ھەمدە مۇشۇ يەنىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسىتىدە، 1933 - يىلدىن باشلاپ قەرەللىك ھالدا «ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق» ژۇرنىلىنى نەشر قىلىندى. فرىشتىن باشقا، يەنە گوللاندىيىلىك تىنبېرگېن (J.Tinbergen)، ئامېرىكىلىق فىشېر، شۇلزې (Henry Schultz)، كوپمان (T.C.Koopmans)، لېئونتىف (W.W.Leontief)، مارشاك (J.Marschak) ۋە نورۋېگىيىلىك خاۋېلمو (T.Haavelmo) قاتارلىقلارمۇ ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىلىرىدۇر. ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق دۇنياغا كەلگەندىن كېيىنكى ئازغىنە كەم يېرىم ئەسىردىن بۇيان، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ياساپ چىققان ئىقتىسادىي

ئۆلچەم مودىلى كۆندۈن - كۈنگە كۆپىيىپ، ھۆكۈمەت تەرەپ ۋە خۇسۇسىيلار بەس-بەس بىلەن، ئىقتىسادىي ئۆلچەم مودىلىغا ئاساسەن ئالدىن مۆلچەرلەش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارىدى. مەسىلەن، ئامېرىكا قېرىشما شتات زاپاس ساقلاش ئىدارىسى ۋە سودا مىنىستىرلىكىنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا مودىلى بار؛ ھەر خىل - ھەر رەڭدىكى تەتقىقات شىركەتلىرى، مەسلىھەتچىلىك دوكانلىرىمۇ تارقا - تارقىدىن كارخانا ۋە كاپىتالىستلارغا ئۆزلىرىنىڭ ئۆلچەمىش جەھەتتىكى «ئەمگىكى» نى ساتاتتى. لېكىن ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلار دوچ كەلگەن ئەڭ زور مەسىلە يەنىلا تۇغرا ئۆلچىيەلمەسلىك، يەرەز تۇغرا چىقماسلىق مەسىلىسى بولۇپ، قانداقتۇ سىياسەتنى يولانلاشتىن تېخىمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ.

ئىقتىسادىي مودىل دېگەن ماددىغا قارالۇن.

ئىقتىسادىي مودىل (Economic Model) بۇ ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ ماتېماتىكىلىق شەكىل بىلەن ئىپادىلەپ بېرىدىغان ئىقتىسادىي ھەرىكەتچانلىقنى قۇرۇلمىسىدۇر، يەنى ئۇلار تەتقىق قىلىنىدىغان مەسىلىگە ئاساسەن، ئۆلچەشكە بولىدىغان مۇرەككەپ ھادىسىنى ئاددىيلاشتۇرۇش ۋە ئابستراكتلاشتۇرۇش ئارقىلىق، ئاز بىر قىسىم ئۆزگىرىشچان مىقدارغا ئايلاندۇرۇپ، بۇرژۇئا ئىقتىسادىي ھەرىكەتچانلىقىنىڭ بۇ ئۆزگىرىشچان مىقدارلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى تۇغرىسىدىكى كۆز قارىشىغا ئاساسەن، ئۇلارنى بىر خىلا تەڭلىمە ياكى بىر تېپتىكى تەڭلىمىلەر سىستېمىسى قىلىپ بىرلەشتۈرۈش بىلەن، رېئال دۇنيادىكى ئىقتىسادىي ئاساسىي گەۋدە (ئىستېمالچىلار ياكى ئىشلەپچىقارغۇچىلارغا ئوخشاشلار) نىڭ ئىقتىسادىي ھەرىكەتلىرىنى، ياكى پۈتكۈل ئەگىلىك سىستېمىسىنىڭ ئايلىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ. (بىراق يەنە بەزىلەر ماتېماتىكىلىق شەكىل ئارقىلىق ئىپادىلەنمەيدىغان ئىقتىسادىي ھەرىكەتچانلىقنى قۇرۇلمىسىنىمۇ ئىقتىسادىي مودىل دەپ ئاتايدۇ).

مەسىلەن، چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئاتالمىش قىسمەن مۇۋازىنەت نەزەريىسىگە ئاساسەن، مەلۇم تاۋار بازىرىنىڭ مۇۋازىنەت ئەھۋالىنى تۆۋەندىكىدەك بىر تېپتىكى تەڭلىمىلەر سىستېمىسى ئارقىلىق قىسقىچە ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

$$X_d = \alpha_0 + \alpha_1 p + \alpha_2 y \qquad (1)$$

$$X_s = \beta_0 + \beta_1 p \qquad (2)$$

$$X_d = X_s \qquad (3)$$

بۇنىڭ ئىچىدە، X_d مەلۇم تاۋارغا بولغان ئېھتىياج مىقدارىغا باراۋەر بولىدۇ؛ P شۇ تاۋارنىڭ باھاسىغا باراۋەر بولىدۇ؛ y ئىستېمالچىلارنىڭ كىرىمىگە باراۋەر بولىدۇ؛ X_s ئاشۇ تاۋارنىڭ تەمىنلەش مىقدارىغا باراۋەر بولىدۇ. α_0 ئېھتىياج سەۋىيىسىگە باراۋەر بولىدۇ؛ α_1 باھادىكى ئۆزگىرىشنىڭ ئېھتىياج مىقدارىغا تەسىر كۆرسىتىش دەرىجىسىگە باراۋەر بولىدۇ؛ α_2 كىرىمدىكى ئۆزگىرىشنىڭ ئېھتىياج مىقدارىغا تەسىر كۆرسىتىش دەرىجىسىگە باراۋەر بولىدۇ. β_0 تەمىنلەش سەۋىيىسىگە باراۋەر بولىدۇ؛ β_1 باھادىكى ئۆزگىرىشنىڭ تەمىنلەش مىقدارىغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىگە باراۋەر بولىدۇ. p، y، X_s، X_d لارنىڭ ھەممىسى ئىقتىسادىي ھادىسىدىكى ئۆلچەشكە بولىدىغان شەيئىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانلىق قىممىتى ھەر ئۆۋەت كۆزەتكەندە ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. ئەمما بەرگەچكە، ئۆزگىرىشچان مىقدار دەپ ئاتالغىنى؛

ئۇلارنىڭ ھەممىسى مودېلنىڭ ئىچىدە ئىقتىسادىي كۆچ تەرىپىدىن بەلگىلەنگەچكە، يەنە «ئىچكى ئۆزگىرىشچان مىقدار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە، مودېلنىڭ سىرتىدىكى باشقا كۆچلەر تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىرى بولسا، «تاشقى ئۆزگىرىشچان مىقدار» دەپ ئاتىلىدۇ، مەسىلەن، سىياسىي، ھاۋا كىلىماتى ۋە يەر تەۋرەش قاتارلىق غەيرىي ئىقتىسادىي كۈچلەر بىر تۈرلۈك تاشقى ئۆزگىرىشچان مىقدار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى قىسمەن تەڭپۇڭلۇق ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ بىر تۈرلۈك تاۋارغا بولغان ئېھتىياجنى تەتقىق قىلغاندا، كۆپ ھاللاردا، كىرىم ۋاقتىنچە ئۆزگەرمەيدۇ دەپ قىياس قىلىدۇ، نەتىجىدە، ئىستېمالچىلارنىڭ كىرىمى مودېل ئىچىدىكى كۆچ تەرىپىدىن بەلگىلەنمەيدۇ دەيدىغان قاراش كېلىپ چىقىدۇ ـ دە، ئۇمۇ تاشقى ئۆزگىرىشچان مىقدار قاتارىغا قوشۇۋېتىلىدۇ. ئۇلار يەنە شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئىچكى ئۆزگىرىشچان مىقدارنىڭ ئىلگىرىكى سانلىق قىممىتى، مەسىلەن، ئالدىنقى مەزگىلدىكى باھامۇ شۇ مەزگىلدىكى ئىقتىسادىي مودېلنىڭ ئىچىدىكى كۆچ تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئەمەس، شۇڭا ئۇنىڭغا تاشقى ئۆزگىرىشچان مىقدار قاتاردا مۇئامىلە قىلىش كېرەك، بۇلارنىڭ ھەممىسى «ئالدىن بەلگىلەنگەن ئۆزگىرىشچان مىقدار» دەپ ئاتىلىدۇ، مەلۇم بولغان شەرت قىلىنىدۇ. β_1، β_0، α_2، α_1، α_0، لارنىڭ ھەممىسى پارامېتر بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانلىق قىممىتى مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدىغان سانلىق قىممەت ئەمەس، بەلكى كۆزىتىلىۋاتقان مەزگىل ئىچىدە، ئوبيېكتىپ ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلەنگەن شارائىتتىلا تۇراقلىق سان بولالايدۇ. شەرت ـ شارائىتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ سانلىق قىممىتىمۇ ئۆزگىرىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ماتېرىيالارنى ئەمەلىيەتداۋامىدا كۆزىتىش ئارقىلىق مۆلچەرلەپ چىقىرىشتىن ئىلگىرى، نامەلۇم سان بولۇپ تۇرۇۋېرىدۇ. يۇقىرىدىكى مىسالدىكى (1) شەكلى ئىستېمالچىلارنىڭ ئاشۇ تاۋارغا بولغان ئېھتىياج مىقدارىنىڭ ئاشۇ تاۋارنىڭ باھاسى ۋە ئىستېمالچىلارنىڭ كىرىمىگە باغلىق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ، ئېھتىياج فۇنكسىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ؛ (2) شەكلى ساتقۇچىلارنىڭ ئاشۇ خىل تاۋار بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ باھاغا باغلىق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ، تەمىنلەش فۇنكسىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ؛ (3) شەكلى ئېھتىياج مىقدارى تەمىنلەش مىقدارى بىلەن تەڭ بولغاندىلا، ئاندىن بازاردا تەڭپۇڭلۇق ئەمەلگە ئاشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئەگەر ماتېرىيالارنى ئەمەلىيەت داۋامىدا كۆزىتىش ئارقىلىق، پارامېترلىق قىممەت مۆلچەرلەپ چىقىرىلسا، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئىستېمالچىلارنىڭ كىرىمى (ئالدىن بەلگىلەنگەن ئۆزگىرىشچان مىقدار) نىڭ كونكرېت سانلىق قىممىتى مودېلنىڭ ئورنىغا قويۇلسا، ئۇ چاغدا، ئىچكى ئۆزگىرىشچان مىقدارنىڭ كونكرېت سانلىق قىممىتىنى، يەنى مۇۋازىنەت باھا ۋە مۇۋازىنەت سودا مىقدارىنى چىقارغىلى بولىدۇ.

يۇقىرىدىكى مىسالدىكى (1) شەكلى ئىستېمالچىلارنىڭ ھەرىكىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ؛ (2) شەكلى ساتقۇچىلارنىڭ ھەرىكىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ؛ شۇڭا ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھەرىكەت تەڭلىمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، تېخنىمۇ

چوڭ، تېخىمۇ مۇرەككەپ بولغان مودېللار يەنە شۇنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇكى، ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى مۇناسىۋىتى (مەسىلەن، سەرپ قىلىش بىلەن ھاسىل قىلىشنىڭ نىسبىتى) نى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان تېخنىكا تەڭلىمىسى؛ ھۆكۈمەت سىياسىتى (مەسىلەن، باج نىسبىتى) نى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان تۈزۈم تەڭلىمىسى شۇنىڭدەك ئېنىقلىمىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان تەپسىۋاتەڭلىك، مەسىلەن، كىرىمنىڭ ئىستېمال بىلەن ئامانەت پۈلنىڭ قوشۇلۇشىغا باراۋەر بولۇشى، ۋەھاكازا. بىراق بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى ھەرىكەت تەڭلىمىسى، ئۇنىڭدىن قالسا تېخنىكا تەڭلىمىسى بولۇپ، ئۇلاردا مۆلچەرلەپ چىقىشقا تېگىشلىك پارامېتر بار، بۇلار ئۇلار ئېيتقان ئىقتىسادىي قۇرۇلمىغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ، شۇڭا بۇلار يەنە قۇرۇلما تەڭلىمىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قالغان تەپسىۋاتەڭلىك پەقەت سىستېمىنىڭ مۇكەممەل بولۇشىي ئۈچۈنلا مودېلنىڭ ئىچىگە قويۇلىدۇ.

ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلار شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، مودېل ئىقتىسادىي ئۆلچەم مودېلى بولۇپ چىقىش ئۈچۈن، ماتېماتىكىدىكى بىر تېپتىكى تەڭلىمىلەرنىڭ يېشىلىشى بولۇش تەلىپىنى، يەنە نامەلۇم ئۆزگىرىشچان مىقدار (ئىچكى ئۆزگىرىشچان مىقدار) لارنىڭ سانى بىلەن تەڭلىمىلەرنىڭ سانى تەڭ بولۇش، ھەرقايسى تەڭلىمىلەر ھەم ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۇرۇش، ھەم بىر - بىرىگە زىت كەلمەسلىك تەلىپىنى ھازىرلىغاندىن تاشقىرى، يەنە تۆۋەندىكىدەك ئىككى ئالاھىدىلىكنى ھازىرلىشى شەرت:

بىرىنچى، مودېل تاسادىپىي خاتالىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى لازىم، مەسىلەن، يۇقىرىدىكى بازارنىڭ مۇۋازىنىتىنى مودېلغا تاسادىپىي خاتالىقلار كىرگۈزۈلىدىغان بولسا، ئۇ ئىقتىسادىي ئۆلچەم مودېلغا ئايلىنىدۇ،

$$X_d = \alpha_0 + \alpha_1 p + \alpha_2 y + v \quad (4)$$

$$X_s = \beta_0 + \beta_1 p + u \quad (5)$$

$$X_d = X_s \quad (6)$$

يۇقىرىدىكى تەڭلىمىدە u ۋە v تاسادىپىي خاتالىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ ئىككىنچى، ھەرقايسى تەڭلىمىلەرنى ئۆزئارا پەرقلەندۈرگىلى بولىدۇ، يەنى ئىككى تەڭلىمىنى ئوخشاش ئۆزگىرىشچان مىقدارلار، ئوخشاش ئۇسۇل بىلەن بىرلەشتۈرگىلى بولمايدۇ، بولمىسا، مۆلچەرلەپ چىقىش ۋاقتىدا پەرقلەندۈرگىلى بولماي قالىدۇ.

XIX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا، فرانسىيە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى كونۇت چاكنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئاتالمىش ئېھتىياج نەزەرىيىسىنى ھەممىدىن ئاۋۋال فۇنكسىيىلىك شەكىل بىلەن يېزىپ چىقتى. 70 - يىللارغا كەلگەندە، لوسانىنا ئېقىمىدىكى ۋالراس يەنە كاپىتالىستىك بازارلاردىكى تۇرلۇك تاۋارلار بويىچە ئېھتىياج، تەمىنلەش ۋە باھالارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى بىر تېپتىكى تەڭلىمىلەر سىستېمىسى ئارقىلىق بايان قىلىپ بەردى. لېكىن، پۈتكۈل ئىگىلىك سىستېمىسىنىڭ ئايلىنىشىنى بىر تېپتىكى تەڭلىمىلەر سىستېمىسى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىش نەزەرىيىسى (يەنى ماكرو ئىگىلىك مودېلىنى بارلىققا كەلتۈرۈش)، تاكى XX ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، خۇسۇسەن، كېينېسنىڭ «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۇسۇلى ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابى نەشر قىلىنغاندىن كېيىنلا، ئاندىن

كېلىك تارقالىدى. ھەممىدە ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىدىن بىرى بولۇپ قالدى.

ماركسىزملىق سىياسىي ئىقتىساد ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنى ماتېماتىكىلىق ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلەپ بېرىشكە قارشى ئەمەس. ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىساد شۇناسلىرى بەرپا قىلغان تۈرلۈك ئىقتىسادىي مودېللارغا كېلىدىغان بولساق، ئۇلار ئومۇمەن چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق نەزەرىيىسىنى ئاساس قىلغاچقا، مەيلى قانچىلىك چوڭقۇر، مۇرەككەپ ماتېماتىكىلىق فورمۇللارنىڭ قوللىنىلىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار رېئال دۇنيادىكى ئىقتىسادىي ھەرىكەتلەرنىڭ قانۇنىيىتىنى توغرا ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمەيدۇ.

ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

سەرپ قىلىش - ھاسىل قىلىش تەھلىلى (Input - Output Analysis) بۇ، بۇرژۇئا ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىقنىڭ كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي سىستېمىسىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى سەرپ قىلغان گۇڭ ۋە ماتېرىيال مىقدارى (سەرپ قىلىش) بىلەن ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلات مىقدارى (ھاسىل قىلىش) نىڭ ئۆزئارا تەقەززالىق مۇناسىۋىتى، مەھسۇلاتنىڭ قىممەت قۇرۇلمىسى شۇنىڭدەك دارامەت تەقسىماتىنى ھەر تەرەپلىمە تەكشۈكلاشتۇرۇش توغرىسىدىكى تەھلىل ئۇسۇلىدۇر. بۇ، ئامېرىكا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى لېئونتېف (W.W.Leontief) نىڭ 30 - يىللاردىن 50 - يىللارغىچە ئۆزلۈكسىز ئىلىپ بارغان تەتقىقاتىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، ھازىر ھەرقايسى ئەللەردە كەڭ تۈردە قوللىنىلماقتا.

ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى شاھمات تاختىسى شەكلىدىكى ئىقتىسادىي سىستېمىنىڭ سەرپ قىلىش - ھاسىل قىلىش مۇناسىۋىتى جەدۋىلى ۋە سىزىقلىق تەڭلىمىلەر سىستېمىسىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان.

لېئونتېف ئامېرىكا ئىقتىسادىي سىستېمىسىنىڭ سەرپ قىلىش - ھاسىل قىلىش مۇناسىۋىتى جەدۋىلىنى تۈزۈش ۋاقتىدا، ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي سىستېمىسىنى 41 تارماققا (كېيىن يەنە 450 تارماققا) بۆلىدۇ. ھازىر چېشەندۇرۇشكە قولاي بولسۇن ئۈچۈن، ئۇلارنى قوشۇپ يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، قاتناش - تىرانسپورت ۋە باشقىلار، ئائىلە قاتارلىق تۆت تارماققا ئايرىيمىز. لېئونتېف ئائىلىنى ئەمگەك بىلەن ۋە ئىستېمال قىلىنىدىغان ئەڭ ئاخىرقى ئېھتىياج بۇيۇملىرى بىلەن تەمىن ئېتىپ تۇرىدىغان پەۋقۇلئاددە بىر سانائەت تارمىقى دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ دەۋاتقان ئەمگەك ماددىسى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىلا ئۆز ئىچىگە ئېلىپ قالماي، غەيرىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەتتا يەنە كاپىتالىستلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ھەرىكەتلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى خاتا ھالدا، يېڭى قىممەت يارىتالايدىغان ئەمگەك، دەپ ھېسابلايدۇ. ئوخشاشلا، باشقا سانائەت تارماقلىرىغا قوشۇۋېتىلگەن غەيرىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تارماقلىرىنىمۇ ئۇ مەھسۇلات ئىشلەپ چىقىرالايدىغان سانائەت تارماقلىرى دەپ ھېسابلايدۇ. ئىقتىسادىي سىستېمىنىڭ قىسقارتىلغاندىن كېيىنكى سەرپ قىلىش - ھاسىل قىلىش مۇناسىۋىتى جەدۋىلى ئاخىرقى بەتتە.

بۇ جەدۋەلنىڭ ئوك تەرەپتىكىسى مەھسۇلات

سەرپىيات مەنبەسى (سەرپ قىلىش)		مەھسۇلاتنىڭ مەنزىلى (ھاسىل قىلىش)				
		1. يېزا ئىگىلىكى	2. سانائەت	3. قاتناش- تىرانسپورت ۋە باشقىلار	4. ئائىلە	5. جەمئىي ھاسىل قىلىنىش مىقدارى $\sum_{i=1}^{i=4} X_{iK}$
1. يېزا ئىگىلىكى		X_{11}	X_{21}	X_{31}	X_{41}	$\sum_{i=1}^{i=4} X_{i1}=X_1$
2. سانائەت		X_{12}	X_{22}	X_{32}	X_{42}	$\sum_{i=1}^{i=4} X_{i2}=X_2$
3. قاتناش- تىرانسپورت ۋە باشقىلار		X_{13}	X_{23}	X_{33}	X_{43}	$\sum_{i=1}^{i=4} X_{i3}=X_3$
4. ئائىلە ئەمگىكى	كىرىم (ئىشھەققى، مائاش، ئۆستۈم، پايدا)	X_{14}	X_{24}	X_{34}	X_{44}	$\sum_{i=1}^{i=4} X_{i4}=X_4$
	باللىغان ئادەم بىلىگى	X'_{14}	X'_{24}	X'_{34}	X'_{44}	$\sum_{i=1}^{i=4} X'_{i4}=X'_4$
5. جەمئىي سەرپ قىلىنغىنى		$\sum_{K=1}^{K=4} X_{1K}=X_1$	$\sum_{K=1}^{K=4} X_{2K}=X_2$	$\sum_{K=1}^{K=4} X_{3K}=X_3$	$\sum_{K=1}^{K=4} X_{4K}=X_4$	$\sum_{i=1}^{i=4}\sum_{K=1}^{K=4} X_{iK}=X$

ئىشلەپ چىقىرىدىغان تارماقلارنىڭ ئىسمى، بېشىدىكىسى مەھسۇلاتنى ئىستېمال قىلىدىغان تارماقلارنىڭ ئىسمى. ھەربىر سانائەت تارمىقى ھەم مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىدىغان تارماق، ھەم مەھسۇلات سەرپ قىلىدىغان تارماق بولغاچقا، جەدۋەلنىڭ بېشىدىمۇ، ئوڭ تەرىپىدىمۇ بىر قېتىمدىن مىسال كەلتۈرۈلدى. تۆغرا قۇردىكى ھەرقايسى كاتەكچىلەردىكى سانلار جەدۋەلنىڭ ئوڭ تەرىپىدە مىسال كەلتۈرۈلگەن ھەرقايسى تارماقلارنىڭ بەلگىلىك مەزگىل (مەسىلەن، بىر يىل) ئىچىدىكى مەھسۇلاتنىڭ ھەرقايسى سانائەت تارماقلىرى (جۈملىدىن مەزكۇر تارماقنىڭ ئۆزى) تەرىپىدىن ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا سەرپ قىلىنغان مىقدارى ۋە ئائىلىدە ئىستېمال قىلىنىدىغان ئەڭ ئاخىرقى ئېھتىياج بۇيۇملىرىنىڭ مىقدارىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، بىرىنچى ئۆغرا قۇردىكى ھەرقايسى كاتەكچىلەردىكى X_{11}، X_{21}، X_{31} ۋە X_{41} دېگەن سانلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ بىر يىللىق مەھسۇلاتىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى بولغان X_1 ئىچىدە، يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ ئۆزلىرى ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا سەرپ قىلغىنى X_{11}، سانائەت تارماقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا سەرپ قىلغىنى X_{21}، قاتناش - تىرانسپورت ۋە باشقا تارماقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا سەرپ قىلغىنى X_{31} ئىكەنلىكىنى، شۇنىڭدەك ئائىلىدە ئىستېمال قىلىنىدىغان ئەڭ ئاخىرقى ئېھتىياج بۇيۇملىرىنىڭ X_{41} ئىكەنلى-

كىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، تەبىر بويىچە، توغرا قۇردىكى ھەرقايسى كاتەكچىلەردە مىسال كەلتۈرۈلگەن مىقدارلار ئوخشاشلا بىر خىل مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى بولۇپ، ئۇلارنى قىممەت بىلەلمۇ، ئەمەلىي نەرسە بىلەلمۇ ئىپادىلەشكە بولىدۇكى، ئۇنداق ئىپادىلەش ئومۇمىي يىغىندىغا تەسىر قىلمايدۇ. لېكىن، ئەمەلىيەتتە لېنئونتېف ئايرىغان تارماقلارغا بىرمۇنچە كەسىپلەر قوشۇۋېتىلگەن بولۇپ، ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتى بىرلا خىل بىلەن چەكلىنىپ قالمايدۇ، شۇڭا ئۇلارنى قىممەت ئارقىلىقلا ئىپادىلىگىلى بولىدۇكى، ئومۇمىي يىغىندىنى ئەمەلىي نەرسە ئارقىلىق ئۆلچىگىلى بولمايدۇ، تېك قۇردىكى ھەرقايسى كاتەكچىلەردىكى سانلار جەدۋەلنىڭ باش تەرىپىدە مىسال كەلتۈرۈلگەن تارماقلارنىڭ شۇ يىلى ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتنىڭ ھەرقايسى تارماقلارنىڭ سەرپ قىلىشىغا تېگىشلىك (مەزكۇر تارماقنىڭ ئۆزىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) مىقدارى ۋە ئائىلە ئەمگەكنىڭ مىقدارىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. مەسىلەن، بىرىنچى تېك قۇردىكى ھەرقايسى كاتەكچىلەردىكى X_{11}، X_{12}، X_{13}، X_{14} دېگەن سانلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ بىر يىللا ئىشلەپ چىقارغان مەھسۇلاتىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى X_1، يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سەرپ قىلىنغان مەھسۇلاتىنىڭ مىقدارى X_{11}، سەرپ قىلىنغان سانائەت تارماقلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارى X_{12}، سەرپ قىلىنغان قاتناش - تىرانسپورت ۋە باشقا تارماقلارنىڭ مەھسۇلات مىقدارى X_{13} ئىكەنلىكىنى. شۇنىڭدەك ئائىلىلەر يەتكۈزۈپ بېرىشكە تېگىشلىك ئەمگەكنىڭ مىقدارىنىڭ X_{14} ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. سەرپ قىلىنغانلا ئوخشاش بىر خىل مەھسۇلات بولمىغاچقا، ئۇلارنى ئەمەلىي نەرسە مىقدارى بىلەن ئىپادىلىگەندە، جەملىگىلى بولمايدۇ، شۇڭا ئۇلارنى قىممەت ئارقىلىقلا ئىپادىلەشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ بىر تەرەپتىن، مەزكۇر تارماقنىڭ مەھسۇلاتىنىڭ قىممەت قۇرۇلمىسىنى ئىپادىلەپ بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، مەزكۇر تارماقنىڭ تاپقان دارامىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن، بىرىنچى تېك قۇردىكى قىممەت ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن سانلارنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى $\sum_{k=1}^{k=4} X_{1k} = X_1$ شۇ يىللىق يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى $X_{11} + X_{12} + X_{13}$ ئۆزگەرگەن قىممەت (ئۆزگەرگەن قىممەتنىڭ بىر قىسمى قىلىشقا تېگىشلىك بولغان «ئامۇرتېزاتسىيە» جەدۋەلدە قىسقارتمۇپتىلدى)، X_{14} بولسا يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ تاپقان دارامىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى قىممەت ئارقىلىق ئىپادىلەنگەنلىكتىن، ھەربىر تارماقنىڭ توغرا قۇردىكى سانلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىغا تەڭ بولىدۇ، يەنى ھەربىر تارماقنىڭ ھاسىل قىلغان مەھسۇلاتىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى يەرپ قىلغان نەرسىنىڭ ئومۇمىي قىممىتىگە باراۋەر بولىدۇ. مەسىلەن، يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ توغرا قۇردىكى سانلىرىنىڭ يىغىندىسى $\sum_{i=1}^{i=4} Xi1$ تېك قۇردىكى سانلىرىنىڭ يىغىندىسى بولغان $\sum_{k=1}^{k=4} X_{1k} = X_1$ گە باراۋەر بولىدۇ. ھەرقايسى تارماقلارنىڭ ھاسىل قىلغان مەھسۇلاتىنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسى ھەرقايسى

تارماقلارنىڭ سەرپ قىلغان دەرسىنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىغا، يەنى پۈتكۈل ئىگىلىك سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىگە باراۋەر بولىدۇ، يەنى $\sum_{i=1}^{i=t}\sum_{k=1}^{k=t} X_{ik}=\sum_{k=1}^{k=t}\sum_{i=1}^{i=t} X_{ik}=X$ بولىدۇ. ئائىلە ئەمگىكى ئۈچۈن ياللانغان ئادەملەر سانىنىڭ توغرا قۇردىكى ئومۇمىي يىغىندىسى ئومۇمىي ئىشتا ئورۇنلىشىش مىقدارىغا باراۋەر بولىدۇ، يەنى $X'_{1i}=\sum_{i=1}^{i=t} X'_{1i}$ بولىدۇ؛ دارامەتنىڭ توغرا قۇردىكى ئومۇمىي يىغىندىسى بولسا پۈتكۈل ئىگىلىك سىستېمىسىنىڭ «مىللىي دارامىتى» (بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقى مەنىدىكى مىللىي دارامەت) گە باراۋەر بولىدۇ، يەنى $X_{i1}=\sum_{i=1}^{i=t} X_{i1}$ بولىدۇ، بۇ، ئائىلىلەر ئۆزئارا يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئەمگەك (X_{i1}) نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

سىزىقلىق تەڭلىمىلەر سىستېمىسى دېگەندە، جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن توغرا قۇردىكى ئەمەلىي سانلارنىڭ تەقەززالىق مۇناسىۋىتىنى ئابستراكسىيلەشتۈرۈش ھەمدە سىزىقلىق تەڭلىمە ئارقىلىق ئىپادىلەش كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەگەر X_i سانائەت تارماقلىرى ($i=1,2,\cdots m$) ھەر يىلى ئىشلەپ چىقارغان ئەمەلىي نەرسىنىڭ مىقدارىغا، X_i X_{ik} ئىچىدىكى تارماقلار ($i=1,2,\cdots m$) ئىشلەپچىقىرىش داۋامىدا سەرپ قىلغان مىقدارغا، X_k X_{nk} ئىچىدىكى بىۋاسىتە ھالدا ئائىلىلەر ئىستېمال قىلىدىغان ئاخىرقى ئېھتىياج بۇيۇملىرىنىڭ مىقدارى (تارماق n ئائىلىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ) غا ۋەكىللىك قىلىدۇ دېسەك، ئۇ ھالدا، $X_k-\sum_{i=1}^{i=m} X_{ik}=X_{nk}(k=1,2,\cdots m)$ سانائەت تارمىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىكىلىك سىستېمىسىنىڭ سەرپ قىلىش ـ ھاسىل قىلىش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان سىزىقلىق تەڭلىمىلەر سىستېمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ بىر بىرىنى تەقەززا قىلىدىغان تەڭپۇڭلۇق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بەرگەچكە، يەنە «تەڭپۇڭلۇق تەڭلىمىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يەنە A_{ik} سانائەت تارماقلىرى i نىڭ ھەر-بىر بىرلىك مەھسۇلاتىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلىشقا تېگىشلىك بولغان سانائەت تارمىقى K نىڭ مەھسۇلات مىقدارىنىڭ تېخنىكىلىق كوئېففىتسېنتى (سەرپ قىلىش كوئېففىتسېنتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) غا ۋەكىللىك قىلىدۇ دېسەك، ئۇ ھالدا، $A_{ik}=\frac{X_{ik}}{Xi}$، يەنى $X_{ik}=A_{ik}Xi(i=1,2,\cdots m;k=1,2,\cdots m)$ «تېخنىكا قۇرۇلمىسى تەڭلىمىسى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنى تەڭپۇڭلۇق تەڭلىمىسىنىڭ ئورنىغا قويغاندا $X_k-\sum_{i=1}^{i=m}A_{ik}X_i=X_{nk}(k=1,2\cdots m)$ ئىگە بولغىلى بولىدۇ. تېخنىكىلىق كوئېففىتسېنت a_{ik} قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۆزگەرمەيدىغان بولسا، X_{nk} ئۈچۈن بىر قاتار سانلار (مەسىلەن، پىلان كۆرسەتكۈچىنىڭ ئىستېمال ئۆلچىمى بولغان X_{nk}) نى بەلگىلەپ بېرىدۇ، دەپ قىياس قىلساق، ئۇ ھالدا، بۇ تەڭلىمىلەر سىستېمىسى جەمئىي m دانە تەڭلىمىدىن، m دانە نامەلۇم سان X_k دىن ئىبارەت بولىدۇ ـ دە، ماتېماتىكىلىق ئۇسۇل ئارقىلىق m دانە نامەلۇم سان X_k نىڭ يېشىلىشى بولغان X'_k نى كەلتۈرۈپ چىقارغىلى بولىدۇ، مانا بۇ، ئىقتىسادىي سىستېمىنىڭ مەلۇم پىلانلىق ئىستېمال سەۋىيىسى بولغان X_{nk} غا يېتىشى ئۈچۈن، ھەرقايسى سانائەت تارماقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى زۆرۈر بولغان مەھسۇ-

لات مىقدارىدۇر. تېخنىكا قۇرۇلمىسى تەڭلىمىسى يەنە ئەمگەكنىڭ سەرپ قىلىش كوئېففىتسېنتى $Akn = \frac{X'_{kn}}{X_k}$ نىمۇ، يەنى تارماق K نىڭ ھەربىر بىرلىك مەھسۇلاتىنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن كېرەك بولغان ئەمگەك مىقدارىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇ چاغدا مەزكۇر تارماقنىڭ X_k مىقداردىكى مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن كېرەك بولغان ئومۇمىي ئەمگەك مىقدارى $X'_{kn} = A_{kn} X_k$ بولىدۇ. ئەگەر A_{kn} نىمۇ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۆزگەرمەيدۇ دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ ھالدا، Xk نىڭ يېشىلىشىدىن X'_{kn} نى چىقارغىلى، شۇنداقلا ئۇ ئارقىلىق پۈتكۈل ئىقتىسادىي سىستېمىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مىقدارى $\sum_{k=1}^{k=m} X'_{kn}$ غا ئىگە بولغىلى بولىدۇ.

لېئونتېف ئۆزىنىڭ سەرپ قىلىش ـ ھاسىل قىلىش تەھلىلىدە، ئىگىلىك سىستېمىسى تارماقلىرىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، ئىقتىسادىي تۈرمۇشقا ئارىلىشىش، ئاتالمىش پىلانلاشتۇرۇشنى يولغا قويۇش ۋە مونوپول بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىقتىسادىي كرىزىستىن قۇتۇلۇشىغا يارىدەم بېرىشنىڭ رېتسېپىنى تېپىشقا ئۇرۇندى. ئۇنىڭ تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى ھىسابلاش تېخنىكىسى جەھەتتە مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە تورغان ئەھۋال ئاستىدا، لېئونتېفنىڭ بۇ مەقسىتىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى تەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ سودا مەخپىيەتلىكىمۇ سەرپ قىلىش ـ ھاسىل قىلىش تەھلىلىنىڭ تېخنىكا كوئېففىتسېنتىنى تورغا ھېسابلاپ چىقىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىشنى مۇمكىن ئەمەس. خۇلاسەن، لېئونتېف ئاساسلانغان چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق نەزەريەسى ئۇنىڭ تەھلىلى ۋە ھېساباتىنىڭ تورغا ئەتىگەنگە ئىگە بولۇشىغا تېخىمۇ يول قويمايدۇ.

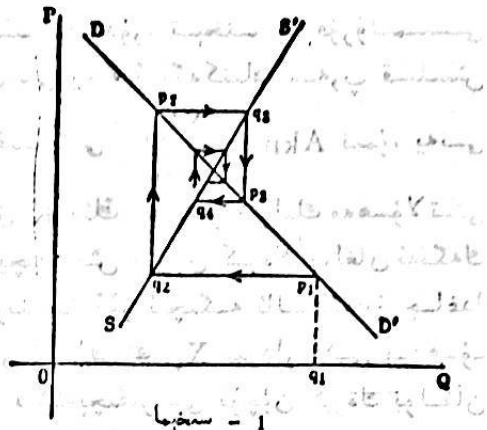
ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق، ئىقتىسادىي مودېل دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

ئۆمۈچۈك تورى نەزەريەسى (Cobweb Theorem) ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ بەزى تاۋارلارنىڭ، خۇسۇسەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسى ۋە مىقدارى تەڭپۇڭلۇقىنى يۇقىتىپ قويغاندا، ئوخشاش بولمىغان ئېگىز ـ پەسلىكنىڭ يۈز بېرىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان نەزەريەسىدۇر.

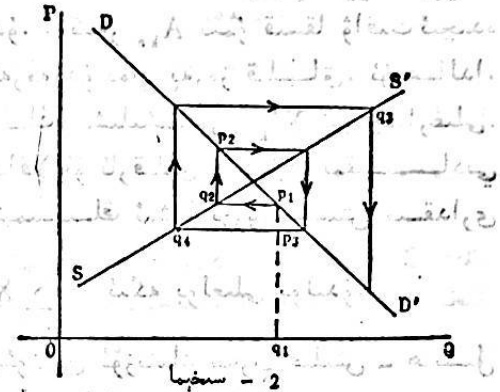
بۇ نەزەريە قىياس قىلىدۇكى، ئاتالمىش تولۇق رىقابەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان شارائىتتا، ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ھەرقاندىقى ھازىرقى بازار باھاسى ئۆزگەرمەي ساقلاپ قېلىنمۇېرىدۇ، شۇڭا مەھسۇلات مىقدارىنى ئۆزگەرتىسەكمۇ بازار باھاسىغا تەسىر يەتمەيدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ؛ ھەمدە تاۋارنىڭ بەلگىلىك ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكى بولىدۇ، ۋەھالەنكى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كۆلىمى بەلگىلەنگەندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئورۇنلىنىشتىن ئىلگىرى، ئۇنى ئوتتۇرا يولدا ئۆزگەرتىشكە بولمايدۇ، شۇڭلاشقا، بازار باھاسىدىكى ئۆزگىرىش پەقەت كېيىنكى ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىنىڭ مەھسۇلات مىقدارىغىلا تەسىر كۆرسىتىدۇ؛ ھازىرقى بازار باھاسى بولسا ئالدىنقى ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. يۇقىرىدىكىدەك قىياس ئاستىدا، تۇرلۇك تاۋارلارنىڭ تەمىنلەش ئېلاستىكلىقىغا بىلەن ئېھتىياج ئېلاستىكلىقىنىڭ ئۆزئارا

مۇناسىۋەت ئەھۋالىغا ئاساسەن، باھا بىلەن مەھسۇلات مىقدارى جەھەتتە مۇنداق ئۈچ تۈرلۈك تۇراقسىز ئەھۋال يۈز بېرىشى مۇمكىن: بىرىنچى، تەمىنلەش ئېلاستىكلىقلىقى ئېھتىياج ئېلاستىكلىقلىقىدىن كىچىك (بازار باھاسىدىكى ئۆزگىرىشىنىڭ تەمىنلەش مىقدارىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئېھتىياج مىقدارىغا كۆرسەتكەن تەسىردىن كىچىك) بولغاندا، تۇراقسىزلىق بارا - بار ئاجىزلاپ بارىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا يەنە ئەسلىگە كېلىپ تەڭپۇڭلىشىدۇ؛ ئەكسىنچە، تەمىنلەش ئېلاستىكلىقلىقى ئېھتىياج ئېلاستىكلىقلىقىدىن چوڭ (بازار باھاسىدىكى ئۆزگىرىشىنىڭ تەمىنلەش مىقدارىغا كۆرسەتكەن تەسىرى ئېھتىياج مىقدارىغا كۆرسەتكەن تەسىردىن چوڭ) بولغاندا، تۇراقسىزلىق بارا - بار كۈچەيىپ، ئاخىرى يېغىشتۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يېتىدۇ؛ ئۈچىنچى، تەمىنلەش ئېلاستىكلىقلىقى بىلەن ئېھتىياج ئېلاستىكلىقلىقى باراۋەر بولغاندا، تۇراقسىزلىق ئۆزگىرىلىپ تۇرغان تەكرارلىنىۋېرىدۇ. بۇ ئۈچ تۈرلۈك ئەھۋالنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالدا، بۇرۇنقى ئىقتىسادشۇناسلىقىدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان تەمىنلەش - ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى سخېمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىگەندە، ئۇنىڭ شەكلى خۇددى ئۆمۈچۈك تۈرى (بۇ ئۈچ تۈرلۈك ئەھۋال تەرتىپ بويىچە تۆۋەندىكى 1- 2 - 3 - سخېمىلاردا ئىپادىلەندى) غا ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇڭا، بۇ نەزەرىيە «ئۆمۈچۈك تورى نەزەرىيىسى» دەپ ئاتالغان.

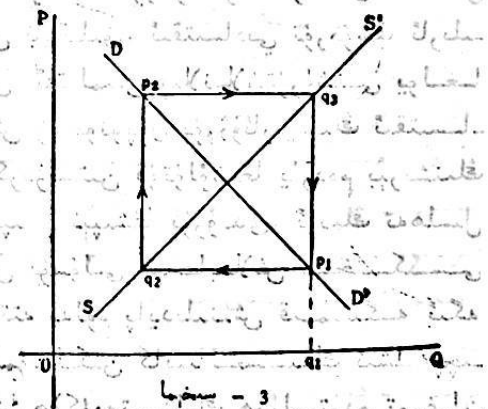
سخېمىدىكى ئوردىنات P تاۋار باھاسىنى كۆرسىتىدۇ، ئابسىسسا Q تاۋار مىقدارىنى كۆرسىتىدۇ، DD′ تاۋارغا بولغان ئېھتىياجنى ۋەكىللىك قىلىدۇ، SS′ تاۋار بىلەن تەمىنلەشنى ۋەكىللىك قىلىدۇ. DD′ بىلەن SS′ نىڭ

1 - سخېما

2 - سخېما

3 - سخېما

ئۆزئارا كېسىشكەن نۇقتىسى ۋەكىللىك قىلغان باھا مۇۋازىنەت باھا بولۇپ، بۇ باھا شەكىللەنگەن ئەھۋال ئاستىدا، تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج دەل باراۋەر بولىدۇ؛ باھا بۇ كېسىشىش نۇقتىسى ۋەكىللىك قىلغان باھادىن

يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولغاندا، تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج تەڭپۇڭلۇقنى يوقىتىپ قويىدۇ. ئەمدى 1 - سخېمىدا كۆرسىتىلگەن بىرىنچى تۈرلۈك ئەھۋالنى مىسالغا ئالايلى. قىياس بويىچە، مەلۇم بىر تاۋارنىڭ مەھسۇلات مىقدارى بىرىنچى قېتىملىق ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىدە مەلۇم سەۋەبلەر، مەسىلەن، تاسادىپىي ھالدا مول ھوسۇل ئېلىنىپ قېلىنىشى تۈپەيلىدىن مەھسۇلات مىقدارى q_1 بولۇپ قالسا، بۇنىڭ نەتىجىسىدە تەمىنلەش ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كېتىدۇ - دە، سېتىۋالغۇچىنىڭ q_1 ئۈچۈن قويماقچى بولغان باھاسى P_1 بولۇپ، مۇۋازىنەت باھادىن تۆۋەن بولۇپ قالىدۇ، شۇڭلاشقا ئىشلەپچىقارغۇچى ئىككىنچى قېتىملىق ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىدە مەھسۇلات مىقدارىنى ئازايتىپ q_2 كە چۈشۈرۈپ قويىدۇ؛ ئىككىنچى ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىدە، مەھسۇلات مىقدارى q_2 بولغانلىقى ئۈچۈن، سېتىۋالغۇچىنىڭ q_2 ئۈچۈن قويماقچى بولغان باھاسى P_2 بولىدۇ - دە، مۇۋازىنەت باھادىن يۇقىرى بولىدۇ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىشلەپچىقارغۇچى ئۈچىنچى قېتىملىق ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىدە مەھسۇلات مىقدارىنى كۆپەيتىپ q_3 كە يەتكۈزۈش قارارىغا كېلىدۇ؛ ئۈچىنچى قېتىملىق ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىدە سېتىۋالغۇچىنىڭ q_3 ئۈچۈن قويماقچى بولغان باھاسى P_3 بولۇپ، يەنە مۇۋازىنەت باھادىن تۆۋەن بولۇپ قالىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، ئىشلەپچىقارغۇچى مەھسۇلات مىقدارىنى يەنە تۆتىنچى ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىدە ئازايتىپ q_4 كە چۈشۈرىدۇ، ۋەھاكازا، ئاخىرىدا ئەسلىگە كېلىپ تەڭپۇڭ بولىدۇ.

بۇ نەزەرىيە 1930 - يىلى ئايرىتم - ئايرىتم ھالدا ئامېرىكىلىق شۇلزې (1893 — 1938، Henry Schultz)، ئىتالىيىلىك رىسسى (Umbesto Ricci) ۋە گوللاندىيىلىك تىنبېرگېن (J. Tinbergen) لار تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ ئۆچەيلەنمەك ئىلمىي ماقالىلىرى گېرمانىيىدە ئېلان قىلىنغان. بىراق بۇنىڭدىن كېلگىرى، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئاشلىق ۋە تېرىك چۇشقىنىڭ باھاسىنىڭ دەۋر قىلىشى ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. شۇلزې پەقەت يۇقىرىدىكى بىرىنچى تۈرلۈك تۈراقسىزلىقنىلا دەلىللىدى؛ تىنبېرگېن يۇقىرىدىكى بىرىنچى ۋە ئىككىنچى تۈرلۈك تۈراقسىزلىقنى دەلىللىدى، شۇنداقلا تېرىك چۇشقىنىڭ گېرمانىيىدىكى باھاسى ئۈستىدىكى ستاتىستىكىلىق تەھلىلنى دەلىل كەلتۈردى؛ رىسسى بولسا ئۈچ تۈرلۈك تۈراقسىزلىقنىڭ ھەممىسىنى دەلىللىدى ھەمدە سخېما بىلەن چۈشەندۈردى. ئۆچىلەيلەن-مەھسۇلات مىقدارى بىلەن باھانىڭ مەھسۇلات مىقدارى — باھا — مەھسۇلات مىقدارى دېگەندەك تەرتىپ بىلەن، تەمىنلەش - ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى ئوتتۇرىسىدا ئۈزلۈكسىز سىز تۈردە ئۇ ياقتىن - بۇ ياققا تەڭشىلىپ تۇرىدىغانلىقىدەك ئۇقۇمغا ئاساسەن دەلىللىدىكى، لېكىن ئۇنىڭ ئىقتىسادىي نەزەرىيىدىكى ئەھمىيىتىنى نەزەرگە ئالمىدى. 1934 - يىلى ئەنگلىيىلىك كالدور (N. Kaldor) ئۇنى ئىنگلىز تىلى دۇنياسىغا ئېلىپ كىرىپ، «ئۆمۈچۈك تورى نەزەرىيىسى» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدەك ئۇ تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنى باھادىكى ئۆزگىرىشكە ئاساسەن ئۆز ۋاقتىدا تەڭشىگىلى بولمايدىغان ئەھۋال ئاستىدا، تەڭپۇڭلۇقنى بەلگىلەش - بەلگىلىيەلمەسلىكنىڭ شەرتى دەپ ھېسابلىدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى بەزىلەر بۇ نەزەرىيىدىن پايدىلىنىپ ئەنگلىيە تېرىك چۇشقا باھاسىنىڭ دەۋر

قىلىشىنى چۈشەندۈردى. 1938 - يىلى ئامېرىكىلىق ئېزىكىل (M. Ezekiel) يەنە بۇ نەزەريەنى كېڭەيتىپ، بۇ ئارقىلىق تېخىمۇ ئۇزاق دەۋر قىلىپ تۇرىدىغان تۇراقسىزلىقنى، يەنى باھادىكى تۇراقسىزلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىغا بىر پاكى ئىككى قېتىمدىن ئارتۇق ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىدىن كېيىن تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىدەك ئەھۋالنى چۈشەندۈردى.

بۇ نەزەريەنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىدىكى ئارقا كۆرۈنۈش شۇكى، 30 - يىللاردا كاپىتالىزم دۇنياسىدا يۈز بەرگەن ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ زەربىسى ئاستىدا، ئەنئەنەۋى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ كاپىتالىستىك بازار ئىگىلىكى ئەركىن رىقابەت ئارقىلىق ئۆزلۈكىدىن تەڭشىلىپ تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاپ قالالايدۇ دەيدىغان سەپسەتىسى بەربات بولۇپ، يۇرۇڭۇنا ئىقتىسادشۇناسلىرى باھادىكى قاتتىق تۇراقسىزلىقنى باشقا بىر يول بىلەن چۈشەندۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. بىراق ئۇلارنىڭ مەيدانى ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى ئۇلارنىڭ كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ ئۆزىدىن ئىزدىمەي، پەقەت يۈزەكى ھادىسىلەر ئۈستىدىلا گەپ سېتىپ، دەۋر قىلىپ تۇرىدىغان تۇراقسىزلىقنىڭ سەۋەبلىرىنى قانداقتۇر تەمىنلەش ئېلاستىكلىقلىقى بىلەن ئېھتىياج ئېلاستىكلىقلىقىنىڭ چېكىكلىك سىلىشتۇرمىسىدىن، تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنىڭ باھادىكى ئۆزگىرىشكە ئاساسەن تەڭشىلىپ تۇرۇشى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان ۋاقىتنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى سەۋەبىدىن تۇرمىسىدىلا كۆرۈشنى بەلگىلىگەن.

جەمجەت ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقى (Economic Statics, Static Economics) يۇرۇڭۇنا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى جەھەتتە ھەرىكەتلىك ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقىغا ئويغۇنلاشقان بىر مۇھىم تۈرىدۇر. جەمجەت ھالەت ۋە ھەرىكەتلىك ھالەت دەپ ئايرىشنى ئالدى بىلەن ئامېرىكا يۇرۇڭۇنا ئىقتىسادشۇناسى جون بېرتېس كلارك ئۆزىنىڭ «بايلىقنىڭ تەقسىم قىلىنىشى» دېگەن كىتابىدا ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ شۇنداق دەپ قارايدۇكى، جەمجەت ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقى كاپىتالىزمنىڭ مىقدارى، نوپۇس، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى، ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتى ۋە ئېھتىياج ئەھۋالىغا ئوخشاش ئۆزگەرمەيدۇ دەپ پەرەز قىلىنغان بىر تەسەۋۋۇردىكى جەمجەت ھالەتلىك جەمئىيەتتە رول ئويناۋاتقان ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنى تەتقىق قىلىدۇ، ھەرقانداق بىر دەۋردىكى تەبىئىي (ياكى نورمال) ھالەتنى، مەسىلەن، تەبىئىي قىممەت ۋە تەبىئىي ئىش ھەققى قاتارلىقلارنى تەكشۈرىدۇ، بۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى «جەمجەت ھالەت مۇۋازىنەت نەزەريەسى» گە باراۋەر كېلىدۇ، ھەرىكەتلىك ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقى بولسا، رېئال ھەرىكەتلىك ھالەتلىك جەمئىيەتتە رول ئويناۋاتقان ئىقتىسادىي كۈچنىڭ قانداق قىلىپ ئىقتىسادىي جەھەتتە قالايمىقانچىلىق ۋە ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى تەكشۈرىدۇ.

جەمجەت ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقىدا قوللىنىلىدىغان تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ مۇۋازىنەت تەھلىلى (Equilibrium analysis) بىلەن زىچ باغلىنىشلىق. جەمجەت ھالەت تەھلىلى دېگەندە، ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنىڭ تەڭپۇڭلۇق ئەھۋالى ۋە ئالاقىدار ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارنىڭ تەڭپۇڭلۇق ھالىتىگە يېتىش ئۈچۈن ھازىرلىشى كېرەك بولغان شەرتلىرىنى تەھلىل قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ،

بىراق ئۇنىڭدا تەڭپۇڭلۇق ھالىتىگە يېتىش جەريانى تىلغا ئېلىنمايدۇ. مەسىلەن، چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقتىكى مۇۋازىنەت باھا نەزەرىيىسى شۇنداق دەپ قىياس قىلىنىدۇكى، ھەلۋەتتە بىر تۈرلۈك تاۋار ئۈستىدىكى ئېھتىياج ئەھۋالى (تاۋارنىڭ ئېھتىياج جەدۋىلى ياكى ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ) بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالى (تاۋارنىڭ تەمىنلەش جەدۋىلى ياكى تەمىنلەش ئەگرى سىزىقى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ) بىلەۋېلىنغان چاغدا، بۇنىڭغا ئاساسەن شۇ تاۋارنىڭ ئېھتىياج ئەھۋالى بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالى تەڭپۇڭ (باراۋەر) بولغاندا بىرلەشتا تېگىشلىك باھاسى (مۇۋازىنەت باھا دەپ ئاتىلىدۇ) ۋە مەھسۇلات مىقدارى (مۇۋازىنەت مەھسۇلات مىقدارى دەپ ئاتىلىدۇ) نى تېپىپ چىققىلى بولىدۇ. يۇقىرىدىكى ئېھتىياج ئەھۋالى ۋە تەمىنلەش ئەھۋالى ئۆزگەرمىسلا، ئاشۇ ئارقىلىق يېتىدىغان مۇۋازىنەت باھا ۋە مەھسۇلات مىقدارى ئۆزگەرمەيدىغان جىمجىت ھالەتتە تۇرىدۇ، قايتىلاپ ئۆزگەرمەيدۇ.

ئەگەر ئالالقاچان بىلەۋېلىنغان ئەسلىدىكى شەرتلەردە ئۆزگىرىش يۈز بەرگەن بولسا، ئاشۇ شەرتلەردە ئۆزگىرىش يۈز بەرگەندىن كېيىن تەڭپۇڭلۇق ھالىتىدە ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا قانداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى تەكشۈرۈش يا كى سىلىشتۇرۇپ كۆرۈش كېرەك، بىراق ئەسلىدىكى تەڭپۇڭلۇق ھالىتىدىن قانداق قىلىپ يېڭى تەڭپۇڭلۇق ھالىتىگە ئۆتكەنلىكىدەك ئەمەلىي ئۆزگىرىش جەريانى تىلغا ئېلىنمايدۇ. بۇنداق تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى سىلىشتۇرما جىمجىت ھالەت تەھلىلى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلىدىغان ئىقتىسادشۇناسلىق سىلىشتۇرما جىمجىت ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، كىشىلەرنىڭ ھەۋىسىدە ئۆزگىرىش يۈز بەرگەنلىكتىن، مەلۇم بىر خىل تاۋارغا بولغان ئېھتىياج ئازدۇر - كۆپتۇر ئۆستى دەپ پەرەز قىلساق، ئۇ چاغدا، تەمىنلەش ئەھۋالىنى ئۆزگەرمەيدۇ دەپ پەرەز قىلىش شەرتى ئاستىدا، ئاشۇنىڭغا ئاساسەن، شۇ تاۋار ئۈستىدىكى تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياج يېڭى تەڭپۇڭلۇققا ئېرىشكەندە، ئۇ تاۋارنىڭ باھاسى ۋە مەھسۇلات مىقدارى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا ئۆزگەرىدۇ، دەيدىغان خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇ.

جىمجىت ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنىڭ زىددىيەتلىرىنى يېپىپ، كاپىتالىزمنى دائىم تەڭپۇڭلۇق ھالىتىدە تۇرىدۇ دەپ تەسۋىرلەيدىغان ئاقلامچىلىق نەزەرىيىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا قوللىنىلىدىغان جىمجىت ھالەت تەھلىلى پۈتۈنلەي مېتافىزىكىلىق تەھلىل ئۇسۇلىدۇر.

ھەرىكەتلىك ھالەت نەزەرىيىسى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ھەرىكەتلىك ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقى Economic Dynamics; (Dynamic Economics) بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى جەھەتتە جىمجىت ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقىغا ئۇيغۇنلاشقان بىر مۇھىم تۈرىدۇر. ھەرىكەتلىك ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ جىمجىت ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقىدىن تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى جەھەتتە پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئاساسلىق پەرقى ۋاقىت ئامىلىنىڭ رولىنى قوشقانلىقىدا، بۇ، ئومۇمەن، ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: بىرىنچىدىن، جىمجىت ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقىدا ئادەتتە ئۆزگەرمەيدۇ ياكى

بەلگىلىنىپ بولدى دەپ پەرەز قىلىنغان بەزى ئامىللار، مەسىلەن، ئاھالە (ئەمگەك مىقدارى)، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى، كاپىتال مىقدارى، ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلاتلىرى ۋە ئىستېمالچىلارنىڭ ھەۋىسى قاتارلىقلار ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ؛ بۇ ئامىللارنىڭ ئۆزگىرىشىگە چاغدا بىر ئىقتىسادىي سىستېمىنىڭ پائالىيىتى ۋە تەرەققىياتىغا قانداق تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقى ھەرىكەتلىك ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقى تەتقىق قىلىدىغان نىشانىدۇر. ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقى مۇشۇ نىشان بويىچە ھەر خىل - ھەر رەڭدىكى ئىقتىسادىي يۈكسىلىش نەزەرىيىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يۇقىرىقىدەك تۈرلۈك ئامىللاردا ئۆزگىرىش يۈز بەرگەندە، بىر ئىقتىسادىي سىستېمىنىڭ بەلگىلىك يۈكسىلىش نىسبىتى بويىچە داۋاملىق تۇرىدە، ئۇنىڭ ئۇستىگە تەڭپۇڭ ھالدا راۋاجلىنىش ئۈچۈن ھازىرلىشى كېرەك بولغان شەرتلەر ھەمدە بۇ شەرتلەرنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ مېخانىزمى ۋە باشقىلارنى دەللىلەشكە ئورۇنىدۇ، بۇ، ئادەتتە «ھەرىكەتلىك ھالەت تەڭپۇڭلۇقى تەھلىلى» دەپ ئاتىلىدۇ.

ھەرىكەتلىك ھالەت تەھلىلىنىڭ جەمئىيەت ھالەت تەھلىلىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر يېرى شۇكى، ھەرىكەتلىك ھالەت تەھلىلى ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارغا تەئەللۇق بولغانلىقتىن ۋاقىتنى ئېنىق ھالدا ئىپادىلەپ بېرىش كېرەك. دەپ ھېسابلايدۇ. ھەمدە مەلۇم ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارنىڭ مەلۇم ۋاقىتتىكى سانلىق قىممىتىنى ئىلگىرىكى ۋاقىتتىكى ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارغا دائىر سانلىق قانىمەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. بۇ، ئىقتىسادىي پائالىيەت جەريانىنى داۋام قىلىپ تۇرىدىغان تەھلىل «مەزگىل» لىرىگە ئايرىش بىلەن، ئالاقىدار ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارلارنىڭ بىر - بىرىگە ئولىنىپ باشلانغان ھەرقايسى مەزگىللەردىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنداق تەھلىل ئۇسۇلى، ئادەتتە، «مەزگىل تەھلىلى» (Period analysis) ياكى «تەرتىپ بويىچە تەھلىل قىلىش» (Sequence analysis) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، چاكنا ئىقتىسادشۇناسلىقتىكى ئۆمۈچۈك تورى نەزەرىيىسىدە بىر خىل تاۋار (خۇسۇسەن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى) نىڭ باھاسىنىڭ بىر ئىشلەپچىقىرىش دەۋرىيلىكىدە تەمىنلەش - ئېھتىياج مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى ياكى ئازىيىشىنى ۋە باھانىڭ ئۆرلىشى يەكى تۆۋەنلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقى تەھلىل قىلىنىدۇ، بۇ، ھەرىكەتلىك ھالەت تەھلىلىنىڭ بىر مىسالىدۇر. يەنە مەسىلەن، چاكنا ئىقتىسادشۇناسلىق تەرەپدارلىرى ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى جەريانىدا ئىستېمال مىقدارىدىكى ئۆزگىرىش بىلەن دارامەت مىقدارىدىكى ئۆزگىرىشنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى بايان قىلغانلىقىدا، ھازىرقى مەزگىلدىكى ئىستېمال ئالدىنقى مەزگىلدىكى دارامەتكە بېقىنىدۇ دەپ پەرەز قىلىدۇ، بۇنداقتا ئەگەر تۆۋەندىكى ئەندىزىدىكى ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارغا تەئەللۇق بولغان ۋاقىت ئېنىق ئىپادىلەنسە، ئۇ بىر خىل ھەرىكەتلىك ھالەت تەھلىلىگە ئايلىنىدۇ.

$$Y_t = C_t + I_t \quad (1)$$

$$C_t = C_0 + \alpha(Y_{t-1} - Y_0) \quad (2)$$

$$Y_t = C_0 + \alpha(Y_{t-1} - Y_0) + I_t \quad (3)$$

[(2) دىكى C_t نى (1) نىڭ ئورنىغا قويۇش ئارقىسىدا چىققان نەتىجە]

بۇ يەردە، t Y_t مەزگىلدىكى ئومۇمىي دارامەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ، t C_t مەزگىلدىكى ئومۇمىي ئىستېمالغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، t I_t مەزگىلدىكى ئومۇمىي مەبلەغقە ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ α چەكلىك ھاندىكى ئىستېمال خاھىشىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ، Y_{t-1} ئالدىنقى بىر مەزگىلدىكى ئومۇمىي دارامەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ، Y_0 باشلانغان چاغدىكى ئومۇمىي دارامەتكە ۋەكىللىك قىلىدۇ، C_0 باشلانغان چاغدىكى ئىستېمالغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.

(2) فورمۇلا شۇ مەزگىلدىكى ئىستېمال مىقدارىنىڭ باشلانغان چاغدىكى ئىستېمال مىقدارىغا ئالدىنقى بىر مەزگىلدە دارامەتنىڭ ئېشىشى ئارقىسىدا كۆپەيگەن ئىستېمال مىقدارىنى قوشقانغا باراۋەر بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. كېيىنكىسى، يەنى $\alpha(Y_{t-1} - Y_0)$ نى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى تۇرغۇنلۇقتىن كېيىنكى (lagged) ئىستېمال دەپ ئاتايدۇ. ئۇلار يەنە ھەرقانداق بىر مەزگىلدىكى كىرىم تۇرغۇنلۇقتىن كېيىنكى ئىستېمال بىلەن شۇ مەزگىلدىكى مەبلەغنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى نەتىجىسى دەپ ئاتايدۇ.

(3) فورمۇلىدا ئىپادىلەنگەن ئەھۋال ئاشۇنداق ئەھۋاللار قاتارىغا كىرىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى مۇناسىۋەتلىك ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارلارنىڭ بىر-بىرىگە ئولىشىپ كەلگەن ھەرقايسى مەزگىللەردە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا پەيدا بولغان داۋالغۇشنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، تۇرغۇنلۇق «ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك» نەزەرىيىلىرىنىڭ ئەندىزىلىرىنى ياساپ چىقتى، بۇلارمۇ ھەربىر كەتلىك ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقى دائىرىسىگە كىرىدۇ.

بۇرژۇئازىيىنىڭ چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىرى كاپىتالىستنىڭ ئىگىلىكىنىڭ ھەربىر كەتلىك ھالىتىنى تەھلىل قىلغاندا، گەرچە ۋاقىت ئامىللىرىنىڭ تەسىرىنى نەزەرگە ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆز تەھلىلىنى كۆپىنچە بەزى سۈنئىي، ئابستراكت قىياسلار ئاساسىغا دەسسىتىپ، مىقدار تەھلىلىنى ماھىيەت تەھلىلىنىڭ ئورنىغا قويىدى ھەمدە ئىقتىسادىي ھادىسىلەرنى ئىشلەتتىپ ئادەتتىنىپ كەتكەن روھىي ھالىلىق، تەبىئىي ئامىللار ياكى تېخنىكىۋى ئامىللار ئارقىلىق چۈشەندۈردى، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ماھىيىتىگە بولسا چېقىلىپمۇ قويمىدى، شۇڭا، ئۇ يەنىلا كاپىتالىزمنىڭ زىددىيەتلىرىنى يامىدىغان ۋە ئاقلايدىغان نەزەرىيىدۇر.

— **مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىق** (Microeconomics) ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىق بىلەن تەڭداش بولغان بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى يەككە ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ھەربىر كەتلىرىنى شۇنىڭدەك مۇناسىۋەتلىدىكى ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارنىڭ بىرلا خىل سانالىق قىممىتىنىڭ قانداق بەلگىلىنىدىغانلىقىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. ئالدىنقىسىدا، يالغۇز كارخانا ياكى بايلىق ئىگىلىرىنىڭ قانداق قىلىپ چەكلىك ھالدىكى بايلىقىنى ھەر خىل تاۋارلارنى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكە سەرپ قىلىش بىلەن، ئەڭ زور پايدىغا ئىگە بولىدىغانلىقى؛ يالغۇز ئائىلە ياكى ئىستېمالچىلارنىڭ قانداق قىلىپ چەكلىك ھالدىكى كىرىمنى تۇرلۇك تاۋارلارنى ئىستېمال قىلىش

جەھەتكە سەرپ قىلىش ياكى ئۇنى ئامانەت قويۇش ئارقىلىق ئۇلاردىن ئەڭ زور چەكتە پايدىلىنىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كەيىنكى سىدە، يالغۇز كارخانىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش فورمىسى، تەننەرخى، پايدىسى، يالليغان ئىشچىلارنىڭ سانى ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ مىقدارى، ئىشچىلار ۋە باشقا بايلىق ئىگىلىرىنىڭ (كاپىتالىست ۋە پومېشچىكلار) كىرىمى (ئىش ھەققى، پايدا، ئۆسۈم، يەر ئىجارىسى)، بىر خىل تاۋارلارنىڭ ئۇنۇمى، تەمىنلەش مىقدارى (ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى)، ئېھتىياج مىقدارى، باھا، يالغۇز كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ سانى ۋەھاكازالارنىڭ قانداق بەلگىلىنىدىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ بازار ئىگىلىكى ۋە باھا مېخانىزمىنىڭ قانداق ئايلىنىشىغا چېتىلغاچقا، بازار مۇۋازىنىتى نەزەرىيىسى ياكى باھا نەزەرىيىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەنگلىيىلىك مارشال مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئەنئەنىۋى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقتىكى قىممەت نەزەرىيىسى ۋە تەقسىمات نەزەرىيىسى ئاساسىۋ تېپقا كىرىدۇ. كېيىنىچىلىقنىڭ ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىقى تازا تارقالغاندىن كېيىن، يەككە ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ ھەرىكىتىنى ۋە ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارنىڭ بىرلا خىل سانلىق قىممىتىنى نۇقتىلىق ھالدا تەتقىق قىلىدىغان بۇنداق ئەنئەنىۋى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىق دەپ ئاتالدى. «مىكرو» «Ulkpo» دېگەن سۆز گرېكچە سۆز بولۇپ، «كىچىك» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «مىكرو» ئىقتىسادشۇناسلىق بىلەن «ماكرو» ئىقتىسادشۇناسلىق نەزەر دائىرە جەھەتتىلا ئاز - تولا پەرقلىنىدۇكى، مەيدان، نۇقتىنەزەر ۋە ئۇسۇل جەھەتتە ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق توپ ئىختىلاپ يوق. مەيلى مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىق بولسۇن، ياكى ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىق بولسۇن، ئىككىسى كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاقلايدىغان ۋە مونوپول كاپىتال ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان چاكىنا نەزەرىيىلەردۇر. مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىقتا قوللىنىلغان مۇۋازىنەت تەھلىل ئۇسۇلى (تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجدىن ئىبارەت ئىككى كۆچنىڭ مۇۋازىنەت بولۇشى ئارقىلىق، مەھسۇلات ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ باھاسىنى بەلگىلەيدىغانلىقىنى شەرھىلەپ بېرىدىغان ئۇسۇل) ۋە چەكلىك ھالدىكى تەھلىل ئۇسۇلى (تۈرلۈك ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارلار ئىچىدىكى كۆپەيگەن مىقدارلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى كۆپرەك ئېتىبار بىلەن تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى) ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىقتىمۇ كەڭ تۈردە قوللىنىلىدۇ. مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ يادروسى بولغان قىممەت نەزەرىيىسى ۋە تەقسىمات نەزەرىيىسىمۇ ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىقتا ئومۇمىي مىقدار تەھلىلىنى ئېلىپ بېرىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى ۋە ئاساسىدۇر. شۇڭلاشقا، ئۇ ئىككىسى ئەمەلىيەتتە بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ ۋە بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدۇ. يېقىنقىي يىللاردىن بۇيان بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقى ساھەسىدىكىلەر ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىق بىلەن ئەنئەنىۋى مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىقنى بىرلەشتۈرۈشكە كۈچەپ ئۇرۇندى، بۇ ھال دەل ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىق بىلەن مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ مەيدان ۋە نۇقتىنەزەر جەھەتتە پۈتۈنلەي بىردەك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىق دېگەن ماددىغا قارالسۇن. ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىق (Macroecono-

mics) هازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىق بىلەن تەڭداش بولغان بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلىرىنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسىنى، شۇنىڭدەك مۇناسىپ ھالدىكى ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارلىرنىڭ جەمئىيەت بويىچە ئومۇمىي سانى، ئوتتۇرىچە سانى ياكى نىسبەت سانى ۋەھاكازالارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى ئۆزىنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىدۇ. ئالدىنقىسىدا، ئىقتىسادىي يۈكسىلىش، ئىقتىسادنىڭ دەۋرىيلىك تۇراقسىزلىقى، ئىشسىزلىق، پۇل پاخاللىقى، دۆلەت مالىيىسى، خەلقئارا سودا ۋەھاكازالار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. كېيىنكىسىدە، مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتى ۋە تەرەققىيات سۈرئىتى، مىللىي دارامەت، پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئىستېمالى، ئامانەت، سىلىنغان مەبلەغ مىقدارى ۋەمىللىي دارامەتتە تۇتقان نىسبىتى، پۇلنىڭ ئوبوروت مىقدارى ۋە ئوبوروت سۈرئىتى، مال باھا سەۋىيىسى ئۆزگىرىش نىسبىتى، ئاھالە سانى ۋە ئۇلارنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى، ئىشقا ئورۇنلاشقانلارنىڭ سانى ۋە ئىشسىزلىق نىسبىتى، دۆلەتنىڭ خام چوت، نەقچوت ۋە قىزىل رەقىمى، ئېكسپورت - ئىمپورت سودىسى ۋە خەلقئارا كىرىم - چىقىم پەرقى قاتارلىقلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ ئومۇمىي مىقدارنى تەتقىق قىلىدىغان بولغاچقا، «ئومۇمىي مىقدار ئىقتىسادشۇناسلىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «ماكرو» «uakpo» دېگەن سۆز گرېكچە سۆز بولۇپ، «چوڭ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. «ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىق» دېگەن سۆزنى نورۋېگىيەلىك بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى فرىش (R. Frisch) 1933 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان. بىراق بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ ماكرو ئىگىلىك ھادىسىلىرىگە ئېتىبار بەرگىنىگە ۋە ئومۇمىي مىقدار تەھلىلىنى ئېلىپ بارغىنىغا خېلى ئۇزاق بولدى. دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمى تەرەپدارى كېينىنىڭ «ئىقتىسادىي جەدۋىلى» ئۇنىڭ روشەن مىسالىدۇر. كېينىكى چاغلاردىكى پۇل مىقدارى نەزەرىيىسى، شۇنىڭدەك 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئوتتۇرىغا چىقىشقا باشلىغان مىللىي دارامەتنى مۆلچەرلەش ۋە تەھلىل قىلىشقا دائىر نۇرغۇن ئەسەرلەردە ئىقتىسادىي ئومۇمىي مىقدار تەتقىقات ئوبيېكتى قىلىنغان. لېكىن ھازىر تىلغا ئېلىنىۋاتقان ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىق كېيىنىسىنىڭ «ئىشقا ئورۇنلىشىش، ئۆسۈم ۋە پۇل ھەققىدە ئومۇمىي چۈشەنچە» دېگەن كىتابى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن ئاندىن تېزدىن راۋاجلانغان. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى مىللىي دارامەت بىلەن ئىشقا ئورۇنلاشقانلار سانىنى بىر - بىرىگە باغلاش ئارقىلىق، ئۇنى مەركەز قىلغان ھالدا ھەر تەرەپلىمە تەھلىل ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت، شۇ سەۋەبتىن، ئۇ «دارامەت ۋە ئىشقا ئورۇنلىشىش تەھلىلى» ياكى «دارامەت تەھلىلى» ۋە ياكى «ئىشقا ئورۇنلىشىش نەزەرىيىسى» ۋەھاكازا دەپمۇ ئاتىلىدۇ. 1929 - يىلى كاپىتالىزم دۇنياسىنىڭ ئىقتىسادىي كرىزىسى ئىشسىزلىقنىڭ ئېغىرلىشىپ كېتىشىگە ۋە كاساتچىلىقنىڭ ئۆزاق مۇددەتكىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا سەۋەب بولدى، بۇنىڭ بىلەن، ئاساسەن يەككە ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ ھەرىكىتىنى ۋە ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارنىڭ بىرلا خىل سانلىق قىممىتىنى تەتقىق قىلىدىغان ئەنئەنىۋى چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق چۈشەندۈرۈپ بولالمايدىغان بىر ھالەتتە

جەرياتى بولىدى - دە، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئومۇمىي مىقدار تەھلىلىدىن مەدەت ئېلىشكە ئۇتۇرۇپ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي كېسەللىكلىرىنىڭ سەۋەبىنى ئاشۇرۇلغان تەرىپىشقا ھەمدە مونوپول بۇرژۇئازىيىنى ئالدىن قىلىنغان بېشارەت بويىچە داۋالاش رېتسېپلىرى بىلەن تەمىن ئېتىشكە ھۇرۇنلۇق قىلىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ئاساسلىق بىلەن مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ھەيدان، نۇقتىنەزىرى ۋە ئۇسۇل جەھەتتە ھېچقانداق تەرەپ مۇختىلاپىي يوق، ئۇلار ئوخشاشمىغان نۇقتىلاردىن مونوپول بۇرژۇئازىيە ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، خالاس. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىمۇ مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىقنى ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ تەركىبىي قىسمىدى ۋە ئاساسىنى، ئىككىسىنىڭ جىسمى كەم بولماي قالسا بولمايدۇ، جەككە ئىگىلىك ئورۇنلىرىنىڭ مەقسىتى ۋە ئىنكاسىنى چۈشەنمىگەندەك، ئۇتكۇل جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي ھەرىكىتىنى مۇۋاپىق چۈشەنمەيدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

بۇرژۇئازىيىنىڭ ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىقى ئىقتىسادىي ھادىسىلەر ئۈستىدە ئومۇمىي مىقداردا تەھلىلنى ئېلىپ بارغاندا، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتىنى ۋە ستانىپلاڭ ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇقارشىلىق ھادىسىلەرنى يوققا چىقىرىدۇ. ئۇلار خەھلىل قىلغان بەزى ئومۇمىي مىقدارلار ھۆكۈمرانلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان ھەمدە ئىنچىكە زامانىۋى ياپىدىغان ئومۇمىي مىقدارلاردۇر. ئاشۇ ئاساستا قىلىنغان تەھلىل، ئەلۋەتتە، كاپىتالىستىك ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ھاھىيتىنى قىلالمىغىنى ئەكسىچە ئىقتىسادىي بوھران ۋە ئىشسىزلىقنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئوخشاش مەسىلىلەرنى ھەل قىلالمايدۇ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن قانداقتۇ شىپالىق دورىسىمۇ تېپىپ بېرەلمەيدۇ.

مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىق دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ئىستېمالچىلار ئىگىلىك ھوقۇقى (Cohsumers' Sovereignty) ئۇزاقتىن بۇيان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە كەڭ تارقالغان يۈرگەن ئىستېمالچىلار بىلەن ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى تەغرىسىدىكى بىر تۈرلۈك ئۇقۇم بولۇپ، ئۇ، ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ نېمىنى ئىشلەپچىقىرىشى، قانچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئاخىرقى ھېسابتا ئىستېمالچىلارنىڭ خاھىشى ۋە ھەۋىسىگە باغلىق بولىدۇ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ ئۇقۇم بويىچە، ئىستېمالچىلار ئۆزلىرىنىڭ خاھىشى ۋە ھەۋىسى بويىچە بازاردىن ئۆزلىرىگە كېرەكلىك تاۋارلارنى سېتىۋېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ بۇنداق خاھىشى ۋە ھەۋىسىنى بازار تارقىلىق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارغا يەتكۈزىدىغان بولغاچقا، ئىشلەپ چىقارغۇچىلار ئىستېمالچىلارنىڭ تاۋارلارغا ئاساسەن ئىشلەپچىقىرىشىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئىستېمالچىلارنى كېرەكلىك تاۋار بىلەن تەمىن ئېتىدىغانلىقى ئۈچۈن، بۇنداق مۇناسىۋەت «ئىستېمالچىلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى» دەپ ئاتالدى. ئۇ ئىگىلىك ئىجتىمائىي بايلىقلارنى ئونۇملۇك ئورونلاشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان بىر مۇھىم پرىنسىپ، شۇنداقلا ئىستېمالچىلارنىمۇ، ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىمۇ ئاشۇ تارقىلىق ئەڭ زور دەرىجىدە قانائەتلەندۈرەلەيدىغان بىر مۇھىم پرىنسىپ دەپ قارالدى.

بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنىڭ «ئىستېمالچىلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى» توغرىسىدىكى قاراشلىرى ئەمەلىيەتتە، قىلىشقا قىممەت

قوغلىشىشنى مەقسەت قىلغان كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنى ئىستېمالچىلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئىشلەپچىقىرىش دەپ بۆرمسلاش بىلەن، كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى ئانتاگونىسلىك زىددىيەتنى يوققا چىقىرىدۇ.

ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى (Producers' Sovereignty) ئامېرىكىنىڭ ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى گالبرېيىس (J.K.Galbraith) ئوتتۇرىغا قويغان ئىستېمالچىلار بىلەن ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى بىر ئوقۇم بولۇپ، ئۇ، ھازىرقى زامان جەمئىيىتىدە ئىستېمالچىلار ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئارزۇسىغا ئاساسەن تاۋار سېتىۋالىدىغان ئەمەس، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. گالبرېيىس ئۆزى يازغان «يېڭى سانائەت دۆلىتى» (The New Industrial State) (1967) دېگەن كىتابىدا شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئىستېمالچىلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ئاساسەن ئۆتكەن جەمئىيەتلەردە مەۋجۇت ئىدى، ھازىرقى زامان كاپىتالىزمى شارائىتىدا ئەھۋال دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ قالدى: ئىشلەپچىقارغۇچىلار مەھسۇلاتنى ئۆزلىرى لايىھىلەيدۇ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆزلىرى ئورۇنلاشتۇرىدۇ، باھانى ئۆزلىرى بەلگىلەيدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن كەڭ كۆلەمدىكى ئېلان چىقىرىش تورلىرى، ئالاقىلىشىش تورلىرى ۋە سېتىش تورگانلىرى ئارقىلىق ئىستېمالچىلارغا قارىتا كۆندۈرۈش خىزمەتلىرىنى ئىشلەپ، ئۇلارنى ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغان تاۋارلارنىڭ تۈرى، ئولچىمى ۋە باھاسىغا ئاساسەن سېتىۋېلىشقا بارلىق چارە - ئامالىلار بىلەن كۆندۈرىدۇ.

بۇنداق ئەھۋالنى ئۇ «ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى» دەپ ئاتايدۇ. ئۇ يەنە شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، «ئىستېمالچىلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى» ئاساسىي جەھەتتىن كىشىلەرنىڭ «تەبىئىي ئېھتىياجى» نى قاندۇرۇش ئاساسىغا قۇرۇلىدىغان بولۇپ، ئۇ، تاۋار بىلەن تەمىنلەش تېخنىكا بايلىقىغا ئولۇپ كەتمىگەن ۋە ئىستېمالچىلارنىڭ كىرىمى تېخى بىرقەدەر تۆۋەن بولغان باسقۇچقا مۇۋاپىق كېلىدۇ؛ «ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى» ئاساسىي جەھەتتىن كىشىلەرنىڭ «روھىي ھاللىق ئېھتىياجى» ئاساسىغا قۇرۇلىدىغان بولۇپ، ئۇ، تاۋار بىلەن تەمىنلەش بىرقەدەر بايلىقىغا ئولغان ۋە ئىستېمالچىلارنىڭ كىرىمى بىرقەدەر ئۆسكەن باسقۇچقا مۇۋاپىق كېلىدۇ. گالبرېيىس ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ئىستېمالچىلارنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزىدۇ دەپ ھېسابلايدۇ.

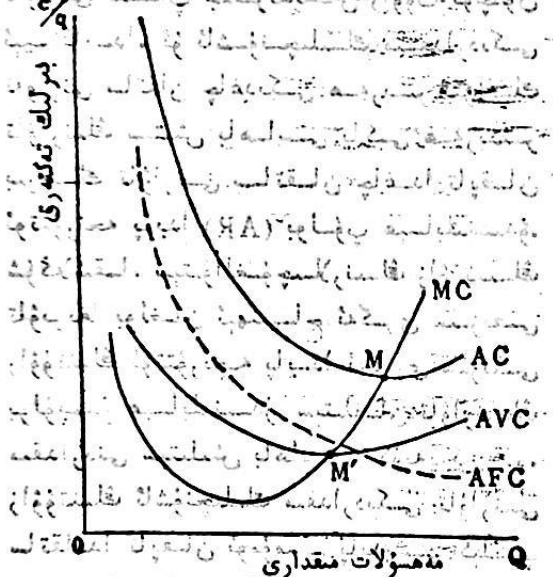
ئاتالمىش «ئىشلەپچىقارغۇچىلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى»، ئەمەلىيەتتە، چوڭ مونوپول شىركەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تاۋار سېتىشنىڭ رىقابەت شەكلى ئۈستىدىكى بىر تۈرلۈك تەسۋىرىي سۆزدىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇ ھازىرقى زامانىدىكى كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، تاۋارلارنىڭ سېتىلىشى ۋە قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى يەنىلا، تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، كەڭ ئامما-نىڭ چەكلىك سېتىۋېلىش كۈچىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغانلىقى، ئۇنى ئىشلەپچىقارغۇچىلار بەگلىيە لەيدىغانلىقىدەك بىر مۇھىم پاكىتنى يوققا چىقىرىدۇ.

ئىستېمالچىلارنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى دېگەن ماددىغا قارالا.

چەكلىك ھالدىكى تەننەرخ (MarginalCost) ھازىرقى زامان چاكسىز بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلەش بىلەن تاۋارغا بولغان ئېھتىياجنىڭ تەڭپۇڭ بولۇشىنى ۋە ئۇنىڭ بىاھاسىنى بەلگىلەشنى تەھلىل قىلغاندا قوللىنىدىغان بىر تۈرلۈك ئاساسىي ئۇقۇمدۇر.

ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئومۇمەن شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، بىر زاۋۇت (كارخانا) نىڭ مەلۇم مىقداردىكى مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن سەرپ قىلىدىغان تەننەرخى ئۆزگەرمەس تەننەرخ (Fixed cost) ۋە ئۆزگىرىشچان تەننەرخ (Variable cost) دېگەن ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ. تېخنىكا، ئۇسكۇنە ئۆزگەرمىگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئۆزگەرمەس تەننەرخ قۇراقلىق كاپىتال بولغان ئۇسكۇنىنىڭ ئامورتىزاتسىيە خىراجىتى، ساقلاش خىراجىتى، ئادەتتىكى باشقۇرۇش راسخوتى، باشقۇرغۇچى خادىملارنىڭ ئىش ھەققى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ئۇ مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ئۆسمەيدۇ، شۇڭلاشقا ھەربىر بىرلىك مەھسۇلاتقا چېچىلغان ئۆزگەرمەس تەننەرخ يەنى ئوتتۇرىچە ئۆزگەرمەس تەننەرخ (AFC) مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ كېمىيىپ بارىدۇ. ئۆزگىرىشچان تەننەرخ ئىش ھەققى، خام ئەشيا-ماتېرىيال، يېقىلغۇ قاتارلىقلار ئۈچۈن كېتىدىغان چىقىمنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇ مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ ئۆسۈپ بارىدۇ. ئۆزگەرمەس تەننەرخ بىلەن ئۆزگىرىشچان تەننەرخنىڭ يىغىندىسى ئومۇمىي تەننەرخ (بۇ ئەمەلىيەتتە يەنە زاۋۇتلار ئىگە بولۇشنى ئۈمىد قىلىدىغان نورمال پايدىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دەپ ئاتىلىدۇ. ئومۇمىي تەننەرخنىمۇ مەھسۇلات مىقدارىغا بۆلسەك، بىر بىرلىك مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن كېتىدىغان ئوتتۇرىچە تەننەرخ (AC) كېلىپ چىقىدۇ. بىر بىرلىك مەھسۇلاتنى ئارتۇق ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆزگىرىشچان تەننەرخ يا كى ئومۇمىي تەننەرخنى ئاشۇرۇشقا بولىدىغانلىقى سانلىق قىممەت چەكلىك ھالدىكى تەننەرخ (MC) دەپ ئاتىلىدۇ. كەڭ كۆلەملىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇم بېرىشى ئارقىسىدا، چەكلىك ھالدىكى تەننەرخ دەسلەپتە مەھسۇلات مىقدارىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ كېمىيىپ بارىدۇ، لېكىن مەھسۇلات مىقدارى كۆپىيىپ مەلۇم چەككە بارغاندا، «پايدىنىڭ كېمىيىپ بېرىش قانۇنىيىتى» نىڭ تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن، ئۆسۈپ بارىدۇ. چەكلىك ھالدىكى تەننەرخنىڭ ئاشۇنداق بىر ئۆزگىرىش ۋەزىيىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، ھەربىر بىرلىك مەھسۇلاتنىڭ ئوتتۇرىچە ئۆزگىرىشچان تەننەرخى (AVC) ۋە ئوتتۇرىچە تەننەرخى (AC) مۇ ئاشۇ ۋەزىيەتكە ئەگىشىپ ئالدى بىلەن كېمىيىپ، كېيىن ئۆسۈپ بارىدۇ. پەقەت ئۇ ئىككىسى ئومۇمىي مەھسۇلات مىقدارى ئاساسىدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھېسابلىنىپ چىقىدىغان بولغاچقا، ئۇلار بىر قەدەر كېچىكىپرەك ئۆسىدۇ (ئوتتۇرىچە تەننەرخ مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ئۆشۈشىنى ئەگىشىپ باشتىن - ئاخىر كېمىيىپ بارىدىغان ئوتتۇرىچە ئۆزگەرمەس تەننەرخنى ئۆز ئىچىگە ئالغاچقا، ئۇنىڭ ئۆسۈشى تېخىمۇ كېچىكىدۇ). دېمەك، ئوردىناتىنى بىرلىك تەننەرخقە، ئابسىسسا سى مەھسۇلات مىقدارىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان سېخىما (قوشۇمچە سېخىمىغا

قىلىڭ) دا، چەكلىك ھالدىكى تەننەرخ ئەگرى سىزىقى (MC ئەگرى سىزىقى)، ئوتتۇرىچە ئۆزگىرىشچان تەننەرخ ئەگرى سىزىقى (AVC ئەگرى سىزىقى) ۋە ئوتتۇرىچە تەننەرخ ئەگرى سىزىقى (AC ئەگرى سىزىقى) دەسلەپتە سولدىن تۆۋەنكى ئوك تەرەپكە قاراپ قىيسىيىدۇ، ئەڭ تۆۋەنكى نۇقتىغا يەتكەندىن كېيىن، يۇقىرىقى ئوك تەرەپكە قاراپ قىيسىيىدۇ ـ دەپ U شەكلىنى ئالىدۇ، شۇڭلاشقا ئۇ U شەكلىلىك تەننەرخ ئەگرى سىزىقى دەپ ئاتىلىدۇ. يەقەت ئوتتۇرىچە ئۆزگەرمەس تەننەرخ ئەگرى سىزىقىغا (AFC ئەگرى سىزىقى) ياشتىن ـ ئاخىر تۆۋەنكى ئوك تەرەپكە قىيسىيىدىغان ئەگرى سىزىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن تاشقىرى، چەكلىك ھالدىكى تەننەرخ يەقەت بىر بولۇلمىك مەھسۇلات ئاشۇرۇلغان چاغدا ئاشقان تەننەرخ، ئوتتۇرىچە تەننەرخ بىلەن مەھسۇلات مىقدارىنىڭ تەننەرخ ئاشۇرۇلغان ھېسابلاپ چىقىلغان تەننەرخ بولغانلىقى ئۈچۈن، چەكلىك ھالدىكى تەننەرخ (MC) كېمەيمەي بارىدىغان ياسقۇچتا، ئوتتۇرىچە ئۆزگىرىشچان تەننەرخ (AVC) بىلەن ئوتتۇرىچە تەننەرخ (AC) MC دىن يۇقىرى بولىدۇ. MC كېمەيمەي يەرنىڭ ياسقۇچىدىن ئۆسۈپ يەرنىڭ ياسقۇچىغا ئوتتۇقەندىن كېيىن بولىنىپ MC بىلەن AVC يەيدىنپەي يېقىنلىشىپ، MC = AVC بولغاندا (سىخىمدىكى MC ئەگرى سىزىقى بىلەن AVC ئەگرى سىزىقىنىڭ كېسىشىش نۇقتىسى M غا قاراڭ)، AVC ئەڭ تۆۋەن نۇقتىغا چۈشىدۇ؛ ئوتتۇقەندىن كېيىن، مەھسۇلات مىقدارى يەنە ئۆسكەندە، MC داۋاملىق ئۆسىدۇ، AVC مۇ ئوتتۇغا ئەگىشىپ ئۆسۈپ بارىدۇ، بۇڭا MC نىڭ ئاستىدا (يەنى MC دىن تۆۋەندە) تۇرىدۇ؛ ئوخشاشلا، MC ئۆسۈپ، AC بىلەن بارا ـ بارا يېقىنلىشىپ، MC = AC بولغاندا (سىخىمدىكى MC ئەگرى سىزىقى بىلەن AC ئەگرى سىزىقىنىڭ كېسىشكەن نۇقتىسى M غا قاراڭ)، AC ئەڭ تۆۋەن نۇقتىغا چۈشىدۇ؛ ئوتتۇقەندىن كېيىن مەھسۇلات مىقدارى يەنە ئۆسكەندە، MC داۋاملىق ئۆسىدۇ، AC مۇ ئوتتۇغا ئەگىشىپ ئۆسۈپ بارىدۇ، بۇڭا MC نىڭ ئاستىدا (يەنى MC دىن تۆۋەندە) تۇرىدۇ. شۇڭلاشقا، سىخىمدىكى ھەرقايسى تەننەرخ ئەگرى سىزىقلىرى چەكلىك ھالدىكى تەننەرخ بىلەن باشقا تۈرلۈك تەننەرخلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، چەكلىك ھالدىكى تەننەرخ زاۋاللارنىڭ بىر بۆلۈك تەمەسۇلاتنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن قوشقان تەننەرخ چىقىمى

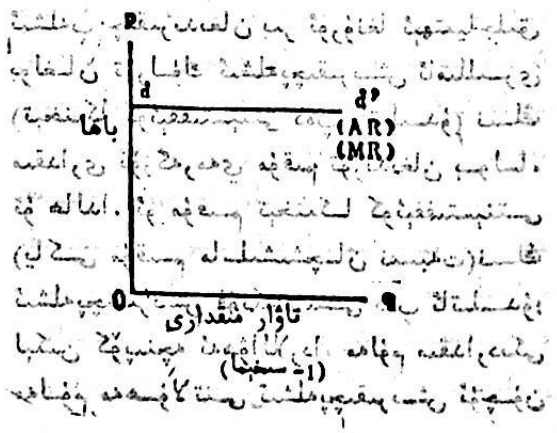
بولغانىكەن، ئۇ ھالدا، ئۇ ئاشۇ زاۋۇتنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى مەزكۇر چەكلىك بىرلىككىچە كۆپەيتكەندە قوبۇل قىلىشنى خالايدىغان ئەڭ تۆۋەن باھا، يەنى تەمىنلەش باھاسىنۇ قىلىنىشىنى كېرەك. ئەگەر زاۋۇتنىڭ ئاشۇ بىرلىك مەھسۇلاتىنى ئارتۇق سېتىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن ئارتۇقچە پايدىسى (چەكلىك پايدا دەپ ئاتىلىدۇ) ئاشۇرۇپ ئىشلەپ چىقىرىلغان بۇ بىرلىك مەھسۇلاتنىڭ چەكلىك ھالدىكى تەننەرخىدىن ئاز بولسا، ئۇ پايدا تەگمەيدۇ دېگەن ئويغا كېلىدۇ؛ ئەگەر چەكلىك ھالدىكى تەننەرخىنى كۆپ بولسا، ئۇ پايدا تاپقىلى بولىدىكەن دەپ ئويلاپ، مەھسۇلاتنى داۋاملىق ئاشۇرۇشنىڭ كويىدا بولىدۇ-دە، تاكى چەكلىك ھالدىكى تەننەرخ بىلەن چەكلىك ھالدىكى پايدا باراۋەر بولغۇچە مەھسۇلاتنى داۋاملىق ئاشۇرىدۇ. ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى چەكلىك ھالدىكى تەننەرخىنىڭ چەكلىك ھالدىكى پايدىغا تەڭ بولۇشى (MC = MR) نى زاۋۇتلارنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنىڭ كۆلىمىنى بەلگىلىشىنىڭ ژۇرۇر شەرتى شۇنداقلا بازارلاردا تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنىڭ تەڭپۇڭ بولۇشى ۋە باھانىڭ بەلگىلىنىشىنىڭ ئاساسىي شەرتى دەپ ھېسابلايدۇ.

چەكلىك ھالدىكى پايدا دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

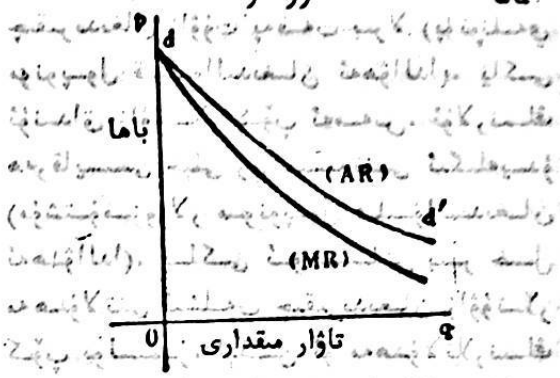
چەكلىك ھالدىكى پايدا (Marginal Revenue) ھازىرقى زامان چاكىنا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تاۋار بىلەن تەمىنلەش بىلەن تاۋارغا بولغان ئېھتىياجنىڭ تەڭپۇڭ بولۇشىنى ۋە ئۇنىڭ باھاسىنى بەلگىلەشنى تەھلىل قىلغاندا قوللىنىدىغان بىر تۈرلۈك ئاساسىي ئۇقۇمىدۇر. ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئومۇمەن ھۆلىداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئىستېمالچىلار مەلۇم مىقداردا تاۋار سېتىۋالغانىدا، ھۆلىكىنا مۇناسىپ ھالدا ھەربىر بىرلىك تاۋار ئۈچۈن تۆلەشنى خالايدىغان بىر باھا بولىدۇ، بۇنداق باھا ئېھتىياج باھاسى دەپ ئاتىلىدۇ؛ سېتىۋېلىنغان تاۋار قانچە كۆپ بولسا، ھەربىر بىرلىك تاۋار ئۈچۈن تۆلەشنى خالايدىغان باھامۇ شۇنچە تۆۋەن بولىدۇ. دېمەك، باھانىڭ ئوردىنات، تاۋار مىقدارىنىڭ ئابسىسسا قىلغان سخېمىسىدا، ئىستېمالچىنىڭ سول تەرەپتىن تۆۋەنكى ئوڭ ئەزەپكە قىيىغان ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى شەكىللىنىدۇ. ئىستېمالچىلارنىڭ مەلۇم بىر خىل بەلگىلىك مىقداردىكى تاۋار ئۈچۈن تۆلەشنى خالايدىغان باھاسى، بۇ تاۋارنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان زاۋۇت ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇ ئاشۇنچىلىك مىقداردىكى تاۋارنى ساتقان چاغدىكى ھەربىر بىرلىك تاۋارنىڭ سېتىش باھاسى ياكى ھەربىر بىرلىك تاۋارنى ساتقان چاغدا تاپقان ئوتتۇرىچە پايدا (AR) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، سېتىۋالغۇچىلارنىڭ زاۋۇتنىڭ تاۋىرىغا بولغان ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى زاۋۇتنىڭ ئوتتۇرىچە پايدا ئەگرى سىزىقى بولۇپمۇ ھېسابلىنىدۇ. سېتىلغان تاۋارنىڭ مىقدارىنى سېتىلىش باھاسىغا كۆپەيتكەندە، زاۋۇتنىڭ ئاشۇنچىلىك مىقداردىكى تاۋارنى ساتقاندا تاپقان ئومۇمىي پايدىسى كېلىپ چىقىدۇ؛ بىر بىرلىك تاۋارنى ئارتۇق سېتىش ئارقىلىق ئومۇمىي پايدىنى كۆپەيتكەن قىممىتى چەكلىك ھالدىكى پايدا (MR) دەپ ئاتىلىدۇ. تاۋارنىڭ سېتىلىش مىقدارىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، چەكلىك ھالدىكى پايدىنىڭ قانداق بىر ئۆزگىرىش ئومۇميىتىنى شەكىللەندۈرۈشى ھەربىر زاۋۇت دوچ كەلگەن

ئېھتىياج ئەھۋالى (ئېھتىياج ئەگرى سىزىقىنىڭ ئەھۋالى) نىڭ قانداق بولۇشىغا باغلىق بولىدۇ.

مەلۇم بىر خىل تاۋارنىڭ ئىشلەپ چىقىرىدىغان زاۋۇت پەقەت بىرلا (پۈتۈنلەي مونوپول قىلىۋالىدىغان ئەھۋالدا)، ياكى ئۇنداق زاۋۇتلار كۆپ ئەمەس، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى خېلى زور نىسبەتنى ئىگىلەيدۇ (مۇشتۇمزورلار مونوپول قىلىۋالىدىغان ئەھۋالدا)، ياكى ئوخشاش بىر خىل مەھسۇلاتنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان زاۋۇتلار كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مەھسۇلاتلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئالاھىدىلىكى بار، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر - بىرىنىڭ ئورنىنىمۇ باسالايدۇ (مونوپول رىقابەت ئەھۋالىدا) دەپ پەرەز قىلايلى؛ يۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، زاۋۇتلارنىڭ ساتقان مەھسۇلاتىنىڭ مىقدارى كۆپەيگەندە، ئۇنىڭ ئېھتىياج باھاسىنى تۆۋەنلەپ كېتىدىغان ئەھۋال، يەنى ئىستېمالچىلار تۆلەشنى خالايدىغان باھانى تۆۋەنلەپ كېتىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ؛ ئۇنىڭ ئەكسىچە بولسا، باھانى ئۆرلەيدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. مەھسۇلاتنىڭ سېتىلىش باھاسى تۆۋەنلىگەندە بولسا، ئۇنىڭ سېتىلىش مىقدارىمۇ ئاشىدۇ، ئەكسىچە بولغاندا ئازىيىدۇ. شۇڭلاشقا، بۇ زاۋۇتلار دۇچ كېلىدىغان ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى ياكى ئوتتۇرىچە پايدا ئەگرى سىزىقى سولدىن ئوڭ تەرەپكە قىيسايغان ئەگرى سىزىق بولىدۇ (ئىككىنچى سخېمىدىكى dd' غا قارالسۇن). ئوتتۇرىچە پايدا (ئېھتىياج باھاسى) تاۋارنىڭ سېتىلىش مىقدارىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ كېمىيىپ بارىدىغانلىقى ئۈچۈن، چەكلىنىش ھالىدىكى پايدا (MR) ھامان ئوتتۇرىچە پايدىدىن تۆۋەن بولىدۇ، شۇنداقلا سېتىلىش مىقدارىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ كېمىيىپ بارىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، ئىككىنچى سخېمىدىكى MR ئەگرى سىزىقى

dd' نىڭ ئاستىدا تۇرىدۇ.

(2-سىخما)

چەكلىك ھالدىكى پايدا دېگەن تۈرۈمغا ئاساسەن، ھازىرقى زامان بۇرژۇئا-ئىقتىساد شۇناسلىرى شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئەگەر زاۋۇتلارنىڭ بىر-بىرلەك تاۋارنى ئارتۇق-سېتىش ئارقىلىق ئېگە بولغان پايدىسى يەنىلا چەكلىك ھالدىكى پايدا بۇ بىرلەك تاۋارنى ئارتۇق ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن ئاجراتقان چەكلىك ھالدىكى تەننەرخىدىن ئاز بولۇپ قالسا، ئۇ زاۋۇتلار بۇنى تاپاۋەت يوق دەپ ھېسابلايدۇ؛ ئەگەر چەكلىك ھالدىكى تەننەرختىن كۆپ بولسا، ئۇلار پايدا تاپقىلى بولىدىكەن دەپ ھېسابلاپ، تاكى چەكلىك ھالدىكى تەننەرخ بىلەن چەكلىك ھالدىكى پايدا تەڭلەشكۈچە مەھسۇلاتنى داۋاملىق ئاشۇرۇشنى خالايدۇ. شۇڭا، ئۇلار چەكلىك ھالدىكى پايدىنىڭ چەكلىك ھالدىكى تەننەرخقە باراۋەر بولۇشى (MR=MC) نى زاۋۇتلارنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنىڭ كۆلىمىنى بەلگىلىشىنىڭ زۆرۈر شەرتى دەپ قارايدۇ. تەمىنلەش بىلەن ئېھتىياجنىڭ تەڭپۇڭ بولۇشى ھەم باھانىڭ بەلگىلىشىنىڭ ئاساسىي شەرتى دەپ ھېسابلايدۇ. چەكلىك ھالدىكى تەننەرخ دېگەن مانا مۇنا قارالدى.

ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيىسى (Prodction Function) بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىدا كەڭ قوللىنىلىدىغان بىر ئاساسىي ئۇقۇمدۇر. ئۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى (ئەمگەك، كاپىتال ۋە يەر قاتارلىقلار) نىڭ مەلۇم بىر تۈرلۈك بىرىكمىسى بىلەن ئۇ ئىشلەپچىقارالايدىغان ئەڭ زور مەھسۇلات مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى تەقەززالىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيىسى مەلۇم كارخانا ئورنىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ئەھۋالى (مەسىلەن، مەلۇم دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ بىر قانچە ئەمگەك كۈچى ۋە بىر قانچە مو يەردىن پايدىلىنىپ 100 تونىنا ئاشلىق ئىشلەپ چىقارالايدىغانلىقى) نى كۆرسىتىپ بېرىشى مۇمكىن، ئۇ ئارقىلىق پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ مۇئەييەن تېخنىكا بىلىمى سەۋىيىسى شارائىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ئەھۋالىنى ئىپادىلەپ بېرىشىمۇ مۇمكىن؛ كېيىنكى ئەھۋال ئاستىدا، تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى ۋە مەھسۇلات مىقدارىنى ئايرىم-ئايرىم ئايرىپ ھالدا يىغىنچاقلاپ، بىر ئومۇمىي مىقدارنى چىقارغىلى بولىدۇ، شۇڭلاشقا ئۇ ئومۇمىي مىقدار ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيىسى (Aggregate Production Function) دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەگەر مەلۇم بىر خىل مەھسۇلاتنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان بىر تۈرۈنغا ئېھتىياجلىق بولغان تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى (تېخنىكا كۆرسەتكۈچىنى دەپ ئالمايدۇ) نىڭ مىقدارى ئۆزگەرمەي مۇقىم تۇرىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، ئۇ مۇقىم تېخنىكا كۆرسەتكۈچىنى (ياكى مۇقىم ماسلىشىچان نىسبەت) نىڭ ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيىسى دەپ ئاتىلىدۇ؛ لېكىن كۆپىنچە ئەھۋاللاردا، مەلۇم مىقداردىكى مەلۇم مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن

كىرەك بولىدىغان تۇرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ماسلىشىشچان نىسبىتى مەلۇم چەكتە ئۆزگىرىشى مۇمكىن، مەسىلەن، كاپىتالنى ئەمگەكنىڭ ئورنىغا دەسسىتىدىغان، يەنى كۆپرەك كاپىتالنى ئىشلىتىش تارقىلىق، ئۇنىڭغا مۇناسىپ هالدا ئەمگەكتىن بازىراق پايدىلىنىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن ياكى ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئەمگەكنى كاپىتالنىڭ ئورنىغا دەسسىتىش ئۇسۇلى بىلەن، ئوخشاش مىقداردا مەھسۇلات ئىشلەپ چىقارغىلى بولۇشى مۇمكىن. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى شۇنداق دەپ هىسابلايدۇكى، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ماسلىشىشچان نىسبىتى ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيسى ئومۇمەن مۇنداق ئالاهىدىلىككە ئىگە: ئەگەر بىر ئىشلەپچىقىرىش ئامىلى ئۆزگەرمەي مۇقىم تۇرىدىكەن، ئۇ هالدا، باشقا بىر ئىشلەپچىقىرىش ئامىلىدىنمۇ قوشۇپ پايدىلىنىش ئارقىلىق كۆپەيتىلگەن پايدا (ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ چەكلىك هالدىكى ماددىي ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى دەپ ئاتىلىدۇ) هامان كۆنىلەرنىڭ بىرىدە كېمىيىپ بارىدۇ. مەسىلەن، مۇقىم بىر دائىرىدىكى يەرگە ئۇستىلەپ مەبلەغ سېلىنىپ، ئۇستىلەپ سېلىنغان مەبلەغ مەلۇم چەكتىن ئېشىپ كەتكەندىن كېيىن، هەربىر بىرلىك يەر ئۈچۈن ئۇستىلەپ سېلىنغان مەبلەغ ئاشۇرىدىغان دېهقانچىلىق مەھسۇلاتى مەبلەغنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ ئازىيىپ بارىدۇ.

ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىنىڭ مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيسىنى ئوخشاش بولمىغان مۇنداق ئۈچ تۈرگە ئايرىش مۇمكىن: تۇرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ماسلىشىشچان نىسبىتى ئۆزگەرتىلمىگەندە، بەلكى ئۇلارنىڭ هەممىسى، ئېيتايلۇق، بىر هەسسە ئۆسۈتۈرۈلگەندە چاغدا، ئەگەر مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش مىقدارى مۇناسىپ هالدا بىر هەسسە كۆپەيسە، ئۇ هالدا، ئۇنداق ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيسى پايدا ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىگە ئەگىشىپ ئۆزگەرمەس (constant return to scale) لىكتەك ئالاهىدىلىككە ئىگە دەپ هىسابلاشقا بولىدۇ؛ ئەكسىچە، تۇرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى، ئېيتايلۇق، بىر هەسسە كۆپەيگەندە، چاغدا، مەھسۇلاتنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش مىقدارىنىڭ ئېشىشى بىر هەسسىدىن كۆپ ياكى ئاز بولسا، ئۇ ئايرىم - ئايرىم هالدا، پايدىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمىگە ئەگىشىپ ئېشىپ بېرىشى ياكى كېمىيىپ بېرىشى دەپ ئاتىلىدۇ. هازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ناهايىتى كەڭ تارقالغان ئاتالمىش «كوب ـ دوگلاس ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيسى» (Cobb-Douglas Production Function) ئېيتىلىشىچە، بىرىنچى تۈرنىڭ ئالاهىدىلىكلىرىنى ئالغان ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيسى هىسابلىنارمىش. ئامېرىكىلىق كوب (C.W.Cobb)، خۇسۇسەن دوگلاس (P.H.Douglas) ئۆزىنىڭ «ئىش هەققى نەزەرىيىسى» («The Theory of Wages» 1934) دېگەن كىتابىدا، ئۆزىنىڭ ئالاقىدار ستاتىستىكىلىق تارىخىي ماتېرىيالىلار ئۈستىدىكى ئېھتىمالىي ئاساسلىق، شۇنداق هىسابلايدۇكى، ئامېرىكىنىڭ مۇشۇ ئەسىردىن بۇيانقى ئومۇمىي مىقدارىي ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيىسى $Q = AL^{\frac{3}{4}}K^{\frac{1}{4}}$ شەكلىدىكى ئالغان، ئۇنىڭ ئىچىدىكى L سېلىنغان ئەمگەك مىقدارىغا، K سېلىنغان كاپىتال مىقدارىغا

Q ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلات مىقدارىنى ۋەكىللىك قىلىدۇ، A، a تىنۇقراقلىق سان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۆچەكسى a بولسا 1 دىن كىچىك بولغان مۇسبەت سانلىدۇر.

ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيەسى مائىدىكى بايلىق ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى ئىشلەن مەھسۇلات ئوتتۇرىسىدىكى تېخنىكا جەھەتتىكى سانلىق تەقەززالىق مۇناسىۋىتىنى ۋە تۇرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى ئوتتۇرىسىدىكى تېخنىكا جەھەتتىكى بىر-بىرىنىڭ ئورنىنى بېسىش مۇناسىۋىتىنى بەلگىلەيدۇ، ئەگەر ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ باھاسى ئاللىقاچان بىلىنگەن ياكى ئوخشاش بەلگىلىك بولغان بولسا، ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيەسىمۇ مەھسۇلاتنىڭ تەننەرخ ئەھۋالىنى، ئىشلەپچىقىرىش بېرىكمىسى، ئۇنىڭلاشقا، چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ مۇۋازىنەت باھا نەزەرىيىسى، دارامەت تەقسىماتى نەزەرىيىسى، ئىقتىساد يۈكسىلىش نەزەرىيىسى ۋە بايلىقنى ئورۇنلاشتۇرۇش نەزەرىيىسىدە ئومۇمەن، ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيەسىنىڭ ئاللىقاچان بىلىنگەنلىكىدەك قىيىنچىلىق قىلىش ئۆرۈلۈر.

بۇرژۇئازىيەنىڭ چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقى ئىشلەپچىقىرىش فۇنكسىيەسىنى (كاپىتالىستىك ئۇقۇمىنى) قوللىنىپ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش ۋە تەقسىمات قاتارلىق مەسىلەرنى تەھلىل قىلغاندا، ھامان ماددىي ماتېرىيالارنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئىنتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى تەھلىلدىن چىقىرىپ تاشلايدىغان بولغاچقىلا كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي كاتېگورىيىسىنىڭ ماھىيىتىنى ئىلمىي ئاساستا ئېچىپ بېرەلمەيدۇ، كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىياتىدا بولىدىغان ئۆزگىرىشلەرنىڭ قانۇنىيىتىنى تېخىمۇ شەرھىلەپ بېرەلمەيدۇ.

ئىستېمال فۇنكسىيەسى (Consumption Function) كېينېنسنىڭ دارامەت بەلگىلەش نەزەرىيىسى (ياكى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش نەزەرىيىسى) دىكى ئاساسىي ئۇقۇملاردىن بىرى. ئۇ، ئىستېمال چەكسىزلىك دارامەت بىلەن بولغان تەقەززالىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ، ئىستېمالنىڭ دارامەتتە ئىگىلىگەن نىسبىتى ئىستېمال خاھىشى دەپ ئاتىلىدۇ. دارامەتنىڭ كۆپەيگەن قىسمى بىلەن ئىستېمالنىڭ مۇناسىپ ھالدا كۆپەيگەن قىسمى ئوتتۇرىسىدىكى نىسبەت «چەكلىك ھالدىكى ئىستېمال خاھىشى» دەپ ئاتىلىدۇ. كېينېنس شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، كىشىلەرنىڭ ئىستېمال چىقىمى بىلەن دارامىتى ئوتتۇرىسىدا بىر تۈرلۈك مۇقىم فۇنكسىيىلىك مۇناسىۋەت مەۋجۇت، دارامەت كۆپەيگەندە، كىشىلەرمۇ ئىستېمالنى كۆپەيتىدۇ، بىراق ئىستېمالنىڭ كۆپەيگەن قىسمى دارامەتنىڭ كۆپەيگەن قىسمىدىن ئاز بولىدۇ، يەنى چەكلىك ھالدىكى ئىستېمال خاھىشى مۇسبەت سان بولىدۇ، بىراق 1 دىن كىچىك بولىدۇ. ئۇ يەتە، ئەمەلىي دارامەت سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، چەكلىك ھالدىكى ئىستېمال خاھىشى تۆۋەنلەپ بارىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ.

2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىنكى، بەزى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى كېينېنسنىڭ كىشىلەرنىڭ ئىستېمال چىقىمىنىڭ قانچىلىك بولۇشىنى ئۆۋەتتىكى دارامەتنىڭ مۇتلەق سەۋىيىسىگە باغلىنىپ بولىدۇ دەيدىغان كۆز قارىشى تەجرىبىۋى ماتېرىيالار كۆرسەتكەن ئەھۋالغا تولۇق چۈشەنمەيدۇ،

بەرەلمەيدۇ دەپ ھېسابلاپ، كىيىنچىلىك ئىستېمال فۇنكسىيىسى تۇغرىسىدىكى نەزەرىيىسىگە تولۇق تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزدى ۋە ئۇنى ھەر جەھەتتىن تولۇقلىدى. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: ئىستېمالچىلارنىڭ زوھرى جەھەتتىكى بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇلار ئۆزلىرى ئىلگىرى يەتكەن ئىستېمال سەۋىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، شۇڭلاشقا ئاشۇ ئىستېمال شەۋىيىسىنى ساقلاپ قېلىشقا كۆچەپ ئۇرۇنىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار يەنە ئوخشاش بىر ئىجتىمائىي گۇرۇپپا ئىچىدىكى باشقا ئەزالارنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرايدۇ، شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىنى ئۆزلىرى بىلەن ئوخشاش بىر ئىجتىمائىي گۇرۇپپا ئىچىدىكى باشقا ئەزالارنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈشكە كۆچەپ ئۇرۇنىدۇ، دېمەك، ئۇلارنىڭ دارامىتى بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئازايغان ئەھۋال ئاستىدا، ئۇلار ئىلگىرى شەكىللىنىپ قالغان ئىستېمال ئادىتىنى ساقلاپ قېلىش يا كى ئۆزلىرىنىڭ دارامەتكە ئىگە بولۇۋاتقان ھەرقايسى ئىجتىمائىي گۇرۇپپالار ئىچىدىكى تىپىك ئىلگىرى ئۇرنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، بىر قەدەر قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئازراق نامانەت قويۇشقا رازى بولىدۇ، ھەتتا قەرز ئېلىپ تۇرۇپ ئىستېمال قىلىدۇ. يەنە مەسىلەن، بەزى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى كىشىلەرنىڭ ئىستېمال ئۈچۈن قىلىدىغان چىقىمىنى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە تېخىمۇ دارامىتىگە باغلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ قوللىنىدىغان بايلىقىغا ۋە كەلگۈسىدە كىگە بولۇش ئېھتىمالىغا بولغان بايلىقىغا يا كى دارامىتىگىمۇ باغلىق بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ئىستېمال مەھسۇلاتقا بولغان ئېھتىياجنى بەلگىلەيدىغان ئاساسلىق ھۆكۈمران قانۇنىيەت ئۇ تارقىلىش ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشقا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئۇچۇن، ئىستېمال فۇنكسىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىك سالماقىغا مەلۇم تەسىرى ئۇرۇشتىن كېيىنكى بۇرژۇئا ئۆلەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىنى تەڭشەش ۋە ئۇنىڭغا تارىخىشىتكىنى مۇھىم سالماق ئاساسلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى.

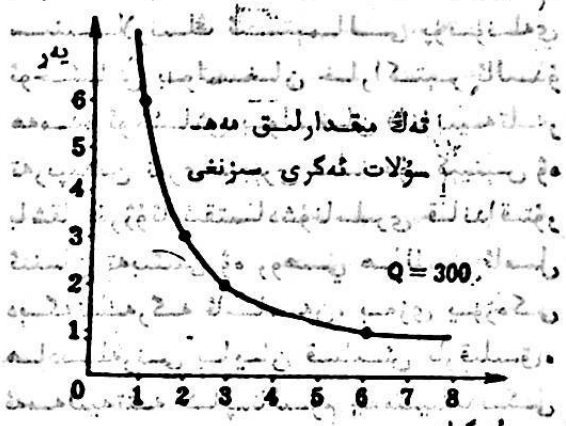
كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىك كاپىتالىستىك دارامەت تەقسىماتىنى بەلگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئارقىسىدا، ئوخشاش بولمىغان سىنىپلارنىڭ ئىستېمالى پۈتۈنلەي ئوخشاش بولمىغان خاراكتېر ئالىدۇ ھەمدە ئوخشاش بولمىغان قانۇنىيەتلەر تەرىپىدىن ئىرى - بىرى قىلىنىدۇ. كېينىس ۋە باشقا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى قاندا قتۇر ئىنسان تەبىئىتى ۋە روھىي ھالليق ئامىل دېگەنلەرگە ئاساسەن، بەزى يۇزەكى ھادىسىلەرنى بايان قىلىش ئارقىلىق، ئەمەلىيەتتە كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى ئىستېمالنىڭ سىنىپىيلىقىنى پۈتۈنلەي يوققا چىقىرىپ، كاپىتالىزم شارائىتىدا ئىستېمالنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۆزگىرىشىنىڭ ئىرى - بىرى قىلىنىشىدىكى ھەقىقىي سەۋەبلەرنى بۇرمىلايدۇ.

تەڭ مىقدارلىق مەھسۇلات ئەگرى سىزىقى (Isoquant, Equal = Product Curve) ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ بىر قەدەر مۇھىم تەلىملىرى ۋاستىسىدۇر. بۇ ئەگرى سىزىق مەلۇم بىر مۇقىم مىقدارلىقى مەھسۇلاتنى كېرەكلىك بولغان تۈرلۈك ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان مىقدارىدا بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىشقا بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ

بېرىدۇ، ئۇ ئىشلەپچىقىرىشلىق تېخنىكا ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. مەسىلەن، ئەمگەك بىلەن يەرنىڭ تۆۋەندىكى جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەندەك ئوخشاش بولمىغان تۆت خىل بىرلەشمىسى ئارقىلىق 300 تونىنا ئاشلىق ئىشلەپ چىقارغىلى بولىدۇ دەپ پەرەز قىلايلى، ئەمگەك مىقدارى، يەر مىقدارى ئاشلىق مىقدارى

1	6	300
2	3	300
3	2	300
6	1	300

قوشۇمچە سىخىما.

ئەمگەك مىقدارلىق مەھسۇلات ئەگرى سىزىقى

يۇقىرىدىكى سىخىما شۇنى كۆرسىتىدۇكى، 300 تونىنا ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئۈچۈن، يەر بىرلىك ئەمگەك ۋە ئالتە بىرلىك يەردىن پايدىلىنىشمۇ مۇمكىن، ئەكسىچە بىرلىك ئەمگەك ۋە ئۈچ بىرلىك يەردىن پايدىلىنىشمۇ مۇمكىن..... جەدۋەلدە كۆرسىتىلگەن سانلىق ئاساسلارنى قوشۇمچە سخېمىدا ئىپادىلەپ بەرگەن ئەگرى سىزىق «تەڭ مىقدارلىق مەھسۇلات ئەگرى سىزىقى» دۇر. ئاتالمىش ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرىدىن كېلىدىغان پايدىنىڭ ئازىيىپ بېرىش قانۇنىيىتىگە ئاساسەن، يەر مىقدارى ئۆزگەرمەي مۇقىم تۇرىدۇ دەپ پەرەز قىلىنسا، ئەمگەك كىتىن ئۈستىلەپ يەنىلىنىش بىلەن، مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ئاشۇرغىلى بولمىدۇ، لېكىن ئاشقان مەھسۇلات مىقدارى ئازىيىپ بارىدۇ. بۇ ھال شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، مەھسۇلات مىقدارى ئۆزگەرمەي مۇقىم تۇرغاندا، ئەمگەك مىقدارىنىڭ كۆپەيتىش ئارقىسىدا، كېرەكلىك يەر مىقدارى مۇناسىپ ھالدا ئازىيىدۇ؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمگەك مىقدارىنىڭ كۆپەيتىلىشىگە ئەگىشىپ، ھەر ئۆۋەت كۆپەيتىلگەن بىر بىرلىك ئەمگەك ئورنىنى باسالايدىغان يەر مىقدارى (يەنى مۇناسىپ ھالدا ئازايتقىلى بولىدىغان يەر مىقدارى) مۇ ئازىيىپ بارىدۇ. مەسىلەن، يۇقىرىدىكى مىسالدا، ئەمگەك مىقدارى بىر بىرلىكتىن كۆپىيىپ ئىككى بىرلىككە يەتكەندە، كېرەكلىك يەر مىقدارى ئالتە بىرلىكتىن ئازىيىپ ئۈچ بىرلىككە چۈشكەن، لېكىن ئەمگەك مىقدارى ئىككى بىرلىكتىن كۆپىيىپ ئۈچ بىرلىككە يەتكەن چاغدا، بىر بىرلىك كۆپەيگەن ئەمگەك ئورنىنى باسالايدىغان يەر مۇقەررەت بىر بىرلىك بولغان. شۇڭلاشقا، ئادەتتىكى ئەھۋال ئاستىدا، تەڭ مىقدارلىق مەھسۇلات ئەگرى سىزىقىنىڭ گېئومېتىرىلىك شەكلى ئوڭدىن تۆۋەنگە قىيىسىيىدۇ ھەمدە باشلىنىش نۇقتىسىغا قارىغان كۆپۈپ چىقىدۇ (قوشۇمچە سخېمىغا قارالغۇ). بىراق ئەمگەك بىلەن يەرنىڭ «چەكلىك ھالدىكى ئورنىنى بېسىش نىسبىتى» ئۆزگەرمەي مۇقىم تۇرغان ئەھۋال ئاستىدا (مەسىلەن، قانۇنىيەتلىك مىقدارىدىكى ئەمگەك ئىشقا سېلىنىشىدىن قەتئىينەزەر، ھەر ئۆۋەت كۆپەيتىلگەن بىر بىرلىك ئەمگەك بەرىبىر ئىككى بىرلىك يەرنىڭ ئورنىنى بېسىشى مۇمكىن)، تەڭ مىقدارلىق مەھسۇلات ئەگرى سىزىقىمۇ تۈز سىزىقتىن ئىبارەت بولىدۇ.

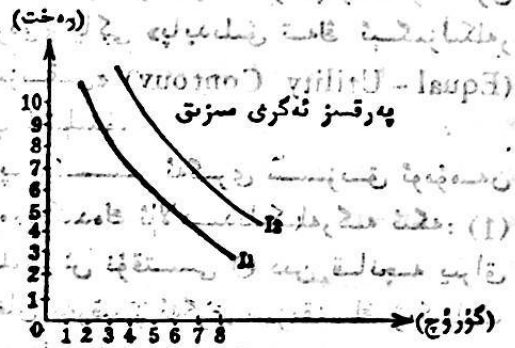
تەڭ مىقدارلىق مەھسۇلات ئەگرى سىزىقى ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى بىلەن ئىشلەپ چىقىرىلغان مەھسۇلاتنىڭ مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى تەدرىجلىق مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەچكە، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىدا زاۋۇتلارنىڭ تەننەرخىنى تەھلىل قىلىش، ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى باھاسىنى بەلگىلەش جەھەتلەردە، شۇنىڭدەك پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىدا بايلىقلارنى ئەڭ مۇۋاپىق تۈردە ئورۇنلاشتۇرۇشقا ئوخشاش جەھەتلەردە كەڭ تۈردە قوللىنىلىدى. بىراق، تەڭ مىقدارلىق مەھسۇلات ئەگرى سىزىقى ئىشلەپچىقىرىش ئامىللىرى بىلەن ئۇلارنىڭ مەھسۇلات مىقدارى ئوتتۇرىسىدىكى تېخنىكىلىق مۇناسىۋەتنىلا ئىپادىلەپ بېرىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن پايدىسى تەگمەيدۇ. شۇڭلاشقا، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى بۇ ئۇقۇمدىن پايدىلىنىپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش، ئالماشتۇرۇش ۋە تەقسىماتقا ئوخشاش مەسىلىلەرنى كۆزىتكەندىمۇ كاپىتالىستىك ئىقتىسادنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرەلمەيدۇ.

پەرقسز ئەگرى سىزىق (Indifference Curve) ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ بىر نەزەريىۋى تەھلىل ۋاستىسىدۇر. ئۇ، ئىككى خىل تاۋار، ياكى ئىككى توپ تاۋارنىڭ ئوخشاش بولمىغان مىقداردىكى بىرلەشمىسىنىڭ ئىستېمالچىلارغا بېرىدىغان پايدىسىنىڭ ئوخشاش بولىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن، پەرىزىمىزچە، مەلۇم بىر ئىستېمالچى ئۈچۈن ئېيتقاندا، 10 جىڭ گۈرۈچ بىلەن 2 جىڭ رەختنىڭ بېرىدىغان پايدىسى 8 جىڭ گۈرۈچ بىلەن 3 جىڭ رەختنىڭ بېرىدىغان پايدىسى ياكى 7 جىڭ گۈرۈچ بىلەن 4 جىڭ رەختنىڭ بېرىدىغان پايدىسى..... بىلەن ئوخشاش بولىدۇ؛ ئۇرۇنلاتى گۈرۈچ مىقدارىغا ئاساسەن سىزىپ چىقىلغان ئەگرى سىزىق I_1 (قوشۇمچە سىخىمىغا قارالسۇن) ئۈستىدىكى ھەربىر نۇقتا ۋەكىللىك قىلغان گۈرۈچ بىلەن رەختنىڭ بىرلەشمىسى ئورتاق بېرىدىغان پايدا ئوخشاش بولىدۇ ياكى پەرقسز بولىدۇ، شۇڭا ئۇ «پەرقسز ئەگرى سىزىق» ياكى «پايدىلىق تەڭ ئېگىزلىكلەر سىزىقى» (Equal - Utility Contouv) دەپ ئاتىلىدۇ.

پەرقسز ئەگرى سىزىق ئۇمۇمەن تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە: (1) باشلىنىش نۇقتىسى O دىن قانچە يىراق بولغان پەرقسز ئەگرى سىزىقنىڭ ۋەكىللىك قىلىدىغان پايدىسىمۇ شۇنچە يۇقىرى بولىدۇ، مەسىلەن، قوشۇمچە سىخىمىدىكى I_2 باشقا بىر پەرقسز ئەگرى سىزىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، I_2 ئۈستىدىكى ھەربىر نۇقتا ۋەكىللىك قىلغان گۈرۈچ بىلەن رەختنىڭ يىغىندىسى بېرىدىغان پايدا ئوخشاش بولىدۇ. بىراق ئۇلار ۋەكىللىك قىلغان پايدا سەۋىيىسى يەنە I_1 ئۈستىدىكى ھەربىر نۇقتا ۋەكىللىك قىلغان پايدىلىنىدىغان يۇقىرى بولىدۇ. (2) ئوخشاش بىر تەكشىلىكتىكى ئوخشاش بولمىغان پەرقسز ئەگرى سىزىقلار ئوخشاشلا بىر ئادەم ھېس قىلالايدىغان ئوخشاش بولمىغان پايدىغا ۋەكىللىك قىلالايدۇ، شۇڭلاشقا ئۇلار مەڭگۈ بىر-بىرىنى كېسىشىپ ئۆتمەيدۇ. (3) پەرقسز ئەگرى سىزىق

ئۇستىدىكى ھەربىر نۇقتا ۋەكىللىك قىلغان ئىككى خىل بۇيۇمنىڭ تۈرلۈك بىرلەشمىسى بەرىدىغان پايدىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى ئوخشاش بولىدۇ، بىر خىل بۇيۇمنىڭ مىقدارىنىڭ ئېشىشى ئازقىسىدا، ئۇ ئورنىنى پاسالايدىغان باشقا بىر خىل بۇيۇمنىڭ مىقدارىمۇ ئازىيىپ بارىدۇ، شۇنىلاشقا، پەرقسىز ئەگرى سىزىقنىڭ كېنىمېتىرىيىلىك شەكلى ئومۇمەن تۆۋەنكى ئوك تەرەپكە قىيسايغان ھەمدە باشلىنىش نۇقتىسىغا قاراپ كۆپۈپ چىقىدۇ.

قوشۇمچە سخېما.

پەرقسىز ئەگرى سىزىق ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىدىكى ئىستېمالچىلار نىڭ ئېھتىياجى نەزەرىيىسى، يەنى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە كەڭ قوللىنىلماقتا.

بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، پەرقسىز ئەگرى سىزىقتىن ئىبارەت بۇ ئۇقۇم ۋە قورال پايدىنى ھېسابلىغىلى بولىدىغان ـ بولمايدىغانلىقىدەك مەسىلىدىن «ئۆزىنى چەتكە ئېلىش» بىلەن، چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەرىيىسى ۋە باشقا ئالاقىدار نەزەرىيىلەرنىڭ كەمتۈك جايلىرىنى تولدۇردى، ئەمەلىيەتتە، پەرقسىز ئەگرى سىزىق بەربىر پايدىنى ھېسابلىغىلى بولمىدۇ دەيدىغان ئالدىنقى شەرتكە تايىنىدۇ، شۇڭا، ئۇ چەكلىك ھالدىكى ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەرىيىسىنىڭ سۇبيېكتىپ ئىدىئالىستىك چاكىنا خاراكتېرىنى ئۆزگەرتەلمىدى ۋە ئۆزگەرتەلمەيمۇ مۇمكىن ئەمەس.

ـ فلىسپىس ئەگرى سىزىقى (The Phillips Curve) ھازىرقى زامان بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقى ئىشسىزلىق نىسبىتى بىلەن پۇل پاخاللىقى نىسبىتى (ياكى مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش نىسبىتى) ئوتتۇرىسىدىكى گاھ كۆچەيمە، گاھ پەسىيمە تۇرىدىغان، بىر ـ بىرىنىڭ ئورنىنى باسىدىغان مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەشتە قوللىنىدىغان ئەگرى سىزىقتۇر. بۇ ئەگرى سىزىق مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش نىسبىتى ئوردىنات، ئىشسىزلىق نىسبىتى ئابسىسسا قىلىنغان ئوردىنات سخېمىسىغا سىزىلسا، سولدىن تۆۋەنكى ئوك تەرەپكە قىيسايغان (قوشۇمچە سخېمىغا قارالسۇن) بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ، ئىشسىزلىق نىسبىتى بىلەن مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش نىسبىتى ئوتتۇرىسىدا بىر ـ بىرىنى تەتۈر يۆنىلىش قىلىپ ئۆزگىرىدىغان مۇناسىۋەت مەۋجۇت دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ: دېمەك، ئىشسىزلىق نىسبىتى تۆۋەن بولغان چاغدا، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش نىسبىتى يۇقىرى بولىدۇ؛ ئەكسىچە، ئىشسىزلىق نىسبىتى يۇقىرى بولغان چاغدا، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش نىسبىتى تۆۋەن بولىدۇ. بۇ ھال شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، ئىشسىزلىقتىن ئازايتىش ياكى تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش نىسبىتىنى يۇقىرىراق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ؛ ئەكسىچە، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش نىسبىتىنى تۆۋەنلىتىش ياكى مال باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن

ئىشسىزلارنى كۆپەيتىشكە توغرا كېلىدۇ.

«فلىپىس ئەگرى سزىقى» نى ئەنگلىيەلىك بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناس فىلىپىستىن (A. W. Phillips) 1958 - يىلى ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا قويغانلىقتا، ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. (ئۇنىڭ ئەنگلىيەدە چىقىدىغان «ئىقتىسادشۇناسلىق» «Economica» دېگەن ژۇرنالىنىڭ 1958 - يىلىدىكى 11 - سانىغا بېسىلغان «ئەنگلىيەدە 1861 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىشسىزلىق ۋە پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىش نىسبىتىنىڭ مۇناسىۋىتىنى دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن). فلىپىس ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى ئەمگەك جەھەتتىكى تەمىنلەش بىلەن ئىھتىياجنىڭ مۇناسىۋىتىگە باغلىق دەيدىغان نەزەريىسىگە ئاساسەن، ئىشسىزلىق نىسبىتى بىلەن پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىش نىسبىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ۋۇنكسىيەلىك مۇناسىۋەتنى تېپىپ چىقىپ، تۆۋەندىكى فورمۇلىنى قوللىنىدىغان $y + a = b \times c$ (ئۇنىڭدىكى y ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىش نىسبىتىگە، x ئىشسىزلىق نىسبىتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، a, b, c لار بولسا پارامېترلاردۇر) دىن ئىبارەت ئىقتىسادىي ئۆلچەم ئەندىزىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەنگلىيەنىڭ 1861 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مۇناسىۋەتلىك ستاتىستىكىلىق مەلۇماتلىرىغا ئاساسەن، ستاتىستىكا ئىلمىدىكى ئەڭ كىچىك كۋادرات ئۇسۇلى ۋە ئايرىم-ئايرىم ھېسابلاش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، مۆلچەرلەشچە ماسلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئىشسىزلىق نىسبىتى بىلەن ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىش نىسبىتىنىڭ تەقەززالىق مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان بىر ئەگرى سزىقنى كېلىپ چىقتى.

فلىپىس ئەگرى سزىقىنى ئەسلىدە ئىشسىزلىق نىسبىتى بىلەن پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىش نىسبىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئالمىشىش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەشتە قوللىنىلىدىغان ئەگرى سزىق. (قوشۇمچە سخېمىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئوردىناتا ئىپادىلەنگەن پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىش نىسبىتى بىلەن ئابسىسسا ئىپادىلەنگەن ئىشسىزلىق نىسبىتى ئىپادىلەنگەن بولىدۇ.) ئەمما ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان، ئۇزاققىچە داۋام قىلغان پۇل پاخالىلىقىنى، خاتا ھالدا، ئاساسەن، پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتىنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتىدىن «ئېشىپ كەتكەنلىكى» ئارقىسىدا كېلىپ چىققان (قوشۇمچە سخېمىنىڭ سول تەرىپىدىكى مال باھاسىنىڭ ئۆزگىرىش نىسبىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان ئوردىناتا ئوق تەرەپتىكى ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان ئوردىناتا تۈز سىزىقنىڭ ئارتۇق بولۇپ، ئۇ ئارقىدىكى مال باھاسىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشىگە ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتىنىڭ ئەمگەك ئۇنۇمدارلىقىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتىدىن ئېشىپ كېتىشى سەۋەبىدە 3% دەپ قىياس قىلىنغان سەۋەب بولۇنغانلىقىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ) دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭا،

بۇ ئەگرى سىزىق يەنە پۇل پاخالىقىنى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ «ھەددىدىن تاشقىرى يۇقىرى» ئىش ھەققىنى تەلەپ قىلغانلىقىنىڭ ئەنجىسى قىلىپ كۆرسىتىشكە ئاسان بولىشى ئۈچۈن ئىشسىزلىق نىسبىتى بىلەن پۇل پاخالىقى نىسبىتىنىڭ ئالمىشىش مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەشتىمۇ قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇنىڭغا بۇنداق تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، گويا ئىشسىزلىقنى ئازايتىش ۋە تولۇق ئىشقا ئورۇنلىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن پۇل پاخالىقى ياسىقۇچىنى بەسىيىپ ئۆتۈش مۇقەررەردەك، يەنە كېينىچىلار تەرغىپ قىلغان پۇل پاخالىقى سىياسىتىنى ئاقلىغىلىمۇ بولىدۇ. ھۆكۈمەتتە سىياسەت بەلگىلىگۈچىلەر بولسا بۇ ئەگرى سىزىقنى ئاساسلىنىپ، ئۇنى ئىشسىزلىق بىلەن پۇل پاخالىقى ئوتتۇرىسىدا خالىغىنىنى تاللىۋالىدىغان ۋاسىتە قىلىۋالىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، بۇ ئەگرى سىزىق ئوتتۇرىغا چىقىشى بىلەنلا، ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيىنىڭ ئوخشاش تەرەققىي تاپقان كاپىتالىستىك ئەللەردە، بولۇپمۇ كېينىنىچىلار ئارىسىدا كەڭ تارقىلىشقا باشلىدى.

ئامېرىكىلىق فرىدمان (M.FriedMan) باشچىلىقىدىكى پۇلىچىلىق تەرەپدارلىرى كېينىنىچىلىق قەشقەسىدىن قىلغان ھۆكۈمەتنىڭ ئومۇمىي ئېھتىياجىنى كېڭەيتىشى ئارقىلىق ئىشسىزلىقنى ئازايتىش سىياسىتىمگە قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، فىلىپس ئەگرى سىزىقى ئېپادىلىگەن ئالمىشىش مۇناسىۋىتى كۆپ دېگەندىمۇ پەقەت قىسقا ۋاقىت ئىچىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ، دەپ ھېسابلىدى. ئۇ بۇنداق ئۇقۇمنى قارىغاندا، ئىشسىزلىق نىسبىتى ئاتالمىش «تەبىئىي ئىشسىزلىق نىسبىتى» (the natural rate of unemployment) سەۋىيىسى (مەسىلەن، 5 پىرسەنت ياكى 4 پىرسەنت ۋەھاكازا) دىن تۆۋەن بولالمايدۇ، شۇڭلاشقا ئىشسىزلىق نىسبىتىنى «تەبىئىي ئىشسىزلىق نىسبىتى» دىن تۆۋەن قىلىش مەقسىتىدىكى ئومۇمىي ئېھتىياجنى كېڭەيتىش سىياسىتى قىسقا مۇددەت ئىچىدە مال باھاسىنىڭ ئۆرلىشىگە تۈرتكە بولۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئىشسىزلىق نىسبىتىنى تۆۋەن چۈشۈرەلىسىمۇ، لېكىن ئىشچىلار مال باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشىنىڭ ئىش ھەققىنىڭ ئۆسۈشىدىن ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ئىش ھەققىنىڭمۇ مال باھاسىنىڭ ئۆرلەش نىسبىتى بىلەن ئوخشاش نىسبەتتە ئۆسۈشىنى تەلەپ قىلغان ھامان، ئىشسىزلىق نىسبىتى يەنە ئۆسۈپ «تەبىئىي ئىشسىزلىق نىسبىتى» سەۋىيىسىگە يېتىدۇ، بۇ چاغدا، ئومۇمىي ئېھتىياج داۋاملىق كېڭەيتىلسە، بۇ ئىشسىزلىقنى ئازايتماي، مال باھاسىنىڭ تېزرەك ئۆرلىشىگە بىلەن ئۆرلەپ كېتىشىنىلا كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن.

قوشۇمچە سىزما:

60 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن، بولۇپمۇ 70 - يىللاردىن بۇيان، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ئومۇمىيۈزلۈك شۇنداق دەپ ھېسابلاشتىكى، فىلىپس ئەگرى سىزىقىنىڭ كۆرسىتىشىچە سېلىمچىلىقنىڭ ئورنى يۇقىرىقى ئوڭ تەرەپكە قاراپ يۆتكەلدى، بۇ شۇنداق دېگەنلىككى، ئىلگىرىكىگە سېلىشتۇرغاندا، ئىشسىزلىق نىسبىتىنى تۆۋەن چۈشۈرۈش ئۈچۈن، پۇلنىڭ تېخىمۇ ئېغىر دەرىجىدە پاخالىشىپ كېتىشىدەك بەدەلنى تۆلەشكە توغرا كېلىدۇ؛ ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، پۇل پاخالىقى نىسبىتىنى تۆۋەنلىتىش ئۈچۈن، ئىشسىزلارنى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپەيتىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ ھال مونوپول كاپىتالىزمنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان زىددىيەتلىرىنىڭ تېخىمۇ كەسكىنلەشكەنلىكىنى، كېينېسچىلىقنىڭ پۇل پاخالىقى ئارقىلىق ئىشسىزلىق نىسبىتىنى تۆۋەنلىتىشتەك رېئاكسىيىنىڭ بارغانسېرى كۈچتىن قالغانلىقىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

كېينېسچىلىق، پۇلچىلىق، تەنزىرىيە دېگەن مانا دىلارغا قارالىدۇ.

نوبىل ئىقتىسادشۇناسلىق مۇكاپاتىنى تالىغۇچىلار «نوبىل ئىقتىسادشۇناسلىق مۇكاپاتى» 1901 - يىلى تەسىس قىلىنغان «نوبىل مۇكاپاتى» غا ئوخشىمايدۇ. «نوبىل مۇكاپاتى» گىلىتسېرىن پارتلاتقۇچ دورىسىنىڭ كەشپىياتچىسى نوبىل (Alfred Nobel) ھەدىيە قىلغان پۇل ئاساسىغا تەسىس قىلىنغان، «نوبىل ئىقتىسادشۇناسلىق مۇكاپاتى» بولسا 1968 - يىلى شۋېتسىيە مەركىزىي بانكىسى تەرىپىدىن ئۆزىنىڭ قۇرۇلغانلىقىغا 300 يىل بولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن، نوبىل مۇكاپاتىنىڭ ئاساسچىسىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن يىغىلغان پۇل ئاساسىغا تەسىس قىلىنغان، شۇڭا ئۇ ئەسلىيەتتە نوبىلنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن تەسىس قىلىنغان مۇكاپاتتۇر. بۇ مۇكاپات ھەر يىلى شۋېتسىيە ئاكادېمىيىسىنىڭ تەيىنلىشى بىلەن تەشكىل قىلىنغان «ئىقتىسادىي پەنلەر كومىتېتى» تالىلغان كىشىلەرگە تارقىتىپ بېرىلىدۇ. 1969 - يىلدىن باشلاپ 1978 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ياۋروپا ۋە ئامېرىكا قىتئەسلىك ئەللىرىدىن 15 نەپەر ئىقتىسادشۇناس بۇ مۇكاپاتقا ئىگە بولدى. نوبىل ئىقتىسادشۇناسلىق مۇكاپاتى روشەن سىياسىي خاھىش ۋە سىستېمىلىق بىر تەرەپلىمىلىكىگە ئىگە. بۇ مۇكاپاتقا ئىگە بولغۇچىلارنىڭ شەرھلىگەن نەزەرىيىلىرى ئومۇمەن بەزى يۈزەكى ھادىسىلەرنى بايان قىلىپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن كاپىتالىستىك ئىگىلىكنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرەلمىدى، تولىراق مونوپول بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئىدېئولوگىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى؛ ئۇلار تەشەببۇس قىلغان سىياسەت ۋە تەكلىپلەرمۇ ئومۇمەن ھازىرقى كاپىتالىزم تۈزۈمى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. پەقەت ئۇلارنىڭ ئىگىلىمىك باشقۇرۇش ۋە ئىقتىسادىي پىلان تۈزۈشكە دائىر بەزى بايانلىرىلا، ئىقتىسادىي جەھەتتە بايلىقلاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئۈسۈلى ياكى تېخنىكىسى بولۇش سۈپتىدە، مەلۇم جەھەتلەردە بەلگىلىك ئەينەك قىلىش ياكى پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. تۆۋەندە ھەر يىلى مۇكاپات تالىغانلارنى

تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

1969 - يىلىنى مۇكاپات ئالغۇچىلار — نورۋېگىيەلىك رېگنار فرىش (Ragnar Frisch، 1895 — 1973) ۋە گوللاندىيەلىك جەن تىنبېرگېن (Jan Tinbergen، 1903 —). ئۇلارغا بۇ مۇكاپات ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشقانلىقى؛ ھەرىكەتلىك ھالەت ئەندىزىسىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە قوللىنىش ئارقىلىق ئىقتىسادىي جەريانلارنى تەھلىل قىلغانلىقى ئۈچۈن بېرىلگەن.

فرىش 1919 - يىلى نورۋېگىيەدە ئوسلو داشۆسىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، فرانسىيە، گېرمانىيە، ئەنگلىيە، ئامېرىكا ۋە ئىتالىيە قاتارلىق ئەللەردە داشۆسىدە ئوقۇپ، 1926 - يىلى ئوسلو داشۆسىدە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئىگە بولغان؛ 1931 - يىلدىن باشلاپ ئوسلو داشۆسىدە پروفېسسور بولغان ھەمدە 1932 - يىلى قوشۇمچە مەزكۇر داشۆنىڭ ئىقتىسادىي تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى بولۇپ، تاكى 1965 - يىلى پېنسىيەگە چىقىۋېچە ئاشۇ خىزمەت بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق جەمئىيىتى ۋە «ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق» ژۇرنىلىنىڭ تەسىس قىلغۇچىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى بولغان. ئۇرۇشتىن كېيىن، ب د ت دا ئىقتىسادىي مەسلىھەتچى بولغان، ھىندىستان ۋە مىسىرنىڭ ئىقتىسادىي پىلان تۈزۈش ئىشلىرىغا قاتناشقان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۈك پايدىلىنىشنى پەرەز قىلىشنىڭ يېڭى ئۇسۇلى» («New Method of Measuring Marginal Utility»، 1932) «ستاتىستىكا جەھەتتە ئېھتىياج ئەگرى سىزىقى بىلەن تەمىنلەش ئەگرى سىزىقىنىڭ تۈزىلمىنى قۇرۇش كەرەك» («Pitfalls in the Statistical Construction of Demand and Supply Curves»، 1933) «تولۇق ئەسلىگە قايتقان سىستېمىنى ئاساسىدىكى ستاتىستىكىلىق قوشۇلۇش تەھلىلىنى تەتبىق قىلىش» («Statistical Confluence Analysis by Means of Complete Regression System، 1934») «ھەرىكەتلىك ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقىدىكى تارقىلىش مەسىلىسى ۋە تەسىرگە ئۇچراش مەسىلىسى ھەققىدە» («Propagation Problems and Impulse Problems in Dynamic Economics») «گۇستاۋ كاسىلغا بېغىشلانغان ئىقتىسادىي ماقالىلەر توپلىمى»غا بېسىلغان، Economic Essays inHonor of Gustau Cassel، 1933)، «ئىشلەپچىقىرىش نەزەرىيىسى» («Theory of Production»، 1960)، ئىنگلىزچە نۇسخىسى، 1965) قاتارلىقلار.

غەرب ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر شۇنداق ھېسابلايدۇكى، فرىشنىڭ كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي دەۋرىيىلىكىنى تەسۋىرلەپ بېرىشنى مەقسەت قىلغان ماتېماتىكىلىق مودېلىنى ئىجاد قىلىپ، ئىقتىسادىي داۋالغۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىللارنى ھەمدىن ئاۋۋال تارقىتىش رولىنى ئويناىدىغان ئامىل ۋە تەسىر كۆرسىتىش رولىنى ئويناىدىغان ئاملارنى دەپ ئىككى چوڭ تۈر (ئالدىنقىسى ئىقتىسادىي سىستېما ئىچىدىكى ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارلارنىڭ

ئۆزگىرىشى تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا پەيدا بولغان ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىدۇ، كېيىنكىسى تاشقى ئاملىلارنىڭ ئىقتىسادىي سىستېمىغا تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا پەيدا بولغان ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشىنى كۆرسىتىدۇ) گە ئايرىغانلىقى ھەمدە بۇ ئىككىسىنى بىرلەشتۈرۈپ تۈرۈپ، كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي دەۋرىيىلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىش بىلەن، ھازىرقى زامان بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي دەۋرىيىلىك نەزەرىيىسىنى مۇھىم ئاساس بىلەن تەمىن ئەتكەنلىكى ئۈنىڭ مۇھىم «تۆھپە» لىرىدىن بىرىدۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، فرىش يەنە ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىقنىڭ مېتودولوگىيىسىگىمۇ مۇھىم «تۆھپە» قوشتى دەپ ھېسابلاندى.

تىنبېرگېن گوللاندىيىنىڭ گاتاگا شەھىرىدە تۇغۇلغان، 1929 - يىلى گوللاندىيىنىڭ لەيدېن داشۆسىدە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىنى ئالغان؛ 1933 - يىلدىن باشلاپ روتتېردام ئىقتىسادىي شۇيۇەنىدە تاكى 1973 - يىلى پېنسىيىگە چىقىۋچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1936 - يىلدىن 1938 - يىلغىچە خەلقئارا ئىتتىپاقتا تەتقىقاتچى بولغان. ئۇرۇشتىن كېيىن، گوللاندىيە مەركىزىي پىلان ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، پ د ت تەرەققىيات - پىلانلاش كومىتېتىنىڭ رەئىسى ۋە بىرقانچە 3 - دۇنيا ئەللىرىدە ئىقتىسادىي مەسلىھەتچى بولغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك نەزەرىيىسىنى ستاتىستىكىلىق ئاساسلار بىلەن دەللىلەش ھەققىدە»، بىرىنچى تۈم — «مەبلەغ سېلىشنى پائالىيەتلىرى توغرۇسىدا»؛ ئىككىنچى تۈم — «ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي دەۋرىيلىكى، 1919 — 1932» («Statistical Testing of Business Cycles Theories I- "A Method and its Application to Investment Activity"; II - Business Cycles in the United States of Ameica, 1919 — 1932», 1939) («Economet- ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق» rics», 1953), «ئىقتىسادىي سىياسەت نەزەرىيىسى ھەققىدە» («On the Theory of Economic Policy», 1952), «ئىقتىسادىي سىياسەت — پرىنسىپ ۋە لايىھە» («Economic Policy: Principles and Design», 1956), «ئىقتىسادىي تەرەققىيات پىلانى ھەققىدە» («The Design of Development», 1958), «دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ يارىتىلىشى» («Shapping the World Economy», 1962), «مەركەزنىڭ پىلانلاشتۇرۇلۇشى» («Central Planning», 1964) ۋەھاكازالار.

غەرب ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر شۇنداق ھېسابلايدۇكى، ئۇ ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىقنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى. ئۇ بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك توغرىسىدىكى تۈرلۈك نەزەرىيىلىرىنى سىناشنى مەقسەت قىلغان ئىقتىسادىي ئۆلچەم ئەنىدىزىلىرىنى ئالدى بىلەن ئوتتۇرىغا قويىدى ھەمدە پۇل مىقدارى، ئۈسۈم نىسبىتى، ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ۋە باھاغا ئوخشاش كەڭ دائىرىدىكى ستاتىستىكىلىق ماتېرىياللار ۋە فىزىكا تلىق ستاتىستىكا ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىپ، مەبلەغنىڭ كۆپىيىشى ياكى ئازىيىشىنىڭ ئىقتىسادىي دەۋرىيلىكىنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ ئاساسىي تۈرتكىسى ئىكەنلىكىنى «دەلىللەش» كە تۇرۇندى. 1970 - يىلى مۇكاپات ئالغۇچى — ئامېرىكىلىق پاۋىل ئانتونى سامىيولسون

(Paul Anthony Samuelson, 1915-)، ئامېرىكىلىق خالىق، پەيلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئەزاسى، ھازىرقى ۋاقىتتا ماساچۇسېت شىتاتىدىكى تېخنىكا ئىنستىتۇتىنىڭ كەسىپ تېمىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەلەر ئارا ئىقتىسادشۇناسلىقتىكى ھەممە ساھەلەرنىڭ دېگۈدەك چېتىلىدۇ؛ ئۇ ئىقتىسادنىڭ ئەزەلدىن جەھەتتىكى ئىلمىي تەھلىل سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش جەھەتتە ھازىرقى زامانداشلىرىنىڭ ئىچىدە ھەرقانداق ئىقتىسادشۇناسلاردىنمۇ كۆپ تۆھپىلەرنى قوشتى.

سامېرىلسون 1935 - يىلى چىكاگو داشۆسىنى پۈتتۈرگەن، 1936 - ۋە 1941 - يىلى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خاۋارد شۆسىدە ماگىستىرلىق ۋە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىنى ئالغان، 1940 - يىلدىن باشلاپ تاكى بۈگۈنكى كۈنگىچە ماساچۇسېتس تەبىئىي پەن ۋە شانائەت پەنلىرى شېرىۋىنىدە ئىقتىسادشۇناسلىق بويىچە پروفېسسور بولۇپ ئىشلەپ كەلمەكتە. سامېرىلسون ئىلگىرى ئامېرىكىنىڭ مەسلىكەتلىك بايلىقى پىلانلاش ئىدارىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى (1941 - 1943 - يىللىرى)، ئۇرۇش ۋاقتى ئىشلەپچىقىرىش ئىدارىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى (1945 - يىلى)؛ 1960 - يىلدىن 1968 - يىلغىچە ئامېرىكا ژۇرنېتۇرىنى ئىقتىسادىي مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولغان؛ ئىقتىسادىي ئۇلچەم مۇناسىلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى (1951 - يىلى)، ئامېرىكا ئىقتىسادشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى (1961 - يىلى) ۋە خەلقئارا ئىقتىسادشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى (1965 - يىلدىن 1968 - يىلغىچە) غا تۇخىتىلىش ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە:

«ئىقتىسادىي تەھلىلنىڭ ئاساسى مەقىدە» («Foundations of Economic Analysis»، 1947)، «ئىقتىسادشۇناسلىق» («Economics»)، دەسلەپكى نەشرى، 1948 - يىل، 10 - نەشرى 1976 - يىل)، «سىزىقلىق پىلان ۋە ئىقتىسادىي تەھلىل» («Linear Programming and Economic Analysis»، 1958 - يىلى) دورفمان Robert Dorfman ۋە سولو R.M.Solow بىلەن بىللە يازغان)، «سامېرىلسون ئىلمىي ماقالىلىرى توپلىمى» («The Collected Scientific 3 Papers of Paul A.samuelson» - توم، 1965، 1966، 1972) ۋەھاكازالار.

سامېرىلسون كېينىچىلىقنىڭ مۇھىم بىر تەقسىمى بولغان يېڭى كلاسسىك ئۇمۇملاشتۇرغۇچىلارنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى. ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرى بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىقتىسادىي نەزەرىيىسىنىڭ بارلىق ساھەلىرىگە دېگۈدەك چېتىلىدۇ. ئۇنىڭ تۇرلۇك ماتېماتىكىلىق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، جەمئىيەت ھالەتتىكى مۇۋازىنەت ۋە مەرىكە تلىك ھالەت جەريانىنى تەھلىل قىلىدىغان تەھلىل قىلىش ئۇسۇلى، جەمئىيەت ھالەت ۋە مەرىكە تلىك ھالەت شارائىتىدىكى ئومۇمىي تەكشۈرۈلۈقنىڭ مۇقىم شەرتلىرى توغرىسىدىكى بايانلىرى، كۆپەيتكۈچى سان بىلەن تېزلەتكۈچى سانىنىڭ ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىشى توغرىسىدىكى بايانلىرى، ئىقتىسادىي يۈكسىلىش توغرىسىدا نەزەرىيە جەھەتتىن يۇرگۈزگەن تەھلىلى، «ئىجتىمائىي پاراۋانلىق فۇنكسىيىسى» غا دائىر بايانلىرى شۇنىڭدەك سېلىشتۇرما تەننەرخ تەلىماتىنىڭ «ھەكچىرى - ئۇۋلىن تېئورېمىسى» غا قوشقان تولۇقلىمىلىرى

ۋەھاكازالار ھازىرقى زامان بۇرژۇئازىيەسىنىڭ ئىقتىسادىي نەزەرىيەسىگە بەلگىلىك تەسىر لەرنى كۆرسەتتى. سامىيولسونىڭ 1948 - يىلى تۇنجى قېتىم نەشر قىلىنغان ۋە كېيىنكى چاغلاردا كۆپ قېتىم قايتا نەشر قىلىنغان «ئىقتىسادشۇناسلىق» دەرسلىكى كېينېسچىلىق ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىق ۋە ئەنئەنىۋى مىكرو ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ كاپىتالىزم دۇنياسىدا كەڭ تارقىلىشىدا ناھايىتى زور رول ئوينىدى.

1971 - يىلى مۇكاپات ئالغۇچى — ئامېرىكىلىق سىمون سمىس كوزنېتس (Simon Smith Kuznets، 1901 —) شۇبۇتسىيە خانلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇنىڭغا بۇ مۇكاپاتنى مىللىي ئىلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتى ۋە ئىقتىسادنى يۆكسەلدۈرۈش جەھەتتە بەرپا قىلغان خاراكتېرلىك تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ مۇئەپپەقىيەت قازانغانلىقى ئۈچۈن بەرگەن.

كوزنېتس روسىيىدە تۇغۇلغان. 1923 - يىلى ئامېرىكىنىڭ كولومبىيە داشۆسىنى پۈتتۈرگەن، 1926 - يىلى كولومبىيە داشۆسىدە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىنى ئالغان. 1927 - يىلدىن 1961 - يىلغىچە نيۇ - يورك مىللىي ئىگىلىك تەتقىقات ئورنىدا تەتقىقاتچى؛ 1936 - يىلدىن 1954 - يىلغىچە پېنسىلۋانىيە داشۆسىدە پروفېسسور، 1954 - يىلدىن 1960 - يىلغىچە جون خوپكىنس داشۆسىدە پروفېسسور، 1960 - يىلدىن تاكى 1971 - يىلى پېنسىيگە چىققۇچە خاۋىد داشۆسىدە پروفېسسور بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ ئىلگىرى ئامېرىكا ستاتىستىكا ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى (1949 - يىلى) ۋە ئامېرىكا ئىقتىساد شۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى (1954 - يىلى) بولغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «پارچە سېتىش ۋە ئۇلگۈجە سېتىش سودىسىدىكى دەۋرىي خاراكتېرلىك داۋالغۇش ھەققىدە» («Cyclical Fluctuation in Retail and Wholesale Trade»، 1926) «ئىشلەپچىقىرىش ۋە باھانىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ھەرىكىتى» («Secular Movement in Production and Prices»، 1930) «تاۋارنىڭ ئوبوروت مىقدارى ۋە كاپىتالنىڭ شەكىللىنىشى» («Commodity Flow and Capital Formation»، 1938) «مىللىي دارامەت ۋە ئۇنىڭ شەكىللىنىشى» («National Income and Its Composition»، 1941) «ئىقتىسادىي يۆكسىلىشكە دائىر 6 پارچە نۇتۇق تېكىستى» («Six Lectures on Economic Growth»، 1959) «ئامېرىكا ئىقتىساددىكى كاپىتال» («Capital in the American Economy»، 1961) «ھازىرقى ئىقتىسادىي يۆكسىلىش ھەققىدە» («Modern Economic Growth»، 1966) «ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئىقتىسادىي يۆكسىلىشى ھەققىدە» («Economic Growth of Nations»، 1971) ۋە باشقىلار.

كوزنېتس ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ستاتىستىكىلىق ماتېرىيالارنى توپلاش، رەتلەش ۋە تەھلىل قىلىش ئىشلىرى بىلەن ئۇزاق مۇددەت شۇغۇللاندى. غەرب ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر كوزنېتس ئامېرىكا ۋە باشقا ئەللەرنىڭ مىللىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنى ۋە مىللىي دارامىتىنى ھېسابلاپ چىقىش ۋە ستاتىستىكا قىلىش جەھەتتە سىستېمىلىق

تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، ھازىرقى كاپىتالىستنىڭ ئەللەردە قوللىنىلىۋاتقان خەلق ئىگىلىكى ھېسابات سىستېمىسىغا ئاساس سېلىپ بەردى دەپ ھېسابلىدى.

1972 - يىلى مۇكاپات ئالغۇچىلار — ئەنگلىيەلىك جون رىچارد ھىكس (Tohn Richard Hicks، 1904 —) ۋە ئامېرىكىلىق كېنېس يوسېف ئارو (Kenneth Joseph Arrow، 1921 —) شۇبۇتسىيە خانلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇلارغا بىرۇ مۇكاپاتنى ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسى ۋە پاراۋانلىق ئىگىلىك نەزەرىيىسى جەھەتتە ئىجادىي خاراكتېرلىك تۆھپىلەرنى قوشقانلىقى ئۈچۈن بەرگەن.

ھىكس 1927 - يىلى ئوكسفورد داشۆسنى پۈتتۈرگەن، كېيىن لوندون ئىقتىسادىي شۇبۇلەنى ۋە كامبرىد داشۆسىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1938 - يىلدىن 1946 - يىلغىچە مانچېستر داشۆسىدە پروفېسسور بولۇپ ئىشلىگەن، 1946 - يىلدىن باشلاپ ئوكسفورد داشۆسىدە پروفېسسور بولۇپ ئىشلىگەن، 1964 - يىلى ئوكسفورد داشۆسىدە تەتقىقاتچى بولغان، 1971 - يىلى پېنسىيەگە چىققان. ھەكسنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «ئىش ھەققى نەزەرىيىسى» (Theory of wages، 1932)، «قىممەت ۋە كاپىتال» (Value and Capital، 1939)، «پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئاساسى» (The Foundations of Welfare Economics)، «ئەنگلىيىدە چىقىدىغان ئىقتىسادشۇناسلىق» ژۇرنىلىغا بېسىلغان، 1939)، «ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك نەزەرىيىسى» (A Contribution to the Theory of the Trade Cycle، 1950)، «پۇل نەزەرىيىسى ئۈستىدىكى تەنقىدكە دائىر ماقالىلەر توپلىمى» («CriticalEssays inMonetaryTheory،» 1967)، «كاپىتال ۋە كۆپىيىش» («Capital and Growth»، 1965)، «كاپىتال ۋە ۋاقىت» («Capital and Time»، 1973)، «كېينېس ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ كرىزىسى» («The Crisis in Keyncsian Economics»، 1974) ۋە باشقىلار.

غەرب ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر شۇنداق ھېسابلايدۇكى، ھەكس لوسانىنا ئېقىمى تەرەپدارى بولغان پارېتونىڭ دەرىجە ساندىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەرىيىسى ۋە پەرقسىز ئەگرى سىزىق ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىقتىسادىي سىستېمىنىڭ جەمئىيەت ھالەت ۋە ئومۇمىي مۇۋازىنەت ئاساسىدا مۇقىملىقىنى ساقلىشىنىڭ شەرتىنى بايان قىلدى، شۇنداقلا جەمئىيەت ھالەتتىكى مۇۋازىنەتنى تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ تۈرۈپ، ۋاقىت ئامىللىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان، ئىقتىسادىي جەريانىنى تەسۋىرلەپ بېرىدىغان ھەرىكەتلىك ھالەت مۇۋازىنەت نەزەرىيىسىنى بارلىققا كەلتۈرمەكچى بولدى؛ ئۇ يەنە ھازىرقى زامان بۇرژۇئازىيىسىنىڭ يېڭى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى، پۇل نەزەرىيىسى ۋە ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك نەزەرىيىسىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈنمۇ خېلى تەسىر لەرنى كۆرسەتتى.

ئارو 1940 - يىلى نيۇ - يورك شەھەرلىك شۇبۇلەنىنى پۈتتۈرگەن، 1951 - يىلى كولۇمبىيە داشۆسىدە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىنى ئالغان. 1942 - يىلدىن 1946 - يىلغىچە ئامېرىكىنىڭ ھاۋا ئارمىيىسىدە ئىشلەگەن، 1947 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە چىكاگو داشۆسىدە دوتسېنت ۋە كوۋلس ئىقتىسا

سادىي كومىتېتىدا مۇئاۋىن تەتقىقاتچى بولغان، 1949 - يىلدىن 1968 - يىلغىچە ستېينفورد داشۆسىدە پروفېسسور بولغان، 1968- يىلدىن ھازىرغىچە خاۋىد داشۆسىدە پروفېسسور بولۇپ ئىشلەپ كەلمەكتە. ئۇ ئامېرىكا ئىقتىسادشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى ۋە ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى بولغان، كىندى زۇكۇتۇكنىڭ ئىقتىسادىي مەسلىھەتچىسى بولۇپمۇ ئىشلىگەن. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «ئىجتىمائىي تاللاش ۋە شەخسنىڭ قىممىتى» («Social Choice and Individual Values»، 1951) «زاپاس مال ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ فىزىماتىلىق نەزەرىيىسى ئۈستىدە تەتقىقات» («Studies in the Mathematical Theory of Inventory and Production»، 1958) «سىزىقلىق پىلان ۋە غەيرىي سىزىق لىق پىلان ئۈستىدە تەتقىقات» («Studies in Linear and Nonlinear programming»، خرۋىتىس L.Hurwicz ۋە ئۇزاۋا H.Uzawa لار بىلەن بىرلىشىپ يازغان، 1958)، «جامائەت مەبلىغى، ھەق نىسبىتى ۋە ئەڭ مۇۋاپىق مالىيە سىياسىتى تۇغرىسىدا» («Public Investment، the Rate of Return and Optimal Fiscal Policy»، 1970) «خەتەرلىك يۈك نەزەرىيىسىگە دائىر ماقالىلەر توپلىمى» («Essays in the Theory of Risk - Bearing»، 1971) ۋەھاكازالار.

غەرب ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر شۇنداق ھېسابلايدۇكى، ئۇ ھەكسىنىڭ تەتقىقات خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ماتېماتىكىلىق يېڭى ۋاستىلەر ئارقىلىق ئومۇمىي مۇۋازىنەت نەزەرىيىسىنى تەتقىق قىلىپ، بۇ نەزەرىيىنى تېخىمۇ يېغىنچاقلىدى ۋە ئىخچام لىدى. ئۇنىڭ «خىيىم - خەتەر» ۋە «ئېنىق سىزلىق» توغرىسىدىكى يېڭى نەزەرىيىسى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى كارخانىلار ھەل قىلغۇچ تەدبىرى نەزەرىيىسىگە «تۆھپە» قوشقانلىق دەپ ھېسابلاندى. ئۇنىڭ «ئىجتىمائىي تاللاش ۋە شەخسنىڭ قىممىتى ھەققىدە» دېگەن كىتابى يېڭى پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى ساھەسىدىكى مۇھىم ئەسەر ھېسابلاندى.

1973 - يىلى مۇكاپات ئالغۇچى — ئامېرىكىلىق ۋاسسىلىي ۋ لېئونتېۋ (Wassily W. Leontief، 1906 —). شۇڭبتسىيە خانلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇنىڭغا بۇ مۇكاپاتنى سەرپ قىلىش - ھاسىل قىلىش تەھلىلى ئۇسۇلى (Input - Output Method) نى راۋاجلاندۇرغانلىقى شۇنىڭدەك بۇ ئۇسۇلنى مۇھىم ئىقتىسادىي مەسىلىلەردە قوللانغانلىقى ئۈچۈن بەرگەن.

لېئونتېۋ روسىيىدە تۇغۇلغان. 1925 - يىلى لېنىنگراد داشۆسىنى پۈتتۈرگەن. 1928- يىلى بېرلىن داشۆسىدە ئىقتىسادشۇناسلىق بويىچە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىنى ئالغان. 1931- يىلدىن باشلاپ خاۋىد داشۆسىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، 1946 - يىلى مەزكۇر مەكتەپتە پروفېسسور بولغان، 1975 - يىلى پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىن نيۇ - يورك داشۆسىدە پروفېسسور بولغان. 1970 - يىلى ئامېرىكا ئىقتىسادشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ سايلانغان، يەنە ئامېرىكا قوشما شتات ھۆكۈمىتىنىڭ ۋە باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي مەسلىھەتچىسى بولۇپ ئىشلىگەن. لېئونتېۋ 30 - يىللاردىلا سەرپ قىلىش - ھاسىل قىلىش ئۇسۇلى توغرىسىدا ئومۇمىي مەلۇماتنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى، 1919—1929؛

مۇۋازىنەت تەھلىلىنىڭ تەجرىبە ماتېرىياللىرى جەھەتتە تەتبىق قىلىنىشى» («The Structure of American Economy, 1919 — 1929; an Enpirical Application of Equilibrium Analysis», 1941; Second edition, 1951) «ئامېرىكىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى ئۈستىدە تەتقىقات: سەرپ قىلىش ـ ھاسىل قىلىش تەھلىلىنىڭ نەزەرىيە ۋە تەجرىبە ماتېرىياللىرى ئۈستىدىكى ئىزدىنىشى ھەققىدە» («Studies in the Structure of the American Economy: Theoretical and Empirical Explorations in Input - Output Analysis» 1953، چېنېر H.B.Chenery قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىرلىشىپ يازغان)، «سەرپ قىلىش ـ ھاسىل قىلىش ئىقتىسادشۇناسلىقى» («Input - Output Economics», 1966)، «ئىقتىسادشۇناسلىققا دائىر ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى، نەزەرىيە ۋە نەزەرىيىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى» («Essays in Economics, Theories and Theoriring», 1966) «ئىقتىسادشۇناسلىققا دائىر ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى، نەزەرىيە، رېئاللىق ۋە سىياسەت» «Essays in Economics, Theories, Realities and policies», 1978)

غەرب ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر ئومۇمەن شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، لېئونتېۋ باشلاپ بەرگەن ۋە راۋاجلاندۇرغان سەرپ قىلىش ـ ھاسىل قىلىش تەھلىلى ئەمەلىي ماتېرىياللارنى قوللىنىپ تۈرۈپ جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ئىقتىسادىي تارماقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىشنى ۋە بىر ـ بىرىنى تەقەززا قىلىدىغان مۇرەككەپ مۇناسىۋەتنى سىستېمىلىق تەكشۈرۈش ئۈچۈن بىر تۈرلۈك تەھلىل ۋاسىتىسىنى يەتكۈزۈپ بەردى. تاكى 1973 ـ يىلىغىچە دۇنيا بويىچە 50 نەچچە دۆلەت بۇنداق ئۇسۇلنى تەتبىق قىلىپ تۇرۇپ ئىقتىسادىي يۈزلىنىشىنى تەڭشەپ قىلدى ۋە ئالدىن مۆلچەرلىدى. 1976 ـ يىلى لېئونتېۋ رەھبەرلىكىدىكى بىر گۇرۇپپا ب د ت غا مىلادى 2000 ـ يىلغىچە دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ سەرپ قىلىش ـ ھاسىل قىلىش مودېلىنى ئىشلەپ بەردى.

1974 ـ يىلى مۇكاپات ئالغۇچىلار ـ شۋېتسىيىلىك گەننار مىردال (Gunnar Myrdal — 1898،) ۋە ئاۋستېرىيىلىك فرېدرىخ ۋان خايېك (Friedrich von Hayek، 1899 —). شۋېتسىيە خانلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇلارغا بۇ مۇكاپاتنى پۈتۈل نەزەرىيىسى ۋە ئىقتىسادىي داۋالغۇش نەزەرىيىسى جەھەتتە ئىجادىي خاراكتېرلىك تەتقىقات خىزمەتلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقى ھەمدە ئىقتىساد، جەمئىيەت ۋە تۇرمۇش قاتارلىقلارنىڭ ئۆزئارا تەقەززالىق مۇناسىۋەتلىرىنى چوڭقۇر تەھلىل قىلغانلىقى ئۈچۈن بەرگەن.

مىردال 1923ـ يىلى ستوكھولم داشۋسنى پۈتتۈرگەن، 1934 ـ يىلدىن باشلاپ مەزكۇر مەكتەپتە پروفېسورلۇق قىلغان. 1945 ـ يىلى شۋېتسىيە خانلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى بولۇپ سايلانغان. مىردال شۋېتسىيە كېڭەش پالاتاسىنىڭ ئەزاسى، ئۇرۇشتىن كېيىنكى شۋېتسىيە ئىقتىساد ـ پىلان كومىتېتىنىڭ رەئىسى ۋە شۋېتسىيىنىڭ سودا ئىشلىرى ۋەزىرى بولغان، 40 ـ يىللاردا شۋېتسىيىنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتىنى تۈزۈشكە قاتناشقان. ئۇ يەنە ب د ت ياۋروپا ئىقتىسادىي كومىتېتىنىڭ ئىجرائىيە باش كاتىپى (1947 — 1957) بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە:

«ئىقتىسادىي نەزەريە تەرەققىياتىدىكى سىياسىي ئامىللار» («The Political Elements in the Development of Economic Theory» ئەسلى نۇسخىسى 1930-يىلى نەشر قىلىنغان، نېمىسچە تەرجىمىسى 1932 - يىلى نەشر قىلىنغان، ئىنگلىزچە تەرجىمىسى 1953 - يىلى نەشر قىلىنغان)، «پۇل مۇۋازىنىتى نەزەريىسى» («Monetary Equilibrium»، ئەسلى نۇسخىسى 1931 - يىلى نەشر قىلىنغان، نېمىسچە تەرجىمىسى 1933 - يىلى، ئىنگلىزچە تەرجىمىسى 1939 - يىلى نەشر قىلىنغان)، «مالىيە سىياسىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى» («The Economic Effects of Fiscal Policy»، 1934) «ئامېرىكىنىڭ ئىككى باش قېتىمچىلىقى — نېگىرلار مەسىلىسى ۋە ھازىرقى زامان دېموكراتىيىسى» («An American Dilemma: TheNegro Problem and Modern Democracy»، 1944) «ئاسىيادىكى ئويۇن: بەزى ئەللەرنىڭ نامراتلىقى ئۈستىدە تەتقىقات» (Vol.I-II,1968) «Asian Drama: An Inquiry into the Poverty of Nations» «ئېقىمغا قارشى، ئىقتىسادشۇناسلىق تەنقىدىگە دائىر ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى» («Against the Stream,Critical Essays on Economics»، 1973) ۋەھاكازا.

مىردال شۋېتسىيە ئېقىمىنىڭ ئاساس سالغۇچىلىرىدىن بىرىدۇر. ئۇ بەزى ئىقتىسادىي ئۆزگىرىشچان مىقدارلارنى ئالدىن كۆزلەنگەن (Ex - ante) تەھلىل مەزگىلى باشلانغان چاغدا مۆلچەرلەنگەن سانلىق قىممەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ) ۋە ئەمەلدە كۆرۈلگەن (Ex - post، تەھلىل مەزگىلى ئاخىرلاشقان چاغدا ئەمەلگە ئاشقان سانلىق قىممەت كۆزدە تۇتۇلىدۇ) دېگەن ئىككى ئۇقۇم ۋاستىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى؛ ۋېكسېلنىڭ پۇل مۇۋازىنىتى توغرىسىدىكى نەزەريىسىگە بەزى تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزدى ۋە ئۇنى تولۇقلىدى؛ ھازىرقى زامان كاپىتالىزمىنىڭ دۆلەتنىڭ ئىقتىسادي ئىشلارغا ئارىلىشىدىغان ۋە ئۇنى تەڭشەپ تۇرىدىغان مالىيە سىياسىتىنى نەزەريە جەھەتتىن تەھلىل قىلىپ، تۇرلۇك مالىيە تەدبىرلىرىنىڭ پەيدا قىلىدىغان ئاقىۋەتلىرىنى دەللىلىدى، كېڭىيىش خاراكتېرىنى ئالغان مالىيە سىياسىتىنىڭ ئىشسىزلىقنى تۈگىتىش ۋە ئىقتىسادي داۋالغۇشنى پەسكويغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن پايدىلىق ئىكەنلىكىنى تەكىتلىدى. غەرب ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر شۇنداق ھېسابلايدۇكى، ئۇنىڭ نەزەريىسى ھازىرقى زامان بۇرژۇئازىيىسىنىڭ ھەربىر كىشىلىك ھالەت ئىقتىسادشۇناسلىقى ۋە ماكرو ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تەرەققىياتىغا بەلگىلىك تەسىر لەرنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە ئىقتىسادي تەھلىلنى جەمئىيەت ۋە تۈزۈم قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئامىللار بىلەن باغلاش لازىملىقىنى تەكىتلىدى ھەمدە ئامېرىكىنىڭ نېگىرلار مەسىلىسى ۋە تەرەققىي قىلىۋاتقان ئەللەرنىڭ نامراتلىق مەسىلىسىنى ئاشۇ ئاساستا تەتقىق قىلدى.

خايېك ئاۋستىرىيىدە تۇغۇلغان. 1927 - يىلى ۋېنا داشۆسىدە ئىقتىسادشۇناسلىق بويىچە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىنى ئالغان، شۇنىڭدىن كېيىن مەزكۇر داشۆدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ۋە ئاۋستىرىيە ئىقتىسادشۇناسلىق تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقلىقىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالغان. 1931 - يىلدىن 1950 - يىلغىچە ئەنگلىيە لوندون داشۆسىدە پروفېسسور بولغان. 1950 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە

چىكاگو داشۇسىدە پروفېسسور بولغان. 1962 - يىلدىن باشلاپ غەربىي گېرمانىيە فرېيبۇرگ داشۇسىدە پروفېسسور بولغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «باھا ۋە ئىشلەپچىقىرىش» («Prices and Production», 1931) «كاپىتال ھەققىدىكى ساپ نەزەرىيە» («The Pure Theory of Kapital», 1941) «قۇللۇققا ئېلىپ بارىدىغان يول» («The Road to Serfdom», 1944) «قانۇن، قانۇن چىقىرىش ۋە ئەركىنلىك» («Law, Legislation and Liberty», Vol.I, 1973; Vol. II, 1976) ۋەھاكازا.

خايېك ئاۋستىرىيە ئېقتىسادىنىڭ «ئايلانما ئىشلەپچىقىرىش» ۋە «مەبلەغ سېلىش مەزگىلى» دېگەنگە ئوخشاش ئۇقۇملىرىنى تەتبىق قىلىپ تۇرۇپ، ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك مەسىلىسىنى تەكشۈرۈپ، ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ كېلىپ چىقىشىغا بانكا سىستېمىسىنىڭ كېڭەيتكەن ئامانەت قەرزى كىشىلەرنىڭ ئىختىيارىي ھالدا قويىدىغان ئامانەتتىدىن ئېشىپ كېتىش ئارقىسىدا، مەبلەغ سېلىش مەركىزىنىڭ نامۇۋاپىق ھالدا ئۆزىراپ كېتىشى بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلمىلىرىنىڭ تەڭپۇڭلۇق ھالىتىنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى سەۋەب بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. ئۇ يەنە تۆرلۈك ئىقتىسادىي تۈزۈملەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىپ، «سىگنالنىڭ تارقىلىشى» دەيدىغان ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويدى، شۇنىڭدەك ھەل قىلغۇچ ئىقتىسادىي تەدبىر ئاساسلىنىدىغان «سىگنال» ۋە بىلىملەر مېڭىلغان - تۇمەنلىگەن كىشىلەرنىڭ كاللىسىغا تارقالغان بولىدۇ، ئۇ ھەرگىز پىلاننى مەركەزلەشتۈرىدىغان كىشىلەرنىڭ قولىدا تۇتۇپ تۇرالايدىغان نەرسە ئەمەس دەپ ھېسابلاپ، لىبرالزمنى تەرغىپ قىلىپ، پىلاننى مەركەزلەشتۈرۈشكە ۋە دۆلەتنىڭ ئارىلىشىشىغا قەتئىي قارشى تۇردى.

1975 - يىلى مۇكاپات ئالغۇچىلار — سوۋېت ئىتتىپاقىلىق لېئونىد ۋىتالېۋىچ كانتوروۋىچ (Леонид Витальевич Канторович, — 1912) ۋە ئامېرىكا تەۋەسىگە ئۆتكەن گوللاندىيىلىك تىجالىن س. كوپمان (Tjalling C. Koopmans, 1910—). شۇنىڭسىيە خانلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇلارغا بۇ مۇكاپاتنى بايلىقنى دەل جايىدا ئورۇنلاشتۇرۇش نەزەرىيىسىگە تۆھپە قوشقانلىقى ئۈچۈن بەرگەن.

بايلىقنى دەل جايىدا ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى قانداق قىلغاندا ئىشلەپچىقىرىش بايلىقلىرىدىن تازا ئۈنۈملۈك تۈردە پايدىلىنىپ، ئىشلەپ چىقىرىلغان مەھسۇلاتنى ۋە ئەمگەكنى ئەڭ چوڭ قىممەتكە ئىگە قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى تەكشۈرىدۇ، بۇ، قانداق مەھسۇلاتنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە قانچىلىك ئىشلەپچىقىرىش لازىملىقى، قانداق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش لازىملىقى شۇنىڭدەك ھازىرقى ئىستېمال بىلەن مەبلەغنىڭ تەقسىمات نىسبىتىنى ئەڭ مۇۋاپىق بەلگىلەش قاتارلىق مەسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭسىيە خانلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى كانتوروۋىچ ۋە كوپمانلارنىڭ بۇ ئەنئەنىۋى ئىقتىسادشۇناسلىق مەسىلىسىنىڭ تەھلىل قىلىش ئۇسۇلىنى يېڭىلىغانلىقى، ئومۇملاشتۇرغانلىقى ۋە راۋاجلاندۇرغانلىقى ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا ئېلىپ بارغان تەتقىقاتلىرىدىكى ئاساسلىق تۆھپىسىدۇر دەپ ھېسابلىدى.

كانتوروۋىچ 1930 - يىلى لېنىنگراد داشۇسىنى پۈتتۈرگەن، 1932 - يىلدىن 1934 - يىلغىچە لېنىنگراد داشۇسىدە ماتېماتىكا لېكتورى بولغان، 1934 - يىلى

مەزكۇر مەكتەپتە پروفېسسورلۇققا كۆتۈرۈلگەن. 1935 - يىلى ماتېماتىكا بويىچە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىنى ئالغان. 1958 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى بولغان، 1964 - يىلدىن باشلاپ ئاكادېمىك بولغان. 1949 - يىلى ۋە 1969 - يىلى ماتېماتىكا تەتقىقاتى خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ۋە ماتېماتىكىلىق ئۇسۇلنى ئىقتىسادىي تەھلىل ۋە پىلان خىزمىتىگە تەتبىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ستالىن مۇكاپاتى ۋە لېنىن مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. كانتوروۋىچ سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيەسى سىبىرىيە شۆبىسى ماتېماتىكا تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، قوشۇمچە ماتېماتىكىلىق ئىقتىسادىي ئۇسۇل بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى ۋە مۇسكۋا ئىگىلىك باشقۇرۇش شۆيۈەنى ئىقتىسادىي مەسىلىلەر تەتقىقات ئورنىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «ئىشلەپچىقىرىشنى تەشكىللەش ۋە پىلانلاشنىڭ ماتېماتىكىلىق ئۇسۇلى ھەققىدە» («MathematicalMethodsof organizing and planning Production» - 1939 - يىلى نەشر قىلىنغان، 1960 - يىلى ئېنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىنغان)، «كۆپ مالالارنى توشۇش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى ھەققىدە» («On the Translocation of Masses»، 1942 - يىلى نەشر قىلىنغان، 1958 - يىلى ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىنغان)، «ئىقتىسادىي بايلىقلاردىن تازا ئوبدان پايدىلىنىش توغرىسىدا» («TheBestUseofEconomicResources»، 1959 - يىلى نەشر قىلىنغان، 1965 - يىلى ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىنغان)، «بىر تارماقلىنىڭ تەرەققىيات پىلانى ۋە تېخنىكا سىياسىتىنىڭ تازا مۇۋاپىق ماتېماتىكىلىق مودېلى» («Optimal Mathematical Models in planning the Development ofaBranchandni ،Tachnicalpolicy» 1967 - يىلى نەشىر قىلىنغان، 1969 - يىلى ئىنگلىزچىگە تەرجىمە قىلىنغان) ۋەھاكازا.

كانتوروۋىچ ماتېماتىكىلىق ئۇسۇلنى قوللىنىپ، يالغۇز بىر كارخانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بايلىقىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئۈچۈن، ئىشلەپچىقىرىشنى قانداق تەشكىللىشى ۋە پىلانلىشى لازىملىقىنى تەكشۈرۈپلا قالماي، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پىلان خىزمىتىگە بىرلەشتۈرگەن ھالدا، پۈتكۈل خەلق ئىگىلىكىدە، مەلۇم مەزگىل ۋە تەرەققىيات باسقۇچىدا، ئىشلەپچىقىرىش بايلىقىنى قانداق قىلغاندا ئۈنۈملۈك تۈرده تۈرلۈك تارماقلارغا تەقسىم قىلىپ بەرگىلى ۋە ئوخشاش بولمىغان مەزگىلەردە ئىشلەتكىلى بولىدىغانلىقى مەسىلىسىنىمۇ تەكشۈردى.

كوپمان 1936 - يىلى گوللاندىيە لېيدېن داشۆسىدە ماتېماتىكا - ستاتىستىكىشۇناسلىق بويىچە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىنى ئالغان. 1940 - يىلى ئامېرىكىغا كۆچۈپ بېرىپ، پىلىنستون داشۆسىدە تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان. 1944 - يىلى چىكاگو داشۆسىگە بېرىپ ئىشلىگەن، 1946 - يىلى دوتسېنت قىلىپ تەيىنلەنگەن، 1948 - يىلى پروفېسسورلۇققا ئۆستۈرۈلگەن ھەمدە قوشۇمچە كوۋلېس كومىتېتىنىڭ (CowlesCommission) تەتقىقات مۇدىرى بولغان. 1955 - يىلى كوۋلېس كومىتېتى بىلەن بىرلىكتە يېل داشۆسىگە يۆتكىلىپ، تا ھازىرغىچە بۇ مەكتەپتە پروفېسسور بولۇپ ئىشلىمەكتە. 1961 - يىلدىن 1967 - يىلغىچە، ئۇ كوۋلېس كومىتې

تىدا فوند ئىشلىرى مۇدىرى بولغان. كوپمان 1978 - يىلى ئامېرىكا ئىقتىسادشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلانغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ ھەرىكەتلىك تەھلىلى» («Activity Analysis of production and Allocation» 1951، كوپمان تۈزگەن)، «ئىقتىسادىي ئۇلچەش ئۇسۇلى ئۈستىدە تەتقىقات» («Studies in Econometric Method» 1953، خۇد William ·C·Hood بىلەن كوپمان بىرلىشىپ تۈزگەن)، «ئىقتىسادىي پەننىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ئۈستىدىكى ئۈچ پارچە ئىلمىي ماقالە» («Three Essays on the State of Econonic Science»، 1957)، «كوپمان ئىلمىي ماقالىلىرى توپلىمى» («Scientific papers of Tjalling Koopmans»، 1970) ۋە باشقىلار.

غەرب ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر ئۇنداق ھېسابلايدۇكى، كوپمان مۇستەقىل ھالدا سىزىقلىق پىلاننىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن مۇھىم تۆھپىلەرنى قوشتى. ئۇ يەنە «ھەرىكەتلىك تەھلىل» (Activity Analysis) دەيدىغان بىر تۈرلۈك ئۇسۇلنى يارىتىپ، «ئىشلەپچىقىرىش» نى ھەرقايسىسى مۇقىم ھالدىكى سەرپ قىلىش - ھاسىل قىلىش مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغان بىر قاتار ھەرىكەتلەرنىڭ باغلىنىشى بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ بىرلەشكەن بىر پۈتۈن مەشغۇلات دەپ تەسۋىرلىدى، شۇنىڭدەك يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ماتېماتىكىلىق ئۇسۇلنىڭ يارىدىمى بىلەن، بايلىق ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ ئۇنۇمى بىلەن باھا سىستېمىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ماسلىق مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلدى ھەمدە ئاشۇ ئاساستا مۇنداق ھۆكۈمنى چىقاردى: پىلانلىق ئىگىلىك شارائىتىدا مۇئەييەن ئۇنۇم ئۆلچىمى ئاساسىدا تازا جايىدا بولغان بىر يۈرۈش باھا سىستېمىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ بۇنداق ھۆكۈمنى چىقارغانلىقى مەركەزلەشتۈرۈلگەن پىلان ئاستىدىكى تارقاق تەدبىرلەر ۋە ئۇنۇم ئۈستىدىكى تەتقىقاتقا «تۆھپە» قوشقانلىق دەپ ھېسابلاندى. ئۇ يەنە «ھەرىكەتلىك تەھلىل» ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ئىقتىسادنىڭ يۈكسىلىش جەريانىدىكى ئەڭ مۇۋاپىق يۈكسىلىش دەرىجىسى ۋە بايلىقنى ئۇنۇملۇك ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسىنى تەكشۈردى.

1976 - يىلى مۇكاپات ئالغۇچى — ئامېرىكىلىق مىلتون فرىدمان (Milton Friedman, 1912 —). شۆبىسىيە خانلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇنىڭغا بۇ مۇكاپاتنى ئىستېمال ئۈستىدە تەھلىل ئېلىپ بارغانلىقى ۋە پۈلنىڭ تارىخىي ھەم پۇل نەزەرىيىسى قاتارلىق جەھەتلەردە مۇۋەپپەقىيەت قازانغانلىقى شۇنىڭدەك ئىگىلىكنى مۇقىملاشتۇرۇش سىياسىتىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى دەللىلىگەنلىكى ئۈچۈن بەرگەن.

فرىدمان 1946 - يىلى كولۇمبىيە داشۆسىدە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىنى ئالغان، شۇ يىلى چىكاگو داشۆسىگە بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، 1948 - يىلى بۇ مەكتەپتە پروفېسسور بولغان، 1977 - يىلى 1 - ئايدا پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىن، ستېيىنفورد داشۆسى خوربر تەتقىقات ئورنىدا ئالىي تەتقىقاتچى بولغان. فرىدمان 1967 - يىلى ئامېرىكا ئىقتىسادشۇناسلىق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ سايلانغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «دەللىلەنگەن ئىقتىسادشۇناسلىققا دائىر ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى»

(«Essays in PositiveEconomics»، 1953) «ئىستېمال فۇنكسىيىسى توغرىسىدىكى نەزەريىە» («A Theory of the Consumption Function»، 1957) «ئامېرىكىنىڭ پۇل تارىخى، 1867 — 1960» («A Monetary History of the United States»، 1963) ئانىنا شۋارتس Anna J. Schwartz بىلەن بىرلىشىپ يازغان)، «ئەڭ مۇۋاپىق پۇل مىقدارى ۋە باشقىلارغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى» («The Optimum Quantity of Money and Other Essays»، 1969) «ئامېرىكا دوللىرى ۋە تەۋرەپ: پۇل پاخالىلىقى، پۇل سىياسىتى ۋە خەلقئارا كىرىم - چىقىم» («Dollars and Deficits: Inflation, Monetary Policyand the Balance of payments»، 1968) «ئىشسىزلىقمۇ ياكى پۇل پاخالىلىقمۇ؟ــ فلىپىس ئەگرى سىزىقىغا باھا» («Unemployment Versus Inflation? An Evaluation of the phillips Curve»، 1975) ۋەھاكازا.

فرىدمان ئۆزى مۇئەييەن مەنە بەرگەن ۋە ھېسابلاش ئۇسۇلىنى تېپىپ چىقىقان «مەڭگۈلۈك دارامەت» (Permanent income) دېگەن ئۇقۇمغا ئاساسەن، كىشىلەرنىڭ ئىستېمالى ئۇلارنىڭ «مەڭگۈلۈك دارامىتى» گە باغلىق بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. ئۇ پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر (مال باھاسى ۋە ئىشلەپچىقىرىش) گە كۆرسىتىدىغان مۇھىم ھەل قىلغۇچ تەسىرىنى تەكىتلىدى؛ كېينىنىڭ پۇلغا بولغان ئېھتىياج توغرىسىدىكى نەزەريىسى (تۇراقسىز ھەۋەس نەزەريىسى) ئاساسىدا ئەنئەنىۋى پۇل مىقدارى نەزەريىسى سىنى يېڭىدىن بايان قىلدى، شۇنىڭدەك ئامېرىكىنىڭ پۇل ئوبوروتىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللىرىنى رەتلەپ چىقتى. ئۇ چىكاگو ئىقتىسادچىلىرىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، «ئەركىن - ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىش» نى تەشەببۇس قىلدى، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئىشلارغا ئارىلىشىشىغا، كېينىكىچىلىق مالىيە سىياسىتى ۋە پۇل سىياسىتىگە كۆچلۈك تەۋرەە قارشى تۇردى، پۇل بىلەن تەمىنلەش مىقدارىنىڭ ئۆسۈش نىسبىتىنى پەرەز بويىچە بارلىققا كېلىشى مۇمكىن بولغان ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتى بىلەن ئۇزاققىچە ئاساسىي جەھەتتىن بىردەك قىلىشتەك بىردىنبىر ئېھتىياجلىق سىياسەتنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ، كېينىكىچىلىق بىلەن قارشىلىشىدىغان ھازىرقى زامان پۇلچىلىقنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلىدۇر.

1977 - يىلى مۇكاپات ئالغۇچىلار — شۋېتسىيالىك بېرتىل .G. ئوۋلىن (Bertil.G.Ohlin,1899—) ۋە ئەنگلىيىلىك جامېس.E.مىد (James.E.Meade,1907—) شۋېتسىيە خانلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇلارغا بۇ مۇكاپاتنى بۆلۈشۈۋېلىشنىڭ خەلقئارا سودا توغرىسىدىكى نەزەريىسى ۋە خەلقئارا كاپىتالنىڭ كۆچۈشى توغرىسىدىكى نەزەريىسىگە ئىجادىي خاراكتېرلىق تۆھپىلەرنى قوشقانلىقى ئۈچۈن بەرگەن.

ئوۋلىن شۋېتسىيە لۇند داشۆسىنى پۈتتۈرگەن، 1924 - يىلى ستوكھولم داشۆسىدە دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىنى ئالغان. 1924 - يىلدىن 1929 - يىلغىچە دانىيە كوپېنھاگېن داشۆسىدە پروفېسسور بولغان، 1929 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە ستوكھولم داشۆسىدە پروفېسور بولغان. ئوۋلىن شۋېتسىيە خانلىق

پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئاكادېمىكى. ئۇ 1944 - يىلدىن 1967 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا شۆۋېتسىيە لېبراللار پارتىيىسىنىڭ رەھبىرى، 1944 - يىلدىن 1945 - يىلغىچە شۆۋېتسىيە سودا ئىشلىرى ۋەزىرى بولغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «رايونلار ئارا سودا ۋە خەلقئارا سودا» («Interregional and International Trade», 1933) «ئامانەت ۋە مەبلەغ توغرىسىدىكى ستوكھولم نەزەرىيىسى، I ۋە II» «Some Notes on the Stockholm Theory of Savings and Investment», I and II; ئەنگلىيىدە چىقىدىغان «ئىقتىسادشۇناسلىق ژۇرنىلى»نىڭ 1937 - يىل 3 - ۋە 6 - سانلىرىغا يېزىلغان)، «ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى» («The Problem of Employment Stabilization», 1949) ۋەھاكازا.

«رايونلار ئارا سودا ۋە خەلقئارا سودا» ئوۋلىنىڭ 1933 - يىلى چىققان ۋەكىللىك خاراكتېرلىگە ئىگە ئەسىرىدۇر. ئۇ، بۇ كىتابنى چىقىرىش بىلەن، ھازىرقى زامان بۇرژۇئا خەلقئارا سودا نەزەرىيىسىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى دەپ ھېسابلاندى. ئۇ، شۆۋېتسىيىلىك خاكشېر (E. F. Heckscher, 1879—1953) نىڭ 1919 - يىلى ئوتتۇرىغا قويغان بىر نۇقتىنىنەزەرىنى راۋاجلاندۇردى ۋە شەرھلەپ بەردى، بۇنىڭ بىلەن، ئۇلارنىڭ نۇقتىنىنەزەرى «خاكشېر — ئوۋلىن تېئورېمىسى» (Heckscher - Ohlin Theorem) دەپ ئاتالدى. غەرب ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، بۇ «تېئورېما» ريكاردونىڭ سېلىشتۇرما تەننەرخ تەلىماتىنى تېخىمۇ مول ۋە تېخىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك شەرھلەپ بەردى، خەلقئارا سودا ۋە خەلقئارا ئەمگەك تەقسىماتىنى بەلگىلەيدىغان شەكىلنى، يەنى ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى سودا شەكلىنىڭ ئومۇمەن ھەرقايسى دۆلەتنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بايلىقىنىڭ نىسپىي موللۇق دەرىجىسىگە باغلىق بولىدىغانلىقىنى دەللىلەپ بەردى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇ يەنە خەلقئارا سودىنىڭ خەلقئارادىكى بايلىقلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، نىسپىي باھا ۋە دارامەت تەقسىماتى قاتارلىق جەھەتلەرگە كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى، بىر دۆلەتنىڭ ھەرقايسى رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى سودا بىلەن خەلقئارا سودىنىڭ ئوخشىشىپ كېتىدىغان ۋە پەرقلىنىدىغان جايلىرىنى شۇنىڭدەك خەلقئارا سودا بىلەن سانائەت ئورۇنلاشتۇرۇلمىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى بايان قىلدى.

مەد ئوكسفورد داشۆسىنى پۈتتۈرگەن 1947 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە لوندون ئىقتىسادىي شۆبىزنەنىڭ پروفېسسورى بولغان؛ 1957 - يىلدىن باشلاپ كامبرىد داشۆسىدە سىياسىي ئىقتىساد بويىچە پروفېسسور بولغان، 1969 - يىلى پېنسىيىگە چىققاندىن كېيىن كامبرىد داشۆسىدە يۇقىرى دەرىجىلىك تەتقىقاتچى بولغان. مەدنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «ئىقتىسادىي تەھلىل ۋە سىياسەت ھەققىدە مۇقەددىمە» («An Introduction to Economic Analysis and policy», 1936) «خەلقئارا ئىقتىسادىي سىياسەت نەزەرىيىسى: I، خەلقئارا كىرىم - چىقىم II، سودا ۋە پاراۋانلىق» («The Theory of International Economic Policy, I, Balance of payments, 1951, II, Trande and Welfare», 1955) «چېگرا بېجى ئىتتىپاقى نەزەرىيىسى» («The Theory of Customs Unions», 1955) «بىر يېڭى كلاسسىك ئىقتىسا

سادىي يۇكسىلىش نەزەريىسى» («A Neo - Classical Theory of Economic Growth», 1961) ۋەھاكازا.

1951 - يىلى ۋە 1955 - يىلى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ نەشر قىلىنغان خەلقئارا ئىقتىسادىي سىياسەت نەزەريىسى توغرىسىدىكى ئىككى كىتاب مەدەنىيەت ۋەكىللىك خاراكتېرلىگە ئىگە بولۇپ، بۇ كىتابلارنىڭ نەشر قىلىنىشى بىلەن، ئۇ، بۇرژۇئازىيەنىڭ خەلقئارا ماكرو ئىقتىساد نەزەريىسى ۋە خەلقئارا ئىقتىسادىي سىياسەت قاتارلىق تەتقىقات ساھەلىرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئاساس سالغۇچىسى دەپ قارالدى. غەرب ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدىكىلەر شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، مەيلى بۇ ئەسەرلەردە ئىقتىسادىي سىياسەت تۈزۈپ چىقىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان تەھلىل ۋاستىلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى؛ كېيىنكى نەزەريىسىنى ئەنئەنىۋى (بولۇپمۇ ئومۇمىي مۇۋازىنەت) نەزەريىسى بىلەن بىرلەشتۈردى؛ «ئومۇمىي» سىياسەت (مالىيە سىياسىتى ۋە پۇل سىياسىتى) تەكى ئۆزگىرىشلەر ۋە «باھا تەڭشەش» (پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان ئىش ھەققى ياكى پېرېۋوت نىسبىتى) نىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋە خەلقئارا كىرىم - چىقىمغا بولغان تەسىرىنى تەھلىل قىلدى؛ يەنە ئىككى سىياسەت ۋاستىسى (ئومۇمىي ئېھتىياج ۋە ئىچكى - تاشقى نىسپىي باھا)نى قوللىنىش ئارقىلىق، 1957 «ئىچكى تەڭپۇڭلۇق» (تولۇق ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش) ۋە «تاشقى تەڭپۇڭلۇق» (خەلقئارا كىرىم - چىقىم تەڭپۇڭلۇقى)دىن ئىبارەت ئىككى سىياسەت خاراكتېرلىك نىشانىنى بىرلا ۋاقىتتا ئەملىگە ئاشۇرۇش مەسىلىسىنى تەكشۈردى. ئۇنىڭ قانداق قىلغاندا خەلقئارالىق ئەركىن ئالماشتۇرۇشقا قارىتا ئارلىشىش سىياسىتىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق ئايرىم دۆلەت ياكى دۆلەتلەر گۇرۇھىنىڭ پاراۋانلىقىنى ئۆستۈرگىلى بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت مەسىلىنى تەتقىق قىلغانلىقىمۇ بۇرژۇئازىيەنىڭ پاراۋانلىق ئىقتىسادشۇناسلىقى ۋە سودىنى قوغداش توغرىسىدىكى ئەنئەنىۋى نەزەريىسىنى راۋاجلاندۇرغانلىق دەپ ھېسابلاندى.

1978 - يىلى مۇكاپات ئالغۇچى — ھازىر ئامېرىكا كارنېگى - مېللون داشۆسىده فروپېسسور بولۇپ ئىشلەۋاتقان خېربېرت سىمون (Herbert Simon، 1916 —). شۇبىتسىيە خانلىق پەنلەر ئاكادېمىيىسى بۇ مۇكاپاتنى ئىگىلىك تەشكىلاتلىرى ئىچىدىكى «ھەل قىلغۇچ تەدبىرلەر تەرتىپى» (Decision - making process) ئۈستىده بەرپا قىلىش خاراكتېرىدىكى تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن بەرگەن.

سىمون چىكاگو داشۆسى قاتارلىق مەكتەپلەردە تەربىيە ئالغان ھەمده دوكتورلۇق ئىلمىي ئۇنۋانىغا ئىگە بولغان. ئۇ ئۇزاقتىنچە ئامېرىكىدىكى ھەرقايسى داشۆلەردە ھېسابلاش ماشىنىسى ئىلمىي ۋە پىسخولوگىيە بويىچە پروفېسسور بولغان، شۇنىڭدەك چىكاگو داشۆسىنىڭ قارىمىقىدا تەسىس قىلىنغان كوۋلىس كومىتېتىدا ئىقتىسادىي ئۆلچەمشۇناسلىق ئۈستىده تەتقىقات ئېلىپ بارغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە: «باشقۇرۇش ھەرىكىتى توغرىسىدا» («Administrative Behavior», 1957). «ئادەمنىڭ ئەندىزىسى» («Models of Man», 1957) «تەشكىلات» («Organization», 1958) «باشقۇرۇش جەھەتتىكى ھەل قىلغۇچ تەدبىرلەرگە دائىر يېڭى پەن» «The New Science of Management Decision», 1960) ۋەھاكازا.

ھەل قىلغۇچ تەدبىرلەر تەرتىپى يا كى ھەل قىلغۇچ تەدبىر نەزەرىيىسى كاپىتالىزم دۇنياسىدا تېخى خېلىلا يېڭى بىر پەن. ئۇ 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، پىلانلاش ئىلمىي، ستاتىستىكىلىق تەھلىل قىلىش ۋە ھېسابلاش ماشىنىسى تەرتىپىنى قوللىنىش ئۇنىكىدەك ئۇنىكدىن كېيىنرەك ئىجتىمائىيەت، پىسخولوگىيە ۋە ئىجتىمائىي پىسخولوگىيە قاتارلىق ئاتالمىش ھەرىكەت پەنلىرىنىڭ مەزمۇنىنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق راۋاجلانغان. سىمون شۇنداق دەپ ھېسابلىدىكى، ھەل قىلغۇچ تەدبىرلەر تەرتىپى دېگەندە بارلىق پاشقۇرۇش جەريانلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بارلىق ھەل قىلغۇچ تەدبىرلەر جەريانى كارخانىنىڭ نىشانى بەلگىلەنگەن ۋاقىتتىن باشلىنىدۇ، ئۇنىكدىن كېيىن نىشانغا يېتىشتە تاللاشلىش ئىمكانىيىتى بولغان تۈرلۈك لايىھىلەر تېپىلىدۇ، بۇ لايىھىلەر ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلىدۇ ۋە ئولارغا باھا بېرىلىدۇ، شۇنىكدەك بۇ لايىھىلەر ئىچىدىن يارىغانلىرى تاللاشلىنىدۇ ۋە بۇ ھەقتە قارار چىقىرىلىدۇ، ئەڭ ئاخىرىدا بۇ قارار ئىجرا قىلىنىدۇ ھەمدە قارار ئىجرا قىلىنىش جەريانىدا تەكشۈرۈپ تۇرۇش ۋە تەزگىنلەش ئارقىلىق كۆزلەنگەن نىشانىنى ئاخىرقى ھېسابتا ئەملگە ئاشۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىنىدۇ.

سىمون ھازىرقى زامان كارخانىلىرىنىڭ پاشقۇرۇش فۇنكسىيىسىنى كۆزدە تۇتقان ھالدا، «ئادەمنى باشقۇرۇش» ئۇقۇمىنى ۋە «كىشىنى قانائەتلەندۈرىدىغان» ھەرىكەت مەزمۇنىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن، ئۇنى ئەنئەنىۋى «ئىقتىسادىي ئادەم»، ئۇقۇمى ۋە «ئەڭ زور چەككە يەتكۈزۈش» دېگەن ھەرىكەت مەزمۇنىنىڭ ئورنىغا دەسسەتمەكچى بولدى، سىمون شۇنداق دەپ ھېسابلايدۇكى، ئەمەلىيەتتە، ھەل قىلغۇچ تەدبىرنى بەلگىلىگۈچىلەر تونۇش جەھەتتە چەكلىمىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئۆزلىرىنىڭ ھەل قىلغۇچ تەدبىرى پەيدا قىلغان ئاقىۋەتلەرنىڭ ھەممىسىنى تولۇق كۆرەلمىشى مۇمكىن ئەمەس؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ۋاقىت، پۇل ۋە ماتېرىيال مەنبەلىرىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، بارلىق لايىھىلەرنى بىر - بىرلەپ سېلىشتۇرۇپ چىقىپ، «ئەڭ زور چەككە يەتكۈزۈش» مەزمۇنىغا ئاساسەن، ھەممىدىن ئوبدان لايىھىنى تاللاشلىش بىلەن، ئۆزلىرىنى ئەڭ زور دەرىجىدە قانائەتلەندۈرۈشى (ياكى ئەڭ زور ئۇنۇمنى ئەملگە ئاشۇرۇشى)، ياكى كارخانىلارنى ئەڭ زور پايدىغا ئىگە قىلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس. بىراق، ھەل قىلغۇچ تەدبىرنى بەلگىلىگۈچىلەر ئەسلىدىكى نىشاننى قانائەتلەندۈرەلەيدىغان ئەڭ تۆۋەن تەلەپنى بەلگىلەپ، ئاندىن كېيىن بۇ ئەڭ تۆۋەن تەلەپنى قاندۇرۇش ياكى ئۇنىكدىن ئاشۇرۇۋېتىشنىڭ لايىھىسىنى تېپىشى مۇمكىن. سىمۇننىڭ نەزەرىيىسى ھازىر كاپىتالىستىك كارخانا ئىقتىسادشۇناسلىقى، تەشكىلات ھەرىكىتى نەزەرىيىسى ۋە تەشكىلات تەرەققىياتى نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسىي بولۇپ قالدى.

روبېرتوس، جوھان كارل

(Rodbertus Johann Karl, 1805—1875)

XIX ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىكى گېرمانىيە چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى، دۆلەت سوتسىيالىزمىنىڭ تەرغىباتچىسى. 1823 — 1826 - يىللىرى گوتتىنگېن داشۆسى ۋە بېرلىن داشۆسىدە مەخسۇس قانۇنشۇناسلىقنى ئوقۇغان، قىسقا ۋاقىت ئەدلىيە ئەمەلدارى بولغان. 1837 - يىلى ياگېزوۋ (Jagetzow) نىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىغا ۋارىسلىق قىلىپ (مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ فامىلىسىمۇ «روبېرتوس — ياگېزوۋ»

دەپ ئاتالغان)، پومېرن (Pommern) شتاتىدا ئولتۇراقلاشقان. 1847 - يىلى مۇشۇ شتاتنىڭ پارلامېنت ئەزاسى بولغان. 1848 - يىلدىكى مارت ئىنقىلابىدىن كېيىن پروسسىيە سىللىي پارلامېنتىنىڭ ئەزاسى بولغان. 1849 - يىلى بېرلىن رايونىدىن تۆۋەن پالاتانىڭ ئەزالىقىغا سايلانغان؛ پالاتا تارقىتىۋېتىلگەندىن كېيىن، سىياسىي ساھەدىن قايتىپ چىقىپ، ياكېزوۋ دېھقانچىلىق مەيدانىغا بېرىپ، ئىقتىسادشۇناسلىق ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۈستىدىكى تەتقىقاتىنى داۋاملاشتۇرغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى مۇنۇلار: «ئېلىمىزنىڭ دۆلەت ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا بولغان تونۇش توغرىسىدا» («Zur Erkenntniss unserer staats-wirtschaftlichen Zustände», 1842) «ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ھەققىدە فون كىرخمانغا يازغان خەت - چەكلەر» («Soziale Breife an von Kirchmann»)، جەمئىي تۆت پارچە، ئالدىنقى ئۈچ پارچە خەت 1850 - يىلى ۋە 1851 - يىلى نەشر قىلىنغان؛ 4 - پارچە خەت 1883 - يىلى نەشر قىلىنغان)،

روبېرتۇسنىڭ ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ئاساسەن، قوشۇمچە قىممەت نەزەريىسى، يەر ئىجارىسى نەزەريىسى ۋە ئىقتىسادىي كرىزىس نەزەريىسى قاتارلىق قىسىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

روبېرتۇس ئۆزىنىڭ قوشۇمچە قىممەت نەزەريىسىنىڭ «ھەقىقىي ئاساسچىسى» دەپ بىلىپ، ماركسقا «كەشپىيات» نىڭ «ئوغرى-لىۋالدى» دەپ تۆھمەت قىلدى. ئەمەلىيەتتە، روبېرتۇسنىڭ قوشۇمچە قىممەت نەزەريىسى ئادام سېمىت، رىكاردو شۇنىڭدەك XIX ئەسىرنىڭ 20 - ، 30 - يىللىرىدىكى ئەنگلىيە رىكاردو ئېقىمى سوتسىيالىزمچىلىرى ئاللىبۇرۇن ئېيتقان بەزىسىلەرنى تەكرارلاشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئېنگېلس «ماركس ۋە روبېرتۇس» دېگەن ماقالىسى («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 21 - توم، خەنزۇچە نەشرىگە قارالسۇن) دا ۋە «كاپىتال» نىڭ 2 - تومىغا يازغان كىرىش سۆزىدە، روبېرتۇسنى تەپ تارتماي پو ئاتقانلىقى ۋە نومۇسسىزلارچە تۆھمەت قىلغانلىقى ئۈچۈن تازا ۋايىغا يەتكۈدەك قىلىپ سۆككەنىدى. روبېرتۇس ئۆش ھەققىدىن باشقا كىرىم، يەنى پايدا بىلەن يەر ئىجارىسىنىڭ يېغىندىسىنى «ئىجارە» دەپ ئاتاپ، «ئىجارە» تاۋار قىممىتىگە «قىممەت قوشۇلغان» لىقتىن ئەمەس، بەلكى ئۆش ھەققىدىن «قىممەت تۇتۇپ قېلىنغان» لىقتىن پەيدا بولغان، يەنى «ئىجارە» كاپىتال ئىگىلىرى ۋە يەر ئىگىلىرى ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىنىڭ قىممىتىدىن تۇتۇپ قالغان قىسىم، ئۇ ماركس ئېيتقان قوشۇمچە قىممەتكە تەڭ كېلىدۇ دەپ ھېسابلىدى. لېكىن ئېنگېلس كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، كاپىتالنىڭ پايدىسى بىلەن يەر ئىجارىسىنى ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك مەھسۇلاتىدىن تۇتۇپ قېلىنغان قىسىم دەپ ئاتاپ، ئۇنى ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنىڭ ياكى ھەقسىز ئەمگىكىدىن ھاسىل بولغان دەيدىغان كۆز قاراش خېلى بۇرۇنلا ئادام سمىت ۋە رىكاردۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان، بۇ، روبېرتۇسنىڭ يېڭى كەشپىياتى ئەمەس. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، سمىت بىلەن رىكاردو قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل بولۇش مەنبەسىنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن قوشۇمچە قىممەتنى بىر مۇستەقىل كاتېگورىيە قىلىپ، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ پايدا ۋە يەر ئىجارىسىدە ئىگە بولغان ئالاھىدە شەكىللىرىنى پەرقلەندۇرمە

گەچكە، قالايمىقانچىلىق ۋە خاتالىقلارنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوخشاشلا، روبېرتۇسمۇ قوشۇمچە قىممەت بىلەن قوشۇمچە قىممەتنىڭ ئالاھىدە شەكلىنى پەرقلەندۈرمىدى، بەلكى قوشۇمچە قىممەتنى ئۇنىڭ ئالاھىدە شەكلى — «ئىجارە» دەپ ئاتىدى. ماركسلا تۇنجى بولۇپ قوشۇمچە قىممەتنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ئىگىلىرىنىڭ ئىشچىلارنىڭ قوشۇمچە ئەمگىكىنى ئىگىلىۋېلىشى ئارقىسىدا ھاسىل بولغان قىممەت سوممىسىنىڭ ئومۇمىي شەكلى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويىدى، ماركس قوشۇمچە قىممەتنىڭ نەدىن پەيدا بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ قانداق پەيدا بولىدىغانلىقىنى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ قانداق قىلىپ پايدا، ئۆسۈم ۋە يەر ئىجارە سىگە ئايلىنىش قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلدى، ۋەھاكازالار.

روبېرتۇسنىڭ يەر ئىجارىسى نەزەرىيىسىنى بولسا ماركس «قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسى» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» 26 - توم، 3 - كىتاب، خەنزۇچە نەشرىگە قاراڭ) دېگەن قول يازمىسىدا تەپسىلىي تەنقىد قىلدى. روبېرتۇس مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: سانائەتتىكى كاپىتال سوممىسى ماتېرىيالىلارنىڭ قىممىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ، يەنە ئىگىلىكىنىڭ كاپىتال سوممىسىدا بولسا ماتېرىيالىلارنىڭ قىممىتى ھېسابقا ئېلىنمايدۇ (چۈنكى ماتېرىيالنى ئۆزى تەمىنلەيدۇ)، شۇڭا، يەنە ئىگىلىك كاپىتالىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئوتتۇرىچە پايدا نورمىسى بويىچە ئالغان پايدىسى يەنە ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى ئۆز قىممىتى بويىچە سېتىلغاندا ئېلىنغان «ئىجارە» (قوشۇمچە قىممەت) دىن ئاز بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، يەنە ئىگىلىكتىن ئېلىنغان «ئىجارە» يەنە ئىگىلىك كاپىتالى ئالغان ئوتتۇرىچە پايدا قىسمىدىن ئېشىپ كېتىپ، نورمىدىن تاشقىرى پايدا يەر ئىگىلىرى ئېرىشكەن يەر ئىجارىسى بولۇپ قالىدۇ. ماركس مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: روبېرتۇسنىڭ يەنە ئىگىلىك كاپىتالىدا ماتېرىيالىلارنىڭ قىممىتى ھېسابقا ئېلىنمايدۇ دەپ پەرەز قىلغان ئالدىنقى شەرت خاتا بولغان، شۇڭلاشقا ئۇ يەنە ئىگىلىك كاپىتالىستلىرى (ئىجارىكەش دېھقانچىلىق مەيدان ئىگىلىرى) ۋە ئۆزىنىڭ خاتا ھېسابلىشى بىلەن، يەر ئىجارىسىنى چۈشەندۈرگەن. بۇنداق چۈشەندۈرۈش بويىچە بولغاندا، يەنە ئىگىلىك كاپىتالىستلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ چىقىمىنى ئومۇمىيۈزلۈك، ھەقىقىي ھېسابلاپ چىقمىغا ئەگىشىپ، يەر ئىجارىسى يوقىلارمىش. بۇنىڭ خاتا ئىكەنلىكى مانا مەن دەپ كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

روبېرتۇسنىڭ ئىقتىسادىي كرىزىس نەزەرىيىسىگە كەلسەك، ئۇ ئاساسىي جەھەتتىن سىسموندىنىڭكى بىلەن ئوخشاش، ئۇمۇ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئامراتلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىستېمالنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى كرىزىس پەيدا بولۇشنىڭ سەۋەبى دەپ قارايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، روبېرتۇس ركاردونىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىدىن كەلتۈرۈپ چىقارغان سوتسىيالىزم تەغرىسىدىكى يەكۈنىمۇ XIX ئەسىرنىڭ 20 - 30 - يىللىرىدىكى ركاردو ئېقىمى سوتسىيالىزمچىلىرىنىڭ يەكۈنىدىن بىر قەدەم ئىلگىرىلىگىنى يوق، ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا ئوتوپىك خاراكتېر ئالغان. روبېرتۇس مەھسۇلاتلار ئۆزىگە سەرپ قىلىنغان ئەمگەك قىممىتى بويىچە ئالماشتۇرۇلىدىغان ئادىل پرىنسىپىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، ئاتالمىش ئەمگەك پۇلى تارقىتىش تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا

قويدى: يەنى دۆلەت مەھسۇلاتنىڭ قىممەتىنى بەلگىلەيدۇ، ئاندىن مۇشۇ ئاساستا ئەمگەك پۇلى تارقىتىپ، سانائەت كاپىتالىستلىرىغا ئاۋانىسى بېرىدۇ، سانائەت كاپىتالىستلىرى بۇ پۇلنى ئىشچىلارغا ئىش ھەققى قىلىپ تارقىتىدۇ، ئىشچىلار ئۆزلىرى ئىگە بولغان ئەمگەك پۇلى بىلەن مەھسۇلاتلارنى سېتىۋالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەمگەك پۇلى يەنە ئايلىنىپ ئۆزىنىڭ چىقىدىغان ئورنىغا قايتىپ كېلىدۇ. روبېرتۇس مۇشۇ ئىسلاھات لايىھىسى ئارقىلىق ئىشچىلار سىنىپىنىڭ نامراتلىشىپ كېتىشىدىن ساقلىنىپ، ئىقتىسادىي كرىزىسنى يوقىتىشقا بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى. ئېنگېلس: ماركسنىڭ پرۇدون ئۇستىدىكى تەنقىدى بۇ يەردە روبېرتۇسقىمۇ تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ، دەپ كۆرسەتتى. روبېرتۇسنىڭ تەشەببۇسلىرىنىڭ ئەنگلىيە خىيالىي سوتسىيالىزمچىلىرى شۇنىڭدەك پرۇدوننىڭ تەشەببۇسلىرى بىلەن ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، كېيىنكىسى ئەمگەك پۇلى ئالماشتۇرۇش تۈزۈمىنى يوقىتىشنى تەلەپ قىلمىتا، كاپىتالنىڭ يوللانما ئەمگەككە بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى بىكار قىلىش، ھەربىر ئىشلەپ چىقارغۇچىنىڭ مەھسۇلاتىنىڭ تولۇق ئەمگەك قىممىتىگە ئىگە قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ؛ روبېرتۇس بولسا يوللانما ئەمگەككە بولغان ئېكسپىلاتاتسىيىنى يەنىلا ساقلاپ قالماقچى بولىدۇ. مەسىلەن، ئۇ مۇنۇلارنى تەشەببۇس قىلىدۇ: ئەمگەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىر قىسمىنى چىقىرىپ، ئىقتىلىسادىي جەھەتتە ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىدا بولمىسىمۇ، لېكىن زۆرۈر بولغان بەزى ئىجتىمائىي فۇنكسىيىلەرنىڭ چىقىمىنى قامداش ئۈچۈن، پرۇسسىيە دۆلىتى يۇقىرىدىن ئىشچىلارنىڭ ئۆز مەھسۇلاتىنىڭ قانچىلىك كىگە ئىگە بولالايدىغانلىقىنى بەلگىلەپ بېرىشى كېرەك؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پومېشچىكلار ۋە سانائەت كاپىتالىستلىرىمۇ جەمئىيەتكە پايدىلىق ھەتتا زۆرۈر بولغان مەلۇم پائالىيەتلەر بىلەن شوغۇللانغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارمۇ يەر ئىجارىسى، پايدا شەكىللىرى بىلەن بەلگىلىك ھەققە ئىگە بولۇپ، ئۆزلىرىنى داۋاملىق تۇرده قامداپ كېتىشى كېرەك. مانا بۇ، روبېرتۇس تەرغىپ قىلغان ئاتالمىش «پرۇسسىيە دۆلىتى سوتسىيالىزمى» دۇر.

روبېرتۇسنىڭ ئەسەرلىرى نەشر قىلىنغان مەزگىللەردە كىشىلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىمىغانىدى؛ كېيىن لاسال ۋە XIX ئەسىرنىڭ 70 -، 80 - يىللىرىدىكى گېرمانىيە چاكىنا ئىقتىسادشۇناسى مېيېر (Rudolf Meyer)، ۋاگنېر (V.A.Wagner) قاتارلىقلارنىڭ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ماختاپ كۆككە كۆتۈرۈشى بىلەن ئاندىن دىققەت - ئېتىبارغا ئېرىشتى. روبېرتۇسنىڭ ئەسەرلىرى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى گېرمانىيە دۆلەت سوتسىيالىزمى پىكىر ئېقىمىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن.

لاسال، فېردىناند، (Lassalle, Ferdinand 1825 — 1864) گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى ئاغمىچىلىقنىڭ بوۋىسى. ئۇ گېرمانىيىنىڭ برېسلاۋ (Breslau) شەھىرىدە دۆلەتمەن يەھۇدىي سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، برېسلاۋ داشۆسى ۋە بېرلىن داشۆسىدە ئوقۇغان، ئۇ گېگېل ئىدېئالىستىك پەلسەپىسىنىڭ مۇرىتى ئىدى. ئۇ داشۆنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئادۋوكات بولغان. 1848 -، 1849 - يىللىرى گېرمانىيىنىڭ رېين ئۆلكىسىدىكى دېموكراتىيە ھەرىكىتىگە قاتناشقان. 1846 — 1854 - يىللىرى ھالزفېلد

گراف خانىم (Gräfin Halzfeldt) نىڭ ئەكاھدىن ئاجرىشىش ئەنزىسىدە ئاقىلغۇچى ئادۋوكات بولغان. ئۇ 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىگە قاتناشقان ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىكى گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىنى قوزغىغان، 1863 - يىلى پۈتۈن گېرمانىيە ئىشچىلار بىرلەشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان. ئۇ ئۆزىنى «ماركسنىڭ ھىمايىچىسى» ۋە «سادىق شاگىرتى» دەۋالسىمۇ، ئەزەلدىن ماركسزمنى ھەقىقىي تۈردە قوبۇل قىلغان ئەمەس، ئۇ دائىم ماركس تەلىماتىنى ئوغرىلاپ ھەمدە ئۆزگەرتىپ، ئىشچىلار ھەرىكىتىدە ئىزچىل تۈردە ماركسزمغا قارشى ئاغمىچىلىق لۇشيەنىنى يۈرگۈزۈپ كەلگەن. لاسال ئەينى ۋاقىتتىكى پرۇسسىيە پادىشاھلىقىنىڭ باش ۋەزىرى بىسمارك بىلەن تەل بىرىكتۈرۈپ، پرۇسسىيە پادىشاھلىقى ھۆكۈمىتىنىڭ يۆقىرىدىن تۆۋەنگە گېرمانىيىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مىياسىتىنى يولغا قويۇشىنى قوللىغان؛ بىسماركنى ئومۇم سايلام ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈشكە ئۈندەپ، پروسسىيە مۇستەبىت خاندانلىقى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ بۇرژۇئازىيىگە قارشى تۇرۇشقا ئۇرۇنغان. لاسال ئاخىردا دۈشمەنلىگە چىقىپ ئۆلگەن.

ئۇنىڭ «ئىشچىلار پروگراممىسى» («Das Arbeiterprogramm», 1862)، «ئاشكارا جاۋاب» («Das offene Antwortschreiben», 1863) باستىئات ـ شۇلزې فون دېلىچ ئەپەندى، ئىقتىسادشۇناسلىقتىكى جۈلئىام. ياكى كاپىتال ۋە ئەمگەك» («Hrr Bastiat - Schulze von Delitzsch der ökonomische Julian, oder Kapital und Arbeit», 1864) قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلىرى بار.

لاسال ئەمگەكنىڭ تەبىئەتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدىغانلىقى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان مۇلۇكچىلىكنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى تىلغا ئالماي، «ئەمگەك بارلىق مەھسۇلاتلارنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى» دەپ گەپ ساتتى. ئۇ تۆمۈردەك ئىش ھەققى قانۇنىيىتىنى تەشۋىق قىلدى. لاسال «ئەمگەك دارامىتىنىڭ ھەممىسىنى ئىشچىلارغا بېرىش»نى، «كارخانا پايدىسىنىڭ ھەممىسىنى ئىشچىلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىش»نى تەشەببۇس قىلىپ، تەقسىمات شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، «ئەمگەك دارامىتىنىڭ ھەممىسى»نى ئىشچىلارغا «ئادىل» تەقسىم قىلىپ بەرگەندىلا، كاپىتالزم جەمئىيىتىنىڭ زىددىيەتلىرىنى يوقاتقىلى بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى.

لاسال دۆلەت سوتسىيالىزمنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەرغىباتچىلىرىنىڭ بىرى. ئۇ دۆلەتنى ئىنسانلارنى ئەركىنلىككە مېڭىشقا ئۈندەشنى ۋە ئۇنىڭغا تۈرتكە بولۇشنى ئۆز مەقسىتى قىلغان ئەخلاقىي، سىنىپتىن خالىي تەشكىلات دەپ قارىدى. ئۇ زورلۇق ئىنقىلابنى قارشى تۇرۇپ، قانۇنىي كۈرەش ئارقىلىق، ئومۇمىيۈزلۈك، بىۋاستە، باراۋەر سايلام ھوقۇقىنى ئىگە بولۇپ، پرۇسسىيە پادىشاھلىقىنى «ئەركىن دۆلەت»كە ئايلاندۇرۇشنى تەرغىپ قىلدى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: بۇ «ئەركىن دۆلەت» قەرز پۇل تارقىتىپ ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنى قۇرۇشىغا ۋە ئومۇملاشتۇرۇشىغا يار بېرەم قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن «تۆمۈردەك ئىش ھەققى قانۇنىيىتى»نى بىكار قىلىپ، ئېكسپلاتاتسىيىنى يوقىتىپ، ئىشچىلارنى ئۆزلىرىنىڭ ھەننۇا ئەمگەك دارامىتىدىن بەھرىمەن قىلىپ، ئۆز كارخانىسىنىڭ ئىگىسىگە ئايلاندۇرۇپ، سوتسىيالىزمنى ئىشقا ئاشۇرغىلى،

پۈتكۈل سوتسىيالىزمنى ئەركىن ۋە بەختىيار دۇنياغا كىرگۈزگىلى بولىدۇ. لاسسالىنىڭ بۇنداق ئاغمىچىلىق نۇقتىسىنەزەرلىرى ئۇنىڭ بىسمارك ھۆكۈمىتى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ مەنپەئىتىنى سېتىشىغا سەۋەب بولدى. ماركس، ئېنگېلس لاسسالىنىڭ ئاغمىچىلىق سەپسەتەلىرى ۋە ئىشچىلار ھەرىكىتىگە ئاسىيلىق قىلغان قىلمىشلىرىنى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلاپ ۋە تەنقىد قىلىپ، لاسسالىنىڭ سوتسىيالىزمى «پروسسىيە پادىشاھلىقى ھۆكۈمىتىنىڭ سوتسىيالىزمى» («ماركس ـ ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 16 ـ توم، خەنزۇچە نەشرى، 256 ـ بەت) دىن باشقا نەرسە ئەمەس، ئۇ بىسمارك ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ، دەپ كۆرسەتتى.

تۆمۈردەك ئىش ھەققى قانۇنى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تۆمۈردەك ئىش ھەققى قانۇنى (Iron Law of Wages; Theorie des eisernen Lohngeseges) چەت تىلدىن خەنزۇچىغا دەسلەپتە تۆمۈردەك ئىش ھەققى پرىنسىپى دەپ تەرجىمە قىلىنغان، يېقىنقى مەزگىللەردە تۆمۈردەك ئىش ھەققى قانۇنىيىتى دەپ تەرجىمە قىلىنىدى. بۇنى گېرمانىيىلىك ئاغمىچى لاسسال ئوتتۇرىغا قويغان. دەسلەپتە، لاسسال ئۆزىنىڭ 1863 ـ يىلى 3 ـ ئايدا چىققان «ئاشكارا جاۋاب» دېگەن كىتابچىسىدا ئاتالمىش «تۆمۈردەك ئىش ھەققى قانۇنىيىتى»نى ئوتتۇرىغا قويدى، شۇ يىلى 5 ـ ئايدا، ئۇ رېين دەريياسى بويىدىكى فرانكفورتتا سۆزلىگەن نۇتقىدا يەنە بۇنى تەپسىلىي بايان قىلىپ بەردى. ئۇ مۇنداق دەپ ھىسابلىدى: كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە، ئەمگەككە بولغان تەلەپ بىلەن تەمىنلەشنىڭ ھۆكۈمرانلىقى شارائىتىدا ئىش ھەققىنى بەلگىلەپ بېرىدىغان تۆمۈردەك قانۇن بار، ئۇ بولسىمۇ: ئوتتۇرىچە ئىش ھەققى باشتىن ئاخىر بىر مەملىكەت خەلقى تەرىكچىلىكىنى قامداش ۋە ئەۋلاد قالدۇرۇشتا ئادەت بويىچە تەلەپ قىلىنىدىغان تېگىشلىك تۇرمۇش سەۋىيىسىدە توختاپ قالىدۇ. ئەمەلىي كۆنلۈك ئىش ھەققى بۇ ئوتتۇرىچە ساندىن ئۈزاققىچە يۇقىرى بولسا، ئىشچىلارنىڭ ئەھۋالى ياخشىلانغانلىقتىن، ئىشچىلار نوپۇسىنىڭ كۆپىيىشى ۋە بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىنلەشنىڭ ئېشىشى كېلىپ چىقىدۇ، نەتىجىدە ئىش ھەققى بۇرۇنقى سەۋىيىگە چۈشۈرۈلىدۇ، ياكى بۇرۇنقى سەۋىيىدىنمۇ تۆۋەنلىتىلىدۇ. ئىش ھەققىمۇ مۇشۇ ئوتتۇرىچە ساندىن ئۈزاققىچە تۆۋەن بولۇپ كېتەۋەرسە بولمايدۇ، ئۇنداق بولغاندا، «ئاھالىنىڭ چەتكە ئېقىشى، بويتاق يۈرۈش، تۇغۇتقا چەك قويۇش يۈز بېرىدۇ، ھەتتاكى ئەڭ ئاخىرىدا نامراتلىق دەستىدىن ئىشچىلار سانىنىڭ ئازىيىپ كېتىشى قاتارلىق ئەھۋاللار»، كېلىپ چىقىدۇ نەتىجىدە ئەمگەك كۈچى بىلەن تەمىنلەش ئوكسۇپ قالىدۇ، بۇ ھال ئىش ھەققىنىڭ يەنە ئەسلىدىكى يۇقىرىراق سەۋىيىگە قايتىپ كېلىشىگە تۈرتكە بولىدۇ.

لاسسالنىڭ «تۆمۈردەك ئىش ھەققى قانۇنىيىتى» ئەنگلىيە بۇرژۇئا كلاسسىك سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ۋەكىلى رىكاردونىڭ ئىش ھەققى نەزەرىيىسىدىكى چاكىنا تەركىبلەردىن ۋە چاكىنا ئىقتىسادشۇناس مالتۇسنىڭ نوپۇس نەزەرىيىسىدىن كۆچۈرۈۋېلىنغان. بۇ قانۇنىيەت ئىش ھەققىنىڭ ئۆزگىرىشىنى نوپۇسنىڭ مۇتلەق مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن چۈشەندۈرۈپ، پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىپ كېتىشىنىڭ

سەۋەبىنى فرېدرىخسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىشى بىلەن چۈشەندۈرۈپ، كاپىتالىستنىڭ يالالىنىما ئەمگەك تۈزۈمىنىڭ ئېكسپلاتاتسىيە ماھىيىتىنى يازغان. دەل ماركسنىڭ «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد» دېگەن كىتابىدا كۆرسەتمىسىچە ئۇ تەكىتلىگەك: «دېموكراتىك ئىش ھەققى قانۇنىيىتى» ئەجىسىدە گېرمانىڭ «ئەبەدىي، دېموكراتىك، ئۇلۇغ قانۇنىيەتلەر» دېگەن نېمىسىدىن كۆچۈرۈۋېلىنغان «دېموكراتىك» دېگەن سۆزدىن باشقا ھېچ نەرسە لاسسالنىڭ ئەمەس.» «لاسسال نېمىنىڭ ئىش ھەققى ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەيدۇ، بەلكى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىغا ئەگىشىپ تاشقى كۆرۈنۈشنى شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى قىلىۋالىدۇ» («گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 32 - 34 - بەتلەر).

لاسسال دېگەن ماددىغا قارالا.

لىبكنېخت، ۋىلگېلم،

(Liebknecht, Wilhelm, 1826 — 1900) گېرمانىيە ۋە خەلقئارا ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى مەشھۇر ئەربابى، گېرمانىيە سوتسىيال - دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ ئاساسچىسى ۋە داھىيلىرىنىڭ بىرى، ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ بىرى. ئۇ گېرمانىيىنىڭ 1848 — 1849 - يىل ئىنقىلابىغا ئاكتىپ قاتناشتى. ئىنقىلاب مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چەت ئەللەردە قاچقۇن بولۇپ يۈردى. لوندوندا مۇھاجىر بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، ماركس بىلەن ئېنگېلىسنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، بارا - بارا سوتسىيالىزمچى بولۇپ يېتىلدى. XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ماركس بىلەن ئېنگېلىس لاسسال چىلىققا قارشى تەنقىدنى قانات يايدۇرغاندا، لىبكنېخت بېبېل بىلەن بىرلىكتە «ساكسونىيە ئىشچىلار جەمئىيىتى» نى تەشكىللەپ ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلىپ، پائال تۈردە لاسسالچىلىققا قارشى كۈرەش قىلدى. 1869 - يىلى، ئۇنىڭ ۋە بېبېلنىڭ رەھبەرلىكىدە، گېرمانىيە «سوتسىيال - دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسى» («ئەيزىناخچىلار») قۇرۇلدى. ھەمدە «بىرىنچى ئىنتېرناتسىئونال» غا قاتناشتى. 1867 - يىلدىن كېيىن، ئۇزاق مۇددەت شىمالىي گېرمانىيە قوشما شتاتى پارلامېنتىنىڭ ۋە پرۇسسىيە گېرمانىيە پارلامېنتىنىڭ ئەزاسى بولدى. ئۇ پارلامېنت مۇنبىرىدىن پايدىلىنىپ، پرۇسسىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنى ئېچىپ تاشلىدى. 1870 - يىلى پرۇسسىيە - فرانسىيە ئۇرۇشى پارتىلىغاندىن كېيىن، ئۇ پرولېتارىيات ئىنتېرناتسىئونالىزمى مەيدانىدا چىڭ تۇردى. ئۇرۇشنىڭ 1 - باسقۇچىدا، پارلامېنتتا ئۇرۇش زايومى مەسىلىسى ئاۋازغا قويۇلغاندا، ئۇ ۋاز كېچىش چارىسى بىلەن، پرۇسسىيە ھۆكۈمىتىگە ئىشەنمەيدىغانلىقىنى ۋە لۈئى بوناپارت قوزغىغان ئۇرۇشنى ئەيىبلەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇرۇش گېرمانىيە ئۈچۈن ئېيتقاندا قوغدىنىش خاراكتېرىنى يوقىتىپ، فرانسىيە خەلقىنى بۇلاش - تالاشقا ئايلانغاندا، ئۇ ئۇرۇش زايومىغا قارشى ئاۋاز بەردى، فرانسىيە زېمىنىنى يۇتۇپ كېتىشكە نارازىلىق بىلدۈردى. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت شۇ سەۋەبتىن ئۇنى قولغا ئېلىپ، ئۇنىڭغا جازا ھۆكۈم قىلدى. سوتتا، ئۇ داۋاملىق جەڭ قىلىپ، ئىمپېرىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنى ئېچىپ تاشلاپ، سوتسىيالىزمنى تەشۋىق قىلدى. ئېنگېلىس لىبكنېختنىڭ بۇنداق روھىغا ناھايىتى يۇقىرى باھا بەرگەنىدى. 1875 - يىلى «ئەيزىناخچىلار» بىلەن «لاسسالچىلار» نىڭ قوشۇلۇس

مەسلىسىدە، لىبكنېخت پرىنسىپتا يول قويىدى. ماركس «گوتا پروگرامىسىغا تەنقىد» دېگەن كىتابىدا ئۇنى قاتتىق تەنقىد قىلدى.

لىبكنېخت ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالنى قۇرۇش خىزمىتىگە قاتنىشىپ، ھۆكۈمەتسىز-لىكىگە ۋە بېرنىشتېيىنىنىڭ ئاغمىچىلىق ئۇقتۇرۇشىنەزەرلىرىگە پائال قارشى تۇرۇپ، ماركسزمنى تەشۋىق قىلىش، خەلقئارا ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش جەھەتلەردە غايەت زور تۆھپە قوشتى. 1889 - يىل 7 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، خەلقئارا سوتسىيالىزمچىلارنىڭ ۋەكىللىرى پارىژدا يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالنى قۇردى. لىبكنېخت يىغىننىڭ ئىجرائىيە رەئىسى سۈپىتىدە، پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، ئاغمىچىلارنىڭ خەلقئارا ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈ-ۋېلىشقا ئۇرۇنۇشتەك سۈيىقەستلىرىنى بىتچەت قىلدى. 1891 - يىلى ئېچىلغان ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالنىڭ 2 - قۇرۇلتىيىدا، ئۇ ئۇرۇش ۋە مىلىتارىزم مەسلىسى ھەققىدە دوكلات بېرىپ، ھۆكۈمەتسىزلىك سەپسەتە-لىرىنى تەنقىد قىلىپ، ئۇرۇش ۋە مىلىتارىزمنىڭ كاپىتالىزم تۇزۇمى بىلەن ئايرىلماس مۇناسىۋىتى بارلىقىنى، كاپىتا-لىزمنى يوقاتقاندىلا، ئۇرۇش ۋە مىلىتارىزمنى يوقاتقىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى.

ۋىلگېلم لىبكنېختنىڭ ئەسەرلىرى ناھايىتى كۆپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىقتىسادىي جەھەتتىكىلىرى ئاساسەن: «يەر مەسلىسى» («Zur Grund und Bodenfrage»، 1876)، «ئەنگلىيە قىممەت نەزەرىيىسى تارىخى» («Zur Geschichte der Wert-theorie in England»، قاتارلىقلار. لىبكنېخت مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەرگە بىرلەشتۈرۈپ، ماركسنىڭ ئىقتىسادىي تەلىماتىنى بايان قىلدى ۋە تەشۋىق قىلدى.

ببېل، فېردىناند ئاۋگۈست (Bebel, Fer-dinand August، 1840—1913) خەلقئارا ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى ئاتاقلىق ئەرباب، گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى ۋە ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالنىڭ ئاساس-چىلىرى ۋە رەھبەرلىرىنىڭ بىرى. ئۇ كېيىنىدا پروسسىيە قېشۇنىدىكى بىر نامرات سىرژانت ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. قىرىش ستانوكى ئىشچىسى بولغان. XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ بېشىدا، ببېل لېيپىسگدا ئىشلەۋاتقان چېغىدا «ئىشچىلارنى تەربىيەلەش جەمئىيىتى» گە قاتناشتى، ئارقىدىن «گېرمانىيە ئىشچىلار جەمئىيىتى بىرلەشمىسى» نى تەشكىللىدى ۋە ئۇنىڭغا رەھبەرلىك قىلدى. ۋىلگېلم لىبكنېخت (W. Liebknecht) نىڭ ياردىمى بىلەن، ئۇ سوتسىيالىزم ئىدىيىسىنى تېزلا قوبۇل قىلدى. 1869 - يىلى ئۇ بىرلەشمىدىكى سوتسىيالىزم ئىدىيىسىگە ئىگە ئىشچىلارغا رەھبەرلىك قىلىپ ئىيزىناخىتا قۇرۇلتاي ئۆتكۈزۈپ، «سوتسىيال - دېموكراتتىك ئىشچىلار پار-تىيىسى»نى قۇردى، بۇ «ئىيزىناخچىلار» دەپمۇ ئاتالدى. 1875 - يىلى ئۇ ئىيزىناخ-چىلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، گوتادا «لاسسالچىلار» بىلەن بىرلىشىش يىغىنىنى ئاچتى. ببېل بىلەن لىبكنېخت لاسسالچىلارغا پرىنسىپلىق مەسىلىلەردە يول قويۇپ، ماركس بىلەن ئېنگېلسنىڭ قاتتىق تەنقىدىگە ئۇچرىدى. ماركس مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد» دېگەن كىتابنى ئالاھىدە يازدى. ببېل بىر مەھەل

دىيۇرىك تەرىپىدىن ئېزىقتۇرۇلغان بولسىمۇ، ماركس بىلەن ئېڭگېلسنىك ياردىمى ئارقىسىدا، خاتالىقىنى تېزلا تۈزەتتى.

بەبەل ئۇزاققىچە گېرمانىيە پارلامېنتىنىك ئەزاسى بولۇپ، پارلامېنت مۇنبىرىدىن پايدىلىنىپ بىسمارىكنىك ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنى ئېچىپ تاشلىدى، پرولېتارىياتنىك مەنپەئىتىنى قوغدىدى. 1878 — 1890 - يىللىرى، گېرمانىيە ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى «سوتسىيالىستلارغا قارشى پەۋقۇلئاددە قانۇن»نى يولغا قويغان مەزگىللەردە، بەبەل قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلىپ، پارتىيىنى توغرا يولغا باشلىدى. «پەۋقۇلئاددە قانۇن» ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ يەنە پارتىيە ئىچىدە ئوتتۇرىغا چىققان ۋولمار (Vollmar) باشچىلىقىدىكى ئوڭچىل ئاغمىچىلارغا ۋە «سول» چەل قىياپەتكە كىرىۋالغان يېرىم ھۆكۈمەتسىز «ياشلار ئېقىمى»غا قارشى قەتئىيلىك بىلەن كۈرەش قىلدى. 90 - يىللارنىك ئاخىرى، ئۇ بېرنىشتېين شيۇجېڭجۇيىسىغا قارشى كۈرەش قىلدىيۇ، بىراق ئۆزۈل - كېسىل بولمىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ يەنە مىلىتارىزمغا تىنچراق ۋاستە بىلەن قارشى تۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى، ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى «تىنچراق بولغان ئارامخۇدا ۋەزىيەت»كە ھەددىدىن ئارتۇق چوقۇنۇپ كەتتى، ۋەھاكازالار. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇ ماركسىزملىق ئىنقىلابىي لۇشيەننى ھمايە قىلدى. ئۆمرىنىك ئاخىرىدا، ئۇ جاھانگىر-لىكنىك تاجاۋۇزچىلىق جىنايەتلىرىنى كۆپ قېتىملاپ ئېچىپ تاشلىدى، گېرمانىيە جاھانگىرلىكىنىك جۇڭگونىك يېخىتۇەن ھەربىكتىنى ۋە ئافرىقا خەلقىنى باستۇرغان قانلىق جىنايەتلىرىنى ئەيىبلىدى. بەبەل ئۆز ھاياتىدىكى پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ئىشلىرىغا سەمىمىي - سادىق بولدى.

بەبەل ماركسىزمنى ئاكتىپلىق بىلەن ئۆگەندى ۋە تەشۋىق قىلدى. ئۇ ماركسىزم قائىدىلىرىگە ئاساسەن، «ئاياللار ۋە سوتسىيا-لىزم» («Die Frau und DerSozialismus»، 1872 - يىلى يېزىلغان، 1879 - يىلى نەشر قىلىنغان) دېگەن داڭلىق كىتابىنى يازدى. ئۇ بۇ كىتابتا، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە ئاياللار ئۇچرايدىغان سىياسىي زۇلۇم ۋە ئىقتىسادىي ئېكسپلاتاتسىيىنى تەھلىل قىلىپ، ئاياللارغا ئازادلىق يولىنى كۆرسىتىپ بەردى ھەمدە كەلگۈسى كوممۇنىزم جەمئىيىتىنىك ئەھۋالىنى سۈرەتلىدى. ئۇ ئومۇم مۇلۇكچىلىك ئاساسىغا قۇرۇلغان كەلگۈسى جەمئىيەتتە، پەن - تېخنىكا تەرەققىي قىلغانلىقى، ماشىنىلار مۇكەممەللەش-كەنلىكى ۋە ماشىنىلاردىن تولۇق پايدىلىنىغانلىقى ئۈچۈن، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقى زور دەرىجىدە ئۆسىدىغانلىقىنى، مەھسۇلات كۆپىيىدىغانلىقىنى، ئىش ۋاقتى زور دەرىجىدە قىسقىرايدىغانلىقىنى، ئۇ چاغلاردىكى ئىستېمال ئىقتىدارى ئۆزىنىك چېكىنى ئىستېمالچىلارنىك ئىستېمالىدىنلا تاپالايدى-غانلىقىنى ئالدىن كۆرۈپ يەتتى. ئۇ كەلگۈسى جەمئىيەتتىكى يېزا ئىگىلىك ئۇستىدە توختىلىپ، دېھقانلار «مال - مۈلۈكنىك مالىيى ۋە قەرز بەرگۈچىلەرنىك قۇلى بولۇشتىن قۇتۇلۇپ، ھەقىقىي ئادەم بولماقچى بولىدىكەن، ئۇلار ئۇچۈن پەن - تېخنىكىنى قوللىنىشتىن باشقا يول يوق» دەپ كۆرسەتتى، شۇڭلاشقا ئۇ زامانىۋى يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى ۋە ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى كەڭ تۇردە قوللانغان يېرىك يېزا ئىگىلىكىنى ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنىك ئورنىغا دەسسىتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇ يەنە

كەلگۈسى جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىنى سۆزەتلەپ مۇنداق مىسال كەلتۈردى: جامائەت ئاشخانىسى تەسىس قىلىنىدۇ، سالامەتلىككە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، بۇ يەردىمۇ، ھەننۇا تېخىنكا ۋە ماشىنا قۇرۇلمىلىرىغا ئىگە بولغان ئىشخانىلارغا ئوخشاش، يېمەكلىكلەر ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن تەييارلىنىدۇ. بۇنداق جامائەت ئاشخانىلىرى ئائىلە ئاشخانىلىرىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ئايالىلارنى ئازاد قىلىدۇ. بېبېل كەلگۈسى جەمئىيەتنىڭ سانائەت، تېخنىكا، يېزا ئىگىلىك، مەدەنىيەت ـ سەنئەت قاتارلىق جەھەتلەردە كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كېتىدىغانلىقىغا، كىشىلەرنىڭ تېخنىكا، ئىجادىيەت گۈزەل، تېخنىكا بەختلىك تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلىقىغا تامامەن ئىشىنەتتى.

دیۈرىنگ، ئوگېن كارل (Dühring, Eugen Karl، 1833 — 1921) گېرمانىيىلىك ئەكسىيەتچىل ئۇششاق بۇرژۇئا سوتسىيالىزمچىسى، ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى ئاغمىچى، ماركسىزمنىڭ دۈشمىنى. ئۇ پروفېسسىيدە بېيۇروكرات ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1853 ـ 1856 ـ يىللىرى بېرلىن داشۋىسىدە قانۇن ئۆگەنگەن. داشۋىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۆگەنچى سۈراقچى بولغان، 1864 ـ يىلى بېرلىن داشۋىسىدە خۇسۇسىي لېكتور بولغان. XIX ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا دیۈرىنگ كىتاب يېزىپ، ئۆزىنىڭ چاكىنا سوتسىيالىزم تەلىماتىنى تەشۋىق قىلغان، ماركسىزم نەزەرىيىسىگە جېنىنىڭ بارىچە قارشى تۇرغان. ئۇ ئەزەلدىن گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىگە كىرمىگەن بولسىمۇ، لېكىن پارتىيە ئىچىدىكى مۇرتىلىرىدىن كىنچىك گۇرۇھ ئۇيۇشتۇرۇپ، گېرمانىيە ئىشچىلار پارتىيىسىگە بۆلگۈنچىلىك قىلدى. ماركس بىلەن ئېنگېلس ئۇنىڭ نەزەرىيىسى ۋە ھەرىكەتلىرىنى قاتتىق تەنقىد قىلدى. ئۆكتەبىر سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىي غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، دیۈرىنگ پرولېتارىيات دىكتاتۇرلۇقىدىكى سوتسىيالىزم تۈزۈمىگە جېنىنىڭ بارىچە قارشى تۇردى.

دیۈرىنگنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «پەلسەپە كۇرسى» («Kursus der Philosop- hie»، 1875)، «مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ ۋە سوتسىيالىزمنىڭ تەنقىدىي تارىخى» («Kritische Geschich te der Nationalö konomie und der Sozialismus»، 1871)، «مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىق ۋە ئىجتىمائىي ئىقتىسادشۇناسلىق كۇرسى» («Kursus der National - und - Sozi- alökonomie»، 1872) قاتارلىقلار.

دیۈرىنگ پەلسەپە، سىياسىي ئىقتىساد ۋە سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت ئۈچ جەھەتتىن ماركسىزمغا ھۇجۇم قىلدى ھەمدە، ئۆزىچە «يېڭى» نەزەرىيە سىستېمىسىنى يارىتىتىم دەپ پو ئاتتى.

پەلسەپە جەھەتتە، دیۈرىنگ كانت، گېگېل ۋە كونت قاتارلىق بۇرژۇئا پەيلاسوپلىرىنىڭ ئىدېئالىزمىنى، مېتافىزىكىسىنى ۋە چاكىنا ماتېرىيالىزمنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم بىلەن قارشىلاشتى.

سىياسىي ئىقتىساد جەھەتتە، دیۈرىنگ بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىق نۇقتىسىنەزەرلىرىنى بازارغا سېلىپ، ئەكسىيەتچىل زورلۇق كۈچ نەزەرىيىسىنى تەرغىپ قىلدى. ئۇ ماركسىزمنىڭ ئىقتىسادىي بازىس بىلەن ئۈستقۇرۇلمىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى تەلىماتىنى تۆپتىن ئىنكار قىلىپ، سىياسىي ئىقتىسادنى بەلگىلەيدۇ دەپ قاراپ،

«ماھىيەتلەرنى نەزەرىيەۋى ئالدى بىلەن ۋاستىلارنى ئىقتىسادىي كۆچتىن ئىزدىمەستىن، بەلكى بىۋاستە سىياسىي زورلۇق كۆچتىن ئىزدەش كېرەك» دەپ ھېسابلىدى. خۇسۇسىي مال ـ مۈلۈك بىر تەرەپنىڭ يەنە بىر تەرەپكە زورلۇق كۈچ ئىشلەتىشى ئارقىسىدا كېلىپ چىققان ھۆكۈمرانلىق ۋە قۇل قىلىشنىڭ نەتىجىسى؛ زورلۇق كۈچ مۇتلەق يامان نەرسە دەپ ھۆكۈم قىلدى.

دىيۇرىڭ ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ بارلىق مەركىزىي مەزمۇنىنى ئەمگەك ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئېلىپ بېرىلىدۇ، زورلۇق كۈچ ئارقىلىق تەقسىمات قىلىنىدۇ دېگەن ئىككى ماددىغا يىغىنچاقلاپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەقسىماتنى بەلگىلەيدىغانلىقى توغرىسىدىكى قائىدىنى تۈپتىن ئىنكار قىلدى. ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش داۋاملىق ساقلىنىپ قالسا بولىدۇ، لېكىن زورلۇق كۈچ ئاساسىدىكى كاپىتالىستىك تەقسىمات ئۇسۇلى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىكسپلاتاتسىيە ۋە قۇل قىلىش جەزمەن ئۆزگەرتىلىشى كېرەك، دەپ ھېسابلىدى. ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىغا تەگمەي، تەقسىمات ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىقلا كاپىتالىزمنىڭ ئىللەتلىرىنى تۈگەتكىلى بولىدۇ دەيدىغان ئەكسىيەتچىل خام خىيالارنى كۈچەپ تارقاتتى.

دىيۇرىڭ «ئومۇمىي ئاددىي پرىنسىپ» ئاساسىغا تەكلەنگەن ئاتالمىش «ئىجتىمائىي تەبىئىي سىستېما» دېگەن نېمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇلىمىي سوتسىيالىزم بىلەن قارشىلاشتى. دىيۇرىڭ كەلگۈسى جەمئىيەت ئۈگىلىك كۆممۇنىسلىرىنىڭ بىرلەشمىسىدىن تەركىب تاپىدۇ دەپ ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇنىڭدا كونا ئىش تەقسىماتى ۋە ئەسلىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى يەنىلا ساقلىنىپ قالىدۇ، پەقەت تەقسىمات جەھەتتىلا ئىسلاھات يۈرگۈزۈلۈپ، ھەربىر كىشى ئۆز ئەمگىكىنىڭ بارلىق قىممىتىگە ئىگە بولالايدىغان ھەمدە ئۆز كىرىمىنى خالىغانچە باشقۇرالايدىغان قىلىنىدۇ. ئالماشتۇرۇش شەكلى بولسا مېتال پۇل ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ يەردە، دىيۇرىڭ كاپىتالىزمدىكى ئانتاگونىيىلىك زىددىيەتلەرنى پۈتۈنلەي يوقىتى ھەمدە پرولېتارىياتنىڭ زورلۇق ئىنقىلابىغا قارشى تۇرۇپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىماسلىق شەرتى ئاستىدا، «ئومۇمىي ئاددىي پرىنسىپ» بويىچە تەقسىمات مۇناسىۋىتى ئۆزگەرتىلا قويۇلىدىغان بولسا، «سوتسىيالىزم»نى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ، دېگەن نېمىنى تەرغىپ قىلدى. بۇنداق سوتسىيالىزم، ئەلۋەتتە، سوتسىيالىزم ئۇدۇسكىسىنى ئېسىۋالغان كاپىتالىزمدىن باشقا نەرسە ئەمەس.

دىيۇرىڭنىڭ ئەكسىيەتچىل سەپسەتىلىرى گېرمانىيە پارتىيىسىگە ۋە ئىشچىلار ئاممىسىغا يامان تەسىر كۆرسەتتى. ئېنگېلس «دىيۇرىڭغا قارشى» دېگەن كىتابنى يېزىپ، دىيۇرىڭنىڭ نەزەرىيىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك، ئۈزۈل ـ كېسىل ئېچىپ تاشلاپ ۋە تەنقىد قىلىپ، ئۇنىڭغا قاقشاتقۇچ زەربە بەردى.

زورلۇق كۆچ نەزەرىيىسى (Gewalts-heorie) خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك، سىنىپ ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دائىر بۇرژۇئازىيە ئاغمىچىلىق تەلىماتى. بۇ تەلىمات ئاغمىچى ئوگېن دىيۇرىڭنىڭ نامى بىلەن باغلانغان. دىيۇرىڭ ئۆزىنىڭ «مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىق ۋە ئىجتىمائىي ئىقتىسادشۇناسلىق كۇرسى» دېگەن كىتابىدا بۇ ئەكسىيەتچىل تەلىماتنى سىستېمىلىق شەرھلىدى. ئۇ باشقا مەسىلىلەرنى

چۈشەندۈرگىنىكە ئوخشاشلا، بۇ مەسىلىنىمۇ ئۆزى ياقتۇرىدىغان «ئىككى ئەركىشى» نىڭ مىسالى، يەنى روبىنسون بىلەن «جۈمە» نى قىلىق چۈشەندۈردى. روبىنسون «قولىغا خەنجەر ئېلىپ» «جۈمە» نى ئۆزىگە قۇل قىلىپ، ئىگىلىك ئىشلىرىغا سالىدۇ. دېمەك روبىنسون نىڭ «جۈمە» نى قۇل قىلىشى زورلۇق ھەرىكەت شۇنداقلا سىياسىي ھەرىكەت، دەپ ھېسابلىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇنداق قۇل قىلىش تاھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن ھەنىسۋا تارىخىنىڭ چېقىش نۇقتىسى ۋە ئاساسىي پاكىتلىرى ئىكەن. ئۇ سىياسىي مۇناسىۋەت شەكلى «تارىختىكى ئاساس خاراكتېرلىك نەرسە»، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت بولسا پەقەت «بىر خىل تەسىر ياكى ئالاھىدە ئەھۋال»، ئۇ «ئىككىنچى دەرىجىدىكى پاكىت»، «ئىككىنچى دەرىجىدىكى ئەكسى تەسىر»، سىياسىي ھالەت ئىقتىسادىي ھالەتنىڭ ھەل قىلغۇچ سەۋەبى، دەپ ھۆكۈم قىلدى. شۇڭلاشقا ئۇ، «ماھىيەتلىك نەرسىلەرنى ئالدى بىلەن ۋاستىلىك ئىقتىسادىي كۈچتىن ئىزدىمەستىن. بەلكى بىۋاستە سىياسىي زورلۇق كۈچتىن ئىزدەش كېرەك» دەپ ھېسابلىدى. دېمەك تارىختا خۇسۇسىي مال - مۈلۈكنى كەلتۈرۈپ چىقارغان نەرسە زورلۇق كۈچ دەۋالدى، بۇ، ئىشنى تامامەن ئاستىن - ئۈستۈن قىلىۋەتكەنلىك. ئېنگېلس دېمەكچى ئەنقىد قىلغاندا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: خۇسۇسىي مال - مۈلۈك ھەرگىزمۇ تالان - تاراج ۋە زورلۇق كۈچ نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ئەمەس. «خۇسۇسىي مال - مۈلۈك شەكىللەنگەن ھەر قانداق جايدا، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزگەرگەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋەتلىرى ئارقىسىدا، ئىشلەپچىقىرىشنى ئۆستۈرۈش ۋە ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشنى كۆزلەپ دېمەك، ئىقتىسادىي سەۋەبلەر ئارقىسىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن. بۇ يەردە زورلۇق كۈچ زادى ھېچقانداق رول ئويناممىغان. ناھايىتى روشەنكى، تالان - تاراج قىلغۇچى باشقىلارنىڭ مال - مۈلۈكىنى ئۆزلەشتۈرۈۋېلىشتىن ئاۋۋال، خۇسۇسىي مال - مۈلۈك تۈزۈمى مەۋجۇت بولغان بولۇشى كېرەك؛ شۇنىڭ ئۈچۈن، زورلۇق كۈچ گەرچە ئۆزلەشتۈرۈش ھالىتىنى ئۆزگەرتەلىسىمۇ، لېكىن خۇسۇسىي مال - مۈلۈكنىڭ ئۆزىنى يارىتالمايدۇ.» («دېۋۈرىڭغا قارشى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 304 - بەت)

دېۋۈرىك، ئوخشاشلا، كاپىتالىستىك مۈلۈكچىلىكنىڭ پەيدا بولۇشىنىمۇ زورلۇق كۈچ بىلەن چۈشەندۈرۈپ، كاپىتالىستىك مۈلۈكچىلىكىمۇ «ئىپتىدائىي قۇل قىلىش» نى ئاساس قىلغان دەپ ھېسابلاپ، ئۇنى «زورلۇق كۈچ ئاساسىدىكى مۈلۈكچىلىك» دەپ ئاتىدى. ئۇ كاپىتالىزمدا تەقسىمات، ئىش ھەقىقى، پايدا، يەر ئىجارىسىنىڭ پەيدا بولۇشى، ئىشچىلارنىڭ قۇل قىلىنىشى قاتارلىق ئەھۋالىلارنىڭ ھەممىسىنى زورلۇق كۈچ بىلەن چۈشەندۈردى. دېۋۈرىڭنىڭ نەزەرىدە، زورلۇق كۈچ «ھەممىگە قادىر» نەرسىگە ئايلىنىپ، ھەنىسۋا نەرسىنى زورلۇق كۈچ بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولىدىغاندەك كۆرۈندى.

دېۋۈرىك ھە دەپ زورلۇق كۈچنى مۇتلەق يامان ئىش دەۋالدى، ئۇنىڭچە، ئىنسانلارنىڭ بىرىنچى قېتىملىق زورلۇق كۈچ ھەرىكىتى تۈنجى گۇناھ ئىمىش. ئېنگېلس، ئۇنىڭ بارلىق بايانلىرى «پەقەت شۇ زورلۇق كۈچ ھەرىكىتىنىڭ ھازىرغا قەدەر ئۆتكەن پۈتۈن تارىخىنى قانداق قىلىپ تۈنجى گۇناھ سۈپىتىدە بۇلغىغانلىقى، بارلىق تەبىئىي قانۇنىيەتلەر ۋە ئىجتىمائىي قانۇنىيەتلەرنىڭ قايسى تەرىقىدە شۇنداق ئىنىلىس كۈچ يەنى زورلۇق كۈچ

تەرىپىدىن شەرمەندىلىك بىلەن بۇرمىلانغانلىقى ئۈستىدە نالە قىلىشتىن ئىبارەت» (يۇقىرىقى كىتاب، 349 - بەت) دەپ ئېچىپ تاشلىدى. لېكىن، زورلۇق كۈچ تارىختا باشقا بىر خىل رول، يەنى ئىنقىلابىي رول ئويناندى. ماركس، زورلۇق كۈچ يېڭى جەمئىيەتكە ھامىلدار بولغان ھەربىر كونا جەمئىيەتنىڭ كىنىدىك ئانىسى، دېگەنىدى. دېمۇرىكىنىڭ ئەكسىيەتچىل «زورلۇق كۈچ نەزەرىيىسى» پروليېتارىيات تىنىڭ كاپىتالىستىك ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدىكى زورلۇق ئىنقىلابىغا، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ.

دېمۇرىك دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

تەقسىماتنى بەلگىلەش نەزەرىيىسى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ۋە چاكىنا سوتسىيالىزم چىلار ياكى ئاغمىچىلار ئوتتۇرىغا قويغان ۋە تەرغىپ قىلغان ئىسلاھاتچىلىق، ئاغمىچىلىق نۇقتىسىنەزەرى. ئۇلار، تەقسىمات كىشىلەرنىڭ ئىرادىسى ۋە ھەرىكىتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ سىرتىدا مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن ھېچقانداق بىۋاستە ئالاقىدە بولمايدۇ؛ شۇڭلاشقا كاپىتالىزمنى ئىسلاھ قىلىش ھەتتا سوتسىيالىزمنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا، تەقسىمات ساھەسىدىن تۇتۇش قىلغاندىلا مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ، دەپ ھېسابلىدى.

بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىرى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئىچكى قىسمىغا خاس بولغان ئانتاگونىيىلىك زىددىيەتلەرنى يېپىش ئۈچۈن، ھەمىشە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تەقسىمات ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى باغلىنىشنى مۇجمەللەشتۈرۈشكە ھەتتا ئۇزۇپ تاشلاشقا كۈچەپ ئۇرۇنۇپ كەلدى. XIX ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدا، كاپىتالىستىك ئىجتىمائىي بايلىق بىر قۇتۇپقا جۇغلاندى، نامراتلىق يەنە بىر قۇتۇپقا جۇغلاندى، باي - كەمبەغەللىك ئوتتۇرىسىدىكى بۇنچىۋالا زور پەرقنى يوشۇرۇپ قېلىشمۇ تەس بولۇپ قالدى. لېكىن ئۇلار يەنىلا كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى تەبىئىي، ئەبەدىي بولىدۇ دەپ قاراپ، تەقسىمات جەھەتتە بەزى يېتىشسىزلىكلەرنىڭ بارلىقىنىلا ئېتىراپ قىلىپ، تەقسىمات كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەر تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلمىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار تەقسىمات جەھەتتىكى «ناھەقچىلىك» كە قارىتا بەزى ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى قوللىنىشقىلا ماقۇل بولۇپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزىگە تېگىشكە جۈرئەت قىلالمىدى ھەم تېگىشنىمۇ خالىمىدى. بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى جامېس مىل (James Mill) سىياسىي ئىقتىسادنى ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات، ئالماشتۇرۇش، ئىستېمال دەپ ئايرىدى، بۇ ئاتالمىش «تۆتكە ئايرىش ئۇسۇلى» دۇر. ئۇ شۇنىڭدىن باشلاپ تەقسىماتنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتسى بولمىغان ساھە سۈپىتىدە مۇستەقىل نەرسە قىلىۋالدى. ئۇنىڭ ئوغلى جون ستۇئارت مىل «تۆتكە ئايرىش ئۇسۇلى» ئىقتىسادشۇناسلىق سىستېمىسىنى تاماملىدى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەبىئىي ئىكەنلىكى شۇنىڭدەك ماددىنىڭ خاراكتېرىگە تەقەززا بولىدىغانلىقىنى، تەقسىماتنىڭ بولسا تارىخىي ئىكەنلىكى شۇنىڭدەك جەمئىيەت قانۇنى ياكى ئادەتلەرگە باغلىق بولىدىغانلىقىنى ئېنىق سۆزلەر بىلەن ئىپادىلىدى. ئۇ مۇنداق دېدى: «بايلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش قانۇنىيىتى ۋە شەرتى تەبىئىي ھەقىقەت خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ. بۇ

قانۇنىيەت ۋە شەرتلەر جەھەتتە خالىغانچە تالـلاش ياكى قارىسىغا ھۆكۈم قىلىش ئىمكانىيىتى بولمايدۇ»؛ ئۇ يەنە مۇنداق دېدى: «تەقسىماتنى بەلگىلەيدىغان قانۇنىيەت جەمئىيەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئاشۇ بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ پەيدا قىلىرى ۋە ھېسسىياتلىرى بىلەن تۇزۇپ چىقىلىدۇ، شۇنىڭدەك ھەرقايسى ئوخشاش بولمىغان دەۋر ۋە ئوخشاش بولمىغان دۆلەتتە پەرقى بەك چوڭ بولىدۇ. مۇبادا ئىنسانلار شۇنداق قىلىدىغان بولسا، پەرقى تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ.» («سىياسىي ئىقتىساد قائىدىلىرى») مىلىنىڭ تەقسىماتنى ئىشلەپ چىقىرىشتىن ئايرىپ تاشلايدىغان ھەمدە تەقسىماتنى كىشىلەرنىڭ سۈبيېكتىپ ئىرادىسى خالىغانچە بېرىتەرەپ قىلالايدۇ دەپ قارايدىغان خاتا نۇقتىنەزەرى ماركس تەرىپىدىن كەسكىن تەنقىد قىلىنىدى. «ج.س.مىل قاتارلىقلار بۇرژۇئازىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنى مۇتلەق نەرسە دەپ قارىدى، بۇرژۇئازىيىنىڭ تەقسىمات شەكلىنى بولسا نىسپىي، تارىخىي، شۇ سەۋەبتىن ۋاقىتلىق نەرسە دەپ قارىدى، بۇ نېمىدېگەن ئەخمەقلىق»، پايدىغا ئوخشاشلا، تەقسىمات شەكلى «ئۆز نۆۋىتىدە ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش جەريانىنىڭ زۆرۈر ھاسىل قىلغۇچى ئامىلى ھېسابلىنىدۇ.» «تەقسىمات شەكلى باشقا بىر نۇقتىدىن قارالغان ئىشلەپچىقىرىش شەكلى، خالاس.» («مارس – ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 26 – توم 3 – كىتاب، خەنزۇچە نەشرى، 86 – بەت)

چاكىنا سوتسىيالىزمچىلار بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرىنى دوراپ، «تەقسىماتنى ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلىغا بېقىنمايدىغان نەرسە دەپ قاراپ ۋە چۈشەندۈرۈپ، سوتسىيالىزمنى ئاساسەن تەقسىمات مەسىلىسىدە چۆگىلەپ يۈرىدىغان جەمئىيەت دەپ سۈرەتلىدى.» (يۇقىرىقى كىتاب، 19 – توم، خەنزۇچە نەشرى، 23 – بەت) لاسسال مۇشۇنداق سەپسەتىنى تەرغىپ قىلغۇچىلارنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىنىڭ بىرى. ئۇ پرولېتارىياتنى ئالداپ، ئۇلارنىڭ ئىشسىز قېلىشى، نامراتلىشىشى ئاتالمىش «تۆمۈردەك ئىش ھەقتى قانۇنىيىتى» نىڭ رول ئويناشى ئارقىسىدا، تولۇق ئەمگەك ھەقىگە ئېگە بولالمىغانلىقىدىن بولغان دەپ قالىدى. ئۇنىڭ نەزەرىدە، سوتسىيالىزمدىكى ئاساسلىق مەسىلە تەقسىمات مەسىلىسى، ئادىل بولمىغان تەقسىمات ئىسلاھ قىلىنىپ «ئادىل تەقسىمات» قا ئايلاندۇرۇلىدىغان، يەنى ئىشچىلار ئەمگەك كىرىمىنىڭ ھەممىگە ئېگە قىلىنىدىغان بولسىلا، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنىڭ ھاجىتى يوق. ئۇنىڭ مۇرتلىرى — «لاسسالچىلار» يۇقىرىقى خاتا كۆز قاراشنى 1875 – يىلىدىكى «گوتا پروگراممىسى» غا زورمۇزور كىرگۈزۈپ، «ئەمگەك دارامىتى كەم – كۈتسىز ھالدا ۋە تەڭ ھوقۇق ئاساسىدا جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرىغا مەنسۇپ بولۇشى لازىم»؛ «ئەمگەك دارامىتىنى ئادىل تەقسىم قىلىش شەرتى ئاستىدا ئومۇمىي ئەمگەكنى كوللېكتىپ يوسۇندا تەڭشەش تەلەپ قىلىنىدۇ» دېگەن نېمىلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ماركس شۇ سەۋەبتىن «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد» دېگەن كىتابنى يېزىپ، لاسسالنىڭ خاتا نۇقتىنەزەرلىرىنى چوڭقۇر تەنقىد قىلىپ دەپ كۆرسەتتى: «تەقسىمات دېگەن نېمىنى شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى دەپ قاراش ھەم مۇھىم نۇقتىنى ئونىڭ ئۈستىگە قويۇشمۇ تۆپتىن خاتا.» چۈنكى «ئىستېمال ۋاستىلىرىنىڭ ھەر قانداق بىر خىل تەقسىماتى ئىشلەپچىقىرىش شارائىـ

تىنىڭ ئۆزىنىڭ تەقسىم قىلىنىشىنىڭ نەتىجىسىدىنلا ئىبارەت. ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى بولسا ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇللىرىنىڭ ئۆز خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدۇ.» (ماركس: «گوتا پروگراممىسىغا تەنقىد»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 25 - بەت)

XIX ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا، دېۋرىك بۇ سەپسەتىنى تەرغىپ قىلغۇچىلارنىڭ يەنە بىر مەشھۇر ۋەكىلى بولۇپ قالدى. ئۇ ئالدى بىلەن ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتنى ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ۋە تەقسىمات جەريانى دەپ ئىككىگە ئايىردى. ئىشلەپچىقىرىش (ئالماشتۇرۇشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نى بىرىنچى جەريان قىلدى، تەقسىماتنى بولسا ئىشلەپچىقىرىش بىلەن قىلچە ئالاقىسى بولمىغان ئىككىنچى جەريان قىلدى. ئارقىدىن، ئۇ تەقسىماتنى ئەخلاق ۋە قانۇن ساھەسىگە ئېلىپ كىردى. مۇشۇنداق قىلىپ، تەقسىماتنى كىشىلەرنىڭ ساپ ئىرادە ھەرىكىتىگە باغلىق دېمەكچى بولدى؛ دېۋرىك زورلۇق كۈچ نەزەريىسىدىن پايدىلىنىپ، تارىختىكى بارلىق ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنى زورلۇق كۈچىنىڭ مەھسۇلى دەۋالدى. ئۇ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ساقلىنىپ قېلىشۋېرىسە بولىدۇ، پەقەت زورلۇق كۈچىنى ئاساس قىلغان كاپىتالىستىك تەقسىمات تۈزۈمىنىلا ئۆزگەرتىش كېرەك دەپ ھېسابلىدى. شۇنىڭ بىلەن، دېۋرىك «جەمئىيەتتىكى كىمنىياگەر» نىڭ رولىنى ئويناپ چىقىپ، ئۆزىنىڭ «ئىگىلىك كومىتېتى»دا، ئەمگەكنى «باراۋەر باھا بېرىش پرىنسىپى بويىچە» باشقا بىر خىل ئەمگەك بىلەن ئالماشتۇرۇش يولىغا قويۇلىدىغانلا بولسا، تەقسىمات جەھەتتىكى «ئومۇمىي ئادىل پرىنسىپ» ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ دېگەنلەرنى تەرغىپ قىلدى. ئېنگېلس دېۋرىنىڭ بۇ سەپسەتىسىنى تەنقىد قىلغاندا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئۇنىڭغا مەۋجۇت جەمئىيەت لازىم، لېكىن بۇ جەمئىيەتنىڭ ئىللەتلىرى لازىم ئەمەس.» («ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى»، 20 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 337 - بەت) مانا بۇ، دېۋرىنىڭ تەقسىمات نەزەريىسىنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتى.

ئۇنىڭدىن كېيىنكى رەسمىگارەك ئاغمىچىلار ۋە بۇرژۇئا ئىسلاھاتچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى تەقسىماتنى بەلگىلەش نەزەريىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنى پرولېتارىيات ئىنقىلابىغا قارشى تۇرىدىغان ئەكسىيەتچىل ئىدىيەۋى قورال قىلىۋالدى.

نارودنىكلار (Народничество) - XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا روسىيە ئىنقىلابىي ھەرىكىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان ئۇششاق بۇرژۇئا گۇرۇھى، بۇ گۇرۇھنىڭ ئەزالىرى ئاساسەن ئىنقىلابقا ھېسداشلىق قىلىدىغان ئاددىي خەلق زىيالىيلىرى بولۇپ، ئۇلار دېھقانلارنى قوزغاپ چار پادىشاھنىڭ مۇستەبىتلىك تۈزۈمىگە قارشى كۈرەش قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، «خەلق ئارىسىغا بېرىش» ھەرىكىتىنى قوزغىغانلىقى ئۈچۈن نارودنىكلار دەپ ئاتالغان.

نارودنىكلىك دېھقان دېموكراتلارنىڭ ئىدىيە سىستېمىسىغا ياتىدۇ، ئۇ خىيالىي سوتسىيالىزمنى دېھقانلارنىڭ يانچىدارلار ئىگىدارچىلىقىنى يوقىتىش تەلىپى بىلەن بىرلەشتۈردى. نارودنىكلار دۇنياغا كەلگەن كۈندىن باشلاپ ئىنقىلابىي نارودنىكلار ۋەكىلىدىن نارودنىكلار دەپ ئىككىگە بۆلۈندى. XIX ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىدىن 70 - يىللىرىغىچە، ئىنقىلابىي نارودنىكلار ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ ۋەكىللىرى پ.ل.لاۋروۋ (П.Л.Лавров)، پ. ن. تكاچېۋ (П.Н. Ткачев)، م. ئا. باكونىن (М.А.Бакунин) قاتارلىقلار. ئىنقىلابىي نارودنىكلار دېھقان

ئۇششاق ئىشلەپ چىقارغۇچىلارنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلىپ، دېھقانلارنىڭ يانچىلىق تۇرۇشىغە ۋە چار پادىشاھنىڭ ئىستىبداد ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرىدىغان ھەققانىي تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈردى، لېكىن ئۇلار جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى بىلمىگەنلىكى، كاپىتالىزمنىڭ روسىيىدە تەرەققىي قىلىدىغانلىقىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى كۆرۈپ يېتەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، دېھقانلار يېزا جامائىسى يولى ئارقىلىق بىۋاستە سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشنى تەشەببۇس قىلدى. نارودنىكلار ئىدىيالىستىك تارىخىي قاراشنى ئاساس قىلىپ، تارىخنى ئايرىم قەھرىمانلار، يەنى «تەنقىدىي تەپەككۇرغا ئىگە شەخسلەر» ياراتقان، خەلق ئاممىسى بولسا قەھرىمانلارنىڭ ئارقىسىدىن قارىغۇلارچە ئەگىشىپ ماڭىدىغان «قارا خەلق» دەپ قارىدى. ئۇلار دېھقانلارنى چار پادىشاھ تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان ئاساسلىق ئىنقىلابىي كۈچ دەپ قاراپ، پرولېتارىياتنىڭ ئەڭ ئىلغار ئىنقىلابىي سىنىپ ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلدى. نارودنىكلار، بولۇپمۇ خەلق ئىرادىسى پارتىيەسىدىكىلەر مەخپىي سۇيىقەستلىك تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ، شەخسىي تېررورلۇق ۋاستىلىرى ئارقىلىق مەخپىي ئۆلتۈرۈش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلدى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «روسىيە ھاياتىنىڭ ئالاھىدە شەكلىگە ئىشىنىش، روسىيە ھاياتىنىڭ يېزا جامائىسى تۈزۈمىدە بولۇشىغا ئىشىنىش، دېمەك، دېھقانلار سوتسىيالىستىك ئىنقىلابىنىڭ يۈز بېرىش ئېھتىماللىقىغا ئىشىنىش» — مانا بۇ، نارودنىكلارنى چار پادىشاھ ھۆكۈمىتىگە قارشى قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلىشقا ئىلھاملاندۇرغان نەرسىدۇر («لېنىن ئەسەرلىرى»، 1 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 241 - بەت).

نارودنىكلارنىڭ خاتا نۇقتىسىنەزەرلىرى ۋە ھەرىكەتلىرى كەڭ خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەچكە، ئۇلارنىڭ كۈرەشلىرى ئۈزلۈكسىز مەغلۇپ بولۇپ، نارودنىكلىق ھەرىكىتى كۈنسايىن زاۋاللىغا يۈز تۇتتى. XIX - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن 90 - يىللىرىغىچە ئەركىن نارودنىكلار ھۆكۈمرانلىق ئورۇنىنى ئىگىلىدى، ئۇنىڭ ۋەكىللىرى ن. ك. ميخايلوۋسكى (Н.К.Михайловский)، س. ن. يۇژاكوۋ (С.Н.Южаков)، ۋ. پ. ۋوروىتزوۋ (В.П.Воронцов)، ن. ف. دانىيەلسون (Н.Ф.Даниельсон) قاتارلىقلار. ئۇلار مۇستەبىت تۈزۈمگە قارشى كۈرەشتىن ۋاز كېچىپ، ئىسلاھاتنى تەرغىپ قىلىپ، «مەۋجۇت جەمئىيەتنىڭ ئاساسلىرىنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا، دېھقانلارنىڭ ئەھۋالىنى ياماپ - تۈمەپ "ياخشىلاش" ئۈمىدىدە بولۇشتى» (يۇقىرىقى كىتاب، 242 - بەت). ئۇلارنىڭ پروگراممىسى ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلدى، قىسمەن ھالدا يېزا بۇرژۇئازىيىسى (باي دېھقانلار)نىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلدى. نارودنىكلىق شۇ سەۋەبتىن ئۆزىنىڭ تەرەققىيپەرۋەرلىك ئەھمىيىتىنى يوقىتىپ، ماركسىزمنىڭ روسىيىدە تارقىلىشىغا دىكى توسالغۇغا ئايلاندى.

XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن باشلاپ، نارودنىكلىق نۇقتىسىنەزىرى سىستېمىسى پىلىخانوۋ ۋە ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدىكى «ئەمگەكنى ئازاد قىلىش جەمئىيىتى» تەرىپىدىن تەنقىد لەندى. 90 - يىللارغا كەلگەندە، لېنىن نارودنىكلىقنى ئىدىيە جەھەتتىن ئۈزۈل - كېسىل بىتچىت قىلىۋەتتى. لېنىن ئۆزىنىڭ "خەلق دوستلىرى" دېگەن نېمە ۋە ئۇلار سوتسىيال دېموكراتىزمچىلارغا قانداق ھۇجۇم قىلىدۇ؟»، «نارودنىكلىقنىڭ ئىقتىسادىي

مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭ ستروكتۇرىي ئەپەندىنىڭ كىتابىدا تەنقىد قىلىنىشى»، «روسىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىياتى» قاتارلىق شانلىق ئەسەرلىرىدە، نارودنىكلارنىڭ پەلسەپىۋى ئۇقتۇرۇشلىرى، ئىقتىسادىي ئىدىيىسى ۋە سىياسىي پروگراممىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەنقىد قىلىپ، نارودنىكلارنىڭ كۆرۈنۈشتە «خەلق دوستلىرى»، ئەمەلىيەتتە خەلقنىڭ دۈشمىنى ئىكەنلىكىدەك ساختا ئەپتە - بەشىرەسىنى چوڭقۇر ئېچىپ تاشلىدى.

چېرنىشېۋسكى، نىكولاي گاۋرىلوۋىچ (Чернышéвский, Николай Гаврилович, 1828 — 1889) روسىيىنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، ئىنقىلابىي دېموكراتىزمچىسى، مەشھۇر ماتېرىيالىزمچى پەيلاسوپى، ئەدەبىي تەنقىدچىسى، ئىقتىسادشۇناسى. چېرنىشېۋسكى ساراتوۋ (Саратов) دا بىر پوپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1850 - يىلى پېتېربۇرگ داشۆسىنى پۈتتۈرگەن. 1854 - يىلدىن 1862 - يىلغىچە «ھازىرقى زامان كىشىلىرى» («Современник») ژۇرنىلىنىڭ تەھرىرلىك خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەتتىكى تەرەققىيپەرۋەر كۈچلەرنى مۇشۇ ژۇرنالنىڭ ئەتراپىغا ئويۇشتۇرغان. ئۇ ئىنقىلابىي دېموكراتىزم ئىدىيىسىنى پائال تەشۋىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئىنقىلابىي يەر ئاستى پائالىيەتلەرنى ئويۇشتۇرۇش بىلەن مەشغۇل بولغان. 1862 - يىلى قولغا ئېلىنىپ، سىبىرىيىگە سۈرگۈن قىلىنىپ 25 يىلغىچە ئېغىر ئىشقا سېلىنغان.

چېرنىشېۋسكى نۇرغۇن سىياسىي مۇھاكىمە ماقالىلىرى، ئەدەبىي ئەسەر ۋە ئىقتىسادىي ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي ئەسەرلىرى: «يەرنىڭ بايلىقنىڭ ئاممىلىكىنى ئىكەنلىكى توغرىسىدا» («О Земле Как Элеменете Богатства», 1854), «يەر مۈلۈكچىلىكى توغرىسىدا» («О Поземельной Собственности», 1857), «كوممۇنا مۈلۈكچىلىكىگە قارشى تۇرىدىغان پەلسەپە بىر تەرەپلىمىلىكى ئۈستىدە تەنقىد» («Критика Философских предубеждении против обшинного владения», 1858), «كاپىتال ۋە ئەمگەك» («Капитал и Труд», 1860), «مىل (سىياسىي ئىقتىساد)قا تولۇقلىما ۋە ئىزاھات»، «مىل سىياسىي ئىقتىسادىي ئۈستىدە ئومۇمىي مۇلاھىزە» («Очерки из политической экономии (по Миллю)», 1861), «ئادرېسسىز خەت» («Письма без адреса», 1874) قاتارلىقلار.

چېرنىشېۋسكى روسىيىنىڭ يانچىلىق تۈزۈمىنى قاتتىق ۋە چوڭقۇر تەنقىد قىلىپ، يانچىلىق تۈزۈمىنىڭ دېھقانلارنى مەجبۇرىي ھالدا يەرگە بېقىندۇرۇپ قۇيغانلىقىنى، دېھقانلار پومېشچىكلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئەمگەك ئۈنۈمى ئىنتايىن تۆۋەن ئىكەنلىكىنى، بۇ ھال روسىيىنىڭ ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي جەھەتلىرىگە ئېغىر زىيانلارنى كەلتۈرگەنلىكىنى، چار پادىشاھ ھۆكۈمىتى ۋە بۇرژۇئا لىبراللىرىنىڭ «ئىسلاھاتى» دېھقانلارنى ئەخمەق ئېتىشتىن باشقا نەرسە ئەمەسلىكىنى ئېچىپ تاشلىدى. ئۇ يانچىلىق تۈزۈمىنى يوقىتىپ، يەرنى دېھقانلارغا تاپشۇرۇپ بېرىشتىن ئىبارەت جەڭگىۋار پروگراممىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە چار پادىشاھنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى دېھقانلارنى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردىن ئازادلىققا ئېرىشتۈرۈشنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلدى.

چېرنىشېۋسكى يەنە كاپىتالىزمنى كەسكىن

تەنقىد قىلىپ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: كاپىتالىزم تۈزۈمى يانچىلىق تۈزۈمىدىن ئەۋزەل بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىمۇ ئوخشاشلا ئەمگەكچى خەلقنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ۋە ئېزىش ئەھۋالى مەۋجۇت. كاپىتالىزمدىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك جەزمەن رىقابەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، نەتىجىدە بايلىق بارغانسېرى ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ قولىغا توپلىنىدۇ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەھۋالى بارغانسېرى مۇشەققەتلىشىدۇ. چېرنىشېۋسكى ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ مۇقەررەرلىكىنى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن تەقسىمات ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ئارقىلىق دەللىلىدى ھەمدە كاپىتالىزمدىكى ئەركىنلىك - باراۋەرلىكنىڭ ئالاھىدە بىر خىل قانۇن قىلىشتىنلا ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئېچىپ تاشلاپ، كاپىتالىستىك مۇلۈكچىلىك ۋە بۇرژۇئا دۆلىتىنىڭ خاراكتېرىنى ئۆزگەرتكەندىلا، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئەھۋالىنى تۈپتىن ياخشىلىغىلى بولىدۇ، دەپ كۆرسەتتى.

چېرنىشېۋسكى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنى تەنقىد قىلدى. ئۇ دېھقانچىلىق ھېرىسلىقى ئېقىمىنىڭ فېئودالىق نەسەبىدىن ئۇنىڭ بۇرژۇئازىيىلىك ماھىيىتىنى كۆرۈپ يېتەلمىگەنلىكىنى ئەيىبلىدى. ئۇ سەمىت ۋە رىكاردونىڭ ئىگىلىك تەلىماتى كاپىتالىستلارنىڭ كۆز قارىشى ۋە مەنپەئىتىنى ئىپادىلىدى دەپ كۆرسەتتى. ئۇ ساي، مالتۇس، باستىئات، كاربىي، روشېر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنىڭ بۇرژۇئازىيىنى ئاقلايدىغان چاكىنىلار ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ كىشىلەرنى كومۇنىزمنىڭ تەسىرىگە ئۇچراشتىن توسۇپ قېلىش ئۈچۈن، كونا نەزەرىيىلەرنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، پاكىتلارنى بۇرمىلاشنىلا بىلىدىغانلىقىنى ئېچىپ تاشلىدى. ئۇ يەنە جون مىل ئىگىلىك تەلىماتىنىڭ كېلىشتۈرمىچىلىك - مۇرەسسەچىلىك خاراكتېرىنى كۆرسىتىپ، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ بەربات بولغانلىقىنى جاكارلىدى.

چېرنىشېۋسكى ئەمگەكچى خەلق ئىقتىسادشۇناسلىقىنى بەرپا قىلىشنى سىناپ كۆرۈپ، مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: ئەمگەكچى خەلق ئىقتىسادشۇناسلىقى «قىممەت، ياكى ئىستېمال ياكى ئىنسانلارنىڭ ماددىي تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە تەقسىم قىلىشنىڭ شەرتى» نى تەتقىق قىلىدىغان پەن. ئەمگەك تەتقىقاتىنىڭ چېقىش نۇقتىسى ئەمگەكنىڭ تاۋار بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، كاپىتالىزم شارائىتىدا، ئەمگەك تاۋارغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلغانلىقى ئۈچۈن، تاۋارنىڭ ئالماشتۇرۇلۇش قىممىتى بىلەن قىممەتنىڭ بىردەك بولماسلىقى كېلىپ چىقتى. چېرنىشېۋسكى يەرگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىكنى رىكاردوچىلىقنىمۇ چوڭقۇرراق تەنقىد قىلدى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ۋە قىممەتنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى ئىكەن، ئۇنداقتا بارلىق ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرى ۋە بارلىق قىممەت ئەمگەكچى خەلقنىڭ تەئەللۇق بولۇشى كېرەك؛ سەمىت بىلەن رىكاردونىڭ ئەمگەك مەھسۇلىنى يەر ئىجارىسى، پايدا ۋە ئىش ھەققى دەپ ئايرىغانلىقى ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىگە زىت كېلىدۇ. پايدا ۋە يەر ئىجارىسىنىڭ ئۆزى باشقا كىرىمىلەرنى يۇتۇپ كېتىشكە ئورۇنىدۇ، پايدا ئىش ھەققىنى يۇتۇپ كېتىشكە ئورۇنىدۇ، يەر ئىجارىسى بولسا پايدا بىلەن ئىش ھەققىنى يۇتۇپ كېتىشكە ئورۇنىدۇ. چېرنىشېۋسكى «بۇنداق غەرەز مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدىغانلا

بولسا، بۇنداق غەرەزنى ئىشقا ئاشۇرغان ئىجتىمائىي تۈزۈم شۇ زامان ھالاك بولدۇ» دەپ كۆرسەتتى. ئۇ كاپىتالىستلىك تەقسىماتنىڭ قارىمۇ قارشىلىق مۇناسىۋەتلىرىدىن كاپىتالىزمنىڭ تارىخىي ۋاقىتلىقلىقىنى كۆرۈپ يەتتى.

چېرنىشېۋسكى خىيالىي سوتسيالىزم ئىدىيىسىگە ئىگە ئىدى. ئۇ روسىيىنى كاپىتالىزمنى بىپسىپ ئۆتكۈزەلمەي تۇرۇپلا، كونا يېرىم فېئودالىق دېھقانلار يېزا جامائىسى ئارقىلىق سوتسيالىزمغا ئۆتكۈزۈش خام خىيالىدا بولدى. ئۇ كاپىتالىزم تەرەققىي قىلغاندا ۋە پرولېتارىيات راۋاج تاپقاندىلا، سوتسيالىزمنىڭ ئەملىگە ئېشىشى ئۈچۈن ماددىي شارائىت ۋە ئىجتىمائىي كۈچ يارىتىلىدۇ دېگەنلىكىنى بىلمەيتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئىدىيىسى روسىيىنىڭ يانچىلىق تۈزۈمىگە قارشى كۈرەشلىرىدە ئىلغار ئەھمىيەتكە ئىگە.

فابيان سوتسيالىزمى (Fabian Soialism) XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا ئەنگلىيە «فابيان جەمئىيىتى» («Fabian Society») ئەزالىرى ئوتتۇرىغا قويغان، زورلۇق كۈچ ئىنقىلابىغا قارشى تۇرۇپ، تەدرىجىي ئىلگىرىلەش تەدبىرىنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئىسلاھاتچىلىق ئىدىيە سىستېمىسى، تىپىك بۇرژۇئا سوتسيالىزمى.

1884 - يىلى ئەنگلىيىدىكى بەزى بۇرژۇئا زىيالىيلىرى «فابيان جەمئىيىتى» دەپ ئاتالمىدىغان بىر تەشكىلاتنى قۇردى. «فابيان» دېگەن سۆز قەدىمكى رىم باش قوماندانى فابيان ماكسىم (Quintus Fabian Maximus Verrucosus), تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى (280 — 203 نسك ئىسمىدىن كەلگەن. فابيان كارتاگې باش قوماندانى ھانىبال (Hannibal) بىلەن جەڭ قىلىشىدا، ھەل قىلغۇچ جەڭدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ پەيت كۈتۈش تاكتىكىسىنى قوللانغاچقا، «كونكتاتور» («Conctator»)، «ئاستا ئىلگىرىلىگۈچى» دېگەن مەنىدە) دېگەن لەقەمنى ئالغان. بۇ جەمئىيەتنىڭ فابيان دەپ ئاتالىشى ئۇلارنىڭمۇ فابيانچىلىكىدەك ئاستا، تەدرىجىي ئىلگىرىلەش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. فابيان جەمئىيىتىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى س. ۋېب (Sidney James Webb, 1859 — 1947)، ب. ۋېب (Beatrice Potter Webb, 1858 — 1943), جورج بېننارد شو (George Bernard Shaw, 1856—1950) قاتارلىقلار. 1889 - يىلى ئۇلار تۇنجى قېتىم «فابيانچىلار مۇلاھىزىلىرى مەجمۇئەسى» («Fabian Essays in Socialism») نى نەشىر قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ كۆز قاراشلىرىنى سىستېمىلىق شەرھىلىدى.

فابيان جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى ئىنقىلابتىن قورقتى، ماركسنىڭ پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى توغرىسىدىكى تەلىماتىغا قارشى تۇردى. ئۇلار «ئاممىنىڭ روھىي ھالىنىڭ ئاستا - ئاستا، پەيدىنپەي يېڭى پىرىنسىپقا بۇرۇلۇشى ئارقىلىقلا، جەمئىيەتنى قايتا تەشكىللەش بىر - بىرلەپ ئىشقا ئاشىدۇ» دېگەنلەرنى تەرغىپ قىلدى. ئۇلار بارلىق «چوڭ - چوڭ تۈپ ئۆزگىرىش» لەرنىڭ «دېموكراتىزملىق» بولغان، «تەدرىجىي ئىلگىرىلەيدىغان» ۋە «ئەخلاققا»، «ئاساسىي قانۇنغا»، «تىنچلىققا» ئۇيغۇن كېلىدىغان ئۆزگىرىش بولۇشىنى تەلەپ قىلىپ، كاپىتالىزمنى ئىنقىلابىي زورلۇق كۈچ بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا جېنىنىڭ بارىچە

قارشى تۇردى.

ئۇلارنىڭ قارىشىچە، كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا «سىلجىپ كىرىش» سىياسىي جەھەتتە ئومۇم سايلام تۈزۈمى ۋە پارلامېنت تۈزۈمى بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ؛ ئىقتىسادىي جەھەتتە ئاتالمىش «شەھەر مەمۇرىيىتى سوتسىيالىزمى» ۋە كوپېراتسىپ بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ. «شەھەر مەمۇرىيىتى سوتسىيالىزمى» فابىئان جەمئىيىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىقتىسادىي نۇقتىنەزىرى ۋە سىياسەت تەشەببۇسى. ئۇلار شەھەر مەمۇرىيىتى دائىرىلىرىنىڭ كۆمۈر گازى سانائىتى، ئېلېكتر سانائىتى، تۇرۇبا سۇيى زاۋۇتى ۋە باشقا جامائەت ئىشلىرىغا بولغان ئىگىدارلىق ھوقۇقى كېڭەيتىلىدىغان، ھۆكۈمەتنىڭ خۇسۇسىي كارخانىلارنى باشقۇرۇشى كۆچەيتىلىدىغانلا بولسا، مانا بۇ، سوتسىيالىزمنى يولغا قويغانلىق بولىدۇ دەپ ھېسابلىدى. س. ۋېب سوتسىيالىزمنى مۇنداق ئۇچ جەھەتكە يىغىنچاقلىدى: ھۆكۈمەت خۇسۇسىي كارخانىلارنى باشقۇرۇشنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىدۇ؛ شەھەر رايونى مەمۇرىيىتى تەرەققىي قىلدۇ؛ باج - سېلىق يەر ئىجارىسى ۋە ئۆسۈمنىڭ زىممىسىگە چۈشىدۇ.

فابىئان سوتسىيالىزمنىڭ ماھىيىتى شۇكى، ئۇ كاپىتالىستىك سىياسىي تۈزۈم ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمنى ساقلاپ قېلىش شەرتى ئاستىدا، كاپىتالىزمنى قىسمەن ئىسلاھ قىلىپ، سىنىپىي زىددىيەتلەرنى يەسەيتىش ئارقىلىق كاپىتالىزمنى قۇتقۇزۇش مەقسىتىگە يېتىشكە ئۇرۇنىدۇ.

فابىئان جەمئىيىتى ئەنگلىيە لىبېبورىستلار پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشىدا ناھايىتى زور رول ئويناندى، ئۇنىڭ ئەزالىرى بۇ پارتىيىنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئاكتىپ قاتناشتى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ۋە ئۇرۇشتىن كېيىن، فابىئان جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى سوتسىيال شوۋىنىزملىق مەيدانىدا تۇرۇپ، جاھانگىر-لىكنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى ئاشكارا قوللاپ، «فابىئان جاھانگىرلىكى»گە ئايلاندى.

ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال شىۋجېڭجۇيىسى

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئېنگېلس ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالدىكى ئاغمىچىلارنىڭ كاتتىبېشى بېرنىشتېيىننىڭ ماركسىزمغا ئومۇمىيۈزلۈك «تۈزىتىش كىرگۈزۈش» نى ئوتتۇرىغا قويۇشى بىلەن شەكىللەنگەن بۇرژۇئا پىكىر ئېقىمى. بۇ پىكىر ئېقىمى ماركسىزمنىڭ ئىنقىلابىي پرىنسىپلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ماركسىزمنىڭ ئىنقىلابىي ماھىيىتىنى پۈچەكلەشتۈردى. بۇ ئېقىمنىڭ بېرنىشتېيىندىن باشقا، كائۇتسكى، ھىلفېردىڭ قاتارلىق ۋەكىللىرى بار.

ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال 1889 - يىلى پارىژدا قۇرۇلدى، دەسلەپكى مەزگىللەردە ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال ئېنگېلسنىڭ رەھبەرلىكىدە، ھەرقايسى ئەل ئىشچىلار سىنىپى پارتىيىلىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ھۆكۈمەتسىزلىك ۋە ئاغمىچىلىققا قارشى مۇرەسسەسىز كۈرەش قىلىپ، ماركسىزمنى كەڭ تارقىتىپ، خەلقئارا ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1890 - يىلىدىن كېيىن، بىر مۇنچە دۆلەتلەردىكى پرولېتارىيات پارتىيىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئاغمىچىلىق ئىدىيىسى بارا - بارا ئۆسۈپ قالدى. ئۇلار پارلامېنت كۈرىشىنىڭ رولىنى بىر تەرەپلىمە ھالدا مۇبالىغە قىلىپ، قانۇنىي كۈرەشنى قارىغۇ-لارچە تەكىتلەپ، ماركسىزمنىڭ قورالىق كۈرەش ۋە زورلۇق كۈچ ئىنقىلابىدىن ئىبارەت تۈپ قائىدىلىرىدىن ۋاز كەچتى. ئەنگلىيىدىكى

ئىشچىلار بىرلەشمىچىلىكى ۋە فابىئانچىلىق، فرانسىيەدىكى مۇمكىنچىلىك، گېرمانىيەدىكى لاسسالچىلىق، ۋولمارچىلىق قاتارلىق بۇرژۇئازىيە ۋە ئاغمىچىلىق پىكىر ئېقىملىرى ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال شيۇجېڭجۇيىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن بىۋاستە ھازىرلىق كۆردى. 1895 - يىلى ئېنگېلس ۋاپات بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، گېرمانىيە سوتسىيال - دېموكراتلار پارتىيەسىدىكى بېرنىشتېين قاتارلىق ئاغمىچىلار تەپ تارتماستىن ئەكسىنقىلابىي سىياسەت يۈرگۈزگەنلىكى سەۋەبىدىن، شيۇجېڭجۇيى بۇرژۇئا ئىدىيە ئېقىمى سۈپىتىدە ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقتى.

شيۇجېڭجۇيى ماركس تەلىماتىنىڭ بارلىق تۈپ قائىدىلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. پەلسەپە جەھەتتە، ماركسنىڭ دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمى ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمنى ئىنكار قىلىپ، «كانتقا قايتىش» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، چاكنا «تەدرىجىي تەرەققىياتچىلىق» نى ئىنقىلابىي «دىئالېكتىكا» نىڭ ئورنىغا قويۇشنى تەرغىب قىلدى. سىياسىي ئىقتىساد جەھەتتە، بۇرژۇئا چاكنا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تۈرلۈك ئېقىملىرى، مەسىلەن، ئاۋستىرىيە ئېقىمى، يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمى (مۇنبەر سوتسىيالىزمى) نىڭ ۋەكىللىرى بولغان بانباۋېرېك، سومبارت، برېنتانو (Lujo Brentano) قاتارلىقلارنىڭ «نەزەرىيە» لىرىنى ئاساس قىلىپ، بۇرژۇئا ستاتىستىكىچىلىرى ئويدۇرۇپ چىققان ماتېرىيالارنى كەڭ قوللىنىپ، ماركسنىڭ ئەمگەك قىممىتى تەلىماتى، قوشۇمچە قىممەت تەلىماتى، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ۋە پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى توغرىسىدىكى تەلىماتى، ئىقتىسادىي كرىزىس تەلىماتى قاتارلىق تەلىماتلارغا قارشى جاھانگىرلىك باسقۇچىغا قەدەم قويغان، ھەرقايسى ئەل كاپىتالىستلىرى مۇستەملىكىلەردىن شىلۈالغان ئۇستىمە پايدىدىن پايدىلىنىپ ئىشچىلارنىڭ بىر قىسمىنى سېتىۋېلىپ، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا شيۇجېڭجۇيىسىنىڭ ئىجتىمائىي ئاساسى سۈپىتىدە ئىشچى ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىنى شەكىللەندۈرگەنلىكى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە بۇرژۇئازىيىنىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي ئىككى قېتىملۇق سىياسەت يۈرگۈزگەنلىكى سەۋەبىدىن، شيۇجېڭجۇيى بۇرژۇئا ئىدىيە ئېقىمى سۈپىتىدە ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقتى.

شيۇجېڭجۇيى ماركس تەلىماتىنىڭ بارلىق تۈپ قائىدىلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. پەلسەپە جەھەتتە، ماركسنىڭ دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمى ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمنى ئىنكار قىلىپ، «كانتقا قايتىش» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، چاكنا «تەدرىجىي تەرەققىياتچىلىق» نى ئىنقىلابىي «دىئالېكتىكا» نىڭ ئورنىغا قويۇشنى تەرغىب قىلدى. سىياسىي ئىقتىساد جەھەتتە، بۇرژۇئا چاكنا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تۈرلۈك ئېقىملىرى، مەسىلەن، ئاۋستىرىيە ئېقىمى، يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمى (مۇنبەر سوتسىيالىزمى) نىڭ ۋەكىللىرى بولغان بانباۋېرېك، سومبارت، برېنتانو (Lujo Brentano) قاتارلىقلارنىڭ «نەزەرىيە» لىرىنى ئاساس قىلىپ، بۇرژۇئا ستاتىستىكىچىلىرى ئويدۇرۇپ چىققان ماتېرىيالارنى كەڭ قوللىنىپ، ماركسنىڭ ئەمگەك قىممىتى تەلىماتى، قوشۇمچە قىممەت تەلىماتى، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ۋە پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى توغرىسىدىكى تەلىماتى، ئىقتىسادىي كرىزىس تەلىماتى قاتارلىق تەلىماتلارغا قارشى

ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال شيۇجېڭجۇيىسى ۋە فابىئانچىلىق، فرانسىيەدىكى مۇمكىنچىلىك، گېرمانىيەدىكى لاسسالچىلىق، ۋولمارچىلىق قاتارلىق بۇرژۇئازىيە ئازىيە ۋە ئاغمىچىلىق پىكىر ئېقىملىرى ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال شيۇجېڭجۇيىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن بىۋاستە ھازىرلىق كۆردى. 1895 - يىلى ئېنگېلس ۋاپات بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا، گېرمانىيە سوتسىيال - دېموكراتلار پارتىيەسىدىكى بېرنىشتېين قاتارلىق ئاغمىچىلار تەپ تارتماستىن ئەكسىنقىلابىي سىياسەت يۈرگۈزگەنلىكى سەۋەبىدىن، شيۇجېڭجۇيى بۇرژۇئا ئىدىيە ئېقىمى سۈپىتىدە ئاشكارا ئوتتۇرىغا چىقتى.

شيۇجېڭجۇيى ماركس تەلىماتىنىڭ بارلىق تۈپ قائىدىلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. پەلسەپە جەھەتتە، ماركسنىڭ دىئالېكتىك ماتېرىيالىزمى ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمنى ئىنكار قىلىپ، «كانتقا قايتىش» دېگەن شوئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، چاكنا «تەدرىجىي تەرەققىياتچىلىق» نى ئىنقىلابىي «دىئالېكتىكا» نىڭ ئورنىغا قويۇشنى تەرغىب قىلدى. سىياسىي ئىقتىساد جەھەتتە، بۇرژۇئا چاكنا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ تۈرلۈك ئېقىملىرى، مەسىلەن، ئاۋستىرىيە ئېقىمى، يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمى (مۇنبەر سوتسىيالىزمى) نىڭ ۋەكىللىرى بولغان بانباۋېرېك، سومبارت، برېنتانو (Lujo Brentano) قاتارلىقلارنىڭ «نەزەرىيە» لىرىنى ئاساس قىلىپ، بۇرژۇئا ستاتىستىكىچىلىرى ئويدۇرۇپ چىققان ماتېرىيالارنى كەڭ قوللىنىپ، ماركسنىڭ ئەمگەك قىممىتى تەلىماتى، قوشۇمچە قىممەت تەلىماتى، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى ۋە پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى توغرىسىدىكى تەلىماتى، ئىقتىسادىي كرىزىس تەلىماتى قاتارلىق تەلىماتلارغا قارشى

ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال شيۇجېڭجۇيىسىنىڭ پەيدا بولۇشىنىڭ ئىجتىمائىي سىياسىي ۋە ئىدىيە ئاساسى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ياۋروپا ئەللىرىدە نىسبەتەن «گۈللىنىش ۋاقتى» تەرەققىي قىلىش دەۋرىدە تۇرۇۋاتقانلىقى شۇنداقلا كاپىتالىزم

تۈرۈپ ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزگەرتىپ، «ئادەتتىن تاشقىرى جاھانگىرلىك نەزەريىسى» ۋە «تەشكىللىك كاپىتالىزم» دېگەن نېمىلەرنى تەرغىپ قىلىپ، كاپىتالىزمنىڭ مۇقەررەر ھالدا كۈمران بولىدىغانلىقى نەزەريىسىنى ئىنكار قىلدى. ئۇلارنىڭ سوتسىيالىزم جەھەتتە، ماركسىزمنىڭ سىنىپىي كۈرەش تەلىماتىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇپ، كاپىتالىزمدىن «سوتسىيالىزمغا تىنچ يول بىلەن كىرىش» توغرىسىدىكى پۈتۈن بىر يۈرۈش پروگراممىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، زورلۇق كۈچ ئىنقىلابىغا ھۆجۇم قىلىپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا قارشى تۇردى. بېرنشتېين ئوتتۇرىغا قويغان «ئاخىرقى مەقسەت ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ، ھەرىكەت ھەممىدىن ئەلا» دېگەن شوئار شيۇجېڭجۇيىنىڭ ماھىيىتىنى ھەممىدىن بەك كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ.

1 - دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، بېرنشتېين، كائۇتسكى قاتارلىقلار ئۆز دۆلىتى بۇرژۇئا ھۆكۈمىتىنىڭ تالان - تاراج ئۇرۇشى قىلمىشىنى قوللاپ، چوشكۈنلىشىپ سوتسىيال شوۋىنىزمچىلارغا ئايلاندى. ئۇكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئۇلار بولشېۋىكلارغا، سوۋېت ھاكىمىيىتىگە زەھەرخەندىلىك بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، گېرمانىيە، ۋېنگرىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئىنقىلابىغا ئاسىيلىق قىلىپ، بۇرژۇئازىيىنىڭ ئاشكارا ئىتتىپاقچىسى ۋە پرولېتارىيات ئىنقىلابىنىڭ شەرمەندە خائىنلىرىغا ئايلاندى.

بېرنشتېين، كائۇتسكى، ھىلفېردىڭ دېگەن ماددىلارغا قارالسۇن.

بېرنشتېين، ئېدۋارد (Bernstein, Eduard, 1850 — 1932) XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى ۋە ئىككىنچى ئىنتېرناتسىونالنىڭ ئوڭ قانات كاتتىبېشى، شيۇجېڭجۇيىچى. ئۇ بېرلىندا بىر تۆمۈرىيول خىزمەتچىسى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، بانكا خىزمەتچىسى بولۇپ ئىشلىگەن. 1872 - يىلى گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى («ئىيزىناخچىلار») گە قاتناشقان. 1881 — 1890 - يىللاردا مۇشۇ پارتىيىنىڭ ئورگان گېزىتى بولغان «سوتسىيال دېموكراتلار» («Sozialdemokrat») نىڭ باش مۇھەررىرى بولغان. 1902 - يىلدىن باشلاپ پارلامېنتنىڭ ئەزاسى بولغان. ھەمدە پارتىيە ئىچىدە ئوڭ قانات گۇرۇھىنى ئۇيۇشتۇرغان. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدا پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇ ھۆكۈمەتنىڭ ھەربىي ئىشلارغا پۇل ئاجرىتىشقا قوشۇلۇپ ئاۋاۋا بېرىپ، جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىغان. 1918 - يىلى گېرمانىيە نويابىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئۇ پارتىيە ئىچىدىكى ئوڭ قانات تارتىپىنىڭ ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشىغا يار - يۆلەك بولۇپ، ئەكسىيەتچىل ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتتە مالىيە مىنىستىرىنىڭ ياردەمچىسى بولۇپ، ئىنقىلابتىن ئۈزۈل - كېسىل يۈز ئۆرىگەن.

بېرنشتېين ياشلىق دەۋرىدە بۇرژۇئا لىبرالىزمى ۋە لاسسال ئاغمىچىلىقىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىدى. كېيىن دېۋرىكىنىڭ ئۇششاق بۇرژۇئا سوتسىيالىزمى، ئىشچىلار بىرلەشمىچىلىكى ئىدىيىلىرىنى ۋە فابىئانچىلىقنى قوبۇل قىلدى. 1879 - يىلى ئۇ شۋېتسارىيىدە ھۇشبېرگ (Karl Höchberg)، شرام (Carl August Schramm) بىلەن بىللە، «گېرمانىيە سوتسىيالىزم ھەرىكىتى ئەسلىمىلىرى» دېگەن ماقالىنى ئېلان قىلىپ، ئاتالمىش «سيۇرىخ ئۇچ كىشىلىك گۇرۇھى»

نى شەكىللەندۇرۇپ، ئوڭچىل ئاغمچىلىق پروگراممىسىنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويۇپ، ماركس بىلەن ئېنگېلىسنىڭ قاتتىق ئەيىبلىشىگە ئۇچرىدى. 1890 - يىلى ئۇ يەنە پارتىيە ئىچىدىكى ئوڭچى ۋولمار (Vollmar) بىلەن دوست تارتىشىپ، بۇرژۇئازىيە بىلەن مۇرەسسەلىشىشنى تەرغىپ قىلدى. ئېنگېلس ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇ ئاشكارا ھالدا ماركسزمدىن يۈز ئۆرىدى، 1896 — 1898 - يىللىرى كائوتسكى باش مۇھەررلىك قىلغان «يېڭى دەۋر»(«Die Neue Zeit») ژۇرنىلىدا، «سوتسىيالىزم مەسىلىلىرى» («Probleme des Sozialismus») دېگەن تېمىدا بىر قاتار ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، ماركسزمغا ئاشكارا ھالدا «تۈزىتىش» كىرگۈزدى. ئۇ 1899 - يىلى يازغان «سوتسىيالىزمنىڭ شەرتى ۋە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ۋەزىپىلىرى» («Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie») دېگەن كىتاب شۇكەملەردىكى شېۋجېكتىۋىنى مۇجەسسەملەشتۈرۈپ، ئەكسىنچە ئىنقىلابىي ماركسزمغا قارشى پروگراممىسى ۋە خىتابنامىسى بولۇپ قالدى. لېنىن بۇ كىتابنى ئۆزۈل - كېسىل سۆكۈپ، ئۇنى «سېنسىق نامى ئەبەدىلئەبەد پۇر كەتكەن.» كىتاب («لېنىن ئەسەرلىرى»، 25 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 464 - بەت) «ئۇچىغا چىققان ئاغمچىلىق» (يۇقىرىدىكى كىتاب، 37 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 241 - بەت) دەپ كۆرسەتكەندى. بېرنشتېين ماركسزمغا «تۈزىتىش» كىرگۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويۇشتا مونوپول كاپىتال ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىشنى مەقسەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ ماركسزمنى ئۆزگەرتىشى ۋە ماركسزمغا ھۇجۇم قىلىشى ئاساسەن تۆۋەندىكى جەھەتلەردە كۆرۈلىدۇ:

پەلسەپە جەھەتتە، ئۇ ماركسزملىق دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزمغا قارشى تۇرۇپ، «كانتقا قايتىش» نى تەشەببۇس قىلدى؛ ئۇ «ئىگىلىك تەرەققىياتى بۇگۈنكى كۈندە يەتكەن سەۋىيە ئىدىئولوگىيە ئاملىى بولۇپمۇ ئەخلاق ئاملىنىڭ بۇرۇنقىغا قارىغاندا تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە مۇستەقىل ھەرىكەت قىلىشىغا ئىمكانىيەت بېرىدۇ» دەپ ھېسابلىدى. ئۇ تارىخ تەرەققىياتىنى تارىخىي ماتېرىيالىزم بىلەن چۈشەندۈرۈشنى رەت قىلىپ، چاكىنا «تەدرىجىي تەرەققىيات نەزەرىيىسى» ۋە كېلىشتۈرمىچىلىكىنى دىئالېكتىكىنىڭ ئورنىغا قويدى.

سىياسىي جەھەتتە، ئۇ ماركسزمنىڭ سىنىپىي كۈرەش، پرولېتارىيات ئىنقىلابى ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى تەلىماتىغا قارشى تۇرۇپ، ئىلمىي سوتسىيالىزمغا خىيالىي نەرسە دەپ ھۇجۇم قىلىپ، «سوتسىيالىزمنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ، ھەرىكەت ھەممىدىن ئەلا» دېگەن شېۋجېكتىۋىلىق قورمۇلىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ ئىسلاھاتنى ئىنقىلابنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ، ئومۇم سايلام تۈزۈمىي، ئىشچىلار ئىستېمال كوپېراتىپى، «ئومۇم ئىگىلىكىدىكى كارخانا» قاتارلىق ئۇششاق - چۈششەك ئىسلاھات تەدبىرلىرىنى قوللىنىشنى تەشەببۇس قىلدى.

سىياسىي ئىقتىسادىي جەھەتتە، ئۇ ماركسنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسى ۋە قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسىگە قارشى تۇرۇپ، قىممەتنىڭ شەكىللىنىشى توغرىسىدىكى تەلىماتنى «ساپ تەپەككۇر ئۆزۈلمىسى»

دەۋېلىپ، ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىنى چەكلىك هالدا ئۇلۇغلۇك پايدىلىنىش قىممىتى نەزەرىيىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈشنى تەلەپ قىلىپ، قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسى بىلەن ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىنىڭ باغلىنىشىنى ئىنكار قىلدى. ئۇ قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسى «پەرەز ئۇستىگە قۇرۇلغان فورمۇلا» دەپ جۆيلىدى، ئۇ كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە ئېكسپلاتاتسيەنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلىپ، ئېكسپلاتاتسيە «ئەخلاق ئۇقۇمى» دىنلا ئىبارەت دەپ قارىدى. ئۇ ماركسزمنىڭ كاپىتالىنىڭ جۇغلىنىشى تەلىماتى ۋە پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىشى تەلىماتىغا هۇجۇم قىلدى. ئۇ كاپىتالىزمدا ئىقتىسادىي كرىزىس كۆنگە ئېغىرلىشىپ بارىدۇ هەمدە كاپىتالىزم سىستېمىسىنىڭ گۈمران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ دېگەن هۆكۈمنى ئىنكار قىلىپ، مونوپولىيە تەشكىلاتلىرى ۋە ئامانەت - قەرز تۈزۈمىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، دۇنيا بازىرىنىڭ كېڭىيىشى بىلەن، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروت تەڭشىلىپ، ئىقتىسادىي كرىزىس بارا - بارا يوقىلىدۇ دەپ هېسابلىدى. ئۇ يەنە ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىياتىنىڭ تەبىئىي نەتىجىسى بولىدۇ، شۇڭا كاپىتالىستىك جەمئىيەت بايلىقنىڭ غايەت زور دەرىجىدە كۆپىيىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، پارلامېنت يولىنى تەشۋىق قىلىدىغانلا بولسا، «سوتسيالىزم» غا تىنچ يول بىلەن كىرگىلى بولىدۇ، دېگەنلەرنى تەرغىب قىلدى.

تاشقى سىياسەت جەهەتتە، ئۇ جاهانگىرلىكنىڭ مۇستەملىكىچىلىك سىياسىتىنى قوللىدى، گېرمانىيە جاهانگىرلىكىنىڭ جۇڭگودىكى هوقۇق - مەنپەئىتىنى قوللىدى.

سوتسيالىزمغا تىنچ يول بىلەن كىرىش

ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال شېۋېجىڭجۇيىچىلىرى تەرغىب قىلغان كاپىتالىزمدىن سوتسيالىزمغا تىنچ يول بىلەن ئۆتكىلى بولىدۇ دەيدىغان سەپسەتە.

XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، بېرنشتېين «يېڭى دەۋر» («Die Neue Zeit») ژۇرنىلىدا «سوتسيالىزم مەسىلىلىرى» دېگەن باش تېمىدا بىر قاتار ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، «سوتسيالىزمغا تىنچ يول بىلەن كىرىش» دەيدىغان سەپسەتىنى كۆچمەنىك بارچە تەرغىب قىلدى. ئۇ كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى تەرەققىي قىلىپ يۈكسەكلىكە يەتسىلا هەمدە بەزى دېموكراتىك بولغان ئىسلاهاتچىلىق تەدبىرلىرى قوللىنىلسىلا، كاپىتالىزم پرولېتارىيات ئىنقىلابى ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى بېشىدىن كەچۈرمەي تۇرۇپمۇ، ستېخىيىلىك هالدا سوتسيالىزمغا «تىنچ يول بىلەن كىرەلەيدۇ» دەپ هېسابلىدى. ئۇ سىياسىي جەهەتتە، پارلامېنتىنىڭ «قانۇنىي ۋاستىلىرى» ئارقىلىق «دۆلەت تۈزۈمىنى ئۆزگەرتكەنده»؛ ئىقتىسادىي جەهەتتە، «جەمئىيەتنىڭ ئىگىلىك هاياتىغا بولغان نازارىتىنىڭ كېڭەيتىلىشى»نى تەرىشىپ ئىشقا ئاشۇرغاندا، ئىشچىلارنىڭ ئىقتىسادىي تەشكىلاتلىرى، يەرلىك ئاپتونومىيە ئورگانلىرى قاتارلىقلارنىڭ پائالىيەتلىرى ئارقىلىق، بۇرژۇئازىيە كارخانىلىرىنى «ئومۇمنىڭ مەنپەئىتى» گە بويسۇندۇرغاندا ۋە «خۇسۇسىيلارنىڭ باشقۇرۇشىدىن ئومۇمنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈۋالغاندا» شۇنىڭدەك ئىستېمال كوپېراتىپلىرىنى تەشكىللەپ، «ئاددىل تەقسىمات»نى قولغا كەلتۈرگەنده ۋە باشقا ئىشلارنى قىلغاندا، زورلۇق ئۇسۇلىنى قوللانماي، بەلكى «تىنچ - دېموكرا-

تمك» ئۇسۇلنى قوللىنىپ كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتكىلى بولىدۇ دېگەنلەرنى تەرغىپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كاپىتالىزم «تىنچ»، «كرىزىسسىز» تەرەققىي قىلىدىغان يېڭى دەۋرگە قەدەم قويىدى، سوتسىيالىزمغا «تىنچ يول بىلەن» كىرىشنىڭ شەرت ـ شارائىتلىرى يارىتىلىدى دەپ قارىدى. ئۇ جاھانگىرلىكنىڭ تۆپ زىددىيەتلىرىنى جېنىنىڭ بارچە يېپىپ، ئىشچىلار سىنىپى ۋە ئەمگەكچى خەلقنى ئالداپ، زورلۇق كۈچ بىلەن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش كۈرىشىدىن ۋاز كەچتۈرمەكچى بولدى.

سوتسىيالىزمغا «تىنچ يول بىلەن كىرىش» سەپسەتىسى «ستېخىيىلىك» نى تەرغىپ قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە بولغان سوتسىيالىستىك ئومۇمىي مۇلۇكچىلىكىنىڭ كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ستېخىيىلىك ھالدا پەيدا بولىيەدىغانلىقىدىن ئىبارەت قائىدىنى تۆپتىن ئىنكار قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن يېڭى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىلغار سىنىپنىڭ ئاڭلىق ھالدا كۈرەش قىلىشى لازىملىقىدىن ئىبارەت قائىدىنى ئىنكار قىلىپ، سىنىپىي كېلىشتۈرمىچىلىكنى سىنىپىي كۈرەشنىڭ ئورنىغا، ئىجتىمائىي ئىسلاھاتنى ئىجتىمائىي ئىنقىلابنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى.

كائوتسكى، كارل (Kautsky, Karl), (1938 — 1854 گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى ۋە ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال ئاغمىچىلىرىنىڭ كاتتىبېشى ۋە نەزەرىيىچىسى. 1854 ـ يىلى پراگا (شۇ چاغدا ئاۋستىرىيە ـ ۋېنگرىيە ئىمپېرىيىسىگە تەۋە ئىدى) دا تۇغۇلغان. 1875 ـ يىلى ئاۋستىرىيە ـ سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىگە كىرگەن. كېيىن يەنە گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىگە كىرگەن. 1883 ـ يىلى گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ نەزەرىيىۋى ژۇرنىلى «يېڭى دەۋر» («Die Neue Zeit») ژۇرنىلىنىڭ باش مۇھەررىرى بولغان ھەمدە مۇشۇ سالاھىيەت بىلەن گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى رەھبەرلىك ئورگىنىنىڭ پائالىيەتلىرىگە قاتناشقان. كېيىن ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال رەھبەرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. كائوتسكىنىڭ دەسلەپكى ئەسەرلىرى ماركسىزمنى چۈشەندۈرۈش ۋە تەشۋىق قىلىشتا مەلۇم ئىجابىي رول ئويناغانىدى. XIX ئەسىرنىڭ 90 ـ يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا بېرنىشتېين شېيۇجېكجۇيىسى ئوتتۇرىغا چىققاندىن كېيىن، كائوتسكى ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالدا ۋە گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى ئىچىدە تەۋرىنىپ قالدى، بېرنىشتېينگە قارشى تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن پىرىنسىپ جەھەتتە يول قويۇپ، بارا ـ بارا، يېشىرۇن ئاغمىچىلىق گۈرۈھى بولغان «بىتەرەپلەر» نىڭ كاتتىبېشى بولۇپ قالدى. 1 ـ دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندا، كائوتسكى جاھانگىرلىك ئۇرۇشىنى پائال قوللاپ، چۈشكۈنلىشىپ سوتسىيال شوۋىنىزمچىغا ئايلىنىپ كەتتى. 1917 ـ يىل 4 ـ ئايدا، باشقا بىتەرەپ ئۇنسۇرلارنى توپلاپ، گېرمانىيە «مۇستەقىل سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى» نى قۇردى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، كائوتسكى توختىماي ئەسەر ئېلان قىلىپ پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا زەھەرخەندىلىك بىلەن ھۇجۇم قىلدى. 1918 ـ يىلى گېرمانىيە نويابىر ئىنقىلابى مەزگىلىدە، كائوتسكى خائىن ئېبېرت (Ebert) ۋە شېيدېمان (Scheideman) نىڭ ۋاقتىلىق ھۆكۈمىتىدە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ

مۇئاۋىن مىنىستىرى ۋە ئىجتىسمائىيلاشتۇرۇش كومىتېتىنىڭ رەئىسى بولۇپ، پرولېتارىياتنى باشتۇرۇش ۋە ئىنقىلابقا خائىنلىق قىلىش جىنايەتلىرىگە قاتناشتى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە پائال تۇردە، مۇستەقىل سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىدىكى ئوڭچىلار بىلەن سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ قوشۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارىدى. 1924 - يىلى كائوتسكى ۋېنا‌غا بېرىپ ئولتۇراقلاشتى، شۇنىڭدىن كېيىن ئاساسەن ئەسەر يېزىش بىلەن شۇغۇللاندى.

كائوتسكى ماركسزمنى تەشۋىق قىلىدىغان بەزى ئەسەرلەرنى يازغانىدى. مەسىلەن: «ماركسنىڭ ئىگىلىك تەلىماتى» («Karl Marx's Ökonomische Lehre», 1887) ماركسزمنى خېلى ئوبدان تەشۋىق قىلغان ئاممىباب كىتاب؛ «يەر مەسىلىسى» («Die Agrarfrage», 1899) دېگەن كىتاب تا، ئۇ ماركسزملىق نۇقتىئىنەزەرنى تەتبىق قىلىپ، يېزا ئىگىلىكىدىكى كاپىتالىزمنى سىستېمىلىق ھالدا تەھلىل قىلىپ، يېزا ئىگىلىك چوڭ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئەۋزەللىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنىڭ مۇستەھكەملىكى نەزەرىيىسىگە رەددىيە بەردى. كائوتسكى يەنە «بېرنىشتېين ۋە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ پروگراممىسى» («Bernstein und das sozialdemokratische Programm», 1899) دېگەن كىتابىنى يېزىپ، بېرنىشتېين بىلەن مۇنازىرە ئېلىپ بارغى، شۇنىڭدەك «ئىجتىمائىي ئىنقىلاب» («Die Soziale Revolution», 1902)، «ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈش يولى» («Der Weg zur Macht», 1909) قاتارلىق كىتابلارنى چىقاردى. ئۇ ماركس قالدۇرۇپ كەتكەن ئەسەرلەرنى رەتلەش خىزمىتىنى ئۇستىگە ئالدى.

1 - دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ھارپىسىدا، كائوتسكى جاھانگىرلىك توغرىسىدا بىر قاتار نەزەرىيىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆزىنىڭ شېۋىنىزملىق نۇقتىئىنەزەرلىرىنى مەركەزلىك بايان قىلدى. ئۇ جاھانگىرلىكنىڭ سىياسىتىنى جاھانگىرلىكنىڭ ئىقتىسادىي بازىسىدىن ئايرىپ تاشلاپ، جاھانگىرلىكنىڭ كاپىتالىزمنىڭ ئالاھىدە باسقۇچى، يەنى مونوپولىيە باسقۇچى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ، جاھانگىرلىكنى پۈل مۇئامىلە كاپىتالى «خۇشتارراق» بولغان بىر خىل سىياسەتتىنلا ئىبارەت دەۋالدى. ئۇ جاھانگىرلىك توغرىسىدا بىر تەبرىنى ئويدۇرۇپ چىقىرىپ، جاھانگىرلىكنى كاپىتالىستىك سانائەت مەملىكەتلىرىنىڭ كېڭەيمىچىلىك مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش، يېزا ئىگىلىك مەملىكەتلىرىنى قوشۇۋېلىشقا ئۇرۇنۇش يولىدىكى ئالاھىدە بىر شەكىل، ئۇستمە پايدىغا ئېرىشىشتىكى ۋاستىلەرنىڭ بىرى دەۋالدى. شۇڭلاشقا ئۇ جاھانگىرلىكنىڭ ماھىيىتى ئۆزگىرىدۇ، «ئۇنى پۈل مۇئامىلە كاپىتالىنىڭ ئۆزىدىكى يەنە بىر خىل تېپتىكى سىياسەت ئارقىلىق يەڭگىلى بولىدۇ» دەپ ھېسابلىدى ھەمدە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ، سېسىق نامى پۇركەتكەن «ئادەتتىن تاشقىرى جاھانگىرلىك نەزەرىيىسى»نى ئوتتۇرىغا قويدى.

ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، كائوتسكى «پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى» («Die Diktatur des Proletariats», 1918)، «تېرورلۇق ۋە كوممۇنىزم» («Terrorismus und Kommunismus», 1919)، «مۇشكۇل ئەھۋالدا قالغان بولشېۋىزم» («Der Bolschewismus in der Sackgasse», 1930) قاتارلىق كىتابلارنى چىقىرىپ،

پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا زەھەرخەندىلىك بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، بۇرژۇئا دىكتاتۇرىسىنى بېزەپ كۆرسەتتى، «ساپ دېموكراتىسىيە» دېگەن نېمىنى تەرغىپ قىلدى. ئۇنىڭ نۇقتە مۇنەۋەرى بويىچە بولغاندا، بىرەر دۆلەتتە كاپىتالىزم تەرەققىي قىلىپ پرولېتارىيات ئاھالە ئىگىلىكىنى تەشكىل قىلغاندىلا سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنى يۈرگۈزگىلى، بۇ چاغدا پرولېتارىيات سايلام ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرەلەيدۇ، زورلۇق كۈچ ئىنقىلابى ئېلىپ بېرىشنىڭ ھاجىتى بولمايدۇ، شۇنىڭدەك ھىنىپىي دۆشمەنلەرگە دىكتاتۇرا يۈرگۈزۈش تەڭمۇ ھاجىتى قالمايدۇ. كائۇتسكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ شېۋىجېڭجۇيىلىق نەزەرىيىسىنى ئەپلەپ - سەپلەپ مۇكەممەل «سىستېما» قىلىپ چىقىشقا ئۇرۇنۇپ، نەتىجىدە ئىككى تومۇلۇق «ماتېرىيالىستىك تارىخ قارىشى» («Die materialische Geschichtsauffassung», 1927) دېگەن كىتابنى يېزىپ چىقتى.

ئادەتتىن تاشقىرى جاھانگىرلىك نەزەرىيىسى ھېگەن ماددىغا قارالۇن.

ھىلفېردىڭ، رودۇف (Hilferding, Rudolf, 1877 — 1941) گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ئەكىنچى ئىنتېرناتسىئونال شېۋىجېڭجۇيىسىنىڭ يولباشچىسى ۋە نەزەرىيىچىسى. ئۇ ۋېنادا دۆلەتمەن سودىگەر ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، ۋېنا داشۋىسىدە تەربىيە پەن ئۆگەنگەن، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ماركسزملىق ئىجتىمائىي پەننى تەتقىق قىلغان. 1902 - يىلى ئاۋستىرىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىگە قاتنىشىقان، كېيىن گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىگە قاتنىشقان. 1906 - يىلى گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى پارتىيە مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى بولغان. 1907 - يىلى مەزكۇر پارتىيىنىڭ ئورگان ژۇرنىلى «ئالغا» («Vorwärts») نىڭ تەھرىرى بولغان. 1915 - يىلدىن كېيىن، ھەربىي دوختۇر سۈپىتىدە 1 - دۇنيا ئۇرۇشىغا قاتناشقان. 1918 - يىلى گېرمانىيە مۇستەقىل سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ئورگان ژۇرنىلى «ئەركىنلىك» («Freihet») نىڭ باش مۇھەررىرى بولغان. ئۇ گېرمانىيە مۇستەقىل سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ 1922 - يىلى قايتىدىن گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى بىلەن بىرلىشىشىنى كۆچىنىڭ بارىچە ئىلگىرى سۈرگەن ھەمدە مەزكۇر پارتىيىنىڭ يېڭى باشچىلىرىنىڭ بىرى بولغان. 1924 - يىلدىن كېيىن، مەزكۇر پارتىيىنىڭ ئورگان ژۇرنىلى «جەمئىيەت» نىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ 1923 - يىلى گېرمانىيە ھۆكۈمىتىنىڭ «ئىجتىمائىيلاشتۇرۇش كومىتېتى» نىڭ ئەزاسى بولغان؛ شۇ يىلى 8 - ئايدىن 10 - ئايغىچە سىجۈيسمان (Stresemann) ئىچكى كابىنېتىنىڭ مالىيە مىنىستىرى بولغان. 1928 - يىلدىن 1929 - يىلىغىچە، يەنە مۇللېر (Mueller) ئىچكى كابىنېتىنىڭ مالىيە مىنىستىرى بولغان. ناتسىست فاشىستلىك كۈچلىرى باش كۆتۈرگەنلىكتىن، 1933 - يىلى چەت ئەللگە قېچىپ كەتكەن. 1940 - يىلى فرانسىيىدە گېرمانىيە ناتسىست ھەربىي ساقچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، 1941 - يىلى تۇرمىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.

ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى مۇنۇلار: «باۋېرباۋېكنىڭ ماركس ئۇستىدىكى تەنقىدى» («Böhm-Bawerks Marxkritik», 1904)، «پۈل مۇئامىلە كاپىتالى نەزەرىيىسى» («Das Finanzkapital», 1910).

لېنىن هلفېردىك «پۇل مۇئامىله كاپىتالى نەزەرىيىسى» دېگەن كىتابىدا «كاپىتالزم تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ يېڭى باسقۇچى» ئۇستىدە «بەكمۇ قىممەتكە ئىگە نەزەرىيەۋى تەھلىل يۈرگۈزدى» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 22 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 187 - بەت) دەپ ھېسابلىدى. بۇ كىتاب قەرز پۇل كاپىتالى بىلەن سانائەت كاپىتالىنىڭ سىكىشىپ كېتىدىغانلىقىغا دائىر قىممەتلى بار بىرنەچچە ماتېرىيالنى يەتكۈزۈپ بەردى. لېكىن هلفېردىڭدا ماركسزم بىلەن ئاغمىچىلىقنى كېلىشتۇرىدىغان خاھىش بار ئىدى. ئۇ پۇل مۇئامىله كاپىتالىنى «بانكىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، لېكىن سانائەت كاپىتالىستلىرى ئىشلىتىدىغان كاپىتال» دەۋالدى. بۇنىڭدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەركەزلەشتۈرۈلۈشى ۋە كاپىتالنىڭ مەركەزلەشتۈرۈلۈشى بەلگىلىك يۈكسەكلىككە يەتكەندەدېنوپولىيەنىڭ شەكىللىنىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئەڭ مۇھىم ئامىلغا سەل قاراپ، خاتا ھالدا ئوبوروت ساھەسىدىكى مەركەزلەشتۈرۈشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدى؛ شۇنىڭ بىلەن يەنە كۆچلۈك جاھانگىرلارنىڭ دۇنيانى بۆلۈشۈۋېلىشىغا، جاھانگىرلىك بىلەن ئاغمىچىلىقنىڭ مۇناسىۋىتىگە سەل قارىدى.

هلفېردىڭنىڭ پۇل نەزەرىيەسىمۇ خاتا. ئۇ قەغەز پۇلنى ئالتۇنىنىڭ بەلگىسى دەپ قارىمای، قەغەز پۇل بىلەن ئالتۇنىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئالاقە مەۋجۇت ئەمەس، پۇل ئوبوروتقا كىرگەندە قىممەتكە ئىگە بولمايدۇ، سانى ئېھتىياجقا بېكىتىلمىگەن قەرز پۇلنى تارقىتىشقا نەزەرىيە جەھەتتە تامامەن يول قويۇلىدۇ دەپ ھۆكۈم قىلدى. ئۇنىڭ بۇ نۇقتىسىنەزەرى بۇرژۇئازىيەنىڭ پۇلنى پاخالاشتۇرۇپ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىگە ھۇجۇم قىلغانلىقىنى ئاقلاش رولىنى ئويناندى. هلفېردىڭ يەنە ئوبوروت ساھەسىدىكى «ئىسلاھات» نى ئۆزىنىڭ پۇل نەزەرىيىسى بىلەن دەللىلەپ، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالەتنى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوشۇقچىلىقى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىقتىسادىي كرىزىسنى يوقىتىش ئۈچۈن، پۇل ئوبوروتىنى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردىكى مەركەزىي بانكا ئارقىلىق تەڭشەپ، ئاتالمىش «تەڭشىلىك كاپىتالىزم»، نى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇنداق ئىگىلىك نەزەرىيىسى كاپىتالىزمنىڭ ئاساسىي زىددىيەتلىرىنى تامامەن يوقىتىپ، كاپىتالىزمنى ئۇزۇل - كېسىل ئۆزگەرتىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئىنكار قىلدى.

هلفېردىڭ يەنە ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالەت ۋە كرىزىسنى تۈگىتىشنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى كارتېلنىڭ تەرەققىي قىلىشى، يىرىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئەمگەكجەريانىنىڭ ئىجتىمائىيلاشتۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىي قىلىپ پۈتكۈل سانائەت تارماقلىرىنىڭ ئىجتىمائىيلاشتۇرۇلۇشىغا ئايلىنىشى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ بىر - بىرى بىلەن بىرلىشىشى ئارقىلىق دەللىلىدى؛ ئۇ ھەرقايسى مونوپولىيە تەشكىلاتلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كەسكىن كۈرەشنى، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلاشتۇرۇلۇشى بىلەن كاپىتالىستىك خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى جېنىنىڭ بارچە ياپتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ، ئىشچىلار سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ پارلامېنتتا ۋەشەھەر مەمۇرىيىتى ئورگانلىرىدا كۆپ ئورۇنغا ئىگە بولۇشى ئارقىلىق دۆلەتنى باشقۇرۇشقا قاتناشسىلا ھەمدە زاۋۇت كومىتېتى ئارقىلىق كارخانا باشقۇرۇشقا قاتناشسىلا، «ئىقتىسادىي جەھەتتىكى دېموكراتىيە» نى ئىشقا

ئاشۇرالايدۇ دەپ ھېسابلىدى. روشەنكى، بۇ، كاپىتالىستنىڭ دۆلەتنى «سىنىپتىن خالىي» دەپ قارىغانلىق. بۇ ئەمەلىيەتتە، پرولېتارىياتنى ئالداپ سىنىپىي كۈرەشتىن ۋاز كەچتۈرىدىغان شۇنداقلا بۇرژۇئازىيە بىلەن مۇرەسسەلەشتۈرىدىغان سەپسەتە.

تەشكىللىك كاپىتالىزم (Organized Capitalism; Organisierter kapitalismus) مونوپولىيە تەشكىلاتىنىڭ كۆچەيتىلىشى ئارقىسىدا كاپىتالىزم تۈزۈمى تەشكىللىك بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروت ئۆزلۈكسىدىن تەڭشىلىدۇ دەيدىغان شىۋجېڭجۇيلىق سەپسەتە. ئۇ، كاپىتالىزم تۈزۈمى شارائىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنى يېپىپ، پرولېتارىيات ئىنقىلابىغا قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ سەپسەتە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا پەيدا بولغان، ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال شىۋجېڭجۇيىسىنىڭ كاتتىباشلىرىنىڭ بىرى بولغان ھىلفېردىڭ.

بۇ سەپسەتىنى دەسلەپتە گېرمانىيە بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى روبېرت لېفمان (Robert Liefmann) بىلەن شۇلتسې-گېۋېرنىتس (Gerhart von Schulze-Gaevernitz) ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار مونوپولىيە تەشكىلاتى بىلەن مەركەزنى بانكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى ۋە ئوبوروتنى تەڭشەش رولىنى تەكىتلىگەن. كېيىن ھىلفېردىڭ بۇ سەپسەتىنى زور كۈچ بىلەن قوللىدى ھەمدە راۋاجلاندۇردى. ئۇ خاتا ھالدا، ئوبوروت ئىشلەپچىقىرىشنى بەلگىلەيدۇ، ئىقتىسادىي كرىزىس ئىشلەپچىقىرىش ئوشۇقچىلىقىنىڭ پۇل ئوبوروتىنى بۇزۇپ تاشلىغانلىقىنى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان دەپ ھېسابلىدى. ئۇ يەنە مۇنداق دەپ قارىدى: جاھانگىرلىك باسقۇچىدا، سانائەت كارخانىلىرىنىڭ كۆلىمى غايەت زور بولىدۇ، «ئەمگەك جەريانى تەرەققىي قىلىپ پۈتكۈل سانائەت تارماقلىرىنىڭ ئىجتىمائىيلىشىشىغا ئايلىنىدۇ»، ئىجتىمائىيلاشقان ھەرقايسى سانائەت تارماقلىرى يەنە بىر بىرى بىلەن بىرلىشىدۇ؛ شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چوڭ بانكىلار تەرەققىي قىلغانلىقتىن، ئامانەت - قەرز دائىرىسىمۇ زور دەرىجىدە كېڭىيىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، مونوپولىيە تەشكىلاتىنى «باش كارتېل» غا ئايلاندۇرۇپ، ئوبوروت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى مەقسەتلىك ھالدا تەڭشىسىلا، ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىكنى ۋە ئىقتىسادىي كرىزىسنى تۈگەتكىلى بولىدۇ. 1927 - يىلى ھىلفېردىڭ گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيەسىنىڭ كىل قۇرۇلتىيىدا سىستېمىلىق كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى تېخنىكا يېڭىلاش، مونوپولىيە تەشكىلاتىنىڭ سانائەتتىكى تەرەققىياتى شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ خەلقئارا مقياستىكى بىرلىشىشى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشتىكى ھۆكۈمەتسىزلىكنىڭ ئورنىغا «پىلانلىق ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت سوتسىيالىزم پرىنسىپىنى دەسستىدۇ» دەپ ھېسابلىدى. قىسقىسى، ھىلفېردىڭ دۆلەت ۋە مونوپولىيە تەشكىلاتىنىڭ تەڭشىگۈچلۈك رولى ئارقىلىق، مونوپول كاپىتالىزم تەشكىللىك، كرىزىستىن خالىي كاپىتالىزمغا ئايلىنىدۇ، «تىنچ يول بىلەن» سوتسىيالىزمغا كىرىدۇ، دەپ قارىدى. ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالنىڭ باشقا شىۋجېڭجۇيىچىلىرىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. بېرنشتېين ئالدىنبۇرۇنلا، مونوپولىيە تەشكىلاتى

ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئوبوروتىنى تەڭشەيدۇ دېگەن سەپسەتىنى ئوتتۇرىغا قويغان؛ كاتۇتسكى بولسا، خەلقئارا مونوپولىيە تەشكىلاتى تەشكىللىك «دۇنيا ئىگىلىكى»نى بەرپا قىلالايدۇ دېگەن سەپسەتىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلارنىڭ ھەممىسى مونوپول كاپىتالنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا يەنىلا رىقابەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقى، كاپىتالىزمنىڭ ئاساسىي زىددىيەتلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بۇ پاكىتنى يوققا چىقاردى.

ھاشىيەدىكى دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

قانۇنىي ماركسزم (Легальный Марксизм) روسىيەدە پەيدا بولغان، قانۇنىي شەكىلەردىن پايدىلىنىپ، ماركسزم بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ ئۇنىڭ ئىنقىلابىيلىقىنى پۈچەكلەشتۈرۈش بىلەن، ئۇنى بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىگە بويسۇندۇرىدىغان نەزەريە. XIX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا، ماركسزم روسىيەدىكى بەزى ئەركىن بۇرژۇئا زىيالىيلىرى ماركسزم نىقابىغا ئورىلىۋېلىپ، چار پادىشاھ ھۆكۈمىتى نەشر قىلىشقا رۇخسەت قىلغان گېزىت - ژۇرناللاردا دائىم ماقالە ئېلان قىلىشاتتى، شۇڭا بۇ «قانۇنىي ماركسزم» دەپ ئاتالدى. بۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى سترۇۋې، تۇگان - بارانوۋسكى، بۇلگاكوۋ (С.Н.Булгаков)بىردىيېۋ(Н.А.Бердяев) قاتارلىقلار.

«قانۇنىي ماركسزمچىلار» بۇرژۇئا مەيدانىنى ئاساس قىلىپ، بىر تەرەپتىن، ماركسزمدىن پايدىلىنىپ نارودنىكلارنى تەنقىد قىلدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئىشچىلار ھەرىكىتىنى بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئىتىگە بويسۇندۇردى. لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «ئۇلارنىڭ نارودنىكلار بىلەن ئادا - جۇدا بولۇشى بىزگە ئوخشاش پرولېتارىيات سوتسىيالىزمىغا ئۆتۈشتىن دېرەك بەرمەستىن، بەلكى مېشچانلار سوتسىيالىزمى (ياكى دېھقانلار سوتسىيالىزمى)غا ئۆتۈشتىن دېرەك بېرىدۇ.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 13 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 78 - بەت) ئۇلار ماركس تەلىماتىنى بۇرمىلاش ئارقىلىق كاپىتالىزم تۈزۈمىنى ئاقلاشقا ئۇرۇندى؛ ئۇلار روسىيەدە كاپىتالىزمنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇقەررەرلىكى ۋەتەرەققىيەرۇھەرلىكىنىلا ئېتىراپ قىلدى ھەمدە ئۇنى مۇبالىغىلەشتۈرۈپ، كاپىتالىزمنى بېزەپ كۆرسىتىپ، بۇرژۇئازىيىنى مەدھىيىلەپ، كاپىتالىزمدىكى سىنىپىي زىددىيەتنى سىنىپىي كۈرەشنى ئىنكار قىلدى، پرولېتارىياتنىڭ زورلۇق ئىنقىلابىنى ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئىنكار قىلدى، كاپىتالىزمنىڭ يوقىلىشىنىڭ مۇقەررەرلىكىنى ئىنكار قىلدى.

«قانۇنىي ماركسزمچىلار» بېرنىشتېينچە لمقا چوقۇنۇپ، «ماركسنىڭ تەنقىدچىلىرى» بولۇپ، بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىرىغا ئايلىنىپ كەتتى. ئۇلار ماركسنىڭ ئەڭگەك قىممىتى تەلىماتىغا قارشى تۇرۇپ ۋە ئۇنىڭغا «تۈزىتىش كىرگۈزۈپ»، سۇبېيكتىپ قىممەت نەزەريىسىنى تەرغىپ قىلىپ، چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەريىسى بىلەن ئەمگەك قىممىتى نەزەريىسىنى كېلىشتۈرۈشكە ئۇرۇندى؛ ماركسنىڭ كاپىتالىزم تۈغرىسىدا بەرگەن چۈشەنچىلىرىنى بۇرمىلىدى؛ «يەر قۇۋۋىتىنىڭ تۆۋەنلەپ بېرىشى قانۇنىيىتى»، مالتۇسچىلىق ئارقىلىق كاپىتالىستىك ئىپىكىسپىلاتاتسىيىنى يېپتى؛ مۇتلەق يەر ئىجارىسىنى ئىنكار قىلىپ، ماركسنىڭ كاپىتالىنىڭ جۇغلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشى توغرىسىدىكى

تەلىماتى يېڭا ئىگىلىكىمگە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ، دەپ ھېسابلىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ پەنگە قارشى تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فورمۇلىسى ئارقىلىق ماركسنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش نەزەريىسى بىلەن قارشىلاشتى، سەۋەبلىرىغا ئىشىنىپ، ئەمگەكچى ئاممىنىڭ نامراتلىشىشىنى ئىنكار قىلدى، كاپىتالىستىك تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنىڭ زىددىيەتلىرى ۋە ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ مۇقەررەرلىكىنى ئىنكار قىلدى. ستروۋې تېخى قەۋشۇمچە قىممەتنىڭ شەكىللىنىشى «ئۇچىنچى بىر كىشىنىڭ ئىستېمالىنى شەرت قىلمىدۇ»دەيدىغان نارودنىكلارچە كۆز قاراشنى تەرغىپ قىلدى.

1905 - يىل ئىنقىلابىي مەزگىلىدە، ئۇلارنىڭ تارىسىددىكى بىرمۇنچە كىشى ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى دېموكراتلارغا ئايلاندى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادشۇناسلىق ئەسەرلىرىدە، داۋاملىق تۈردە ماركسنىڭ ئەمگەك قىممىتى تەلىماتىغا ھۇجۇم قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە ئوبېيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلدى، سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشىنى ئوبېيېكت قىلىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلدى، بولۇپمۇ تارمەندىكى سىياسىي ئىقتىسادنىڭ كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىشىنى ئوبېيېكت قىلىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلدى. ئۇلار كاپىتالىستىك ئېكسپلاتاتسىيىنى جىنىنىڭ بارچە يېپىپ، كاپىتالىزمدا مەھسۇلاتلارنىڭ تەقسىم قىلىنىشىدىكى ئانتاگونىسىنى ئىنكار قىلىپ، ماركسزمنىڭ ۋە سوتسىيالىزمغا ھۇجۇم قىلدى. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى ئاق گۋاردىيىچىلەر بولۇپ قالدى.

ستروۋې، تۇگان-بارانوۋسكىدىن باشقا مەدەنىيەت تارىخىنى ئىگىلىگەن.

تۇگان - بارانوۋسكى، ميخائىل ئىۋانوۋىچ (Туган - барановский, Михаил Иванович, 1865 — 1919) روسىيەنىڭ بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى، «قانۇنىي ماركسزم» نىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىنىڭ بىرى. ئۇ خاركوۋ داشۆسىنى پۈتتۈرگەن. ئەسلىدە تەبىئىي پەن ئۆگەنگەن بولسىمۇ، كېيىن ئىجتىمائىي پەننى تەتقىق قىلغان. XIX ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرى ئۇستروۋۇپ، بۇلگاكوۋ (С. Н.булгаков) قاتارلىقلار بىلەن، چار پادىشاھ ھۆكۈمىتى تەستىقلىغان قانۇنىي ژۇرناللارغا ماقالە يېزىپ، ماركسزمنىڭ بىر يەقىدىن پايدىلىنىپ روسىيە نارودنىكلىرىنى تەنقىد قىلىپ، «قانۇنىي ماركسزمچىلار» دەپ ئاتالغان. ئۇ مۇشۇ ئېقىمنىڭ خېلى داڭلىق ئادىمى. 1895 - يىلدىن 1917 - يىلغىچە، ئۇ پېتېرىبۇرگ داشۆسى ۋە كىيېۋ داشۆسىدە ئىقتىسادشۇناسلىق پروفېسسورى بولغان. 1905 - يىلى روسىيە بىرىنچى قېتىملىق ئىنقىلابىدىن كېيىن، تېزلىك بىلەن ئوڭچىلىققا بۇرۇلۇپ، ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى دېموكراتلار پارتىيىسىگە قاتناشقان. بۇ چاغدا، ئۇ بۇرژۇئا لىبېرالىلار ئالىمى بولۇپ قالغان. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، ئۇ بىر مەزگىل بۇرژۇئا ئەكسىلئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئوكرائىنا مەركىزىي رادا (Украинская центральная Рада، «رادا» ئوكرائىنا ۋە بالوروسىيەدە 1917 - يىلدىن 1919 - يىلغىچە داۋام قىلغان ئەكسىلئىنقىلابى مەركىزىي ئورگان) سىدا مالىيە مىنىستىرى بولغان.

تۇگان - بارانوۋسكىنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي ئەسەرلىرى مۇنۇلار: «ھازىرقى زامانىدىكى ئەنگلىيە سانائەت كرىزىسى ھەمدە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى ۋە خەلقىنىڭ تۇرمۇشىغا بولغان تەسىرى» (Промышленные

Кризисы в Современной Англии, их причины и Влияние на Народную Жизнь», 1894), «روسىيە فابرىكىلىرىنىڭ تۆتىمۇشى ۋە بۈگۈنى» («Русская Фабрика в Прошлом и Настоящем», 1898), «ماركسىزمنىڭ نەزەرىيەۋى ئاساسى» («Теоретические Основы Марксизма», 1905), «سىياسىي ئىقتىساد ئاساسلىرى» («Основы политической экономии», 1909), «ئىجتىمائىي تەقسىمات توغرىسىدا» («Соцнальная Теория Распределения», 1913) ۋە باشقىلار.

تۇ ئۆزىنىڭ «روسىيە فابرىكىلىرىنىڭ تۆتىمۇشى ۋە بۈگۈنى» دېگەن كىتابىدا، XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن بۇيان روسىيەدە سانائەت كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە فابرىكا تۈزۈمىنىڭ ئەۋج ئېلىشىنى بايان قىلىپ، نارودنىكلارنىڭ روسىيەدە كاپىتالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە دەيدىغان خاتا ئۇقتۇمىنەزەرلىرىنى تەنقىد قىلىدۇ. بۇ كىتاب نارودنىكلارنى تەنقىد قىلىدىغان ماتېرىياللارنى يېتەرلىك بەردى. «ھازىرقى زامانىدىكى ئەنگلىيە سانائەت كرىزىسى ھەمدە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇشىغا بولغان تەسىرى» دېگەن ئەسىرىدە ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە ئۇ ماركسىزمنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش نەزەرىيىسىگە قارشى تۇرۇپ، ھاسىل قىلىش ھەسىلىسىدە ماركسنىڭ «كاپىتال»ىنىڭ ئىككىنچى تومى بىلەن ئۈچىنچى تومى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت بار، يەنى «ئۈچىنچى تومنىڭ ئاساسى قىلىنغان سېتىش نەزەرىيىسى بىلەن ئىككىنچى تومدا ئېيتىلغان ئىجتىمائىي كاپىتالنىڭ تەكرار ھاسىل قىلىنىش جەدۋىلى ئاماممەن توقۇنۇشىدۇ» دەۋېلىپ، ئۆزىنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىش فورمۇلىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. لېنىن ئۇنىڭ نۇقتىنەزەرىنىڭ ھېچقانداق ئىلمىي ئاساسى يوق، دەپ كۆرسەتكەنىدى. تۇگان - بارانوۋسكى كاپىتالزم جەمئىيىتىدە پرولېتارىياتنىڭ نامراتلىشىپ كېتىش نەھۋالىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلدى. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن ئىستېمالنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ تاشلاپ، قانداقتۇر، ماركسنىڭ كاپىتالىزمدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ يۈزلىنىشى بىلەن چەكلىك ئىستېمال ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت چەكسىز كېڭىيىپ بارىدۇ دېگەن قائىدىسى ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ھاسىل بولۇش نەزەرىيىسى ئۈستىدىكى ھالىلى بىلەن توقۇنۇشىدۇ دەۋالدى. ئۇ يەنە ئىقتىسادىي كرىزىسنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى قەرز پۇل كاپىتالىنىڭ ھەرىكىتى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ، كاپىتالىزمنىڭ نېگىزلىك زىددىيىتىنى پۈتۈنلەي يوققا چىقاردى. ئۇنىڭ قارىشىچە، كاپىتال مەبلىغى تېز توپلىنىش ۋە كۆپ بولۇشتەك خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە، تارقاق قەرز كاپىتالنىڭ توپلىنىشى بولسا ئاستا بولىدۇ. سېلىنغان مەبلەغ ھەددىدىن ئارتۇق بولۇپ كەتسە، يەنى كاپىتال بۈيۈملىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان تارماقلارغا ئېقىپ كىرىدىغان مەبلەغ بەك كۆپ، ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ئىشلەپ چىقىرىدىغان تارماقلارغا ئېقىپ كىرىدىغان مەبلەغ بەك ئاز بولۇپ قالسا، تەڭپۇڭسىزلىق يۈز بېرىدۇ، قەرز كاپىتالى تۈگەپ كەتكەن، مەبلەغ قىس بولغان ئەھۋالدا ئىقتىسادىي كرىزىس يۈز بېرىدۇ. مۇشۇنىڭغا ئاساسەن، بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئىقتىسادىي دەۋرىيلىك نەزەرىيىسىدە، تۇگان - بارانوۋسكى «غەيرىي پۇل مەبلىغى ھەددىدىن تاشقىرى كۆپ بولۇپ كېتىش نەزەرىيىسى» (The Non - mometary Over - invest

ment Theory) نىڭ پىشۋاسى دەپ قارالدى.

ئۇ «ماركسزمنىڭ نەزەرىيىسۇى ئاساسى» دېگەن ئەسىردە ماركسنىڭ سىنىپىي كۆرەش نەزەرىيىسىدىن پۇتۇنلەي ۋاز كېچىپ، «ئەخلاقىي روھىي ھال ئامىلى» نىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ رولىنى تەكىتلىدى. ئۇ ماركسنىڭ قىممەت بىلەن ئىشلەپچىقىرىش باھاسىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىگە ھۆجۇم قىلىپ، كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە پايدا نورمىسىدا تۆۋەنلەپ بېرىش يۈزلىشىنىڭ مەۋجۇتلۇقىدىن ئىبارەت ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنى ئىنكار قىلدى. ئۇ يەنە مالتۇسنىڭ «يەردىن كېلىدىغان پايدىنىڭ ئازىيىپ بېرىش قانۇنىيىتى» دەيدىغان نۇقتىسىنەزەرىنى تەرغىپ قىلدى.

ئۇ ماركسنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىنى جېنىنىڭ بارچە بۇرمىلاپ ۋە ئۆزگەرتىپ، «سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق ئاساسلىرى» دېگەن كىتابىدا، ئاۋستىرىيە ئېقىمىنىڭ چەكلىك ھالدا ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نەزەرىيىسى بىلەن ماركسنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىنى ماسلاشتۇرۇشنى تەرغىپ قىلدى، ئەمەلىيەتتە بولسا سۇبېيكتىپ قىممەت نەزەرىيىسىنى ماركسنىڭ ئەمگەك قىممىتى نەزەرىيىسىنىڭ ئورنىغا قويۇپ، شۇ ئارقىلىق ماركسنىڭ قوشۇمچە قىممەت نەزەرىيىسىنى ئىنكار قىلىشقا ئۇرۇندى. ئۇ مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: پايدا يالغانما ئەمگەكچىلەرنىڭ قوشۇمچە ئەمگەكتىن كېلىدىغان ئىكسپلاتاتسىيە كىرىمى ئەمەس، پايدىنى تېخنىكىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. كاپىتالىستلارنىڭ ئىگىلەپ تۇرغان پايدا نورمىسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى ھەرقايسى سىنىپلارنىڭ كۈچ سېلىشتۇرمىسىغا باغلىق بولىدۇ. ماركسزمغا قارشى بۇ سەپسەتە ئۇنىڭ «ئىجتىمائىي تەقسىمات توغرىسىدا» دېگەن كىتابىدا تەرغىپ قىلغان چاكىنا ئىش ھەققى نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى. ئۇ كاپىتالىزم جەمئىيىتىدە ئەمگەك كۈچىنىڭ تاۋار ئىكەنلىكىنى، قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلدى، كاپىتالىستنىڭ تەقسىمات مۇناسىۋىتىنىڭ ئانتاگونىيىلىك خاراكتېرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ، قاراپ تۇرۇپ، پايدا بىلەن ئىش ھەققى توقۇنۇشمايدۇ، ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، پايدا بىلەن ئىش ھەققى بىرلا ۋاقىتتا كۆپىيىدۇ دەۋېلىپ، شۇ ئارقىلىق كاپىتالىزمدىكى ئىكسپلاتاتسىيە مۇناسىۋىتىنى يېپىشقا ئۇرۇندى.

لېنىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: شۇنداق بىر خىل روسىيە ئىقتىسادشۇناسلىرى بارکى، ئۇلار «ياش چاغلىرىدا سەلكەم ماركسزمچى ئىدى، كېيىن ناھايىتى تېزلا ‹ئەقىللىق بولۇپ› بۇرژۇئازىيىنىڭ قۇراشتۇرما نەزەرىيىلىرى بىلەن ماركسزمغا ‹تۈزىتىش› كىرگۈزگەن ھەمدە ئىلىم - پەن جەھەتتە ئوقۇغۇچىلارنى ئەخمەق ئېتىش ئۈچۈن، ئاسىيلىق تۆھپىلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ داشۆدېكى ئورنىنى ساقلاپ قالغان.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 18 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 361 - بەت) تۆگان - بارانوۋسكى مۇشۇنداق كىشىلەر تىپىغا كىرىدۇ.

قانۇنىي ماركسزم دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

ستروۋې، پيوتر بېرنگاردوۋىچ (Струве, Пётр Бернгардович, 1870 — 1944) روسىيەنىڭ بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسى، «قانۇنىي ماركسزم»نىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى. ئۇ XIX - ئەسىرنىڭ 90 - يىللىرىدا بىر مەھەل روسىيە سوتسىيال دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسىگە قاتناشقان بىر ئاغمىچىدۇر. ئۇ

«قانۇنىي ماركسزمچىلار» مەتبۇئاتىنىڭ «يېڭى پىكىرلەر» («Новое Слóво») «باشلىنىش» («Начáло») ۋە «تۇرمۇش» («Жизнь») ژۇرناللىرىغا باش مۇھەررىر بولغان. 1901 - يىلى روسىيە سوتسىيال دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيەسىدىن ئايرىلىپ، ماركسزمدىن ئاشكارا يۈز ئۆرۈپ، بۇرژۇئا لىبېرالىرى سېپىگە قېتىلغان. 1902 - يىلدىن 1905 - يىلغىچە بۇرژۇئا لىبېرالىرىنىڭ ژۇرنىلى «ئازادلىق» («Освобождение») قا باش مۇھەررىر بولغان ھەمدە ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى «ئازادچىلار جەمئىيىتى» (Союз Освобождения) نىڭ كاتتىبېشى بولغان. 1905 - يىلى ئاساسىي قانۇن تۈزگۈچى دېموكراتلار پارتىيەسى قۇرۇلغاندا، ستروۋې مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولغان، مەزكۇر پارتىيەنىڭ ئوڭچانات رەھبەرلىرى ئۈچۈن پارتىيەنىڭ ئوڭچانات ئورگان ژۇرنىلى «روسىيە ئىدىيەسى» («Рýсская Мысль») گە باش مۇھەررىر بولغان. 1909 - يىلى «يول بەلگىسى» («Вехи») توپلىمىنى تۈزۈشكە قاتناشقان. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە ئۇ سوتسىيال شوۋىنىزمچى بولۇپ قالغان. ئۇكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى ئىچكى ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئۇ سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ دۈشمىنىگە ئايلىنىپ، ئاق گۋۋاردىيىچى دېنىكىن (Деникин) ۋە ۋرانگېل (Врангель) نىڭ ئەكسىئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزاسى بولغان.

ستروۋېنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي ئەسەرلىرى: «روسىيىنىڭ ئىگىلىك تەرەققىياتى مەسىلىسى ئۈستىدە تەنقىدىي پىكىر» («Критические Заметки к Вопросу об экономическом Развитии России», 1894)، «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ بازار مەسىلىسى توغرىسىدا» («К Вопросу о Рынках при Капиталистическом производстве», 1899) «ئىقتىساد ۋە قىممەت» («Хозяйство и цена», 1913 — 1916) قاتارلىقلار. ئۇ مۇشۇ ئەسەرلىرىدە ماركسزمنى خالىغانچە بۇرمىلاپ ۋە پۈچەكلەشتۈرۈپ، ئاخىردا چۈشكۈنلىشىپ ئاشكارا ھالدا بۇرژۇئا ئەكسىيەتچى مەيدانىدا تۇرۇپ، ماركسزم بىلەن دۈشمەنلەشتى. لېنىن مۇنداق دېگەنىدى: «ستروۋې ئەپەندى ئىشنى ئاغمچىلىقتىن باشلاپ، «ماركسنى تەنقىد قىلىش» تىن باشلاپ، بىرنەچچە يىل ئىچىدە ئەكسىلئىنقىلابىي بۇرژۇئا مىللىي لىبېرالىزم مەيدانىغا دومىلاپ كەتتى.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 20 - تۇم، خەنزۇچە نەشرى، 104 - بەت)

ستروۋې نارودنىكلىقنى تەنقىد قىلغاندا، توغرا ھالدا، روسىيە كاپىتالىزم يولىدا كېتىۋاتقىنى دەپ ھېسابلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنە بىرلا ۋاقىتتا، كاپىتالىزم پۈتۈن خەلققە پايدا كەلتۈرىدۇ دەپ قاراپ، كاپىتالىزمنىڭ كەڭ دېھقانلارنى كۈندىن - كۈنگە ۋەيران قىلىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىپ، روسىيە كاپىتالىزمى «سىنىپىي زىددىيەتلەر ۋە زورلۇق كۈچ بولمىغان» ئەھۋالدا تەرەققىي قىلىدۇ دەپ ھۆكۈم قىلىپ، كاپىتالىزم تىنچ يول بىلەن سوتسىيالىزمغا كىرىدۇ دەيدىغان نەزەريىنى تەرغىپ قىلدى.

ستروۋې ماركسنىڭ ئەمگەك قىممىتى تەلىماتىغا غالجىرلارچە قارشى تۇرۇپ، ماركسنىڭ كاپىتالىزم تۇغرىسىدا بەرگەن چۈشەنچىلىرىنى بۇرمىلىدى؛ مالتۇسچىلىقنى تەرغىپ قىلىپ، روسىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئوپۇسى ئېشىپ كەتكەن كاپىتالىستىك خاراكتېرىنى ئىنكار قىلدى. ئۇ ماركسنىڭ تەكرارئىشلەپچىقىرىش نەزەريىسىگە قارشى

تۆرۈپ، ماركسنىڭ «ھاسىل بولۇش نەزەريىسى» نى «مەھسۇلاتلارنى نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىش» نەزەريىسى دەپ بۇرمىلىدى؛ يەنە قوشۇمچە قىممەتنىڭ ھاسىل بولۇشىنى «ئۇچىنچى كىشىنىڭ ئىستېمالىنى شەرت قىلىش كېرەك» دەيدىغان نۇقتىنەزەر ئارقىلىق چۈشەندۈردى.

كاپىتالىزمنىڭ جاھانگىرلىككە قەدەم قويۇشى ۋە سىنىپىي زىددىيەتلەرنىڭ كەسكىنلىشىشىگە ئەگىشىپ، ستروۋې ئەكسىنقىلابىي بۇرژۇئا مۇتەپەككۇرى ۋە ماركسىزمنىڭ ئاشكارا دۈشمىنىگە ئايلاندى. ئۇ «سىياسىي ئىقتىسادتىكى بەزى ئەنئەنىۋى مەسىلىلەر ۋە قائىدىلەرنى قايتىدىن تەكشۈرۈپ چىقىش كېرەك» دەپ غالجىرلارچە جار سېلىپ، ماركسنىڭ ئەڭ قىممەتلىك نەزەريىسىگە داۋاملىق تۆردە ھۇجۇم قىلىپ، قىممەت بىر خىل «خىيالىي كۆلەڭگە» دىنلا ئىبارەت، پەقەت باھالا ھەقىقىي نەرسە دەپ قارىدى. ئۇ «سىياسىي ئىقتىسادتىكى تەبىئىي قانۇنىيەت نۇقتىنەزەرى بەربات بولدى» دەپ قاراپ، ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي قانۇنىيەتنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىنكار قىلدى. ئۇنىڭ نەزەردە، ئىقتىساد «ئىگىلىك باشقۇرۇش ئاساسىدىكى سۇبيېكتىپ بىر تۇتاش گەۋدە»، سىياسىي ئىقتىسادنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى بولماستىن، بەلكى ئاتالمىش «ئىگىلىك باشقۇرۇش ئاساسىدىكى بىر تۇتاش گەۋدە». سترۇۋې كاپىتالىستىك ئىجتىمائىي تۈزۈم شارائىتىدىكى تەڭسىزلىكلەرنى ئىگىلىك تۈزۈمى ئارقىلىق چۈشەندۈرۈشكە قارشى تۇرۇپ، سوتسىيالىزم «ئىشقا ئاشمايدىغان» «خام خىيال» دەپ ھۆكۈم قىلدى.

قانۇنىي ماركسىزم دېگەن ماددىغا قارالسۇن.

لىبكنېخت كارل ئاۋگۇست فېردىناند

(Liebknecht, Karl August Ferdinand, 1871 — 1919) گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى ۋە ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالنىڭ سولچى يولباشچىسى، گېرمانىيە كوممۇنىستلار پارتىيىسىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى. ۋىلگېلىم لىبكنېختنىڭ ئوغلى. ئۇ ئوقۇغۇچىلىق دەۋرىدىن باشلاپلا سوتسىيالىزم ھەرىكىتىگە قاتناشقان بولۇپ، گېرمانىيە ياشلار سوتسىيالىزم ھەرىكىتىنىڭ تەشكىلاتچىسى ۋە رەھبەرلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدۇ. 1907 - يىلى ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، شتۇتگارتتا سوتسىيالىستلار ياشلار تەشكىلاتىنىڭ 1 - قېتىملىق خەلقئارا يىغىنى ئېچىلدى. ئۇ يىغىننىڭ رەئىسى بولدى ھەمدە يىغىندا مىلىتارىزمغا قارشى تۇرۇش توغرىسىدا دوكلات بەردى. 1908 - يىلى ئۇ پرۇسسىيە ئىشچىلىرى تەرىپىدىن شتاتلىق پارلامېنتنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى، 1912 - يىلى گېرمانىيە پارلامېنتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالنىڭ ئاغمىچى كاتتىباشلىرى ئارقا - ئارقىدىن خائىنلىق قىلدى، لىبكنېخت كارل لىبكنېخت قەتئىي تۇردە لېنىن تەرەپتە تۇرۇپ، جاھانگىرلىك ئۇرۇشىغا ۋە بۇرژۇئا ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى قەھرىمانلارچە كۈرەش قىلدى. پارلامېنتتا ئۇرۇش خام چوتى مۇزاكىرە قىلىنغانىدا، ئۇ ئۆزى يالغۇز قارشى ئاۋاز بەردى. ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت ئۇنى ئىككى قېتىم تۇرمىگە ئالدى. لېكىن ئۇ قەيسەرلىك بىلەن، قىلچە قورقماستىن كۈرەشنى داۋاملاشتۇردى. 1916 - يىل 1 - ئايدا، ئۇ پارتىيە ئىچىدىكى لىيۇكسېمبۇرگ قاتارلىق سولچىلار بىلەن بىللە «سپارتاكچىلار» بولۇپ ئۆيۈشتى. 1918 - يىل 11 - ئايدا

كارل لىبكنېخت باشچىلىقىدىكى سپارتاكچىلار بېرلىن ئىشچىلىرى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ ئومۇمىي ئىش تاشلىشى ۋە قورالىنى قوزغىلىڭغا رەھبەرلىك قىلىپ، جاھانگىر ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. لېكىن سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىدىكى ئوڭچىلار ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. 1918 - يىل 12 - ئايدا، گېرمانىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلدى. گېرمانىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 1 - قۇرۇلتىيىدا، ئۇ گېرمانىيە مۇستەقىل سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنىڭ ئىچىدىكى كرىزىس ۋە گېرمانىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدا دوكلات بەردى. 1919 - يىل 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، كارل لىبكنېخت بۇرژۇئا ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن پاجىئەلىك تۈردە ئۆلتۈرۈلدى.

«ملىتاردىزم ۋە ملىتاردىزمغا قارشى تۇرۇش» («Militarismus und Antimiltarismus», 1906) كارل لىبكنېختنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرىنىڭ بىرى. ئۇ بۇ ئەسىرىدە تارىخىي ماتېرىيالىزم نۇقتىسىنەزىرىنى تەتبىق قىلىپ، ملىتاردىزمنىڭ پەيدا بولۇش ۋە تەرەققىي قىلىش جەريانىنى تەكشۈرۈپ، ملىتاردىزمنىڭ جىنايەتلىرىنى ئېچىپ تاشلىدى ھەمدە ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ملىتاردىزمغا قارشى كۈرەشتىكى تاكتىكىسى شۇنىڭدەك جاھانگىرلىك تۈرۈشىغا قارشى تۇرۇشتىكى تارىخىي رولىنى بايان قىلدى. ئۇ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: كاپىتالىزم تۈزۈمى شارائىتىدا، ملىتاردىزم ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئەڭ خەۋپلىك بولغان دەرىجىگە يېتىدۇ. بۈرژۇئازىيە سىرتقا قارىتا تاجاۋۇزچىلىق قىلىش ئۇچۇنلا ئەمەس، بەلكى پرولېتارىيات ئىنقىلابىنى باستۇرۇش، يالالانما ئەمگەك تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈنمۇ ملىتاردىزمنى راۋاجلاندۇرۇشقا موھتاج بولىدۇ. ملىتاردىزمغا قارشى كۈرەش بىلەن كاپىتالىزمغا قارشى كۈرەشنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋېتىشكە بولمايدۇ؛ ملىتاردىزم بىلەن كاپىتالىزمنى بىرلا ۋاقىتتا يوقىتىش كېرەك. سوتسىيالىزملا ملىتاردىزمنىڭ بالايىئاپەتلىرىنى ئۈزۈل - كېسىل يوقىتالايدۇ. پرولېتارىياتنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرۈشى ئالدى بىلەن كاپىتالىستىك ملىتاردىزمنى يوقىتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ نۇقتىنەزەرلەر ماركسزمنىڭ پرولېتارىيات ئىنقىلابى ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى نەزەرىيىلىرىنى قوغدىدى، شۇنىڭدەك شىيۇجېڭجۇيىچىلارنىڭ كاپىتالىزم تىنچ يول بىلەن سوتسىيالىزمغا كىرىدۇ دەيدىغان سەپسەتىسىنى كۈچلۈك تۈردە تەنقىد قىلدى. لېنىن كارل لىبكنېختنىڭ جەڭگىۋار ھاياتىغا يۇكسەك باھا بەردى.

لىيۇكسەمبۇرگ، روسا (Luxemburg, Rosa, 1871 — 1919) پولشا ۋە گېرمانىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىدىكى مەشھۇر ئايال ئەربابى، گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسى سولچىلىرى ۋە ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونال سولچىلىرىنىڭ يولباشچىلىرىنىڭ بىرى، گېرمانىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئاساسچىلىرىنىڭ بىرى. لىيۇكسەمبۇرگ پولشادا بۇرژۇئا يەھۇدىي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ ياشلىق دەۋرىدىلا ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىتى. شۇنداقلا ئىنتايىن قاچقۇن بولۇپ يۈرگەندە، سىيۇرىخ داشۇسىدە ئوقۇپ، پولشا سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىنى قۇرۇشقا قاتنىشتى. 1897 - يىلى ئۇ گېرمانىيەگە كۆچۈپ بېرىپ، گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىدە ئىشلەپ، پارتىيە ئىچىدىكى سولچىلار بىلەن بىرلىكتە، پارتىيە

ئىچىدىكى ئوڭچىلارغا ۋە ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالدىكى ئوڭچىلارنىڭ ئاغمچىلىقىغا لۇشىيەنىگە قارشى كۈرەش قىلدى. ئۇ بېرنشتېينىڭ شېۋىجېڭجۇيىسمغا ۋە فرانسىيەدىكى مىللېرانىنىڭ ئىچكى كابىنېتچىلىقىغا قارشى تۇرۇپ، ماركسزمنىڭ سىنىپىي كۈرەش تەلىماتى ۋە پرولېتارىياتنىڭ دۆلەت هاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشىدىن ئىبارەت ئىنقىلابىي يول توغرىسىدىكى تەلىماتىنى قوغدىدى.

لیۇكسېمبۇرگ پائال تۇردە مىلىتارىزمغا قارشى كۈرەش قىلىپ، بۇرژۇئا دۆلەت پارلامېنتىدا ھەربىي خام چوتقا قارشى ئاۋاز بېرىشكە، پارلامېنتنىڭ سىرتىدا بولسا ئېتىراز بىلدۈرۈش ھەرىكەتلىرى، ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئىش تاشلاش قاتارلىق كۈرەش ۋاستىلىرىنى قوللىنىشقا چاقىردى. 1907 - يىلى ئىككىنچى ئىنتېرناتسىئونالنىڭ شتۇتگارت يىغىنىدا، لیوكسېمبۇرگ لېنىننىڭ يىغىندا ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇرۇش كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىقتىسادىي كرىزىس ۋە سىياسىي كرىزىستىن پايدىلىنىپ، ئاممىنى ئويغىتىش ۋە كاپىتالىزم ھۆكۈمرانلىقىنىڭ بەربات بولۇشىنى تېزلىتىش دېگەن تەشەببۇسىنى ماقۇللىدى. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى پارتلىغاندا، ئۇ جاھانگىرلىكنىڭ ئۇرۇش سىياستىنى ۋە گېرمانىيە سوتسىيال دېموكراتلار پارتىيىسىدىكى ئوڭچى ۋە بىتەرەپ كاتتىباشلارنىڭ ئاسىيلىق سىياسىتىنى باتۇرلۇق بىلەن ئېچىپ تاشلىدى. 1915 - يىلى 3 - ئايدا ۋە 1916 - يىلى 7 - ئايدا، ئۇ ئىككى قېتىم قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلاندى. ئۇ تۇرمىدە ۋە تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىنمۇ يەنىلا كۈرەشنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، «سپارتاك ئۇيۇشمىسى» نى تەشكىللەشكە قاتناشتى. 1918 - يىلى نويابىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، گېرمانىيە كوممۇنىستلىك پارتىيىسىنى قۇرۇشقا قاتناشتى ھەمدە 1919 - يىل يانۋار ئىشچىلار قوراللىق قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك قىلدى. كېيىن ئەكسىيەتچىلەر يالالۇغان قاتىل تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

لیۇكسېمبۇرگ بىر نەچچە مەشھۇر ئەسەر يازدى: «ئىجتىمائىي ئىسلاھاتمۇ ياكى ئىجتىمائىي ئىنقىلابمۇ؟» (Sozialreform oder Revolution?», 1899) بۇ ئەسەر بېرنشتېينىڭ شېۋىجېڭجۇيىسمنى تەنقىد قىلىشتا بەلگىلىك رول ئويناندى؛ «كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشى توغرىسىدا» (Die Akkumulation des Kapitals», 1912) «مىللىي ئىقتىسادشۇناسلىق توغرىسىدا دەسلەپكى ساۋات» (Einführung in die Nationalökomie», بۇ كىتاب ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، 1925 - يىلى تۇنجى قېتىم نەشر قىلىندى).

لیۇكسېمبۇرگ جاھانگىرلىك مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىپ، مەركەزلىك هالدا، كاپىتالنىڭ جۇغلىنىشىنىڭ ئەمەلىي جەريانىنى تەھلىل قىلىپ، جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ مۇستەملىكە تالىشىش، تەرەققىي تاپمىغان دۆلەتلەرنى تىزگىنلەش، قوغدىنىش بېجى ۋە مىلىتارىزمنى يۆلغا قويۇش قاتارلىق ئەكسىيەتچىل سىياسەتلىرىنى ئېچىپ تاشلىدى. لېكىن ئۇ ماركسنىڭ تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىش سخېمىسىنى توغرا شەرھلەپ بېرەلمەي مۇنداق دەپ هېسابلىدى: كاپىتالىستلار ۋە ئىشچىلاردىن ئىبارەت ئىككىلا سىنىپتىن تەركىب تاپىدۇ، باشقا سىنىپلار مەۋجۇت بولمايدۇ دەپ پەرەز قىلىنغان ساپ كاپىتالىستىك جەمئىيەتتە، قوشۇمچە

قىممەتنىڭ كاپىتالنىڭ قىممىنى ھاسىل قىلىش مۇمكىن ئەمەس. بۇ ئاتالمىش «غەيرىي كاپىتالىستىك ئىجتىمائىي تەبىقە ۋە ئىجتىمائىي تۈزۈلمە» گە، يەنى دېھقانلارغا ۋە قول سانائەت ئىگىلىكىگە بېقىنغاندىلا، ئاندىن ھاسىل بولىدۇ. غەيرىي كاپىتالنىڭ مۇھىتىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئارقىسىدىلا، كاپىتالىستىك قوشۇمچە قىممەتنىڭ سېتىلىش بازىرى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ مەنبەسى ۋە ئىش ھەققى تۈزۈمى شارائىتىدىكى ئەمگەك كۈچى سۈپىتىدىكى جۇغلىنىش سورۇنلىرى بارلىققا كېلىپ، كاپىتالىستىك جۇغلانمىنىڭ توختىماي كۆپىيىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ. ئۇ بۇنىڭدىن غەيرىي كاپىتالنىڭ مۇھىمى ئاخىر يوقالغاندا، كاپىتالنىڭ تۈزۈمى ئۆزلۈكىدىن گۈمران بولىدۇ دەيدىغان خاتا يەكۈننى چىقاردى. نەتىجىدە ئۇ، پرولېتارىيات ئىنقىلابىي پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكى مەسىلىسى، پرولېتارىياتنىڭ ئەتىياقچىسى بولغان دېھقانلار مەسىلىسى ۋە مىللىي مۇستەملىكىلەرنىڭ ئازادلىقى مەسىلىسىدە ئېغىر خاتالىق ئۆتكۈزدى.

لېئوكسېمبۇرگ سىياسىي ئىقتىسادىنى كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىنىڭ ئالاھىدە قانۇنىيىتىنىلا تەتقىق قىلىدىغان بەن دەۋېلىپ، «كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى يوقالغان ھامان، سىياسىي ئىقتىسادنىڭ ئاساسىمۇ مۇقەررەر ھالدا يوقىلىدۇ» دېگەن يەكۈننى چىقاردى، بۇ يەكۈنمۇ خاتا.

پلېخانوۋ، گېئورگي ۋالېنتىنوۋىچ (Плеханов, Георгии Валентинович) (1856 — 1918) روسىيەدىكى ئەڭ دەسلەپكى ماركسىزم تەشۋىقاتچىسى، كېيىن مېنشېۋىك ۋە ئەكسىنچى ئىنتېرناتسىونال ئاغمىچىلىرىنىڭ كاتتىباشلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. پلېخانوۋ تامبوۋ ئۆلكىسى (Томбовская губерния) نىڭ لىپېسكي ناھىيىسى (Липецкий Уезд) گۇدالوۋكا (Гудаловка) يېزىسىدا ئۇششاق پومېشچىك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1876 - يىلدىن باشلاپ، ئىنقىلابىي نارودنىكلار تەشكىلاتىغا يېقىنلىشىپ، نارودنىكلىق نەزەرىيىسىنى بولۇپ قالغان. 1880 - يىلى جەنۇبقا قاچقۇن بولۇپ بارغاندا، ماركسىزم بىلەن ئۇچرىشىپ، نارودنىكلار بىلەن ئالاقىسىنى ئۈزگەن. 1883- يىلى كۈزدە، روسىيە بويىچە تۇنجى ماركسىزم تەشكىلاتى «ئەمگەكنى ئازاد قىلىش جەمئىيىتى» نى قۇرۇپ، ماركس ۋە ئېنگېلىسنىڭ نۇرغۇن ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ ۋە تونۇشتۇرۇپ، ماركسىزمنىڭ روسىيىگە تارقىلىشىدا زور رول ئوينىغان. 1903 - يىلى روسىيە سوتسىيال دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيەسىنىڭ 2 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، تاكتىكا ۋە تەشكىلات مەسىلىسىدە بولشېۋىكلار بىلەن مېنشېۋىكلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تەۋرىنىپ يۈرۈپ، ئاخىردا مېنشېۋىكلارنىڭ كاتتىبېشىغا ئايلانغان. 1905 — 1907-يىللاردىكى روسىيە 1 - قېتىملىق ئىنقىلابى مەزگىلىدە، لىبېرال بۇرژۇئازىيە مەيدانىدا تۇرۇپ، لېنىنىنىڭ ئىنقىلابىي لۇشىيەنىگە قارشى تۇرغان. 1914 — 1918 - يىللاردىكى 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، «ۋەتەننى قوغداش» شۇئارىنى تەرغىب قىلىپ، سوتسىيال شوۋىنىزمچىغا ئايلانغان. 1917 - يىلدىكى فېۋرال ئىنقىلابىدىن كېيىن روسىيىگە قايتىپ ۋاقتىلىق ھۆكۈمەتنى قوللاپ، لېنىنىنىڭ سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب فاكتىغا قارشى تۇرغان. يانۋارقىلى يىلى كېسەل بىلەن ئۆلگەن.

پلېخانوۋ 1883 — 1903 - يىللىرىچە بولغان 20 يىل ئىچىدە كۆپلىگەن ماركسىزملىق مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يازدى، بۇلارنىڭ ئىچىدە: «سوتسىيالىزم ۋە سىياسىي كۈرەش» («СоциализмиПолитическаяБорьба»)، «1883 - يىلدىكى پىسكەر ئىختىلاپلىرى» («Наши Разногласия» 1885)، «بىزمەدە بەلكى تارىخ قاراشنىڭ تەرەققىياتى مەسىلىسى ھەققىدە» («К Вопросу о Развитии Монистического Взгляда на Нстор» 1895)، «شەخسنىڭ تارىختىكى رولى توغرىسىدا» («К Вопросуо Роли Личности в Истории» 1898)، «ئادرېسسىز خەتلەر» («Письма без Адреса» 1899—1900) قاتارلىق ئەسەرلەر بار. بۇ ئەسەرلەر «پۈتكۈل خەلقئارا ماركسىزم ھۆججەتلىرى ئىچىدىكى مۇنەۋۋەر ئەسەرلەردۇر». بۇ ئەسەرلەر «پۈتكۈل جىسىم ئەۋلاد روسىيە ماركسىزمچىلىرىنى يېتىشتۈردى.» («لېنىن ئەسەرلىرى»، 32 - توم 4 - نەشرۇچە نەشرى، 84 - بەت؛ 16 - توم، 4 - نەشرۇچە نەشرى، 267 - بەت)

پلېخانوۋ نارودنىكلارنى، ئىقتىسادچى ئەرباب-لارنى، بېرنشتېين شېۋىچىلىرىنى ۋە ئېرۇۋۇزمچى-لارنى تەنقىد قىلىپ، ماركسىزملىق ئىقتىساد تەلىماتى ۋە پەلسەپە ماتېرىيالىزمىنى قوغدىدى ۋە دەللىلىدى. ئۇ نارودنىكلارنى تەنقىد قىلغاندا، نارودنىكلارنىڭ يېزا جامائەسىنى جەزمەن كۆرسەتمەيدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ، ئۇلار-نىڭ روسىيە كاپىتالىزمىنىڭ تەرەققىي قىلىشى يولىدىن خالىي بولالايدۇ دەيدىغان نەزەرىيىسى-نىڭ ئاساسسىز ئىكەنلىكىنى ھۆكۈم قىلدى؛ روسىيە ئىنقىلابىي ھەرىكىتى پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ھەرىكىتى بولغاندىلا، مۇستەبىتلىك تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، غەلبە قازىنالايدە-

دىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ ستروۋېنى تەنقىد قىلغاندا، ماركسىزملىق كاپىتالىستىك ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلىدىكى ئاساسىي زىددىيەتلەر توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى راۋاجلاندۇردى؛ شۇيۇجىڭجۇيىچىلارنىڭ ماركسىزملىق كاپىتالىستىك جۇغلىنىشى ۋە مەركەزلىشىشى توغرىسىدىكى تەلىماتىغا ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈشىگە قارشى تۇردى؛ بۇرژۇئا سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئىقتىسادىي پەللەرنى چاكىنلاشتۇرغانلىقىنى تەنقىد قىلىپ، ماركسىزمنىڭ قوشۇمچە قىممەت تەلىماتىنى قوغدىدى، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى «مۇقىم بولىدۇ» دەيدىغان سەپسەتىنى ئېچىپ تاشلىدى. پلېخانوۋ ماركسىزمنىڭ ماددىي ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچ-لىرىنىڭ تەرەققىياتى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي دېگەن نەزەرىيىسىنى قوغدىدى ۋە دەللىلىدى؛ تارىخىي ماتېرىيالىزمدىكى خەلق ئاممىنى بىلەن شەخسنىڭ تارىختىكى رولى دېگەن مۇھىم مەسىلە ئۈستىدە ماركسىزملىق تەھلىل ئېلىپ باردى.

پلېخانوۋنىڭ ئاغمىز ئىق خاتالىقى ئۇنىڭ دېھقانلارنىڭ ئىنقىلابىيلىقىنى تۆۋەن مۆلچەر-لەپ، پرولېتارىيات بىلەن دېھقانلار ئىتتىپاقلىقىنىڭ ئەھمىيىتىنى ئىنكار قىلىپ، ئەركىن بۇرژۇئازىيىنىڭ رولىنى مۇبالىغىلىشتۇرۇپ، پرولېتارىياتنىڭ دېھقىراتنىڭ ئىنقىلابىتكى زەبەرلىك ھوقۇقىنى ئىنكار قىلغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. پلېخانوۋ ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ بىر-بىرىگە كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى ئايرىپ تاشلاپ، ئىجتىمائىي ئىگىلىكنىڭ تۈزۈلمىسىنىڭ ئىشلەپ-چىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان ئىجابىي رولىنى يوققا چىقىرىپ، پرولېتارىيات ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى

يۈكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان، ئىشچىلار كۈچ سانىنى ئىگىلىگەن دۆلەتتىلا ھاكىمىيەتكە ئىگە بولۇپ، سوتسيالىستىك ئىنقىلابنىڭ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرەلەيدۇ دەپ ھىسابلىدى. شۇڭلاشقا، ئوكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ھارپىسىدا، ئۇ روسىيىنىڭ ئىگىلىكى سوتسيالىزمنى يولغا قويغۇدەك دەرىجىدە پىشىپ يېتىلگىنى يوق دېگەننى باھانە قىلىپ، پرولېتارىياتنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشىغا، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا قارشى تۇردى. ئوكتەبىر ئىنقىلابىنى غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۇ سىياسىي جەھەتتە، سوۋېت ھاكىمىيىتىگە قارشى ھەربىر تەرگە قاتناشمىدى.

بۇخارىن، نىكولاي ئىۋانوۋىچ (Бухарин, Николай Иванович, 1888 — 1938) سوۋېت ئىتتىپاقى كوممۇنىستىك پارتىيىسى (بولشېۋىكلار) ئىچىدىكى ئاغمىچى. ئۇ مۇسكۋادا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1906 - يىلى روسىيە سوتسيال دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسىگە كىرگەن، ئارقىدىنلا مۇسكۋا داشۆسىگە كىرىپ ئىقتىسادشۇناسلىقنى ئوقۇغانكەن، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشچىلار رايونىدا ئىنقىلابىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇلىنالغان، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئۈچ قېتىم قولغا ئېلىنغان. 1911 - يىلى چەت ئەللەردە قاچقۇن بولۇپ يۈرۈپ، ۋېنادا سىياسىي ئىقتىسادنى تەتقىق قىلغان. 1 - دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ ھارپىسىدا، ئاۋستىرىيە داۋىرلىرى تەرىپىدىن چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىلىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شۋېتسارىيە ۋە ئامېرىكىدا مۇھاجىر بولۇپ تۇرغان. 1917 - يىلى روسىيە فېۋرال ئىنقىلابىدىن كېيىن دۆلىتىگە قايتىپ، پارتىيىنىڭ 6 - قۇرۇلتىيىدا مەركىزىي كومىتېتنىڭ ئەزالىقىغا سايلانغان. ئۇكتەبىر ئىنقىلابىي غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، مەركىزىي كومىتېتنىڭ ئەزاسى، سىياسىي بيۇرولنىڭ ئەزاسى، كومىنتېرنىڭ ئىنتېرناتسىونال ئىجرائىي كومىتېتى ھەيئەت رئىياسىتىنىڭ ئەزاسى، «ھەقىقەت» گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1918 - يىلى «سوۋېتى كومموناتچىلار» گۇرۇھىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، بىرىست سۇلھ شەرتنامىسىنى ئىمزالاشقا قارشى چىققان. 1920 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1921 - يىلىنىڭ بېشىغىچە، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى مەسىلىسى توغرىسىدىكى بەس - مۇنازىرىدە «ئوقۇنۇشنى پەسەيتىش گۇرۇھى» نى ئۇيۇشتۇرۇپ، تروتسكىنىڭ مەيدانىنى قوللىغان. 1928 - يىلى رىكوۋ بىلەن «ئوڭچىل گۇرۇھ» بولۇپ ئۇيۇشقان، كېيىن سىياسىي بيۇرودىن ۋە كومموناتچىلىق ئىنتېرناتسىونال ھەيئەت رئىياسىتىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان؛ 1937 - يىلى پارتىيىدىن ھەيدەلگەن، 1938 - يىلى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان.

بۇخارىننىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي ئەسەرلىرى: «سانائەت لارنىڭ سىياسىي ئىقتىسادى» («Политическая Экономия Рантье», 1913) «دۇنيا ئىقتىسادى ۋە جاھانگىرلىك»، «Мировое Хозяйство и Империализм» 1915 — 1916 - يىللىرى يېزىلغان، 1918 - يىلى تەشىر قىلغان)، «ئۆتكۈنچى دەۋر ئىگىلىكى» («Экономика Переход-ного Периода», 1920) «جاھانگىرلىك ۋە كاپىتال جۇغلانمىسى» («Империализм и Накопление Капитала», 1925) «بىر ئىقتىسادشۇناسنىڭ خاتىرىلىرى» («Заметки Экономиста», 1928) قاتارلىقلار.

بۇخارىن ئۆزىنىڭ دەسلەپكى ئىقتىسادشۇناسلىق ئەسەرلىرىدە، ئاۋستىرىيە ئىقتىسادشۇناسلىق ئېتىمىنى، ستروۋېزىمنى ۋە تۇگان - بارانوۋسكىنىڭ ئىقتىسادىي نۇقتىنەزەرلىرىنى تەنقىد قىلغانىدى. ۋەھالەنكى، ئۇ ئۇرغۇنلىغان ئىقتىسادىي ئەسەرلىرىدە ھازىرقى زامان كاپىتالىستىك ئىگىلىكىنى تەھلىل قىلغانىدا، «تەشكىللىك كاپىتالىزم» نەزەرىيىسىنى تەرغىپ قىلدى. ئۇ جاھانگىرلىكنىڭ 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدا تېز راۋاجلانغان دۆلەت مونوپول كاپىتالزمىنى «تەشكىللىك كاپىتالىزم» دەپ قاراپ، «تەشكىللىك كاپىتالزم» رىقابەت، كرىزىس ۋە ئىچكى جەھەتتىكى ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنى يوقىتىپ، «يېڭىچە ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈردى». «دۆلەت مىقياسىدىكى تەشكىللىك ئىشلەپچىقىرىشنى يولغا قويدى» دەۋالدى؛ ئۇ رىقابەت، كرىزىس ۋە ھۆكۈمەتسىزلىك ھەرقايسى كاپىتالىستىك دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىلا، شۇنىڭدەك دۇنيا بازىرىدىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ دەپ ھېسابلىدى.

بۇخارىن ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى تۈرلۈك ئىگىلىك شەكىللىرىنى «جەمئىيەت تۈزۈلۈشى ئىلمى» ۋە مېخانىزملىق «تەڭپۇڭلۇق» نۇقتىنەزىرى بىلەن تەكشۈردى. ئۇ جەمئىيەت تەرەققىياتى جەريانىنى تېخنىكىلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ «تەشكىللىنىش جەريانى» دەپ قارىدى، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەربىر تەلەپكە لايىق كۈچىنى ئاتالمىش سىستېما (يەنى جەمئىيەت) بىلەن مۇھىت (تەبىئەت دۇنياسى) ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت دەپ قارىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە بولغاندا، ئادەم ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىچىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل بولماستىن، بەلكى «تىرىك ماشىنا»؛ سىنىپىي جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بولماستىن، بەلكى «كىشىلەرنىڭ ماكان ۋە زاماندىكى ئەمگەك بىرلىكى» بولىدۇ.

بۇخارىن سىياسىي ئىقتىسادنى «تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس قىلغان ئىجتىمائىي ئىقتىساد ئىلمى» دەپ قاراپ، كاپىتالىستىك تاۋار جەمئىيىتى ئايالاشقان ھامان، سىياسىي ئىقتىسادمۇ ئايالغلىشىدۇ دەپ ھېسابلىدى.

بۇخارىن «ئەمگەك سەرپىياتى قانۇنىيىتى» نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: «بارلىق ئىجتىمائىي تارىخىي فۇنكسىيەلەر ئۈچىدە، نىسبەتلىك ئەمگەك چىقىمى قانۇنىيىتى يا كى ئاددىيلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، «ئەمگەك سەرپىياتى قانۇنىيىتى» ئىجتىمائىي تەڭپۇڭلۇقنىڭ زۆرۈر شەرتى»، بۇ قانۇنىيەت ئىقتىسادىي تەڭپۇڭلۇقنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ۋە ھەممىگە قادىر قانۇنىيىتى. تاۋار جەمئىيىتىدە، ئۇ قىممەت قانۇنىيىتىنىڭ نەرسە ئېتىقادچىلىقى نىقابىغا ئورالغان بولىدۇ، سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە بولسا بۇ نىقابنى تاشلىۋېتىپ، قىممەت قانۇنىيىتىدىن ئەمگەك سەرپىياتى قانۇنىيىتىگە ئايلىنىدۇ، بۇ يەردە، ئەمگەك سەرپىياتى قانۇنىيىتى «ئاڭلىق ھالدا يولغا قويۇلغان ئەمگەك چىقىمى نىسبىتىگە مۇۋاپىق بولىدۇ»، ھەربىر تارماق قوزغاتقۇچى كۈچى پايدا بولماسلىقى، بەلكى تىرىك ئەمگەكنى ئەڭ زور چەكتە تېجەپ قېلىش شەرتى ئاستىدا ئامىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش بولىدۇ.

بۇخارىن كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتىدىغان تۈپ لۇشىەن «زىددىيەتلەر كېچىكەپ بارىدىغان ۋە ئاخىرىدا يوقىلىدىغان

لۇشيەن»، پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، تەدرىجىي تەرەققىيات يولىنى ئارقىلىق سوتسىيالىزمغا ئۆتۈشنى كۆزدە تۇتىدۇ.

تروتسكى (برونشتېين)، لېۋ داۋىدوۋىچ (Троцкий[Бронштейн], Лев Давыдович، 1879 — 1940) ئىشچىلار ھەرىكىتىدە ئاساسەن «سول» قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىققان ئۇششاق بۇرژۇئا ئاغمىچىلىقى — تروتسكىچىلىقنىڭ كاتتىبەشى. تروتسكى روسىيەدە باي دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، XX ئەسىرنىڭ ئاختىرلىرىدىن باشلاپ روسىيە ئىشچىلار ھەرىكىتىگە قاتناشقان. 1903 - يىلى روسىيە سوتسىيال دېموكراتىك ئىشچىلار پارتىيىسىنىڭ 2 - قۇرۇلتىيىدىن باشلاپ، لېنىنزمغا ۋە بولشېۋىكلارغا قارشى پائالىيەتلەرنى ئۇزلۇكسىز ئېلىپ بارغان. 1905 - يىلى پارۋۇس (А. Л. Парвус) بىلەن بىرلىكتە، «ئۇزلۇكسىز ئىنقىلاب» نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە تەرغىپ قىلغان. 1912 - يىلى بولشېۋىكلار پارتىيىسىگە قارشى «ئاۋغۇست ئىتتىپاقى»نى ئۇيۇشتۇرغان. 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، «يەكمەسلىك يېكىلمەسلىك» دەيدىغان بەتەرەپچىلىك مەيدانىنى تۇتقان. ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ھارپىسىدا بولشېۋىكلار پارتىيىسىگە كىرىپ، مەركىزىي كومىتېتنىڭ ئەزاسى، سىياسىي بيۇروسىنىڭ ئەزاسى، تاشقى ئىشلار خەلق كومىسسارى، ئىنقىلابىي ھەربىي كومىتېتنىڭ رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ كەلگەن. 1918 - يىلى ئەتىيازدا بۇخارىن بىلەن بىرلىكتە، برېست سۇلھ شەرتنامىسىنى ئىمزالاشقا قارشى تۇرغان؛ 1920 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1921 - يىلىنىڭ بېشىغىچە، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى مەسىلىسى توغرىسىدىكى بەس - مۇنازىرىنىڭ قوزغىتىشى، لېنىنىن ژاپىات بولغاندىن كېيىن «تروتسكى — زىنوۋىيېۋ ئىتتىپاقى» (Троцкистско-Зиновьевский Блок)-نى ئۇيۇشتۇرۇپ، غالجىرلىق بىلەن پارتىيىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىش - ھوقۇق تارتىۋېلىش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بارغان؛ 1927 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا پارتىيىدىن چىقىرىلغان، 1929 - يىلى دۆلىتىدىن قوغلاپ چىقىرىلغان. 1938 - يىلى چەت ئەلدە «ئۆتىنچى ئىنتېرناتسىئونال» («دۇنياسوتسىيالىستىك ئىنقىلابىي پارتىيىسى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نى تەشكىللەپ، ستالىن رەھبەرلىكىدىكى ئۈچىنچى ئىنتېرناتسىئونال بىلەن قارشىلاشقان. 1940 - يىلى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

تروتسكىنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «يەكۈن ۋە نەزەر» (1906، «НтогииПерспективы»)، «سوتسىيالىزمغىمۇ ياكى كاپىتالىزمغىمۇ؟» («К Социализму или Капитализму?»، 1925)، «ئۇزلۇكسىز ئىنقىلاب» نەزەرىيىسى» («Перманентная Революция»، 1929)، «يۇز ئۆرۈلگەن ئىنقىلاب» («The Revolution Betrayed»، 1936)، «ستالىنغا باھا» («Stalin»، 1940) قاتارلىقلار.

تروتسكىنىڭ «ئۇزلۇكسىز ئىنقىلاب» نەزەرىيىسى ماركسىزمنىڭ ئۇزلۇكسىز ئىنقىلاب نەزەرىيىسى بىلەن ئىنقىلاب تەرەققىياتىنىڭ باسقۇچلۇقى نەزەرىيىسىنى بىرلەشتۈرۈش ئىدىيىسىنى بۇرمىلىدى، ئۇ، دېموكراتىك ئىنقىلابنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا قارشى تۇرىدىغان نەزەرىيە. تروتسكى روسىيەدە «ئىنقىلابىي دېموكراتىيچىلەر يوق» دەپ ھۆكۈم قىلىپ، روسىيە دېھقانلىرىنىڭ ئىنقىلابىيلىقىنى ۋە ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنىڭ مۇنكىنچىلىكىنى ئىنكار قىلىپ،

پرولېتارىيات ئىنقىلابقا رەھبەرلىك قىلىپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدىكەن، بۇ مۇقەررەر ھالدا «بۇرژۇئا مۇلۇكچىلىكىگە ئەڭ قاتتىق دەخلى - تەرۇز قىلىش»، دېمەكراتىك ئىنقىلاب باسقۇچىدىن ئاتلاپ ئۆتۈپ، بىۋاستە سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ئېلىپ بېرىش بۇرچىدۇ دەپ ھېسابلىدى. شۇڭلاشقا، 1905- يىللا، «چار پادىشاھ كېرەك ئەمەس، ئىشچىلار ھۆكۈمىتى كېرەك» دېگەن شوئارنى تەرغىپ قىلغانىدى. تروتسكى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ تەكشى بولماسلىقى كاپىتالىزمنىڭ مۇتلەق قانۇنىيىتى ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ، ئۇنى «پۈتكۈل ئىنسانلار تارىخىنىڭ قانۇنىيىتى» دەۋالدى. ئۇ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ «دۇنياۋىلىقى» بىلەن مىللىي چېگرا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىجتىمائىيلىقى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە خۇسۇسىيلار ئىگىدارچىلىق قىلىش شەكلى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتكە ئالماشتۇرۇپ، «جاھانگىرلىك دەۋرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىچكى زىددىيىتى»، «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى بىلەن دۆلەتتىن ئىبارەت توسۇق ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت»، «مىللىي دۆلەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ رامكىسى ۋە سىنىپىي كۈرەشنىڭ بازىسى شۇنداقلا پرولېتارىيات دىكتاتۇرلۇقىدىكى دۆلەت شەكلى سۈپىتىدە، ئۇنىڭ ئاللىقاچان ۋاقتى ئۆتۈپ كەتتى» دەۋالدى. ئۇ بۇنداق دېيىش ئارقىلىق، لېنىن ئوتتۇرىغا قويغان سوتسىيالىزم ئالدى بىلەن بىرلا كاپىتالىستىك دۆلەتتە غەلىبە قازىنىشى مۇمكىن دېگەن ئىلمىي ھۆكۈمنى ئىنكار قىلدى.

تروتسكى لېنىن تۇزگەن سوتسىيالىزم قۇرۇش فاكتورىنىغا قارشى تۇردى. ئۇ سوتسىيالىزم دەۋرىدە پرولېتارىيات رەھبەرلىكىدىكى ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى ئىنكار قىلىپ، روسىيىگە ئوخشاش ئىگىلىكى ئارقىدا قالغان دۆلەتتە، پرولېتارىيات ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، مۇقەررەر ھالدا «كەڭ دېھقانلار ئاممىسى بىلەن دۇشمەنلىشىپ توقۇنۇشىدۇ»؛ غەرب پرولېتارىياتى غەلىبە قازىنىپ، روسىيىگە ئىلغار ئىقتىسادىي تېخنىكىۋى ياردەملىرىنى بەرگەندىلا، روسىيە سوتسىيالىستىك ئىگىلىكىنىڭ ھەقىقىي تۇرده يۈكسىلىشىگە ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ دەپ ئالدىنئالا ھۆكۈم قىلدى. ئۇ ئاتالمىش «سانائەت دىكتاتۇرىسى» شوئارىنى ۋە ئادەتتىن تاشقىرى سانائەتلەشتۈرۈش» پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ زاۋۇت باھاسىنى ئۆستۈرۈش ۋە دېھقانلارغا ئەڭ زور چەكتە باج - سېلىق قويۇپ زۇلۇم سېلىش ئارقىلىق مەبلەغ ئۇندۇرۇپ، سانائەت تەرەققىياتىنىڭ سۈرئىتىنى «تېزلىتىش»نى تەشەببۇس قىلدى. بۇ، ئەمەلىيەتتە، دېھقانلارنى تالان - تاراج قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق سانائەتنى «راۋاجلاندۇرۇش» بولۇپ، سانائەتلەشتۈرۈشكە بۇزغۇنچىلىق قىلىش ۋە ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش يولى ئىدى.

جۇڭگو ئىنقىلابى مەسىلىسىدە، تروتسكى جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ جاھانگىرلىككە، فېئودالىزمغا قارشى خاراكتېرىنى ئىنكار قىلىپ، جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ ۋەزىپىسىنى چېگرا بېجىغا ئوزى ئىگە بولۇشنى قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت قىلىپ قويدى. 1927 - يىلى جۇڭگو ئىنقىلابى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، جۇڭگودىكى ئاز سانلىقى تروتسكىچىلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، قالدۇرمىچىلىقنى تەرغىپ

قىلىپ، جۇڭگودا بۇرژۇئا دېموكراتىك ئىنقىلابىنى تاماملاندى، فېئودال كۈچلەر «قالدۇقسىماق قالدۇقى بولۇپ قالدى»، جۇڭگو جەمئىيىتى كاپىتالىزم ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەن ھەمدە تىنچ يول بىلەن راۋاجلىنىۋاتقان جەمئىيەتكە ئايلاندى، پرولېتارىيات كەلگۈسىدىلا ئاندىن «سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب» ئېلىپ بارسا بولىدۇ دەپ تونۇدى. ئۇلارنىڭ بۇ «نەزەريىسى»لىرى جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، شۇنداقلا سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ ۋەزىپىسىنمۇ ئەمەلدىن قالدۇردى.

دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بەزى تروتسكىچى گۇرۇھلار ھېلىمۇ ھەرىكەت قىلىپ يۈرمەكتە.

ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى پۇختىلىقى نەزەريىسى (Theory ofthe «Stability» of Small - peasant Farming; Теория «устойчивости» Мелкокрестьянского Хозяйства) XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى XX ئەسىرنىڭ بېشىدا بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىرى ۋە شېۋىجىكجۇيچىلار يېرىم ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىشتىن ئەۋزەل ئىكەنلىكىگە قارشى تۇرۇپ، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى پۇختا ھاياتىي كۈچكە ئىگە دەپ قارىغان خاتا نەزەريە. بۇ نەزەريىنىڭ ئاساسلىق تەرغىباتچىلىرى: گېرمانىيەلىك ئېدۇارد داۋىد (Eduard David, 1863 — 1930) ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى «سوتسىيالىزم ۋە يېزا ئىگىلىكى» («Socialismus und Landwirtschaft», 1903); ئۈستىرىيەلىك فرىدرىخ ئوتتو ھېرتز، (Friedrich Otto Hertz, 1878 — ?) ئۇنىڭ ئاساسلىق ئەسىرى «سوتسىيالىزم ھارائىتىدىكى يەر مەسىلىسى»

(«Die Agrarischen Fragen im Verhält-nis zum Sozialismus», 1898).

ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى پۇختىلىقى نەزەريىسى تەرەپدارلىرى ماركسنىڭ يېرىم ئىگىلىك ئۇششاق ئىگىلىكتىن ئەۋزەل دېگەن قائىدىسى سانائەتكە مۇۋاپىق كېلىدۇ؛ يېزا ئىگىلىكىگە، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ دەپ ھېسابلىدى. ئۇلار ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى كاپىتالىستىك يېرىم يېزا ئىگىلىكى بىلەن رىقابەتلەشكەندە، تارىلىك «ئەۋزەل»لىكىلەرگە ۋە «پۇختا»لىقتا ئىگە بولغاچقا ۋەيران بولۇپ كەتمەيدۇ، مەسىلەن، ئۇششاق دېھقانلار جاپاغا، ھېرىپ چارچاشقا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ، ئۆزلىرىنىڭ بىرەر پارچە يېرىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ھەرقانداق جاپا - مۇشەققەتكە چىدايدۇ دېيىش ئارقىلىق، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنىڭ «ھاياتىي كۈچ»كە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا ئۇرۇندى. ئۇلار ئۇششاق دېھقانلارنىڭ ھەددىدىن زىيادە ھېرىپ چارچاپ كېتىدىغانلىقى ۋە ئىستېمالىنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقىدەك پاكىتلاردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، دېھقانلارنىڭ بۆلۈنۈشى ۋە يېزا ئىگىلىك يالالانما ئىشچىلىرى بولۇپ قېلىشىدەك چوڭقۇر زىددىيەتنى يايتى، ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكىنىڭ قالاقلىقىدىن سۆز ئاچمىدى.

كاپىتالىزمنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە تەرەققىي قىلىش پاكىتلىرى «ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى پۇختا» دەيدىغان بۇ ئىداق سەپسەتىنىڭ قىلچە ئاساسسىز ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. يېزا ئىگىلىكىدىمۇ، سانائەتكە ئوخشاش، يېرىك ئىگىلىك ئۇششاق ئىگىلىككە قارىغاندا ھەل قىلغۇچ خاراكتېرلىك ئەۋزەللىكىلەرگە ئىگە. مىليونلىغان ئۇششاق دېھقانلار ئىگىلىك دائىرىسى تار، كۈچى ئاجىز بولغانلىقتىن،

ئائىلاج يېرىك ئىگىلىكنىڭ چەتكە قېقىشىغا ئۇچراپ، نامراتلىشىپ ۋە ۋەيران بولۇپ، پرولېتارلارغا ئايلىنىدۇ. بۇ، تۆپكى ۋە ئاساسلىق يۆزلىنىش. لېكىن يېزا ئىگىلىكىدە ئۇششاق ئىگىلىكنىڭ يېرىك ئىگىلىك تەرىپىدىن چەتكە قېقىلىش جەريانى سانائەتتىكىگە قارىغاندا كۆپ ئاستا بولىدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسلىق سەۋەب يەرلەرگە بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىك ئۇششاق دېھقانلارنى ئۆزلىرىنىڭ ئۇششاق تاۋار ئىگىلىكىگە چۈشەپ قېرىغان. ستالىن ئۇششاق دېھقان ئىگىلىكى پۈختىلىقى ئەزەرىيىسىنى تەنقىد قىلغاندا مۇنداق دەپ كۆرسەتكەنىدى: «بۇنداق «پۈختىلىق» ھەرقانداق پۈختىسىزلىقتىنمۇ يامان»، «بۇنداق ماركسىزمغا قارشى ئەزەرىيىنىڭ بىرلا مەقسىتى بار، ئۇ بولسىمۇ مىليونلىغان ئۇششاق دېھقانلار ئاممىسىنى ۋەيران قىلىدىغان كاپىتالىزم تۈزۈمىنى مەدھىيىلەش ۋە مۇستەھكەملەش.» («ستالىن ئەسەرلىرى»، 12 - توم، خەنزۇچە نەشرى، 133 - بەت) پرولېتارىيات ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، بۇنداق سەپسەتىنى داۋاملىق تۇردە تارقىتىش — بۇ، يېزا ئىگىلىكىگە سوتسىيالىستىك تۈزگەرتىش كىرگۈزۈش ھەرىكىتىگە قارشى تۇرۇپ ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، كاپىتالىزم تۈزۈمىنى مەدھىيىلەش ۋە مۇستەھكەملەشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

دېموكراتىك سوتسىيالىزم ئەنگىلىيە لىيبورىستلار پارتىيىسى ۋە باشقا دۆلەتلەردىكى ئوڭچانات سوتسىيالىستلار پارتىيىلىرى ئەزەرىيەتچىلىرى تەرغىپ قىلغان يالغان سوتسىيالىزم. بۇ ئەزەرىيە ئاساسەن 1 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىققان، 2 - دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن غەربىي ياۋروپادىكى بەزى كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە كەڭ تارقالغان. بۇ ئەزەرىيىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى، دەسلەپكى مەزگىللەردە ئەنگلىيىلىك لاسكى (H.G.Laski)، ماكدونال(J.M.MacDonald) قاتارلىقلار؛ كېيىنكى مەزگىللەردە ئەنگلىيىلىك ئاتلىي (C .R .Attlee)، ستراچىي (John Strachey)، ۋىلسون (J.H.Wilson)، كروسلان(A.R.Crosland) قاتارلىقلار. ئىگىلىك ئەزەرىيىسى جەھەتتە، دېموكراتىك سوتسىيالىزم ئىككىنچى ئېنتېرناتسىئونال شېۋىجېگجۇيىسىنىڭ «سوتسىيالىزمغا تىنچ يول بىلەن كىرىش» دېگەن ئەزەرىيىسىنى قانۇنلۇق سوتسىيالىزمى بىلەن، ئارقىدىن يەنە كېنېس ئىقتىسادشۇناسلىقى بىلەن چېتىپ قويىدى. دېموكراتىك سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي پروگراممىسى مۇنۇلار: بىرىنچى، كاپىتالىستىك سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي تۈزۈمنى ئۆزگەرتمەسلىك، بۇرژۇئازىيىنىڭ تۇپ مەنپەئىتىگە تەگمەسلىك شەرتى ئاستىدا، سايلام ئارقىلىق «سوتسىيالىزمچىلار» (يەنى ئوڭچانات سوتسىيالىستلار) نىڭ پارلامېنت ۋە ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا كىرىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، «سوتسىيالىزم»نى يولغا قويۇش؛ ئىككىنچى، ئاتالمىش «جامائەت ئىگىلىكى» نى راۋاجلاندۇرۇش (بەزى سانائەت تارماقلىرىنى «دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈش» ۋە ھۆكۈمەتنىڭ خۇسۇسىي ئىگىلىككە بولغان تەڭشەش تەدبىرلىرىنمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) سىياسىتىنى تۈزۈپ، كاپىتالىستىك ئىگىلىكنى «ئومۇم بىلەن خۇسۇسىيلار ئارىلاش ئىگىلىكى»گە ئايلاندۇرۇش؛ ئۈچىنچى، باج تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق، پاراۋانلىق تەدبىرلىرىنى يولغا قويۇپ، «ئىجتىمائىي كاپالەت» دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، نامراتلىقنى «يوقىتىپ»، كىرىم پەرقىنى كىچىكلىتىپ، «تولۇق ئىشقا

ئورۇنلىشىش»نى ئەمەلگە ئاشۇرۇش. دېموكراتىك سوتسىيالىزمنىڭ تەرغىباتچىلىرى ماركسىزمنىڭ سىنىپ ۋە سىنىپىي كۈرەش، پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ۋە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى توغرىسىدىكى تەلىماتىغا قارشى تۇرۇپ، سىنىپىي ھەمكارلىق ۋە «تۆزۈلمە ئىسلاھاتى» نى يولغا قويۇش ئارقىلىق، كاپىتالىزمنى «تىنچ يول بىلەن سوتسىيالىزمغا ئۆتكۈزۈش»نى تەشەببۇس قىلىپ، ئىنقىلابىي خەلقنى بىخوتلاشتۇرۇپ، پرولېتارىيات ئىنقىلابىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا ئۇرۇندى.

خېشالا جاۋ (كاۋاكامى ھاگىمى) (Kawakami Hagime، 1879 — 1946) ياپونىيەنىڭ ماركسىزمچى ئىقتىسادشۇناسى، ئىجتىمائىي ئوبزورچىسى، سوتسىيالىزم پائالىيەتچىسى. خېشالا جاۋ 1902 - يىلى توكيو ئىمپېرىيە داشۆسىنىڭ قانۇن داشۆسىنى پۈتتۈرگەن، 1903 - يىلى ئانا مەكتىپىدىكى يېزا ئىگىلىك داشۆسىنىڭ لېكتورى بولغان. 1908 - يىلى جىڭدۇ ئىمپېرىيە داشۆسىنىڭ قانۇن پەنلىرى لېكتورى بولغان. 1913 - يىلى ياۋروپاغا بېرىپ ئوقۇغان، 1914 - يىلى دۆلىتىگە قايتىپ قانۇن دوكتورى دەپ نام ئالغان. 1915 - يىلى پروفېسسور بولغان. 1928 - يىلى جىڭدۇ ئىمپېرىيە داشۆسىنىڭ پروفېسسورى ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىشكە مەجبۇر بولغان. 1929 - يىلى داشەن يۇفۇ قاتارلىقلار بىلەن «يېڭى ئەمگەكچى دېھقانلار پارتىيىسى»نى ئۇيۇشتۇرغان، 1932 - يىلى ياپونىيە كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. 1933 - يىلى قولغا ئېلىنىپ تۈرمىگە تاشلانغان. 1937 - يىلى تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن توكيو ۋە جىڭدۇدا تەركىدۇنيا بولۇپ ياشاپ، «تەرجىمھالىم» ۋە «لۇفاڭنىڭ شېئىرلىرىغا تىزاھات» نى يېزىپ بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇزاق مۇددەتلىك كېسەللىك ۋە نامراتچىلىق دەستىدىن ۋاپات بولغان.

خېشالا جاۋنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى: «نامراتلىق ھەققىدە» (1916)، «ئىجتىمائىي تەشكىلات ۋە ئىجتىمائىي ئىنقىلاب» (1922)، «كاپىتالىستىك ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى» (1924)، «ئىقتىساد شۇناسلىق پروگراممىسى» (1928)، «نامراتلىق ھەققىدە نىڭ ئىككىنچىسى» (1930)، «كاپىتال ساۋاتلىرى» (1932) قاتارلىقلار.

خېشالا جاۋ دەسلەپكى مەزگىللەردە يېڭى تارىخشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى، ئۇنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە دىنىي مەنۇلىدىكتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ كاپىتالىزم جەمئىيىتىدىكى زىددىيەتنى شەخسىي مەنپەئەتپەرەسلىك بىلەن باشقىلارغا مەنپەئەت يەتكۈزۈش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت دەپ قاراپ، «مۇتلەق مەنپەئەتپەرەسسىزلىك»نى تەشەببۇس قىلىپ، بايلارنىڭ ئىدىيىسىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي ئىسلاھاتنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۇرۇندى. ئۇ ئەنگلىيەنىڭ ئىقتىساد تارىخشۇناسى توينبى (Arnold Toynbee) غا چوقۇنۇپ، ئۇنىڭ ئۆز ھاياتىنى «كەمبەغەللەر ھائارپىسى» ئىشلىرىغا بېغىشلىغانلىقىنى ئۆگىنىپ، ئۆزىنىڭ «ئۆزىنى كۆزلىمەسلىك» دېگەن ئېتىقادىنى ئەمەلدە كۆرسەتمەكچى بولدى. ئۇ جىڭدۇ ئىمپېرىيە داشۆسىدە «ئىجتىمائىي مەسىلەلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلىنى چىقارغاندىن كېيىن، ماركسىزم ئىدىيىسىگە قاراپ بۇرۇلۇش ياساشقا باشلىدى، 1928 - يىلى ئەسىر قىلىنغان «ئىقتىسادشۇناسلىق

پروگراممىسى» ئۇنىڭ ئىدىيىسىدە بۇرۇلۇش ياسىغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولدى. ئۇ بۇ كىتابنىڭ كىرىش سۆزىدە: «مەن دەسلەپتە ئىشنى بۇرژۇئا ئىقتىسادشۇناسلىقىدىن باشلىغانىدىم، كۆپ يىللاردىن بېرى، جېنىمنى جان ئەتكۈدەك بىرەر جايغا ئىنتىلىپ، قەدەممۇقەدەم ماركسقا يېقىنلىشىپ، ئاخىرى دەسلەپكى چىقىش نۇقتام بىلەن دەل قارىمۇقارشى بولغان يۆنىلىشكە بۇرالدىم» دەپ يازدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى ئىنسانپەرۋەرلىك مەيدانىدا تۇرۇپ ھەل قىلىشتەك ئىدىئالىزملىق تارىخ قارىشىنى تۈگىتىش ۋە ئۇنىڭدىن ھېساب ئېلىش ئۈچۈن 30 يىللىق جاپالىق مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى.

خېشاك جاۋ ھەقىقەت يولىدا ئىزدىنىدىغان ئىقتىسادشۇناس بولۇپ، ياپونىيىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى؛ ئۇ ماركسىزم ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ياپونىيىدە تارقىلىش ۋە ئومۇملىشىشى ئۈچۈن ناھايىتى زور تۆھپە قوشتى. ئېلىمىزدە ئازادلىقتىن بۇرۇنلا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، ماركسىزم ئىقتىسادشۇناسلىقىنىڭ ئېلىمىزدە تارقىلىش ۋە ئومۇملىشىشىدىمۇ مەلۇم رول ئوينىغانىدى.

رادىكال سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق ئىلمى مۇشۇ ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا ئاساسەن ئامېرىكىدا شەكىللەنگەن، ماركسىزمچىلار ياكى سوتسىيالىزمچىلار دەپ ئاتالغان ئىقتىسادشۇناسلىق ئىلمى. بۇ ئىلىمنىڭ ئاساسلىق ئەزالىرى ئامېرىكىنىڭ بەزى داشۆلىرىدە رادىكال سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق رەسمىي دەرس قىلىپ ئۆتۈلدى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىلىمغا مەنسۇپ بولغان شۇنىڭدەك تەسىرى چوڭقۇراق بولغان، «كونا سولچىلار» دەپ ئاتالمىغان پاۋېل باران (Paul Baran، 1964 - يىلى كېسەل بولۇپ ئۆلگەن)، پاۋېل سۇئېيزى (Paul M .Sweezy)، خارري ماكدوف (Harry Mogdoff) (كېيىنكى ئىككى كىشى ئامېرىكىدىكى داڭلىق «سوتسىيالىستىك» ژۇرنال «ئايلىق ئوبزور» (Monthly Reriw نىڭ باش مۇھەررلىرى) قاتارلىق ئىقتىساد شۇناسلار بۇ ئىلىمنىڭ «ئىلھاملاندۇرغۇچىلىرى» ۋە ئاساسلىق جارچىلىرى دەپ قارىلىدۇ. بۇ ئىلىمنىڭ يەنە ئامېرىكىدا ھوۋارد شېرمان (Howard Sherman)، روبېرت ھېيلبرونىنا (Robert L .Heilbroner)، جون گېرلې ئىقتىسادشۇناسلىق جەمئىيىتى» (Union for Radical Political Economics) نى قۇرۇپ، «رادىكال سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق ئوبزورى» («Reriew of Radical Political Economics») ژۇرنىلىنى نەشر قىلىپ، ئەنئەنىۋى ئىقتىسادشۇناسلىق (يەنى ھازىرقى زامان بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقى) ۋە ھازىرقى زامان ئامېرىكا كاپىتالىزمىنى ماركسىزم نۇقتىئىنەزەرلىرى بىلەن تەنقىد قىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ جەمئىيەت 60 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئامېرىكىدىكى «يېڭى سولچىلار» ھەرىكىتى (The New Left Movement) نىڭ بىر تەركىبىي قىسمى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى ھەمدە ئامېرىكا ئىقتىسادشۇناسلىق ساھەسىدە ھەرىكەت قىلدى. 1974 - يىلغا كەلگەندە، بۇ جەمئىيەتنىڭ ئەزالىرى 2500 دىن كۆپرەككە يەتتى ھەمدە ئامېرىكىنىڭ بەزى داشۆلىرىدە رادىكال سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق رەسمىي دەرس قىلىپ ئۆتۈلدى. ئەمەلىيەتتە بۇ ئىلىمغا مەنسۇپ بولغان شۇنىڭدەك تەسىرى چوڭقۇراق بولغان، «كونا سولچىلار» دەپ ئاتالمىغان پاۋېل باران (Paul Baran، 1964 - يىلى كېسەل بولۇپ ئۆلگەن)، پاۋېل سۇئېيزى (Paul M .Sweezy)، خارري ماكدوف (Harry Mogdoff) (كېيىنكى ئىككى كىشى ئامېرىكىدىكى داڭلىق «سوتسىيالىستىك» ژۇرنال «ئايلىق ئوبزور» (Monthly Reriw نىڭ باش مۇھەررلىرى) قاتارلىق ئىقتىساد شۇناسلار بۇ ئىلىمنىڭ «ئىلھاملاندۇرغۇچىلىرى» ۋە ئاساسلىق جارچىلىرى دەپ قارىلىدۇ. بۇ ئىلىمنىڭ يەنە ئامېرىكىدا ھوۋارد شېرمان (Howard Sherman)، روبېرت ھېيلبرونىنا (Robert L .Heilbroner)، جون گېرلې

1967 - يىلىدىن «رادىكال سىياسىي

(John G. Gurley)، ھىبېرت جىنتىس (Herbert Gintis)، خارري بىرىۋېرمان (Harry Braverman) قاتارلىق ئاساسلىق ۋەكىللىرى بار.

رادىكال سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمىنىڭ ئەزالىرى مۇرەككەپ، بۇ ئېقىمنىڭ بىر تۈتاش نەزەرىيە سىستېمىسى ۋە تەشەببۇسلىرى شەكىللىنىپ باقمىدى، لېكىن ئۇلار «ئەنئەنەۋى ئىقتىسادشۇناسلىق»قا ۋە ھازىرقى زامان ئامېرىكا كاپىتالىزمىغا قارىتا تەنقىدىي پوزىتسىيە تۇتۇش مەسلىسىدە بىردەك. ئۇلار ئىقتىسادشۇناسلىق بىلەن سىياسىي زىچ بىرلەشكەن بولۇپ، سىياسىي ئىجتىمائىي ۋە ئەخلاقىي باھالارنىڭ دەللىلىشىدىن ئايرىلغان ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا مۇمكىن ئەمەس دەپ قارايدۇ، نەزەرىيىۋى ئىقتىسادشۇناسلىق «سىياسىي ئىقتىساد»قا قايتىشى شەرت دېگەننى تەشەببۇس قىلىدۇ؛ ئۇلار بۇ يالغۇز سۆز مەنىسى مەسىلىسى بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ تەتقىقات مەركىزى ۋە يۆنىلىشىگە چېتىلىدىغان تۈپ مەسىلە دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇلار «ئەنئەنەۋى ئىقتىسادشۇناسلىق»نىڭ ھازىرقى كاپىتالىزم تۈزۈمىنى «ھەقلىق» دەپ قارايدىغان ئاساسىدا كىشىلەر، گۇرۇھلار ۋە سىنىپلار ئوتتۇرىسىدىكى مەنپەئەتنى ماسلاشتۇرۇش ئۈستىدە ئىزدەنمەيدىغانلىقىنى، مۇۋازىنەت يۈرگۈزۈشنى تەتقىق قىلمايدىغانلىقىنى تەدرىجىي ئىلگىرىلەش جەريانى دەپ قارايدۇ، ئۇسۇل جەھەتتە ھەممىدىن تەھلىل قىلىش تېخنىكىسى ئۈستىدە باش قاتۇرۇپ، ئىقتىسادشۇناسلىقنى يۈكسەك دەرىجىدە ماتېماتىكىلاشتۇرۇۋەتكەنلىكىنى ئەيىبلەيدۇ؛ «ئەنئەنەۋى ئىقتىسادشۇناسلىق» نىڭ بۇ نەرسىلىرىنىڭ ھەممىنىڭ رېئاللىقتىن ئايرىلغان، كاپىتالىزمنى ئاقلايدىغان نەرسىلەر دەپ ھېسابلايدى. ئۇلار «ئەنئەنەۋى ئىقتىسادشۇناسلىق» نىڭ رېئال جەمئىيەتتىكى كىرىم، بايلىق ۋە ئىگىلىك جەھەتتىكى ھوقۇقنىڭ تەكشى بولماسلىقى مەسىلىسى ئۈستىدىكى تەتقىقاتقا سەل قاراپ، ھازىرقى جەمئىيەتتىكى كىرىمنىڭ تەقسىملىنىشىنىڭ ئەقلىغە مۇۋاپىق ئەكىلىنىشى ساختا چەكلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئارقىلىق دەللىلىگەنلىكىنى ئەيىبلەيدى؛ «ئەنئەنەۋى ئىقتىسادشۇناسلىق»نىڭ بايلىقنى ئورۇنلاشتۇرۇش مەسلىسىدە، ئىستېمالچىلارنىڭ ھەۋىسى بەلگىلەنگەن دەپ پەرەز قىلىپ، كېيىنكىسىدە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىش بولىدىغانلىقىغا ھەمدە ئۇ چېكى شىركەتلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغانلىقىغا سەل قارىغانلىقىنى ئەيىبلەيدى. رادىكال سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى يەنە «ئەنئەنەۋى ئىقتىسادشۇناسلىق»نىڭ مەھسۇلات مىقدارىنىڭ ئېشىشىغىلا ئەھمىيەت بېرىپ، كىشىلەر تۇرمۇشىنىڭ سۈپىتى مەسىلىسىگە سەل قارىغانلىقىنى، ھازىرقى ئىقتىسادىي تۈزۈم شارائىتىدىكى كىچىككىنە «چەكلىك ئۆزگىرىش»لەرگە ئەھمىيەت بېرىپ، ئىقتىسادىي تۈزۈمدىكى غايەت زور سۈپەت ئۆزگىرىشى (يەنى ئىقتىسادىي تۈزۈمنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانى)گە سەل قارىغانلىقىنى، ئىقتىسادىي مەسىلىلەرنىڭ ئۆزىنىلا تەتقىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىپ، سىياسىي ئامىل بىلەن ئىقتىسادىي ئامىل ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا تەسىرگە، بولۇپمۇ ھوقۇق تەقسىماتىنىڭ ئىقتىسادقا بولغان تەسىرى قاتارلىقلارغا سەل قارىغانلىقىنى ئەيىبلەيدى.

رادىكال سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى ھازىرقى زامان ئامېرىكا كاپىتالىزمىنى يەنە نۇرغۇن جەھەتلەردىن تەنقىد قىلىپ، ھازىرقى زامانداۋى ئامېرىكىدىكى كىرىم ۋە بايلىق تەقسىماتى تەكشى بولماسلىق، مىللىي زۇلۇمى، تەرەققىي تاپمىغان دۆلەتلەرنى ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش، نېگىرلارغا بولغان ئىرقىي كەمسىتىش، ئايالىلارغا بولغان جىنسىي كەمسىتىش، مۇھىتنىڭ بۇلغىنىشى ۋە بايلىق مەنبەسىنىڭ قۇرۇپ كېتىشىنى تەزگىنلەش جەھەتتىكى ئىقتىدارسىزلىق شۇنىڭدەك جەمئىيەتتىكى ئومۇمىيۈزلۈك «ياتلىشىپ كېتىش» (alienation، كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي كۆچىلەرنى تىزگىنلىيەلمەي، ئەكسىچە ئىجتىمائىي كۆچلەر تەرىپىدىن تەزگىنلىنىپ قېلىش نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ئېتىبارسىزلىق، ئۇمىدسىزلىك، مەنىسىزلىك، تېتىقسىزلىق، ئۆز خىزمىتىنى ئەھمىيەتسىز، نىشانسىز دەپ ھېس قىلىش دېگەنگە ئوخشاش ئايرىمچىلىق رۇھىي ھالەت شۇنىڭدەك ئىجتىمائىي ئۇرمۇشنىڭ بارلىق تەرەپلىرى تاۋارلىشىپ كېتىش ھادىسىسى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ) ئامېرىكا چوڭ شىركەتلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى كاپىتالىزم تۈزۈمىنىڭ ئۆزىنىڭ مەھسۇلى دەپ ھېسابلىندى.

رادىكال سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى ئىقتىسادىي تۈزۈم مەسىلىسىدە، سوتسىيالىزمنى يولغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ سوتسىيالىزم تۇغرىسىدىكى ئىزاھاتلىرى خىلمۇخىل بولىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان ئومۇم مۇلۇكچىلىكنى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۇلۇكچىلىكنىڭ ئورنىغا دەسسەتمىنى تەشەببۇس قىلىدۇ؛ ئىقتىسادىي ھەل قىلغۇچ تەدبىر جەھەتتە، مەركەزلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇپ، تارقاقلاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ؛ بايلىقنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەھەتتە، ھەم بازار ئىگىلىكىگە قارشى تۇرىدۇ، ھەم مەمۇرىي بۈيرۇق ۋاستىسى (ياكى ئاتالمىش «بيۇروكراتلىق») گە قارشى تۇرىدۇ؛ ئۇلار يەنە ئاتالمىش ماددىي رىغبەتلەندۈرۈش شۇنىڭدەك كارخانىلار ۋە شەخسلەر ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت قاتارلىقلارغا قارشى تۇرىدۇ.

رادىكال سىياسىي ئىقتىسادشۇناسلىق ئېقىمى ھازىرقى زامان كاپىتالىزمى ۋە بۈرژۇئا ئەنئەنىۋى ئىقتىسادشۇناسلىقىغا نارازى پىكىر ئېقىمى. ئۇلار ھازىرقى زامان بۇرژۇئا چاكىنا ئىقتىسادشۇناسلىقىنى تەنقىد قىلىش، ئامېرىكا كاپىتالىزمىنى ئېچىپ تاشلاش، ئامېرىكا ئىجتىمائىي تەشكىلاتلىرىنى ئىسلاھ قىلىشنى تەشەببۇس قىلىش، 3 - دۇنيا ئەللىرىنىڭ سىياسىي ئىقتىسادىي مۇستەقىللىقىغا ۋە تەرەققىي قىلىشىغا ياردەم بېرىش قاتارلىق جەھەتلەردە بەلگىلىك رول ئويناندى. لېكىن ئۇلار ماركسىزمنىڭ بەزى تۈپ نۇقتىسىنەزەرلىرىنى تولىمۇ يۇزەكى چۈشىنىۋالدى ھەتتا بۇرمىلىدى ھەمدە بەزى غەيرىي ماركسىزملىق نۇقتىسىنەزەرلەر (مەسىلەن، ھۆكۈمەتسىزلىك، سىندىكالىزم قاتارلىق ئاغمىچىلىق نۇقتىسىنەزەرلىرى ۋە بۇرژۇئا لىبېرالىزم نۇقتىسىنەزەرى) بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتتى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ماركسىزمنى «ئىنسانپەرۋەرلىك» كە ئايلاندۇرۇۋېتىدى؛ كاپىتالىزمدىن سوتسىيالىزمغا بۇرۇلۇش مەسىلىسىدە، بەزىلىرى زورلۇق كۈچ ئىستېمالىغا قارشى تۇرۇپ،

سوتسىيالىستىك پارتىيە سايىلام ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىن كۆچلۈك سوتسىيالىزم پروگراممىسىنى يۈرگۈزۈش يولى بىلەن سوتسىيالىزمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. بىر ئېقىم سۈپىتىدە، ئۇلار تېخى رەسمىي نەزەرىيە سىستېمىسىغا ئىگە بولغىنى يوق.

بۇ قسىمغا ماقالە يەتكۈزۈپ بەرگەن ئاساسلىق ئورۇنلار

(خەنزۇچە خەت سىزىقىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ تىزىلدى)

شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى
گۇاڭشى داشۆسى
گۇاڭدۇڭ پەلسەپە-ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقات ئورنى
سەنشى مالىيە - ئىقتىساد شۆيۈەنى
شەندۇڭ داشۆسى
يۇننەن داشۆسى
ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىن ئەسەرلىرى تەرجىمە - تەھرىر ئىدارىسى
جۇڭگو خەلق داشۆسى
جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئىقتىساد تەتقىقاتى ئورنى
جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دۇنيا ئىقتىسادىي تەتقىقات ئورنى
لەنجۇ داشۆسى
سىچۈەن داشۆسى
سىچۈەن مالىيە - ئىقتىساد شۆيۈەنى
لياۇنىڭ داشۆسى
لياۇنىڭ مالىيە - ئىقتىساد شۆيۈەنى
بېيجىڭ داشۆسى
بېيجىڭ تاشقى سودا شۆيۈەنى
بېيجىڭ مالىيە - سودا شۆيۈەنى
بېيجىڭ ئىقتىساد شۆيۈەنى
جىلىن داشۆسى
ئوتتۇرا جۇڭگو سانائەت شۆيۈەنى
غەربىي شىمال داشۆسى
غەربىي شىمال سانائەت داشۆسى
غەربىي شىمال سىياسىي - قانۇن شۆيۈەنى
شىمەن قاتناش داشۆسى
غەربىي جەنۇب سەۋەن شۆيۈەنى
مالىيە مىنىستىرلىكى پۇل مۇئامىلە تەتقىقات ئورنى
جېجىڭ داشۆسى
خاڭجۇ داشۆ
شەنشى سەۋەن داشۆسى
ۋۇخەن داشۆ
ۋۇخەن سۇ ئىشلىرى - ئېلېكتر قۇۋۋىتى شۆيۈەنى
نەنكەي داشۆسى
فۇدەن داشۆسى
شيامىن داشۆسى
شياڭتەن داشۆسى
ئازادلىق ئارمىيە سىياسىي شۆيۈەنى
جىنەن داشۆسى

本书根据民民出版社1983年2月第1版北京第2次印刷本翻译出版.
بۇ كىتاب خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1983 - يىل 2 - ئايدا نەشر قىلىنغان 1 - نەشرى بېسىلىش
2 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

تەرجىمىنىڭ تەھرىرى: رېيىمجان
مەسئۇل مۇھەررىرى: ئەزىزجان مەخسۇت

سىياسىي ئىقتىساد لۇغىتى

2 - توم

شۇي دېشىننىڭ باشچىلىقىدا توزۇلدى
نەخمەت راخمان، ئوسمان موللەك،
تەرجىمە قىلغۇچىلار: غۇلام ھوپۇرى، تۇرغۇنجان سۇلتان،
دىلبەر ياقۇپ
نەشر قىلغۇچى: مىللەتلەر نەشرىياتى
ۋە تارقاتقۇچى:
ساتقۇچى: جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتى
1989 - يىل 6 - ئايدا 1 - قېتىم نەشر قىلىندى
1989 - يىل 6 - ئايدا 1 - قېتىم بېسىلدى
باھاسى: 7.15 يۈەن

政治经济学辞典
中　册
（维吾尔文）
许涤新　主编
艾合买提、乌斯满、吾拉木、
吐尔洪、地力拜尔　译

民族出版社出版发行　各地新华书店经销
新疆新华印刷二厂印刷
开本：787×1092毫米　1/16　印张：64 3/4
1989年6月第1版　1989年6月第1次印刷
印数：0001——1,800册
ISBN7—105—00567—X/F·13

民文（维1）　定价：7.15元